Al-Jami' li-Ahkam al-Qur'an And the clarifier of what it contains from the Sunnah and the verses of the Furqan (the Criterion) Written by Abi Abdullah Muhammad ibn Ahmad ibn Abi Bakr al-Qurtubi (d. 671 AH) Edited by Dr. Abdullah bin Abdul Muhsin al-Turki Muhammad Anas Mustafa al-Khin and Muhammad Mu'tazz Karim al-Din participated in editing this part Part Thirteen Al-Risala Foundation

अल-जामी ली-अहकाम अल-क़ुरआन और सुन्नत और फ़ुरकान की आयतों में से इसमें शामिल बातों का स्पष्टीकरण लेखक अबी अब्दुल्लाह मुहम्मद बिन अहमद बिन अबी बक्र अल-कुर्तुबी (मृत्यु 671 हिजरी) संपादन डॉ. अब्दुल्ला बिन अब्दुल मोहसिन अल-तुर्की इस भाग के संपादन में मुहम्मद अनस मुस्तफा अल-खिन और मुहम्मद मुअतज़ करीम अल-दीन ने भाग लिया तेरहवाँ भाग अल-रिसाला फाउंडेशन

الجامع لأحکام القرآن اور اس میں شامل سنت اور آیاتِ فرقان کی وضاحت کرنے والا تالیف ابی عبد اللہ محمد بن احمد بن ابی بکر القرطبی (وفات 671 ھ) تحقیق ڈاکٹر عبد اللہ بن عبد المحسن الترکی اس حصے کی تحقیق میں محمد انس مصطفی الخن اور محمد معتز کریم الدین نے شرکت کی تیرہواں حصہ مؤسسۃ الرسالہ

Nafse Islam In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful Nafse Islam WWW.NAFSEISLAM.COM

नफ़्से इस्लाम अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और अत्यंत कृपालु है नफ़्से इस्लाम
WWW.NAFSEISLAM.COM

نفس اسلام بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ نفس اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

The Comprehensive Collection of Quranic Rulings and the Clarifier of what it contains of the Sunnah and the verses of the Criterion.

Nafse Islam WWW.NAFSEISLAM.COM

कुरान के नियमों का व्यापक संग्रह और सुन्नत और फुरकान (कुरान) की आयतों में से जो कुछ इसमें शामिल है उसका स्पष्टीकरण।

नफ्स-ए-इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM

الجامع لاحکام القرآن اور سنت اور فرقان کی آیات میں سے جو کچھ اس میں شامل ہے اس کا واضح کرنے والا۔

نفسِ اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

All rights reserved for the publisher First Edition 1427 AH - 2006 AD NAFSE ISLAM WWW.NAFSEISLAM.COM Al-Resalah Publishers Wata El-Msaitbeh - Habib Abi Shahla Street - Al-Maskan Building, Beirut - Lebanon For Printing, Publishing, and Distribution Telefax: 815112 - 319039 Fax: 818615 P.O. Box: 117460 Email: Resalah@Cyberia.net.lb

प्रकाशक के लिए सर्वाधिकार सुरक्षित प्रथम संस्करण १४२७ हिजरी - २००६ ईस्वी नफ़से इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM अल-रिसाला पब्लिशर्स वता एल-मसितबेह - हबीब अबी शाहला स्ट्रीट - अल-मस्कन बिल्डिंग, बेरूत - लेबनान मुद्रण, प्रकाशन और वितरण के लिए टेलीफैक्स: 815112 - 319039 फैक्स: 818615 पी.ओ. बॉक्स: 117460 ईमेल: Resalah@Cyberia.net.lb

جملہ حقوق بحق ناشر محفوظ ہیں پہلا ایڈیشن ۱۴۲۷ ھ - ۲۰۰۶ ء نفسِ اسلام

WWW.NAFSEISLAM.COM مؤسسۃ الرسالہ وطی المصیطبۃ - شارع حبیب ابی شہلا - بنایہ المسکن، بیروت - لبنان براہِ طباعت، اشاعت و تقسیم ٹیلیفیکس: 815112-319039 فیکس: 818615 ص.ب: 117460 ای میل: Resalah@Cyberia.net.lb

Interpretation of Surah Al-Isra

This Surah is Meccan, except for three verses: The words of the Almighty: "And indeed, they were about to provoke you" [Verse: 76], which were revealed when a delegation from Thaqif came to the Messenger of Allah (PBUH), and when the Jews said: "This is not the land of the Prophets." And His words, the Almighty: "And say: 'My Lord, cause me to enter an entrance of truth and cause me to exit an exit of truth'" [Verse: 80], and His words, the Exalted: "Indeed, your Lord has encompassed the people" [Verse: 60]. Muqatil said: And His words, the Almighty: "Indeed, those who were given knowledge before it" [Verse: 107]. Ibn Mas'ud (RA) said regarding Bani Isra'il (Al-Isra) and Al-Kahf: "They are among the first 'atiq (excellent/ancient) ones, and they are among my tilad (inherited/old possessions)"; meaning: from his old earnings (1).

In the name of Allah, the Entirely Merciful, the Especially Merciful.

The words of the Exalted: "Exalted is He who took His Servant by night from al-Masjid al-Haram to al-Masjid al-Aqsa, whose surroundings We have blessed, to show him of Our signs. Indeed, He is the Hearing, the Seeing."

In it are eight (2) issues: The first: His words, the Exalted: "Exalted" (Subhan): "Subhan" is a noun placed in the position of an infinitive (masdar), and it is 'ghayr mutamakkin' (inflexible); because it does not follow the regular rules of declension (i'rab), the definite article 'Al' cannot be added to it, no verb is derived from it, and it is indeclinable (diptote) because it has two extra letters at its end. You say: 'Sabbahtu tasbihan wa subhanan' (I glorified [God] with glorification), similar to: 'Kaffartu al-yamin takfiran wa kufranan' (I expiated the oath with expiation) (3). Its meaning is: Sanctification and declaring the innocence of Allah, the Almighty, from every...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/434. The report from Ibn Mas'ud was narrated by al-Bukhari (4739) with the addition: "...and Maryam, Ta-Ha, and al-Anbiya'." (2) Thus in all manuscripts, but it is observed that the issues are six. (3) See Mushkil I'rab al-Qur'an 1/427, Al-Muharrar al-Wajiz 3/435, and Tafsir al-Razi 20/145.

सूरह अल-इसरा की व्याख्या

यह सूरह मक्की है, तीन आयतों को छोड़कर: सर्वशक्तिमान के शब्द: "और वे आपको उत्तेजित करने ही वाले थे" [आयत: 76] जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास सक़ीफ़ का प्रतिनिधिमंडल आया, और जब यहूदियों ने कहा: "यह नबियों की भूमि नहीं है।" और उनके शब्द: "और कहो: 'ऐ मेरे रब, मुझे सच्चाई के प्रवेश द्वार से प्रवेश करा और सच्चाई के निकास द्वार से निकाल'" [आयत: 80], और उनके शब्द: "बेशक आपके रब ने लोगों को घेर रखा है" [आयत: 60]। मुक़ातिल ने कहा: और उनके शब्द: "बेशक जिन्हें इससे पहले ज्ञान दिया गया था" [आयत: 107]। इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने बनी इसराइल (अल-इसरा) और अल-कहफ़ के बारे में कहा: "वे पहले 'अतीक़' (उत्कृष्ट/प्राचीन) में से हैं, और वे मेरे 'तिलाद' (पुरानी विरासत) में से हैं"; यानी: उनकी पुरानी कमाई से (1)।

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और बहुत कृपालु है।

अल्लाह का कथन: "पवित्र है वह जो रात के समय अपने बंदे को मस्जिद-ए-हराम से मस्जिद-ए-अक़्सा तक ले गया, जिसके आस-पास को हमने बरकत दी, ताकि हम उसे अपनी कुछ निशानियां दिखाएं। बेशक वह सुनने वाला और देखने वाला है।"

इसमें आठ (2) मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह का कथन: "सुब्हान" (Subhan): "सुब्हान" एक संज्ञा है जो स्रोत (मसदर) के स्थान पर रखी गई है, और यह 'गैर-मुतमकिन' (लचीला नहीं) है; क्योंकि यह व्याकरण (इराब) के सामान्य नियमों का पालन नहीं करता है, इसमें 'अल' (निश्चित लेख) नहीं जुड़ता है, इससे कोई क्रिया नहीं बनती है, और यह 'गैर-मुनस़रिफ' (diptote) है क्योंकि इसके अंत में दो अतिरिक्त अक्षर हैं। आप कहते हैं: 'सब्बहतु तस्बीहन व सुब्हानन' (मैंने महिमा गाई), जैसे: 'कफ़्फ़र्तु अल-यमीन तक़फ़ीरन व कुफ़्फ़ानन' (मैंने प्रायश्चित के साथ शपथ का कफ़्फ़ारा दिया) (3)। इसका अर्थ है: अल्लाह तआला की पवित्रता और हर दोष से मुक्ति का वर्णन करना...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/434। इब्न मसूद की रिवायत बुख़ारी (4739) द्वारा संकलित है और इसमें वृद्धि है: "...और मरयम, ता-हा और अल-अंबिया।" (2) सभी प्रतियों में इसी तरह है, लेकिन देखा गया है कि मसले छह हैं। (3) देखें मुश्क़िल इराब अल-क़ुरआन 1/427, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/435, और तफ़सीर अल-राज़ी 20/145।

تفسیر سورہ الإسراء

یہ سورت مکی ہے، سوائے تین آیات کے: اللہ عزوجل کا فرمان: ﴿وَإِن كَادُوا لَيَسْتَفِزُّونَكَ﴾ [الآية: ٧٦] یہ تب نازل ہوئی جب رسول اللہ ﷺ کے پاس ثقیف کا وفد آیا، اور جب یہودیوں نے کہا: یہ انبیاء کی سرزمین نہیں ہے۔ اور اللہ عزوجل کا فرمان: ﴿وَقُل رَّبِّ أَدْخِلْنِي مُدْخَلَ صِدْقٍ وَأَخْرِجْنِي مُخْرَجَ صِدْقٍ﴾ [الآية: ٨٠]، اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ رَبَّكَ أَحَاطَ بِالنَّاسِ﴾ الآية [٦٠]۔ مقاتل نے کہا: اور اللہ عزوجل کا فرمان: ﴿إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مِن قَبْلِهِ﴾ الآية [١٠٧]۔ اور ابن مسعود ﷺ نے بنی اسرائیل (سورہ اسراء) اور کہف کے بارے میں فرمایا: "وہ 'عتاق اول' (بہت عمدہ اور قدیم) میں سے ہیں، اور وہ میرے 'تلادی' (پرانے سرمائے) میں سے ہیں"؛ مراد یہ کہ ان کی پرانی کمائی سے ہیں (1)۔

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ ۝﴾

اس میں آٹھ (2) مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿سُبْحَانَ﴾۔ «سبحان» ایسا اسم ہے جو مصدر کے مقام پر رکھا گیا ہے، اور یہ غیر متمکن ہے؛ کیونکہ اس پر اعراب کی تمام وجوہات جاری نہیں ہوتیں، اس پر الف لام داخل نہیں ہوتا، اس سے کوئی فعل مشتق نہیں ہوا، اور یہ غیر منصرف ہے؛ کیونکہ اس کے آخر میں دو زائد حرف (الف اور نون) ہیں، آپ کہتے ہیں: «سَبَّحْتُ تَسْبِيحاً وَسُبْحَاناً»، جیسے: «كَفَّرْتُ الْيَمِينَ تَكْفِيراً وَكُفْرَاناً» (3)۔ اس کے معنی ہیں: اللہ عزوجل کی ہر عیب سے تنزیہ اور براءت بیان کرنا...

(1) المحرر الوجيز ٣ / ٤٣٤، اور اثرِ ابن مسعود کو امام بخاری نے نکالا ہے (٤٧٣٩) اور اس میں یہ اضافہ ہے: "اور مریم، طہ اور الانبیاء"۔ (2) تمام نسخوں میں اسی طرح ہے، اور ملاحظہ کیا گیا ہے کہ مسائل چھ ہیں۔ (3) دیکھئے مشکل إعراب القرآن ١ / ٤٢٧، والمحرر الوجيز ٣ / ٤٣٥، وتفسير الرازي ٢٠ / ١٤٥۔

Surah Al-Isra: Verse 1

Page 6

...imperfection. It is a mention of glorification(1) for Allah Almighty that is not suitable for anyone else. As for the poet's saying: "I say when his pride came to me: Glory be to 'Alqama, the boastful." He only mentioned it by way of rarity(2). It has been narrated that Talha bin Ubaydullah al-Fayyāḍ, one of the ten [promised Paradise], asked the Prophet ﷺ: "What is the meaning of Subhan Allah?" He replied: "Purifying Allah from all evil." According to Sibawayh's school of thought, the governing factor [operator] in it is a verb of its meaning, not of its literal form, since no verb of its form occurs. This is like [the phrases]: "qa'ada al-qurfusā'" (he sat in a squatting position) and "ishtamala al-ṣammā'" (he wrapped himself completely in his garment). Thus, the estimation according to him is: "I purify Allah with a purification" (unazzihu Allaha tanzeehan), so "Subhan Allah" took the place of your saying: "tanzeehan" (purification)(3).

Second: His, the Almighty's, saying: ﴿أَسْرَى بِعَبْدِهِۦ﴾ (Took His servant by night). In "asrā" there are two linguistic usages: "sarā" and "asrā"(4), like "saqā" and "asqā", as previously mentioned(5). [A poet] said: "A night-traveler [cloud] from Gemini traveled over it, driven by the north wind with frozen hail." And another said: "Greet Al-Nadhira, the mistress of the chamber; she traveled by night to me though she was not one to travel by night." Thus, he combined both linguistic forms in the two verses(6). And "al-Isrā'" is traveling by night. It is said: "sarayta masran" and "saran", and "asraytu isra'an". The poet said: "On a dewy night I traveled, and no part [of me] was held back from its night-traveling."(7)

---

(1) In all copies: "great" (aẓeem), and the correction is from "Al-Nukat wa al-'Uyun". (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/223, and the composer of the verse is Al-A'sha al-Kabeer, and it preceded in 1/412. (3) Al-Muharrar al-Wajeez 3/435, and the hadith preceded in 1/412. (4) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/311, and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/431. (5) 2/135. (6) This speech preceded in 11/182; the first verse's composer is Al-Nabigha al-Dhubyani, and the second verse's composer is Hassan bin Thabit. (7) See Al-Nukat wa al-'Uyun 3/224; the verse was attributed by Ibn al-Sikkit in "Islah al-Mantiq" p. 153 to Ru'ba bin al-Ajjaj, but we did not find it in his Diwan; Abu Ali al-Qali attributed it in his "Amali" 2/244 to Ibn al-A'rabi.

सूरा अल-इसरा: आयत 1

पृष्ठ 6

...कमी। यह अल्लाह तआला के लिए महिमा गान(1) का उल्लेख है जो किसी और के लिए उपयुक्त नहीं है। जहाँ तक कवि के कथन का प्रश्न है: "मैं कहता हूँ जब उसका गर्व मेरे पास आया: 'अलकामा' घमंडी की महिमा हो।" तो उसने इसका उल्लेख केवल दुर्लभता(2) के तौर पर किया है। रिवायत है कि तलहा बिन उबैदुल्लाह अल-फय्याज़, जो उन दस (स्वर्ग की खुशखबरी पाने वालों) में से एक थे, ने नबी ﷺ से पूछा: "सुभान अल्लाह का क्या अर्थ है?" उन्होंने फ़रमाया: "अल्लाह को हर बुराई से पाक (पवित्र) करना।" सिबवैया के मत के अनुसार, इसमें कारक (आमिल) वह क्रिया है जो इसके अर्थ से है, न कि इसके शब्द से, क्योंकि इसके शब्द से कोई क्रिया नहीं आती है। यह इस तरह है जैसे: "क़अद अल-क़ुरफ़ुसा" (वह उकड़ूँ बैठा) और "इश्तमल अस-सम्मा" (उसने अपने आप को चादर में पूरी तरह लपेट लिया)। अतः उनके अनुसार इसका अनुमान है: "अुनज़्ज़िहु अल्लाह तन्ज़ीहन" (मैं अल्लाह को अत्यंत पवित्रता के साथ पवित्र करता हूँ), इसलिए "सुभान अल्लाह" आपके शब्द "तन्ज़ीहन" के स्थान पर आया है(3)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: ﴿أَسْرَى بِعَبْدِهِۦ﴾ (वह अपने बंदे को रात के समय ले गया)। "अस्रा" (أسرى) में दो भाषाई प्रयोग हैं: "सरा" (سرى) और "अस्रा" (أسرى)(4), जैसे "सक़ा" (سقى) और "असक़ा" (أسقى), जैसा कि पहले बताया जा चुका है(5)। एक कवि ने कहा: "जेमिनी (जौज़ा) से एक रात का यात्री (बादल) उस पर चला, जिसे उत्तर की हवा जमी हुई ओलों के साथ चला रही थी।" और दूसरे ने कहा: "परदे वाली अल-नज़ीरा का अभिवादन करो; वह रात को मेरी ओर चली जबकि वह रात को चलने वाली नहीं थी।" तो उसने इन दो छंदों में दोनों भाषाई रूपों को एक साथ रखा है(6)। "अल-इसरा" का अर्थ है रात की यात्रा; कहा जाता है: "सरायता मस्रन" और "सरन", और "असरायतु इसराअन"। कवि ने कहा: "एक ओस वाली रात में मैंने यात्रा की, और उसकी रात की यात्रा से मेरा कोई हिस्सा पीछे नहीं रहा।"(7)

---

(1) सभी प्रतियों में: "अज़ीम" (महान), और सुधार "अल-नुकत वल-'उयून" से है। (2) अल-नुकत वल-'उयून 3/223, और छंद का रचयिता अल-अशा अल-कबीर है, और यह 1/412 में पहले आ चुका है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/435, और हदीस 1/412 में पहले आ चुकी है। (4) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-कुरान 3/311, और अन-नहह़ास द्वारा इराब अल-कुरान 2/431। (5)

2/135। (6) यह बात 11/182 में पहले आ चुकी है; पहले छंद का रचयिता अन-नाबिगा अद-ज़ुबयानी है, और दूसरे छंद का रचयिता हसान बिन साबित है। (7) देखें अल-नुकत वल-'उयून 3/224; इब्न अल-सिक्किट ने "इसलाह अल-मन्तिक" पृष्ठ 153 में छंद का श्रेय रुअबा बिन अल-अज्जाज को दिया है, लेकिन हमें यह उनके दीवान में नहीं मिला; अबू अली अल-क़ाली ने अपने "अमाली" 2/244 में इसे इब्न अल-अरबी को श्रेय दिया है।

سورة الاسراء: آیت ۱

صفحہ ۶

...نقص۔ پس یہ اللہ تعالیٰ کے لیے ذکرِ تعظیم(۱) ہے جو اس کے سوا کسی کے لیے درست نہیں؛ رہا شاعر کا قول: أقول لـمّـا جـاءنـي فَـخْـرُهُ سـبـحـانَ مـن عَـلْـقَـمـةَ الـفـاخـرِ (میں نے کہا جب اس کا فخر میرے پاس آیا: سبحان ہے وہ جو علقمہ جیسا فخر کرنے والا ہے)۔ تو اس نے اسے صرف نادر(۲) طریقے پر ذکر کیا ہے۔ اور طلحہ بن عبید اللہ الفیاض، جو عشرہ مبشرہ میں سے ایک تھے، سے مروی ہے کہ انہوں نے نبی ﷺ سے پوچھا: "سبحان اللہ کا کیا مطلب ہے؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ کو ہر برائی سے پاک قرار دینا"۔ اور سیبویہ کے مذہب کے مطابق اس میں عامل وہ فعل ہے جو اس کے معنی سے ہے نہ کہ اس کے لفظ سے، کیونکہ اس کے لفظ سے کوئی فعل رائج نہیں ہوا، اور یہ اس کی مثال ہے جیسے: "قَعَد القُرْفُصاء" (وہ اکڑوں بیٹھا)، اور "اشتمل الصَّمَّاء" (اس نے اپنے آپ کو چادر میں لپیٹ لیا)۔ پس ان کے نزدیک تقدیر (اصل عبارت) یہ ہے: "أُنَزِّهُ اللہ تنزیهاً" (میں اللہ کی پاکیزگی بیان کرتا ہوں جیسے پاکیزگی بیان کرنے کا حق ہے)، تو "سبحان اللہ" آپ کے قول "تنزیهاً" کی جگہ واقع ہوا(۳)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَسْرَى بِعَبْدِهِ﴾ (وہ لے گیا اپنے بندے کو راتوں رات)۔ لفظ "أسری" میں دو لغات (زبانیں) ہیں: "سری" اور "أسری"(۴)، جیسے "سقی" اور "أسقی"، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(۵)۔ شاعر نے کہا: أسرت علیه من الجوزاء سارِيَةٌ تُزْجي الشَّمالُ علیه جامِدَ البَرَدِ (اس پر برجِ جوزا کی جانب سے رات کا مسافر [بادل] گزرا، جسے شمالی ہوا جمے ہوئے اولوں کے ساتھ ہانک رہی تھی)۔ اور دوسرے نے کہا: حَيِّ النَّضيرَةَ رَبَّةَ الخِدْرِ أسْرَتْ إليَّ ولم تكن تَسْري (پردہ نشین النضیرہ کو سلام کرو؛ وہ رات کو میری طرف آئی حالانکہ وہ رات کو

چلنے والی نہ تھی)۔ پس ان دو اشعار میں دونوں لغات کو جمع کر دیا گیا(۶)۔ اور "الاسراء" رات کا چلنا ہے؛ کہا جاتا ہے: "سَرَيْتَ مَسْرَى" اور "سرى"، اور "أسريتُ إسراءً"۔ شاعر نے کہا: ولـيـلـةٍ ذاتِ نَـدَى سَـرَيْـتُ ولـم يَـلْـتَـثْـنـي مـن سُـراهـا لَـيْـتُ(۷) (ایک شبنم آلود رات میں میں چلا، اور اس کی رات کی مسافت سے میرا کوئی حصہ پیچھے نہ رہا)۔

---

(۱) تمام نسخوں میں "عظیم" ہے، اور درستی "النکت والعیون" سے کی گئی ہے۔ (۲) النکت والعیون ۲۲۳/۳، اور شعر کا کہنے والا اعشیٰ الکبیر ہے، اور یہ ۱/۴۱۲ میں پہلے گزر چکا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۴۳۵/۳، اور حدیث ۱/۴۱۲ میں پہلے گزر چکی ہے۔ (۴) معانی القرآن للزجاج ۳۱۱/۳، اور اعراب القرآن للنحاس ۴۳۱/۲۔ (۵) ۱۳۵/۲۔ (۶) یہ کلام ۱۱/۱۸۲ میں پہلے گزر چکا ہے؛ پہلے شعر کا کہنے والا نابغہ ذبیانی ہے، اور دوسرے کا حسان بن ثابت۔ (۷) دیکھئے النکت والعیون ۲۲۴/۳، اور شعر کو ابن السکیت نے "اصلاح المنطق" ص ۱۵۳ میں رؤبہ بن العجاج کی طرف منسوب کیا ہے، لیکن ہمیں یہ ان کے دیوان میں نہیں ملا؛ اور ابو علی القالی نے اپنی "امالی" ۲/۲۴۴ میں اسے ابن الاعرابی کی طرف منسوب کیا ہے۔

Surah Al-Isra: Verse 1 7

And it is said: *Asra* means he traveled from the beginning of the night, and *Sara* means he traveled from the end of it, and the first is more well-known(1). Third: Regarding the word of Allah Almighty: {His servant}, scholars said: If the Prophet ﷺ had a name more honorable than it, He would have called him by it in that exalted state. In its meaning they recited: *O my people, my heart is with Zahra, known by the listener and the seer Do not call me except 'O her servant', for it is the most honorable of my names* And it has preceded(2). Al-Qushayri said: When Allah Almighty raised him to His sublime presence and elevated him above the celestial stars, He bound him to the name of servitude out of humility for the nation. Fourth: The Night Journey (Isra) is established in all compilations of Hadith and narrated from the companions in all regions of Islam, so it is mutawatir (successively narrated) in this sense. Al-Naqqash mentioned twenty companions among those who narrated it(3). Sahih narrates from Anas bin Malik that the Messenger of Allah ﷺ said: “I was brought al-Buraq, which is a white animal [long], taller than a donkey and smaller than a mule, placing its hoof at the end of its sight. He said: So I rode it until I came to Jerusalem. He said: Then I tied it to the ring that the prophets used to tie to. He said: Then I entered the mosque and prayed two rak'ahs in it. Then I came out, and Gabriel, peace be upon him, brought me a vessel of wine and a vessel of milk. I chose the milk, and Gabriel said: You have chosen the natural disposition (Fitrah). He said: Then we ascended to heaven...” and he mentioned the Hadith(4). Among what is not in the two Sahihs is what was narrated by al-Ajurri and al-Samarqandi(5). Al-Ajurri narrated from Abu Sa'id al-Khudri regarding the saying of Allah Almighty:

---

(1) This text preceded in 11/182. (2) 1/349 without attribution. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/434. (4) Sahih Muslim (162) (259) and what is in square brackets is from it; narrated by Ahmad (12505). (5) Al-Ajurri in Al-Shariah (1027), and Abu al-Layth al-Samarqandi in his Tafsir 2/258, and he did not mention its chain of narration. As for al-Ajurri, he narrated it via Abu Harun al-Abdi from Abu Sa'id al-Khudri. Abu Harun al-Abdi: his name is 'Amara bin Juwayn, and he is abandoned (matruk), and some of them accused him of lying. Tahdhib al-Tahdhib 3/207-208.

सूरा अल-इसरा: आयत 1 7

और कहा गया है: 'असरा' का अर्थ है रात की शुरुआत में चलना, और 'सरा' का अर्थ है रात के अंत में चलना, और पहला अधिक प्रसिद्ध है(1)। तीसरा: अल्लाह तआला का फरमान: {अपने बंदे के साथ}, विद्वानों ने कहा: यदि पैगंबर ﷺ का इससे अधिक सम्माननीय कोई नाम होता, तो वह उन्हें उस उच्च अवस्था में उसी नाम से पुकारता। इसके अर्थ में उन्होंने ये पंक्तियाँ पढ़ीं: ऐ मेरी कौम, मेरा दिल ज़हरा के पास है, जिसे सुनने और देखने वाला जानता है मुझे 'ऐ उसके बंदे' के अलावा किसी और नाम से न पुकारो, क्योंकि यह मेरे नामों में सबसे सम्मानजनक है और यह पहले आ चुका है(2)। अल-कुशैरी ने कहा: जब अल्लाह तआला ने उन्हें अपनी महान उपस्थिति में उठाया और उन्हें उच्च सितारों से ऊपर उठाया, तो उम्मत के प्रति विनम्रता के कारण उन पर दासता (अब्दियत) का नाम अनिवार्य कर दिया। चौथा: इसरा (मेराज की रात की यात्रा) हदीस के सभी संकलनों में स्थापित है, और इस्लाम के सभी क्षेत्रों के सहाबा (साथियों) से रिवायत है, इसलिए यह इस दृष्टि से मुतवातिर (लगातार रिवायत की गई) है। अल-नक्काश ने उन लोगों में से बीस सहाबा का उल्लेख किया है जिन्होंने इसे रिवायत किया है(3)। सहीह में अनस बिन मालिक से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मेरे पास अल-बुराक़ लाया गया, जो एक सफेद जानवर [लंबा] है, गधे से ऊंचा और खच्चर से छोटा, वह अपना खुर वहां रखता है जहां उसकी दृष्टि समाप्त होती है। उन्होंने कहा: तो मैं उस पर सवार हुआ यहाँ तक कि मैं बैतुल मुक़द्दस पहुँच गया। उन्होंने कहा: फिर मैंने उसे उस छल्ले से बांध दिया जिससे नबी बांधा करते थे। उन्होंने कहा: फिर मैं मस्जिद में दाखिल हुआ और उसमें दो रकात नमाज पढ़ी, फिर मैं बाहर निकला, तो जिब्रील अलैहिस्सलाम मेरे पास शराब का एक बर्तन और दूध का एक बर्तन लेकर आए, तो मैंने दूध को चुन लिया। जिब्रील ने कहा: आपने फितरत (स्वभाव) को चुना। उन्होंने कहा: फिर हम स्वर्ग की ओर चढ़े..." और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया(4)। जो बुखारी और मुस्लिम (सहीहैन) में नहीं है, उनमें से वह भी है जिसे अल-अजुर्री और अल-समरकंदी ने रिवायत किया है(5)। अल-अजुर्री ने अल्लाह तआला के फरमान के बारे में अबू सईद अल-खुद़री से रिवायत किया:

---

(1) यह बात पहले 11/182 में आ चुकी है। (2) 1/349 बिना किसी श्रेय के। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/434। (4) सहीह मुस्लिम (162) (259) और कोष्ठक में जो है वह उसी से है, और अहमद (12505) ने इसे निकाला है। (5) अल-अजुर्री ने 'अश-शरीया' (1027) में, और अबू लैथ अल-समरकंदी ने अपनी तफ़सीर 2/258 में, और उन्होंने अपनी सनद (सूत्र) का उल्लेख नहीं किया। जहाँ

तक अल-अजुर्री का सवाल है, उन्होंने इसे अबू हारून अल-अब्दी के माध्यम से अबू सईद अल-खुद़री से रिवायत किया है। अबू हारून अल-अब्दी: उनका नाम अमारा बिन जुवैन है, और वह मतरोक (त्याग दिया गया) हैं, और उनमें से कुछ ने उन्हें झूठा कहा है। तहज़ीब अल-तहज़ीब 3/207-208।

سورة الاسراء: آیت ۱ ۷

اور کہا گیا: اسریٰ: رات کے آغاز میں چلا، اور سریٰ: رات کے آخری حصے میں چلا، اور پہلا زیادہ معروف ہے(۱)۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بِعَبْدِهٖ﴾ علماء نے کہا: اگر نبی ﷺ کا اس سے زیادہ معزز کوئی نام ہوتا تو اللہ تعالیٰ اس بلند حالت میں آپ ﷺ کو اسی نام سے پکارتا۔ اسی معنی میں انہوں نے یہ شعر پڑھے: اے میری قوم! میرا دل زہراء کے پاس ہے، جسے سننے اور دیکھنے والا جانتا ہے مجھے صرف 'اے اس کے بندے' کہہ کر پکارو، کیونکہ یہ میرے ناموں میں سب سے معزز ہے اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے(۲)۔ قشیری نے کہا: جب اللہ تعالیٰ نے آپ ﷺ کو اپنی بارگاہِ عالی میں بلند کیا، اور آپ کو بلند ستاروں سے بھی اوپر لے گیا، تو امت کی خاطر تواضع کے طور پر آپ ﷺ پر عبودیت (بندگی) کا نام لازم کر دیا۔ چوتھی بات: واقعہ اسراء حدیث کی تمام کتب میں ثابت ہے، اور تمام اسلامی خطوں میں صحابہ کرام سے مروی ہے، پس یہ اس لحاظ سے متواتر ہے، اور نقاش نے اسے روایت کرنے والے بیس صحابہ کا ذکر کیا ہے(۳)۔ صحیح میں انس بن مالک سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میرے پاس براق لایا گیا، جو ایک سفید [لمبا] جانور ہے، گدھے سے بڑا اور خچر سے چھوٹا، وہ اپنا قدم وہاں رکھتا ہے جہاں اس کی نظر ختم ہوتی ہے۔ فرمایا: میں اس پر سوار ہوا یہاں تک کہ بیت المقدس پہنچ گیا۔ فرمایا: پھر میں نے اسے اس حلقے سے باندھ دیا جس سے انبیاء باندھا کرتے تھے۔ فرمایا: پھر میں مسجد میں داخل ہوا اور اس میں دو رکعت نماز پڑھی، پھر میں نکلا تو جبریل علیہ السلام میرے پاس شراب کا ایک برتن اور دودھ کا ایک برتن لائے، میں نے دودھ کو منتخب کر لیا، تو جبریل نے کہا: آپ نے فطرت کو منتخب کر لیا۔ فرمایا: پھر وہ ہمیں لے کر آسمان کی طرف چڑھے..." اور مکمل حدیث ذکر کی(۴)۔ جو احادیث صحیحین میں نہیں ہیں، ان میں سے وہ بھی ہیں جنہیں آجری

اور سمرقندی نے نقل کیا ہے(۵)۔ آجری نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں ابو سعید خدری سے روایت کیا:

---

(۱) یہ کلام ۱۱/ ۱۸۲ پر پہلے گزر چکا ہے۔ (۲) ۱/ ۳۴۹ بغیر کسی حوالے کے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳/ ۴۳۴ ۔ (۴) صحیح مسلم (۱۶۲) (۲۵۹) اور قوسین کے درمیان والے الفاظ اسی سے ہیں، اور اسے احمد نے روایت کیا (۱۲۵۰۵)۔ (۵) آجری الشریعہ میں (۱۰۲۷)، اور ابو اللیث سمرقندی اپنی تفسیر میں ۲/ ۲۵۸، اور انہوں نے اس کی سند ذکر نہیں کی، رہا آجری تو انہوں نے اسے ابو ہارون عبدی کے واسطے سے ابو سعید خدری سے روایت کیا۔ ابو ہارون عبدی: ان کا نام عمارہ بن جوین ہے، اور وہ متروک ہے، اور بعض نے اسے کذاب (جھوٹا) کہا ہے۔ تہذیب التہذیب ۳/ ۲۰۷ ۔ ۲۰۸۔

Surah Al-Isra: Verse 1 8

"Exalted is He who took His Servant by night from al-Masjid al-Haram to al-Masjid al-Aqsa, whose surroundings We have blessed..." [Quran 17:1]. Abu Sa'id said: The Messenger of Allah (peace be upon him) spoke to us about the night he was taken on the night journey. The Prophet (peace be upon him) said: "I was brought a beast that most closely resembles a mule, with two flapping ears(1). It was the Buraq, which the prophets used to ride before me. I mounted it, and it set off, placing its hooves at the farthest point of its vision. Then I heard a call from my right: 'O Muhammad, take it easy so I may ask you.' I continued and did not turn to it. Then I heard a call from my left: 'O Muhammad, take it easy.' I continued and did not turn to it. Then a woman met me, adorned with all the world's beauty, raising her hands and saying: 'Take it easy so I may ask you.' I continued and did not turn. Then I came to Bayt al-Maqdis (Jerusalem), dismounted the beast, and tied it to the ring where the prophets used to tie [their beasts]. Then I entered the mosque and prayed in it. Jibril (peace be upon him) said to me: 'What did you hear, O Muhammad?' I said: 'I heard a call from my right: "O Muhammad, take it easy so I may ask you," but I continued and did not turn.' He said: 'That was the caller of the Jews. Had you stopped, your nation would have become Jews.' He said: 'Then I heard a call from my left: "Take it easy so I may ask you," but I continued and did not turn to it.' He said: 'That was the caller of the Christians. Lo! Had you stopped, your nation would have become Christians.' He said: 'Then a woman met me, adorned with all the beauty of the world, raising her hands and saying: "Take it easy."' I continued and did not turn to her. He said: 'That was the world (dunya). Had you stopped, you would have chosen the world over the Hereafter.' He said: 'Then I was brought two vessels, one containing milk and the other containing wine. It was said to me: "Take and drink whichever you wish." So I took the milk and drank it. Jibril said: "You have attained the natural state (Fitrah). Had you taken the wine, your nation would have gone astray." Then the Ladder (Mi'raj) was brought, by which the souls of the children of Adam ascend, and it was more beautiful than anything you have ever seen. Have you(2) not seen how the dead man fixes his gaze upon it? Then we were ascended until we reached(3) the gate of the lowest heaven. Jibril asked for it to be opened. It was said: "Who is this?" He said: "Jibril." They said: "And who is with you?"

---

(1) In the manuscripts: 'yakhtarifan'; in (m): 'yadtariban'. What is established is from 'Al-Shari'ah' by Al-Ajurri. (2) In (m): 'Or have you not'. (3) In (m): 'we came to', and in the manuscripts the word 'to' was omitted. What is established is from 'Al-Shari'ah'.

सूरह अल-इसरा: आयत 1 8

"पवित्र है वह जो अपने बंदे को रात के समय मस्जिद-अल-हराम से मस्जिद-अल-अक्सा तक ले गया, जिसके परिवेश को हमने बरकत दी..." [क़ुरान 17:1]। अबू सईद ने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने हमें उस रात के बारे में बताया जब उन्हें रात की यात्रा पर ले जाया गया था। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "मेरे पास एक सवारी लाई गई जो खच्चर के समान थी, जिसके दो फड़फड़ाते कान थे(1)। वह बुराक था, जिस पर मुझसे पहले के नबी सवार होते थे। मैं उस पर सवार हुआ, और वह चल पड़ा, जहाँ तक उसकी नज़र जाती थी, वहाँ वह अपने कदम रखता था। फिर मैंने अपने दाहिनी ओर से एक पुकार सुनी: 'ऐ मुहम्मद, रुक जाइए ताकि मैं आपसे कुछ पूछ सकूँ।' मैं आगे बढ़ गया और उसकी ओर ध्यान नहीं दिया। फिर मैंने अपने बाईं ओर से एक पुकार सुनी: 'ऐ मुहम्मद, रुक जाइए।' मैं आगे बढ़ गया और उसकी ओर ध्यान नहीं दिया। फिर मुझे एक महिला मिली, जो दुनिया के सभी आभूषणों से सजी हुई थी, अपने हाथ उठाकर कह रही थी: 'रुक जाइए ताकि मैं आपसे कुछ पूछ सकूँ।' मैं आगे बढ़ गया और ध्यान नहीं दिया। फिर मैं बैत अल-मक़दिस (यरूशलेम) आया, सवारी से उतरा और उसे उस रिंग (छल्ले) से बाँध दिया जिससे नबी बाँधा करते थे। फिर मैं मस्जिद में गया और वहाँ नमाज़ पढ़ी। जिब्रील (अ़लैहिस्सलाम) ने मुझसे कहा: 'ऐ मुहम्मद, आपने क्या सुना?' मैंने कहा: 'मैंने अपने दाहिनी ओर से एक पुकार सुनी: "ऐ मुहम्मद, रुक जाइए ताकि मैं आपसे कुछ पूछ सकूँ" लेकिन मैं आगे बढ़ गया और ध्यान नहीं दिया।' उन्होंने कहा: 'वह यहूदियों का बुलाने वाला था। अगर आप रुक जाते, तो आपकी उम्मत यहूदी हो जाती।' उन्होंने कहा: 'फिर मैंने अपने बाईं ओर से एक पुकार सुनी: "रुक जाइए ताकि मैं आपसे कुछ पूछ सकूँ" लेकिन मैं आगे बढ़ गया और उसकी ओर ध्यान नहीं दिया।' उन्होंने कहा: 'वह ईसाइयों का बुलाने वाला था। खबरदार! अगर आप रुक जाते, तो आपकी उम्मत ईसाई हो जाती।' उन्होंने कहा: 'फिर मुझे एक महिला मिली, जो दुनिया की तमाम खूबसूरती से सजी हुई थी, हाथ उठाकर कह रही थी: "रुक जाइए।"' मैं आगे बढ़ गया और उसकी तरफ ध्यान नहीं दिया। उन्होंने कहा: 'वह दुनिया थी। अगर आप रुक जाते, तो आप आख़िरत (परलोक) के ऊपर दुनिया को चुन लेते।' उन्होंने कहा: 'फिर मेरे पास दो बर्तन लाए गए, एक में दूध था और दूसरे में शराब। मुझसे कहा गया: "जो चाहें लें और पी लें।" तो मैंने दूध लिया और उसे पी लिया। जिब्रील ने कहा: "आपने फितरत (स्वभाव) को पा लिया। अगर आपने शराब ली होती, तो आपकी उम्मत गुमराह हो जाती।" फिर मेराज (सीढ़ी) लाई गई, जिससे आदम के बेटों की आत्माएं ऊपर जाती हैं, और वह सबसे सुंदर थी जो आपने कभी

देखी हो। क्या आपने(2) नहीं देखा कि कैसे मृत व्यक्ति उस पर अपनी निगाहें जमा लेता है? फिर हमें ऊपर ले जाया गया जब तक कि हम दुनिया के आसमान के दरवाजे तक नहीं पहुँच गए(3)। जिब्रील ने उसे खोलने के लिए कहा। पूछा गया: "यह कौन है?" उन्होंने कहा: "जिब्रील।" उन्होंने कहा: "और आपके साथ कौन है?"

---

(1) हस्तलिपियों में: 'यख़तरीफ़ान'; (म) में: 'यज़तरीबान'। अल-अजुरी द्वारा 'अल-शरिया' से जो स्थापित है। (2) (म) में: 'या क्या आपने नहीं'। (3) (म) में: 'हम आए', और हस्तलिपियों में 'तक' (इला) शब्द छूट गया था। 'अल-शरिया' से जो स्थापित है।

سورہ الإسراء: آیت ۱ ۸

﴿ سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَىٰ بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ ﴾ ابو سعید کہتے ہیں: رسول اللہ ﷺ نے ہمیں اس رات کے بارے میں بتایا جب آپ کو سیر کرائی گئی تھی، نبی ﷺ نے فرمایا: "میرے پاس ایک جانور لایا گیا جو خچر کے مشابہ تھا، اس کے دو پھڑکنے والے کان تھے(۱)، اور وہ براق تھا جس پر مجھ سے پہلے انبیاء سوار ہوا کرتے تھے، میں اس پر سوار ہوا، وہ وہاں قدم رکھتا تھا جہاں اس کی نظر کی انتہا ہوتی تھی، پس میں نے اپنے دائیں جانب سے ایک آواز سنی: اے محمد! ذرا ٹھہرئیے تاکہ میں آپ سے کچھ پوچھ لوں، میں چلتا رہا اور اس کی طرف مائل نہ ہوا، پھر میں نے اپنے بائیں جانب سے ایک آواز سنی: اے محمد! ذرا ٹھہرئیے، میں چلتا رہا اور اس کی طرف مائل نہ ہوا، پھر میرے سامنے ایک عورت آئی جس پر دنیا کی تمام زینتیں تھیں، وہ اپنے ہاتھ اٹھائے ہوئے کہہ رہی تھی: ذرا ٹھہرئیے تاکہ میں آپ سے کچھ پوچھ لوں، میں چلتا رہا اور مائل نہ ہوا، پھر میں بیت المقدس آیا، جانور سے اترا اور اسے اس حلقے سے باندھ دیا جس سے انبیاء باندھتے تھے، پھر میں مسجد میں داخل ہوا اور وہاں نماز پڑھی، جبرائیل علیہ السلام نے مجھ سے کہا: اے محمد! آپ نے کیا سنا؟ میں نے کہا: میں نے اپنے دائیں جانب سے ایک پکار سنی: اے محمد! ذرا ٹھہرئیے تاکہ میں آپ سے کچھ پوچھ لوں، تو میں گزر گیا اور مائل نہ ہوا، انہوں نے کہا: وہ یہودیوں کی طرف بلانے والا تھا، اگر آپ ٹھہر جاتے تو آپ کی امت یہودی ہو جاتی۔ انہوں نے کہا: پھر میں نے اپنے بائیں جانب سے ایک آواز سنی: ذرا ٹھہرئیے تاکہ میں آپ سے کچھ پوچھ لوں، میں گزر گیا اور اس کی طرف مائل نہ ہوا، انہوں نے کہا: وہ عیسائیوں کی طرف بلانے والا تھا، خبردار! اگر آپ ٹھہر جاتے تو آپ کی امت عیسائی ہو جاتی۔ انہوں نے کہا: پھر ایک عورت میرے سامنے آئی جس پر دنیا کی ہر زینت تھی، وہ ہاتھ

اٹھائے ہوئے کہہ رہی تھی: ذرا ٹھہرئیے، تو میں گزر گیا اور اس کی طرف مائل نہ ہوا، انہوں نے کہا: وہ دنیا تھی، اگر آپ ٹھہر جاتے تو آپ آخرت کے مقابلے میں دنیا کو ترجیح دے لیتے۔ انہوں نے کہا: پھر میرے پاس دو برتن لائے گئے، ایک میں دودھ تھا اور دوسرے میں شراب، مجھ سے کہا گیا: لیجیے، ان میں سے جو چاہیں پی لیں، میں نے دودھ لیا اور اسے پی لیا، جبرائیل نے مجھ سے کہا: آپ نے فطرت کو پالیا، اگر آپ شراب لے لیتے تو آپ کی امت گمراہ ہو جاتی، پھر معراج لائی گئی جس میں بنی آدم کی روحیں اوپر جاتی ہیں، وہ سب سے خوبصورت چیز تھی جو آپ نے کبھی دیکھی ہو، کیا تم نے(۲) نہیں دیکھا کہ میت کس طرح اس کی طرف آنکھیں پھاڑ کر دیکھتی ہے؟ پھر ہمیں اوپر لے جایا گیا یہاں تک کہ ہم آسمان دنیا کے دروازے پر پہنچے(۳)، جبرائیل نے دروازہ کھلوایا، پوچھا گیا: یہ کون ہے؟ انہوں نے کہا: جبرائیل، انہوں نے کہا: اور آپ کے ساتھ کون ہے؟"

---

(۱) خطی نسخوں میں: یخطرفان، اور (م) میں: یضطر بان، اور جو ثابت ہے وہ آجری کی 'الشریعہ' سے ہے۔ (۲) (م) میں: أو لم (یا کیا نہیں)۔ (۳) (م) میں: أتینا (ہم آئے)، اور خطی نسخوں میں 'إلی' کا لفظ گر گیا ہے، اور جو ثابت ہے وہ 'الشریعہ' سے ہے۔

Surah Al-Isra: Verse 1, Page 9

He said: Muhammad. It was said (1): And has he been sent for? He said: Yes. So they opened for me, and greeted me, and there was an angel guarding the sky called Ismail, with him were seventy thousand angels, and with each angel were a hundred thousand. - He said - {And none knows the soldiers of your Lord except He...} [Al-Muddaththir: 31] - and he mentioned the hadith until he said - Then we proceeded to the fifth heaven, and there I was with Aaron son of Imran, beloved among his people, and around him was a great following from his nation - the Prophet (PBUH) described him and said - a man with a long beard, his beard almost reaching his navel. Then we proceeded to the sixth heaven, and there I was with Moses, and he greeted me and welcomed me - the Prophet (PBUH) described him and said - a man with much hair, if (2) he had two shirts on, his hair would come out of them..." the Hadith. And Al-Bazzar (3) narrated that the Messenger of Allah (PBUH) was brought a horse and he was carried on it, each of its strides being as far as his eye could see... and he mentioned the Hadith. And it was mentioned in the description of Al-Buraq from the hadith of Ibn Abbas, he said the Messenger of Allah (PBUH) said: "While I was sleeping in the Hijr, someone came to me and moved me with his leg, so I followed the person and it was Gabriel (peace be upon him) standing at the door of the mosque with a beast smaller than a mule and larger than a donkey, its face is the face of a human, its hoof is the hoof of a solid-hoofed animal, its tail is the tail of a bull, and its mane is the mane of a horse. When Gabriel (peace be upon him) brought it near me, it bolted and bristled its mane. So Gabriel (peace be upon him) stroked it and said: O Burqa, do not bolt from Muhammad, for by Allah, no angel close [to Allah] nor any sent prophet better than Muhammad (PBUH) or more honored by Allah than him has ever ridden you. It said: I have known that it is so, and that he is the possessor of intercession, and I love to be in his intercession. I said: You are in my intercession, God willing... the Hadith (4).

(1) In (m): They said, and in the manuscripts: He said, and what is established is from 'Al-Shari'ah'. (2) In (m): And even if. (3) As in 'Kashf al-Astar' (55) from the path of Abu Ja'far al-Razi, from al-Rabi' bin Anas, from Abu al-'Aliyah or others, from Abu Huraira raised [to the Prophet]. Abu Ja'far al-Razi had a poor memory, 'Tahdhib al-Tahdhib' 4/503. Moreover, al-Rabi' narrated it with doubt, so it is possible it was from an ambiguous man. (4) Al-Tabarsi mentioned part of it in 'Majma' al-Bayan' 9/16, and the author of 'Al-Sira al-Halabiyya' 2/78 mentioned that Al-Tha'labi narrated it in his exegesis with a weak chain of transmission.

सूरह अल-इसरा: आयत 1, पृष्ठ 9

उन्होंने कहा: मुहम्मद। पूछा गया (1): और क्या उन्हें भेजा गया है? उन्होंने कहा: हाँ। तो उन्होंने मेरे लिए दरवाज़ा खोला, और मुझे सलाम किया, और वहाँ एक फरिश्ता आसमान की रखवाली कर रहा था जिसे इस्माइल कहा जाता है, उसके साथ सत्तर हज़ार फरिश्ते थे, और हर फरिश्ते के साथ एक लाख फरिश्ते थे। - उन्होंने कहा - {और आपके रब की सेनाओं को उसके सिवा कोई नहीं जानता...} [अल-मुददस्सिर: 31] - और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया यहाँ तक कि कहा - फिर हम पाँचवें आसमान की ओर बढ़े, और वहाँ मैं इमरान के पुत्र हारून के साथ था, जो अपनी प्रजा में प्रिय थे, और उनके चारों ओर उनके समुदाय के बहुत से अनुयायी थे - पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनका वर्णन किया और कहा - एक लंबी दाढ़ी वाले व्यक्ति, उनकी दाढ़ी लगभग उनकी नाभि तक पहुँचती थी। फिर हम छठे आसमान की ओर बढ़े, और वहाँ मैं मूसा के साथ था, और उन्होंने मुझे सलाम किया और मेरा स्वागत किया - पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनका वर्णन किया और कहा - बहुत बालों वाला एक व्यक्ति, यदि (2) उसने दो कमीज़ें पहनी होतीं, तो उसके बाल उनमें से बाहर निकल आते..." हदीस। और अल-बज्ज़ार (3) ने रिवायत किया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास एक घोड़ा लाया गया और उन्हें उस पर बिठाया गया, उसका हर कदम वहां तक पहुँचता था जहाँ तक उनकी नज़र जाती थी... और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया। और इब्न अब्बास की हदीस से अल-बुराक के वर्णन में आया है, उन्होंने कहा कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जब मैं हिज्र में सो रहा था, तभी एक आने वाला मेरे पास आया और उसने मुझे अपने पैर से हिलाया, तो मैं उस व्यक्ति के पीछे हो लिया और वह जिब्रील (अलैहिस्सलाम) थे जो मस्जिद के दरवाज़े पर एक जानवर के साथ खड़े थे, जो खच्चर से छोटा और गधे से बड़ा था, उसका चेहरा इंसान का चेहरा था, उसका खुर एक ठोस खुर वाले जानवर का खुर था, उसकी पूंछ बैल की पूंछ थी, और उसकी अयाल (गर्दन के बाल) घोड़े की अयाल जैसी थी। जब जिब्रील (अलैहिस्सलाम) उसे मेरे करीब लाए, तो वह बिदक गया और उसने अपनी अयाल फुला ली। तो जिब्रील (अलैहिस्सलाम) ने उसे सहलाया और कहा: ऐ बुरका, मुहम्मद से मत बिदको, क्योंकि अल्लाह की कसम, मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से बेहतर या अल्लाह के नज़दीक उनसे ज़्यादा सम्मानित किसी भी करीबी फरिश्ते या भेजे गए पैगंबर ने कभी तुम्हारी सवारी नहीं की। उसने कहा: मैं जानती हूँ कि ऐसा ही है, और वह शफ़ाअत (सिफारिश) के मालिक हैं, और मैं उनकी

शफ़ाअत में रहना चाहती हूँ। मैंने कहा: तुम मेरी शफ़ाअत में रहोगी, अगर अल्लाह ने चाहा... हदीस (4)।

(1) (m) में: उन्होंने कहा, और पांडुलिपियों में: उसने कहा, और जो स्थापित है वह 'अल-शरिया' से है। (2) (m) में: और भले ही। (3) जैसा कि अबू जाफ़र अल-राज़ी के माध्यम से 'कश्फ़ अल-अस्तार' (55) में है, अल-रबी बिन अनस से, अबू अल-आलिया या अन्य से, अबू हुरैरा से रिवायत है। अबू जाफ़र अल-राज़ी की याददाश्त कमज़ोर थी, 'तहज़ीब अल-तहज़ीब' 4/503। इसके अलावा, अल-रबी ने इसे संदेह के साथ रिवायत किया है, इसलिए संभव है कि यह किसी अस्पष्ट व्यक्ति से हो। (4) अल-तबरसी ने 'मजमा अल-बयान' 9/16 में इसका कुछ हिस्सा उल्लेख किया है, और 'अल-सीरा अल-हलफिया' 2/78 के लेखक ने उल्लेख किया है कि अल-थलाबी ने इसे अपनी व्याख्या (तफसीर) में एक कमज़ोर सनद (प्रमाण श्रृंखला) के साथ रिवायत किया है।

سورہ الاسراء: آیت 1، صفحہ 9

کہا: محمد۔ پوچھا گیا (1): اور کیا انہیں بلایا گیا ہے؟ انہوں نے کہا: ہاں۔ پس انہوں نے میرے لیے دروازہ کھولا، اور مجھے سلام کیا، اور وہاں ایک فرشتہ آسمان کی حفاظت کر رہا تھا جسے اسماعیل کہا جاتا ہے، اس کے ساتھ ستر ہزار فرشتے تھے، اور ہر فرشتے کے ساتھ ایک لاکھ فرشتے تھے۔ - انہوں نے کہا - {اور تمہارے رب کے لشکروں کو اس کے سوا کوئی نہیں جانتا...} [المدثر: 31] - اور انہوں نے حدیث کا ذکر کیا یہاں تک کہ کہا - پھر ہم پانچویں آسمان کی طرف بڑھے، تو وہاں میں ہارون بن عمران کے ساتھ تھا جو اپنی قوم میں محبوب تھے، اور ان کے گرد ان کی امت کے بہت سے پیروکار تھے - نبی ﷺ نے ان کا وصف بیان کیا اور فرمایا - لمبی داڑھی والے، ان کی داڑھی ان کی ناف تک پہنچنے والی تھی، پھر ہم چھٹے آسمان کی طرف بڑھے، تو وہاں میں موسیٰ کے ساتھ تھا، انہوں نے مجھے سلام کیا اور مجھے خوش آمدید کہا - نبی ﷺ نے ان کا وصف بیان کیا اور فرمایا - بہت بالوں والے ایک شخص، اگر (2) ان پر دو قمیصیں ہوتیں تو ان کے بال ان میں سے باہر نکل آتے..." الحدیث۔ اور بزار (3) نے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ کے پاس ایک گھوڑا لایا گیا اور آپ کو اس پر سوار کیا گیا، اس کا ہر قدم وہاں تک پڑتا تھا جہاں تک آپ کی نظر جاتی تھی... اور انہوں نے حدیث کا ذکر کیا۔ اور ابن عباس کی حدیث سے براق کی صفت میں آیا ہے، انہوں نے کہا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اس دوران کہ میں حجر میں سو رہا تھا کہ ایک آنے والا میرے پاس آیا اور اس نے مجھے اپنے پاؤں سے حرکت دی، تو میں اس شخص کے پیچھے چل دیا تو وہ جبرئیل علیہ السلام تھے جو مسجد کے دروازے پر ایک جانور کے ساتھ کھڑے تھے، جو خچر سے چھوٹا اور گدھے سے بڑا تھا، اس کا چہرہ انسان کا چہرہ تھا، اس کا کھر کھر والے جانور کا کھر تھا، اس کی دم بیل کی دم تھی، اور اس کی ایال گھوڑے کی

ایال کی طرح تھی، جب جبرئیل علیہ السلام اسے میرے قریب لائے تو وہ بدک گیا اور اس نے اپنی ایال پھیلا لی، تو جبرئیل علیہ السلام نے اسے تھپتھپایا اور کہا: اے برقہ، محمد سے مت بدکو، کیونکہ خدا کی قسم، محمد ﷺ سے بہتر اور اللہ کے نزدیک ان سے زیادہ معزز کسی مقرب فرشتے یا بھیجے گئے نبی نے کبھی تم پر سواری نہیں کی۔ اس نے کہا: میں جان چکی ہوں کہ ایسا ہی ہے، اور وہ صاحبِ شفاعت ہیں، اور میں چاہتی ہوں کہ میں ان کی شفاعت میں رہوں۔ میں نے کہا: تم میری شفاعت میں ہو گی، اگر اللہ تعالیٰ نے چاہا... الحدیث (4)۔

(1) (م) میں ہے: قالوا، اور قلمی نسخوں میں ہے: قال، اور جو ثابت ہے وہ 'الشریعہ' سے ہے۔ (2) (م) میں ہے: ولو۔ (3) جیسا کہ 'کشف الاستار' (55) میں ابوجعفر الرازی کے واسطے سے، ربیع بن انس سے، ابوالعالیہ یا کسی اور سے، ابوہریرہ سے مرفوعاً مروی ہے۔ ابوجعفر الرازی ناقص الحفظ تھے 'تہذیب التہذیب' 4/503۔ پھر ربیع نے اسے شک کے ساتھ روایت کیا ہے، لہٰذا یہ کسی مبہم آدمی سے ہونے کا احتمال ہے۔ (4) طبرسی نے 'مجمع البیان' 9/16 میں اس کا کچھ حصہ ذکر کیا ہے، اور صاحبِ سیرت حلبیہ نے 2/78 میں ذکر کیا ہے کہ ثعلبی نے اسے اپنی تفسیر میں ضعیف سند کے ساتھ روایت کیا ہے۔

Surat Al-Isra: Verse 1 | 10

Abu Sa'id Abd al-Malik ibn Muhammad al-Naysaburi (1) mentioned from Abu Sa'id al-Khudri, who said: When the Prophet ﷺ passed by Idris, peace be upon him, in the fourth heaven, he said: "Welcome to the righteous brother and the righteous prophet, whom we were promised to see and did not see until tonight." He said: "And there was Maryam, daughter of Imran, who has seventy palaces of pearl, and the mother of Musa, son of Imran, who has seventy palaces of red coral crowned with pearls, their doors and beds made of a single piece of sweat (ar-raq, meaning a fine material)." When he ascended to the fifth heaven—and the glorification of its inhabitants is: "Glory be to Him who gathered between snow and fire; whoever says it once receives a reward like theirs"—Jibril, peace be upon him, asked for the door to be opened, and it was opened for him. There he saw a middle-aged man, never had he seen a more beautiful middle-aged man, with large eyes, his beard reaching near his navel, almost turning gray (2), and around him people were sitting as he spoke to them. I said: "O Jibril, who is this?" He said: "Harun, the beloved among his people..." and he mentioned the rest of the Hadith.

This is a brief summary of the accounts of the Night Journey (Isra') that are outside the two Sahihs (Bukhari and Muslim), mentioned in their entirety by Abu al-Rabi' Sulayman ibn Sab' in his book "Shifa' al-Sudur" (3). There is no disagreement among scholars and historians that prayer was only made obligatory for the Prophet ﷺ in Mecca during the time of the Night Journey when he was ascended to heaven. They differed on the date of the Night Journey, the form of the prayer, and whether the journey was with his soul or his body. These are three issues related to the verse, which should be understood and researched, and they are more important than recounting those Hadiths. I will mention what I have found regarding them from the sayings of scholars and the differences of jurists, with the help of Allah Almighty:

As for the first issue: whether the Night Journey was with his soul or his body; scholars differed on that...

---

(1) He is Abu Sa'id the Preacher, the Hafiz, author of the book "Sharaf al-Mustafa," who died in 406 AH. Kashf al-Zunun 2/1045. (2) From Al-Shamat: which is the whiteness of the hair of the head mixed with its blackness. Al-Sihah (shamat). (3) The author of Mashari' al-Ashwaq said: I came across it—meaning the book "Shifa' al-Sudur"—in about four volumes. It includes Hadiths on the virtues of deeds, in which

the author placed marvelous wonders, both in principles and branches, collected and claimed, and deposited Hadiths devoid of chains of narration. Kashf al-Zunun 2/1050.

सूरह अल-इसरा: आयत 1 | 10

अबू सईद अब्दुल मलिक बिन मुहम्मद अल-नैसाबुरी (1) ने अबू सईद अल-खुदरी से उल्लेख किया, जिन्होंने कहा: जब पैगंबर ﷺ चौथे आसमान में इदरीस (उन पर शांति हो) के पास से गुज़रे, तो उन्होंने कहा: "नेक भाई और नेक नबी का स्वागत है, जिनसे मिलने का हमसे वादा किया गया था और हमने उन्हें आज रात से पहले नहीं देखा।" उन्होंने कहा: "वहां मरयम बिंत इमरान थीं, जिनके पास मोती के सत्तर महल हैं, और मूसा बिन इमरान की माँ के पास लाल मूंगे के सत्तर महल हैं जो मोतियों से सजे हैं, उनके दरवाज़े और बिस्तर एक ही धातु (पसीने की तरह महीन वस्तु) के बने हैं।" जब वे पांचवें आसमान पर चढ़े—और वहां के निवासियों की तस्बीह (महिमामंडन) है: "महिमा उस सत्ता की जिसने बर्फ और आग को एक साथ मिलाया; जो इसे एक बार भी कह ले उसे उनके जैसा प्रतिफल मिलता है"—जिब्रील (उन पर शांति हो) ने दरवाज़ा खोलने को कहा, और उनके लिए खोला गया। वहां उन्होंने एक अधेड़ उम्र के व्यक्ति को देखा, उन्होंने कभी इतना सुंदर अधेड़ व्यक्ति नहीं देखा था, जिसकी आँखें बड़ी थीं, दाढ़ी नाभि के पास तक थी, जो लगभग सफेद (2) होने वाली थी, और उनके चारों ओर लोग बैठे थे जिन्हें वे सुना रहे थे। मैंने पूछा: "हे जिब्रील, ये कौन हैं?" उन्होंने कहा: "हारून, जो अपनी कौम में प्रिय हैं..." और हदीस का आगे का हिस्सा उल्लेख किया।

यह इसरा (मेराज) की उन हदीसों का संक्षिप्त विवरण है जो सहीहैन (बुखारी और मुस्लिम) के बाहर हैं, जिन्हें अबू अल-रबी सुलेमान बिन सबा ने अपनी पुस्तक "शिफ़ा अल-सुदूर" (3) में पूरी तरह से उल्लेख किया है। विद्वानों और इतिहासकारों के बीच इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि नमाज़ पैगंबर ﷺ पर मक्का में मेराज के समय ही अनिवार्य की गई थी जब उन्हें आसमान पर ले जाया गया था। उन्होंने मेराज की तारीख, नमाज़ के स्वरूप, और क्या मेराज उनकी रूह (आत्मा) के साथ हुई थी या शरीर के साथ, इस पर मतभेद किया है। ये आयत से संबंधित तीन मुद्दे हैं, जिन्हें समझना और शोध करना आवश्यक है, और ये उन हदीसों के वर्णन से अधिक महत्वपूर्ण हैं। मैं अल्लाह तआला की सहायता से विद्वानों के कथनों और न्यायविदों के मतभेदों से जो कुछ मुझे मिला है, उसे यहाँ उल्लेख करूँगा:

पहला मुद्दा: क्या मेराज रूह के साथ हुई थी या शरीर के साथ; इसमें मतभेद है...

---

(1) वह अबू सईद अल-वाइज़ अल-हाफ़िज़ हैं, जो "शर्फ अल-मुस्तफा" पुस्तक के लेखक हैं, जिनकी मृत्यु 406 हिजरी में हुई थी। कश्फ अल-ज़ुनून 2/1045। (2) अल-शमत से: जिसका अर्थ है सिर के

बालों का सफेदी और कालेपन का मिश्रण। अल-सिहाह (शमत)। (3) मशारे' अल-अशवाक के लेखक ने कहा: मुझे वह मिली—यानी "शिफ़ा अल-सुदूर" पुस्तक—लगभग चार जिल्दों में। इसमें कर्मों के गुणों पर हदीसें शामिल हैं, जिसमें लेखक ने मूल और शाखाओं में अद्भुत बातें रखी हैं, जिसे उन्होंने इकट्ठा किया और दावा किया, और इसमें बिना सनद (हवाला) वाली हदीसें भी शामिल हैं। कश्फ अल-ज़ुनून 2/1045।

سورة الاسراء: آیت 1 | 10

ابو سعید عبدالملک بن محمد نیشاپوری (1) نے ابو سعید خدری سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے کہا: جب نبی کریم ﷺ چوتھے آسمان پر حضرت ادریس علیہ السلام کے پاس سے گزرے تو انہوں نے فرمایا: "خوش آمدید نیک بھائی اور نیک نبی کو، جنہیں دیکھنے کا ہم سے وعدہ کیا گیا تھا اور ہم نے انہیں آج کی رات سے پہلے نہیں دیکھا۔" انہوں نے کہا: "وہاں مریم بنت عمران تھیں، ان کے پاس موتیوں کے ستر محلات ہیں، اور موسیٰ بن عمران کی والدہ کے پاس سرخ مرجان کے ستر محلات ہیں جو موتیوں سے مرصع ہیں، ان کے دروازے اور بستر ایک ہی مٹیریل (عرق) کے بنے ہوئے ہیں۔" پھر جب وہ پانچویں آسمان پر چڑھے—اور وہاں کے رہنے والوں کی تسبیح ہے: "پاک ہے وہ ذات جس نے برف اور آگ کو اکٹھا کر دیا؛ جس نے اسے ایک بار بھی کہا اسے ان کے جتنا ثواب ملتا ہے"—جبرائیل علیہ السلام نے دروازہ کھولنے کی درخواست کی، تو ان کے لیے کھول دیا گیا۔ وہاں انہوں نے ایک ادھیڑ عمر کے آدمی کو دیکھا، انہوں نے کبھی اتنا خوبصورت ادھیڑ عمر آدمی نہیں دیکھا تھا، جن کی آنکھیں بڑی بڑی تھیں، داڑھی ناف کے قریب تک پہنچی ہوئی تھی، جو قریب تھا کہ سفید (2) ہو جائے، اور ان کے گرد لوگ بیٹھے ہوئے تھے جنہیں وہ کچھ سنا رہے تھے۔ میں نے پوچھا: "اے جبرائیل، یہ کون ہیں؟" انہوں نے کہا: "ہارون، جو اپنی قوم میں محبوب ہیں..." اور بقیہ حدیث ذکر کی۔

یہ اسراء (معراج) کی ان احادیث کا ایک مختصر خلاصہ ہے جو صحیحین (بخاری و مسلم) سے باہر ہیں، جنہیں ابو الربیع سلیمان بن سبع نے اپنی کتاب "شفاء الصدور" (3) میں مکمل طور پر ذکر کیا ہے۔ اہل علم اور سیرت نگاروں کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ نماز نبی کریم ﷺ پر مکہ میں اسراء کے وقت ہی فرض ہوئی تھی جب انہیں آسمان پر لے جایا گیا تھا۔ انہوں نے

تاریخِ اسراء، نماز کی کیفیت، اور اس بات پر اختلاف کیا ہے کہ آیا اسراء روح کے ساتھ تھی یا جسم کے ساتھ۔ تو یہ آیت سے متعلق تین مسائل ہیں جن پر واقفیت اور تحقیق ہونی چاہیے، اور یہ ان احادیث کو بیان کرنے سے زیادہ اہم ہیں، اور میں اللہ تعالیٰ کی مدد سے ان میں علماء کے اقوال اور فقہاء کے اختلاف کو ذکر کروں گا:

رہا پہلا مسئلہ: وہ یہ کہ آیا اسراء روح کے ساتھ تھی یا جسم کے ساتھ؛ اس میں اختلاف ہے...

---

(1) وہ ابو سعید الواعظ الحافظ ہیں، کتاب "شرف المصطفیٰ" کے مصنف، وفات 406ھ۔ کشف الظنون 1045/2۔ (2) الشمط سے: یعنی سر کے بالوں کی سفیدی جس میں سیاہی ملی ہوئی ہو۔ الصحاح (شمط)۔ (3) مشارع الاشواق کے مصنف نے کہا: میں نے اسے دیکھا—یعنی کتاب "شفاء الصدور" کو—تقریباً چار جلدوں میں۔ اس میں فضائلِ اعمال کے بارے میں احادیث شامل ہیں، جس میں اس کے مصنف نے اصول و فروع میں عجیب و غریب چیزیں رکھی ہیں، اس میں جمع کیں اور دعویٰ کیا، اور اس میں ایسی احادیث رکھی ہیں جو سند سے خالی ہیں۔ کشف الظنون 2/ 1050۔

Surah Al-Isra: Verse 1

11

The predecessors and successors [scholars] differed; a group went to the view that it was a journey of the spirit, and his physical person did not leave his bed, and that it was a vision in which he saw truths, and the visions of Prophets are truth. This was the view of Muawiyah and Aisha, and it was narrated from Al-Hasan and Ibn Ishaq. Another group said: The Isra (Night Journey) was with the body while awake to Bayt al-Maqdis (Jerusalem), and to the heavens with the spirit. They argued with Allah's saying: "Exalted is He who took His Servant by night from al-Masjid al-Haram to al-Masjid al-Aqsa," making al-Masjid al-Aqsa the goal of the Isra. They said: If the Isra with his body had been further than al-Masjid al-Aqsa, He would have mentioned it, as it would have been more eloquent in praise. Most of the predecessors and Muslims went to the view that it was an Isra with the body and while awake, and that he rode al-Buraq in Makkah, reached Bayt al-Maqdis, prayed in it, and then was taken up with his body. This is indicated by the reports we referred to and the verse. There is no impossibility in the Isra with the body and while awake, and one should not deviate from the apparent and literal meaning to interpretation except in case of impossibility. If it were a dream, He would have said: "with the spirit of His servant," and He did not say: "with His servant." And His saying: "The sight did not swerve, nor did it transgress" [An-Najm: 17] indicates that. If it were a dream, there would be no sign or miracle in it, and Umm Hani would not have told him: "Do not tell people, lest they call you a liar," and Abu Bakr would not have excelled in believing him, and Quraysh would not have been able to vilify and deny it. Indeed, Quraysh called him a liar in what he reported until people who had believed apostatized. If it were a vision, it would not have been denounced (1). The polytheists said to him: "If you are truthful, tell us about our caravan, where did you meet it?" He said: "At such and such a place I passed by it, so-and-so was startled, so it was said to him: 'What did you see, so-and-so?' He said: 'I saw nothing, except that the camels were startled.'" They said: "Then tell us when will the caravan come to us?" He said: "It will come to you on such and such a day." They said: "At what hour?" He said: "I do not know, whether the rising of the sun from here is faster or the arrival of the caravan from here." Then a man said: "That day, this sun has risen." And another man said: "This is your caravan that has arrived." They asked the Prophet (peace and blessings be upon him) about the description of Bayt al-Maqdis, and he described it to them, though he had not

seen it before that (2). The Sahih narrated from Abu Huraira who said: He [the Prophet] said...

(1) Ash-Shifa by Qadi Ayyad 1/359, 360, 362, 363, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/434-435 with some advancement, delay, and intermixing of their words. And the saying of Umm Hani was narrated by Ibn Sa'd 1/215. (2) We did not find it with this wording. At-Tabarani narrated it similarly in Al-Kabir (7142), and Al-Bayhaqi in Ad-Dala'il 2/355-357 from the hadith of Shaddad bin Aws, and he said: Its chain of narration is authentic.

सूरह अल-इसरा: आयत 1

11

पूर्वजों और बाद के विद्वानों (सलफ़ और खलफ़) में मतभेद था; एक समूह का विचार था कि यह रूह (आत्मा) की यात्रा थी, और उनका शरीर अपने बिस्तर से अलग नहीं हुआ था, और यह एक दर्शन था जिसमें उन्होंने सच्चाइयों को देखा, और पैगंबरों के दर्शन सत्य होते हैं। मुआविया और आयशा इसी विचार के थे, और यह अल-हसन और इब्न इशाक से भी वर्णित है। एक अन्य समूह ने कहा: इसरा (रात्रि यात्रा) जागृत अवस्था में शरीर के साथ बैत अल-मक़दिस तक थी, और रूह के साथ आसमान तक। उन्होंने अल्लाह के इस कथन को तर्क के रूप में प्रस्तुत किया: "महिमावान है वह जिसने अपने बंदे को रात के समय अल-मस्जिद अल-हराम से अल-मस्जिद अल-अक्सा तक पहुँचाया," जिससे अल-मस्जिद अल-अक्सा को इसरा का गंतव्य बना दिया गया। उन्होंने कहा: यदि शरीर के साथ इसरा अल-मस्जिद अल-अक्सा से आगे होता, तो वह इसका उल्लेख करता, क्योंकि यह प्रशंसा में अधिक प्रभावशाली होता। अधिकांश पूर्वजों और मुसलमानों का विचार है कि यह जागृत अवस्था में शरीर के साथ इसरा था, और उन्होंने मक्का में अल-बुराक़ की सवारी की, बैत अल-मक़दिस पहुँचे, उसमें नमाज़ पढ़ी, और फिर उन्हें शरीर के साथ ले जाया गया। जिन रिपोर्टों का हमने उल्लेख किया है और आयत भी इसी ओर संकेत करती है। जागृत अवस्था में शरीर के साथ इसरा में कोई असंभावना नहीं है, और प्रकट और शाब्दिक अर्थ से व्याख्या की ओर तब तक नहीं मुड़ना चाहिए जब तक कि वह असंभव न हो। यदि यह एक सपना होता, तो वह कहता: "अपने बंदे की रूह के साथ," और उसने यह नहीं कहा: "अपने बंदे के साथ।" और उसका कथन: "दृष्टि न तो विचलित हुई और न ही सीमा पार की" [अन-नज्म: 17] इस ओर संकेत करता है। यदि यह सपना होता, तो इसमें कोई चमत्कार या निशानी नहीं होती, और उम्मे हानी उनसे यह नहीं कहतीं: "लोगों से बात न करें, वरना वे आपको झूठा कहेंगे," और न ही अबू बक्र को पुष्टि (तस्दीक़) करने में श्रेष्ठता प्राप्त होती, और न ही कुरैश के लिए उपहास और खंडन करना संभव होता। वास्तव में, कुरैश ने उनके द्वारा बताई गई बातों में उन्हें झूठा कहा, यहाँ तक कि जो लोग ईमान लाए थे, उनमें से कुछ लोग धर्मत्यागी (मुरतद) हो गए। यदि यह एक दर्शन मात्र होता, तो इसका विरोध न किया जाता (1)। मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने उनसे कहा: "यदि आप सच्चे हैं, तो हमें हमारे काफिले के बारे में बताएं, आप उससे कहाँ मिले?" उन्होंने कहा: "फलां-फलां जगह पर मैं उसके पास से गुजरा, जिससे फलां व्यक्ति डर गया, तो उससे पूछा गया: 'ऐ फलां, तूने क्या देखा?' उसने कहा: 'मैंने कुछ नहीं देखा, सिवाय

इसके कि ऊंट बिदक गए थे'।" उन्होंने कहा: "तो हमें बताएं कि काफिला हमारे पास कब आएगा?" उन्होंने कहा: "यह तुम्हारे पास फलां-फलां दिन आएगा।" उन्होंने कहा: "किस समय?" उन्होंने कहा: "मैं नहीं जानता कि यहाँ से सूरज का उगना तेज़ है या वहाँ से काफिले का आना।" तब एक व्यक्ति ने कहा: "उस दिन, यह सूरज उग आया है।" और दूसरे व्यक्ति ने कहा: "यह तुम्हारा काफिला आ गया है।" उन्होंने नबी ﷺ से बैत अल-मक़दिस के विवरण के बारे में पूछा, तो उन्होंने उन्हें उसका वर्णन कर दिया, हालांकि उन्होंने उससे पहले उसे नहीं देखा था (2)। सहीह में अबू हुरैरा से वर्णित है, उन्होंने कहा: उन्होंने [नबी] कहा...

(1) क़ाज़ी अयाद की अल-शिफ़ा 1/359, 360, 362, 363, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/434-435 कुछ आगे-पीछे और एक-दूसरे की बातों के समावेश के साथ। और उम्मे हानी का कथन इब्न साद 1/215 द्वारा उद्धृत है। (2) हमें यह इन शब्दों के साथ नहीं मिला। अल-तबरानी ने अल-कबीर (7142) में और अल-बैहकी ने अल-दलायिल 2/355-357 में शद्दाद बिन औस की हदीस से इसी तरह का उल्लेख किया है, और उन्होंने कहा: इसकी सनद (सूत्र) सही है।

سورہ الاسراء: آیت ۱

۱۱

سلف اور خلف (علماء) کے درمیان اختلاف ہے؛ ایک گروہ کا خیال ہے کہ یہ روح کا سفر تھا، اور ان کا جسم اپنے بستر سے جدا نہیں ہوا تھا، اور یہ ایک رویا (خواب یا مشاہدہ) تھا جس میں انہوں نے حقائق دیکھے، اور انبیاء کے خواب سچے ہوتے ہیں۔ معاویہ اور عائشہ اسی طرف گئے ہیں، اور یہ حسن اور ابن اسحاق سے بھی مروی ہے۔ ایک دوسرے گروہ نے کہا: اسراء (شبِ معراج) بیداری کی حالت میں جسم کے ساتھ بیت المقدس تک تھی، اور روح کے ساتھ آسمان تک۔ انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے استدلال کیا: "پاک ہے وہ ذات جو اپنے بندے کو رات کے وقت مسجد حرام سے مسجد اقصیٰ تک لے گئی،" تو مسجد اقصیٰ کو اسراء کی انتہا قرار دیا۔ انہوں نے کہا: اگر جسم کے ساتھ اسراء مسجد اقصیٰ سے آگے ہوتا تو وہ اس کا ذکر کرتا، کیونکہ یہ تعریف میں زیادہ بلیغ ہوتا۔ سلف اور مسلمانوں کی اکثریت کا خیال ہے کہ یہ بیداری کی حالت میں جسم کے ساتھ اسراء تھا، اور وہ مکہ میں براق پر سوار ہوئے، بیت المقدس پہنچے، اس میں نماز پڑھی، پھر جسم کے ساتھ اوپر لے جایا گیا۔ جن خبروں کا ہم نے ذکر کیا اور یہ آیت اسی پر دلالت کرتی ہے۔ بیداری کی حالت میں جسم کے ساتھ اسراء میں کوئی ناممکن بات نہیں ہے، اور ظاہر اور حقیقت سے تاویل کی طرف صرف اسی صورت میں جایا جاتا ہے جب وہ ناممکن ہو۔ اگر یہ خواب ہوتا تو فرماتا: "اپنے بندے کی روح کے ساتھ،" اور اس نے یہ نہیں فرمایا: "اپنے بندے کے ساتھ" اور اس کا فرمان: "نگاہ نہ چوکی اور نہ حد سے بڑھی" [النجم: ۱۷] اس پر دلالت کرتا ہے۔ اگر یہ خواب ہوتا تو اس میں کوئی نشانی یا معجزہ نہ ہوتا، اور نہ ہی ام ہانی ان سے یہ کہتیں: "لوگوں سے بات نہ کریں ورنہ وہ آپ کو جھٹلا دیں گے،" اور نہ ہی ابوبکر کو تصدیق کی وجہ سے

فضیلت ملتی، اور نہ ہی قریش کے لیے تمسخر اور جھٹلانا ممکن ہوتا۔ قریش نے ان کی بتائی ہوئی باتوں میں انہیں جھٹلایا یہاں تک کہ جو لوگ ایمان لائے تھے ان میں سے کچھ مرتد ہو گئے۔ اگر یہ صرف ایک رویا ہوتا تو اس پر اعتراض نہ کیا جاتا (۱)۔ مشرکین نے ان سے کہا: "اگر آپ سچے ہیں تو ہمیں ہمارے قافلے کے بارے میں بتائیں کہ آپ اس سے کہاں ملے؟" انہوں نے فرمایا: "فلاں فلاں جگہ پر میں اس کے پاس سے گزرا، تو فلاں شخص ڈر گیا، تو اس سے کہا گیا: 'اے فلاں تو نے کیا دیکھا؟' اس نے کہا: 'میں نے کچھ نہیں دیکھا سوائے اس کے کہ اونٹ بدک گئے تھے۔'" انہوں نے کہا: "پھر ہمیں بتائیں کہ قافلہ ہمارے پاس کب آئے گا؟" فرمایا: "تمہارے پاس فلاں فلاں دن آئے گا۔" انہوں نے پوچھا: "کس وقت؟" فرمایا: "میں نہیں جانتا کہ یہاں سے سورج کا طلوع ہونا زیادہ تیز ہے یا وہاں سے قافلے کا آنا۔" پھر ایک آدمی نے کہا: "اس دن، یہ سورج نکل آیا ہے۔" اور دوسرے نے کہا: "یہ تمہارا قافلہ آ گیا ہے۔" انہوں نے نبی ﷺ سے بیت المقدس کے اوصاف کے بارے میں پوچھا تو آپ نے انہیں اس کی صفات بتا دیں، حالانکہ آپ نے اس سے پہلے اسے نہیں دیکھا تھا (۲)۔ صحیح میں ابوہریرہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: آپ نے فرمایا...

(۱) الشفا للقاضی عیاض ۳۵۹/۱، ۳۶۰، ۳۶۲، ۳۶۳، اور المحرر الوجیز ۴۳۴/۳ - ۴۳۵ کچھ تقدیم و تاخیر اور ایک دوسرے کی باتوں کے ادخال کے ساتھ۔ اور ام ہانی کا قول ابن سعد نے ۲۱۵/۱ میں نکالا ہے۔ (۲) ہمیں ان الفاظ کے ساتھ نہیں ملا، البتہ طبرانی نے الکبیر (۷۱۴۲) میں اور بیہقی نے الدلائل ۳۵۵/۲-۳۵۷ میں شداد بن اوس کی حدیث سے اسی طرح کا نکالا ہے، اور کہا: اس کی سند صحیح ہے۔

Surah Al-Isra: Verse 1 | 12

The Messenger of Allah ﷺ said: "I saw myself in the Hijr while Quraysh were asking me about my nocturnal journey. They asked me things about Jerusalem that I had not memorized, and I was so distressed as I have never been distressed before. He said: Then Allah raised it for me so that I could look at it, and they did not ask me about anything except that I informed them of it" - the Hadith (1). The statement of Aisha and Muawiyah that "Only the soul of the Messenger of Allah ﷺ was taken on the journey" has been contested because she was young and did not witness it, nor did she narrate it from the Prophet ﷺ. As for Muawiyah, he was a disbeliever at that time and did not witness the situation, nor did he narrate it from the Prophet (2) ﷺ. Whoever wants more than what we have mentioned should consult the book "Ash-Shifa" (3) by Qadi Ayyad, where he will find healing from that. Aisha's view has been argued for using the Almighty's saying: {And We made not the vision which We showed you but a trial for mankind} [Verse 60 of this Surah], as He called it a vision (ru'ya). This is refuted by the Almighty's saying: {Exalted is He who took His Servant by night}, and it is not said of sleep: 'asra' (traveled by night) (4). Also, visual seeing may be called 'ru'ya', as will be explained later in this Surah. The established texts contain a clear indication that the Isra (Night Journey) was with the body. If a report comes about something that is intellectually possible within the power of Allah Almighty, there is no way to deny it, especially in a time of breaking norms. The Prophet ﷺ had several ascents (ma'arij), so it is not far-fetched that some were in a vision, and this is how his saying (peace and blessings be upon him) in the Sahih is interpreted: "While I was at the House between being asleep and awake" - the Hadith (5). It is possible that it refers to returning from the Isra to sleep. And Allah knows best.

The Second Issue: Regarding the date of the Isra. The scholars have also differed on this, and there is a difference of opinion reported from Ibn Shihab. Musa ibn Uqbah narrated from him that he was taken on the night journey to Jerusalem a year before his departure to Medina. Yunus narrated from him on the authority of Urwa from Aisha, who said: Khadija passed away...

(1) Sahih Muslim (172). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/435. (3) 1/343 - 374. (4) Ash-Shifa 1/368. (5) Sahih al-Bukhari (3207), and Sahih Muslim (164) from the hadith of Malik bin Sa'sa'ah, and it was narrated by Ahmad (17833).

सूरा अल-इसरा: आयत 1 | 12

अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मैंने खुद को हिज्र में देखा जब कुरैश मुझसे मेरी मेराज (रात की यात्रा) के बारे में पूछ रहे थे। उन्होंने मुझसे बैतुल मकदिस के बारे में ऐसी चीजें पूछीं जो मुझे याद नहीं थीं, और मैं इतना व्यथित हुआ जितना पहले कभी नहीं हुआ था। उन्होंने कहा: फिर अल्लाह ने इसे मेरे लिए ऊपर उठा दिया ताकि मैं उसे देख सकूं और उन्होंने मुझसे जिस भी चीज़ के बारे में पूछा, मैंने उन्हें उसके बारे में बता दिया" - हदीस (1)। आयशा और मुआविया के इस कथन पर आपत्ति जताई गई है कि "रसूल अल्लाह ﷺ का केवल रूहानी सफर (आत्मा की यात्रा) हुआ था" क्योंकि वह उस समय छोटी थीं और उन्होंने इसे नहीं देखा था, न ही उन्होंने इसे पैगंबर ﷺ से रिवायत किया था। जहाँ तक मुआविया का सवाल है, वह उस समय काफिर थे और स्थिति के गवाह नहीं थे, न ही उन्होंने पैगंबर ﷺ से रिवायत की थी (2)। जो कोई हमारे द्वारा बताई गई बातों से अधिक चाहता है, उसे काजी अयाज़ की किताब "अश-शिफा" (3) देखनी चाहिए, जहाँ उसे इस विषय पर संतोषजनक जानकारी मिलेगी। आयशा के पक्ष में अल्लाह के इस कथन से दलील दी गई है: {और हमने वह सपना (रुया) जो तुम्हें दिखाया था वह केवल लोगों के लिए एक परीक्षा थी} [इस सूरा की आयत 60], क्योंकि उसने इसे 'रुया' (सपना/दृष्टि) कहा है। इसका खंडन अल्लाह के इस कथन से होता है: {महिमावान है वह जो अपने बंदे को रात के समय ले गया}, और नींद में जाने को 'असरा' (रात की यात्रा) नहीं कहा जाता (4)। इसके अलावा, आँखों से देखने को भी 'रुया' कहा जा सकता है, जैसा कि इस सूरा में आगे स्पष्ट किया जाएगा। स्थापित हदीसों के ग्रंथों में स्पष्ट संकेत है कि इसरा (रात की यात्रा) शरीर के साथ हुई थी। यदि कोई ऐसी खबर आती है जो अल्लाह तआला की शक्ति में बौद्धिक रूप से संभव है, तो उसे नकारने का कोई रास्ता नहीं है, खासकर आदतों के टूटने (चमत्कारों) के समय में। पैगंबर ﷺ के कई मेराज (आरोहण) थे, इसलिए यह असंभव नहीं है कि कुछ सपने में हों, और इसी तरह सहीह हदीस में उनके(सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) कथन की व्याख्या की जाती है: "जब मैं काबा के पास सोने और जागने की बीच की स्थिति में था" - हदीस (5)। यह भी संभव है कि इसरा से वापस नींद में आने का उल्लेख हो। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

दूसरा मसला: इसरा की तारीख के बारे में। विद्वानों में इस बारे में भी मतभेद है, और इब्न शिहाब से भी इस बारे में अलग-अलग राय रिवायत की गई हैं। मूसा इब्न उकबा ने उनसे रिवायत की है कि उन्हें मदीना हिजरत करने से एक साल पहले बैतुल मकदिस की रात की यात्रा पर ले जाया गया था। यूनुस ने उनसे उर्वा के हवाले से आयशा से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: (हजरत खदीजा की) मृत्यु हुई...

(1) सहीह मुस्लिम (172)। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/435। (3) 1/343 - 374। (4) अश-शिफा 1/368। (5) सहीह अल-बुखारी (3207), और सहीह मुस्लिम (164) मलिक बिन सासा की हदीस से, और इसे अहमद (17833) ने भी संकलित किया है।

رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میں نے خود کو حِجر میں دیکھا اور قریش مجھ سے میرے سفرِ معراج کے بارے میں پوچھ رہے تھے، تو انہوں نے مجھ سے بیت المقدس کی ایسی چیزوں کے بارے میں پوچھا جو میں نے یاد نہیں رکھی تھیں، تو میں اتنا غمزدہ ہوا کہ اس سے پہلے کبھی اتنا غمزدہ نہیں ہوا تھا - آپ ﷺ نے فرمایا - تو اللہ نے اسے میرے سامنے بلند کر دیا اور میں اسے دیکھنے لگا، تو انہوں نے مجھ سے جس چیز کے بارے میں بھی پوچھا، میں نے انہیں اس کی خبر دے دی"

الحدیث (۱)۔ اور حضرت عائشہ اور معاویہ کے اس قول پر اعتراض کیا گیا ہے کہ: "رسول اللہ ﷺ کو صرف روحانی معراج ہوئی تھی" اس دلیل کے ساتھ کہ وہ اس وقت چھوٹی تھیں اور انہوں نے یہ مشاہدہ نہیں کیا تھا، اور نہ ہی انہوں نے اسے نبی ﷺ سے روایت کیا تھا۔ جہاں تک معاویہ کا تعلق ہے، وہ اس وقت کافر تھے اور اس حال کے شاہد نہیں تھے، اور نہ ہی انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے (۲)۔ اور جو کوئی ہماری ذکر کردہ باتوں سے زیادہ چاہتا ہے وہ قاضی عیاض کی کتاب "الشفاء" (۳) کا مطالعہ کرے، وہاں اسے اس کا شافی جواب مل جائے گا۔ اور حضرت عائشہ کے قول کے لیے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے استدلال کیا گیا ہے: ﴿وَمَا جَعَلْنَا الرُّؤْيَا الَّتِي أَرَيْنَاكَ إِلَّا فِتْنَةً لِّلنَّاسِ﴾ [اس سورت کی آیت ۶۰] تو اللہ نے اسے 'رؤیا' (خواب/دیکھنا) کا نام دیا۔ اور اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد اس کی تردید کرتا ہے: ﴿سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَىٰ بِعَبْدِهِ لَيْلًا﴾ اور نیند میں جانے کو 'اسریٰ' (رات کو لے جانا) نہیں کہا جاتا (۴)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ آنکھ سے دیکھنے کو بھی 'رؤیا' کہا جاتا ہے، جیسا کہ اس سورت میں اس کا بیان آگے آئے گا۔ اور ثابت شدہ احادیث کی نصوص میں اس بات کی واضح دلیل ہے کہ اسراء جسم کے ساتھ تھا، اور جب کوئی ایسی خبر وارد ہو جو اللہ تعالیٰ کی قدرت میں عقل کے لحاظ سے ممکن ہو تو اس کا انکار کرنے کی کوئی گنجائش نہیں،

خاص طور پر خرقِ عادات (معجزات) کے دور میں۔ اور نبی ﷺ کے لیے کئی معراج (بلندی پر جانا) تھے، تو یہ بعید نہیں کہ بعض خواب میں ہوں، اور اسی پر صحیح حدیث میں آپ ﷺ کے اس قول کو محمول کیا جاتا ہے: "جب میں بیت اللہ کے پاس سونے اور جاگنے کی درمیانی حالت میں تھا" الحدیث (۵)۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ اسراء سے نیند کی طرف واپسی مراد ہو۔ واللہ اعلم۔

دوسرا مسئلہ: تاریخِ اسراء کے بارے میں، اور اس میں بھی علماء کا اختلاف ہے، اور ابن شہاب سے بھی اس بارے میں اختلاف نقل کیا گیا ہے؛ چنانچہ ان سے موسیٰ بن عقبہ نے روایت کیا ہے کہ آپ ﷺ کو مدینہ ہجرت کرنے سے ایک سال قبل بیت المقدس کی سیر کرائی گئی تھی۔ اور یونس نے ان سے، انہوں نے عروہ سے اور انہوں نے حضرت عائشہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: (حضرت خدیجہ کی) وفات ہوئی...

(۱) صحیح مسلم (۱۷۲)۔ (۲) المحرر الوجیز ۳/ ۴۳۵۔ (۳) ۱/ ۳۴۳ - ۳۷۴۔ (۴) الشفاء ۱/ ۳۶۸۔ (۵) صحیح البخاری (۳۲۰۷)، اور صحیح مسلم (۱۶۴) حدیث مالک بن صعصعہ سے، اور اسے احمد نے روایت کیا ہے (۱۷۸۳۳)۔

Khadija (passed away) before the prayers were made obligatory. Ibn Shihab said: That was seven years after the Prophet's (ﷺ) commissioning (prophethood). Al-Waqqasi narrated from him saying: The Night Journey took place five years after his commissioning (1). Ibn Shihab said: Fasting was made obligatory in Medina before Badr, and Zakat and Hajj were made obligatory in Medina, and intoxicants (alcohol) were prohibited after Uhud. Ibn Ishaq said: He was taken by night from the Sacred Mosque to the Farthest Mosque, which is Bayt al-Maqdis, while Islam had already spread in Mecca and among the tribes (2). Yunus ibn Bukayr narrated from him saying: Khadija prayed with the Prophet (ﷺ) (3). It will come (be discussed later). Abu Umar said (4): This shows you that the Night Journey was years before the Hijra (migration); because Khadija died five years before the Hijra, and it was said: three years, and it was said: four years. Ibn Ishaq's statement contradicts Ibn Shihab's statement, given that there are differences reported from Ibn Shihab as previously mentioned.

Al-Harbi said: He was taken by night on the twenty-seventh night of (5) Rabi' al-Awwal (6) one year before the Hijra (7). Abu Bakr Muhammad ibn Ali ibn al-Qasim al-Dhahabi said in his history: He was taken by night from Mecca to Bayt al-Maqdis and ascended to heaven eighteen months after his commissioning. Abu Umar said (8): I do not know of any biographer who said what al-Dhahabi recounted, nor did he attribute his statement to anyone from whom this knowledge is cited, nor did he raise it to someone who could be used as an argument against them.

---

(1) Al-Tamheed by Ibn Abd al-Barr 8/50-51, and he attributed the narration of Musa ibn Uqbah. As for the narration of Yunus, Ma'mar ibn Rashid followed him in what was extracted by Ibn Sa'd 8/18. (2) In (m), (d), and (z): in. (3) Al-Tamheed 8/51-52, and it attributed the statement of Al-Zuhri. (4) In Al-Tamheed 8/52-53. (5) After it in (m) is the word 'month', which is not in the manuscripts. (6) In (m): Al-Akhirah, and in (d), (z), and (f): Al-Akhar, and what is established is from (z) and from Al-Tamheed, see Tabaqat Ibn Sa'd 1/214. (7) Al-Tamheed 8/49. (8) In Al-Tamheed 8/48.

खदीजा (रज़ि.) की मृत्यु नमाज़ फ़र्ज़ होने से पहले हुई थी। इब्न शिहाब ने कहा: यह पैगंबर (स.अ.व.) की नबूबत (ईश्वरदूतत्व) के सात साल बाद हुआ था। अल-वाक्कासी ने उनसे रिवायत किया कि: उनकी इसरा (रात की यात्रा) उनकी नबूबत के पाँच साल बाद हुई थी (1)। इब्न शिहाब ने कहा: रोज़ा बद्र से पहले मदीना में फ़र्ज़ किया गया था, और ज़कात और हज मदीना में फ़र्ज़ किए गए थे, और उहुद के बाद शराब को हराम (वर्जित) कर दिया गया था। इब्न इशाक ने कहा: उन्हें रात के समय मस्जिद-अल-हराम से मस्जिद-अल-अक्सा ले जाया गया, जो बैतुल मुकद्दस है, जबकि इस्लाम मक्का और कबीलों के बीच फैल चुका था (2)। यूनुस इब्न बुखैर ने उनसे रिवायत की: खदीजा ने पैगंबर (स.अ.व.) के साथ नमाज़ पढ़ी (3)। और यह आगे आएगा। अबू उमर ने कहा (4): यह आपको बताता है कि इसरा हिजरत (पलायन) से कई साल पहले हुई थी; क्योंकि खदीजा की मृत्यु हिजरत से पाँच साल पहले हुई थी, और यह भी कहा गया है: तीन साल, और कहा गया है: चार साल। इब्न इशाक का कथन इब्न शिहाब के कथन के विरुद्ध है, क्योंकि इब्न शिहाब से जैसा कि पहले बताया गया है, अलग-अलग बातें वर्णित हैं।

अल-हरबी ने कहा: उनकी इसरा हिजरत से एक साल पहले रबी-अल-अव्वल (6) की सत्ताईसवीं रात (5) को हुई थी (7)। अबू बक्र मुहम्मद इब्न अली इब्न अल-कासिम अल-ज़हाबी ने अपने इतिहास में कहा: उन्हें रात के समय मक्का से बैतुल मुकद्दस ले जाया गया और उनकी नबूबत के अठारह महीने बाद उन्हें आसमान पर ले जाया गया (मिराज)। अबू उमर ने कहा (8): मैं सीरत (जीवनी) के लेखकों में से किसी को नहीं जानता जिसने वह कहा हो जो अल-ज़हाबी ने बयान किया है, और न ही उन्होंने अपनी बात को उनमें से किसी एक से जोड़ा है जिनसे यह ज्ञान लिया जाता है, और न ही इसे किसी ऐसे व्यक्ति तक पहुँचाया जिस पर दलील दी जा सके।

---

(1) इब्न अब्द अल-बर्र की अल-तमहीद 8/50 - 51, और उन्होंने मूसा इब्न उकबा की रिवायत का हवाला दिया, जहाँ तक यूनुस की रिवायत का सवाल है, मामर इब्न राशिद ने इब्न साद 8/18 द्वारा उद्धृत किया गया है। (2) (म), (द) और (ज़) में: "में"। (3) अल-तमहीद 8/51 - 52, और अल-जुहरी के कथन का हवाला दिया। (4) अल-तमहीद 8/52 - 53 में। (5) (म) में इसके बाद "महीना" शब्द है, जो पांडुलिपियों में नहीं है। (6) (म) में: अल-आखिरह, और (द), (ज़) और (फ़) में: अल-आखिर, और

जो प्रमाणित है वह (ज़) और अल-तमहीद से है, देखिए तबकात इब्न साद 1/214। (7) अल-तमहीद 8/49। (8) अल-तमहीद 8/48 में।

خدیجہؓ کی وفات نماز فرض ہونے سے پہلے ہوئی۔ ابن شہاب نے کہا: یہ نبی ﷺ کی بعثت کے سات سال بعد کا واقعہ ہے۔ اور ان سے وقاصی نے روایت کی کہ: آپ ﷺ کو آپ کی بعثت کے پانچ سال بعد اسراء (شبِ معراج) کرایا گیا (۱)۔ ابن شہاب نے کہا: روزہ مدینہ میں بدر سے پہلے فرض ہوا، اور زکوٰۃ و حج مدینہ میں فرض ہوئے، اور شراب احد کے بعد حرام کی گئی۔ ابن اسحاق نے کہا: آپ ﷺ کو رات کے وقت مسجد حرام سے مسجد اقصیٰ تک لے جایا گیا اور وہ بیت المقدس ہے، جبکہ اسلام مکہ اور قبائل میں پھیل چکا تھا (۲)۔ ان سے یونس ابن بکیر نے روایت کی: خدیجہؓ نے نبی ﷺ کے ساتھ نماز پڑھی (۳)۔ اور یہ آگے آئے گا۔ ابو عمر نے کہا (۴): یہ اس بات کی دلیل ہے کہ اسراء ہجرت سے کئی سال پہلے ہوا تھا؛ کیونکہ خدیجہؓ کی وفات ہجرت سے پانچ سال پہلے ہوئی تھی، اور کہا گیا ہے: تین سال، اور کہا گیا: چار سال۔ اور ابن اسحاق کا قول ابن شہاب کے قول کے خلاف ہے، اس بنا پر کہ ابن شہاب سے مروی روایات میں اختلاف ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا۔

الحربی نے کہا: آپ ﷺ کو ہجرت سے ایک سال پہلے ربیع الاول (۶) کی ستائیسویں رات (۵) کو اسراء کرایا گیا (۷)۔ اور ابو بکر محمد بن علی بن القاسم الذہبی نے اپنی تاریخ میں کہا: آپ ﷺ کو مکہ سے بیت المقدس تک رات کے وقت لے جایا گیا اور آپ کی بعثت کے اٹھارہ ماہ بعد آپ کو آسمان کی طرف لے جایا گیا (معراج)۔ ابو عمر نے کہا (۸): میں اہل سیر (سیرت نگاروں) میں سے کسی کو نہیں جانتا جس نے وہ بات کہی ہو جو الذہبی نے نقل کی ہے، اور نہ ہی انہوں نے اپنا قول ان میں سے کسی کی طرف منسوب کیا ہے جن سے یہ علم منسوب کیا جاتا ہے، اور نہ ہی اسے کسی ایسے شخص تک پہنچایا جس سے ان پر حجت قائم کی جا سکے۔

(١) التمہید لابن عبد البر ٨/٥٠ - ٥١، اور انہوں نے موسیٰ بن عقبہ کی روایت کی سند بیان کی ہے، اور جہاں تک یونس کی روایت کا تعلق ہے، معمر بن راشد نے ابن سعد ٨/١٨ میں اس کی پیروی کی ہے۔ (٢) (م) اور (د) اور (ز) میں: "فی" (میں)۔ (٣) التمہید ٨/٥١ - ٥٢، اور الزہری کے قول کی سند بیان کی۔ (٤) التمہید ٨/٥٢ - ٥٣ میں۔ (٥) اس کے بعد (م) میں لفظ "شہر" (مہینہ) ہے، جو خطی نسخوں میں نہیں ہے۔ (٦) (م) میں: الآخرہ، اور (د)، (ز) اور (ف) میں: الآخر، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور التمہید سے ہے، دیکھیے طبقات ابن سعد ١/٢١٤۔ (٧) التمہید ٨/٤٩۔ (٨) التمہید ٨/٤٨ میں۔

Surah Al-Isra: Verse 1 14

The Third Issue: As for the obligation of prayer and its form when it was prescribed, there is no disagreement among the people of knowledge and the biographers that prayer was only made obligatory in Mecca on the night of Al-Isra (the Night Journey) when he (the Prophet) was ascended to heaven. This is explicitly stated in Sahih and other books. They only disagreed on its form when it was first prescribed. It was narrated from Aisha (may Allah be pleased with her) that it was prescribed as two rak'ahs each, then it was increased for the resident prayer to four, while the traveler's prayer remained at two rak'ahs. This was said by Al-Sha'bi, Maymun ibn Mihran, and Muhammad ibn Ishaq (1).

Al-Sha'bi said: Except for Maghrib (2).

Yunus ibn Bukayr said: And Ibn Ishaq said: Then Gabriel (peace be upon him) came to the Prophet ﷺ when prayer was made obligatory upon him - meaning during Al-Isra - and he struck with his heel in a corner of the valley, and a spring of water gushed forth. Gabriel performed ablution while Muhammad (peace be upon them both) watched. He washed his face, sniffed water into his nose, rinsed his mouth, wiped his head and ears and feet to the ankles, and sprinkled his private parts. Then he stood to pray two rak'ahs with four prostrations. Then the Messenger of Allah ﷺ returned, his eyes cooled (he was comforted), his soul at peace, and what he loved of Allah Almighty's command had come to him. He took Khadijah's hand, then brought her to the spring, performed ablution as Gabriel had, then bowed for two rak'ahs and four prostrations together with Khadijah. Then he and Khadijah used to pray together (3).

It was narrated from Ibn Abbas that it was prescribed as four rak'ahs for the resident and two for the traveler. This was also said by Nafi' ibn Jubayr and Al-Hasan ibn Abi Al-Hasan Al-Basri, which is the opinion of Ibn Jurayj. And it was narrated from the Prophet ﷺ what agrees with this (4). They did not differ that Gabriel (peace be upon him) descended on the morning of the night...

(1) Al-Tamhid 8/33, and the hadith of Aisha was recorded by Al-Bukhari (350) and Muslim (685) in a similar manner. (2) Al-Tamhid 8/47. (3) Al-Tamhid 8/52. (4) And it is his ﷺ saying: "Indeed, Allah has relieved the traveler from fasting and half of the prayer." Recorded by Ahmad (19047), Al-Tirmidhi (715) with his wording, and Ibn Majah (1667) from the hadith of Anas bin Malik, a man from Banu Abdullah bin Ka'b.

सूरह अल-इस्रा: आयत 1 14

तीसरा मुद्दा: जहाँ तक नमाज़ की फ़र्ज़ियत (अनिवार्यता) और उसकी विधि का सवाल है जब वह फ़र्ज़ की गई थी, तो विद्वानों और सीरत (जीवनी) के लोगों के बीच इसमें कोई मतभेद नहीं है कि नमाज़ मक्का में इस्रा की रात को फ़र्ज़ की गई थी जब उन्हें (पैगंबर को) स्वर्ग में ले जाया गया था। यह 'सहीह' (हदीस की प्रामाणिक पुस्तकों) और अन्य में स्पष्ट रूप से उल्लेखित है। वे केवल इस बात पर असहमत थे कि जब इसे पहली बार फ़र्ज़ किया गया था तो इसकी विधि क्या थी। आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से वर्णित है कि इसे दो-दो रकात फ़र्ज़ किया गया था, फिर मुक़ीम (निवासी) की नमाज़ में वृद्धि की गई और इसे चार रकात कर दिया गया, जबकि मुसाफ़िर (यात्री) की नमाज़ दो रकात पर ही रखी गई। अल-शा'बी, मयमुन इब्न मिहरान और मुहम्मद इब्न इस्हाक़ ने यही कहा है (1)।

अल-शा'बी ने कहा: मगरिब को छोड़कर (2)।

यूनुस इब्न बुकेयर ने कहा: और इब्न इस्हाक़ ने कहा: फिर जिब्रील (अलैहिस्सलाम) पैगंबर ﷺ के पास आए जब उन पर नमाज़ फ़र्ज़ की गई थी - यानी इस्रा के दौरान - और उन्होंने घाटी के एक कोने में अपनी एड़ी मारी, जिससे पानी का एक सोता फूट पड़ा। जिब्रील ने वज़ू किया जबकि मुहम्मद (उन दोनों पर शांति हो) देख रहे थे। उन्होंने अपना चेहरा धोया, नाक में पानी डाला, कुल्ला किया, अपने सिर, कानों और टखनों तक पैरों का मसह किया, और अपने गुप्त अंगों पर पानी छिड़का। फिर वे चार सजदों के साथ दो रकात नमाज़ पढ़ने के लिए खड़े हुए। फिर अल्लाह के रसूल ﷺ वापस लौटे, उनकी आँखें ठंडी हुईं (वे संतुष्ट हुए), उनका मन प्रसन्न था, और अल्लाह तआला के आदेश से वह चीज़ आई थी जिसे वे पसंद करते थे। उन्होंने खदीजा का हाथ पकड़ा, फिर उन्हें सोते के पास लाए, जिब्रील की तरह वज़ू किया, फिर खदीजा के साथ मिलकर दो रकात और चार सजदे किए। फिर वे और खदीजा एक साथ नमाज़ पढ़ा करते थे (3)।

इब्न अब्बास से वर्णित है कि इसे मुक़ीम के लिए चार और मुसाफ़िर के लिए दो रकात फ़र्ज़ किया गया था। नाफ़े इब्न जुबैर और अल-हसन इब्न अबी अल-हसन अल-बसरी ने भी यही कहा है, जो इब्न जुरैज की राय है। और पैगंबर ﷺ से इसके अनुकूल वर्णन है (4)। उनमें इस बात पर कोई मतभेद नहीं था कि जिब्रील (अलैहिस्सलाम) उस रात की सुबह उतरे थे...

(1) अल-तमहीद 8/33, और आयशा की हदीस अल-बुखारी (350) और मुस्लिम (685) द्वारा इसी तरह दर्ज की गई है। (2) अल-तमहीद 8/47। (3) अल-तमहीद 8/52। (4) और यह उनका ﷺ कथन है: "बेशक अल्लाह ने मुसाफ़िर से रोज़ा और आधी नमाज़ हटा दी है।" अहमद (19047), अल-तिर्मिज़ी (715) उनके शब्दों में, और इब्न माजा (1667) ने अनस बिन मालिक, जो बनू अब्दुल्ला बिन काब के एक व्यक्ति थे, की हदीस से इसे दर्ज किया है।

سورة الإسراء: الآیہ ١ ١٤

تیسرا مسئلہ: جہاں تک نماز کے فرض ہونے اور اس کی ہیئت (طریقہ کار) کا تعلق ہے جب اسے فرض کیا گیا تھا، تو اہل علم اور سیرت نگاروں کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ نماز مکہ میں شبِ اسراء کو فرض کی گئی تھی جب آپ ﷺ کو آسمانوں پر لے جایا گیا تھا۔ یہ بات 'صحیح' (احادیث کی کتابوں) وغیرہ میں واضح طور پر مذکور ہے۔ ان کا اختلاف صرف اس کی ہیئت میں ہے جب وہ فرض ہوئی تھی۔ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے کہ نماز دو دو رکعت فرض کی گئی تھی، پھر مقیم کی نماز میں اضافہ کر دیا گیا اور اسے چار رکعت مکمل کیا گیا، اور سفر کی نماز دو رکعت پر برقرار رکھی گئی۔ شعبی، میمون بن مہران اور محمد بن اسحاق کا یہی قول ہے (١)۔

شعبی نے کہا: سوائے مغرب کے (٢)۔

یونس بن بکیر نے کہا: اور ابن اسحاق نے کہا: پھر جبریل علیہ السلام نبی کریم ﷺ کے پاس آئے جب آپ پر نماز فرض کی گئی - یعنی اسراء میں - تو انہوں نے وادی کے ایک کونے میں اپنی ایڑی سے ٹھوکر ماری جس سے پانی کا چشمہ جاری ہو گیا۔ جبریل علیہ السلام نے وضو کیا اور محمد ﷺ دیکھ رہے تھے، انہوں نے اپنا چہرہ دھویا، ناک میں پانی ڈالا، کلی کی، اپنے سر، کانوں اور ٹخنوں تک پاؤں کا مسح کیا، اور اپنی شرمگاہ پر پانی چھڑکا۔ پھر وہ چار سجدوں کے ساتھ دو رکعتیں پڑھنے کھڑے ہوئے۔ پھر رسول اللہ ﷺ واپس تشریف لائے جبکہ اللہ نے آپ کی آنکھیں ٹھنڈی کر دی تھیں، آپ کا نفس خوش تھا، اور اللہ تعالی کی طرف سے وہ حکم آ گیا تھا جو آپ کو پسند تھا۔ آپ نے حضرت خدیجہ کا ہاتھ پکڑا، پھر انہیں چشمے پر لائے، ویسے ہی وضو کیا

جیسے جبریل نے کیا تھا، پھر حضرت خدیجہ کے ساتھ دو رکعتیں اور چار سجدے کئے۔ پھر آپ اور حضرت خدیجہ ایک ساتھ نماز پڑھتے تھے (۳)۔

اور ابن عباس سے مروی ہے کہ نماز مقیم کے لیے چار اور مسافر کے لیے دو رکعت فرض کی گئی تھی۔ نافع بن جبیر اور حسن بن ابی الحسن البصری کا بھی یہی قول ہے، اور یہی ابن جریج کا قول ہے، اور نبی ﷺ سے اس کے موافق مروی ہے (٤)۔ اور ان کا اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ جبریل علیہ السلام اس رات کی صبح نازل ہوئے...

(۱) التمہید ۸/۳۳ ، اور عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث بخاری (۳۵۰) اور مسلم (٦٨٥) نے اس کے ہم معنی روایت کی ہے۔ (۲) التمہید ۸/٤٧ . (۳) التمہید ۸/٥٢ . (٤) اور یہ آپ ﷺ کا قول ہے: "بے شک اللہ نے مسافر سے روزہ اور آدھی نماز ساقط کر دی ہے"۔ اسے احمد (۱۹۰٤۷)، ترمذی (۷۱٥) اور الفاظ ان کے ہیں، اور ابن ماجہ (١٦٦٧) نے انس بن مالک کی حدیث سے روایت کیا ہے، جو بنو عبداللہ بن کعب کے ایک شخص تھے۔

Page 15

Surah Al-Isra: Verse 1

The Isra (Night Journey) occurred at noon, so the Prophet ﷺ taught prayer and its timings (1).

Yunus bin Bukayr narrated from Salim, the freed slave of Abu Al-Muhajir, who said: I heard Maymun bin Mihran saying: The prayer was initially two rak'ahs, then the Messenger of Allah ﷺ prayed four, and it became a Sunnah, and it was confirmed for the traveler, which is complete. Abu Umar said (2): This is a chain of narration that cannot be used as evidence, and his statement "and it became a Sunnah" is a rejected statement. Similarly, Al-Sha'bi's exception of the Maghrib prayer alone without mentioning the Fajr (Subh) prayer is a meaningless statement. The Muslims have agreed that the obligatory prayer in residence is four rak'ahs except for Maghrib and Fajr, and they know nothing other than that through continuous practice and extensive transmission. The disagreement regarding the origin of its obligation does not harm them.

Fifth: The discussion regarding the Adhan has already passed in "Al-Ma'idah" (3), and praise be to Allah. And it has passed in "Aal Imran" (4) that the first mosque established on earth was Al-Masjid Al-Haram, then Al-Masjid Al-Aqsa, and that there were forty years between them based on the hadith of Abu Dharr. The building of Al-Masjid Al-Aqsa by Solomon, peace be upon him, and his supplication for it is from the hadith of Abdullah bin Amr. The way to reconcile these is explained there, so reflect on it as there is no point in repeating it. We mention here his saying ﷺ: "Do not undertake a journey (specifically for worship) except to three mosques: Al-Masjid Al-Haram, this mosque of mine (in Madinah), and Al-Masjid Al-Aqsa (or Bayt al-Maqdis)." Narrated by Malik from the hadith of Abu Hurairah (5). This contains what indicates the virtue of these three mosques over all other mosques. Therefore, scholars said: Whoever vows to pray in a mosque that cannot be reached except by a journey and a mount, he should not do so, and should pray in his own mosque, except in the three mentioned mosques. For if someone vows a prayer...

---

(1) At-Tamhid 8/33-34. (2) In At-Tamhid 8/47-48 after mentioning that report. (3) 8/59-74. (4) 5/206 onwards. (5) Al-Muwatta 1/108-109, and narrated by Ahmad through his chain (23848), with the wording: "Mounts are not saddled except to three mosques." In Malik's narration of this, Abu Hurairah narrated it from Basrah bin Abi

Basrah Al-Ghifari, which Ibn Abd al-Barr followed up in Al-Isti'ab 2/39-40 saying: The hadith belongs to Abu Hurairah, and I think the mistake in it came from Yazid bin Al-Had - meaning the teacher of Malik - and Allah knows best.

पृष्ठ 15

सूरह अल-इसरा: आयत 1

इसरा (रात की यात्रा) दोपहर के समय हुई थी, इसलिए पैगंबर ﷺ ने प्रार्थना (नमाज़) और उसके समय के बारे में सिखाया (1)।

यूनुस बिन बुकैर ने अबू अल-मुहाजिर के मुक्त गुलाम सालिम से वर्णन किया, जिन्होंने कहा: मैंने मैमुन बिन मिहरान को यह कहते हुए सुना: शुरुआत में नमाज़ दो रकअत थी, फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने चार रकअत पढ़ी और यह एक सुन्नत बन गई, और यात्री के लिए इसे (दो रकअत के रूप में) बरकरार रखा गया, जो कि पूर्ण है। अबू उमर (2) ने कहा: यह एक ऐसी सनद (वर्णन की श्रृंखला) है जिसे प्रमाण के रूप में इस्तेमाल नहीं किया जा सकता, और उनका यह कथन कि "यह सुन्नत बन गई" एक अस्वीकार्य (मुनकर) कथन है। इसी तरह, अल-शाबी का केवल मग़रिब की नमाज़ को अपवाद मानना और फज्र (सुब्ह) की नमाज़ का ज़िक्र न करना एक अर्थहीन बात है। मुसलमानों का इस बात पर आम सहमति (इज्मा) है कि निवास की स्थिति में फ़र्ज़ नमाज़ चार रकअत है, सिवाय मग़रिब और फज्र के, और वे निरंतर अभ्यास और व्यापक प्रसारण के माध्यम से इसके अलावा कुछ नहीं जानते। इसके फ़र्ज़ होने के मूल के बारे में असहमति उन्हें नुकसान नहीं पहुँचाती।

पाँचवाँ: अज़ान के बारे में चर्चा "अल-मायदा" (3) में पहले ही हो चुकी है, और अल्लाह की स्तुति हो। और "आल इमरान" (4) में यह बीत चुका है कि पृथ्वी पर स्थापित पहली मस्जिद मस्जिद-अल-हराम थी, फिर मस्जिद-अल-अक्सा, और अबू ज़र की हदीस के आधार पर उन दोनों के बीच चालीस साल का अंतर था। सुलेमान (अलैहिस्सलाम) द्वारा मस्जिद-अल-अक्सा का निर्माण और उसके लिए उनकी दुआ अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस से है। इस पर सामंजस्य बिठाने का तरीका वहां दिया गया है, इसलिए वहां इस पर विचार करें, इसे दोहराने का कोई मतलब नहीं है। हम यहाँ उनके ﷺ के इस कथन का उल्लेख करते हैं: "तीन मस्जिदों के अलावा (इबादत के लिए) यात्रा न की जाए: मस्जिद-अल-हराम, मेरी यह मस्जिद (मदीना में), और मस्जिद-ए-इलिया या बैत अल-मक़दिस (मस्जिद-अल-अक्सा)।" इसे मालिक ने अबू हुरैरा (5) की हदीस से निकाला है। इसमें वह सब कुछ है जो अन्य सभी मस्जिदों पर इन तीन मस्जिदों की श्रेष्ठता को दर्शाता है। इसी कारण विद्वानों ने कहा है: जो किसी ऐसी मस्जिद में नमाज़ पढ़ने की मन्नत मानता है जहाँ बिना यात्रा और सवारी के नहीं पहुँचा जा सकता,

उसे ऐसा नहीं करना चाहिए, और उसे अपनी मस्जिद में नमाज़ पढ़नी चाहिए, सिवाय उल्लेखित तीन मस्जिदों के। क्योंकि यदि कोई नमाज़ की मन्नत मानता है...

---

(1) अत-तम्हीद 8/33-34। (2) अत-तम्हीद 8/47-48 में उस रिवायत का ज़िक्र करने के बाद। (3) 8/59-74। (4) 5/206 और उसके बाद। (5) अल-मुवत्ता 1/108-109, और अहमद ने इसे अपने माध्यम (23848) से निकाला है, इसके शब्द हैं: "सवारी के जानवर केवल तीन मस्जिदों के लिए तैयार न किए जाएं।" मालिक की इस रिवायत में यह आया है कि अबू हुरैरा ने इसे बसरा बिन अबी बसरा अल-ग़िफ़ारी से रिवायत किया है, जिस पर इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तिआब 2/39-40 में टिप्पणी करते हुए कहा: यह हदीस अबू हुरैरा की है, और मेरा मानना है कि इसमें भ्रम यज़ीद बिन अल-हाद - यानी मालिक के उस्ताद - की ओर से आया है - और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

صفحہ 15

سورہ الاسراء: آیت 1

اسراء (معراج) زوال کے وقت ہوئی، پس نبی ﷺ نے نماز اور اس کے اوقات سکھائے (1)۔

یونس بن بکیر نے ابو المہاجر کے آزاد کردہ غلام سالم سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے میمون بن مہران کو کہتے ہوئے سنا: نماز شروع میں دو دو رکعت تھی، پھر رسول اللہ ﷺ نے چار رکعتیں پڑھیں تو یہ سنت بن گئی، اور مسافر کے لیے (دو ہی) برقرار رکھی گئی، اور وہ مکمل ہے۔ ابو عمر (2) نے کہا: یہ ایسی سند ہے جس سے احتجاج (دلیل) نہیں کیا جا سکتا، اور ان کا یہ قول کہ "پھر وہ سنت بن گئی" منکر قول ہے، اسی طرح شعبی کا صرف مغرب کو مستثنیٰ کرنا اور صبح (فجر) کا ذکر نہ کرنا بے معنی قول ہے۔ مسلمانوں کا اس پر اجماع ہے کہ حضر (مقیم ہونے کی حالت) میں فرض نماز چار رکعت ہے سوائے مغرب اور صبح کے، اور وہ اس کے علاوہ کسی اور چیز کو عمل اور نقلِ مستفیض کے طور पर نہیں جانتے، اور ان کے لیے اس کے فرض ہونے کی اصل میں اختلاف نقصان دہ نہیں ہے۔

پانچویں بات: اذان کے بارے میں گفتگو "المائدہ" (3) میں گزر چکی ہے، والحمد للہ۔ اور "آل عمران" (4) میں گزر چکا ہے کہ زمین پر سب سے پہلی مسجد جو بنائی گئی وہ مسجدِ حرام تھی، پھر مسجدِ اقصیٰ، اور ان دونوں کے درمیان چالیس سال کا فاصلہ تھا، جیسا کہ ابو ذر کی حدیث میں ہے۔ اور حضرت سلیمان علیہ السلام کا مسجدِ اقصیٰ کو بنانا اور اس کے لیے ان کی دعا عبداللہ بن عمرو کی حدیث سے ثابت ہے، اور ان روایات میں تطبیق کی صورت وہاں بیان ہو چکی ہے، لہٰذا وہاں اس پر غور کریں، دوبارہ ذکر کرنے کا کوئی فائدہ نہیں۔ ہم یہاں آپ ﷺ کا یہ قول ذکر

کرتے ہیں: "تین مسجدوں کے علاوہ (عبادت کی نیت سے) رختِ سفر نہ باندھا جائے: مسجدِ حرام، میری یہ مسجد (نبوی)، اور مسجدِ ایلیاء یا بیت المقدس (مسجدِ اقصیٰ)۔" اسے مالک نے ابو ہریرہ (5) کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اس میں ان تین مسجدوں کی دیگر تمام مساجد پر فضیلت کی دلیل موجود ہے؛ اسی لیے علماء نے کہا ہے: جس نے کسی ایسی مسجد میں نماز پڑھنے کی نذر مانی جہاں سفر اور سواری کے بغیر نہ پہنچا جا سکے تو وہ ایسا نہ کرے بلکہ اپنی مسجد میں نماز پڑھے، سوائے ان تین مذکورہ مساجد کے، کیونکہ جس نے نماز کی نذر مانی...

---

(1) التمهيد 8/33 - 34۔ (2) التمهيد 8/47 - 48 میں اس روایت کے ذکر کے بعد۔ (3) 8/59 - 74۔ (4) 5/206 اور اس کے بعد۔ (5) الموطأ 1/108 - 109، اور اسے ان کے واسطے سے احمد نے (23848) روایت کیا، اس کے الفاظ ہیں: "سواریوں کے کجاوے نہ کسے جائیں مگر تین مسجدوں کی طرف"۔ اور مالک کی اس روایت میں یہ واقع ہوا ہے کہ ابو ہریرہ نے اسے بصرہ بن ابی بصرہ الغفاری سے روایت کیا ہے، جس پر ابن عبد البر نے الاستیعاب 2/39 - 40 میں تعاقب کرتے ہوئے کہا: یہ حدیث ابو ہریرہ ہی کی ہے، اور میرا خیال ہے کہ اس میں وہم یزید بن الہاد کی طرف سے ہوا ہے - یعنی امام مالک کے استاد - واللہ اعلم۔

Page 16 Surah Al-Isra: Verses 1-2

...in which he went out to it. Malik and a group of scholars said regarding one who vows to stay at a frontier post to guard it: he must fulfill it wherever the post is, because it is an act of obedience to Allah, Mighty and Majestic (1). Abu al-Bakhtari added to this Hadith: "the mosque of the soldiers," but it is not authentic and is fabricated (2), as previously mentioned in the introduction of the book (3).

Sixth: The Almighty's saying: {to the Farthest Mosque [Al-Masjid Al-Aqsa]} It was called "Al-Aqsa" because of the great distance between it and the Sacred Mosque (Al-Masjid al-Haram). It was the farthest mosque on earth from the people of Mecca that is honored with visitation. Then He said: {whose surroundings We have blessed} It is said: with fruits and flowing rivers. And it is said: by those among the prophets and the righteous who were buried around it; and by this, He made it holy. Mu'adh ibn Jabal narrated from the Prophet ﷺ that he said: "Allah the Almighty says: O Sham (Greater Syria), you are My choice of My lands, and I drive towards you My choice of My servants" (4). {that We might show him of Our signs} This is from the category of shifting the discourse. And the signs that Allah showed him were among the wonders he informed the people about, and his night journey from Mecca to the Farthest Mosque in one night which is a journey of a month, and his ascent to the heavens, and his description of the prophets one by one (5), as established in "Sahih Muslim" and others (6). {Indeed, He is the Hearing, the Seeing} Previously mentioned (7).

Almighty's saying: {And We gave Moses the Scripture and made it a guidance for the Children of Israel that you not take other than Me as a disposer of affairs (2)} Meaning: We honored Muhammad ﷺ with the Ascension (Mi'raj), and We honored Moses with the Book: and it is the Torah (8).

Footnotes: (1) Al-Istidhkar 2/41. (2) Mentioned by Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 23/38, and its chain of narration does not include Abu al-Bakhtari, but rather Muhammad ibn Khalid al-Jundi and al-Muthanna ibn al-Sabah. Then Ibn Abd al-Barr said: This is a rejected Hadith with no basis, and Muhammad ibn Khalid al-Jundi and al-Muthanna ibn al-Sabah are both abandoned, and it is not proven from the perspective of transmission. (3) 1/125-126, and what was previously mentioned is not the Hadith, but rather the discussion about Abu al-Bakhtari. (4) Narrated by al-Daylami in Firdaws al-Akhbar (8125). (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/226-227. (6) It was previously mentioned at the beginning of the Surah. (7) 2/262 and 396. (8) Al-Wasit 3/96, and Zad al-Masir 5/6.

पृष्ठ १६ सूरह अल-इसरा: आयत १ - २

...जिसमें वह उसकी ओर निकला। मलिक और विद्वानों के एक समूह ने उस व्यक्ति के बारे में कहा जिसने किसी सीमावर्ती चौकी पर पहरा देने की मन्नत मानी थी: उसे इसे पूरा करना चाहिए जहाँ भी वह चौकी हो; क्योंकि यह अल्लाह के प्रति आज्ञाकारिता का कार्य है (१)। अबू अल-बख्तरी ने इस हदीस में "सैनिकों की मस्जिद" शब्द जोड़े, लेकिन यह सही नहीं है और मनगढ़ंत है (२), जैसा कि पुस्तक की प्रस्तावना में पहले बताया जा चुका है (३)।

छठा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {मस्जिद-ए-अक्सा तक} इसे "अल-अक्सा" कहा गया क्योंकि इसके और मस्जिद-ए-हराम के बीच की दूरी बहुत अधिक थी, और यह मक्का के लोगों से पृथ्वी पर सबसे दूर की मस्जिद थी जिसकी यात्रा करके उसे सम्मानित किया जाता था। फिर उसने कहा: {जिसके आसपास को हमने बरकत दी है} कहा गया है: फलों और बहती नदियों के साथ। और कहा गया है: उनके द्वारा जो पैगंबरों और नेक लोगों में से इसके आसपास दफनाए गए हैं; और इसी के द्वारा उसने इसे पवित्र बनाया। मुआज़ बिन जबल ने नबी ﷺ से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "अल्लाह तआला फरमाता है: ऐ शाम, तू मेरी ज़मीनों में से मेरा चुनाव है, और मैं तेरी ओर अपने बंदों में से अपने चुनिंदा बंदों को हांकता हूँ" (४)। {ताकि हम उसे अपनी कुछ निशानियाँ दिखाएँ} यह संबोधन के बदलाव की शैली में से है। और जो निशानियाँ अल्लाह ने उन्हें दिखाईं, वे उन अजूबों में से थीं जिनकी खबर उन्होंने लोगों को दी, और उनका एक रात में मक्का से मस्जिद-ए-अक्सा तक का सफर, जो एक महीने का सफर है, और आसमानों की ओर उनका मेराज (आरोहण), और पैगंबरों का एक-एक करके वर्णन करना (५), जैसा कि "सहीह मुस्लिम" और अन्य में सिद्ध है (६)। {निस्संदेह, वह सुनने वाला, देखने वाला है} पहले उल्लेख किया जा चुका है (७)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने मूसा को किताब दी और उसे बनी इसराइल के लिए मार्गदर्शन बनाया कि तुम मेरे सिवा किसी को कार्यसाधक न बनाओ (२)} अर्थात: हमने मुहम्मद ﷺ को मेराज के साथ सम्मानित किया, और हमने मूसा को किताब: और वह तौरात है, के साथ सम्मानित किया (८)।

पादलेख: (१) अल-इस्तिज़कार २/४१। (२) इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद २३/३८ में इसका उल्लेख किया है, और इसकी रिवायत की श्रृंखला में अबू अल-बख्तरी नहीं है, बल्कि मुहम्मद बिन खालिद अल-जुंदी और अल-मुथन्ना बिन अल-सबाह हैं। फिर इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: यह एक

अस्वीकृत हदीस है जिसका कोई आधार नहीं है, और मुहम्मद बिन खालिद अल-जुंदी और अल-मुथन्ना बिन अल-सबाह दोनों को छोड़ दिया गया है, और यह रिवायत के दृष्टिकोण से प्रमाणित नहीं है। (३) १/१२५ - १२६, और जो पहले बताया गया है वह हदीस नहीं है, बल्कि अबू अल-बख्तरी पर चर्चा है। (४) अल-दैलामी ने फिरदौस अल-अखबार (८१२५) में इसे संकलित किया है। (५) अल-नुकत व अल-उयून ३/२२६ - २२७। (६) और यह सूरह की शुरुआत में पहले ही बताया जा चुका है। (७) २/२६२ और ३९६। (८) अल-वसीत ३/९६, और ज़ाद अल-मसीर ५/६।

صفحہ ۱۶ سورہ الاسراء: آیت ۱ - ۲

...جس میں وہ اس کی طرف نکلا۔ امام مالک اور اہل علم کی ایک جماعت نے اس شخص کے بارے میں کہا ہے جس نے کسی سرحدی چوکی (رباط) پر پہرہ دینے کی نذر مانی ہو: اس کے لیے اسے پورا کرنا لازم ہے جہاں بھی وہ چوکی ہو؛ کیونکہ یہ اللہ عزوجل کی اطاعت ہے (۱)۔ ابو البختری نے اس حدیث میں "مسجد الجند" کا اضافہ کیا، لیکن یہ صحیح نہیں ہے بلکہ من گھڑت (موضوع) ہے (۲)، اور یہ کتاب کے مقدمے میں پہلے گزر چکا ہے (۳)۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا﴾ (مسجدِ اقصیٰ تک)۔ اسے "اقصیٰ" اس کے اور مسجدِ حرام کے درمیان دوری کی وجہ سے کہا گیا، اور یہ زمین پر اہل مکہ سے سب سے دور وہ مسجد تھی جس کی زیارت کر کے اسے عظمت دی جاتی تھی۔ پھر فرمایا: ﴿الَّذِي بَرَكْنَا حَوْلَهُ﴾ (جس کے ارد گرد ہم نے برکت دی ہے)۔ کہا گیا: پھلوں اور نہروں کے ساتھ۔ اور کہا گیا: ان انبیاء اور صالحین کے ذریعے جو اس کے ارد گرد دفن ہیں؛ اور اسی وجہ سے اسے مقدس بنایا۔ معاذ بن جبل نے نبی ﷺ سے روایت کی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: اے شام، تو میری زمینوں میں سے میرا انتخاب ہے، اور میں تیری طرف اپنے بندوں میں سے اپنے پسندیدہ بندوں کو ہانکتا ہوں" (۴)۔ ﴿لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا﴾ (تاکہ ہم اسے اپنی نشانیاں دکھائیں)۔ یہ کلام کے اسلوب کی تبدیلی میں سے ہے۔ اور وہ نشانیاں جو اللہ نے انہیں دکھائیں، وہ ان عجائبات میں سے تھیں جن کی خبر انہوں نے لوگوں کو دی، اور ان کا راتوں رات مکہ سے مسجدِ اقصیٰ تک کا سفر جو کہ ایک ماہ کی مسافت ہے، اور ان کا آسمان کی طرف عروج (معراج)، اور انبیاء کا ایک ایک کر کے وصف بیان کرنا (۵)، جیسا کہ "صحیح مسلم" وغیرہ میں ثابت ہے (۶)۔ ﴿إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾ (بے شک وہ خوب سننے والا، دیکھنے والا ہے) پہلے گزر چکا ہے (۷)۔

الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَآتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَجَعَلْنَاهُ هُدًى لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ أَلَّا تَتَّخِذُوا مِن دُونِي وَكِيلًا (٢)﴾ یعنی: ہم نے محمد ﷺ کو معراج کے ذریعے عزت دی، اور ہم نے موسیٰ کو کتاب: یعنی تورات، کے ذریعے عزت دی (٨)۔

حواشی: (١) الاستذکار ٤١/٢۔ (٢) ابن عبد البر نے التمہید ٣٨/٢٣ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور اس کی سند میں ابو البختری نہیں ہے، بلکہ محمد بن خالد الجندی اور المثنیٰ بن الصباح ہیں، پھر ابن عبد البر نے کہا: یہ منکر حدیث ہے جس کی کوئی اصل نہیں، اور محمد بن خالد الجندی اور المثنیٰ بن الصباح دونوں متروک ہیں، اور یہ نقل کے پہلو سے ثابت نہیں ہے۔ (٣) ١٢٥/١ - ١٢٦، اور جو پہلے گزر چکا ہے وہ حدیث نہیں بلکہ ابو البختری پر کلام ہے۔ (٤) اسے دیلمی نے فردوس الاخبار (٨١٢٥) میں روایت کیا ہے۔ (٥) النکت والعیون ٢٢٦/٣ - ٢٢٧۔ (٦) اور یہ سورہ کے شروع میں گزر چکا ہے۔ (٧) ٢٦٢/٢ اور ٣٩٦۔ (٨) الوسیط ٩٦/٣، اور زاد المسیر ٦/٥۔

Surah Al-Isra: Verses 2 - 3 | 17

{And We made it} meaning: that Book. It is said: Moses (1). It is also said: The meaning of the speech is: Glory be to Him who took His servant for a journey by night and gave Moses the Book, thus moving from the third person to informing about Himself, Exalted and Majestic is He (2). And it is said: The meaning of "Glory be to Him who took His servant for a journey by night" is: We took for a journey, as indicated by what follows: {That We might show him of Our signs}. Thus {And We gave Moses the Book} is based on this meaning. {That you should not take} Abu 'Amr read it as "yattakhidhu" (they take) with a 'ya'. The rest read it with a 'ta' (tattakhidhu - you take) (3). So it is from the category of shifting the address. {A guardian (Wakila)} meaning: a partner. From Mujahid. It is also said: A guarantor of their affairs, as related by Al-Farra. And it is said: A Lord they rely on in their affairs; said by Al-Kalbi (4). Al-Farra said (5): Sufficient. The estimation is: We covenanted with him in the Book that you should not take besides Me a guardian. And it is said: The estimation is: Lest you take (6). The guardian (Al-Wakil) is the one to whom an affair is entrusted (7).

The Almighty's saying: {O descendants of those We carried [in the ship] with Noah. Indeed, he was a grateful servant 3}

Meaning: O descendants of those We carried, in a vocative sense. Mujahid said this, and Ibn Abi Najih narrated it from him (8). What is meant by descendants is everyone who is addressed by the Quran, and they are all who are on Earth; mentioned by Al-Mahdawi. Al-Mawardi said (9): meaning: Moses and his people from the Children of Israel. The meaning is: O descendants of those We carried with Noah, do not associate partners [with Allah]. Noah was mentioned to remind them of the blessing of saving their ancestors from drowning (10).

(1) An-Nukat wal-Uyun 3/227, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/436. (2) See Al-Wasit 3/96, and Zad al-Masir 5/6. (3) As-Sab'ah p. 378, and At-Taysir p. 139. (4) An-Nukat wal-Uyun 3/227, and Mujahid's statement was recorded by At-Tabari 14/450. (5) In Ma'ani al-Quran 2/116. (6) I'rab al-Quran by An-Nahhas 2/414. (7) Tafsir al-Baghawi 3/124. (8) Ma'ani al-Quran by An-Nahhas 4/120. (9) In An-Nukat wal-Uyun 3/228. (10) See Ma'ani al-Quran by Az-Zajjaj 3/230.

सूरा अल-इसरा: आयत 2 - 3 | 17

{और हमने इसे बनाया} यानी: वह किताब। कहा गया है: मूसा (1)। और कहा गया है: कलाम का अर्थ है: पवित्र है वह जिसने अपने बंदे को रात में सैर कराई और मूसा को किताब दी, तो वह परोक्ष (अनुपस्थिति) से हटकर अपने बारे में जानकारी देने की ओर निकला, वह महान और गौरवशाली है (2)। और कहा गया है: 'पवित्र है वह जिसने अपने बंदे को रात में सैर कराई' का अर्थ है: हमने सैर कराई, जैसा कि इसके बाद के शब्द दर्शाते हैं: {ताकि हम उसे अपनी निशानियाँ दिखा सकें}। अतः {और हमने मूसा को किताब दी} इसी अर्थ पर आधारित है। {कि तुम न बनाओ} - अबू 'अम्र ने इसे 'या' (यत्तख़िज़ू) के साथ पढ़ा। बाकियों ने 'ता' (तत्तख़िज़ू) के साथ (3)। तो यह संबोधन बदलने (इल्तिफ़ात) के प्रकार से है। {वकील (संरक्षक)} यानी: साझीदार। मुजाहिद से। और कहा गया है: उनके मामलों का ज़िम्मेदार। अल-फ़र्रा ने इसे उद्धृत किया है। कहा गया है: एक रब जिस पर वे अपने मामलों में भरोसा करें। यह अल-कल्बी ने कहा है (4)। अल-फ़र्रा ने कहा (5): पर्याप्त। अनुमान है: हमने किताब में उससे वादा लिया कि मेरे सिवा किसी को वकील (संरक्षक) न बनाओ। और कहा गया है: अनुमान है: ताकि तुम न बनाओ (6)। वकील वह है जिसे मामला सौंपा जाता है (7)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ उनकी संतान जिन्हें हमने नूह के साथ सवार किया था, निस्संदेह वह एक बहुत शुक्रगुज़ार बंदा था। 3}

यानी: ऐ उनकी संतान जिन्हें हमने सवार किया, पुकारने (संबोधन) के तौर पर। मुजाहिद ने यह कहा, और इब्न अबी नजीह ने उनसे इसे रिवायत किया (8)। संतान से मुराद वे सभी लोग हैं जिन पर कुरान के ज़रिए दलील दी गई है, और वे ज़मीन पर रहने वाले सभी लोग हैं; अल-महदवी ने इसका उल्लेख किया है। अल-मावर्दी ने कहा (9): यानी: मूसा और बनी इसराइल से उनकी कौम। अर्थ है: ऐ उनकी संतान जिन्हें हमने नूह के साथ सवार किया, शिर्क मत करो। और नूह का ज़िक्र उन्हें उनके पूर्वजों को डूबने से बचाने की नेमत याद दिलाने के लिए किया गया है (10)।

(1) अन-नुकात वल-उयून 3/227, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/436। (2) देखिए अल-वासीत 3/96, और ज़ाद अल-मसीर 5/6। (3) अस-सब'आ पृ. 378, और अत-तयसीर पृ. 139। (4) अन-नुकात वल-उयून 3/227, और मुजाहिद का कथन अत-तबरी द्वारा 14/450 में दर्ज है। (5) मा'आनी अल-कुरान 2/116 में। (6) इ'राब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा 2/414। (7) तफ़सीर अल-बग़वी

3/124। (8) मा'आनी अल-कुरान अन-नहहास द्वारा 4/120। (9) अन-नुकात वल-उयून 3/228 में। (10) देखिए मा'आनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज द्वारा 3/230।

سورہ الاسراء: آیت 2 - 3 | 17

﴿وَجَعَلْنَهُ﴾ یعنی: وہ کتاب۔ اور کہا گیا ہے: موسیٰ (علیہ السلام) (1)۔ اور کہا گیا ہے: کلام کا معنی ہے: پاک ہے وہ ذات جو اپنے بندے کو رات کے وقت لے گئی اور موسیٰ کو کتاب دی، تو وہ غائب سے ہٹ کر اپنی ذات کے بارے میں بتانے کی طرف منتقل ہوا، وہ بلند و برتر اور صاحبِ عزت ہے (2)۔ اور کہا گیا ہے: 'سبحان الذی اسریٰ بعبدہ لیلاً' کا معنی ہے: 'ہم نے سیر کرائی'، اس پر اس کے بعد والے الفاظ دلالت کرتے ہیں: ﴿لِنُرِيَهُ مِنْ ءَايَتِنَا﴾۔ چنانچہ ﴿وَءَاتَيْنَا مُوسَى الْكِتَبَ﴾ کو اسی معنی پر محمول کیا گیا۔ ﴿أَلَّا تَتَّخِذُوا﴾ ابو عمرو نے اسے 'یا' کے ساتھ (یَتَّخِذُوا) پڑھا ہے۔ باقیوں نے 'تا' کے ساتھ (3)۔ تو یہ خطاب کی تبدیلی (التفات) کے باب سے ہوگا۔ ﴿وَكِيلًا﴾ یعنی: شریک۔ مجاہد سے روایت ہے۔ اور کہا گیا ہے: ان کے معاملات کا کفیل (ذمہ دار)۔ اسے الفراء نے نقل کیا ہے۔ اور کہا گیا ہے: وہ رب جس پر وہ اپنے معاملات میں بھروسہ کریں۔ یہ کلبی نے کہا (4)۔ اور الفراء نے کہا (5): کافی ہونے والا۔ اور تقدیر (عبارت) یہ ہے: ہم نے کتاب میں ان سے عہد لیا کہ میرے سوا کسی کو وکیل نہ بناؤ۔ اور کہا گیا ہے: تقدیر یہ ہے: تاکہ تم نہ بناؤ (6)۔ اور وکیل وہ ہے جس کے سپرد معاملہ کیا جائے (7)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ذُرِّيَّةَ مَنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ إِنَّهُ كَانَ عَبْدًا شَكُورًا ٣﴾

یعنی: اے ان کی اولاد جنہیں ہم نے سوار کیا، بطورِ ندا (پکار)۔ یہ مجاہد نے کہا، اور ان سے ابن ابی نجیح نے اسے روایت کیا (8)۔ اور ذریت سے مراد وہ تمام لوگ ہیں جن پر قرآن کے ذریعے حجت قائم کی گئی ہے، اور وہ روئے زمین پر بسنے والے تمام لوگ ہیں؛ المہدوی نے اس کا ذکر کیا ہے۔ اور الماوردی نے کہا (9): یعنی: موسیٰ اور بنی اسرائیل میں سے ان کی قوم۔ اور معنی یہ

ہے: اے ان کی اولاد جنہیں ہم نے نوح کے ساتھ سوار کیا، شرک نہ کرو۔ اور نوح کا ذکر انہیں ان کے آبا و اجداد کو غرق ہونے سے بچانے کی نعمت یاد دلانے کے لیے کیا گیا ہے (10)۔

(1) النكت والعيون 3/ 227 ، والمحرر الوجيز 3/ 436 - (2) ينظر الوسيط 3/ 96 ، وزاد المسير 5/ 6 - (3) السبعة ص 378 ، والتيسير ص 139 - (4) النكت والعيون 3/ 227 ، وقول مجاهد أخرجه الطبري 14/ 450 - (5) في معاني القرآن له 2/ 116 - (6) إعراب القرآن للنحاس 2/ 414 - (7) تفسير البغوي 3/ 124 - (8) معاني القرآن للنحاس 4/ 120 - (9) في النكت والعيون 3/ 228 - (10) ينظر معاني القرآن للزجاج 3/ 230 -

Surah Al-Isra: Verse 3

Sufyan narrated from Humaid, from Mujahid, that he read: "dhurriyyah" (ذَرِّيَةَ) with a fatha on the dhal and a shadda on the ra and ya. This recitation was narrated by 'Amir bin 'Abd al-Wahid from Zaid bin Thabit. It was also narrated from Zaid bin Thabit as "dhirriyah" (ذِرِّيَة) with a kasra on the dhal and a shadda on the ra (1).

Then He explained that Noah was a grateful servant who thanked Allah for His blessings and saw no good except from Him. Qatada said: When he put on a garment, he would say: "In the name of Allah" (Bismillah), and when he took it off, he would say: "Praise be to Allah" (Alhamdulillah). This was narrated from him by Ma'mar (2). Ma'mar narrated from Mansur, from Ibrahim, who said: His gratitude was that when he ate, he said: "In the name of Allah", and when he finished eating, he said: "Praise be to Allah" (3). Salman al-Farisi said: Because he used to praise Allah for his food (4). 'Imran bin Sulaym (5) said: Noah was named a grateful servant only because when he ate, he said: "Praise be to Allah who fed me, and if He willed, He could have left me hungry"; when he drank, he said: "Praise be to Allah who gave me drink, and if He willed, He could have left me thirsty"; when he dressed, he said: "Praise be to Allah who clothed me, and if He willed, He could have left me naked"; when he put on shoes, he said: "Praise be to Allah who gave me shoes, and if He willed, He could have left me barefoot"; and when he relieved himself, he said: "Praise be to Allah who removed the harm from me, and if He willed, He could have kept it within me" (6). The purpose of the verse is: You are from the descendants of Noah, and he was a grateful servant, so you are more worthy of following his example than following your ignorant ancestors. It was also said: The meaning is that Moses was a grateful servant, as Allah Almighty made him from the descendants of Noah (7). It was said: "dhurriyah" can be a second object for "tattakhidhu" (take), and His saying "wakila" (guardian) is intended as a plural, so it fits in both readings, meaning the ya and ta in "tattakhidhu". It is also possible in both readings for "dhurriyah" to be an appositive (badal) for His saying "wakila"; because it is in the meaning of...

(1) Preceded in 2/368 from the two readings of Zaid bin Thabit, and it occurred here in (m): 'Amir bin al-Wahid. (2) Reported by Abd al-Razzaq in his Tafsir 1/373-374, and al-Tabari 14/454, and with them: "akhlahu" (worn it out) instead of "naza'ahu" (removed it). (3) Reported by Abdullah bin Ahmad in his additions to Al-Zuhd, p. 61. (4) Reported by al-Tabari 14/452-453, al-Hakim 2/360, and al-Bayhaqi in al-Shu'ab (4471). (5) He was a judge from the judges of Homs. Makhul al-Shami said of him: No

judge like him has entered Sham. Al-Tarikh al-Kabir 6/412. (6) Reported by al-Tabari 14/453-454. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/228.

सूरह अल-इसरा: आयत 3

सुफ़यान ने हुमैद से, उन्होंने मुजाहिद से रिवायत की है कि उन्होंने इसे 'ज़र्रियत' (ذَرِّيَةَ) पढ़ा, जिसमें 'ज़ाल' पर फ़त्हा और 'रा' और 'या' पर तशदीद है। यह क़िरात आमिर बिन अब्द अल-वाहिद ने ज़ैद बिन साबित से रिवायत की है। ज़ैद बिन साबित से यह भी रिवायत है कि उन्होंने 'ज़िर्रियत' (ذِرِّيَة) पढ़ा, जिसमें 'ज़ाल' के नीचे कसरा और 'रा' पर तशदीद है (1)।

फिर अल्लाह ने स्पष्ट किया कि नूह एक शुक्रगुज़ार बंदे थे जो अपनी नेमतों के लिए अल्लाह का शुक्र अदा करते थे, और अल्लाह के सिवा किसी और से खैर नहीं देखते थे। क़तादा ने कहा: जब वह कोई कपड़ा पहनते तो कहते: "बिस्मिल्लाह", और जब उसे उतारते तो कहते: "अल्हम्दुलिल्लाह"। मअमर ने उनसे इसी तरह रिवायत की है (2)। मअमर ने मंसूर से, उन्होंने इब्राहिम से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: उनका शुक्र यह था कि जब वह खाना खाते तो कहते: "बिस्मिल्लाह", और जब खाने से फारिग होते तो कहते: "अल्हम्दुलिल्लाह" (3)। सलमान अल-फ़ारसी ने कहा: क्योंकि वह अपने खाने पर अल्लाह की हम्द (प्रशंसा) करते थे (4)। इमरान बिन सलीम (5) ने कहा: नूह को शुक्रगुज़ार बंदा इसलिए कहा गया क्योंकि जब वह खाना खाते तो कहते: "तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है जिसने मुझे खिलाया, और अगर वह चाहता तो मुझे भूखा रख सकता था"; जब वह पानी पीते तो कहते: "तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है जिसने मुझे पिलाया, और अगर वह चाहता तो मुझे प्यासा रख सकता था"; जब वह कपड़े पहनते तो कहते: "तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है जिसने मुझे कपड़े पहनाए, और अगर वह चाहता तो मुझे नंगा छोड़ सकता था"; जब वह जूते पहनते तो कहते: "तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है जिसने मुझे जूते दिए, और अगर वह चाहता तो मुझे नंगे पैर छोड़ सकता था"; और जब वह अपनी ज़रूरत पूरी (शौच) करते तो कहते: "तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है जिसने मुझसे तकलीफ दूर की, और अगर वह चाहता तो उसे मेरे अंदर ही रोक सकता था" (6)। आयत का उद्देश्य यह है: तुम नूह की औलाद में से हो और वह एक शुक्रगुज़ार बंदे थे, इसलिए तुम अपने जाहिल पूर्वजों के बजाय उनके अनुसरण के अधिक हकदार हो। यह भी कहा गया है: इसका अर्थ यह है कि मूसा एक शुक्रगुज़ार बंदे थे क्योंकि अल्लाह तआला ने उन्हें नूह की नस्ल से बनाया (7)। यह भी कहा गया है: 'ज़र्रियत' शब्द 'तत्तखिज़ू' (तुम बनाओ) का दूसरा मफ़ऊल (कर्म) हो सकता है, और उसके शब्द 'वकीला' (कार्यसाधक) का अर्थ बहुवचन है, तो यह दोनों क़िरात (पढ़ने के तरीकों) में जायज़ है, मेरा मतलब 'तत्तखिज़ू' में 'या' और 'ता' से है। दोनों क़िरात में यह भी संभव है कि 'ज़र्रियत' शब्द 'वकीला' के लिए बदल (प्रतिस्थापन) हो; क्योंकि इसका अर्थ...

(1) ज़ैद बिन साबित की दो क़िरात से पहले 2/368 में गुज़र चुका है, और यहाँ (म) में: आमिर बिन अल-वाहिद आया है। (2) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफसीर 1/373-374 में, और तबरी ने 14/454 में उद्धृत किया है, और उनके पास 'नज़अहु' (इसे उतारा) के बजाय 'अखलहहु' (इसे पुराना किया) शब्द है। (3) इसे अब्दुल्ला बिन अहमद ने अज़-जुहद के अपने परिशिष्ट (पृष्ठ 61) में उद्धृत किया है। (4) इसे तबरी ने 14/452-453, हाकिम ने 2/360 और बैहकी ने अश्-शुआब (4471) में उद्धृत किया है। (5) वह होम्स के काज़ियों में से एक काज़ी थे। मखुल अल-शामी ने उनके बारे में कहा: शाम में उनके जैसा कोई काज़ी नहीं आया। अल-तारीख अल-कबीर 6/412। (6) इसे तबरी ने 14/453-454 में उद्धृत किया है। (7) अल-नुकत वल-उयून 3/228।

سورة الاسراء: آیت ۳

سفیان نے حمید سے، انہوں نے مجاہد سے روایت کی کہ انہوں نے پڑھا: «ذَرِّيَةَ» ذال کے فتحہ اور را اور یا کی تشدید کے ساتھ یہ قرات عامر بن عبد الواحد نے زید بن ثابت سے روایت کی ہے۔ اور زید بن ثابت سے یہ بھی مروی ہے کہ انہوں نے «ذِرِّيَة» ذال کے کسرہ اور را کی تشدید کے ساتھ پڑھا (۱)۔

پھر اللہ نے بیان فرمایا کہ نوح ایک شکر گزار بندے تھے جو اپنی نعمتوں پر اللہ کا شکر ادا کرتے تھے، اور خیر کو صرف اسی کی طرف سے دیکھتے تھے۔ قتادہ نے کہا: جب وہ کپڑا پہنتے تو کہتے: بسم اللہ، اور جب اسے اتارتے تو کہتے: الحمد للہ۔ معمر نے ان سے اسی طرح روایت کی ہے (۲)۔ معمر نے منصور سے، انہوں نے ابراہیم سے روایت کی، انہوں نے کہا: ان کا شکر یہ تھا کہ جب وہ کھانا کھاتے تو کہتے: بسم اللہ، اور جب کھانے سے فارغ ہوتے تو کہتے: الحمد للہ (۳)۔ سلمان فارسی نے کہا: کیونکہ وہ اپنے کھانے پر اللہ کی حمد بیان کرتے تھے (٤)۔ عمران بن سلیم (٥) نے کہا: نوح کا نام شکر گزار بندہ صرف اس لیے رکھا گیا کہ جب وہ کھانا کھاتے تو کہتے: تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جس نے مجھے کھلایا، اور اگر وہ چاہتا تو مجھے بھوکا رکھ سکتا تھا؛ جب وہ پانی پیتے تو کہتے: تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جس نے مجھے پلایا، اور اگر وہ چاہتا تو مجھے پیاسا رکھ سکتا تھا؛ جب وہ لباس پہنتے تو کہتے: تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جس نے مجھے پہنایا، اور اگر وہ چاہتا تو مجھے برہنہ رکھ سکتا تھا؛ جب وہ جوتا پہنتے تو کہتے: تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جس نے مجھے جوتا پہنایا، اور اگر وہ چاہتا تو مجھے ننگے پاؤں رکھ سکتا تھا؛ اور جب وہ قضائے حاجت کرتے تو کہتے: تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جس نے مجھ سے تکلیف دہ چیز نکال دی، اور اگر وہ چاہتا تو اسے میرے اندر ہی روک لیتا (٦)۔ آیت کا مقصد

یہ ہے کہ: تم نوح کی اولاد میں سے ہو اور وہ ایک شکر گزار بندے تھے، تو تم اپنے جاہل آباؤ اجداد کے بجائے ان کی پیروی کرنے کے زیادہ حقدار ہو۔ اور کہا گیا ہے: مطلب یہ ہے کہ موسیٰ ایک شکر گزار بندے تھے کیونکہ اللہ تعالیٰ نے انہیں نوح کی اولاد سے بنایا (۷)۔ اور کہا گیا ہے کہ: «ذریۃ» کا لفظ «تتخذوا» کے لیے مفعول ثانی ہو سکتا ہے، اور «وکیلاً» کا لفظ جمع کے معنی میں ہو گا، تو یہ دونوں قراتوں میں درست ہو گا، میری مراد «تتخذوا» میں یا اور تا سے ہے۔ اور دونوں قراتوں میں یہ بھی جائز ہے کہ «ذریۃ» کا لفظ «وکیلاً» سے بدل ہو؛ کیونکہ یہ اس معنی میں ہے کہ...

(۱) زید بن ثابت کی دو قراتوں میں سے ۲/۳۶۸ میں پہلے گزر چکا ہے، اور یہاں (م) میں ہے: عامر بن الواحد۔ (۲) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۱/۳۷۳ - ۳۷٤ میں، اور طبری نے ١٤ / ٤٥٤ میں روایت کیا ہے، اور ان کے پاس «نزعه» کی جگہ «أخلقه» (اسے پرانا کیا) کے الفاظ ہیں۔ (۳) اسے عبد اللہ بن احمد نے الزہد پر اپنے زوائد (ص ٦١) میں روایت کیا ہے۔ (٤) اسے طبری نے ١٤ / ٤٥٢ - ٤٥٣، حاکم نے ٢ / ٣٦٠، اور بیہقی نے الشعب (٤٤٧١) میں روایت کیا ہے۔ (٥) وہ حمص کے قاضیوں میں سے ایک قاضی تھے، ان کے بارے میں مکحول شامی نے کہا: شام میں ان جیسا کوئی قاضی نہیں آیا۔ التاریخ الکبیر ٦ / ٤١٢۔ (٦) اسے طبری نے ١٤ / ٤٥٣ - ٤٥٤ میں روایت کیا ہے۔ (۷) النکت والعیون ۳ / ۲۲۸۔

Page 19 Surah Al-Isra: Verses 3 - 4

The plural, as if he said: Do not take the descendants of those We carried with Noah. It is permissible to be in the accusative case by implying "I mean" or "I praise," as Arabs may use the accusative for praise and blame. It is also permissible for it to be in the nominative case as a substitute (badal) for the hidden pronoun in "tattakhidhu" (take) in the reading of those who recite it with a 'ya' (yattakhidhu). However, this is not good for those who recite it with a 'ta' (tattakhidhu) because a second person cannot be replaced by a third person(1). It is also permissible for it to be in the genitive case as a substitute for "Bani Israel" in both cases. As for "An" in His saying: "That you do not take" (Alla tattakhidhu), it is in the reading of those who recite with 'ya' in the position of accusative due to the deletion of the preposition; the estimation being: We guided them so that they would not take. In the reading with 'ta', it is suitable for it to be redundant, with the word "saying" implied as previously mentioned. It is also suitable to be explanatory meaning "i.e.", having no grammatical position, while "La" is for prohibition, thus changing from reporting to prohibiting(2).

His Almighty's saying: {And We decreed for the Children of Israel in the Book that you will surely cause corruption on the earth twice and you will surely reach [a degree of] great haughtiness (4)}

His Almighty's saying: {And We decreed for the Children of Israel in the Book}. Sa’id bin Jubayr and Abu al-Aliyah read: "in the books" (fil-kutub) in the plural form(3). Sometimes the singular form is used to mean the plural, so both readings carry the same meaning. The meaning of "qadayna" (We decreed) is: We informed and told them. This was said by Ibn Abbas(4). Qatada said: We judged(5). The root of "qada" is the perfecting of something and its completion(6). It is also said: "qadayna" means We revealed(7); that is why He said: "to the Children of Israel". According to Qatada's view, "ila" (to) means...

(1) See Ma’ani al-Quran by al-Zajjaj 3/226, I’rab al-Quran by al-Nahhas 2/414, Mushkil I’rab al-Quran 1/427-428, al-Bayan 2/86. They added another aspect, which is the accusative for direct address for those who read "tattakhidhu" with a 'ta'. (2) Mushkil I’rab al-Quran 1/428-429. He added a third aspect for those who read "tattakhidhu" with a 'ta', which is that (An) is in the position of accusative, and (La) is redundant, and the meaning is: out of dislike that you take. (3) Al-Qira’at al-Shadhdhah pp. 74-75.

(4) Zad al-Masir 5/7. (5) Al-Nukat wal-Uyun 3/228. (6) See Tahdhib al-Lughah 9/213. (7) Ma’ani al-Quran by al-Zajjaj 3/227, and al-Wasit 3/97.

पृष्ठ 19 सूरह अल-इसरा: आयत 3 - 4

बहुवचन, जैसे कि उसने कहा: उन लोगों की संतानों को (ईश्वर) न बनाओ जिन्हें हमने नूह के साथ सवार किया था। और "मेरा मतलब है" या "मैं प्रशंसा करता हूँ" के निहित भाव के कारण इसे कर्म कारक (नसब) में रखना जायज है, क्योंकि अरब प्रशंसा और निंदा के लिए कर्म कारक का उपयोग करते हैं। और उन लोगों के पाठ में जो इसे 'या' के साथ (यत्तखिदू) पढ़ते हैं, "तत्तखिदू" में छिपे हुए सर्वनाम के बदले (बदल) के रूप में इसे कर्ता कारक (रफ़अ) में रखना भी जायज है। हालांकि, यह उन लोगों के लिए उचित नहीं है जो इसे 'ता' के साथ (तत्तखिदू) पढ़ते हैं; क्योंकि संबोधित (मध्यम पुरुष) को अनुपस्थित (अन्य पुरुष) से नहीं बदला जा सकता(1)। और दोनों ही स्थितियों में "बनी इसराइल" के बदले के रूप में इसे संबंध कारक (जर) में रखना भी जायज है। जहाँ तक उनके कथन "अल्ला तत्तखिदू" में "अन" का प्रश्न है, तो 'या' के पाठ के अनुसार यह पूर्वसर्ग (हारफ़ जर) के विलोपन के कारण कर्म कारक के स्थान पर है, अनुमान यह है: हमने उन्हें निर्देशित किया ताकि वे न बनाएं। और 'ता' के पाठ पर "अन" का अतिरिक्त होना भी उचित है, और जैसा कि पहले बताया गया है, "कथन" निहित माना जाएगा। और यह व्याख्यात्मक (मुफस्सिरा) होना भी उचित है जिसका अर्थ "अर्थात" होता है, जिसका व्याकरण में कोई स्थान नहीं है, और "ला" निषेध के लिए है, इस प्रकार यह सूचना से हटकर निषेध की ओर चला जाता है(2)।

अल्लाह तआला का कथन: {और हमने किताब में बनी इसराइल को सूचित कर दिया कि तुम धरती में दो बार अवश्य फसाद मचाओगे और तुम अवश्य बहुत बड़ी सरकशी करोगे (4)}

अल्लाह तआला का कथन: {और हमने किताब में बनी इसराइल को सूचित कर दिया}। सईद बिन जुबैर और अबू अल-आलिया ने बहुवचन शब्द "किताबों में" (फिल-कुतुब) पढ़ा है(3)। कभी-कभी एकवचन शब्द का प्रयोग किया जाता है जिसका अर्थ बहुवचन होता है, इसलिए दोनों पाठों का अर्थ एक ही होगा। और "कदैना" (हमने तय किया) का अर्थ है: हमने सूचित किया और बताया। यह इब्न अब्बास ने कहा है(4)। कतादा ने कहा: हमने निर्णय लिया(5)। और "कज़ा" का मूल अर्थ किसी चीज़ को सुदृढ़ करना और उसे पूरा करना है(6)। और यह भी कहा गया है: "कदैना" का अर्थ है हमने वह्य (प्रकाशना) की(7); इसीलिए उसने कहा: "बनी इसराइल की ओर"। और कतादा के कथन के अनुसार "इला" का अर्थ होगा...

(1) देखें मआनी अल-कुरान ज़ज्जाज 3/226, इराब अल-कुरान नहहास 2/414, मुश्किल इराब अल-कुरान 1/427-428, अल-बयान 2/86। उन्होंने एक और पहलू जोड़ा है, और वह उन लोगों के लिए जो 'ता' के साथ "तत्तखिदू" पढ़ते हैं, संबोधन के आधार पर कर्म कारक (नसब) है। (2) मुश्किल इराब अल-कुरान 1/428-429। उन्होंने 'ता' के साथ "तत्तखिदू" पढ़ने वालों के लिए तीसरा पहलू जोड़ा है, वह यह कि (अन) कर्म कारक के स्थान पर है, और (ला) अतिरिक्त है, और अर्थ है: इस नापसंदगी के कारण कि तुम बनाओ। (3) अल-किरात अल-शाज़्ह पृ. 74-75। (4) ज़ाद अल-मसीर 5/7। (5) अल-नुकत वल-उयून 3/228। (6) देखें तहज़ीब अल-लुग़ह 9/213। (7) मआनी अल-कुरान ज़ज्जाज 3/227, और अल-वसीत 3/97।

صفحہ 19 سورہ الاسراء: آیات 3 - 4

جمع، گویا کہ اس نے کہا: ان لوگوں کی اولاد کو (معبود) نہ بناؤ جنہیں ہم نے نوح کے ساتھ سوار کیا تھا۔ اور اس کا مفعول ہونے کی بنا پر منصوب ہونا جائز ہے، "میں مراد لیتا ہوں" یا "میں تعریف کرتا ہوں" کے پوشیدہ ہونے کی وجہ سے، اور عرب تعریف اور مذمت کی صورت میں منصوب استعمال کرتے ہیں۔ اور "تتخذوا" میں چھپی ہوئی ضمیر کے بدل کے طور پر اس کا مرفوع ہونا بھی جائز ہے، ان لوگوں کی قرأت کے مطابق جو اسے "یا" کے ساتھ (یتخذوا) پڑھتے ہیں، لیکن یہ ان لوگوں کے لیے مناسب نہیں جو اسے "تا" کے ساتھ (تتخذوا) پڑھتے ہیں؛ کیونکہ مخاطب سے غائب کا بدل نہیں لایا جا سکتا(1)۔ اور دونوں صورتوں میں "بنی اسرائیل" کے بدل کے طور پر اس کا مجرور ہونا بھی جائز ہے۔ رہا ان کے اس قول میں "أن": "ألا تتخذوا"، تو یہ ان لوگوں کی قرأت کے مطابق جو "یا" کے ساتھ پڑھتے ہیں، حرف جر کے حذف ہونے کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے، تقدیر یوں ہوگی: ہم نے انہیں ہدایت دی تاکہ وہ نہ بنائیں۔ اور "تا" کی قرأت پر "أن" کا زائد ہونا بھی درست ہے، اور جیسا کہ پہلے گزرا ہے "قول" پوشیدہ مانا جائے گا۔ اور یہ بھی درست ہے کہ یہ "مفسرہ" ہو یعنی "یعنی" کے معنی میں، جس کا اعراب میں کوئی مقام نہیں ہوتا، اور "لا" نہی کے لیے ہو، اس طرح یہ خبر سے نکل کر نہی کی طرف منتقل ہو جائے گا(2)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہم نے کتاب میں بنی اسرائیل کو فیصلہ سنا دیا کہ تم زمین میں دو مرتبہ ضرور فساد مچاؤ گے اور تم ضرور بڑی سرکشی کرو گے (4)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہم نے کتاب میں بنی اسرائیل کو فیصلہ سنا دیا}۔ سعید بن جبیر اور ابو العالیہ نے "کتابوں میں" (فی الکتب) جمع کے لفظ کے ساتھ پڑھا ہے(3)۔ کبھی واحد کا لفظ استعمال ہوتا ہے اور اس کا معنی جمع ہوتا ہے، پس دونوں قرأتیں ایک ہی معنی میں ہوں گی۔ اور

"قضينا" کا مطلب ہے: ہم نے مطلع کر دیا اور بتا دیا۔ یہ ابن عباس نے کہا ہے(4)۔ قتادہ نے کہا: ہم نے فیصلہ کر دیا(5)۔ اور "قضاء" کی اصل کسی چیز کو پختہ کرنا اور اس سے فارغ ہونا ہے(6)۔ اور کہا گیا ہے: "قضينا" یعنی "اوحينا" (ہم نے وحی کی)(7)؛ اسی لیے اس نے کہا: "بنی اسرائیل کی طرف"۔ اور قتادہ کے قول کے مطابق "إلى" کا معنی ہوگا...

(1) ملاحظہ ہو معانی القرآن زجاج 3/226، اعراب القرآن نحاس 2/414، مشکل اعراب القرآن 1/427-428، البیان 2/86۔ انہوں نے ایک اور پہلو بھی ذکر کیا ہے، اور وہ ان لوگوں کے لیے جو "تتخذوا" تا کے ساتھ پڑھتے ہیں، اسے بطور ندا منصوب پڑھنا ہے۔ (2) مشکل اعراب القرآن 1/428-429۔ انہوں نے "تتخذوا" تا کے ساتھ پڑھنے والوں کے لیے ایک تیسرا پہلو بھی بیان کیا ہے کہ "أن" محل نصب میں ہو اور "لا" زائد ہو، اور معنی یہ ہو: اس ناپسندیدگی کی وجہ سے کہ تم بناؤ۔ (3) القراءات الشاذة ص 74-75۔ (4) زاد المسير 5/7۔ (5) النكت والعيون 3/228۔ (6) ملاحظہ ہو تہذیب اللغۃ 9/213۔ (7) معانی القرآن زجاج 3/227، اور الوسیط 3/97۔

Surah Al-Isra: Verses 4 - 5 20

...on, meaning: We decreed upon them and judged. Ibn Abbas also said this. And what is meant by 'the Book' is the Preserved Tablet (Al-Lawh al-Mahfuz)(1).

{you will surely cause corruption}: Ibn Abbas read it as «latafsudunna». Isa al-Thaqafi read it as «latafsidunna». The meaning in both recitations is similar; because if they cause corruption, they themselves become corrupted(2). What is meant by corruption is the violation of the rulings of the Torah(3). {in the land}: meaning the land of Sham (Levant), Jerusalem, and its surrounding areas(4). {twice}. {and you will surely reach [a degree of] high}: The 'lam' in «latafsidunna wa lata'lunna» is the 'lam' of an implied oath, as mentioned previously(5). {great arrogance}: meaning pride, injustice, tyranny, haughtiness, dominance, and aggression.

His Almighty's saying: {So when the [time of] promise came for the first of them, We sent against you servants of Ours - those of great military might, and they probed [even] into the homes, and it was a promise fulfilled. 5}

His Almighty's saying: {So when the [time of] promise came for the first of them} meaning: the first of the two times of their corruption(6). {We sent against you servants of Ours - those of great military might}: they are the people of Babylon, and Nebuchadnezzar was over them in the first time when they belied Jeremiah, wounded him, and imprisoned him. This was said by Ibn Abbas and others(7). Qatadah said: Goliath was sent against them and killed them, so he and his people were those of great military might(8). Mujahid said: An army from Persia came to spy on their news, and Nebuchadnezzar was with them, so he memorized their conversation from among his companions, then they returned to Persia and there was no fighting, and this was in the first time(9), so there was from them a probing.

(1) Zad al-Masir 7/5. (2) Al-Muhtasib 14/2. These are two irregular recitations. (3) Al-Wasit 97/3, and Zad al-Masir 7/5. (4) Tafsir al-Baghawi 106/3. (5) 116/12. (6) Al-Nukat wa al-Uyun 229/3. (7) Tafsir al-Tabari 14/472 - 475 from the narration of Sa'id bin Jubayr. (8) Narrated similarly by al-Tabari 14/472. (9) Narrated by al-Tabari 14/476.

सूरह अल-इस्रा: आयतें 4 - 5 20

...पर, यानी: हमने उन पर फैसला सुनाया और हुक्म दिया। इब्न अब्बास ने भी यही कहा है। और 'किताब' से मुराद 'लौह-ए-महफ़ूज़' (सुरक्षित पट्टिका) है(1)।

{तुम ज़रूर फ़साद (उपद्रव) करोगे}: इब्न अब्बास ने इसे «लतफ़्सुदुन्ना» पढ़ा है। ईसा अल-सक़फ़ी ने: «लतफ़्सिदुन्ना» पढ़ा है। दोनों किरातों (पठन शैलियों) में अर्थ निकट है; क्योंकि जब वे फ़साद करते हैं, तो वे स्वयं भ्रष्ट हो जाते हैं(2)। फ़साद से मुराद तौरात के आदेशों का उल्लंघन है(3)। {ज़मीन में}: इससे मुराद शाम (लेवेंट) की ज़मीन, बैतुल-मक़दिस (यरूशलेम) और उसके आस-पास के इलाके हैं(4)। {दो बार}। {और तुम ज़रूर सरकशी (अहंकार) करोगे}: «लतफ़्सिदुन्ना व लतअलुन्ना» में 'लाम' एक छिपी हुई कसम का 'लाम' है, जैसा कि पहले बताया गया है(5)। {बहुत बड़ी सरकशी}: इसका अर्थ घमंड, अन्याय, अत्याचार, अभिमान, प्रभुत्व और शत्रुता है।

अल्लाह तआला का फरमान: {फिर जब उन दोनों (वादे) में से पहले का समय आया, तो हमने तुम्हारे खिलाफ अपने कुछ बंदों को भेजा जो बहुत शक्तिशाली और लड़ाकू थे, फिर वे घरों के भीतर तक घुस गए, और यह एक ऐसा वादा था जिसे पूरा होना ही था 5}।

अल्लाह तआला का फरमान: {फिर जब उन दोनों में से पहले का समय आया} यानी: उनके फ़साद के दो समयों में से पहला(6)। {हमने तुम्हारे खिलाफ अपने कुछ बंदों को भेजा जो बहुत शक्तिशाली और लड़ाकू थे}: ये बाबुल (बेबीलोन) के लोग हैं, और पहली बार उन पर बुख़्तनसर (नेबुचदनेज़र) शासक था जब उन्होंने इरमिया (यिर्मयाह) को झुठलाया, उन्हें घायल किया और कैद कर लिया। यह इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने कहा है(7)। क़तादा ने कहा: उन पर जालूत (गोलियत) को भेजा गया जिसने उन्हें मार डाला, इसलिए वह और उसकी कौम बहुत शक्तिशाली लड़ाके थे(8)। मुजाहिद ने कहा: फारस (परसिया) से एक सेना उनकी खबर लेने के लिए जासूसी करने आई और उनके साथ बुख़्तनसर भी था, उसने अपने साथियों के बीच उनकी बातें याद कर लीं, फिर वे फारस लौट गए और कोई लड़ाई नहीं हुई, और यह पहली बार की बात है(9), तो उनकी ओर से 'जौस' (खोज-बीन/छानबीन) हुई।

(1) ज़ाद अल-मसीर 7/5। (2) अल-मुहतासिब 14/2। ये दो शाज़ (दुर्लभ) किरातें हैं। (3) अल-वसीत 97/3, और ज़ाद अल-मसीर 7/5। (4) तफ़्सीर अल-बग़वी 106/3। (5) 116/12। (6) अल-नुकत

वल-उयून 229/3। (7) तफ़्सीर अल-तबरी 14/472 - 475, सईद बिन जुबैर की रिवायत से। (8) तबरी ने इसी तरह 14/472 में इसे उद्धृत किया है। (9) तबरी ने इसे 14/476 में उद्धृत किया है।

سورہ بنی اسرائیل (الاسراء): آیات 4 - 5 20

علی، یعنی: ہم نے ان پر فیصلہ کیا اور حکم دیا۔ ابن عباس نے بھی یہی کہا ہے۔ اور کتاب سے مراد لوحِ محفوظ ہے (1)۔

﴿لَتُفْسِدُنَّ﴾ (تم ضرور فساد کرو گے) اور ابن عباس نے اسے «لَتَفْسُدُنَّ» پڑھا ہے۔ عیسیٰ الثقفی نے: «لَتَفْسِدُنَّ» پڑھا ہے۔ دونوں قراتوں میں معنی قریب ہے؛ کیونکہ جب وہ فساد کرتے ہیں تو وہ خود بھی فاسد (خراب) ہو جاتے ہیں (2)۔ فساد سے مراد تورات کے احکام کی مخالفت ہے (3)۔ ﴿فِي الْأَرْضِ﴾ (زمین میں) اس سے مراد ارضِ شام، بیت المقدس اور اس کے گرد و نواح کے علاقے ہیں (4)۔ ﴿مَرَّتَيْنِ﴾ (دو مرتبہ)۔ ﴿وَلَتَعْلُنَّ﴾ (اور تم ضرور سرکشی کرو گے) «لَتُفْسِدُنَّ وَلَتَعْلُنَّ» میں 'لام' قسمِ مضمر (پوشیدہ قسم) کا لام ہے جیسا کہ پہلے گزرا (5)۔ ﴿عُلُوّاً كَبِيراً﴾ (بہت بڑی سرکشی) اس سے مراد تکبر، ظلم، سرکشی، غرور، غلبہ اور دشمنی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ أُولَاهُمَا بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَاداً لَّنَا أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ فَجَاسُوا خِلَالَ الدِّيَارِ وَكَانَ وَعْداً مَّفْعُولاً ٥﴾ (پھر جب ان دونوں وعدوں میں سے پہلے کا وقت آیا تو ہم نے تمہارے خلاف اپنے ایسے بندے بھیجے جو بڑے زور آور تھے، پس وہ گھروں کے اندر تک گھس گئے، اور یہ ایک ایسا وعدہ تھا جسے پورا ہونا ہی تھا)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ أُولَاهُمَا﴾ یعنی: ان کے فساد کی دو مرتبہ میں سے پہلی مرتبہ (6)۔ ﴿بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَاداً لَّنَا أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ﴾: یہ بابل والے ہیں، اور پہلی مرتبہ ان پر بخت نصر (Nebuchadnezzar) مسلط تھا جب انہوں نے ارمیاء علیہ السلام کو جھٹلایا، انہیں زخمی کیا اور قید کیا۔ یہ بات ابن عباس اور دیگر نے کہی ہے (7)۔ قتادہ نے کہا: ان پر جالوت کو بھیجا گیا جس نے انہیں قتل کیا، پس وہ اور اس کی قوم سخت لڑاکا تھے (8)۔ مجاہد نے کہا: فارس (ایران)

سے ایک لشکر ان کی جاسوسی کے لیے آیا اور ان کے ساتھ بخت نصر بھی تھا، اس نے اپنے ساتھیوں کے درمیان ان کی باتیں یاد رکھیں، پھر وہ فارس واپس چلے گئے اور کوئی جنگ نہیں ہوئی، اور یہ پہلی مرتبہ کی بات ہے (9)، تو ان سے 'جوس' (تلاش و جستجو) ہوا۔

(1) زاد المسير 5/7۔ (2) المحتسب 2/14۔ یہ دونوں شاذ قراتیں ہیں۔ (3) الوسیط 3/97، اور زاد المسير 5/7۔ (4) تفسير البغوي 3/106۔ (5) 12/116۔ (6) النكت والعيون 3/229۔ (7) تفسير الطبري 14/ 472 - 475 از روایت سعید بن جبیر۔ (8) اسے طبری نے اسی طرح 14/ 472 میں روایت کیا ہے۔ (9) اسے طبری نے 14/ 476 میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Isra: Verse 5

21

through the dwellings, not killing. It was mentioned by Al-Qushayri Abu Nasr. Al-Mahdawi mentioned from Mujahid that Nebuchadnezzar came to them and the Children of Israel defeated him, then he came to them a second time, killed them, and destroyed them completely. Ibn Abi Najih narrated it from Mujahid. It was mentioned by Al-Nahhas (1). Muhammad ibn Ishaq said in a long report: The defeated one was Sennacherib, the King of Babylon. He came with six hundred thousand banners; under each banner were one hundred thousand horsemen. He encamped around Jerusalem, but God Almighty defeated him and killed all of them except Sennacherib and five individuals from his scribes. The King of the Children of Israel - named Siddiqa - sent for Sennacherib, and he was taken along with the five, one of whom was Nebuchadnezzar. He placed shackles around their necks and paraded them for seventy days around Jerusalem and Ilya (Aelia Capitolina). Every day, they were fed two loaves of barley bread each. Then he released them, and they returned to Babylon. Sennacherib died after seven years, and Nebuchadnezzar succeeded him. Events grew grave among the Children of Israel; they permitted forbidden things and killed their prophet Isaiah. Then Nebuchadnezzar came to them, he and his soldiers entered Jerusalem, and killed the Children of Israel until he annihilated them (2). Ibn Abbas and Ibn Mas'ud said: The first corruption was the killing of Zechariah (3). Ibn Ishaq said: Their corruption the first time was the killing of Isaiah, the Prophet of God, in the tree. That was because when Siddiqa their king died, their affairs became disordered and they competed for the kingdom, killing one another, and they would not listen to their prophet. So God Almighty said to him: "Rise among your people; I will reveal through your tongue." When he finished what God revealed to him, they rushed at him to kill him. He fled, and a tree split open for him, so he entered it. Satan caught up with him and took a fringe of his garment to show them. So they placed the saw in the middle of it and sawed it until they cut it and him in the middle (4). Ibn Ishaq mentioned that some scholars informed him that Zechariah died a natural death.

(1) In Ma'ani al-Qur'an, 4/122. (2) Narrated by al-Tabari, 14/459-468. "Al-Jawami'" is the plural of "Jami'ah," which is a shackle because it joins the hands to the neck. As-Sihah (J-M-'). (3) Narrated by al-Tabari, 14/456-457. (4) This is the continuation of Ibn Ishaq's previous narration. "Marija al-amr": became confused/mixed up. As-Sihah (M-R-J).

सूरह अल-इसरा: आयत 5

21

घरों के बीच से होकर, हत्या नहीं। इसका उल्लेख अल-कुशयरी अबू नस्र ने किया है। अल-महदवी ने मुजाहिद से उल्लेख किया है कि उनके पास बुख्तनसर (नेबूकदनेज़र) आया और इज़राइल की संतानों ने उसे हरा दिया, फिर वह दूसरी बार आया और उन्हें मार डाला और उन्हें पूरी तरह तबाह कर दिया। इसे इब्न अबी नजीह ने मुजाहिद से रिवायत किया है। अल-नहस ने इसका उल्लेख किया (1)। मुहम्मद बिन इशाक ने एक लंबी रिपोर्ट में कहा: जो हारा था वह बेबीलोन का राजा सनहरीब था। वह छह लाख झंडों के साथ आया था, प्रत्येक झंडे के नीचे एक लाख घुड़सवार थे। वह यरूशलेम (बैत अल-मक़दिस) के आसपास ठहरा, लेकिन अल्लाह ताला ने उसे हरा दिया और सनहरीब और उसके पाँच मुंशियों को छोड़कर उन सभी को मार डाला। इज़राइल की संतानों के राजा - जिनका नाम सिद्दीका था - ने सनहरीब की तलाश में भेजा, तो वह उन पाँचों के साथ पकड़ा गया, जिनमें से एक बुख्तनसर था। उसने उनकी गर्दन में जंजीरें डाल दीं और उन्हें सत्तर दिनों तक यरूशलेम और इलिया के आसपास घुमाया। उन्हें हर दिन प्रत्येक व्यक्ति के लिए जौ की दो रोटियाँ दी जाती थीं। फिर उसने उन्हें छोड़ दिया, और वे बेबीलोन लौट आए। सात साल बाद सनहरीब की मृत्यु हो गई, और बुख्तनसर उसका उत्तराधिकारी बना। इज़राइल की संतानों में घटनाएं गंभीर हो गईं, उन्होंने हराम चीजों को जायज़ कर लिया और अपने नबी यशायाह (शया) को मार डाला। फिर बुख्तनसर उनके पास आया और वह और उसके सैनिक यरूशलेम में दाखिल हुए, और इज़राइल की संतानों को तब तक मारा जब तक कि उन्हें खत्म नहीं कर दिया (2)। इब्न अब्बास और इब्न मसूद ने कहा: पहला भ्रष्टाचार ज़करिया (3) की हत्या थी। इब्न इशाक ने कहा: पहली बार उनका भ्रष्टाचार पेड़ में अल्लाह के नबी यशायाह की हत्या थी; और वह इसलिए क्योंकि जब उनके राजा सिद्दीका की मृत्यु हुई, तो उनके मामले गड़बड़ हो गए और उन्होंने राज्य के लिए प्रतिस्पर्धा की और एक-दूसरे को मार डाला, और वे अपने नबी की बात नहीं सुनते थे। तो अल्लाह ताला ने उनसे कहा: 'अपनी कौम में खड़े हो जाओ; मैं तुम्हारी जुबान पर वहि (प्रकाशना) भेजूँगा।' जब वह उस वहि से फारिग हुए जो अल्लाह ने उन पर की थी, तो वे उन्हें मारने के लिए उन पर दौड़े। वह भाग गए, और उनके लिए एक पेड़ फट गया तो वह उसमें दाखिल हो गए। शैतान ने उन्हें पकड़ लिया और उनके कपड़े का एक किनारा पकड़ लिया और उन्हें दिखाया। तो उन्होंने उसके बीच में आरा रखा और उसे चीर दिया यहाँ तक कि

उसे काट दिया और उन्हें बीच से काट दिया (4)। इब्न इशाक ने उल्लेख किया कि कुछ विद्वानों ने उन्हें बताया कि ज़करिया की प्राकृतिक मृत्यु हुई थी।

(1) मा'नी अल-कुरान में 4/122. (2) इसे अल-तबरी 14/459 - 468 ने निकाला है। 'अल-जवामी' 'जामिया' का बहुवचन है: और यह बेड़ी (गुल) है; क्योंकि यह दोनों हाथों को गर्दन से जोड़ती है। अल-सिहह (जमा)। (3) इसे अल-तबरी 14/456 - 457 ने निकाला है। (4) यह इब्न इशाक की पिछली रिवायत का शेष हिस्सा है। 'मरिजा अल-अम्र': मामला गड़बड़ हो गया। अल-सिहह (म-र-ज)।

سورہ الاسراء: آیت 5

21

گھروں کے درمیان سے، قتل نہیں۔ اسے القشیری ابو نصر نے ذکر کیا ہے۔ اور المہدوی نے مجاہد سے ذکر کیا ہے کہ ان کے پاس بخت نصر آیا تو بنی اسرائیل نے اسے شکست دے دی، پھر وہ دوسری بار آیا تو انہیں قتل کر دیا اور انہیں مکمل طور پر تباہ کر دیا اسے ابن ابی نجیح نے مجاہد سے روایت کیا ہے۔ اسے النحاس نے ذکر کیا ہے (1)۔ اور محمد بن اسحاق نے ایک طویل خبر میں کہا: شکست خوردہ بابل کا بادشاہ سنحاریب تھا، وہ چھ لاکھ جھنڈوں کے ساتھ آیا تھا، ہر جھنڈے کے نیچے ایک لاکھ سوار تھے، پس وہ بیت المقدس کے گرد اترا، تو اللہ تعالیٰ نے اسے شکست دی اور سنحاریب اور اس کے پانچ کاتبوں کے علاوہ ان سب کو مار ڈالا۔ اور بنی اسرائیل کے بادشاہ نے - جس کا نام صدیقہ تھا - سنحاریب کی تلاش میں بھیجا، پس اسے ان پانچوں کے ساتھ پکڑ لیا گیا، جن میں سے ایک بخت نصر تھا، تو اس نے ان کی گردنوں میں طوق ڈال دیے، اور انہیں ستر دن تک بیت المقدس اور ایلیاء کے گرد گھمایا، اور انہیں ہر روز فی کس جو کی دو روٹیاں دی جاتی تھیں، پھر اس نے انہیں رہا کر دیا، تو وہ بابل واپس چلے گئے، پھر سات سال بعد سنحاریب مر گیا، اور بخت نصر جانشین بنا، اور بنی اسرائیل میں بڑے واقعات رونما ہوئے، اور انہوں نے حرام چیزوں کو حلال کر لیا، اور اپنے نبی شعیا کو قتل کر دیا، تو بخت نصر ان کے پاس آیا اور وہ اور اس کے لشکر بیت المقدس میں داخل ہوئے، اور بنی اسرائیل کو قتل کیا یہاں تک کہ انہیں ختم کر دیا (2)۔ اور ابن عباس اور ابن مسعود نے کہا: پہلا فساد زکریا کا قتل تھا (3)۔ اور ابن اسحاق نے کہا: پہلی بار ان کا فساد درخت میں اللہ کے نبی شعیا کا قتل تھا؛ اور وہ اس لیے کہ جب ان کا بادشاہ صدیقہ مر گیا تو ان کا معاملہ بگڑ گیا اور انہوں نے سلطنت کے لیے مقابلہ کیا اور

ایک دوسرے کو قتل کیا، اور وہ اپنے نبی کی بات نہیں سنتے تھے؛ تو اللہ تعالیٰ نے ان سے فرمایا: اپنی قوم میں کھڑے ہو جاؤ، میں تمہاری زبان پر وحی کروں گا، پس جب وہ اس وحی سے فارغ ہوئے جو اللہ نے ان کی طرف کی تھی تو وہ انہیں قتل کرنے کے لیے ان پر دوڑے، تو وہ بھاگے، پس ایک درخت ان کے لیے پھٹ گیا تو وہ اس میں داخل ہو گئے، اور شیطان نے انہیں پا لیا، تو اس نے ان کے کپڑے کا ایک پلہ پکڑ لیا اور انہیں دکھایا، تو انہوں نے اس کے درمیان میں آرا رکھا اور اسے چیر دیا یہاں تک کہ اسے کاٹ دیا اور انہیں درمیان سے کاٹ دیا (4)۔ اور ابن اسحاق نے ذکر کیا کہ بعض علماء نے انہیں بتایا کہ زکریا طبعی موت مرے تھے۔

(1) معانی القرآن میں 4/122۔ (2) اسے الطبری 14/459 - 468 نے نکالا ہے۔ اور الجوامع جامعہ کی جمع ہے: اور وہ طوق ہے؛ کیونکہ یہ ہاتھوں کو گردن کے ساتھ جوڑتا ہے۔ الصحاح (جمع)۔ (3) اسے الطبری 14/456 - 457 نے نکالا ہے۔ (4) یہ ابن اسحاق کی پچھلی روایت کا تتمہ ہے۔ مَرِجَ الأمر: معاملہ گڈ مڈ ہو گیا۔ الصحاح (مرج)۔

22 | Surah Al-Isra: Verse 5

And he was not killed; rather, the one killed was Isaiah(1). Said bin Jubayr said regarding the Almighty's saying: {Then We sent against you servants of Ours, those of great military might, and they entered the innermost parts of your homes} [Quran 17:5]: It refers to Sennacherib from the people of Nineveh in Mosul, the king of Babylon. This is contrary to what Ibn Ishaq said, and Allah knows best. It was also said: they were the Amalekites and they were disbelievers. This was stated by Al-Hasan(2). The meaning of "jasu" (entered/prowled): they ravaged and killed, and similarly "jasu", "hasu" and "dasu". Ibn Aziz said this, and it is the opinion of Al-Qutaybi(3). Ibn Abbas recited it as "hasu" with the letter 'ha'(4). Abu Zayd said: Al-haws, al-jaws, al-aws, and al-haws mean wandering at night. Al-Jawhari said(5): Al-jaws is the verbal noun for your saying: "jasu khilala al-diyar," meaning: they went through them and searched for what was in them, just as a man prowls for news, meaning: he seeks it, and likewise is "al-ijtiyas". And "al-jawasan" - with vowels - is wandering at night. This is the opinion of Abu Ubaydah(6). Al-Tabari said(7): They wandered among the houses seeking them and killing them, going and coming. Thus, he combined the two opinions(8) of the linguists. Ibn Abbas said: They walked and frequented between the houses and dwellings(9). Al-Farra' said: They killed you between your houses(10). And he recited a poem by Hassan:

---

(1) Also recorded by Al-Tabari 14/469. (2) Zad al-Masir 5/9. (3) In "Gharib al-Quran" p. 251, it says: meaning they ravaged among the houses and caused corruption; it is said: "jasu" and "hasu", so they prowl and search. (4) Mentioned in Al-Muhtasab 2/15, this reading is attributed to Abu al-Sammal. It is an anomalous (shadh) reading. (5) In Al-Sihah (jaws). (6) Al-Mawardi quoted in "Al-Nukat wa al-Uyun" 3/230 from Abu Ubaydah that he said: it means: they searched and sought throughout the houses. Al-Zajjaj in "Ma'ani al-Quran" 3/227 followed a similar opinion to Al-Jawhari. (7) In his Tafsir 14/471. (8) In manuscripts (m) and (d): saying. (9) Tafsir al-Tabari 14/470, and Al-Nukat wa al-Uyun 3/229. (10) Ma'ani al-Quran by Al-Farra' 2/116.

२२ | सूरह अल-इसरा: आयत ५

और उसे नहीं मारा गया, बल्कि जिसे मारा गया वह यशायाह (Isaiah) था(१)। सईद बिन जुबैर ने सर्वशक्तिमान अल्लाह के इस कथन के बारे में कहा: {फिर हमने तुम पर अपने ऐसे बंदे भेजे जो बड़े लड़ाके और शक्तिशाली थे, फिर वे घरों के भीतर तक घुस गए}: वह बेबीलोन का राजा, मोसुल के निनेवे का सन्हेरीब (Sennacherib) था। यह इब्न इसहाक की बात के विपरीत है, और अल्लाह बेहतर जानता है। यह भी कहा गया है: वे अमालेकी थे और वे काफिर थे। यह अल-हसन ने कहा है(२)। "जासू" (jasu) का अर्थ है: उन्होंने तबाही मचाई और हत्या की, और इसी तरह "जासू", "हासू" और "दासू"। इब्न अजीज ने यह कहा है, और यही अल-कुतैबी की राय है(३)। इब्न अब्बास ने इसे बिना बिंदी वाली 'हा' के साथ "हासू" पढ़ा है(४)। अबू ज़ैद ने कहा: अल-हौस, अल-जौस, अल-औस और अल-हौस का अर्थ है रात में घूमना। अल-जौहरी ने कहा(५): "जौस" आपके इस कथन का मूल शब्द है: "जासू खिलाल अद-दियार", अर्थात: वे उनके बीच से होकर गुज़रे और जो कुछ उनमें था उसे खोजा, जैसे कोई व्यक्ति खबरों की टोह लेता है, अर्थात: वह उन्हें खोजता है, और इसी तरह "इज्तियास" भी है। और "जवासान" - स्वर चिह्नों के साथ - रात में घूमना है। यह अबू उबैदा का मत है(६)। अल-तबरी ने कहा(७): वे घरों के बीच उन्हें खोजते और मारते हुए घूमते रहे, आते-जाते रहे। इस प्रकार, उन्होंने भाषाविदों की दो बातों(८) को जोड़ दिया। इब्न अब्बास ने कहा: वे घरों और बस्तियों के बीच चले और बार-बार आए(९)। अल-फर्रा ने कहा: उन्होंने तुम्हें तुम्हारे घरों के बीच मार डाला(१०)। और उन्होंने हसान की एक कविता सुनाई:

---

(१) इसे अल-तबरी १४/४६९ ने भी उद्धृत किया है। (२) जाद अल-मसीर ५/९। (३) "गरीब अल-कुरान" पृष्ठ २५१ में, उनके अनुसार: यानी उन्होंने घरों के बीच तबाही मचाई और बिगाड़ पैदा किया; कहा जाता है: जासू और हासू, तो वे टोह लेते हैं और खोजते हैं। (४) अल-मुहतासब २/१५ में उल्लेख है कि यह पाठ अबू अल-समाल का है। यह एक दुर्लभ (शाज़) पाठ है। (५) अल-सिहाह (जौस) में। (६) अल-मावर्दी ने "अल-नुकत व अल-उयून" ३/२३० में अबू उबैदा से उद्धृत किया है कि उन्होंने कहा: इसका अर्थ है: उन्होंने घरों की तलाशी ली और उनमें खोजबीन की। ज़ज्जाज ने "मानी अल-कुरान" ३/२२७ में अल-जौहरी के समान राय व्यक्त की है। (७) उनके तफ़सीर १४/४७१ में। (८) (म) और (द) में: राय। (९) तफ़सीर अल-तबरी १४/४७०, और अल-नुकत व अल-उयून ३/२२९। (१०) अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान २/११६।

اور وہ قتل نہیں ہوئے، بلکہ مقتول شعیا (علیہ السلام) تھے(۱)۔ اور سعید بن جبیر نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہا: {پھر ہم نے تمہارے خلاف اپنے ایسے بندے بھیجے جو سخت لڑنے والے تھے، چنانچہ وہ گھروں کے اندر تک گھس گئے} : وہ بابل کا بادشاہ، موصل کے نینویٰ کا سنحاریب تھا۔ یہ ابن اسحاق کی بات کے خلاف ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اور کہا گیا ہے: وہ عمالقہ تھے اور وہ کافر تھے۔ یہ حسن بصری نے کہا ہے(۲)۔ اور "جاسوا" کے معنی ہیں: انہوں نے غارت گری کی اور قتل کیا، اور اسی طرح "جاسوا"، "هاسوا" اور "داسوا"۔ یہ ابن عزیز نے کہا ہے، اور یہی قتیبی کا قول ہے(۳)۔ ابن عباس نے اسے حائے مہملہ کے ساتھ "حاسوا" پڑھا ہے(۴)۔ ابو زید نے کہا: الحوس، الجوس، العوس اور الہوس کا مطلب ہے رات کو چکر لگانا۔ جوہری نے کہا(۵): "الجوس" آپ کے قول "جاسوا خلال الديار" کا مصدر ہے، یعنی: وہ ان کے درمیان سے گزرے اور جو کچھ ان میں تھا اسے تلاش کیا، جیسے کوئی آدمی خبروں کی ٹوہ لیتا ہے، یعنی: وہ انہیں تلاش کرتا ہے، اور اسی طرح "الاجتياس" ہے۔ اور "الجوسان" - زبر زیر کے ساتھ - رات کو پھرنا ہے۔ یہ ابو عبیدہ کا قول ہے(۶)۔ طبری نے کہا(۷): وہ گھروں کے درمیان انہیں تلاش کرتے اور قتل کرتے ہوئے پھرتے رہے، آتے جاتے ہوئے۔ چنانچہ انہوں نے اہل لغت کے دو اقوال(۸) کو جمع کر دیا۔ ابن عباس نے کہا: وہ گھروں اور رہائش گاہوں کے درمیان چلے اور بار بار آئے(۹)۔ الفراء نے کہا: انہوں نے تمہیں تمہارے گھروں کے درمیان قتل کیا(۱۰)۔ اور انہوں نے حسان (بن ثابت) کا شعر پڑھا:

---

(۱) اسے طبری نے بھی ۱۴ / ۴۶۹ میں روایت کیا ہے۔ (۲) زاد المسیر ۹/۵۔ (۳) غریب القرآن ص ۲۵۱ میں، ان کے نزدیک اس کا مطلب ہے: وہ گھروں کے درمیان غارت گری کرتے اور فساد

پھیلاتے رہے؛ کہا جاتا ہے: جاسوا اور حاسوا، پس وہ ٹوہ لیتے ہیں اور تلاش کرتے ہے۔ (۴) المحتسب ۲ / ۱۵ میں ذکر ہے کہ یہ قرات ابو السمال کی ہے۔ اور یہ قراتِ شاذہ ہے۔ (۵) الصحاح (جوس) میں۔ (۶) ماوردی نے النکت والعیون ۳ / ۲۳۰ میں ابو عبیدہ سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے کہا: اس کا مطلب ہے: انہوں نے گھروں کے اندر تلاشی لی اور تلاش کیا۔ زجاج "معانی القرآن" ۳ / ۲۲۷ میں جوہری جیسے قول کی طرف گئے ہیں۔ (۷) اپنی تفسیر ۱۴ / ۴۷۱ میں۔ (۸) نسخہ (م) اور (د) میں: قول۔ (۹) تفسیر طبری ۱۴ / ۴۷۰، اور النکت والعیون ۳ / ۲۲۹۔ (۱۰) الفراء کی معانی القرآن ۲ / ۱۱۶۔

Page 23

Surah Al-Isra: Verses 5 - 6

"And from us is he who met with the sword of Muhammad, so he traversed the enemies through the midst of the armies." Qutrub said: They descended; he said: "So we traversed their dwellings by force, and we returned with their leaders bound." (1) "And it was a promise [to be] fulfilled" i.e., an existing decree with no turning back. (2)

The Almighty's saying: {Then We gave back to you a return victory over them. And We reinforced you with wealth and sons and made you more numerous in manpower.} (6)

The Almighty's saying: {Then We gave back to you a return victory over them} i.e., the state and the return; and that was when you repented and obeyed. (3) Then it was said: that was by David's killing of Goliath or by the killing of others, according to the disagreement over who killed them. (4) {And We reinforced you with wealth and sons} until your affair returned to what it was. {And made you more numerous in manpower} i.e., more in number and men than your enemy. (5) And "an-Nafeer": those who go forth (yanfiru) with a man from his clan; it is said: "nafeer" and "naafir", like "qadeer" and "qaadir". (6) It is permissible for "nafeer" to be the plural of "nafar", like "kulayb" (dogs), "ma'eez" (goats), and "abeed" (slaves). (7) The poet said: "How noble is Qahtan as a father, and Himyar, how noble a people in manpower." (8) The meaning is: that after this first event, they became more united and their conditions improved, as a reward from Allah Almighty for their return to obedience.

---

(1) An-Nukat wal-Uyun 3/229 - 230. (2) Tafsir al-Baghawi 3/106. (3) Tafsir Abi al-Layth 2/260, Tafsir al-Baghawi 3/106, and Zad al-Masir 5/10. (4) An-Nukat wal-Uyun 3/230, and Zad al-Masir 5/10. (5) Al-Wajiz on the margins of Marah Labid 1/472. (6) Gharib al-Quran by Ibn Qutaybah, p. 251. (7) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/228, and Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4/124. (8) Its speaker is Tubba' bin Bakr al-Himyari as in An-Nukat wal-Uyun 3/230, and al-Muharrar al-Wajiz 3/439 - 440.

पृष्ठ २३

सूरा अल-इसरा: आयत ५ - ६

"और हममें से वह है जो मुहम्मद की तलवार के साथ मिला, तो उसने सेनाओं के बीच से दुश्मनों को पार किया।" कुतरुब ने कहा: वे उतरे; उसने कहा: "तो हमने बलपूर्वक उनके घरों को पार किया, और हम उनके नेताओं को बंधक बनाकर लौटे।" (१) "और यह एक वादा था जिसे पूरा होना ही था" यानी, एक मौजूदा फैसला जिसमें कोई बदलाव नहीं। (२)

अल्लाह तआला का फरमान: {फिर हमने तुम्हें उनके ऊपर दोबारा जीत दी। और हमने धन और पुत्रों के साथ तुम्हारी मदद की और तुम्हें संख्या में अधिक बना दिया।} (६)

अल्लाह तआला का फरमान: {फिर हमने तुम्हें उनके ऊपर दोबारा जीत दी} यानी, राज्य और वापसी; और वह तब हुआ जब तुमने तौबा की और आज्ञा मानी। (३) फिर कहा गया: यह दाऊद द्वारा जालूत की हत्या या दूसरों की हत्या के कारण हुआ, इस पर मतभेद है कि उन्हें किसने मारा। (४) {और हमने धन और पुत्रों के साथ तुम्हारी मदद की} यहाँ तक कि तुम्हारा मामला वैसा ही हो गया जैसा पहले था। {और तुम्हें संख्या में अधिक बना दिया} यानी, तुम्हारे दुश्मन की तुलना में संख्या और पुरुषों में अधिक। (५) और "अन-नफ़ीर": वे जो अपने कबीले के किसी व्यक्ति के साथ निकलते (यन्फ़िरु) हैं; कहा जाता है: "नफ़ीर" और "नाफ़िर", जैसे: "क़दीर" और "क़ादिर"। (६) यह संभव है कि "नफ़ीर", "नफ़र" का बहुवचन हो, जैसे: "कुलैब" (कुत्ते), "मईज़" (बकरियां), और "अबीद" (गुलाम)। (७) कवि ने कहा: "कहतान एक पिता के रूप में कितना महान है, और हिम्यर, संख्या में कितने महान लोग हैं।" (८) अर्थ यह है: कि इस पहली घटना के बाद, वे अधिक संगठित हो गए और उनकी स्थिति में सुधार हुआ, अल्लाह तआला की ओर से उनकी आज्ञाकारिता की ओर वापसी के इनाम के रूप में।

---

(१) अन-नुकात वल-उयून ३/२२९ - २३०। (२) तफ़सीर अल-बगवी ३/१०६। (३) तफ़सीर अबी अल-लैथ २/२६०, तफ़सीर अल-बगवी ३/१०६, और ज़ाद अल-मसीर ५/१०। (४) अन-नुकात वल-उयून ३/२३०, और ज़ाद अल-मसीर ५/१०। (५) मराह लबीद के हाशिये पर अल-वजीज़ १/४७२। (६) इब्न कुतैबा द्वारा ग़रीब अल-क़ुरआन, पृष्ठ २५१। (७) अल-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-क़ुरआन ३/२२८, और अल-नहहास द्वारा मआनी अल-क़ुरआन ४/१२४। (८) इसके वक्ता तुब्बा बिन बक्र अल-हिम्यरी हैं जैसा कि अन-नुकात वल-उयून ३/२३०, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४३९ - ४४० में है।

صفحہ ۲۳

سورۃ الاسراء: آیات ۵ - ۶

"اور ہم میں سے وہ ہے جو محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) کی تلوار کے ساتھ ملا، تو اس نے لشکروں کے درمیان سے دشمنوں کو چیر ڈالا۔" اور قطرب نے کہا: وہ اترے؛ اس نے کہا: "پس ہم نے زبردستی ان کے گھروں کو روند ڈالا، اور ہم ان کے سرداروں کو قیدی بنا کر لوٹے۔" (۱) "اور یہ ایک ایسا وعدہ تھا جس کا پورا ہونا لازم تھا" یعنی، ایک ایسا طے شدہ فیصلہ جس میں کوئی تبدیلی نہیں۔ (۲)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿پھر ہم نے تمہیں ان پر دوبارہ غلبہ عطا کیا اور مال اور بیٹوں سے تمہاری مدد کی اور تمہیں عددی لحاظ سے زیادہ کر دیا﴾ (۶)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پھر ہم نے تمہیں ان پر دوبارہ غلبہ عطا کیا﴾ یعنی: حکومت اور واپسی؛ اور یہ اس وقت ہوا جب تم نے توبہ کی اور اطاعت اختیار کی (۳)۔ پھر کہا گیا: یہ حضرت داؤد علیہ السلام کے جالوت کو قتل کرنے یا دوسروں کے قتل کے ذریعے ہوا، اس بارے میں اختلاف ہے کہ انہیں کس نے قتل کیا (۴)۔ ﴿اور مال اور بیٹوں سے تمہاری مدد کی﴾ یہاں تک کہ تمہارے معاملات ویسے ہی ہو گئے جیسے پہلے تھے۔ ﴿اور تمہیں عددی لحاظ سے زیادہ کر دیا﴾ یعنی: تمہارے دشمن کے مقابلے میں تعداد اور مردوں میں زیادہ (۵)۔ اور "النفیر": وہ لوگ جو اپنے قبیلے کے کسی شخص کے ساتھ (جنگ کے لیے) نکلتے ہیں؛ کہا جاتا ہے: "نفیر" اور "نافر"، جیسے: "قدیر" اور "قادر" (۶)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ "نفیر"، "نفر" کی جمع ہو جیسے "کلیب"، "معیز" اور "عبید" (۷)؛ شاعر نے کہا: "پس قحطان کتنا معزز باپ ہے، اور حمیر نفری (تعداد) کے لحاظ

سے کتنی معزز قوم ہے۔" (۸) اور معنی یہ ہے کہ: وہ اس پہلے واقعے کے بعد زیادہ متحد اور بہتر حال ہو گئے، یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے ان کی اطاعت کی طرف واپسی کا بدلہ تھا۔

---

(۱) النکت والعیون ۲۲۹/۳ - ۲۳۰۔ (۲) تفسیر البغوی ۱۰۶/۳۔ (۳) تفسیر ابی اللیث ۲۶۰/۲، اور تفسیر البغوی ۱۰۶/۳، اور زاد المسیر ۱۰/۵۔ (۴) النکت والعیون ۲۳۰/۳، اور زاد المسیر ۱۰/۵۔ (۵) الوجیز، مراح لبید کے حاشیے پر ۴۷۲/۱۔ (۶) غریب القرآن لابن قتیبہ ص ۲۵۱۔ (۷) معانی القرآن للزجاج ۲۲۸/۳، اور معانی القرآن للنحاس ۱۲۴/۴۔ (۸) اس کے قائل تبع بن بکر الحمیری ہیں جیسا کہ النکت والعیون ۲۳۰/۳، اور المحرر الوجیز ۴۳۹/۳ - ۴۴۰ میں ہے۔

Surah Al-Isra: Verse 7 24

Allah the Almighty says: {If you do good, you do good for yourselves; and if you do evil, [you do it] to them. Then, when the final promise came, [We sent your enemies] to sadden your faces and to enter the temple [in Jerusalem], as they entered it the first time, and to destroy what they had taken over with [total] destruction. 7}

Allah the Almighty says: {If you do good, you do good for yourselves} meaning: the benefit of your good deeds returns to you. {and if you do evil, [you do it] to them} meaning: it is against them(1), like saying: 'Peace be for you', meaning: 'Peace be upon you'. He said: * So he fell down prostrate on his hands and on his mouth(2) * meaning: on the hands and on the mouth. And Al-Tabari(3) said: The 'Lam' is in the sense of 'to' (ila), meaning: if you do evil, it is towards it, i.e., the evil returns to it; because of the Almighty's saying: {Because your Lord has inspired it} [Az-Zalzala: 5] meaning: to it. It was said: for it is the reward and punishment(4). Al-Husayn ibn al-Fadl said: for it has a Lord who forgives the evil.

Then it is possible that this is an address to the Children of Israel in the beginning; meaning: you did evil, so killing, captivity, and destruction befell you, then you did good, so kingship, high status, and regularity of affairs returned to you. It is also possible that the Children of Israel in the time of Muhammad (5)ﷺ were addressed with this, meaning: you knew your ancestors' deservedness of punishment for disobedience, so expect the same. Or it could be an address to the polytheists of Quraish in this manner.

(1) Majma' al-Bayan 15/16. (2) The second half of a verse, its first half: 'And I tore his skin with the long spear.' See 'Adab al-Katib' by Ibn Qutaybah p. 511. There is great disagreement about the first half of the verse, as well as its author. It is said to be by Jabir ibn Hunayy as in 'al-Mufaddaliyyat' p. 212. It is said to be by Al-Muqash'ir ibn Juday' al-Nasri as in 'al-Hamasa al-Basriyya' 1/69. It is said to be by Rabi'ah ibn Mukaddam as in 'Zahr al-Akam' 1/104. It is said to be by 'Isam ibn Muqash'ir al-Basri, or by Shaddad ibn Mu'awiya al-Absi, or by Ka'b ibn Mudlij al-Asadi, or by Al-Ashtar al-Nakha'i as in 'Mu'jam al-Shu'ara' p. 114. It is said to be by Ka'b ibn Hudayr as in the commentary of 'Adab al-Katib' by al-Jawaliqi p. 359. It is said to be by Al-Muk'bir al-Asadi, or by Al-Muk'bir al-Dabbi, or by Shurayh ibn Awfa, or by Al-Ash'ath ibn Qays as in 'al-Iqtisab' p. 439, and other things are said too. (3) In his Tafsir 14/478. (4) Tafsir al-Baghawi 3/106. (5) Majma' al-Bayan 15/16.

सूरा अल-इसरा: आयत ७ २४

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {यदि तुम भलाई करोगे, तो अपने ही लिए भलाई करोगे; और यदि तुम बुराई करोगे, तो वह उसी के लिए होगी। फिर जब दूसरी बार का वादा आया (तो हमने तुम्हारे शत्रुओं को भेजा) ताकि वे तुम्हारे चेहरे बिगाड़ दें और मस्जिद में वैसे ही प्रवेश करें जैसे वे पहली बार प्रवेश किया था, और जिस चीज़ पर उनका प्रभुत्व हो उसे पूरी तरह नष्ट कर दें। ७}

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {यदि तुम भलाई करोगे, तो अपने ही लिए भलाई करोगे} अर्थात्: तुम्हारी भलाई का लाभ तुम्हें ही वापस मिलेगा। {और यदि तुम बुराई करोगे, तो वह उसी के लिए होगी} अर्थात्: वह उसी पर (बोझ) होगी(१), जैसे: 'सलाम तुम पर हो', अर्थात्: 'सलाम तुम पर है'। उसने कहा: * तो वह अपने दोनों हाथों और मुँह के बल गिर पड़ा(२) * अर्थात्: हाथों पर और मुँह पर। और अल-तबरी(३) ने कहा: 'लाम' यहाँ 'इला' (की ओर) के अर्थ में है, यानी: यदि तुम बुराई करोगे तो वह उसी की ओर होगी, अर्थात्: बुराई उसी की ओर लौटेगी; क्योंकि अल्लाह तआला का फ़रमान है: {क्योंकि तुम्हारे पालनहार ने उसे संकेत किया होगा} [अज़-ज़लज़ला: ५] अर्थात्: उसकी ओर। और यह भी कहा गया है: इसके लिए प्रतिफल और दंड है(४)। अल-हुसैन बिन अल-फज़ल ने कहा: इसके लिए एक रब है जो बुराई को क्षमा करता है।

फिर यह संभव है कि यह शुरू में बनी इसराइल को संबोधित हो; अर्थात्: तुमने बुराई की, तो तुम पर हत्या, कैद और विनाश आया, फिर तुमने भलाई की, तो राजपाट, ऊँचा पद और व्यवस्था वापस आ गई। और यह भी संभव है कि मुहम्मद ﷺ(५) के समय के बनी इसराइल को इससे संबोधित किया गया हो, अर्थात्: तुम जानते हो कि तुम्हारे पूर्वज अवज्ञा के कारण दंड के पात्र थे, तो तुम भी वैसे ही दंड की प्रतीक्षा करो। या फिर इस तरह कुरैश के मुशरिकों को संबोधित किया गया हो।

(१) मजमा' अल-बयान १६/१५। (२) एक शेर का दूसरा हिस्सा, जिसका पहला हिस्सा है: 'और मैंने लंबे भाले से उसकी खाल फाड़ दी'। देखिए इब्न कुतयबा की 'अदब अल-कातिब' पृ. ५११। शेर के पहले हिस्से पर बहुत मतभेद है, और उसके लेखक पर भी। कहा जाता है कि यह जाबिर बिन हुनैय का है जैसा कि 'अल-मुफ़ज़्ज़लियात' पृ. २१२ में है। कहा जाता है कि यह अल-मुक़श'इर बिन जुदै' अल-नसरी का है जैसा कि 'अल-हमासा अल-बसरीया' १/६९ में है। कहा जाता है कि रबिया बिन मुक़द्दम का है जैसा कि 'ज़हर अल-अकाम' १/१०४ में है। कहा जाता है कि इसाम बिन मुक़श'इर अल-बसरी का है, या शद्दाद बिन मुआविया अल-अब्सी का, या कअब बिन मुदलिज अल-असदी का, या अल-

अश्तर अल-नखई का जैसा कि 'मुअजम अल-शुआरा' पृ. ११४ में है। कहा जाता है कि कअब बिन हुदैर का है जैसा कि अल-जवालीकी द्वारा 'अदब अल-कातिब' की व्याख्या पृ. ३५९ में है। कहा जाता है कि अल-मुकअबर अल-असदी का है, या अल-मुकअबर अल-ज़ब्बी का, या शुरैह बिन औफ़ा का, या अल-अश'अत बिन क़ैस का जैसा कि 'अल-इक़्तिसाब' पृ. ४३९ में है, और इसके अलावा भी बातें कही गई हैं। (३) उनकी तफ़्सीर १४/४७८ में। (४) तफ़्सीर अल-बग़वी ३/१०६। (५) मजमा' अल-बयान १५/१६।

سورة الاسراء: آیت ۷ ۲۴

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اگر تم بھلائی کرو گے تو اپنے ہی لیے بھلائی کرو گے اور اگر تم برائی کرو گے تو وہ اسی کے لیے ہو گی، پھر جب دوسرے وعدے کا وقت آیا (تو ہم نے تمہارے دشمنوں کو بھیجا) تاکہ وہ تمہارے چہرے بگاڑ دیں اور مسجد (بیت المقدس) میں اسی طرح داخل ہوں جس طرح پہلی بار داخل ہوئے تھے اور جس چیز پر ان کا زور چلے اسے تباہ و برباد کر دیں۔ ۷﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اگر تم بھلائی کرو گے تو اپنے ہی لیے بھلائی کرو گے﴾ یعنی: تمہارے احسان کا فائدہ تمہیں ہی واپس ملے گا۔ ﴿اور اگر تم برائی کرو گے تو وہ اسی کے لیے ہو گی﴾ یعنی: اسی پر (وبال) ہو گی(۱)، جیسے: 'سلام تیرے لیے'، یعنی: 'سلام تجھ پر'۔ شاعر نے کہا: * پس وہ دونوں ہاتھوں اور منہ کے بل گرا(۲) * یعنی: ہاتھوں اور منہ پر۔ اور طبری(۳) نے کہا: 'لام' یہاں 'إلی' (کی طرف) کے معنی میں ہے، یعنی: اگر تم برائی کرو گے تو وہ اسی کی طرف ہے، یعنی: برائی اسی کی طرف لوٹتی ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کیونکہ تمہارے رب نے اسے حکم دیا ہوگا﴾ [الزلزلہ: ۵] یعنی: اس کی طرف۔ اور کہا گیا: اس کے لیے جزا اور سزا ہے(۴)۔ الحسین بن الفضل نے کہا: اس کے لیے ایک رب ہے جو برائی کو معاف کر دیتا ہے۔

پھر یہ بھی ممکن ہے کہ یہ خطاب شروع میں بنی اسرائیل سے ہو؛ یعنی: تم نے برائی کی تو تم پر قتل، قید اور تباہی آئی، پھر تم نے اچھائی کی تو بادشاہت، بلندی اور نظم و ضبط تمہاری طرف لوٹ آیا۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ محمد ﷺ(۵) کے زمانے کے بنی اسرائیل کو اس سے مخاطب کیا گیا ہو، یعنی: تم اپنے اسلاف کی نافرمانی پر سزا کے مستحق ہونے کو جانتے ہو، تو تم بھی ویسی ہی سزا کا انتظار کرو۔ یا پھر اس طرح قریش کے مشرکین سے خطاب ہو۔

(۱) مجمع البیان ۱۶/۱۵۔ (۲) ایک شعر کا دوسرا مصرع، پہلا مصرع ہے: 'اور میں نے لمبے نیزے سے اس کی کھال پھاڑ دی'۔ ملاحظہ کریں 'ادب الکاتب' از ابن قتیبہ ص ۵۱۱۔ شعر کے پہلے مصرع پر بہت اختلاف ہے، اور اس کے شاعر کے بارے میں بھی۔ کہا جاتا ہے کہ یہ جابر بن حُنی کا ہے جیسا کہ 'المفضلیات' ص ۲۱۲ میں ہے۔ کہا جاتا ہے کہ المقشعر بن جدیع النصری کا ہے جیسا کہ 'الحماسہ البصریہ' ۶۹/۱ میں ہے۔ کہا جاتا ہے کہ ربیعہ بن مکدم کا ہے جیسا کہ 'زہر الاکم' ۱۰۴/۱ میں ہے۔ کہا جاتا ہے کہ عصام بن مقشعر البصری کا ہے، یا شداد بن معاویہ العبسی کا، یا کعب بن مدلج الاسدی کا، یا الاشتر النخعی کا جیسا کہ 'معجم الشعراء' ص ۱۱۴ میں ہے۔ کہا جاتا ہے کہ کعب بن حدیر کا ہے جیسا کہ الجوالیقی کی 'شرح ادب الکاتب' ص ۳۵۹ میں ہے۔ کہا جاتا ہے کہ المکعبر الاسدی کا ہے، یا المکعبر الضبی کا، یا شریح بن اوفیٰ کا، یا الاشعث بن قیس کا جیسا کہ 'الاقتضاب' ص ۴۳۹ میں ہے، اور اس کے علاوہ بھی باتیں کہی گئی ہیں۔ (۳) اپنی تفسیر ۱۴/۴۷۸ میں۔ (۴) تفسیر البغوی ۳/۱۰۶۔ (۵) مجمع البیان ۱۵/۱۶۔

Surah Al-Isra: Verse 7 25

"So when the [time for] the second promise came" from your corruption, and that is because they killed Yahya ibn Zakariyya (peace be upon them both) the second time. He was killed by a king from the Children of Israel called Lakht. This was said by Al-Qutabi. Al-Tabari said: His name was Herod. He mentioned it in History(1), and a woman named Jezebel(2) incited him to kill him.

Al-Suddi said: The king of the Children of Israel used to honor Yahya ibn Zakariyya and consult him in matters. The king consulted him about marrying his wife's daughter. Yahya forbade him, saying: "She is not lawful for you." Her mother harbored a grudge against Yahya (peace be upon him). She then dressed her daughter in thin red clothes, perfumed her, and sent her to the king while he was drinking. She commanded her to offer herself to him, and if he wanted her, she should refuse until he gave her what she asked for. If he agreed, she should ask for the head of Yahya ibn Zakariyya in a golden basin. She did so, until the head of Yahya ibn Zakariyya was brought, and the head was speaking, even when placed before him, saying: "She is not lawful for you, she is not lawful for you." When morning came, his blood was boiling. He threw dust on it, but it boiled above it. He continued to throw dust on it until it reached the city wall, and it was still boiling. This was mentioned by Al-Tha'labi and others(3). Ibn Asakir Al-Hafiz mentioned in his "History" from Al-Husayn ibn Ali who said: One of these kings died and left his wife and daughter. His brother inherited his kingdom and wanted to marry his brother's wife. He consulted Yahya ibn Zakariyya about that - and kings in those days acted according to the commands of prophets - so he said to him: "Do not marry her, for she is an adulteress." The woman learned that he had mentioned her and turned him away from her. She said: "Where did this come from?" until she learned it was from Yahya. She said: "Yahya shall surely be killed or expelled from his kingdom." So she turned to her daughter and prepared her, then said: "Go to your uncle in public, for when he sees you, he will call you and seat you in his lap, and say: 'Ask me for whatever you wish, for you shall not ask me for anything but that I will give it to you.' When he says that to you, say: 'I ask for nothing but the head of Yahya.'" He said: "And it was the custom of kings that if one of them spoke something in public and then did not carry it out..."

(1) 1/590, and in (M) and (D): Hardus, and what is established is from Tabari's history, and from the rest of the manuscripts. (2) Tafsir al-Baghawi 4/36. (3) Al-Tha'labi in Arais al-Majalis p. 382, and narrated by Al-Tabari 14 / 480 - 481.

सूरह अल-इसरा: आयत 7 25

"तो जब दूसरी प्रतिज्ञा [का समय] आया" आपके भ्रष्टाचार से, और वह इसलिए कि उन्होंने दूसरी बार याह्या बिन ज़कारिया (उन दोनों पर शांति हो) को मार डाला। उन्हें इज़राइल की संतानों के एक राजा ने मारा था जिसका नाम लख्त था। यह अल-कुतबी ने कहा था। अल-तबारी ने कहा: उसका नाम हेरोद था। उन्होंने इसका उल्लेख इतिहास(1) में किया है, और जेज़ेबेल(2) नाम की एक महिला ने उसे उसे मारने के लिए उकसाया था।

अल-सुद्दी ने कहा: इज़राइल की संतानों का राजा याह्या बिन ज़कारिया का सम्मान करता था और मामलों में उनसे सलाह लेता था। राजा ने अपनी पत्नी की बेटी से शादी करने के बारे में उनसे सलाह ली। याह्या ने उन्हें मना करते हुए कहा: "वह आपके लिए जायज़ नहीं है।" उसकी माँ ने याह्या (उन पर शांति हो) के खिलाफ नफरत पाल ली। फिर उसने अपनी बेटी को पतले लाल कपड़े पहनाए, उसे सुगन्धित किया और राजा के पास भेजा जब वह शराब पी रहा था। उसने उसे खुद को उसे सौंपने का आदेश दिया, और यदि वह उसे चाहता है, तो उसे तब तक मना करना चाहिए जब तक कि वह उसे वह न दे दे जो उसने माँगा है। यदि वह सहमत हो गया, तो उसे सोने के बर्तन में याह्या बिन ज़कारिया का सिर माँगना चाहिए। उसने ऐसा ही किया, जब तक कि याह्या बिन ज़कारिया का सिर नहीं लाया गया, और सिर बोल रहा था, तब भी जब उसे उसके सामने रखा गया था, कह रहा था: "वह आपके लिए जायज़ नहीं है, वह आपके लिए जायज़ नहीं है।" जब सुबह हुई, तो उसका खून खौल रहा था। उसने उस पर धूल डाली, लेकिन वह उसके ऊपर खौलने लगा। वह उस पर धूल डालता रहा जब तक कि वह शहर की दीवार तक नहीं पहुँच गया, और वह अभी भी खौल रहा था। इसका उल्लेख अल-थलाबी और अन्य(3) ने किया है। इब्न असाकिर अल-हाफिज़ ने अपने "इतिहास" में अल-हुसैन बिन अली से उल्लेख किया है जिन्होंने कहा: इन राजाओं में से एक की मृत्यु हो गई और उसने अपनी पत्नी और बेटी को छोड़ दिया। उसके भाई को उसका राज्य विरासत में मिला और वह अपने भाई की पत्नी से शादी करना चाहता था। उसने इसके बारे में याह्या बिन ज़कारिया से सलाह ली - और उन दिनों राजा नबियों के आदेश के अनुसार काम करते थे - तो उन्होंने उससे कहा: "उससे शादी मत करो, क्योंकि वह एक व्यभिचारिणी है।" महिला को पता चला कि उन्होंने उसका ज़िक्र किया है और उसे उससे दूर कर दिया है। उसने कहा: "यह कहाँ से आया?" जब तक उसे पता नहीं चला कि यह याह्या की ओर से था। उसने कहा: "याह्या को निश्चित रूप से मार दिया जाएगा या उसके राज्य से निकाल दिया जाएगा।" इसलिए वह अपनी बेटी के पास गई और उसे तैयार किया, फिर कहा:

"सार्वजनिक रूप से अपने चाचा के पास जाओ, क्योंकि जब वह तुम्हें देखेगा, तो वह तुम्हें बुलाएगा और तुम्हें अपनी गोद में बिठाएगा, और कहेगा: 'मुझसे जो चाहो माँगो, क्योंकि तुम मुझसे जो भी माँगोगी वह मैं तुम्हें दूँगा।' जब वह तुमसे ऐसा कहे, तो कहना: 'मैं याह्या के सिर के अलावा कुछ नहीं माँगती'।" उन्होंने कहा: "और राजाओं का यह दस्तूर था कि यदि उनमें से कोई सार्वजनिक रूप से कुछ बोलता था और फिर उसे पूरा नहीं करता था..."

(1) 1/590, और (M) और (D) में: हरदुस, और जो स्थापित है वह तबारी के इतिहास से है, और बाकी पांडुलिपियों से है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/36। (3) अराइस अल-मजालिस में अल-थलाबी पृष्ठ 382, और अल-तबारी 14 / 480 - 481 द्वारा वर्णित।

سورہ الاسراء: آیت 7 25

﴿فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْآخِرَةِ﴾ تمہارے فساد سے، اور وہ اس لیے کہ انہوں نے دوسری مرتبہ یحییٰ بن زکریا علیہما السلام کو قتل کیا۔ انہیں بنی اسرائیل کے ایک بادشاہ نے قتل کیا جسے لاخت کہا جاتا تھا۔ یہ القتبی نے کہا۔ اور طبری نے کہا: اس کا نام ہیرودوس تھا۔ انہوں نے اس کا ذکر تاریخ(1) میں کیا ہے، اسے ایک عورت نے جس کا نام ازبیل(2) تھا قتل کرنے پر اکسایا۔

اور السدی نے کہا: بنی اسرائیل کا بادشاہ یحییٰ بن زکریا کی عزت کرتا تھا اور معاملات میں ان سے مشورہ لیتا تھا، تو بادشاہ نے اپنی ایک بیوی کی بیٹی سے نکاح کرنے کے بارے میں ان سے مشورہ کیا، تو آپ نے اسے اس سے منع کر دیا اور فرمایا: "وہ تمہارے لیے حلال نہیں ہے"، تو اس کی ماں یحییٰ علیہ السلام کے خلاف کینہ رکھنے لگی، پھر اس نے اپنی بیٹی کو باریک سرخ کپڑے پہنائے، اسے خوشبو لگائی اور اسے بادشاہ کے پاس بھیجا جب وہ شراب پی رہا تھا، اور اسے حکم دیا کہ وہ اس کے سامنے خود کو پیش کرے، اور اگر وہ اسے چاہے تو انکار کر دے یہاں تک کہ وہ اسے وہ دے دے جو وہ مانگے، چنانچہ جب وہ راضی ہو گیا تو اس نے مانگا کہ یحییٰ بن زکریا کا سر سونے کے ایک برتن میں لایا جائے، تو اس نے ایسا ہی کیا، یہاں تک کہ یحییٰ بن زکریا کا سر لایا گیا اور سر بول رہا تھا، یہاں تک کہ اسے اس کے سامنے رکھ دیا گیا اور وہ کہہ رہا تھا: "وہ تمہارے لیے حلال نہیں، وہ تمہارے لیے حلال نہیں"، تو جب صبح ہوئی تو اس کا خون جوش مار رہا تھا، تو اس نے اس پر مٹی ڈالی لیکن وہ اس کے اوپر جوش مارنے لگا، وہ اس پر مٹی ڈالتا رہا یہاں تک کہ وہ شہر کی فصیل تک پہنچ گیا اور وہ اسی طرح جوش مار رہا تھا۔ اس کا ذکر الثعلبی اور دوسروں(3) نے کیا ہے۔ اور ابن عساکر الحافظ نے اپنی "تاریخ" میں حسین بن علی سے ذکر کیا ہے، انہوں نے کہا: ان بادشاہوں میں سے ایک بادشاہ مر گیا اور اپنی

بیوی اور بیٹی چھوڑ گیا، تو اس کے بھائی کو اس کی بادشاہت وراثت میں ملی، تو اس نے اپنے بھائی کی بیوی سے نکاح کرنا چاہا، تو اس نے اس بارے میں یحییٰ بن زکریا سے مشورہ کیا - اور اس زمانے میں بادشاہ انبیاء کے حکم کے مطابق کام کرتے تھے - تو آپ نے اسے فرمایا: "اس سے نکاح نہ کرو کیونکہ وہ بدکار عورت ہے"، تو اس عورت کو معلوم ہو گیا کہ انہوں نے اس کا ذکر کیا ہے اور اسے اس سے پھیر دیا ہے، تو اس نے کہا: "یہ کہاں سے آیا؟" یہاں تک کہ اسے معلوم ہوا کہ یہ یحییٰ کی طرف سے ہے، تو اس نے کہا: "یحییٰ ضرور قتل کیے جائیں گے یا اپنی بادشاہت سے نکالے جائیں گے"، تو اس نے اپنی بیٹی کا رخ کیا اور اسے تیار کیا، پھر کہا: "اپنے چچا کے پاس مجمع کے سامنے جاؤ کیونکہ جب وہ تمہیں دیکھے گا تو تمہیں بلائے گا اور تمہیں اپنی گود میں بٹھائے گا، اور کہے گا: جو چاہو مجھ سے مانگو، کیونکہ تم مجھ سے جو بھی مانگو گی میں تمہیں عطا کروں گا، تو جب وہ تم سے یہ کہے تو کہنا: میں یحییٰ کے سر کے علاوہ کچھ نہیں مانگتی۔ انہوں نے کہا: اور بادشاہوں کا یہ طریقہ تھا کہ جب ان میں سے کوئی مجمع کے سامنے کوئی بات کہتا اور پھر اسے پورا نہ کرتا...

(1) 1/590، اور (م) اور (د) میں: ہردوس، اور جو ثابت ہے وہ تاریخ طبری سے ہے، اور باقی قلمی نسخوں سے۔ (2) تفسیر بغوی 4/36۔ (3) الثعلبی عرائس المجالس ص 382 میں، اور اسے طبری نے نکالا 14 / 480 - 481۔

26 Surah al-Isra: Ayah 7

...removed from his kingdom, so she did that. He said: Death began to come to him from killing Yahya, and death began to come to him from leaving his kingdom, so he chose his kingdom and killed him. He said: Then the earth swallowed up her mother. Ibn Jud'an said: I narrated this hadith to Ibn al-Musayyib, and he said: Didn't he tell you how Zechariah was killed? I said: No. He said: When Zechariah's son was killed, he fled from them, and they followed him until he came to a tree with a trunk. It called him to itself, and it folded over him, and a fringe from his garment remained fluttering in the wind. They went to the tree but found no trace of him after that. They looked at that fringe, called for a saw, cut the tree, and cut him with it(1). I said: It was mentioned in Al-Tabari's "Al-Tarikh al-Kabir"(2): Abu al-Sa'ib narrated to me, saying: Abu Mu'awiya narrated to us, on the authority of al-A'mash, from al-Minhal, from Sa'id ibn Jubayr, on the authority of Ibn Abbas, who said: Jesus son of Mary sent John son of Zacharias among twelve of the disciples to teach the people. He said: Among what they forbade them from was marrying a niece. He said: Their king had a niece who pleased him... and he mentioned the report with its meaning. On the authority of Ibn Abbas, he said: Yahya ibn Zakariyya (John son of Zacharias) was sent among twelve disciples to teach the people. Among what they taught them was forbidding them from marrying a sister's daughter. The king had a sister's daughter who pleased him, and he wanted to marry her. She had a need every day that he would fulfill. When this reached her mother, that they were forbidding the marriage of a sister's daughter, she said to her: When you go to the king and he asks: 'Do you have a request?', say: 'My request is that you slaughter John son of Zacharias.' He said: 'Ask me for anything else.' She said: 'I ask for nothing but this.' When she refused [to ask for anything else], he called for a basin and had him brought and slaughtered him. A drop of his blood fell on the surface of the earth, and it continued to boil until God sent Nebuchadnezzar against them. It was put into his mind to kill so many of them over that blood until the blood settled. Seventy thousand of them were killed over it, and in another narration: seventy-five thousand(3). Said ibn al-Musayyib said: This is the blood money (diyah) for every prophet(4). And from Ibn Abbas...

(1) Tarikh Dimashq 64/206, and in its chain is Ali ibn Zaid ibn Jud'an, who is weak. Tahdhib al-Tahdhib 3/162-164. (2) 1/586. (3) Narrated by Ibn Asakir 64/207, and it is through the same route narrated by al-Tabari. (4) Narrated by Ibn Asakir 64/210, and in it: Sa'id ibn Abd al-Aziz instead of Ibn al-Musayyib.

26 सूरा अल-इसरा: आयत 7

...उसके राज्य से हटा दिया गया, इसलिए उसने ऐसा ही किया। उसने कहा: यह्या की हत्या से उसे मृत्यु आने लगी, और उसके राज्य से बाहर निकलने से उसे मृत्यु आने लगी, इसलिए उसने अपने राज्य को चुना और उसे मार डाला। उसने कहा: फिर धरती ने उसकी माँ को निगल लिया। इब्न जुदआन ने कहा: मैंने यह हदीस इब्न अल-मुसय्यिब को सुनाई, तो उन्होंने कहा: क्या उन्होंने आपको नहीं बताया कि ज़कारिया की हत्या कैसे हुई थी? मैंने कहा: नहीं। उन्होंने कहा: जब ज़कारिया के बेटे की हत्या कर दी गई, तो वह उनसे भाग निकले, और उन्होंने उनका पीछा किया यहाँ तक कि वह एक तने वाले पेड़ के पास आए। पेड़ ने उन्हें अपनी ओर बुलाया, और वह उनके ऊपर सिमट गया, और उनके कपड़े का एक पल्ला हवा में लहराता रह गया। वे पेड़ के पास गए लेकिन उसके बाद उनका कोई निशान नहीं मिला। उन्होंने उस पल्ले को देखा, आरी मंगवाई, पेड़ को काट दिया और उसके साथ उन्हें भी काट दिया(1)। मैंने कहा: तबरी की "अल-तारीख अल-कबीर"(2) में आया है: अबू अल-साइब ने मुझे बताया, उन्होंने कहा: अबू मुआविआ ने हमें अल-अअमश से, अल-मिन्हाल से, सईद बिन जुबैर से, इब्न अब्बास के हवाले से बताया, उन्होंने कहा: मरयम के पुत्र ईसा ने जकारिया के पुत्र यह्या को बारह शिष्यों के साथ लोगों को शिक्षा देने के लिए भेजा। उन्होंने कहा: जिन बातों से उन्हें मना किया गया था उनमें भतीजी से विवाह करना भी शामिल था। उन्होंने कहा: उनके राजा की एक भतीजी थी जो उसे पसंद थी... और उन्होंने इसी अर्थ के साथ रिपोर्ट का उल्लेख किया। इब्न अब्बास से रिवायत है, उन्होंने कहा: यह्या बिन ज़कारिया को बारह शिष्यों के बीच लोगों को सिखाने के लिए भेजा गया था, और वे जो उन्हें सिखाते थे उनमें भांजी से निकाह करने से रोकना भी शामिल था, और उनके राजा की एक भांजी थी जो उसे पसंद थी, और वह उससे निकाह करना चाहता था, और उसकी हर दिन एक ज़रूरत होती थी जिसे वह पूरा करता था, जब उसकी माँ को यह बात पहुँची कि वे भांजी से निकाह से मना कर रहे हैं, तो उसने उससे कहा: जब तुम राजा के पास जाओ और वह कहे: क्या तुम्हारी कोई ज़रूरत है? तो कहना: मेरी ज़रूरत यह है कि तुम यह्या बिन ज़कारिया को ज़बह कर दो, तो उसने कहा: मुझसे इसके अलावा कुछ और मांगो। उसने कहा: मैं तुमसे इसके सिवा कुछ नहीं मांगती। जब उसने इनकार कर दिया, तो उसने एक बर्तन मँगवाया और उसे मँगवाकर ज़बह कर दिया, तो उसके खून की एक बूंद ज़मीन पर गिरी, और वह उबलती रही यहाँ तक कि अल्लाह ने उन पर बुख्तनसर को भेजा, तो उसके दिल में यह बात डाली गई कि वह उस खून के बदले उनमें से इतने लोगों को मारे कि वह खून शांत हो जाए, तो उस पर उनमें से सत्तर

हज़ार मारे गए, और एक रिवायत में है: पचहत्तर हज़ार(3)। सईद बिन अल-मुसय्यिब ने कहा: यह हर नबी का दिया (ख़ून का बदला) है(4)। और इब्न अब्बास से...

(1) तारीख दमिश्क 64/206, और इसके इसनाद में अली बिन ज़ैद बिन जुदआन है, जो कमज़ोर है। तहज़ीब अल-तहज़ीब 3/162-164। (2) 1/586। (3) इसे इब्न असाकिर ने 64/207 में निकाला है, और यह उसी रास्ते से है जिसे तबरी ने रिवायत किया है। (4) इसे इब्न असाकिर ने 64/210 में निकाला है, और इसमें: इब्न अल-मुसय्यिब के बजाय सईद बिन अब्द अल-अज़ीज़ है।

٢٦ سورة الإسراء: الآية ٧

...اس کی بادشاہت چھین لی گئی، تو اس نے ایسا ہی کیا۔ اس نے کہا: یحییٰ کے قتل سے اسے موت آنے لگی، اور اس کی بادشاہت سے نکلنے سے اسے موت آنے لگی، تو اس نے اپنی بادشاہت کو چنا اور انہیں قتل کر دیا۔ اس نے کہا: پھر زمین اس کی ماں کو نگل گئی۔ ابن جدعان نے کہا: میں نے یہ حدیث ابن المسیب کو سنائی تو انہوں نے کہا: کیا انہوں نے تمہیں نہیں بتایا کہ زکریا کا قتل کیسے ہوا تھا؟ میں نے کہا: نہیں۔ انہوں نے کہا: جب زکریا کا بیٹا قتل کر دیا گیا تو وہ ان سے بھاگ نکلے، اور انہوں نے ان کا پیچھا کیا یہاں تک کہ وہ ایک تنے والے درخت کے پاس آئے، اس نے انہیں اپنی طرف بلایا، وہ ان پر سمٹ گیا، اور ان کے کپڑے کا ایک پلو ہوا میں لہراتا رہ گیا، وہ درخت کے پاس گئے تو اس کے بعد ان کا کوئی نشان نہ ملا، انہوں نے اس پلو کو دیکھا، آرا منگوایا، درخت کو کاٹ دیا اور ان کو بھی ساتھ ہی کاٹ دیا(١)۔ میں نے کہا: طبری کی «التاریخ الکبیر»(٢) میں آیا ہے: مجھ سے ابو السائب نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہم سے ابو معاویہ نے اعمش سے، انہوں نے منہال سے، انہوں نے سعید بن جبیر سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: عیسیٰ ابن مریم نے یحییٰ بن زکریا کو بارہ حواریوں میں لوگوں کو تعلیم دینے کے لیے بھیجا۔ انہوں نے کہا: جن باتوں سے انہیں روکا گیا تھا ان میں بھتیجی سے نکاح کرنا بھی شامل تھا۔ انہوں نے کہا: ان کے بادشاہ کی ایک بھتیجی تھی جو اسے پسند تھی... اور انہوں نے اسی معنی کے ساتھ روایت کا ذکر کیا۔ اور ابن عباس سے روایت ہے، انہوں نے کہا: یحییٰ بن زکریا کو بارہ حواریوں میں لوگوں کو سکھانے کے لیے بھیجا گیا تھا، اور وہ جو انہیں سکھاتے تھے ان میں بھانجی سے نکاح کرنے سے روکنا بھی شامل تھا، اور ان کے بادشاہ کی ایک بھانجی تھی جو اسے پسند تھی، اور وہ اس سے نکاح کرنا چاہتا تھا، اور اس کی ہر روز ایک ضرورت

ہوتی تھی جسے وہ پورا کرتا تھا، جب اس کی ماں کو یہ بات پہنچی کہ وہ بھانجی سے نکاح سے منع کر رہے ہیں، تو اس نے اس سے کہا: جب تم بادشاہ کے پاس جاؤ اور وہ کہے: کیا تمہاری کوئی ضرورت ہے؟ تو کہنا: میری ضرورت یہ ہے کہ تم یحییٰ بن زکریا کو ذبح کر دو، تو اس نے کہا: مجھ سے اس کے علاوہ کچھ اور مانگو۔ اس نے کہا: میں تم سے اس کے سوا کچھ نہیں مانگتی۔ جب اس نے انکار کر دیا تو اس نے ایک طشت منگوایا اور اسے منگوا کر ذبح کر دیا، تو اس کے خون کا ایک قطرہ زمین پر گرا، اور وہ برابر ابلتا رہا یہاں تک کہ اللہ نے ان پر بخت نصر کو بھیجا، تو اس کے دل میں یہ بات ڈالی گئی کہ وہ اس خون کے بدلے ان میں سے اتنے لوگوں کو مارے کہ وہ خون ساکن ہو جائے، تو اس پر ان میں سے ستر ہزار مارے گئے، اور ایک روایت میں ہے: پچھتر ہزار(٣)۔ سعید بن المسیب نے کہا: یہ ہر نبی کی دیت ہے(٤)۔ اور ابن عباس سے...

(١) تاریخ دمشق ٢٠٦/٦٤، اور اس کی اسناد میں علی بن زید بن جدعان ہے، جو ضعیف ہے۔ تہذیب التہذیب ٣/ ١٦٢ - ١٦٤۔ (٢) ٥٨٦/١۔ (٣) اسے ابن عساکر نے ٢٠٧/٦٤ میں نکالا ہے، اور یہ اسی طریقے سے ہے جسے طبری نے روایت کیا ہے۔ (٤) اسے ابن عساکر نے ٢١٠/٦٤ میں نکالا ہے، اور اس میں: ابن المسیب کے بجائے سعید بن عبد العزیز ہے۔

Surah Al-Isra: Verse 7 27

He said: God revealed to Muhammad (PBUH) that "I killed seventy thousand because of Yahya son of Zakariya, and I will kill seventy thousand and seventy thousand because of your daughter's son"(1). And on the authority of Shamar ibn Atiyyah, he said: Seventy prophets were killed on the rock in Jerusalem, among them Yahya son of Zakariya(2). And on the authority of Zaid ibn Waqid(3), he said: I saw the head of Yahya (peace be upon him) when they wanted to build the Damascus mosque; it was taken out from under one of the corners of the pillars of the dome that follows the mihrab from the east side, and the skin and hair were in their original state, unchanged(4). And on the authority of Qurrah ibn Khalid(5), he said: The sky never wept for anyone except for Yahya son of Zakariya and Al-Husayn ibn Ali; and its redness is its weeping(6). And on the authority of Sufyan ibn 'Uyaynah, he said: The most desolate times for the son of Adam are in three places: the day he is born and comes out to a house of worry, the night he spends with the dead and neighbors neighbors he has never seen the likes of, and the day he is resurrected and witnesses a scene the likes of which he has never seen; God Almighty said to Yahya concerning these three places: {And peace be upon him the day he was born and the day he dies and the day he is raised alive} (7) [Maryam: 15]. All of this is from the mentioned history.

There was a difference of opinion regarding who was sent against them the second time; it was said: Nebuchadnezzar. This was stated by Al-Qushayri Abu Nasr, who mentioned no one else(8).

Al-Suhayli said: This is not correct; because the killing of Yahya was after the ascension of Jesus, and Nebuchadnezzar was a long time before Jesus son of Mary (peace be upon them both), and before Alexander, and between Alexander...

(1) Narrated by Al-Hakim 2/290, 592 and 3/178, Al-Khatib in his history 1/142, Ibn Asakir 4/225 and 64/216, and Ibn Al-Jawzi in Al-Muntazam 5/346. (2) Narrated by Ibn Asakir 64/217, and the name Shamar was distorted in all copies to Samir. (3) Abu Umar - also said: Abu Amr - Al-Qurashi, their freed slave, the Damascene jurist. He died in the year (138 AH). As-Siyar 6/296. (4) Narrated by Ibn Asakir 2/241 and 64/218. (5) Al-Hafiz, Abu Khalid, and it is said: Abu Muhammad Al-Sadusi Al-Basri. He died in the year (154 AH). As-Siyar 7/95. (6) Narrated by Ibn Asakir 64/217. (7) Narrated by Al-Bayhaqi in Al-Zuhd Al-Kabir (598), and Ibn Asakir 64/174. (8) And it was transmitted in Al-Nukat wa Al-Uyun 3/230, and in Zad Al-Masir 5/11 from Mujahid.

सूरह अल-इसरा: आयत 7 27

उन्होंने कहा: अल्लाह ने मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) पर वह्य (प्रकाश) भेजा कि "मैंने ज़करिया के पुत्र याह्या के कारण सत्तर हज़ार लोगों को मारा, और मैं तुम्हारी बेटी के बेटे के बदले सत्तर हज़ार और सत्तर हज़ार को मारूँगा"(1)। शमर बिन अतिय्याह से वर्णित है, उन्होंने कहा: यरूशलेम (बैतुल मुक़द्दस) की उस चट्टान पर सत्तर नबियों की हत्या कर दी गई थी, उनमें ज़करिया के पुत्र याह्या भी शामिल थे(2)। ज़ैद बिन वाक़िद(3) से वर्णित है, उन्होंने कहा: मैंने याह्या (अ़लैहिस्सलाम) का सिर देखा जब वे दमिश्क की मस्जिद बनाना चाहते थे; इसे पूरब की ओर मेहराब के पास गुंबद के खंभों के एक कोने के नीचे से निकाला गया था, और खाल और बाल अपनी मूल स्थिति में थे, नहीं बदले थे(4)। कुर्राह बिन खालिद(5) से वर्णित है, उन्होंने कहा: आकाश ज़करिया के पुत्र याह्या और हुसैन बिन अली के अलावा किसी और के लिए कभी नहीं रोया; और उसकी सुर्खी (लाली) ही उसका रोना है(6)। सुफियान बिन उयैना से वर्णित है, उन्होंने कहा: आदम की संतान के लिए तीन जगहें सबसे डरावनी होती हैं: जिस दिन वह पैदा होता है और दुख के घर में निकलता है, जिस रात वह मृतकों के साथ बिताता है और ऐसे पड़ोसियों के पास रहता है जिन्हें उसने कभी नहीं देखा, और जिस दिन उसे पुनर्जीवित किया जाएगा और वह एक ऐसा दृश्य देखेगा जिसके जैसा उसने पहले कभी नहीं देखा; अल्लाह तआला ने इन तीन स्थानों के बारे में याह्या से कहा: {और उन पर सलामती हो जिस दिन वे पैदा हुए और जिस दिन वे मरेंगे और जिस दिन उन्हें जीवित उठाया जाएगा} (7) [मरियम: 15]। यह सब उल्लिखित इतिहास से है।

इस बात पर असहमति थी कि दूसरी बार उन पर किसे भेजा गया था; कहा गया: बख्तनसर (नेबुचादनेज़र)। यह अल-कुशायरी अबू नस्र द्वारा कहा गया था, जिन्होंने किसी और का उल्लेख नहीं किया(8)।

अल-सुहैली ने कहा: यह सही नहीं है; क्योंकि याह्या की हत्या ईसा के उत्थान के बाद हुई थी, और बख्तनसर ईसा इब्न मरयम (उन दोनों पर सलामती हो) से बहुत पहले था, और सिकंदर से भी पहले था, और सिकंदर के बीच...

(1) इसे अल-हाकिम 2/290, 592 और 3/178, अल-खतीब ने अपनी तारीख 1/142 में, इब्न असीर 4/225 और 64/216 में, और इब्न अल-जौज़ी ने अल-मुंतज़म 5/346 में निकाला है। (2) इसे इब्न असीर 64/217 ने निकाला है, और सभी प्रतियों में शमर नाम बदलकर समीर हो गया है। (3) अबू

उमर - और कहा जाता है: अबू अम्र - अल-कुरैशी, दमिश्की फ़कीह (न्यायविद)। उनकी मृत्यु वर्ष (138 हिजरी) में हुई। अस-सियार 6/296। (4) इसे इब्न असीर 2/241 और 64/218 ने निकाला है। (5) अल-हाफ़िज़, अबू खालिद, और कहा जाता है: अबू मुहम्मद अल-सदूसी अल-बसरी। उनकी मृत्यु वर्ष (154 हिजरी) में हुई। अस-सियार 7/95। (6) इसे इब्न असीर 64/217 ने निकाला है। (7) इसे अल-बैहकी ने अल-ज़ुहद अल-कबीर (598) में, और इब्न असीर 64/174 ने निकाला है। (8) और इसे मुजाहिद से अल-नुक़त वल-उयून 3/230 में और ज़ाद अल-मसीर 5/11 में उद्धृत किया गया है।

سورة الاسراء: آیت ۷ ۲۷

کہا گیا: اللہ تعالیٰ نے محمد ﷺ کی طرف وحی فرمائی کہ میں نے یحییٰ بن زکریا کے بدلے ستر ہزار کو قتل کیا، اور میں تمہاری بیٹی کے بیٹے کے بدلے ستر ہزار اور ستر ہزار کو قتل کروں گا(۱)۔ شمر بن عطیہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: بیت المقدس کی اس صخرہ (چٹان) پر ستر انبیاء قتل کیے گئے جن میں یحییٰ بن زکریا بھی شامل تھے(۲)۔ زید بن واقد(۳) سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے یحییٰ علیہ السلام کا سر مبارک دیکھا جب انہوں نے دمشق کی مسجد بنانی چاہی، اسے محراب کے ساتھ والے گنبد کے ستونوں میں سے ایک کونے کے نیچے سے نکالا گیا، اس وقت بھی کھال اور بال اپنی حالت پر تھے، تبدیل نہیں ہوئے تھے(۴)۔ قرہ بن خالد(۵) سے روایت ہے، انہوں نے کہا: آسمان یحییٰ بن زکریا اور حسین بن علی کے علاوہ کسی پر نہیں رویا، اور اس کی سرخی اس کا رونا ہے(۶)۔ سفیان بن عیینہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: ابن آدم کے لیے تین جگہیں سب سے زیادہ وحشت ناک ہوتی ہیں: جس دن وہ پیدا ہوتا ہے اور فکر و غم کے گھر میں نکلتا ہے، اور جس رات وہ مردوں کے ساتھ گزارتا ہے اور ایسے پڑوسیوں کا قرب پاتا ہے جن کی مثال اس نے کبھی نہیں دیکھی، اور جس دن اسے دوبارہ زندہ کر کے اٹھایا جائے گا اور وہ ایسا منظر دیکھے گا جس کی مثال اس نے کبھی نہیں دیکھی؛ اللہ تعالیٰ نے ان تینوں مقامات کے بارے میں حضرت یحییٰ سے فرمایا: ﴿وَسَلَٰمٌ عَلَيۡهِ يَوۡمَ وُلِدَ وَيَوۡمَ يَمُوتُ وَيَوۡمَ يُبۡعَثُ حَيًّا﴾(۷) [مریم: ۱۵]۔ یہ سب مذکورہ تاریخ سے ہے۔

اور اس بارے میں اختلاف ہوا کہ دوسری مرتبہ ان پر کون بھیجا گیا تھا، تو کہا گیا: بخت نصر۔ یہ قول قشیری ابو نصر کا ہے، انہوں نے کسی اور کا ذکر نہیں کیا(۸)۔

سہیلی نے کہا: یہ صحیح نہیں ہے؛ کیونکہ یحییٰ کا قتل حضرت عیسیٰ کے رفع کے بعد ہوا، اور بخت نصر عیسیٰ ابن مریم علیہما السلام سے بہت عرصہ پہلے تھا، اور سکندر سے بھی پہلے، اور سکندر کے درمیان...

(۱) اسے حاکم ۲۹۰/۲ و ۵۹۲ و ۱۷۸/۳، خطیب نے اپنی تاریخ ۱۴۲/۱ میں، ابن عساکر ۲۲۵/۴ و ۲۱۶/۶۴، اور ابن الجوزی نے المنتظم ۳۴۶/۵ میں روایت کیا ہے۔ (۲) اسے ابن عساکر ۲۱۷/۶۴ نے روایت کیا، اور تمام نسخوں میں شمر کا نام تحریف ہو کر سمیر ہو گیا ہے۔ (۳) ابو عمر - اور کہا جاتا ہے: ابو عمرو - القرشی ان کے آزاد کردہ غلام، دمشقی فقیہ۔ وفات (۱۳۸ھ)۔ السیر ۲۹۶/۶۔ (۴) اسے ابن عساکر ۲۴۱/۲ و ۲۱۸/۶۴ نے روایت کیا ہے۔ (۵) الحافظ، ابو خالد، اور کہا جاتا ہے: ابو محمد السدوسی البصری۔ وفات (۱۵۴ھ)۔ السیر ۹۵/۷۔ (۶) اسے ابن عساکر ۲۱۷/۶۴ نے روایت کیا ہے۔ (۷) اسے بیہقی نے الزہد الکبیر (۵۹۸) میں، اور ابن عساکر ۱۷۴/۶۴ نے روایت کیا ہے۔ (۸) اور اسے مجاہد سے النکت والعیون ۲۳۰/۳، اور زاد المسیر ۱۱/۵ میں نقل کیا گیا ہے۔

Surah Al-Isra: Verse 7 28

...and Jesus [was born] about three hundred years [later], but what was meant by 'the second time' was when they killed Isaiah; for Nebuchadnezzar was alive at that time. He was the one who killed them, destroyed Jerusalem, pursued them into Egypt, and expelled them from there (1).

Al-Thalabi said (2): Whoever relates that Nebuchadnezzar was the one who invaded the Children of Israel when they killed John the son of Zechariah is mistaken according to the people of history and annals; for they are in agreement that Nebuchadnezzar only invaded the Children of Israel when they killed Isaiah and during the era of Jeremiah. They said: From the era of Jeremiah and the destruction of Jerusalem by Nebuchadnezzar until the birth of John the son of Zechariah (peace be upon them both) was four hundred and sixty-one years. This is because they count seventy years from the era of Jerusalem's destruction until its reconstruction in the era of Cyrus (3). Then, from its reconstruction until the appearance of Alexander over Jerusalem was eighty-eight years. Then, after the kingdom of Alexander until the birth of John was three hundred and sixty-three years (4).

I say: Al-Tabari mentioned all of it in [his] History (5), may Allah have mercy on him. Al-Thalabi said (6): The correct account of that is what Muhammad ibn Ishaq mentioned; he said: When Allah raised Jesus from among them and they killed John — and some people say: when they killed Zechariah — Allah sent against them a king from the kings of Babylon called Khardos. He marched toward them with the people of Babylon and prevailed over them in the Levant (Sham). Then he said to the commander of his troops: I had sworn by my god that if Allah gave me victory over Jerusalem, I would surely kill them until their blood flowed in the midst of my military [camp]. He ordered him to kill them until that [vow] was fulfilled by them. So the commander entered Jerusalem and found...

---

(1) Zad al-Masir 5/11, and Tafsir al-Razi 20/158. (2) In 'Ara'is al-Majalis, pp. 343-344. (3) In the printed version of 'Ara'is: Karbin. (4) In the printed version of 'Ara'is: three hundred and thirty years. (5) 1/571 - 579. (6) p. 344.

सूरा अल-इसरा: आयत ७ २८

...और ईसा [के जन्म] के बीच लगभग तीन सौ साल थे, लेकिन 'दूसरी बार' से तात्पर्य वह समय है जब उन्होंने यशायाह (शय्या) को मार डाला था; क्योंकि उस समय नबूकदनेस्सर (बख़्तनसर) जीवित था। वही था जिसने उन्हें मारा, बैतुल मुक़द्दस (यरूशलेम) को नष्ट किया, मिस्र तक उनका पीछा किया और उन्हें वहाँ से निकाल दिया (१)।

अल-थालाबी ने कहा (२): और जो कोई यह वर्णन करता है कि नबूकदनेस्सर वह था जिसने जकरिया के पुत्र याह्या के वध के समय बनी इस्राइल पर आक्रमण किया था, वह इतिहासकारों और इतिहास-विदों के अनुसार गलत है; क्योंकि वे इस पर सहमत हैं कि नबूकदनेस्सर ने बनी इस्राइल पर तभी आक्रमण किया था जब उन्होंने यशायाह को मार डाला था और यिर्मयाह के युग में। उन्होंने कहा: यिर्मयाह के युग और नबूकदनेस्सर द्वारा बैतुल मुक़द्दस के विनाश से लेकर जकरिया के पुत्र याह्या (दोनों पर शांति हो) के जन्म तक चार सौ इकसठ वर्ष थे। ऐसा इसलिए है क्योंकि वे बैतुल मुक़द्दस के विनाश के युग से लेकर साइरस (कोशक) (३) के युग में इसके पुनर्निर्माण तक सत्तर वर्ष गिनते हैं। फिर, इसके पुनर्निर्माण से लेकर यरूशलेम पर सिकंदर के प्रकट होने तक अठासी वर्ष थे। फिर, सिकंदर के साम्राज्य के बाद से याह्या के जन्म तक तीन सौ तिरसठ वर्ष थे (४)।

मैंने कहा: अल-तबरी ने इतिहास (५) में इस पूरे का उल्लेख किया है, अल्लाह उन पर दया करे। अल-थालाबी ने कहा (६): इसमें से सही वह है जिसका उल्लेख मुहम्मद बिन इशाक ने किया है; उन्होंने कहा: जब अल्लाह ने ईसा को उनके बीच से उठा लिया और उन्होंने याह्या को मार डाला - और कुछ लोग कहते हैं: जब उन्होंने जकरिया को मार डाला - तो अल्लाह ने उन पर बेबीलोन के राजाओं में से एक राजा भेजा जिसे खरदोस कहा जाता था। वह बेबीलोन के लोगों के साथ उनकी ओर बढ़ा और शाम (सीरिया) में उन पर हावी हो गया। फिर उसने अपनी सेना के प्रमुख से कहा: मैंने अपने ईश्वर की शपथ ली थी कि यदि अल्लाह ने मुझे बैतुल मुक़द्दस पर जीत दिलाई, तो मैं उन्हें अवश्य मारूँगा यहाँ तक कि उनका खून मेरे सैन्य शिविर के बीच में बहने लगे। उसने उसे उन्हें मारने का आदेश दिया जब तक कि उनमें से यह लक्ष्य पूरा न हो जाए। अतः प्रमुख बैतुल मुक़द्दस में प्रविष्ट हुआ और उसने पाया...

(१) ज़ाद अल-मसीर ५/११, और तफ़सीर अल-राज़ी २०/१५८। (२) अराइस अल-मजालिस पृ. ३४३-३४४ में। (३) अराइस के मुद्रित संस्करण में: करबन। (४) अराइस के मुद्रित संस्करण में: तीन सौ तीस वर्ष। (५) १/५७१ - ५७९। (६) पृ. ३४४।

سورة الإسراء: الآية ٧ ٢٨

...اور عیسیٰ [کی ولادت] کے درمیان تقریباً تین سو سال تھے، لیکن 'دوسری بار' سے مراد وہ وقت ہے جب انہوں نے شعیا کو قتل کیا تھا؛ کیونکہ بخت نصر اس وقت زندہ تھا۔ وہی تھا جس نے انہیں قتل کیا، بیت المقدس کو تباہ کیا، مصر تک ان کا تعاقب کیا اور انہیں وہاں سے نکالا (۱)۔

ثعلبی (۲) نے کہا: اور جس نے یہ روایت کی کہ بخت نصر وہ تھا جس نے یحییٰ بن زکریا کے قتل کے وقت بنی اسرائیل پر حملہ کیا تو وہ اہل سیر اور مؤرخین کے نزدیک غلطی پر ہے؛ کیونکہ ان کا اس بات پر اتفاق ہے کہ بخت نصر نے بنی اسرائیل پر صرف اس وقت حملہ کیا جب انہوں نے شعیا کو قتل کیا اور ارمیا کے دور میں۔ انہوں نے کہا: ارمیا کے دور اور بخت نصر کے ہاتھوں بیت المقدس کی تباہی سے لے کر یحییٰ بن زکریا (علیہما السلام) کی ولادت تک چار سو اکسٹھ سال کا عرصہ تھا۔ وہ اس طرح کہ وہ بیت المقدس کی تباہی کے دور سے لے کر کوشک (۳) کے دور میں اس کی تعمیر تک ستر سال شمار کرتے ہیں۔ پھر اس کی تعمیر کے بعد سے بیت المقدس پر سکندر کے غلبے تک اٹھاسی سال تھے۔ پھر سکندر کی حکومت کے بعد سے یحییٰ کی ولادت تک تین سو تریسٹھ سال تھے (۴)۔

میں نے کہا: طبری نے اپنی تاریخ (۵) میں اس سب کا ذکر کیا ہے، اللہ ان پر رحم کرے۔ ثعلبی (۶) نے کہا: اس بارے میں درست وہ ہے جو محمد بن اسحاق نے ذکر کیا؛ انہوں نے کہا: جب اللہ نے عیسیٰ کو ان کے درمیان سے اٹھا لیا اور انہوں نے یحییٰ کو قتل کیا - اور بعض لوگ کہتے ہیں: جب انہوں نے زکریا کو قتل کیا - تو اللہ نے ان پر بابل کے بادشاہوں میں سے ایک بادشاہ بھیجا جسے خردوس کہا جاتا تھا۔ وہ اہل بابل کے ساتھ ان کی طرف بڑھا اور شام میں ان پر غالب آگیا۔ پھر اس نے اپنے لشکر کے سردار سے کہا: میں نے اپنے خدا کی قسم کھائی تھی کہ اگر اللہ نے

مجھے بیت المقدس پر فتح دی تو میں انہیں ضرور قتل کروں گا یہاں تک کہ ان کا خون میرے لشکر کے بیچوں بیچ بہنے لگے۔ اس نے اسے حکم دیا کہ انہیں قتل کرے یہاں تک کہ وہ بات ان سے پوری ہو جائے۔ چنانچہ وہ سردار بیت المقدس میں داخل ہوا تو اس نے پایا...

---

(۱) زاد المسیر ۱۱/۵ ، اور تفسیر الرازی ۱۵۸/۲۰ ۔ (۲) عرائس المجالس ص ۳۴۳ - ۳۴۴ میں۔ (۳) عرائس کے مطبوعہ نسخے میں: کربن۔ (۴) عرائس کے مطبوعہ نسخے میں: تین سو تیس سال۔ (۵) ۵۷۱/۱ - ۵۷۹ ۔ (۶) ص ۳۴۴ ۔

29 Surah Al-Isra: Verse 7

...in it was boiling blood. He asked them, and they said: "It is the blood of a sacrifice we offered, but it has not been accepted from us for eighty (1) years." He said: "You have not told me the truth." So he slaughtered seven hundred and seventy of their leaders over that blood, but it did not settle. Then he ordered (2) seven thousand of their captives (3) and their wives and slaughtered them over the blood, but it did not cool down. He said: "O Children of Israel, tell me the truth before I leave none of you —not a female or a male—who blows on a fire except that I kill them." When they saw the hardship, they said: "This is the blood of a prophet among us who used to forbid us from many things that cause Allah's displeasure, so we killed him. This is his blood; his name was Yahya bin Zakariya. He never disobeyed Allah for the blink of an eye, nor did he ever intend a sin." He said: "Now you have told me the truth." He fell down prostrate and then said: "For the likes of this, vengeance is taken upon you." He ordered the doors to be closed and said: "Remove whoever is here from Khardus's army." He remained alone with the Children of Israel and said: "O Prophet of Allah, O Yahya bin Zakariya, my Lord and your Lord knows what has befallen your people because of you, so be still by Allah's permission before I leave none of them alive." So the blood of Yahya bin Zakariya became still by the permission of Allah, the Mighty and Majestic. The killing was lifted from them, and he said: "My Lord, I believe in what the Children of Israel believe in and I testify to it." Then Allah Almighty revealed to one of the leaders of the prophets: "Indeed, this ruler is a truthful believer." Then he said: "The enemy of Allah, Khardus, ordered me to kill you until your blood flows in the midst of his army, and I shall not disobey him." So he ordered them, and they dug a trench. He ordered their wealth of camels, horses, mules, donkeys, cattle, and sheep, and they slaughtered them until the blood flowed to the army. He ordered that the bodies of those killed before that be thrown onto what was slaughtered of their livestock. Then he departed from them to Babylon, having almost annihilated the Children of Israel.

I said: There has been narrated regarding this matter a long marfu' hadith (attributed to the Prophet) from the hadith of Hudhayfah, which we have written in the book "At-Tadhkirah" (4) in fragments in chapters regarding news of the Mahdi; we mention from it here what...

(1) In the printed version of *Al-Ara'is*: eight hundred. (2) Before it in (m): "So he brought seven hundred of their youths and they were slaughtered, but it did not settle." (3) In the printed version of *Al-Ara'is*: their sons. (4) pp. 620-621.

29 सूरा अल-इस्रा: आयत 7

...उसमें खौलता हुआ खून था। उसने उनसे पूछा, तो उन्होंने कहा: "यह उस बलिदान का खून है जो हमने चढ़ाया था, लेकिन अस्सी (1) वर्षों से हमसे स्वीकार नहीं किया गया है।" उसने कहा: "तुमने मुझसे सच नहीं बोला।" इसलिए उसने उस खून पर उनके सात सौ सत्तर नेताओं का वध कर दिया, लेकिन वह शांत नहीं हुआ। फिर उसने उनके सात हजार बंदियों (3) और उनकी पत्नियों के वध का आदेश (2) दिया, लेकिन वह ठंडा नहीं हुआ। उसने कहा: "हे बनी इस्राइल, मुझे सच बताओ इससे पहले कि मैं तुममें से किसी को न छोड़ूँ—न किसी महिला को और न ही किसी पुरुष को जो आग फूँकता हो—सिवाय इसके कि मैं उसे मार डालूँ।" जब उन्होंने कठिनाई देखी, तो उन्होंने कहा: "यह हमारे बीच के एक नबी का खून है जो हमें अल्लाह की नाराजगी वाली कई चीजों से मना करते थे, इसलिए हमने उन्हें मार डाला। यह उनका खून है; उनका नाम याह्या बिन जकरिया था। उन्होंने कभी पलक झपकने के लिए भी अल्लाह की नाफरमानी नहीं की, और न ही कभी गुनाह का इरादा किया।" उसने कहा: "अब तुमने मुझसे सच बोला है।" वह सजदे में गिर गया और फिर कहा: "इसी तरह के काम के लिए तुमसे बदला लिया जा रहा है।" उसने दरवाजे बंद करने का आदेश दिया और कहा: "खरदूस की सेना से जो कोई यहाँ है उसे बाहर निकालो।" वह बनी इस्राइल के साथ अकेला रह गया और कहा: "हे अल्लाह के नबी, हे याह्या बिन जकरिया, मेरे और तुम्हारे रब को पता है कि तुम्हारे कारण तुम्हारी कौम पर क्या बीती है, इसलिए अल्लाह की अनुमति से शांत हो जाओ इससे पहले कि मैं उनमें से किसी को जीवित न छोड़ूँ।" तो याह्या बिन जकरिया का खून अल्लाह के आदेश से शांत हो गया। उन पर से हत्या रोक दी गई और उसने कहा: "मेरे रब, मैं उस पर ईमान लाया जिस पर बनी इस्राइल ईमान लाए और मैंने उसकी तस्दीक की।" तब अल्लाह तआला ने नबियों के सरदारों में से एक पर वहि भेजी: "बेशक, यह शासक एक सच्चा मोमिन है।" फिर उसने कहा: "अल्लाह के दुश्मन खरदूस ने मुझे आदेश दिया था कि मैं तुम्हारा कत्ल करूँ यहाँ तक कि तुम्हारा खून उसकी सेना के बीच बहने लगे, और मैं उसकी नाफरमानी नहीं करूँगा।" इसलिए उसने उन्हें आदेश दिया, और उन्होंने एक खंदक खोदी। उसने उनके ऊंटों, घोड़ों, खच्चरों, गधों, गायों और भेड़ों के वध का आदेश दिया यहाँ तक कि खून सेना तक बहने लगा। उसने आदेश दिया कि जो पहले मारे गए थे उनके शवों को उनके वध किए गए पशुओं पर फेंक दिया जाए। फिर वह उनसे बेबीलोन की ओर चला गया, वह बनी इस्राइल को लगभग नष्ट कर चुका था।

मैंने कहा: इस विषय में हुजैफा की हदीस से एक लंबी मरफू हदीस वर्णित है, जिसे हमने "अत-तदकिराह" (4) पुस्तक में महदी के बारे में खबरों के अध्यायों में टुकड़ों में लिखा है, हम यहाँ उनमें से उल्लेख करते हैं जो...

---

(1) अल-आराइस के मुद्रित संस्करण में: आठ सौ। (2) (m) में इससे पहले: "तो वह उनके सात सौ युवाओं को लाया और उनका वध कर दिया गया, लेकिन वह शांत नहीं हुआ।" (3) अल-आराइस के मुद्रित संस्करण में: उनके बेटे। (4) पृ. 620-621।

۲۹ سورة الاسراء: آیت ۷

...اس میں ابلتا ہوا خون تھا۔ اس نے ان سے پوچھا تو انہوں نے کہا: "یہ اس قربانی کا خون ہے جو ہم نے پیش کی تھی لیکن اسی (۱) سال سے ہم سے قبول نہیں کی گئی۔" اس نے کہا: "تم نے مجھ سے سچ نہیں کہا۔" چنانچہ اس نے اس خون پر ان کے سات سو ستر سرداروں کو ذبح کر دیا لیکن وہ ساکن نہ ہوا، پھر اس نے ان کے سات ہزار قیدیوں (۳) اور ان کی بیویوں کو ذبح کرنے کا حکم (۲) دیا، مگر وہ ٹھنڈا نہ ہوا۔ اس نے کہا: "اے بنی اسرائیل، مجھے سچ بتاؤ اس سے پہلے کہ میں تم میں سے کسی کو نہ چھوڑوں—نہ کسی عورت کو اور نہ کسی مرد کو جو آگ پھونکتا ہو— سوائے اس کے کہ میں اسے قتل کر دوں۔" جب انہوں نے سختی دیکھی تو کہا: "یہ ہمارے درمیان ایک نبی کا خون ہے جو ہمیں اللہ کی ناراضگی والے بہت سے کاموں سے منع کرتے تھے، سو ہم نے انہیں قتل کر دیا۔ یہ ان کا خون ہے؛ ان کا نام یحییٰ بن زکریا تھا، انہوں نے پلک جھپکنے کی دیر بھی کبھی اللہ کی نافرمانی نہیں کی اور نہ ہی کبھی گناہ کا ارادہ کیا۔" اس نے کہا: "اب تم نے مجھ سے سچ بولا ہے۔" وہ سجدے میں گر گیا اور پھر کہا: "اسی جیسے کام کے لیے تم سے انتقام لیا جاتا ہے۔" اس نے دروازے بند کرنے کا حکم دیا اور کہا: "خردوس کے لشکر میں سے جو یہاں ہو اسے نکال دو۔" وہ بنی اسرائیل کے ساتھ اکیلا رہ گیا اور کہا: "اے اللہ کے نبی، اے یحییٰ بن زکریا، میرا اور آپ کا رب جانتا ہے کہ آپ کی وجہ سے آپ کی قوم پر کیا گزری ہے، پس اللہ کے حکم سے ساکن ہو جائیے اس سے پہلے کہ میں ان میں سے کسی کو باقی نہ چھوڑوں۔" تو اللہ عزوجل کے حکم سے یحییٰ بن زکریا کا خون ساکن ہو گیا، اور ان سے قتل اٹھا لیا گیا۔ اس نے کہا: "اے میرے رب، میں اس پر ایمان لایا جس پر بنی اسرائیل ایمان لائے اور میں نے اس کی تصدیق کی۔" تب اللہ تعالیٰ نے انبیاء کے ایک سردار پر وحی بھیجی: "بے شک یہ حکمران سچا مومن

ہے۔" پھر اس نے کہا: "اللہ کے دشمن خردوس نے مجھے حکم دیا تھا کہ میں تمہیں قتل کروں یہاں تک کہ تمہارا خون اس کے لشکر کے درمیان بہنے لگے، اور میں اس کی نافرمانی نہیں کروں گا۔" چنانچہ اس نے انہیں حکم دیا تو انہوں نے ایک خندق کھودی اور ان کے اونٹوں، گھوڑوں، خچروں، گدھوں، گائے اور بکریوں کے ذبح کرنے کا حکم دیا یہاں تک کہ خون لشکر تک بہہ گیا، اور اس نے حکم دیا کہ جو پہلے قتل کیے گئے تھے ان کو ذبح شدہ جانوروں پر پھینک دیا جائے۔ پھر وہ ان سے بابل کی طرف روانہ ہو گیا، وہ قریب تھا کہ بنی اسرائیل کو فنا کر دیتا۔

میں نے کہا: اس باب میں حذیفہ کی حدیث سے ایک طویل حدیث مرفوع مروی ہے، جسے ہم نے کتاب "التذکرہ" (۴) میں مہدی کی خبروں کے ابواب میں ٹکڑوں میں لکھا ہے، ہم یہاں اس میں سے ذکر کرتے ہیں جو...

---

(۱) مطبوعہ العرائس میں: آٹھ سو۔ (۲) اس سے پہلے (م) میں: "چنانچہ وہ ان کے سات سو لڑکوں کو لایا اور وہ ذبح کیے گئے مگر وہ ساکن نہ ہوا"۔ (۳) مطبوعہ العرائس میں: ان کے بیٹے ہیں۔ (۴) ص ۶۲۰ - ۶۲۱۔

Page 30 Surah Al-Isra: Verse 7

It explains the meaning of the verse and interprets it so that it does not need further clarification. Hudhayfah said: I said: O Messenger of Allah, Bayt al-Maqdis was great in the sight of Allah, of immense importance and great worth. So the Messenger of Allah (peace be upon him) said: “It is among the most noble of houses. Allah built it for Solomon son of David, peace be upon them both, from gold, silver, pearls, rubies, and emeralds.” That is because when Solomon son of David built it, Allah subjected the jinn to him, and they brought him gold and silver from the mines, and they brought him jewels, rubies, and emeralds. And Allah Almighty subjected the jinn to him until they built it from these types. Hudhayfah said: So I said: O Messenger of Allah, and how were these things taken from Bayt al-Maqdis? So the Messenger of Allah (peace be upon him) said: “Indeed, when the Children of Israel disobeyed Allah and killed the prophets, Allah gave power over them to Nebuchadnezzar, and he was from the Magi, and his reign was seven hundred years, and it is His saying: {So when the [time of] promise came for the first of them, We sent against you servants of Ours - those of great military might, and they probed [even] into the homes, and it was a promise fulfilled.} So they entered Bayt al-Maqdis, and they killed the men and took the women and children captive, and they took the wealth and everything that was in Bayt al-Maqdis of these types, and they carried them on seventy thousand and one hundred thousand carts until they deposited them in the land of Babylon. So they remained employing the Children of Israel and owning them with disgrace, punishment, and exemplary punishment for a hundred years. Then Allah, Mighty and Majestic, had mercy on them, and inspired one of the kings of Persia to march to the Magi in the land of Babylon, and to rescue those in their hands from the Children of Israel. So that king marched to them until he entered the land of Babylon, and he rescued those who remained of the Children of Israel from the hands of the Magi, and he rescued that jewelry which was from Bayt al-Maqdis, and Allah returned it to him as it was the first time, and He said to them: O Children of Israel, if you return to disobedience, We will return against you with captivity and killing, and it is His saying: {[It is] perhaps your Lord will have mercy upon you. But if you return [to sin], We will return [to punishment].} So when the Children of Israel returned to Bayt al-Maqdis, they returned to disobedience, so Allah gave power over them to the King of the Romans, Caesar, and it is His saying: {So when the [time of] promise came for the latter [occurrence], [We sent them] to sadden your faces and to enter the temple [in Jerusalem], as they entered it the first time, and to destroy what they had taken over

with [total] destruction.} So he raided them on land and sea, and took them captive and killed them, and took their wealth and their women, and took the jewelry of all of Bayt al-Maqdis, and carried it on seventy thousand and one hundred thousand carts until he deposited it in the Church of Gold - so it is in it."

पृष्ठ ३० सूरा अल-इसरा: आयत ७

यह आयत के अर्थ को स्पष्ट करता है और इसकी व्याख्या करता है ताकि इसके साथ किसी और स्पष्टीकरण की आवश्यकता न हो। हुजैफा ने कहा: मैंने कहा: हे अल्लाह के रसूल, बैत अल-मक़दिस अल्लाह के निकट महान था, अत्यंत महत्वपूर्ण और महान पद वाला था। तब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "यह सबसे महान घरों में से एक है। अल्लाह ने इसे सुलेमान बिन दाऊद (उन दोनों पर शांति हो) के लिए सोने, चांदी, मोती, याकूत और पन्ना से बनाया था।" और वह इसलिए कि जब सुलेमान बिन दाऊद ने इसे बनाया, तो अल्लाह ने उनके लिए जिन्न को वश में कर दिया, और वे खानों से सोना और चांदी ले आए, और वे उनके पास जवाहरात, याकूत और पन्ना ले आए, और अल्लाह तआला ने उनके लिए जिन्न को वश में किया यहाँ तक कि उन्होंने इसे इन प्रकारों से बनाया। हुजैफा ने कहा: तो मैंने कहा: हे अल्लाह के रसूल, और बैत अल-मक़दिस से ये चीज़ें कैसे ले ली गईं? तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "निश्चय ही, जब इसराइल की संतानों ने अल्लाह की अवज्ञा की और नबियों की हत्या की, तो अल्लाह ने उन पर बुख्तनसर (नेबुचादनेज़र) को अधिकार दे दिया, और वह मजूसियों (अग्निपूजकों) में से था, और उसका शासन सात सौ वर्ष था, और यही अल्लाह का वचन है: {फिर जब उनमें से पहली बार का वादा आया, तो हमने तुम पर अपने ऐसे बंदे भेजे जो बड़े युद्ध-कौशल वाले थे, तो वे घरों के बीच में घुस गए, और यह पूरा होने वाला वादा था।} तो वे बैत अल-मक़दिस में घुस गए, और पुरुषों को मार डाला और महिलाओं और बच्चों को बंदी बना लिया, और इन प्रकारों में से बैत अल-मक़दिस में जो कुछ भी था, वह धन और सब कुछ ले लिया, और उन्हें सत्तर हज़ार और एक लाख गाड़ियों पर लाद दिया यहाँ तक कि उन्हें बाबुल की भूमि में जमा कर दिया। फिर वे इसराइल की संतानों को अपमान, दंड और कठोर दंड के साथ सौ वर्षों तक उपयोग और स्वामित्व में रखते रहे। फिर अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन पर दया की, और फारस के राजाओं में से एक राजा को प्रेरित किया कि वह बाबुल की भूमि में मजूसियों की ओर कूच करे, और उनके हाथों में इसराइल की संतानों में से जो लोग थे उन्हें छुड़ाए। तो वह राजा उनकी ओर कूच किया यहाँ तक कि वह बाबुल की भूमि में प्रविष्ठ हुआ, और उसने मजूसियों के हाथों से इसराइल की संतानों के शेष लोगों को बचा लिया, और उस आभूषण को भी बचा लिया जो बैत अल-मक़दिस का था, और अल्लाह ने उसे वापस कर दिया जैसा कि वह पहली बार था, और उनसे कहा: हे इसराइल की संतानो, यदि तुम पुनः अवज्ञा की ओर लौटोगे, तो हम भी तुम पर बंदी बनाने और वध के साथ लौटेंगे, और यही अल्लाह का वचन है: {हो

सकता है कि तुम्हारा रब तुम पर दया करे, किन्तु यदि तुम पुनः(पाप की ओर) लौटे, तो हम भी पुनः (दंड की ओर) लौटेंगे।} फिर जब इसराइल की संतान बैत अल-मक़दिस वापस लौटी, तो वे पुनः अवज्ञा की ओर लौट आए, तो अल्लाह ने उन पर रोम के राजा कैसर को अधिकार दे दिया, और यही अल्लाह का वचन है: {फिर जब अंतिम बार का वादा आया, ताकि वे तुम्हारे चेहरों को बिगाड़ दें और मस्जिद (बैतुल मुक़द्दस) में वैसे ही प्रवेश करें जैसे वे पहली बार प्रवेश किया था, और ताकि जो कुछ उनके वश में आया उसे पूरी तरह नष्ट कर दें।} तो उसने उन पर थल और जल में आक्रमण किया, और उन्हें बंदी बनाया और उन्हें मार डाला, और उनका धन और उनकी महिलाओं को ले लिया, और पूरे बैत अल-मक़दिस के आभूषण ले लिए, और उन्हें सत्तर हज़ार और एक लाख गाड़ियों पर लाद दिया यहाँ तक कि उसने उन्हें सोने के चर्च में जमा कर दिया - तो वह उसी में है।"

صفحہ ۳۰ سورۃ الاسراء: آیت ۷

یہ آیت کے معنی واضح کرتی ہے اور اس کی ایسی تفسیر کرتی ہے کہ اس کے بعد کسی مزید بیان کی ضرورت نہیں رہتی۔ حذیفہ رضی اللہ عنہ کہتے ہیں: میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، بیت المقدس اللہ کے ہاں بہت عظمت والا، نہایت بلند مرتبہ اور بڑی قدر والا تھا۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "یہ سب سے معزز گھروں میں سے ہے، اسے اللہ نے سلیمان بن داود علیہما السلام کے لیے سونے، چاندی، موتیوں، یاقوت اور زمرّد سے بنایا تھا۔" اور وہ اس لیے کہ جب سلیمان بن داود نے اسے تعمیر کیا تو اللہ نے ان کے لیے جنوں کو تابع کر دیا، وہ کانوں سے سونا اور چاندی لاتے تھے، اور وہ جواہرات، یاقوت اور زمرّد لاتے تھے، اور اللہ تعالیٰ نے جنوں کو ان کے لیے مسخر کر دیا یہاں تک کہ انہوں نے ان اقسام سے اسے تعمیر کیا۔ حذیفہ کہتے ہیں: میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، یہ چیزیں بیت المقدس سے کیسے لے لی گئیں؟ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بیشک جب بنی اسرائیل نے اللہ کی نافرمانی کی اور نبیوں کو قتل کیا، تو اللہ نے ان پر بخت نصر کو مسلط کر دیا اور وہ مجوسیوں میں سے تھا، اور اس کی بادشاہت سات سو سال تھی، اور یہی اللہ کا قول ہے: {پھر جب ان دونوں (وعدوں) میں سے پہلے کا وقت آیا تو ہم نے تم پر اپنے ایسے بندے بھیجے جو سخت لڑنے والے تھے، پس وہ گھروں کے درمیان گھس گئے اور یہ وعدہ پورا ہو کر رہنے والا تھا۔} پس وہ بیت المقدس میں داخل ہوئے، مردوں کو قتل کیا اور عورتوں اور بچوں کو قیدی بنایا، اور بیت المقدس میں ان اصناف میں سے جو کچھ مال و دولت تھا وہ سب چھین لیا، اور انہیں ستر ہزار اور ایک لاکھ گاڑیوں پر لاد کر لے گئے یہاں تک کہ انہیں بابل کی زمین میں پہنچا دیا۔ وہ سو سال تک بنی اسرائیل کو ذلت و رسوائی اور عذاب و عبرت ناک سزا کے ساتھ غلام بنا کر رکھتے رہے۔ پھر اللہ عزوجل نے ان پر رحم فرمایا، اور فارس کے بادشاہوں میں سے

ایک بادشاہ کے دل میں ڈالا کہ وہ سرزمین بابل میں مجوسیوں کی طرف پیش قدمی کرے، اور بنی اسرائیل کے جو لوگ ان کے قبضے میں ہیں انہیں نجات دلائے۔ چنانچہ وہ بادشاہ ان کی طرف روانہ ہوا یہاں تک کہ وہ سرزمین بابل میں داخل ہوا، اور اس نے بنی اسرائیل کے باقی ماندہ لوگوں کو مجوسیوں کے ہاتھوں سے چھڑا لیا، اور وہ زیورات بھی نکال لیے جو بیت المقدس کے تھے، اور اللہ نے اسے پہلے کی طرح لوٹا دیا، اور ان سے فرمایا: اے بنی اسرائیل اگر تم دوبارہ نافرمانیوں کی طرف لوٹو گے تو ہم بھی تم پر قید و قتل کے ساتھ لوٹیں گے، اور یہی اللہ کا قول ہے: {امید ہے کہ تمہارا رب تم پر رحم فرمائے، اور اگر تم (نافرمانی کی طرف) پلٹے تو ہم بھی (عذاب کی طرف) پلٹیں گے۔} پھر جب بنی اسرائیل بیت المقدس واپس آئے تو دوبارہ گناہوں کی طرف لوٹ گئے، تو اللہ نے ان پر روم کے بادشاہ قیصر کو مسلط کر دیا، اور یہی اللہ کا قول ہے: {پھر جب دوسرے (وعدے) کا وقت آیا (تو ہم نے دوسرے دشمن بھیجے) تاکہ وہ تمہارے چہرے بگاڑ دیں اور مسجد (بیت المقدس) میں اسی طرح داخل ہوں جیسے پہلی بار داخل ہوئے تھے اور جس چیز پر ان کا غلبہ ہوا اسے بالکل تباہ کر دیں۔} پس اس نے ان پر خشکی اور تری میں حملہ کیا، انہیں قیدی بنایا اور قتل کیا، ان کے مال اور ان کی عورتوں کو لے لیا، اور پورے بیت المقدس کے زیورات چھین لیے، اور انہیں ستر ہزار اور ایک لاکھ گاڑیوں پر لاد لیا یہاں تک کہ انہیں سونے کے گرجا گھر (کنیسۃ الذہب) میں جمع کر دیا - پس وہ اسی میں ہے۔"

Surah Al-Isra: Verse 7 31 Now - until the Mahdi takes it and returns it to Jerusalem, and it consists of one thousand and seven hundred ships anchored at Jaffa, until they are transported to Jerusalem. In it, Allah gathers the first and the last..." and he mentioned the hadith (1). His Almighty saying: {So when the promise for the last came} meaning: of the two times (2). The answer to "when" (idha) is omitted, estimated as: We sent them, indicated by the first "We sent". {To sadden your faces} meaning: through captivity and killing, so the effect of grief appears on your faces; thus "to sadden" is related to an omitted part, meaning: We sent servants to do to you what saddens your faces (3). It was said: what is meant by faces is the masters, meaning: to humiliate them (4). Al-Kisa'i recited it: "Lanasu'a" with a 'nun' and a fathah on the hamza, the verb of a speaker glorifying himself; considering His saying: "And We decreed", "And We sent", and "And We returned" and similar to it from Ali. This is supported by the recitation of Ubayy: "Lanasu'anna" with the 'nun' and the letter of emphasis (5). Abu Bakr, Al-A'mash, Ibn Waththab, Hamzah, and Ibn 'Amir recited: "Liyasu'a" with the 'ya' for the singular and a fathah on the hamza (6). It has two aspects: one of them: that Allah may sadden...

(1) Narrated by Al-Tabari (14/457-459) from 'Isam bin Rawwad, from his father Rawwad bin Al-Jarrah, from Sufyan al-Thawri, from Mansur bin Al-Mu'tamir, from Rab'i bin Hirash, from Hudhayfah. 'Isam bin Rawwad was considered weak by Abu Ahmad Al-Hakim as mentioned by Al-Dhahabi in Al-Mizan (3/66). Rawwad bin Al-Jarrah was described by Ibn Hajar in At-Taqrib: He became confused at the end of his life so he was abandoned, and there is extreme weakness in his reports from Al-Thawri. Ibn Kathir said, following Al-Tabari: It is a fabricated hadith without a doubt, no one with the slightest knowledge of hadith would doubt it. It is very surprising how it passed by him despite his great status and leadership. Our teacher, the Hafez Al-Allama Abu Al-Hajjaj Al-Mizzi, may Allah have mercy on him, stated that it is a fabricated lie, and he wrote that in the margin of the book. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/440. (3) See Al-Wasit 3/97-98. (4) See Majma' al-Bayan 14/17. (5) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/416, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/440, and see Al-Wasit 3/98, and the recitation of Al-Kisa'i in Al-Sab'ah p. 378, and At-Taysir p. 139. As for Ubayy's recitation, it was mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at Al-Shadhdhah p. 75, and mentioned by Ibn Jinni in Al-Muhtasib 2/15: "Lanasu'an" with tanwin. Al-Nahhas said in Al-Ma'ani 4/125: with the light nun and the open lam, and pausing on it is like: "Lanasfa'an". (6) Al-Nashr 2/306, I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/416, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/440.

सूरह अल-इस्रा: आयत 7 31 अब - जब तक कि महदी इसे ले न ले और इसे यरुशलम को वापस न कर दे, और यह एक हजार सात सौ जहाजों के बराबर है जो जाफ़ा में लंगर डाले हुए हैं, जब तक कि उन्हें यरुशलम नहीं ले जाया जाता। इसमें अल्लाह पहले और आख़िरी लोगों को इकट्ठा करता है..." और उसने हदीस का उल्लेख किया (1)। अल्लाह का कहना है: {तो जब आख़िरी वादे का समय आया} यानी: दो बार में से (2)। "इज़ा" (जब) का उत्तर लुप्त है, अनुमानित है: हमने उन्हें भेजा, जो पहले "हमने भेजा" द्वारा संकेतित है। {ताकि वे तुम्हारे चेहरों को दुखी कर दें} यानी: कैद और हत्या के माध्यम से, ताकि दुख का असर तुम्हारे चेहरों पर दिखाई दे; इस प्रकार "दुखी करने के लिए" एक लुप्त भाग से संबंधित है, यानी: हमने ऐसे सेवक भेजे जो तुम्हारे साथ वह करें जो तुम्हारे चेहरों को दुखी कर दे (3)। कहा गया: चेहरों से तात्पर्य सरदारों से है, यानी: उन्हें अपमानित करने के लिए (4)। अल-किसाई ने इसे पढ़ा: "लनसूअ" (हम निश्चित रूप से दुखी करेंगे) 'नुन' और हमज़ा पर फ़त्हा के साथ, स्वयं की महिमा करने वाले वक्ता की क्रिया; उनके इस कथन को ध्यान में रखते हुए: "और हमने फैसला किया", "और हमने भेजा", और "और हमने वापस कर दिया" और इसी तरह अली से। इसका समर्थन उबैय के पाठ द्वारा किया जाता है: "लनसूअन्न" 'नुन' और ताकीद के अक्षर के साथ (5)। अबू बक्र, अल-अमश, इब्न वत्ताब, हमज़ा और इब्न आमिर ने पढ़ा: "लियसूअ" 'या' के साथ एकवचन के लिए और हमज़ा पर फ़त्हा (6)। इसके दो पहलू हैं: उनमें से एक: कि अल्लाह दुखी कर दे...

(1) इसे अल-तबरी (14/457-459) ने इसाम बिन रवाद से, अपने पिता रवाद बिन अल-जर्राह से, सुफ़यान अल-थौरी से, मंसूर बिन अल-मुतामिर से, रबी बिन हिराश से, हुज़ैफ़ा से उद्धृत किया है। इसाम बिन रवाद को अबू अहमद अल-हाकिम ने कमजोर माना है जैसा कि अल-ज़हबी ने अल-मीज़ान (3/66) में उल्लेख किया है। रवाद बिन अल-जर्राह के बारे में इब्न हजर ने अत-तक़रीब में कहा है: जीवन के अंत में वह भ्रमित हो गया था इसलिए उसे छोड़ दिया गया, और अल-थौरी से उसकी रिवायतों में भारी कमजोरी है। इब्न कथीर ने अल-तबरी का अनुसरण करते हुए कहा: यह निस्संदेह एक गढ़ी हुई (मौज़ू) हदीस है, हदीस का थोड़ा सा भी ज्ञान रखने वाला कोई भी व्यक्ति इसमें संदेह नहीं करेगा। यह बहुत आश्चर्यजनक है कि उनके महान पद और नेतृत्व के बावजूद यह उन पर बीत गया। हमारे शिक्षक हाफ़िज़ अल-अल्लामा अबू अल-हज्जाज अल-मिज़ी (अल्लाह उन पर दया करे) ने स्पष्ट किया कि यह एक गढ़ा हुआ झूठ है, और उन्होंने इसे किताब के हाशिए पर लिखा। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/440। (3) देखें अल-वसीत 3/97-98। (4) देखें मजमा' अल-

बयान 14/17। (5) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/416, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/440, और देखें अल-वसीत 3/98, और अल-सबआह पृष्ठ 378 में अल-किसाई का पाठ, और अत-तयसीर पृष्ठ 139। जहाँ तक उबैय के पाठ का सवाल है, इब्न खलावेह ने अल-किरात अल-शाज़ाह पृष्ठ 75 में इसका उल्लेख किया है, और इब्न जिन्नी ने अल-मुहतसिब 2/15 में उल्लेख किया है: तनवीन के साथ "लनसूअन"। अल-नहहास ने अल-मानी 4/125 में कहा: हल्की 'नुन' और खुली 'लाम' के साथ, और इस पर रुकना वैसा ही है जैसे: "लनसफ़अन"। (6) अल-नश्र 2/306, अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/416, और अल-मुहर्र, अल-वजीज़ 3/440।

سورہ الإسراء: آیت ۷ ۳۱ اب - یہاں تک کہ مہدی اسے لے لیں اور بیت المقدس کو واپس کر دیں، اور وہ ایک ہزار سات سو کشتیاں ہیں جو یافا پر لنگر انداز ہیں، یہاں تک کہ انہیں بیت المقدس منتقل کر دیا جائے۔ اور اسی میں اللہ پہلوں اور پچھلوں کو جمع کرے گا..." اور انہوں نے حدیث کا ذکر کیا (۱)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْآخِرَةِ﴾ یعنی: دو مرتبہ میں سے (۲)، اور "إذا" کا جواب محذوف ہے، اس کی تقدیر ہے: ہم نے انہیں بھیجا، جس پر پہلا "بعثنا" دلالت کرتا ہے۔ ﴿لِيَسُوؤُوا وُجُوهَكُمْ﴾ یعنی: قید اور قتل کے ذریعے، پس تمہارے چہروں پر غم کا اثر ظاہر ہو؛ چنانچہ "لیسووؤا" ایک محذوف سے متعلق ہے، یعنی: ہم نے ایسے بندے بھیجے تاکہ وہ تمہارے ساتھ وہ کریں جو تمہارے چہروں کو برا لگے (۳)۔ کہا گیا: چہروں سے مراد سردار ہیں، یعنی: تاکہ انہیں ذلیل کریں (٤)۔ اور الکسائی نے نون اور ہمزہ کے فتحہ کے ساتھ "لنسوء" پڑھا ہے، یہ اپنی بڑائی بیان کرنے والے متکلم کا فعل ہے؛ اللہ کے اس قول: "وقضینا" اور "بعثنا" اور "رددنا" کے اعتبار سے اور اسی طرح حضرت علی سے مروی ہے۔ اور اس کی تصدیق ابی بن کعب کی قرات "لنسوءنْ" سے ہوتی ہے جو نون اور حرفِ تاکید کے ساتھ ہے (٥)۔ اور ابوبکر، الاعمش، ابن وثاب، حمزہ اور ابن عامر نے "لیسوءَ" ی کے ساتھ واحد کے صیغے اور ہمزہ کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے (٦)، اور اس کی دو وجوہات ہیں: ایک یہ کہ اللہ تعالیٰ برا کرے...

(۱) اسے طبری نے (١٤/ ٤٥٧ - ٤٥٩) عصام بن رواد سے، انہوں نے اپنے والد رواد بن الجراح سے، انہوں نے سفیان ثوری سے، انہوں نے منصور بن المعتمر سے، انہوں نے ربعی بن حراش سے، انہوں نے حذیفہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ عصام بن رواد کو ابو احمد الحاکم نے ضعیف قرار دیا جیسا کہ ذہبی نے المیزان (٣ / ٦٦) میں ذکر کیا ہے۔ اور رواد بن الجراح کے بارے میں ابن حجر نے التقریب میں کہا ہے: آخری عمر میں ان کا حافظہ خلط ملط ہو گیا تھا اس

لیے انہیں ترک کر دیا گیا، اور ثوری سے ان کی روایات میں شدید ضعف ہے۔ اور ابن کثیر نے طبری کا تعاقب کرتے ہوئے کہا: یہ یقینی طور پر ایک موضوع (من گھڑت) حدیث ہے، جس کے پاس حدیث کا ذرا سا بھی علم ہے وہ اس میں شک نہیں کرے گا، اور تعجب در تعجب ہے کہ ان کی جلالتِ قدر اور امامت کے باوجود یہ ان پر کیسے چل گئی، حالانکہ ہمارے شیخ حافظ علامہ ابو الحجاج المزی رحمہ اللہ نے تصریح کی ہے کہ یہ موضوع اور جھوٹی ہے، اور انہوں نے یہ کتاب کے حاشیے پر لکھا ہے۔ (٢) المحرر الوجیز ٣ / ٤٤٠ . (٣) دیکھیے الوسیط ٣ / ٩٧ - ٩٨ . (٤) دیکھیے مجمع البیان ١٤ / ١٧ . (٥) إعراب القرآن للنحاس ٢ / ٤١٦ ، اور المحرر الوجیز ٣ / ٤٤٠ ، اور دیکھیے الوسیط ٣ / ٩٨ ، اور الکسائی کی قرات السبعة ص ٣٧٨ میں، اور التیسیر ص ١٣٩ ، جہاں تک ابی کی قرات کا تعلق ہے تو ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذة ص ٧٥ میں ذکر کیا ہے، اور ابن جنی نے المحتسب ٢ / ١٥ میں ذکر کیا ہے: "لنسوءاً" تنوین کے ساتھ اور النحاس نے المعانی ٤ / ١٢٥ میں کہا: نونِ خفیفہ اور لامِ مفتوحہ کے ساتھ اور اس پر وقف "لنسفعاً" کی طرح ہے۔ (٦) النشر ٢ / ٣٠٦ ، اور إعراب القرآن للنحاس ٢ / ٤١٦ ، اور المحرر الوجیز ٣ / ٤٤٠ .

Page 32 Surah Al-Isra: Verses 7 - 8

...your faces. The second [interpretation]: so that the promise may sadden your faces (1). Others read: "liyasū'ū" with the letter 'ya' and the 'hamza' with a damma in the plural form, meaning: so that the servants who possess great might may sadden your faces (2). "And that they may enter the Masjid (Al-Aqsa) as they entered it the first time, and to destroy [liyutabbirū]" meaning: to demolish and perish. Qutrub said: to tear down; as the poet said: "People are but two kinds of workers: a worker who destroys what he builds, and another who raises [builds] (3)." "Whatever they ascended" meaning: whatever of your lands they overcame, "utterly [tatbīran]" (4). The saying of the Most High: "Perhaps your Lord may have mercy on you, but if you return, We will return, and We have made Hell a prison for the disbelievers (8)." His saying: "Perhaps your Lord may have mercy on you," and this is from what they were informed of in their book. And "perhaps" (asā) is a promise from Allah to relieve them, and "perhaps" from Allah is a certainty. "That He may have mercy on you" after His vengeance upon you, and so it was; their numbers increased, and He made kings from among them. "But if you return, We will return." Qatada said: So they returned [to sin], and Allah sent Muhammad (peace be upon him) upon them, and they pay the jizya (tribute) in humiliation. This was narrated from Ibn Abbas (5). This is contrary to what was mentioned previously in the Hadith and elsewhere. Al-Qushayri said: Punishment befell the Children of Israel twice at the hands of disbelievers, and once at the hands of Muslims. This was when they returned [to transgression], so Allah returned [with punishment] upon them, and according to this, Qatada's statement is correct.

Footnotes: (1) "Ma'ani al-Quran" by al-Farra' 2/116-117, and according to him in the second interpretation: so that the punishment may sadden your faces. And "al-Wasit" 3/98, and "Zad al-Masir" 5/11, and according to both: so that the resurrection may sadden your faces. (2) "Tafsir al-Tabari" 14/478-479, "Tafsir al-Baghawi" 3/106, see "al-Sab'a" p.378, and "al-Taysir" p.139. (3) "al-Nukat wa al-'Uyun" 3/231, the poet is Labid, and it is in his Diwan p.89. (4) "Tafsir al-Tabari" 14/504, "Tafsir al-Baghawi" 3/107. (5) "al-Nukat wa al-'Uyun" 3/231, "al-Wasit" 3/98, "Tafsir al-Baghawi" 3/107, "Majma' al-Bayan" 14/18, and "Zad al-Masir" 5/11-12. The saying of Ibn Abbas is summarized, narrated by al-Tabari 14/506, and the saying of Qatada was narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 1/373, and in his Musannaf (9882), and al-Tabari 14/506.

पृष्ठ ३२ सूरह अल-इसरा: आयत ७ - ८

...आपके चेहरे। दूसरा [व्याख्या]: ताकि वादा आपके चेहरों को दुखी कर दे (१)। अन्यों ने इसे बहुवचन में 'या' और 'हमज़ा' पर दम्मा के साथ "लियासू'उ" (liyasū'ū) पढ़ा है, अर्थात: ताकि वे दास जो बहुत शक्तिशाली हैं, आपके चेहरों को दुखी कर सकें(२)। "और ताकि वे मस्जिद (अल-अक्सा) में प्रवेश करें जैसे वे पहली बार उसमें प्रविष्ट हुए थे, और नष्ट कर दें [लियुतब्बिरू (liyutabbirū)]" अर्थात: तहस-नहस और विनाश करना। कुतरुब ने कहा: ढहा देना; जैसा कि कवि ने कहा: "लोग केवल दो प्रकार के कार्यकर्ता हैं: एक कार्यकर्ता वह जो अपने बनाए को नष्ट कर देता है, और दूसरा वह जो उसे खड़ा करता है (३)।" "जिस पर भी वे ऊँचे हुए (काबिज़ हुए)" अर्थात: तुम्हारे क्षेत्रों में से जिस पर भी वे विजयी हुए, "पूरी तरह से [ततबीरा (tatbīran)]" (४)। परमेश्वर का कथन: "हो सकता है कि तुम्हारा पालनहार तुम पर दया करे, लेकिन यदि तुम फिर वही करोगे, तो हम भी फिर वही (दंड) देंगे, और हमने अविश्वासियों के लिए नरक को कारागार बना दिया है (८)।" उनका कथन: "हो सकता है कि तुम्हारा पालनहार तुम पर दया करे," और यह उन बातों में से है जो उन्हें उनकी किताब में बताई गई थीं। और अल्लाह की ओर से "हो सकता है" (असा) एक वादा है कि वह उन्हें राहत देगा, और अल्लाह की ओर से "असा" एक अनिवार्यता (निश्चितता) है। "कि वह तुम पर दया करे" तुमसे बदला लेने के बाद, और ऐसा ही हुआ; उनकी संख्या बढ़ गई और उसने उनमें से राजा बनाए। "लेकिन यदि तुम फिर वही करोगे, तो हम भी फिर वही करेंगे।" कतादा ने कहा: तो वे फिर लौट आए (पाप की ओर), और अल्लाह ने उन पर मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को भेजा, और वे अपमान के साथ जज़िया देते हैं। यह इब्न अब्बास से वर्णित है (५)। यह हदीस और अन्य स्थानों पर पहले जो उल्लेख किया गया है, उसके विपरीत है। अल-कुशैरी ने कहा: बनी इसराइल पर दो बार काफिरों के हाथों और एक बार मुसलमानों के हाथों दंड आया। यह तब था जब वे (उल्लंघन की ओर) लौटे, तो अल्लाह उन पर (दंड के साथ) लौटा, और इस आधार पर कतादा का कथन सही है।

फुटनोट: (१) अल-फर्रा की "मानी अल-कुरान" २/११६-११७, और उनके अनुसार दूसरी व्याख्या में: ताकि अज़ाब (दंड) आपके चेहरों को दुखी कर दे। और "अल-वसीत" ३/९८, और "ज़ाद अल-मसीर" ५/११, और दोनों के अनुसार: ताकि पुनरुत्थान आपके चेहरों को दुखी कर दे। (२) "तफसीर अल-तबरी" १४/४७८-४७९, "तफसीर अल-बग़वी" ३/१०६, "अल-सबआ" पृ. ३७८ देखें, और "अल-तयसीर" पृ. १३९। (३) "अल-नुकत वा अल-उयून" ३/२३१, कवि लबीद हैं, और यह उनके दीवान पृ. ८९ में है। (४) "तफसीर अल-तबरी" १४/५०४, "तफसीर अल-बग़वी" ३/१०७। (५) "अल-नुकत वा

अल-उयून" ३/२३१, "अल-वसीत" ३/९८, "तफसीर अल-बग़वी" ३/१०७, "मजमा अल-बयान" १४/१८, और "ज़ाद अल-मसीर" ५/११-१२। इब्न अब्बास का कथन संक्षिप्त है, जिसे अल-तबरी १४/५०६ ने उद्धृत किया है, और कतादा का कथन अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफसीर १/३७३ में और अपनी मुसन्नफ (९८८२) में, और अल-तबरी ने १४/५०६ में उद्धृत किया है।

صفحہ ۳۲ سورۃ الاسراء: آیات ۷ - ۸

...تمہارے چہرے۔ اور دوسرا (ترجمہ): تاکہ وعدہ تمہارے چہروں کو غمگین کر دے (۱)۔ اور باقیوں نے اسے «لیسُوؤوا» (یا کے ساتھ اور ہمزہ پر پیش، جمع کے صیغے میں) پڑھا ہے، یعنی: تاکہ وہ بندے جو سخت لڑنے والے ہیں تمہارے چہروں کو غمگین کر دیں (۲)۔ ﴿وَلِيَدْخُلُوا الْمَسْجِدَ كَمَا دَخَلُوهُ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَلِيُتَبِّرُوا﴾ یعنی: تاکہ وہ تباہ و برباد کر دیں۔ اور قُطْرُب نے کہا: گرا دیں؛ شاعر نے کہا: لوگ تو بس دو طرح کے کام کرنے والے ہیں، ایک وہ جو اپنی بنائی ہوئی چیز کو تباہ کر دیتا ہے اور دوسرا اسے بلند کرنے والا (۳)۔ ﴿مَا عَلَوْا﴾ یعنی: تمہارے ملک کے جن حصوں پر وہ غالب آ گئے، ﴿تَتْبِيرًا﴾ یعنی مکمل تباہی (۴)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿عَسَى رَبُّكُمْ أَن يَرْحَمَكُمْ وَإِنْ عُدتُّمْ عُدْنَا وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيرًا ٨﴾ فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿عَسَى رَبُّكُمْ أَن يَرْحَمَكُمْ﴾ اور یہ ان باتوں میں سے ہے جن کی خبر انہیں ان کی کتاب میں دی گئی تھی۔ اور اللہ کی طرف سے لفظ «عسی» (امید ہے) ایک وعدہ ہے کہ ان سے تکلیف دور کر دی جائے گی، اور اللہ کی طرف سے «عسی» واجب (یعنی یقینی) ہوتا ہے۔ ﴿أَن يَرْحَمَكُمْ﴾ یعنی تم سے انتقام لینے کے بعد (رحم کرے)، اور ایسا ہی ہوا؛ ان کی تعداد بڑھ گئی اور ان میں بادشاہ بنائے گئے۔ ﴿وَإِنْ عُدتُّمْ عُدْنَا﴾ قتادہ نے کہا: پس وہ (سرکشی کی طرف) لوٹ آئے، تو اللہ نے ان پر محمد ﷺ کو مبعوث فرمایا، چنانچہ وہ ذلت کے ساتھ جزیہ دیتے ہیں۔ اور یہ ابن عباس سے بھی مروی ہے (۵)۔ اور یہ اس کے خلاف ہے جو پہلے حدیث وغیرہ میں گزرا۔ القُشَیری نے کہا: بنی اسرائیل پر دو بار کافروں کے ہاتھوں عذاب نازل ہوا، اور ایک بار مسلمانوں کے ہاتھوں۔ یہ اس وقت ہوا جب وہ (گناہوں کی طرف) لوٹے تو اللہ نے (عذاب کی طرف) رجوع فرمایا، اور اس بنیاد پر قتادہ کا قول صحیح قرار پاتا ہے۔

حواشی: (۱) معانی القرآن للفراء ۱۱۶/۲ - ۱۱۷، اور ان کے نزدیک دوسری توجیہ یہ ہے: تاکہ عذاب تمہارے چہروں کو غمگین کر دے۔ اور الوسیط ۹۸/۳ ، اور زاد المسیر ۱۱/۵ ، اور ان دونوں کے نزدیک ہے: تاکہ بعثت (دوبارہ جی اٹھنا) تمہارے چہروں کو غمگین کر دے۔ (۲) تفسیر الطبری ۴۷۸/۱۴ - ۴۷۹ ، اور تفسیر البغوی ۱۰۶/۳ ، اور دیکھئے السبعة ص۳۷۸ ، اور التیسیر ص۱۳۹ ۔ (۳) النکت والعیون ۲۳۱/۳ ، اور اس شعر کا کہنے والا لبید ہے، اور یہ اس کے دیوان ص۸۹ میں ہے۔ (۴) تفسیر الطبری ۵۰۴/۱۴ ، اور تفسیر البغوی ۱۰۷/۳ ۔ (۵) النکت والعیون ۲۳۱/۳ ، والوسیط ۹۸/۳ ، وتفسیر البغوی ۱۰۷/۳ ، ومجمع البیان ۱۸/۱۴ ، وزاد المسیر ۱۱/۵ - ۱۲ ۔ ابن عباس کا قول مختصر ہے، جسے طبری نے ۵۰۶/۱۴ میں نکالا ہے، اور قتادہ کا قول عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۳۷۳/۱ میں، اور اپنی مصنف (۹۸۸۲) میں، اور طبری نے ۵۰۶/۱۴ میں نکالا ہے۔

Surat Al-Isra: Verse 8 33

﴿وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيرًا﴾ That is: a place of confinement and a prison, from 'al-hasr' which means imprisonment (1). Al-Jawhari said: It is said: 'hasarahu yahsuruhu hasran', meaning he constricted him and surrounded him. And 'Al-Hasir' refers to the narrow-minded and stingy person. 'Al-Hasir' also means a mat. 'Al-Hasir' also refers to the flank; Al-Asma'i said: It is the area between the vein that appears crosswise on the flank of a camel or horse and what is above it to the end of the flank. And 'Al-Hasir' means the king, because he is hidden (secluded). Labid said: "And great chiefs with thick necks, as if they were Jinn standing at the door of the king (Al-Hasir)." And it is narrated: * And a standing of thick-necked ones (2) ... ... * on the basis that "ghulb" (thick-necked) is a substitute for "maqamah" (standing), as if he said: "And many thick-necked ones." Someone other than (3) Abu Ubaidah narrated: * ... standing at the edge of the mat * Meaning: at the edge of the carpet of Al-Nu'man ibn al-Mundhir. 'Al-Hasir' also means a prison; Allah Almighty said: ﴿وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيرًا﴾ (4). Al-Qushayri said: What is spread out is called 'hasir' (mat) because its parts are confined (interwoven) with each other through weaving. Al-Hasan said: i.e., a bed and a resting place (5). He referred to the mat that is spread out, because the Arabs call a small carpet 'hasir' (6). Al-Tha'labi said: This is a good interpretation (7).

---

(1) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/228, Tafsir Abi al-Layth 2/261, al-Nukat wa al-'Uyun 3/231, al-Wasit 3/98, al-Muharrar al-Wajiz 3/440, Zad al-Masir 5/12; it is the saying of Ibn Abbas, Qatada, Mujahid, and others, as recorded by al-Tabari 14/507-508. (2) Thus it is in his Diwan, p. 161. (3) In (M), (D), and (Z): "from." (4) Al-Sihah (root: hasara), and from his saying: "Al-Hasir: the king" to the end of the verse in Majaz al-Quran by Abu Ubaidah 1/371. (5) Recorded by Abd al-Razzaq in his Tafsir 1/374, and al-Tabari 14/508. (6) Tafsir al-Tabari 14/509. (7) Al-Tabari said the same.

सूरा अल-इस्रा: आयत ८ ३३

﴿وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيرًا﴾ अर्थात: एक कैदखाना और जेल, 'अल-हस्र' से जिसका अर्थ है कैद करना (१)। अल-जौहरी ने कहा: कहा जाता है: 'हसरहु यहसुरुहु हसरन', यानी उसने उसे संकुचित किया और उसे घेर लिया। 'अल-हसीर' का अर्थ संकीर्ण मानसिकता वाला कंजूस भी है। 'अल-हसीर' का अर्थ चटाई भी है। 'अल-हसीर' का अर्थ पार्श्व (पहलू) भी है; अल-असमी ने कहा: यह उस नस के बीच का हिस्सा है जो ऊंट या घोड़े के पार्श्व में तिरछी दिखाई देती है और उससे ऊपर जहाँ पार्श्व समाप्त होता है। 'अल-हसीर' का अर्थ राजा भी है; क्योंकि वह छिपा हुआ (परदे में) रहता है। लबीद ने कहा: "और वे मोटे गर्दन वाले सरदार, मानो वे राजा (अल-हसीर) के द्वार पर खड़े जिन्न हों।" और यह भी वर्णित है: * और मोटे गर्दन वालों की सभा (२) ... ... * इस आधार पर कि 'गुलब' (मोटी गर्दन वाले) 'मक़ामह' (सभा) का विकल्प है, मानो उसने कहा: 'और कितने ही मोटे गर्दन वाले'। अबू उबैदाह (३) के अलावा ने वर्णन किया: * ... कालीन (हसीर) के किनारे पर खड़े * अर्थात: नुमान बिन अल-मुन्ज़िर के कालीन के किनारे पर। 'अल-हसीर' का अर्थ कैदखाना भी है; अल्लाह तआला ने फरमाया: ﴿وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيرًا﴾ (४)। अल-कुशैरी ने कहा: जो बिछाया जाता है उसे 'हसीर' (चटाई) कहा जाता है; क्योंकि बुनाई के द्वारा इसके हिस्सों को एक-दूसरे के साथ जकड़ दिया जाता है। हसन (बसरी) ने कहा: यानी बिछौना और विश्राम स्थल (५)। उन्होंने उस चटाई की ओर संकेत किया जो बिछाई जाती है; क्योंकि अरब छोटे कालीन को 'हसीर' कहते हैं (६)। अल-थालाबी ने कहा: यह एक अच्छा विचार है (७)।

---

(१) मानी अल-कुरान लिल-ज़ज्जाज ३/२२८, तफ़्सीर अबी अल-लैथ २/२६१, अल-नुकात वल-उयून ३/२३१, अल-वसीत ३/९८, अल-मुहर्रर अल-वजीज ३/४४०, ज़ाद अल-मसीर ५/१२; यह इब्न अब्बास, कतादा, मुजाहिद और अन्य का कथन है, और इसे अल-तबरी ने १४/५०७-५०८ पर दर्ज किया है। (२) उनके दीवान पृ. १६१ में ऐसा ही है। (३) (M), (D) और (Z) में: 'से' है। (४) अल-सिहाह (मूल: हसर), और उनके कथन "अल-हसीर: राजा" से लेकर शेर के अंत तक अबू उबैदाह की मजाज़ अल-कुरान १/३७१ में है। (५) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़्सीर १/३७४ और तबरी ने १४/५०८ में दर्ज किया है। (६) तफ़्सीर अल-तबरी १४/५०९। (७) तबरी ने भी ऐसा ही कहा।

سورة الإسراء: آیت ۸ ۳۳

﴿وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيرًا﴾ یعنی: محبس اور جیل، 'الحصر' سے ماخوذ ہے جس کا مطلب قید کرنا ہے (۱)۔ الجوہری نے کہا: کہا جاتا ہے: 'حصرَہ یحصرُہ حصراً': یعنی اس پر تنگی کی اور اسے گھیر لیا۔ 'الحصیر' کے معنی تنگ دل بخیل کے بھی ہیں۔ 'الحصیر' بوریا (چٹائی) کو بھی کہتے ہیں۔ 'الحصیر' پہلو کو بھی کہتے ہیں، الاصمعی نے کہا: یہ اس رگ کے درمیان کا حصہ ہے جو اونٹ اور گھوڑے کے پہلو میں عرضاً ظاہر ہوتی ہے اور اس سے اوپر جہاں پہلو ختم ہوتا ہے۔ 'الحصیر' بادشاہ کو بھی کہتے ہیں؛ کیونکہ وہ چھپا ہوا (پردے میں) ہوتا ہے۔ لبید نے کہا: "اور ایسے سردار جو موٹی گردنوں والے ہیں، گویا وہ بادشاہ (الحصیر) کے دروازے پر کھڑے جن ہوں۔" اور یہ بھی روایت ہے: * اور موٹی گردنوں والوں کی مجلس (۲) ... ... * اس بنیاد پر کہ لفظ 'غُلْب' (موٹی گردن والے) 'مقامہ' کا بدل ہے، گویا اس نے کہا: 'کتنے ہی موٹی گردن والے'۔ ابو عبیدہ (۳) کے علاوہ نے روایت کیا: * ... قالین (الحصیر) کے کنارے پر کھڑے * یعنی: نعمان بن المنذر کے قالین کے کنارے پر۔ 'الحصیر' قید خانے کو بھی کہتے ہیں؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيرًا﴾ (۴)۔ القشیری نے کہا: جو چیز بچھائی جائے اسے 'حصیر' (چٹائی) کہا جاتا ہے؛ کیونکہ اس کے حصوں کو بنتے وقت ایک دوسرے کے ساتھ جکڑ دیا جاتا ہے۔ حسن (بصری) نے کہا: یعنی بچھونا اور جائے آرام (۵)۔ انہوں نے اس سے مراد بچھائی جانے والی چٹائی لی ہے؛ کیونکہ عرب چھوٹے قالین کو 'حصیر' کہتے ہیں (۶)۔ الثعلبی نے کہا: یہ ایک اچھا قول ہے (۷)۔

---

(۱) معانی القرآن للزجاج ۳/۲۲۸، تفسیر أبی اللیث ۲/۲۶۱، النکت والعیون ۳/۲۳۱، الوسیط ۳/۹۸، المحرر الوجیز ۳/۴۴۰، زاد المسیر ۵/۱۲، یہ ابن عباس، قتادہ، مجاہد اور دیگر کا قول ہے، اسے

طبری نے ۵۰۷/۱۴-۵۰۸ پر نقل کیا ہے۔ (۲) اسی طرح ان کے دیوان ص ۱۶۱ میں ہے۔ (۳) نسخہ (م)، (د) اور (ز) میں: 'عن' (سے) ہے۔ (۴) الصحاح (حصر)، اور ان کے قول "الحصیر: الملک" سے شعر کے آخر تک ابو عبیدہ کی مجاز القرآن ۱/۳۷۱ میں ہے۔ (۵) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۱/۳۷۴ اور طبری نے ۱۴/۵۰۸ میں نقل کیا ہے۔ (۶) تفسیر الطبری ۱۴/۵۰۹۔ (۷) اسی طرح طبری نے بھی کہا ہے۔

Surah Al-Isra: Verses 9 - 11 | 34

Allah Almighty says: {Indeed, this Qur'an guides to that which is most suitable and gives good tidings to the believers who do righteous deeds that they will have a great reward (9). And that those who do not believe in the Hereafter - We have prepared for them a painful punishment (10).}

His saying: {Indeed, this Qur'an guides to that which is most suitable.} After mentioning the Night Journey (Mi'raj), He mentioned what was decreed for the Children of Israel, which was an indication of the prophethood of Muhammad (peace be upon him). Then He clarified that the Book which Allah sent down to him is a cause for guidance. The meaning of {to that which is most suitable} (allati hiya aqwam) is: the path that is the most correct, most just, and most right. So, "allati" is an adjective for a deleted noun, i.e., the path towards a more upright text(1). Al-Zajjaj said(2): for the state which is the most upright of states, and that is the oneness of Allah and belief in His messengers. This was also said by Al-Kalbi and Al-Farra(3).

His saying: {and gives good tidings to the believers who do righteous deeds} has been mentioned before(4). {that they will have} i.e., that for them {a great reward} meaning: Paradise. {And that those who do not believe in the Hereafter} i.e., He gives them the news that punishment is for their enemies. Most of the Qur'an consists of promises and warnings. Hamzah and Al-Kisa'i recited it as "wa yubshiru" with a light pronunciation, with a fatha on the Ya and a damma on the Shin, as mentioned before(5).

Allah Almighty says: {And man supplicates for evil as he supplicates for good, and man is ever hasty (11).}

His saying: {And man supplicates for evil as he supplicates for good.} Ibn Abbas and others said: This is a man's prayer against himself and his children in times of distress for things he does not wish to be answered, such as: "O Allah, destroy him," and the like. {as he supplicates for good} i.e., like his prayer to his Lord to grant him well-being. If Allah were to answer his prayer against himself for evil, he would perish, but by His grace, He does not answer him in that(6). Similar to this is: {And if [Allah were to hasten for the people the evil as they wish to hasten for the good...]}

---

(1) Tafsir al-Razi 20/161. (2) Ma'ani al-Quran 3/229. (3) Ma'ani al-Quran by al-Farra 2/117, and it was narrated in al-Nukat wa al-'Uyun 3/232 from al-Kalbi. (4) 1/358 - 359. (5) 5/113. (6) Tafsir al-Tabari 15/512.

सूरह अल-इस्रा: आयतें 9 - 11 | 34

अल्लाह तआला का फरमान है: {निस्संदेह, यह कुरआन वह रास्ता दिखाता है जो सबसे सीधा है और उन ईमान वालों को खुशखबरी देता है जो नेक अमल करते हैं कि उनके लिए बड़ा अज्र (बदला) है (9)। और यह कि जो लोग आख़िरत (परलोक) पर ईमान नहीं रखते, उनके लिए हमने दर्दनाक अज़ाब (दंड) तैयार कर रखा है (10)।}

अल्लाह का फरमान: {निस्संदेह, यह कुरआन वह रास्ता दिखाता है जो सबसे सीधा है।} मेराज (स्वर्गारोहण) के उल्लेख के बाद, उन्होंने बनी इस्राइल के लिए जो फैसला किया गया था उसका उल्लेख किया, और यह मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की नबुवत (पैग़म्बरी) का प्रमाण था। फिर उन्होंने स्पष्ट किया कि जो किताब अल्लाह ने उन पर नाज़िल की है वह हिदायत (मार्गदर्शन) का कारण है। "सबसे सीधा" (अक़्वम) का अर्थ है: वह तरीका जो सबसे सही, सबसे न्यायपूर्ण और सबसे सटीक है। यहाँ "अल्लती" (वह जो) एक विलुप्त संज्ञा का विशेषण है, यानी: एक अधिक सीधे पाठ की ओर ले जाने वाला रास्ता (1)। अज़-ज़ज्जाज ने कहा (2): उस स्थिति के लिए जो स्थितियों में सबसे सीधी है, और वह है अल्लाह की एकता (तौहीद) और उसके रसूलों पर ईमान लाना। अल-कल्बी और अल-फर्रा ने भी यही कहा (3)।

अल्लाह का फरमान: {और उन ईमान वालों को खुशखबरी देता है जो नेक अमल करते हैं} इसका उल्लेख पहले हो चुका है (4)। {कि उनके लिए} यानी उनके वास्ते {बड़ा अज्र} जिसका अर्थ जन्नत है। {और यह कि जो लोग आख़िरत पर ईमान नहीं रखते} यानी उन्हें यह खुशखबरी (चेतावनी के रूप में) देता है कि उनके दुश्मनों के लिए अज़ाब है। कुरआन का अधिकांश हिस्सा वादों और चेतावनियों पर आधारित है। हमज़ा और अल-किसई ने इसे "युबशिरु" (हल्के उच्चारण के साथ) पढ़ा है, जिसका उल्लेख किया जा चुका है (5)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और इंसान बुराई की दुआ वैसे ही करता है जैसे वह भलाई की दुआ करता है, और इंसान बड़ा जल्दबाज़ है (11)।}

अल्लाह का फरमान: {और इंसान बुराई की दुआ वैसे ही करता है जैसे वह भलाई की दुआ करता है।} इब्न अब्बास और अन्य ने कहा: यह वह दुआ है जो इंसान झुंझलाहट में अपने और अपनी औलाद के खिलाफ करता है जिसे वह सचमुच पूरा होते देखना पसंद नहीं करता: "ऐ अल्लाह, उसे तबाह कर दे," और इसी तरह की बातें। {जैसे वह भलाई की दुआ करता है} यानी जैसे वह अपने रब

से अपनी सलामती (आफ़ियत) की दुआ करता है। अगर अल्लाह उसकी अपने ही खिलाफ बुराई की दुआ को स्वीकार कर ले, तो वह बर्बाद हो जाए, लेकिन अपने फ़ज़्ल (कृपा) से वह इस मामले में उसकी दुआ स्वीकार नहीं करता (6)। इसी के समान है: {और अगर [अल्लाह लोगों को उनके मांगने पर बुराई जल्दी दे देता जैसे वह भलाई के लिए जल्दी करते हैं...]}।

---

(1) तफ़्सीर अल-राज़ी 20/161। (2) मा'आनी अल-कुरआन 3/229। (3) अल-फर्रा की मा'आनी अल-कुरआन 2/117, और अल-नुकत वल-उयून 3/232 में अल-कल्बी से उद्धृत। (4) 1/358 - 359। (5) 5/113। (6) तफ़्सीर अल-तबरी 15/512।

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {بے شک یہ قرآن وہ راستہ دکھاتا ہے جو سب سے سیدھا ہے اور ان ایمان والوں کو خوشخبری دیتا ہے جو نیک عمل کرتے ہیں کہ ان کے لیے بہت بڑا اجر ہے (۹)۔ اور یہ کہ جو لوگ آخرت پر ایمان نہیں لاتے، ہم نے ان کے لیے دردناک عذاب تیار کر رکھا ہے (۱۰)۔}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بے شک یہ قرآن وہ راستہ دکھاتا ہے جو سب سے سیدھا ہے۔} جب معراج کا ذکر کیا گیا تو اس کا ذکر کیا جو بنی اسرائیل کے بارے میں فیصلہ کیا گیا تھا، اور یہ محمد ﷺ کی نبوت کی دلیل تھی، پھر واضح کیا کہ وہ کتاب جو اللہ نے آپ پر نازل کی ہے وہ ہدایت کا سبب ہے۔ "جو سب سے سیدھا ہے" (القوم) کا مطلب ہے: وہ طریقہ جو سب سے زیادہ درست، منصفانہ اور صحیح ہے، پس "التی" ایک محذوف موصوف کی صفت ہے، یعنی: وہ طریقہ جو زیادہ سیدھے نص کی طرف لے جائے۔(۱) زجاج نے کہا(۲): اس حال کے لیے جو تمام حالتوں میں سب سے زیادہ سیدھی ہے، اور وہ اللہ کی توحید اور اس کے رسولوں پر ایمان لانا ہے۔ یہی بات کلبی اور فراء نے بھی کہی۔(۳)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ان ایمان والوں کو خوشخبری دیتا ہے جو نیک عمل کرتے ہیں} اس کا ذکر پہلے ہو چکا ہے۔(۴) {کہ ان کے لیے} یعنی ان کے واسطے {بڑا اجر} یعنی جنت ہے۔ {اور یہ کہ جو لوگ آخرت پر ایمان نہیں لاتے} یعنی اور انہیں خوشخبری دیتا ہے (بمعنی خبر دینا) کہ ان کے دشمنوں کے لیے عذاب ہے۔ قرآن کا زیادہ تر حصہ وعدے اور وعید (انتباہ) پر مشتمل ہے۔ حمزہ اور کسائی نے اسے "يُبْشِرُ" (تخفیف کے ساتھ) پڑھا ہے، اور اس کا ذکر ہو چکا ہے۔(۵)

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور انسان برائی کی دعا ویسے ہی مانگتا ہے جیسے وہ بھلائی کی دعا مانگتا ہے، اور انسان بڑا جلد باز واقع ہوا ہے (۱۱)۔}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور انسان برائی کی دعا ویسے ہی مانگتا ہے جیسے وہ بھلائی کی دعا مانگتا ہے۔} ابن عباس اور دیگر نے کہا: یہ وہ دعا ہے جو آدمی جھنجھلاہٹ میں اپنے اور اپنی اولاد کے خلاف کرتا ہے جس کے پورا ہونے کو وہ پسند نہیں کرتا، جیسے: "اے اللہ، اسے ہلاک کر دے،" اور اس جیسی باتیں۔ {بھلائی کی دعا کی طرح} یعنی جیسے وہ اپنے رب سے عافیت کی دعا مانگتا ہے۔ اگر اللہ تعالیٰ اس کی اپنے خلاف برائی کی دعا قبول کر لے تو وہ ہلاک ہو جائے، لیکن اپنے فضل سے وہ اس معاملے میں اس کی دعا قبول نہیں کرتا۔(۶) اس کی مثال: {اور اگر [اللہ لوگوں کو ان کے مانگنے پر برائی جلدی دے دیتا جیسے وہ بھلائی کے لیے جلدی کرتے ہیں...]}۔

---

(۱) تفسیر الرازی ۲۰/ ۱۶۱۔ (۲) معانی القرآن ۳/ ۲۲۹۔ (۳) معانی القرآن للفراء ۲/ ۱۱۷، اور اسے النکت والعیون ۳/ ۲۳۲ میں الکلبی سے نقل کیا گیا ہے۔ (۴) ۱/ ۳۵۸ - ۳۵۹۔ (۵) ۵/ ۱۱۳۔ (۶) تفسیر الطبری ۱۵/ ۵۱۲۔

Surah Al-Isra: Verse 11 35

Allah for mankind with evil as they hasten for good,﴾ and this has been mentioned before (1). It is said: It was revealed concerning Al-Nadr bin Al-Harith, who used to pray saying: “O Allah, if this is the truth from You, then rain down upon us stones from the sky or bring us a painful punishment” (2). And it was said: It is that one prays for the forbidden just as he prays for the permissible (3), the poet, Ibn Jami', said: I circumambulate the House with those who circumambulate... and I lift my trailing lower garment And I prostrate at night until morning... and I recite from the firm revelation Perhaps the Reliever of distress from Joseph... will subject for me the lady of the mahmal (litter) (4) Al-Jawhari said (5): It is said: So-and-so has no 'mahmil' on him, like the example of 'majlis' (sitting place), meaning: someone to rely on. And 'al-mahmal' also: is one of the litters of the pilgrim. And 'al-mihmal' like the example of 'al-mirjal' (cauldron): is the sword strap. The 'waw' was omitted from “wa yad'u al-insan” (and man prays) in pronunciation and writing, but not in meaning; because its position is nominative (raf'), so it was omitted because it was followed by a 'lam' with sukun, like His saying: ﴿We will call the guards of Hell﴾ [Al-Alaq: 18], and ﴿and Allah wipes out falsehood﴾ [Ash-Shura: 24], and ﴿and Allah will give the believers﴾ [An-Nisa: 146], and ﴿the caller will call﴾ [Qaf: 41], and ﴿the warnings did not avail﴾ (6) [Al-Qamar: 5]. ﴿And man is ever hasty﴾ meaning: his nature is haste (7), so he hastens in asking for evil just as he hastens in asking for good (8). And it was said: It refers to Adam, peace be upon him, when he rose before the spirit was fully blown into him on

(1) 461/10. (2) Reported in Zad al-Masir 13/5 from Muqatil. (3) Majma' al-Bayan 20/15. (4) The verses are in 'Uyun al-Akhbar 91/4 - 92, and al-'Iqd al-Farid 9/6 - 10. (5) In al-Sahah (Hamal). (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 2/117-118, and the verse from Ash-Shura is not with him. (7) Tafsir al-Baghawi 244/3. (8) Al-Wasit 99/3.

सूरह अल-इसरा: आयत 11 35

अल्लाह लोगों के लिए बुराई (की पुकार को सुनता है) जिस तरह वे भलाई के लिए जल्दी करते हैं,﴾ और यह पहले बताया जा चुका है (1)। कहा गया है: यह अल-नद्र बिन अल-हारिस के बारे में उतरी थी, जो दुआ करता था और कहता था: “ऐ अल्लाह, अगर यह तेरी तरफ से सच है, तो हम पर आसमान से पत्थरों की बारिश कर या हम पर कोई दर्दनाक अज़ाब ला” (2)। और यह भी कहा गया है: इसका मतलब है कि कोई वर्जित चीज़ के लिए वैसे ही दुआ करे जैसे वह जायज़ चीज़ के लिए करता है (3), कवि इब्न जामी ने कहा: मैं काबा का तवाफ़ करने वालों के साथ तवाफ़ करता हूँ... और अपना लटका हुआ तहबंद ऊपर उठाता हूँ और मैं सुबह तक रात में सजदा करता हूँ... और मज़बूत नाज़िलशुदा (किताब) की तिलावत करता हूँ शायद यूसुफ के दुख दूर करने वाला... मेरे लिए महमल (पालकी) वाली महिला को वश में कर दे (4) अल-जौहरी ने कहा (5): कहा जाता है: फलां पर कोई 'मह्मिल' नहीं है, 'मजलिस' (बैठने का स्थान) के उदाहरण की तरह, यानी: भरोसा करने वाला। और 'अल-मह्मिल' भी: हाजी की पालकियों में से एक है। और 'अल-मिह़मल' 'अल-मिर्जल' के उदाहरण की तरह: तलवार का पट्टा है। और “व यद'उ अल-इंसान” (और इंसान पुकारता है) से 'वाव' को उच्चारण और लेखन में हटा दिया गया, लेकिन अर्थ में नहीं; क्योंकि इसका स्थान रफ़ (कर्ता कारक) है, इसलिए इसे सुकून वाले 'लाम' के आने के कारण हटा दिया गया, जैसा कि अल्लाह तआला का फ़रमान है: ﴿हम जहन्नुम के संतरियों को बुलाएंगे﴾ [अल-अलक: 18], और ﴿और अल्लाह झूठ को मिटा देता है﴾ [अश-शूरा: 24], और ﴿और अल्लाह मोमिनों को देगा﴾ [अन-निसा: 146], और ﴿पुकारने वाला पुकारेगा﴾ [काफ़: 41], और ﴿चेतावनी ने कुछ फायदा न पहुँचाया﴾ (6) [अल-कमर: 5]। ﴿और इंसान बड़ा जल्दबाज़ है﴾ यानी: उसका स्वभाव जल्दबाज़ी है (7), इसलिए वह बुराई माँगने में वैसी ही जल्दी करता है जैसी भलाई माँगने में (8)। और कहा गया है: इससे आदम अलैहिस्सलाम की तरफ इशारा है जब वे रूह पूरी तरह फूंकने से पहले ही खड़े होने लगे थे...

(1) 461/10। (2) इसे मुकातिल से ज़ाद अल-मसीर 13/5 में उद्धृत किया गया है। (3) मजमा अल-बयान 20/15। (4) ये शेर उयून अल-अखबार 91/4 - 92 और अल-इक्द अल-फरीद 9/6 - 10 में हैं। (5) अल-सिहाह (हमल) में। (6) मा'नी अल-क़ुरान अल-फर्रा 2/117-118 द्वारा, और उनके पास अश-शूरा की आयत नहीं है। (7) तफ़्सीर अल-बग़वी 244/3। (8) अल-वसीत 99/3।

سورہ الاسراء: آیت 11 35

اللہ لوگوں کے لیے برائی (کی پکار کو سنتا ہے) جس طرح وہ بھلائی کے لیے جلدی کرتے ہیں،﴾ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (1)۔ کہا گیا ہے: یہ النضر بن الحارث کے بارے میں نازل ہوئی، جو دعا کرتا تھا اور کہتا تھا: «اے اللہ، اگر یہ تیری طرف سے حق ہے تو ہم پر آسمان سے پتھر برسا یا ہم پر دردناک عذاب لا» (2)۔ اور کہا گیا ہے: یہ اس بارے میں ہے کہ کوئی ممنوع چیز کے لیے اسی طرح دعا کرے جیسے وہ جائز چیز کے لیے کرتا ہے (3)، شاعر ابن جامع نے کہا: میں بیت اللہ کا طواف کرنے والوں کے ساتھ طواف کرتا ہوں... اور اپنا لٹکا ہوا تہبند اوپر اٹھاتا ہوں اور میں صبح تک رات میں سجدہ کرتا ہوں... اور مضبوط نازل شدہ (کتاب) کی تلاوت کرتا ہوں شاید یوسف کے غم دور کرنے والا... میرے لیے محمل (پالکی) والی خاتون کو مسخر کر دے (4) الجوہری نے کہا (5): کہا جاتا ہے: فلاں پر کوئی 'محمل' نہیں ہے، 'مجلس' کی مثال کی طرح، یعنی: بھروسہ مند۔ اور 'المحمل' یہ بھی ہے: حاجی کی پالکیوں میں سے ایک۔ اور 'المِحمل' 'المرجل' کی مثال کی طرح: تلوار کا پٹہ ہے۔ اور «و یدع الانسان» (اور انسان پکارتا ہے) میں سے 'واؤ' کو تلفظ اور تحریر میں حذف کر دیا گیا مگر معنی میں نہیں؛ کیونکہ اس کا مقام رفع ہے، چنانچہ اسے ساکن 'لام' کے آنے کی وجہ سے حذف کر دیا گیا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ہم دوزخ کے کارندوں کو بلائیں گے﴾ [العلق: 18]، اور ﴿اور اللہ باطل کو مٹاتا ہے﴾ [الشوریٰ: 24]، اور ﴿اور عنقریب اللہ مومنوں کو دے گا﴾ [النساء: 146]، اور ﴿پکارنے والا پکارے گا﴾ [ق: 41]، اور ﴿اور ڈرانے والوں نے کچھ فائدہ نہ دیا﴾ (6) [القمر: 5]۔ ﴿اور انسان بڑا جلد باز ہے﴾ یعنی: اس کی جبلت جلد بازی ہے (7)، چنانچہ وہ برائی مانگنے میں ویسی ہی جلدی کرتا ہے جیسی بھلائی مانگنے

میں (8)۔ اور کہا گیا ہے: اس سے آدم علیہ السلام کی طرف اشارہ ہے جب وہ روح پوری طرح پھونکنے سے پہلے ہی کھڑے ہونے لگے تھے...

(1) 461/10۔ (2) اسے مقاتل سے زاد المسیر 13/5 میں نقل کیا گیا ہے۔ (3) مجمع البیان 20/15۔ (4) یہ اشعار عیون الاخبار 91/4 - 92 اور العقد الفرید 9/6 - 10 میں ہیں۔ (5) الصحاح (حمل) میں۔ (6) معانی القرآن للفراء 117/2 - 118، اور ان کے پاس سورہ شوریٰ کی آیت نہیں ہے۔ (7) تفسیر البغوی 244/3۔ (8) الوسیط 99/3۔

Surah Al-Isra: Verse 11 36

...Al-Kamal(1). Salman said: The first thing Allah Almighty created of Adam was his head, so he began to look while his body was being created. When it was late afternoon, his legs remained, and the soul had not yet been breathed into them. He said: O Lord, hasten before nightfall; that is His saying: {And man is ever hasty}(2). Ibn Abbas said: When the breathing reached his navel, he looked at his body and tried to stand up but could not; that is His saying: {And man is ever hasty}(3). Ibn Mas'ud said: When the soul entered his eyes, he looked at the fruits of Paradise. When it entered his belly, he craved food and jumped toward the fruits of Paradise before the soul reached his legs, in haste; that is when He says: {Man was created of haste} [Al-Anbiya: 37], mentioned by al-Bayhaqi(4). In "Sahih Muslim" from Anas bin Malik, that the Messenger of Allah ﷺ said: "When Allah Almighty shaped Adam in Paradise, He left him as long as He willed to leave him. Iblis began to go around him looking at what he was. When he saw that he was hollow, he knew that he was created as a creation that cannot contain itself." This was mentioned before(5). It was said: The Prophet ﷺ handed over a prisoner to Sawda, and he spent the night moaning. She asked him and he said: "My moaning is due to the tightness of the binding and captivity." So she loosened his bonds. When she slept, he escaped. She informed the Prophet ﷺ, and he said: "May Allah cut off your hands." When morning came, she was expecting some affliction. The Prophet ﷺ said: "I have asked Allah Almighty to make my supplication against anyone of my family who does not deserve it a mercy; for I am a human being, I get angry just as humans get angry," and the verse was revealed. Mentioned by al-Qushayri Abu Nasr, may Allah have mercy on him(6). In "Sahih Muslim" from Abu Hurairah, he said: I heard the Messenger of Allah ﷺ saying: "O Allah, Muhammad is only a human being who gets angry as humans get angry. I have taken a covenant with You which You will never break: whichever believer I have harmed, or insulted, or whipped, make it..."

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/233, and Majma' al-Bayan 15/21. (2) Reported by Ibn Abi Shaybah 14/110-111, and al-Tabari 14/514. (3) Reported by al-Tabari 14/514. (4) In al-Asma' wa al-Sifat (773), and it was mentioned at length before 1/417-419. (5) Sahih Muslim (2611), and previously 12/207. (6) Mentioned by al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an 3/229, and al-Razi in his Tafsir 20/162. In one narration, the custodian was Aisha (may Allah be pleased with her) as in al-Musnad (24259) and Musnad Ishaq bin Rahwayh (1125), and Sunan al-Bayhaqi 9/89. In another narration, it was Hafsa as in al-Musnad (12431), and al-Ahadith al-Mukhtara (1620).

सूरह अल-इसरा: आयत 11 36

...अल-कमाल(1)। सलमान ने कहा: अल्लाह तआला ने आदम का सबसे पहले सिर पैदा किया, तो वह देखते रहे जबकि उनका शरीर बनाया जा रहा था। जब असर (दोपहर बाद) का समय हुआ, तो उनके पैर बाकी रह गए थे जिनमें रूह नहीं फूँकी गई थी। उन्होंने कहा: ऐ रब, रात होने से पहले जल्दी कर; यही उनका कहना है: {और इंसान जल्दबाज है}(2)। इब्न अब्बास ने कहा: जब फूँक उनकी नाभि तक पहुँची, तो उन्होंने अपने शरीर की ओर देखा और उठने की कोशिश की लेकिन नहीं उठ सके; यही उनका कहना है: {और इंसान जल्दबाज है}(3)। इब्न मसूद ने कहा: जब रूह उनकी आँखों में आई, तो उन्होंने जन्नत के फलों को देखा। जब वह उनके पेट में पहुँची, तो उन्हें खाने की चाहत हुई और रूह के उनके पैरों तक पहुँचने से पहले ही वे जन्नत के फलों की ओर लपके; यही वह समय है जब वह कहता है: {इंसान जल्दबाजी से पैदा किया गया है} [अल-अंबिया: 37], इसे अल-बयहाकी ने उल्लेख किया है(4)। "सहीह मुस्लिम" में अनस बिन मलिक से रिवायत है कि रसूलुल्लाह ﷺ ने फरमाया: "जब अल्लाह तआला ने जन्नत में आदम की आकृति बनाई, तो उन्हें तब तक छोड़ दिया जब तक अल्लाह ने चाहा। इब्लिस उनके चारों ओर घूमने लगा और देखने लगा कि वह क्या है। जब उसने उन्हें खोखला देखा, तो वह जान गया कि उन्हें एक ऐसी रचना के रूप में बनाया गया है जो खुद पर काबू नहीं रख सकती।" यह पहले आ चुका है(5)। कहा गया है: नबी ﷺ ने एक कैदी को सौदा के सुपुर्द किया, तो वह रात भर कराहता रहा। उन्होंने उससे पूछा तो उसने कहा: "मेरा कराहना बंधन और कैद की सख्ती के कारण है।" तो उन्होंने उनके बंधन ढीले कर दिए। जब वह सो गईं, तो वह भाग गया। उन्होंने नबी ﷺ को बताया, तो उन्होंने फरमाया: "अल्लाह तुम्हारे हाथ काट दे।" जब सुबह हुई, तो वह किसी विपत्ति की प्रतीक्षा कर रही थीं। नबी ﷺ ने फरमाया: "मैंने अल्लाह तआला से प्रार्थना की है कि वह मेरे परिवार के किसी ऐसे सदस्य के खिलाफ मेरी दुआ को रहमत बना दे जो इसका हकदार नहीं है; क्योंकि मैं एक इंसान हूँ, मुझे वैसे ही गुस्सा आता है जैसे इंसानों को आता है," और आयत नाजिल हुई। इसे अल-कुशैरी अबू नस्र (अल्लाह उन पर रहम करे) ने उल्लेख किया है(6)। "सहीह मुस्लिम" में अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने रसूलुल्लाह ﷺ को कहते सुना: "ऐ अल्लाह, मुहम्मद केवल एक इंसान है जिसे वैसे ही गुस्सा आता है जैसे इंसानों को गुस्सा आता है। मैंने तुझसे एक ऐसा वादा लिया है जिसे तू कभी नहीं तोड़ेगा: जिस किसी मोमिन को मैंने तकलीफ दी हो, या गाली दी हो, या कोड़े मारे हों, तो उसे बना दे..."

(1) अल-नुकत वल-उयून 3/233, और मजमा अल-बयान 15/21। (2) इसे इब्न अबी शयबा 14/110-111, और अल-तबरी 14/514 ने निकाला है। (3) इसे अल-तबरी 14/514 ने निकाला है। (4) अल-अस्मा वस-सिफ़ात (773) में, और यह पहले विस्तार से आ चुका है 1/417-419। (5) सहीह मुस्लिम (2611), और पहले 12/207। (6) इसे अल-ज़ज्जाज ने मआनी अल-कुरान 3/229 में, और अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 20/162 में उल्लेख किया है। एक रिवायत में वह आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) थीं जैसा कि अल-मुसनद (24259) और मुसनद इशाक बिन राहवैह (1125) में है, और सुनन अल-बयहाकी 9/89 में। एक अन्य रिवायत में वह हफसा थीं जैसा कि अल-मुसनद (12431) और अल-अहादीथ अल-मुख्तारा (1620) में है।

سورہ الاسراء: آیت ۱۱ ۳۶

الکمال(۱)۔ سلمان نے کہا: اللہ تعالیٰ نے آدم علیہ السلام کا سب سے پہلے سر پیدا کیا، تو وہ دیکھتے رہے جبکہ ان کا جسم بنایا جا رہا تھا، پھر جب عصر کا وقت ہوا تو ان کے پاؤں باقی رہ گئے تھے جن میں ابھی روح نہیں پھونکی گئی تھی، تو انہوں نے کہا: اے رب، رات سے پہلے جلدی کر؛ پس یہی اللہ کا قول ہے: ﴿وَكَانَ الْإِنسَانُ عَجُولًا﴾ (اور انسان بڑا جلد باز ہے)(۲)۔ ابن عباس نے کہا: جب پھونک ان کی ناف تک پہنچی تو انہوں نے اپنے جسم کی طرف دیکھا اور اٹھنے کی کوشش کی لیکن نہ اٹھ سکے؛ پس یہی اللہ کا قول ہے: ﴿وَكَانَ الْإِنسَانُ عَجُولًا﴾(۳)۔ ابن مسعود نے کہا: جب روح ان کی آنکھوں میں داخل ہوئی تو انہوں نے جنت کے پھلوں کو دیکھا، پھر جب ان کے پیٹ میں پہنچی تو انہیں کھانے کی خواہش ہوئی اور وہ روح کے پاؤں تک پہنچنے سے پہلے ہی تیزی سے جنت کے پھلوں کی طرف لپکے؛ پس یہ اس وقت کا ذکر ہے جب اللہ فرماتا ہے: ﴿خُلِقَ الْإِنسَانُ مِنْ عَجَلٍ﴾ (انسان جلد بازی کا بنا ہوا ہے) [الانبیاء: ۳۷] اسے بیہقی نے ذکر کیا ہے(۴)۔ اور "صحیح مسلم" میں انس بن مالک سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «جب اللہ تعالیٰ نے جنت میں آدم کی صورت بنائی تو انہیں جتنا اللہ نے چاہا چھوڑ دیا، ابلیس ان کے گرد چکر لگانے لگا اور دیکھنے لگا کہ یہ کیا چیز ہے، جب اس نے انہیں اندر سے خالی (کھوکھلا) دیکھا تو جان گیا کہ یہ ایسی مخلوق پیدا کی گئی ہے جو اپنے آپ پر قابو نہیں رکھ سکے گی» اور یہ پہلے گزر چکا ہے(۵)۔ اور کہا گیا ہے: نبی ﷺ نے ایک قیدی حضرت سودہ کے سپرد کیا، وہ رات بھر کراہتا رہا، انہوں نے اس سے پوچھا تو اس نے کہا: میں بندش اور قید کی سختی کی وجہ سے کراہ رہا ہوں۔ تو انہوں نے اس کے بندھن ڈھیلے کر دیے، جب وہ سو گئیں تو وہ بھاگ گیا، انہوں نے نبی ﷺ کو خبر دی تو آپ ﷺ نے فرمایا: «اللہ تمہارے ہاتھ کاٹ دے» جب صبح ہوئی تو وہ کسی مصیبت کی توقع

کر رہی تھیں، تو آپ ﷺ نے فرمایا: «میں نے اللہ تعالیٰ سے سوال کیا ہے کہ میری بددعا میرے گھر والوں میں سے جو اس کا حقدار نہ ہو، اس کے حق میں رحمت بنا دے؛ کیونکہ میں بھی ایک انسان ہوں، مجھے غصہ آتا ہے جیسے انسانوں کو غصہ آتا ہے» اور یہ آیت نازل ہوئی۔ اسے قشیری ابو نصر رحمہ اللہ نے ذکر کیا ہے(۶)۔ اور "صحیح مسلم" میں ابوہریرہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: «اے اللہ، محمد ایک انسان ہی ہے، اسے غصہ آتا ہے جیسے انسانوں کو غصہ آتا ہے، اور میں نے تجھ سے ایک ایسا عہد لیا ہے جسے تو کبھی نہیں توڑے گا: جس کسی مومن کو میں نے اذیت دی ہو، یا برا بھلا کہا ہو، یا کوڑے مارے ہوں، تو اسے بنا دے...»

(۱) النکت والعیون ۳/ ۲۳۳، اور مجمع البیان ۱۵/ ۲۱۔ (۲) اسے ابن ابی شیبہ ۱۴/ ۱۱۰ - ۱۱۱، اور طبری ۱۴/ ۵۱۴ نے روایت کیا ہے۔ (۳) اسے طبری ۱۴/ ۵۱۴ نے روایت کیا ہے۔ (۴) الاسماء والصفات (۷۷۳) میں، اور یہ پہلے تفصیل سے گزر چکا ہے ۱/ ۴۱۷ - ۴۱۹۔ (۵) صحیح مسلم (۲۶۱۱)، اور پہلے گزر چکا ہے ۱۲/ ۲۰۷۔ (۶) اسے زجاج نے معانی القرآن ۳/ ۲۲۹ میں، اور رازی نے اپنی تفسیر ۲۰/ ۱۶۲ میں ذکر کیا ہے، اور ایک روایت میں ہے کہ وہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا تھیں جیسا کہ مسند احمد (۲۴۲۵۹) اور مسند اسحاق بن راہویہ (۱۱۲۵) اور سنن بیہقی ۹/ ۸۹ میں ہے۔ اور ایک دوسری روایت میں ہے کہ وہ حضرت حفصہ تھیں جیسا کہ مسند (۱۲۴۳۱) اور الاحادیث المختارہ (۱۶۲۰) میں ہے۔

Surah Al-Isra: Verses 11 - 12 37

...[let] it be an expiation and a means of proximity through which he draws closer to You on the Day of Resurrection"(1). There are also reports in this regard from Aisha and Jabir(2). And it was said: The meaning of {And man was ever hasty} means: he prefers the immediate even if it is little, over the deferred even if it is great(3). Allah Almighty's saying: {And We made the night and the day two signs. Then We obliterated the sign of the night and made the sign of the day visible, that you may seek bounty from your Lord and that you may know the number of years and the account [of time]. And everything We have detailed with [full] detail.} Allah Almighty's saying: {And We made the night and the day two signs} means: two signs of Our oneness, existence, and the perfection of Our knowledge and power. The sign in both of them is: the coming of each one of them from where it is not known, and its departure to where it is not known. The decrease of one by the increase of the other and vice versa is also a sign, and likewise the light of the day and the darkness of the night. This has been mentioned before(4). {Then We obliterated the sign of the night} and He did not say: "Then We obliterated the night." So when He added "sign" to the night and day, it indicated that the two mentioned signs belong to them, not that they are them(5). And "obliterated" means: we erased(6). In the report: Allah Almighty commanded Gabriel, peace be upon him, so he passed his wing over the face of the moon and erased its light. It used to be like the sun in light, and the blackness seen in the moon is the trace of the erasure. Ibn Abbas said: Allah made the sun seventy parts and the moon seventy parts, so He erased sixty-nine parts of the moon's light and added it to the sun's light. So the sun is one hundred and thirty-nine(7) parts, and the moon is one part. It is also reported from him: Allah created two suns from the light of His Throne, so what preceded...

(1) Sahih Muslim (2601), and narrated by Ahmad (7311). (2) Narrated by Ahmad (24179), Muslim (2600) from Aisha, Ahmad (14750), and Muslim (2602) from Jabir. (3) See Tafsir al-Razi 20/162. (4) 2/490 - 494. (5) See Al-Kashshaf 2/440. (6) Al-Waseet 3/98. (7) The word "and nine" is not in the manuscripts; it was confirmed from sources, as the meaning is only correct by including it.

सूरह अल-इसरा: आयत 11 - 12 37

...[यह] प्रायश्चित और निकटता का साधन बने जिसके माध्यम से वह कयामत के दिन तेरे करीब हो जाए"(1)। इस विषय में आयशा और जाबिर से भी रिवायत है(2)। और कहा गया: {और मनुष्य जल्दबाज़ है} का अर्थ है: वह तत्काल को प्राथमिकता देता है भले ही वह कम हो, भविष्य के बदले भले ही वह बहुत अधिक हो(3)। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने रात और दिन को दो निशानियाँ बनाया। फिर हमने रात की निशानी को मिटा दिया और दिन की निशानी को देखने वाली (रोशन) बनाया, ताकि तुम अपने रब का अनुग्रह खोजो और ताकि तुम वर्षों की संख्या और गणना को जान सको। और हमने हर चीज़ को विस्तार से बयान कर दिया है।} अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने रात और दिन को दो निशानियाँ बनाया} अर्थात: हमारी एकता, अस्तित्व, और हमारे ज्ञान और शक्ति की पूर्णता की दो निशानियाँ। उन दोनों में निशानी यह है: उनमें से प्रत्येक का आगमन वहां से होता है जहां से पता नहीं चलता, और उसका प्रस्थान वहां की ओर होता है जहां का पता नहीं चलता। एक की कमी दूसरे की वृद्धि के साथ और इसके विपरीत भी एक निशानी है, और इसी तरह दिन का उजाला और रात का अंधेरा। यह पहले बीत चुका है(4)। {फिर हमने रात की निशानी को मिटा दिया} और उसने यह नहीं कहा: "फिर हमने रात को मिटा दिया।" अतः जब उसने "निशानी" को रात और दिन के साथ जोड़ा, तो इसने संकेत दिया कि उल्लिखित दो निशानियाँ उनकी हैं, न कि वे स्वयं हैं(5)। और "मिटाने" का अर्थ है: हमने धुंधला कर दिया या मिटा दिया(6)। रिवायत में है: कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने जिब्रील (अ.) को आदेश दिया, तो उन्होंने अपना पंख चंद्रमा के मुख पर फेर दिया और उससे प्रकाश को मिटा दिया। वह प्रकाश में सूर्य के समान था, और चंद्रमा में जो कालापन दिखाई देता है वह मिटाने का ही अंश है। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह ने सूर्य को सत्तर भाग और चंद्रमा को सत्तर भाग बनाया, फिर चंद्रमा के प्रकाश के उनहत्तर भाग मिटा दिए और उसे सूर्य के प्रकाश के साथ जोड़ दिया। अतः सूर्य एक सौ उनतालीस(7) भागों पर है और चंद्रमा एक भाग पर। उनसे यह भी रिवायत है: अल्लाह ने अपने अर्श (सिंहासन) के प्रकाश से दो सूर्य बनाए, तो जो पहले...

(1) सहीह मुस्लिम (2601), और अहमद (7311) ने इसे उद्धृत किया है। (2) अहमद (24179), मुस्लिम (2600) आयशा से, अहमद (14750), और मुस्लिम (2602) जाबिर से। (3) तफसीर अल-राज़ी 20/162 देखें। (4) 2/490 - 494. (5) अल-कश्शाफ़ 2/440 देखें। (6) अल-वसीत 3/98। (7) शब्द "नौ" प्रतियों में नहीं है, स्रोतों से इसकी पुष्टि की गई है; क्योंकि अर्थ इसके बिना सही नहीं बैठता।

سورہ الاسراء: آیت ۱۱ - ۱۲ ۳۷

...[یہ] کفارہ اور تقرب کا ذریعہ بنے جس کے ذریعے وہ قیامت کے دن تیرے قریب ہو جائے"(۱)۔ اس باب میں عائشہ اور جابر رضی اللہ عنہما سے بھی روایت ہے(۲)۔ اور کہا گیا: ﴿وَكَانَ الْإِنسَانُ عَجُولًا﴾ کا مطلب ہے: وہ جلد بازی کرنے والا ہے، یعنی وہ فوری فائدے کو ترجیح دیتا ہے چاہے وہ کم ہی کیوں نہ ہو، اس چیز پر جو دیر سے ملنے والی ہے چاہے وہ کتنی ہی بڑی کیوں نہ ہو(۳)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَجَعَلْنَا الَّيْلَ وَالنَّهَارَ ءَايَتَيْنِ فَمَحَوْنَا ءَايَةَ الَّيْلِ وَجَعَلْنَا ءَايَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً لِتَبْتَغُوا فَضْلًا مِّن رَّبِّكُمْ وَلِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ وَكُلَّ شَيْءٍ فَصَّلْنَهُ تَفْصِيلًا﴾۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَجَعَلْنَا الَّيْلَ وَالنَّهَارَ ءَايَتَيْنِ﴾ یعنی: ہماری وحدانیت، وجود، اور ہمارے علم اور قدرت کے کمال پر دو نشانیاں۔ ان دونوں میں نشانی یہ ہے کہ: ان میں سے ہر ایک کا ایسی جگہ سے آنا جہاں کا علم نہیں، اور ایسی جگہ جانا جہاں کا علم نہیں، اور ایک کی کمی دوسرے کی زیادتی کے ساتھ ہونا اور اس کے برعکس ہونا بھی ایک نشانی ہے، اور اسی طرح دن کی روشنی اور رات کی تاریکی۔ یہ بات پہلے گزر چکی ہے(۴)۔ ﴿فَمَحَوْنَا ءَايَةَ الَّيْلِ﴾ اور اللہ نے یہ نہیں فرمایا: "پس ہم نے رات کو مٹا دیا"۔ جب اس نے "آیت" کی اضافت رات اور دن کی طرف کی تو اس سے معلوم ہوا کہ مذکورہ بالا دو نشانیاں ان کے لیے ہیں نہ کہ وہ خود ہیں(۵)۔ اور "محونا" کا مطلب ہے: ہم نے مٹا دیا یا بے نور کر دیا(۶)۔ روایت میں ہے کہ: اللہ تعالیٰ نے جبرائیل علیہ السلام کو حکم دیا تو انہوں نے اپنا پر چاند کے چہرے پر پھیرا جس سے اس کی روشنی مٹ گئی۔ وہ پہلے روشنی میں سورج کی طرح تھا، اور چاند میں جو سیاہی نظر آتی ہے وہ مٹانے کا اثر ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: اللہ نے سورج کے ستر حصے بنائے اور چاند کے ستر حصے، پھر چاند کی روشنی کے انہتر حصے مٹا دیے اور اسے سورج کی روشنی کے ساتھ ملا دیا۔ پس سورج ایک سو انتالیس(۷) حصوں پر ہے

اور چاند ایک حصے پر۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ: اللہ نے اپنے عرش کے نور سے دو سورج پیدا کیے، تو جو پہلے...

(۱) صحیح مسلم (۲۶۰۱)، اور احمد (۷۳۱۱) نے اسے روایت کیا ہے۔ (۲) احمد (۲۴۱۷۹)، مسلم (۲۶۰۰) عائشہ سے، احمد (۱۴۷۵۰)، اور مسلم (۲۶۰۲) جابر سے۔ (۳) تفسیر الرازی ۲۰/ ۱۶۲ ملاحظہ فرمائیں۔ (۴) ۲/ ۴۹۰ - ۴۹۴۔ (۵) الکشاف ۲/ ۴۴۰ ملاحظہ فرمائیں۔ (۶) الوسیط ۳/ ۹۸۔ (۷) لفظ "وتسع" (اور نو) نسخوں میں نہیں ہے، اسے مصادر سے ثابت کیا گیا ہے؛ کیونکہ معنی اس کے بغیر درست نہیں ہوتا۔

Surah Al-Isra: Verse 12 [Page] 38

In His knowledge, it was to be a sun like the world, according to its measure between its risings and its settings. He made the moon lesser than the sun. Then He sent Gabriel, peace be upon him, who passed his wing over its face three times—it being a sun at that time—so its light was erased and its radiance remained. Thus, the blackness you see in the moon is the trace of the erasure. Had He left it as a sun, night would not be distinguished from day. The first [account] was mentioned by Al-Tha'labi (1) and the second by Al-Mahdawi, and it will be mentioned as a marfu' tradition later. Ali, may Allah be pleased with him, and Qatadah said: By erasure, He means the black spot in the moon; so that the light of the moon would be less than the light of the sun, thereby distinguishing night from day (2).

"And We made the sign of the day visible" means: We made its sun illuminating for sight (3). Abu Amr ibn al-Ala said: Meaning, it is seen by (4). Al-Kisa'i said: It is from the Arabic saying: 'the day became visible' when it shines, and reaches a state where things are seen by it. It is also said: It is like their saying 'a wicked man is destructive' if his companions are wicked. And 'a weakened man' if his beasts are weak; likewise, the day is 'visible' if its people are seeing (5).

"That you may seek bounty from your Lord" means moving about for livelihood. He did not mention rest at night, sufficing with what was mentioned about the day. He said in another place: "He it is who made for you the night that you may rest therein and the day giving light" [Yunus: 67].

"And that you may know the number of years and the account" means: Had He not done that, night would not have been known from day, nor would account and number have been known (6).

"And everything We have explained in detail" means: of the rulings of religious obligation; and it is like His saying: "Making things clear for every..."

---

(1) Mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 3/107, and also mentioned by Al-Suyuti in Al-Durr Al-Manthur 4/167, but he attributed it to Ikrimah. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 3/232, and Al-Tabari included it in 14/515 from the saying of Ali, may Allah be pleased with him. (3) Al-Nukat wa al-Uyun 3/232. (4) This is the saying of Ibn Qutaybah in Al-Gharib p. 252, and Tawil Mushkil al-Quran p. 228. (5) This is the saying of Abu Ubaydah as mentioned by Al-Razi in his Tafsir 20/165-166. (6) Al-Wasit 3/99, and Zad al-Masir 5/14.

सूरह अल-इसरा: आयत 12 [पृष्ठ] 38

उसके ज्ञान में यह दुनिया जैसा एक सूर्य होना था, इसके उदय और अस्त होने के स्थानों के बीच के इसके माप के अनुसार। उसने चंद्रमा को सूर्य से छोटा बनाया। फिर उसने जिब्रईल (अलैहिस्सलाम) को भेजा, जिन्होंने अपने पंख को इसके चेहरे पर तीन बार फेरा - उस समय वह एक सूर्य था - इसलिए उसका प्रकाश मिट गया और उसकी चमक रह गई। अतः, चंद्रमा में जो कालापन आप देखते हैं वह मिटाने का चिन्ह है। यदि वह इसे सूर्य ही रहने देता, तो रात और दिन में अंतर नहीं किया जा सकता था। पहले [वृत्तांत] का उल्लेख अल-थलाबी (1) द्वारा किया गया था और दूसरे का अल-महदावी द्वारा, और इसे बाद में मरफू रिवायत के रूप में वर्णित किया जाएगा। अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) और क़तादा ने कहा: मिटाने से उनका अर्थ चंद्रमा में काला धब्बा है; ताकि चंद्रमा का प्रकाश सूर्य के प्रकाश से कम हो, जिससे रात और दिन में अंतर किया जा सके(2)।

"और हमने दिन की निशानी को दिखाने वाला बनाया" का अर्थ है: हमने इसके सूर्य को आँखों के लिए प्रकाशमान बनाया (3)। अबू अम्र इब्न अल-अला ने कहा: अर्थात, इसके द्वारा देखा जाता है (4)। अल-किसाई ने कहा: यह अरबों के इस कथन से है: 'दिन दिखने वाला हो गया' जब वह चमकता है, और ऐसी स्थिति में पहुँच जाता है जहाँ उसके द्वारा चीजें देखी जाती हैं। यह भी कहा गया है: यह उनके इस कथन जैसा है 'एक दुष्ट व्यक्ति विनाशकारी है' यदि उसके साथी दुष्ट हों। और 'एक कमजोर व्यक्ति' यदि उसके पशु कमजोर हों; इसी तरह, दिन 'दिखने वाला' है यदि उसके लोग देखने वाले हों (5)।

"ताकि तुम अपने रब का अनुग्रह तलाश सको" का अर्थ है जीविका के लिए प्रयास करना। उसने रात में विश्राम का उल्लेख नहीं किया, दिन के बारे में जो उल्लेख किया गया था उसी से संतोष किया। उसने दूसरी जगह कहा है: "वही है जिसने तुम्हारे लिए रात बनाई ताकि तुम उसमें विश्राम करो और दिन को प्रकाश देने वाला बनाया" [यूनुस: 67]।

"और ताकि तुम वर्षों की संख्या और गणना जान सको" का अर्थ है: यदि वह ऐसा नहीं करता, तो रात और दिन की पहचान नहीं होती, और न ही गणना और संख्या ज्ञात होती (6)।

"और हर चीज़ को हमने सविस्तार स्पष्ट कर दिया है" का अर्थ है: धार्मिक दायित्व के नियमों में से; और यह उसके इस कथन जैसा है: "हर चीज़ के लिए स्पष्टीकरण देते हुए..."

(1) अल-बघवी ने अपनी तफ़सीर 3/107 में इसका उल्लेख किया है, और अल-सुयुति ने भी अल-दुर्र अल-मंसूर 4/167 में इसका उल्लेख किया है, लेकिन उन्होंने इसे इक्रमा से जोड़ा है। (2) अल-नुकात वल-उयून 3/232, और अल-तब़री ने इसे 14/515 में अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) के कथन से शामिल किया है। (3) अल-नुकात वल-उयून 3/232। (4) यह अल-गरीब पृष्ठ 252 में इब्न क़ुतैबा का कथन है, और तावील मुश्किल अल-क़ुरान पृष्ठ 228। (5) यह अबू उबैदा का कथन है जैसा कि अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 20/165-166 में उल्लेख किया है। (6) अल-वसीत 3/99, और ज़ाद अल-मसीर 5/14।

سورة الاسراء: آیت 12 [صفحہ] 38

اس کے علم میں یہ تھا کہ وہ دنیا کی طرح ایک سورج ہو، اس کے مشرقوں اور مغربوں کے درمیان اس کی مقدار کے مطابق۔ اور اس نے چاند کو سورج سے کم تر بنایا۔ پھر اللہ نے جبرائیل علیہ السلام کو بھیجا، تو انہوں نے اپنا پر اس کے چہرے پر تین بار پھیرا - جبکہ وہ اس وقت ایک سورج تھا - تو اس کی روشنی مٹ گئی اور اس کی چمک باقی رہ گئی۔ چنانچہ چاند میں جو سیاہی تم دیکھتے ہو وہ مٹانے کا اثر ہے۔ اگر اللہ اسے سورج ہی رہنے دیتا تو رات دن سے پہچانی نہ جاتی۔ اس کے بارے میں پہلا [قول] ثعلبی (1) نے اور دوسرا مہدوی نے ذکر کیا ہے، اور یہ عنقریب مرفوعاً آئے گا۔ حضرت علی رضی اللہ عنہ اور قتادہ نے فرمایا: مٹانے سے مراد چاند میں موجود وہ کالا دھبہ ہے؛ تاکہ چاند کی روشنی سورج کی روشنی سے کم ہو، جس کے ذریعے رات دن سے ممتاز ہو جائے (2)۔

﴿وَجَعَلْنَا ءَايَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً﴾ یعنی: ہم نے اس کے سورج کو آنکھوں کے لیے روشن بنا دیا (3)۔ ابو عمرو ابن العلاء نے کہا: یعنی: اس کے ذریعے دیکھا جاتا ہے (4)۔ کسائی نے کہا: یہ اہل عرب کے اس قول سے ہے: 'دن دیکھنے والا ہو گیا' جب وہ روشن ہو جائے، اور ایسی حالت ہو جائے جس میں دیکھا جا سکے۔ اور کہا گیا: یہ ان کے قول 'خبیث مخبت' کی طرح ہے جب اس کے ساتھی برے ہوں۔ اور ایک آدمی 'مضعف' ہے جب اس کے جانور کمزور ہوں؛ اسی طرح دن 'مبصر' (دیکھنے والا) ہے جب اس کے رہنے والے آنکھوں والے (دیکھنے والے) ہوں (5)۔

﴿لِتَبْتَغُوا فَضْلًا مِّن رَّبِّكُمْ﴾ اس سے مراد معیشت کے لیے تگ و دو کرنا ہے۔ اور اللہ نے رات میں سکون کا ذکر نہیں کیا، دن کے ذکر پر اکتفا کرتے ہوئے ۔ اور ایک دوسری جگہ فرمایا: ﴿هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا﴾ [یونس: 67]۔

﴿وَلِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ﴾ یعنی: اگر اللہ ایسا نہ کرتا تو نہ رات دن سے پہچانی جاتی، اور نہ حساب و شمار کا علم ہوتا (6)۔

﴿وَكُلَّ شَيْءٍ فَصَّلْنَاهُ تَفْصِيلًا﴾ یعنی: احکامِ تکلیف میں سے؛ اور یہ اللہ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿يَبَيِّنَا لِكُلِّ

---

(1) بغوی نے اپنی تفسیر 3/107 میں اسے ذکر کیا ہے، اور سیوطی نے بھی الدر المنثور 4/167 میں اسے ذکر کیا ہے لیکن اس کی نسبت عکرمہ کی طرف کی ہے۔ (2) النکت والعیون 3/232، اور طبری نے اسے حضرت علی رضی اللہ عنہ کے قول سے 14/515 میں روایت کیا ہے۔ (3) النکت والعیون 3/232۔ (4) یہ ابن قتیبہ کا قول ہے الغریب ص 252 میں، اور تاویل مشکل القرآن ص 228 میں۔ (5) یہ ابو عبیدہ کا قول ہے جیسا کہ رازی نے اپنی تفسیر 20/165-166 میں ذکر کیا ہے۔ (6) الوسیط 3/99، اور زاد المسیر 5/14۔

...thing] [An-Nahl: 89], [We have not neglected in the Book a thing] [Al-An'am: 38]. And from Ibn Abbas that the Prophet ﷺ said: "When Allah completed His creation and nothing remained of His creation except Adam, He created a sun from the light of His Throne and a moon. They were both suns. As for what was in the prior knowledge of Allah that He would leave as a sun, He created it like the world, between its easts and its wests. As for what was in the knowledge of Allah that He would create as a moon, He created it smaller than the sun in greatness, but their smallness is only seen due to the great height of the sky and its distance from the earth. If Allah had left the sun and the moon as He created them, night would not be known from day, nor would the hired worker know until when to work, nor the fasting person until when to fast, nor the woman how to count her waiting period, nor would the times of prayers and Hajj be known, nor when debts become due, nor when they sow and plant, nor when they settle for rest for their bodies. It was as if Allah looked at His servants – and He is more merciful to them than they are to themselves – so He sent Gabriel who passed his wing over the face of the moon three times – and it was then a sun – so he wiped out its light, and there remained in it radiance. That is His saying: {And We have made the night and the day two signs} the verse (1).

The Almighty's saying: {And [for] every person We have fastened his bird [i.e., fate/ deeds] to his neck, and We will produce for him on the Day of Resurrection a record which he will find spread open. [It will be said], "Read your record. Sufficient is yourself against you this day as accountant."} [13-14]

The Almighty's saying: {And [for] every person We have fastened his bird to his neck}. Al-Zajjaj said (2): Mentioning the neck is an expression of necessity, like a necklace's necessity to the neck.

Ibn Abbas said: "his bird": his deeds and what was predestined for him of good and evil, and it stays with him wherever he is (3). Muqatil and Al-Kalbi said: His good and evil are with him, not parting from him until he is held accountable for them (4).

---

(1) Reported by Al-Tabari in his History 1/65-66, and in its chain of narration is Abu Nu'aym 'Umar ibn Subh, who is abandoned (matruk), and has been accused of fabrication. Al-Mizan 3/206-207. (2) In Ma'ani al-Qur'an 3/230. (3) Reported by Al-Tabari 14/519. (4) Tafsir al-Baghawi 3/108.

सूरह अल-इसरा: आयत 12 - 14 | पृष्ठ 39

...वस्तु] [अन-नहल: 89], [हमने किताब में किसी चीज़ की कमी नहीं की] [अल-अनअम: 38]। और इब्न अब्बास से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "जब अल्लाह ने अपनी रचना पूरी कर ली और आदम के अलावा उनकी रचना में कुछ नहीं बचा, तो उन्होंने अपने अर्श (सिंहासन) के नूर से एक सूरज और एक चाँद बनाया। वे दोनों ही सूरज थे। अल्लाह के पूर्व ज्ञान में जिसे सूरज के रूप में रहने देना था, उसे दुनिया के बराबर पूर्व और पश्चिम के बीच बनाया। और अल्लाह के ज्ञान में जिसे चाँद बनाना था, उसे आकार में सूरज से छोटा बनाया, लेकिन वे अपनी ऊँचाई और धरती से दूरी के कारण छोटे दिखाई देते हैं। यदि अल्लाह ने सूरज और चाँद को वैसे ही रहने दिया होता जैसे उन्होंने उन्हें बनाया था, तो रात और दिन की पहचान नहीं हो पाती, न ही किसी मजदूर को पता चलता कि कब तक काम करना है, न ही रोज़ा रखने वाले को पता चलता कि कब तक रोज़ा रखना है, न ही महिला अपनी इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) गिन पाती, न ही नमाज़ और हज के समय का पता चलता, न ही कर्ज चुकाने के समय का, न ही उनके बीज बोने और खेती करने के समय का, और न ही उनके आराम करने के समय का। मानो अल्लाह ने अपने बंदों पर नज़र डाली - और वह उन पर स्वयं से भी अधिक दयालु है - इसलिए उसने जिब्रील को भेजा जिन्होंने अपनी विंग (पंख) चाँद के चेहरे पर तीन बार फेरा - और वह उस दिन सूरज था - तो उन्होंने उसकी रोशनी को मिटा दिया, और उसमें केवल चमक रह गई। यही उनका कथन है: {और हमने रात और दिन को दो निशानियाँ बनाया है} आयत (1)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने हर इंसान का कर्म-लेख उसके गले में डाल दिया है, और हम क़ियामत के दिन उसके लिए एक किताब निकालेंगे जिसे वह खुला हुआ पाएगा। [उससे कहा जाएगा], "अपनी किताब पढ़ ले। आज तू ख़ुद ही अपना हिसाब लेने के लिए काफ़ी है।"} [13-14]

अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने हर इंसान का कर्म-लेख उसके गले में डाल दिया है}। अल-ज़ज्जाज ने कहा (2): गर्दन का उल्लेख अनिवार्यता की अभिव्यक्ति है, जैसे गले में हार की अनिवार्यता।

इब्न अब्बास ने कहा: "उसका पक्षी" (कर्म-लेख): उसके कर्म और उसके लिए निर्धारित अच्छाई और बुराई, और वह जहाँ भी हो उसके साथ रहता है (3)। मुक़ातिल और अल-कल्बी ने कहा: उसकी

अच्छाई और बुराई उसके साथ है, उससे तब तक अलग नहीं होती जब तक कि उसका हिसाब न हो जाए (4)।

---

(1) अल-तबरी ने अपने इतिहास (तारीख) 1/65-66 में इसे उद्धृत किया है, और इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में अबू नुअयम उमर बिन सुभ है, जिसे त्याग दिया गया (मतरूक) है, और उस पर गढ़ने (झूठ बोलने) का आरोप लगाया गया है। अल-मीज़ान 3/206-207। (2) मानी अल-कुरान 3/230 में। (3) अल-तबरी 14/519 द्वारा उद्धृत। (4) तफ़्सीर अल-बगवी 3/108।

...چیز] [النحل: ۸۹]، ﴿مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَبِ مِن شَيْءٍ﴾ [الأنعام: ۳۸]۔ اور ابن عباسؓ سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جب اللہ نے اپنی مخلوق کی تخلیق مکمل کر لی اور آدمؑ کے سوا کوئی مخلوق باقی نہ رہی، تو اللہ نے اپنے عرش کے نور سے ایک سورج اور ایک چاند پیدا کیا۔ وہ دونوں ہی سورج تھے۔ اللہ کے علمِ سابق میں جسے سورج کی صورت میں باقی رکھنا تھا، اسے دنیا کی مانند مشرق سے مغرب تک کی وسعت میں پیدا کیا۔ اور جس کے بارے میں اللہ کے علم میں تھا کہ اسے چاند بنائے گا، اسے بڑائی میں سورج سے چھوٹا بنایا، لیکن آسمان کی بلندی اور زمین سے دوری کی وجہ سے وہ چھوٹے دکھائی دیتے ہیں۔ اگر اللہ سورج اور چاند کو اسی حالت پر چھوڑ دیتا جس پر انہیں پیدا کیا تھا، تو رات اور دن کی پہچان نہ ہوتی، نہ مزدور کو پتہ چلتا کہ کب تک کام کرنا ہے، نہ روزہ دار کو پتہ چلتا کہ کب تک روزہ رکھنا ہے، نہ عورت اپنی عدت کے دن شمار کر پاتی، نہ نمازوں اور حج کے اوقات معلوم ہوتے، نہ قرضوں کی ادائیگی کی مدت کا پتہ چلتا، نہ بیج بونے اور کھیتی باڑی کے وقت کا علم ہوتا، اور نہ ہی ان کے جسموں کے آرام کرنے کا وقت معلوم ہوتا۔ گویا اللہ نے اپنے بندوں پر نظر ڈالی – اور وہ ان پر ان کی جانوں سے بھی زیادہ مہربان ہے – تو اس نے جبرائیلؑ کو بھیجا جنہوں نے اپنا بازو تین بار چاند کے چہرے پر پھیرا – جبکہ وہ اس دن سورج تھا – تو اس کی روشنی مٹا دی اور اس میں صرف نور باقی رہ گیا۔ یہی اس کا قول ہے: ﴿وَجَعَلْنَا الَّيْلَ وَالنَّهَارَ ءَايَتَيْنِ﴾ الآیہ (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَكُلَّ إِنسَانٍ أَلْزَمْنَهُ طَئِرَهُ فِي عُنُقِهِ، وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَبًا يَلْقَهُ مَنشُورًا ﴿١٣﴾ اقْرَأْ كِتَبَكَ كَفَى بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا ﴿١٤﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَكُلَّ إِنسَانٍ أَلْزَمْنَهُ طَئِرَهُ فِي عُنُقِهِ﴾۔ زجاج (۲) نے کہا: گردن کا ذکر لزوم سے کنایہ ہے جیسے گردن میں ہار کا لزوم۔

ابن عباسؓ نے کہا: "طائرہ" سے مراد اس کا عمل اور اس کے مقدر میں لکھی ہوئی خیر و شر ہے، وہ جہاں کہیں بھی ہو اس کے ساتھ رہتی ہے (۳)۔ مقاتل اور کلبی نے کہا: اس کی خیر اور شر اس کے ساتھ ہے، اس سے جدا نہیں ہوتی یہاں تک کہ اس کا حساب لے لیا جائے (۴)۔

---

(۱) اسے طبری نے اپنی تاریخ ۱/ ۶۵ - ۶۶ میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں ابو نعیم عمر بن صبح ہے، جو متروک ہے اور اس پر وضع (حدیث گھڑنے) کی تہمت لگائی گئی ہے۔ المیزان ۳/ ۲۰۶ - ۲۰۷۔ (۲) معانی القرآن ۳/ ۲۳۰ میں۔ (۳) اسے طبری نے روایت کیا ہے ۱۴/ ۵۱۹۔ (۴) تفسیر بغوی ۳/ ۱۰۸۔

40 Surah Al-Isra: Verses 13 - 14

Mujahid: His work and his sustenance (1). And from him: No newborn is born except that around his neck is a paper on which is written: wretched or happy (2). Al-Hasan said: "We have fastened his bird to him" means: his misery and his happiness, and what has been written for him of good and evil and what has 'flown' to him from the pre-ordainment (3), i.e., it became his at the time of distribution in eternity. It was said: He intended by it the religious obligation, i.e., We ordained him to adhere to the Sharia, and he is such that if he wanted to do what he was commanded and refrain from what he was forbidden, it was possible for him to do so.

"And We will bring forth for him on the Day of Resurrection a book which he will find spread open" means: the book of his bird which is around his neck (4). Al-Hasan, Abu Raja, and Mujahid read: "Tairah" without an alif (5); and from it is what was narrated in the report: "O Allah, there is no good except Your good, and no bird (omen) except Your bird (omen), and no lord except You" (6).

Ibn Abbas, Al-Hasan, Mujahid, Ibn Muhaysin, Abu Ja'far, and Yaqub read: "wayakhruju" with a fatha on the ya and a damma on the ra (7), in the sense of: the bird comes out for him as a book; thus "kitaban" is in the accusative case as a circumstantial adverb. It is possible that the meaning is: the bird comes out and becomes a book. Yahya ibn Waththab read: "wayukhriju" with a damma on the ya and a kasra on the ra, and it was narrated from Mujahid (8), meaning: Allah brings forth. Shaybah and Muhammad ibn al-Sumayfa' read, and it was also narrated from Abu Ja'far: "wayukhraju" with a damma on the ya and a fatha on the ra.

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) Narrated by al-Tabari 14/520, and al-Bayhaqi in al-Shu'ab (2161), and "his sustenance" was not mentioned, and it is likewise in the Tafsir of Mujahid 1/359. (2) Narrated by al-Tabari 14/520, and it is in the Tafsir of Mujahid 1/359. (3) Zad al-Masir 15/5. (4) Al-Nukat wal-Uyun 3/233. (5) Al-Shawadh p. 75, al-Muharrar al-Wajiz 3/442, and Zad al-Masir 16/5. (6) Narrated by Ahmad (7045) from the hadith of Abdullah ibn Amr ibn al-Aas, may Allah be pleased with them both. (7) Ma'ani al-Quran by al-Farra 2/118, Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4/131, Tafsir al-Tabari 14/522, al-Muharrar al-Wajiz 3/443, Zad al-Masir 16/5, al-Nashr 2/306, and they did not mention this reading from Abu Ja'far. (8) This reading is in Ma'ani al-Quran by al-Farra 2/118, and in al-Nashr 2/306 from Abu Ja'far, and it is from the ten readings. And it is in Zad al-Masir 16/5 from Qatadah and Abu al-Mutawakkil.

40 सूरह अल-इसरा: आयत 13 - 14

मुजाहिद: उसका कर्म और उसका रिज़्क (1)। और उनसे रिवायत है: कोई भी नवजात पैदा नहीं होता मगर उसके गले में एक काग़ज़ होता है जिस पर लिखा होता है: अभागा या सौभाग्यशाली (2)। अल-हसन ने कहा: "हमने उसका पक्षी (नसीब) उसके गले में डाल दिया" यानी: उसकी बदकिस्मती और उसकी खुशकिस्मती, और उसके लिए जो कुछ अच्छा और बुरा लिखा गया है और तक़दीर से जो कुछ उसके हिस्से में आया है (3), यानी, अनादि काल में बंटवारे के समय यह उसका हो गया। कहा गया: इससे मुराद धार्मिक दायित्व है, यानी: हमने उसे शरीयत के पालन का पाबंद बनाया, और वह ऐसा है कि अगर वह उस पर अमल करना चाहता जिसका उसे हुक्म दिया गया और उससे रुकना चाहता जिससे उसे रोका गया, तो उसके लिए ऐसा करना मुमकिन था।

"और हम उसके लिए क़यामत के दिन एक किताब निकालेंगे जिसे वह खुला हुआ पाएगा" यानी: उसके पक्षी की किताब जो उसके गले में है (4)। अल-हसन, अबू रजा और मुजाहिद ने इसे अलिफ़ के बिना "तैरहु" पढ़ा है (5); और इसी से वह रिवायत है जो खबर में आई है: "ऐ अल्लाह, तेरे कल्याण के सिवा कोई कल्याण नहीं, और तेरे शगुन (परिंदे) के सिवा कोई शगुन नहीं, और तेरे सिवा कोई रब नहीं" (6)।

इब्न अब्बास, अल-हसन, मुजाहिद, इब्न मुहयसिन, अबू जाफ़र और याकूब ने इसे "वयखरुजु" पढ़ा है, या पर ज़बर और रा पर पेश के साथ (7), इस अर्थ में कि: उसके लिए वह पक्षी एक किताब बनकर निकलता है; तो "किताबन" हाल होने के कारण मंसूब है। यह भी संभव है कि अर्थ हो: पक्षी निकलता है और किताब बन जाता है। यह्या बिन वत्ताह ने "व्युख्रिजु" पढ़ा है, या पर पेश और रा के नीचे ज़ेर के साथ, और यह मुजाहिद (8) से रिवायत है, यानी: अल्लाह निकालता है। शयबा और मुहम्मद बिन अल-सुमैफा ने पढ़ा है, और यह अबू जाफ़र से भी रिवायत है: "व्युख्रजु" या पर पेश और रा पर ज़बर के साथ।

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) इसे अल-तबरी 14/520 ने और अल-बैहकी ने अल-शुअब (2161) में निकाला है, और "उसका रिज़्क" का ज़िक्र नहीं किया है, और यह मुजाहिद की तफ़सीर 1/359 में भी इसी तरह है। (2) इसे अल-तबरी 14/520 ने निकाला है, और यह मुजाहिद की तफ़सीर 1/359 में है। (3) ज़ाद अल-मसीर 15/5। (4) अल-नुक़्त वल-उयून 3/233। (5) अल-शवाज़ पृ. 75, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/442,

और ज़ाद अल-मसीर 16/5। (6) इसे अहमद (7045) ने अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस (रज़ि.) की हदीस से निकाला है। (7) मआनी अल-क़ुरआन लिल-फ़र्रा 2/118, मआनी अल-क़ुरआन लिल-नह़्हास 4/131, तफ़सीर अल-तबरी 14/522, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/443, ज़ाद अल-मसीर 16/5, अल-नश्र 2/306, और उन्होंने अबू जाफ़र से इस क़िरात का ज़िक्र नहीं किया है। (8) यह क़िरात अल-फ़र्रा की मआनी अल-क़ुरआन 2/118 में और अबू जाफ़र से अल-नश्र 2/306 में है, और यह दस क़िरातों में से है। और यह ज़ाद अल-मसीर 16/5 में क़तादा और अबू अल-मुतवक्किल से है।

40 سورة الاسراء: آیات 13 - 14

مجاہد: اس کا عمل اور اس کا رزق (1)۔ اور ان سے مروی ہے: کوئی بچہ پیدا نہیں ہوتا مگر اس کی گردن میں ایک کاغذ ہوتا ہے جس میں لکھا ہوتا ہے: بدبخت یا خوش بخت (2)۔ حسن بصری نے کہا: "ہم نے اس کا پرندہ اس پر لازم کر دیا" یعنی: اس کی شقاوت اور سعادت، اور جو کچھ اس کے لیے خیر و شر لکھا گیا اور جو تقدیر سے اس کے لیے اڑ کر آیا (3)، یعنی ازل میں تقسیم کے وقت وہ اس کا ہو گیا۔ اور کہا گیا: اس سے مراد تکلیف ہے، یعنی: ہم نے اسے شرع کی پابندی کا حکم دیا، اور وہ اس حال میں ہے کہ اگر وہ ان کاموں کو کرنا چاہے جن کا اسے حکم دیا گیا اور ان سے باز رہنا چاہے جن سے اسے روکا گیا، تو وہ ایسا کرنے پر قادر تھا۔

"اور ہم اس کے لیے قیامت کے دن ایک کتاب نکالیں گے جسے وہ کھلا ہوا پائے گا" یعنی: اس کے پرندے کی کتاب جو اس کی گردن میں ہے (4)۔ حسن، ابو رجاء اور مجاہد نے اسے الف کے بغیر "طیرہ" پڑھا ہے (5)؛ اور اسی سے وہ ہے جو حدیث میں مروی ہے: "اے اللہ! تیری بھلائی کے سوا کوئی بھلائی نہیں، اور تیرے شگون کے سوا کوئی شگون نہیں، اور تیرے سوا کوئی رب نہیں" (6)۔

ابن عباس، حسن، مجاہد، ابن محیصن، ابو جعفر اور یعقوب نے ﴿وَيَخْرُجُ﴾ یا پر زبر اور را پر پیش کے ساتھ پڑھا ہے (7)، اس معنی پر کہ: اس کے لیے وہ پرندہ ایک کتاب بن کر نکلتا ہے؛ پس "کتاباً" حال ہونے کی وجہ سے منصوب ہے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ معنی یہ ہو: وہ پرندہ نکلتا ہے اور کتاب بن جاتا ہے۔ یحییٰ بن وثاب نے "ویُخْرِج" یا پر پیش اور را کے نیچے زیر کے ساتھ پڑھا ہے، اور یہ مجاہد (8) سے مروی ہے، یعنی: اللہ نکالتا ہے۔ شیبہ اور محمد بن السمیفع نے پڑھا، اور ابو جعفر سے بھی مروی ہے: "ویُخْرَجُ" یا پر پیش اور را پر زبر کے ساتھ۔

(1) اسے الطبری 14/520 نے اور البیہقی نے الشعب (2161) میں روایت کیا ہے، اور "اس کا رزق" کا ذکر نہیں کیا، اور یہ تفسیر مجاہد 1/359 میں بھی اسی طرح ہے۔ (2) اسے الطبری 14/520 نے روایت کیا ہے، اور یہ تفسیر مجاہد 1/359 میں ہے۔ (3) زاد المسیر 15/5۔ (4) النکت والعیون 233/3۔ (5) الشواذ ص 75، المحرر الوجیز 442/3، اور زاد المسیر 16/5۔ (6) اسے احمد (7045) نے عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (7) معانی القرآن للفراء 118/2، معانی القرآن للنحاس 131/4، تفسیر الطبری 522/14، المحرر الوجیز 443/3، زاد المسیر 16/5، النشر 306/2، اور انہوں نے ابو جعفر سے اس قرأت کا ذکر نہیں کیا ہے۔ (8) یہ قرأت معانی القرآن للفراء 118/2 میں ہے، اور النشر 306/2 میں ابو جعفر سے، اور یہ دس قرأتوں میں سے ہے۔ اور یہ زاد المسیر 16/5 میں قتادہ اور ابو المتوکل سے مروی ہے۔

...on the passive verb(1), and its meaning is: a bird [record] will be brought out for him as a book. The others [reciters] read: "And We bring out" (wa-nukhriju) with a damma on the nun and a kasra on the ra, meaning: and We bring out. Abu Amr supported this recitation with His saying: "We have fastened it to him."

Abu Ja'far, Al-Hasan, and Ibn Amir read "yulaqqahu" (will meet it) with a damma on the ya, fatha on the lam, and shadda on the qaf(2), meaning: he is given it(3). The rest read it with a light fatha on the ya, meaning: he sees it spread open. He said: "spread open": as an early glad tidings for good deeds and a rebuke for evil deeds(4). Abu al-Sawwar al-Adawi(5) said, reading this verse: {And for every human being We have fastened his bird [fate] to his neck}, he said: "They are two unfoldings and a folding. As long as you live, O son of Adam, your scroll is spread open, so dictate into it what you will. Then when you die, it is folded until when you are resurrected, it is spread open(6). {Read your record}." Al-Hasan said: "A person will read his book whether he was illiterate or not(7). {Sufficient is yourself against you this Day as an accountant}" meaning: a reckoner(8). Some of the righteous said: "This is a book; your tongue is its pen, your saliva is its ink, and your limbs are its paper. You were the one dictating to your guardians [angels]; nothing was added to it nor subtracted from it. Whenever you deny anything of it, the witness against you will be from within yourself."

His, the Exalted, saying: {Whoever is guided is only guided for [the benefit of] his soul. And whoever errs only errs against it. And no bearer of burdens will bear the burden of another. And never would We punish until We sent a messenger.}

His, the Exalted, saying: {Whoever is guided is only guided for his soul. And whoever errs only errs against it} meaning: only every...

(1) Zad al-Masir 16/5, and An-Nashr 306/2 from Abu Ja'far, and it is from the Ten. (2) As-Sab'a p. 378, and At-Taysir p. 139 from Ibn Amir, and An-Nashr 306/2 from Abu Ja'far and Ibn Amir, and Al-Muharrar al-Wajiz 443/3 from Ibn Amir and Al-Hasan. (3) Tafsir al-Baghawi 108/3. (4) An-Nukat wal-'Uyun 233/3. (5) Al-Basri, and there is a difference concerning his name; it was said: Hassan bin Hurayth, and it was said: Hurayth bin Hassan, and it was said other than that, and he is from the trustworthy Successors, and he has a narration in the Two Sahihs. Tahdhib al-Tahdhib 535/4. (6) Narrated by Ahmad in Az-Zuhd p. 383, and Abu Nu'aym in Al-Hilya 2/250. (7) Al-Wasit 100/3, and Zad al-Masir 16/5. (8) Tafsir Abi al-Layth 262/2, and Zad al-Masir 16/5.

सूरह अल-इस्रा: आयतें 13 - 15 | 41

...कर्मवाच्य (passive) क्रिया पर(1), और इसका अर्थ है: उसके लिए पक्षी एक पुस्तक के रूप में निकाला जाएगा। शेष [पाठकों] ने: «ونُخرِجُ» (व-नुख्रिजु) पढ़ा है, 'नुन' पर पेश और 'रा' के नीचे ज़ेर के साथ, यानी: और हम निकालते हैं। अबू अम्र ने इस पाठ के पक्ष में अल्लाह के इस कथन का तर्क दिया: «ألزمنام» (हमने उसे उससे जोड़ दिया है)।

अबू जाफ़र, अल-हसन और इब्न आमिर ने «يُلَقَّاه» (युलक्क़ाहु) पढ़ा है, 'या' पर पेश, 'लाम' पर ज़बर और 'क़ाफ़' पर तशदीद के साथ(2), जिसका अर्थ है: उसे वह दिया जाएगा(3)। अन्य पाठकों ने: 'या' पर हल्का ज़बर पढ़ा है, जिसका अर्थ है: वह उसे फैला हुआ देखता है। उन्होंने कहा: «منشوراً» (फैला हुआ): अच्छे कर्मों की खुशखबरी में जल्दी करने और बुरे कर्मों पर फटकार लगाने के लिए(4)। अबू अल-सवार अल-अदवी(5) ने इस आयत को पढ़ते हुए कहा: {और हमने हर इंसान का शगुन उसके गले में लगा दिया है}, उन्होंने कहा: "ये दो फैलाव और एक तह हैं। जब तक तुम जीवित हो, हे आदम की संतान, तुम्हारा कर्म-पत्र फैला हुआ है; उसमें जो चाहो लिखाओ। जब तुम मर जाते हो, तो उसे तह कर दिया जाता है, यहाँ तक कि जब तुम्हें दोबारा जीवित किया जाएगा, तो उसे खोल दिया जाएगा(6)। {अपनी किताब पढ़}" अल-हसन ने कहा: "इंसान अपनी किताब पढ़ेगा, चाहे वह अनपढ़ हो या नहीं(7)। {आज तू स्वयं अपना हिसाब लेने के लिए पर्याप्त है}" यानी: हिसाब करने वाला(8)। कुछ नेक लोगों ने कहा: "यह एक किताब है, तुम्हारी ज़ुबान इसकी कलम है, तुम्हारा थूक इसकी स्याही है, और तुम्हारे अंग इसके कागज़ हैं। तुम अपने संरक्षक [फरिश्तों] को लिखवाने वाले थे, इसमें न कुछ बढ़ाया गया और न ही कुछ घटाया गया। जब भी तुम इसमें से किसी चीज़ का इनकार करोगे, तो तुम्हारे विरुद्ध गवाह तुम्हारे भीतर से ही होगा।"

अल्लाह तआला का कथन: {जो कोई सीधे रास्ते पर आया, तो वह अपने ही भले के लिए सीधे रास्ते पर आया। और जो कोई भटक गया, तो वह अपने ही नुकसान के लिए भटका। और कोई बोझ उठाने वाला किसी दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा। और हम उस समय तक दंड देने वाले नहीं हैं जब तक कि हम एक रसूल न भेज दें।}

अल्लाह तआला का कथन: {जो कोई सीधे रास्ते पर आया, तो वह अपने ही भले के लिए सीधे रास्ते पर आया। और जो कोई भटक गया, तो वह अपने ही नुकसान के लिए भटका} यानी: केवल हर...

(1) ज़ाद अल-मसीर 16/5, और अन-नश्र 306/2 अबू जाफ़र से, और यह दसों में से है। (2) अस-सबा पृ. 378, और अत-तयसीर पृ. 139 इब्न आमिर से, और अन-नश्र 306/2 अबू जाफ़र और इब्न आमिर से, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 443/3 इब्न आमिर और अल-हसन से। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 108/3। (4) अन-नुकत वल-'उयून 233/3। (5) अल-ब़सरी, उनके नाम के बारे में मतभेद है; कहा गया: हस्सान बिन हुरैथ, और कहा गया: हुरैथ बिन हस्सान, और इसके अलावा भी कहा गया है, और वह विश्वसनीय ताबेइन में से हैं, और उनकी रिवायत दोनों सहीहों में है। तहज़ीब अत-तहज़ीब 535/4। (6) अहमद ने अज़-ज़ुहद पृ. 383 में और अबू नुअैम ने अल-हिल्या 2/250 में उद्धृत किया है। (7) अल-वसीत 100/3, और ज़ाद अल-मसीर 16/5। (8) तफ़सीर अबी अल-लैथ 262/2, और ज़ाद अल-मसीर 16/5।

...فعل مجہول پر(۱)، اور اس کا معنی ہے: اس کے لیے پرندہ ایک کتاب کی صورت میں نکالا جائے گا۔ باقی [قراء] نے: «ونُخرِجُ» نون کے ضمہ اور را کے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے، یعنی: اور ہم نکالتے ہیں۔ اور ابو عمرو نے اس قراءت میں اللہ کے اس قول سے استدلال کیا ہے: «ألزمنام»۔

اور ابو جعفر، حسن اور ابن عامر نے «يُلَقَّاه» یا کے ضمہ، لام کے فتحہ اور قاف کی تشدید کے ساتھ پڑھا ہے(۲)، بمعنی: اسے وہ دیا جائے گا(۳)۔ باقیوں نے: یا کے فتحہ کے ساتھ (ہلکا) پڑھا ہے، یعنی: وہ اسے کھلا ہوا دیکھتا ہے۔ اور فرمایا: «منشوراً»: نیکی پر بشارت میں جلدی اور برائی پر ملامت کے لیے(۴)۔ اور ابو السوار العدوی(۵) نے یہ آیت پڑھی: ﴿وَكُلَّ إِنسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ﴾ اور فرمایا: "یہ دو پھیلاؤ اور ایک لپیٹ ہے، اے ابن آدم! جب تک تو زندہ ہے تیرا نامہ اعمال کھلا ہوا ہے، اس میں جو چاہے لکھوا، پھر جب تو مر جائے گا تو اسے لپیٹ دیا جائے گا یہاں تک کہ جب تو اٹھایا جائے گا تو اسے کھول دیا جائے گا(۶)۔ ﴿اقْرَأْ كِتَابَكَ﴾ حسن نے کہا: انسان اپنی کتاب پڑھے گا خواہ وہ ان پڑھ ہو یا نہ ہو(۷)۔ ﴿كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا﴾ یعنی: حساب لینے والا(۸)۔ اور بعض صالحین نے کہا: یہ ایک کتاب ہے، تیری زبان اس کا قلم ہے، تیرا تھوک اس کی سیاہی ہے، اور تیرے اعضاء اس کا کاغذ ہیں، تو خود اپنے محافظ [فرشتوں] کو لکھوانے والا تھا، اس میں نہ کچھ بڑھایا گیا اور نہ کچھ کم کیا گیا، اور جب بھی تو اس میں سے کسی چیز کا انکار کرے گا تو تیرے خلاف گواہ تیرے اپنے اندر سے ہی ہوگا۔"

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَّنِ اهْتَدَىٰ فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ ۖ وَمَن ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا ۚ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ ۗ وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّىٰ نَبْعَثَ رَسُولًا ﴾

الله تعالىٰ كا فرمان: ﴿مَّنِ اهْتَدَىٰ فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِۖ وَمَن ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا ﴾ يعنى: صرف ہر...

(١) زاد المسير ١٦/٥، والنشر ٣٠٦/٢ عن أبي جعفر، وهي من العشرة. (٢) السبعة ص ٣٧٨، والتيسير ص ١٣٩ عن ابن عامر، والنشر ٣٠٦/٢ عن أبي جعفر وابن عامر، والمحرر الوجيز ٤٤٣/٣ عن ابن عامر والحسن. (٣) تفسير البغوي ١٠٨/٣. (٤) النكت والعيون ٢٣٣/٣. (٥) البصري، وقد اختلف في اسمه، فقيل: حسان بن حريث، وقيل: حريث بن حسان، وقيل غير ذلك، وهو من التابعين الثقات، وله رواية في الصحيحين. تهذيب التهذيب ٥٣٥/٤. (٦) أخرجه أحمد في الزهد ص ٣٨٣، وأبو نعيم في الحلية ٢/ ٢٥٠. (٧) الوسيط ١٠٠/٣، وزاد المسير ١٦/٥. (٨) تفسير أبي الليث ٢٦٢/٢، وزاد المسير ١٦/٥.

Surah Al-Isra: Verse 15 42 ...[anyone] is held accountable for himself, not for others. Whoever is guided, the reward of his guidance is for him, and whoever goes astray, the punishment of his disbelief is upon him(1).

"And no bearer of burdens will bear the burden of another." This was mentioned before in Al-An'am(2). Ibn Abbas said: It was revealed regarding Al-Walid ibn al-Mughirah, who said to the people of Mecca: "Follow me and disbelieve in Muhammad, and your burdens (sins) will be upon me." So this verse was revealed, meaning: Al-Walid will not carry your sins, rather the sin of every person is upon himself(3). It is said: *wazara yaziru wizran* and *wizratan*, meaning: he sinned(4). *Al-Wizr* is a heavy burden, and the plural is *awzar*, as in the verse: "while they bear their burdens on their backs" [Al-An'am: 31], i.e., the weights of their sins(5). And one is called *wazar* if he carries, so he is a *wazir* (bearer); from this comes the sultan's *wazir* (minister) who carries the weight (responsibility) of his state(6). The "h" (feminine pronoun ending) in the phrase is a metaphor for the soul (*nafs*), meaning: no sinful soul is taken for the sin of another(7), to the extent that a mother meets her child on the Day of Resurrection and says: "O my son, was not my lap a resting place for you? Was not my breast a source of drink for you? Was not my womb a vessel for you?" He says: "Yes, O mother." She says: "O my son, indeed my sins have weighed me down, so carry just one sin for me." He says: "Go away from me, O mother, for today I am occupied with my own sin(8)."

Issue: Aisha (may Allah be pleased with her) used this verse to refute Ibn Umar when he said: "Indeed, the deceased is punished by the weeping of his family(9)." Our scholars said: She was led to this because she had not heard it (the hadith) and felt it contradicted the verse. There is no ground for denying it (the hadith), for the narrators of this meaning are many, like Umar...

---

(1) Al-Wasit 3/100, Al-Muharrar al-Wajiz 3/443, Zad al-Masir 5/16. (2) 9/145-147. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/443, reasons for revelation in Al-Wasit 3/100, Zad al-Masir 5/16. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/231. (5) See what preceded in 8/359. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 3/443. (7) See Majaz al-Qur'an 1/372. (8) The author will mention this from the words of Fudayl ibn Iyad during the commentary on verse (18) of Surah Fatir. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 3/443, and the saying of Ibn Umar is raised to the Prophet (PBUH) as narrated by Ahmad (4959), Bukhari (1286), and Muslim (927): (16).

सूरा अल-इसरा: आयत 15 42 ...[कोई] स्वयं के लिए जवाबदेह है, दूसरों के लिए नहीं। जो कोई सीधा मार्ग अपनाता है, तो उसके सीधे मार्ग का प्रतिफल उसी के लिए है, और जो कोई भटक जाता है, तो उसके कुफ़्र (अविश्वास) का दंड उसी पर है(1)।

"और कोई बोझ उठाने वाला किसी दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा।" इसका उल्लेख पहले अल-अनआम(2) में हो चुका है। इब्न अब्बास ने कहा: यह अल-वलीद इब्न अल-मुग़ीरा के बारे में अवतरित हुई थी, जिसने मक्का के लोगों से कहा था: "मेरा अनुसरण करो और मुहम्मद का इनकार करो, और तुम्हारे बोझ (पाप) मुझ पर होंगे।" तो यह आयत अवतरित हुई, जिसका अर्थ है: अल-वलीद तुम्हारे पाप नहीं उठाएगा, बल्कि हर व्यक्ति का पाप उसी पर है(3)। कहा जाता है: वज़रा यज़ीरु विज़रन और विज़रतन, अर्थात: उसने पाप किया(4)। अल-विज़र का अर्थ है भारी बोझ, और इसका बहुवचन औज़ार है, जैसा कि आयत में है: "जबकि वे अपनी पीठों पर अपने बोझ उठाए होंगे" [अल-अनआम: 31], अर्थात उनके पापों का भार(5)। और जब कोई बोझ उठाता है तो उसे वज़ार कहा जाता है, तो वह वाज़िर (बोझ उठाने वाला) है; इसी से सुल्तान का वज़ीर (मंत्री) शब्द आया है जो अपने राज्य का बोझ (उत्तरदायित्व) उठाता है(6)। वाक्यांश में "हा" (स्त्रीलिंग सर्वनाम) आत्मा (नफ़्स) के लिए एक रूपक है, अर्थात: किसी पापी आत्मा को दूसरे के पाप के लिए नहीं पकड़ा जाएगा(7), यहाँ तक कि एक माँ क़यामत के दिन अपने बच्चे से मिलेगी और कहेगी: "ओ मेरे बेटे, क्या मेरी गोद तुम्हारे लिए बिछौना नहीं थी? क्या मेरा स्तन तुम्हारे लिए पेय का स्रोत नहीं था? क्या मेरा गर्भ तुम्हारे लिए बर्तन नहीं था?" वह कहता है: "हाँ, ओ माँ।" वह कहती है: "ओ मेरे बेटे, वास्तव में मेरे पापों ने मुझे बोझिल कर दिया है, इसलिए मेरे पापों में से एक बोझ तुम उठा लो।" वह कहता है: "मुझसे दूर हट जाओ ओ माँ, क्योंकि आज मैं अपने स्वयं के पाप में व्यस्त हूँ(8)।"

मसला: आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) ने इस आयत का उपयोग इब्न उमर के इस कथन का खंडन करने के लिए किया कि: "वास्तव में मृतक को उसके परिवार के रोने के कारण दंड दिया जाता है(9)।" हमारे विद्वानों ने कहा: उन्होंने ऐसा इसलिए किया क्योंकि उन्होंने इसे (हदीस को) सुना नहीं था, और उन्हें लगा कि यह आयत के विरुद्ध है। इसे नकारने का कोई आधार नहीं है, क्योंकि इस अर्थ के वर्णनकर्ता बहुत हैं, जैसे उमर...

---

(1) अल-वसीत 3/100, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/443, ज़ाद अल-मसीर 5/16. (2) 9/145-147. (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/443, अल-वसीत 3/100 में अवतरण का कारण, ज़ाद अल-मसीर

5/16. (4) मा'नी अल-कुरआन अल-ज़ज्जाज 3/231 द्वारा। (5) 8/359 में पहले जो बताया गया है उसे देखें। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/443. (7) मजाज़ अल-कुरआन 1/372 देखें। (8) लेखक इसे सूरा फातिर की आयत (18) की व्याख्या के दौरान फुदैल इब्न इयाद के शब्दों से उद्धृत करेंगे। (9) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/443, और इब्न उमर का कथन पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से मरफू(सीधा जुड़ा हुआ) है जैसा कि अहमद (4959), बुखारी (1286), और मुस्लिम (927): (16) द्वारा संकलित किया गया है।

سورہ الاسراء: آیت 15 42 ...[کوئی] اپنی ذات کا جوابدہ ہے نہ کہ کسی دوسرے کا، تو جو کوئی ہدایت پا گیا تو اس کی ہدایت کا ثواب اسی کے لیے ہے، اور جو گمراہ ہوا تو اس کے کفر کا عذاب اسی پر ہے(1)۔

"اور کوئی بوجھ اٹھانے والا کسی دوسرے کا بوجھ نہیں اٹھائے گا۔" یہ سورہ الانعام(2) میں پہلے گزر چکا ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: یہ ولید بن المغیرہ کے بارے میں نازل ہوئی، اس نے اہل مکہ سے کہا: "میری پیروی کرو اور محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) کا انکار کرو، تمہارے گناہ مجھ پر ہوں گے،" تو یہ آیت نازل ہوئی، یعنی: ولید تمہارے گناہ نہیں اٹھائے گا، بلکہ ہر ایک کا گناہ اسی پر ہے(3)۔ کہا جاتا ہے: وَزَرَ يَزِرُ وِزْراً اور وِزْرَةً، یعنی: اس نے گناہ کیا(4)۔ وِزْر بھاری بوجھ کو کہتے ہیں اور اس کی جمع اَوْزار ہے، جیسا کہ آیت ہے: "جبکہ وہ اپنے بوجھ اپنی پیٹھوں پر اٹھائے ہوں گے" [الانعام: 31] یعنی ان کے گناہوں کا بوجھ(5)۔ اور جب کوئی بوجھ اٹھاتا ہے تو اسے وَزَرَ کہا جاتا ہے تو وہ وازِر (بوجھ اٹھانے والا) ہے؛ اسی سے بادشاہ کا وزیر ہے جو اپنی ریاست کا بوجھ (ذمہ داری) اٹھاتا ہے(6)۔ جملے میں "ہا" (ضمیر مؤنث) نفس سے کنایہ ہے، یعنی: کسی گناہگار جان کو دوسرے کے گناہ کی وجہ سے نہیں پکڑا جائے گا(7)، یہاں تک کہ ماں قیامت کے دن اپنے بچے سے ملے گی اور کہے گی: "اے میرے بیٹے، کیا میری گود تیرے لیے بستر نہیں تھی؟ کیا میرا سینہ تیرے لیے پینے کا ذریعہ نہیں تھا؟ کیا میرا پیٹ تیرے لیے برتن نہیں تھا؟" وہ کہے گا: "جی ہاں، اے امی۔" وہ کہے گی: "اے میرے بیٹے، میرے گناہوں نے مجھے بوجھل کر دیا ہے، تو ان میں سے ایک گناہ کا بوجھ مجھ سے بانٹ لے۔" وہ کہے گا: "اے امی، مجھ سے دور ہو جائیے، کیونکہ میں آج اپنے گناہ میں مصروف ہوں(8)۔"

مسئلہ: حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے اس آیت سے استدلال کرتے ہوئے ابن عمر رضی اللہ عنہ کے اس قول کی تردید کی کہ: "بے شک میت کو اس کے گھر والوں کے رونے کی وجہ سے عذاب دیا جاتا ہے(9)۔" ہمارے علماء نے کہا: انہوں نے اسے اس لیے رد کیا کیونکہ انہوں نے یہ (حدیث) سنی نہیں تھی، اور وہ اسے اس آیت کے معارض (خلاف) سمجھتی تھیں۔ اسے جھٹلانے کی کوئی وجہ نہیں ہے، کیونکہ اس مفہوم کے راوی کثیر ہیں، جیسے عمر...

---

(1) الوسیط 3/100، المحرر الوجیز 3/443، زاد المسیر 5/16. (2) 9/145-147. (3) المحرر الوجیز 3/443، سبب نزول الوسیط 3/100 میں، زاد المسیر 5/16. (4) معانی القرآن للزجاج 3/231. (5) ملاحظہ کریں جو 8/359 میں گزر چکا ہے۔ (6) المحرر الوجیز 3/443. (7) ملاحظہ کریں مجاز القرآن 1/372. (8) مصنف اسے سورہ فاطر کی آیت (18) کی تفسیر میں فضیل بن عیاض کے کلام سے نقل کریں گے۔ (9) المحرر الوجیز 3/443، اور ابن عمر کا قول نبی کریم ﷺ سے مرفوع ہے جیسا کہ اسے احمد (4959)، بخاری (1286)، اور مسلم (927): (16) نے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Isra: Verse 15 43

...and his son, and Al-Mughirah bin Shu'bah, and Qaylah bint Makhramah (1), and they are certain in their narration, so there is no basis for calling them wrong, and there is no contradiction between the verse and the hadith; for the hadith is interpreted to mean when wailing was part of the deceased's will and custom, as the People of Ignorance (Jahiliyyah) used to do, until Tarafa said: If I die, mourn me as I deserve, and tear your collar for me, O daughter of Ma'bad (2). And another said (3): Until a year has passed, then may peace be upon you both, for whoever weeps for a full year has fulfilled their duty (4). And Al-Bukhari inclined towards this view (5). A group of scholars, including Dawud, went to the belief in the literal meaning of the hadith, and that he is punished for their wailing because he neglected to forbid them from it before his death and to discipline them in that regard. Thus, he is punished for his negligence in that, and for abandoning what Allah commanded him in His saying: "Protect yourselves and your families from a fire" [At-Tahrim: 6], not for the sin of others, and Allah knows best (6). His saying (the Exalted): "And Never would We punish until We sent a messenger" means: We did not leave creation aimlessly, rather We sent messengers. This is evidence that rulings are only established by Divine Law (Shari'ah), contrary to the Mu'tazilites who claim that reason determines what is ugly, good, permissible, or prohibited. This view was discussed previously in Surah Al-Baqarah (7). The majority hold that this applies to the rulings of this world, meaning: Allah does not destroy a nation with punishment except after sending a message to them and warning them. A group said: This is general for both this world and the Hereafter; because of His saying (the Exalted):

Footnotes: (1) The hadith of Umar was recorded by Ahmad (180), Al-Bukhari (1287), and Muslim (927). The hadith of Ibn Umar was mentioned by the author. The hadith of Al-Mughirah was recorded by Ahmad (18140), Al-Bukhari (1291), and Muslim (933). The hadith of Qaylah was recorded by Ibn Sa'd 1/230 in a long hadith. (2) See Ikmal al-Mu'allim by Qadi Iyad 3/370-371, and the verse is in the Diwan of Tarafa, p. 39. (3) The word "another" is from (Z), and it is not in the rest of the manuscripts. (4) Its speaker is Labid, and it is in his Diwan p. 79. It was attributed in Khizanat al-Adab 4/342 to the wife of Al-Hasan bin Al-Hasan bin Ali, and to Artah bin Suhayyah Al-Murri. (5) He said after hadith (1282): Chapter: The Prophet's ﷺ saying: "The deceased is punished for some of his family's weeping over him" if wailing was part of his practice. (6) Ikmal al-Mu'allim 3/372. (7) 1/377 - 378.

सूरा अल-इसरा: आयत 15 43

...और उनके बेटे, और अल-मुग़ीरा बिन शुबाह, और क़ायला बिन्त मखरामा (1), और वे अपने वर्णन में निश्चित हैं, इसलिए उन्हें गलत ठहराने का कोई आधार नहीं है, और आयत और हदीस के बीच कोई विरोधाभास नहीं है; क्योंकि हदीस का अर्थ यह लगाया जाता है कि जब विलाप करना मृतक की वसीयत और परंपरा का हिस्सा था, जैसा कि अज्ञानता के काल (जाहिलियत) के लोग किया करते थे, यहाँ तक कि तरफ़ा ने कहा: अगर मैं मर जाऊँ तो मेरी वैसी ही शोक मनाना जैसा मैं हकदार हूँ, और मेरे लिए अपना गिरेबान फाड़ना, ऐ मा'बद की बेटी (2)। और एक अन्य ने कहा (3): एक साल बीतने तक, फिर तुम दोनों पर शांति हो, क्योंकि जो कोई पूरे साल रोता है उसने अपना कर्तव्य पूरा कर लिया है (4)। और अल-बुखारी ने इसी विचार की ओर झुकाव रखा (5)। दाऊद सहित विद्वानों के एक समूह ने हदीस के शाब्दिक अर्थ को मानने का रुख अपनाया, कि उसे उनके विलाप के कारण दंडित किया जाता है क्योंकि उसने अपनी मृत्यु से पहले उन्हें इससे मना करने और इस संबंध में उन्हें शिक्षित करने में लापरवाही की थी। इस प्रकार, उसे उस लापरवाही के लिए दंडित किया जाता है, और अल्लाह ने जो उसे आदेश दिया था उसे छोड़ने के लिए: "अपने आप को और अपने परिवार को आग से बचाओ" [अत-तहरीम: 6], न कि दूसरों के पाप के लिए, और अल्लाह बेहतर जानता है (6)। अल्लाह का कथन: "और हम तब तक दंडित नहीं करते जब तक कि हम एक रसूल न भेज दें" का अर्थ है: हमने सृष्टि को लक्ष्यहीन नहीं छोड़ा, बल्कि रसूल भेजे। यह इस बात का प्रमाण है कि नियम केवल शरीयत (ईश्वरीय कानून) द्वारा स्थापित होते हैं, मुताज़िला के विपरीत जो दावा करते हैं कि बुद्धि यह निर्धारित करती है कि क्या बुरा, अच्छा, जायज़ या निषिद्ध है। इस पर चर्चा पहले सूरा अल-बक़रह (7) में की जा चुकी है। अधिकांश का मत है कि यह दुनिया के नियमों पर लागू होता है, अर्थात: अल्लाह किसी राष्ट्र को तब तक दंड देकर नष्ट नहीं करता जब तक कि उनके पास संदेश न भेज दिया जाए और उन्हें चेतावनी न दे दी जाए। एक समूह ने कहा: यह दुनिया और आख़िरत (परलोक) दोनों के लिए सामान्य है; क्योंकि अल्लाह का कथन है:

पाद टिप्पणियाँ: (1) उमर की हदीस अहमद (180), अल-बुखारी (1287), और मुस्लिम (927) द्वारा संकलित की गई है। इब्न उमर की हदीस का उल्लेख लेखक ने किया है। अल-मुग़ीरा की हदीस अहमद (18140), अल-बुखारी (1291), और मुस्लिम (933) द्वारा संकलित की गई है। क़ायला की हदीस इब्न साद 1/230 द्वारा एक लंबी हदीस में संकलित की गई है। (2) देखें क़ाज़ी इयाद की इकमल अल-मुअल्लिम 3/370-371, और यह पद तरफ़ा के दीवान, पृष्ठ 39 में है। (3) शब्द "अन्य"

(ज़) से है, और यह बाकी पांडुलिपियों में नहीं है। (4) इसके कहने वाले लबीद हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 79 में है। इसे ख़िज़ानत अल-अदब 4/342 में अल-हसन बिन अल-हसन बिन अली की पत्नी, और अरताह बिन सुहैया अल-मुर्री से जोड़ा गया है। (5) उन्होंने हदीस (1282) के बाद कहा: अध्याय: नबी ﷺ का कथन: "मृतक को उसके परिवार के उसके ऊपर रोने के कारण कुछ दंड दिया जाता है" यदि विलाप करना उसकी परंपरा का हिस्सा था। (6) इकमल अल-मुअल्लिम 3/372। (7) 1/377 - 378.

سورة الاسراء: آیت ۱۵ ۴۳

اور ان کے بیٹے، اور مغیرہ بن شعبہ، اور قیلہ بنت مخرمہ (۱)، اور وہ اپنی روایت پر پختہ یقین رکھتے ہیں، لہٰذا انہیں غلط قرار دینے کی کوئی وجہ نہیں ہے، اور آیت اور حدیث کے درمیان کوئی تضاد نہیں ہے؛ کیونکہ حدیث کا مطلب یہ لیا جاتا ہے کہ جب نوحہ کرنا میت کی وصیت اور اس کا طریقہ کار رہا ہو، جیسا کہ جاہلیت کے لوگ کیا کرتے تھے، یہاں تک کہ طرفہ نے کہا: جب میں مر جاؤں تو میرا ویسے ہی نوحہ کرنا جیسا میں حقدار ہوں، اور اے بنتِ معبد! میرے لیے اپنا گریبان چاک کرنا (۲)۔ اور ایک دوسرے نے کہا (۳): ایک سال تک، پھر تم دونوں پر سلامتی ہو، اور جو سال بھر روتا رہا اس نے اپنا حق ادا کر دیا (۴)۔ اور امام بخاری کا رجحان بھی اسی طرف تھا (۵)۔ اہل علم کی ایک جماعت بشمول داؤد کا خیال ہے کہ حدیث کے ظاہری معنی ہی مراد ہیں، اور اسے ان کے نوحہ کرنے کی وجہ سے عذاب دیا جاتا ہے کیونکہ اس نے مرنے سے پہلے انہیں اس سے منع کرنے اور ان کی تربیت کرنے میں کوتاہی کی تھی۔ چنانچہ اسے اس معاملے میں اپنی تفریط (کوتاہی) پر عذاب دیا جاتا ہے، اور اللہ کے اس حکم کو چھوڑنے پر کہ: "اپنے آپ کو اور اپنے اہل و عیال کو آگ سے بچاؤ" [التحریم: ۶]، نہ کہ کسی دوسرے کے گناہ پر، واللہ اعلم (۶)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور ہم عذاب دینے والے نہیں ہیں یہاں تک کہ ہم کوئی رسول نہ بھیج دیں" یعنی: ہم نے مخلوق کو بے مقصد نہیں چھوڑا، بلکہ رسول بھیجے۔ اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ احکامات صرف شریعت ہی سے ثابت ہوتے ہیں، بخلاف معتزلہ کے جو کہتے ہیں کہ عقل برائی، اچھائی، حلال اور حرام کا فیصلہ کرتی ہے۔ اس بارے میں بحث سورۃ البقرہ میں گزر چکی ہے (۷)۔ جمہور کا خیال ہے کہ یہ دنیا کے حکم میں ہے، یعنی: اللہ کسی قوم کو عذاب سے ہلاک

نہیں کرتا جب تک کہ ان کی طرف پیغام نہ پہنچا دیا جائے اور انہیں ڈرا نہ دیا جائے۔ ایک گروہ نے کہا: یہ دنیا اور آخرت دونوں کے لیے عام ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے:

حواشی: (۱) عمر کی حدیث کو احمد (۱۸۰)، بخاری (۱۲۸۷)، اور مسلم (۹۲۷) نے روایت کیا ہے۔ ابن عمر کی حدیث کا ذکر مصنف نے کیا ہے۔ مغیرہ کی حدیث کو احمد (۱۸۱۴۰)، بخاری (۱۲۹۱)، اور مسلم (۹۳۳) نے روایت کیا ہے۔ قیلہ کی حدیث کو ابن سعد نے ۱/ ۲۳۰ میں ایک طویل حدیث میں روایت کیا ہے۔ (۲) دیکھیے قاضی عیاض کی اکمال المعلم ۳/ ۳۷۰ - ۳۷۱، اور یہ شعر طرفہ کے دیوان ص ۳۹ میں ہے۔ (۳) لفظ "آخر" نسخہ (ظ) سے ہے، اور یہ باقی نسخوں میں نہیں ہے۔ (۴) اس کے کہنے والے لبید ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ۷۹ میں ہے۔ خزانہ الادب ۴/ ۳۴۲ میں اسے حسن بن حسن بن علی کی زوجہ، اور ارطاہ بن سہیہ المری کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ (۵) انہوں نے حدیث (۱۲۸۲) کے بعد کہا: باب: نبی ﷺ کا قول: "میت کو اس کے گھر والوں کے اس پر رونے کی وجہ سے عذاب دیا جاتا ہے" جب نوحہ اس کا طریقہ کار رہا ہو۔ (۶) اکمال المعلم ۳/ ۳۷۲۔ (۷) ۱/ ۳۷۷ - ۳۷۸۔

ٱٱ Surah Al-Isra: Verses 15 - 16

﴿Every time a group is thrown into it, its keepers ask them, "Did there not come to you a warner?" * They will say, "Yes, a warner had come to us"﴾ [Al-Mulk: 8-9]. Ibn Atiyya(1) said: "What contemplation provides is that the sending of Adam, peace be upon him, with monotheism and the dissemination of beliefs among his children, along with the establishment of evidence indicating the Creator, and the soundness of innate nature (fitra), obliges everyone in the world to believe and follow the law of Allah. Then this was renewed in the time of Noah, peace be upon him, after the drowning of the disbelievers. This verse's wording also allows for such a possibility regarding those who did not receive a message, namely the people of the 'fitrah' (intervals between prophets), whose existence some scholars have presumed. As for what is narrated that Allah Almighty sends a messenger to them on the Day of Resurrection, and to the insane and children, it is an unauthentic hadith, and it does not align with what the Sharia provides, that the Hereafter is not a place of religious obligation (taklif)."

Al-Mahdawi said: "It is narrated from Abu Huraira that Allah, Mighty and Majestic, sends a messenger on the Day of Resurrection to the people of the fitrah, the mute, the dumb, and the deaf; those among them who would have obeyed Him in this world will obey him. And he recited the verse. Narrated by Ma'mar, from Ibn Tawus, from his father, from Abu Huraira. Mentioned by An-Nahas (2)."

I say: "This is mawquf (stops at a companion), and it will be mentioned as marfu' (attributed to the Prophet) at the end of Surah Ta-Ha (3), God willing, but it is not authentic. Some people have argued that if the inhabitants of islands hear about Islam and believe, they are not accountable for the past, and this is correct. He who has not been reached by the dawah (call) is not deserving of punishment from the perspective of reason, and Allah knows best (4)."

The Almighty's saying: ﴿And when We intend to destroy a city, We command its affluent ones, but they defiantly disobey therein; so the word comes true against it, and We destroy it with [complete] destruction. 16﴾

It contains three issues:

(1) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/444. (2) In Ma'ani al-Quran 1/132, and Al-Razzaq narrated it in his Tafsir 1/374 from Ma'mar. (3) During the interpretation of verse (134), see the discussion there. (4) Ahkam al-Quran by Al-Kiya al-Tabari 3/252.

६६ सूरह अल-इसरा: आयत १५ - १६

﴾जब कभी कोई समूह उसमें डाला जाएगा, तो उसके रक्षक उनसे पूछेंगे, "क्या तुम्हारे पास कोई सचेत करने वाला नहीं आया था?" * वे कहेंगे, "क्यों नहीं, हमारे पास सचेत करने वाला आया था"﴿ [अल-मुल्क: ८-९]। इब्न अतिया(१) ने कहा: "चिंतन से यह स्पष्ट होता है कि आदम (उन पर शांति हो) को एकेश्वरवाद (तौहीद) के साथ भेजा जाना और उनके बच्चों के बीच विश्वासों का प्रसार करना, साथ ही स्रष्टा की ओर संकेत करने वाले प्रमाणों की स्थापना और सहज स्वभाव (फितरत) की शुद्धता, संसार के प्रत्येक व्यक्ति पर विश्वास करने और अल्लाह के कानून का पालन करने को अनिवार्य बनाती है। फिर नूह (उन पर शांति हो) के समय में काफिरों के डूबने के बाद इसे नवीनीकृत किया गया। इस आयत के शब्दों में उन लोगों के प्रति भी ऐसी ही संभावना है जिन तक कोई संदेश नहीं पहुँचा, यानी 'फ़तरा' (पैगंबरों के बीच का अंतराल) के लोग, जिनके अस्तित्व का कुछ विद्वानों ने अनुमान लगाया है। जहाँ तक उस बात का संबंध है कि अल्लाह तआला कयामत के दिन उनकी ओर और पागलों और बच्चों की ओर एक दूत भेजेगा, तो यह एक ऐसी हदीस है जो प्रमाणित नहीं है, और यह शरिया द्वारा प्रदान किए गए इस तथ्य के साथ मेल नहीं खाती कि परलोक धार्मिक दायित्व (तकलीफ) का स्थान नहीं है।"

अल-महदवी ने कहा: "अबू हुरैरा से रिवायत है कि अल्लाह अज़-व-जल्ल कयामत के दिन फ़तरा के लोगों, गूंगों, और बहरों के पास एक रसूल भेजेगा; उनमें से जो दुनिया में उसकी बात मानना चाहते थे, वे उसकी आज्ञा का पालन करेंगे। और उन्होंने आयत पढ़ी। इसे मअमर ने इब्न ताउस से, उन्होंने अपने पिता से, और उन्होंने अबू हुरैरा से रिवायत किया है। इसका उल्लेख अन-नहास(२) ने किया है।"

लेखक का कथन: "मैं कहता हूँ: यह 'मौक़ूफ़' (साहबी तक सीमित) है, और इंशाअल्लाह सूरह ता-हा(३) के अंत में 'मर्फ़ूअ' (पैगंबर तक पहुँचा हुआ) के रूप में आएगा, लेकिन यह सही नहीं है। कुछ लोगों ने तर्क दिया है कि यदि टापुओं (द्वीपों) के निवासी इस्लाम के बारे में सुनते हैं और विश्वास लाते हैं, तो अतीत के कार्यों के लिए उन पर कोई दायित्व नहीं है, और यह सही है। जिस तक दावत (बुलावा) नहीं पहुँचा, वह बुद्धि के दृष्टिकोण से दंड का पात्र नहीं है, और अल्लाह बेहतर जानता है(४)।"

अल्लाह तआला का कथन: ﴾और जब हम किसी बस्ती को विनष्ट करने का इरादा करते हैं, तो हम उसके खुशहाल लोगों को आदेश देते हैं, तो वे उसमें अवज्ञा करते हैं, फिर उस पर बात पक्की हो जाती है, तो हम उसे पूरी तरह तहस-नहस कर देते हैं। १६﴿

इसमें तीन मुद्दे हैं:

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४४४ में। (२) मआनी अल-कुरान १/१३२ में, और अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर १/३७४ में इसे मअमर के हवाले से उद्धृत किया है। (३) आयत (१३४) की व्याख्या के समय, वहां की चर्चा देखें। (४) अहकाम अल-कुरान अल-किया अल-तबरी ३/२५२ द्वारा।

٤٤ سورہ بنی اسرائیل (الاسراء): آیات ١٥ - ١٦

﴿جب کبھی کوئی گروہ اس میں ڈالا جائے گا تو اس کے داروغہ ان سے پوچھیں گے کہ کیا تمہارے پاس کوئی ڈر سنانے والا نہیں آیا تھا؟ * وہ کہیں گے کیوں نہیں، بے شک ہمارے پاس ڈر سنانے والا آیا تھا﴾ [الملک: ٨-٩]۔ ابن عطیہ (١) نے کہا: "غور و فکر سے یہ بات سامنے آتی ہے کہ حضرت آدم علیہ السلام کا توحید کے ساتھ مبعوث ہونا اور اپنی اولاد میں عقائد کی ترویج کرنا، ساتھ ہی صانع (خالق) پر دلالت کرنے والے دلائل کا قیام اور فطرت کی سلامتی، اہل عالم میں سے ہر ایک پر ایمان لانے اور اللہ کی شریعت کی اتباع کو واجب کرتی ہے۔ پھر نوح علیہ السلام کے زمانے میں کفار کے غرق ہونے کے بعد اس کی تجدید ہوئی۔ اس آیت کے الفاظ کا احتمال ان لوگوں کے بارے میں بھی اسی طرح کا ہے جن تک رسالت نہیں پہنچی، اور وہ اہل فترات ہیں جن کے وجود کا بعض اہل علم نے اندازہ لگایا ہے۔ رہا وہ جو مروی ہے کہ اللہ تعالیٰ قیامت کے دن ان کی طرف اور مجنونوں اور بچوں کی طرف ایک رسول بھیجے گا، تو یہ حدیث صحیح نہیں ہے، اور یہ شریعت کے اس تقاضے کے مطابق بھی نہیں ہے کہ آخرت دارِ تکلیف (آزمائش کی جگہ) نہیں ہے۔"

المھدوی نے کہا: "حضرت ابوہریرہ (رض) سے مروی ہے کہ اللہ عزوجل قیامت کے دن اہل فترہ، گونگے اور بہرے کی طرف ایک رسول بھیجے گا، تو ان میں سے وہ شخص اس کی اطاعت کرے گا جو دنیا میں اس کی اطاعت کرنا چاہتا تھا، اور انہوں نے آیت تلاوت کی۔ اسے معمر نے ابن طاؤس سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے ابوہریرہ سے روایت کیا ہے۔ اسے النحاس (٢) نے ذکر کیا ہے۔"

مصنف کا قول: "میں کہتا ہوں: یہ روایت موقوف ہے، اور ان شاء اللہ تعالیٰ سورہ طٰہٰ (۳) کے آخر میں مرفوعاً آئے گی، لیکن یہ صحیح نہیں ہے۔ ایک قوم نے اس بات پر استدلال کیا ہے کہ جزائر کے لوگ جب اسلام کی خبر سن کر ایمان لے آئیں تو ماضی میں ان پر کوئی مواخذہ نہیں، اور یہ صحیح ہے۔ جس شخص تک دعوت نہیں پہنچی، وہ عقل کی رو سے عذاب کا مستحق نہیں ہے، واللہ اعلم (٤)۔"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور جب ہم کسی بستی کو ہلاک کرنے کا ارادہ کرتے ہیں تو اس کے خوشحال لوگوں کو (اطاعت کا) حکم دیتے ہیں، پھر وہ اس میں نافرمانی کرتے ہیں تو اس پر (عذاب کی) بات ثابت ہو جاتی ہے، پھر ہم اسے بالکل تباہ و برباد کر دیتے ہیں۔ ۱۶﴾

اس میں تین مسائل ہیں:

(۱) المحرر الوجیز میں ۳/۴۴۴۔ (۲) معانی القرآن میں ۱/۱۳۲، اور اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۱/۳۷۴ میں معمر سے روایت کیا ہے۔ (۳) آیت (۱۳۴) کی تفسیر کے وقت، وہاں اس پر کلام دیکھیں۔ (٤) احکام القرآن للکیا الطبری ۳/۲۵۲۔

Surah Al-Isra: Verse 16 | 45

First: Allah Almighty informed in the preceding verse that He did not destroy the towns before sending messengers, not because it would be ugly of Him to do so if He did, but rather it is a promise from Him, and there is no breaking of His promise. So when He wills to destroy a town while fulfilling His threat as the Almighty said, He commands its affluent ones to commit wickedness and injustice therein, so the word of destruction becomes justified against it. It informs you that whoever perished only perished by His will, for He is the one who causes the causes and drives them to their ends, so that the prior word from Allah Almighty becomes true (1).

Second: His saying, the Almighty: {Amarna} [We commanded]. Abu Uthman Al-Nahdi, Abu Raja', Abu Al-Aliyah, Al-Rabi', Mujahid, and Al-Hasan read it as: "Ammarnā" with shaddah (doubling the 'm'), and it is the reading of Ali (2), meaning: We gave power to its evil ones, so they disobeyed therein, and when they did that, We destroyed them (3). Abu Uthman Al-Nahdi said: "Ammarnā" with the shaddah on the 'mim' means: We made them empowered rulers (4). This was also said by Ibn Aziz (5). "Ta’ammara ‘alayhim" means: He gained power over them (6). Al-Hasan also read it, along with Qatadah, Abu Haywah al-Shami, Ya'qub, Kharijah on the authority of Nafi', and Hammad bin Salamah on the authority of Ibn Kathir, and Ali and Ibn Abbas with a variation from them as "Āmarnā" with lengthening (madd) and lightening (7), meaning: We increased its tyrants and its rulers. Al-Kisa'i said this (8). Abu Ubaydah said: "Āmartuhu" with madd and "Amartuhu" are two dialects meaning "I increased it"; from this is the hadith: "The best wealth is a prolific mare (ma’mura) or a fruitful palm-tree row (ma’bura)," meaning: frequent in production and offspring (9). Likewise, Ibn Aziz said: "Āmarnā" and "Amarnā" have one meaning, which is: We increased (10). It is also reported from Al-Hasan and Yahya bin Ya’mur as "Amirnā" with shortening and kasra...

(1) The previous source. (2) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4/133, al-Muhtasib 2/16, and al-Muharrar al-Wajiz 3/444; it is a non-standard (shadh) reading. (3) Narrated by al-Tabari 14/529, and al-Bayhaqi in al-Asma' wa al-Sifat (323) from the saying of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/235. (5) In Nuzhat al-Qulub, p. 83. (6) Al-Sihah (word 'amr'). (7) Tafsir al-Baghawi 3/109, Zad al-Masir 5/19, and al-Nashr 2/306; Ya'qub's reading is one of the ten. (8) Abu al-Layth al-Samarqandi said this in his Tafsir 2/263. (9) Majaz al-Quran by Abu Ubaydah 1/373 with its meaning; the hadith was previously mentioned 12/134. (10) Nuzhat al-Qulub, p. 83.

सूरह अल-इस्रा: आयत 16 | 45

पहला: अल्लाह तआला ने पिछली आयत में सूचित किया कि उसने रसूलों को भेजने से पहले बस्तियों को नष्ट नहीं किया, इसलिए नहीं कि ऐसा करना उसके लिए अनुचित होता यदि वह ऐसा करता, बल्कि यह उसकी ओर से एक वादा है, और उसके वादे में कोई खिलाफ़ नहीं होता। इसलिए, जब वह किसी बस्ती को नष्ट करना चाहता है और अपने वादे को पूरा करता है जैसा कि अल्लाह ने कहा है, तो वह वहां के विलासी लोगों को उसमें अवज्ञा और अन्याय करने का आदेश देता है, जिससे उसके विनाश का वचन सिद्ध हो जाता है। यह आपको बताता है कि जो कोई भी नष्ट हुआ वह केवल उसकी इच्छा से नष्ट हुआ, क्योंकि वही है जो कारणों का कारण बनता है और उन्हें उनके अंत तक ले जाता है, ताकि अल्लाह तआला का पिछला वचन सत्य हो जाए (1)।

दूसरा: उसका कथन, सर्वशक्तिमान: {अमरना} [हमने आदेश दिया]। अबू उस्मान अल-नहदी, अबू रजा, अबू अल-ालिया, अल-रबी, मुजाहिद और अल-हसन ने इसे पढ़ा: "अम्मरना" शद्दह (म के दोहरीकरण) के साथ, और यह अली (2) का पठन है, जिसका अर्थ है: हमने इसके दुष्टों को शक्ति दी, इसलिए उन्होंने इसमें अवज्ञा की, और जब उन्होंने ऐसा किया, तो हमने उन्हें नष्ट कर दिया (3)। अबू उस्मान अल-नहदी ने कहा: "म" पर शद्दह के साथ "अम्मरना" का अर्थ है: हमने उन्हें अधिकार संपन्न शासक बना दिया (4)। इब्न अज़ीज़ (5) ने भी यही कहा। "तअम्मरा अलैहिम" का अर्थ है: वह उन पर हावी हो गया (6)। अल-हसन ने भी इसे पढ़ा, साथ ही क़तादाह, अबू हयवाह अल-शमी, याकूब, नाफ़ेह से खारिजा, और इब्न कसीर से हम्माद बिन सलमा, और अली और इब्न अब्बास ने उनसे एक बदलाव के साथ "आम्रना" के रूप में मद (दीर्घ स्वर) और हल्कापन (7) के साथ पढ़ा, अर्थात: हमने इसके अत्याचारियों और इसके शासकों को बढ़ा दिया। अल-किसाई ने यह कहा (8)। अबू उबैदा ने कहा: मद के साथ "आमर्तुहू" और "अमर्तुहू" एक ही अर्थ की दो बोलियां हैं, "मैंने इसे बढ़ा दिया"; इसी से हदीस है "सबसे अच्छा धन एक फलदायी घोड़ी (ममूरा) या फलदायी खजूर के पेड़ों की कतार (मबूरा) है," अर्थात: उत्पादन और संतान में प्रचुर (9)। इसी तरह, इब्न अज़ीज़ ने कहा: "आम्रना" और "अमरना" का एक ही अर्थ है, अर्थात: हमने बढ़ा दिया (10)। अल-हसन और यहया बिन यामुर से भी "अमिरना" के रूप में बताया गया है, छोटा करके और कसरा के साथ...

(1) पिछला स्रोत। (2) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 4/133, अल-मुहतासिब 2/16, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/444; यह एक गैर-मानक (शाद) पठन है। (3) इसे तबरी 14/529, और बैहक़ी ने अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात (323) में इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के कथन से

उद्धृत किया है। (4) अल-नुकात वा अल-उयुन 3/235। (5) नुज़हत अल-कुलूब, पृष्ठ 83 में। (6) अल-सिहाह (शब्द 'अम्र')। (7) तफ़सीर अल-बगवी 3/109, ज़ाद अल-मसीर 5/19, और अल-नश्र 2/306; याकूब का पठन दस में से एक है। (8) अबू अल-लैथ अल-समरकंदी ने अपनी तफ़सीर 2/263 में यह कहा। (9) अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-कुरान 1/373 इसके अर्थ के साथ; हदीस पहले 12/134 में उल्लेखित की गई थी। (10) नुज़हत अल-कुलूब, पृष्ठ 83।

پہلی بات: اللہ تعالیٰ نے پچھلی آیت میں خبر دی کہ اس نے رسولوں کو بھیجنے سے پہلے بستیوں کو ہلاک نہیں کیا، اس لیے نہیں کہ اگر وہ ایسا کرتا تو یہ اس کی طرف سے برا ہوتا، بلکہ یہ اس کا وعدہ ہے، اور اس کے وعدے میں کوئی خلاف ورزی نہیں ہوتی۔ لہذا جب وہ کسی بستی کو ہلاک کرنے کا ارادہ کرتا ہے اور اپنے وعید کو سچا کر دکھاتا ہے جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا، تو وہ وہاں کے خوشحال لوگوں کو اس میں فسق و فجور اور ظلم کا حکم دیتا ہے، تو اس پر تباہی کا قول ثابت ہو جاتا ہے۔ یہ آپ کو بتاتا ہے کہ جو بھی ہلاک ہوا وہ صرف اللہ کی مرادہے سے ہلاک ہوا، کیونکہ وہی اسباب پیدا کرنے والا اور انہیں ان کے انجام تک پہنچانے والا ہے، تاکہ اللہ تعالیٰ کا سابقہ قول سچا ہو جائے (۱)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَمَرْنَا﴾ ابو عثمان النہدی، ابو رجاء، ابو العالیہ، الربیع، مجاہد اور الحسن نے اسے: «أَمَّرْنَا» تشدید کے ساتھ پڑھا ہے، اور یہ حضرت علی (۲) کی قرآت ہے، یعنی: ہم نے اس کے شریروں کو مسلط کر دیا تو انہوں نے اس میں نافرمانی کی، پس جب انہوں نے ایسا کیا تو ہم نے انہیں ہلاک کر دیا (۳)۔ اور ابو عثمان النہدی نے کہا: «أَمَّرْنَا» میم کی تشدید کے ساتھ: ہم نے انہیں مسلط حکمران بنا دیا (۴)۔ اور یہی ابن عزیز (۵) نے کہا ہے۔ اور «تأمَّر علیهم»: ان پر مسلط ہو گیا (۶)۔ اور الحسن، قتادہ، ابو حیوہ الشامی، یعقوب، خارجہ عن نافع، اور حماد بن سلمہ عن ابن کثیر، اور علی و ابن عباس سے ان سے اختلاف کے ساتھ «آمَرنا» مد اور تخفیف کے ساتھ پڑھا ہے (۷)، یعنی: ہم نے اس کے جابروں اور حکمرانوں کو زیادہ کر دیا۔ یہ کسائی (۸) نے کہا ہے۔ اور ابو عبیدہ نے کہا: «آمرته» مد کے ساتھ اور «أمرته»، دو زبانیں ہیں جن کا مطلب «میں نے اسے زیادہ کیا» ہے؛ اسی سے حدیث ہے «بہترین مال وہ گھوڑی ہے جو بچے زیادہ دینے والی

(مأمورة) ہو، یا کھجوروں کی قطار جو پھلدار (مأبورة) ہو» یعنی: پیداوار اور نسل میں کثیر (۹)۔ اور اسی طرح ابن عزیز نے کہا: «آمرنا» اور «أمرنا» ایک ہی معنی میں ہیں، یعنی: ہم نے زیادہ کر دیا (۱۰)۔ اور الحسن اور یحییٰ بن یعمر سے یہ بھی مروی ہے: «أمِرنا» قصر اور کسرہ کے ساتھ...

(۱) المصدر السابق۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۴/ ۱۳۳، والمحتسب ۲/ ۱۶، والمحرر الوجیز ۳/ ۴۴۴، اور یہ ایک شاذ قرآت ہے۔ (۳) اسے طبری نے ۱۴/ ۵۲۹، اور بیہقی نے الاسماء والصفات (۳۲۳) میں حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما کے قول سے روایت کیا ہے۔ (٤) النکت والعیون ۳/ ۲۳۵۔ (٥) نزھة القلوب ص۸۳ میں۔ (٦) الصحاح (أمر)۔ (۷) تفسیر البغوی ۳/ ۱۰۹، وزاد المسیر ۵/ ۱۹، والنشر ۲/ ۳۰۶، اور یعقوب کی قرآت دس قرآتوں میں سے ہے۔ (۸) اور یہ ابو اللیث السمرقندی نے اپنی تفسیر ۲/ ۲۶۳ میں کہا ہے۔ (۹) مجاز القرآن لأبی عبیدہ ۱/ ۳۷۳ اپنے معنی کے ساتھ، اور حدیث ۱۲/ ۱۳۴ میں گزر چکی ہے۔ (۱۰) نزھة القلوب ص۸۳۔

46 Surah Al-Isra: Verse 16

The letter Meem follows the pattern of 'Fa'ilna'. It is narrated from Ibn Abbas (1). Qatada and Al-Hasan said: The meaning is: We increased [them]. A similar view was reported from Abu Zaid and Abu Ubaid. Al-Kisa'i rejected this, saying: One only says 'amarna' (with elongation) when referring to abundance. He said: Its origin is 'a'amarna', but it was simplified, as mentioned by Al-Mahdawi (2). In 'Al-Sihah': Abu Al-Hasan said: 'Amira maaluhu' (with Kasra) means: his wealth increased. 'Amira al-qawmu' means: the people increased; a poet said: 'They are numerous (amiruna), they do not inherit the share of the low-born (al-qu'dud).'

And 'Aamara Allahu maaluhu' (with elongation) (3). Al-Tha'labi said: A thing that is abundant is called 'amir'. The verb from it is 'amira al-qawmu ya'maruna amran' when they increase. Ibn Mas'ud said: In the pre-Islamic era (Jahiliyyah), we used to say of a tribe if they became numerous: 'Amira amru bani fulan' (The affair of the sons of so-and-so increased). Labid said: 'The fate of every daughter of a free woman is insignificance, even if she produced many in number. If they are envied, they will decline, and if they increase (amirru) one day, they will turn to ruin and misery.' (4)

I say: In the authentic Hadith of Heraclius: 'The affair of the son of Abu Kabshah (referring to the Prophet, peace be upon him) has grown serious (amira), even the King of the Romans (the sons of the Yellow One) fears him.' (5). That is: it increased. All of it is intransitive, which is why Al-Kisa'i rejected it, and Allah knows best. Al-Mahdawi said: Whoever reads it as 'Amira', it is a dialect. The justification for the transitivity of 'Amara' is that it was likened to 'Ammara' since abundance is the closest thing to habitation/prosperity, so it was made transitive just as 'Ammara' is. The rest of the reciters read it as 'Amarna' from 'Al-Amr' (command); meaning: We commanded them with obedience (6) as an excuse, warning, frightening, and threatening. {So they committed wickedness (fafasaqu)}: that is, they departed from obedience, rebelling against Us. {So the word became due against it}: Thus it became necessary...

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/133, Al-Qira'at al-Shadhah p. 75, Al-Muhtasib 2/16. (2) See Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/135. (3) Al-Sihah (article: amr). The first part of the verse: 'Tarfun wa la duna kulli mubarakin', its author is Al-A'sha as in Al-Sihah and Al-Lisan (article: amr). Al-Qu'dud: One with few ancestors leading to the eldest grandfather. Al-Lisan (article: qa'ad). (4) Majaz al-Qur'an 1/372-373, Tafsir al-Tabari 14/531-532, Tahdhib al-Lughah 15/291-292, and the two verses are in Diwan

Labid p. 50. (5) Narrated by Ahmad (2370), Al-Bukhari (7), Muslim (1773), and it is from the speech of Abu Sufyan to his companions. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/231, Al-Muharrar al-Wajiz 3/444.

४६ सूरा अल-इस्रा: आयत १६

मीम 'फइलना' के पैटर्न पर है, और यह इब्न अब्बास (१) से रिवायत है। कतादा और हसन ने कहा: अर्थ है: हमने [उन्हें] बढ़ा दिया। अबू ज़ैद और अबू उबैद से भी इसी तरह का विचार सूचित किया गया है। अल-किसाई ने इसका खंडन किया और कहा: बहुतायत के लिए केवल 'अमरना' (दीर्घ स्वर के साथ) कहा जाता है। उन्होंने कहा: इसका मूल 'अ'अमरना' है, जिसे सरल कर दिया गया, जैसा कि अल-महदवी (२) ने उल्लेख किया है। 'अल-सिहाह' में: अबू अल-हसन ने कहा: 'अमिरा मालुहु' (कसरा के साथ) का अर्थ है: उसका धन बढ़ गया। 'अमिरा अल-क़ौमु' का अर्थ है: लोग बढ़ गए; एक कवि ने कहा: 'वे संख्या में बहुत हैं (अमिरूना), वे कम खानदान वाले (अल-कुअदुद) के हिस्से के वारिस नहीं होते।'

और 'आ'मरा अल्लाहु मालुहु' (मद/दीर्घ स्वर के साथ) (३)। अल-थलाबी ने कहा: जो चीज़ बहुत अधिक हो उसे 'अमिर' कहा जाता है। इससे क्रिया 'अमिरा अल-क़ौमु यअ'मरूना अमरन' है जब वे बढ़ते हैं। इब्न मसूद ने कहा: जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) में हम किसी कबीले के बारे में कहते थे जब वे बढ़ जाते थे: 'अमिरा अमरु बनी फुलान' (फलां के बेटों का मामला बढ़ गया)। लबीद ने कहा: 'हर आज़ाद महिला की संतान का भाग्य अंततः कमी ही है, भले ही उसने संख्या में बहुत अधिक पैदा किए हों। यदि उनसे ईर्ष्या की जाती है, तो वे पतन का शिकार होंगे, और यदि वे किसी दिन बढ़ जाते हैं (अमिरू), तो वे विनाश और दुख की ओर मुड़ेंगे।' (४)

मैंने कहा: और हर्कुलस की सही हदीस में: 'अबू कब्शा के बेटे (पैगंबर मुहम्मद, उन पर शांति हो) का मामला गंभीर हो गया है (अमिरा), यहाँ तक कि रोमनों का राजा (पीले लोगों का राजा) भी उससे डरता है।' (५)। अर्थात: बढ़ गया। यह सब अकर्मक (intransitive) है, इसीलिए अल-किसाई ने इसका खंडन किया, और अल्लाह बेहतर जानता है। अल-महदवी ने कहा: जिसने इसे 'अमिरा' पढ़ा, वह एक बोली है। 'अमरा' के सकर्मक (transitive) होने का तर्क यह है कि इसे 'अम्मरा' के समान माना गया क्योंकि बहुतायत आबादी/समृद्धि के सबसे करीब है, इसलिए इसे सकर्मक बनाया गया जैसे 'अम्मरा' है। बाकी पाठकों (क़ारियों) ने 'अमरना' पढ़ा है जो 'अल-अम्र' (आज्ञा) से है; अर्थात: हमने उन्हें आज्ञापालन का आदेश दिया (६) एक तर्क, चेतावनी, डराने और धमकी के तौर पर। {तो उन्होंने अवज्ञा की (फ़सक़ू)}: यानी, वे हमारी अवज्ञा करते हुए आज्ञापालन से बाहर निकल गए। {तो उस पर बात (फैसला) सच हो गई}: तो यह अनिवार्य हो गया...

(१) मानी अल-कुरान, अल-नहहास ४/१३३, अल-किरात अल-शाज़्ज़ाह पृ. ७५, अल-मुहतासिब २/१६। (२) देखें मानी अल-कुरान, अल-नहहास ४/१३५। (३) अल-सिहाह (लेख: अमर), और शेर का पहला भाग: 'तरफुन व ला दूना कुल्ली मुबारकिन', इसके लेखक अल-अशा हैं जैसा कि अल-सिहाह और अल-लिसान (लेख: अमर) में है। अल-कुअदुद: जिसके दादा तक पूर्वज कम हों। अल-लिसान (लेख: क़अद)। (४) मजाज़ अल-कुरान १/३७२-३७३, तफ़सीर अल-तबरी १४/५३१-५३२, तहज़ीब अल-लुग़ा १५/२९१-२९२, और दोनों शेर दीवान लबीद पृ. ५० में हैं। (५) इसे अहमद (२३७०), अल-बुखारी (७), मुस्लिम (१७७३) ने निकाला है और यह अबू सुफियान का अपने साथियों से कहना है। (६) मानी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज ३/२३१, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४४४।

٤٦ سورة الإسراء: آیت ١٦

میم 'فَعِلنا' کے وزن پر ہے، اور یہ ابن عباس (١) سے مروی ہے۔ قتادہ اور حسن نے کہا: معنی ہے: ہم نے [انہیں] زیادہ کر دیا۔ ابو زید اور ابو عبید سے بھی اسی طرح مروی ہے، اور الکسائی نے اس کا انکار کیا اور کہا: کثرت کے لیے صرف 'أمرنا' (مد کے ساتھ) کہا جاتا ہے۔ انہوں نے کہا: اس کی اصل 'أأمرنا' ہے، پھر اسے ہلکا کر دیا گیا، جیسا کہ المہدوی (٢) نے نقل کیا ہے۔ 'الصحاح' میں ہے: ابو الحسن نے کہا: 'أمِر مالُه' (کسرہ کے ساتھ) یعنی: اس کا مال زیادہ ہو گیا۔ 'أمِر القومُ' یعنی: لوگ زیادہ ہو گئے۔ شاعر نے کہا: 'وہ کثیر تعداد میں ہیں (أَمِرون)، وہ کم اصل (القعدود) کے حصے کے وارث نہیں بنتے۔'

اور 'آمر الله ماله' (مد کے ساتھ) (٣)۔ الثعلبی: کثیر چیز کو 'أمِرٌ' کہا جاتا ہے، اس کا فعل 'أمِرَ القومُ یأمرون أمراً' ہے جب وہ زیادہ ہو جائیں۔ ابن مسعود نے کہا: ہم زمانہ جاہلیت میں کسی قبیلے کے لیے جب وہ زیادہ ہو جاتے تو کہتے: 'أَمِرَ أَمْرُ بني فلان' (فلاں کے بیٹوں کا معاملہ بڑھ گیا)؛ لبید نے کہا: 'ہر آزاد عورت کے بیٹوں کا انجام کمی ہی ہے، چاہے اس نے تعداد میں کثرت ہی کیوں نہ پیدا کی ہو۔ اگر ان پر رشک کیا جائے تو وہ زوال کا شکار ہوتے ہیں، اور اگر وہ کسی دن بڑھ جائیں (أَمِروا) تو وہ ہلاکت اور تنگی کی طرف لوٹ جاتے ہیں۔' (٤)

میں نے کہا: اور ہرقل کی صحیح حدیث میں ہے: 'ابو کبشہ کے بیٹے (نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم) کا معاملہ بڑھ گیا ہے (أَمِرَ)، یہاں تک کہ رومیوں کا بادشاہ (بنی الاصفر) ان سے ڈرتا ہے۔' (٥)۔ یعنی: بڑھ گیا۔ اور یہ سب لازم (intransitive) ہے، اسی لیے الکسائی نے اس کا انکار کیا، اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔ المہدوی نے کہا: جس نے 'أَمِرَ' پڑھا تو وہ ایک لغت ہے، اور 'أَمَرَ' کے متعدی ہونے کی وجہ یہ ہے کہ اسے 'عَمَّرَ' سے تشبیہ دی گئی کیونکہ کثرت آبادی کے سب

سے زیادہ قریب ہے، چنانچہ اسے متعدی بنایا گیا جیسے 'عَمَّرَ' کو بنایا گیا۔ باقی قراء نے اسے 'أمرنا' (حکم سے) پڑھا ہے؛ یعنی: ہم نے انہیں اطاعت کا حکم دیا (٦) بطور عذر، ڈراوے، خوف اور دھمکی کے۔ {پس انہوں نے نافرمانی کی (فَفَسَقُوا)} یعنی: وہ ہماری نافرمانی کرتے ہوئے اطاعت سے نکل گئے۔ {پس ان پر بات (فیصلہ) ثابت ہو گئی}: تو واجب ہو گیا...

(١) معانی القرآن للنحاس ٤/ ١٣٣، والقراءات الشاذة ص ٧٥، والمحتسب ٢/ ١٦۔ (٢) دیکھیے معانی القرآن للنحاس ٤/ ١٣٥۔ (٣) الصحاح (أمر)، اور بیت کا مصرع اول: 'طرفون ولّا دون کل مبارك'، اس کے کہنے والے الاعشی ہیں جیسا کہ الصحاح اور اللسان (أمر) میں ہے۔ القعدود: جس کے آباؤ اجداد دادا تک کم ہوں۔ اللسان (قعد)۔ (٤) مجاز القرآن ١/ ٣٧٢ - ٣٧٣، وتفسير الطبري ١٤/ ٥٣١ - ٥٣٢، وتهذيب اللغة ١٥/ ٢٩١ - ٢٩٢، اور دونوں شعر دیوان لبید ص ٥٠ میں ہیں۔ (٥) اسے احمد (٢٣٧٠)، البخاري (٧)، مسلم (١٧٧٣) نے روایت کیا ہے اور یہ ابو سفیان کی اپنے ساتھیوں سے گفتگو ہے۔ (٦) معانی القرآن للزجاج ٣/ ٢٣١، والمحرر الوجيز ٣/ ٤٤٤۔

Surah Al-Isra: Verse 16 47

...the warning applies to it. On the authority of Ibn Abbas(1). It was said: "Amarna" (We commanded) means We made them rulers; because the Arabs say: "An amir (ruler) who is not ma'mur (commanded)"(2), meaning: not appointed as a ruler. It was also said: it means: We sent their arrogant ones; Harun said: it is the reading of Ubayy: "We sent the elite of its criminals, and they committed wickedness," as mentioned by Al-Mawardi(3). Al-Nahhas narrated: Harun said regarding the reading of Ubayy: "And when We intend to destroy a city, We send its elite criminals into it, and they plot therein, so the word [of punishment] becomes justified against it"(4).

It is also permissible for "amarna" to mean "We increased"; from it is: "The best wealth is a prolific (ma'murah) mare," as previously mentioned.

A group said: "ma'murah" follows "ma'burah" in rhyme; like "al-ghadaya" and "al-'ashaya"(5), and like his saying: "Return burdened with sins (ma'zurat) without rewards (ma'jurat)"(6). According to this, it is not said: "Amara-hum Allah" meaning He increased them, rather it is said: "Amara-hu" and "Amma-rahu". Abu 'Ubayd and Abu Hatim chose the public reading(7). Abu 'Ubayd said: We chose "amarna" because the three meanings are combined in it: command, leadership, and abundance(8). And "Al-mutraf" (the affluent) is the one living in luxury; they were singled out with the command because others follow them(9).

Third: His saying, Exalted is He: {So We destroyed it} meaning: We uprooted it through destruction(10). {with utter destruction} The verbal noun is mentioned for emphasis on the punishment inflicted upon them. In the Sahih, from the hadith of Zaynab bint Jahsh, the wife of the Prophet ﷺ, she said: The Messenger of Allah ﷺ came out one day in a state of alarm, his face flushed, saying: "There is no god but Allah, woe to the Arabs from an evil that has drawn near. Today a hole has been opened in the barrier of Yajuj and Majuj like this."

---

(1) See Al-Wasit 3/101, and Majma' al-Bayan 15/30. (2) Tafsir al-Tabari 14/528. (3) In Al-Nukat wal-Uyun 3/235, which is an anomalous reading. (4) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 4/137, which is also an anomalous reading. (5) Majma' al-Bayan 15/29. (6) See Tafsir al-Tabari 14/528, and Tahdhib al-Lughah 15/292. The hadith was previously mentioned on 6/49. (7) And likewise Al-Tabari in his Tafsir 4/532. (8) Narrated from him by Al-Baghawi 3/109, but it appeared in his printed edition as: Abu Ubaydah. (9)

Al-Wajiz on the margin of Marah Labid 1/475, and Zad al-Masir 5/19. (10) Al-Wasit 3/101.

सूरह अल-इसरा: आयत 16 47

...उन पर चेतावनी लागू होती है। इब्न अब्बास(1) से। और कहा गया: "अमरना" का अर्थ है कि हमने उन्हें शासक बना दिया; क्योंकि अरब कहते हैं: "एक अमीर (शासक) जो मामूर (आदेशित) नहीं है"(2), अर्थात: जिसे नियुक्त नहीं किया गया। और कहा गया: इसका अर्थ है: हमने उनके अहंकारी लोगों को भेजा; हारून ने कहा: यह उबैय का पाठ है: "हमने इसके अपराधियों के बड़ों को भेजा और उन्होंने अवज्ञा की", जैसा कि अल-मावर्दी(3) ने उल्लेख किया है। अल-नहस ने वर्णन किया: हारून ने उबैय के पाठ के बारे में कहा: "और जब हम किसी शहर को नष्ट करने का इरादा करते हैं, तो हम उसमें उसके अपराधी बड़ों को भेजते हैं, फिर वे उसमें षड्यंत्र रचते हैं, तो उस पर बात (सज़ा) वाजिब हो जाती है"(4)।

और यह भी अनुमत है कि "अमरना" का अर्थ "हमने बढ़ा दिया" हो; इसी से है: "सबसे अच्छा धन एक फलदायी (मामूरा) घोड़ी है", जैसा कि पहले बताया गया है।

एक समूह ने कहा: "मामूरा" तुकबंदी के लिए "माबूरा" का अनुसरण करता है; जैसे "अल-ग़दाया" और "अल-अशाया"(5), और जैसे कि उनका कहना: "पापों के बोझ के साथ लौटें (माज़ूरात) बिना पुरस्कारों के(माजूरत)"(6)। इसके अनुसार, यह नहीं कहा जाता: "अमर-हुम अल्लाह" जिसका अर्थ है उसने उन्हें बढ़ा दिया, बल्कि कहा जाता है: "आमरा-हू" और "अम्मरा-हू"। अबू उबैद और अबू हातिम ने सार्वजनिक पाठ(7) को चुना। अबू उबैद ने कहा: हमने "अमरना" को इसलिए चुना क्योंकि इसमें तीन अर्थ समाहित हैं: आदेश, नेतृत्व और प्रचुरता(8)। और "अल-मुत्रफ" (विलासी) वह है जो विलासिता में रहता है; उन्हें विशेष रूप से आदेश दिया गया क्योंकि अन्य लोग उनके अनुयायी होते हैं(9)।

तीसरा: उनका कहना, वह महान है: {तो हमने उसे नष्ट कर दिया} अर्थात: हमने उसे विनाश के माध्यम से जड़ से उखाड़ दिया(10)। {पूर्ण विनाश के साथ} उन पर होने वाली सजा पर जोर देने के लिए स्रोत (मस्दर) का उल्लेख किया गया है। सहीह में, पैगंबर ﷺ की पत्नी ज़ैनब बिंत जहश की हदीस से है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ एक दिन घबराहट की स्थिति में बाहर आए, उनका चेहरा लाल हो गया था, वे कह रहे थे: "अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है, अरबों के लिए उस बुराई से तबाही है जो करीब आ गई है। आज याजूज और माजूज की दीवार में ऐसा छेद हो गया है।"

(1) देखें अल-वसीत 3/101, और मजमा अल-बयान 15/30. (2) तफ़सीर अल-तबरी 14/528. (3) अल-नुकात वल-उयून 3/235 में, जो एक असामान्य पाठ है। (4) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 4/137, जो एक असामान्य पाठ भी है। (5) मजमा अल-बयान 15/29. (6) देखें तफ़सीर अल-तबरी 14/528, और तहजीब अल-लुगा 15/292। हदीस का उल्लेख पहले 6/49 पर किया गया है। (7) और इसी तरह अल-तबरी अपनी तफ़सीर 4/532 में। (8) अल-बग़वी 3/109 द्वारा उनसे वर्णित, लेकिन उनके मुद्रित संस्करण में यह इस प्रकार आया: अबू उबैदा। (9) मरह लबीद 1/475 के हाशिये पर अल-वजीज़, और ज़ाद अल-मसीर 5/19। (10) अल-वसीत 3/101।

سورة الاسراء: آیت ۱۶ ۴۷

ان پر وعید آتی ہے۔ ابن عباس (۱) سے۔ اور کہا گیا: «أَمَّرْنا» یعنی ہم نے انہیں امیر بنا دیا؛ کیونکہ اہل عرب کہتے ہیں: "امیر غیر مأمور"(۲) یعنی: جسے امیر نہ بنایا گیا ہو۔ اور کہا گیا: اس کا مطلب ہے: ہم نے ان کے متکبروں کو بھیجا؛ ہارون نے کہا: یہ ابی کی قرات ہے: «بعثنا أكابرَ مُجرميها ففسقوا» اسے الماوردی (۳) نے ذکر کیا ہے۔ اور النحاس نے حکایت بیان کی: ہارون نے ابی کی قرات کے بارے میں کہا: «وإذا أردنا أن نُهْلِكَ قريةً بعثنا فيها أكابرَ مُجرميها فمكروا فيها فحقَّ عليها القول» (۴)۔

اور یہ بھی جائز ہے کہ «أمرنا» کے معنی "ہم نے کثرت کر دی" ہوں؛ اسی سے ہے: "بہترین مال وہ گھوڑی ہے جو بچے دینے والی (مأمورة) ہو" جیسا کہ پہلے گزر چکا۔

ایک گروہ نے کہا: "مأمورة" کا لفظ "مأبورة" کی رعایت میں ہے؛ جیسے "الغدایا والعشایا" (۵)، اور جیسے ان کا قول: «ارْجِعْنَ مأزوراتٍ غيرَ مأجورات» (۶)۔ اور اس بنا پر یہ نہیں کہا جاتا: "أمرهم الله"، انہیں کثرت دینے کے معنی میں، بلکہ کہا جاتا ہے: "آمرہ" اور "أمرہ"۔ ابو عبید اور ابو حاتم نے جمہور کی قرات کو اختیار کیا ہے (۷)۔ ابو عبید نے کہا: ہم نے «أمرنا» کو اس لیے اختیار کیا ہے کیونکہ اس میں تینوں معانی جمع ہو جاتے ہیں یعنی امر (حکم)، امارت (حکمرانی) اور کثرت (۸)۔ اور «المُتْرَف» سے مراد نعمتوں والا ہے؛ انہیں خاص طور پر حکم دیا گیا کیونکہ دوسرے لوگ ان کے تابع ہوتے ہیں (۹)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ فَدَمَّرْنَهَا ﴾ یعنی: ہم نے اسے ہلاکت کے ساتھ جڑ سے اکھیڑ دیا (۱۰)۔ ﴿ تَدْمِيرًا ﴾ مبالغے کے لیے مصدر کا ذکر کیا گیا ہے اس عذاب پر جو ان پر واقع ہوا۔ اور صحیح حدیث میں زینب بنت جحش رضی اللہ عنہا (نبی کریم ﷺ کی زوجہ) سے مروی ہے، انہوں

نے کہا: رسول اللہ ﷺ ایک دن گھبراہٹ کی حالت میں نکلے، آپ کا چہرہ سرخ ہو رہا تھا، آپ فرما رہے تھے: "اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، عربوں کے لیے اس شر سے ہلاکت ہے جو قریب آ لگا ہے، آج یاجوج و ماجوج کی دیوار میں اتنا سوراخ ہو گیا ہے"۔

---

(۱) دیکھئے الوسیط ۳/ ۱۰۱، اور مجمع البیان ۱۵/ ۳۰۔ (۲) تفسیر الطبری ۱۴/ ۵۲۸۔ (۳) النکت والعیون ۳/ ۲۳۵ میں اور یہ شاذ قرات ہے۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۴/ ۱۳۷، اور یہ بھی شاذ قرات ہے۔ (۵) مجمع البیان ۱۵/ ۲۹۔ (۶) دیکھئے تفسیر الطبری ۱۴/ ۵۲۸، اور تہذیب اللغۃ ۱۵/ ۲۹۲۔ حدیث پہلے گزر چکی ہے ۶/ ۴۹۔ (۷) اور اسی طرح طبری نے اپنی تفسیر ۴/ ۵۳۲ میں۔ (۸) اسے البغوی ۳/ ۱۰۹ نے نقل کیا ہے لیکن ان کے مطبوعہ نسخے میں "ابو عبیدہ" واقع ہوا ہے۔ (۹) الوجیز علی ہامش مراح لبید ۱/ ۴۷۵، اور زاد المسیر ۵/ ۱۹۔ (۱۰) الوسیط ۳/ ۱۰۱۔

Surah Al-Isra: Verses 16 - 19. Page 48.

...and he (the Prophet) circled his thumb and the finger next to it. She (Zainab) said: I said: O Messenger of Allah, shall we be destroyed while there are righteous people among us? He said: "Yes, when evil (wickedness/filth) increases." Discussion on this chapter has already preceded (1), stating that when sins become apparent and are not changed, they become a reason for the destruction of everyone, and Allah knows best.

Allah's saying: {And how many generations have We destroyed after Noah! And sufficient is your Lord as All-Aware and All-Seeing of the sins of His servants (17)}.

Allah's saying: {And how many generations have We destroyed after Noah} meaning: How many people disbelieved and destruction befell them. This is to warn the disbelievers of Mecca (2). Discussion about "generations" (qurun) has preceded at the beginning of Surah Al-An'am (3), praise be to Allah. {And sufficient is your Lord as All-Aware and All-Seeing of the sins of His servants} "Khabiran" (All-Aware): Knowing them well. "Basiran" (All-Seeing): He sees their actions. This has been mentioned before (4).

Allah's saying: {Whoever desires the immediate (life), We hasten for him therein what We will to whom We intend. Then We have made for him Hell, which he will [enter to] burn, censured and banished (18). And whoever desires the Hereafter and exerts the effort due to it while he is a believer - it is those whose effort is ever appreciated [by Allah] (19)}.

Allah's saying: {Whoever desires the immediate} meaning this world, and what is meant is the "speedy abode" (the worldly life), so an adjective was used to describe the noun. {We hasten for him therein what We will to whom We intend} meaning: We do not give him from it except what We will, then We hold him accountable for his actions, and his end is entering the Fire (5). {censured and banished} meaning: expelled and distanced from Allah's mercy (6). And this is the description of the hypocritical transgressors, and the deceitful show-offs, who clothe themselves in Islam and obedience to attain worldly gains like spoils of war and other things, so that work is not accepted from them.

(1) 9/487. (2) Al-Wasit 3/101. (3) 8/324-325. (4) 8/336 for the meaning of Al-Khabir, and 2/261 for the meaning of Al-Basir. (5) Zad Al-Masir 5/20. (6) Al-Wasit 3/101, and Tafsir Al-Baghawi 3/109.

सूरह अल-इस्रा: आयतें 16 - 19। पृष्ठ 48।

...और उन्होंने (पैगंबर) अपने अंगूठे और उसके पास वाली उंगली से घेरा बनाया। उन्होंने (ज़ैनब) कहा: मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, क्या हम तब भी नष्ट हो जाएंगे जब हमारे बीच नेक लोग होंगे? उन्होंने कहा: "हाँ, जब बुराई (गंदगी) बढ़ जाए।" इस अध्याय पर चर्चा पहले हो चुकी है (1), कि जब पाप प्रकट होते हैं और उन्हें बदला नहीं जाता है, तो वे सभी के विनाश का कारण बन जाते हैं, और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह का कथन: {और हमने नूह के बाद कितनी ही पीढ़ियों को नष्ट कर दिया! और आपका रब अपने बंदों के गुनाहों की खबर रखने और उन्हें देखने के लिए काफी है (17)}।

अल्लाह का कथन: {और हमने नूह के बाद कितनी ही पीढ़ियों को नष्ट कर दिया} यानी: कितने ही लोग काफ़िर हुए और उन पर तबाही आ पड़ी। यह मक्का के काफ़िरों को डराने के लिए है (2)। 'सदियों' (कुरून) के बारे में चर्चा सूरह अल-अनाम की शुरुआत में हो चुकी है (3), अल्लाह का शुक्र है। {और आपका रब अपने बंदों के गुनाहों की खबर रखने और उन्हें देखने के लिए काफी है} "खबीरन" (खबर रखने वाला): उन्हें अच्छी तरह जानने वाला। "बसीरन" (देखने वाला): वह उनके कर्मों को देखता है। यह पहले भी बताया जा चुका है (4)।

अल्लाह का कथन: {जो कोई जल्द मिलने वाली (दुनिया) चाहता है, हम उसके लिए यहीं जल्द दे देते हैं जो हम चाहते हैं जिसके लिए हम चाहते हैं। फिर हमने उसके लिए जहन्नम बना दी है, जिसमें वह अपमानित और ठुकराया हुआ होकर दाखिल होगा (18)। और जिसने आख़िरत (परलोक) का इरादा किया और उसके लिए वैसी ही कोशिश की जैसी करनी चाहिए, इस हाल में कि वह मोमिन (ईमान वाला) हो, तो यही वे लोग हैं जिनकी कोशिश की कद्र की जाएगी (19)}।

अल्लाह का कथन: {जो कोई जल्द मिलने वाली (दुनिया) चाहता है} यानी दुनिया, और इसका मतलब है "जल्द बीत जाने वाला घर", इसलिए विशेष्य के स्थान पर विशेषण का प्रयोग किया गया। {हम उसके लिए यहीं जल्द दे देते हैं जो हम चाहते हैं जिसके लिए हम चाहते हैं} यानी: हम उसे इसमें से उतना ही देते हैं जितना हम चाहते हैं, फिर हम उसके कर्मों के लिए उसकी पकड़ करेंगे, और उसका अंत आग में प्रवेश करना है (5)। {अपमानित और ठुकराया हुआ} यानी: अल्लाह की रहमत से निकाला हुआ और दूर किया हुआ (6)। और यह पाखंडी उल्लंघनकर्ताओं और दिखावा करने वालों का गुण है, जो इस्लाम और आज्ञाकारिता का चोगा ओढ़ते हैं ताकि गनीमत के माल और अन्य

चीज़ों के रूप में दुनिया का तात्कालिक लाभ प्राप्त कर सकें इसलिए उनका वह कार्य स्वीकार नहीं किया जाता।

(1) 9/487. (2) अल-वसीत 3/101. (3) 8/324-325. (4) 8/336 'अल-खबीर' के अर्थ के लिए, और 2/261 'अल-बसीर' के अर्थ के लिए। (5) ज़ाद अल-मसीर 5/20. (6) अल-वसीत 3/101, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/109।

سورۃ الاسراء: آیات ۱۶ - ۱۹۔ صفحہ ٤٨۔

...اور آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) نے اپنے انگوٹھے اور اس کے ساتھ والی انگلی کا حلقہ بنایا۔ انہوں (زینب رضی اللہ عنہا) نے کہا: میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، کیا ہم ہلاک کر دیے جائیں گے حالانکہ ہم میں نیک لوگ موجود ہوں گے؟ آپ نے فرمایا: "ہاں، جب گندگی (برائی) بڑھ جائے۔" اس باب میں پہلے گفتگو گزر چکی ہے (۱)، کہ گناہ جب ظاہر ہو جائیں اور انہیں بدلا نہ جائے تو وہ سب کی ہلاکت کا سبب بنتے ہیں، واللہ اعلم۔

فرمان الٰہی: ﴿وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنَ الْقُرُونِ مِنْ بَعْدِ نُوحٍ وَكَفَى بِرَبِّكَ بِذُنُوبِ عِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا (١٧)﴾ (اور نوح کے بعد ہم نے کتنی ہی نسلیں ہلاک کر دیں، اور آپ کا رب اپنے بندوں کے گناہوں کی خبر رکھنے والا اور دیکھنے والا کافی ہے)۔

فرمان الٰہی: ﴿وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنَ الْقُرُونِ مِنْ بَعْدِ نُوحٍ﴾ یعنی: کتنی ہی ایسی قومیں جنہوں نے کفر کیا تو ان پر بربادی آگئی۔ مکہ کے کفار کو ڈرایا جا رہا ہے (۲)۔ "قرون" (صدیوں/نسلوں) کے بارے میں گفتگو سورہ الانعام کے آغاز میں گزر چکی ہے (۳)، وللہ الحمد۔ ﴿وَكَفَى بِرَبِّكَ بِذُنُوبِ عِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا﴾ "خبیر": ان کا جاننے والا۔ "بصیر": ان کے اعمال کو دیکھنے والا۔ یہ پہلے گزر چکا ہے (٤)۔

فرمان الٰہی: ﴿مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَّلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ ثُمَّ جَعَلْنَا لَهُ جَهَنَّمَ يَصْلَاهَا مَذْمُومًا مَدْحُورًا (١٨) وَمَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ وَسَعَى لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُورًا (١٩)﴾ (جو کوئی جلدی والی (دنیا) کا ارادہ رکھتا ہے ہم اسے یہیں جو چاہتے ہیں دے دیتے ہیں جس کے لیے چاہتے ہیں، پھر ہم نے اس کے لیے جہنم بنا دی ہے جس میں وہ ملامت زدہ اور دھتکارا ہوا ہو کر داخل ہو گا (۱۸)۔ اور جس نے آخرت کا ارادہ کیا اور اس کے لیے ویسی ہی کوشش کی جو اس

کے لائق ہے اس حال میں کہ وہ مومن ہو، تو یہی وہ لوگ ہیں جن کی کوشش کی قدر کی جائے گی ((١٩))

فرمان الٰہی: ﴿مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ﴾ یعنی دنیا، اور مراد ہے عجلت والا گھر، پس صفت کے ذریعے موصوف کو تعبیر کیا گیا ہے۔ ﴿عَجَّلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ﴾ یعنی: ہم اسے اس میں سے صرف وہی دیں گے جو ہم چاہیں گے، پھر اس کے عمل پر اس کا مواخذہ کریں گے، اور اس کا انجام آگ میں داخل ہونا ہے (٥)۔ ﴿مَذْمُومًا مَدْحُورًا﴾ یعنی: اللہ کی رحمت سے راندہ درگاہ اور دور کیا ہوا (٦)۔ اور یہ منافق فاسقوں اور ریاکار چاپلوسوں کی صفت ہے، وہ اسلام اور اطاعت کا لبادہ اوڑھتے ہیں تاکہ دنیا کا جلد ملنے والا فائدہ یعنی مالِ غنیمت وغیرہ حاصل کر سکیں، تو ان کا وہ عمل قبول نہیں کیا جاتا۔

(١) ٩ / ٤٨٧۔ (٢) الوسیط ٣ / ١٠١۔ (٣) ٨ / ٣٢٤ - ٣٢٥۔ (٤) ٨ / ٣٣٦ الخبیر کے معنی میں، اور ٢ / ٢٦١ البصیر کے معنی میں۔ (٥) زاد المسیر ٥ / ٢٠۔ (٦) الوسیط ٣ / ١٠١، اور تفسیر البغوی ٣ / ١٠٩۔

Surah Al-Isra': Verses 18 - 22 49 ...in the Hereafter, and they are not given in this world except what has been apportioned for them. It has already been mentioned in "Hud" (1) that this verse restricts those absolute verses, so reflect upon it. "And whoever desires the Hereafter" (Qur'an 17:19), meaning: the Abode of the Hereafter. "and strives for it with the effort due for it" (Qur'an 17:19), meaning: performs the deeds required for it, consisting of acts of obedience. "while he is a believer" (Qur'an 17:19), because acts of obedience are not accepted except from a believer. "those are the ones whose effort will be appreciated [by Allah]" (Qur'an 17:19), meaning: accepted and not rejected (2). And it was said: multiplied (3); meaning: their good deeds are multiplied tenfold, seventyfold, up to seven hundredfold, and many more folds; as it was narrated from Abu Hurairah, when he was asked: "Did you hear the Messenger of Allah (peace be upon him) say: 'Indeed, Allah rewards a single good deed with a million good deeds'?" He said: "I heard him saying: 'Indeed, Allah rewards a single good deed with two million good deeds'" (4). The Almighty's saying: "To each [category] We extend - to these and to those - from the gift of your Lord. And never has the gift of your Lord been restricted. (20) Look how We have favored some of them over others. But the Hereafter is greater in degrees [of difference] and greater in preference. (21) Do not make [as equal] with Allah another deity and [thereby] sit censured and forsaken. (22)" The Almighty's saying: "To each [category] We extend - to these and to those - from the gift of your Lord" (Qur'an 17:20): Allah Almighty made it known that He provides for both believers and disbelievers (5). "And never has the gift of your Lord been restricted" (Qur'an 17:20), meaning: withheld or prevented; from the root "hazara" which means to restrict, bar, or block (6). Then the Almighty said: "Look how We have favored some of them over others" (Qur'an 17:21), in provision and in work; so some have little and some have much (7). "But the Hereafter is greater in degrees [of difference] and greater in preference" (Qur'an 17:21), meaning: for the believers; for the disbeliever, even if he was given plenty...

---

(1) 11/85 - 86. (2) Zad al-Masir 5/20. (3) Al-Waseet 3/101. (4) We did not find it (the source). (5) Cited in Al-Waseet 1/101 - 102 from Al-Zajjaj, and the word of Majesty (Allah) is more established from (Za), and Al-Waseet. (6) Al-Waseet 1/102. (7) Zad al-Masir 5/21.

सूरह अल-इसरा: आयत 18 - 22 49 ...परलोक में, और उन्हें दुनिया में केवल वही दिया जाता है जो उनके लिए नियत किया गया है। "हूद" (1) में पहले ही बताया जा चुका है कि यह आयत उन सामान्य आयतों को सीमित करती है, अतः इस पर विचार करें। "और जो परलोक की इच्छा रखता है" (कुरान 17:19), अर्थात: परलोक का घर। "और उसके लिए वह प्रयास करता है जो उसके लिए अपेक्षित है" (कुरान 17:19), अर्थात: उसके लिए आवश्यक आज्ञाकारिता के कार्य करता है। "जबकि वह आस्तिक है" (कुरान 17:19), क्योंकि आज्ञाकारिता के कार्य केवल एक आस्तिक से ही स्वीकार किए जाते हैं। "यही वे लोग हैं जिनका प्रयास सराहा जाएगा [अल्लाह द्वारा]" (कुरान 17:19), अर्थात: स्वीकार किया गया और अस्वीकार नहीं किया गया (2)। और यह कहा गया: गुणा किया गया (3); अर्थात: उनके पुण्य दस गुना, सत्तर गुना, सात सौ गुना और कई गुना अधिक बढ़ जाते हैं; जैसा कि अबू हुरैरा से रिवायत है, जब उनसे पूछा गया: "क्या आपने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को यह कहते सुना है: 'बेशक अल्लाह एक नेकी का बदला दस लाख नेकियां देता है'?" उन्होंने कहा: "मैंने उन्हें यह कहते सुना है: 'बेशक अल्लाह एक नेकी का बदला बीस लाख नेकियां देता है'" (4)। अल्लाह तआला का फरमान: "हम इन और उन दोनों की मदद करते हैं, तुम्हारे रब के अता से। और तुम्हारे रब का अता प्रतिबंधित नहीं है। (20) देखो, हमने कैसे उनमें से कुछ को दूसरों पर वरीयता दी है। लेकिन परलोक दर्जों में बड़ा है और वरीयता में भी बड़ा है। (21) अल्लाह के साथ कोई दूसरा पूज्य न बनाओ, वरना तुम अपमानित और असहाय होकर बैठ जाओगे। (22)" अल्लाह तआला का फरमान: "हम इन और उन दोनों की मदद करते हैं, तुम्हारे रब के अता से" (कुरान 17:20): अल्लाह तआला ने अवगत कराया कि वह मोमिनों और काफिरों दोनों को जीविका प्रदान करता है (5)। "और तुम्हारे रब का अता प्रतिबंधित नहीं है" (कुरान 17:20), अर्थात: रोका हुआ या मना किया हुआ; 'हज़रा' (hazara) धातु से जिसका अर्थ है प्रतिबंधित करना या रोकना (6)। फिर अल्लाह तआला ने फरमाया: "देखो, हमने कैसे उनमें से कुछ को दूसरों पर वरीयता दी है" (कुरान 17:21), जीविका और काम में; तो कोई कम पाता है और कोई अधिक (7)। "लेकिन परलोक दर्जों में बड़ा है और वरीयता में भी बड़ा है" (कुरान 17:21), अर्थात: मोमिनों के लिए; क्योंकि काफिर को भले ही बहुत कुछ दिया गया हो...

---

(1) 11/85 - 86. (2) ज़ाद अल-मसीर 5/20. (3) अल-वसीत 3/101. (4) हमें यह (स्रोत) नहीं मिला। (5) अल-वसीत 1/101 - 102 में अल-ज़ज्जाज से उद्धृत, और 'अल्लाह' शब्द (ज़) और अल-वसीत से अधिक पुष्ट है। (6) अल-वसीत 1/102. (7) ज़ाद अल-मसीर 5/21.

سورہ الاسراء: آیات ۱۸ - ۲۲ ۴۹ آخرت میں، اور انہیں دنیا میں صرف وہی دیا جاتا ہے جو ان کے لیے تقسیم کر دیا گیا ہے۔ اور «ہود» (۱) میں یہ بات گزر چکی ہے کہ یہ آیت ان مطلق آیات کو مقید کرتی ہے، پس اس میں غور کرو۔ ﴿وَمَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ﴾ یعنی: آخرت کا گھر۔ ﴿وَسَعَىٰ لَهَا سَعْيَهَا﴾ یعنی: اس کے لیے وہ عمل کیا جو اس کے شایانِ شان تھا یعنی اطاعت و فرمانبرداری کے کام۔ ﴿وَهُوَ مُؤْمِنٌ﴾ کیونکہ اطاعت کے کام صرف مؤمن ہی سے قبول کیے جاتے ہیں۔ ﴿فَأُولَٰئِكَ كَانَ سَعْيُهُم مَّشْكُورًا﴾ یعنی: مقبول، رد نہ کیا ہوا (۲)۔ اور کہا گیا: کثرت کے ساتھ بدلہ دیا گیا (۳)؛ یعنی: ان کی نیکیوں کو دس گنا، ستر گنا، سات سو گنا اور کئی گنا زیادہ بڑھا دیا جاتا ہے؛ جیسا کہ حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ ان سے پوچھا گیا: کیا آپ نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا ہے: «اللہ تعالیٰ ایک نیکی پر دس لاکھ نیکیوں کا بدلہ دیتا ہے»؟ تو انہوں نے کہا: میں نے آپ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: «بے شک اللہ تعالیٰ ایک نیکی پر بیس لاکھ نیکیوں کا بدلہ دیتا ہے» (۴)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿كُلًّا نُّمِدُّ هَٰؤُلَاءِ وَهَٰؤُلَاءِ مِنْ عَطَاءِ رَبِّكَ وَمَا كَانَ عَطَاءُ رَبِّكَ مَحْظُورًا (۲۰) انظُرْ كَيْفَ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ وَلَلْآخِرَةُ أَكْبَرُ دَرَجَاتٍ وَأَكْبَرُ تَفْضِيلًا (۲۱) لَّا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَٰهًا ءَاخَرَ فَتَقْعُدَ مَذْمُومًا مَّخْذُولًا (۲۲)﴾ ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿كُلًّا نُّمِدُّ هَٰؤُلَاءِ وَهَٰؤُلَاءِ مِنْ عَطَاءِ رَبِّكَ﴾ اللہ تعالیٰ نے آگاہ فرمایا کہ وہ مؤمنوں اور کافروں دونوں کو رزق دیتا ہے (۵)۔ ﴿وَمَا كَانَ عَطَاءُ رَبِّكَ مَحْظُورًا﴾ یعنی: روک دیا گیا، ممنوع؛ لفظ حظر سے نکلا ہے جس کے معنی روکنے اور منع کرنے کے ہیں (۶)۔ پھر اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿انظُرْ كَيْفَ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ﴾ رزق اور عمل میں؛ پس کوئی تھوڑا پانے والا ہے اور کوئی زیادہ (۷)۔ ﴿وَلَلْآخِرَةُ أَكْبَرُ دَرَجَاتٍ وَأَكْبَرُ تَفْضِيلًا﴾ یعنی: مؤمنوں کے لیے؛ پس کافر اگرچہ کشادگی دی جائے...

(۱) ۸۵/۱۱ - ۸۶ . (۲) زاد المسیر ۵/۲۰ . (۳) الوسیط ۳/۱۰۱ . (۴) ہمیں اس کی اصل نہیں ملی۔ (۵) اسے الوسیط ۱/۱۰۱ - ۱۰۲ میں الزجاج سے نقل کیا گیا ہے، اور لفظِ جلالہ (ظ) اور الوسیط کے مقابلے میں زیادہ ثابت ہے۔ (۶) الوسیط ۱/۱۰۲ . (۷) زاد المسیر ۵/۲۱ .

Surah Al-Isra: Verses 20 - 24 50 ...upon him in the world once, and restricted for the believer once. So the Hereafter is not divided except once based on their deeds. Whoever misses something of it will not be able to make up for it there. And His saying: {Do not associate another god with Allah}. The address is to the Prophet (peace be upon him), and what is meant is his Ummah (nation) (1). And it is said: The address is to man (2). {So that you sit} meaning: remain (3). {Blamed and forsaken} no supporter for you and no protector (4). Allah Almighty says: {And your Lord has decreed that you worship not except Him, and to parents, good treatment. Whether one or both of them reach old age [while] with you, say not to them [so much as], "uff," and do not repel them but speak to them a noble word. (23) And lower to them the wing of humility out of mercy and say, "My Lord, have mercy upon them as they brought me up [when I was] small." (24)}. There are sixteen issues in it: First: {Decreed} i.e., commanded, obligated, and made mandatory (5). Ibn Abbas, al-Hasan, and Qatadah said: This is not a decree of judgment, but rather a decree of command (6). In the Mushaf of Ibn Mas'ud it is: "And He enjoined," which is the reading of his companions, and the reading of Ibn Abbas as well, Ali and others, and likewise according to Ubayy bin Ka'b (7). Ibn Abbas said: It is only "And your Lord enjoined," but one of the two waws got stuck, so it was read: "And your Lord decreed," for if it were based on predestination (decree of reality), no one would have disobeyed Allah (8). Al-Dahhak said: It was mistranscribed.

(1) Al-Wasit 3/102, Al-Muharrar al-Wajiz 3/447, and Zad al-Masir 5/21. (2) Al-Wajiz on the margins of Marah Labid 1/476, and Majma' al-Bayan 15/3. (3) Tafsir Abi al-Layth 2/264. (4) Al-Wasit 3/102, Zad al-Masir 5/21, and Majma' al-Bayan 15/3. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/447. (6) See al-Nukat wa al-'Uyun 3/237, and Majma' al-Bayan 15/36. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 3/447, and according to him "al-Nakha'i" instead of "Ali," but Al-Razi quoted this reading in his tafsir 20/184 from Ali, and it is an anomalous reading. (8) Tafsir al-Razi 20/184.

सूरा अल-इसरा: आयत 20 - 24 50 ...उस पर दुनिया में एक बार, और आस्तिक पर एक बार तंगी की गई। तो आखिरत का बँटवारा केवल एक बार उनके कर्मों के आधार पर होगा। जिसका इसमें से कुछ छूट गया, वह वहाँ उसकी भरपाई नहीं कर सकेगा। और उनका कथन: {अल्लाह के साथ किसी दूसरे को पूज्य न बनाओ}। संबोधन नबी (स.अ.व.) के लिए है, और तात्पर्य उनकी उम्मत से है (1)। और कहा गया: संबोधन मनुष्य के लिए है (2)। {ताकि तुम बैठो} अर्थात: रहो (3)। {निंदित और असहाय} तुम्हारा कोई सहायक नहीं और न ही कोई संरक्षक (4)। अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और आपके रब ने फैसला कर दिया है कि तुम उसके सिवा किसी की इबादत न करो और माता-पिता के साथ अच्छा व्यवहार करो। यदि उनमें से एक या दोनों तुम्हारे पास बुढ़ापे को पहुँच जाएँ, तो उन्हें 'उफ़' तक न कहना और न उन्हें झिड़कना, बल्कि उनसे सम्मान के साथ बात करना। (23) और दयावश उनके सामने नम्रता के साथ झुके रहो और कहो, "ऐ मेरे रब! उन पर दया कर जिस प्रकार उन्होंने बचपन में मेरा पालन-पोषण किया है।" (24)}। इसमें सोलह मसले हैं: पहला: {फैसला किया} यानी: आदेश दिया, लाज़िम किया और अनिवार्य किया (5)। इब्ने अब्बास, हसन और क़तादा ने कहा: यह कानूनी फैसला नहीं है, बल्कि आदेश का फैसला है (6)। इब्ने मसूद की मुसहफ़ (प्रति) में: "और वसीयत की" है, जो उनके साथियों की क़िरात (पठन) है और इब्ने अब्बास, अली और अन्य की भी यही क़िरात है, और उबै बिन काब के पास भी ऐसा ही है (7)। इब्ने अब्बास ने कहा: यह केवल "और तुम्हारे रब ने वसीयत की" है, फिर दो 'वाओ' में से एक चिपक गया, इसलिए इसे "और तुम्हारे रब ने फैसला किया" पढ़ा गया, क्योंकि अगर यह तकदीरी फैसला होता तो अल्लाह की कोई नाफरमानी नहीं करता (8)। ढ़हाक ने कहा: यह लिखने की गलती (तसह़फ़) हो गई।

(1) अल-वसीत 3/102, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/447, और जाद अल-मसीर 5/21। (2) अल-वजीज मराह लबीद के हाशिए पर 1/476, और मजमा अल-बयान 15/3। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/264। (4) अल-वसीत 3/102, जाद अल-मसीर 5/21, और मजमा अल-बयान 15/3। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/447। (6) अल-नुकात व अल-उयून 3/237, और मजमा अल-बयान 15/36 देखें। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/447, और उनके पास 'अली' के बजाय 'अल-नखई' है, लेकिन राजी ने अपनी तफ़सीर 20/184 में अली से इस पठन को उद्धृत किया है, और यह एक शाज़ (दुर्लभ) पठन है। (8) तफ़सीर अल-राजी 20/184।

سورة الاسراء: آیات 20 - 24 50 ...اس پر دنیا میں ایک بار، اور مومن پر ایک بار تنگی کی گئی، پس آخرت صرف ایک ہی بار ان کے اعمال کے مطابق تقسیم ہوگی، پس جس کی اس میں سے کوئی چیز رہ گئی وہ وہاں اس کا تدارک نہیں کر سکے گا۔ اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لَّا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَٰهًا آخَرَ﴾ (اللہ کے ساتھ کوئی دوسرا معبود نہ بناؤ)۔ یہ خطاب نبی کریم ﷺ سے ہے، اور مراد آپ کی امت ہے (1)۔ اور کہا گیا: خطاب انسان سے ہے (2)۔ ﴿فَتَقْعُدَ﴾ یعنی: رہ جاؤ (3)۔ ﴿مَذْمُومًا مَّخْذُولًا﴾ (ملامت زدہ اور بے یار و مددگار)، تمہارا نہ کوئی مددگار ہوگا اور نہ ہی کوئی سرپرست (4)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا ۚ إِمَّا يَبْلُغَنَّ عِندَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُل لَّهُمَا أُفٍّ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُل لَّهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا (23) وَاخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُل رَّبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا (24)﴾ (اور آپ کے رب نے فیصلہ فرما دیا ہے کہ تم اس کے سوا کسی کی عبادت نہ کرو اور والدین کے ساتھ حسنِ سلوک کرو، اگر ان میں سے ایک یا دونوں تمہارے سامنے بڑھاپے کو پہنچ جائیں تو انہیں 'اف' تک نہ کہو اور نہ انہیں جھڑکنا بلکہ ان سے نرمی سے بات کرنا۔ اور ان کے سامنے کسر نفسی سے عاجزی کا بازو جھکائے رکھو اور یہ دعا مانگتے رہو: اے میرے رب! ان دونوں پر رحم فرما جس طرح انہوں نے مجھے بچپن میں پالا پوسا)۔ اس میں سولہ مسائل ہیں: پہلا: ﴿قَضَىٰ﴾ یعنی: حکم دیا، لازم کیا اور واجب کیا (5)۔ ابن عباس، حسن اور قتادہ نے کہا: یہ فیصلے کا فیصلہ نہیں ہے بلکہ حکم کا فیصلہ ہے (6)۔ ابن مسعود کے مصحف میں "ووصَّىٰ" (اور اس نے وصیت کی) ہے، اور یہی ان کے اصحاب کی قرات ہے اور ابن عباس، علی اور دیگر کی بھی یہی قرات ہے، اور اسی طرح ابی بن کعب کے پاس بھی ہے (7)۔ ابن عباس نے فرمایا: دراصل یہ "ووصَّىٰ ربُّك" تھا، پھر دو 'واؤ' میں سے ایک مل گیا تو "وقضى ربك" پڑھا گیا، کیونکہ اگر یہ فیصلہ تقدیری ہوتا تو کوئی اللہ کی نافرمانی نہ کرتا (8)۔ ضحاک نے کہا: یہ تحریر کی غلطی (تصحف) ہے۔

(1) الوسیط 3/102، المحرر الوجیز 3/447، اور زاد المسیر 5/21۔ (2) الوجیز علی ہامش مراح لبید 1/476، اور مجمع البیان 15/3۔ (3) تفسیر ابی اللیث 2/264۔ (4) الوسیط 3/102، زاد المسیر 5/21، اور مجمع البیان 15/3۔ (5) المحرر الوجیز 3/447۔ (6) دیکھیے النکت والعیون 3/237، اور مجمع البیان 15/36۔ (7) المحرر الوجیز 3/447، اور ان کے نزدیک 'علی' کے بجائے 'النخعی' ہے، لیکن رازی نے اس قرات کو اپنی تفسیر 20/184 میں علی سے نقل کیا ہے، اور یہ ایک شاذ قرات ہے۔ (8) تفسیر الرازی 20/184۔

51 Surah Al-Isra: Verses 23 - 24

...to a people: "[He] enjoined (wassa) with [He] decreed (qada)" when the 'waw' was mixed with the 'sad' at the time the Mushaf (Quran) was written. Abu Hatim mentioned from Ibn Abbas a saying similar to that of Ad-Dahhak. He reported from Maymun bin Mihran that he said: "Indeed, upon the saying of Ibn Abbas there is a light"; Allah Almighty said: {He has ordained for you of religion what He enjoined (wassa) upon Noah and that which We have revealed to you} [Ash-Shura: 13]. Then Abu Hatim refused to believe that Ibn Abbas said that, and he said: "If we said this, the heretics would find a way to attack our Mushaf (the Quranic codex)"(1). Then our scholars of theology and others said: "Al-Qada" (decree/judgment) is used in the language in several ways: 1. Al-Qada in the sense of 'Command' (Amr), such as His Almighty's saying: {And your Lord has decreed that you worship none but Him}, meaning He commanded. 2. Al-Qada in the sense of 'Creation' (Khalq), such as His saying: {So He completed (qada-hunna) them as seven heavens in two days} [Fussilat: 12], meaning: He created them. 3. Al-Qada in the sense of 'Judgment/Rule' (Hukm), such as His Almighty's saying: {So decree (aqdi) whatever you are to decree} [Taha: 72], meaning: judge whatever you are to judge. 4. Al-Qada in the sense of 'Completion/Finishing' (Faragh), such as His saying: {The matter about which you both seek a ruling is finished (qudiya)} [Yusuf: 41], meaning: it is concluded. And from this is His Almighty's saying: {And when you have finished (qadaytum) your rites} [Al-Baqarah: 200], and His Almighty's saying: {And when the prayer is finished (qudiyat)} [Al-Jumu'ah: 10]. 5. Al-Qada in the sense of 'Will/Intention' (Iradah), such as His Almighty's saying: {When He decrees (qada) a matter, He only says to it, "Be," and it is} [Al-Imran: 47]. 6. Al-Qada in the sense of 'Covenant/Mandate' (Al-Ahd), such as His Almighty's saying: {And you were not on the western side when We revealed (qadayna) to Moses the commandment}(2) [Al-Qasas: 44].

So, if Al-Qada carries these meanings, it is not permissible to say unconditionally that sins are by the decree (qada) of Allah; because if by it is meant 'command', there is no disagreement that this is not permissible; for Allah Almighty did not command them, as He does not command indecency. Zakariya bin Salam said: A man came to Al-Hasan and said: "He divorced his wife three times." He (Al-Hasan) said: "Indeed you have disobeyed your Lord and your wife is separated from you." The man said: "Allah decreed (qada) that upon me." Al-Hasan, who was eloquent, said: "Allah did not decree (qada) that." i.e., Allah did not command it, and he recited this verse: {And your Lord has decreed (qada) that you worship none but Him}(3).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/447. (2) See the meaning of Al-Qada in 'Mufradat Alfadh al-Qur'an' by Ar-Raghib al-Asfahani pp. 674 - 675. (3) Reported by At-Tabari 14/542, and the word "your wife" is confirmed from it and from manuscript (zha).

५१ सूरह अल-इसरा: आयत २३ - २४

...एक कौम पर: "[उसने] वसीयत की (वस्सा) के साथ [उसने] फैसला किया (कज़ा)" जब मुशफ (कुरान) लिखने के समय 'वाव' और 'साद' आपस में मिल गए थे। अबू हातिम ने इब्न अब्बास से अद-दह्हाक के कथन जैसा ही उल्लेख किया है। उन्होंने मैमुन बिन मेहरान से रिपोर्ट किया कि उन्होंने कहा: "वास्तव में, इब्न अब्बास के कथन पर एक नूर है"; अल्लाह तआला ने फरमाया: {उसने तुम्हारे लिए दीन का वही तरीका निर्धारित किया है जिसकी वसीयत (वस्सा) उसने नूह को की थी और जिसकी वह्य हमने आपकी ओर भेजी है} [अश-शूरा: १३]। फिर अबू हातिम ने इस बात से इनकार किया कि इब्न अब्बास ने ऐसा कहा होगा, और उन्होंने कहा: "अगर हम ऐसा कहें, तो विधर्मी हमारे मुशफ (कुरान) पर हमला करने का मौका पा लेंगे"(१)। फिर हमारे विद्वानों और अन्य लोगों ने कहा: 'अल-कज़ा' (फैसला/आदेश) का प्रयोग भाषा में कई रूपों में होता है: १. 'आदेश' (अम्र) के अर्थ में अल-कज़ा, जैसे अल्लाह तआला का फरमान है: {और आपके रब ने फैसला (कज़ा) किया है कि आप केवल उसी की इबादत करें}, इसका अर्थ है 'आदेश दिया'। २. 'रचना' (खल्क) के अर्थ में अल-कज़ा, जैसे उसका फरमान है: {तो उसने उन्हें दो दिनों में सात आकाशों के रूप में पूरा (कज़ा-हुन्ना) कर दिया} [फ़ुस्सिलत: १२], अर्थात: उन्हें बनाया। ३. 'निर्णय/न्याय' (हुक्म) के अर्थ में अल-कज़ा, जैसे अल्लाह तआला का फरमान है: {तो आप जो भी फैसला (अक़्दि) करना चाहें, कर लें} [ताहा: ७२], अर्थात: जो निर्णय आप करना चाहें वह करें। ४. 'समाप्ति/फुरसत' (फ़राग़) के अर्थ में अल-कज़ा, जैसे उसका फरमान है: {उस मामले का फैसला (कुज़िया) हो चुका है जिसके बारे में तुम दोनों पूछ रहे थे} [यूसुफ: ४१], अर्थात: वह पूरा हो गया। और इसी से अल्लाह तआला का फरमान है: {फिर जब तुम अपने अनुष्ठान पूरे (कज़ैतुम) कर चुको} [अल-बकरा: २००], और अल्लाह तआला का फरमान: {फिर जब नमाज़ पूरी (कुज़ियत) हो जाए} [अल-जुमुआ: १०]। ५. 'इच्छा/इरादा' (इरादा) के अर्थ में अल-कज़ा, जैसे अल्लाह तआला का फरमान है: {जब वह किसी कार्य का निर्णय (कज़ा) करता है, तो वह केवल उसे कहता है: 'हो जा' और वह हो जाता है} [आल-इमरान: ४७]। ६. 'अनुबंध/जनादेश' (अल-अहद) के अर्थ में अल-कज़ा, जैसे अल्लाह तआला का फरमान: {और आप पश्चिमी किनारे पर नहीं थे जब हमने मूसा को आदेश (कज़ैना) सौंपा था}(२) [अल-क़सस: ४४]।

अतः, यदि अल-कज़ा के ये अर्थ संभव हैं, तो यह कहना जायज नहीं है कि गुनाह अल्लाह के कज़ा (फैसले) से हैं; क्योंकि यदि इससे 'आदेश' मुराद है, तो इसमें कोई मतभेद नहीं कि यह जायज नहीं है; क्योंकि अल्लाह तआला ने उनका आदेश नहीं दिया है, वह अश्लीलता का आदेश नहीं देता।

ज़करिया बिन सलाम ने कहा: एक व्यक्ति अल-हसन के पास आया और कहा: "उसने अपनी पत्नी को तीन तलाक दे दिए हैं।" उन्होंने (हसन) कहा: "वास्तव में तुमने अपने रब की अवज्ञा की है और तुम्हारी पत्नी तुमसे अलग हो गई है।" उस व्यक्ति ने कहा: "अल्लाह ने मेरे लिए यही फैसला (कज़ा) किया था।" अल-हसन, जो बहुत स्पष्टवादी थे, ने कहा: "अल्लाह ने ऐसा फैसला (कज़ा) नहीं किया।" अर्थात, अल्लाह ने इसका आदेश नहीं दिया, और उन्होंने यह आयत पढ़ी: {और आपके रब ने फैसला (कज़ा) किया है कि आप केवल उसी की इबादत करें}(३)।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४४७। (२) राकिब अल-असफ़हानी की 'मुफ़रदात अलफ़ाज़ अल-क़ुरआन' में अल-कज़ा का अर्थ देखें, पृष्ठ ६७४ - ६७५। (३) अत-तब्री १४/५४२ द्वारा रिपोर्ट किया गया, और शब्द "तुम्हारी पत्नी" उससे और पांडुलिपि (ज़ा) से पुष्ट है।

۵۱ سورہ الإسراء: الآیتان ۲۳ - ۲۴

ایک قوم پر «وصی بقضی» (یعنی وصی کو قضی پڑھنا) جب مصحف کی کتابت کے وقت 'واو' 'صاد' کے ساتھ خلط ملط ہو گئی تھی۔ اور ابو حاتم نے ابن عباس سے ضحاک کے قول کی طرح ذکر کیا ہے۔ اور میمون بن مہران سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: بیشک ابن عباس کے قول پر ایک نور ہے؛ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اس نے تمہارے لئے دین کا وہی طریقہ مقرر کیا ہے جس کی وصیت (وصی) اس نے نوح کو کی تھی اور جس کی وحی ہم نے تمہاری طرف بھیجی ہے} [الشوری: ۱۳]۔ پھر ابو حاتم نے اس بات سے انکار کیا کہ ابن عباس نے ایسا کہا ہوگا، اور کہا: اگر ہم ایسا کہیں تو ملحدین کو ہمارے مصحف (قرآن) پر طعن کرنے کا موقع مل جائے گا(۱)۔ پھر ہمارے علمائے متکلمین اور دیگر نے کہا: 'القضاء' لغت میں کئی معانی میں استعمال ہوتا ہے: ۱۔ القضاء 'حکم' (امر) کے معنی میں، جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور تمہارے رب نے حکم (قضی) دیا ہے کہ تم اس کے سوا کسی کی عبادت نہ کرو} اس کا معنی 'حکم دیا' ہے۔ ۲۔ القضاء 'تخلیق' (خلق) کے معنی میں، جیسے اللہ کا ارشاد: {پھر اس نے انہیں دو دن میں سات آسمان بنا (قضھن) دیا} [فصلت: ۱۲] یعنی: انہیں پیدا کیا۔ ۳۔ القضاء 'فیصلہ' (حکم) کے معنی میں، جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {پس تو جو فیصلہ (فاقض) کرنا چاہتا ہے کر لے} [طہ: ۷۲] یعنی: فیصلہ کر جو تو فیصلہ کرتا ہے۔ ۴۔ القضاء 'فراغت/تکمیل' کے معنی میں، جیسے اللہ کا ارشاد: {اس بات کا فیصلہ (قضي) کر دیا گیا ہے جس کے بارے میں تم دونوں پوچھ رہے ہو} [یوسف: ۴۱] یعنی: اس سے فراغت ہو گئی۔ اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {پھر جب تم اپنے مناسک پورے کر چکو (قضیتم)} [البقرۃ: ۲۰۰]، اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر جب نماز پوری کر لی جائے (قضیت)} [الجمعۃ: ۱۰]۔ ۵۔ القضاء 'ارادہ' کے معنی میں، جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {جب وہ

کسی کام کا فیصلہ (قضی) کرتا ہے تو اسے بس یہی کہتا ہے کہ 'ہو جا' تو وہ ہو جاتا ہے} [آل عمران: ۴۷]۔ ۶۔ القضاء 'عہد/ذمہ داری' کے معنی میں، جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور آپ مغربی جانب نہیں تھے جب ہم نے موسیٰ کو حکم (قضینا) سونپا تھا}(۲) [القصص: ۴۴]۔

پس جب 'القضاء' ان معانی کا احتمال رکھتا ہے تو یہ کہنا جائز نہیں کہ گناہ اللہ کی قضا (فیصلے) سے ہیں؛ کیونکہ اگر اس سے مراد 'حکم' ہے تو اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ یہ جائز نہیں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے ان کا حکم نہیں دیا، وہ بے حیائی کا حکم نہیں دیتا۔ زکریا بن سلام کہتے ہیں: ایک شخص حسن بصری کے پاس آیا اور کہا: "اس نے اپنی بیوی کو تین طلاقیں دے دی ہیں۔" انہوں نے (حسن نے) کہا: "بیشک تم نے اپنے رب کی نافرمانی کی اور تمہاری بیوی تم سے جدا ہو گئی۔" اس شخص نے کہا: "اللہ نے میرے بارے میں یہی فیصلہ (قضی) کیا تھا۔" حسن جو کہ فصیح تھے، انہوں نے فرمایا: "اللہ نے ایسا فیصلہ (قضی) نہیں کیا۔" یعنی: اللہ نے اس کا حکم نہیں دیا، اور یہ آیت پڑھی: {اور تمہارے رب نے حکم (قضی) دیا ہے کہ تم اس کے سوا کسی کی عبادت نہ کرو}(۳)۔

(۱) المحرر الوجیز ۳/۴۴۷۔ (۲) راغب اصفہانی کی 'مفردات الفاظ القرآن' ص ۶۷۴ - ۶۷۵ میں القضاء کے معنی دیکھیں۔ (۳) اسے طبری نے ۵۴۲/۱۴ میں روایت کیا، اور لفظ «زوجتك» (تمہاری بیوی) اس سے اور نسخہ (ظ) سے ثابت کیا گیا ہے۔

Surah Al-Isra: Verses 23-24 (Page 52)

Second: Allah, Glory be to Him, commanded His worship and monotheism, and linked filial piety to that, just as He linked gratitude to them with gratitude to Him, saying: "And your Lord has decreed that you worship none but Him, and that you be kind to parents" [Al-Isra: 23], and He said: "Be grateful to Me and to your parents; to Me is the final destination" (1) [Luqman: 14]. In "Sahih al-Bukhari," on the authority of Abdullah, he said: I asked the Prophet ﷺ: Which deed is most beloved to Allah Almighty? He said: "Prayer at its appointed time." I said: Then which? He said: "Then filial piety towards parents." I said: Then which? He said: "Then Jihad in the cause of Allah" (2). So he ﷺ informed that filial piety towards parents is the best of deeds after prayer, which is the greatest pillar of Islam. And he arranged that with "then" (thumma), which implies sequence and duration.

Third: Among the acts of righteousness and kindness towards them is not to expose them to insults nor to be undutiful to them; for that is among the major sins without dispute, and established Sunnah has stated this. In "Sahih Muslim," on the authority of Abdullah bin 'Amr, that the Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed, among the major sins is for a man to curse his parents." They said: O Messenger of Allah, how can a man curse his parents? He said: "Yes; a man insults another man's father, and then he insults his father; and he insults his mother, and then he insults his mother" (3).

Fourth: Disobedience to parents is to oppose them in their permissible goals, just as righteousness towards them is to agree with them in their goals. Accordingly, if they or one of them commands their child to do something, it is mandatory to obey them in it, as long as that command is not a sin, even if that commanded act is originally permissible (mubah), and similarly if it is recommended (mandub). Some people have held the view that their command to do something permissible makes it recommended for the child, and their command to do something recommended increases the emphasis on its being recommended.

Fifth: At-Tirmidhi narrated from Ibn Umar, who said: I had a wife whom I loved, and my father disliked her, so he ordered me to divorce her, but I refused. I mentioned that to the Prophet ﷺ, and he said: "O Abdullah bin...

(1) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1184, and Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 3/196. (2) Sahih al-Bukhari (527), and narrated by Ahmad (3890), and Muslim (85). (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1186, and the Hadith is in Sahih Muslim (90), and narrated by Ahmad (6529).

सूरा अल-इस्रा: आयतें 23-24 (पृष्ठ 52)

दूसरा: अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने अपनी इबादत और तौहीद का हुक्म दिया, और माता-पिता के साथ भलाई को उसके साथ जोड़ दिया, जैसे उनके प्रति आभार को अपने प्रति आभार के साथ जोड़ा और फरमाया: "और आपके रब ने फैसला कर दिया है कि तुम उसके अलावा किसी की इबादत न करो और माता-पिता के साथ अच्छा व्यवहार करो" [अल-इस्रा: 23], और फरमाया: "मेरा और अपने माता-पिता का शुक्र अदा करो; मेरी ही तरफ लौटना है" (1) [लुक़मान: 14]। और "सहीह बुखारी" में अब्दुल्ला से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने नबी ﷺ से पूछा: अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला को कौन सा अमल सबसे ज़्यादा प्यारा है? आपने फरमाया: "नमाज़ अपने वक्त पर।" मैंने कहा: फिर कौन सा? आपने फरमाया: "फिर माता-पिता के साथ भलाई।" मैंने कहा: फिर कौन सा? आपने फरमाया: "फिर अल्लाह की राह में जिहाद" (2)। तो आपने ﷺ ने बताया कि नमाज़ के बाद माता-पिता के साथ भलाई करना सबसे बेहतरीन अमल है, जो इस्लाम का सबसे बड़ा स्तंभ है। और इसे "थुम्मा" (फिर) शब्द के साथ व्यवस्थित किया, जो क्रम और अंतराल को दर्शाता है।

तीसरा: उनके प्रति भलाई और एहसान में यह भी शामिल है कि उन्हें गाली दिए जाने का कारण न बनें और न ही उनकी नाफरमानी करें; क्योंकि यह बिना किसी विवाद के बड़े गुनाहों (कबीरा गुनाहों) में से है, और यह प्रमाणित सुन्नत से साबित है। "सहीह मुस्लिम" में अब्दुल्ला बिन अम्र से रिवायत है कि रसूलुल्लाह ﷺ ने फरमाया: "बेशक बड़े गुनाहों में से एक यह है कि आदमी अपने माता-पिता को गाली दे।" उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, आदमी अपने माता-पिता को कैसे गाली दे सकता है? आपने फरमाया: "हाँ; एक आदमी दूसरे आदमी के बाप को गाली देता है, तो वह उसके बाप को गाली देता है; और वह उसकी माँ को गाली देता है, तो वह उसकी माँ को गाली देता है" (3)।

चौथा: माता-पिता की नाफरमानी (उक़ूक़) उनके जायज़ उद्देश्यों में उनका विरोध करना है, जैसे कि उनके साथ भलाई उनके उद्देश्यों में उनकी सहमति है। इस आधार पर, यदि वे या उनमें से कोई एक अपनी संतान को किसी बात का आदेश देता है, तो उसमें उनकी आज्ञा मानना अनिवार्य है, बशर्ते कि वह आदेश गुनाह न हो, भले ही वह आदेश मूल रूप से मुबाह (अनुमेय) हो, और इसी तरह यदि वह मंदूब (पसंदिदा) हो। कुछ लोगों का विचार है कि मुबाह काम का उनका आदेश संतान के लिए उसे मंदूब बना देता है, और मंदूब काम का उनका आदेश उसकी ताकीद (पुष्टि) को और बढ़ा देता है।

पांचवां: तिर्मिज़ी ने इब्न उमर से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मेरी एक पत्नी थी जिसे मैं प्यार करता था, और मेरे पिता उसे नापसंद करते थे, तो उन्होंने मुझे उसे तलाक देने का हुक्म दिया, लेकिन मैंने इनकार कर दिया। मैंने नबी ﷺ से इसका ज़िक्र किया, तो आपने फरमाया: "ऐ अब्दुल्ला बिन...

(1) देखें अहकामुल कुरान इब्नुल अरबी 3/1184, और अहकामुल कुरान अल-जस्सास 3/196। (2) सहीह बुखारी (527), और इसे अहमद (3890) और मुस्लिम (85) ने रिवायत किया है। (3) अहकामुल कुरान इब्नुल अरबी 3/1186, और हदीस सहीह मुस्लिम (90) में है, और इसे अहमद (6529) ने रिवायत किया है।

سورة الاسراء: آیات ۲۳-۲۴ (صفحہ ۵۲)

دوسرا: اللہ سبحانہ نے اپنی عبادت اور توحید کا حکم دیا، اور والدین کے ساتھ حسنِ سلوک کو اس کے ساتھ ملا دیا، جس طرح ان کے شکر کو اپنے شکر کے ساتھ ملایا اور فرمایا: "اور تیرے رب نے فیصلہ کر دیا ہے کہ تم اس کے سوا کسی کی عبادت نہ کرو اور والدین کے ساتھ اچھا سلوک کرو" [الاسراء: 23]، اور فرمایا: "میرا شکر ادا کرو اور اپنے والدین کا؛ میری ہی طرف پلٹ کر آنا ہے" (1) [لقمان: 14]۔ اور "صحیح بخاری" میں عبداللہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے نبی ﷺ سے پوچھا: اللہ عزوجل کے ہاں سب سے زیادہ پسندیدہ عمل کون سا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "نماز اپنے وقت پر۔" میں نے عرض کیا: پھر کون سا؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "پھر والدین کے ساتھ حسنِ سلوک۔" میں نے عرض کیا: پھر کون سا؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "پھر اللہ کی راہ میں جہاد" (2)۔ پس آپ ﷺ نے آگاہ فرمایا کہ نماز کے بعد جو اسلام کا سب سے عظیم ستون ہے، والدین کے ساتھ حسنِ سلوک بہترین عمل ہے۔ اور اس کو لفظ "ثم" (پھر) کے ساتھ ترتیب دیا جو ترتیب اور مہلت (وقفے) کا فائدہ دیتا ہے۔

تیسرا: ان کے ساتھ حسنِ سلوک اور نیکی میں یہ بھی شامل ہے کہ انہیں گالی دیے جانے کا سبب نہ بنے اور نہ ہی ان کی نافرمانی کرے؛ کیونکہ یہ بلا اختلاف کبیرہ گناہوں میں سے ہے، اور اس سلسلے میں ثابت شدہ سنت وارد ہوئی ہے۔ "صحیح مسلم" میں عبداللہ بن عمرو سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کبیرہ گناہوں میں سے یہ ہے کہ آدمی اپنے والدین کو گالی دے۔" صحابہ نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، کیا آدمی اپنے والدین کو بھی گالی دیتا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں؛ ایک آدمی دوسرے کے باپ کو گالی دیتا ہے تو وہ (بدلے میں) اس کے باپ کو گالی دیتا ہے، اور وہ اس کی ماں کو گالی دیتا ہے تو وہ (بدلے میں) اس کی ماں کو گالی دیتا ہے" (3)۔

چوتھا: والدین کی نافرمانی (عقوق) ان کے جائز مقاصد میں ان کی مخالفت کرنا ہے، جس طرح ان کے ساتھ حسنِ سلوک ان کے مقاصد میں ان کی موافقت کرنا ہے۔ اس بنا پر اگر وہ دونوں یا ان میں سے کوئی ایک اپنی اولاد کو کسی کام کا حکم دے تو اس میں ان کی اطاعت واجب ہے، بشرطیکہ وہ کام معصیت (گناہ) نہ ہو، خواہ وہ حکم دیا گیا کام اپنی اصل میں مباح (جائز) ہی کیوں نہ ہو، اور اسی طرح اگر وہ مستحب (مندوب) ہو۔ بعض لوگوں کا خیال ہے کہ مباح کام کا ان کا حکم دینا اولاد کے حق میں اسے مستحب بنا دیتا ہے، اور مستحب کام کا ان کا حکم دینا اس کے استحباب میں مزید تاکید پیدا کر دیتا ہے۔

پانچواں: ترمذی نے ابن عمر سے روایت کیا ہے، وہ فرماتے ہیں کہ: میری ایک بیوی تھی جس سے میں محبت کرتا تھا، اور میرے والد اسے ناپسند کرتے تھے، پس انہوں نے مجھے اسے طلاق دینے کا حکم دیا، تو میں نے انکار کر دیا۔ پھر میں نے نبی ﷺ سے اس کا ذکر کیا تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اے عبداللہ بن...

(1) دیکھئے احکام القرآن لابن العربی 3/1184، اور احکام القرآن للجصاص 3/196۔ (2) صحیح بخاری (527)، اور اسے احمد (3890) اور مسلم (85) نے روایت کیا ہے۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 3/1186، اور یہ حدیث صحیح مسلم (90) میں ہے، اور اسے احمد (6529) نے روایت کیا ہے۔

Surah al-Isra: Ayahs 23 - 24 (Page 53)

...Umar, divorce your wife." He said: This is a Good Authentic (Hasan Sahih) hadith (1).

Sixth: It is narrated in the Sahih on the authority of Abu Huraira who said: A man came to the Prophet (peace be upon him) and said: Who among the people is most deserving of my good companionship? He said: "Your mother." He said: Then who? He said: "Then your mother." He said: Then who? He said: "Then your mother." He said: Then who? He said: "Then your father" (2). This hadith indicates that love for the mother and compassion for her should be three times the love for the father, because the Prophet (peace be upon him) mentioned the mother three times and the father only in the fourth. If this meaning is established, reality bears witness to it; that is because the difficulty of pregnancy, the difficulty of childbirth, and the difficulty of breastfeeding and upbringing are unique to the mother and not the father. These are three stages from which the father is exempt. It is narrated from Malik that a man said to him: My father is in the land of Sudan, and he wrote to me to come to him, but my mother forbids me from that. So he said to him: Obey your father, and do not disobey your mother. This saying of Malik indicates that honoring them is equal in his view. Al-Layth was asked about this matter and he commanded obedience to the mother, claiming that she has two-thirds of the righteousness (3). The hadith of Abu Huraira indicates that she has three-quarters of the righteousness, which is the evidence against whoever disagrees (4). Al-Muhasibi claimed in his "Book of Caring" (Kitab al-Ri'ayah) that there is no disagreement among scholars that the mother has three-quarters of the righteousness and the father has one-quarter (5), according to the requirement of the hadith of Abu Huraira (may Allah be pleased with him). And Allah knows best.

Seventh: Honoring parents is not exclusive to them being Muslims. Rather, even if they are non-believers, one should honor them and treat them well if there is a covenant with them. Allah the Almighty said: {Allah does not forbid you from those who do not fight you because of religion and do not expel you from your homes - from being righteous toward them} (6) [Al-Mumtahanah: 8]. And in "Sahih al-Bukhari" on the authority of...

(1) Sunan al-Tirmidhi (1189), and also narrated with this wording by Ahmad (5011). (2) Sahih al-Bukhari (5971), and Sahih Muslim (2548). Also narrated by Ahmad (8344). (3) See Ikmal al-Mu'allim 5/8. (4) See al-Mufhim 6/508. (5) Al-Muhasibi's saying in al-Ri'ayah p. 102: Let the servant begin with his mother's needs; because honoring her

comes first in the Sunnah of the Prophet (PBUH), and the consensus of scholars is to give her priority in righteousness and obedience over the father. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1186/3.

सूरह अल-इसरा: आयत 23 - 24 (पृष्ठ 53)

...उमर, अपनी पत्नी को तलाक दे दो।" उन्होंने कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है (1)।

छठा: सहीह में अबू हुरैरा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: एक आदमी पैगंबर (शांति उन पर हो) के पास आया और कहा: लोगों में मेरी अच्छी सोहबत का सबसे अधिक हकदार कौन है? उन्होंने कहा: "तुम्हारी माँ।" उसने कहा: फिर कौन? उन्होंने कहा: "फिर तुम्हारी माँ।" उसने कहा: फिर कौन? उन्होंने कहा: "फिर तुम्हारी माँ।" उसने कहा: फिर कौन? उन्होंने कहा: "फिर तुम्हारे पिता" (2)। यह हदीस संकेत देती है कि माँ के लिए प्रेम और उसके प्रति करुणा पिता के प्रेम से तीन गुना होनी चाहिए; क्योंकि पैगंबर (शांति उन पर हो) ने माँ का उल्लेख तीन बार किया, और पिता का उल्लेख केवल चौथी बार किया। यदि यह अर्थ स्थापित हो जाता है, तो प्रत्यक्ष अनुभव इसकी गवाही देता है; वह इसलिए क्योंकि गर्भावस्था की कठिनाई, प्रसव की कठिनाई और स्तनपान तथा पालन-पोषण की कठिनाई माँ के लिए अद्वितीय है, पिता के लिए नहीं। ये तीन चरण हैं जिनसे पिता मुक्त है। मलिक से रिवायत है कि एक आदमी ने उनसे कहा: मेरे पिता सूडान देश में हैं, और उन्होंने मुझे अपने पास आने के लिए लिखा है, और मेरी माँ मुझे इससे रोक रही है। तो उन्होंने उससे कहा: अपने पिता की आज्ञा मानो, और अपनी माँ की अवज्ञा मत करो। मलिक के इस कथन से पता चलता है कि उनके विचार में दोनों का सम्मान करना बराबर है। अल-लैथ से इस मामले के बारे में पूछा गया था, तो उन्होंने माँ की आज्ञा मानने का आदेश दिया, और दावा किया कि भलाई का दो-तिहाई हिस्सा उसका है (3)। अबू हुरैरा की हदीस इंगित करती है कि भलाई का तीन-चौथाई हिस्सा उसका है, और यह असहमत होने वालों के खिलाफ प्रमाण है (4)। अल-मुहासिबी ने अपनी "किताब अल-रिआया" में दावा किया है कि विद्वानों के बीच कोई मतभेद नहीं है कि माँ के लिए भलाई का तीन-चौथाई और पिता के लिए एक-चौथाई हिस्सा है (5); अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस की आवश्यकता के अनुसार। और अल्लाह बेहतर जानता है।

सातवाँ: माता-पिता का सम्मान केवल उनके मुसलमान होने तक सीमित नहीं है, बल्कि यदि वे काफिर भी हों, तो उनके साथ सम्मान और अच्छा व्यवहार करना चाहिए यदि उनके साथ कोई समझौता हो; अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {अल्लाह तुम्हें उन लोगों के साथ भलाई करने से नहीं रोकता जिन्होंने धर्म के कारण तुमसे युद्ध नहीं किया और तुम्हें तुम्हारे घरों से नहीं निकाला} (6) [अल-मुमतहिना: 8]। और "सहीह अल-बुखारी" में...

(1) सुनन अल-तिर्मिज़ी (1189), और अहमद (5011) ने भी इसी शब्दों के साथ इसे उद्धृत किया है। (2) सहीह अल-बुखारी (5971), और सहीह मुस्लिम (2548)। अहमद (8344) ने भी इसे उद्धृत किया है। (3) देखें इकमाल अल-मुअल्लिम 5/8। (4) देखें अल-मुफहिम 6/508। (5) अल-रिआया पृष्ठ 102 में अल-मुहासिबी का कथन: सेवक को अपनी माँ की ज़रूरत से शुरुआत करनी चाहिए; क्योंकि पैगंबर (PBUH) की सुन्नत में उसका सम्मान पहले आता है, और पिता पर भलाई और आज्ञाकारिता में उसे प्राथमिकता देने पर विद्वानों की सहमति है। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1186/3।

سورہ الاسراء: آیت 23 - 24 (صفحہ 53)

عمر، اپنی بیوی کو طلاق دے دو۔" انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے (1)۔

چھٹا: صحیح میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: ایک شخص نبی ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا اور عرض کیا: لوگوں میں میرے حسن سلوک کا سب سے زیادہ حقدار کون ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "تمہاری ماں"۔ اس نے عرض کیا: پھر کون؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "پھر تمہاری ماں"۔ اس نے عرض کیا: پھر کون؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "پھر تمہاری ماں"۔ اس نے عرض کیا: پھر کون؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "پھر تمہارا باپ" (2)۔ یہ حدیث اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ ماں کی محبت اور اس پر شفقت باپ کی محبت سے تین گنا ہونی چاہیے؛ کیونکہ نبی ﷺ نے ماں کا ذکر تین بار کیا، اور باپ کا ذکر صرف چوتھی بار کیا۔ اور جب یہ معنی ثابت ہو جاتا ہے تو مشاہدہ اس کی گواہی دیتا ہے؛ اور وہ اس لیے کہ حمل کی سختی، وضع حمل کی تکلیف اور رضاعت و پرورش کی دشواریاں صرف ماں کے حصے میں آتی ہیں، باپ ان سے آزاد ہوتا ہے، تو یہ تین درجے ایسے ہیں جن سے باپ خالی ہے۔ اور امام مالک سے مروی ہے کہ ایک شخص نے ان سے کہا: میرا باپ سوڈان کے ملک میں ہے، اس نے مجھے لکھا ہے کہ میں اس کے پاس آ جاؤں، اور میری ماں مجھے اس سے روکتی ہے، تو انہوں نے اس سے فرمایا: اپنے باپ کی اطاعت کرو، اور اپنی ماں کی نافرمانی نہ کرو۔ مالک کا یہ قول اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ ان کے نزدیک دونوں کے ساتھ حسن سلوک برابر ہے۔ اور لیث بن سعد سے اس مسئلے کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے ماں کی اطاعت کا حکم دیا، اور ان کا خیال تھا کہ حسن سلوک کا دو تہائی حصہ ماں کے لیے ہے (3)۔ اور ابوہریرہ کی حدیث اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ حسن سلوک کا تین چوتھائی حصہ ماں کے لیے ہے، اور یہی ان کے خلاف حجت ہے جو اس کے مخالف ہیں (4)۔

اور المحاسبی نے اپنی کتاب "الرعاية" میں یہ دعویٰ کیا ہے کہ علماء کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں کہ ماں کے لیے حسن سلوک کے تین چوتھائی اور باپ کے لیے ایک چوتھائی حصہ ہے (5)؛ حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث کے تقاضے کے مطابق۔ واللہ اعلم۔

ساتواں: والدین کے ساتھ حسن سلوک صرف ان کے مسلمان ہونے کے ساتھ خاص نہیں ہے، بلکہ اگر وہ کافر ہوں تب بھی ان کے ساتھ حسن سلوک اور اچھا برتاؤ کیا جائے گا بشرطیکہ وہ ذمی ہوں؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿لَّا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُم مِّن دِيَارِكُمْ أَن تَبَرُّوهُمْ﴾ (6) [الممتحنة: 8]۔ اور "صحيح البخاری" میں...

(1) سنن ترمذی (1189)، اور اسے امام احمد نے بھی ان ہی الفاظ کے ساتھ (5011) پر روایت کیا ہے۔ (2) صحیح بخاری (5971)، اور صحیح مسلم (2548)۔ اور اسے امام احمد نے (8344) پر روایت کیا ہے۔ (3) دیکھیے اکمال المعلم 5/8۔ (4) دیکھیے المفہم 6/ 508۔ (5) کتاب الرعایۃ صفحہ 102 میں محاسبی کا قول: بندے کو اپنی والدہ کی ضرورت سے آغاز کرنا چاہیے؛ کیونکہ نبی ﷺ کی سنت میں اس کے ساتھ حسن سلوک مقدم ہے، اور والد پر حسن سلوک اور اطاعت میں اسے ترجیح دینے پر علماء کا اتفاق ہے۔ (6) احکام القرآن لابن العربی 1186/3۔

Surah Al-Isra: Verses 23 - 24 54

Asma' said: "My mother came to me while she was a polytheist during the time of the Quraysh and their treaty when they made a pact with the Prophet (PBUH) along with her father. I sought a ruling from the Prophet (PBUH) and said: 'My mother has come to me and she is eager (to visit or for help), should I uphold ties with her?' He said: 'Yes, uphold ties with your mother.'" It was also narrated from Asma' that she said: "My mother came to me eagerly during the time of the Prophet (PBUH), so I asked the Prophet (PBUH): 'Should I uphold ties with her?' He said: 'Yes.'" Ibn 'Uyaynah said: Then Allah Almighty revealed concerning her: {Allah does not forbid you from those who do not fight you because of religion}. The first narration is mu'allaq (suspended) and the second is musnad (connected)(1).

Eighth: Part of being kind and dutiful to parents, if Jihad is not an individual obligation, is not to go for Jihad except with their permission. It is narrated in the Sahih from 'Abdullah bin 'Amr that he said: A man came to the Prophet (PBUH) asking permission for Jihad. He asked, "Are your parents alive?" He replied, "Yes." He said, "Then strive in their service (Jihad)." This is the wording of Muslim(2). In other than the Sahih, it is said: "Yes, and I left them weeping." He said: "Go and make them laugh as you have made them weep"(3). In another report, he said: "Your sleeping with your parents on their bed, making them laugh and playing with them, is better for you than Jihad with me." This was mentioned by Ibn Khuwayz Mindad. The wording of Al-Bukhari in the Book of Honoring Parents(4) is: Abu Nu'aym informed us, Sufyan informed us, from 'Ata bin As-Sa'ib, from his father, from 'Abdullah bin 'Amr who said: A man came to the Prophet (PBUH) to pledge allegiance to him for migration (Hijra), and he had left his parents weeping. He said: "Return to them and make them laugh as you have made them weep." Ibn al-Mundhir said: In this Hadith, there is a prohibition against leaving without the permission of parents as long as a general call to arms (An-Nafir) has not occurred. If it occurs, then going out becomes obligatory for everyone. This is clear in the Hadith of Abu Qatadah that the Messenger of Allah (PBUH) sent an army of commanders...; he then mentioned the story of Zayd bin Harithah, Ja'far bin Abi Talib, and Ibn Rawahah, and that the caller of the Messenger of Allah (PBUH) then announced: "The prayer is congregational (As-Salatu Jami'ah)," so the people gathered. He praised Allah and extolled Him, then said: "O people, go out and reinforce your brothers, and let no one stay behind." So the people went out, on foot and mounted, in intense heat...

(1) Sahih Al-Bukhari (5978) musnad, and (5979) mu'allaq. Narrated musnad by Ahmad (26915), and Muslim (1003). (2) Sahih Al-Bukhari (3004), Sahih Muslim (2549): (5), and narrated by Ahmad (6765). (3) Narrated by Ahmad (6490), Abu Dawud (2528), An-Nasa'i 7/143, and Ibn Majah (2782). (4) From the book Al-Adab al-Mufrad (13).

सूरह अल-इस्रा: आयतें 23 - 24 54

अस्मा ने कहा: "मेरी माँ मेरे पास आईं जबकि वह कुरैश के समय में मुशरिक (बहुदेववादी) थीं और जब उन्होंने अपने पिता के साथ नबी (स.अ.व.) के साथ संधि की थी। मैंने नबी (स.अ.व.) से फतवा माँगा और कहा: 'मेरी माँ मेरे पास आईं हैं और वह (मुझसे मिलने या मदद के लिए) उत्सुक हैं, क्या मैं उनके साथ संबंध बनाए रखूँ?' उन्होंने कहा: 'हाँ, अपनी माँ के साथ संबंध बनाए रखो'।" अस्मा से यह भी वर्णित है कि उन्होंने कहा: "मेरी माँ नबी (स.अ.व.) के समय में मेरे पास उत्सुकता से आईं, तो मैंने नबी (स.अ.व.) से पूछा: 'क्या मैं उनके साथ संबंध बनाए रखूँ?' उन्होंने कहा: 'हाँ'।" इब्न उययना ने कहा: फिर अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उनके बारे में अवतरित किया: {अल्लाह तुम्हें उन लोगों से नहीं रोकता जो धर्म के कारण तुमसे नहीं लड़े}। पहला उल्लेख मुअल्लक (अपूर्ण सूत्र) है और दूसरा मुसनद (पूर्ण सूत्र) है(1)।

आठवाँ: माता-पिता के साथ अच्छा व्यवहार और उनके प्रति आज्ञाकारी होने का एक हिस्सा यह है कि यदि जिहाद व्यक्तिगत अनिवार्य (फर्ज-ए-ऐन) न हो, तो उनकी अनुमति के बिना जिहाद न किया जाए। सहीह (बुखारी व मुस्लिम) में अब्दुल्लाह बिन अम्र से वर्णित है कि उन्होंने कहा: एक व्यक्ति नबी (स.अ.व.) के पास जिहाद की अनुमति माँगने आया। उन्होंने पूछा, "क्या तुम्हारे माता-पिता जीवित हैं?" उसने कहा, "हाँ।" उन्होंने कहा, "तो उन दोनों (की सेवा) में जिहाद करो।" यह मुस्लिम के शब्द हैं(2)। सहीह के अलावा अन्य सूत्रों में है: "हाँ, और मैं उन्हें रोता हुआ छोड़ आया हूँ।" उन्होंने कहा: "जाओ और उन्हें हँसाओ जैसा कि तुमने उन्हें रुलाया है"(3)। एक अन्य रिपोर्ट में है कि उन्होंने कहा: "अपने माता-पिता के साथ उनके बिस्तर पर सोना, उन्हें हँसाना और उनके साथ खेलना, तुम्हारे लिए मेरे साथ जिहाद करने से बेहतर है।" इसका उल्लेख इब्न खुवैज़ मन्दाद ने किया है। अल-बुखारी के शब्द 'किताब बिर्र अल-वालिदैन' (माता-पिता के साथ सदाचार की पुस्तक)(4) में हैं: हमें अबू नुऐम ने सूचित किया, हमें सुफयान ने सूचित किया, अता बिन अस-साइब से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने अब्दुल्लाह बिन अम्र से, जिन्होंने कहा: एक व्यक्ति नबी (स.अ.व.) के पास हिजरत के लिए उनके हाथ पर बैअत (शपथ) करने आया, और वह अपने माता-पिता को रोता हुआ छोड़ आया था। उन्होंने कहा: "उन दोनों के पास वापस जाओ और उन्हें हँसाओ जैसा कि तुमने उन्हें रुलाया है।" इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: इस हदीस में माता-पिता की अनुमति के बिना निकलने से मना किया गया है जब तक कि सामान्य पुकार (नफीर-ए-आम) न हुई हो। यदि ऐसा होता है, तो निकलना सभी पर अनिवार्य हो जाता है। यह अबू कतादा की हदीस में स्पष्ट है कि अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने सेनापतियों की एक सेना

भेजी...; फिर उन्होंने ज़ैद बिन हारिषा, जाफ़र बिन अबी तालिब और इब्न रवाहा की कहानी का उल्लेख किया, और यह कि अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) के उद्घोषक ने उसके बाद घोषणा की: "नमाज़ सामूहिक है (अस-सलातु जामिअह)," तो लोग एकत्र हुए। उन्होंने अल्लाह की प्रशंसा की और उसका गुणगान किया, फिर कहा: "हे लोगो, निकलो और अपने भाइयों की मदद करो, और कोई भी पीछे न रहे।" तो लोग पैदल और सवार होकर भीषण गर्मी में निकल पड़े...

(1) सहीह अल-बुखारी (5978) मुसनद, और (5979) मुअल्लक। और इसे अहमद (26915), और मुस्लिम (1003) ने मुसनद के रूप में निकाला है। (2) सहीह अल-बुखारी (3004), और सहीह मुस्लिम (2549): (5), और इसे अहमद (6765) ने निकाला है। (3) इसे अहमद (6490), और अबू दाऊद (2528), और अन-नसाई 7/143, और इब्न माजाह (2782) ने निकाला है। (4) किताब अल-अदब अल-मुफ़रद (13) से।

سورة الإسراء: آیات ۲۳ - ۲٤ ٥٤

اسماء رضی اللہ عنہا نے کہا: "میری والدہ میرے پاس آئیں جبکہ وہ مشرکہ تھیں، قریش کے عہد اور ان کی مدت کے دوران جب انہوں نے نبی کریم ﷺ کے ساتھ اپنے والد کے ہمراہ معاہدہ کیا ہوا تھا۔ میں نے نبی ﷺ سے فتویٰ طلب کیا اور عرض کی: 'میری ماں میرے پاس آئی ہیں اور وہ (رابطہ کی) خواہش مند ہیں، کیا میں ان کے ساتھ حسنِ سلوک (صلہ رحمی) کروں؟' آپ ﷺ نے فرمایا: 'ہاں، اپنی ماں کے ساتھ صلہ رحمی کرو'۔" اسماء سے یہ بھی مروی ہے کہ انہوں نے کہا: "میری ماں نبی ﷺ کے عہد میں میرے پاس رغبت کے ساتھ آئیں، تو میں نے نبی ﷺ سے پوچھا: 'کیا میں ان کے ساتھ صلہ رحمی کروں؟' آپ ﷺ نے فرمایا: 'ہاں'۔" ابن عیینہ نے کہا: پھر اللہ عزوجل نے ان کے بارے میں یہ آیت نازل فرمائی: {اللہ تمہیں ان لوگوں سے نہیں روکتا جنہوں نے تم سے دین کے بارے میں قتال نہیں کیا}۔ پہلی روایت معلق ہے اور دوسری مسند ہے(۱)۔

آٹھویں بات: والدین کے ساتھ حسنِ سلوک اور ان کی فرمانبرداری میں یہ بھی شامل ہے کہ جب تک جہاد فرضِ عین نہ ہو جائے، ان کی اجازت کے بغیر جہاد پر نہ جایا جائے۔ صحیح میں عبداللہ بن عمرو سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: ایک شخص نبی ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا اور آپ سے جہاد کی اجازت مانگی۔ آپ ﷺ نے پوچھا: "کیا تمہارے والدین زندہ ہیں؟" اس نے کہا: جی ہاں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "پس ان دونوں (کی خدمت) میں جہاد کرو۔" یہ مسلم کے الفاظ ہیں(۲)۔ صحیح کے علاوہ دیگر روایات میں ہے: "جی ہاں، اور میں نے انہیں روتا ہوا چھوڑا ہے۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "جاؤ اور انہیں اسی طرح ہنساؤ جیسے تم نے انہیں رلایا ہے"(۳)۔ ایک اور خبر میں ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "تیرا اپنے والدین کے پاس ان کے بستر پر سونا، ان کا تجھے ہنسانا اور تیرے ساتھ کھیلنا، تیرے لیے میرے ساتھ جہاد کرنے سے بہتر ہے۔" اسے ابن خویزمنداد نے ذکر کیا ہے۔

بخاری کے الفاظ 'کتاب بِر الوالدین' (والدین کے ساتھ حسن سلوک کی کتاب)(٤) میں ہیں: ہمیں ابو نعیم نے خبر دی، ہمیں سفیان نے خبر دی، عطاء بن السائب سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے عبداللہ بن عمرو سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: ایک شخص نبی ﷺ کے پاس ہجرت پر بیعت کرنے کے لیے آیا، اور وہ اپنے والدین کو روتا ہوا چھوڑ آیا تھا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "ان دونوں کے پاس واپس جاؤ اور انہیں اسی طرح ہنساؤ جیسے تم نے انہیں رلایا ہے"۔ ابن المنذر نے کہا: اس حدیث میں والدین کی اجازت کے بغیر نکلنے کی ممانعت ہے جب تک کہ 'نفیرِ عام' (عام پکار) نہ ہو جائے، پس جب یہ ہو جائے تو سب پر نکلنا واجب ہو جاتا ہے، اور یہ بات ابو قتادہ کی حدیث میں واضح ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے امراء کا لشکر روانہ فرمایا...؛ پھر انہوں نے زید بن حارثہ، جعفر بن ابی طالب اور ابن رواحہ کا قصہ ذکر کیا، اور یہ کہ اس کے بعد رسول اللہ ﷺ کے منادی نے ندا دی: "الصلاۃ جامعۃ" (نماز کے لیے جمع ہو جاؤ)، پس لوگ جمع ہو گئے، آپ ﷺ نے اللہ کی حمد و ثناء بیان کی، پھر فرمایا: "اے لوگو! نکلو اور اپنے بھائیوں کی مدد کرو اور کوئی بھی پیچھے نہ رہے"، چنانچہ لوگ پیدل اور سوار ہو کر سخت گرمی میں نکل پڑے...

(١) صحیح بخاری (٥٩٧٨) مسنداً، اور (٥٩٧٩) معلقاً۔ اور اسے مسند احمد (٢٦٩١٥) اور مسلم (١٠٠٣) نے روایت کیا ہے۔ (٢) صحیح بخاری (٣٠٠٤)، اور صحیح مسلم (٢٥٤٩): (٥)، اور اسے احمد (٦٧٦٥) نے روایت کیا ہے۔ (٣) اسے احمد (٦٤٩٠)، ابو داؤد (٢٥٢٨)، نسائی ٧/١٤٣، اور ابن ماجہ (٢٧٨٢) نے روایت کیا ہے۔ (٤) کتاب الادب المفرد (١٣) سے۔

Surah Al-Isra: Verses 23 - 24 55 severe (1). His saying: "Go out and support your brothers" indicates that the excuse for staying behind from Jihad is only as long as the general mobilization (Nafir) has not occurred, along with his saying (peace and blessings be upon him): "And if you are called forth to mobilize, then mobilize" (2). I say: In these Hadiths, there is evidence that when obligatory or recommended acts coincide, the more important of them is prioritized. Al-Muhasibi has fully addressed this meaning in the "Book of Al-Ri'ayah" (The Observance). Ninth: They differed regarding polytheistic parents: whether one should go out with their permission if Jihad is a communal obligation (Fard al-Kifayah). Al-Thawri used to say: He should not go to battle except with their permission. Al-Shafi'i said: He may go to battle without their permission (3). Ibn al-Mundhir said: Grandfathers are fathers and grandmothers are mothers, so a person should not go to battle except with their permission, and I do not know of any evidence that makes this mandatory for others like brothers and other relatives. Tawus used to consider striving for sisters better than Jihad in the path of Allah, the Mighty and Sublime. Tenth: Part of being complete in piety towards parents is maintaining ties with the people they loved. In the Sahih from Ibn Umar, he said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "Indeed, the finest act of piety is for a man to maintain ties with the people his father loved after he (the father) has passed away." Abu Usayd – who was a veteran of Badr – narrated: I was sitting with the Prophet (peace be upon him) when a man from the Ansar came and said: O Messenger of Allah, is there anything left of piety towards my parents after their death that I can honor them with? He said: "Yes, praying for them, seeking forgiveness for them, fulfilling their pledges after them, honoring their friend, and maintaining the ties of kinship that you only have through them; this is what remains for you to do." And he (peace be upon him) used to send gifts to the friends of Khadijah out of piety and loyalty to her, and she was his wife, so what do you think about parents (4).

---

(1) Reported by Ahmad (22551), and al-Nasa'i in al-Kubra (8192). (2) Reported by Ahmad (1991), al-Bukhari (2783), and Muslim (1353): (85) / 1487 / 3 from the Hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), and Ahmad (15306) from the Hadith of Safwan bin Umayyah (may Allah be pleased with him), and Muslim (1865) from the Hadith of Aisha (may Allah be pleased with her). (3) Ikmal al-Mu'allim 7/8. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3 / 1189 - 1190, and the Hadith of Ibn Umar is in Sahih Muslim (2552), and reported by Ahmad (5612). As for the Hadith of Abu Usayd, it was reported by Ahmad (16059), Abu Dawud (5142), and Ibn Majah (3664) from the

path of Usayd bin Ali, from his father Ali bin Ubayd, from Abu Usayd. Its chain of narration is weak; =

सूरह अल-इसरा: आयत 23 - 24 55 गंभीर (1)। उनके इस कथन ने कि: "बाहर निकलो और अपने भाइयों की सहायता करो" यह दर्शाया कि जिहाद से पीछे रहने का बहाना केवल तब तक है जब तक कि आम लामबंदी (नफीर) नहीं हुई है, उनके इस कथन (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) के साथ: "और जब तुम्हें लामबंदी के लिए बुलाया जाए, तो निकलो" (2)। मैं कहता हूँ: इन हदीसों में इस बात का प्रमाण है कि जब अनिवार्य या अनुशंसित कार्य एक साथ आ जाएं तो उनमें से जो अधिक महत्वपूर्ण है उसे प्राथमिकता दी जाती है। अल-मुहासिबी ने "किताब अल-रियाया" में इस अर्थ को पूरी तरह से संबोधित किया है। नौवां: उन्होंने मुशरिक (बहुदेववादी) माता-पिता के बारे में मतभेद किया कि क्या कोई उनकी अनुमति से बाहर निकलेगा यदि जिहाद एक सामूहिक दायित्व (फर्ज़-ए-किफ़ाया) है। अल-थौरी कहते थे: वह उनकी अनुमति के बिना युद्ध के लिए नहीं जाएगा। अल-शाफ़ी ने कहा: उसे उनकी अनुमति के बिना युद्ध के लिए जाने का अधिकार है (3)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: दादा-दादी माता-पिता के समान हैं, इसलिए एक व्यक्ति को उनकी अनुमति के बिना युद्ध के लिए नहीं जाना चाहिए, और मुझे ऐसी किसी दलील का पता नहीं है जो इसे भाइयों और अन्य रिश्तेदारों जैसे दूसरों के लिए अनिवार्य बनाती हो। ताऊस बहनों की सेवा करने को अल्लाह सर्वशक्तिमान के मार्ग में जिहाद से बेहतर समझते थे। दसवां: माता-पिता के प्रति पूर्ण धार्मिकता का एक हिस्सा उनके प्रियजनों के साथ संबंध बनाए रखना है। सहीह में इब्न उमर से वर्णित है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (शांति उन पर हो) को कहते सुना: "निश्चित रूप से, सबसे बेहतरीन धार्मिकता यह है कि एक व्यक्ति अपने पिता के चले जाने के बाद उनके प्रियजनों के साथ संबंध बनाए रखे।" अबू उसैद - जो बद्र के युद्ध में शामिल थे - ने वर्णन किया: मैं नबी (शांति उन पर हो) के साथ बैठा था कि अंसार का एक व्यक्ति आया और कहा: हे अल्लाह के रसूल, क्या मेरी माता-पिता की मृत्यु के बाद भी उनके प्रति कोई धार्मिकता शेष है जिससे मैं उनका सम्मान कर सकूँ? उन्होंने कहा: "हाँ, उनके लिए दुआ करना, उनके लिए माफ़ी मांगना, उनके बाद उनके वादों को पूरा करना, उनके मित्र का सम्मान करना, और उन रक्त संबंधों को बनाए रखना जो केवल उनके माध्यम से हैं; यही वह है जो तुम पर शेष है।" और आप (शांति उन पर हो) खदीजा के प्रति अपनी धार्मिकता और वफादारी के कारण उनकी सहेलियों को उपहार भेजते थे, जबकि वह आपकी पत्नी थीं, तो माता-पिता के बारे में आपका क्या विचार है (4)।

---

(1) अहमद (22551) और अल-नसाई ने अल-कुबरा (8192) में इसे उद्धृत किया है। (2) अहमद (1991), अल-बुखारी (2783), और मुस्लिम (1353): (85) / 1487 / 3 ने इब्न अब्बास (अल्लाह उन

दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से, और अहमद (15306) ने सफवान बिन उमय्या (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से, और मुस्लिम (1865) ने आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से इसे उद्धृत किया है। (3) इकमल अल-मुअल्लिम 7/8। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3 / 1189 - 1190, और इब्न उमर की हदीस सहीह मुस्लिम (2552) में है, और अहमद (5612) द्वारा उद्धृत है। जहाँ तक अबू उसैद की हदीस का सवाल है, इसे अहमद (16059), अबू दाऊद (5142), और इब्न माजा (3664) ने उसैद बिन अली के माध्यम से, उनके पिता अली बिन उबैद से, अबू उसैद से उद्धृत किया है। इसकी इसनाद (कड़ी) कमजोर है; =

سورة الاسراء: آیات ۲۳ - ۲۴ ۵۵ شدید (۱)۔ پس ان کے اس قول نے: «اخرجوا فأمدُّوا إخوانكم» (نکلو اور اپنے بھائیوں کی مدد کرو) یہ دلالت کی کہ جہاد سے پیچھے رہ جانے کا عذر صرف اس وقت تک ہے جب تک نفیر عام (عام لامبندی) واقع نہ ہوئی ہو، ان کے اس قول (علیہ الصلاۃ والسلام) کے ساتھ کہ: «فإذا استُنْفِرْتُم فانفروا» (جب تمہیں نکلنے کا حکم دیا جائے تو نکلو) (۲)۔ میں کہتا ہوں: ان احادیث میں اس بات کی دلیل ہے کہ جب فرائض یا مستحبات جمع ہو جائیں تو ان میں سے زیادہ اہم کو مقدم رکھا جاتا ہے۔ المحاسبی نے کتاب الرعایہ میں اس مفہوم کو پوری طرح واضح کیا ہے۔ نویں بات: انہوں نے مشرک والدین کے بارے میں اختلاف کیا کہ کیا جہاد اگر فرض کفایہ ہو تو ان کی اجازت سے نکلا جائے گا، پس الثوری کہتے تھے: وہ ان کی اجازت کے بغیر جہاد نہ کرے۔ اور الشافعی نے کہا: اسے ان کی اجازت کے بغیر جہاد پر جانے کا حق ہے (۳)۔ ابن المنذر نے کہا: دادا، باپ کی طرح اور دادیاں، ماؤں کی طرح ہیں پس انسان ان کی اجازت کے بغیر جہاد نہ کرے، اور میں کسی ایسی دلیل کو نہیں جانتا جو اسے بھائیوں اور دیگر قریبی رشتہ داروں کے لیے واجب کرتی ہو۔ اور طاؤس بہنوں کی خدمت کو اللہ عزوجل کی راہ میں جہاد سے افضل سمجھتے تھے۔ دسویں بات: والدین کے ساتھ حسنِ سلوک کی تکمیل میں سے ان کے پیاروں کے ساتھ صلہ رحمی کرنا ہے۔ صحیح (مسلم) میں ابن عمر سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: «یقیناً سب سے بڑی نیکی یہ ہے کہ آدمی اپنے والد کے رخصت ہو جانے کے بعد ان کے پیاروں کے ساتھ صلہ رحمی کرے»۔ اور ابو اسید نے روایت کیا - جو بدری تھے - انہوں نے کہا: میں نبی ﷺ کے پاس بیٹھا تھا کہ انصار کا ایک شخص آیا اور کہا: اے اللہ کے رسول، کیا میرے والدین کی وفات کے بعد ان کی نیکی میں سے کچھ باقی رہ گیا ہے جس کے ذریعے میں ان کے ساتھ حسنِ سلوک کر سکوں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «ہاں، ان کے لیے دعا کرنا، ان

کے لیے استغفار کرنا، ان کے بعد ان کے عہد کو پورا کرنا، ان کے دوست کا اکرام کرنا، اور اس صلہ رحمی کو نبھانا جو صرف ان کے واسطے سے ہو؛ پس یہ وہ ہے جو تم پر باقی رہ گیا ہے»۔ اور آپ ﷺ حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا کی سہیلیوں کو ان کے ساتھ حسنِ سلوک اور وفاداری کی خاطر تحائف بھیجا کرتے تھے جبکہ وہ آپ کی زوجہ تھیں، تو والدین کے بارے میں تمہارا کیا خیال ہے (۴)۔

---

(۱) اسے احمد (۲۲۵۵۱) اور نسائی نے الکبری (۸۱۹۲) میں روایت کیا ہے۔ (۲) اسے احمد (۱۹۹۱)، بخاری (۲۷۸۳)، اور مسلم (۱۳۵۳): (۸۵) / ۱۴۸۷ / ۳ نے حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے، اور احمد (۱۵۳۰۶) نے حضرت صفوان بن امیہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور مسلم (۱۸۶۵) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۳) اکمال المعلم ۷/۸۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۳ / ۱۱۸۹ - ۱۱۹۰، اور ابن عمر کی حدیث صحیح مسلم (۲۵۵۲) میں ہے، اور اسے احمد (۵۶۱۲) نے روایت کیا ہے۔ جہاں تک ابو اسید کی حدیث کا تعلق ہے تو اسے احمد (۱۶۰۵۹)، ابو داؤد (۵۱۴۲)، اور ابن ماجہ (۳۶۶۴) نے اسید بن علی کے واسطے سے، اپنے والد علی بن عبید سے، ابو اسید سے روایت کیا ہے۔ اس کی سند ضعیف ہے؛ =

Surah Al-Isra: Verses 23 - 24, Page 56

Eleventh: His Almighty's saying: {If one of them or both of them attain old age in your care,} He specifically mentioned the state of old age because it is the state in which they most need his righteousness; due to the change in their condition by weakness and aging. So, He obligated him in this state to observe their conditions more than He obligated him before; because in this state they have become a burden upon him, so they need from him in their old age what he needed from them in his childhood. Therefore, He specifically mentioned this state in the verse (1).

Furthermore, a long stay usually causes a person to be felt as a burden, and boredom occurs, and irritation increases, so his anger appears towards his parents, his neck veins swell at them, and he behaves overbearingly towards them due to the bond of parenthood and lack of piety. The least of the disliked actions is what he shows through his hesitant sighs of irritation. He was commanded to meet them with speech described as generous, which is free from any defect (2). So He said: {do not say to them, 'Uff,' and do not repel them but speak to them a noble word.} Muslim narrated from Abu Huraira that he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "May his nose be rubbed in the dust, may his nose be rubbed in the dust, may his nose be rubbed in the dust." It was said: "Who, O Messenger of Allah?" He said: "He who finds his parents in their old age, one or both of them, and then does not enter Paradise" (3). Al-Bukhari said in the Book of Honoring Parents: Musaddad told us, Bishr bin al-Mufaddal told us, Abdul Rahman bin Ishaq told us, from Sa'id (4) al-Maqburi, from Abu Huraira, from the Prophet (peace be upon him) who said: "May the nose of a man be rubbed in the dust in whose presence I am mentioned and he does not send blessings upon me. May the nose of a man be rubbed in the dust who finds his parents in their old age, or one of them, and they do not lead him into Paradise. And may the nose of a man be rubbed in the dust upon whom Ramadan comes and then passes away before he is forgiven." Ibn Abi Uways told us, my brother told us, from Sulayman bin Bilal, from Muhammad bin Hilal, from Sa'd bin Ishaq bin Ka'b bin 'Ujrah al-Salimi, from his father, that Ka'b bin 'Ujrah said: The Prophet (peace be upon him) said:

= Al-Dhahabi said in Al-Mizan 3/144: Ali bin Ubayd is unknown. As for the hadith of giving gifts to the friends of Khadija, it was narrated by Ahmad (24310), Al-Bukhari (3816), and Muslim (2434) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her). (1) Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 2/253. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi

3/1186. (3) Sahih Muslim (2551), and narrated by Ahmad (8557). (4) Before it in (m) is the addition of the word "Abi".

सूरह अल-इसरा: आयत 23 - 24, पृष्ठ 56

ग्यारहवां: अल्लाह ताला का कहना: {यदि उनमें से एक या दोनों तुम्हारे पास बुढ़ापे को पहुँच जाएँ} बुढ़ापे की स्थिति का विशेष रूप से उल्लेख किया गया है क्योंकि यह वह स्थिति है जिसमें उन्हें उसकी भलाई (नेकी) की सबसे अधिक आवश्यकता होती है; बुढ़ापे और कमजोरी के कारण उनकी स्थिति में परिवर्तन के कारण। इसलिए, अल्लाह ने इस स्थिति में उनके हालात का ख्याल रखना उससे अधिक अनिवार्य कर दिया जितना पहले था; क्योंकि इस स्थिति में वे उस पर एक बोझ बन गए हैं, इसलिए उन्हें बुढ़ापे में उससे उसी चीज़ की ज़रूरत है जिसकी उसे बचपन में उनसे ज़रूरत थी। इसीलिए विशेष रूप से इस स्थिति का उल्लेख किया गया है (1)।

इसके अलावा, लंबे समय तक साथ रहना आम तौर पर एक व्यक्ति के लिए भारीपन का कारण बनता है, और बोरियत पैदा होती है और चिड़चिड़ापन बढ़ जाता है, जिससे माता-पिता के प्रति उसका गुस्सा प्रकट होता है, उनकी वजह से उसकी गर्दन की नसें फूल जाती हैं, और वह पितृत्व के रिश्ते और धार्मिकता की कमी के कारण उन पर हावी होने की कोशिश करता है। नापसंद की जाने वाली सबसे छोटी बात वह है जो वह चिड़चिड़ाहट में अपनी भारी आहों के माध्यम से दिखाता है। उसे आदेश दिया गया था कि वह उनसे सम्मानजनक बात कहे, जो हर दोष से मुक्त हो (2)। तो उसने कहा: {तो उन्हें 'उफ़' भी न कहो और न उन्हें झिड़को, बल्कि उनसे सम्मान के साथ बात करो।} मुस्लिम ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "उसकी नाक मिट्टी में मिल जाए, उसकी नाक मिट्टी में मिल जाए, उसकी नाक मिट्टी में मिल जाए।" पूछा गया: "ऐ अल्लाह के रसूल, किसकी?" उन्होंने फरमाया: "जिसने अपने माता-पिता को बुढ़ापे में पाया, उनमें से एक या दोनों को, और फिर (उनकी सेवा करके) जन्नत में दाखिल न हुआ" (3)। बुखारी ने 'किताब बिर्र अल-वालिदैन' (माता-पिता के साथ नेकी की किताब) में कहा है: हमसे मुसद्दद ने बयान किया, हमसे बिश्र बिन अल-मुफद्दल ने बयान किया, हमसे अब्दुर्रहमान बिन इशाक ने बयान किया, सईद (4) अल-मकबरी से, उन्होंने अबू हुरैरा से, उन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि अलैहि वसल्लम) से रिवायत की कि उन्होंने फरमाया: "उस व्यक्ति की नाक धूल में मिल जाए जिसके सामने मेरा ज़िक्र किया जाए और वह मुझ पर दरूद न भेजे। उस व्यक्ति की नाक धूल में मिल जाए जिसने अपने माता-पिता को बुढ़ापे में पाया, या उनमें से एक को, और उन्होंने उसे जन्नत में दाखिल न कराया। और उस व्यक्ति की नाक धूल में मिल जाए जिस पर रमज़ान का महीना आया और फिर उसकी मगफिरत (क्षमा) होने से पहले वह गुज़र गया।" हमसे इब्न अबी उवैस

ने बयान किया, मुझसे मेरे भाई ने बयान किया, सुलेमान बिन बिलाल से, मुहम्मद बिन हिलाल से, साद बिन इशाक बिन काब बिन उजराह अल-सलीमी से, उन्होंने अपने पिता से कि काब बिन उजराह ने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया:

= अल-धहाबी ने अल-मिज़ान 3/144 में कहा: अली बिन उबैद अज्ञात है। जहाँ तक खदीजा की सहेलियों को उपहार देने की हदीस का सवाल है, इसे अहमद (24310), बुखारी (3816), और मुस्लिम (2434) ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से निकाला है। (1) अहकाम अल-कुरान, अल-किया अल-तबरी 2/253। (2) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 3/1186। (3) सहीह मुस्लिम (2551), और इसे अहमद (8557) ने भी निकाला है। (4) (म) में इससे पहले "अबी" शब्द का इज़ाफ़ा है।

سورہ الاسراء: آیات ۲۳ - ۲۴، صفحہ ۵۶

گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِمَّا يَبْلُغَنَّ عِندَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا﴾ (اگر ان میں سے ایک یا وہ دونوں تمہارے پاس بڑھاپے کو پہنچ جائیں) بڑھاپے کی حالت کو خاص طور پر ذکر کیا کیونکہ یہ وہ حالت ہے جس میں انہیں اس کی نیکی (خدمت) کی سب سے زیادہ ضرورت ہوتی ہے؛ کمزوری اور بڑھاپے کی وجہ سے ان کے حالات بدل جانے کے سبب۔ لہذا، اللہ نے اس پر اس حالت میں ان کے حالات کا خیال رکھنا اس سے کہیں زیادہ لازم کر دیا جتنا پہلے تھا؛ کیونکہ اس حالت میں وہ اس پر بوجھ بن گئے ہیں، چنانچہ انہیں بڑھاپے میں اس سے وہی کچھ درکار ہے جس کی اسے بچپن میں ان سے ضرورت تھی۔ اسی لیے خاص طور پر اس حالت کا ذکر کیا گیا (۱)۔

نیز، انسان کا طویل قیام عام طور پر دوسرے کے لیے گراں گزرنے کا باعث بنتا ہے، اور اکتاہٹ پیدا ہوتی ہے اور چڑچڑا پن بڑھ جاتا ہے، جس سے والدین پر اس کا غصہ ظاہر ہوتا ہے، ان پر اس کی گردن کی رگیں پھولنے لگتی ہیں، اور وہ فرزندی کے حق اور کم دینی کی وجہ سے ان پر رعب ڈالنے لگتا ہے۔ ناپسندیدہ ترین بات وہ ہے جو وہ بیزاری کے عالم میں اپنی سانسوں سے ظاہر کرتا ہے۔ اسے حکم دیا گیا تھا کہ وہ ان کے سامنے ایسی بات کہے جو عزت و احترام سے موصوف ہو، اور وہ ہر عیب سے پاک ہو (۲)۔ چنانچہ فرمایا: ﴿فَلَا تَقُل لَّهُمَا أُفٍّ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُل لَّهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا﴾ (تو انہیں 'اُف' تک نہ کہنا اور نہ انہیں جھڑکنا بلکہ ان سے نرمی سے بات کرنا)۔ مسلم نے ابوہریرہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «رَغِمَ أَنْفُه، رَغِمَ أَنْفُه، رَغِمَ أَنْفُه» (اس کی ناک خاک آلود ہو، اس کی ناک خاک آلود ہو، اس کی ناک خاک آلود ہو)۔ عرض کیا گیا: "اے اللہ کے رسول، کس کی؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "جس نے اپنے والدین کو بڑھاپے میں پایا، ان میں سے ایک کو یا دونوں کو، اور پھر (ان کی خدمت کر کے) جنت میں داخل نہ ہوا" (۳)۔

بخاری نے 'کتاب بر الوالدین' میں کہا ہے: ہمیں مسدد نے حدیث سنائی، ہمیں بشر بن المفضل نے، ہمیں عبدالرحمن بن اسحاق نے، سعید (۴) المقبری سے، انہوں نے ابوہریرہ سے، انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کیا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "اس شخص کی ناک خاک آلود ہو جس کے سامنے میرا ذکر کیا جائے اور وہ مجھ پر درود نہ پڑھے، اس شخص کی ناک خاک آلود ہو جس نے اپنے والدین کو بڑھاپے میں پایا، یا ان میں سے ایک کو، اور انہوں نے اسے جنت میں داخل نہ کرایا، اور اس شخص کی ناک خاک آلود ہو جس پر رمضان کا مہینہ آیا اور پھر اس کی بخشش ہونے سے پہلے گزر گیا۔" ہمیں ابن ابی اویس نے حدیث سنائی، مجھ سے میرے بھائی نے، سلیمان بن بلال سے، محمد بن ہلال سے، سعد بن اسحاق بن کعب بن عجرہ السالمی سے، انہوں نے اپنے والد سے کہ کعب بن عجرہ نے کہا: نبی ﷺ نے فرمایا:

= ذہبی نے 'المیزان' ۳ / ۱۴۴ میں کہا: علی بن عبید مجہول ہے۔ جہاں تک خدیجہ کی سہیلیوں کو تحفے دینے والی حدیث کا تعلق ہے، اسے احمد (۲۴۳۱۰)، بخاری (۳۸۱۶) اور مسلم (۲۴۳۴) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۱) احکام القرآن، للکیا الطبری ۲ / ۲۵۳۔ (۲) احکام القرآن، لابن العربی ۳ / ۱۱۸۶۔ (۳) صحیح مسلم (۲۵۵۱)، اور اسے احمد (۸۵۵۷) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۴) (م) میں اس سے پہلے لفظ "ابی" کا اضافہ ہے۔

Surah Al-Isra: Verses 23 - 24 57

“Bring the pulpit.” When he came out, he ascended the pulpit. Upon ascending the first step, he said: “Amin.” Then he ascended the second and said: “Amin.” Then when he ascended the third, he said: “Amin.” When he finished and descended the pulpit, we said: “O Messenger of Allah, we heard you say something today that we have never heard from you before?” He said: “Did you hear it?” We said: “Yes.” He said: “Indeed, Jibril (peace be upon him) appeared and said: Far removed is the one who encounters Ramadan and is not forgiven. So I said: Amin. When I ascended the second step, he said: Far removed is the one before whom you are mentioned and he does not send blessings upon you. So I said: Amin. When I ascended the third step, he said: Far removed is the one whose parents reach old age in his presence, or one of them, and they do not cause him to enter Paradise. I said: Amin.” Abu Nu'aym narrated to us, Salama ibn Wardan narrated to us, saying: I heard Anas say: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) ascended a step on the pulpit and said: Amin. Then he ascended a second step and said: Amin. Then he ascended the third step and said: Amin. Then he straightened up and sat down. His companions asked: “O Messenger of Allah, for what did you say Amin?” He said: “Jibril (peace be upon him) came to me and said: May the nose of one be rubbed in dust (in humiliation) before whom you are mentioned and he does not send blessings upon you. So I said: Amin. And may the nose of one be rubbed in dust who encounters his parents or one of them and does not enter Paradise. So I said: Amin.” — the [rest of the] Hadith (1).

The fortunate one is he who rushes to seize the opportunity of being dutiful to them, so that he does not miss it with their death and then regret it. And the wretched one is he who is undutiful to them, especially one who has been commanded to be dutiful to them.

Twelfth: His, the Almighty's, saying: {Say not to them 'uff'} (meaning): Do not say to them anything that contains the slightest expression of annoyance (2). On the authority of Abu Raja' al-'Utaridi, he said: 'Al-Uff' is foul, bad, and subtle speech. Mujahid said: Its meaning is: If you see from them in their old age the feces and urine that they saw from you in your childhood, do not loathe them and say 'uff'. But the verse is more general than this (3). And 'Al-uff' and 'at-tuff' mean: filth.

---

(1) We did not find these hadiths in the printed version of “Al-Adab al-Mufrad” by al-Bukhari. He cited the hadith of Ka'b ibn 'Ujra in his book “At-Tarikh al-Kabir” 7/220

with this chain of narration. As for the hadith of Abu Huraira, Isma'il al-Qadi narrated it in “Fadl al-Salat 'ala al-Nabi” (16) from Musaddad, with it. And Ahmad narrated it (7451) through another route from 'Abd al-Rahman ibn Ishaq, with it. As for the hadith of Anas, Isma'il al-Qadi also narrated it (15) from 'Abdullah ibn Maslama, from Salama ibn Wardan, with it. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/234. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/448, and the report of Mujahid was cited by al-Tabari 14/545.

सूरह अल-इसरा: आयत 23 - 24 57

“मिम्बर (मंच) लाओ।” जब वह बाहर निकले, तो मिम्बर पर चढ़े। पहली सीढ़ी पर चढ़ते समय उन्होंने कहा: “आमीन।” फिर दूसरी सीढ़ी पर चढ़े और कहा: “आमीन।” फिर जब तीसरी पर चढ़े तो कहा: “आमीन।” जब वह फारिग हुए और मिम्बर से नीचे उतरे, तो हमने कहा: “ऐ अल्लाह के रसूल, आज हमने आपसे ऐसी बात सुनी जो पहले कभी नहीं सुनी थी?” उन्होंने पूछा: “क्या तुमने सुना?” हमने कहा: “हाँ।” उन्होंने कहा: “निश्चय ही जिब्रील (उन पर शांति हो) प्रकट हुए और कहा: वह व्यक्ति अल्लाह की दया से दूर हो गया जिसने रमज़ान का महीना पाया और उसकी मग़फ़िरत (क्षमा) नहीं हुई। तो मैंने कहा: आमीन। जब मैं दूसरी सीढ़ी पर चढ़ा, तो उन्होंने कहा: वह व्यक्ति दूर हो गया जिसके सामने आपका नाम लिया गया और उसने आप पर दुरूद (प्रार्थना) नहीं भेजा। तो मैंने कहा: आमीन। जब मैं तीसरी सीढ़ी पर चढ़ा, तो उन्होंने कहा: वह व्यक्ति दूर हो गया जिसके पास उसके माता-पिता या उनमें से कोई एक बुढ़ापे को पहुँचे और वे उसे जन्नत में दाखिल न करा सकें। मैंने कहा: आमीन।” हमसे अबू नुऐम ने बयान किया, हमसे सलमा इब्न वरदान ने बयान किया, कहा: मैंने अनस को कहते सुना: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मिम्बर की एक सीढ़ी पर चढ़े और कहा: आमीन। फिर दूसरी सीढ़ी पर चढ़े और कहा: आमीन। फिर तीसरी सीढ़ी पर चढ़े और कहा: आमीन। फिर वह सीधे खड़े हुए और बैठ गए। उनके साथियों ने पूछा: “ऐ अल्लाह के रसूल, आपने किस बात पर आमीन कहा?” उन्होंने कहा: “मेरे पास जिब्रील (उन पर शांति हो) आए और कहा: उस व्यक्ति की नाक धूल धूसरित हो जाए जिसके सामने आपका ज़िक्र किया जाए और वह आप पर दुरूद न भेजे। तो मैंने कहा: आमीन। और उस व्यक्ति की नाक धूल धूसरित हो जाए जिसने अपने माता-पिता या उनमें से किसी एक को पाया और (उनकी सेवा कर के) जन्नत में दाखिल न हो सका। तो मैंने कहा: आमीन।” — हदीस (1)।

सौभाग्यशाली वह है जो उनकी सेवा करने के अवसर का लाभ उठाने में जल्दबाजी करता है; ताकि उनकी मृत्यु के साथ वह इस अवसर को न खो दे और बाद में पछताए। और अभागा वह है जो उनके साथ बुरा व्यवहार करता है, विशेष रूप से वह जिसे उनकी सेवा करने का आदेश मिला हो।

बारहवां: अल्लाह तआला का कथन: {उन्हें 'उफ़' तक न कहना} अर्थात: उनसे ऐसी कोई बात न कहना जिसमें ज़रा सी भी झुंझलाहट हो (2)। अबू रजा अल-उतारीदी से वर्णित है, उन्होंने कहा: 'अफ़' अभद्र, बुरा और सूक्ष्म शब्द है। मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ है: यदि तुम उनके बुढ़ापे में उनसे वही गंदगी और पेशाब देखो जो उन्होंने तुम्हारे बचपन में तुमसे देखा था, तो उनसे घृणा न करो

और 'उफ़' न कहो। और आयत इससे अधिक व्यापक है (3)। और 'अफ़' और 'तुफ़' का अर्थ है: गंदगी।

---

(1) हमें बुखारी की पुस्तक 'अल-अदब अल-मुफ़रद' के मुद्रित संस्करण में ये हदीसें नहीं मिलीं। उन्होंने अपनी पुस्तक 'अत-तारीख अल-कबीर' 7/220 में इसी सनद के साथ कअब बिन उजरा की हदीस उद्धृत की है। जहाँ तक अबू हुरैरा की हदीस का प्रश्न है, इसे इस्माइल अल-क़ादी ने 'फ़ज़्ल अल-सलात अला अल-नबी' (16) में मुसद्दद से रिवायत किया है। और अहमद ने इसे (7451) अब्दुल रहमान बिन इशाक के माध्यम से दूसरे तरीके से रिवायत किया है। जहाँ तक अनस की हदीस का संबंध है, इस्माइल अल-क़ादी ने इसे भी (15) अब्दुल्ला बिन मल्लमा से, सलमा बिन वरदान के माध्यम से रिवायत किया है। (2) ज़ज्जाज द्वारा मा'आनी अल-कुरान 3/234। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/448, और मुजाहिद के कौल को तबरी ने 14/545 में उद्धृत किया है।

سورة الاسراء: آیات ۲۳ - ۲۴ ۵۷

«منبر لائیے» پھر جب وہ نکلے تو منبر پر چڑھے، پہلی سیڑھی پر چڑھے تو کہا: آمین، پھر دوسری پر چڑھے تو کہا: آمین، پھر جب تیسری پر چڑھے تو کہا: آمین، پھر جب فارغ ہو کر منبر سے اترے تو ہم نے عرض کیا: یا رسول اللہ، آج ہم نے آپ سے وہ بات سنی جو کبھی آپ سے نہیں سنی تھی؟ آپؐ نے فرمایا: «کیا تم نے سنا؟» ہم نے کہا: جی ہاں۔ آپؐ نے فرمایا: «جبرائیل علیہ السلام میرے پاس آئے اور کہا: وہ شخص اللہ کی رحمت سے دور ہو گیا جس نے رمضان کا مہینہ پایا اور اس کی بخشش نہ ہوئی، تو میں نے کہا: آمین۔ جب میں دوسری سیڑھی پر چڑھا تو انہوں نے کہا: وہ شخص دور ہو گیا جس کے پاس آپ کا ذکر ہوا اور اس نے آپ پر درود نہ بھیجا، تو میں نے کہا: آمین۔ جب میں تیسری سیڑھی پر چڑھا تو انہوں نے کہا: وہ شخص دور ہو گیا جس کے سامنے اس کے والدین یا ان میں سے کوئی ایک بڑھاپے کو پہنچے اور وہ اسے جنت میں داخل نہ کروا سکیں، میں نے کہا: آمین»۔ ہم سے ابو نعیم نے بیان کیا، ہم سے سلمہ بن وردان نے بیان کیا، کہا: میں نے انسؓ کو کہتے سنا: رسول اللہ ﷺ منبر کی ایک سیڑھی پر چڑھے اور فرمایا: آمین، پھر دوسری سیڑھی پر چڑھے اور فرمایا: آمین، پھر تیسری سیڑھی پر چڑھے اور فرمایا: آمین، پھر برابر ہو کر بیٹھ گئے، تو آپؐ کے صحابہ نے پوچھا: یا رسول اللہ، آپ نے کس بات پر آمین کہا؟ فرمایا: «میرے پاس جبرائیل علیہ السلام آئے اور کہا: اس شخص کی ناک خاک آلود ہو جس کے سامنے آپ کا ذکر کیا جائے اور وہ آپ پر درود نہ پڑھے، تو میں نے کہا: آمین، اور اس شخص کی ناک خاک آلود ہو جس نے اپنے والدین کو یا ان میں سے کسی ایک کو پایا اور وہ (ان کی خدمت کر کے) جنت میں داخل نہ ہو سکا، میں نے کہا: آمین» - الحدیث(۱)۔

پس خوش نصیب وہ ہے جو ان کی خدمت کے موقع کو غنیمت جان کر اس میں سبقت کرے؛ تاکہ ان کی وفات کے ساتھ یہ موقع ہاتھ سے نہ نکل جائے اور وہ اس پر نادم نہ ہو۔ اور بدبخت وہ ہے جس نے ان کی نافرمانی کی، خصوصاً وہ جسے ان کی خدمت کا حکم پہنچ چکا ہو۔

بارھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَلَا تَقُل لَّهُمَا أُفٍّ﴾ یعنی: ان سے ایسی بات نہ کہو جس میں ادنیٰ درجے کی بیزاری کا پہلو ہو(۲)۔ اور ابو رجاء العُطاردی سے مروی ہے، انہوں نے کہا: 'اُف' فحش، بری اور دبے لفظوں میں کہی جانے والی بات ہے۔ اور مجاہد نے کہا: اس کا معنی یہ ہے کہ: جب تم ان کے بڑھاپے میں ان کی جانب سے وہ گندگی اور پیشاب دیکھو جو انہوں نے تمہارے بچپن میں تم سے دیکھا تھا، تو ان سے گھن نہ کرو اور 'اُف' نہ کہو۔ اور آیت اس سے زیادہ عام ہے(۳)۔ اور 'اُف' اور 'تُف' کا مطلب میل کچیل ہے۔

---

(۱) ہمیں یہ احادیث بخاری کی کتاب 'الادب المفرد' کے مطبوعہ نسخے میں نہیں ملیں۔ انہوں نے کعب بن عجرہ کی حدیث اپنی کتاب 'التاریخ الکبیر' ۷/۲۲۰ میں اسی سند کے ساتھ نقل کی ہے۔ جہاں تک ابوہریرہ کی حدیث کا تعلق ہے، تو اسے اسماعیل القاضی نے 'فضل الصلاة علی النبي' (۱۶) میں مسدد سے روایت کیا ہے۔ اور احمد نے اسے (۷۴۵۱) ایک دوسرے طریقے سے عبدالرحمن بن اسحاق سے روایت کیا ہے۔ اور جہاں تک انس کی حدیث کا تعلق ہے، تو اسے اسماعیل القاضی نے بھی (۱۵) عبداللہ بن مسلمہ سے، سلمہ بن وردان کے واسطے سے روایت کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۳/ ۲۳۴۔ (۳) المحرر الوجیز ۳/ ۴۴۸، اور مجاہد کا قول طبری نے ۱۴/ ۵۴۵ میں نقل کیا ہے۔

Surah Al-Isra: Verses 23 - 24 58

nails (1). It is said for everything that causes annoyance or is found burdensome: "Uff" to it (2). Al-Azhari said: "At-Tuff" also means: a contemptible thing (3). It has been recited as "Uffin" with nunation and in the genitive case, just as voices are lowered and nunated; you say: "Sahin" and "Mahin". It has ten linguistic variations: Uffa, Uffi, Uffu, Uffan, Uffin, Uffun, Uffah, Iffin laka (with a kasra on the hamza), Uf (with a damma on the hamza and a sukun on the fa), and Ufa (with a lightened fa) (4). In the Hadith: "He cast the end of his garment over his nose then said: Uff Uff" (5). Abu Bakr said: Its meaning is: regarding as filthy what he smelled. Some said: The meaning of "Uff" is: contempt and belittlement, derived from "Al-Ufaf", which is a small amount (6). Al-Qutaybi said: Its origin is your blowing on something that falls on you of ash, dust, and the like, or for a place where you want to remove something to sit in it; thus this word was said for everything burdensome (7). Abu Amr bin Al-Ala said: "Al-Uff" is the dirt between the nails, and "At-Tuff" is their clippings. Al-Zajjaj (8) said: The meaning of "Uff" is: stench. Al-Asma'i said: "Al-Uff" is earwax, and "At-Tuff" is the dirt of the nails; its use became frequent until it was mentioned for everything that causes harm (9). It was narrated from the Hadith of Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) that he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "If Allah knew of anything worse than 'Uff' in terms of disobedience [to parents], He would have mentioned it. So let the righteous do whatever they wish to do, for they shall not enter the Fire, and let the disobedient do whatever they wish to do, for they shall not enter Paradise" (Text in background: WWW.NAFSEISLAM.COM).

(1) See Zad al-Masir 5/24-25. Linguists have distinguished between them, including the saying of Al-Layth and Al-Asma'i: Al-Uff is earwax, and At-Tuff is dirt of the nails. Tahdhib al-Lugha 14/255 and 15/589. (2) Said by Ibn Qutaybah in Ta'wil Mushkil al-Qur'an p. 111. (3) We did not find it in Tahdhib al-Lugha; Al-Zajjaj said it in Ma'ani al-Qur'an 3/234, and Al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 4/140. (4) Transmitted by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 5/23-24 from Ibn al-Anbari. (5) Narrated by Al-Uqayli in Al-Du'afa' 3/320 from Umm Salama (may Allah be pleased with her). In its chain is Ammar bin Al-Tham; Al-Bukhari said in Al-Tarikh al-Kabir 7/27: His hadith is not followed. (6) Transmitted by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 5/24 from Ibn al-Anbari. (7) Ta'wil Mushkil al-Qur'an p. 111. (8) In Ma'ani al-Qur'an 3/234. (9) Transmitted from him by Al-Azhari in Tahdhib al-Lugha 5/589.

सूरह अल-इसरा: आयत 23 - 24 58

नाखूनों (1)। और हर उस चीज़ के लिए कहा जाता है जो झुंझलाहट पैदा करती है या भारी लगती है: "उफ़" उसके लिए (2)। अल-अज़हरी ने कहा: "अत-तुफ़" का अर्थ भी है: एक तुच्छ चीज़ (3)। इसे "उफ़िन" (तन्वीन के साथ) पढ़ा गया है, जैसे कि आवाज़ें कम की जाती हैं और तन्वीन दी जाती हैं; आप कहते हैं: "साहिन" और "माहिन"। इसमें दस भाषाई विविधताएँ हैं: उफ़्फ़ा, उफ़्फ़ि, उफ़्फ़ु, उफ़्फ़न, उफ़्फ़िन, उफ़्फ़ुन, उफ़्फ़ाह, इफ़्फ़िन लका (हमज़ा पर कसरा के साथ), उफ़ (हमज़ा पर दम्मा और फ़ा पर सुकूँ के साथ), और उफ़ा (हल्की फ़ा के साथ) (4)। हदीस में है: "उसने अपने कपड़े का किनारा अपनी नाक पर डाला और फिर कहा: उफ़ उफ़" (5)। अबू बक्र ने कहा: इसका अर्थ है: जो उसने सूंघा उसे गंदा समझना। कुछ ने कहा: "उफ़" का अर्थ है: तिरस्कार और तुच्छता, जो "अल-उफ़फ़" से लिया गया है: और वह थोड़ा सा है (6)। अल-क़ुतैबी ने कहा: इसका मूल आपका उस चीज़ पर फूंकना है जो आप पर राख, धूल और इसी तरह की चीज़ों से गिरती है, या किसी ऐसी जगह के लिए जहाँ से आप बैठने के लिए कुछ हटाना चाहते हैं; इसलिए यह शब्द हर भारी लगने वाली चीज़ के लिए कहा गया (7)। अबू अम्र बिन अल-अला ने कहा: "अल-उफ़" नाखूनों के बीच की गंदगी है, और "अत-तुफ़" उनकी कतरन है। अल-ज़ज्जाज (8) ने कहा: "उफ़" का अर्थ है: दुर्गंध। अल-असमई ने कहा: "अल-उफ़" कान की गंदगी है, और "अत-तुफ़" नाखूनों की गंदगी है; इसका उपयोग इतना बढ़ गया कि इसका उल्लेख हर उस चीज़ के लिए किया जाने लगा जिससे कष्ट होता है (9)। अली बिन अबी तालिब (रज़ि.) की हदीस से वर्णित है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्ल.) ने फ़रमाया: "अगर अल्लाह को माता-पिता की नाफरमानी के मामले में 'उफ़' से भी बदतर किसी चीज़ का पता होता, तो वह उसका ज़िक्र करता। अतः नेक काम करने वाला जो चाहे करे, वह आग (नरक) में प्रवेश नहीं करेगा, और नाफरमान जो चाहे करे, वह जन्नत (स्वर्ग) में प्रवेश नहीं करेगा" (पृष्ठभूमि में टेक्स्ट: WWW.NAFSEISLAM.COM)।

(1) देखें ज़ाद अल-मसीर 5/24-25। भाषाविदों ने उनके बीच अंतर किया है, जिसमें अल-लैथ और अल-असमई का कहना शामिल है: अल-उफ़ कान की गंदगी है, और अत-तुफ़ नाखूनों की गंदगी है। तहज़ीब अल-लुग़ा 14/255 और 15/589। (2) इब्न क़ुतैबा ने तावील मुशकिल अल-क़ुरान पृष्ठ 111 में कहा है। (3) हमें यह तहज़ीब अल-लुग़ा में नहीं मिला; अल-ज़ज्जाज ने इसे मा'नी अल-क़ुरान 3/234 में कहा है, और अल-नहहास ने मा'नी अल-क़ुरान 4/140 में। (4) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 5/23-24 में इब्न अल-अंबारी से इसे उद्धृत किया है। (5) इसे अल-उक़ैली ने अल-

दुआफ़ा 3/320 में उम्मे सलमा (रज़ि.) के हवाले से निकाला है। इसकी सनद में अम्मार बिन अलथम है; बुखारी ने अल-तारीख अल-कबीर 7/27 में कहा: उनकी हदीस का अनुसरण नहीं किया जाता। (6) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 5/24 में इब्न अल-अंबारी से इसे उद्धृत किया है। (7) तावील मुशकिल अल-क़ुरान पृष्ठ 111। (8) मा'नी अल-क़ुरान 3/234 में। (9) अल-अज़हरी ने इसे तहज़ीब अल-लुग़ा 5/589 में उनसे उद्धृत किया है।

سورہ الإسراء: آیات ۲۳ - ۲٤ ۵۸

ناخنوں (۱)۔ اور ہر اس چیز کے لیے کہا جاتا ہے جو بیزاری پیدا کرے یا بوجھل لگے: "اُف" ہے اس کے لیے (۲)۔ الازھری نے کہا: "التُّفْلُ" کا مطلب بھی ہے: حقیر چیز (۳)۔ اسے "اُفٍّ" (تنوین اور کسرہ کے ساتھ) پڑھا گیا ہے، جیسے آوازیں دھیمی کی جاتی ہیں اور تنوین دی جاتی ہیں؛ آپ کہتے ہیں: "صَهٍ" اور "مَهٍ"۔ اس میں دس لغات ہیں: أُفَّ، وأُفِّ، وأُفٌّ، وأُفًّا، وأُفٍّ، وأُفٌّ، وأُفَّه، وإفّ لک (ہمزہ کے نیچے کسرہ کے ساتھ)، وأُفْ (ہمزہ پر ضمہ اور فاء کے سکون کے ساتھ)، اور أُفاً (فاء کی تخفیف کے ساتھ) (٤)۔ حدیث میں ہے: "تو انہوں نے اپنے کپڑے کا کنارہ اپنی ناک پر ڈالا پھر کہا: افٍّ افٍّ" (٥)۔ ابو بکر نے کہا: اس کا مطلب ہے: جو کچھ سونگھا اسے گندا سمجھنا۔ بعض نے کہا: "اُفٍّ" کا مطلب ہے: حقیر جاننا اور کم سمجھنا، یہ "الأُفَفِ" سے لیا گیا ہے: جو کہ تھوڑی سی چیز ہے (٦)۔ القتیبي نے کہا: اس کی اصل تمہارا اس چیز پر پھونک مارنا ہے جو تم پر راکھ، مٹی وغیرہ سے گرے، یا ایسی جگہ کے لیے جہاں تم بیٹھنے کے لیے کچھ ہٹانا چاہتے ہو؛ چنانچہ یہ لفظ ہر اس چیز کے لیے کہا گیا جو بوجھل محسوس ہو (۷)۔ ابو عمرو بن العلاء نے کہا: "الأُفُّ" ناخنوں کے درمیان کی میل ہے، اور "التُّفْلُ" ان کی تراش (کترا ہوا حصہ) ہے۔ الزجاج (۸) نے کہا: "اُفٍّ" کا مطلب ہے: بدبو۔ الاصمعي نے کہا: "الأُفُّ" کان کی میل ہے، اور "التُّفْلُ" ناخنوں کی میل ہے؛ اس کا استعمال اتنا زیادہ ہوا یہاں تک کہ ہر اس چیز کے بارے میں ذکر کیا جانے لگا جس سے تکلیف پہنچے (۹)۔ حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "اگر اللہ تعالیٰ والدین کی نافرمانی میں 'اُف' سے بڑھ کر کوئی ادنیٰ چیز جانتا تو اس کا ذکر ضرور فرماتا۔ پس نیکی کرنے والا جو چاہے عمل

کرے، وہ ہرگز آگ (دوزخ) میں داخل نہیں ہوگا، اور نافرمانی کرنے والا جو چاہے عمل کرے، وہ ہرگز جنت میں داخل نہیں ہوگا" (پس منظر میں تحریر ہے: WWW.NAFSEISLAM.COM)۔

(١) دیکھئے زاد المسیر ٢٤/٥ - ٢٥۔ ماہرین لغت نے ان دونوں کے درمیان فرق کیا ہے، جن میں لیث اور اصمعی کا قول شامل ہے: الأُفُّ کان کی میل ہے، اور التُّفُّ ناخنوں کی میل ہے۔ تہذیب اللغۃ ١٤/ ٢٥٥ اور ٥٨٩/١٥۔ (٢) اسے ابن قتیبہ نے تاویل مشکل القرآن ص ١١١ میں کہا ہے۔ (٣) ہمیں یہ تہذیب اللغۃ میں نہیں ملا، اور اسے زجاج نے معانی القرآن ٣/ ٢٣٤ میں کہا ہے، اور النحاس نے معانی القرآن ٤/ ١٤٠ میں۔ (٤) اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر ٥/ ٢٣ - ٢٤ میں ابن الانباری سے نقل کیا ہے۔ (٥) اسے عقیلی نے الضعفاء ٣/ ٣٢٠ میں حضرت ام سلمہ رضی اللہ عنہا کے حوالے سے نقل کیا ہے۔ اس کی سند میں عمار بن علثیم ہے، بخاری نے التاریخ الکبیر ٢٧/٧ میں کہا: اس کی حدیث کی پیروی نہیں کی جاتی۔ (٦) اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر ٢٤/٥ میں ابن الانباری سے نقل کیا ہے۔ (٧) تاویل مشکل القرآن ص ١١١۔ (٨) معانی القرآن ٣/ ٢٣٤ میں۔ (٩) اسے ازہری نے تہذیب اللغۃ ٥٨٩/٥ میں ان سے نقل کیا ہے۔

Surat Al-Isra: Verses 23 - 24 59

...acts, he will not enter Paradise" (1). Our scholars said: The reason saying "uff" to parents became the worst thing is that it constitutes a rejection of them that is like rejecting gratitude for blessings, a denial of their upbringing, and a rejection of the instruction given to him in the Revelation. "Uff" is a word spoken for anything rejected; for this reason, Ibrahim said to his people: "Uff to you and to what you worship instead of Allah" [Al-Anbiya: 67], meaning: a rejection of you and of these idols along with you.

Thirteenth: His saying, Exalted is He: {and do not repel them}. 'Nahr' (repelling) means scolding and harshness (2). {and speak to them a noble word} meaning: a soft and kind word (3), such as: "O my father", "O my mother", without calling them by their names or titles (kunyas), as stated by Ata (4). Abu al-Haddaj (5) al-Tujibi said: I said to Sa'id ibn al-Musayyib: "I have understood all that is in the Quran regarding dutifulness to parents except His saying: {and speak to them a noble word}. What is this noble word?" Ibn al-Musayyib replied: "It is the speech of a sinful slave to a stern and harsh master" (6).

Fourteenth: His saying, Exalted is He: {And lower to them the wing of humility out of mercy}. This is a metaphor for compassion and mercy towards them, and humbling oneself to them as subjects humble themselves to a prince, and slaves to masters - as pointed out by Sa'id ibn al-Musayyib - and He used "lowering the wing" as an analogy to a bird's wing when it protects its chick. And 'dhull' (humility) means gentleness (7).

The majority reading is with a damma on the letter 'dhal' (dhull), derived from 'dhalla yadhullu dhullan', 'dhillatan', and 'madhallatan', so he is 'dhall' and 'dhalil' (humble/lowly). And he read...

(1) Narrated by Abu al-Layth in his Tafsir 2/264-265 from the hadith of Al-Husayn ibn Ali, may Allah be pleased with them both. In its chain is Asram ibn Hawshab, who is abandoned (matruk), and some accused him of fabrication. Mizan al-I'tidal 1/272. (2) See Al-Wasit 3/104. (3) Al-Wasit 3/104, and Zad al-Masir 5/25. (4) Mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 3/110 but attributed to Mujahid; also mentioned by Al-Razi in his Tafsir 20/190 and attributed to Umar ibn al-Khattab. (5) In the manuscripts: Ibn al-Baddah; the correction is from reference sources and biographical dictionaries. (6) Narrated by Al-Tabari 14/549. Abu al-Haddaj is unknown (majhul), only Harmala ibn Imran narrated from him. Al-Bukhari mentioned him in Al-Kuna p. 81, and Ibn Abi

Hatim in Al-Jarh wa al-Ta'dil 9/455, and neither mentioned any disparagement or accreditation for him. Ibn Hibban included him in his Thiqat 6/667 according to his habit of documenting unknown narrators. (7) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1186.

सूरह अल-इसरा: आयत 23 - 24 59

...कार्य करता है, वह स्वर्ग में प्रवेश नहीं करेगा" (1)। हमारे विद्वानों ने कहा: माता-पिता को "उफ़" कहना सबसे खराब बात इसलिए हो गई क्योंकि यह उन्हें उसी तरह अस्वीकार करना है जैसे उपकारों के लिए कृतज्ञता को अस्वीकार करना, परवरिश को झुठलाना और उस वसीयत (निर्देश) को अस्वीकार करना है जो उसे कुरान में दी गई थी। "उफ़" एक ऐसा शब्द है जो किसी भी अस्वीकृत चीज़ के लिए कहा जाता है; इसीलिए इब्राहिम ने अपनी जाति से कहा: "उफ़ है तुम पर और उन पर जिनकी तुम अल्लाह के सिवा पूजा करते हो" [अल-अंबिया: 67], यानी: तुम्हारा और तुम्हारे साथ इन मूर्तियों का तिरस्कार।

तेरहवाँ: अल्लाह का कथन: {और उन्हें झिड़कना नहीं}। झिड़कना यानी डांटना और कठोरता (2)। {और उनसे सम्मानजनक बात कहना} यानी: नरम और दयालु बात (3), जैसे: "हे मेरे पिता", "हे मेरी माता", बिना उनका नाम लिए या उन्हें कुनियत (जैसे 'अमुक के पिता') से पुकारे, जैसा कि अता ने कहा (4)। अबू अल-हदाज (5) अल-तुजीबी ने कहा: मैंने सईद इब्न अल-मुसय्यब से कहा: "कुरान में माता-पिता के साथ अच्छा व्यवहार करने के बारे में जो कुछ भी है वह मुझे समझ में आ गया है सिवाय उसके इस कथन के {और उनसे सम्मानजनक बात कहना}। यह सम्मानजनक बात क्या है?" इब्न अल-मुसय्यब ने कहा: "एक पापी दास की बात एक कठोर और सख्त स्वामी के लिए" (6)।

चौदहवाँ: अल्लाह का कथन: {और उनके लिए दया के साथ नम्रता का पंख झुका दो}। यह उनके प्रति सहानुभूति और दया के लिए एक रूपक है, और उनके सामने स्वयं को उसी तरह विनम्र करना है जैसे प्रजा राजकुमार के सामने और दास स्वामियों के सामने विनम्र होते हैं - जैसा कि सईद इब्न अल-मुसय्यब ने संकेत दिया है - और उसने "पंख झुकाना" कहा और इसे एक पक्षी के पंख की तरह उदाहरण के रूप में दिया जब वह अपने बच्चे पर अपना पंख फैलाता है। और 'धुल्ल' (नम्रता) का अर्थ कोमलता है (7)।

बहुमत का पाठ 'धाल' अक्षर पर दम्मा के साथ है (धुल्ल), जो 'धल्ला यधुल्लू धुल्लन', 'धिल्लतन' और 'मधल्लतन' से निकला है, तो वह 'धाल' और 'धलील' (विनम्र) है। और उसने पढ़ा...

(1) इसे अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर 2/264-265 में अल-हुसैन इब्न अली (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। इसकी श्रृंखला में असरम इब्न हव्शाब है, जो कि परित्यक्त (मतरूक) है, और कुछ ने उस पर गढ़ने (झूठ) का आरोप लगाया है। मीज़ान अल-इतिदाल 1/272। (2) देखें

अल-वसीत 3/104। (3) अल-वसीत 3/104, और ज़ाद अल-मसीर 5/25। (4) इसे अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 3/110 में उल्लेख किया है लेकिन मुजाहिद की ओर श्रेय दिया है; अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 20/190 में इसका उल्लेख किया है और उमर इब्न अल-ख़त्ताब की ओर श्रेय दिया है। (5) प्रतियों में: इब्न अल-बद्दाह; सुधार संदर्भ स्रोतों और जीवनी पुस्तकों से है। (6) इसे अल-तब़री 14/549 ने निकाला है। अबू अल-हदाज अज्ञात (मजहूल) है, केवल हरमला इब्न इमरान ने उससे वर्णन किया है। अल-बुखारी ने 'अल-कुना' पृष्ठ 81 में उसका उल्लेख किया है, और इब्न अबी हातिम ने 'अल-जर्ह व अल-तादील' 9/455 में, और उन्होंने उसके बारे में कोई आलोचना या प्रशंसा नहीं की। इब्न हिब्बान ने अपनी 'सिक़ात' 6/667 में अज्ञातों को प्रमाणित करने की अपनी आदत के अनुसार उसका उल्लेख किया है। (7) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 3/1186।

سورہ الإسراء: الآيتان ٢٣ - ٢٤ ٥٩

...عمل کرتا ہے، وہ جنت میں داخل نہیں ہوگا" (١)۔ ہمارے علماء نے کہا: والدین کو "اُف" کہنا سب سے بری بات اس لیے ٹھہری کیونکہ یہ ان کا ایسا انکار ہے جو نعمت کی ناشکری، پرورش کے انکار، اور اس وصیت (ہدایت) کو رد کرنے کے مترادف ہے جو اسے قرآن میں دی گئی۔ اور "اُف" ہر اس چیز کے لیے کہی جانے والی بات ہے جسے مسترد کر دیا جائے؛ اسی لیے ابراہیم علیہ السلام نے اپنی قوم سے کہا: {تم پر اور ان پر جن کی تم اللہ کے سوا عبادت کرتے ہو اُف ہے} [الأنبياء: ٦٧] یعنی: تم سے اور تمہارے ساتھ ان بتوں سے بیزاری و انکار ہے۔

تیرہویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وَلَا تَنْهَرْهُمَا} 'النہَر' کے معنی جھڑکنا اور سختی کرنا ہیں (٢)۔ {وَقُل لَّهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا} یعنی: نرم اور شائستہ گفتگو (٣)، جیسے: "اے ابا جان"، "اے اماں جان"، بغیر ان کا نام لیے یا ان کی کنیت پکارے، یہ بات عطاء نے کہی (٤)۔ اور ابو الہداج (٥) التجیبی نے کہا: میں نے سعید بن المسیب سے کہا: "قرآن میں والدین کے ساتھ حسنِ سلوک کے بارے میں جو کچھ ہے میں نے سمجھ لیا ہے سوائے اللہ کے اس قول کے: {وَقُل لَّهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا} یہ قولِ کریم کیا ہے؟" ابن المسیب نے کہا: "ایک گناہگار غلام کی اپنے تند خو اور سخت مزاج آقا سے گفتگو" (٦)۔

چودہویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وَاخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ} یہ ان پر شفقت اور رحمت کے لیے ایک استعارہ ہے، اور ان کے سامنے اس طرح عاجزی کرنا ہے جیسے رعایا حکمران کے سامنے اور غلام آقا کے سامنے عاجزی کرتے ہیں - جیسا کہ سعید بن المسیب نے اس کی طرف اشارہ کیا ہے - اور "بازو جھکانے" کی مثال پرندے کے اس بازو سے دی ہے جب وہ اپنے بچوں پر اپنا پر پھیلاتا ہے۔ اور 'الذل' کے معنی نرمی ہیں (٧)۔

جمہور کی قرآت ذال پر ضمہ کے ساتھ ہے (ذُلّ)، جو 'ذَلَّ يَذُلُّ ذُلًّا، وذِلَّةً ومَذَلَّةً' سے مشتق ہے، پس وہ 'ذالّ' اور 'ذلیل' (عاجز) ہے۔ اور پڑھا...

(١) اسے ابو اللیث نے اپنی تفسیر ٢ / ٢٦٤ - ٢٦٥ میں حسین بن علی رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں اصرم بن حوشب ہے، جو کہ متروک ہے، اور بعض نے اس پر حدیث گھڑنے کا الزام لگایا ہے۔ میزان الاعتدال ١ / ٢٧٢۔ (٢) دیکھیے الوسیط ٣ / ١٠٤۔ (٣) الوسیط ٣ / ١٠٤ ، وزاد المسیر ٥ / ٢٥۔ (٤) اسے البغوی نے اپنی تفسیر ٣ / ١١٠ میں ذکر کیا ہے لیکن اس کی نسبت مجاہد کی طرف کی ہے؛ رازی نے اپنی تفسیر ٢٠ / ١٩٠ میں ذکر کر کے اس کی نسبت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ کی طرف کی ہے۔ (٥) نسخوں میں: ابن البداح؛ درستی مصادر اور سوانحی کتب سے کی گئی ہے۔ (٦) اسے طبری ١٤ / ٥٤٩ نے روایت کیا ہے۔ ابو الہداج مجہول ہے، اس سے روایت کرنے میں حرملہ بن عمران تنہا ہے۔ بخاری نے 'الکنیٰ' صفحہ ٨١ میں، اور ابن ابی حاتم نے 'الجرح والتعدیل' ٩ / ٤٥٥ میں ان کا تذکرہ کیا ہے، اور انہوں نے ان کے بارے میں نہ کوئی جرح کی اور نہ تعدیل۔ ابن حبان نے مجہول راویوں کی توثیق کی اپنی عادت کے مطابق اپنی کتاب 'الثقات' ٦ / ٦٦٧ میں ان کا ذکر کیا ہے۔ (٧) احکام القرآن لابن العربي ٣ / ١١٨٦۔

Sa'id bin Jubayr, Ibn Abbas, and 'Urwah bin al-Zubayr recited «al-dhill» (the humility) with a kasra on the letter 'dhal', and it was also narrated from Asim(1); from their saying: "a submissive beast whose humility is apparent," and "al-dhull" in animals refers to the one that is manageable and easy, not difficult. Therefore, by the judgment of this verse, a person should place himself with his parents in a state of good humility, in his words, his stillness, and his gaze, and should not fix his gaze intensely at them, for that is the look of an angry person.

Fifteenth: The address in this verse is to the Prophet ﷺ, and it is intended for his nation; since he, peace and blessings be upon him, did not have parents at that time. He did not mention "al-dhull" in the words of the Almighty: {And lower your wing to those who follow you of the believers} [Ash-Shu'ara: 215], but He mentioned it here according to the greatness and emphasis of the right. And «min» (from/of) in His saying: «of mercy» is for clarifying the type, meaning: that this lowering should stem from the mercy residing within the soul, not merely as a formal practice. It could also be for indicating the ultimate goal. Then the Almighty commanded His servants to pray for mercy for their parents and to supplicate for them(2), and that you should have mercy on them as they had mercy on you, and be kind to them as they were kind to you; since they took care of you when you were small, ignorant, and in need, so they preferred you over themselves, stayed awake during their night, went hungry to feed you, and went without clothes to clothe you. You cannot repay them unless they reach old age to the same degree you were in childhood, so you take care of them as they took care of you, and they would then have the virtue of precedence(3). He ﷺ said: "A child does not repay a father unless he finds him enslaved, then buys him and sets him free"(4). The discussion on this hadith will follow in Surah "Maryam"(5).

Sixteenth: His saying: {as they raised me}: He specifically mentioned upbringing (tarbiya) so that the servant remembers the parents' compassion and their toil in upbringing, which increases his pity and affection for them. All of this applies to believing parents. The Qur'an has forbidden seeking forgiveness for deceased polytheists, even if they were kin.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/449, and Al-Qira'at al-Shadhah p. 76. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/449. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1186 - 1187. (4) Narrated by

Ahmad (7143) and Muslim (1510) from the hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). (5) In the commentary on verse (93).

सूरह अल-इसरा: आयतें 23 - 24 | 60

सईद बिन जुबैर, इब्न अब्बास और उर्वा बिन अल-जुबैर ने «अल-धिल्ल» (विनम्रता) को 'धाल' अक्षर पर कसरा के साथ पढ़ा है, और यह असीम (1) से भी रिवायत है; उनकी इस कहावत से: "एक आज्ञाकारी जानवर जिसकी अधीनता स्पष्ट है," और जानवरों में "अल-धुल्ल" का अर्थ वह है जो वश में हो और आसान हो, कठिन नहीं। इसलिए, इस आयत के फैसले के अनुसार, एक व्यक्ति को अपने माता-पिता के साथ अपनी बातों, अपनी स्थिरता और अपनी दृष्टि में अच्छी विनम्रता की स्थिति में रहना चाहिए, और उनकी ओर तीखी नज़र से नहीं देखना चाहिए, क्योंकि वह क्रोधित व्यक्ति की नज़र होती है।

पंद्रहवीं: इस आयत में संबोधन नबी ﷺ के लिए है, और इससे उनकी उम्मत (समुदाय) मुराद है; क्योंकि उस समय आपके ﷺ के माता-पिता नहीं थे। सर्वशक्तिमान के इस कथन में उन्होंने "अल-धुल्ल" का उल्लेख नहीं किया: {और ईमान वालों में से जो आपका अनुसरण करते हैं, उनके लिए अपना बाजू झुका दें} [अश-शुआरा: 215], लेकिन उन्होंने यहाँ अधिकार की महानता और ताकीद के अनुसार इसका उल्लेख किया है। और «मिन» (से/का) उनके इस कथन में: «रहमत (दया) से» प्रकार को स्पष्ट करने के लिए है, जिसका अर्थ है: यह झुकना आत्मा में बसी हुई दया से होना चाहिए, न कि केवल एक औपचारिक अभ्यास के रूप में। यह अंतिम लक्ष्य को इंगित करने के लिए भी हो सकता है। फिर सर्वशक्तिमान ने अपने सेवकों को अपने माता-पिता के लिए दया की प्रार्थना करने और उनके लिए दुआ करने का आदेश दिया (2), और यह कि आप उन पर दया करें जैसा कि उन्होंने आप पर दया की, और उनके साथ दयालु रहें जैसा कि वे आपके साथ दयालु थे; क्योंकि उन्होंने आपकी देखभाल तब की जब आप छोटे, अज्ञानी और जरूरतमंद थे, इसलिए उन्होंने खुद पर आपको प्राथमिकता दी, अपनी रातें जागकर बिताईं, आपको खिलाने के लिए भूखे रहे, और आपको पहनाने के लिए खुद कपड़ों के बिना रहे। आप उन्हें तब तक प्रतिफल नहीं दे सकते जब तक कि वे बुढ़ापे के उस पड़ाव पर न पहुँच जाएँ जिस पर आप बचपन में थे, फिर आप उनकी वैसे ही देखभाल करें जैसे उन्होंने आपकी की थी, और तब उन्हें पूर्ववर्ती होने का पुण्य प्राप्त होगा (3)। नबी ﷺ ने फरमाया: "कोई संतान अपने पिता का बदला तब तक नहीं चुका सकती जब तक कि वह उसे गुलाम न पाए, फिर उसे खरीद ले और उसे आजाद कर दे" (4)। इस हदीस पर चर्चा सूरह "मरियम" (5) में आएगी।

सोलहवीं: उनका कहना: {जैसा कि उन्होंने मुझे पाला}: उन्होंने पालन-पोषण (तरबियत) का विशेष रूप से उल्लेख किया ताकि बंदा माता-पिता की करुणा और पालन-पोषण में उनकी मेहनत को याद करे, जिससे उनके प्रति उसकी दया और स्नेह बढ़ जाए। यह सब मोमिन (विश्वासी) माता-पिता के बारे में है। कुरान ने मृतक बहुदेववादियों (मुशरिकों) के लिए क्षमा मांगने से मना किया है, भले ही वे रिश्तेदार क्यों न हों।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/449, और अल-किराअत अल-शज़ाह पृष्ठ 76। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/449। (3) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 3/1186 - 1187। (4) इसे अहमद (7143) और मुस्लिम (1510) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। (5) आयत (93) की व्याख्या में।

سعید بن جبیر، ابن عباس اور عروہ بن زبیر نے «الذّلّ» دال کے نیچے زیر (کسرہ) کے ساتھ پڑھا ہے، اور یہ عاصم(۱) سے بھی مروی ہے؛ ان کے قول سے: "دابَّةٌ ذلول بينة الذل" (ایک فرمانبردار جانور جس کی عاجزی ظاہر ہے)، اور چوپایوں میں "الذل" کا مطلب وہ ہے جو تابع ہو اور سہل ہو، نہ کہ مشکل۔ پس اس آیت کے حکم کی رو سے، انسان کو چاہیے کہ اپنے والدین کے ساتھ اپنے آپ کو بہترین عاجزی کی حالت میں رکھے، اپنی باتوں، اپنی خاموشیوں اور اپنی نظر میں، اور ان کی طرف نظر جما کر (تیز نظر سے) نہ دیکھے، کیونکہ وہ غصے والے کی نظر ہوتی ہے۔

پندرہویں (بات): اس آیت میں خطاب نبی ﷺ سے ہے اور مراد آپ کی امت ہے؛ کیونکہ اس وقت آپ ﷺ کے والدین موجود نہ تھے۔ اور اللہ تعالیٰ نے اپنے اس قول میں "الذّل" کا ذکر نہیں کیا: ﴿وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾ [الشعراء: ۲۱۵] (اور مومنوں میں سے جو آپ کی پیروی کریں ان کے لیے اپنا بازو جھکا دیں)، لیکن یہاں حق کی عظمت اور تاکید کی بنا پر اس کا ذکر کیا۔ اور اللہ کے قول «مِنَ الرَّحْمَةِ» میں «مِن» جنس کے بیان کے لیے ہے، یعنی: یہ جھکنا نفس میں بسی ہوئی رحمت کی وجہ سے ہو، نہ کہ یہ محض دکھاوے کا استعمال ہو۔ اور یہ بھی درست ہے کہ یہ انتہائی حد کے لیے ہو۔ پھر اللہ تعالیٰ نے اپنے بندوں کو اپنے والدین پر رحم کرنے اور ان کے لیے دعا کرنے کا حکم دیا(۲)، اور یہ کہ تم ان پر ویسے ہی رحم کرو جیسے انہوں نے تم پر رحم کیا، اور ان کے ساتھ ویسے ہی نرمی برتو جیسے انہوں نے تمہارے ساتھ نرمی کی؛ جب انہوں نے تمہاری پرورش کی جب تم چھوٹے، نادان اور ضرورت مند تھے، پس انہوں نے تمہیں اپنے نفسوں پر ترجیح دی، اپنی راتیں جاگ کر گزاریں، وہ خود بھوکے رہے اور تمہیں کھلایا، اور وہ خود بے

لباس رہے اور تمہیں پہنایا، پس تم ان کا بدلہ تبھی چکا سکتے ہو جب وہ بڑھاپے کی اس حد تک پہنچ جائیں جس حد پر تم بچپن میں تھے، پھر تم ان کی ویسے ہی خدمت کرو جیسے انہوں نے تمہاری کی تھی، اور تب ان کے لیے پہلے کی گئی نیکی کا فضل ہوگا(۳)۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "کوئی اولاد اپنے والد کا حق ادا نہیں کر سکتی سوائے اس کے کہ وہ اسے (کسی کی) ملکیت میں پائے، پھر اسے خرید کر آزاد کر دے"(٤)۔ اس حدیث پر گفتگو سورہ "مریم"(٥) میں آئے گی۔

سولہویں (بات): اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿كَمَا رَبَّيَانِي﴾ (جیسا کہ انہوں نے مجھے پالا): خاص طور پر تربیت کا ذکر کیا تاکہ بندہ والدین کی شفقت اور تربیت میں ان کی تھکاوٹ کو یاد کرے، جس سے ان کے لیے اس کی ہمدردی اور پیار میں اضافہ ہو، اور یہ سب مومن والدین کے بارے میں ہے۔ اور قرآن نے مشرک مردوں کے لیے استغفار سے منع کیا ہے خواہ وہ قریبی رشتہ دار ہی کیوں نہ ہوں۔

---

(١) المحرر الوجيز ٣/٤٤٩، والقراءات الشاذة ص ٧٦۔ (٢) المحرر الوجيز ٣/٤٤٩۔ (٣) أحكام القرآن لابن العربي ٣/١١٨٦ - ١١٨٧۔ (٤) اسے احمد (٧١٤٣) اور مسلم (١٥١٠) نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٥) آیت (٩٣) کی تفسیر کے پاس۔

Surah Al-Isra: Verses 23 - 24 [Page] 61

...kinship, as previously mentioned(1). It was mentioned from Ibn Abbas and Qatadah that all of this was abrogated by His saying: "It is not for the Prophet and those who believe to pray for forgiveness for the polytheists..." to His saying: "...the companions of Hellfire"(2). So if the parents of a Muslim are non-Muslim subjects (Dhimmi), he should treat them as Allah commanded him here, except for praying for mercy for them after their death upon disbelief; because this alone was abrogated by the mentioned verse. It was also said: This is not a case of abrogation, but rather it is a prayer for worldly mercy for polytheist parents as long as they are alive, as previously mentioned. Or the generality of this verse was specified by that one, excluding mercy in the Hereafter. Especially since it was said that His saying: "And say, 'My Lord, have mercy upon them...'" was revealed regarding Sa'd bin Abi Waqqas; he embraced Islam, so his mother threw herself into the scorching sand naked, and this was mentioned to Sa'd, he said: "Let her die," then the verse was revealed. It was also said: The verse is specifically for praying for Muslim parents. The correct view is that it is general as we mentioned. Ibn Abbas said the Prophet ﷺ said: "Whoever spends the evening and morning pleasing his parents, will have two doors to Paradise opened for him, and if there is only one, then one. And whoever spends the evening and morning making his parents angry, will have two doors to Hell opened for him, and if there is only one, then one." A man said: "O Messenger of Allah, even if they wrong him?" He said: "Even if they wrong him, even if they wrong him, even if they wrong him"(3). We have also related with a continuous chain of narration from Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with them both) who said: A man came to the Prophet ﷺ and said: "O Messenger of Allah, my father took my money." So the Prophet ﷺ said to the man: "Bring your father to me." Then Jibril (peace be upon him) descended to the Prophet ﷺ and said: "Indeed..."

(1) 10 / 398 - 401. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/ 449. (3) Narrated by Hannad in Al-Zuhd (993) via Sa'id bin Sinan, from a man, from Ibn Abbas as a marfu' (attributed to the Prophet) narration. Its chain includes an obscure man. Ibn Abi Hatim narrated it in Al-'Ilal 2/211 via Al-Mughira bin Muslim, from Ata, from Ibn Abbas as a marfu' narration. Then he said: Abu Zur'ah said: Al-Mughira did not hear anything from Ata, so it is mursal (disconnected). Abd al-Razzaq narrated it in his Musannaf (20128) via Aban, from Sa'd bin Mas'ud al-Qaysi or someone else, from Ibn Abbas as a marfu' narration. Aban is Ibn Abi Ayyash, and his hadith is abandoned (matruk). Mizan al-I'tidal 1/10-11. Sa'd bin Mas'ud is unknown (jahalah), as only two people were

mentioned as narrating from him. Ibn Hibban mentioned him in his Thiqat 4/296 according to his custom of documenting unknown narrators. Al-Bukhari narrated it in Al-Adab al-Mufrad (7) via Sulayman al-Taymi, also from Sa'd bin Mas'ud, from Ibn Abbas as a mawquf (attributed to a companion) narration. The name Sa'd was distorted to Sa'id in its printed version.

सूरह अल-इसरा: आयत 23 - 24 [पृष्ठ] 61

...रिश्तेदारी, जैसा कि पहले बताया जा चुका है(1)। इब्न अब्बास और क़तादा से उल्लेख है कि यह सब कुछ उनके इस कथन द्वारा निरस्त (मंसूख़) कर दिया गया है: "नबी और ईमान वालों के लिए यह उचित नहीं है कि वे मुशरिकों (बहुदेववादियों) के लिए क्षमा की प्रार्थना करें..." उनके इस कथन तक: "...नरक के साथी"(2)। अतः यदि किसी मुसलमान के माता-पिता गैर-मुस्लिम प्रजा (ज़िम्मी) हों, तो वह उनके साथ वैसा ही व्यवहार करे जैसा अल्लाह ने उसे यहाँ आदेश दिया है, सिवाय उनके कुफ़्र (अविश्वास) पर मरने के बाद उनके लिए दया की प्रार्थना करने के, क्योंकि केवल इसी हिस्से को उक्त आयत द्वारा निरस्त किया गया है। और यह भी कहा गया है: यह निरस्तीकरण (नस्ख) का स्थान नहीं है, बल्कि यह मुशरिक माता-पिता के लिए दुनियावी दया की प्रार्थना है जब तक वे जीवित हैं, जैसा कि पहले बताया गया है। या इस आयत की व्यापकता को उस आयत द्वारा विशिष्ट कर दिया गया है, परलोक की दया को छोड़कर। विशेष रूप से जबकि यह कहा गया है कि उनका कथन: "और कहो, 'हे मेरे रब, उन दोनों पर दया कर...'" साद बिन अबी वक़्क़ास के बारे में उतरा था; उन्होंने इस्लाम स्वीकार कर लिया था, तो उनकी माँ ने खुद को तपती रेत में नग्न फेंक दिया, और साद को यह बताया गया, तो उन्होंने कहा: "उसे मरने दो," फिर यह आयत उतरी। और यह भी कहा गया है: यह आयत विशेष रूप से मुस्लिम माता-पिता के लिए प्रार्थना करने के लिए है। सही बात यह है कि यह व्यापक है जैसा कि हमने उल्लेख किया है। इब्न अब्बास ने कहा कि नबी ﷺ ने फरमाया: "जो कोई अपने माता-पिता को प्रसन्न करते हुए शाम और सुबह बिताता है, उसके लिए जन्नत के दो दरवाज़े खुले होंगे, और यदि केवल एक (माता या पिता) है, तो एक। और जो कोई अपने माता-पिता को क्रोधित करते हुए शाम और सुबह बिताता है, उसके लिए नरक के दो दरवाज़े खुले होंगे, और यदि केवल एक है, तो एक।" एक व्यक्ति ने पूछा: "हे अल्लाह के रसूल, भले ही उन्होंने उस पर ज़ुल्म किया हो?" आपने फरमाया: "भले ही उन्होंने उस पर ज़ुल्म किया हो, भले ही उन्होंने उस पर ज़ुल्म किया हो, भले ही उन्होंने उस पर ज़ुल्म किया हो"(3)। और हमने जाबिर बिन अब्दुल्ला (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से निरंतर वर्णन श्रृंखला (इसनाद) के साथ उल्लेख किया है, उन्होंने कहा: एक व्यक्ति नबी ﷺ के पास आया और कहा: "हे अल्लाह के रसूल, मेरे पिता ने मेरा धन ले लिया है।" तो नबी ﷺ ने उस व्यक्ति से कहा: "अपने पिता को मेरे पास लाओ।" तब जिब्रील (उन पर शांति हो) नबी ﷺ के पास उतरे और कहा: "निश्चित रूप से..."

(1) 10 / 398 - 401। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/ 449। (3) इसे हन्नाद ने अज़-ज़ुहद (993) में सईद बिन सिनान के माध्यम से, एक व्यक्ति से, इब्न अब्बास से मरफू(नबी से संबंधित) के रूप में उद्धृत किया है। इसकी श्रृंखला में एक अज्ञात व्यक्ति है। इब्न अबी हातिम ने इसे अल-इलाल 2/211 में मुगीरा बिन मुस्लिम के माध्यम से, अता से, इब्न अब्बास से मरफू के रूप में उद्धृत किया है। फिर उन्होंने कहा: अबू ज़ुरा ने कहा: मुगीरा ने अता से कुछ भी नहीं सुना, इसलिए यह मुरसल (कटा हुआ) है। अब्द अल-रज्जाक ने इसे अपने मुसन्फ़ (20128) में अबान के माध्यम से, साद बिन मसूद अल-क़ैसी या किसी अन्य से, इब्न अब्बास से मरफू के रूप में उद्धृत किया है। अबान: वह इब्न अबी अय्याश है, और उसकी हदीस त्याग दी गई (मतरूक) है। मीज़ान अल-एतिदाल 1/10-11। साद बिन मसूद अज्ञात (जहालत) है, क्योंकि उससे वर्णन करने वालों में केवल दो का उल्लेख किया गया है। इब्न हिब्बान ने उसे अपनी 'सिक़ात' 4/296 में अज्ञात वर्णकों का दस्तावेजीकरण करने की अपनी आदत के अनुसार उल्लेख किया है। अल-बुखारी ने इसे अल-अदब अल-मुफ़रद (7) में सुलेमान अल-तैमी के माध्यम से, साद बिन मसूद से भी, इब्न अब्बास से मौक़ूफ़ (एक साथी से संबंधित) के रूप में उद्धृत किया है। इसके मुद्रित संस्करण में साद का नाम बदलकर सईद हो गया है।

سورہ بنی اسرائیل: آیات ۲۳ - ۲۴ [صفحہ] ۶۱

...رشتہ داری، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(۱)۔ اور ابن عباس اور قتادہ سے مروی ہے کہ یہ سب کچھ اللہ تعالیٰ کے اس قول سے منسوخ ہے: ﴿مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَن يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ﴾ یہاں تک کہ فرمایا: ﴿أَصْحَابُ الْجَحِيمِ﴾(۲)۔ چنانچہ اگر مسلمان کے والدین غیر مسلم شہری (ذمی) ہوں، تو وہ ان کے ساتھ اسی طرح پیش آئے جس کا اللہ نے یہاں حکم دیا ہے، سوائے کفر کی حالت میں ان کے مرنے کے بعد ان کے لیے دعاِ رحمت کرنے کے؛ کیونکہ صرف یہی حصہ مذکورہ آیت سے منسوخ ہوا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ مقامِ نسخ نہیں ہے، بلکہ یہ مشرک والدین کے لیے دنیاوی رحمت کی دعا ہے جب تک وہ زندہ ہیں، جیسا کہ پہلے گزرا۔ یا اس آیت کا عموم اس آیت کے ساتھ خاص ہے، آخرت کی رحمت کے علاوہ۔ خصوصاً جبکہ یہ کہا گیا ہے کہ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَقُل رَّبِّ ارْحَمْهُمَا﴾ سعد بن ابی وقاص کے بارے میں نازل ہوا؛ وہ اسلام لائے تو ان کی ماں نے خود کو تپتی ریت میں ننگے پاؤں ڈال دیا، تو سعد سے اس کا ذکر کیا گیا، انہوں نے کہا: "اسے مرنے دو،" تو یہ آیت نازل ہوئی۔ اور کہا گیا ہے: یہ آیت مسلمان والدین کے لیے دعا کے ساتھ خاص ہے۔ اور صحیح بات یہ ہے کہ یہ عام ہے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا، اور ابن عباس نے کہا کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جس نے صبح اور شام اپنے والدین کو خوش رکھتے ہوئے گزاری، اس کے لیے جنت کے دو دروازے کھل گئے، اور اگر ایک ہو تو ایک۔ اور جس نے صبح اور شام اپنے والدین کو ناراض رکھتے ہوئے گزاری، اس کے لیے جہنم کے دو دروازے کھل گئے، اور اگر ایک ہو تو ایک۔" ایک شخص نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، اگرچہ وہ اس پر ظلم کریں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "اگرچہ وہ اس پر ظلم کریں، اگرچہ وہ اس پر ظلم کریں، اگرچہ وہ اس پر ظلم کریں"(۳)۔ اور ہم نے سندِ متصل کے ساتھ جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ایک

شخص نبی کریم ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا اور عرض کیا: اے اللہ کے رسول، میرے باپ نے میرا مال لے لیا ہے۔ تو نبی ﷺ نے اس شخص سے فرمایا: "اپنے باپ کو میرے پاس لاؤ۔" پس جبرائیل علیہ السلام نبی ﷺ پر نازل ہوئے اور عرض کیا: بے شک...

(۱) ۱۰ / ۳۹۸ - ۴۰۱۔ (۲) المحرر الوجیز ۳/ ۴۴۹ ۔ (۳) اسے ہناد نے الزہد (۹۹۳) میں سعید بن سنان کے واسطے سے، ایک شخص سے، ابن عباس سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ اور اس کی سند میں ایک مبہم آدمی ہے۔ اور ابن ابی حاتم نے اسے العلل ۲۱۱/۲ میں مغیرہ بن مسلم کے واسطے سے، عطا سے، ابن عباس سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ پھر انہوں نے کہا: ابو زرعہ نے کہا: مغیرہ نے عطا سے کچھ نہیں سنا، پس یہ مرسل ہے۔ اور اسے عبد الرزاق نے اپنے مصنف (۲۰۱۲۸) میں ابان کے واسطے سے، سعد بن مسعود القیسی یا کسی اور سے، ابن عباس سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ ابان: یہ ابن ابی عیاش ہے، اور یہ متروک الحدیث ہے۔ میزان الاعتدال ۱۰/۱ - ۱۱ ، اور سعد بن مسعود میں جہالت ہے، کیونکہ ان سے روایت کرنے والوں میں دو کا ذکر کیا گیا ہے، اور ابن حبان نے انہیں اپنی ثقات ۲۹۶/۴ میں مجاہیل کی توثیق کی اپنی عادت کے مطابق ذکر کیا ہے۔ اور امام بخاری نے اسے الادب المفرد (۷) میں سلیمان التیمی کے واسطے سے، سعد بن مسعود ہی سے، ابن عباس سے موقوفاً روایت کیا ہے۔ اور اس کے مطبوعہ نسخے میں سعد کا نام تحریف ہو کر سعید ہو گیا ہے۔

Surah Al-Isra: Verses 23 - 24 62

Allah, the Mighty and Majestic, sends His peace upon you and says to you: When the old man comes to you, ask him about something he said to himself that his ears did not hear. When the old man came, the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said to him: "What is the matter with your son complaining about you? Do you want to take his wealth?" He said: Ask him, O Messenger of Allah, did I spend it on anything but one of his paternal aunts or maternal aunts or on myself?! Then the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said to him: "Enough, let us leave that. Tell me about something you said to yourself that your ears did not hear." The old man said: By Allah, O Messenger of Allah, Allah (Mighty and Majestic) continues to increase our certainty through you. I did say something to myself that my ears did not hear. He said: "Say it, and I am listening." He said: I said:

I nourished you as a newborn and provided for you as a youth, You were quenched by what I earned for you and satisfied. If a night visited you with illness, I did not sleep, But remained awake and restless because of your sickness. As if it were I who was struck by the illness that befell you, Instead of you, and so my eyes overflowed with tears. My soul feared death for you, even though it Knew that death is a pre-ordained time. Then when you reached the age and the goal which Was the extent of what I hoped for in you, You made my reward harshness and rudeness, As if you were the one bestowing grace and favor. If only you, since you did not observe the right of my fatherhood, Had acted as a nearby neighbor would act. Then you would have given me the right of neighborhood and not Been stingy with wealth against me, while keeping your own.

He said: Then the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) grabbed the son by his clothes and said: "You and your wealth belong to your father" (1). He said

(1) Narrated by Al-Tabarani in Al-Awsat (6566) and in Al-Saghir (947) through Ubayd ibn Khalsa, from Abdullah ibn Nafi' al-Madani, from al-Munkadir ibn Muhammad ibn al-Munkadir, from his father, from Jabir ibn Abdullah. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 4/155: Narrated by al-Tabarani in Al-Saghir and Al-Awsat, and it contains someone I do not know, and al-Munkadir ibn Muhammad is weak although Ahmad considered him trustworthy, and the hadith in this complete form is rejected (munkar). And Ibn Majah (2291) narrated it through Yusuf ibn Ishaq, from Muhammad ibn al-Munkadir, from Jabir ibn Abdullah, that a man said: O Messenger of Allah, I have wealth and children, and my father wants to take all my wealth. He

said: "You and your wealth belong to your father." Al-Busiri said: Its chain of narration is authentic, and its men are trustworthy according to the condition of Al-Bukhari. We say: This hadith has several supporting narrations to be found in Musnad Ahmad (6678). As for the verses, their author is Imru' al-Qais and they are in his Diwan pp. 180-181. In the first verse, it has "wa 'iltuka" instead of "wa muntuka", and in the second verse: "nabatka bi-l-shakwa" instead of "dafatka bi-l-suqm", and "li-shakwaka" instead of "li-suqmika", and in the fourth verse: "wa inni la-a'lamu" instead of "wa innaha la-ta'lamu", and "hatmun" instead of "waqtun".

सूरा अल-इस्रा: आयतें 23 - 24 62

अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल तुम्हें सलाम भेजता है और तुमसे कहता है: जब वह बूढ़ा व्यक्ति तुम्हारे पास आए, तो उससे उस चीज़ के बारे में पूछें जो उसने अपने मन में कही थी जिसे उसके कानों ने नहीं सुना। जब वह बूढ़ा व्यक्ति आया, तो नबी ﷺ ने उससे कहा: "तुम्हारे बेटे को क्या हुआ है कि वह तुम्हारी शिकायत कर रहा है? क्या तुम उसका धन लेना चाहते हो?" उसने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, उससे पूछें, क्या मैंने इसे उसकी किसी बुआ या मौसी पर या खुद पर खर्च करने के अलावा कहीं और खर्च किया है?! तब अल्लाह के रसूल ﷺ ने उससे कहा: "छोड़ो, इस बात को रहने दो। मुझे उस चीज़ के बारे में बताओ जो तुमने अपने मन में कही थी जिसे तुम्हारे कानों ने नहीं सुना।" उस बूढ़े व्यक्ति ने कहा: अल्लाह की कसम, ऐ अल्लाह के रसूल, अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल आपके माध्यम से हमारा विश्वास बढ़ाता रहता है। मैंने वाकई अपने मन में कुछ ऐसा कहा था जो मेरे कानों ने नहीं सुना। आपने कहा: "कहो, और मैं सुन रहा हूँ।" उसने कहा: मैंने कहा था:

मैंने बचपन में तुम्हारा पालन-पोषण किया और जवानी में तुम्हारी ज़रूरतों को पूरा किया, तुमने वही पिया और खाया जो मैंने तुम्हारे लिए कमाया। जब भी कोई रात तुम्हें बीमारी के साथ घेरती, मैं सो नहीं पाता था, बल्कि तुम्हारी बीमारी के कारण जागता और बेचैन रहता था। जैसे कि वह बीमारी जो तुम्हें लगी थी, वह मुझे ही लगी हो, तुम्हारे बजाय, और इसी कारण मेरी आँखों से आँसू बहते थे। मेरा मन तुम्हारे लिए मौत से डरता था, हालाँकि वह जानता था कि मौत एक निश्चित समय है। फिर जब तुम उस उम्र और लक्ष्य तक पहुँच गए जो तुम्हारे बारे में मेरी उम्मीदों की सीमा थी, तो तुमने मेरा प्रतिफल कठोरता और रूखेपन से दिया, मानो तुम ही मुझ पर कृपा और एहसान करने वाले हो। काश तुम, जब तुमने मेरे पितृत्व के अधिकार का सम्मान नहीं किया, तो कम से कम वैसा ही व्यवहार करते जैसा एक पड़ोसी करता है। तो तुम मुझे पड़ोस का अधिकार देते और अपने धन के मामले में मेरे प्रति कंजूसी न करते।

उन्होंने कहा: तब नबी ﷺ ने उसके बेटे के कपड़े पकड़ लिए और कहा: "तुम और तुम्हारा धन तुम्हारे पिता का है" (1)।

(1) इसे अल-तबरानी ने अल-अवसत (6566) और अल-सगीर (947) में उबैद बिन खलसा के माध्यम से, अब्दुल्ला बिन नाफी अल-मदनी से, अल-मुनकादिर बिन मुहम्मद बिन अल-मुनकादिर से, उनके पिता से, जाबिर बिन अब्दुल्ला के हवाले से उद्धृत किया है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद

4/155 में कहा: इसे अल-तबरानी ने सगीर और अवसत में रिवायत किया है, और इसमें कोई ऐसा व्यक्ति है जिसे मैं नहीं जानता, और अल-मुनकादिर बिन मुहम्मद कमजोर है हालांकि अहमद ने उसे विश्वसनीय माना है, और इस पूरी पूर्णता के साथ यह हदीस 'मुनकर' (अस्वीकृत) है। और इब्न माजाह (2291) ने यूसुफ बिन इशाक के माध्यम से, मुहम्मद बिन अल-मुनकादिर से, जाबिर बिन अब्दुल्ला के हवाले से उद्धृत किया है कि एक व्यक्ति ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मेरे पास धन और संतान है, और मेरे पिता मेरा सारा धन लेना चाहते हैं। आपने कहा: "तुम और तुम्हारा धन तुम्हारे पिता का है"। अल-बुसिरी ने कहा: इसकी सनद (सूत्र) सही है, और इसके वर्णनकर्ता अल-बुखारी की शर्त के अनुसार विश्वसनीय हैं। हमने कहा: और इस हदीस के कई गवाह (समर्थक प्रमाण) हैं जो मुसनद अहमद (6678) में देखे जा सकते हैं। जहाँ तक इन शेरों (पदों) की बात है, तो इसके लेखक इमरुल क़ैस हैं और ये उनके दीवान पृष्ठ 180-181 में हैं। पहले शेर में "मन्तक" के स्थान पर "इल्तक", दूसरे शेर में "दाफ़तक बिस-सुक़्म" के स्थान पर "नाबत्क बिश-शक़वा" और "लिसुक्मिक" के स्थान पर "लिशकवाक" है, और चौथे शेर में "इनहा ल-तालमु" के स्थान पर "इन्नी ल-आलमु" और "वक़्तुन" के स्थान पर "हत्मून" है।

سورة الإسراء: الآيتان ٢٣ - ٢٤ ٦٢

اللہ عزوجل تجھے سلام کہتا ہے اور تجھ سے فرماتا ہے: جب وہ بوڑھا تمہارے پاس آئے تو اس سے اس چیز کے بارے میں پوچھو جو اس نے اپنے جی میں کہی تھی جسے اس کے کانوں نے نہیں سنا۔ جب وہ بوڑھا آیا تو نبی ﷺ نے اس سے فرمایا: "تمہارے بیٹے کا کیا معاملہ ہے کہ وہ تمہاری شکایت کر رہا ہے؟ کیا تم اس کا مال لینا چاہتے ہو؟" اس نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، اس سے پوچھئے، کیا میں نے اسے اس کی پھوپھیوں یا خالاؤں میں سے کسی پر یا خود اپنے اوپر خرچ کرنے کے علاوہ کہیں خرچ کیا ہے؟! تو رسول اللہ ﷺ نے اس سے فرمایا: "چھوڑو، اس بات کو رہنے دو۔ مجھے اس چیز کے بارے میں بتاؤ جو تم نے اپنے جی میں کہی تھی جسے تمہارے کانوں نے نہیں سنا"۔ بوڑھے نے کہا: بخدا اے اللہ کے رسول، اللہ عزوجل آپ کے ذریعے ہمارا یقین بڑھاتا رہتا ہے، میں نے واقعی اپنے دل میں کچھ ایسا کہا تھا جو میرے کانوں نے نہیں سنا۔ آپ نے فرمایا: "کہو، اور میں سن رہا ہوں"۔ اس نے کہا: میں نے کہا تھا:

میں نے بچپن میں تیری پرورش کی اور جوانی میں تیری کفالت کی، تو میرے کمائے ہوئے سے سیراب اور آسودہ ہوتا رہا۔ جب بھی کسی رات تجھے بیماری لاحق ہوتی، میں نے رات نہ گزاری، مگر تیری بیماری کی وجہ سے بیدار اور بے چین رہ کر۔ گویا وہ بیماری جو تجھے پہنچی تھی، وہ تجھ سے پہلے مجھے لاحق ہو گئی، اور میری آنکھوں سے آنسو بہنے لگے۔ میری جان تیرے لیے موت سے ڈرتی تھی، حالانکہ وہ، جانتی تھی کہ موت ایک مقررہ وقت پر آنی ہے۔ پھر جب تو اس عمر اور منزل کو پہنچ گیا جو، تیرے بارے میں میری امیدوں کی انتہا تھی، تو تو نے میرا بدلہ سختی اور بدتمیزی سے دیا، گویا تو ہی احسان کرنے والا اور مہربانی کرنے والا ہے۔ کاش کہ تو، جب تو نے میرے باپ ہونے کے حق کا پاس نہ رکھا، تو ویسا ہی کرتا جیسا قریبی پڑوسی کرتا

ہے۔ تو تو مجھے پڑوسی کا حق دیتا اور، اپنے مال کے ہوتے ہوئے مجھ پر مال خرچ کرنے میں بخل نہ کرتا۔

کہا: اس وقت نبی ﷺ نے اس کے بیٹے کا گریبان پکڑ لیا اور فرمایا: "تو اور تیرا مال تیرے باپ کا ہے" (١)۔

(١) اسے طبرانی نے الاوسط (٦٥٦٦) اور الصغیر (٩٤٧) میں عبید بن خلصہ کے واسطے سے، عبداللہ بن نافع المدنی سے، المنکدر بن محمد بن المنکدر سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ٤/ ١٥٥ میں کہا: اسے طبرانی نے الصغیر اور الاوسط میں روایت کیا ہے، اور اس میں وہ راوی ہے جسے میں نہیں جانتا، اور المنکدر بن محمد ضعیف ہے حالانکہ احمد نے اسے ثقہ قرار دیا ہے، اور اس تمام تفصیل کے ساتھ یہ حدیث منکر ہے۔ اور ابن ماجہ (٢٢٩١) نے یوسف بن اسحاق کے واسطے سے، محمد بن المنکدر سے، انہوں نے جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ ایک شخص نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، میرے پاس مال اور اولاد ہے اور میرا باپ چاہتا ہے کہ میرا سارا مال لے لے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "تو اور تیرا مال تیرے باپ کا ہے"۔ بوصیری نے کہا: اس کی سند صحیح ہے اور اس کے رجال بخاری کی شرط پر ثقہ ہیں۔ ہم کہتے ہیں: اور اس حدیث کے کئی شواہد ہیں جنہیں مسند احمد (٦٦٧٨) میں دیکھا جا سکتا ہے۔ رہی بات ان اشعار کی تو ان کے قائل امرؤالقیس ہیں اور یہ ان کے دیوان ص ١٨٠-١٨١ میں موجود ہیں، اور اس میں پہلے شعر میں "ومُنْتُكَ" کی جگہ "وعِلْتُكَ"، دوسرے شعر میں "ضافتك بالسقم" کی جگہ "نابتك بالشكوى" اور "لسقمك" کی جگہ "للشكواك"، اور چوتھے شعر میں "وإنها لتعلم" کی جگہ "وإني لأعلم" اور "وقتٌ" کی جگہ "حتْمٌ" ہے۔

Surah Al-Isra: Verses 23 - 25 63

Al-Tabarani Al-Lakhmi said: This hadith - meaning this complete hadith and the poem - is not narrated from Ibn al-Munkadir except with this chain of transmission, and 'Ubayd (1) bin Khalasa was unique in reporting it. And Allah knows best.

His, the Almighty's, saying: {Your Lord is most knowing of what is within yourselves. If you should be righteous [in intention] - then indeed He is ever, to the often returning [to Him], Forgiving (25)}.

His, the Almighty's, saying: {Your Lord is most knowing of what is within yourselves} means: regarding the belief of mercy for them and compassion towards them, or anything other than that such as disobedience, or making the outward appearance of being dutiful to them a matter of showing off (2). Ibn Jubayr said: It refers to the impulsive reaction that occurs, like a slip or a lapse, from a person towards his parents or one of them, without intending any harm by it (3); Allah Almighty said: {If you should be righteous} meaning: sincere in the intention of being dutiful to parents, for then Allah forgives the impulse.

And His saying: {then indeed He is ever, to the often returning [to Him], Forgiving} is a promise of forgiveness coupled with the condition of righteousness and returning time after time to the obedience of Allah, Glorified and Exalted is He (4). Sa'id bin al-Musayyib said: He is the servant who repents, then sins, then repents, then sins. Ibn 'Abbas (may Allah be pleased with him) said: The "Awwab" (oft-returning) is the mindful one who, when he remembers his sins, seeks forgiveness for them. 'Ubayd bin 'Umayr said: They are those who remember their sins in private and then seek forgiveness from Allah, the Mighty and Majestic. These views are similar in meaning (5). 'Awn al-Uqayli said: The "Awwabun" are those who perform the Duha (forenoon) prayer (6). In the Sahih hadith: "The prayer of the Awwabin is when the young camels feel the heat [of the sand]."

---

(1) In the manuscripts: 'Ubayd Allah. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/449. (3) Narrated with its meaning by al-Tabari 14/556. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/449. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/143, and the saying of Sa'id bin al-Musayyib was narrated by 'Abd al-Razzaq in his Tafsir 1/376, and al-Tabari 14/558-559. The saying of 'Ubayd bin 'Umayr was narrated by Ibn al-Mubarak in al-Zuhd (1540), al-Tabari 14/560, and Abu Nu'aym in al-Hilya 3/268. (6) Narrated by al-Tabari 14/558.

सूरह अल-इसरा: आयत 23 - 25 63

अल-तबरानी अल-लखमी: यह हदीस - यानी यह पूरी हदीस और कविता - इब्न अल-मुनकादिर से इस श्रृंखला के अलावा किसी और से वर्णित नहीं है, और इसे उबैद (1) बिन खलसा द्वारा विशिष्ट रूप से वर्णित किया गया था। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

सर्वशक्तिमान का कथन: {तुम्हारा पालनहार सबसे अधिक जानता है जो तुम्हारे मन में है। यदि तुम नेक (इरादे वाले) हो - तो वास्तव में वह (अल्लाह) बार-बार तौबा करने वालों के लिए बहुत क्षमाशील है (25)}।

सर्वशक्तिमान का कथन: {तुम्हारा पालनहार सबसे अधिक जानता है जो तुम्हारे मन में है} अर्थात: उनके प्रति दया के विश्वास और उनके प्रति करुणा के बारे में, या इसके अलावा अन्य जैसे कि अवज्ञा, या उनके प्रति सम्मान के बाहरी प्रदर्शन को दिखावा बनाने के बारे में (2)। इब्न जुबैर ने कहा: इसका अर्थ है वह अनैच्छिक कार्य जो अचानक हो जाता है, जैसे कि चूक या गलती, जो एक व्यक्ति द्वारा अपने माता-पिता या उनमें से किसी एक के प्रति होती है, जिसका इरादा नुकसान पहुँचाना नहीं होता (3); अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {यदि तुम नेक हो} अर्थात, माता-पिता के प्रति कर्तव्यपरायण होने के इरादे में सच्चे हो, तो अल्लाह उस अचानक होने वाली गलती को क्षमा कर देता है।

और उसका कहना: {तो वास्तव में वह बार-बार तौबा करने वालों के लिए बहुत क्षमाशील है} भलाई की शर्त के साथ क्षमा का वादा है और अल्लाह सर्वशक्तिमान की आज्ञाकारिता की ओर बार-बार लौटने का वादा है (4)। सईद बिन अल-मुसय्यिब ने कहा: वह वह दास है जो तौबा करता है, फिर पाप करता है, फिर तौबा करता है, फिर पाप करता है। इब्न अब्बास (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा: "अववाब" (लौटने वाला) वह सावधान व्यक्ति है जो जब अपनी गलतियों को याद करता है, तो उनके लिए क्षमा माँगता है। उबैद बिन उमैर ने कहा: वे वे लोग हैं जो एकांत में अपने पापों को याद करते हैं और फिर अल्लाह महान और प्रतापी से क्षमा माँगते हैं। ये विचार [अर्थ में] समान हैं (5)। 'औन अल-उकैली ने कहा: "अववाबून" वे हैं जो दुहा (पूर्वाह्न) की नमाज़ पढ़ते हैं (6)। सहीह में है: "अववाबीन की नमाज़ तब है जब ऊँट के बच्चों को [सूरज की] गर्मी महसूस होने लगे।"

---

(1) प्रतियों में: उबैद अल्लाह। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/449। (3) अल-तबरी द्वारा इसके अर्थ के साथ वर्णित 14/556। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/449। (5) नह़स द्वारा मानी अल-कुरआन 4/143, और सईद बिन अल-मुसय्यिब का कथन अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफसीर 1/376 में

वर्णित किया है, और अल-तबरी 14/558-559। उबैद बिन उमैर का कथन इब्न अल-मुबारक द्वारा अल-जुहद (1540), अल-तबरी 14/560 और अबू नुयम द्वारा अल-हिल्या 3/268 में वर्णित किया गया है। (6) अल-तबरी द्वारा वर्णित 14/558।

سورة الاسراء: آیات ۲۳ - ۲۵ ۶۳

الطبرانی اللخمی: یہ حدیث - یعنی یہ مکمل حدیث اور شعر - ابن المنکدر سے اس اسناد کے علاوہ روایت نہیں ہے، اور اسے عبید (۱) بن خَلصہ نے تنہا روایت کیا ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {رَّبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا فِي نُفُوسِكُمْ إِن تَكُونُوا صَالِحِينَ فَإِنَّهُ كَانَ لِلْأَوَّابِينَ غَفُورًا (۲۵)} (تمہارا رب بہتر جانتا ہے جو تمہارے دلوں میں ہے۔ اگر تم نیک ہو گے - تو بے شک وہ رجوع کرنے والوں کو بہت بخشنے والا ہے)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {رَّبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا فِي نُفُوسِكُمْ} یعنی: ان کے لیے رحم کے اعتقاد اور ان پر شفقت کے بارے میں، یا اس کے علاوہ جیسے نافرمانی، یا ان کے ساتھ حسنِ سلوک کے ظاہری دکھاوے کے بارے میں (۲)۔ ابن جبیر نے کہا: اس سے مراد وہ جذباتی عمل ہے جو اچانک سرزد ہو جائے، جیسے کوئی لغزش یا غلطی، جو انسان سے اپنے والدین یا ان میں سے کسی ایک کے حق میں ہو جائے، جبکہ اس کا ارادہ کوئی تکلیف پہنچانا نہ ہو (۳)؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {إِن تَكُونُوا صَالِحِينَ} یعنی: والدین کے ساتھ حسنِ سلوک کی نیت میں سچے ہو، تو اللہ تعالیٰ اس اچانک ہونے والی غلطی کو معاف کر دیتا ہے۔

اور اس کا قول: {فَإِنَّهُ كَانَ لِلْأَوَّابِينَ غَفُورًا} نیکی کی شرط کے ساتھ مغفرت کا وعدہ ہے اور اللہ سبحانہ و تعالیٰ کی اطاعت کی طرف بار بار رجوع کرنے کا وعدہ ہے (۴)۔ سعید بن المسیب نے کہا: وہ ایسا بندہ ہے جو توبہ کرتا ہے پھر گناہ کرتا ہے، پھر توبہ کرتا ہے پھر گناہ کرتا ہے۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: "اواب" وہ نگہبان ہے جو جب اپنے گناہوں کو یاد کرتا ہے تو ان سے استغفار کرتا ہے۔ اور عبید بن عمیر نے کہا: یہ وہ لوگ ہیں جو تنہائی میں اپنے گناہوں کو یاد کرتے ہیں، پھر اللہ عزوجل سے معافی مانگتے ہیں۔ اور یہ اقوال ایک دوسرے کے قریب ہیں

(۵)۔ اور عون العقیلی نے کہا: اوابین وہ لوگ ہیں جو نمازِ چاشت (ضحیٰ) پڑھتے ہیں (۶)۔ اور صحیح میں ہے: "اوابین کی نماز اس وقت ہے جب اونٹ کے بچوں کے پاؤں تپنے لگیں"۔

---

(۱) نسخوں میں: عبید اللہ۔ (۲) المحرر الوجیز ۳ / ۴۴۹۔ (۳) اسے الطبری نے اپنے معنی کے ساتھ روایت کیا ہے ۱۴ / ۵۵۶۔ (۴) المحرر الوجیز ۳ / ۴۴۹۔ (۵) معانی القرآن للنحاس ۴ / ۱۴۳، اور سعید بن المسیب کا قول عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۱ / ۳۷۶ میں روایت کیا، اور الطبری ۱۴ / ۵۵۸ - ۵۵۹۔ اور عبید بن عمیر کا قول ابن المبارک نے الزہد (۱۵۴۰)، الطبری ۱۴ / ۵۶۰، اور ابو نعیم نے الحلیہ ۳ / ۲۶۸ میں روایت کیا ہے۔ (۶) اسے الطبری نے روایت کیا ۱۴ / ۵۵۸۔

Surah Al-Isra: Verses 25 - 27 64

...the weaning(1). The reality of the word is from 'aba ya'ubu' if he returns(2).

Allah Almighty said: {And give the relative his right, and [also] the poor and the traveler, and do not spend wastefully (26) Indeed, the wasteful are brothers of the devils, and ever has Satan been to his Lord ungrateful (27)}.

It contains three issues:

First: Allah Almighty's saying: {And give the relative his right} means: just as you have observed the rights of parents, maintain the ties of kinship, then give charity to the poor and the traveler(3). Ali bin Al-Hussein said regarding Allah Almighty's saying: {And give the relative his right}: They are the relatives of the Prophet ﷺ; he ﷺ was commanded to give them their rights from the public treasury (Bayt al-Mal)(4). That is: from the share of the kin from raids and booty, and the address is to the rulers or those who take their place(5). And what is right in this verse is what is necessary for maintaining kinship ties, fulfilling needs, and consolation in times of financial need, and assistance in every way(6).

Second: Allah Almighty's saying: {and do not spend wastefully} means: do not be extravagant in spending on what is not rightful(7). Al-Shafi'i (may Allah be pleased with him) said: Wastefulness (Tabdheer) is spending money on what is not rightful, and there is no wastefulness in doing good(8). This is the opinion of the majority. Ashhab said from Malik: Wastefulness is taking money from its right and placing it in what is not its right, and it is extravagance, and it is forbidden; because of Allah Almighty's saying: {Indeed, the wasteful were brothers...}

(1) Narrated by Muslim (748) from the hadith of Zaid bin Arqam (may Allah be pleased with him). "Ramadh al-fisal": when the hot sand (al-ramda) burns, and the young camels (al-fisal) kneel down because of the intense heat and the burning of their hooves. Ikmal al-Mu'allim 3/99. (2) Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 3/235, and Ma'ani al-Quran by Al-Nahhas 4/143. (3) Tafsir Al-Razi 20/193. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/450, and Al-Tabari narrated it with its meaning 14/563. (5) Tafsir Al-Razi 20/193. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 3/450. (7) Ibn Abi Shaybah narrated it with its meaning 9/95, and Al-Bukhari in Al-Adab al-Mufrad (444), and Al-Tabari 14/565-567 from Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him), and Al-Bukhari narrated it in Al-Adab al-Mufrad (445), and Al-Tabari 14/567 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with him). (8) Ahkam al-Quran by Al-Kiya al-Tabari 3/255.

सूरह अल-इस्रा: आयतें 25 - 27 64

...जुदाई(1)। शब्द की वास्तविकता 'आबा या'ऊबू' से है यदि वह लौटता है(2)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और रिश्तेदारों को उनका हक़ दो, और मिसकीनों (ग़रीबों) और मुसाफ़िरों को भी, और बेज़ा ख़र्च न करो (26) बेशक बेज़ा ख़र्च करने वाले शैतानों के भाई हैं, और शैतान अपने रब का बहुत बड़ा नाशुक्रा है (27)}।

इसमें तीन मसले (विषय) हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {और रिश्तेदारों को उनका हक़ दो} यानी: जैसे आपने माता-पिता के अधिकारों का ध्यान रखा, वैसे ही रिश्तेदारों से मेल-जोल रखें (सिला-ए-रहमी करें), फिर मिसकीनों और मुसाफ़िरों पर सदक़ा करें(3)। अली बिन अल-हुसैन ने अल्लाह तआला के फरमान: {और रिश्तेदारों को उनका हक़ दो} के बारे में कहा: वे नबी ﷺ के रिश्तेदार हैं, आपको ﷺ आदेश दिया गया कि उन्हें बैतुल माल (सरकारी खजाने) से उनके अधिकार दें(4)। यानी: युद्ध के माल और ग़नीमत में रिश्तेदारों के हिस्से से, और यह संबोधन शासकों या उनके स्थान पर कार्य करने वालों के लिए है(5)। और इस आयत में सही बात यह है कि रिश्तेदारों से मेल-जोल रखना, उनकी ज़रूरतें पूरी करना, और ज़रूरत के समय धन से उनकी सहायता करना, और हर तरह से मदद करना अनिवार्य है(6)।

दूसरा: अल्लाह तआला का फरमान: {और बेज़ा ख़र्च न करो} यानी: नाहक़ चीज़ों में बेतहाशा ख़र्च न करें(7)। इमाम शाफ़ई (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कहा: तबज़ीर (बेज़ा ख़र्च) का अर्थ है धन को नाहक़ जगहों पर ख़र्च करना, और नेक कामों में कोई तबज़ीर नहीं होती(8)। यह जम्हूर (बहुसंख्यक विद्वानों) की राय है। अशहब ने मालिक से कहा: तबज़ीर का अर्थ है धन को उसके हक़ से लेना और उसे नाहक़ जगह पर रखना, और यह इसराफ़ (फ़ुज़ूलख़र्ची) है, और यह हराम है; क्योंकि अल्लाह तआला का फरमान है: {बेशक बेज़ा ख़र्च करने वाले भाई थे...}

(1) मुस्लिम (748) ने ज़ैद बिन अरक़म (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से इसे रिवायत किया है। 'रमज़ अल-फ़िसाल': जब तपती रेत (रमज़ा) से ऊँट के बच्चों (फ़िसाल) के खुर जलने लगते हैं और वे बैठ जाते हैं। इकमल अल-मुअल्लिम 3/99। (2) मआनी अल-क़ुरआन (ज़ज्जाज) 3/235, और मआनी अल-क़ुरआन (नहहास) 4/143। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 20/193। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/450, और तबरी ने इसे इसके अर्थ के साथ रिवायत किया है 14/563। (5) तफ़सीर अल-

राज़ी 20/193। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/450। (7) इब्न अबी शयबा ने इसके अर्थ के साथ रिवायत किया है 9/95, और बुख़ारी ने अल-अदब अल-मुफ़रद (444) में, और तबरी 14/565-567 ने इब्न मसऊद (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से, और बुख़ारी ने अल-अदब अल-मुफ़रद (445) में, और तबरी 14/567 ने इब्न अब्बास (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से इसे रिवायत किया है। (8) अहकाम अल-क़ुरआन (किया तबरी) 3/255।

سورة الاسراء: آیات ۲۵ - ۲۷ ٦٤

الفصال(۱)۔ اور لفظ کی حقیقت 'آب یؤوب' سے ہے جب وہ لوٹے(۲)۔

فرمانِ باری تعالیٰ ہے: ﴿وَآتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَلَا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا (٢٦) إِنَّ الْمُبَذِّرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ ۖ وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِرَبِّهِ كَفُورًا (٢٧)﴾

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَآتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ﴾ یعنی: جس طرح آپ نے والدین کے حقوق کا لحاظ رکھا، اسی طرح صلہ رحمی کریں، پھر مسکین اور مسافر پر صدقہ کریں(۳)۔ علی بن الحسین نے اللہ تعالیٰ کے فرمان ﴿وَآتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ﴾ کے بارے میں فرمایا: یہ نبی ﷺ کے قریبی رشتہ دار ہیں، آپ ﷺ کو حکم دیا گیا کہ انہیں بیت المال سے ان کے حقوق دیں(٤)۔ یعنی: مالِ غنیمت میں سے ذوی القربیٰ کے حصے سے، اور یہ خطاب حکمرانوں یا ان کے قائم مقام لوگوں کے لیے ہے(٥)۔ اور اس آیت میں صحیح بات یہ ہے کہ صلہ رحمی، ضرورت پوری کرنا، ضرورت کے وقت مال سے ہمدردی کرنا اور ہر طرح سے مدد کرنا واجب ہے(٦)۔

دوسرا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا﴾ یعنی: ناحق کاموں میں بے جا خرچ نہ کریں(۷)۔ امام شافعی ؒ نے فرمایا: تبذیر کا مطلب ہے مال کو ناحق جگہوں پر خرچ کرنا، اور نیک کاموں میں کوئی تبذیر نہیں ہوتی(۸)۔ جمہور کا قول یہی ہے۔ اشہب نے امام مالک سے نقل کیا: تبذیر یہ ہے کہ مال کو اس کے حق سے لینا اور اسے ناحق جگہ پر رکھنا، اور یہی اسراف ہے، اور یہ حرام ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿إِنَّ الْمُبَذِّرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ﴾

(١) اسے مسلم (٧٤٨) نے زید بن ارقمؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ "رمض الفصال": جب ریت (رمضاء) تپ جائے اور اونٹ کے بچے (فصال) تپش کی شدت اور کھر جلنے کی وجہ سے بیٹھ جائیں۔ اکمال المعلم ٣/٩٩ ۔ (٢) معانی القرآن (زجاج) ٣/ ٢٣٥ ، اور معانی القرآن (نحاس) ٤/ ١٤٣ ۔ (٣) تفسیر رازی ٢٠/ ١٩٣ ۔ (٤) المحرر الوجیز ٣/ ٤٥٠ ، اور اسے طبری نے اسی مفہوم میں روایت کیا ہے ١٤/ ٥٦٣ ۔ (٥) تفسیر رازی ٢٠/ ١٩٣ ۔ (٦) المحرر الوجیز ٣/ ٤٥٠ ۔ (٧) اسے ابن ابی شیبہ نے اسی مفہوم میں ٩/ ٩٥ ، اور بخاری نے الادب المفرد (٤٤٤) میں، اور طبری نے ١٤/ ٥٦٥ - ٥٦٧ ابن مسعودؓ سے روایت کیا ہے، اور بخاری نے الادب المفرد (٤٤٥) میں، اور طبری نے ١٤/ ٥٦٧ ابن عباسؓ سے روایت کیا ہے۔ (٨) احکام القرآن (کیا طبری) ٣/ ٢٥٥ ۔

Surah Al-Isra: Verses 26 - 28 65

...of Satan (1). And His saying 'brothers' means they are like them in their judgement; because the spendthrift strives for corruption like the devils, or they do what their souls suggest to them, or they will be joined with them tomorrow in the Fire. There are three opinions (2). And 'brothers' here is the plural of 'brother' through a non-lineal relationship, as in His saying: "The believers are but brothers" [Al-Hujurat: 10]. And His saying: "And Satan is ever ungrateful to his Lord" means: beware of following him and imitating him in corruption. 'Satan' is a generic noun. Al-Dahhak read: 'brother of Satan' in the singular, and it was also established in the Mushaf of Anas bin Malik (may Allah be pleased with him) (3). Thirdly: Whoever spends his wealth on desires in excess of his needs and thus exposes it to depletion is a spendthrift. Whoever spends the profit of his wealth on his desires while preserving the capital or essence is not a spendthrift. Whoever spends a dirham on what is forbidden is a spendthrift, and he is to be prohibited from spending even a dirham on what is forbidden, but he is not to be prohibited if he spends it on desires unless its depletion is feared for him (4). His saying: "And if you [must] turn away from them, seeking mercy from your Lord which you expect, then speak to them a gentle word (28)" It contains three points: The first: That He, Glorified and Exalted be He, specifically addressed His Prophet (peace be upon him) saying: "And if you turn away from them seeking mercy from your Lord which you expect". This is a wonderful etiquette and a subtle, beautiful statement, meaning: do not turn away from them with the turning away of someone disdainful out of wealth and power, thereby depriving them. Rather, it is permissible to turn away from them when inability occurs or an obstacle prevents [giving], while at that time you are hoping that Allah, Glorified and Exalted be He, will open the door of goodness so you can reach the point of assisting the asker. If circumstances prevent you, then say to them a gentle word (5).

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1191. (2) The first opinion was mentioned by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/450, the second by al-Wahidi in al-Wasit 3/105, and the third by al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 15/40. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/450. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1191. (5) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 3/256.

सूरह अल-इस्रा: आयतें 26 - 28 65

...शैतान के(1)। और उनका कहना 'भाई' का अर्थ है कि वे उनके निर्णय में उनके समान हैं; क्योंकि फिजूलखर्च करने वाला शैतानों की तरह भ्रष्टाचार के लिए प्रयास करता है, या वे वही करते हैं जो उनकी आत्माएं उन्हें सुझाती हैं, या कल वे आग में उनके साथ मिला दिए जाएंगे। इसके तीन मत हैं (2)। और यहाँ 'भाई' बिना वंशावली संबंध वाले 'भाई' का बहुवचन है, जैसा कि उनके कथन में है: "ईमान वाले तो आपस में भाई-भाई ही हैं" [अल-हुजुरात: 10]। और उनका कहना: "और शैतान अपने रब का बहुत ही नाशुक्रा है" का अर्थ है: उसके पीछे चलने और भ्रष्टाचार में उसका अनुकरण करने से बचें। 'शैतान' एक जातिवाचक संज्ञा है। अल-दह्हाक ने 'शैतान का भाई' एकवचन में पढ़ा, और यह अनस बिन मलिक (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के मुसहफ़ में भी पुष्ट है (3)। तीसरा: जो कोई भी अपनी संपत्ति को अपनी जरूरतों से अधिक इच्छाओं पर खर्च करता है और इस प्रकार इसे समाप्त होने के खतरे में डालता है, वह फिजूलखर्च करने वाला है। जो कोई अपनी संपत्ति के लाभ को अपनी इच्छाओं पर खर्च करता है और मूल या पूँजी को सुरक्षित रखता है, वह फिजूलखर्च करने वाला नहीं है। जो कोई हराम (वर्जित) पर एक दिरहम भी खर्च करता है, वह फिजूलखर्च करने वाला है, और उसे हराम पर दिरहम खर्च करने से रोका जाना चाहिए, लेकिन अगर वह इसे इच्छाओं पर खर्च करता है तो उसे तब तक नहीं रोका जाना चाहिए जब तक कि उसके समाप्त होने का डर न हो (4)। उनका कथन: "और यदि तुम्हें उनसे मुँह फेरना ही पड़े अपने रब की उस दया की खोज में जिसकी तुम्हें आशा है, तो उनसे नरमी से बात करो (28)" इसमें तीन मुद्दे हैं: पहला: कि उन्होंने, जो महिमामय और उच्च है, विशेष रूप से अपने पैगंबर (उन पर शांति हो) को संबोधित करते हुए कहा: "और यदि तुम्हें उनसे मुँह फेरना ही पड़े अपने रब की उस दया की खोज में जिसकी तुम्हें आशा है"। यह एक अद्भुत शिष्टाचार और एक सूक्ष्म, सुंदर कथन है, जिसका अर्थ है: धन और शक्ति के कारण तिरस्कार करने वाले की तरह उनसे मुँह न मोड़ें, जिससे वे वंचित रह जाएँ। बल्कि, उनसे मुँह मोड़ना तब जायज़ है जब कोई असमर्थता या बाधा उत्पन्न हो, जबकि उस समय आप आशा कर रहे हों कि अल्लाह, जो महिमामय और उच्च है, भलाई का दरवाज़ा खोलेगा ताकि आप पूछने वाले की सहायता कर सकें। यदि परिस्थितियाँ आपको रोकती हैं, तो उनसे नरमी से बात करें(5)।

---

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी द्वारा 3/1191। (2) पहला मत इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/450 में उल्लेख किया है, दूसरा अल-वाहिदी ने अल-वासित 3/105 में, और तीसरा अल-तबरसी ने मजमा अल-बयान 15/40 में उल्लेख किया है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/450।

(4) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी द्वारा 3/1191। (5) अहकाम अल-कुरान, अल-किया अल-तब़री द्वारा 3/256।

سورة الاسراء: آیات ٢٦ - ٢٨ ٦٥

...شیطان (١)۔ اور اس کا فرمان 'بھائی' یعنی وہ ان کے حکم میں ہیں؛ کیونکہ فضول خرچ کرنے والا شیطانوں کی طرح فساد میں کوشاں رہتا ہے، یا وہ وہی کرتے ہیں جو ان کے نفس انہیں سجھاتے ہیں، یا انہیں کل آگ میں ان کے ساتھ جوڑا جائے گا۔ اس میں تین اقوال ہیں (٢)۔ اور 'اخوان' یہاں نسب کے بغیر 'بھائی' کی جمع ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے ارشاد میں ہے: "مومن تو آپس میں بھائی بھائی ہیں" [الحجرات: ١٠]۔ اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور شیطان اپنے رب کا بڑا ناشکرا نکلا" یعنی: اس کی پیروی کرنے اور فساد میں اس کی مشابہت کرنے سے بچو۔ 'شیطان' اسم جنس ہے۔ الضحاک نے واحد کے ساتھ 'اخوان الشیطان' (شیطان کا بھائی) پڑھا، اور اسی طرح حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ کے مصحف میں بھی ثابت ہے (٣)۔ تیسری بات: جس نے اپنا مال ضروریات سے زائد خواہشات پر خرچ کیا اور اس طرح اسے ختم ہونے کے خطرے میں ڈال دیا تو وہ فضول خرچ ہے، اور جس نے اپنے مال کا نفع اپنی خواہشات پر خرچ کیا اور اصل یا پونجی کو محفوظ رکھا تو وہ فضول خرچ نہیں ہے، اور جس نے ایک درہم بھی حرام میں خرچ کیا تو وہ فضول خرچ ہے، اور اسے حرام پر درہم خرچ کرنے سے روکا جائے گا، لیکن خواہشات پر خرچ کرنے سے نہیں روکا جائے گا الا یہ کہ اس کے ختم ہو جانے کا اندیشہ ہو (٤)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور اگر تمہیں ان سے منہ پھیرنا ہی پڑے اپنے رب کی اس رحمت کی تلاش میں جس کی تم امید رکھتے ہو، تو ان سے نرمی سے بات کرو (٢٨)"۔ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: یہ کہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اپنے نبی ﷺ کو خصوصی طور پر اپنے اس ارشاد سے مخاطب کیا: "اور اگر تمہیں ان سے منہ پھیرنا ہی پڑے اپنے رب کی اس رحمت کی تلاش میں جس کی تم امید رکھتے ہو" اور یہ ایک عجیب ادب اور لطیف و بدیع کلام ہے، یعنی: ان سے ایسے شخص کی طرح

اعراض نہ کرو جو مال و دولت اور قدرت کے گھمنڈ میں حقیر سمجھ کر منہ پھیر لیتا ہے اور یوں انہیں محروم کر دیتا ہے، بلکہ ان سے منہ پھیرنا صرف اس وقت جائز ہے جب کوئی عاجزی یا رکاوٹ پیش آئے، اور اس وقت آپ اللہ سبحانہ و تعالیٰ سے خیر کا دروازہ کھلنے کی امید رکھتے ہوں تاکہ آپ سائل کی مدد کر سکیں۔ اگر حالات آپ کا ساتھ نہ دیں تو ان سے نرمی سے بات کریں (۵)۔

---

(۱) احکام القرآن از ابن العربی ۳ / ۱۱۹۱۔ (۲) پہلا قول ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳ / ٤٥٠ میں ذکر کیا، دوسرا قول الواحدی نے الوسیط ۳ / ۱۰۵ میں، اور تیسرا قول الطبرسی نے مجمع البیان ۱۵ / ٤٠ میں ذکر کیا۔ (۳) المحرر الوجیز ۳ / ٤٥٠۔ (٤) احکام القرآن از ابن العربی ۳ / ۱۱۹۱۔ (۵) احکام القرآن از الکیا الطبری ۳ / ۲۵٦۔

Surah al-Isra: Verse 28 (Page 66)

Second: Regarding the reason for its revelation: Ibn Zaid said: The verse was revealed regarding a people who used to ask the Messenger of Allah (PBUH), but he would refuse to give to them; because he knew they would spend the money on corruption. So he would turn away from them, desiring the reward for preventing them, lest he help them in their corruption (1). Ata al-Khorasani said regarding the words of Allah Almighty: {And if you [must] turn away from them seeking mercy from your Lord which you expect...}: This is not about the mention of parents. People from Muzaynah came to the Prophet (PBUH) asking for a mount, and he said: "I do not find anything to carry you on." So they turned away, their eyes overflowing with tears out of grief. Then Allah Almighty revealed: {And if you [must] turn away from them seeking mercy from your Lord which you expect...}, and mercy here refers to the spoils of war (Al-Fay') (2).

Third: The words of Allah Almighty: {...then speak to them a gentle word}. He commanded him to pray for them, meaning: ease their poverty for them through your prayers for them. It was said: pray for them with a prayer that includes opening [provisions] for them and reform (3). It was also said: The meaning of "And if you [must] turn away" is: If you, O Muhammad, turn away from giving to them because your hand is tight (lack of resources), then speak to them a gentle word, meaning: excel in speech and offer excuses, and pray for them for abundance of sustenance, and say: "If I find [something], I will do [it] and honor [you]"; for that works in gladdening the soul like an act of consolation (4). The Prophet (peace and blessings be upon him), when asked and he had nothing to give, would remain silent waiting for sustenance to come from Allah, Glorified and Exalted, out of dislike for refusing. So this verse was revealed, and thereafter, when he (PBUH) was asked and had nothing to give, he would say: "May Allah provide for us and you from His bounty" (5). So mercy, according to this interpretation, is the expected sustenance. This is the opinion of Ibn Abbas, Mujahid, and Ikrima. The pronoun in "from them" refers back to those mentioned previously: parents, relatives, the needy, and the wayfarer (6). And {a gentle word} means: soft and kind.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/450. (2) Zad al-Masir 5/28, and see what preceded 10/334. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/450. (4) Tafsir al-Razi 20/194 in meaning. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/235-236, and the hadith is cited by al-Daylami in al-Firdaws 1/322 from a hadith of Aisha, and 5/26 from a hadith of Anas. (6) Al-Muharrar al-Wajiz

3/450, and interpreting mercy here as the expected sustenance was narrated by al-Tabari 14/570-571 from Mujahid, and it is in his Tafsir 1/361.

सूरह अल-इसरा: आयत 28 (पृष्ठ 66)

दूसरा: इसके अवतरण (नुज़ूल) के कारण के बारे में; इब्न ज़ैद ने कहा: यह आयत उन लोगों के बारे में उतरी जो अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) से मांगते थे, लेकिन वह उन्हें देने से इनकार कर देते थे; क्योंकि वह जानते थे कि वे धन को भ्रष्टाचार में खर्च करेंगे। इसलिए वह उनसे मुँह मोड़ लेते थे, उन्हें रोकने में मिलने वाले पुण्य की इच्छा रखते हुए; ताकि वह उनके भ्रष्टाचार में उनकी मदद न करें (1)। अता अल-ख़ुरासानी ने अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में कहा: {और यदि आप [अवश्य] उनसे मुँह मोड़ें अपने रब की दया की तलाश में जिसकी आप आशा रखते हैं...}: यह माता-पिता के उल्लेख में नहीं है। मुज़ैना के कुछ लोग नबी (स.अ.व.) के पास सवारी मांगने आए, तो उन्होंने कहा: "मुझे ऐसा कुछ नहीं मिल रहा जिस पर मैं तुम्हें ले जाऊँ।" तो वे लौट गए, उनकी आँखों से दुख के कारण आँसू बह रहे थे। तब अल्लाह तआला ने उतारा: {और यदि आप [अवश्य] उनसे मुँह मोड़ें अपने रब की दया की तलाश में जिसकी आप आशा रखते हैं...}, और यहाँ दया (रहमत) का अर्थ माल-ए-गनीमत (अल-फ़ै) है (2)।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {...तो उनसे एक नरम शब्द कहें}। उन्हें उनके लिए प्रार्थना (दुआ) करने का आदेश दिया गया, अर्थात: उनके लिए अपनी प्रार्थना के माध्यम से उनकी गरीबी को आसान बनाएं। कहा गया: उनके लिए ऐसी प्रार्थना करें जिसमें उनके लिए द्वार खोलना और सुधार शामिल हो (3)। यह भी कहा गया: इसका अर्थ "और यदि आप [अवश्य] मुँह मोड़ें" का है: यदि आप, हे मुहम्मद, हाथ की तंगी के कारण उन्हें देने से मुँह मोड़ें, तो उनसे एक नरम शब्द कहें, अर्थात: अच्छी बात कहें और क्षमा मांगें, और उनके लिए जीविका की प्रचुरता की प्रार्थना करें, और कहें: "यदि मुझे मिलेगा तो मैं करूँगा और सम्मान करूँगा"; क्योंकि यह आत्मा को प्रसन्न करने में सांत्वना के कार्य की तरह काम करता है (4)। नबी (स.अ.व.) से जब कुछ माँगा जाता और उनके पास देने के लिए कुछ नहीं होता, तो वे अल्लाह तआला की ओर से आने वाली जीविका की प्रतीक्षा में चुप रहते थे, क्योंकि उन्हें इनकार करना नापसंद था। तो यह आयत उतरी, और उसके बाद जब उनसे (स.अ.व.) माँगा जाता और उनके पास देने के लिए कुछ नहीं होता, तो वे कहते: "अल्लाह हमें और तुम्हें अपने अनुग्रह से जीविका प्रदान करे" (5)। तो इस व्याख्या के अनुसार रहमत (दया) अपेक्षित जीविका है। यह इब्न अब्बास, मुजाहिद और इकरीमा का कथन है। "उनसे" (عنهم) में सर्वनाम उन लोगों की ओर लौटता है जिनका पहले उल्लेख किया गया है: माता-पिता, रिश्तेदार, गरीब और मुसाफ़िर (6)। और {एक नरम शब्द} (قَوْلًا مَّيْسُورًا) का अर्थ है: कोमल और दयालु।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/450। (2) ज़ाद अल-मसीर 5/28, और देखें जो पहले आया 10/334। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/450। (4) तफ़सीर अल-राज़ी 20/194 अर्थ में। (5) मआनी अल-क़ुरआन अज़-ज़ज्जाज 3/235-236, और हदीस को अल-दैलामी ने अल-फ़िरदौस 1/322 में आयशा की हदीस से, और 5/26 में अनस की हदीस से उद्धृत किया है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/450, और यहाँ रहमत की व्याख्या अपेक्षित जीविका के रूप में अल-तबरी 14/570-571 ने मुजाहिद से की है, और यह उनकी तफ़सीर 1/361 में है।

سورة الاسراء: آیت 28 (صفحہ 66)

دوسرا: اس کے سببِ نزول کے بارے میں؛ ابن زید نے کہا: یہ آیت ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی جو رسول اللہ ﷺ سے مانگتے تھے، لیکن آپ ﷺ انہیں دینے سے انکار فرما دیتے تھے؛ کیونکہ آپ ﷺ جانتے تھے کہ وہ مال فساد میں خرچ کریں گے۔ پس آپ ﷺ انہیں روکنے میں ثواب کی رغبت میں ان سے اعراض فرماتے تھے؛ تاکہ ان کے فساد میں ان کی مدد نہ ہو (1)۔ عطا الخراسانی نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہا: {اور اگر آپ کو ان سے اعراض کرنا پڑے اپنے رب کی رحمت کی تلاش میں جس کی آپ امید رکھتے ہیں...}: یہ والدین کے ذکر میں نہیں ہے، مزینہ کے کچھ لوگ نبی ﷺ کے پاس سواری مانگنے آئے، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "میں ایسی کوئی چیز نہیں پاتا جس پر تمہیں سوار کروں۔" تو وہ اس حال میں واپس ہوئے کہ ان کی آنکھیں غم کی وجہ سے آنسوؤں سے چھلک رہی تھیں، تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: {اور اگر آپ کو ان سے اعراض کرنا پڑے اپنے رب کی رحمت کی تلاش میں جس کی آپ امید رکھتے ہیں...}، اور یہاں رحمت سے مراد مالِ غنیمت (الفئی) ہے (2)۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: {تو ان سے نرم بات کہو}۔ انہیں ان کے لیے دعا کا حکم دیا، یعنی: ان کے لیے اپنی دعا کے ذریعے ان کا فقر آسان کر دو۔ اور کہا گیا: ان کے لیے ایسی دعا کرو جس میں ان کے لیے کشادگی اور اصلاح شامل ہو (3)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: "اور اگر تم اعراض کرو" یعنی: اے محمد! اگر آپ ہاتھ کی تنگی کی وجہ سے انہیں دینے سے اعراض کریں تو ان سے نرم بات کہیں، یعنی: اچھی بات کہیں اور عذر پیش کریں، اور ان کے لیے رزق کی وسعت کی دعا کریں، اور کہیں: "اگر مجھے ملا تو میں کروں گا اور اکرام کروں گا"؛ کیونکہ یہ بات دل کو خوش کرنے میں ہمدردی و غمخواری جیسا کام کرتی ہے (4)۔ آپ ﷺ سے جب سوال کیا جاتا اور آپ کے

پاس دینے کو کچھ نہ ہوتا تو آپ ﷺ انکار کو ناپسند کرتے ہوئے اللہ سبحانہ وتعالیٰ کی طرف سے آنے والے رزق کے انتظار میں خاموش رہتے، تو یہ آیت نازل ہوئی، چنانچہ اس کے بعد جب آپ ﷺ سے سوال کیا جاتا اور آپ کے پاس دینے کو کچھ نہ ہوتا تو آپ فرماتے: "اللہ ہمیں اور تمہیں اپنے فضل سے رزق عطا فرمائے" (5)۔ پس اس تاویل کے مطابق رحمت سے مراد متوقع رزق ہے۔ اور یہ ابن عباس، مجاہد اور عکرمہ کا قول ہے۔ اور "عنهم" میں ضمیر ان لوگوں کی طرف لوٹتی ہے جن کا ذکر پہلے ہو چکا ہے یعنی والدین، قریبی رشتہ دار، مسکین اور مسافر (6)۔ اور {قولاً میسوراً} کا مطلب ہے: نرم اور لطیف بات۔

(1) المحرر الوجیز 3/ 450. (2) زاد المسیر 5/ 28، اور دیکھیں جو پہلے گزر چکا 10/ 334. (3) المحرر الوجیز 3/ 450. (4) تفسیر الرازی 20/ 194 اپنے معنی میں۔ (5) معانی القرآن للزجاج 3/ 235 - 236، اور حدیث کو دیلمی نے الفردوس 1/ 322 میں حضرت عائشہ کی حدیث سے، اور 5/ 26 میں حضرت انس کی حدیث سے ذکر کیا ہے۔ (6) المحرر الوجیز 3/ 450، اور یہاں رحمت کی تفسیر متوقع رزق سے طبری نے 14/ 570 - 571 میں مجاہد سے کی ہے، اور یہ ان کی تفسیر 1/ 361 میں ہے۔

"Tayyiban" is an object in the sense of a subject, from the word "yusr" (ease) like "maymun" (blessed), meaning: a beautiful promise(1), based on what we have explained. And how well did he say: If there is no money one day that I can give generously ... to the beggars, then indeed I am soft of wood (kind-hearted). The beggars do not lack goodness from my character ... either my giving or my good refusal(2). You say: "Yassartu laka kadha" (I made such-and-such easy for you) if you prepared it(3).

Allah Almighty's saying: {And do not make your hand [as] chained to your neck or extend it completely and [thereby] become blamed and insolvent.} [Verse 29] In it are four issues: The first: Allah Almighty's saying: {And do not make your hand [as] chained to your neck}. This is a metaphor used to describe the miser who cannot bring himself to give anything from his wealth, so He struck for him the example of the shackle (ghull) that prevents movement of the hand. And in "Sahih al-Bukhari" and Muslim, from Abu Hurairah, may Allah be pleased with him, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) gave the example of the miser and the giver as that of two men wearing two iron cloaks that have forced their hands up to their breasts and collarbones. Whenever the giver gives charity, the cloak expands over him until it covers his fingertips and hides his tracks. But whenever the miser thinks of giving charity, it shrinks and every ring of it remains in its place. Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) said: I saw the Messenger of Allah (peace be upon him) indicating with his fingers like this towards his pocket, as if you would see him trying to widen it, but it does not widen(4).

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 3/239, Al-Wasit by Al-Wahidi 3/105, Al-Muharrar al-Wajiz 3/450, and Zad al-Masir 5/29. (2) The two verses are in Al-Kamil 3/1072 without attribution. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/450. (4) Sahih al-Bukhari (5797) with this wording, and Sahih Muslim (1021). Also narrated by Ahmad (9057). In some narrations of this hadith in Muslim and others, "junnatân" (two shields) appears instead of "jubbatân" (two cloaks), and in some others, both terms appear as a doubt from some narrators. Al-Sindi said in a commentary on Musnad Ahmad 12/454: "Al-jubbah" with 'b' is a specific garment, and "al-junnah" with 'n' is armor. He favored the 'n' version because of the words "of iron" and "it expanded...".

"तैय्यिबन", 'फ़ाइल' (कर्ता) के अर्थ में एक 'मफ़ऊल' (कर्म) है, 'युस्र' (आसानी) शब्द से, जैसे 'मैमून', अर्थात्: एक सुंदर वादा(1), जैसा कि हमने स्पष्ट किया है। और क्या ही अच्छा कहा है उसने जिसने कहा: अगर किसी दिन पैसे न हों जो मैं उदारतापूर्वक दे सकूँ... मांगने वालों को, तो वास्तव में मैं नरम लकड़ी (दयालु स्वभाव) का हूँ। मांगने वाले मेरे चरित्र से अच्छाई की कमी नहीं पाते ... या तो मेरा दान या मेरा अच्छा इनकार(2)। आप कहते हैं: "यस्सर्तु लका कज़ा" (मैंने आपके लिए ऐसा-वैसा आसान कर दिया) यदि आपने उसे तैयार कर लिया हो(3)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और अपना हाथ अपनी गर्दन से बंधा हुआ न रख और न ही उसे पूरी तरह खोल दे कि फिर तू मलामत किया हुआ और खाली हाथ होकर बैठ जाए।} [आयत 29] इसमें चार मसले हैं: पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और अपना हाथ अपनी गर्दन से बंधा हुआ न रख}। यह एक रूपक (मजाज़) है जिसका उपयोग उस कंजूस का वर्णन करने के लिए किया गया है जो अपने दिल से अपने धन में से कुछ भी निकालने में सक्षम नहीं है, इसलिए उसके लिए उस बेड़ी (गुल) का उदाहरण दिया गया है जो हाथ के हिलने-डुलने को रोकती है। और "सहीह अल-बुखारी" और मुस्लिम में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कंजूस और दान देने वाले का उदाहरण उन दो व्यक्तियों जैसा दिया है जिन्होंने लोहे के दो लबादे (जुब्बा) पहने हुए हैं, जिन्होंने उनके हाथों को उनके स्तनों और हंसली की हड्डियों तक खींच लिया है। जब भी दान देने वाला दान देता है, तो वह लबादा उसके ऊपर फैल जाता है यहाँ तक कि वह उसकी उंगलियों के पोरों को ढक लेता है और उसके निशानों को मिटा देता है। लेकिन जब भी कंजूस दान देने का इरादा करता है, तो वह सिमट जाता है और उसका हर छल्ला अपनी जगह पर जम जाता है। अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि अलैहि वसल्लम) को अपनी उंगलियों से अपनी जेब की ओर इस तरह इशारा करते हुए देखा, मानो आप उसे चौड़ा करने की कोशिश कर रहे हों, लेकिन वह चौड़ा नहीं होता(4)।

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 3/239, अल-वसीत लिल-वाहिदी 3/105, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/450, और ज़ाद अल-मसीर 5/29। (2) दोनों छंद अल-कामिल 3/1072 में बिना श्रेय के हैं। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/450। (4) सहीह अल-बुखारी (5797) इस शब्दावली के साथ, और सहीह मुस्लिम (1021)। इसे अहमद (9057) ने भी वर्णित किया है। मुस्लिम और अन्य में इस हदीस की कुछ

रिवायतों में "जुब्बताइन" के बजाय "जुन्नताइन" (दो ढालें) आया है, और कुछ अन्य में दोनों शब्द आए हैं क्योंकि कुछ रावीयों को संदेह था। अल-सिंदी ने मुसनद अहमद 12/454 के हाशिये में कहा है: 'ब' के साथ "अल-जुब्बा" एक विशेष कपड़ा है, और 'न' के साथ "अल-जुन्ना" कवच है। उन्होंने 'न' वाले शब्द को सही माना क्योंकि इसमें "लोहे से बना" और "वह फैल गया" कहा गया है।

"طیباً"، مفعول بمعنی فاعل ہے، لفظ "یسر" سے جیسے "میمون"، یعنی: ایک خوبصورت وعدہ(۱)، جیسا کہ ہم نے بیان کیا ہے۔ اور اس نے کیا ہی خوب کہا جس نے کہا: اگر کسی دن پیسے نہ ہوں جو میں سخاوت سے دے سکوں ... مانگنے والوں کو، تو بے شک میں نرم لکڑی (نرم خو) ہوں۔ مانگنے والے میرے اخلاق سے خیر سے محروم نہیں رہتے ... یا تو میری عطا یا میرا اچھا انکار(۲)۔ آپ کہتے ہیں: "یسرتُ لک کذا" (میں نے تیرے لیے ایسا کر دیا) اگر تو نے اسے تیار کر لیا ہو(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اپنا ہاتھ اپنی گردن سے بندھا ہوا نہ رکھ اور نہ اسے بالکل کھول دے کہ پھر تو ملامت زدہ اور درماندہ ہو کر بیٹھ رہے۔} [آیت ۲۹] اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اپنا ہاتھ اپنی گردن سے بندھا ہوا نہ رکھ}۔ یہ ایک استعارہ ہے جس کے ذریعے اس بخیل کو بیان کیا گیا ہے جو اپنے دل سے اپنے مال میں سے کچھ نکالنے پر قادر نہیں ہے، تو اس کے لیے اس طوق (غُل) کی مثال دی گئی ہے جو ہاتھ کے تصرف سے روک دیتا ہے۔ اور "صحیح بخاری" اور مسلم میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے بخیل اور صدقہ دینے والے کی مثال ان دو آدمیوں کی سی بیان فرمائی ہے جن پر لوہے کے دو جبے (کُرتے) ہیں جن کی وجہ سے ان کے ہاتھ ان کے سینوں اور ہنسلیوں تک کھنچ گئے ہیں۔ جب بھی صدقہ دینے والا کوئی صدقہ دیتا ہے تو وہ جبہ اس پر پھیل جاتا ہے یہاں تک کہ اس کی انگلیوں کے پوروں کو ڈھانپ لیتا ہے اور اس کے قدموں کے نشانات مٹا دیتا ہے۔ لیکن جب بھی بخیل صدقہ دینے کا ارادہ کرتا ہے تو وہ سمٹ جاتا ہے اور اس کا ہر حلقہ اپنی جگہ جم جاتا ہے۔

حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نے فرمایا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو اپنی انگلیوں سے اپنی جیب میں اس طرح کرتے دیکھا، گویا آپ اسے کشادہ کرنا چاہ رہے ہوں لیکن وہ کشادہ نہیں ہوتا تھا(٤)۔

---

(١) النكت والعيون ٣/ ٢٣٩، والوسيط للواحدي ٣/ ١٠٥، والمحرر الوجيز ٣/ ٤٥٠، وزاد المسير ٥/ ٢٩. (٢) دونوں شعر الكامل ٣/ ١٠٧٢ میں بغیر کسی نسبت کے ہیں۔ (٣) المحرر الوجيز ٣/ ٤٥٠.

(٤) صحيح البخاري (٥٧٩٧) اور الفاظ انہی کے ہیں، اور صحیح مسلم (١٠٢١)۔ اور اسے احمد (٩٠٥٧) نے روایت کیا۔ مسلم وغیرہ کے ہاں اس حدیث کی بعض روایات میں "جبّتين" کے بجائے "جنّتين" (دو ڈھالیں) آیا ہے اور بعض میں دونوں طرح آیا ہے کیونکہ بعض راویوں کو شک تھا۔ سندی نے مسند احمد ١٢/ ٤٥٤ کے حاشیے میں کہا ہے: "الجبّہ" 'ب' کے ساتھ ایک مخصوص کپڑا ہے، اور "الجنّہ" 'ن' کے ساتھ زرہ ہے، اور انہوں نے 'ن' والے لفظ کو درست قرار دیا؛ کیونکہ اس میں "لوہے سے بنی" اور "وہ کشادہ ہو گئی" کے الفاظ ہیں۔

68 Surah Al-Isra: Verse 29

Second: The words of the Almighty: {and do not stretch it forth to its full extent} [Al-Isra: 29]. Stretching the hand is given as a metaphor for the spending of wealth. Just as clenching the palm keeps what is in it, stretching it causes what is in it to go away. This entire address is to the Prophet ﷺ, but it refers to his Ummah (community). This often occurs in the Quran; because the Prophet ﷺ was their master and their intermediary to their Lord, he was addressed on their behalf according to the custom of the Arabs in that regard(1). Also, he (peace and blessings be upon him) would not store anything for the next day, and he would be so hungry that he would tie a stone to his stomach from hunger. Many of the Companions used to spend all their wealth in the way of Allah, and the Prophet ﷺ did not rebuke them or object to them, due to the soundness of their certainty and the strength of their insight. Rather, Allah, Glorified and Exalted be He, forbade excessive spending and the giving away of all the wealth one possesses for someone who is feared to feel regret over what has left his hand. As for the one who trusts in the promise of Allah, Mighty and Majestic, and His abundant reward for what he has spent, he is not intended by this verse, and Allah knows best(2). And it is said: This address is to the Prophet ﷺ specifically regarding himself, teaching him how to spend and commanding him to be moderate(3). Jabir and Ibn Mas'ud said: A boy came to the Prophet ﷺ and said: "My mother asks you for such and such." He replied: "We have nothing today." The boy said: "She says to you: Give me your shirt." So he took off his shirt and gave it to him, and sat in the house naked. In Jabir's narration: Bilal called the Adhan for prayer and they waited for the Messenger of Allah ﷺ, but he did not(4) come out. Hearts became occupied (with concern), so some of them entered and found him naked; then this verse was revealed(5). All of this pertains to spending on good things. As for spending on corruption, both a little and a lot of it is forbidden, as previously mentioned(6).

Third: This verse forbade exhausting one's means on the first request from the believers that arises;

= the ring", yes, figuratively applying the word "jubba" (cloak) to "janna" (shield) with a 'nun' is not far-fetched. And his saying: "it covers its trace" means it hides its trace. "Qalasat": it contracted and gathered. Fath al-Bari 3/306. (1) From the beginning of the first issue up to here is from Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1192. (2) Ahkam al-Quran by al-Jassas 3/199, and Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 3/257. (3) Ahkam

al-Quran by al-Tabari 3/258. (4) The word "but he did not" is from (z). (5) Zad al-Masir 5/29-30, and we have not found who recorded the two narrations. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 3/451, and it has already been mentioned in the exegesis of verse (26) of this Surah.

68 सूरा अल-इसरा: आयत 29

द्वितीय: सर्वशक्तिमान का कथन: {وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ} "और उसे (हाथ को) पूरी तरह न खोल दो" [अल-इसरा: 29]। हाथ खोलना धन खर्च करने का एक रूपक है। जैसे हथेली को भींचने से उसमें जो कुछ है वह रुक जाता है, वैसे ही उसे पूरी तरह फैलाने से उसमें जो कुछ है वह चला जाता है। यह पूरा संबोधन पैगंबर ﷺ के लिए है, लेकिन इसका अर्थ उनकी उम्मत (समुदाय) है। यह कुरान में अक्सर आता है; क्योंकि पैगंबर ﷺ उनके सरदार और उनके रब के बीच मध्यस्थ थे, इसलिए उस संबंध में अरबों की आदत के अनुसार उनके माध्यम से उन्हें संबोधित किया गया है(1)। इसके अलावा, वह (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) कल के लिए कुछ भी नहीं बचाते थे, और वह इतने भूखे होते थे कि भूख के कारण अपने पेट पर पत्थर बाँध लेते थे। बहुत से साहबा (साथी) अल्लाह की राह में अपना सारा धन खर्च कर देते थे, और पैगंबर ﷺ ने न तो उन्हें डाँटा और न ही उन पर आपत्ति की; उनके विश्वास की शुद्धता और उनकी अंतर्दृष्टि की दृढ़ता के कारण। अल्लाह सुब्हानहु व ताला ने केवल खर्च में अति करने और अपने पास मौजूद सारा धन देने से उस व्यक्ति को मना किया है जिसके बारे में यह डर हो कि जो उसके हाथ से निकल गया है उस पर उसे पछतावा होगा। जहाँ तक उस व्यक्ति का सवाल है जिसे अल्लाह अज़-व-जल्ल के वादे और उसके द्वारा खर्च किए गए धन पर उसके भरपूर इनाम पर भरोसा है, तो वह इस आयत का लक्ष्य नहीं है, और अल्लाह बेहतर जानता है(2)। और कहा गया है: यह संबोधन विशेष रूप से पैगंबर ﷺ के लिए है, उन्हें खर्च करने का तरीका सिखाने और उन्हें मितव्ययिता का आदेश देने के लिए(3)। जाबिर और इब्न मसूद ने कहा: एक लड़का पैगंबर ﷺ के पास आया और कहा: "मेरी माँ आपसे यह और वह माँगती है।" उन्होंने कहा: "आज हमारे पास कुछ नहीं है।" उसने कहा: "वह आपसे कहती है: मुझे अपनी कमीज़ दे दो।" तो उन्होंने अपनी कमीज़ उतारी और उसे दे दी, और घर में नग्न बैठ गए। जाबिर के वर्णन में है: बिलाल ने नमाज़ के लिए अज़ान दी और वे अल्लाह के रसूल ﷺ का इंतज़ार करने लगे, लेकिन वह(4) बाहर नहीं आए। दिल चिंतित हो गए, तो उनमें से कुछ अंदर गए और देखा कि वे नग्न थे; तब यह आयत नाजिल हुई(5)। यह सब नेक कामों में खर्च करने के बारे में है। जहाँ तक भ्रष्टाचार पर खर्च करने की बात है, तो उसका थोड़ा और बहुत दोनों हराम है, जैसा कि पहले बताया जा चुका है(6)।

तीसरी बात: इस आयत ने मोमिनों के सवालों पर अपनी सामर्थ्य को पूरी तरह से समाप्त करने से मना किया है जो सबसे पहले सामने आते हैं;

= अल-हलक़ा", हाँ, 'न' (nun) के साथ 'जुब्बा' को 'जन्ना' (ढाल) के रूप में कहना लाक्षणिक रूप से दूर नहीं है। और उनका कहना: "उसके निशान को मिटा देता है" का अर्थ है कि वह उसके निशान को छुपा देता है। "क़लसत": वह सिमट गई और इकट्ठा हो गई। फ़तह अल-बारी 306/3। (1) पहले मुद्दे की शुरुआत से यहाँ तक इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 1192/3 से है। (2) अल-जस्सास की 'अहकाम अल-कुरान' 199/3, और अल-किया अल-तबरी की 'अहकाम अल-कुरान' 257/3। (3) अल-तबरी की 'अहकाम अल-कुरान' 258/3। (4) शब्द "फ़लम" (तो नहीं) (ज़) से है। (5) ज़ाद अल-मसीर 29/5-30, और हमने उन लोगों को नहीं पाया जिन्होंने इन दो कथाओं को उद्धृत किया है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 451/3, और यह इस सूरा की आयत (26) की व्याख्या में पहले ही आ चुका है।

68 سورة الإسراء: الآية ٢٩

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ} "اور اسے (اپنے ہاتھ کو) بالکل ہی نہ کھول دو" [الاسراء: 29]۔ ہاتھ پھیلانے کو مال کے خرچ ہو جانے کے لیے بطور استعارہ استعمال کیا گیا ہے، کیونکہ مٹھی بند کرنا اس میں موجود چیز کو روک لیتا ہے، اور اسے پھیلانا اس میں موجود چیز کو ختم کر دیتا ہے۔ یہ تمام خطاب نبی ﷺ سے ہے اور مراد آپ کی امت ہے، اور یہ قرآن میں کثرت سے آیا ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ جب ان کے سردار اور اپنے رب کی طرف ان کے واسطہ تھے، تو عربوں کے دستور کے مطابق ان کی طرف سے آپ ہی کے ذریعے کلام کیا گیا(1)۔ نیز آپ ﷺ کل کے لیے کچھ بچا کر نہیں رکھتے تھے، اور اس قدر بھوکے ہوتے تھے کہ بھوک کی وجہ سے اپنے پیٹ پر پتھر باندھ لیتے تھے۔ بہت سے صحابہ اللہ کی راہ میں اپنا تمام مال خرچ کر دیتے تھے، تو نبی ﷺ نے نہ تو انہیں سختی سے منع کیا اور نہ ہی ان پر اعتراض کیا؛ ان کے یقین کی درستی اور ان کی بصیرت کی پختگی کی وجہ سے۔ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے تو صرف خرچ میں زیادتی اور اپنے ہاتھ میں موجود تمام مال نکال دینے سے اس شخص کو منع کیا ہے جس کے بارے میں یہ اندیشہ ہو کہ جو اس کے ہاتھ سے نکل گیا ہے اس پر اسے حسرت و افسوس ہوگا۔ لیکن جو شخص اللہ عزوجل کے وعدے اور جو اس نے خرچ کیا اس پر اس کے عظیم ثواب پر بھروسہ رکھتا ہے، وہ اس آیت کا مخاطب نہیں ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے(2)۔ اور کہا گیا ہے کہ: یہ خطاب خاص طور پر نبی ﷺ کے لیے ہے، جس میں آپ کو خرچ کرنے کا طریقہ سکھایا گیا اور آپ کو میانہ روی کا حکم دیا گیا(3)۔ جابر اور ابن مسعود رضی اللہ عنہما نے کہا: ایک لڑکا نبی ﷺ کے پاس آیا اور کہا: میری ماں آپ سے فلاں فلاں چیز مانگتی ہے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "آج ہمارے پاس کچھ نہیں ہے۔" اس نے کہا: وہ آپ سے کہتی ہے کہ: مجھے اپنی قمیض دے دیں۔ تو آپ ﷺ

نے اپنی قمیض اتار کر اسے دے دی، اور گھر میں برہنہ بیٹھے رہے۔ جابر کی روایت میں ہے کہ: بلال رضی اللہ عنہ نے نماز کے لیے اذان دی اور لوگ رسول اللہ ﷺ کا انتظار کرنے لگے لیکن آپ(4) باہر نہ نکلے۔ دل پریشان ہو گئے، تو ان میں سے کچھ اندر گئے تو دیکھا کہ آپ برہنہ ہیں؛ تب یہ آیت نازل ہوئی(5)۔ اور یہ سب بھلائی کے کاموں میں خرچ کرنے کے بارے میں ہے، جہاں تک فساد کے کاموں میں خرچ کرنے کا تعلق ہے تو اس کا تھوڑا اور زیادہ دونوں حرام ہے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(6)۔

تیسرا: اس آیت نے مومنوں کے سوال پر اپنی استطاعت کو بالکل ختم کر دینے سے منع کیا ہے جو سب سے پہلے پیش آئے؛

= الحلقہ"، جی ہاں، 'نون' کے ساتھ 'جبہ' کا اطلاق 'جنہ' (ڈھال) پر بطور مجاز بعید نہیں ہے۔ اور ان کا قول: "اس کے اثر کو مٹا دیتا ہے" یعنی اس کے اثر کو چھپا دیتا ہے۔ "قلصت": وہ سمٹ گئی اور اکٹھی ہو گئی۔ فتح الباری 306/3۔ (1) پہلے مسئلے کی ابتدا سے یہاں تک ابن العربی کی 'احکام القرآن' 1192/3 سے ہے۔ (2) جصاص کی 'احکام القرآن' 199/3، اور کیا طبری کی 'احکام القرآن' 257/3۔ (3) طبری کی 'احکام القرآن' 258/3۔ (4) لفظ "فلم" (پھر نہیں) (ظ) سے ہے۔ (5) زاد المسیر 29/5-30، اور ہم ان دونوں روایتوں کی تخریج کرنے والے تک نہیں پہنچ سکے۔ (6) المحرر الوجیز 451/3، اور یہ اس سورت کی آیت (26) کی تفسیر میں پہلے گزر چکا ہے۔

Surah Al-Isra: Verses 29 - 31 69

...so that those who come after do not remain with nothing, or so that the spender does not neglect his dependents. Similar is the wise saying: "I have never seen extravagance except that there is a neglected right alongside it." These are from the verses of understanding circumstance (fiqh al-hal), so their ruling is only clear by considering a specific person(1).

Fourth: His, the Exalted, saying: {lest thou sit down blamed, stripped.} [17:29]. Ibn 'Arafa said: He says: Do not be extravagant and do not destroy your wealth so that you remain stripped, cut off from spending and action, just as the 'hasir' camel is, which is the one whose strength has gone so it has no impulse left; from it is His, the Exalted, saying: {the sight shall return unto thee repelled and it will be weary [hasir]} [Al-Mulk: 4] meaning: dim-sighted, cut off(2). Qatadah said: i.e., regretful for what you have done previously(3). So he considered it from 'hasrah' (regret), and there is some distance in this [interpretation]; because the active participle from 'hasrah' is 'hasir' and 'hasran', and 'mahsur' is not used. And the 'malum' (blamed) is the one who is blamed for destroying his wealth, or blamed by those to whom he does not give(4).

His, the Exalted, saying: {Indeed, your Lord extends provision for whom He wills and restricts [it]. Indeed, He is ever, of His servants, Acquainted and Seeing. (30)}

His, the Exalted, saying: {And do not kill your children for fear of poverty. We provide for them and for you. Indeed, their killing is ever a great sin. (31)}

In it are two issues:

First: Discussion of this verse has already passed in [Surah] Al-An'am(5), and praise be to Allah. And 'imlaq' is poverty and lack of ownership. A man 'amlaqa' means: nothing remained for him but 'malqat'; which are large, smooth stones(6). Al-Hudhali said, describing a hunter:

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/451, and the wisdom mentioned was said by Muawiyah bin Abi Sufyan as mentioned by Al-Jahiz in Al-Bayan wa al-Tabyin 3/267. (2) Al-Farra' said

similarly in Ma'ani al-Qur'an 2/122. (3) Narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 1/377, and al-Tabari 14/575-576. (4) Tafsir al-Baghawi 3/113 with its meaning. (5) 9/107. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 3/451.

सूरह अल-इसरा: आयत 29 - 31 69

...ताकि बाद में आने वालों के पास कुछ न बचे, या खर्च करने वाला अपने आश्रितों को बर्बाद न करे। बुद्धिमत्ता की बातों में से एक इसी तरह है: "मैंने कभी फिजूलखर्ची नहीं देखी सिवाय इसके कि उसके साथ कोई उपेक्षित अधिकार जुड़ा हो।" ये परिस्थिति की समझ (फ़िक़्ह अल-हाल) की आयतों में से हैं, इसलिए इनका फैसला किसी व्यक्ति विशेष के विचार के बिना स्पष्ट नहीं होता(1)।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {ताकि तुम निंदित और थकेहारे (असहाय) होकर न बैठ जाओ} [17:29]। इब्न अराफ़ा ने कहा: वह कहता है: फिजूलखर्ची न करो और अपना धन नष्ट न करो कि तुम थकेहारे और असहाय रह जाओ, खर्च और प्रबंधन से कट जाओ, जैसे कि वह ऊंट 'हसीर' होता है जिसकी शक्ति खत्म हो गई हो और उसमें चलने की ताकत न बची हो; इसी से अल्लाह तआला का यह कथन है: {दृष्टि तुम्हारी ओर अपमानित होकर वापस लौट आएगी और वह थकी हुई (हसीर) होगी} [अल-मुल्क: 4], यानी: धुंधली और कटी हुई(2)। क़तादह ने कहा: यानी जो बीत गया उस पर पछतावा करने वाला(3)। तो उन्होंने इसे 'हसरत' (पछतावा) से लिया है, और इसमें कुछ दूरी है; क्योंकि 'हसरत' का कर्ता 'हसीर' और 'हसरान' होता है, 'महसूर' नहीं कहा जाता। और 'मलूम' (निंदित) वह है जिसे उसका धन नष्ट करने के लिए दोषी ठहराया जाता है, या वह जिसे वह कुछ नहीं देता वह उसे दोष देता है(4)।

अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह आपका रब जिसके लिए चाहता है रोज़ी (जीविका) कुशादा कर देता है और (जिसके लिए चाहता है) तंग कर देता है। बेशक वह अपने बंदों की पूरी खबर रखने वाला और देखने वाला है। (30)}

अल्लाह तआला का कथन: {और अपनी औलाद को गरीबी के डर से कत्ल न करो। हम ही उन्हें रिज़्क (रोजी) देते हैं और तुम्हें भी। बेशक उनका कत्ल करना बहुत बड़ा गुनाह है। (31)}

इसमें दो मसले (विषय) हैं:

पहला: इस आयत के बारे में चर्चा अल-अनआम में गुज़र चुकी है(5), और अल्लाह का शुक्र है। 'इम्लाक़' का अर्थ है गरीबी और स्वामित्व का अभाव। आदमी का 'अम्लक़' होने का अर्थ है: उसके पास 'मलक़ात' के सिवा कुछ नहीं बचा; और वे बड़े और चिकने पत्थर होते हैं(6)। अल-हुज़ैली ने एक शिकारी का वर्णन करते हुए कहा:

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/451, और उल्लिखित हिकमत के कहने वाले मुआविया बिन अबी सुफ़यान हैं जैसा कि अल-जाहिज़ ने अल-बयान व अल-तबीन 3/267 में उल्लेख किया है। (2) अल-फ़र्रा ने मा'नी अल-कुरआन 2/122 में इसी तरह कहा है। (3) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी तफ़्सीर 1/377 और अल-तबरी 14/575-576 में उद्धृत किया है। (4) तफ़्सीर अल-बगवी 3/113 उसी अर्थ में। (5) 9/107। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/451।

سورة الاسراء: آیات 29 - 31 69

...تاکہ اس کے بعد آنے والوں کے لیے کچھ نہ بچے، یا خرچ کرنے والا اپنے اہل و عیال کو ضائع نہ کرے۔ دانائی کی باتوں میں سے اسی طرح ہے: "میں نے کبھی فضول خرچی نہیں دیکھی مگر اس کے ساتھ کوئی ضائع شدہ حق ہوتا ہے۔" اور یہ حالات کی سمجھ بوجھ (فقہ الحال) کی آیات میں سے ہیں، پس ان کا حکم واضح نہیں ہوتا مگر کسی خاص شخص کے اعتبار سے(1)۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر تم ملامت زدہ اور تھکے ہارے ہو کر بیٹھ جاؤ گے} [17:29] ابن عرفہ نے کہا: وہ کہتا ہے: فضول خرچی نہ کرو اور اپنا مال ضائع نہ کرو کہ تم تھکے ہارے، خرچ اور تصرف سے کٹ کر رہ جاؤ، جیسے وہ اونٹ 'حسیر' ہوتا ہے جس کی قوت ختم ہو جائے اور اس میں چلنے کی سکت نہ رہے؛ اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {نگاہ تمہاری طرف ذلیل ہو کر لوٹ آئے گی اور وہ تھکی ہاری (حسیر) ہوگی} [الملک: 4] یعنی: دھندلی اور کٹی ہوئی(2)۔ اور قتادہ نے کہا: یعنی جو تم سے پہلے گزر چکا اس پر نادم ہونے والا(3)۔ تو انہوں نے اسے 'حسرت' سے لیا ہے، اور اس میں کچھ دوری ہے؛ کیونکہ حسرت سے اسم فاعل 'حسیر' اور 'حسران' آتا ہے، 'محسور' نہیں کہا جاتا۔ اور 'ملوم' (ملامت زدہ) وہ ہے جسے اس کا مال ضائع کرنے پر ملامت کی جائے، یا وہ شخص اسے ملامت کرے جسے وہ کچھ نہ دے(4)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بے شک تمہارا رب جس کے لیے چاہتا ہے رزق کشادہ کر دیتا ہے اور (جس کے لیے چاہتا ہے) تنگ کر دیتا ہے۔ بے شک وہ اپنے بندوں سے باخبر ہے اور دیکھنے والا ہے۔ (30)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور تم اپنی اولاد کو مفلسی کے ڈر سے قتل نہ کرو، ہم ہی انہیں رزق دیتے ہیں اور تمہیں بھی، بے شک ان کا قتل کرنا بہت بڑا گناہ ہے۔ (31)}

اس میں دو مسائل ہیں:

پہلا مسئلہ: اس آیت کے بارے میں کلام (سورۃ) الانعام میں گزر چکا ہے(5)، اور اللہ کا شکر ہے۔ اور 'املاق' کا مطلب ہے فقر اور ملکیت کا نہ ہونا۔ 'املق الرجل' کا مطلب ہے: اس کے پاس 'ملقات' کے سوا کچھ باقی نہ رہا؛ اور وہ بڑے، ہموار پتھر ہوتے ہیں(6)۔ ہذلی نے ایک شکاری کا وصف بیان کرتے ہوئے کہا:

(1) المحرر الوجیز 3/451، اور جو حکمت ذکر کی گئی ہے اس کے کہنے والے معاویہ بن ابی سفیان ہیں جیسا کہ جاحظ نے البیان والتبیین 3/267 میں ذکر کیا ہے۔ (2) اور اسی کی طرح فراء نے معانی القرآن 2/122 میں کہا ہے۔ (3) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر 1/377 اور طبوری نے 14/575-576 میں روایت کیا ہے۔ (4) تفسیر بغوی 3/113 ہم معنی۔ (5) 9/107۔ (6) المحرر الوجیز 3/451۔

Surah Al-Isra: Verses 30 - 31 70

"A short man with worn-out clothes was appointed for her, when she offered herself upon the smooth rocks."

The singular is 'malaqah'(1). 'Uqaydir' is the diminutive of 'aqdar', meaning a short man. 'Hashif' of clothes means old/worn-out. 'Saamat' means she passed(2). Shammar said: 'amlaqa' is both intransitive and transitive; 'amlaqa' means he became poor, and 'amlaqa al-dahr' means time depleted what was in his hand. Aws said:

"And calamities that were noble depleted what I had."(3)

The second [point]: His Almighty's saying: {khit'an} is the reading of the majority with a kasra on the kha, a sukun on the ta, with a hamza and shortened. Ibn 'Amir read: {khata'an} with a fatha on both the kha and ta, and a shortened hamza, which is also the reading of Abu Ja'far Yazid(4). These are two readings derived from 'khati'a' when one commits a sin intentionally(5). Ibn Arafa said: It is said: 'khati'a in his religion'(6) 'khata'an' when he sins in it. And 'akhta'a' is when one follows a path of error intentionally or unintentionally(7). He said: And it is said: 'khati'a' in the sense of 'akhta'a'(8). Al-Azhari said: It is said 'khati'a yakh-ta'u khat'an' if he intended the mistake, like 'athima ya'thamu ithman'. And 'akhta'a' is if he did not intend it, 'ikhta'an' and 'khata'an'(9). The poet said:

"Leave me, for indeed my mistake and my correctness are upon me, and indeed what I have spent/lost is wealth."(10)

---

(1) Tahdhib al-Lughah 9/182, and the Hudhali is Sakhr al-Ghay, and the verse is in Diwan al-Hudhaliyyin 2/63. (2) Lisan [al-Arab] (qdr). (3) Tahdhib al-Lughah 9/182, and this is the second half of a verse whose first half is: "And when I saw destitution restricting my giving," and it is in the Diwan of Aws bin Hajar, p. 94. (4) Al-Sab'ah pp. 379-380, al-Taysir pp. 139-140, al-Nashr 2/307, and the author will mention that Ibn Kathir - who is one of the seven [readers] - used to read it: {khita'an}. (5) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4/147. (6) In (M) and (D): his sin. (7) Reported from Ibn Arafa by al-Saghani in al-Ubab al-Zakhir and al-Lubab al-Fakhir (khata'). (8) Abu Ubaida said in Majaz al-Quran 1/376: 'khati'tu' and 'akhta'tu' are two dialects. (9) Tahdhib al-Lughah 7/496-497 in meaning. (10) Its speaker is Aws bin Ghalfah as in Tabaqat Fuhul al-Shu'ara' 1/167, and Khizanat al-Adab 8/313, and in both of them: "dharini" instead of "da'ini", and in al-Khizanah: "anfaqu" instead of "ahlaktu".

सूरा अल-इसरा: आयत 30 - 31 70

"उसके लिए एक छोटे कद का फटे-पुराने कपड़े वाला आदमी नियुक्त किया गया, जब उसने खुद को चिकनी चट्टानों पर पेश किया।"

एकवचन 'मलक़ह'(1) है। 'उक़ैदिर' 'अक़दर' का लघु रूप है, जिसका अर्थ है छोटा आदमी। कपड़ों का 'हशीफ़' का अर्थ है पुराना/फटा हुआ। 'सामत' का अर्थ है वह गुज़री(2)। शम्मर ने कहा: 'अमलक़ा' अकर्मक और सकर्मक दोनों है; 'अमलक़ा' का अर्थ है वह गरीब हो गया, और 'अमलक़ा अल-दह्र' का अर्थ है समय ने उसके हाथ में जो कुछ था उसे खत्म कर दिया। औस ने कहा:

"और नेक आपदाओं ने वह सब कुछ खत्म कर दिया जो मेरे पास था।"(3)

दूसरा [बिंदु]: अल्लाह तआला का कथन: {ख़ितअन} (खि के साथ) बहुसंख्यक पाठकों का पाठ है जिसमें 'खा' पर कसरा, 'ता' पर सुकुन, हमजा के साथ और संक्षिप्त है। इब्न 'आमिर ने पढ़ा: {ख़तअन} 'खा' और 'ता' दोनों पर फथा और संक्षिप्त हमजा के साथ, और यह अबू जाफ़र यज़ीद का भी पाठ है(4)। ये दो पाठ 'ख़तिआ' से लिए गए हैं जब कोई जानबूझकर पाप करता है(5)। इब्न अराफ़ा ने कहा: कहा जाता है: 'ख़तिआ फ़ी दीनिहि'(6) 'ख़तअन' जब वह उसमें पाप करता है। और 'अख़तअ' तब होता है जब कोई जानबूझकर या अनजाने में गलती का रास्ता अपनाता है(7)। उन्होंने कहा: और कहा जाता है: 'ख़तिआ' 'अख़तअ' के अर्थ में है(8)। अल-अज़हरी ने कहा: कहा जाता है 'ख़तिआ यख़तउ ख़तअन' यदि उसने जानबूझकर गलती की हो; जैसे 'अथिमा यअथमु इथमन'। और 'अख़तअ' तब होता है जब उसने जानबूझकर ऐसा नहीं किया हो, 'इख़तअन' और 'ख़तअन'(9)। कवि ने कहा:

"मुझे छोड़ दो, क्योंकि मेरी गलती और मेरी सही बात मुझ पर ही है, और जो मैंने बर्बाद किया वह धन है।"(10)

---

(1) तहजीब अल-लुग़ह 9/182, और हुधली सख़्र अल-ग़ै है, और यह कविता दीवान अल-हुधलिय्यीन 2/63 में है। (2) लिसान [अल-अरब] (क़द्र)। (3) तहजीब अल-लुग़ह 9/182, और यह एक शेर का दूसरा भाग है जिसका पहला भाग है: "और जब मैंने अभाव को अपनी उदारता को रोकते हुए देखा," और यह औस बिन हजर के दीवान, पृष्ठ 94 में है। (4) अल-सबा पृष्ठ 379-380, अल-तयसीर पृष्ठ 139-140, अल-नश्र 2/307, और लेखक उल्लेख करेंगे कि इब्न कसीर - जो सात पाठकों में से एक हैं

- इसे पढ़ते थे: {ख़िताअन}। (5) मआनी अल-कुरान लिन-नह्सास 4/147। (6) (एम) और (डी) में: उसका पाप। (7) अल-सग़ानी द्वारा अल-उबाब अल-ज़ख़िर और अल-लुबाब अल-फ़ाख़िर (ख़तआ) में इब्न अराफ़ा से उद्धृत। (8) अबू उबैदा ने मजाज़ अल-कुरान 1/376 में कहा: 'ख़तिअतु' और 'अख़तअतु' दो बोलियां हैं। (9) तहजीब अल-लुग़ह 7/496 - 497 अर्थ में। (10) इसके लेखक औस बिन ग़ल्फ़ा हैं जैसा कि तबाक़ात फुहूल अल-शुअरा 1/167, और ख़िज़ानत अल-अदब 8/313 में है, और उन दोनों में "दईनी" के बजाय "ज़रीनी" है, और अल-ख़िज़ाना में "अहलकतु" के बजाय "अन्फ़क़्तु" है।

سورہ الإسراء: آیت ۳۰ - ۳۱ ۷۰

"اس کے لیے ایک پست قد، بوسیدہ کپڑوں والا آدمی مقرر کیا گیا، جب اس نے ہموار چٹانوں پر خود کو پیش کیا۔"

واحد 'مَلَقَة' ہے(۱)۔ 'أُقَيْدِر' 'أقدر' کی تصغیر ہے، جس کا مطلب ہے پستہ قد آدمی۔ کپڑوں کا 'حَشِيْف' ہونا یعنی پرانا یا بوسیدہ ہونا۔ 'سامت' کا مطلب ہے وہ گزری(۲)۔ شمر نے کہا: 'أملق' لازم اور متعدی دونوں ہے؛ 'أملق' کا مطلب ہے وہ فقیر ہو گیا، اور 'أملق الدهر' کا مطلب ہے زمانے نے اس کے ہاتھ میں جو کچھ تھا وہ ختم کر دیا۔ اوس نے کہا:

"اور عمدہ مصیبتوں نے وہ سب کچھ ختم کر دیا جو میرے پاس تھا۔"(۳)

دوسری [بات]: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ خِطْئًا ﴾ جمہور کی قرات ہے خاء کے کسرہ (زیر)، طاء کے سکون، ہمزہ اور قصر کے ساتھ۔ ابن عامر نے پڑھا: «خَطَأً» خاء اور طاء کے فتحہ (زبر) اور ہمزہ مقصورہ کے ساتھ، اور یہی ابو جعفر یزید کی قرات ہے(۴)۔ یہ دونوں قراتیں 'خَطِئَ' سے لی گئی ہیں جب کوئی جان بوجھ کر گناہ کرے(۵)۔ ابن عرفہ نے کہا: کہا جاتا ہے: 'خَطِئَ في دينه'(۶) 'خَطَأً' جب وہ اس میں گناہ کرے۔ اور 'أخطأ': جب کوئی جان بوجھ کر یا غیر ارادی طور پر غلط راستہ اختیار کرے(۷)۔ انہوں نے کہا: اور کہا جاتا ہے: 'خَطِئَ' بمعنی 'أخطأ'(۸)۔ ازہری نے کہا: کہا جاتا ہے 'خَطِئَ يخطأ خطئاً' اگر اس نے جان بوجھ کر غلطی کی ہو؛ جیسے 'أثِم يأثم إثماً'۔ اور 'أخطأ' جب اس نے جان بوجھ کر نہ کیا ہو، 'إخطاءً' اور 'خَطَأً'(۹)؛ شاعر نے کہا:

"مجھے چھوڑ دے، کیونکہ میری غلطی اور میرا صحیح ہونا مجھ ہی پر ہے، اور جو میں نے ضائع کیا وہ مال ہی ہے۔"(۱۰)

(١) تہذیب اللغۃ ٩/ ١٨٢، اور ہذلی صخر الغی ہے، اور یہ شعر دیوان الہذلیین ٢/ ٦٣ میں ہے۔ (٢) اللسان (قدر)۔ (٣) تہذیب اللغۃ ٩/ ١٨٢، اور یہ ایک شعر کا دوسرا مصرعہ ہے جس کا پہلا مصرعہ ہے: "اور جب میں نے محتاجی کو اپنی عطا کی راہ میں رکاوٹ دیکھا" اور یہ دیوانِ اوس بن حجر ص ٩٤ میں ہے۔ (٤) السبعۃ ص ٣٧٩ - ٣٨٠، والتیسیر ص ١٣٩ - ١٤٠، والنشر ٢/ ٣٠٧، اور مصنف ذکر کریں گے کہ ابن کثیر - جو سات [قراء] میں سے ایک ہیں - اسے «خطاءً» پڑھتے تھے۔ (٥) معانی القرآن للنحاس ٤/ ١٤٧۔ (٦) (م) اور (د) میں: اس کا گناہ۔ (٧) صغانی نے العباب الزاخر واللباب الفاخر (خطأ) میں اسے ابن عرفہ سے نقل کیا ہے۔ (٨) ابو عبیدہ نے مجاز القرآن ١/ ٣٧٦ میں کہا: 'خطئت' اور 'أخطأت' دو لغتیں ہیں۔ (٩) تہذیب اللغۃ ٧/ ٤٩٦ - ٤٩٧ ہم معنی۔ (١٠) اس کے کہنے والے اوس بن غلفاء ہیں جیسا کہ طبقات فحول الشعراء ١/ ١٦٧، اور خزانۃ الادب ٨/ ٣١٣ میں ہے، اور ان دونوں کے ہاں "دعيني" کی جگہ "ذريني" ہے، اور الخزانۃ میں "أهلكت" کی جگہ "أنفقت" ہے۔

Surah Al-Isra: Verses 30 - 31 71

The word "al-khata'" (mistake/sin) as a noun takes the place of "al-ikhta'" (the act of erring), and it is the opposite of "as-sawab" (correctness)(1). There are two linguistic forms for it: shortened (qasr), which is the preferred form, and extended (madd), which is rare. It was narrated from Ibn Abbas (may Allah be pleased with him): "khat'an" with a fatha on the kha, sukun on the ta, and a hamza(2). Ibn Kathir recited it with a kasra on the kha, fatha on the ta, and extending the hamza(3). Al-Nahhas said: "I do not know a justification for this recitation"(4), and for this reason, Abu Hatim considered it an error. Abu Ali said: "It is a verbal noun (masdar) from 'khata'a' (to miss/err), and even if we don't find 'khata'a', we found 'takhata'a', which is the reflexive form of 'khata'a', which indicates it; and from it is the poet's saying: The arrows missed his entrails And delayed my day, so I did not hurry. And another said describing an oryx: The hunter missed it until I found it And its snout was submerged in the pool of water(5). Al-Jawhari: 'Takhata'ahu' means 'akhta'ahu' (he missed it); and Awfa bin Matar al-Mazini said: O, inform my close friend Jabir That your friend has not been killed. The arrows missed his entrails And delayed my day, so he did not hurry(6). Al-Hasan recited: "khata'an" with a fatha on both the kha and the ta, and extending the hamza. Abu Hatim said: "This is not known in the language, and it is an inadmissible error(7). Abu al-Fath said(8): 'al-khata' (the noun) from 'akhta'at' is like 'al-'ata' (the gift) from 'a'tayt' (I gave), it is a noun used as a verbal noun. Also from al-Hasan: 'khatan' with fatha...

(1) Previously mentioned by the author 7/8 - 9. (2) This recitation was mentioned by Ibn Jinni in 'Al-Muhtasib' 2/19 on the authority of Ibn 'Amir. (3) 'Al-Sab'ah' p. 379, and 'Al-Taysir' p. 139. (4) 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Nahhas 4/147 in meaning. (5) 'Al-Hujjah fi al-Qira'at' by Abu Ali al-Farisi 5/96-97 in meaning; and from the statement 'Ibn Kathir recited' to this point in 'Al-Muharrar al-Wajiz' 3/452. The first verse's speaker is Awfa bin Matar as will follow, and the second verse's speaker is a man from Bani Bakr as attributed by al-Raghib al-Isbahani in 'Muhadarat al-Udaba' 2/612. (6) 'Al-Sihah' (kh-t-'), and the two verses are in the 'Book of Proverbs' by al-Mufaddal al-Dabbi p. 68. (7) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 3/452. (8) In 'Al-Muhtasib' 2/20.

सूरह अल-इसरा: आयत 30 - 31 71

और 'अल-खता' (गलती) संज्ञा के रूप में 'अल-इखता' (गलती करना) का स्थान लेती है, और यह 'अस-सवाब' (सही) का विलोम है(1)। इसमें दो भाषाई रूप हैं: 'क़स्र' (छोटा), जो बेहतर है, और 'मद्द' (लंबा), जो दुर्लभ है। इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत है: «खत'अन» (خِطْأً) 'खा' पर फत्हा, 'ता' पर सुकून और हमज़ा के साथ(2)। और इब्न कसीर ने 'खा' के कसरा, 'ता' के फत्हा और हमज़ा के मद्द के साथ पढ़ा है(3)। अल-नहस ने कहा: "मुझे इस पाठ का कोई औचित्य नहीं पता"(4), इसलिए अबू हातिम ने इसे त्रुटि माना है। अबू अली ने कहा: "यह 'खातअ युखातिउ' से एक स्रोत (मस्दर) है, और भले ही हमें 'खातअ' नहीं मिलता, लेकिन हमें 'तखातअ' मिला है, जो 'खातअ' का प्रतिवर्त रूप है, जिसने हमें इसकी ओर संकेत किया; और इसी से कवि का कहना है: तीर उसकी अंतड़ियों से चूक गए और मेरे दिन को पीछे कर दिया, इसलिए मैंने जल्दी नहीं की। और एक अन्य ने नीलगाय के वर्णन में कहा: शिकारी उससे चूक गया यहाँ तक कि मैंने उसे पा लिया और उसकी थूथन पानी के तालाब में डूबी हुई थी(5)। अल-जौहरी: 'तखातअहु' का अर्थ है 'अख़तअहु' (वह उससे चूक गया); और औफ़ा बिन मतर अल-माज़िनी ने कहा: सुनो, मेरे घनिष्ठ मित्र जाबिर को सूचित कर दो कि तुम्हारा मित्र मारा नहीं गया है। तीर उसकी अंतड़ियों से चूक गए और मेरे दिन को पीछे कर दिया, इसलिए उसने जल्दी नहीं की(6)। और अल-हसन ने पढ़ा: «खता'अन» (خَطَاءً) 'खा' और 'ता' दोनों पर फत्हा और हमज़ा पर मद्द के साथ। अबू हातिम ने कहा: "यह भाषा में ज्ञात नहीं है, और यह एक अस्वीकार्य त्रुटि है(7)। और अबू अल-फ़तह ने कहा(8): 'अल-खता' 'अख़तअत' से वैसा ही है जैसे 'अल-अता' (दान) 'अ'तय्तु' (मैंने दिया) से है, यह एक संज्ञा है जिसका उपयोग स्रोत (मस्दर) के अर्थ में किया जाता है। हसन से यह भी है: «ख़तन» (خَطئ) फत्हा के साथ...

(1) लेखक के पास 7/8 - 9 में पहले उल्लेख किया गया है। (2) इस पाठ का उल्लेख इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतसिब' 2/19 में इब्न आमिर के अधिकार पर किया है। (3) 'अल-सबआ' पृष्ठ 379, और 'अल-तयसीर' पृष्ठ 139। (4) अल-नहस द्वारा 'मानी अल-कुरान' 4/147 अर्थ में। (5) अबू अली अल-फ़ारसी द्वारा 'अल-हुज्जाह फ़ी अल-क़िरा'त' 5/96-97 अर्थ में; और 'इब्न कसीर ने पढ़ा' कथन से इस स्थान तक 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/452 में। पहले शेर के वक्ता औफ़ा बिन मतर हैं जैसा कि आगे आएगा, और दूसरे शेर के वक्ता बनी बक्र के एक व्यक्ति हैं जैसा कि अल-राग़िब अल-इसबहानी ने 'मुहादरात अल-उदबा' 2/612 में श्रेय दिया है। (6) 'अल-सिहाह' (ख-त-'), और दोनों छंद अल-

मुफ़द्दल अल-दब्बी की 'किताब अल-अमसाल' पृष्ठ 68 में हैं। (7) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/452। (8) 'अल-मुहतसिब' 2/20 में।

سورة الاسراء: آیات ۳۰ - ۳۱ ۷۱

اور لفظ 'الخطأ' (غلطی) اسم کے طور پر 'الاخطاء' (غلطی کرنا) کے قائم مقام ہے، اور یہ 'الصواب' (درست) کی ضد ہے(۱)۔ اس میں دو لغتیں ہیں: قصر (مختصر)، جو کہ بہتر ہے، اور مد (طویل)، جو کم استعمال ہوتا ہے۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت ہے: «خَطْأً» خا پر فتحہ، طا پر سکون اور ہمزہ کے ساتھ(۲)۔ اور ابن کثیر نے خا کے کسرہ، طا کے فتحہ اور ہمزہ کے مد کے ساتھ پڑھا ہے(۳)۔ النحاس نے کہا: "میں اس قراءت کی کوئی وجہ نہیں جانتا"(۴)، اسی لیے ابو حاتم نے اسے غلط قرار دیا ہے۔ ابو علی نے کہا: "یہ 'خاطأ یخاطئ' کا مصدر ہے، اگرچہ ہمیں 'خاطأ' نہیں ملتا، لیکن ہمیں 'تخاطأ' ملا ہے، جو 'خاطأ' کا مطاوع ہے، جس نے ہمیں اس پر راہنمائی کی؛ اور اسی سے شاعر کا قول ہے: تیر اس کے اندرونی حصوں سے خطا کر گئے اور میرے دن کو پیچھے کر دیا پس میں نے جلدی نہ کی۔ اور دوسرے کا قول ایک نیل گائے (مہاۃ) کے وصف میں ہے: شکاری اس سے خطا کر گیا یہاں تک کہ میں نے اسے پا لیا اور اس کی تھوتھنی پانی کے تالاب میں ڈوبی ہوئی تھی(۵)۔ الجوہری: 'تخاطأہ' یعنی 'أخطأہ' (وہ اس سے چوک گیا)؛ اور اونی بن مطر المازنی نے کہا: سنو، میرے جگری دوست جابر کو پہنچا دو کہ تمہارا دوست قتل نہیں کیا گیا۔ تیر اس کے اندرونی حصوں سے خطا کر گئے اور میرے دن کو پیچھے کر دیا پس اس نے جلدی نہ کی(۶)۔ اور حسن نے پڑھا: «خَطَاءً» خا اور طا کے فتحہ اور ہمزہ کے مد کے ساتھ ابو حاتم نے کہا: "یہ لغت میں معروف نہیں ہے، اور یہ ایک ناقابلِ قبول غلطی ہے(۷)۔ اور ابو الفتح نے کہا(۸): 'الخطأ' 'أخطأت' سے ایسے ہی ہے جیسے 'العطاء' 'أعطیت' سے ہے، یہ مصدر کے معنی میں ایک اسم ہے۔ اور حسن سے یہ بھی منقول ہے: «خَطئً» فتحہ کے ساتھ...

(۱) مصنف کے پاس ۷/۸ - ۹ میں گزر چکا ہے۔ (۲) اس قراءت کا ذکر ابن جنی نے 'المحتسب' ۲/۱۹ میں ابن عامر سے کیا ہے۔ (۳) 'السبعہ' ص ۳۷۹، اور 'التیسیر' ص ۱۳۹۔ (۴) النحاس کی 'معانی القرآن' ۴/۱۴۷ ہم معنی۔ (۵) ابو علی الفارسی کی 'الحجہ فی القراءات' ۵/۹۶-۹۷ ہم معنی، اور "ابن کثیر نے پڑھا" سے لے کر اس جگہ تک 'المحرر الوجیز' ۳/۴۵۲ میں ہے۔ پہلے شعر کا قائل اوفی بن مطر ہے جیسا کہ آگے آئے گا، اور دوسرے شعر کا قائل بنی بکر کا ایک شخص ہے جیسا کہ راغب اصفہانی نے 'محاضرات الادباء' ۲/۶۱۲ میں منسوب کیا ہے۔ (۶) 'الصحاح' (خطأ)، اور دونوں اشعار مفضل الضبی کی 'کتاب الامثال' ص ۶۸ میں ہیں۔ (۷) 'المحرر الوجیز' ۳/۴۵۲۔ (۸) 'المحتسب' ۲/۲۰ میں۔

سورة الإسراء: الآيات ٣٠ - ٣٣ (Surah Al-Isra: Verses 30 - 33) ٧٢ (72)

...the 'Kha' and 'Ta' are nunated without hamza (1).

The Almighty's saying: ﴿وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنَىٰ ۖ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا (٣٢)﴾ {And do not approach adultery. Indeed, it is ever an immorality and is evil as a way}

It contains one issue: The scholars said: The Almighty's saying: {And do not approach adultery} is more eloquent than saying: "And do not commit adultery"; for its meaning is: Do not draw near to adultery.

"Az-Zina" (adultery/fornication) can be prolonged [Zinaa'] or shortened [Zina], two linguistic forms. The poet said: "What you say was an obligation, just as 'Az-Zinaa'' was the obligation of stoning (2)."

And {sabeelan} (as a way) is in the accusative case as a specification (tamyiz); the estimation is: "its path was evil as a path." Meaning: because it leads to the Fire (3). Adultery is one of the major sins, and there is no disagreement about it or its ugliness, especially with a neighbor's wife. It leads to using someone else's child and taking him as a son, and other consequences like inheritance issues and the corruption of lineages due to the mixing of water (semen). In the Sahih, it is reported that the Prophet ﷺ came across a pregnant woman near the door of a tent and said, "Perhaps he wants to have intercourse with her?" They said, "Yes." The Messenger of Allah ﷺ said, "I was about to curse him with a curse that would enter the grave with him. How can he make him an heir while it is not lawful for him?! How can he use him as a servant while it is not lawful for him?!" (4).

The Almighty's saying: ﴿وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ۗ وَمَن قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِيِّهِ سُلْطَانًا فَلَا يُسْرِف فِي الْقَتْلِ ۖ إِنَّهُ كَانَ مَنصُورًا (٣٣)﴾ {And do not kill the soul which Allah has forbidden, except by right. And whoever is killed unjustly - We have given his heir authority, but let him not exceed limits in [the matter of] taking life. Indeed, he has been supported}

The Almighty's saying: {And do not kill the soul which Allah has forbidden, except by right} has already been discussed in...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/452. (2) Majaz al-Qur'an by Abu Ubaida 1/377-378, and the verse is by Nabigha al-Ja'di, and it is in his Diwan p. 235. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/451. (4) Sahih Muslim (1441) from the hadith of Abu al-Darda. And Ahmad narrated it (27519). Al-Sindi said in his commentary on the Musnad: His saying: "Mujih": she is

close to giving birth. "Yulimma biha" is from al-ilmam, meaning: to have intercourse with her before istibra' (purification period). "How can he make him an heir" is from inheritance, meaning: how can he make what is in her womb an heir to him, meaning: she might give birth to a child in a period where it's unclear if the child is his or from the previous husband, and then inheritance is not lawful due to the possibility that it's not from him, nor is usage as a servant lawful due to the possibility that it is from him. The point is that if the matter is unclear, it is not lawful for him to call him a son or a slave.

सूरा अल-इसरा: आयत ३० - ३३ ७२

...'खा' और 'ता' बिना हमज़ा के नून युक्त (nunated) हैं (१)।

अल्लाह ताला का फरमान: ﴿وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنَىٰ ۖ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا (٣٢)﴾ {और व्यभिचार के निकट न जाओ। वास्तव में, यह एक अश्लीलता है और बुरा मार्ग है}

इसमें एक मसला है: विद्वानों ने कहा: अल्लाह ताला का फरमान: {और व्यभिचार के निकट न जाओ} "व्यभिचार न करो" कहने से अधिक प्रभावशाली है; क्योंकि इसका अर्थ है: व्यभिचार के करीब भी न फटकें।

"ज़िना" (व्यभिचार) को खींचकर (ज़िनाअ) या छोटा (ज़िना) पढ़ा जा सकता है, ये दो भाषाएँ हैं। कवि ने कहा: "जो तुम कहते हो वह एक फ़र्ज़ था, जैसे 'ज़िनाअ' रज़म (पत्थर मारना) का फ़र्ज़ था (२)।"

और {सबीलन} (मार्ग के रूप में) तमीज़ (विशेषता) के कारण नसब (अव्यय) में है; अनुमान है: "उसका मार्ग, मार्ग के रूप में बुरा था।" अर्थात: क्योंकि यह नरक की ओर ले जाता है (३)। व्यभिचार बड़े पापों (कबायेर) में से एक है, और इसमें और इसकी घिनौनी प्रकृति में कोई मतभेद नहीं है, विशेष रूप से पड़ोसी की पत्नी के साथ। इससे दूसरे की संतान का उपयोग करना और उसे बेटा बना लेना और विरासत के अन्य मामले और पानी (वीर्य) के मिश्रण से वंश का भ्रष्टाचार उत्पन्न होता है। सहीह में उल्लेख है कि नबी ﷺ एक खेमे के दरवाजे पर एक गर्भवती महिला के पास आए और कहा: "शायद वह उसके साथ सहवास करना चाहता है?" उन्होंने कहा: "हाँ।" अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मेरा इरादा हुआ कि मैं उस पर ऐसी लानत भेजूँ जो उसके साथ उसकी कब्र में दाखिल हो। वह उसे वारिस कैसे बना सकता है जबकि वह उसके लिए जायज़ नहीं है?! वह उससे सेवा कैसे ले सकता है जबकि वह उसके लिए जायज़ नहीं है?!" (४)।

अल्लाह ताला का फरमान: ﴿وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ۗ وَمَن قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِيِّهِ سُلْطَانًا فَلَا يُسْرِف فِي الْقَتْلِ ۖ إِنَّهُ كَانَ مَنصُورًا (٣٣)﴾ {और उस जान को कत्ल न करो जिसे अल्लाह ने हराम किया है, सिवाय हक के। और जो कोई अन्यायपूर्वक मारा जाए, तो हमने उसके वारिस को अधिकार दिया है, लेकिन उसे कत्ल में ज्यादती नहीं करनी चाहिए। वास्तव में उसे सहायता प्राप्त है}

अल्लाह ताला का फरमान: {और उस जान को कत्ल न करो जिसे अल्लाह ने हराम किया है, सिवाय हक के} इस पर चर्चा पहले हो चुकी है...

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४५२। (२) अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-क़ुरआन १/३७७-३७८, और इस शेर के रचयिता नाबिगा अल-जादी हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ २३५ में है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४५१। (४) अबू दरदा की हदीस से सहीह मुस्लिम (१४४१)। और अहमद ने इसे रिवायत किया (२७५१९)। अल-सिंदी ने मुसनद पर अपनी टिप्पणी में कहा: उनका कहना है: "मुजीह": वह प्रसव के निकट है। "युलिम्मा बिहा" इल्माम से है, यानी: इस्तेबरा (शुद्धिकरण अवधि) से पहले उसके साथ सहवास करना। "वह उसे वारिस कैसे बना सकता है" विरासत से है, यानी: वह उसके पेट में जो कुछ है उसे अपना वारिस कैसे बना सकता है, यानी: हो सकता है कि वह ऐसी अवधि में बच्चे को जन्म दे जहाँ यह संदिग्ध हो कि बच्चा उसका है या पिछले पति का, और तब विरासत जायज़ नहीं है क्योंकि संभावना है कि वह उसका न हो, और न ही सेवक के रूप में उपयोग करना जायज़ है क्योंकि संभावना है कि वह उसका हो। निचोड़ यह है कि यदि मामला संदिग्ध है, तो उसके लिए उसे बेटा या गुलाम कहना जायज़ नहीं है।

سورة الاسراء: آیات ۳۰ - ۳۳ ۷۲

...خاء اور طاء بغیر ہمزہ کے منون (نون کے ساتھ) ہیں(۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنَىٰٓ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا (۳۲)﴾ {اور زنا کے قریب نہ جاؤ، بے شک وہ بے حیائی ہے اور بہت برا راستہ ہے}۔

اس میں ایک مسئلہ ہے: علماء نے کہا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {زنا کے قریب نہ جاؤ} اس سے زیادہ بلیغ ہے کہ کہا جاتا: "زنا نہ کرو"؛ کیونکہ اس کا مطلب ہے: زنا کے نزدیک بھی نہ جاؤ۔

اور "الزنی" کو کھینچ کر (ممدود) اور چھوٹا (مقصور) دونوں طرح پڑھا جا سکتا ہے، یہ دو لغتیں ہیں۔ شاعر نے کہا: "تم جو کہتے ہو وہ ایک فرض تھا جیسا کہ 'الزناء' سنگساری کا ایک فرض تھا(۲)۔"

اور ﴿سَبِيلًا﴾ تمیز کی بنا پر منصوب ہے؛ تقدیر یوں ہے: "وساء سبیلہ سبیلاً"۔ یعنی: اس لیے کہ یہ آگ کی طرف لے جاتا ہے(۳)۔ اور زنا کبیرہ گناہوں میں سے ہے، اور اس میں اور اس کی قباحت میں کوئی اختلاف نہیں ہے، خاص طور پر پڑوسی کی بیوی کے ساتھ، اور اس سے دوسروں کی اولاد کا استعمال کرنا اور اسے بیٹا بنانا اور اس کے علاوہ وراثت اور نطفہ کے اختلاط سے نسب کا بگاڑ پیدا ہوتا ہے۔ اور صحیح میں ہے کہ نبی ﷺ ایک حاملہ عورت کے پاس سے گزرے جو خیمے کے دروازے پر تھی، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "شاید وہ اس سے جماع کرنا چاہتا ہے؟" لوگوں نے کہا: جی ہاں۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میرا ارادہ ہوا کہ میں اس پر ایسی لعنت کروں جو اس کے ساتھ اس کی قبر میں داخل ہو، وہ اسے واریس کیسے بنائے گا حالانکہ وہ اس کے لیے حلال نہیں؟! وہ اسے خادم کیسے بنائے گا حالانکہ وہ اس کے لیے حلال نہیں؟!"(۴)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ۗ وَمَن قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِيِّهِ سُلْطَانًا فَلَا يُسْرِف فِي الْقَتْلِ ۖ إِنَّهُ كَانَ مَنصُورًا (٣٣)﴾ {اور اس جان کو قتل نہ کرو جسے اللہ نے حرام کیا ہے مگر حق کے ساتھ، اور جو کوئی مظلوم قتل کیا جائے تو ہم نے اس کے وارث کو اختیار دیا ہے، پس وہ قتل میں حد سے نہ بڑھے، بے شک اس کی مدد کی گئی ہے}۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اس جان کو قتل نہ کرو جسے اللہ نے حرام کیا ہے مگر حق کے ساتھ} اس پر کلام پہلے گزر چکا ہے...

---

(١) المحرر الوجيز ٣/ ٤٥٢۔ (٢) مجاز القرآن لأبي عبيدة ١/ ٣٧٧ - ٣٧٨ ، اور یہ شعر نابغہ جعدی کا ہے، جو ان کے دیوان کے صفحہ ٢٣٥ پر موجود ہے۔ (٣) المحرر الوجيز ٣/ ٤٥١۔ (٤) صحيح مسلم (١٤٤١) ابودرداء رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ اور اسے احمد (٢٧٥١٩) نے بھی روایت کیا ہے۔ سندی نے مسند پر اپنے حاشیے میں کہا: آپ کا قول: "مجح": وہ عورت جو ولادت کے قریب ہو۔ "يلم بها" المام سے ہے، یعنی: استبراء سے پہلے اس سے جماع کرنا۔ "وہ اسے وارث کیسے بنائے گا" یعنی: وہ اس کے پیٹ میں موجود بچے کو اپنا وارث کیسے بنائے گا، یعنی: ہو سکتا ہے کہ وہ ایسے وقت میں بچہ جنے جس میں شبہ ہو کہ بچہ اس کا ہے یا سابقہ شوہر کا، اور اس وقت وراثت حلال نہیں کیونکہ احتمال ہے کہ وہ اس کا نہ ہو، اور نہ ہی خادم بنانا حلال ہے کیونکہ احتمال ہے کہ وہ اس کا ہو۔ خلاصہ یہ ہے کہ جب معاملہ مشتبہ ہو تو اس کے لیے اسے بیٹا یا غلام کہنا حلال نہیں ہے۔

Surah Al-Isra: Verse 33 73 Al-An'am(1). His Saying, Exalted is He: "And whoever is killed unjustly - We have given his heir authority, but let him not exceed limits in [the matter of] taking life. Indeed, he has been supported." There are three issues in it: The first: His Saying, Exalted is He: "And whoever is killed unjustly," meaning: without a cause that necessitates killing(2). "We have given his heir (wali)," meaning: to the one entitled to his blood(3). Ibn Khuwayz Mindad said: The heir (wali) must be a male; because He specified him with guardianship (wilayah) using a masculine term. And Isma'il bin Ishaq mentioned regarding His Saying, Exalted is He: "We have given his heir authority" what indicates the exclusion of women from the general term "wali" (guardian/heir). Therefore, women have no right to retaliation (qisas) for that reason, and their pardon has no effect, nor do they have the right to carry out the execution(4). The opponent said: The meaning here of "wali" is the heir; and He, Exalted is He, has said: "The believing men and believing women are allies (awliya) of one another" [At-Tawbah: 71], and He said: "And those who believed and did not emigrate - for you there is no guardianship (wilayah) of them at all" [Al-Anfal: 72], and He said: "And those of [blood] relationship are more entitled to [inheritance of] one another in the decree of Allah" [Al-Anfal: 75]. This necessitates establishing the right of retaliation (qawad) for all heirs(5). As for what they mentioned regarding the "wali" being outwardly masculine and singular, it is as if what refers to a genus (class) is equal for both masculine and feminine(6), and its completion is in the books of disagreement (khilaf). "Authority (Sultan)" means: empowerment, meaning: if he wishes he may kill, if he wishes he may pardon, and if he wishes he may take the blood money (diyah).

(1) 9/109. (2) An-Nukat wal-Uyun 3/240. (3) Ma'ani al-Quran by az-Zajjaj 3/237, and Zad al-Masir 5/32. (4) Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 3/259. (5) Ahkam al-Quran by al-Jassas 3/201, and Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 3/259-260. (6) Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 3/260, and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1195.

सूरह अल-इसरा: आयत 33 73 अल-अन'आम(1)। अल्लाह तआला का फ़रमान है: "और जो कोई अन्यायपूर्वक मारा जाए - तो हमने उसके वारिस (वली) को अधिकार दिया है, लेकिन उसे [हत्या के] मामले में सीमा पार नहीं करनी चाहिए। वास्तव में, उसकी सहायता की गई है।" इसमें तीन मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: "और जो कोई अन्यायपूर्वक मारा जाए," अर्थात्: बिना किसी ऐसे कारण के जो हत्या को अनिवार्य बनाता हो(2)। "तो हमने उसके वारिस (वली) को [अधिकार] दिया है," अर्थात्: जो उसके खून (बदले) का हकदार है(3)। इब्न खुवेज़ मिन्दाद ने कहा: वारिस (वली) का पुरुष होना आवश्यक है; क्योंकि अल्लाह ने उसे पुल्लिंग शब्द के साथ विलायत (अभिभावकत्व) के लिए विशिष्ट किया है। और इस्माइल बिन इसहाक ने अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में उल्लेख किया: "तो हमने उसके वारिस को [अधिकार] दिया है" जो वली शब्द के सामान्य अर्थ से महिलाओं के बहिष्करण को दर्शाता है। अत; इस कारण से महिलाओं को किसास (प्रतिशोध) का कोई अधिकार नहीं है, और उनके क्षमा करने का कोई प्रभाव नहीं है, और न ही उन्हें दंड देने का अधिकार है(4)। विरोधी पक्ष ने कहा: यहाँ 'वली' से तात्पर्य वारिस से है; और अल्लाह तआला ने फरमाया है: "मोमिन पुरुष और मोमिन स्त्रियाँ एक-दूसरे के वली (मित्र/सहायक) हैं" [अत-तौबा: 71], और फरमाया: "और जो लोग ईमान लाए और हिजरत नहीं की, उनके साथ तुम्हारा विलायत का कोई संबंध नहीं है" [अल-अनफाल: 72], और फरमाया: "और अल्लाह की किताब में रिश्तेदार एक-दूसरे के अधिक हकदार हैं" [अल-अनफाल: 75]। यह सभी वारिसों के लिए कवाद (प्रतिशोध) के अधिकार की पुष्टि को आवश्यक बनाता है(5)। जहाँ तक उनकी इस बात का सवाल है कि 'वली' प्रत्यक्ष रूप से पुल्लिंग और एकवचन है, तो मानो जो कुछ भी जाति (वर्ग) के अर्थ में हो, उसमें पुल्लिंग और स्त्रीलिंग समान होते हैं(6), और इसका विवरण मतभेद (इख्तिलाफ) की किताबों में है। "अधिकार (सुल्तान)" का अर्थ है: शक्ति प्रदान करना, अर्थात्: यदि वह चाहे तो मार डाले, यदि चाहे तो क्षमा कर दे, और यदि चाहे तो दियत (खून की कीमत) ले ले।

(1) 9/109. (2) अन-नुकात वल-उयून 3/240. (3) मा'नी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 3/237, और ज़ाद अल-मसीर 5/32। (4) अहकाम अल-कुरान अल-किया अल-तबरी 3/259। (5) अहकाम अल-कुरान अल-जस्सास 3/201, और अहकाम अल-कुरान अल-किया अल-तबरी 3/259-260। (6) अहकाम अल-कुरान अल-किया अल-तबरी 3/260, और अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 3/1195।

سورہ الإسراء: آیت ۳۳ ۷۳ الأنعام(۱)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور جو شخص مظلوم قتل کیا جائے، تو یقیناً ہم نے اس کے وارث (ولی) کو اختیار دیا ہے، پس وہ قتل میں حد سے تجاوز نہ کرے، بے شک وہ مدد دیا گیا ہے﴾ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور جو شخص مظلوم قتل کیا جائے﴾ یعنی: بغیر کسی ایسے سبب کے جو قتل کو واجب کرے(۲)۔ ﴿تو ہم نے اس کے وارث کو دیا ہے﴾ یعنی: اس کے خون کے مستحق کو(۳)۔ ابن خویز منداد نے کہا: ولی کا مرد ہونا ضروری ہے؛ کیونکہ اللہ نے اسے تذکیر (مذکر لفظ) کے ساتھ ولایت کے لیے خاص کیا ہے۔ اور اسماعیل بن اسحاق نے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں ذکر کیا: ﴿پس ہم نے اس کے ولی کو دیا ہے﴾ جو ولی کے مطلق لفظ سے عورت کے نکلنے پر دلالت کرتا ہے، پس یقیناً عورتوں کو اس وجہ سے قصاص میں کوئی حق نہیں ہے، اور نہ ہی ان کے معاف کرنے کا کوئی اثر ہے، اور نہ ہی انہیں بدلہ لینے کا حق ہے(٤)۔ اور مخالف نے کہا: یہاں ولی سے مراد وارث ہے؛ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: ﴿اور مومن مرد اور مومن عورتیں ایک دوسرے کے دوست (اولیاء) ہیں﴾ [التوبہ: ۷۱]، اور فرمایا: ﴿اور جو لوگ ایمان لائے اور ہجرت نہیں کی، تمہارا ان کی ولایت سے کوئی تعلق نہیں﴾ [الأنفال: ۷۲]، اور فرمایا: ﴿اور رشتہ دار اللہ کی کتاب میں ایک دوسرے کے زیادہ حقدار ہیں﴾ [الأنفال: ۷۵] تو اس نے تمام وارثوں کے لیے قصاص (قود) کے ثبوت کا تقاضا کیا(۵)، اور رہا ان کا یہ ذکر کرنا کہ ولی بظاہر مذکر اور واحد ہے، تو گویا جو کچھ جنس کے معنی میں ہو اس میں مذکر اور مؤنث برابر ہوتے ہیں(٦)، اور اس کی تفصیل کتبِ خلاف (فقہی اختلافات کی کتب) میں ہے۔ ﴿سلطان﴾ یعنی: تسلط دینا، یعنی: اگر چاہے تو قتل کرے، اگر چاہے تو معاف کرے، اور اگر چاہے تو دیت لے۔

(١) ٩/١٠٩۔ (٢) النكت والعيون ٣/٢٤٠۔ (٣) معانى القرآن للزجاج ٣/٢٣٧، اور زاد المسير ٥/٣٢۔ (٤) أحكام القرآن للكيا الطبرى ٣/٢٥٩۔ (٥) أحكام القرآن للجصاص ٣/٢٠١، اور أحكام القرآن للكيا الطبرى ٣/٢٥٩-٢٦٠۔ (٦) أحكام القرآن للكيا الطبرى ٣/٢٦٠، اور أحكام القرآن لابن العربى ٣/١١٩٥۔

Surah Al-Isra: Verse 33 74

This was stated by Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), Al-Dahhak, Ashhab, and Al-Shafi'i. Ibn Wahb said: Malik said: "Authority (Sultan) is the command of Allah." Ibn Abbas said: "Authority is proof (hujjah)." It is also said: "Authority is seeking him [the killer] until he is handed over to him." Ibn al-Arabi said: These statements are close in meaning, and the clearest of them is Malik's statement: that it is Allah's command. Furthermore, Allah's (Mighty and Sublime be He) command did not occur as a definitive text, so the scholars differed on it. Ibn al-Qasim reported from Malik and Abu Hanifa: "Execution specifically." Ashhab said [on his authority]: "Choice; as we mentioned earlier," and this is what Al-Shafi'i said (1). This meaning was previously discussed in Surah Al-Baqarah (2).

The Second Issue: His Almighty's saying: {but do not exceed the limits in [taking] life} [17:33]. Regarding this, there are three opinions: First: None other than the killer should be killed. This was stated by Al-Hasan, Al-Dahhak, Mujahid, and Sa'id bin Jubayr. Second: Two should not be killed in place of his guardian, as the Arabs used to do. Third: The killer should not be mutilated. This was stated by Talq bin Habib. All are intended because it is a prohibited excess (3). The discussion on this was fully covered in "Al-Baqarah".

The majority (jumhur) read it as "yusrif" with the letter 'ya' (4), meaning the guardian (wali) (5). Ibn 'Amir, Hamzah, and Al-Kisa'i read it as "tusrif" with the letter 'ta' from above [t], which is the reading of Hudhayfah (6). Al-'Ala bin 'Abd al-Karim narrated from Mujahid that he said: "It refers to the first killer, and the meaning according to him (7) is: 'Do not exceed limits, O..."

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1196 - 1197. He did not attribute the first saying to Ibn Abbas, and what is in brackets is from him. The first saying was narrated by al-Tabari 14/583 from Ibn Abbas and al-Dahhak. (2) 3/64 and what follows it. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1197. He attributed the first saying to Al-Hasan alone, and the second saying to Mujahid. Ibn Abi Shaybah 9/423 and al-Tabari 14/585-586 narrated the first and third sayings from Talq bin Habib. Abd al-Razzaq also narrated them in his tafsir 1/377, and al-Tabari 14/587 from Qatadah. As for the second saying, it was narrated by Abd al-Razzaq 1/377, Ibn Abi Shaybah 9/423, and al-Tabari 14/586 from Sa'id bin Jubayr. (4) Al-Sab'ah, p. 380. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/123, and al-Nukat wa al-'Uyun 3/240. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 3/453. See al-Sab'ah p. 380, and al-Nashr 2/307. He mentioned that it is Khalaf's reading and did not mention Ibn

'Amir. Al-Farra' mentioned in Ma'ani al-Qur'an 2/123 this reading with its chain of transmission from Hudhayfah. (7) In (M) and (Dh): "With us".

सूरा अल-इसरा: आयत 33 74

यह इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो), अल-दहाक, अशहब और अल-शफीई द्वारा कहा गया था। इब्न वहब ने कहा: मालिक ने कहा: "सुल्तान (प्राधिकार) अल्लाह का आदेश है।" इब्न अब्बास ने कहा: "सुल्तान प्रमाण (हुज्जत) है।" और कहा गया है: "सुल्तान उसे (हत्यारे को) तब तक खोजना है जब तक कि उसे उसके हवाले न कर दिया जाए।" इब्न अल-अरबी ने कहा: ये कथन अर्थ में करीब हैं, और उनमें से सबसे स्पष्ट मलिक का कथन है: कि यह अल्लाह का आदेश है। इसके अलावा, अल्लाह (शक्तिशाली और महान) का आदेश एक स्पष्ट पाठ के रूप में नहीं आया, इसलिए विद्वानों में इस पर मतभेद है। इब्न अल-कासिम ने मलिक और अबू हनीफा से उद्धृत किया: "विशेष रूप से हत्या।" अशहब ने [उनकी ओर से] कहा: "विकल्प; जैसा कि हमने पहले उल्लेख किया है," और अल-शफीई ने भी यही कहा है (1)। यह अर्थ पहले सूरा अल-बकरा (2) में बीत चुका है।

दूसरा मुद्दा: अल्लाह का कहना: {तो वह कत्ल में ज्यादती न करे}। इसके बारे में तीन मत हैं: पहला: हत्यारे के अलावा किसी और को नहीं मारा जाना चाहिए। यह अल-हसन, अल-दहाक, मुजाहिद और सईद बिन जुबैर ने कहा है। दूसरा: अपने संरक्षक के बदले में दो को नहीं मारना चाहिए जैसा कि अरब किया करते थे। तीसरा: हत्यारे के शव को विकृत नहीं करना चाहिए। यह तलक़ बिन हबीब ने कहा है। ये सभी अर्थ अभीष्ट हैं क्योंकि यह एक वर्जित ज्यादती है (3)। इस पर चर्चा "अल-बकरा" में पूरी तरह से की गई है।

बहुमत (जम्हूर) ने इसे 'या' (4) के साथ "युसरिफ" पढ़ा है, जिसका अर्थ संरक्षक (वली) (5) है। इब्न आमिर, हमजा और अल-किसाई ने इसे ऊपर से 'ता' के साथ "तुसरिफ" पढ़ा है, जो हुजैफा (6) का पाठ है। अल-अला बिन अब्द अल-करीम ने मुजाहिद से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "यह पहले हत्यारे के लिए है, और उनके अनुसार अर्थ (7) है: 'तो हे... तुम ज्यादती न करो।"

---

(1) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1196 - 1197। उन्होंने पहले कथन का श्रेय इब्न अब्बास को नहीं दिया, और जो कोष्ठक में है वह उनकी ओर से है। पहला कथन अल-तबरी 14/583 द्वारा इब्न अब्बास और अल-दहाक से उद्धृत किया गया है। (2) 3/64 और उसके बाद। (3) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1197। उन्होंने पहले कथन का श्रेय केवल अल-हसन को दिया, और दूसरे कथन का श्रेय मुजाहिद को दिया। इब्न अबी शैबा 9/423 और अल-तबरी 14/585-586 ने तलक़ बिन हबीब से पहला और तीसरा कथन उद्धृत किया। अब्द अल-रज्जाक ने

भी उन्हें अपनी तफ़सीर 1/377 में उद्धृत किया, और अल-तबरी 14/587 ने कतादा से। जहाँ तक दूसरे कथन का प्रश्न है, इसे अब्द अल-रज्जाक 1/377, इब्न अबी शैबा 9/423 और अल-तबरी 14/586 ने सईद बिन जुबैर से उद्धृत किया है। (4) अल-सबआ, पृ. 380। (5) अल-फ़र्रा की मानी अल-कुरान 2/123, और अल-नुकात वल-उयून 3/240। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/453। अल-सबआ पृ. 380, और अल-नश्र 2/307 देखें। उन्होंने उल्लेख किया कि यह खलफ़ का पाठ है और इब्न आमिर का उल्लेख नहीं किया। अल-फ़र्रा ने मानी अल-कुरान 2/123 में हुजैफा से इसके प्रमाण के साथ इस पाठ का उल्लेख किया है। (7) (म) और (ज़) में: "हमारे पास"।

سورة الإسراء: الآية ٣٣ ٧٤

یہ ابن عباس رضی اللہ عنہما، الضحاک، أشہب اور شافعی نے کہا۔ اور ابن وہب نے کہا: مالک نے کہا: سلطان اللہ کا حکم ہے۔ ابن عباس: سلطان حجت (دلیل) ہے۔ اور کہا گیا: سلطان اس (قاتل) کو تلاش کرنا ہے یہاں تک کہ وہ اسے سونپ دیا جائے۔ ابن العربی نے کہا: یہ اقوال ایک دوسرے کے قریب ہیں، اور ان میں سب سے واضح قول مالک کا ہے کہ یہ اللہ کا حکم ہے، پھر اللہ عزوجل کا حکم صریح نص کی صورت میں واقع نہیں ہوا، اس لیے علماء کا اس میں اختلاف ہوا، تو ابن القاسم نے مالک اور ابو حنیفہ سے نقل کیا: خاص طور پر قتل۔ اور أشہب نے [ان سے] کہا: اختیار؛ جیسا کہ ہم نے پہلے ذکر کیا ہے، اور یہی قول شافعی کا ہے (١)۔ اور سورۃ البقرہ (٢) میں یہ معنی گزر چکا ہے۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {فَلَا يُسْرِف فِي الْقَتْلِ} (پس وہ قتل میں زیادتی نہ کرے) اس میں تین اقوال ہیں: پہلا یہ کہ قاتل کے سوا کسی اور کو قتل نہ کیا جائے۔ یہ قول حسن، الضحاک، مجاہد اور سعید بن جبیر کا ہے۔ دوسرا: ولی کے بدلے دو کو قتل نہ کیا جائے جیسا کہ عرب کیا کرتے تھے۔ تیسرا: قاتل کا مثلہ (اعضاء کاٹنا) نہ کیا جائے۔ یہ قول طلق بن حبیب کا ہے۔ یہ سب مراد ہیں کیونکہ یہ ممنوعہ اسراف (زیادتی) ہے (٣)۔ اور "البقرہ" میں اس پر مفصل گفتگو گزر چکی ہے۔

جمہور نے اسے "يُسْرِف" یاء (٤) کے ساتھ پڑھا ہے، اس سے مراد ولی ہے (٥)، اور ابن عامر، حمزہ اور کسائی نے اسے اوپر والی "ت" کے ساتھ "تسرف" پڑھا ہے، اور یہ حذیفہ کی قرات ہے (٦)۔ اور العلاء بن عبد الکریم نے مجاہد سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: یہ پہلے قاتل کے لیے ہے، اور ان کے نزدیک معنی (٧) یہ ہے: اے... تو زیادتی نہ کر۔

(١) احکام القرآن لابن العربی ٣/ ١١٩٦ - ١١٩٧، انہوں نے پہلے قول کی نسبت ابن عباس کی طرف نہیں کی، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ انہی کا ہے۔ پہلا قول طبری نے ١٤/ ٥٨٣ میں ابن عباس اور الضحاک سے نقل کیا ہے۔ (٢) ٣/ ٦٤ اور اس کے بعد۔ (٣) احکام القرآن لابن العربی ٣/ ١١٩٧، انہوں نے پہلے قول کی نسبت صرف حسن کی طرف کی، اور دوسرے قول کی مجاہد کی طرف۔ اور ابن ابی شیبہ ٩/ ٤٢٣ اور طبری ١٤/ ٥٨٥ - ٥٨٦ نے پہلا اور تیسرا قول طلق بن حبیب سے نقل کیا، اور انہیں عبد الرزاق نے بھی اپنی تفسیر ١/ ٣٧٧ میں اور طبری نے ١٤/ ٥٨٧ میں قتادہ سے نقل کیا ہے۔ رہا دوسرا قول، تو اسے عبد الرزاق ١/ ٣٧٧، ابن ابی شیبہ ٩/ ٤٢٣ اور طبری ١٤/ ٥٨٦ نے سعید بن جبیر سے نقل کیا ہے۔ (٤) السبعۃ ص ٣٨٠۔ (٥) معانی القرآن للفراء ٢/ ١٢٣، اور النکت والعیون ٣/ ٢٤٠۔ (٦) المحرر الوجیز ٣/ ٤٥٣، اور دیکھیے السبعۃ ص ٣٨٠، اور النشر ٢/ ٣٠٧، انہوں نے ذکر کیا کہ یہ خلف کی قرات ہے اور ابن عامر کا ذکر نہیں کیا، اور فراء نے معانی القرآن ٢/ ١٢٣ میں حذیفہ سے اس کی سند کے ساتھ اس قرات کا ذکر کیا ہے۔ (٧) (م) اور (ذ) میں: "عندنا" (ہمارے نزدیک) ہے۔

Surah Al-Isra: Verses 33 - 34 75

The killer (1). Al-Tabari said: It is in the sense of addressing the Prophet ﷺ and the leaders after him. That is: Do not kill anyone other than the killer (2). In the reading of Ubayy: "So do not exceed limits in killing" (3). Third: His Almighty's saying: {Indeed, he has been supported} means: aided, referring to the legal guardian (wali). If it is said: How many a guardian is forsaken and does not reach his right. We say: Aid is sometimes by the appearance of proof, and other times by its full execution, and by both together as a third way; whichever it is, it is a victory from God, Glory be to Him (4). Ibn Kathir narrated from Mujahid who said: Indeed, the murdered one was supported. Al-Nahhas said: The meaning of his saying is: God supported him through his guardian. It was narrated that in the reading of Ubayy: "So do not exceed limits in killing, for indeed the guardian of the murdered one was supported." Al-Nahhas said: The clearest is with the 'ya' and it belongs to the guardian; because it is only said: "does not exceed limits" to one (5) who has the right to kill, so this is for the guardian. It may be permissible with the 'ta' and also be for the guardian, except that it requires a change in address (6). Al-Dahhak said: This is the first of what was revealed from the Quran regarding killing, and it is Meccan (7). His Almighty's saying: {And do not approach the property of an orphan, except in the way that is best, until he reaches maturity. And fulfill [every] commitment. Indeed, the commitment is ever [that about which one will be] questioned.} In it are two issues: The first: His Almighty's saying: {And do not approach the property of an orphan, except in the way that is best, until he reaches maturity.} Discussion on this has already passed in Surah Al-An'am (8).

(1) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 1/151. (2) Quoted by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/453, see Tafsir al-Tabari 14/585-586. (3) Ma'ani al-Quran by al-Farra' 2/123, and it is an irregular reading. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1197. (5) In (M) and (D): indeed. (6) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4/151-152. (7) Narrated by al-Tabari 14/586. (8) 9/111-113.

सूरह अल-इसरा: आयत 33 - 34 75

कातिल (1)। अल-तब़री ने कहा: यह पैग़म्बर ﷺ और उनके बाद के इमामों (नेताओं) को संबोधित करने के अर्थ में है। यानी: कातिल के अलावा किसी और को न मारें (2)। उबय्य के पाठ (क़िरअत) में है: "तो कत्ल में ज्यादती न करें" (3)। तीसरा: अल्लाह तआला का फरमान: {बेशक वह मददगार है} यानी: मदद किया गया, जिसका मतलब वली (संरक्षक) है। यदि यह कहा जाए: कितने ही वली ऐसे हैं जो बेसहारा छोड़ दिए जाते हैं और अपने हक तक नहीं पहुँच पाते। हम कहते हैं: मदद कभी दलील के ज़ाहिर होने से होती है और कभी उसे पूरी तरह वसूल करने से, और कभी दोनों के मिलने से होती है, तो इनमें से जो भी हो, वह अल्लाह सुब्हानहू व तआला की ओर से मदद ही है (4)। इब्न कसीर ने मुजाहिद से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: बेशक मकतूल (मारा गया व्यक्ति) मदद किया गया था। अन-नह्हास ने कहा: और उनके कथन का अर्थ है: अल्लाह ने उसके वली के ज़रिये उसकी मदद की। और रिवायत है कि उबय्य की क़िरअत में है "कत्ल में ज्यादती न करें, बेशक मकतूल का वली मदद किया गया था"। अन-नह्हास ने कहा: 'या' के साथ अधिक स्पष्ट है और वह वली के लिए होगा; क्योंकि "ज्यादती न करे" उसी को कहा जाता है (5) जिसे कत्ल करने का अधिकार हो, तो यह वली के लिए है। 'ता' के साथ भी जायज़ हो सकता है और वह भी वली के लिए ही होगा, सिवाय इसके कि उसमें संबोधन बदलने की आवश्यकता होगी (6)। अद-दह्हाक ने कहा: कत्ल के बारे में कुरान से जो सबसे पहले नाजिल हुआ वह यही है, और यह मक्की है (7)। अल्लाह तआला का फरमान: {और यतीम के माल के करीब न जाओ, सिवाय उसके जो सबसे अच्छा तरीका हो, यहाँ तक कि वह अपनी परिपक्वता (जवानी) को पहुँच जाए। और वादे को पूरा करो, बेशक वादे के बारे में सवाल किया जाएगा।} इसमें दो मसायल (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {और यतीम के माल के करीब न जाओ, सिवाय उसके जो सबसे अच्छा तरीका हो, यहाँ तक कि वह अपनी परिपक्वता को पहुँच जाए।} इस पर चर्चा अल-अनआम (8) में बीत चुकी है।

(1) मआनी अल-कुरान लिन-नह्हास 1/151। (2) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/453 में इसे नकल किया है, और तफसीर अल-तब़री 14/585-586 देखें। (3) मआनी अल-कुरान लिल-फर्राअ 2/123, और यह एक शाज़ (अनियमित) क़िरअत है। (4) अह्कام अल-कुरान लिब्न अल-अरबी 3/1197। (5) (म) और (द) में: बेशक। (6) मआनी अल-कुरान लिन-नह्हास 4/151-152। (7) अल-तब़री ने इसे निकाला है 14/586। (8) 9/111-113।

سورہ الاسراء: آیت 33 - 34 75

قاتل (1)۔ اور طبری نے کہا: یہ نبی ﷺ اور ان کے بعد کے ائمہ کے لیے خطاب کے معنی میں ہے۔ یعنی: قاتل کے سوا کسی اور کو قتل نہ کرو (2)۔ اور ابی کے حرف (قراءت) میں ہے: «فلا تُسرفوا في القتل» (3)۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّهُ كَانَ مَنْصُورًا﴾ یعنی: اس کی مدد کی گئی، مراد ولی ہے۔ اگر کہا جائے: کتنے ہی ولی بے یار و مددگار چھوڑ دیے جاتے ہیں جو اپنے حق تک نہیں پہنچ پاتے۔ ہم کہتے ہیں: مدد کبھی دلیل کے ظاہر ہونے سے ہوتی ہے اور کبھی اس کے مکمل حصول سے، اور کبھی ان دونوں کے مجموعے سے، پس جو بھی ہو وہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ کی طرف سے نصرت ہی ہے (4)۔ ابن کثیر نے مجاہد سے روایت کیا، انہوں نے کہا: بے شک مقتول منصور (جس کی مدد کی گئی) تھا۔ النحاس: اور ان کے قول کا مطلب یہ ہے کہ: اللہ نے اس کے ولی کے ذریعے اس کی مدد کی۔ اور روایت ہے کہ ابی کی قراءت میں ہے «فلا تسرفوا في القتل إن وَلي المقتول كان منصوراً»۔ النحاس نے کہا: 'یا' کے ساتھ زیادہ واضح ہے اور یہ ولی کے لیے ہوگا؛ کیونکہ «لا يُسرف» اسی کو کہا جاتا ہے (5) جس کے پاس قتل کرنے کا حق ہو، تو یہ ولی کے لیے ہے۔ اور 'تا' کے ساتھ بھی جائز ہے اور یہ بھی ولی ہی کے لیے ہوگا، سوائے اس کے کہ اس میں خطاب کی تبدیلی کی ضرورت ہوگی (6)۔ ضحاک نے کہا: قتل کے بارے میں قرآن سے جو سب سے پہلے نازل ہوا وہ یہی ہے، اور یہ مکی ہے (7)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّى يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا ﴾ اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّى يَبْلُغَ أَشُدَّهُ﴾ اس پر کلام سورہ الانعام (8) میں گزر چکا ہے۔

(1) معانی القرآن للنحاس 151/1۔ (2) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 453/3 میں نقل کیا ہے، اور دیکھئے تفسیر الطبری 14 / 585 - 586۔ (3) معانی القرآن للفراء 2/ 123 ، اور یہ قراءت شاذہ ہے۔ (4) أحكام القرآن لابن العربي 1197/3۔ (5) (م) اور (د) میں: إن۔ (6) معانی القرآن للنحاس 4 / 151 - 152۔ (7) اسے طبری نے نکالا ہے 586/14۔ (8) 111/9 - 113۔

Surah Al-Isra: Verses 34 - 35 Page 76

Second: His (the Exalted) saying: {And fulfill [every] commitment} has been discussed in other places (1). Al-Zajjaj said: Everything that God has commanded and forbidden is part of the commitment (2). {Indeed, the commitment is [something] about which one will be questioned} was omitted, as in His saying: {and they do what they are commanded} to do. It was also said: the commitment itself will be questioned as a rebuke to the one who broke it, so it will be said: "You were broken," just as the girl buried alive is questioned to rebuke the one who buried her (3).

His (the Exalted) saying: {And give full measure when you measure, and weigh with an even balance. That is the best [way] and best in result (35)}

There are two issues in it: First: His (the Exalted) saying: {And give full measure when you measure} this was also discussed previously in [Surah] Al-An'am (4). This verse implies that measuring is the responsibility of the seller, as already mentioned in Surah "Yusuf" (5), so there is no point in repeating it. And "Al-Qistas" (with a damma or kasra on the Qaf) means "scales" in the language of the Romans. This was said by Ibn Aziz (6). Al-Zajjaj said: "Al-Qistas" is the scale, whether small or large. Mujahid said: "Al-Qistas" is justice, and he used to say: It is a Roman word, as if people were told: Weigh with equity in your weighing. Ibn Kathir, Abu Amr, Nafi', Ibn Amir, and Asim in the narration of Abu Bakr read it as "Al-Qustas" with a damma on the Qaf, while Hamzah, Al-Kisa'i, and Hafs from Asim read it with a kasra on the Qaf, and they are two dialects (7).

Second: His (the Exalted) saying: {That is the best and best in result} means: fulfilling the measure and establishing the weight is better.

---

(1) See 2/8 and 9/115. (2) Transmitted from him by Al-Wahidi in Al-Wasit 3/107, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 5/34. (3) Tafsir al-Razi 20/206. (4) 9/214. (5) 11/440. (6) Mentioned by Abu al-Layth in his Tafsir 2/268, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 5/34. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 3/455, but he did not attribute the first opinion on the meaning of "Al-Qistas" to Al-Zajjaj. What Al-Zajjaj said in "Ma'ani al-Qur'an" 3/238 is: Al-Qistas: the scale of justice, meaning any scale, whether for dirhams or others. And Mujahid's opinion in his Tafsir 1/362. See the two readings in Al-Sab'ah p. 380, and Al-Taysir p. 140.

सूरह अल-इस्रा: आयतें 34 - 35 पृष्ठ 76

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और वचन को पूरा करो} इस पर पहले भी चर्चा हो चुकी है (1)। अज़-ज़ज्जाज ने कहा: अल्लाह ने जिस चीज़ का भी आदेश दिया है और जिससे मना किया है, वह वचन (अहद) में शामिल है (2)। {निश्चय ही वचन के बारे में पूछा जाएगा} इसमें 'के बारे में' हटा दिया गया है; जैसा कि उनके इस कथन में: {और वे वही करते हैं जिसका उन्हें आदेश दिया जाता है}। यह भी कहा गया है कि: वचन को तोड़ने वाले को शर्मिंदा करने के लिए वचन से ही सवाल किया जाएगा, और कहा जाएगा: "तुझे तोड़ा गया", जैसे कि जीवित दफन की गई बच्ची से उसके दफनाने वाले को शर्मिंदा करने के लिए पूछा जाता है (3)।

अल्लाह तआला का कथन: {और जब नापो तो पूरा नापो और ठीक तराजू से तौलो। यही बेहतर है और इसका परिणाम भी सबसे अच्छा है (35)}

इसमें दो मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और जब नापो तो पूरा नापो} इस पर सूरह अल-अनआम (4) में भी चर्चा हो चुकी है। यह आयत इस बात की मांग करती है कि नापना विक्रेता की जिम्मेदारी है, और यह सूरह "यूसुफ" (5) में भी गुजर चुका है, इसलिए इसे दोहराने का कोई अर्थ नहीं है। "अल-किस्तास" (काफ पर पेश या ज़ेर के साथ): रोम की भाषा में तराजू को कहते हैं। यह इब्न अज़ीज़ ने कहा है (6)। अज़-ज़ज्जाज ने कहा: किस्तास तराजू को कहते हैं, चाहे वह छोटा हो या बड़ा। मुजाहिद ने कहा: किस्तास का अर्थ न्याय है, और वह कहते थे: यह एक रोमी शब्द है, जैसे कि लोगों से कहा गया हो: अपने तौलने में न्याय के साथ तौलो। इब्न कसीर, अबू अम्र, नाफ़े इब्न आमिर और आसिम ने अबू बक्र की रिवायत में "अल-कुस्तास" (काफ पर पेश के साथ) पढ़ा है, जबकि हमजा, अल-किसाई और आसिम से हफ्स ने काफ पर ज़ेर के साथ पढ़ा है, और ये दोनों बोलियां (लहजे) हैं (7)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {यही बेहतर है और इसका परिणाम भी सबसे अच्छा है} अर्थात: नाप को पूरा करना और तौल को दुरुस्त रखना बेहतर है।

---

(1) देखें 8/2 और 9/115। (2) इसे अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/107 में और इब्न अल-जौज़ी ने जाद अल-मसीर 5/34 में उद्धृत किया है। (3) तफसीर अल-राज़ी 20/206। (4) 9/214। (5) 11/440। (6) अबू अल-लैथ ने अपनी तफसीर 2/268 में और इब्न अल-जौज़ी ने जाद अल-मसीर 5/34 में इसका उल्लेख किया है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/455, लेकिन उन्होंने "किस्तास" के अर्थ पर

पहली राय को अज़-ज़ज्जाज की ओर श्रेय नहीं दिया। अज़-ज़ज्जाज ने "मानी अल-कुरान" 3/238 में जो कहा है वह है: किस्तास: न्याय का तराजू, यानी कोई भी तराजू चाहे वह दिरहम का हो या किसी और चीज़ का। और मुजाहिद की राय उनकी तफसीर 1/362 में है। देखें सात किरआतें पृष्ठ 380 में, और अल-तयसीर पृष्ठ 140 में।

سورة الاسراء: آیات ٣٤ - ٣٥ صفحہ ٧٦

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَأَوْفُواْ بِالْعَهْدِ﴾ (اور عہد کو پورا کرو) اس پر دیگر مقامات پر بات ہو چکی ہے (١)۔ زجاج نے کہا: اللہ نے جس چیز کا حکم دیا اور جس سے منع فرمایا وہ سب عہد میں شامل ہے (٢)۔ ﴿إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولاً﴾ (بے شک عہد کے بارے میں باز پرس ہونی ہے) اس میں "عنہ" (اس کے بارے میں) محذوف ہے؛ جیسا کہ اس کے قول میں ہے: ﴿وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ﴾ (اور وہ وہی کرتے ہیں جس کا انہیں حکم دیا جاتا ہے) یعنی اس کے ساتھ۔ اور کہا گیا ہے: عہد کی خلاف ورزی کرنے والے کو شرمندہ کرنے کے لیے خود عہد سے سوال کیا جائے گا، تو کہا جائے گا: "تجھے توڑ دیا گیا"، جس طرح زندہ درگور کی گئی بچی سے اس کے دفن کرنے والے کو شرمندہ کرنے کے لیے سوال کیا جاتا ہے (٣)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَأَوْفُوا الْكَيْلَ إِذَا كِلْتُمْ وَزِنُوا بِالْقِسْطَاسِ الْمُسْتَقِيمِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلاً (٣٥)﴾ (اور جب ناپو تو پورا ناپو اور صحیح ترازو سے تولو، یہی بہتر ہے اور انجام کے لحاظ سے سب سے اچھا ہے)

اس میں دو مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَأَوْفُوا الْكَيْلَ إِذَا كِلْتُمْ﴾ (اور جب ناپو تو پورا ناپو) اس کا تذکرہ سورۃ الانعام (٤) میں بھی ہو چکا ہے۔ یہ آیت تقاضا کرتی ہے کہ ناپنا بیچنے والے پر لازم ہے، اور یہ سورۃ "یوسف" (٥) میں بھی گزر چکا ہے، لہذا تکرار کا کوئی فائدہ نہیں۔ اور "القُسْطاس" (قاف پر پیش اور زیر کے ساتھ): رومی زبان میں ترازو کو کہتے ہیں۔ یہ ابن عزیز نے کہا ہے (٦)۔ اور زجاج نے کہا: القسطاس: ترازو ہے چاہے وہ چھوٹا ہو یا بڑا۔ اور مجاہد نے کہا: القسطاس: عدل ہے، اور وہ کہتے تھے: یہ رومی زبان کا لفظ ہے، گویا لوگوں سے کہا گیا: اپنے وزن میں انصاف کے ساتھ تولو۔ اور ابن کثیر، ابو عمرو، نافع، ابن عامر اور عاصم نے

ابوبکر کی روایت میں "القُسْطاس" (قاف پر پیش کے ساتھ) پڑھا ہے، جبکہ حمزہ، کسائی اور حفص نے عاصم سے قاف کے نیچے زیر کے ساتھ پڑھا ہے، اور یہ دونوں لغات (لہجے) ہیں (۷)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ذَٰلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا﴾ یعنی: ناپ پورا کرنا اور وزن درست رکھنا بہتر ہے۔

---

(۱) ملاحظہ فرمائیں ۸/۲ اور ۹/۱۱۵۔ (۲) اسے واحدی نے الوسیط ۱۰۷/۳ میں اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۳٤/۵ میں نقل کیا ہے۔ (۳) تفسیر رازی ۲۰۶/۲۰۔ (٤) ۲۱٤/۹۔ (۵) ٤٤۰/۱۱۔ (٦) اور اس کا ذکر ابو اللیث نے اپنی تفسیر ۲٦۸/۲ میں اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۳٤/۵ میں کیا ہے۔ (۷) المحرر الوجیز ٤۵۵/۳، لیکن انہوں نے القسطاس کے معنی میں پہلی قول کی نسبت زجاج کی طرف نہیں کی۔ زجاج نے معانی القرآن ۲۳۸/۳ میں جو کہا ہے وہ یہ ہے: القسطاس: عدل کا ترازو، یعنی کوئی بھی ترازو ہو خواہ وہ درہموں کا ہو یا کسی اور چیز کا۔ اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر ۳٦۲/۱ میں ہے۔ اور ساتوں قراتیں دیکھیے ص ۳۸۰ میں، اور التیسیر ص ۱٤۰ میں۔

Surah Al-Isra: Verses 35 - 36 | Page 77

...with your Lord and more blessed. “And better in interpretation” means: in consequence (1). Al-Hasan said: It was mentioned to us that the Messenger of Allah ﷺ said: “No man is able to commit a forbidden act and then leaves it for no other reason (2) but fear of Allah Almighty, except that Allah replaces it for him in the immediate life before the afterlife with something better for him than that” (3).

Words of the Almighty: {And do not pursue that of which you have no knowledge. Indeed, the hearing, the sight and the heart - about all those [one] will be questioned.} [Quran 17:36]

There are six issues in it: First: The words of the Almighty: {And do not pursue} means: Do not follow what you do not know and what does not concern you (4). Qatadah said: Do not say: “I saw,” when you did not see, “I heard,” when you did not hear, or “I knew,” when you did not know (5). This was also said by Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) (6). Mujahid said: Do not accuse anyone of what you have no knowledge of (7). This was also said by Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) (8). Muhammad ibn al-Hanafiyyah said: It is false testimony (9). Al-Qutaybi said: The meaning is: Do not follow conjecture and suspicions (10). All of these are close in meaning. The origin of “al-qafw” is slander and false accusation (11); and from it is the saying of him (peace and blessings be upon him): “We are the sons of Al-Nadr...”

(1) Attributed in Al-Durr al-Manthur 4/182 to Sa'id bin Jubayr.
WWW.NAFSEISLAM.COM (2) In (M) and (D): with him. (3) Narrated by al-Tabari 14/593, but through Qatadah, on the authority of Ibn Abbas, raised (marfu'). Its chain is interrupted (munqati') because Qatadah did not hear from any of the Companions except Anas bin Malik. Al-Marasil p. 139. (4) Tafsir al-Tabari 14/594. (5) Narrated by al-Tabari 14/594. (6) Zad al-Masir 5/35. (7) Tafsir Mujahid 1/363, and it was mentioned by al-Nahhas in Ma'ani al-Quran 4/155-156, and narrated by al-Tabari 14/594-595. (8) Narrated by al-Tabari 14/594. (9) Mentioned by al-Nahhas also in 4/155, and narrated by al-Tabari 14/594. (10) Gharib al-Quran p. 254. (11) Tafsir al-Tabari 14/595 with its meaning.

सूरह अल-इसरा: आयत 35 - 36 | पृष्ठ 77

...अपने रब के पास और अधिक बरकत वाला। "और परिणाम में बेहतर" का अर्थ है: अंततः(1)। अल-हसन ने कहा: हमें उल्लेख किया गया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "कोई भी व्यक्ति हराम काम करने में सक्षम हो और फिर उसे केवल अल्लाह सर्वशक्तिमान के डर से छोड़ दे (2), तो अल्लाह उसे परलोक से पहले इसी दुनिया में उससे बेहतर चीज़ प्रदान करता है" (3)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और उस चीज़ के पीछे न पड़ो जिसका तुम्हें ज्ञान नहीं है। निस्संदेह, कान, आँख और दिल—इनमें से प्रत्येक के बारे में (तुमसे) सवाल किया जाएगा।} [कुरान 17:36]

इसमें छह मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और पीछा न करो} का अर्थ है: उस चीज़ का पालन न करो जिसे तुम नहीं जानते और जो तुमसे संबंधित नहीं है (4)। कतादा ने कहा: यह न कहो कि 'मैंने देखा' जबकि तुमने नहीं देखा, 'मैंने सुना' जबकि तुमने नहीं सुना, और 'मैं जानता हूँ' जबकि तुम नहीं जानते (5)। यह बात इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने भी कही है (6)। मुजाहिद ने कहा: किसी पर उस बात का आरोप न लगाओ जिसका तुम्हें ज्ञान न हो (7)। इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने भी यही कहा है (8)। मुहम्मद इब्न अल-हनफिया ने कहा: यह झूठी गवाही है (9)। अल-कुतैबी ने कहा: इसका अर्थ है: अटकलों और संदेहों के पीछे न भागें (10)। ये सभी अर्थ में समान हैं। "अल-कफ्व" का मूल अर्थ है झूठ बोलना और गलत आरोप लगाना (11); और इसी से उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) यह कथन है: "हम अल-नद्र के पुत्र हैं..."

(1) अद-दुरुल मंसूर 4/182 में इसे सईद बिन जुबैर से जोड़ा गया है। WWW.NAFSEISLAM.COM (2) (म) और (द) में: उसके पास। (3) अल-तबरी 14/593 द्वारा उद्धृत, लेकिन कतादा के माध्यम से, इब्न अब्बास के अधिकार पर, मरफू(मर्फ़ूअ)। इसकी श्रृंखला कटी हुई (मुन्कति) है; क्योंकि कतादा ने अनस बिन मलिक के अलावा किसी भी सहाबा से नहीं सुना। अल-मरासील पृ. 139। (4) तफ़सीर अल-तबरी 14/594। (5) अल-तबरी 14/594 द्वारा उद्धृत। (6) ज़ाद अल-मसीर 5/35। (7) तफ़सीर मुजाहिद 1/363, और इसे अल-नहस ने मानी अल-कुरान 4/155 - 156 में उल्लेख किया है, और अल-तबरी 14/594 - 595 द्वारा उद्धृत किया गया है। (8) अल-तबरी 14/594 द्वारा उद्धृत। (9) अल-नहस ने 4/155 में भी इसका उल्लेख किया है, और अल-तबरी 14/594 द्वारा उद्धृत किया गया है। (10) ग़रीब अल-कुरान पृ. 254। (11) तफ़सीर अल-तबरी 14/595 इसके अर्थ के साथ।

...اپنے رب کے پاس اور زیادہ برکت والا۔ «وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا» یعنی: انجام کار (۱)۔ حسن بصریؒ نے کہا: ہمیں بتایا گیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب کوئی شخص حرام کام کرنے پر قادر ہو اور پھر اسے چھوڑ دے اور اس کی کوئی اور وجہ نہ ہو (۲) بجز اللہ تعالیٰ کے خوف کے، تو اللہ تعالیٰ اسے آخرت سے پہلے دنیا ہی میں اس سے بہتر بدلہ عطا فرماتا ہے" (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا﴾ [الاسراء: ۳۶]

اس میں چھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَقْفُ﴾ یعنی: اس چیز کے پیچھے نہ چلو جس کا تمہیں علم نہیں اور جو تمہارے لیے اہم نہیں (۴)۔ قتادہؒ نے کہا: یہ نہ کہو کہ "میں نے دیکھا" جب کہ تم نے نہ دیکھا ہو، اور "میں نے سنا" جب کہ تم نے نہ سنا ہو، اور "میں جانتا ہوں" جب کہ تم نہ جانتے ہو (۵)۔ حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما نے بھی یہی کہا ہے (۶)۔ مجاہدؒ نے کہا: کسی پر ایسی بات کا الزام نہ لگاؤ جس کا تمہیں علم نہ ہو (۷)۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے بھی یہی فرمایا ہے (۸)۔ محمد بن حنفیہؒ نے کہا: اس سے مراد جھوٹی گواہی ہے (۹)۔ القتیبیؒ نے کہا: اس کا مطلب ہے: اٹکل پچو اور گمان کی پیروی نہ کرو (۱۰)۔ اور یہ سب آپس میں قریب المعنی ہیں۔ "القفؤ" کی اصل بہتان اور باطل کے ساتھ تہمت لگانا ہے (۱۱)؛ اور اسی سے آپ ﷺ کا یہ قول ہے: "ہم بنو النضر ہیں..."

(۱) الدر المنثور ۱۸۲/۴ میں اسے سعید بن جبیر سے منسوب کیا گیا ہے۔

(۲) WWW.NAFSEISLAM.COM نسخہ (م) اور (د) میں ہے: "لدیہ"۔ (۳) اسے الطبری نے ۵۹۳/۱۴ میں روایت کیا ہے لیکن قتادہ کے واسطے سے ابن عباس سے مرفوعاً۔ اور اس کی

سند منقطع ہے؛ کیونکہ قتادہ نے سوائے انس بن مالک کے کسی اور صحابی سے نہیں سنا۔

المراسیل ص ۱۳۹۔ (۴) تفسیر الطبري ۵۹۴/۱۴۔ (۵) اسے الطبری نے ۵۹۴/۱۴ میں روایت کیا ہے۔ (۶) زاد المسیر ۳۵/۵۔ (۷) تفسیر مجاہد ۳۶۳/۱، اور اسے النحاس نے معانی القرآن ۱۵۵/۴ - ۱۵۶ میں ذکر کیا ہے، اور اسے الطبری نے ۵۹۴/۱۴ - ۵۹۵ میں روایت کیا ہے۔ (۸) اسے الطبری نے ۵۹۴/۱۴ میں روایت کیا ہے۔ (۹) اسے النحاس نے بھی ۱۵۵/۴ میں ذکر کیا ہے، اور الطبری نے ۵۹۴/۱۴ میں روایت کیا ہے۔ (۱۰) غریب القرآن ص ۲۵۴۔ (۱۱) تفسیر الطبري ۵۹۵/۱۴ اپنے معنی کے ساتھ۔

Surah Al-Isra: Verse 36 78

[The son of] Kinana [said]: "We do not follow (naqfu) our mother, nor do we deny our father" (1), meaning: we do not insult our mother. Al-Kumayt said: "I do not cast blame on the innocent without sin, nor do I follow (aqfu) the chaste women if they are followed (qufina)" (2). It is said: qafawtuhu aqfuhu, qafatuhu aqufuhu, and qaffaytuhu if I followed his tracks (3). From this comes the term al-qafah (trackers); because they follow tracks (4). The qafiyah (rhyme) of everything is its end; from this comes the qafiyah of poetry; because it follows the verse (5). From this is the name of the Prophet ﷺ: Al-Muqaffi (the last one); because he came as the last of the prophets. From this also is al-qa'if (physiognomist/tracker), who follows the traces of resemblance. It is said: qafa al-qa'if yaqufu when he does that (6). And you say: faqawtu al-athar, placing the fa before the qaf. Ibn Atiyyah said: This seems to be one of the linguistic plays of the Arabs with some words, like they say ra'amli for la'amri. Al-Tabari related from a group that they said: qafa and qaf (with different root permutations) are like atha and ata (meaning to corrupt). Mundhir ibn Sa'id held that qafa and qaf are like jabadha and jadhabha (to pull). In summary, this verse forbids false testimony, slander, and similar false and wicked speech. Some people read, as related by Al-Kisa'i, "taquffu" with a damma on the qaf and sukun on the fa. Al-Jarrah read "wal-fada" with a fatha on the fa, which is the dialect of some people, though Abu Hatim and others rejected it (7). The Second Point: Ibn Khuwayzmandad said: This verse included the ruling on physiognomy (al-qafah); because when He said: {And do not follow that of which you have no knowledge}, it indicated the permissibility of what we do have knowledge of. So, everything that a person knows or overwhelmingly suspects, it is permissible to judge by it. With this, we argued for the validation of drawing lots (qur'ah) and estimation (khars); because it is a type of preponderance of suspicion, and it is broadly called "knowledge". Thus, the qa'if (physiognomist) attributes a child to his father by way of resemblance between them, just as the jurist attributes a branch to the root by way of resemblance. In the Sahih, it is reported from...

(1) Narrated by Ahmad (21839) and Ibn Majah (2612) from the hadith of Al-Ash'ath bin Qais (may Allah be pleased with him). (2) Supplement to the Diwan of Al-Kumayt, p. 466. Al-hawasin is the plural of hasan: which refers to a chaste, married woman. Lisan al-Arab (h-s-n). (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1200. (4) Tafsir al-Baghawi 3/114. (5) Tahdhib al-Lugha 9/327. (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1200. (7) Al-

Muharrar al-Wajiz 3/456, and it is an anomalous reading. And the saying of Al-Tabari in his Tafsir 14/596.

सूरा अल-इसरा: आयत 36 78

इब्न किनाना [ने कहा]: "हम अपनी माँ का अनुसरण (नाक़फ़ू) नहीं करते, न ही हम अपने पिता से इनकार करते हैं" (1), यानी: हम अपनी माँ को गाली नहीं देते। अल-कुमैत ने कहा: "मैं बिना किसी पाप के निर्दोष पर दोष नहीं मढ़ता, और न ही मैं पवित्र स्त्रियों का अनुसरण (अक़फ़ू) करता हूँ यदि उनका पीछा (क़ुफ़ीना) किया गया हो" (2)। कहा जाता है: 'क़फ़ौतुहू अक़फ़ुहु', 'क़फ़तुहू अक़ुफ़ुहु', और 'क़फ़ैतुहू' यदि मैंने उसके पदचिह्नों का पीछा किया हो (3)। इसी से 'अल-क़ाफ़ा' (पदचिह्न खोजने वाले) शब्द आया है; क्योंकि वे पदचिह्नों का पीछा करते हैं (4)। हर चीज़ की 'क़ाफ़िया' (अंत्याक्षरी) उसका अंत होती है; इसी से कविता की 'क़ाफ़िया' आई है; क्योंकि यह छंद के पीछे चलती है (5)। इसी से पैगंबर ﷺ का नाम 'अल-मुक़फ़्फ़ी' (अंतिम) पड़ा; क्योंकि वे नबियों के अंत में आए। इसी से 'अल-क़ाफ़' (नस्ल पहचानने वाला/ट्रैकर) भी है, जो समानता के निशानों का पीछा करता है। कहा जाता है: 'क़फ़ा अल-क़ाफ़ यक़ुफ़ु' जब वह ऐसा करता है (6)। और आप 'फ़क़ौतु अल-असर' कहते हैं, 'फ़ा' को 'क़ाफ़' से पहले रखकर। इब्न अतिया ने कहा: ऐसा लगता है कि यह कुछ शब्दों के साथ अरबों के भाषाई खेलों में से एक है, जैसे वे 'लाअमरी' के लिए 'रअमली' कहते हैं। अल-तबरी ने एक समूह से उल्लेख किया कि उन्होंने कहा: 'क़फ़ा' और 'क़ाफ़' जैसे 'असा' और 'अता' (बिगाड़ने के अर्थ में) हैं। मुन्ज़िर इब्न सईद का मानना था कि 'क़फ़ा' और 'क़ाफ़' वैसे ही हैं जैसे 'जबाज़ा' और 'जज़ाबा' (खींचना)। संक्षेप में, यह आयत झूठी गवाही, बदनामी और इसी तरह की झूठी और दुष्ट बातों से मना करती है। कुछ लोगों ने, जैसा कि अल-किसाई ने उल्लेख किया है, 'तक़ुफ़्फ़ु' पढ़ा है, 'क़ाफ़' पर दम्मा और 'फ़ा' पर सुकून के साथ। अल-जराह ने 'वल-फ़ादा' पढ़ा है 'फ़ा' पर फत्हा के साथ, जो कुछ लोगों की बोली है, हालाँकि अबू हातिम और अन्य लोगों ने इसे अस्वीकार कर दिया है (7)। दूसरा बिंदु: इब्न खुवैज़मंदाद ने कहा: इस आयत में कयाफ़त (नस्ल पहचानने की विद्या) का फैसला शामिल था; क्योंकि जब उन्होंने कहा: {और उस बात के पीछे न पड़ो जिसका तुम्हें ज्ञान न हो}, तो इसने उस चीज़ की अनुमति का संकेत दिया जिसका हमें ज्ञान है। इसलिए, जो कुछ भी एक व्यक्ति जानता है या दृढ़ता से संदेह करता है, उसके आधार पर निर्णय लेना जायज है। इसी के साथ, हमने कुर्रा (लॉटरी) और खरस (अनुमान) की वैधता के लिए तर्क दिया; क्योंकि यह संदेह की प्रबलता का एक प्रकार है, और इसे व्यापक रूप से "ज्ञान" कहा जाता है। इस प्रकार, 'क़ाफ़' (कयाफ़त करने वाला) बच्चे को उनके बीच समानता के माध्यम से उसके पिता से जोड़ता है, जैसे फकीह समानता के माध्यम से शाखा को मूल से जोड़ता है। सहीह में उल्लेख है कि...

(1) इसे अहमद (21839) और इब्न माजाह (2612) ने अल-अशअत बिन क़ैस ﷺ की हदीस से उद्धृत किया है। (2) ज़ैल दीवान अल-कुमैत पृष्ठ 466. 'अल-हवासिन', 'हसान' का बहुवचन है: जिसका अर्थ है पवित्र विवाहित महिला। लिसान (हसन)। (3) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 3 / 1200। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3 / 114। (5) तहज़ीब अल-लुग़ा 9 / 327। (6) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 3 / 1200। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3 / 456, और यह एक शाज़ (दुर्लभ/असामान्य) क़िरात है। और अल-तबरी का अपनी तफ़सीर 14 / 596 में कथन।

سورة الاسراء: آیت 36 78

ابن کنانہ [نے کہا]: "ہم اپنی ماں کا پیچھا نہیں کرتے (نقفو)، اور نہ ہی اپنے باپ سے انکار کرتے ہیں" (1) یعنی: ہم اپنی ماں کو گالی نہیں دیتے۔ اور الکمیت نے کہا: "میں بے گناہ پر بغیر گناہ کے الزام نہیں لگاتا، اور نہ ہی میں پاکدامن عورتوں کا پیچھا کرتا ہوں (اقفو) اگر ان کا پیچھا کیا جائے (قفینا)" (2)۔ کہا جاتا ہے: 'قَفَوْتُه أَقْفُوه'، 'قَفَتُه أَقُوفُه'، اور 'قَفَّيْتُه' جب میں نے اس کے نقش قدم کی پیروی کی (3)۔ اسی سے 'القافة' (کھوجی) ہے؛ کیونکہ وہ آثار کا پیچھا کرتے ہیں (4)۔ ہر چیز کا 'قافیہ' (اختتام) اس کا آخری حصہ ہوتا ہے؛ اسی سے شعر کا قافیہ ہے؛ کیونکہ وہ شعر کے پیچھے آتا ہے (5)۔ اسی سے نبی ﷺ کا نام 'المُقفّی' (سب سے آخر میں آنے والا) ہے؛ کیونکہ آپ انبیاء کے آخر میں تشریف لائے۔ اور اسی سے 'القائف' (قیافہ شناس) ہے، جو مشابہت کے آثار کا پیچھا کرتا ہے۔ کہا جاتا ہے: 'قاف القائف يقوف' جب وہ ایسا کرے (6)۔ اور آپ کہتے ہیں: 'فَقَوْتُ الأثر'، 'قاف' پر 'فا' کو مقدم کرتے ہوئے (الٹ پھیر کے ساتھ)۔ ابن عطیہ نے کہا: یہ لگتا ہے کہ عربوں کا بعض الفاظ کے ساتھ لسانی کھیل ہے، جیسا کہ وہ 'لعمري' کے بدلے 'رعملي' کہتے ہیں۔ طبری نے ایک گروہ سے نقل کیا کہ انہوں نے کہا: 'قفا' اور 'قاف' بالکل ایسے ہی ہیں جیسے 'عثا' اور 'عات' (بگاڑنا)۔ منذر بن سعید کا خیال تھا کہ 'قفا' اور 'قاف' کی مثال 'جبذ' اور 'جذب' (کھینچنا) جیسی ہے۔ خلاصہ یہ کہ یہ آیت جھوٹی گواہی، تہمت، اور اس جیسی جھوٹی اور بری باتوں سے منع کرتی ہے۔ بعض لوگوں نے، جیسا کہ کسائی نے نقل کیا ہے، 'تَقُفُّ' پڑھا ہے، 'قاف' پر پیش اور 'فا' کے سکون کے ساتھ اور الجراح نے 'والقَادَ' پڑھا ہے 'فا' کے زبر کے ساتھ، جو بعض لوگوں کی لغت ہے، مگر ابو حاتم وغیرہ نے اس کا انکار کیا ہے (7)۔ دوسری بات: ابن خویزمنداد نے کہا: یہ آیت قیافہ شناسی (القافة) کے حکم پر مشتمل ہے؛ کیونکہ جب اللہ نے فرمایا: {اور اس بات کے

پیچھے نہ پڑو جس کا تمہیں علم نہ ہو}، تو اس نے اس چیز کے جواز پر دلالت کی جس کا ہمیں علم ہے۔ پس ہر وہ چیز جس کا انسان کو علم ہو یا جس پر اس کا ظن غالب ہو، اس کے مطابق فیصلہ کرنا جائز ہے۔ اسی سے ہم نے قرعہ اندازی اور خرص (تخمینہ) کے اثبات پر استدلال کیا ہے؛ کیونکہ یہ ظن غالب کی ایک قسم ہے، اور اسے وسعت کے طور پر علم بھی کہا جاتا ہے۔ پس 'قائف' (قیافہ شناس) بچے کو ان دونوں کے درمیان مشابہت کے ذریعے باپ سے ملاتا ہے، جیسا کہ فقیہ مشابہت کے ذریعے فرع کو اصل سے ملاتا ہے۔ صحیح میں مروی ہے کہ...

(1) اسے احمد (21839) اور ابن ماجہ (2612) نے اشعث بن قیس ✋ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (2) ذیل دیوان الکمیت ص 466۔ 'الحواصن'، 'حصان' کی جمع ہے: یعنی پاکدامن شادی شدہ عورت۔ اللسان (حصن)۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 3 / 1200۔ (4) تفسیر البغوی 3 / 114۔ (5) تہذیب اللغۃ 9 / 327۔ (6) احکام القرآن لابن العربی 3 / 1200۔ (7) المحرر الوجیز 3 / 456، اور یہ شاذ قرات ہے۔ اور طبری کا اپنی تفسیر 14 / 596 میں قول۔

Surah Al-Isra: Verse 36 79

Aisha reported: The Messenger of Allah (peace be upon him) entered upon me joyful, with his facial features shining, and said: "Did you not see that Mujazziz looked at Zaid bin Harithah and Usama bin Zaid while they were covered with a velvet cloth, their heads covered and their feet visible, and he said: 'Indeed, some of these feet are from others'?" (1). In the narration of Yunus bin Yazid: And Mujazziz was a physiognomist (Qa'if) (2).

Third: Imam Abu Abdullah Al-Mazari said: The pre-Islamic era (Jahiliyyah) used to cast doubt on Usama's lineage because he was black, very dark, while his father Zaid was whiter than cotton; this is how Abu Dawood mentioned it on the authority of Ahmad bin Salih. Qadi Iyad said: Others besides Ahmad said: Zaid was fair-skinned (bright), and Usama was very dark-skinned, and Zaid bin Harithah was a pure Arab from the tribe of Kalb, who was captured as a prisoner (3), as will come in Surat Al-Ahzab (4), God willing.

Fourth: The majority of scholars deduced the validity of referring to physiognomists (physiognomy) in disputes over paternity from the Prophet's (peace be upon him) joy at the statement of this physiognomist, for he (peace be upon him) would not rejoice at or be pleased with falsehood. Abu Hanifa, Ishaq, Al-Thawri, and their companions did not accept this, adhering to the Prophet's (peace be upon him) disregard of physical resemblance in the Hadith of Lian (mutual imprecation) (5); as will come in Surat Al-Nur (6), God willing.

Fifth: Those who accepted the statements of physiognomists differed on whether this is applied to the children of free women and slave women or is exclusive to the children of slave women, based on two opinions: The first is the view of Al-Shafi'i and Malik (may Allah be pleased with them) in the narration of Ibn Wahb from him, and his well-known school of thought limits it to the child of a slave woman. The correct view is what Ibn Wahb narrated from him and what Al-Shafi'i (peace be upon him) said; because the Hadith, which is the basis in this chapter, occurred regarding free people, as Usama and his father were both free, so how can the reason for which it was revealed be invalidated?

(1) Sahih al-Bukhari (6771), Sahih Muslim (1459): (39). And Ahmad recorded it (24099). (2) Sahih Muslim following the narration (1459): (40). (3) Ikmal al-Mu'allim 4/ 656. (4) At the commentary of verse (4). (5) Al-Mufhim 4/ 200. (6) At the commentary of verse (10).

सूरह अल-इस्रा: आयत 36 79

आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत है कि: अल्लाह के रसूल ﷺ मेरे पास आए, वह बहुत खुश थे और उनके चेहरे की लकीरें चमक रही थीं, उन्होंने कहा: "क्या तुमने नहीं देखा कि मुजज्ज़िज़ ने ज़ैद बिन हारिथाह और उसामा बिन ज़ैद को देखा जब वे एक मखमली चादर ओढ़े हुए थे, उनके सिर ढके हुए थे और उनके पैर दिखाई दे रहे थे, तो उन्होंने (मुजज्ज़िज़ ने) कहा: 'निश्चित रूप से, इनमें से कुछ पैर दूसरों से हैं (यानी वे बाप-बेटे हैं)'?" (1)। यूनुस बिन यज़ीद की हदीस में है: और मुजज्ज़िज़ एक काइफ़ (शारीरिक विशेषताओं से वंश पहचानने वाला) थे (2)।

तीसरा: इमाम अबू अब्दुल्लाह अल-माज़री ने कहा: जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) के लोग उसामा के वंश पर सवाल उठाते थे क्योंकि वह बहुत काले रंग के थे, जबकि उनके पिता ज़ैद कपास से भी सफ़ेद थे; अबू दाऊद ने अहमद बिन सालेह के हवाले से इसी तरह इसका उल्लेख किया है। काज़ी अयाज़ ने कहा: अहमद के अलावा अन्य लोगों ने कहा: ज़ैद का रंग खिला हुआ (गोरा) था, और उसामा का रंग बहुत गहरा था, और ज़ैद बिन हारिथाह कल्ब कबीले के एक शुद्ध अरब थे, जिन्हें युद्धबंदी बना लिया गया था (3), जैसा कि अल्लाह ने चाहा तो सूरह अल-अहज़ाब (4) में आएगा।

चौथा: अधिकांश विद्वानों ने पितृत्व के विवादों में काइफ़ (नस्ल पहचानने वाले) की ओर लौटने के लिए रसूल ﷺ की इस काइफ़ की बात पर प्रसन्नता से प्रमाण लिया है, और वह ﷺ झूठ पर प्रसन्न नहीं होते थे और न ही वह उन्हें पसंद आता था। अबू हनीफ़ा, इस्हाक़, अल-थौरी और उनके साथियों ने इसे स्वीकार नहीं किया, और उन्होंने लिआन (पारस्परिक अभिशाप) की हदीस (5) में रसूल ﷺ द्वारा शारीरिक समानता की उपेक्षा करने के रुख को अपनाया; जैसा कि अल्लाह ने चाहा तो सूरह अल-नूर (6) में आएगा।

पांचवां: काइफ़ के कथनों को मानने वालों में इस बात पर मतभेद था कि क्या इसे स्वतंत्र महिलाओं और दासियों दोनों की संतानों के लिए लिया जाएगा या यह केवल दासियों की संतानों तक सीमित है, इसमें दो राय हैं: पहली राय: इमाम शाफ़ई और मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) का विचार है, जैसा कि इब्न वहब की उनसे रिवायत में है, और उनका प्रसिद्ध मज़हब इसे दासी की संतान तक सीमित रखता है। सही वह है जो इब्न वहब ने उनसे रिवायत किया और इमाम शाफ़ई ﷺ ने कहा; क्योंकि वह हदीस जो इस विषय में मूल आधार है, वह स्वतंत्र लोगों के बारे में ही हुई थी, क्योंकि उसामा और उनके पिता दोनों स्वतंत्र थे, तो जिस कारण से यह (सबूत) सामने आया उसे कैसे नकारा जा सकता है?

(1) सहीह अल-बुखारी (6771), और सहीह मुस्लिम (1459): (39)। और इसे अहमद (24099) ने भी रिवायत किया है। (2) सहीह मुस्लिम, रिवायत (1459) के बाद: (40)। (3) इकमाल अल-मुअल्लिम 4/656। (4) आयत (4) की तफ़सीर में। (5) अल-मुफ़हिम 4/200। (6) आयत (10) की तफ़सीर में।

سورة الإسراء: الآية ٣٦ ٧٩

عائشہ (رضی اللہ عنہا) سے روایت ہے کہ: رسول اللہ ﷺ میرے پاس تشریف لائے، آپ ﷺ بہت خوش تھے اور آپ ﷺ کے چہرہ مبارک کی لکیریں چمک رہی تھیں، آپ ﷺ نے فرمایا: "کیا تم نے نہیں دیکھا کہ مجزز نے زید بن حارثہ اور اسامہ بن زید کو دیکھا جب کہ وہ ایک مخملی چادر اوڑھے ہوئے تھے، ان کے سر ڈھکے ہوئے تھے اور ان کے پاؤں نظر آ رہے تھے، تو اس نے (مجزز نے) کہا: 'بیشک یہ پاؤں ایک دوسرے میں سے ہیں (یعنی باپ بیٹے ہیں)'؟" (۱)۔ یونس بن یزید کی حدیث میں ہے: اور مجزز ایک قائف (قیافہ شناس) تھے (۲)۔

تیسری بات: امام ابو عبداللہ المازری نے کہا: جاہلیت (کے لوگ) اسامہ کے نسب میں طعن کرتے تھے کیونکہ وہ بہت سیاہ فام تھے، جبکہ ان کے والد زید روئی سے زیادہ سفید تھے، اسی طرح ابو داؤد نے احمد بن صالح سے نقل کیا ہے۔ قاضی عیاض نے کہا: احمد کے علاوہ دیگر نے کہا: زید کا رنگ گورا تھا، اور اسامہ گہرے رنگ کے تھے، اور زید بن حارثہ قبیلہ کلب کے خالص عرب تھے، جنہیں قید کر لیا گیا تھا (۳)، جیسا کہ انشاء اللہ تعالیٰ سورہ احزاب (۴) میں آئے گا۔

چوتھی بات: جمہور علماء نے نسب کے تنازع میں قائف (قیافہ شناس) کی طرف رجوع کرنے پر نبی کریم ﷺ کی اس قائف کے قول پر خوشی سے استدلال کیا ہے، اور آپ ﷺ باطل پر خوش ہونے والے اور اسے پسند کرنے والے نہیں تھے۔ امام ابو حنیفہ، اسحاق، ثوری اور ان کے ساتھیوں نے اسے تسلیم نہیں کیا، اور انہوں نے حدیثِ لعان (۵) میں نبی ﷺ کی طرف سے مشابہت کے لغو قرار دینے کے قول سے تمسک کیا ہے؛ جیسا کہ انشاء اللہ تعالیٰ سورہ نور (۶) میں آئے گا۔

پانچویں بات: قائف کے اقوال کو تسلیم کرنے والوں کے درمیان اختلاف ہوا کہ کیا اسے آزاد عورتوں اور لونڈیوں کی اولاد دونوں کے معاملے میں لیا جائے گا یا یہ لونڈیوں کی اولاد کے لیے مخصوص ہے، اس میں دو قول ہیں: پہلا قول: امام شافعی اور امام مالک (رضی اللہ عنہما) کا ہے، جو ابن وہب کی ان سے روایت میں ہے، اور ان کا مشہور مذہب اسے لونڈی کی اولاد تک محدود رکھتا ہے۔ اور صحیح وہ ہے جو ابن وہب نے ان سے روایت کیا اور امام شافعی ﷺ نے کہا؛ کیونکہ وہ حدیث جو اس باب میں اصل ہے، وہ آزاد لوگوں کے بارے میں ہی واقع ہوئی تھی، کیونکہ اسامہ اور ان کے والد دونوں آزاد تھے، تو پھر جس سبب سے یہ بات ثابت ہوئی اسے کیسے لغو کیا جا سکتا ہے؟

(۱) صحیح بخاری (۶۷۷۱)، اور صحیح مسلم (۱۴۵۹): (۳۹)۔ اور اسے احمد (۲۴۰۹۹) نے بھی نقل کیا ہے۔ (۲) صحیح مسلم، روایت کے بعد (۱۴۵۹): (۴۰)۔ (۳) اکمال المعلم ۴/ ۶۵۶ . (۴) آیت (۴) کی تفسیر میں۔ (۵) المفہم ۴/ ۲۰۰ . (۶) آیت (۱۰) کی تفسیر میں۔

80 Surah Al-Isra: Verse 36

...evidence for the ruling, and it is what motivates it. This is among what is not permissible according to the jurists (Usuliyyun). Similarly, these [scholars] disagreed: is the statement of one tracker (qa'if) sufficient, or are two necessary because it is testimony? Ibn al-Qasim held the first view, which is the apparent meaning of the report, even its explicit text. Malik and al-Shafi'i (may Allah be pleased with them both) held the second view (1).

Sixth: The Almighty's saying: {Indeed, the hearing, the sight and the heart - about each of those you will be questioned} [Al-Isra: 36], meaning: each of them will be asked about what they earned. The heart will be asked about what it thought and believed, and the hearing and sight about what was seen and heard (2). It was said: the meaning is that Allah, Glorified and Exalted, asks the person about what his hearing, sight, and heart contained (3); comparable to the saying of the Prophet ﷺ: "Each of you is a shepherd and each of you is responsible for his flock" (4). Thus, man is a shepherd over his limbs, as if He said: for all of these things, man was responsible. This is based on an omitted possessor (mudhaf). The first meaning is more eloquent in argument; for he will be belied by his own limbs, and that is the height of disgrace, as He said: {This Day, We shall seal up their mouths, and their hands will speak to Us, and their legs will bear witness to what they used to earn} [Ya-Sin: 65], and His saying: {Their hearing and their sight and their skins will bear witness against them as to what they used to do} [Fussilat: 20].

And He referred to hearing, sight, and the heart with "those" (ula'ika) because they are senses that have perception, and He made them responsible in this verse, so they are in the state of one who reasons; therefore He referred to them with "ula'ika" [a demonstrative pronoun usually for rational beings]. Sibawayh (may Allah have mercy on him) said regarding Allah's saying: {I saw them prostrating to me} [Yusuf: 4]: He only said "them" regarding stars because when He described them with prostration, which is an action of one who reasons, He referred to them with a pronoun for those who reason (5). This was mentioned previously. Al-Zajjaj (6) reported that the Arabs use "ula'ika" to refer to both what reasons and what does not reason, and he recited...

---

(1) Al-Mufhim 4/201. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1200. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/456. (4) Salaf 6/427. (5) See its meaning in Sibawayh's Book 2/47. (6) In Ma'ani al-Quran 2/239.

80 सूरा अल-इस्रा: आयत 36

...हुक्म की दलील है और वही इसका प्रेरक है। यह उन बातों में से है जो उसूलियों (सिद्धांतकारों) के निकट जायज़ नहीं है। इसी प्रकार, इनमें मतभेद है कि क्या एक कफ़ा (पदचिह्न पहचानने वाला) का कथन पर्याप्त है या दो अनिवार्य हैं क्योंकि यह गवाही है। इब्न अल-कासिम ने पहला मत अपनाया, जो रिपोर्ट का स्पष्ट अर्थ है बल्कि उसका मूल पाठ है। मलिक और अल-शाफ़ई (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) ने दूसरा मत अपनाया (1)।

छठा: अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह कान, आँख और दिल—इनमें से हर एक के बारे में पूछताछ की जाएगी} [अल-इस्रा: 36], अर्थात: उनमें से प्रत्येक से उनके द्वारा अर्जित किए गए कार्यों के बारे में पूछा जाएगा। दिल से उसके विचारों और विश्वासों के बारे में पूछा जाएगा, और कान और आँख से उस बारे में जो उन्होंने देखा और सुना (2)। कहा गया है: इसका अर्थ है कि अल्लाह सुब्हानहु व तआला मनुष्य से उसके कान, आँख और दिल में समाहित चीज़ों के बारे में पूछेगा (3); जैसा कि पैगंबर ﷺ का कथन है: "तुम में से प्रत्येक एक चरवाहा (रक्षक) है और तुम में से प्रत्येक से उसकी प्रजा (ज़िम्मेदारी) के बारे में पूछा जाएगा" (4)। अतः मनुष्य अपने अंगों का चरवाहा है, मानो उसने कहा हो: इन सबके लिए मनुष्य उत्तरदायी था। यह एक लुप्त 'मुज़ाफ़' (संबद्ध शब्द) पर आधारित है। पहला अर्थ दलील में अधिक प्रभावशाली है; क्योंकि उसके अंग ही उसे झुठलाएंगे, और यह अपमान की पराकाष्ठा होगी, जैसा कि अल्लाह ने कहा: {आज के दिन हम उनके मुँह सील देंगे, और उनके हाथ हमसे बात करेंगे और उनके पैर गवाही देंगे जो कुछ वे कमाते थे} [या-सीन: 65], और उसका कथन: {उनके कान, उनकी आँखें और उनकी खालें उनके विरुद्ध गवाही देंगी उस कार्य के बारे में जो वे करते थे} [फ़ुस्सिलत: 20]।

और कान, आँख और दिल के लिए "उला-इ-का" (वे सब) शब्द का प्रयोग किया गया है; क्योंकि ये ऐसी इंद्रियाँ हैं जिनमें बोध होता है, और इस आयत में उन्हें उत्तरदायी बनाया गया है, इसलिए वे विवेकशील प्राणी की स्थिति में हैं; इसी कारण उनके लिए "उला-इ-का" शब्द का प्रयोग किया गया। सिबावैह (अल्लाह उन पर दया करे) ने अल्लाह के कथन {मैंने उन्हें अपने आगे सजदा करते हुए देखा} [यूसुफ: 4] के बारे में कहा है: उन्होंने सितारों के लिए "उन्हें" (विवेकशीलों के लिए प्रयुक्त शब्द) कहा है; क्योंकि जब उन्होंने उनके सजदा करने का वर्णन किया, जो कि विवेकशील का कार्य है, तो उनके लिए विवेकशीलों वाले सर्वनाम का प्रयोग किया (5)। यह पहले भी आ चुका है। अल-

ज़ज्जाज (6) ने उल्लेख किया है कि अरब विवेकशील और अविवेकशील दोनों के लिए "उला-इ-का" का प्रयोग करते हैं, और उन्होंने सुनाया...

---

(1) अल-मुफ़हिम 4/201। (2) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी 3/1200। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/456। (4) सलफ़ 6/427। (5) सिबावैह की पुस्तक 2/47 में इसका अर्थ देखें। (6) मआनी अल-क़ुरान 2/239 में।

80 سورة الاسراء: آیت 36

...اس پر حکم کی دلیل ہے اور وہی اس کا محرک ہے، یہ ان باتوں میں سے ہے جو اصولیین کے نزدیک جائز نہیں ہے۔ اسی طرح ان حضرات میں اختلاف ہے کہ کیا قیافہ شناس (پاؤں کے نشان پہچاننے والا) کا ایک قول کافی ہے یا دو کا ہونا ضروری ہے کیونکہ یہ گواہی ہے، پہلے قول کے قائل ابن القاسم ہیں اور یہی روایت کا ظاہر بلکہ اس کی نص ہے، اور دوسرے قول کے قائل مالک اور شافعی (اللہ ان دونوں سے راضی ہو) ہیں(1)۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا﴾ یعنی: ان میں سے ہر ایک سے اس کے بارے میں پوچھا جائے گا جو اس نے کمایا، چنانچہ دل سے اس کے خیالات اور عقائد کے بارے میں پوچھا جائے گا، اور کان اور آنکھ سے اس کے بارے میں جو انہوں نے دیکھا اور سنا(2)۔ کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ انسان سے ان چیزوں کے بارے میں پوچھے گا جو اس کے کان، آنکھ اور دل نے محفوظ کیں(3)؛ اور اس کی مثال آپ ﷺ کا یہ قول ہے: «تم میں سے ہر ایک چرواہا (نگہبان) ہے اور تم میں سے ہر ایک سے اس کی رعیت کے بارے میں پوچھا جائے گا»(4)۔ پس انسان اپنے اعضاء پر نگہبان ہے، گویا اللہ نے فرمایا: ان سب کے بارے میں انسان جوابدہ تھا، پس یہ 'حذفِ مضاف' پر مبنی ہے۔ اور پہلا معنی حجت (دلیل) میں زیادہ بلیغ ہے؛ کیونکہ اس کے اعضاء ہی اسے جھٹلائیں گے، اور یہ انتہائی ذلت و رسوائی ہے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَى أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾ [یس: 65]، اور اس کا ارشاد: ﴿شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ وَجُلُودُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ [فصلت: 20]۔

اور سمع، بصر اور فؤاد (کان، آنکھ اور دل) کے لیے "أولئک" (ان سب) کا لفظ استعمال کیا گیا ہے؛ کیونکہ یہ ایسے حواس ہیں جن میں ادراک ہے، اور اس آیت میں انہیں ذمہ دار ٹھہرایا گیا ہے، چنانچہ یہ عقل رکھنے والے کی حالت میں ہیں؛ اسی لیے ان کے لیے "أولئک" کے ساتھ تعبیر کیا گیا۔ اور سیبویہ رحمہ اللہ نے اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ﴿رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ﴾ [یوسف: 4] کے بارے میں فرمایا: انہوں نے ستاروں کے بارے میں "رأيتهم" (انہیں دیکھا) فرمایا؛ کیونکہ جب ان کے سجدہ کرنے کا ذکر کیا اور سجدہ عقل رکھنے والے کا فعل ہے، تو ان کی تعبیر عقل رکھنے والوں والے کنایہ (ضمیر) سے کی(5)۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور زجاج(6) نے بیان کیا ہے کہ عرب عقل رکھنے والوں اور عقل نہ رکھنے والوں دونوں کے لیے "أولئک" سے تعبیر کرتے ہیں، اور انہوں نے شعر پڑھا...

---

(1) المفہم ٤/ ٢٠١۔ (2) احکام القرآن لابن العربی ٣ / ١٢٠٠۔ (3) المحرر الوجیز ٣ / ٤٥٦۔ (4) سلف ٤٢٧/٦۔ (5) اس کے معنی کے لیے دیکھیے کتاب سیبویہ ٢ / ٤٧۔ (6) ان کی کتاب معانی القرآن ٢ / ٢٣٩ میں۔

Surah Al-Isra: Verses 36 - 38

81

And al-Tabari (1): Dispraise the abodes after the abode of al-Liwa ... and life after those days (2). This is a matter to be halted at. As for the verse (of poetry), the narration in it is "the peoples" (3), and God knows best. Allah Almighty's saying: {And do not walk upon the earth exultantly. Indeed, you will never tear the earth [apart], and you will never reach the mountains in height. (37) All that - its evil is ever, in the sight of your Lord, detestable (38)}.

It contains five issues: The first: Allah Almighty's saying: {And do not walk upon the earth exultantly.} This is a prohibition of arrogance and a command for humility. 'Al-Marah' (exultance) means: intense joy. It was said: arrogance in walking. It was said: a person exceeding their bounds. Qatadah said: It is vanity in walking. It was said: It is insolence and recklessness. It was said: It is energy (activity) (4). These sayings are close, but they are divided into two parts: one is blameworthy and the other is praiseworthy; so arrogance, insolence, vanity, and exceeding one's bounds are blameworthy, while joy and energy are praiseworthy. Allah Almighty has described Himself with one of them, for in the authentic Hadith: "Allah is more joyful with the repentance of a servant than a man..." the Hadith (5). Laziness is religiously blameworthy and energy is its opposite. Arrogance and what is similar to it in meaning may be praiseworthy, and that is against the enemies of Allah and the oppressors (6). Abu Hatim Muhammad bin Hibban narrated from Ibn Jabir bin Atik, from his father, from the Messenger of Allah ﷺ.

(1) In his Tafsir 14/596. (2) Its author is Jarir, and it is in the explanation of his Diwan 2/990. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/456. (4) Al-Nukat wal-Uyun 3/244, and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1201. (5) Narrated by Ahmad (3627), Bukhari (6308), and Muslim (2744) from the hadith of Abdullah bin Masood. Ahmad (13227), Bukhari (6309), and Muslim (2747) from the hadith of Anas bin Malik. Ahmad (18423), and Muslim (2745) from the hadith of Al-Nu'man bin Bashir. Ahmad (18492), and Muslim (2746) from the hadith of Al-Bara' bin 'Azib. (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1201.

सूरा अल-इसरा: आयतें 36 - 38

81

और अल-तबरी (1): अल-लिवा के निवास के बाद के निवासों की निंदा करें... और उन दिनों के बाद के जीवन की (2)। यह एक ऐसा विषय है जिस पर रुकना चाहिए। जहाँ तक कविता की पंक्ति का सवाल है, उसमें उल्लेख "लोगों" (3) का है, और अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और धरती पर अकड़कर न चलो। तुम न तो धरती को फाड़ पाओगे और न ही लंबाई में पहाड़ों तक पहुँच पाओगे। (37) इन सबमें जो बुराई है, वह तुम्हारे रब की दृष्टि में घृणित है (38)}।

इसमें पाँच मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और धरती पर अकड़कर न चलो।} यह अहंकार का निषेध और विनम्रता का आदेश है। 'अल-मरह' का अर्थ है: अत्यधिक खुशी। कहा गया है: चलने में अहंकार। कहा गया है: इंसान का अपनी सीमा लांघना। क़तादा ने कहा: यह चलने में घमंड है। कहा गया है: यह उद्दंडता और उच्छृंखलता है। कहा गया है: यह स्फूर्ति (सक्रियता) है (4)। ये कथन आपस में मिलते-जुलते हैं, लेकिन ये दो भागों में बँटे हैं: एक निंदनीय है और दूसरा प्रशंसनीय; अहंकार, उद्दंडता, घमंड और अपनी सीमा लांघना निंदनीय है, जबकि खुशी और स्फूर्ति प्रशंसनीय है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने स्वयं को इनमें से एक के साथ वर्णित किया है, क्योंकि सहीह हदीस में है: "अल्लाह अपने बंदे के पश्चाताप से उस व्यक्ति से भी अधिक प्रसन्न होता है..." (5)। आलस्य धार्मिक रूप से निंदनीय है और स्फूर्ति इसका विलोम है। अहंकार और उसके अर्थ में आने वाली चीजें कभी-कभी प्रशंसनीय हो सकती हैं, और वह अल्लाह के दुश्मनों और ज़ालिमों के खिलाफ है (6)। अबू हातिम मुहम्मद बिन हिब्बान ने इब्न जाबिर बिन अतीक से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ से रिवायत की है।

(1) उनकी तफ़सीर 14/596 में। (2) इसके लेखक जरीर हैं, और यह उनके दीवान की व्याख्या 2/990 में है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/456। (4) अल-नुकत वल-उयून 3/244, और इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1201। (5) इसे अहमद (3627), बुखारी (6308) और मुस्लिम (2744) ने अब्दुल्ला बिन मसूद की हदीस से उद्धृत किया है। अहमद (13227), बुखारी (6309) और मुस्लिम (2747) ने अनस बिन मलिक की हदीस से। अहमद (18423) और मुस्लिम (2745) ने नुमान बिन बशीर की हदीस से। अहमद (18492) और मुस्लिम (2746) ने बरा बिन आज़िब की हदीस से। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1201।

سورة الاسراء: آیات ۳۶ - ۳۸

۸۱

اور الطبری (۱): منزلِ لِویٰ کے بعد منزلوں کی مذمت کرو... اور ان دنوں کے بعد کی زندگی کی (۲)۔ یہ ایک ایسی بات ہے جس پر ٹھہرنا چاہیے، جہاں تک اس شعر کا تعلق ہے تو اس میں روایت "الاقوام" (قوموں) کی ہے (۳)، واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّكَ لَن تَخْرِقَ الْأَرْضَ وَلَن تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولًا (۳۷) كُلُّ ذَٰلِكَ كَانَ سَيِّئُهُ عِندَ رَبِّكَ مَكْرُوهًا (۳۸)﴾.

اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا﴾ یہ تکبر سے ممانعت اور عاجزی کا حکم ہے۔ 'مرح' کا مطلب ہے: شدید خوشی۔ کہا گیا: چلنے میں تکبر۔ کہا گیا: انسان کا اپنی حد سے تجاوز کرنا۔ قتادہ نے کہا: یہ چلنے میں خود پسندی ہے۔ کہا گیا: یہ اترانا اور تکبر کرنا ہے۔ کہا گیا: یہ نشاط (چستی) ہے (۴)۔ یہ اقوال ایک دوسرے کے قریب ہیں، لیکن یہ دو حصوں میں منقسم ہیں: ایک مذموم اور دوسرا محمود؛ پس تکبر، اترانا، خود پسندی اور انسان کا اپنی حد سے تجاوز کرنا مذموم ہے، اور خوشی و نشاط محمود ہے۔ اللہ تعالیٰ نے خود کو ان میں سے ایک کے ساتھ موصوف کیا ہے، چنانچہ صحیح حدیث میں ہے: "اللہ اپنے بندے کی توبہ پر اس شخص سے زیادہ خوش ہوتا ہے..." الحدیث (۵)۔ اور سستی شرعاً مذموم ہے اور نشاط اس کی ضد ہے۔ اور کبھی تکبر اور اس کے ہم معنی چیزیں محمود ہو سکتی ہیں، اور وہ اللہ کے دشمنوں اور ظالموں کے خلاف ہے (۶)۔ ابو حاتم محمد بن حبان نے ابن جابر بن عتیک سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے روایت کی۔

(۱) ان کی تفسیر ۵۹۶/۱۴ میں۔ (۲) اس کے قائل جریر ہیں، اور یہ ان کے دیوان کی شرح ۹۹۰/۲ میں ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۴۵۶/۳۔ (۴) النکت والعیون ۲۴۴/۳، اور احکام القرآن لابن العربی

۱۲۰۱/۳۔ (۵) اسے احمد (۳۶۲۷)، بخاری (۶۳۰۸) اور مسلم (۲۷۴۴) نے عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ احمد (۱۳۲۲۷)، بخاری (۶۳۰۹) اور مسلم (۲۷۴۷) نے انس بن مالک رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ احمد (۱۸۴۲۳) اور مسلم (۲۷۴۵) نے نعمان بن بشیر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ احمد (۱۸۴۹۲) اور مسلم (۲۷۴۶) نے براء بن عازب رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ (۶) احکام القرآن لابن العربی ۱۲۰۱/۳۔

He said: "Indeed, there is a type of jealousy (Ghayrah) that Allah Almighty hates, and another type that He loves. Similarly, there is a type of pride (Khuyala') that Allah loves, and another that He hates. As for the jealousy Allah loves, it is jealousy for the sake of religion. The jealousy He hates is jealousy in matters other than religion. The pride Allah loves is a man's pride in himself during battle and when giving charity. The pride He hates is pride in falsehood." This was narrated by Abu Dawud in his collection and others (1). They recited poetry:

Do not walk upon the earth except with humility, for how many are beneath it who were loftier than you. Even if you are in glory, protection, and strength, how many people have died who were more secure than you (2).

Second: A person's pursuit of hunting and the like for amusement (3) without a need for it falls under this verse, as it involves torturing animals and putting them through exertion for no purpose. As for a man resting on a rare day or for an hour during his day to refresh himself in relaxation and ease, in order to assist himself in a work of righteousness, such as reading knowledge or prayer, he does not fall under this verse (4).

His words, the Almighty: "Marahan" (exultantly), the majority read it with a 'fat-ha' on the 'ra'. A group read it, as reported by Yaqub, with a 'kasra' on the 'ra' as an active participle (5). The first is more eloquent, for your saying: "Zaid came running (rakdan - verbal noun)" is more eloquent than saying: "Zaid came running (rakidan - active participle)." Likewise, your saying: "Marahan." The verbal noun 'Marah' is more eloquent than saying 'Marihan' (6).

Third: His words, the Almighty: "Indeed, you will never tear the earth apart," meaning: you will not penetrate its interior to know what is in it.

---

(1) Sahih Ibn Hibban (295), Sunan Abi Dawud (2659), Sunan an-Nasa'i 5/78-79, and Musnad Ahmad (23747). (2) Mentioned by Ibn Hibban in "Rawdat al-Uqala' wa Nuzhat al-Fudala'" p. 61, and he mentioned that al-Kurayzi recited them to him. (3) In (m): elevation/rising. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/457 without his words: "and it involves torturing animals and putting them through exertion for no purpose." (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/457. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/240 with the same meaning.

सूरह अल-इसरा: आयत 37 - 38 | 82

उन्होंने कहा: "वास्तव में, एक प्रकार की ईर्ष्या (ग़ैरत) ऐसी है जिसे अल्लाह सर्वशक्तिमान नापसंद करता है, और एक ऐसी है जिसे वह पसंद करता है। इसी तरह, एक प्रकार का गर्व (खुयाला) ऐसा है जिसे अल्लाह पसंद करता है, और एक ऐसा है जिसे वह नापसंद करता है। वह ईर्ष्या जिसे अल्लाह पसंद करता है, वह धर्म के लिए ईर्ष्या है। और वह ईर्ष्या जिसे वह नापसंद करता है, वह धर्म के अलावा अन्य मामलों में ईर्ष्या है। वह गर्व जिसे अल्लाह पसंद करता है, वह युद्ध के समय और दान देते समय मनुष्य का स्वयं पर गर्व करना है। और वह गर्व जिसे वह नापसंद करता है, वह असत्य पर गर्व करना है।" इसे अबू दाऊद ने अपने संग्रह और अन्य में उद्धृत किया है (1)। और उन्होंने कविता पढ़ी:

पृथ्वी पर विनम्रता के बिना न चलें, क्योंकि इसके नीचे कितने ऐसे लोग हैं जो आपसे ऊंचे थे। चाहे आप गौरव, सुरक्षा और शक्ति में हों, कितने ही ऐसे लोग मर गए जो आपसे अधिक सुरक्षित थे (2)।

दूसरा: बिना किसी आवश्यकता के मनोरंजन (3) के लिए शिकार आदि में मनुष्य की व्यस्तता इस आयत के अंतर्गत आती है, क्योंकि इसमें जानवरों को प्रताड़ित करना और उन्हें बिना किसी अर्थ के दौड़ाना शामिल है। जहाँ तक उस व्यक्ति का प्रश्न है जो किसी दुर्लभ दिन या अपने दिन के एक घंटे में विश्राम और आराम के लिए खुद को तरोताजा करता है; ताकि वह पुण्य के किसी कार्य, जैसे ज्ञान प्राप्त करना या प्रार्थना करना, में स्वयं की सहायता कर सके, तो वह इस आयत के अंतर्गत नहीं आता (4)।

अल्लाह तआला का कथन: "मरहन" (इतराते हुए), अधिकांश लोगों ने 'रा' पर 'फतहा' के साथ पढ़ा है। और एक समूह ने, जैसा कि याकूब ने वर्णन किया है, कर्तावाचक संज्ञा (5) के रूप में 'रा' पर 'कसरा' के साथ पढ़ा है। पहला अधिक प्रभावशाली है, क्योंकि आपका यह कहना: "ज़ैद दौड़ते हुए (रकदन - भाववाचक संज्ञा) आया" आपके इस कहने से अधिक प्रभावशाली है: "ज़ैद दौड़ते हुए (राकिदन - कर्तावाचक संज्ञा) आया", इसी तरह आपका यह कहना है: "मरहन"। और 'मरह' (भाववाचक संज्ञा) 'मरिहन' कहे जाने से अधिक प्रभावशाली है (6)।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: "निश्चित रूप से तुम धरती को चीर नहीं सकोगे," अर्थात: तुम इसके भीतर प्रवेश नहीं कर सकोगे कि जान सको कि इसमें क्या है।

(1) सहीह इब्न हिब्बान (295), सुनन अबू दाऊद (2659), सुनन अन-नसाई 5/78-79, और मुसनद अहमद (23747)। (2) इब्न हिब्बान ने "रौज़तुल उक़ला व नुज़हतुल फ़ुज़ला" पृष्ठ 61 में इनका उल्लेख किया है, और उन्होंने उल्लेख किया कि अल-कुरैज़ी ने उन्हें ये सुनाए थे। (3) (म) में: श्रेष्ठता। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/457 उनके इस कथन के बिना: "और इसमें जानवरों को प्रताड़ित करना और उन्हें बिना किसी अर्थ के दौड़ाना शामिल है।" (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/457। (6) ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-कुरान 3/240 उसी अर्थ में।

آپ نے فرمایا: «بے شک کچھ غیرت ایسی ہے جس سے اللہ عزوجل ناراض ہوتا ہے، اور کچھ ایسی ہے جسے اللہ عزوجل پسند فرماتا ہے، اور کچھ تکبر ایسا ہے جسے اللہ عزوجل پسند فرماتا ہے، اور کچھ ایسا ہے جس سے اللہ ناراض ہوتا ہے، پس وہ غیرت جسے اللہ پسند فرماتا ہے وہ دین کے معاملے میں غیرت ہے، اور وہ غیرت جس سے اللہ ناراض ہوتا ہے وہ غیر دین کے معاملے میں غیرت ہے، اور وہ تکبر جسے اللہ پسند فرماتا ہے وہ لڑائی کے وقت اور صدقہ دیتے وقت آدمی کا اپنے نفس پر فخر کرنا ہے، اور وہ تکبر جس سے اللہ ناراض ہوتا ہے وہ باطل پر تکبر کرنا ہے» اسے ابو داؤد نے اپنی مصنف اور دیگر کتب میں روایت کیا ہے (۱)۔ اور شعراء نے کہا ہے:

زمین پر عاجزی کے سوا نہ چلو، کیونکہ اس کے نیچے کتنے ہی ایسے لوگ ہیں جو تم سے زیادہ بلند مرتبت تھے۔ اور اگر تم عزت، پناہ اور قوت میں ہو، تو کتنے ہی ایسے لوگ مر گئے جو تم سے زیادہ محفوظ تھے (۲)۔

دوسری بات: انسان کا تفریحاً (۳) بلا ضرورت شکار وغیرہ میں مشغول ہونا اس آیت کے تحت آتا ہے، اور اس میں جانوروں کو تکلیف دینا اور انہیں بے مقصد دوڑانا شامل ہے۔ لیکن جو شخص کسی خاص دن یا اپنے دن کی کسی گھڑی میں آرام اور سکون حاصل کرتا ہے تاکہ وہ اپنے نفس کو ترو تازہ کر سکے؛ تاکہ اس کے ذریعے نیکی کے کسی کام جیسے علم کے مطالعہ یا نماز میں مدد حاصل کر سکے، تو وہ اس آیت کے دائرے میں نہیں آتا (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَرَحاً﴾ جمہور کی قرات میں 'را' کے زبر کے ساتھ ہے۔ اور ایک جماعت نے، جیسا کہ یعقوب نے نقل کیا ہے، اسم فاعل کے وزن پر 'را' کے زیر کے ساتھ پڑھا ہے (۵)۔ اور پہلی قرات زیادہ فصیح ہے، کیونکہ آپ کا یہ کہنا: "جاء زیدٌ رکضاً" (زید دوڑتے ہوئے آیا - مصدر کے ساتھ) زیادہ فصیح ہے آپ کے اس کہنے سے: "جاء زیدٌ راکضاً" (اسم فاعل کے ساتھ)، اسی طرح آپ کا قول: "مَرَحاً" ہے۔ اور مصدر 'المَرَحُ' زیادہ بلیغ ہے بہ نسبت اس کے کہ 'مَرِحاً' کہا جائے (۶)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّكَ لَنْ تَخْرِقَ الْأَرْضَ﴾ یعنی: تم ہرگز زمین کے اندر نہیں دھنس سکو گے کہ جان سکو اس کے اندر کیا ہے۔

---

(۱) صحیح ابن حبان (۲۹۵)، سنن ابی داؤد (۲۶۵۹)، سنن نسائی ۵/ ۷۸ - ۷۹، اور مسند احمد (۲۳۷۴۷)۔ (۲) ابن حبان نے "روضۃ العقلاء ونزہۃ الفضلاء" ص ۶۱ میں ان کا ذکر کیا ہے، اور ذکر کیا کہ الکریزی نے انہیں یہ اشعار سنائے تھے۔ (۳) (م) میں: ترفعاً (بلندی)۔ (۴) المحرر الوجیز ۳/ ۴۵۷ ان کے اس قول کے بغیر: "اور اس میں جانوروں کو تکلیف دینا اور انہیں بے مقصد دوڑانا شامل ہے"۔ (۵) المحرر الوجیز ۳/ ۴۵۷۔ (۶) معانی القرآن للزجاج ۳/ ۲۴۰ اسی معنی میں۔

Surah Al-Isra: Verses 37 - 38

83

{And you will never reach the mountains in height}: meaning: you will not equal the mountains in your height or tallness(1). It is said: he tore (kharaqa) the garment, meaning: he split it, and he traversed (kharaqa) the land: he crossed it, and 'al-kharq' is the vast part of the land(2). Meaning: you will not tear/pierce the earth with your arrogance and walking upon it, {And you will never reach the mountains in height} in your greatness(3), meaning: by your power you will not reach this extent; rather, you are a humble servant, surrounded from below you and above you, and one who is surrounded is confined and weak, so arrogance does not befit you. What is meant by 'tearing the earth' here is digging into it, not crossing it by distance(4), and Allah knows best. Al-Azhari said: it means: you will not cross it(5). Al-Nahhas(6): And this is clearer; because it is derived from 'al-kharq': which is the vast desert. It is said: so-and-so is 'akhraq' than so-and-so, meaning: he travels and raids more than him(7).

It is narrated that Saba' subdued the land with his armies east and west, through plains and mountains, killed leaders and took captives - and for this reason he was named Saba' - and creation submitted to him. When he saw that, he isolated himself from his companions for three days, then came out to them and said: Since I have achieved what no one else has achieved, I saw it fit to begin by thanking these blessings, and I found nothing more appropriate for that than prostrating to the sun when it rises. So they prostrated to it, and that was the beginning of sun worship. This is the consequence of vanity, arrogance, and insolence(8), we seek refuge in Allah from that.

Fourth: Allah's saying: {All that—its evil is detestable in the sight of your Lord}. 'Dhalika' (That) is a reference to the whole of what has been mentioned previously of what He commanded and what He forbade(9). 'Dhalika' is suitable for singular, plural, and feminine.

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1201/3. (2) Tahdhib al-Lugha 21/7 - 22, and al-Muharrar al-Wajiz 457/3. (3) Al-Waseet 108/3, and Zad al-Masir 36/5 from Ibn Abbas. (4) Abu Ubaydah refuted this statement in Majaz al-Qur'an 380/1. (5) Tahdhib al-Lugha 21/7 with its meaning. (6) In Ma'ani al-Qur'an 157/4. (7) In (m) and (d): pride and strength. (8) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1201/3. (9) Al-Waseet by al-Wahidi 108/3.

सूरह अल-इस्रा: आयतें 37 - 38

83

{और तुम ऊँचाई में पहाड़ों तक कभी नहीं पहुँच सकोगे}: यानी: तुम अपनी लम्बाई या ऊँचाई में पहाड़ों के बराबर नहीं होगे(1)। कहा जाता है: उसने कपड़े को फाड़ा (खराका), यानी: उसे चीर दिया, और उसने ज़मीन को पार किया (खराका): उसे काट दिया, और 'अल-खर्क़ ज़मीन का विशाल हिस्सा है(2)। यानी: तुम अपने घमंड और उस पर चलने से ज़मीन को नहीं फाड़ोगे, {और तुम ऊँचाई में पहाड़ों तक कभी नहीं पहुँच सकोगे} अपनी महानता में(3), यानी: अपनी शक्ति से तुम इस सीमा तक नहीं पहुँचोगे; बल्कि तुम एक विनम्र सेवक हो, जो नीचे और ऊपर से घिरा हुआ है, और जो घिरा हुआ है वह सीमित और कमज़ोर है, इसलिए अहंकार तुम्हारे लिए शोभा नहीं देता। यहाँ 'ज़मीन फाड़ने' से तात्पर्य उसमें गड्ढा करने से है, न कि दूरी तय करने से(4), और अल्लाह बेहतर जानता है। अल-अज़हरी ने कहा: इसका अर्थ है: तुम इसे पार नहीं कर सकोगे(5)। अल-नहस(6): और यह अधिक स्पष्ट है; क्योंकि यह 'अल-खर्क़ से लिया गया है: जो विशाल रेगिस्तान है। कहा जाता है: अमुक व्यक्ति अमुक से 'अखरक़' है, यानी: उससे अधिक यात्रा और हमले करने वाला(7)।

यह वर्णित है कि सबा ने अपनी सेनाओं के साथ पूर्व और पश्चिम, मैदानों और पहाड़ों में भूमि को अपने अधीन कर लिया, सरदारों को मार डाला और बंदी बना लिया - और इसी कारण उनका नाम सबा पड़ा - और सृष्टि उनके अधीन हो गई। जब उन्होंने यह देखा, तो वे तीन दिनों तक अपने साथियों से अलग रहे, फिर उनके पास आए और कहा: चूंकि मैंने वह प्राप्त किया है जो किसी और ने नहीं किया, इसलिए मैंने इन नेमतों का शुक्र अदा करने की शुरुआत करना उचित समझा, और मुझे इसके लिए सूर्य के उदय होने पर उसे सजदा करने से अधिक उचित कुछ नहीं लगा। तो उन्होंने उसे सजदा किया, और यह सूर्य पूजा की शुरुआत थी। यह अहंकार, घमंड और इतराने का परिणाम है(8), हम इससे अल्लाह की शरण मांगते हैं।

चौथा: अल्लाह का कथन: {इन सब बातों में से हर एक का बुरा पहलू तुम्हारे रब के नज़दीक नापसंदीदा है}। 'ज़ालिका' (वह) उन सभी बातों की ओर इशारा है जिनका उल्लेख पहले किया जा चुका है, जिनका उसने आदेश दिया और जिनसे मना किया(9)। 'ज़ालिका' एकवचन, बहुवचन और स्त्रीलिंग के लिए उपयुक्त है।

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 1201/3 द्वारा। (2) तहज़ीब अल-लुग़ा 21/7 - 22, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 457/3। (3) अल-वसीत 108/3, और ज़ाद अल-मसीर 36/5 इब्न अब्बास से। (4) अबू उबैदा ने मजाज़ अल-कुरान 380/1 में इस कथन का खंडन किया है। (5) तहज़ीब अल-लुग़ा 21/7 उसी अर्थ में। (6) मआनी अल-कुरान 157/4 में। (7) (म) और (द) में: गौरव और शक्ति। (8) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 1201/3 द्वारा। (9) अल-वसीत, अल-वाहिदी 108/3 द्वारा।

سورہ الاسراء: آیات ۳۷ - ۳۸

۸۳

{اور تم ہرگز بلندی میں پہاڑوں تک نہیں پہنچ سکو گے}: یعنی: تم اپنی لمبائی یا بڑائی میں پہاڑوں کے برابر نہیں ہو سکو گے(۱)۔ کہا جاتا ہے: اس نے کپڑا پھاڑا (خرق)، یعنی: اسے چاک کیا، اور اس نے زمین کو عبور کیا (خرق): اسے قطع کیا، اور 'الخرق' زمین کا وسیع حصہ ہے(۲)۔ یعنی: تم اپنے تکبر اور اس پر چلنے سے زمین کو ہرگز نہیں پھاڑ سکو گے، {اور تم ہرگز بلندی میں پہاڑوں تک نہیں پہنچ سکو گے} اپنی عظمت میں(۳)، یعنی: اپنی قدرت سے تم اس حد تک نہیں پہنچ سکو گے؛ بلکہ تم ایک ذلیل بندے ہو، جو اپنے نیچے اور اوپر سے گھرا ہوا ہے، اور جو گھرا ہوا ہے وہ محصور اور کمزور ہے، لہٰذا تکبر تمہارے لائق نہیں۔ یہاں زمین پھاڑنے سے مراد اس میں سوراخ کرنا ہے، مسافت کے ذریعے اسے طے کرنا نہیں(٤)، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ الازہری نے کہا: اس کا مطلب ہے: تم اسے طے نہیں کر سکو گے(٥)۔ النحاس(٦): اور یہ زیادہ واضح ہے؛ کیونکہ یہ 'الخرق' سے ماخوذ ہے: جو کہ وسیع صحرا ہے۔ کہا جاتا ہے: فلاں شخص فلاں سے 'اخرق' ہے، یعنی: اس سے زیادہ سفر اور غزوے کرنے والا(۷)۔

مروی ہے کہ سبا نے اپنے لشکروں کے ساتھ مشرق و مغرب، میدانی اور پہاڑی علاقوں میں زمین کو مسخر کیا، سرداروں کو قتل کیا اور قیدی بنائے - اور اسی وجہ سے اس کا نام سبا رکھا گیا - اور مخلوق اس کے تابع ہو گئی۔ جب اس نے یہ دیکھا تو وہ تین دن تک اپنے ساتھیوں سے الگ تھلگ رہا، پھر ان کے پاس نکلا اور کہا: چونکہ میں نے وہ حاصل کر لیا ہے جو کسی اور نے نہیں کیا، اس لیے میں نے ان نعمتوں کے شکر کے ساتھ آغاز کرنا مناسب سمجھا، اور مجھے اس کے لیے سورج کے طلوع ہونے پر اسے سجدہ کرنے سے زیادہ موزوں کچھ نظر نہیں آیا۔ چنانچہ

انہوں نے اسے سجدہ کیا، اور یہ سورج کی عبادت کی شروعات تھی۔ تو یہ غرور، تکبر اور اترانے کا انجام ہے(۸)، ہم اس سے اللہ کی پناہ مانگتے ہیں۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {ان سب میں سے ہر ایک کا برا پہلو تمہارے رب کے نزدیک ناپسندیدہ ہے}۔ 'ذلک' (یہ) ان تمام چیزوں کی طرف اشارہ ہے جن کا ذکر پہلے گزر چکا ہے جن کا اس نے حکم دیا اور جن سے منع فرمایا(۹)۔ اور 'ذلک' واحد، جمع اور مونث کے لیے موزوں ہے۔

---

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۱۲۰۱/۳۔ (۲) تہذیب اللغۃ ۲۱/۷ - ۲۲، والمحرر الوجیز ۴۵۷/۳۔ (۳) الوسیط ۱۰۸/۳، وزاد المسیر ۳۶/۵ عن ابن عباس۔ (٤) اس قول کی تردید ابو عبیدہ نے مجاز القرآن ۳۸۰/۱ میں کی ہے۔ (٥) تہذیب اللغۃ ۲۱/۷ اسی معنی میں۔ (٦) فی معانی القرآن لہ ۱۵۷/٤۔ (۷) فی (م) و(د): عزةً و منعةً۔ (۸) احکام القرآن لابن العربی ۱۲۰۱/۳۔ (۹) الوسیط للواحدی ۱۰۸/۳۔

Surah Al-Isra: Verses 37 - 38 84

And the masculine. Asim, Ibn Amir, Hamza, Al-Kisa'i, and Masruq read: "sayyi'ahu" (its evil) by annexing "sayyi'" (evil) to the pronoun; therefore, He said: "makruhan" (disliked), which is in the accusative case as the predicate of "kana" (1). The "sayyi'" (evil) is that which is disliked, which Allah, the Almighty and Majestic, is not pleased with and does not command (2). In these verses, from the saying of Allah: {And your Lord has decreed} to His saying: {was its evil}, Allah the Exalted has mentioned things that are commanded and things that are prohibited; so He does not describe everything as an evil, lest what is commanded be included in what is prohibited (3). Abu Ubayd chose this reading (4). Because in the reading of Ubayy [it is]: "all that was its evils" (5), so this can only be for annexation (Idafah). Ibn Kathir, Nafi', and Abu 'Amr read: "sayyi'atan" (an evil) with nunation (tanwin), meaning: everything that Allah and His Messenger have prohibited is an evil. According to this, the speech ends at His saying: {and better in interpretation}, then He said: {And do not pursue that of which you have no knowledge}, {And do not walk}, then He said: {All that was an evil} with nunation (6). It was said: that His saying: {And do not kill your children} until this verse was an evil in which there is no good, so they made "all" encompassing what is prohibited and not anything else. And His saying: {makruhan} (disliked) is not an adjective for "sayyi'atan", but it is a substitute for it, and the estimation is: it was an evil and it was disliked (7). It was said: that "makruhan" is a second predicate for "kana" based on the word "kull" (each/all), and "sayyi'atan" is based on the meaning in all these things mentioned before. Some said: it is an adjective for "sayyi'atan"; because since its femininity was not real, it was permissible to describe it with a masculine [adjective]. Abu Ali al-Farisi weakened this and said: If the feminine is treated as masculine, it should only be...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/457, and the reading from the four without Masruq in al-Sab'ah p. 380, and al-Taysir p. 140. (2) Tafsir al-Tabari 14/600. (3) Al-Hujjah lil-Qurra' al-Sab'ah by Abu Ali al-Farisi 5/102-103. (4) Tafsir Abi al-Layth, and in his printed version: Abu Ubayda. (5) Mentioned by Ibn Khalawayh in the Irregular Readings p. 76-77 and attributed to Abu Ishaq. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/240-241, and the reading in al-Sab'ah p. 380, and al-Taysir p. 140. (7) Al-Wasit by al-Wahidi 3/108.

सूरह अल-इसरा: आयत ३७ - ३८ ८४

और पुल्लिंग। आसिम, इब्न आमिर, हमज़ा, अल-किसाई और मसरूक ने पढ़ा है: "सैय्यिअहु" (इसकी बुराई), जिसमें "सैय्यिअ" (बुराई) को सर्वनाम के साथ जोड़ा गया है; इसीलिए उन्होंने कहा: "मक़रूहन" (नापसंद), जो 'काना' की खबर (विधेय) के रूप में कर्म कारक (नसब) में है (१)। "सैय्यिअ" वह मक़रूह (नापसंद) है जिससे अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल प्रसन्न नहीं है और उसका आदेश नहीं देता (२)। अल्लाह सुब्हानहू व तआला ने इन आयतों में, उनके कहने: {और आपके रब ने फैसला कर दिया है} से लेकर उनके कहने: {उसकी बुराई थी} तक, आदेशित चीज़ों और वर्जित चीज़ों का उल्लेख किया है, इसलिए वह सबके बारे में यह सूचना नहीं देता कि वह बुराई है, वरना आदेशित चीज़ वर्जित चीज़ में शामिल हो जाएगी (३)। अबू उबैद ने इस पाठ (क़िरात) को चुना (४)। और क्योंकि उबैई के पाठ में है: "वह सब उसकी बुराइयाँ थीं" (५), तो यह केवल 'इज़ाफ़त' (संबंध) के लिए ही हो सकता है। इब्न कसीर, नाफे और अबू अम्र ने पढ़ा है: "सैय्यिअतन" (एक बुराई) तनवीन के साथ, यानी: जो कुछ अल्लाह और उसके रसूल ने मना किया है वह बुराई है। इसके अनुसार, बात उनके कथन: {और अर्थ की दृष्टि से बेहतर} पर समाप्त हो गई, फिर उन्होंने कहा: {और उस बात के पीछे न पड़ो जिसका तुम्हें ज्ञान नहीं}, {और (धरती पर) न चलो}, फिर कहा: {वह सब एक बुराई थी} तनवीन के साथ (६)। और कहा गया है: उनका कहना: {और अपनी संतान की हत्या न करो} से लेकर इस आयत तक वह बुराई थी जिसमें कोई अच्छाई नहीं थी, तो उन्होंने "कुल्लन" (सबको) केवल वर्जित चीज़ों के लिए ही घेरा बनाया। और उनका कहना: {मक़रूहन} "सैय्यिअतन" का विशेषण नहीं है, बल्कि उसका बदल (प्रतिस्थापन) है, और अनुमान यह है: वह एक बुराई थी और वह नापसंद थी (७)। यह भी कहा गया है: "मक़रूहन" 'काना' के लिए दूसरी खबर है जो शब्द 'कुल' पर आधारित है, और "सैय्यिअतन" पहले बताई गई इन सभी चीज़ों के अर्थ पर आधारित है। कुछ लोगों ने कहा: यह "सैय्यिअतन" का विशेषण है; क्योंकि जब उसका स्त्रीलिंग वास्तविक नहीं था, तो उसे पुल्लिंग के साथ वर्णित करना जायज़ था। अबू अली अल-फ़ारसी ने इसे कमज़ोर बताया और कहा: यदि स्त्रीलिंग को पुल्लिंग माना जाए तो वह केवल...

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४५७, और सात पाठों में मसरूक के बिना चार से पाठ पृ. ३८०, और अत-तयसीर पृ. १४०। (२) तफ़्सीर अत-तबरी १४/६००। (३) अबू अली अल-फ़ारसी द्वारा अल-हुज्जह लिल-कुर्रा अल-सबअ ५/१०२-१०३। (४) तफ़्सीर अबी अल-लैथ, और उनके मुद्रित संस्करण में आया है: अबू उबैदा। (५) इब्न खालवैय्या द्वारा शाज़ पाठों (अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा) पृ. ७६-७७ में उल्लेख

किया गया है और इसे अबू इसहाक से जोड़ा गया है। (६) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-क़ुरआन ३/२४०-२४१, और सात पाठों में पाठ पृ. ३८०, और अत-तयसीर पृ. १४०। (७) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत ३/१०८।

سورة الاسراء: آیت ۳۷ - ۳۸ ۸۴

اور مذکر۔ اور عاصم، ابن عامر، حمزہ، کسائی اور مسروق نے پڑھا: «سیئہ» (اس کی برائی) یعنی لفظ "سیئ" کی ضمیر کی طرف اضافت کے ساتھ؛ اسی لیے انہوں نے کہا: «مکروھاً» (ناپسندیدہ) جو لفظ 'کان' کی خبر ہونے کی بنا پر حالتِ نصب میں ہے (۱)۔ اور "سیئ" سے مراد وہ ناپسندیدہ چیز ہے جس سے اللہ عزوجل راضی نہیں ہوتا اور نہ ہی اس کا حکم دیتا ہے (۲)۔ اور اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے ان آیات میں، اپنے قول: ﴿وَقَضَى رَبُّكَ﴾ سے لے کر ﴿كَانَ سَيِّئُهُ﴾ تک، مامورات (جن کا حکم دیا گیا ہے) اور منہیات (جن سے منع کیا گیا ہے) دونوں کا ذکر کیا ہے، لہٰذا وہ ان سب کے بارے میں یہ خبر نہیں دیتا کہ وہ برائی ہے، ورنہ مامور بہ منہی عنہ میں داخل ہو جائے گا (۳)۔ ابو عبید نے اسی قرات کو پسند کیا ہے (۴)۔ اور اس لیے کہ حضرت ابیؓ کی قرات میں ہے: «كلُّ ذلك كان سيئاته» (۵) تو یہ اضافت کے بغیر ممکن نہیں۔ اور ابن کثیر، نافع اور ابو عمرو نے پڑھا: «سيئةً» (ایک برائی) تنوین کے ساتھ، یعنی: ہر وہ چیز جس سے اللہ اور اس کے رسول نے منع کیا ہے وہ برائی ہے۔ اور اس کے مطابق، کلام اللہ تعالیٰ کے اس قول پر ختم ہو گیا: ﴿وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا﴾ پھر فرمایا: ﴿وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ﴾، ﴿وَلَا تَمْشِ﴾، پھر فرمایا: ﴿كُلُّ ذَٰلِكَ كَانَ سَيِّئَةً﴾ تنوین کے ساتھ (۶)۔ اور کہا گیا ہے کہ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ﴾ سے لے کر اس آیت تک وہ برائی تھی جس میں کوئی خیر نہیں تھی، چنانچہ انہوں نے لفظ "کل" کو صرف منہی عنہ چیزوں کے لیے خاص کر دیا۔ اور اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿مَكْرُوهًا﴾ لفظ "سیئة" کی صفت نہیں ہے، بلکہ اس کا بدل ہے، اور اصل عبارت یوں ہوگی: وہ برائی تھی اور ناپسندیدہ تھی (۷)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ «مکروھاً» 'کان' کی دوسری خبر ہے جسے لفظ 'کل' پر محمول کیا گیا ہے، اور «سیئة» ان تمام چیزوں کے معنی پر محمول ہے جن کا پہلے ذکر ہوا ہے۔ اور بعض نے کہا: یہ "سیئة" کی صفت

ہے؛ کیونکہ جب اس کی تانیث (مونث ہونا) حقیقی نہیں تھی تو اسے مذکر کے ساتھ بیان کرنا جائز تھا۔ ابو علی فارسی نے اسے ضعیف قرار دیا اور کہا: اگر مونث کو مذکر کے طور پر ذکر کیا جائے تو وہ صرف...

(۱) المحرر الوجیز ۳/ ۴۵۷، اور سات قراتوں میں مسروق کے بغیر چار سے قرات ص ۳۸۰، اور التیسیر ص ۱۴۰۔ (۲) تفسیر الطبری ۱۴ / ۶۰۰۔ (۳) الحجة للقراء السبعة لأبي علي الفارسي ۵ / ۱۰۲ - ۱۰۳۔ (۴) تفسیر ابی اللیث، اور اس کے مطبوعہ نسخے میں ہے: ابو عبیدہ۔ (۵) ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۷۶ - ۷۷ میں اسے ذکر کیا ہے اور اسے ابو اسحاق کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۶) معانی القرآن للزجاج ۳/ ۲۴۰ - ۲۴۱ ، اور سات قراتوں میں قرات ص ۳۸۰ ، اور التیسیر ص ۱۴۰۔ (۷) الوسیط للواحدی ۳/ ۱۰۸۔

Page 85 Surah Al-Isra: Verses 37 - 38

...that what follows it is masculine, and the leniency is only when the verb attributed to the feminine is in the form of what is attributed to the masculine. Do you not see the poet's saying: "No cloud poured its rain, and no land sprouted its plants"(1) is considered ugly by them. But if someone said: "The land sprouted," it would not be ugly. Abu Ali said: However, in his saying: "hateful" (makruhan), it is possible to be a substitute (badal) for "evil" (sayyi'ah). It is also possible to be a state (hal) from the pronoun in "with your Lord" (inda rabbika), and "with your Lord" would be in the position of an adjective for "evil"(2). Fifth: Scholars have used this verse as evidence to condemn dancing and its practice. Imam Abu al-Wafa ibn Aqil said: The Quran has explicitly stated the prohibition of dancing, saying: {And walk not on the earth with insolence}. It also condemned the arrogant. Dancing is the most intense form of insolence and vanity. Are we not those who compared nabidh (date wine) to khamr (wine) because they both intoxicate? So why do we not compare the rod and the melodic recitation of poetry with it to the lute, flute, and drum, as they are combined?! How ugly it is for one with a beard, especially an old man, to dance and clap to the rhythm of tunes and rods, particularly if there are voices of women and youths. Is it fitting for someone who has death, questioning, the gathering, and the bridge ahead of him, and who is destined for one of the two abodes, to bolt (like an animal)(3) with dancing, and clap like women? In my life, I have seen sheikhs whose teeth were never seen from smiling, let alone laughing, despite my constant association with them. Abu al-Faraj ibn al-Jawzi (may Allah have mercy on him) said: Some sheikhs told me that Imam al-Ghazali said: "Dancing is a folly between the shoulders that only goes away by playing (or frolicking)."(4)

(1) Its author is Amir ibn Juwayn al-Ta'i, and it is in Sibawayh's Book 2/46, Al-Kamil 2/841, Al-Khasais 2/411, and Al-Khizana 1/45. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/457-458, and see Abu Ali al-Farisi's words with the same meaning in Al-Hujjah lil-Qurra' al-Sab'ah 5/102-103. (3) It is said: The beast "shamasa" (bolted): if it ran away, became rebellious, and refused to let anyone ride its back. Lisan al-Arab (Shams). (4) Talbis Iblis, pp. 250 - 251.

पृष्ठ 85 सूरा अल-इसरा: आयत 37 - 38

...कि उसके बाद वाला पुल्लिंग हो, और ढील केवल तब होती है जब स्त्रीलिंग के लिए प्रयुक्त क्रिया पुल्लिंग के रूप में हो। क्या आपने कवि का यह कथन नहीं देखा: "न किसी बादल ने अपनी बारिश बरसाई, और न ही किसी ज़मीन ने अपनी वनस्पति उगाई"(1) यह उनके नज़दीक बुरा माना जाता है। और अगर कोई कहे: "ज़मीन हरी-भरी हो गई," तो यह बुरा नहीं होगा। अबू अली ने कहा: लेकिन उनके कथन "नापसंद" (मक़रूहन) में, यह "बुराई" (सय्यिअह) का बदल (badal) हो सकता है। और यह "तुम्हारे रब के पास" (इंदा रब्बिका) में ज़मीर (pronoun) से हाल (state) भी हो सकता है, और "तुम्हारे रब के पास" "बुराई" के लिए विशेषण (sifat) के स्थान पर होगा(2)। पाँचवाँ: विद्वानों ने इस आयत से नृत्य (डांस) की निंदा और उसके अभ्यास पर प्रमाण दिया है। इमाम अबू अल-वफ़ा इब्न अकील ने कहा: कुरान ने नृत्य की मनाही को स्पष्ट रूप से व्यक्त किया है, कहा है: {और धरती पर अकड़कर न चल}। और घमंडी की निंदा की गई है। नृत्य घमंड और अहंकार का सबसे तीव्र रूप है। क्या हम वे नहीं हैं जिन्होंने नबीज़ (खजूर की शराब) की तुलना खम्र (शराब) से की क्योंकि दोनों नशा पैदा करते हैं? तो फिर हम छड़ी और उसके साथ कविता के मधुर पाठ की तुलना सारंगी, बांसुरी और ढोल से क्यों नहीं करते क्योंकि वे आपस में जुड़े हुए हैं?! दाढ़ी वाले व्यक्ति के लिए यह कितना भद्दा है, और विशेष रूप से यदि वह वृद्ध हो, कि वह धुनों और छड़ियों की थाप पर नृत्य करे और तालियाँ बजाए, खासकर यदि महिलाओं और युवकों की आवाज़ें हों। क्या उस व्यक्ति के लिए यह शोभा देता है जिसके सामने मृत्यु, सवाल-जवाब, हश्र (प्रलय) और पुल-सिरात है, और जो फिर दो घरों (स्वर्ग या नर्क) में से एक की ओर जाने वाला है, कि वह नृत्य के साथ (जानवर की तरह) बिदके(3), और महिलाओं की तरह तालियाँ बजाए? मैंने अपने जीवन में ऐसे शेखों को देखा है जिनके दांत मुस्कुराने से भी कभी नहीं दिखे, हँसना तो दूर की बात है, जबकि मेरा उनके साथ गहरा मेल-जोल रहा। अबू अल-फ़रज इब्न अल-जौज़ी (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: कुछ शेखों ने मुझे इमाम अल-ग़ज़ाली के बारे में बताया कि उन्होंने कहा: "नृत्य कंधों के बीच की एक मूर्खता है जो केवल खेल-कूद से ही दूर होती है।"(4)

(1) इसके लेखक आमिर बिन जुवैन अल-ताई हैं, और यह सिबवैह की किताब 2/46, अल-कामिल 2/841, अल-खसाइस 2/411, और अल-खिज़ा़ना 1/45 में है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/457-458, और अल-हुज्जह लिल-कुर्रा अल-सबअह 5/102-103 में इसी अर्थ में अबू अली अल-फ़ारसी के शब्दों को देखें। (3) कहा जाता है: जानवर "शमसा" (बिदका): यदि वह भाग गया, विद्रोही

हो गया और अपनी पीठ पर बैठने से मना कर दिया। लिसान अल-अरब (शम्स)। (4) तल्बीस इब्लीस पृ. 250 - 251।

صفحہ 85 سورہ الاسراء: آیات 37 - 38

...کہ اس کے بعد والا مذکر ہو، اور رعایت صرف تب ہے جب مونث کی طرف منسوب فعل مذکر کے صیغے میں ہو، کیا آپ نے شاعر کا یہ قول نہیں دیکھا: "نہ کسی بادل نے اپنی بارش برسائی، اور نہ ہی کسی زمین نے اپنی نباتات اگائی"(1) یہ ان کے نزدیک ناپسندیدہ ہے۔ اور اگر کوئی کہنے والا کہے: "زمین ہری بھری ہو گئی،" تو یہ برا نہیں ہوگا۔ ابو علی نے کہا: لیکن ان کے قول "ناپسندیدہ" (مکروھاً) میں، یہ "برائی" (سیئة) کا بدل ہو سکتا ہے۔ اور یہ "تیرے رب کے پاس" (عند ربك) میں ضمیر سے حال ہونا بھی جائز ہے، اور "تیرے رب کے پاس" برائی کی صفت کے مقام پر ہوگا(2)۔ پانچویں بات: علماء نے اس آیت سے رقص کی مذمت اور اس کے ارتکاب پر استدلال کیا ہے۔ امام ابو الوفاء بن عقیل نے کہا: قرآن نے رقص کی ممانعت پر نص دی ہے، فرمایا: {اور زمین پر اکڑ کر نہ چل}۔ اور متکبر کی مذمت کی۔ رقص تکبر اور غرور کی شدید ترین شکل ہے، کیا ہم وہ نہیں ہیں جنہوں نے نبیز کو شراب پر قیاس کیا کیونکہ دونوں میں سرور اور نشہ مشترک ہے؟ تو پھر ہمیں کیا ہوا کہ ہم چھڑی اور اس کے ساتھ اشعار کے ترنم کو طنبور، بانسری اور ڈھول پر قیاس نہیں کرتے کیونکہ یہ سب اکٹھے ہوتے ہیں؟! داڑھی والے کے لیے کتنا قبیح ہے، اور خاص طور پر اگر وہ بوڑھا ہو، کہ وہ دھنوں اور چھڑیوں کی تھاپ پر رقص کرے اور تالیاں بجائے، خصوصاً اگر عورتوں اور امردوں (نوجوان لڑکوں) کی آوازیں ہوں۔ کیا اس شخص کے لیے یہ مناسب ہے جس کے سامنے موت، سوال، حشر اور صراط ہے، اور پھر وہ دو گھروں میں سے کسی ایک کی طرف جانے والا ہے، کہ وہ رقص کے ساتھ جانوروں کی طرح بدکے(3)، اور عورتوں کی طرح تالیاں بجائے؟ میں نے اپنی عمر میں ایسے مشائخ دیکھے ہیں جن کے دانت مسکرانے سے بھی ظاہر نہیں ہوئے، ہنسنے کی تو بات ہی دور ہے باوجود اس کے کہ میرا ان

سے گہرا میل جول رہا۔ اور ابو الفرج ابن الجوزی رحمہ اللہ نے کہا: مجھے بعض مشائخ نے امام غزالی کے بارے میں بتایا کہ انہوں نے فرمایا: "رقص کندھوں کے درمیان ایک ایسی حماقت ہے جو صرف کھیل کود سے ہی ختم ہوتی ہے۔"(4)

(1) اس کے قائل عامر بن جوین الطائی ہیں، اور یہ کتاب سیبویہ 2/46، الکامل 2/841، الخصائص 2/411، اور الخزانة 1/45 میں ہے۔ (2) المحرر الوجیز 3/457 - 458، اور الحجة للقراء السبعة 5/102 - 103 میں ابو علی الفارسی کا کلام اسی معنی میں دیکھیں۔ (3) کہا جاتا ہے: "شَمَسَتِ الدابة": جب جانور بھاگ جائے، سرکش ہو جائے اور اپنی پیٹھ پر سوار ہونے سے روک دے۔ لسان العرب (شمس)۔ (4) تلبیس ابلیس ص 250 - 251۔

86 / Surah Al-Isra: Verses 37 - 40

Further explanation for this section will come in [Surah] Al-Kahf (1) and others (2), if Allah Almighty wills.

Allah's words: {That is from what your Lord has revealed to you, [O Muhammad], of wisdom. And, [O mankind], do not make [as equal] with Allah another deity, lest you be thrown into Hell, blamed and banished.} (39).

The reference: By "that," it refers to these ethics, stories, and rulings contained in these preceding verses brought down by Gabriel, peace be upon him. That is: these are from the perfected actions required by the wisdom of Allah, Glorified and Exalted, in His servants, and His creating for them from the beauties of character. Wisdom: the perfected laws of meaning and virtuous deeds. Then His saying "And do not make" is conjoined to the preceding prohibitions. The address is to the Prophet ﷺ, and the intent is everyone from humanity who hears the verse. "Al-Madhoor" (the banished): the humiliated, the distanced, the remote (3). It has been mentioned previously in this Surah (4). It is said in prayer: O Allah, banish Satan from us; meaning: distance him (5).

Allah's words: {Then, has your Lord chosen you for [having] sons and taken from among the angels daughters? Indeed, you say a grave saying.} (40).

This refutes those among the Arabs who said: The angels are the daughters of Allah. And they had daughters as well as sons, but He meant: Has He reserved sons exclusively for you over Himself, and made daughters shared between you and Him? (6). {Indeed, you say a grave saying} meaning: in sin before Allah, Glorified and Exalted (7).

(1) In the commentary of verse (14) while discussing the second issue. (2) In the commentary of verse (6) of Surah Luqman. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/258. In [some] copies: "wa khalqaha" instead of "wa khalqahu", and "wa qawanin" instead of "qawanin". (4) 13/48. (5) Gharib al-Quran by Ibn Qutaybah p. 255, and Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4/158. (6) Zad al-Masir 5/37, and Majma' al-Bayan 15/51. (7) Al-Wasit 3/108, and Majma' al-Bayan 15/51.

86 / सूरह अल-इसरा: आयत 37 - 40

इस अध्याय के लिए और अधिक स्पष्टीकरण अल-कहफ़ (1) और अन्य (2) में आएगा, यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा।

अल्लाह तआला का कथन: {यह उस हिकमत (तत्वदर्शिता) में से है जिसकी वह्य (प्रकाशना) आपके पालनहार ने आपकी ओर की है। और अल्लाह के साथ कोई दूसरा इष्ट न बनाओ, अन्यथा तुम धिक्कारे और भगाए हुए होकर जहन्नम (नरक) में डाल दिए जाओगे।} (39)।

संकेत: "वह" (धालिका) से तात्पर्य इन शिष्टाचारों, कहानियों और नियमों से है जो इन पिछली आयतों में निहित हैं जिन्हें जिब्रईल (अलैहिस्सलाम) लेकर उतरे थे। अर्थात: ये उन परिपूर्ण कार्यों में से हैं जो अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की हिकमत अपने बंदों के लिए अनिवार्य करती है, और उनके लिए उत्तम नैतिकता का सृजन करती है। हिकमत: अर्थों के परिपूर्ण नियम और नेक कार्य। फिर उनका कथन "और न बनाओ" पिछली निषेधों पर आधारित है। संबोधन नबी ﷺ के लिए है और उद्देश्य हर उस मनुष्य से है जो आयत सुनता है। और "मदहूर": अपमानित, दूर किया गया, निकाला गया (3)। यह इस सूरह में पहले आ चुका है (4)। दुआ में कहा जाता है: ऐ अल्लाह, शैतान को हमसे भगा दे; अर्थात: उसे दूर कर दे (5)।

अल्लाह तआला का कथन: {क्या तुम्हारे पालनहार ने तुम्हें पुत्रों के लिए चुना है और स्वयं फरिश्तों में से बेटियां बना ली हैं? वास्तव में तुम एक बहुत बड़ी बात कह रहे हो।} (40)।

यह उन अरबों का खंडन करता है जिन्होंने कहा था: फरिश्ते अल्लाह की बेटियाँ हैं, और बेटों के साथ उनकी अपनी भी बेटियाँ थीं, लेकिन उनका तात्पर्य था: क्या उसने पुत्रों को केवल तुम्हारे लिए विशिष्ट कर दिया है और बेटियों को तुम्हारे और अपने बीच साझा कर दिया है? (6)। {वास्तव में तुम एक बहुत बड़ी बात कह रहे हो} अर्थात: अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के पास पाप में (7)।

(1) दूसरी समस्या पर चर्चा करते समय आयत (14) की व्याख्या में। (2) सूरह लुक़मान की आयत (6) की व्याख्या में। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/258, और प्रतियों में: "खलक़हू" के बजाय "खलक़हा", और "क़वानीन" के बजाय "वा क़वानीन"। (4) 13/48। (5) इब्न कुतैबा द्वारा गरीब अल-कुरान पृ. 255, और अल-नह़ह़ास द्वारा मानी अल-कुरान 4/158। (6) ज़ाद अल-मसीर 5/37, और मजमा अल-बयान 15/51। (7) अल-वसीत 3/108, और मजमा अल-बयान 15/51।

٨٦ / سورة الاسراء: آیات ٣٧ - ٤٠

اس باب کے لیے مزید وضاحت الکہف (١) اور دیگر (٢) میں آئے گی، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ ذَٰلِكَ مِمَّا أَوْحَىٰ إِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِ وَلَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَٰهًا ءَاخَرَ فَتُلْقَىٰ فِي جَهَنَّمَ مَلُومًا مَّدْحُورًا ﴾ (٣٩)۔ (یہ ان حکمت کی باتوں میں سے ہے جن کی وحی تمہارے رب نے تمہاری طرف کی ہے۔ اور اللہ کے ساتھ کوئی دوسرا معبود نہ بناؤ، ورنہ تم ملامت زدہ اور دھتکارے ہوئے ہو کر جہنم میں ڈال دیے جاؤ گے)۔

اشارہ: "ذلک" (وہ) سے مراد یہ آداب، قصے اور احکامات ہیں جو ان گزشتہ آیات میں شامل ہیں جنہیں جبریل علیہ السلام لے کر نازل ہوئے، یعنی: یہ ان پختہ کاموں میں سے ہیں جن کا تقاضا اللہ عزوجل کی حکمت اپنے بندوں میں کرتی ہے، اور ان کے لیے اخلاقِ حسنہ کی تخلیق فرمائی۔ حکمت: پختہ معانی کے قوانین اور فضیلت والے افعال ہیں۔ پھر ان کے قول "ولا تجعل" کا عطف گزشتہ ممانعتوں پر ہے۔ خطاب نبی ﷺ سے ہے اور مراد ہر وہ انسان ہے جس نے آیت سنی۔ اور "مدحور": ذلیل، دور کیا گیا، نکالا گیا (٣)۔ اس کا ذکر اس سورت میں پہلے ہو چکا ہے (٤)۔ دعا میں کہا جاتا ہے: اے اللہ، ہم سے شیطان کو دور کر دے؛ یعنی: اسے بھگا دے (٥)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ أَفَأَصْفَاكُمْ رَبُّكُم بِالْبَنِينَ وَاتَّخَذَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ إِنَاثًا إِنَّكُمْ لَتَقُولُونَ قَوْلًا عَظِيمًا ﴾ (٤٠)۔ (کیا تمہارے رب نے تمہیں بیٹوں کے لیے چن لیا ہے اور خود فرشتوں میں سے بیٹیاں بنا لی ہیں؟ بے شک تم بہت بڑی بات کہہ رہے ہو)۔

یہ ان عربوں کا رد ہے جنہوں نے کہا: فرشتے اللہ کی بیٹیاں ہیں، اور ان کی بیٹوں کے ساتھ بیٹیاں بھی تھیں، لیکن مراد یہ تھی کہ: کیا اس نے تمہارے لیے بیٹوں کو خاص کر لیا اور اپنے لیے نہ

رکھا، اور بیٹیوں کو تمہارے اور اپنے درمیان مشترک کر دیا؟ (۶)۔ ﴿ إِنَّكُمْ لَتَقُولُونَ قَوْلًا عَظِيمًا ﴾ یعنی: اللہ عزوجل کے ہاں گناہ میں (۷)۔

(۱) دوسرے مسئلے پر گفتگو کے دوران آیت (۱۴) کی تفسیر میں۔ (۲) سورہ لقمان کی آیت (۶) کی تفسیر میں۔ (۳) المحرر الوجیز ۲۵۸/۳، اور نسخوں میں: "وخلقہ" کی جگہ "وخلقہا" اور "قوانین" کی جگہ "وقوانین" ہے۔ (۴) ۴۸/۱۳۔ (۵) غریب القرآن از ابن قتیبہ ص ۲۵۵، اور معانی القرآن از نحاس ۱۵۸/۴۔ (۶) زاد المسیر ۳۷/۵، اور مجمع البیان ۵۱/۱۵۔ (۷) الوسیط ۱۰۸/۳، اور مجمع البیان ۵۱/۱۵۔

Surah Al-Isra: Verse 41 87

Allah says: {And We have certainly diversified in this Qur'an that they might be reminded, but it does not increase them except in aversion [41]}

His saying: {And We have certainly diversified} means: We have clarified. It was also said: We have repeated. {in this Qur'an}: It was said that "in" (fi) is extra, and the implied meaning is: And We have certainly diversified this Qur'an(1); like: {and reform for me in my offspring} [Al-Ahqaf: 15] meaning: reform my offspring. "Tasrif" (diversification) is turning a thing from one direction to another(2). What is meant by this diversification is clarification and repetition. It was said: variation, i.e., We varied the exhortations so they might remember, take heed, and be admonished(3). The common recitation is "sarrafna" with a shadda (doubling) for emphasis/abundance wherever it occurs. Al-Hasan recited it without shadda (lightly)(4). His saying: {in this Qur'an} means the parables, lessons, wisdom, exhortations, rulings, and notifications(5). Al-Tha'labi said: I heard Abu al-Qasim al-Husayn say in the presence of Imam Al-Shaykh Abu al-Tayyib: His saying "sarrafna" has two meanings; one: He did not make it one type, but rather promises and threats, clear and ambiguous, prohibitions and commands, abrogating and abrogated, reports and parables, like the diversification of winds from east, west, south, and north, and the conjugation of verbs from past, future, command, prohibition, verb, subject, object, and the like. Second: It was not revealed all at once but in stages, like His saying: {And [it is] a Qur'an which We have separated} [Al-Isra: 106], and its meaning is: We increased Gabriel's (peace be upon him) visits to you. {that they might be reminded}: The recitation of Yahya, Al-A'mash, Hamzah, and Al-Kisa'i is "liyadhkuru" without shadda (lightly), and similarly in Al-Furqan [Verse: 50]: {And We have certainly distributed it among them that they might be reminded}. The rest read it with shadda(6). Abu 'Ubayd chose it because its meaning is: so that they might remember and be admonished. Al-Mahdawi said: Whoever read "liyadhdhakkaru" with shadda intended contemplation. Similarly for whoever read "liyadhkuru". And a similar...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/458, and he weakened it. (2) Tafsir al-Razi 20/216. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/244. (4) Al-Muhtasib 2/21, and it is an anomalous reading. (5) Tafsir al-Tabari 14/602, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/458. (6) Al-Sab'ah p. 380, Al-Taysir p. 140, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/458.

सूरा अल-इसरा: आयत 41 87

अल्लाह तआला फरमाता है: {और बेशक हमने इस क़ुरआन में (विभिन्न प्रकार से) समझा दिया है ताकि वे याद रखें, पर यह उन्हें नहीं बढ़ाता मगर बिदकने में [41]}

उसका कथन: {और बेशक हमने (विभिन्न प्रकार से) समझा दिया है} यानी: स्पष्ट कर दिया है। और कहा गया है: बार-बार दोहराया है। {इस क़ुरआन में}: कहा गया है कि "में" (फी) अतिरिक्त है, और अर्थ है: और हमने इस क़ुरआन को विविध रूपों में पेश किया है(1); जैसे: {और मेरे लिए मेरी संतान में सुधार कर} [अल-अहक़ाफ़: 15], यानी: मेरी संतान को सुधार दे। "तसरीफ़" (विविधीकरण) का अर्थ है: किसी चीज़ को एक दिशा से दूसरी दिशा की ओर मोड़ना(2)। इस विविधीकरण से तात्पर्य स्पष्टीकरण और पुनरावृत्ति है। यह भी कहा गया है: भिन्नता, यानी: हमने उपदेशों में भिन्नता रखी है ताकि वे याद रखें, विचार करें और नसीहत लें(3)। आम पाठ (क़िरात) "सर्रफ़ना" है, जो तशदीद के साथ है जो बहुतायत को दर्शाता है जहाँ भी यह आता है। अल-हसन ने इसे बिना तशदीद के(हल्का) पढ़ा(4)। उसका कथन: {इस क़ुरआन में} का अर्थ है मिसालें, सबक, हिकमतें, नसीहतें, हुक्म और सूचनाएं(5)। अल-स'लबी ने कहा: मैंने अबू अल-कासिम अल-हुसैन को इमाम अल-शेख अबू अल-तैय्यब की उपस्थिति में कहते सुना: अल्लाह के कथन "सर्रफ़ना" के दो अर्थ हैं; पहला: उसने इसे एक ही प्रकार का नहीं बनाया, बल्कि वादे और चेतावनी, मोहकम (स्पष्ट) और मुताशाबिह (अस्पष्ट), निषेध और आज्ञा, नासिख (रद्द करने वाला) और मंसूख (रद्द किया हुआ), समाचार और मिसालें, जैसे हवाओं का पूरब, पश्चिम, दक्षिण और उत्तर से बदलना, और क्रियाओं का भूतकाल, भविष्यकाल, आज्ञा, निषेध, क्रिया, कर्ता, कर्म आदि में रूपांतरण। दूसरा: यह एक बार में नहीं उतरा बल्कि किस्तों में उतरा, जैसा कि उसका कथन है: {और हमने क़ुरआन को टुकड़ों में उतारा} [अल-इसरा: 106], और इसका अर्थ है: हमने जिब्रील अलैहिस्सलाम का आपके पास आना अधिक कर दिया। {ताकि वे याद रखें}: यह्या, अल-अअमश, हमज़ा और अल-किसाई का पाठ "लियज़्कुरु" है (बिना तशदीद के), और इसी तरह अल-फ़ुरकान [आयत: 50] में: {और हमने इसे उनके बीच विविध रूपों में पेश किया ताकि वे याद रखें}। बाकी ने इसे तशदीद के साथ पढ़ा(6)। अबू उबैद ने इसे चुना; क्योंकि इसका अर्थ है: ताकि वे याद रखें और नसीहत हासिल करें। अल-महदवी ने कहा: जिसने "लियज़्कककरू" तशदीद के साथ पढ़ा, उसका इरादा चिंतन करना था। और वैसा ही जिसने "लियज़्कुरु" पढ़ा। और इसी तरह...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/458, और उन्होंने इसे कमज़ोर माना। (2) तफ़्सीर अल-राज़ी 20/216। (3) अल-नुक़त वल-उयून 3/244। (4) अल-मुहतसिब 2/21, और यह एक शाज़ (दुर्लभ) क़िरात है। (5) तफ़्सीर अल-तबरी 14/602, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/458। (6) अल-सबआ पृष्ठ 380, अल-तयसीर पृष्ठ 140, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/458।

سورة الاسراء: آیت 41 87

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وَلَقَدْ صَرَّفْنَا فِي هَذَا الْقُرْآنِ لِيَذَّكَّرُوا وَمَا يَزِيدُهُمْ إِلَّا نُفُورًا 41}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وَلَقَدْ صَرَّفْنَا} یعنی: ہم نے بیان کیا۔ اور کہا گیا ہے: ہم نے بار بار دہرایا۔ {فِي هَذَا الْقُرْآنِ} کہا گیا ہے کہ "فی" زائد ہے، اور اصل عبارت ہے: اور ہم نے اس قرآن کو مختلف طریقوں سے بیان کیا ہے(1)؛ جیسے: {وَأَصْلِحْ لِي فِي ذُرِّيَّتِي} [الاحقاف: 15] یعنی: میری اولاد کی اصلاح فرما۔ تصریف کا مطلب ہے: کسی چیز کو ایک سمت سے دوسری سمت پھیرنا(2)۔ اس تصریف سے مراد وضاحت اور تکرار ہے۔ اور کہا گیا ہے: تغیر و تبدل، یعنی: ہم نے نصیحتوں میں فرق رکھا تاکہ وہ یاد دہانی حاصل کریں، عبرت پکڑیں اور وعظ حاصل کریں(3)۔ عام قراءت "صَرَّفْنا" تشدید کے ساتھ ہے جو کثرت پر دلالت کرتی ہے جہاں بھی یہ لفظ آیا ہے۔ حسن بصری نے اسے تخفیف (بغیر تشدید) کے ساتھ پڑھا ہے(4)۔ اس کا قول: {فِي هَذَا الْقُرْآنِ} سے مراد مثالیں، عبرتیں، حکمتیں، وعظ، احکامات اور خبریں ہیں(5)۔ ثعلبی کہتے ہیں: میں نے ابو القاسم الحسین کو امام شیخ ابو الطیب کی موجودگی میں یہ کہتے ہوئے سنا: اللہ کے قول "صرفنا" کے دو معانی ہیں؛ پہلا: اس نے اسے ایک ہی قسم کا نہیں بنایا، بلکہ وعدہ و وعید، محکم و متشابہ، نہی و امر، ناسخ و منسوخ، اور خبریں و مثالیں، جیسے ہواؤں کا مختلف سمتوں (صبا، دبور، جنوب، شمال) سے چلنا، اور افعال کی ماضی، مستقبل، امر، نہی، فعل، فاعل اور مفعول وغیرہ میں گردان۔ دوسرا یہ کہ: یہ ایک ہی بار نازل نہیں ہوا بلکہ حصوں میں نازل ہوا، جیسے اس کا قول: {وَقُرْآنًا فَرَقْنَاهُ} [الاسراء: 106] اور اس کا مطلب ہے: ہم نے آپ کی طرف جبرائیل علیہ السلام کے آنے کی کثرت کر دی۔ {لِيَذَّكَّرُوا} یحییٰ، اعمش، حمزہ اور کسائی کی قراءت میں "لِيَذْكُرُوا" تخفیف کے ساتھ ہے، اور اسی طرح سورۃ الفرقان [آیت: 50] میں ہے: {وَلَقَدْ صَرَّفْنَهُ

بَيْنَهُمْ لِيَذَّكَّرُوا}۔ باقی تمام قراء نے اسے تشدید کے ساتھ پڑھا ہے(6)۔ ابو عبید نے اسے پسند کیا ہے؛ کیونکہ اس کا مطلب ہے: تاکہ وہ نصیحت پکڑیں اور عبرت حاصل کریں۔ مہدوی کہتے ہیں: جس نے "لِيَذَّكَّروا" تشدید کے ساتھ پڑھا اس کا مطلب غور و فکر کرنا تھا۔ اور اسی طرح جس نے "لِيَذْكُروا" پڑھا۔ اور اس کی نظیر...

(1) المحرر الوجیز 3/ 458، اور اسے ضعیف قرار دیا۔ (2) تفسیر الرازی 20/ 216۔ (3) النکت والعیون 3/ 244۔ (4) المحتسب 2/ 21، اور یہ قراءت شاذہ ہے۔ (5) تفسیر الطبری 14/ 602، اور المحرر الوجیز 3/ 458۔ (6) السبعہ ص 380، والتیسیر ص 140، والمحرر الوجیز 3/ 458ا

88 Surah Al-Isra: Verses 41 - 43

The first is: "And We have conveyed for them the Word that they might remember" [Al-Qasas: 51], and the second is: "And remember what is in it" [Al-Baqarah: 63]. "And it does not increase them" meaning: the variation and the reminder "except in aversion" meaning: distancing from the truth and heedlessness from reflection and consideration; and that is because they believed regarding the Quran that it was trickery, magic, soothsaying, and poetry.

His saying, the Almighty: "Say, [O Muhammad], 'If there had been with Him [other] gods, as they say, then they [those gods] would have sought a way to the Owner of the Throne.' (42) Exalted is He and high above what they say by great sublimity. (43)"

His saying, the Almighty: "Say, if there had been with Him [other] gods" this is connected to His saying: "And do not make [as equal] with Allah another deity." It is a rebuttal against idol worshippers. "As they say" Ibn Kathir and Hafs read it as "they say" with a 'ya'. The rest read it as "you [all] say" with a 'ta' as an address (1). "Then they would have sought" meaning the [other] gods. "A way to the Owner of the Throne." Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) said: They would have sought dispute and combat with Allah, as the kings of this world do with one another (2). Said ibn Jubayr (may Allah be pleased with him) said: The meaning is: then they would have sought a path to reach Him to remove His sovereignty; because they are His partners (3). Qatadah said: The meaning is: then the [other] gods would have sought a way to closeness to the Owner of the Throne, and sought a position of nearness to Him; because they are below Him (4), and the people believed that idols bring them closer to Allah. So if they believed that idols are in need of Allah the Almighty, then it is negated that they are gods. "Exalted is He and high above what they say by great sublimity" He, the Almighty, purified Himself and glorified Himself above what is not befitting of Him. "At-Tasbih" is: purification. And it has been mentioned before (5).

(1) Al-Sab'ah p. 381, and Al-Taysir p. 140. (2) Majma' al-Bayan 20/53, and Abu al-Layth mentioned it 2/269 from Muqatil. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 3/245. (4) Majma' al-Bayan 15/53. (5) 1/412.

88 सूरह अल-इसरा: आयत 41 - 43

पहला है: "और हमने उनके लिए बात पहुँचा दी है ताकि वे याद रखें" [अल-क़सस: 51], और दूसरा है: "और याद करो जो उसमें है" [अल-बक़रा: 63]। "और यह उन्हें नहीं बढ़ाता" यानी: विस्तार और अनुस्मरण "सिवाय नफरत के" यानी: सत्य से दूरी और चिंतन और विचार से असावधानी; और ऐसा इसलिए क्योंकि उन्होंने कुरान के बारे में यह विश्वास कर लिया था कि यह एक चाल, जादू, भविष्यवक्तागिरी और कविता है।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: "कह दो (ऐ मुहम्मद), 'यदि उसके साथ और भी खुदा होते, जैसा कि वे कहते हैं, तो वे [वे खुदा] अर्श के मालिक तक पहुँचने का कोई रास्ता ज़रूर तलाश करते।' (42) वह पवित्र है और बहुत ऊँचा है उससे जो वे कहते हैं, बहुत बड़ी बुलंदी के साथ। (43)"

अल्लाह तआला का फ़रमान: "कह दो, यदि उसके साथ और भी खुदा होते" यह अल्लाह के इस कथन से जुड़ा है: "और अल्लाह के साथ किसी दूसरे को पूज्य न बनाओ।" यह मूर्तिपूजकों का खंडन है। "जैसा कि वे कहते हैं" इब्न कसीर और हफ़्स ने इसे 'या' के साथ "वे कहते हैं" पढ़ा है। बाकियों ने इसे 'ता' के साथ संबोधन के रूप में "तुम कहते हो" पढ़ा है (1)। "तो वे ज़रूर तलाश करते" यानी वे [अन्य] खुदा। "अर्श के मालिक तक पहुँचने का रास्ता।" इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने कहा: वे अल्लाह के साथ विवाद और युद्ध का रास्ता खोजते, जैसा कि दुनिया के राजा एक-दूसरे के साथ करते हैं (2)। सईद बिन जुबैर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: इसका अर्थ है: तो वे उसकी सत्ता को खत्म करने के लिए उस तक पहुँचने का रास्ता खोजते; क्योंकि वे उसके साझीदार होते (3)। क़तादह ने कहा: इसका अर्थ है: तो वे [अन्य] खुदा अर्श के मालिक के करीब होने का रास्ता ढूँढते, और उसके पास निकटता का स्थान चाहते; क्योंकि वे उससे नीचे हैं (4), और उन लोगों का मानना था कि मूर्तियाँ उन्हें अल्लाह के करीब लाती हैं। तो यदि उन्होंने मूर्तियों के बारे में यह मान लिया कि वे अल्लाह तआला की मोहताज हैं, तो यह बात गलत हो गई कि वे खुदा हैं। "वह पवित्र है और बहुत ऊँचा है उससे जो वे कहते हैं, बहुत बड़ी बुलंदी के साथ" उसने, सर्वशक्तिमान ने, स्वयं को उससे पवित्र और गौरवान्वित किया जो उसके योग्य नहीं है। "तस्बीह" का अर्थ है: पवित्रता बयान करना। और यह पहले आ चुका है (5)।

(1) अल-सबआ पृष्ठ 381, और अल-तयसीर पृष्ठ 140। (2) मजमा' अल-बयान 20/53, और अबू अल-लैथ ने इसे मुक़ातिल से 2/269 में उल्लेख किया है। (3) अल-नुकत वल-उयून 3/245। (4) मजमा' अल-बयान 15/53। (5) 1/412।

88 سورة الاسراء: آیات 41 - 43

پہلا قول باری تعالیٰ ہے: ﴿وَلَقَدْ وَصَّلْنَا لَهُمُ الْقَوْلَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ﴾ [القصص: 51] اور دوسرا: ﴿وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ﴾ [البقرة: 63]۔ ﴿وَمَا يَزِيدُهُمْ﴾ یعنی: تکرار اور نصیحت ﴿إِلَّا نُفُورًا﴾ یعنی: حق سے دوری اور غور و فکر سے غفلت؛ اور یہ اس لیے کہ انہوں نے قرآن کے بارے میں یہ عقیدہ بنا لیا تھا کہ یہ حیلہ سازی، جادو، کہانت اور شاعری ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿قُل لَّوْ كَانَ مَعَهُ ءَالِهَةٌ كَمَا يَقُولُونَ إِذًا لَّابْتَغَوْا إِلَى ذِي الْعَرْشِ سَبِيلًا 42 سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يَقُولُونَ عُلُوًّا كَبِيرًا 43﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُل لَّوْ كَانَ مَعَهُ ءَالِهَةٌ﴾ یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے جڑا ہوا ہے: ﴿وَلَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا ءَاخَرَ﴾ اور یہ بت پرستوں کا رد ہے۔ ﴿كَمَا يَقُولُونَ﴾ ابن کثیر اور حفص نے اسے 'یاء' کے ساتھ "یقولون" (وہ کہتے ہیں) پڑھا ہے۔ باقی قراء نے اسے 'تاء' کے ساتھ خطاب کے طور پر "تقولون" (تم کہتے ہو) پڑھا ہے (1)۔ ﴿إِذًا لَّابْتَغَوْا﴾ یعنی وہ معبودانِ باطل۔ ﴿إِلَى ذِي الْعَرْشِ سَبِيلًا﴾ حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: وہ اللہ سے جھگڑا اور قتال کا راستہ تلاش کرتے، جیسا کہ دنیا کے بادشاہ ایک دوسرے کے ساتھ کرتے ہیں (2)۔ سعید بن جبیر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: مطلب یہ ہے کہ: پھر وہ اس کی بادشاہت چھیننے کے لیے اس تک پہنچنے کا راستہ ڈھونڈتے؛ کیونکہ وہ اس کے شریک ہوتے (3)۔ قتادہ نے کہا: مطلب یہ ہے کہ: پھر وہ (دیگر) معبود مالکِ عرش کی قربت حاصل کرنے کا راستہ تلاش کرتے، اور اس کے ہاں مقام و مرتبہ چاہتے؛ کیونکہ وہ اس سے کم تر ہیں (4)، اور ان لوگوں کا یہ عقیدہ تھا کہ بت انہیں اللہ کے قریب کر دیتے ہیں، پس جب انہوں نے بتوں کے بارے میں یہ مان لیا کہ وہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ کے محتاج ہیں، تو ان کا معبود ہونا باطل ہو گیا۔ ﴿سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يَقُولُونَ عُلُوًّا كَبِيرًا﴾ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے

اپنی ذات کو ان باتوں سے پاک اور بلند بیان کیا جو اس کے شایانِ شان نہیں ہیں۔ اور تسبیح کا معنی تنزیہ (پاکیزگی بیان کرنا) ہے۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (5)۔

(1) السبعہ ص 381، اور التیسیر ص 140۔ (2) مجمع البیان 20/53، اور ابو اللیث نے اسے 2/269 میں مقاتل سے نقل کیا ہے۔ (3) النکت والعیون 3/245۔ (4) مجمع البیان 15/53۔ (5) 1/412۔

Surah Al-Isra: Verse 44 89 The Almighty's saying: {The seven heavens and the earth and whatever is in them glorify Him. And there is not a thing but glorifies His praise, but you do not understand their glorification. Indeed, He is ever Forbearing and Forgiving. 44} The Almighty's saying: {The seven heavens and the earth and whatever is in them glorify Him} - He used the pronoun for rational beings back to the heavens and the earth because He attributed to them the action of a rational being, which is glorification (tasbeeh). His saying: {and whatever is in them} means the angels, humans, and jinn, then He generalized all things after that in His saying: {And there is not a thing but glorifies His praise} (1). Opinions differed regarding this generality, whether it is specific or not. One group said: It is not specific, and what is meant by it is the glorification of indication (tasbeeh al-dalalah), as every created thing bears witness to itself that Allah, the Mighty and Majestic, is a Creator and Powerful (2). Another group said: This glorification is real, and everything in general glorifies with a glorification that humans do not hear and do not understand. If it were what the former said (3), that it is the effect of craftsmanship and indication, it would have been a matter understood (4), while the verse states that this glorification is not understood. They were answered that the meaning of His saying: "you do not understand" refers to the disbelievers who turn away from consideration and thus do not understand the wisdom of Allah, Glorified and Exalted, in things. Another group said: His saying "any thing" is a general term, but its meaning is specific to every living and growing thing, and not in inanimate objects. From this is the saying of Ikrimah: The tree glorifies, and the pillar does not glorify. And Yazid al-Raqashi said to al-Hasan while they were eating and the table (khuwan) had been presented: "Does this table glorify, O Abu Sa'id?" He said: "It used to glorify once." He meant that the tree in the time of its fruit and its balance used to glorify, but now it has become a polished table (5). I say: This opinion is supported by the Sunnah by what was established from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, that the Prophet ﷺ passed by two graves and said: "They are being punished, and they are not being punished for a major sin, as for..."

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/459. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/242, and al-Wasit by al-Wahidi 3/109. (3) In Al-Muharrar al-Wajiz: "the latter". (4) In Al-Muharrar al-Wajiz: "fathoming/understanding". (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/459, and the report of Ikrimah was narrated by al-Tabari 14/605, and the report of al-Hasan was narrated by al-Tabari 14/606.

सूरह अल-इसरा: आयत 44 89 अल्लाह तआला का फरमान: {सातों आसमान और ज़मीन और जो कुछ उनमें है, उसकी तस्बीह (महिमा गान) करते हैं। और ऐसी कोई चीज़ नहीं जो उसकी प्रशंसा के साथ तस्बीह न करती हो, लेकिन तुम उनकी तस्बीह को समझ नहीं पाते। बेशक वह बड़ा सहनशील और क्षमाशील है। 44} अल्लाह तआला का फरमान: {सातों आसमान और ज़मीन और जो कुछ उनमें है, उसकी तस्बीह करते हैं} - यहाँ आसमानों और ज़मीन के लिए अक्ल रखने वालों वाले सर्वनाम (ज़मीर) का प्रयोग किया गया है, क्योंकि उनकी ओर अक्ल वालों वाला कार्य यानी तस्बीह को जोड़ा गया है। और उसका फरमान: {और जो कुछ उनमें है} से मुराद फरिश्ते, इंसान और जिन्न हैं, फिर उसके बाद उसने तमाम चीज़ों को अपने इस फरमान में शामिल कर लिया: {और ऐसी कोई चीज़ नहीं जो उसकी प्रशंसा के साथ तस्बीह न करती हो} (1)। इस व्यापकता (उमूम) के बारे में मतभेद है कि यह विशिष्ट (मखसूस) है या नहीं। एक समूह ने कहा: यह विशिष्ट नहीं है, और इससे मुराद 'तस्बीह-ए-दलालत' (संकेतात्मक महिमा) है, क्योंकि हर नई चीज़ अपने आप पर गवाही देती है कि अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल रचयिता और सर्वशक्तिमान है (2)। एक अन्य समूह ने कहा: यह तस्बीह वास्तविक है, और हर चीज़ व्यापक रूप से ऐसी तस्बीह करती है जिसे मनुष्य न सुन सकते हैं और न समझ सकते हैं। यदि वही होता जो पहले वालों (3) ने कहा कि यह कारीगरी और संकेत का प्रभाव है, तो यह समझ में आने वाली बात होती (4), जबकि आयत कहती है कि यह तस्बीह समझी नहीं जाती। उन्हें उत्तर दिया गया कि उसके फरमान "तुम नहीं समझते" का अर्थ उन काफिरों से है जो विचार करने से विमुख रहते हैं और इस प्रकार चीज़ों में अल्लाह सुब्हानहु व तआला की हिकमत (बुद्धिमत्ता) को नहीं समझते। एक और समूह ने कहा: उसका फरमान "कोई चीज़" व्यापक है, लेकिन इसका अर्थ हर जीवित और बढ़ने वाली चीज़ के लिए विशिष्ट है, और यह बेजान चीज़ों (जमदात) में नहीं है। इसी से इक्रमा का यह कथन है: वृक्ष तस्बीह करता है और खंभा तस्बीह नहीं करता। और यजीद अल-रक़ाशी ने हसन से कहा जब वे खाना खा रहे थे और दस्तरखान (ख्वान) बिछाया गया था: "ऐ अबू सईद! क्या यह दस्तरखान तस्बीह करता है?" उन्होंने कहा: "यह एक बार तस्बीह करता था।" उनका मतलब था कि वृक्ष अपने फल और संतुलन के समय तस्बीह करता था, लेकिन अब वह एक रंगा हुआ दस्तरखान बन गया है (5)। मैंने कहा: इस राय के लिए सुन्नत से दलील इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से साबित उस रिवायत से मिलती है कि नबी ﷺ दो कब्रों के पास से गुज़रे और फरमाया: "इन दोनों को अज़ाब दिया जा रहा है, और इन्हें किसी बड़े काम के लिए अज़ाब नहीं दिया जा रहा है, जहाँ तक..."

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/459। (2) ज़ज्जाज की मा'नी अल-क़ुरान 3/242, और वाहिदी की अल-वसीत 3/109। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में: "दूसरे"। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में: "मफ़कूहान" (समझा जाने वाला)। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/459, और इक्रमा का कथन अल-तबरी 14/605 द्वारा उद्धृत है, और हसन का कथन अल-तबरी 14/606 द्वारा उद्धृत है।

سورہ الاسراء: آیت ۴۴ ۸۹ قولہ تعالیٰ: ﴿تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَن فِيهِنَّ وَإِن مِّن شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِن لَّا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا ٤٤﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ساتوں آسمان اور زمین اور جو کچھ ان میں ہے، اسی کی تسبیح کرتے ہیں۔ اور کوئی چیز ایسی نہیں جو اس کی حمد کے ساتھ تسبیح نہ کرتی ہو، لیکن تم ان کی تسبیح کو نہیں سمجھتے۔ بیشک وہ بڑا بردبار اور بخشنے والا ہے۔ ۴۴} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَن فِيهِنَّ﴾ - آسمانوں اور زمین کی طرف ذوی العقول (عقل رکھنے والے) کی ضمیر لوٹائی، جب ان کی طرف عقل مند کا فعل منسوب کیا جو کہ تسبیح ہے۔ اور اس کا ارشاد: ﴿وَمَن فِيهِنَّ﴾ سے مراد فرشتے، انسان اور جنات ہیں، پھر اس کے بعد تمام چیزوں کو اپنے اس قول میں عام کر دیا: ﴿وَإِن مِّن شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ﴾ (۱)۔ اس عموم کے بارے میں اختلاف ہوا کہ آیا یہ مخصوص ہے یا نہیں، تو ایک گروہ نے کہا: یہ مخصوص نہیں ہے، اور اس سے مراد 'تسبیحِ دلالت' ہے، کیونکہ ہر پیدا شدہ چیز اپنی ذات پر گواہی دیتی ہے کہ اللہ عزوجل خالق اور قادر ہے (۲)۔ اور ایک جماعت نے کہا: یہ تسبیح حقیقت ہے، اور ہر چیز علی العموم ایسی تسبیح کرتی ہے جسے انسان نہیں سنتے اور نہ سمجھتے، اور اگر وہی ہوتا جو پہلوں (۳) نے کہا کہ یہ صنعت اور دلالت کا اثر ہے، تو یہ ایک سمجھی جانے والی بات ہوتی (۴)، جبکہ آیت پکار کر کہہ رہی ہے کہ یہ تسبیح سمجھی نہیں جاتی۔ اور انہیں یہ جواب دیا گیا کہ اللہ کے ارشاد "تم نہیں سمجھتے" سے مراد وہ کفار ہیں جو عبرت حاصل کرنے سے اعراض کرتے ہیں تو وہ اشیاء میں اللہ سبحانہ و تعالیٰ کی حکمت کو نہیں سمجھتے۔ اور ایک گروہ نے کہا: اللہ کا قول "کوئی چیز" عموم ہے، اور اس کے معنی ہر ذی روح اور بڑھنے والی چیز کے ساتھ مخصوص ہیں، اور یہ جمادات (بے جان چیزوں) میں نہیں ہے۔ اسی میں سے عکرمہ کا یہ قول ہے: درخت تسبیح کرتا ہے اور ستون تسبیح نہیں کرتا۔ اور یزید الرقاشی نے حسن سے کہا جبکہ وہ دونوں کھانے پر تھے اور خوان (میز/دسترخوان) پیش کیا جا چکا تھا: "اے

ابو سعید! کیا یہ خوان تسبیح کرتا ہے؟" تو انہوں نے کہا: "یہ کسی وقت تسبیح کرتا تھا۔" ان کی مراد یہ تھی کہ درخت اپنے پھل اور اعتدال کے زمانے میں تسبیح کرتا تھا، اور اب تو یہ پالش کیا ہوا خوان بن گیا ہے (۵)۔ میں کہتا ہوں: اس قول کے لیے سنت سے اس روایت کے ذریعے استدلال کیا جاتا ہے جو ابن عباس رضی اللہ عنہما سے ثابت ہے کہ نبی ﷺ دو قبروں پر سے گزرے تو فرمایا: "ان دونوں کو عذاب دیا جا رہا ہے، اور انہیں کسی بڑے گناہ پر عذاب نہیں دیا جا رہا، رہا..."

---

(۱) المحرر الوجیز ۳/ ۴۵۹۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۳/ ۲۴۲ ، والوسیط للواحدي ۳/ ۱۰۹۔ (۳) المحرر الوجیز میں: الآخرون (دوسرے)۔ (۴) المحرر الوجیز میں: مفقوہاً (سمجھا جانے والا)۔ (۵) المحرر الوجیز ۳/ ۴۵۹ ، اور عکرمہ کے قول کی تخریج طبری نے ۱۴ / ۶۰۵ میں کی ہے، اور حسن کے قول کی تخریج طبری نے ۱۴ / ۶۰۶ میں کی ہے۔

Surah al-Isra: Verse 44 90

'One of them used to go about with slander (namima), and the other did not shield himself from urine.' He said: So he called for a fresh palm branch and split it into two, then planted one on this one and one on this one, then said: 'Perhaps their punishment will be lightened as long as these do not dry out.'(1) His saying, peace and blessings be upon him: 'as long as they do not dry out' is an indication that as long as they are fresh they glorify [God], and when they dry out they become inanimate. And Allah knows best. In 'Musnad Abi Dawud al-Tayalisi': He placed half on one and half on the other, and said: 'Perhaps the punishment will be lightened for them as long as there is some moisture left in them.'(2) Our scholars said: From this is derived the practice of planting trees and reciting the Quran at graves. If they are lightened by trees, then how much more by a believer reciting the Quran?! We have explained this meaning in the book 'Al-Tadhkira'(3) with a healing explanation, and that the reward of what is gifted to the deceased reaches them. Praise be to Allah for that. And according to the second interpretation, that is not needed; for everything, inanimate or otherwise, glorifies [God]. I said: This interpretation and this saying are supported from the Book by the words of the Almighty: {And remember Our servant David, the possessor of strength; indeed, he was one who repeatedly turned [to Allah]. Indeed, We subjected the mountains [to praise] with him, exalting [Allah] in the evening and at sunrise.} [Sad: 17-18], and His saying: {And indeed, there are some of them which fall down from fear of Allah} [Al-Baqarah: 74] - according to Mujahid's saying - and His saying: {And the mountains fall down in ruins, That they attribute to the Most Merciful a son.} [Maryam: 90-91]. Ibn al-Mubarak mentioned in his 'Raqa'iq': Mis'ar informed us, from Abdullah bin Wasil, from Awn(4) bin Abdullah who said: Abdullah bin Mas'ud said: Indeed, a mountain says to a mountain: 'O so-and-so, did someone who remembers Allah, Exalted and Majestic, pass by you today?' If it says: 'Yes,' it rejoices at it. Then Abdullah recited: {And they say, "The Most Merciful has taken a son."} [Maryam: 88] the verses. He said: Do you think they hear falsehood and do not hear good(5). And in it from Anas...

---

(1) Narrated by Ahmad (1980), al-Bukhari (6052), and Muslim (292). (2) Musnad al-Tayalisi (867) from the hadith of Abu Bakrah. And narrated by Ahmad (20411). (3) p. 150. (4) The name Awn was distorted in the copies except for (Z) to Auf. (5) Al-Zuhd by Ibn al-Mubarak (333). Abdullah bin Wasil is unknown (majhul), only Mis'ar bin Kidam narrated from him as in Al-Tarikh al-Kabir 5/219, and Al-Jarh wa al-Ta'dil 5/192. Ibn Hibban mentioned him in Al-Thiqat 7/57 according to his habit of documenting

unknown narrators. And Awn bin Abdullah did not reach Abdullah bin Mas'ud. Al-Tirmidhi said this in his Sunan after hadith (1270).

सूरह अल-इसरा: आयत 44 90

'उनमें से एक चुगली (नमीमा) करता फिरता था, और दूसरा पेशाब की बूंदों से नहीं बचता था।' उन्होंने कहा: फिर उन्होंने खजूर की एक ताज़ा टहनी मंगवाई और उसके दो टुकड़े किए, फिर एक को इस पर और एक को इस पर गाड़ दिया, फिर कहा: 'शायद उनका अज़ाब तब तक कम कर दिया जाए जब तक ये सूख न जाएँ।'(1) उनका यह कहना, उन पर शांति और आशीर्वाद हो: 'जब तक वे सूख न जाएँ इस ओर इशारा है कि जब तक वे ताज़ा हैं, वे [ईश्वर की] महिमा करते हैं, और जब वे सूख जाते हैं तो वे निर्जीव हो जाते हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है। 'मुसनद अबी दाऊद अल-तयालिसी' में है: उन्होंने एक पर आधा और दूसरे पर आधा रखा, और कहा: 'शायद उन पर अज़ाब हल्का हो जाए जब तक कि उनमें नमी का कुछ हिस्सा बाकी रहे।'(2) हमारे विद्वानों ने कहा: इससे कब्रों पर पेड़ लगाना और कुरान पढ़ना निकाला गया है। यदि पेड़ों के माध्यम से उनके लिए अज़ाब हल्का किया जाता है, तो एक आस्तिक द्वारा कुरान पढ़ने का क्या कहना?! हमने इस अर्थ को 'अल-तज़किरा'(3) पुस्तक में स्पष्ट रूप से समझाया है, और यह कि मृतक को जो कुछ उपहार दिया जाता है उसका सवाब उन तक पहुँचता है। इसके लिए अल्लाह का शुक्र है। और दूसरी व्याख्या के अनुसार, उसकी आवश्यकता नहीं है; क्योंकि हर चीज़, चाहे वह निर्जीव हो या अन्य, [ईश्वर की] महिमा करती है। मैंने कहा: इस व्याख्या और इस कथन का प्रमाण किताब (कुरान) के सर्वशक्तिमान के इन शब्दों से मिलता है: {और हमारे बंदे दाऊद को याद करो, जो शक्ति के स्वामी थे; वास्तव में, वह बार-बार [अल्लाह की ओर] मुड़ने वाले थे। वास्तव में, हमने पहाड़ों को उनके साथ वश में कर दिया था, जो शाम और सूर्योदय के समय [अल्लाह की] महिमा करते थे।} [साद: 17-18], और उनका कहना: {और वास्तव में उनमें से कुछ ऐसे भी हैं जो अल्लाह के डर से गिर जाते हैं} [अल-बकराह: 74] - मुजाहिद के कथन के अनुसार - और उनका कहना: {और पहाड़ ढह कर गिर जाते हैं, कि उन्होंने रहमान (परम कृपालु) के लिए बेटा ठहराया है।} [मरियम: 90-91]। इब्न अल-मुबारक ने अपनी 'रक़ाइक़' में उल्लेख किया है: हमें मिस्र ने अब्दुल्ला बिन वासिल से, उन्होंने औन(4) बिन अब्दुल्ला से सूचित किया, जिन्होंने कहा: अब्दुल्ला बिन मसऊद ने कहा: वास्तव में, एक पहाड़ दूसरे पहाड़ से कहता है: 'ऐ फलां, क्या आज तुम्हारे पास से अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल का ज़िक्र करने वाला कोई गुज़रा?' यदि वह कहता है: 'हाँ,' तो वह उससे खुश होता है। फिर अब्दुल्ला ने पढ़ा: {और वे कहते हैं, "रहमान ने बेटा बना लिया है।"} [मरियम: 88] आयतें। उन्होंने कहा: क्या तुम्हें लगता है कि वे झूठ सुनते हैं और भलाई नहीं सुनते(5)। और इसमें अनस से...

(1) अहमद (1980), अल-बुखारी (6052), और मुस्लिम (292) द्वारा उद्धृत। (2) मुसनद अल-तयालिसी (867) अबू बकरा की हदीस से। और अहमद (20411) द्वारा उद्धृत। (3) पृ. 150। (4) प्रतियों में औन का नाम (ज़) को छोड़कर औफ़ में विकृत हो गया था। (5) इब्न अल-मुबारक द्वारा अल-जुहद (333), अब्दुल्ला बिन वासिल अज्ञात (मजहूल) हैं, केवल मिस्र बिन किदाम ने उनसे वर्णन किया है जैसा कि अल-तारीख अल-कबीर 5/219 में है, और अल-जराह व अल-ता'दील 5/192 में है। इब्न हिब्बान ने अज्ञात वर्णनकर्ताओं के दस्तावेजीकरण की अपनी आदत के अनुसार अल-तिकात 7/57 में उनका उल्लेख किया है। और औन बिन अब्दुल्ला, अब्दुल्ला बिन मसऊद से नहीं मिले। अल-तिर्मिज़ी ने हदीस (1270) के बाद अपनी सुनन में यह बात कही है।

سورہ الإسراء: آیت ٤٤ ٩٠

'ان میں سے ایک چغلی کھایا کرتا تھا، اور دوسرا پیشاب کے چھینٹوں سے نہیں بچتا تھا۔' آپ نے فرمایا: پھر آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے کھجور کی ایک تر شاخ منگوائی اور اسے دو حصوں میں تقسیم کیا، پھر ایک حصہ اس پر اور ایک اس پر گاڑ دیا، پھر فرمایا: 'شاید ان کے عذاب میں تب تک تخفیف رہے جب تک یہ خشک نہ ہو جائیں۔'(١) آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ فرمانا 'جب تک وہ خشک نہ ہوں' اس بات کی طرف اشارہ ہے کہ جب تک وہ تر رہیں گی تسبیح کرتی رہیں گی، اور جب خشک ہو جائیں گی تو جمادات بن جائیں گی۔ واللہ اعلم۔ 'مسند ابی داؤد الطیالسی' میں ہے: آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے ایک پر آدھی اور دوسرے پر آدھی رکھی، اور فرمایا: 'شاید ان پر عذاب ہلکا ہو جائے جب تک ان میں نمی کا کچھ حصہ باقی رہے۔'(٢) ہمارے علماء نے کہا: اس سے قبروں پر درخت لگانا اور قرآن کی تلاوت کرنا ثابت ہوتا ہے۔ جب درختوں کی وجہ سے ان کے عذاب میں کمی ہو سکتی ہے، تو ایک مومن کے قرآن پڑھنے کا کیا عالم ہوگا؟! ہم نے اس معنی کو کتاب 'التذکرہ'(٣) میں شافی بیان کے ساتھ واضح کیا ہے، اور یہ کہ میت کو جو کچھ ہدیہ کیا جاتا ہے اس کا ثواب اسے پہنچتا ہے۔ الحمد للہ اس پر۔ اور دوسری تاویل کے مطابق اس کی ضرورت نہیں ہے؛ کیونکہ ہر چیز، خواہ وہ جمادات ہو یا کچھ اور، تسبیح کرتی ہے۔ میں نے کہا: اس تاویل اور اس قول کی دلیل کتاب اللہ سے اللہ سبحانہ وتعالیٰ کا یہ فرمان ہے: {اور ہمارے بندے داؤد کو یاد کرو جو قوت والے تھے، بے شک وہ (اللہ کی طرف) رجوع کرنے والے تھے۔ بے شک ہم نے پہاڑوں کو ان کے تابع کر دیا تھا، وہ شام اور صبح تسبیح کرتے تھے۔} [ص: ١٧-١٨]، اور اللہ کا قول: {اور بے شک بعض (پتھر) ایسے ہیں جو اللہ کے ڈر سے گر پڑتے ہیں} [البقرہ: ٧٤] - مجاہد کے قول کے مطابق - اور اللہ کا قول: {اور پہاڑ ریزہ ریزہ ہو کر گر پڑیں، اس وجہ سے کہ انہوں

نے رحمان کے لیے اولاد کا دعویٰ کیا۔} [مریم: ۹۰-۹۱]۔ ابن المبارک نے اپنی 'رقائق' میں ذکر کیا: ہمیں مسعر نے خبر دی، عبد اللہ بن واصل سے، انہوں نے عون(۴) بن عبد اللہ سے، انہوں نے کہا: عبد اللہ بن مسعود نے فرمایا: بے شک پہاڑ پہاڑ سے کہتا ہے: اے فلاں، کیا آج تیرے پاس سے اللہ عزوجل کا ذکر کرنے والا کوئی گزرا؟ اگر وہ کہتا ہے: 'ہاں'، تو وہ اس پر خوش ہوتا ہے۔ پھر عبد اللہ نے یہ آیات تلاوت کیں: {اور انہوں نے کہا کہ رحمان نے اولاد بنا لی ہے۔} [مریم: ۸۸]۔ انہوں نے کہا: کیا تم دیکھتے ہو کہ وہ جھوٹ تو سنتے ہیں لیکن خیر نہیں سنتے(۵)۔ اور اس میں انس سے...

---

(۱) اسے احمد (۱۹۸۰)، بخاری (٦٠٥٢) اور مسلم (۲۹۲) نے روایت کیا ہے۔ (۲) مسند الطیالسی (٨٦٧) ابوبکرہ کی حدیث سے۔ اور اسے احمد (٢٠٤١١) نے روایت کیا ہے۔ (۳) ص ۱۵۰۔ (٤) نسخوں میں عون کا نام 'ظ' کے علاوہ 'عوف' میں تبدیل ہو گیا تھا۔ (۵) الزہد لابن المبارک (۳۳۳)۔ عبد اللہ بن واصل مجہول ہیں، ان سے روایت کرنے میں مسعر بن کدام منفرد ہیں جیسا کہ 'التاریخ الکبیر' ۵/۲۱۹ اور 'الجرح والتعدیل' ۵/۱۹۲ میں ہے۔ ابن حبان نے انہیں مجہولوں کی توثیق کی اپنی عادت کے مطابق 'الثقات' ۷/۵۷ میں ذکر کیا ہے۔ اور عون بن عبد اللہ نے عبد اللہ بن مسعود کو نہیں پایا۔ ترمذی نے اپنی سنن میں حدیث (۱۲۷۰) کے بعد یہ بات کہی ہے۔

Surah Al-Isra: Verse 44 91

Ibn Malik (may Allah be pleased with him) said: "There is no morning or evening except that parts of the earth call out to one another: 'O neighbor, did a servant pass by you today who prayed to Allah or remembered Allah upon you?' Some say: 'No,' and some say: 'Yes.' If one says: 'Yes,' she feels she has a virtue over the other because of it."(1) And the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "No jinn, human, tree, stone, clod of earth, or anything else hears the voice of the Mu'adhin (caller to prayer) except that it will testify for him on the Day of Resurrection." Narrated by Ibn Majah in his "Sunan" and Malik in his "Muwatta" from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him).(2) Al-Bukhari recorded from Abdullah (may Allah be pleased with him) that he said: "We used to hear the food glorifying Allah while it was being eaten."(3) In another narration from Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him): "We were eating food with the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) and we could hear its glorification."(4) In "Sahih Muslim" from Jabir ibn Samurah (may Allah be pleased with him), he said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "I know a stone in Makkah that used to greet me with peace before I was sent as a prophet; I know it even now."(5) It is said it is the Black Stone, and Allah knows best. There are many reports with this meaning; we have provided a summary of them in "Al-Luma' al-Lu'lu'iyyah fi Sharh al-Ishrinat al-Nabawiyyah" by al-Fadari (may Allah have mercy on him). The report of the palm trunk (yearning) is also famous in this regard, recorded by al-Bukhari in several places in his book.(6) If this is proven for one inanimate object, it is possible for all inanimate objects, and there is no impossibility in any of that. So everything glorifies Allah based on the general wording. Likewise, al-Nakha'i and others said: it is general for both what has a soul and what does not have a soul, even the creaking of a door.(7) They used the reports we mentioned as evidence. It was said: The glorification of inanimate objects is that they call the onlooker to say: "Subhan Allah" (Glory be to Allah!), due to their lack of perception. And the poet said:

---

(1) Al-Zuhd by Ibn al-Mubarak (335) from Salih al-Murri, from Ja'far ibn Zayd, from Anas. Salih al-Murri: he is Ibn Bashir, and he is very weak. Al-Mizan 2/289 - 290. (2) Sunan Ibn Majah (723), and Al-Muwatta 1/69. Also narrated by Ahmad (11305), and Al-Bukhari (609). (3) Sahih Al-Bukhari (3579). Also narrated by Ahmad (4393). (4) Narrated by Al-Tirmidhi (3633), Ibn Khuzaymah (204), and Al-Tabarani in Al-Awsat (4498). (5) Sahih Muslim (2277). (6) Sahih Al-Bukhari (3583) from the hadith of Ibn

Umar (may Allah be pleased with them both), and narrated by Ahmad (5886). (7) Al-Nukat wa al-Uyun 3/245, and Zad al-Masir 39/5.

सूरा अल-इस्रा: आयत 44 91

इब्न मालिक (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा: "ऐसी कोई सुबह या शाम नहीं होती जब धरती के हिस्से एक-दूसरे को पुकार कर न कहते हों: 'ऐ पड़ोसिन, क्या आज तुझ पर कोई ऐसा बंदा गुज़रा जिसने अल्लाह के लिए नमाज़ पढ़ी हो या अल्लाह का ज़िक्र किया हो?' तो कोई कहती है: 'नहीं', और कोई कहती है: 'हाँ'। जब वह कहती है: 'हाँ', तो वह इस कारण अपने आप को दूसरी पर श्रेष्ठ महसूस करती है।"(1) और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "कोई भी जिन्न, इंसान, पेड़, पत्थर, मिट्टी का ढेला या कोई भी चीज़ मुअज़्ज़िन की आवाज़ नहीं सुनती, सिवाय इसके कि वह क़यामत के दिन उसके लिए गवाही देगी।" इसे इब्न माजह ने अपनी "सुनन" में और मालिक ने अपनी "मुवत्ता" में अबू सईद अल-ख़ुदरी (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से रिवायत किया है।(2) अल-बुख़ारी ने अब्दुल्ला (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: "हम खाने की तस्बीह (अल्लाह की महिमा) सुनते थे जबकि उसे खाया जा रहा होता था।"(3) इब्न मसूद (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से एक अन्य रिवायत में है: "हम अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ खाना खा रहे थे और हम उसकी तस्बीह सुन रहे थे।"(4) "सहीह मुस्लिम" में जाबिर बिन समुरा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "मैं मक्का के एक पत्थर को जानता हूँ जो मेरे नबी बनाए जाने से पहले मुझे सलाम किया करता था; मैं उसे अब भी जानता हूँ।"(5) कहा जाता है कि वह 'हज्र-ए-अस्वद' (काला पत्थर) है, और अल्लाह ही बेहतर जानता है। इस अर्थ में रिवायतें बहुत हैं; हमने अल-फ़दारी (अल्लाह उन पर दया करे) की किताब "अल-लुमअ अल-लुलुइय्यह फ़ी शरह अल-इश्रीनत अन-नबविय्यह" में उनका एक सारांश दिया है। खजूर के तने (के रोने) की ख़बर भी इस विषय में प्रसिद्ध है, जिसे अल-बुख़ारी ने अपनी किताब के कई स्थानों पर दर्ज किया है।(6) और जब यह एक बेजान चीज़ के लिए साबित हो गया, तो यह सभी बेजान चीज़ों के लिए संभव है, और इसमें कोई असंभावना नहीं है। अतः प्रत्येक वस्तु 'तस्बीह' करती है, जो कि सामान्य अर्थ में है। इसी तरह अल-नखई और अन्यों ने कहा: यह उन चीज़ों के लिए भी सामान्य है जिनमें जान है और जिनमें जान नहीं है, यहाँ तक कि दरवाज़े की चरमराहट भी।(7) उन्होंने उन रिवायतों से दलील दी है जिनका हमने उल्लेख किया है। और कहा गया है: बेजान चीज़ों की तस्बीह यह है कि वे देखने वाले को "सुभान अल्लाह" (अल्लाह की जय हो!) कहने के लिए प्रेरित करती हैं, क्योंकि उनमें स्वयं चेतना की कमी होती है। और कवि ने कहा:

(1) अज़-ज़ुहद, इब्न अल-मुबारक (335) सालिह अल-मुर्री से, जाफ़र बिन ज़ैद से, अनस से। सालिह अल-मुर्री: वह इब्न बशीर है, और वह बहुत कमज़ोर (हदीस रावी) है। अल-मीज़ान 2/289 - 290। (2) सुनन इब्न माजह (723), और अल-मुवत्ता 1/69। अहमद (11305) और अल-बुख़ारी (609) ने भी इसे निकाला है। (3) सहीह अल-बुख़ारी (3579)। अहमद (4393) ने भी इसे निकाला है। (4) इसे अत-तिरमिज़ी (3633), इब्न ख़ुज़ैमा (204) और अल-तबरानी ने 'अल-औसत' (4498) में निकाला है। (5) सहीह मुस्लिम (2277)। (6) सहीह अल-बुख़ारी (3583) इब्न उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से, और अहमद (5886) ने भी इसे निकाला है। (7) अल-नुकत वल-उयून 3/245, और ज़ाद अल-मसीर 39/5।

سورة الإسراء: الآية ٤٤ ٩١

ابن مالک رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "کوئی صبح یا شام ایسی نہیں ہوتی مگر زمین کے ٹکڑے ایک دوسرے کو پکارتے ہیں: اے میری پڑوسن، کیا آج تجھ پر اللہ کا کوئی ایسا بندہ گزرا ہے جس نے اللہ کے لیے نماز پڑھی ہو یا اللہ کا ذکر کیا ہو؟ تو کوئی کہتی ہے: نہیں، اور کوئی کہتی ہے: ہاں۔ جب وہ کہتی ہے: ہاں، تو وہ اس وجہ سے اپنے آپ کو دوسری پر فضیلت والا سمجھتی ہے۔"(1) اور رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "موذن کی آواز کوئی جن، انسان، درخت، پتھر، مٹی کا ڈھیلا یا کوئی بھی چیز نہیں سنتی مگر وہ قیامت کے دن اس کے حق میں گواہی دے گی۔" اسے ابن ماجہ نے اپنی "سنن" میں اور مالک نے اپنی "موطا" میں ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔(2) اور بخاری نے عبداللہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: "हम खाने की تسبیح سنا کرتے تھے جب کہ اسے کھایا جا رہا ہوتا تھا۔"(3) ابن مسعود رضی اللہ عنہ سے ایک اور روایت میں ہے: "ہم رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے ساتھ کھانا کھا رہے تھے اور ہم اس کی تسبیح سن رہے تھے۔"(4) اور "صحیح مسلم" میں جابر بن سمرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "میں مکہ کے ایک ایسے پتھر کو جانتا ہوں جو میری بعثت سے پہلے مجھے سلام کیا کرتا تھا، میں اسے اب بھی جانتا ہوں۔"(5) کہا گیا ہے کہ وہ حجرِ اسود ہے، اور اللہ ہی بہتر جاتا ہے۔ اس مفہوم میں احادیث بہت زیادہ ہیں؛ اور ہم نے ان کا ایک خلاصہ الفاداری رحمہ اللہ کی "اللمع اللؤلؤية في شرح العشرينات النبوية" میں پیش کیا ہے۔ اور (کھجور کے) ستون کے رونے کا قصہ بھی اس باب میں مشہور ہے جسے بخاری نے اپنی کتاب میں کئی جگہوں پر روایت کیا ہے۔(6) اور جب یہ ایک جماد (بے جان چیز) کے بارے میں ثابت ہو گیا تو تمام جمادات میں جائز ہے، اور ان میں سے

کسی بھی چیز میں کوئی ناممکن بات نہیں ہے، پس ہر چیز تسبیح کرتی ہے کیونکہ یہ عموم پر ہے۔ اسی طرح نخعی وغیرہ نے کہا: یہ ان چیزوں کے لیے بھی عام ہے جن میں روح ہے اور جن میں روح نہیں ہے، یہاں تک کہ دروازے کی چرچراہٹ بھی۔(7) انہوں نے ان احادیث سے استدلال کیا ہے جن کا ہم نے ذکر کیا ہے۔ اور کہا گیا ہے: جمادات کی تسبیح یہ ہے کہ وہ دیکھنے والے کو "سبحان اللہ" کہنے کی دعوت دیتے ہیں، کیونکہ ان میں ادراک کی کمی ہوتی ہے۔ اور شاعر نے کہا:

---

(1) الزہد لابن المبارک (335) عن صالح المری، عن جعفر بن زید، عن انس۔ صالح المری: وہ ابن بشیر ہے، اور وہ نہایت ضعیف ہے۔ المیزان 2/289 - 290۔ (2) سنن ابن ماجہ (723)، اور الموطا 1/69۔ اور اسے احمد (11305)، اور بخاری (609) نے روایت کیا ہے۔ (3) صحیح بخاری (3579)۔ اور اسے احمد (4393) نے روایت کیا ہے۔ (4) اسے ترمذی (3633)، ابن خزیمہ (204)، اور طبرانی نے "الاوسط" (4498) میں روایت کیا ہے۔ (5) صحیح مسلم (2277)۔ (6) صحیح بخاری (3583) حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے، اور اسے احمد (5886) نے روایت کیا ہے۔ (7) النکت والعیون 3/245، اور زاد المسیر 39/5۔

Surah Al-Isra: Verses 44 - 45 (Page 92)

"It is met with a glorification from wherever it turns, and it causes the inner self of the viewer to tremble with awe." (1) Meaning: Whoever sees it says, "Glory be to its Creator." The correct view is that everything glorifies God, based on the reports indicating this. If this glorification were merely a metaphorical indication of God's power, there would be no special distinction for David. Rather, it is a glorification in speech, by creating life and granting the ability to speak in glorification, as we mentioned. The Sunnah has explicitly stated what the literal meaning of the Quran indicates: that everything glorifies God. Therefore, adopting this view is more appropriate. And Allah knows best.

Al-Hasan, Abu 'Amr, Ya'qub, Hafs, Hamzah, Al-Kisa'i, and Khalaf recited: "tafqahun" (you understand - plural masculine) with the 'ta' because the subject is feminine. The rest recited it with a 'ya' (2). Abu 'Ubayd chose this, saying: because of the barrier between the verb and the feminine subject. "Indeed, He is Ever Forbearing" (44) regarding the sins of His servants in this world, "Oft-Forgiving" (44) for the believers in the Hereafter.

The Almighty's saying: "And when you recite the Quran, We place between you and those who do not believe in the Hereafter a hidden barrier." (45)

On the authority of Asma bint Abi Bakr (may Allah be pleased with them), she said: When Surah Al-Masad ("Perish the hands of Abu Lahab") was revealed, the one-eyed Umm Jamil, daughter of Harb, came screaming, with a stone in her hand, saying: "Mudhammam (the dispraised one) we reject, * and his religion we loathe, * and his command we disobey."

While the Prophet ﷺ was sitting in the Mosque with Abu Bakr (may Allah be pleased with him). When Abu Bakr saw her, he said, "O Messenger of Allah, she is coming and I fear she will see you!" The Messenger of Allah ﷺ said, "She will never see me," and he recited some Quranic verses to seek protection, as he said. He recited: "And when you recite the Quran, We place between you and those who do not believe in the Hereafter a hidden barrier."

---

(1) See Al-Nukat wa Al-'Uyun 3/245. The verse is by Bashshar bin Burd, and it is in his Diwan 2/231 with the wording: "It is met with glorification due to the beauty of how it was created, and it startles the viewer's heart with trembling." (2) We did not find anyone who recited "tafqahun" with a 'ya'. It seems the author was mistaken here. It

appears that his statement should refer back to His saying: "tusabbihu" (it glorifies), as it was recited thus by Abu 'Amr and 'Asim in the narration of Hafs, Hamzah, and Al-Kisa'i. Ibn Kathir, Nafi', 'Asim in the narration of Abu Bakr, and Ibn 'Amir recited: "yusabbihu" (it glorifies) with a 'ya'. See Al-Muharrar al-Wajiz 3/460.

सूरह अल-इसरा: आयत 44 - 45 (पृष्ठ 92)

"वह जहाँ भी मुड़ती है, महिमामंडन (तस्बीह) के साथ उसका स्वागत किया जाता है, और यह देखने वाले के हृदय को कंपन के साथ स्थिर कर देती है।" (1) अर्थात्: जो उसे देखता है वह कहता है: "महिमा है उसके निर्माता की।" सही बात यह है कि हर चीज़ महिमामंडन (तस्बीह) करती है; इस पर संकेत देने वाली हदीसों के कारण। और यदि यह महिमामंडन केवल ईश्वरीय शक्ति का संकेत होता, तो दाऊद (अ.स.) के लिए इसमें क्या विशेषता होती? बल्कि यह वास्तविक वाणी द्वारा महिमामंडन है, जीवन पैदा करके और महिमामंडन के लिए आवाज़ देकर, जैसा कि हमने ज़िक्र किया है। सुन्नत ने उस पर स्पष्ट मुहर लगा दी है जिसकी ओर कुरान का बाहरी शब्द संकेत करता है कि हर चीज़ महिमामंडन करती है। अतः इस बात को मानना ही अधिक उचित है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

अल-हसन, अबू अम्र, याकूब, हफ्स, हमज़ा, अल-किसाई और खलफ़ ने "तफकहून" (तुम समझते हो) को 'ता' के साथ पढ़ा है क्योंकि कर्ता स्त्रीलिंग है। बाकियों ने इसे 'या' के साथ पढ़ा है (2)। अबू उबैद ने इसे चुना और कहा: क्रिया और स्त्रीलिंग कर्ता के बीच व्यवधान के कारण। "निश्चय ही वह अत्यंत सहनशील है" (44) दुनिया में अपने बंदों के पापों के प्रति, "अत्यंत क्षमाशील है" (44) आख़िरत में ईमान वालों के लिए।

अल्लाह तआला का फ़रमान: "और जब आप कुरान पढ़ते हैं, तो हम आपके और उन लोगों के बीच जो आख़िरत पर ईमान नहीं रखते, एक छिपा हुआ पर्दा डाल देते हैं।" (45)

अस्मा बिन्त अबी बक्र (रज़ि.) से रिवायत है, उन्होंने कहा: जब सूरह "तब्बत यदा अबी लहब" (सूरह अल-मसद) उतरी, तो कानी उम्म जमील बिन्त हर्ब चिल्लाती हुई आई, उसके हाथ में एक पत्थर था और वह कह रही थी: "मुज़म्मम (निंदित) को हमने अस्वीकार किया * और उसके धर्म से हमने घृणा की * और उसके आदेश की हमने अवज्ञा की।"

नबी ﷺ मस्जिद में बैठे थे और उनके साथ अबू बक्र (रज़ि.) थे। जब अबू बक्र ने उसे देखा तो कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, वह आ गई है और मुझे डर है कि वह आपको देख लेगी! अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "वह मुझे कभी नहीं देख पाएगी" और उन्होंने कुरान पढ़ा और उसके माध्यम से पनाह ली जैसा कि उन्होंने कहा। और उन्होंने पढ़ा: "और जब आप कुरान पढ़ते हैं, तो हम आपके और उन लोगों के बीच जो आख़िरत पर ईमान नहीं रखते, एक छिपा हुआ पर्दा डाल देते हैं।"

(1) देखें अल-नुकत वल-उयून 3/245, और शेर बशार बिन बुर्द का है, जो उनके दीवान 2/231 में इन शब्दों के साथ है: "उसके सुंदर निर्माण के कारण उसकी तस्बीह की जाती है, और वह देखने वाले के हृदय को कंपन के साथ उत्तेजित कर देती है।" (2) हमें कोई ऐसा व्यक्ति नहीं मिला जिसने "तफकहून" को 'या' के साथ पढ़ा हो। ऐसा लगता है कि लेखक को यहाँ भ्रम हुआ है। स्पष्ट यह है कि उनकी यह बात उनके शब्द "तूसब्बिहु" (वह तस्बीह करती है) की ओर लौटनी चाहिए, क्योंकि इसे अबू अम्र और आसिम ने हफ़्स, हमज़ा और अल-किसाई की रिवायत में इसी तरह पढ़ा है। इब्न कसीर, नाफ़े आसिम ने अबू बक्र की रिवायत में और इब्न आमिर ने 'यूसब्बिहु' (वह तस्बीह करता है) 'या' के साथ पढ़ा है। देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/460।

سورہ الإسراء: آیات 44 - 45 (صفحہ 92)

"وہ جس طرف بھی مڑتی ہے، تسبیح کے ساتھ اس کا استقبال کیا جاتا ہے، اور وہ دیکھنے والے کے دل کو لرزے کے ساتھ ساکن کر دیتی ہے۔" (1) یعنی: جو اسے دیکھتا ہے وہ کہتا ہے: "پاک ہے اس کا پیدا کرنے والا۔" صحیح بات یہ ہے کہ ہر چیز تسبیح کرتی ہے؛ ان روایات کی بنا پر جو اس پر دلالت کرتی ہیں۔ اور اگر یہ تسبیح محض دلالت کی تسبیح (خدا کی قدرت کی نشانی) ہوتی تو داؤد (علیہ السلام) کے لیے کیا خصوصیت ہوتی؟ بلکہ یہ قول (کلام) کے ذریعے تسبیح ہے، اللہ کے زندگی پیدا کرنے اور تسبیح کے لیے گویائی عطا کرنے کے ذریعے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔ اور سنت نے اس بات پر نص (واضح حکم) دی ہے جس پر قرآن کا ظاہر دلالت کرتا ہے کہ ہر چیز تسبیح کرتی ہے۔ لہٰذا یہی قول زیادہ اولیٰ ہے۔ واللہ اعلم۔

حسن، ابو عمرو، یعقوب، حفص، حمزہ، کسائی اور خلف نے «تفقهون» فاعل کی تانیث کی وجہ سے 'تا' کے ساتھ پڑھا ہے۔ باقیوں نے 'یا' کے ساتھ پڑھا ہے (2)، اور اسے ابو عبید نے اختیار کیا، انہوں نے کہا: فعل اور تانیث کے درمیان حائل کی وجہ سے۔ ﴿إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا﴾ دنیا میں اپنے بندوں کے گناہوں سے درگزری کرنے والا ﴿غَفُورًا﴾ آخرت میں مومنوں کے لیے بخشنے والا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ جَعَلْنَا بَيْنَكَ وَبَيْنَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ حِجَابًا مَّسْتُورًا﴾ (45)

اسماء بنت ابی بکر رضی اللہ عنہا سے روایت ہے، انہوں نے کہا: جب سورہ ﴿تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ﴾ نازل ہوئی تو کانی ام جمیل بنت حرب پیٹتی ہوئی آئی، اس کے ہاتھ میں ایک پتھر تھا اور وہ کہہ رہی تھی: "مذمم (جس کی برائی کی گئی ہو) کا ہم نے انکار کیا * اور اس کے دین سے ہم نے بیزاری ظاہر کی * اور اس کے حکم کی ہم نے نافرمانی کی۔"

نبی ﷺ مسجد میں بیٹھے ہوئے تھے اور آپ کے ساتھ ابو بکر رضی اللہ عنہ تھے، جب ابو بکر نے اسے دیکھا تو کہا: اے اللہ کے رسول، وہ آگئی ہے اور مجھے ڈر ہے کہ وہ آپ کو دیکھ لے گی! رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "وہ مجھے ہرگز نہیں دیکھ سکے گی" اور آپ نے قرآن پڑھا اور اس کے ذریعے پناہ پکڑی جیسا کہ آپ نے فرمایا۔ اور آپ نے پڑھا: ﴿وَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ جَعَلْنَا بَيْنَكَ وَبَيْنَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ حِجَابًا مَّسْتُورًا﴾۔

---

(1) دیکھیے النکت والعیون 3/ 245، اور اس شعر کا قائل بشار بن برد ہے، اور یہ اس کے دیوان 2/ 231 میں ان الفاظ کے ساتھ ہے: تُلقى بتسبيحةٍ من حُسنِ ما خُلِقَتْ وتستفِزُّ حشا الرائي بإرعادِ (2) ہمیں کوئی ایسا نہیں ملا جس نے «تفقهون» 'یا' کے ساتھ پڑھا ہو، اور بظاہر مصنف کو اس میں وہم ہوا ہے، اور صحیح یہ ہے کہ ان کی یہ بات ان کے قول: «تسبح» کی طرف لوٹنی چاہیے، چنانچہ اسے ابو عمرو اور عاصم نے حفص، حمزہ اور کسائی کی روایت میں اسی طرح پڑھا ہے، اور ابن کثیر، نافع اور عاصم نے ابوبکر کی روایت میں اور ابن عامر نے «يُسَبِّحُ» 'یا' کے ساتھ پڑھا ہے۔ دیکھیے المحرر الوجیز 3/ 460۔

Surah Al-Isra: Verse 45 93

...an invisible veil (between you and those who do not believe in the Hereafter). So she (the wife of Abu Lahab) stood by Abu Bakr (may Allah be pleased with him) and did not see the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). She said: "O Abu Bakr, I have been informed that your companion has lampooned me." He said: "No, by the Lord of this House (the Kaaba), he has not lampooned you." He said: "Then she turned away saying: 'Quraysh knows that I am the daughter of its master (1).'" Sa'id bin Jubayr (may Allah be pleased with him) said: "When the Surah 'Perish the hands of Abu Lahab, and perish he!' was revealed, the wife of Abu Lahab came to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) while Abu Bakr (may Allah be pleased with him) was with him. Abu Bakr said: 'If you would move away from her so that you do not hear what might hurt you, for she is a foul-mouthed woman.' The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: 'A barrier will be placed between me and her.' So she did not see him. She said to Abu Bakr: 'O Abu Bakr, your companion has lampooned us.' He said: 'By Allah, he does not speak poetry nor does he say it.' She said: 'And you indeed believe him.' Then she hurried

back. Abu Bakr (may Allah be pleased with him) said: 'O Messenger of Allah, did she not see you?' He said: 'No, an angel continued to stay between me and her, shielding me until she left (2).'" Ka'b (may Allah be pleased with him) said regarding this verse: "The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) used to shield himself from the polytheists with three verses: The verse in Al-Kahf [57] (Indeed, We have placed over their hearts coverings, lest they understand it, and in their ears deafness), the verse in An-Nahl [108] (Those are the ones over whose hearts, hearing, and sight Allah has set a seal), and the verse in Al-Jathiyah [23] (Have you seen he who has taken as his god his [own] desire, and Allah has sent him astray due to knowledge and has set a seal upon his hearing and his heart and put over his vision a veil...). So the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), whenever he recited them, would be hidden from the polytheists. Ka'b (may Allah be pleased with him) said: 'I told them to a man from the people of Sham (Levant). He went to the land of the Romans and stayed there for a time, then he left as a fugitive. They went out in search of him, so he recited them. They would be with him on his path and yet not see him.' Al-Thaalabi said: 'And

this which they narrate from Ka'b, I told to a man from the people of Rayy who was captured in Daylam. He stayed among them for a time, then he left as a fugitive. They went out in search of him, and he recited them until their garments almost touched his garments, yet they did not see him.'

(1) Narrated by Al-Humaydi (323), Al-Azraqi in "Akhbar Makkah" 1/316, Abu Ya'la (53), and Al-Hakim 2/361. In the sources, after his saying: "and his debt is upon us" and "his command is our nervousness". Walwalah: a continuous sound of woe and seeking help. Al-Fihr: it is a stone that fills the palm, or a stone in general. Lisan (Walwal) and (Fahar). (2) Narrated by Ibn Abi Shaybah 11/498-499, and Abu Nu'aym in "Al-Dala'il" (140) via Muhammad bin Fudayl, from 'Ata' bin Al-Sa'ib, from Sa'id bin Jubayr. Narrated by Al-Bazzar (15), Abu Ya'la (25), and Ibn Hibban (6511) via Abd Al-Salam bin Harb, from 'Ata', from Sa'id bin Jubayr, from Ibn Abbas.

सूरह अल-इसरा: आयत 45 93

(परलोक में विश्वास न करने वालों के बीच और आपके बीच) एक अदृश्य पर्दा (डाल देते हैं)। तो वह (अबू लहब की पत्नी) अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) के पास खड़ी हुई और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को नहीं देखा। उसने कहा: "ऐ अबू बक्र, मुझे बताया गया है कि तुम्हारे साथी ने मेरी निंदा की है।" उन्होंने कहा: "नहीं, इस घर (काबा) के रब की कसम, उन्होंने तुम्हारी निंदा नहीं की है।" उन्होंने कहा: "फिर वह यह कहते हुए मुड़ गई: 'कुरैश जानते हैं कि मैं उनके सरदार की बेटी हूँ (1)।'" सईद बिन जुबैर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: "जब सूरह 'अबू लहब के दोनों हाथ टूट गए और वह स्वयं विनष्ट हो गया' उतरी, तो अबू लहब की पत्नी नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आई जबकि अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) उनके साथ थे। अबू बक्र ने कहा: 'यदि आप उनसे दूर हो जाएं ताकि आप वह न सुनें जो आपको कष्ट पहुँचाए, क्योंकि वह एक बदज़ुबान महिला है।' नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: 'मेरे और उसके बीच एक आड़ डाल दी जाएगी।' तो उसने उन्हें नहीं देखा। उसने अबू बक्र से कहा: 'ऐ अबू बक्र, तुम्हारे साथी ने हमारी निंदा की है।' उन्होंने कहा: 'अल्लाह की कसम, वह न तो कविता बोलते

हैं और न ही उसे कहते हैं।' उसने कहा: 'और तुम वास्तव में उनकी पुष्टि करते हो।' फिर वह तेज़ी से वापस चली गई। अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: 'ऐ अल्लाह के रसूल, क्या उसने आपको नहीं देखा?' उन्होंने कहा: 'नहीं, एक फरिश्ता मेरे और उसके बीच बना रहा, जो मुझे छुपाए रहा जब तक कि वह चली नहीं गई (2)।'" काब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने इस आयत के बारे में कहा: "नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मुशरिकों से तीन आयतों के माध्यम से छुपते थे: वह आयत जो अल-कहफ़ [57] में है (निस्संदेह, हमने उनके दिलों पर परदे डाल दिए हैं कि वे इसे समझ न सकें और उनके कानों में बहरापन), और वह आयत जो अन-नहल [108] में है (ये वे लोग हैं जिनके दिलों, सुनने और देखने की शक्ति पर अल्लाह ने मुहर लगा दी है), और वह आयत जो अल-जाथिया [23] में है (क्या आपने उसे देखा जिसने अपनी इच्छा को अपना उपास्य बना लिया और अल्लाह ने उसे ज्ञान होने पर भी पथभ्रष्ट कर दिया और उसके कान और उसके दिल पर मुहर लगा दी और उसकी आँखों पर परदा डाल दिया...)। तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) जब भी उन्हें पढ़ते, मुशरिकों से ओझल हो जाते। काब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: 'मैंने उन्हें

शाम (लेवेंट) के लोगों में से एक व्यक्ति को बताया। वह रोम की भूमि पर गया और वहां कुछ समय तक रहा, फिर वह भगोड़े के रूप में निकला। वे उसकी तलाश में निकले, तो उसने उन्हें पढ़ा। वे उसके रास्ते में उसके साथ होते थे और फिर भी उसे नहीं देखते थे।' अल-थालाबी ने कहा: 'और यह जो वे काब से वर्णन करते हैं, मैंने रय के लोगों में से एक व्यक्ति को बताया जिसे दैलम में बंदी बना लिया गया था। वह उनके बीच कुछ समय तक रहा, फिर वह भगोड़े के रूप में निकला। वे उसकी तलाश में निकले, और उसने उन्हें पढ़ा यहाँ तक कि उनके कपड़े उसके कपड़ों को छूने लगे, फिर भी वे उसे नहीं देख पा रहे थे।'

(1) अल-हुमैदी (323), अल-अज़राक़ी द्वारा "अख़बार मक्का" 1/316 में, अबू याला (53) और अल-हाकिम 2/361 द्वारा उद्धृत। स्रोतों में उनके इस कथन के बाद: "और उनका कर्ज हम पर है" और "उनका मामला हमारी घबराहट है"। वलवला: दुख और मदद मांगने की लगातार आवाज। अल-फिह्र: यह वह पत्थर है जो हथेली को भर देता है, या सामान्य रूप से पत्थर। लिसान (वलवल) और (फहर)। (2) इब्न अबी शयबा 11/498-499 द्वारा उद्धृत, और अबू नुऐम द्वारा "अल-दलायल" (140) में मुहम्मद बिन फुज़ैल के माध्यम से, अता बिन अल-साइब से, सईद बिन जुबैर से। अल-बज्जार (15), अबू याला (25), और इब्न हिब्बान (6511) द्वारा अब्दुल सलाम बिन हर्ब के माध्यम से, अता से, सईद बिन जुबैर से, इब्न अब्बास से उद्धृत।

سوره الإسراء: الآية 45 93

...بِالْآخِرَةِ حِجَابًا مَّسْتُورًا (ایک چھپا ہوا پردہ)۔ تو وہ (ابو لہب کی بیوی) ابوبکر رضی اللہ عنہ کے پاس کھڑی ہوئی اور رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کو نہ دیکھا، پس اس نے کہا: اے ابوبکر، مجھے خبر دی گئی ہے کہ آپ کے صاحب نے میری ہجو (مذمت) کی ہے۔ تو انہوں نے کہا: نہیں، اس گھر (کعبہ) کے رب کی قسم، انہوں نے تمہاری ہجو نہیں کی۔ راوی کہتے ہیں: تو وہ یہ کہتی ہوئی مڑ گئی: قریش جانتے ہیں کہ میں ان کے سردار کی بیٹی ہوں (1)۔ اور سعید بن جبیر رضی اللہ عنہ نے کہا: جب (تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ وَتَبَّ) نازل ہوئی تو ابو لہب کی بیوی نبی صلی اللہ علیہ وسلم کے پاس آئی جبکہ ابوبکر رضی اللہ عنہ آپ کے ساتھ تھے، تو ابوبکر نے کہا: اگر آپ اس سے ہٹ جائیں تاکہ وہ آپ کو ایسی بات نہ سنائے جو آپ کو تکلیف دے، کیونکہ وہ بد زبان عورت ہے۔ تو نبی صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "عنقریب میرے اور اس کے درمیان رکاوٹ ڈال دی جائے گی" چنانچہ اس

نے آپ کو نہ دیکھا۔ اس نے ابوبکر سے کہا: اے ابوبکر، آپ کے صاحب نے ہماری ہجو کی ہے۔ تو انہوں نے کہا: اللہ کی قسم، وہ نہ شعر بولتے ہیں اور نہ ہی اسے کہتے ہیں۔ اس نے کہا: اور آپ یقیناً ان کی تصدیق کرنے والے ہیں۔ پھر وہ واپس چلی گئی۔

ابوبکر رضی اللہ عنہ نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، کیا اس نے آپ کو نہیں دیکھا؟ آپ نے فرمایا: "نہیں، ایک فرشتہ میرے اور اس کے درمیان مسلسل رہا جو مجھے چھپائے رہا یہاں تک کہ وہ چلی گئی"(2)۔ کعب رضی اللہ عنہ نے اس آیت کے بارے میں کہا: نبی صلی اللہ علیہ وسلم مشرکین سے تین آیتوں کے ذریعے چھپتے تھے: وہ آیت جو سورہ الکہف [57] میں ہے (إِنَّا جَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَن يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا)، اور وہ آیت جو سورہ النحل [108] میں ہے (أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ)، اور وہ آیت جو سورہ الجاثیہ [23] میں ہے (أَفَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ وَأَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَى عِلْمٍ وَخَتَمَ عَلَى

سَمْعِهِ، وَقَلْبِهِ، وَجَعَلَ عَلَى بَصَرِهِ غِشَاوَةً الآية۔ چنانچہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم جب بھی انہیں تلاوت فرماتے مشرکین سے چھپ جاتے۔ کعب رضی اللہ عنہ نے کہا: پس میں نے اہل شام کے ایک شخص کو یہ بتائیں، تو وہ روم کی سرزمین پر گیا اور وہاں ایک عرصہ رہا، پھر وہ مفرور ہو کر نکلا، تو وہ اس کی تلاش میں نکلے، پس اس نے انہیں پڑھا، تو وہ اس کے راستے میں اس کے ساتھ ہوتے تھے لیکن اسے نہیں دیکھ پاتے تھے۔ ثعلبی نے کہا: اور یہ جو کعب سے روایت کرتے ہیں، میں نے اہل رے کے ایک شخص کو بتایا جو دیلم میں قید ہو گیا تھا، وہ ان میں ایک عرصہ رہا، پھر وہ مفرور ہو کر نکلا، تو وہ اس کی تلاش میں نکلے، پس اس نے انہیں پڑھا یہاں تک کہ ان کے کپڑے اس کے کپڑوں کو چھونے لگے لیکن وہ اسے نہیں دیکھ پاتے تھے۔

(1) اسے الحمیدی (323)، الازرقی نے اخبار مکہ 316/1 میں، ابو یعلیٰ (53) اور الحاکم 361/2 نے روایت کیا ہے۔ اور مصادر میں ان کے قول کے بعد: "اور اس کا قرض ہم پر ہے" اور

"اس کا معاملہ ہماری گھبراہٹ ہے"۔ الولولہ: ہلاکت اور پکار کی مسلسل آواز۔ الفہر: وہ پتھر جو ہتھیلی بھر ہو، یا مطلقاً پتھر۔ اللسان (ولول) اور (فہر)۔ (2) اسے ابن ابی شیبہ 498/11 - 499 نے اور ابو نعیم نے الدلائل (140) میں محمد بن فضیل کے واسطے سے، عطا بن السائب سے، سعید بن جبیر سے روایت کیا ہے۔ اور اسے البزار (15)، ابو یعلیٰ (25)، اور ابن حبان (6511) نے عبد السلام بن حرب کے واسطے سے، عطا سے، سعید بن جبیر سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔

94 Surah Al-Isra: Verse 45

I said: To these verses are added the beginning of Surah Ya-Sin until the Almighty's saying: {so they do not see}. For in the Biography (Sira) concerning the Prophet's ﷺ migration and Ali's ♦ stay in his bed, it is said: The Messenger of Allah ﷺ went out and took a handful of dirt in his hand, and Allah, the Mighty and Sublime, took away their sight from him so they did not see him. He began to scatter that dirt on their heads while reciting these verses from Ya-Sin: {Ya-Sin. By the wise Quran. Indeed, you are of the messengers. On a straight path. A revelation of the Mighty, the Merciful} until His saying: {And We have put before them a barrier and behind them a barrier and covered them, so they do not see} until the Messenger of Allah ﷺ finished these verses. Not a man among them was left without dirt having been placed on his head. Then he departed to where he intended to go(1).

I said: Something similar to this happened to me in our land of Andalusia at Manshur Castle(2) in the region of Cordoba. That was when I fled from the enemy and retreated to a part of it. Before long, two horsemen came out in pursuit of me while I was sitting in an open area with nothing to hide me from them. I was reciting the beginning of Surah Ya-Sin and other parts of the Quran. They passed by me and then returned from whence they came, one of them saying to the other: "This is his dibul", meaning a devil. And Allah, the Mighty and Sublime, blinded their eyes so they did not see me. Much praise be to Allah for that.

It was said: The hidden veil (al-hijab al-mastur) is Allah's sealing of their hearts so they do not understand it nor perceive the wisdom within it. This was said by Qatada. Al-Hasan said: Meaning, because of their turning away from your recitation and their ignoring you, it is as if there is a veil between you and them preventing them from seeing you, as if there are covers over their hearts(3). It was said: It was revealed concerning people who used to annoy the Messenger of Allah ﷺ when he recited the Quran, namely Abu Jahl, Abu Sufyan, An-Nadr bin Al-Harith, Umm Jamil - the wife of Abu Lahab - and Huwaytib. So Allah, glorified and exalted be He, veiled His Messenger ﷺ from their sight during the recitation of the Quran, and they would pass by him and not...

(1) Sirat Ibn Hisham 1/483. (2) Thus in all manuscripts, and we have not found a place by this name; perhaps it is "Hisn al-Mudawwar" as in Mu'jam al-Buldan 5/77, al-Kamil 5/126, and Nafh al-Tib 1/55 and 3/38. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/246.

९४ सूरा अल-इसरा: आयत ४५

मैने कहा: इन आयतों में सूरा या-सीन की शुरुआत अल्लाह के इस कथन तक जोड़ी जाती है: {ताकि वे देख न सकें}। नबी ﷺ की हिजरत और अली ♦ के उनके बिस्तर पर ठहरने के बारे में सीरत में कहा गया है: अल्लाह के रसूल ﷺ बाहर निकले और अपने हाथ में एक मुट्ठी धूल ली, और अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने उनकी नज़रों को उनसे फेर लिया ताकि वे उन्हें न देख सकें। उन्होंने वह धूल उनके सिरों पर बिखेरना शुरू कर दिया और या-सीन की ये आयतें पढ़ रहे थे: {या-सीन। हिकमत वाले क़ुरआन की क़सम। बेशक, आप रसूलों में से हैं। एक सीधे रास्ते पर। ये ज़बरदस्त, रहम करने वाले की तरफ से उतारा गया है} अल्लाह के इस कथन तक: {और हमने उनके सामने एक दीवार खड़ी कर दी और उनके पीछे एक दीवार, फिर हमने उन्हें ढांप दिया, पस वे देख नहीं सकते} यहाँ तक कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने इन आयतों को पूरा किया। उनमें से कोई भी आदमी ऐसा नहीं बचा जिसके सिर पर धूल न पड़ी हो। फिर आप जहाँ जाना चाहते थे वहाँ चले गए(१)।

मैने कहा: हमारे देश अंदलुस में भी मेरे साथ ऐसा ही कुछ मंशूर किले(२) में हुआ जो कुर्दोबा के अधिकार क्षेत्र में है। यह तब हुआ जब मैं दुश्मन के सामने से भागकर उसके एक हिस्से में चला गया था। थोडी ही देर में दो घुड़सवार मेरी तलाश में निकले जबकि मैं एक खुले मैदान में बैठा था और मुझे उनसे छिपाने के लिए कोई चीज़ नहीं थी। मैं सूरा या-सीन की शुरुआत और क़ुरआन के अन्य हिस्से पढ़ रहा था। वे मेरे पास से गुज़रे और फिर वहीं लौट गए जहाँ से आए थे, उनमें से एक दूसरे से कह रहा था: "यह उसका दीबुल है" उनका मतलब शैतान से था। और अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने उनकी आँखों को अंधा कर दिया जिससे उन्होंने मुझे नहीं देखा, और इसके लिए अल्लाह का बहुत-बहुत शुक्र है।

और कहा गया है: 'छिपा हुआ परदा' (अल-हिजाब अल-मस्तूर) से मुराद अल्लाह का उनके दिलों पर मुहर लगा देना है ताकि वे उसे समझ न सकें और न ही उसमें छिपी हिकमत को पा सकें। यह क़तादा ने कहा है। अल-हसन ने कहा: यानी, आपके पढ़ने से उनके मुंह मोड़ने और आपकी उपेक्षा करने के कारण ऐसा है जैसे आपके और उनके बीच कोई परदा हो जो उन्हें आपको देखने से रोकता हो, जैसे कि उनके दिलों पर कवर हों(३)। और यह भी कहा गया है: यह उन लोगों के बारे में नाज़िल हुई जो अल्लाह के रसूल ﷺ को परेशान करते थे जब वे क़ुरआन पढ़ते थे, और वे अबू जहल, अबू सुफ़यान, अल-नज़र बिन अल-हारिस, उम्म जमील - अबू लहब की पत्नी - और हुवैतिब थे। तो

अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने क़ुरआन की तिलावत के दौरान अपने रसूल ﷺ को उनकी नज़रों से ओझल कर दिया, और वे उनके पास से गुज़रते थे और नहीं...

(१) सीरत इब्न हिशाम १/४८३। (२) सभी प्रतियों में इसी तरह है, और हमें इस नाम की कोई जगह नहीं मिली; शायद यह 'हिस्न अल-मुदव्वर' है जैसा कि मुअजम अल-बुल्दान ५/७७, अल-कामिल ५/१२६, और नफ़्ह अल-तीब १/५५ और ३/३८ में है। (३) अल-नुकत व अल-'उयून ३/२४६।

۹۴ سورة الاسراء: آیت ۴۵

قلت (میں نے کہا): ان آیات میں سورہ یٰسین کی ابتدائی آیات اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد تک شامل کی جاتی ہیں: ﴿فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ﴾ (پس وہ نہیں دیکھتے)۔ کیونکہ سیرت میں نبی ﷺ کی ہجرت اور حضرت علی ♦ کے ان کے بستر پر قیام کے واقعے میں ہے کہ: رسول اللہ ﷺ باہر تشریف لائے اور اپنے ہاتھ میں مٹی کی ایک مٹھی لی، اور اللہ عزوجل نے ان کی نگاہوں کو آپ ﷺ سے پھیر دیا کہ وہ آپ ﷺ کو دیکھ نہ سکے۔ آپ ﷺ ان کے سروں پر مٹی ڈالتے جاتے اور سورہ یٰسین کی یہ آیات تلاوت فرماتے جاتے تھے: ﴿یٰس ۔ وَالْقُرْآنِ الْحَكِيمِ ۔ إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ ۔ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ۔ تَنْزِيلَ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ﴾ اللہ کے اس ارشاد تک: ﴿وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ﴾ یہاں تک کہ رسول اللہ ﷺ نے یہ آیات مکمل فرمائیں۔ ان میں سے کوئی ایک شخص بھی ایسا نہ بچا جس کے سر پر مٹی نہ ڈالی گئی ہو، پھر آپ ﷺ جہاں جانا چاہتے تھے تشریف لے گئے(۱)۔

قلت (میں نے کہا): اور میرے ساتھ بھی ہمارے ملک اندلس میں قرطبہ کے مضافات میں "حصن منثور"(۲) میں ایسا ہی واقعہ پیش آیا۔ وہ اس طرح کہ میں دشمن کے سامنے سے بھاگ کر اس کی ایک جانب مڑ گیا، تھوڑی دیر نہ گزری تھی کہ دو سوار میری تلاش میں نکلے جبکہ میں ایک کھلے میدان میں بیٹھا ہوا تھا اور کوئی چیز مجھے ان سے چھپانے والی نہ تھی۔ میں سورہ یٰسین کی ابتدائی آیات اور قرآن کی دیگر تلاوت کر رہا تھا، وہ میرے پاس سے گزرے اور پھر وہیں سے واپس چلے گئے جہاں سے آئے تھے، ان میں سے ایک دوسرے سے کہہ رہا تھا: "یہ اس کا دیبل ہے" یعنی شیطان مراد لے رہے تھے۔ اور اللہ عزوجل نے ان کی آنکھوں کو اندھا کر دیا تو انہوں نے مجھے نہیں دیکھا، اور اس پر اللہ کا بہت بہت شکر ہے۔

اور کہا گیا ہے: "حجاب مستور" (پوشیدہ پردہ) سے مراد اللہ کا ان کے دلوں پر مہر لگا دینا ہے تاکہ وہ اسے نہ سمجھ سکیں اور نہ ہی اس میں موجود حکمت کو پا سکیں۔ یہ قتادہ کا قول ہے۔ اور حسن بصری نے کہا: یعنی تمہاری قرات سے ان کے اعراض (منہ موڑنے) اور تمہاری طرف سے ان کی غفلت کی وجہ سے ان کا حال ایسا ہے جیسے تمہارے اور ان کے درمیان کوئی پردہ حائل ہو جو انہیں تمہیں دیکھنے سے روک دے، گویا کہ ان کے دلوں پر غلاف چڑھے ہوئے ہوں(۳)۔ اور کہا گیا ہے: یہ ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی جو رسول اللہ ﷺ کو اذیت دیتے تھے جب آپ ﷺ قرآن پڑھتے تھے، اور وہ ابو جہل، ابو سفیان، نضر بن حارث، ام جمیل (ابو لہب کی بیوی) اور حویطب تھے، تو اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے قرآن کی تلاوت کے وقت اپنے رسول ﷺ کو ان کی نگاہوں سے اوجھل کر دیا، وہ آپ ﷺ کے پاس سے گزرتے تھے اور نہیں...

(۱) سیرت ابن ہشام ۱/۴۸۳۔ (۲) تمام نسخوں میں اسی طرح ہے، اور ہمیں اس نام کی کسی جگہ کا پتہ نہیں چلا، غالباً یہ "حصن المدور" ہے جیسا کہ معجم البلدان ۵/۷۷، الکامل ۵/۱۲۶ اور نفح الطیب ۱/۵۵ اور ۳/۳۸ میں ہے۔ (۳) النکت والعیون ۳/۲۴۶۔

Surah Al-Isra: Verses 45 - 46, Page 95

...they see it(1). This was said by Al-Zajjaj and others(2). This is the exact meaning of the first opinion, and it is the most apparent in the verse, and Allah knows best.

And His saying: {hidden/mastura}: there are two opinions regarding it: First - that the veil is hidden from you, you do not see it. Second - that the veil covers what is behind it from you, and "mastura" here means "covering" (satir)(3).

Allah the Almighty says: {And We have placed over their hearts coverings, lest they understand it, and in their ears deafness. And when you mention your Lord alone in the Qur'an, they turn their backs in aversion.}

Allah the Almighty says: {And We have placed over their hearts coverings}: "akinnah" is the plural of "kinan," which is what veils a thing. This was previously discussed in "Al-An'am"(4). {lest they understand it}: meaning, so that they do not understand it, or because of a dislike for them understanding it(5), meaning: understanding what it contains of commands, prohibitions, wisdoms, and meanings. This is a refutation of the Qadariyyah. {and in their ears deafness}: meaning, deafness and heaviness(6). There is an implicit meaning in the speech, i.e., [lest] they hear it. {And when you mention your Lord alone in the Qur'an}: meaning: you said: "There is no god but Allah" while you were reciting the Qur'an(7). Abu al-Jawza Aws bin Abdullah said: Nothing drives Satan away from the heart more than the statement "There is no god but Allah," then he recited: {And when you mention your Lord alone in the Qur'an, they turn their backs in aversion}(8). Ali bin Al-Hussein said: It is his saying: "In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful." This was previously mentioned in the Basmala(9). {they turn their backs in aversion}: It was said: he means by that the polytheists. And it was said: the devils(10). And "nufooran" is the plural of "nafir" (fleeing).

---

(1) Zad al-Masir 5/41. (2) Al-Zajjaj's statement in "Ma'ani al-Qur'an" 3/243 with the wording: The veil: Allah's prevention of them from the Prophet, peace and blessings be upon him. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/246. (4) 8/344-345. (5) Tafsir al-Baghawi 3/117, and see 8/345. (6) Tafsir Abi al-Layth 2/270. (7) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/110. (8) Mentioned by Al-Nahhas in "Ma'ani al-Qur'an" 4/160 with its meaning. (9) 1/143. (10) Zad al-Masir 5/41, and mentioned the first from Ibn Zaid and the second from Ibn Abbas.

सूरह अल-इस्रा: आयत 45 - 46, पृष्ठ 95

...वे इसे देखते हैं(1)। यह अल-ज़ज्जाज और अन्य लोगों ने कहा है(2)। यही पहले मत का सटीक अर्थ है, और आयत में यही सबसे अधिक स्पष्ट है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

और उनका कथन: {मस्तूरा (छिपा हुआ)}: इसके बारे में दो मत हैं: पहला - कि पर्दा आपसे छिपा हुआ है, आप इसे नहीं देखते। दूसरा - कि पर्दा आपके पीछे की चीज़ों को ढकता है, और 'मस्तूरा' का अर्थ यहाँ 'सातिर' (ढकने वाला) है(3)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और हमने उनके दिलों पर परदे डाल दिए हैं ताकि वे उसे न समझ सकें और उनके कानों में बोझ। और जब आप क़ुरआन में अपने अकेले रब का ज़िक्र करते हैं, तो वे नफ़रत करते हुए अपनी पीठ फेर कर चले जाते हैं।}

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और हमने उनके दिलों पर परदे डाल दिए हैं}: "अकिन्ना" 'किनान' का बहुवचन है, जो किसी चीज़ को ढकने वाली चीज़ है। इसका उल्लेख पहले "अल-अनाम"(4) में हो चुका है। {ताकि वे उसे न समझ सकें}: यानी, ताकि वे उसे न समझें, या उन्हें यह नापसंद हो कि वे उसे समझें(5), अर्थात: उसमें मौजूद आदेशों, निषेधों, ज्ञान और अर्थों को समझना। यह क़दरिया (संप्रदाय) का खंडन है। {और उनके कानों में बोझ}: यानी, बहरापन और भारीपन(6)। बातचीत में एक निहित अर्थ है, यानी: [ताकि वे उसे न] सुन सकें। {और जब आप क़ुरआन में अपने अकेले रब का ज़िक्र करते हैं}: यानी: आपने कहा: "अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं" जब आप क़ुरआन की तिलावत कर रहे थे(7)। अबू अल-जौज़ा औस बिन अब्दुल्ला ने कहा: दिल से शैतान को भगाने के लिए "अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं" कहने से बढ़कर कुछ नहीं है, फिर उन्होंने पढ़ा: {और जब आप क़ुरआन में अपने अकेले रब का ज़िक्र करते हैं, तो वे नफ़रत करते हुए अपनी पीठ फेर कर चले जाते हैं}(8)। अली बिन अल-हुसैन ने कहा: यह उनका कहना है: "अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और कृपाशील है।" इसका उल्लेख पहले बिस्मिल्लाह(9) में हो चुका है। {वे अपनी पीठ फेर कर चले जाते हैं}: कहा गया है: इससे उनका मतलब मुशरिक (अनेकेश्वरवादी) हैं। और कहा गया है: शैतान(10)। और "नुफ़ूरन" 'नाफ़िर' (भागने वाला) का बहुवचन है।

---

(1) ज़ाद अल-मसीर 5/41। (2) "मानी अल-क़ुरआन" 3/243 में अल-ज़ज्जाज का कथन: पर्दा: अल्लाह का उन्हें नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से रोकना। (3) अल-नुकात व अल-उयून 3/246। (4) 8/344 - 345। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 3/117, और देखें 8/345। (6) तफ़सीर अबी

अल-लैथ 2/270। (7) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/110। (8) अल-नहस द्वारा "मानी अल-क़ुरआन" 4/160 में इसके अर्थ के साथ उल्लेखित। (9) 1/143। (10) ज़ाद अल-मसीर 5/41, और इब्न ज़ैद से पहला और इब्न अब्बास से दूसरा उल्लेख किया गया।

سورة الاسراء: آیات 45 - 46، صفحہ 95

...وہ اسے دیکھتے ہیں(1)۔ یہ زجاج اور دوسروں نے کہا ہے(2)۔ اور یہی پہلے قول کا بعینہ معنی ہے، اور آیت میں یہی سب سے زیادہ واضح ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اور اللہ کا قول: ﴿مَسْتُورًا﴾ اس میں دو قول ہیں: پہلا یہ کہ حجاب تم سے پوشیدہ ہے کہ تم اسے نہیں دیکھتے۔ دوسرا یہ کہ حجاب تمہارے پیچھے کی چیزوں کو ڈھانپنے والا ہے، اور 'مستوراً' بمعنی 'ساتر' (ڈھانپنے والا) ہے(3)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي ءَاذَانِهِمْ وَقْرًا وَإِذَا ذَكَرْتَ رَبَّكَ فِي الْقُرْءَانِ وَحْدَهُ وَلَّوْا عَلَى أَدْبَرِهِمْ نُفُورًا﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً﴾ "أكنة" کنان کی جمع ہے، اور وہ چیز ہے جو کسی چیز کو چھپا لے۔ اور یہ پہلے "الانعام"(4) میں گزر چکا ہے۔ ﴿أَنْ يَفْقَهُوهُ﴾ یعنی: تاکہ وہ اسے نہ سمجھیں، یا اس ناپسندیدگی کی وجہ سے کہ وہ اسے سمجھیں(5)، یعنی: اس میں موجود احکامات، نواہی، حکمتیں اور معانی سمجھ سکیں۔ اور یہ قدریہ کا رد ہے۔ ﴿وَفِي ءَاذَانِهِمْ وَقْرًا﴾ یعنی: بہرا پن اور بوجھ(6)۔ اور کلام میں ایک پوشیدہ بات ہے، یعنی: کہ وہ اسے [نہ] سن سکیں۔ ﴿وَإِذَا ذَكَرْتَ رَبَّكَ فِي الْقُرْءَانِ وَحْدَهُ﴾ یعنی: تم نے کہا: "لا الہ الا اللہ" جب کہ تم قرآن کی تلاوت کر رہے تھے(7)۔ اور ابوالجوزاء اوس بن عبداللہ نے کہا: شیطان کو دل سے نکالنے کے لیے "لا الہ الا اللہ" کہنے سے زیادہ کوئی چیز کارگر نہیں، پھر انہوں نے یہ آیت پڑھی: ﴿وَإِذَا ذَكَرْتَ رَبَّكَ فِي الْقُرْءَانِ وَحْدَهُ وَلَّوْا عَلَى أَدْبَرِهِمْ نُفُورًا﴾(8)۔ اور علی بن الحسین نے کہا: یہ ان کا قول ہے: "بسم اللہ الرحمن الرحیم"۔ اور یہ پہلے بسم اللہ(9) کے بیان میں گزر چکا ہے۔ ﴿وَلَّوْا عَلَى أَدْبَرِهِمْ نُفُورًا﴾ کہا گیا ہے: اس سے مراد مشرکین ہیں۔ اور کہا گیا ہے: شیاطین(10)۔ اور "نُفُوراً" نافر کی جمع ہے،

(1) زاد المسیر 5/41۔ (2) زجاج کا قول "معانی القرآن" میں 3/243 ان الفاظ کے ساتھ ہے: حجاب: اللہ کا انہیں نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے روکنا۔ (3) النکت والعیون 3/246۔ (4) 8/344 - 345۔ (5) تفسیر البغوی 3/117، اور دیکھیے 8/345۔ (6) تفسیر ابی اللیث 2/270۔ (7) الوسیط للواحدی 3/110۔ (8) نحاس نے "معانی القرآن" 4/160 میں اس کا تذکرہ اس کے معنی کے ساتھ کیا ہے۔ (9) 1/143۔ (10) زاد المسیر 5/41، اور پہلے کا ذکر ابن زید سے اور دوسرے کا ابن عباس سے کیا۔

96 Surah Al-Isra: Verses 46 - 47

Example: 'shuhud' (witnesses) is the plural of 'shahid', and 'qu'ud' (sitting) is the plural of 'qa'id', so it is in the accusative case as a 'hal' (circumstance). It is also permissible for it to be a verbal noun (masdar) of a different root, since His saying: {they turned away} has the meaning of 'they fled', so the meaning would be: they fled a fleeing (1).

His, the Almighty's, saying: {We are most knowing of how they listen to it when they listen to you and of when they are in private conversation as the wrongdoers say, "You follow not but a man bewitched." (47)}

His, the Almighty's, saying: {We are most knowing of how they listen to it when they listen to you}. It is said: The 'ba' in His saying 'bihi' (to it) is redundant, meaning: they listen to it (2). They used to listen to the Quran from the Prophet ﷺ, then they would turn away and say: he is a sorcerer and bewitched, as God Almighty informed about them. This was said by Qatada and others. {and of when they are in private conversation} meaning: whispering among themselves about your matter (3). Qatada said: Their private conversation was their saying: he is mad, he is a sorcerer, he brings the fables of the ancients, and other such things (4). And it was said: It was revealed when 'Utbah invited the nobles of the Quraysh to a meal he had prepared for them, and the Prophet ﷺ entered upon them and recited the Quran to them and invited them to Allah; so they whispered among themselves, saying: sorcerer and madman. It was also said: The Prophet ﷺ ordered Ali to prepare food and invite the nobles of the Quraysh from among the polytheists, so Ali did that, and the Messenger of Allah ﷺ entered upon them, recited the Quran to them, invited them to monotheism, and said: "Say: There is no god but Allah; the Arabs will obey you and the non-Arabs will submit to you." But they refused, and they were listening to the Prophet ﷺ and saying among themselves in private: he is a sorcerer and he is bewitched, so the verse was revealed (5).

Al-Zajjaj said: 'Al-Najwa' is a name for the verbal noun (masdar), meaning: and when they are possessors of private conversation (6), meaning: whispering (7).

(1) See 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Zajjaj 3/243, 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 2/426, and 'Zad al-Masir' 5/41. The statement about being in the accusative case as a 'hal' was made by Makki bin Abi Talib in 'Mushkil I'rab al-Qur'an' 1/432. (2) 'Al-Wasit' by al-Wahidi 3/111, and 'Zad al-Masir' by Ibn al-Jawzi 5/42. (3) 'Tafsir al-Baghawi' 3/118. (4) Narrated by al-Tabari 14/612. (5) 'Al-Wasit' by al-Wahidi 3/111, 'Zad al-Masir' by Ibn al-

Jawzi 5/42, and 'Tafsir al-Razi' 20/223. (6) 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Zajjaj 3/243. (7) 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Nahhas 4/161.

९६ सूरा अल-इसरा: आयत ४६ - ४७

उदाहरण के लिए: 'शुहूद' (गवाह) 'शाहिद' का बहुवचन है, और 'कुऊद' (बैठना) 'काईद' का बहुवचन है, इसलिए यह 'हाल' (परिस्थिति) के रूप में मनसूब (कर्म कारक) है। और यह भी संभव है कि यह एक गैर-मूल मस्तर (संज्ञा) हो, क्योंकि उनका कहना है: {वल्लौ} (वे मुड़ गए) 'नफरू' (वे भाग गए) के अर्थ में है, तो इसका अर्थ होगा: वे भागने की तरह भागे (१)।

अल्लाह तआला का फरमान: {हम अधिक जानते हैं जिस चीज़ को वे ध्यान से सुनते हैं, जब वे आपकी ओर कान लगाते हैं और जब वे कानाफूसी करते हैं, जब अत्याचारी कहते हैं कि तुम तो बस एक जादू किए हुए व्यक्ति के पीछे चल रहे हो (४७)}

अल्लाह तआला का फरमान: {हम अधिक जानते हैं जिस चीज़ को वे ध्यान से सुनते हैं, जब वे आपकी ओर कान लगाते हैं}। कहा गया है: 'बिही' (इसे) शब्द में 'बा' अतिरिक्त है, जिसका अर्थ है: वे इसे सुनते हैं (२)। वे पैगंबर ﷺ से कुरान सुनते थे, फिर वे दूर चले जाते थे और कहते थे: वह एक जादूगर और जादू किया हुआ व्यक्ति है, जैसा कि अल्लाह तआला ने उनके बारे में बताया है। यह कतादा और अन्य लोगों ने कहा है। {और जब वे कानाफूसी करते हैं} यानी: आपके मामले में आपस में गुप्त मंत्रणा करते हैं (३)। कतादा ने कहा: उनकी कानाफूसी यह कहना था: वह पागल है, वह जादूगर है, वह पूर्वजों की कहानियां लाता है, और इसके अलावा अन्य बातें (४)। और यह भी कहा गया है: यह तब नाजिल (अवतरित) हुआ जब उतबा ने कुरैश के सरदारों को अपने द्वारा तैयार किए गए भोजन के लिए आमंत्रित किया, तो पैगंबर ﷺ उनके पास आए और उन्हें कुरान पढ़कर सुनाया और उन्हें अल्लाह की ओर बुलाया; तो उन्होंने कानाफूसी की, वे कह रहे थे: जादूगर और पागल। और यह भी कहा गया है: पैगंबर ﷺ ने अली को भोजन तैयार करने और मुशरिकों में से कुरैश के सरदारों को आमंत्रित करने का आदेश दिया, तो अली ने ऐसा ही किया, और अल्लाह के रसूल ﷺ उनके पास आए, उन्हें कुरान पढ़कर सुनाया, उन्हें तौहीद (एकेश्वरवाद) की ओर बुलाया, और कहा: "कहो: अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं है; अरब तुम्हारी आज्ञा मानेंगे और गैर-अरब तुम्हारे दीन के अधीन हो जाएंगे।" लेकिन उन्होंने इनकार कर दिया, और वे पैगंबर ﷺ को सुन रहे थे और आपस में कानाफूसी करते हुए कह रहे थे: वह जादूगर है और वह जादू किया हुआ है, तब यह आयत नाजिल हुई (५)।

और अल-ज़ज्जाज ने कहा: 'अल-नजवा' मस्तर (संज्ञा) के लिए एक नाम है, अर्थात: और जब वे गुप्त मंत्रणा करने वाले होते हैं (६), यानी: रहस्यमयी बातचीत (७)।

(१) देखें 'मआनी अल-कुरान' अल-ज़ज्जाज ३/२४३, 'इराब अल-कुरान' अल-नहहास २/४२६, और 'ज़ाद अल-मसीर' ५/४१। हाल पर नसब होने की बात मक्की बिन अबी तालिब ने 'मुश्किल इराब अल-कुरान' १/४३२ में कही है। (२) 'अल-वसीत' अल-वाहिदी ३/१११, और 'ज़ाद अल-मसीर' इब्न अल-जौजी ५/४२। (३) 'तफ़सीर अल-बग़वी' ३/११८। (४) इसे अल-तबरी १४/६१२ ने उद्धृत किया है। (५) 'अल-वसीत' अल-वाहिदी ३/१११, 'ज़ाद अल-मसीर' इब्न अल-जौजी ५/४२, और 'तफ़सीर अल-राज़ी' २०/२२३। (६) 'मआनी अल-कुरान' अल-ज़ज्जाज ३/२४३। (७) 'मआनी अल-कुरान' अल-नहहास ४/१६१।

۹۶ سورة الاسراء: آیات ۴۶ - ۴۷

مثال: 'شہود' شاہد کی جمع ہے، اور 'قعود' قاعد کی جمع ہے، پس یہ 'حال' ہونے کی وجہ سے منصوب ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ غیر صدر پر مصدر ہو، کیونکہ اللہ کا ارشاد ﴿وَلَّوْا﴾ 'نفروا' (وہ بھاگ کھڑے ہوئے) کے معنی میں ہے، تو اس کا معنی ہوگا: وہ بھاگنے کی طرح بھاگے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿نَّحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَسْتَمِعُونَ بِهِۦٓ إِذْ يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ وَإِذْ هُمْ نَجْوَىٰٓ إِذْ يَقُولُ الظَّٰلِمُونَ إِن تَتَّبِعُونَ إِلَّا رَجُلًا مَّسْحُورًا ٤٧﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿نَّحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَسْتَمِعُونَ بِهِۦٓ إِذْ يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ﴾ کہا گیا ہے: 'بہ' میں 'باء' زائد ہے، یعنی: وہ اسے سنتے ہیں (۲)۔ وہ نبی ﷺ سے قرآن سنتے تھے، پھر پیٹھ پھیر کر چلے جاتے اور کہتے: وہ جادوگر ہے اور اس پر جادو کیا گیا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے ان کے بارے میں خبر دی۔ یہ قتادہ اور دیگر نے کہا ہے۔ ﴿وَإِذْ هُمْ نَجْوَىٰٓ﴾ یعنی: تمہارے معاملے میں آپس میں کانا پھوسی کرتے ہوئے (۳)۔ قتادہ نے کہا: ان کی سرگوشیاں یہ کہنا تھا: وہ مجنون ہے، وہ جادوگر ہے، وہ اگلوں کے افسانے لاتا ہے، اور اس کے علاوہ دیگر باتیں (۴)۔ اور کہا گیا ہے: یہ اس وقت نازل ہوئی جب عتبہ نے قریش کے اشراف کو کھانے پر بلایا جو اس نے ان کے لیے تیار کیا تھا، تو نبی ﷺ ان کے پاس تشریف لائے اور ان پر قرآن پڑھا اور انہیں اللہ کی طرف دعوت دی؛ تو انہوں نے آپس میں سرگوشیاں کیں، وہ کہہ رہے تھے: جادوگر اور مجنون۔ اور کہا گیا ہے: نبی ﷺ نے حضرت علی کو حکم دیا کہ وہ کھانا تیار کریں اور مشرکین میں سے قریش کے اشراف کو بلائیں، تو علی نے ایسا ہی کیا، اور رسول اللہ ﷺ ان کے پاس تشریف لائے، ان پر قرآن پڑھا، انہیں توحید کی طرف دعوت دی، اور فرمایا: "لا الہ الا اللہ کہو؛ عرب تمہاری اطاعت کریں گے اور عجم تمہارے تابع ہو جائیں گے" تو انہوں نے انکار کر دیا، اور وہ نبی ﷺ کو سن رہے تھے اور آپس

میں سرگوشیاں کرتے ہوئے کہہ رہے تھے: وہ جادوگر ہے اور اس پر جادو کیا گیا ہے، تب یہ آیت نازل ہوئی (۵)۔

اور زجاج نے کہا: 'النجوی' مصدر کا نام ہے، یعنی: اور جب وہ سرگوشی کرنے والے ہوتے ہیں (۶)، یعنی: خفیہ گفتگو کرنے والے (۷)۔

(۱) دیکھئے 'معانی القرآن' زجاج ۳/ ۲۴۳، 'اعراب القرآن' نحاس ۲/ ۴۲۶، اور 'زاد المسیر' ۵/ ۴۱۔ حال کی بنا پر نصب ہونے کی بات مکی بن ابی طالب نے 'مشکل اعراب القرآن' ۱/ ۴۳۲ میں کہی ہے۔ (۲) 'الوسیط' واحدی ۳/ ۱۱۱، اور 'زاد المسیر' ابن الجوزی ۵/ ۴۲۔ (۳) 'تفسیر البغوی' ۳/ ۱۱۸۔ (۴) اسے طبری نے نکالا ہے ۱۴/ ۶۱۲۔ (۵) 'الوسیط' واحدی ۳/ ۱۱۱، 'زاد المسیر' ابن الجوزی ۵/ ۴۲، اور 'تفسیر الرازی' ۲۰/ ۲۲۳۔ (۶) 'معانی القرآن' زجاج ۳/ ۲۴۳۔ (۷) 'معانی القرآن' نحاس ۴/ ۱۶۱۔

Surah Al-Isra: Verse 47 [Page 97]

{When the wrongdoers say,} Abu Jahl, Al-Walid ibn al-Mughirah, and their like. {You follow but a man bewitched (mas'hooran).} That is: enchanted, magic has confused his mind so his affairs are mixed up; they say this to turn people away from him(1). Mujahid said: "mas'hooran" means: deceived, like His saying: {How then are you deluded?} [Al-Mu'minun: 89] i.e., from where are you deceived(2)?

Abu Ubaidah said: "mas'hooran" means that he has a 'sahr' (lung/inner chest), i.e., he is a human who cannot do without food and drink, he is like you and not an angel. The Arabs say of a coward: "his sahr (lung) has swollen." Anyone among humans or others who eats or drinks is called 'mas'hoor' or 'musahhar'; Labid said(3): If you ask us what we are, we are but small birds of these musahhar (flesh and blood/eating) mortals.

Imru' al-Qays said: I see us rushing toward an unseen matter, and being musahhar (sustained) by food and drink(4) Meaning: we are fed and nourished(5). In a hadith from Aisha (may Allah be pleased with her), she said: "Who is this who competes with me among the wives of the Prophet (peace be upon him)? And the Messenger of Allah (peace be upon him) passed away between my sahr (chest) and my nahr (throat/neck)"(6)!

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) Tafsir al-Baghawi 3/118. (2) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 256, and Mujahid's saying mentioned by al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 4/161, al-Baghawi 3/118, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 5/42. (3) In his Diwan p. 56. (4) Diwan of Imru' al-Qays p. 97. Its commentator said: "I see us rushing" i.e., hurrying. "To an unseen matter" i.e., to the hidden death; i.e., we hurry towards our ends whose time of expiry is hidden from us. (5) See Majaz al-Qur'an by Abu Ubaidah 1/381-382, al-Muharrar al-Wajiz 3/461, and Zad al-Masir 5/42-43. Ibn Qutaybah in al-Gharib p. 256, and al-Nahhas in al-Ma'ani 4/161 cited this verse for Mujahid's saying, meaning: we are deceived. Ibn Qutaybah followed Abu Ubaidah in his interpretation and said: "I do not know what forced him into this forced interpretation?! While the interpretation from the predecessors preceded with what is not forced." (6) We did not find who narrated it with this wording. Her saying: "The Messenger of Allah (peace be upon him) passed away between my sahr and my nahr" was narrated by Ahmad (24905) and Al-Bukhari (1389).

सूरह अल-इसरा: आयत 47 [पृष्ठ 97]

{जब ज़ालिम कहते हैं,} यानी अबू जहल, अल-वलीद इब्न अल-मुग़ीरा और उनके जैसे अन्य लोग। {तुम तो बस एक ऐसे आदमी का अनुसरण करते हो जो मसहूर (जादू किया हुआ) है।} अर्थात: जिस पर जादू कर दिया गया हो, जादू ने उसे भ्रमित कर दिया हो जिससे उसके मामले उलझ गए हों; वे यह बात लोगों को उनसे दूर करने के लिए कहते हैं(1)। मुजाहिद ने कहा: "मसहूर" का अर्थ है: धोखा दिया गया, जैसा कि अल्लाह का कथन है: {फिर तुम कहाँ से बहकाए जा रहे हो?} [अल-मुमिनून: 89] यानी, तुम्हें कहाँ से धोखा दिया जा रहा है(2)?

अबू उबैदा ने कहा: "मसहूर" का अर्थ है कि उसके पास 'सहर' (फेफड़ा/भीतरी सीना) है, यानी वह एक इंसान है जो खाने-पीने के बिना नहीं रह सकता, वह तुम्हारी ही तरह है और कोई फरिश्ता नहीं है। अरब लोग डरपोक के लिए कहते हैं: "उसका सहर (फेफड़ा) सूज गया है।" मनुष्यों या अन्यों में से जो भी खाता-पीता है, उसे 'मसहूर' या 'मुसह्ह' कहा जाता है; लबीद ने कहा(3): यदि तुम हमसे पूछो कि हम क्या हैं, तो हम इन मुसह्ह (हाड़-मांस वाले/खाने वाले) इंसानों में से बस छोटे पक्षी हैं।

इमरु अल-क़ैस ने कहा: मैं हमें एक अनदेखे मामले की ओर दौड़ते हुए देखता हूँ, और भोजन और पेय द्वारा मुसह्ह (पोषित) होते हुए(4) अर्थात: हमें खिलाया जाता है और पोषण दिया जाता है(5)। आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की एक हदीस में है, उन्होंने कहा: "यह कौन है जो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की पत्नियों में मुझसे मुकाबला करती है? जबकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का निधन मेरे सहर (सीने) और नहर (गले) के बीच हुआ था"(6)!

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 3/118। (2) इब्न क़ुतैबा द्वारा ग़रीब अल-क़ुरआन पृ. 256, और मुजाहिद का कथन अल-नहस द्वारा मानी अल-क़ुरआन 4/161, अल-बग़वी 3/118, और इब्न अल-जौज़ी द्वारा ज़ाद अल-मसीर 5/42 में उल्लिखित है। (3) उनके दीवान पृ. 56 में। (4) इमरु अल-क़ैस का दीवान पृ. 97। इसके टीकाकार ने कहा: "मैं हमें दौड़ते हुए देखता हूँ" यानी तेज़ी से। "एक अनदेखे मामले की ओर" यानी छिपी हुई मृत्यु की ओर; यानी, हम अपने अंत की ओर तेज़ी से बढ़ रहे हैं जिसका समय हमसे छिपा हुआ है। (5) देखिए अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-क़ुरआन 1/381-382, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/461, और ज़ाद अल-मसीर 5/42-43। इब्न क़ुतैबा ने अल-ग़रीब पृ. 256 में, और अल-नहस ने अल-मानी 4/161 में मुजाहिद के कथन के लिए इस आयत को उद्धृत किया,

जिसका अर्थ है: हमें धोखा दिया जाता है। इब्न क़ुतैबा ने अपनी व्याख्या में अबू उबैदा का अनुसरण किया और कहा: "मुझे नहीं पता कि उन्हें इस जबरन व्याख्या के लिए किसने मजबूर किया?! जबकि पूर्ववर्तियों की व्याख्या पहले ही आ चुकी है जिसमें कोई ज़बरदस्ती नहीं है।" (6) हमें नहीं मिला कि इसे इन शब्दों के साथ किसने वर्णित किया। उनका कहना: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का निधन मेरे सहर और नहर के बीच हुआ" अहमद (24905) और अल-बुखारी (1389) द्वारा वर्णित है।

سورة الاسراء: آیت 47 [صفحہ 97]

﴿إِذْ يَقُولُ الظَّالِمُونَ﴾ یعنی ابوجہل، ولید بن مغیرہ اور ان جیسے لوگ۔ ﴿إِن تَتَّبِعُونَ إِلَّا رَجُلًا مَّسْحُورًا﴾ یعنی: جس پر جادو کیا گیا ہو، جادو نے اس کی عقل میں فتور ڈال دیا ہو اور اس پر معاملات خلط ملط ہو گئے ہوں؛ وہ یہ بات لوگوں کو ان سے متنفر کرنے کے لیے کہتے ہیں(1)۔ مجاہد نے کہا: "مسحور" کا مطلب ہے: دھوکہ دیا گیا، جیسے اللہ کا قول ہے: ﴿فَأَنَّى تُسْحَرُونَ﴾ [المؤمنون: 89] یعنی: تمہیں کہاں سے دھوکہ دیا جاتا ہے(2)؟

ابوعبیدہ نے کہا: "مسحور" کا معنی یہ ہے کہ اس کا 'سَحْر' (پھیپھڑا/اندرونی سینہ) ہے، یعنی وہ ایک انسان ہے جو کھانے پینے سے بے نیاز نہیں ہو سکتا، وہ تمہاری طرح ہے کوئی فرشتہ نہیں ہے۔ عرب بزدل کے لیے کہتے ہیں: "اس کا سحر (پھیپھڑا) پھول گیا۔" اور ہر وہ انسان یا غیر جو کھاتا پیتا ہو وہ 'مسحور' یا 'مُسَحَّر' کہلاتا ہے؛ لبید نے کہا(3): فإن تسألينا فيم نحنُ فإنَّنا عصافير من هذا الأنام المُسَحَّرِ اگر تم ہم سے پوچھو کہ ہم کیا ہیں، تو ہم ان مُسَحَّر (گوشت پوست والے/کھانے پینے والے) انسانوں میں سے چھوٹے پرندے ہی تو ہیں۔

امرؤ القیس نے کہا: أرانا مُوضعين لأمر غيبٍ ونُسْحَرُ بالطعامِ وبالشَّرابِ(4) میں ہمیں ایک غیبی معاملے کی طرف دوڑتے ہوئے اور کھانے پینے کے ذریعے مُسَحَّر (پرورش پاتے) ہوئے دیکھ رہا ہوں یعنی: ہمیں غذا دی جاتی ہے اور بہلایا جاتا ہے(5)۔ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ایک حدیث میں ہے، انہوں نے کہا: "یہ کون ہے جو نبی ﷺ کی بیویوں میں سے میری برابری کرنا چاہتی ہے؟ جبکہ رسول اللہ ﷺ کی وفات میرے سحر (سینے) اور نحر (گلے) کے درمیان ہوئی تھی"(6)!

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) تفسیر البغوی 3/118۔ (2) غریب القرآن از ابن قتیبہ ص 256، اور مجاہد کا قول النحاس نے معانی القرآن 4/161 میں، البغوی نے 3/118 میں، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 5/42 میں ذکر کیا ہے۔ (3) ان کے دیوان ص 56 میں۔ (4) دیوانِ امرؤ القیس ص 97۔ اس کے شارح نے کہا: "موضعین" یعنی: تیزی سے جانے والے۔ "لأمر غیب" یعنی: غائب موت کے لیے؛ یعنی ہم اپنی موت کی طرف تیزی سے بڑھ رہے ہیں جس کا وقت ہم سے پوشیدہ ہے۔ (5) دیکھئے مجاز القرآن از ابوعبیدہ 1/381-382، المحرر الوجیز 3/461، اور زاد المسیر 5/42-43۔ ابن قتیبہ نے الغریب ص 256 میں، اور النحاس نے المعانی 4/161 میں مجاہد کے قول کے لیے اس شعر سے استدلال کیا، اور معنی ہے: ہمیں دھوکہ دیا جاتا ہے۔ ابن قتیبہ نے اپنی تفسیر میں ابوعبیدہ کا تعاقب کیا اور کہا: "مجھے نہیں معلوم کہ انہیں اس ناپسندیدہ (زبردستی کی) تفسیر پر کس چیز نے مجبور کیا؟! حالانکہ سلف سے وہ تفسیر پہلے گزر چکی ہے جس میں کوئی زبردستی نہیں ہے۔" (6) ہمیں یہ نہیں ملا کہ ان الفاظ کے ساتھ اسے کس نے روایت کیا ہے، اور ان کا قول: "رسول اللہ ﷺ کی وفات میرے سحر اور نحر کے درمیان ہوئی" احمد (24905) اور بخاری (1389) نے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Isra: Verses 48 - 49 98

The word of the Almighty: "See how they strike for you parables, so they have gone astray and cannot find a way." (48) The word of the Almighty: "See how they strike for you parables," He is marveling at what they do, how they say at one time a sorcerer, at another time a madman, and at another time a poet (1). "So they have gone astray and cannot find a way" meaning: a trick to turn people away from you (2). It was also said: they strayed from the truth so they find no way, meaning to guidance (3). And it was said: a way out; due to the contradiction of their speech in saying: madman, sorcerer, poet (4). The word of the Almighty: "And they said: 'When we are bones and crumbled particles, will we truly be resurrected as a new creation?'" (49) The word of the Almighty: "And they said: 'When we are bones and crumbled particles,'" meaning: they said while they were whispering to each other when they heard the Quran and heard the matter of the Resurrection: "If he were not enchanted and deceived, he would not have said this." Ibn Abbas said: "Ar-Rufat" is dust (5). Mujahid: soil (6). And "Ar-Rufat" is what has broken and decayed from everything, like crumbs, debris, and fragments. This is narrated from Abu Ubaidah, Al-Kisa'i, Al-Farra, and Al-Akhfash (7). You say from it: "Rafattu ash-shay'a raftan," meaning it was crushed; so it is "marfut" (8). "Will we truly be resurrected as a new creation?" "A-inna" (Is it that we...?) is a question intended as denial and rejection (9). And "khalqan" (creation) is in the accusative case because it is a verbal noun (10); meaning: a new resurrection. And this was the ultimate denial from them.

(1) Tafsir al-Tabari 14 / 613. (2) Majma' al-Bayan 15 / 57. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3 / 462. (4) Tafsir Abi al-Layth 2 / 271, and it was narrated by al-Tabari 14 / 613 from Mujahid. (5) Narrated by al-Tabari 14 / 614. (6) And it is in his Tafsir 1 / 363, and narrated from him by al-Tabari 14 / 614. (7) Ma'ani al-Quran by al-Farra 2 / 125, and Majaz al-Quran by Abi Ubaidah 1 / 382, and Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4 / 162-163, and it is the saying of al-Zajjaj in al-Ma'ani 3 / 244. (8) Tafsir al-Tabari 14 / 615, and Al-Muharrar al-Wajiz 3 / 462. (9) See Al-Wasit by al-Wahidi 3 / 111. (10) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2 / 427.

सूरह अल-इसरा: आयत 48 - 49 98

अल्लाह का फरमान है: "देखें कि वे आपके लिए कैसे उदाहरण देते हैं, इसलिए वे भटक गए हैं और रास्ता नहीं पा सकते।" (48) अल्लाह का फरमान है: "देखें कि वे आपके लिए कैसे उदाहरण देते हैं," उसे उनके किए पर आश्चर्य है कि वे कैसे कभी जादूगर, कभी पागल और कभी कवि कहते हैं (1)। "इसलिए वे भटक गए हैं और रास्ता नहीं पा सकते" यानी: लोगों को आपसे दूर करने की कोई चाल (2)। और यह कहा गया: वे सत्य से भटक गए हैं इसलिए उन्हें कोई रास्ता नहीं मिलता, यानी मार्गदर्शन का रास्ता (3)। और यह भी कहा गया: निकलने का रास्ता; उनके इस कथन के विरोधाभास के कारण: पागल, जादूगर, कवि (4)। अल्लाह का फरमान है: "और उन्होंने कहा: 'जब हम हड्डियाँ और चूर्ण हो जाएँगे, तो क्या हमें वास्तव में एक नई रचना के रूप में पुनर्जीवित किया जाएगा?'" (49) अल्लाह का फरमान है: "और उन्होंने कहा: 'जब हम हड्डियाँ और चूर्ण हो जाएँगे,'" यानी: उन्होंने कहा जब वे कुरान सुनने और पुनरुत्थान के मामले को सुनने के बाद आपस में कानाफूसी कर रहे थे: "यदि वह जादू किया हुआ और धोखा खाया हुआ न होता तो वह ऐसा न कहता।" इब्न अब्बास ने कहा: "अर-रुफ़ात" धूल है (5)। मुजाहिद: मिट्टी (6)। और "अर-रुफ़ात" वह है जो हर चीज़ से टूट गया और गल गया हो, जैसे टुकड़े, मलबा और कण। यह अबू उबैदा, अल-किसाई, अल-फर्रा और अल-अखफश से वर्णित है (7)। आप इससे कहते हैं: "रफत्तू अश्-शैया रफ़्तन," यानी इसे कुचल दिया गया; इसलिए यह "मरफ़ूत" है (8)। "क्या हमें वास्तव में एक नई रचना के रूप में पुनर्जीवित किया जाएगा?" "अ-इन्ना" एक प्रश्न है जिसका उद्देश्य इनकार और अस्वीकृति है (9)। और "ख़ल्क़न" (रचना) कर्मकारक (नसब) में है क्योंकि यह एक क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) है (10); यानी: एक नया पुनरुत्थान। और यह उनकी ओर से घोर इनकार था।

(1) तफ़्सीर अल-तबरी 14 / 613। (2) मजमा अल-बयान 15 / 57। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3 / 462। (4) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 2 / 271, और इसे अल-तबरी 14 / 613 ने मुजाहिद से उद्धृत किया है। (5) अल-तबरी 14 / 614 द्वारा उद्धृत। (6) और यह उनकी तफ़्सीर 1 / 363 में है, और उनसे अल-तबरी 14 / 614 द्वारा उद्धृत है। (7) अल-फ़र्रा द्वारा मा'नी अल-क़ुरान 2 / 125, और अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-क़ुरान 1 / 382, और अल-नहहास द्वारा मा'नी अल-क़ुरान 4 / 162-163, और यह अल-म'अनी 3 / 244 में अल-ज़ज्जाज का कथन है। (8) तफ़्सीर अल-तबरी 14 / 615, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3 / 462। (9) अल-वाहिदी द्वारा अल-वासित 3 / 111 देखें। (10) अल-नहहास द्वारा इराब अल-क़ुरान 2 / 427।

سورہ الاسراء: آیات 48 - 49 98

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿انظُرْ كَيْفَ ضَرَبُوا لَكَ الْأَمْثَالَ فَضَلُّوا فَلَا يَسْتَطِيعُونَ سَبِيلًا ﴿٤٨﴾﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿انظُرْ كَيْفَ ضَرَبُوا لَكَ الْأَمْثَالَ﴾ (دیکھیں انہوں نے آپ کے لیے کیسی مثالیں بیان کیں)، اسے ان کے فعل پر تعجب ہے کہ وہ کیسے کبھی جادوگر، کبھی مجنون اور کبھی شاعر کہتے ہیں (۱)۔ ﴿فَضَلُّوا فَلَا يَسْتَطِيعُونَ سَبِيلًا﴾ یعنی: لوگوں کو آپ سے روکنے کا کوئی حیلہ (۲)۔ اور کہا گیا: وہ حق سے بھٹک گئے پس وہ کوئی راستہ نہیں پاتے، یعنی ہدایت کی طرف (۳)۔ اور کہا گیا: کوئی راستہ؛ ان کے کلام کے تضاد کی وجہ سے کہ وہ کہتے ہیں: مجنون، جادوگر، شاعر (۴)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَقَالُوا أَإِذَا كُنَّا عِظَامًا وَرُفَاتًا أَإِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا ﴿٤٩﴾﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقَالُوا أَإِذَا كُنَّا عِظَامًا وَرُفَاتًا﴾ یعنی: انہوں نے کہا جبکہ وہ آپس میں سرگوشیاں کر رہے تھے جب انہوں نے قرآن سنا اور بعث (دوبارہ جی اٹھنے) کے معاملے کو سنا: اگر وہ سحر زدہ اور دھوکہ خوردہ نہ ہوتے تو یہ نہ کہتے۔ ابن عباس نے فرمایا: "الرُّفات" گرد و غبار ہے (۵)۔ مجاہد: مٹی (۶)۔ اور "الرُّفات" ہر اس چیز کو کہتے ہیں جو ٹوٹ کر بوسیدہ ہو جائے، جیسے چورا، ریزہ اور ٹکڑے۔ یہ ابو عبیدہ، کسائی، فراء اور اخفش سے مروی ہے (۷)۔ کہا جاتا ہے: "رَفَتَّ الشيءَ رَفْتاً"، یعنی اسے توڑ کر چورا کر دیا؛ پس وہ "مرفوت" ہے (۸)۔ ﴿أَإِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا﴾ میں "أئنا" استفہام ہے اور اس سے مراد انکار ہے (۹)۔ اور "خلقاً" نُصب (زبر) کی حالت میں ہے کیونکہ یہ مصدر ہے (۱۰)؛ یعنی: دوبارہ اٹھایا جانا۔ اور یہ ان کی طرف سے انتہا درجے کا انکار تھا۔

(۱) تفسیر الطبری ۱۴ / ۶۱۳ ۔ (۲) مجمع البیان ۱۵ / ۵۷ ۔ (۳) المحرر الوجیز ۳ / ۴۶۲ ۔ (۴) تفسیر ابی اللیث ۲ / ۲۷۱ ، اور اسے طبری نے ۱۴ / ۶۱۳ میں مجاہد سے روایت کیا ہے۔ (۵) اسے طبری نے ۱۴ / ۶۱۴ میں روایت کیا ہے۔ (۶) اور یہ ان کی اپنی تفسیر ۱ / ۳۶۳ میں ہے،

اور اسے طبری نے ۱۴ / ۶۱۴ میں ان سے روایت کیا ہے۔ (۷) معانی القرآن للفراء ۲ / ۱۲۵ ، اور مجاز القرآن لابی عبیدہ ۱ / ۳۸۲ ، اور معانی القرآن للنحاس ۴ / ۱۶۲ - ۱۶۳ ، اور یہی الزجاج کا قول ہے المعانی ۳ / ۲۴۴ میں۔ (۸) تفسیر الطبری ۱۴ / ۶۱۵ ، اور المحرر الوجیز ۳ / ۴۶۲ ۔ (۹) ملاحظہ ہو الوسیط للواحدی ۳ / ۱۱۱ ۔ (۱۰) إعراب القرآن للنحاس ۲ / ۴۲۷ ۔

Surah Al-Isra: Verses 50 - 51 | 99

The Almighty says: {Say, "Be [as] stones or iron (50) Or [any] creation of that which is great within your breasts." And they will say, "Who will restore us?" Say, "He who created you the first time." Then they will shake their heads at you and say, "When is that?" Say, "Perhaps it will be soon." (51)}

The Almighty's saying: {Say, "Be [as] stones or iron"} means: Say to them, O Muhammad: Be - as a challenge - stones or iron in hardness and strength (1). Al-Tabari said: i.e., If you are amazed at Allah's creating for you bones and flesh, then be stones or iron yourselves if you are able. Ali ibn Isa said: It means: Even if you were stones or iron, you would not escape Allah, Almighty and Majestic, if He willed you, but it came in the form of a command because it is more eloquent in binding. It was said: It means: If you were stones or iron, He would restore you as He started you, and cause you to die then bring you to life (2). Mujahid said: The meaning is: Be whatever you wish, for you will be restored (3). Al-Nahhas (4) said: This is a good saying; because they cannot be stones, rather the meaning is that they acknowledged their Creator and denied the Resurrection, so it was said to them: Realize that whatever you want to be, even if you were stones or iron, you would be resurrected just as you were created the first time.

{Or [any] creation of that which is great within your breasts} Mujahid said: It means the heavens, the earth, and the mountains (5); because of their greatness in souls. This is the meaning of Qatadah's saying, he says: Be whatever you wish, for Allah causes you to die then resurrects you (6). Ibn Abbas, Ibn Umar, Abdullah ibn Amr ibn al-Aas, Ibn Jubayr, Mujahid also, Ikrimah, Abu Salih, and al-Dahhak said: It means death (7); because nothing is greater in the soul of the son of Adam than it; Umayyah ibn Abi al-Salt said:

---

(1) Majma' al-Bayan 15/58. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/248, see Al-Tabari's statement in his Tafsir 14/615 with its meaning. (3) It is in his Tafsir 1/363, and Al-Tabari narrated it from him in 14/618. (4) In Ma'ani al-Qur'an 4/163. (5) Narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 1/379. (6) Narrated by Al-Tabari 14/618. (7) Narrated by Al-Tabari 14/616 - 617 from all of them except Mujahid and Ikrimah.

सूरह अल-इस्रा: आयत 50 - 51 | 99

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {कह दो, "चाहे तुम पत्थर हो जाओ या लोहा (50) या ऐसी कोई चीज़ जो तुम्हारे सीनों में बहुत बड़ी लगे।" फिर वे कहेंगे, "हमें दोबारा कौन जीवित करेगा?" कह दो, "वही जिसने तुम्हें पहली बार पैदा किया।" फिर वे तुम्हारे सामने अपने सिर हिलाएँगे और कहेंगे, "ऐसा कब होगा?" कह दो, "हो सकता है कि वह निकट ही हो।" (51)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दो, "चाहे तुम पत्थर हो जाओ या लोहा"} इसका अर्थ है: ऐ मुहम्मद, उनसे कह दो: हो जाओ - चुनौती के तौर पर - पत्थर या लोहा अपनी कठोरता और शक्ति में (1)। अल-तबरी ने कहा: यानी, यदि तुम अल्लाह द्वारा तुम्हारे लिए हड्डियों और मांस बनाने पर आश्चर्य करते हो, तो यदि तुम सक्षम हो तो स्वयं पत्थर या लोहा बन जाओ। अली बिन ईसा ने कहा: इसका अर्थ यह है कि: यदि तुम पत्थर या लोहा भी होते, तो भी तुम अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला से नहीं बच सकते थे यदि वह तुम्हें चाहता, लेकिन यह आदेश के रूप में आया है क्योंकि यह बाध्य करने में अधिक प्रभावशाली है। और यह भी कहा गया: इसका अर्थ है: यदि तुम पत्थर या लोहा होते, तो भी वह तुम्हें वैसे ही वापस ले आता जैसे उसने तुम्हारी शुरुआत की थी, और तुम्हें मारता फिर जीवित करता (2)। मुजाहिद ने कहा: अर्थ यह है: तुम जो चाहो बन जाओ, तुम्हें दोबारा जीवित किया जाएगा (3)। अल-नहहास (4) ने कहा: यह एक अच्छा कथन है; क्योंकि वे पत्थर नहीं बन सकते, बल्कि इसका अर्थ यह है कि उन्होंने अपने स्रष्टा को स्वीकार किया और पुनरुत्थान (क़यामत) का इनकार किया, इसलिए उनसे कहा गया: यह महसूस करो कि तुम जो चाहो बन जाओ, अगर तुम पत्थर या लोहा भी होते तो भी तुम्हें उसी तरह दोबारा उठाया जाता जैसे तुम्हें पहली बार पैदा किया गया था।

{या ऐसी कोई चीज़ जो तुम्हारे सीनों में बहुत बड़ी लगे} मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ है आकाश, पृथ्वी और पहाड़ (5); मन में उनकी महानता के कारण। यही क़तादा के कथन का अर्थ है, वे कहते हैं: तुम जो चाहो बन जाओ, अल्लाह तुम्हें मारेगा फिर दोबारा जीवित करेगा (6)। इब्न अब्बास, इब्न उमर, अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस, इब्न जुबैर, मुजाहिद, इकरीमा, अबू सालेह और अल-ज़हक ने कहा: इसका अर्थ मृत्यु है (7); क्योंकि आदम के बेटे के मन में इससे बड़ी कोई चीज़ नहीं है; उमय्या बिन अबी अल-सल्त ने कहा:

---

(1) मजमा अल-बयान 15/58। (2) अल-नुक़त वल-'उयून 3/248, और इसी अर्थ में अल-तबरी की अपनी तफ़सीर 14/615 में देखें। (3) यह उनकी तफ़सीर 1/363 में है, और अल-तबरी ने इसे

14/618 में उनसे उद्धृत किया है। (4) उनकी पुस्तक मा'ानी अल-क़ुरआन 4/163 में। (5) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर 1/379 में उद्धृत किया है। (6) इसे अल-तबरी ने 14/618 में उद्धृत किया है। (7) अल-तबरी ने 14/616 - 617 में मुजाहिद और इकरीमा को छोड़कर उन सभी से इसे उद्धृत किया है।

سورة الاسراء: آیات 50 - 51 | 99

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿قُلْ كُونُوا حِجَارَةً أَوْ حَدِيدًا (50) أَوْ خَلْقًا مِمَّا يَكْبُرُ فِي صُدُورِكُمْ فَسَيَقُولُونَ مَنْ يُعِيدُنَا قُلِ الَّذِي فَطَرَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ فَسَيُنْغِضُونَ إِلَيْكَ رُءُوسَهُمْ وَيَقُولُونَ مَتَى هُوَ قُلْ عَسَى أَنْ يَكُونَ قَرِيبًا (51)﴾ ترجمہ: "کہہ دیجیے کہ تم پتھر ہو جاؤ یا لوہا (50) یا ایسی کوئی چیز جو تمہارے خیال میں بہت بڑی ہو۔ پھر وہ پوچھیں گے کہ ہمیں دوبارہ کون پیدا کرے گا؟ کہہ دیجیے کہ وہی جس نے تمہیں پہلی بار پیدا کیا ہے۔ تو وہ تمہارے سامنے اپنے سر ہلا ہلا کر پوچھیں گے کہ ایسا کب ہوگا؟ کہہ دیجیے کہ کیا عجب کہ وہ قریب ہی ہو۔" (51)

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ كُونُوا حِجَارَةً أَوْ حَدِيدًا﴾ یعنی: اے محمد، ان سے کہہ دیجیے: تم - بطورِ عاجز کرنے کے - سختی اور قوت میں پتھر یا لوہا بن جاؤ (1)۔ طبری نے کہا: یعنی اگر تمہیں اللہ کے ہڈیوں اور گوشت بنانے پر تعجب ہے، تو اگر تم میں طاقت ہے تو خود پتھر یا لوہا بن جاؤ۔ علی بن عیسیٰ نے کہا: اس کا مطلب ہے کہ: اگر تم پتھر یا لوہا بھی ہوتے، تب بھی تم اللہ عزوجل سے نہیں بچ سکتے تھے اگر وہ تمہیں چاہتا، مگر یہ بات حکم کے طور پر آئی ہے کیونکہ یہ پابند کرنے میں زیادہ پر اثر ہے۔ اور کہا گیا: اس کا مطلب ہے: اگر تم پتھر یا لوہا ہوتے، تب بھی وہ تمہیں ویسے ہی لوٹاتا جیسے اس نے تمہاری شروعات کی تھی، اور تمہیں موت دے کر پھر زندہ کرتا (2)۔ مجاہد نے کہا: معنی یہ ہے کہ: تم جو چاہو بن جاؤ، تمہیں دوبارہ لوٹایا جائے گا (3)۔ النحاس (4) نے کہا: یہ ایک اچھی بات ہے؛ کیونکہ وہ پتھر نہیں بن سکتے، بلکہ مطلب یہ ہے کہ انہوں نے اپنے خالق کا تو اعتراف کیا مگر قیامت کا انکار کیا، تو ان سے کہا گیا: یہ محسوس کرو کہ تم جو چاہو بن جاؤ، اگر تم پتھر یا لوہا بھی ہوتے تو تمہیں اسی طرح اٹھایا جاتا جیسے تمہیں پہلی بار پیدا کیا گیا تھا۔

﴿أَوْ خَلْقًا مِمَّا يَكْبُرُ فِي صُدُورِكُمْ﴾ مجاہد نے کہا: اس سے مراد آسمان، زمین اور پہاڑ ہیں (5)؛ دلوں میں ان کی عظمت کی وجہ سے۔ اور یہی قتادہ کے قول کا مطلب ہے، وہ کہتے ہیں: تم جو چاہو بن جاؤ، اللہ تمہیں مارے گا پھر دوبارہ اٹھائے گا (6)۔ ابن عباس، ابن عمر، عبداللہ بن عمرو بن العاص، ابن جبیر، مجاہد، عکرمہ، ابوصالح اور ضحاک نے کہا: اس سے مراد موت ہے (7)؛ کیونکہ ابن آدم کے دل میں اس سے بڑی کوئی چیز نہیں ہے؛ امیہ بن ابی الصلت نے کہا:

---

(1) مجمع البیان 15/ 58۔ (2) النکت والعیون 3/ 248، اور طبری کے اپنی تفسیر 14/ 615 میں قول کو اس کے ہم معنی دیکھیں۔ (3) یہ ان کی تفسیر 1/ 363 میں ہے، اور طبری نے 14/ 618 میں ان سے روایت کی ہے۔ (4) ان کی کتاب معاني القرآن 4/ 163 میں۔ (5) عبد الرزاق نے اسے اپنی تفسیر 1/ 379 میں روایت کیا ہے۔ (6) طبری نے 14/ 618 میں اسے روایت کیا ہے۔ (7) طبری نے 14/ 616 - 617 میں مجاہد اور عکرمہ کے سوا ان سب سے اسے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Isra: Verses 50 - 51 100 And for death, there is a creation in the souls that is terrifying (1). He says: If you were created from stones or iron, or if you were death itself, We would still cause you to die and then resurrect you; because the Power with which We originated you is the same Power with which We will return you (2). This is the meaning of His saying: {Then they will say, "Who will restore us?" Say, "He who created you the first time."}. In the Hadith, it is mentioned that "Death will be brought on the Day of Resurrection in the form of a salt-and-pepper colored ram, and it will be slaughtered between Paradise and Hell" (3). It was also said: He meant by it the Resurrection, because it was greater in their hearts. This was stated by Al-Kalbi (4). {Fa-tara-kum} means created you and originated you. {Then they will shake their heads at you} meaning: they move their heads in mockery (5). It is said: 'naghada ra'suhu' (his head shook), 'yan-ghudu' and 'yun-ghidu', 'naghd-an' and 'nughood-an', meaning: it moved. And 'an-ghada ra'sahu' means: he moved it, like someone marvelling at something. From this is His saying, Exalted be He: {Then they will shake their heads at you} (6).

A rajiz (poet) said: He shook his head towards me and looked up (7).

It is also said: So-and-so shook his head, meaning: he moved it. It can be transitive or intransitive. This was related by Al-Akhfash (8). And it is said: his tooth 'naghadat', meaning it became loose and fell out.

A rajiz said: And her teeth became loose from old age.

(1) From the beginning of the paragraph to here is in 'Al-Nukat wal-Uyun' 248/3, and the beginning of the verse is: "They called out to them so that their creation might hasten." (2) Tafsir Abi al-Layth 2/272 in its meaning. (3) Preceded 10/192. (4) Narrated from him by Al-Mawardi in 'Al-Nukat wal-Uyun' 248/3. (5) Tafsir Abi al-Layth 2/272, 'Al-Nukat wal-Uyun' 248/3, and Tafsir al-Baghawi 3/119. Transmitted by Al-Tabari 14/620 on the authority of Ibn Abbas and Qatada. (6) Al-Sihah (nghd). (7) Its completion: "As if he saw something that made him covetous," and it preceded 12/159. (8) Al-Sihah (nghd).

सूरा अल-इसरा: आयत 50 - 51 100 और मृत्यु के लिए, आत्माओं में एक भयावह रचना है (1)। वह कहते हैं: यदि तुम पत्थर या लोहे से बने होते, या यदि तुम स्वयं मृत्यु होते, तब भी हम तुम्हें मार देते और फिर तुम्हें फिर से जीवित करते; क्योंकि जिस शक्ति से हमने तुम्हें पहली बार उत्पन्न किया, उसी शक्ति से हम तुम्हें वापस लाएंगे (2)। यही उनके इस कथन का अर्थ है: {फिर वे कहेंगे, "हमें कौन वापस लाएगा?" कह दो, "वही जिसने तुम्हें पहली बार पैदा किया।"}। हदीस में उल्लेख है कि "कयामत के दिन मौत को एक चितकबरे मेंढे के रूप में लाया जाएगा, और उसे जन्नत और जहन्नुम के बीच ज़बह कर दिया जाएगा" (3)। यह भी कहा गया है: उनका इससे तात्पर्य पुनरुत्थान था; क्योंकि यह उनके दिलों में अधिक बड़ा था। यह अल-कल्बी द्वारा कहा गया था (4)। {फा-तरा-कुम} का अर्थ है तुम्हें बनाया और तुम्हारी रचना की। {तो वे तुम्हारे सामने अपने सिर हिलाएंगे} अर्थात: वे उपहास में अपने सिर हिलाते हैं (5)। कहा जाता है: 'नग़दा रअसुहू' (उसका सिर हिला), 'यन-ग़ुदु' और 'युन-ग़िदु', 'नग़दन' और 'नुग़ूदन', अर्थात: वह हिला। और 'अन-ग़दा रअसहू' का अर्थ है: उसने इसे हिलाया, जैसे कोई किसी चीज़ पर चकित हो। इसी से अल्लाह तआला का कथन है: {तो वे तुम्हारे सामने अपने सिर हिलाएंगे} (6)।

एक राज़िज़ (कवि) ने कहा: उसने मेरी ओर अपना सिर हिलाया और ऊपर देखा (7)।

यह भी कहा जाता है: फलां ने अपना सिर हिलाया, यानी: उसे हिलाया। यह अकर्मक और सकर्मक दोनों हो सकता है। यह अल-अखफ़श द्वारा वर्णित है (8)। और कहा जाता है: उसका दांत 'नग़दत' हो गया, यानी वह ढीला होकर निकल गया।

एक राज़िज़ ने कहा: और बुढ़ापे के कारण उसके दांत ढीले हो गए।

(1) अनुच्छेद के प्रारंभ से यहाँ तक 'अल-नुकात वल-उयून' 248/3 में है, और काव्य पंक्ति का पूर्वार्ध है: "उन्होंने उन्हें पुकारा ताकि उनकी रचना शीघ्र हो।" (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/272 इसके अर्थ में। (3) पूर्व में उल्लेखित 10/192। (4) अल-मावर्दी द्वारा 'अल-नुकात वल-उयून' 248/3 में उनसे उद्धृत। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/272, 'अल-नुकात वल-उयून' 248/3, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/119। इब्न अब्बास और क़तादा के अधिकार पर अल-तबरी 14/620 द्वारा वर्णित। (6) अल-सिहाह (नग़ज़)। (7) इसकी पूर्णता: "जैसे कि उसने कुछ ऐसा देखा जिसने उसे लालची बना दिया," और यह 12/159 से पहले आ चुका है। (8) अल-सिहाह (नग़ज़)।

سورہ الاسراء: آیت 50 - 51 100 اور موت کے لیے، نفوس میں ایک خوفناک خلقت ہے (1)۔ وہ کہتے ہیں: اگر تم پتھر یا لوہے سے بنے ہوتے، یا اگر تم خود موت ہوتے، تب بھی ہم تمہیں مار دیتے اور تمہیں دوبارہ زندہ کرتے؛ کیونکہ جس قدرت سے ہم نے تمہیں پہلی بار پیدا کیا، اسی قدرت سے ہم تمہیں دوبارہ لوٹائیں گے (2)۔ یہی اللہ تعالیٰ کے اس قول کا معنی ہے: ﴿فَسَيَقُولُونَ مَن يُعِيدُنَا قُلِ الَّذِي فَطَرَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ﴾ (پھر وہ کہیں گے، "ہمیں کون دوبارہ لوٹائے گا؟" کہہ دو، "وہی جس نے تمہیں پہلی بار پیدا کیا")۔ حدیث میں ہے کہ "قیامت کے دن موت کو ایک چتکبرے مینڈھے کی صورت میں لایا جائے گا، اور اسے جنت اور دوزخ کے درمیان ذبح کر دیا جائے گا" (3)۔ یہ بھی کہا گیا: اس سے ان کی مراد بعث (دوبارہ جی اٹھنا) تھی؛ کیونکہ وہ ان کے دلوں میں زیادہ بڑی بات تھی۔ یہ کلبی نے کہا ہے (4)۔ ﴿فَطَرَكُمْ﴾ یعنی تمہیں پیدا کیا اور تمہیں وجود دیا۔

﴿فَسَيُنْغِضُونَ إِلَيْكَ رُءُوسَهُمْ﴾ یعنی: وہ مذاق اڑاتے ہوئے اپنے سر ہلاتے ہیں (5)۔ کہا جاتا ہے: 'نغض رأسہ' (اس کا سر ہلا)، 'ینغض' اور 'ینغض'، 'نغضاً' اور 'نغوضاً'، یعنی: وہ ہلا۔ اور 'أنغض رأسہ' کا مطلب ہے: اس نے اسے ہلایا، جیسے کوئی کسی چیز پر حیرانی کا اظہار کرے، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿فَسَيُنْغِضُونَ إِلَيْكَ رُءُوسَهُمْ﴾ (6)۔

راجز (شاعر) نے کہا: اس نے میری طرف اپنا سر ہلایا اور نظریں اٹھائیں (7)۔

یہ بھی کہا جاتا ہے: فلاں نے اپنا سر ہلایا، یعنی: اسے حرکت دی۔ یہ لازم اور متعدی دونوں طرح استعمال ہوتا ہے۔ اسے اخفش نے بیان کیا ہے (8)۔ اور کہا جاتا ہے: 'نغضت سنہ'، یعنی اس کا دانت ہل گیا اور اکھڑ گیا۔

راجز نے کہا: اور بڑھاپے کی وجہ سے اس کے دانت ہل گئے۔

(1) عبارت کے آغاز سے یہاں تک 'النکت والعیون' 248/3 میں ہے، اور شعر کا پہلا مصرع ہے: "انہوں نے انہیں پکارا تاکہ ان کی تخلیق میں جلدی ہو"۔ (2) تفسیر ابی اللیث 272/2 اپنے معنی کے ساتھ (3) پہلے گزر چکا ہے 192/10۔ (4) اسے ماوردی نے 'النکت والعیون' 248/3 میں ان سے نقل کیا ہے۔ (5) تفسیر ابی اللیث 272/2، 'النکت والعیون' 248/3، اور تفسیر بغوی 119/3۔ اسے طبری نے 620/14 میں ابن عباس اور قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (6) الصحاح (نغض)۔ (7) اس کا بقیہ حصہ ہے: "گویا اس نے کوئی ایسی چیز دیکھی جس نے اسے لالچ دلایا"، اور یہ پہلے 159/12 میں گزر چکا ہے۔ (8) الصحاح (نغض)۔

Page 101 Surat Al-Isra: Verses 50 - 52

And another said: "When she saw me, she shook her head at me." (1)

And another said: "There is no water in the trough if it does not rise with a rope over the moving large pulleys." (2) "Al-mahal" and "Al-mahala": the large pulley used for drawing water for camels. (3)

{And they say, "When is that?"} meaning: the Resurrection and Restoration. And this time {Say, "Perhaps it will be soon."} meaning: it is near; because "perhaps" (asa) indicates certainty [in God's promise], its equivalent being: {And what will make you know? Perhaps the Hour is near.} [Al-Ahzab: 63]. And {Perhaps the Hour is near.} [Ash-Shura: 17]. And everything that is coming is near.

His, the Exalted, saying: {The Day He calls you and you respond with His praise and think you have not remained except for a little while.} [Verse 52]

His, the Exalted, saying: {The Day He calls you and you respond with His praise}: The calling is the summons to the Gathering Place with a speech heard by all creatures, in which God Almighty calls them to come out. It was said: with the Shout that they hear, so it becomes a caller for them to gather on the land of Resurrection. (5) He ﷺ said: "Verily, you will be called on the Day of Resurrection by your names and the names of your fathers, so make your names good." (6) {And you respond with His praise} meaning: with His deservingness of praise for giving life. Abu Sahl said: meaning: "praise be to God," as he said: "For I, by the praise of Allah, have not worn the garment of a sinner, nor do I mask myself with treachery." (7)

---

(1) Majaz al-Qur'an 1/382, and Tafsir al-Tabari 14/620. (2) Al-Sihah (naghd). (3) Al-Sihah (mahal). (4) Tafsir al-Tabari 14/621, and al-Wasit by al-Wahidi 3/111. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/248. (6) Narrated by Ahmad (21693) and Abu Dawud (4948) through Abd Allah ibn Abi Zakariya al-Khuza'i, from Abu al-Darda' as a marfu' narration. Its chain is interrupted (munqati'); Abd Allah ibn Abi Zakariya did not hear from Abu al-Darda'. Al-Marasil p. 98. (7) Its speaker is Ghaylan ibn Salamah al-Thaqafi as in Tafsir al-Baghawi 4/413, and Zad al-Masir by Ibn al-Jawzi 8/400.

पृष्ठ 101 सूरह अल-इस्रा: आयतें 50 - 52

और एक अन्य ने कहा: "जब उसने मुझे देखा, तो उसने अपना सिर मेरी ओर हिलाया।" (1)

और एक अन्य ने कहा: "हौज़ में कोई पानी नहीं है यदि वह हिलते हुए बड़े पुली (चरखी) के ऊपर रस्सी के साथ ऊपर नहीं उठता।" (2) "अल-महाल" और "अल-महाली": वह बड़ी चरखी जिससे ऊंटों के लिए पानी निकाला जाता है। (3)

{और वे कहते हैं, "वह कब होगा?"} अर्थात: पुनरुत्थान और बहाली। और यह समय {कह दो, "शायद वह निकट ही हो।"} अर्थात: वह निकट है; क्योंकि "शायद" (असा) [ईश्वर के वादे में] निश्चितता का संकेत देता है, इसका उदाहरण है: {और तुम्हें क्या पता? शायद क़यामत की घड़ी निकट हो।} [अल-अहज़ाब: 63]। और {शायद क़यामत की घड़ी निकट हो।} [अश-शूरा: 17]। और जो कुछ भी आने वाला है वह निकट है।

अल्लाह तआला का कथन: {जिस दिन वह तुम्हें पुकारेगा, तो तुम उसकी प्रशंसा करते हुए उत्तर दोगे और सोचोगे कि तुम केवल थोड़े ही समय रहे हो।} [आयत 52]

अल्लाह तआला का कथन: {जिस दिन वह तुम्हें पुकारेगा, तो तुम उसकी प्रशंसा करते हुए उत्तर दोगे}: पुकारना वह संबोधन है जो सभी प्राणियों द्वारा सुनी जाने वाली वाणी के साथ महशर (एकत्रित होने का स्थान) की ओर होगा, जिसमें अल्लाह तआला उन्हें बाहर निकलने के लिए बुलाएगा। यह भी कहा गया है: उस चीख के साथ जिसे वे सुनेंगे, तो वह उनके लिए क़यामत की धरती पर इकट्ठा होने का आह्वान बन जाएगी। (5) आप ﷺ ने फरमाया: "बेशक, तुम्हें क़यामत के दिन तुम्हारे नामों और तुम्हारे पिताओं के नामों से पुकारा जाएगा, इसलिए अपने नाम अच्छे रखो।" (6) {तो तुम उसकी प्रशंसा करते हुए उत्तर दोगे} अर्थात: जीवित करने के लिए उसकी प्रशंसा की पात्रता के साथ। अबू सहल ने कहा: अर्थात: "अल्हम्दुलिल्लाह", जैसा कि उन्होंने कहा: "क्योंकि मैं, अल्लाह की प्रशंसा के साथ, न तो किसी पापी का वस्त्र पहना है, और न ही मैं विश्वासघात का नकाब ओढ़ता हूँ।" (7)

---

(1) मजाज़ अल-क़ुरान 1/382, और तफ़सीर अल-तबरी 14/620। (2) अल-सिहाह (नग़ज़)। (3) अल-सिहाह (महल)। (4) तफ़सीर अल-तबरी 14/621, और अल-वसीत लिल-वाहिदी 3/111। (5) अल-नुकत वल-उयून 3/248। (6) इसे अहमद (21693) और अबू दाऊद (4948) ने अब्दुल्ला बिन अबी ज़कारिया अल-खुज़ाई के माध्यम से अबू दरदा से मरफ़ू रूप में वर्णित किया है। इसकी

इसनाद मुनक़ति' (टूटी हुई) है; अब्दुल्ला बिन अबी ज़कारिया ने अबू दरदा से नहीं सुना। अल-मरासील पृष्ठ 98। (7) इसके कहने वाले ग़ैलां बिन सलमा अल-थकफ़ी हैं जैसा कि तफ़सीर अल-बगवी 4/413 में है, और ज़ाद अल-मसीर लिब्न अल-जौज़ी 8/400 में है।

صفحہ 101 سورۃ الإسراء: آیات 50 - 52

اور کسی دوسرے نے کہا: "جب اس نے مجھے دیکھا تو اس نے اپنی گردن میری طرف جھکا دی۔" (1)

اور کسی اور نے کہا: "حوض میں پانی نہیں ہے اگر وہ بڑی چرخی کے اوپر سے رسی کے ذریعے نہ اٹھے۔" (2) "المحال" اور "المحالۃ": وہ بڑی چرخی ہے جس سے اونٹوں کے لیے پانی نکالا جاتا ہے (3)۔

﴿وَيَقُولُونَ مَتَى هُوَ﴾ یعنی: دوبارہ جی اٹھنا اور لوٹنا۔ اور یہ وقت ﴿قُلْ عَسَى أَن يَكُونَ قَرِيبًا﴾ یعنی: وہ قریب ہے؛ کیونکہ "عسیٰ" [اللہ کے کلام میں] واجب کے معنی میں ہے (4)۔ اس کی مثال: ﴿وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ تَكُونُ قَرِيبًا﴾ [الاحزاب: 63]۔ اور ﴿لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ﴾ [الشوری: 17]۔ اور ہر وہ چیز جو آنے والی ہے وہ قریب ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَوْمَ يَدْعُوكُمْ فَتَسْتَجِيبُونَ بِحَمْدِهِۦ وَتَظُنُّونَ إِن لَّبِثْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا﴾ [آیت 52]

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَوْمَ يَدْعُوكُمْ فَتَسْتَجِيبُونَ بِحَمْدِهِۦ﴾ دعا سے مراد ایسی آواز کے ساتھ میدانِ حشر کی طرف پکارنا ہے جسے تمام مخلوقات سنیں گی، جس میں اللہ تعالیٰ انہیں نکلنے کی دعوت دے گا۔ اور کہا گیا ہے: اس سے مراد وہ چیخ ہے جسے وہ سنیں گے، تو وہ انہیں قیامت کی زمین پر جمع ہونے کی دعوت دینے والی بن جائے گی (5)۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "تمہیں قیامت کے دن تمہارے ناموں اور تمہارے باپوں کے ناموں سے پکارا جائے گا، لہٰذا اپنے نام اچھے رکھو" (6)۔

﴿فَتَسْتَجِيبُونَ بِحَمْدِهِۦ﴾ یعنی: دوبارہ زندگی دینے پر اس کی حمد کے مستحق ہونے کی وجہ سے۔ اور

ابو سہل نے کہا: یعنی "الحمد للہ"، جیسا کہ اس نے کہا: "بے شک میں اللہ کی حمد کے ساتھ، نہ تو میں نے کسی گناہ گار کا لباس پہنا ہے اور نہ ہی میں دھوکہ دہی کی چادر اوڑھتا ہوں" (7)۔

---

(1) مجاز القرآن 1 / 382، اور تفسیر الطبری 14 / 620۔ (2) الصحاح (نغض)۔ (3) الصحاح (محل)۔ (4) تفسیر الطبری 14 / 621، اور الوسیط للواحدی 3 / 111۔ (5) النکت والعیون 3 / 248۔ (6) اسے احمد (21693)، اور ابو داود (4948) نے عبداللہ بن ابی زکریا الخزاعی کے طریق سے ابو الدرداء سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ اس کی سند منقطع ہے؛ عبداللہ بن ابی زکریا نے ابو الدرداء سے نہیں سنا۔ المراسیل ص 98۔ (7) اس کے قائل غیلان بن سلمہ الثقفی ہیں جیسا کہ تفسیر البغوی 4 / 413، اور زاد المسیر لابن الجوزی 8 / 400 میں ہے۔

Surah Al-Isra: Verse 52 102

And it was said: Praising Allah Almighty with your tongues (1). Sa'id bin Jubayr said: The disbelievers come out of their graves saying: Glory be to You and with Your praise, but the recognition of that day does not benefit them (2). Ibn Abbas said: "With His praise": By His command (3), meaning: You acknowledge that He is your Creator (4). Qatada said: By knowing Him and obeying Him (5). It was said the meaning is: By His power. And it was said: By His calling you (6). Our scholars said: And this is correct; for the blowing of the trumpet is only a cause for the exit of the people of the graves, but in reality, it is the exit of creation by the call of Truth; Allah Almighty said: {On the Day He will call you and you will respond with His praise} so they stand up saying: Glory be to You, O Allah, and with Your praise. He said: So the Day of Resurrection is a day that begins with praise and ends with it; Allah Almighty said: {On the Day He will call you and you will respond with His praise} and He said at its end: {And it will be judged between them in truth, and it will be said, "Praise be to Allah, Lord of the worlds"} [Az-Zumar: 75].

{And you will think that you remained but a little} meaning between the two blasts; and that is because the punishment is withheld from the punished between the two blasts, and that is forty years during which they sleep, and that is His saying: {Who has raised us from our sleeping place?} [Ya-Sin: 52] so it is specific to the disbelievers. Mujahid said: For the disbelievers, there is a slumber before the Day of Resurrection in which they find the taste of sleep, so when the people of the graves are shouted at, they stand up terrified (7). Qatada said: The meaning is: that this world became insignificant in their eyes and small when they saw the Day of Resurrection. Al-Hasan said: {And you will think that you remained but a little} in this world; because of the length of your stay in the Hereafter (8).

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/249. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/427, Al-Wasit by al-Wahidi 3/112, and Zad al-Masir by Ibn al-Jawzi 5/45. (3) Narrated by al-Tabari 14/622. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/245. (5) Narrated by al-Tabari 14/622. (6) Al-Tabari mentioned them in his Tafsir 14/622 as a single statement. (7) Narrated by Hannad in Al-Zuhd (317). (8) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/249, and Al-Tabari narrated Qatada's statement 14/623.

सूरा अल-इसरा: आयत 52 102

और यह कहा गया: अपनी ज़ुबानों से अल्लाह तआला की प्रशंसा करते हुए (1)। सईद बिन जुबैर ने कहा: काफिर अपनी कब्रों से यह कहते हुए निकलेंगे: तेरी महिमा हो और तेरी प्रशंसा के साथ, लेकिन उस दिन की यह स्वीकारोक्ति उन्हें लाभ नहीं पहुँचाएगी (2)। इब्न अब्बास ने कहा: "उसकी प्रशंसा के साथ": उसके आदेश से (3), अर्थात: आप स्वीकार करते हैं कि वह आपका रचयिता है (4)। कतादा ने कहा: उसे जानने और उसकी आज्ञा मानने से (5)। और यह भी कहा गया कि अर्थ है: उसकी शक्ति से। और यह भी कहा गया: उसके आपको बुलाने से (6)। हमारे विद्वानों ने कहा: और यही सही है; क्योंकि सूर (तुरुही) फूँकना तो केवल कब्र वालों के निकलने का एक कारण है, लेकिन हकीकत में यह सत्य (अल्लाह) की पुकार पर सृष्टि का निकलना है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {जिस दिन वह तुम्हें बुलाएगा तो तुम उसकी प्रशंसा करते हुए उत्तर दोगे} तो वे खड़े होकर कहेंगे: ऐ अल्लाह! तेरी महिमा हो और तेरी प्रशंसा के साथ। उन्होंने कहा: तो कयामत का दिन वह दिन है जो प्रशंसा के साथ शुरू होता है और उसी के साथ समाप्त होता है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {जिस दिन वह तुम्हें बुलाएगा तो तुम उसकी प्रशंसा करते हुए उत्तर दोगे} और इसके अंत में फरमाया: {और उनके बीच न्यायपूर्वक फैसला किया जाएगा और कहा जाएगा, "सब प्रशंसा अल्लाह ही के लिए है, जो सारे संसार का रब है"} [अज़-ज़ुमर: 75]।

{और तुम समझोगे कि तुम केवल थोड़े ही समय ठहरे हो} यानी दोनों फूँकों के बीच; और वह इसलिए कि दोनों फूँकों के बीच दंड पाने वालों से दंड रोक लिया जाता है, और वह चालीस साल है जिसमें वे सोते हैं, और यही अल्लाह का कहना है: {किसने हमें हमारे सोने की जगह से जगाया?} [या-सीन: 52] तो यह काफिरों के लिए विशेष है। मुजाहिद ने कहा: काफिरों के लिए कयामत के दिन से पहले एक नींद होगी जिसमें वे नींद का स्वाद पाएंगे, फिर जब कब्र वालों को पुकारा जाएगा, तो वे घबराए हुए खड़े हो जाएंगे (7)। कतादा ने कहा: इसका अर्थ है: कि दुनिया उनकी आँखों में तुच्छ और कम हो गई जब उन्होंने कयामत का दिन देखा। हसन ने कहा: {और तुम समझोगे कि तुम केवल थोड़े ही समय ठहरे हो} दुनिया में; आख़िरत में तुम्हारे लंबे समय तक रहने के कारण (8)।

(1) अन-नुकात वल-'उयून 3/249। (2) इ'राब अल-क़ुरान लिन्-नह्हास 2/427, अल-वसीत लिल्-वाहिदी 3/112, और ज़ाद अल-मसीर लिब्न अल-जौज़ी 5/45। (3) इसे अत-तबरी ने 14/622 में उद्धृत किया है। (4) मा'नी अल-क़ुरान लिज़्-ज़ज्जाज 3/245। (5) इसे अत-तबरी ने 14/622 में उद्धृत किया है। (6) अत-तबरी ने अपनी तफ़सीर 14/622 में इन्हें एक ही कथन के रूप में वर्णित

किया है। (7) इसे हन्नाद ने अज़-ज़ुहद (317) में उद्धृत किया है। (8) अन-नुकात वल-'उयून 3/249, और अत-तबरी ने कतादा का कथन 14/623 में उद्धृत किया है।

سورة الاسراء: آیت 52 102

اور کہا گیا: اپنی زبانوں سے اللہ تعالیٰ کی حمد کرتے ہوئے(۱)۔ سعید بن جبیر نے کہا: کافر اپنی قبروں سے یہ کہتے ہوئے نکلیں گے: تو پاک ہے اور تیری حمد کے ساتھ، لیکن اس دن کا یہ اعتراف انہیں فائدہ نہ دے گا(۲)۔ ابن عباس نے کہا: "بِحَمْدِهِ" (اس کی حمد کے ساتھ): اس کے حکم سے(۳)، یعنی: تم اقرار کرتے ہو کہ وہ تمہارا خالق ہے(۴)۔ قتادہ نے کہا: اس کی معرفت اور اس کی اطاعت سے(۵)۔ اور کہا گیا: معنی ہے: اس کی قدرت سے۔ اور کہا گیا: اس کے تمہیں پکارنے سے(۶)۔ ہمارے علماء نے کہا: اور یہی صحیح ہے؛ کیونکہ صور پھونکنا تو صرف قبر والوں کے نکلنے کا ایک سبب ہے، اور حقیقت میں یہ حق (اللہ) کی پکار پر مخلوق کا نکلنا ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿يَوْمَ يَدْعُوكُمْ فَتَسْتَجِيبُونَ بِحَمْدِهِ﴾ (جس دن وہ تمہیں پکارے گا تو تم اس کی حمد کرتے ہوئے جواب دو گے) تو وہ کھڑے ہو کر کہیں گے: اے اللہ! تو پاک ہے اور تیری حمد کے ساتھ۔ انہوں نے کہا: تو قیامت کا دن وہ دن ہے جو حمد سے شروع ہوتا ہے اور اسی پر ختم ہوتا ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿يَوْمَ يَدْعُوكُمْ فَتَسْتَجِيبُونَ بِحَمْدِهِ﴾ اور اس کے آخر میں فرمایا: ﴿وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ (اور ان کے درمیان حق کے ساتھ فیصلہ کر دیا جائے گا اور کہا جائے گا کہ تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جو تمام جہانوں کا رب ہے) [الزمر: ۷۵]۔

﴿وَتَظُنُّونَ إِن لَّبِثْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا﴾ (اور تم گمان کرو گے کہ تم نہیں ٹھہرے مگر تھوڑی دیر) یعنی دو صوروں کے درمیان؛ اور وہ اس لیے کہ دو صوروں کے درمیان عذاب پانے والوں سے عذاب روک لیا جاتا ہے، اور وہ چالیس سال ہیں جس میں وہ سوتے ہیں، اور یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿مَن بَعَثَنَا مِن مَّرْقَدِنَا﴾ (کس نے ہمیں ہماری خواب گاہ سے اٹھایا؟) [یس: ۵۲] تو یہ کافروں کے ساتھ خاص ہے۔ مجاہد نے کہا: کافروں کے لیے قیامت کے دن سے پہلے ایک نیند ہوگی جس میں

وہ نیند کا ذائقہ پائیں گے، پھر جب قبر والوں کو پکارا جائے گا تو وہ خوفزدہ ہو کر کھڑے ہو جائیں گے(۷)۔ قتادہ نے کہا: معنی یہ ہے کہ: جب انہوں نے قیامت کا دن دیکھا تو دنیا ان کی نظروں میں حقیر اور تھوڑی ہو گئی۔ حسن نے کہا: ﴿وَتَظُنُّونَ إِن لَّبِثْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا﴾ دنیا میں؛ آخرت میں تمہارے لمبے قیام کی وجہ سے(۸)۔

(۱) النكت والعيون ۲۴۹/۳۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۴۲۷/۲، والوسيط للواحدي ۱۱۲/۳، وزاد المسير لابن الجوزي ۴۵/۵۔ (۳) اسے الطبری نے ۶۲۲/۱۴ میں روایت کیا ہے۔ (۴) معانی القرآن للزجاج ۲۴۵/۳۔ (۵) اسے الطبری نے ۶۲۲/۱۴ میں روایت کیا ہے۔ (۶) الطبری نے اپنی تفسیر ۶۲۲/۱۴ میں ان دونوں کو ایک ہی قول کے طور پر ذکر کیا ہے۔ (۷) اسے هناد نے الزہد (۳۱۷) میں روایت کیا ہے۔ (۸) النكت والعيون ۲۴۹/۳، اور قتادہ کا قول الطبری نے ۶۲۳/۱۴ میں روایت کیا ہے۔

Page 103 Surah Al-Isra: Verse 53

The Almighty says: "And tell My servants to say that which is best. Indeed, Satan induces [dissension] among them. Indeed, Satan is ever, to mankind, a clear enemy." (53)

Regarding His words: "And tell My servants to say that which is best," the grammatical analysis was mentioned previously(1). This verse was revealed concerning Umar ibn al-Khattab, because an Arab man insulted him, and Umar insulted him back and intended to kill him, which almost caused discord. So, Allah Almighty revealed regarding it: "And tell My servants to say that which is best," as mentioned by Al-Tha'labi, Al-Mawardi, Ibn Atiyyah, and Al-Wahidi(2). It was also said: it was revealed when the Muslims said, "O Messenger of Allah, permit us to fight them, for their harm against us has lasted long." He said, "I have not yet been commanded to fight," then Allah Almighty revealed: "And tell My servants to say that which is best." This was stated by Al-Kalbi(3). Others said: The meaning is: Tell My servants who acknowledge Me as their Creator while they worship idols, to say that which is best, referring to the word of Tawheed (monotheism) and the affirmation of prophethood. It was also said: The meaning is: And tell My believing servants when they argue with the disbelievers about monotheism, to say the word that is best. As He said: "And do not insult those they invoke other than Allah, lest they insult Allah in enmity without knowledge." [Al-An'am: 108]. Al-Hasan said: It is for one to say to a disbeliever if he acts insolently: "May Allah guide you! May Allah have mercy on you!" This was before they were commanded to perform Jihad(5). It was also said: The meaning is to tell them to enjoin what Allah has commanded and forbid what He has forbidden(6); accordingly, the verse would be general for both believers and disbelievers, i.e., "tell everyone." And Allah knows best. A group said: In this verse, Allah Almighty commanded the believers specifically among themselves to have good manners, use gentle speech, be humble, and cast aside the promptings of Satan. The Prophet (peace be upon him) said: "And be servants of Allah, brothers"(7). And this is the best [interpretation].

Footnotes: (1) 12/143. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 3/249, Al-Muharrar al-Wajiz 3/464, and we did not find it in Al-Wahidi. (3) Transmitted from him by Al-Wahidi in Al-Wasit 3/112. (4) Tafsir al-Razi 20/228 in meaning. (5) Tafsir al-Baghawi 3/119, and the saying of Al-Hasan in Al-Muharrar al-Wajiz 3/464, Al-Wasit by Al-Wahidi 3/112, Zad al-Masir 5/47, and recorded by Al-Tabari similarly in 14/623-624. (6) Majma' al-Bayan 15/61. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 3/464. The Hadith was recorded by Ahmad (7727), Al-Bukhari

(6064), and Muslim (2563) from the Hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him).

पृष्ठ 103 सूरह अल-इसरा: आयत 53

अल्लाह तआला का फ़रमान है: "और मेरे बन्दों से कह दो कि वही बात कहें जो सबसे अच्छी हो। बेशक शैतान उनके बीच फूट डालता है। बेशक शैतान इंसान का खुला दुश्मन है।" (53)

अल्लाह तआला का फ़रमान: "और मेरे बन्दों से कह दो कि वही बात कहें जो सबसे अच्छी हो", इसका व्याकरण सम्बन्धी विवरण पहले (1) आ चुका है। यह आयत उमर इब्न अल-खत्ताब के बारे में नाज़िल हुई थी, क्योंकि एक अरब व्यक्ति ने उन्हें अपशब्द कहे थे, और उमर ने भी उसे अपशब्द कहे और उसे मारने का इरादा किया, जिससे फ़ितना (फ़साद) होने ही वाला था। तब अल्लाह तआला ने इसके बारे में यह आयत उतारी: "और मेरे बन्दों से कह दो कि वही बात कहें जो सबसे अच्छी हो", जैसा कि अल-सा'लबी, अल-मावर्दी, इब्न अतिय्या और अल-वाहिदी (2) ने उल्लेख किया है। और यह भी कहा गया है: यह तब नाज़िल हुई जब मुसलमानों ने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, हमें उनसे लड़ने की अनुमति दें, क्योंकि उनका हमें सताना बहुत लंबा हो गया है।" उन्होंने कहा: "मुझे अभी तक लड़ने का आदेश नहीं दिया गया है", तब अल्लाह तआला ने यह आयत उतारी: "और मेरे बन्दों से कह दो कि वही बात कहें जो सबसे अच्छी हो।" यह अल-कल्बी (3) ने कहा है। और कहा गया है कि इसका अर्थ है: मेरे उन बन्दों से कह दो जो मुझे अपना स्रष्टा स्वीकार करते हैं जबकि वे मूर्तियों की पूजा कर रहे हैं, कि वे वह बात कहें जो सबसे अच्छी हो, यानी तौहीद (एकेश्वरवाद) और नबुव्वत का इक़रार। और यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है: और मेरे मोमिन बन्दों से कह दो कि जब वे तौहीद के बारे में काफ़िरों से बहस करें, तो वे वही बात कहें जो सबसे अच्छी हो। जैसा कि अल्लाह ने फ़रमाया: "और उन्हें अपशब्द न कहो जिन्हें वे अल्लाह के सिवा पुकारते हैं, कहीं ऐसा न हो कि वे अज्ञानता में सीमा पार करते हुए अल्लाह को अपशब्द कहने लगें।" [अल-अनाम: 108]। अल-हसन ने कहा: इसका अर्थ है कि काफ़िर से, यदि वह बदतमीज़ी करे, तो कहना: "अल्लाह तुम्हें हिदायत दे! अल्लाह तुम पर रहम करे!" और यह जिहाद का आदेश दिए जाने से पहले था (5)। और कहा गया है: इसका अर्थ है कि उनसे कह दो कि वे उसका आदेश दें जिसका अल्लाह ने आदेश दिया है और उससे रोकें जिससे अल्लाह ने रोका है (6); इस आधार पर यह आयत मोमिन और काफ़िर सबके लिए आम (सामान्य) होगी, यानी: "सब से कहो।" और अल्लाह बेहतर जानता है। और एक जमात ने कहा: अल्लाह तआला ने इस आयत में विशेष रूप से मोमिनों को आपस में अच्छे शिष्टाचार, नरम बातचीत, विनम्रता और शैतान के बहकावे को त्यागने का आदेश दिया है। और नबी (सल्लल्लाहु

अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "और अल्लाह के बन्दे भाई-भाई बन जाओ" (7)। और यही सबसे बेहतर (व्याख्या) है।

पादलेख: (1) 12/143. (2) अल-नुकत वल-उयून 3/249, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/464, और हमें यह अल-वाहिदी के यहाँ नहीं मिला। (3) अल-वाहिदी ने इसे अल-वसीत 3/112 में उनसे उद्धृत किया है। (4) तफ़सीर अल-राज़ी 20/228 अर्थ के अनुसार। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 3/119, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/464 में अल-हसन का कथन, अल-वाहिदी की अल-वसीत 3/112, ज़ाद अल-मसीर 5/47, और तबरी ने इसे इसी तरह 14/623-624 में संकलित किया है। (6) मजमा अल-बयान 15/61. (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/464। हदीस अहमद (7727), बुखारी (6064), और मुस्लिम (2563) द्वारा अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से वर्णित है।

صفحہ 103 سورہ الاسراء: آیت 53

فرمان باری تعالی ہے: ﴿ وَقُل لِّعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ ۚ إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنزَغُ بَيْنَهُمْ ۚ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلْإِنسَانِ عَدُوًّا مُّبِينًا ٥٣ ﴾ (اور میرے بندوں سے کہہ دیجیے کہ وہ ایسی بات کہیں جو سب سے اچھی ہو۔ بے شک شیطان ان کے درمیان فساد ڈلواتا ہے۔ بے شک شیطان انسان کا کھلا دشمن ہے)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَقُل لِّعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ ﴾ اس کی نحوی ترکیب پہلے (1) گزر چکی ہے۔ اور یہ آیت عمر بن الخطاب کے بارے میں نازل ہوئی، اس کی وجہ یہ تھی کہ عرب کے ایک شخص نے انہیں برا بھلا کہا، تو عمر نے بھی اسے برا بھلا کہا اور اسے قتل کرنے کا ارادہ کیا، جس سے فتنہ اٹھ کھڑا ہونے کا اندیشہ ہوا، تو اللہ تعالیٰ نے اس بارے میں نازل فرمایا: ﴿ وَقُل لِّعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ ﴾ اسے ثعلبی، ماوردی، ابن عطیہ اور واحدی (2) نے ذکر کیا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ اس وقت نازل ہوئی جب مسلمانوں نے کہا: اے اللہ کے رسول! ہمیں ان سے لڑنے کی اجازت دیں، کیونکہ ان کی اذیت رسانی ہمیں طویل ہو گئی ہے۔ آپ نے فرمایا: "مجھے ابھی قتال کا حکم نہیں دیا گیا" تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿ وَقُل لِّعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ ﴾۔ یہ کلبی (3) نے کہا ہے۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ میرے ان بندوں سے کہہ دیجیے جنہوں نے اعتراف کیا کہ میں ان کا خالق ہوں حالانکہ وہ بتوں کی پوجا کرتے ہیں، کہ وہ ایسی بات کہیں جو کلمہ توحید اور نبوت کے اقرار سے بہتر ہو۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ میرے مومن بندوں سے کہو جب وہ کفار سے توحید کے بارے میں بحث کریں، تو ایسی بات کہیں جو سب سے اچھی ہو۔ جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿ وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ ۗ ﴾ [الانعام: 108]۔ اور حسن بصری نے کہا: وہ یہ ہے کہ کافر سے کہے اگر وہ حد سے بڑھے: اللہ تمہیں ہدایت دے! اللہ تم پر رحم کرے! اور یہ جہاد کے حکم سے پہلے تھا (5)۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ

ہے کہ انہیں کہو کہ اس کا حکم دیں جس کا اللہ نے حکم دیا ہے اور اس سے روکیں جس سے اللہ نے منع کیا ہے (6)؛ اور اس بنیاد پر یہ آیت مومن اور کافر سب کے لیے عام ہوگی، یعنی: سب سے کہو۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اور ایک گروہ نے کہا: اللہ تعالیٰ نے اس آیت میں خاص طور پر مومنوں کو آپس میں حسن ادب، نرم گفتگو، انکساری اور شیطانی وسوسوں کو ترک کرنے کا حکم دیا ہے، اور نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اور اللہ کے بندے بھائی بھائی بن جاؤ" (7)۔ اور یہ (تفسیر) زیادہ بہتر ہے،

حواشی: (1) 12/143۔ (2) النکت والعیون 3/249، المحرر الوجیز 3/464، اور ہم نے اسے واحدی کے ہاں نہیں پایا۔ (3) اسے ان سے واحدی نے الوسیط 3/112 میں نقل کیا ہے۔ (4) تفسیر رازی 20/228 بمعنی۔ (5) تفسیر بغوی 3/119، اور حسن کا قول المحرر الوجیز 3/464 میں، اور واحدی کی الوسیط 3/112، اور زاد المسیر 5/47، اور اسے طبری نے اسی طرح 14/623-624 میں نکالا ہے۔ (6) مجمع البیان 15/61۔ (7) المحرر الوجیز 3/464۔ اور حدیث کو احمد (7727)، بخاری (6064) اور مسلم (2563) نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

104 Surah Al-Isra: Verses 53 - 54

And the verse is decisive (muhkama). Allah Almighty's saying: "Indeed, Satan sows discord among them," meaning through corruption, instigating enmity, and seduction. This has been discussed at the end of Al-A'raf and Yusuf (1). It is said: "He sowed discord among us," meaning he corrupted. Al-Yazidi said this. Others said: "al-nazgh" means incitement. "Indeed, Satan is to man a manifest enemy," meaning intense in enmity. This was mentioned in Al-Baqarah (2). In a report, it is said that "a group of people sat remembering Allah, Mighty and Majestic, and Satan came to interrupt their gathering, but the angels prevented him. So he went to a group sitting near them who were not remembering Allah, and he incited conflict among them. They quarreled and fought, so those remembering Allah said: 'Let us go and reconcile our brothers.' They stood up and interrupted their gathering, and Satan rejoiced at that." This is part of his enmity.

Allah Almighty's saying: "Your Lord is most knowing of you. If He wills, He will have mercy on you; or if He wills, He will punish you. And We have not sent you, [O Muhammad], over them as a manager." (54)

Allah Almighty's saying: "Your Lord is most knowing of you. If He wills, He will have mercy on you; or if He wills, He will punish you." This is addressed to the polytheists. The meaning is: If He wills, He will grant you success in embracing Islam and have mercy on you, or He will let you die in polytheism and punish you. This was said by Ibn Jurayj (3). And "A'lam" (most knowing) is in the sense of "Alim" (knowing), similar to their saying: "Allahu Akbar" (Allah is the greatest) meaning "Kabir" (great) (4). It was also said: The address is to the believers, meaning: if He wills, He will have mercy on you by protecting you from the disbelievers of Mecca, or if He wills, He will punish you by giving them power over you. This was said by Al-Kalbi. "And We have not sent you over them as a manager," meaning: We have not entrusted you with preventing them from disbelief, nor have We left their faith to you. It was also said: We have not made you a guarantor for them to be held accountable for them. This was said by Al-Kalbi. And the poet said:

---

(1) 9/422 - 425 and 11 / 460. (2) 3/13. (3) Reported by Al-Tabari 14 / 624 - 625. (4) This meaning has been mentioned before in 6 / 400.

१०४ सूरह अल-इसरा: आयत ५३ - ५४

और यह आयत मुहकम (सुस्पष्ट) है। अल्लाह तआला का कथन: "बेशक शैतान उनके बीच बिगाड़ पैदा करता है," यानी भ्रष्टाचार, शत्रुता डालने और बहकाने के माध्यम से। इसका उल्लेख अल-अराफ़ और यूसुफ़ के अंत में हो चुका है (१)। कहा जाता है: "उसने हमारे बीच बिगाड़ पैदा किया," यानी बिगाड़ दिया। यह अल-यज़ीदी ने कहा है। अन्यों ने कहा: "नज़ग" का अर्थ उकसाना है। "बेशक शैतान मनुष्य का खुला शत्रु है," यानी शत्रुता में कठोर। इसका उल्लेख अल-बक़रह में हो चुका है (२)। एक रिवायत में है कि "कुछ लोग बैठकर अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल का ज़िक्र कर रहे थे, तो शैतान उनकी मजलिस को तोड़ने के लिए आया, लेकिन फरिश्तों ने उसे रोक दिया। फिर वह पास ही बैठे उन लोगों के पास गया जो अल्लाह का ज़िक्र नहीं कर रहे थे, और उनके बीच झगड़ा पैदा कर दिया। वे आपस में लड़ने-झगड़ने लगे, तो ज़िक्र करने वालों ने कहा: 'चलो, हम अपने भाइयों के बीच सुलह करा दें।' वे उठे और अपनी मजलिस छोड़ दी, और शैतान इससे खुश हुआ।" यह उसकी शत्रुता का एक उदाहरण है।

अल्लाह तआला का कथन: "तुम्हारा रब तुम्हें ख़ूब जानता है; यदि वह चाहे तो तुम पर दया करे, या यदि वह चाहे तो तुम्हें दंड दे। और हमने तुम्हें उन पर कोई ज़िम्मेदार बनाकर नहीं भेजा।" (५४)

अल्लाह तआला का कथन: "तुम्हारा रब तुम्हें ख़ूब जानता है; यदि वह चाहे तो तुम पर दया करे, या यदि वह चाहे तो तुम्हें दंड दे।" यह मुशरिकों को संबोधित है। इसका अर्थ है: यदि वह चाहे तो तुम्हें इस्लाम की तौफीक दे और तुम पर दया करे, या तुम्हें शिर्क पर मौत दे और तुम्हें दंड दे। यह इब्न जुरैज ने कहा है (३)। और "अअलम" (सबसे अधिक जानने वाला) "अलीम" (जानने वाला) के अर्थ में है, जैसे उनका कहना: "अल्लाहु अकबर" (अल्लाह सबसे बड़ा है), "कबीर" (बड़ा) के अर्थ में (४)। कहा गया है: यह संबोधन ईमान वालों के लिए है, यानी: यदि वह चाहे तो मक्का के काफिरों से तुम्हारी रक्षा करके तुम पर दया करे, या यदि वह चाहे तो उन्हें तुम पर हावी करके तुम्हें दंड दे। यह अल-कल्बी ने कहा है। "और हमने तुम्हें उन पर कोई ज़िम्मेदार बनाकर नहीं भेजा," यानी: हमने तुम्हें उन्हें कुफ्र से रोकने का ज़िम्मा नहीं दिया है और न ही उनका ईमान तुम्हारे हवाले किया है। कहा गया है: हमने तुम्हें उनका ज़मानतदार (कफील) नहीं बनाया है कि उनकी वजह से तुम्हारी पकड़ हो। यह अल-कल्बी ने कहा है। और कवि ने कहा:

(१) ९ / ४२२ - ४२५ और ११ / ४६०। (२) ३ / १३। (३) इसे अल-तबरी ने १४ / ६२४ - ६२५ में उद्धृत किया है। (४) यह अर्थ पहले ६ / ४०० में बीत चुका है।

۱۰۴ سورة الاسراء: آیت ۵۳ - ۵۴

اور یہ آیت محکم ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: "بے شک شیطان ان کے درمیان فساد ڈالتا ہے" یعنی: بگاڑ، دشمنی ڈالنے اور بہکاوے کے ذریعے۔ اس کا تذکرہ سورۃ الاعراف اور یوسف (۱) کے آخر میں گزر چکا ہے۔ کہا جاتا ہے: "اس نے ہمارے درمیان فساد ڈالا" یعنی بگاڑ پیدا کیا۔ یہ یزیدی کا قول ہے۔ دوسروں نے کہا: "نزغ" کا مطلب اکساوا ہے۔ "بے شک شیطان انسان کا کھلا دشمن ہے" یعنی دشمنی میں سخت۔ اس کا تذکرہ البقرہ (۲) میں گزر چکا ہے۔ اور روایت میں ہے کہ "کچھ لوگ بیٹھے اللہ عزوجل کا ذکر کر رہے تھے، تو شیطان ان کی محفل کو توڑنے کے لیے آیا، لیکن فرشتوں نے اسے روک دیا۔ پھر وہ قریب ہی بیٹھے ہوئے ان لوگوں کے پاس گیا جو اللہ کا ذکر نہیں کر رہے تھے، اور ان کے درمیان لڑائی جھگڑا کروا دیا۔ وہ آپس میں لڑنے جھگڑنے لگے، تو ذکر کرنے والوں نے کہا: 'آؤ ہم اپنے بھائیوں کے درمیان صلح کرا دیں'، وہ کھڑے ہوئے اور اپنی محفل چھوڑ دی، اور شیطان اس پر خوش ہوا۔" یہ اس کی دشمنی کا ایک حصہ ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "تمہارا رب تمہیں خوب جانتا ہے، اگر وہ چاہے تو تم پر رحم کرے، یا اگر وہ چاہے تو تمہیں عذاب دے، اور ہم نے آپ کو ان پر نگہبان بنا کر نہیں بھیجا (۵۴)۔"

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "تمہارا رب تمہیں خوب جانتا ہے، اگر وہ چاہے تو تم پر رحم کرے، یا اگر وہ چاہے تو تمہیں عذاب دے۔" یہ مشرکین سے خطاب ہے، اور معنی یہ ہے کہ: اگر وہ چاہے تو تمہیں اسلام کی توفیق دے کر تم پر رحم کرے، یا تمہیں شرک کی حالت میں موت دے کر تمہیں عذاب دے۔ یہ ابن جریج (۳) کا قول ہے۔ اور لفظ "أعلم" (سب سے زیادہ جاننے والا) "علیم" (جاننے والا) کے معنی میں ہے، جیسے ان کا قول: "اللہ اکبر" (اللہ سب سے بڑا ہے) "کبیر" (بڑا) کے معنی میں (۴)۔ اور کہا گیا ہے: یہ خطاب مومنین کے لیے ہے، یعنی: اگر وہ چاہے تو مکہ کے کفار سے

تمہیں محفوظ رکھ کر تم پر رحم کرے، یا اگر وہ چاہے تو انہیں تم پر مسلط کر کے تمہیں سزا دے۔ یہ کلبی کا قول ہے۔ "اور ہم نے آپ کو ان پر نگہبان بنا کر نہیں بھیجا" یعنی: ہم نے آپ کو انہیں کفر سے روکنے کا ذمہ دار نہیں بنایا اور نہ ہی ان کا ایمان آپ کے سپرد کیا ہے۔ اور کہا گیا ہے: ہم نے آپ کو ان کا ضامن نہیں بنایا کہ ان کی وجہ سے آپ کی گرفت کی جائے۔ یہ کلبی کا قول ہے۔ اور شاعر نے کہا:

---

(۱) ۹ / ۴۲۲ - ۴۲۵ اور ۱۱ / ۴۶۰۔ (۲) ۳ / ۱۳۔ (۳) اسے الطبری نے ۱۴ / ۶۲۴ - ۶۲۵ میں نقل کیا ہے۔ (۴) یہ معنی پہلے ۶ / ۴۰۰ میں گزر چکا ہے۔

105 Surah Al-Isra: Verses 54 - 56

I remembered Abu Arwa and spent the night as if ... I were the keeper in charge of settling past matters. Meaning: a guarantor (1).

Allah's saying: {And your Lord is most knowing of whoever is in the heavens and the earth. And We have made some of the prophets exceed others [in status], and to David We gave the Book [of Psalms] 55}

His saying: {And your Lord is most knowing of whoever is in the heavens and the earth. And We have made some of the prophets exceed others [in status]} He repeated this after saying: "Your Lord is most knowing of you" to clarify that He is their Creator and that He made them different in their characters, forms, conditions, and destinies (2); {Does He who created not know?} [Al-Mulk: 14]. Similarly, the prophets were favored over one another based on His knowledge of their state. Discussion on this has already passed in "Al-Baqarah" (3). {And to David We gave the Book [of Psalms]} The Zabur (Psalms) is a book that contains no lawful or prohibited matters, no obligations, and no prescribed punishments; it is rather prayers, praises, and glorifications (4). That is: just as We gave David the Zabur, do not deny that Muhammad is given the Quran (5). This is in the context of arguing with the Jews.

His saying: {Say, "Invoke those you have claimed besides Him, for they do not possess the ability to remove adversity from you or to transfer it [to someone else]" 56}

His saying: {Say, "Invoke those you have claimed besides Him"} When the Quraysh were afflicted with famine and complained to the Messenger of Allah ﷺ, Allah revealed this verse, meaning: call upon those you worship besides Allah and whom you claimed were gods (6). Al-Hasan said: it means the angels, Jesus, and Ezra. Ibn Mas'ud said: it means...

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 3/250, and the verse is attributed to Shaqran al-A'lami as in Bahjat al-Majalis 3/112. Al-Mubarrad mentioned in Al-Ta'azi wal-Marathi p. 205 that Ali (may Allah be pleased with him) recited this verse at the grave of Fatima (peace be upon her) after her burial. (2) Tafsir al-Baghawi 3/119, and in its printed edition: "and their religions" instead of "and their destinies" as established in manuscript (Zha), and in other manuscripts: "and their wealth". (3) 4/252 - 257. (4) Al-Wasit by al-Wahidi 3/112 and attributed it to Qatadah, and Tafsir al-Baghawi 3/120 without attribution.

(5) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/245. (6) Al-Wasit by al-Wahidi 3/112. See also I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/428 and Tafsir al-Baghawi 3/120.

105 सूरह अल-इसरा: आयत 54 - 56

मैंने अबू अरवा को याद किया और रात ऐसे बिताई जैसे कि... मैं पुरानी बातों के निपटारे का रखवाला हूँ। अर्थात्: एक ज़मानतदार (1)।

अल्लाह का कथन: {और आपका रब उन्हें अधिक जानता है जो आसमानों और धरती में हैं। और वास्तव में हमने कुछ नबियों को दूसरों पर श्रेष्ठता दी है, और हमने दाऊद को ज़बूर प्रदान की 55}

उनका कथन: {और आपका रब उन्हें अधिक जानता है जो आसमानों और धरती में हैं। और वास्तव में हमने कुछ नबियों को दूसरों पर श्रेष्ठता दी है} उन्होंने "तुम्हारा रब तुम्हें अधिक जानता है" कहने के बाद इसे दोहराया ताकि यह स्पष्ट हो सके कि वह उनका रचयिता है और उसने उन्हें उनके चरित्र, स्वरूप, स्थितियों और परिणामों (2) में अलग-अलग बनाया है; {क्या वह नहीं जानता जिसने पैदा किया?} [अल-मुल्क: 14]। इसी तरह, नबियों को उनकी स्थिति के बारे में उनके ज्ञान के आधार पर एक-दूसरे पर वरीयता दी गई। इस पर चर्चा "अल-बकरा" (3) में पहले ही हो चुकी है। {और हमने दाऊद को ज़बूर प्रदान की} ज़बूर एक ऐसी किताब है जिसमें कोई हलाल या हराम मामला, कोई अनिवार्य कर्तव्य और कोई निर्धारित दंड नहीं है; यह केवल प्रार्थना, स्तुति और महिमा है (4)। अर्थात: जैसे हमने दाऊद को ज़बूर दी, वैसे ही इस बात से इनकार न करें कि मुहम्मद को कुरान दिया गया है (5)। यह यहूदियों के साथ बहस के संदर्भ में है।

उनका कथन: {कह दो, "पुकारो उन्हें जिन्हें तुमने उसके सिवा (ईश्वर) मान रखा है, तो वे न तुमसे संकट दूर करने का अधिकार रखते हैं और न उसे बदलने का" 56}

उनका कथन: {कह दो, "पुकारो उन्हें जिन्हें तुमने उसके सिवा मान रखा है"} जब कुरैश अकाल से पीड़ित हुए और अल्लाह के रसूल ﷺ से शिकायत की, तो अल्लाह ने यह आयत उतारी, जिसका अर्थ है: उन्हें पुकारो जिनकी तुम अल्लाह के अलावा पूजा करते हो और जिन्हें तुमने देवता मान लिया था (6)। अल-हसन ने कहा: इसका अर्थ है फरिश्ते, ईसा और उज़ैर। इब्न मसूद: इसका अर्थ है...

---

(1) अल-नुकत वल-'उयून 3/250, और कविता शकरान अल-अल्लामी की ओर प्रेरित है जैसा कि बहजत अल-मजालिस 3/112 में है। अल-मुबर्रद ने अल-ताज़ी वल-मराथी पृ. 205 में उल्लेख किया है कि अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने फातिमा (अलैहिस्सलाम) के दफनाने के बाद उनकी कब्र पर इस शेर को पढ़ा था। (2) तफ़सीर अल-बगवी 3/119, और इसके मुद्रित संस्करण में: "उनके धर्मों" के

बजाय "उनके परिणामों" जैसा कि पांडुलिपि (ज़) में सिद्ध है, और अन्य प्रतियों में: "उनका धन"। (3) 4/252 - 257। (4) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/112 और इसे कतादह की ओर प्रेरित किया, और तफ़सीर अल-बगवी 3/120 बिना प्रेरणा के। (5) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 3/245। (6) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/112। नहस द्वारा ए'राब अल-कुरान 2/428 और तफ़सीर अल-बगवी 3/120 भी देखें।

105 سورہ الاسراء: آیات 54 - 56

میں نے ابو اروا کو یاد کیا اور رات گزاری گویا کہ ... میں گزشتہ باتوں کے نمٹانے کا رکھوالا ہوں۔ یعنی: ضامن (1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور آپ کا رب ان سے بخوبی واقف ہے جو آسمانوں اور زمین میں ہیں۔ اور یقیناً ہم نے بعض انبیاء کو بعض پر فضیلت دی ہے، اور ہم نے داؤد کو زبور عطا کی 55}

اس کا قول: {اور آپ کا رب ان سے بخوبی واقف ہے جو آسمانوں اور زمین میں ہیں۔ اور یقیناً ہم نے بعض انبیاء کو بعض پر فضیلت دی ہے} انہوں نے یہ کہنے کے بعد دوبارہ کہا کہ "تمہارا رب تم سے خوب واقف ہے" تاکہ یہ واضح ہو جائے کہ وہ ان کا خالق ہے اور اس نے انہیں ان کے اخلاق، صورتوں، حالات اور انجام (2) میں مختلف بنایا ہے؛ {کیا وہی نہیں جانے گا جس نے پیدا کیا؟} [الملک: 14]۔ اسی طرح، انبیاء میں سے بعض کو ان کے حال کے بارے میں اپنے علم کی بنا پر بعض پر فضیلت دی گئی۔ اس بارے میں کلام "البقرہ" (3) میں گزر چکا ہے۔ {اور ہم نے داؤد کو زبور عطا کی} زبور ایسی کتاب ہے جس میں نہ حلال و حرام ہے، نہ فرائض و حدود، بلکہ وہ صرف دعا، حمد اور تمجید ہے (4)۔ یعنی: جس طرح ہم نے داؤد کو زبور عطا کی، تو تم اس بات کا انکار نہ کرو کہ محمد (ﷺ) کو قرآن دیا گیا ہے (5)۔ اور یہ یہودیوں کے ساتھ بحث کے سلسلے میں ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کہہ دیجیے کہ انہیں پکارو جنہیں تم نے اس کے سوا (معبود) سمجھ رکھا ہے، تو وہ تم سے تکلیف دور کرنے کا اختیار نہیں رکھتے اور نہ اسے بدلنے کا 56}

ارشاد باری تعالیٰ: {کہہ دیجیے کہ انہیں پکارو جنہیں تم نے اس کے سوا سمجھ رکھا ہے} جب قریش قحط میں مبتلا ہوئے اور انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے شکایت کی تو اللہ نے یہ آیت نازل فرمائی، یعنی: ان کو پکارو جن کی تم اللہ کے سوا عبادت کرتے ہو اور جن کے بارے میں تمہارا دعویٰ ہے کہ وہ معبود ہیں (6)۔ حسن بصری نے کہا: اس سے مراد فرشتے، عیسیٰ اور عزیر ہیں۔ ابن مسعود: یعنی

---

(1) النکت والعیون 3/ 250، اور بیت کی نسبت شقران العلامی کی طرف ہے جیسا کہ بہجت المجالس 3/ 112 میں ہے۔ المبرد نے التعازی والمراثی ص 205 میں ذکر کیا ہے کہ حضرت علی رضی اللہ عنہ نے حضرت فاطمہ علیہا السلام کی تدفین کے بعد ان کی قبر پر اس شعر سے تمثیل دی تھی۔ (2) تفسیر البغوی 3/ 119، اور اس کے مطبوعہ نسخے میں "ومللہم" (ان کے مذاہب) ہے بجائے "ومآلہم" (ان کا انجام) کے جیسا کہ نسخہ (ظ) سے ثابت ہے، اور باقی نسخوں میں "ومالہم" (ان کا مال) ہے۔ (3) 252/4 - 257۔ (4) الوسیط للواحدی 3/ 112 اور اسے قتادہ کی طرف منسوب کیا، اور تفسیر البغوی 3/ 120 بغیر نسبت کے۔ (5) معانی القرآن للزجاج 3/ 245۔ (6) الوسیط للواحدی 3/ 112۔ اور دیکھیے اعراب القرآن للنحاس 2/ 428 اور تفسیر البغوی 3/ 120۔

Surah Al-Isra: Verses 56 - 57 106 ...the Jinn (1). {So they do not possess the power to remove harm from you} meaning: drought for seven years, according to the saying of Muqatil (2). {nor to transfer [it]} from poverty to wealth, or from sickness to health (3). Allah Almighty's saying: {Those whom they call upon, they [themselves] seek the means of access to their Lord, [striving] which of them is nearest, and they hope for His mercy and fear His punishment. Indeed, the punishment of your Lord is ever to be feared. 57} His saying: {Those whom they call upon}: "Ula'ika" (Those) is the subject (mubtada'), "alladhina" (whom/that) is an adjective for "ula'ika", and the pronoun of the relative clause is omitted, meaning: they call upon them. It refers to those who are called upon. And {they seek} is the predicate (khabar) (4), or it could be a circumstantial clause (hal), and "alladhina yad'una" is the predicate, meaning: they call servants to worship Him. Ibn Mas'ud read it as "tad'una" (you call) with the letter 'ta' as a direct address (5). The others read it with 'ya' as a report. There is no disagreement regarding "yabtaghun" (they seek) being with 'ya'. In "Sahih Muslim" (6) from the Book of Tafsir, on the authority of Abdullah ibn Mas'ud regarding the saying of Allah the Mighty and Sublime: {Those whom they call upon, they seek the means of access to their Lord}, he said: A group of Jinn became Muslim while they were being worshipped, so those who were worshipping them continued in their worship, even though the group of Jinn had embraced Islam. In another narration, he said: It was revealed concerning a group of Arabs who used to worship a group of Jinn, then the Jinn became Muslims, and the humans who were worshipping them did not realize it, so it was revealed: {Those whom they call upon, they seek the means of access to their Lord}. Also from him: they were the angels whom tribes of the Arabs used to worship. Mentioned by al-Mawardi (7). Ibn Abbas and Mujahid said: They are Ezra and Jesus (8). And "yabtaghuna" means: they seek proximity to Allah.

---

(1) Majma' al-Bayan 15/62. (2) Zad al-Masir 5/49. (3) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/113 and attributed it to Ibn Abbas. (4) Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 3/246, I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 2/428, and Al-Bayan 2/92. (5) Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 3/246, Ma'ani al-Qur'an by An-Nahhas 4/165, and it is an irregular recitation. (6) (3030) : (28) and (30). (7) In Al-Nukat wal-'Uyun 3/251. (8) Narrated by Al-Tabari 14/630-631 on their authority.

सूरह अल-इसरा: आयतें 56 - 57 106 ...जिन्न (1)। {तो वे तुम से कष्ट को दूर करने का अधिकार नहीं रखते} यानी: मुक़ातिल (2) के अनुसार सात साल का अकाल। {और न ही उसे बदलने का} गरीबी से अमीरी में, या बीमारी से सेहत में (3)। अल्लाह तआला का फरमान: {वही लोग जिन्हें वे पुकारते हैं, वे (स्वयं) अपने रब की निकटता का साधन ढूंढते हैं कि उनमें से कौन सबसे निकट है, और वे उसकी दया की आशा रखते हैं और उसके दंड से डरते हैं। वास्तव में, तुम्हारे रब का दंड डरने योग्य ही है। 57} उसका कहना: {वही लोग जिन्हें वे पुकारते हैं}: "उलाइका" (वे लोग) मुब्तदा (विषय) है, "अल्लाज़ीना" (जिन्हें) "उलाइका" का विशेषण है, और सिला (जोड़) का ज़मीर (सर्वनाम) हटा दिया गया है, यानी: वे उन्हें पुकारते हैं। इसका मतलब है: जिन्हें पुकारा जाता है। और {वे ढूंढते हैं} खबर (विधेय) है (4), या यह हाल (वर्तमान स्थिति) हो सकता है, और "अल्लाज़ीना यदऊना" खबर है, यानी: वे उसकी इबादत के लिए बंदों को पुकारते हैं। इब्न मसूद ने इसे "तदऊना" (तुम पुकारते हो) संबोधन के साथ 'ता' अक्षर के साथ पढ़ा है (5)। बाकी लोगों ने खबर के रूप में 'या' के साथ पढ़ा। "यबतगूना" (वे ढूंढते हैं) के'या' के साथ होने में कोई मतभेद नहीं है। "सहीह मुस्लिम" (6) की तफसीर की किताब में अब्दुल्ला इब्न मसूद से अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला के इस फरमान के बारे में रिवायत है: {वही लोग जिन्हें वे पुकारते हैं, वे अपने रब की निकटता का साधन ढूंढते हैं}, उन्होंने कहा: जिन्नों का एक समूह इस्लाम ले आया जबकि उनकी इबादत की जा रही थी, तो जो लोग उनकी इबादत कर रहे थे वे अपनी इबादत पर कायम रहे, जबकि जिन्नों का वह समूह मुसलमान हो चुका था। एक अन्य रिवायत में उन्होंने कहा: यह अरबों के एक समूह के बारे में नाजिल हुआ जो जिन्नों के एक समूह की इबादत करते थे, फिर वे जिन्न मुसलमान हो गए, और जो इंसान उनकी इबादत कर रहे थे उन्हें पता नहीं चला, तो यह नाजिल हुआ: {वही लोग जिन्हें वे पुकारते हैं, वे अपने रब की निकटता का साधन ढूंढते हैं}। उनसे यह भी रिवायत है कि वे फरिश्ते थे जिनकी अरब के कबीले इबादत करते थे। मावर्दी ने इसका उल्लेख किया है (7)। इब्न अब्बास और मुजाहिद ने कहा: वे उज़ैर और ईसा हैं (8)। और "यबतगूना" का अर्थ है: वे अल्लाह से निकटता मांगते हैं।

---

(1) मजमा अल-बयान 15/62. (2) ज़ाद अल-मसीर 5/49. (3) अल-वाहिदी की अल-वसीत 3/113 और इसे इब्न अब्बास से जोड़ा। (4) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-क़ुरआन 3/246, अन-नहस द्वारा इराब अल-क़ुरआन 2/428, और अल-बयान 2/92. (5) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-क़ुरआन 3/246, अन-नहस द्वारा मानी अल-क़ुरआन 4/165, और यह एक शाज़ (अनियमित) पाठ है। (6)

(3030) : (28) और (30). (7) अन-नुकत वल-उयून 3/251 में। (8) अत-तबरी 14/630 - 631 ने उनसे इसे उद्धृत किया।

سورة الاسراء: آیات ۵۶ - ۵۷ ۱۰۶ الجن (۱)۔ ﴿فَلَا يَمْلِكُونَ كَشْفَ الضُّرِّ عَنكُمْ﴾ یعنی: مقاتل کے قول کے مطابق سات سال کا قحط (۲)۔ ﴿وَلَا تَحْوِيلًا﴾ فقر سے غنی کی طرف، اور بیماری سے صحت کی طرف (۳)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَىٰ رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ وَيَرْجُونَ رَحْمَتَهُ وَيَخَافُونَ عَذَابَهُ ۚ إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ كَانَ مَحْذُورًا ۵۷﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ﴾ «اولئك» مبتدأ ہے، «الذين» «اولئك» کی صفت ہے اور ضمیرِ صلہ محذوف ہے، یعنی: وہ انہیں پکارتے ہیں۔ مراد ہے: وہ جنہیں پکارا جاتا ہے۔ اور ﴿يَبْتَغُونَ﴾ خبر ہے (٤)، یا یہ حال ہو سکتا ہے، اور «الذين يدعون» خبر ہے، یعنی: وہ اس کی عبادت کی طرف بندوں کو بلاتے ہیں۔ ابن مسعود نے «تدعون» 'ت' کے ساتھ بطورِ خطاب پڑھا ہے (٥)۔ باقیوں نے 'ی' کے ساتھ بطورِ خبر پڑھا ہے۔ «يبتغون» کے 'ی' کے ساتھ ہونے میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ "صحیح مسلم" (٦) کی کتاب التفسیر میں عبداللہ بن مسعود سے اللہ عزوجل کے اس قول کے بارے میں مروی ہے: ﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَىٰ رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ﴾، آپ نے فرمایا: جنات کی ایک جماعت اسلام لے آئی تھی جبکہ ان کی عبادت کی جا رہی تھی، تو جو لوگ ان کی عبادت کر رہے تھے وہ اپنی عبادت پر قائم رہے، حالانکہ جنات کی وہ جماعت مسلمان ہو چکی تھی۔ ایک اور روایت میں آپ نے فرمایا: یہ عربوں کی ایک جماعت کے بارے میں نازل ہوئی جو جنات کی ایک جماعت کی عبادت کرتے تھے، پھر وہ جن مسلمان ہو گئے، اور جو انسان ان کی عبادت کر رہے تھے انہیں خبر نہ ہوئی، تو یہ آیت نازل ہوئی: ﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَىٰ رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ﴾۔ اور آپ ہی سے مروی ہے کہ وہ فرشتے تھے جن کی عرب کے قبائل عبادت کرتے تھے۔ ماوردی نے اس کا ذکر کیا ہے (۷)۔ ابن عباس اور مجاہد نے کہا: وہ عزیر اور عیسیٰ ہیں (۸)۔ اور «يبتغون» کا مطلب ہے: وہ اللہ سے قربت مانگتے ہیں۔

(١) مجمع البيان ١٥/ ٦٢۔ (٢) زاد المسير ٥/ ٤٩۔ (٣) الوسيط للواحدي ٣/ ١١٣ اور اسے ابن عباس کی طرف منسوب کیا۔ (٤) معاني القرآن للزجاج ٣/ ٢٤٦، اور إعراب القرآن للنحاس ٢/ ٤٢٨، اور البيان ٢/ ٩٢۔ (٥) معاني القرآن للزجاج ٣/ ٢٤٦، اور معاني القرآن للنحاس ٤/ ١٦٥، اور یہ ایک شاذ قرأت ہے۔ (٦) (٣٠٣٠) : (٢٨) اور (٣٠)۔ (٧) النكت والعيون ٣/ ٢٥١ میں۔ (٨) اسے طبری ١٤/ ٦٣٠ - ٦٣١ نے ان دونوں سے نقل کیا ہے۔

...and closeness, and they implore God Almighty in seeking Paradise, which is the "Means" (Al-Wasilah) (1). God Almighty informed them that the worshipped ones seek closeness to their Lord. The suffix "hum" (them) in "rabbihim" (their Lord) refers to the worshippers, or the worshipped, or both of them. As for "they call upon", it refers to the worshippers, and "they seek" refers to the worshipped (2). ﴿Which of them is nearest﴾ is a subject and predicate. It is also permissible for "which of them is nearest" to be a substitute (badal) for the pronoun in "they seek", meaning each one seeks which of them is nearer in means to Allah (3). ﴿They hope for His mercy and fear His punishment. Indeed, the punishment of your Lord is ever to be feared.﴾ i.e., frightening, no one is safe from it, so it should be guarded against and feared (4). Sahl bin Abdullah said: Hope and fear are two scales (5) for a human being; if they are equal, his conditions are upright, and if one outweighs the other, the other is invalidated (6).

The Almighty's saying: ﴿And there is no city but that We shall destroy it before the Day of Resurrection or punish it with a severe punishment. That has ever been in the Book inscribed. (58)﴾

The Almighty's saying: ﴿And there is no city but that We shall destroy it﴾ i.e., destroyers of it (7). ﴿before the Day of Resurrection or punish it with a severe punishment.﴾ Muqatil said: As for the righteous [cities], it is by death, and as for the wicked ones, it is by punishment (8). Ibn Mas'ud said: If adultery and usury appear in a village, Allah permits their destruction (9). It was said: The meaning is: And there is no unjust city, supported by His saying: ﴿And never would We destroy the cities...

(1) Al-Waseet by Al-Wahidi 3/ 113. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/ 465 - 466 in meaning. (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/ 245, I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/ 428, and Mushkil I'rab al-Qur'an 1/ 432. (4) Tafsir Abi al-Layth 2/ 273. (5) In all copies: "Zamanan" (two times), and the correction is from Al-Nukat wa al-Uyun. (6) Al-Nukat wa al-Uyun 3/ 252. (7) Tafsir al-Baghawi 3/ 120. (8) Al-Waseet by Al-Wahidi 3/ 113. (9) Narrated by Al-Tabari 14/ 634, and it is in Al-Waseet 3/ 113.

सूरह अल-इस्रा: आयत 57 - 58 | 107

...और निकटता, और वे जन्नत की तलाश में अल्लाह तआला से गिड़गिड़ाते हैं, जो कि "वसीला" (साधन) है (1)। अल्लाह तआला ने उन्हें सूचित किया कि पूजे जाने वाले अपने रब की निकटता चाहते हैं। "रब्बिहिम" (उनके रब) में "हुम" (उनका) प्रत्यय इबादत करने वालों, या पूजे जाने वालों, या दोनों की ओर इशारा करता है। जहाँ तक "वे पुकारते हैं" का सवाल है, यह इबादत करने वालों पर लागू होता है, और "वे चाहते हैं" पूजे जाने वालों पर लागू होता है (2)। ﴿उनमें से कौन निकटतम है﴾ एक उद्देश्य और विधेय है। यह भी संभव है कि "उनमें से कौन निकटतम है" "वे चाहते हैं" में सर्वनाम का विकल्प (बदल) हो, जिसका अर्थ है कि उनमें से प्रत्येक यह देखता है कि अल्लाह के पास पहुँचने का सबसे निकटतम वसीला कौन सा है (3)। ﴿वे उसकी दया की आशा रखते हैं और उसके दंड से डरते हैं। वास्तव में, तुम्हारे रब का दंड डरने योग्य है।﴾ अर्थात: डरावना, इससे कोई सुरक्षित नहीं है, इसलिए इससे बचना और डरना चाहिए (4)। सहल बिन अब्दुल्ला ने कहा: आशा और भय मनुष्य के लिए दो तराजू के पलड़े हैं (5); यदि वे बराबर हैं, तो उसकी स्थिति ठीक रहती है, और यदि एक दूसरे पर भारी पड़ जाता है, तो दूसरा व्यर्थ हो जाता है (6)।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿और कोई भी बस्ती ऐसी नहीं जिसे हम प्रलय के दिन से पहले नष्ट न कर दें या उसे कठोर दंड न दें। यह किताब (लौह-ए-महफूज़) में लिखा हुआ है। (58)﴾

अल्लाह तआला का कथन: ﴿और कोई भी बस्ती ऐसी नहीं जिसे हम नष्ट करने वाले न हों﴾ अर्थात: उसे बर्बाद करने वाले (7)। ﴿प्रलय के दिन से पहले या उसे कठोर दंड न दें।﴾ मुक़ातिल ने कहा: नेक बस्तियों के लिए मौत के ज़रिए, और गुनहगारों के लिए अज़ाब (दंड) के ज़रिए (8)। इब्न मसूद ने कहा: जब किसी बस्ती में व्यभिचार और सूदखोरी प्रकट हो जाती है, तो अल्लाह उनके विनाश की अनुमति दे देता है (9)। कहा गया है: इसका अर्थ है: और कोई भी ज़ालिम बस्ती नहीं है, जिसे पुष्ट करता है उनका यह कथन: ﴿और हम बस्तियों को नष्ट करने वाले नहीं थे...

(1) अल-वासीत, अल-वाहिदी द्वारा 3/ 113। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/ 465 - 466 इसके अर्थ में। (3) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 3/ 245, अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 2/ 428, और मुश्किल इ'राब अल-कुरान 1/ 432। (4) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/ 273। (5) सभी प्रतियों में: "ज़मानान" (दो समय), और सुधार अल-नुकात व अल-उयून से है। (6) अल-नुकात व अल-उयून 3/

252। (7) तफ़सीर अल-बघवी 3/ 120। (8) अल-वासीत, अल-वाहिदी द्वारा 3/ 113। (9) अल-तबरी 14/ 634 द्वारा वर्णित, और यह अल-वासीत 3/ 113 में है।

...اور قربت، اور وہ جنت کی طلب میں اللہ تعالیٰ کے حضور گڑگڑاتے ہیں، جو کہ "وسیلہ" ہے (1)۔ اللہ تعالیٰ نے انہیں آگاہ کیا کہ معبودان اپنے رب کا قرب چاہتے ہیں۔ "ربھم" (ان کا رب) میں "ہم" کی ضمیر عابدین (عبادت گزاروں) یا معبودوں، یا ان دونوں کی طرف لوٹتی ہے۔ رہا "یدعون" (وہ پکارتے ہیں) تو یہ عابدین کے لیے ہے، اور "یبتغون" (وہ تلاش کرتے ہیں) معبودوں کے لیے ہے (2)۔ ﴿ایھم اقرب﴾ (ان میں سے کون زیادہ قریب ہے) مبتدا اور خبر ہے، اور یہ بھی جائز ہے کہ "ایھم اقرب" لفظ "یبتغون" کی ضمیر سے بدل ہو، اور معنی یہ ہے کہ ان میں سے ہر ایک اس کی تلاش میں ہے جو اللہ کے زیادہ قریب ہو (3)۔ ﴿وہ اس کی رحمت کی امید رکھتے ہیں اور اس کے عذاب سے ڈرتے ہیں، بے شک تیرے رب کا عذاب ڈرنے کے لائق ہے﴾ یعنی: خوفناک ہے، اس سے کسی کو امان نہیں، پس اس سے بچنا اور ڈرنا چاہیے (4)۔ سہل بن عبداللہ نے کہا: امید اور خوف انسان کے لیے دو ترازو (5) ہیں، پس جب وہ برابر ہوں تو اس کے حالات درست رہتے ہیں، اور اگر ایک غالب آ جائے تو دوسرا باطل ہو جاتا ہے (6)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور کوئی بستی ایسی نہیں مگر یہ کہ ہم اسے قیامت کے دن سے پہلے ہلاک کرنے والے ہیں یا اسے سخت عذاب دینے والے ہیں، یہ کتاب میں لکھا ہوا ہے (58)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور کوئی بستی ایسی نہیں مگر یہ کہ ہم اسے ہلاک کرنے والے ہیں﴾ یعنی: اسے برباد کرنے والے (7)۔ ﴿قیامت کے دن سے پہلے یا اسے سخت عذاب دینے والے ہیں﴾ مقاتل نے کہا: صالح (نیک) بستیوں کو موت کے ذریعے، اور بدکار بستیوں کو عذاب کے ذریعے (8)۔ ابن مسعود نے کہا: جب کسی بستی میں زنا اور سود ظاہر ہو جائے تو اللہ ان کی ہلاکت کا اذن دے

دیتا ہے (9)۔ پس کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: اور کوئی ظالم بستی نہیں، اس کی تقویت اللہ کے اس قول سے ہوتی ہے: ﴿اور ہم بستیوں کو ہلاک کرنے والے نہ تھے...

(1) الوسیط للواحدی 3/ 113۔ (2) المحرر الوجیز 3/ 465 - 466 بمعناہ۔ (3) معانی القرآن للزجاج 3/ 245، وإعراب القرآن للنحاس 2/ 428 ، ومشکل إعراب القرآن 1/ 432 ۔ (4) تفسیر أبی اللیث 2/ 273 ۔ (5) تمام نسخوں میں: زمانان، اور درستگی النکت والعیون سے ہے۔ (6) النکت والعیون 3/ 252 ۔ (7) تفسیر البغوی 3/ 120 ۔ (8) الوسیط للواحدی 3/ 113 ۔ (9) أخرجہ الطبری 14/ 634 ، اور یہ الوسیط 3/ 113 میں ہے۔

Page: 108 Surah Al-Isra: Verses 58 - 59

"except that its people were wrongdoers" [Al-Qasas: 59]. That is: let the polytheists be wary, for there is no disbelieving town but that punishment will befall it. "That has ever been in the Book" meaning: in the Tablet. "inscribed" meaning: written (1). *As-Satr* (the line) is calligraphy and writing, and it is originally a verbal noun. *As-Satar* - with vowel movement - is the same. Jarir said: Whoever wishes, I have bartered my wealth and its choicest parts for him *** The Taym tribe does not complete a single line in their register. *Al-Khul'a* with the *dhamma* on the *kha*: the best of wealth. *As-Satar* is the plural of *as-star*, like *sabab* and *asbab*, then it is pluralized as *asatir* (myths/tales), and the plural of *as-satr* is *astur* and *sutur*, like *aflus* and *fulus* (2). And "the Book" here refers to the Preserved Tablet (3).

Allah Almighty's saying: "And nothing has prevented Us from sending signs except that the former peoples denied them. And We gave Thamud the she-camel as a visible sign, but they wronged her. And We send not the signs except as a warning." (59)

Allah Almighty's saying: "And nothing has prevented Us from sending signs except that the former peoples denied them" in the speech there is an omission, and the estimation is: and nothing prevented Us from sending the signs which they proposed except that they would deny them and thus perish as was done to those before them (4). Qatadah, Ibn Jurayj, and others said this is its meaning (5). So Allah Almighty delayed the punishment for the disbelievers of Quraysh; because He knew that among them were those who would believe and among them those whose offspring would be born believers (6). It has been mentioned previously in [Surat] "Al-An'am" (7) and others that they asked Allah to turn As-Safa into gold for them and for the mountains to move away from them. So Gabriel descended and said: "If you wish, what your people asked for will happen, but if they do not believe...

---

(1) Majaz al-Qur'an 1/383, and Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/247. (2) Al-Sihah (str) and (khl'), and the verse is in Islah al-Mantiq p. 109. (3) Tafsir al-Tabari 14/634. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/167. (5) Narrated from them by al-Tabari 14/636-637. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/430. (7) 8/494.

पृष्ठ: 108 सूरा अल-इसरा: आयत 58 - 59

"सिवाय इसके कि उसके लोग अत्याचारी थे" [अल-क़सस: 59]। यानी: बहुदेववादियों को सावधान रहना चाहिए, क्योंकि ऐसी कोई भी काफ़िर बस्ती नहीं है जिस पर अज़ाब (दंड) न आए। "यह किताब में (लिखा हुआ) है" यानी: लौह (फलक) में। "लिखा हुआ" (1)। अल-सत्र: रेखा और लेखन, और यह मूल रूप से एक क्रियात्मक संज्ञा है। अल-सतर - स्वर के साथ - इसी के समान है। जरीर ने कहा: जो चाहे, मैंने उसके लिए अपनी संपत्ति और उसका सबसे अच्छा हिस्सा विनिमय कर दिया है *** तयम उनके रजिस्टर में एक पंक्ति भी पूरी नहीं करते। 'ख़ुल'आ' (खा पर धम्मा के साथ): धन का सर्वोत्तम हिस्सा। 'सतर' 'अस्तार' का बहुवचन है, जैसे 'सबब' और 'असबब', फिर इसे 'असातीर' के रूप में बहुवचन बनाया जाता है, और 'सत्र' का बहुवचन 'अस्तुर' और 'सुतूर' है, जैसे 'अफ़लुस' और 'फ़ुलूस' (2)। और यहाँ 'किताब' से तात्पर्य लौह-ए-महफ़ूज़ (सुरक्षित फलक) है (3)।

अल्लाह तआला का कथन: "और हमें निशानियाँ भेजने से किसी चीज़ ने नहीं रोका सिवाय इसके कि पहले के लोगों ने उन्हें झुठलाया था। और हमने समूद को ऊँटनी दी थी जो देखने वाली निशानी थी, फिर उन्होंने उसके साथ ज़ुल्म किया। और हम निशानियाँ डराने के लिए ही भेजते हैं।" (59)

अल्लाह तआला का कथन: "और हमें निशानियाँ भेजने से किसी चीज़ ने नहीं रोका सिवाय इसके कि पहले के लोगों ने उन्हें झुठलाया था" इस वाक्य में कुछ लुप्त है, और अनुमान यह है: और हमें वे निशानियाँ भेजने से नहीं रोका जो उन्होंने प्रस्तावित की थीं, सिवाय इसके कि वे उन्हें झुठलाएँगे और नष्ट हो जाएँगे जैसा कि उनके पूर्वजों के साथ किया गया था (4)। क़तादा, इब्न जुरैज और अन्य लोगों ने कहा कि इसका यही अर्थ है (5)। अतः अल्लाह तआला ने क़ुरैश के काफ़िरों पर अज़ाब टाल दिया; क्योंकि वह जानता था कि उनमें से कुछ लोग ईमान लाएँगे और उनमें से कुछ ऐसे होंगे जिनकी संतान ईमान वाली पैदा होगी (6)। "अल-अनआम" (7) और अन्य में पहले उल्लेख किया गया है कि उन्होंने अल्लाह से माँगा था कि वह उनके लिए सफ़ा पहाड़ को सोने में बदल दे और पहाड़ों को उनसे दूर कर दे। तो जिब्रील उतरे और कहा: "यदि आप चाहें, तो आपके लोगों ने जो माँगा है वह हो जाएगा, लेकिन यदि उन्होंने विश्वास नहीं किया..."

---

(1) मजाज़ अल-क़ुरान 1/383, और मा'नी अल-क़ुरान अज़-ज़ज्जाज 3/247 द्वारा। (2) अस-सिहाह (सत्र) और (ख़ल्अ), और श्लोक 'इस्लाह अल-मन्तिक' पृष्ठ 109 में है। (3) तफ़सीर अल-तबरी

14/634। (4) मा'नी अल-क़ुरान अन-नहहास 4/167 द्वारा। (5) उनके द्वारा अल-तबरी 14/636-637 में उद्धृत। (6) इ'राब अल-क़ुरान अन-नहहास 2/430 द्वारा। (7) 8/494।

صفحہ: 108 سورہ الاسراء: آیات 58 - 59

"مگر اس کے رہنے والے ظالم تھے" [القصص: 59]۔ یعنی: مشرکین کو ڈرنا چاہیے، کیونکہ کوئی بھی کافر بستی ایسی نہیں ہے مگر اس پر عذاب نازل ہو کر رہے گا۔ "یہ کتاب میں (لکھا ہوا) ہے" یعنی: لوح (محفوظ) میں۔ "لکھا ہوا" (1)۔ 'السطر': لکیر اور تحریر، اور یہ اصل میں مصدر ہے۔ 'السطر' - تحریک (زبر) کے ساتھ - اسی کی طرح ہے۔ جریر نے کہا: جو چاہے، میں نے اس کے لیے اپنا مال اور اس کا بہترین حصہ سودا کر دیا ہے *** بنو تیم اپنے دیوان (رجسٹر) میں ایک سطر بھی پوری نہیں کرتے۔ 'خُلعہ' (خا پر پیش کے ساتھ): مال کا بہترین حصہ۔ 'سطر' 'اسطار' کی جمع ہے، جیسے 'سبب' اور 'اسباب'، پھر اس کی جمع 'اساطیر' آتی ہے، اور 'سطر' کی جمع 'اسطر' اور 'سطور' ہے، جیسے 'افلس' اور 'فلوس' (2)۔ اور یہاں 'کتاب' سے مراد لوحِ محفوظ ہے (3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور ہمیں نشانیاں بھیجنے سے کسی چیز نے نہیں روکا بجز اس کے کہ اگلوں نے انہیں جھٹلایا تھا۔ اور ہم نے ثمود کو اونٹنی دی تھی جو آنکھیں کھولنے والی نشانی تھی، پھر انہوں نے اس پر ظلم کیا۔ اور ہم نشانیاں صرف ڈرانے کے لیے بھیجتے ہیں۔" (59)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور ہمیں نشانیاں بھیجنے سے کسی چیز نے نہیں روکا بجز اس کے کہ اگلوں نے انہیں جھٹلایا تھا" کلام میں کچھ محذوف (پوشیدہ) ہے، اور تقدیر (مفہوم) یہ ہے: اور ہمیں وہ نشانیاں بھیجنے سے نہیں روکا جو انہوں نے طلب کی تھیں مگر یہ کہ وہ انہیں جھٹلائیں گے اور ہلاک ہو جائیں گے جیسا کہ ان سے پہلے لوگوں کے ساتھ کیا گیا (4)۔ قتادہ، ابن جریج اور دیگر نے کہا کہ اس کا یہی معنی ہے (5)۔ پس اللہ تعالیٰ نے کفارِ قریش سے عذاب کو مؤخر کر دیا؛ کیونکہ اسے معلوم تھا کہ ان میں سے کچھ ایمان لائیں گے اور ان میں سے کچھ ایسے ہوں گے جن

کی نسل ایمان والی پیدا ہوگی (6)۔ سورہ "الانعام" (7) وغیرہ میں گزر چکا ہے کہ انہوں نے اللہ سے مطالبہ کیا تھا کہ وہ صفا پہاڑ کو ان کے لیے سونا بنا دے اور پہاڑ ان سے ہٹ جائیں۔ تو جبریل علیہ السلام نازل ہوئے اور کہا: "اگر آپ چاہیں تو جو آپ کی قوم نے مانگا ہے وہ ہو جائے گا، لیکن اگر انہوں نے ایمان نہ لایا تو..."

---

(1) مجاز القرآن 1/383، اور معانی القرآن للزجاج 3/247۔ (2) الصحاح (سطر) اور (خلع)، اور شعر اصلاح المنطق ص 109 میں ہے۔ (3) تفسیر الطبری 14/634۔ (4) معانی القرآن للنحاس 4/167۔ (5) اسے ان دونوں سے طبری نے 14/636-637 میں روایت کیا ہے۔ (6) اعراب القرآن للنحاس 2/430۔ (7) 8/494۔

Surah Al-Isra: Verses 59 - 60 109

...they were not granted delay, and if you wish, I will give them time. He said: "No, rather give them time"(1). And the first "an" (أن) is in the position of accusative (nasb) because the prevention fell on them, and the second "an" (أن) is in the position of nominative (raf')(2). The "ba" (ب) in "bil-ayat" (بالآيات) is extra. The figurative meaning of the speech: Nothing prevented Us from sending signs except the denial of the former people(3). Allah the Almighty cannot be prevented from anything; the meaning is an exaggeration that He does not do it, as if He were prevented from it.

Then He explained what happened to those who asked for signs and did not believe in them, saying: {And We gave Thamud the she-camel as a visible sign} meaning: a guiding, luminous, and radiant sign of Salih's truthfulness and of Allah Almighty's power(4). This has been mentioned before(5). {But they wronged her} meaning: they wronged by denying it(6). It was also said: they denied it and disbelieved that it was from Allah, so Allah annihilated them with punishment(7).

{And We send not the signs except as a warning} regarding this there are five views: First - Lessons and miracles that Allah placed at the hands of messengers as signs of warning to frighten the deniers. Second - They are signs of vengeance to frighten against sins. Third - It is the changing of states from childhood to youth, then to middle age, then to old age; so that you may take heed of the changing of your states and fear the outcome of your affair. This is the saying of Ahmad bin Hanbal. Fourth - The Quran. Fifth - Sudden/widespread death. Al-Hasan said it(8).

Allah's saying: {And [remember, O Muhammad], when We told you, "Indeed, your Lord has encompassed the people." And We did not make the vision which We showed you except as a trial for the people, as was the accursed tree [mentioned] in the Qur'an. And We threaten them, but it increases them not except in great transgression.} (60)

Allah's saying: {Indeed, your Lord has encompassed the people} Ibn Abbas said: The people here are the people of...

---

(1) Reported by Ahmad (2333) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 126/2, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 429/2, and Tafsir al-Tabari 14/637. (3) Tafsir al-Tabari 14/637. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 167/4. (5) 266/9 - 267 and 11/154. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 247/3. (7) Ta'wil Mushkil al-Qur'an, p. 359. (8) Zad al-Masir by Ibn al-Jawzi 5/52, and al-Mawardi

252/3 mentioned the first three views, and Ahmad in al-Zuhd p. 328, and al-Tabari 14/639 reported the saying of al-Hasan. The meaning of "al-dhari'" is rapid. Al-Sihah (dh-r-').

सूरह अल-इस्रा: आयतें 59 - 60 109

...उन्हें मोहलत नहीं दी गई, और यदि आप चाहें तो मैं उन्हें समय दूँ। उन्होंने कहा: "नहीं, बल्कि उन्हें समय दें"(1)। और पहला "अन" (أن) 'नस्ब' की स्थिति में है क्योंकि उन पर रोक लगी, और दूसरा "अन" (أن) 'रफ़' की स्थिति में है(2)। "बिल-आयात" (بالآيات) में "बा" (ب) अतिरिक्त है। बातचीत का अलंकारिक अर्थ है: हमें निशानियाँ भेजने से किसी चीज़ ने नहीं रोका सिवाय पूर्वजों के झुठलाने के(3)। अल्लाह सर्वशक्तिमान को किसी भी चीज़ से नहीं रोका जा सकता; अर्थ यह है कि वह ऐसा नहीं करता, जैसे कि उसे इससे रोका गया हो।

फिर उन्होंने बताया कि उन लोगों के साथ क्या हुआ जिन्होंने निशानियाँ मांगीं और उनमें विश्वास नहीं किया, कहा: {और हमने समूद को ऊँटनी एक प्रत्यक्ष निशानी के रूप में दी} अर्थात्: सालेह की सच्चाई और अल्लाह सर्वशक्तिमान की शक्ति की एक मार्गदर्शक, चमकदार और देदीप्यमान निशानी(4)। इसका उल्लेख पहले हो चुका है(5)। {लेकिन उन्होंने उसके साथ अन्याय किया} अर्थात्: इसे झुठलाकर अन्याय किया(6)। यह भी कहा गया है: उन्होंने इसे नकार दिया और इस बात का खंडन किया कि यह अल्लाह की ओर से है, इसलिए अल्लाह ने उन्हें दंड देकर नष्ट कर दिया(7)।

{और हम निशानियों को केवल डराने के लिए भेजते हैं} इसके बारे में पाँच विचार हैं: पहला - वे सबक और चमत्कार जो अल्लाह ने संदेशवाहकों के हाथों में झुठलाने वालों को डराने के लिए चेतावनी के संकेतों के रूप में रखे। दूसरा - वे पापों के प्रति डराने के लिए प्रतिशोध की निशानियाँ हैं। तीसरा - यह बचपन से जवानी, फिर अधेड़ उम्र, फिर बुढ़ापे की अवस्थाओं का परिवर्तन है; ताकि आप अपनी अवस्थाओं के परिवर्तन पर ध्यान दें और अपने मामले के परिणाम से डरें। यह अहमद बिन हंबल का कथन है। चौथा - कुरान। पाँचवाँ - अचानक/व्यापक मृत्यु। अल-हसन ने यह कहा था(8)।

अल्लाह का कथन: {और [याद करो, ऐ मुहम्मद], जब हमने आपसे कहा था, "निस्संदेह, आपके रब ने लोगों को घेर रखा है।" और हमने वह स्वप्न जिसे हमने आपको दिखाया था, लोगों के लिए एक परीक्षा के सिवा कुछ नहीं बनाया, और कुरान में [उल्लिखित] शापित वृक्ष को भी। और हम उन्हें डराते हैं, परंतु यह उनकी बड़ी सरकशी को ही बढ़ाता है।} (60)

अल्लाह का कथन: {निस्संदेह, आपके रब ने लोगों को घेर रखा है} इब्न अब्बास ने कहा: यहाँ लोग...

(1) अहमद (2333) द्वारा इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से वर्णित। (2) फरा की 'मानी अल-कुरान' 126/2, नहस की 'इराब अल-कुरान' 429/2, और तबरी की 'तफसीर' 14/637। (3) तबरी की 'तफसीर' 14/637। (4) नहस की 'मानी अल-कुरान' 167/4। (5) 266/9 - 267 और 11/154। (6) ज़ज्जाज की 'मानी अल-कुरान' 247/3। (7) तावील मुशकिल अल-कुरान, पृष्ठ 359। (8) इब्न अल-जौजी की 'जाद अल-मसीर' 5/52, और अल-मावर्दी 252/3 ने पहले तीन विचारों का उल्लेख किया है, और अल-जुहद पृष्ठ 328 में अहमद ने, और तबरी 14/639 ने अल-हसन के कथन को उद्धृत किया है। "अल-धारी" का अर्थ है तीव्र। अल-सिहाह (ध-र-ई)।

سورة الاسراء: آیات 59 - 60 109

...انہیں مہلت نہیں دی گئی، اور اگر آپ چاہیں تو میں انہیں وقت دوں۔ انہوں نے کہا: "نہیں، بلکہ انہیں وقت دیں"(1)۔ اور پہلا "ان" (أن) 'نصب' کی جگہ پر ہے کیونکہ ان پر روک لگی، اور دوسرا "ان" (أن) 'رفع' کی جگہ پر ہے(2)۔ "بالآیات" (بالآیات) میں "با" (ب) زائد ہے۔ کلام کا مجازی معنی یہ ہے: ہمیں نشانیاں بھیجنے سے کسی چیز نے نہیں روکا سوائے اگلوں کے جھٹلانے کے(3)۔ اللہ تعالیٰ کو کسی چیز سے روکا نہیں جا سکتا؛ معنی یہ ہے کہ وہ ایسا نہیں کرتا، جیسے کہ اسے اس سے روک دیا گیا ہو۔

پھر اس نے ان لوگوں کا حال بیان کیا جنہوں نے نشانیاں مانگیں اور ان پر ایمان نہیں لائے، فرمایا: {اور ہم نے ثمود کو اونٹنی دی جو ایک آنکھیں کھولنے والی (نشانی) تھی} یعنی: صالح علیہ السلام کی سچائی اور اللہ تعالیٰ کی قدرت پر دلالت کرنے والی ایک روشن اور منور نشانی(4)۔ یہ پہلے گزر چکا ہے(5)۔ {تو انہوں نے اس کے ساتھ ظلم کیا} یعنی: اسے جھٹلا کر ظلم کیا(6)۔ اور کہا گیا ہے کہ: انہوں نے اس کا انکار کیا اور کفر کیا کہ یہ اللہ کی طرف سے ہے، چنانچہ اللہ نے انہیں عذاب کے ذریعے جڑ سے اکھاڑ پھینکا(7)۔

{اور ہم نشانیاں نہیں بھیجتے مگر ڈرانے کے لیے} اس میں پانچ اقوال ہیں: پہلا - وہ عبرتیں اور معجزات جو اللہ نے رسولوں کے ہاتھوں جھٹلانے والوں کو ڈرانے کے لیے انتباہ کی نشانیوں کے طور پر بنائے۔ دوسرا - کہ یہ گناہوں سے ڈرانے کے لیے انتقام کی نشانیاں ہیں۔ تیسرا - کہ یہ حالات کا بچپن سے جوانی، پھر ادھیڑ عمری، پھر بڑھاپے کی طرف پلٹنا ہے؛ تاکہ تم اپنے حالات کے پلٹنے سے عبرت حاصل کرو اور اپنے معاملے کے انجام سے ڈرو۔ یہ احمد بن حنبل کا قول ہے۔ چوتھا - قرآن۔ پانچواں - اچانک/بڑے پیمانے پر موت۔ یہ حسن نے کہا(8)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور [یاد کرو] جب ہم نے تم سے کہا تھا کہ تمہارے رب نے لوگوں کو گھیر رکھا ہے، اور ہم نے وہ خواب جو تمہیں دکھایا تھا لوگوں کے لیے آزمائش ہی بنا کر دکھایا اور وہ درخت بھی جس پر قرآن میں لعنت کی گئی ہے، اور ہم انہیں ڈراتے ہیں تو یہ ان کی بڑی سرکشی ہی کو بڑھاتا ہے۔} (60)

اللہ تعالیٰ کا قول: {بے شک تمہارے رب نے لوگوں کو گھیر رکھا ہے} ابن عباس نے کہا: یہاں لوگ...

---

(1) اسے احمد (2333) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (2) معانی القرآن للفراء 126/2، اعراب القرآن للنحاس 429/2، اور تفسیر الطبری 14/637۔ (3) تفسیر الطبری 14/637۔ (4) معانی القرآن للنحاس 167/4۔ (5) 266/9 - 267 اور 11/154۔ (6) معانی القرآن للزجاج 247/3۔ (7) تاویل مشکل القرآن ص 359۔ (8) زاد المسیر لابن الجوزي 5/52، اور الماوردی 252/3 نے پہلے تین اقوال کا ذکر کیا، اور احمد نے الزہد ص 328 میں، اور الطبری 14/639 نے حسن کا قول نقل کیا۔ اور 'ذریع' کا معنی ہے: تیز۔ الصحاح (ذرع)۔

Surah Al-Isra: Verse 60 | 110

Makkah, and His encompassing of them means His destruction of them, i.e., that Allah will destroy them. He mentioned it in the past tense to signify its certainty. He meant by this promised destruction what occurred on the day of Badr and the day of the Conquest.

It was said: The meaning of "encompassed mankind" is: His power encompassed them, so they are in His grasp, unable to escape His will. This was said by Mujahid and Ibn Abi Najih. Al-Kalbi said: The meaning is: His knowledge encompassed mankind. And it was said: What is meant is His protection from people so they wouldn't kill him until he conveyed his Lord's message (1), i.e., We have not sent you as a guardian over them, but your duty is only to convey. So convey with your utmost effort, for We protect you from them and guard you, so do not fear them, and proceed with what He commanded you to convey of the message, for Our power encompasses everyone. Al-Hasan, Urwah, Qatadah, and others said this (2).

The Almighty's saying: {And We did not grant the vision which We showed you except as a trial for the people}: Since He explained that the revelation of Quranic verses involves warning, He added the mention of the sign of Al-Isra (the Night Journey), which is mentioned at the beginning of the Surah. In Al-Bukhari and At-Tirmidhi, Ibn Abbas said regarding the Almighty's saying: {And We did not grant the vision which We showed you except as a trial for the people}: He said: It was a vision seen with the eyes, shown to the Prophet (peace be upon him) on the night he was taken to the Holy House (Bait al-Maqdis). He said: {And the cursed tree in the Quran}: It is the Zaqqum tree. Abu Isa at-Tirmidhi said: This is a Sahih (authentic) hadith (3). And following Ibn Abbas's view were Aisha, Muawiyah, Al-Hasan, Mujahid, Qatadah, Sa'id ibn Jubayr, Ad-Dahhak, Ibn Abi Najih, and Ibn Zayd. The trial was the apostasy of a group who had embraced Islam when the Prophet (peace be upon him) informed them that he had been taken on the night journey (4). It was also said: It was a dream during sleep. This verse refutes that; because a dream vision holds no trial, and no one would deny it. And from Ibn Abbas: The vision in this verse is the vision of the Messenger of Allah (peace be upon him) that he would enter Makkah in the year of Al-Hudaybiyyah, but he was turned back, so the Muslims were trialed by that, and the verse was revealed (5), and when the following year came...

(1) Al-Nukat wa Al-Uyun 3/253, and Abu Al-Layth mentioned Al-Kalbi's saying in his Tafsir 2/274. (2) Narrated from them by At-Tabari 14/638-639. (3) Sahih Bukhari

(3888), and Sunan At-Tirmidhi (3134). (4) Al-Nukat wa Al-Uyun 3/253 without mentioning Aisha and Muawiyah. (5) Al-Muharrar Al-Wajiz 3/468. And Ibn Abbas's report was narrated by At-Tabari 14/646.

मक्का, और उनका घेराव करने का अर्थ है उनका विनाश करना, अर्थात: अल्लाह उन्हें नष्ट कर देगा। उन्होंने इसे भूतकाल के रूप में उल्लेख किया है ताकि इसकी निश्चितता का संकेत मिल सके। इस प्रतिज्ञा किए गए विनाश से उनका तात्पर्य वह था जो बद्र के दिन और विजय के दिन हुआ था।

कहा गया है: "लोगों को घेर लिया" का अर्थ है: उनकी शक्ति ने उन्हें घेर लिया है, इसलिए वे उनकी पकड़ में हैं और उनकी इच्छा से बाहर निकलने में असमर्थ हैं। यह मुजाहिद और इब्न अबी नजीह द्वारा कहा गया था। अल-कल्बी ने कहा: अर्थ है: उनके ज्ञान ने मानवजाति को घेर लिया। और यह कहा गया: इसका अर्थ है लोगों से उनकी सुरक्षा ताकि वे उन्हें तब तक न मारें जब तक कि वे अपने रब का संदेश न पहुँचा दें (1), अर्थात: हमने आपको उन पर संरक्षक बनाकर नहीं भेजा है, बल्कि आपका कर्तव्य केवल पहुँचाना है। इसलिए अपने पूरे प्रयास से संदेश पहुँचाएं, क्योंकि हम उनसे आपकी रक्षा करते हैं और आपको सुरक्षित रखते हैं, इसलिए उनसे न डरें, और जो उन्होंने आपको संदेश पहुँचाने का आदेश दिया है, उस पर आगे बढ़ें, क्योंकि हमारी शक्ति सभी को घेरे हुए है। अल-हसन, उरवाह, क़तादाह और अन्य लोगों ने यह कहा (2)।

अल्लाह तआला का कथन: {और जो स्वप्न हमने आपको दिखाया था, उसे हमने केवल लोगों के लिए एक परीक्षा बनाया}: चूँकि उन्होंने स्पष्ट किया कि क़ुरान की आयतों के अवतरण में चेतावनी शामिल है, इसलिए उन्होंने अल-इसरा (रात की यात्रा) के चिन्ह के उल्लेख को इसके साथ जोड़ा, जिसका उल्लेख सूरा के शुरू में है। अल-बुखारी और अत-तिर्मिज़ी में इब्न अब्बास से अल्लाह के इस कथन के बारे में उल्लेख है: {और जो स्वप्न हमने आपको दिखाया था, उसे हमने केवल लोगों के लिए एक परीक्षा बनाया}: उन्होंने कहा: यह आँखों से देखा गया दृश्य था, जो पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को उस रात दिखाया गया था जब उन्हें बैतुल मुक़द्दस ले जाया गया था। उन्होंने कहा: {और क़ुरान में शापित वृक्ष}: यह ज़क़्क़ूम का पेड़ है। अबू ईसा अत-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक सहीह (प्रामाणिक) हदीस है (3)। और इब्न अब्बास के विचार का समर्थन आयशा, मुआविया, अल-हसन, मुजाहिद, क़तादाह, सईद इब्न जुबैर, अद-दह्हाक, इब्न अबी नजीह और इब्न ज़ैद ने किया। परीक्षा उन लोगों का धर्मत्याग था जो इस्लाम स्वीकार कर चुके थे जब पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उन्हें सूचित किया कि उन्हें रात की यात्रा पर ले जाया गया था (4)। यह भी कहा गया: यह नींद के दौरान का एक सपना था। यह आयत इसे खारिज करती है; क्योंकि सपने के दृश्य में कोई परीक्षा नहीं होती, और कोई भी इसे नकारेगा नहीं। और इब्न अब्बास से: इस आयत में जो दृश्य है वह अल्लाह के

रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का वह दृश्य है कि वह अल-हुदैबिया के वर्ष मक्का में प्रवेश करेंगे, लेकिन उन्हें वापस लौटा दिया गया, इसलिए मुसलमान इसके द्वारा परखे गए, और आयत अवतरित हुई (5), फिर जब अगला वर्ष आया...

(1) अल-नुकात व अल-उयून 3/253, और अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर 2/274 में अल-कल्बी के कथन का उल्लेख किया। (2) अत-तबरी 14/638-639 द्वारा उनसे वर्णित। (3) सहीह बुखारी (3888), और सुनन अत-तिर्मिज़ी (3134)। (4) अल-नुकात व अल-उयून 3/253 आयशा और मुआविया के उल्लेख के बिना। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/468। और इब्न अब्बास की रिपोर्ट अत-तबरी 14/646 द्वारा वर्णित की गई है।

سورہ الاسراء: آیت 60 | 110

مکہ، اور ان کا احاطہ کرنا ان کی ہلاکت ہے، یعنی: اللہ تعالیٰ انہیں ہلاک کر دے گا۔ اور اس کا تذکرہ ماضی کے لفظ سے کیا گیا تاکہ اس کے واقع ہونے کے یقینی ہونے کا پتا چلے۔ اور اس موعودہ ہلاکت سے مراد وہ ہے جو جنگ بدر اور فتح مکہ کے دن پیش آیا۔

اور کہا گیا: «أحاط بالناس» (لوگوں کو گھیر لیا) کا معنی ہے: اس کی قدرت نے انہیں گھیر لیا ہے، پس وہ اس کی گرفت میں ہیں اور اس کی مشیت سے نکلنے پر قادر نہیں ہیں۔ یہ مجاہد اور ابن ابی نجیح نے کہا۔ اور کلبی نے کہا: معنی یہ ہے کہ اس کے علم نے لوگوں کا احاطہ کر رکھا ہے۔ اور کہا گیا: مراد لوگوں سے اس کی حفاظت ہے کہ وہ اسے قتل نہ کر سکیں یہاں تک کہ وہ اپنے رب کا پیغام پہنچا دیں (1)، یعنی: ہم نے آپ کو ان پر نگہبان بنا کر نہیں بھیجا، بلکہ آپ کے ذمے صرف تبلیغ ہے۔ پس اپنی پوری محنت سے تبلیغ کریں، کیونکہ ہم آپ کو ان سے بچائیں گے اور آپ کی حفاظت کریں گے، پس ان سے نہ ڈریں، اور اس بات پر عمل کریں جس کا اس نے آپ کو پیغام پہنچانے کا حکم دیا ہے، کیونکہ ہماری قدرت سب کا احاطہ کیے ہوئے ہے۔ اس کا معنی حسن، عروہ، قتادہ اور دیگر نے بیان کیا ہے (2)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمَا جَعَلْنَا الرُّؤْيَا الَّتِي أَرَيْنَاكَ إِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ﴾ (اور جو خواب ہم نے آپ کو دکھایا وہ لوگوں کے لیے محض ایک آزمائش تھی): جب اس نے یہ بیان کیا کہ قرآن کی آیات کا نزول ڈرانے پر مشتمل ہے، تو اس کے ساتھ اسراء (معراج) کی نشانی کا ذکر بھی جوڑ دیا، جس کا تذکرہ سورہ کے شروع میں ہے۔ بخاری اور ترمذی میں ابن عباس سے اللہ تعالیٰ کے اس قول के बारे में مروی ہے: ﴿وَمَا جَعَلْنَا الرُّؤْيَا الَّتِي أَرَيْنَاكَ إِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ﴾ انہوں نے کہا: یہ آنکھوں سے دیکھا ہوا منظر تھا، جو نبی ﷺ کو اس رات دکھایا گیا تھا جب آپ کو بیت المقدس لے جایا گیا تھا۔ انہوں ने कहा:

﴿وَالشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ فِي الْقُرْآنِ﴾ (اور وہ درخت جس پر قرآن میں لعنت کی گئی ہے): یہ زقوم کا درخت ہے۔ ابوعیسیٰ ترمذی نے کہا: یہ حدیث صحیح ہے (3)۔ اور ابن عباس کے قولके मुताबिक ہی حضرت عائشہ، معاویہ، حسن، مجاہد، قتادہ، سعید بن جبیر، ضحاک، ابن ابی نجیح اور ابن زید نے کہا۔ اور آزمائش ان لوگوں کا مرتد ہونا تھا جو اس وقت مسلمان ہوئے تھے جب نبی ﷺ نے انہیں مطلع کیا کہ آپ کو معراج کرائی گئی (4)۔ اور کہا گیا: وہ نیند کا خواب تھا۔ اور یہ آیت اس کے باطل ہونے کا فیصلہ کرتی ہے؛ کیونکہ نیند کے خواب میں کوئی آزمائش نہیں ہوتی، اور کوئی اس کا انکار نہیں کرتا۔ اور ابن عباس سے روایت ہے: اس آیت میں جو خواب (رویا) ہے وہ رسول اللہ ﷺ کا وہ خواب ہے کہ آپ سن حدیبیہ میں مکہ داخل ہوں گے، پھر آپ کو روک دیا گیا، تو مسلمان اس وجہ سے آزمائش میں پڑ گئے، چنانچہ یہ آیت نازل ہوئی (5)، پھر جب اگلا سال آیا...

(1) النکت والعیون 3/ 253، اور ابواللیث نے اپنی تفسیر 2/ 274 میں کلبی کا قول ذکر کیا۔ (2) اور طبری نے ان سے اس کی تخریج کی 14/ 638 - 639۔ (3) صحیح بخاری (3888)، اور سنن ترمذی (3134)۔ (4) النکت والعیون 3/ 253، عائشہ اور معاویہ کے ذکر کے بغیر۔ (5) المحرر الوجیز 3/ 468۔ اور ابن عباس کی روایت طبری نے 14/ 646 پر نقل کی ہے۔

Surah Al-Isra: Verse 60 Page 111

...entered it, and Allah Almighty revealed: {Allah has indeed shown to His Messenger the vision in truth} [Al-Fath: 27]. In this interpretation, there is a weakness because the Surah is Meccan and that vision was in Medina (1). In a third narration, it was said: Peace be upon him saw in a dream the Banu Marwan jumping on his pulpit like the jumping of monkeys, so that saddened him. It was said: It is only the worldly life they were given, so he was relieved (2). He did not have a pulpit in Mecca, but it is possible to see a vision in Mecca of the pulpit in Medina (3). This third interpretation was also said by Sahl ibn Sa'd. Sahl said: This vision is only that the Messenger of Allah (peace be upon him) used to see the Umayyads jumping on his pulpit like monkeys, so he grieved for that and never laughed heartily from that day until he died (peace be upon him). Then the verse was revealed, informing that their kingship (4) and ascent would be made by Allah as a trial for the people and an examination. Al-Hasan ibn Ali recited in his speech regarding his pledge of allegiance to Mu'awiyah: {And I do not know; perhaps it is a trial for you and enjoyment for a time} [Al-Anbiya: 111]. Ibn Atiyyah said: There is some scrutiny in this interpretation, and Uthman, Umar ibn Abd al-Aziz, and Mu'awiyah are not included in this vision (5). His saying: {and the cursed tree in the Qur'an} - there is a transposition (advancing and delaying of words) here, meaning: We did not make the vision which We showed you and the cursed tree in the Qur'an except as a trial for the people (6). Their trial was that when they were warned about it, Abu Jahl said mockingly: This Muhammad threatens you with fire that burns stones, then claims it grows trees while fire eats trees, and we only know 'Zaqqum' as dates and butter. Then Abu Jahl ordered a servant girl...

(1) Tafsir al-Razi 20/236 with the same meaning. (2) Tafsir Abi al-Layth 2/276, and Zad al-Masir by Ibn al-Jawzi 5/54. (3) Tafsir al-Razi 20/236. (4) In (M): their possession. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/468. The report of Sahl ibn Sa'd was extracted by al-Tabari 14/646 from Muhammad ibn al-Hasan ibn Zabala, from Abd al-Muhayman ibn Abbas ibn Sahl ibn Sa'd, from his father, from his grandfather Sahl ibn Sa'd, mentioning the report. Ibn Kathir mentioned it in his Tafsir from al-Tabari with its chain and text, then said: This chain of transmission is very weak; for Muhammad ibn Zabala is abandoned (matruk), and his teacher is also entirely weak. (6) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/114, and Tafsir al-Razi 20/236.

सूरह अल-इसरा: आयत 60 पृष्ठ 111

...उसमें प्रवेश किया, और अल्लाह तआला ने उतारा: {अल्लाह ने अपने रसूल को वास्तव में सच्चा सपना दिखाया था} [अल-फतह: 27]। इस व्याख्या में एक कमजोरी है क्योंकि यह सूरह मक्की है और वह सपना मदीना में था (1)। एक तीसरी रिवायत में कहा गया है: आप (स.अ.व.) ने सपने में बनी मरवान को अपने मिम्बर पर बंदरों की तरह उछलते हुए देखा, जिससे आप दुखी हुए। फिर कहा गया: यह केवल दुनिया है जो उन्हें दी गई है, जिससे आपको राहत मिली (2)। मक्का में आपका कोई मिम्बर नहीं था, लेकिन मक्का में मदीना के मिम्बर का सपना देखना संभव है (3)। यह तीसरी व्याख्या सहल बिन साद ने भी की थी। सहल ने कहा: यह सपना केवल यह था कि अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) उमैय्या वंश के लोगों को अपने मिम्बर पर बंदरों की तरह उछलते हुए देखते थे, तो आप इससे दुखी हुए और उस दिन से लेकर अपनी मृत्यु (स.अ.व.) तक कभी भी दिल खोलकर नहीं हंसे। फिर यह आयत उतरी, यह बताते हुए कि उनका शासन (4) और उनका चढ़ना अल्लाह द्वारा लोगों के लिए एक आज़माइश और परीक्षा होगी। अल-हसन बिन अली ने मुआविया के प्रति अपनी वफादारी के संबंध में अपने भाषण में पढ़ा: {और मुझे नहीं पता; शायद यह तुम्हारे लिए एक परीक्षा हो और एक निश्चित समय तक का आनंद हो} [अल-अंबिया: 111]। इब्न अतिया ने कहा: इस व्याख्या में कुछ विचार करने योग्य बातें हैं, और इस सपने में उस्मान, उमर बिन अब्दुल अजीज और मुआविया शामिल नहीं हैं (5)। अल्लाह का कहना: {और वह शापित वृक्ष कुरान में} - इसमें शब्दों का आगे-पीछे होना है, यानी: हमने वह सपना जो आपको दिखाया था और कुरान में शापित वृक्ष को लोगों के लिए केवल एक आज़माइश ही बनाया (6)। उनकी आज़माइश यह थी कि जब उन्हें इससे डराया गया, तो अबू जहल ने मज़ाक में कहा: यह मुहम्मद तुम्हें ऐसी आग से डराता है जो पत्थरों को जला देती है, फिर दावा करता है कि उसमें पेड़ उगते हैं जबकि आग पेड़ों को खा जाती है, और हम 'ज़क़्क़ूम' को केवल खजूर और मक्खन के रूप में जानते हैं। फिर अबू जहल ने एक दासी को आदेश दिया...

(1) तफ़सीर अल-राज़ी 20/236 उसी अर्थ के साथ। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/276, और इब्न अल-जौज़ी की ज़ाद अल-मसीर 5/54। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 20/236। (4) (म) में: उनका अधिकार। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/468। सहल बिन साद की रिपोर्ट अल-तबरी 14/646 द्वारा मुहम्मद बिन अल-हसन बिन ज़बाला, अब्द अल-मुहैमिन बिन अब्बास बिन सहल बिन साद से, उनके पिता से, उनके दादा सहल बिन साद से उद्धृत की गई है। इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर में इसे अल-तबरी से उसके सनद और पाठ के साथ उद्धृत किया है, फिर कहा: यह सनद बहुत कमज़ोर है;

क्योंकि मुहम्मद बिन ज़बाला त्याग दिया गया (मतरूक) है, और उसका शिक्षक भी पूरी तरह से कमज़ोर है। (6) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/114, और तफ़सीर अल-राज़ी 20/236।

سورة الاسراء: آیت 60 صفحہ نمبر: 111

...اس میں داخل ہوئے، اور اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: {بیشک اللہ نے اپنے رسول کو سچا خواب دکھایا تھا} [الفتح: 27]۔ اور اس تاویل میں کمزوری ہے؛ کیونکہ یہ سورت مکی ہے اور وہ خواب مدینہ میں تھا(1)۔ اور ایک تیسری روایت میں کہا گیا ہے کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے خواب میں بنو مروان کو اپنے منبر پر بندروں کی طرح اچھلتے ہوئے دیکھا، جس سے آپ کو تکلیف ہوئی، تو کہا گیا: یہ صرف دنیا ہے جو انہیں دی گئی ہے، تو آپ کو تسلی دی گئی(2)۔ مکہ میں آپ کا کوئی منبر نہیں تھا لیکن مکہ میں مدینہ کے منبر کا خواب دیکھنا ممکن ہے(3)۔ یہ تیسری تاویل سہل بن سعد نے بھی کہی ہے۔ سہل نے کہا: یہ خواب صرف یہ تھا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بنو امیہ کو اپنے منبر پر بندروں کی طرح اچھلتے ہوئے دیکھتے تھے، تو آپ اس سے غمزدہ ہوئے اور اس دن سے وفات تک کبھی کھل کر نہیں ہنسے صلی اللہ علیہ وسلم۔ تو یہ آیت نازل ہوئی یہ بتاتے ہوئے کہ ان کی بادشاہی (4) اور ان کا چڑھنا اللہ تعالیٰ لوگوں کے لیے ایک فتنہ اور آزمائش بنا دے گا۔ اور حسن بن علی نے معاویہ کے لیے اپنی بیعت کے معاملے میں اپنے خطبے میں پڑھا: {اور میں نہیں جانتا، شاید یہ تمہارے لیے آزمائش ہو اور ایک مدت تک کا فائدہ ہو} [الانبیاء: 111]۔ ابن عطیہ نے کہا: اس تاویل میں غور طلب بات ہے، اور اس خواب میں عثمان، عمر بن عبدالعزیز اور معاویہ داخل نہیں ہیں(5)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور قرآن میں وہ ملعون درخت} اس میں تقدیم و تاخیر ہے، یعنی: ہم نے وہ خواب جو آپ کو دکھایا اور قرآن میں ملعون درخت کو لوگوں کے لیے صرف ایک آزمائش ہی بنایا (6)، اور ان کی آزمائش یہ تھی کہ جب انہیں اس سے ڈرایا گیا تو ابوجہل نے استہزاء کے طور پر کہا: یہ محمد تمہیں ایسی آگ سے ڈراتا ہے جو پتھروں کو جلا دیتی ہے، پھر دعویٰ کرتا ہے کہ اس میں درخت اگتے ہیں جبکہ آگ درختوں کو کھا جاتی

ہے، اور ہم 'زقوم' کو صرف کھجور اور مکھن کے طور پر جانتے ہیں، پھر ابوجہل نے ایک لونڈی کو حکم دیا...

حواشی: (1) تفسیر رازی 236/20 اسی معنی میں۔ (2) تفسیر ابی اللیث 276/2، اور زاد المسیر از ابن الجوزی 54/5۔ (3) تفسیر رازی 236/20۔ (4) (م) میں: تملکھم (ان کی ملکیت)۔ (5) المحرر الوجیز 468/3، اور سہل بن سعد کی خبر طبری نے 646/14 میں محمد بن الحسن بن زبالہ سے، عبدالمہیمن بن عباس بن سہل بن سعد سے، اپنے والد سے، اپنے دادا سہل بن سعد سے روایت کی، پس خبر ذکر کی۔ ابن کثیر نے اپنی تفسیر میں اسے طبری سے اس کی اسناد اور متن کے ساتھ نقل کیا پھر کہا: یہ سند بہت ضعیف ہے؛ کیونکہ محمد بن زبالہ متروک ہے، اور ان کا شیخ بھی مکمل طور پر ضعیف ہے۔ (6) الوسیط از واحدی 114/3، اور تفسیر رازی 236/20۔

Surah Al-Isra: Verse 60 112

So he brought dates and butter and said to his companions: "Eat up (Tazaqqamu)" (1). It has been said that the one who said: "We do not know Al-Zaqqum except as dates and butter" was Ibn al-Ziba'ra (2), when he said: "May Allah increase the Zaqqum in your house; for it is dates with butter in the dialect of Yemen" (3). It is possible that both of them said that. Some of the weak-hearted were also tempted by this statement. So Allah Almighty informed His Prophet (peace and blessings be upon him) that He only made the Night Journey (Isra') and the mention of the tree of Zaqqum a trial and a test, so that those destined for disbelief would disbelieve and those destined for faith would believe. As it was narrated that Abu Bakr al-Siddiq (may Allah be pleased with him) was told on the morning after the Night Journey: "Your companion claims that he came last night from Jerusalem!" He said: "If he said that, then he has spoken the truth." It was said to him: "Do you believe him before you hear from him?" He said: "Where are your minds? I believe him regarding news from the heavens, so why would I not believe him regarding news of Jerusalem, and the heavens are much further than it?" (4).

I say: Ibn Ishaq mentioned this report, and its text is: He said: Part of the narrative that reached me about his (the Prophet's) Night Journey, from 'Abdullah bin Mas'ud, Abu Sa'id al-Khudri, 'Aisha, Mu'awiyah bin Abi Sufyan, al-Hasan bin Abi al-Hasan, Ibn Shihab al-Zuhri, Qatadah, and others among the people of knowledge, and Umm Hani daughter of Abu Talib, is what came together in this narration, each of them relating part of what he mentioned of his affair when he was taken on the Night Journey (peace be upon him). In his journey and what was mentioned about it, there was a trial, a refinement, and a matter from the command of Allah (Exalted and Majestic is He) in His power and authority, in which is a lesson for those of understanding, and guidance, mercy, and steadfastness for those who believed and spoke the truth and were certain of Allah Almighty's command. So He took him on the Night Journey as He willed and how He willed, to show him...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/468. Ahmad recorded from the hadith of Ibn 'Abbas (may Allah be pleased with both of them) that Abu Jahl said: "Muhammad threatens us with the tree of Zaqqum! Bring dates and butter and eat them up (tazaqqamu)." (2) As in Al-Waseet 3/114, and Tafsir al-Razi 20/236. (3) We did not find it exactly like this. Ibn al-Jawzi mentioned in Zad al-Masir 5/54 that Ibn al-Ziba'ra said: "Zaqqum in the tongue of the Berbers is dates and butter." Al-Khattabi mentioned it in Gharib al-Hadith 1/487, and al-Zamakhshari in al-Faiq 2/117 stated that it is in the language of

Africa. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/468. The report was recorded by al-Hakim 3/62, and al-Bayhaqi in al-Dala'il 2/360-361 from 'Aisha (may Allah be pleased with her).

सूरह अल-इसरा: आयत 60 112

तो उसने खजूर और मक्खन लाया और अपने साथियों से कहा: "इसे खा लो (तज़क़्क़मु)" (1)। और यह कहा गया है कि यह कहने वाला: "हम ज़क़्क़ूम को खजूर और मक्खन के अलावा कुछ नहीं जानते" इब्न अल-ज़िबरा (2) था, जब उसने कहा: "अल्लाह तुम्हारे घर में ज़क़्क़ूम की वृद्धि करे; क्योंकि यमन की बोली में यह मक्खन के साथ खजूर है" (3)। और यह मुमकिन है कि उन दोनों ने ही यह कहा हो। इस बात से कुछ कमज़ोर लोग भी गुमराह हो गए। तो अल्लाह तआला ने अपने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को सूचित किया कि उसने इसरा (मेराज) और ज़क़्क़ूम के पेड़ के उल्लेख को केवल एक आज़माइश और परीक्षा बनाया है, ताकि जिस पर कुफ्र पहले से ही लिखा है वह इनकार करे और जिसके लिए ईमान पहले से है वह विश्वास करे। जैसा कि रिवायत है कि अबू बक्र अस-सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु) से इसरा की सुबह कहा गया: "आपका साथी दावा करता है कि वह कल रात यरूशलेम से आया है!" उन्होंने कहा: "अगर उन्होंने ऐसा कहा है, तो उन्होंने सच कहा है।" उनसे पूछा गया: "क्या आप उनसे सुनने से पहले ही उनकी बात मान लेते हैं?" उन्होंने कहा: "तुम्हारी बुद्धि कहाँ है? मैं आसमानों की ख़बरों पर उनका विश्वास करता हूँ, तो मैं यरूशलेम की ख़बर पर उनका विश्वास क्यों नहीं करूँगा, जबकि आसमान उससे कहीं ज़्यादा दूर हैं?" (4)।

मैंने कहा: इब्न इशाक ने इस खबर का ज़िक्र किया है, और उसका पाठ है: उन्होंने कहा: उनके(नबी के) इसरा के बारे में जो हदीस मुझ तक पहुँची है, अब्दुल्लाह बिन मसूद, अबू सईद अल-खुद्री, आयशा, मुआविया बिन अबी सुफ़ियान, अल-हसन बिन अबी अल-हसन, इब्न शिहाब अल-ज़ुहरी, क़तादा और अन्य विद्वानों और उम्मे हानी बिन्त अबी तालिब से, इस हदीस में जो कुछ जमा हुआ है, उनमें से प्रत्येक ने उनके मामले के बारे में जो कुछ ज़िक्र किया गया था, उसका कुछ हिस्सा बयान किया जब उन्हें इसरा पर ले जाया गया था (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम)। उनकी यात्रा और उसके बारे में जो ज़िक्र किया गया, उसमें एक परीक्षा, शोधन और अल्लाह अज़-व-जल्ल के आदेश से उनके अधिकार और प्रभुत्व का एक मामला था, जिसमें बुद्धिमानों के लिए एक सबक है, और मार्गदर्शन, दया और उन लोगों के लिए दृढ़ता है जिन्होंने विश्वास किया और सच माना और अल्लाह तआला के आदेश के प्रति निश्चित थे। तो वह उन्हें ले गया जैसा उसने चाहा और जिस तरह उसने चाहा; ताकि उन्हें दिखा सके..

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/468। और अहमद ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से निकाला है कि अबू जहल ने कहा: "मुहम्मद हमें ज़क़्क़ूम के पेड़ से डराता है! खजूर और मक्खन

लाओ और खा लो (तज़क़्क़मु)।" (2) जैसा कि अल-वसीत 3/114, और तफ़सीर अल-राज़ी 20/236 में है। (3) हमें यह बिल्कुल इस तरह नहीं मिला। इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 5/54 में उल्लेख किया है कि इब्न अल-ज़िबरा ने कहा: "बर्बरों की ज़बान में ज़क़्क़ूम खजूर और मक्खन है।" अल-ख़त्ताबी ने ग़रीब अल-हदीस 1/487 में इसका उल्लेख किया, और अल-ज़मख़शरी ने अल-फ़ाइक 2/117 में कहा कि यह अफ़्रीका की भाषा में है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/468। खबर को अल-हाकिम 3/62 ने निकाला है, और अल-बैहक़ी ने अद-दलाईल 2/ 360 - 361 में आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से।

سورة الاسراء: آیت 60 112

پس اس نے کھجوریں اور مکھن پیش کیا اور اپنے ساتھیوں سے کہا: "اسے کھاؤ (تزقّموا)" (۱)۔ اور یہ کہا گیا ہے کہ یہ کہنے والا کہ: "ہم زقوم کو کھجور اور مکھن کے علاوہ کچھ نہیں جانتے" ابن الزبعریٰ (۲) تھا، جب اس نے کہا: "اللہ تمہارے گھر میں زقوم کی کثرت کرے؛ کیونکہ یمن کی لغت میں یہ مکھن کے ساتھ کھجور ہے" (۳)۔ اور یہ ممکن ہے کہ ان دونوں ہی نے یہ کہا ہو۔ پس اس قول کی وجہ سے بعض کمزور لوگ بھی فتنے میں پڑ گئے۔ تو اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی (صلی اللہ علیہ وسلم) کو آگاہ فرمایا کہ اس نے اسراء اور شجرہ زقوم کے ذکر کو محض ایک فتنہ اور آزمائش بنایا ہے تاکہ وہ شخص کفر کرے جس پر کفر پہلے ہی لکھ دیا گیا ہے اور وہ شخص تصدیق کرے جس کے لیے ایمان مقدر ہو چکا ہے۔ جیسا کہ روایت ہے کہ ابوبکر صدیق (رضی اللہ عنہ) سے معراج کی صبح کہا گیا: "آپ کا ساتھی دعویٰ کرتا ہے کہ وہ گزشتہ رات بیت المقدس سے ہو کر آیا ہے!" انہوں نے کہا: "اگر انہوں نے یہ کہا ہے تو انہوں نے سچ کہا ہے"۔ ان سے پوچھا گیا: "کیا آپ ان سے سننے سے پہلے ہی ان کی تصدیق کر رہے ہیں؟" انہوں نے کہا: "تمہاری عقلیں کہاں ہیں؟ میں آسمان کی خبروں پر ان کی تصدیق کرتا ہوں، تو میں بیت المقدس کی خبر پر ان کی تصدیق کیوں نہ کروں، جبکہ آسمان اس سے کہیں زیادہ دور ہیں؟" (۴)۔

میں نے کہا: ابن اسحاق نے یہ خبر ذکر کی ہے، اور اس کی عبارت یہ ہے: انہوں نے کہا: ان کے (نبی صلی اللہ علیہ وسلم کے) اسراء کے بارے میں جو حدیث مجھ تک پہنچی ہے، عبداللہ بن مسعود، ابوسعید خدری، عائشہ، معاویہ بن ابی سفیان، الحسن بن ابی الحسن، ابن شہاب زہری، قتادہ اور دیگر اہل علم اور ام ہانی بنت ابی طالب سے، اس حدیث میں جو کچھ جمع ہوا ہے، ہر کوئی اس کے بارے میں کچھ نہ کچھ بیان کرتا ہے جب انہیں اسراء پر لے جایا گیا تھا (صلی اللہ علیہ وسلم)۔

ان کے اس سفر اور اس کے بارے میں جو ذکر کیا گیا ہے، اس میں ایک آزمائش، پاکیزگی اور اللہ عزوجل کے امر میں سے اس کی قدرت و سلطنت کا ایک معاملہ تھا، جس میں عقل والوں کے لیے عبرت ہے، اور ایمان لانے والوں، تصدیق کرنے والوں اور اللہ تعالیٰ کے امر پر یقین رکھنے والوں کے لیے ہدایت، رحمت اور ثابت قدمی ہے۔ پس وہ انہیں لے گیا جیسے اس نے چاہا اور جس طرح اس نے چاہا؛ تاکہ انہیں دکھائے---

(۱) المحرر الوجیز ۴۶۸/۳۔ اور احمد نے ابن عباس (رضی اللہ عنہما) کی حدیث سے نکالا ہے کہ ابوجہل نے کہا: "محمد ہمیں زقوم کے درخت سے ڈراتا ہے! کھجور اور مکھن لاؤ اور کھاؤ (تزقّموا)"۔ (۲) جیسا کہ الوسیط ۱۱۴/۳ اور تفسیر الرازي ۲۳۶/۲۰ میں ہے۔ (۳) ہمیں یہ بالکل اس طرح نہیں ملا۔ ابن الجوزی نے زاد المسیر ۵/۵۴ میں ذکر کیا ہے کہ ابن الزبعریٰ نے کہا: "بربروں کی زبان میں زقوم کھجور اور مکھن ہے"۔ الخطابی نے غریب الحدیث ۱/۴۸۷ میں اس کا ذکر کیا، اور الزمخشری نے الفائق ۲/۱۱۷ میں کہا کہ یہ افریقہ کی لغت میں ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۴۶۸/۳۔ اس خبر کو الحاکم نے ۳/۶۲ اور البیہقی نے الدلائل ۲/ ۳۶۰ - ۳۶۱ میں حضرت عائشہ (رضی اللہ عنہا) سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Isra: Verse 60 113

...of His signs what He willed, until he witnessed what he witnessed of His command, His great authority, and His power through which He does what He wills. Abdullah bin Mas'ud used to say, as it reached me from him: The Messenger of Allah (peace be upon him) was brought Al-Buraq — a beast upon which the prophets before him were carried, which places its hoof at the farthest limit of its sight. He was carried on it, then his companion took him out, seeing signs between heaven and earth, until he reached Bait al-Maqdis (Jerusalem). There he found Abraham, Moses, and Jesus among a group of prophets who had been gathered for him. He led them in prayer. Then he was brought three vessels: a vessel containing milk, a vessel containing wine, and a vessel containing water. He said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "I heard a voice saying when they were presented to me: If he takes the water, he will drown and his nation will drown; if he takes the wine, he will go astray and his nation will go astray; and if he takes the milk, he is guided and his nation is guided." He said: "So I took the vessel of milk and drank." Gabriel said to me: "You have been guided and your nation has been guided, O Muhammad."

Ibn Ishaq said: I was told from Al-Hasan that he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "While I was sleeping in the Hijr, Gabriel (peace be upon him) came to me and nudged me with his foot. I sat up but saw nothing, so I returned to my bed. He came a second time and nudged me with his foot. I sat up but saw nothing, so I returned to my bed. He came a third time and nudged me with his foot. I sat up, and he took me by my upper arm. I stood up with him and went out to the gate of the mosque. There was a white beast, between a mule and a donkey, with two wings on its thighs with which it propelled(1) its legs. It placed its hoof at the limit of its sight. He mounted me upon it, then he went out with me, neither overtaking me nor being overtaken by me."

Ibn Ishaq said: I was told from Qatadah that he said: I was told that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "When I approached it to mount it, it shied(2) away. Gabriel placed his hand on its mane(3) and said: 'Are you not ashamed, O Buraq, of what you are doing? By Allah, no servant of Allah has ever mounted you who is more honored by Him than Muhammad.' He said: 'Then it felt ashamed...'"

---

(1) i.e., pushes with them. Al-Sihah (Hafaza). (2) It is said: The beast 'shamast' when it bolts, becomes unruly, and refuses its back. Al-Lisan (Shams). (3) Al-Ma'rifah: The place where the mane grows. Al-Sihah (Arafa).

सूरह अल-इसरा: आयत 60 113

...उसकी निशानियों में से जो उसने चाहा, यहाँ तक कि उन्होंने वह सब देखा जो उन्होंने उसके आदेश, उसके महान प्रभुत्व और उसकी शक्ति के बारे में देखा जिसके द्वारा वह जो चाहता है करता है। अब्दुल्ला बिन मसूद कहा करते थे, जैसा कि मुझे उनके बारे में पता चला है: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास अल-बुराक लाया गया था — एक ऐसा जानवर जिस पर उनसे पहले के पैगम्बरों को ले जाया जाता था, जो अपना खुर अपनी दृष्टि की अंतिम सीमा पर रखता है। उन्हें उस पर ले जाया गया, फिर उनके साथी उन्हें बाहर ले गए, जहाँ उन्होंने स्वर्ग और पृथ्वी के बीच निशानियाँ देखीं, यहाँ तक कि वे बैत अल-मक़दिस (यरूशलेम) पहुँच गए। वहाँ उन्होंने इब्राहीम, मूसा और ईसा को पैगम्बरों के एक समूह के बीच पाया जो उनके लिए एकत्र किए गए थे। उन्होंने उन्हें नमाज़ पढ़ाई। फिर उनके पास तीन बर्तन लाए गए: एक बर्तन जिसमें दूध था, एक बर्तन जिसमें शराब थी और एक बर्तन जिसमें पानी था। उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "जब वे मेरे सामने पेश किए गए तो मैंने एक आवाज़ सुनी: यदि वह पानी लेता है, तो वह डूब जाएगा और उसकी उम्मत डूब जाएगी; यदि वह शराब लेता है, तो वह गुमराह हो जाएगा और उसकी उम्मत गुमराह हो जाएगी; और यदि वह दूध लेता है, तो उसे हिदायत मिली और उसकी उम्मत को हिदायत मिली।" उन्होंने कहा: "तो मैंने दूध का बर्तन लिया और पी लिया।" जिब्रील ने मुझसे कहा: "ऐ मुहम्मद, आपको हिदायत दी गई है और आपकी उम्मत को हिदायत दी गई है।"

इब्न इशाक ने कहा: मुझे हसन से बताया गया कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "जब मैं हिज्र में सो रहा था, तो जिब्रील (अलैहिस्सलाम) मेरे पास आए और मुझे अपने पैर से थपथपाया। मैं उठकर बैठ गया लेकिन कुछ नहीं देखा, इसलिए मैं अपने बिस्तर पर लौट आया। वह दूसरी बार आए और मुझे अपने पैर से थपथपाया। मैं उठकर बैठ गया लेकिन कुछ नहीं देखा, इसलिए मैं अपने बिस्तर पर लौट आया। वह तीसरी बार आए और मुझे अपने पैर से थपथपाया। मैं उठकर बैठ गया, और उन्होंने मुझे मेरी बांह से पकड़ लिया। मैं उनके साथ खड़ा हो गया और मस्जिद के दरवाजे तक बाहर गया। वहाँ एक सफेद जानवर था, खच्चर और गधे के बीच का, जिसके जांघों पर दो पंख थे जिनसे वह अपने पैरों को गति(1) देता था। वह अपना खुर अपनी दृष्टि की सीमा पर रखता था। उन्होंने मुझे उस पर सवार किया, फिर वह मेरे साथ बाहर निकले, न तो मुझसे आगे निकले और न ही मैं उनसे पीछे रहा।"

इब्न इशाक ने कहा: मुझे क़तादा से बताया गया कि उन्होंने कहा: मुझे बताया गया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "जब मैं उस पर सवार होने के लिए उसके पास पहुँचा, तो वह बिदक(2) गया। जिब्रील ने अपना हाथ उसकी गर्दन के बालों(3) पर रखा और कहा: 'ऐ बुराक, तुम जो कर रहे हो क्या तुम्हें उस पर शर्म नहीं आती? अल्लाह की कसम, अल्लाह का कोई भी बंदा आज तक तुम पर सवार नहीं हुआ जो अल्लाह के नज़दीक मुहम्मद से अधिक सम्मानित हो।' उन्होंने कहा: 'फिर वह शर्मा गया...'"

---

(1) यानी: उनसे धक्का देता है। अल-सिहाह (हफ़ज़ा)। (2) कहा जाता है: जानवर 'शमस्त' हुआ जब वह भाग जाए, अनियंत्रित हो जाए और अपनी पीठ पर सवार होने से मना कर दे। अल-लिसान (शम्स)। (3) अल-माआरिफ़ा: वह स्थान जहाँ गर्दन के बाल (अयाल) उगते हैं। अल-सिहाह (अरफ़ा)।

سورہ الاسراء: آیت ٦٠ ١١٣

...اللہ کی نشانیوں میں سے جو اس نے چاہا، یہاں تک کہ آپ ﷺ نے اس کے حکم، اس کی عظیم سلطنت اور اس کی قدرت کا مشاہدہ کیا جس سے وہ جو چاہتا ہے کرتا ہے۔ عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے جو مجھ تک پہنچا ہے وہ کہتے تھے: رسول اللہ ﷺ کے پاس براق لایا گیا — یہ وہ جانور ہے جس پر آپ سے پہلے انبیاء سوار کیے جاتے تھے، یہ اپنا قدم وہاں رکھتا ہے جہاں اس کی نظر کی انتہا ہوتی ہے — پس آپ کو اس پر سوار کیا گیا، پھر آپ کے ساتھی (جبریل) آپ کو لے کر نکلے، آپ آسمان و زمین کے درمیان نشانیاں دیکھتے رہے، یہاں تک کہ بیت المقدس پہنچ گئے۔ وہاں آپ نے ابراہیم، موسیٰ اور عیسیٰ علیہم السلام کو انبیاء کی ایک جماعت میں پایا جو آپ کے لیے جمع کیے گئے تھے، پس آپ نے انہیں نماز پڑھائی| پھر آپ کے پاس تین برتن لائے گئے: ایک برتن جس میں دودھ تھا، ایک برتن جس میں شراب تھی، اور ایک برتن جس میں پانی تھا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "میں نے ایک پکارنے والے کو کہتے سنا جب وہ میرے سامنے پیش کیے گئے: اگر اس نے پانی لیا تو وہ اور اس کی امت غرق ہو جائے گی، اور اگر اس نے شراب لی تو وہ اور اس کی امت گمراہ ہو جائے گی، اور اگر اس نے دودھ لیا تو اسے اور اس کی امت کو ہدایت مل گئی۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "تو میں نے دودھ کا برتن لیا اور پی لیا۔" جبریل علیہ السلام نے مجھ سے کہا: "اے محمد، آپ کو ہدایت دی گئی اور آپ کی امت کو ہدایت دی گئی۔"

ابن اسحاق کہتے ہیں: مجھے حسن سے روایت ملی کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب میں حجر (کعبہ) میں سو رہا تھا تو میرے پاس جبریل علیہ السلام آئے اور اپنے پاؤں سے مجھے کچوکا دیا۔ میں اٹھ کر بیٹھ گیا لیکن مجھے کچھ نظر نہ آیا، تو میں دوبارہ لیٹ گیا۔ وہ دوسری بار آئے اور اپنے پاؤں سے مجھے کچوکا دیا۔ میں اٹھ کر بیٹھ گیا لیکن مجھے کچھ نظر نہ

آیا، تو میں دوبارہ لیٹ گیا۔ وہ तीसरी بار آئے اور اپنے پاؤں سے کچوکا دیا۔ میں اٹھ کر بیٹھ گیا، تو انہوں نے میرا بازو پکڑ لیا، میں ان کے ساتھ کھڑا ہو گیا اور مسجد کے دروازے تک باہر گیا۔ وہاں ایک سفید جانور تھا، جو خچر اور گدھے کے درمیانی قد کا تھا، اس کی دونوں رانوں پر دو پر تھے جن سے وہ اپنے پاؤں کو حرکت(۱) دیتا تھا۔ وہ اپنا کھر وہاں رکھتا جہاں اس کی نظر کی انتہا ہوتی۔ جبریل علیہ السلام نے مجھے اس پر سوار کیا، پھر وہ میرے ساتھ نکلے، نہ وہ مجھ سے آگے بڑھتے تھے اور نہ میں ان سے پیچھے رہتا تھا۔"

ابن اسحاق کہتے ہیں: مجھے قتادہ سے روایت ملی کہ انہوں نے کہا: مجھے بتایا گیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "जब मैं اس پر سوار ہونے کے لیے اس کے قریب ہوا تو وہ بدکنے(۲) لگا۔ جبریل علیہ السلام نے اپنا ہاتھ اس کی ایال(۳) پر رکھا اور فرمایا: 'اے براق، کیا تجھے حیا نہیں آتی اس پر جو تو کر رہا ہے؟ اللہ کی قسم، اللہ کا کوئی بندہ آج تک تجھ پر سوار نہیں ہوا جو اللہ کے نزدیک محمد ﷺ سے زیادہ معزز ہو۔' آپ ﷺ نے فرمایا: 'تو وہ شرما گیا...'"

---

(۱) یعنی: ان سے دھکیلتا ہے۔ الصحاح (حفز)۔ (۲) کہا جاتا ہے: 'شمست الدابة' جب وہ بدک جائے، سرکشی کرے اور اپنی پیٹھ (سواری) سے منع کر دے۔ اللسان (شمس)۔ (۳) المعرفة: وہ جگہ جہاں ایال (گردن کے بال) اگتے ہیں۔ الصحاح (عرف)۔

114 Surah Al-Isra: Verse 60

...until sweat flowed (1), then it settled down to his knees."

Al-Hasan said in his narration: The Messenger of Allah (peace be upon him) went, and Gabriel went with him until they reached Bayt al-Maqdis (Jerusalem). There he found Abraham, Moses, and Jesus among a group of prophets. The Messenger of Allah (peace be upon him) led them in prayer. Then two vessels were brought to him: one containing wine and the other milk. He said: The Messenger of Allah (peace be upon him) took the vessel of milk and drank from it, leaving the vessel of wine. He said: Gabriel said to him: "You have been guided to the Fitrah (natural instinct) and your Ummah has been guided, and wine has been forbidden to you." Then the Messenger of Allah (peace be upon him) returned to Mecca. In the morning, he went to the Quraysh and informed them of the news. Most people said: "By Allah, this is a clear marvel (2)! By Allah, a caravan takes a month to travel from Mecca to Sham, a month going and a month returning, and Muhammad goes there in a single night and returns to Mecca!" He said: Many of those who had embraced Islam apostatized. People went to Abu Bakr and said: "What do you think of your companion, O Abu Bakr?! He claims that he came to Bayt al-Maqdis this night, prayed in it, and returned to Mecca." He said: Abu Bakr al-Siddiq (may Allah be pleased with him) said: "You are lying about him." They said: "Indeed, here he is in the mosque telling it to the people." Abu Bakr said: "By Allah, if he said it, then he has spoken the truth. What surprises you about that?! By Allah, he tells me that revelation comes to him from the sky to the earth in an hour of the night or day, and I believe him. This is further than what you are surprised by." Then he approached until he reached the Messenger of Allah (peace be upon him) and said: "O Prophet of Allah, did you tell these people that you came to Bayt al-Maqdis this night?" He said, "Yes." He said: "O Prophet of Allah, describe it to me, for I have been to it." Al-Hasan said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "It was raised for me until I looked at it." So the Messenger of Allah (peace be upon him) began describing it to Abu Bakr, and Abu Bakr (may Allah be pleased with him) would say: "You have spoken the truth, I bear witness that you are the Messenger of Allah." Every time he described something to him, he said: "You have spoken the truth, I bear witness that you are the Messenger of Allah." He said: When he finished, the Messenger of Allah (peace be upon him) said to Abu Bakr (may Allah be pleased with him): "And you, O Abu Bakr, are al-Siddiq (the Truthful)." On that day, he named him al-Siddiq. Al-Hasan said: And Allah Almighty revealed

concerning those who apostatized from Islam for that reason: {And We did not make...}

---

(1) i.e., his sweat flowed and ran. Al-Nihayah (rafad). (2) i.e., the wonder/marvel. Al-Nihayah (amr).

114 सूरह अल-इसरा: आयत 60

...जब तक कि पसीना बह नहीं गया (1), फिर वह उसके घुटनों तक शांत हो गया।"

अल-हसन ने अपने वर्णन में कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) चले, और जिब्रील उनके साथ चले जब तक कि वे बैतुल-मक़दिस (यरूशलेम) नहीं पहुँच गए। वहां उन्होंने नबियों के एक समूह के बीच इब्राहीम, मूसा और ईसा को पाया। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उनकी नमाज़ का नेतृत्व किया। फिर उनके पास दो पात्र लाए गए: एक में शराब थी और दूसरे में दूध। उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने दूध का पात्र लिया और उसमें से पिया और शराब का पात्र छोड़ दिया। उन्होंने कहा: जिब्रील ने उनसे कहा: "आपको फ़ितरत (प्राकृतिक स्वभाव) का मार्गदर्शन मिला है और आपके उम्मत को मार्गदर्शन मिला है, और आप पर शराब हराम कर दी गई है।" फिर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) मक्का लौट आए। सुबह होते ही वह कुरैश के पास गए और उन्हें खबर दी। अधिकांश लोगों ने कहा: "अल्लाह की कसम, यह तो स्पष्ट अजूबा (2) है! अल्लाह की कसम, एक काफिला मक्का से शाम तक एक महीने की यात्रा करता है, एक महीना जाने में और एक महीना लौटने में, और मुहम्मद एक ही रात में वहां जाते हैं और मक्का लौट आते हैं!" उन्होंने कहा: जो लोग इस्लाम लाए थे उनमें से कई फिर गए (मुरतद हो गए)। लोग अबू बक्र के पास गए और कहा: "ऐ अबू बक्र, अपने साथी के बारे में तुम्हारा क्या ख्याल है?! वह दावा करता है कि वह इस रात बैतुल-मक़दिस आया था, उसमें नमाज़ पढ़ी और मक्का लौट आया।" उन्होंने कहा: अबू बक्र सिद्दीक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: "तुम उस पर झूठ बोल रहे हो।" उन्होंने कहा: "बिल्कुल, वह यहाँ मस्जिद में लोगों को यह बता रहा है।" अबू बक्र ने कहा: "अल्लाह की कसम, अगर उसने ऐसा कहा है, तो उसने सच कहा है। इसमें आपको क्या आश्चर्य है?! अल्लाह की कसम, वह मुझे बताता है कि आकाश से धरती तक रात या दिन के एक घंटे में उसके पास खबर (वही) आती है और मैं उसे सच मानता हूँ। यह तो उससे भी अधिक दूर की बात है जिससे आप आश्चर्यचकित हैं।" फिर वह आगे बढ़े जब तक कि वे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास नहीं पहुँच गए और कहा: "ऐ अल्लाह के नबी, क्या आपने इन लोगों को बताया कि आप इस रात बैतुल-मक़दिस आए थे?" उन्होंने कहा "हाँ।" उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह के नबी, मेरे लिए इसका वर्णन करें, क्योंकि मैं वहां जा चुका हूं।" अल-हसन ने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "मेरे लिए इसे ऊपर उठा दिया गया यहाँ तक कि मैंने उसे देखा।" इसलिए अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) अबू बक्र को उसका वर्णन करने

लगे, और अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) कहते: "आपने सच कहा, मैं गवाही देता हूँ कि आप अल्लाह के रसूल हैं।" हर बार जब वह उसे किसी चीज़ का वर्णन करते, तो वह कहते: "आपने सच कहा, मैं गवाही देता हूँ कि आप अल्लाह के रसूल हैं।" उन्होंने कहा: जब वह समाप्त हुआ, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) से कहा: "और आप, ऐ अबू बक्र, सिद्दीक़ (सच्चे) हैं।" उसी दिन उन्होंने उनका नाम सिद्दीक़ रखा। अल-हसन ने कहा: और अल्लाह तआला ने उन लोगों के बारे में उतारा जो इसके कारण इस्लाम से फिर गए थे: {और हमने नहीं बनाया...}

---

(1) अर्थात्: उसका पसीना बह गया और निकल गया। अल-निहाया (रफज़)। (2) अर्थात्: आश्चर्य। अल-निहाया (अम्र)।

114 سورة الاسراء: آیت 60

... یہاں تک کہ پسینہ بہہ نکلا (1)، پھر وہ اس کے گھٹنوں تک تھم گیا۔"

الحسن نے اپنی حدیث میں کہا: اللہ کے رسول ﷺ چلے اور جبرائیل آپ کے ساتھ چلے یہاں تک کہ بیت المقدس پہنچ گئے، وہاں انہوں نے انبیاء کے ایک گروہ میں ابراہیم، موسیٰ اور عیسیٰ کو پایا، اللہ کے رسول ﷺ نے ان کی امامت کی اور انہیں نماز پڑھائی، پھر آپ کے پاس دو برتن لائے گئے: ایک میں شراب تھی اور دوسرے میں دودھ، انہوں نے کہا: اللہ کے رسول ﷺ نے دودھ کا برتن لیا اور اس میں سے پیا اور شراب کا برتن چھوڑ دیا۔ انہوں نے کہا: جبرائیل نے آپ سے کہا: "آپ کو فطرت کی ہدایت دی گئی اور آپ کی امت کو ہدایت دی گئی، اور تم پر شراب حرام کر دی گئی۔" پھر اللہ کے رسول ﷺ مکہ واپس تشریف لائے، جب صبح ہوئی تو قریش کے پاس گئے اور انہیں خبر دی، تو اکثر لوگوں نے کہا: "اللہ کی قسم، یہ تو صریح تعجب خیز امر (2) ہے! اللہ کی قسم، قافلہ مکہ سے شام تک ایک ماہ کی مسافت طے کرتا ہے، ایک ماہ جانے کا اور ایک ماہ واپسی کا، اور محمد ایک ہی رات میں وہاں جاتے ہیں اور مکہ واپس آ جاتے ہیں!" انہوں نے کہا: تو جو لوگ اسلام لائے تھے ان میں سے بہت سے مرتد ہو گئے۔ لوگ ابوبکر کے پاس گئے اور کہا: "اے ابوبکر، کیا تمہیں اپنے ساتھی کی خبر ہے؟! وہ دعویٰ کرتا ہے کہ وہ اس رات بیت المقدس گیا، وہاں نماز پڑھی اور مکہ واپس آ گیا۔" انہوں نے کہا: ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "تم ان پر جھوٹ باندھ رہے ہو۔" انہوں نے کہا: "کیوں نہیں، وہ مسجد میں لوگوں کو یہی بتا رہے ہیں۔" ابوبکر نے کہا: "اللہ کی قسم، اگر انہوں نے یہ کہا ہے تو سچ کہا ہے، تمہیں اس میں کیا تعجب ہے؟! اللہ کی قسم، وہ مجھے بتاتے ہیں کہ آسمان سے زمین تک رات یا دن کی کسی گھڑی میں ان کے پاس خبر (وحی) آتی ہے اور میں اس کی تصدیق کرتا ہوں، تو یہ تو اس سے بھی بڑی

بات ہے جس پر تم تعجب کر رہے ہو۔" پھر وہ آگے بڑھے یہاں تک کہ اللہ کے رسول ﷺ کے پاس پہنچے اور عرض کیا: "اے اللہ کے نبی، کیا آپ نے ان لوگوں کو بتایا کہ آپ اس رات بیت المقدس گئے تھے؟" آپ نے فرمایا "ہاں"۔ انہوں نے کہا: "اے اللہ کے نبی، میرے لیے اس کا وصف بیان فرمائیں کیونکہ میں وہاں جا چکا ہوں؟" الحسن نے کہا: اللہ کے رسول ﷺ نے فرمایا: "میرے لیے اسے بلند کر دیا گیا یہاں تک کہ میں نے اسے دیکھ لیا"۔ چنانچہ اللہ کے رسول ﷺ ابوبکر کے سامنے اس کا وصف بیان کرنے لگے اور ابوبکر رضی اللہ عنہ کہتے جاتے: "آپ نے سچ فرمایا، میں گواہی دیتا ہوں کہ آپ اللہ کے رسول ہیں۔" جب بھی آپ ان کے سامنے کسی چیز کا وصف بیان کرتے، وہ کہتے: "آپ نے سچ فرمایا، میں گواہی دیتا ہوں کہ آپ اللہ کے رسول ہیں۔" انہوں نے کہا: جب آپ فارغ ہوئے تو اللہ کے رسول ﷺ نے ابوبکر رضی اللہ عنہ سے فرمایا: "اور اے ابوبکر، تم صدیق ہو" تو اسی دن آپ کا نام 'صدیق' رکھا گیا۔ الحسن نے کہا: اور اللہ تعالیٰ نے ان لوگوں کے بارے میں نازل فرمایا جو اس وجہ سے اسلام سے پھر گئے تھے: ﴿وَمَا جَعَلْنَا

---

(1) یعنی: اس کا پسینہ بہہ نکلا اور جاری ہو گیا۔ النہایہ (رفض)۔ (2) یعنی: تعجب۔ النہایہ (امر)۔

Surat Al-Isra: Verses 60 - 62 115

...the vision which We showed you was but a trial for the people and [also] the accursed tree [mentioned] in the Qur'an. And We threaten them, but it increases them not except in great transgression. This is the narration of Al-Hasan regarding the night journey of the Messenger of Allah ﷺ and what was included in it from the narration of Qatada (1). The mention of the rest of the Night Journey from those who preceded is in the Biography (Sira).

Ibn Abbas said: This tree refers to the Banu Umayya, and that the Prophet ﷺ expelled Al-Hakam (2). This is a weak and innovative saying (3), and the Surah is Meccan, so this interpretation is far-fetched unless this verse is Medinan, which has not been proven. Aisha once said to Marwan: "May Allah curse your father while you were in his loins, for you are a piece (4) of Allah's curse" (5). Then he said: {And the accursed tree in the Quran}, and no curse was actually placed on this tree in the Quran, but Allah cursed the disbelievers who are its eaters. The meaning is: And the accursed tree in the Quran is for its eaters. It is possible that this follows the Arabic expression for any disliked and harmful food as being "accursed" (6). Ibn Abbas said: The accursed tree is this tree that twists around other trees and kills them, meaning the dodder (Kashuth) (7). {And We threaten them} i.e., with Zaqqum, {but it increases them not} - the threat increases them only in disbelief.

His (Exalted) saying: {And [mention] when We said to the angels, "Prostrate to Adam," and they prostrated, except for Ibleis. He said, "Should I prostrate to one whom You created of clay?" He said, "Do You see this one whom You have honored above me? If You delay me until the Day of Resurrection, I will surely beset his offspring, except for a few."}

His (Exalted) saying: {And [mention] when We said to the angels, "Prostrate to Adam"} Mention of Satan being an enemy has preceded.

---

(1) Sirah Ibn Hisham 1/396 - 399. (2) Tafsir al-Razi 20/237. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/468. (4) In (M): "some", and in (D) and (Z): "cats" [qat-qat], and what is confirmed is from (Zha), it appeared in the narration of Al-Nasa'i and Al-Khattabi as "fudud": which means a piece. Al-Nihayah (F-D-D), and it was mistyped in the printed version of Al-Hakim as "qisas". (5) Tafsir al-Razi 20/237, and Aisha's statement was narrated by Al-Nasa'i in Al-Kubra (11427), Al-Khattabi in Gharib al-Hadith 2/517, and Al-Hakim 4/481 via Muhammad bin Ziyad, from Aisha. Al-Hakim authenticated it! But Al-Dhahabi

countered him saying: There is a break in the chain, Muhammad did not hear from Aisha. (6) Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 3/248. (7) Al-Nukat wal-Uyun 3/254, and narrated by Al-Tabari 14/652.

सूरह अल-इसरा: आयतें 60 - 62 115

...वह दृश्य जो हमने आपको दिखाया, वह लोगों के लिए केवल एक परीक्षा थी और कुरान में [उल्लेखित] शापित वृक्ष भी। और हम उन्हें डराते हैं, लेकिन यह उनकी बड़ी सरकशी के अलावा और कुछ नहीं बढ़ाता। यह अल्लाह के रसूल ﷺ की मेराज (रात्रि यात्रा) के बारे में अल-हसन की हदीस है और जो कुछ इसमें कतादा की हदीस से शामिल हुआ (1)। मेराज के बाकी हिस्सों का उल्लेख सीरत में पहले गुजर चुके लोगों से है।

इब्न अब्बास ने कहा: यह पेड़ बनू उमय्या है, और नबी ﷺ ने अल-हकम को निकाल दिया था (2)। यह एक कमज़ोर और नया (गढ़ा हुआ) कथन है (3), और यह सूरह मक्की है, इसलिए यह व्याख्या दूर की कौड़ी लगती है, जब तक कि यह आयत मदनी न हो, और यह साबित नहीं हुआ है। आयशा ने एक बार मरवान से कहा था: "अल्लाह तेरे बाप पर लानत करे जब तू उसकी पुश्त (पीठ) में था, तू अल्लाह की लानत का एक टुकड़ा (4) है" (5)। फिर कहा: {और कुरान में शापित वृक्ष}, और कुरान में इस वृक्ष पर वास्तव में लानत नहीं भेजी गई है, बल्कि अल्लाह ने काफिरों पर लानत की है जो इसे खाने वाले हैं। अर्थ यह है: और कुरान में शापित वृक्ष इसके खाने वालों के लिए है। यह संभव है कि यह अरबों के उस मुहावरे पर आधारित हो जिसमें वे हर नापसंद और हानिकारक भोजन को 'शापित' (मलऊन) कहते हैं (6)। इब्न अब्बास ने कहा: शापित वृक्ष वह वृक्ष है जो पेड़ों पर लिपट जाता है और उन्हें मार देता है, यानी अमरबेल (कशुथ) (7)। {और हम उन्हें डराते हैं} यानी ज़क़्क़ूम के ज़रिए, {लेकिन यह उन्हें नहीं बढ़ाता} - डराना उन्हें केवल कुफ्र (अविश्वास) में ही बढ़ाता है।

अल्लाह तआला का फरमान: {और जब हमने फरिश्तों से कहा, "आदम को सजदा करो," तो इब्लीस के सिवा सबने सजदा किया। उसने कहा, "क्या मैं उसे सजदा करूं जिसे तूने मिट्टी से पैदा किया है?" उसने कहा, "क्या तू देखता है, यही वह है जिसे तूने मुझ पर सम्मान दिया है? यदि तूने मुझे कयामत के दिन तक की मोहलत दी, तो मैं उसकी संतान को जड़ से उखाड़ फेंकूँगा (गुमराह करूँगा), सिवाय थोड़े लोगों के।"}

अल्लाह तआला का फरमान: {और जब हमने फरिश्तों से कहा, "आदम को सजदा करो"} शैतान के दुश्मन होने का ज़िक्र पहले आ चुका है।

---

(1) सीरत इब्न हिशाम 1/396 - 399। (2) तफ़्सीर अल-राज़ी 20/237। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/468। (4) (म) में: "कुछ", और (द) और (ज़) में: "बिल्लियाँ", और जो पुष्ट है वह (ज़्हा) से है, यह

अल-नसाई और अल-खत्ताबी के वर्णन में "फ़ुदुद" के रूप में आया है: जिसका अर्थ टुकड़ा है। अल-निहाया (फ़-द-द), और अल-हाकिम के मुद्रित संस्करण में यह "क़िसस" के रूप में गलत टाइप हो गया था। (5) तफ़्सीर अल-राज़ी 20/237, और आयशा का बयान अल-नसाई ने अल-कुबरा (11427), अल-खत्ताबी ने गरीब अल-हदीस 2/517, और अल-हाकिम ने 4/481 में मुहम्मद बिन ज़ियाद के माध्यम से, आयशा से उद्धृत किया है। अल-हाकिम ने इसे सही ठहराया! लेकिन अल-ज़हबी ने इसका खंडन करते हुए कहा: इसमें विच्छेद है, मुहम्मद ने आयशा से नहीं सुना। (6) मआनी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज 3/248। (7) अल-नुकत वल-उयून 3/254, और अल-तबरी द्वारा उद्धृत 14/652।

سورہ الاسراء: آیات 60 - 62 115

...وہ خواب جو ہم نے آپ کو دکھایا وہ لوگوں کے لیے محض ایک آزمائش تھی اور وہ ملعون درخت بھی جس کا قرآن میں ذکر ہے۔ اور ہم انہیں ڈراتے ہیں، مگر یہ ان کی بڑی سرکشی ہی میں اضافہ کرتا ہے۔ یہ رسول اللہ ﷺ کے اسراء (شبِ معراج) کے بارے میں الحسن کی حدیث ہے اور اس میں قتادہ کی حدیث سے جو شامل ہوا (1)۔ اور باقی اسراء کا ذکر ان سے ہے جو سیرت میں پہلے گزر چکے ہیں۔

ابن عباس نے کہا: یہ درخت بنو امیہ ہے، اور یہ کہ نبی ﷺ نے الحکم کو نکال دیا تھا (2)۔ یہ ایک کمزور اور نئی من گھڑت بات ہے (3)، اور یہ سورہ مکی ہے، لہذا یہ تاویل بعید ہے، الا یہ کہ یہ آیت مدنی ہو، اور یہ ثابت نہیں ہوا۔ عائشہ رضی اللہ عنہا نے مروان سے کہا تھا: "اللہ تیرے باپ پر لعنت کرے جب تو اس کی پشت میں تھا، تو اللہ کی لعنت کا ایک ٹکڑا (4) ہے" (5)۔ پھر کہا: {اور وہ ملعون درخت قرآن میں}، اور قرآن میں اس درخت پر لعنت نہیں آئی، بلکہ اللہ نے کافروں پر لعنت کی ہے جو اسے کھانے والے ہیں۔ معنی یہ ہے: اور قرآن میں ملعون درخت سے مراد اس کے کھانے والے ہیں۔ یہ بھی ممکن ہے کہ یہ عربوں کے اس قول پر ہو جو ہر ناپسندیدہ اور نقصان دہ کھانے کو 'ملعون' کہتے ہیں (6)۔ ابن عباس نے کہا: ملعون درخت وہ بیل ہے جو درختوں پر لپٹ جاتی ہے اور انہیں مار دیتی ہے، یعنی کشوت (امر بیل) (7)۔ {اور ہم انہیں ڈراتے ہیں} یعنی زقوم کے ذریعے، {پس انہیں نہیں بڑھاتا} - ڈرانا انہیں سوائے کفر کے اور کچھ نہیں بڑھاتا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جب ہم نے فرشتوں سے کہا کہ آدم کو سجدہ کرو تو ابلیس کے سوا سب نے سجدہ کیا۔ اس نے کہا کہ کیا میں اسے سجدہ کروں جسے تو نے مٹی سے پیدا کیا ہے؟ اس نے

کہا، دیکھ تو سہی، یہی وہ ہے جسے تو نے مجھ پر فضیلت دی؟ اگر تو نے مجھے قیامت کے دن تک مہلت دی تو میں اس کی اولاد کو جڑ سے اکھاڑ لوں گا (گمراہ کر دوں گا) سوائے چند کے۔}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جب ہم نے فرشتوں سے کہا کہ آدم کو سجدہ کرو} شیطان کے دشمن ہونے کا ذکر پہلے گزر چکا ہے۔

---

(1) سیرت ابن ہشام 1/396 - 399۔ (2) تفسیر الرازی 20/237۔ (3) المحرر الوجیز 3/468۔ (4) (م) میں: "بعض"، اور (د) اور (ز) میں: "قطط"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، یہ نسائی اور خطابی کی روایت میں "فُضض" آیا ہے: جس کا مطلب ٹکڑا ہے۔ النہایہ (فضض)، اور حاکم کے مطبوعہ نسخے میں یہ "قصص" ہو گیا ہے۔ (5) تفسیر الرازی 20/237، اور عائشہ کا قول نسائی نے الکبری (11427)، خطابی نے غریب الحدیث 2/517، اور حاکم نے 4/481 میں محمد بن زیاد کے واسطے سے عائشہ سے روایت کیا ہے۔ حاکم نے اسے صحیح کہا ہے! لیکن ذہبی نے ان کا تعاقب کرتے ہوئے کہا: اس میں انقطاع ہے، محمد نے عائشہ سے نہیں سنا۔ (6) معانی القرآن للزجاج 3/248۔ (7) النکت والعیون 3/254، اور اسے طبری نے نکالا ہے 14/652۔

Surah Al-Isra: Verses 61 - 62 | Page 116

...man, so the conversation drifted to the mention of Adam. The meaning is: remember, in the context of the persistence and arrogance of these polytheists against their Lord, the story of Iblis when he disobeyed his Lord and refused to prostrate, saying what he said, which is what Allah Almighty reported in His saying: {So they prostrated, except Iblis. He said, 'Should I prostrate to one You created from clay?'} meaning: out of clay (1). This is a rhetorical question of disapproval (2). The discussion on the creation of Adam in Surah Al-Baqarah and Al-An'am (3) has been fully presented. {He said, 'Do You see...?'} meaning: Iblis said (4). The 'Kaf' is for emphasis of the address. {...this one whom You have honored above me?} meaning: preferred him over me (5). He saw the essence of fire as better than the essence of clay, not knowing that all essences are similar. This has already been mentioned in Al-A'raf (6). 'This' (Hadha) is in the accusative case by 'ara'aytaka', and 'who' (al-ladhi) is its adjective (7). Honoring (Ikram): is a comprehensive name for everything that is praised (8). There is an ellipsis in the speech whose implied meaning is: tell me about this one whom You have preferred over me, why have You preferred him while You created me from fire and created him from clay? It was omitted because the listener already knows it (9). It was also said: there is no need to assume an ellipsis, meaning: do You see this one whom You honored over me, I will certainly do such and such to him. And the meaning of {I will surely seize his progeny} in the saying of Ibn Abbas is: I will surely dominate them (10). Al-Farra' said the same (11). Mujahid: I will surely encompass them (12). Ibn Zaid: I will surely mislead them (13). The meanings are close to each other.

(1) Tafsir al-Tabari 14 / 653. (2) Majma' al-Bayan 15 / 70, and Tafsir al-Razi 21 / 3. (3) 1/417 - 418 and 8 / 318 - 319. (4) Al-Wasit by Al-Wahidi 3 / 115. (5) Tafsir al-Baghawi 3 / 122, and in copies other than (Z): emphasis of the address. (6) 9 / 165. (7) Imla' ma manna bihi al-Rahman on the margins of Al-Futuhat al-Ilahiyyah 3 / 488, and the grammatical analysis of 'this' (Hadha) was mentioned by Al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an 3 / 249. (8) In Al-Lisan (K-R-M): Al-Karim: a comprehensive name for everything that is praised. (9) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 4 / 171. (10) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2 / 432. (11) In his book Ma'ani al-Qur'an 2 / 127, and cited by Al-Tabari 14 / 655. (12) Cited by Al-Tabari 14 / 654 - 655, and it is in Tafsir Mujahid 1 / 365. (13) Cited by Al-Tabari 14 / 655.

सूरह अल-इसरा: आयत 61 - 62 | पृष्ठ 116

...इंसान, तो बातचीत आदम के उल्लेख की ओर मुड़ गई। इसका अर्थ है: इन मुशरिकों (बहुदेववादियों) की अपने रब के प्रति हठधर्मिता और अहंकार के संदर्भ में, इब्लीस की कहानी याद करें जब उसने अपने रब की अवज्ञा की और सजदा करने से इनकार कर दिया, और जो कुछ उसने कहा वह वही है जो अल्लाह तआला ने अपने इस कथन में बताया है: {तो उन सबने सजदा किया, सिवाय इब्लीस के। उसने कहा, 'क्या मैं उसे सजदा करूँ जिसे तूने मिट्टी से पैदा किया है?'} यानी: मिट्टी से (1)। यह एक तिरस्कारपूर्ण प्रश्न है (2)। आदम की पैदाइश के बारे में सूरह अल-बकरा और अल-अनआम (3) में विस्तार से बताया जा चुका है। {उसने कहा, 'क्या तूने देखा...?'} यानी: इब्लीस ने कहा (4)। 'काफ़' संबोधन पर ज़ोर देने के लिए है। {...यह वह है जिसे तूने मुझ पर सम्मानित किया है?} यानी: उसे मुझ पर वरीयता दी है (5)। उसने आग के तत्व को मिट्टी के तत्व से बेहतर समझा, यह न जानते हुए कि सभी तत्व समान हैं। इसका उल्लेख अल-आराफ़ (6) में पहले ही हो चुका है। 'यह' (हाज़ा) 'अराअैतका' द्वारा कर्म कारक (नसब) में है, और 'जो' (अल्लाज़ी) उसका विशेषण है (7)। इकराम (सम्मान): हर उस चीज़ के लिए एक व्यापक नाम है जिसकी प्रशंसा की जाती है (8)। इस कलाम में एक विलोप (حذف) है जिसका अनुमानित अर्थ यह है: मुझे इसके बारे में बता जिसे तूने मुझ पर वरीयता दी है, तूने उसे क्यों वरीयता दी जबकि तूने मुझे आग से पैदा किया और उसे मिट्टी से पैदा किया? इसे सुनने वाले की जानकारी के कारण हटा दिया गया (9)। यह भी कहा गया है: विलोप का अनुमान लगाने की आवश्यकता नहीं है, यानी: क्या तू इस व्यक्ति को देखता है जिसे तूने मुझ पर सम्मानित किया है, मैं निश्चित रूप से उसके साथ ऐसा और वैसा करूँगा। और इब्न अब्बास के कथन में {मैं निश्चित रूप से उसकी संतान को अपने वश में कर लूँगा} का अर्थ है: मैं निश्चित रूप से उन पर प्रभुत्व जमा लूँगा (10)। अल-फर्रा ने यही कहा (11)। मुजाहिद: मैं उन्हें घेर लूँगा (12)। इब्न ज़ैद: मैं उन्हें निश्चित रूप से गुमराह कर दूँगा (13)। और इन सबके अर्थ एक-दूसरे के करीब हैं।

(1) तफ़सीर अल-तबरी 14 / 653। (2) मजमा अल-बयान 15 / 70, और तफ़सीर अल-राज़ी 21 / 3। (3) 1/417 - 418 और 8 / 318 - 319। (4) अल-वासीत अल-वाहिदी 3 / 115। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 3 / 122, और (ज़) के अलावा अन्य प्रतियों में: संबोधन पर ज़ोर। (6) 9 / 165। (7) इमल' मा मन्ना बिहि अल-रहमान, अल-फ़ुतुहात अल-इलाहिय्या के हाशिये पर 3 / 488, और 'हाज़ा' का व्याकरण ज़ज्जाज द्वारा मा'आनी अल-क़ुरान 3 / 249 में उल्लेख किया गया है। (8) अल-लिसान (करम) में: अल-करीम: हर उस चीज़ के लिए एक व्यापक नाम जिसकी प्रशंसा की जाती है। (9)

मा'आनी अल-क़ुरान अल-नहहास 4 / 171। (10) इ'राब अल-क़ुरान अल-नहहास 2 / 432। (11) उनकी पुस्तक मा'आनी अल-क़ुरान 2 / 127 में, और अल-तबरी 14 / 655 द्वारा उद्धृत। (12) अल-तबरी 14 / 654 - 655 द्वारा उद्धृत, और यह तफ़सीर मुजाहिद 1/365 में है। (13) अल-तबरी 14 / 655 द्वारा उद्धृत।

انسان، پس بات آدم علیہ السلام کے ذکر تک جا پہنچی۔ اور معنی یہ ہے کہ: ان مشرکین کی اپنے رب کے خلاف سرکشی اور ہٹ دھرمی کے پیشِ نظر ابلیس کا قصہ یاد کریں جب اس نے اپنے رب کی نافرمانی کی اور سجدہ کرنے سے انکار کر دیا، اور وہی کہا جو اللہ تعالیٰ نے اپنے اس قول میں خبر دی ہے: {پس ان سب نے سجدہ کیا سوائے ابلیس کے، اس نے کہا: کیا میں اسے سجدہ کروں جسے تو نے مٹی سے پیدا کیا ہے؟} یعنی مٹی سے (1)۔ اور یہ استفہامِ انکاری ہے (2)۔ اور آدم کی تخلیق کے متعلق کلام سورہ بقرہ اور سورہ انعام میں تفصیل سے گزر چکا ہے (3)۔ {اس نے کہا: کیا تو نے دیکھا...؟} یعنی ابلیس نے کہا (4)۔ اور 'کاف' خطاب کی تاکید کے لیے ہے۔ {یہ وہ ہے جسے تو نے مجھ پر فضیلت دی؟} یعنی اسے مجھ پر برتر قرار دیا (5)۔ اس نے آگ کے جوہر کو مٹی کے جوہر سے بہتر سمجھا اور یہ نہ جانا کہ تمام جوہر (اپنی اصل میں) یکساں ہیں۔ اور یہ بات سورہ اعراف (6) میں گزر چکی ہے۔ اور لفظ 'ہذا' (یہ) 'أرأيتك' کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے، اور 'الذی' اس کی صفت ہے (7)۔ اور اکرام: ہر اس چیز کا جامع نام ہے جس کی تعریف کی جائے (8)۔ اور کلام میں ایک جملہ مقدر (پوشیدہ) ہے جس کی تقدیر یہ ہے: 'مجھے اس شخص کے بارے میں بتا جسے تو نے مجھ پر فضیلت دی ہے، تو نے اسے کیوں فضیلت دی جبکہ تو نے مجھے آگ سے پیدا کیا اور اسے مٹی سے؟' پس سننے والے کے علم کی وجہ سے اسے حذف کر دیا گیا (9)۔ اور کہا گیا ہے کہ حذف کی تقدیر کی ضرورت نہیں ہے، یعنی: کیا تو اس شخص کو دیکھتا ہے جسے تو نے مجھ پر معزز کیا ہے، میں ضرور اس کے ساتھ ایسا اور ایسا کروں گا۔ اور ابن عباس کے قول میں {لأحتنكن} کا معنی ہے: میں ضرور ان پر غلبہ

حاصل کر لوں گا (10)۔ اور یہی الفراء نے کہا ہے (11)۔ مجاہد: میں ان پر قابو پا لوں گا (12)۔ ابن زید: میں ضرور انہیں گمراہ کروں گا (13)۔ اور معنی ایک دوسرے کے قریب ہیں۔

(1) تفسیر الطبری 14 / 653۔ (2) مجمع البیان 15 / 70، اور تفسیر الرازی 21/ 3۔ (3) 1/ 417 - 418 اور 8 / 318 - 319۔ (4) الوسیط للواحدی 3/ 115۔ (5) تفسیر البغوی 3/ 122، اور نسخہ (ظ) کے علاوہ دیگر میں: خطاب کی تاکید کے لیے۔ (6) 9/ 165۔ (7) إملاء ما منَّ به الرحمن، الفتوحات الإلهية کے حاشیے پر 3/ 488، اور 'ہذا' کا اعراب الزجاج نے معانی القرآن 3/ 249 میں ذکر کیا ہے۔ (8) اللسان (کرم) میں ہے: الکریم: ہر اس چیز کے لیے ایک جامع نام جس کی تعریف کی جائے۔ (9) معانی القرآن للنحاس 4/ 171۔ (10) إعراب القرآن للنحاس 2/ 432۔ (11) ان کی کتاب معانی القرآن 2/ 127 میں، اور اسے الطبری نے 14/ 655 میں نقل کیا ہے۔ (12) اسے الطبری نے 14/ 654 - 655 میں نقل کیا ہے، اور یہ تفسیر مجاہد 1/ 365 میں ہے۔ (13) اسے الطبری نے 14/ 655 میں نقل کیا ہے۔

١١٧

Surah Al-Isra: Verses 61 - 63

Meaning: I will certainly uproot his offspring by deceiving and misleading them, and I will certainly overwhelm them(1). It is narrated from the Arabs: "The locusts 'uprooted' (ihtanaka) the crops" when they consumed them entirely. It is said: the meaning is: I will drive them wherever I wish and lead them wherever I desire(2). From their saying: "I bridled (hanaktu) the horse," when I put the halter in its mouth. And likewise 'ihtanakahu'(3). The first saying is close to this, because locusts only come upon the crops with the palate (hanak). The poet said:

I complain to you of a year that has been harsh, hardship upon hardship on us, it weakened us, And it 'uprooted' (ihtanakat) our wealth and stripped it away(4)

{Except a few} means the protected ones, and they are the ones God mentioned in His saying: {Indeed, My servants - no authority will you have over them} [Al-Hijr: 42]. Iblees said that only as a conjecture, as God Almighty said: {And Iblees had already confirmed through them his assumption} [Saba: 20], or he knew from human nature the composition of desire in them(6), or he built upon the saying of the angels: {Will You place upon it one who causes corruption therein?} Al-Baqarah: 30. Al-Hasan said: He conjectured that because he whispered to Adam, peace be upon him, and did not find in him a firm resolve(8).

God Almighty's saying: {[Allah] said, "Go, for whoever of them follows you, then indeed Hell will be your recompense - an ample recompense (63)}.

God Almighty's saying: {[Allah] said, "Go"} this is a command of humiliation, meaning: strive your hardest, for we have given you respite. {for whoever of them follows you} meaning: whoever obeys you from the offspring of Adam(9). {then indeed Hell will be your recompense - an ample recompense} meaning: abundant.

---

(1) Al-Waseet by Al-Wahidi 3/115. (2) Ma'ani al-Quran by Al-Nahhas 4/171. (3) Al-Sahah (hanak) and with him: when you put the halter in it. (4) Al-Rajaz in Majaz al-Quran 1/384, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/470 without attribution. (5) Al-Waseet by Al-Wahidi 3/115, and Tafsir al-Baghawi 3/122. (6) Tafsir al-Razi 4/21. (7) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 2/432. (8) Majma' al-Bayan 15/70. (9) Al-Waseet by Al-Wahidi 3/115, and Zad al-Masir 5/57.

११७

सूरा अल-इसरा: आयतें ६१ - ६३

अर्थ: मैं बहकावे और गुमराह करके उसकी संतान को जड़ से उखाड़ दूँगा, और मैं उन पर हावी हो जाऊँगा(१)। अरबों से वर्णित है: "टिड्डियों ने फसलों को 'जड़ से उखाड़ दिया' (इहतनाका)" जब वे उन्हें पूरी तरह से खा गईं। कहा गया है: इसका अर्थ है: मैं उन्हें जहाँ चाहूँगा ले जाऊँगा और जहाँ चाहूँगा उनका नेतृत्व करूँगा(२)। उनकी इस कहावत से: "मैंने घोड़े को लगाम लगा दी (हनक्तु)", जब मैंने उसके मुँह में लगाम डाल दी। और इसी तरह 'इहतनाकहू'(३)। पहली बात इसके करीब है; क्योंकि टिड्डियाँ तालु (हनक) से ही फसल पर आती हैं। कवि ने कहा:

मैं आपसे एक ऐसे वर्ष की शिकायत करता हूँ जो कठोर रहा है, हम पर कठिनाई पर कठिनाई आई है, इसने हमें कमजोर कर दिया है, और इसने हमारे धन को 'जड़ से उखाड़' (इहतनाकत) दिया और उसे छीन लिया(४)

{सिवाय थोड़े से} का अर्थ सुरक्षित लोग हैं, और ये वे हैं जिनका अल्लाह ने अपने इस कथन में उल्लेख किया है: {बेशक, मेरे बंदों पर तुम्हारा कोई अधिकार नहीं होगा} [अल-हिज्र: ४२]। इब्लीस ने यह केवल एक अनुमान के रूप में कहा था, जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा: {और बेशक इब्लीस ने उनके बारे में अपना गुमान सच कर दिखाया} [सबा: २०], या वह मानव स्वभाव से उनमें वासना की रचना को जानता था(६), या उसने स्वर्गदूतों के कथन पर आधारित किया: {क्या आप उसमें उसे रखेंगे जो उसमें भ्रष्टाचार फैलाए?} अल-बक़रह: ३०। अल-हसन ने कहा: उसने ऐसा इसलिए अनुमान लगाया क्योंकि उसने आदम अलैहिस्सलाम को वश में किया और उनमें दृढ़ संकल्प नहीं पाया(८)।

अल्लाह तआला का कथन: {[अल्लाह ने] कहा, "जा, फिर उनमें से जो कोई तेरा अनुसरण करेगा, तो बेशक नर्क तुम सबका बदला होगा - एक भरपूर बदला (६३)}।

अल्लाह तआला का कथन: {[अल्लाह ने] कहा, "जा"} यह अपमान का आदेश है, यानी: अपनी पूरी कोशिश करो, हमने तुम्हें मोहलत दी है। {फिर उनमें से जो कोई तेरा अनुसरण करेगा} यानी: आदम की संतान में से जो तेरी आज्ञा मानेगा(९)। {तो बेशक नर्क तुम सबका बदला होगा - एक भरपूर बदला} यानी: प्रचुर।

(१) अल-वसीत अल-वाहिदी ३/११५ द्वारा। (२) मआनी अल-कुरान अल-नहस ४/१७१ द्वारा। (३) अल-सिहाह (हनक) और उनके अनुसार: जब आप इसमें लगाम डालें। (४) मजाज़ अल-कुरान १/३८४ में अल-रजज़, और बिना श्रेय के अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४७०। (५) अल-वसीत अल-वाहिदी ३/११५ द्वारा, और तफ़सीर अल-बग़वी ३/१२२। (६) तफ़सीर अल-राज़ी ४/२१। (७) एराब अल-कुरान अल-नहस २/४३२ द्वारा। (८) मजमा अल-बयान १५/७०। (९) अल-वसीत अल-वाहिदी ३/११५ द्वारा, और ज़ाद अल-मसीर ५/५७।

١١٧

سورة الاسراء: آيات ٦١ - ٦٣

یعنی: میں بہکاوے اور گمراہی کے ذریعے اس کی اولاد کو بیخ و بن سے اکھاڑ دوں گا، اور میں ان پر غالب آ جاؤں گا(١)۔ عربوں سے مروی ہے: "ٹڈیوں نے فصل کو 'جڑ سے اکھاڑ دیا' (احتَنَکَ)" جب وہ اسے پوری طرح کھا گئیں۔ کہا گیا ہے: اس کا مطلب ہے: میں انہیں جہاں چاہوں گا ہانک کر لے جاؤں گا اور جہاں چاہوں گا ان کی قیادت کروں گا(٢)۔ ان کے قول سے: "میں نے گھوڑے کو لگام دی (حَنَکتُ)"، جب میں نے اس کے منہ میں لگام ڈالی۔ اور اسی طرح 'احتنکہ'(٣)۔ پہلا قول اس کے قریب ہے؛ کیونکہ ٹڈیاں تالو (حنک) سے ہی فصل پر حملہ کرتی ہیں۔ شاعر نے کہا:

میں آپ سے ایک ایسے سال کی شکایت کرتا ہوں جو سخت رہا، ہم پر سختی پر سختی آئی، اس نے ہمیں کمزور کر دیا، اور اس نے ہمارے مال و دولت کو 'جڑ سے اکھاڑ' (احتنکت) دیا اور اسے چھین لیا(٤)

﴿إِلَّا قَلِيلًا﴾ (مگر تھوڑے سے) سے مراد معصوم (محفوظ) لوگ ہیں، اور یہ وہ ہیں جن کا اللہ نے اپنے اس قول میں ذکر کیا ہے: ﴿إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَنٌ﴾ (بیشک میرے بندوں پر تیرا کوئی زور نہیں چلے گا) [الحجر: ٤٢]۔ ابلیس نے یہ صرف گمان کے طور پر کہا تھا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَقَدْ صَدَّقَ عَلَيْهِمْ إِبْلِيسُ ظَنَّهُ﴾ (اور بیشک ابلیس نے ان کے بارے میں اپنا گمان سچ کر دکھایا) [سبأ: ٢٠]، یا اس نے انسانی جبلت سے ان میں شہوت کی موجودگی کو جان لیا تھا(٦)، یا فرشتوں کے اس قول پر بنیاد رکھی: ﴿أَتَجْعَلُ فِيهَا مَن يُفْسِدُ فِيهَا﴾ (کیا تو اس میں اسے پیدا کرے گا

جو اس میں فساد پھیلائے؟) البقرة: ۳۰۔ الحسن نے کہا: اس نے یہ گمان اس لیے کیا کیونکہ اس نے آدم علیہ السلام کو وسوسہ ڈالا اور ان میں پختہ ارادہ نہ پایا(۸)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالَ اذْهَبْ فَمَن تَبِعَكَ مِنْهُمْ فَإِنَّ جَهَنَّمَ جَزَاؤُكُمْ جَزَاءً مَّوفُورًا ﴿٦٣﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالَ اذْهَبْ﴾ (فرمایا: جا) یہ توہین کا حکم ہے، یعنی: اپنی پوری کوشش کر لے، ہم نے تجھے مہلت دے دی ہے۔ ﴿فَمَن تَبِعَكَ﴾ (پھر جو ان میں سے تیری پیروی کرے گا) یعنی: اولادِ آدم میں سے جو تیری اطاعت کرے گا(۹)۔ ﴿فَإِنَّ جَهَنَّمَ جَزَاؤُكُمْ جَزَاءً مَّوْفُورًا﴾ یعنی: بھرپور بدلہ۔

---

(۱) الوسیط للواحدی ۳/ ۱۱۵۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ٤/ ۱۷۱۔ (۳) الصحاح (حنک) اور ان کے نزدیک: جب آپ اس میں لگام ڈالیں۔ (٤) الرجز فی مجاز القرآن ۱/ ۳۸٤، اور المحرر الوجیز ۳/ ٤۷۰ بغیر نسبت کے۔ (٥) الوسیط للواحدی ۳/ ۱۱٥، اور تفسیر البغوی ۳/ ۱۲۲۔ (٦) تفسیر الرازی ٤/ ۲۱۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ۲/ ٤۳۲۔ (۸) مجمع البیان ۱٥/ ۷۰۔ (۹) الوسیط للواحدی ۳/ ۱۱٥، اور زاد المسیر ٥/ ٥۷۔

From Mujahid and others. It is in the accusative case as a verbal noun. It is said: "I provided him with abundance (wafartuhu afiruhu wafran)" and "The wealth provided itself abundantly, becoming abundant (waffara al-malu...)", so it is both intransitive and transitive (1).

Allah the Almighty's saying: {And incite [to error] whoever you can among them with your voice and assault them with your horses and foot soldiers and become a partner in their wealth and children and promise them. But Satan does not promise them except delusion.} (64)

In it are six issues:

First: His saying: {And incite} means: cause to slip and make light of (2). Its origin is 'cutting,' from which 'the garment was torn' (tafazzaza) is derived when it is cut (3). The meaning is to cause someone to slip by cutting them off from the truth. And 'fear incited him' means it made him light/unstable. And 'he sat in a state of agitation' (mustawfizan) means not being at ease (4). "And incite" is a command of challenge/ incapacitation, meaning: You are not able to mislead anyone, and you have no authority over anyone, so do as you wish.

Second: His saying: {with your voice}. His voice refers to every caller who calls towards disobedience to Allah the Almighty, narrated from Ibn Abbas. Mujahid said: Singing, flutes, and amusement. Al-Dhahak said: The sound of the flute (5). Adam (peace be upon him) had settled the children of Abel at the top of the mountain and the children of Cain at the bottom. Among them were beautiful girls. The accursed one (Satan) played the flute, and they could not restrain themselves from descending and committing adultery. Mentioned by Al-Ghaznawi. It was also said: "with your voice" means: with your whispering (6).

Third: His saying: {And assault them with your horses and foot soldiers}. The origin of 'al-ijlab' (assaulting) is driving [livestock] with noise.

(1) Tafsir al-Razi 5/21. (2) Tafsir Abi al-Layth 2/275, al-Nukat wa al-Uyun 3/255, and Zad al-Masir 5/58. (3) This meaning was not found in language dictionaries under 'tafazzaza' with two 'zays,' but rather under 'tafazzara' with a 'zay' followed by 'ra.' See al-Sihah (tafazzara). (4) Al-Sihah (fazza); in its printed version, 'mustafizzan' appears instead of 'mustawfizan,' which is an error. See al-Sihah (wafaza). (5) Al-Nukat wa al-

Uyun 3/255, and al-Tabari 14/657 narrated the statements of Ibn Abbas and Mujahid.
(6) Tafsir Abi al-Layth 2/275.

सूरह अल-इसरा: आयत 63 - 64 | 118

मुजाहिद और अन्य लोगों से। यह स्रोत (मस्दर) के आधार पर नसब (accusative) में है, कहा जाता है: "वफ़र्तुहू अफ़िरुहू वफ़रन" (मैंने उसे प्रचुरता प्रदान की)... "व वफ़र अल-मालु..." (धन स्वयं प्रचुर हो गया), अतः यह अकर्मक और सकर्मक दोनों है (1)।

अल्लाह तआला का कथन: {और अपनी आवाज़ से उनमें से जिसे तू बहका सके बहका ले और उन पर अपने सवारों और प्यादों को चढ़ा ला और उनके धनों और औलादों में साझी बन जा और उनसे वादे कर। और शैतान उनसे जो वादे करता है वे केवल धोखा हैं।} (64)

इसमें छह मसले (विषय) हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और बहका ले} यानी: उन्हें विचलित कर और तुच्छ बना (2), इसका मूल 'काटना' है, इसी से 'तफ़ज़्ज़ल-सौबु' है जब कपड़ा कट जाए (3)। इसका अर्थ है उसे सत्य से काटकर विचलित कर देना। और 'डर ने उसे उत्तेजित कर दिया' यानी उसे अस्थिर कर दिया। और 'वह बेचैनी में बैठा' (मुस्तौफ़िज़न) यानी जो चैन से न हो (4)। "और बहका ले" एक ऐसा आदेश है जो चुनौती/अक्षमता दर्शाता है, यानी: तुम किसी को गुमराह करने की शक्ति नहीं रखते, और तुम्हारा किसी पर कोई प्रभुत्व नहीं है, इसलिए जो चाहो करो।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {अपनी आवाज़ से}। उसकी आवाज़ हर वह पुकारने वाला है जो अल्लाह तआला की नाफरमानी की ओर बुलाता है, इब्न अब्बास से वर्णित है। मुजाहिद ने कहा: गायन, बांसुरी और खेल-तमाशा। अज़-ज़हहाक ने कहा: बांसुरी की आवाज़ (5)। आदम (अलैहिस्सलाम) ने हाबिल की संतानों को पहाड़ के ऊपर और काबिल की संतानों को नीचे बसाया था। उनमें सुंदर लड़कियां थीं, तो अभिशप्त (शैतान) ने बांसुरी बजाई और वे नीचे उतरने और व्यभिचार करने से खुद को रोक न सके। इसका उल्लेख अल-ग़ज़नवी ने किया है। और कहा गया है: "अपनी आवाज़ से" यानी: अपने वसवसे (फुसफुसाहट) से (6)।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और उन पर अपने सवारों और प्यादों को चढ़ा ला}। 'इजलाब' का मूल अर्थ शोर-शराबे के साथ हांकना है।

(1) तफसीर अल-राज़ी 5/21। (2) तफसीर अबी अल-लैथ 2/275, अल-नुकात वल-उयून 3/255, और ज़ाद अल-मसीर 5/58। (3) यह अर्थ हमें भाषा के शब्दकोशों में 'तफ़ज़्ज़ल' (दो 'ज़ै' के साथ) में

नहीं मिला, बल्कि 'तफ़ज़्ज़र' ('ज़ै' के बाद 'रा') में मिला है। अल-सिहाह (तफ़ज़्ज़र) देखें। (4) अल-सिहाह (फ़ज़्ज़); इसके मुद्रित संस्करण में 'मुस्तफ़िज़्ज़न' के स्थान पर 'मुस्तौफ़िज़न' है, जो एक त्रुटि है। अल-सिहाह (वफ़ज़) देखें। (5) अल-नुकात वल-उयून 3/255, और अल-तबरी 14/657 ने इब्न अब्बास और मुजाहिद के कथनों को उद्धृत किया है। (6) तफसीर अबी अल-लैथ 2/275।

مجاہد اور دیگر سے مروی ہے۔ یہ مصدر کی بنا پر منصوب ہے، کہا جاتا ہے: "وَفَرْتُه أفره وَفْراً" (میں نے اسے وافر دیا)... "ووفَّرَ المالُ..." (مال خود وافر ہو گیا)، پس یہ لازم اور متعدی دونوں ہے (1)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور ان میں سے جس پر تیرا بس چلے، اسے اپنی آواز سے بہکا لے، اور ان پر اپنے سوار اور پیادے چڑھا لا، اور ان کے مالوں اور اولاد میں ساجھی بن جا، اور ان سے وعدے کر۔ اور شیطان ان سے جو بھی وعدے کرتا ہے وہ محض فریب ہے۔} (64)

اس میں چھ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور بہکا لے} یعنی: پھسلا دے اور ہلکا کر دے (2)۔ اس کی اصل 'کاٹنا' ہے، اسی سے 'تَفَزَّزَ الثَّوبُ' ہے جب کپڑا کٹ جائے (3)۔ مطلب یہ ہے کہ اسے حق سے کاٹ کر پھسلا دے۔ اور 'خوف نے اسے مشتعل کر دیا' یعنی اسے بے چین کر دیا۔ اور 'وہ بے چینی کی حالت میں بیٹھا' (مستوفزاً) یعنی جو مطمئن نہ ہو (4)۔ "اور بہکا لے" عاجز کرنے کا حکم ہے، یعنی: تم کسی کو گمراہ کرنے کی قدرت نہیں رکھتے، اور تمہارا کسی پر کوئی غلبہ نہیں ہے، پس جو چاہو کرو۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: {اپنی آواز سے}۔ اور اس کی آواز ہر وہ پکارنے والا ہے جو اللہ تعالیٰ کی نافرمانی کی طرف بلائے، ابن عباس سے مروی ہے۔ مجاہد نے کہا: گانا بجانا، بانسری اور لہو و لعب۔ ضحاک نے کہا: بانسری کی آواز (5)۔ آدم علیہ السلام نے ہابیل کی اولاد کو پہاڑ کے اوپر اور قابیل کی اولاد کو نیچے بسایا تھا، ان میں خوبصورت لڑکیاں تھیں، پس ملعون (شیطان) نے

بانسری بجائی تو وہ نیچے اترنے اور زنا کرنے سے خود کو نہ روک سکے۔ اسے غزنوی نے ذکر کیا ہے۔ اور کہا گیا ہے: "اپنی آواز سے" یعنی: اپنے وسوسے سے (6)۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور ان پر اپنے سوار اور پیادے چڑھا لا}۔ 'اجلاب' کی اصل شور و غل کے ساتھ ہانکنا ہے۔

(1) تفسیر رازی 5/21۔ (2) تفسیر ابی اللیث 2/275، النکت والعیون 3/255، اور زاد المسیر 5/58۔ (3) یہ معنی ہمیں لغت کی کتابوں میں 'تفزز' (دو 'ز' کے ساتھ) میں نہیں ملا، بلکہ 'تفزر' ('ز' کے بعد 'ر' کے ساتھ) میں ملا ہے۔ الصحاح (تفزر) دیکھیں۔ (4) الصحاح (فزز)، اور اس کے مطبوعہ نسخے میں 'مستفزاً' کی جگہ 'مستوفزاً' ہے جو کہ غلطی ہے، الصحاح (وفز) دیکھیں۔ (5) النکت والعیون 3/255، اور طبری 14/657 نے ابن عباس اور مجاہد کے اقوال نقل کیے ہیں۔ (6) تفسیر ابی اللیث 2/275۔

Page 119

Surah Al-Isra: Verse 64

... from the driver (1); it is said: he shouted loudly (ajlaba).

'Al-Jalab' and 'Al-Jalaba' mean voices. It is said: 'Jallabu' with shadda (emphasis). And 'Jalaba al-shay' means he brought the thing. 'I brought the thing to myself' (jalabtuhu) or 'ijtalabtuhu' have the same meaning (2). 'Ajlaba 'ala al-'aduww' means he gathered forces against the enemy (3). So the meaning is: gather against them everything you can of your plots (4). Most commentators said: It means every rider and pedestrian in disobedience to Allah Almighty. Ibn Abbas, Mujahid, and Qatadah said: He has horsemen and foot soldiers from the jinn and mankind; so whoever is a rider or a walker fighting in disobedience to Allah belongs to the horsemen and foot soldiers of Iblis (5). Saeed bin Jubayr and Mujahid narrated from Ibn Abbas that he said: Every horse that set out in disobedience to Allah, every foot soldier who walked in disobedience to Allah, every wealth obtained from forbidden (haram) means, and every child born of adultery is for Satan (6). 'Al-Rajl' is the collective plural of 'Rajil' (walker), like 'sahb' is for 'sahib' (7). Hafs recited: 'wa rajilika' with a kasra on the letter 'jim', and they are two dialects (8); it is said 'rajul' and 'rajil' meaning 'rajil' (pedestrian) (9). Ikrimah and Qatadah recited: 'wa rijalika' in the plural form (10).

Fourth: {AND BE A PARTNER WITH THEM IN WEALTH AND CHILDREN} [Quran 17:64] i.e., make for yourself a share in that. His partnership in wealth is its spending in disobedience to Allah. This was stated by Al-Hasan. It was also said: it is what they obtained through unlawful means. This was said by Mujahid. Ibn Abbas said: What they used to prohibit, such as the animals designated as Bahirah, Sa'ibah, and Wasilah [types of livestock dedicated to idols in pre-Islamic times].

(1) Ahkam al-Quran by al-Jassas 3/205, and al-Nukat wa al-'Uyun 3/255. (2) Al-Sihah (root: j-l-b). (3) Tafsir al-Razi from al-Zajjaj 21/6. (4) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/250. (5) Ahkam al-Quran by al-Jassas 3/205, and reported from them by al-Tabari 14/658-659. (6) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4/173. (7) Majaz al-Quran 3/384, Gharib al-Quran by Ibn Qutaybah p. 258, and Ahkam al-Quran by al-Jassas 3/205. (8) Tafsir al-Baghawi 3/124, see also al-Sab'ah p. 383, and al-Taysir p. 140. (9) Al-Wasit by al-Wahidi 3/116, and Zad al-Masir by Ibn al-Jawzi 3/116. (10) Al-Muhtasab 2/22, and al-Qira'at al-Shadhah p. 77.

पृष्ठ 119

सूरह अल-इसरा: आयत 64

... चालक से (1); कहा जाता है: उसने ज़ोर से आवाज़ दी (अज्लाबा)।

'अल-जलब' और 'अल-जलबा' का अर्थ आवाज़ें हैं। इससे कहा जाता है: 'जल्लबु' (ज़ोर देकर)। और 'जलबा अल-शय' का अर्थ है वह चीज़ लाया। 'मैंने चीज़ अपने पास लाई' (जलब्तुह) या 'इज्तलब्तुह' का एक ही अर्थ है (2)। 'अज्लबा अला अल-अदुव्व' का अर्थ है उसने दुश्मन के खिलाफ सेना इकट्ठी की (3)। तो अर्थ यह है: उनके खिलाफ अपनी चालों में से जो कुछ भी तुम कर सकते हो उसे इकट्ठा करो (4)। अधिकांश टिप्पणीकारों ने कहा: इसका अर्थ अल्लाह तआला की अवज्ञा में हर सवार और पैदल चलने वाले से है। इब्न अब्बास, मुजाहिद और कतादा ने कहा: उसके पास जिन्न और मनुष्यों में से घुड़सवार और पैदल सैनिक हैं; इसलिए जो कोई अल्लाह की अवज्ञा में लड़ने वाला सवार या पैदल चलने वाला है, वह इबलीस के घुड़सवारों और पैदल सैनिकों में से है (5)। सईद बिन जुबैर और मुजाहिद ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: हर घोड़ा जो अल्लाह की अवज्ञा में चला, हर पैदल सैनिक जो अल्लाह की अवज्ञा में चला, हर धन जो हराम (अवैध) माध्यमों से प्राप्त किया गया, और व्यभिचार से जन्मी हर संतान शैतान के लिए है (6)। 'अल-राजल' 'राजिल' (पैदल चलने वाला) का समूहवाचक बहुवचन है, जैसे 'साहिब' के लिए 'सहब' होता है (7)। हफ़्स ने पढ़ा: 'वा रजिलीका' 'जीम' अक्षर पर कसरा के साथ, और वे दो बोलियाँ हैं (8); 'राजुल' और 'राजिल' कहा जाता है जिसका अर्थ 'राजिल' (पैदल यात्री) है (9)। इकरिमा और कतादा ने इसे बहुवचन रूप 'वा रिजालिका' में पढ़ा है (10)।

चौथा: {और धन और संतान में उनके साझीदार बनो} [कुरान 17:64] यानी, उसमें अपने लिए एक हिस्सा बनाओ। धन में उसकी साझेदारी अल्लाह की अवज्ञा में इसे खर्च करना है। यह अल-हसन ने कहा था। यह भी कहा गया: यह वह है जो उन्होंने अवैध माध्यमों से प्राप्त किया। यह मुजाहिद ने कहा था। इब्न अब्बास ने कहा: जिसे वे हराम मानते थे, जैसे अल-बहिरा, अल-साइबा और अल-वसीला [इस्लाम-पूर्व समय में मूर्तियों को समर्पित मवेशियों के प्रकार]।

(1) अहकाम अल-कुरान, अल-जस्सास 3/205, और अल-नुकात व अल-'उयुन 3/255। (2) अल-सिहाह (मूल: ज-ल-ब)। (3) तफसीर अल-राज़ी, अल-ज़ज्जाज 21/6 से। (4) मानी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज 3/250। (5) अहकाम अल-कुरान, अल-जस्सास 3/205, और अल-तबरी 14/658-659

द्वारा उद्धृत। (6) मानी अल-कुरान, अल-नह़्ह़ास 4/173। (7) मजाज़ अल-कुरान 3/384, गरीब अल-कुरान, इब्न कुतैबा पृ. 258, और अहकाम अल-कुरान, अल-जस्सास 3/205। (8) तफसीर अल-बग़वी 3/124, अल-सबआ पृ. 383, और अल-तयसीर पृ. 140 भी देखें। (9) अल-वसीत, अल-वाहिदी 3/116, और ज़ाद अल-मसीर, इब्न अल-जौज़ी 3/116। (10) अल-मुह्तसब 2/22, और अल-किराअत अल-शाद्दाह पृ. 77।

صفحہ ۱۱۹

سورہ الاسراء: آیت ۶۴

... ہنکانے والے سے (۱)؛ کہا جاتا ہے: اس نے زور سے آواز دی (اجلب)۔

الجلَب اور الجلَبة کے معنی آوازیں ہیں، کہا جاتا ہے: جلبوا (تشدید کے ساتھ)۔ جلب الشئ یجلبه (کسی چیز کو لانا)۔ 'میں نے چیز اپنی طرف کھینچی' (جلبته) یا 'اجتلبته' دونوں کے ایک ہی معنی ہیں (۲)۔ 'أجلب علی العدو' کا مطلب ہے دشمن کے خلاف لشکر اکٹھا کیا (۳)۔ تو مطلب یہ ہے کہ: ان کے خلاف اپنی چالوں میں سے جو کچھ تم کر سکتے ہو جمع کرو (۴)۔ اکثر مفسرین کا کہنا ہے کہ: اس سے مراد اللہ تعالیٰ کی نافرمانی میں ہر سوار اور پیادہ ہے۔ ابن عباس، مجاہد اور قتادہ نے کہا: جنوں اور انسانوں میں سے اس کے پاس گھڑ سوار اور پیادہ فوج ہے؛ تو جو کوئی اللہ کی نافرمانی میں لڑنے والا سوار یا پیادہ ہے، وہ ابلیس کے سواروں اور پیادوں میں سے ہے (۵)۔ سعید بن جبیر اور مجاہد نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: ہر وہ گھوڑا جو اللہ کی نافرمانی میں نکلا، ہر وہ پیادہ جو اللہ کی نافرمانی میں چلا، ہر وہ مال جو حرام سے حاصل کیا گیا، اور ہر وہ اولاد جو بدکاری سے ہو وہ شیطان کے لیے ہے (۶)۔ لفظ 'الرجل' 'راجل' (پیدل چلنے والا) کی اسمِ جمع ہے، جیسے 'صاحب' کے لیے 'صحب' (۷)۔ حفص نے 'ورَجِلك' جیم کے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے اور یہ دونوں دو لغات (بولیاں) ہیں (۸)۔ 'رَجُل' اور 'رَجِل' دونوں 'راجل' (پیدل چلنے والا) کے معنی میں استعمال ہوتے ہیں (۹)۔ عکرمہ اور قتادہ نے اسے جمع کے صیغے 'ورجالك' کے ساتھ پڑھا ہے (۱۰)۔

چوتھی بات: {اور ان کے مالوں اور اولاد میں ان کا شریک بن جا} [القرآن ۱۷:۶۴] یعنی ان چیزوں میں اپنے لیے حصہ بنا۔ مالوں میں اس کی شرکت ان کا اللہ کی نافرمانی میں خرچ کرنا ہے۔

یہ حسن بصری کا قول ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا: اس سے مراد وہ مال ہے جو انہوں نے ناجائز طریقے سے حاصل کیا۔ یہ مجاہد کا قول ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: اس سے مراد وہ جانور ہیں جنہیں وہ جاہلیت میں حرام قرار دیتے تھے جیسے بحیرہ، سائبہ اور وصیلہ۔

(۱) احکام القرآن للجصاص ۳/ ۲۰۵، اور النکت والعیون ۳/ ۲۵۵۔ (۲) الصحاح (مادہ: جلب)۔ (۳) تفسیر الرازی از الزجاج ۶/ ۲۱۔ (۴) معانی القرآن للزجاج ۳/ ۲۵۰۔ (۵) احکام القرآن للجصاص ۳/ ۲۰۵، اور ان سے طبری نے روایت کی ۱۴/۶۵۸-۶۵۹۔ (۶) معانی القرآن للنحاس ۴/ ۱۷۳۔ (۷) مجاز القرآن ۳/ ۳۸۴، غریب القرآن لابن قتیبہ ص ۲۵۸، اور احکام القرآن للجصاص ۳/ ۲۰۵۔ (۸) تفسیر البغوی ۳/ ۱۲۴، اور دیکھئے السبعہ ص ۳۸۳، اور التیسیر ص ۱۴۰۔ (۹) الوسیط للواحدی ۳/ ۱۱۶، اور زاد المسیر لابن الجوزی ۳/ ۱۱۶۔ (۱۰) المحتسب ۲/ ۲۲، اور القراءات الشاذہ ص ۷۷۔

and Al-Ham. This was stated by Qatada. Al-Dahhak said: It refers to what they used to sacrifice for their idols. Regarding "offspring," it is said: they are children of adultery. This was stated by Mujahid, Al-Dahhak, and Abdullah ibn Abbas. It is also narrated from him that it refers to what they killed of their children and the crimes they committed concerning them. Another narration states: it refers to their naming them Abd al-Harith, Abd al-Uzza, Abd al-Lat, Abd al-Shams, and the like. It is also said: it is the indoctrination of their children in disbelief until they made them Jews or Christians, similar to what Christians do with their children by dipping them in their designated water. This was stated by Qatada (1). A fifth opinion—narrated from Mujahid—states: If a man has intercourse and does not mention God's name, the Jinn curls around his penis and performs intercourse with him (2). This is supported by the words of the Almighty: "whom neither man nor jinn has touched before them" [Ar-Rahman: 56 and 74], and this will be further discussed. It was narrated from a Hadith of Aisha that she said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Among you are Mugharribun (those with foreign origins)." I asked: O Messenger of Allah, who are the Mugharribun? He said: "Those in whom the Jinn have a share." Narrated by Al-Tirmidhi Al-Hakim in "Nawadir al-Usul" (3). Al-Harawi said: They were called Mugharribun because a foreign vein entered into them (4). Al-Tirmidhi Al-Hakim said: The Jinn compete (5) with the children of Adam in affairs and mixing; some of them marry among them, and Bilqis, the Queen of Sheba, had one parent who was from the Jinn. This will be explained further, God willing (6).

Fifth: His saying, the Almighty: {And promise them}, meaning: give them false hopes, that there is no resurrection and no judgment, and that if there were judgment, paradise, and hell, then you would be more deserving of paradise than others. This is strengthened by the words of the Almighty: {He promises them and fills them with false desires, but Satan promises them nothing but delusion} [An-Nisa: 120], meaning: falsehood (7).

---

(1) Al-Nukat wa'l-Uyun 3/255-256, Tafsir al-Baghawi 3/122, Zad al-Masir 5/58-59, and all these opinions were recorded by al-Tabari 14/660-665. (2) Tafsir al-Baghawi 3/123 with its meaning from Ja'far ibn Muhammad. (3) We did not find it in the printed edition of Nawadir al-Usul, but it was mentioned by al-Baghawi 3/123. (4) Stated by Al-Azhari in Tahdhib al-Lugha 8/119. (5) Meaning: boasting or competing in nobility.

Al-Lisan (S-M-A). (6) In the interpretation of Verse (22) of Surah Al-Naml, in the ninth issue. (7) Tafsir Abi al-Layth 2/276.

सूरह अल-इसरा, आयत 64 120

और अल-हाम। यह कतादा द्वारा कहा गया था। अल-दह्हाक ने कहा: इसका अर्थ है जो वे अपने देवताओं के लिए बलिदान करते थे। "संतान" के संबंध में कहा गया है: वे व्यभिचार की संतान हैं। यह मुजाहिद, अल-दह्हाक और अब्दुल्ला इब्न अब्बास द्वारा कहा गया था। उनसे यह भी वर्णित है कि यह उन बच्चों को संदर्भित करता है जिन्हें उन्होंने मार दिया और उनके संबंध में किए गए अपराधों को। एक अन्य वर्णन में कहा गया है: यह उनके नाम अब्द अल-हारिस, अब्द अल-उज्जा, अब्द अल-लात, अब्द अल-शम्स और इसी तरह के रखने को संदर्भित करता है। यह भी कहा गया है: यह कुफ्र (अविश्वास) में उनके बच्चों को रंगना (दीक्षित करना) है जब तक कि वे उन्हें यहूदी या ईसाई नहीं बना देते, जैसा कि ईसाई अपने बच्चों को अपने पानी में डुबोकर करते हैं। यह कतादा (1) ने कहा था। पाँचवाँ मत—मुजाहिद से वर्णित—कहता है: यदि कोई पुरुष संभोग करता है और अल्लाह का नाम नहीं लेता है, तो जिन्न उसके लिंग के चारों ओर लिपट जाता है और उसके साथ संभोग करता है (2)। यह सर्वशक्तिमान के शब्दों द्वारा समर्थित है: "जिन्हें उनसे पहले न किसी मनुष्य ने स्पर्श किया है और न किसी जिन्न ने" [अर-रहमान: 56 और 74], और इस पर आगे चर्चा की जाएगी। आयशा की एक हदीस से वर्णित है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "तुम में 'मुग़र्रिबून' (विदेशी मूल वाले) हैं।" मैंने पूछा: हे अल्लाह के रसूल, मुग़र्रिबून कौन हैं? उन्होंने कहा: "वे जिनमें जिन्नों का हिस्सा है।" अल-तिर्मिज़ी अल-हाकिम ने "नवादिर अल-उसूल" (3) में इसे वर्णित किया है। अल-हरवी ने कहा: उन्हें मुग़र्रिबून कहा गया क्योंकि उनमें एक विदेशी नस (वंश) प्रवेश कर गई थी (4)। अल-तिर्मिज़ी अल-हाकिम ने कहा: जिन्न मामलों और मेलजोल में आदम की संतान के साथ प्रतिस्पर्धा (5) करते हैं; उनमें से कुछ उनके बीच विवाह करते हैं, और बिलकिस, सबा की रानी, का एक माता-पिता जिन्न से था। इसका वर्णन आगे आएगा, इंशाअल्लाह (6)।

पाँचवाँ: अल्लाह का कहना: {और उनसे वादा करो}, जिसका अर्थ है: उन्हें झूठी आशाएँ दिलाओ, कि कोई पुनरुत्थान और कोई हिसाब-किताब नहीं है, और यदि हिसाब-किताब, जन्नत और नरक हुआ, तो तुम दूसरों की तुलना में जन्नत के अधिक हकदार होगे। यह सर्वशक्तिमान के इस कथन से पुष्ट होता है: {वह उनसे वादे करता है और उन्हें झूठी आशाएँ दिलाता है, और शैतान उनसे केवल धोखे का ही वादा करता है} [अन-निसा: 120], यानी: असत्य (7)।

(1) अल-नुकत वल-उयून 3/255-256, तफ़सीर अल-बग़वी 3/122, ज़ाद अल-मसीर 5/58-59, और ये सभी मत अल-तबरी 14/660-665 द्वारा दर्ज किए गए थे। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/123 जाफ़र इब्न मुहम्मद से इसके अर्थ के साथ। (3) हमें यह नवादिर अल-उसूल के मुद्रित संस्करण में नहीं मिला, लेकिन इसका उल्लेख अल-बग़वी 3/123 द्वारा किया गया था। (4) अल-अज़हरी द्वारा तहज़ीब अल-लुग़ा 8/119 में कहा गया। (5) अर्थ: कुलीनता में गर्व करना या प्रतिस्पर्धा करना। अल-लिसान (S-M-A)। (6) सूरह अन-नमल की आयत (22) की व्याख्या में, नौवें अंक में। (7) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/276।

سورہ الاسراء: آیت 64 120

اور الحام۔ یہ قتادہ نے کہا۔ ضحاک نے کہا: اس سے مراد وہ ہے جو وہ اپنے معبودوں کے لیے ذبح کرتے تھے۔ "اولاد" کے بارے میں کہا گیا: وہ زنا کی اولاد ہیں۔ یہ مجاہد، ضحاک اور عبداللہ بن عباس کا قول ہے۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ اس سے مراد وہ ہے جسے انہوں نے اپنی اولاد میں سے قتل کیا اور ان کے متعلق جرائم کا ارتکاب کیا۔ ان سے ایک اور قول یہ بھی ہے: اس سے مراد ان کے نام عبد الحارث، عبد العزٰی، عبد اللات اور عبد الشمس وغیرہ رکھنا ہے۔ یہ بھی کہا گیا: یہ ان کی اولاد کو کفر کے رنگ میں رنگنا ہے یہاں تک کہ انہیں یہودی یا نصرانی بنا دیں، جیسا کہ نصاریٰ اپنے بچوں کو اپنے پانی میں غوطہ دے کر کرتے ہیں۔ یہ قتادہ (1) نے کہا۔ پانچواں قول—جو مجاہد سے مروی ہے—فرمایا: جب مرد جماع کرتا ہے اور (اللہ کا) نام نہیں لیتا تو جن اس کے عضوِ تناسل پر لپٹ جاتا ہے اور اس کے ساتھ جماع کرتا ہے (2)، چنانچہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {جنہیں ان سے پہلے نہ کسی انسان نے چھوا اور نہ کسی جن نے} [الرحمن: 56 اور 74]، اور اس کا ذکر آگے آئے گا۔ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے مروی ہے، انہوں نے کہا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم میں 'مغربین' (اجنبی/بیگانے) ہیں۔" میں نے عرض کیا: یا رسول اللہ، مغربین کون ہیں؟ فرمایا: "وہ جن میں جنوں کی شرکت ہو۔" اسے ترمذی حکیم نے "نوادر الاصول" (3) میں روایت کیا ہے۔ ہروی نے کہا: انہیں 'مغربین' اس لیے کہا گیا کہ ان میں ایک اجنبی رگ (خون) داخل ہو گئی (4)۔ ترمذی حکیم نے کہا: جنوں کی اولادِ آدم کے ساتھ معاملات اور میل جول میں مساماۃ (5) (مقابلہ بازی) ہوتی ہے؛ چنانچہ ان میں سے بعض ان میں نکاح کر لیتے ہیں، اور ملکہ سبا بلقیس کے والدین میں سے ایک جن تھا۔ اس کا بیان ان شاء اللہ تعالیٰ آگے آئے گا (6)۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ان سے وعدہ کر}، یعنی: انہیں جھوٹی امیدیں دلا، کہ نہ قیامت ہے اور نہ حساب، اور اگر حساب اور جنت و دوزخ ہوئی تو تم دوسروں کے مقابلے میں جنت کے زیادہ حقدار ہو۔ اس کی تائید اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے ہوتی ہے: {وہ ان سے وعدے کرتا ہے اور انہیں امیدیں دلاتا ہے، اور شیطان ان سے جو بھی وعدہ کرتا ہے وہ محض دھوکہ ہے} [النساء: 120] یعنی: باطل (7)۔

---

(1) النکت والعیون 3/ 255 - 256، تفسیر البغوی 3/ 122، زاد المسیر 5/ 58 - 59، اور یہ تمام اقوال طبری 14/ 660 - 665 میں مذکور ہیں۔ (2) تفسیر البغوی 3/ 123 مفہوم کے اعتبار سے جعفر بن محمد سے مروی ہے۔ (3) ہمیں مطبوعہ نسخہ 'نوادر الاصول' میں یہ نہیں ملا، البتہ اسے بغوی نے 3/ 123 میں ذکر کیا ہے۔ (4) ازہری نے تہذیب اللغۃ 8/ 119 میں کہا ہے۔ (5) یعنی: فخر یا برتری میں مقابلہ کرنا۔ اللسان (سما)۔ (6) سورہ نمل کی آیت (22) کی تفسیر میں، نویں مسئلے میں۔ (7) تفسیر ابی اللیث 2/ 276۔

١٢١

Surah Al-Isra: Verses 64 - 66

And it was said: "And promise them," meaning: promise them victory over whoever intends evil for them(1). This command to Satan is a threat and a warning to him(2). And it was said: [it is out of] disdain for him and for those who follow him.

Sixth: In the verse there is evidence for the prohibition of flutes, singing, and idle talk; because of His saying: "And incite whomever you can among them with your voice and rally against them," according to the opinion of Mujahid. And whatever is from the voice of Satan or his action and what he deems good, it is obligatory to keep away from it. Nafi' narrated from Ibn Umar that he heard the sound of a shepherd's flute, so he put his fingers in his ears and diverted his riding beast from the path, saying: O Nafi', do you hear? I said: Yes. So he went on until I said to him: No. Then he removed his hands and returned his beast to the path and said: I saw the Messenger of Allah (PBUH) hear the sound of a shepherd's flute and he did like this(3). Our scholars said: If this was their action regarding a sound that does not exceed moderation, then what about the singing of the people of this time and their flutes? More explanation on this will come in Surah Luqman, if Allah wills(4).

His (Exalted) saying: "Indeed, My servants - no authority will you have over them. And sufficient is your Lord as Disposer of affairs." (65)

His (Exalted) saying: "Indeed, My servants - no authority will you have over them," Ibn Abbas said: They are the believers. And discussion on this has preceded(5). "And sufficient is your Lord as Disposer of affairs," meaning: a protector from accepting from Iblis, and a preserver from his plotting and evil deception(6).

His (Exalted) saying: "It is your Lord who drives the ships for you through the sea that you may seek of His bounty. Indeed, He is ever, to you, Merciful." (66)

His (Exalted) saying: "It is your Lord who drives the ships for you through the sea," Al-Izja' (driving) is: steering/pushing(7).

---

(1) Tafsir al-Tabari 14/666. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/251. (3) Narrated by Ahmad (4535) and Abu Dawud (4924). (4) In the interpretation of verse (6). (5) 12/213. (6) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/251, al-Wasit by al-Wahidi 3/116, and Tafsir al-Razi 9/21. (7) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/174.

१२१

सूरह अल-इसरा: आयत ६४ - ६६

और कहा गया: "और उनसे वादा करो," यानी: उन्हें उन लोगों पर जीत का वादा करो जो उनके साथ बुरा करने का इरादा रखते हैं(१)। शैतान को दिया गया यह आदेश उसके लिए एक धमकी और चेतावनी है(२)। और कहा गया: यह उसके और उसके अनुयायियों के प्रति तिरस्कार है।

छठा: आयत में बांसुरी, गायन और व्यर्थ की बातों की मनाही का प्रमाण है; क्योंकि अल्लाह का फरमान है: "और उनमें से जिस किसी को तू अपनी आवाज़ से बहका सकता है बहका दे, और उन पर चढ़ाई कर दे", मुजाहिद के मत के अनुसार। और जो कुछ शैतान की आवाज़ या उसके कार्य से है और जिसे वह अच्छा समझता है, उससे बचना अनिवार्य है। नाफ़ि ने इब्न उमर से रिवायत की है कि उन्होंने एक चरवाहे की बांसुरी की आवाज़ सुनी, तो उन्होंने अपनी उंगलियाँ अपने कानों में डाल लीं, और अपनी सवारी को रास्ते से हटा लिया और कहा: ऐ नाफ़ि, क्या तुम्हें सुनाई दे रहा है? मैंने कहा: हाँ। तो वह चलते रहे जब तक कि मैंने उनसे नहीं कहा: नहीं। फिर उन्होंने अपने हाथ हटा लिए और अपनी सवारी को वापस रास्ते पर ले आए और कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को एक चरवाहे की बांसुरी की आवाज़ सुनते देखा था और उन्होंने भी ऐसा ही किया था(३)। हमारे विद्वानों ने कहा: यदि सामान्य आवाज़ के संबंध में उनका यह कार्य था, तो आज के समय के लोगों के गायन और उनकी बांसुरी के बारे में क्या कहा जाए? इंशा अल्लाह, सूरह लुक़मान में इस पर और विस्तार से बताया जाएगा(४)।

अल्लाह का फरमान: "निश्चय ही मेरे सेवकों पर तेरा कोई अधिकार नहीं होगा। और तेरा पालनहार कार्यसाधक के रूप में पर्याप्त है।" (६५)

अल्लाह का फरमान: "निश्चय ही मेरे सेवकों पर तेरा कोई अधिकार नहीं होगा," इब्न अब्बास ने कहा: वे ईमान वाले हैं। और इस पर चर्चा पहले हो चुकी है(५)। "और तेरा पालनहार कार्यसाधक के रूप में पर्याप्त है," यानी: इब्लीस की बातों को स्वीकार करने से बचाने वाला, और उसकी चालों और बुरे छल से रक्षा करने वाला(६)।

अल्लाह का फरमान: "तुम्हारा पालनहार वह है जो तुम्हारे लिए समुद्र में नौकाएँ चलाता है ताकि तुम उसकी कृपा (रोजी) की तलाश करो। वास्तव में वह तुम्हारे प्रति अत्यंत दयावान है।" (६६)

अल्लाह का फरमान: "तुम्हारा पालनहार वह है जो तुम्हारे लिए समुद्र में नौकाएँ चलाता है," 'अल-इज़जा' का अर्थ है: चलाना/हांकना(७)।

---

(१) तफ़सीर अल-तबरी १४/६६६। (२) मा'नी अल-क़ुरान अज़-ज़ज्जाज ३/२५१। (३) अहमद (४५३५) और अबू दाऊद (४९२४) द्वारा वर्णित। (४) आयत (६) की व्याख्या में। (५) १२/२१३। (६) देखिए मा'नी अल-क़ुरान अज़-ज़ज्जाज ३/२५१, अल-वसीत अल-वाहिदी ३/११६, और तफ़सीर अल-राज़ी ९/२१। (७) मा'नी अल-क़ुरान अल-नहहास ४/१७४।

۱۲۱

سورہ الاسراء: آیات ۶۴ - ۶۶

اور کہا گیا: «وَعِدْهُمْ» یعنی: ان سے نصرت کا وعدہ کرو ان کے خلاف جو ان کے ساتھ برائی کا ارادہ رکھیں(۱)۔ اور شیطان کے لیے یہ حکم اسے ڈرانے اور دھمکانے کے لیے ہے(۲)۔ اور کہا گیا: یہ اس کی اور اس کی پیروی کرنے والوں کی تذلیل ہے۔

چھٹی بات: اس آیت میں بانسری، گانا بجانا اور لغو باتوں کی تحریم پر دلیل ہے؛ کیونکہ اللہ کا ارشاد ہے: ﴿وَاسْتَفْزِزْ مَنِ اسْتَطَعْتَ مِنْهُم بِصَوْتِكَ وَأَجْلِبْ عَلَيْهِم﴾ یعنی "اور تو اپنی آواز سے ان میں سے جس کسی کو بہکا سکتا ہے بہکا دے اور ان پر چڑھائی کر دے"، مجاہد کے قول کے مطابق۔ اور جو کچھ شیطان کی آواز یا اس کے فعل میں سے ہو اور جسے وہ اچھا سمجھے تو اس سے بچنا واجب ہے۔ نافع نے ابن عمر رضی اللہ عنہما سے روایت کی ہے کہ انہوں نے ایک بانسری کی آواز سنی تو اپنی دونوں انگلیاں اپنے کانوں میں ڈال لیں، اور اپنی سواری کو راستے سے ہٹا لیا اور کہہ رہے تھے: اے نافع! کیا تمہیں سنائی دے رہا ہے؟ میں نے کہا: جی ہاں۔ تو وہ چلتے رہے یہاں تک کہ میں نے ان سے کہا: اب نہیں (سنائی دے رہا)۔ تو انہوں نے اپنے ہاتھ (کانوں سے) ہٹا لیے اور اپنی سواری کو واپس راستے پر لے آئے اور فرمایا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو دیکھا تھا کہ آپ نے ایک چرواہے کی بانسری کی آواز سنی تو آپ نے اسی طرح کیا تھا(۳)۔ ہمارے علماء نے کہا: اگر ان کا یہ عمل اس آواز کے بارے میں تھا جو اعتدال سے باہر نہ تھی، تو اس زمانے کے لوگوں کے گانوں اور ان کی بانسریوں کا کیا حال ہوگا؟ ان شاء اللہ تعالیٰ اس کی مزید وضاحت سورہ لقمان میں آئے گی(۴)۔

فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَٰنٌ وَكَفَىٰ بِرَبِّكَ وَكِيلًا ٦٥﴾

فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَٰنٌ﴾ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: وہ مومنین ہیں۔ اور اس پر گفتگو پہلے گزر چکی ہے(۵)۔ ﴿وَكَفَىٰ بِرَبِّكَ وَكِيلًا﴾ یعنی: ابلیس (کی بات) قبول کرنے سے بچانے والا، اور اس کی چالوں اور بری مکارانہ تدبیروں سے حفاظت فرمانے والا(۶)۔

فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿رَّبُّكُمُ الَّذِي يُزْجِي لَكُمُ الْفُلْكَ فِي الْبَحْرِ لِتَبْتَغُوا مِن فَضْلِهِ إِنَّهُ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا ٦٦﴾

فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿رَّبُّكُمُ الَّذِي يُزْجِي لَكُمُ الْفُلْكَ فِي الْبَحْرِ﴾ الإزجاء کا معنی ہے: ہنکانا/چلانا(۷)۔

---

(۱) تفسیر الطبری ۱۴/ ۶۶۶۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۳/ ۲۵۱۔ (۳) اسے احمد (۴۵۳۵) اور ابو داؤد (۴۹۲۴) نے روایت کیا ہے۔ (۴) آیت (۶) کی تفسیر میں۔ (۵) ۱۲/ ۲۱۳۔ (۶) دیکھیے معانی القرآن للزجاج ۳/ ۲۵۱، والوسیط للواحدی ۳/ ۱۱۶، اور تفسیر الرازی ۹/ ۲۱۔ (۷) معانی القرآن للنحاس ۴/ ۱۷۴۔

Page 122 Surat Al-Isra: Verses 66 - 67

And among it is the saying of the Almighty: "Do you not see that Allah drives the clouds?" [An-Nur: 43]. And the poet said: O rider who drives his mount, ask the Banu Asad what is this sound (1) And "izjaa" of the ship: driving it with a gentle wind (2). And "al-fulk" (ships) here is plural, and it has been mentioned before (3). And "al-bahr" (the sea): abundant water, whether fresh or salty, and this name has become predominant in common usage. And this verse is an indication of Allah's blessings and His grace upon His servants (4), meaning: your Lord who has bestowed such and such upon you, so do not associate anything with Him. "That you may seek of His bounty" meaning: in trade (5). And it has been mentioned before (6). "Indeed, He has ever been to you Merciful." The Almighty's saying: "And when adversity touches you at sea, those you call upon vanish except for Him. But when He delivers you to the land, you turn away [from Him]. And ever is man ungrateful." The Almighty's saying: "And when adversity touches you at sea" - "adversity" is a term that encompasses the fear of drowning and the cessation of movement, and its most terrifying (7) states: its turmoil and surging waves. "those you call upon vanish except for Him" - "vanished" means perished and lost, and it is an expression of belittlement for those called gods besides Allah. The meaning in this verse is: that the disbelievers only believe in their idols as intercessors and that they have virtue, yet each one of them instinctively knows with a knowledge they cannot repel that idols have no power in great hardships; so Allah made them realize this through the state of the sea where all tricks are cut off (8).

---

(1) The line's author is Ruwaishid bin Kathir at-Ta'i, and it was previously mentioned in 3/91. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/471. (3) 2/494. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/471. (5) Al-Wasit by al-Wahidi 3/117, and Zad al-Masir by Ibn al-Jawzi 5/60. (6) 2/331. (7) In (Z): states (ahwal), and in the rest of the copies: horrors (ahwal), and what is established is from Al-Muharrar al-Wajiz. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 3/471.

पृष्ठ 122 सूरह अल-इस्रा: आयतें 66 - 67

और इसी में से अल्लाह तआला का यह कथन है: "क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह बादलों को चलाता है?" [अन-नूर: 43]। और कवि ने कहा: हे अपनी सवारी को हाँकने वाले सवार, बनू असद से पूछो कि यह कैसी आवाज़ है (1) और जहाज़ का "इज़जा" (चलाना): उसे मंद हवा के साथ चलाना (2)। और यहाँ "अल-फुल्क" (जहाज़) बहुवचन है, और यह पहले भी आ चुका है (3)। और "अल-बहर" (समुद्र): बहुत सारा पानी, चाहे वह मीठा हो या खारा, और प्रसिद्ध रूप से यह नाम हावी हो गया है। और यह आयत अल्लाह की अनुकंपाओं और उसके बंदों पर उसकी कृपा का प्रमाण है (4), अर्थात: तुम्हारा रब जिसने तुम पर ऐसी-ऐसी कृपा की है, तो उसके साथ किसी को शरीक न करो। "ताकि तुम उसकी कृपा (जीविका) की तलाश करो" अर्थात: व्यापार में (5)। और यह पहले भी आ चुका है (6)। "निस्संदेह वह तुम पर बहुत दयालु है।" अल्लाह तआला का कथन: "और जब समुद्र में तुम्हें कोई कष्ट पहुँचता है, तो जिन्हें तुम पुकारते हो वे सब खो जाते हैं, सिवाय उसके। फिर जब वह तुम्हें बचाकर स्थल तक पहुँचा देता है, तो तुम मुँह मोड़ लेते हो। और मनुष्य बड़ा ही कृतघ्न है।" अल्लाह तआला का कथन: "और जब समुद्र में तुम्हें कोई कष्ट पहुँचता है" - "कष्ट" (अद्-दुर्र) एक ऐसा शब्द है जिसमें डूबने का डर और गति रुकना शामिल है, और इसकी सबसे भयानक (7) स्थितियाँ: इसकी अशांति और लहरें हैं। "जिन्हें तुम पुकारते हो वे सब खो जाते हैं, सिवाय उसके" - "खो जाने" (दल्ला) का अर्थ है नष्ट होना और गुम हो जाना, और यह अल्लाह के अलावा जिन्हें ईश्वर मानकर पुकारा जाता है, उनके अपमान की अभिव्यक्ति है। इस आयत का अर्थ यह है: कि काफ़िर केवल अपनी मूर्तियों के बारे में यह विश्वास करते हैं कि वे मध्यस्थ हैं और उनमें कोई गुण है, जबकि उनमें से हर एक स्वाभाविक रूप से ऐसे ज्ञान के साथ जानता है जिसे वे नकार नहीं सकते कि मूर्तियों का बड़ी कठिनाइयों में कोई बस नहीं चलता; इसलिए अल्लाह ने उन्हें समुद्र की उस स्थिति के माध्यम से इस बात का एहसास कराया जहाँ सारे उपाय समाप्त हो जाते हैं (8)।

---

(1) इस शेर के रचयिता रुवैशिद बिन कसीर अल-तायी हैं, और यह पहले 3/91 में आ चुका है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/471। (3) 2/494। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/471। (5) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/117, और इब्न अल-जौज़ी द्वारा ज़ाद अल-मसीर 5/60। (6) 2/331। (7) (ज़) में: हालात (अहवाल), और बाकी प्रतियों में: भयानक (अहवाल), और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ से है। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/471।

صفحہ 122 سورہ الاسراء: آیات 66 - 67

اور اسی میں سے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "کیا تم نے نہیں دیکھا کہ اللہ بادلوں کو چلاتا ہے؟" [النور: 43]۔ اور شاعر نے کہا: اے وہ سوار جو اپنی سواری کو ہانک رہا ہے، بنو اسد سے پوچھو کہ یہ کیسی آواز ہے (1) اور کشتی کا "ازجاء" (چلانا): اسے نرم ہوا کے ذریعے چلانا (2)۔ اور یہاں "الفلک" (کشتیاں) جمع ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (3)۔ اور "البحر" (سمندر): بہت زیادہ پانی خواہ وہ میٹھا ہو یا نمکین، اور یہ نام مشہور طور پر غالب آ گیا ہے۔ اور یہ آیت اللہ کی نعمتوں اور اس کے بندوں پر اس کے فضل پر ایک تنبیہ ہے (4)، یعنی: تمہارا رب جس نے تم پر یہ یہ احسانات کیے ہیں، پس اس کے ساتھ کسی کو شریک نہ کرو۔ "تاکہ تم اس کا فضل (رزق) تلاش کرو" یعنی: تجارت میں (5)۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (6)۔ "بے شک وہ تم پر بہت مہربان ہے"۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور جب تمہیں سمندر میں کوئی تکلیف پہنچتی ہے تو جنہیں تم پکارتے ہو وہ سب غائب ہو جاتے ہیں سوائے اس کے، پھر جب وہ تمہیں بچا کر خشکی تک پہنچا دیتا ہے تو تم منہ موڑ لیتے ہو، اور انسان بڑا ہی ناشکرا ہے"۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور جب تمہیں سمندر میں کوئی تکلیف پہنچتی ہے" - "الضُّرُّ" (تکلیف) ایک ایسا لفظ ہے جو ڈوبنے کے خوف اور چلنے سے رک جانے کو شامل ہے، اور اس کی سب سے ہولناک (7) حالتیں: اس کا اضطراب اور موجیں مارنا ہے۔ "تو جنہیں تم پکارتے ہو وہ سب غائب ہو جاتے ہیں سوائے اس کے" - "ضلَّ" (غائب ہو گئے) کا مطلب ہے ہلاک ہو گئے اور گم ہو گئے، اور یہ اللہ کے سوا جنہیں معبود پکارا جاتا ہے ان کی تحقیر کا ایک کلمہ ہے۔ اس آیت کا مطلب یہ ہے: کہ کفار اپنی بتوں کے بارے میں صرف یہ عقیدہ رکھتے ہیں کہ وہ سفارش کرنے والے ہیں اور ان میں کوئی فضیلت ہے، حالانکہ ان میں سے ہر ایک فطری طور پر ایسے علم کے ساتھ جانتا ہے جسے وہ جھٹلا نہیں سکتا کہ

بڑے مصائب میں بتوں کا کوئی اختیار نہیں؛ چنانچہ اللہ نے انہیں سمندر کی اس حالت سے آگاہ کیا جہاں تمام تدبیریں ختم ہو جاتی ہیں (8)۔

---

(1) اس شعر کے کہنے والے رویشد بن کثیر الطائی ہیں، اور یہ پہلے 3/91 میں گزر چکا ہے۔ (2) المحرر الوجیز 3/471۔ (3) 2/494۔ (4) المحرر الوجیز 3/471۔ (5) الواحدی کی الوسیط 3/117، اور ابن الجوزی کی زاد المسیر 5/60۔ (6) 2/331۔ (7) نسخہ (ظ) میں: "احوال" (حالات) ہے، اور باقی نسخوں میں: "اہوال" (ہولناکیاں) ہے، اور جو متن میں ہے وہ "المحرر الوجیز" سے ثابت ہے۔ (8) المحرر الوجیز 3/471۔

123 Surah Al-Isra: Verses 67 - 68

“But when He brings you safe to land, you turn away [from Him].” That is: from sincerity. “And man is ever ungrateful.” 'Man' here refers to the disbeliever (1). It is also said: human nature is ungrateful for blessings except for those whom Allah protects, so 'man' is a generic term.

Allah Almighty says: “Then do you feel secure that He will not cause a part of the land to swallow you or send against you a storm of stones? Then you would not find for yourselves an advocate.” (68)

Allah Almighty says: “Then do you feel secure that He will not cause a part of the land to swallow you.” He made clear that He is capable of destroying them on land even if they were saved from the sea (2). And *Al-khasf* (swallowing/sinking) is when the earth collapses with something; it is said: a *khasif* well is when its bottom collapses (3). A *khasif* eye means: its pupil has sunken into the head. A *khasifa* water spring means: its water has sunk. The sun eclipsed (*khasafat*) means: it disappeared from the earth (4). Abu 'Amr said: *Al-khasif* is a well dug in stone whose water does not stop due to abundance, and the plural is *khusuf* (5). 'The side of the land' is the region of the earth, and He called it a side because after the collapse it becomes a side, and also because the sea is a side and the land is a side. It was said: they were on the seacoast, and its coast is the side of the land, and they were safe there from the horrors of the sea, so He warned them of what they felt safe from on land just as He warned them of what they feared from the sea (6). “Or send against you a *hasib*” means: a strong wind, which is one that throws pebbles, which are small stones. This was said by Abu 'Ubaidah and al-Qutaybi (7). Qatadah said: it means stones from the sky that pelt them, as was done to the people of Lot (8). And it is said for a cloud that throws...

---

(1) Al-Wasit by al-Wahidi 3/117, and Zad al-Masir by Ibn al-Jawzi 5/60. (2) Al-Wajiz on the margins of Marah Labid 1/484. (3) See Jamharat al-Lughah (khasafa). (4) Tafsir al-Razi 11/21. (5) Al-Sihah (khasafa). (6) Al-Nukat wal-'Uyun 3/257, and Majma' al-Bayan 15/73. (7) Majaz al-Qur'an 1/385, and Gharib al-Qur'an p. 259. (8) Al-Nukat wal-'Uyun 3/257, and recorded by al-Tabari 14/669.

123 सूरह अल-इस्रा: आयत 67 - 68

“किन्तु जब वह तुम्हें बचाकर थल तक पहुँचा देता है, तो तुम मुँह फेर लेते हो।” अर्थात: निष्ठा से। “और मनुष्य बड़ा ही कृतघ्न है।” यहाँ मनुष्य से तात्पर्य काफिर (अविश्वासी) है (1)। और कहा गया है: मनुष्य का स्वभाव ही वरदानों के प्रति कृतघ्नता का है सिवाय उसके जिसे अल्लाह बचा ले, इसलिए मनुष्य यहाँ जातिवाचक संज्ञा है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: “तो क्या तुम इससे बेख़ौफ़ हो गए हो कि वह तुम्हें ज़मीन के किसी हिस्से सहित धँसा दे या तुम पर पत्थरों की वर्षा करने वाली हवा भेज दे? फिर तुम अपने लिए कोई संरक्षक न पाओगे।” (68)

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: “तो क्या तुम इससे बेख़ौफ़ हो गए हो कि वह तुम्हें ज़मीन के किसी हिस्से सहित धँसा दे।” उसने स्पष्ट किया कि वह उन्हें ज़मीन पर भी नष्ट करने में सक्षम है भले ही वे समुद्र से बच गए हों (2)। 'अल-खस्फ' (धँसना) का अर्थ है: जब पृथ्वी किसी चीज़ के साथ धँस जाए; कहा जाता है: एक 'खसीफ' कुआँ तब होता है जब उसका आधार गिर जाए (3)। एक 'खासिफ़' आँख का अर्थ है: उसकी पुतली सिर में धँस गई है। पानी का 'खासिफा' स्रोत वह है जिसका पानी सूख गया हो। सूरज ग्रहण (खसफत) हुआ अर्थात: वह पृथ्वी से ओझल हो गया (4)। अबू अम्र ने कहा: 'अल-खसीफ' वह कुआँ है जो पत्थरों में खोदा गया हो और अधिकता के कारण जिसका पानी न रुके और बहुवचन 'खुसूफ़' है (5)। 'स्थल का भाग' पृथ्वी का क्षेत्र है, और इसे भाग (जानिब) कहा गया क्योंकि धँसने के बाद वह एक हिस्सा बन जाता है, और इसलिए भी कि समुद्र एक भाग है और स्थल एक भाग है। यह कहा गया है: वे समुद्र तट पर थे, और उसका तट स्थल का भाग है, और वे वहाँ समुद्र की भयावहता से सुरक्षित थे, इसलिए उसने उन्हें उस चीज़ से डराया जिससे वे ज़मीन पर सुरक्षित महसूस कर रहे थे ठीक वैसे ही जैसे उसने उन्हें उस चीज़ से डराया था जिससे वे समुद्र में डर रहे थे (6)। “या तुम पर पत्थरों की वर्षा करने वाली हवा (हासिब) भेज दे” अर्थात: एक तेज़ हवा, जो कंकड़ (हसबा) फेंकती है, जो छोटे पत्थर होते हैं। यह अबू उबैदा और अल-कुतैबी ने कहा है (7)। कतादा ने कहा: इसका अर्थ है आकाश से पत्थर जो उन पर बरसेंगे, जैसा कि लूत की जाति के साथ किया गया था (8)। और उस बादल के लिए कहा जाता है जो फेंकता है...

---

(1) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/117, और इब्न अल-जौज़ी द्वारा ज़ाद अल-मसीर 5/60। (2) मराह लबीद 1/484 के हाशिये पर अल-वजीज़। (3) जमहरात अल-लुगाह (खसफ) देखें। (4)

तफ़सीर अल-राज़ी 11/21। (5) अल-सिहाह (खसफ)। (6) अल-नुकात वल-'उयून 3/257, और मजमा' अल-बयान 15/73। (7) मजाज़ अल-कुरान 1/385, और ग़रीब अल-कुरान पृष्ठ 259। (8) अल-नुकात वल-'उयून 3/257, और इसे अल-तबरी 14/669 द्वारा उद्धृत किया गया है।

۱۲۳ سورة الاسراء: آیات ۶۷ - ۶۸

﴿فَلَمَّا نَجَّاكُمْ إِلَى الْبَرِّ أَعْرَضْتُمْ﴾ یعنی: اخلاص سے۔ ﴿وَكَانَ الْإِنْسَانُ كَفُورًا﴾ یہاں انسان سے مراد کافر ہے (۱)۔ اور کہا گیا ہے: انسان کی فطرت نعمتوں کی ناشکری ہے سوائے اس کے جسے اللہ بچا لے، پس انسان یہاں لفظ جنس (پوری نوع انسانی) کے لیے ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿أَفَأَمِنْتُمْ أَنْ يَخْسِفَ بِكُمْ جَانِبَ الْبَرِّ أَوْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِبًا ثُمَّ لَا تَجِدُوا لَكُمْ وَكِيلًا (٦٨)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَفَأَمِنْتُمْ أَنْ يَخْسِفَ بِكُمْ جَانِبَ الْبَرِّ﴾ اس نے واضح کیا کہ وہ انہیں خشکی پر بھی ہلاک کرنے پر قادر ہے اگرچہ وہ سمندر سے بچ گئے ہوں (۲)۔ اور 'الخسف' (دھنس جانا) یہ ہے کہ زمین کسی چیز کے ساتھ گر جائے؛ کہا جاتا ہے: 'بئرٌ خسيفٌ' (دھنسا ہوا کنواں) جب اس کی بنیاد گر جائے (۳)۔ اور 'عينٌ خاسفٌ' (دھنسی ہوئی آنکھ) یعنی: اس کی پتلی سر میں دھنس گئی۔ اور پانی کا چشمہ 'خاسفةٌ' یعنی: اس کا پانی خشک ہو گیا۔ اور 'خَسَفَتِ الشمسُ' یعنی: وہ زمین سے اوجھل ہو گئی (۴)۔ اور ابو عمرو نے کہا: 'الخسيف' وہ کنواں ہے جو پتھروں میں کھودا گیا ہو اور کثرت کی وجہ سے اس کا پانی ختم نہ ہو، اور اس کی جمع 'خُسُفٌ' ہے (۵)۔ 'جانب البر' زمین کا علاقہ ہے، اور اسے جانب (طرف) اس لیے کہا گیا کیونکہ دھنسنے کے بعد وہ ایک طرف ہو جاتا ہے، اور اس لیے بھی کہ سمندر ایک جانب ہے اور خشکی ایک جانب ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ: وہ سمندر کے کنارے پر تھے، اور اس کا کنارہ خشکی کی جانب ہے، اور وہ وہاں سمندر کی ہولناکیوں سے امن میں تھے، تو انہیں اس چیز سے ڈرایا جس سے وہ خشکی پر امن محسوس کر رہے تھے جیسا کہ انہیں اس چیز سے ڈرایا جس سے وہ سمندر میں ڈر رہے تھے (۶)۔ ﴿أَوْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِبًا﴾ یعنی: ایک سخت ہوا، جو 'حصباء' (کنکریاں) پھینکتی ہے، اور وہ چھوٹے پتھر

ہوتے ہیں۔ یہ ابو عبیدہ اور القتیبی نے کہا ہے (۷)۔ اور قتادہ نے کہا: یعنی آسمان سے پتھر جو ان پر برسیں، جیسا کہ قوم لوط کے ساتھ کیا گیا تھا (۸)۔ اور اس بادل کے لیے کہا جاتا ہے جو پھینکتا ہے...

---

(۱) الوسیط للواحدی ۳/ ۱۱۷، اور زاد المسیر لابن الجوزی ۵/ ۶۰۔ (۲) الوجیز علی ہامش مراح لبید ۱/ ۴۸۴۔ (۳) دیکھئے جمہرۃ اللغہ (خسف)۔ (۴) تفسیر الرازی ۱۱/ ۲۱۔ (۵) الصحاح (خسف)۔ (۶) النکت والعیون ۳/ ۲۵۷، اور مجمع البیان ۱۵/ ۷۳۔ (۷) مجاز القرآن ۱/ ۳۸۵، اور غریب القرآن ص ۲۵۹۔ (۸) النکت والعیون ۳/ ۲۵۷، اور اسے طبری نے خارج کیا ہے ۱۴/ ۶۶۹۔

Regarding hail: 'hasib' is used, and for the wind that carries dust and pebbles: 'hasib' and 'hasiba' as well (1). Labid said: Every violent wind, carrying pebbles, trailed its skirts over it [the place] after its people had departed (2). And Al-Farazdaq said: Facing the north wind of Sham hitting us with 'hasib' like scattered flaked cotton (3). {Then you will not find for yourselves a protector} meaning: a guardian and a helper to prevent you from the punishment of Allah (4). The Almighty's saying: {Or do you feel secure that He will not send you back into [the sea] another time and send upon you a hurricane of wind and drown you for what you disbelieved? Then you will not find for yourselves against Us an avenger therein 69}. The Almighty's saying: {Or do you feel secure that He will not send you back into [the sea] another time} meaning: into the sea (5). {and send upon you a hurricane [Qasif] of wind} Qasif: a severe wind that breaks strongly; from 'qasafa' something 'yaqsifuhu', i.e., broke it with force (6). 'Al-Qasf': breaking; it is said: the wind 'qasafat' the ship. And a 'qasif' wind: severe. And 'qasif' thunder: loud in sound. It is said: the thunder and others 'qasafa' with a 'qasif' sound. 'Al-Qasif': broken branches of trees. 'At-taqassuf': breaking up. 'Al-Qasf' also means: amusement and play, it is said that it is a late usage (7). {And drown you for what you disbelieved} meaning: because of your disbelief.

---

(1) Tahdhib al-Lughah 4 / 260 - 261. (2) Diwan Labid (Dar Sader) p. 39. 'Khawat': became barren. 'Al-Asouf': violent wind. Al-Sihah (Khawa) and (Asafa). (3) Diwan al-Farazdaq (Dar Sader) 1/213. (4) Al-Wasit by al-Wahidi 3/117 in meaning. (5) Tafsir Abi al-Layth 2/276. (6) Tafsir al-Razi 21/11. (7) Al-Sihah (Qasafa).

१२४ सूरह अल-इस्रा: आयतें ६८ - ६९

ओलों के संबंध में: 'हासिब' (Hasib) शब्द का प्रयोग होता है, और उस हवा के लिए जो धूल और कंकड़ ले जाती है: 'हासिब' और 'हासिबा' भी (१)। लबीद ने कहा: जब उसके निवासी चले गए, तो हर तेज़ हवा ने अपनी कंकड़ों वाली चादर उस पर बिछा दी (२)। और अल-फ़रज़दक़ ने कहा: शाम की उत्तरी हवा का सामना करते हुए जो हमें 'हासिब' (कंकड़ बरसाने वाली) से मार रही थी, जैसे बिखरा हुआ धुना हुआ कपास (३)। {फिर तुम अपने लिए कोई संरक्षक नहीं पाओगे} अर्थात: अल्लाह के प्रकोप से बचाने वाला कोई रक्षक और सहायक (४)। सर्वशक्तिमान का कथन: {या क्या तुम इस बात से निश्चिंत हो गए हो कि वह तुम्हें दोबारा उसमें (समुद्र में) नहीं भेजेगा और तुम पर तेज़ हवा का तूफान भेजेगा और तुम्हारे कुफ्र के कारण तुम्हें डुबो देगा? फिर तुम अपने लिए हमारे विरुद्ध कोई सहायक नहीं पाओगे ६९}। सर्वशक्तिमान का कथन: {या क्या तुम इस बात से निश्चिंत हो गए हो कि वह तुम्हें दोबारा उसमें भेजेगा} अर्थात: समुद्र में (५)। {और तुम पर तेज़ हवा [क़ासिफ़] भेजेगा} क़ासिफ़: एक तेज़ हवा जो ज़ोर से तोड़ती है; 'क़सफ़ा' (qasafa) किसी चीज़ को 'यक़सिफ़ुहु' (yaqsifuhu), अर्थात, उसे बलपूर्वक तोड़ दिया (६)। 'अल-क़स्फ़' (Al-Qasf): तोड़ना; कहा जाता है: हवा ने जहाज को 'क़सफ़त' (तोड़ दिया)। और 'क़ासिफ़' हवा: प्रचंड। और 'क़ासिफ़' गरज: तेज़ आवाज़ वाली। कहा जाता है: बिजली और अन्य चीज़ों ने 'क़सीफ़' स्वर के साथ 'क़सफ़ा' किया। 'अल-क़सीफ़': पेड़ों की टूटी हुई टहनियाँ। 'अत-तक़स्फ़ुफ': टूटना। 'अल-क़स्फ़' का अर्थ मनोरंजन और खेल भी है, कहा जाता है कि यह एक बाद का उपयोग है (७)। {और तुम्हारे कुफ्र के कारण तुम्हें डुबो देगा} अर्थात: तुम्हारे अविश्वास के कारण।

---

(१) तहज़ीब अल-लुग़ा ४ / २६० - २६१। (२) दीवान लबीद (दार सादर) पृ. ३९। 'खवात' (Khawat): बंजर/खाली हो गया। 'अल-असूफ़' (Al-Asouf): प्रचंड हवा। अल-सिहाह (ख़वा) और (असफ़ा)। (३) दीवान अल-फ़रज़दक़ (दार सादर) २१३/१। (४) अल-वसीत अल-वाहिदी ३/११७ अर्थ में। (५) तफ़सीर अबी अल-लैथ २/२७६। (६) तफ़सीर अल-राज़ी २१/११। (७) अल-सिहाह (क़सफ़ा)।

١٢٤ سورة الإسراء: آيات ٦٨ - ٦٩

اولوں (ژالہ باری) کے متعلق: 'حاصب' کا لفظ آتا ہے، اور اس ہوا کے لیے جو مٹی اور کنکریاں اٹھاتی ہے: 'حاصب' اور 'حاصبۃ' بھی استعمال ہوتا ہے (١)۔ لبید نے کہا: جب وہاں کے رہنے والے چلے گئے، تو ہر تیز ہوا نے اپنی کنکریوں والی چادر اس پر تان دی (٢)۔ اور فرزدق نے کہا: ہم شام کی شمالی ہوا کا سامنا کر رہے تھے جو ہم پر کنکریاں (حاصب) اس طرح برسا رہی تھی جیسے روئی کے پپوٹے بکھرے ہوئے ہوں (٣)۔ ﴿ثُمَّ لَا تَجِدُوا لَكُمْ وَكِيلًا﴾ یعنی: کوئی ایسا محافظ اور مددگار جو تمہیں اللہ کے عذاب سے بچا سکے (٤)۔ ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿أَمْ أَمِنتُمْ أَن يُعِيدَكُمْ فِيهِ تَارَةً أُخْرَىٰ فَيُرْسِلَ عَلَيْكُمْ قَاصِفًا مِّنَ الرِّيحِ فَيُغْرِقَكُم بِمَا كَفَرْتُمْ ثُمَّ لَا تَجِدُوا لَكُمْ عَلَيْنَا بِهِ تَبِيعًا ٦٩﴾ ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿أَمْ أَمِنتُمْ أَن يُعِيدَكُمْ فِيهِ تَارَةً أُخْرَىٰ﴾ یعنی: سمندر میں (٥)۔ ﴿فَيُرْسِلَ عَلَيْكُمْ قَاصِفًا مِّنَ الرِّيحِ﴾ 'قاصف': ایسی شدید ہوا جو سختی سے توڑ دے؛ 'قصف الشیء یقصِفہ' سے ماخوذ ہے، یعنی: اسے زور سے توڑ دیا (٦)۔ 'القصف': توڑنا؛ کہا جاتا ہے: 'قصف الریح السفینۃ' (ہوا نے کشتی توڑ دی)۔ اور 'ریح قاصف': شدید ہوا۔ اور 'رعد قاصف': کڑک دار آواز۔ کہا جاتا ہے: 'قصف الرعد وغیرہ قصیفاً'۔ اور 'القصیف': درختوں کی ٹوٹی ہوئی ٹہنیاں۔ 'التقصف': ٹوٹنا۔ 'القصف' کا ایک معنی لہو و لعب بھی ہے، کہا جاتا ہے کہ یہ مولد (بعد کا استعمال) ہے (٧)۔ ﴿فَيُغْرِقَكُم بِمَا كَفَرْتُمْ﴾ یعنی: تمہارے کفر کی وجہ سے۔

---

(١) تہذیب اللغۃ ٤ / ٢٦٠ - ٢٦١۔ (٢) دیوان لبید (دار صادر) ص ٣٩۔ 'خوت': خشک/ویران ہوگئی۔ 'العصوف': تیز ہوا؛ الصحاح (خوی) اور (عصف)۔ (٣) دیوان الفرزدق (دار صادر) ٢١٣/١۔ (٤) الوسیط للواحدي ١١٧/٣ ہم معنی۔ (٥) تفسیر أبي اللیث ٢٧٦/٢۔ (٦) تفسیر الرازي ١١/٢١۔ (٧) الصحاح (قصف)۔

Ibn Kathir and Abu Amr read: "He will cause the earth to swallow you up" (nakhsifa bikum), "or He will send against you" (aw nursila 'alaykum), "that He will return you" (an nu'idakum), "then He will send against you" (fa-nursila 'alaykum), "then He will drown you" (fa-nughriqakum), all five with the letter 'nun' (we) for exaltation; and because of His saying: "against us" ('alayna). The rest read with 'ya' (He); because of His saying in the preceding verse: "Him" (iyyahu) (1). Abu Ja'far, Shaybah, Ruways, and Mujahid read: "then it (the wind) drowns you" (fa-tughriqakum) with 'ta' as an adjective for the wind (2). From Al-Hasan and Qatada: "then He drowns you" (fayugharriqukum) with 'ya' and doubling (shadda) on the 'ra' (3). Abu Ja'far read: "al-riyah" (the winds) here and throughout the Quran. It is said: the 'qasif' (breaking wind) is the destructive one on land, and the 'asif' (stormy wind) is the drowning one at sea. This was narrated by Al-Mawardi (4). And His saying: {Then you will not find for yourselves against Us any avenger/follower (tabee'an) therein.} Mujahid said: An avenger. Al-Nahhas: It is from 'tha'r' (blood-revenge). Similarly, it is said for anyone who seeks revenge or anything else: 'tabee' and 'tabi' (follower/seeker); from this is {Then follow up with kindness} [Al-Baqarah: 178], meaning: demanding (5).

The Almighty's saying: {And We have certainly honored the children of Adam and carried them on the land and sea and provided for them from the good things and preferred them over much of what We have created, with [definite] preference. 70} There are three matters in it (6): The first: The Almighty's saying: {And We have certainly honored the children of Adam} the verse. When He mentioned what He mentioned of intimidation, He also explained the blessing upon them. "Karramna" (We honored) is a doubling of 'karrama', meaning: We made for them honor, i.e., nobility and excellence. This is the honor of negating deficiency, not the honor of wealth (7). And this dignity includes their creation...

(1) Al-Hujjah for Abu Ali al-Farsi 5/111, and see Al-Sab'ah p. 383, and Al-Taysir p. 140. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/472, and Al-Nashr 2/308. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/472 from Al-Hasan and Abu Raja', and it is an irregular (shadh) reading. (4) In Al-Nukat wa al-'Uyun 3/257. (5) Ma'ani al-Quran for Al-Nahhas 4/175-176 and Mujahid's statement was extracted by Al-Tabari 14/672, and it is in his tafsir 1/366. (6) Thus in all copies, and the matters that the author will mention are four. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 3/472.

सूरा अल-इसरा: आयत 69 - 70 | 125

इब्न कसीर और अबू अम्र ने पढ़ा: "कि वह तुम्हें धंसा दे" (नख्सिफ़ा बिकुम), "या वह तुम पर भेज दे" (औ नुर्सिला अलैकुम), "कि वह तुम्हें लौटा दे" (अन नुई-दकुम), "फिर वह तुम पर भेज दे" (फ़-नुर्सिला अलैकुम), "फिर वह तुम्हें डुबो दे" (फ़-नुग़रिक़कुम), इन पांचों में 'नून' (हम) के साथ बड़ाई के लिए; और उनके इस कथन के कारण: "हम पर" (अलैना)। बाकियों ने 'या' (वह) के साथ पढ़ा; क्योंकि पिछली आयत में उनका कथन है: "उसी को" (इय्याहु) (1)। अबू जाफ़र, शयबा, रुवैस और मुजाहिद ने पढ़ा: "तो वह (हवा) तुम्हें डुबो दे" (फ़-तुग़रिक़कुम) 'ता' के साथ, हवा के विशेषण के रूप में (2)। अल-हसन और क़तादा से है: "तो वह तुम्हें डुबो दे" (फ़युग़र्रिक़कुम) 'या' के साथ और 'रा' पर तशदीद के साथ (3)। अबू जाफ़र ने यहाँ और पूरे कुरान में "अल-रियाह" (हवाएं) पढ़ा। और कहा गया है: 'क़ासिफ़' ज़मीन पर विनाशकारी है, और 'आसिफ़' समुद्र में डुबोने वाली है। इसे अल-मावर्दी ने रिवायत किया है (4)। और उनका कथन: {फिर तुम अपने लिए हमारे मुक़ाबले में इसमें कोई पीछा करने वाला (तबीअन) नहीं पाओगे।} मुजाहिद ने कहा: बदला लेने वाला। अल-नह्सास: यह 'सार' (प्रतिशोध) से है। इसी तरह हर उस व्यक्ति के लिए कहा जाता है जो प्रतिशोध या कुछ और चाहता है: 'तबीअ' और 'ताबिअ' (पीछा करने वाला); इसी से है {तो भलाई के साथ पीछा करना} [अल-बक़रा: 178], यानी: मांग करना (5)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमने यक़ीनन आदम की औलाद को इज़्ज़त दी और उन्हें ज़मीन और समंदर में सवारी दी और उन्हें पाक चीज़ों से रोज़ी दी और उन्हें अपनी बहुत सी मख्लूकात पर फ़ज़ीलत अता की। 70} इसमें तीन मसले हैं (6): पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमने यक़ीनन आदम की औलाद को इज़्ज़त दी} आयत। जब उन्होंने डराने-धमकाने का जो ज़िक्र किया था, तो उन पर अपनी नेमत को भी बयान किया। "कर्रमना" (हमने इज़्ज़त दी) 'कर्रमा' का दोगुना है, यानी: हमने उनके लिए करम बनाया, यानी: शराफ़त और बड़ाई। और यह कमी को दूर करने वाला करम है, माल वाला करम नहीं (7)। और इस करामत (सम्मान) में उनकी पैदाइश शामिल है...

(1) अल-हुज्जाह अबू अली अल-फ़ारसी 5/111 के लिए, और देखें अल-सबअ पृ. 383, और अल-तयसीर पृ. 140। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/472, और अल-नश्र 2/308। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/472 अल-हसन और अबू रजा से, और यह एक शाज़ (दुर्लभ) क़िरत है। (4) अल-नुक़त वल उयून 3/257 में। (5) अल-नह्सास के लिए मानी अल-कुरान 4/175-176 और मुजाहिद का कथन

अल-तब़री 14/672 द्वारा निकाला गया है, और यह उनकी तफ़्सीर 1/366 में है। (6) सभी प्रतियों में इसी तरह है, और लेखक जो मसले ज़िक्र करेंगे वे चार हैं। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/472।

اور ابن کثیر اور ابو عمرو نے پڑھا: «نَخْسِفَ بِكم» (کہ وہ تمہیں دھنسا دے)، «أو نُرْسِل عليكم» (یا وہ تم پر بھیج دے)، «أن نُعِيدكم» (کہ وہ تمہیں لوٹا دے)، «فنُرْسِل عليكم» (پھر وہ تم پر بھیج دے)، «فنُغْرِقكم» (پھر وہ تمہیں غرق کر دے)، ان پانچوں میں تعظیم کے لیے 'نون' کے ساتھ؛ اور ان کے اس قول کی وجہ سے: «علينا» (ہم پر)۔ باقیوں نے 'یا' کے ساتھ پڑھا؛ کیونکہ پچھلی آیت میں اللہ کا قول ہے: «إياه» (اسی کو) (1)۔ اور ابو جعفر، شیبہ، رویس اور مجاہد نے پڑھا: «فتُغْرِقكم» 'تا' کے ساتھ ہوا کی صفت کے طور پر (2)۔ اور حسن اور قتادہ سے مروی ہے: «فيغرِّقكم» 'یا' کے ساتھ اور 'را' پر تشدید کے ساتھ (3)۔ اور ابو جعفر نے یہاں اور پورے قرآن میں «الرياح» (ہوائیں) پڑھا ہے۔ اور کہا گیا ہے: 'قاصف' خشکی میں ہلاک کرنے والی ہے، اور 'عاصف' سمندر میں غرق کرنے والی ہے۔ اسے الماوردی نے روایت کیا ہے (4)۔ اور اللہ کا قول: {ثُمَّ لَا تَجِدُوا لَكُمْ عَلَيْنَا بِهِ تَبِيعًا} (پھر تم اپنے لیے ہم پر اس کا کوئی پیچھا کرنے والا نہ پاؤ گے)۔ مجاہد نے کہا: بدلہ لینے والا۔ النحاس: یہ 'ثأر' (بدلہ) سے ہے۔ اور اسی طرح ہر اس شخص کے لیے کہا جاتا ہے جو بدلہ یا کچھ اور طلب کرے: 'تبیع' اور 'تابع'؛ اور اسی سے ہے {فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ} [البقرہ: 178] یعنی: مطالبہ (5)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُم مِّنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَىٰ كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا ٧٠} اس میں تین مسائل ہیں (6): پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ} آیت۔ جب اللہ نے ڈرانے دھمکانے کا جو ذکر کیا تھا، تو ان پر اپنی نعمت کو بھی بیان کیا۔ «كرَّمنا» 'كرَّم' کی تضعیف ہے، یعنی: ہم نے ان کے لیے کرم بنایا، یعنی: شرافت اور فضیلت۔ اور

یہ نقص کی نفی والا کرم ہے، مال والا کرم نہیں (7)۔ اور اس کرامت (عزت) میں ان کی تخلیق شامل ہے...

(1) الحجة لابی علی الفارسی 111/5، اور دیکھیے السبعة ص 383، اور التیسیر ص 140۔ (2) المحرر الوجیز 472/3، اور النشر 308/2۔ (3) المحرر الوجیز 472/3 حسن اور ابو رجاء سے، اور یہ شاذ قرات ہے۔ (4) النکت والعیون 257/3 میں۔ (5) معانی القرآن للنحاس 175/4 - 176 اور مجاہد کا قول طبری نے نکالا ہے 672/14، اور یہ ان کی تفسیر 366/1 میں ہے۔ (6) تمام نسخوں میں اسی طرح ہے، اور مصنف جو مسائل ذکر کریں گے وہ چار ہیں۔ (7) المحرر الوجیز 472/3۔

١٢٦ Surah Al-Isra: Verse 70

...upon this form in terms of upright stature and beauty of appearance(1), and carrying them on land and sea in a manner that is not suitable for any animal other than the children of Adam—to be carried by his own will, intention, and management—and distinguishing them with what He has specifically granted them in terms of food, drink, and clothing. No animal has the same capacity in this regard as the children of Adam; because they specifically earn money unlike animals, they wear clothes, and they eat complex prepared foods. The limit for every animal is that it eats raw meat or uncomposed food. Al-Tabari narrated from a group that the preference lies in humans eating with their hands, while other animals eat with their mouths(2). It was narrated from Ibn Abbas: mentioned by al-Mahdawi and al-Nahhas(3), and it is the opinion of al-Kalbi and Muqatil. Mentioned by al-Mawardi(4). Al-Dahhak said: He honored them with speech and discernment. ‘Ata’ said: He honored them by straightening their stature and making it upright. Yaman said: By beauty of appearance. Muhammad ibn Ka‘b said: By making Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him) one of them. It was also said: He honored men with beards and women with braids. Muhammad ibn Jarir al-Tabari said: By giving them authority over all other creatures and subjecting all creatures to them(5). It was said: By speech and writing(6). It was said: By understanding and discernment(7). The correct view to rely upon is that the preference was solely through the intellect, which is the cornerstone of accountability; through it, Allah is known, His word is understood, and it leads to His bliss(8) and the belief in His messengers. However, because it was not sufficient to fulfill all that is required of the servant, messengers were sent and books were revealed. So, the example of the Sharia (Divine Law) is like the sun, and the example of the intellect is like the eye; if it is open and sound, it sees the sun(9), and perceives...

(1) Tafsir al-Razi 21/16. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/473, and Al-Tabari's statement in his Tafsir 5/15. (3) In Ma'ani al-Qur'an 4/176. (4) In Al-Nukat wa'l-'Uyun 3/257. (5) Zad al-Masir by Ibn al-Jawzi 5/63, and Al-Tabari's statement in his Tafsir 15/5. (6) Al-Nukat wa'l-'Uyun 3/257. (7) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/176. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 3/473. (9) Talbis Iblis p. 5.

१२६ सूरह अल-इसरा: आयत ७०

...इसी रूप में लम्बे कद और सुंदर स्वरूप के साथ(१), और उन्हें थल और जल में इस प्रकार वहन करना जो आदम की संतान के अलावा किसी अन्य जानवर के लिए उपयुक्त नहीं है—कि वह अपनी इच्छा, इरादे और प्रबंधन द्वारा वहन किया जाए—और उन्हें उन चीजों के साथ विशिष्ट करना जो उसने उन्हें भोजन, पेय और वस्त्र के रूप में विशेष रूप से प्रदान की हैं। इस संबंध में आदम की संतान के समान किसी अन्य जानवर की पहुंच नहीं है; क्योंकि वे जानवरों के विपरीत विशेष रूप से धन कमाते हैं, वे कपड़े पहनते हैं, और वे मिश्रित भोजन खाते हैं। प्रत्येक जानवर की सीमा यह है कि वह कच्चा मांस या बिना बना हुआ भोजन खाता है। अल-तब़री ने एक समूह से वर्णन किया है कि श्रेष्ठता इसमें है कि मनुष्य अपने हाथों से खाता है, जबकि अन्य जानवर मुंह से खाते हैं(२)। इब्न अब्बास से वर्णित है: अल-महदवी और अल-नह़्ह़ास ने इसका उल्लेख किया है(३), और यह अल-कलबी और मुक़ातिल का मत है। अल-मावरदी ने इसका उल्लेख किया है(४)। अल-द़ह़्ह़ाक ने कहा: उन्होंने उन्हें वाणी और विवेक से सम्मानित किया। अ़ता ने कहा: उन्होंने उन्हें कद को सीधा और लम्बा करके सम्मानित किया। यमान ने कहा: सुंदर स्वरूप के माध्यम से। मुहम्मद बिन कअ़ब ने कहा: मुहम्मद (उन पर अल्लाह की कृपा और शांति हो) को उन्हीं में से बनाकर। यह भी कहा गया: पुरुषों को दाढ़ी से और महिलाओं को चोटी से सम्मानित किया गया। मुहम्मद बिन जरीर अल-तब़री ने कहा: उन्हें अन्य सभी प्राणियों पर अधिकार देकर और सभी प्राणियों को उनके अधीन करके(५)। कहा गया: वाणी और लेखन द्वारा(६)। कहा गया: समझ और विवेक द्वारा(७)। सही दृष्टिकोण जिस पर भरोसा किया जाना चाहिए वह यह है कि श्रेष्ठता केवल बुद्धि के माध्यम से थी, जो जवाबदेही का आधार है; इसके द्वारा अल्लाह को जाना जाता है, उसकी बात समझी जाती है, और यह उसके आनंद(८) और उसके रसूलों (दूतों) पर विश्वास की ओर ले जाती है। हालाँकि, क्योंकि यह सेवक से अपेक्षित हर चीज़ को पूरा करने के लिए पर्याप्त नहीं थी, इसलिए रसूल भेजे गए और किताबें उतारी गईं। तो, शरीयत (ईश्वरीय कानून) का उदाहरण सूर्य की तरह है, और बुद्धि का उदाहरण आंख की तरह है; यदि वह खुली और स्वस्थ है, तो वह सूर्य को देखती है(९), और महसूस करती है...

(१) तफ़सीर अल-राज़ी १६/२१। (२) अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ ४७३/३, और अपनी तफ़सीर १५/५ में अल-तब़री का कथन। (३) मआ़नी अल-कुरआन १७६/४ में। (४) अल-नुक़त वल-उयून २५७/३ में। (५) इब्न अल-जौज़ी द्वारा ज़ाद अल-मसीर ६३/५, और अपनी तफ़सीर ५/१५ में अल-तब़री का कथन।

(६) अल-नुक़त वल-उयून २५७/३। (७) अल-नह़्ह़ास द्वारा मआ़नी अल-कुरआन १७६/४। (८) अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ ४७३/३। (९) तलबीस इबलीस पृ. ५।

١٢٦ سورہ الاسراء: آیت ٧٠

...اسی ہئیت میں قد کی درازی اور حسن صورت کے ساتھ(١)، اور ان کو خشکی اور تری میں اس طرح اٹھانا جو بنی آدم کے سوا کسی جانور کے لیے موزوں نہیں ہے کہ وہ اپنے ارادے، قصد اور تدبیر سے بوجھ اٹھائے، اور انہیں ان چیزوں کے ساتھ خاص کرنا جو اللہ نے انہیں کھانے، پینے اور لباس کے حوالے سے عطا کی ہیں، اور اس میں کسی جانور کو وہ وسعت حاصل نہیں جو بنی آدم کو حاصل ہے؛ کیونکہ وہ جانوروں کے برعکس خاص طور پر مال کماتے ہیں، وہ کپڑے پہنتے ہیں، اور وہ مرکب غذائیں کھاتے ہیں۔ ہر جانور کی انتہا یہ ہے کہ وہ کچا گوشت یا غیر مرکب کھانا کھاتا ہے۔ طبری نے ایک جماعت سے روایت کیا ہے کہ فضیلت یہ ہے کہ انسان اپنے ہاتھ سے کھاتا ہے، اور باقی جانور منہ سے کھاتے ہیں(٢)۔ اور ابن عباس سے مروی ہے: اسے مہدوی اور نحاس نے ذکر کیا ہے(٣)، اور یہی کلبی اور مقاتل کا قول ہے۔ اسے ماوردی نے ذکر کیا ہے(٤)۔ ضحاک نے کہا: انہیں نطق (بولنے کی صلاحیت) اور تمیز کے ذریعے عزت بخشی۔ عطا نے کہا: انہیں قد کی درستی اور اس کی درازی کے ذریعے عزت بخشی۔ یمان نے کہا: حسن صورت کے ذریعے ۔ محمد بن کعب نے کہا: اس طرح کہ محمد ﷺ کو ان میں سے بنایا۔ اور کہا گیا: مردوں کو داڑھیوں اور عورتوں کو چوٹیوں کے ذریعے معزز بنایا۔ اور محمد بن جریر طبری نے کہا: انہیں تمام مخلوقات پر غلبہ دے کر، اور تمام مخلوقات کو ان کے تابع کر کے(٥)۔ اور کہا گیا: کلام اور تحریر کے ذریعے(٦)۔ اور کہا گیا: فہم اور تمیز کے ذریعے(٧)۔ اور صحیح بات جس پر تکیہ کیا جانا چاہیے وہ یہ ہے کہ فضیلت صرف عقل کے ذریعے تھی جو کہ تکلیف (شرعی ذمہ داری) کی بنیاد ہے، اور اسی کے ذریعے اللہ کی پہچان ہوتی ہے اور اس کا کلام سمجھا جاتا ہے، اور یہ اس کی نعمتوں(٨) تک پہنچاتی ہے اور اس کے رسولوں کی تصدیق کرتی

ہے، سوائے اس کے کہ جب عقل بندے سے مطلوبہ تمام مقاصد کو پورا کرنے کے لیے کافی نہ ہوئی تو رسول بھیجے گئے اور کتابیں نازل کی گئیں، پس شریعت کی مثال سورج کی طرح ہے، اور عقل کی مثال آنکھ کی طرح ہے، پس جب وہ کھلی ہو اور تندرست ہو تو سورج کو دیکھتی ہے(۹)، اور ادراک کرتی ہے...

(۱) تفسیر الرازی ١٦/٢١ . (۲) المحرر الوجیز ٤٧٣/٣ ، اور طبری کا کلام اپنی تفسیر میں ١٥/٥ . (۳) معانی القرآن ١٧٦/٤ میں . (٤) النکت والعیون ٢٥٧/٣ میں . (٥) زاد المسیر لابن الجوزي ٦٣/٥ ، اور طبری کا قول اپنی تفسیر میں ٥/١٥ . (٦) النکت والعیون ٢٥٧/٣ . (۷) معانی القرآن للنحاس ١٧٦/٤ . (۸) المحرر الوجیز ٤٧٣/٣ . (۹) تلبیس ابلیس ص ٥ .

details of things. Some of the aforementioned statements are stronger than others. God has placed in some animals traits that also excel over humans, such as the horse's running, hearing, and sight; the elephant's strength; the lion's courage; and the rooster's generosity. Honor and preference are only through the intellect, as we have explained (1). And Allah knows best.

Second: A group said: This verse implies the preference of angels over humans and jinn because they are the ones excluded in the Almighty's saying: "nor the angels near [to Him]" [An-Nisa: 172]. This is not necessary from the verse; rather, the preference in it is between humans and jinn. For in this verse, God only enumerated for the children of Adam what He distinguished them with from other animals. The jinn are the many who are surpassed, and the angels are those excluded from the many surpassed. The verse did not address mentioning them; rather, it is possible that angels are better, it is possible the opposite, and it is possible they are equal (2). In summary, the discussion on this issue does not reach certainty, and some people have avoided speaking on this just as they avoided speaking on the preference of some prophets over others, as it is in the report: "Do not choose between prophets and do not prefer me over Yunus bin Matta" (3). This is nothing (not valid), because of the existence of the text in the Quran regarding the preference between prophets, and we have explained it in "Al-Baqarah" (4), and the discussion on the preference of angels and the believer has passed (5).

Third: His Almighty saying: {And provided them with good things} means: delicious food and drink. Muqatil said: clarified butter, honey, butter, dates, and sweets. He made the provision of others what is not hidden from you, such as straw, bones, and other things (6). {and favored them over many of those We have created with [a marked] favor} i.e.:

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/473. (2) The previous source. (3) Previously 4/253 and 254. (4) 4/253 - 258. (5) 1/430 - 432. (6) Tafsir al-Baghawi 3/125.

सूरह अल-इस्रा: आयत 70 127

चीजों का विवरण। पूर्वोक्त कथनों में से कुछ दूसरों की तुलना में अधिक प्रबल हैं। ईश्वर ने कुछ जानवरों में ऐसे गुण रखे हैं जो मनुष्यों से भी श्रेष्ठ हैं, जैसे कि घोड़े की दौड़, सुनने और देखने की शक्ति; हाथी की ताकत; शेर का साहस; और मुर्गे की उदारता। सम्मान और वरीयता केवल बुद्धि के माध्यम से है, जैसा कि हमने स्पष्ट किया है (1)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

दूसरा: एक समूह ने कहा: यह आयत मनुष्यों और जिन्नों पर फरिश्तों की श्रेष्ठता का संकेत देती है क्योंकि वे सर्वशक्तिमान के इस कथन में अपवाद हैं: {और न ही निकटतम फरिश्ते} [अन-निसा: 172]। यह आयत से आवश्यक नहीं है; बल्कि, इसमें वरीयता मनुष्यों और जिन्नों के बीच है। क्योंकि इस आयत में, ईश्वर ने आदम की संतानों के लिए केवल उन्हीं चीजों को गिनाया है जिनसे उसने उन्हें अन्य जानवरों से विशिष्ट बनाया है। जिन्न वे बहुत से हैं जो कमतर हैं, और फरिश्ते वे हैं जो कमतर बहुतों से बाहर हैं। आयत में उनके उल्लेख पर विचार नहीं किया गया है; बल्कि, यह संभव है कि फरिश्ते बेहतर हों, इसका विपरीत भी संभव है, और यह भी संभव है कि वे समान हों (2)। संक्षेप में, इस विषय पर चर्चा निश्चितता तक नहीं पहुँचती है, और कुछ लोगों ने इस पर बात करने से उसी तरह परहेज किया है जैसे उन्होंने कुछ पैगंबरों की दूसरों पर श्रेष्ठता के बारे में बात करने से परहेज किया था, जैसा कि रिपोर्ट में है: "पैगंबरों के बीच चुनाव न करें और मुझे यूनुस बिन मत्ता पर वरीयता न दें" (3)। यह कुछ भी नहीं है (मान्य नहीं है), क्योंकि कुरान में पैगंबरों के बीच वरीयता के बारे में स्पष्ट पाठ मौजूद है, और हमने इसे "अल-बकराह" (4) में समझाया है, और फरिश्तों और आस्तिक की वरीयता पर चर्चा बीत चुकी है (5)।

तीसरा: उनका सर्वशक्तिमान कथन: {और उन्हें अच्छी चीजों का भोजन दिया} का अर्थ है: स्वादिष्ट भोजन और पेय। मुक़ातिल ने कहा: स्पष्ट मक्खन (घी), शहद, मक्खन, खजूर और मिठाइयाँ। उन्होंने दूसरों का प्रावधान वह बनाया जो आपसे छिपा नहीं है, जैसे पुआल, हड्डियाँ और अन्य चीजें (6)। {और उन्हें अपनी बहुत सी पैदा की हुई चीज़ों पर स्पष्ट श्रेष्ठता प्रदान की} अर्थात:

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/473। (2) पिछला स्रोत। (3) पूर्व में 4/253 और 254। (4) 4/253 - 258। (5) 1/430 - 432। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 3/125।

سورۃ الاسراء: آیت ۷۰ ۱۲۷

اشیاء کی تفصیلات۔ مذکورہ بالا اقوال میں سے بعض بعض سے زیادہ قوی ہیں۔ اللہ تعالیٰ نے بعض حیوانات میں ایسی خصلتیں رکھی ہیں جن میں وہ ابنِ آدم سے بھی بہتر ہیں، جیسے گھوڑے کا دوڑنا، سننا اور دیکھنا؛ ہاتھی کی قوت؛ شیر کی شجاعت؛ اور مرغ کی سخاوت۔ عزت اور فضیلت صرف عقل کی بنا پر ہے جیسا کہ ہم نے بیان کیا ہے (۱)۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

دوسرا: ایک گروہ نے کہا: یہ آیت انسانوں اور جنوں پر فرشتوں کی فضیلت کا تقاضا کرتی ہے اس لحاظ سے کہ وہ اللہ تعالیٰ کے اس قول میں مستثنیٰ ہیں: ﴿وَلَا الْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ﴾ [النساء: ۱۷۲]۔ یہ آیت سے لازم نہیں آتا؛ بلکہ اس میں فضیلت انسانوں اور جنوں کے درمیان ہے؛ کیونکہ اس آیت میں اللہ تعالیٰ نے بنی آدم پر صرف ان چیزوں کا ذکر کیا ہے جن کے ذریعے انہیں دیگر حیوانات سے ممتاز کیا گیا ہے، اور جن وہ کثیر مخلوق ہے جو کم تر ہے، اور فرشتے وہ ہیں جو اس کثیر کم تر مخلوق سے باہر ہیں، اور آیت ان کے ذکر کے درپے نہیں ہوئی، بلکہ احتمال ہے کہ فرشتے افضل ہوں، اور اس کے برعکس کا بھی احتمال ہے، اور برابری کا بھی احتمال ہے (۲)۔ خلاصہ یہ کہ اس مسئلے میں گفتگو قطعی نتیجے تک نہیں پہنچتی، اور ایک قوم نے اس بارے میں بات کرنے سے پرہیز کیا ہے جیسے انہوں نے بعض انبیاء کی بعض پر فضیلت کے بارے میں بات کرنے سے پرہیز کیا ہے؛ کیونکہ حدیث میں ہے: "انبیاء کے درمیان تفریق نہ کرو اور مجھے یونس بن متی پر فضیلت نہ دو" (۳)۔ اور یہ بات درست نہیں ہے؛ کیونکہ قرآن میں انبیاء کے درمیان فضیلت کے بارے میں نص موجود ہے، اور ہم نے اسے "البقرہ" میں بیان کر دیا ہے (۴) اور فرشتوں اور مومن کی فضیلت پر گفتگو گزر چکی ہے (۵)۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَرَزَقْنَهُم مِّنَ الطَّيِّبَتِ﴾ یعنی: لذیذ کھانے اور پینے کی چیزیں۔ مقاتل نے کہا: گھی، شہد، مکھن، کھجور اور حلوہ، اور دوسروں کا رزق وہ بنایا جو تم پر مخفی نہیں جیسے بھوسہ، ہڈیاں وغیرہ (۶)۔ ﴿وَفَضَّلْنَهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا﴾ یعنی:

(١) المحرر الوجيز ٣/ ٤٧٣ . (٢) المصدر السابق. (٣) سلف ٤ / ٢٥٣ و ٢٥٤ . (٤) ٤ / ٢٥٣ - ٢٥٨ . (٥) ١ / ٤٣٠ - ٤٣٢ . (٦) تفسير البغوي ٣/ ١٢٥ .

Surah Al-Isra: Verse 70 128

... over the cattle, beasts of burden, wild animals, and birds (1), by way of dominance and conquest, reward and punishment, preservation and discernment, and the realization of intuition (2).

Fourth: This verse refutes what was narrated from Aisha, may Allah be pleased with her, that she said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Deprive yourselves of good food, for Satan only gains strength to flow through the veins from it" (3). Many Sufis use this as evidence for abstaining from eating good things, but it has no basis; because the Quran refutes it, and the established Sunnah is contrary to it, as has been established in other places.

Abu Hamid al-Tusi related that Sahl used to live on lote-tree leaves (4) for a period, and ate crushed fig leaves for three years. Ibrahim bin al-Banna mentioned: I accompanied Dhu al-Nun from Akhmim (5) to Alexandria, and when it was time for him to break his fast, I took out a flatbread and some salt I had with me and said: Come. He said to me: Is your salt crushed? I said: Yes. He said: You will not succeed! Then I looked at his provision bag (6) and saw in it a little barley flour (sawiq) that he was taking. Abu Yazid said: I have not eaten anything that the sons of Adam eat for forty years. Our scholars said: This is something that one should not force the self to do; because Allah the Almighty honored human beings with wheat and made its husks for their cattle. So, it is not right to compete with beasts of burden in eating straw. As for barley flour (sawiq), it causes colic (7). And if a person restricts themselves to barley bread and coarse salt (8), their temperament will deviate; because barley bread is cold and drying, and salt...

(1) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/118. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/258. (3) Narrated by Ibn al-Jawzi in Talbis Iblis p. 204. Ibn 'Iraq said in Tanzih al-Shari'ah 2/240: Narrated by Ibn al-Jawzi, and it contains Bazi' Abu al-Khalil al-Basri, who is the one accused of it. (4) Al-Nabq: The fruit of the Sidr tree. Al-Lisan (nabq). (5) A town in Upper Egypt. Mu'jam al-Buldan 1/129. (6) Al-Mizwad: A container in which provisions are carried. Tahdhib al-Lughah 3/236. (7) It is a painful intestinal disease, making it difficult to pass waste and gas. Al-Qamus al-Muhit (Al-Qawlanj). (8) That is: crushed, as if some of it rubbed against each other and crumbled. Tahdhib al-Lughah 10/527.

सूरह अल-इसरा: आयत 70 128

... मवेशियों, चौपायों, जंगली जानवरों और पक्षियों (1) पर, प्रभुत्व और कब्जे के माध्यम से, इनाम और सज़ा, संरक्षण और विवेक, और अंतर्ज्ञान (2) की प्राप्ति के माध्यम से।

चौथा: यह आयत आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से वर्णित उस बात का खंडन करती है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अपने आप को अच्छे भोजन से वंचित करो, क्योंकि शैतान केवल इसी से रगों में बहने की शक्ति प्राप्त करता है" (3)। कई सूफी अच्छे भोजन को छोड़ने के लिए इसे सबूत के रूप में इस्तेमाल करते हैं, लेकिन इसका कोई आधार नहीं है; क्योंकि कुरान इसका खंडन करता है, और स्थापित सुन्नत इसके विपरीत है, जैसा कि अन्य स्थानों पर स्थापित किया गया है।

अबू हामिद अल-तूसी ने बताया कि सहल एक समय तक बेर के पत्तों (4) पर रहते थे, और तीन साल तक कुचले हुए अंजीर के पत्ते खाए। इब्राहिम बिन अल-बन्ना ने उल्लेख किया: मैं अखमीम (5) से अलेक्जेंड्रिया तक ज़ु अल-नुन के साथ गया, और जब उनके इफ्तार का समय हुआ, तो मैंने अपने साथ रखे एक परांठे और नमक को निकाला और कहा: आओ। उन्होंने मुझसे कहा: क्या तुम्हारा नमक पिसा हुआ है? मैंने कहा: हाँ। उन्होंने कहा: तुम सफल नहीं होगे! फिर मैंने उनकी रसद की थैली (6) को देखा और उसमें थोड़ा सा जौ का सत्तू (सवीक) था जिसे वह खा रहे थे। अबू यज़ीद ने कहा: मैंने चालीस वर्षों से वह कुछ भी नहीं खाया है जो आदम की संतान खाते हैं। हमारे विद्वानों ने कहा: यह ऐसी चीज है जिसे करने के लिए स्वयं को मजबूर नहीं करना चाहिए; क्योंकि अल्लाह तआला ने गेहूं के साथ इंसानों का सम्मान किया है और इसके छिलकों को उनके मवेशियों के लिए बनाया है। इसलिए, भूसा खाने में चौपायों के साथ प्रतिस्पर्धा करना सही नहीं है। जहाँ तक जौ के सत्तू (सवीक) की बात है, यह पेट के दर्द (7) का कारण बनता है। और यदि कोई व्यक्ति स्वयं को जौ की रोटी और मोटे नमक (8) तक सीमित रखता है, तो उसका स्वभाव बिगड़ जाएगा; क्योंकि जौ की रोटी ठंडी और सुखाने वाली होती है, और नमक...

(1) अल-वासित, अल-वाहिदी द्वारा 3/118। (2) अल-नुकात वल-उयून 3/258। (3) इब्न अल-जौज़ी द्वारा तल्बीस इबलीस पृ. 204 में वर्णित। इब्न इराक़ ने तन्ज़ीह अल-शरिया 2/240 में कहा: इब्न अल-जौज़ी द्वारा वर्णित, और इसमें बज़ी अबू अल-खलील अल-बसरी है, जो इसका आरोपी है। (4) अल-नबक़: सिद्र पेड़ का फल। अल-लिसान (नबक़)। (5) मिस्र के ऊपरी हिस्से (सईद) का एक शहर। मुअजम अल-बुल्दान 1/129। (6) अल-मिज़वाद: एक बर्तन जिसमें रसद ले जाई जाती है। तहज़ीब

अल-लुग़ा 3/236। (7) यह एक दर्दनाक आंतों की बीमारी है, जिससे मल और हवा का निकलना मुश्किल हो जाता है। अल-कामूस अल-मुहीत (अल-क़वलंज)। (8) यानी: कुचला हुआ, जैसे कि उसका कुछ हिस्सा एक-दूसरे से रगड़ कर टुकड़े-टुकड़े हो गया हो। तहज़ीब अल-लुग़ा 10/527।

سورہ الاسراء: آیت 70 128

... مویشیوں، چوپایوں، وحشی جانوروں اور پرندوں (1) پر، غلبہ اور تسلط، ثواب اور جزا، حفاظت اور تمیز، اور فراست (2) کی اصابت کے ذریعے۔

چوتھی بات: یہ آیت اس روایت کی تردید کرتی ہے جو حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اپنے نفسوں کو طیب (عمدہ) کھانے سے محروم رکھو، کیونکہ شیطان کو رگوں میں جاری ہونے کی قوت اسی سے ملتی ہے" (3)۔ بہت سے صوفی اسے طیبات کھانے کے ترک پر دلیل بناتے ہیں، لیکن اس کی کوئی اصل نہیں ہے؛ کیونکہ قرآن اس کی تردید کرتا ہے، اور ثابت شدہ سنت اس کے خلاف ہے، جیسا کہ کئی مقامات پر طے ہو چکا ہے۔

ابو حامد الطوسی نے حکایت کی ہے کہ سہل ایک مدت تک بیری کے پتوں (4) پر گزارہ کرتے رہے، اور تین سال تک انجیر کے باریک پتے کھائے۔ ابراہیم بن البنا نے ذکر کیا: میں نے اخمیم (5) سے اسکندریہ تک ذوالنون کی صحبت اختیار کی، جب ان کے افطار کا وقت ہوا تو میں نے ایک روٹی اور نمک جو میرے پاس تھا نکالا اور کہا: تشریف لائیے۔ انہوں نے مجھ سے پوچھا: کیا تمہارا نمک پسا ہوا ہے؟ میں نے کہا: جی ہاں۔ انہوں نے کہا: تم کبھی کامیاب نہیں ہو گے! پھر میں نے ان کے توشہ دان (6) کی طرف دیکھا تو اس میں تھوڑا سا جو کا ستو (سویق) تھا جسے وہ کھا رہے تھے۔ ابو یزید نے کہا: میں نے چالیس سال سے وہ کچھ نہیں کھایا جو بنی آدم کھاتے ہیں۔ ہمارے علماء نے کہا: یہ ان چیزوں میں سے ہے جس پر نفس کو مجبور کرنا جائز نہیں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے گندم کے ذریعے انسان کو معزز بنایا ہے، اور اس کے چھلکوں کو ان کے مویشیوں کے لیے بنایا ہے، لہذا بھوسا کھانے میں چوپایوں کی برابری کرنا درست نہیں ہے۔ رہا جو کا ستو

(سویق) تو وہ قولنج (7) کا باعث بنتا ہے۔ اور اگر انسان صرف جو کی روٹی اور موٹے نمک (8) پر اکتفا کرے تو اس کا مزاج بگڑ جاتا ہے؛ کیونکہ جو کی روٹی ٹھنڈی اور خشک کرنے والی ہے، اور نمک...

(1) الوسیط للواحدی 3/ 118۔ (2) النکت والعیون 3/ 258۔ (3) اسے ابن الجوزی نے تلبیس ابلیس ص 204 میں روایت کیا ہے۔ ابن عراق نے تنزیہ الشریعہ 2/ 240 میں کہا: اسے ابن الجوزی نے روایت کیا ہے، اور اس میں بزیع ابو الخلیل البصری ہے، جس پر اس (جھوٹی روایت) کا الزام ہے۔ (4) النبق: بیری کا پھل۔ اللسان (نبق)۔ (5) مصر کے بالائی علاقے (صعید) کا ایک شہر۔ معجم البلدان 1/ 129۔ (6) المزود: وہ برتن جس میں زادِ راہ لے جایا جاتا ہے۔ تہذیب اللغہ 3/ 236۔ (7) یہ آنتوں کی ایک تکلیف دہ بیماری ہے، جس میں فضلہ اور ریح کا خارج ہونا مشکل ہو جاتا ہے۔ القاموس المحیط (القولنج)۔ (8) یعنی: کٹا ہوا یا موٹا پسا ہوا، جیسے کہ اس کا ایک حصہ دوسرے سے رگڑ کر ٹکڑے ٹکڑے ہو گیا ہو ہ۔ تہذیب اللغہ 10/ 527۔

129 Surah Al-Isra: Verses 70 - 71

...dry and astringent, harming the brain and vision. If the soul inclines towards what is good for it and is prevented, then the wisdom of the Creator, Glory be to Him, has been resisted by rejecting it. This then affects the body, making this action contrary to both religious law and reason. It is known that the body is the mount of the human being, and if one is not gentle with the mount, it will not reach the destination. It is narrated from Ibrahim bin Adham that he bought butter, honey, and fine white bread. He was asked, "All of this?" He replied, "When we find [food], we eat the eating of men, and when we lack it, we endure with the patience of men." Al-Thawri used to eat meat, grapes, and faloudaj (a sweet dish), then stand up for prayer(1). There are many such reports from the early generations (Salaf). Enough has already been mentioned from it in Al-Ma'idah(2), Al-A'raf(3), and elsewhere. The former [practice of extreme self-denial] is excess in religion if it is truly narrated from them: {And monasticism, which they innovated; We did not prescribe it for them} [Al-Hadid: 27].

Allah's saying: {(Remember) the Day when We will call every people with their leader. Then whoever is given his record in his right hand—those will read their records, and injustice will not be done to them, [even] as much as a thread [inside a date seed].}

His saying: {(Remember) the Day when We will call every people with their leader}. At-Tirmidhi narrated from Abu Hurairah from the Prophet (peace be upon him) regarding Allah's words: {(Remember) the Day when We will call every people with their leader}: "One of them will be called and given his book in his right hand. His body will be extended to sixty cubits, his face will turn white, and a crown of shining pearls will be placed on his head. He will set off towards his companions, and they will see him from afar and say, 'O Allah, bring this to us and bless it for us.' When he reaches them, he will say, 'Rejoice! For each of you shall have something like this.'" He said, "As for the disbeliever, his face will turn black and his body will be extended to sixty cubits in the image of Adam. He will wear a crown, and his companions will see him and say, 'We seek refuge in Allah from the evil of this; O Allah, do not bring this to us.' He said: 'He will come to them and they will say: O Allah, disgrace him. Then he will say: May Allah distance you, for every man among you shall have something like this.'" Abu 'Isa said: This is a Hasan Gharib (good but rare) hadith(4). A parallel to this is Allah's saying: {And you will see every nation kneeling [from fear]. Every nation will be called to its record.}

(1) Talbis Iblis, pp. 201, 204, 205, 206, 207, and 210. (2) 8/116. (3) 9/202. (4) Sunan at-Tirmidhi (3136).

१२९ सूरह अल-इस्रा: आयतें ७० - ७१

...सूखा और कषैला होता है, जो मस्तिष्क और दृष्टि को नुकसान पहुँचाता है। यदि आत्मा उस चीज़ की ओर झुकती है जो उसके लिए उपयुक्त है और उसे रोक दिया जाता है, तो सृष्टिकर्ता (पवित्र है वह) की बुद्धि का विरोध उसे ठुकराकर किया गया है। फिर यह शरीर को प्रभावित करता है, जिससे यह कार्य शरीयत (धार्मिक कानून) और बुद्धि दोनों के विरुद्ध हो जाता है। यह सर्वविदित है कि शरीर मनुष्य की सवारी है, और जब तक सवारी के साथ नरमी नहीं बरती जाएगी, वह मंजिल तक नहीं पहुँचाएगी। इब्राहिम बिन अधम के बारे में बताया गया है कि उन्होंने मक्खन, शहद और मैदा की रोटी खरीदी। उनसे पूछा गया, "यह सब?" उन्होंने उत्तर दिया, "जब हमें [भोजन] मिलता है, तो हम पुरुषों की तरह खाते हैं, और जब हमारे पास कमी होती है, तो हम पुरुषों की तरह धैर्य रखते हैं।" अल-थौरी मांस, अंगूर और फालूदा खाते थे, फिर नमाज़ के लिए खड़े हो जाते थे (१)। पूर्वजों (सल्फ) से ऐसी कई रिपोर्टें हैं। अल-माइदा (२), अल-आराफ (३) और अन्य जगहों पर पहले ही पर्याप्त उल्लेख किया जा चुका है। यदि उनके बारे में यह सच है, तो पूर्ववर्ती प्रथा [अत्यधिक आत्म-त्याग] धर्म में अतिशयता है: {और वैराग्य (संन्यास), जिसे उन्होंने स्वयं आविष्कार किया; हमने इसे उन पर अनिवार्य नहीं किया था} [अल-हदीद: २७]।

अल्लाह का कथन: {(याद करो) उस दिन को जब हम हर समुदाय को उनके इमाम (नेता) के साथ बुलाएँगे। फिर जिसे उसका कर्म-लेख उसके दाहिने हाथ में दिया गया, तो ऐसे लोग अपना कर्म-लेख पढ़ेंगे और उनके साथ धागे बराबर भी अन्याय नहीं किया जाएगा।}

उनका कथन: {(याद करो) उस दिन को जब हम हर समुदाय को उनके इमाम के साथ बुलाएँगे}। अल-तिर्मिज़ी ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि पैगंबर (उन पर शांति हो) ने अल्लाह के शब्दों के बारे में कहा: {(याद करो) उस दिन को जब हम हर समुदाय को उनके इमाम के साथ बुलाएँगे}: "उनमें से एक को बुलाया जाएगा और उसकी किताब उसके दाहिने हाथ में दी जाएगी। उसका शरीर साठ हाथ तक बढ़ा दिया जाएगा, उसका चेहरा सफेद हो जाएगा, और उसके सिर पर चमकते मोतियों का ताज रखा जाएगा। वह अपने साथियों की ओर चल पड़ेगा, और वे उसे दूर से देखेंगे और कहेंगे, 'ऐ अल्लाह, हमारे पास यह ला और हमारे लिए इसमें बरकत दे।' जब वह उनके पास पहुँचेगा, तो वह कहेगा, 'खुश हो जाओ! क्योंकि तुम में से प्रत्येक के लिए ऐसा ही कुछ होगा।'" उन्होंने कहा, "जहाँ तक काफ़िर (अविश्वासी) का सवाल है, उसका चेहरा काला हो जाएगा और उसका शरीर आदम की छवि में साठ हाथ तक बढ़ा दिया जाएगा। वह एक ताज पहनेगा, और उसके साथी उसे देखेंगे और

कहेंगे, 'हम इस की बुराई से अल्लाह की पनाह माँगते हैं; ऐ अल्लाह, हमारे पास यह मत लाना।' उन्होंने कहा: 'वह उनके पास आएगा और वे कहेंगे: ऐ अल्लाह, इसे अपमानित कर। तब वह कहेगा: अल्लाह तुम्हें दूर करे, क्योंकि तुम में से हर आदमी के लिए ऐसा ही कुछ होगा'।" अबू ईसा ने कहा: यह एक हसन गरीब (अच्छी लेकिन दुर्लभ) हदीस है (४)। इसके समान आयत अल्लाह का कथन है: {और तुम हर समुदाय को घुटनों के बल गिरा हुआ देखोगे। हर समुदाय को उसके कर्म-लेख की ओर बुलाया जाएगा।}

(१) तलबीस इब्लीस, पृष्ठ २०१, २०४, २०५, २०६, २०७ और २१०। (२) ८/११६। (३) ९/२०२। (४) सुनन अल-तिर्मिज़ी (३१३६)।

صفحہ ۱۲۹ سورۃ الاسراء: آیات ۷۰ - ۷۱

...خشک اور قابض ہے جو دماغ اور بینائی کو نقصان پہنچاتا ہے، اور جب نفس اس چیز کی طرف مائل ہو جو اس کے لیے درست ہو اور اسے روک دیا جائے تو خالق سبحانہ کی حکمت کی مخالفت کی گئی اسے رد کر کے، پھر اس کا اثر بدن پر پڑتا ہے، تو یہ فعل شرع اور عقل کے خلاف ہوا۔ اور یہ معلوم ہے کہ بدن انسان کی سواری ہے، اور جب تک سواری کے ساتھ نرمی نہ کی جائے وہ منزل تک نہیں پہنچاتی۔ ابراہیم بن ادہم سے روایت ہے کہ انہوں نے مکھن، شہد اور میدے کی روٹی خریدی، تو ان سے کہا گیا: یہ سب کچھ؟ انہوں نے کہا: جب ہمیں ملتا ہے تو ہم مردوں کی طرح کھاتے ہیں، اور جب نہیں ہوتا تو مردوں کی طرح صبر کرتے ہیں۔ اور ثوری گوشت، انگور اور فالودہ کھاتے تھے پھر نماز کے لیے کھڑے ہوتے تھے(۱)۔ سلف سے اس جیسی بہت سی مثالیں موجود ہیں۔ اور اس بارے میں جو کافی ہے وہ المائدہ(۲) اور الاعراف(۳) وغیرہ میں گزر چکا ہے۔ اور پہلا عمل دین میں غلو ہے اگر ان سے صحیح ثابت ہو: {اور رہبانیت جسے انہوں نے خود ایجاد کر لیا تھا، ہم نے اسے ان پر فرض نہیں کیا تھا} [الحدید: ۲۷]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {جس دن ہم ہر گروہ کو ان کے پیشوا کے ساتھ بلائیں گے، پھر جس کا نامہ اعمال اس کے دائیں ہاتھ میں دیا گیا، تو وہ اپنا نامہ اعمال پڑھیں گے اور ان پر دھاگے برابر بھی ظلم نہ کیا جائے گا۔}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {جس دن ہم ہر گروہ کو ان کے پیشوا کے ساتھ بلائیں گے}۔ ترمذی نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے اللہ تعالیٰ کے ارشاد {جس دن ہم ہر گروہ کو ان کے پیشوا کے ساتھ بلائیں گے} کے بارے میں فرمایا: "ان میں سے ایک کو بلایا جائے گا اور اسے اس کی کتاب دائیں ہاتھ میں دی جائے گی، اس کا جسم ساٹھ ہاتھ تک بڑھا دیا

جائے گا، اس کا چہرہ سفید ہو جائے گا، اور اس کے سر پر چمکتے موتیوں کا تاج رکھا جائے گا، وہ اپنے ساتھیوں کی طرف روانہ ہو گا اور وہ اسے دور سے دیکھیں گے تو کہیں گے: اے اللہ! اسے ہمارے پاس لے آ اور ہمارے لیے اس میں برکت دے، یہاں تک کہ وہ ان کے پاس آئے گا تو کہے گا: خوش ہو جاؤ، تم میں سے ہر ایک کے لیے اسی طرح کا انعام ہے۔" فرمایا: "رہا کافر، تو اس کا چہرہ سیاہ ہو جائے گا اور اس کا جسم آدم علیہ السلام کی صورت پر ساٹھ ہاتھ تک دراز کر دیا جائے گا، وہ ایک تاج پہنے ہو گا جسے اس کے ساتھی دیکھیں گے تو کہیں گے: ہم اس کے شر سے اللہ کی پناہ مانگتے ہیں، اے اللہ! اسے ہمارے پاس نہ لانا۔" فرمایا: "پھر وہ ان کے پاس آئے گا تو وہ کہیں گے: اے اللہ! اسے رسوا کر۔ تو وہ کہے گا: اللہ تمہیں دور کرے، کیونکہ تم میں سے ہر آدمی کے لیے اسی جیسا انجام ہے۔" ابوعیسیٰ (ترمذی) نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے(۴)۔ اور اس کی نظیر اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {اور تم ہر امت کو گھٹنوں کے بل گرا ہوا دیکھو گے، ہر امت کو اس کے نامہ اعمال کی طرف بلایا جائے گا۔}

(۱) تلبیس ابلیس ص ۲۰۱، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷ اور ۲۱۰۔ (۲) ۱۱۶/۸۔ (۳) ۲۰۲/۹۔ (۴) سنن ترمذی (۳۱۳۶)۔

130 Surah Al-Isra: Verse 71

{Today you will be recompensed for what you used to do} [Al-Jathiyah: 28]. And the book is called an 'Imam' (leader/guide) because it is referred to in order to know their deeds. Ibn Abbas, Al-Hasan, Qatadah, and Al-Dahhak said: "with their Imam" means: with their book (1), meaning: with the book of every person among them in which his deed is recorded. The evidence for this is: {Then whoever is given his record in his right hand} (2).

Ibn Zaid said: By the Book revealed to them (3). Meaning: Every person will be called by his book which he used to recite; so the people of the Torah will be called by the Torah, and the people of the Quran by the Quran. It will be said: O people of the Quran, what have you done? Did you follow its commands? Did you avoid its prohibitions? And so on (4). Mujahid said: "with their Imam": with their Prophet (5), and the Imam is the one who is followed. So it will be said: Bring the followers of Abraham, peace be upon him; bring the followers of Moses, peace be upon him; bring the followers of Satan; bring the followers of idols. Then the people of truth will stand up and take their book in their right hands, and the people of falsehood will stand up and take their book in their left hands (6). Qatadah also said this (7). Ali, may Allah be pleased with him, said: with the Imam of their era (8). It was narrated from the Prophet, peace and blessings be upon him, regarding the verse: {The Day We will call every people with their Imam}, he said: "Everyone will be called by the Imam of their time, the book of their Lord, and the Sunnah of their Prophet. He will say: Bring the followers of Abraham, bring the followers of Moses, bring the followers of Jesus, bring the followers of Muhammad - upon them be the best of prayers and peace. Then the people of truth will stand up and take their records in their right hands. And he will say: Bring the followers of Satan, bring the followers of the leaders of misguidance - a leader of guidance and a leader of misguidance" (9). Al-Hasan and Abu Al-Aliyah said: "with their Imam" means: by their deeds (10). Ibn Abbas also said this.

---

(1) Narrated by Al-Tabari 15/7 from Al-Hasan and Al-Dahhak. (2) Ma'ani al-Quran by Al-Nahhas 4/177, Tafsir Abi al-Layth 2/277, and Tafsir al-Baghawi 3/126. (3) Narrated by Al-Tabari 15/8. (4) Al-Waseet by Al-Wahidi 3/118 with the same meaning. (5) Narrated by Al-Tabari 15/6. (6) Al-Waseet by Al-Wahidi 3/118 with the same meaning. (7) Narrated by Al-Tabari 15/7 with the wording of Mujahid. (8) Mentioned by Al-Suyuti in Al-Durr Al-Manthur 4/196 from Ali, and mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 3/126

from Ibn Abbas. (9) Reported by Al-Suyuti in Al-Durr Al-Manthur 9/404 in summary and attributed to Ibn Marduwayh from Ali, may Allah be pleased with him. (10) Narrated by Al-Tabari 15/7-8 from both of them.

१३० सूरह अल-इसरा: आयत ७१

{आज तुम्हें उसका फल दिया जाएगा जो तुम किया करते थे} [अल-जाथियाह: २८]। और किताब को 'इमाम' कहा जाता है क्योंकि उनके कर्मों को जानने के लिए उसी की ओर इशारा किया जाता है। इब्न अब्बास, अल-हसन, क़तादा और अल-दहाक ने कहा: "उनके इमाम के साथ" का अर्थ है: उनकी किताब के साथ (१), यानी: उनमें से प्रत्येक व्यक्ति की किताब के साथ जिसमें उसका कर्म दर्ज है। इसका प्रमाण है: {फिर जिसे उसकी किताब उसके दाहिने हाथ में दी जाएगी} (२)।

इब्न ज़ैद ने कहा: उनके पास भेजी गई किताब के द्वारा (३)। यानी: हर इंसान को उसकी किताब के साथ बुलाया जाएगा जिसे वह पढ़ता था; इसलिए तौरात वालों को तौरात के साथ और कुरान वालों को कुरान के साथ बुलाया जाएगा। कहा जाएगा: ऐ कुरान वालो, तुमने क्या किया? क्या तुमने उसके आदेशों का पालन किया? क्या तुम उसकी मनाही से बचे? और इसी तरह (४)। मुजाहिद ने कहा: "उनके इमाम के साथ": उनके नबी के साथ (५), और इमाम वह है जिसका अनुसरण किया जाता है। तो कहा जाएगा: इब्राहीम अलैहिस्सलाम के अनुयायियों को लाओ, मूसा अलैहिस्सलाम के अनुयायियों को लाओ, शैतान के अनुयायियों को लाओ, मूर्तियों के अनुयायियों को लाओ। फिर सत्य वाले खड़े होंगे और अपनी किताब अपने दाहिने हाथ में लेंगे, और असत्य वाले खड़े होंगे और अपनी किताब अपने बाएं हाथ में लेंगे (६)। क़तादा ने भी यही कहा (७)। अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: उनके समय के इमाम के साथ (८)। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से आयत के बारे में रिवायत है: {जिस दिन हम हर गिरोह को उनके इमाम के साथ बुलाएंगे}, उन्होंने कहा: "हर किसी को उनके समय के इमाम, उनके रब की किताब और उनके नबी की सुन्नत के साथ बुलाया जाएगा। वह कहेगा: इब्राहीम के अनुयायियों को लाओ, मूसा के अनुयायियों को लाओ, ईसा के अनुयायियों को लाओ, मुहम्मद के अनुयायियों को लाओ - उन पर सर्वश्रेष्ठ प्रार्थनाएँ और शांति हो। फिर सत्य वाले खड़े होंगे और अपनी किताब अपने दाहिने हाथ में लेंगे। और वह कहेगा: शैतान के अनुयायियों को लाओ, गुमराह करने वाले नेताओं के अनुयायियों को लाओ - मार्गदर्शन का इमाम और गुमराही का इमाम" (९)। अल-हसन और अबू अल-आलिया ने कहा: "उनके इमाम के साथ" का अर्थ है: उनके कर्मों के साथ (१०)। इब्न अब्बास ने भी यही कहा।

---

(१) अल-तबरी ७/१५ द्वारा अल-हसन और अल-दहाक से उद्धृत। (२) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान ४/१७७, तफ़सीर अबी अल-लैथ २/२७७, और तफ़सीर अल-बग़वी ३/१२६। (३) अल-तबरी

८/१५ द्वारा उद्धृत। (४) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत ३/११८ इसी अर्थ में। (५) अल-तबरी ६/१५ द्वारा उद्धृत। (६) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत ३/११८ इसी अर्थ में। (७) अल-तबरी ७/१५ द्वारा मुजाहिद के शब्दों में उद्धृत। (८) अल-सुयुती ने अल-दुर अल-मंसूर ४/१९६ में अली से इसका उल्लेख किया है, और अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर ३/१२६ में इब्न अब्बास से इसका उल्लेख किया है। (९) अल-सुयुती द्वारा अल-दुर अल-मंसूर ९/४०४ में संक्षेप में प्रस्तुत किया गया और अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से इब्न मरदूवैह को श्रेय दिया गया। (१०) अल-तबरी ७/१५-८ द्वारा दोनों से उद्धृत।

{آج تمہیں ان کاموں کا بدلہ دیا جائے گا جو تم کرتے تھے} [الجاثیہ: ۲۸]۔ اور کتاب کو 'امام' کہا جاتا ہے کیونکہ اعمال کی معرفت کے لیے اسی کی طرف رجوع کیا جاتا ہے۔ ابن عباس، حسن، قتادہ اور ضحاک نے کہا: "اپنے امام کے ساتھ" یعنی: اپنی کتاب کے ساتھ (۱)، یعنی: ان میں سے ہر انسان کی اس کتاب کے ساتھ جس میں اس کا عمل درج ہے، اس کی دلیل یہ ہے: {پس جس کو اس کا نامہ اعمال اس کے داہنے ہاتھ میں دیا گیا} (۲)۔

ابن زید نے کہا: ان پر نازل کردہ کتاب کے ساتھ (۳)۔ یعنی: ہر انسان کو اس کی اس کتاب کے ساتھ پکارا جائے گا جسے وہ پڑھتا تھا؛ چنانچہ تورات والوں کو تورات کے ساتھ، اور قرآن والوں کو قرآن کے ساتھ پکارا جائے گا، اور کہا جائے گا: اے قرآن والو، تم نے کیا عمل کیا؟ کیا تم نے اس کے احکام کی تعمیل کی؟ کیا تم نے اس کی منہیات سے اجتناب کیا؟ اور اسی طرح (۴)۔ مجاہد نے کہا: "اپنے امام کے ساتھ": اپنے نبی کے ساتھ (۵)، اور امام وہ ہے جس کی اقتدا کی جائے۔ پس کہا جائے گا: ابراہیم علیہ السلام کے پیروکاروں کو لاؤ، موسیٰ علیہ السلام کے پیروکاروں کو لاؤ، شیطان کے پیروکاروں کو لاؤ، بتوں کے پیروکاروں کو لاؤ۔ چنانچہ اہل حق کھڑے ہوں گے اور اپنا نامہ اعمال اپنے داہنے ہاتھوں میں لیں گے، اور اہل باطل کھڑے ہوں گے اور اپنا نامہ اعمال اپنے بائیں ہاتھوں میں لیں گے (۶)۔ قتادہ نے بھی یہی کہا ہے (۷)۔ علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا: اپنے زمانے کے امام کے ساتھ (۸)۔ اور نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں مروی ہے: {جس دن ہم ہر گروہ کو ان کے امام کے ساتھ پکاریں گے}، آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "ہر ایک کو ان کے زمانے کے امام، ان کے رب کی کتاب اور ان کے نبی کی سنت کے ساتھ پکارا جائے گا، پس وہ فرمائے گا: ابراہیم کے پیروکاروں کو لاؤ، موسیٰ کے

پیروکاروں کو لاؤ، عیسیٰ کے پیروکاروں کو لاؤ، محمد کے پیروکاروں کو لاؤ - ان پر بہترین درود و سلام ہو - چنانچہ اہل حق کھڑے ہوں گے اور اپنے نامہ اعمال اپنے داہنے ہاتھوں میں لیں گے، اور وہ فرمائے گا: شیطان کے پیروکاروں کو لاؤ، گمراہی کے پیشواؤں کے پیروکاروں کو لاؤ - ایک ہدایت کا امام ہے اور ایک گمراہی کا امام ہے" (۹)۔ حسن اور ابو العالیہ نے کہا: "اپنے امام کے ساتھ" یعنی: اپنے اعمال کے ساتھ (۱۰)۔ اور یہی ابن عباس نے کہا ہے۔

---

(۱) اسے طبری نے ۷/۱۵ میں حسن اور ضحاک سے روایت کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۴/۱۷۷، اور تفسیر ابی اللیث ۲/۲۷۷، اور تفسیر البغوی ۳/۱۲۶۔ (۳) اسے طبری نے ۸/۱۵ میں روایت کیا ہے۔ (۴) الوسیط للواحدی ۳/۱۱۸ ہم معنی۔ (۵) اسے طبری نے ۶/۱۵ میں روایت کیا ہے۔ (۶) الوسیط للواحدی ۳/۱۱۸ ہم معنی۔ (۷) اسے طبری نے ۷/۱۵ میں مجاہد کے الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے۔ (۸) اسے سیوطی نے الدر المنثور ۴/۱۹۶ میں علی سے ذکر کیا ہے، اور بغوی نے اپنی تفسیر ۳/۱۲۶ میں ابن عباس سے ذکر کیا ہے۔ (۹) اسے سیوطی نے الدر المنثور ۹/۴۰۴ میں مختصراً ذکر کیا ہے اور اسے ابن مردویہ کی طرف منسوب کیا ہے جو علی رضی اللہ عنہ سے مروی ہے۔ (۱۰) اسے طبری نے ۷/۱۵ - ۸ میں ان دونوں سے روایت کیا ہے۔

It is said: Where are those who were content with destiny? Where are those who were patient against the forbidden? It is also said: [They are called] by their schools of thought; they are summoned by those they followed in the world: O Hanafi, O Shafi'i, O Mu'tazilite, O Qadari, and the like. So they follow them in good or evil, or in truth or falsehood. This is the meaning of Abu Ubaida's statement(1). And it has been mentioned before(2). Abu Hurayrah said: The people of charity will be called from the gate of charity, and the people of Jihad from the gate of Jihad..., the full Hadith(3). Abu Sahl said: It is said: Where is so-and-so who prayed and fasted, and its opposite is the Zaffaf (one who plays the tambourine)(4) and the slanderer. Muhammad ibn Ka'b said: "With their Imam" means by their mothers, and 'Imam' is the plural of 'Umm' (mother). The wise said: There are three aspects of wisdom in this; first - for the sake of Jesus. Second - to show the honor of Hasan and Husayn. And third - so that the children of adultery are not disgraced(5). I say: This opinion is questionable; for in the authentic Hadith on the authority of Ibn Umar, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "When Allah gathers the first and the last on the Day of Resurrection, a banner will be raised for every treacherous person, and it will be said: 'This is the treachery of so-and-so, son of so-and-so.'" Reported by Muslim and Bukhari(6). His saying: "This is the treachery of so-and-so, son of so-and-so" is evidence that people will be called in the Hereafter by their names and their fathers' names, and this refutes those who said: They are only called by their mothers' names because there is a covering for their fathers(7). And Allah knows best. His words: {Then as for him who is given his record in his right hand} this strengthens the opinion of those who said: "By their Imam" means by their record. It is also strengthened by His saying: {And everything We have enumerated in a clear record} [Ya-Sin: 12]. {Then those...

(1) In Majaz al-Qur'an 1/386, and its wording is: i.e., by those they followed and took as an Imam. (2) 2/367. (3) Narrated by Ahmad (7633), Bukhari (1897), and Muslim (1027) as marfu'. (4) Thus in the copies, and perhaps it is 'al-Daffaf': one who beats the tambourine (duff). (5) Tafsir al-Baghawi 3/126, and al-Kashshaf 2/459. (6) Sahih Muslim (1735) and the wording is his, Sahih Bukhari (6177), and narrated by Ahmad (4839). (7) Tafsir al-Razi 21/17.

कहा जाता है: वे लोग कहाँ हैं जो तक़दीर से संतुष्ट थे? वे कहाँ हैं जिन्होंने वर्जित चीज़ों से सब्र किया? यह भी कहा गया है: [उन्हें पुकारा जाएगा] उनके पंथों के द्वारा; उन्हें उन लोगों के नाम से पुकारा जाएगा जिनका उन्होंने दुनिया में अनुसरण किया था: ऐ हनफ़ी, ऐ शाफ़ई, ऐ मोतज़ली, ऐ क़दरी, और इसी तरह के। फिर वे अच्छाई या बुराई में, या सच्चाई या झूठ में उनका अनुसरण करेंगे। अबू उबैदा के कथन(1) का यही अर्थ है। और यह पहले भी बताया जा चुका है(2)। अबू हुरैरा ने कहा: दान देने वालों को दान के दरवाज़े से बुलाया जाएगा, और जिहाद करने वालों को जिहाद के दरवाज़े से..., पूरी हदीस(3)। अबू सहल ने कहा: कहा जाता है: वह फलाँ कहाँ है जो नमाज़ पढ़ता था और रोज़ा रखता था, और इसके विपरीत ज़फ़्फ़ाफ़ (दफ़ बजाने वाला)(4) और चुगलखोर है। मुहम्मद बिन काब ने कहा: "उनके इमाम के साथ" का अर्थ है उनकी माताओं के साथ, और 'इमाम' 'उम' (माँ) का बहुवचन है। बुद्धिमानों ने कहा: इसमें हिकमत के तीन पहलू हैं; पहला - ईसा (अलैहिस्सलाम) के लिए। दूसरा - हसन और हुसैन के सम्मान को प्रदर्शित करने के लिए। और तीसरा - ताकि ज़िना (व्यभिचार) की संतानों को अपमानित न होना पड़े(5)। मैंने कहा: इस राय में विचार की गुंजाइश है; क्योंकि इब्न उमर से रिवायत एक सही हदीस में है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब अल्लाह कयामत के दिन पहले और बाद के लोगों को इकट्ठा करेगा, तो हर धोखेबाज़ के लिए एक झंडा बुलंद किया जाएगा और कहा जाएगा: 'यह फलाँ के बेटे फलाँ की धोखेबाज़ी है।'" इसे मुस्लिम और बुखारी ने उल्लेख किया है(6)। उनका कहना: "यह फलाँ के बेटे फलाँ की धोखेबाज़ी है" इस बात का प्रमाण है कि आख़िरत में लोगों को उनके और उनके पिता के नामों से पुकारा जाएगा, और यह उन लोगों का खंडन करता है जिन्होंने कहा: उन्हें केवल उनकी माताओं के नामों से पुकारा जाएगा ताकि उनके पिता का पर्दा बना रहे(7)। और अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह का कथन: {तो जिसे उसका आमालनामा उसके दाहिने हाथ में दिया गया} यह उन लोगों की राय को पुख्ता करता है जिन्होंने कहा: "उनके इमाम के साथ" का अर्थ उनके आमालनामे से है। अल्लाह का यह कथन भी इसे पुख्ता करता है: {और हर चीज़ को हमने एक स्पष्ट किताब (इमाम) में गिन रखा है} [यासीन: 12]। {तो वे लोग...

(1) मजाज़ अल-क़ुरआन 386/1 में, और इसके शब्द हैं: यानी, जिसका उन्होंने अनुसरण किया और उसे इमाम बनाया। (2) 367/2. (3) इसे अहमद (7633), बुखारी (1897), और मुस्लिम (1027) ने मरफ़ू रिवायत किया है। (4) प्रतियों में ऐसा ही है, और शायद यह 'अल-दफ़्फ़ाफ़' है: वह जो दफ़

बजाता है। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 126/3, और अल-कश्शाफ़ 459/2। (6) सहीह मुस्लिम (1735) और शब्द उनके हैं, सहीह बुखारी (6177), और इसे अहमद (4839) ने रिवायत किया है। (7) तफ़सीर अल-राज़ी 17/21.

پس کہا جاتا ہے: کہاں ہیں وہ لوگ جو تقدیر پر راضی تھے؟ کہاں ہیں وہ لوگ جنہوں نے حرام کاموں سے صبر کیا؟ اور کہا گیا: [انہیں پکارا جائے گا] ان کے مذاہب کے ساتھ، پس انہیں ان کے ناموں سے پکارا جائے گا جن کی وہ دنیا میں پیروی کرتے تھے: اے حنفی، اے شافعی، اے معتزلی، اے قدری، اور اس طرح کے دوسرے، پس وہ نیکی یا بدی میں، یا حق یا باطل پر ان کی پیروی کریں گے، اور ابو عبیدہ (1) کے قول کا یہی مطلب ہے۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (2)۔ اور حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ نے فرمایا: صدقہ دینے والوں کو صدقہ کے دروازے سے پکارا جائے گا، اور جہاد کرنے والوں کو جہاد کے دروازے سے...، پوری حدیث (3)۔ ابو سہل نے کہا: کہا جاتا ہے: کہاں ہے وہ فلاں نماز پڑھنے والا اور روزہ رکھنے والا، اور اس کے برعکس زفاف (دف بجانے والا) (4) اور چغل خور۔ اور محمد بن کعب نے کہا: "بِإِمَامِهِمْ" (ان کے امام کے ساتھ) یعنی ان کی ماؤں کے ساتھ، اور امام 'آمّ' (ماں) کی جمع ہے۔ حکماء نے کہا: اس میں حکمت کے تین پہلو ہیں؛ پہلا - حضرت عیسیٰ علیہ السلام کی وجہ سے۔ دوسرا - حسن اور حسین رضی اللہ عنہما کی بزرگی ظاہر کرنے کے لیے۔ اور تیسرا - تاکہ زنا کی اولاد رسوا نہ ہو (5)۔ میں نے کہا: اس قول میں نظر (غور و فکر کی ضرورت) ہے؛ کیونکہ حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما سے صحیح حدیث میں ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب اللہ تعالیٰ قیامت کے دن اگلوں اور پچھلوں کو جمع کرے گا، تو ہر غدار کے لیے ایک جھنڈا بلند کیا جائے گا اور کہا جائے گا: 'یہ فلاں کے بیٹے فلاں کی غداری ہے' اسے مسلم اور بخاری نے روایت کیا ہے (6)۔ پس آپ ﷺ کا فرمان: "یہ فلاں کے بیٹے فلاں کی غداری ہے" اس بات کی دلیل ہے کہ لوگوں کو آخرت میں ان کے ناموں اور ان کے باپوں کے ناموں سے پکارا جائے گا، اور یہ ان لوگوں کی تردید کرتا ہے

جنہوں نے کہا: انہیں صرف ان کی ماؤں کے ناموں سے پکارا جائے گا؛ کیونکہ اس میں ان کے باپوں پر پردہ ڈالنا مقصود ہے (7)۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَمَنْ أُوتِيَ كِتَبَهُ بِيَمِينِهِۦ﴾ (پس جس کا نامہ اعمال اس کے دائیں ہاتھ میں دیا گیا) یہ ان لوگوں کے قول کو تقویت دیتا ہے جنہوں نے کہا کہ "بِإِمَامِهِمْ" سے مراد ان کے نامہ اعمال ہیں۔ اور اسے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد بھی تقویت دیتا ہے: ﴿وَكُلَّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَهُ فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ﴾ [یس: 12] (اور ہم نے ہر چیز کو ایک واضح کتاب (امام) میں درج کر رکھا ہے)۔ ﴿فَأُوْلَٰٓئِكَ

(1) مجاز القرآن 386/1 میں، اور اس کے الفاظ یہ ہیں: یعنی جس کی انہوں نے پیروی کی اور اسے امام بنایا۔ (2) 367/2۔ (3) اسے احمد (7633)، بخاری (1897)، اور مسلم (1027) نے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ (4) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور شاید یہ 'الدفاف' ہو: جو دف بجاتا ہے۔ (5) تفسیر البغوی 126/3، اور الکشاف 459/2۔ (6) صحیح مسلم (1735) اور الفاظ اسی کے ہیں، صحیح بخاری (6177)، اور اسے احمد نے روایت کیا ہے (4839)۔ (7) تفسیر الرازی 17/21۔

132

Surah Al-Isra: Verses 71 - 72

... they will read their book and will not be wronged even by as much as the thread on a date-stone (fatil). Fatil: refers to the thread found in the cleft of a date seed (1). This was previously discussed in "An-Nisa" (2).

The Almighty's saying: {And whoever is blind in this [life] will be blind in the Hereafter and more astray in way. 72}

The Almighty's saying: {And whoever is blind in this [life]} meaning: in this world, blind to taking heed and seeing the truth. {he will be in the Hereafter} meaning: regarding the matters of the Hereafter {blind} (3). Ikrimah said: A group of people from Yemen came to Ibn Abbas and asked him about this verse. He said: Read what is before it: {Your Lord is He who causes ships to sail for you in the sea...} up to {...marked preference}. Ibn Abbas said: Whoever is blind to these blessings and signs that he sees, he will be blind to the Hereafter which he has not seen and more astray in way (4). It is also said the meaning is: Whoever is blind to the blessings that Allah bestowed upon him in this world is blind to the blessings of the Hereafter (5). It is also said the meaning is: Whoever is blind in this world where he was given respite, opportunity, and the promise of repentance being accepted, will be blind in the Hereafter where there is no repentance (6). Al-Hasan said: Whoever is a disbeliever and astray in this world will be blind and more astray in the Hereafter (7). It is also said: Whoever is blind in this world to Allah's proofs, Allah will resurrect him blind on the Day of Resurrection (8), as He said: {And We will gather him on the Day of Resurrection blind} [Taha: 124] the verses. And He said: {And We will gather them on the Day of Resurrection on their faces - blind, dumb and deaf. Their refuge is Hell} [Al-Isra: 97]. It was said: the meaning in His saying: {he will be in the Hereafter blind} is in...

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/177, and I'rab al-Qur'an by him 2/434. (2) 6/410. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/259 similarly. (4) Tafsir al-Razi 18/21 - 19. (5) Tafsir Abi al-Layth 2/278 from Muqatil. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/253, and Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/178. (7) Al-Wasit by al-Wahidi 3/119, and Tafsir al-Baghawi 3/126. (8) Tafsir Abi al-Layth 2/278 from Mujahid. (9) Tafsir al-Razi 19/21.

132

सूरा अल-इसरा: आयत 71 - 72

... वे अपनी किताब पढ़ेंगे और उन पर धागे के बराबर (फ़तील) भी ज़ुल्म नहीं किया जाएगा। फ़तील: वह धागा जो खजूर की गुठली के बीच की दरार में होता है (1)। और यह "अन-निसा" (2) में गुज़र चुका है।

अल्लाह का फ़रमान: {और जो इस (दुनिया) में अंधा रहा, वह आख़िरत में भी अंधा रहेगा और रास्ते से बहुत भटका हुआ होगा। 72}

अल्लाह का फ़रमान: {और जो इस (दुनिया) में अंधा रहा} यानी: दुनिया में इबरत हासिल करने और हक़ को देखने से अंधा रहा। {तो वह आख़िरत में} यानी: आख़िरत के मामले में {अंधा है} (3)। इकरीमा ने कहा: यमन के कुछ लोग इब्ने अब्बास के पास आए और उनसे इस आयत के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: इससे पहले वाली आयत पढ़ो: {तुम्हारा रब वह है जो तुम्हारे लिए समुद्र में जहाज़ चलाता है...} {फ़ज़ीलत} तक। इब्ने अब्बास ने कहा: जो शख्स इन नेमतों और निशानियों को देखकर अंधा बना रहा जिन्हें उसने देखा, तो वह आख़िरत के बारे में भी अंधा और ज़्यादा गुमराह होगा जिसे उसने नहीं देखा (4)। और कहा गया है कि इसका मतलब है: जो दुनिया में उन नेमतों से अंधा रहा जो अल्लाह ने उसे दीं, वह आख़िरत की नेमतों से भी अंधा रहेगा (5)। और यह भी कहा गया है कि इसका मतलब है: जो शख्स दुनिया में अंधा रहा जहाँ उसे मोहलत दी गई, वक़्त दिया गया और तौबा कुबूल करने का वादा किया गया, तो वह आख़िरत में अंधा होगा जहाँ कोई तौबा नहीं होगी (6)। हसन ने कहा: जो शख्स इस दुनिया में काफ़िर और गुमराह रहा, वह आख़िरत में अंधा और ज़्यादा गुमराह होगा (7)। और कहा गया है: जो दुनिया में अल्लाह की दलीलों से अंधा रहा, अल्लाह उसे क़ियामत के दिन अंधा उठाएगा (8), जैसा कि उसने फ़रमाया: {और हम उसे क़ियामत के दिन अंधा उठाएंगे} [ताहा: 124] आयतें। और फ़रमाया: {और हम उन्हें क़ियामत के दिन उनके चेहरों के बल अंधा, गूँगा और बहरा करके उठाएंगे, उनका ठिकाना जहन्नुम है} [अल-इसरा: 97]। और कहा गया है: उसके इस फ़रमान में मतलब: {तो वह आख़िरत में अंधा है} में...

(1) मआनी अल-क़ुरआन अल-नहास 4/177, और एराब अल-क़ुरआन 2/434। (2) 6/410। (3) अल-नुकत वल-उयून 3/259 इसी तरह। (4) तफ़सीर अल-राज़ी 18/21 - 19। (5) तफ़सीर अबी अल-लैस 2/278 मुक़ातिल से। (6) मआनी अल-क़ुरआन अल-ज़ज्जाज 3/253, और मआनी अल-

क़ुरआन अल-नह़ास 4/178। (7) अल-वसीत अल-वाहिदी 3/119, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/126। (8) तफ़सीर अबी अल-लैस 2/278 मुजाहिद से। (9) तफ़सीर अल-राज़ी 19/21।

132

سورة الاسراء: آیات 71 - 72

... وہ اپنا نامہ اعمال پڑھیں گے اور ان پر دھاگے کے برابر (فتیل) بھی ظلم نہ کیا جائے گا۔ فتیل: وہ دھاگہ جو کھجور کی گٹھلی کی دراڑ میں ہوتا ہے (1)۔ اور یہ "النساء" (2) میں گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جو اس (دنیا) میں اندھا رہا تو وہ آخرت میں بھی اندھا ہوگا اور راستے سے بہت بھٹکا ہوا ہوگا۔ 72}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جو اس میں اندھا رہا} یعنی: دنیا میں عبرت پکڑنے اور حق کو دیکھنے سے اندھا رہا۔ {تو وہ آخرت میں} یعنی: آخرت کے معاملے میں {اندھا ہے} (3)۔ عکرمہ نے کہا: یمن کے کچھ لوگ ابن عباس کے پاس آئے اور ان سے اس آیت کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا: اس سے پہلے والی آیت پڑھو: {تمہارا رب وہ ہے جو تمہارے لیے سمندر میں کشتیاں چلاتا ہے...} {فضیلت} تک۔ ابن عباس نے کہا: جو شخص ان نعمتوں اور نشانیوں سے اندھا رہا جنہیں اس نے دیکھا، تو وہ آخرت کے بارے میں بھی اندھا اور زیادہ گمراہ ہوگا جسے اس نے نہیں دیکھا (4)۔ اور کہا گیا ہے کہ معنی یہ ہے: جو شخص ان نعمتوں سے اندھا رہا جو اللہ نے اسے دنیا میں عطا کیں، وہ آخرت کی نعمتوں سے بھی اندھا رہے گا (5)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ معنی یہ ہے: جو شخص اس دنیا میں اندھا رہا جہاں اسے مہلت دی گئی، گنجائش دی گئی اور توبہ کی قبولیت کا وعدہ کیا گیا، تو وہ آخرت میں اندھا ہوگا جہاں کوئی توبہ نہیں ہوگی (6)۔ حسن نے کہا: جو شخص اس دنیا میں کافر اور گمراہ رہا، وہ آخرت میں اندھا اور زیادہ گمراہ ہوگا (7)۔ اور کہا گیا ہے: جو دنیا میں اللہ کی دلیلوں سے اندھا رہا، اللہ اسے قیامت کے دن اندھا اٹھائے گا (8)، جیسا کہ اس نے فرمایا: {اور ہم اسے قیامت کے دن اندھا اٹھائیں گے} [طہٰ: 124] آیات۔ اور فرمایا: {اور ہم انہیں

قیامت کے دن ان کے چہروں کے بل اندھا، گونگا اور بہرا اٹھائیں گے، ان کا ٹھکانا جہنم ہے} [الاسراء: 97]۔ اور کہا گیا ہے: اس کے قول میں معنی: {پس وہ آخرت میں اندھا ہے} میں...

(1) معانی القرآن للنحاس 4/ 177، اور اعراب القرآن 2/ 434۔ (2) 6/ 410۔ (3) النکت والعیون 3/ 259 اسی طرح۔ (4) تفسیر الرازی 18/ 21 - 19۔ (5) تفسیر ابی اللیث 2/ 278 مقاتل سے۔ (6) معانی القرآن للزجاج 3/ 253، اور معانی القرآن للنحاس 4/ 178۔ (7) الوسیط للواحدي 3/ 119، اور تفسیر البغوی 3/ 126۔ (8) تفسیر ابی اللیث 2/ 278 مجاہد سے۔ (9) تفسیر الرازی 19/ 21۔

Surah Al-Isra: Verses 72 - 73 133

All opinions: "more blind" (1); because it refers to blindness of the heart, and such a thing is not said regarding blindness of the eye. Al-Khalil and Sibawayh said: Because it is a physical attribute like the hand and the leg, it is not said: "how blind he is," just as it is not said: "how handed he is." Al-Akhfash: He did not say that about it because it consists of more than three letters, and its root is 'a'ma' (2). Some grammarians have allowed "how blind he is" and "how weak-sighted he is"; because their verbs are 'amiya' and 'ashiya'. Al-Farra' said: A Basran sheikh told me in Sham that he heard the Arabs saying: "how black his hair is" (3). The poet said:

In lofty heights, you have neither shade nor fruit, and in shames, you have the ghosts of elders. As for the kings, you are today the meanest of them in meanness, and the whitest of them in a cook's garment (4).

Abu Bakr, Hamza, Al-Kisa'i, and Khalaf performed imala (inclining the sound) on both instances of the word "blind" and "blind", while the rest read with fat-ha (opening), and Abu 'Amr performed imala on the first and fat-ha on the second (5). {And farther astray from the path} means he does not find a way to guidance (6).

Allah Almighty's saying: {And indeed, they were about to tempt you away from that which We revealed to you in order to [make] you invent about Us something else; and then they would have taken you as a friend (73)} WWW.NAFSEISLAM.COM Sa'id bin Jubayr said: The Prophet ﷺ used to touch the Black Stone during his circumambulation (tawaf), but Quraysh prevented him and said: We will not let you touch it until you acknowledge our gods. He thought to himself and said: "It would not harm me to acknowledge them after they let me touch the stone, while Allah knows that I detest them." But Allah Almighty refused that and revealed this verse to him. This was said by Mujahid and Qatadah. Ibn Abbas said in the narration of 'Ata': It was revealed regarding the delegation of Thaqif.

---

(1) Majaz al-Qur'an 1/386, and Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/253. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/434 - 435. See Kitab Sibawayh 4/97 - 98. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/128. (4) Both verses were said by Tarafa bin al-Abd, the first verse is in his Diwan p. 18. The second verse is in al-Lisan (bayad). (5) Al-Sab'ah p. 383, and Tahbir al-Taysir p. 136. (6) Majma' al-Bayan 15/79.

सूरह अल-इसरा: आयत 72 - 73 133

सभी मत: "अधिक अंधा" (1); क्योंकि यह हृदय के अंधेपन के बारे में है, और ऐसा आँखों के अंधेपन के लिए नहीं कहा जाता है। अल-खलील और सिबावैह ने कहा: क्योंकि यह हाथ और पैर की तरह एक शारीरिक रचना है, इसलिए यह नहीं कहा जाता है: "वह कितना अंधा है", जैसे यह नहीं कहा जाता है: "उसके कितने हाथ हैं"। अल-अखफश: उन्होंने इसके बारे में ऐसा नहीं कहा क्योंकि यह तीन से अधिक अक्षरों पर आधारित है, और इसका मूल 'अ'मा' है (2)। कुछ व्याकरणविदों ने "वह कितना अंधा है" और "वह कितना कमज़ोर दृष्टि वाला है" की अनुमति दी है; क्योंकि उनकी क्रियाएं 'अमिया' और 'अशिया' हैं। अल-फर्रा ने कहा: शाम में एक बसरी शेख ने मुझे बताया कि उन्होंने अरबों को यह कहते सुना: "उसके बाल कितने काले हैं" (3)। कवि ने कहा:

ऊंचे पदों में तुम्हारे लिए न कोई छाया है न फल, और अपमान में तुम्हारे लिए बुज़ुर्गों के साये हैं। जहाँ तक राजाओं की बात है, आज तुम उनमें सबसे नीच हो नीचता में, और उनमें सबसे सफेद हो एक रसोइये के लिबास में (4)।

अबू बक्र, हमज़ा, अल-किसाई और खलफ़ ने दोनों शब्दों "अंधा" और "अंधा" पर 'इमाला' (ध्वनि का झुकाव) किया, जबकि बाकियों ने उन्हें 'फतहा' (खोलने) के साथ पढ़ा। अबू अम्र ने पहले पर 'इमाला' और दूसरे पर 'फतहा' किया (5)। {और मार्ग से बहुत भटका हुआ} का अर्थ है कि उसे मार्गदर्शन का कोई रास्ता नहीं मिलता (6)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और वे तुम्हें उस चीज़ से बहकाने ही वाले थे जो हमने तुम्हारी ओर वह्य की ताकि तुम हमारे ऊपर इसके सिवा कुछ और गढ़ लो; और तब वे तुम्हें मित्र बना लेते (73)} WWW.NAFSEISLAM.COM सईद बिन जुबैर ने कहा: पैगंबर ﷺ अपने तवाफ के दौरान हजर-ए-असवद का स्पर्श किया करते थे, लेकिन कुरैश ने उन्हें रोक दिया और कहा: हम तुम्हें तब तक स्पर्श नहीं करने देंगे जब तक तुम हमारे देवताओं को न मान लो। उन्होंने अपने मन में सोचा और कहा: "अगर उनके कहने पर मैं उन्हें मान लूँ ताकि वे मुझे पत्थर को छूने दें, तो इसमें मेरा क्या हर्ज है, जबकि अल्लाह जानता है कि मैं उनसे नफरत करता हूँ।" लेकिन अल्लाह सर्वशक्तिमान ने इसे अस्वीकार कर दिया और उन पर यह आयत उतारी। मुजाहिद और कतादा ने ऐसा कहा। इब्न अब्बास ने अता की रिवायत में कहा: यह थकीफ़ के प्रतिनिधिमंडल के बारे में नाजिल हुई थी।

(1) मजाज़ अल-कुरान 1/386, और मआनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 3/253। (2) इराब अल-कुरान लिन-नहस 2/434 - 435। सिबावैह की किताब 4/97 - 98 देखें। (3) मआनी अल-कुरान लिल-फर्रा 2/128। (4) दोनों शेर तरफ़ा बिन अल-अब्द के हैं, पहला शेर उनके दीवान पृ. 18 में है। दूसरा शेर अल-लिसान (बीद) में है। (5) अस-सबअह पृ. 383, और तहबीर अत-तयसीर पृ. 136। (6) मजमा अल-बयान 15/79।

سورة الإسراء: آيات 72 - 73 133

تمام اقوال: زیادہ اندھا (1)؛ اس لیے کہ یہ دل کے اندھے پن سے ہے، اور آنکھ کے اندھے پن میں اس جیسا نہیں کہا جاتا۔ خلیل اور سیبویہ نے کہا: اس لیے کہ یہ ہاتھ اور پاؤں کے درجے کی ایک خلقت ہے، تو یہ نہیں کہا گیا: "وہ کتنا اندھا ہے"، جیسے یہ نہیں کہا جاتا: "وہ کتنا ہاتھ والا ہے"۔ اخفش: انہوں نے اس میں یہ اس لیے نہیں کہا کیونکہ یہ تین حرفوں سے زیادہ پر مشتمل ہے، اور اس کی اصل 'اعمیٰ' ہے (2)۔ بعض نحویوں نے "ما اعماہ" (وہ کتنا اندھا ہے) اور "ما اعشاہ" (وہ کتنا کمزور نظر والا ہے) کی اجازت دی ہے؛ کیونکہ ان کے فعل 'عَمِیَ' اور 'عَشِیَ' ہیں۔ فرا نے کہا: مجھے شام میں ایک بصری شیخ نے بتایا کہ انہوں نے عربوں کو کہتے سنا: "ما اسود شعرہ" (اس کے بال کتنے کالے ہیں) (3)۔ شاعر نے کہا:

تمہارے لیے بلندیوں میں نہ کوئی سایہ ہے اور نہ کوئی پھل، اور رسوائیوں میں تمہارے لیے بوڑھوں کے سائے ہیں۔ رہی بات بادشاہوں کی، تو آج تم ان میں سب سے کمینے ہو کمینگی میں، اور ان میں سب سے زیادہ سفید پوش ہو ایک باورچی کے لباس میں (4)۔

ابو بکر، حمزہ، کسائی اور خلف نے دونوں لفظوں "اعمیٰ" اور "اعمیٰ" میں امالہ کیا، اور باقیوں نے فتحہ پڑھا، اور ابو عمرو نے پہلے میں امالہ اور دوسرے میں فتحہ کیا (5)۔ ﴿وَأَضَلُّ سَبِيلًا﴾ یعنی اسے ہدایت کا کوئی راستہ نہیں ملتا (6)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِن كَادُوا لَيَفْتِنُونَكَ عَنِ الَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ لِتَفْتَرِيَ عَلَيْنَا غَيْرَهُ ۖ وَإِذًا لَّاتَّخَذُوكَ خَلِيلًا (73)﴾ WWW.NAFSEISLAM.COM سعید بن جبیر نے کہا: نبی ﷺ اپنے طواف میں حجرِ اسود کا استلام (بوسہ یا مس کرنا) کرتے تھے، تو قریش نے آپ کو روک دیا اور کہا: ہم آپ کو استلام نہیں کرنے دیں گے جب تک کہ آپ ہمارے معبودوں کو ہاتھ نہ لگا لیں۔ تو آپ ﷺ نے دل میں

سوچا اور کہا: "مجھ پر کیا حرج ہے کہ میں انہیں ہاتھ لگا لوں اس کے بعد کہ وہ مجھے حجر کا استلام کرنے دیں، جبکہ اللہ جانتا ہے کہ میں ان سے بیزار ہوں" تو اللہ تعالیٰ نے اسے ناپسند کیا، اور آپ پر یہ آیت نازل فرمائی۔ مجاہد اور قتادہ نے یہی کہا۔ اور ابن عباس نے عطا کی روایت میں کہا: یہ وفدِ ثقیف کے بارے میں نازل ہوئی۔

---

(1) مجاز القرآن 1/386، ومعانی القرآن للزجاج 3/253۔ (2) إعراب القرآن للنحاس 2/434 - 435۔ اور دیکھئے کتاب سیبویہ 4/97 - 98۔ (3) معانی القرآن للفراء 2/128۔ (4) ان کے کہنے والے طرفہ بن العبد ہیں، پہلا شعر ان کے دیوان ص 18 میں ہے۔ اور دوسرا شعر اللسان (بیض) میں ہے۔ (5) السبعة ص 383، وتحبیر التیسیر ص 136۔ (6) مجمع البیان 15/79۔

Surah Al-Isra: Verse 73 - 134

They came to the Prophet ﷺ and asked him for something unreasonable. They said: "Let us enjoy our idols for a year so we can take what is gifted to them, and once we have taken it, we will break them and submit to Islam. And declare our valley sacred as you have declared Mecca sacred, so the Arabs may know our merit over them." The Messenger of Allah ﷺ was inclined to grant them that, then this verse was revealed (1). It is also said: It refers to the saying of the chiefs of Quraysh to the Prophet ﷺ: "Expel these low-class people and clients from us so that we may sit with you and listen to you." He was inclined to do that until he was forbidden from it (2). Qatadah said: It was mentioned to us that the Quraysh secluded themselves with the Messenger of Allah ﷺ one night until morning, talking to him, glorifying him, honoring him, and trying to win him over. They said: "You bring something that no one else brings, and you are our master, O our master." They kept at it until he almost approached them in some of what they wanted, then Allah protected him from that, and Allah Exalted revealed this verse (3). The meaning of {to tempt you} (layaftinunaka) is: to remove you. It is said: "I tempted the man from his opinion" if you moved him away from what he believed. This was stated by Al-Harawi (4). It is also said: they turn you away, and the meaning is the same. {From what We revealed to you} means: the judgment of the Quran; because granting what they asked for would be contrary to the judgment of the Quran. {To invent about Us something else} means: to fabricate against Us something other than what We revealed to you (5). This was the saying of the Thaqif tribe: "Declare our valley sacred as you declared Mecca sacred—its trees, its birds, and its wild animals. If the Arabs ask you why you singled them out, say: 'Allah commanded me to do so,' so it may be an excuse for you." {And then they would have taken you as a friend} means: if you had done what they wanted, they would have taken you as a friend (6), meaning: they would have befriended you and been sincere towards you (7), derived from 'al-khulla' (friendship).

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/259-260, and Zad al-Masir 5/67. Ibn al-Jawzi followed these two statements by saying: "This is false and it is not permissible to think [this] of the Messenger of Allah ﷺ, and all of that is impossible regarding him and regarding the Sahaba that they narrated it from him." We say: The first statement was recorded by al-Tabari 15/13. (2) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/154. (3) Tafsir Abi al-Layth 2/278, and Zad al-Masir 5/68. Recorded by al-Tabari 15/13-14. (4) Mentioned by al-Azhari in Tahdhib al-Lugha 14/297-298. (5) Tafsir al-Razi 21/21. (6) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/254. (7) Tafsir al-Baghawi 3/127, and Zad al-Masir 5/68.

सूरा अल-इसरा: आयत ७३ - १३४

वे पैगंबर ﷺ के पास आए और उनसे कुछ अनुचित मांग की। उन्होंने कहा: "हमें एक साल के लिए अपने मूर्तियों का आनंद लेने दें ताकि हम उन्हें भेंट की गई चीज़ें ले सकें, और जब हम उन्हें ले लेंगे, तो हम उन्हें तोड़ देंगे और इस्लाम स्वीकार कर लेंगे। और हमारी घाटी को भी उसी तरह पवित्र घोषित करें जैसे आपने मक्का को किया है, ताकि अरबों को हमारे ऊपर आपकी कृपा का पता चल सके।" अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें वह देने का इरादा किया, फिर यह आयत उतरी (१)। यह भी कहा गया है: यह कुरैश के सरदारों का पैगंबर ﷺ से कहना है: "इन निचले तबके के लोगों और दासों को हमसे दूर निकाल दें ताकि हम आपके साथ बैठ सकें और आपको सुन सकें।" उन्होंने ऐसा करने का इरादा किया जब तक कि उन्हें इससे मना नहीं कर दिया गया (२)। कतादा ने कहा: हमें बताया गया कि कुरैश एक रात सुबह तक अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ अकेले रहे, उनसे बात करते रहे, उनका महिमामंडन करते रहे, उनका सम्मान करते रहे और उनके करीब आने की कोशिश करते रहे। उन्होंने कहा: "आप ऐसी बात लाते हैं जो कोई और नहीं लाता, और आप हमारे स्वामी हैं, हे हमारे स्वामी।" वे ऐसा करते रहे जब तक कि वह उनकी कुछ इच्छाओं के करीब नहीं पहुँच गए, फिर अल्लाह ने उन्हें उससे बचा लिया, और अल्लाह तआला ने यह आयत नाजिल की (३)। "तुम्हें गुमराह करना" (ला-यफ्तिनू-नका) का अर्थ है: तुम्हें हटाना। कहा जाता है: "मैंने आदमी को उसकी राय से भटका दिया" अगर आपने उसे उस पर से हटा दिया जिस पर वह था। यह अल-हरावी ने कहा है (४)। यह भी कहा गया है: वे तुम्हें फेर देते हैं, और अर्थ एक ही है। {उससे जो हमने तुम्हारी ओर वह्य (प्रकाशना) की} का अर्थ है: कुरआन का फैसला; क्योंकि उन्हें वह देना जो उन्होंने मांगा था, कुरआन के फैसले के खिलाफ होता। {ताकि तुम हमारे बारे में इसके अलावा कुछ और गढ़ सको} का अर्थ है: जो हमने तुम्हारी ओर वह्य की है उसके अलावा हमारे खिलाफ कुछ झूठ गढ़ना (५)। यह कबीला सकीफ की बात थी: "हमारी घाटी को वैसे ही पवित्र घोषित करो जैसे तुमने मक्का को पवित्र किया - उसके पेड़ों, उसके पक्षियों और उसके जंगली जानवरों को। यदि अरब आपसे पूछें कि आपने उन्हें विशेष रूप से क्यों चुना, तो कहें: 'अल्लाह ने मुझे ऐसा करने का आदेश दिया है,' ताकि यह आपके लिए एक बहाना बन जाए।" {और तब वे तुम्हें अपना घनिष्ठ मित्र बना लेते} का अर्थ है: यदि तुम वैसा करते जैसा वे चाहते थे, तो वे तुम्हें अपना घनिष्ठ मित्र बना लेते (६), यानी: वे तुम्हारे साथ दोस्ती करते और तुम्हारे साथ निष्कपट होते (७), 'अल-खुल्ला' (दोस्ती) शब्द से लिया गया है।

(१) अल-नुकत वल-उयून ३/२५९-२६०, और ज़ाद अल-मसीर ५/६७। इब्न अल-जौज़ी ने इन दो कथनों पर यह टिप्पणी की: "यह गलत है और अल्लाह के रसूल ﷺ के बारे में ऐसा सोचना जायज़ नहीं है, और उनके बारे में और सहाबा के बारे में यह सब असंभव है कि उन्होंने उनसे इसे रिवायत किया हो।" हमने कहा: पहला कथन अल-तबारी १५/१३ द्वारा दर्ज किया गया है। (२) अल-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-कुरआन ३/१५४। (३) तफ़सीर अबी अल-लैथ २/२७८, और ज़ाद अल-मसीर ५/६८। अल-तबारी द्वारा १५/१३-१४ दर्ज। (४) अल-अज़हरी द्वारा तहज़ीब अल-लुग़ा १४/२९७-२९८ में उल्लेखित। (५) तफ़सीर अल-राज़ी २१/२१। (६) अल-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-कुरआन ३/२५४। (७) तफ़सीर अल-बग़वी ३/१२७, और ज़ाद अल-मसीर ५/६८।

سورة الإسراء: آیت ۷۳ - ۱۳۴

وہ نبی ﷺ کے پاس آئے اور ان سے بے جا مطالبہ کیا، اور کہا: ہمیں اپنے معبودوں (بتوں) سے ایک سال تک فائدہ اٹھانے دیں یہاں تک کہ ہم وہ کچھ لے لیں جو ان کے لیے ہدیہ کیا جاتا ہے، پھر جب ہم اسے لے لیں گے تو ہم انہیں توڑ دیں گے اور اسلام قبول کر لیں گے، اور ہماری وادی کو بھی ویسے ہی محترم (حرم) قرار دیں جیسے آپ نے مکہ کو محترم قرار دیا ہے، تاکہ عرب ہم پر آپ کی فضیلت کو جان لیں۔ تو رسول اللہ ﷺ نے ارادہ کیا کہ انہیں یہ دے دیں، تب یہ آیت نازل ہوئی (۱)۔ اور کہا گیا: یہ قریش کے بڑوں کا نبی ﷺ سے کہنا ہے: ان گرے پڑے لوگوں اور غلاموں کو ہم سے دور کر دیں تاکہ ہم آپ کے پاس بیٹھیں اور آپ کی بات سنیں۔ آپ نے اس کا ارادہ کیا یہاں تک کہ آپ کو اس سے روک دیا گیا (۲)۔ اور قتادہ نے کہا: ہمیں بتایا گیا کہ قریش ایک رات صبح تک رسول اللہ ﷺ کے ساتھ تنہائی میں رہے، وہ آپ سے گفتگو کرتے رہے، آپ کی تعظیم کرتے رہے، آپ کو سردار بناتے رہے اور آپ سے قربت پیدا کرتے رہے، اور کہنے لگے: آپ ایسی چیز لائے ہیں جو لوگوں میں سے کوئی نہیں لایا، اور آپ ہمارے سردار ہیں اے ہمارے سردار، وہ آپ کے ساتھ مسلسل یہی کرتے رہے یہاں تک کہ آپ ان کے بعض مطالبات کے قریب ہو گئے، پھر اللہ نے آپ کو اس سے بچا لیا، اور اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی (۳)۔ اور ﴿لَيَفْتِنُونَكَ﴾ کے معنی ہیں: یعنی وہ آپ کو ہٹا دیں۔ کہا جاتا ہے: "فتنتُ الرجل عن رأيه" جب آپ نے اسے اس رائے سے ہٹا دیا جس پر وہ تھا۔ یہ ہروی نے کہا ہے (۴)۔ اور کہا گیا: وہ آپ کو پھیر دیں، اور معنی ایک ہی ہے۔ ﴿عَنِ الَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ﴾ یعنی: قرآن کا حکم؛ کیونکہ جو انہوں نے مانگا اسے دینے میں قرآن کے حکم کی مخالفت تھی۔ ﴿لِتَفْتَرِيَ عَلَيْنَا غَيْرَهُ﴾ یعنی: تاکہ آپ ہمارے ذمے اس کے علاوہ کوئی جھوٹ گھڑ لیں جو ہم نے آپ کی طرف وحی کی ہے (۵)، اور یہ قبیلہ ثقیف کا قول ہے: ہماری

وادی کو ویسے ہی محترم قرار دیں جیسے مکہ کو محترم کیا ہے، اس کے درختوں، پرندوں اور وحشی جانوروں کو، پس اگر عرب آپ سے پوچھیں کہ آپ نے انہیں کیوں خاص کیا، تو کہیں: اللہ نے مجھے اس کا حکم دیا ہے، تاکہ یہ آپ کے لیے ایک عذر ہو جائے۔ ﴿وَإِذًا لَّاتَّخَذُوكَ خَلِيلًا﴾ یعنی: اگر آپ وہی کرتے جو وہ چاہتے تھے تو وہ آپ کو اپنا گہرا دوست بنا لیتے (۶)، یعنی: وہ آپ سے دوستی کرتے اور آپ کے ساتھ مخلص ہو جاتے (۷)، یہ لفظ "الخلہ" سے ماخوذ ہے جس کے معنی دوستی کے ہیں۔

---

(۱) النکت والعیون ۳/ ۲۵۹ - ۲۶۰ ، اور زاد المسیر ۵/ ۶۷ ، اور ابن الجوزی نے ان دو اقوال پر یہ تعاقب کیا کہ: "یہ باطل ہے، رسول اللہ ﷺ کے بارے میں ایسا گمان کرنا جائز نہیں ہے، اور یہ سب آپ کے حق میں اور صحابہ کے حق میں محال ہے کہ انہوں نے آپ سے یہ روایت کیا ہو۔" ہم کہتے ہیں: پہلا قول طبری نے ۱۵/ ۱۳ میں نقل کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۳/ ۱۵۴ ۔ (۳) تفسیر ابی اللیث ۲/ ۲۷۸ ، اور زاد المسیر ۵/ ۶۸ ۔ اور اسے طبری نے ۱۵/ ۱۳ - ۱۴ میں نکالا ہے۔ (۴) اور اسے ازہری نے تہذیب اللغہ ۱۴/ ۲۹۷ - ۲۹۸ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) تفسیر الرازی ۲۱/ ۲۱ ۔ (۶) معانی القرآن للزجاج ۳/ ۲۵۴ ۔ (۷) تفسیر البغوی ۳/ ۱۲۷ ، اور زاد المسیر ۵/ ۶۸ ۔

Surah Al-Isra: Verses 73 - 75 135

...for your inclining towards them. It was also said: {They would have taken you as a friend (Khalila)} meaning: poor. Taken from 'Khalla' - with a fatha on the kha - which means poverty; due to his need for them (1).

The Almighty says: {And if We had not strengthened you, you would have almost inclined to them a little (74). Then [if you had], We would have made you taste double [punishment in] life and double [after] death, then you would not find for yourself against Us any helper (75)}.

The Almighty's saying: {And if We had not strengthened you} meaning: upon the truth and protected you from agreeing with them. {You would have almost inclined to them} meaning: tilted. {A little} meaning: a slight inclination (2). Qatadah said: When this verse was revealed, the Prophet (PBUH) said: "O Allah, do not leave me to myself for even the blink of an eye" (3). It was said: The outward address is to the Prophet (PBUH), but its inward meaning is news about Thaqif. The meaning is: they almost made you incline, meaning they almost reported about you that you had tilted toward their saying, so their action was attributed to him metaphorically and figuratively, as you say to a man: "You almost killed yourself," meaning people almost killed you because of what you did. Mentioned by Al-Mahdawi. It was also said: There was no intention from him to incline towards them; rather the meaning is: Had it not been for Allah's grace upon you, there would have been an inclination from you to agree with them, but Allah's grace was complete upon you so you did not do it. Mentioned by Al-Qushayri.

Ibn Abbas said: The Messenger of Allah (PBUH) was infallible, but this is a teaching for the Ummah; so that none of them incline toward the polytheists in any of Allah's rulings and laws (4).

And His saying: {Then [if you had], We would have made you taste double [punishment in] life and double [after] death} meaning: if you had inclined, We would have made you taste double the punishment of life in this world and double the punishment of death in the Hereafter. This was said by Ibn Abbas, Mujahid, and others. This is the ultimate warning, and the higher the rank, the greater the punishment for disagreement. Allah Almighty said: {O wives of the Prophet, whoever of you should commit a clear immorality - for her the punishment would be doubled two fold} (5) [Al-Ahzab: 30]. Doubling a thing is twice its equivalent, and 'double' can be...

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 3/260. (2) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/120, and Tafsir Al-Razi 21/21. (3) Tafsir Al-Razi 21/21. Its chain is interrupted (munqati'). (4) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/120, and Zad Al-Masir 5/69. (5) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/254. See Al-Nukat wal-'Uyun 3/260.

सूरा अल-इस्रा: आयतें 73 - 75 135

...उनके प्रति आपके झुकाव के लिए। यह भी कहा गया है: {वे तुम्हें अपना मित्र (खलीला) बना लेते} अर्थात: गरीब। 'खल्ला' से लिया गया है - ख पर फथा के साथ - जिसका अर्थ है गरीबी; उनकी ओर उसकी आवश्यकता के कारण (1)।

अल्लाह तआला का कथन है: {और यदि हमने आपको सुदृढ़ न किया होता, तो आप उनकी ओर थोड़ा झुक ही गए होते (74)। तब [यदि आप ऐसा करते], तो हम आपको जीवन में दुगनी [सज़ा] और मृत्यु के[बाद] दुगनी [सज़ा] का स्वाद चखाते, फिर आप हमारे विरुद्ध अपना कोई सहायक न पाते (75)}।

अल्लाह तआला का कथन: {और यदि हमने आपको सुदृढ़ न किया होता} अर्थात: सत्य पर और हमने आपको उनसे सहमत होने से बचाया। {तो आप उनकी ओर झुक ही गए होते} अर्थात: झुकना। {थोड़ा सा} अर्थात: थोड़ा सा झुकाव (2)। क़तादा ने कहा: जब यह आयत उतरी, तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "ऐ अल्लाह, मुझे पलक झपकने के लिए भी मेरे अपने हाल पर न छोड़ना" (3)। यह कहा गया है: संबोधन प्रत्यक्ष रूप से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के लिए है, लेकिन आंतरिक रूप से यह सक़ीफ़ के बारे में सूचना है। अर्थ यह है: वे आपको झुकाने ही वाले थे, यानी वे आपके बारे में यह खबर देने वाले थे कि आप उनकी बात की ओर झुक गए हैं, इसलिए उनके कार्य को रूपक के रूप में उनकी ओर आरोपित किया गया, जैसे आप किसी व्यक्ति से कहते हैं: "तुमने लगभग खुद को मार डाला," जिसका अर्थ है कि तुम्हारे कृत्य के कारण लोगों ने तुम्हें लगभग मार डाला। अल-महदवी द्वारा उल्लेखित। यह भी कहा गया है: उनकी ओर झुकने का उनका कोई इरादा नहीं था; बल्कि अर्थ यह है: यदि आप पर अल्लाह की कृपा न होती, तो उनसे सहमत होने के प्रति आपका झुकाव होता, लेकिन आप पर अल्लाह की कृपा पूर्ण थी इसलिए आपने ऐसा नहीं किया। अल-कुशैरी द्वारा उल्लेखित।

इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) निष्पाप (मासूम) थे, लेकिन यह उम्मत के लिए एक सबक है; ताकि उनमें से कोई भी अल्लाह तआला के किसी भी हुक्म और शरीयत में मुशरिकों (बहुदेववादियों) की ओर न झुके(4)।

और उनका कथन: {तब हम आपको जीवन में दुगना और मृत्यु में दुगना स्वाद चखाते} अर्थात: यदि आप झुक जाते, तो हम आपको दुनिया में जीवन की दुगनी सज़ा और आख़िरत में मृत्यु की दुगनी

सज़ा का मज़ा चखाते। यह इब्न अब्बास, मुजाहिद और अन्य लोगों ने कहा है। यह कड़ी चेतावनी की पराकाष्ठा है, और दर्जा जितना ऊंचा होता है, उल्लंघन पर सज़ा उतनी ही बड़ी होती है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {ऐ नबी की पत्नियों, तुममें से जो कोई प्रत्यक्ष अश्लीलता का काम करेगी, उसके लिए सज़ा दोगुनी कर दी जाएगी} (5) [अल-अहज़ाब: 30]। किसी चीज़ को दोगुना करना उसके बराबर दो बार है, और 'दोगुना' हो सकता है...

---

(1) अन-नुकात वल-उयून 3/260। (2) अल-वासीत अल-वाहिदी द्वारा 3/120, और तफ़सीर अल-राज़ी 21/21। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 21/21। इसकी शृंखला टूटी हुई (मुनक़ति) है। (4) अल-वासीत अल-वाहिदी द्वारा 3/120, और ज़ाद अल-मसीर 5/69। (5) माआनी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज द्वारा 3/254। अन-नुकात वल-उयून 3/260 भी देखें।

سورہ الاسراء: آیات 73 - 75 135

...ان کی طرف آپ کے جھکاؤ کی وجہ سے۔ اور کہا گیا: ﴿ لَاتَّخَذُوكَ خَلِيلًا ﴾ یعنی: محتاج۔ 'الخَلَّة' سے ماخوذ ہے - خا کے زبر کے ساتھ - جس کا مطلب ہے فقر و احتیاج؛ ان کی طرف اس کی ضرورت کی وجہ سے (1)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَلَوْلَا أَن ثَبَّتْنَاكَ لَقَدْ كِدتَّ تَرْكَنُ إِلَيْهِمْ شَيْئًا قَلِيلًا ٧٤ إِذًا لَّأَذَقْنَاكَ ضِعْفَ الْحَيَاةِ وَضِعْفَ الْمَمَاتِ ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ عَلَيْنَا نَصِيرًا ٧٥ ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَلَوْلَا أَن ثَبَّتْنَاكَ ﴾ یعنی: حق پر اور ہم نے آپ کو ان کی موافقت کرنے سے بچایا۔ ﴿ لَقَدْ كِدتَّ تَرْكَنُ إِلَيْهِمْ ﴾ یعنی: مائل ہونا۔ ﴿ شَيْئًا قَلِيلًا ﴾ یعنی: معمولی سا جھکاؤ (2)۔ قتادہ نے کہا: جب یہ آیت نازل ہوئی تو آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "اے اللہ، مجھے پلک جھپکنے کی دیر کے لیے بھی میرے نفس کے حوالے نہ کرنا" (3)۔ کہا گیا: بظاہر خطاب نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے ہے مگر باطنی طور پر یہ بنو ثقیف کے بارے میں خبر ہے۔ اور معنی یہ ہے: وہ قریب تھا کہ آپ کو مائل کر لیتے، یعنی وہ آپ کے بارے میں یہ بتانے والے تھے کہ آپ ان کی بات کی طرف مائل ہو گئے ہیں، چنانچہ ان کے فعل کو مجازاً اور وسعت کے طور پر آپ کی طرف منسوب کر دیا گیا، جیسے آپ کسی شخص سے کہتے ہیں: "تم نے قریب تھا کہ اپنے آپ کو مار ڈالا،" یعنی تمہارے فعل کی وجہ سے لوگ قریب تھا کہ تمہیں مار ڈالتے۔ اسے المہدوی نے ذکر کیا ہے۔ اور کہا گیا: ان کی طرف مائل ہونے کا آپ کا کوئی ارادہ نہیں تھا، بلکہ معنی یہ ہے: اگر آپ پر اللہ کا فضل نہ ہوتا تو آپ کی طرف سے ان کی موافقت کا میلان ہوتا، لیکن آپ پر اللہ کا فضل مکمل تھا اس لیے آپ نے ایسا نہیں کیا۔ اسے القشیری نے ذکر کیا ہے۔

ابن عباس نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم معصوم تھے، لیکن یہ امت کے لیے ایک تعلیم ہے؛ تاکہ ان میں سے کوئی بھی اللہ تعالیٰ کے احکام اور شریعت میں مشرکین کی طرف مائل نہ ہو (4)۔

اور اس کا ارشاد: ﴿ إِذًا لَّأَذَقْنَاكَ ضِعْفَ الْحَيَاةِ وَضِعْفَ الْمَمَاتِ ﴾ یعنی: اگر آپ مائل ہو جاتے تو ہم آپ کو دنیا میں زندگی کا دوگنا عذاب اور آخرت میں موت کا دوگنا عذاب چکھاتے۔ یہ ابن عباس، مجاہد اور دیگر نے کہا ہے۔ اور یہ انتہائی درجے کی وعید ہے، اور جتنا درجہ بلند ہوتا ہے، مخالفت پر عذاب بھی اتنا ہی بڑا ہوتا ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ يَنِسَاءَ النَّبِيِّ مَن يَأْتِ مِنكُنَّ بِفَاحِشَةٍ مُّبَيِّنَةٍ يُضَعَفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ ﴾ (5) [الاحزاب: 30] کسی چیز کا 'ضعف' اس کے دو برابر ہوتا ہے، اور کبھی ضعف...

---

(1) النكت والعيون 3/ 260 . (2) الوسيط للواحدي 3/ 120 ، وتفسير الرازي 21/ 21 . (3) تفسير الرازي 21/ 21 . اس کی سند منقطع ہے . (4) الوسيط للواحدي 3/ 120 ، وزاد المسير 5/ 69 . (5) معاني القرآن للزجاج 3/ 254 . اور دیکھیے النكت والعيون 3/ 260 .

Surah al-Isra: Verses 74 - 76 136

"portion," as in the words of the Almighty: {For each there is double} [al-A'raf: 38], meaning: a portion. This has been discussed previously in al-A'raf(1).

The words of the Almighty: {And indeed, they were about to provoke you [to leave] from the land to drive you out from it. And then they would not have remained [there] after you except for a little while} (76).

This verse is said to be Medinan, as previously mentioned at the beginning of the Surah. Ibn Abbas said: The Jews were envious of the Prophet's ﷺ position in Medina, and they said: Prophets were only sent in the Levant (al-Sham), so if you are a prophet, join it, for if you go there, we will believe you and put our faith in you. This idea settled in his heart because of his desire for them to embrace Islam, so he traveled a stage from Medina. Then Allah revealed this verse. Abd al-Rahman bin Ghanam said: The Messenger of Allah ﷺ set out for the Battle of Tabuk intending only the Levant. When he reached Tabuk, {And indeed, they were about to provoke you [to leave] from the land} was revealed after the Surah had ended, and he was ordered to return(2).

And it is said: It is Meccan. Mujahid and Qatada said: It was revealed regarding the intention of the people of Mecca to expel him. If they had expelled him, they would not have been granted respite, but Allah commanded him to emigrate, so he left(3). This is more correct because the Surah is Meccan, and because what precedes it is news about the people of Mecca, and the Jews were not mentioned(4). His words: {from the land} mean the land of Mecca. Just as in His words: {I will not leave the land} [Yusuf: 80], meaning: the land of Egypt. The evidence for this is: {And how many a city was stronger than your city which drove you out} [Muhammad: 13], meaning Mecca. Its meaning is: its people intended to expel him; therefore, He attributed it to her(5) and said: "drove you out"(6). And it is said: they are all the disbelievers who wanted to uproot him from the land of the Arabs by collaborating against him. So Allah protected him. If they had expelled him from the land of the Arabs, they would not have been granted respite, which is the meaning of His words: {And then they would not have remained [there] after you except for a little while}(7).

---

(1) 9/217. (2) Zad al-Masir 5/69, and the hadith of Abd al-Rahman bin Ghanam was narrated by al-Bayhaqi in al-Dala'il 5/254. (3) Al-Wasit by al-Wahidi 3/120, and Tafsir al-Razi 21/23. Mujahid's statement was narrated from him by al-Tabari 15/19-20.

Qatada's statement was narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 1/383-384, and al-Tabari 15/19. (4) Tafsir al-Tabari 15/20, and Tafsir al-Baghawi 3/127. (5) In the copies: to them. (6) Tafsir al-Razi 21/23. (7) Tafsir al-Baghawi 3/127.

सूरह अल-इसरा: आयत ७४ - ७६ १३६

"हिस्सा," जैसा कि सर्वशक्तिमान के शब्द हैं: {प्रत्येक के लिए दोगुना है} [अल-अराफ: ३८], यानी: एक हिस्सा। इसकी चर्चा पहले अल-अराफ(१) में की जा चुकी है।

सर्वशक्तिमान का वचन: {और वास्तव में, वे आपको भूमि से [छोड़ने के लिए] उकसाने ही वाले थे ताकि आपको वहां से निकाल दें। और फिर वे आपके बाद वहां केवल कुछ ही समय तक ठहर पाते} (७६)।

इस आयत के बारे में कहा जाता है कि यह मदनी है, जैसा कि सूरह की शुरुआत में पहले बताया गया है। इब्न अब्बास ने कहा: यहूदियों को मदीना में पैगंबर ﷺ के पद से ईर्ष्या हुई, और उन्होंने कहा: पैगंबर केवल शाम (लेवंत) में भेजे गए थे, इसलिए यदि आप पैगंबर हैं, तो वहां चले जाएं क्योंकि यदि आप वहां जाएंगे, तो हम आप पर विश्वास करेंगे और आप पर ईमान लाएंगे। उनके इस्लाम स्वीकार करने की इच्छा के कारण यह विचार उनके दिल में बैठ गया, इसलिए उन्होंने मदीना से एक पड़ाव की यात्रा की। तब अल्लाह ने यह आयत नाजिल की। अब्द अल-रहमान बिन गनाम ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ शाम के इरादे से तबूक के युद्ध के लिए निकले। जब वह तबूक पहुंचे, तो सूरह खत्म होने के बाद {और वास्तव में, वे आपको भूमि से उकसाने ही वाले थे} नाजिल हुई और उन्हें वापस लौटने का आदेश दिया गया(२)।

और कहा जाता है: यह मक्की है। मुजाहिद और कतादा ने कहा: यह मक्का के लोगों द्वारा उन्हें निकालने के इरादे के बारे में नाजिल हुई थी। यदि उन्होंने उन्हें निकाल दिया होता, तो उन्हें मोहलत नहीं दी जाती, लेकिन अल्लाह ने उन्हें हिजरत करने का आदेश दिया, इसलिए वह निकल गए(३)। यह अधिक सही है क्योंकि सूरह मक्की है, और क्योंकि इससे पहले मक्का के लोगों के बारे में खबर है, और यहूदियों का कोई उल्लेख नहीं था(४)। उनके शब्द: {भूमि से} का अर्थ मक्का की भूमि है। जैसा कि उनके शब्दों में: {मैं भूमि नहीं छोड़ूंगा} [यूसुफ: ८०], यानी: मिस्र की भूमि। इसका प्रमाण है: {और कितनी बस्तियां आपकी उस बस्ती से अधिक शक्तिशाली थीं जिसने आपको निकाल दिया} [मुहम्मद: १३], यानी मक्का। इसका अर्थ है: उसके लोगों ने उन्हें निकालने का इरादा किया था; इसलिए, उसने इसे उसकी ओर(५) और कहा: "निकाल दिया"(६)। और कहा जाता है: वे सभी काफिर हैं जो उनके खिलाफ मिलकर उन्हें अरब की भूमि से उखाड़ फेंकना चाहते थे। इसलिए अल्लाह ने उनकी रक्षा की। यदि उन्होंने उन्हें अरब की भूमि से निकाल दिया होता, तो उन्हें मोहलत

नहीं दी जाती, जिसका अर्थ उनके शब्दों में है: {और फिर वे आपके बाद वहां केवल कुछ ही समय तक ठहर पाते}(७)।

---

(१) ९/२१७। (२) ज़ाद अल-मसीर ५/६९, और अब्द अल-रहमान बिन गनाम की हदीस अल-बैहाकी ने अद-दलाईल ५/२५४ में उल्लेख की है। (३) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत ३/१२०, और तफ़सीर अल-राज़ी २१/२३। मुजाहिद का बयान अल-तबरी १५/१९-२० द्वारा उनसे उद्धृत किया गया है। कतादा का बयान अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर १/३८३-३८४ और अल-तबरी १५/१९ में उद्धृत किया है। (४) तफ़सीर अल-तबरी १५/२०, और तफ़सीर अल-बघवी ३/१२७। (५) प्रतियों में: उनकी ओर। (६) तफ़सीर अल-राज़ी २१/२३। (७) तफ़सीर अल-बघवी ३/१२७।

سورہ الاسراء: آیات ۷۴ - ۷۶ ۱۳۶

نصیب، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿لِكُلِّ ضِعْفٌ﴾ (الاعراف: ۳۸) یعنی: نصیب۔ اور اس کا ذکر پہلے الاعراف (۱) میں گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِن كَادُوا لَيَسْتَفِزُّونَكَ مِنَ الْأَرْضِ لِيُخْرِجُوكَ مِنْهَا وَإِذًا لَّا يَلْبَثُونَ خَلَفَكَ إِلَّا قَلِيلًا﴾ (۷۶)

اس آیت کے بارے میں کہا گیا ہے کہ یہ مدنی ہے، جیسا کہ سورہ کے شروع میں گزر چکا ہے۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: یہودیوں نے مدینہ میں نبی ﷺ کے مقام پر حسد کیا اور کہا: انبیاء صرف شام ہی میں مبعوث ہوئے ہیں، پس اگر آپ نبی ہیں تو وہاں چلے جائیں، کیونکہ اگر آپ وہاں جائیں گے تو ہم آپ کی تصدیق کریں گے اور آپ پر ایمان لائیں گے۔ ان کے اسلام قبول کرنے کی محبت کی وجہ سے یہ بات آپ کے دل میں بیٹھ گئی، چنانچہ آپ مدینہ سے ایک منزل کے فاصلے پر کوچ کر گئے، تب اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی۔ اور عبدالرحمن بن غنم نے کہا: رسول اللہ ﷺ غزوہ تبوک کے لیے نکلے، آپ کا ارادہ صرف شام کا تھا، جب آپ تبوک پہنچے تو سورہ مکمل ہونے کے بعد ﴿وَإِن كَادُوا لَيَسْتَفِزُّونَكَ مِنَ الْأَرْضِ﴾ نازل ہوئی اور آپ کو واپسی کا حکم دیا گیا (۲)۔

اور کہا گیا ہے: یہ مکی ہے۔ مجاہد اور قتادہ نے کہا: یہ اہل مکہ کے آپ کو نکالنے کے ارادے کے بارے میں نازل ہوئی تھی، اور اگر وہ آپ کو نکال دیتے تو انہیں مہلت نہ دی جاتی، لیکن اللہ نے آپ کو ہجرت کا حکم دیا تو آپ نکل کھڑے ہوئے (۳)۔ اور یہی زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ سورہ مکی ہے، اور اس لیے کہ اس سے پہلے کی گفتگو اہل مکہ کے بارے میں ہے، اور یہودیوں کا

کوئی ذکر نہیں ہوا (۴)۔ اور اللہ کا قول: ﴿مِنَ الْأَرْضِ﴾ اس سے مراد زمین مکہ ہے۔ جیسا کہ اللہ کا قول ہے: ﴿فَلَنْ أَبْرَحَ الْأَرْضَ﴾ [یوسف: ۸۰] یعنی: زمین مصر؛ اس کی دلیل یہ ہے: ﴿وَكَأَيِّن مِّن قَرْيَةٍ هِيَ أَشَدُّ قُوَّةً مِّن قَرْيَتِكَ الَّتِي أَخْرَجَتْكَ﴾ [محمد: ۱۳] یعنی مکہ۔ اس کا مطلب ہے: وہاں کے رہنے والوں نے آپ کو نکالنے کا ارادہ کیا؛ اسی لیے اس (بستی) کی طرف اس کی نسبت کی (۵) اور فرمایا: "جس نے آپ کو نکالا" (۶)۔ اور کہا گیا ہے: اس سے مراد تمام کفار ہیں جنہوں نے آپ کے خلاف ایک دوسرے کی مدد کر کے آپ کو زمین عرب سے اکھاڑ پھینکنا چاہا، تو اللہ نے انہیں روک دیا، اور اگر وہ آپ کو زمین عرب سے نکال دیتے تو انہیں مہلت نہ دی جاتی، اور یہی اس کے قول کا مفہوم ہے: ﴿وَإِذًا لَّا يَلْبَثُونَ خَلَفَكَ إِلَّا قَلِيلًا﴾ (۷)۔

---

(۱) ۲۱۷/۹۔ (۲) زاد المسیر ۶۹/۵، اور عبدالرحمن بن غنم کی حدیث بیہقی نے الدلائل ۲۵۴/۵ میں نقل کی ہے۔ (۳) الواحدی کی الوسیط ۱۲۰/۳، اور تفسیر الرازی ۲۳/۲۱۔ مجاہد کا قول طبری نے ۲۰-۱۹/۱۵ میں نقل کیا ہے۔ قتادہ کا قول عبدالرزاق نے اپنی تفسیر ۳۸۳/۱-۳۸۴ اور طبری نے ۱۹/۱۵ میں نقل کیا ہے۔ (۴) تفسیر الطبری ۱۵/ ۲۰، اور تفسیر البغوی ۱۲۷/۳۔ (۵) نسخوں میں ہے: ان کی طرف۔ (۶) تفسیر الرازی ۲۳/۲۱۔ (۷) تفسیر البغوی ۱۲۷/۳۔

Surah Al-Isra: Verses 76 - 77 137

Ataa bin Abi Rabah read: "La yulabbithoon" (they will not remain) with a doubled 'ba' (1). Nafie, Ibn Kathir, Abu Bakr, and Abu Amr read "khalfaka" (behind you), meaning: after you. Ibn Amir, Hafs, Hamza, and Al-Kisa'i read: {khilafaka} (behind you) (2), and Abu Hatim chose it, considering the verse: {Those who were left behind rejoiced in their remaining behind the Messenger of Allah} [At-Tawbah: 81], and its meaning is also: after you. The poet said: "The dwellings became desolate after them, as if palm-frond strippers had spread mats among them" (3) "The spread of those who spread" is in Al-Mawardi (4). It is said: a woman 'shatabat' (stripped) the palm branches if she split them to make mats from them. Abu Ubayd said: then the stripper passes it to the purifier (5). It was said: "khalfaka" means after you, and "khilafaka" means in opposition to you. Ibn al-Anbari mentioned it. {But for a little while} has two interpretations: one is that the duration they remained after him was between their expelling him and their being killed on the day of Badr. This is the opinion of those who mentioned they were the Quraysh. The second: what was between that and the killing of Banu Qurayza and the expulsion of Banu Nadir. This is the opinion of those who mentioned they were the Jews (6).

His, the Almighty's, words: {This has been the way of those whom We sent before you from Our messengers, and you will not find any change in Our way (77)} His, the Almighty's, words: {the way of those whom We sent before you from Our messengers} means: they are punished according to the way of those We have sent; thus it is in the accusative case by an implicit 'they are punished', and when the preposition was dropped, the verb acted. Al-Farra' said it (7). It was also said: it is in the accusative case based on the meaning of 'We established the way of those whom We have sent' (8). It was also said: it is in the accusative case based on an estimation...

(1) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 77. (2) Al-Sab'ah p. 384, and Al-Taysir p. 141. (3) Its sayer is Al-Harith bin Khalid Al-Makhzumi as in Al-Ayn and Al-Lisan (khalf). From his words: Ataa read up to this point in Al-Muharrar al-Wajiz 3/476. (4) In the printed version of Al-Nukat wa al-Uyun 3/261 by Al-Mawardi with a narration like the author's: the spreading of the strippers. (5) Al-Sihah (shataba). (6) Al-Nukat wa al-Uyun 3/260-261. (7) In Ma'ani al-Qur'an 2/129. (8) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/434.

सूरह अल-इस्रा: आयतें 76 - 77 137

अता बिन अबी रबाह ने पढ़ा: "ला युलब्बिथून" (वे नहीं रहेंगे) 'बा' पर तशदीद के साथ (1)। नाफ़े इब्न कसीर, अबू बक्र और अबू अम्र ने "खल्फका" (तुम्हारे पीछे) पढ़ा, जिसका अर्थ है: तुम्हारे बाद। इब्न आमिर, हफ़्स, हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: {खिलाफका} (तुम्हारे पीछे) (2), और अबू हातिम ने इसे चुना; अल्लाह के इस कौल को ध्यान में रखते हुए: {पीछे रह जाने वाले अल्लाह के रसूल के पीछे अपने बैठे रहने पर खुश हुए} [अत-तौबा: 81] और इसका अर्थ भी है: तुम्हारे बाद; कवि ने कहा: "उनके बाद घर वीरान हो गए, मानो खजूर की टहनियाँ छीलने वालों ने उनके बीच चटाइयाँ बिछा दी हों" (3) अल-मावर्दी में "बसत अल-बवासित" है (4)। कहा जाता है: एक महिला ने टहनियों को 'शताबत' (छीला) यदि उसने उन्हें चटाई बनाने के लिए चीरा। अबू उबैद ने कहा: फिर छीलने वाली उसे शुद्ध करने वाली के पास भेजती है (5)। कहा गया: "खल्फका" का अर्थ है तुम्हारे बाद, और "खिलाफका" का अर्थ है तुम्हारे विरोध में। इब्न अल-अंसारी ने इसका उल्लेख किया। {मगर बहुत कम समय के लिए} के दो अर्थ हैं: एक यह कि उनके बाद उनके रहने की अवधि उनके द्वारा उसे निकालने और बद्र के दिन उनके मारे जाने के बीच का समय था। यह उन लोगों का मत है जिन्होंने उल्लेख किया कि वे कुरैश थे। दूसरा: उसके और बनू कुरैज़ा के वध और बनू नज़ीर के निष्कासन के बीच का समय। यह उन लोगों का मत है जिन्होंने उल्लेख किया कि वे यहूदी थे (6)।

अल्लाह तआला का इरशाद है: {यही तरीका रहा है उन रसूलों का जिन्हें हमने आपसे पहले भेजा था, और आप हमारे तरीके में कोई बदलाव नहीं पाएंगे (77)} अल्लाह तआला का इरशाद है: {उनका तरीका जिन्हें हमने आपसे पहले अपने रसूलों में से भेजा था} यानी: उन्हें उसी तरह सजा दी जाती है जैसे हमने पहले भेजे गए लोगों का तरीका रहा है; तो यह 'युअज्ज़बून' (उन्हें सजा दी जाती है) के छिपा होने के कारण नसब (accusative) में है, और जब हरफ़-ए-जर गिर गया, तो क्रिया ने काम किया। यह अल-फर्राह ने कहा है (7)। और कहा गया: यह 'हमने उन लोगों का तरीका अपनाया जिन्हें हमने भेजा' के अर्थ पर नसब में है (8)। और कहा गया: यह एक अनुमान पर नसब में है...

(1) अल-किरात अल-शाज़्ह पृ. 77। (2) अल-सबअह पृ. 384, और अल-तयसीर पृ. 141। (3) इसके कहने वाले अल-हारिस बिन खालिद अल-मखज़ूमी हैं जैसा कि अल-ऐन और अल-लिसान (खल्फ) में है। और उनके कौल से: अता ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/476 में इस स्थान तक पढ़ा। (4) अल-मावर्दी की अल-नुकत वल-उयून 3/261 के मुद्रित संस्करण में लेखक की रिवायत की तरह:

बसत अल-शवातिब। (5) अल-सिहाह (शतब)। (6) अल-नुकत वल-उयून 3/260-261। (7) मआनी अल-कुरान 2/129 में। (8) मुश्किल इराब अल-कुरान 1/434।

سورة الإسراء: الآيتان ٧٦ - ٧٧ ١٣٧

عطا بن ابی رباح نے پڑھا: "لا يَلْبَثُون" با کی تشدید کے ساتھ(١)۔ "خلفك" نافع، ابن کثیر، ابوبکر اور ابو عمرو نے، اور اس کا معنی ہے: تمہارے بعد۔ اور ابن عامر، حفص، حمزہ اور کسائی نے پڑھا: {خِلَافَكَ} (٢) اور اسے ابو حاتم نے پسند کیا؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پیش نظر: {پیچھے رہ جانے والے اللہ کے رسول کے پیچھے اپنے بیٹھے رہنے پر خوش ہوئے} [التوبہ: ٨١] اور اس کا معنی بھی ہے: تمہارے بعد؛ شاعر نے کہا: عَفَتِ الدِّيارُ خلافَهُم فكأنَّما بسط الشَّواطِبُ بينهنَّ حَصِيراً (٣) (ان کے بعد گھر مٹ گئے، گویا چھلائی کرنے والیوں نے ان کے درمیان چٹائی بچھا دی ہو)۔ "بسط البواسط" الماوردی میں ہے(٤)۔ کہا جاتا ہے: عورت نے شاخیں چھیلیں 'شطبت' جب اس نے انہیں چٹائی بنانے کے لیے چیرا۔ ابو عبید نے کہا: پھر چھیلنے والی اسے صاف کرنے والی کی طرف پھینکتی ہے(٥)۔ اور کہا گیا: "خلفك" کا معنی ہے تمہارے بعد۔ اور "خلافك" کا معنی ہے تمہاری مخالفت میں۔ اسے ابن الانباری نے ذکر کیا۔ {إِلَّا قَلِيلاً} (مگر تھوڑی دیر) اس میں دو پہلو ہیں: ایک یہ کہ ان کے بعد ان کے رہنے کی مدت انہیں نکالنے اور جنگِ بدر کے دن ان کے قتل کے درمیان کا عرصہ تھا۔ یہ ان کا قول ہے جنہوں نے ذکر کیا کہ وہ قریش تھے۔ دوسرا: وہ عرصہ جو اس کے اور بنو قریظہ کے قتل اور بنو نضیر کی جلاوطنی کے درمیان تھا۔ یہ ان کا قول ہے جنہوں نے ذکر کیا کہ وہ یہودی تھے(٦)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {سُنَّةَ مَنْ قَدْ أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنْ رُسُلِنَا وَلَا تَجِدُ لِسُنَّتِنَا تَحْوِيلاً (٧٧)} (ان رسولوں کا طریقہ جنہیں ہم نے تم سے پہلے بھیجا تھا اور تم ہمارے طریقے میں کوئی تبدیلی نہیں پاؤ گے)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {سُنَّةَ مَنْ قَدْ أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنْ رُسُلِنَا} یعنی: انہیں سزا دی جاتی ہے ان کے طریقے کے مطابق جنہیں ہم نے پہلے بھیجا؛ پس یہ 'يُعذبون' کے مقدر ہونے کی وجہ سے منصوب ہے،

اور جب حرفِ جر گر گیا تو فعل نے عمل کیا۔ یہ الفراء نے کہا ہے(۷)۔ اور کہا گیا: یہ 'سننّا سنۃ مَن قد ارسلنا' کے معنی پر منصوب ہے(۸)۔ اور کہا گیا: یہ ایک تقدیر پر منصوب ہے...

(۱) القراءات الشاذة ص ۷۷. (۲) السبعة ص ۳۸٤ ، والتيسير ص ۱٤۱ . (۳) اس کا کہنے والا حارث بن خالد مخزومی ہے جیسا کہ العین اور اللسان (خلف) میں ہے۔ اور اس کے قول سے: عطا نے المحرر الوجيز ٤٧٦/٣ میں اس جگہ تک پڑھا۔ (٤) الماوردی کی مطبوعہ النكت والعيون ٢٦١/٣ میں مصنف کی روایت کی طرح: بسط الشواطب۔ (٥) الصحاح (شطب)۔ (٦) النكت والعيون ٢٦٠/٣ - ٢٦١ . (۷) معانی القرآن میں ان کے لیے ۱۲۹/۲ . (۸) مشكل إعراب القرآن ٤٣٤/١ .

138 Surah Al-Isra: Verses 77 - 78

Deletion of 'Kaf'(1); the estimation is: they will not remain after you but for a little, like the way of those whom We sent, so based on this estimation, one does not stop at His saying: {but for a little}, and stops at the first and second. {before you of Our messengers} is a good pause. {And you will not find any change in Our way} means: no breach in its promise(2). His, the Almighty's saying: {Establish prayer at the decline of the sun [from its meridian] until the darkness of the night and [also] the Qur'an [i.e., recitation] of dawn. Indeed, the recitation of dawn is ever witnessed (78)} In it are seven issues: First: His, the Almighty's saying: {Establish prayer at the decline of the sun}. When He mentioned the plots of the polytheists, He commanded His Prophet, peace and blessings be upon him, to be patient and to maintain the prayer, and in it is seeking victory over enemies. And like it is {And We already know that your breast is constrained by what they say. So exalt [Allah] with praise of your Lord and be of those who prostrate [to Him] (3)} [Al-Hijr: 97-98]. The discussion on the meaning of establishing prayer has preceded at the beginning of Surah Al-Baqarah(4). This verse, by consensus of the commentators, is an indication of the obligatory prayers(5). Scholars differed on "Al-Dulook" (the decline) into two opinions: First: that it is the decline of the sun from the middle of the sky, said by Umar, his son, Abu Hurairah, Ibn Abbas, and a group of others from the Tabi'un scholars and others. Second: that "Al-Dulook" is the sunset. Said by Ali, Ibn Mas'ud, and Ubayy bin Ka'b, and it was narrated from Ibn Abbas(6). Al-Mawardi said: Whoever made "Al-Dulook" a name for its sunset, it is because a person rubs (yadluk) his eyes with his palm to see it clearly at the time of setting, and whoever made it a name for its decline [from meridian], it is because he rubs his eyes due to the intensity of its rays(7). And Abu [continues...]

(1) Tafsir al-Baghawi 3/128. (2) Al-Wasit by al-Wahidi 3/120. (3) Tafsir al-Razi 21/25. (4) 1/253 and what follows. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/477. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1207. (7) Al-Nukat wa al-Uyun 3/263.

१३८ सूरह अल-इसरा: आयत ७७ - ७८

'काफ' का विलोपन (१); अनुमान यह है: वे आपके बाद केवल थोड़े समय तक ही रहेंगे, जैसे हमने जिन्हें भेजा था उनके तरीके के अनुसार, इसलिए इस अनुमान के आधार पर, उनके इस कथन पर नहीं रुकना चाहिए: {किन्तु थोड़े समय के लिए}, और पहले और दूसरे पर रुकना चाहिए। {आपसे पहले हमारे रसूलों में से} एक अच्छा विराम है। {और आप हमारे तरीके में कोई बदलाव नहीं पाएंगे} का अर्थ है: इसके वादे में कोई उल्लंघन नहीं (२)। अल्लाह तआला का कथन: {नमाज़ क़ायम करो सूरज के ढलने से लेकर रात के अंधेरे तक और फज्र के(नमाज़ के) कुरआन (पाठ) को भी। बेशक फज्र का कुरआन (पाठ) देखा जाता है (७८)} इसमें सात मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {नमाज़ क़ायम करो सूरज के ढलने से}। जब उसने मुशरिकों की साजिशों का जिक्र किया, तो उसने अपने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को सब्र करने और नमाज़ की पाबंदी करने का हुक्म दिया, और इसमें दुश्मनों पर जीत की तलाश है। और इसी तरह {और हम जानते हैं कि जो वे कहते हैं उससे आपका सीना तंग होता है। तो अपने रब की प्रशंसा के साथ उसकी तस्बीह करें और सजदा करने वालों में से हो जाएं(३)} [अल-हिज्र: ९७-९८]। नमाज़ क़ायम करने के अर्थ के बारे में बात सूरह अल-बकराह की शुरुआत में हो चुकी है (४)। यह आयत, मुफस्सिरों की आम सहमति से, फ़र्ज़ नमाज़ों की ओर इशारा है (५)। विद्वानों ने "दुलूक" (ढलने) के बारे में दो रायों पर मतभेद किया है: पहला: कि यह आसमान के बीच से सूरज का ढलना है, यह उमर, उनके बेटे, अबू हुरैरा, इब्न अब्बास और ताबिईन विद्वानों और अन्य लोगों के एक समूह ने कहा है। दूसरा: कि दुलूक सूर्यास्त है। यह अली, इब्न मसूद और उबय बिन काब ने कहा है, और यह इब्न अब्बास से भी वर्णित है (६)। अल-मावर्दी ने कहा: जिसने "दुलूक" को इसके सूर्यास्त के लिए नाम बनाया, वह इसलिए है क्योंकि एक व्यक्ति डूबते समय उसे स्पष्ट रूप से देखने के लिए अपनी हथेली से अपनी आँखें मलता (यदलूक) है, और जिसने इसे इसके ढलने [दोपहर के बाद] के लिए नाम बनाया, वह इसलिए है क्योंकि वह इसकी किरणों की तीव्रता के कारण अपनी आँखें मलता है (७)। और अबू [अगले पृष्ठ पर जारी...]

(१) तफ़्सीर अल-बग़वी ३/१२८। (२) अल-वसीत अल-वाहिदी द्वारा ३/१२०। (३) तफ़्सीर अल-राज़ी २१/२५। (४) १/२५३ और उसके बाद। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४७७। (६) अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा ३/१२०७। (७) अल-नुकत वा अल-उयून ३/२६३।

۱۳۸ سورۃ الاسراء: آیات ۷۷ - ۷۸

'کاف' کا حذف ہونا (۱)؛ تقدیر یہ ہے: وہ آپ کے بعد تھوڑی دیر کے سوا نہیں ٹھہریں گے جیسا کہ ہم نے جنہیں بھیجا ان کا طریقہ تھا، لہٰذا اس تقدیر کی بنا پر اللہ کے اس قول پر نہیں رکا جائے گا: {مگر تھوڑی دیر}، اور پہلے اور دوسرے پر وقف کیا جائے گا۔ {آپ سے پہلے ہمارے رسولوں میں سے} وقفِ حسن ہے۔ {اور تم ہمارے طریقے میں کوئی تبدیلی نہیں پاؤ گے} یعنی: اس کے وعدے میں کوئی خلاف ورزی نہیں ہوگی (۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {نماز قائم کرو سورج کے ڈھلنے سے لے کر رات کی تاریکی تک اور فجر کے قرآن (تلاوت) کو بھی، بے شک فجر کا قرآن (تلاوت) مشہود (فرشتوں کی حاضری کا وقت) ہوتا ہے (۷۸)} اس میں سات مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {نماز قائم کرو سورج کے ڈھلنے سے}۔ جب اس نے مشرکین کی سازشوں کا ذکر کیا تو اپنے نبی صلی اللہ علیہ وسلم کو صبر اور نماز کی پابندی کا حکم دیا، اور اس میں دشمنوں پر فتح کی طلب ہے۔ اور اسی طرح {اور ہم جانتے ہیں کہ جو وہ کہتے ہیں اس سے آپ کا سینہ تنگ ہوتا ہے۔ پس اپنے رب کی حمد کے ساتھ تسبیح کریں اور سجدہ کرنے والوں میں شامل ہو جائیں (۳)} [الحجر: ۹۷-۹۸]۔ نماز قائم کرنے کے معنی کے بارے میں گفتگو سورہ بقرہ کے شروع میں گزر چکی ہے (۴)۔ یہ آیت، مفسرین کے اجماع کے مطابق، فرض نمازوں کی طرف اشارہ ہے (۵)۔ علماء نے "دلوک" (ڈھلنے) کے بارے میں دو اقوال پر اختلاف کیا ہے: پہلا: یہ کہ یہ آسمان کے درمیان سے سورج کا ڈھلنا ہے، یہ بات حضرت عمر، ان کے بیٹے، ابوہریرہ، ابن عباس اور تابعین علماء وغیرہ کی ایک جماعت نے کہی ہے۔ دوسرا: یہ کہ دلوک سے مراد غروب آفتاب ہے۔ یہ حضرت علی، ابن مسعود اور ابی بن کعب نے کہا ہے، اور ابن عباس سے بھی مروی ہے (۶)۔ الماوردی نے کہا: جس نے دلوک کو غروبِ آفتاب کا نام قرار دیا، اس کی وجہ یہ ہے کہ

انسان غروب کے وقت اسے واضح طور پر دیکھنے کے لیے اپنی ہتھیلی سے اپنی آنکھیں ملتا (یدلوک) ہے، اور جس نے اسے زوالِ آفتاب کا نام قرار دیا، اس کی وجہ یہ ہے کہ وہ اس کی شعاعوں کی شدت کی وجہ سے اپنی آنکھیں ملتا ہے (۷)۔ اور ابو [متن جاری ہے...]

(۱) تفسیر البغوی ۳/ ۱۲۸۔ (۲) الوسیط للواحدی ۳/ ۱۲۰۔ (۳) تفسیر الرازی ۲۱/ ۲۵۔ (۴) ۱/ ۲۵۳ اور اس کے بعد۔ (۵) المحرر الوجیز ۳/ ۴۷۷۔ (۶) احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۲۰۷۔ (۷) النکت والعیون ۳/ ۲۶۳۔

Page 139

Surah Al-Isra: Verse 78

[Abu] 'Ubayd: "Its 'duluk' (setting) means its sunset. 'Dulukat barah' means the sun, i.e., it has set (1). Qutrub recited:

'This is the standing place of my feet, Rabah, he crawled until the sun set (barah).'

Barahi - with a 'fatha' on the 'ba' - following the pattern of 'Hizami', 'Qatami', and 'Raqashi', is one of the names of the sun. Al-Farra' narrated it with a 'kasra' on the 'ba' - which is the plural of 'rahah', meaning the palm of the hand (2), i.e., it set while he was looking at it, having placed his palm over his eyebrow. From this is the saying of Al-'Ajjaj:

'And the sun had almost become faint, I push it back with my palm (al-rah) so that it might slide away (3).'

Ibn al-A'rabi said: 'Al-Zuhlofah' is a smooth, sloping place; because people slide down it. He said: 'Al-Zahlafah' is like rolling and pushing; it is said: I slid him (zahlaftuhu) and he slid (tazahlafa) (4). And it is said: the sun 'dulukat' when it sets (5). Dhu al-Rummah said (6):

'Lamps that are not led by stars, nor are they of the setting, declining ones.'

Ibn 'Atiyyah said: 'Duluk' is 'inclining' (al-mayl) in the language. The beginning of 'duluk' is the zenith (al-zawal), and its end is sunset. The time from the zenith to sunset is called 'duluk' because it [the sun] is in a state of inclining. Thus, Allah Almighty mentioned the prayers that occur during and at the time of 'duluk', which includes Dhuhr, Asr, and Maghrib. It is also valid for Maghrib to be included in 'ghasaq al-layl' (the darkness of the night) (7). Some people have held the view that the time for the Dhuhr prayer extends from the zenith until sunset; because Allah the Exalted linked its obligation to 'duluk', and all of this is 'duluk'. This was stated by Al-Awza'i and Abu Hanifa in detail. Malik pointed towards it.

---

(1) Gharib al-Hadith by Abu 'Ubayd 4/370-371. (2) Al-Sihah (d-l-k), and the saying of Al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 2/129. Rabah: the name of a driver. 'Dabbaba al-nahar': when nothing remains of it but a remnant. Lisan al-'Arab (r-b-h) and (dh-b-b). (3) Gharib al-Hadith by Abu 'Ubayd 4/371. (4) Al-Sihah (z-h-l-f). (5) Al-Fai'q 1/436. (6) In his Diwan 4/1734. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 3/477.

पृष्ठ १३९

सूरह अल-इसरा: आयत ७८

अबू उबैद: "दुलूक" का अर्थ है उसका अस्त होना। और "दुलुकत बराह" का अर्थ है सूर्य, यानी वह अस्त हो गया (१)। कुतरुब ने कविता पढ़ी:

"यह मेरे पैरों के खड़े होने की जगह है रबाह, वह तब तक रेंगता रहा जब तक सूरज अस्त (बराह) नहीं हो गया।"

बराह - 'बा' पर ज़बर (फत्हा) के साथ - 'हिज़ाम', 'क़ताम' और 'रक़ाश' के वज़्न पर, सूर्य के नामों में से एक है। अल-फर्रा ने इसे 'बा' के नीचे ज़ेर (कसरा) के साथ वर्णित किया है - और यह 'राहा' का बहुवचन है जिसका अर्थ है हथेली (२), यानी: वह अस्त हो गया जब वह उसे देख रहा था, और उसने अपनी हथेली अपनी भौंह पर रखी थी। इसी से अल-'अज्जाज का कथन है:

"और सूर्य लगभग धुंधला होने ही वाला था, मैं उसे अपनी हथेली (अल-राह) से धकेलता हूँ ताकि वह खिसक जाए (३)।"

इब्न अल-अरबी ने कहा: 'अल-ज़ुहलूफ़ा' एक ढलवां चिकनी जगह है; क्योंकि लोग उस पर फिसलते हैं। उन्होंने कहा: 'अल-ज़हलाफा' लुढ़कने और धकेलने के समान है; कहा जाता है: मैंने उसे फिसलाया (ज़हलफ्तुहु) और वह फिसल गया (तज़हलफ़ा) (४)। और कहा जाता है: सूर्य 'दुलुकत' हुआ जब वह अस्त हो गया (५)। ज़ू अल-रुम्मा ने कहा (६):

"दीपक वे नहीं हैं जिन्हें सितारे चलाते हैं, और न ही वे डूबने वाले, ढलने वाले हैं।"

इब्न अतिय्या ने कहा: भाषा में 'दुलूक' का अर्थ है 'झुकाव' (मैल)। तो 'दुलूक' की शुरुआत ज़वाल (सूर्य का ढलना) है, और इसका अंत सूर्यास्त है। ज़वाल के समय से सूर्यास्त तक के समय को 'दुलूक' कहा जाता है; क्योंकि वह झुकने की अवस्था में होता है। अतः अल्लाह तआला ने उन नमाज़ों का उल्लेख किया है जो 'दुलूक' की स्थिति में और उसके समय होती हैं, इसलिए इसमें ज़ुहर, अस्र और मग़रिब शामिल हैं। और यह भी सही है कि मग़रिब 'ग़सक़ अल-लैत' (रात के अंधेरे) में शामिल हो (७)। कुछ लोगों का यह विचार है कि ज़ुहर की नमाज़ का समय ज़वाल से सूर्यास्त तक जारी रहता है; क्योंकि अल्लाह सुब्हानहु ने इसकी अनिवार्यता को 'दुलूक' से जोड़ा है, और यह सब 'दुलूक' है। यह बात अल-औज़ाई और अबू हनीफ़ा ने विस्तार से कही है। और मालिक ने इसकी ओर इशारा किया है।

(१) गरीब अल-हदीस, अबू उबैद ४/ ३७० - ३७१। (२) अल-सिहाह (द-ल-क), और अल-फर्रा का कथन 'मआनी अल-कुरान' में २/१२९। रबाह: एक हाँकने वाले का नाम। 'दब्बब अल-नहार': जब दिन का केवल कुछ हिस्सा ही बचा हो। लिसान अल-अरब (र-ब-ह) और (ज़-ब-ब)। (३) गरीब अल-हदीस, अबू उबैद ४/ ३७१। (४) अल-सिहाह (ज़-ह-ल-फ़)। (५) अल-फ़ाएक १/ ४३६। (६) उनके दीवान में ४/ १७३४। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/ ४७७।

صفحہ ۱۳۹

سورۃ الاسراء: آیت ۷۸

عبید: دلوکھا کا مطلب ہے اس کا غروب ہونا۔ اور 'دلکات براح' کا مطلب سورج ہے، یعنی: وہ غروب ہو گیا(۱)۔ اور قطرب نے یہ شعر پڑھا:

ہذا مقامُ قدميَّ رباحِ، دَبَّبَ حتی دلکت براحِ

بَرَاحِ - باء کے فتحہ (زبر) کے ساتھ - حزام، قطام اور رقاش کے وزن پر، سورج کے ناموں میں سے ایک نام ہے۔ اور اسے الفراء نے باء کے کسرہ (زیر) کے ساتھ روایت کیا ہے - اور یہ 'راحۃ' کی جمع ہے جس کے معنی ہتھیلی کے ہیں(۲)، یعنی: وہ غروب ہو گیا جب کہ وہ اسے دیکھ رہا تھا، اور اس نے اپنی ہتھیلی اپنی بھنوؤں پر رکھی ہوئی تھی۔ اسی سے العجاج کا قول ہے:

والشمس قد كادت تكون دَنَفا، أدفعها بالراح كي تَزَحْلَفا(۳)

ابن الاعرابی نے کہا: 'الزحلوفہ' ایک ڈھلوان ہموار جگہ ہے؛ کیونکہ لوگ اس پر پھسلتے ہیں۔ انہوں نے کہا: الزحلفہ لڑھکنے اور دھکیلنے کی طرح ہے؛ کہا جاتا ہے: 'زحلفته فتزحلف' (میں نے اسے پھسلایا تو وہ پھسل گیا)(۴)۔ اور کہا جاتا ہے: 'دلكات الشمس' جب وہ غروب ہو جائے(۵)۔ ذو الرمہ نے کہا(۶):

مصابيح ليست باللواتی تقودها، نجومٌ ولا بالآفلاتِ الدوالكِ

ابن عطیہ نے کہا: لغت میں دلوک کا معنی جھکاؤ (میلان) ہے۔ تو دلوک کی ابتدا زوال (آفتاب کے ڈھلنے) سے ہے، اور اس کا آخر غروب ہے۔ زوال کے وقت سے غروب تک کا وقت 'دلوک' کہلاتا ہے؛ کیونکہ وہ میلان (جھکاؤ) کی حالت میں ہوتا ہے۔ پس اللہ تعالیٰ نے ان نمازوں کا ذکر کیا جو

دلوک کی حالت اور اس کے وقت میں ہوتی ہیں، چنانچہ اس میں ظہر، عصر اور مغرب داخل ہیں، اور یہ بھی صحیح ہے کہ مغرب 'غسق اللیل' (رات کی تاریکی) میں داخل ہو(۷)۔ ایک گروہ اس طرف گیا ہے کہ ظہر کی نماز کا وقت زوال سے غروب تک جاری رہتا ہے؛ کیونکہ اللہ سبحانہ نے اس کے وجوب کو دلوک پر معلق کیا ہے، اور یہ سب دلوک ہی ہے۔ یہ بات الاوزاعی اور ابو حنیفہ نے تفصیل کے ساتھ کہی ہے۔ اور امام مالک نے اس کی طرف اشارہ کیا ہے۔

---

(۱) غریب الحدیث لابی عبید ۴/ ۳۷۰ - ۳۷۱۔ (۲) الصحاح (دلک)، اور الفراء کا قول معانی القرآن میں ۲/ ۱۲۹۔ رباح: ایک ساربان (اونٹ ہانکنے والے) کا نام ہے۔ 'دبب النہار': جب دن کا صرف تھوڑا سا حصہ باقی رہ جائے۔ لسان العرب (ربح) اور (ذبب)۔ (۳) غریب الحدیث لابی عبید ۴/ ۳۷۱۔ (۴) الصحاح (زحلف)۔ (۵) الفائق ۱/ ۴۳۶۔ (۶) ان کے دیوان میں ۴/ ۱۷۳۴۔ (۷) المحرر الوجیز ۳/ ۴۷۷۔

Surah Al-Isra: Verse 78 140

... and Al-Shafi'i in case of necessity (1). Second: The words of the Almighty: {to the darkness of the night}. Malik narrated from Ibn Abbas that he said: The "duluk" (declining) of the sun is its leaning, and the "ghasaq" (darkening) of the night is the gathering of the night and its darkness (2). Abu Ubaidah said: Ghasaq is the blackness of the night. Ibn Qais Al-Ruqayyat said (3): Indeed, this night has darkened (ghasaqa) *** and I complained of worry and insomnia (4) It has been said: Ghasaq of the night is the disappearance of the twilight (shafaq) (5). And it was said: the onset of its darkness. Zuhayr said: Her hands kept giving while she was distracted *** until darkness and gloom (ghasaq) approached (6) It is said: the night darkened (ghasaqa al-layl ghasuqan) (7). And al-ghasaq is a noun with a fatha on the sin. The origin of the word is from flowing; it is said: the eye "ghasaqat" when it flowed/teared up, "taghsaqu" (8). And the wound "ghasaqa ghasaqanan", meaning yellow fluid flowed from it. And the muezzin "aghsaqa", meaning he delayed the Maghrib prayer until the darkness of the night (9). Al-Farra' recounted: "ghasaqa al-layl" and "aghsaqa", "zalama" and "azlama", "daja" and "adja", "ghabasa" and "agbasa", "ghabasha" and "agbasha" (10). Ar-Rabi' ibn Khuthaym used to say to his muezzin on a cloudy day: "Aghsiq, aghsiq". He meant: delay Maghrib until the night darkens, which is its becoming pitch black (11).

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1209. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1207, and it is in Al-Muwatta 1/11. (3) In his Diwan, p. 181. (4) Majaz al-Qur'an 1/388. (5) Ahkam al-Qur'an by Al-Jassas 3/206 on the authority of Ibn Mas'ud. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/262. (7) Lisan al-Arab (ghasaq). (8) Mentioned by Abu Hayyan in Al-Bahr al-Muhit 6/68. (9) Al-Sihah (ghasaq). (10) Mentioned by Abu Hayyan in Al-Bahr al-Muhit 6/68. (11) Tahdhib al-Lugha 16/127.

सूरह अल-इस्रा: आयत 78 140

... और आवश्यकता की स्थिति में अल-शफी'ई (1)। दूसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {रात के अंधेरे तक}। मलिक ने इब्न अब्बास से वर्णन किया कि उन्होंने कहा: सूर्य का 'दुलूक' उसका झुकना है, और रात का 'ग़सक' रात का एकत्र होना और उसका अंधेरा है (2)। अबू उबैदा ने कहा: ग़सक रात की कालिमा है। इब्न कैस अल-रुकय्यात ने कहा (3): निश्चित रूप से यह रात अंधेरी हो गई है *** और मैंने चिंता और अनिद्रा की शिकायत की (4) और यह कहा गया है: रात का ग़सक शाम की लाली (शफ़क़) का गायब होना है (5)। और यह भी कहा गया: इसके अंधेरे का आगमन। ज़ुहैर ने कहा: उसके हाथ उदारता से देते रहे जबकि वह बेखबर थी *** जब तक कि अंधेरा और कालापन (ग़सक) नहीं छा गया (6) कहा जाता है: रात काली हो गई (ग़सक़ा अल-लैलो ग़ुसूक़न) (7)। और अल-ग़सक एक संज्ञा है जिसमें 'सीन' पर फ़त्हा है। शब्द का मूल बहने से है; कहा जाता है: आँख 'ग़सक़त' जब वह बहती है/आँसू बहाती है, 'तग़सकु' (8)। और घाव 'ग़सक़ा ग़सक़ानन', अर्थात उससे पीला पानी बहा। और मुअज़्ज़िन ने 'अग़सक़ा', अर्थात उसने मग़रिब की नमाज़ को रात के अंधेरे तक टाल दिया (9)। अल-फर्रा ने उल्लेख किया: 'ग़सक़ा अल-लैल' और 'अग़सक़ा', 'ज़लमा' और 'अज़लमा', 'दजा' और 'अदजा', 'ग़बसा' और 'अग़बसा', 'ग़बशा' और 'अग़बशा' (10)। अल-रबी' इब्न खुथय्यम बादलों वाले दिन अपने मुअज़्ज़िन से कहा करते थे: 'अग़सिक़, अग़सिक़'। उनका मतलब था: मग़रिब को तब तक टालें जब तक रात अंधेरी न हो जाए, जो कि उसका काला होना है (11)।

(1) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 3 / 1209 द्वारा। (2) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 3 / 1207 द्वारा, और यह अल-मुवत्ता 1 / 11 में है। (3) उनके दीवान में पृष्ठ 181। (4) मजाज़ अल-कुरान 1 / 388। (5) इब्न मसूद के अधिकार पर अल-जस्सा द्वारा अहकाम अल-कुरान 3 / 206। (6) अल-नुकत वा अल-'उयून 3 / 262। (7) लिसान अल-अरब (ग़सक)। (8) अल-बहर अल-मुहीत 6 / 68 में अबू हय्यान द्वारा उल्लेखित। (9) अल-सिहाह (ग़सक)। (10) अल-बहर अल-मुहीत 6 / 68 में अबू हय्यान द्वारा उल्लेखित। (11) तहज़ीब अल-लुग़ा 16 / 127।

سورہ الاسراء: آیت 78 140

اور شافعی ضرورت کی حالت میں (1)۔ دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {رات کے اندھیرے تک} مالک نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: سورج کا "دلوک" اس کا ڈھلنا ہے، اور رات کا "غسق" رات کا اکٹھا ہونا اور اس کی تاریکی ہے (2)۔ ابو عبیدہ نے کہا: غسق رات کی سیاہی ہے۔ ابن قیس الرقیات نے کہا (3): بے شک یہ رات تاریک ہو گئی *** اور میں نے غم اور بے خوابی کی شکایت کی (4) کہا گیا ہے: رات کا غسق شفق کا غائب ہونا ہے (5)۔ اور کہا گیا: اس کی تاریکی کا آنا۔ زہیر نے کہا: اس کے ہاتھ سخاوت کرتے رہے جبکہ وہ غافل تھی *** یہاں تک کہ اندھیرا اور تاریکی (غسق) چھا گئی (6) کہا جاتا ہے: رات تاریک ہو گئی (غسق اللیل غسوقاً) (7)۔ اور الغسق ایک اسم ہے جس میں 'سین' پر فتحہ ہے۔ لفظ کی اصل بہنے سے ہے؛ کہا جاتا ہے: آنکھ "غسقت" جب وہ بہے، "تغسق" (8)۔ اور زخم "غسق غسقاناً"، یعنی اس سے زرد پانی بہا۔ اور مؤذن نے "اغسق" کیا، یعنی اس نے مغرب کی نماز کو رات کے اندھیرے تک مؤخر کیا (9)۔ الفراء نے روایت کی: غسق اللیل اور اغسق، ظلم اور اظلم، دجا اور ادجی، غبس اور اغبس، غبش اور اغبش (10)۔ الربیع بن خثیم بادل والے دن اپنے مؤذن سے کہتے تھے: "اغسق اغسق"۔ وہ کہتے تھے: مغرب کو مؤخر کرو یہاں تک کہ رات تاریک ہو جائے، اور وہ اس کا اندھیرا ہونا ہے (11)۔

(1) احکام القرآن لابن العربی 3 / 1209۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 3 / 1207، اور یہ مؤطا 1 / 11 میں ہے۔ (3) ان کے دیوان میں ص 181۔ (4) مجاز القرآن 1 / 388۔ (5) احکام القرآن للجصاص 3 / 206 عن ابن مسعود۔ (6) النکت والعیون 3 / 262۔ (7) اللسان (غسق)۔ (8) اسے

ابو حیان نے البحر المحیط 6 / 68 میں ذکر کیا ہے۔ (9) الصحاح (غسق)۔ (10) اسے ابو حیان نے البحر المحیط 6 / 68 میں ذکر کیا ہے۔ (11) تہذیب اللغۃ 16 / 127۔

Surah Al-Isra: Verse 78 141

Thirdly: The scholars differed regarding the end of the Maghrib prayer time. It was said: Its time is a single point in time, having no extended duration except when the sun is veiled (sets). This is clear from Jibril's leading [the Prophet in prayer]; for he prayed it on both days at the same time, which is sunset. This is the apparent view of the Maliki school according to his companions. It is also one of the two opinions of Al-Shafi'i in what is famous from him, and Al-Thawri held this view. Malik said in "Al-Muwatta"(1): "When the twilight (shafaq) disappears, the time for Maghrib has ended and the time for Isha has entered." This was also stated by Abu Hanifa and his companions, Al-Hasan bin Hayy, Ahmad, Ishaq, Abu Thawr, and Dawud; because the time from sunset until twilight is all 'ghasaq' (darkness). And due to the hadith of Abu Musa, in which it is stated: That the Prophet ﷺ prayed Maghrib with the questioner on the second day, and he delayed it until it was at the falling of the twilight. Recorded by Muslim(2). They said: This is more worthy than the reports of Jibril's leadership; because it was later in Medina, while Jibril's leadership was in Mecca, and what comes later is more worthy than what preceded it in action and command; because it abrogates what came before it(3). Ibn al-Arabi(4) claimed that this opinion is the famous one of the Maliki school, and it is his statement in his "Muwatta" which he recited throughout his life and dictated during his lifetime.

The subtle point (nuktah) in this is whether rulings related to names pertain to their beginnings, their endings, or if the ruling is linked to all of them? The strongest view is that the ruling should be linked to their beginnings; so that mentioning them is not redundant. If it is linked to their beginnings, then consideration follows regarding its connection to the whole until the end.

I say: The opinion of expansion (an extended time) is more preponderant. The Hafiz Imam Abu Muhammad Abd al-Ghani bin Said narrated from the hadith of Al-Ajlah bin Abd Allah al-Kindi from Abu al-Zubayr from Jabir, who said: The Messenger of Allah ﷺ left Mecca near sunset, and he did not pray Maghrib until he reached Sarif, which is nine miles away(5). As for the claim of abrogation, it is not clear, even if the chronology is known; for...

---

(1) 1/13. (2) In his Sahih (614). And recorded by Ahmad (19733). (3) From the beginning of the issue to this point in Al-Istidhkar 1/197-200, and Al-Tamhid 8/79, 81, 83, and 84. (4) In Ahkam al-Qur'an 3/1207. (5) And recorded by Ahmad (14274) through Al-Ajlah, with it.

सूरह अल-इस्रा: आयत 78 141

तीसरा: मग़रिब की नमाज़ के समय की समाप्ति के बारे में विद्वानों के बीच मतभेद है। यह कहा गया: इसका समय एक ही समय है, सूर्यास्त के समय के अलावा इसका कोई और समय नहीं है। यह जिब्रील की इमामत (नमाज़ का नेतृत्व करने) में स्पष्ट है; क्योंकि उन्होंने दोनों दिनों में एक ही समय पर नमाज़ पढ़ाई और वह सूर्यास्त का समय था। उनके साथियों के अनुसार मलिकी पंथ का यही स्पष्ट मत है। यह इमाम अल-शफ़ई के उनके प्रसिद्ध दो मतों में से एक है, और अल-थौरी ने भी यही कहा है। मलिक ने 'अल-मुवत्ता'(1) में कहा: "जब संध्या (शफ़क़) गायब हो जाती है, तो मग़रिब का समय समाप्त हो जाता है और ईशा का समय शुरू हो जाता है।" अबू हनीफा और उनके साथियों, अल-हसन बिन हय्य, अहमद, इसहाक, अबू थौर और दाऊद ने भी यही कहा; क्योंकि सूर्यास्त से लेकर संध्या तक का समय पूरा 'ग़सक़' (अंधेरा) है। और अबू मूसा की हदीस के कारण, जिसमें है: कि नबी ﷺ ने दूसरे दिन पूछने वाले के साथ मग़रिब की नमाज़ पढ़ी, और आपने इसमें तब तक देरी की जब संध्या गिर रही थी। इसे मुस्लिम (2) ने संकलित किया है। उन्होंने कहा: और यह जिब्रील की इमामत की खबरों से अधिक उपयुक्त है; क्योंकि यह मदीना में बाद की बात है, जबकि जिब्रील की इमामत मक्का में थी, और बाद वाला अपने क्रिया और आदेश में पहले वाले से अधिक उपयुक्त है; क्योंकि वह उससे पहले जो था उसे निरस्त करने वाला है (3)। इब्न अल-अरबी (4) ने दावा किया कि यह राय मलिकी पंथ की प्रसिद्ध राय है, और उनकी 'मुवत्ता' में उनका कथन है जिसे उन्होंने जीवन भर पढ़ा और अपने जीवन काल में लिखवाया।

इसमें सूक्ष्म बिंदु (नुक्ता) यह है कि क्या नामों से संबंधित नियम उनके शुरुआती हिस्सों से संबंधित हैं या उनके अंतिम हिस्सों से या क्या नियम उन सभी से जुड़ा हुआ है? विचार करने में सबसे मजबूत यह है कि नियम उनके शुरुआती हिस्सों से जुड़ा होना चाहिए; ताकि उनका उल्लेख व्यर्थ न हो। यदि यह उनके शुरुआती हिस्सों से जुड़ा है, तो उसके बाद अंत तक पूरे से इसके जुड़ाव पर विचार किया जाता है।

मैंने कहा: विस्तार (समय की गुंजाइश) वाली बात अधिक प्रबल है, और हाफ़िज़ इमाम अबू मुहम्मद अब्दुल ग़नी बिन सईद ने अल-अजलाह बिन अब्दुल्ला अल-किंदी की हदीस से अबू अल-ज़ुबैर से जाबिर के माध्यम से वर्णन किया है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ सूर्यास्त के करीब मक्का से निकले, और आपने मग़रिब की नमाज़ तब तक नहीं पढ़ी जब तक आप सरिफ़ नहीं पहुँच गए, और

वह नौ मील की दूरी पर है (5)। जहाँ तक निरस्तीकरण (नस्ख) के दावे का सवाल है, तो वह स्पष्ट नहीं है, भले ही इतिहास ज्ञात हो; क्योंकि...

---

(1) 1/13. (2) अपनी सहीह (614) में। और अहमद (19733) ने इसे संकलित किया है। (3) मसले की शुरुआत से लेकर अल-इस्तिदकार 1/197-200 में इस स्थान तक, और अल-तमहीद 8/79, 81, 83 और 84। (4) अहकाम अल-कुरान 3/1207 में। (5) और अहमद (14274) ने इसे अल-अजलाह के माध्यम से संकलित किया है।

سورة الاسراء: آیت 78 141

تیسرا: مغرب کے آخری وقت کے بارے میں علماء کا اختلاف ہے۔ کہا گیا: اس کا وقت ایک ہی وقت ہے، اس کا کوئی وقت نہیں سوائے اس وقت کے جب سورج چھپ جائے (غروب ہو جائے)۔ یہ جبرائیل کی امامت میں واضح ہے؛ کیونکہ انہوں نے دونوں دن ایک ہی وقت میں نماز پڑھائی اور وہ غروبِ آفتاب کا وقت تھا، اور ان کے اصحاب کے نزدیک امام مالک کے مذہب سے یہی ظاہر ہے۔ امام شافعی سے منقول دو مشہور اقوال میں سے ایک قول یہی ہے، اور ثوری نے بھی یہی کہا ہے۔ امام مالک نے "الموطأ" (1) میں فرمایا: "پس جب شفق غائب ہو جائے تو مغرب کا وقت نکل گیا اور عشاء کا وقت داخل ہو گیا۔" امام ابوحنیفہ اور ان کے اصحاب، حسن بن حی، احمد، اسحاق، ابو ثور اور داؤد نے یہی کہا ہے؛ کیونکہ غروب سے شفق تک کا سارا وقت "غسق" (تاریکی) ہے، اور ابو موسیٰ کی حدیث کی وجہ سے، جس میں ہے: کہ نبی ﷺ نے دوسرے دن سائل کے ساتھ مغرب کی نماز پڑھی، تو آپ نے تاخیر کی یہاں تک کہ شفق کے ڈوبنے کا وقت ہو گیا۔ اسے مسلم (2) نے روایت کیا ہے۔ انہوں نے کہا: اور یہ جبرائیل کی امامت کی خبروں سے زیادہ اولیٰ ہے؛ کیونکہ یہ مدینہ میں بعد کا واقعہ ہے، جبکہ جبرائیل کی امامت مکہ میں تھی، اور متاخر (بعد والا) اپنے فعل اور حکم میں پہلے والے سے زیادہ اولیٰ ہوتا ہے؛ کیونکہ وہ پہلے والے کے لیے ناسخ ہوتا ہے (3)۔ ابن العربی (4) نے دعویٰ کیا کہ یہ قول مذہبِ مالک میں مشہور ہے، اور ان کی "موطا" میں ان کا یہی قول ہے جسے انہوں نے عمر بھر پڑھا اور اپنی زندگی میں املا کرایا۔

اس میں نکتہ یہ ہے کہ کیا اسماء سے متعلق احکام ان کے اوائل سے متعلق ہیں یا ان کے اواخر سے یا حکم ان سب کے مجموعے سے مربوط ہے؟ غور و فکر میں قوی قول یہ ہے کہ حکم اس

کے اوائل سے مربوط ہو؛ تاکہ ان کا ذکر لغو نہ ہو، پس جب وہ اوائل سے مربوط ہو جائے تو اس کے بعد آخر تک کل سے اس کے تعلق میں غور کیا جاتا ہے۔

میں نے کہا: وقت میں وسعت کا قول زیادہ راجح ہے، اور امام حافظ ابو محمد عبد الغنی بن سعید نے اجلح بن عبد اللہ الکندی کی حدیث سے، انہوں نے ابو الزبیر سے، انہوں نے جابر سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ غروبِ آفتاب کے قریب مکہ سے نکلے، تو آپ نے مغرب کی نماز نہیں پڑھی یہاں تک کہ آپ "سرف" پہنچ گئے، اور وہ نو میل کا فاصلہ ہے (5)۔ رہا نسخ کا قول تو وہ واضح نہیں ہے، اگرچہ تاریخ معلوم ہے؛ کیونکہ...

---

(1) 1/13۔ (2) اپنی صحیح (614) میں۔ اور اسے احمد (19733) نے روایت کیا ہے۔ (3) مسئلے کی ابتدا سے لے کر اس مقام تک الاستذکار 1/197-200 میں، اور التمہید 8/79، 81، 83 اور 84۔ (4) احکام القرآن 3/1207 میں۔ (5) اور اسے احمد (14274) نے اجلح کے طریق سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Isra: Ayah 78 142

Combining is possible. Our scholars said: The Hadiths of Gabriel are interpreted as the preferred time for Maghrib prayer. Therefore, the Ummah (Muslim community) has agreed on its acceleration and hastening at the time of sunset (1). Ibn Khuwayzimindad said: We do not know of any Muslim who delayed the establishment of Maghrib prayer in a congregational mosque beyond the time of sunset (2). The Hadiths of expansion (of time) clarify the permissible time, thus resolving the conflict and making the combination valid, which is preferable to prioritizing one over the other according to the consensus of legal theorists (Usuliyyun); because it involves putting both pieces of evidence into practice, whereas claiming abrogation or prioritization involves discarding one of them. And Allah knows best (3).

Fourth: The words of the Almighty: {and the Quran of Fajr}. 'Quran' is in the accusative case (nasb) for two reasons: one is that it is conjoined with 'prayer,' meaning: and establish the Quran of dawn, i.e., the dawn prayer. This was said by Al-Farra. The people of Basra said: it is in the accusative case due to 'ighra' (incitement), meaning: you must perform the Quran of dawn (4). This was said by Az-Zajjaj (5). It was specifically referred to as 'Quran' unlike other prayers because the Quran is its greatest part, as its recitation is long and audible as is well-known and documented. Also from Az-Zajjaj (6).

I say: The practice of Madinah has settled on the desirability of lengthening the recitation in the dawn prayer to an extent that does not harm those behind [the Imam] - reading from the long chapters of the 'Mufassal', followed by Dhuhr and Jumu'ah in that regard - and shortening the recitation in Maghrib, and making it moderate in Asr and Isha. It has been said regarding Asr: it is shortened like Maghrib. As for what was narrated in 'Sahih Muslim' and others regarding lengthening where shortening is established...

(1) Al-Mufhim 2/237 in meaning. (2) Al-Istidhkar 1/201, and At-Tamheed 8/84. (3) Al-Mufhim 2/237-238. (4) Tafsir Al-Baghawi 3/128. Al-Farra's words in Ma'ani al-Quran 2/129. (5) We have not found the attribution of this statement to Az-Zajjaj in any of the sources. (6) In Ma'ani al-Quran 3/255-256, and his wording in this place is of great benefit, indicating that prayer is not valid except with recitation; because His words: 'Establish the Quran of dawn' have ordered us to establish the prayer, so much so that the prayer was called 'Quran', so there is no prayer except with recitation.

सूरा अल-इसरा: आयत 78 142

संयोजन संभव है। हमारे विद्वानों ने कहा: जिब्रिल की हदीसों को मग़रिब के समय में श्रेष्ठता के रूप में लिया जाता है, और इसीलिए उम्मा (मुस्लिम समुदाय) ने सूर्यास्त के समय इसे जल्दी करने और इसमें पहल करने पर सहमति व्यक्त की है (१)। इब्न खुवैज़िमिनदाद ने कहा: हम किसी भी मुसलमान को नहीं जानते जिसने जामा मस्जिद में सूर्यास्त के समय से मग़रिब की नमाज़ को देर से अदा किया हो (२)। विस्तार की हदीसें अनुमेय समय को स्पष्ट करती हैं, इस प्रकार विरोधाभास समाप्त हो जाता है और संयोजन सही हो जाता है, जो कि न्यायविदों (उसूलिय्यीन) के समझौते के अनुसार एक को दूसरे पर वरीयता देने से बेहतर है; क्योंकि इसमें दोनों साक्ष्यों को लागू करना शामिल है, जबकि निरसन या वरीयता का दावा करने में उनमें से एक को छोड़ना शामिल है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है (३)।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {और फज्र का कुरान}। 'कुरान' दो कारणों से 'नस्ब' (accusative case) में है: एक यह कि इसे नमाज़ के साथ जोड़ा गया है, अर्थ है: और फज्र के कुरान को कायम करो, यानी: सुबह की नमाज़। यह अल-फर्रा ने कहा है। बसरा के लोगों ने कहा: यह 'इगरा' (प्रोत्साहन) के कारण 'नस्ब' में है, यानी: तुम फज्र का कुरान अवश्य पढ़ो (४)। यह अल-ज़ज्जाज ने कहा है (५)। अन्य नमाज़ों के विपरीत इसे विशेष रूप से 'कुरान' कहा गया है; क्योंकि कुरान इसका सबसे बड़ा हिस्सा है, क्योंकि इसका पाठ लंबा और बुलंद आवाज में होता है जैसा कि प्रसिद्ध और वर्णित है। अल-ज़ज्जाज से भी (६)।

मैंने कहा: मदीना का कार्य सुबह की नमाज़ में पाठ को लंबा करने की वांछनीयता पर तय हो गया है, उस हद तक जो पीछे वालों को नुकसान न पहुँचाए - इसमें 'मुफस्सल' के लंबे अध्यायों को पढ़ा जाता है, और उस संबंध में जुहर और जुम्मा इसके बाद आते हैं - और मग़रिब में पाठ को छोटा करना और असर और ईशा में मध्यम रखना। असर के बारे में कहा गया है: कि यह मग़रिब की तरह छोटा होता है। जहाँ तक 'सहीह मुस्लिम' और अन्य में पाठ को लंबा करने के बारे में बताया गया है जहाँ छोटा करना तय है...

(१) अल-मुफहीम २/२३७ अपने अर्थ में। (२) अल-इस्तिधकार १/२०१, और अत-तमहीद ८/८४। (३) अल-मुफहीम २/२३७ - २३८। (४) तफ़सीर अल-बगवी ३/१२८। अल-फर्रा के शब्द मआनी अल-कुरान २/१२९ में। (५) हमने किसी भी स्रोत में इस कथन का अल-ज़ज्जाज को श्रेय नहीं पाया है। (६)

मआनी अल-कुरान ३/२५५-२५६ में, और इस स्थान पर उनके शब्दों का एक बड़ा लाभ है जो दर्शाता है कि नमाज़ बिना पाठ के नहीं होती; क्योंकि उनके इस कथन ने: 'फज्र का कुरान कायम करो' हमें नमाज़ कायम करने का आदेश दिया है, यहाँ तक कि नमाज़ का नाम ही 'कुरान' रख दिया गया है, इसलिए बिना पाठ के कोई नमाज़ नहीं होती।

سورة الإسراء: الآية ٧٨ ١٤٢

جمع ممکن ہے۔ ہمارے علماء نے فرمایا: جبرائیل علیہ السلام کی احادیث کو مغرب کے وقت میں فضیلت پر محمول کیا جاتا ہے، اسی لیے امت نے غروب آفتاب کے وقت اسے جلدی ادا کرنے اور اس میں پہل کرنے پر اتفاق کیا ہے (۱)۔ ابن خویز منداد نے کہا: ہم کسی مسلمان کے بارے میں نہیں جانتے جس نے باجماعت مسجد میں مغرب کی نماز کو غروب آفتاب کے وقت سے موخر کیا ہو (۲)۔ گنجائش والی احادیث جواز کے وقت کو بیان کرتی ہیں، اس طرح تعارض ختم ہو جاتا ہے اور دونوں پر عمل (جمع) صحیح ہو جاتا ہے، اور یہ اصولین کے اتفاق سے ترجیح سے بہتر ہے؛ کیونکہ اس میں دونوں دلیلوں پر عمل کرنا ہے، جبکہ منسوخ قرار دینے یا ترجیح دینے میں ایک کو ساقط کرنا لازم آتا ہے۔ واللہ اعلم (۳)۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقُرْءَانَ الْفَجْرِ﴾۔ 'قرآن' دو وجوہات سے منصوب ہے: ایک یہ کہ یہ نماز پر معطوف ہے، معنی یہ ہے کہ: اور فجر کا قرآن قائم کرو، یعنی: صبح کی نماز۔ یہ قول الفراء کا ہے۔ اہل بصرہ نے کہا: یہ اغراء (ابھارنے) کی وجہ سے منصوب ہے، یعنی: تم پر فجر کا قرآن لازم ہے (۴)۔ یہ قول الزجاج کا ہے (۵)۔ اسے دیگر نمازوں کے بجائے خاص طور پر قرآن سے تعبیر کیا گیا؛ کیونکہ قرآن اس کا عظیم ترین حصہ ہے، کیونکہ اس کی قرأت طویل اور بلند آواز سے ہوتی ہے جیسا کہ مشہور و مسطور ہے۔ الزجاج سے بھی مروی ہے (۶)۔

میں کہتا ہوں: مدینہ کا عمل صبح کی نماز میں قرأت کو لمبا کرنے کے مستحب ہونے پر مستقر ہو چکا ہے اس حد تک جو پیچھے والوں کے لیے باعث تکلیف نہ ہو - اس میں طوال مفصل کی قرأت کی جاتی ہے، اور اس کے بعد ظہر اور جمعہ کا درجہ ہے - اور مغرب میں قرأت کو مختصر کرنا اور عصر و عشاء میں درمیانہ رکھنا۔ عصر کے بارے میں کہا گیا ہے کہ یہ مغرب کی طرح

مختصر ہوتی ہے۔ رہی بات وہ جو «صحیح مسلم» وغیرہ میں ان جگہوں پر طویل قرأت کے بارے میں آئی ہے جہاں اختصار مستقر ہو چکا ہے...

(۱) المفہم ۲۳۷/۲ اپنے معنی میں۔ (۲) الاستذکار ۲۰۱/۱، والتمہید ۸٤/۸۔ (۳) المفہم ۲۳۷/۲ - ۲۳۸۔ (۴) تفسیر البغوی ۱۲۸/۳۔ اور کلام الفراء معانی القرآن میں ۱۲۹/۲ پر ہے۔ (۵) ہمیں کسی بھی ماخذ میں اس قول کی نسبت الزجاج کی طرف نہیں ملی۔ (۶) معانی القرآن ۳/ ۲۵۵ - ۲۵٦ میں، اور اس مقام پر ان کے کلام کا لفظ ایک عظیم فائدہ ہے جو اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ نماز قرأت کے بغیر نہیں ہوتی؛ کیونکہ ان کا قول: «أقم قرآن الفجر» ہمیں نماز قائم کرنے کا حکم دے چکا ہے، یہاں تک کہ نماز کا نام قرآن رکھ دیا گیا، لہذا قرأت کے بغیر کوئی نماز نہیں ہوتی۔

Surah Al-Isra: Verse 78 [Page] 143

...or from deficiency in what is established as long (recitation), like his recitation in Fajr of the 'Mu'awwidhatayn' as narrated by al-Nasa'i(1), and as the recitation of al-A'raf, al-Mursalat, and al-Tur in Maghrib(2), so it is abandoned in practice, and for his disapproval of Mu'adh lengthening the prayer when he led his people in Isha and opened with Surah al-Baqarah. It is recorded in the Sahih(3). And by his command to the Imams to be brief, saying: "O people, indeed among you are those who cause aversion. So whoever among you leads the people, let him be light, for among them are the young, the old, the ill, the sick, the weak, and those with a need"(4). And he said: "So when one of you prays alone, let him lengthen as he wishes"(5). All of this is documented in the authentic Hadith.

Fifth: His saying, the Almighty: {And [also the] recitation of dawn} is evidence that there is no prayer except with recitation; because He called the prayer 'Quran'(6).

The scholars have differed regarding recitation in prayer. The majority of them went to the obligation of reciting the Mother of the Quran (Surah al-Fatiha) for the Imam and the solitary person in every rak'ah, which is the famous view of Malik. Also from him is that it is obligatory in the majority of the prayer, which is the view of Ishaq. And from him also that it is obligatory in one rak'ah; this was said by al-Mughirah and Sahnun. And from him that recitation is not obligatory in anything of the prayer, which is the strongest of narrations from him. It is also narrated from Malik that it is obligatory in half of the prayer, and this was the view of al-Awza'i. And from al-Awza'i also and Ayyub that it is obligatory for the Imam, the solitary person, and the follower in every case. This is one...

(1) Sunan al-Nasa'i 2/158 from the hadith of 'Uqbah ibn 'Amir (may Allah be pleased with him). (2) The hadith of his recitation of al-A'raf was recorded by Ahmad (21646) from the hadith of Zaid ibn Thabit (may Allah be pleased with him). The hadith of his recitation of al-Mursalat was recorded by Ahmad (26868), al-Bukhari (4429), and Muslim (462) from the hadith of Umm al-Fadl (may Allah be pleased with her). The hadith of his recitation of al-Tur was recorded by Ahmad (16735), al-Bukhari (765), and Muslim (463) from the hadith of Jubayr ibn Mut'im (may Allah be pleased with him). (3) Sahih al-Bukhari (705) and Sahih Muslim (465) from the hadith of Jabir ibn 'Abdullah (may Allah be pleased with them). And recorded by Ahmad (14190). (4) Recorded by Ahmad (17065), al-Bukhari (90), and Muslim (466) from the hadith of Abu Mas'ud al-Ansari (may Allah be pleased with him). (5) Recorded by Ahmad (10306), al-

Bukhari (703), and Muslim (467) from the hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/255-256.

सूरह अल-इसरा: आयत 78 [पृष्ठ] 143

...या उन चीज़ों में कोताही करने से जिसमें लंबी क़िराअत (पाठ) साबित है, जैसे फ़ज्र में उनका 'मुअव्विज़तैन' पढ़ना जैसा कि अन-नसाई (1) ने रिवायत किया है, और मग़रिब में अल-आराफ़, अल-मुरसलात और अत-तूर पढ़ना (2), तो इसे अमल में छोड़ दिया गया है, और मुआज़ के ईशा में अपनी क़ौम की इमामत करते हुए नमाज़ लंबी करने और सूरह अल-बक़रह शुरू कर देने पर उनके एतराज की वजह से। इसे सहीह (3) में निकाला गया है। और इमामों को हल्का करने के उनके हुक्म की वजह से, उन्होंने फ़रमाया: "ऐ लोगों, तुममें से कुछ नफ़रत दिलाने वाले हैं। तुममें से जो भी लोगों की इमामत करे, उसे हल्का करना चाहिए क्योंकि उनमें बच्चे, बूढ़े, मरीज़, बीमार, कमज़ोर और हाजत मंद होते हैं" (4), और उन्होंने फ़रमाया: "तो जब तुममें से कोई अकेला नमाज़ पढ़े, तो जितना चाहे लंबी कर ले" (5)। यह सब सहीह हदीस में लिखा है।

पाँचवीं बात: अल्लाह तआला का यह कहना: {और फ़ज्र की क़िराअत} इस बात की दलील है कि क़िराअत के बिना कोई नमाज़ नहीं है; क्योंकि उसने नमाज़ का नाम 'क़ुरआन' रखा है (6)।

और नमाज़ में क़िराअत के बारे में विद्वानों में मतभेद रहा है। उनमें से बहुमत इस राय पर है कि हर रकअत में इमाम और अकेले नमाज़ पढ़ने वाले के लिए 'उम्मुल क़ुरआन' (सूरह अल-फ़ातिहा) पढ़ना वाजिब है, और यही मालिक का मशहूर कौल है। उनसे यह भी रिवायत है कि यह ज़्यादातर नमाज़ में वाजिब है, जो इसहाक़ का कौल है। और उनसे यह भी रिवायत है कि यह एक रकअत में वाजिब है; यह अल-मुग़ीरा और सहनून ने कहा है। और उनसे यह भी है कि नमाज़ की किसी भी चीज़ में क़िराअत वाजिब नहीं है, और यह उनसे सबसे सख्त रिवायत है। और मालिक से यह भी नकल किया गया है कि यह आधी नमाज़ में वाजिब है और इसी तरफ अल-औज़ाई गए हैं। और अल-औज़ाई और अय्यूब से यह भी है कि यह हर हाल में इमाम, अकेले नमाज़ पढ़ने वाले और मुक़्तदी (इमाम के पीछे नमाज़ पढ़ने वाले) पर वाजिब है। और यह उनमें से एक...

(1) सुनन अन-नसाई 2/158, उकबा बिन आमिर रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से। (2) अल-आराफ़ पढ़ने की हदीस को अहमद (21646) ने ज़ैद बिन साबित रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से निकाला है। अल-मुरसलात पढ़ने की हदीस को अहमद (26868), बुखारी (4429) और मुस्लिम (462) ने उम्मे फ़ज़्ल रज़ियल्लाहु अन्हा की हदीस से निकाला है। अत-तूर पढ़ने की हदीस को अहमद (16735), बुखारी (765) और मुस्लिम (463) ने जुबैर बिन मुतइम रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से निकाला है।

(3) सहीह बुखारी (705) और सहीह मुस्लिम (465), जाबिर बिन अब्दुल्लाह रज़ियल्लाहु अन्हुमा की हदीस से। और इसे अहमद (14190) ने भी निकाला है। (4) इसे अहमद (17065), बुखारी (90) और मुस्लिम (466) ने अबू मसूद अल-अंसारी रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से निकाला है। (5) इसे अहमद (10306), बुखारी (703) और मुस्लिम (467) ने अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से निकाला है। (6) मआनी अल-क़ुरआन अज़-ज़ज्जाज 3/255-256।

سورة الاسراء: آیت ۷۸ ۱٤۳

...یا اس میں کوتاہی کرنے سے جس میں طوالت ثابت ہے، جیسے فجر میں ان کا 'معوذتین' پڑھنا جیسا کہ نسائی(۱) نے روایت کیا ہے، اور مغرب میں الاعراف، المرسلات اور الطور کا پڑھنا(۲)، تو یہ عمل میں چھوڑ دیا گیا ہے، اور معاذؓ کے اپنی قوم کی عشاء میں امامت کرتے ہوئے نماز لمبی کرنے اور سورۃ البقرہ شروع کر دینے پر آپﷺ کے اعتراض کی وجہ سے۔ اسے صحیحین(۳) میں روایت کیا گیا ہے۔ اور ائمہ کو تخفیف (ہلکا کرنے) کے حکم کی وجہ سے، آپﷺ نے فرمایا: "اے لوگو، تم میں سے کچھ لوگ (نیکی سے) متنفر کرنے والے ہیں۔ پس تم میں سے جو بھی لوگوں کی امامت کرے، اسے چاہیے کہ وہ ہلکا کرے کیونکہ ان میں چھوٹے، بڑے، مریض، بیمار، کمزور اور ضرورت مند ہوتے ہیں"(۴)، اور آپﷺ نے فرمایا: "پس جب تم میں سے کوئی اکیلے نماز پڑھے، تو جتنا چاہے لمبا کرے"(۵)۔ یہ سب صحیح حدیث میں مذکور ہے۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقُرْءَانَ الْفَجْرِ﴾ اس بات کی دلیل ہے کہ قرات کے بغیر کوئی نماز نہیں؛ کیونکہ اس نے نماز کا نام 'قرآن' رکھا ہے(۶)۔

اور نماز میں قرات کے متعلق علماء کا اختلاف رہا ہے، پس ان کی اکثریت کا موقف یہ ہے کہ ہر رکعت میں امام اور اکیلے نماز پڑھنے والے کے لیے سورۃ الفاتحہ پڑھنا واجب ہے، اور امام مالکؒ کا مشہور قول یہی ہے۔ ان سے ایک روایت یہ بھی ہے کہ یہ اکثر نماز میں واجب ہے، جو اسحاقؒ کا قول ہے۔ اور ان سے یہ بھی مروی ہے کہ یہ ایک رکعت میں واجب ہے؛ یہ بات مغیرہ اور سحنون نے کہی ہے۔ اور ان سے ایک روایت یہ بھی ہے کہ نماز کی کسی بھی چیز میں قرات واجب نہیں، اور یہ ان سے منقول روایات میں سب سے سخت ہے۔ اور امام مالکؒ سے یہ بھی مکر کیا گیا ہے کہ یہ آدھی نماز میں واجب ہے اور امام اوزاعیؒ اسی طرف گئے ہیں۔ اور اوزاعیؒ اور ایوبؒ سے

یہ بھی منقول ہے کہ یہ ہر حال میں امام، اکیلے نماز پڑھنے والے اور مقتدی پر واجب ہے۔ اور یہ ایک...

(۱) سنن النسائی ۲/۱۵۸، عقبہ بن عامرؓ کی حدیث سے۔ (۲) الاعراف کے ساتھ قرات کی حدیث امام احمد (۲۱۶۴۶) نے زید بن ثابتؓ کی حدیث سے روایت کی ہے۔ المرسلات کے ساتھ قرات کی حدیث امام احمد (۲۶۸۶۸)، بخاری (۴۴۲۹) اور مسلم (۴۶۲) نے ام الفضلؓ کی حدیث سے روایت کی ہے۔ الطور کے ساتھ قرات کی حدیث امام احمد (۱۶۷۳۵)، بخاری (۷۶۵) اور مسلم (۴۶۳) نے جبیر بن مطعمؓ کی حدیث سے روایت کی ہے۔ (۳) صحیح البخاری (۷۰۵) اور صحیح مسلم (۴۶۵)، جابر بن عبداللہؓ کی حدیث سے۔ اور اسے امام احمد (۱۴۱۹۰) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۴) اسے امام احمد (۱۷۰۶۵)، بخاری (۹۰) اور مسلم (۴۶۶) نے ابو مسعود الانصاریؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۵) اسے امام احمد (۱۰۳۰۶)، بخاری (۷۰۳) اور مسلم (۴۶۷) نے ابو ہریرہؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۶) معانی القرآن للزجاج ۳/ ۲۵۵ - ۲۵۶ ۔

144 Surah Al-Isra: Verse 78

...the statement of Al-Shafi'i (1). And it has already been discussed in detail in Al-Fatihah (2).

Sixth: His statement, Exalted be He: {was witnessed}. Al-Tirmidhi narrated from Abu Huraira, from the Prophet (peace be upon him) concerning His statement: {And the recitation of dawn; indeed, the recitation of dawn was witnessed}: He said, "The angels of the night and the angels of the day witness it." This is a good and authentic (hasan sahih) hadith (3). It was also narrated by Ali bin Mus'hir from Al-A'mash from Abu Salih from Abu Huraira and Abu Sa'id from the Prophet (peace be upon him) (4). Al-Bukhari narrated from Abu Huraira, from the Prophet (peace be upon him), who said: "The virtue of congregational prayer over the prayer of an individual is twenty-five degrees, and the angels of the night and the angels of the day meet at the Fajr prayer." Abu Huraira says: Read if you wish: {And the recitation of dawn; indeed, the recitation of dawn was witnessed} (5). For this reason, one should pray this prayer early (in the dark); whoever does not pray early, his prayer is witnessed by only one of the two groups of angels (6). For this same reason, Malik and Al-Shafi'i said: Performing Fajr in the twilight (taghlis) is better. Abu Hanifa said: It is best to combine between twilight and brightness (isfar), but if that is missed, then brightness is better than twilight. This is contrary to what the Prophet (peace be upon him) used to do, which was constant adherence to performing it in the twilight (7). Furthermore, it causes the missing of the witnessing by the angels of the night (8). And Allah knows best.

Seventh: Some scholars used his (peace be upon him) statement: "The angels of the night and the angels of the day witness it" as evidence that the Fajr prayer is neither from the prayers of the night nor from the prayers of the day (9).

---

(1) Al-Mufhim 2/24-25. (2) 1/180-193. (3) Sunan Al-Tirmidhi (3135) through Asbat bin Muhammad, from Al-A'mash, from Abu Salih, from Abu Huraira, with it. And Al-Ahmad (10133) narrated it through this path. (4) Al-Tirmidhi narrated it following the hadith (3135) through Ali bin Mus'hir, with it. (5) Sahih Al-Bukhari (648). Ahmad (7185) and Muslim (649): (246) narrated it. (6) Tafsir Al-Razi 21/28. (7) Al-Mufhim 2/240. (8) Tafsir Al-Razi 21/28. (9) Al-Nukat wal-Uyun 3/264.

144 सूरा अल-इसरा: आयत 78

...अल-शाफई का कथन (1)। और यह अल-फातिहा में विस्तार से बताया जा चुका है (2)।

छठा: अल्लाह तआला का कथन: {देखा जाता है (मशहूद)}। अल-तिर्मिज़ी ने अबू हुरैरा से, उन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से उनकी इस आयत के बारे में रिवायत की है: {और भोर का कुरआन (नमाज़); निस्संदेह भोर का कुरआन देखा जाता है}: उन्होंने कहा: "रात के फरिश्ते और दिन के फरिश्ते उसमें गवाह होते हैं।" यह एक हसन सहीह हदीस है (3)। और इसे अली बिन मुसहिर ने अल-आमश से, उन्होंने अबू सालेह से, उन्होंने अबू हुरैरा और अबू सईद से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से रिवायत किया है (4)। अल-बुखारी ने अबू हुरैरा से रिवायत किया है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "जमात की नमाज़ अकेले की नमाज़ से पच्चीस गुना अधिक श्रेष्ठ है, और रात के फरिश्ते और दिन के फरिश्ते फज्र की नमाज़ में एकत्रित होते हैं।" अबू हुरैरा कहते हैं: यदि तुम चाहो तो पढ़ो: {और भोर का कुरआन; निस्संदेह भोर का कुरआन देखा जाता है} (5)। इसी कारण इस नमाज़ को जल्दी (अंधेरे में) पढ़ना चाहिए; जो कोई जल्दी नहीं करता, उसकी नमाज़ में फरिश्तों के दो समूहों में से केवल एक ही उपस्थित होता है (6)। इसी अर्थ के कारण मलिक और अल-शाफई ने कहा: फज्र को सुबह की लाली (तग़लीस) में पढ़ना अधिक उत्तम है। अबू हनीफा ने कहा: तग़लीस और इसफ़ार (रोशनी फैलना) के बीच मेल करना सबसे अच्छा है, लेकिन यदि वह छूट जाए, तो इसफ़ार तग़लीस से बेहतर है। यह नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के निरंतर अभ्यास के विपरीत है, जो हमेशा तग़लीस में नमाज़ पढ़ने का था (7)। इसके अलावा, इसमें रात के फरिश्तों की गवाही से चूकना भी शामिल है (8)। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

सातवां: कुछ विद्वानों ने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के इस कथन को: "रात के फरिश्ते और दिन के फरिश्ते उसमें गवाह होते हैं" इस बात का प्रमाण माना है कि फज्र की नमाज़ न तो रात की नमाज़ों में से है और न ही दिन की नमाज़ों में से (9)।

---

(1) अल-मुफ्हिम 2/24-25. (2) 1/180-193. (3) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3135) अस्बात बिन मुहम्मद के माध्यम से, अल-आमश से, अबू सालेह से, अबू हुरैरा से। और अहमद (10133) ने इसे इसी मार्ग से निकाला है। (4) अल-तिर्मिज़ी ने हदीस (3135) के बाद अली बिन मुसहिर के माध्यम से इसे निकाला है। (5) सहीह अल-बुखारी (648)। अहमद (7185) और मुस्लिम (649): (246) ने इसे

निकाला है। (6) तफ़सीर अल-राज़ी 21/28. (7) अल-मुफ्हिम 2/240. (8) तफ़सीर अल-राज़ी 21/28. (9) अल-नुकात वल-उयून 3/264.

144 سورة الاسراء: آیت 78

...امام شافعی کا قول (1)۔ اور یہ سورہ فاتحہ میں تفصیل سے گزر چکا ہے (2)۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿كَانَ مَشْهُودًا﴾ (مشاہدہ کیا جاتا ہے)۔ امام ترمذی نے حضرت ابوہریرہ سے روایت کی ہے، انہوں نے نبی کریم ﷺ سے اللہ کے اس قول کے بارے میں روایت کی: ﴿وَقُرْءَانَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْءَانَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا﴾ (اور صبح کا قرآن؛ یقیناً صبح کے قرآن میں حاضری ہوتی ہے): آپ ﷺ نے فرمایا: "اس میں رات کے فرشتے اور دن کے فرشتے حاضر ہوتے ہیں۔" یہ حدیث حسن صحیح ہے (3)۔ اور اسے علی بن مسہر نے اعمش سے، انہوں نے ابوصالح سے، انہوں نے ابوہریرہ اور ابوسعید رضی اللہ عنہما سے اور انہوں نے نبی کریم ﷺ سے روایت کیا ہے (4)۔ بخاری نے ابوہریرہ سے روایت کی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جماعت کی نماز اکیلے کی نماز سے پچیس درجے زیادہ فضیلت رکھتی ہے، اور رات کے فرشتے اور دن کے فرشتے فجر کی نماز میں جمع ہوتے ہیں۔" ابوہریرہ فرماتے ہیں: اگر تم چاہو تو پڑھ لو: ﴿وَقُرْءَانَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْءَانَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا﴾ (5)۔ اسی وجہ سے اس نماز میں جلدی کی جاتی ہے، تو جس نے جلدی نہ کی اس کی نماز میں فرشتوں کے دو گروہوں میں سے صرف ایک گروہ ہی حاضر ہوا (6)۔ اسی معنی کی بنا پر امام مالک اور امام شافعی نے کہا: فجر کی نماز اندھیرے (تغلیس) میں پڑھنا افضل ہے۔ اور امام ابوحنیفہ نے فرمایا: تغلیس اور اسفار (روشنی پھیلنے) کے درمیان جمع کرنا افضل ہے، اگر یہ فوت ہو جائے تو اسفار تغلیس سے بہتر ہے۔ اور یہ نبی کریم ﷺ کے اس عمل کے خلاف ہے جو آپ ﷺ ہمیشہ تغلیس پر مداومت فرماتے تھے (7)۔ نیز اس میں رات کے فرشتوں کی گواہی کے فوت ہونے کا اندیشہ ہے (8)۔ واللہ اعلم (اللہ بہتر جانتا ہے)۔

ساتویں بات: بعض علماء نے نبی کریم ﷺ کے اس قول سے: "اس میں رات کے فرشتے اور دن کے فرشتے حاضر ہوتے ہیں" اس بات پر استدلال کیا ہے کہ فجر کی نماز نہ تو رات کی نمازوں میں سے ہے اور نہ ہی دن کی نمازوں میں سے (9)۔

---

(1) المفہم 2/24-25. (2) 1/180-193. (3) سنن الترمذی (3135) از طریق اسباط بن محمد، از اعمش، از ابوصالح، از ابوہریرہ۔ اور احمد (10133) نے اسے اسی طریق سے روایت کیا ہے۔ (4) الترمذی نے اسے حدیث (3135) کے بعد علی بن مسہر کے طریق سے روایت کیا ہے۔ (5) صحیح البخاری (648)۔ اور اسے احمد (7185)، اور مسلم (649): (246) نے روایت کیا ہے۔ (6) تفسیر الرازی 21/28. (7) المفہم 2/240. (8) تفسیر الرازی 21/28. (9) النکت والعیون 3/264.

145 Surah Al-Isra: Verses 78 - 79

I said: Based on this, the Asr prayer is also neither from the night prayer nor from the day prayer; for it is in the Sahih on the authority of the eloquent Prophet, peace and blessings be upon him, in what Abu Huraira narrated: “Angels follow each other among you by night and angels by day, and they gather in the Asr prayer and the Fajr prayer” (the Hadith)(1). It is known that the Asr prayer is during the day, so likewise the Fajr prayer would be from the night, but it is not so, rather it is from the day like Asr, as evidenced by fasting and oaths, and this is clear.

Allah Almighty's saying: {And from [part of] the night, pray with it [i.e., the Qur'an] as additional [worship] for you; it is expected that your Lord will resurrect you to a praised station 79}

There are six issues in it: First: Allah Almighty's saying: {And from [part of] the night} “min” (from) indicates partitive usage (2). And the “fa” in His saying: “fa-tahajjad” (so pray at night) is coordinated with something implied, i.e.: Stand and pray at night. {with it} i.e.: with the Qur'an. And Al-Tahajjud is from Al-Hujud, which is among the contraries (words with opposite meanings). It is said: “hajada” means he slept, and “hajada” means he stayed awake; as opposites. The poet said: Lo, she visited while the people of Mina were sleeping (hujud) And would that her phantom would return to Mina (3) Another: Lo, she came to us while the companions were sleeping (hujud) So she spent the night generously bestowing gifts (4) Meaning asleep (5). And “hajada” and “tahajjada” have the same meaning. And “hajjad-tuhu” means: I made him sleep, and “hajjad-tuhu” means: I woke him up (6). Tahajjud is waking up after a sleep, so it became a name for prayer because one wakes up for it. So Tahajjud...

---

(1) Sahih al-Bukhari (555), and Sahih Muslim (632). And Ahmad narrated it (10309). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/478. (3) Its speaker is Jarir, and it is in his Diwan 1/318. (4) Its speaker is Kharija bin Falih as in Amali Abi Ali al-Qali 1/14. And his saying: “bi-'illat” is from “al-'illah” and “al-ghulalah”: which is what one diverts oneself with. Al-Lisan (al-l). (5) From his saying: “And the fa in his saying” up to this point in Al-Nukat wal-'Uyun 3/264 with its meaning. (6) Tahdhib al-Lughah 6/36.

145 सूरह अल-इसरा: आयत 78 - 79

मैंने कहा: इसके आधार पर, असर की नमाज़ भी न तो रात की नमाज़ में से है और न ही दिन की नमाज़ में से; क्योंकि सहीह हदीस में सुवक्ता पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से वर्णित है, जैसा कि अबू हुरैरा ने उल्लेख किया है: "रात के फरिश्ते और दिन के फरिश्ते बारी-बारी से तुम्हारे पास आते हैं, और वे असर की नमाज़ और फ़ज्र की नमाज़ में जमा होते हैं" (हदीस)(1)। यह ज्ञात है कि असर की नमाज़ दिन में होती है, इसी प्रकार फ़ज्र की नमाज़ रात की होनी चाहिए थी, लेकिन ऐसा नहीं है, बल्कि यह असर की तरह दिन की ही नमाज़ है, जिसका प्रमाण रोज़ा और कसमें हैं, और यह स्पष्ट है।

अल्लाह तआला का कथन: {और रात के कुछ हिस्से में इसके(क़ुरआन) साथ नमाज़ पढ़ें, यह आपके लिए अतिरिक्त (इबादत) है; संभव है कि आपका रब आपको एक प्रशंसनीय स्थान पर उठाए 79}

इसमें छह मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और रात के कुछ हिस्से में} यहाँ 'मिन' (से) कुछ हिस्से को दर्शाने के लिए है (2)। और उसके कथन 'फ़तहज्जुद' में 'फ़ा' एक गुप्त क्रिया से जुड़ा है, यानी: खड़े हों और तहज्जुद पढ़ें। {इसके साथ} यानी: क़ुरआन के साथ। और 'तहज्जुद' शब्द 'हुजूद' से निकला है, जो विपरीतार्थक शब्दों (एक ही शब्द के दो विपरीत अर्थ) में से है। कहा जाता है: 'हजदा' यानी वह सोया, और 'हजदा' यानी वह जागा; दोनों एक दूसरे के विपरीत हैं। कवि ने कहा: सुनो, उसने मुलाक़ात की जब मिना के लोग सो रहे थे (हुजूद) और काश उसका साया मिना में फिर से लौट आता (3) दूसरा: सुनो, वह हमारे पास आई जब साथी सो रहे थे (हुजूद) तो वह रात भर उपहार देने में उदार रही (4) अर्थात् सोते हुए (5)। और 'हजदा' और 'तहज्जदा' के एक ही अर्थ हैं। और 'हज्जदतुहु' का अर्थ है: मैंने उसे सुला दिया, और 'हज्जदतुहु' का अर्थ है: मैंने उसे जगा दिया (6)। तहज्जुद का अर्थ नींद के बाद जागना है, इसलिए यह नमाज़ का नाम बन गया; क्योंकि इसके लिए जगा जाता है। तो तहज्जुद...

---

(1) सहीह बुखारी (555), और सहीह मुस्लिम (632)। और अहमद ने इसे उल्लेख किया (10309)। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/478। (3) इसके कवि जरीर हैं, और यह उनके दीवान 1/318 में है। (4) इसके कवि खारीजा बिन फलीह हैं जैसा कि अमाली अबी अली अल-काली 1/14 में है। और उनका कहना: "बि-'इल्लात" 'अल-'इल्लह' और 'अल-गुलाला' से है: जिसका अर्थ है वह चीज़ जिससे

मन बहलाया जाए। अल-लिसान (अल्ल)। (5) उनके कथन से: “और उनके कथन में फ़ा” से लेकर इस स्थान तक अल-नुकत वल-उयून 3/264 में इसी अर्थ के साथ है। (6) तहज़ीब अल-लुग़ा 6/36।

۱۴۵ سورہ الاسراء: آیات ۷۸ - ۷۹

میں نے کہا: اور اس بنیاد پر عصر کی نماز بھی نہ تو رات کی نمازوں میں سے ہے اور نہ ہی دن کی نمازوں میں سے؛ کیونکہ فصیح و بلیغ نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے صحیح حدیث میں مروی ہے، جسے ابوہریرہ نے روایت کیا ہے: «تمہارے پاس رات کے فرشتے اور دن کے فرشتے باری باری آتے ہیں، اور وہ عصر کی نماز اور فجر کی نماز میں جمع ہوتے ہیں» (الحدیث)(۱)۔ اور یہ معلوم ہے کہ عصر کی نماز دن میں ہے، تو اسی طرح فجر کی نماز رات میں ہونی چاہیے تھی، لیکن ایسا نہیں ہے، بلکہ یہ عصر کی طرح دن ہی کی نماز ہے، جس کی دلیل روزے اور قسمیں ہیں، اور یہ واضح ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمِنَ الَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَّكَ عَسَىٰ أَن يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا ۷۹﴾ (اور رات کے کچھ حصے میں اس (قرآن) کے ساتھ تہجد پڑھیں، یہ آپ کے لیے اضافی (عبادت) ہے؛ قریب ہے کہ آپ کا رب آپ کو مقامِ محمود پر فائز کرے)۔

اس میں چھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمِنَ الَّيْلِ﴾ میں «من» تبعیض (کچھ حصہ بتانے) کے لیے ہے (۲)۔ اور اس کے ارشاد: «فتہجد» میں «فا» ایک پوشیدہ فعل پر عطف ہے، یعنی: اٹھیں اور تہجد پڑھیں۔ ﴿بہ﴾ یعنی: قرآن کے ساتھ۔ اور «تہجد» کا لفظ «ہجود» سے ہے جو اضداد (الٹ معنی والے الفاظ) میں سے ہے۔ کہا جاتا ہے: «ہجد» یعنی وہ سو گیا، اور «ہجد» یعنی وہ جاگا؛ ایک دوسرے کے ضد کے طور پر۔ شاعر نے کہا: سنو، اس نے اس وقت زیارت کی جب منیٰ والے سو رہے تھے (ہجود) اور کاش اس کا خیال منیٰ میں دوبارہ لوٹ آتا (۳) دوسرا: سنو، وہ ہمارے پاس آئی جب ساتھی سو رہے تھے (ہجود) تو وہ رات بھر عطاؤں کی بخشش میں لگی رہی (۴) یعنی سوتے ہوئے (۵)۔ اور «ہجد» اور «تہجد» ایک ہی معنی میں ہیں۔ اور «ہجّدتہ» کا مطلب

ہے: میں نے اسے سلا دیا، اور «ہجدتہ» کا مطلب ہے: میں نے اسے جگا دیا (۶)۔ تہجد نیند کے بعد بیدار ہونے کا نام ہے، چنانچہ یہ نماز کا نام بن گیا؛ کیونکہ اس کے لیے بیدار ہوا جاتا ہے۔ پس تہجد...

---

(۱) صحیح بخاری (۵۵۵)، اور صحیح مسلم (۶۳۲)۔ اور اسے احمد نے روایت کیا (۱۰۳۰۹)۔ (۲) المحرر الوجیز ۳/ ۴۷۸۔ (۳) اس کے قائل جریر ہیں، اور یہ ان کے دیوان ۱/ ۳۱۸ میں ہے۔ (۴) اس کے قائل خارجہ بن فلیح ہیں جیسا کہ امالی ابی علی القالی ۱/ ۱۴ میں ہے۔ اور ان کا قول: «بعلاَّت» 'علہ' اور 'غلالہ' سے ہے: جس سے مراد وہ چیز ہے جس سے جی بہلایا جائے۔ اللسان (علل)۔ (۵) ان کے قول: «اور ان کے قول میں فا» سے لے کر اس مقام تک النکت والعیون ۳/ ۲۶۴ میں اسی معنی کے ساتھ ہے۔ (۶) تہذیب اللغہ ۶/ ۳۶۔

Page 146 Surah Al-Isra: Verse 79

...standing for prayer from sleep. This meaning was stated by Al-Aswad, 'Alqamah, 'Abd al-Rahman bin al-Aswad, and others (1). Isma'il bin Ishaq al-Qadi narrated from the hadith of al-Hajjaj bin 'Amr, a companion of the Prophet (peace be upon him), that he said: "Does one of you think that if he stands all night he has performed Tahajjud?! Tahajjud is only prayer after a nap, then prayer after a nap, then prayer after a nap." Such was the prayer of the Messenger of Allah (peace be upon him) (2). It was said: Al-Hujud is sleep. It is said: A man performed Tahajjud when he stayed awake (3) and discarded sleep (Hujud). He who stands for prayer is called a Mutahajjid because a Mutahajjid is the one who discards sleep (Hujud) from himself (4). This action follows the pattern of words like "tahawwuba" (avoiding sin), "taharruja" (avoiding sin/embarrassment), "ta'aththuma" (avoiding sin), "tahannutha" (avoiding perjury/performing acts of devotion), "taqadhdhara" (avoiding filth), and "tanajjasa" (avoiding impurity); when he discards that from himself. Similar to it is the saying of the Almighty: "Then you would be left in wonderment [tafakkahun]" [Al-Waqi'ah: 65], its meaning is: you regret, i.e., you discard humor from yourselves, which is the expansion and joy of souls; it is said: a cheerful man is one who has much joy and laughter. The meaning in the verse is: and for a portion of the night stay awake for prayer and recitation (5).

Second: The saying of the Almighty: "as an additional [nafilatan] for you" means: a dignity/honor for you. Said by Muqatil.

Scholars differed regarding the specific mention of the Prophet (peace be upon him) apart from his nation. It was said: the night prayer was obligatory for him, because of His saying: "as an additional [nafilatan] for you," meaning: an obligation additional to the obligation assigned to the nation (6).

I say: This interpretation is far-fetched for two reasons: First - naming an obligation as "nafl" (supererogatory/voluntary), and that is metaphorical, not literal. Second - his (peace be upon him) saying: "Five prayers Allah has made obligatory upon the servants" (7), and his saying...

---

(1) See Al-Nukat wa'l-'Uyun 3/264, and reports from these [scholars] were narrated by Al-Tabari 15/39. (2) Narrated by Ibn Qani' in Mu'jam al-Sahaba 1/194-195, and al-Tabarani in al-Kabir (3216), and in al-Awsat (8665). (3) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4/184. (4) Tahdhib al-Lugha 6/37. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/478. (6) Tafsir al-Razi

21/30. (7) Narrated by Ahmad (22693) from the hadith of 'Ubadah bin al-Samit (may Allah be pleased with him).

पृष्ठ १४६ सूरह अल-इसरा: आयत ७९

...नींद से उठकर नमाज़ के लिए खड़ा होना। यह अर्थ अल-असवद, अलकमा, अब्दुर रहमान बिन अल-असवद और अन्यों ने बताया है (१)। इस्माइल बिन इशाक अल-कादी ने पैगंबर (स.अ.व.) के साथी हज्जाज बिन अमर की हदीस से वर्णन किया है कि उन्होंने कहा: "क्या तुममें से कोई सोचता है कि यदि वह पूरी रात खड़ा रहे तो उसने तहज्जुद अदा की है?! तहज्जुद तो केवल नींद के बाद नमाज़ है, फिर नींद के बाद नमाज़, फिर नींद के बाद नमाज़।" अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) की नमाज़ ऐसी ही थी (२)। कहा गया है: अल-हुजुद का अर्थ नींद है। कहा जाता है: एक व्यक्ति ने तहज्जुद तब की जब वह जागा (३) और नींद (हुजुद) को त्याग दिया। जो नमाज़ के लिए खड़ा होता है उसे मुतहज्जिद कहा जाता है क्योंकि मुतहज्जिद वह है जो अपने आप से नींद (हुजुद) को दूर करता है (४)। यह क्रिया 'तहव्वुबा', 'तहर्रुजा', 'तअथ्थुमा', 'तहन्नुथा', 'तक़धधरा' और 'तनज्जसा' जैसे शब्दों के पैटर्न पर है; जब वह इसे अपने आप से दूर करता है। इसी के समान सर्वशक्तिमान का कथन है: "तब तुम हतप्रभ [तफ़क्कहून] रह जाओगे" [अल-वाक़िया: ६५], इसका अर्थ है: तुम पछताते हो, यानी, तुम अपने आप से हंसी-मज़ाक छोड़ देते हो, जो आत्माओं का विस्तार और आनंद है; कहा जाता है: एक हँसमुख आदमी वह है जिसमें बहुत आनंद और हँसी हो। आयत में अर्थ है: और रात के कुछ समय में नमाज़ और तिलावत के लिए जागें (५)।

दूसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: "तुम्हारे लिए एक नफ़िल [नाफ़िलतन] के रूप में" जिसका अर्थ है: तुम्हारे लिए एक गरिमा/सम्मान। यह मुक़ातिल ने कहा है।

विद्वानों ने पैगंबर (स.अ.व.) को उनकी उम्मत के अलावा विशेष रूप से उल्लेख करने के बारे में मतभेद किया है। यह कहा गया था: रात की नमाज़ उन पर अनिवार्य (फ़र्ज़) थी, क्योंकि उनके इस कथन के कारण: "तुम्हारे लिए एक नफ़िल [नाफ़िलतन] के रूप में", जिसका अर्थ है: उम्मत पर निर्धारित फ़र्ज़ के अलावा एक अतिरिक्त फ़र्ज़ (६)।

मैं कहता हूँ: यह व्याख्या दो कारणों से दूर की कौड़ी है: पहला - एक फ़र्ज़ (अनिवार्य) को "नफ़्ल" (स्वैच्छिक) नाम देना, और यह रूपक है, वास्तविक नहीं। दूसरा - उनका (स.अ.व.) कथन: "पाँच नमाज़ें अल्लाह ने बंदों पर फ़र्ज़ की हैं" (७), और उनका कथन...

---

(१) देखें अन-नुकत वल-उयून ३/२६४, और इन [विद्वानों] से प्राप्त वृत्तांतों को अत-तबरी १५/३९ ने उद्धृत किया है। (२) इब्न कानी ने मुअजम अस-सहाबा १/१९४-१९५ में, और अत-तबरानी ने अल-

कबीर (३२१६) में, और अल-औसत (८६६५) में उद्धृत किया है। (३) म'आनी अल-क़ुरआन अं-नह़्हास ४/१८४ द्वारा। (४) तहज़ीब अल-लुग़ा ६/३७। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४७८। (६) तफ़सीर अर-राज़ी २१/३०। (७) अहमद (२२६९३) ने उबादा बिन अस-सामित (र.अ.) की हदीस से उद्धृत किया है।

صفحہ ١٤٦ سورة الإسراء: الآیہ ٧٩

...نیند سے نماز کے لیے اٹھنا۔ یہ معنی اسود، علقمہ، عبد الرحمن بن اسود اور دیگر نے بیان کیے ہیں (١)۔ اسماعیل بن اسحاق القاضی نے نبی کریم ﷺ کے صحابی حجاج بن عمرو کی حدیث سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: "کیا تم میں سے کوئی یہ سمجھتا ہے کہ جب وہ پوری رات قیام کرے تو اس نے تہجد ادا کر لی؟! تہجد تو صرف نیند کے بعد نماز ہے، پھر نیند کے بعد نماز، پھر نیند کے بعد نماز۔" رسول اللہ ﷺ کی نماز اسی طرح تھی (٢)۔ کہا گیا: الہجود نیند ہے۔ کہا جاتا ہے: آدمی نے تہجد کی جب وہ بیدار رہا (٣) اور نیند (ہجود) کو ترک کر دیا۔ نماز کے لیے اٹھنے والے کو متہجد کہا جاتا ہے کیونکہ متہجد وہ ہے جو خود سے نیند (ہجود) کو دور کرتا ہے (٤)۔ یہ فعل 'تحوبا'، 'تحرجا'، 'تأثما'، 'تحنثا' 'تقذرا' اور 'تنجسا' کے طرز پر ہے؛ جب وہ اسے خود سے دور کرتا ہے۔ اسی طرح اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ﴾ [الواقعہ: ٦٥] اس کا معنی ہے: تم نادم ہوتے ہو، یعنی تم اپنے نفس سے خوش طبعی کو ترک کر دیتے ہو، جو کہ نفوس کی وسعت اور ان کی خوشی ہے؛ کہا جاتا ہے: رجل فکہ وہ ہے جس میں بہت زیادہ خوشی اور ہنسی ہو۔ آیت میں معنی یہ ہے: اور رات کے کسی حصے میں نماز اور تلاوت کے لیے بیدار رہو (٥)۔

دوسری: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿نَافِلَةً لَّكَ﴾ یعنی: تیرے لیے ایک اعزاز۔ یہ مقاتل نے کہا ہے۔

اور علماء نے نبی کریم ﷺ کے ساتھ اس کی تخصیص میں اختلاف کیا ہے نہ کہ آپ کی امت کے ساتھ، تو کہا گیا: رات کی نماز آپ پر فرض تھی؛ کیونکہ آپ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿نَافِلَةً لَّكَ﴾ یعنی: امت پر مقررہ فریضہ کے علاوہ ایک زائد فریضہ (٦)۔

میں کہتا ہوں: اس تاویل میں دو وجوہات سے دوری ہے: ایک - فرض کا نام نفل رکھنا، اور یہ مجاز ہے حقیقت نہیں۔ دوسرا - آپ ﷺ کا فرمان: "پانچ نمازیں اللہ نے بندوں پر فرض کی ہیں" (۷)، اور آپ کا قول...

---

(۱) دیکھیے النکت والعیون ۳/ ۲٦٤، اور ان [علماء] سے آثار الطبری نے ۳۹/۱۵ پر نقل کیے ہیں۔ (۲) اسے ابن قانع نے معجم الصحابہ ۱/ ۱۹٤ - ۱۹۵ میں، اور الطبرانی نے الکبیر (۳۲۱٦) میں، اور الاوسط (۸٦٦۵) میں نکالا ہے۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ٤/ ۱۸٤۔ (٤) تہذیب اللغہ ٦/ ۳۷۔ (۵) المحرر الوجیز ۳/ ٤۷۸۔ (٦) تفسیر الرازی ۲۱/ ۳۰۔ (۷) اسے احمد (۲۲٦۹۳) نے عبادہ بن الصامت ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Isra: Verse 79 [Page] 147

Exalted: "They are five [prayers] and they are fifty [in reward], the Word is not changed with Me"(1), and this is a clear text. So how can it be said that a prayer in addition to the five was made obligatory for him?! This is not correct, even if it has been narrated from him, peace and blessings be upon him: "Three are obligatory for me and optional for my nation: the night prayer, the Witr prayer, and the Siwak"(2). And it was said: the night prayer was optional for him, and it was initially obligatory for everyone, then the obligation was abrogated, so standing at night became optional after being an obligation(3), as Aisha said, as will be explained in Surah "Al-Muzzammil"(4) God willing. Based on this, the command for extra prayers is by way of recommendation, and the address is to the Prophet ﷺ; because he is forgiven, so if he performs optional acts that are not obligatory for him, it results in an increase in ranks(5), whereas for others of the nation, their optional acts are expiations and remedies for shortcomings in the obligatory ones. Mujahid and others(6) said this is its meaning.

And it was said: [It is] a gift; because a servant does not receive a gift from happiness better than success in worship.

Third: His, the Exalted, saying: {It may be that your Lord will raise you to a Praiseworthy Station} There is disagreement regarding the "Praiseworthy Station" across four opinions:

First - and it is the most correct of them - Intercession for the people on the Day of Resurrection. Hudhayfah ibn al-Yaman(7) said this. In "Sahih al-Bukhari" from Ibn Umar, he said: "The people will become [like] kneeling groups on the Day of Resurrection, every nation following its Prophet, saying: 'O so-and-so, intercede,' until intercession ends with the Prophet ﷺ, and that is the day God raises him

(1) Reported by Al-Bukhari (3342) and Muslim (163) from the hadith of Abu Dharr (RA). And reported by Abdullah ibn Ahmad in his additions to Al-Musnad (21288) from the hadith of Ubayy ibn Ka'b (RA). (2) Reported by Al-Tabarani in Al-Awsat (3290); Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 8/264: In it is Musa ibn Abd al-Rahman al-San'ani, and he is a liar. (3) Tafsir al-Baghawi 3/129. (4) At the sixth point of the interpretation of verses (1-4) thereof. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/478. (6) Tafsir al-Razi 21/30 with its meaning. (7) Al-Nukat wa al-Uyun 3/265.

सूरा अल-इस्रा: आयत 79 [पृष्ठ] 147

अल्लाह तआला का फ़रमान है: "वे पाँच [नमाज़ें] हैं और वे [पुण्य में] पचास हैं, मेरे यहाँ बात बदली नहीं जाती"(1), और यह एक स्पष्ट पाठ है। तो फिर यह कैसे कहा जा सकता है कि पाँच के अलावा उस पर कोई और नमाज़ फ़र्ज़ की गई थी?! यह सही नहीं है, भले ही उनसे (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) यह रिवायत किया गया हो: "तीन चीज़ें मुझ पर फ़र्ज़ हैं और मेरी उम्मत के लिए नफ़्ल (स्वैच्छिक) हैं: रात का क़याम (तहज्जुद), वित्र और मिसवाक"(2)। और यह कहा गया: रात की नमाज़ उनके लिए नफ़्ल थी, और शुरुआत में यह सब पर अनिवार्य थी, फिर अनिवार्यता मंसूख़ (निरस्त) कर दी गई, तो रात का क़याम फ़र्ज़ के बाद नफ़्ल बन गया(3), जैसा कि आयशा (रज़ि.) ने कहा, जैसा कि इंशा अल्लाह सूरा "अल-मुज़्ज़म्मिल"(4) में स्पष्ट किया जाएगा। इसके आधार पर, नफ़्ल नमाज़ों का हुक्म सिफ़ारिश के तौर पर है और यह संबोधन नबी ﷺ के लिए है; क्योंकि उन्हें क्षमा कर दिया गया है, इसलिए यदि वे वह नफ़्ल काम करते हैं जो उन पर फ़र्ज़ नहीं है, तो यह उनके दर्जों में वृद्धि का कारण है(5), जबकि उम्मत के अन्य लोगों के लिए उनके नफ़्ल काम प्रायश्चित और फ़र्ज़ में होने वाली कमियों की भरपाई हैं। मुजाहिद और अन्य(6) ने इसका यही अर्थ बताया है।

और यह कहा गया: [यह एक] उपहार है; क्योंकि एक बंदे को इबादत में सफलता से बेहतर ख़ुशहाली का कोई उपहार नहीं मिलता।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {हो सकता है कि तुम्हारा रब तुम्हें एक प्रशंसित स्थान (मक़ामे महमूद) पर पहुँचा दे} मक़ामे महमूद के बारे में चार मतों में मतभेद है:

पहला - और यह उनमें से सबसे सही है - क़यामत के दिन लोगों के लिए शफ़ाअत (सिफ़ारिश)। हुज़ैफ़ा बिन अल-यमान(7) ने यह कहा है। "सहीह अल-बुख़ारी" में इब्न उमर (रज़ि.) से वर्णित है, उन्होंने कहा: "लोग क़यामत के दिन घुटनों के बल झुके हुए समूहों में हो जाएंगे, हर उम्मत अपने नबी का अनुसरण करेगी और कहेगी: 'ऐ फ़लाँ, शफ़ाअत करें', यहाँ तक कि शफ़ाअत नबी ﷺ पर आकर रुकेगी, और यही वह दिन है जब अल्लाह उन्हें उठाएगा...

(1) इसे अल-बुख़ारी (3342) और मुस्लिम (163) ने अबू ज़र (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है। और इसे अब्दुल्ला बिन अहमद ने अल-मुस्नद (21288) के अपने इज़ाफ़ों में उबई बिन काब (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है। (2) इसे अल-तबरानी ने अल-अवसत (3290) में उद्धृत किया है; अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 8/264 में कहा: इसमें मूसा बिन अब्द अल-रहमान अल-सन'आनी

है, और वह झूठा है। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 3/129। (4) इसकी आयत (1-4) की तफ़सीर के छठे बिंदु पर। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/478। (6) तफ़सीर अल-राज़ी 21/30 अपने अर्थ के साथ। (7) अल-नुकात वल-उयून 3/265।

سورہ الاسراء: آیت 79 [صفحہ] 147

تعالیٰ کا فرمان ہے: "وہ پانچ (نمازیں) ہیں اور وہ (ثواب میں) پچاس ہیں، میرے ہاں بات بدلی نہیں جاتی"(1)، اور یہ ایک واضح نص ہے۔ تو پھر یہ کیسے کہا جا سکتا ہے کہ ان پر پانچ کے علاوہ کوئی اور نماز فرض کی گئی تھی؟! یہ صحیح نہیں ہے، اگرچہ آپ ﷺ سے یہ مروی ہے: "تین چیزیں مجھ پر فرض ہیں اور میری امت کے لیے نفل ہیں: قیام اللیل (تہجد)، وتر اور مسواک"(2)۔ اور کہا گیا: رات کی نماز آپ کے لیے نفل تھی، اور شروع میں یہ سب پر واجب تھی، پھر وجوب منسوخ ہو گیا، تو قیام اللیل فرض کے بعد نفل بن گیا(3)، جیسا کہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا، جیسا کہ انشاء اللہ سورہ "المزمل"(4) میں واضح کیا جائے گا۔ اس بنا پر، نفل نمازوں کا حکم استحباب کے طور پر ہے اور یہ خطاب نبی ﷺ کے لیے ہے؛ کیونکہ آپ مغفور (بخشے ہوئے) ہیں، لہذا اگر آپ وہ نفل کام کرتے ہیں جو آپ پر واجب نہیں، تو یہ درجات میں بلندی کا سبب ہے(5)، جبکہ امت کے دوسروں کے لیے ان کے نفل کام کفارہ اور فرض میں ہونے والی کمیوں کا تدارک ہیں۔ مجاہد اور دیگر(6) نے یہی معنی بیان کیے ہیں۔

اور کہا گیا: (یہ ایک) عطیہ ہے؛ کیونکہ ایک بندے کو عبادت میں توفیق سے بہتر خوش بختی کا کوئی عطیہ نہیں ملتا۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {امید ہے کہ تمہارا رب تمہیں مقامِ محمود (قابلِ تعریف مقام) پر فائز فرمائے گا} مقامِ محمود کے بارے میں چار اقوال میں اختلاف ہے:

پہلا - اور یہ ان میں سب سے صحیح ہے - قیامت کے دن لوگوں کے لیے شفاعت۔ یہ حضرت حذیفہ بن الیمان(7) نے فرمایا۔ "صحیح بخاری" میں ابن عمر رضی اللہ عنہما سے روایت ہے کہ انہوں نے فرمایا: "قیامت کے دن لوگ گھٹنوں کے بل گرے ہوئے گروہ بن جائیں گے، ہر امت اپنے

نبی کے پیچھے چلے گی اور کہے گی: اے فلاں، شفاعت کیجیے، یہاں تک کہ شفاعت نبی ﷺ تک پہنچ کر ختم ہوگی، اور یہی وہ دن ہے جب اللہ انہیں اٹھائے گا...

(1) اسے بخاری (3342) اور مسلم (163) نے حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور عبداللہ بن احمد نے اسے مسند (21288) کے زوائد میں حضرت ابی بن کعب رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (2) اسے طبرانی نے الاوسط (3290) میں روایت کیا ہے؛ ہیثمی نے مجمع الزوائد 8/264 میں کہا: اس میں موسیٰ بن عبدالرحمن الصنعانی ہے، اور وہ کذاب (جھوٹا) ہے۔ (3) تفسیر بغوی 3/129۔ (4) اس کی آیات (1-4) کی تفسیر کے چھٹے مسئلے کے تحت۔ (5) المحرر الوجیز 3/478۔ (6) تفسیر رازی 21/30 اپنے معنی کے ساتھ (7) النکت والعیون 3/265۔

148 Surah Al-Isra: Verse 79

The Praiseworthy Station (Al-Maqam al-Mahmud) (1). In 'Sahih Muslim', on the authority of Anas, he said: Muhammad ﷺ told us: "When the Day of Resurrection comes, people will surge toward one another, and they will go to Adam and say to him: Intercede for your offspring. He will say: I am not for it, but you should go to Ibrahim (Abraham), peace be upon him, for he is the Friend of Allah (Khalilullah). So they will come to Ibrahim, and he will say: I am not for it, but you should go to Musa (Moses), for he is the one to whom Allah spoke directly (Kalimullah). Then they will come to Musa, and he will say: I am not for it, but you should go to 'Isa (Jesus), peace be upon him, for he is the Spirit of Allah and His Word. Then they will come to 'Isa, and he will say: I am not for it, but you should go to Muhammad ﷺ. So they will come to me and I will say: I am for it." and he mentioned the Hadith (2). At-Tirmidhi narrated from Abu Hurairah who said: The Messenger of Allah ﷺ said regarding the verse: {It may be that your Lord will raise you to a Praiseworthy Station} (17:79); when asked about it, he said: "It is the Intercession (Ash-Shafa'ah)". He said: This is a Hasan Sahih (good authentic) Hadith (3).

Fourth: Since it is established that the Praiseworthy Station is the matter of Intercession which the Prophets, peace be upon them, pass on from one to another until it reaches our Prophet Muhammad ﷺ, he will perform this intercession for the people at the gathering place (al-Mawqif), so that their reckoning may be hastened and they may be relieved from the horrors of their situation. This intercession is exclusive to him ﷺ. For this reason, he said: "I am the master of the children of Adam, and it is no boast." Al-Naqqash said: The Messenger of Allah ﷺ has three intercessions: the general one, intercession for preceding into Paradise, and intercession for those who committed major sins. Ibn Atiyyah said: What is well-known is that they are only two intercessions: the general one, and intercession for bringing the sinners out of the Fire. This second intercession is not passed on by the Prophets; rather, they intercede, and the scholars (Ulama) intercede (4).

Qadi Abu al-Fadl 'Iyad said: Our Prophet's ﷺ intercessions on the Day of Resurrection are five: The general one. The second is for entering a group of people into Paradise without reckoning. The third is for a group from among the monotheists (Muwahhidin) of his Ummah who deserved the Fire due to their sins; our Prophet ﷺ and whomever Allah wills to intercede will intercede for them, and they will enter Paradise. This intercession is the one denied by the innovating Kharijites and Mu'tazilites, who disallowed it based on their principles...

(1) Sahih al-Bukhari (4718). (2) Sahih Muslim (193). Also narrated by al-Bukhari (7510). (3) Sunan at-Tirmidhi (3137). Also narrated by Ahmad (9735). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/478-479. And the Hadith: "I am the master of the children of Adam, and it is no boast" appeared earlier in 4/254 and 5/129.

148 सूरह अल-इसरा: आयत 79

प्रशंसनीय स्थान (अल-मक़ाम अल-महमूद) (1)। 'सहीह मुस्लिम' में अनस से रिवायत है, उन्होंने कहा: मुहम्मद ﷺ ने हमसे कहा: "जब कयामत का दिन होगा, तो लोग एक-दूसरे की ओर उमड़ेंगे। वे आदम के पास आएंगे और उनसे कहेंगे: अपनी संतान के लिए शफ़ाअत (सिफारिश) करें। वे कहेंगे: मैं इसके योग्य नहीं हूँ, लेकिन तुम इब्राहीम अलैहिस्सलाम के पास जाओ क्योंकि वे अल्लाह के खलील (मित्र) हैं। फिर वे इब्राहीम के पास आएंगे और वे कहेंगे: मैं इसके योग्य नहीं हूँ, लेकिन तुम मूसा के पास जाओ क्योंकि वे कलीमुल्लाह (अल्लाह से बात करने वाले) हैं। फिर मूसा के पास आया जाएगा और वे कहेंगे: मैं इसके योग्य नहीं हूँ, लेकिन तुम ईसा अलैहिस्सलाम के पास जाओ क्योंकि वे अल्लाह की रूह और उसका कलिमा (शब्द) हैं। फिर ईसा के पास आया जाएगा और वे कहेंगे: मैं इसके योग्य नहीं हूँ, लेकिन तुम मुहम्मद ﷺ के पास जाओ। फिर वे मेरे पास आएंगे और मैं कहूँगा: मैं इसके लिए हूँ" और हदीस का ज़िक्र किया (2)। तिरमिज़ी ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने इस आयत के बारे में कहा: {शायद आपका रब आपको एक प्रशंसनीय स्थान पर पहुँचा दे} (17:79); जब उनसे इसके बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: "यह शफ़ाअत (सिफारिश) है"। उन्होंने कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है (3)।

चौथा: जब यह साबित हो गया कि प्रशंसनीय स्थान शफ़ाअत का मामला है जिसे पैगंबर (अलैहिमुस्सलाम) एक-दूसरे को सौंपते रहते हैं जब तक कि यह मामला हमारे नबी मुहम्मद ﷺ तक नहीं पहुँच जाता, तो वे मैदान-ए-महशर (इकट्ठा होने का स्थान) के लोगों के लिए यह शफ़ाअत करेंगे, ताकि उनका हिसाब जल्दी हो सके और वे अपने ठहराव की भयावहता से राहत पा सकें। यह शफ़ाअत विशेष रूप से उन्हीं ﷺ के लिए है। इसी कारण उन्होंने कहा: "मैं आदम की संतान का सरदार हूँ और इसमें कोई गर्व की बात नहीं है"। अल-नक़्क़ाश ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ की तीन शफ़ाअतें हैं: सामान्य, जन्नत में पहले प्रवेश के लिए शफ़ाअत, और बड़े गुनाहगारों के लिए शफ़ाअत। इब्न अतिया ने कहा: प्रसिद्ध यह है कि वे केवल दो शफ़ाअतें हैं: सामान्य, और गुनहगारों को आग से निकालने के लिए शफ़ाअत। यह दूसरी शफ़ाअत पैगंबरों द्वारा टाली नहीं जाती है, बल्कि वे शफ़ाअत करते हैं और विद्वान (उलेमा) भी शफ़ाअत करते हैं (4)।

क़ाज़ी अबू अल-फ़ज़ल अयाज़ ने कहा: कयामत के दिन हमारे नबी ﷺ की पाँच शफ़ाअतें हैं: सामान्य। दूसरी, कुछ लोगों को बिना हिसाब-किताब के जन्नत में दाखिल करने के लिए। तीसरी, उनकी उम्मत के उन एकेश्वरवादियों (मुवाहिदीन) के लिए जो अपने गुनाहों के कारण आग के

हकदार हो गए थे; हमारे नबी ﷺ और जिन्हें अल्लाह चाहेगा, उनके लिए शफ़ाअत करेंगे और वे जन्नत में दाखिल होंगे - और यह वह शफ़ाअत है जिसका खंडन नवाचारी खवारिज और मोतज़िला ने किया था, और उन्होंने इसे अपने सिद्धांतों के आधार पर मना किया था...

(1) सहीह अल-बुखारी (4718)। (2) सहीह मुस्लिम (193)। और इसे बुखारी (7510) ने भी रिवायत किया है। (3) सुनन अत-तिरमिज़ी (3137)। और इसे अहमद (9735) ने भी रिवायत किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/ 478-479। और हदीस: 'मैं आदम की संतान का सरदार हूँ और इसमें कोई गर्व की बात नहीं है' पहले 4/254 और 5/129 में आ चुकी है।

مقام محمود (1)۔ اور «صحیح مسلم» میں انس سے مروی ہے، انہوں نے کہا: ہمیں محمد ﷺ نے بتایا: «جب قیامت کا دن ہوگا تو لوگ ایک دوسرے کی طرف موجیں ماریں گے (امڈ پڑیں گے)۔ وہ آدم علیہ السلام کے پاس آئیں گے اور ان سے کہیں گے: اپنی اولاد کے لیے سفارش کیجئے۔ وہ کہیں گے: میں اس کے لیے نہیں ہوں، بلکہ تم ابراہیم علیہ السلام کے پاس جاؤ کیونکہ وہ اللہ کے خلیل ہیں، چنانچہ وہ ابراہیم کے پاس آئیں گے تو وہ کہیں گے: میں اس کے لیے نہیں ہوں، بلکہ تم موسیٰ کے پاس جاؤ کیونکہ وہ کلیم اللہ ہیں۔ پھر موسیٰ کے پاس آیا جائے گا تو وہ کہیں گے: میں اس کے لیے نہیں ہوں، بلکہ تم عیسیٰ علیہ السلام کے پاس جاؤ کیونکہ وہ اللہ کی روح اور اس کا کلمہ ہیں۔ پھر عیسیٰ کے پاس آیا جائے گا تو وہ کہیں گے: میں اس کے لیے نہیں ہوں، بلکہ تم محمد ﷺ کے پاس جاؤ۔ پس وہ میرے پاس آئیں گے تو میں کہوں گا: میں اس کے لیے ہوں» اور حدیث ذکر کی (2)۔ اور ترمذی نے ابوہریرہ سے روایت کی کہ رسول اللہ ﷺ نے اللہ کے اس قول کے بارے میں فرمایا: ﴿عَسَىٰ أَن يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا﴾ جب ان سے اس کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے فرمایا: «وہ شفاعت ہے»۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے (3)۔

چوتھی بات: جب یہ ثابت ہو گیا کہ مقام محمود شفاعت کا معاملہ ہے جسے انبیاء علیہم السلام ایک دوسرے کی طرف ٹالتے رہیں گے یہاں تک کہ معاملہ ہمارے نبی محمد ﷺ تک پہنچ جائے گا، تو آپ ﷺ اہل محشر کے لیے یہ شفاعت فرمائیں گے تاکہ ان کا حساب جلد ہو سکے اور وہ اپنے قیام کی ہولناکیوں سے راحت پا سکیں، اور یہ خاص طور پر آپ ﷺ ہی کے لیے ہے، اسی لیے آپ ﷺ نے فرمایا: «میں اولاد آدم کا سردار ہوں اور اس میں کوئی فخر نہیں»۔ نقاش نے کہا: رسول اللہ ﷺ کے لیے تین شفاعتیں ہیں: عام شفاعت، جنت میں سبقت کے بارے میں شفاعت، اور کبیرہ گناہ

کرنے والوں کے بارے میں شفاعت۔ ابن عطیہ نے کہا: مشہور یہ ہے کہ وہ صرف دو شفاعتیں ہیں: عام شفاعت، اور گناہ گاروں کو آگ سے نکالنے کی شفاعت۔ اور یہ دوسری شفاعت ایسی ہے جسے انبیاء ایک دوسرے کی طرف نہیں ٹالتے بلکہ وہ خود شفاعت کرتے ہیں اور علماء بھی شفاعت کرتے ہیں (4)۔

اور قاضی ابو الفضل عیاض نے کہا: قیامت کے دن ہمارے نبی ﷺ کی پانچ شفاعتیں ہیں: عام شفاعت۔ دوسری، ایک قوم کو بغیر حساب کے جنت میں داخل کرنے کے لیے۔ تیسری، ان کی امت کے ان اہل توحید کے حق میں جنہوں نے اپنے گناہوں کی وجہ سے آگ کو واجب کر لیا تھا، تو ہمارے نبی ﷺ اور جسے اللہ چاہے گا ان کے حق میں سفارش کریں گے اور وہ جنت میں داخل ہوں گے - اور یہی وہ شفاعت ہے جس کا بدعتی خوارج اور معتزلہ نے انکار کیا، اور اسے اپنے اصولوں کی بنا پر روکا...

(١) صحیح بخاری (٤٧١٨)۔ (٢) صحیح مسلم (١٩٣)۔ اور اسے بخاری (٧٥١٠) نے بھی روایت کیا ہے۔ (٣) سنن ترمذی (٣١٣٧)۔ اور اسے احمد (٩٧٣٥) نے بھی روایت کیا ہے۔ (٤) المحرر الوجیز ٣/ ٤٧٨ - ٤٧٩۔ اور حدیث: «میں اولاد آدم کا سردار ہوں اور کوئی فخر نہیں» پہلے ٤ / ٢٥٤ اور ٥ / ١٢٩ میں گزر چکی ہے۔

149 Surah al-Isra: Verse 79

...corrupt, which is the intellectual entitlement based on [the concepts of] deeming good or bad (Tahsin and Taqbih). The fourth is regarding those among the sinners who entered the Fire; they will come out through the intercession of our Prophet ﷺ and others like the prophets, angels, and their believing brothers. The fifth is regarding the increase of ranks in Paradise for its inhabitants and their elevation; and this is not denied by the Mu'tazilah, nor do they deny the intercession of the First Gathering.

Fifth: Al-Qadi 'Iyad said: It has been known through widespread transmission (naql mustafid) that the Pious Predecessors (Al-Salaf al-Salih) used to ask for the Prophet's ﷺ intercession and desire it. Based on this, no attention should be paid to the words of those who say: "It is disliked to ask Allah to grant you the Prophet's ﷺ intercession, because it is only for sinners." This is because, as we have mentioned, it may be for the easing of the accounting (Hisab) and the raising of ranks. Furthermore, every rational person who admits to their shortcomings is in need of forgiveness, not relying solely on their deeds, fearing being among the perished. It would then follow that such a person should not pray for forgiveness and mercy, as those are also for the people of sins. All of this is contrary to what is known from the prayers of the Predecessors and Successors (1).

Al-Bukhari narrated from Jabir bin Abdullah that the Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever says when he hears the call [to prayer]: 'O Allah, Lord of this perfect call and the prayer to be offered, grant Muhammad - ﷺ - the Al-Wasilah (a high station in Paradise) and Al-Fadilah (excellence), and raise him to the Praiseworthy Station (Maqaman Mahmuda) which You have promised him,' my intercession will be mandatory for him on the Day of Resurrection" (2).

The second view - that the Praiseworthy Station is his being given the Banner of Praise on the Day of Resurrection (3).

I say: There is no contradiction between this view and the first one; for he will have the Banner of Praise in his hand while he intercedes. Al-Tirmidhi narrated from Abu Sa'id al-Khudri who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "I am the master of the children of Adam on the Day of Resurrection, and I do not boast. In my hand will be the Banner of Praise, and I do not boast. There will be no prophet that day, Adam or anyone else, but that they will be under my banner" - the Hadith (4).

(1) Ikmal al-Mu'allim 1/566. (2) Sahih al-Bukhari (614). And narrated by Ahmad (14817). (3) Al-Nukat wal-'Uyun 3/266. (4) Sunan al-Tirmidhi (3148).

149 सूरह अल-इसरा: आयत 79

...भ्रष्ट, जो 'तहसीन और तक़बीह' (अच्छे और बुरे को समझने) पर आधारित बौद्धिक पात्रता है। चौथी [शफ़ाअत] उन गुनहगारों के बारे में है जो नरक में प्रवेश कर चुके हैं; वे हमारे नबी ﷺ और अन्य नबियों, फ़रिश्तों और उनके मोमिन भाइयों की शफ़ाअत (सिफारिश) से बाहर निकलेंगे। पाँचवीं जन्नत में वहाँ के रहने वालों के दर्जों की वृद्धि और उनकी ऊँचाई के बारे में है; और मुअतज़िला इसका खंडन नहीं करते, और न ही वे पहली सभा (मशर) की शफ़ाअत का खंडन करते हैं।

पाँचवीं: काज़ी अयाज़ ने कहा: व्यापक रिवायतों (नक़्ल मुस्तफ़ीद) से ज्ञात हुआ है कि सलफ़ सालेहीन (पुण्य पूर्वज) नबी ﷺ की शफ़ाअत के लिए दुआ करते थे और उसमें रुचि रखते थे। इस आधार पर, उन लोगों की बात पर ध्यान नहीं दिया जाना चाहिए जो कहते हैं: "यह नापसंद है कि आप अल्लाह से नबी ﷺ की शफ़ाअत देने का सवाल करें; क्योंकि यह केवल गुनहगारों के लिए होती है।" ऐसा इसलिए है क्योंकि, जैसा कि हमने उल्लेख किया है, यह हिसाब को आसान करने और दर्जों की वृद्धि के लिए भी हो सकती है। इसके अलावा, अपनी कमियों को स्वीकार करने वाला हर बुद्धिमान व्यक्ति क्षमा का पात्र है, जो अपने कर्मों पर घमंड नहीं करता, बल्कि नष्ट होने वालों में शामिल होने से डरता है। इस तर्क के अनुसार तो उस व्यक्ति को माफ़ी और दया की दुआ भी नहीं करनी चाहिए; क्योंकि वे भी गुनहगारों के लिए ही हैं। और यह सब सलफ़ और खलफ़ (पूर्वजों और बाद में आने वालों) से प्रसिद्ध दुआओं के विरुद्ध है (1)।

अल-बुखारी ने जाबिर बिन अब्दुल्लाह से रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जो व्यक्ति अज़ान सुनने के बाद यह कहता है: 'ऐ अल्लाह, इस संपूर्ण पुकार और कायम होने वाली नमाज़ के रब! मुहम्मद ﷺ को 'वसीला' (जन्नत का एक ऊँचा स्थान) और 'फ़ज़ीलत' (श्रेष्ठता) प्रदान कर, और उन्हें उस 'मकाम-ए-महमूद' (प्रशंसनीय स्थान) पर पहुँचा जिसका तूने उनसे वादा किया है,' तो कयामत के दिन उसके लिए मेरी शफ़ाअत वाजिब (अनिवार्य) हो जाएगी" (2)।

दूसरा मत - यह है कि 'मकाम-ए-महमूद' कयामत के दिन उन्हें 'लिवा-उल-हम्द' (प्रशंसा का झंडा) दिया जाना है (3)।

मैं कहता हूँ: इस मत और पहले मत के बीच कोई विरोध नहीं है; क्योंकि प्रशंसा का झंडा उनके हाथ में होगा और वे शफ़ाअत करेंगे। अल-तिर्मिज़ी ने अबू सईद अल-ख़ुदरी से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मैं कयामत के दिन आदम की संतान का सरदार हूँ और

मुझे कोई घमंड नहीं, और मेरे हाथ में प्रशंसा का झंडा होगा और मुझे कोई घमंड नहीं। उस दिन आदम से लेकर कोई भी नबी ऐसा नहीं होगा जो मेरे झंडे के नीचे न हो" - हदीस (4)।

---

(1) इकमाल अल-मुअल्लिम 1/566. (2) सहीह अल-बुखारी (614)। और इसे अहमद (14817) ने भी रिवायत किया है। (3) अल-नुकात वल-'उयून 3/266. (4) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3148).

فاسد، اور وہ عقلی استحقاق ہے جو تحسین و تقبیح پر مبنی ہے - چوتھی ان گناہ گاروں کے حق میں ہے جو آگ میں داخل ہو چکے ہوں گے، پس وہ ہمارے نبی ﷺ اور ان کے علاوہ دیگر انبیاء، ملائکہ اور ان کے مومن بھائیوں کی شفاعت سے نکلیں گے۔ پانچویں جنت والوں کے درجات کی بلندی اور اضافے کے بارے میں ہے، اور معتزلہ اس کا انکار نہیں کرتے، اور نہ ہی وہ حشرِ اول کی شفاعت کا انکار کرتے ہیں۔

پانچویں: قاضی عیاض نے کہا: نقل مستفیض (مشہور روایات) سے یہ معلوم ہوا ہے کہ سلف صالحین نبی ﷺ کی شفاعت کا سوال کرتے تھے اور اس کی رغبت رکھتے تھے، اور اس بنا پر اس شخص کے قول کی طرف توجہ نہیں دی جائے گی جس نے کہا: "یہ مکروہ ہے کہ تم اللہ سے یہ سوال کرو کہ وہ تمہیں نبی ﷺ کی شفاعت نصیب فرمائے؛ کیونکہ یہ تو صرف گناہ گاروں کے لیے ہوتی ہے"؛ اس لیے کہ شفاعت، جیسا کہ ہم نے پہلے ذکر کیا، حساب میں تخفیف اور درجات کی بلندی کے لیے بھی ہو سکتی ہے۔ پھر اپنی کوتاہی کا اعتراف کرنے والا ہر عقل مند معافی کا محتاج ہے، وہ اپنے عمل پر بھروسہ کرنے والا نہیں ہوتا بلکہ ہلاک ہونے والوں میں شامل ہونے سے ڈرتا ہے، اور اس کہنے والے پر یہ لازم آئے گا کہ وہ مغفرت اور رحمت کی دعا بھی نہ کرے؛ کیونکہ وہ بھی گناہ گاروں ہی کے لیے ہے، اور یہ سب کچھ سلف اور خلف سے منقول دعاؤں کے خلاف ہے (١)۔

بخاری نے جابر بن عبداللہ سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے پکار (اذان) سن کر یہ کہا: 'اے اللہ! اس کامل پکار اور قائم ہونے والی نماز کے رب، محمد ﷺ کو وسیلہ اور

فضیلت عطا فرما، اور انہیں اس مقام محمود پر فائز فرما جس کا تو نے ان سے وعدہ کیا ہے'، تو قیامت کے دن اس کے لیے میری شفاعت حلال (واجب) ہو گئی" (۲)۔

دوسرا قول - یہ ہے کہ مقامِ محمود قیامت کے دن آپ ﷺ کو 'لوائے حمد' (تعریف کا جھنڈا) عطا کیا جانا ہے (۳)۔

میں کہتا ہوں: اس قول اور پہلے قول کے درمیان کوئی تضاد نہیں ہے؛ کیونکہ لوائے حمد آپ ﷺ کے ہاتھ میں ہوگا اور آپ شفاعت فرمائیں گے۔ ترمذی نے ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میں قیامت کے دن اولادِ آدم کا سردار ہوں گا اور یہ کوئی فخر کی بات نہیں، اور میرے ہاتھ میں لوائے حمد ہوگا اور یہ کوئی فخر کی بات نہیں، اور اس دن آدم سے لے کر کوئی نبی ایسا نہ ہوگا جو میرے جھنڈے کے نیچے نہ ہو" - حدیث (٤)۔

---

(١) اكمال المعلم ٥٦٦/١. (٢) صحيح البخاري (٦١٤). وأخرجه أحمد (١٤٨١٧). (٣) النكت والعيون ٢٦٦/٣. (٤) سنن الترمذي (٣١٤٨).

The third saying - as reported by al-Tabari from a group - including Mujahid - who said: The 'Maqam Mahmud' (Praiseworthy Station) is that Allah Almighty seats Muhammad ﷺ with Him on His Throne. They narrated a hadith regarding this (1). Al-Tabari supported the permissibility of this with an extensive argument, which can only be understood through a subtle interpretation of the meaning, though it remains far-fetched. Despite this, its narration is not denied, and knowledge interprets it. Al-Naqqash mentioned from Abu Dawud al-Sijistani that he said: Whoever denies this hadith is suspect in our view; scholars have always spoken of this, denying its permissibility based on its interpretation (2). Abu 'Umar said: Although Mujahid was one of the imams in interpreting the Qur'an, he has two opinions that are disregarded by scholars: one is this, and the second is in interpreting the Almighty's saying: {Faces, that Day, will be radiant, Looking at their Lord} [Al-Qiyamah: 22-23] where he said: they are waiting for the reward; it is not about looking (3).

I say: This was mentioned in the chapter: Ibn Shihab in the Hadith of Descent. It was also narrated from Mujahid regarding this verse that he said: He seats him on the Throne (4). This is an interpretation that is not impossible; because Allah Almighty existed by Himself before creating all things and the Throne, then He created things without being in need of them, but rather to manifest His power and wisdom, and so that His existence, Oneness, and the perfection of His power and knowledge of all His precise actions might be known. He created for Himself a Throne over which He established Himself as He willed, without becoming in physical contact with it, or the Throne becoming a place for Him. It was said: He is now in the same attribute He was in before space and time were created. According to this saying, it is equally permissible whether Muhammad was seated on the Throne or on...

(1) Narrated by al-Tabari 15/53, and al-Khallal in al-Sunnah (236, 237, 238, 307, 308, and 309) through Sayf al-Sadusi, from Abdullah bin Salam who said: Indeed, on the Day of Resurrection, Muhammad ﷺ will be on the Throne of the Lord in the presence of the Lord, Blessed and Exalted. We have not found a biography for Sayf al-Sadusi, but al-Bukhari said in al-Tarikh al-Kabir 4/158: No hearing (from a teacher) is known for Sayf from Abdullah bin Salam. (2) From the beginning of the saying to this point is in al-Muharrar al-Wajiz 3/479. See al-Tabari's words in his Tafsir 15/51-54. (3) Al-Tamhid 7/157. (4) Narrated by Ibn Abi Shaybah 11/436, al-Tabari 15/47, and al-Khallal (241, 244, 246, 267, 278, 279, 286, 287, 288, 296, 298, and 301).

तीसरा कथन - जैसा कि अल-तब़री ने एक समूह से उद्धृत किया है - जिसमें मुजाहिद भी शामिल हैं - कि उन्होंने कहा: 'मक़ामे महमूद' (प्रशंसनीय स्थान) यह है कि अल्लाह तआला मुहम्मद ﷺ को अपने साथ अपने अर्श (सिंहासन) पर बैठाएंगे। उन्होंने इस बारे में एक हदीस वर्णित की है (1)। अल-तब़री ने इसके औचित्य का विस्तार से समर्थन किया है, जिसे केवल अर्थ की सूक्ष्म व्याख्या के माध्यम से ही समझा जा सकता है, हालाँकि यह दूर की बात लगती है। इसके बावजूद, इसके वर्णन से इनकार नहीं किया जाता है, और ज्ञान इसकी व्याख्या करता है। अल-नक़्क़ाश ने अबू दाऊद अल-सिजिस्तानी से उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: जो कोई इस हदीस का खंडन करता है, वह हमारी नज़र में संदिग्ध है; विद्वान हमेशा इस बारे में बात करते रहे हैं, इसकी व्याख्या के आधार पर इसके औचित्य को नकारते हुए (2)। अबू 'उमर ने कहा: हालाँकि मुजाहिद कुरान की व्याख्या करने वाले इमामों में से एक थे, लेकिन उनकी दो राय ऐसी हैं जिन्हें विद्वानों द्वारा छोड़ दिया गया है: एक यह है, और दूसरी अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या में है: {उस दिन कई चेहरे तरोताज़ा होंगे, अपने रब की ओर देख रहे होंगे} [अल-क़ियामा: 22-23] उन्होंने कहा: वे पुरस्कार की प्रतीक्षा कर रहे होंगे; यह देखने के बारे में नहीं है (3)।

मैंने कहा: इसका उल्लेख इस अध्याय में किया गया है: नुज़ूल की हदीस में इब्न शिहाब। मुजाहिद से इस आयत के बारे में यह भी वर्णित है कि उन्होंने कहा: वह उसे अर्श पर बैठाता है (4)। यह एक ऐसी व्याख्या है जो असंभव नहीं है; क्योंकि अल्लाह तआला सभी चीज़ों और अर्श को बनाने से पहले स्वयं मौजूद था, फिर उसने चीज़ों को उनकी ज़रूरत के बिना बनाया, बल्कि अपनी शक्ति और बुद्धिमत्ता को प्रकट करने के लिए, और ताकि उसके अस्तित्व, एकत्व और उसकी शक्ति और उसके सभी सटीक कार्यों के ज्ञान की पूर्णता को जाना जा सके। उसने अपने लिए एक अर्श बनाया जिस पर वह अपनी इच्छानुसार आसीन हुआ, बिना उसके साथ शारीरिक संपर्क में आए, या अर्श उसके लिए एक स्थान बने। यह कहा गया था: वह अब उसी गुण में है जिसमें वह स्थान और समय के निर्माण से पहले था। इस कथन के अनुसार, मुहम्मद को अर्श पर बैठाना या... पर बैठाना समान रूप से जायज़ है।

(1) अल-तब़री 15/53 द्वारा उद्धृत, और अल-खल्लाल ने अल-सुन्ना (236, 237, 238, 307, 308, और 309) में सैफ़ अल-सदूसी के माध्यम से, अब्दुल्लाह बिन सलाम से वर्णित किया, जिन्होंने कहा: वास्तव में, कयामत के दिन मुहम्मद ﷺ रब के सिंहासन पर रब के सामने होंगे, धन्य और सर्वोच्च। हमें सैफ़ अल-सदूसी की कोई जीवनी नहीं मिली, लेकिन अल-बुखारी ने अल-तारीख अल-कबीर

4/158 में कहा: सैफ़ का अब्दुल्लाह बिन सलाम से सुनना ज्ञात नहीं है। (2) कथन की शुरुआत से इस बिंदु तक अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/479 में है। उनकी तफ़सीर 15/51-54 में अल-तबरी के शब्द देखें। (3) अल-तमहीद 7/157। (4) इब्न अबी शैबा 11/436, अल-तबरी 15/47, और अल-खल्लाल (241, 244, 246, 267, 278, 279, 286, 287, 288, 296, 298, और 301) द्वारा उद्धृत।

تیسرا قول - جیسا کہ طبری نے ایک گروہ سے نقل کیا ہے - جس میں مجاہد بھی شامل ہیں - کہ انہوں نے کہا: مقام محمود یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ محمد ﷺ کو اپنے ساتھ اپنے عرش پر بٹھائے گا۔ انہوں نے اس بارے میں ایک حدیث روایت کی ہے (۱)۔ طبری نے اس کے جواز کی بھرپور تائید کی ہے، جو کہ معنی میں لطافت کے سوا نہیں نکلتا، اور اس میں بعید ہونا (دور کی بات ہونا) پایا جاتا ہے۔ اس کے باوجود اس کے روایت کیے جانے کا انکار نہیں کیا جاتا، اور علم اس کی تاویل کرتا ہے۔ نقاش نے ابوداؤد سجستانی سے ذکر کیا کہ انہوں نے کہا: جس نے اس حدیث کا انکار کیا وہ ہمارے نزدیک متہم (مشکوک) ہے، اہل علم ہمیشہ اس بارے میں بات کرتے رہے ہیں، جس نے اس کی تاویل پر اس کے جواز کا انکار کیا (۲)۔ ابو عمر نے کہا: مجاہد اگرچہ تاویل قرآن کے اماموں میں سے ایک ہیں، لیکن ان کے دو قول اہل علم کے نزدیک مہجور (ترک کردہ) ہیں: ایک یہ، اور دوسرا اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تاویل میں: ﴿وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ إِلَى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ﴾ [القيامة: ۲۲-۲۳] انہوں نے کہا: ثواب کا انتظار کر رہے ہوں گے؛ یہ نظر (دیکھنے) سے نہیں ہے (۳)۔

میں نے کہا: اس کا ذکر باب میں کیا گیا ہے: حدیث نزول میں ابن شہاب۔ مجاہد سے اس آیت کے بارے میں یہ بھی روایت ہے کہ انہوں نے کہا: وہ اسے عرش پر بٹھاتا ہے (٤)۔ اور یہ ایسی تاویل ہے جو ناممکن نہیں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ تمام اشیاء اور عرش پیدا کرنے سے پہلے اپنی ذات کے ساتھ قائم تھا، پھر اس نے اشیاء کو ان کی حاجت کے بغیر پیدا کیا، بلکہ اپنی قدرت اور حکمت کے اظہار کے لیے، اور تاکہ اس کا وجود، اس کی توحید اور اس کی قدرت اور اس کے تمام محکم افعال کا علم کامل پہچانا جائے۔ اس نے اپنے لیے عرش پیدا کیا جس پر وہ مستوی ہوا جیسا کہ اس نے چاہا، بغیر اس کے کہ وہ اسے چھونے والا بن گیا، یا عرش اس کے لیے مکان بن گیا۔ کہا گیا:

وہ اب بھی اسی صفت پر ہے جس پر وہ مکان اور زمان پیدا ہونے سے پہلے تھا۔ پس اس قول کی بنا پر جواز میں برابر ہے کہ محمد کو عرش پر بٹھایا جائے یا... پر۔

(۱) اسے طبری نے ۵۳/۱۵ میں نکالا، اور خلال نے السنۃ (۲۳٦، ۲۳۷، ۲۳۸، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹) میں سیف سدوسی کے واسطے سے عبداللہ بن سلام سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: بیشک محمد ﷺ قیامت کے دن رب کے کرسی پر رب تبارک و تعالی کے سامنے ہوں گے۔ ہمیں سیف سدوسی کا ترجمہ (سوانح) نہیں ملا، لیکن بخاری نے تاریخ کبیر ۱۵۸/٤ میں کہا: سیف کا عبداللہ بن سلام سے سماع معروف نہیں ہے۔ (۲) قول کی ابتدا سے اس مقام تک المحرر الوجیز ٤۷۹/۳ میں ہے۔ اور طبری کا کلام ان کی تفسیر ۱۵/ ۵۱ - ٥٤ میں دیکھیں۔ (۳) التمہید ۱۵۷/۷ ۔ (٤) اسے ابن ابی شیبہ ٤۳٦/۱۱، طبری ٤۷/۱۵، اور خلال (۲٤۱، ۲٤٤، ۲٤٦، ۲٦۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸٦، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۹٦، ۲۹۸، ۳۰۱) نے نکالا۔

Surah Al-Isra: Verse 79

...the earth; because Allah Almighty's Istiwa' (establishment) over the Throne is not in the sense of movement, ceasing, or changing states from standing and sitting, and the condition that occupies the throne. Rather, He is established over His throne as He has informed about Himself without 'how' (bi-la kayf). And seating Muhammad on the Throne does not necessitate for him the attribute of Lordship nor does it remove him from the attribute of servanthood; rather, it is an elevation of his status and an honoring of him above His creation. As for His saying in the report: "with Him", it is like His saying: {Indeed, those who are near your Lord} [Al-A'raf: 206], and {My Lord, build for me near You a house in Paradise} [At-Tahrim: 11], and {And indeed, Allah is with the doers of good} [Al-'Ankabut: 69] and the like. All of that refers to rank, status, favor, and high degree, not to physical place (1).

Fourth - His bringing out from the Fire, through his intercession, those who come out. Said by Jabir bin Abdullah. Mentioned by Muslim (2). We have mentioned it in the book Al-Tadhkirah (3), and Allah is the grantor of success.

Sixth: Scholars differed regarding the night prayer (Tahajjud) being a reason for the "Praiseworthy Station" (Al-Maqam al-Mahmud) into two opinions: One - that the Creator, Exalted be He, makes whatever He wills of His action a cause for His grace without knowing the aspect of wisdom in it, or by knowing the aspect of wisdom. The second - that standing in prayer at night involves seclusion with the Creator and private conversation away from people, so he was granted seclusion with Him and private conversation with Him in his standing, which is the Praiseworthy Station. Creation varies in it according to their degrees, and the greatest among them in degree is Muhammad ﷺ; for he is given what no one else is given, and he intercedes where no one else intercedes (4). And "Asa" (perhaps/it may be) from Allah, Mighty and Majestic, is an obligation. And "Maqaman" (a station) is in the accusative case as an adverb of place (5). That is: in a station or to a station. Al-Tabari mentioned from Abu Hurairah that the Messenger of Allah ﷺ said: "The Praiseworthy Station is the station in which I intercede for my Ummah" (6). So the station...

(1) This is an incorrect interpretation; the correct view is to affirm the attribute of 'nearness' (indiyyah) for Allah Almighty, and the entitlement of some of His noble creations to a place near Him, and Allah knows best. (2) In his Sahih (191). (3) Page 248. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1211/3. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 479/3. (6) Tafsir al-Tabari 47/15 - 48. And narrated by Ahmad (9684).

सूरा अल-इस्रा: आयत 79

...पृथ्वी; क्योंकि अर्श पर अल्लाह तआला का इस्तिवा (विराजमान होना) स्थान परिवर्तन, लुप्त होने, या खड़े होने और बैठने की स्थितियों को बदलने, और अर्श को घेरने वाली स्थिति के अर्थ में नहीं है। बल्कि, वह अपने अर्श पर उसी तरह विराजमान है जैसा कि उसने अपने बारे में बिना 'कैसे' (बिला कैफ) के सूचित किया है। और मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को अर्श पर बिठाना उनके लिए प्रभुत्व (रबूबियत) का गुण अनिवार्य नहीं करता है और न ही उन्हें दासता (उबूदियत) के गुण से बाहर निकालता है; बल्कि, यह उनके पद की उन्नति और उनकी सृष्टि पर उनका सम्मान है। जहाँ तक रिपोर्ट में उनके कहने का सवाल है: "उनके साथ", तो यह उनके इस कथन की तरह है: {वास्तव में, जो तुम्हारे पालनहार के पास हैं} [अल-अराफ: 206], और {ऐ मेरे पालनहार! मेरे लिए अपने पास स्वर्ग में एक घर बना दे} [अत-तहरीम: 11], और {और वास्तव में अल्लाह सदाचारियों के साथ है} [अल-अनकबूत: 69] और इसी तरह। यह सब पद, स्थिति, कृपा और उच्च श्रेणी की ओर संकेत करता है, न कि भौतिक स्थान की ओर (1)।

चौथा - उनकी सिफारिश के माध्यम से उन लोगों को आग से बाहर निकालना जो बाहर निकलते हैं। जाबिर बिन अब्दुल्ला ने यह कहा। मुस्लिम (2) द्वारा उल्लेखित। हमने इसका उल्लेख अल-तदकिराह (3) पुस्तक में किया है और अल्लाह ही सफलता देने वाला है।

छठा: विद्वानों ने रात की प्रार्थना (तहज्जुद) के"प्रशंसनीय स्थान" (मक़ाम-ए-महमूद) का कारण होने के संबंध में दो मतों में अंतर किया है: पहला - यह कि सृष्टिकर्ता, जो महान है, वह अपने कार्यों में से जिसे चाहता है अपनी कृपा का कारण बनाता है, बिना उसमें बुद्धिमत्ता के पहलू को जाने, या बुद्धिमत्ता के पहलू को जानकर। दूसरा - यह कि रात में खड़े होने में सृष्टिकर्ता के साथ एकांत और लोगों से दूर निजी बातचीत शामिल है, इसलिए उन्हें अपने खड़े होने में उनके साथ एकांत और निजी बातचीत प्रदान की गई, जो कि प्रशंसनीय स्थान है। सृष्टि इसमें अपने स्तर के अनुसार भिन्न होती है, और उनमें सबसे महान पद मुहम्मद ﷺ का है; क्योंकि उन्हें वह दिया जाता है जो किसी और को नहीं दिया जाता है, और वह वहां सिफारिश करते हैं जहां कोई और सिफारिश नहीं करता है (4)। और अल्लाह की ओर से "असा" (शायद/हो सकता है) अनिवार्य है। और "मक़ामन" (एक स्थान) स्थान के क्रिया विशेषण के रूप में कर्म कारक (accusative case) में है (5)। यानी: एक स्थान में या एक स्थान की ओर। अल-तबारी ने अबू हुरैरा से उल्लेख किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "प्रशंसनीय स्थान वह स्थान है जिसमें मैं अपनी उम्मत के लिए सिफारिश करूँगा" (6)। तो स्थान...

(1) यह एक गलत व्याख्या है; सही विचार अल्लाह तआला के लिए 'समीपता' (इन्दियाह) के गुण की पुष्टि करना है, और उनकी कुछ महान रचनाओं के लिए उनके पास एक स्थान की पात्रता है, और अल्लाह बेहतर जानता है। (2) उनके सहीह (191) में। (3) पृष्ठ 248। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1211/3। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 479/3। (6) तफ़सीर अल-तबारी 15/47-48। और अहमद (9684) द्वारा वर्णित।

سورہ بنی اسرائیل: آیت ۷۹

...زمین؛ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ کا عرش پر مستوی ہونا انتقال، زوال، اور قیام و قعود کی حالتوں میں تبدیلی اور عرش کو گھیر لینے والی حالت کے معنی میں نہیں ہے، بلکہ وہ اپنے عرش پر مستوی ہے جیسا کہ اس نے اپنے بارے میں بغیر کسی 'کیف' (کیفیت) کے خبر دی ہے۔ اور محمد ﷺ کو عرش پر بٹھانا ان کے لیے صفتِ ربوبیت کو واجب نہیں کرتا اور نہ ہی انہیں صفتِ عبودیت سے نکالتا ہے، بلکہ یہ ان کے مقام کی بلندی اور مخلوق پر ان کی فضیلت و عزت افزائی ہے۔ رہا ان کا قول خبر میں: "معه" (ان کے ساتھ)، تو یہ ان کے اس قول کے درجے میں ہے: {بیشک وہ جو تمہارے رب کے پاس ہیں} [الاعراف: ۲۰۶]، اور {اے میرے رب! میرے لیے اپنے پاس جنت میں ایک گھر بنا دے} [التحریم: ۱۱]، اور {اور بیشک اللہ نیکی کرنے والوں کے ساتھ ہے} [العنکبوت: ۱۹] اور اس طرح کے دیگر اقوال۔ یہ سب مرتبہ، منزلت، قرب اور بلند درجے کی طرف لوٹتا ہے، نہ کہ جگہ کی طرف (۱)۔

چوتھا - اپنی شفاعت کے ذریعے آگ سے ان لوگوں کو نکالنا جو نکلیں گے۔ یہ جابر بن عبداللہ نے کہا ہے۔ اسے مسلم نے ذکر کیا ہے (۲)۔ اور ہم نے اسے کتاب "التذکرہ" (۳) میں ذکر کیا ہے اور اللہ ہی توفیق دینے والا ہے۔

چھٹی بات: علماء نے رات کے قیام (تہجد) کے مقامِ محمود کا سبب ہونے کے بارے میں دو اقوال پر اختلاف کیا ہے: پہلا - یہ کہ باری تعالیٰ اپنے فعل میں سے جو چاہے اسے اپنے فضل کا سبب بنا دیتا ہے، بغیر حکمت کی وجہ جانے، یا حکمت کی وجہ جانتے ہوئے۔ دوسرا - یہ کہ رات کے قیام میں باری تعالیٰ کے ساتھ خلوت اور لوگوں کے سوا مناجات ہے، تو انہیں اپنے قیام میں ان کے ساتھ خلوت اور مناجات عطا کی گئی، اور وہی مقامِ محمود ہے، اور اس میں مخلوق اپنے درجات

کے لحاظ سے ایک دوسرے پر فضیلت رکھتی ہے، پس ان میں سب سے جلیل القدر درجہ محمد ﷺ کا ہے؛ کیونکہ انہیں وہ عطا کیا جاتا ہے جو کسی اور کو نہیں دیا جاتا، اور وہ وہاں شفاعت کریں گے جہاں کوئی اور شفاعت نہیں کر سکے گا (٤)۔ اور اللہ عزوجل کی طرف سے لفظ "عسی" (امید ہے/قریب ہے) واجب (یقینی) کے معنی میں ہے۔ اور "مقاماً" ظرفیت کی بنا پر منصوب ہے (٥)۔ یعنی: کسی مقام میں یا کسی مقام کی طرف۔ اور طبری نے حضرت ابو ہریرہؓ سے ذکر کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "مقامِ محمود وہ مقام ہے جس میں میں اپنی امت کی شفاعت کروں گا" (٦)۔ پس مقام...

(١) یہ تاویل صحیح نہیں ہے، اور درست بات اللہ عزوجل کے لیے صفتِ عندیت کا اثبات ہے، اور اس کی بعض اشرف مخلوقات کا اس کے پاس جگہ کا استحقاق ہے، واللہ اعلم۔ (٢) اپنی صحیح میں (١٩١)۔ (٣) ص ٢٤٨۔ (٤) احکام القرآن لابن العربی ٣/١٢١١۔ (٥) المحرر الوجیز ٣/٤٧٩۔ (٦) تفسیر الطبری ١٥/٤٧-٤٨۔ اور اسے احمد نے (٩٦٨٤) تخریج کیا ہے۔

Surah Al-Isra: Verse 80 | 152

The place where a person stands for magnificent matters, like the standing positions in front of kings.

His (The Almighty's) saying: {And say, "My Lord, cause me to enter a sound entrance and to exit a sound exit and grant me from Yourself a supporting authority." (80)}

It was said: The meaning is: Cause me to die a truthful death, and resurrect me on the Day of Resurrection a truthful resurrection(1); so that it connects with His saying: {it may be that your Lord will raise you to a praised station}. It is as if when He promised him that, He commanded him to pray so that the promise would be fulfilled for him. And it was said: Cause me to enter into what is commanded and cause me to exit from what is prohibited(2). And it was said: He taught him what to pray for in his prayer and other matters regarding his exit from among the polytheists and his entry into a place of safety, so He took him out of Mecca and brought him to Medina(3). This meaning was narrated by Al-Tirmidhi from Ibn Abbas, who said: The Prophet ﷺ was in Mecca, then he was commanded to migrate, so it was revealed: {And say, "My Lord, cause me to enter a sound entrance and to exit a sound exit and grant me from Yourself a supporting authority."}(4). Al-Dahhak said: It is his exit from Mecca and his entry into Mecca on the day of the Conquest in safety(5). Abu Sahl: When he returned from Tabuk and the hypocrites had said: {The more honored will surely expel therefrom the more humble} [Al-Munafiqun: 8], meaning: the entry of honor and the exit of victory to Mecca.

And it was said: The meaning is: Cause me to enter into the matter with which You have honored me, which is prophethood, a truthful entrance, and cause me to exit from it a truthful exit when You cause me to die. Mujahid said this is its meaning(6). And "al-mudkhal" (entrance) and "al-mukhraj" (exit) - with a damma on the mim - carry the meaning of entering and exiting, like His saying: {cause me to land at a blessed landing-place} [Al-Mu'minun: 29] i.e.:

---

(1) Tafsir al-Tabari 15/55. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/267, and Tafsir al-Baghawi 3/132. (3) Tafsir al-Tabari 15/54 with its meaning. (4) Sunan al-Tirmidhi (3139) via Qabus Abi Zibyan, from his father, from Ibn Abbas. It was also narrated by Ahmad (1948), and al-Hakim 3/3 who authenticated it, but al-Dhahabi weakened it due to Qabus. (5) Ma'ani al-Qur'an for al-Nahhas 4/185, and al-Nukat wa al-'Uyun 3/266, and narrated by al-Tabari 15/57. (6) Tafsir al-Baghawi 3/132.

सूरा अल-इस्रा: आयत 80 | 152

वह स्थान जहाँ मनुष्य महान कार्यों के लिए खड़ा होता है, जैसे राजाओं के समक्ष पद।

अल्लाह तआला का कथन: {और कहिए, "ऐ मेरे रब! मुझे सच्चाई के साथ प्रवेश करा और मुझे सच्चाई के साथ निकाल, और मेरे लिए अपनी ओर से सहायक सत्ता प्रदान कर।" (80)}

कहा गया है: इसका अर्थ है: मुझे सच्चाई की मौत दे, और मुझे कयामत के दिन सच्चाई के साथ उठा(1); ताकि यह उसके इस कथन से जुड़ जाए: {निकट है कि आपका रब आपको प्रशंसा-योग्य स्थान (मक़ाम-ए-महमूद) पर पहुँचा दे}। मानो जब उसने उससे यह वादा किया, तो उसे प्रार्थना करने का आदेश दिया ताकि उसके लिए वादा पूरा हो सके। और कहा गया है: मुझे आदेशित चीज़ों में प्रवेश करा और वर्जित चीज़ों से बाहर निकाल(2)। और कहा गया है: उसे सिखाया गया कि वह अपनी प्रार्थना और अन्य कार्यों में क्या माँगे, मुशरिकों के बीच से निकलने और सुरक्षा के स्थान में प्रवेश करने के बारे में, इसलिए उसने उसे मक्का से निकाला और मदीना पहुँचाया(3)। यह अर्थ अल-तिर्मिज़ी ने इब्न अब्बास से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: नबी ﷺ मक्का में थे, फिर उन्हें हिजरत का आदेश दिया गया, तो यह आयत उतरी: {और कहिए, "ऐ मेरे रब! मुझे सच्चाई के साथ प्रवेश करा और मुझे सच्चाई के साथ निकाल, और मेरे लिए अपनी ओर से सहायक सत्ता प्रदान कर।"}(4)। अल-दहाक ने कहा: यह मक्का से उनका निकलना और फतह (जीत) के दिन शांति से मक्का में प्रवेश करना है(5)। अबू सहल: जब वह तबूक से लौटे और मुनाफ़िक़ों ने कहा था: {सम्मानित लोग वहां से अपमानितों को अवश्य निकाल देंगे} [अल-मुनाफ़िक़ून: 8], यानी: मक्का में सम्मान का प्रवेश और जीत का निकास।

और कहा गया है: अर्थ यह है: मुझे उस कार्य (नबूवत) में सच्चाई के साथ प्रवेश करा जिससे तूने मुझे सम्मानित किया है, और जब तू मुझे मृत्यु दे तो मुझे उससे सच्चाई के साथ निकाल। मुजाहिद ने यही अर्थ बताया है(6)। और 'मुदख़ल' और 'मुख़रज' - मीम पर पेश के साथ - प्रवेश कराने और निकालने के अर्थ में हैं, जैसे कि अल्लाह का कथन है: {मुझे बरकत वाली जगह उतार} [अल-मुमिनून: 29] अर्थात:

---

(1) तफ़सीर अल-तबरी 15/55। (2) अल-नुक़त वल-'उयून 3/267, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/132। (3) तफ़सीर अल-तबरी 15/54 उसी अर्थ में। (4) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3139) क़ाबूस अबी ज़िबयान के माध्यम से, उनके पिता से, इब्न अब्बास से। इसे अहमद (1948) और अल-हाकिम 3/3 ने

भी रिवायत किया है और इसे सही बताया है, लेकिन अल-ज़हबी ने क़ाबूस के कारण इसे कमज़ोर माना है। (5) मआनी अल-क़ुरआन अल-नहहास 4/185 के लिए, और अल-नुक़त वल-'उयून 3/266, और अल-तबरी 15/57 ने इसे रिवायत किया है। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 3/132।

وہ مقام جہاں انسان عظیم امور کے لیے کھڑا ہوتا ہے جیسے بادشاہوں کے سامنے کے مقامات۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {وَقُل رَّبِّ أَدْخِلْنِي مُدْخَلَ صِدْقٍ وَأَخْرِجْنِي مُخْرَجَ صِدْقٍ وَاجْعَل لِّي مِن لَّدُنكَ سُلْطَانًا نَّصِيرًا (۸۰)} (اور کہو، "اے میرے رب، مجھے جہاں بھی لے جا سچائی کے ساتھ لے جا اور جہاں سے بھی نکال سچائی کے ساتھ نکال اور اپنی طرف سے ایک مددگار قوت میرے لیے فراہم کر دے۔")

کہا گیا: معنی یہ ہیں: مجھے سچائی کی موت دے، اور مجھے قیامت کے دن سچائی کے ساتھ اٹھا(۱)؛ تاکہ یہ اس کے قول سے جڑ جائے: {عَسَىٰ أَن يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا} (امید ہے کہ تمہارا رب تمہیں مقام محمود پر فائز کرے گا)۔ گویا جب اللہ نے ان سے یہ وعدہ کیا تو انہیں دعا کا حکم دیا تاکہ ان کے لیے وعدہ پورا ہو جائے۔ اور کہا گیا: مجھے مامورات (حکم دی گئی چیزوں) میں داخل کر اور منہیات (روکی گئی چیزوں) سے نکال(۲)۔ اور کہا گیا: آپ کو سکھایا کہ وہ اپنی نماز اور دیگر کاموں میں مشرکین کے درمیان سے نکلنے اور امن کی جگہ داخل ہونے کے بارے میں کیا دعا مانگیں، چنانچہ اللہ نے آپ کو مکہ سے نکالا اور مدینہ پہنچایا(۳)۔ یہ معنی امام ترمذی نے ابن عباس سے روایت کیے ہیں، انہوں نے کہا: نبی کریم ﷺ مکہ میں تھے، پھر ہجرت کا حکم دیا گیا، تو یہ آیت نازل ہوئی: {وَقُل رَّبِّ أَدْخِلْنِي مُدْخَلَ صِدْقٍ وَأَخْرِجْنِي مُخْرَجَ صِدْقٍ وَاجْعَل لِّي مِن لَّدُنكَ سُلْطَانًا نَّصِيرًا}۔ اور ضحاک نے کہا: یہ مکہ سے ان کا نکلنا اور فتح کے دن امن کے ساتھ مکہ میں داخل ہونا ہے(۵)۔ ابو سہل: جب آپ تبوک سے واپس آئے اور منافقین نے کہا تھا: {لَيُخْرِجَنَّ الْأَعَزُّ مِنْهَا الْأَذَلَّ} [المنافقون: ۸] (عزت والا ذلیل کو وہاں سے نکال دے گا)، یعنی: مکہ میں عزت کا داخلہ اور نصرت کا نکلنا۔

اور کہا گیا: معنی یہ ہیں: مجھے اس کام (نبوت) میں سچائی کے ساتھ داخل کر جس سے تو نے مجھے نوازا ہے، اور جب تو مجھے موت دے تو مجھے اس سے سچائی کے ساتھ نکال۔ مجاہد نے یہی معنی بیان کیے ہیں(۶)۔ اور 'مدخل' اور 'مخرج' - میم کے ضمہ (پیش) کے ساتھ - داخل کرنے اور نکالنے کے معنی میں ہیں، جیسا کہ اللہ کا قول ہے: {أَنزِلْنِي مُنزَلًا مُّبَارَكًا} [المؤمنون: ۲۹] (مجھے بابرکت جگہ اتار) یعنی:

---

(۱) تفسیر الطبری ۵۵/۱۵۔ (۲) النکت والعیون ۳/ ۲۶۷، اور تفسیر البغوی ۳/ ۱۳۲۔ (۳) تفسیر الطبری ۵۴/۱۵ اپنے معنی میں۔ (۴) سنن الترمذی (۳۱۳۹) قابوس ابی ظبیان کے واسطے سے، ان کے والد سے، ابن عباس سے۔ اسے احمد (۱۹۴۸) اور الحاکم ۳/۳ نے بھی روایت کیا اور صحیح قرار دیا، لیکن ذہبی نے قابوس کی وجہ سے اسے ضعیف قرار دیا۔ (۵) معانی القرآن للنحاس ۴/ ۱۸۵، اور النکت والعیون ۳/ ۲۶۶، اور اسے طبری نے ۵۷/۱۵ پر روایت کیا ہے۔ (۶) تفسیر البغوی ۳/ ۱۳۲۔

Surah Al-Isra: Verses 80 - 81 153 ...a revelation in which I do not see what I dislike (1). This is the common reading. Al-Hasan, Abu al-Aliyah, and Nasr ibn Asim read: "madkhal" (entrance) and "makhraj" (exit) with a fatha on the two 'm's, meaning entering and exiting (2); the first is a four-letter form and this is a three-letter form. Ibn Abbas said: "Enter me into the grave with a sincere entrance at death, and bring me out with a sincere exit at the Resurrection" (3). It was also said: "Enter me wherever You enter me with sincerity and bring me out with sincerity," meaning: "Do not make me among those who enter with one face and exit with another; for the two-faced person is not held in high esteem with You" (4). It was also said: The verse is general for everything that is undertaken in matters and attempted in journeys and actions, and expected from the disposition of destinies in death and life. It is a supplication, and its meaning is: "Lord, rectify my arrival in all matters and my departure" (5). And His saying: {and grant me from Yourself a supporting authority.} Ash-Sha'bi and Ikrimah said: Meaning: a firm proof. Al-Hasan held that it refers to might, victory, and the manifestation of his religion over all other religions (6). He said: So Allah promised him that He would surely strip away the kingdom of the Persians, the Romans, and others, and grant it to him (7).

His (the Almighty's) saying: {And say, 'Truth has come, and falsehood has perished. Indeed falsehood, [by its nature], is ever bound to perish.'} (81) In it are three issues: The first: Al-Bukhari and At-Tirmidhi narrated from Ibn Mas'ud who said: The Prophet ﷺ entered Makkah in the year of the Conquest, and around the Kaaba were three hundred and sixty idols. So the Prophet ﷺ began poking them with a staff in his hand - or perhaps he said: with a stick - and saying: "Truth has come, and falsehood has perished. Indeed, falsehood is ever bound to perish; [truth] has come..."

---

(1) Tafsir al-Razi 21/33. (2) Ithaf Fudala' al-Bashar, p. 360, on the authority of Al-Hasan, and in Al-Muharrar al-Wajiz 3/480 on the authority of Abu Haywah, Qatadah, and Humayd, and it is an anomalous reading. (3) Al-Nukat wa al-Uyun 3/267. (4) Tafsir al-Baghawi 3/132. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/479. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/186. (7) Tafsir al-Baghawi 3/132. And Al-Tabari related it in 15/58.

सूरह अल-इस्रा: आयतें 80 - 81 153 ...एक ऐसा अवतरण जिसमें मुझे वह नहीं दिखता जो मुझे नापसंद है (1)। यह आम पाठ (किरात) है। अल-हसन, अबू अल-अलियाह और नस्र इब्न आसिम ने पढ़ा: "मदखल" (प्रवेश) और "मख्रज" (निकास) दोनों 'मीम' पर फतह के साथ, जिसका अर्थ है प्रवेश करना और निकलना (2); पहला चार अक्षरों वाला रूप है और यह तीन अक्षरों वाला। इब्न अब्बास ने कहा: "मुझे मृत्यु के समय सच्चाई के साथ कब्र में प्रवेश करा और पुनरुत्थान के समय सच्चाई के साथ बाहर निकाल" (3)। यह भी कहा गया: "जहाँ भी तू मुझे प्रवेश कराए सच्चाई के साथ करा और जहाँ से निकाले सच्चाई के साथ," अर्थात्: "मुझे उन लोगों में से न बना जो एक चेहरे के साथ प्रवेश करते हैं और दूसरे के साथ निकलते हैं; क्योंकि दोमुंहा व्यक्ति तेरे पास प्रतिष्ठित नहीं होता" (4)। यह भी कहा गया: यह आयत उन सभी मामलों में सामान्य है जो किए जाते हैं और यात्राओं और कार्यों में प्रयास किए जाते हैं, और जीवन और मृत्यु में नियति के निपटान से अपेक्षित होते हैं। यह एक दुआ है, और इसका अर्थ है: "हे प्रभु, सभी मामलों में मेरे आने और जाने को सुधार दे" (5)। और उनका कथन: {और मुझे अपनी ओर से एक सहायक सत्ता प्रदान कर।} अल-शाबी और इक्रमा ने कहा: अर्थात्: एक अटल प्रमाण। अल-हसन का विचार था कि यह शक्ति, विजय और उसके धर्म को सभी धर्मों पर प्रकट करने के संदर्भ में है (6)। उन्होंने कहा: तो अल्लाह ने उनसे वादा किया कि वह फारसियों, रोमनों और अन्य लोगों के राज्य को निश्चित रूप से छीन लेंगे और उसे उन्हें दे देंगे (7)।

अल्लाह तआला का कथन: {और कह दो, 'सत्य आ गया और असत्य मिट गया। निस्संदेह असत्य मिटने वाला ही है।'} (81) इसमें तीन विषय हैं: पहला: अल-बुखारी और अत-तिर्मिज़ी ने इब्न मसूद से रिवायत की है, उन्होंने कहा: नबी ﷺ मक्का फतह के साल मक्का में दाखिल हुए, और काबा के चारों ओर तीन सौ साठ बुत (मूर्तियाँ) थे। तो नबी ﷺ ने अपने हाथ में पकड़ी हुई एक छड़ी से उन्हें गिराना शुरू किया - और शायद उन्होंने कहा: एक लकड़ी से - और कह रहे थे: "सत्य आ गया और असत्य मिट गया। निस्संदेह असत्य मिटने वाला ही है। सत्य आ गया..."

---

(1) तफसीर अल-राज़ी 21/33 । (2) इताफ फुदला अल-बशर पृ. 360, अल-हसन के अधिकार पर, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/480 में अबू हय्याह, कतादह और हुमैद के अधिकार पर, और यह एक शाज़ (असामान्य) किरात है। (3) अल-नुकत वल-उयून 3/267 । (4) तफसीर अल-बगवी 3/132 । (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/479 । (6) मआनी अल-कुरान, अल-नहस 4/186 । (7) तफसीर अल-बगवी 3/132 । और इसे अल-तबरी 15/58 ने उद्धृत किया है।

سورة الاسراء: آیات 80 - 81 153 ...ایسا نزول جس میں میں وہ نہیں دیکھتا جو مجھے ناپسند ہو (1)۔ اور یہ عام قرآت ہے۔ الحسن، ابو العالیہ اور نصر بن عاصم نے 'مَدْخَل' اور 'مَخْرَج' دونوں میم کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے، جس کے معنی دخول اور خروج کے ہیں (2)؛ پہلا رباعی (چار حرفی) ہے اور یہ ثلاثی (تین حرفی) ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: مجھے موت کے وقت سچائی کے ساتھ قبر میں داخل کر اور بعثت (دوبارہ اٹھائے جانے) کے وقت سچائی کے ساتھ نکال (3)۔ اور کہا گیا: جہاں بھی تو مجھے داخل کرے سچائی کے ساتھ داخل کر اور سچائی کے ساتھ نکال، یعنی: مجھے ان لوگوں میں سے نہ بنا جو ایک چہرے کے ساتھ داخل ہوتے ہیں اور دوسرے چہرے کے ساتھ نکلتے ہیں؛ کیونکہ دو رخا شخص تیرے نزدیک معزز نہیں ہوتا (4)۔ اور یہ بھی کہا گیا: یہ آیت ان تمام امور میں عام ہے جن میں ہاتھ ڈالا جاتا ہے اور سفروں اور کاموں میں جن کی کوشش کی جاتی ہے، اور زندگی اور موت میں تقدیر کے تصرفات سے جس کی توقع کی جاتی ہے۔ پس یہ ایک دعا ہے، اور اس کا مطلب ہے: اے رب، میرے تمام کاموں کے آنے اور جانے (ابتداء و انتہا) کو درست فرما دے (5)۔ اور اللہ کا قول: {اور میرے لیے اپنی طرف سے ایک مددگار قوت مقرر فرما}۔ شعبی اور عکرمہ نے کہا: یعنی: ایک ثابت شدہ دلیل۔ اور حسن کی رائے تھی کہ اس سے مراد عزت، نصرت اور اس کے دین کا تمام ادیان پر غلبہ ہے (6)۔ انہوں نے کہا: چنانچہ اللہ نے ان سے وعدہ کیا کہ وہ فارس، روم اور دیگر کی بادشاہت کو ضرور چھین لے گا اور اسے ان کے لیے کر دے گا (7)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور کہہ دیجئے کہ حق آگیا اور باطل مٹ گیا، بے شک باطل مٹنے والا ہی ہے} (81) اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: بخاری اور ترمذی نے ابن مسعود سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: نبی ﷺ فتح مکہ کے سال مکہ میں داخل ہوئے اور کعبہ کے گرد تین سو ساٹھ بت

تھے، تو نبی ﷺ اپنے ہاتھ میں موجود ایک چھڑی - اور شاید کہا: لکڑی - سے انہیں ٹھوکر مارنے لگے اور فرماتے: "حق آگیا اور باطل مٹ گیا، بے شک باطل مٹنے والا ہی تھا، حق آگیا..."

---

(1) تفسیر الرازی 21/33 ۔ (2) اتحاف فضلاء البشر ص 360 بحوالہ حسن، اور المحرر الوجیز 3/ 480 میں بحوالہ ابو حیوہ، قتادہ اور حمید، اور یہ ایک شاذ قرآت ہے۔ (3) النکت والعیون 3/ 267 ۔ (4) تفسیر البغوی 3/ 132 ۔ (5) المحرر الوجیز 3/ 479 ۔ (6) معانی القرآن للنحاس 4/ 186 ۔ (7) تفسیر البغوی 3/ 132 ۔ اور اسے طبری نے 15/ 58 میں نکالا ہے۔

Surah Al-Isra: Verse 81 154

"The truth [has come], and falsehood can neither originate anything nor recreate [it]." These are the words of al-Tirmidhi, who said: This is a good and authentic (hasan sahih) hadith (1). Similarly, in the hadith of Muslim, it mentions "idols" (nusuban). In another narration, "an idol" (sanaman) (2). Our scholars said: They were of this number because they would venerate one idol on one day and devote two days to the greatest of them. And the saying: "He began to poke them with a staff in his hand." It is said that they were fixed with lead, and whenever he poked an idol in its face, it fell on its back, or [if poked] on its back, it fell on its face. He would say: "Truth has come, and falsehood has perished. Indeed falsehood, [by its nature], is ever perishing." This was narrated by Abu Umar (3) and Qadi Iyad. Al-Qushayri said: There was no idol left that did not fall on its face, then he ordered them to be broken. Second: In this verse, there is evidence for breaking the idols of the polytheists and all idols if they are defeated. This figuratively includes breaking all instruments of falsehood and everything that is suitable only for disobedience to Allah, such as lutes, strings, and flutes, which have no meaning except to distract from the remembrance of Allah Almighty. Ibn al-Mundhir said: Similar to idols are images made of clay, wood, and the like, and everything that people adopt in which there is no benefit except forbidden amusement. It is not permissible to sell any of it, except idols made of gold, silver, iron, and lead, if they are changed from their original form and become nuggets (4) or pieces, then it is permissible to sell and buy them. Al-Muhallab said: Whatever instruments of falsehood are broken, and there is a benefit in keeping them after being broken, the owner has more right to them broken, unless the leader sees fit to burn them with fire as a form of severity and financial penalty.

The burning by Ibn Umar (may Allah be pleased with them both) has been mentioned before (5). And the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) intended to burn the houses of those who stayed away from the congregational prayer (6). This is a basis for financial punishment, along with the saying of the Prophet (peace be upon him) regarding the camel...

(1) Sahih al-Bukhari (2478), Sunan al-Tirmidhi (3138). Also reported by Ahmad (3584). (2) Sahih Muslim (1781). (3) In al-Durar fi Ikhtisar al-Maghazi wa al-Siyar 2/262. (4) Meaning: melted. Tahdhib al-Lughah 9/89. (5) Thus in the manuscripts, and what preceded 5/394 was that the one who burned was al-Walid ibn Hisham. (6) Preceded 4/179.

सूरह अल-इसरा: आयत 81 154

"सत्य [आ गया], और असत्य न तो कुछ नया पैदा कर सकता है और न ही [उसे] पुनर्जीवित कर सकता है।" ये अल-तिर्मिज़ी के शब्द हैं। उन्होंने कहा: यह एक अच्छी और प्रामाणिक (हसन सही) हदीस है (1)। इसी प्रकार, मुस्लिम की हदीस में "मूर्तियों" (नुसुबन) का उल्लेख है। एक अन्य वृत्तांत में, "एक मूर्ति" (सनमन) (2)। हमारे विद्वानों ने कहा: वे इस संख्या में इसलिए थे क्योंकि वे एक दिन एक मूर्ति की पूजा करते थे और उनमें से सबसे बड़ी को दो दिन समर्पित करते थे। और कहावत: "वह अपने हाथ में एक छड़ी से उन्हें मारने लगे।" कहा जाता है कि वे सीसे से जड़े हुए थे, और जब भी वह किसी मूर्ति के चेहरे पर वार करते, तो वह अपनी पीठ के बल गिर जाती, या [यदि] पीठ पर [वार किया जाता], तो वह अपने चेहरे के बल गिर जाती। वह कहते: "सत्य आ गया है, और असत्य मिट गया है। वास्तव में असत्य, [अपने स्वभाव से ही], मिट जाने वाला है।" इसे अबू उमर (3) और कादी इयाद ने वर्णित किया है। अल-कुशायरी ने कहा: कोई भी मूर्ति ऐसी नहीं बची जो अपने चेहरे के बल न गिरी हो, फिर उन्होंने उन्हें तोड़ने का आदेश दिया। दूसरा: इस आयत में मुशरिकों (बहुदेववादियों) की मूर्तियों और सभी मूर्तियों को तोड़ने का प्रमाण है यदि उन पर विजय प्राप्त कर ली जाए। इसमें लाक्षणिक रूप से असत्य के सभी उपकरणों और हर उस चीज़ को तोड़ना शामिल है जो केवल अल्लाह की अवज्ञा के लिए उपयुक्त है, जैसे कि वीणा, तार और बाँसुरी, जिनका अल्लाह सर्वशक्तिमान के स्मरण से विचलित करने के अलावा कोई अर्थ नहीं है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: मूर्तियों के समान ही मिट्टी, लकड़ी और इसी तरह की चीज़ों से बनी छवियां हैं, और वह सब कुछ जिसे लोग अपनाते हैं जिसमें वर्जित मनोरंजन के अलावा कोई लाभ नहीं है। उनमें से कुछ भी बेचना जायज नहीं है, सिवाय सोने, चांदी, लोहे और सीसे से बनी मूर्तियों के यदि उन्हें उनके मूल रूप से बदल दिया जाए और वे डली (4) या टुकड़े बन जाएं तो उन्हें बेचना और खरीदना जायज है। अल-मुहल्लब ने कहा: असत्य के जो भी उपकरण तोड़े जाते हैं, और टूटने के बाद उन्हें रखने में कोई लाभ होता है, तो मालिक का उन पर टूटा हुआ ही अधिक अधिकार है, जब तक कि शासक उन्हें सख्ती और वित्तीय दंड के रूप में आग से जलाना उचित न समझे।

इब्न उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) द्वारा जलाए जाने का उल्लेख पहले हो चुका है (5)। और पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) ने उन लोगों के घरों को जलाने का इरादा किया था जो सामूहिक प्रार्थना से पीछे रह गए थे (6)। यह ऊंट के संबंध में पैगंबर (उन पर शांति हो) के कथन के साथ-साथ वित्तीय दंड का एक आधार है...

(1) सही अल-बुखारी (2478), सुनन अल-तिर्मिज़ी (3138)। अहमद (3584) द्वारा भी उद्धृत। (2) सही मुस्लिम (1781)। (3) अल-दुरर फ़ी इख़्तिसार अल-मग़ाज़ी व अल-सियर 2/262 में। (4) अर्थात: पिघला हुआ। तहज़ीब अल-लुग़ा 9/89। (5) प्रतियों में इसी तरह है, और जो 5/394 से पहले आया था वह यह था कि जिसने जलाया वह अल-वलीद इब्न हिशाम था। (6) 4/179 से पहले।

سورہ الاسراء: آیت 81 154

"حق [آگیا] اور باطل نہ کچھ نیا پیدا کر سکتا ہے اور نہ ہی [اسے] دوبارہ لا سکتا ہے۔" یہ ترمذی کے الفاظ ہیں۔ انہوں نے کہا: یہ ایک حسن صحیح حدیث ہے (1)۔ اور اسی طرح مسلم کی حدیث میں ہے: "نصب" (بت)۔ اور ایک روایت میں ہے: "صنماً" (بت) (2)۔ ہمارے علماء نے کہا: وہ اس تعداد میں اس لیے تھے کہ وہ ایک دن ایک بت کی تعظیم کرتے تھے اور ان میں سے سب سے بڑے کے لیے دو دن مخصوص کرتے تھے۔ اور آپ کا قول: "وہ اپنے ہاتھ میں موجود چھڑی سے انہیں ٹھوکا دینے لگے"۔ کہا جاتا ہے کہ وہ سیسے سے جمائے گئے تھے، اور جب بھی وہ کسی بت کے چہرے پر ٹھوکا دیتے تو وہ پیٹھ کے بل گر جاتا، یا پیٹھ پر [ٹھوکا دیتے] تو وہ چہرے کے بل گر جاتا۔ اور آپ فرماتے تھے: "حق آگیا اور باطل مٹ گیا، بے شک باطل مٹنے ہی والا ہے"۔ اسے ابو عمر (3) اور قاضی عیاض نے حکایت کیا ہے۔ قشیری نے کہا: کوئی بت ایسا باقی نہ رہا جو اپنے چہرے کے بل نہ گرا ہو، پھر آپ نے انہیں توڑنے کا حکم دیا تو وہ توڑ دیے گئے۔

دوسرا: اس آیت میں مشرکین کے نصبوں اور تمام بتوں کو توڑنے کی دلیل ہے جب ان پر غلبہ حاصل ہو جائے، اور اس کے معنی میں باطل کے تمام آلات کو توڑنا بھی داخل ہے، اور وہ چیزیں جو اللہ کی نافرمانی کے سوا کسی کام کی نہیں، جیسے کہ طنبور، سارنگی اور بانسری جن کا اللہ تعالیٰ کے ذکر سے غافل کرنے کے سوا کوئی مقصد نہیں۔ ابن المنذر نے کہا: بتوں کے حکم میں وہ تصویریں بھی ہیں جو مٹی، لکڑی اور اس جیسی چیزوں سے بنائی گئی ہوں، اور ہر وہ چیز جو لوگ بناتے ہیں جس میں سوائے ممنوعہ لہو و لعب کے کوئی فائدہ نہ ہو۔ ان میں سے کسی چیز کی بیع جائز نہیں سوائے ان بتوں کے جو سونے، چاندی، لوہے اور سیسے سے بنے ہوں، جب وہ اپنی اصلی حالت سے بدل دیے جائیں اور پگھلے ہوئے (4) یا ٹکڑوں کی صورت میں ہو جائیں تو ان

کی خرید و فروخت جائز ہے۔ مہلب نے کہا: باطل کے جو آلات توڑ دیے جائیں اور ان کے ٹوٹنے کے بعد انہیں روک رکھنے میں کوئی فائدہ ہو تو ان کا مالک ٹوٹی ہوئی حالت میں ان کا زیادہ حقدار ہے، مگر یہ کہ امام سختی اور مالی سزا کے طور پر انہیں آگ سے جلانا مناسب سمجھے۔

اور ابن عمر رضی اللہ عنہما کا [مال] جلانا پہلے گزر چکا ہے (5)۔ اور نبی کریم ﷺ نے ان لوگوں کے گھروں کو جلانے کا ارادہ فرمایا تھا جو نماز باجماعت سے پیچھے رہ جاتے تھے (6)۔ اور یہ مالی سزا کی ایک بنیاد ہے، ساتھ ہی اونٹنی کے بارے میں آپ علیہ السلام کے قول کے...

(1) صحيح البخاری (2478)، وسنن الترمذی (3138)۔ اور اسے احمد (3584) نے بھی روایت کیا ہے۔ (2) صحيح مسلم (1781)۔ (3) الدرر في اختصار المغازي والسير 262/2 میں۔ (4) یعنی: پگھلا ہوا (ڈلی)۔ تہذیب اللغۃ 89/9۔ (5) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور جو 394/5 میں گزرا وہ یہ تھا کہ جس نے جلایا وہ ولید بن ہشام تھا۔ (6) 179/4 میں گزرا۔

Surah Al-Isra: Verse 81 155

[The she-camel] which its owner cursed: "Leave it, for it is cursed"(1). So he removed her ownership of it as a discipline for the owner and a punishment for what she prayed against it. And Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) poured out milk that was mixed with water against its owner(2).

Third: What we mentioned regarding the interpretation of the verse looks towards the saying of the Prophet ﷺ: "By Allah, Isa (Jesus) son of Maryam (Mary) will surely descend as a just judge; he will surely break the cross, kill the swine, abolish the Jizyah (tax), and the young she-camels will surely be abandoned, and no one will seek them [for tax collection]" (the Hadith). Reported in the Two Sahihs(3). From this category is the Prophet's ﷺ tearing of the curtain that had images on it, and that is also evidence for the invalidation of images and musical instruments as we mentioned. All of this prohibits keeping them and necessitates change for their owner. Surely, the makers of these images will be punished on the Day of Resurrection and it will be said to them: "Give life to what you have created," and that is enough for you! This meaning will come in "An-Naml"(4) if Allah Almighty wills.

The saying of the Almighty: {And say, "Truth has come,} meaning: Islam. And it was said: the Quran. This was said by Mujahid. And it was said: Jihad. {and falsehood has perished,} it was said: Shirk (polytheism). And it was said: Satan. This was said by Mujahid. The correct view is to generalize the term as much as possible, so the interpretation would be: the Sharia (law) came with all that it encompasses(5). {and falsehood has perished}: the falsehood became void(6). From this is the departure of the soul, which is its passing. It is said: his soul departed (zahaqat) a departing (zuhuqan), and I made it depart(7). {Indeed, falsehood is [by nature] ever bound to perish.} meaning: it has no permanence, and it is the truth that remains firm(8).

---

(1) Reported by Ahmad (19870), and Muslim (2595) from the hadith of Imran bin Husain (RA). (2) Previously mentioned 5/396. (3) Al-Bukhari did not report it, but Muslim reported it (155): (243), and it was previously mentioned 5/155. (4) 17/ 273 - 274. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/480. (6) Majma' al-Bayan 15/89. (7) See Tahdhib al-Lughah 5/392. (8) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/437.

सूरा अल-इस्रा: आयत 81 155

[वह ऊँटनी] जिसे उसकी मालकिन ने शाप दिया था: "इसे छोड़ दो, क्योंकि यह शापित है"(1)। अतः उसने मालकिन को अनुशासित करने और उसके विरुद्ध की गई उसकी दुआ की सजा के रूप में उससे उसका मालिकाना हक छीन लिया। और उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने पानी मिलाया हुआ दूध उसके मालिक पर उड़ेल दिया था(2)।

तीसरा: आयत की व्याख्या के संबंध में हमने जो उल्लेख किया है, वह पैगंबर ﷺ के इस कथन की ओर देखता है: "अल्लाह की कसम, मरियम (मैरी) के बेटे ईसा (यीशु) निश्चित रूप से एक न्यायप्रिय शासक के रूप में उतरेंगे; वह निश्चित रूप से सलीब (क्रॉस) को तोड़ देंगे, सूअर को मार डालेंगे, जिज़या (कर) को खत्म कर देंगे, और जवान ऊँटनियों को निश्चित रूप से छोड़ दिया जाएगा, और कोई भी [कर वसूली के लिए] उनके पीछे नहीं जाएगा" (हदीस)। इसे दो सहीह में दर्ज किया गया है(3)। इसी श्रेणी में पैगंबर ﷺ का उस पर्दे को फाड़ना भी आता है जिस पर चित्र थे, और यह चित्रों और संगीत के वाद्ययंत्रों को नष्ट करने का भी प्रमाण है जैसा कि हमने उल्लेख किया है। यह सब उन्हें रखने से मना करता है और उनके मालिक के लिए बदलाव को अनिवार्य करता है। निश्चित रूप से, इन चित्रों को बनाने वालों को कयामत के दिन दंडित किया जाएगा और उनसे कहा जाएगा: "जो तुमने बनाया है उसे जीवन दो," और यही तुम्हारे लिए काफी है! यह अर्थ "अन-नमल"(4) में आएगा इंशा अल्लाह।

अल्लाह तआला का कथन: {और कहो, "सत्य आ गया है,} अर्थात: इस्लाम। और कहा गया: कुरान। यह मुजाहिद ने कहा था। और कहा गया: जिहाद। {और असत्य मिट गया,} कहा गया: शिर्क (बहुदेववाद)। और कहा गया: शैतान। यह मुजाहिद ने कहा था। सही राय यह है कि इस शब्द को यथासंभव व्यापक रखा जाए, इसलिए व्याख्या यह होगी: शरीयत (कानून) उन सभी के साथ आई है जो इसमें निहित है(5)। {और असत्य मिट गया}: असत्य व्यर्थ हो गया(6)। इसी से प्राणों का निकलना (ज़ुहूक़) है जो उसकी व्यर्थता है। कहा जाता है: उसके प्राण निकल गए, और मैंने उन्हें निकाल दिया(7)। {निस्संदेह, असत्य मिट जाने वाला ही है।} अर्थात: इसका कोई स्थायित्व नहीं है, और सत्य ही है जो स्थिर रहता है(8)।

---

(1) इसे अहमद (19870) और मुस्लिम (2595) ने इमरान बिन हुसैन (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से रिपोर्ट किया है। (2) पहले उल्लेख किया गया 5/396। (3) अल-बुखारी ने इसे रिपोर्ट नहीं किया है,

लेकिन मुस्लिम ने इसे रिपोर्ट किया है (155): (243), और इसका पहले 5/155 पर उल्लेख किया जा चुका है। (4) 17/ 273 - 274। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/480। (6) मजमा अल-बयान 15/89। (7) तहजीब अल-लुगाह 5/392 देखें। (8) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 2/437।

سورة الإسراء: آیت ۸۱ ۱۵۵

جس پر اس کی مالکن نے لعنت کی تھی: "اسے چھوڑ دو، کیونکہ یہ ملعونہ ہے"(۱)۔ پس اس نے اس کی مالکن کو تادیب دینے اور اس پر کی گئی بددعا کی سزا کے طور پر اس کی ملکیت ختم کر دی۔ اور حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ نے پانی ملا ہوا دودھ اس کے مالک پر بہا دیا تھا(۲)۔

تیسری بات: آیت کی جو تفسیر ہم نے ذکر کی ہے، وہ نبی اکرم ﷺ کے اس قول کی طرف دیکھتی ہے: "اللہ کی قسم، عیسیٰ بن مریم علیہ السلام ضرور ایک عادل حاکم بن کر نازل ہوں گے، وہ صلیب کو توڑ دیں گے، خنزیر کو قتل کر دیں گے، جزیہ ختم کر دیں گے، اور جوان اونٹنیوں کو ضرور چھوڑ دیا جائے گا، تو ان پر (ٹیکس وصولی کے لیے) دوڑ دھوپ نہیں کی جائے گی" (حدیث)۔ اسے صحیحین نے روایت کیا ہے(۳)۔ اسی باب سے نبی ﷺ کا اس پردے کو چاک کرنا ہے جس میں تصویریں تھیں، اور یہ تصویروں اور آلاتِ موسیقی کو ضائع کرنے کی بھی دلیل ہے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔ اور یہ سب انہیں رکھنے کی ممانعت کرتا ہے اور ان کے مالک پر تبدیلی کو واجب کرتا ہے۔ یقیناً ان تصویروں کے بنانے والوں کو قیامت کے دن عذاب دیا جائے گا اور ان سے کہا جائے گا: "تم نے جو تخلیق کیا ہے اسے زندہ کرو"، اور تمہارے لیے یہی کافی ہے! یہ معنی "النمل"(٤) میں آئے گا ان شاء اللہ تعالیٰ۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ} یعنی: اسلام۔ اور کہا گیا: قرآن۔ یہ مجاہد نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: جہاد۔ {وَزَهَقَ الْبَطِلُ} کہا گیا: شرک۔ اور کہا گیا: شیطان۔ یہ مجاہد نے کہا ہے۔ اور درست بات یہ ہے کہ لفظ کو ہر ممکن حد تک عام رکھا جائے، چنانچہ تفسیر یہ ہوگی: شریعت ان تمام چیزوں کے ساتھ آئی ہے جو اس میں پوشیدہ ہیں(٥)۔ {وَزَهَقَ الْبَطِلُ}: باطل باطل ہو گیا(٦)۔ اور اسی سے

نفس کا "زہوق" ہے اور وہ اس کا باطل ہونا ہے۔ کہا جاتا ہے: "زَهَقَتْ نَفْسُهُ" (اس کی جان نکل گئی)، اور "أَزْهَقْتُهَا" (میں نے اسے نکالا)(۷)۔ {إِنَّ الْبَطِلَ كَانَ زَهُوقًا} یعنی: اس کی کوئی بقا نہیں، اور حق ہی ثابت رہتا ہے(۸)۔

---

(۱) اسے احمد (۱۹۸۷۰) اور مسلم (۲۵۹۵) نے عمران بن حصین رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) پہلے گزر چکا ۳۹٦/٥۔ (۳) امام بخاری نے اسے روایت نہیں کیا، بلکہ امام مسلم نے اسے روایت کیا ہے (۱٥٥): (۲٤۳)، اور یہ پہلے گزر چکا ۱٥٥/٥۔ (٤) ۱۷/ ۲۷۳ - ۲۷٤۔ (٥) المحرر الوجيز ۳/ ٤۸۰۔ (٦) مجمع البيان ۱٥/ ۸۹۔ (۷) ينظر تهذيب اللغة ٥/ ۳۹۲۔ (۸) إعراب القرآن للنحاس ۲/ ٤۳۷۔

Surah Al-Isra: Verse 82 156 God the Almighty says: {And We send down of the Qur'an that which is healing and mercy for the believers, but it does not increase the wrongdoers except in loss (82)} There are seven issues regarding it: First: His saying: {And We send down}. The majority read it with the letter 'nun' (1). Mujahid read: "and He sends down" with the letter 'ya' and a light pronunciation, as narrated by Al-Marwazi from Hafs (2). "Min" (of/from) is for the starting of a limit, and it could also be to explain the genre, as if He said: "We send down what contains healing from the Qur'an." And in the report: "Whoever does not seek healing through the Qur'an, may God not heal him" (3). Some interpreters denied that "min" is for partiality (some of), because it would imply that some of it contains no healing. Ibn Atiyyah said: This is not necessarily the case; rather, it is correct for it to be for partiality in the sense that its revelation is in parts. So it is as if He said: "We send down a portion of the Qur'an as a healing," while all of it is healing. Second: Scholars differed regarding its being a healing according to two opinions: First - that it is a healing for hearts through the removal of ignorance from them and the removal of doubt, and to uncover the covering of the heart from the disease of ignorance to understand the miracles and matters pointing to God the Almighty. Second - a healing from physical illnesses through incantations (ruqyah), seeking refuge, and the like (4). The Imams narrated - and the wording is according to Al-Daraqutni - from Abu Sa'id al-Khudri who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) sent us in a military expedition of thirty riders. He said: We stopped with a group of Arabs and asked them to host us, but they refused. He said: The leader of the tribe was stung, so they came to us and said: "Is there anyone among you who performs incantations for a scorpion sting?" - in the narration of Ibn Qatta: "The king is dying" - He said: I said: Yes, but I will not do it...

---

(1) And doubling the 'zay'. Abu Amr and Ya'qub read: "wa nunzil" with 'nun' and a light 'zay'. Ithaf Fudala' al-Bashar p. 360, and al-Nashr 2/308. (2) This is an anomalous (shadh) reading, and the well-known reading from Hafs is like the majority reading. (3) Attributed in Kanz al-Ummal (28106) to al-Daraqutni in al-Afrad, and mentioned by al-Zayla'i in Takhrij al-Ahadith wal-Athar 2/288 and attributed to al-Tha'labi who cited its chain from Ahmad bin al-Harith al-Ghassani, from Sakinah bint al-Ja'd, from Raja' al-Ghanawi in a marfu' (traced to the Prophet) form. Ahmad bin al-Harith al-Ghassani is abandoned, and Sakinah bint al-Ja'd is unknown. Al-Mizan 1/88 and 2/44. Ibn Abd al-Barr said in al-Isti'ab p. 237: Raja' al-Ghanawi's hadith is not authentic, nor is his companionship proven. (4) From the beginning of the first issue to this point - without mentioning the hadith - in al-Muharrar al-Wajiz 3/480.

सूरह अल-इसरा: आयत 82 156 अल्लाह तआला का फरमान है: {और हम कुरआन में से वह चीज़ उतारते हैं जो मोमिनों के लिए शिफा (इलाज) और रहमत है, और यह ज़ालिमों के लिए घाटे के सिवा कुछ नहीं बढ़ाता (82)} इसमें सात विषय हैं: पहला: अल्लाह का कौल: {और हम उतारते हैं}। अधिकतर विद्वानों ने इसे 'नुन' के साथ पढ़ा है(1)। मुजाहिद ने इसे 'या' के साथ हल्का पढ़ा: 'और वह उतारता है', और इसे अल-मर्वज़ी ने हफ़्स से रिवायत किया है(2)। यहाँ 'मिन' शुरुआत के लिए है, और यह प्रकार बताने के लिए भी हो सकता है; मानो उसने कहा: "हम कुरआन में से वह चीज़ उतारते हैं जिसमें शिफा है।" और हदीस में है: "जिसने कुरआन से शिफा नहीं चाही, अल्लाह उसे शिफा न दे"(3)। कुछ व्याख्याकारों ने इस बात से इनकार किया है कि 'मिन' हिस्से (कमी) के लिए है; क्योंकि इसका मतलब यह होगा कि इसके कुछ हिस्से में शिफा नहीं है। इब्न अतिया कहते हैं: ऐसा ज़रूरी नहीं है, बल्कि यह हिस्से के लिए हो सकता है इस अर्थ में कि इसका उतरना हिस्सों में है। तो मानो उसने कहा: "हम कुरआन का एक हिस्सा शिफा के रूप में उतारते हैं," जबकि वह पूरा का पूरा शिफा है। दूसरा: विद्वानों के बीच इसके शिफा होने के बारे में दो मत हैं: पहला - कि यह दिलों के लिए शिफा है, उनसे अज्ञानता और संदेह को दूर करके और अज्ञानता की बीमारी से दिल के पर्दे को हटाकर ताकि चमत्कार और अल्लाह की ओर संकेत करने वाली बातों को समझा जा सके। दूसरा - झाड़-फूँक (रुक़्या), पनाह माँगने और इसी तरह की चीज़ों के ज़रिए शारीरिक बीमारियों से शिफा(4)। इमामों ने रिवायत किया है - और शब्द अल-दारकुतनी के हैं - अबू सईद अल-खुद़री से, उन्होंने कहा: रसूलुल्लाह ﷺ ने हमें तीस घुड़सवारों की एक टुकड़ी में भेजा। उन्होंने कहा: हम अरब के एक कबीले के पास ठहरे और उनसे मेहमान नवाज़ी की गुज़ारिश की, लेकिन उन्होंने मना कर दिया। उन्होंने कहा: कबीले के सरदार को बिच्छू ने काट लिया, तो वे हमारे पास आए और कहा: "क्या तुम में से कोई बिच्छू के ज़हर के लिए झाड़-फूँक कर सकता है?" - इब्न क़त्ता की रिवायत में है: "बादशाह मर रहा है" - उन्होंने कहा: मैंने कहा: हाँ, लेकिन मैं ऐसा नहीं करूँगा...

---

(1) और 'ज़ाय' पर तशदीद के साथ, और अबू अम्र और याकूब ने 'वनुंज़िलु' पढ़ा 'नुन' के साथ और 'ज़ाय' की तखफीफ के साथ। इत्हाफ फुदला अल-बशर पृ. 360, और अल-नश्र 2/308। (2) और यह एक शाज़ (दुर्लभ) क़िरात है और हफ़्स से मशहूर वही है जो अधिकतर की क़िरात है। (3) कंज़ अल-उम्माल (28106) में अल-दारकुतनी की 'अल-अफ़राद' के हवाले से, और अल-ज़ैलई ने 'तखरीज अल-अहादीस वल-आसार' 2/288 में इसका उल्लेख किया और अल-थलाबी के हवाले से अहमद बिन अल-हारिस अल-ग़स्सानी के ज़रिए इसकी सनद साकिना बिंत अल-जअद से, रजा अल-

ग़नवी से मरफ़ू रिवायत की। अहमद बिन अल-हारिस अल-ग़स्सानी को छोड़ दिया गया है, और साकिना बिंत अल-जअद अज्ञात है। अल-मीज़ान 1/88 और 2/44। इब्न अब्दुल बर्र ने अल-इस्तिआब पृ. 237 में कहा: रजा अल-ग़नवी की हदीस सही नहीं है और न ही उनकी सोहबत साबित है। (4) पहले विषय की शुरुआत से यहाँ तक - हदीस के उल्लेख के बिना - अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/480 में।

سورة الاسراء: آيت 82 156 الله تعالىٰ كا قول ہے: {وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْءَانِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا ﴿٨٢﴾} فيه سبع مسائل: الأولى: قوله تعالى: ﴿وَنُنَزِّلُ﴾ قرأ الجمهور بالنون(١). وقرأ مجاهد : «ويُنْزِلُ» بالياء خفيفة ، ورواها المروزي عن حفص(٢). و«من» لابتداء الغاية ، ويصح أن تكون لبيان الجنس ؛ كأنه قال : وننزل ما فيه شفاء من القرآن. وفي الخبر: «من لم يستشفِ بالقرآن فلا شفاه الله»(٣). وأنكر بعض المتأولين أن تكون «من» للتبعيض؛ لأنه يحفظ من أن يلزمه أنَّ بعضَه لا شفاء فيه. ابن عطية: وليس يلزمه هذا، بل يصح أن تكون للتبعيض بحسب أنَّ إنزاله إنما هو مُبَعَّض ، فكأنه قال : وننزل من القرآن شيئاً شفاء، ما فيه كله شفاء. الثانية: اختلف العلماء في كونه شفاءً على قولين : أحدهما - أنه شفاء للقلوب بزوال الجهل عنها وإزالة الرَّيب، ولكشف غطاء القلب من مرض الجهل لفهم المعجزات والأمور الدالة على الله تعالى. الثاني - شفاءٌ من الأمراض الظاهر بالرقى والتعوذ ونحوه(٤). وقد روى الأئمة - واللفظ للدارقطني - عن أبي سعيد الخُدْرِي قال : بعثنا رسول الله ﷺ في سريَّةٍ ثلاثين راكباً. قال : فنزلنا على قوم من العرب فسألناهم أن يُضيفونا فأبَوْا . قال : فلُدِغَ سيدُ الحيِّ ، فأتونا فقالوا : فيكم أحد يَرْقي من العقرب؟ - في رواية ابن قَتَّةَ : إنَّ الملك يموت - قال : قلتُ أنا : نعم، ولكن لا أفعل

---

(١) وتشديد الزاي، وقرأ أبو عمرو ويعقوب: «ونُنْزِلُ» بالنون وتخفيف الزاي. إتحاف فضلاء البشر ص ٣٦٠ ، والنشر ٣٠٨/٢ . (٢) وهي قراءة شاذة والمشهور عن حفص بمثل قراءة الجمهور. (٣) عزاه في كنز العمال (٢٨١٠٦) إلى الدارقطني في الأفراد، وأورده الزيلعي في تخريج الأحاديث والآثار ٢٨٨/٢ وعزاه إلى الثعلبي وساق إسناده من طريق أحمد بن الحارث الغساني ، عن ساكنة بنت الجعد ، عن رجاء الغنوي مرفوعاً. أحمد بن الحارث الغساني متروك ، وساكنة بنت الجعد مجهولة. الميزان ٨٨/١ و ٤٤/٢ . وقال ابن عبد البر في الاستيعاب ص ٢٣٧ : رجاء الغنوي لا يصح حديثه ولا تصح له

صحبة. (٤) من بداية المسألة الأولى إلى هذا الموضع - دون ذكر الحديث - في المحرر الوجيز ٣/ ٤٨٠ .

157 Surah Al-Isra: Verse 82

...until you give us something. They said: We will give you thirty sheep. He said: So I recited over him: "Praise be to Allah, Lord of the worlds" seven times, and he was healed. - In the narration of Sulayman bin Qattah from Abu Sa'id: He woke up and was healed -. So they sent us food for guests, and they sent us the sheep. My companions and I ate the food, but they refused to eat from the sheep until we came to the Messenger of Allah (peace be upon him). I told him the news, and he said: "How did you know it was a Ruqyah (incantation)?" I said: O Messenger of Allah, it was something cast into my mind. He said: "Eat and feed us from the sheep." It was narrated in the book of Sunan (1). And it was narrated in the book "Al-Mudabbaj" (2) from the hadith of Al-Sari bin Yahya, who said: Al-Mu'tamir bin Sulayman told me, from Layth bin Abi Slim, from Al-Hasan, from Abu Umama, that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "It benefits, by the permission of Allah Almighty, against leprosy, insanity, elephantiasis, stomach ailments, tuberculosis, fever, and the evil eye, that there be written with saffron or with mishq - meaning red ochre - 'I seek refuge in the perfect words of Allah, and all His names in general, from the evil of the venomous and the poisonous, and from the evil of the striking eye, and from the evil of an envier when he envies, and from Abu Farwa and what he begot'." Thus he said, and he did not say: "from the evil of Abu Qatara (3)". The "striking eye" (Al-Lamah) is that which strikes with evil. You say: I seek refuge for him from every poisonous and striking thing. As for his saying: "I seek refuge for him from the accidents of Al-Lamah", he says: It is time/fate. And it is said: Hardship. "Al-Saammah": Private/ Specific. It is said: How are the specific ones and the general ones? And "Al-Saammah": Poison. And from Abu Farwa and what he begot. He said: "Thirty-three angels came to their Lord, Mighty and Sublime, and said: There is illness (Wasab) in our land. He said: Take soil from your land and wipe your forelocks - or He said: with your illness (4) - the Ruqyah of Muhammad (peace be upon him); he who conceals it will never succeed."

(1) Sunan Al-Daraqutni (3034) and (3035) via Abu Nadra, and (3036) via Abu Al-Mutawakkil, and (3037) via Sulayman bin Qattah, all three from Abu Sa'id Al-Khudri. And Ahmad narrated it (11070) via Abu Nadra, (11472) via Sulayman bin Qattah, (10985), Al-Bukhari (2276), and Muslim (2201) via Abu Al-Mutawakkil. (2) Misspelled in (m) as "Al-Madih". Its name was correctly given previously in 8/61. Al-Hadith Al-Mudabbaj is when one of two peers narrates from the other, and the other does not narrate from him. Muqaddimat Ibn al-Salah, p. 310. (3) It is the nickname of Iblis

(Satan). Al-Ayn (qatar). (4) In (m): "Nuwsikum", which is a mistake. Al-Wasab: Illness. Al-Sihah (wasab).

157 सूरह अल-इसरा: आयत 82

...जब तक तुम हमें कुछ न दो। उन्होंने कहा: हम तुम्हें तीस भेड़ें देंगे। उन्होंने कहा: तो मैंने उस पर सात बार "अल-हम्दु लिल्लाही रब्बिल 'आलमीन" (सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो संसारों का पालनहार है) पढ़ा, और वह ठीक हो गया। - अबू सईद से सुलेमान बिन कत्ता की रिवायत में है: उसे होश आ गया और वह ठीक हो गया। - तो उन्होंने हमारे लिए मेहमानों वाला खाना भेजा, और उन्होंने हमें भेड़ें भी भेजीं। मैंने और मेरे साथियों ने खाना खाया, लेकिन उन्होंने भेड़ों को खाने से इनकार कर दिया, जब तक कि हम अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास नहीं आए। मैंने उन्हें खबर दी, तो उन्होंने कहा: "तुम्हें कैसे पता चला कि यह रुकिया (दम) है?" मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, यह एक बात थी जो मेरे दिल में डाली गई थी। उन्होंने कहा: "खाओ और हमें भी भेड़ों में से खिलाओ।" इसे सुनन की किताब (1) में निकाला गया है। और "अल-मुदब्बज" (2) की किताब में अल-सरी बिन यह्या की हदीस से निकाला गया है, उन्होंने कहा: मुझसे अल-मुतामिर बिन सुलेमान ने कहा, लैथ बिन अबी सुलेम से, हसन से, अबू उमामा से, कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "अल्लाह तआला की अनुमति से कोढ़, पागलपन, कुष्ठ रोग, पेट की बीमारियों, तपेदिक (टीबी), बुखार और नजर लगने से फायदा होता है कि ज़ाफरान या मिश्क (यानी लाल गेरू) से लिखा जाए - 'मैं अल्लाह के पूर्ण शब्दों और उसके सभी नामों की शरण लेता हूँ, ज़हरीले और हानिकारक चीज़ों की बुराई से, और नजर लगने वाली आंख की बुराई से, और ईर्ष्या करने वाले की बुराई से जब वह ईर्ष्या करे, और अबू फरवा और उसकी औलाद की बुराई से'।" उन्होंने इसी तरह कहा, और "अबू कतरा (3) की बुराई से" नहीं कहा। 'नजर लगने वाली आंख' (अल-लाम्माह): वह जो बुराई के साथ लगती है। आप कहते हैं: मैं उसे हर ज़हरीली और नजर लगने वाली चीज़ से अल्लाह की पनाह में देता हूँ। और जहां तक उनके इस कथन का सवाल है: 'मैं उसे अल-लम्माह की घटनाओं से पनाह में देता हूँ', तो वह कहता है: यह ज़माना/भाग्य है। और कहा जाता है: कठिनाई। 'अल-साम्माह': खास। कहा जाता है: खास और आम लोग कैसे हैं? और 'अल-साम्माह': ज़हर। और अबू फरवा और उसकी औलाद से। उन्होंने कहा: "तैंतीस फरिश्ते अपने रब, अज्ज़ा व जल्ल के पास आए और कहा: हमारी ज़मीन में वसब (बीमारी) है। उन्होंने कहा: अपनी ज़मीन की मिट्टी लो और अपनी पेशानियों को पोंछो - या उन्होंने कहा: अपनी बीमारी (4) के साथ - मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का रुकिया; वह कभी सफल नहीं होगा जिसने इसे छुपाया।"

(1) सुनन अल-दाराकुतनी (3034) और (3035) अबू नदरा के माध्यम से, और (3036) अबू अल-मुतवक्किल के माध्यम से, और (3037) सुलेमान बिन कत्ता के माध्यम से, तीनों अबू सईद अल-खुदरी से। और अहमद ने इसे अबू नदरा (11070), सुलेमान बिन कत्ता (11472), और (10985) के माध्यम से, और बुखारी (2276), और मुस्लिम (2201) ने अबू अल-मुतवक्किल के माध्यम से निकाला है। (2) (म) में गलती से "अल-मदीह" हो गया है। इसका नाम पहले 8/61 पर सही दिया गया है। 'हदीस अल-मुदब्बज' वह है जिसमें दो साथियों में से एक दूसरे से रिवायत करता है, और दूसरा उससे रिवायत नहीं करता है। मुकद्दमा इब्न अल-सलाह पृष्ठ 310। (3) यह इबलीस (शैतान) की कुन्नियत है। अल-ऐन (कतर)। (4) (म) में: "नुवसीकुम", जो एक गलती है। अल-वसब: बीमारी। अल-सिहाह (वसब)।

١٥٧ سورة الإسراء: آیت ٨٢

...جب تک کہ تم ہمیں کچھ دے نہ دو۔ انہوں نے کہا: ہم تمہیں تیس بکریاں دیں گے۔ انہوں نے کہا: پس میں نے اس پر سات مرتبہ "الحمد للہ رب العالمین" پڑھا، تو وہ ٹھیک ہو گیا۔ - سلیمان بن قتہ کی ابو سعید سے روایت میں ہے: اسے ہوش آگیا اور وہ تندرست ہو گیا -۔ پس انہوں نے ہمارے پاس مہمانی کا کھانا بھیجا، اور ہمارے پاس بکریاں بھیجیں، تو میں نے اور میرے ساتھیوں نے کھانا کھایا، لیکن انہوں نے بکریوں میں سے کھانے سے انکار کر دیا، یہاں تک کہ ہم رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے۔ میں نے آپ کو اس کی خبر دی تو آپ ﷺ نے فرمایا: "تمہیں کس چیز نے بتایا کہ یہ رقیہ (دم) ہے؟" میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، یہ ایک چیز تھی جو میرے دل میں ڈالی گئی تھی۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "کھاؤ اور ہمیں بھی بکریوں میں سے کھلاؤ۔" اسے کتاب السنن (١) میں روایت کیا گیا ہے۔ اور کتاب "المُدَبَّج" (٢) میں سری بن یحییٰ کی حدیث سے روایت کیا گیا ہے، انہوں نے کہا: مجھ سے معتمر بن سلیمان نے بیان کیا، لیث بن ابی سلیم سے، انہوں نے حسن سے، انہوں نے ابو امامہ سے، کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ تعالیٰ کے حکم سے برص، جنون، جذام، پیٹ کی بیماریوں، سل (ٹی بی)، بخار اور نظرِ بد کے لیے فائدہ مند ہے کہ زعفران یا مشق - یعنی سرخ مٹی - سے لکھا جائے: 'میں اللہ کے مکمل کلمات اور اس کے تمام ناموں کے ذریعے پناہ مانگتا ہوں، زہریلے اور نقصان دہ جانوروں کی شرارت سے، اور لگ جانے والی نظرِ بد کی شرارت سے، اور حاسد کی شرارت سے جب وہ حسد کرے، اور ابو فروہ اور اس کی اولاد سے'۔" آپ نے اسی طرح فرمایا، اور یہ نہیں فرمایا: "ابو قترہ (٣) کی شرارت سے"۔ نظرِ بد (اللامۃ): وہ جو برائی کے ساتھ لگتی ہے۔ آپ کہتے ہیں: میں اسے ہر زہریلی اور لگ جانے والی چیز سے اللہ کی پناہ میں دیتا ہوں۔ اور رہا آپ کا یہ قول: "میں اسے حادثاتِ لمہ سے پناہ میں دیتا

ہوں" تو وہ کہتا ہے: اس سے مراد زمانہ ہے۔ اور کہا جاتا ہے: شدت (سختی)۔ اور "السامۃ": خاص۔ کہا جاتا ہے: خاص اور عام لوگ کیسے ہیں؟ اور "السامۃ": زہر۔ اور ابو فروہ اور اس کی اولاد سے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "تینتیس فرشتے اپنے پروردگار عز وجل کے پاس آئے اور عرض کی: ہماری زمین میں وصب (بیماری) ہے۔ اللہ نے فرمایا: اپنی زمین کی مٹی لو اور اپنی پیشانیوں کو پونچھو - یا فرمایا: اپنی بیماری (۴) کے ساتھ - محمد ﷺ کا رقیہ؛ وہ کبھی کامیاب نہیں ہو گا جس نے اسے چھپایا۔"

(۱) سنن دارقطنی (۳۰۳۴) اور (۳۰۳۵) بطریق ابو نضرہ، اور (۳۰۳۶) بطریق ابو المتوکل، اور (۳۰۳۷) بطریق سلیمان بن قتہ، تینوں ابو سعید خدری سے۔ اور اسے احمد (۱۱۰۷۰) نے بطریق ابو نضرہ، اور (۱۱۴۷۲) نے بطریق سلیمان بن قتہ، اور (۱۰۹۸۵)، اور بخاری (۲۲۷۶)، اور مسلم (۲۲۰۱) نے بطریق ابو المتوکل سے روایت کیا ہے۔ (۲) نسخہ (م) میں تصحیف (غلطی) سے "المدیح" ہو گیا ہے۔ اور اس کا نام پہلے ۸/۶۱ پر صحیح گزر چکا ہے۔ اور حدیث مدبج یہ ہے کہ دو ہم عصروں میں سے ایک دوسرے سے روایت کرے اور دوسرا اس سے روایت نہ کرے۔ مقدمہ ابن الصلاح ص ۳۱۰۔ (۳) یہ ابلیس کی کنیت ہے۔ العین (قتر)۔ (۴) نسخہ (م) میں "نوصیکم" ہے، جو کہ غلطی ہے۔ اور "الوصب" کے معنی بیماری کے ہیں۔ الصحاح (وصب)۔

Surah Al-Isra: Verse 82 | 158

...or took for it a gift(1). Then he writes the Opening of the Book (Al-Fatiha) and four verses from the beginning of Al-Baqarah, the verse mentioning the changing of the winds, Ayat al-Kursi, the two verses following it, and the endings of Surah Al-Baqarah from the point ﴿To Allah belongs whatever is in the heavens and whatever is on the earth﴾ until its end. Also, ten verses from the beginning of Al-Imran, ten from its end, the first verse of An-Nisa, the first verse of Al-Ma'idah, the first verse of Al-An'am, the first verse of Al-A'raf, and the verse in Al-A'raf [54]: ﴿Indeed, your Lord is Allah, who created the heavens and the earth﴾ until the end of the verse. Furthermore, the verse in Yunus [81] starting from ﴿Moses said, "What you have brought is [only] magic. Indeed, Allah will expose its worthlessness. Indeed, Allah does not amend the work of corrupters"﴾, and the verse in Taha [69]: ﴿And throw what is in your right hand; it will swallow up what they have crafted. What they have crafted is but a magician's trick, and the magician will not succeed wherever he is﴾. Then ten verses from the beginning of As-Saffat, ﴿Say, "He is Allah, [who is] One"﴾, and the Mu'awwidhatayn. These are written in a clean vessel, then washed three times with clean water. Then the person in pain sips three gulps from it, then performs ablution from it like the ablution for prayer, having performed a previous ablution before it so as to be in a state of purity before performing ablution with it. Then he pours it over his head, chest, and back, and does not use it for istinja (cleaning after relieving oneself). Then he prays two rak'ahs and seeks healing from Allah, the Mighty and Sublime. He does this for three days, writing a new copy each day(2). In a narration: "And from the evil of Abu Qatrah and what he begot" - and he said: "Wipe your forelocks (or pains)"(3) and he did not doubt(4). Al-Bukhari narrated from Aisha that the Prophet (peace be upon him) used to blow on himself during the illness in which he died, reciting the Mu'awwidhat. When he became heavy, I used to blow on him with them and wipe with his own hand for its blessing. I asked...

(1) Meaning: a gift. Al-Sahah (safad). (2) In its chain of narration is Layth bin Abi Sulaym, who is weak. Al-Mizan 3/420-421. Al-Hasan is not proven to have heard from Abu Umamah. (3) What is confirmed is from (z) and sources; in other manuscripts: your forelocks (nawasiyakum). (4) This narration - only the marfu' part of it - was recorded by Abu Ya'la (2416), Al-Tabarani in Al-Awsat (6089), and Ibn Abi al-Dunya in Al-Marad wa al-Kaffarat (187) via Mu'tamir, from Layth bin Abi Sulaym, from Abu Fazara, from Sa'id bin Jubayr or Miqsam, from Ibn Abbas as a marfu' report. In another narration by Abu Ya'la (2417): from Abu Fazara, from Miqsam, from Sa'id,

from Ibn Abbas. In a narration by Ibn Abi al-Dunya: from Abu Fazara, from Miqsam, from Ibn Abbas. We say: the pivot of the chain is Layth bin Abi Sulaym, and he is weak as previously mentioned.

सूरा अल-इस्रा: आयत 82 | 158

...या उसके बदले में उपहार (सफ़द) लिया(1)। फिर वह किताब की शुरुआत (अल-फातिहा) और अल-बकरा की पहली चार आयतें, वह आयत जिसमें हवाओं के बदलने का ज़िक्र है, आयतुल कुर्सी, उसके बाद की दो आयतें, और सूरा अल-बकरा का अंत यहाँ से ﴿अल्लाह ही के लिए है जो कुछ आसमानों में है और जो कुछ ज़मीन में है﴾ अंत तक लिखता है। इसके अलावा, आले इमरान की शुरू की दस आयतें, उसके अंत की दस आयतें, अन-निसा की पहली आयत, अल-माएदा की पहली आयत, अल-अनआम की पहली आयत, अल-अराफ़ की पहली आयत, और अल-अराफ़ [54] की वह आयत: ﴿बेशक तुम्हारा रब अल्लाह है जिसने आसमानों और ज़मीन को पैदा किया﴾ आयत के अंत तक। इसके अलावा, यूनुस [81] की वह आयत जहाँ से ﴿मूसा ने कहा, "तुम जो कुछ लाए हो वह जादू है। बेशक अल्लाह उसे बेकार कर देगा। यक़ीनन अल्लाह बिगाड़ पैदा करने वालों के काम को नहीं सुधारता"﴾, और ताहा [69] की वह आयत: ﴿और जो कुछ तुम्हारे दाहिने हाथ में है उसे डाल दो; वह उसे निगल जाएगा जो उन्होंने बनाया है। जो कुछ उन्होंने बनाया है वह तो बस जादूगर की एक चाल है, और जादूगर जहाँ कहीं भी जाए कामयाब नहीं होगा﴾। फिर अस-साफ़ात की शुरू की दस आयतें, ﴿कहो, "वही अल्लाह है, [जो] एक है"﴾, और मुअविज़तैन (सूरा अल-फ़लक़ और सूरा अन-नास)। इन्हें एक साफ़ बर्तन में लिखा जाता है, फिर साफ़ पानी से तीन बार धोया जाता है। फिर दर्द से पीड़ित व्यक्ति उसमें से तीन घूंट पीता है, फिर उससे वुज़ू करता है जैसे नमाज़ के लिए वुज़ू किया जाता है, उससे पहले एक वुज़ू कर लिया हो ताकि इस पानी के इस्तेमाल से पहले वह पाकी की हालत में हो। फिर वह इसे अपने सिर, सीने और पीठ पर डालता है, और इसका इस्तेमाल इस्तंजा (शौच के बाद सफाई) के लिए नहीं करता। फिर वह दो रकात नमाज़ पढ़ता है और अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल से शिफ़ा माँगता है। वह ऐसा तीन दिनों तक करता है, हर दिन एक नया लेख लिखता है(2)। एक रिवायत में है: "और अबू क़तरा की बुराई से और जो उसने पैदा किया" - और उसने कहा: "अपनी पेशानियों (या जहाँ दर्द हो वहाँ) को मसह करो"(3) और उसे कोई संदेह नहीं था(4)। अल-बुखारी ने आइशा से रिवायत की है कि नबी ﷺ अपनी उस बीमारी के दौरान जिसमें उनकी मृत्यु हुई, मुअविज़त पढ़कर अपने ऊपर फूंकते थे। जब वे कमज़ोर हो गए, तो मैं उन पर उन्हें पढ़कर फूंकती थी और बरकत के लिए उनके अपने हाथ से मसह करती थी। मैंने पूछा...

(1) अर्थात: उपहार। अस-सिहाह (सफ़द)। (2) इसके सनद में लैथ बिन अबी सुलैब है, जो कमज़ोर है। अल-मीज़ान 3/420-421। और अल-हसन का अबू उमामा से सुनना साबित नहीं है। (3) जो

प्रमाणित है वह (ज़) और स्रोतों से है; अन्य प्रतियों में: तुम्हारी पेशानियाँ (नवासियकुम)। (4) इस रिवायत को - केवल इसके मरफ़ू हिस्से को - अबू यअला (2416), अल-तबरानी ने अल-औसत (6089) में, और इब्न अबी अल-दुनिया ने 'अल-मरज़ व अल-कफ़रात' (187) में मुतमिर के माध्यम से, लैथ बिन अबी सुलैब से, अबू फ़ज़ारा से, सईद बिन जुबैर या मिक़सम से, इब्न अब्बास से मरफ़ू के रूप में उद्धृत किया है। अबू यअला (2417) की एक और रिवायत में: अबू फ़ज़ारा से, मिक़सम से, सईद से, इब्न अब्बास से। इब्न अबी अल-दुनिया की एक रिवायत में: अबू फ़ज़ारा से, मिक़सम से, इब्न अब्बास से। हम कहते हैं: सनद का दारोमदार लैथ बिन अबी सुलैब पर है, और वह कमज़ोर है जैसा कि पहले बताया गया है।

...یا اس پر صَفَد (تحفہ)(۱) لیا۔ پھر وہ سورہ فاتحہ، سورہ بقرہ کی شروع کی چار آیات، وہ آیت جس میں ہواؤں کے بدلنے کا ذکر ہے، آیت الکرسی، اس کے بعد کی دو آیات، اور سورہ بقرہ کا آخری حصہ یہاں سے ﴿لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ﴾ آخر تک لکھتا ہے۔ اور آل عمران کی شروع کی دس آیات، اس کے آخر کی دس آیات، سورہ نساء کی پہلی آیت، سورہ مائدہ کی پہلی آیت، سورہ انعام کی پہلی آیت، سورہ اعراف کی پہلی آیت، اور سورہ اعراف کی آیت [۵۴]: ﴿إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ﴾ آیت ختم ہونے تک۔ اور سورہ یونس [۸۱] کی وہ آیت جہاں سے ﴿قَالَ مُوسَىٰ مَا جِئْتُم بِهِ السِّحْرُ إِنَّ اللَّهَ سَيُبْطِلُهُ إِنَّ اللَّهَ لَا يُصْلِحُ عَمَلَ الْمُفْسِدِينَ﴾، اور سورہ طہ [۶۹] کی وہ آیت: ﴿وَأَلْقِ مَا فِي يَمِينِكَ تَلْقَفْ مَا صَنَعُوا إِنَّمَا صَنَعُوا كَيْدُ سَاحِرٍ وَلَا يُفْلِحُ السَّاحِرُ حَيْثُ أَتَى﴾۔ پھر سورہ صافات کی شروع کی دس آیات، اور ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾، اور معوذتین۔ یہ ایک پاک برتن میں لکھی جائیں، پھر اسے تین بار پاک پانی سے دھویا جائے، پھر درد والا اس میں سے تین گھونٹ پیئے، پھر اس سے اس طرح وضو کرے جیسے نماز کے لیے وضو کیا جاتا ہے، اور اس سے پہلے بھی ایک وضو کر لے تاکہ اس پانی کے استعمال سے پہلے وہ باوضو ہو۔ پھر وہ اسے اپنے سر، سینے اور کمر پر ڈالے اور اس سے استنجا نہ کرے۔ پھر دو رکعت نماز پڑھے اور اللہ عزوجل سے شفا طلب کرے۔ وہ ایسا تین دن تک کرے، ہر دن ایک نیا نسخہ لکھے(۲)۔ ایک روایت میں ہے: "اور ابو قترہ کے شر سے اور اس کی اولاد سے" - اور کہا: "اپنی پیشانیوں (یا درد کی جگہوں) پر مسح کرو"(۳) اور اسے شک نہ تھا(۴)۔ امام بخاری نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے کہ نبی کریم ﷺ اس مرض میں جس میں آپ کی وفات ہوئی، معوذتین پڑھ کر اپنے آپ پر دم

فرماتے تھے۔ جب آپ ﷺ نڈھال ہو گئے تو میں آپ پر ان کے ذریعے دم کرتی تھی اور برکت کے لیے آپ ﷺ کا اپنا ہاتھ آپ کے جسم پر پھیرتی تھی۔ میں نے پوچھا...

(۱) یعنی: عطا (تحفہ)۔ الصحاح (صفد)۔ (۲) اس کی سند میں لیث بن ابی سلیم ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ المیزان ۳/ ۴۲۰ - ۴۲۱۔ اور حسن کا ابو امامہ سے سننا ثابت نہیں ہے۔ (۳) جو ثابت ہے وہ (ز) اور دیگر مصادر سے ہے؛ بقیہ نسخوں میں "نواصیکم" (تمہاری پیشانیاں) ہے۔ (۴) اور اس روایت کو - صرف اس کے مرفوع حصے کو - ابو یعلیٰ (۲۴۱۶)، طبرانی نے الاوسط (۶۰۸۹) میں، اور ابن ابی الدنیا نے 'المرض والکفارات' (۱۸۷) میں معتمر کے واسطے سے، لیث بن ابی سلیم سے، انہوں نے ابوفزارہ سے، انہوں نے سعید بن جبیر یا مقسم سے، انہوں نے ابن عباس سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ ابو یعلیٰ کی ایک اور روایت (۲۴۱۷) میں: ابوفزارہ سے، انہوں نے مقسم سے، انہوں نے سعید سے، انہوں نے ابن عباس سے۔ ابن ابی الدنیا کی ایک روایت میں: ابوفزارہ سے، انہوں نے مقسم سے، انہوں نے ابن عباس سے۔ ہم کہتے ہیں: سند کا دارومدار لیث بن ابی سلیم پر ہے اور وہ ضعیف ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا۔

Surah Al-Isra: Verse 82 Page 159

...Al-Zuhri: How did he spit (yanfuth)? He said: He would spit on his hands and then wipe his face with them (1). Malik narrated from Ibn Shihab, from Urwa, from Aisha, that the Messenger of Allah (peace be upon him), whenever he complained (of illness), would recite the 'Mu'awwidhatayn' (the two seeking refuge surahs) over himself and 'tafala' (blew with a little saliva) or 'nafatha' (blew without saliva) (2). Abu Bakr bin al-Anbari said: Linguists said: The interpretation of 'nafatha' is blowing without saliva. And the meaning of 'tafala' is blowing with saliva (3). The poet said: If he recovers, I did not blow (unfuth) upon him, and if he is lost, then loss is his due (4). Dhu al-Rumma said: And from the depth of water with a year's moss over it, whenever the drawer of water sips from it, he spits (yatfulu) (5). He meant: blowing with saliva. What the scholars say about blowing (nafth) will come in Surah Al-Falaq, God Almighty willing. Thirdly: Ibn Mas'ud narrated that the Messenger of Allah (peace be upon him) used to dislike incantations (ruqya) except with the Mu'awwidhat (6). Al-Tabari said: This is a hadith that cannot be used as an argument in religion; for among its narrators is one who is unknown. If it were authentic, it would be either an error or abrogated; because of his (peace and blessings be upon him) saying about Al-Fatihah, "How did you know it was a ruqya?". Since ruqya with the Mu'awwidhatayn is permissible, and they are two chapters from the Quran, then ruqya with the rest of the Quran is like them in permissibility; for all of it is Quran. It was narrated from him (peace and blessings be upon him) that he said: "The healing of my nation is in three: a verse from the Book of Allah, or a lick of honey, or the incision of a cupper" (7). Raja al-Ghanawi said: Whoever does not seek healing through the Quran, there is no healing for him (8).

(1) Sahih al-Bukhari (5735), and the inquirer who asked al-Zuhri is Ma'mar bin Rashid, the narrator from him. Fath al-Bari 10 / 197 - 198. (2) Al-Muwatta 2 / 942 - 943. And it was extracted through his chain by Ahmad (24728), al-Bukhari (5016), and Muslim (2192): (51). (3) Zad al-Masir by Ibn al-Jawzi 9 / 275. (4) Its sayer is Antarah, and it is in his Diwan p. 42. (5) Diwan Dhu al-Rumma 3 / 1487. Its commentator said: Al-Jawf: a hollow in the earth. Al-'Armadh: green scum on the surface of water, and 'armadh al-hawl' means a year has passed over it. Al-Ma'ih: the one who scoops with his hand. (6) Extracted by al-Bayhaqi in al-Shu'ab (2573). (7) Previously mentioned 12 / 371. (8) Previously mentioned on page 156 as marfu' (attributed to the Prophet), but it is not authentic.

सूरा अल-इसरा: आयत 82 पृष्ठ 159

...अल-ज़ुहरी से: वह कैसे फूँकते थे (यन्फुथ)? उन्होंने कहा: वह अपने दोनों हाथों पर फूँकते थे और फिर उनसे अपने चेहरे को पोंछते थे (1)। मलिक ने इब्न शिहाब से, उरवा से, आयशा से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) जब भी बीमार होते, अपने ऊपर मुअव्विज़तैन (शरण माँगने वाली दो सूरह) पढ़ते और 'तफला' (थूक के साथ फूँकना) या 'नफथा' (बिना थूक के फूँकना) करते थे (2)। अबू बक्र बिन अल-अंबारी ने कहा: भाषाविदों ने कहा: 'नफथ' की व्याख्या बिना लार के फूँकना है। और 'तफल' का अर्थ लार के साथ फूँकना है (3)। कवि ने कहा: यदि वह स्वस्थ हो जाए तो मैंने उस पर नहीं फूँका (अनुन्फुथ), और यदि वह खो जाए, तो खोना उसका हक है (4)। और ज़ू अल-रुम्मा ने कहा: और पानी की गहराई से जिस पर एक साल पुरानी काई है, जब भी पानी निकालने वाला उसमें से घूँट लेता है, वह थूक देता है (यतफुलु) (5)। उनका अर्थ था: लार के साथ फूँकना। फूँकने (नफथ) के बारे में विद्वानों के विचार इंशाअल्लाह सूरा अल-फलक में आएँगे। तीसरा: इब्न मसूद ने रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) मुअव्विज़तैन के अलावा झाड़-फूँक (रुक्या) नापसंद करते थे (6)। अल-तबरी ने कहा: यह ऐसी हदीस है जिससे धर्म में दलील नहीं दी जा सकती; क्योंकि इसके राविओं (वर्णनकर्ताओं) में एक ऐसा व्यक्ति है जो अज्ञात है। यदि यह सही होती, तो यह या तो गलती होती या निरस्त (मन्सूख) होती; क्योंकि अल-फातिहा के बारे में उनका (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) कहना है "तुम्हें कैसे पता चला कि यह रुकिया है?"। चूँकि मुअव्विज़तैन के साथ रुकिया जायज़ है, और वे कुरान की दो सूरतें हैं, तो बाकी कुरान के साथ रुकिया भी जायज़ होने में उन्हीं की तरह है; क्योंकि पूरा कुरान है। उनसे (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) रिवायत है कि उन्होंने कहा: "मेरी उम्मत की शिफा तीन चीजों में है: अल्लाह की किताब की एक आयत, या शहद का एक चाटना, या पछना लगाने वाले का चीरा" (7)। रजा अल-घनवी ने कहा: जो कुरान के जरिए शिफा नहीं चाहता, उसके लिए कोई शिफा नहीं है (8)।

(1) सहीह अल-बुखारी (5735), और अल-ज़ुहरी से पूछने वाला सवालिया मा'मर बिन राशिद है, जो उनसे रिवायत करने वाला रावी है। फतह अल-बारी 10 / 197 - 198। (2) अल-मुवत्ता 2 / 942 - 943। और इसे उनके जरिए अहमद (24728), अल-बुखारी (5016), और मुस्लिम (2192): (51) ने निकाला है। (3) ज़ाद अल-मसीर इब्न अल-जौज़ी द्वारा 9 / 275। (4) इसके कहने वाले अंतरा हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 42 में है। (5) दीवान ज़ू अल-रुम्मा 3 / 1487। इसके व्याख्याकार ने कहा: अल-जौफ़: जमीन का निचला हिस्सा। अल-'अर्मद: पानी के ऊपर की हरियाली (काई), और 'अर्मद

अल-हौल' का अर्थ है कि उस पर एक साल बीत गया है। अल-माइह: वह जो अपने हाथ से पानी निकालता है। (6) अल-बैहकी ने अल-शुअ़ब (2573) में निकाला है। (7) पीछे गुज़र चुका है 12 / 371। (8) पीछे पृष्ठ 156 पर मरफूअ़ (नबी की तरफ निस्बत) के रूप में गुज़र चुका है, और यह सही नहीं है।

سورة الاسراء: آیت 82 صفحہ 159

الزہری: وہ کیسے دم کرتے (پھونکتے) تھے؟ انہوں نے کہا: وہ اپنے دونوں ہاتھوں پر پھونکتے تھے اور پھر ان سے اپنا چہرہ پونچھتے تھے (1)۔ مالک نے ابن شہاب سے، انہوں نے عروہ سے، انہوں نے عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ کو جب کوئی تکلیف ہوتی تو اپنے اوپر معوذتین پڑھتے اور 'تفل' (لعاب کے ساتھ پھونکنا) یا 'نفث' (بغیر لعاب کے پھونکنا) فرماتے (2)۔ ابو بکر بن الانباری نے کہا: ماہرین لغت نے کہا ہے: 'نفث' کی تفسیر بغیر لعاب کے پھونکنا ہے۔ اور 'تفل' کا مطلب لعاب کے ساتھ پھونکنا ہے (3)۔ شاعر نے کہا: اگر وہ تندرست ہو جائے تو میں نے اس پر نہیں پھونکا، اور اگر وہ ہلاک ہو جائے تو ہلاکت اس کا حق ہے (4)۔ اور ذو الرمہ نے کہا: اور پانی کے اس گہرے حصے سے جس پر سال بھر کی کائی جمی ہوئی ہے، جب بھی پانی نکالنے والا اس سے پیتا ہے تو وہ تھوک دیتا ہے (یتفل) (5)۔ ان کی مراد تھی: لعاب کے ساتھ پھونکنا۔ اور 'نفث' (پھونکنے) کے بارے میں علماء کا جو موقف ہے وہ انشاء اللہ سورہ فلق میں آئے گا۔ تیسری بات: ابن مسعود رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ معوذات (پناہ مانگنے والی سورتوں) کے علاوہ دم (رقیہ) کو ناپسند فرماتے تھے (6)۔ طبری نے کہا: یہ ایسی حدیث ہے جس سے دین میں احتجاج (دلیل لینا) جائز نہیں؛ کیونکہ اس کے راویوں میں وہ بھی ہے جو مجہول (نامعلوم) ہے۔ اگر یہ صحیح ہوتی تو یا تو یہ غلطی ہوتی یا منسوخ ہوتی؛ کیونکہ آپ ﷺ نے سورہ فاتحہ کے بارے میں فرمایا: "تمہیں کیسے معلوم ہوا کہ یہ رقیہ (دم) ہے؟"۔ اور جب معوذتین کے ساتھ رقیہ جائز ہے، حالانکہ وہ قرآن کی دو سورتیں ہیں، تو باقی قرآن کے ساتھ رقیہ بھی ان کی طرح جواز میں برابر ہے؛ کیونکہ سارا قرآن ہی قرآن ہے۔ اور آپ ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "میری امت کی شفا تین چیزوں میں ہے: اللہ کی کتاب کی ایک

آیت، یا شہد کا چاٹنا، یا پچھنے لگانے والے کا چیرا" (7)۔ رجاء الغنوی نے کہا: جو قرآن سے شفا حاصل نہیں کرتا اس کے لیے کوئی شفا نہیں ہے (8)۔

(1) صحیح بخاری (5735)، اور زہری سے سوال کرنے والے سائل معمر بن راشد ہیں جو ان سے روایت کرنے والے راوی ہیں۔ فتح الباری 10 / 197 - 198۔ (2) الموطأ 2 / 942 - 943۔ اور اسے ان کے واسطے سے احمد (24728)، بخاری (5016)، اور مسلم (2192): (51) نے روایت کیا ہے۔ (3) زاد المسیر از ابن الجوزی 9 / 275۔ (4) اس کے کہنے والے عنترہ ہیں، اور یہ ان کے دیوان صفحہ 42 میں ہے۔ (5) دیوان ذی الرمہ 3 / 1487۔ اس کے شارح نے کہا: الجوف: زمین کا نشیبی حصہ۔ العرمض: پانی کی سطح پر جمنے والی ہریالی (کائی)، اور عرمض الحول: جس پر سال گزر گیا ہو۔ المائح: وہ جو اپنے ہاتھ سے پانی نکالے۔ (6) اسے بیہقی نے الشعب (2573) میں روایت کیا ہے۔ (7) پہلے گزر چکا ہے 12 / 371۔ (8) پہلے صفحہ 156 پر مرفوعاً گزر چکا ہے، اور یہ صحیح نہیں ہے۔

160 Surah Al-Isra: Verse 82

The fourth [point]: Scholars differed regarding An-Nushra, which is writing something from the names of Allah or from the Quran, then washing it with water, and then wiping the sick person with it or giving it to him to drink. Sa’id ibn al-Musayyib permitted it; he was asked: If a man is separated from his wife [by magic], can it be undone for him and Nushra performed? He said: There is no harm in it, and what is beneficial is not forbidden (1). Mujahid did not deem it permissible to write verses of the Quran, then wash them, and then give them to drink to one who is frightened. Aisha used to read the Mu'awwidhatayn [Surah Al-Falaq and Surah An-Nas] into a vessel and then order it to be poured over the sick person (2). Al-Maziri Abu Abdullah said: An-Nushra is a well-known practice among those who perform incantations, and it was named so because it 'spreads' [unfolds/removes the spell] from its subject, meaning: it unties it. Al-Hasan (3) and Ibrahim al-Nakha'i prohibited it; al-Nakha'i said: I fear that an affliction might befall him. It is as if he believed that what the Quran brings is closer to resulting in an affliction than providing a cure. Al-Hasan said: I asked Anas, and he said: They mentioned from the Prophet ﷺ that it is from Satan (4). Abu Dawud narrated from the hadith of Jabir ibn Abdullah who said: The Messenger of Allah ﷺ was asked about An-Nushra, and he said: "It is from the work of Satan" (5). Ibn Abd al-Barr said: These are weak narrations and have possible interpretations (6). It has been said: This is applicable when it is outside of what is in the Book of Allah and the Sunnah of His Messenger, peace and blessings be upon him, and outside of known medical treatments. An-Nushra is of the nature of medicine (7). It is the washing of something that has merit, just like the ablution water of the Messenger of Allah ﷺ.

(1) Al-Mufhim 5/590. (2) Narrated by Ibn Abi Shaybah 8/28. (3) Al-Mufhim 5/590. (4) Narrated by al-Bazzar in 'Kashf al-Astar' (3034), and al-Hakim 4/418 through Miskin ibn Bukayr, from Abu Raja, from al-Hasan, as a connected chain. And narrated by Ibn Abi Shaybah 8/29, and Abu Dawud in 'al-Marasil' (453) through several paths from Shu'bah, from Abu Raja, from al-Hasan, from the Prophet ﷺ as a mursal [interrupted] narration. Abu Hatim preferred the mursal version as reported by his son in 'al-Ilal' 2/295, but it is supported by the upcoming hadith of Jabir. (5) Sunan Abu Dawud (3868), and narrated by Ahmad (14135). (6) Al-Tamhid 5/273. (7) Al-Mufhim 5/590.

160 सूरा अल-इसरा: आयत 82

चौथा [बिंदु]: 'नुशरा' के बारे में विद्वानों में मतभेद है, जो कि अल्लाह के नामों या कुरान में से कुछ लिखना, फिर उसे पानी से धोना, और फिर बीमार व्यक्ति को उससे पोंछना या उसे पिलाना है। सईद इब्न अल-मुसय्यब ने इसे जायज़ ठहराया; उनसे पूछा गया: यदि किसी व्यक्ति को उसकी पत्नी से [जादू द्वारा] अलग कर दिया जाए, तो क्या उसके लिए इसे खोलना और नुशरा करना जायज़ है? उन्होंने कहा: इसमें कोई बुराई नहीं है, क्योंकि जो चीज़ फायदेमंद है, उससे मना नहीं किया गया है (1)। मुजाहिद ने कुरान की आयतों को लिखना, फिर उन्हें धोना और फिर डरे हुए व्यक्ति को पिलाना सही नहीं समझा। आइशा एक बर्तन में मुअव्विदातैन (शरण माँगने वाली दो सूराएँ) पढ़ती थीं और फिर उसे बीमार व्यक्ति पर डालने का आदेश देती थीं (2)। अल-माज़िरी अबू अब्दुल्ला ने कहा: नुशरा मंत्रों का उपयोग करने वालों के बीच एक प्रसिद्ध अभ्यास है, और इसका नाम इसलिए रखा गया क्योंकि यह अपने विषय से [जादू को] 'फैलाता' (हटाता) है, यानी: यह उसे खोल देता है। अल-हसन (3) और इब्राहिम अल-नखई ने इसे प्रतिबंधित किया; अल-नखई ने कहा: मुझे डर है कि उस पर कोई विपत्ति न आ जाए। ऐसा लगता है कि उनका मानना था कि कुरान जो लाता है वह इलाज प्रदान करने की तुलना में विपत्ति आने के अधिक निकट है। अल-हसन ने कहा: मैंने अनस से पूछा, तो उन्होंने कहा: उन्होंने नबी ﷺ से उल्लेख किया कि यह शैतान से है (4)। अबू दाऊद ने जाबिर इब्न अब्दुल्ला की हदीस से वर्णन किया है जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ से नुशरा के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: "यह शैतान के काम से है" (5)। इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: ये कमज़ोर उल्लेख हैं और इनके कई संभावित अर्थ हैं (6)। यह कहा गया है: यह तब लागू होता है जब यह अल्लाह की किताब और उसके रसूल (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) की सुन्नत से बाहर हो, और ज्ञात चिकित्सा उपचारों से हटकर हो। नुशरा चिकित्सा की प्रकृति का है (7)। यह उस चीज़ की धुलाई है जिसमें गुण है, जैसे अल्लाह के रसूल ﷺ के वुज़ू का पानी।

(1) अल-मुफिम 5/590। (2) इब्न अबी शयबा 8/28 द्वारा वर्णित। (3) अल-मुफिम 5/590। (4) अल-बज़्ज़ार ने 'कश्फ़ अल-अस्तर' (3034) में, और अल-हाकिम ने 4/418 में मिस्कीन इब्न बुक़ैर के माध्यम से, अबू रजा से, अल-हसन से, एक जुड़ी हुई रिवायत के रूप में वर्णित किया। और इब्न अबी शयबा 8/29 द्वारा वर्णित, और अल-मरासील (453) में अबू दाऊद ने शुबा से, अबू रजा से, अल-हसन से, नबी ﷺ से एक मुर्सल (अपूर्ण) रिवायत के रूप में कई मार्गों से वर्णित किया। अबू हातिम ने मुर्सल संस्करण को प्राथमिकता दी जैसा कि उनके बेटे ने 'अल-इलाल' 2/295 में उनसे वर्णित किया

है, लेकिन जाबिर की अगली हदीस इसका समर्थन करती है। (5) सुनन अबू दाऊद (3868), और अहमद द्वारा वर्णित (14135)। (6) अल-तमहीद 5/273। (7) अल-मुफिम 5/590।

١٦٠ سورة الاسراء: آیت ٨٢

چوتھا [نکتہ]: علماء کا "نشرہ" کے بارے میں اختلاف ہے، اور وہ یہ ہے کہ اللہ کے ناموں یا قرآن میں سے کچھ لکھا جائے، پھر اسے پانی سے دھویا جائے، پھر اس سے مریض کو پونچھا جائے یا اسے پلایا جائے، تو سعید بن المسیب نے اسے جائز قرار دیا؛ ان سے پوچھا گیا: کیا وہ آدمی جسے اس کی بیوی سے [جادو کے ذریعے] روک دیا گیا ہو، اس کا جادو کھولا جا سکتا ہے اور نشرہ کیا جا سکتا ہے؟ انہوں نے کہا: اس میں کوئی حرج نہیں، اور جو چیز فائدہ مند ہو اس سے منع نہیں کیا گیا (١)۔ اور مجاہد اس بات کے قائل نہ تھے کہ قرآن کی آیات لکھی جائیں، پھر انہیں دھویا جائے، پھر اسے خوفزدہ شخص کو پلایا جائے۔ اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا ایک برتن میں معوذتین پڑھتی تھیں، پھر حکم دیتیں کہ اسے مریض پر ڈال دیا جائے (٢)۔ اور المازری ابو عبد اللہ نے کہا: نشرہ تعویذ گنڈا کرنے والوں کے ہاں ایک معروف عمل ہے، اور اس کا یہ نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ یہ اپنے صاحب سے ہٹ جاتا ہے، یعنی: کھل جاتا ہے۔ اور حسن بصری (٣) اور ابراہیم النخعی نے اسے منع کیا؛ نخعی نے کہا: مجھے ڈر ہے کہ اسے کوئی بلا پہنچ جائے۔ اور گویا کہ وہ اس طرف گئے کہ قرآن جو کچھ لاتا ہے وہ علاج فراہم کرنے کی نسبت بلا لانے کے زیادہ قریب ہے، [اگر غلط طریقے سے ہو]۔ اور حسن نے کہا: میں نے حضرت انس سے پوچھا تو انہوں نے کہا: انہوں نے نبی ﷺ سے ذکر کیا کہ یہ شیطان کی طرف سے ہے (٤)۔ اور ابو داؤد نے جابر بن عبداللہ کی حدیث سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ سے نشرہ کے بارے میں پوچھا گیا تو آپ نے فرمایا: «یہ شیطان کا کام ہے» (٥)۔ ابن عبد البر نے کہا: اور یہ ضعیف آثار ہیں اور ان کے کئی ممکنہ پہلو ہیں (٦)، اور یہ کہا گیا ہے: بے شک یہ اس صورت پر محمول ہے جب یہ اللہ کی کتاب اور اس کے رسول ﷺ کی سنت سے باہر ہو، اور معروف دوا علاج سے ہٹ کر ہو۔ اور

نشرہ طب کی ایک قسم ہے (۷)۔ پس یہ ایک ایسی چیز کا دھوون ہے جس میں فضیلت ہے، جیسے رسول اللہ ﷺ کا وضو کا پانی۔

(۱) المفہم ۵/ ۵۹۰۔ (۲) ان دونوں کو ابن ابی شیبہ نے روایت کیا ہے ۲۸/۸۔ (۳) المفہم ۵/ ۵۹۰۔ (٤) اسے البزار نے «کشف الاستار» (۳۰۳٤) میں، اور الحاکم نے ٤۱۸/٤ میں مسکین بن بکیر کے واسطے سے، ابو رجاء سے، حسن سے، موصولاً روایت کیا ہے۔ اور ابن ابی شیبہ نے ۲۹/۸، اور ابو داؤد نے المراسیل (٤۵۳) میں شعبہ کے واسطے سے، ابو رجاء سے، حسن سے، نبی ﷺ سے مرسلاً کئی طریقوں سے روایت کیا ہے۔ اور ابو حاتم نے مرسل کو ترجیح دی ہے جیسا کہ ان کے بیٹے نے العلل ۲۹۵/۲ میں ان سے نقل کیا ہے، لیکن بعد میں آنے والی جابر کی حدیث اس کی گواہ ہے۔ (۵) سنن ابی داؤد (۳۸٦۸)، اور اسے احمد نے روایت کیا (۱٤۱۳۵)۔ (٦) التمہید ۲۷۳/۵۔ (۷) المفہم ۵/ ۵۹۰۔

Surah Al-Isra: Verse 82 | 161

And he (peace be upon him) said: "There is no harm in incantations (Ruqyah) as long as they do not involve polytheism (shirk)," and "Whoever among you is able to benefit his brother, let him do so."(1)

I said: We have mentioned the text regarding Nushrah (a form of healing) as being traced back to the Prophet (marfu'), and that it should only be from the Book of Allah, so let it be relied upon.

Fifth: Malik said: There is no harm in hanging writings containing the names of Allah, Mighty and Majestic, on the necks of the sick for seeking blessings, provided the person hanging them does not intend by it to ward off the evil eye. This means before anything from the evil eye has afflicted them. According to this view, a group of people of knowledge say: It is not permissible for them to hang anything from such attachments on healthy animals or human beings out of fear of the evil eye's descent. Everything that is hung after the descent of a calamity, consisting of the names of Allah, Mighty and Majestic, or His Book, in hope of relief and cure from Allah the Almighty, is like the permissible Ruqyah that the Sunnah has allowed for the evil eye and other ailments.(2)

Abdullah bin Amr narrated that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "When one of you is startled in his sleep, let him say: I seek refuge in the perfect words of Allah from His anger and the evil of His punishment, and from the evil of the devils and that they should be present with me." Abdullah used to teach it to his children who reached the age of understanding, and for those who had not, he would write it and hang it on them.(3) If it is said: It has been narrated that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever hangs something is left to it (its protection),"(4) and Ibn Mas'ud saw an amulet tied on the mother of his children, so he pulled it forcefully and cut it, saying: The family of Ibn Mas'ud are in no need of polytheism. Then he said: Indeed, amulets, incantations, and 'Tiwalah' are from polytheism. It was asked: What is 'Tiwalah'? He said: It is that which is used to make a woman beloved to her husband.(5) And it was narrated from Uqbah bin عامر al-Juhani who said:

(1) The first hadith was narrated by Muslim (2200) from the hadith of Awf bin Malik, and the second was also narrated by Muslim (2199) from Jabir bin Abdullah. (2) Al-Tamhid 17/160-161. (3) Narrated by Ahmad (6696), Abu Dawud (3893), Al-Tirmidhi (3528), and Al-Nasa'i in 'Amal al-Yawm wal-Laylah (766). (4) Narrated by Ahmad (18781), and Al-Tirmidhi (2072) from the hadith of Abdullah bin Ukim. (5) Narrated by Ahmad (3615), and Abu Dawud (3883) without the saying: "What is Tiwalah...".

सूरा अल-इसरा: आयत 82 | 161

और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "दम (रुक़्या) में कोई हर्ज नहीं है जब तक कि उसमें शिर्क न हो," और "तुम में से जो कोई अपने भाई को लाभ पहुँचा सके, उसे ऐसा करना चाहिए।" (1)

मैंने कहा: हमने नुशरा (इलाज का एक रूप) के बारे में उल्लेख किया है कि यह मरफ़ू (पैगंबर तक पहुँचा हुआ) है, और यह अल्लाह की किताब से ही होना चाहिए, इसलिए इसी पर भरोसा किया जाना चाहिए।

पाँचवाँ: मालिक ने कहा: बीमारों के गले में अल्लाह अज़्ज़ व जल के नामों वाली लिखतें (तावीज़) लटकाने में कोई हर्ज नहीं है, इस नीयत से कि उनसे बरकत हासिल हो, बशर्ते कि उन्हें लटकाने वाला नज़र-ए-बद को रोकने का इरादा न रखता हो। इसका मतलब उस समय से है जब उन्हें नज़र-ए-बद का कोई असर न हुआ हो। इसी मत पर इल्म वालों का एक समूह है, उनके अनुसार स्वस्थ जानवरों या इंसानों पर नज़र-ए-बद लगने के डर से इस तरह की कोई चीज़ लटकाना जायज़ नहीं है। मुसीबत आने के बाद अल्लाह अज़्ज़ व जल के नामों या उसकी किताब से जो कुछ भी लटकाया जाता है, अल्लाह तआला से राहत और शिफा की उम्मीद में, वह जायज़ रुक़्या (दम) की तरह है जिसे सुन्नत ने नज़र-ए-बद और अन्य बीमारियों के लिए जायज़ ठहराया है। (2)

अब्दुल्ला बिन अम्र ने रिवायत किया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जब तुम में से कोई अपनी नींद में घबरा जाए, तो उसे कहना चाहिए: मैं अल्लाह के क्रोध और उसकी सज़ा की बुराई से, और शैतानों की बुराई से और उनके मेरे पास आने से अल्लाह के पूर्ण शब्दों की पनाह माँगता हूँ।" अब्दुल्ला अपने उन बच्चों को यह सिखाया करते थे जो समझदार हो चुके थे, और जो अभी छोटे थे, उनके लिए वे इसे लिखकर उनके गले में लटका देते थे। (3) यदि यह कहा जाए: यह रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जिसने कोई चीज़ लटकाई, उसे उसी के हवाले कर दिया गया," (4) और इब्न मसूद ने अपने बच्चों की माँ के गले में एक तावीज़ बंधा हुआ देखा, तो उन्होंने उसे ज़ोर से खींचा और काट दिया, और कहा: इब्न मसूद के घरवाले शिर्क से बेनियाज़ हैं। फिर उन्होंने कहा: बेशक तावीज़, दम और 'तिवाला' शिर्क में से हैं। पूछा गया: 'तिवाला' क्या है? उन्होंने कहा: वह चीज़ जिससे औरत अपने पति की चहेती बन जाए। (5) और उकबा बिन आमिर अल-जुहनी से रिवायत है कि उन्होंने कहा:

(1) पहली हदीस मुस्लिम (2200) ने औफ़ बिन मालिक की हदीस से निकाली है, और दूसरी भी मुस्लिम (2199) ने जाबिर बिन अब्दुल्ला से निकाली है। (2) अल-तमहीद 17/160-161। (3) इसे अहमद (6696), अबू दाऊद (3893), तिर्मिज़ी (3528) और नसाई ने 'अमल अल-यौम वल-लैला' (766) में निकाला है। (4) इसे अहमद (18781) और तिर्मिज़ी (2072) ने अब्दुल्ला बिन उकैम की हदीस से निकाला है। (5) इसे अहमद (3615) और अबू दाऊद (3883) ने बिना इस बात के निकाला है: "तिवाला क्या है..."।

اور آپ ﷺ نے فرمایا: ”دم (رقیہ) میں کوئی حرج نہیں جب تک کہ اس میں شرک نہ ہو“ اور ”تم میں سے جو اپنے بھائی کو نفع پہنچانے کی استطاعت رکھتا ہو اسے ایسا کرنا چاہیے۔“(۱)

میں نے کہا: ہم نے نشرہ (علاج کی ایک صورت) کے بارے میں تذکرہ کیا ہے کہ وہ مرفوع ہے، اور یہ کہ وہ اللہ کی کتاب سے ہی ہونا چاہیے، پس اسی پر اعتماد کیا جانا چاہیے۔

پانچواں مسئلہ: امام مالک نے فرمایا: ان تحریروں کو جن میں اللہ عزوجل کے اسماء (نام) ہوں، بیماروں کے گلے میں برکت کی نیت سے لٹکانے میں کوئی حرج نہیں، بشرطیکہ لٹکانے والے کا مقصد نظرِ بد کو دفع کرنا نہ ہو۔ اس کا مطلب نظرِ بد لگنے سے پہلے کا ہے۔ اسی قول پر اہل علم کی ایک جماعت ہے، ان کے نزدیک صحت مند جانوروں یا انسانوں پر نظرِ بد لگنے کے خوف سے کوئی چیز لٹکانا جائز نہیں ہے۔ بلا نازل ہونے کے بعد اللہ عزوجل کے اسماء یا اس کی کتاب سے جو کچھ بھی لٹکایا جائے، اللہ تعالیٰ سے کشادگی اور شفاء کی امید میں، تو وہ اس مباح رقیہ (دم) کی طرح ہے جسے سنت نے نظرِ بد اور دیگر امراض کے لیے جائز قرار دیا ہے۔(۲)

اور عبداللہ بن عمرو سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”جب تم میں سے کوئی اپنی نیند میں گھبرا جائے تو اسے کہنا چاہیے: ’میں اللہ کے غضب، اس کی سزا کی برائی، شیطانوں کے شر اور ان کے میرے پاس آنے سے اللہ کے کلماتِ تامہ کی پناہ مانگتا ہوں‘۔“ اور عبداللہ اپنے ان بچوں کو یہ دعا سکھاتے تھے جو سمجھ بوجھ رکھتے تھے، اور جو چھوٹے ہوتے ان کے لیے اسے لکھ کر ان پر لٹکا دیتے۔(۳) پس اگر کہا جائے: یہ مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”جس نے کوئی چیز لٹکائی وہ اسی کے سپرد کر دیا گیا“،(۴) اور ابن مسعود رضی اللہ عنہ نے اپنی ام ولد (بچوں کی ماں) پر ایک تعویذ بندھا ہوا دیکھا، تو اسے زور سے کھینچ کر توڑ دیا اور فرمایا: آلِ ابن مسعود شرک سے بے نیاز ہیں، پھر فرمایا: بے شک تعویذ، دم اور 'تولہ' شرک میں سے ہیں۔ پوچھا گیا: 'تولہ' کیا ہے؟ انہوں نے کہا: وہ چیز جس سے عورت اپنے شوہر کی محبوب بن

جائے۔(۵) اور عقبہ بن عامر الجہنی سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا:

(۱) پہلی حدیث مسلم (۲۲۰۰) نے عوف بن مالکؓ کی حدیث سے روایت کی ہے، اور دوسری بھی مسلم (۲۱۹۹) نے جابر بن عبداللہؓ سے روایت کی ہے۔ (۲) التمہید ۱۷/ ۱۶۰ - ۱۶۱۔ (۳) اسے احمد (۶۶۹۶)، ابوداؤد (۳۸۹۳)، ترمذی (۳۵۲۸) اور نسائی نے 'عمل الیوم واللیلۃ' (۷۶۶) میں روایت کیا ہے۔ (۴) اسے احمد (۱۸۷۸۱) اور ترمذی (۲۰۷۲) نے عبداللہ بن عکیم کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۵) اسے احمد (۳۶۱۵) اور ابوداؤد (۳۸۸۳) نے "ما التولۃ..." کے قول کے بغیر روایت کیا ہے۔

Surah Al-Isra: Verse 82 | 162

I heard the Messenger of Allah (PBUH) saying: "Whoever hangs an amulet, may Allah not complete [his matter] for him, and whoever hangs a cowrie shell, may Allah not grant him tranquility" (1). We said (2): Al-Khalil bin Ahmad said: The amulet (tamima) is a necklace containing charms, and the cowrie shell (wad'a) is a bead. Abu Umar said: The amulet in the speech of the Arabs is the necklace, and its meaning according to the people of knowledge is: what is hung around the necks of necklaces out of fear of the evil eye or other things, whether it has happened or is expected to happen. Thus, may Allah not complete his health and wellness for him. And whoever hangs a cowrie shell - which is similar in meaning - may Allah not grant him tranquility, meaning: may Allah not bless for him the wellness he is in. And Allah knows best. All of this is a warning against what the people of the Pre-Islamic Period (Jahiliyyah) used to do by hanging amulets and necklaces, believing they protected them and warded off calamities from them. None wards off [calamity] except Allah, the Mighty and Sublime, and He is the Giver of health and the Afflicter of trials, having no partner. So the Messenger of Allah (PBUH) forbade them from what they used to do in their period of ignorance. And on the authority of Aisha, she said: Whatever is hung after a calamity has descended is not an amulet. Some scholars disliked hanging an amulet in any case, both before and after a calamity descends. The first opinion is more correct in terms of tradition and reasoning, if Allah Almighty wills (3). As for what was narrated from Ibn Mas'ud, it is possible that by "what he disliked hanging," he meant things other than the Quran, taken from soothsayers and diviners; because seeking healing through the Quran, whether hung or not, is not polytheism (shirk). Regarding his (PBUH) saying: "Whoever hangs something is entrusted to it," whoever hangs the Quran, Allah should take care of him and not entrust him to anyone else; because He, the Almighty, is the one to whom desire is directed and upon whom reliance is placed in seeking healing through the Quran. Ibn al-Musayyib was asked about a charm (ta'wid): can it be hung? He said: If it is in a reed or a piece of cloth that is protected, there is no harm in it. This is based on the condition that what is written is the Quran. And from al-Dahhak, it was narrated that he saw no harm in a man hanging something from the Book of Allah when he puts it aside during intercourse and when in the toilet. Abu Ja'far Muhammad bin Ali permitted charms hung on children. And Ibn Sirin saw no harm in it.

(1) Reported by Ahmad (17404). Al-Sindi stated that the word "wada'" was vocalized with a shadda. (2) In (m): "quluban" (hearts). It was considered there as part of the hadith! (3) Al-Tamhid 17/162 - 164.

मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते सुना: "जिसने तावीज़ लटकाया, अल्लाह उसके[मामले] को पूरा न करे, और जिसने कौड़ी लटकाई, अल्लाह उसे शांति न दे" (1)। हमने कहा (2): अल-खलील बिन अहमद ने कहा: तमीमा (तावीज़) एक हार है जिसमें मंत्र होते हैं, और वदआ (कौड़ी) एक मनका है। अबू उमर ने कहा: अरबों की भाषा में तमीमा हार को कहते हैं, और विद्वानों के अनुसार इसका अर्थ है: वह हार जो नज़र लगने या किसी और डर से गर्दन में लटकाए जाते हैं, चाहे मुसीबत आई हो या आने वाली हो। अतः अल्लाह उसे स्वास्थ्य और भलाई न दे। और जिसने वदआ लटकाया - जिसका अर्थ भी वैसा ही है - अल्लाह उसे सुकून न दे, यानी अल्लाह उसकी भलाई में बरकत न दे। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। यह सब उन चीज़ों से चेतावनी है जो जाहिलियत (अज्ञानता के काल) के लोग तावीज़ और हार लटका कर करते थे, यह सोचकर कि ये उनकी रक्षा करेंगे और उनसे विपत्तियों को दूर करेंगे। अल्लाह के सिवा कोई विपत्ति को दूर नहीं करता, और वही स्वास्थ्य देने वाला और परीक्षा लेने वाला है, उसका कोई साझीदार नहीं। अतः अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें उन कामों से मना किया जो वे अपनी जाहिलियत में करते थे। आयशा (रज़ि.) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: मुसीबत आने के बाद जो लटकाया जाए वह तमीमा नहीं है। कुछ विद्वानों ने किसी भी स्थिति में तावीज़ लटकाने को नापसंद किया है, चाहे मुसीबत आने से पहले हो या बाद में। पहला मत हदीस और तर्क के आधार पर अधिक सही है, यदि अल्लाह ने चाहा (3)। जहाँ तक इब्न मसूद से जो वर्णित है, तो संभव है कि "जिसे लटकाना उन्होंने नापसंद किया" उससे उनका अभिप्राय कुरान के अलावा अन्य चीजें थीं जो ज्योतिषियों और जादूगरों से ली गई थीं; क्योंकि कुरान के माध्यम से स्वास्थ्य लाभ करना, चाहे वह लटका कर हो या बिना लटकाए, शिर्क(बहुदेववाद) नहीं है। और आप (स.अ.व.) का कथन है: "जिसने कुछ लटकाया, उसे उसी के हवाले कर दिया गया", तो जिसने कुरान लटकाया, अल्लाह को उसका कार्यभार संभालना चाहिए और उसे किसी और के हवाले नहीं करना चाहिए; क्योंकि कुरान के माध्यम से स्वास्थ्य लाभ की कामना में वही अल्लाह सर्वशक्तिमान है जिसकी ओर इच्छा की जाती है और जिस पर भरोसा किया जाता है। इब्न अल-मुसय्यब से तावीज़ के बारे में पूछा गया: क्या उसे लटकाया जा सकता है? उन्होंने कहा: यदि वह किसी नली या कपड़े के टुकड़े में सुरक्षित हो, तो इसमें कोई हर्ज नहीं है। यह इस शर्त पर है कि लिखा हुआ कुरान हो। अल-दह्हाक से वर्णित है कि वे इसमें कोई हर्ज नहीं समझते थे कि कोई व्यक्ति अल्लाह की किताब का कुछ हिस्सा

लटकाए यदि वह सहवास और शौच के समय उसे उतार दे। अबू जाफ़र मुहम्मद बिन अली ने बच्चों पर लटकाए जाने वाले तावीज़ की अनुमति दी। और इब्न सिरीन इसमें कोई हर्ज नहीं समझते थे।

(1) इसे अहमद (17404) ने रिपोर्ट किया है। अल-सिंदी ने स्पष्ट किया कि शब्द 'वदा' पर तशदीद के साथ ज़ोर दिया गया है। (2) (म) में: 'कुलुबन' (दिल)। वहां इसे हदीस का हिस्सा माना गया था! (3) अल-तम्हीद 17/162 - 164।

میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: «جس نے تمیمہ (تعویذ) لٹکایا اللہ اس کے (کام) کو پورا نہ کرے، اور جس نے ودعہ (کوڑی) لٹکائی اللہ اسے سکون نہ دے» (۱)۔ ہم نے کہا (۲): الخلیل بن احمد نے کہا: تمیمہ: وہ ہار ہے جس میں تعویذ ہو، اور ودعہ: منکا ہے۔ اور ابو عمر نے کہا: عربوں کے کلام میں تمیمہ ہار کو کہتے ہیں، اور اہل علم کے نزدیک اس کا معنی ہے: وہ ہار جو نظر بد یا کسی اور چیز کے ڈر سے گردنوں میں لٹکائے جاتے ہیں کہ وہ (مصیبت) نازل ہو یا نازل ہونے سے پہلے۔ اللہ اس کی صحت اور عافیت کو پورا نہ کرے۔ اور جس نے ودعہ لٹکایا - اور وہ معنی میں اسی طرح ہے - تو اللہ اسے راحت نہ دے، یعنی: اللہ اسے اس عافیت میں برکت نہ دے جس میں وہ ہے۔ واللہ اعلم۔ اور یہ سب اس چیز سے ڈرانا ہے جو اہل جاہلیت تمیمے اور ہار لٹکا کر کیا کرتے تھے، اور یہ گمان کرتے تھے کہ یہ ان کی حفاظت کریں گے اور ان سے بلاؤں کو ٹال دیں گے، حالانکہ اسے سوائے اللہ عزوجل کے کوئی نہیں ٹال سکتا، اور وہی عافیت دینے والا اور آزمائش میں ڈالنے والا ہے، اس کا کوئی شریک نہیں۔ پس رسول اللہ ﷺ نے انہیں اس سے منع فرمایا جو وہ اپنی جاہلیت میں کیا کرتے تھے۔ اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت ہے کہ انہوں نے فرمایا: جو بلا نازل ہونے کے بعد لٹکایا جائے وہ تمیمہ نہیں ہے۔ اور بعض اہل علم نے ہر حال میں تمیمہ لٹکانے کو ناپسند کیا ہے چاہے بلا نازل ہونے سے پہلے ہو یا اس کے بعد۔ اور پہلا قول اثر (روایت) اور نظر (عقل) کے لحاظ سے زیادہ صحیح ہے، ان شاء اللہ تعالیٰ (۳)۔ اور ابن مسعود سے جو مروی ہے اس سے یہ مراد لینا جائز ہے کہ انہوں نے جس کے لٹکانے کو ناپسند کیا وہ قرآن کے علاوہ وہ چیزیں تھیں جو کاہنوں اور نجومیوں سے لی گئی ہوں؛ کیونکہ قرآن کے ذریعے شفا طلب کرنا خواہ وہ لٹکایا گیا ہو یا نہ لٹکایا گیا ہو شرک نہیں ہوتا، اور آپ ﷺ

کا فرمان: «جس نے کوئی چیز لٹکائی وہ اسی کے سپرد کر دیا گیا» تو جس نے قرآن لٹکایا تو اللہ کو چاہیے کہ وہ اس کا والی بن جائے اور اسے کسی دوسرے کے سپرد نہ کرے؛ کیونکہ وہی ذات باری تعالیٰ ہے جس کی طرف رغبت کی جاتی ہے اور قرآن سے شفا طلب کرنے میں اسی پر توکل کیا جاتا ہے۔ اور ابن المسیب سے تعویذ کے بارے میں پوچھا گیا: کیا اسے لٹکایا جائے؟ انہوں نے کہا: جب وہ کسی نلی یا کپڑے کے ٹکڑے میں محفوظ ہو تو اس میں کوئی حرج نہیں۔ اور یہ اس بات پر مبنی ہے کہ جو کچھ لکھا گیا ہے وہ قرآن ہو۔ اور ضحاک سے روایت ہے کہ وہ اس میں کوئی حرج نہیں سمجھتے تھے کہ آدمی اللہ کی کتاب میں سے کوئی چیز لٹکائے بشرطیکہ وہ اسے جماع اور بیت الخلا کے وقت اتار دے۔ اور ابو جعفر محمد بن علی نے بچوں پر لٹکائے جانے والے تعویذ کی رخصت دی۔ اور ابن سیرین اس میں کوئی حرج نہیں سمجھتے تھے۔

(۱) اسے احمد (۱۷۴۰۴) نے روایت کیا ہے۔ اور السندی نے وضاحت کی کہ لفظ «وَدَّعَ» تشدید کے ساتھ ضبط کیا گیا ہے۔ (۲) (م) میں: «قلباً»۔ اور وہاں اسے حدیث کا حصہ قرار دیا گیا ہے!

(۳) التمہید ۱۶۲/۱۷ - ۱۶۴۔

Surah Al-Isra: Verses 82 - 83 163 ...with something from the Quran that a person hangs [as an amulet] (1). Sixth: The Almighty's saying: {and a mercy for the believers} is the relief of distress, the cleansing of flaws, and the expiation of sins, along with the reward the Almighty has favored in its recitation; as Al-Tirmidhi narrated from Abdullah bin Masoud who said: The Messenger of Allah, peace and blessings be upon him, said: “Whoever recites a letter from the Book of Allah will have a good deed for it, and a good deed is rewarded ten-fold. I do not say that Alif-Lam-Mim is one letter, but Alif is a letter, Lam is a letter, and Mim is a letter.” He said: This is a good, authentic, rare (hasan sahih gharib) hadith (2). And it has been mentioned previously (3). {and it does not increase the wrongdoers except in loss} because of their denial (4). Qatadah said: No one sits with the Quran except that they rise from it with either an increase or a decrease. Then he recited: {And We send down of the Quran that which is a healing and a mercy for the believers} the verse (5). A similar verse is His saying: {Say, "It is, for those who believe, a guidance and healing. And those who do not believe - in their ears is deafness, and it is upon them blindness."} [Fussilat: 44]. It was said: A healing in obligatory duties and rulings because of the clarity it contains (6). The Almighty's saying: {And when We bestow favor upon man, he turns away and distances himself; and when evil touches him, he is despairing (83)} The Almighty's saying: {And when We bestow favor upon man, he turns away and distances himself} means: those whom the Quran increases in loss, their quality is turning away from contemplating the verses of Allah and ingratitude for His blessings. It was said: it was revealed regarding Al-Walid bin Al-Mughirah. The meaning of "distanced himself" (na'a bi-janibihi) is: he became arrogant and moved away. "Na'a" is an inversion of it, meaning: he moved far from fulfilling the rights of Allah, Mighty and Majestic; it is said: "na'a al-shay'", meaning: it became distant (7). And I distanced it, and I distanced myself from it.

(1) Al-Minhaj fi Shu'ab al-Iman 39/2. (2) Sunan al-Tirmidhi (2910). (3) 12/1. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 268/3. (5) Tafsir al-Baghawi 133/3 - 134, but Al-Hakim recorded it 365/2, and Al-Wahidi in Al-Wasit 123/3 from Uwais al-Qarni. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 268/3. (7) Al-Wasit by Al-Wahidi 124/3 with this meaning.

सूरा अल-इसरा: आयत 82 - 83 163 ...कुरान की किसी चीज़ के साथ जिसे मनुष्य लटकाता है (1)। छठा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और मोमिनों के लिए रहमत} दुखों से राहत, दोषों की सफाई और पापों का प्रायश्चित है, साथ ही इसके पाठ में सर्वशक्तिमान द्वारा प्रदान किए गए प्रतिफल के साथ; जैसा कि अल-तिर्मिज़ी ने अब्दुल्लाह बिन मसूद से रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल, सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम, ने कहा: "जिसने अल्लाह की किताब का एक अक्षर पढ़ा, उसके लिए एक नेकी है, और एक नेकी का बदला दस गुना है। मैं यह नहीं कहता कि अलिफ़-लाम-मीम एक अक्षर है, बल्कि अलिफ़ एक अक्षर है, लाम एक अक्षर है और मीम एक अक्षर है।" उन्होंने कहा: यह एक हदीस हसन सहीह ग़रीब है (2)। और यह पहले आ चुका है (3)। {और यह ज़ालिमों के लिए घाटे के सिवा कुछ नहीं बढ़ाता} उनके झुठलाने के कारण (4)। कतादाह ने कहा: कोई भी कुरान के साथ नहीं बैठता मगर यह कि वह उससे या तो वृद्धि या कमी के साथ उठता है। फिर उन्होंने पढ़ा: {और हम कुरान में से वह नाज़िल करते हैं जो मोमिनों के लिए शिफा और रहमत है} आयत (5)। इस आयत के समान उनका कथन है: {कहो, 'यह उन लोगों के लिए जो ईमान लाए, हिदायत और शिफा है। और जो ईमान नहीं लाते - उनके कानों में बहरापन है, और यह उन पर अंधापन है।'} [फ़ुस्सिलत: 44]। यह कहा गया: अनिवार्य कर्तव्यों और नियमों में शिफा, क्योंकि इसमें स्पष्टता है (6)। सर्वशक्तिमान का कथन: {और जब हम इंसान पर एहसान करते हैं, तो वह मुँह फेर लेता है और दूर हो जाता है; और जब उसे बुराई छूती है, तो वह निराश हो जाता है (83)} सर्वशक्तिमान का कथन: {और जब हम इंसान पर एहसान करते हैं, तो वह मुँह फेर लेता है और दूर हो जाता है} यानी: वे लोग जिन्हें कुरान घाटे में बढ़ाता है, उनका गुण अल्लाह की आयतों पर विचार करने से मुँह मोड़ना और उसकी नेमतों की नाशुक्रगुज़ारी करना है। कहा गया: यह अल-वलीद बिन अल-मुगीरा के बारे में उतरी थी। और "दूरी बना ली" (नआ बिजानिबिहि) का अर्थ है: वह घमंडी हो गया और दूर हट गया। "ना'आ" इसका विलोम है, जिसका अर्थ है: अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के हक़ों को पूरा करने से दूर हो गया; कहा जाता है: "नआ अल-शय", यानी: वह दूर हो गया (7)। और मैंने उसे दूर किया, और मैं उससे दूर हो गया।

(1) अल-मिन्हाज फ़ी शुआब अल-ईमान 39/2. (2) सुनन अल-तिर्मिज़ी (2910). (3) 12/1. (4) अल-नुकात वल-उयून 268/3. (5) तफ़सीर अल-बग़वी 133/3 - 134, लेकिन अल-हाकिम ने इसे 365/2 में निकाला, और अल-वाहिदी ने अल-वसीत 123/3 में ओवैस अल-क़रनी से। (6) अल-नुकात वल-उयून 268/3. (7) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 124/3 उसी अर्थ में।

سورة الاسراء: آیات 82 - 83 163 ...قرآن کی کسی چیز کے ساتھ جسے انسان لٹکاتا ہے (1)۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ﴾ مصیبتوں سے نجات، عیبوں سے پاکیزگی اور گناہوں کا کفارہ ہے، اس ثواب کے ساتھ جو اللہ تعالیٰ نے اس کی تلاوت میں عطا فرمایا ہے؛ جیسا کہ ترمذی نے عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: ”جس نے کتاب اللہ کا ایک حرف پڑھا اس کے لیے ایک نیکی ہے اور ایک نیکی دس گنا کے برابر ہے۔ میں یہ نہیں کہتا کہ الم ایک حرف ہے، بلکہ الف ایک حرف ہے، لام ایک حرف ہے اور میم ایک حرف ہے“۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح غریب ہے (2)۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (3)۔ ﴿وَلَا يَزِيدُ الظَّٰلِمِينَ إِلَّا خَسَارًا﴾ ان کے جھٹلانے کی وجہ سے (4)۔ قتادہ نے کہا: کوئی بھی قرآن کے پاس نہیں بیٹھتا مگر وہ وہاں سے یا تو زیادتی یا کمی لے کر اٹھتا ہے، پھر انہوں نے پڑھا: ﴿وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْءَانِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ﴾ آیت (5)۔ اور اس آیت کی مثال اللہ کا یہ قول ہے: ﴿قُلْ هُوَ لِلَّذِينَ آمَنُوا هُدًى وَشِفَاءٌ وَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ فِي ءَاذَانِهِمْ وَقْرٌ وَهُوَ عَلَيْهِمْ عَمًى﴾ [فصلت: 44]۔ اور کہا گیا: فرائض اور احکام میں شفا ہے کیونکہ اس میں بیان (وضاحت) موجود ہے (6)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنسَانِ أَعْرَضَ وَنَئَا بِجَانِبِهِۦ وَإِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ كَانَ يَئُوسًا (٨٣)﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنسَانِ أَعْرَضَ وَنَئَا بِجَانِبِهِۦ﴾ یعنی: وہ لوگ جنہیں قرآن خسارے میں بڑھاتا ہے ان کی صفت اللہ کی آیات پر غور و فکر سے اعراض کرنا اور اس کی نعمتوں کی ناشکری کرنا ہے۔ اور کہا گیا: یہ ولید بن مغیرہ کے بارے میں نازل ہوئی۔ اور "نأى بجانبه" کے معنی ہیں: تکبر کیا اور دور ہو گیا۔ اور "ناء" اس کا الٹ ہے، اور معنی ہیں: اللہ عزوجل کے حقوق ادا کرنے سے دور ہو گیا؛ کہا جاتا ہے: "نأى الشيء"، یعنی: وہ دور ہو گیا (7)۔ اور "نأيته" اور "نأيت عنه" (میں نے اسے دور کیا اور میں اس سے دور ہو گیا)۔

(1) المنہاج فی شعب الایمان 39/2۔ (2) سنن الترمذی (2910)۔ (3) 12/1۔ (4) النکت والعیون 268/3۔ (5) تفسیر البغوی 133/3 - 134، لیکن حاکم نے اسے 365/2 میں روایت کیا ہے، اور واحدی نے الوسیط 123/3 میں اویس قرنی سے۔ (6) النکت والعیون 268/3۔ (7) الوسیط للواحدی 124/3 اسی معنی میں۔

164 Surah Al-Isra: Verses 83 - 84

...from it in meaning, i.e.: I moved away. And I moved him away so he moved away, i.e.: I distanced him and he became distant. And they moved away from each other (tana'au).

And "Al-munta'a" means: the distant place. Al-Nabigha said:

"For indeed you are like the night that overtakes me, even if I imagined that the distant place from you is vast."(1)

Ibn 'Amir recited in the narration of Ibn Dhakwan: "na'a" like "ba'a", with the hamza placed later, following the method of metathesis from "na'a", just as it is said "ra'a" and "ra'a"(2). It was also said: it is from "al-naw'", which is rising and standing(3). Sometimes "naw'" is also said for falling and sitting; it is one of the contranyms (words with opposite meanings)(4). It was also recited "wa-na'yi" with fatha on the nun and kasra on the hamza(5). The general reading is "na'a" in the weight of "ra'a"(6). {And when evil touches him, he is despairing} i.e.: if he is afflicted by hardship such as poverty, illness, or misery, he despairs and loses hope, because he does not trust in the grace of God Almighty(7).

God's saying: {Say, "Each works according to his manner: for your Lord is best aware of who is best guided in path." 84}

God's saying: {Say, "Each works according to his manner"} Ibn Abbas said: his side. And Al-Dahhak said the same. Mujahid said: his nature. And from him: his intensity. Ibn Zaid said: according to his religion. Al-Hasan and Qatada said: his intention. Muqatil said: his innate disposition. Al-Farra' said: according to his way and method upon which he was created(8). And it was said: Say, each works according to what is most appropriate to him and more likely to be correct in his belief(9). And it was said: it is derived from "ash-shakl" (likeness/form);

(1) Al-Sihah (na'a), and the verse is in the Diwan of Al-Nabigha - who is al-Dhubyani - p. 81. (2) Al-Wasit by al-Wahidi 3/124. See also Al-Sab'ah p. 384, and Al-Taysir p. 141. (3) Tafsir al-Baghawi 3/134. (4) Lisan al-Arab (n-w-'). (5) This is the recitation of Hamzah in the narrations of Khallad and Abu 'Umar from Salim. Al-Sab'ah p. 384, and Al-Taysir p. 141. (6) Previous source. (7) Al-Wasit by al-Wahidi 3/124. (8) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/188, Al-Muharrar al-Wajiz 3/481, and Tafsir al-Baghawi 3/134. (9) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/38.

164 सूरह अल-इस्रा: आयतें 83 - 84

...उससे अर्थ में, यानी: मैं दूर हो गया। और मैंने उसे दूर किया तो वह दूर हो गया, यानी: मैंने उसे दूर कर दिया और वह दूर हो गया। और वे एक-दूसरे से दूर हो गए (तनावु)।

और "अल-मुन्तअ" (Al-munta'a) का अर्थ है: दूर का स्थान। अल-नाबिघा ने कहा:

"क्योंकि वास्तव में तुम उस रात की तरह हो जो मुझे पकड़ लेती है, भले ही मैंने कल्पना की हो कि तुमसे दूर का स्थान विशाल है।"(1)

इब्न आमिर ने इब्न ज़कवान के वर्णन में "नाआ" (na'a) पढ़ा जैसे "बाआ" (ba'a), जिसमें हमज़ा बाद में आता है, यह "नआ" (na'a) से शब्दों के हेरफेर की पद्धति पर है, जैसा कि "राआ" और "रआ" कहा जाता है(2)। और यह भी कहा गया है: यह "अल-नौ'" (al-naw') से है जिसका अर्थ है उठना और खड़ा होना(3)। कभी-कभी "नौ'" गिरने और बैठने के लिए भी कहा जाता है; यह विलोम शब्दों (antonyms) में से एक है(4)। और इसे "वा-नई" (wa-na'yi) भी पढ़ा गया है, नून पर फथा और हमज़ा पर कसरा के साथ(5)। आम पाठ "नआ" (na'a) है, "रआ" के वजन पर(6)। {और जब उसे बुराई छूती है, तो वह निराश हो जाता है} यानी: यदि उसे गरीबी, बीमारी या दुख जैसी कठिनाई पहुँचती है, तो वह निराश और हताश हो जाता है; क्योंकि उसे अल्लाह सर्वशक्तिमान की कृपा पर भरोसा नहीं होता(7)।

अल्लाह का कथन: {कह दो, "प्रत्येक अपनी शैली (शाकिला) के अनुसार कार्य करता है, तो तुम्हारा रब भली-भाँति जानता है कि कौन मार्ग पर सबसे अधिक निर्देशित है।" 84}

अल्लाह का कथन: {कह दो, "प्रत्येक अपनी शैली के अनुसार कार्य करता है"} इब्न अब्बास ने कहा: उसका पक्ष। और अल-दहहाक ने भी यही कहा। मुजाहिद ने कहा: उसका स्वभाव। और उनसे: उसकी तीव्रता। इब्न ज़ैद ने कहा: अपने धर्म के अनुसार। अल-हसन और कतादा ने कहा: उसकी नीयत। मुक़ातिल ने कहा: उसकी जन्मजात प्रवृत्ति। अल-फर्रा ने कहा: उसके तरीके और पद्धति के अनुसार जिस पर वह बनाया गया है(8)। और यह भी कहा गया है: कहो, प्रत्येक उस पर कार्य करता है जो उसके विचार में सबसे अधिक उपयुक्त है और उसके विश्वास में सही होने की अधिक संभावना है(9)। और यह भी कहा गया है: यह "शक्ल" (समानता/रूप) से लिया गया है;

(1) अल-सिहाह (नआ), और छंद अल-नाबिघा - जो अल-ज़ुबयानी है - के दीवान में पृष्ठ 81 पर है। (2) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/124। अल-सबअ पृष्ठ 384, और अल-तयसीर पृष्ठ 141 भी देखें। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 3/134। (4) लिसान अल-अरब (न-व-अ)। (5) यह सलीम से खल्लाद और अबू उमर के वृत्तांतों में हमजा का पाठ है। अल-सबअ पृष्ठ 384, और अल-तयसीर पृष्ठ 141। (6) पिछला स्रोत। (7) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/124। (8) अल-नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 4/188, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/481, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/134। (9) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/38।

164 سورہ الإسراء: آیات 83 - 84

...اس سے معنی میں، یعنی: میں دور ہوا۔ اور میں نے اسے دور کیا تو وہ دور ہو گیا، یعنی: میں نے اسے دور کیا اور وہ دور ہو گیا۔ اور وہ ایک دوسرے سے دور ہوئے (تناءوا)۔

اور "الْمُنْتأى": دور کا مقام۔ النابغہ نے کہا:

"کیونکہ بے شک تو اس رات کی طرح ہے جو مجھے پا لیتی ہے، اگرچہ میں نے یہ خیال کیا ہو کہ تجھ سے دور کی جگہ وسیع ہے۔" (1)

ابن عامر نے ابن ذکوان کی روایت میں "ناء" پڑھا جیسے "باع"، ہمزہ بعد میں ہے، اور یہ "نأى" سے قلب (تبدیلیِ مقامِ حروف) کے طریقے پر ہے، جیسے "راء" اور "رأى" کہا جاتا ہے (2)۔ اور کہا گیا: یہ "النوء" سے ہے اور وہ اٹھنا اور کھڑا ہونا ہے (3)۔ اور کبھی گرنے اور بیٹھنے کے لیے بھی "نوء" کہا جاتا ہے، اور یہ اضداد (الٹ معنی والے الفاظ) میں سے ہے (4)۔ اور "ننئي" بھی پڑھا گیا ہے، نون کے فتحہ اور ہمزہ کے کسرہ کے ساتھ (5)۔ اور عام قراءت "نأى" ہے "رأى" کے وزن پر (6)۔ ﴿وَإِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ كَانَ يَؤُوساً﴾ یعنی: جب اسے فقر یا بیماری یا مصیبت کی کوئی سختی پہنچتی ہے تو وہ مایوس اور ناامید ہو جاتا ہے؛ کیونکہ اسے اللہ تعالیٰ کے فضل پر بھروسہ نہیں ہوتا (7)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ فَرَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ أَهْدَى سَبِيلاً ٨٤﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ﴾ ابن عباس نے کہا: اپنی جہت/جانب۔ اور یہی ضحاک نے کہا۔ مجاہد نے کہا: اپنی فطرت۔ اور ان سے مروی ہے: اپنی شدت۔ ابن زید نے کہا: اپنے دین پر۔ حسن اور قتادہ نے کہا: اپنی نیت پر۔ مقاتل نے کہا: اپنی جبلت (پیدائشی خصلت) پر۔ الفراء نے

کہا: اپنے اس طریقے اور مسلک پر جس پر وہ پیدا کیا گیا ہے (8)۔ اور کہا گیا: کہو کہ ہر شخص اس پر عمل کرتا ہے جو اس کے نزدیک زیادہ مشابہ اور اس کے عقیدے میں درست ہونے کے زیادہ قریب ہے (9)۔ اور کہا گیا: یہ "الشکل" سے ماخوذ ہے؛

(1) الصحاح (نأى)، اور شعر دیوان النابغہ - جو الذبیانی ہے - ص 81 میں ہے۔ (2) الوسیط للواحدي 3/124۔ اور دیکھئے السبعہ ص 384، اور التیسیر ص 141۔ (3) تفسیر البغوی 3/134۔ (4) اللسان (نوأ)۔ (5) اور یہ سلیم سے خلاد اور ابو عمر کی روایتوں میں حمزہ کی قراءت ہے۔ السبعہ ص 384، اور التیسیر ص 141۔ (6) سابقہ مصدر۔ (7) الوسیط للواحدي 3/124۔ (8) معانی القرآن للنحاس 4/188، اور المحرر الوجیز 3/481، اور تفسیر البغوی 3/134۔ (9) إعراب القرآن للنحاس 2/38۔

165 Surah Al-Isra: Verse 84

It is said: "I am not of my form (shakl) nor my disposition (shakila)"(1). A poet said: Every man is resembled by his action What a man does, he is worthy of it(2)

'Shakl' (form/manner) means the like, the counterpart, and the type, as in His Almighty's saying: {And other [punishments] of its kind (shaklihi) in pairs} [Saad: 58]. And 'shikl' (with a kasra on the sheen) means appearance; it is said: a girl of beautiful 'shikl' (appearance). These sayings are all close in meaning.

The meaning is: that everyone acts according to their origin and the character they are accustomed to(3). This is a condemnation of the disbeliever and praise for the believer. This verse and the one before it were revealed regarding Al-Walid ibn al-Mughirah, as mentioned by Al-Mahdawi.

{But your Lord is most knowing of who is best guided in way} meaning: concerning the believer and the disbeliever and what will happen to each of them. It is also said: {best guided in way} means faster in acceptance. And it is said: better in religion.

It is narrated that the Companions (may Allah be pleased with them) discussed the Quran. Abu Bakr al-Siddiq (RA) said: "I read the Quran from beginning to end and I did not see in it a verse more full of hope and better than the saying of the Blessed and Exalted: {Say, "Each works according to his manner,"} for nothing suits the servant except disobedience, and nothing suits the Lord except forgiveness." Umar ibn al-Khattab (RA) said: "I read the Quran from beginning to end and I did not see in it a verse more full of hope and better than the saying of the Almighty: {In the name of Allah, the Entirely Merciful, the Especially Merciful. Ha, Meem. The revelation of the Book is from Allah, the Exalted in Might, the Knowing. The Forgiver of sin, Accepter of repentance, Severe in punishment, Owner of abundance} [Ghafir: 1-3]. He prioritized the forgiveness of sins over the acceptance of repentance, and in this is a sign for the believers." Uthman ibn Affan (RA) said: "I read the entire Quran from beginning to end and I did not see a verse better and more full of hope than the saying of the Almighty: {[O Muhammad], inform My servants that it is I who am the Forgiving, the Merciful} [Al-Hijr: 49]." Ali ibn Abi Talib (RA) said: "I read the Quran from beginning to end and I did not see a verse better and more full of hope than the saying of the Almighty: {Say, "O My servants who have transgressed against..."}

(1) Gharib al-Quran by Ibn Qutayba, p. 260. (2) Al-Tamthil wa al-Muhadhara, p. 17, without attribution. (3) Al-Wasit by al-Wahidi, 3 / 154.

165 सूरा अल-इसरा: आयत 84

कहा जाता है: "मैं अपने रूप (शक्ल) या अपने स्वभाव (शाकिला) पर नहीं हूँ"(1)। कवि ने कहा: प्रत्येक व्यक्ति अपने कर्म के समान है जो व्यक्ति करता है, वह उसी का पात्र है(2)

'शक्ल' (रूप/तरीका) का अर्थ है समान, समकक्ष और प्रकार, जैसा कि ईश्वर का कथन है: {और उसी प्रकार के अन्य [जोड़े में]} [साद: 58]। और 'शिकल' (शिन पर कसरा के साथ) का अर्थ है आकृति; कहा जाता है: सुंदर आकृति (शिकल) वाली लड़की। ये सभी कथन अर्थ में एक-दूसरे के निकट हैं।

इसका अर्थ यह है: कि प्रत्येक व्यक्ति अपनी मूल प्रवृत्तियों और उन गुणों के अनुसार कार्य करता है जिनका वह अभ्यस्त है(3)। यह काफ़िर (अविश्वासी) की निंदा और मोमिन (आस्तिक) की प्रशंसा है। यह आयत और इससे पहले वाली आयत अल-वलीद इब्न अल-मुग़ीरा के बारे में अवतरित हुई थी, जैसा कि अल-महदवी ने उल्लेख किया है।

{लेकिन तुम्हारा रब सबसे अच्छी तरह जानता है कि कौन सीधे रास्ते पर है} अर्थात: मोमिन और काफ़िर के बारे में और उनमें से प्रत्येक के साथ क्या होगा। यह भी कहा गया है: {सीधे रास्ते पर} का अर्थ है स्वीकार करने में अधिक तेज़। और कहा गया है: धर्म में बेहतर।

वर्णित है कि सहाबा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कुरान पर चर्चा की। अबू बक्र अल-सिद्दीक (रज़ि.) ने कहा: "मैंने शुरू से अंत तक कुरान पढ़ा और मुझे इसमें अल्लाह के इस कथन से अधिक आशाजनक और बेहतर कोई आयत नहीं मिली: {कह दो, हर कोई अपने तरीके से काम करता है}, क्योंकि बंदे को केवल अवज्ञा ही शोभा देती है, और रब को केवल क्षमा ही शोभा देती है।" उमर इब्न अल-खत्ताब (रज़ि.) ने कहा: "मैंने शुरू से अंत तक कुरान पढ़ा और मुझे इसमें अल्लाह के इस कथन से अधिक आशाजनक और बेहतर कोई आयत नहीं मिली: {अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत कृपाशील, दयावान है। हा, मीम। इस किताब का अवतरण अल्लाह की ओर से है, जो प्रभुत्वशाली, सर्वज्ञ है। पाप क्षमा करने वाला, तौबा स्वीकार करने वाला, कठोर दंड देने वाला और बड़ी सामर्थ्य वाला है} [गाफिर: 1-3]। उसने तौबा स्वीकार करने से पहले पापों की क्षमा को प्राथमिकता दी, और इसमें मोमिनों के लिए एक संकेत है।" उस्मान इब्न अफ़्फ़ान (रज़ि.) ने कहा: "मैंने शुरू से अंत तक पूरा कुरान पढ़ा और मुझे अल्लाह के इस कथन से बेहतर और अधिक आशाजनक कोई आयत नहीं मिली: {[हे मुहम्मद], मेरे बंदों को सूचित कर दें कि मैं ही क्षमाशील और दयावान हूँ} [अल-हिज्र: 49]।" अली इब्न अबी तालिब (रज़ि.) ने कहा: "मैंने शुरू से अंत तक कुरान पढ़ा और मुझे अल्लाह के

इस कथन से बेहतर और अधिक आशाजनक कोई आयत नहीं मिली: {कह दो, ऐ मेरे बंदों! जिन्होंने अपने आप पर ज़्यादती की है...}"

(1) इब्न कुतैबा द्वारा 'ग़रीब अल-कुरान', पृष्ठ 260। (2) 'अल-तमथील वा अल-मुहाधरा', पृष्ठ 17, बिना श्रेय के। (3) अल-वाहिदी द्वारा 'अल-वसीत', 3 / 154।

165 سورة الاسراء: آیت 84

کہا جاتا ہے: "میں اپنی شکل (شکل) پر ہوں نہ اپنی جبلت (شاکلہ) پر"(1)۔ شاعر نے کہا: ہر آدمی اپنے عمل کے مشابہ ہے آدمی جو کرتا ہے وہ اسی کا اہل ہے(2)

پس 'شَکْل' کے معنی مثل، نظیر اور قسم کے ہیں، جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور دوسری اسی طرح کی [شکل کی] جوڑے جوڑے} [ص: 58]۔ اور 'شِکْل' (شین کے نیچے زیر کے ساتھ) کے معنی ہیئت (ظاہری صورت) کے ہیں؛ کہا جاتا ہے: خوبصورت ہیئت (شکل) والی لڑکی۔ یہ تمام اقوال معنی میں ایک دوسرے کے قریب ہیں۔

اور معنی یہ ہیں: کہ ہر شخص اپنی اصل اور ان اخلاق کے مطابق عمل کرتا ہے جن کا وہ عادی ہو چکا ہے(3)۔ یہ کافر کی مذمت اور مومن کی تعریف ہے۔ یہ آیت اور اس سے پہلی والی آیت ولید بن مغیرہ کے بارے میں نازل ہوئی تھیں جیسا کہ المہدوی نے ذکر کیا ہے۔

{پس تمہارا رب بہتر جانتا ہے کہ کون زیادہ سیدھے راستے پر ہے} یعنی: مومن اور کافر کو اور ان میں سے ہر ایک کے ساتھ جو ہونے والا ہے۔ اور کہا گیا ہے: {سیدھے راستے پر} یعنی قبولیت میں زیادہ تیز۔ اور کہا گیا: دین میں زیادہ بہتر۔

مروی ہے کہ صحابہ کرام رضی اللہ عنہم نے قرآن کا تذکرہ کیا، تو ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "میں نے شروع سے آخر تک قرآن پڑھا تو مجھے اس میں اللہ تبارک و تعالیٰ کے اس قول سے زیادہ امید افزا اور بہتر کوئی آیت نہیں ملی: {کہہ دیجیے کہ ہر ایک اپنے طریقے پر عمل کرتا ہے}، کیونکہ بندے کے شایانِ شان صرف نافرمانی ہے اور رب کے شایانِ شان صرف مغفرت ہے۔" عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "میں نے شروع سے آخر تک قرآن پڑھا تو

مجھے اس میں اللہ تعالیٰ کے اس قول سے زیادہ امید افزا اور بہتر کوئی آیت نہیں ملی: {اللہ کے نام سے جو نہایت مہربان، رحم والا ہے۔ حا، میم۔ اس کتاب کا اتارا جانا اللہ کی طرف سے ہے جو زبردست، سب کچھ جاننے والا ہے۔ گناہ بخشنے والا، توبہ قبول کرنے والا، سخت عذاب دینے والا اور صاحبِ قدرت ہے} [غافر: 1-3]۔ اللہ نے توبہ کی قبولیت پر گناہوں کی بخشش کو مقدم رکھا، اور اس میں مومنوں کے لیے ایک اشارہ ہے۔" عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "میں نے شروع سے آخر تک پورا قرآن پڑھا تو مجھے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے زیادہ بہتر اور امید افزا کوئی آیت نہیں ملی: {[اے محمد]، میرے بندوں کو خبر دے دیجیے کہ بے شک میں ہی بخشنے والا، رحم کرنے والا ہوں} [الحجر: 49]۔" علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "میں نے شروع سے آخر تک قرآن پڑھا تو مجھے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے زیادہ بہتر اور امید افزا کوئی آیت نہیں ملی: {کہہ دیجیے کہ اے میرے بندو جنہوں نے اپنی جانوں پر زیادتی کی ہے...}"

(1) غريب القرآن لابن قتيبہ ص 260۔ (2) التمثيل والمحاضرة ص 17 بغير نسبت کے۔ (3) الوسيط للواحدي 3 / 154۔

166 Surah Al-Isra: Verses 84 - 85

...themselves. Do not despair of the mercy of Allah. Indeed, Allah forgives all sins. Indeed, it is He who is the Forgiving, the Merciful. [Az-Zumar: 53].

I said: I read the Quran from its beginning to its end, and I did not see a verse better or more hopeful than the words of the Almighty: "Those who believe and do not mix their belief with injustice - those will have security, and they are [rightly] guided." [Al-An'am: 82].

His Almighty saying: "And they ask you, [O Muhammad], about the soul. Say, 'The soul is of the affair of my Lord. And mankind have not been given of knowledge except a little.'" (85)

Al-Bukhari, Muslim, and At-Tirmidhi narrated from Abdullah who said: While I was with the Prophet (peace be upon him) in a field and he was leaning on a palm branch, some Jews passed by. Some of them said to others: "Ask him about the soul." Some said: "What makes you doubt (rabakum)(1) regarding it?" and others said: "Lest he meets you with something you dislike." They said: "Ask him." So they asked him about the soul, and the Prophet (peace be upon him) remained silent and did not respond to them at all. I realized that revelation was coming to him, so I stayed in my place. When the revelation descended, he said: "And they ask you about the soul. Say, 'The soul is of the affair of my Lord. And mankind have not been given of knowledge except a little.'" This is the wording of Al-Bukhari. In Muslim: "The Prophet (peace be upon him) was silent." And in it: "And they were not given."(2)

People have differed concerning the soul being asked about: which soul is it? It was said: It is Gabriel. This was said by Qatada. He said: And Ibn Abbas used to keep it secret. It was said: It is Jesus(3). And it was said: It is the Quran, according to what will be explained at the end of Ash-Shura(4). Ali bin Abi Talib said: He is an angel among the angels who has seventy thousand faces, in every face seventy thousand tongues, in every tongue seventy thousand languages, glorifying Allah Almighty in all those languages. From every glorification, Allah Almighty creates an angel that flies with the angels until the Day of Resurrection.

---

(1) From "al-rayb": which is doubt. Al-Nihayah (rayb). (2) Sahih Al-Bukhari (4721), Sahih Muslim (2794), and Sunan At-Tirmidhi (3141). Narrated by Ahmad (3688). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3 / 481. (4) In the commentary of verse (52) of it.

166 सूरा अल-इसरा: आयत 84 - 85

...स्वयं। अल्लाह की दया से निराश न हों। वास्तव में, अल्लाह सभी पापों को क्षमा कर देता है। वास्तव में, वह बहुत क्षमाशील, अत्यंत दयावान है। [अज़-ज़ुमर: 53]।

मैंने कहा: मैंने कुरान को शुरू से अंत तक पढ़ा, और मैंने सर्वशक्तिमान के शब्दों से बेहतर या अधिक आशाजनक आयत नहीं देखी: "जो लोग विश्वास करते हैं और अपने विश्वास को अन्याय के साथ नहीं मिलाते - उन्हीं के लिए सुरक्षा है, और वे ही सही मार्ग पर हैं।" [अल-अनआम: 82]।

सर्वशक्तिमान का कथन: "और वे आपसे रूह (आत्मा) के बारे में पूछते हैं। कहो, 'रूह मेरे पालनहार के आदेश से है। और तुम्हें ज्ञान में से केवल थोड़ा ही दिया गया है।'" (85)

अल-बुखारी, मुस्लिम और अत-तिरमिज़ी ने अब्दुल्लाह से वर्णन किया है, जिन्होंने कहा: जब मैं नबी (उन पर शांति हो) के साथ एक खेत में था और वे खजूर की टहनी का सहारा लिए हुए थे, तब कुछ यहूदी वहां से गुजरे। उनमें से कुछ ने दूसरों से कहा: "उनसे रूह के बारे में पूछो।" किसी ने कहा: "तुम्हें इसके बारे में क्या संदेह (राबकुम)(1) है?" और दूसरों ने कहा: "कहीं वह तुमसे कुछ ऐसी बात न कह दें जिसे तुम नापसंद करते हो।" उन्होंने कहा: "पूछो।" तो उन्होंने उनसे रूह के बारे में पूछा, और नबी (उन पर शांति हो) शांत रहे और उन्हें कोई उत्तर नहीं दिया। मुझे समझ आ गया कि उन पर वही (प्रकाशना) अवतरित हो रही है, इसलिए मैं अपने स्थान पर ही खड़ा रहा। जब वही अवतरित हुई, तो उन्होंने कहा: "और वे आपसे रूह के बारे में पूछते हैं। कहो, 'रूह मेरे पालनहार के आदेश से है। और तुम्हें ज्ञान में से केवल थोड़ा ही दिया गया है।'" यह अल-बुखारी के शब्द हैं। मुस्लिम में है: "नबी (उन पर शांति हो) चुप हो गए।" और उसमें: "और उन्हें नहीं दिया गया।" (2)

लोग इस बात पर भिन्न मत रखते हैं कि जिस रूह के बारे में पूछा गया है वह कौन सी रूह है? कहा गया: वह जिब्रील (गैब्रियल) हैं। यह कतादा ने कहा। उन्होंने कहा: और इब्न अब्बास इसे गुप्त रखते थे। कहा गया: वह ईसा (यीशु) हैं (3)। और कहा गया: यह कुरान है, जैसा कि अल-शूरा (4) के अंत में स्पष्ट किया जाएगा। अली बिन अबी तालिब ने कहा: वह फरिश्तों में से एक फरिश्ता है जिसके सत्तर हजार चेहरे हैं, हर चेहरे में सत्तर हजार ज़बानें हैं, हर ज़बान में सत्तर हजार भाषाएँ हैं, वह उन सभी भाषाओं में सर्वशक्तिमान अल्लाह की महिमा (तस्बीह) करता है। हर तस्बीह से अल्लाह ताला एक फरिश्ता पैदा करता है जो कयामत के दिन तक फरिश्तों के साथ उड़ता रहता है।

(1) 'अल-रैब' से: जिसका अर्थ है संदेह। अल-निहाया (रैब)। (2) सहीह अल-बुखारी (4721), सहीह मुस्लिम (2794), और सुनन अत-तिरमिज़ी (3141)। और इसे अहमद (3688) ने भी उद्धृत किया है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3 / 481। (4) इसकी आयत (52) की व्याख्या में।

١٦٦ سورة الاسراء: آیات ٨٤ - ٨٥

...اپنے نفسوں پر، اللہ کی رحمت سے ناامید نہ ہو۔ یقیناً اللہ تمام گناہوں کو بخش دیتا ہے۔ بے شک وہ بڑا بخشنے والا، نہایت رحم والا ہے۔ [الزمر: ٥٣]۔

میں نے کہا: میں نے قرآن شروع سے آخر تک پڑھا ہے، تو میں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے بہتر اور زیادہ امید افزا کوئی آیت نہیں دیکھی: ﴿وہ لوگ جو ایمان لائے اور اپنے ایمان کو ظلم (شرک) کے ساتھ نہیں ملایا، ان ہی کے لیے امن ہے اور وہی ہدایت پانے والے ہیں﴾ [الأنعام: ٨٢]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور وہ آپ سے روح کے بارے میں سوال کرتے ہیں۔ کہہ دیجیے کہ روح میرے رب کے حکم سے ہے اور تمہیں علم میں سے بہت تھوڑا دیا گیا ہے (٨٥)﴾

بخاری، مسلم اور ترمذی نے عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں نبی اکرم ﷺ کے ساتھ ایک کھیت میں تھا اور آپ ﷺ کھجور کی ایک چھڑی پر ٹیک لگائے ہوئے تھے کہ کچھ یہودی گزرے۔ ان میں سے بعض نے بعض سے کہا: ان سے روح کے بارے میں پوچھو۔ تو کسی نے کہا: تمہیں اس سے کیا شبہ (رابکم) (١) ہوا؟ اور بعض نے کہا: (نہ پوچھو) کہیں وہ تمہارے سامنے کوئی ایسی بات نہ کر دیں جو تمہیں ناپسند ہو۔ انہوں نے کہا: پوچھو۔ چنانچہ انہوں نے آپ ﷺ سے روح کے بارے میں پوچھا، تو نبی ﷺ خاموش رہے اور انہیں کوئی جواب نہ دیا۔ میں سمجھ گیا کہ آپ ﷺ پر وحی نازل ہو رہی ہے، چنانچہ میں اپنی جگہ کھڑا رہا۔ جب وحی نازل ہو چکی تو آپ ﷺ نے فرمایا: ﴿اور وہ آپ سے روح کے بارے میں سوال کرتے ہیں۔ کہہ دیجیے کہ روح میرے رب کے حکم سے ہے اور تمہیں علم میں سے بہت تھوڑا دیا گیا ہے﴾ یہ بخاری کے الفاظ ہیں۔ اور مسلم میں ہے: "نبی ﷺ خاموش ہو گئے"۔ اور اس میں ہے: "اور انہیں نہیں دیا گیا" (٢)۔

اور لوگوں نے اس روح کے بارے میں اختلاف کیا ہے جس کے متعلق سوال کیا گیا کہ وہ کون سی روح ہے؟ تو کہا گیا: وہ جبرائیل علیہ السلام ہیں۔ یہ قتادہ نے کہا۔ انہوں نے کہا: اور ابن عباس اسے چھپایا کرتے تھے۔ اور کہا گیا: وہ عیسیٰ علیہ السلام ہیں (۳)۔ اور کہا گیا: وہ قرآن ہے، جیسا کہ سورہ شوریٰ (٤) کے آخر میں اس کی وضاحت آئے گی۔ اور حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: وہ فرشتوں میں سے ایک فرشتہ ہے جس کے ستر ہزار چہرے ہیں، ہر چہرے میں ستر ہزار زبانیں ہیں، ہر زبان میں ستر ہزار زبانیں (بولیاں) ہیں، وہ ان تمام زبانوں میں اللہ تعالیٰ کی تسبیح کرتا ہے، اللہ تعالیٰ ہر تسبیح سے ایک فرشتہ پیدا کرتا ہے جو قیامت کے دن تک فرشتوں کے ساتھ اڑتا رہتا ہے۔

---

(۱) الرَّیب سے: جس کا مطلب شک ہے۔ النہایہ (ریب)۔ (۲) صحیح بخاری (٤٧٢١)، صحیح مسلم (٢٧٩٤)، اور سنن ترمذی (٣١٤١)۔ اور اسے احمد (٣٦٨٨) نے روایت کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳ / ٤٨١۔ (٤) اس کی آیت (٥٢) کی تفسیر کے وقت۔

...the Day of Resurrection. Al-Tabari mentioned it(1). Ibn Atiyyah said(2): I do not think the statement is soundly attributed to Ali (may Allah be pleased with him). I say: Al-Bayhaqi reported with a chain of transmission: Abu Zakariya informed us, on the authority of Abu Ishaq, Abu al-Hasan al-Tara'ifi informed us, Uthman bin Sa'id narrated to us, Abdullah bin Salih narrated to us, on the authority of Mu'awiyah bin Salih, on the authority of Ali bin Abi Talhah, on the authority of Ibn Abbas regarding His saying: "And they ask you about the soul [Ar-Ruh]" He said: The soul is an angel. And with its chain from Mu'awiyah bin Salih, Abu Haran - with a kasra on the 'ha' - Yazid bin Samurah narrated to me, from someone who narrated to him from Ali bin Abi Talib that he said regarding the saying of Allah the Exalted: "And they ask you about the soul": He said: It is an angel from among the angels, having seventy thousand faces... the hadith with its wording and meaning(3). Ata narrated from Ibn Abbas who said: The soul is an angel that has eleven thousand wings and a thousand faces, glorifying Allah until the Day of Resurrection. Mentioned by Al-Nahhas(4). And from him: A host from among the hosts of Allah having hands and feet, eating food. Mentioned by Al-Ghaznawi. Al-Khattabi said: Some said: It is an angel among the angels with a description they devised of greatness of creation. Most of the people of interpretation went to the view that they asked him about the soul through which the body has life. The people of theological reflection [Ahl al-Nazar] among them said: They only asked him about the nature of the soul and its path in the human body, and how it mixes with the body and the connection of life to it, and this is something that no one knows except Allah, Mighty and Majestic(5). Abu Salih said: The soul is a creation like the creation of the children of Adam, but they are not the children of Adam; they have hands and feet(6). The correct view is ambiguity; because of His saying: "Say, 'The soul is from the affair of my Lord'"(7), meaning: it is a great matter.

(1) In Tafsir 15/71 with a chain of transmission similar to the following one from Al-Bayhaqi, and it contains an anonymous person. Ibn Kathir said in his Tafsir: This is a strange and wondrous narration. (2) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/482. (3) Al-Asma wa al-Sifat by Al-Bayhaqi (780) and (781). In the chain of the first is Ali bin Abi Talhah, who is weak and did not hear from Ibn Abbas. Al-Tahdhib 3/171. In the chain of the second is an anonymous person. (4) In Ma'ani al-Qur'an for him 4/189. (5) A'lam al-Hadith 3/1874. (6) Narrated by Al-Bayhaqi in Al-Asma wa al-Sifat (782). (7) After it in the manuscripts occurred the phrase: "evidence for the creation of the soul," and it

appears to be an interpolation; as it has no meaning here, furthermore, it did not appear in the source from which the author quoted.

१६७ सूरह अल-इसरा: आयत ८५

...क़यामत के दिन। अल-तबारी ने इसका उल्लेख किया है (१)। इब्न अतिय्या ने कहा (२): मुझे नहीं लगता कि यह कथन अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से सही साबित होता है। मैं कहता हूँ: अल-बैहक़ी ने सनद के साथ रिवायत की है: अबू ज़करिया ने हमें बताया, अबू इसहाक़ के हवाले से, अबू अल-हसन अल-तरैफी ने हमें बताया, उस्मान बिन सईद ने हमसे बयान किया, अब्दुल्ला बिन सालेह ने हमसे बयान किया, मुआविया बिन सालेह के हवाले से, अली बिन अबी तल्हा के हवाले से, इब्न अब्बास से अल्लाह के इस फरमान के बारे में: "और वे आपसे रूह (आत्मा) के बारे में पूछते हैं" उन्होंने कहा: रूह एक फ़रिश्ता है। और मुआविया बिन सालेह से उनकी सनद के साथ, अबू हरान - 'हा' के नीचे ज़ेर के साथ - यजीद बिन समुराह ने मुझे बताया, उस व्यक्ति से जिसने उन्हें अली बिन अबी तालिब से रिवायत किया कि उन्होंने अल्लाह तआला के फरमान के बारे में कहा: "और वे आपसे रूह के बारे में पूछते हैं": उन्होंने कहा: वह फ़रिश्तों में से एक फ़रिश्ता है, जिसके सत्तर हज़ार चेहरे हैं... हदीस अपने शब्दों और अर्थ के साथ (३)। अता ने इब्न अब्बास से रिवायत की कि उन्होंने कहा: रूह एक फ़रिश्ता है जिसके ग्यारह हज़ार पंख और एक हज़ार चेहरे हैं, जो क़यामत के दिन तक अल्लाह की तस्बीह (महिमा गान) करता रहेगा। अल-नहस ने इसका उल्लेख किया है (४)। और उन्हीं से रिवायत है: अल्लाह की सेनाओं में से एक सेना जिनके हाथ और पैर हैं, वे खाना खाते हैं। अल-ग़ज़नवी ने इसका उल्लेख किया है। अल-खत्ताबी ने कहा: कुछ ने कहा: वह फ़रिश्तों में से एक फ़रिश्ता है जिसकी शारीरिक विशालता का वर्णन उन्होंने किया है। अधिकांश मुफस्सिरों (व्याख्याकारों) का विचार यह है कि उन्होंने उनसे उस रूह के बारे में पूछा जिससे शरीर में जीवन होता है। उनमें से विचारकों (अहल अल-नज़र) ने कहा: उन्होंने केवल रूह की प्रकृति, मानव शरीर में उसके मार्ग, शरीर के साथ उसके मिश्रण और उसके साथ जीवन के संबंध के बारे में पूछा, और यह ऐसी चीज़ है जिसे अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी के अलावा कोई नहीं जानता (५)। अबू सालेह ने कहा: रूह आदम की संतान की तरह एक रचना है लेकिन वे आदम की संतान नहीं हैं, उनके हाथ और पैर हैं (६)। सही बात यह है कि इसे अस्पष्ट रखा जाए; क्योंकि अल्लाह का फरमान है: "कह दो, 'रूह मेरे रब के आदेश से है'" (७) यानी: यह एक बहुत बड़ा मामला है।

(१) तफ़्सीर १५/७१ में अल-बैहक़ी की सनद के समान सनद के साथ, और इसमें एक अज्ञात व्यक्ति है। इब्न कसीर ने अपनी तफ़्सीर में कहा: यह एक अजीब और विस्मयकारी रिवायत है। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४८२ में। (३) अल-बैहक़ी की अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात (७८०) और (७८१)।

पहली सनद में अली बिन अबी तल्हा हैं, जो कमज़ोर हैं और उन्होंने इब्न अब्बास से नहीं सुना। अल-तहज़ीब ३/१७१। दूसरी सनद में एक अज्ञात व्यक्ति है। (४) उनकी किताब मानी अल-कुरान ४/१८९ में। (५) अलाम अल-हदीस ३/१८७४। (६) अल-बैहक़ी ने अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात (७८२) में इसे निकाला है। (७) पांडुलिपियों में इसके बाद यह वाक्य आया है: "रूह के निर्माण का प्रमाण", और ऐसा लगता है कि यह बाद में जोड़ा गया है; क्योंकि यहाँ इसका कोई अर्थ नहीं है, इसके अलावा, यह उस स्रोत में नहीं आया है जहाँ से लेखक ने उद्धृत किया है।

١٦٧ سورة الاسراء: آیت ٨٥

قیامت کے دن۔ اسے طبری نے ذکر کیا ہے(١)۔ ابن عطیہ نے کہا(٢): اور میرا نہیں خیال کہ یہ قول علی رضی اللہ عنہ سے صحیح ثابت ہوتا ہے۔ میں کہتا ہوں: بیہقی نے سند کے ساتھ روایت کی ہے: ہمیں ابو زکریا نے بتایا، ابو اسحاق کے واسطے سے، ہمیں ابو الحسن الطرائفی نے بتایا، ہم سے عثمان بن سعید نے بیان کیا، ہم سے عبداللہ بن صالح نے بیان کیا، انہوں نے معاویہ بن صالح سے، انہوں نے علی بن ابی طلحہ سے، انہوں نے ابن عباس سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں روایت کی: ﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ﴾ (اور وہ آپ سے روح کے بارے میں سوال کرتے ہیں) انہوں نے کہا: روح ایک فرشتہ ہے۔ اور معاویہ بن صالح سے اپنی سند کے ساتھ، مجھے ابو ہران نے - ہاء کے کسرہ کے ساتھ - یزید بن سمرہ سے بیان کیا، انہوں نے اس شخص سے جس نے انہیں علی بن ابی طالب سے بیان کیا کہ انہوں نے اللہ تعالیٰ کے قول: ﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ﴾ کے بارے میں فرمایا: وہ فرشتوں میں سے ایک فرشتہ ہے، اس کے ستر ہزار چہرے ہیں... حدیث اپنے الفاظ اور معنی کے ساتھ(٣)۔ اور عطا نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: روح ایک فرشتہ ہے جس کے گیارہ ہزار پر اور ایک ہزار چہرے ہیں، وہ قیامت کے دن تک اللہ کی تسبیح بیان کرتا رہے گا۔ اسے نحاس نے ذکر کیا ہے(٤)۔ اور ان سے مروی ہے: اللہ کے لشکروں میں سے ایک لشکر جن کے ہاتھ اور پاؤں ہیں، وہ کھانا کھاتے ہیں۔ اسے غزنوی نے ذکر کیا ہے۔ اور خطابی نے کہا: اور بعض نے کہا: وہ فرشتوں میں سے ایک فرشتہ ہے ایسی صفت کے ساتھ جو انہوں نے اس کی تخلیق کی عظمت کی وجہ سے بیان کی ہے۔ اور اکثر اہل تاویل (مفسرین) اس طرف گئے ہیں کہ انہوں نے اس سے اس روح کے بارے میں پوچھا جس سے جسم کی زندگی ہوتی ہے۔ اور اہل نظر (اہلِ عقل و دانش) نے کہا: انہوں نے صرف روح کی کیفیت، انسانی جسم

میں اس کے راستے، جسم کے ساتھ اس کے ملاپ اور اس کے ساتھ زندگی کے تعلق کے بارے میں پوچھا، اور یہ ایسی چیز ہے جسے اللہ عزوجل کے سوا کوئی نہیں جانتا(٥)۔ اور ابو صالح نے کہا: روح بنی آدم کی طرح ایک مخلوق ہے لیکن وہ بنی آدم نہیں ہیں، ان کے ہاتھ اور پاؤں ہیں(٦)۔ اور صحیح بات ابہام (یعنی اسے اللہ کے علم پر چھوڑنا) ہے؛ کیونکہ اللہ کا فرمان ہے: ﴿قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي﴾ (٧) (کہہ دیجیے کہ روح میرے رب کے حکم سے ہے) یعنی: یہ ایک عظیم معاملہ ہے۔

(١) تفسیر ٧١/١٥ میں بیہقی کی درج ذیل سند کی طرح، اور اس میں ایک مبہم (نامعلوم) آدمی ہے۔ اور ابن کثیر نے اپنی تفسیر میں کہا: یہ ایک عجیب و غریب اثر (روایت) ہے۔ (٢) المحرر الوجیز ٣/ ٤٨٢ میں۔ (٣) بیہقی کی الاسماء والصفات (٧٨٠) اور (٧٨١)، اور پہلی سند میں علی بن ابی طلحہ ہیں، جو ضعیف ہیں، اور انہوں نے ابن عباس سے نہیں سنا۔ التہذیب ٣/ ١٧١۔ اور دوسری سند میں ایک مبہم آدمی ہے۔ (٤) ان کی کتاب معانی القرآن ٤/ ١٨٩ میں۔ (٥) اعلام الحدیث ٣/ ١٨٧٤۔ (٦) اسے بیہقی نے الاسماء والصفات (٧٨٢) میں روایت کیا ہے۔ (٧) نسخوں میں اس کے بعد یہ عبارت واقع ہوئی ہے: "دلیل علی خلق الروح" (روح کی تخلیق پر دلیل)، اور ظاہر یہی ہے کہ یہ عبارت الحاقی (بعد میں شامل کی گئی) ہے؛ کیونکہ یہاں اس کا کوئی معنی نہیں ہے، مزید یہ کہ جس مصدر سے مصنف نے نقل کیا ہے اس میں یہ عبارت نہیں ہے۔

Surah Al-Isra: Verse 85 | 168

It is a great matter from the command of Allah Almighty, kept ambiguous for him and leaving out its details, so that man may certainly know his inability to know the reality of his own soul despite knowing its existence. If man is thus in knowing himself, then he is more incapable of perceiving the reality of the Truth (Allah)(1). The wisdom behind this is to make the intellect incapable of perceiving the knowledge of a created being neighboring it, as a proof that it is even more incapable of perceiving its Creator.

His saying, Almighty: {And you have not been given of knowledge except a little} There was disagreement about those addressed by this; a group said: only the questioners. A group said: the intended ones are the Jews in their entirety. According to this is the recitation of Ibn Mas'ud: "And they were not given"(2), and he narrated it from the Prophet ﷺ. A group said: the intended is the whole world. This is the correct view, and it is the recitation of the majority: "And you were not given". The Jews said to the Prophet ﷺ: How is it that we have not been given except a little knowledge when we have been given the Torah, which is wisdom, and whoever is given wisdom has been given much good? Then the Messenger of Allah ﷺ countered them with the knowledge of Allah, and they were defeated. The Messenger of Allah ﷺ explicitly stated in some hadiths: "Both", meaning that what is intended by "what you were given" is the entire world. That is because Jews said to him: Did you mean us or your people? He said: "Both". In this sense, it was revealed: {And if whatever tree is on earth were pens} [Luqman: 27]. Al-Tabari, may Allah have mercy on him, narrated that(3). It has been said: those who asked about the soul were Quraysh; the Jews said to them: ask him about the people of the Cave, about Dhul-Qarnayn, and about the soul. If he informs you about two and refrains from one, then he is a prophet. So he informed them of the story of the people of the Cave and the story of Dhul-Qarnayn as will follow. Regarding the soul, he said: {Say, "The soul is from the command of my Lord"} meaning: from the matter that only Allah knows. Al-Mahdawi and other commentators mentioned it from Ibn Abbas(4).

---

(1) Al-Mufhim 7/ 356 - 357. (2) This is an anomalous (shadhdh) recitation. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/ 482, and Al-Tabari's words in his Tafsir 15/ 72, which is from his saying: "That is because Jews... etc." (4) Ibn al-Jawzi also mentioned it in Zad al-Masir 5/ 81 from 'Ata' from Ibn Abbas.

सूरह अल-इसरा: आयत 85 | 168

यह अल्लाह तआला के आदेश से एक बड़ा मामला है, जिसे अस्पष्ट रखा गया है और इसके विवरण छोड़ दिए गए हैं; ताकि मनुष्य निश्चित रूप से अपनी स्वयं की आत्मा की वास्तविकता को जानने में अपनी असमर्थता जान सके, जबकि वह उसके अस्तित्व को जानता है। यदि मनुष्य स्वयं को जानने में ऐसा है, तो वह सत्य (अल्लाह) की वास्तविकता को समझने में और भी अधिक असमर्थ है(1)। इसका हिक्मत बुद्धि को अपने पड़ोस में स्थित एक सृजित प्राणी के ज्ञान को समझने में असमर्थ बनाना है, यह प्रमाण देने के लिए कि वह अपने रचयिता को समझने में और भी अधिक असमर्थ है।

अल्लाह तआला का कथन: {और तुम्हें ज्ञान में से बहुत कम दिया गया है} इसमें मतभेद है कि इससे किसे संबोधित किया गया है; एक समूह ने कहा: केवल पूछने वाले। एक अन्य समूह ने कहा: इसका अर्थ पूरी यहूदी जाति है। इसके अनुसार इब्न मसूद का पाठ है: "और उन्हें नहीं दिया गया"(2), और उन्होंने इसे नबी ﷺ से वर्णित किया है। एक समूह ने कहा: इसका अर्थ पूरी दुनिया है। यही सही है, और बहुसंख्यक का पाठ यही है: "और तुम्हें नहीं दिया गया"। यहूदियों ने नबी ﷺ से कहा: हमें ज्ञान का थोड़ा सा हिस्सा ही क्यों दिया गया है जबकि हमें तौरात दी गई है जो हिक्मत (बुद्धिमत्ता) है, और जिसे हिक्मत दी गई उसे बहुत अधिक भलाई दी गई? फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने अल्लाह के ज्ञान के साथ उनका मुकाबला किया और वे पराजित हो गए। अल्लाह के रसूल ﷺ ने कुछ हदीसों में स्पष्ट रूप से कहा है: "दोनों", जिसका अर्थ है कि "तुम्हें जो दिया गया" से तात्पर्य पूरी दुनिया है। ऐसा इसलिए क्योंकि यहूदियों ने उनसे कहा था: क्या आपका मतलब हमसे है या आपकी अपनी कौम से? तो उन्होंने कहा: "दोनों"। इसी अर्थ में यह आयत उतरी: {और यदि पृथ्वी के सारे वृक्ष कलम होते} [लुकमान: 27]। अत-तबरी (रह.) ने इसे वर्णित किया है(3)। यह भी कहा गया है कि: रूह (आत्मा) के बारे में पूछने वाले कुरैश थे; यहूदियों ने उनसे कहा था: उनसे गुफा वालों (अशहाब-ए-कहफ) के बारे में, ज़ुल-क़रैन के बारे में और रूह के बारे में पूछो। यदि वह तुम्हें दो के बारे में बता दें और एक से रुक जाएं तो वह नबी हैं। तो उन्होंने गुफा वालों की खबर और ज़ुल-क़रैन की खबर दी जैसा कि आगे आएगा। रूह के बारे में उन्होंने कहा: {कह दो, "आत्मा मेरे रब के आदेश से है"} यानी: उस मामले से जिसे अल्लाह के सिवा कोई नहीं जानता। अल-महदवी और अन्य मुफस्सिरों (व्याख्याकारों) ने इब्न अब्बास(4) से इसका उल्लेख किया है।

(1) अल-मुफ्हिम 7/ 356 - 357 । (2) यह एक 'शाज़' (असामान्य) पाठ है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/ 482, और तबरी का उनके तफ़सीर 15/ 72 में कथन, जो उनके इस कथन से है: और ऐसा इसलिए है क्योंकि यहूदी... आदि। (4) इब्न अल-जौज़ी ने भी ज़ाद अल-मसीर 5/ 81 में अता के माध्यम से इब्न अब्बास से इसका उल्लेख किया है।

اور یہ اللہ تعالیٰ کے حکم سے ایک بڑا معاملہ ہے، جسے اس نے مبہم رکھا اور اس کی تفصیل چھوڑ دی؛ تاکہ انسان یقینی طور پر اپنی روح کی حقیقت جاننے سے اپنی عاجزی کو پہچان لے، باوجود اس کے کہ وہ اس کے وجود کا علم رکھتا ہے۔ اور جب انسان اپنی ذات کی معرفت میں ایسا (عاجز) ہے، تو وہ حق تعالیٰ کی حقیقت کے ادراک سے عاجز ہونے میں زیادہ اولیٰ ہے(۱)۔ اور اس کی حکمت عقل کو اپنے پڑوس میں موجود ایک مخلوق کی معرفت کے ادراک سے عاجز کرنا ہے، اس بات پر دلالت کے لیے کہ وہ اپنے خالق کے ادراک سے کہیں زیادہ عاجز ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمَا أُوتِيتُم مِّنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا﴾ (اور تمہیں علم میں سے نہیں دیا گیا مگر بہت تھوڑا) اس بارے میں اختلاف ہے کہ اس سے کون مخاطب ہے؛ ایک گروہ نے کہا: صرف سوال کرنے والے۔ اور ایک جماعت نے کہا: مراد تمام یہودی ہیں۔ اور اسی بنیاد پر ابن مسعود کی قرأت ہے: «وما أوتوا»(۲) (اور انہیں نہیں دیا گیا)، اور انہوں نے اسے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے۔ ایک گروہ نے کہا: مراد پوری دنیا ہے۔ اور یہی صحیح ہے، اور جمہور کی قرأت اسی پر ہے: «وما أوتيتم»۔ اور یہودیوں نے نبی ﷺ سے کہا تھا: ہمیں علم میں سے صرف تھوڑا ہی کیوں دیا گیا حالانکہ ہمیں تورات دی گئی ہے اور وہ حکمت ہے، اور جسے حکمت دی گئی اسے تو بہت زیادہ خیر دی گئی؟ تو رسول اللہ ﷺ نے اللہ کے علم کے ذریعے ان کا مقابلہ کیا اور وہ مغلوب ہو گئے۔ رسول اللہ ﷺ نے بعض احادیث میں اپنے اس قول کے ذریعے صراحت کی ہے: «كُلاً» یعنی «ما أوتيتم» سے مراد تمام دنیا ہے۔ اور وہ اس لیے کہ یہودیوں نے آپ ﷺ سے کہا تھا: آپ کی مراد ہم ہیں یا آپ کی قوم؟ تو آپ ﷺ نے فرمایا: «كُلاً» (دونوں)۔ اور اسی معنی میں یہ آیت نازل ہوئی: ﴿وَلَوْ أَنَّمَا فِي الْأَرْضِ مِن شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ﴾ [لقمان: ۲۷]۔ اسے طبری رحمہ اللہ نے حکایت کیا ہے(۳)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ:

روح کے بارے میں سوال کرنے والے قریش تھے، یہودیوں نے ان سے کہا تھا: ان سے اصحاب کہف کے بارے میں، ذوالقرنین کے بارے میں اور روح کے بارے میں سوال کرو، اگر وہ تمہیں دو کے بارے میں بتا دیں اور ایک سے خاموش رہیں تو وہ نبی ہیں۔ چنانچہ آپ ﷺ نے اصحاب کہف اور ذوالقرنین کی خبر دی جیسا کہ آگے آئے گا۔ اور روح کے بارے میں فرمایا: ﴿قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي﴾ یعنی: اس معاملے میں سے جسے اللہ کے سوا کوئی نہیں جانتا۔ اسے مہدوی اور دیگر مفسرین نے ابن عباس(۴) سے ذکر کیا ہے۔

---

(۱) المفہم ۷/ ۳۵۶ - ۳۵۷ ۔ (۲) اور یہ قرأت شاذہ ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳/ ۴۸۲ ، اور طبری کا کلام اپنی تفسیر ۱۵/ ۷۲ میں، اور یہ ان کے اس قول سے ہے: اور وہ اس لیے کہ یہودی... الخ۔ (۴) اور اسے ابن جوزی نے بھی زاد المسیر ۵/ ۸۱ میں عطا کے واسطے سے ابن عباس سے ذکر کیا ہے۔

169 Surah Al-Isra: Verses 86 - 87 The Almighty's saying: {And if We willed, We could surely take away that which We revealed to you, then you would not find for yourself an advocate against Us (86) Except as a mercy from your Lord. Indeed, His favor upon you has ever been great (87)} The Almighty's saying: {And if We willed, We could surely take away that which We revealed to you} means the Quran. That is: just as We were capable of revealing it, We are capable of making it vanish so that creation forgets it. This is connected to His saying: {And you were not given of knowledge except a little}, meaning: if I willed to take away that little, I would be capable of it. {then you would not find for yourself an advocate against Us} i.e., a helper who would return it to you. {Except as a mercy from your Lord} means: but We do not will that out of mercy from your Lord; so it is an exception not from the first part (1). It was said: unless your Lord has mercy on you and does not take it away (2). {Indeed, His favor upon you has ever been great} since He made you the master of the children of Adam, and gave you the Praiseworthy Station and this Noble Book (3). Abdullah bin Masoud said: The first thing you will lose from your religion is trust, and the last thing you will lose is prayer, and this Quran will be as if it has been snatched from you, you will wake up one day and have nothing of it with you. A man said: How can that be, O Abu Abd al-Rahman, when we have established it in our hearts and established it in our Mushafs (codices), we teach it to our children, and our children teach it to their children until the Day of Resurrection?! He said: It will be taken away in a night, so what is in the Mushafs and what is in the hearts will vanish, and people will become like animals. Then Abdullah recited: {And if We willed, We could surely take away that which We revealed to you} the verse (4). Abu Bakr bin Abi Shaybah reported it with its meaning, he said: Abu al-Ahwas told us, from Abd al-Aziz bin Rafi', from Shaddad bin Ma'qil, who said: Abdullah—meaning Ibn Masoud—said: Verily, this Quran which is in your midst is about to be snatched from you. He said: I said: How can it be snatched from us when Allah has established it in our hearts and we have established it in our Mushafs?! He said: It will be taken away in a single night, so what is in the hearts will be snatched, and what is in...

---

(1) Tafsir al-Baghawi 3/135. (2) I'rab al-Quran 2/439. (3) Al-Wasit by al-Wahidi 3/126. (4) Narrated by Abd al-Razzaq in his 'Musannaf' (5980), and al-Tabarani in 'al-Kabir' (8698).

169 सूरह अल-इसरा: आयत 86 - 87 अल्लाह तआला का फरमान है: {और अगर हम चाहें तो जो कुछ हमने आपकी ओर वह्य (प्रकाशना) की है, उसे निश्चित रूप से वापस ले लें, फिर आपको हमारे विरुद्ध इसके लिए कोई हिमायती नहीं मिलेगा (86) मगर आपके रब की दया से। बेशक, आप पर उसका अनुग्रह बहुत बड़ा रहा है (87)} अल्लाह तआला का फरमान: {और अगर हम चाहें तो जो कुछ हमने आपकी ओर वह्य की है, उसे निश्चित रूप से वापस ले लें} का अर्थ है कुरान। अर्थात: जैसे हम इसे उतारने पर सक्षम थे, वैसे ही हम इसे मिटाने पर भी सक्षम हैं ताकि लोग इसे भूल जाएँ। यह उसके इस कथन से जुड़ा है: {और तुम्हें ज्ञान में से बहुत कम दिया गया है}, यानी: अगर मैं उस कम को भी ले लेना चाहूँ, तो मैं उस पर सक्षम हूँ। {फिर आपको हमारे विरुद्ध इसके लिए कोई हिमायती नहीं मिलेगा} यानी: कोई सहायक जो उसे आपको वापस दिला दे। {मगर आपके रब की दया से} का अर्थ है: लेकिन हम आपके रब की दया के कारण ऐसा नहीं चाहते; तो यह पहले भाग से अपवाद नहीं है (1)। और कहा गया: सिवाय इसके कि आपका रब आप पर दया करे और उसे वापस न ले (2)। {बेशक, आप पर उसका अनुग्रह बहुत बड़ा रहा है} क्योंकि उसने आपको आदम की संतान का सरदार बनाया, और आपको मकाम-ए-महमूद (प्रशंसनीय स्थान) और यह प्रतिष्ठित पुस्तक प्रदान की (3)। अब्दुल्लाह बिन मसूद ने कहा: अपने धर्म से जो सबसे पहली चीज़ तुम खोओगे वह अमानत (विश्वास) है, और आखिरी चीज़ जो तुम खोओगे वह नमाज़ है, और यह कुरान ऐसा होगा मानो तुमसे छीन लिया गया हो, तुम एक दिन सुबह उठोगे और तुम्हारे पास उसमें से कुछ भी नहीं होगा। एक आदमी ने कहा: ऐ अबू अब्द अर-रहमान, यह कैसे हो सकता है जबकि हमने इसे अपने दिलों में जमा लिया है, और अपने मुसहफों (प्रतियों) में दर्ज कर लिया है, हम इसे अपने बच्चों को सिखाते हैं, और हमारे बच्चे अपने बच्चों को कयामत के दिन तक सिखाएंगे?! उन्होंने कहा: इसे एक रात में ले जाया जाएगा, तो जो मुसहफों में है और जो दिलों में है वह मिट जाएगा, और लोग जानवरों की तरह हो जाएंगे। फिर अब्दुल्लाह ने पढ़ा: {और अगर हम चाहें तो जो कुछ हमने आपकी ओर वह्य की है, उसे निश्चित रूप से वापस ले लें} आयत (4)। अबू बक्र बिन अबी शैबा ने इसे इसके अर्थ के साथ रिपोर्ट किया है, उन्होंने कहा: हमें अबू अल-अहवास ने अब्दुल अजीज बिन रफ़ी से, उन्होंने शद्दाद बिन मा'किल से बताया, जिन्होंने कहा: अब्दुल्लाह—यानी इब्न मसूद—ने कहा: वास्तव में, यह कुरान जो तुम्हारे बीच है, जल्द ही तुमसे छीन लिया जाएगा। उन्होंने कहा: मैंने कहा: यह हमसे कैसे छीना जा सकता है जबकि अल्लाह ने इसे हमारे दिलों में जमा दिया है और हमने इसे अपने मुसहफों में दर्ज कर लिया है?! उन्होंने कहा: इसे एक ही रात में ले जाया जाएगा, तो दिलों में जो है उसे छीन लिया जाएगा, और जो...

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 3/135. (2) इ'राब अल-क़ुरान 2/439. (3) अल-वासित लिल-वाहिदी 3/126. (4) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी 'मुसन्निफ़' (5980) में और अल-तबरानी ने 'अल-कबीर' (8698) में निकाला है।

169 سورۃ الاسراء: آیات 86 - 87 اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اگر ہم چاہیں تو البتہ لے جائیں اس چیز کو جو ہم نے آپ کی طرف وحی کی ہے، پھر آپ اس کے بارے میں ہمارے خلاف کوئی وکیل (حمایتی) نہ پائیں گے (86) مگر آپ کے رب کی رحمت سے۔ یقیناً آپ پر اس کا فضل بہت بڑا رہا ہے (87)﴾ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور اگر ہم چاہیں تو البتہ لے جائیں اس چیز کو جو ہم نے آپ کی طرف وحی کی ہے﴾ یعنی قرآن۔ یعنی: جس طرح ہم اس کے نازل کرنے پر قادر تھے، ہم اسے ختم کرنے پر بھی قادر ہیں یہاں تک کہ مخلوق اسے بھول جائے۔ اور یہ اس کے اس قول سے جڑا ہوا ہے: ﴿اور تمہیں علم میں سے بہت تھوڑا دیا گیا ہے﴾ یعنی: اگر میں چاہوں کہ وہ تھوڑا بھی لے جاؤں تو میں اس پر قادر ہوں۔ ﴿پھر آپ اس کے بارے میں ہمارے خلاف کوئی وکیل نہ پائیں گے﴾ یعنی: کوئی مددگار جو اسے آپ کے پاس واپس لے آئے۔ ﴿مگر آپ کے رب کی رحمت سے﴾ یعنی: لیکن ہم آپ کے رب کی رحمت کی وجہ سے ایسا نہیں چاہیں گے؛ پس یہ استثناء پہلے سے نہیں ہے (1)۔ اور کہا گیا: مگر یہ کہ آپ کا رب آپ پر رحم فرمائے تو اسے نہ لے جائے (2)۔ ﴿یقیناً آپ پر اس کا فضل بہت بڑا رہا ہے﴾ کہ اس نے آپ کو اولاد آدم کا سردار بنایا، اور آپ کو مقام محمود اور یہ کتاب عزیز عطا کی (3)۔ عبداللہ بن مسعود نے فرمایا: اپنے دین سے جو پہلی چیز تم کھوؤ گے وہ امانت ہے، اور آخری چیز جو تم کھوؤ گے وہ نماز ہے، اور یہ قرآن ایسا ہو جائے گا گویا تم سے چھین لیا گیا ہو، تم ایک دن صبح کرو گے اور تمہارے پاس اس میں سے کچھ بھی نہ ہو گا۔ ایک شخص نے کہا: اے ابو عبد الرحمن، یہ کیسے ہو سکتا ہے جبکہ ہم نے اسے اپنے دلوں میں پختہ کر لیا ہے، اور اسے اپنے مصاحف میں محفوظ کر لیا ہے، ہم اسے اپنے بیٹوں کو سکھاتے ہیں، اور ہمارے بیٹے اپنے بیٹوں کو قیامت کے دن تک سکھائیں گے؟! انہوں نے کہا: اسے ایک رات میں لے جایا جائے گا، پس جو مصاحف میں ہے اور جو دلوں میں ہے وہ مٹ جائے گا، اور

لوگ چوپایوں کی طرح ہو جائیں گے۔ پھر عبداللہ نے پڑھا: ﴿اور اگر ہم چاہیں تو البتہ لے جائیں اس چیز کو جو ہم نے آپ کی طرف وحی کی ہے﴾ آیت (4)۔ اسے ابوبکر بن ابی شیبہ نے اس کے معنی کے ساتھ روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ہمیں ابو الاحوص نے عبد العزیز بن رفیع سے، انہوں نے شداد بن معقل سے بتایا، انہوں نے کہا: عبداللہ—یعنی ابن مسعود—نے فرمایا: یقیناً یہ قرآن جو تمہارے درمیان ہے، عنقریب تم سے چھین لیا جائے گا۔ انہوں نے کہا: میں نے کہا: یہ ہم سے کیسے چھینا جا سکتا ہے جبکہ اللہ نے اسے ہمارے دلوں میں پختہ کر دیا ہے اور ہم نے اسے اپنے مصاحف میں درج کر لیا ہے؟! انہوں نے فرمایا: اسے ایک ہی رات میں لے جایا جائے گا، پس جو دلوں میں ہے وہ چھین لیا جائے گا، اور جو...

---

(1) تفسیر البغوی 3/ 135۔ (2) اعراب القرآن 2/ 439۔ (3) الوسیط للواحدی 3/ 126۔ (4) اسے عبد الرزاق نے اپنی 'مصنف' (5980) میں، اور طبرانی نے 'الکبیر' (8698) میں روایت کیا ہے۔

١٧· Surah Al-Isra: Verses 86 - 87

...the Mus-hafs (copies of the Quran), and the people will wake up poor (without knowledge). Then he read: "And if We willed, We could surely take away that which We revealed to you." (1) This is a sound chain of narration. And from Ibn Umar: The Hour will not be established until the Quran returns to where it descended from, making a buzzing sound like that of bees. Allah will say: What is the matter with you? It will say: O Lord, from You I emerged and to You I return; I am recited but not acted upon, I am recited and not acted upon (2).

I say: The meaning of this has come in a Marfu' (traceable to the Prophet) form from the hadith of Abdullah bin Amr bin al-Aas (3) and Hudhayfah. Hudhayfah said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Islam will fade away as the pattern on a garment fades, until it is not known what fasting, prayer, sacrifice, or charity is. The Book of Allah Almighty will be taken away in a single night, such that not a single verse of it remains on earth. There will remain groups of people, the elderly man and the old woman, saying: 'We found our forefathers following this word: There is no god but Allah, so we say it.'" (4). Silah (5) said to him: "What good will 'There is no god but Allah' do them, when they do not know what prayer, fasting, sacrifice, or charity is?!" Hudhayfah turned away from him. Then he repeated it three times, each time Hudhayfah turning away from him. Then Hudhayfah turned to him and said: "O Silah, it will save them from the Fire." (Three times). It was recorded by Ibn Majah in his Sunan (6). Abdullah bin Umar said: The Prophet (peace be upon him) came out with his head bandaged from pain, smiled, ascended the pulpit, praised Allah and extolled Him, then said: "O people, what are these books you are writing? Is there a book other than the Book of Allah?! Soon Allah will be angry for His Book, and He will not leave any leaf or heart without taking it from them." They said: "O Messenger of Allah, then what about the believing men and women on that day?" He said: "Whoever Allah intends good for, He will keep 'There is no god but Allah' in their heart." This was mentioned by al-Thalabi, al-Ghaznawi, and others.

(1) Musannaf Ibn Abi Shaybah 10/534 - 535. (2) Mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 3/135, and in it: from Ibn Amr. (3) This is how it appeared in the copies: but the hadith is only from Abdullah bin Amr as will follow. (4) In all copies: "and they do not know what prayer, fasting, or sacrifice is" instead of "so we say it". (5) He is Ibn Zufar, one of the narrators of the hadiths. (6) Sunan Ibn Majah (4049). And it was recorded by al-Hakim 4/473 and 545.

...मुसहफ़ (कुरान की प्रतियां), और लोग उससे वंचित (गरीब) हो जाएंगे। फिर उन्होंने पढ़ा: "और यदि हम चाहते, तो हम अवश्य उस चीज़ को ले जाते जिसे हमने आपकी ओर वह्य (प्रकाशित) किया है।" (1) और यह एक सही इस्नाद (प्रमाण) है। इब्न उमर से वर्णित है: प्रलय तब तक नहीं आएगी जब तक कि कुरान वहां वापस न चला जाए जहां से वह अवतरित हुआ था, मधुमक्खियों के भिनभिनाने जैसी आवाज़ के साथ। अल्लाह कहेगा: तुम्हें क्या हुआ है? वह कहेगा: ऐ मेरे रब, मैं तुझसे ही निकला था और तेरी ही ओर लौट रहा हूँ; मेरा पाठ किया जाता है लेकिन मुझ पर अमल नहीं किया जाता, मेरा पाठ किया जाता है और मुझ पर अमल नहीं किया जाता (2)।

मैने कहा: इसका अर्थ अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस (3) और हुज़ैफ़ा की हदीस से मरफ़ू (पैगंबर तक पहुँचा हुआ) रूप में आया है। हुज़ैफ़ा ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "इस्लाम उसी तरह मिट जाएगा जैसे कपड़े का बेल-बूटा मिट जाता है, यहाँ तक कि यह पता नहीं चलेगा कि रोज़ा, नमाज़, कुर्बानी या सदका क्या है। अल्लाह तआला की किताब को एक रात में उठा लिया जाएगा, जिससे ज़मीन पर उसकी एक आयत भी शेष नहीं रहेगी। लोगों के कुछ समूह बाकी रह जाएंगे, बूढ़ा आदमी और बुढ़िया यह कहेंगे: 'हमने अपने पूर्वजों को इस कलिमे (शब्द) पर पाया: अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है, इसलिए हम इसे कहते हैं।'" (4)। सिलह (5) ने उनसे कहा: "जब उन्हें नमाज़, रोज़ा, कुर्बानी या सदका का पता ही नहीं होगा, तो 'अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं' उन्हें क्या लाभ देगा?!" हुज़ैफ़ा ने उनसे मुँह फेर लिया। फिर उन्होंने इसे तीन बार दोहराया, हर बार हुज़ैफ़ा उनसे मुँह फेरते रहे। फिर हुज़ैफ़ा उनकी ओर मुड़े और कहा: "ऐ सिलह, यह उन्हें आग (नर्क) से बचा लेगा।" तीन बार कहा। इसे इब्न माजाह ने सुनन (6) में उद्धृत किया है। अब्दुल्ला बिन उमर ने कहा: नबी ﷺ बाहर निकले जबकि दर्द के कारण उनके सिर पर पट्टी बंधी हुई थी, मुस्कुराए, मिंबर (मंच) पर चढ़े, अल्लाह की हम्द (प्रशंसा) और सना की, फिर फरमाया: "ऐ लोगो, ये कौन सी किताबें हैं जो तुम लिख रहे हो? क्या अल्लाह की किताब के अलावा कोई और किताब है?! जल्द ही अल्लाह अपनी किताब के लिए क्रोधित होगा, और वह किसी कागज़ या किसी दिल को नहीं छोड़ेगा जब तक कि वह उसे उनसे वापस न ले ले।" उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, तो उस दिन मोमिन मर्दों और औरतों का क्या होगा?" फरमाया: "अल्लाह जिसके साथ भलाई का इरादा करेगा, उसके दिल में 'अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं' को सुरक्षित रखेगा।" इसका उल्लेख अस-सालबी, अल-ग़ज़नवी और अन्य ने किया है।

(1) मुसन्नफ़ इब्न अबी शैबा 10/534-535। (2) अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 3/135 में इसका उल्लेख किया है, और इसमें है: इब्न अम्र से। (3) प्रतियों में ऐसा ही आया है: और हदीस केवल अब्दुल्ला बिन अम्र से है जैसा कि आगे आएगा। (4) सभी प्रतियों में: "और वे नहीं जानते कि नमाज़, रोज़ा या कुर्बानी क्या है" इसके बजाय "तो हम इसे कहते हैं"। (5) वह इब्न ज़ुफ़र है, जो हदीसों के रावी (वर्णनकर्ता) में से एक है। (6) सुनन इब्न माजाह (4049)। और इसे अल-हाकिम 4/473 और 545 ने निकाला है।

۱۷۰ سورہ الاسراء: آیات ۸۶ - ۸۷

مصاحف، اور لوگ اس (علم) سے محروم ہو جائیں گے۔ پھر انہوں نے پڑھا: "اور اگر ہم چاہیں تو ضرور لے جائیں وہ جو ہم نے آپ کی طرف وحی کی" (۱) اور یہ سند صحیح ہے۔ ابن عمر سے مروی ہے: قیامت اس وقت تک قائم نہیں ہوگی جب تک کہ قرآن وہاں واپس نہ چلا جائے جہاں سے نازل ہوا تھا، شہد کی مکھیوں کی بھنبھناہٹ جیسی آواز کے ساتھ اللہ تعالیٰ فرمائے گا: تجھے کیا ہوا ہے؟ وہ کہے گا: اے میرے رب، میں تجھ سے ہی نکلا تھا اور تیری ہی طرف لوٹ رہا ہوں؛ میری تلاوت کی جاتی ہے لیکن مجھ پر عمل نہیں کیا جاتا، میری تلاوت کی جاتی ہے اور مجھ پر عمل نہیں کیا جاتا (۲)۔

میں نے کہا: اس کا مفہوم عبداللہ بن عمرو بن العاص (۳) اور حذیفہ کی حدیث سے مرفوعاً مروی ہے۔ حذیفہ نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اسلام اس طرح مٹ جائے گا جس طرح کپڑے کا نقش و نگار مٹ جاتا ہے، یہاں تک کہ یہ معلوم نہیں رہے گا کہ روزہ، نماز، قربانی اور صدقہ کیا ہے۔ اللہ تعالیٰ کی کتاب کو ایک رات میں اٹھا لیا جائے گا، یہاں تک کہ زمین پر اس کی ایک آیت بھی باقی نہیں رہے گی۔ لوگوں کی کچھ ٹولیاں باقی رہ جائیں گی، بوڑھا مرد اور بڑھیا یہ کہیں گے: 'ہم نے اپنے آباء و اجداد کو اس کلمے پر پایا: اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، سو ہم اسے کہتے ہیں'" (۴)۔ صلہ (۵) نے ان سے کہا: "جب انہیں یہ معلوم ہی نہ ہوگا کہ نماز، روزہ، قربانی اور صدقہ کیا ہے، تو 'اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں' انہیں کیا فائدہ دے گا؟!" حذیفہ نے ان سے اعراض کیا (منہ پھیر لیا)۔ پھر انہوں نے تین بار اسے دہرایا، ہر بار حذیفہ ان سے اعراض کرتے رہے۔ پھر حذیفہ ان کی طرف متوجہ ہوئے اور فرمایا: "اے صلہ، یہ انہیں آگ (جہنم) سے بچا لے گا" (تین بار کہا)۔ اسے ابن ماجہ نے سنن (۶) میں روایت کیا ہے۔ عبداللہ بن عمر نے کہا: نبی ﷺ باہر

تشریف لائے جبکہ درد کی وجہ سے آپ کے سر مبارک پر پٹی بندھی ہوئی تھی، مسکرائے، منبر پر تشریف لائے، اللہ کی حمد و ثنا بیان کی، پھر فرمایا: "اے لوگو، یہ کون سی کتابیں ہیں جو تم لکھتے ہو؟ کیا اللہ کی کتاب کے علاوہ کوئی اور کتاب ہے؟! قریب ہے کہ اللہ اپنی کتاب کے لیے غضبناک ہو، تو وہ کسی کاغذ اور کسی دل کو نہ چھوڑے گا مگر اس سے (قرآن) چھین لے گا"۔ صحابہ نے عرض کیا: "یا رسول اللہ، تو اس دن مومن مردوں اور عورتوں کا کیا حال ہوگا؟" فرمایا: "اللہ جس کے ساتھ خیر کا ارادہ فرمائے گا، اس کے دل میں 'اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں' باقی رکھے گا"۔ اسے ثعلبی، غزنوی اور دیگر نے ذکر کیا ہے۔

(۱) مصنف ابن ابی شیبہ ۱۰/ ۵۳۴ - ۵۳۵۔ (۲) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ۳/ ۱۳۵ میں ذکر کیا ہے، اور اس میں ہے: ابن عمرو سے۔ (۳) نسخوں میں اسی طرح واقع ہوا ہے: جبکہ حدیث صرف عبداللہ بن عمرو سے ہے جیسا کہ آگے آئے گا۔ (۴) تمام نسخوں میں: "اور وہ نہیں جانتے کہ نماز، روزہ یا قربانی کیا ہے" بجائے "سو ہم اسے کہتے ہیں" کے۔ (۵) وہ ابن زفر ہیں، اور وہ احادیث کے راویوں میں سے ایک ہیں۔ (۶) سنن ابن ماجہ (۴۰۴۹)۔ اور اسے حاکم نے ۴/ ۴۷۳ اور ۵۴۵ میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Isra: Verses 86 - 89. Page 171.

In the Tafsir (Exegesis) (1). The Almighty says: "Say, 'If mankind and the jinn gathered in order to produce the like of this Qur'an, they could not produce the like of it, even if they were to each other assistants.'" (88) Meaning: helpers and supporters, like poets cooperating on a verse of poetry to perfect it. It was revealed when the disbelievers said: "If we willed, we could say [something] like this." So Allah the Almighty exposed their falsehood (2). The discussion on the inimitability (I'jaz) of the Qur'an was mentioned at the beginning of the book (3), praise be to Allah. "They could not produce" is the response to the oath in "If (La'in)", and it might be in the jussive mood intended as a condition; a poet said: "If what you were told today was true / I would stand in the heat of midday facing the sun openly" (4)

The Almighty says: "And We have certainly diversified for the people in this Qur'an from every [kind of] example, but most of the people refused [anything] except disbelief." (89) The Almighty says: "And We have certainly diversified for the people in this Qur'an from every [kind of] example" meaning: We have directed the speech in it with every example through which reflection is necessary; from verses and lessons, encouragement and intimidation, commands and prohibitions, stories of the ancients, Paradise, Hell, and the Day of Resurrection. "but most of the people refused [anything] except disbelief" refers to the people of Mecca; He clarified the truth to them, opened [doors] for them, and gave them time until it became clear to them that it is the truth, yet they refused anything but disbelief at the time the truth became clear. Al-Mahdawi said: There is no argument for the Qadariyah in their saying: "It is not said 'he refused' except for one who refused to do what he was capable of doing"; because the disbeliever, even if he was unable to believe due to Allah's decree upon him by turning away from him and sealing his heart, he was capable during the time of opportunity.

(1) Reported by At-Tabarani in Al-Awsat (7510) and Ad-Du'a (1486). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 1/150: Its chain of narration includes Isa ibn Maymun al-Wasiti, who is abandoned (Matruk), although Hammad ibn Salama considered him trustworthy. (2) Tafsir al-Baghawi 3/135. (3) 1/351 - 352. (4) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 2/130-131 in meaning. The verse was said by a woman from the tribe of Banu Aqil, and it is in Khizanat al-Adab 11/328. In both, "Asumm" appears instead of "Aqum".

सूरह अल-इसरा: आयतें 86 - 89। पृष्ठ 171।

तफ़सीर (व्याख्या) में (1)। अल्लाह तआला का फरमान है: "कह दीजिए, 'यदि मनुष्य और जिन्न इस कुरान जैसा कुछ लाने के लिए एकत्र हो जाएँ तो वे इसके समान नहीं ला सकेंगे, चाहे वे एक-दूसरे के सहायक ही क्यों न हों।'" (88) अर्थात्: सहायक और मददगार, जैसे कवि कविता के एक शेर को सुधारने के लिए एक-दूसरे की मदद करते हैं। यह तब अवतरित हुई जब काफिरों ने कहा: "अगर हम चाहें तो हम भी ऐसा ही कह सकते हैं।" तो अल्लाह तआला ने उन्हें झूठा ठहराया (2)। कुरान के चमत्कार (इजाज़) पर चर्चा किताब की शुरुआत में हो चुकी है (3), अल्लाह का शुक्र है। "वे नहीं ला सकेंगे" यह "यदि (लइन)" में शपथ का उत्तर है, और इसे शर्त के इरादे से जज्म (jussive) में भी रखा जा सकता है; एक कवि ने कहा: "यदि आज जो तुम्हें बताया गया वह सच था / तो मैं तपती दुपहरी में खुले में सूरज के सामने खड़ा होता" (4)

अल्लाह तआला का फरमान है: "और हमने लोगों के लिए इस कुरान में हर प्रकार की मिसालें तरह-तरह से बयान की हैं, फिर भी अधिकतर लोगों ने इनकार (कुफ्र) के सिवा कुछ स्वीकार न किया।" (89) अल्लाह तआला का फरमान है: "और हमने लोगों के लिए इस कुरान में हर प्रकार की मिसालें तरह-तरह से बयान की हैं" अर्थात्: हमने इसमें हर उस मिसाल के साथ अपनी बात को मोड़ा है जिससे सबक हासिल करना जरूरी है; आयतों और शिक्षाओं, प्रोत्साहन और चेतावनी, आदेशों और निषेधों, पूर्वजों की कहानियों, स्वर्ग, नर्क और प्रलय के दिन से। "फिर भी अधिकतर लोगों ने इनकार (कुफ्र) के सिवा कुछ स्वीकार न किया" इससे मुराद मक्का वाले हैं; उनके लिए सच्चाई को स्पष्ट किया गया, उनके लिए रास्ते खोले गए और उन्हें मोहलत दी गई यहाँ तक कि उन पर स्पष्ट हो गया कि यही सत्य है, फिर भी सत्य स्पष्ट होने के समय उन्होंने कुफ्र के सिवा हर चीज़ से इनकार कर दिया। अल-महदवी ने कहा: क़दरिया के लिए उनके इस कथन में कोई दलील नहीं है कि: "इनकार करना (अबा) केवल उसके लिए नहीं कहा जाता जो उस कार्य को करने से इनकार करे जिसे करने में वह सक्षम हो"; क्योंकि काफिर, भले ही वह अल्लाह के फैसले के कारण ईमान लाने में असमर्थ हो (मुंह फेर लेने और दिल पर मुहर लग जाने के कारण), लेकिन वह अवसर के समय सक्षम था।

(1) इसे अत-तबरानी ने अल-अवसत (7510) और अद-दुआ (1486) में संकलित किया है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 1/150 में कहा है: इसकी सनद में ईसा बिन मैमुन अल-वासिती है, जो मतरूक (परित्यक्त) है, हालांकि हम्माद बिन सलमा ने उसे विश्वसनीय बताया है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/135। (3) 1/351 - 352। (4) अल-फर्रा की मानी अल-कुरान 2/130-131 अर्थ के साथ।

यह शेर बनू अकील की एक महिला ने कहा था, और यह खिज़ानत अल-अदब 11/328 में है। दोनों में 'अकुम' के बजाय 'असुम्म' है।

سورہ الاسراء: آیات 86 - 89۔ صفحہ 171۔

تفسیر میں (1)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قُل لَّئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَن يَأْتُوا بِمِثْلِ هَٰذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا ٨٨﴾ یعنی: مددگار اور معاون، جیسے شعراء ایک شعر کے لیے ایک دوسرے کی مدد کرتے ہیں تاکہ اسے مکمل کر سکیں۔ یہ آیت اس وقت نازل ہوئی جب کفار نے کہا: "اگر ہم چاہیں تو ہم بھی اس جیسی بات کہہ سکتے ہیں"۔ پس اللہ تعالیٰ نے انہیں جھٹلا دیا (2)۔ قرآن کے اعجاز کے بارے میں کلام کتاب کے شروع میں گزر چکا ہے (3)، والحمد للہ۔ اور ﴿لَا يَأْتُونَ﴾ "لئن" میں قسم کا جواب ہے، اور کبھی اسے شرط کے ارادے سے جزم بھی دیا جاتا ہے؛ شاعر نے کہا: "اگر وہ بات سچ تھی جو آج تجھ سے کہی گئی / تو میں دوپہر کی تپش میں سورج کے سامنے کھڑا رہتا" (4)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَقَدْ صَرَّفْنَا لِلنَّاسِ فِي هَٰذَا الْقُرْآنِ مِن كُلِّ مَثَلٍ فَأَبَىٰ أَكْثَرُ النَّاسِ إِلَّا كُفُورًا ٨٩﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَقَدْ صَرَّفْنَا لِلنَّاسِ فِي هَٰذَا الْقُرْآنِ مِن كُلِّ مَثَلٍ﴾ یعنی: ہم نے اس میں ہر اس مثال کے ساتھ کلام کو پھیر پھیر کر بیان کیا جس سے عبرت حاصل کرنا واجب ہے؛ آیات اور اسباق، ترغیب و ترہیب، اوامر و نواہی، اگلوں کے قصے، جنت و دوزخ اور قیامت کے ذکر سے۔ ﴿فَأَبَىٰ أَكْثَرُ النَّاسِ إِلَّا كُفُورًا﴾ اس سے مراد اہل مکہ ہیں؛ ان پر حق واضح کیا گیا، ان کے لیے راہیں کھولی گئیں اور انہیں مہلت دی گئی یہاں تک کہ ان پر واضح ہو گیا کہ یہی حق ہے، پھر بھی انہوں نے حق واضح ہونے کے وقت کفر کے سوا ہر چیز سے انکار کر دیا۔ مہدوی کہتے ہیں: قدریوں کے لیے ان کے اس قول میں کوئی حجت نہیں کہ: "انکار (ابا) صرف اس کے بارے میں نہیں کہا جاتا جس نے اس کام سے انکار کیا ہو جس کے کرنے پر وہ قادر ہو"؛ کیونکہ کافر اگرچہ ایمان لانے

پر قادر نہیں تھا کیونکہ اللہ نے اس سے اعراض کا حکم دیا اور اس کے دل پر مہر لگا دی، لیکن وہ وسعت کے وقت قادر تھا۔

(1) اسے طبرانی نے الاوسط (7510) اور الدعاء (1486) میں روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 1/150 میں کہا: اس کی اسناد میں عیسیٰ بن میمون الواسطی ہے، جو متروک ہے، حالانکہ حماد بن سلمہ نے اس کی توثیق کی ہے۔ (2) تفسیر البغوی 3/135۔ (3) 1/351 - 352۔ (4) معانی القرآن للفراء 2/130 - 131 بمعنیٰ۔ یہ شعر بنو عقیل کی ایک عورت نے کہا ہے، اور یہ خزانہ الادب 11/328 میں ہے۔ ان دونوں میں 'أقم' کی جگہ 'أصم' ہے۔

Page 172 | Surah Al-Isra: Verses 90 - 93

And a period of grace to seek the truth and distinguish it from falsehood.

The Almighty's saying: {And they say: "We will not believe you until you cause a spring to gush forth for us from the earth. (90) Or [until] you have a garden of palm trees and grapes and cause rivers to gush forth within them abundantly. (91) Or you make the heaven fall upon us, as you have claimed, in fragments or you bring Allah and the angels before [us] face to face. (92) Or you have a house of ornament [gold] or you ascend into the heaven, and we will not believe in your ascension until you bring down to us a book we may read." Say: "Exalted is my Lord! Was I ever but a human messenger?" (93)}

The Almighty's saying: {And they say: "We will not believe you until you cause a spring to gush forth for us from the earth"} The verse was revealed regarding the leaders of the Quraysh, such as Utbah and Shaybah, the sons of Rabi'ah, Abu Sufyan, An-Nadr bin Al-Harith, Abu Jahl, Abdullah bin Abi Umayyah, Umayyah bin Khalaf, Abu Al-Bakhtari, Al-Walid bin Al-Mughirah, and others. This was because when they were unable to challenge the Qur'an and were not satisfied with it as a miracle, they gathered - as mentioned by Ibn Ishaq and others - after sunset behind the Ka'bah. Then some of them said to others: "Send for Muhammad (peace be upon him), speak to him, and argue with him so that you may be excused regarding him." So they sent for him, saying: "The nobles of your people have gathered for you (1) to speak with you, so come to them." The Messenger of Allah (peace be upon him) came to them, thinking that something new had appeared to them regarding what he had spoken to them about. The Messenger of Allah (peace be upon him) was eager, loving their guidance, and their hardship was difficult for him. When he sat with them, they said to him: "O Muhammad, we have sent for you to speak with you. By Allah, we do not know of any man among the Arabs who has brought upon his people what you have brought upon yours. You have insulted the forefathers, criticized the religion, insulted the gods, belittled their dreams (intellects), and divided the community. There is no shameful thing left except that you have brought it between us and you. If you have brought this discourse seeking wealth, we will collect for you from our wealth until you are the wealthiest among us. If you are seeking honor among us, we will make you our leader. If you want kingship, we will make you our king. And if this that comes to you is a vision (ra'yun) that you see has overcome you - and they used to call a follower from among the Jinn a vision (ra'yun) -

(1) In (M): to you.

पृष्ठ १७२ | सूरा अल-इसरा: आयत ९० - ९३

और सत्य की खोज करने और उसे असत्य से अलग करने के लिए मोहलत।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और उन्होंने कहा: "हम आप पर तब तक विश्वास नहीं करेंगे जब तक कि आप हमारे लिए धरती से कोई चश्मा (सोता) न बहा दें। (९०) या आपके पास खजूर और अंगूर का कोई बाग हो, फिर आप उसके बीच में नदियाँ बहुतायत से बहा दें। (९१) या आप हम पर आसमान को टुकड़ों में गिरा दें, जैसा कि आपने दावा किया है, या आप अल्लाह और फरिश्तों को हमारे सामने प्रत्यक्ष ले आएँ। (९२) या आपका सोने का घर हो या आप आसमान में चढ़ जाएँ, और हम आपके चढ़ने पर तब तक विश्वास नहीं करेंगे जब तक कि आप हमारे पास एक किताब न उतार लाएँ जिसे हम पढ़ सकें।" कह दीजिए: "सुब्हान अल्लाह! क्या मैं एक मानव रसूल के सिवा कुछ और हूँ?" (९३)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और उन्होंने कहा: "हम आप पर तब तक विश्वास नहीं करेंगे जब तक कि आप हमारे लिए धरती से कोई चश्मा न बहा दें"} यह आयत क़ुरैश के सरदारों के बारे में नाजिल हुई थी, जैसे रबीअ के बेटे उत्बा और शैबा, अबू सुफ़ियान, अन-नज़र बिन अल-हारिस, अबू जहल, अब्दुल्लाह बिन अबी उमय्या, उमय्या बिन खलफ़, अबू अल-बख्तरी, अल-वलीद बिन अल-मुग़ीरा और अन्य। इसका कारण यह था कि जब वे कुरआन का मुकाबला करने में असमर्थ रहे और इसे चमत्कार के रूप में स्वीकार नहीं किया, तो वे - जैसा कि इब्न इसहाक और अन्य लोगों ने उल्लेख किया है - सूर्यास्त के बाद काबा की पीठ के पास इकट्ठा हुए। फिर उनमें से कुछ ने दूसरों से कहा: "मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास संदेश भेजो, उनसे बात करो और उनसे बहस करो ताकि आप उनके बारे में स्पष्ट हो सकें।" तो उन्होंने उन्हें संदेश भेजा: "आपकी कौम के सरदार आपके लिए इकट्ठा हुए हैं(१) ताकि आपसे बात कर सकें, तो उनके पास आइए।" रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) उनके पास यह सोचकर आए कि शायद उनके पास उस बारे में कोई नई बात सामने आई है जिसके बारे में उन्होंने उनसे बात की थी। रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) बहुत इच्छुक थे, उनकी हिदायत को पसंद करते थे और उनकी कठिनाई आप पर भारी पड़ती थी। जब आप उनके पास बैठ गए, तो उन्होंने आपसे कहा: "ऐ मुहम्मद, हमने आपको आपसे बात करने के लिए बुलाया है। अल्लाह की कसम, हम अरबों में से किसी ऐसे व्यक्ति को नहीं जानते जिसने अपनी कौम पर वह सब लाया हो जो आप अपनी कौम पर लाए हैं। आपने पूर्वजों को गाली दी, धर्म की बुराई की, देवताओं का अपमान किया, समझदारी को मूर्खता बताया और समुदाय को

बांट दिया। कोई भी बुरी बात बाकी नहीं रही जो आप हमारे और आपके बीच न ले आए हों। अगर आप यह बात धन प्राप्त करने के लिए लाए हैं, तो हम अपने धन में से आपके लिए इतना इकट्ठा कर देंगे कि आप हममें सबसे धनी हो जाएँ। अगर आप हममें सम्मान चाहते हैं, तो हम आपको अपना सरदार बना देंगे। अगर आप बादशाहत चाहते हैं, तो हम आपको अपना राजा बना देंगे। और अगर यह जो आपके पास आता है, कोई साया (रईय्या) है जो आप देखते हैं कि आप पर हावी हो गया है - और वे जिन्नों के अनुयायी को 'रईय्या' कहते थे -

(१) (म) में: आपकी तरफ।

اور حق کی تلاش اور اسے باطل سے ممتاز کرنے کے لیے مہلت۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَقَالُوا لَن نُّؤْمِنَ لَكَ حَتَّىٰ تَفْجُرَ لَنَا مِنَ الْأَرْضِ يَنبُوعًا (۹۰) أَوْ تَكُونَ لَكَ جَنَّةٌ مِّن نَّخِيلٍ وَعِنَبٍ فَتُفَجِّرَ الْأَنْهَارَ خِلَالَهَا تَفْجِيرًا (۹۱) أَوْ تَسْقِطَ السَّمَاءَ كَمَا زَعَمْتَ عَلَيْنَا كِسَفًا أَوْ تَأْتِيَ بِاللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ قَبِيلًا (۹۲) أَوْ يَكُونَ لَكَ بَيْتٌ مِّن زُخْرُفٍ أَوْ تَرْقَىٰ فِي السَّمَاءِ وَلَن نُّؤْمِنَ لِرُقِيِّكَ حَتَّىٰ تُنَزِّلَ عَلَيْنَا كِتَابًا نَّقْرَؤُهُ قُلْ سُبْحَانَ رَبِّي هَلْ كُنتُ إِلَّا بَشَرًا رَّسُولًا (۹۳) ﴾۔ ترجمہ: {اور انہوں نے کہا: "ہم آپ پر ہرگز ایمان نہیں لائیں گے جب تک کہ آپ ہمارے لیے زمین سے کوئی چشمہ جاری نہ کر دیں۔ (۹۰) یا آپ کے لیے کھجوروں اور انگوروں کا کوئی باغ ہو، پھر آپ اس کے درمیان نہریں کثرت سے بہا دیں۔ (۹۱) یا آپ ہم پر آسمان کو گرا دیں جیسا کہ آپ کا دعویٰ ہے، ٹکڑے ٹکڑے کر کے، یا اللہ اور فرشتوں کو ہمارے سامنے لے آئیں۔ (۹۲) یا آپ کا سونے کا گھر ہو، یا آپ آسمان پر چڑھ جائیں، اور ہم آپ کے چڑھنے پر بھی ہرگز ایمان نہیں لائیں گے جب تک کہ آپ ہم پر ایک کتاب نہ اتار لائیں جسے ہم پڑھ سکیں۔" کہہ دیجئے: "میرا رب پاک ہے! کیا میں ایک انسان اور رسول کے سوا کچھ اور ہوں؟" (۹۳)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالُوا لَن نُّؤْمِنَ لَكَ حَتَّىٰ تَفْجُرَ لَنَا مِنَ الْأَرْضِ يَنبُوعًا﴾ یہ آیت قریش کے سرداروں کے بارے میں نازل ہوئی جیسے عتبہ اور شیبہ پسران ربیعہ، اور ابو سفیان، اور نضر بن حارث، اور ابو جہل، اور عبد اللہ بن ابی امیہ، اور امیہ بن خلف، اور ابو البختری، اور ولید بن مغیرہ وغیرہ۔ اس کی وجہ یہ تھی کہ جب وہ قرآن کا مقابلہ کرنے سے عاجز آگئے اور اسے معجزہ ماننے پر راضی نہ ہوئے، تو وہ جمع ہوئے - جیسا کہ ابن اسحاق وغیرہ نے ذکر کیا ہے - غروب آفتاب کے بعد کعبہ کی پشت کے پاس۔ پھر ان میں سے بعض نے بعض سے کہا: "محمد ﷺ کے پاس بلاوا

بھیجو، ان سے بات کرو اور ان سے بحث کرو تاکہ ان کے بارے میں تمہارا عذر ختم ہو جائے۔" تو انہوں نے آپ کی طرف پیغام بھیجا کہ: "آپ کی قوم کے معززین آپ کے لیے جمع ہوئے ہیں(۱) تاکہ آپ سے بات کریں، پس آپ ان کے پاس آئیں۔" رسول اللہ ﷺ ان کے پاس آئے اس خیال سے کہ شاید ان کے سامنے اس بارے میں کوئی نئی بات ظاہر ہوئی ہے جس کے بارے میں آپ نے ان سے بات کی تھی۔ رسول اللہ ﷺ (اسلام پھیلانے کے) بہت حریص تھے، ان کی ہدایت کو پسند کرتے تھے اور ان کی تکلیف آپ پر شاق گزرتی تھی۔ جب آپ ان کے پاس بیٹھ گئے تو انہوں نے آپ سے کہا: "اے محمد، ہم نے آپ کو اس لیے بلایا ہے کہ ہم آپ سے بات کریں، بخدا ہم عربوں میں کسی ایسے شخص کو نہیں جانتے جو اپنی قوم پر وہ کچھ لایا ہو جو آپ اپنی قوم پر لائے ہیں۔ آپ نے آباؤ اجداد کو برا بھلا کہا، دین کی عیب جوئی کی، معبودوں کو برا کہا، دانشوروں کو بے وقوف قرار دیا اور جماعت میں تفرقہ ڈال دیا۔ کوئی برا کام باقی نہیں رہا مگر یہ کہ آپ ہمارے اور اپنے درمیان اسے لے آئے۔ اگر آپ اس کلام کے ذریعے مال چاہتے ہیں تو ہم آپ کے لیے اپنے مالوں میں سے اتنا جمع کر دیں گے کہ آپ ہم میں سب سے زیادہ مالدار ہو جائیں، اور اگر آپ ہم میں سرداری چاہتے ہیں تو ہم آپ کو اپنا سردار بنا لیں گے، اور اگر آپ اس کے ذریعے بادشاہت چاہتے ہیں تو ہم آپ کو اپنا بادشاہ بنا لیں گے۔ اور اگر یہ جو آپ کے پاس آتا ہے کوئی جن کا سایہ (رئی) ہے جسے آپ دیکھتے ہیں کہ وہ آپ پر غالب آ گیا ہے - اور وہ جنات کے پیروکار کو 'رئی' کہتے تھے -

(۱) (م) میں: آپ کی طرف۔

173

Surah Al-Isra: Verses 90 - 93

“Perhaps that is so — we have spent our wealth seeking medical treatment for you until we heal you from it or have done our best for you.” Then the Messenger of Allah ﷺ said to them: “What you say is not the case with me. I did not come to you with what I brought seeking your wealth, nor honor among you, nor sovereignty over you. Rather, Allah sent me to you as a Messenger and revealed a Book to me, and commanded me to be a bearer of glad tidings and a warner to you. So I have conveyed the messages of my Lord to you and advised you. If you accept from me what I have brought to you, it will be your portion in this world and the Hereafter. And if you reject it, I will remain patient for the command of Allah until Allah judges between me and you,” or as he ﷺ said.

They said: “O Muhammad, if you are not going to accept anything we have offered you, you know that no people are in a more constrained land, have less water, or a harder life than us. So ask for us your Lord who sent you with what He sent you with, to move away these mountains that have hemmed us in, to expand our land for us, and to cut rivers through it for us like the rivers of Syria. And let Him resurrect for us our ancestors who have passed away, and let Qusayy bin Kilab be among those He resurrects for us; for he was a truthful elder. We will then ask them about what you say, whether it is true or false. If they believe you and you do what we have asked of you, we will believe you and recognize through it your status with Allah Almighty, and that He sent you as a messenger as you say.”

So he, peace and blessings of Allah be upon him, said to them: “I was not sent to you with this. I only came to you from Allah Almighty with what He sent me with, and I have conveyed to you what I was sent with to you. If you accept it, it is your portion in this world and the Hereafter. And if you reject it, I will remain patient for the command of Allah until Allah judges between me and you.”

They said: “Since you will not do this for us, take it for yourself. Ask your Lord to send an angel with you who will confirm what you say and answer us on your behalf. And ask Him to make for you gardens, palaces, and treasures of gold and silver that will enrich you from what we see you seeking; for you go about in the markets and seek a living as we seek it, so that we may know your virtue and status with your Lord if you are a messenger as you claim.”

Then the Messenger of Allah ﷺ said to them: “I will not do that, and I am not one who asks his Lord for this, nor was I sent with this to you. But Allah sent me as a bearer of glad tidings and a warner — or as he said — so if you accept from me what I brought to you, it is your portion in this world and the Hereafter, and if you reject it, I will remain patient for the command of Allah until Allah judges between me and you.” They said: “Then cause the heaven to fall upon us in pieces as you claimed that your Lord, if He wills, can do; for we will not believe in you unless you do so.” He said: The Messenger of Allah ﷺ said: “That…”

173

सूरत अल-इसरा: आयत 90 - 93

“शायद ऐसा ही हो - हमने आपके लिए इलाज की तलाश में अपना धन खर्च किया है ताकि हम आपको इससे चंगा कर सकें या आपके प्रति अपना कर्तव्य निभा सकें।” तब अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे कहा: “जो तुम कहते हो वह मेरे साथ नहीं है। मैं तुम्हारे पास वह लेकर नहीं आया जो मैं लाया हूँ तुम्हारा धन मांगने के लिए, न तुम्हारे बीच सम्मान के लिए, और न तुम पर प्रभुत्व के लिए। बल्कि, अल्लाह ने मुझे तुम्हारी ओर एक रसूल बनाकर भेजा है और मुझ पर एक किताब उतारी है, और मुझे आदेश दिया है कि मैं तुम्हारे लिए शुभ समाचार देने वाला और डराने वाला बनूँ। इसलिए मैंने अपने रब के संदेश तुम तक पहुँचा दिए हैं और तुम्हें सलाह दी है। यदि तुम मुझसे वह स्वीकार कर लो जो मैं तुम्हारे पास लाया हूँ, तो यह दुनिया और आख़िरत में तुम्हारा हिस्सा होगा। और यदि तुम इसे अस्वीकार करते हो, तो मैं अल्लाह के आदेश के लिए धैर्य रखूँगी जब तक कि अल्लाह मेरे और तुम्हारे बीच फैसला न कर दे,” या जैसा कि उन्होंने ﷺ कहा।

उन्होंने कहा: “हे मुहम्मद, यदि आप हमारे द्वारा पेश की गई किसी भी चीज़ को स्वीकार करने वाले नहीं हैं, तो आप जानते हैं कि लोगों में से कोई भी हमसे अधिक तंग देश वाला, कम पानी वाला या कठिन जीवन जीने वाला नहीं है। तो हमारे लिए अपने उस रब से मांगें जिसने आपको वह देकर भेजा है जिसके साथ उसने आपको भेजा है, कि वह इन पहाड़ों को हमसे दूर कर दे जिन्होंने हमें घेर रखा है, और हमारे लिए हमारी भूमि का विस्तार कर दे, और हमारे लिए इसमें सीरिया की नदियों की तरह नदियाँ बहा दे। और वह हमारे लिए हमारे पूर्वजों को जीवित कर दे जो गुजर चुके हैं, और जिन्हें वह जीवित करे उनमें क़ुसय बिन किलाब भी हो; क्योंकि वह एक सच्चे बुजुर्ग थे। फिर हम उनसे पूछेंगे कि आप क्या कहते हैं, क्या यह सच है या झूठ। यदि वे आपको सच मान लें और आप वह कर दें जो हमने आपसे माँगा है, तो हम आपको सच मान लेंगे और इसके माध्यम से अल्लाह तआला के साथ आपके पद को जान लेंगे, और यह कि उन्होंने आपको रसूल बनाकर भेजा है जैसा कि आप कहते हैं।”

तो उन्होंने, अल्लाह की प्रार्थनाएं और शांति उन पर हो, उनसे कहा: “मैं इस चीज़ के साथ तुम्हारी ओर नहीं भेजा गया हूँ। मैं तुम्हारे पास अल्लाह तआला की ओर से केवल वही लेकर आया हूँ जिसके साथ उसने मुझे भेजा है, और मैंने तुम्हें वह पहुँचा दिया है जिसके साथ मुझे तुम्हारी ओर भेजा गया

था। यदि तुम इसे स्वीकार करते हो, तो यह दुनिया और आख़िरत में तुम्हारा हिस्सा है। और यदि तुम इसे अस्वीकार करते हो, तो मैं अल्लाह के आदेश के लिए धैर्य रखूँगी जब तक कि अल्लाह मेरे और तुम्हारे बीच फैसला न कर दे।"

उन्होंने कहा: "जब आपने हमारे लिए यह नहीं किया, तो इसे अपने लिए ले लीजिए। अपने रब से मांगें कि वह आपके साथ एक फरिश्ता भेजे जो आपकी बात की पुष्टि करे और आपकी ओर से हमें जवाब दे। और उससे मांगें कि वह आपके लिए बाग़, महल और सोने-चांदी के खजाने बना दे जो आपको उस चीज़ से बेनवा कर दें जिसे हम देखते हैं कि आप तलाश कर रहे हैं; क्योंकि आप बाज़ारों में चलते हैं और आजीविका तलाशते हैं जैसे हम तलाशते हैं, ताकि हम आपके रब के पास आपकी श्रेष्ठता और पद को जान सकें यदि आप रसूल हैं जैसा कि आप दावा करते हैं।"

तब अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे कहा: "मैं ऐसा करने वाला नहीं हूँ, और मैं वह नहीं हूँ जो अपने रब से यह मांगे, और न ही मैं इसके साथ तुम्हारी ओर भेजा गया हूँ। लेकिन अल्लाह ने मुझे शुभ समाचार देने वाला और डराने वाला बनाकर भेजा है - या जैसा कि उन्होंने कहा - तो यदि तुम मुझसे वह स्वीकार कर लो जो मैं तुम्हारे पास लाया हूँ, तो वह दुनिया और आख़िरत में तुम्हारा हिस्सा है, और यदि तुम इसे अस्वीकार करते हो, तो मैं अल्लाह के आदेश के लिए धैर्य रखूँगी जब तक कि अल्लाह मेरे और तुम्हारे बीच फैसला न कर दे।" उन्होंने कहा: "तो आसमान को हम पर टुकड़ों में गिरा दो जैसा कि आपने दावा किया था कि आपका रब चाहे तो कर सकता है; क्योंकि हम आप पर विश्वास नहीं करेंगे जब तक कि आप ऐसा न करें।" उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "वह..."

۱۷۳

سورة الاسراء: آیات ۹۰ - ۹۳

"شاید ایسا ہی ہو - ہم نے آپ کے علاج کی تلاش میں اپنے مال خرچ کیے یہاں تک کہ ہم آپ کو اس سے شفا دلائیں یا آپ کے بارے میں معذور سمجھے جائیں۔" تو رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: «جو تم کہتے ہو وہ مجھ میں نہیں ہے، میں تمہارے پاس وہ لے کر نہیں آیا جو میں لایا ہوں تمہارے مال طلب کرنے کے لیے، اور نہ تم میں عزت کے لیے، اور نہ تم پر بادشاہت کے لیے، بلکہ اللہ نے مجھے تمہاری طرف رسول بنا کر بھیجا، اور مجھ پر ایک کتاب نازل کی، اور مجھے حکم دیا کہ میں تمہارے لیے خوشخبری سنانے والا اور ڈرانے والا بنوں، تو میں نے تمہیں اپنے رب کے پیغامات پہنچا دیے، اور تمہاری خیر خواہی کی، پس اگر تم مجھ سے وہ قبول کر لو جو میں تمہارے پاس لایا ہوں تو وہ دنیا اور آخرت میں تمہارا حصہ ہے، اور اگر تم اسے مجھ پر لوٹا دو (رد کر دو) تو میں اللہ کے حکم کے لیے صبر کروں گا یہاں تک کہ اللہ میرے اور تمہارے درمیان فیصلہ کر دے» یا جیسا کہ آپ ﷺ نے فرمایا۔

انہوں نے کہا: اے محمد، پس اگر آپ ہماری طرف سے پیش کی گئی کسی بھی چیز کو قبول کرنے والے نہیں ہیں، تو آپ جانتے ہی ہیں کہ لوگوں میں کوئی بھی ہم سے زیادہ تنگ شہر والا، نہ کم پانی والا اور نہ ہم سے زیادہ سخت زندگی والا ہے، پس ہمارے لیے اپنے اس رب سے سوال کریں جس نے آپ کو وہ دے کر بھیجا جس کے ساتھ بھیجا ہے، کہ وہ ہم سے ان پہاڑوں کو ہٹا دے جنہوں نے ہم پر تنگی کر رکھی ہے، اور ہمارے لیے ہمارے شہروں کو پھیلا دے، اور ہمارے لیے اس میں شام کی نہروں کی طرح نہریں نکال دے، اور ہمارے ان باپ دادا کو زندہ کر دے جو گزر چکے ہیں، اور جنہیں وہ زندہ کرے ان میں قُصی بن کلاب بھی ہو؛ کیونکہ وہ سچے بزرگ تھے،

پس ہم ان سے پوچھیں گے کہ آپ جو کہتے ہیں وہ سچ ہے یا باطل، پس اگر وہ آپ کو سچ کہہ دیں اور آپ وہ کر دکھائیں جو ہم نے آپ سے مانگا ہے تو ہم آپ کو سچ مان لیں گے، اور اس کے ذریعے اللہ تعالیٰ کے ہاں آپ کا مقام پہچان لیں گے، اور یہ کہ اس نے آپ کو رسول بنا کر بھیجا ہے جیسا کہ آپ کہتے ہیں۔

تو آپ صلوات اللہ علیہ وسلامہ نے ان سے فرمایا: «میں تمہاری طرف اس چیز کے ساتھ نہیں بھیجا گیا، میں تو تمہارے پاس اللہ تعالیٰ کی طرف سے وہی لے کر آیا ہوں جس کے ساتھ اس نے مجھے بھیجا ہے اور میں نے تمہیں وہ پہنچا دیا ہے جس کے ساتھ میں تمہاری طرف بھیجا گیا تھا، پس اگر تم اسے قبول کر لو تو وہ دنیا اور آخرت میں تمہارا حصہ ہے، اور اگر تم اسے مجھ پر لوٹا دو تو میں اللہ کے حکم کے لیے صبر کروں گا یہاں تک کہ اللہ میرے اور تمہارے درمیان فیصلہ کر دے»۔

انہوں نے کہا: پس جب آپ نے ہمارے لیے یہ نہیں کیا تو اپنے لیے ہی لے لیں، اپنے رب سے سوال کریں کہ وہ آپ کے ساتھ ایک فرشتہ بھیجے جو آپ کی باتوں کی تصدیق کرے، اور آپ کی طرف سے ہمیں جواب دے، اور اس سے سوال کریں کہ وہ آپ کے لیے باغات، محلات اور سونے چاندی کے خزانے بنا دے جو آپ کو اس چیز سے بے نیاز کر دیں جسے ہم دیکھ رہے ہیں کہ آپ تلاش کر رہے ہیں؛ کیونکہ آپ بازاروں میں چلتے پھرتے ہیں اور معاش تلاش کرتے ہیں جیسے ہم تلاش کرتے ہیں، یہاں تک کہ ہم آپ کے رب کے ہاں آپ کی فضیلت اور مقام جان لیں اگر آپ رسول ہیں جیسا کہ آپ کا دعویٰ ہے۔

پس رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: «میں ایسا کرنے والا نہیں ہوں، اور نہ میں اپنے رب سے یہ سوال کرنے والا ہوں، اور نہ میں تمہاری طرف اس کے ساتھ بھیجا گیا ہوں، لیکن اللہ نے مجھے بشیر اور نذیر بنا کر بھیجا ہے ۔ یا جیسا کہ آپ نے فرمایا ۔ پس اگر تم مجھ سے وہ قبول کر لو جو

میں تمہارے پاس لایا ہوں تو وہ دنیا اور آخرت میں تمہارا حصہ ہے، اور اگر تم اسے مجھ پر لوٹا دو تو میں اللہ کے حکم کے لیے صبر کروں گا یہاں تک کہ اللہ میرے اور تمہارے درمیان فیصلہ کر دے»۔ انہوں نے کہا: تو آسمان کو ہم پر ٹکڑے ٹکڑے کر کے گرا دو جیسا کہ آپ نے دعویٰ کیا تھا کہ آپ کا رب اگر چاہے تو کر دے؛ پس ہم آپ پر ہرگز ایمان نہیں لائیں گے جب تک کہ آپ ایسا نہ کر دیں۔ فرمایا: تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «وہ...»

١٧٤ Surah Al-Isra: Verses 90 - 93

...to Allah, Mighty and Sublime be He, if He wills to do it to you, He will." They said: "O Muhammad, did your Lord not know that we would sit with you and ask you about what we asked, and request from you what we requested, so that He would come forward to you and inform you of what we discussed, and tell you what He will do with us regarding that since we did not accept what you brought to us?! It has reached us that a man from Al-Yamamah called 'Ar-Rahman' (The Merciful) is the one who teaches you this, and by Allah, we will never believe in Ar-Rahman. We have offered our excuses to you, O Muhammad, and by Allah, we will not leave you and what you have reached with us until we destroy you or you destroy us." One of them said: "We worship the angels, and they are the daughters of Allah." Another said: "We will not believe you until you bring Allah and the angels before us face to face." When they said that to the Messenger of Allah ﷺ, he stood up and left them, and Abdullah bin Abi Umayyah bin Al-Mughirah bin Abdullah bin Umar bin Makhzum, who was his cousin (the son of Atikah bint Abdul-Muttalib), stood up with him and said to him: "O Muhammad, your people offered you what they offered, and you did not accept it from them. Then they asked you for things for themselves so that they might know your status with Allah as you say, and believe you and follow you, but you did not do it! Then they asked you to take for yourself what they would know your virtue over them and your status with Allah, but you did not do it! Then they asked you to hasten for them some of what you threaten them with of punishment, but you did not do it! - or as he said to him - By Allah, I will never believe in you until you take a ladder to heaven, then ascend it while I am watching until you reach it, then come back with a document accompanied by four angels testifying for you that you are as you say. By Allah, if you did that, I don't think I would believe you!" Then he turned away from the Messenger of Allah ﷺ. The Messenger of Allah ﷺ returned to his family sad and sorrowful for what he missed of what he had hoped for from his people when they called him, and because of their distancing themselves from him. All of this is the wording of Ibn Ishaq (1).

Al-Wahidi mentioned from 'Ikrimah, from Ibn 'Abbas: So Allah revealed: ﴿And they say: We will not believe in you until you cause a spring to gush forth for us from the earth﴾ (2). ﴿A spring﴾ (Yanbu'an) means springs according to Mujahid (3). It is on the pattern of 'yaf'ul', from 'naba'a yanbu'u' (to gush/flow) (4). 'Asim, Hamzah, and Al-Kisa'i recited: "tafjura lana" with the light pronunciation, and he chose it...

(1) As in Sirat Ibn Hisham 1/295 - 298. And Al-Tabari recorded it in his Tafsir 15/87-90. (2) Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi p. 302. (3) Ma'ani al-Quran by Al-Nahhas 4/193. And Al-Tabari recorded it from him 15/78, and it is in his Tafsir 1/370. (4) Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 3/259, and Ma'ani al-Quran by Al-Nahhas 6/165.

१७४ सूरा अल-इसरा: आयतें ९० - ९३

...अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर, यदि वह तुम्हारे साथ ऐसा करना चाहे तो करेगा।" उन्होंने कहा: "हे मुहम्मद, क्या तुम्हारे रब को यह नहीं पता था कि हम तुम्हारे साथ बैठेंगे और तुमसे वह सब पूछेंगे जो हमने पूछा, और तुमसे वह मांगेंगे जो हमने मांगा, ताकि वह तुम्हें पहले से ही उन बातों से अवगत करा दे जो हमने आपस में कीं, और तुम्हें बता दे कि वह हमारे साथ क्या करने वाला है क्योंकि हमने तुम्हारी लाई हुई बात को स्वीकार नहीं किया?! हमें यह खबर मिली है कि यमामा का 'अर-रहमान' नाम का एक व्यक्ति तुम्हें यह सब सिखाता है, और खुदा की कसम, हम कभी भी अर-रहमान पर ईमान नहीं लाएंगे। हमने तुम्हारे सामने अपना पक्ष रख दिया है, हे मुहम्मद, और खुदा की कसम, हम तुम्हें और तुम्हारी बातों को तब तक नहीं छोड़ेंगे जब तक कि हम तुम्हें नष्ट न कर दें या तुम हमें नष्ट न कर दो।" उनमें से एक ने कहा: "हम फरिश्तों की इबादत करते हैं और वे अल्लाह की बेटियां हैं।" और एक अन्य ने कहा: "हम तुम पर तब तक विश्वास नहीं करेंगे जब तक तुम अल्लाह और फरिश्तों को हमारे सामने प्रत्यक्ष न ले आओ।" जब उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ से यह कहा, तो वे उनके पास से उठ खड़े हुए। उनके साथ अब्दुल्लाह बिन अबी उमैया बिन अल-मुगीरा बिन अब्दुल्लाह बिन उमर बिन मखज़ूम भी उठ खड़ा हुआ, जो उनके फुफेरे भाई थे (आतिका बिन्त अब्दुल-मुत्तलिब के बेटे)। उसने उनसे कहा: "हे मुहम्मद, तुम्हारी कौम ने तुम्हारे सामने जो प्रस्ताव रखे, तुमने उन्हें स्वीकार नहीं किया। फिर उन्होंने अपने लिए कुछ चीजें मांगीं ताकि वे अल्लाह के पास तुम्हारे रुतबे को जान सकें जैसा कि तुम कहते हो, और तुम पर विश्वास करें और तुम्हारा अनुसरण करें, लेकिन तुमने ऐसा नहीं किया! फिर उन्होंने तुमसे अपने लिए वह सब प्राप्त करने को कहा जिससे उन्हें दूसरों पर तुम्हारी श्रेष्ठता और अल्लाह के पास तुम्हारे रुतबे का पता चले, लेकिन तुमने वह भी नहीं किया! फिर उन्होंने तुमसे उस अज़ाब (दंड) का कुछ हिस्सा जल्दी लाने को कहा जिससे तुम उन्हें डराते हो, लेकिन तुमने वह भी नहीं किया! - या जैसा कि उसने उनसे कहा - खुदा की कसम, मैं तुम पर कभी ईमान नहीं लाऊंगा जब तक कि तुम आसमान तक एक सीढ़ी न लगा लो, फिर उस पर चढ़ो और मैं तुम्हें देख रहा हूँ यहाँ तक कि तुम वहाँ पहुँच जाओ, फिर तुम अपने साथ एक लिखित दस्तावेज़ और चार फरिश्ते लेकर आओ जो तुम्हारे पक्ष में गवाही दें कि तुम वही हो जो तुम कहते हो। खुदा की कसम, अगर तुम ऐसा कर भी दो, तो मुझे नहीं लगता कि मैं तुम पर विश्वास करूँगा!" फिर वह अल्लाह के रसूल ﷺ के पास से चला गया। अल्लाह के रसूल ﷺ अपनी कौम की इस बेरुखी और उनके द्वारा

बुलाए जाने पर जो उम्मीदें उन्होंने बाँधी थीं उनके पूरा न होने पर दुखी और निराश होकर अपने परिवार के पास लौटे। यह सब इब्न इशाक (१) के शब्द हैं।

अल-वाहिदी ने इकरीमा के हवाले से इब्न अब्बास से उल्लेख किया है: तब अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: ﴾और उन्होंने कहा: हम तुम पर कदापि विश्वास नहीं करेंगे जब तक कि तुम हमारे लिए धरती से एक सोता न बहा दो﴿ (२)। मुजाहिद के अनुसार ﴾सोता﴿ (यन्बूअन) का अर्थ चश्मे या झरने हैं (३)। यह 'यफ़ऊल' के वज़न पर है, जो 'नबअ यन्बुउ' (उबलना/बहना) से बना है (४)। आसिम, हमज़ा और अल-किसाई ने "तफ़्ज़ुरा लना" (हल्के उच्चारण के साथ) पढ़ा है, और उन्होंने इसे चुना है...

(१) जैसा कि सीरत इब्न हिशाम १/२९५ - २९८ में है। और अल-तबरी ने इसे अपनी तफ़्सीर १५/८७ - ९० में उद्धृत किया है। (२) असबाब अल-नुज़ूल, अल-वाहिदी, पृष्ठ ३०२। (३) मानी अल-कुरान, अल-नहहास ४/१९३। और अल-तबरी ने इसे उनसे १५/७८ में उद्धृत किया है, और यह उनकी तफ़्सीर १/३७० में है। (४) मानी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज ३/२५९, और मानी अल-कुरान, अल-नहहास ६/१६५।

...اللہ عزوجل کی طرف، اگر وہ چاہے تو تمہارے ساتھ ایسا ہی کرے۔" انہوں نے کہا: "اے محمد، کیا تمہارے رب کو یہ معلوم نہ تھا کہ ہم تمہارے ساتھ بیٹھیں گے اور تم سے وہ باتیں پوچھیں گے جو ہم نے پوچھیں، اور تم سے وہ طلب کریں گے جو ہم نے طلب کیا، تو وہ تمہاری طرف پہلے ہی آ جاتا اور تمہیں ان باتوں سے آگاہ کر دیتا جو ہم نے تم سے کیں، اور تمہیں بتا دیتا کہ وہ ہمارے ساتھ کیا کرنے والا ہے جب ہم نے تمہاری لائی ہوئی بات کو قبول نہ کیا؟! ہمیں یہ خبر ملی ہے کہ یمامہ کا ایک شخص جسے 'الرحمن' کہا جاتا ہے، تمہیں یہ سب سکھاتا ہے، اور اللہ کی قسم، ہم کبھی بھی الرحمن پر ایمان نہیں لائیں گے۔ اے محمد، ہم نے تمہارے سامنے اپنا عذر پیش کر دیا ہے، اور اللہ کی قسم، ہم تمہیں اور تمہاری باتوں کو نہیں چھوڑیں گے یہاں تک کہ ہم تمہیں ہلاک کر دیں یا تم ہمیں ہلاک کر دو۔" ان میں سے ایک کہنے والے نے کہا: "ہم فرشتوں کی عبادت کرتے ہیں اور وہ اللہ کی بیٹیاں ہیں۔" اور ایک کہنے والے نے کہا: "ہم تم پر اس وقت تک ایمان نہیں لائیں گے یہاں تک کہ تم اللہ اور فرشتوں کو ہمارے سامنے کھلم کھلا (قبیلا) نہ لے آؤ۔" جب انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے یہ باتیں کیں تو آپ ﷺ ان کے پاس سے اٹھ کھڑے ہوئے۔ آپ کے ساتھ عبداللہ بن ابی امیہ بن المغیرہ بن عبداللہ بن عمر بن مخزوم بھی اٹھ کھڑا ہوا، جو آپ کے پھوپھی زاد بھائی تھے (وہ عاتکہ بنت عبدالمطلب کے بیٹے تھے)۔ اس نے آپ ﷺ سے کہا: "اے محمد، تمہاری قوم نے تمہارے سامنے جو کچھ پیش کیا تم نے اسے قبول نہیں کیا۔ پھر انہوں نے اپنے لیے کچھ چیزیں مانگیں تاکہ وہ اللہ کے ہاں تمہارا مقام و مرتبہ جان لیں جیسا کہ تم کہتے ہو، اور تمہاری تصدیق کریں اور تمہاری پیروی کریں، لیکن تم نے ایسا نہ کیا! پھر انہوں نے تم سے کہا کہ تم اپنے لیے وہ کچھ حاصل کرو جس سے وہ تمہاری ان پر فضیلت اور اللہ کے ہاں تمہارے مقام کو

جان لیں، لیکن تم نے وہ بھی نہ کیا! پھر انہوں نے تم سے اس عذاب کا کچھ حصہ جلدی لانے کو کہا جس سے تم انہیں ڈراتے ہو، لیکن تم نے وہ بھی نہ کیا! - یا جیسا اس نے آپ ﷺ سے کہا - اللہ کی قسم، میں تم پر کبھی ایمان نہیں لاؤں گا یہاں تک کہ تم آسمان تک کوئی سیڑھی لگاؤ، پھر اس پر چڑھو اور میں دیکھ رہا ہوں یہاں تک کہ تم وہاں پہنچ جاؤ، پھر تم اپنے ساتھ ایک تحریر لاؤ جس کے ساتھ چار فرشتے ہوں جو تمہارے حق میں گواہی دیں کہ تم ویسے ہی ہو جیسا کہ تم کہتے ہو۔ اللہ کی قسم، اگر تم ایسا کر بھی لو تب بھی میرا خیال نہیں کہ میں تمہاری تصدیق کروں گا!"

پھر وہ رسول اللہ ﷺ کے پاس سے چلا گیا۔ رسول اللہ ﷺ اپنے اہل و عیال کی طرف غمزدہ اور افسردہ ہو کر لوٹے کیونکہ آپ کو اپنی قوم سے جو امید تھی وہ پوری نہ ہوئی جب انہوں نے آپ کو بلایا تھا، اور اس وجہ سے بھی کہ آپ نے ان کی دوری کو دیکھ لیا تھا۔ یہ سب ابن اسحاق (۱) کے الفاظ ہیں۔

اور الواحدی نے عکرمہ سے، انہوں نے ابن عباس سے ذکر کیا: تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿اور انہوں نے کہا: ہم تم پر ہرگز ایمان نہیں لائیں گے یہاں تک کہ تم ہمارے لیے زمین سے کوئی چشمہ جاری کر دو﴾ (۲)۔ مجاہد (۳) کے نزدیک ﴿ینبوعاً﴾ کا مطلب چشمے ہیں۔ یہ 'یفعول' کے وزن پر ہے، 'نبع ینبع' سے (۴)۔ اور عاصم، حمزہ اور الکسائی نے "تَفْجُرَ لنا" تخفیف کے ساتھ پڑھا ہے، اور اسے ہی پسند کیا ہے...

(۱) جیسا کہ سیرت ابن ہشام ۱/۲۹۵ - ۲۹۸ میں ہے۔ اور اسے طبری نے اپنی تفسیر ۱۵/۸۷ - ۹۰ میں روایت کیا ہے۔ (۲) اسباب النزول للواحدی صفحہ ۳۰۲۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۴/۱۹۳۔ اور اسے طبری نے ان سے ۱۵/۷۸ میں روایت کیا ہے، اور یہ ان کی تفسیر ۱/۳۷۰ میں ہے۔ (۴) معانی القرآن للزجاج ۳/۲۵۹، اور معانی القرآن للنحاس ۶/۱۶۵۔

Abu Hatim said; because 'yanbuʿ' (spring) is singular. And they did not disagree regarding 'tufajjira al-anhar' (cause the rivers to gush forth) being doubled (shadda). Abu 'Ubaydah said: The first is like it. Abu Hatim said: It is not like it; because the first is followed by 'yanbuʿ' which is singular, and the second is followed by 'al-anhar' which is plural, and the doubling (tashdid) indicates multiplicity (1). It was answered that although 'yanbuʿan' is singular, what is meant is plural, as Mujahid said. Yanbuʿ: a water spring, and the plural is yanabiʿ (2). Qatadah read: "Or there be for you a garden" (3). 'Khilalaha' means: in its midst (4). "Or you cause the sky to fall" is the common reading. Mujahid read: "Or the sky falls," attributing the action to the sky (5). 'Kisafan' means pieces. Narrated from Ibn Abbas and others (6). And 'al-Kisaf' - with a fathah on the seen - is the plural of kisfah, and it is the reading of Nafi', Ibn 'Amir, and 'Asim. The rest read: "kisfan" with a sukun on the seen (7). Al-Akhfash said: Whoever reads 'kisafan' from the sky, considers it singular, and whoever reads 'kisafan', considers it plural (8). Al-Mahdawi said: For whoever makes the seen silent (sukun), it could be the plural of kisfah, and it could be a verbal noun; from 'kasaf-tu al-shay' when you cover it. So it is as if they said: drop it as a covering upon us (9). Al-Jawhari said (10): Al-Kisfah: a piece of something; it is said: give me a 'kisfah' of your garment, and the plural is kisaf and kisaf. And it is said: 'al-kisf' and 'al-kisfah' are the same. "Or you bring Allah and the angels..."

(1) Tafsir al-Razi 21/57 in meaning. See Al-Sab'ah p. 385, and Al-Taysir p. 141. (2) Tahdhib al-Lughah 3/8. (3) We have not found anyone who mentioned it except the author, and it is an anomalous reading. (4) Tafsir Abi al-Layth 3/283, and Zad al-Masir by Ibn al-Jawzi 5/87. (5) Anomalous Readings p. 77. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/273. (7) Tafsir al-Baghawi 3/137. See Al-Sab'ah p. 385, and Al-Taysir p. 141. (8) Transmitted from him by Al-Jawhari in Al-Sihah (ksf). (9) Al-Muharrar al-Wajiz 3/485 in meaning. (10) In Al-Sihah (ksf).

अबू हातिम ने कहा; क्योंकि 'यनबू' (झरना) एकवचन है। और उन्होंने 'तुफ़ज्जिर अल-अनहार' (नदियों को बहा देना) में इसके द्विगुणित (शद्दा) होने पर असहमति नहीं जताई। अबू उबैदा ने कहा: पहला भी इसी के समान है। अबू हातिम ने कहा: यह उसके समान नहीं है; क्योंकि पहले के बाद 'यनबू' है जो एकवचन है, और दूसरे के बाद 'अनहार' है जो बहुवचन है, और शदीद (तशदीद) अधिकता को दर्शाता है (1)। यह उत्तर दिया गया कि हालांकि 'यनबुआन' एकवचन है, लेकिन इसका अर्थ बहुवचन है, जैसा कि मुजाहिद ने कहा। यनबू: पानी का चश्मा (सोता), और इसका बहुवचन यनाबी' (2) है। कतादाह ने पढ़ा: "या तुम्हारे पास एक बाग हो" (3)। 'ख़िलालाहा' यानी: इसके बीच में (4)। "या तुम आसमान को गिरा दो" यह सामान्य पाठ (क़िरात) है। मुजाहिद ने पढ़ा: "या आसमान गिर जाए", क्रिया को आसमान की ओर आरोपित करते हुए (5)। 'किसफ़न' यानी टुकड़े। इब्न अब्बास और अन्य से (6)। और 'अल-किसफ़' - सीन पर फ़तह के साथ - किसफ़ा का बहुवचन है, और यह नाफ़े इब्न आमिर और आसिम का पाठ है। बाकी लोगों ने 'किस्फ़न' पढ़ा, सीन पर सुकून के साथ (7)। अल-अख़फ़श ने कहा: जिसने आसमान से 'किसफ़न' पढ़ा, उसने इसे एकवचन माना, और जिसने 'किसफ़न' पढ़ा, उसने इसे बहुवचन माना (8)। अल-महदावी ने कहा: जिसने सीन को साकिन किया, उसके लिए यह किसफ़ा का बहुवचन हो सकता है, और यह मसदर (भाववाचक संज्ञा) भी हो सकता है; 'कसफ़्तु अल-शय' से जब आप उसे ढँक देते हैं। तो मानो उन्होंने कहा: इसे हम पर एक आवरण के रूप में गिरा दो (9)। अल-जौहरी ने कहा (10): अल-किसफ़ा: किसी चीज़ का टुकड़ा; कहा जाता है: मुझे अपने कपड़े का एक 'किसफ़ा' दो, और बहुवचन 'किसफ़' और 'किसफ़' है। और कहा जाता है: 'अल-किस्फ़' और 'अल-किसफ़ा' एक ही हैं। "या तुम अल्लाह और फ़रिश्तों को लाओ..."

(1) तफ़सीर अल-राज़ी 21/57 अर्थ में। अल-सबअह पृ. 385, और अल-तयसीर पृ. 141 देखें। (2) तहज़ीब अल-लुग़ह 3/8। (3) हमें लेखक के अलावा इसे किसी और ने वर्णित करते हुए नहीं पाया, और यह एक शाज़ (दुर्लभ) पाठ है। (4) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/283, और ज़ाद अल-मसीर इब्न अल-जौज़ी द्वारा 5/87। (5) अल-क़िराअत अल-शाज़ह पृ. 77। (6) अल-नुक़त वल-'उयून 3/273। (7) तफ़सीर अल-बग़वी 3/137। अल-सबअह पृ. 385, और अल-तयसीर पृ. 141 देखें। (8) अल-जौहरी ने इसे अल-सिहाह (क-स-फ़) में उनसे उद्धृत किया है। (9) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/485 अर्थ में। (10) अल-सिहाह (क-स-फ़) में।

ابو حاتم؛ کیونکہ 'ینبوع' (چشمہ) واحد ہے۔ اور انہوں نے 'تفجِّر الانہار' (نہروں کو بہا نکالنا) میں اس کے مشدد ہونے پر اختلاف نہیں کیا۔ ابو عبیدہ نے کہا: پہلی (مثال) بھی اس جیسی ہے۔ ابو حاتم نے کہا: یہ اس جیسی نہیں ہے؛ کیونکہ پہلی کے بعد 'ینبوع' ہے جو واحد ہے، اور دوسری کے بعد 'الانہار' ہے جو جمع ہے، اور تشدید کثرت پر دلالت کرتی ہے (1)۔ جواب دیا گیا کہ 'ینبوعاً' اگرچہ واحد ہے مگر اس سے مراد جمع ہے، جیسا کہ مجاہد نے کہا۔ ینبوع: پانی کا چشمہ، اور اس کی جمع ینابیع (2) ہے۔ قتادہ نے پڑھا: "یا تیرے پاس کوئی باغ ہو" (3)۔ 'خِلَلَهَا' یعنی: اس کے درمیان (4)۔ "یا تو آسمان کو گرا دے" عام قراءت ہے۔ اور مجاہد نے پڑھا: "یا آسمان گر پڑے" فعل کی نسبت آسمان کی طرف کرتے ہوئے (5)۔ 'كِسَفاً' یعنی ٹکڑے ٹکڑے۔ ابن عباس اور دیگر سے (6)۔ اور 'الكِسَف' - سین کے زبر کے ساتھ - کسفہ کی جمع ہے، اور یہ نافع، ابن عامر اور عاصم کی قراءت ہے۔ باقیوں نے 'كِسْفاً' سین کے سکون کے ساتھ پڑھا (7)۔ الاخفش نے کہا: جس نے آسمان سے 'كِسَفاً' پڑھا، اس نے اسے واحد قرار دیا، اور جس نے 'كِسَفاً' پڑھا اس نے اسے جمع قرار دیا (8)۔ المہدوی نے کہا: جس نے سین کو ساکن پڑھا، تو جائز ہے کہ وہ کسفہ کی جمع ہو، اور جائز ہے کہ وہ مصدر ہو؛ 'کسفتُ الشیء' سے جب آپ اسے ڈھانپ دیں۔ تو گویا انہوں نے کہا: اسے ہم پر ڈھکن (طبق) بنا کر گرا دے (9)۔ الجوہری نے کہا (10): الکِسفہ: کسی چیز کا ٹکڑا؛ کہا جاتا ہے: مجھے اپنے کپڑے کا ایک 'کِسفہ' دے، اور جمع کِسَف اور کِسَف ہے۔ اور کہا جاتا ہے: 'الكِسف' اور 'الكِسفہ' ایک ہی ہیں۔ "یا تو اللہ اور فرشتوں کو لے آئے..."

(1) تفسیر رازی 21/ 57 ہم معنی۔ دیکھئے السبعہ ص 385، اور التیسیر ص 141۔ (2) تہذیب اللغہ 3/8۔ (3) ہمیں اسے مصنف کے علاوہ کسی اور کے ذکر کرنے کا پتہ نہیں چلا، اور یہ ایک

شاذ قراءت ہے۔ (4) تفسیر ابی اللیث 3/ 283، اور زاد المسیر از ابن الجوزی 5/ 87۔ (5) القراءات الشاذہ ص 77۔ (6) النکت والعیون 3/ 273۔ (7) تفسیر بغوی 3/ 137۔ دیکھئے السبعہ ص 385، اور التیسیر ص 141۔ (8) اسے الجوہری نے الصحاح (کسف) میں ان سے نقل کیا ہے۔ (9) المحرر الوجیز 3/ 485 ہم معنی۔ (10) الصحاح (کسف) میں۔

"[Face to] face (Qabīlā)": meaning: sighting. Narrated from Qatadah and Ibn Jurayj (1). Ad-Dahhak and Ibn Abbas said: as a guarantor (Kafīlā) (2). Muqatil said: as a witness. Mujahid said: It is the plural of 'tribe' (qabilah); meaning: with types of angels, tribe by tribe (3). It was also said: guarantors who guarantee to us your bringing of it.

"Or you have a house of ornament (Zukhruf)": meaning: of gold. Narrated from Ibn Abbas and others. Its root is adornment (4). 'Al-Muzakhraf' means 'the decorated'. 'Zukhārif al-mā'' means its patterns/currents (5). Mujahid said: I did not know what 'zukhruf' meant until I saw it in the reading of Ibn Mas'ud: "A house of gold" (6). Meaning: We will not follow you given this poverty that we see.

"Or you ascend into heaven": meaning: you go up (7). It is said: 'I ascended (raqaytu) the ladder, ascending (arqā ruqiyyan and ruqiyyan)' when you go up, and 'artaqaytu' is the same (8). "And we will never believe in your ascension": meaning: because of your ascension (9), and it is a verbal noun; like 'madā-yamḍī-muḍiyyan' (to pass/go), and 'hawā-yahwī-huwiyyan' (to fall/drop), likewise 'raqā-yarqā-ruqiyyan'.

"Until you bring down to us a book we may read": meaning: a book from Allah Almighty to each man among us; as the Almighty said: "Nay, every man of them desires that he be given scrolls spread out" (10) [Al-Muddaththir: 52]. "Say, 'Exalted is my Lord'": The people of Makkah and Sham (Levant) read it as: "He [the Prophet] said, 'Exalted is my Lord'" meaning the Prophet (11) ﷺ; that is, he said that.

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 3/273, and Zad al-Masir 5/87. (2) Tafsir al-Baghawi 3/137, from Ibn Abbas. (3) The previous source. (4) The previous source. (5) Al-Sihah (Zakhraf). (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/195. Recorded by al-Tabari 15/85, and it is an anomalous reading. (7) Zad al-Masir 5/88. (8) Al-Sihah (Raqi). (9) Majma' al-Bayan 15/99, and Tafsir al-Razi 21/58. (10) Majma' al-Bayan 15/99. (11) Tafsir al-Baghawi 3/137. See also Al-Sab'ah p. 385, and Al-Taysir p. 141.

सूरह अल-इसरा: आयतें 90 - 93 | 176

"आमने-सामने (क़बीला)": अर्थात: देखना। क़तादा और इब्न जुरैज से वर्णित (1)। अद-दह्हाक और इब्न अब्बास ने कहा: एक ज़मानतदार (कफीला) के रूप में (2)। मुक़ातिल ने कहा: एक गवाह के रूप में। मुजाहिद ने कहा: यह 'कबीला' का बहुवचन है; अर्थात: स्वर्गदूतों की श्रेणियों के साथ, कबीला दर कबीला (3)। और यह भी कहा गया: ज़मानतदार जो हमारे लिए आपकी ओर से उसे लाने की गारंटी देते हैं।

"या आपके पास सोने (ज़ुख़रुफ़) का घर हो": अर्थात: सोने का। इब्न अब्बास और अन्य से वर्णित। इसका मूल अर्थ सजावट है (4)। 'अल-मुज़ख़रफ़' का अर्थ है 'सजाया हुआ'। 'ज़ुख़ारिफ अल-मा' का अर्थ है उसकी धाराएँ(5)। मुजाहिद ने कहा: मैं नहीं जानता था कि 'ज़ुख़रुफ़' का क्या अर्थ है जब तक कि मैंने इब्न मसऊद के पठन में इसे "सोने का घर" नहीं देखा (6)। अर्थात: हम इस गरीबी को देखते हुए आपका अनुसरण नहीं करेंगे।

"या आप स्वर्ग में चढ़ जाएँ": अर्थात: आप ऊपर चढ़ें (7); कहा जाता है: 'मैं सीढ़ी पर चढ़ा (रक़ैतु), चढ़ना (अर्क़ा रुक़िय्यन और रुक़िय्यन)' जब आप ऊपर जाते हैं, और 'अर्तक़ैतु' भी वैसा ही है (8)। "और हम आपके चढ़ने पर कभी विश्वास नहीं करेंगे": अर्थात: आपके चढ़ने के कारण (9), और यह एक भाववाचक संज्ञा है; जैसे 'मदा-यमदी-मुदिय्यन' (बीतना/जाना), और 'हवा-यहवी-हुविय्यन' (गिरना), वैसे ही 'रक़ा-यरक़ा-रुक़िय्यन'।

"जब तक कि आप हमारे लिए ऐसी किताब न उतारें जिसे हम पढ़ सकें": अर्थात: अल्लाह तआला की ओर से हम में से प्रत्येक व्यक्ति के लिए एक किताब; जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: "बल्कि उनमें से प्रत्येक व्यक्ति चाहता है कि उसे खुले हुए पन्ने दिए जाएँ' (10) [अल-मुद्दस्सिर: 52]। "कहें, 'पवित्र है मेरा रब'": मक्का और शाम (लेवेंट) के लोगों ने इसे इस प्रकार पढ़ा: "उसने [नबी ने] कहा, 'पवित्र है मेरा रब'" अर्थात नबी (11) ﷺ; यानी, उन्होंने ऐसा कहा।

(1) अल-नुक़त वल-'उयून 3/273, और ज़ाद अल-मसीर 5/87। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/137, इब्न अब्बास से। (3) पिछला स्रोत। (4) पिछला स्रोत। (5) अल-सिहाह (ज़ख़रफ़)। (6) नह्हास द्वारा म'आनी अल-क़ुरआन 4/195। अल-तब़री 15/85 द्वारा उद्धृत, और यह एक दुर्लभ (शाज़) पठन है। (7) ज़ाद अल-मसीर 5/88। (8) अल-सिहाह (रक़ी)। (9) मजमा' अल-बयान 15/99, और तफ़सीर

अल-राज़ी 21/58। (10) मजमा' अल-बयान 15/99। (11) तफ़सीर अल-बग़वी 3/137। अल-सब'ह पृ. 385, और अल-तयसीर पृ. 141 भी देखें।

"سامنے (قبیلا)": یعنی: دیکھنا۔ قتادہ اور ابن جریج سے مروی ہے (1)۔ ضحاک اور ابن عباس نے کہا: ضامن (کفیلا) (2)۔ مقاتل نے کہا: گواہ۔ مجاہد نے کہا: یہ قبیلہ کی جمع ہے؛ یعنی: فرشتوں کی اقسام کے ساتھ، قبیلہ در قبیلہ (3)۔ اور کہا گیا: وہ ضامن جو ہمارے پاس آپ کے اسے لانے کی ضمانت دیتے ہیں۔

"یا آپ کے پاس سونے (زخرف) کا گھر ہو": یعنی: سونے کا۔ ابن عباس اور دیگر سے مروی ہے۔ اس کی اصل زینت ہے (4)۔ اور 'المزخرف' کا مطلب ہے آراستہ کیا ہوا۔ 'زخارف الماء' سے مراد پانی کی لہریں یا دھاریں ہیں (5)۔ مجاہد نے کہا: میں نہیں جانتا تھا کہ 'زخرف' کیا ہے یہاں تک کہ میں نے ابن مسعود کی قرأت میں "بیت من ذھب" (سونے کا گھر) دیکھا (6)۔ یعنی: ہم اس غربت کے باوجود جو ہم دیکھ رہے ہیں، آپ کی پیروی نہیں کریں گے۔

"یا آپ آسمان پر چڑھ جائیں": یعنی: بلند ہوں (7)؛ کہا جاتا ہے: 'رَقِيتُ في السُّلَّمِ أَرْقَى رُقِيًّا ورُقِيًّا' جب آپ اوپر چڑھیں، اور 'ارتقیت' بھی اسی طرح ہے (8)۔ "اور ہم آپ کے چڑھنے پر ہرگز ایمان نہیں لائیں گے": یعنی: آپ کے چڑھنے کی وجہ سے (9)، اور یہ مصدر ہے؛ جیسے 'مضی یمضی مضیا'، اور 'ھوی یھوی ھویا'، اسی طرح 'رقی یرقی رقیا' ہے۔

"یہاں تک کہ آپ ہم پر ایسی کتاب نازل کریں جسے ہم پڑھ سکیں": یعنی: اللہ تعالیٰ کی طرف سے ہم میں سے ہر شخص کے لیے ایک کتاب؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "بلکہ ان میں سے ہر شخص چاہتا ہے کہ اسے کھلے ہوئے صحیفے دیے جائیں" (10) [المدثر: 52]۔ "کہہ دیجیے، 'پاک ہے میرا رب'": مکہ اور شام والوں نے اسے یوں پڑھا: "اس نے [نبی نے] کہا، 'پاک ہے میرا رب'" یعنی نبی ﷺ (11)؛ یعنی انہوں نے ایسا کہا۔

(1) النکت والعیون 3/ 273 ، اور زاد المسیر 5/ 87۔ (2) تفسیر البغوی 3/ 137 بحوالہ ابن عباس۔ (3) سابقہ حوالہ۔ (4) سابقہ حوالہ۔ (5) الصحاح (زخرف)۔ (6) معانی القرآن للنحاس 4/ 195۔ اور اسے طبری نے 15/ 85 میں روایت کیا ہے، اور یہ قرأتِ شاذہ ہے۔ (7) زاد المسیر 5/ 88۔ (8) الصحاح (رقی)۔ (9) مجمع البیان 15/ 99 ، اور تفسیر الرازی 21/ 58۔ (10) مجمع البیان 15/ 99۔ (11) تفسیر البغوی 3/ 137۔ نیز ملاحظہ فرمائیں السبعہ ص 385 ، اور التیسیر ص 141۔

Surah Al-Isra: Verses 90 - 94

177

Exalting Allah, the Mighty and Majestic, from being unable to do anything and from being objected to in an action. And it was said: This is all an expression of amazement at the extremity of their disbelief and their suggestions. The rest read "Say" as a command; meaning: Say to them, O Muhammad, "Am I anything" i.e., I am nothing "but a human messenger"(1). I follow what is revealed to me from my Lord, and Allah does what He wills of these things that are not within human power. Have you ever heard of any human who brought such signs?! Some atheists said: This is not a convincing answer, and they were wrong; because he answered them by saying: I am only a human who has no power over anything you have asked me for, and I have no right to choose for my Lord. The messengers before me did not come to their nations with everything they wanted and sought, and my path is their path. They used to limit themselves to what Allah gave them of His signs that indicate the truth of their prophethood. Once they established the proof against them, it was not necessary for their people to suggest others. If it were mandatory for Allah to bring them every sign they suggested, it would be mandatory for Him to bring them whom they choose as messengers, and it would be mandatory for every person to say: I will not believe until I am given a sign different from what someone else requested. This would lead to the management [of affairs] being in the hands of the people. Rather, the management belongs to Allah Almighty.

His saying (Almighty): "And what prevented the people from believing when guidance came to them except that they said, 'Has Allah sent a human messenger?'" (94)

WWW.NAFSEISLAM.COM

His saying (Almighty): "And what prevented the people from believing when guidance came to them" meaning the messengers and the books from Allah calling to Him. "Except that they said" out of their ignorance(2): "Has Allah sent a human messenger?" meaning: Allah is too Majestic to have His messenger be a human(3). Thus, Allah Almighty clarified the extremity of their stubbornness; because they said: You are like us, so we are not obliged to follow, and they overlooked the miracle. So, the first "an" (أن) is in the position of accusative (nasb) by the omission of the preposition. And the second "an" is in the position of nominative (raf') by "mana'a" (prevented), meaning: And nothing prevented the people from believing when guidance came to them except their saying: Has Allah sent a human messenger?(4).

(1) Previous sources. (2) Tafsir al-Tabari 15/91. (3) Al-Wajiz by al-Wahidi 3/129. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/261.

सूरह अल-इसरा: आयत 90 - 94

177

अल्लाह, जो सर्वशक्तिमान और प्रतापी है, को किसी भी चीज़ में असमर्थ होने से और उसके किसी कार्य पर आपत्ति किए जाने से पवित्र ठहराना। और कहा गया है: यह सब उनके अत्यधिक अविश्वास और उनके सुझावों पर विस्मय व्यक्त करना है। बाकियों ने "कहें" (कुल) को आदेश के रूप में पढ़ा है; यानी: ऐ मुहम्मद, उनसे कहो, "क्या मैं कुछ हूँ" यानी मैं नहीं हूँ "सिवाय एक मानव रसूल के(1)। मैं उसी का पालन करता हूँ जो मेरे रब की ओर से मुझ पर प्रकाशना (वही) की जाती है, और अल्लाह इन चीज़ों में से जो चाहता है वह करता है जो मानव शक्ति के भीतर नहीं हैं। क्या आपने कभी किसी ऐसे इंसान के बारे में सुना है जो ये निशानियाँ लेकर आया हो?! कुछ नास्तिकों ने कहा: यह संतोषजनक उत्तर नहीं है, और वे गलत थे; क्योंकि उन्होंने उन्हें यह कहकर उत्तर दिया: मैं तो केवल एक मनुष्य हूँ जो उस पर कोई अधिकार नहीं रखता जो तुमने मुझसे माँगा है, और मुझे अपने रब पर चुनाव करने का कोई अधिकार नहीं है। मुझसे पहले के रसूल अपनी कौमों के पास वह सब लेकर नहीं आए जो वे चाहते और मांगते थे, और मेरा रास्ता भी उन्हीं का रास्ता है। वे अल्लाह द्वारा दी गई अपनी भविष्यद्वक्ता (नुबुव्वत) की सच्चाई को दर्शाने वाली निशानियों तक ही सीमित रहते थे। जब उन्होंने उनके खिलाफ प्रमाण पेश कर दिया, तो उनके लोगों के लिए अन्य सुझाव देना आवश्यक नहीं था। यदि अल्लाह के लिए उन्हें उनके द्वारा सुझाए गए प्रत्येक चिन्ह को लाना अनिवार्य होता, तो उसके लिए यह भी अनिवार्य होता कि वह उनके द्वारा चुने गए लोगों को रसूल के रूप में लाए, और प्रत्येक व्यक्ति के लिए यह कहना अनिवार्य होता: मैं तब तक विश्वास नहीं करूँगा जब तक कि मुझे वह निशानी न दी जाए जो किसी और ने माँगी थी उससे अलग हो। इससे प्रबंधन (तदबीर) लोगों के हाथ में चला जाता। जबकि प्रबंधन तो केवल अल्लाह तआला के हाथ में है।

अल्लाह तआला का फरमान: "और लोगों को विश्वास करने से क्या चीज़ रोकी जब उनके पास मार्गदर्शन आ गया, सिवाय इसके कि उन्होंने कहा, 'क्या अल्लाह ने एक मनुष्य को रसूल बनाकर भेजा है?'" (94)

WWW.NAFSEISLAM.COM

अल्लाह तआला का फरमान: "और लोगों को विश्वास करने से क्या चीज़ रोकी जब उनके पास मार्गदर्शन आ गया" इसका अर्थ है अल्लाह की ओर से रसूल और किताबें जो उसकी ओर बुलाती हैं।

"सिवाय इसके कि उन्होंने कहा" अपनी अज्ञानता के कारण(2): "क्या अल्लाह ने एक मनुष्य को रसूल बनाकर भेजा है?" यानी: अल्लाह इससे कहीं अधिक महान है कि उसका रसूल कोई मनुष्य हो(3)। अतः अल्लाह तआला ने उनकी अत्यधिक हठधर्मिता को स्पष्ट किया; क्योंकि उन्होंने कहा: तुम हमारे जैसे ही हो, इसलिए हमारे लिए आज्ञापालन अनिवार्य नहीं है, और उन्होंने चमत्कार की उपेक्षा की। तो, पहला "अन" (أن) हर्फ़ए-ख़फ़्ज़ के हटने के कारण नसब (accusative) की स्थिति में है। और दूसरा "अन" "मना'आ" (रोका) के कारण रफ़अ (nominative) की स्थिति में है, जिसका अर्थ है: और लोगों को विश्वास करने से तब जब उनके पास मार्गदर्शन आ गया, किसी चीज़ ने नहीं रोका सिवाय उनके इस कहने के क्या अल्लाह ने एक मनुष्य को रसूल बनाकर भेजा है?(4)।

---

(1) पिछले स्रोत। (2) तफ़सीर अल-तबरी 15/91। (3) अल-वसीत लिल-वाहिदी 3/129। (4) मआनी अल-कुरान लिल-ज़ज्जाज 3/261।

سورة الاسراء: آیات 90 - 94

177

اللہ عزوجل کی تنزیہ بیان کرنا کہ وہ کسی چیز سے عاجز نہیں ہے اور اس کے کسی فعل پر اعتراض نہیں کیا جا سکتا۔ اور کہا گیا: یہ سب ان کے کفر کی انتہا اور ان کی تجاویز پر تعجب کا اظہار ہے۔ باقیوں نے «قل» کو امر (حکم) کے طور پر پڑھا ہے؛ یعنی: اے محمد، ان سے کہہ دو ﴿هَلْ كُنتُ﴾ یعنی: میں نہیں ہوں ﴿إِلَّا بَشَرًا رَّسُولًا﴾(۱) مگر ایک انسان رسول۔ میں اسی کی پیروی کرتا ہوں جو میرے رب کی طرف سے مجھ پر وحی کیا جاتا ہے، اور اللہ ان چیزوں میں سے جو چاہتا ہے کرتا ہے جو انسانی قدرت میں نہیں ہیں، تو کیا تم نے انسانوں میں سے کسی کے بارے میں سنا ہے جو یہ آیات لایا ہو؟! اور بعض ملحدین نے کہا: یہ کوئی تسلی بخش جواب نہیں ہے، اور انہوں نے غلطی کی؛ کیونکہ آپ نے انہیں جواب دیا اور فرمایا: میں تو صرف ایک انسان ہوں جو تمہارے مانگی ہوئی کسی چیز پر قدرت نہیں رکھتا، اور نہ ہی میرا یہ حق ہے کہ میں اپنے رب پر انتخاب کروں، اور مجھ سے پہلے رسول اپنی امتوں کے پاس وہ سب کچھ لے کر نہیں آتے تھے جو وہ چاہتے اور طلب کرتے تھے، اور میرا راستہ بھی وہی ہے جو ان کا تھا، وہ ان آیات پر اکتفا کرتے تھے جو اللہ نے انہیں ان کی نبوت کی سچائی پر دلالت کے لیے دی تھیں، پس جب انہوں نے ان پر حجت قائم کر دی تو ان کی قوم کے لیے یہ جائز نہ رہا کہ وہ مزید تجاویز پیش کریں، اور اگر اللہ پر واجب ہوتا کہ وہ ان کی پیش کردہ ہر نشانی لائے تو پھر اس پر یہ بھی واجب ہوتا کہ وہ ان لوگوں کو رسول بنا کر لائے جنہیں وہ منتخب کرتے، اور ہر انسان کے لیے یہ کہنا واجب ہو جاتا کہ: میں ایمان نہیں لاؤں گا جب تک کہ مجھے وہ نشانی نہ دی جائے جو دوسرے کے مطالبے

کے خلاف ہو۔ اور اس کا نتیجہ یہ نکلتا کہ تدبیر (انتظام) لوگوں کے ہاتھ میں آ جاتی۔ حالانکہ تدبیر تو صرف اللہ تعالیٰ کے ہاتھ میں ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا مَنَعَ النَّاسَ أَن يُؤْمِنُوا إِذْ جَاءَهُمُ الْهُدَى إِلَّا أَن قَالُوا أَبَعَثَ اللَّهُ بَشَرًا رَّسُولًا ٩٤﴾

WWW.NAFSEISLAM.COM

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا مَنَعَ النَّاسَ أَن يُؤْمِنُوا إِذْ جَاءَهُمُ الْهُدَى﴾ یعنی اللہ کی طرف سے اس کی طرف بلانے والے رسول اور کتابیں۔ ﴿إِلَّا أَن قَالُوا﴾ اپنی جہالت کی وجہ سے(٢): ﴿أَبَعَثَ اللَّهُ بَشَرًا رَّسُولًا﴾ یعنی: اللہ اس سے کہیں بلند و برتر ہے کہ اس کا رسول کوئی انسان ہو(٣)۔ پس اللہ تعالیٰ نے ان کے عناد کی انتہا کو بیان فرمایا؛ کیونکہ انہوں نے کہا: تم ہماری طرح ہو تو ہم پر تمہاری پیروی لازم نہیں ہے، اور وہ معجزے سے غافل رہے۔ پس پہلا «أن» حرف خفض (حرف جر) کے گرنے کی وجہ سے محل نصب میں ہے۔ اور دوسرا «أن» فعل «منع» کی وجہ سے محل رفع میں ہے، یعنی: اور لوگوں کو ہدایت آنے کے بعد ایمان لانے سے کسی چیز نے نہیں روکا سوائے ان کے اس قول کے کہ: کیا اللہ نے ایک انسان کو رسول بنا کر بھیجا ہے؟(٤)۔

---

(١) سابقہ مآخذ۔ (٢) تفسیر الطبری ٩١/١٥۔ (٣) الوسیط للواحدی ١٢٩/٣۔ (٤) معانی القرآن للزجاج ٢٦١/٣۔

Surah Al-Isra: Verses 95 - 97 178 The Almighty's saying: {Say, "If there were upon the earth angels walking securely, We would have sent down to them from the heaven an angel [as] a messenger." (95)} Allah Almighty informed that an angel is only sent to angels; because if He had sent an angel to humans, they would not have been able to see him in the form he was created. Rather, He enabled the prophets for that and created in them what they could endure, so that it would be a sign and a miracle for them (1). A similar verse has appeared previously in Surah "Al-An'am," which is His saying: {And they said, "Why was there not sent down to him an angel?" But if We had sent down an angel, the matter would have been decided; then they would not be reprieved. And if We had made him an angel, We would have made him [appear as] a man.} Discussion on this has preceded (2).

The Almighty's saying: {Say, "Sufficient is Allah as a witness between me and you. Indeed, He is ever, of His servants, Acquainted and Seeing." (96)} It is narrated that the disbelievers of Quraysh said when they heard His saying: {Am I anything but a human messenger?}: Who witnesses for you that you are the messenger of Allah? So it was revealed: {Say, "Sufficient is Allah as a witness between me and you. Indeed, He is ever, of His servants, Acquainted and Seeing."} (3).

The Almighty's saying: {And whoever Allah guides - he is the [rightly] guided; and whoever He sends astray - you will never find for them protectors besides Him, and We will gather them on the Day of Resurrection [fallen] on their faces - blind, dumb and deaf. Their refuge is Hell; every time it subsides, We increase for them the blaze. (97)} The Almighty's saying: {And whoever Allah guides - he is the [rightly] guided} meaning: if Allah guided them, they would be guided. {and whoever He sends astray - you will never find for them protectors besides Him} meaning: no one will guide them. {and We will gather them on the Day of Resurrection [fallen] on their faces} There are two interpretations: First - that it is an expression of their being rushed to Hell; from the saying of the Arabs: "The people came on their faces" when they hurried. Second -

(1) Mentioned by Al-Tabarsi in "Majma' al-Bayan" 15/101 with this meaning. (2) 8/327 - 328. (3) Tafsir of Abi Al-Layth 3/284, and in it that this was after they heard his saying: "We would have sent down to them from the heaven an angel [as] a messenger."

सूरा अल-इस्रा: आयतें 95 - 97 178 अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दो, "यदि पृथ्वी पर फ़रिश्ते होते जो शांतिपूर्वक चल रहे होते, तो हम उन पर आकाश से एक फ़रिश्ता रसूल (संदेशवाहक) बनाकर उतारते।" (95)} अल्लाह तआला ने अवगत कराया कि फ़रिश्ता केवल फ़रिश्तों की ओर ही भेजा जाता है; क्योंकि यदि वह मनुष्यों के पास फ़रिश्ता भेजता, तो वे उसे उस रूप में देखने में सक्षम नहीं होते जिस पर वह बनाया गया है। बल्कि, उसने पैग़ंबरों को इसके लिए समर्थ बनाया और उनमें वह क्षमता पैदा की जिससे वे उसे सहन कर सकें ताकि यह उनके लिए एक निशानी और चमत्कार (मोजिज़ा) हो (1)। इस आयत के समान एक आयत पहले "अल-अनआम" में आ चुकी है, और वह उसका फ़रमान है: {और उन्होंने कहा, "उन पर कोई फ़रिश्ता क्यों नहीं उतारा गया?" यदि हम फ़रिश्ता उतार देते, तो मामला तय हो चुका होता; फिर उन्हें मोहलत न दी जाती। और यदि हम उसे फ़रिश्ता बनाते, तो उसे आदमी (के रूप में) बनाते।} और इस पर चर्चा पहले हो चुकी है (2)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दो, "मेरे और तुम्हारे बीच अल्लाह गवाह के रूप में पर्याप्त है। निस्संदेह वह अपने बंदों से पूरी तरह अवगत और उन्हें देखने वाला है।" (96)} वर्णित है कि कुरैश के काफ़िरों ने जब उसका यह कथन सुना: {क्या मैं एक मनुष्य रसूल के सिवा कुछ और हूँ?}, तो उन्होंने कहा: आपके लिए कौन गवाही देता है कि आप अल्लाह के रसूल हैं? तब यह उतरा: {कह दो, "मेरे और तुम्हारे बीच अल्लाह गवाह के रूप में पर्याप्त है। निस्संदेह वह अपने बंदों से पूरी तरह अवगत और उन्हें देखने वाला है।" (96)} (3)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जिसे अल्लाह मार्गदर्शन दे, वही मार्गदर्शित है; और जिसे वह पथभ्रष्ट कर दे, तो आप उसके सिवा उनके लिए कोई संरक्षक नहीं पाएंगे। और हम उन्हें क़यामत के दिन उनके चेहरों के बल इकट्ठा करेंगे - अंधे, गूंगे और बहरे। उनका ठिकाना जहन्नम है; जब भी वह बुझने लगेगी, हम उनके लिए आग की लपटें बढ़ा देंगे। (97)} अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जिसे अल्लाह मार्गदर्शन दे, वही मार्गदर्शित है} अर्थात: यदि अल्लाह उन्हें मार्गदर्शन देता, तो वे मार्गदर्शित हो जाते। {और जिसे वह पथभ्रष्ट कर दे, तो आप उसके सिवा उनके लिए कोई संरक्षक नहीं पाएंगे} अर्थात: कोई उन्हें मार्गदर्शन नहीं देगा। {और हम उन्हें क़यामत के दिन उनके चेहरों के बल इकट्ठा करेंगे} इसमें दो पहलू हैं: पहला - यह उन्हें जहन्नम की ओर ले जाने में तेज़ी व्यक्त करने का एक मुहावरा है; अरबों के इस कथन से: "लोग अपने चेहरों के बल आए" जब उन्होंने जल्दी की। दूसरा -

(1) अल-तबरसी ने "मजमा' अल-बयान" 15/101 में इसी अर्थ में कहा है। (2) 8/327 - 328. (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/284, और इसमें यह है कि यह उनके इस कथन को सुनने के बाद हुआ: "तो हम उन पर आकाश से एक फ़रिश्ता रसूल बनाकर उतारते।"

سورة الإسراء: آیات 95 - 97 178 اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُل لَّوْ كَانَ فِي الْأَرْضِ مَلَائِكَةٌ يَمْشُونَ مُطْمَئِنِّينَ لَنَزَّلْنَا عَلَيْهِم مِّنَ السَّمَاءِ مَلَكًا رَّسُولًا ٩٥﴾ اللہ تعالیٰ نے آگاہ فرمایا کہ فرشتہ صرف فرشتوں کی طرف بھیجا جاتا ہے؛ کیونکہ اگر وہ انسانوں کی طرف فرشتہ بھیجتا تو وہ اسے اس کی اصل خلقت کی صورت میں دیکھنے کی طاقت نہ رکھتے۔ بلکہ اللہ نے انبیاء کو اس پر قادر کیا اور ان میں ایسی قوت پیدا فرمائی جس سے وہ دیکھ سکیں؛ تاکہ یہ ان کے لیے نشانی اور معجزہ ہو (1)۔ اس آیت کی نظیر پہلے سورہ "الأنعام" میں گزر چکی ہے، اور وہ اللہ کا یہ ارشاد ہے: ﴿وَقَالُوا لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ مَلَكٌ ۖ وَلَوْ أَنزَلْنَا مَلَكًا لَّقُضِيَ الْأَمْرُ ثُمَّ لَا يُنظَرُونَ ٨ وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَّجَعَلْنَاهُ رَجُلًا﴾ اور اس پر کلام پہلے گزر چکا ہے (2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ كَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا ٩٦﴾ روایت ہے کہ کفارِ قریش نے جب اللہ کا یہ قول سنا: ﴿هَلْ كُنتُ إِلَّا بَشَرًا رَّسُولًا﴾ تو انہوں نے کہا: آپ کے لیے کون گواہی دیتا ہے کہ آپ اللہ کے رسول ہیں؟ تو یہ آیت نازل ہوئی: ﴿قُلْ كَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا﴾ (3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَن يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ ۖ وَمَن يُضْلِلْ فَلَن تَجِدَ لَهُمْ أَوْلِيَاءَ مِن دُونِهِ ۖ وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَىٰ وُجُوهِهِمْ عُمْيًا وَبُكْمًا وَصُمًّا ۖ مَّأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ ۖ كُلَّمَا خَبَتْ زِدْنَاهُمْ سَعِيرًا ٩٧﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَن يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ﴾ یعنی: اگر اللہ انہیں ہدایت دیتا تو وہ ہدایت پا جاتے۔ ﴿وَمَن يُضْلِلْ فَلَن تَجِدَ لَهُمْ أَوْلِيَاءَ مِن دُونِهِ﴾ یعنی: انہیں کوئی ہدایت نہیں دے سکتا۔ ﴿وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَىٰ وُجُوهِهِمْ﴾ اس میں دو قول ہیں: پہلا - یہ انہیں جہنم کی طرف جلدی لے جانے سے کنایہ ہے؛ عربوں کے اس قول سے: "قوم اپنے چہروں کے بل آئی" جب انہوں نے جلدی کی۔ دوسرا -

(1) طبرسی نے مجمع البیان 15/101 میں اسی معنی میں کہا ہے۔ (2) 8/327 - 328 . (3) تفسیر ابی اللیث 3/ 284، اور اس میں ہے کہ یہ ان کے اس قول کو سننے کے بعد ہوا: «لنزلنا علیهم من السماء ملکاً رسولاً»۔

179 Surah Al-Isra: Verse 97

That they will be dragged on their faces on the Day of Resurrection to Hell, as is done in this world to someone whose humiliation and torture are exaggerated(1). This is the correct view; according to the hadith of Anas that a man said: O Messenger of Allah, those who are gathered on their faces, will the disbeliever be gathered on his face? The Messenger of Allah ﷺ said: "Is not the One who made him walk on two legs capable of making him walk on his face on the Day of Resurrection?" Qatada said when this reached him: Yes, by the glory of our Lord. It was recorded by Al-Bukhari and Muslim(2). And that is sufficient for you. {Blind, dumb and deaf} Ibn Abbas and Al-Hasan said: Meaning: blind to what pleases them, dumb from speaking with proof, deaf to what benefits them. According to this saying, their senses remain as they were. It was also said: They are gathered in the state God described them with; so that it may be an increase in their punishment, then He creates that for them in the Fire, so they saw; because of the saying of the Almighty: {And the criminals shall see the Fire and will realize that they are about to fall into it} [Al-Kahf: 53] and they spoke; because of the saying of the Almighty: {they will call out therein for destruction} [Al-Furqan: 13], and they heard; because of the saying of the Almighty: {They will hear its raging and roaring} [Al-Furqan: 12]. Muqatil bin Sulayman said: When it is said to them: {Be driven into it [with ignominy] and do not speak to Me} [Al-Mu'minun: 108], they became blind, not seeing; deaf, not hearing; and dumb, not understanding(3). It was also said: They went blind when they entered the Fire because of its intense blackness, and their speech was cut off when they were told: "Be driven into it and do not speak." And the roaring and moaning took away their hearing, so they heard nothing. {Their refuge is Hell} meaning: their stable and their residence. {Whenever it subsides} meaning: it calms down, according to Al-Dahhak and others. Mujahid: it went out(4): It is said: the fire subsided, subsiding, meaning: it went out, and I put it out(5). {We increase for them the blaze} meaning: a flaming fire(6). Its flaming subsides without decreasing.

Footnotes: (1) Al-Nukat wal-'Uyun 3/ 274 - 275. (2) Sahih al-Bukhari (4760), and Sahih Muslim (2806). (3) Al-Nukat wal-'Uyun 3/ 275. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 3/ 275. And Al-Dahhak's statement was recorded by Al-Tabari 15/ 96, and also recorded in 15/95 on the authority of Ibn Abbas and Mujahid. (5) Al-Sihah (Khaba'). (6) Ma'ani al-Qur'an for Al-Nahhas 4/ 198, and Zad al-Masir 5/ 91.

१७९ सूरह अल-इसरा: आयत ९७

कि उन्हें कयामत के दिन उनके चेहरों के बल घसीटकर जहन्नम की ओर ले जाया जाएगा, जैसा कि दुनिया में उस व्यक्ति के साथ किया जाता है जिसकी अपमान और यातना में अति की जाती है(१)। और यही सही है; अनस की हदीस के कारण कि एक व्यक्ति ने कहा: हे अल्लाह के रसूल, जो लोग अपने चेहरों के बल इकट्ठे किए जाएंगे, क्या काफ़िर अपने चेहरे के बल इकट्ठा किया जाएगा? अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "क्या वह जिसने उसे दो पैरों पर चलाया, कयामत के दिन उसे उसके चेहरे पर चलाने में सक्षम नहीं है?" कतादा ने जब यह सुना तो कहा: हाँ, हमारे रब की गरिमा की शपथ। इसे अल-बुखारी और मुस्लिम ने उल्लेख किया है(२)। और इतना आपके लिए काफी है। {अंधे, गूंगे और बहरे} इब्न अब्बास और अल-हसन ने कहा: यानी: उन चीज़ों से अंधे जो उन्हें खुश करती हैं, दलील के साथ बोलने से गूंगे, उन चीज़ों से बहरे जो उन्हें लाभ पहुँचाती हैं। इस कथन के अनुसार, उनकी इंद्रियाँ वैसी ही रहती हैं जैसी वे थीं। और यह भी कहा गया है: उन्हें उसी अवस्था में इकट्ठा किया जाता है जिसका अल्लाह ने वर्णन किया है; ताकि यह उनके अज़ाब (यातना) में वृद्धि हो, फिर वह उनके लिए आग में उन्हें बनाता है, तो उन्होंने देखा; अल्लाह के इस कथन के कारण: {और अपराधी आग को देखेंगे और समझ जाएँगे कि वे उसमें गिरने वाले हैं} [अल-कहफ़: ५३] और वे बोले; अल्लाह के इस कथन के कारण: {वहाँ वे विनाश को पुकारेंगे} [अल-फ़ुरक़ान: १३], और उन्होंने सुना; अल्लाह के इस कथन के कारण: {वे उसका जोश और दहाड़ सुनेंगे} [अल-फ़ुरक़ान: १२]। मुकातिल बिन सुलेमान ने कहा: जब उनसे कहा जाएगा: {इसी में पड़े रहो और मुझसे बात न करो} [अल-मुमिनून: १०८], वे अंधे हो गए, देखते नहीं; बहरे हो गए, सुनते नहीं; और गूंगे हो गए, समझते नहीं(३)। और यह भी कहा गया है: जब वे आग में दाखिल हुए तो उसकी अत्यधिक कालिमा के कारण अंधे हो गए, और जब उनसे कहा गया: "इसी में पड़े रहो और मुझसे बात न करो," तो उनकी बातें बंद हो गईं। और शोर और कराह ने उनके सुनने की शक्ति छीन ली, इसलिए उन्होंने कुछ नहीं सुना। {उनका ठिकाना जहन्नम है} यानी: उनका स्थायी निवास और स्थान। {जब कभी वह ठंडी पड़ने लगेगी} यानी: शांत हो जाएगी, अद-दहाक और अन्य के अनुसार। मुजाहिद: बुझ गई(४): कहा जाता है: आग बुझ गई, बुझना, यानी: बुझ गई, और मैंने उसे बुझा दिया(५)। {हम उनके लिए भड़कती आग बढ़ा देंगे} यानी: दहकती हुई आग(६)। और इसकी लपटों का शांत होना बिना किसी कमी के..

पाद-टिप्पणियाँ: (१) अन-नुकात वल-उयून ३/ २७४ - २७५। (२) सहीह अल-बुखारी (४७६०), और सहीह मुस्लिम (२८०६)। (३) अन-नुकात वल-उयून ३/ २७५। (४) अन-नुकात वल-उयून ३/ २७५।

अद-दहाक का कथन अत-तबरी १५/ ९६ द्वारा उल्लेख किया गया है, और इब्न अब्बास और मुजाहिद के माध्यम से ९५/१५ में भी उल्लेख किया गया है। (५) अस-सिहाह (खबा)। (६) अन-नहहास के लिए मानी अल-कुरान ४/ १९८, और जाद अल-मसीर ५/ ९१।

۱۷۹ سورة الاسراء: آیت ۹۷

کہ انہیں قیامت کے دن ان کے چہروں کے بل گھسیٹ کر جہنم کی طرف لایا جائے گا، جیسا کہ دنیا میں اس شخص کے ساتھ کیا جاتا ہے جس کی ذلت اور عذاب میں مبالغہ کیا جائے(۱)۔ اور یہی صحیح ہے؛ حضرت انس کی حدیث کی وجہ سے کہ ایک شخص نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، جو لوگ اپنے چہروں کے بل جمع کیے جائیں گے، کیا کافر اپنے چہرے کے بل جمع کیا جائے گا؟ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کیا وہ جس نے اسے دو پیروں پر چلایا، اس بات پر قادر نہیں ہے کہ قیامت کے دن اسے اس کے چہرے پر چلائے؟" قتادہ نے جب یہ بات سنی تو کہا: ہاں، ہمارے رب کی عزت کی قسم۔ اسے بخاری اور مسلم نے روایت کیا ہے(۲)۔ اور یہی آپ کے لیے کافی ہے۔ ﴿عُمْيًا وَبُكْمًا وَصُمًّا﴾ (اندھے، گونگے اور بہرے) ابن عباس اور حسن بصری نے کہا: یعنی: ان چیزوں سے اندھے جو انہیں خوش کرتی ہیں، دلیل کے ساتھ بولنے سے گونگے، ان چیزوں سے بہرے جو انہیں فائدہ پہنچاتی ہیں۔ اس قول کے مطابق، ان کے حواس اپنی اسی حالت پر باقی ہیں جس پر وہ تھے۔ اور کہا گیا ہے: وہ اسی صفت پر جمع کیے جائیں گے جس سے اللہ نے انہیں بیان کیا ہے؛ تاکہ یہ ان کے عذاب میں اضافے کا باعث ہو، پھر اللہ ان کے لیے آگ میں وہ (بینائی وغیرہ) پیدا کر دے گا، تو وہ دیکھیں گے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿اور مجرم آگ کو دیکھیں گے اور سمجھ لیں گے کہ وہ اس میں گرنے والے ہیں﴾ [الکہف: ۵۳] اور وہ بولیں گے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿وہاں وہ ہلاکت کو پکاریں گے﴾ [الفرقان: ۱۳]، اور وہ سنیں گے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿وہ اس کا غصہ اور چنگھاڑنا سنیں گے﴾ [الفرقان: ۱۲]۔ مقاتل بن سلیمان نے کہا: جب ان سے کہا جائے گا: ﴿اسی میں پڑے رہو اور مجھ سے بات نہ کرو﴾ [المؤمنون: ۱۰۸] تو وہ اندھے ہو جائیں گے، نہیں دیکھیں گے؛ بہرے ہو جائیں گے، نہیں

سنیں گے؛ اور گونگے ہو جائیں گے، نہیں سمجھیں گے(۳)۔ اور کہا گیا ہے: جب وہ آگ میں داخل ہوں گے تو اس کی شدید سیاہی کی وجہ سے اندھے ہو جائیں گے، اور ان کی گفتگو منقطع ہو جائے گی جب ان سے کہا جائے گا: "اسی میں ذلیل ہو کر پڑے رہو اور مجھ سے بات نہ کرو"۔ اور شور اور آہ و زاری نے ان کی سماعت چھین لی ہو گی تو وہ کچھ نہیں سنیں گے۔ ﴿مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ﴾ یعنی: ان کا ٹھکانا اور مقام۔ ﴿كُلَّمَا خَبَتْ﴾ یعنی: جب وہ تھم جائے گی، ضحاک وغیرہ کے نزدیک۔ مجاہد: بجھ گئی(۴): کہا جاتا ہے: آگ بجھ گئی، بجھنا، یعنی: بجھ گئی، اور میں نے اسے بجھا دیا(۵)۔ ﴿زِدْنَاهُمْ سَعِيرًا﴾ یعنی: ایسی آگ جو بھڑک اٹھے(۶)۔ اور اس کا تھمنا بغیر کسی کمی کے...

حواشی: (۱) النکت والعیون ۳/ ۲۷۴ - ۲۷۵۔ (۲) صحیح بخاری (۴۷۶۰)، اور صحیح مسلم (۲۸۰۶)۔ (۳) النکت والعیون ۳/ ۲۷۵۔ (۴) النکت والعیون ۳/ ۲۷۵۔ ضحاک کا قول طبری ۹۶/۱۵ نے روایت کیا ہے، اور ابن عباس اور مجاہد سے ۹۵/۱۵ میں بھی روایت کیا گیا ہے۔ (۵) الصحاح (خبأ)۔ (۶) معانی القرآن للنحاس ۴/ ۱۹۸، اور زاد المسیر ۹۱/۵۔

Surah Al-Isra: Verses 97 - 100 180 ...in their pains, and no relief for them from their torment(1). It was said: When it [the fire] intends to subside. Like His saying: "And when you recite the Qur’an" [Verse 45 of this Surah]. Allah's statement: "That is their recompense because they disbelieved in Our signs and said: 'When we are bones and crumbled particles, will we truly be resurrected [as] a new creation?' (98) Do they not see that Allah, who created the heavens and the earth, is able to create the like of them? And He has appointed for them a term, about which there is no doubt. But the wrongdoers refuse [anything] except disbelief. (99)" Allah's statement: "That is their recompense because they disbelieved in Our signs" meaning: that punishment is the reward for their disbelief. "And said: 'When we are bones and crumbled particles'" meaning: dust(2). "'Will we truly be resurrected [as] a new creation?'" So they denied the resurrection, and Allah Almighty answered them, saying: "Do they not see that Allah, who created the heavens and the earth, is able to create the like of them? And He has appointed for them a term, about which there is no doubt." It was said: There is a rearrangement in the phrasing, meaning: Have they not seen that Allah, who created the heavens and the earth, and appointed for them a term about which there is no doubt, is able to create the like of them. And the 'term' is the duration of their stay in this world then their death, and that is something about which there is no doubt as it is witnessed. And it was said: It is an answer to their saying: "Or you make the heaven fall upon us in fragments as you have claimed." And it was said: It is the Day of Resurrection. "But the wrongdoers refuse [anything] except disbelief" meaning the polytheists [refuse anything] except denial of that term and of the signs of Allah. And it was said: That term is the time of resurrection(3), and it should not be doubted. Allah's statement: "Say [to them], 'If you possessed the depositories of the mercy of my Lord, then you would withhold out of fear of spending.' And man was ever stingy. (100)" Allah's statement: "Say, 'If you possessed the depositories of the mercy of my Lord'" meaning: the depositories of sustenance (rizq). And it was said: the depositories of blessings, and this is more general(4). "Then you would withhold out of fear of spending" out of stinginess, and it is the answer...

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/275. (2) Tafsir Abi al-Layth 2/375, in meaning. (3) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/130. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/276.

सूरह अल-इसरा: आयतें 97 - 100 180 ...उनके कष्टों में, और उनके दंड में कोई कमी नहीं होगी(1)। और कहा गया: जब वह [आग] शांत होने को होगी। जैसा कि उनका कथन है: "और जब आप कुरान पढ़ते हैं" [इस सूरह की आयत 45]। अल्लाह तआला का कथन: "यह उनका बदला है क्योंकि उन्होंने हमारी आयतों का इनकार किया और कहा: 'क्या जब हम हड्डियाँ और चूरा-चूरा हो जाएँगे, तो क्या हम वास्तव में नई रचना के रूप में दोबारा उठाए जाएँगे?' (98) क्या उन्होंने नहीं देखा कि अल्लाह, जिसने आसमानों और ज़मीन को पैदा किया, वह उनके जैसों को पैदा करने पर समर्थ है? और उसने उनके लिए एक समय निर्धारित कर दिया है जिसमें कोई संदेह नहीं है। लेकिन ज़ालिमों ने इनकार के अलावा कुछ स्वीकार नहीं किया। (99)" अल्लाह तआला का कथन: "यह उनका बदला है क्योंकि उन्होंने हमारी आयतों का इनकार किया" यानी: वह अज़ाब उनके कुफ़्र का बदला है। "और कहा: 'क्या जब हम हड्डियाँ और चूरा-चूरा हो जाएँगे'" यानी: मिट्टी(2)। "'तो क्या हम वास्तव में नई रचना के रूप में दोबारा उठाए जाएँगे?'" तो उन्होंने पुनर्जन्म का इनकार किया, तो अल्लाह तआला ने उन्हें उत्तर देते हुए फरमाया: "क्या उन्होंने नहीं देखा कि अल्लाह, जिसने आसमानों और ज़मीन को पैदा किया, वह उनके जैसों को पैदा करने पर समर्थ है? और उसने उनके लिए एक समय निर्धारित कर दिया है जिसमें कोई संदेह नहीं है।" कहा गया: शब्दों के क्रम में आगे-पीछे है, यानी: क्या उन्होंने नहीं देखा कि अल्लाह जिसने आसमानों और ज़मीन को पैदा किया, और उनके लिए एक समय निर्धारित किया जिसमें कोई संदेह नहीं है, वह उनके जैसों को पैदा करने पर सक्षम है। और 'अजल' (समय) दुनिया में उनके रहने की अवधि और फिर उनकी मृत्यु है, और यह ऐसी चीज़ है जिसमें कोई संदेह नहीं है क्योंकि यह प्रत्यक्ष है। और कहा गया: यह उनके इस कथन का उत्तर है: "या तुम आसमान को हम पर टुकड़ों में गिरा दो जैसा कि तुमने दावा किया है।" और कहा गया: यह कयामत का दिन है। "लेकिन ज़ालिमों ने इनकार के अलावा कुछ स्वीकार नहीं किया" यानी मुशरिकों ने उस समय और अल्लाह की आयतों के इनकार के सिवा कुछ नहीं किया। और कहा गया: वह समय पुनर्जन्म का समय है(3), और इसमें संदेह नहीं किया जाना चाहिए। अल्लाह तआला का कथन: "कह दीजिए, 'यदि तुम मेरे रब की रहमत के खज़ानों के मालिक होते, तो तुम खर्च हो जाने के डर से उन्हें रोक लेते।' और मनुष्य बड़ा ही कंजूस है। (100)" अल्लाह तआला का कथन: "कह दीजिए, 'यदि तुम मेरे रब की रहमत के खज़ानों के मालिक होते'" यानी: रिज़्क़ (रोज़ी) के खज़ाने। और कहा गया: नेमतों के खज़ाने, और यह अधिक व्यापक है(4)। "तो तुम खर्च हो जाने के डर से उन्हें रोक लेते" कंजूसी के कारण, और यह उत्तर है...

(1) अल-नुकात वल-उयून 3/275। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/375 भावार्थ में। (3) अल-वसीत लिल-वाहिदी 3/130। (4) अल-नुकात वल-उयून 3/276।

سورة الاسراء: آیات 97 - 100 180 ...ان کی تکلیفوں میں، اور ان کے عذاب میں کوئی تخفیف نہیں ہوگی(1)۔ اور کہا گیا: جب وہ [آگ] بجھنا چاہے۔ جیسا کہ اللہ کا قول ہے: "اور جب آپ قرآن پڑھتے ہیں" [اسی سورت کی آیت 45]۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "یہ ان کا بدلہ ہے اس لیے کہ انہوں نے ہماری آیات کا انکار کیا اور کہا: 'کیا جب ہم ہڈیاں اور ریزہ ریزہ ہو جائیں گے، تو کیا ہم واقعی نئے سرے سے پیدا کر کے اٹھائے جائیں گے؟' (98) کیا انہوں نے نہیں دیکھا کہ وہ اللہ جس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا، وہ اس بات پر قادر ہے کہ ان جیسوں کو (دوبارہ) پیدا کر دے؟ اور اس نے ان کے لیے ایک وقت مقرر کر رکھا ہے جس میں کوئی شک نہیں۔ مگر ظالموں نے انکار کے سوا کچھ قبول نہ کیا۔ (99)" اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "یہ ان کا بدلہ ہے اس لیے کہ انہوں نے ہماری آیات کا انکار کیا" یعنی: وہ عذاب ان کے کفر کا بدلہ ہے۔ "اور کہا: 'کیا جب ہم ہڈیاں اور ریزہ ریزہ ہو جائیں گے'" یعنی: مٹی(2)۔ "'تو کیا ہم واقعی نئے سرے سے پیدا کر کے اٹھائے جائیں گے؟'" تو انہوں نے دوبارہ جی اٹھنے کا انکار کیا، پس اللہ تعالیٰ نے انہیں جواب دیتے ہوئے فرمایا: "کیا انہوں نے نہیں دیکھا کہ وہ اللہ جس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا، وہ اس بات پر قادر ہے کہ ان جیسوں کو پیدا کر دے؟ اور اس نے ان کے لیے ایک وقت مقرر کر رکھا ہے جس میں کوئی شک نہیں۔" کہا گیا ہے: کلام میں تقدیم و تاخیر ہے، یعنی: کیا انہوں نے نہیں دیکھا کہ اللہ جس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا، اور ان کے لیے ایک وقت مقرر کیا جس میں کوئی شک نہیں، وہ ان جیسوں کو پیدا کرنے پر قادر ہے۔ اور 'اجل' (وقت) دنیا میں ان کے قیام کی مدت اور پھر ان کی موت ہے، اور یہ ایسی چیز ہے جس میں کوئی شک نہیں کیونکہ یہ مشاہدہ میں ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ ان کے اس قول کا جواب ہے: "یا تو ہم پر آسمان کو ٹکڑے ٹکڑے کر کے گرا دے جیسا کہ تو نے دعویٰ کیا ہے"۔ اور کہا گیا: یہ قیامت کا دن ہے۔ "مگر ظالموں نے انکار کے سوا کچھ قبول

نہ کیا" یعنی مشرکین نے اس وقت اور اللہ کی آیات کے انکار کے سوا کچھ نہ کیا۔ اور کہا گیا ہے: وہ وقت دوبارہ اٹھائے جانے کا وقت ہے(3)، اور اس میں شک نہیں کرنا چاہیے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "کہہ دیجیے، 'اگر تم میرے رب کی رحمت کے خزانوں کے مالک ہوتے، تو تم خرچ ہو جانے کے ڈر سے (انہیں) روک لیتے'۔ اور انسان بہت ہی تنگ دل (کنجوس) ہے۔ (100)" اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "کہہ دیجیے، 'اگر تم میرے رب کی رحمت کے خزانوں کے مالک ہوتے'" یعنی: رزق کے خزانے۔ اور کہا گیا: نعمتوں کے خزانے، اور یہ زیادہ عام ہے(4)۔ "تو تم خرچ ہو جانے کے ڈر سے روک لیتے" بخل کی وجہ سے، اور یہ جواب ہے...

---

(1) النکت والعیون 3/ 275۔ (2) تفسیر ابی اللیث 2/ 375 ہم معنی۔ (3) الوسیط للواحدی 3/ 130۔ (4) النکت والعیون 3/ 276۔

Their saying: {We will not believe you until you cause a spring to gush forth for us from the earth} (1) so that we may have abundance in living. Meaning: even if you were given abundance, you would still be stingy. And it was said: the meaning is: if any created being possessed the treasures of God, he would not be as generous as God Almighty is generous; for two reasons: First - he would inevitably hold back from it for his own expenses and what benefits him. Second - he fears poverty and dreads lack, whereas God Almighty is exalted in His existence above these two states (2). Spending in this verse means poverty; said by Ibn Abbas and Qatadah (3). Linguists recounted 'anfaqa', 'asrama', and 'aqtara' when his wealth becomes little. {And man is ever stingy} meaning: a tightfisted miser (4). It is said: 'qatara' upon his family 'yaqturu' and 'yaqtiru', 'qatran' and 'quturan' when he restricts their maintenance, and similarly 'al-taqteer' and 'al-iqtaar', three dialects (5). There are two opinions regarding this verse: First - that it was revealed specifically concerning the polytheists. This was said by Al-Hasan. Second - that it is general. This is the opinion of the majority, mentioned by Al-Mawardi (6).

His words, the Almighty: {And We had certainly given Moses nine clear signs; so ask the Children of Israel when he came to them and Pharaoh said to him, "O Moses, indeed I think you are affected by magic." (101)} His words, the Almighty: {And We had certainly given Moses nine clear signs} There is disagreement regarding these signs; it was said: they mean verses of the Book, as narrated by Al-Tirmidhi and An-Nasa'i from Safwan bin Assal Al-Muradi that two Jews, one said to his companion: "Take us to this prophet to ask him." He said: "Do not call him a prophet, for if he hears us, he will have four eyes." They came to the Prophet ﷺ and asked him about the word of God Almighty: {And We had certainly given Moses nine clear signs} and he ﷺ said: "Do not associate anything with God, do not commit adultery, nor..."

(1) Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 3/261. (2) An-Nukat wa al-'Uyun 3/276. (3) Narrated from them by At-Tabari 15/98. (4) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 251. (5) As-Sihah (q-t-r). (6) In An-Nukat wa al-'Uyun 3/276.

सूरह अल-इस्रा: आयतें 100 - 101 | 181

उनका कहना: {हम आप पर तब तक विश्वास नहीं करेंगे जब तक कि आप हमारे लिए धरती से एक झरना न बहा दें} (1) ताकि हमारे जीवन में विस्तार हो सके। यानी: यदि आपका विस्तार हो जाता, तब भी आप कंजूसी करते। और कहा गया है: इसका अर्थ है: यदि किसी प्राणी के पास ईश्वर के खजाने होते, तो वह ईश्वर के समान उदारता नहीं दिखाता; दो कारणों से: पहला - कि वह अनिवार्य रूप से अपने खर्च और अपने लाभ के लिए उसमें से रोक कर रखेगा। दूसरा - कि वह गरीबी से डरता है और अभाव की आशंका करता है, जबकि ईश्वर सर्वशक्तिमान अपने अस्तित्व में इन दोनों स्थितियों से ऊपर है (2)। इस आयत में 'इनफ़ाक़' (खर्च) का अर्थ गरीबी है; यह इब्न अब्बास और क़तादा ने कहा है (3)। भाषा के जानकारों ने 'अनफ़क़ा', 'असरमा' और 'अक़्तरा' का उल्लेख तब किया है जब किसी का धन कम हो जाता है। {और मनुष्य बड़ा ही संकीर्ण (कंजूस) है} अर्थात: एक तंगदिल कंजूस (4)। कहा जाता है: उसने अपने परिवार पर 'क़तारा' (तंगी की), 'यक़्तुरु' और 'यक़्तिरु', 'क़तरन' और 'क़ुतूरन' जब वह उनके खर्चों में कटौती करता है, और इसी तरह 'तक़्तीर' और 'इक़्तार', ये तीन बोलियाँ हैं (5)। इस आयत के बारे में दो मत हैं: पहला - कि यह विशेष रूप से बहुदेववादियों (मुशरिकों) के बारे में उतरी है। यह अल-हसन ने कहा। दूसरा - कि यह सामान्य है। यह बहुमत की राय है, और अल-मावर्दी ने इसका उल्लेख किया है (6)।

अल्लाह तआला का कथन: {और हमने मूसा को नौ स्पष्ट निशानियाँ दी थीं; तो इस्राईल की संतानों से पूछें जब वह उनके पास आया और फ़िरौन ने उससे कहा, "हे मूसा, मेरा ख्याल है कि तुम पर जादू कर दिया गया है।" (101)} अल्लाह तआला का कथन: {और हमने मूसा को नौ स्पष्ट निशानियाँ दी थीं} इन निशानियों के बारे में मतभेद है, तो कहा गया: वे किताब की आयतों के अर्थ में हैं, जैसा कि तिरमिज़ी और नसाई ने सफ़वान बिन अस्साल अल-मुरादी से रिवायत किया है कि दो यहूदी, उनमें से एक ने अपने साथी से कहा: "हमें इस नबी के पास ले चलो ताकि हम उनसे पूछें।" उसने कहा: "उन्हें नबी न कहो, क्योंकि अगर उन्होंने हमें सुन लिया, तो उनकी चार आँखें हो जाएँगी।" वे नबी ﷺ के पास आए और उनसे अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में पूछा: {और हमने मूसा को नौ स्पष्ट निशानियाँ दी थीं} तो उन्होंने ﷺ फ़रमाया: "अल्लाह के साथ किसी को शरीक न करो, व्यभिचार न करो, और न..."

(1) मआनी अल-कुरान, अज़-ज़ज्जाज 3/261। (2) अन-नुकात वल-उयून 3/276। (3) अत-तबरी ने उनसे उद्धृत किया है 15/98। (4) ग़रीब अल-कुरान, इब्न कुतैबा पृ. 251। (5) अस-सिहाह (क़तर)। (6) अन-नुकात वल-उयून 3/276 में।

ان کا قول: ﴿ہم تم پر ہرگز ایمان نہیں لائیں گے یہاں تک کہ تم ہمارے لیے زمین سے ایک چشمہ جاری کر دو﴾(۱) تاکہ ہماری معیشت میں وسعت پیدا ہو جائے۔ یعنی: اگر تمہارے پاس وسعت ہوتی تب بھی تم بخل ہی کرتے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: اگر مخلوق میں سے کوئی اللہ کے خزانوں کا مالک ہوتا تو وہ اللہ تعالیٰ کی سخاوت جیسی سخاوت نہ کرتا؛ دو وجوہات کی بنا پر: ایک - کہ وہ لازمی طور پر اپنے خرچ اور اپنے فائدے کے لیے اس میں سے روک کر رکھتا۔ دوسرا - کہ وہ فقر سے ڈرتا ہے اور ختم ہونے کا خوف رکھتا ہے، جبکہ اللہ تعالیٰ اپنے وجود میں ان دونوں حالتوں سے بلند ہے(۲)۔ اور اس آیت میں انفاق سے مراد فقر ہے؛ یہ ابن عباس اور قتادہ نے کہا ہے(۳)۔ اہل لغت نے 'انفق'، 'اصرم' اور 'اقتر' کا ذکر تب کیا ہے جب کسی کا مال کم ہو جائے۔ ﴿اور انسان بڑا تنگ دل ہے﴾ یعنی: بخیل اور تنگی کرنے والا(۴)۔ کہا جاتا ہے: 'قتر علی عیالہ یقتُر ویقتِر قتراً وقتوراً' جب وہ ان کے نفقہ میں تنگی کرے، اور اسی طرح 'تقتیر' اور 'اقتار'، یہ تین لغات ہیں(۵)۔ اس آیت کے بارے میں دو اقوال پر اختلاف ہوا ہے: پہلا - یہ کہ یہ خاص طور پر مشرکین کے بارے میں نازل ہوئی۔ یہ حسن بصری کا قول ہے۔ دوسرا - یہ کہ یہ عام ہے۔ اور یہ جمہور کا قول ہے، اور اسے الماوردی نے ذکر کیا ہے(۶)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور یقیناً ہم نے موسیٰ کو نو واضح نشانیاں عطا کیں؛ پس بنی اسرائیل سے پوچھو جب وہ ان کے پاس آئے تو فرعون نے ان سے کہا: اے موسیٰ! میں تو تمہیں سحر زدہ سمجھتا ہوں (۱۰۱)﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور یقیناً ہم نے موسیٰ کو نو واضح نشانیاں عطا کیں﴾ ان نشانیوں کے بارے میں اختلاف ہوا ہے، پس کہا گیا: یہ کتاب کی آیات کے معنی میں ہیں، جیسا کہ ترمذی اور نسائی نے صفوان بن عسال المرادی سے روایت کیا ہے کہ دو یہودیوں میں سے ایک

نے اپنے ساتھی سے کہا: ہمیں اس نبی کے پاس لے چلو تاکہ ہم ان سے پوچھیں۔ اس نے کہا: انہیں نبی نہ کہنا، کیونکہ اگر انہوں نے ہمیں سن لیا تو ان کی چار آنکھیں ہو جائیں گی۔ پس وہ نبی ﷺ کے پاس آئے اور ان سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں پوچھا: ﴿اور یقیناً ہم نے موسیٰ کو نو واضح نشانیاں عطا کیں﴾ تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ کے ساتھ کسی کو شریک نہ کرو، زنا نہ کرو، اور نہ ہی..."

(۱) معانی القرآن للزجاج ۳ / ۲۶۱ . (۲) النکت والعیون ۳ / ۲۷۶ . (۳) اسے طبری نے ان دونوں سے روایت کیا ہے ۱۵ / ۹۸ . (۴) غریب القرآن لابن قتیبة ص ۲۵۱ . (۵) الصحاح (قتر). (۶) النکت والعیون ۳ / ۲۷۶ میں .

Surah Al-Isra: Verse 101 182

...kill the soul which Allah has forbidden, except by right, nor steal, nor practice magic, nor take an innocent person to a ruler for him to be killed, nor consume usury (riba), nor slander a chaste woman, nor flee from the battlefield - Shu'bah was in doubt - and specifically for you, O gathering of Jews (1), do not transgress in the Sabbath." So they kissed his hands and feet and said: "We testify that you are a Prophet." He said: "What prevents you from submitting (accepting Islam)?" They said: "David prayed to Allah that there should always be a prophet among his progeny, and we fear that if we submit, the Jews will kill us." Abu Isa said: This is a Hasan Sahih (2) hadith. It has already been mentioned in Al-Baqarah (3). It was said: The "signs" mean miracles and proofs. Ibn Abbas and Al-Dahhak said: The nine signs are: the staff, the hand, the tongue, the sea, the flood, the locusts, the lice, the frogs, and the blood; detailed signs. Al-Hasan and Al-Sha'bi said: They are the five mentioned in "Al-A'raf" (4), meaning the flood and what is coupled with it, plus the hand, the staff, the years (of famine), and the deficiency of fruits. Something similar was narrated from Al-Hasan, except that he makes the years and the deficiency of fruits one sign, and made the ninth sign: the staff swallowing up what they fabricated. And from Malik as well, except that he replaced the years and the deficiency of fruits with the sea and the mountain. Muhammad bin Ka'b said: They are the five in "Al-A'raf", the sea, the staff, the stone, and the obliterating of their wealth (5). The explanation of these verses has already been provided in full, praise be to Allah. {So ask the Children of Israel when he came to them} meaning: Ask them, O Muhammad, when Moses came to them with these signs, as previously explained in Yunus (6). This is a question of inquiry; so that the Jews may know the truth of what Muhammad ﷺ says. {Then Pharaoh said to him: "I indeed think...}

(1) His saying: "O gathering" is not in the copies; it was confirmed from Sunan al-Tirmidhi. (2) Sunan al-Tirmidhi (2733), Al-Mujtaba 7/111, and Sunan al-Nasa'i al-Kubra (3527). (3) 2/168 - 169. (4) At the commentary of Verse (133). (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/488, Tafsir al-Baghawi 3/139-140, and Zad al-Masir 5/92. Ibn Abbas's saying was reported by Abd al-Razzaq in his Tafsir 1/390, and al-Tabari 15/101-102. Al-Sha'bi's saying was reported by al-Tabari 15/101, and the second saying of al-Hasan was reported by Abd al-Razzaq 1/391, and al-Tabari 15/101. (6) 11/52.

सूरह अल-इस्रा: आयत 101 182

...उस जीव की हत्या करना जिसे अल्लाह ने हराम किया है, सिवाय न्यायपूर्ण कारण के, न चोरी करो, न जादू करो, न किसी निर्दोष को शासक के पास ले जाओ कि वह उसे मार डाले, न सूद (ब्याज) खाओ, न किसी पवित्र महिला पर आरोप लगाओ, न युद्ध के मैदान से भागो - शुबाह को संदेह था - और विशेष रूप से तुम्हारे लिए, ऐ यहूदियों के समूह (1), सब्त (शनिवार) के दिन सीमा पार न करो।" तब उन्होंने उनके हाथों और पैरों को चूमा और कहा: "हम गवाही देते हैं कि आप एक नबी हैं।" उन्होंने कहा: "तुम्हें इस्लाम स्वीकार करने से क्या रोकता है?" उन्होंने कहा: "दाऊद ने अल्लाह से प्रार्थना की थी कि उनके वंश में हमेशा एक नबी रहे, और हमें डर है कि अगर हम मुसलमान हो गए, तो यहूदी हमें मार डालेंगे।" अबू ईसा ने कहा: यह एक हसन सहीह (2) हदीस है। यह अल-बकराह (3) में पहले ही आ चुका है। यह कहा गया है: 'निशानियों' (आयतों) का अर्थ चमत्कार और प्रमाण है। इब्न अब्बास और अद-दह्हाक ने कहा: नौ निशानियाँ हैं: लाठी, हाथ, जुबान, समुद्र, बाढ़, टिड्डियाँ, जुएँ, मेंढक और खून; विस्तृत निशानियाँ। अल-हसन और अल-शाबी ने कहा: ये वे पाँच हैं जिनका उल्लेख "अल-आराफ" (4) में है, यानी बाढ़ और जो उसके साथ जुड़ा है, और हाथ, लाठी, अकाल के वर्ष, और फलों की कमी। अल-हसन से इसी तरह का वर्णन है, सिवाय इसके कि वे अकाल के वर्ष और फलों की कमी को एक ही निशानी मानते हैं, और नौवीं निशानी बनाई: लाठी का उनके जादू को निगल जाना। और मालिक से भी ऐसा ही है, सिवाय इसके कि उन्होंने अकाल के वर्ष और फलों की कमी के स्थान पर समुद्र और पहाड़ को रखा। मुहम्मद बिन काब ने कहा: वे अल-आराफ में उल्लिखित पाँच हैं, समुद्र, लाठी, पत्थर, और उनके धन का मिट जाना (5)। इन आयतों की व्याख्या पूरी तरह से पहले दी जा चुकी है, अल्लाह का शुक्र है। {अतः बनी इसराइल से पूछो जब वह उनके पास आए} अर्थात: ऐ मुहम्मद, उनसे पूछो जब मूसा इन निशानियों के साथ उनके पास आए थे, जैसा कि यूनुस (6) में पहले बताया जा चुका है। यह एक प्रश्न है पूछताछ के लिए; ताकि यहूदी जान सकें कि मुहम्मद ﷺ जो कह रहे हैं वह सच है। {तब फिरौन ने उससे कहा: "मैं वास्तव में सोचता हूँ...

(1) उनका यह कहना: "ऐ समूह" प्रतियों में नहीं है, इसे सुनन अल-तिर्मिज़ी से पुष्ट किया गया है। (2) सुनन अल-तिर्मिज़ी (2733), अल-मुजतबा 111/7, और सुनन अल-नसाई अल-कुबरा (3527)। (3) 2/168 - 169। (4) आयत (133) की व्याख्या में। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/488, तफ़सीर अल-बग़वी 3/139-140, और ज़ाद अल-मसीर 5/92। इब्न अब्बास का कथन अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर 1/390 में और अल-तबरी 15/101-102 में उद्धृत किया है। अल-शाबी का कथन अल-

तब़री 15/101 में और अल-हसन का दूसरा कथन अब्द अल-रज्ज़ाक 1/391 और अल-तब़री 15/101 में उद्धृत है। (6) 11/52।

سورہ الاسراء: آیت ۱۰۱ ۱۸۲

...اس جان کو قتل کرنا جسے اللہ نے حرام کیا ہے مگر حق کے ساتھ، اور نہ چوری کرو، نہ جادو کرو، نہ کسی بے گناہ کو کسی حاکم کے پاس لے جاؤ کہ وہ اسے قتل کر دے، نہ سود کھاؤ، نہ کسی پاکدامن عورت پر تہمت لگاؤ، اور نہ میدان جنگ سے بھاگو - شعبہ کو شک تھا - اور خاص طور پر تمہارے لیے اے گروہِ یہود (۱)، تم ہفتہ (سبت) کے دن زیادتی نہ کرنا۔" تو انہوں نے آپ کے ہاتھ اور پاؤں چومے اور کہا: "ہم گواہی دیتے ہیں کہ آپ نبی ہیں۔" آپ نے فرمایا: "تمہیں اسلام لانے سے کیا چیز روکتی ہے؟" انہوں نے کہا: "داؤد (علیہ السلام) نے اللہ سے دعا کی تھی کہ ان کی ذریت میں ہمیشہ نبی رہے، اور ہمیں ڈر ہے کہ اگر ہم مسلمان ہو گئے تو یہودی ہمیں قتل کر دیں گے۔" ابوعیسیٰ نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح (۲) ہے۔ اور یہ سورہ البقرہ (۳) میں گزر چکی ہے۔ اور کہا گیا ہے: آیات سے مراد معجزات اور دلیلیں ہیں۔ ابن عباس اور ضحاک نے کہا: نو نشانیاں یہ ہیں: عصا، ہاتھ، زبان، سمندر، طوفان، ٹڈیاں، جوئیں، مینڈک اور خون؛ واضح نشانیاں۔ اور حسن اور شعبی نے کہا: یہ وہ پانچ ہیں جن کا ذکر "الاعراف" (۴) میں ہے، یعنی طوفان اور جو اس کے ساتھ ملا ہوا ہے، اور ہاتھ، عصا، قحط کے سال اور پھلوں کی کمی۔ اور اسی طرح کی روایت حسن سے مروی ہے، سوائے اس کے کہ وہ قحط کے سال اور پھلوں کی کمی کو ایک ہی نشانی قرار دیتے ہیں، اور نویں نشانی قرار دی: عصا کا ان کے جادو کو نگل لینا۔ اور امام مالک سے بھی اسی طرح مروی ہے، سوائے اس کے کہ انہوں نے قحط کے سالوں اور پھلوں کی کمی کی جگہ سمندر اور پہاڑ کو رکھا۔ محمد بن کعب نے کہا: وہ پانچ وہی ہیں جو "الاعراف" میں ہیں، اور سمندر، عصا، پتھر اور ان کے اموال کا مٹ جانا (۵)۔ ان آیات کی تفسیر مکمل طور پر پہلے گزر چکی ہے، وللہ الحمد۔ ﴿فَسْـَٔلْ بَنِيٓ إِسْرَٰٓءِيلَ إِذْ جَآءَهُمْ﴾ یعنی: اے محمد! ان سے پوچھو جب موسیٰ

ان آیات کے ساتھ ان کے پاس آئے، جیسا کہ یونس (۶) میں اس کا بیان پہلے گزر چکا ہے۔ اور یہ سوال دریافت کرنے کے لیے ہے؛ تاکہ یہودی جان لیں کہ محمد ﷺ جو کچھ کہہ رہے ہیں وہ سچ ہے۔ ﴿فَقَالَ لَهُ فِرْعَوْنُ إِنِّي لَأَظُنُّكَ...

(۱) ان کا قول: "یا معشر" (اے گروہ) نسخوں میں نہیں ہے، اور سنن ترمذی سے اس کا ثبوت ملتا ہے۔ (۲) سنن ترمذی (۲۷۳۳)، والمجتبیٰ ۷ / ۱۱۱، وسنن نسائی کبریٰ (۳۵۲۷)۔ (۳) ۲ / ۱۶۸ - ۱۶۹۔ (۴) آیت (۱۳۳) کی تفسیر کے پاس۔ (۵) المحرر الوجیز ۳ / ۴۸۸، اور تفسیر بغوی ۳ / ۱۳۹ - ۱۴۰، وزاد المسیر ۵ / ۹۲۔ اور ابن عباس کا قول عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۱ / ۳۹۰، اور طبری ۱۵ / ۱۰۱ - ۱۰۲ میں نکالا ہے۔ اور شعبی کا قول طبری ۱۵ / ۱۰۱ میں نکالا ہے، اور حسن ثانی کا قول عبد الرزاق ۱ / ۳۹۱، اور طبری ۱۵ / ۱۰۱ میں نکالا ہے۔ (۶) ۱۱ / ۵۲۔

Surah Al-Isra: Verses 101 - 102 183

"O Moses, bewitched." (Qur'an 17:101) This means: a magician performing strange acts. This was said by Al-Farra' and Abu Ubaida. Thus, the passive participle (mashur) is used in place of the active participle (sahir), just as one says: "this is mash'um (unlucky) and maymun (lucky)," meaning "sha'im" and "yamin." It is also said to mean "deceived." And it is said to mean "overcome/defeated"; this was said by Muqatil. Other things have also been said and mentioned previously. It is narrated from Ibn Abbas and Abu Nahik that they recited: "Then he asked the Children of Israel" (fas'ala) as a statement, meaning: Moses asked Pharaoh to set the Children of Israel free, release them, and send them with him.

The Almighty's saying: "He said, 'You have already known that none has sent down these [signs] except the Lord of the heavens and the earth as enlightenment, and indeed I think you, O Pharaoh, are destroyed.'" (Qur'an 17:102)

The Almighty's saying: "He said, 'You have already known that none has sent down these...'" refers to the nine signs. "Sent down" here means "created/brought into existence." "...except the Lord of the heavens and the earth as enlightenment," meaning: proofs by which His power and oneness are demonstrated. The common recitation is "alimta" (you knew) with a fatha on the 'ta', addressing Pharaoh. Al-Kisa'i recited it with a damma on the 'ta' (alimtu - I knew), which is the recitation attributed to Ali (may Allah be pleased with him). He said: "By Allah, the enemy of Allah did not know, but it was Moses who knew." This reached Ibn Abbas, and he said: It is "you knew" (alimta), and he argued using the Almighty's saying: "And they rejected them, though their inner selves were convinced thereof, out of injustice and haughtiness." [An-Naml: 14], attributing stubbornness to Pharaoh. Abu Ubaid said: What we follow is the recitation with the fatha on the 'ta', which is more correct based on the meaning Ibn Abbas argued for; and because Moses would not argue by saying "I knew," while he is the Messenger calling [them to faith]. Even if, despite all this, the recitation from Ali were authentic, it would be evidence, but it is not established from him; it is only narrated through Kulthum al-Muradi, who is unknown and not recognized. We do not know anyone else who recited it this way besides Al-Kisa'i. It is also said: Moses attributed...

(1) Al-Waseet by Al-Wahidi 3/131, and Zad al-Masir 5/94. (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/443, Tafsir al-Baghawi 3/140, and Zad al-Masir 5/94. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/489 similar to it. This recitation is in "Al-Qira'at al-Shadhah" p. 77 from Ibn

Abbas alone. (4) Al-Waseet by Al-Wahidi 3/131, Tafsir al-Baghawi 3/140, and Zad al-Masir 5/94. See also "Al-Sab'ah" pp. 385-386, and "Al-Taysir" p. 141. (5) Said by Al-Nahhas in "Ma'ani al-Qur'an" 4/201-202 with this meaning. Al-Farra' mentioned in "Ma'ani al-Qur'an" 2/132 the chain of narration for the recitation from Ali, which includes the unknown man mentioned by the author.

सूरा अल-इसरा: आयत १०१ - १०२ १८३

"हे मूसा, तुम पर जादू किया गया है।" (क़ुरआन १७:१०१) यानी: अपने अजीबोगरीब कामों से जादू करने वाला। यह अल-फर्रा और अबू उबैदा ने कहा है। यहाँ कर्मवाच्य (मशहूर) का प्रयोग कर्तृवाच्य (साहिर) के स्थान पर किया गया है, जैसे कोई कहता है: "यह मशऊम (अशुभ) और मय़मून (शुभ) है," जिसका अर्थ है 'शाइम' और 'यामिन'। यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ "धोखा दिया गया" है। और यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ "पराजित" है; यह मुक़ातिल ने कहा है। अन्य बातें भी कही गई हैं जिनका पहले उल्लेख हो चुका है। इब्न अब्बास और अबू नहिक से वर्णित है कि उन्होंने "फ़सअला बनी इसराइल" (तब उन्होंने बनी इसराइल से पूछा) को एक कथन के रूप में पढ़ा, जिसका अर्थ है: मूसा ने फिरौन से कहा कि वह बनी इसराइल को आज़ाद कर दे, उन्हें छोड़ दे और उनके साथ भेज दे।

अल्लाह का कथन: "उसने कहा, 'तुम निश्चित रूप से जानते हो कि इन [निशानियों] को आकाश और पृथ्वी के रब के सिवा किसी ने स्पष्ट प्रमाण के रूप में नहीं उतारा है, और वास्तव में, हे फिरौन, मैं तुम्हें नष्ट होने वाला समझता हूँ।'" (क़ुरआन १७:१०२)

अल्लाह का कथन: "उसने कहा, 'तुम निश्चित रूप से जानते हो कि इन [निशानियों] को...'" का अर्थ नौ निशानियाँ हैं। "उतारा" का अर्थ यहाँ "उत्पन्न किया" है। "...आकाश और पृथ्वी के रब के सिवा स्पष्ट प्रमाण के रूप में," यानी: ऐसे प्रमाण जिनसे उसकी शक्ति और एकत्व सिद्ध होता है। सामान्य पाठ "अलीमता" (तुमने जाना) है जिसमें 'ता' पर ज़बर है, जो फिरौन को संबोधित करता है। अल-किसाई ने इसे 'ता' पर पेश के साथ "अलीमतु" (मैंने जाना) पढ़ा है, और यह अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से संबंधित पाठ है। उन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम, अल्लाह के दुश्मन ने नहीं जाना, बल्कि मूसा वह थे जिन्होंने जाना।" यह बात इब्न अब्बास तक पहुँची तो उन्होंने कहा: यह "अलीमता" (तुमने जाना) ही है, और उन्होंने अल्लाह के इस कथन से दलील दी: "और उन्होंने अन्याय और अहंकार के कारण उनका इनकार कर दिया, हालाँकि उनके दिलों को उनका यकीन था।" [अन-नमल: १४], और उन्होंने फिरौन को हठधर्मिता का दोषी ठहराया। अबू उबैद ने कहा: हमारे पास 'ता' पर ज़बर वाला पाठ ही स्वीकार्य है, और इब्न अब्बास की दलील के कारण यही अधिक सही है; और इसलिए भी कि मूसा यह कहकर दलील नहीं देंगे कि "मैंने जाना", जबकि वह बुलाने वाले रसूल हैं। यदि इन सबके बावजूद अली से यह पाठ प्रमाणित होता, तो यह दलील होती, लेकिन यह उनसे सिद्ध नहीं है; यह केवल कुलसुम अल-मुरादी के माध्यम से है जो अज्ञात है और पहचाना नहीं जाता। हम अल-किसाई

के अलावा किसी और को नहीं जानते जिसने इसे इस तरह पढ़ा हो। यह भी कहा गया है: मूसा ने श्रेय दिया...

(१) अल-वाहिदी की अल-वसीत ३/१३१, और ज़ाद अल-मसीर ५/९४। (२) अल-नहहास की इ'राब अल-क़ुरआन २/४४३, तफ़सीर अल-बग़वी ३/१४०, और ज़ाद अल-मसीर ५/९४। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४८९ इसी तरह। यह पाठ अकेले इब्न अब्बास से 'अल-किराअत अल-शाज़ाह' पृष्ठ ७७ में है। (४) अल-वाहिदी की अल-वसीत ३/१३१, तफ़सीर अल-बग़वी ३/१४०, और ज़ाद अल-मसीर ५/९४। देखिए 'अल-सबअह' पृष्ठ ३८५-३८६, और 'अल-तयसीर' पृष्ठ १४१। (५) अल-नहहास ने 'मआनी अल-क़ुरआन' ४/२०१-२०२ में इसी अर्थ में कहा है। अल-फर्रा ने 'मआनी अल-क़ुरआन' २/१३२ में अली से पाठ की सनद का उल्लेख किया है, जिसमें वह अज्ञात व्यक्ति है जिसका लेखक ने ज़िक्र किया है।

سورة الاسراء: آیات ۱۰۱ - ۱۰۲ ۱۸۳

﴿يَمُوسَىٰ مَسْحُوراً﴾ یعنی: اپنے عجیب وغریب کاموں کے ذریعے جادو کرنے والا۔ یہ فراء اور ابو عبیدہ نے کہا ہے۔ یہاں اسم مفعول (مسحور) کو اسم فاعل (ساحر) کی جگہ رکھا گیا ہے، جیسے آپ کہتے ہیں: "یہ مشؤوم (منحوس) اور میمون (مبارک) ہے،" یعنی شائم اور یامن۔ اور کہا گیا ہے: دھوکہ دیا ہوا۔ اور کہا گیا: مغلوب؛ یہ مقاتل نے کہا ہے۔ اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے جو پہلے گزر چکا ہے۔ اور ابن عباس اور ابو نہیک سے مروی ہے کہ ان دونوں نے «فَسأَلَ بنی إسرائیل» (پھر بنی اسرائیل سے پوچھا) خبر کے طور پر پڑھا، یعنی: موسیٰ نے فرعون سے پوچھا کہ وہ بنی اسرائیل کو آزاد کر دے، ان کی راہ کھول دے اور انہیں اپنے ساتھ بھیج دے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿قَالَ لَقَدْ عَلِمْتَ مَا أَنزَلَ هَؤُلَاءِ إِلَّا رَبُّ السَّمَوَتِ وَالْأَرْضِ بَصَائِرَ وَإِنِّي لَأَظُنُّكَ يَفِرْعَوْنُ مَثْبُورًا ۱۰۲﴾

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿قَالَ لَقَدْ عَلِمْتَ مَا أَنزَلَ هَؤُلَاءِ﴾ یعنی نو آیات۔ اور «أنزل» پیدا کرنے کے معنی میں ہے۔ ﴿إِلَّا رَبُّ السَّمَوَتِ وَالْأَرْضِ بَصَائِرَ﴾ یعنی: ایسی دلیلیں جن سے اس کی قدرت اور وحدانیت پر استدلال کیا جاتا ہے۔ عام قراءت «علِمتَ» تاء کے زبر کے ساتھ ہے، جو فرعون سے خطاب ہے۔ اور کسائی نے تاء کے پیش کے ساتھ (علمتُ) پڑھا ہے، اور یہ حضرت علی رضی اللہ عنہ کی قراءت ہے، اور انہوں نے فرمایا: اللہ کی قسم، اللہ کے دشمن نے نہیں جانا بلکہ موسیٰ وہ تھے جنہوں نے جانا۔ یہ بات ابن عباس تک پہنچی تو انہوں نے کہا: وہ «لقد علِمتَ» ہی ہے، اور انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس فرمان سے احتجاج کیا: ﴿وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا أَنفُسُهُمْ ظُلْمًا وَعُلُوًّا﴾ [النمل: ١٤] اور فرعون کی طرف ہٹ دھرمی کی نسبت کی۔ اور ابو عبید نے کہا: ہمارے نزدیک تاء کے زبر والی قراءت ہی لی جائے گی، اور ابن عباس کی پیش کردہ دلیل کی وجہ سے یہی زیادہ صحیح

ہے؛ اور اس لیے بھی کہ موسیٰ یہ کہہ کر استدلال نہیں کریں گے کہ "میں نے جانا"، جب کہ وہ دعوت دینے والے رسول ہیں۔ اگر ان سب باتوں کے باوجود حضرت علی سے یہ قراءت صحیح ثابت ہوتی تو یہ حجت ہوتی، لیکن یہ ان سے ثابت نہیں ہے؛ یہ صرف کلثوم مرادی سے مروی ہے جو کہ مجہول ہے، پہچانا نہیں جاتا، اور ہم کسائی کے علاوہ کسی کو نہیں جانتے جس نے اسے اس طرح پڑھا ہو۔ اور کہا گیا ہے: موسیٰ نے صرف منسوب کیا...

(١) الوسیط للواحدی ١٣١/٣، وزاد المسیر ٩٤/٥۔ (٢) إعراب القرآن للنحاس ٤٤٣/٢، وتفسیر البغوی ٣/ ١٤٠، وزاد المسیر ٩٤/٥۔ (٣) المحرر الوجیز ٤٨٩/٣ اسی کی مانند۔ اور یہ قراءت "القراءات الشاذة" ص ٧٧ میں صرف ابن عباس سے ہے۔ (٤) الوسیط للواحدی ١٣١/٣، وتفسیر البغوی ٣/ ١٤٠، وزاد المسیر ٩٤/٥۔ اور دیکھیے السبعہ ص ٣٨٥-٣٨٦، والتیسیر ص ١٤١۔ (٥) نحاس نے معانی القرآن ٢٠١/٤ - ٢٠٢ میں اسی معنی میں کہا ہے۔ اور فراء نے معانی القرآن ١٣٢/٢ میں علی سے قراءت کی سند ذکر کی ہے، جس میں وہ مجہول شخص ہے جس کا مصنف نے ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Isra: Verse 102 | 184

...to Pharaoh, the knowledge of these miracles; because Pharaoh knew the extent of what magicians could prepare and do, and that what Moses did was not within the capacity of a magician, and that no one could do it except the One who creates bodies and possesses the heavens and the earth. Mujahid said: Moses entered upon Pharaoh on a cold day wearing a velvet cloak. Moses threw down his staff and suddenly it was a serpent. Pharaoh saw the two sides of the house between its jaws (1), so he was terrified and defecated in his cloak.

{And indeed, O Pharaoh, I think you are ruined} "Thinking" (Dhann) here means certainty. "Al-Thubur" means destruction and loss as well. Al-Kumayt said:

And the tribe of Quda'ah considered in the days from a ruined and perishing opinion.

Meaning: losers and lost, referring to their lineage to Yemen (2). It was said: accursed. Narrated by Al-Minhal from Sa'id bin Jubayr from Ibn Abbas (3). Aban bin Taghlib said it and recited:

O our people, do not seek war with us foolishly, for indeed foolishness and injustice are ruined.

Meaning: accursed (4). Maymun bin Mihran said from Ibn Abbas: "Mathburan" means deficient in intellect (5). Al-Ma'mun looked at a man and said to him: O Mathbur! He was asked about it, so he said: Al-Rashid said: Al-Mansur said to a man: Mathbur; so I asked him and he said: Maymun bin Mihran told me... then he mentioned it. Qatadah said: perishing (6). From him also, and Al-Hasan and Mujahid: destroyed (7). "Al-Thubur" is destruction; it is said: May God destroy (thabara Allah)...

(1) Al-faqm, with damma or fatha: the jaws. Al-Nihayah (Faqam). (2) Al-Sihah (Thabar). (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/203, and narrated by al-Tabari 15/108-109. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/278. (5) Zad al-Masir by Ibn al-Jawzi 5/94-95. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/278. (7) Mentioned by al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 4/203 on the authority of Qatadah, and Abu al-Layth in his Tafsir 2/286 on the authority of Qatadah and al-Hasan, and it is in Tafsir Mujahid 1/371.

सूरह अल-इस्रा: आयत 102 | 184

...फ़िरौन को इन मोजिज़ों (चमत्कारों) का ज्ञान था; क्योंकि फ़िरौन जानता था कि जादूगर क्या कुछ करने की क्षमता रखते हैं, और यह कि जो मूसा ने किया वह किसी जादूगर के बस की बात नहीं थी, और यह कि उसे केवल वही कर सकता है जो शरीरों को बनाता है और आसमानों और ज़मीन का मालिक है। मुजाहिद ने कहा: मूसा एक ठंडे दिन फ़िरौन के पास गए, उन्होंने एक मखमली चोगा पहना हुआ था। मूसा ने अपनी लाठी फेंकी और अचानक वह एक अजगर बन गई। फ़िरौन ने घर के दोनों किनारों को उसके जबड़ों के बीच देखा (1), तो वह डर गया और उसने अपने चोगे में ही मल त्याग दिया।

{और वास्तव में, हे फ़िरौन, मैं तुम्हें विनाशकारी समझता हूँ} यहाँ "सोचना/समझना" (अज़न) का अर्थ निश्चितता है। "थुबूर" का अर्थ विनाश और नुकसान भी है। अल-कुमैत ने कहा:

और कुदाअह के लोगों ने बीते दिनों में एक बर्बाद और नष्ट होने वाली राय पर विचार किया।

अर्थात: घाटे में रहने वाले और हारे हुए, यमन के साथ उनके वंश संबंध के बारे में (2)। कहा गया: अभिशप्त (मलऊन)। इसे अल-मिन्हाल ने सईद बिन जुबैर से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत किया है (3)। अबान बिन तग़लिब ने यह कहा और कविता पढ़ी:

ऐ हमारी कौम, मूर्खता में हमसे युद्ध मत चाहो, क्योंकि मूर्खता और अन्याय विनाशकारी है।

अर्थात: अभिशप्त (4)। मैमुन बिन मेहरान ने इब्न अब्बास से कहा: "मथबूरन" का अर्थ है बुद्धि की कमी (5)। अल-मामून ने एक आदमी को देखा और उससे कहा: ऐ मथबूर! जब उसके बारे में पूछा गया, तो उसने कहा: अल-रशीद ने कहा: अल-मंसूर ने एक आदमी से कहा: मथबूर; तो मैंने उससे पूछा और उसने कहा: मुझे मैमुन बिन मेहरान ने बताया था... फिर उन्होंने उसका ज़िक्र किया। क़तादा ने कहा: विनाश होने वाला (6)। उनसे भी, और अल-हसन और मुजाहिद से: नष्ट किया हुआ (7)। "अल-थुबूर" का अर्थ विनाश है; कहा जाता है: अल्लाह ने विनाश किया (थबर अल्लाह)...

(1) अल-फ़क़्म, दम्मा या फ़त्हा के साथ: जबड़े। अन-निहाया (फ़क़म)। (2) अस-सिहाह (थबर)। (3) मआनी अल-कुरान लिन-नहस 4/203, और इसे अल-तबरी 15/108-109 ने निकाला है। (4) अन-नुकत वल-उयून 3/278। (5) ज़ाद अल-मसीर लिब्न अल-जौज़ी 5/94-95। (6) अन-नुकत वल-उयून 3/278। (7) इसे अल-नहस ने मआनी अल-कुरान 4/203 में क़तादा से, और अबू अल-लैथ ने अपनी

तफ़सीर 2/286 में क़तादा और अल-हसन से ज़िक्र किया है, और यह तफ़सीर मुजाहिद 1/371 में है।

سورة الاسراء: آیت 102 | 184

...فرعون کو ان معجزات کا علم تھا؛ کیونکہ فرعون جان چکا تھا کہ جادوگر کس قدر کام کرنے کی صلاحیت رکھتے ہیں، اور یہ کہ جو کچھ موسیٰ نے کیا وہ کسی جادوگر کے بس کا کام نہیں تھا، اور یہ کہ اس کے کرنے پر صرف وہی قادر ہے جو جسموں کو پیدا کرتا ہے اور آسمانوں و زمین کا مالک ہے۔ مجاہد کہتے ہیں: موسیٰ علیہ السلام سردی کے دن فرعون کے پاس داخل ہوئے جبکہ وہ ایک کمبل اوڑھے ہوئے تھے۔ موسیٰ نے اپنا عصا ڈالا تو وہ اچانک ایک اژدہا بن گیا، فرعون نے گھر کے دونوں کونوں کو اس کے جبڑوں کے درمیان دیکھا (1)، تو وہ خوفزدہ ہو گیا اور اس نے اپنے کپڑے میں ہی غلاظت کر دی۔

{اور بے شک اے فرعون میں تجھے ہلاک ہونے والا سمجھتا ہوں} یہاں 'ظن' (سمجھنا) یقین کے معنی میں ہے۔ اور 'ثبور' کے معنی ہلاکت اور نقصان کے بھی ہیں۔ کمیت نے کہا:

اور قضاعہ کے لوگوں نے گزرے ہوئے دنوں میں ایک ہلاک شدہ اور برباد رائے پر غور کیا۔

یعنی: نقصان پانے والے اور خسارہ اٹھانے والے، یعنی یمن کی طرف ان کی نسبت کے بارے میں (2)۔ اور کہا گیا: ملعون (لعنت زدہ)۔ اسے منہال نے سعید بن جبیر سے اور انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا ہے (3)۔ ابان بن تغلب نے یہ کہا اور شعر پڑھا:

اے ہماری قوم، نادانی میں ہم سے جنگ کا ارادہ نہ کرو، کیونکہ نادانی اور ظلم ہلاک کرنے والا ہے۔

یعنی: ملعون (4)۔ میمون بن مہران نے ابن عباس سے نقل کیا: "مثبوراً" کا مطلب ہے عقل کا ناقص ہونا (5)۔ مامون نے ایک شخص کو دیکھا تو اس سے کہا: اے مثبور! ان سے اس بارے میں پوچھا

گیا تو انہوں نے کہا: رشید نے کہا: منصور نے ایک شخص سے کہا: مثبور؛ میں نے اس سے پوچھا تو اس نے کہا: مجھے میمون بن مہران نے بتایا تھا... پھر انہوں نے اس کا ذکر کیا۔ قتادہ نے کہا: ہلاک ہونے والا (6)۔ ان سے ہی اور حسن و مجاہد سے مروی ہے: تباہ شدہ (7)۔ "الثبور" کے معنی ہلاکت کے ہیں؛ کہا جاتا ہے: ثبر الله (اللہ نے ہلاک کیا)...

(1) الفَقْم، ضمہ اور فتحہ کے ساتھ: جبڑے۔ النہایہ (فقم)۔ (2) الصحاح (ثبر)۔ (3) معانی القرآن للنحاس 4/203، اور اسے طبری نے 15/108-109 میں نکالا ہے۔ (4) النکت والعیون 3/278۔ (5) زاد المسیر لابن الجوزی 5/94-95۔ (6) النکت والعیون 3/278۔ (7) اسے نحاس نے معانی القرآن 4/203 میں قتادہ سے ذکر کیا ہے، اور ابو اللیث نے اپنی تفسیر 2/286 میں قتادہ اور حسن سے، اور یہ تفسیر مجاہد 1/371 میں ہے۔

Surah Al-Isra: Verses 102 - 104 185

The enemy is "thuburan" [destroyed] - He destroyed him (1). It was said: deprived of good. Linguists related: what "thabaraka" [restrained you] from so-and-so, i.e., what prevented you from it (2). And Allah "thabarahu" [destroys him], he destroys him "thabran" [with destruction] (3). Ibn al-Ziba'ra (4) said: When I follow Satan in the paths of error, and whoever leans his leaning is destroyed [mathbur]. Ad-Dahhak: "mathburan" means bewitched. He responded to him with the same as what he said to him, with a difference in wording. Ibn Zayd said: "mathburan" means demented, having no mind (5).

Allah Almighty's saying: {So he intended to drive them out of the land, but We drowned him and those with him all together (103) And We said after him to the Children of Israel, "Dwell in the land, and when there comes the promise of the Hereafter, We will bring you forth in a mixed gathering" (104)} Allah Almighty's saying: {So he intended to drive them out of the land} meaning: Pharaoh intended to expel Moses and the Children of Israel from the land of Egypt by killing or banishing them, so Allah, the Mighty and Sublime, destroyed him. {And We said after him} meaning: after his drowning {to the Children of Israel, "Dwell in the land"} meaning: the land of Ash-Sham [Greater Syria] and Egypt. {And when there comes the promise of the Hereafter} meaning: the Day of Resurrection {We will bring you forth in a mixed gathering [lafifan]} meaning: from your graves mixed from every place, the believer mixed with the disbeliever, they do not recognize each other, and none of you will lean towards his tribe and kin (6). Ibn Abbas and Qatadah said: We will bring you all from various directions (7). And the meaning is the same. Al-Jawhari said: "Al-lafif" is what gathers of people from various tribes; it is said: the people came with their "laff" and "lafif," i.e., their mixed groups. And Allah Almighty's saying: {We will bring you forth in a mixed gathering} meaning: gathered and mixed. "Ta'am lafif" [mixed food]: when it is a mixture of two types or more. And so-and-so is "lafif"...

(1) Taj al-Arus (thabar). (2) Ma'ani al-Quran by al-Farra' 2/132. (3) Al-Sahah (thabar). (4) In his Diwan, p. 36. (5) Majma' al-Bayan 15/107. (6) The previous source, but in meaning. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/278.

सूरह अल-इसरा: आयत 102 - 104 185

दुश्मन "थुबुरन" [नष्ट] है - उसने उसे नष्ट कर दिया (1)। कहा गया: भलाई से वंचित। भाषाविदों ने बताया: क्या आपको अमुक चीज़ से "थबरका" [रोका], यानी, क्या चीज़ ने आपको इससे रोका (2)। और अल्लाह उसे "थबरहु" [नष्ट करता है], वह उसे "थब्रन" [विनाश के साथ] नष्ट करता है (3)। इब्न अल-ज़िबाअरा (4) ने कहा: जब मैं गुमराहियों के रास्तों में शैतान के साथ चलता हूँ, और जो उसकी तरह झुकता है वह नष्ट [मथबूर] हो जाता है। अद-दहहाक: "मथबूरन" का अर्थ है जादू किया हुआ। उन्होंने उसे वैसा ही उत्तर दिया जैसा उसने उससे कहा था, केवल शब्दों के अंतर के साथ। इब्न ज़ैद ने कहा: "मथबूरन" का अर्थ है विक्षिप्त, जिसका कोई दिमाग न हो (5)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर उसने चाहा कि उन्हें उस धरती से निकाल बाहर करे, तो हमने उसे और उसके साथियों को, उन सबको डुबो दिया (103) और उसके बाद हमने इसराईल की सन्तान से कहा, "तुम इस धरती में निवास करो, फिर जब परलोक का वादा आ जाएगा, तो हम तुम्हें एक मिश्रित भीड़ में ले आएँगे" (104)} अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर उसने चाहा कि उन्हें उस धरती से निकाल बाहर करे} अर्थात: फिरौन ने मूसा और बनी इसराईल को मिस्र की धरती से हत्या या निर्वासन के माध्यम से निकालने का इरादा किया, तो अल्लाह, जो शक्तिशाली और महान है, ने उसे नष्ट कर दिया। {और उसके बाद हमने कहा} अर्थात: उसके डूबने के बाद {इसराईल की सन्तान से, "तुम इस धरती में निवास करो" } अर्थात: शाम [सीरिया] और मिस्र की धरती। {फिर जब परलोक का वादा आ जाएगा} अर्थात: क़ियामत का दिन {तो हम तुम्हें एक मिश्रित भीड़ [लफ़ीफ़न] में ले आएँगे} अर्थात: तुम्हारी कब्रों से हर स्थान से मिल-जुलकर, मोमिन [आस्तिक] काफिर [नास्तिक] के साथ मिला हुआ होगा, वे एक-दूसरे को नहीं पहचानेंगे, और तुम में से कोई भी अपने कबीले और समुदाय की ओर नहीं झुकेगा (6)। इब्न अब्बास और कतादा ने कहा: हम तुम सभी को विभिन्न दिशाओं से लाएंगे (7)। और अर्थ एक ही है। अल-जौहरी ने कहा: "अल-लफ़ीफ़" वह है जो विभिन्न कबीलों के लोगों को इकट्ठा करता है; कहा जाता है: लोग अपने "लफ़" और "लफ़ीफ़" के साथ आए, अर्थात अपने मिश्रित समूहों के साथ। और अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {हम तुम्हें एक मिश्रित भीड़ में ले आएँगे} अर्थात: इकट्ठे और मिश्रित। "ताम लफ़ीफ़" [मिश्रित भोजन]: जब वह दो या दो से अधिक प्रकार की चीज़ों का मिश्रण हो। और फलां "लफ़ीफ़" है...

(1) ताज अल-अरूस (थबर)। (2) मा'नी अल-कुरान लिल-फर्रा 2/132। (3) अस-सिहाह (थबर)। (4) उनके दीवान में, पृष्ठ 36। (5) मजमा अल-बयान 15/107। (6) पिछला स्रोत, लेकिन अर्थ में। (7) अन-नुकत वल-उयून 3/278।

سورہ الإسراء: آیات ۱۰۲ - ۱۰٤ ۱۸۵

دشمن "ثبوراً" [ہلاک شدہ] ہے - اس نے اسے ہلاک کر دیا (۱)۔ اور کہا گیا: خیر سے محروم۔ ماہرینِ لغت نے ذکر کیا: کس چیز نے تمہیں فلاں سے "ثَبَرَکَ" [روکا]، یعنی کس چیز نے تمہیں اس سے باز رکھا (۲)۔ اور اللہ اسے "ثَبَرَہُ" [ہلاک کرتا ہے]، وہ اسے "ثبْراً" [ہلاکت کے ساتھ] ہلاک کرتا ہے (۳)۔ ابن الزبعری (٤) نے کہا: جب میں گمراہی کے راستوں میں شیطان کے ساتھ چلتا ہوں، اور جو اس کی طرف مائل ہوتا ہے وہ ہلاک [مثبور] ہے۔ ضحاک نے کہا: "مثبوراً" سے مراد سحر زدہ ہے۔ اس نے اسے ویسا ہی جواب دیا جیسا اس نے اس سے کہا تھا، صرف لفظوں کے فرق کے ساتھ۔ اور ابن زید نے کہا: "مثبوراً" سے مراد پاگل ہے جس کی عقل نہ ہو (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر اس نے چاہا کہ انہیں اس سرزمین سے نکال دے، تو ہم نے اسے اور ان سب کو جو اس کے ساتھ تھے غرق کر دیا (۱۰۳) اور اس کے بعد ہم نے بنی اسرائیل سے کہا کہ تم اس سرزمین میں سکونت اختیار کرو، پھر جب آخرت کا وعدہ آئے گا تو ہم تم سب کو سمیٹ کر لے آئیں گے (۱۰٤)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر اس نے چاہا کہ انہیں اس سرزمین سے نکال دے} یعنی: فرعون نے ارادہ کیا کہ موسیٰ اور بنی اسرائیل کو قتل یا جلاوطنی کے ذریعے سرزمینِ مصر سے نکال دے، تو اللہ عزوجل نے اسے ہلاک کر دیا۔ {اور اس کے بعد ہم نے کہا} یعنی: اس کے غرق ہونے کے بعد {بنی اسرائیل سے کہ تم اس سرزمین میں سکونت اختیار کرو} یعنی: سرزمینِ شام اور مصر۔ {پھر جب آخرت کا وعدہ آئے گا} یعنی: قیامت کا دن {تو ہم تم سب کو سمیٹ کر [لفیفاً] لے آئیں گے} یعنی: تمہاری قبروں سے ہر جگہ سے ملے جلے حال میں، مومن کافر کے ساتھ ملا ہوا ہوگا، وہ ایک دوسرے کو پہچانیں گے نہیں، اور تم میں سے کوئی اپنے قبیلے اور محلے کی طرف نہیں جھکے گا (٦)۔ اور ابن عباس اور قتادہ نے کہا: ہم تم سب کو

مختلف اطراف سے لائیں گے (۷)۔ اور معنی ایک ہی ہے۔ جوہری نے کہا: "اللفیف" سے مراد وہ لوگ ہیں جو مختلف قبائل سے جمع ہوں؛ کہا جاتا ہے: لوگ اپنی پوری جماعت اور اوباشوں [لفیف] کے ساتھ آئے، یعنی اپنے ملے جلے گروہوں کے ساتھ اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ہم تم سب کو سمیٹ کر [لفیفاً] لے آئیں گے} یعنی: اکٹھے اور ملے جلے حال میں۔ اور "طعامٌ لفیفٌ" اس وقت کہا جاتا ہے جب وہ دو یا دو سے زیادہ قسموں سے ملا ہوا ہو۔ اور فلاں "لفیف" ہے...

(۱) تاج العروس (ثبر)۔ (۲) معانی القرآن للفراء ۲/ ۱۳۲۔ (۳) الصحاح (ثبر)۔ (٤) فی دیوانہ ص ۳٦۔ (۵) مجمع البیان ۱۰۷/۱۵۔ (٦) المصدر السابق، لیکن اس کے معنی میں۔ (۷) النکت والعیون ۳/ ۲۷۸۔

186 Surah al-Isra: Verses 103 - 106

...so-and-so, meaning: his friend(1). Al-Asma'i said: 'Al-Lafeef' is a collective noun that has no singular form, and it is like the word 'al-jamee' (everyone)(2). The meaning is: they emerge at the time of gathering from the graves like scattered locusts, mixed together and not recognizing one another. Al-Kalbi said: "Then when the final promise comes" [17:104], it means the coming of Jesus, peace be upon him, from the heavens(3).

The Almighty's saying: "And with truth We have sent it down, and with truth it has descended. And We have not sent you, [O Muhammad], except as a bringer of good tidings and a warner." (105)

The Almighty's saying: "And with truth We have sent it down, and with truth it has descended" - this is connected to the previous mention of miracles and the Quran. The pronoun refers to the Quran(4). The reason for the repetition in His saying: "and with truth it has descended" is that it is permissible for the meaning of the first part to be: We necessitated its descent with truth. And the meaning of the second part: it descended containing the truth, like saying: 'he went out in his clothes,' meaning: with his clothes on him.

It was also said: the 'Baa' in the first 'with truth' (bi-l-haqq) means 'with', i.e., accompanied by truth; just as you say: 'the prince rode with his sword,' i.e., accompanied by his sword. "and with truth it has descended" means: with Muhammad (PBUH), i.e., it descended upon him; just as you say: 'I stayed with Zaid'(5). It was also said: it is permissible that the meaning is: by truth We ordained that it should descend, and so it descended.

The Almighty's saying: "And [it is] a Quran which We have divided, that you might recite it to the people over a prolonged period. And We have sent it down progressively." (106)

The Almighty's saying: "And [it is] a Quran which We have divided, that you might recite it to the people over a prolonged period" - Sibawayh's view is that "Quran" is in the accusative case (mansub) due to a hidden verb explained by the apparent one. The majority of people recited: "farraqnahu" (divided it) with a light 'R', meaning: We made it clear and explained it(6), and We distinguished in it between truth and falsehood. This was said by Al-Hasan(7). And Ibn...

(1) As-Sihah (l-f-f). (2) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4 / 204. (3) Tafsir al-Baghawi 3 / 141. (4) Zad al-Masir 5 / 96. (5) Tafsir al-Razi 68/21 with its meaning. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 3 / 490. (7) Narrated by al-Tabari 15 / 115.

186 सूरा अल-इसरा: आयत 103 - 106

...फलां, यानी: उसका मित्र(1)। अल-असमी ने कहा: 'अल-लफीफ़' एक सामूहिक संज्ञा है जिसका कोई एकवचन नहीं है, और यह 'अल-जमी' (सभी) की तरह है(2)। अर्थ यह है: वे हश्र (एकत्रीकरण) के समय कब्रों से बिखरी हुई टिड्डियों की तरह निकलेंगे, आपस में मिले हुए और एक-दूसरे को पहचानते नहीं होंगे। अल-कल्बी ने कहा: "फिर जब अंतिम वादे का समय आएगा" [17:104], इसका अर्थ है ईसा (उन पर शांति हो) का स्वर्ग से आना(3)।

अल्लाह का कथन: "और हमने इसे सत्य के साथ उतारा है, और यह सत्य के साथ उतरा है। और हमने आपको (हे मुहम्मद) केवल शुभ समाचार देने वाला और सचेत करने वाला बनाकर भेजा है।" (105)

अल्लाह का कथन: "और हमने इसे सत्य के साथ उतारा है, और यह सत्य के साथ उतरा है" - यह चमत्कारों और कुरान के पिछले उल्लेख से जुड़ा हुआ है। सर्वनाम कुरान की ओर जाता है(4)। उनके कथन में दोहराव का कारण: "और यह सत्य के साथ उतरा है" यह है कि पहले का अर्थ हो सकता है: हमने सत्य के साथ इसके अवतरण को आवश्यक किया। और दूसरे का अर्थ है: वह उतरा और उसमें सत्य था, जैसे कि कोई कहे: वह अपने कपड़ों में बाहर निकला, यानी: उस पर उसके कपड़े थे।

और यह भी कहा गया है: पहले 'सत्य के साथ' (बि-ल-हक़) में 'बा' का अर्थ 'साथ' है, यानी सत्य के साथ; जैसा कि आप कहते हैं: राजकुमार अपनी तलवार के साथ सवार हुआ, यानी अपनी तलवार के साथ। "और यह सत्य के साथ उतरा है" यानी: मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ, यानी: उन पर उतरा; जैसा कि आप कहते हैं: मैं ज़ैद के साथ रुका(5)। और यह भी कहा गया है: यह संभव है कि अर्थ हो: सत्य के साथ हमने इसके उतरने का फैसला किया, और इसी तरह यह उतरा।

अल्लाह का कथन: "और हमने कुरान को अलग-अलग करके उतारा है ताकि आप इसे लोगों को ठहर-ठहर कर सुनाएं। और हमने इसे धीरे-धीरे उतारा है।" (106)

अल्लाह का कथन: "और हमने कुरान को अलग-अलग करके उतारा है ताकि आप इसे लोगों को ठहर-ठहर कर सुनाएं' - सिबावैह का मत है कि "कुरान" एक छिपी हुई क्रिया द्वारा कर्मकारक (मन्सूब) है जिसे स्पष्ट क्रिया द्वारा समझाया गया है। अधिकांश लोगों ने पढ़ा: "फ़र्रक़नाहु" (हमने इसे

अलग किया) 'र' को हल्का करके और इसका अर्थ है: हमने इसे स्पष्ट किया और समझाया(6), और हमने इसमें सत्य और असत्य के बीच अंतर किया। यह अल-हसन ने कहा है(7)। और इब्न...

(1) अस-सिहाह (ल-फ़-फ़)। (2) मआनी अल-कुरान, अन-नहहास 4 / 204। (3) तफ़्सीर अल-बग़वी 3 / 141। (4) ज़ाद अल-मसीर 5 / 96। (5) तफ़्सीर अल-राज़ी 68/21 इसके अर्थ के साथ। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3 / 490। (7) अत-तब़री द्वारा उद्धृत 15 / 115।

١٨٦ سورة الاسراء: آیات ١٠٣ - ١٠٦

فلاں، یعنی: اس کا دوست(١)۔ اصمعی نے کہا: 'اللفیف' اسمِ جمع ہے جس کا کوئی واحد نہیں ہے، اور یہ 'الجمیع' (سب) کی طرح ہے(٢)۔ معنی یہ ہیں: وہ حشر کے وقت قبروں سے منتشر ٹڈیوں کی طرح نکلیں گے، ملے جلے ہوئے اور ایک دوسرے کو پہچانتے نہیں ہوں گے۔ کلبی نے کہا: "پھر جب آخری وعدہ آ جائے گا" [١٧:١٠٤]، اس سے مراد عیسیٰ علیہ السلام کا آسمان سے آنا ہے(٣)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور ہم نے اسے حق کے ساتھ اتارا ہے اور وہ حق کے ساتھ ہی اترا ہے۔ اور ہم نے آپ کو (اے محمد) صرف خوشخبری دینے والا اور ڈرانے والا بنا کر بھیجا ہے۔" (١٠٥)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور ہم نے اسے حق کے ساتھ اتارا ہے اور وہ حق کے ساتھ ہی اترا ہے" - یہ معجزات اور قرآن کے پچھلے تذکرے سے جڑا ہوا ہے۔ ضمیر قرآن کی طرف لوٹتی ہے(٤)۔ ان کے قول "اور وہ حق کے ساتھ ہی اترا ہے" میں تکرار کی وجہ یہ ہے کہ ہو سکتا ہے پہلے کا معنی ہو: ہم نے اسے حق کے ساتھ اتارنا واجب کیا۔ اور دوسرے کا معنی ہے: وہ اترا اس حال میں کہ اس میں حق تھا، جیسے کوئی کہے: وہ اپنے کپڑوں میں نکلا، یعنی: اس پر اس کے کپڑے تھے۔

اور کہا گیا ہے: پہلے "وبالحق" میں 'باء' 'مع' (ساتھ) کے معنی میں ہے، یعنی: حق کے ساتھ؛ جیسے آپ کہیں: امیر اپنی تلوار کے ساتھ سوار ہوا، یعنی اپنی تلوار کے ساتھ۔ "اور وہ حق کے ساتھ ہی اترا ہے" یعنی: محمد ﷺ کے ساتھ، یعنی: ان پر اترا؛ جیسے آپ کہیں: میں زید کے پاس اترا(٥)۔ اور کہا گیا ہے: یہ بھی ممکن ہے کہ معنی ہو: حق کے ساتھ ہم نے اس کے اترنے کا فیصلہ کیا، اور اسی طرح وہ اترا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور ہم نے قرآن کو الگ الگ کر کے اتارا ہے تاکہ آپ اسے لوگوں کو ٹھہر ٹھہر کر سنائیں۔ اور ہم نے اسے تھوڑا تھوڑا کر کے اتارا ہے۔" (١٠٦)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور ہم نے قرآن کو الگ الگ کر کے اتارا ہے تاکہ آپ اسے لوگوں کو ٹھہر ٹھہر کر سنائیں" - سیبویہ کا مذہب یہ ہے کہ "قرآناً" ایک ایسے پوشیدہ فعل کی وجہ سے مفعول (منصوب) ہے جس کی وضاحت ظاہر فعل کر رہا ہے۔ جمہور لوگوں نے "فرقناہ" راء کی تخفیف کے ساتھ پڑھا ہے، اور اس کے معنی ہیں: ہم نے اسے بیان کیا اور واضح کیا(٦)، اور ہم نے اس میں حق اور باطل کے درمیان فرق کیا۔ یہ حسن بصری نے کہا ہے(٧)۔ اور ابن...

(١) الصحاح (لفف)۔ (٢) معانی القرآن للنحاس ٤ / ٢٠٤۔ (٣) تفسیر البغوی ٣ / ١٤١۔ (٤) زاد المسیر ٥ / ٩٦۔ (٥) تفسیر الرازی ٦٨/٢١ بمعناہ۔ (٦) المحرر الوجیز ٣ / ٤٩٠۔ (٧) اسے طبری نے ١٥ / ١١٥ میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Isra: Verse 106 187

Abbas: We have detailed it (1). Ibn Abbas, Ali, Ibn Mas'ud, Ubayy bin Ka'b, Qatadah, Abu Raja, and Al-Sha'bi read: «faraqnahu» with a shadda (doubling of the 'r') (2), meaning: We sent it down bit by bit, not all at once, except that in the reading of Ibn Mas'ud and Ubayy it is: «faraqnahu 'alayka» (3). There is disagreement on the period over which the Quran was revealed. It was said: in twenty-five years. Ibn Abbas said: in twenty-three. Anas said: in twenty. This is according to the disagreement regarding the age of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) (4). There is no disagreement that it descended to the lowest heaven all at once, and this has already been mentioned in [Surah] Al-Baqarah (5). {at intervals} ['ala mukthin] means: prolonged over time, bit by bit. This matches the Quran according to the reading of Ibn Mas'ud (6), meaning: We sent it down verse by verse, and surah by surah (7). As for the first opinion, {at intervals} means: with deliberation in recitation and measured pace. This was said by Mujahid, Ibn Abbas, and Ibn Jurayj (8). Thus, the reciter gives the reading its due of rhythmic recitation, beautification, and making it pleasant with a good voice as much as possible without melodic singing or trilling that leads to changing the wording of the Quran by addition or subtraction, for that is forbidden as mentioned at the beginning of the book. All the reciters agreed on pronouncing the Mim with a dammah in {mukthin} (9), except Ibn Muhaysin, who read it as: «makthin» with a fatha on the Mim (10). It is said: makth, mukth, and mikth; three [variants].

(1) Reported by al-Tabari 15/114. (2) This reading is in Al-Shadhah p. 77. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/490 - 491. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/491, but in its printed edition and in Al-Wasit 3/132 it says: "Qatadah" instead of "Anas". (5) 3/161. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 3/491. (7) Majma' al-Bayan 15/109. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 3/491. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 3/491. (10) Zad al-Masir 5/97 from Ibn Muhaysin and others, and it is an irregular reading.

सूरह अल-इसरा: आयत 106 187

अब्बास: हमने इसे विस्तार से समझाया है (1)। इब्न अब्बास, अली, इब्न मसूद, उबैय बिन काब, कतादा, अबू रजा और अल-शाबी ने पढ़ा: «फ़र्रकनाहू» शद्दा (द्वित्व) के साथ (2), जिसका अर्थ है: हमने इसे धीरे-धीरे उतारा, एक बार में नहीं, सिवाय इसके कि इब्न मसूद और उबैय के पाठ में है: «फ़र्रकनाहू अलैका» (3)। कुरान कितने समय में उतरा, इस पर मतभेद है। कहा गया: पच्चीस वर्षों में। इब्न अब्बास ने कहा: तेईस में। अनस ने कहा: बीस में। यह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की आयु के बारे में मतभेद के अनुसार है (4)। इस बात में कोई मतभेद नहीं है कि यह एक ही बार में निकटतम स्वर्ग (आसमान-ए-दुनिया) में उतरा था, और इसका उल्लेख 'अल-बकराह' में पहले ही हो चुका है (5)। {अंतराल पर} ['अला मुक्थिन] का अर्थ है: समय की अवधि में धीरे-धीरे विस्तार, और यह इब्न मसूद के पाठ के अनुसार कुरान के अनुरूप है (6), जिसका अर्थ है: हमने इसे आयत दर आयत और सूरह दर सूरह उतारा (7)। जहाँ तक पहले मत का संबंध है, {अंतराल पर} का अर्थ है: पाठ में ठहराव और तरतील (लयबद्धता) के साथ। यह मुजाहिद, इब्न अब्बास और इब्न जुरैज द्वारा कहा गया है (8)। अतः पाठक पाठ को उसकी तरतील, सुंदरता और यथासंभव अच्छी आवाज के साथ सुखद बनाने का अधिकार देता है, बिना किसी मधुर गायन या कंपन के जो कुरान के शब्दों में वृद्धि या कमी करके बदलाव की ओर ले जाए, क्योंकि जैसा कि पुस्तक की शुरुआत में बताया गया है, वह हराम है। सभी पाठकों (क़ुर्रा) ने {मुक्थिन} (9) में मीम पर 'धम्मा' (पेश) के साथ सहमति व्यक्त की है, सिवाय इब्न मुहैसिन के जिन्होंने इसे पढ़ा: मीम पर 'फतहा' (ज़बर) के साथ «मक्थिन» (10)। और कहा जाता है: मक्थ, मुक्थ और मिक्थ; तीन [रूप] ।

(1) अल-तबरी 114/15 द्वारा निकाला गया। (2) और यह पाठ 'अल-शादा' पृष्ठ 77 में है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/490 - 491। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/491, लेकिन इसके मुद्रित संस्करण और अल-वसीत 3/132 में "अनस" के बजाय "कतादा" आया है। (5) 3/161। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/491। (7) मजमा अल-बयान 15/109। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/491। (9) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/491। (10) जाद अल-मसीर 5/97 इब्न मुहैसिन और अन्य से, और यह एक शाज़ (अनियमित) पाठ है।

سورة الاسراء: آیت ۱۰۶ ۱۸۷

عباس: ہم نے اسے کھول کر بیان کیا (۱)۔ ابن عباس، علی، ابن مسعود، ابی بن کعب، قتادہ، ابو رجاء اور الشعبي نے پڑھا: «فرّقناه» تشدید کے ساتھ (۲) یعنی: ہم نے اسے تھوڑا تھوڑا کر کے نازل کیا نہ کہ ایک ساتھ، سوائے اس کے کہ ابن مسعود اور ابی کی قرات میں ہے: «فرقناه عليك» (۳)۔ اور اس بارے میں اختلاف ہے کہ قرآن کتنی مدت میں نازل ہوا، تو کہا گیا: پچیس سال میں۔ ابن عباس نے کہا: تیئس سال میں۔ انس نے کہا: بیس سال میں۔ اور یہ رسول اللہ ﷺ کی عمر مبارک کے بارے میں اختلاف کے مطابق ہے (۴)، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ وہ ایک ساتھ آسمانِ دنیا پر نازل ہوا، اور یہ 'البقرہ' میں گزر چکا ہے (۵)۔ {عَلَى مُكْثٍ} یعنی: مدت میں طوالت تھوڑا تھوڑا کر کے، اور یہ ابن مسعود کی قرات کے مطابق قرآن کے ساتھ ہم آہنگ ہے (۶)، یعنی: ہم نے اسے آیت بہ آیت، اور سورت بہ سورت نازل کیا (۷)۔ جہاں تک پہلے قول کا تعلق ہے تو {عَلَى مُكْثٍ} کا مطلب ہے: تلاوت میں ٹھہراؤ اور ترتیل کے ساتھ۔ یہ مجاہد، ابن عباس اور ابن جریج نے کہا ہے (۸)۔ چنانچہ قاری قرات کو اس کی ترتیل، تحسین اور جہاں تک ممکن ہو اچھی آواز کے ساتھ خوش الحانی کا حق دیتا ہے، بغیر کسی ایسی لےکاری یا نغمہ سرائی کے جو قرآن کے لفظ میں اضافے یا کمی کے ذریعے تبدیلی کا باعث بنے، کیونکہ جیسا کہ کتاب کے شروع میں گزر چکا ہے، یہ حرام ہے۔ اور تمام قراء کا {مُكْثٍ} (۹) میں میم کے ضمہ (پیش) پر اتفاق ہے سوائے ابن محیصن کے، جنہوں نے میم کے فتحہ (زبر) کے ساتھ «مَكْثٍ» پڑھا (۱۰)۔ اور کہا جاتا ہے: مَكث، مُكث اور مِكث؛ تین [لغات]۔

(۱) اسے طبری نے ۱۱۴/۱۵ میں روایت کیا ہے۔ (۲) اور یہ قرات 'الشاذہ' ص ۷۷ میں ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳/ ۴۹۰ - ۴۹۱۔ (۴) المحرر الوجیز ۳/ ۴۹۱، لیکن اس کے مطبوعہ نسخے اور

الوسیط ۳/ ۱۳۲ میں «انس» کی جگہ «قتادہ» واقع ہوا ہے۔ (۵) ۳/ ۱۶۱۔ (۶) المحرر الوجیز ۳/ ۴۹۱۔ (۷) مجمع البیان ۱۵/ ۱۰۹۔ (۸) المحرر الوجیز ۳/ ۴۹۱۔ (۹) المحرر الوجیز ۳/ ۴۹۱۔ (۱۰) زاد المسیر ۵/ ۹۷ ابن محیصن وغیرہ سے، اور یہ قرات شاذہ ہے۔

Surah Al-Isra: Verses 106 - 107 [Page] 188

Linguistics (1). Malik said: "'Ala mukthin" means with deliberation and ease (2).

Allah's saying: {And We have sent it down in segments} is an exaggeration and confirmation through the infinitive for the preceding meaning (3), i.e.: We sent it down bit by bit (4); for if they had been given all the obligations at once, they would have fled from it.

Allah's saying: {Say, "Believe in it or do not believe. Indeed, those who were given knowledge before it, when it is recited to them, fall upon their faces in prostration," (107)}

Allah's saying: {Say, "Believe in it or do not believe"} referring to the Quran. This is from Allah, the Mighty and Sublime, by way of rebuke and threat to them, not by way of choice (5). {Indeed, those who were given knowledge before it} meaning: before the revelation of the Quran and the emergence of the Prophet ﷺ, and they are the believers from the People of the Book (6), according to the saying of Ibn Jurayj and others. Ibn Jurayj said: the meaning of "when it is recited to them" is their book (7). It is also said: the Quran (8). {fall upon their faces in prostration}. It was said: they are a group from the descendants of Ismail who held fast to their religion until Allah Almighty sent the Prophet, peace and blessings be upon him, among them were Zaid bin Amr bin Nufayl and Waraqa bin Nawfal. Accordingly, He does not mean: they were given the Book, but rather: they were given the knowledge of religion (9). Al-Hasan said: Those who were given knowledge are the nation of Muhammad ﷺ. Mujahid said: They are people from the Jews. This is more apparent; due to His saying: {before it}. {when it is recited to them} meaning the Quran in the saying of Mujahid. When they heard...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/491. (2) Mentioned by al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 3/279 but attributed it to Mujahid. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/491. (4) Al-Wasit by al-Wahidi 3/132. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/280. (6) Tafsir al-Baghawi 3/141. (7) Narrated by al-Tabari 15/121. (8) Tafsir al-Baghawi 3/142. (9) Al-Wahidi said in al-Wasit 3/132: meaning seekers of religion such as: Abu Dharr, Salman, Waraqa bin Nawfal, and Zaid bin Amr. Accordingly, not all of these are from the descendants of Ismail.

सूरह अल-इस्रा: आयतें 106 - 107 [पृष्ठ] 188

भाषा विज्ञान (1)। मालिक ने कहा: "अला मुक्थिन" (ठहर-ठहर कर) का अर्थ है: सोच-विचार और इत्मीनान के साथ (2)।

अल्लाह का कहना: {और हमने इसे थोड़ा-थोड़ा करके उतारा है} पूर्ववर्ती अर्थ के लिए मस्तर (क्रियावाचक संज्ञा) के माध्यम से अतिशयोक्ति और पुष्टि है (3), अर्थात: हमने इसे समय-समय पर थोड़ा-थोड़ा करके उतारा है (4); क्योंकि यदि उन्हें एक ही बार में सभी आदेश दे दिए जाते, तो वे दूर भाग जाते।

अल्लाह का कहना: {कह दो, "तुम इस पर ईमान लाओ या न लाओ। हकीकत यह है कि जिन्हें इससे पहले ज्ञान दिया गया है, जब यह उन्हें सुनाया जाता है तो वे ठुड्डियों के बल सजदे में गिर जाते हैं," (107)}

अल्लाह का कहना: {कह दो, "तुम इस पर ईमान लाओ या न लाओ"} यानी कुरान पर। यह अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की ओर से उन्हें फटकारने और धमकाने के तौर पर है, न कि विकल्प के तौर पर (5)। {जिन्हें इससे पहले ज्ञान दिया गया है} अर्थात: कुरान के अवतरण और पैगंबर ﷺ के आगमन से पहले, और वे अह्ले किताब (किताब वाले) के ईमान वाले लोग हैं (6)। इब्न ज़ुरैज और अन्य के कथनानुसार। इब्न ज़ुरैज ने कहा: 'जब यह उन्हें सुनाया जाता है' का अर्थ है उनकी किताब (7)। और कहा गया है: कुरान (8)। {वे ठुड्डियों के बल सजदे में गिर जाते हैं}। कहा गया है: वे इस्माइल की संतान में से कुछ लोग हैं जो अपने धर्म पर डटे रहे यहाँ तक कि अल्लाह तआला ने पैगंबर ﷺ को भेजा, उनमें ज़ैद बिन अम्र बिन नुफ़ैल और वरका बिन नौफ़ल शामिल थे। और इस आधार पर इसका अर्थ यह नहीं है कि: उन्हें किताब दी गई, बल्कि इसका अर्थ है: उन्हें धर्म का ज्ञान दिया गया (9)। अल-हसन ने कहा: जिन्हें ज्ञान दिया गया वे मुहम्मद ﷺ की उम्मत (अनुयायी) हैं। मुजाहिद ने कहा: वे यहूदियों में से कुछ लोग हैं। और यह अधिक स्पष्ट है; उसके कथन के कारण: {इससे पहले}। {जब यह उन्हें सुनाया जाता है} मुजाहिद के कथन में कुरान का अर्थ है। जब वे सुनते थे...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/491। (2) अल-मावर्दी ने अल-नुक़त वल-'उयून 3/279 में इसका उल्लेख किया है लेकिन इसे मुजाहिद से संबंधित किया है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/491। (4) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/132। (5) अल-नुक़त वल-'उयून 3/280। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 3/141। (7) अल-तबरी 15/121 द्वारा उद्धृत। (8) तफ़सीर अल-बग़वी 3/142। (9) अल-वाहिदी ने

अल-वसीत 3/132 में कहा: यानी धर्म के साधक जैसे: अबू ज़र, सलमान, वरका बिन नौफ़ल, और ज़ैद बिन अम्र। और इस आधार पर ये सभी इस्माइल की संतान नहीं हैं।

سورة الاسراء: آیت 106 - 107 [صفحہ] 188

لغات (1)۔ مالک نے کہا: «علی مُکث»: ٹھہر ٹھہر کر اور اطمینان کے ساتھ (2)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَنَزَّلْنَهُ تَنزِيلاً﴾ سابقہ معنی کی مصدر کے ذریعے مبالغہ اور تاکید ہے (3)، یعنی: ہم نے اسے تھوڑا تھوڑا کر کے نازل کیا (4)؛ اور اگر وہ تمام فرائض ایک ہی وقت میں لے لیتے تو وہ بیزار ہو جاتے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ آمِنُوا بِهِ أَوْ لَا تُؤْمِنُوا إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مِن قَبْلِهِ إِذَا يُتْلَى عَلَيْهِمْ يَخِرُّونَ لِلْأَذْقَانِ سُجَّدًا (١٠٧)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ ءَامِنُوا بِهِ أَوْ لَا تُؤْمِنُوا یعنی قرآن۔ اور یہ اللہ عزوجل کی طرف سے ان کے لیے بطور ڈانٹ ڈپٹ اور تہدید ہے، نہ کہ بطور اختیار (5)۔ ﴿إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مِن قَبْلِهِ﴾ یعنی: قرآن کے نزول اور نبی ﷺ کی تشریف آوری سے پہلے، اور وہ اہل کتاب کے مومنین ہیں (6)۔ ابن جریج اور دیگر کے قول کے مطابق۔ ابن جریج نے کہا: "جب ان پر تلاوت کی جاتی ہے" کا معنی ان کی کتاب ہے (7)۔ اور کہا گیا: قرآن (8)۔ ﴿يَخِرُّونَ لِلْأَذْقَانِ سُجَّدًا . اور کہا گیا: وہ اولادِ اسماعیل میں سے ایک قوم ہے جنہوں نے اپنے دین کو مضبوطی سے تھامے رکھا یہاں تک کہ اللہ تعالیٰ نے ان میں نبی ﷺ کو مبعوث فرمایا، ان میں زید بن عمرو بن نفیل اور ورقہ بن نوفل بھی شامل تھے۔ اور اس بنا پر اس سے مراد یہ نہیں ہے کہ: انہیں کتاب دی گئی، بلکہ مراد یہ ہے کہ: انہیں دین کا علم دیا گیا (9)۔ حسن بصری نے کہا: جنہیں علم دیا گیا وہ امت محمد ﷺ ہے۔ اور مجاہد نے کہا: وہ یہودیوں میں سے کچھ لوگ ہیں۔ اور یہ زیادہ واضح ہے؛ اس کے قول: ﴿مِن قَبْلِهِ کی وجہ سے۔ ﴿إِذَا يُتْلَى عَلَيْهِمْ مجاہد کے قول میں یعنی قرآن۔ وہ جب سنتے تھے...

(1) المحرر الوجیز 3/ 491۔ (2) الماوردی نے اسے النکت والعیون 3/ 279 میں ذکر کیا ہے لیکن اسے مجاہد کی طرف منسوب کیا ہے۔ (3) المحرر الوجیز 3/ 491۔ (4) الواحدی کی الوسیط 3/ 132۔ (5) النکت والعیون 3/ 280۔ (6) تفسیر البغوی 3/ 141۔ (7) اسے الطبری نے 15/ 121 میں روایت کیا ہے۔ (8) تفسیر البغوی 3/ 142۔ (9) الواحدی نے الوسیط 3/ 132 میں کہا: یعنی دین کے طالب جیسے: ابو ذر، سلمان، ورقہ بن نوفل اور زید بن عمرو۔ اور اس بنا پر یہ سب اولادِ اسماعیل میں سے نہیں ہیں۔

Surah Al-Isra: Verses 107 - 109 189

What Allah Almighty revealed of the Quran, they prostrated and said: "Glory be to our Lord! Truly the promise of our Lord has been fulfilled" (1). And it was said: whenever they recited their book and what was revealed to them of the Quran, they were humble and prostrated and glorified [Allah], and said: This is what is mentioned in the Torah, and this is its description, and Allah's promise of it is inevitably coming to pass, and they inclined towards Islam, so the verse was revealed concerning them. A group said: What is meant by "those who were given knowledge before it" is [before] Muhammad ﷺ, and the pronoun in "before it" refers back to the Quran according to the pronoun in His saying: {Say, "Believe in it"}. And it was said: the two pronouns refer to Muhammad ﷺ, and the mention of the Quran is resumed in His saying: {when it is recited to them} (2).

His saying, the Almighty: {And they say, "Exalted is our Lord! Indeed, the promise of our Lord has been fulfilled" (108)}. This is evidence for the permissibility of glorifying [Allah] in prostration. In "Sahih Muslim" and others, from Aisha, may Allah be pleased with her, she said: The Messenger of Allah ﷺ used to frequently say in his prostration and bowing: "Glory be to You, O Allah, and praise be to You. O Allah, forgive me" (3).

His saying, the Almighty: {And they fall upon their faces weeping, and it increases them in humility (109)}. There are four matters in it:

First: His saying, the Almighty: {And they fall upon their faces weeping}. This is an exaggeration in their description and praise for them. It is rightful for everyone who is characterized by knowledge and has attained something of it to strive towards this level (4), to be humble upon hearing the Quran, and to show modesty and submission. In "Musnad al-Darimi Abu Muhammad" from al-Taymi, he said: He who has been given knowledge that does not make him weep is worthy of not having been given knowledge; because Allah Almighty described the scholars, then he recited this verse. Al-Tabari also mentioned it (5). And "al-adhqan" (faces/chins) is the plural of "dhaqn" (chin).

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/280. Al-Tabari narrated it similarly 15/121. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/491. (3) Sahih Muslim (784). Al-Bukhari also narrated it (817), and it is in Musnad Ahmad (24163). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/492. (5) Sunan al-Darimi (291), and Tafsir al-Tabari 15/122.

सूरह अल-इसरा: आयत १०७ - १०९ १८९

अल्लाह तआला ने जो कुरान नाज़िल किया, उन्होंने सज्दा किया और कहा: "पवित्र है हमारा रब! निस्संदेह हमारे रब का वादा पूरा होकर रहा" (१)। और कहा गया: जब वे अपनी किताब और कुरान में से जो उन पर नाज़िल किया गया, पढ़ते थे, तो वे विनीत हो जाते थे और सज्दा करते थे और तस्बीह पढ़ते थे, और कहते थे: यह वही है जिसका तौरात में ज़िक्र है, और यह उसकी सिफ़त (विशेषता) है, और इसका अल्लाह का वादा निश्चित रूप से पूरा होने वाला है, और वे इस्लाम की ओर झुक गए, तो यह आयत उनके बारे में नाज़िल हुई। एक समूह ने कहा: "उन लोगों से जिनसे पहले इल्म दिया गया" का मतलब मुहम्मद ﷺ से पहले है, और "उससे पहले" में ज़मीर (सर्वनाम) कुरान की ओर लौटता है जैसा कि उनके इस कथन में ज़मीर है: {कहो, "इस पर ईमान लाओ"}। और कहा गया: दोनों ज़मीर मुहम्मद ﷺ के लिए हैं, और कुरान का ज़िक्र उनके इस कथन में फिर से शुरू हुआ है: {जब उन्हें यह सुनाया जाता है} (२)।

अल्लाह तआला का कथन: {और वे कहते हैं, "पवित्र है हमारा रब! वास्तव में हमारे रब का वादा पूरा होकर रहा" (१०८)}। यह सज्दे में तस्बीह पढ़ने की अनुमति का प्रमाण है। "सहीह मुस्लिम" और अन्य में आयशा रज़ियल्लाहु अन्हा से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ अपने सज्दे और रुकू में अक्सर कहा करते थे: "सुब्हानका अल्लाहुम्मा व बिहम्दिका अल्लाहुम्मग़फ़िर ली" (ऐ अल्लाह, तू पवित्र है और तेरी ही प्रशंसा है, ऐ अल्लाह मुझे क्षमा कर दे) (३)।

अल्लाह तआला का कथन: {और वे अपनी ठुड्डियों के बल गिर जाते हैं, रोते हुए, और यह उनकी विनम्रता को और बढ़ा देता है (१०९)}। इसमें चार मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और वे अपनी ठुड्डियों के बल गिर जाते हैं, रोते हुए}। यह उनके वर्णन में अतिशयोक्ति और उनकी प्रशंसा है। हर उस व्यक्ति के लिए उचित है जिसे ज्ञान की विशेषता दी गई है और जिसने इसमें से कुछ हासिल किया है, कि वह इस स्तर तक पहुँचने की कोशिश करे (४), ताकि कुरान सुनते समय वह विनीत हो जाए और विनम्रता और आज़िज़ी दिखाए। "मुसनद अल-दारमी अबू मुहम्मद" में अल-तैमी से रिवायत है, उन्होंने कहा: जिसे वह ज्ञान दिया गया जो उसे रुलाता नहीं है, वह इस लायक है कि उसे ज्ञान नहीं दिया गया; क्योंकि अल्लाह तआला ने विद्वानों का वर्णन किया है, फिर उन्होंने यह आयत पढ़ी। अल-तब़री ने भी इसका उल्लेख किया है (५)। और "अज़क़ान" का अर्थ ठुड्डी है, जो 'दक़्न' का बहुवचन है।

(१) अल-नुकत वल-उयून ३/२८०। अल-तब़री ने इसे १५/१२१ पर इसी तरह रिवायत किया है। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४९१। (३) सहीह मुस्लिम (७८४)। अल-बुखारी ने भी इसे (८१७) रिवायत किया है, और यह मुसनद अहमद (२४१६३) में है। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४९२। (५) सुनन अल-दारमी (२९१), और तफ़सीर अल-तब़री १५/१२२।

سورة الاسراء: آیات ۱۰۷ - ۱۰۹ ۱۸۹

اللہ تعالیٰ نے جو قرآن نازل کیا، انہوں نے سجدہ کیا اور کہا: «سبحان ربنا إن كان وعد ربنا لمفعولا» (۱)۔ اور کہا گیا: وہ جب اپنی کتاب اور اس پر نازل ہونے والے قرآن کی تلاوت کرتے تھے تو عاجزی کرتے، سجدہ کرتے اور تسبیح پڑھتے تھے، اور کہتے تھے: یہ وہی ہے جس کا ذکر تورات میں ہے، اور یہ اس کی صفت ہے، اور اس کے بارے میں اللہ کا وعدہ یقیناً پورا ہونے والا ہے، اور وہ اسلام کی طرف مائل ہوئے، تو یہ آیت ان کے بارے میں نازل ہوئی۔ ایک گروہ نے کہا: "جنہیں اس سے پہلے علم دیا گیا" سے مراد محمد ﷺ سے پہلے ہے، اور «قبلہ» میں ضمیر قرآن کی طرف لوٹتی ہے جیسا کہ اس کے قول میں ضمیر ہے: ﴿قُلْ ءَامِنُواْ بِهِۦٓ﴾۔ اور کہا گیا: دونوں ضمیریں محمد ﷺ کے لیے ہیں، اور قرآن کا ذکر اس کے قول ﴿إِذَا يُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ﴾ میں دوبارہ شروع ہوا ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَيَقُولُونَ سُبْحَٰنَ رَبِّنَآ إِن كَانَ وَعْدُ رَبِّنَا لَمَفْعُولًا (۱۰۸)﴾ یہ سجدے میں تسبیح کے جائز ہونے کی دلیل ہے۔ "صحیح مسلم" اور دیگر میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت ہے، انہوں نے فرمایا: رسول اللہ ﷺ اپنے سجدے اور رکوع میں کثرت سے یہ دعا مانگتے تھے: «سبحانك اللهم وبحمدك اللهم اغفر لي» (اے اللہ تو پاک ہے اور تیری ہی تعریف ہے، اے اللہ مجھے بخش دے) (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَيَخِرُّونَ لِلْأَذْقَانِ يَبْكُونَ وَيَزِيدُهُمْ خُشُوعًا (۱۰۹)﴾ اس میں چار مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَيَخِرُّونَ لِلْأَذْقَانِ يَبْكُونَ﴾ یہ ان کی صفت میں مبالغہ اور ان کی تعریف ہے۔ ہر اس شخص کا حق ہے جو علم سے آراستہ ہو اور اس نے اس میں سے کچھ حاصل کیا ہو کہ وہ اس درجے تک پہنچنے کی کوشش کرے (۴)، چنانچہ قرآن سنتے وقت عاجزی اختیار کرے اور

فروتنی و انکساری دکھائے۔ "مسند الدارمی ابومحمد" میں تیمی سے روایت ہے، انہوں نے کہا: جسے ایسا علم دیا گیا جو اسے رلائے نہیں، وہ اس لائق ہے کہ اسے علم نہ دیا گیا ہو؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے علماء کی صفت بیان کی ہے، پھر انہوں نے یہ آیت تلاوت کی۔ اسے طبری نے بھی ذکر کیا ہے (۵)۔ اور «اذقان»: ذقن (ٹھوڑی) کی جمع ہے،

---

(۱) النکت والعیون ۳/ ۲۸۰۔ اور طبری نے ۱۲۱/۱۵ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۳/ ٤۹۱۔ (۳) صحیح مسلم (۷۸٤)۔ اور بخاری نے بھی روایت کیا ہے (۸۱۷)، اور یہ مسند احمد (۲٤۱٦۳) میں ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۳/ ٤۹۲۔ (۵) سنن الدارمی (۲۹۱)، اور تفسیر طبری ۱۵ / ۱۲۲۔

Surah Al-Isra: Verse 109 190

It is the junction of the two jaws(1). Al-Hasan said: The chins refer to the beards(2), meaning: they place them on the ground during prostration, which is the ultimate humility.

The preposition 'li' (for/to) here means 'ala' (upon)(3); you say: he fell 'li-fih' (on his mouth), meaning: on his mouth. Ibn Abbas said: {And they fall down on their faces (al-adhqan) in prostration} meaning: on their faces(4), and only the chins were specifically mentioned because the chin is the closest part of a person's face (to the ground)(5). Ibn Khuwayz Mindad said: Prostration on the chin is not permissible; because the chin here is an expression for the face, and something is often expressed by what is adjacent to it, or a part of it for the whole, so it is said: he fell prostrating on his face even if he did not prostrate on his cheek or eye. Don't you see his saying: So he fell down prostrate on his hands and mouth(6) He only meant: he fell down on his face and hands.

Second: The saying of the Almighty: {And they weep} is evidence of the permissibility of weeping in prayer out of fear of God Almighty, or over a calamity(7) in God's religion, and that this does not invalidate or harm it. Ibn al-Mubarak mentioned from Hammad bin Salamah, from Thabit al-Bunani, from Mutarrif bin Abdullah bin al-Shikhkhir, from his father who said: I came to the Prophet ﷺ while he was praying, and from within him was a sound like the bubbling of a cauldron from weeping. And in the book of Abu Dawood: and in his chest was a sound like the sound of a millstone from weeping(8).

Third: The jurists differed regarding moaning; Malik said: Moaning does not invalidate the prayer for the sick person, but I dislike it for the healthy person. Al-Thawri said the same. Ibn al-Hakam narrated from Malik: throat-clearing.

(1) Majaz al-Qur'an by Abu Ubaidah 1/392. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/491, and Al-Nukat wal-'Uyun 3/280. (3) Zad al-Masir 5/97. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/491, and Al-Nukat wal-'Uyun 3/280, and Zad al-Masir 5/97. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/264. (6) Salaf 13/24. (7) In (d), (m), and (z): his disobedience. (8) Al-Zuhd by Ibn al-Mubarak (109), and Sunan Abi Dawud (904). It is in Musnad Ahmad (16312).

सूरह अल-इसरा: आयत 109 190

यह दोनों जबड़ों का संगम स्थल है (1)। अल-हसन ने कहा: ठोड़ी (अदक़ान) का तात्पर्य दाढ़ी (लहा) से है (2), अर्थात: वे उन्हें सिजदे की स्थिति में ज़मीन पर रखते हैं, और यह विनम्रता की पराकाष्ठा है।

और यहाँ 'लाम' का अर्थ 'अला' (पर) है (3); जैसे आप कहते हैं: 'सक़ता ली-फ़ीही', अर्थात: वह अपने मुँह के बल गिरा। इब्न अब्बास ने कहा: {और वे अपनी ठोड़ियों के बल सिजदे में गिर पड़ते हैं} अर्थात: अपने चेहरों के बल (4), और ठोड़ियों का विशेष रूप से उल्लेख इसलिए किया गया है क्योंकि ठोड़ी इंसान के चेहरे का सबसे निचला हिस्सा है (5)। इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा: ठोड़ी पर सिजदा करना जायज़ नहीं है; क्योंकि यहाँ ठोड़ी चेहरे का प्रतीक है, और कभी-कभी किसी चीज़ को उसके पास वाली चीज़ के ज़रिए व्यक्त किया जाता है, या किसी हिस्से को पूरे के लिए, इसलिए कहा जाता है: वह सिजदा करते हुए अपने चेहरे के बल गिर पड़ा, भले ही उसने अपने गाल या आँख पर सिजदा न किया हो। क्या आप उसकी बात को नहीं देखते: तो वह अपने हाथों और मुँह के बल गिर पड़ा (6) उसका तात्पर्य यह था: वह अपने चेहरे और हाथों के बल गिर पड़ा।

दूसरा: अल्लाह तआला का यह कहना: {और वे रोते हैं} अल्लाह तआला के डर से, या अल्लाह के दीन में किसी मुसीबत (7) पर नमाज़ में रोने के जायज़ होने का प्रमाण है, और यह कि यह नमाज़ को तोड़ता नहीं है और न ही उसे नुकसान पहुँचाता है। इब्न अल-मुबारक ने हम्माद बिन सलमा से, उन्होंने साबित अल-बुनानी से, उन्होंने मुतर्रिफ बिन अब्दुल्ला बिन अल-शिख्ख़ीर से, उन्होंने अपने पिता से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: मैं नबी ﷺ के पास आया जबकि वे नमाज़ पढ़ रहे थे, और उनके भीतर से रोने के कारण हाँडी के खौलने जैसी आवाज़ आ रही थी। और अबू दाऊद की किताब में है: और उनके सीने में रोने के कारण चक्की की आवाज़ जैसी आवाज़ थी (8)।

तीसरा: फ़ुक़हा (धर्मशास्त्री) आह भरने (कराहने) के बारे में असहमत थे; मलिक ने कहा: बीमार व्यक्ति के लिए आह भरना नमाज़ को नहीं तोड़ता है, और स्वस्थ व्यक्ति के लिए मैं इसे नापसंद करता हूँ। अल-थौरी ने भी यही कहा। इब्न अल-हकम ने मलिक से रिवायत की: गला साफ़ करना (खंखारना)।

(1) मजाज़ अल-क़ुरआन अबू उबैदा द्वारा 1/392। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/491, और अल-नुकात वल-'उयून 3/280। (3) ज़ाद अल-मसीर 5/97। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/491, और अल-नुकात वल-'उयून 3/280, और ज़ाद अल-मसीर 5/97। (5) मआनी अल-क़ुरआन अल-ज़ज्जाज

द्वारा 3/264। (6) सलफ 13/24। (7) (द), (म) और (ज़) में: उसकी अवज्ञा। (8) अज़-ज़ुहद इब्न अल-मुबारक द्वारा (109), और सुनन अबी दाऊद (904)। यह मसनद अहमद (16312) में है।

سورة الاسراء: آیت 109 190

اور یہ دونوں جبڑوں کے ملنے کی جگہ ہے(1)۔ اور حسن نے کہا: ٹھوڑیاں داڑھیوں سے کنایہ ہیں(2)، یعنی: وہ انہیں سجدے کی حالت میں زمین پر رکھتے ہیں، اور یہ انتہائی عاجزی ہے۔

اور 'لام' یہاں 'علی' (پر) کے معنی میں ہے(3)؛ کہا جاتا ہے: 'سقط لفیہ'، یعنی: وہ اپنے منہ کے بل گرا۔ اور ابن عباس نے کہا: ﴿اور وہ ٹھوڑیوں کے بل سجدہ کرتے ہوئے گر پڑتے ہیں﴾ یعنی: چہروں کے بل(4)، اور ٹھوڑیوں کو خاص طور پر اس لیے ذکر کیا گیا کیونکہ ٹھوڑی انسان کے چہرے کا سب سے قریب ترین حصہ (زمین سے) ہے(5)۔ ابن خویز منداد نے کہا: ٹھوڑی پر سجدہ کرنا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ یہاں ٹھوڑی چہرے سے کنایہ ہے، اور کبھی کسی چیز کو اس کے پڑوس والی چیز سے تعبیر کیا جاتا ہے اور کسی جزو کو کل سے، چنانچہ کہا جاتا ہے: وہ سجدہ کرتے ہوئے اپنے چہرے کے بل گرا اگرچہ اس نے اپنے گال یا آنکھ پر سجدہ نہ کیا ہو۔ کیا آپ اس کے قول کو نہیں دیکھتے: پس وہ اپنے ہاتھوں اور منہ کے بل گرا(6) پس اس کی مراد تھی: وہ اپنے چہرے اور ہاتھوں کے بل گرا۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور وہ روتے ہیں﴾ اللہ تعالیٰ کے خوف سے، یا اللہ کے دین میں کسی مصیبت(7) پر نماز میں رونے کے جواز کی دلیل ہے، اور یہ کہ اس سے نماز نہیں ٹوٹتی اور نہ ہی اسے نقصان پہنچتا ہے۔ ابن المبارک نے حماد بن سلمہ سے، انہوں نے ثابت البنانی سے، انہوں نے مطرف بن عبداللہ بن الشخیر سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نبی کریم ﷺ کے پاس آیا جبکہ آپ نماز پڑھ رہے تھے، اور آپ کے اندر سے رونے کی وجہ سے ہنڈیا کے ابلنے جیسی آواز آ رہی تھی۔ اور ابو داؤد کی کتاب میں ہے: اور آپ کے سینے میں رونے کی وجہ سے چکی کے چلنے جیسی آواز تھی(8)۔

تیسری بات: فقہاء نے کراہنے (آہ بھرنے) کے بارے میں اختلاف کیا ہے؛ امام مالک نے فرمایا: بیمار کے لیے کراہنا نماز کو نہیں توڑتا، اور تندرست کے لیے میں اسے ناپسند کرتا ہوں۔ اور یہی بات ثوری نے کہی۔ اور ابن الحکم نے مالک سے روایت کی: گلا صاف کرنا (کھنکھارنا)۔

(1) مجاز القرآن لابی عبیدہ 392/1۔ (2) المحرر الوجیز 491/3، والنکت والعیون 3/ 280۔ (3) زاد المسیر 97/5۔ (4) المحرر الوجیز 491/3، والنکت والعیون 3/ 280، وزاد المسیر 97/5۔ (5) معانی القرآن للزجاج 264/3۔ (6) سلف 24/13۔ (7) (د)، (م) اور (ز) میں: اس کی نافرمانی۔ (8) الزہد لابن المبارک (109)، وسنن ابی داؤد (904)۔ اور یہ مسند احمد (16312) میں ہے۔

Surah Al-Isra: Verses 109 - 110 191

... and moaning and blowing do not invalidate the prayer. Ibn al-Qasim said: It does. Al-Shafi'i said: If it consists of audible and intelligible letters, it invalidates the prayer. Abu Hanifa said: If it is out of fear of Allah, it does not invalidate it, but if it is out of pain, it does. It is narrated from Abu Yusuf that his prayer is complete in all of that, because no sick or weak person is free from moaning (1).

Fourth: His, the Almighty's, saying: "And it increases them in humility." The discussion on humility (khushu') has preceded in "Al-Baqarah" (2) and will follow.

His, the Almighty's, saying: "Say, 'Call upon Allah or call upon the Most Merciful. Whichever [name] you call - to Him belong the best names.' And do not recite [too] loudly in your prayer or [too] quietly but seek between that an intermediate way. (110)"

His, the Almighty's, saying: "Say, 'Call upon Allah or call upon the Most Merciful. Whichever [name] you call - to Him belong the best names.'" The reason for the revelation of this verse is that the polytheists heard the Messenger of Allah (PBUH) supplicating: "O Allah, O Rahman," so they said: Muhammad used to command us to supplicate to one God, yet he is calling upon two gods. This was said by Ibn Abbas. Makhul said: The Messenger of Allah (PBUH) prayed at night and said in his supplication: "O Rahman, O Rahim," and a man from the polytheists heard him. There was a man in Yamamah named Al-Rahman, so that listener said: Why does Muhammad call upon the Rahman of Yamamah? So the verse was revealed clarifying that they are two names for one named [Being]. If you call Him by "Allah," it is He, and if you call Him by "Ar-Rahman," it is He (3). And it was said: They used to write at the beginning of books: "In Your name, O Allah," then it was revealed: "Indeed, it is from Solomon, and indeed, it is: 'In the name of Allah, the Most Merciful, the Ever Merciful.'" [An-Naml: 30]. So the Messenger of Allah (PBUH) wrote: "In the name of Allah, the Most Merciful, the Ever Merciful" (4). The polytheists said: This "Rahim" we know, but what is "Rahman"? So the verse was revealed. And it was said: The Jews said: Why do we not hear in the Quran a name that is frequent in the Torah—meaning Al-Rahman—so the verse was revealed (5). And Talhah bin [text cuts off] read...

(1) These two issues, the second and third, are in Al-Tamhid 22/134. (2) 2/70 - 72. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/492. Al-Tabari also narrated it from them in 15/123-124. (4) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 5/99 on the authority of Maymun ibn

Mahran. (5) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-Uyun 3/280 on the authority of Al-Kalbi.

सूरा अल-इस्रा: आयतें 109 - 110 191

...और कराहना और फूँकना नमाज़ को नहीं तोड़ता। इब्न अल-कासिम ने कहा: यह तोड़ता है। अल-शफीई ने कहा: यदि इसमें सुनाई देने वाले और समझने योग्य अक्षर हों, तो यह नमाज़ को तोड़ता है। अबू हनीफा ने कहा: यदि यह अल्लाह के डर से है, तो यह इसे नहीं तोड़ता, और यदि यह दर्द के कारण है, तो यह तोड़ता है। अबू यूसुफ से रिवायत है कि उन सभी स्थितियों में उनकी नमाज़ पूरी है; क्योंकि कोई भी बीमार या कमज़ोर व्यक्ति कराहने से मुक्त नहीं होता (1)।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: "और वह उनकी विनम्रता को बढ़ा देता है।" विनम्रता (खुशू) के बारे में चर्चा "अल-बकरह" (2) में पहले आ चुकी है और आगे भी आएगी।

अल्लाह तआला का कथन: "कह दीजिए, 'अल्लाह को पुकारो या रहमान को पुकारो। तुम जिस नाम से भी पुकारो, उसके सब नाम ही सबसे अच्छे हैं।' और अपनी नमाज़ न बहुत ऊँची आवाज़ में पढ़ो और न बहुत धीमी आवाज़ में, बल्कि इन दोनों के बीच का रास्ता अपनाओ। (110)"

अल्लाह तआला का कथन: "कह दीजिए, 'अल्लाह को पुकारो या रहमान को पुकारो। तुम जिस नाम से भी पुकारो, उसके सब नाम ही सबसे अच्छे हैं।'" इस आयत के उतरने का कारण यह है कि मुशरिकों ने अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) को यह दुआ करते हुए सुना: "या अल्लाह या रहमान", तो उन्होंने कहा: मुहम्मद हमें एक ईश्वर की इबादत करने का आदेश देते थे, जबकि वह स्वयं दो ईश्वरों को पुकार रहे हैं। यह इब्न अब्बास ने कहा है। मखुल ने कहा: अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने रात में तहज्जुद की नमाज़ पढ़ी और अपनी दुआ में कहा: "या रहमान या रहीम", तो मुशरिकों में से एक व्यक्ति ने उन्हें सुना। यमामा में अल-रहमान नाम का एक व्यक्ति था, तो उस सुनने वाले ने कहा: मुहम्मद यमामा के रहमान को क्यों पुकारते हैं? तब यह आयत यह स्पष्ट करते हुए उतरी कि ये दोनों एक ही (हस्ती) के दो नाम हैं। यदि तुम उसे "अल्लाह" कहकर पुकारो तो वह वही है, और यदि तुम उसे "रहमान" कहकर पुकारो तो वह वही है (3)। और यह भी कहा गया है कि: वे पत्रों की शुरुआत में लिखा करते थे: "बिस्मिका अल्लाहुम्मा" (हे अल्लाह, तेरे नाम से), फिर यह आयत उतरी: "बेशक यह सुलैमान की ओर से है और बेशक यह है: अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत कृपाशील, अत्यंत दयावान है।" [अन-नमल: 30]। तो अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने लिखा: "बिस्मिल्लाह हिर-रहमान निर-रहीम" (4), तो मुशरिकों ने कहा: इस "रहीम" को तो हम जानते हैं, लेकिन "रहमान" क्या है? तब यह आयत उतरी। और यह भी कहा गया है कि: यहूदियों ने कहा: क्या बात है कि हम कुरआन में वह

नाम नहीं सुनते जो तौरात में बहुत अधिक है - यानी अल-रहमान - तब यह आयत उतरी (5)। और तलहा बिन [यहाँ पाठ अधूरा है] ने पढ़ा...

(1) ये दो मसले, दूसरा और तीसरा, अल-तम्हीद 22/134 में हैं। (2) 2/70 - 72। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/492। अल-तबरी ने भी उनके हवाले से 15/123-124 में इसे उद्धृत किया है। (4) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 5/99 में मैमुन बिन मेहरान के हवाले से इसका उल्लेख किया है। (5) अल-मावर्दी ने अल-नुकत व अल-उयून 3/280 में अल-कल्बी के हवाले से इसका उल्लेख किया है।

سورة الإسراء: آيات ١٠٩ - ١١٠ ١٩١

...اور کراہنا اور پھونک مارنا نماز کو نہیں توڑتا۔ ابن القاسم نے کہا: توڑ دیتا ہے۔ امام شافعی نے کہا: اگر اس میں ایسے حروف ہوں جو سنے اور سمجھے جائیں تو نماز ٹوٹ جاتی ہے۔ امام ابو حنیفہ نے کہا: اگر یہ اللہ کے خوف سے ہو تو نماز نہیں ٹوٹتی، اور اگر درد کی وجہ سے ہو تو ٹوٹ جاتی ہے۔ ابو یوسف سے مروی ہے کہ ان تمام صورتوں میں اس کی نماز مکمل ہے؛ کیونکہ کوئی بھی مریض یا کمزور شخص کراہنے سے خالی نہیں ہوتا (١)۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَيَزِيدُهُمْ خُشُوعًا﴾ (اور وہ ان کی عاجزی بڑھا دیتا ہے)۔ عاجزی (خشوع) کے بارے میں گفتگو سورہ "البقرہ" (٢) میں گزر چکی ہے اور آگے بھی آئے گی۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوِ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَّا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ وَلَا تَجْهَرْ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافِتْ بِهَا وَابْتَغِ بَيْنَ ذَٰلِكَ سَبِيلًا (١١٠)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوِ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَّا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ﴾ (کہہ دیجیے کہ اللہ کو پکارو یا رحمن کو پکارو، جس نام سے بھی پکارو، اس کے لیے اچھے اچھے نام ہیں)۔ اس آیت کے نزول کا سبب یہ ہے کہ مشرکین نے رسول اللہ ﷺ کو دعا مانگتے سنا: "یا اللہ یا رحمن"، تو انہوں نے کہا: محمد ہمیں ایک معبود کی عبادت کا حکم دیتے تھے اور خود دو معبودوں کو پکار رہے ہیں۔ یہ ابن عباس کا قول ہے۔ مکحول نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے ایک رات تہجد پڑھی اور اپنی دعا میں کہا: "یا رحمن یا رحیم"، تو مشرکین میں سے ایک شخص نے سن لیا۔ یمامہ میں ایک شخص تھا جس کا نام رحمن تھا، تو اس سننے والے نے کہا: محمد کو کیا ہوا کہ وہ یمامہ کے رحمن کو پکار رہے ہیں؟ تب یہ آیت نازل ہوئی جو یہ واضح کرتی ہے کہ یہ دونوں ایک ہی ہستی کے دو نام ہیں، پس اگر تم اسے اللہ کہہ کر پکارو تو وہ وہی ہے، اور اگر تم اسے رحمن کہہ کر

پکارو تو وہ وہی ہے (۳)۔ اور کہا گیا ہے کہ: وہ خطوط کی پیشانی پر لکھا کرتے تھے: "باسمک اللھم"، پھر نازل ہوا: ﴿إِنَّهُ مِن سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾ [النمل: ۳۰]، تو رسول اللہ ﷺ نے لکھا: "بسم اللہ الرحمن الرحیم" (۴)۔ مشرکین نے کہا: اس "رحیم" کو تو ہم جانتے ہیں، لیکن "رحمن" کیا ہے؟ تب یہ آیت نازل ہوئی۔ اور کہا گیا ہے کہ: یہودیوں نے کہا: ہمیں کیا ہوا کہ ہم قرآن میں وہ نام نہیں سنتے جو تورات میں بکثرت ہے - یعنی الرحمن - تو یہ آیت نازل ہوئی (۵)۔ اور طلحہ بن [یہاں عبارت کٹی ہوئی ہے] نے پڑھا...

(۱) یہ دونوں مسئلے، دوسرے اور تیسرے، التمہید ۲۲/۱۳۴ میں ہیں۔ (۲) ۲/۷۰ - ۷۲۔ (۳) المحرر الوجیز ۳/ ۴۹۲۔ اور طبری نے اپنی تفسیر ۱۵/ ۱۲۳ - ۱۲۴ میں ان دونوں سے روایت کی ہے۔ (۴) ابن الجوزی نے زاد المسیر ۵/۹۹ میں میمون بن مہران سے اس کا ذکر کیا ہے۔ (۵) الماوردی نے النکت والعیون ۳/ ۲۸۰ میں کلبی سے اس کا ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Isra: Verse 110 192

Derived: {Whatever name you call - to Him belong the best names} meaning: those that entail the best attributes and the most noble meanings(1). The goodness of the Names is directed by the determination of the Sharia; through their application and the textual evidence for them. Added to that is that they entail beautiful and noble meanings, and they are based on 'Tawqif' (divine decree), such that it is not permissible to coin a name for Allah by personal opinion, but only through a decree from the Quran, or Hadith, or consensus, as we have explained in the book "Al-Asna fi Sharh Asma Allah al-Husna"(2).

Allah Almighty's saying: {And do not recite [too] loudly in your prayer nor [too] quietly} contains two matters:

First: They differed regarding the reason for its revelation based on five opinions:

The first: What Ibn Abbas narrated regarding Allah Almighty's saying: {And do not recite [too] loudly in your prayer nor [too] quietly}. He said: It was revealed while the Messenger of Allah (PBUH) was hiding in Mecca. When he prayed with his companions, he would raise his voice with the Quran. When the polytheists heard that, they would curse the Quran, Him who revealed it, and him who brought it. So Allah Almighty said: {And do not recite [too] loudly in your prayer} so that the polytheists do not hear your recitation, {nor [too] quietly} from your companions; let them hear the Quran, and do not be so loud {and seek between that a [middle] way}. He said: It means between loudness and whispering. It was narrated by Al-Bukhari, Muslim, At-Tirmidhi, and others, and the wording is from Muslim(3).

'Al-Mukhafata' (Whispering/Quietness): lowering the voice and silence; it is said of a dead person when he becomes cold: 'khafata' (he became silent)(4). The poet said: Nothing remained but a faint breath, and an eye whose pupil is faded. Even the malicious rejoicer pitied her for her state; Oh, woe to the one pitied by a malicious rejoicer!

Second: What Muslim also narrated from Aisha regarding the words of the Almighty: {And do not recite [too] loudly in your prayer nor [too] quietly}, she said: This was revealed regarding supplication (dua)(5).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/492. And this is an anomalous (shadh) reading. (2) p. 35. (3) Sahih Bukhari (4722), Sahih Muslim (446), and Sunan at-Tirmidhi (3146). It is also in

Musnad Ahmad (155). (4) Tahdhib al-Lugha 7/304-305 similarly. (5) Sahih Muslim (447).

सूरह अल-इसरा: आयत 110 192

व्युत्पन्न: {तुम जिस भी नाम से पुकारो - उसी के लिए सर्वोत्तम नाम हैं} अर्थात: वे जो सर्वोत्तम गुणों और महानतम अर्थों को समाहित करते हैं (1)। नामों की अच्छाई शरीयत के सुधार द्वारा निर्देशित होती है; उनके उपयोग और उनके लिए स्पष्ट प्रमाण के कारण। इसके साथ यह भी जुड़ता है कि वे सुंदर और श्रेष्ठ अर्थ रखते हैं, और वे 'तौक़ीफ़' (ईश्वरीय विधान) पर आधारित हैं, जिससे अल्लाह के लिए व्यक्तिगत राय से कोई नाम रखना अनुमेय नहीं है, बल्कि केवल कुरान, या हदीस, या आम सहमति के डिक्री के माध्यम से संभव है, जैसा कि हमने पुस्तक "अल-अस्ना फ़ी शरह अस्मा अल्लाह अल-हुस्ना" (2) में स्पष्ट किया है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और अपनी नमाज़ में न तो बहुत ज़ोर से पढ़ो और न ही बहुत धीरे} इसमें दो मामले हैं:

पहला: इसके अवतरण के कारण के बारे में विद्वानों के पाँच मत हैं:

पहला: जो इब्न अब्बास ने अल्लाह सर्वशक्तिमान के कथन के संबंध में वर्णित किया है: {और अपनी नमाज़ में न तो बहुत ज़ोर से पढ़ो और न ही बहुत धीरे}। उन्होंने कहा: यह तब अवतरित हुई जब अल्लाह के रसूल (सल्ल.) मक्का में छिपे हुए थे। जब वे अपने साथियों के साथ नमाज़ पढ़ते थे, तो कुरान को ऊँची आवाज़ में पढ़ते थे। जब मुशरिक (बहुदेववादी) इसे सुनते थे, तो वे कुरान को, उसे उतारने वाले को और उसे लाने वाले को अपशब्द कहते थे। तो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और अपनी नमाज़ में बहुत ज़ोर से न पढ़ो} ताकि मुशरिक तुम्हारा पाठ न सुनें, {और न ही उसे बहुत धीमा करो} अपने साथियों से; उन्हें कुरान सुनाओ, और उस तरह से ऊँची आवाज़ न करो {और इनके बीच का रास्ता अपनाओ}। उन्होंने कहा: इसका अर्थ है ऊँची आवाज़ और फुसफुसाहट के बीच। इसे बुखारी, मुस्लिम, तिरमिज़ी और अन्य लोगों ने वर्णित किया है, और शब्द मुस्लिम (3) के हैं।

'अल-मुखाफ़ता' (फुसफुसाहट/धीमापन): आवाज़ को नीचा करना और मौन; मृत व्यक्ति के लिए कहा जाता है जब वह ठंडा हो जाता है: 'ख़फ़ता' (वह शांत हो गया) (4)। कवि ने कहा: एक मद्धम साँस और एक ऐसी आँख जिसकी पुतली धुंधली हो गई है, के अलावा कुछ नहीं बचा। दुश्मन ने भी उसकी हालत पर तरस खाया; ओह, अफ़सोस उस पर जिस पर दुश्मन भी तरस खाए!

दूसरा: जो मुस्लिम ने आयशा (रज़ि.) से अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों के बारे में वर्णित किया है: {और अपनी नमाज़ में न तो बहुत ज़ोर से पढ़ो और न ही बहुत धीरे}, उन्होंने कहा: यह दुआ (प्रार्थना) के बारे में अवतरित हुआ (5)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/492। और यह एक विरल (शाज़) पाठ है। (2) पृष्ठ 35। (3) सहीह बुखारी (4722), सहीह मुस्लिम (446), और सुनन अत-तिरमिज़ी (3146)। यह मुसनद अहमद (155) में भी है। (4) तहज़ीब अल-लुग़ा 7/304-305 इसी तरह। (5) सहीह मुस्लिम (447)।

سورہ الاسراء: آیت 110 192

مُصَرَّف: {جس نام سے بھی پکارو، اسی کے لیے بہترین نام ہیں} یعنی: وہ جو بہترین اوصاف اور معزز ترین معانی کا تقاضا کرتے ہیں (1)۔ اسماء کی خوبی شریعت کی تحسین سے ہوتی ہے؛ ان کے اطلاق اور ان پر نص کی وجہ سے۔ اس کے ساتھ یہ بات بھی شامل ہے کہ وہ خوبصورت اور معزز معانی کے متقاضی ہیں، اور وہ توقیفی ہیں (یعنی وحی پر مبنی)، چنانچہ اللہ کے لیے کوئی نام اپنی رائے سے رکھنا جائز نہیں سوائے قرآن یا حدیث یا اجماع سے ملنے والے ثبوت کے، جیسا کہ ہم نے اپنی کتاب "الأسنى في شرح أسماء الله الحسنى" (2) میں بیان کیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اپنی نماز میں نہ بہت زیادہ آواز بلند کرو اور نہ ہی اسے بہت آہستہ پڑھو} اس میں دو مسائل ہیں:

پہلا: اس کے سبب نزول میں پانچ اقوال پر اختلاف ہوا ہے:

پہلا قول: جو ابن عباس نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں روایت کیا: {اور اپنی نماز میں نہ بہت زیادہ آواز بلند کرو اور نہ ہی اسے بہت آہستہ پڑھو}۔ انہوں نے کہا: یہ آیت اس وقت نازل ہوئی جب رسول اللہ ﷺ مکہ میں چھپے ہوئے تھے، اور جب آپ اپنے صحابہ کو نماز پڑھاتے تو قرآن کے ساتھ اپنی آواز بلند فرماتے۔ جب مشرکین اسے سنتے تو وہ قرآن کو، اسے نازل کرنے والے کو اور اسے لانے والے کو گالیاں دیتے۔ چنانچہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور اپنی نماز میں آواز بلند نہ کرو} کہ مشرکین تمہاری قرأت سن لیں، {اور نہ ہی اسے بہت آہستہ کرو} اپنے صحابہ سے؛ انہیں قرآن سناؤ، اور اس طرح سے آواز بلند نہ کرو {اور ان کے درمیان راستہ اختیار کرو}۔ انہوں نے کہا: یعنی بلند آواز اور آہستہ آواز کے درمیان کا راستہ۔ اسے بخاری، مسلم، ترمذی اور دیگر نے روایت کیا ہے، اور الفاظ مسلم کے ہیں (3)۔

اور 'المخافتہ': آواز کو کم کرنا اور خاموشی؛ میت کے لیے کہا جاتا ہے جب وہ ٹھنڈا ہو جائے: 'خَفَتَ' (وہ خاموش ہو گیا) (4)۔ شاعر نے کہا: کچھ باقی نہ بچا بجز ایک دھیمی سانس اور ایک ایسی آنکھ جس کی پتلی ماند پڑ گئی ہو۔ دشمن نے بھی اس کی حالت پر ترس کھایا؛ ہائے افسوس اس شخص پر جس پر دشمن بھی ترس کھائے!

دوسرا قول: جو مسلم نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے اللہ عزوجل کے قول: {اور اپنی نماز میں نہ بہت زیادہ آواز بلند کرو اور نہ ہی اسے بہت آہستہ پڑھو} کے بارے میں روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: یہ دعا کے بارے میں نازل ہوئی (5)۔

---

(1) المحرر الوجیز 492/3۔ اور یہ ایک شاذ قرأت ہے۔ (2) ص 35۔ (3) صحیح البخاری (4722)، اور صحیح مسلم (446)، اور سنن الترمذی (3146)۔ اور یہ مسند احمد (155) میں بھی ہے۔ (4) تہذیب اللغة 304/7 - 305 اسی طرح۔ (5) صحیح مسلم (447)۔

Surah Al-Isra: Verse 110 / 193

Third: Ibn Sirin said: The Bedouins used to recite their Tashahhud aloud, so the verse was revealed concerning that (1). I say: According to this, the verse implies concealing the Tashahhud, and Ibn Mas'ud said: It is of the Sunnah to conceal the Tashahhud. Mentioned by Ibn al-Mundhir.

Fourth: What was also narrated from Ibn Sirin: Abu Bakr (may Allah be pleased with him) used to recite quietly, and Umar used to recite loudly. When they were asked about that, Abu Bakr said: I am only conversing with my Lord, and He knows my need for Him. Umar said: I am driving away Satan and waking the sleepy. When this verse was revealed, it was said to Abu Bakr: Raise your voice a little. And it was said to Umar: Lower your voice a little. Mentioned by al-Tabari and others (2).

Fifth: What was also narrated from Ibn Abbas is that its meaning is: Do not recite loudly in the daytime prayer, and do not whisper in the nighttime prayer. Mentioned by Yahya bin Salam and al-Zahrawi (3). Thus, it included the rulings on reciting aloud and quietly in voluntary and obligatory prayers. As for voluntary prayers, the worshiper has a choice between reciting aloud and quietly by night and day; similarly, it was narrated from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) that he used to do both. As for the obligatory prayers, their ruling on recitation is known for day and night.

A sixth saying: Al-Hasan said: Allah says: Do not be hypocritical with your prayer, performing it well in public and performing it poorly in private. Ibn Abbas said: Do not pray to show off to people, and do not abandon it out of fear of people (4).

Second: The Almighty expressed prayer here as recitation, just as He expressed recitation as prayer in His saying: {And the recitation of the dawn, for the recitation of the dawn is witnessed} because each of them is linked to the other; since prayer includes recitation, bowing, and prostration, it is among its parts; so He expressed it by the part.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/492. (2) Tafsir al-Tabari 15/132, and narrated by al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (2612). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/292. (4) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 5/100, and narrated by al-Tabari 15/134-135.

सूरा अल-इसरा: आयत ११० / १९३

तीसरा: इब्न सिरीन ने कहा: बद्दू अपना तशहुद ज़ोर से पढ़ते थे, इसलिए यह आयत उसके बारे में उतरी (१)। मैं कहता हूँ: इसके अनुसार, आयत में तशहुद को धीरे से पढ़ने का भाव निहित है, और इब्न मसूद ने कहा: सुन्नत से है कि तशहुद को धीरे से पढ़ा जाए। इब्न अल-मुन्ज़िर ने इसका उल्लेख किया है।

चौथा: इब्न सिरीन से यह भी वर्णित है: अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) अपनी क़िरात धीरे से करते थे, और उमर ज़ोर से करते थे। जब उनसे इसके बारे में पूछा गया, तो अबू बक्र ने कहा: मैं तो बस अपने रब से फुसफुसा रहा हूँ, और वह मेरी ज़रूरत को जानता है। उमर ने कहा: मैं शैतान को भगा रहा हूँ और सोने वालों को जगा रहा हूँ। जब यह आयत उतरी, तो अबू बक्र से कहा गया: अपनी आवाज़ थोड़ी उठाओ। और उमर से कहा गया: तुम अपनी आवाज़ थोड़ी धीमी करो। अल-तबरी और अन्य ने इसका उल्लेख किया है (२)।

पाँचवाँ: इब्न अब्बास से यह भी वर्णित है कि इसका अर्थ है: दिन की नमाज़ में ज़ोर से न पढ़ो, और रात की नमाज़ में बहुत धीरे न पढ़ो। यह्या बिन सलाम और अल-ज़हरावी ने इसका उल्लेख किया है (३)। इस प्रकार इसमें नफ़्ल और फ़र्ज़ नमाज़ों में ज़ोर से और धीरे पढ़ने के नियम शामिल थे। जहाँ तक नफ़्ल नमाज़ों का सवाल है, नमाज़ी को रात और दिन में ज़ोर से या धीरे पढ़ने का विकल्प है; इसी तरह, पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से वर्णित है कि वह दोनों करते थे। जहाँ तक फ़र्ज़ नमाज़ों की बात है, रात और दिन के लिए उनकी क़िरात का नियम ज्ञात है।

एक छठी बात: अल-हसन ने कहा: अल्लाह कहता है: अपनी नमाज़ के साथ दिखावा न करो कि उसे सार्वजनिक रूप से तो अच्छा करो और अकेले में उसे बिगाड़ दो। इब्न अब्बास ने कहा: लोगों को दिखाने के लिए नमाज़ न पढ़ो, और लोगों के डर से इसे न छोड़ो (४)।

दूसरा: सर्वशक्तिमान ने यहाँ नमाज़ को 'क़िरात' (पाठ) के रूप में व्यक्त किया है, जैसा कि उन्होंने अपने इस कथन में 'क़िरात' को नमाज़ के रूप में व्यक्त किया है: {और फज्र की क़िरात, निश्चय ही फज्र की क़िरात गवाही दी हुई होती है} क्योंकि उनमें से प्रत्येक एक-दूसरे से जुड़ा हुआ है; क्योंकि नमाज़ में क़िरात, रुकू और सजदा शामिल है, इसलिए यह उसके अंगों में से एक है; अतः उन्होंने इसे एक हिस्से के माध्यम से व्यक्त किया।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४९२। (२) तफ़सीर अल-तबरी १५/१३२, और अल-बैहक़ी ने शुआब अल-ईमान (२६१२) में इसे उद्धृत किया है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/२९२। (४) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर ५/१०० में इनका उल्लेख किया है, और अल-तबरी १५/१३४-१३५ ने उन्हें उद्धृत किया है।

سورہ الاسراء: آیت ۱۱۰ / ۱۹۳

تیسرا: ابن سیرین کہتے ہیں: اعراب (دیہاتی) اپنا تشہد بلند آواز سے پڑھتے تھے، تو یہ آیت اسی بارے میں نازل ہوئی (۱)۔ میں کہتا ہوں: اس اعتبار سے یہ آیت تشہد کو خفیہ رکھنے پر مشتمل ہوگی، اور ابن مسعود نے فرمایا: سنت میں سے ہے کہ تشہد کو خفیہ رکھا جائے۔ اسے ابن المنذر نے ذکر کیا ہے۔

چوتھا: جو ابن سیرین سے یہ بھی مروی ہے: کہ ابوبکر رضی اللہ عنہ اپنی قرات آہستہ کرتے تھے، اور عمر بلند آواز سے کرتے تھے، تو ان سے اس بارے میں پوچھا گیا، تو ابوبکر نے کہا: میں صرف اپنے رب سے سرگوشی کر رہا ہوں، اور وہ میری حاجت کو جانتا ہے۔ عمر نے کہا: میں شیطان کو بھگاتا ہوں، اور سونے والوں کو جگاتا ہوں۔ جب یہ آیت نازل ہوئی تو ابوبکر سے کہا گیا: تھوڑی آواز بلند کرو۔ اور عمر سے کہا گیا: تم تھوڑی آواز نیچی کرو۔ اسے طبری وغیرہ نے ذکر کیا ہے (۲)۔

پانچواں: جو ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے کہ اس کا معنی ہے: نہ دن کی نماز میں بلند آواز سے پڑھو، اور نہ رات کی نماز میں بالکل آہستہ۔ اسے یحییٰ بن سلام اور الزہراوی نے ذکر کیا ہے (۳)۔ تو یہ نفل اور فرائض میں جہر (بلند آواز) اور اسرار (آہستہ آواز) کے احکام پر مشتمل ہوئی۔ جہاں تک نوافل کا تعلق ہے، تو نمازی کو دن اور رات میں جہر اور سر کا اختیار ہے، اور اسی طرح نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے مروی ہے کہ آپ دونوں طرح کرتے تھے۔ جہاں تک فرائض کا تعلق ہے، تو ان میں رات اور دن کی قرات کا حکم معلوم ہے۔

چھٹا قول: حسن بصری نے کہا: اللہ فرماتا ہے: اپنی نماز سے دکھاوا نہ کرو کہ اسے لوگوں کے سامنے تو اچھا پڑھو اور تنہائی میں برا۔ ابن عباس نے فرمایا: لوگوں کو دکھانے کے لیے نماز نہ پڑھو، اور لوگوں کے خوف سے اسے ترک نہ کرو (۴)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ نے یہاں نماز کو قرات سے تعبیر کیا ہے، جیسا کہ اپنی اس بات میں قرات کو نماز سے تعبیر کیا: ﴿وَقُرْءَانَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْءَانَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا﴾ کیونکہ ان میں سے ہر ایک دوسرے سے جڑا ہوا ہے؛ کیونکہ نماز قرات، رکوع اور سجدے پر مشتمل ہوتی ہے، پس وہ اس کے اجزاء میں سے ہے؛ تو اسے جز سے تعبیر کیا۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۳/ ۴۹۲ . (۲) تفسیر الطبری ۱۵/ ۱۳۲ ، اور اسے البیہقی نے شعب الایمان (۲۶۱۲) میں نکالا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳/ ۲۹۲ . (۴) ان دونوں کا ذکر ابن الجوزی نے زاد المسیر ۵/ ۱۰۰ میں کیا ہے، اور طبری نے انہیں ۱۵/ ۱۳۴ - ۱۳۵ میں نکالا ہے۔

Page 194

Surah Al-Isra: Verses 110 - 111

...from the whole, and the whole for the part, as is the custom of the Arabs in metaphor, and it is frequent (1); from this is the authentic hadith: "I have divided the prayer between Myself and My servant," meaning: the recitation of Al-Fatiha, as previously mentioned (2).

The Almighty's saying: {And say, "Praise to Allah, who has not taken a son and has had no partner in [His] dominion and has had no helper out of weakness; and exalt Him with [due] magnification."}

The Almighty's saying: {And say, "Praise to Allah, who has not taken a son"} this verse is a refutation of the Jews, Christians, and Arabs in their various sayings: Uzair, Jesus, and the angels are the offspring of Allah, glory be to Him; exalted is Allah above their claims! (3) {and has had no partner in [His] dominion} because He is One, having no partner in His dominion nor in His worship. {and has had no helper out of weakness} Mujahid said: The meaning is: He has not entered into an alliance with anyone, nor has He sought the help of anyone (4), meaning: He has no supporter to protect Him from humiliation so as to be a defender. Al-Kalbi said: He has no ally from the Jews and Christians; because they are the lowliest of people (5); in refutation of their saying: "We are the children of Allah and His beloved ones" (6). Al-Hasan bin al-Fadl said: {and has had no helper out of weakness} meaning: He is not humiliated such that He needs an ally, nor a helper for His might and pride.

{and exalt Him with [due] magnification} meaning: magnify Him with complete greatness (7). It is said: The most eloquent word among the Arabs in the sense of glorification and majesty is: Allah is Greater (8). Meaning: describe Him as being greater than everything. The poet said: I saw Allah greater than everything [in] endeavor, and most numerous in soldiers.

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1215. (2) 1/145. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/493. (4) Narrated by at-Tabari 15/138, and it is in the Tafsir of Mujahid 1/372. (5) An-Nukat wal-'Uyun 3/282. (6) Majma' al-Bayan 15/112 in its meaning. (7) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/265. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 3/493.

पृष्ठ १९४

सूरा अल-इसरा: आयत ११० - १११

...समग्र से, और समग्र अंश के लिए, जैसा कि रूपक में अरबों का रिवाज है, और यह बहुत है (१); और इसी में से सही हदीस है: "मैंने अपने और अपने बंदे के बीच नमाज़ को विभाजित किया है," जिसका अर्थ है: सूरह अल-फातिहा का पाठ, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (२)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और कहिए: "सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने न कोई पुत्र बनाया है और न ही राज्य में उसका कोई साझीदार है और न ही कमजोरी के कारण उसका कोई सहायक है; और उसकी महानता का वर्णन कीजिए।" }

अल्लाह तआला का फरमान है: {और कहिए: "सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने कोई पुत्र नहीं बनाया है"} यह आयत यहूदियों, ईसाइयों और अरबों के उन दावों का खंडन करती है जिनमें उन्होंने उज़ैर, ईसा और फरिश्तों को अल्लाह की संतान बताया है, सुब्हानअल्लाह, अल्लाह उनके दावों से बहुत ऊपर है! (३) {और न ही राज्य में उसका कोई साझीदार है} क्योंकि वह एक है, उसके राज्य में और उसकी इबादत में कोई साझीदार नहीं है। {और न ही कमजोरी के कारण उसका कोई सहायक है} मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ है: उसने किसी से संधि नहीं की है, और न ही किसी की सहायता मांगी है (४), अर्थात: उसका कोई समर्थक नहीं है जो उसे अपमान से बचाए ताकि वह उसका बचाव करने वाला हो। अल-कल्बी ने कहा: यहूदियों और ईसाइयों में से उसका कोई सहयोगी नहीं है; क्योंकि वे सबसे नीच लोग हैं (५); उनके इस कथन के खंडन में कि: "हम अल्लाह के पुत्र और उसके प्रिय हैं" (६)। अल-हसन बिन अल-फदल ने कहा: {और न ही कमजोरी के कारण उसका कोई सहायक है} यानी: वह अपमानित नहीं होता कि उसे किसी सहयोगी की आवश्यकता हो, न ही उसकी शक्ति और गौरव के लिए किसी सहायक की।

{और उसकी महानता का वर्णन कीजिए} अर्थात: उसे पूर्ण महानता के साथ महिमामंडित करें (७)। यह कहा जाता है: महिमा और गरिमा के अर्थ में अरबों के पास सबसे प्रभावशाली शब्द है: अल्लाह सबसे बड़ा है (८)। अर्थात: उसे हर चीज़ से बड़ा बताएं। कवि ने कहा: मैंने अल्लाह को हर चीज़ से बड़ा पाया, प्रयास में और सेनाओं में सबसे अधिक।

(१) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी ३/१२१५। (२) १/१४५। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४९३। (४) अल-तबरी १५/१३८ द्वारा वर्णित, और यह मुजाहिद के तफ़सीर १/३७२ में है। (५) अन-नुकात वल-उयून ३/२८२। (६) मजमा अल-बयान १५/११२ अपने अर्थ में। (७) मआनी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज ३/२६५। (८) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४९३।

صفحہ ۱۹۴

سورہ الاسراء: آیات ۱ینو - ۱۱۱

... پورے سے، اور مجموعی طور پر جزو سے، جیسا کہ مجاز (استعارہ) میں عربوں کا دستور ہے، اور یہ کثرت سے ہے (۱)؛ اسی سے وہ صحیح حدیث ہے: "میں نے نماز کو اپنے اور اپنے بندے کے درمیان تقسیم کر دیا ہے" یعنی: سورہ فاتحہ کی قرأت، جیسا کہ پہلے ذکر ہوا (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَلَمْ يَكُن لَّهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَلَمْ يَكُن لَّهُ وَلِيٌّ مِّنَ الذُّلِّ وَكَبِّرْهُ تَكْبِيرًا﴾ ترجمہ: اور کہو کہ سب تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں جس نے نہ کسی کو بیٹا بنایا ہے اور نہ بادشاہی میں اس کا کوئی شریک ہے اور نہ عاجزی کی وجہ سے اس کا کوئی مددگار ہے اور اس کی بڑائی بیان کرو جیسی بڑائی بیان کرنے کا حق ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا﴾ یہ آیت یہودیوں، عیسائیوں اور عربوں کے ان انفرادی اقوال کا رد ہے جن میں انہوں نے عزیز، عیسیٰ اور فرشتوں کو اللہ کی اولاد قرار دیا تھا، اللہ کی ذات پاک ہے، وہ ان کے اقوال سے بہت بلند ہے! (۳) ﴿وَلَمْ يَكُن لَّهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ﴾ کیونکہ وہ اکیلا ہے، اس کی بادشاہی اور اس کی عبادت میں اس کا کوئی شریک نہیں ہے۔ ﴿وَلَمْ يَكُن لَّهُ وَلِيٌّ مِّنَ الذُّلِّ﴾ مجاہد نے کہا: اس کا مطلب یہ ہے کہ اس نے کسی سے حلیف بننے کا معاہدہ نہیں کیا، اور نہ ہی کسی کی مدد چاہی (۴)، یعنی: اس کا کوئی ایسا حامی نہیں ہے جو اسے ذلت سے بچائے تاکہ وہ اس کا دفاع کرنے والا ہو۔ کلبی نے کہا: یہودیوں اور عیسائیوں میں سے اس کا کوئی دوست نہیں ہے۔ کیونکہ وہ سب سے زیادہ ذلیل لوگ ہیں (۵)؛ ان کے اس قول کے رد میں کہ: "ہم اللہ کے بیٹے اور اس کے پیارے ہیں" (۶)۔ حسن بن الفضل نے کہا: ﴿وَلَمْ يَكُن لَّهُ وَلِيٌّ مِّنَ الذُّلِّ﴾ یعنی: وہ ذلیل

نہیں ہوتا کہ اسے کسی مددگار کی ضرورت ہو، اور نہ ہی اس کی عزت و کبریائی کے لیے کوئی مددگار ہے۔

﴿وَكَبِّرْهُ تَكْبِيرًا﴾ یعنی: اس کی مکمل عظمت بیان کرو (۷)۔ کہا جاتا ہے: تعظیم و جلال کے معنی میں عربوں کے پاس سب سے زیادہ بلیغ لفظ "اللہ اکبر" ہے (۸)۔ یعنی: اسے ہر چیز سے بڑا بیان کرو۔ شاعر نے کہا: میں نے اللہ کو ہر چیز سے بڑا پایا، کوشش کے لحاظ سے بھی اور سب سے زیادہ لشکر والا بھی۔

---

(۱) احکام القرآن، ابن العربی ۳/ ۱۲۱۵۔ (۲) ۱/ ۱۴۵۔ (۳) المحرر الوجیز ۳/ ۴۹۳۔ (۴) اسے طبری نے روایت کیا ہے ۱۵/ ۱۳۸، اور یہ تفسیر مجاہد ۱/ ۳۷۲ میں ہے۔ (۵) النکت والعیون ۳/ ۲۸۲۔ (۶) مجمع البیان ۱۵/ ۱۱۲ اسی معنی میں۔ (۷) معانی القرآن، زجاج ۳/ ۲۶۵۔ (۸) المحرر الوجیز ۳/ ۴۹۳۔

١٩٥ Surah Al-Isra: Verse 111

The Prophet ﷺ used to say "Allahu Akbar" (God is Greatest) when entering prayer, as mentioned at the beginning of the book (1). Umar bin Al-Khattab said: A servant saying "Allahu Akbar" is better than the world and all it contains. This verse is the conclusion of the Torah; Mutarrif narrated from Abdullah bin Ka'b who said: The Torah opened with the opening of Surah Al-An'am and concluded with the conclusion of this Surah (2). It is mentioned in reports that it is the verse of honor. Narrated by Mu'adh bin Anas (3) from the Prophet (4) ﷺ. Amr bin Shu'ayb narrated from his father, from his grandfather, who said: When a boy from the Banu Abd al-Muttalib became fluent in speech, the Prophet ﷺ would teach him: {And say, "Praise to Allah who..."} the verse (5). Abd al-Hamid bin Wasil said: I heard from the Prophet ﷺ that he said: "Whoever recites: {And say, 'Praise to Allah...'} the verse, Allah writes for him a reward equal to the earth and the mountains, because Allah Almighty says regarding those who claim He has a son: {The heavens almost rupture therefrom and the earth splits open and the mountains collapse in devastation} (6) [Maryam: 90]. It is mentioned in reports that the Prophet ﷺ commanded a man who complained to him of debt to...

(1) 1/270, and the verse's author is Khidash bin Zuhayr, and it was mentioned there with the wording: "and its greatest" instead of "and most of them". (2) Thus in Al-Muharrar al-Wajiz 3/493, but the report was transmitted by Ibn Abi Shaybah 10/555, Al-Darimi (3402), and Abu Nu'aym in Al-Hilya 5/378 through the path of Abdullah bin Rabah from Ka'b with the wording: The opening of the Torah is the opening of Surah Al-An'am, and the conclusion of the Torah is the conclusion of Surah Hud. It was previously mentioned in 8/311. Another narration by Abu Nu'aym mentions that the conclusion of the Torah is the conclusion of Al-Isra, without mentioning its opening. (3) In all copies it appeared as: Mu'adh bin Jabal, which is an error. (4) Narrated by Ahmad (15624) through the path of Zabban bin Fa'id, from Sahl bin Mu'adh bin Anas, from his father raised (marfu'). Zabban bin Fa'id is weak. (5) Narrated by Ibn al-Sunni in 'Amal al-Yawm wa al-Laylah (424) through the path of Abd al-Karim Abu Umayya, from Amr bin Shu'ayb, from his father, from his grandfather, from the Prophet ﷺ continuously (mawṣūl). It was also narrated by Ibn Abi Shaybah 1/348 and 10/556 through the path of Abd al-Karim, from Amr, from the Prophet ﷺ with a missing link (mu'ḍal). Abd al-Razzaq narrated it in his Musannaf (7976) through the path of Abd al-Karim, from the Prophet ﷺ as mu'ḍal without mentioning Amr bin Shu'ayb. (6) We did not find who narrated it with this chain, and it contains ambiguity regarding the

narrator from whom Abd al-Hamid bin Wasil reported. It was narrated similarly by Al-Tabarani (676) from Abu Hurayrah ﷺ with a chain riddled with flaws; it contains two unknown narrators, and a weak one who is Muhammad bin Salama, and a deceptive one (mudallis) who is Muhammad bin Ishaq, and it has an interruption, as Musa bin Yasar narrated it from Abu Hurayrah whom he did not meet.

१९५ सूरह अल-इस्रा: आयत १११

नबी ﷺ जब नमाज़ में प्रवेश करते थे तो कहते थे: "अल्लाहू अकबर" (अल्लाह सबसे बड़ा है) और यह पुस्तक की शुरुआत में उल्लेख किया जा चुका है (१)। उमर बिन अल-खत्ताब ने कहा: बंदे का "अल्लाहू अकबर" कहना दुनिया और जो कुछ उसमें है उससे बेहतर है। और यह आयत तौरात का समापन है; मुतर्रिफ ने अब्दुल्ला बिन काब से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: तौरात सूरह अल-अनआम की शुरुआत से शुरू हुई थी, और इस सूरह (२) के समापन पर समाप्त हुई थी। और खबर में है कि यह सम्मान की आयत है। इसे मुआज़ बिन अनस (३) ने नबी ﷺ (४) से रिवायत किया है। और अम्र बिन शुएब ने अपने पिता से, अपने दादा से रिवायत की कि: बनू अब्दुल मुत्तलिब का कोई लड़का जब बोलना शुरू करता था, तो नबी ﷺ उसे सिखाते थे: {और कहो, 'सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है जिसने...'} आयत (५)। अब्दुल हमीद बिन वासिल ने कहा: मैंने नबी ﷺ से सुना कि उन्होंने कहा: "जिसने पढ़ा: {और कहो, 'सब प्रशंसा अल्लाह के लिए...'} आयत, अल्लाह उसके लिए पृथ्वी और पहाड़ों के समान पुण्य लिखता है, क्योंकि अल्लाह तआला उन लोगों के बारे में कहता है जो दावा करते हैं कि उसका बेटा है: {निकट है कि इससे आकाश फट पड़ें और पृथ्वी फट जाए और पहाड़ गिरकर ढह जाएँ} (६) [मरयम: ९०]। और खबर में आया है कि नबी ﷺ ने एक व्यक्ति को, जिसने उनसे ऋण (कर्ज) की शिकायत की थी, आदेश दिया कि...

(१) १/२७०, और कविता के लेखक ख़िदाश बिन ज़ुहैर हैं, और वहां इसे "और सबसे महान" शब्द के साथ उल्लेख किया गया है, "उनमें से सबसे अधिक" के बजाय। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज ३/४९३ में इसी तरह है, लेकिन इस असर को इब्न अबी शैबा १०/५५५, अल-दारिमी (३४०२), और अबू नुएम ने अल-हिलिया ५/३७८ में अब्दुल्ला बिन रबाह के माध्यम से काब से इस शब्दों के साथ निकाला है: तौरात की शुरुआत सूरह अल-अनआम की शुरुआत है, और तौरात का समापन सूरह हूद का समापन है। और यह ८/३११ में पहले आ चुका है। अबू नुएम की एक अन्य रिवायत में आया है कि तौरात का समापन अल-इस्रा का समापन है, इसकी शुरुआत का उल्लेख किए बिना। (३) सभी प्रतियों में यह 'मुआज़ बिन जबल' लिखा गया है, जो कि गलत है। (४) इसे अहमद (१५६२४) ने ज़ब्बान बिन फ़ैद के माध्यम से, सहल बिन मुआज़ बिन अनस से, उनके पिता से मरफ़ू (नबी तक पहुँचती हुई) रिवायत किया है। ज़ब्बान बिन फ़ैद कमज़ोर (ज़ईफ़) रावी हैं। (५) इसे इब्न अल-सुन्नी ने 'अमल अल-यौम वल-लैला' (४२४) में अब्दुल करीम अबू उमय्या के माध्यम से, अम्र बिन शुएब से, उनके पिता से, उनके दादा से, नबी ﷺ से मौसूल (जुड़ी हुई सनद) रिवायत किया है। और इब्न अबी

शैबा १/३४८ और १०/५५६ ने इसे अब्दुल करीम के माध्यम से, अम्र से, नबी ﷺ से मुअज़ल (टूटी हुई सनद) के रूप में निकाला है। और अब्दुर रज़्ज़ाक ने अपने मुसन्निफ़ (७९७६) में अब्दुल करीम के माध्यम से, नबी ﷺ से मुअज़ल के रूप में निकाला है, जिसमें अम्र बिन शुएब का उल्लेख नहीं है। (६) हमें वह व्यक्ति नहीं मिला जिसने इसे इस सनद (शृंखला) के साथ निकाला हो, और इसमें उस रावी का अस्पष्ट होना है जिससे अब्दुल हमीद बिन वासिल ने रिवायत की है। और इसे तबरानी (६७६) ने अबू हुरायरा ؓ से इसी तरह निकाला है, ऐसी सनद के साथ जिसमें कई कमियां हैं; इसमें दो अज्ञात रावी हैं, और एक कमज़ोर है जो मुहम्मद बिन सलमा है, और एक मुदल्लिस है जो मुहम्मद बिन इसहाक है, और इसमें इनकिता (टूटाव) है, क्योंकि मूसा बिन यसार ने इसे अबू हुरायरा से रिवायत किया है, जबकि वह उनसे नहीं मिले थे।

١٩٥ سورة الإسراء: آیت ١١١

اور نبی ﷺ جب نماز میں داخل ہوتے تو فرماتے: "الله أكبر" اور یہ کتاب کے آغاز میں گزر چکا ہے (١)۔ اور عمر بن الخطاب نے فرمایا: بندے کا کہنا: "الله أكبر" دنیا اور جو کچھ اس میں ہے اس سے بہتر ہے۔ اور یہ آیت تورات کا اختتام ہے؛ مطرف نے عبد الله بن کعب سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: تورات کا آغاز سورہ الانعام کے آغاز سے ہوا، اور اس سورہ (٢) کے اختتام پر اس کا اختتام ہوا۔ اور روایت میں ہے کہ یہ عزت کی آیت ہے۔ اسے معاذ بن انس (٣) نے نبی ﷺ (٤) سے روایت کیا ہے۔ اور عمرو بن شعیب نے اپنے والد سے، انہوں نے اپنے دادا سے روایت کی کہ: بنو عبد المطلب کا کوئی لڑکا جب بولنا شروع کرتا، تو نبی ﷺ اسے سکھاتے: {اور کہو، سب تعریفیں الله کے لیے ہیں جس نے...} آیت (٥)۔ اور عبد الحمید بن واصل نے کہا: میں نے نبی ﷺ سے سنا کہ آپ نے فرمایا: "جس نے پڑھا: {اور کہو، سب تعریفیں الله کے لیے...} آیت، الله نے اس کے لیے زمین اور پہاڑوں کے برابر اجر لکھا، کیونکہ الله تعالیٰ ان لوگوں کے بارے میں فرماتا ہے جو یہ دعویٰ کرتے ہیں کہ اس کی اولاد ہے: {قریب ہے کہ اس سے آسمان پھٹ پڑیں اور زمین شق ہو جائے اور پہاڑ گر کر ریزہ ریزہ ہو جائیں} (٦) [مریم: ٩٠]۔ اور روایت میں آیا ہے کہ: نبی ﷺ نے ایک شخص کو جس نے آپ سے قرض کی شکایت کی تھی، حکم دیا کہ...

(١) ١/٢٧٠، اور شعر کہنے والے خداش بن زہیر ہیں، اور وہاں یہ لفظ "وأعظمه" کے ساتھ آیا ہے بجائے "وأكثرهم" کے۔ (٢) اسی طرح المحرر الوجیز ٣/٤٩٣ میں ہے، لیکن اس اثر کو ابن ابی شیبہ ١٠/٥٥٥، الدارمی (٣٤٠٢)، اور ابو نعیم نے الحلیہ ٥/٣٧٨ میں عبد الله بن رباح کے واسطے سے کعب سے ان الفاظ میں روایت کیا ہے: تورات کا آغاز سورہ الانعام کا آغاز ہے، اور تورات کا اختتام سورہ ہود کا اختتام ہے۔ اور یہ ٨/٣١١ میں گزر چکا ہے۔ ابو نعیم کی ایک اور روایت میں آیا

ہے کہ تورات کا اختتام الاسراء کا اختتام ہے، اس کے آغاز کے ذکر کے بغیر۔ (۳) تمام نسخوں میں "معاذ بن جبل" واقع ہوا ہے، اور وہ غلطی ہے۔ (۴) اسے احمد (۱۵۶۲۴) نے زبان بن فائد کے راستے سے، سہل بن معاذ بن انس سے، ان کے والد سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ زبان بن فائد ضعیف ہے۔ (۵) اسے ابن السنی نے عمل الیوم واللیلہ (۴۲۴) میں عبد الکریم ابو امیہ کے واسطے سے، عمرو بن شعیب سے، ان کے والد سے، ان کے دادا سے، نبی ﷺ سے موصولاً روایت کیا ہے۔ اور اسے ابن ابی شیبہ ۱/۳۴۸ اور ۱۰/۵۵۶ نے عبد الکریم کے واسطے سے، عمرو سے، نبی ﷺ سے معضلاً روایت کیا ہے۔ اور عبد الرزاق نے اپنے مصنف (۷۹۷۶) میں عبد الکریم کے واسطے سے، نبی ﷺ سے معضلاً روایت کیا ہے بغیر عمرو بن شعیب کے ذکر کے۔ (۶) ہمیں کوئی ایسا نہیں ملا جس نے اس سند کے ساتھ اسے روایت کیا ہو، اور اس میں اس راوی کا ابہام ہے جس سے عبد الحمید بن واصل نے روایت کی ہے۔ اور اسے طبرانی (۶۷۶) نے ابو ہریرہ ؓ سے اسی طرح ایسی سند کے ساتھ روایت کیا ہے جو کمزوریوں کا شکار ہے؛ اس میں دو مجہول راوی ہیں، اور ایک ضعیف ہے جو محمد بن سلمہ ہے، اور ایک مدلس ہے جو محمد بن اسحاق ہے، اور اس میں انقطاع ہے، کیونکہ اسے موسیٰ بن یسار نے ابو ہریرہ سے روایت کیا ہے حالانکہ انہوں نے ان کا زمانہ نہیں پایا۔

Surah Al-Isra: Verse 111 196 Recite: {Say, "Call upon Allah or call upon the Most Merciful"...} until the end of the Surah, then say: "I put my trust in the Ever-Living who does not die." Three times (1).

Surah Al-Isra is completed, and praise be to Allah alone, And blessings and peace be upon him after whom there is no prophet.

---

(1) Abu al-Layth cited it with this wording in his Tafsir 2/287. And Abu Ya'la (6671) and Ibn al-Sunni (546) recorded a similar narration from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 7/52: "In it is Musa bin 'Ubaida al-Rabadhi, and he is weak."

सूरह अल-इसरा: आयत 111 196 पढ़ें: {कह दीजिए, "अल्लाह को पुकारो या रहमान को पुकारो"...} सूरह के अंत तक, फिर कहें: "मैंने उस जीवित (अल्लाह) पर भरोसा किया जिसे कभी मौत नहीं आएगी।" तीन बार (1)।

सूरह अल-इसरा समाप्त हुई, और सारी प्रशंसा अकेले अल्लाह के लिए है, और उस पर दरूद और सलाम हो जिसके बाद कोई नबी नहीं है।

---

(1) अबू अल-लैथ ने इसे अपनी तफ़सीर 2/287 में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है। और अबू याला (6671) और इब्न अल-सुन्नी (546) ने अबू हुरैरा (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से इसी तरह की रिवायत की है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 7/52 में कहा: "इसमें मूसा बिन उबैदा अल-रबज़ी है, और वह कमज़ोर है।"

سورہ الاسراء: آیت ۱۱۱ ۱۹۶ پڑھے: {کہہ دیجئے: "تم اللہ کہہ کر پکارو یا رحمن کہہ کر پکارو"...} سورہ کے آخر تک، پھر کہے: "میں نے اس زندہ (ذات) پر بھروسہ کیا جسے موت نہیں آئے گی۔" تین مرتبہ (۱)۔

سورہ الاسراء مکمل ہوئی، اور تمام تعریفیں اکیلے اللہ ہی کے لیے ہیں، اور درود و سلام ہو اس ہستی پر جس کے بعد کوئی نبی نہیں ہے۔

---

(۱) ابو اللیث نے اپنی تفسیر ۲ / ۲۸۷ میں ان الفاظ کے ساتھ اسے نقل کیا ہے۔ اور اسے اسی طرح ابو یعلیٰ (۶۶۷۱) اور ابن السنی (۵۴۶) نے حضرت ابوہریرہؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۷ / ۵۲ میں کہا: "اس میں موسیٰ بن عبیدہ الربذی ہے، اور وہ ضعیف ہے۔"

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

Interpretation of Surah Al-Kahf

It is Meccan according to the consensus of all commentators. It was narrated by a group that the beginning of the Surah was revealed in Madinah up to His saying: {a barren land} [Verse: 8], and the first (opinion) is more correct.

Regarding its virtue, it was narrated from the Hadith of Anas that he said: Whoever recites it will be given a light between heaven and earth, and will be protected from the trial of the grave (1).

Ishaq bin Abdullah bin Abi Farwah said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Shall I not point you to a Surah that seventy thousand angels followed, its greatness filled what is between heaven and earth, and its reciter has the same?" They said: "Yes, O Messenger of Allah?" He said: "Surah of the companions of the Cave; whoever recites it on Friday, he is forgiven until the next Friday and three more days, and he is given a light that reaches heaven, and he is protected from the trial of the Dajjal." Al-Tha'labi mentioned it, and Al-Mahdawi also mentioned something similar in meaning (2). In "Musnad al-Darimi" (3) from Abu Sa'id al-Khudri, he said: Whoever recites Surah Al-Kahf on Friday night, a light will shine for him.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/494. (2) Narrated by Ibn al-Dhurays in Fada'il al-Qur'an (203) from Isma'il bin Abi Rafi', who said: It reached us that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Shall I not inform you of a Surah whose greatness filled what is between heaven and earth..." the narration continues in a similar fashion. Isma'il bin Abi Rafi' narrates from Ishaq bin Abdullah bin Abi Farwah, and both of them are weak; see their biographies in Tahdhib al-Kamal and other biographical books. (3) Numbered (3410), and also narrated by al-Qasim bin Salam in Fada'il al-Qur'an p. 131, and Ibn al-Dhurays in Fada'il al-Qur'an (211). Al-Hakim narrated it as Marfu' (traceable back to the Prophet) in Al-Mustadrak 2/368 and said: This is a Sahih (authentic) chain of narration and they (Bukhari and Muslim) did not include it.

अल्लाह के नाम से, जो सबसे बड़ा मेहरबान और निहायत रहम वाला है।

सूरा अल-कहफ़ की व्याख्या (तफ़सीर)

सभी व्याख्याकारों (मुफ़स्सिरिन) के अनुसार यह मक्की है। एक समूह से यह भी वर्णित है कि सूरा का आरम्भ मदीना में अवतरित हुआ था, उनके इस कथन तक: {बंजर भूमि} [आयत: 8], और पहली राय अधिक सही है।

इसकी फ़ज़ीलत (गुण) के बारे में अनस (रजि.) की हदीस में वर्णित है कि उन्होंने कहा: जिसने इसे पढ़ा, उसे आकाश और पृथ्वी के बीच एक नूर (प्रकाश) दिया जाएगा, और वह इसके माध्यम से कब्र के फ़ित्ने से सुरक्षित रहेगा (1)।

इसहाक बिन अब्दुल्ला बिन अबी फ़रवा ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "क्या मैं तुम्हें ऐसी सूरा के बारे में न बताऊँ जिसके साथ सत्तर हज़ार फरिश्ते आए थे, जिसकी महानता ने आकाश और पृथ्वी के बीच की जगह को भर दिया था, और इसके पढ़ने वाले के लिए भी वैसा ही है?" उन्होंने कहा: "हाँ, हे अल्लाह के रसूल?" उन्होंने कहा: "गुफा वालों (अस्हाब अल-कहफ़) की सूरा; जिसने इसे शुक्रवार के दिन पढ़ा, उसे अगले शुक्रवार तक और तीन अतिरिक्त दिनों तक क्षमा कर दिया जाता है, और उसे एक ऐसा नूर दिया जाता है जो आकाश तक पहुँचता है, और वह दज्जाल के फ़ित्ने से सुरक्षित रहता है।" अल-था'लाबी ने इसका उल्लेख किया है, और अल-महदवी ने भी इसी अर्थ के साथ (2)। और "मुसनद अल-दारिमी" (3) में अबू सईद अल-खुद़री से वर्णित है कि उन्होंने कहा: जिसने शुक्रवार की रात को सूरा अल-कहफ़ पढ़ी, उसके लिए नूर चमकता रहेगा।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/494 । (2) इसे इब्न अल-धुरैस ने फ़ज़ाइल अल-क़ुरआन (203) में इस्माइल बिन अबी रफ़ी के हवाले से उद्धृत किया है, जिन्होंने कहा: हम तक यह बात पहुँची कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "क्या मैं तुम्हें ऐसी सूरा की खबर न दूँ जिसकी बड़ाई ने आकाश और पृथ्वी के बीच को भर दिया था..." इसी तरह की हदीस। और इस्माइल बिन अबी रफ़ी, इसहाक बिन अब्दुल्ला बिन अबी फ़रवा से रिवायत करते हैं, और वे दोनों ज़ईफ़ (कमजोर) हैं; तहजीब अल-कमाल और अन्य जीवनी पुस्तकों में उनके जीवन परिचय को देखें। (3) संख्या (3410), और इसे अल-कासिम बिन सलाम ने फ़ज़ाइल अल-क़ुरआन पृ. 131 में, और इब्न अल-धुरैस ने फ़ज़ाइल अल-क़ुरआन (211) में भी उद्धृत किया है। अल-हाकिम ने इसे अल-मुस्तदरक 2/368 में मरफ़ू' (पैगंबर

तक पहुँचने वाली) रिवायत के रूप में उद्धृत किया और कहा: यह हदीस सही इसनाद वाली है और उन्होंने (बुखारी और मुस्लिम) इसे शामिल नहीं किया।

اللہ کے نام سے جو نہایت مہربان اور رحم فرمانے والا ہے۔

تفسیر سورہ الکہف

تمام مفسرین کے قول کے مطابق یہ مکی ہے۔ اور ایک جماعت سے مروی ہے کہ سورہ کا اول حصہ مدینہ میں نازل ہوا، اللہ کے اس قول تک: {جُرُزًا} [آیت: 8]، اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے۔

اس کی فضیلت میں حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: جس نے اسے پڑھا، اسے آسمان و زمین کے درمیان ایک نور عطا کیا جائے گا، اور وہ اس کے ذریعے قبر کے فتنے سے محفوظ رہے گا (۱)۔

اور اسحاق بن عبداللہ بن ابی فروہ نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کیا میں تمہیں ایسی سورہ کے بارے میں نہ بتاؤں جس کے ساتھ ستر ہزار فرشتے آئے تھے، جس کی عظمت نے آسمان و زمین کے درمیان کی جگہ کو بھر دیا تھا، اور اس کے پڑھنے والے کے لیے بھی ویسا ہی ہے؟" انہوں نے کہا: "کیوں نہیں اے اللہ کے رسول؟" آپ نے فرمایا: "اصحابِ کہف والی سورہ؛ جس نے اسے جمعہ کے دن پڑھا، اس کے لیے اگلے جمعہ اور مزید تین دن تک کے گناہ معاف کر دیے جاتے ہیں، اور اسے ایسا نور عطا کیا جاتا ہے جو آسمان تک پہنچتا ہے، اور وہ دجال کے فتنے سے محفوظ رہتا ہے" اسے ثعلبی نے ذکر کیا، اور مہدوی نے بھی اسی معنی کے ساتھ (۲)۔ اور "مسند الدارمی" (۳) میں حضرت ابو سعید الخدری رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے فرمایا: جس نے جمعہ کی رات سورہ کہف پڑھی، اس کے لیے نور روشن ہو جاتا ہے۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۳/۴۹۴ . (۲) اسے ابن الضریس نے فضائل القرآن (۲۰۳) میں اسماعیل بن ابی رافع سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ہمیں یہ خبر پہنچی کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کیا میں تمہیں

ایسی سورہ کی خبر نہ دوں جس کی عظمت نے آسمان و زمین کے درمیان کو بھر دیا تھا..." اسی طرح کی حدیث۔ اور اسماعیل بن ابی رافع، اسحاق بن عبد اللہ بن ابی فروہ سے روایت کرتے ہیں، اور یہ دونوں ضعیف ہیں، تہذیب الکمال اور دیگر سوانح عمری کی کتب میں ان کے تراجم دیکھیں۔ (۳) برقم (۳٤۱۰)، اور اسے القاسم بن سلام نے فضائل القرآن ص ۱۳۱ میں، اور ابن الضریس نے فضائل القرآن (۲۱۱) میں بھی روایت کیا ہے۔ اور حاکم نے المستدرک ۳٦۸/۲ میں اسے مرفوعاً روایت کیا اور کہا: یہ صحیح الاسناد حدیث ہے اور ان دونوں (بخاری و مسلم) نے اسے روایت نہیں کیا۔

Surah Al-Kahf: Verses 1 - 3 | Page 198

...between him and the Ancient House. In "Sahih Muslim"(1) from Abu al-Darda’, the Prophet of Allah ﷺ said: "Whoever memorizes ten verses from the beginning of Surah Al-Kahf will be protected from the Dajjal." In another narration: "from the end of Al-Kahf"(2). In "Muslim"(3) as well, from the hadith of al-Nawwas bin Sam’an: "Whoever among you encounters him—meaning the Dajjal—let him recite the opening verses of Surah Al-Kahf upon him." It was mentioned by al-Tha'labi. Samurah bin Jundub said: The Prophet ﷺ said: "Whoever recites ten verses from Surah Al-Kahf from memory, the trial of the Dajjal will not harm him, and whoever recites the entire Surah will enter Paradise."(4) His (the Almighty's) saying: { [All] praise is [due] to Allah, who has sent down upon His Servant the Book and has not made therein any deviance. (1) [He has made it] straight to warn of severe punishment from Him and to give good tidings to the believers who do righteous deeds that they will have a good reward (2) In which they will remain forever (3) }. His (the Almighty's) saying: { [All] praise is [due] to Allah, who has sent down upon His Servant the Book and has not made therein any deviance }. Ibn Ishaq(5) mentioned that the Quraysh sent al-Nadr bin al-Harith and 'Uqbah bin Abi Mu'ayt to the Jewish rabbis and said to them: "Ask them about Muhammad, describe his characteristics to them, and tell them of his words; for they are the people of the first Book, and they have knowledge of the prophets that we do not have." So they set out until they reached Medina, and they asked the Jewish rabbis about the Messenger of Allah ﷺ, described his situation to them, and told them some of his sayings, and said to them: "You are the people of the Torah, and we have come to you so that you may tell us about this companion of ours." The Jewish rabbis said to them: "Ask him about three things which we command you; if he tells you about them, then he is a commissioned prophet, and if he does not, then the man is a forger, so form your own opinion about him. Ask him about some youths who went away in the early times, what was..."

(1) Number (809). (2) Muslim (809) following the previous narration. (3) In the Book of Tribulations and Portents of the Hour, number (2137) following Hadith (2936). (4) We did not find it. (5) And Ibn Hisham quoted it from him in the Prophetic Biography 1/300-306 in its entirety.

सूरह अल-कहफ़: आयत 1 - 3 | पृष्ठ 198

...उसके और प्राचीन घर (काबा) के बीच। और 'सहीह मुस्लिम'(1) में अबू दरदा से वर्णित है कि अल्लाह के नबी ﷺ ने फरमाया: "जिसने सूरह अल-कहफ़ की शुरुआती दस आयतें याद कर लीं, वह दज्जाल से सुरक्षित रहेगा।" एक अन्य रिवायत में है: "सूरह अल-कहफ़ के अंत से"(2)। 'मुस्लिम'(3) में ही अल-नव्वास बिन समआन की हदीस से भी है: "जो कोई तुम में से उसे (यानी दज्जाल को) पा ले, तो उसे सूरह अल-कहफ़ की शुरुआती आयतें पढ़नी चाहिए।" इसका उल्लेख अल-था'लबी ने किया है। समुरा बिन जुन्दुब ने कहा: नबी ﷺ ने फरमाया: "जिसने सूरह अल-कहफ़ की दस आयतें हिफ़्ज़ (याद) करके पढ़ीं, दज्जाल का फितना उसे नुकसान नहीं पहुँचाएगा, और जिसने पूरी सूरह पढ़ी, वह जन्नत में दाखिल होगा।"(4) अल्लाह तआला का फरमान: { सब प्रशंसा अल्लाह ही के लिए है जिसने अपने बंदे पर किताब उतारी और उसमें कोई टेढ़ (कमी) नहीं रखी। (1) इसे सीधा बनाया ताकि वह अपने पास से एक सख्त अज़ाब से डराए और उन ईमान वालों को खुशखबरी दे जो नेक काम करते हैं कि उनके लिए एक अच्छा बदला है। (2) जिसमें वे हमेशा रहेंगे। (3) } अल्लाह तआला का फरमान: { सब प्रशंसा अल्लाह ही के लिए है जिसने अपने बंदे पर किताब उतारी और उसमें कोई टेढ़ नहीं रखी }। इब्न इशाक(5) ने उल्लेख किया है कि कुरैश ने अल-नज़र बिन अल-हारिस और उकबा बिन अबी मुअैत को यहूदी विद्वानों के पास भेजा और उनसे कहा: "उनसे मुहम्मद के बारे में पूछो, उन्हें उनके गुण बताओ, और उन्हें उनकी बातें सुनाओ; क्योंकि वे पहली किताब वाले हैं, और उनके पास नबियों का वह ज्ञान है जो हमारे पास नहीं है।" अतः वे दोनों निकल पड़े यहाँ तक कि मदीना पहुँचे, और उन्होंने यहूदी विद्वानों से अल्लाह के रसूल ﷺ के बारे में पूछा, उन्हें उनकी स्थिति बताई, और उन्हें उनकी कुछ बातें सुनाईं, और उनसे कहा: "तुम तौरात वाले हो, और हम तुम्हारे पास इसलिए आए हैं ताकि तुम हमें हमारे इस साथी के बारे में बताओ।" यहूदी विद्वानों ने उनसे कहा: "उससे उन तीन चीजों के बारे में पूछो जिन्हें हम तुम्हें बताते हैं; यदि वह तुम्हें उनके बारे में बता दे, तो वह एक भेजा हुआ नबी है, और यदि वह न बताए, तो वह व्यक्ति झूठा है, फिर उसके बारे में अपनी राय बनाना। उससे उन युवकों के बारे में पूछो जो पुराने समय में चले गए थे, उनका क्या..."

(1) नंबर (809)। (2) मुस्लिम (809) पिछली रिवायत के बाद। (3) किताबुल फितन व अशरतुल साअह में नंबर (2137) हदीस (2936) के बाद। (4) हमें यह नहीं मिला। (5) और इब्न हिशाम ने इसे उनसे सीरत अल-नबविया 1/300 - 306 में पूर्ण रूप से उद्धृत किया है।

...جو اس کے اور بیت العتیق (کعبہ) کے درمیان ہے۔ اور «صحیح مسلم»(۱) میں ابو الدرداء سے مروی ہے کہ نبی اللہ ﷺ نے فرمایا: «جس نے سورہ کہف کی پہلی دس آیات یاد کر لیں، وہ دجال سے محفوظ رہا»۔ اور ایک روایت میں ہے: «سورہ کہف کے آخر سے»(۲)۔ اور «مسلم»(۳) ہی میں النواس بن سمعان کی حدیث سے بھی مروی ہے: «جو کوئی تم میں سے اسے (یعنی دجال کو) پائے، تو وہ اسے سورہ کہف کی ابتدائی آیات پڑھ کر سنائے»۔ اور اسے ثعلبی نے ذکر کیا ہے۔ سمرہ بن جندب نے کہا: نبی ﷺ نے فرمایا: «جس نے سورہ کہف کی دس آیات یاد کر کے پڑھیں، اسے دجال کا فتنہ نقصان نہیں پہنچائے گا، اور جس نے پوری سورہ پڑھی، وہ جنت میں داخل ہو گیا»(٤)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں جس نے اپنے بندے پر کتاب نازل کی اور اس میں کوئی کجی (ٹیڑھ) نہیں رکھی۔ (۱) اسے درست (سیدھا) بنایا تاکہ وہ اپنی طرف سے ایک سخت عذاب سے ڈرائے اور ان مؤمنوں کو خوشخبری دے جو نیک اعمال کرتے ہیں کہ ان کے لیے بہترین اجر ہے۔ (۲) جس میں وہ ہمیشہ رہیں گے۔ (۳)﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں جس نے اپنے بندے پر کتاب نازل کی اور اس میں کوئی کجی نہیں رکھی﴾ ابن اسحاق(۵) نے ذکر کیا ہے کہ قریش نے النضر بن الحارث اور عقبہ بن ابی معیط کو یہودی علماء کے پاس بھیجا اور ان سے کہا: ان سے محمد کے بارے میں پوچھو، انہیں ان کے اوصاف بتاؤ، اور انہیں ان کی باتیں سناؤ، کیونکہ وہ پہلی کتاب والے ہیں، اور ان کے پاس انبیاء کا وہ علم ہے جو ہمارے پاس نہیں ہے۔ چنانچہ وہ نکلے یہاں تک کہ مدینہ پہنچے، اور یہودی علماء سے رسول اللہ ﷺ کے بارے میں دریافت کیا، انہیں آپ کا معاملہ بتایا، اور آپ کی کچھ باتیں سنائیں، اور ان سے کہا: تم اہل تورات ہو، اور ہم تمہارے پاس اس لیے آئے ہیں کہ تم ہمیں اپنے اس صاحب

(ساتھی) کے بارے میں بتاؤ۔ تو یہودی علماء نے ان سے کہا: اس سے تین باتوں کے بارے میں پوچھو جو ہم تمہیں بتا رہے ہیں، اگر وہ تمہیں ان کے بارے میں بتا دے تو وہ نبی مرسل ہے، اور اگر نہ بتائے تو وہ شخص خود سے باتیں بنانے والا ہے، پھر اس کے بارے میں اپنی رائے قائم کر لینا۔ اس سے ان نوجوانوں کے بارے میں پوچھو جو پہلے زمانے میں چلے گئے تھے، ان کا کیا قصہ...

(١) نمبر (٨٠٩)۔ (٢) مسلم (٨٠٩) سابقہ روایت کے بعد۔ (٣) کتاب الفتن واشراط الساعۃ میں نمبر (٢١٣٧) حدیث (٢٩٣٦) کے بعد۔ (٤) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (٥) اور اسے ابن ہشام نے ان سے السیرۃ النبویہ ١ / ٣٠٠ - ٣٠٦ میں مکمل نقل کیا ہے۔

Surah Al-Kahf: Verses 1 - 3 199

...their matter, for indeed they had an amazing story? And ask him about a man, a traveler who reached the easts and wests of the earth, what was his news? And ask him about the soul, what is it? If he informs you of that, then follow him; for he is a prophet. If he does not, then he is an impostor (one who makes things up), so do with him as you see fit.

So, An-Nadr ibn al-Harith and 'Uqbah ibn Abi Mu'ayt arrived in Mecca to the Quraysh and said: "O community of Quraysh! We have come to you with something that will settle the matter between you and Muhammad (peace be upon him). The Jewish rabbis have ordered us to ask him about certain things they commanded us with. If he tells you about them, then he is a prophet, and if he does not, then the man is an impostor, so decide what to do about him."

So they came to the Messenger of Allah (peace be upon him) and said: "O Muhammad, tell us about some youths who went away in the ancient times, for they had an amazing story? And about a man who was a traveler who reached the easts and wests of the earth? And tell us about the soul, what is it?"

He said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said to them: "I will inform you tomorrow of what you asked about," and he did not make an exception (i.e., didn't say 'if Allah wills'). So they left him, and the Messenger of Allah (peace be upon him) stayed for fifteen nights - as they claim - during which Allah did not reveal any revelation to him, nor did Gabriel come to him, until the people of Mecca began to spread rumors (1) and said: "Muhammad promised us tomorrow, and today is fifteen nights, and we have reached the morning without him informing us of anything we asked him about." Even the Messenger of Allah (peace be upon him) was saddened by the delay of the revelation, and it was hard for him what the people of Mecca were saying. Then Gabriel (peace be upon him) came to him from Allah, the Mighty and Sublime, with the Surah of the People of the Cave (Al-Kahf), containing His admonishment to him for his grief over them, and the news of what they asked him about regarding the matter of the youths, the traveling man, and the soul.

Ibn Ishaq said: It was mentioned to me that the Messenger of Allah (peace be upon him) said to Gabriel: "You were delayed from me, O Gabriel, until I thought ill." Gabriel said to him: {And we (angels) descend not except by the command of your Lord. To Him belongs what is before us and what is behind us and what is between that, and your Lord is never forgetful} [Maryam: 64].

So He, Blessed and Exalted be He, opened the Surah with His praise, and mentioned the prophethood of His Messenger (peace be upon him) because of what they denied about him...

(1) Arjafa al-qawm: When they indulge in bad news and mention trials/strife. Lisan al-Arab (Rajf).

सूरा अल-कहफ़: आयतें 1 - 3 199

...उनके मामले के बारे में, क्योंकि उनके पास एक अद्भुत कहानी थी? और उससे एक ऐसे व्यक्ति के बारे में पूछें, जो एक यात्री था और जिसने पृथ्वी के पूर्व और पश्चिम तक यात्रा की थी, उसका क्या समाचार था? और उससे रूह (आत्मा) के बारे में पूछें, वह क्या है? यदि वह आपको इसके बारे में बता देता है, तो उसका अनुसरण करें; क्योंकि वह एक नबी है। यदि वह ऐसा नहीं करता है, तो वह एक झूठ गढ़ने वाला व्यक्ति है, तो उसके बारे में वह करें जो आपको उचित लगे।

फिर अन-नज़र इब्न अल-हारिस और उकबा इब्न अबी मुअैत मक्का में कुरैश के पास आए और कहा: "हे कुरैश के समुदाय! हम तुम्हारे पास ऐसी चीज़ लेकर आए हैं जो तुम्हारे और मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के बीच के मामले को सुलझा देगी। यहूदी विद्वानों ने हमें उससे कुछ चीज़ों के बारे में पूछने का आदेश दिया है जो उन्होंने हमें बताई हैं। यदि वह तुम्हें उनके बारे में बता देता है, तो वह एक नबी है, और यदि वह ऐसा नहीं करता है, तो वह आदमी झूठ गढ़ने वाला है, तो उसके बारे में अपनी राय तय करें।"

इसलिए वे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आए और बोले: "हे मुहम्मद, हमें उन नौजवानों के बारे में बताएं जो प्राचीन समय में चले गए थे, क्योंकि उनकी एक अद्भुत कहानी थी? और उस व्यक्ति के बारे में बताएं जो एक यात्री था और जिसने पृथ्वी के पूर्व और पश्चिम तक यात्रा की थी? और हमें रूह के बारे में बताएं, वह क्या है?"

कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनसे कहा: "मैं तुम्हें कल बताऊंगा जो तुमने पूछा है," और उन्होंने कोई अपवाद नहीं रखा (यानी 'इंशाह अल्लाह' नहीं कहा)। तो वे उनके पास से चले गए, और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पंद्रह रातों तक - जैसा कि वे दावा करते हैं - ठहरे रहे, जिस दौरान अल्लाह ने उनके पास कोई वही (प्रकाशना) नहीं भेजी, और न ही जिब्रील उनके पास आए, यहाँ तक कि मक्का के लोगों ने अफवाहें फैलानी शुरू कर दीं (1) और कहा: "मुहम्मद ने हमसे कल का वादा किया था, और आज पंद्रह रातें हो गई हैं, और सुबह हो गई है लेकिन उन्होंने हमें उस चीज़ के बारे में कुछ नहीं बताया जिसके बारे में हमने उनसे पूछा था।" यहाँ तक कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) वही के रुकने से दुखी हो गए, और मक्का के लोग जो कह रहे थे वह उन पर भारी पड़ रहा था। फिर जिब्रील (अलैहिस्सलाम) अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की ओर से 'असहाब-ए-कहफ़' (गुफा वाले) की सूरा लेकर आए, जिसमें उनके दुख पर अल्लाह

की ओर से उन्हें झिड़की थी, और उन नौजवानों, यात्री व्यक्ति और रूह के बारे में खबर थी जिसके बारे में उन्होंने पूछा था।

इब्न इशाक ने कहा: मुझे बताया गया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने जिब्रील से कहा: "हे जिब्रील, आप मुझसे इतने समय तक रुके रहे कि मुझे बुरा विचार आने लगा।" जिब्रील ने उनसे कहा: {और हम (फ़रिश्ते) आपके रब के आदेश के बिना नहीं उतरते। उसी का है जो हमारे सामने है और जो हमारे पीछे है और जो इसके बीच है, और आपका रब कभी भूलने वाला नहीं है} [मरियम: 64]।

तो उन्होंने, जो धन्य और सर्वोच्च है, अपनी प्रशंसा के साथ सूरा की शुरुआत की, और अपने रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की नुबुव्वत का ज़िक्र किया क्योंकि उन्होंने उनका खंडन किया था...

(1) अरजफ़ा अल-क़ौम: जब वे बुरी खबरों और फितनों के ज़िक्र करने में लग जाएं। लिसान अल-अरब (रजफ़)।

سورة الكہف: آیات ۱ - ۳ ۱۹۹

...ان کا معاملہ، کیونکہ ان کا ایک عجیب قصہ تھا؟ اور اس سے ایک ایسے شخص کے بارے میں پوچھو جو سیاح تھا اور زمین کے مشرق و مغرب تک پہنچا تھا، اس کی کیا خبر تھی؟ اور اس سے روح کے بارے میں پوچھو کہ وہ کیا ہے؟ اگر وہ تمہیں اس کی خبر دے دے تو اس کی پیروی کرنا، کیونکہ وہ نبی ہے، اور اگر وہ ایسا نہ کرے تو وہ ایک بناوٹی (جھوٹ گھڑنے والا) شخص ہے، پھر اس کے بارے میں جو تمہیں سوجھے وہ کرنا۔

چنانچہ نضر بن الحارث اور عقبہ بن ابی معیط مکہ میں قریش کے پاس آئے اور کہا: اے قریش کی جماعت! ہم تمہارے پاس ایسی چیز لائے ہیں جو تمہارے اور محمد ﷺ کے درمیان معاملے کا فیصلہ کر دے گی۔ ہمیں یہودیوں کے علماء نے حکم دیا ہے کہ ہم ان سے کچھ چیزوں کے بارے میں سوال کریں جو انہوں نے ہمیں بتائی ہیں۔ اگر وہ تمہیں ان کے بارے میں بتا دیں تو وہ نبی ہیں، اور اگر نہ بتائیں تو وہ شخص بناوٹی ہے، پھر ان کے بارے میں اپنی رائے قائم کر لینا۔

پس وہ رسول اللہ ﷺ کے پاس آئے اور کہنے لگے: اے محمد! ہمیں ان نوجوانوں کے بارے میں بتائیے جو پہلے زمانے میں گزرے ہیں، ان کا ایک عجیب قصہ تھا؟ اور اس شخص کے بارے میں جو سیاح تھا اور زمین کے مشرق و مغرب تک پہنچا تھا؟ اور ہمیں روح کے بارے میں بتائیے کہ وہ کیا ہے؟

کہا: رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: "میں تمہیں کل اس کے بارے میں بتاؤں گا جو تم نے پوچھا ہے" اور انہوں نے ان شاء اللہ نہیں کہا۔ پس وہ چلے گئے، اور رسول اللہ ﷺ - جیسا کہ ان کا گمان ہے - پندرہ راتیں ٹھہرے رہے، اللہ نے ان کی طرف کوئی وحی نہیں بھیجی، اور نہ ہی جبرئیل ان

کے پاس آئے، یہاں تک کہ اہل مکہ نے افواہیں اڑانا (١) شروع کر دیں اور کہا: محمد نے ہم سے کل کا وعدہ کیا تھا، اور آج پندرہ راتیں ہو گئی ہیں، صبح ہو چکی ہے اور انہوں نے ہمیں اس بارے میں کچھ نہیں بتایا جو ہم نے ان سے پوچھا تھا۔ یہاں تک کہ رسول اللہ ﷺ وحی کے رک جانے کی وجہ سے غمگین ہو گئے، اور اہل مکہ کی باتیں ان پر گراں گزرنے لگیں۔ پھر جبرئیل علیہ السلام اللہ عزوجل کی طرف سے سورہ اصحاب الکہف لے کر آئے، جس میں ان کے غم پر اللہ کی طرف سے ان کے لیے عتاب (تنبہ) تھا، اور ان نوجوانوں، سیاح شخص اور روح کے بارے میں خبر تھی جس کے بارے میں انہوں نے پوچھا تھا۔

ابن اسحاق کہتے ہیں: مجھ سے ذکر کیا گیا کہ رسول اللہ ﷺ نے جبرئیل سے فرمایا: "اے جبرئیل، تم مجھ سے اتنی دیر تک رکے رہے کہ میں نے برا گمان کیا۔" جبرئیل نے ان سے کہا: {اور ہم (فرشتے) آپ کے رب کے حکم کے بغیر نہیں اترتے، اسی کا ہے جو ہمارے سامنے ہے اور جو ہمارے پیچھے ہے اور جو اس کے درمیان ہے، اور آپ کا رب بھولنے والا نہیں ہے} [مریم: ٦٤]۔

پس اللہ تبارک و تعالیٰ نے سورت کا آغاز اپنی حمد سے کیا، اور اپنے رسول ﷺ کی نبوت کا ذکر کیا اس وجہ سے جو انہوں نے ان کا انکار کیا تھا...

(١) ارجف القوم: جب وہ بری خبروں اور فتنوں کے ذکر میں مصروف ہو جائیں۔ لسان العرب (رجف)۔

200 Surah Al-Kahf: Verses 1 - 3

That, so He said: {Praise be to Allah, Who has sent down to His servant the Book} meaning: Muhammad, indeed you are a Messenger from Me, i.e., a confirmation of what they asked regarding your prophethood. {And has not made therein any crookedness [but has made it] straight} i.e., balanced with no contradiction in it. {To warn of severe punishment from Him} i.e., immediate punishment in this world, and a painful torment in the Hereafter, i.e., from your Lord who sent you as a Messenger. {And to give good tidings to the believers who do righteous deeds that they will have a good reward in which they will remain forever} i.e., the Abode of Eternity in which they will not die, those who believed you in what you brought of which others belied, and acted according to the deeds you commanded them. {And to warn those who say, "Allah has taken a son"} meaning: the Quraysh in their saying: We worship the angels and they are the daughters of Allah. {They have no knowledge of it, nor had their fathers} who magnified their separation and found fault with their religion. {Grave is the word that comes out of their mouths} i.e., for their saying that the angels are daughters of Allah. {They speak not except a lie. Then perhaps you would kill yourself through grief over them, [O Muhammad], if they do not believe in this message, [and] out of sorrow} because of his sadness for them when he missed what he hoped from them, i.e., do not do so. Ibn Hisham (1) said: "killing yourself" means: destroying yourself, as Abu 'Ubayda (2) told me. Dhu al-Rumma (3) said: O you who are killing yourself with grief For something that the decrees have pushed away from his hands Its plural is: "bakhi'un" and "bakha'ah". This verse is in a poem of his. The Arabs say: I have exerted (bakha'tu) my advice and myself for him, i.e., I strove for him (4). {Indeed, We have made that which is on the earth adornment for it that We may test them as to which of them is best in deed} Ibn Ishaq (5) said:

---

(1) In As-Sirah An-Nabawiyyah 1/302. (2) In Majaz al-Qur'an 1/393. (3) Diwan 2/1037. (4) Majaz al-Qur'an by Abu 'Ubayda 1/393. (5) And Ibn Hisham narrated it in As-Sirah An-Nabawiyyah 1/303.

200 सूरह अल-कहफ: आयतें 1 - 3

अतः उसने कहा: {सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है जिसने अपने बंदे पर किताब उतारी} यानी: मुहम्मद, वास्तव में आप मेरी ओर से एक रसूल हैं, अर्थात: आपकी नुबुव्वत (पैग़म्बरी) के बारे में जो उन्होंने पूछा था उसकी पुष्टि। {और उसने उसमें कोई टेढ़ापन नहीं रखा, बिल्कुल सीधा} यानी: संतुलित, जिसमें कोई विरोधाभास नहीं। {ताकि वह अपनी ओर से एक कठोर दंड से डराए} यानी: दुनिया में तत्काल सजा, और आख़िरत में दर्दनाक अज़ाब, यानी: आपके रब की ओर से जिसने आपको रसूल बनाकर भेजा। {और उन मोमिनों को खुशखबरी दे जो नेक काम करते हैं कि उनके लिए एक अच्छा बदला है जिसमें वे हमेशा रहेंगे} यानी: शाश्वत निवास जिसमें वे नहीं मरेंगे, जिन्होंने आप पर विश्वास किया उस चीज़ में जो आप लेकर आए जिसे दूसरों ने झुठलाया, और उन कामों पर अमल किया जिसका आपने उन्हें आदेश दिया। {और उन लोगों को डराए जिन्होंने कहा, "अल्लाह ने बेटा बनाया है"} यानी: क़ुरैश उनके इस कथन में कि: हम फ़रिश्तों की इबादत करते हैं और वे अल्लाह की बेटियां हैं। {न उन्हें इसका कोई ज्ञान है और न उनके पूर्वजों को} जिन्होंने उनके अलगाव को बढ़ा-चढ़ाकर पेश किया और उनके धर्म में दोष निकाला। {गंभीर है वह शब्द जो उनके मुंह से निकलता है} यानी: उनके यह कहने के कारण कि फ़रिश्ते अल्लाह की बेटियाँ हैं। {वे नहीं कहते मगर झूठ। तो शायद आप उनके पीछे ग़म से अपनी जान हलाक़ (नष्ट) कर लेंगे अगर वे इस बात (कुरान) पर ईमान न लाएं} उनके लिए उनके दुख के कारण जब वह (ईमान) उनसे छूट गया जिसकी उन्हें उम्मीद थी, यानी: ऐसा न करें। इब्न हिशाम (1) ने कहा: "बाखि'उन नफ़सका" का अर्थ है: खुद को नष्ट करना, जैसा कि मुझे अबू उबैदा (2) ने बताया। ज़ु अल-रुम्मा (3) ने कहा: ऐ तू जो दुख से अपनी जान को हलाक़ कर रहा है उस चीज़ पर जिसे तकदीर ने उसके हाथों से दूर कर दिया है इसका बहुवचन है: "बाखि'उन" और "बख'अह"। यह शेर उनकी एक कविता में है। और अरब कहते हैं: मैंने उसके लिए अपनी नसीहत और अपनी जान खपा दी (बखा'तु), यानी: मैंने उसके लिए प्रयास किया (4)। {निस्संदेह, हमने जो कुछ पृथ्वी पर है उसे उसकी शोभा बनाया है ताकि हम उन्हें परखें कि उनमें से कौन कर्म में सबसे अच्छा है} इब्न इशाक (5) ने कहा:

---

(1) सीरत अन-नबविया 1/302 में। (2) मजाज़ अल-क़ुरआन 1/393 में। (3) दीवान 2/1037। (4) मजाज़ अल-क़ुरआन अबू उबैदा द्वारा 1/393। (5) और इब्न हिशाम ने इसे सीरत अन-नबविया 1/303 में उद्धृत किया है।

۲۰۰ سورة الكهف: آيات ١ - ٣

چنانچہ اس نے فرمایا: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنزَلَ عَلَىٰ عَبْدِهِ الْكِتَابَ﴾ یعنی: محمد، بے شک آپ میری طرف سے ایک رسول ہیں، یعنی: جو کچھ انہوں نے آپ کی نبوت کے بارے میں پوچھا تھا اس کی تصدیق۔ ﴿وَلَمْ يَجْعَل لَّهُ عِوَجًا قَيِّمًا﴾ یعنی: معتدل، جس میں کوئی اختلاف نہیں۔ ﴿لِّيُنذِرَ بَأْسًا شَدِيدًا مِّن لَّدُنْهُ﴾ یعنی: دنیا میں اس کی فوری سزا، اور آخرت میں دردناک عذاب، یعنی: آپ کے رب کی طرف سے جس نے آپ کو رسول بنا کر بھیجا۔ ﴿وَيُبَشِّرَ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا حَسَنًا مَّاكِثِينَ فِيهِ أَبَدًا﴾ یعنی: ہمیشگی کا گھر جس میں وہ نہیں مریں گے، وہ لوگ جنہوں نے آپ کی تصدیق کی اس چیز میں جو آپ لے کر آئے جسے دوسروں نے جھٹلایا، اور ان اعمال پر عمل کیا جن کا آپ نے انہیں حکم دیا۔ ﴿وَيُنذِرَ الَّذِينَ قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا﴾ یعنی: قریش ان کے اس قول میں کہ: ہم فرشتوں کی عبادت کرتے ہیں اور وہ اللہ کی بیٹیاں ہیں۔ ﴿مَّا لَهُم بِهِ مِنْ عِلْمٍ وَلَا لِآبَائِهِمْ﴾ جنہوں نے ان کی جدائی کو بڑا جانا اور ان کے دین کو عیب دار ٹھہرایا۔ ﴿كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ﴾ یعنی: ان کے اس قول کی وجہ سے کہ فرشتے اللہ کی بیٹیاں ہیں۔ ﴿إِن يَقُولُونَ إِلَّا كَذِبًا. فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَّفْسَكَ عَلَىٰ آثَارِهِمْ إِن لَّمْ يُؤْمِنُوا بِهَٰذَا الْحَدِيثِ أَسَفًا﴾ ان پر ان کے غم کی وجہ سے جب وہ چیز ہاتھ سے نکل گئی جس کی وہ ان سے امید رکھتے تھے، یعنی: ایسا نہ کریں۔ ابن ہشام (۱) نے کہا: "باخع نفسك" یعنی: اپنی جان کو ہلاک کرنے والا، جیسا کہ مجھے ابو عبیدہ (۲) نے بتایا۔ ذو الرمہ (۳) نے کہا: اے وہ جو غم سے اپنی جان کو ہلاک کرنے والا ہے اس چیز پر جسے تقدیروں نے اس کے ہاتھوں سے دور کر دیا اس کی جمع: "باخعون" اور "بَخَعَة" ہے۔ یہ شعر ان کے ایک قصیدے میں ہے۔ اور عرب کہتے ہیں: "قد بَخَعْتُ له نُصْحي ونفْسي"، یعنی: میں نے اس کے لیے کوشش کی (۴)۔ ﴿إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَّهَا لِنَبْلُوَهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا﴾ ابن اسحاق (۵) نے کہا:

(۱) السیرة النبویة ۱/۳۰۲ میں۔ (۲) مجاز القرآن ۱/۳۹۳ میں۔ (۳) دیوان ۲/۱۰۳۷۔ (۴) مجاز القرآن ابو عبیدہ کی ۱/۳۹۳۔ (۵) اور اسے ابن ہشام نے السیرة النبویة ۱/۳۰۳ میں نقل کیا ہے۔

Page 201 Surah Al-Kahf: Verses 1 - 30

Meaning: Which of them is more following of My command and acting in obedience to Me. "And indeed, We will make that which is upon it [the earth] a barren ground." (Quran 18:8) Meaning: the earth; and indeed, whatever is upon it is vanishing and fleeting. The return is to Me, so I shall recompense everyone according to their deeds. Thus, do not despair nor let what you see and hear in it grieve you. Ibn Hisham said: 'As-Sa'id' (صعيد) is the surface of the earth, and its plural is 'Su'ud' (صعد). Dhu ar-Rumma said, describing a young gazelle: As if in the forenoon, a creeping sleep [dabbaba] within the bones of its head - like the first juice of the grape [khurtum] - throws it onto the ground [as-sa'id]. (1) This verse is in a poem of his. 'As-Sa'id' also means the road, as mentioned in the Hadith: "Beware of sitting on the pathways [su'udat]." (2) Meaning: the roads. 'Al-Juruz' (الجرز) is land that grows nothing, and its plural is 'Ajraz'. It is said: 'a barren year' [sanatun juruz], and 'barren years' [sinuna ajraz]; which are years with no rain, resulting in drought, dryness, and hardship (3). Dhu ar-Rumma said, describing camels: Pricking and barren lands have shrunk what was in their bellies, so nothing remained but their large-chested ribs. (4) Ibn Ishaq said: Then he moved to the narrative account regarding what they asked him about the matter of the youths, saying: "Or have you thought that the companions of the cave and the inscription [ar-raqim] were, among Our signs, a wonder?" (Quran 18:9) Meaning: There have been signs of Mine among what I have placed upon My servants as proof that are even more wondrous than that. Ibn Hisham said (5): 'Ar-Raqim' is the book in which their news was inscribed [ruqima], and its plural is 'Ruqum'. Al-Ajjaj (6) said:

Footnotes: (1) Diwan Dhu ar-Rumma 1/389. Its commentator said: 'ad-dabbaba' is wine, and 'al-khurtum' is the first thing that comes down and is taken from the wine jar. The meaning is: as if this offspring - meaning the gazelle - is flattened in the forenoon by the intoxication of drowsiness, and it only sleeps because of the milk it was fed. (2) Reported with this wording by Ibn al-Athir in 'An-Nihayah fi Gharib al-Hadith' (under 'Sa'ad'). Ahmad (27163) narrated it from Abu Shuraih al-Khuza'i with the wording: "Beware of sitting on the pathways [as-su'udat]..." at length. Al-Bukhari titled a chapter in the 'Book of Grievances' as: Chapter on the courtyards of houses and sitting in them and sitting on the pathways. He narrated the Hadith of Abu Sa'id al-Khudri (2465) from the Prophet ﷺ saying: "Beware of sitting on the roads." (3) Sirah Ibn Hisham 1/303, see also 'Majaz al-Qur'an' by Abu Ubaydah pp. 395-396. (4) Diwan Dhu ar-Rumma 2/1296 similarly. Its commentator said: 'an-nahz' is the kicking

of heels and urging forward in travel, and 'al-jarashi'' refers to those with protruding sides. (5) In 'As-Sirah an-Nabawiyyah' 1/303-304. (6) His Diwan p. 285. Al-Ajjaj is: Abdullah bin Rubah bin Labid.

पृष्ठ २०१ (201) सूरह अल-कहफ़: आयत १ - ३०

अर्थ: यानी, उनमें से कौन मेरे आदेश का अधिक अनुसरण करने वाला है, और मेरी आज्ञाकारिता में कर्म करने वाला है। "और निस्संदेह, जो कुछ उस (धरती) पर है, हम उसे एक ऊसर मैदान बना देंगे।" (क़ुरान १८:८) यानी: पृथ्वी, और वास्तव में जो कुछ उस पर है वह नश्वर और समाप्त होने वाला है, और वापसी मेरी ओर है, इसलिए मैं हर किसी को उसके कर्मों के अनुसार बदला दूँगा। अतः निराश न हों और न ही जो कुछ आप इसमें देखते और सुनते हैं वह आपको दुखी करे। इब्न हिशाम ने कहा: 'अस-सईद' (الصعيد) का अर्थ है पृथ्वी की सतह, और इसका बहुवचन 'सुउद' (صعد) है। ज़ू अर-रुम्मा ने एक छोटे हिरण का वर्णन करते हुए कहा है: "मानो पूर्वाह्न के समय, उसके सिर की हड्डियों में रेंगने वाली नींद [दब्बाबा] - अंगूर के रस की पहली बूंद [खुर्तुम] की तरह - उसे ज़मीन [अस-सईद] पर पटक देती है।" (१) यह पद उनकी एक कविता में है। 'अस-सईद' का अर्थ सड़क भी है, और हदीस में आया है: "रास्तों [अस्-सुउदात] पर बैठने से बचो।" (२) उनका आशय सड़कों से है। 'अल-जुरुज़' (الجرز) वह भूमि है जो कुछ भी नहीं उगाती है, और इसका बहुवचन 'अजराज़' है। कहा जाता है: 'बंजर वर्ष' [सनतुन जुरुज़], और 'बंजर वर्ष' [सिनूना अजराज़]; ये वे वर्ष हैं जिनमें वर्षा नहीं होती, और उनमें अकाल, सूखा और कठिनाई होती है (३)। ज़ू अर-रुम्मा ने ऊंटों का वर्णन करते हुए कहा: "एड़ियों की मार और बंजर भूमि ने उनके पेट में जो कुछ था उसे सुखा दिया, तो उनकी चौड़ी पसलियों के अलावा कुछ भी बाकी नहीं रहा।" (४) इब्न इशाक ने कहा: फिर उन्होंने उस घटना की कहानी शुरू की जिसके बारे में उन्होंने उनसे युवकों के मामले में पूछा था, तो कहा: "क्या तुमने समझा है कि गुफा और तख्ती [अर-रक़ीम] वाले हमारी निशानियों में से एक अद्भुत निशानी थे?" (क़ुरान १८:९) यानी: मेरी दलीलों में से जो मैंने अपने बंदों पर रखी हैं, उनमें ऐसी निशानियाँ भी रही हैं जो इससे कहीं अधिक आश्चर्यजनक हैं। इब्न हिशाम ने कहा (५): 'अर-रक़ीम' वह पुस्तक है जिसमें उनका समाचार अंकित [रक़िमा] किया गया था, और इसका बहुवचन 'रुक़ुम' है। अल-अज्जाज (६) ने कहा:

पादलेख (Footnotes): (१) दीवान ज़ू अर-रुम्मा १/३८९, और इसके व्याख्याकार ने कहा: 'अद-दब्बाबा' का अर्थ शराब है, और 'अल-खुर्तुम' वह पहली चीज़ है जो नीचे आती है और मटके से ली जाती है। इसका अर्थ है: मानो यह बच्चा - यानी हिरण - पूर्वाह्न के समय ऊंघ की मादकता से बेसुध पड़ा है, और वह केवल इसलिए सोता है ताकि उसे दूध पिलाया जा सके। (२) इब्न अल-असीर ने इसे इन्ही शब्दों में 'अन-निहाया फ़ी ग़रीब अल-हदीस' (सअद) में उल्लेख किया है, और अहमद (२७१६३)

ने अबू शुरैह अल-खुज़ाई से इन शब्दों में उद्धृत किया है: "रास्तों [अस्-सुउदात] पर बैठने से बचो..." विस्तार से। बुखारी ने 'किताब अल-मज़ालिम' में एक अध्याय बनाया है: घरों के आंगनों और उनमें बैठने और रास्तों पर बैठने का अध्याय। उन्होंने अबू सईद अल-खुद्री (२४६५) की हदीस नबी ﷺ से उद्धृत की, जिसमें कहा गया: "सड़कों पर बैठने से बचो।" (३) सीरत इब्न हिशाम १/३०३, और देखें 'मजाज़ अल-क़ुरान' अबू उबैदा द्वारा, पृ. ३९५ - ३९६। (४) दीवान ज़ू अर-रुम्मा २/१२९६ में इसी प्रकार, इसके व्याख्याकार ने कहा: 'अन-नहज़' का अर्थ एड़ी मारना और चलने के लिए उकसाना है, और 'अल-जराशिक़' का अर्थ उभरी हुई पसलियों वाला है। (५) 'अस-सीरा अन-नबविया' १/३०३-३०४ में। (६) उनका दीवान पृ. २८५। अल-अज्जाज हैं: अब्दुल्ला बिन रूबह बिन लबीद।

صفحہ ۲۰۱ (201) سورہ الکہف: آیات ۱ - ۳۰

یعنی: ان میں سے کون میرے حکم کی زیادہ پیروی کرنے والا ہے، اور میری فرمانبرداری میں عمل کرنے والا ہے۔ ﴿وَإِنَّا لَجَاعِلُونَ مَا عَلَيْهَا صَعِيدًا جُرُزًا﴾ یعنی: زمین، اور بیشک جو کچھ اس پر ہے وہ فنا ہونے والا اور زائل ہونے والا ہے، اور لوٹ کر میری ہی طرف آنا ہے پس میں ہر ایک کو اس کے عمل کا بدلہ دوں گا، تو تم مایوس نہ ہو اور نہ ہی تمہیں وہ چیز غمگین کرے جو تم اس میں دیکھتے اور سنتے ہو۔ ابن ہشام نے کہا: 'الصَّعِيد' زمین کی سطح کو کہتے ہیں، اور اس کی جمع 'صُعُد' ہے۔ ذوالرمہ نے ایک چھوٹے ہرن کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا ہے: كأنه بالضُّحَى تَرمي الصعيد به دبابةٌ في عظام الرأس خُرْطُوم(۱) یہ بیت ان کے ایک قصیدے میں ہے۔ 'الصعيد' کا مطلب راستہ بھی ہے، اور حدیث میں آیا ہے: "راستوں [الصُّعُدات] پر بیٹھنے سے بچو"(۲) ان کی مراد راستوں سے ہے۔ 'الجُرُز' اس زمین کو کہتے ہیں جو کچھ نہ اگائے، اور اس کی جمع 'أجراز' ہے۔ کہا جاتا ہے: 'سنة جرز' (بنجر سال)، اور 'سنون أجراز'؛ یہ وہ سال ہوتے ہیں جن میں بارش نہیں ہوتی، اور ان میں قحط، خشکی اور سختی ہوتی ہے(۳)۔ ذوالرمہ نے اونٹوں کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا: طوى النحز والأجراز ما في بطونها فما بقيت إلا الضلوع الجراشع(٤) ابن اسحاق نے کہا: پھر وہ اس خبر کے قصے کی طرف متوجہ ہوئے جس کے بارے میں انہوں نے ان سے نوجوانوں کے معاملے میں پوچھا تھا، تو فرمایا: ﴿أَمْ حَسِبْتَ أَنَّ أَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيمِ كَانُوا مِنْ آيَاتِنَا عَجَبًا﴾ یعنی: میرے ان دلائل میں سے جو میں نے بندوں پر قائم کیے ہیں ایسی نشانیاں موجود رہی ہیں جو اس سے بھی زیادہ تعجب خیز ہیں۔ ابن ہشام نے کہا(۵): 'الرقيم' وہ کتاب ہے جس میں ان کی خبر رقم کی گئی تھی، اور اس کی جمع 'رقم' ہے۔ العجاج (۶) نے کہا:

حواشی: (۱) دیوان ذی الرمہ ۱/ ۳۸۹ ، اور اس کے شارح نے کہا: 'الدبابة' سے مراد شراب ہے، اور 'الخرطوم' وہ پہلی چیز ہے جو نیچے اترتی ہے اور مٹکے سے لی جاتی ہے، اور معنی یہ ہیں: گویا یہ بچہ - یعنی ہرن - چاشت کے وقت اونگھ کے نشے سے بے سدھ پڑا ہے، اور وہ صرف اس لیے سوتا ہے تاکہ اسے دودھ پلایا جائے۔ (۲) ابن الاثیر نے اسے انہی الفاظ کے ساتھ 'النهاية فی غريب الحديث' (صعد) میں ذکر کیا ہے، اور احمد (۲۷۱۶۳) نے ابوشریح الخزاعی سے ان الفاظ میں روایت کیا ہے: "راستوں [الصعدات] پر بیٹھنے سے بچو..." تفصیل کے ساتھ، اور بخاری نے 'کتاب المظالم' میں اس کے لیے باب باندھا ہے: گھروں کے صحنوں اور ان میں بیٹھنے اور راستوں پر بیٹھنے کا باب، اور ابوسعید الخدری (۲۴۶۵) کی حدیث نبی ﷺ سے روایت کی کہ آپ نے فرمایا: "راستوں پر بیٹھنے سے بچو۔" (۳) سیرت ابن ہشام ۳۰۳/۱ ، اور دیکھئے 'مجاز القرآن' از ابوعبیدہ ص ۳۹۵ - ۳۹۶۔ (٤) دیوان ذی الرمہ ۱۲۹۶/۲ اسی طرح، اس کے شارح نے کہا: 'النحز' سے مراد ایڑی مارنا اور چلنے پر اکسانا ہے، اور 'الجراشع' سے مراد ابھری ہوئی پسلیوں والے ہیں۔ (۵) السیرة النبویة ۳۰۳/۱ - ۳۰۴ میں۔ (۶) ان کا دیوان ص ۲۸۵ ، اور العجاج یہ ہیں: عبداللہ بن رؤبہ بن لبید۔

Surah Al-Kahf: Verses 1 - 3. Page 202.

...and the established location of the numbered mushaf.

And this verse is in an urjuza (poem) of his.

Ibn Ishaq said: Then he said: "(Remember) when the youths retreated to the cave and said, 'Our Lord, grant us from Yourself mercy and prepare for us from our affair right guidance.' So We cast [a cover of sleep] over their ears within the cave for a number of years. Then We awakened them that We might show which of the two factions was most precise in calculating what [extent] they had remained in time." Then he said: "We narrate to you their story in truth." Meaning: with truthful news. "Indeed, they were youths who believed in their Lord, and We increased them in guidance. And We bound their hearts when they stood up and said, 'Our Lord is the Lord of the heavens and the earth. Never will we invoke besides Him any deity. We would have certainly spoken, then, an excessive transgression (shatata).'" Meaning: they did not associate anything with Me as you have associated with Me what you have no knowledge of. Ibn Hisham said(1): "Al-Shatat" is exaggeration and overstepping the truth. Al-A'sha of the Banu(2) Qays ibn Tha'labah(3) said:

"Will you not cease, while those of excess are not deterred, Like a thrust in which oil and wicks are lost."

And this verse is in a poem of his, said Ibn Ishaq.

"These, our people, have taken besides Him deities. Why do they not bring for [worship of] them a clear authority?" Ibn Ishaq said: Meaning: with a definitive proof. "And who is more unjust than one who invents about Allah a lie? [The youths said to one another], 'And when you have withdrawn from them and that which they worship other than Allah, retreat to the cave. Your Lord will spread out for you of His mercy and will prepare for you from your affair facility.' And [had you been present], you would see the sun when it rose, inclining (tazawaru) away from their cave on the right, and when it set, passing beyond them on the left, while they were [laying] in a broad space thereof." Ibn Hisham said: "Tazawaru" means inclines, and it is from "az-zawr" (deviation). Abu al-Zahf al-Kulaybi said, describing a land:

"The pulling of the watered place from our desire is leaning away (azwar), Its fifth day of thirst, which is harsh (ashanzar), exhausts the mounts."(4)

(1) In Al-Sira al-Nabawiyya 1/304. (2) In (Z): bin. (3) His Diwan p. 113. (4) Al-Sira al-Nabawiyya 1/304-305, and it is in Al-Sihah: (ashanzar), and al-munda: where they graze, and al-khims of the camel's thirst: to graze for three days and return on the fourth day. Al-Sihah (khims).

सूरह अल-कहफ़: आयत 1 - 3। पृष्ठ 202।

...और क्रमांकित मुसहफ़ (कुरान की प्रति) का स्थिर स्थान।

और यह शेर उनके द्वारा रचित एक अरजूज़ा (कविता) में है।

इब्न इशाक ने कहा: फिर उन्होंने कहा: "(याद करो) जब उन युवकों ने गुफा में शरण ली और कहा, 'ऐ हमारे रब, हमें अपने पास से रहमत (दया) प्रदान कर और हमारे मामले में हमारे लिए सही मार्गदर्शन तैयार कर दे।' तो हमने उस गुफा में कई वर्षों के लिए उनके कानों पर (नींद का पर्दा) डाल दिया। फिर हमने उन्हें जगाया ताकि हम जान लें कि दोनों समूहों में से किसने उनके ठहरने की अवधि का सही अनुमान लगाया है।" फिर उन्होंने कहा: "हम तुम्हें उनकी सच्ची खबर सुनाते हैं।" अर्थात: सच्चे समाचार के साथ। "निस्संदेह, वे कुछ युवक थे जो अपने रब पर ईमान लाए थे, और हमने उनके मार्गदर्शन में वृद्धि कर दी। और हमने उनके दिलों को मजबूत कर दिया जब वे खड़े हुए और कहा, 'हमारा रब आसमानों और ज़मीन का रब है। हम उसके सिवा किसी और ईलाह (उपास्य) को हरगिज़ नहीं पुकारेंगे। अगर हम ऐसा करें तो हमने बहुत ही गलत (शताता) बात कही होगी।'" अर्थात: उन्होंने मेरे साथ किसी को शरीक (साझीदार) नहीं किया जैसा कि तुमने मेरे साथ उन चीज़ों को शरीक किया जिनका तुम्हें कोई ज्ञान नहीं था। इब्न हिशाम ने कहा(1): 'शताता' का अर्थ है अतिशयोक्ति और सच्चाई से आगे बढ़ जाना। बनू(2) कैस इब्न थलाबा(3) के अल-आशा ने कहा:

"क्या तुम नहीं रुकोगे, जबकि ज़्यादती करने वालों को रोका नहीं जाता, उस प्रहार की तरह जिसमें तेल और बत्तियाँ खो जाती हैं।"

और यह शेर उनकी एक कविता में है, इब्न इशाक ने कहा।

"ये हमारी कौम के लोग हैं जिन्होंने अल्लाह के सिवा दूसरे ईलाह बना लिए हैं। वे उनके लिए कोई स्पष्ट प्रमाण क्यों नहीं लाते?" इब्न इशाक ने कहा: अर्थात: एक ठोस दलील के साथ। "और उस व्यक्ति से बढ़कर अत्याचारी कौन होगा जो अल्लाह पर झूठ गढ़े? [युवकों ने आपस में कहा], 'और जब तुम उनसे और अल्लाह के सिवा जिनकी वे इबादत करते हैं उनसे अलग हो गए हो, तो गुफा में शरण ले लो। तुम्हारा रब तुम्हारे लिए अपनी रहमत फैला देगा और तुम्हारे मामले में तुम्हारे लिए आसानी का सामान तैयार कर देगा।' और [यदि तुम वहाँ होते तो] तुम सूरज को देखते कि जब वह निकलता है तो उनकी गुफा से दाईं ओर झुक जाता (तज़ावरू) है, और जब डूबता है तो उन्हें बाईं ओर छोड़कर निकल जाता है, जबकि वे उसके एक विस्तृत स्थान में थे।" इब्न हिशाम ने कहा: 'तज़ावरू' का अर्थ है

झुकना, और यह 'ज़वर' (तिरछापन) से बना है। अबू अल-ज़हफ़ अल-कुलैबी ने एक देश का वर्णन करते हुए कहा:

"पानी वाली जगह का हमारे अरमान से हट जाना तिरछा (अज़वर) है, इसकी कठोर (अशंज़र) पाँचवें दिन की प्यास सवारियों को थका देती है।"(4)

(1) अस-सीरा अल-नबविया 1/304 में। (2) (ज़) में: बिन। (3) उनका दीवान पृ. 113। (4) अस-सीरा अल-नबविया 1/304-305, और यह 'अस-सिहाह' में है: (अशंज़र), और 'अल-मुंदा': जहाँ चरते हैं, और ऊंटों की प्यास का 'खिम्स': तीन दिन चरना और चौथे दिन वापस आना। अस-सिहाह (खिम्स)।

سورہ الکھف: آیات ۱ - ۳۔ صفحہ ۲۰۲۔

...اور نمبردار مصحف کا مستقر۔

اور یہ شعر ان کے ایک ارجوزہ میں ہے۔

ابن اسحاق کہتے ہیں: پھر انہوں نے فرمایا: ﴿جب ان نوجوانوں نے غار میں پناہ لی تو کہا: اے ہمارے رب! ہمیں اپنی جناب سے رحمت عطا فرما اور ہمارے معاملے میں ہمارے لیے ہدایت کی راہ مہیا فرما۔ پھر ہم نے غار میں کئی برسوں تک ان کے کانوں پر (تھپکی مار کر) پردہ ڈال دیا۔ پھر ہم نے انہیں اٹھایا تاکہ ہم جان لیں کہ دونوں گروہوں میں سے کس نے ان کے ٹھہرنے کی مدت کا ٹھیک ٹھیک شمار کیا ہے﴾۔ پھر فرمایا: ﴿ہم تمہیں ان کا سچا قصہ سناتے ہیں﴾ یعنی: سچی خبر کے ساتھ ﴿بے شک وہ چند نوجوان تھے جو اپنے رب پر ایمان لائے تھے اور ہم نے انہیں ہدایت میں بڑھا دیا۔ اور ہم نے ان کے دلوں کو مضبوط کر دیا جب وہ کھڑے ہوئے تو پکار اٹھے: ہمارا رب وہی ہے جو آسمانوں اور زمین کا رب ہے، ہم اس کے سوا کسی اور الٰہ کو ہرگز نہیں پکاریں گے، اگر ہم ایسا کریں تو ہم نے حد سے بڑھی ہوئی (شططا) بات کہی﴾ یعنی: انہوں نے میرے ساتھ کسی کو شریک نہیں کیا جیسا کہ تم نے میرے ساتھ ان چیزوں کو شریک کیا جن کا تمہیں کوئی علم نہیں۔ ابن ہشام نے کہا(۱): 'الشطط' غلو اور حق سے تجاوز کرنا ہے۔ اعشی بنی(۲) قیس بن ثعلبہ(۳) نے کہا:

"کیا تم باز نہیں آؤ گے، جبکہ زیادتی کرنے والوں کو روکا نہیں جاتا، اس زخم کی طرح جس میں تیل اور بتیاں ضائع ہو جاتی ہیں۔"

اور یہ شعر ان کے ایک قصیدے میں ہے، یہ ابن اسحاق نے کہا۔

﴿یہ ہماری قوم ہے جس نے اللہ کے سوا دوسرے معبود بنا لیے ہیں، یہ ان کے حق میں کوئی واضح دلیل کیوں نہیں لاتے؟﴾ ابن اسحاق نے کہا: یعنی: کسی پختہ دلیل کے ساتھ۔ ﴿پس اس سے بڑھ کر ظالم کون ہے جو اللہ پر جھوٹ بہتان باندھے۔ اور (جب نوجوانوں نے آپس میں کہا) جب تم ان سے اور اللہ کے سوا جن کی یہ بندگی کرتے ہیں ان سے الگ ہو گئے ہو، تو اب غار میں پناہ لو، تمہارا رب تمہارے لیے اپنی رحمت پھیلا دے گا اور تمہارے معاملے میں تمہارے لیے آسانی پیدا کر دے گا۔ اور تم سورج کو دیکھتے جب وہ نکلتا تو ان کے غار سے دائیں جانب جھک (تزاور) جاتا، اور جب غروب ہوتا تو ان سے بائیں جانب کترا کر گزر جاتا، جبکہ وہ غار کی ایک وسعت میں تھے﴾۔ ابن ہشام نے کہا: 'تزاور' کے معنی مائل ہونا یا جھکنا ہے، اور یہ 'زور' (ٹیڑھے پن) سے ہے۔ ابو الزحف الکلیبی نے ایک علاقے کا وصف بیان کرتے ہوئے کہا:

"پانی والی جگہ کا ہماری خواہش سے ہٹ جانا ٹیڑھا (ازور) ہے، سخت (عشنزر) پانچویں دن کی پیاس سواریوں کو نڈھال کر دیتی ہے۔"(۴)

(۱) السیرة النبویة ۱/ ۳۰۴ میں۔ (۲) (ظ) میں: بن۔ (۳) ان کا دیوان ص ۱۱۳۔ (۴) السیرة النبویة ۱/ ۳۰۴ - ۳۰۵، اور یہ 'الصحاح' में है: (عشنزر)، اور 'المندی': جہاں چرتے ہیں، اور اونٹوں کی پیاس کا 'خمس': تین دن چرنا اور چوتھے دن واپس آنا۔ الصحاح (خمس) ۔

Surah Al-Kahf: Verses 1 - 30

203

And these two verses are in an urjuza (a type of poem) of his. And {and pass them by on the left} means bypass them and leave them to its left. Dhu al-Rumma said: Towards litters passing the sandhills of Mushrif, to the left, and on their right were the horsemen. (1) And this verse is in a poem of his. And fajwa (gap/space) means: spaciousness, and its plural is fija'. The poet said: You have clothed your people in disgrace and deficiency until they were made vulnerable and settled in the open space of the house. (2) {That is from the signs of Allah} meaning: as an argument against those of the People of the Book who knew these matters about them, who commanded these people to ask you about them to verify your prophethood by realizing the report about them. {Whom Allah guides is the [rightly] guided, but he whom He leaves astray - never will you find for him a protecting guide. And you would think them awake, while they were asleep. And We turned them to the right and to the left, while their dog stretched his forelegs at the entrance.} Ibn Hisham said: Al-Waseed means: the door. Al-Absi, and his name is Abd ibn Wahb, said: In a desert land whose door is not closed against me, and my known deeds there are not denied. (3) And this verse is among verses of his. Al-Waseed also means: the courtyard, and its plurals are: wasa'id, wusud, and wusdan. {If you had looked at them, you would have turned from them in flight} until His saying: {those who prevailed in their matter} the people of authority and kingship among them. {We will surely build over them a masjid. They will say} meaning: the Jewish rabbis who commanded them to ask about them. {three, the fourth of them being their dog. [And they say, "Five, the sixth of them being their dog" - guessing at the unseen; and they say, "Seven, and the eighth of them is their dog." Say, "My Lord is most knowing of their number. None knows them except a few." So do not argue about them} meaning: do not contend with them. {except with an obvious argument and do not inquire about them among [the speculators] from anyone.} For they have no knowledge of them.

(1) Al-Sira al-Nabawiyya 1/305, and the verse is in the Diwan of Dhu al-Rumma 2/1120, and in it came: ajwaz instead of aqwaz, and qawz is a small sand dune, and al-fawaris is sand in al-Dahna. See al-Sihah (qawz). (2) Al-Sira al-Nabawiyya 1/305, and in it: hullu instead of hallu. (3) Al-Sira al-Nabawiyya 1/305 and in it and in (Z): Abid instead of Abd, and Abu Zaid al-Qurashi mentioned it in Jamharat Ash'ar al-Arab 1/119 and attributed it to Zuhayr ibn Abi Sulma, and we did not find it in his Diwan.

सूरह अल-कहफ़: आयत 1 - 30

203

और ये दो छंद उनकी एक 'उर्जुज़ा' (एक प्रकार की कविता) में हैं। और {तथा उनके बाईं ओर से गुज़र जाती थी} का अर्थ है उनके पास से निकल जाना और उन्हें अपने बाईं ओर छोड़ देना। ज़ू अल-रुम्मा ने कहा: उन पालकियों की ओर जो मुशरिफ़ के टीलों को बाईं ओर छोड़ते हुए गुज़र रही थीं, और उनके दाईं ओर घुड़सवार थे। (1) और यह छंद उनकी एक कविता में है। और 'फ़जवा' (रिक्त स्थान) का अर्थ है: विशालता, और इसका बहुवचन 'फ़िजा' है। कवि ने कहा: आपने अपने लोगों को अपमान और कमी का पहनावा पहनाया यहाँ तक कि वे लाचार हो गए और घर के खुले आँगन में जा बसे। (2) {यह अल्लाह की निशानियों में से है} अर्थात: अहल-ए-किताब (ग्रंथ वालों) में से उन लोगों के विरुद्ध प्रमाण के रूप में जो उनके बारे में इन बातों को जानते थे, जिन्होंने इन लोगों को उनके बारे में आपसे पूछने का आदेश दिया था ताकि उनके बारे में समाचार की पुष्टि करके आपकी नबी होने की सत्यता की जाँच की जा सके। {जिसे अल्लाह मार्ग दिखाए वही मार्ग पाने वाला है, और जिसे वह पथभ्रष्ट कर दे तो आप उसके लिए कभी कोई सहायक मार्गदर्शक नहीं पाएंगे। और आप उन्हें जगा हुआ समझते, जबकि वे सो रहे थे। और हम उन्हें दाईं और बाईं करवट बदलते थे, और उनका कुत्ता प्रवेश द्वार पर अपनी दोनों भुजाएँ फैलाए हुए था।} इब्न हिशाम ने कहा: 'अल-वसीद' का अर्थ है: द्वार। अल-अब्सी, जिनका नाम अब्द बिन वहब है, ने कहा: एक वीरान भूमि में जिसका द्वार मुझ पर बंद नहीं किया जाता, और वहाँ मेरी भलाइयों को नकारा नहीं जाता। (3) और यह छंद उनके कई छंदों में से एक है। 'अल-वसीद' का अर्थ 'आँगन' भी है, और इसके बहुवचन 'वसाइद', 'वुसुद' और 'वुसदान' हैं। {यदि आप उन्हें देखते तो उनसे पीठ फेरकर भाग खड़े होते} अल्लाह के इस कथन तक: {वे लोग जो उनके मामले में प्रभावी हुए} अर्थात उनके बीच के सत्ता और राजसी लोग। {हम अवश्य उनके ऊपर एक मस्जिद बनाएंगे। वे कहेंगे} अर्थात: यहूदी रब्बी जिन्होंने उनसे उनके बारे में पूछने को कहा था। {वे तीन हैं, चौथा उनका कुत्ता है। [और वे कहते हैं, "पाँच हैं, छठा उनका कुत्ता है" - परोक्ष पर अनुमान लगाते हुए; और वे कहते हैं, "सात हैं, और आठवाँ उनका कुत्ता है।" कह दीजिए, "मेरा रब उनकी संख्या को भली-भाँति जानता है। उन्हें केवल थोड़े ही लोग जानते हैं।" अतः उनके बारे में बहस न करें} अर्थात: उनसे झगड़ा न करें। {सिवाय एक ऊपरी बहस के और उनमें से किसी से उनके बारे में न पूछें।} क्योंकि उन्हें उनके बारे में कोई ज्ञान नहीं है।

(1) अल-सीरा अल-नबविया 305/1, और यह छंद दीवान-ए-ज़ू अल-रुम्मा 1120/2 में है, और उसमें 'अकवाज़' के स्थान पर 'अजवाज़' आया है, और 'कौज़' रेत का एक छोटा टीला है, और 'अल-फ़वारिस' दहना में रेत है। देखें अल-सिहाह (कौज़)। (2) अल-सीरा अल-नबविया 305/1, और उसमें 'हल्लू' के स्थान पर 'हुल्लू' है। (3) अल-सीरा अल-नबविया 305/1 और उसमें तथा (ज़) में: 'अब्द' के स्थान पर 'अबीद' है, और अबू ज़ैद अल-क़ुरशी ने इसे 'जम्हरात अशआर अल-अरब' 119/1 में उद्धृत किया है और इसे ज़ुहैर बिन अबी सुल्मा से जोड़ा है, लेकिन हमें उनके दीवान में यह नहीं मिला।

سورة الكہف: آیات ۱ - ۳۰

۲۰۳

اور یہ دونوں شعر ان کے ایک ارجوزہ میں ہیں۔ اور ﴿تَقْرِضُهُمْ ذَاتَ الشِّمَالِ﴾ (اور وہ ان کے بائیں ہاتھ سے کتر کر نکل جاتی تھی) یعنی ان سے تجاوز کر جاتی اور انہیں اپنی بائیں جانب چھوڑ دیتی۔ ذوالرمہ نے کہا: ان ہودجوں کی طرف جو مشرف کے ریت کے ٹیلوں کو بائیں جانب چھوڑتے ہوئے گزر رہے تھے، اور ان کے دائیں جانب شہسوار تھے۔ (۱) اور یہ شعر ان کے ایک قصیدے میں ہے۔ اور 'الفجوہ' کا معنی ہے: کشادگی، اور اس کی جمع 'الفجاء' ہے۔ شاعر نے کہا: تم نے اپنی قوم کو ذلت اور کمی کا لباس پہنایا یہاں تک کہ وہ مباح کر دیے گئے اور گھر کے صحن میں آ اترے۔ (۲) ﴿ذَٰلِكَ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ﴾ (یہ اللہ کی نشانیوں میں سے ہے) یعنی: اہل کتاب میں سے ان لوگوں پر حجت کے طور پر جو ان کے معاملات سے واقف تھے، جنہوں نے ان لوگوں کو آپ سے ان کے بارے میں سوال کرنے کا حکم دیا تھا تاکہ ان کی خبر کی تصدیق کے ذریعے آپ کی نبوت کی سچائی کو پرکھا جا سکے۔ ﴿مَن يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَمَن يُضْلِلْ فَلَن تَجِدَ لَهُ وَلِيًّا مُّرْشِدًا . وَتَحْسَبُهُمْ أَيْقَاظًا وَهُمْ رُقُودٌ وَنُقَلِّبُهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الشِّمَالِ وَكَلْبُهُم بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيدِ﴾ (جسے اللہ ہدایت دے وہی ہدایت پانے والا ہے، اور جسے وہ گمراہ کر دے تو آپ اس کے لیے ہرگز کوئی کارساز رہنما نہیں پائیں گے۔ اور آپ انہیں جاگتا ہوا گمان کرتے جبکہ وہ سو رہے تھے۔ اور ہم انہیں دائیں اور بائیں کروٹ بدلواتے تھے، اور ان کا کتا چوکھٹ پر اپنے بازو پھیلائے ہوئے تھا۔) ابن ہشام نے کہا: 'الوصید' کا معنی ہے: دروازہ۔ عبسی نے کہا، اور ان کا نام عبد بن وہب ہے: ایک چٹیل زمین میں جس کا دروازہ مجھ پر بند نہیں ہوتا، اور وہاں میرا حسنِ سلوک ناآشنا نہیں ہے۔ (۳) اور یہ شعر ان کے اشعار میں سے ہے۔ اور 'الوصید' کا معنی 'صحن' بھی ہے، اور اس کی جمع 'وصائد'، 'وُصُد'

اور 'وُصْدان' ہے۔ ﴿لَوِ اطَّلَعْتَ عَلَيْهِمْ لَوَلَّيْتَ مِنْهُمْ فِرَارًا﴾ (اگر آپ ان پر جھانک کر دیکھتے تو پیٹھ پھیر کر ان سے بھاگ کھڑے ہوتے) اللہ کے اس قول تک: ﴿الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَى أَمْرِهِمْ﴾ ان میں سے صاحبِ اقتدار اور بادشاہ لوگ۔ ﴿لَنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِم مَّسْجِدًا . سَيَقُولُونَ﴾ یعنی: یہودیوں کے وہ علماء جنہوں نے ان کے بارے میں سوال کرنے کا حکم دیا تھا۔ ﴿ثَلَاثَةٌ رَّابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ . [وَيَقُولُونَ خَمْسَةٌ سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ رَجْمًا بِالْغَيْبِ وَيَقُولُونَ سَبْعَةٌ وَثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ قُل رَّبِّي أَعْلَمُ بِعِدَّتِهِم مَّا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا قَلِيلٌ فَلَا تُمَارِ فِيهِمْ﴾ یعنی: ان سے جھگڑا نہ کریں۔ ﴿إِلَّا مِرَاءً ظَاهِرًا وَلَا تَسْتَفْتِ فِيهِم مِّنْهُمْ أَحَدًا﴾ کیونکہ انہیں ان کے بارے میں کوئی علم نہیں ہے۔

(۱) السیرۃ النبویۃ ۳۰۵/۱، اور یہ شعر دیوانِ ذوالرمہ ۱۱۲۰/۲ میں ہے، اور اس میں 'أقواز' کے بجائے 'أجواز' آیا ہے، اور 'القوز' ریت کے چھوٹے ٹیلے کو کہتے ہیں، اور 'الفوارس' دھناء میں ریت کا نام ہے۔ دیکھیے الصحاح (قوز)۔ (۲) السیرۃ النبویۃ ۳۰۵/۱، اور اس میں 'حَلُّوا' کے بجائے 'حُلُّوا' ہے۔ (۳) السیرۃ النبویۃ ۳۰۵/۱ اور اس میں اور (ظ) میں: 'عبد' کے بجائے 'عبید' ہے، اور اسے ابوزید القرشی نے 'جمہرۃ اشعار العرب' ۱۱۹/۱ میں نقل کیا ہے اور اسے زہیر بن ابی سلمیٰ کی طرف منسوب کیا ہے، جبکہ ہمیں یہ ان کے دیوان میں نہیں ملا۔

٢٠٤ Surah Al-Kahf: Verses 1 - 3

﴿And never say of anything, "I shall do such and such thing tomorrow," except (with the saying), "If Allah wills!" And remember your Lord when you forget and say: "It may be that my Lord guides me unto a nearer way of truth than this."﴾ (1) Meaning: Do not say about something they asked you about, as you said regarding this: "I will inform you tomorrow," and make an exception for Allah's will. And remember your Lord if you forget, and say: "May my Lord guide me to the truth of what you asked me about," for you do not know what I am doing in that.

﴿And they stayed in their Cave three hundred years, and add nine (more).﴾ Meaning: They will say that. ﴿Say: "Allah knows best how long they stayed. With Him is (the knowledge of) the Unseen of the heavens and the earth. How clearly He sees, and how clearly He hears! They have no protector other than Him, and He makes none to share in His Decision and His Rule."﴾ Meaning: Nothing of what they asked you about was hidden from Him (2).

I said: This is what occurred in the Seerah regarding the story of the companions of the cave, we mentioned it in its order. And the story of Dhul-Qarnayn will follow, then we return to the beginning of the Surah and we say:

The meaning of "Alhamdulillah" has already been mentioned (3).

Al-Akhfash, Al-Kisa'i, Al-Farra', Abu Ubaid, and the majority of interpreters claimed that in the beginning of this Surah there is an advancement and a delay (in word order), and that the meaning is: "Praise be to Allah Who has sent down to His slave the Book as upright and has not made therein any crookedness." (4)

And ﴿upright (Qayyimā)﴾ is in the accusative case as a circumstantial adverb (5) - Qatadah said: The speech follows its context without advancement or delay, and its meaning is: "And He did not make any crookedness in it, but made it upright" (6) - and Ad-Dahhak's statement on it is good, and that the meaning is: straight, i.e., straight in wisdom, there is no error in it, nor corruption, nor...

(1) What is between brackets in (ظ). (2) As-Seerah an-Nabawiyyah 1/305-306, and the report was recorded by al-Tabari in his Tafsir 15/143-144 from Ibn Abbas in brief. (3) 1/202 and what follows. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/447, and see Ma'ani al-Qur'an by al-Akhfash 2/616, and by al-Farra' 2/133. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/447. (6) Tafsir al-Baghawi 3/144.

२०४ सूरह अल-कहफ़: आयत १ - ३

﴾और किसी चीज़ के बारे में कभी न कहो कि "मैं इसे कल करूँगा", सिवाय इसके(कि कहो), "अगर अल्लाह चाहे!" और जब तुम भूल जाओ तो अपने रब को याद करो और कहो: "हो सकता है कि मेरा रब मुझे इससे भी अधिक सच्चाई के निकट मार्ग पर ले जाए।"﴿ (१) यानी: किसी ऐसी चीज़ के बारे में न कहें जिसके बारे में उन्होंने आपसे पूछा था, जैसा कि आपने इसके बारे में कहा था: "मैं तुम्हें कल सूचित करूँगा," और अल्लाह की इच्छा (इंशा अल्लाह) को अपवाद के रूप में रखें। और यदि आप भूल जाएँ तो अपने रब को याद करें, और कहें: "शायद मेरा रब मुझे उस सच्चाई की ओर निर्देशित करे जिसके बारे में आपने मुझसे पूछा था," क्योंकि आप नहीं जानते कि मैं उसमें क्या करने वाला हूँ।

﴾और वे अपनी गुफा में तीन सौ साल रहे, और नौ (साल) और बढ़ गए।﴿ यानी: वे ऐसा कहेंगे। ﴾कह दीजिए: "अल्लाह ही सबसे बेहतर जानता है कि वे कितने समय तक रहे। आसमानों और ज़मीन का ग़ैब (अनदेखा) उसी के पास है। वह क्या ही देखने वाला और क्या ही सुनने वाला है! उसके सिवा उनका कोई संरक्षक नहीं है, और वह अपने निर्णय और अपने शासन में किसी को शरीक (साझीदार) नहीं करता।"﴿ यानी: उन्होंने आपसे जो कुछ भी पूछा, उसमें से कुछ भी उससे छिपा नहीं था (२)।

मैंने कहा: गुफा वालों की कहानी के बारे में सीरत (जीवनी) में जो कुछ भी आया है, वह हमने क्रमानुसार वर्णित किया है। और ज़ुल-क़रनैन की कहानी आगे आएगी, फिर हम सूरह की शुरुआत में वापस आते हैं और कहते हैं:

"अल्हम्दुलिल्लाह" का अर्थ पहले ही बताया जा चुका है (३)।

अल-अखफश, अल-किसाई, अल-फर्रा, अबू उबैद और अधिकांश व्याख्याकारों का दावा है कि इस सूरह की शुरुआत में शब्दों के क्रम में बदलाव (आगे-पीछे) है, और अर्थ यह है: "तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है जिसने अपने बंदे पर किताब उतारी जो सीधी (दुरुस्त) है और उसमें कोई टेढ़ापन नहीं रखा।" (४)

और ﴾सीधी (क़य्यिमा)﴿ को 'हाल' (परिस्थिति) के रूप में नसब (accusative) में रखा गया है (५) - क़तादाह ने कहा: भाषण बिना किसी बदलाव के अपने संदर्भ का अनुसरण करता है, और इसका अर्थ है: "और उसने इसमें कोई टेढ़ापन नहीं रखा, बल्कि इसे सीधा बनाया" (६) - और अद-दह्हाक का इस पर कथन अच्छा है, और यह कि अर्थ है: सीधा, यानी हिकमत (ज्ञान) में सीधा, इसमें कोई गलती नहीं है, न ही बिगाड़, और न ही...

(१) जो (ظ) में कोष्ठक के बीच है। (२) अस-सीरत अन-नबविया १/३०५-३०६, और रिपोर्ट इब्न अब्बास से संक्षेप में तफ़सीर तबरी १५/१४३-१४४ में दर्ज है। (३) १/२०२ और उसके बाद। (४) नह्हास द्वारा एराब अल-क़ुरान २/४४७, और अल-अखफश द्वारा मानी अल-क़ुरान २/६१६, और अल-फर्रा द्वारा २/१३३ देखें। (५) नह्हास द्वारा एराब अल-क़ुरान २/४४७। (६) तफ़सीर अल-बग़वी ३/१४४।

٢٠٤ سورہ الکہف: آیات ١ - ٣

﴿اور ہرگز کسی کام کی نسبت یہ نہ کہو کہ میں اسے کل کروں گا، مگر یہ کہ اللہ چاہے! اور جب بھول جاؤ تو اپنے رب کو یاد کرو اور کہو: "قریب ہے کہ میرا رب مجھے اس سے بھی زیادہ ہدایت کے قریب راستے پر لے جائے۔"﴾ (١) یعنی: کسی ایسی چیز کے بارے میں نہ کہیں جس کے بارے میں انہوں نے آپ سے پوچھا تھا، جیسا کہ آپ نے اس کے بارے میں کہا تھا: "میں تمہیں کل بتاؤں گا،" اور اللہ کی مشیت کا استثناء کریں (ان شاء اللہ کہیں)۔ اور جب بھول جائیں تو اپنے رب کو یاد کریں، اور کہیں: "امید ہے کہ میرا رب مجھے اس بات کی سچائی کی طرف ہدایت دے گا جس کے بارے میں تم نے مجھ سے پوچھا،" کیونکہ تم نہیں جانتے کہ میں اس میں کیا کرنے والا ہوں۔

﴿اور وہ اپنی غار میں تین سو سال رہے، اور نو (سال) اور بڑھ گئے۔﴾ یعنی: وہ ایسا کہیں گے۔ ﴿کہہ دیجئے: "اللہ ہی بہتر جانتا ہے کہ وہ کتنا عرصہ رہے، آسمانوں اور زمین کا غیب اسی کے لیے ہے۔ وہ کیا ہی خوب دیکھنے والا اور سننے والا ہے! ان کا اس کے سوا کوئی ولی (مددگار) نہیں ہے، اور وہ اپنے حکم میں کسی کو شریک نہیں کرتا۔"﴾ یعنی: انہوں نے آپ سے جو کچھ پوچھا اس میں سے کچھ بھی اس پر پوشیدہ نہیں تھا (٢)۔

میں نے کہا: یہ وہ ہے جو اصحابِ کہف کی خبر کے بارے میں سیرت میں آیا ہے جسے ہم نے اس کی ترتیب کے مطابق ذکر کیا۔ اور ذوالقرنین کا قصہ آگے آئے گا، پھر ہم سورت کے آغاز کی طرف لوٹتے ہیں اور کہتے ہیں:

لفظ "الحمد للہ" کا معنی پہلے گزر چکا ہے (٣)۔

اخفش، کسائی، فراء، ابو عبیدہ اور جمہور مفسرین کا خیال ہے کہ اس سورت کے آغاز میں تقدیم و تاخیر ہے، اور اس کا معنی یہ ہے: "تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جس نے اپنے بندے پر ایسی کتاب نازل کی جو بالکل سیدھی (قیم) ہے اور اس میں کوئی کجی نہیں رکھی۔" (٤)

اور ﴿قیم (قَيِّمًا)﴾ حال کی بنا پر منصوب ہے (٥) - قتادہ نے کہا: کلام اپنی ترتیب پر ہے بغیر کسی تقدیم و تاخیر کے، اور اس کا معنی ہے: "اور اس نے اس میں کوئی کجی نہیں رکھی بلکہ اسے سیدھا بنایا" (٦) - ضحاک کا قول اس بارے میں اچھا ہے، اور یہ کہ معنی ہے: مستقیم، یعنی حکمت میں مستقیم، اس میں کوئی غلطی، خرابی یا... نہیں۔

(١) جو (ظ) میں قوسین کے درمیان ہے۔ (٢) السیرۃ النبویۃ ١/٣٠٥-٣٠٦، اور طبری نے اپنی تفسیر ١٥/١٤٣-١٤٤ میں ابن عباس سے اختصار کے ساتھ اسے روایت کیا ہے۔ (٣) ١/٢٠٢ اور اس کے بعد۔ (٤) اعراب القرآن للنحاس ٢/٤٤٧، اور دیکھیں معانی القرآن للاخفش ٢/٦١٦، اور للفراء ٢/١٣٣۔ (٥) اعراب القرآن للنحاس ٢/٤٤٧۔ (٦) تفسیر البغوی ٣ / ١٤٤۔

205 Surah Al-Kahf: Verses 1 - 3

...contradiction (1). And it was said: "Qayyiman" (Upright) regarding the previous books, confirming them. And it was said: "Qayyiman" with evidence forever. {iwajan} (crookedness) is an object. And "Al-iwaj", with a kasra on the 'ain, is in religion, opinion, command, and path. With a fatha on it, it refers to physical bodies like wood and walls, as previously mentioned (2). There is no "iwaj" in the Quran, meaning: no flaw, i.e., it is not contradictory or inconsistent, as Allah the Almighty said: {If it had been from [any] other than Allah, they would have found within it much contradiction.} [An-Nisa: 82]. It was also said: meaning He did not make it created, as narrated from Ibn Abbas regarding Allah's saying: {[It is] an Arabic Qur'an, without any crookedness} [Az-Zumar: 28], he said: not created (3). Muqatil said: "iwajan": inconsistency. The poet said: I remain in my affection for a friend out of generosity, and there is no good in one whose affection is crooked (4). {To warn of a severe punishment} means: that Muhammad or the Quran warns. There is an ellipsis (implied object) in it, i.e., to warn the disbelievers of Allah's punishment. This severe punishment may be in this world and may be in the Hereafter. {From Him} means: from His presence (5). Abu Bakr narrated from 'Asim: "min ladunhi" with the 'dal' sukuned and including the 'damma' (ishmam) and the 'nun' with a kasra, and the 'ha' is connected with a 'ya'. The rest read "ladun-hu" with a damma on the 'dal', a sukun on the 'nun', and a damma on the 'ha' (6). Al-Jawhari said: In "ladun" there are three variations: ladun, lada, and ladu. And he said: From beside his jawbones to his throat (7)

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/447, and narrated from him by al-Tabari 15/141. (2) 5/233 - 234, and see al-Nukat wa al-'Uyun 4/284, and al-Muharrar al-Wajiz 3/494. (3) Tafsir al-Baghawi 3/144, and al-Nukat wa al-'Uyun 3/283. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/283. (5) Tafsir al-Tabari 15/145 and attributed it to Qatadah. (6) Al-Sab'ah p. 388, and al-Taysir p. 142. (7) Al-Sihah (ladun), and Ibn Manzur cited the verse in Lisan al-'Arab (ladun) and attributed it to Ghaylan ibn Hurayth. He said: Ibn Barri said: Sibawayh recited it as: "to his nostril", i.e., "munkhazahu". Ends. And thus it appeared in Al-Sihah, and in (z) and (d).

२०५ सूरह अल-कह्फ: आयतें १ - ३

...अंतर्विरोध (१)। और कहा गया: "क़ैयिमन" (सीधा/स्थिर) पिछली किताबों पर, उनकी पुष्टि करते हुए। और कहा गया: "क़ैयिमन" हमेशा के लिए साक्ष्यों के साथ। {इवजन} (टेढ़ापन) कर्म (मफ़ऊल बिही) है। 'ऐन' पर कसरा के साथ "अल-इवज" का अर्थ धर्म, राय, आदेश और पथ में है। और 'ऐन' पर फतहा के साथ यह लकड़ी और दीवार जैसी भौतिक वस्तुओं के लिए है, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (२)। कुरान में कोई "इवज" नहीं है, अर्थात: कोई दोष नहीं, अर्थात: यह विरोधाभासी या असंगत नहीं है, जैसा कि अल्लाह महान ने कहा है: {यदि यह अल्लाह के अतिरिक्त किसी और की ओर से होता, तो वे इसमें बहुत से विरोधाभास पाते।} [अन-निसा: ८२]। यह भी कहा गया है: अर्थात उसने इसे सृजित (मख़लूक) नहीं किया, जैसा कि इब्न अब्बास से अल्लाह के इस कथन के बारे में वर्णित है: {यह अरबी कुरान है, जिसमें कोई टेढ़ापन नहीं है} [अज़-ज़ुमर: २८], उन्होंने कहा: सृजित नहीं (३)। मुक़ातिल ने कहा: "इवजन": विसंगति। कवि ने कहा: मैं उदारता के कारण मित्र के प्रति अपने स्नेह में बना रहता हूँ, और उस व्यक्ति में कोई भलाई नहीं है जिसका स्नेह टेढ़ा हो (४)। {ताकि एक कठोर दंड की चेतावनी दे} अर्थात: ताकि मुहम्मद या कुरान चेतावनी दे। इसमें एक लोप (अध्याहार) है, अर्थात: काफ़िरों को अल्लाह के दंड की चेतावनी देने के लिए। और यह कठोर दंड इस दुनिया में भी हो सकता है और आख़िरत (परलोक) में भी। {अपनी ओर से} अर्थात: अपने पास से (५)। आसिम से अबू बक्र ने पढ़ा: "मिन लदुनहि" 'दाल' को साकिन करके और उसमें 'दम्मा' का संकेत (इश्माम) देकर और 'नुन' पर कसरा के साथ, और 'हा' को 'या' से जोड़ा गया है। बाकी लोगों ने "लदुन-हु" पढ़ा, 'दाल' पर दम्मा, 'नुन' पर सुकूँ और 'हा' पर दम्मा के साथ (६)। अल-जौहरी ने कहा: "लदुन" में तीन बोलियाँ हैं: लदुन, लदा, और लदु। और उन्होंने कहा: उसके जबड़ों के पास से उसके कंठ तक (७)

(१) अल-नहहास द्वारा एराब अल-कुरान २/४४७, और अल-तबरी द्वारा उनसे वर्णित १५/१४१। (२) ५/२३३ - २३४, और देखें अल-नुकत वल-उयून ४/२८४, और अल-मुहर्रर अल-वजीज ३/४९४। (३) तफ़सीर अल-बगवी ३/१४४, और अल-नुकत वल-उयून ३/२८३। (४) अल-नुकत वल-उयून ३/२८३। (५) तफ़सीर अल-तबरी १५/१४५ और इसे क़तादाह की ओर संदर्भित किया। (६) अल-सबआ पृष्ठ ३८८, और अल-तयसीर पृष्ठ १४२। (७) अल-सिहाह (लदुन), और इब्न मंजूर ने लिसान अल-अरब (लदुन) में इस पद्य को उद्धृत किया और इसे गैलान इब्न हुरैत को संदर्भित किया। उन्होंने कहा: इब्न

बर्री ने कहा: सिबावैह ने इसे पढ़ा: "उसके नथुने तक", यानी "मुनखज़हु"। समाप्त। और इसी तरह अल-सिहाह में और (ज़) और (द) में आया है।

۲۰۵ سورة الكهف: آيات ١ - ٣

تضاد (١)۔ اور کہا گیا: "قیما" (سیدھی/درست) پچھلی کتابوں پر، ان کی تصدیق کرنے والی۔ اور کہا گیا: "قیما" ہمیشہ کے لیے دلیلوں کے ساتھ۔ ﴿عوجا﴾ مفعول بہ ہے، اور "العِوَج" عین کے نیچے کسرہ کے ساتھ: دین، رائے، حکم اور راستے میں ہوتا ہے۔ اور اس کے فتحہ کے ساتھ اجسام میں ہوتا ہے جیسے لکڑی اور دیوار، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (٢)۔ اور قرآن میں کوئی "عوج" نہیں ہے، یعنی: کوئی عیب، یعنی: یہ متضاد اور مختلف نہیں ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اگر یہ اللہ کے سوا کسی اور کی طرف سے ہوتا تو وہ اس میں بہت سا اختلاف پاتے﴾ [النساء: ٨٢]۔ اور کہا گیا: یعنی اس نے اسے مخلوق نہیں بنایا، جیسا کہ ابن عباس سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں مروی ہے: ﴿عربی قرآن، جس میں کوئی ٹیڑھ نہیں ہے﴾ [الزمر: ٢٨]، انہوں نے کہا: غیر مخلوق (٣)۔ اور مقاتل نے کہا: "عوجاً": اختلاف۔ شاعر نے کہا: میں مروت کی بنا پر دوست کے لیے اپنی محبت پر قائم رہتا ہوں، اور اس شخص میں کوئی بھلائی نہیں جس کی محبت میں کجی (ٹیڑھ) ہو (٤)۔ ﴿تاکہ سخت عذاب سے ڈرائے﴾ یعنی: تاکہ محمد ﷺ یا قرآن ڈرائے۔ اور اس میں حذف ہے، یعنی: کافروں کو اللہ کے عذاب سے ڈرائے۔ اور یہ سخت عذاب دنیا میں بھی ہو سکتا ہے اور آخرت میں بھی۔ ﴿من لدنه﴾ یعنی: اس کی طرف سے (٥)۔ اور ابوبکر نے عاصم سے پڑھا ہے: "من لدنه" دال کے سکون اور اس میں ضمہ کے اشمام اور نون کے کسرہ کے ساتھ، اور ہاء یاء سے ملی ہوئی ہے۔ باقیوں نے "لدُنْهُ" پڑھا ہے دال کے ضمہ، نون کے سکون اور ہاء کے ضمہ کے ساتھ (٦)۔ جوہری نے کہا: "لدن" میں تین لغات ہیں: لَدُنْ، لَدَی، اور لَدُ۔ اور کہا: اس کے جبڑوں کے پاس سے اس کے حلق تک (٧)

(۱) اعراب القرآن لِلنحاس ۲/ ۴۴۷، اور اسے طبری نے ان سے روایت کیا ۱۵/ ۱۴۱۔ (۲) ۵/ ۲۳۳ - ۲۳۴، اور دیکھیے النکت والعیون ۴/ ۲۸۴، اور المحرر الوجیز ۳/ ۴۹۴۔ (۳) تفسیر البغوی ۳/ ۱۴۴، اور النکت والعیون ۳/ ۲۸۳۔ (۴) النکت والعیون ۳/ ۲۸۳۔ (۵) تفسیر الطبری ۱۵/ ۱۴۵ اور اسے قتادہ کی طرف منسوب کیا۔ (۶) السبعہ ص ۳۸۸، اور التیسیر ص ۱۴۲۔ (۷) الصحاح (لدن)، اور ابن منظور نے لسان العرب (لدن) میں یہ شعر ذکر کیا اور اسے غیلان بن حریث کی طرف منسوب کیا، اور کہا: ابن بری نے کہا: اور سیبویہ نے اسے پڑھا: "الی منخورہ"، یعنی: منخزہ۔ اھ، اور اسی طرح الصحاح میں آیا ہے، اور (ظ) اور (د) میں۔

Page 206 Surah Al-Kahf: Verses 1-5

"Al-Manhur": a linguistic variation of "Al-Mankhar" (the nostril) (1). His Almighty's saying: {And to give glad tidings to the believers who do righteous deeds that they shall have...} meaning: that they shall have {a goodly reward}, which is Paradise. {Abiding therein forever}, without an end. If you take the giving of glad tidings to mean clarification, there's no need for the preposition "bi" in "bi-anna" (that). The goodly reward is the immense recompense that leads to Paradise. His Almighty's saying: {And to warn those who say, "Allah has taken a son." (4) They have no knowledge of it, nor had their fathers. Grave is the word that comes out of their mouths; they speak not except a lie. (5)} His Almighty's saying: {And to warn those who say, "Allah has taken a son."} These are the Jews, who said: Ezra is the son of God; the Christians, who said: Christ is the son of God; and Quraish said: the angels are the daughters of God (2). Thus, the warning at the beginning of the Surah is general, and this [verse] is specific to those who claimed God has a son. {They have no knowledge of it}: "min" is extra for emphasis, meaning: they have no knowledge regarding that statement; because they are imitators, saying it without proof. {Nor had their fathers} meaning: their predecessors. {Grave is the word}: "kalimatan" (word) is in the accusative case for clarification (tamyiz), meaning: that word is grave as a word. Al-Hasan, Mujahid, Yahya bin Ya'mur, and Ibn Abi Ishaq read "kalimatun" in the nominative case, meaning: a word has become great/grave, referring to their saying: "Allah has taken a son" (3). According to this reading, there's no need for an implied pronoun. It is said: "kabura" a thing when it becomes great/grave. And "kabura" a man when he grows old (4). {that comes out of their mouths} is in the position of an adjective (sifah). {They speak not except a lie} meaning: they say nothing but a lie.

Footnotes: (1) In (Th) and (D): Al-Manhur is a linguistic variation of Al-Mankhar. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/495, and Tafsir al-Razi 21/77. (3) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 2/447-448, and the reading in al-Muhtasib 2/24, and Mukhtasar Shawadh al-Qur'an by Ibn Khalawayh p. 78. (4) Al-Sahah (k-b-r).

पृष्ठ २०६ सूरह अल-कहफ़: आयत १-५

"अल-मन्हूर": "अल-मन्खर" (नासिका) का एक भाषाई रूप है (१)। अल्लाह तआला का कथन: {और उन ईमानवालों को शुभ-सूचना देने के लिए जो अच्छे कर्म करते हैं कि उनके लिए है...} यानी: कि उनके लिए {एक अच्छा बदला} है, और वह जन्नत है। {वे उसमें हमेशा रहेंगे}, बिना किसी अंत के। यदि आप शुभ-सूचना देने का अर्थ स्पष्टीकरण लेते हैं, तो "बि-अन्ना" (कि) में "बि" पूर्वसर्ग की आवश्यकता नहीं है। और अच्छा बदला वह महान पुरस्कार है जो जन्नत की ओर ले जाता है। अल्लाह तआला का कथन: {और उन लोगों को सचेत करने के लिए जिन्होंने कहा, "अल्लाह ने एक बेटा बना लिया है।" (४) न तो उन्हें इसका कोई ज्ञान है और न उनके पूर्वजों को ही। कितनी भारी बात है जो उनके मुँह से निकलती है! वे केवल झूठ ही बोलते हैं। (५)} अल्लाह तआला का कथन: {और उन लोगों को सचेत करने के लिए जिन्होंने कहा, "अल्लाह ने एक बेटा बना लिया है।"।} ये यहूदी हैं, जिन्होंने कहा: उज़ैर अल्लाह का बेटा है; और ईसाई, जिन्होंने कहा: मसीह अल्लाह का बेटा है; और कुरैश ने कहा: फरिश्ते अल्लाह की बेटियाँ हैं (२)। तो सूरह की शुरुआत में चेतावनी सामान्य है, और यह विशेष रूप से उनके लिए है जिन्होंने कहा कि अल्लाह का बेटा है। {उन्हें इसका कोई ज्ञान नहीं है}: यहाँ "मिन" (से/कोई) अतिरिक्त (सिलाह) है, अर्थात: उन्हें उस बात का कोई ज्ञान नहीं है; क्योंकि वे नकलची (मुकल्लिद) हैं, उन्होंने बिना किसी प्रमाण के ऐसा कहा। {और न ही उनके पूर्वजों को} यानी: उनके पूर्वजों को। {कितनी भारी (कब्रत) है वह बात}: "कलिमतन" (बात/शब्द) स्पष्टीकरण (तमीज़) के रूप में कर्म कारक (नसब) में है, यानी: वह बात शब्द के रूप में बहुत भारी/गंभीर है। अल-हसन, मुजाहिद, यह्या बिन यामुर और इब्न अबी इसहाक ने "कलिमतुन" को कर्ता कारक (रफ़) में पढ़ा है, यानी: एक बात बहुत बड़ी हो गई, जिसका अर्थ है उनका यह कहना: "अल्लाह ने एक बेटा बना लिया है" (३)। इस पाठ के अनुसार, किसी छिपे हुए सर्वनाम की आवश्यकता नहीं है। कहा जाता है: किसी चीज़ का "कबुरा" होना जब वह बड़ी/भारी हो जाए। और आदमी का "कबुरा" होना जब वह बूढ़ा हो जाए (४)। {जो उनके मुँह से निकलती है} विशेषण (सिफ़त) के स्थान पर है। {वे केवल झूठ ही बोलते हैं} यानी: वे झूठ के सिवा कुछ नहीं कहते।

पादलेख: (१) (ज़) और (द) प्रतियों में: अल-मन्हूर, अल-मन्खर का एक भाषाई रूप है। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४९५, और तफ़सीर अल-राज़ी २१/७७। (३) इ'राब अल-क़ुरआन - अन-नह़्हास २/४४७-४४८, और अल-मुह़तसिब २/२४ में पाठ, और मुख़्तसर शवाज़ अल-क़ुरआन - इब्न खालवैह पृ. ७८। (४) अल-सिह़ाह़ (क-ब-र)।

صفحہ ۲۰۶ سورۃ الکہف: آیات ۱-۵

"المنحور": "المنخر" (نتھنا) کی ایک لغوی صورت ہے (۱)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَيُبَشِّرَ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ﴾ یعنی: کہ ان کے لیے ہے ﴿أَجْرًا حَسَنًا﴾ اور وہ جنت ہے۔ ﴿مَاكِثِينَ فِيهِ أَبَدًا﴾ بغیر کسی انتہا کے۔ اور اگر آپ بشارت کو بیان (واضح کرنے) کے معنی میں لیں، تو "بأن" میں "باء" کی ضرورت نہیں رہتی۔ اور اچھا اجر وہ عظیم ثواب ہے جو جنت کی طرف لے جاتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَيُنذِرَ الَّذِينَ قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا (٤) مَّا لَهُم بِهِ مِنْ عِلْمٍ وَلَا لِآبَائِهِمْ كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ إِن يَقُولُونَ إِلَّا كَذِبًا (٥)﴾ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَيُنذِرَ الَّذِينَ قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا﴾ اور یہ یہودی ہیں، جنہوں نے کہا: عزیر اللہ کا بیٹا ہے، اور عیسائیوں نے کہا: مسیح اللہ کا بیٹا ہے۔ اور قریش نے کہا: فرشتے اللہ کی بیٹیاں ہیں (۲)۔ پس سورت کے آغاز میں ڈراوا عام ہے، اور یہ ان لوگوں کے لیے خاص ہے جنہوں نے اللہ کے لیے بیٹے کا قول کیا۔ ﴿مَّا لَهُم بِهِ مِنْ عِلْمٍ﴾ میں "من" صلہ (زائد برائے تاکید) ہے، یعنی: انہیں اس قول کا کوئی علم نہیں؛ کیونکہ وہ مقلد ہیں، انہوں نے بغیر کسی دلیل کے یہ کہا۔ ﴿وَلَا لِآبَائِهِمْ﴾ یعنی: ان کے اسلاف کو۔ ﴿كَبُرَتْ كَلِمَةً﴾ میں "کلمہ" تمیز کی بنا پر نصب میں ہے، یعنی: وہ کلمہ بطور کلمہ بہت بڑا (سخت) ہے۔ اور حسن، مجاہد، یحییٰ بن یعمر اور ابن ابی اسحاق نے "كلمة" کو رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے، یعنی: کلمہ بڑا (سنگین) ہو گیا، مراد ان کا یہ قول: "اللہ نے بیٹا بنا لیا" (۳)۔ اور اس قرات پر کسی ضمیر کو مقدر ماننے کی ضرورت نہیں ہے۔ کہا جاتا ہے: "كبُر" چیز کے لیے جب وہ بڑی ہو جائے۔ اور "كبُر" آدمی کے لیے جب وہ بوڑھا ہو جائے (٤)۔ ﴿تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ﴾ صفت کے مقام پر ہے۔ ﴿إِن يَقُولُونَ إِلَّا كَذِبًا﴾ یعنی: وہ جھوٹ کے سوا کچھ نہیں کہتے۔

حواشی: (١) (ظ) اور (د) کے نسخوں میں: المنخور لغۃ فی المنخر۔ (٢) المحرر الوجیز ٣/ ٤٩٥ ، اور تفسیر الرازي ٢١/ ٧٧ ۔ (٣) إعراب القرآن للنحاس ٢/ ٤٤٧ - ٤٤٨ ، اور قرات المحتسب ٢/ ٢٤ ، اور مختصر شواذ القرآن لابن خالویہ ص ٧٨ ۔ (٤) الصحاح (کبر)۔

Surah Al-Kahf: Verses 6 - 7 207

Allah says: "Then perhaps you would kill yourself through grief over them, if they do not believe in this message, [out of] sorrow." (6)

The words of the Almighty: "Then perhaps you would kill yourself through grief over them" means: destroying and killing [yourself], as mentioned before (1). "Their footsteps" (athar): the plural of 'athar' (trace/footstep), and it is also said 'ithr' (2). The meaning is: following their turning away and their rejection of you. "if they do not believe in this message" means: the Quran. "[out of] sorrow" (asafa) means: grief and anger at their disbelief, and it is in the accusative case as an explanation (tafsir) (3).

Allah says: "Indeed, We have made that which is on the earth adornment for it that We may test them as to which of them is best in deed." (7)

The words of the Almighty: "Indeed, We have made that which is on the earth adornment for it" involves two matters: The first: His saying: "Indeed, We have made that which is on the earth adornment for it". "That which" (ma) and "adornment" (zina) are two objects (4). Adornment includes everything on the face of the earth, so it is general; because it points to its Creator. Ibn Jubayr reported from Ibn Abbas: He meant by 'adornment' men, and Mujahid said this. Ikrimah reported from Ibn Abbas that the 'adornment' is the caliphs and princes (5). Ibn Abi Najih reported from Mujahid from Ibn Abbas regarding His saying: "Indeed, We have made that which is on the earth adornment for it", he said: Scholars are the adornment of the earth (6). Another group said: He meant blessings, clothes, fruits, greenery, waters, and similar things that contain beauty, and this did not include solid mountains, nor anything with no beauty like snakes and scorpions. The opinion of generality is preferred, that everything on earth has beauty in terms of its creation, workmanship, and perfection (7). And the verse...

---

(1) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/268, and see what was mentioned at the beginning of the Surah p. 200. (2) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/448. (3) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/268 - 269. (4) I'rab al-Quran by al-Nahhas 2/448. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/496. (6) See Zad al-Masir 5/105 - 106. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 3/496 - 497.

सूरह अल-कहफ़: आयत 6 - 7 207

अल्लाह तआला का फरमान है: "तो शायद तुम उनके पीछे (दुख के मारे) अपनी जान को हलाक़ कर दोगे, अगर वे इस बात (कुरान) पर ईमान न लाए, गम के कारण।" (6)

अल्लाह तआला का फरमान: "तो शायद तुम उनके पीछे अपनी जान को हलाक़ कर दोगे" का अर्थ है: खुद को नष्ट करना और मारना, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (1)। "उनके पदचिह्न" (आसार): 'असर' का बहुवचन है, और इसे 'इसर' भी कहा जाता है (2)। इसका अर्थ है: उनके मुँह फेरने और आपसे विमुख होने के बाद। "अगर वे इस बात पर ईमान न लाए" का अर्थ है: कुरान। "गम के कारण" (असफ़न) का अर्थ है: उनके कुफ्र (अविश्वास) पर दुख और क्रोध, और इसे तफसीर (व्याख्या) के रूप में मंसूब (accusative) रखा गया है (3)।

अल्लाह तआला का फरमान है: "निस्संदेह, जो कुछ धरती पर है हमने उसे उसकी शोभा बनाया है ताकि हम उन्हें आज़माएँ कि उनमें कर्म में कौन सबसे अच्छा है।" (7)

अल्लाह तआला का फरमान: "निस्संदेह, जो कुछ धरती पर है हमने उसे उसकी शोभा बनाया है" इसमें दो विषय हैं: पहला: अल्लाह का फरमान: "निस्संदेह, जो कुछ धरती पर है हमने उसे उसकी शोभा बनाया है"। "जो कुछ" (मा) और "शोभा" (जीना) दो मफूल (objects) हैं (4)। 'जीना' (शोभा) में वह सब कुछ शामिल है जो पृथ्वी की सतह पर है, इसलिए यह सामान्य (आम) है; क्योंकि यह अपने बनाने वाले का संकेत देता है। इब्न जुबैर ने इब्न अब्बास से रिवायत की है: शोभा से उनका तात्पर्य पुरुषों से था, और मुजाहिद ने भी यही कहा। इकरामा ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि शोभा खलीफा और राजकुमार हैं (5)। इब्न अबी नजीह ने मुजाहिद के माध्यम से इब्न अब्बास से रिवायत की है, अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में: "निस्संदेह, हमने उसे उसकी शोभा बनाया है", उन्होंने कहा: विद्वान धरती की शोभा हैं (6)। एक समूह ने कहा: उनका तात्पर्य सुख-सुविधाओं, वस्त्रों, फलों, हरियाली, जल और इसी तरह की चीजों से था जिनमें सुंदरता है, और इसमें ठोस पहाड़ शामिल नहीं थे, और न ही ऐसी कोई चीज़ जिसमें कोई सुंदरता न हो जैसे सांप और बिच्छू। सामान्यता का मत अधिक उचित है, और यह कि धरती पर मौजूद हर चीज़ में उसके सृजन, निर्माण और पूर्णता के संदर्भ में सुंदरता है (7)। और आयत...

---

(1) मआनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 3/268, और देखें जो सूरह की शुरुआत में पृष्ठ 200 पर गुजर चुका है। (2) इ'राब अल-कुरान अन-नह़्हास 2/448। (3) मआनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 3/268 -

269। (4) इ'राब अल-कुरान अन-नह़्हास 2/448। (5) अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ 3/496। (6) देखें ज़ाद अल-मसीर 5/105 - 106। (7) अल-मुह़ ्रर अल-वजीज़ 3/496 - 497।

سورہ الکہف: آیات ۶ - ۷ ۲۰۷

قولہ تعالیٰ: ﴿فَلَعَلَّكَ بَٰخِعٌ نَّفْسَكَ عَلَىٰٓ ءَاثَٰرِهِمْ إِن لَّمْ يُؤْمِنُواْ بِهَٰذَا ٱلْحَدِيثِ أَسَفًا ٦﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَلَعَلَّكَ بَٰخِعٌ نَّفْسَكَ عَلَىٰٓ ءَاثَٰرِهِمْ﴾ یعنی: اپنی جان کو ہلاک اور قتل کرنے والے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۱)۔ «آثارِهِمْ»: اثر کی جمع ہے، اور اسے «إِثْر» بھی کہا جاتا ہے (۲)۔ اور معنی یہ ہے: ان کے پیٹھ پھیرنے اور آپ سے اعراض کرنے کے بعد۔ ﴿إِن لَّمْ يُؤْمِنُواْ بِهَٰذَا ٱلْحَدِيثِ﴾ یعنی: قرآن۔ ﴿أَسَفًا﴾ یعنی: ان کے کفر پر غم اور غصہ، اور یہ تفسیر کی بنا پر منصوب ہے (۳)۔

قولہ تعالیٰ: ﴿إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى ٱلْأَرْضِ زِينَةً لَّهَا لِنَبْلُوَهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا ٧﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى ٱلْأَرْضِ زِينَةً لَّهَا﴾ اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى ٱلْأَرْضِ زِينَةً لَّهَا﴾ «ما» اور «زینة» دو مفعول ہیں (۴)۔ اور زینت: زمین کی سطح پر موجود ہر چیز ہے، پس یہ عموم پر ہے؛ کیونکہ یہ اپنے خالق پر دلالت کرتی ہے۔ ابن جبیر نے ابن عباس سے روایت کی: زینت سے ان کی مراد مرد تھے، اور یہی مجاہد نے بھی کہا۔ عکرمہ نے ابن عباس سے روایت کی کہ زینت سے مراد خلفاء اور امراء ہیں (۵)۔ ابن ابی نجیح نے مجاہد کے واسطے سے ابن عباس سے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد: «إنا جعلنا ما على الأرض زينة لها» کے بارے میں روایت کیا، انہوں نے کہا: علماء زمین کی زینت ہیں (۶)۔ ایک گروہ نے کہا: ان کی مراد نعمتیں، لباس، پھل، سبزہ، پانی اور اس جیسی وہ چیزیں تھیں جن میں زینت ہے، اور اس میں ٹھوس پہاڑ شامل نہیں تھے، اور نہ ہی وہ چیزیں جن میں کوئی زینت نہیں جیسے سانپ اور بچھو۔ عموم کا قول زیادہ اولیٰ ہے، اور یہ کہ زمین پر موجود ہر چیز میں اس کی تخلیق، صنعت اور پختگی کے اعتبار سے زینت ہے (۷)۔ اور آیت...

(۱) معانی القرآن للزجاج ۳/ ۲۶۸، اور دیکھیں جو اس سے پہلے سورت کے شروع میں صفحہ ۲۰۰ پر گزر چکا ہے۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۴۴۸۔ (۳) معانی القرآن للزجاج ۳/ ۲۶۸ - ۲۶۹۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۲/ ۴۴۸۔ (۵) المحرر الوجیز ۳/ ۴۹۶۔ (۶) ینظر زاد المسیر ۵/ ۱۰۵ - ۱۰۶۔ (۷) المحرر الوجیز ۳/ ۴۹۶ - ۴۹۷۔

Surah Al-Kahf: Verse 7 (Page) 208

[It is] an elaboration of consolation, meaning: O Muhammad, do not be concerned about the world and its people; for We have only made that an ordeal and a trial for its people. Among them are those who reflect and believe, and among them are those who disbelieve. Then, on the Day of Resurrection, [they will be] before them [their deeds], so do not let their disbelief weigh heavily upon you, for We shall recompense them.

Second: The meaning of this verse relates to the saying of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "Indeed, the world is green and sweet, and Allah is making you successors in it, so He looks at how you act." And his saying (peace and blessings of Allah be upon him): "Indeed, what I fear most for you is what Allah brings forth for you from the beauty of the world." They asked: "What is the beauty of the world?" He said: "The blessings of the earth." Muslim and others narrated these from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri (1). The meaning is: the world is pleasant to its taste, admirable in its appearance, like sweetened fruit (2) that is pleasant to look at (3). So Allah tested His servants with it; to see which of them is best in deed. Meaning: who is more ascetic in it and more abandoning of it. There is no way for servants to disobey what Allah has adorned except that Allah helps them against it. For this reason, Umar used to say, as mentioned by Al-Bukhari (4): "O Allah, we cannot help but rejoice in what You have adorned for us. O Allah, I ask You that I spend it rightfully." So he supplicated to Allah to help him spend it rightfully. This is the meaning of his saying (peace and blessings of Allah be upon him): "Whoever takes it with a generous soul, he will be blessed in it, and whoever takes it with an ambitious soul, he will be like one who eats but is never satisfied" (5). This is how many people are in this world; they are not content with what they obtain from it, but rather their concern is collecting it; and that is due to a lack of understanding from Allah Almighty and His Messenger. Indeed, fitna (trial) occurs with it, and lack of safety is prevalent. He has succeeded who has submitted (to Allah), been provided with enough, and Allah has made him content with what He gave him.

Ibn Atiyyah (6) said: My father, may Allah be pleased with him, used to say regarding His saying: "best in deed": the best of action...

(1) Sahih Muslim (2742) and (1052): (122) in order, and the first was also recorded by Ahmad (11143), At-Tirmidhi (2191), and Ibn Majah (4000), and the second by Ahmad (11035), and Ibn Majah (3995). They are in Bukhari (1465) and (2842) with similar wording. (2) In (D) and (Z): like the fruit that is revealed. (3) In (Z): to the sight. The speech is from Al-Mufhim 7/312. (4) In his Sahih, Book of Ar-Riqaq, Chapter: The Prophet's saying (peace and blessings of Allah be upon him): "This wealth is green and sweet," before hadith (6441). (5) Previously mentioned. (6) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/497.

सूरह अल-कहफ: आयत 7 (पृष्ठ) 208

तसल्ली का विस्तार, अर्थात: हे मुहम्मद, दुनिया और उसके लोगों के बारे में चिंता न करें; क्योंकि हमने इसे केवल इसके लोगों के लिए एक आजमाइश और परीक्षा बनाया है। उनमें से कुछ ऐसे हैं जो चिंतन करते हैं और विश्वास करते हैं, और उनमें से कुछ ऐसे हैं जो इनकार करते हैं। फिर पुनरुत्थान के दिन, [वे] उनके सामने होंगे [उनके कार्य], इसलिए उनका कुफ्र आप पर भारी न पड़े, क्योंकि हम उन्हें बदला देंगे।

दूसरा: इस आयत का अर्थ पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के इस कथन की ओर देखता है: "निस्संदेह, दुनिया हरी और मीठी है, और अल्लाह आपको इसमें उत्तराधिकारी बना रहा है, ताकि वह देखे कि आप कैसे कार्य करते हैं।" और उनका कथन (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम): "निस्संदेह, मुझे आपके लिए जिस चीज का सबसे अधिक डर है, वह वह है जो अल्लाह आपके लिए दुनिया की सुंदरता (ज़हरा) से निकालता है।" उन्होंने पूछा: "दुनिया की सुंदरता क्या है?" उन्होंने कहा: "पृथ्वी की बरकतें।" मुस्लिम और अन्य ने अबू सईद अल-खुदरा (1) की हदीस से इनका उल्लेख किया है। और अर्थ यह है: दुनिया अपने स्वाद में सुखद है, अपने स्वरूप में सराहनीय है, जैसे मीठा किया हुआ फल (2) जो देखने में मनभावन हो (3)। तो अल्लाह ने इसके साथ अपने बंदों की परीक्षा ली; ताकि वह देखे कि उनमें से कौन कर्म में सबसे अच्छा है। अर्थात: कौन इसमें अधिक वैरागी है और इसे अधिक त्यागने वाला है। बंदों के लिए अल्लाह द्वारा सजाई गई चीजों की अवज्ञा करने का कोई रास्ता नहीं है, सिवाय इसके कि अल्लाह उन्हें इसके खिलाफ मदद करे। इसी कारण से उमर कहते थे, जैसा कि बुखारी (4) ने उल्लेख किया है: "ऐ अल्लाह, हम उस पर प्रसन्न हुए बिना नहीं रह सकते जिसे आपने हमारे लिए सजाया है। ऐ अल्लाह, मैं आपसे इसे इसके हक़ में खर्च करने की अनुमति मांगता हूँ।" तो उन्होंने अल्लाह से इसे इसके हक़ में खर्च करने में मदद करने की प्रार्थना की। और यही उनके (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) कथन का अर्थ है: "जो इसे प्रसन्न मन से लेता है, उसके लिए इसमें बरकत दी जाती है, और जो इसे लालची मन से लेता है, वह उस व्यक्ति की तरह होता है जो खाता है और कभी तृप्त नहीं होता" (5)। और दुनिया का बहुत कुछ ऐसा ही है; जो उसे इससे प्राप्त होता है, वह उससे संतुष्ट नहीं होता, बल्कि उसका सरोकार इसे इकट्ठा करना होता है; और यह अल्लाह सर्वशक्तिमान और उसके रसूल की समझ की कमी के कारण है। निस्संदेह, इसके साथ फितना (परीक्षा) होती है, और सुरक्षा की कमी प्रबल होती है। वह सफल हुआ जिसने इस्लाम स्वीकार किया, उसे पर्याप्त रोजी दी गई, और अल्लाह ने उसे जो दिया उस पर उसे संतुष्ट कर दिया।

इब्न अतिय्याह (6) ने कहा: मेरे पिता (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) उनके इस कथन "कर्म में सबसे अच्छा" के बारे में कहते थे: सबसे अच्छा कार्य...

(1) सहीह मुस्लिम (2742) और (1052): (122) क्रम में, और पहले को अहमद (11143), तिरमिज़ी (2191), और इब्न माजाह (4000) ने भी उल्लेख किया है, और दूसरे को अहमद (11035), और इब्न माजाह (3995) ने। वे बुखारी (1465) और (2842) में उनके समान शब्दों के साथ हैं। (2) (द) और (ज़) में: ताड़ के फल की तरह जो स्पष्ट हो। (3) (ज़) में: दृष्टि के लिए। और बात अल-मुफहिम 7/312 से है। (4) अपनी सहीह में, किताब अर-रिकाक, अध्याय: पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का कथन: "यह धन हरा और मीठा है", हदीस (6441) से पहले। (5) पहले उल्लेख किया गया है। (6) अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 3/497 में।

سورہ الکہف: آیت 7 (صفحہ) 208

تسللی میں وسعت، یعنی: اے محمد، دنیا اور اس کے رہنے والوں کی پرواہ نہ کریں؛ کیونکہ ہم نے اسے اس کے رہنے والوں کے لیے صرف ایک امتحان اور آزمائش بنایا ہے، ان میں سے کچھ وہ ہیں جو غور و فکر کرتے ہیں اور ایمان لاتے ہیں، اور ان میں سے کچھ وہ ہیں جو کفر کرتے ہیں، پھر قیامت کے دن ان کے سامنے (ان کے اعمال) ہوں گے، لہٰذا ان کا کفر آپ پر گراں نہ گزرے، کیونکہ ہم انہیں بدلہ دیں گے۔

دوسرا: اس آیت کا مفہوم نبی کریم ﷺ کے اس قول کی طرف دیکھتا ہے: "بے شک دنیا سرسبز اور میٹھی ہے، اور اللہ تمہیں اس میں خلیفہ بنانے والا ہے، پس وہ دیکھتا ہے کہ تم کیسے عمل کرتے ہو۔" اور آپ ﷺ کا قول: "مجھے تم پر سب سے زیادہ جس چیز کا خوف ہے وہ وہ ہے جو اللہ تمہارے لیے دنیا کی زینت سے نکالتا ہے۔" صحابہ نے پوچھا: دنیا کی زینت کیا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "زمین کی برکتیں۔" اسے مسلم اور دیگر نے حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ (1) کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور مطلب یہ ہے کہ: دنیا اپنے ذائقے میں خوشگوار، اپنی شکل و صورت میں پسندیدہ ہے، جیسے وہ میٹھا پھل (2) جو دیکھنے میں خوشنما ہو (3)، تو اللہ نے اپنے بندوں کو اس کے ذریعے آزمایا؛ تاکہ دیکھے کہ ان میں سے کون عمل میں سب سے اچھا ہے۔ یعنی: کون اس میں زیادہ زاہد اور اسے زیادہ چھوڑنے والا ہے، اور بندوں کے پاس اللہ کی مزین کردہ چیزوں کی نافرمانی کا کوئی راستہ نہیں ہے سوائے اس کے کہ اللہ اس پر ان کی مدد فرمائے۔ اسی لیے عمر رضی اللہ عنہ کہا کرتے تھے جیسا کہ بخاری (4) نے ذکر کیا ہے: "اے اللہ، ہم اس پر خوش ہوئے بغیر نہیں رہ سکتے جو تو نے ہمارے لیے مزین کیا ہے، اے اللہ، میں تجھ سے سوال کرتا ہوں کہ میں اسے اس کے حق میں خرچ کروں۔" پس انہوں نے اللہ سے اسے اس کے

حق میں خرچ کرنے پر مدد کی دعا کی۔ اور یہی آپ ﷺ کے اس ارشاد کا مطلب ہے: "جس نے اسے خوش دلی سے لیا، اس کے لیے اس میں برکت دی جاتی ہے، اور جس نے اسے طمع و لالچ کے ساتھ لیا، وہ اس شخص کی طرح ہے جو کھاتا ہے اور سیر نہیں ہوتا" (5)۔ اور دنیا کا بہت سا حصہ ایسا ہی ہے جو کچھ اسے اس سے حاصل ہوتا ہے وہ اس پر قناعت نہیں کرتا بلکہ اس کی ہمت اسے جمع کرنے پر ہوتی ہے؛ اور یہ اللہ تعالیٰ اور اس کے رسول کی طرف سے فہم کی کمی کی وجہ سے ہے، کیونکہ اس کے ساتھ فتنہ حاصل ہوتا ہے اور سلامتی کا نہ ہونا غالب ہوتا ہے، اور وہ شخص کامیاب ہو گیا جو اسلام لایا، اسے بقدر کفایت رزق دیا گیا اور اللہ نے اسے جو کچھ دیا اس پر اسے قناعت عطا فرمائی۔

اور ابن عطیہ (6) نے کہا: میرے والد رضی اللہ عنہ اللہ کے اس قول "احسن عملاً" (عمل میں سب سے اچھا) کے بارے میں کہا کرتے تھے: سب سے اچھا عمل...

(1) صحیح مسلم (2742) اور (1052): (122) بالترتیب، اور پہلی کو احمد (11143)، ترمذی (2191) اور ابن ماجہ (4000) نے بھی روایت کیا ہے، اور دوسری کو احمد (11035) اور ابن ماجہ (3995) نے۔ یہ دونوں بخاری (1465) اور (2842) میں ان ہی جیسے الفاظ کے ساتھ موجود ہیں۔ (2) (د) اور (ظ) میں: "كالتمر المستجلى" (جیسے وہ کھجور جو ظاہر ہو)۔ (3) (ظ) میں: "للرأي" (نظر کے لیے)۔ اور کلام "المفهم" 312/7 سے ہے۔ (4) اپنی صحیح میں، کتاب الرقاق، باب نبی کریم ﷺ کا قول: "یہ مال سرسبز اور میٹھا ہے", حدیث (6441) سے پہلے۔ (5) پہلے گزر چکا ہے۔ (6) المحرر الوجیز 497/3 میں۔

Surah Al-Kahf: Verse 7 209 Taking rightfully, and spending rightfully along with faith, performing obligatory duties, avoiding prohibitions, and increasing in recommended acts. I say: This is a good statement, concise in its words, eloquent in its meaning, and the Prophet ﷺ summarized it in a single phrase, which is his saying to Sufyan bin Abdullah Al-Thaqafi when he said: O Messenger of Allah, tell me something about Islam that I will not ask anyone about after you - in one narration: other than you - he said: "Say: I believe in Allah, then remain steadfast." narrated by Muslim(1). Sufyan al-Thawri said regarding: "best in conduct": the most ascetic of them in it (this world)(2). Likewise, Abu Isam al-Asqalani said regarding: "best in conduct": those who leave it (this world) the most(3). The expressions of scholars regarding asceticism (zuhd) have differed. Some said: it is shortening expectations (of living long) and not [just] eating coarse food or wearing rough woollen cloaks, as said by Sufyan al-Thawri(4). Our scholars said: And he spoke the truth; for whoever shortens his expectations does not become fastidious in food, nor does he diversify in clothing, and he takes from this world what is easy and contents himself with what suffices. Another group said: Disliking praise and loving commendation. This is the opinion of Al-Awza'i and those who follow him. Another group said: Leaving the whole world is asceticism, whether one loves leaving it or hates it. This is the saying of Fudayl. And from Bishr bin Al-Harith who said: Love of the world is the love of meeting people, and asceticism in the world is asceticism in meeting people. Also from Fudayl: The sign of asceticism in the world is asceticism in people. Some said: An ascetic is not truly an ascetic until leaving the world is more beloved to him than taking it, as said by Ibrahim bin Adham(5). Others said: Asceticism is to be ascetic in the world with your heart, as said by Ibn al-Mubarak. Another group said: Asceticism is the love of death(6). The first statement encompasses all these sayings in meaning, so it is more appropriate.

(1) Number (38), and it is with Ahmad (15416). (2) Tafsir Ibn Abi Hatim 7 / 2345 (12707). (3) Narrated by Al-Tabari 15 / 152. (4) Al-Risala al-Qushayriyya 2 / 166 - 168. (5) Narrated by Abu Nu'aym in Hilyat al-Awliya' 8 / 19. (6) Narrated by Abu Nu'aym in Hilyat al-Awliya' 7 / 306.

सूरह अल-कह्फ: आयत ७ २०९ अधिकार के साथ लेना, और ईमान के साथ अधिकार में खर्च करना, फ़र्ज़ों की अदायगी, हराम चीज़ों से बचना, और नफ़्ल इबादतों को ज़्यादा करना। मैं कहता हूँ: यह एक अच्छी बात है, शब्दों में संक्षिप्त, अर्थ में प्रभावशाली, और नबी ﷺ ने इसे एक ही शब्द में समेट दिया है, जो कि सुफियान बिन अब्दुल्ला अल-थकाफ़ी से उनका कहना है जब उन्होंने कहा था: ऐ अल्लाह के रसूल, मुझे इस्लाम के बारे में कोई ऐसी बात बताएँ कि आपके बाद - एक रिवायत में: आपके अलावा - मुझे किसी से पूछने की ज़रूरत न रहे। आप ﷺ ने फ़रमाया: "कहो: मैं अल्लाह पर ईमान लाया, फिर उस पर डटे रहो।" इसे मुस्लिम ने रिवायत किया है(१)। और सुफियान अल-थौरी ने कहा: "अमल में सबसे अच्छा": जो उनमें सबसे ज़्यादा ज़ुहद (दुनिया से बेरुखी) रखने वाला हो(२)। इसी तरह अबू इसाम अल-अस्क़लानी ने कहा: "अमल में सबसे अच्छा": जो उसे (दुनिया को) सबसे ज़्यादा छोड़ने वाला हो(३)। ज़ुहद के बारे में विद्वानों के बयान अलग-अलग रहे हैं। कुछ लोगों ने कहा: यह उम्मीदों का कम होना है, न कि केवल मोटा खाना खाना और टाट पहनना, यह सुफियान अल-थौरी ने कहा है(४)। हमारे विद्वानों ने कहा: और उन्होंने सच कहा; क्योंकि जिसकी उम्मीदें कम होती हैं, वह खाने-पीने में नज़ाकत नहीं दिखाता, न ही कपड़ों में विविधता तलाशता है, और दुनिया से उतना ही लेता है जो आसानी से मिल जाए, और उसी पर गुज़ारा करता है जो उसे मंज़िल तक पहुँचा दे। एक गिरोह ने कहा: प्रशंसा से नापसंदगी और तारीफ का प्यार। यह अल-औज़ाई और उनके मानने वालों का कहना है। एक गिरोह ने कहा: पूरी दुनिया को छोड़ देना ही ज़ुहद है, चाहे उसे छोड़ना पसंद हो या नापसंद। यह फ़ुदैल का कहना है। और बिश्र बिन अल-हारिस से रिवायत है कि उन्होंने कहा: दुनिया की मुहब्बत लोगों से मिलने की मुहब्बत है, और दुनिया से ज़ुहद लोगों से मिलने से परहेज़ है। फ़ुदैल से यह भी रिवायत है: दुनिया में ज़ुहद की निशानी लोगों से दूरी है। कुछ लोगों ने कहा: कोई ज़ाहिद (ज़ुहद करने वाला) तब तक ज़ाहिद नहीं होता जब तक दुनिया को छोड़ना उसे दुनिया को हासिल करने से ज़्यादा प्यारा न हो जाए, यह इब्राहिम बिन अधम ने कहा है(५)। कुछ ने कहा: ज़ुहद यह है कि तुम अपने दिल से दुनिया से बेज़ार हो जाओ, यह इब्न अल-मुबारक ने कहा है। एक समूह ने कहा: ज़ुहद मौत की मुहब्बत है(६)। पहली बात इन सभी बातों को अर्थ के लिहाज़ से समेटे हुए है, इसलिए वही ज़्यादा बेहतर है।

(१) संख्या (३८), और यह अहमद (१५४१६) के पास है। (२) तफ़्सीर इब्न अबी हातिम ७ / २३४५ (१२७०७)। (३) इसे अल-तबरी ने १५ / १५२ में रिवायत किया है। (४) अल-रिसाला अल-कुशयरीया

२ / १६६ - १६८। (५) इसे अबू नुऐम ने हिल्यतुल औलिया ८ / १९ में रिवायत किया है। (६) इसे अबू नुऐम ने हिल्यतुल औलिया ७ / ३०६ में रिवायत किया है।

سورہ الکہف: آیت ۷ ۲۰۹ حق کے ساتھ لینا، اور ایمان کے ساتھ حق میں خرچ کرنا، فرائض کی ادائیگی، حرام کاموں سے بچنا، اور مستحب کاموں کی کثرت کرنا۔ میں کہتا ہوں: یہ ایک عمدہ بات ہے، الفاظ میں مختصر، معنی میں فصیح، اور نبی کریم ﷺ نے اسے ایک ہی جملے میں جمع فرما دیا ہے، جو کہ آپ ﷺ کا سفیان بن عبداللہ الثقفی سے فرمانا ہے جب انہوں نے کہا تھا: اے اللہ کے رسول، مجھے اسلام کے بارے میں کوئی ایسی بات بتائیں کہ آپ کے بعد - ایک روایت میں ہے: آپ کے علاوہ - مجھے کسی سے پوچھنے کی ضرورت نہ رہے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "کہو: میں اللہ پر ایمان لایا، پھر اس پر ثابت قدم رہو۔" اسے مسلم نے روایت کیا ہے(۱)۔ اور سفیان ثوری نے کہا: "عمل میں سب سے اچھا": ان میں سب سے زیادہ زہد (دنیا سے بے رغبتی) رکھنے والا(۲)۔ اسی طرح ابو عصام عسقلانی نے کہا: "عمل میں سب سے اچھا": اسے (دنیا کو) سب سے زیادہ چھوڑنے والا(۳)۔ زہد کے بارے میں علماء کے اقوال مختلف رہے ہیں۔ ایک گروہ نے کہا: یہ امیدوں کا کم ہونا ہے، نہ کہ صرف کھردرا کھانا کھانا اور کمبل پہننا، یہ سفیان ثوری کا قول ہے(۴)۔ ہمارے علماء نے کہا: اور انہوں نے سچ کہا؛ کیونکہ جس کی امیدیں کم ہوتی ہیں، وہ کھانے پینے میں نفاست پسندی نہیں کرتا، اور نہ ہی لباس میں رنگارنگی تلاش کرتا ہے، اور دنیا سے وہی لیتا ہے جو آسانی سے مل جائے، اور اسی پر گزارہ کرتا ہے جو اسے منزل تک پہنچا دے۔ ایک گروہ نے کہا: تعریف کی ناپسندیدگی اور ستائش کی محبت۔ یہ اوزاعی اور ان کے متبعین کا قول ہے۔ ایک گروہ نے کہا: پوری دنیا کو چھوڑ دینا ہی زہد ہے، خواہ اسے چھوڑنا پسند ہو یا ناپسند۔ یہ فضیل کا قول ہے۔ اور بشر بن الحارث سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: دنیا کی محبت لوگوں سے ملنے کی محبت ہے، اور دنیا سے زہد لوگوں سے ملنے سے کنارہ کشی ہے۔ فضیل سے یہ بھی مروی ہے: دنیا میں زہد کی علامت لوگوں سے بے رغبتی ہے۔ کچھ لوگوں نے کہا:

کوئی زاہد تب تک زاہد نہیں ہوتا جب تک دنیا کو چھوڑنا اسے دنیا کو لینے سے زیادہ محبوب نہ ہو جائے، یہ ابراہیم بن ادہم کا قول ہے(۵)۔ کچھ نے کہا: زہد یہ ہے کہ تم اپنے دل سے دنیا سے بے رغبت ہو جاؤ، یہ ابن المبارک کا قول ہے۔ ایک گروہ نے کہا: زہد موت کی محبت ہے(۶)۔ پہلا قول معنی کے لحاظ سے ان تمام اقوال کا احاطہ کیے ہوئے ہے، لہٰذا وہی زیادہ بہتر ہے۔

(۱) نمبر (۳۸)، اور یہ احمد (۱۵۴۱۶) کے ہاں ہے۔ (۲) تفسیر ابن ابی حاتم ۷ / ۲۳۴۵ (۱۲۷۰۷)۔ (۳) اسے طبری نے ۱۵ / ۱۵۲ میں روایت کیا ہے۔ (۴) الرسالہ القشیریہ ۲/ ۱۶۶ - ۱۶۸۔ (۵) اسے ابو نعیم نے حلیۃ الاولیاء ۸/ ۱۹ میں روایت کیا ہے۔ (۶) اسے ابو نعیم نے حلیۃ الاولیاء ۷ / ۳۰۶ میں روایت کیا ہے۔

210 Surah Al-Kahf: Verses 8 - 9

Allah Almighty's saying: {And indeed, We will make that which is upon it [into] a barren ground.} (8) Its explanation was mentioned previously (1). Abu Sahl said: Dust with no plants, as if its vegetation was cut off. "Al-Jarz" means cutting, from which comes "Sanat Juruz" (a barren year). The rajiz (poet) said: The barren years have swept them away (2). "Al-Ardh al-Juruz" (barren land) is that which has no plants and no signs of urbanization or otherwise, as if it were cut and removed. This refers to the Day of Resurrection, for the earth will be flat with nothing hidden on it (3). Al-Nahas (4): "Al-Juruz" in language is the land with no plants. Al-Kisa'i said: It is said: "jurizat al-ardh" (the land was made barren), and the people "yajruzun" it when they eat all the plants and crops that come from it; then it is "majruzah" and "juruz" (5).

Allah Almighty's saying: {Or have you thought that the companions of the cave and the inscription were, among Our signs, a wonder?} (9) Sibawayh's school of thought is that "am" (or), if it comes without being preceded by an interrogative "alif," means "bal" (but/rather) plus the interrogative "alif," which is the "disjunctive" (munqati'ah). It was also said: "am" is conjoined to the interrogative meaning in "la'allaka" (perhaps you), or it carries the meaning of an interrogative for denial (inkar). Al-Tabari said: It is a confirmation to the Prophet (PBUH) regarding his thinking that the people of the cave were a wonder, in the sense of denying that to him, i.e., do not consider it great according to how the disbelievers who questioned you considered it great, for the rest of Allah's signs are greater and more widespread than their story. This is the saying of Ibn Abbas, Mujahid, Qatada, and Ibn Ishaq (6). And the address...

(1) At the beginning of this Surah. (2) Abu Ubaida cited it in "Majaz al-Qur'an" 1/394, Al-Tabari 15/154, and Al-Jawhari in "Al-Sihah" (j-r-z) without attributing it. (3) See "Al-Muharrir al-Wajiz" 3/497, "Al-Ta'rif wal-I'lam" p.100, and "Zad al-Masir" 5/106-107. (4) In "Ma'ani al-Qur'an" 4/216; "Al-Juruz" has four linguistic variations as in "Al-Sihah" (j-r-z). (5) See "Tahdhib al-Lughah" 10/607. (6) "Al-Muharrir al-Wajiz" 3/497; see Sibawayh's "Al-Kitab" 3/172-178, Al-Tabari's "Tafsir" 15/155-156, and Mujahid's "Tafsir" 1/373.

210 सूरा अल-कहफ़: आयत 8 - 9

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और निस्संदेह, हम उस चीज़ को जो उस पर है, एक बंजर मैदान बना देंगे।} (8) इसका विवरण पहले दिया जा चुका है(1)। अबू सहल ने कहा: धूल जिसमें कोई पौधा न हो, मानो उसकी वनस्पति काट दी गई हो। "अल-जर्ज़" (Al-Jarz) का अर्थ है काटना, इसी से "सनत जुरुज़" (एक बंजर वर्ष) शब्द आया है। कवि (राजिज़) ने कहा: बंजर वर्षों ने उन्हें मिटा दिया (2)। "अल-अर्ज़ अल-जुरुज़" (बंजर भूमि) वह है जिसमें न तो कोई पौधा हो और न ही शहरीकरण या अन्य कोई चीज़, जैसे कि उसे काट कर हटा दिया गया हो। इसका तात्पर्य पुनरुत्थान के दिन (कयामत) से है, क्योंकि पृथ्वी समतल होगी और उस पर कुछ भी छिपा नहीं होगा(3)। अल-नहास (4): भाषा में "अल-जुरुज़" वह भूमि है जिसमें कोई पौधा न हो। अल-किसाई ने कहा: कहा जाता है: "जुरिज़त अल-अर्ज़" (भूमि बंजर हो गई), और लोग उसे "यजुरुज़ून" करते हैं जब वे उसमें उगने वाले सभी पौधों और फसलों को खा जाते हैं; तब वह "मज़्रज़ाह" और "जुरुज़" कहलाती है (5)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {क्या तुमने सोचा है कि गुफा और तख्ती वाले हमारे संकेतों में से एक आश्चर्य थे?} (9) सिबवैह का मत है कि "अम" (या), यदि उससे पहले प्रश्नवाचक "अलिफ़" न आए, तो इसका अर्थ "बल" (बल्कि/बल्कि इसके विपरीत) और प्रश्नवाचक "अलिफ़" होता है, जिसे "मुंक़तिअह" (विच्छेदक) कहा जाता है। यह भी कहा गया है: "अम" "लअल्लका" (शायद तुम) में प्रश्नवाचक अर्थ के साथ जुड़ा हुआ है, या यह इनकार (प्रतिवाद) के लिए प्रश्नवाचक का अर्थ रखता है। अल-तबरी ने कहा: यह पैगंबर ﷺ को उनकी इस सोच पर कि गुफा वाले एक आश्चर्य थे, एक पुष्टि है, जो उन्हें इस बात से इनकार करने के अर्थ में है, यानी: इसे उस तरह महान न समझें जैसा कि आपसे सवाल करने वाले काफिरों ने इसे महान माना है, क्योंकि अल्लाह के बाकी संकेत उनकी कहानी से कहीं अधिक महान और व्यापक हैं। यह इब्न अब्बास, मुजाहिद, क़तादा और इब्न इसहाक़ का कथन है(6)। और संबोधन...

(1) इस सूरा की शुरुआत में। (2) अबू उबैदा ने इसे "मजाज़ अल-क़ुरान" 1/394, अल-तबरी ने 15/154, और अल-जौहरी ने "अल-सिहाह" (ज-र-ज़) में उद्धृत किया है और उन्होंने इसका श्रेय किसी को नहीं दिया। (3) देखें "अल-मुहर्रिर अल-वजीज़" 3/497, "अल-तारीफ़ वल-इलाम" पृ. 100, और "ज़ाद अल-मसीर" 5/106-107। (4) "मआनी अल-क़ुरान" 4/216 में; "अल-जुरुज़" के चार भाषाई रूप हैं जैसा कि "अल-सिहाह" (ज-र-ज़) में है। (5) देखें "तहज़ीब अल-लुग़ह" 10/607। (6)

"अल-मुहर्रिर अल-वजीज़" 3/497; देखें सिबवैह की "अल-किताब" 3/172-178, अल-तबरी की "तफ़सीर" 15/155-156, और मुजाहिद की "तफ़सीर" 1/373।

210 سورة الكهف: آيات 8 - 9

الله تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَإِنَّا لَجَاعِلُونَ مَا عَلَيْهَا صَعِيدًا جُرُزًا﴾ (8) اس کا بیان پہلے گزر چکا ہے (1)۔ اور ابو سہل نے کہا: ایسی مٹی جس میں کوئی سبزہ نہ ہو، گویا اس کا سبزہ کاٹ دیا گیا ہو۔ اور "الجرز" کا معنی کاٹنا ہے، اسی سے "سنة جُرُزٌ" (بنجر سال) نکلا ہے۔ راجز (شاعر) نے کہا: بے شک بنجر سالوں نے انہیں بہا دیا ہے (2)۔ اور "الأرض الجرز" وہ زمین ہے جس میں نہ نباتات ہوں اور نہ ہی آبادی وغیرہ کی کوئی چیز ہو، گویا اسے کاٹ کر ہٹا دیا گیا ہو۔ یعنی: قیامت کے دن، کیونکہ زمین برابر ہو جائے گی جس میں کوئی چیز چھپی ہوئی نہیں ہوگی (3)۔ النحاس (4) کہتے ہیں: لغت میں "الجرز" وہ زمین ہے جس میں نباتات نہ ہوں۔ الکسائی نے کہا: کہا جاتا ہے: "جُرِزَت الأرض" (زمین بنجر ہوگئی)، اور لوگ اسے "یجرزون" کرتے ہیں جب وہ اس میں موجود تمام نباتات اور فصلیں کھا جاتے ہیں، تو وہ "مجزوزة" اور "جرز" کہلاتی ہے (5)۔

الله تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أَمْ حَسِبْتَ أَنَّ أَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيمِ كَانُوا مِنْ آيَاتِنَا عَجَبًا﴾ (9) سیبویہ کا مذہب یہ ہے کہ "أَمْ" جب استفہامیہ "الف" کے بغیر آئے تو وہ "بل" اور استفہامیہ "الف" کے معنی میں ہوتا ہے، اور یہ "منقطعہ" ہے۔ اور کہا گیا ہے: "أم" کا عطف "لعلك" میں موجود استفہام کے معنی پر ہے، یا یہ انکار کے طور پر استفہامیہ "الف" کے معنی میں ہے۔ الطبری نے کہا: یہ نبی ﷺ کو ان کے اس خیال پر کہ اصحابِ کہف ایک عجوبہ تھے، اس کے انکار کے طور پر ایک اقرار ہے، یعنی: تم اسے اس طرح عظیم نہ سمجھو جس طرح تم سے سوال کرنے والے کافروں نے اسے عظیم سمجھا ہے، کیونکہ اللہ کی باقی تمام نشانیاں ان کے قصے سے کہیں زیادہ عظیم اور عام ہیں، یہ ابن عباس، مجاہد، قتادہ اور ابن اسحاق کا قول ہے (6)۔ اور خطاب...

(1) اس سورت کے آغاز میں۔ (2) اسے ابو عبیدہ نے "مجاز القرآن" 1/394، طبری نے 15/154، اور جوہری نے "الصحاح" (جرز) میں نقل کیا ہے اور اسے منسوب نہیں کیا۔ (3) دیکھئے "المحرر الوجیز" 3/497، "التعریف والإعلام" ص 100، اور "زاد المسیر" 5/106 - 107۔ (4) "معانی القرآن" 4/216 میں؛ "الجرز" کی لغت میں چار قسمیں ہیں جیسا کہ "الصحاح" (جرز) میں ہے۔ (5) دیکھئے "تہذیب اللغة" 10/607۔ (6) "المحرر الوجیز" 3/497، اور دیکھئے سیبویہ کی "الکتاب" 3/172 - 178، طبری کی "تفسیر" 15/155 - 156، اور مجاہد کی "تفسیر" 1/373۔

to the Prophet ﷺ, and that was because the polytheists asked him about youths who were lost, and about Dhul-Qarnayn, and about the Soul, and the revelation was delayed as mentioned previously (1). When it was revealed, God Almighty said to His Prophet, peace and blessings be upon him: "Have you thought, O Muhammad, that the People of the Cave and the Inscription were a wonder among Our signs?" meaning: they are not a wonder among Our signs; rather, among Our signs there is what is more wondrous than their story (2). Al-Kalbi said: The creation of the heavens and the earth is more wondrous than their story. Al-Dahhak said: What I have informed you of from the unseen is more wondrous. Al-Junayd said: Your state in the Night Journey (Isra') is more wondrous. Al-Mawardi said: The meaning of the speech is negation, i.e., you would not have thought had We not informed you (3). Abu Sahl said: It is a rhetorical question, meaning: you did think that, for they are indeed a wonder.

And Al-Kahf (The Cave): It is a wide opening in a mountain, and if it is not wide, it is a grotto (ghar). Al-Naqqash related from Anas bin Malik that he said: The cave is the mountain, and this is not well-known in the language (4).

And people differed regarding "Al-Raqim" (The Inscription). Ibn Abbas said: I know everything in the Quran except four: Ghislin, Hannan, Al-Awwah, and Al-Raqim (5). He was once asked about Al-Raqim and he said: Ka'b claimed it was a village they came out from (6). Mujahid said: Al-Raqim is a valley (7). Al-Suddi said: Al-Raqim is the rock that was over the cave. Ibn Zayd said: Al-Raqim is [a book whose matter God concealed from us, and did not explain its story to us. And a group said: Al-Raqim] (8) is a book on a tablet of copper. Ibn Abbas said: on a tablet of lead in which the disbelieving people - from whom the youths fled - wrote their story and they made it...

(1) At the beginning of the Surah. (2) See Al-Nukat wal-'Uyun 3/287, Al-Wasit 3/137, Tafsir Al-Baghawi 3/145, and Zad al-Masir 5/108. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 3/287. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/497, and in it: "Al-Nahhas related" instead of "Al-Naqqash related". (5) Narrated by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 1/397, and mentioned by Abu Al-Layth in Al-Tafsir 2/289-290, and Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 3/498 similarly. (6) Narrated by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 1/397, and Al-Tabari 15/158. (7) Narrated by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 1/396-397, and Al-Tabari 15/158. (8) What is between the brackets is not in (Zha).

सूरा अल-कहफ़, आयत 9 211

नबी ﷺ के लिए, और वह इसलिए था क्योंकि मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने उनसे उन युवकों के बारे में पूछा था जो खो गए थे, और ज़ुल-क़रनैन के बारे में, और रूह (आत्मा) के बारे में, और जैसा कि पहले बताया गया है (1) वह्य (प्रकाशना) आने में देरी हुई। जब यह नाज़िल (अवतरित) हुआ, तो अल्लाह तआला ने अपने नबी (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) से कहा: "क्या आपने सोचा है, ऐ मुहम्मद, कि गुफा और रक़ीम (तख्ती) वाले हमारे संकेतों में से एक आश्चर्य थे?" यानी: वे हमारे संकेतों में से आश्चर्य नहीं हैं, बल्कि हमारे संकेतों में वह भी है जो उनकी कहानी से अधिक आश्चर्यजनक है (2)। अल-कल्बी ने कहा: आसमानों और ज़मीन की रचना उनकी कहानी से अधिक आश्चर्यजनक है। अद-दहाक ने कहा: मैंने आपको ग़ैब (परोक्ष) के बारे में जो जानकारी दी है वह अधिक आश्चर्यजनक है। अल-जुनैद ने कहा: इसरा (मेराज) के दौरान आपकी स्थिति अधिक आश्चर्यजनक है। अल-मावरदी ने कहा: इस बात का अर्थ निषेध है, यानी, यदि हमने आपको सूचित न किया होता तो आप ऐसा नहीं सोचते (3)। अबू सहल ने कहा: यह एक पुष्टिकारक प्रश्न है, जिसका अर्थ है: आपने ऐसा सोचा था क्योंकि वे वास्तव में आश्चर्यजनक हैं।

और अल-कहफ़: यह पहाड़ में एक विस्तृत छेद है, और जो विस्तृत न हो वह 'ग़ार' (कंदरा) है। अनस बिन मालिक से अन-नक़्क़ाश ने उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: अल-कहफ़ पहाड़ है, और यह भाषा में प्रसिद्ध नहीं है (4)।

और 'अल-रक़ीम' के बारे में लोगों के मत अलग-अलग हैं। इब्न अब्बास ने कहा: मैं कुरान की हर चीज़ को जानता हूँ सिवाय चार के ग़िस्लीन, हन्नान, अल-अव्वह और अल-रक़ीम (5)। एक बार उनसे रक़ीम के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: काब ने दावा किया कि यह एक गाँव था जहाँ से वे निकले थे (6)। मुजाहिद ने कहा: रक़ीम एक घाटी है (7)। अस-सुद्दी ने कहा: रक़ीम वह चट्टान है जो गुफा पर थी। इब्न ज़ैद ने कहा: रक़ीम [एक ऐसी किताब है जिसका मामला अल्लाह ने हमसे छुपाया, और हमें उसकी कहानी नहीं समझाई। और एक समूह ने कहा: रक़ीम] (8) तांबे की तख्ती पर लिखी एक किताब है। इब्न अब्बास ने कहा: सीसे की एक तख्ती पर जिसमें काफ़िरों (अविश्वासियों) ने - जिनसे वे युवक भागे थे - उनकी कहानी लिखी थी और उन्होंने उसे बना दिया...

(1) सूरा के आरंभ में। (2) देखें: अन-नुकत वल-उयून 3/287, अल-वसीत 3/137, तफ़्सीर अल-बग़वी 3/145, और ज़ाद अल-मसीर 5/108। (3) अन-नुकत वल-उयून 3/287। (4) अल-मुहर्रर

अल-वजीज़ 3/497, और इसमें: अन-नक़्क़ाश के स्थान पर अन-नह़्ह़ास ने उल्लेख किया है। (5) इसे अत-तफ़्सीर 1/397 में अब्द अल-रज़्ज़ाक़ ने निकाला है, और अबू अल-लैथ ने अत-तफ़्सीर 2/289-290 में इसका उल्लेख किया है, और इब्न अत्तिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/498 में इसी तरह उल्लेख किया है। (6) इसे अत-तफ़्सीर 1/397 में अब्द अल-रज़्ज़ाक़ ने और अत-तबरी 15/158 ने निकाला है। (7) इसे अत-तफ़्सीर 1/396-397 में अब्द अल-रज़्ज़ाक़ ने और अत-तबरी 15/158 ने निकाला है। (8) जो कोष्ठकों के बीच है वह (ظ) में नहीं है।

سورہ الکہف، آیت ۹ ۲۱۱

نبی ﷺ کے لیے، اور وہ اس لیے کہ مشرکین نے ان سے ان نوجوانوں کے بارے میں پوچھا تھا جو گم ہو گئے تھے، اور ذوالقرنین کے بارے میں، اور روح کے بارے میں، اور جیسا کہ پہلے ذکر ہو چکا ہے (۱) وحی آنے میں تاخیر ہوئی۔ پس جب نازل ہوئی تو اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی (ان پر درود و سلام ہو) سے فرمایا: "اے محمد! کیا آپ نے یہ سمجھ رکھا ہے کہ غار والے اور رقیم (تختی والے) ہماری نشانیوں میں سے ایک عجوبہ تھے؟" یعنی: وہ ہماری نشانیوں میں کوئی (بڑا) تعجب نہیں ہیں، بلکہ ہماری نشانیوں میں وہ بھی ہے جو ان کے واقعے سے زیادہ تعجب خیز ہے (۲)۔ الکلبی کہتے ہیں: آسمانوں اور زمین کی تخلیق ان کے واقعے سے زیادہ تعجب خیز ہے۔ الضحاک کہتے ہیں: جو میں نے آپ کو غیب سے مطلع کیا وہ زیادہ تعجب خیز ہے۔ الجنید کہتے ہیں: اسراء (معراج) میں آپ کی شان زیادہ تعجب خیز ہے۔ الماوردی کہتے ہیں: کلام کا معنی نفی ہے، یعنی: اگر ہم آپ کو خبر نہ دیتے تو آپ نہ سمجھتے (۳)۔ ابوسہل کہتے ہیں: یہ استفہامِ تقریر ہے، یعنی: کیا آپ نے اسے (عجوبہ) سمجھا؟ پس بے شک وہ عجوبہ ہیں۔

اور الکہف: پہاڑ میں ایک وسیع شگاف کو کہتے ہیں، اور جو وسیع نہ ہو وہ 'غار' ہے۔ النقاش نے انس بن مالک سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: کہف پہاڑ ہے، اور لغت میں یہ مشہور نہیں ہے (۴)۔

اور رقیم کے بارے میں لوگوں کا اختلاف ہے، پس ابن عباس نے فرمایا: میں قرآن کی ہر چیز کو جانتا ہوں سوائے چار کے: غسلین، حنان، الاواہ اور الرقیم (۵)۔ ان سے ایک بار رقیم کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: کعب کا دعویٰ ہے کہ وہ ایک بستی تھی جہاں سے وہ نکلے تھے (۶)۔ مجاہد نے کہا: الرقیم ایک وادی ہے (۷)۔ السدی نے کہا: الرقیم وہ چٹان ہے جو غار پر تھی۔

ابن زید نے کہا: الرقیم: [ایک کتاب ہے جس کا معاملہ اللہ نے ہم سے پوشیدہ رکھا، اور ہمیں اس کا قصہ بیان نہیں کیا۔ اور ایک گروہ نے کہا: الرقیم] (۸) تانبے کی ایک تختی پر لکھی ہوئی کتاب ہے۔ ابن عباس نے کہا: سیسے کی ایک تختی پر جس میں کافر قوم نے - جن سے وہ نوجوان بھاگے تھے - ان کا قصہ لکھا تھا اور اسے انہوں نے بنا دیا...

(۱) سورہ کے شروع میں۔ (۲) دیکھیے النکت والعیون ۳/ ۲۸۷، والوسیط ۳/ ۱۳۷، وتفسیر البغوی ۳/ ۱۴۵، وزاد المسیر ۵/ ۱۰۸۔ (۳) النکت والعیون ۳/ ۲۸۷۔ (۴) المحرر الوجیز ۳/ ۴۹۷، اور اس میں ہے: "النحاس نے روایت کی" بجائے "النقاش نے روایت کی"۔ (۵) اسے عبد الرزاق نے تفسیر ۱/ ۳۹۷ میں روایت کیا ہے، اور ابواللیث نے تفسیر ۲/ ۲۸۹-۲۹۰ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳/ ۴۹۸ میں اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (۶) اسے عبد الرزاق نے تفسیر ۱/ ۳۹۷ میں، اور الطبری نے ۱۵/ ۱۵۸ میں روایت کیا ہے۔ (۷) اسے عبد الرزاق نے تفسیر ۱/ ۳۹۶-۳۹۷ میں، اور الطبری نے ۱۵/ ۱۵۸ میں روایت کیا ہے۔ (۸) بریکٹ کے درمیان جو ہے وہ (ظ) میں نہیں ہے۔

Surah Al-Kahf: Verse 9 212

...a history for them, mentioning the time they went missing, how many they were, and who they were (1). Likewise, Al-Farra' said: "Al-Raqim is a lead tablet on which were written their names, lineages, religion, and those from whom they fled" (2). Ibn Atiyyah said (3): "It appears from these reports that they were a people who chronicled events, which indicates the nobility of the kingdom and is a useful practice. These sayings are derived from 'Al-Raqm' (writing/inscription), and from it is: {A written record} [Al-Mutaffifin: 20], and from it is 'Al-Arqam' because of its stripes/markings. And from it is 'Raqmat al-Wadi', meaning the place where water flows and bends." What is narrated from Ibn Abbas is not contradictory, because the first statement was something he heard from Ka'b. The second statement may have been something he learned about Al-Raqim afterwards. Sa'id bin Jubayr narrated that Ibn Abbas mentioned the People of the Cave and said: "When the youths were lost, their families sought them but could not find them. This was reported to the king, who said: 'There must be news of them,' and he brought a lead tablet and wrote their names on it and placed it in his treasury. That tablet is Al-Raqim" (4). It is also said: Two believers in the king's house wrote the story of the youths and their lineages on a lead tablet, then placed it in a copper chest and put it within the structure, and Allah knows best (5). From Ibn Abbas also: "Al-Raqim is an inscribed book they had containing the law (Shari'a) they adhered to from the religion of Jesus, peace be upon him." Al-Naqqash said on the authority of Qatada: "Al-Raqim is their coins." Anas ibn Malik and Al-Sha'bi said: "Al-Raqim is their dog." Ikrimah said: "Al-Raqim is the inkstand" (6). And it is said: "Al-Raqim is the tablet of gold under the wall that Al-Khidr built." And it is said: "Al-Raqim is the people of the cave."

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/497. (2) Ma'ani al-Qur'an 2/134. (3) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/497-498. (4) Zad al-Masir 5/109, similarly. (5) 'Ara'is al-Majalis, p. 426. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 3/497-498, and see Al-Nukat wa al-'Uyun 3/287, and Zad al-Masir 5/108.

सूरह अल-कहफ़: आयत 9 212

...उनके लिए एक इतिहास, जिसमें उनके लापता होने का समय, उनकी संख्या, और वे कौन थे, इसका उल्लेख था (1)। इसी तरह अल-फर्रा ने कहा: "अल-रक़ीम सीसे (lead) की एक पट्टिका (tablet) थी जिस पर उनके नाम, वंश, धर्म और जिनसे वे भागे थे, उनके बारे में लिखा था" (2)। इब्न अतिय्या ने कहा (3): "इन वृत्तांतों से ऐसा प्रतीत होता है कि वे ऐसे लोग थे जो घटनाओं का इतिहास लिखते थे, जो राज्य की कुलीनता को दर्शाता है और एक उपयोगी कार्य है। ये बातें 'अल-रक़्म' (लेखन/अंकन) शब्द से ली गई हैं, और इसी से निकला है: {एक लिखित अभिलेख} [अल-मुतफ़्फ़िफीन: 20], और इसी से 'अल-अरक़म' (एक प्रकार का साँप) है क्योंकि उस पर धारियाँ/चिह्न होते हैं। और इसी से 'रक़मत अल-वादी' है, जिसका अर्थ है वह स्थान जहाँ पानी बहता और मुड़ता है।" इब्न अब्बास से जो वर्णित है वह विरोधाभासी नहीं है, क्योंकि पहला कथन उन्होंने काब से सुना था। संभव है कि दूसरा कथन वह हो जो उन्हें बाद में अल-रक़ीम के बारे में पता चला हो। सईद बिन जुबैर ने वर्णन किया कि इब्न अब्बास ने गुफा के लोगों का उल्लेख किया और कहा: "जब युवक खो गए, तो उनके परिवारों ने उन्हें ढूँढा लेकिन वे नहीं मिले। राजा को इसकी सूचना दी गई, तो उसने कहा: 'उनके बारे में निश्चित रूप से कोई खबर होनी चाहिए,' और उसने सीसे की एक पट्टिका मंगवाई और उस पर उनके नाम लिखकर उसे अपने खजाने में रख दिया। वही पट्टिका अल-रक़ीम है" (4)। यह भी कहा जाता है: राजा के घर में दो मोमिन (ईमान वाले) थे जिन्होंने युवकों की कहानी और उनके वंश को सीसे की एक पट्टिका पर लिखा, फिर उसे तांबे के एक संदूक में रखकर दीवार में चुनवा दिया, और अल्लाह बेहतर जानता है (5)। इब्न अब्बास से यह भी वर्णित है: "अल-रक़ीम एक लिखित पुस्तक थी जो उनके पास थी जिसमें वह शरीयत (कानून) थी जिसका वे ईसा (अलैहिस्सलाम) के धर्म से पालन करते थे।" अल-नक़्क़ाश ने क़तादा के हवाले से कहा: "अल-रक़ीम उनके सिक्के हैं।" अनस इब्न मालिक और अल-शाबी ने कहा: "अल-रक़ीम उनका कुत्ता है।" इकरामा ने कहा: "अल-रक़ीम दवात (स्याही का पात्र) है" (6)। और यह भी कहा जाता है: "अल-रक़ीम वह सोने की पट्टिका है जो उस दीवार के नीचे थी जिसे ख़िज़्र ने बनाया था।" और यह भी कहा जाता है: "अल-रक़ीम गुफा वाले लोग हैं।"

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/497. (2) मआनी अल-कुरान 2/134. (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/497-498 में। (4) जाद अल-मसीर 5/109, इसी तरह। (5) अराइस अल-मजालिस, पृ. 426. (6)

अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/497-498, और देखें अल-नुकत व अल-उयून 3/287, और जाद अल-मसीर 5/108।

سورہ الکہف: آیت ۹ ۲۱۲

...ان کے لیے ایک تاریخ، جس میں ان کے گم ہونے کا وقت، ان کی تعداد اور یہ کہ وہ کون تھے، ذکر کیا گیا تھا (۱)۔ اسی طرح الفراء نے کہا: "الرقیم سیسے کی ایک تختی تھی جس پر ان کے نام، نسب، دین اور جن سے وہ بھاگے تھے، ان کے بارے میں لکھا ہوا تھا" (۲)۔ ابن عطیہ نے کہا (۳): "ان روایات سے ظاہر ہوتا ہے کہ وہ ایسے لوگ تھے جو واقعات کی تاریخ لکھتے تھے، جو سلطنت کی شرافت کی علامت ہے اور ایک مفید کام ہے۔ یہ اقوال 'الرقم' (لکھنا/نشان لگانا) سے ماخوذ ہیں، اور اسی سے ہے: ﴿کتاب مرقوم﴾ [المطففین: ۲۰] اور اسی سے 'الارقم' (ایک قسم کا سانپ) ہے کیونکہ اس پر نشانات ہوتے ہیں۔ اور اسی سے 'رقمۃ الوادی' ہے، یعنی وہ جگہ جہاں پانی بہتا اور مڑتا ہے۔" ابن عباس سے جو مروی ہے وہ متضاد نہیں ہے، کیونکہ پہلا قول انہوں نے کعب سے سنا تھا۔ دوسرا قول ممکن ہے کہ وہ ہو جو انہیں بعد میں الرقیم کے بارے میں معلوم ہوا۔ سعید بن جبیر نے روایت کی کہ ابن عباس نے اصحابِ کہف کا ذکر کیا اور فرمایا: "جب نوجوان لاپتہ ہو گئے، تو ان کے گھر والوں نے انہیں تلاش کیا لیکن وہ نہ ملے۔ بادشاہ کو یہ خبر دی گئی تو اس نے کہا: 'ان کے بارے میں کوئی خبر ضرور ہونی چاہیے'، اور اس نے سیسے کی ایک تختی منگوائی اور اس پر ان کے نام لکھ کر اپنے خزانے میں رکھ دیا۔ وہی تختی الرقیم ہے (۴)۔" اور کہا گیا ہے: بادشاہ کے گھر میں دو مومن تھے جنہوں نے نوجوانوں کا حال اور ان کے نسب سیسے کی ایک تختی پر لکھے، پھر اسے تانبے کے ایک صندوق میں رکھ کر عمارت میں چھپا دیا، اور اللہ بہتر جانتا ہے (۵)۔ ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے: "الرقیم ایک لکھی ہوئی کتاب تھی جو ان کے پاس تھی جس میں وہ شریعت تھی جس پر وہ عیسیٰ علیہ السلام کے دین سے عمل پیرا تھے۔" النقاش نے قتادہ سے روایت کی: "الرقیم ان کے درہم ہیں۔" انس بن مالک اور

الشعبي نے کہا: "الرقیم ان کا کتا ہے۔" عکرمہ نے کہا: "الرقیم دوات ہے (۶)۔" اور کہا گیا ہے: "الرقیم سونے کی وہ تختی ہے جو اس دیوار کے نیچے تھی جسے خضر علیہ السلام نے تعمیر کیا تھا۔" اور کہا گیا ہے: "الرقیم غار والے لوگ ہیں۔"

(۱) المحرر الوجیز ۳ / ۴۹۷۔ (۲) معاني القرآن ۲ / ۱۳۴۔ (۳) المحرر الوجیز ۳ / ۴۹۷ - ۴۹۸ میں۔ (۴) زاد المسیر ۵ / ۱۰۹، اسی طرح۔ (۵) عرائس المجالس ص ۴۲۶۔ (۶) المحرر الوجیز ۳ / ۴۹۷ - ۴۹۸، اور دیکھیں النکت والعیون ۳ / ۲۸۷، اور زاد المسیر ۵ / ۱۰۸۔

Surah Al-Kahf: Verse 9 213

...who were trapped by it, so each of them mentioned their best deed(1). I said: There is a well-known report about this in the two Sahihs(2), and Al-Bukhari inclined towards it. Some said: God informed about the People of the Cave, but did not inform anything about the People of Al-Raqim. Al-Dahhak said: Al-Raqim is a town in Rome where there is a cave containing twenty-one people, appearing as if they are sleeping in the likeness of the People of the Cave; thus, they are other youths who experienced what happened to the People of the Cave(3). And God knows best. It was also said: Al-Raqim is a valley before Palestine containing the Cave(4), derived from "Raqmat al-Wadi" (the bend of the valley): which is the place of water. It is said: stick to the "Raqma" and leave the bank, as mentioned by Al-Ghaznawi(5). Ibn Atiyyah(6) said: In the Levant - as I have heard from many people - there is a cave containing the dead, whom their neighbors claim are the People of the Cave, with a mosque and a building over them called Al-Raqim, and with them is a decayed dog. And in Andalusia, near Granada by a village called "Loja", there is a cave with dead people and a decayed dog; most of their flesh has wasted away, while some are still intact. Past centuries have gone by, and we found no remnant of their history. Some people claim they are the People of the Cave. I visited them and saw them in the year five hundred and four, and they were in this state. There was a mosque over them, and near them a Roman building called Al-Raqim, appearing as if it were a worn-out palace of which some walls remained, situated in a ruined desert area.

(1) Recorded by Ahmad (18417), Al-Tabarani in Al-Ahadith al-Tiwal (41) and in Al-Awsat (2328), and Abu Nu'aym in Al-Hilyah 8/79, narrated from Al-Nu'man ibn Bashir that he heard the Messenger of God (PBUH) speaking about Al-Raqim: "Three individuals entered a cave, and a rock from the mountain fell and blocked the cave entrance..." the hadith. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 8/140: Narrated by Ahmad and Al-Tabarani in Al-Awsat and Al-Kabir, and Al-Bazzar with a similar meaning from various routes, and Ahmad's narrators are trustworthy. (2) Recorded by Al-Bukhari (2272) and Muslim (2743) from Ibn Umar (may God be pleased with them both) who said: I heard the Messenger of God (PBUH) saying: "Three men from those before you set out..." the hadith. (3) Al-Nukat wa Al-'Uyun 3/287, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/498 similarly. (4) Recorded by Al-Tabari 15/157-158 from Ibn Abbas (may God be pleased with them both), see also 'Ara'is al-Majalis pp. 415-416. (5) Tafsir al-Tabari 15/161, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/498 similarly. (6) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/511.

सूरह अल-कहफ़: आयत ९ २१३

...जो उसमें फंस गए थे, इसलिए उनमें से प्रत्येक ने अपने सबसे अच्छे काम का उल्लेख किया(१)। मैंने कहा: इसके बारे में दो सहीह किताबों में एक प्रसिद्ध रिपोर्ट है(२), और अल-बुखारी ने इसी ओर रुख किया है। कुछ लोगों ने कहा: अल्लाह ने गुफा वालों (असहाबुल कहफ़) के बारे में बताया है, लेकिन रकीम वालों (असहाबुर रकीम) के बारे में कुछ नहीं बताया। अल-दह्हाक ने कहा: रकीम रोम का एक शहर है जहाँ एक गुफा है जिसमें इक्कीस लोग हैं, वे ऐसे लगते हैं जैसे वे गुफा वालों की तरह सो रहे हों; इस प्रकार, वे अन्य युवा हैं जिनके साथ वैसा ही हुआ जैसा गुफा वालों के साथ हुआ था(३)। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। यह भी कहा गया है: रकीम फिलिस्तीन से पहले एक घाटी है जिसमें गुफा है(४), जो 'रकमत अल-वादी' (घाटी का मोड़) से लिया गया है: जो पानी की जगह है, कहा जाता है: 'रकमा' पर टिके रहो और किनारे को छोड़ दो, जैसा कि अल-गजनवी ने उल्लेख किया है(५)। इब्न अतियाह(६) ने कहा: शाम (लेवेंट) में - जैसा कि मैंने बहुत से लोगों से सुना है - एक गुफा है जिसमें मृत शरीर हैं, जिनके पड़ोसी दावा करते हैं कि वे गुफा वाले हैं, और उनके ऊपर एक मस्जिद और एक इमारत है जिसे रकीम कहा जाता है, और उनके साथ एक क्षय हुआ कुत्ता है। और अंडालूसिया (स्पेन) में, ग्रेनाडा के पास "लोजा" नामक गाँव के पास, एक गुफा है जिसमें मृत लोग और एक क्षय हुआ कुत्ता है; उनमें से अधिकांश का मांस गल चुका है, जबकि कुछ अभी भी बरकरार हैं। पिछली सदियां बीत चुकी हैं, और हमें उनके इतिहास का कोई अवशेष नहीं मिला। कुछ लोग दावा करते हैं कि वे गुफा वाले हैं। मैं उनके पास गया और उन्हें साल पाँच सौ चार में देखा, और वे इसी स्थिति में थे। उनके ऊपर एक मस्जिद थी, और उनके पास एक रोमन इमारत थी जिसे रकीम कहा जाता था, जो ऐसा लगता था जैसे वह एक पुराना महल हो जिसकी कुछ दीवारें बची हों, और वह वीरान जमीन में स्थित था।

(१) अहमद (१८४१७), अल-तबरानी ने अल-अहादीथ अल-तिवाल (४१) और अल-औसत (२३२८) में, और अबू नुऐम ने अल-हिल्या ७९/८ में अल-नुमान बिन बशीर से उद्धृत किया कि उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ को रकीम के बारे में बताते हुए सुना: "तीन व्यक्ति एक गुफा में घुसे, और पहाड़ का एक टुकड़ा गुफा के दरवाजे पर गिर गया और उन्हें बंद कर दिया..." हदीस। अल-हैथमी ने मजमा अल-जवाइद ८/१४० में कहा: अहमद और अल-तबरानी ने अल-औसत और अल-कबीर में, और अल-बज्जार ने विभिन्न तरीकों से इसे सुनाया, और अहमद के रावी (कथावाचक) विश्वसनीय हैं। (२) अल-बुखारी (२२७२) और मुस्लिम (२७४३) ने इब्न उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से उद्धृत किया

जिन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते हुए सुना: "तुमसे पहले के लोगों में से तीन व्यक्ति निकले..." हदीस। (३) अल-नुकत वल-उयून ३/२८७, और अल-मुहर्रर अल-वजीज ३/४९८ में इसी प्रकार। (४) अल-तबरी १५/१५७-१५८ ने इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से उद्धृत किया, और देखें अरायिस अल-मजालिस पृ. ४१५-४१६। (५) तफ़सीर अल-तबरी १५/१६१, और अल-मुहर्रर अल-वजीज ३/४९८ में इसी प्रकार। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज ३/५११ में।

سورة الکہف: آیت ۹ ۲۱۳

...جو ان پر بند ہوگئی تھی، چنانچہ ان میں سے ہر ایک نے اپنے سب سے نیک عمل کا ذکر کیا (۱)۔ میں نے کہا: اس بارے میں ایک مشہور خبر ہے جسے صحیحین (بخاری و مسلم) نے روایت کیا ہے (۲)، اور اسی طرف بخاری کا میلان ہے۔ ایک جماعت نے کہا: اللہ تعالیٰ نے اصحابِ کہف کے بارے میں بتایا ہے، اور اصحابِ رقیم کے بارے میں کچھ نہیں بتایا۔ ضحاک نے کہا: رقیم روم کا ایک شہر ہے جس میں ایک غار ہے، اس میں اکیس افراد ہیں، گویا وہ اصحابِ کہف کی ہیئت پر سوئے ہوئے ہیں، پس اس بنا پر وہ دوسرے نوجوان ہیں جن کے ساتھ وہی کچھ ہوا جو اصحابِ کہف کے ساتھ ہوا تھا (۳)۔ واللہ اعلم۔ اور کہا گیا ہے: رقیم فلسطین سے پہلے ایک وادی ہے جس میں غار ہے (۴)، یہ 'رقمت الوادی' سے ماخوذ ہے: جو پانی کی جگہ ہوتی ہے، کہا جاتا ہے: 'رقمہ' کو لازم پکڑو اور کنارے کو چھوڑ دو، اسے غزنوی نے ذکر کیا ہے (۵)۔ ابن عطیہ (۶) نے کہا: اور شام میں - جیسا کہ میں نے بہت سے لوگوں سے سنا ہے - ایک غار ہے جس میں مردے ہیں، ان کے پڑوسیوں کا دعویٰ ہے کہ وہ اصحابِ کہف ہیں، ان پر ایک مسجد اور عمارت ہے جسے رقیم کہا جاتا ہے، اور ان کے ساتھ ایک بوسیدہ کتا بھی ہے۔ اور اندلس میں غرناطہ کی جانب 'لوشہ' نامی بستی کے قریب ایک غار ہے جس میں مردے اور ان کے ساتھ ایک بوسیدہ کتا ہے، ان میں سے اکثر کا گوشت ختم ہو چکا ہے اور بعض ابھی برقرار ہیں، صدیاں گزر گئیں اور ہمیں ان کے معاملے کی کوئی مستند خبر نہیں ملی، اور کچھ لوگ دعویٰ کرتے ہیں کہ وہی اصحابِ کہف ہیں، میں ان کے پاس گیا اور انہیں سن پانچ سو چار میں دیکھا وہ اسی حال میں تھے، ان پر ایک مسجد تھی اور ان کے قریب ایک رومی عمارت تھی جسے رقیم کہا جاتا ہے، گویا وہ ایک پرانا محل ہو جس کی کچھ دیواریں باقی رہ گئی ہوں، اور وہ ایک ویران زمین میں واقع ہے۔

(۱) اسے احمد (۱۸۴۱۷)، طبرانی نے 'الاحادیث الطوال' (۴۱) اور 'الاوسط' (۲۳۲۸) میں، اور ابو نعیم نے 'الحلیہ' ۷۹/۸ میں نعمان بن بشیر سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ کو رقیم کے بارے میں فرماتے ہوئے سنا: "تین آدمی ایک غار میں داخل ہوئے تو پہاڑ سے ایک چٹان گری اور غار کا دروازہ ان پر بند کر دیا..." الحدیث۔ ہیثمی نے 'مجمع الزوائد' ۸/۱۴۰ میں کہا: اسے احمد اور طبرانی نے 'الاوسط' اور 'الکبیر' میں روایت کیا ہے، اور بزار نے بھی مختلف طرق سے اسی طرح روایت کیا ہے، اور احمد کے رجال ثقہ ہیں۔ (۲) اسے بخاری (۲۲۷۲) اور مسلم (۲۷۴۳) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "تم سے پہلے لوگوں میں سے تین آدمی نکلے..." الحدیث۔ (۳) النکت والعیون ۳/۲۸۷، اور المحرر الوجیز ۳/۴۹۸ میں اسی طرح ہے۔ (۴) اسے طبری ۱۵/۱۵۷-۱۵۸ نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے، اور دیکھیے عرائس المجالس ص ۴۱۵-۴۱۶۔ (۵) تفسیر طبری ۱۶۱/۱۵، اور المحرر الوجیز ۳/۴۹۸ میں اسی طرح ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۳/۵۱۱ میں۔

214 Surah Al-Kahf: Verses 9 - 10

Above Granada, towards the Qiblah, are the ruins of a Roman city called the city of Daqyus. In its ruins, we found strange things like graves and such. I say: What was mentioned about seeing them in Andalusia refers to others, because Allah Almighty says regarding the People of the Cave: {If you had looked at them, you would have turned from them in flight and been filled with terror of them} [18:18]. Ibn Abbas said to Muawiyah when he wanted to see them: "Allah prevented someone who was better than you from doing that," and this will be mentioned at the end of the story (1). Mujahid said regarding the verse: {"...were a wonder among Our signs"} [18:9]: "They were a wonder." This was narrated from him by Ibn Jurayj, meaning it is not a denial of the Prophet (peace be upon him) finding them to be a wonder. Ibn Najih narrated from him that he said: "It means they are not the most wondrous of Our signs" (2). The Almighty's saying: {[Remember] when the youths retreated to the cave and said, "Our Lord, grant us from Yourself mercy and prepare for us from our affair right guidance"} (10). There are three issues concerning this: First: The Almighty's saying: {[Remember] when the youths retreated to the cave}. It is narrated that they were a group of sons of the noblemen of the city of the disbelieving King Daqyus, also called Decianus. It is narrated that they wore gold necklaces and bracelets and had long hair (locks), and they were from the Romans and followed the religion of Jesus. It is also said: they were before Jesus, and Allah knows best (3). Ibn Abbas said: A king among kings—called Decianus—appeared in a city of the Roman cities called Ephesus. It is also said it was Tarsus. It was after the time of Jesus, peace be upon him. He ordered the worship of idols, so he called its people to worship idols. There were seven youths who worshipped Allah in secret. Their news reached the king, and they feared him, so they fled at night. They passed by a shepherd who had a dog...

---

(1) See the exegesis of verse (27) of this Surah and the documentation of Ibn Abbas's statement there. (2) Reported by Al-Tabari 15/155-156, and it is in Tafsir Mujahid 1/373. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/498.

२१४ सूरह अल-कहफ़: आयत ९ - १०

ग़रनाता (ग्रेनाडा) के ऊपर, क़िबला की ओर, एक रोमी शहर के खंडहर हैं जिसे दक़्यूस शहर कहा जाता है। उसके खंडहरों में हमें कब्रों और इसी तरह की अजीब चीजें मिलीं। मैं कहता हूँ: उनके (गुफा वालों के) अंडालूसिया में देखे जाने का जो ज़िक्र है, वे कोई और लोग होंगे; क्योंकि अल्लाह तआला ने गुफा वालों के बारे में फ़रमाया है: {अगर तुम उन्हें झाँककर देखते तो उनसे पीठ फेरकर भाग खड़े होते और उनसे दहशत से भर जाते}। इब्ने अब्बास ने मुआविया से कहा था जब उन्होंने उन्हें देखना चाहा: "अल्लाह ने उस शख़्स को जो आपसे बेहतर थे (यानी नबी ﷺ), उन्हें देखने से रोक दिया था," और यह कहानी के अंत में आएगा (१)। मुजाहिद ने इस आयत के बारे में कहा: {"...हमारी निशानियों में से एक अजूबा थे"}: "वे अजूबा थे।" इब्ने जुरैज ने उनसे ऐसा ही रिवायत किया है, जिसका अर्थ है कि यह नबी ﷺ पर इस बात का इनकार नहीं है कि वे उन्हें अजूबा समझें। इब्ने नजीह ने उनसे रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "इसका मतलब है कि वे हमारी निशानियों में सबसे ज़्यादा अजूबा नहीं हैं" (२)। अल्लाह तआला का फ़रमान है: {जब उन नौजवानों ने गुफ़ा में पनाह ली और कहा, "ऐ हमारे रब! हमें अपने पास से रहमत अता फ़रमा और हमारे लिए हमारे इस काम में दुरुस्तगी का सामान मुहैया कर दे"} (१०)। इसमें तीन मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {जब उन नौजवानों ने गुफ़ा में पनाह ली}। रिवायत है कि वे काफ़िर बादशाह दक़्यूस (जिसे डेशियानस भी कहा जाता है) के शहर के रईसों के बेटों की एक जमात थी। रिवायत है कि वे सोने के हार और कंगन पहने हुए थे और उनके लंबे बाल थे, और वे रोमी थे और ईसा (अ.) के धर्म के अनुयायी थे। और यह भी कहा गया है: वे ईसा (अ.) से पहले थे, और अल्लाह बेहतर जानता है (३)। इब्ने अब्बास ने कहा: बादशाहों में से एक बादशाह — जिसे डेशियानस कहा जाता था — रोम के शहरों में से एक शहर में ज़ाहिर हुआ जिसे अफ़सूस (Ephesus) कहा जाता था। यह भी कहा गया है कि वह तरसूस था। यह ईसा अलैहिस्सलाम के ज़माने के बाद की बात है। उसने मूर्तियों की पूजा का हुक्म दिया, तो उसने वहाँ के लोगों को मूर्तिपूजा की दावत दी। वहाँ सात नौजवान थे जो चुपके से अल्लाह की इबादत करते थे। उनकी खबर बादशाह तक पहुँचा दी गई और वे उससे डर गए, इसलिए वे रात में भाग निकले। वे एक चरवाहे के पास से गुज़रे जिसके साथ एक कुत्ता था...

---

(१) इस सूरह की आयत (२७) की तफ़सीर में, और वहाँ इब्ने अब्बास के कलाम की तहकीक है। (२) इसे अल-तबरी १५/१५५ - १५६ ने निकाला है, और यह तफ़सीर मुजाहिद १/३७३ में है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज ३/४९८।

۲۱۴ سورة الكهف: آيات ۹ - ۱۰

غرناطہ کے بالائی حصے میں قبلہ کی جانب ایک رومی شہر کے آثار ہیں جسے شہرِ دَقْیُوس کہا جاتا ہے۔ ہم نے اس کے آثار میں قبروں وغیرہ کی عجیب و غریب چیزیں پائیں۔ میں کہتا ہوں: اندلس میں ان کے دیکھے جانے کا جو ذکر ہے وہ ان کے علاوہ کوئی اور لوگ ہوں گے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اصحابِ کہف کے حق میں فرمایا ہے: {اگر تم انہیں جھانک کر دیکھتے تو ان سے پیٹھ پھیر کر بھاگ کھڑے ہوتے اور ان کی ہیبت سے بھر جاتے}۔ ابنِ عباس نے معاویہ سے کہا جب انہوں نے انہیں دیکھنا چاہا: "اللہ نے اس شخص کو جو تم سے بہتر تھا (یعنی نبی ﷺ)، انہیں دیکھنے سے روک دیا تھا،" اور یہ قصے کے آخر میں آئے گا (۱)۔ مجاہد نے اس فرمان کے بارے میں کہا: "وہ ہماری نشانیوں میں سے ایک عجیب تھے" فرمایا: وہ عجیب تھے۔ ابنِ جریج نے ان سے اسی طرح روایت کی ہے، اس کا مطلب یہ ہے کہ یہ نبی ﷺ پر اس بات کا انکار نہیں ہے کہ ان کے نزدیک وہ عجیب ہوں۔ اور ابنِ نجیح نے ان سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: وہ ہماری سب سے عجیب نشانیاں نہیں ہیں (۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {جب ان نوجوانوں نے غار میں پناہ لی اور کہا، "اے ہمارے رب! ہمیں اپنے پاس سے رحمت عطا فرما اور ہمارے لیے ہمارے اس معاملے میں درستگی کی راہ ہموار کر دے"} (۱۰) اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جب ان نوجوانوں نے غار میں پناہ لی}۔ روایت ہے کہ وہ کافر بادشاہ دقیوس کے شہر کے شرفاء کے بیٹوں کی ایک جماعت تھی، جسے دقیانوس بھی کہا جاتا ہے۔ روایت ہے کہ وہ سونے کے گلوبند اور کنگن پہنے ہوئے تھے اور ان کی لمبی لٹیں تھیں، اور وہ رومی تھے اور عیسیٰ علیہ السلام کے دین کے پیروکار تھے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ وہ عیسیٰ علیہ السلام سے پہلے تھے، واللہ اعلم (۳)۔ ابنِ عباس نے کہا: بادشاہوں میں سے ایک بادشاہ — جسے دقیانوس کہا

جاتا ہے — روم کے شہروں میں سے ایک شہر میں ظاہر ہوا جسے افسوس (Ephesus) کہا جاتا ہے۔ یہ بھی کہا گیا کہ وہ طرسوس تھا، اور یہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام کے زمانے کے بعد کی بات ہے۔ اس نے بت پرستی کا حکم دیا اور لوگوں کو بت پرستی کی دعوت دی۔ وہاں سات نوجوان تھے جو چھپ کر اللہ کی عبادت کرتے تھے، ان کی خبر بادشاہ تک پہنچا دی گئی تو وہ ڈر گئے اور رات کے وقت بھاگ نکلے۔ وہ ایک چرواہے کے پاس سے گزرے جس کے پاس ایک کتا تھا...

---

(۱) اس سورہ کی آیت (۲۷) کی تفسیر میں، اور وہاں ابنِ عباس کے کلام کی تخریج ہے۔ (۲) اسے طبری نے ۱۵۵ - ۱۵۶ / ۱۵ میں نکالا ہے، اور یہ تفسیر مجاہد ۳۷۳/۱ میں ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳ / ۴۹۸ ۔

Page 215 Surah Al-Kahf: Verse 10

So they followed them, and they took refuge in the cave. The king followed them to the mouth of the cave and found the trace of their entry but not their exit. They entered, but Allah blinded their eyes so they saw nothing. Then the king said: Block the entrance of the cave upon them so that they die there of hunger and thirst(1).

Mujahid also narrated from Ibn Abbas that these youths were in the kingdom of a king who worshipped idols, sacrificed to them, and disbelieved in Allah. The people of the city followed him in that. Knowledge came to the youths from some of the Disciples - as mentioned by Al-Naqqash, or: from the believers of nations before them - so they believed in Allah and saw with their insight the ugliness of the people's actions. They committed themselves to following the religion and worshipping Allah. Their matter was raised to the king, and he was told: They have departed from your religion, belittled your gods, and disbelieved in them. So the king summoned them to his council, ordered them to follow his religion and sacrifice to his gods, and threatened them with death for abandoning that. They said to him, according to what was narrated: "Our Lord is the Lord of the heavens and the earth" up to His saying: "And when you have withdrawn from them". It is narrated that they said something similar to this, and the king said to them: You are inexperienced youths with no sense. I will not hurry with you, but I will wait; go to your homes, consider your opinion, and return to my command. He gave them a deadline for that. Then he traveled during that period. The youths consulted about fleeing with their religion. One of them said: I know a cave in such-and-such mountain where my father used to put his sheep; let's go and hide in it until Allah opens a way for us. So they went out, as narrated, playing with polo sticks and a ball, rolling it towards their path so that people would not notice them. It is narrated that they were in agreement(2), and a festival came which they went out to. They rode among the people, then started playing with the polo sticks until they managed to escape through that(3).

Wahb bin Munabbih narrated that the beginning of their story was actually a disciple of Jesus son of Mary who came to the city of the People of the Cave wanting to enter it. He hired himself out to a bathhouse owner and worked there. The bathhouse owner saw a great blessing in his work, so he entrusted all his affairs to him, and he knew that...

(1) Tafsir Abi al-Layth 2/290 - 291. (2) In (Z) and (M) and Al-Muharrar al-Wajiz: "muthaqqafin" (meaning skilled or cultured). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/498.

पृष्ठ २१५ सूरह अल-कहफ: आयत १०

तो उन्होंने उनका पीछा किया, और वे गुफा में शरण ले ली। राजा गुफा के मुहाने तक उनके पीछे आया, और उनके प्रवेश के निशान मिले लेकिन उनके बाहर निकलने के निशान नहीं मिले। वे अंदर गए, लेकिन अल्लाह ने उनकी आँखों को अंधा कर दिया जिससे उन्हें कुछ भी दिखाई नहीं दिया। तब राजा ने कहा: गुफा का प्रवेश द्वार उन पर बंद कर दो ताकि वे वहां भूख और प्यास से मर जाएं(१)।

मुजाहिद ने इब्न अब्बास से यह भी रिवायत की है कि ये युवा एक ऐसे राजा के राज्य में थे जो मूर्तियों की पूजा करता था, उनके लिए बलिदान देता था और अल्लाह को नहीं मानता था। शहर के लोग उस पर उसका अनुसरण करते थे। युवाओं को कुछ शिष्यों से ज्ञान प्राप्त हुआ - जैसा कि अल-नक़्क़ाश ने उल्लेख किया है, या: उनसे पहले के देशों के विश्वासियों से - तो वे अल्लाह पर विश्वास करने लगे और अपनी अंतर्दृष्टि से लोगों के कार्यों की कुरूपता देखी। उन्होंने धर्म का पालन करने और अल्लाह की इबादत करने के लिए खुद को प्रतिबद्ध किया। उनका मामला राजा तक पहुँचाया गया, और उसे बताया गया: वे आपके धर्म से अलग हो गए हैं, आपके देवताओं को तुच्छ समझते हैं और उनमें अविश्वास करते हैं। इसलिए राजा ने उन्हें अपनी परिषद में बुलाया, उन्हें अपने धर्म का पालन करने और अपने देवताओं के लिए बलिदान करने का आदेश दिया, और ऐसा न करने पर उन्हें मौत की धमकी दी। उन्होंने उससे कहा, जो रिवायत किया गया है: "हमारा रब आसमानों और ज़मीन का रब है" उनके इस कहने तक: "और जब तुम उनसे अलग हो गए"। यह रिवायत है कि उन्होंने इसके समान कुछ कहा, और राजा ने उनसे कहा: तुम अनुभवहीन युवा हो जिनमें कोई समझ नहीं है। मैं तुम्हारे साथ जल्दी नहीं करूँगा, बल्कि मैं प्रतीक्षा करूँगा; अपने घरों को जाओ, अपनी राय पर विचार करो और मेरे आदेश पर लौट आओ। उसने उन्हें इसके लिए एक समय सीमा दी। फिर उसने उस अवधि के दौरान यात्रा की। युवाओं ने अपने धर्म के साथ भागने के बारे में परामर्श किया। उनमें से एक ने कहा: मैं ऐसे और ऐसे पहाड़ में एक गुफा जानता हूँ जहाँ मेरे पिता अपनी भेड़ें रखा करते थे; चलो वहां चलकर छिप जाएं जब तक कि अल्लाह हमारे लिए कोई रास्ता न खोल दे। तो वे बाहर निकले, जैसा कि रिवायत है, पोलो स्टिक और गेंद के साथ खेलते हुए, उसे अपने रास्ते की ओर लुढ़काते हुए ताकि लोगों को उनका पता न चले। यह रिवायत है कि वे सहमत थे(२), और एक उत्सव आया जिसमें वे बाहर निकले। वे लोगों के बीच सवार हुए, फिर पोलो स्टिक के साथ खेलना शुरू किया जब तक कि वे उसके माध्यम से भागने में सफल नहीं हो गए(३)।

वाहब बिन मुनब्बिह ने रिवायत की है कि उनकी कहानी की शुरुआत वास्तव में मरियम के पुत्र ईसा के एक शिष्य से हुई थी जो गुफा वालों के शहर में प्रवेश करना चाहता था। उसने खुद को एक स्नानघर के मालिक के यहाँ काम पर रख लिया और वहाँ काम करने लगा। स्नानघर के मालिक ने उसके काम में बड़ी बरकत देखी, इसलिए उसने उसे अपने सभी काम सौंप दिए, और उसे यह पता चल गया...

(१) तफ़सीर अबी अल-लैथ २९०/२ - २९१। (२) (ज़ेड) और (एम) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में: "मुथक़्क़फ़ीं"। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४९८/३।

صفحہ ۲۱۵ سورہ الکہف: آیت ۱۰

پس انہوں نے ان کا پیچھا کیا، تو وہ غار میں پناہ گزین ہو گئے۔ بادشاہ غار کے دہانے تک ان کے پیچھے آیا، تو اسے ان کے داخل ہونے کے آثار ملے مگر باہر نکلنے کا کوئی نشان نہ ملا۔ وہ داخل ہوئے تو اللہ نے ان کی آنکھوں کو اندھا کر دیا چنانچہ انہیں کچھ دکھائی نہ دیا، تو بادشاہ نے کہا: غار کا دروازہ ان پر بند کر دو یہاں تک کہ وہ اس میں بھوک اور پیاس سے مر جائیں(۱)۔

اور مجاہد نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے یہ بھی روایت کیا ہے کہ یہ نوجوان ایک ایسے بادشاہ کے دین میں تھے جو بتوں کی پوجا کرتا تھا، ان کے لیے ذبح کرتا تھا اور اللہ کے ساتھ کفر کرتا تھا، اور شہر کے لوگوں نے بھی اس معاملے میں اس کی پیروی کی تھی، تو ان نوجوانوں کو بعض حواریوں سے علم حاصل ہوا - جیسا کہ النقاش نے ذکر کیا، یا: ان سے پہلے کی امتوں کے مومنین سے - تو وہ اللہ پر ایمان لے آئے اور اپنی بصیرت سے لوگوں کے فعل کی برائی کو دیکھ لیا، پس انہوں نے دین کی پابندی اور اللہ کی عبادت کا التزام کیا، تو ان کا معاملہ بادشاہ تک پہنچایا گیا، اور اس سے کہا گیا: یہ لوگ تمہارے دین سے الگ ہو گئے ہیں اور تمہارے معبودوں کو حقیر جانا ہے اور ان کے ساتھ کفر کیا ہے، تو بادشاہ نے انہیں اپنی مجلس میں حاضر کیا، اور انہیں اپنے دین کی پیروی اور اپنے معبودوں کے لیے ذبح کرنے کا حکم دیا، اور اس سے روگردانی پر قتل کی دھمکی دی، تو انہوں نے اس سے وہ کہا جو روایت کیا گیا ہے: "ہمارا رب آسمانوں اور زمین کا رب ہے" ان کے اس قول تک: "اور جب تم ان سے علیحدہ ہو گئے"۔ اور روایت ہے کہ انہوں نے اس طرح کی بات کہی اور بادشاہ نے ان سے کہا: تم ناتجربہ کار نوجوان ہو تمہارے پاس عقل نہیں ہے، اور میں تمہارے معاملے میں جلدی نہیں کروں گا بلکہ مہلت دوں گا، پس اپنے گھروں کو جاؤ اور اپنی رائے پر غور کرو اور میرے حکم کی طرف رجوع کرو، اور اس نے ان

کے لیے ایک مدت مقرر کر دی، پھر وہ اس مدت کے دوران سفر پر چلا گیا، تو نوجوانوں نے اپنے دین کو بچا کر بھاگنے کے بارے میں مشورہ کیا، تو ان میں سے ایک نے کہا: میں فلاں پہاڑ میں ایک غار جانتا ہوں جہاں میرا باپ اپنی بکریاں داخل کیا کرتا تھا، پس چلو ہم اس میں چھپ جائیں یہاں تک کہ اللہ ہمارے لیے کوئی راستہ کھول دے، تو وہ روایت کے مطابق چوگان اور گیند سے کھیلتے ہوئے نکلے، اور وہ اسے اپنے راستے کی طرف لڑھکا رہے تھے؛ تاکہ لوگوں کو ان کا احساس نہ ہو۔ اور روایت ہے کہ وہ متفق تھے(۲)، پھر ایک عید آئی جس کے لیے وہ نکلے، تو وہ لوگوں کے ہجوم میں سوار ہوئے، پھر چوگان سے کھیلنا شروع کیا یہاں تک کہ اسی بہانے وہ نکل بھاگے(۳)۔

اور وہب بن منبہ نے روایت کیا ہے کہ ان کے معاملے کی شروعات دراصل عیسیٰ ابن مریم علیہ السلام کے ایک حواری سے ہوئی تھی جو اصحاب کہف کے شہر میں داخل ہونا چاہتا تھا، تو اس نے حمام کے مالک کے پاس مزدوری کی اور وہاں کام کرنے لگا، تو حمام کے مالک نے اس کے کاموں میں بڑی برکت دیکھی، تو اس نے اپنا سارا معاملہ اسے سونپ دیا، اور اسے یہ معلوم ہو گیا...

(۱) تفسیر ابی اللیث ۲/۲۹۰ - ۲۹۱۔ (۲) (ز) اور (م) اور المحرر الوجیز میں: "مثقفین"۔ (۳) المحرر الوجیز ۳/۴۹۸۔

Surah Al-Kahf: Verse 10 216

The man [along with] youths from the city, and Allah Almighty made Himself known to them, so they believed in Him and followed Him in His religion. Their association with him became well-known. One day, the king's son came to that bathhouse with a woman he wanted to be alone with. That disciple (hawari) forbade him, so he stopped. Then he came another time and he forbade him again, so he insulted him and persisted in his resolve to enter the bathhouse with the prostitute. They entered and both died therein. That disciple and his companions were accused of killing them, so they all fled until they entered the cave (1). Other accounts are given regarding the reason for their departure.

As for the dog, it was narrated that it was a hunting dog of theirs. It was also narrated that on their way, they found a shepherd with a dog, and the shepherd followed them in their opinion, and the dog went with them; this was stated by Ibn Abbas. The name of the dog was Hamran, and it is said: Qitmir (2).

As for the names of the People of the Cave, they are non-Arabic (ajamiya), and the chain of narration for knowing them is weak. Those mentioned by Al-Tabari (3) are these: Makselmina, who was the oldest and their spokesman; Muhsimilnina; Yamlikha, who was the one who went with the silver coins to the city when they were sent from their sleep; Martus; Kashutush; Dinimus; Yatunus; and Bayrunus. Muqatil said: The dog belonged to Makselmina, who was the eldest of them and a sheep owner.

Second: This verse is explicit regarding fleeing with one's religion and migrating from family, children, relatives, friends, homelands, and wealth out of fear of fitna (trial/tribulation) and the ordeal a person might face. The Prophet ﷺ set out fleeing with his religion, as did his companions, and he stayed in the cave as previously mentioned in Surah An-Nahl (4). Allah Almighty has stated this in [Surah] Bara'ah (At-Tawbah), and it has been mentioned before (5). They migrated from their homelands, leaving their land, homes, families, children, relatives, and brothers, hoping for safety.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/499, Arais al-Majalis p. 423, and narrated from him by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 1/397-399, and Al-Tabari 15/175. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/499, see Al-Muhabbar p. 356, and Arais al-Majalis p. 419. (3) In Al-Tafsir 15/165-166, see Al-

Muhabbar p. 356, and Arais al-Majalis p. 419. (4) 12/403-404, and the documentation of the Hadith preceded there. (5) 10/210 and what follows it.

सूरा अल-कहफ़: आयत 10 216

वह व्यक्ति और शहर के कुछ युवक थे, और अल्लाह तआला ने उन्हें अपनी पहचान कराई, तो वे उस पर ईमान लाए और उसके दीन (धर्म) पर उसका अनुसरण किया। उनके साथ उनकी संगति प्रसिद्ध हो गई। एक दिन, राजा का बेटा उस हम्माम (स्नानागार) में एक महिला के साथ आया जिसके साथ वह एकांत चाहता था। उस हवारी (शिष्य) ने उसे रोका, तो वह रुक गया। फिर वह दूसरी बार आया, तो उसने फिर उसे रोका, तो उसने उसे अपशब्द कहे और वेश्या के साथ हम्माम में प्रवेश करने के अपने इरादे पर अड़ा रहा। वे अंदर गए और दोनों वहीं मर गए। उस हवारी और उसके साथियों पर उनकी हत्या का आरोप लगाया गया, इसलिए वे सब भाग निकले जब तक कि वे गुफा में प्रवेश नहीं कर गए (1)। उनके बाहर निकलने के बारे में इसके अलावा और भी बातें कही गई हैं।

जहाँ तक कुत्ते की बात है, तो यह वर्णित है कि वह उनका एक शिकारी कुत्ता था। यह भी वर्णित है कि रास्ते में उन्हें एक चरवाहा मिला जिसके पास एक कुत्ता था, तो चरवाहा उनकी राय पर उनके साथ हो लिया और कुत्ता भी उनके साथ गया; यह इब्न अब्बास ने कहा है। कुत्ते का नाम हमरान था, और कहा जाता है: कितमीर (2)।

जहाँ तक 'असहाब-ए-कहफ़' (गुफा वालों) के नामों का सवाल है, तो वे गैर-अरबी (अजमी) हैं, और उन्हें जानने का सूत्र कमजोर है। अल-तबरी (3) ने जो नाम बताए हैं, वे ये हैं: मक्सल्मीना, जो उनमें सबसे बड़े और उनके प्रवक्ता थे; मुहसिमिलनीना; यमलीखा, जो वह व्यक्ति था जो अपनी नींद से जागने के बाद चांदी के सिक्कों के साथ शहर गया था; मरतूस; कशुतूश; दीनीमुस; यतूनुस; और बैरूनुस। मुक़ातिल ने कहा: कुत्ता मक्सल्मीना का था, जो उनमें सबसे बड़े थे और भेड़ों के मालिक थे।

दूसरा: यह आयत दीन की खातिर पलायन करने और फितने (आज़माइश) के डर और इंसान को जिस मुसीबत का सामना करना पड़ सकता है, उसके डर से परिवार, बच्चों, रिश्तेदारों, दोस्तों, वतन और धन को छोड़ने के बारे में स्पष्ट है। पैगंबर ﷺ अपने दीन के साथ निकल पड़े थे, और उनके साथियों ने भी ऐसा ही किया था, और वह गुफा में बैठे थे जैसा कि सूरा अन-नहल (4) में पहले बताया जा चुका है। अल्लाह तआला ने 'बरात' (सूरा अत-तौबा) में इसका स्पष्ट उल्लेख किया है और यह पहले आ चुका है (5)। उन्होंने सलामती की उम्मीद में अपने वतन छोड़ दिए, अपनी ज़मीन, अपने घर, अपने परिवार, बच्चों, रिश्तेदारों और भाइयों को छोड़ दिया।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/499, अराइस अल-मजालिस पृ. 423, और इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर 1/397-399 में उद्धृत किया है, और अल-तबरी 15/175। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/499, देखें अल-मुहब्बर पृ. 356, और अराइस अल-मजालिस पृ. 419। (3) तफ़सीर में 15/165-166, देखें अल-मुहब्बर पृ. 356, और अराइस अल-मजालिस पृ. 419। (4) 12/403-404, और हदीस का हवाला वहां पहले दिया जा चुका है। (5) 10/210 और उसके बाद।

سورہ الکہف: آیت ۱۰ ۲۱۶

وہ آدمی شہر کے نوجوانوں میں سے تھے، تو اللہ تعالیٰ نے انہیں اپنی پہچان کرائی، پس وہ اس پر ایمان لائے اور اس کے دین پر اس کی پیروی کی، اور ان کا اس کے ساتھ ملنا جلنا مشہور ہو گیا۔ ایک دن بادشاہ کا بیٹا اس حمام میں ایک عورت کے ساتھ آیا جس کے ساتھ وہ تنہائی چاہتا تھا، تو اس حواری نے اسے منع کیا، چنانچہ وہ رک گیا۔ پھر وہ دوبارہ آیا تو اس نے پھر اسے منع کیا، تو اس نے اسے برا بھلا کہا اور زانیہ کے ساتھ حمام میں داخل ہونے کے اپنے ارادے کو پورا کیا۔ پس وہ دونوں داخل ہوئے اور وہیں مر گئے۔ اس حواری اور اس کے ساتھیوں پر ان کے قتل کا الزام لگایا گیا، چنانچہ وہ سب بھاگ کھڑے ہوئے یہاں تک کہ غار میں داخل ہو گئے(۱)۔ اور ان کے نکلنے کے بارے میں اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔

رہا کتا، تو روایت ہے کہ وہ ان کا شکاری کتا تھا، اور روایت ہے کہ انہیں راستے میں ایک چرواہا ملا جس کے پاس کتا تھا، تو چرواہا ان کی رائے پر ان کے پیچھے چل پڑا اور کتا بھی ان کے ساتھ چلا گیا، یہ ابن عباس رضی اللہ عنہ نے کہا ہے۔ اور کتے کا نام حمران تھا، اور کہا گیا ہے: قطمیر(۲)۔

رہا اصحاب کہف کے ناموں کا معاملہ، تو وہ عجمی ہیں، اور ان کی پہچان میں سند کمزور ہے۔ اور جن کا ذکر طبری(۳) نے کیا ہے وہ یہ ہیں: مکسلمینا اور وہ ان میں سب سے بڑے اور ان کے ترجمان تھے، اور محسیمیلنینا اور یملیخا، اور یہ وہی ہے جو اپنی نیند سے بیدار ہونے کے بعد چاندی کے سکوں کے ساتھ شہر گیا تھا، اور مرطوس، اور کشوطوش، اور دینموس، اور یطونس، اور بیرونس۔ مقاتل نے کہا: کتا مکسلمینا کا تھا، اور وہ ان میں سب سے معمر اور بھیڑوں کے مالک تھے۔

دوسری بات: یہ آیت دین کے لیے فرار ہونے اور فتنہ کے خوف اور انسان کو جس مصیبت کا سامنا کرنا پڑ سکتا ہے اس کی وجہ سے اہل و عیال، رشتہ داروں، دوستوں، وطنوں اور مال و دولت کی ہجرت میں صریح ہے۔ اور نبی اکرم ﷺ اپنے دین کو بچانے کے لیے ہجرت کر گئے تھے، اور اسی طرح آپ کے صحابہ بھی، اور غار میں قیام فرمایا جیسا کہ سورہ النحل(۴) میں پہلے ذکر ہو چکا ہے۔ اور اللہ تعالیٰ نے سورہ «براءت» میں اس کی صراحت فرمائی ہے اور یہ پہلے گزر چکا ہے(۵)۔ اور انہوں نے اپنے وطنوں کو چھوڑ دیا، اور اپنی زمینوں، گھروں، اہل خانہ، اولادوں، رشتہ داروں اور بھائیوں کو سلامتی کی امید میں چھوڑ دیا۔

---

(۱) المحرر الوجيز ۳/۴۹۹، وعرائس المجالس ص ۴۲۳، وأخرجه عنه عبد الرزاق في التفسير ۱/۳۹۷ - ۳۹۹، والطبري ۱۵/۱۷۵۔ (۲) المحرر الوجيز ۳/۴۹۹، وينظر المحبّر ص ۳۵۶، وعرائس المجالس ص ۴۱۹۔ (۳) في التفسير ۱۵/۱۶۵ - ۱۶۶، وينظر المحبّر ص ۳۵۶، وعرائس المجالس ص ۴۱۹۔ (۴) ۱۲/۴۰۳ - ۴۰۴، اور وہاں حدیث کی تخریج پہلے ہو چکی ہے۔ (۵) ۱۰/۲۱۰ اور اس کے بعد۔

Page 217 Surah Al-Kahf: Verse 10

...with religion and salvation from the trial of the disbelievers. Living in mountains, entering caves, isolation from creation, being alone with the Creator, and the permissibility of fleeing from the oppressor is the Sunnah (way) of the prophets (prayers of Allah be upon them) and the saints. The Messenger of Allah ﷺ favored isolation, as did a group of scholars, especially when trials appear and people become corrupt. Allah the Almighty mentioned it in His book, saying: "So seek refuge in the cave"(1).

Scholars said: Withdrawal from people occurs sometimes in mountains and ravines, sometimes on coasts and in ribats (fortified outposts), and sometimes in homes. It was mentioned in a narration: "If there is trial, hide your place and hold your tongue." He did not specify one place over another(2). A group of scholars defined isolation as avoiding evil and its people with your heart and actions, even if you are among them. Ibn al-Mubarak said in interpreting isolation: To be with people, and if they engage in the remembrance of Allah, join them, but if they engage in something else, remain silent(3).

Al-Baghawi narrated from Ibn Umar from the Prophet ﷺ who said: "The believer who mixes with people and is patient with their harm is better than the believer who does not mix with them and is not patient with their harm"(4). It was also narrated from the Prophet ﷺ who said: "What excellent hermitages for believers are their homes," from the mursal reports of Al-Hasan and others(5).

(1) At-Tamhid 17/440, see also Al-Uzlah by Al-Khattabi pp. 62-63. (2) At-Tamhid 17/440, it mentioned the Hadith with this wording; recorded by Ahmad (6987), Abu Dawud (4343), and Al-Khattabi in Al-Uzlah pp. 63-64 from the Hadith of Abdullah bin Amr in a similar manner. (3) At-Tamhid 17/446. (4) Abu al-Qasim al-Baghawi in al-Ja'diyyat (744), Abu Muhammad al-Baghawi in Sharh al-Sunnah (3585), also recorded by al-Bukhari in al-Adab al-Mufrad (388), al-Tirmidhi (2507), and Ibn Majah (4032). Al-Hafiz Ibn Hajar in Fath al-Bari 10/512 graded the chain of Ibn Majah as good, although it includes Abdul-Wahid bin Salih, who is unknown, as mentioned by Ibn Hajar in al-Taqrib; see At-Tamhid 17/446-447. (5) Recorded by Ibn Adi in al-Kamil 6/2279 and through him Abu Nu'aym in Hilyat al-Awliya 3/19 from the mursal of al-Hasan, also recorded by Ibn Adi as marfu' from the Hadith of Anas, saying: "This was added by the son of Matar's daughter - this Anas and the Prophet ﷺ - but this is actually from the words of al-Hasan... and this son of Matar's daughter showed weakness, most of

his hadiths are stolen from reliable people and he attributes them falsely." It is in Ibn al-Mubarak's Zawa'id al-Zuhd p. 4, Ibn Abi Shaybah 13/309, and al-Khattabi in Al-Uzlah pp. 70-71 from Abu al-Darda as mawquf similarly, see At-Tamhid 17/442.

पृष्ठ 217 सूरह अल-कहफ़: आयत 10

...धर्म के साथ और काफ़िरों की फ़ितना (अज़माइश) से मुक्ति। पहाड़ों में रहना, गुफाओं में प्रवेश करना, सृष्टि से अलग होना, सृष्टिकर्ता के साथ अकेले रहना और अत्याचारी से भागने की अनुमति पैगंबरों (अल्लाह की उन पर कृपा हो) और औलिया की सुन्नत (तरीका) है। अल्लाह के रसूल ﷺ ने एकांत को प्राथमिकता दी, और विद्वानों के एक समूह ने भी, विशेष रूप से जब फ़ितना प्रकट हो और लोगों में भ्रष्टाचार फैल जाए। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपनी किताब में इसका उल्लेख किया और कहा: "तो गुफा में शरण लो"(1)।

विद्वानों ने कहा: लोगों से अलगाव कभी पहाड़ों और घाटियों में होता है, कभी तटों और किलों (रिबात) में, और कभी घरों में। एक रिवायत में आया है: "जब फ़ितना हो, तो अपना स्थान छिपाओ और अपनी ज़ुबान रोको।" उन्होंने किसी एक स्थान को दूसरे पर प्राथमिकता नहीं दी(2)। विद्वानों के एक समूह ने एकांत को अपने दिल और कार्यों से बुराई और उसके लोगों से बचने के रूप में माना है, भले ही आप उनके बीच हों। इब्न अल-मुबारक ने एकांत की व्याख्या करते हुए कहा: लोगों के साथ रहो, और यदि वे अल्लाह के ज़िक्र में लगे हों, तो उनके साथ शामिल हो जाओ, लेकिन यदि वे किसी और चीज़ में लगे हों, तो चुप रहो(3)।

अल-बघवी ने इब्न उमर के माध्यम से पैगंबर ﷺ से रिवायत की कि उन्होंने कहा: "वह मोमिन (आस्तिक) जो लोगों के साथ मिलता-जुलता है और उनकी तकलीफों पर धैर्य रखता है, उस मोमिन से बेहतर है जो लोगों से नहीं मिलता और न ही उनकी तकलीफों पर धैर्य रखता है"(4)। पैगंबर ﷺ से यह भी रिवायत है कि उन्होंने कहा: "मोमिनों के लिए उनके घर कितने बेहतरीन आश्रम (सवामी) हैं," यह अल-हसन और अन्य की मुर्सल रिवायतों से है(5)।

(1) अत-तम्हीद 17/440, अल-खत्ताबि की अल-उज़ला पृष्ठ 62-63 भी देखें। (2) अत-तम्हीद 17/440, इसमें हदीस को इन्हीं शब्दों में वर्णित किया गया है; अहमद (6987), अबू दाऊद (4343) द्वारा संकलित, और अल-खत्ताबी द्वारा अल-उज़ला पृष्ठ 63-64 में अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस से इसी तरह। (3) अत-तम्हीद 17/446। (4) अबू अल-कासिम अल-बघवी अल-जदियत (744) में, अबू मुहम्मद अल-बघवी शरह अल-सुन्नाह (3585) में, और इसे अल-बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़रद (388), अल-तिर्मिज़ी (2507), और इब्न माजह (4032) में भी संकलित किया है। हाफ़िज़ इब्न हजर ने फ़तह अल-बारी 10/512 में इब्न माजह की सनद को अच्छा बताया है, हालांकि इसमें अब्दुल-वाहिद

बिन सालेह है, जो अज्ञात है, जैसा कि इब्न हजर ने अल-तक़रीब में उल्लेख किया है; अत-तम्हीद 17/446-447 देखें। (5) इब्न अदी ने अल-कामिल 6/2279 में और उनके माध्यम से अबू नुअयम ने हिलयत अल-औलिया 3/19 में अल-हसन की मुर्सल से संकलित किया, और इब्न अदी ने इसे अनस की हदीस से मरफ़ू के रूप में भी संकलित किया, और कहा: "इसे मटर की बेटी के बेटे ने जोड़ा है - यह अनस और पैगंबर ﷺ - जबकि यह वास्तव में अल-हसन का कथन है... और मटर की बेटी का यह बेटा कमज़ोरी में स्पष्ट है, उसकी अधिकांश हदीसें भरोसेमंद लोगों से चुराई गई हैं और वह उन्हें गलत तरीके से जोड़ता है।" यह इब्न अल-मुबारक की ज़वाइद अल-ज़ुहद पृष्ठ 4, इब्न अबी शयबा 13/309, और अल-खत्ताबी की अल-उज़ला पृष्ठ 70-71 में अबू दरदा से इसी तरह मौक़ूफ़ के रूप में है, अत-तम्हीद 17/442 देखें।

صفحہ ۲۱۷ سورۃ الکہف: آیت ۱۰

...دین کے ساتھ اور کافروں کے فتنے سے نجات۔ پہاڑوں میں بسنا، غاروں میں داخل ہونا، مخلوق سے کنارہ کشی اختیار کرنا، خالق کے ساتھ تنہائی اختیار کرنا، اور ظالم سے بھاگنا انبیاء (علیہم السلام) اور اولیاء کی سنت ہے۔ رسول اللہ ﷺ نے گوشہ نشینی (عزلت) کو پسند فرمایا، اور علماء کی ایک جماعت نے بھی، خاص طور پر فتنوں کے ظہور اور لوگوں کے بگاڑ کے وقت۔ اللہ تعالیٰ نے اپنی کتاب میں اس کی صراحت فرمائی ہے: "تو غار میں پناہ لو"(۱)۔

علماء نے فرمایا: لوگوں سے علیحدگی کبھی پہاڑوں اور گھاٹیوں میں ہوتی ہے، کبھی ساحلوں اور رباط (قلعوں) میں، اور کبھی گھروں میں۔ حدیث میں آیا ہے: "جب فتنہ ہو تو اپنی جگہ چھپاؤ اور اپنی زبان روکو۔" انہوں نے کسی ایک جگہ کو دوسری پر ترجیح نہیں دی(۲)۔ علماء کی ایک جماعت نے عزلت کو اپنے دل اور عمل سے برائی اور اس کے لوگوں سے علیحدگی قرار دیا ہے، چاہے آپ ان کے درمیان ہی ہوں۔ ابن المبارک نے عزلت کی تشریح میں فرمایا: لوگوں کے ساتھ رہو، پھر اگر وہ اللہ کے ذکر میں مشغول ہوں تو ان کے ساتھ شامل ہو جاؤ، اور اگر وہ کسی اور چیز میں مشغول ہوں تو خاموش رہو(۳)۔

البغوی نے ابن عمر سے روایت کی کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "وہ مومن جو لوگوں سے میل جول رکھتا ہے اور ان کی تکلیفوں پر صبر کرتا ہے، اس مومن سے بہتر ہے جو نہ لوگوں سے میل جول رکھتا ہے اور نہ ان کی تکلیفوں پر صبر کرتا ہے"(۴)۔ نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "مومنوں کے لیے ان کے گھر بہترین خانقاہیں (صوامع) ہیں،" یہ حسن بصری وغیرہ کی مرسل روایات سے ہے(۵)۔

(۱) التمہید ۱۷ / ۴۴۰، اور دیکھئے العزلۃ للخطابی ص ۶۲ - ۶۳۔ (۲) التمہید ۱۷ / ۴۴۰، اور حدیث اسی الفاظ کے ساتھ نقل کی گئی ہے؛ اسے احمد (۶۹۸۷)، ابوداؤد (۴۳۴۳) نے روایت کیا، اور الخطابی نے العزلۃ ص ۶۳ - ۶۴ میں عبداللہ بن عمرو کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا۔ (۳) التمہید ۱۷ / ۴۴۶۔ (۴) ابو القاسم البغوی نے الجعدیات (۷۴۴) میں، ابو محمد البغوی نے شرح السنۃ (۳۵۸۵) میں، اور اسے بخاری نے الادب المفرد (۳۸۸)، ترمذی (۲۵۰۷)، اور ابن ماجہ (۴۰۳۲) نے بھی روایت کیا۔ حافظ ابن حجر نے فتح الباری ۱۰ / ۵۱۲ میں ابن ماجہ کی اسناد کو حسن قرار دیا ہے، باوجود اس کے کہ اس میں عبد الواحد بن صالح ہے جو کہ مجہول ہے، جیسا کہ ابن حجر نے التقریب میں ذکر کیا؛ دیکھئے التمہید ۱۷ / ۴۴۶ - ۴۴۷۔ (۵) اسے ابن عدی نے الکامل ۶/۲۲۷۹ میں روایت کیا اور ان کے واسطے سے ابو نعیم نے حلیۃ الاولیاء ۳/۱۹ میں حسن بصری کی مرسل روایت سے، اور اسے ابن عدی نے حضرت انس کی حدیث سے مرفوعاً بھی روایت کیا، اور فرمایا: "اس میں ابن بنت مطر نے یہ (انس اور نبی ﷺ) زیادہ کر دیا ہے، جبکہ یہ دراصل حسن کا قول ہے... اور ابن بنت مطر کا ضعف ظاہر ہے، اس کی اکثر احادیث ثقہ لوگوں سے چوری کی ہوئی ہیں جنہیں وہ ملا دیتا ہے۔" یہ ابن المبارک کی زوائد الزہد ص ۴، ابن ابی شیبہ ۱۳/۳۰۹، اور الخطابی کی العزلۃ ص ۷۰ - ۷۱ میں ابودرداء سے موقوفاً اسی طرح مروی ہے، دیکھئے التمہید ۱۷ / ۴۴۲۔

Surah Al-Kahf: Verse 10, Page 218

Uqbah bin Amir asked the Messenger of Allah (peace be upon him): "O Messenger of Allah, what is salvation?" He said: "O Uqbah, hold your tongue, let your house suffice you, and weep over your sin." (1). And he (peace be upon him) said: "A time will come upon the people when the best property of a Muslim man will be sheep which he follows to the peaks of mountains and the places of rainfall, fleeing with his religion from tribulations." Reported by Al-Bukhari (2).

Ali bin Sa'd mentioned, from Al-Hasan bin Waqid, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "When the year one hundred and eighty comes, celibacy, isolation, and monasticism on mountain tops will become permissible for my nation." (3).

Ali bin Sa'd also mentioned, from Abdullah bin Al-Mubarak, from Mubarak bin Fadalah, from Al-Hasan who attributed it to the Messenger of Allah (peace be upon him) saying: "A time will come upon the people when no person of religion will be safe in their religion unless they flee with their religion from peak to peak, or from hole to hole. When that happens, livelihood cannot be attained except through disobedience to Allah. When that happens, celibacy becomes permissible." They said: "O Messenger of Allah, how can celibacy be permissible when you command us to marry?!" He said: "When that is the case, a man's ruin will be at the hands of his parents. If he has no parents, then at the hands of his wife. If he has no wife, then at the hands of his children. If he has no children, then at the hands of his relatives and neighbors." They said: "How is that, O Messenger of Allah?" He said: "They will reproach him for his narrow livelihood and burden him with what he cannot bear. At that point, he will lead himself to the paths where he perishes." (4).

I say: People's circumstances in this regard vary. Many a man has the strength to live in caves and caverns in the mountains, and this is the highest of states; because it is the state that Allah chose for His Prophet (peace be upon him) at the beginning of his affair, and He specified it in His Book, informing about the youths, saying: "And when you have withdrawn from them and that which they worship other than Allah, then seek refuge in the cave."

(1) Reported by Ahmad (22235), Al-Tirmidhi (2406), and Ibn Al-Mubarak in Al-Zuhd (134). Al-Tirmidhi said: This is a Hasan (good) hadith. (2) No. (3600) from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him). 'Sha'af al-jibal' is the plural of 'sha'afah', which is the mountain peak. (3) We have not come across it. (4) Reported

by Al-Khattabi in Al-'Uzlah pp. 66-67, Abu Nu'aym in Hilyat al-Awliya' 1/25, and Al-Qazwini in Al-Tadwin fi Akhbar Qazwin 2/21.

सूरह अल-कह्फ़: आयत 10, पृष्ठ 218

उक्बा बिन आमिर ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से पूछा: "ऐ अल्लाह के रसूल, मुक्ति क्या है?" उन्होंने कहा: "ऐ उक्बा, अपनी ज़ुबान पर काबू रखो, तुम्हारा घर तुम्हारे लिए काफ़ी होना चाहिए, और अपने पापों पर रोओ।" (1)। और उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) कहा: "लोगों पर एक ऐसा समय आएगा जब एक मुस्लिम व्यक्ति की सबसे अच्छी संपत्ति भेड़ें होंगी जिन्हें लेकर वह पहाड़ों की चोटियों और बारिश के स्थानों की ओर जाएगा, अपने धर्म को लेकर फितनों (आज़माइशों) से भागता हुआ।" इसे बुखारी ने दर्ज किया है (2)।

अली बिन साद ने अल-हसन बिन वाकिद के हवाले से उल्लेख किया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "जब साल एक सौ अस्सी (हिजरी) आएगा, तो मेरी उम्मत के लिए ब्रह्मचर्य (अविवाहित रहना), एकांतवास और पहाड़ों की चोटियों पर वैराग्य जायज़ हो जाएगा।" (3)।

अली बिन साद ने अब्दुल्लाह बिन अल-मुबारक से, उन्होंने मुबारक बिन फदाला से, उन्होंने अल-हसन से उल्लेख किया, जिन्होंने इसे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) तक पहुँचाया, कि उन्होंने फरमाया: "लोगों पर एक ऐसा समय आएगा जब किसी धार्मिक व्यक्ति का धर्म सुरक्षित नहीं रहेगा, सिवाय उसके जो अपने धर्म को लेकर एक चोटी से दूसरी चोटी, या एक बिल से दूसरे बिल में भाग जाए। जब ऐसा होगा, तो अल्लाह की नाफरमानी के बिना आजीविका प्राप्त नहीं की जा सकेगी। जब ऐसा होगा, तो ब्रह्मचर्य जायज़ हो जाएगा।" उन्होंने पूछा: "ऐ अल्लाह के रसूल, ब्रह्मचर्य कैसे जायज़ हो सकता है जबकि आप हमें निकाह (विवाह) का हुक्म देते हैं?!" उन्होंने कहा: "जब ऐसी स्थिति होगी, तो एक आदमी की बर्बादी उसके माता-पिता के हाथों होगी। यदि उसके माता-पिता नहीं हैं, तो उसकी पत्नी के हाथों। यदि उसकी पत्नी नहीं है, तो उसके बच्चों के हाथों। यदि उसके बच्चे नहीं हैं, तो उसके रिश्तेदारों और पड़ोसियों के हाथों।" उन्होंने पूछा: "यह कैसे होगा, ऐ अल्लाह के रसूल?" उन्होंने कहा: "वे उसे तंग आजीविका के लिए ताना मारेंगे और उसे उस चीज़ के लिए मजबूर करेंगे जिसे वह सह नहीं सकता। उस समय, वह खुद को उन रास्तों पर ले जाएगा जहाँ वह नष्ट हो जाएगा।" (4)।

मैं कहता हूँ: इस संबंध में लोगों की परिस्थितियाँ अलग-अलग होती हैं। कई लोगों में पहाड़ों की गुफाओं और कंदराओं में रहने की शक्ति होती है, और यह सबसे ऊँची अवस्था है; क्योंकि यही वह

अवस्था है जिसे अल्लाह ने अपने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के लिए उनके काम की शुरुआत में चुना था, और उन्होंने अपनी किताब में नौजवानों के बारे में जानकारी देते हुए इसका उल्लेख किया है: "और जब तुम उनसे और जिन्हें वे अल्लाह के सिवा पूजते हैं, अलग हो गए हो, तो गुफा में शरण ले लो।"

(1) इसे अहमद (22235), अल-तिर्मिज़ी (2406), और इब्न अल-मुबारक ने अज़-ज़ुहद (134) में दर्ज किया है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह हदीस हसन है। (2) अबू सईद अल-खुदरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से नंबर (3600)। 'शअफ अल-जिबाल': शअफा का बहुवचन है, जिसका अर्थ है पहाड़ की चोटी। (3) हमें यह नहीं मिला। (4) इसे अल-खत्ताबी ने 'अल-उज़ला' पृष्ठ 66-67 में, अबू नुअैम ने 'हिलयत अल-औलिया' 1/25 में, और अल-कज़वीनी ने 'अत-तदवीन फ़ी अख़बार क़ज़वीन' 2/21 में दर्ज किया है।

سورة الكهف: آیت ۱۰، صفحہ ۲۱۸

عقبہ بن عامر نے رسول اللہ ﷺ سے دریافت کیا: "اے اللہ کے رسول، نجات کیا ہے؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "اے عقبہ، اپنی زبان کو قابو میں رکھو، تمہارا گھر تمہارے لیے کافی ہونا چاہیے، اور اپنے گناہوں پر روؤ۔"(۱)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "لوگوں پر ایک ایسا زمانہ آئے گا کہ مسلمان کا بہترین مال وہ بھیڑ بکریاں ہوں گی جنہیں لے کر وہ پہاڑوں کی چوٹیوں اور بارش کے مقامات پر جائے گا، اپنے دین کو لے کر فتنوں سے بھاگتا ہوا۔" اسے بخاری نے روایت کیا ہے(۲)۔

علی بن سعد نے حسن بن واقد سے ذکر کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "जब ایک سو اسی سال (ہجری) ہو جائیں گے تو میری امت کے لیے بن بیاہا رہنا، تنہائی اور پہاڑوں کی چوٹیوں پر رہبانیت حلال ہو جائے گی۔"(۳)۔

علی بن سعد نے عبداللہ بن مبارک سے، انہوں نے مبارک بن فضالہ سے، انہوں نے حسن سے ذکر کیا جنہوں نے اسے رسول اللہ ﷺ سے روایت کیا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "لوگوں پر ایک ایسا زمانہ آئے گا کہ دیندار کا دین سلامت نہیں رہے گا سوائے اس کے جو اپنے دین کو لے کر ایک پہاڑ سے دوسرے پہاڑ، یا ایک سوراخ سے دوسرے سوراخ کی طرف بھاگ جائے۔ جب ایسا ہوگا، تو معیشت (روزی) اللہ کی نافرمانی کے بغیر حاصل نہیں ہو سکے گی۔ جب ایسا ہوگا، تو تجرد (بن بیاہا رہنا) حلال ہو جائے گا۔" صحابہ نے عرض کیا: "اے اللہ کے رسول، تجرد کیسے حلال ہو سکتا ہے جبکہ آپ ہمیں شادی کا حکم دیتے ہیں؟!" آپ ﷺ نے فرمایا: "جب ایسی صورتحال ہوگی تو مرد کی ہلاکت اس کے والدین کے ہاتھوں ہوگی| اگر اس کے والدین نہ ہوں گے تو اس کی بیوی کے ہاتھوں ہلاکت ہوگی| اگر اس کی بیوی نہ ہوگی تو اس کی اولاد کے ہاتھوں۔ اگر اس کی اولاد نہ ہوگی تو رشتہ داروں اور پڑوسیوں کے ہاتھوں۔" صحابہ نے پوچھا: "اے اللہ کے رسول، وہ

کیسے؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ اسے تنگ دستی پر عار دلائیں گے اور اسے ان چیزوں کا مکلف بنائیں گے جن کی وہ طاقت نہیں رکھتا ہوگا۔ اس وقت وہ اپنے آپ کو ان جگہوں پر لے جائے گا جہاں وہ ہلاک ہو جائے گا۔"(٤)۔

میں کہتا ہوں: اس معاملے میں لوگوں کے حالات مختلف ہوتے ہیں۔ بسا اوقات کسی شخص میں پہاڑوں کی غاروں اور کھوہوں میں رہنے کی طاقت ہوتی ہے، اور یہ بلند ترین احوال میں سے ہے؛ کیونکہ یہ وہ حالت ہے جسے اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی ﷺ کے لیے آپ کے معاملے کی ابتدا میں پسند فرمایا تھا، اور اپنی کتاب میں نوجوانوں (اصحاب کہف) کے بارے میں بتاتے ہوئے اس کی صراحت فرمائی: "اور جب تم ان سے اور ان کے معبودوں سے جن کی وہ اللہ کے سوا عبادت کرتے ہیں الگ ہو گئے ہو تو غار میں پناہ لے لو"۔

(١) اسے احمد (٢٢٢٣٥)، ترمذی (٢٤٠٦) اور ابن المبارک نے الزہد (١٣٤) میں روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن ہے۔ (٢) نمبر (٣٦٠٠) ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ "شَعَف الجبال": شعفہ کی جمع ہے، جس کے معنی پہاڑ کی چوٹی کے ہیں۔ (٣) ہمیں اس کی اصل نہیں ملی۔ (٤) اسے خطابی نے "العزلہ" ص ٦٦-٦٧، ابو نعیم نے "حلیۃ الاولیاء" ١/٢٥ اور قزوینی نے "التدوین فی اخبار قزوین" ٢/٢١ میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Kahf: Verse 10 219

And perhaps for a man, seclusion in his home is lighter and easier for him. Indeed, some men from the people of Badr withdrew and stayed in their homes after the killing of Uthman, and they did not come out except to their graves.

And perhaps there is a man in the middle between the two, who has the strength to endure mixing with people and their harm. He is with them outwardly, but disagrees with them inwardly. Ibn al-Mubarak mentioned: Wuhaib bin al-Ward told us: A man came to Wahb bin Munabbih and said, "People have fallen into what they have fallen into! I have told myself not to mix with them." He said, "Do not do that! For you must have people, and they must have you. You have needs from them, and they have needs from you. But be among them deaf though hearing, blind though seeing, and silent though speaking."(1)

It has been said: Every place that is far from people is included in the meaning of mountains and mountain passes, such as seclusion (i'tikaf) in mosques, staying on coasts for guarding and remembrance (dhikr), and staying in homes to flee from the evils of people. The Hadiths only mentioned mountain passes, mountains, and following sheep—and Allah knows best—because that is the most common among places where people withdraw. So every place far from people falls under its meaning, as we mentioned, and Allah is the Grantor of success and in Him is protection.(2)

Uqbah bin 'Amir narrated: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "Your Lord is amazed by a shepherd of sheep on the peak of a mountain pass who calls the Adhan for prayer and prays. Allah, the Mighty and Sublime, says: 'Look at this servant of Mine, he calls the Adhan and performs the prayer, fearing Me. I have forgiven My servant and admitted him to Paradise.'" Narrated by an-Nasa'i.(3)

Third: His saying (Exalted is He): "And provide for us from our affair right guidance" [18:10]. When they fled from those seeking them, they occupied themselves with supplication and turned to Allah the Almighty, saying: "Our Lord, grant us from Yourself mercy" [18:10], i.e., forgiveness and provision.

(1) At-Tamheed 17/446. (2) At-Tamheed 17/450. (3) In Al-Mujtaba 2/20, and in Al-Kubra (1642), also narrated by Ahmad (17442), and Abu Dawud (1203). Al-Shawkani said in Nayl al-Awtar 2/36: The men of the Hadith's chain of narration are trustworthy. 'Shadhiyah' is a high piece at the peak of a mountain. Al-Nihayah (Shadhi).

सूरह अल-कहफ़: आयत 10 219

और शायद किसी व्यक्ति के लिए उसके घर में एकांत उसके लिए अधिक हल्का और आसान हो। वास्तव में, बद्र के लोगों में से कुछ पुरुषों ने उस्मान की हत्या के बाद खुद को अलग कर लिया और अपने घरों में ही रहे, और वे अपनी कब्रों में जाने के अलावा बाहर नहीं निकले।

और शायद कोई व्यक्ति उन दोनों के बीच मध्यम मार्ग वाला हो, जिसके पास लोगों के साथ घुलने-मिलने और उनके कष्टों को सहन करने का धैर्य रखने की शक्ति हो। वह बाहरी तौर पर उनके साथ होता है, लेकिन आंतरिक रूप से उनसे असहमत होता है। इब्न अल-मुबारक ने उल्लेख किया: वुहैब बिन अल-वर्द ने हमें बताया: एक आदमी वहब बिन मुनाबिह के पास आया और कहा, "लोग उसी में गिर गए हैं जिसमें वे गिरे हैं! मैंने खुद से कहा है कि मैं उनसे मेल-जोल नहीं रखूंगा।" उन्होंने कहा, "ऐसा मत करो! क्योंकि तुम्हें लोगों की ज़रूरत है और उन्हें तुम्हारी। तुम्हारी उनके पास ज़रूरतें हैं और उनकी तुम्हारे पास। लेकिन उनके बीच ऐसे रहो जैसे कि सुनने वाले बहरे हों, देखने वाले अंधे हों, और बोलने वाले खामोश हों।" (1)

यह कहा गया है: हर वह स्थान जो लोगों से दूर है, वह पहाड़ों और पहाड़ी दर्रों के अर्थ में शामिल है, जैसे मस्जिदों में ऐतिकाफ़ (एकांत), सुरक्षा और ज़िक्र के लिए तटों पर रहना, और लोगों की बुराइयों से बचने के लिए घरों में रहना। हदीसों में केवल पहाड़ी दर्रों, पहाड़ों और भेड़ों के पीछे चलने का उल्लेख इसलिए आया है—और अल्लाह ही बेहतर जानता है—क्योंकि उन स्थानों में यही सबसे आम है जहाँ लोग एकांत अपनाते हैं। तो हर वह स्थान जो लोगों से दूर है, उसके अर्थ में आता है, जैसा कि हमने उल्लेख किया है, और अल्लाह ही सफलता देने वाला है और उसी में सुरक्षा है। (2)

उक़्बा बिन आमिर ने रिवायत की: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को यह कहते हुए सुना: "तुम्हारा रब एक भेड़ चराने वाले से प्रसन्न होता है जो पहाड़ की चोटी पर नमाज़ के लिए अज़ान देता है और नमाज़ पढ़ता है। अल्लाह अज़-ज़-वजल कहता है: 'मेरे इस बंदे को देखो, वह अज़ान देता है और नमाज़ कायम करता है, वह मुझसे डरता है। मैंने अपने बंदे को माफ कर दिया और उसे जन्नत में दाखिल कर दिया'।" इसे अन-नसाई ने रिवायत किया है। (3)

तीसरा: उनका (अल्लाह का) कहना: "और हमारे काम में हमारे लिए सही मार्गदर्शन प्रदान कर" [18:10]। जब वे उन लोगों से भागे जो उन्हें ढूंढ रहे थे, तो वे दुआ में लग गए और अल्लाह तआला

की शरण ली और कहा: "ऐ हमारे रब, हमें अपने पास से रहमत (दया) प्रदान कर" [18:10], यानी मग़फ़िरत (क्षमा) और रिज़्क़ (रोजी-रोटी)।

(1) अत-तमहीद 17/446। (2) अत-तमहीद 17/450। (3) अल-मुजतबा 2/20 में, और अल-कुबरा (1642) में, इसे अहमद (17442) और अबू दाऊद (1203) ने भी रिवायत किया है। अल-शौकानी ने नैल अल-अवतार 2/36 में कहा: हदीस की सनद के लोग विश्वसनीय हैं। 'शज़ियाह' पहाड़ की चोटी का एक ऊँचा हिस्सा है। अल-निहायत (शज़ी)।

سورہ الکہف: آیت ۱۰ ۲۱۹

اور شاید کسی شخص کے لیے اپنے گھر میں گوشہ نشینی اس کے لیے زیادہ ہلکی اور آسان ہو۔ بلاشبہ، اہل بدر میں سے کچھ لوگوں نے عثمان رضی اللہ عنہ کی شہادت کے بعد علیحدگی اختیار کر لی اور اپنے گھروں میں گوشہ نشین ہو گئے، اور وہ اپنی قبروں میں جانے کے علاوہ باہر نہیں نکلے۔

اور شاید کوئی شخص ان دونوں کے درمیان معتدل ہو، جس کے پاس لوگوں کے ساتھ میل جول اور ان کی اذیتوں پر صبر کرنے کی اتنی طاقت ہو کہ وہ ان کے ساتھ بظاہر شامل ہو لیکن باطنی طور پر ان سے الگ ہو۔ ابن المبارک نے ذکر کیا: ہمیں وہیب بن الورد نے بتایا، انہوں نے کہا: ایک شخص وہب بن منبہ کے پاس آیا اور کہا: "لوگ اس میں پڑ گئے ہیں جس میں وہ پڑ گئے ہیں! میں نے اپنے جی میں ٹھان لی ہے کہ میں ان سے میل جول نہیں رکھوں گا۔" تو انہوں نے کہا: "ایسا نہ کرو! تمہیں لوگوں کی ضرورت ہے اور انہیں تمہاری۔ تمہاری ان سے ضروریات وابستہ ہیں اور ان کی تم سے، لیکن تم ان کے درمیان ایسے رہو جیسے سننے والے بہرے، دیکھنے والے اندھے، اور بولنے والے خاموش ہوں۔"(۱)

اور کہا گیا ہے کہ: ہر وہ مقام جو لوگوں سے دور ہو وہ پہاڑوں اور گھاٹیوں کے مفہوم میں شامل ہے، جیسے مسجدوں میں اعتکاف، پہرے داری اور ذکر کے لیے ساحلوں پر قیام، اور لوگوں کے شرور سے بچنے کے لیے گھروں میں رہنا۔ احادیث میں گھاٹیوں، پہاڑوں اور بکریوں کے پیچھے چلنے کا تذکرہ صرف اس لیے آیا ہے - اور اللہ بہتر جانتا ہے - کیونکہ یہ ان مقامات میں غالب ہے جہاں گوشہ نشینی اختیار کی جاتی ہے، چنانچہ ہر وہ مقام جو لوگوں سے دور ہو اس کے مفہوم میں داخل ہے، جیسا کہ ہم نے ذکر کیا، اور اللہ ہی توفیق دینے والا اور بچانے والا ہے۔(۲)

اور عقبہ بن عامر رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "تمہارا رب پہاڑ کی چوٹی پر بکریوں کے اس چرواہے سے خوش ہوتا ہے جو نماز کے لیے اذان دیتا ہے اور نماز پڑھتا ہے، تو اللہ عزوجل فرماتا ہے: میرے اس بندے کو دیکھو جو اذان دیتا ہے اور نماز قائم کرتا ہے، وہ مجھ سے ڈرتا ہے، میں نے اپنے بندے کو بخش دیا اور اسے جنت میں داخل کر دیا۔" اسے نسائی نے روایت کیا ہے۔(۳)

تیسرا نکتہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا﴾ (اور ہمارے لیے ہمارے معاملے میں ہدایت کا سامان کر دے)، جب وہ ان لوگوں سے بھاگے جو انہیں تلاش کر رہے تھے، تو وہ دعا میں مشغول ہو گئے اور اللہ تعالیٰ سے پناہ مانگی، چنانچہ انہوں نے کہا: ﴿رَبَّنَا آتِنَا مِن لَّدُنكَ رَحْمَةً﴾ یعنی: مغفرت اور رزق۔

(۱) التمہید ۱۷/ ۴۴۶۔ (۲) التمہید ۱۷/ ۴۵۰۔ (۳) المجتبیٰ ۲/ ۲۰ میں، اور الکبریٰ (۱۶۴۲) میں، اور اسے احمد (۱۷۴۴۲) اور ابوداؤد (۱۲۰۳) نے بھی روایت کیا ہے۔ شوکانی نے نیل الاوطار ۲/ ۳۶ میں کہا: حدیث کی سند کے رجال ثقہ ہیں۔ 'شظیہ' پہاڑ کی چوٹی پر ایک بلند ٹکڑا ہے۔ النہایہ (شظی)۔

Surah Al-Kahf, Verses 10 - 11 / 220

{And prepare for us from our affair right guidance}: success in guidance. Ibn Abbas said: an exit from the cave in safety. It was also said: correctly. From this meaning is that he (peace and blessings be upon him), whenever a matter distressed him, would resort to prayer.

Allah Almighty's words: {So We cast [a cover of sleep] over their ears within the cave for a number of years}

It is an expression for Allah Almighty casting sleep upon them. This is one of the eloquent expressions of the Quran that the Arabs admitted they were unable to produce the likes of. Al-Zajjaj said: i.e., We prevented them from hearing; because if a sleeping person hears, he wakes up. Ibn Abbas said: We struck their ears with sleep, i.e., We blocked their ears from sounds reaching them. It was also said: The meaning of "We struck their ears" is: We answered their prayer, averted from them the evil of their people, and made them sleep. All the meanings are close. Qutrub said: This is like the Arabs' saying: "The Emir struck the hand of the subjects" when he prevents them from corruption, and "The master struck the hand of his slave authorized to trade" when he prevents him from managing. Al-Aswad bin Ya'fur, who was blind, said: Among the events—no father for you—is that ... the earth has been struck over me with blockages.

As for the specific mention of the ears, it is because it is the organ through which most sleep disturbance occurs, and a sleeper's sleep is rarely interrupted except through the ears, and sleep is not sound except with the suspension of hearing. Among the mentions of the ear in relation to sleep is the saying of the Prophet ﷺ: "That is a man in whose ear Satan urinated," narrated in the Sahih. He (peace and blessings be upon him) was referring to a man who sleeps for a long time and does not stand up for night prayer.

---

(1) After it in (Z): i.e., make easy. (2) Tafsir al-Baghawi 3/152. (3) Previous 1/262. (4) In Ma'ani al-Quran 3/271, and see Tafsir al-Baghawi 3/152, and Zad al-Masir 5/114. (5) Al-Mufaddaliyat p. 216, Al-Ikhtiyarayn p. 559, and Muntaha al-Talab 1/415. "The earth was struck over him with blockages" means: the paths were blocked for him, and his ways became obscure. Al-Qamus (s-d-d). (6) In (M): from. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 3/500, and the hadith is recorded by al-Bukhari (3270) and Muslim (774) from the hadith of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him).

सूरह अल-कहफ़, आयतें 10 - 11 / 220

{और हमारे लिए हमारे इस काम में सुगमता का प्रबंध कर दे}: मार्गदर्शन में सफलता। इब्न अब्बास ने कहा: गुफा से सुरक्षित निकास। और यह भी कहा गया: सही ढंग से। इसी अर्थ से है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम), जब भी कोई मामला उन्हें व्यथित करता था, तो वे नमाज़ की ओर प्रवृत्त होते थे।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {तो हमने गुफा में कई वर्षों के लिए उनके कानों पर (नींद का पर्दा) डाल दिया}

यह अल्लाह सर्वशक्तिमान द्वारा उन पर नींद डालने की एक अभिव्यक्ति है। यह कुरान की उन अलंकृत अभिव्यक्तियों में से है जिसके बारे में अरबों ने स्वीकार किया कि वे इसके जैसा कुछ लाने में असमर्थ थे। अल-ज़ज्जाज ने कहा: अर्थात, हमने उन्हें सुनने से रोक दिया; क्योंकि यदि सोने वाला सुनता है, तो वह जाग जाता है। इब्न अब्बास ने कहा: हमने नींद के साथ उनके कानों पर प्रहार किया, अर्थात, हमने उनके कानों को आवाज़ों के उन तक पहुँचने से बंद कर दिया। यह भी कहा गया है: "हमने उनके कानों पर प्रहार किया" का अर्थ है: हमने उनकी प्रार्थना स्वीकार कर ली, उनकी जाति की बुराई को उनसे दूर कर दिया, और उन्हें सुला दिया। सभी अर्थ एक-दूसरे के निकट हैं। कुतरुब ने कहा: यह अरबों के इस कथन की तरह है: "अमीर ने प्रजा के हाथ पर प्रहार किया" जब वह उन्हें भ्रष्टाचार से रोकता है, और "मालिक ने अपने व्यापार के लिए अधिकृत गुलाम के हाथ पर प्रहार किया" जब वह उसे लेन-देन करने से रोकता है। अल-असवद बिन याफुर ने कहा, जो अंधे थे: घटनाओं में से—तुम्हारा कोई पिता न हो—यह है कि ... मेरे ऊपर पृथ्वी रुकावटों के साथ मार दी गई है।

जहाँ तक विशेष रूप से कानों का उल्लेख करने की बात है, तो ऐसा इसलिए है क्योंकि यह वह अंग है जिसके माध्यम से नींद में सबसे अधिक खलल पड़ता है, और सोने वाले की नींद शायद ही कभी कान के अलावा किसी और तरफ से टूटती है, और नींद तब तक गहरी नहीं होती जब तक कि श्रवण शक्ति निष्क्रिय न हो जाए। नींद के संबंध में कान के उल्लेखों में पैगंबर ﷺ का यह कथन भी है: "वह ऐसा व्यक्ति है जिसके कान में शैतान ने पेशाब कर दिया," जिसे सहीह (हदीस संग्रह) में उद्धृत किया गया है। उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उस व्यक्ति की ओर संकेत किया जो देर तक सोता रहता है और रात की नमाज़ (तहज्जुद) के लिए नहीं उठता।

(1) (ज़) में इसके बाद: यानी आसान कर दे। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/152। (3) पूर्व 1/262। (4) मानी अल-कुरान 3/271 में, और देखें तफ़सीर अल-बग़वी 3/152, और ज़ाद अल-मसीर 5/114। (5) अल-मुफ़ज़्ज़लियात पृष्ठ 216, अल-इख्तियारैन पृष्ठ 559, और मुंतहा अल-तलब 1/415। "उसके ऊपर पृथ्वी रुकावटों के साथ मार दी गई" का अर्थ है: उसके लिए रास्ते बंद हो गए, और उसके मार्ग धुंधले हो गए। अल-क़ामूस (स-द-द)। (6) (म) में: से। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/500, और हदीस को अल-बुखारी (3270) और मुस्लिम (774) ने इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है।

سورة الكہف، آیات ۱۰ - ۱۱ / ۲۲۰

﴿وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا﴾ (اور ہمارے لیے ہمارے اس کام میں درستی (ہدایت) کا سامان فرما دے): ہدایت کی کامیابی۔ ابن عباس نے کہا: غار سے سلامتی کے ساتھ نکلنا۔ اور کہا گیا: درستی۔ اسی معنی سے ہے کہ آپ ﷺ کو جب کوئی معاملہ پریشان کرتا، تو آپ ﷺ نماز کی طرف لپکتے تھے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَضَرَبْنَا عَلَىٰ آذَانِهِمْ فِي الْكَهْفِ سِنِينَ عَدَدًا﴾ (پس ہم نے غار میں کئی برسوں تک ان کے کانوں پر (نیند کی مہر) لگا دی)

یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے ان پر نیند ڈالنے کی ایک تعبیر ہے۔ یہ قرآن کی ان فصیح عبارتوں میں سے ہے جن کے بارے میں عربوں نے اس جیسی عبارت لانے سے اپنی عاجزی کا اعتراف کیا۔ زجاج نے کہا: یعنی ہم نے انہیں سننے سے روک دیا؛ کیونکہ سونے والا جب سنتا ہے تو جاگ جاتا ہے۔ ابن عباس نے کہا: ہم نے نیند کے ذریعے ان کے کانوں پر ضرب لگائی، یعنی ہم نے ان کے کانوں کو آوازوں کے پہنچنے سے بند کر دیا۔ اور کہا گیا: "فضربنا على آذانهم" کا معنی یہ ہے کہ ہم نے ان کی دعا قبول کی، ان کی قوم کے شر کو ان سے دور کیا، اور انہیں سلا دیا۔ یہ تمام معانی ایک دوسرے کے قریب ہیں۔ قطرب نے کہا: یہ عربوں کے اس قول کی طرح ہے: "امیر نے رعایا کے ہاتھ پر ضرب ماری" جب وہ انہیں فساد سے روکتا ہے، اور "آقا نے تجارت کی اجازت پانے والے غلام کے ہاتھ پر ضرب ماری" جب وہ اسے تصرف سے روک دیتا ہے۔ اسود بن یعفر نے کہا، جو نابینا تھے: اور حوادث میں سے—تیرا باپ نہ رہے—یہ ہے کہ ... مجھ پر زمین بندشوں کے ساتھ مار دی گئی ہے (تنگ کر دی گئی ہے)۔

رہا کانوں کا خاص طور پر ذکر کرنا، تو اس کی وجہ یہ ہے کہ یہ وہ عضو ہے جس کی وجہ سے نیند میں بہت خلل پڑتا ہے، اور سونے والے کی نیند شاذ و نادر ہی کان کے علاوہ کسی اور جہت سے ٹوٹتی ہے، اور نیند اس وقت تک پختہ نہیں ہوتی جب تک کہ سماعت معطل نہ ہو جائے۔ نیند میں کان کے تذکرے کے بارے میں آپ ﷺ کا یہ ارشاد ہے: "یہ وہ شخص ہے جس کے کان میں شیطان نے پیشاب کر دیا،" اسے صحیحین نے روایت کیا ہے۔ آپ ﷺ نے اس شخص کی طرف اشارہ فرمایا جو لمبی نیند سوتا ہے اور رات کو (نماز کے لیے) نہیں اٹھتا۔

---

(۱) اس کے بعد (ظ) میں ہے: یعنی آسان کر دے۔ (۲) تفسیر البغوی ۳/ ۱۵۲۔ (۳) سلف ۱/ ۲۶۲۔ (۴) معانی القرآن ۳/ ۲۷۱ میں، اور دیکھئے تفسیر البغوی ۳/ ۱۵۲، اور زاد المسیر ۵/ ۱۱۴۔ (۵) المفضلیات ص ۲۱۶، والاختیارین ص ۵۵۹، اور منتہی الطلب ۱/ ۴۱۵۔ "وضربت علیه الأرض بالأسداد" کا مطلب ہے: اس پر راستے بند ہو گئے، اور اس کی راہیں دھندلا گئیں۔ القاموس (سدد)۔ (۶) (م) میں: سے۔ (۷) المحرر الوجیز ۳/ ۵۰۰، اور حدیث کی تخریج بخاری (۳۲۷۰) اور مسلم (۷۷۴) نے ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے کی ہے۔

Surah Al-Kahf: Verses 11 - 12

221

And "a number" (adadan): an attribute for years, meaning: counted, and the intention is to express abundance; because a small amount does not need to be counted as it is already known (1). Al-Ad: the infinitive, and Al-Adad: the name of the thing counted, (2 like Al-Naqd and Al-Khabat 2). Abu Ubaida said: "adadan" is in the accusative case as an infinitive. Then some people said: Allah Almighty clarified the number of those years afterwards, saying: {And they stayed in their cave for three hundred years and added nine}.

Allah's saying: {Then We raised them up that We might know which of the two parties best calculated the time they had remained. 12}

His saying: {Then We raised them up} means: after their sleep. It is said of someone who is resurrected or woken from sleep: raised (mab'uth); because he was prevented from movement and action.

His saying: {that We might know which of the two parties best calculated} "that We might know" is an expression for that thing coming into existence and being witnessed, and this is according to the speech of the Arabs, i.e., so that We may know it as an existing reality, otherwise Allah Almighty already knew which of the two parties calculated the period. Al-Zuhri read it as "li-ya'lama" (that he might know) with a 'ya' (3).

The two parties: the two groups. It appears from the verse that one party is the youths when they thought their stay was short. The second party is the people of the city at whose time the youths were raised, when they had the history of the youths' matter. This is the opinion of the majority of commentators. A group said: they are two parties of disbelievers who differed about the period of the companions of the Cave. It was also said: they are two parties of believers. And other things were said that are not linked to the words of the verse (4).

And "ahsâ" (calculated): a past tense verb. And "amadan" (period): in the accusative case as an object, said by Abu Ali (5). And he said...

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/135, and al-Zajjaj 3/271 similarly. (2-2) In (D) and (Z): like al-naqd and al-khayt. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/500, and al-Zuhri's reading in al-Bahr al-Muhit 6/103. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/500. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/500.

सूरह अल-कहफ़: आयत 11 - 12

221

और "एक संख्या" (अददन): वर्षों के लिए एक विशेषण, जिसका अर्थ है: गिने हुए, और इसका उद्देश्य बहुतायत व्यक्त करना है; क्योंकि थोड़ी मात्रा को गिनने की आवश्यकता नहीं होती क्योंकि वह पहले से ज्ञात होती है (1)। अल-अद: मूल क्रिया (इनफिनिटिव), और अल-अदद: गिनी गई वस्तु का नाम, (2 जैसे अल-नक़्द और अल-ख़बात 2)। अबू उबैदा ने कहा: "अददन" मूल क्रिया के रूप में कर्म कारक (नस्ब) में है। फिर कुछ लोगों ने कहा: अल्लाह तआला ने बाद में उन वर्षों की संख्या स्पष्ट की, तो कहा: {और वे अपनी गुफा में तीन सौ साल रहे और नौ और बढ़ा दिए}।

अल्लाह का कथन: {फिर हमने उन्हें उठाया ताकि हम जान लें कि दोनों दलों में से किसने उनके ठहरने की अवधि की बेहतर गणना की है। 12}

उसका कथन: {फिर हमने उन्हें उठाया} यानी: उनकी नींद के बाद। जो जीवित किया जाए या नींद से जगाया जाए उसे 'मब'ऊस' (उठाया हुआ) कहा जाता है; क्योंकि वह हिलने-डुलने और कार्य करने से रुका हुआ था।

उसका कथन: {ताकि हम जान लें कि दोनों दलों में से किसने बेहतर गणना की} "ताकि हम जान लें" उस चीज़ के अस्तित्व में आने और उसे प्रत्यक्ष देखने की एक अभिव्यक्ति है, और यह अरबों के बोलने के तरीके के अनुसार है, यानी: ताकि हम उसे मौजूद रूप में जान लें, अन्यथा अल्लाह तआला तो पहले से ही जानता था कि किस दल ने अवधि की सही गणना की है। अल-जुहरी ने इसे 'य' (li-ya'lama) के साथ पढ़ा है (3)।

दो दल: दो समूह। आयत से यह स्पष्ट होता है कि एक दल वे युवक हैं जब उन्होंने सोचा कि उनका ठहरना कम था। दूसरा दल शहर के वे लोग हैं जिनके समय में युवकों को उठाया गया था, जब उनके पास युवकों के मामले का इतिहास था। अधिकांश टीकाकारों की यही राय है। एक समूह ने कहा: वे काफिरों के दो दल हैं, जिन्होंने गुफा वालों की अवधि के बारे में मतभेद किया। यह भी कहा गया: वे मोमिनों के दो दल हैं। और इसके अलावा भी बातें कही गईं जो आयत के शब्दों से जुड़ी नहीं हैं (4)।

और "अह्सा" (गणना की): एक भूतकाल की क्रिया है। और "अमदन" (अवधि): कर्म (मफ़ऊल बिही) के रूप में कर्म कारक (नस्ब) में है, यह अबू अली ने कहा है (5)। और उन्होंने कहा...

(1) मा'नी अल-क़ुरान अल-फर्रा 2/135, और अल-ज़ज्जाज 3/271 इसी तरह। (2-2) (द) और (ज़) में: अल-नक़्द और अल-ख़ैत की तरह। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/500, और अल-बहर अल-मुहीत 6/103 में अल-जुहरी का पाठ। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/500। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/500।

سورة الكہف: آیات ۱۱ - ۱۲

۲۲۱

اور ﴿عَدَدًا﴾: برسوں کی صفت ہے، یعنی: شمار کیے ہوئے، اور اس سے مقصود کثرت کا اظہار ہے؛ کیونکہ تھوڑی چیز کو گننے کی ضرورت نہیں ہوتی کیونکہ وہ معلوم ہوتی ہے (۱)۔ العَدُّ: مصدر، اور العدد: گنی ہوئی چیز کا نام، (۲ جیسے النَّقْض اور الخبَط ۲)۔ ابو عبیدہ نے کہا: "عدداً" مصدر ہونے کی بنا پر منصوب ہے۔ پھر ایک گروہ نے کہا: اللہ تعالیٰ نے ان برسوں کی تعداد بعد میں واضح فرمائی، چنانچہ ارشاد فرمایا: ﴿وَلَبِثُوا فِي كَهْفِهِمْ ثَلَثَ مِائَةٍ سِنِينَ وَازْدَادُوا تِسْعًا﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ثُمَّ بَعَثْنَهُمْ لِنَعْلَمَ أَيُّ الْحِزْبَيْنِ أَحْصَى لِمَا لَبِثُوا أَمَدًا ۱۲﴾

اللہ کا فرمان: ﴿ثُمَّ بَعَثْنَهُمْ﴾ یعنی: ان کی نیند کے بعد۔ جو شخص زندہ کیا جائے یا نیند سے اٹھایا جائے اسے مبعوث کہا جاتا ہے؛ کیونکہ وہ حرکت اور عمل سے رکا ہوا تھا۔

اللہ کا فرمان: ﴿لِنَعْلَمَ أَيُّ الْحِزْبَيْنِ أَحْصَى﴾ "لنعلم" اس چیز کے وجود میں آنے اور اس کے مشاہدے سے عبارت ہے، اور یہ اہل عرب کے کلام کے انداز پر ہے، یعنی: تاکہ ہم اسے موجود دیکھ لیں، ورنہ اللہ تعالیٰ تو پہلے ہی جانتا تھا کہ دونوں گروہوں میں سے کس نے مدت کا زیادہ صحیح شمار کیا ہے۔ اور زہری نے اسے 'یاء' کے ساتھ "لیعلم" پڑھا ہے (۳)۔

الحزبان: دو گروہ۔ آیت سے ظاہر ہوتا ہے کہ ایک گروہ وہ نوجوان ہیں جب انہوں نے اپنے قیام کو تھوڑا گمان کیا۔ دوسرا گروہ شہر والے ہیں جن کے دور میں نوجوان اٹھائے گئے، جب ان کے پاس نوجوانوں کے معاملے کی تاریخ موجود تھی۔ مفسرین کی اکثریت کی یہی رائے ہے۔ ایک گروہ نے کہا: وہ کافروں کے دو گروہ ہیں، جنہوں نے اصحاب کہف کی مدت کے بارے میں اختلاف کیا۔ اور

کہا گیا: وہ مومنوں کے دو گروہ ہیں۔ اور اس کے علاوہ بھی باتیں کہی گئیں جو آیت کے الفاظ سے مطابقت نہیں رکھتیں (۴)۔

اور "أحصى": فعل ماضی ہے۔ اور "أمداً": مفعول بہ ہونے کی بنا پر منصوب ہے، یہ ابو علی نے کہا ہے (۵)۔ اور انہوں نے کہا...

(۱) معانی القرآن للفراء ۲/ ۱۳۵، اور زجاج ۳/ ۲۷۱ اسی طرح۔ (۲-۲) (د) اور (ظ) میں: النقص اور الخیط کی طرح۔ (۳) المحرر الوجیز ۳/ ۵۰۰، اور زہری کی قرات البحر المحیط ۶/ ۱۰۳ میں۔ (۴) المحرر الوجیز ۳/ ۵۰۰۔ (۵) المحرر الوجیز ۳/ ۵۰۰۔

Al-Farra(1): It is in the accusative case as a specification (tamyiz). Az-Zajjaj(2) said: It is in the accusative as an adverbial of time/place, meaning: which of the two parties counted better their stay in time (amad), and 'amad' means limit/goal. Mujahid(3) said: 'Amada' means number, and this is an interpretation of the meaning by way of approximation. At-Tabari(4) said: 'Amada' is in the accusative case because of 'labithu' (they stayed). Ibn Atiyyah(5): This is not well-founded. As for those who say it is in the accusative for explanation, they face the inconsistency that 'af'ala' (comparative form) does not come from a four-letter verb except rarely, and 'ahsa' is a four-letter verb. It might be argued on his behalf that 'af'ala' from four-letter verbs has become frequent, such as saying: 'How much he gives of money' and 'he gave him of good.' And he ﷺ said in the description of his pool: 'Its water is whiter than milk'(6). And Umar ibn al-Khattab said: 'It is more neglected for other things'(7).

The Almighty's saying: {We narrate to you their story with truth; indeed, they were youths who believed in their Lord, and We increased them in guidance (13)}

His saying: {We narrate to you their story with truth} Since the Almighty's saying: 'That We might know which of the two parties counted better' implied a difference occurring regarding the duration of the youths' stay, He followed with news that He, the Mighty and Majestic, knows about their matter with the truth that occurred.

And His saying: {indeed, they were youths} meaning: young men for whom the status of youth (futuwwa) was judged when they believed without an intermediary. Similarly, the people of language said: the head of youth is faith. Al-Junayd said: Youth is giving generously, refraining from harm, and leaving complaint. It was said: Youth is avoiding forbidden things and rushing to honorable deeds(8).

(1) In 'Ma'ani al-Quran' 2/136. (2) In 'Ma'ani al-Quran' 3/271. (3) In his Tafsir 1/374. (4) In his Tafsir 15/178. (5) In 'al-Muharrar al-Wajiz' 3/500. (6) Narrated by al-Bukhari (6579) and Muslim (2292) from the hadith of Abdullah bin Amr. (7) Narrated by Malik in 'al-Muwatta' 1/6, at-Tahawi in 'Sharh Ma'ani al-Athar' 1/193, and al-Bayhaqi in 'as-Sunan al-Kubra' 1/445-446. (8) See 'Madarij al-Salikin' 2/342.

सूरह अल-कहफ़: आयतें 12 - 13 | 222

अल-फ़र्रा(1): यह 'तमीज़' (विशिष्टीकरण) के रूप में नसब (कर्म कारक) में है। अज़-ज़ज्जाज(2) ने कहा: 'ज़र्फ़ (अधिकरण) के रूप में नसब में है, अर्थात: दोनों समूहों में से किसने उनके ठहरने की अवधि (अमद) को अधिक सही गिना, और 'अमद' का अर्थ है लक्ष्य/सीमा। मुजाहिद(3) ने कहा: 'अमदा' का अर्थ है संख्या, और यह सन्निकटन के माध्यम से अर्थ पर आधारित एक व्याख्या है। अत-तब़री(4) ने कहा: 'अमदा' शब्द 'लबीसू' (वे ठहरे) के कारण नसब में है। इब्न अतिय्या(5): यह उचित नहीं है। जहाँ तक उनका सवाल है जिन्होंने कहा कि यह व्याख्या के लिए नसब में है, उन्हें इस विसंगति का सामना करना पड़ता है कि 'अफ़अला' (तुलनात्मक रूप) चार अक्षरों वाली क्रिया (रुबाई) से नहीं आता है, सिवाय दुर्लभ मामलों के, और 'अहसा' एक चार अक्षरों वाली क्रिया है। उनके पक्ष में यह तर्क दिया जा सकता है कि चार अक्षरों वाली क्रियाओं से 'अफ़अला' का प्रयोग बढ़ गया है, जैसे कहना: 'वह कितना धन देने वाला है', और 'उसने उसे भलाई दी।' और नबी ﷺ ने अपने हौज़ (तालाब) के वर्णन में कहा: "उसका पानी दूध से अधिक सफ़ेद है"(6)। और उमर इब्न अल-ख़त्ताब ने कहा: "तो वह अन्य चीजों के लिए अधिक उपेक्षित है"(7)।

अल्लाह तआला का कथन: {हम आपको उनका वृत्तांत सच्चाई के साथ सुनाते हैं; वास्तव में, वे कुछ युवक थे जो अपने पालनहार पर ईमान लाए थे, और हमने उनके मार्गदर्शन में वृद्धि कर दी (13)}

अल्लाह का कथन: {हम आपको उनका वृत्तांत सच्चाई के साथ सुनाते हैं} चूंकि अल्लाह के इस कथन 'ताकि हम जान लें कि दोनों समूहों में से किसने अधिक सही गिना' से युवकों की अवधि के बारे में मतभेद का संकेत मिलता था, इसलिए उसने इसके बाद यह खबर दी कि वह, महाप्रतापी और महान, उनके मामले के बारे में उस सच्चाई के साथ जानता है जो घटित हुई।

और उसका कथन: {वास्तव में, वे युवक थे} अर्थात: युवा और किशोर जिनके लिए 'फ़ुतूवा' (युवावस्था/शूरवीरता) का निर्णय तब लिया गया जब वे बिना किसी मध्यस्थ के ईमान लाए। इसी तरह भाषा के जानकारों ने कहा: फ़ुतूवा का शीर्ष ईमान है। अल-जुनैद ने कहा: फ़ुतूवा उदारता दिखाना, कष्ट देने से रुकना और शिकायत छोड़ना है। कहा गया है: फ़ुतूवा निषिद्ध चीजों से बचना और नेक कामों में जल्दी करना है(8)।

(1) 'मानी अल-क़ुरान' 2/136 में। (2) 'मानी अल-क़ुरान' 3/271 में। (3) उनकी तफ़सीर 1/374 में। (4) उनकी तफ़सीर 15/178 में। (5) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/500 में। (6) इसे बुखारी (6579)

और मुस्लिम (2292) ने अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस से उद्धृत किया है। (7) इसे मालिक ने 'अल-मुवत्ता' 1/6 में, अत-तहावी ने 'शर्ह मानी अल-असार' 1/193 में, और अल-बैहकी ने 'अस-सुनन अल-कुबरा' 1/445-446 में उद्धृत किया है। (8) 'मदारिजुस सालेकीन' 2/342 देखें।

الفراء(۱): یہ تمیز کی بنا پر منصوب ہے۔ الزجاج(۲) نے کہا: یہ ظرف کی بنا پر منصوب ہے، یعنی: دونوں گروہوں میں سے کس نے ان کے ٹھہرنے کی مدت (أمد) کا زیادہ صحیح حساب لگایا، اور 'أمد' کا مطلب انتہا/حد ہے۔ مجاہد(۳) نے کہا: «أمداً» کا مطلب تعداد ہے، اور یہ تقریب کے طور پر معنی کی تفسیر ہے۔ طبری(۴) نے کہا: «أمداً» لفظ «لبثوا» کی وجہ سے منصوب ہے۔ ابن عطیہ(۵): یہ بات درست نہیں معلوم ہوتی، رہا ان کا قول جنہوں نے کہا کہ یہ تفسیر کی بنا پر منصوب ہے، تو ان پر یہ اعتراض ہوتا ہے کہ «أفعل» (اسمِ تفضیل) رباعی فعل سے نہیں آتا سوائے شاذ کے، اور «أحصى» رباعی فعل ہے۔ ان کی طرف سے یہ دلیل دی جا سکتی ہے کہ رباعی میں «أفعل» کا استعمال کثیر ہے، جیسے آپ کا کہنا: 'وہ کتنا زیادہ مال دینے والا ہے'، اور 'اس نے اسے خیر عطا کی'۔ اور نبی ﷺ نے اپنے حوض کی صفت میں فرمایا: «اس کا پانی دودھ سے زیادہ سفید ہے»(۶)۔ اور عمر بن خطاب نے فرمایا: «تو وہ دیگر چیزوں کے لیے زیادہ ضائع کرنے والا ہے»(۷)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿نَّحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ نَبَأَهُم بِالْحَقِّ ۚ إِنَّهُمْ فِتْيَةٌ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ وَزِدْنَاهُمْ هُدًى (۱۳)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿نَّحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ نَبَأَهُم بِالْحَقِّ﴾ جب اللہ تعالیٰ کے قول «لنعلم أي الحزبين أحصى» سے نوجوانوں کی مدتِ قیام میں واقع ہونے والے اختلاف کا پتہ چلا، تو اس کے بعد یہ خبر دی کہ وہ، عز و جل، ان کے معاملے کو اس حق کے ساتھ جانتا ہے جو واقع ہوا۔

اور اس کا قول: ﴿إِنَّهُمْ فِتْيَةٌ﴾ یعنی: وہ جوان اور نو عمر تھے جن کے لیے فتوت (جوانمردی) کا حکم اس وقت لگایا گیا جب وہ کسی واسطے کے بغیر ایمان لائے، اسی طرح اہل زبان نے کہا: فتوت کی

بنیاد ایمان ہے۔ جنید نے کہا: فتوت سخاوت کرنا، تکلیف پہنچانے سے باز رہنا اور شکایت چھوڑنا ہے۔ کہا گیا: فتوت حرام کاموں سے بچنا اور بھلائی کے کاموں میں جلدی کرنا ہے(۸)۔

(۱) معانی القرآن ۱۳۶/۲ میں۔ (۲) معانی القرآن ۲۷۱/۳ میں۔ (۳) ان کی تفسیر ۳۷۴/۱ میں۔ (۴) ان کی تفسیر ۱۷۸/۱۵ میں۔ (۵) المحرر الوجیز ۵۰۰/۳ میں۔ (۶) اسے بخاری (۶۵۷۹) اور مسلم (۲۲۹۲) نے عبداللہ بن عمرو کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۷) اسے مالک نے الموطأ ۶/۱ میں، طحاوی نے شرح معانی الآثار ۱۹۳/۱ میں، اور بیہقی نے السنن الکبریٰ ۴۴۵/۱ - ۴۴۶ میں روایت کیا ہے۔ (۸) دیکھیے مدارج السالکین ۳۴۲/۲۔

Page 223, Surah Al-Kahf: Verses 13 - 14.

It has been said otherwise. This saying is very good; because its meaning encompasses everything said about "futuwwa" (youthful chivalry).

His saying, the Almighty: "And We increased them in guidance," means: We facilitated for them righteous deeds, such as total devotion to God Almighty, staying away from people, and asceticism in this world. This is an addition to faith(1). Al-Suddi said: He increased them in guidance through the shepherd's dog when they drove it away and stoned it, fearing it would bark at them and alert others to them. Then the dog raised its paws to the sky like a supplicant, and God made it speak. It said: "O people! Why do you drive me away? Why do you stone me? Why do you beat me? By God, I have known God forty years before you knew Him." Thus, God increased them in guidance by that (2).

His saying, the Almighty: "And We bound their hearts when they stood up and said, 'Our Lord is the Lord of the heavens and the earth. Never will we invoke besides Him any deity. We would have then, indeed, spoken an excessive transgression.'"

His saying, the Almighty: "And We bound their hearts" is an expression of strong resolve and strength of patience, which God gave them until they said before the disbelievers: "Our Lord is the Lord of the heavens and the earth. Never will we invoke besides Him any deity. We would have then, indeed, spoken an excessive transgression." Since panic and weakness of soul are similar in proportion to loosening, it is appropriate for strength of soul and power of determination to be likened to binding (rabt). From this it is said: "So-and-so is firm of heart" (rabit al-ja'sh) if his soul does not falter at panic, war, and the like. This includes the binding of the heart of the mother of Moses (3). And His saying, the Almighty: "and that He might bind your hearts and make firm thereby your footsteps" [Al-Anfal: 11], and it has been mentioned before (4).

His saying, the Almighty: "When they stood up and said," contains two issues:

The first: His saying, the Almighty: "When they stood up and said," bears three meanings:

One of them: That this is a description of their standing before the disbelieving king, as previously mentioned, and it...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/501. (2) 'Ara'is al-Majalis pp. 419-420, similarly. (3) Regarding the verse: "She was almost about to disclose it, had We not bound her heart so she would be of the believers" [Al-Qasas: 10], and the commentary is from Al-Muharrar al-Wajiz 3/501. (4) 9/466.

पृष्ठ 223, सूरह अल-कहफ: आयतें 13 - 14.

इसके अलावा भी कुछ कहा गया है। यह कथन बहुत अच्छा है; क्योंकि इसके अर्थ में 'फुतूवत' (वीरता/जवानमर्दी) के बारे में कही गई सभी बातें समाहित हैं।

अल्लाह तआला का फरमान: "और हमने उनके मार्गदर्शन में वृद्धि कर दी," अर्थात: हमने उनके लिए नेक कार्यों को आसान बना दिया, जैसे अल्लाह तआला की ओर एकांतवास, लोगों से दूरी बनाना और दुनिया से वैराग्य। यह ईमान में एक वृद्धि है(1)। अल-सुद्दी ने कहा: अल्लाह ने चरवाहे के कुत्ते के माध्यम से उनके मार्गदर्शन में वृद्धि की, जब उन्होंने उसे भगाया और पत्थर मारे इस डर से कि वह उन पर भौंकेगा और लोगों को उनके बारे में सचेत कर देगा। तब कुत्ते ने एक प्रार्थना करने वाले की तरह अपने हाथ आसमान की ओर उठाए और अल्लाह ने उसे बोलने की शक्ति दी। उसने कहा: "हे लोगों! तुम मुझे क्यों भगाते हो? तुम मुझे पत्थर क्यों मारते हो? तुम मुझे क्यों पीटते हो? खुदा की कसम, मैं अल्लाह को तुम्हारे जानने से चालीस साल पहले से जानता हूँ।" इस प्रकार अल्लाह ने इसके माध्यम से उनके मार्गदर्शन में वृद्धि की (2)।

अल्लाह तआला का फरमान: "और हमने उनके दिलों को मजबूत कर दिया जब वे खड़े हुए और बोले, 'हमारा रब आसमानों और ज़मीन का रब है। हम उसके सिवा किसी और को ईलाह (उपास्य) नहीं पुकारेंगे। अगर हमने ऐसा किया, तो हमने बड़ी बेजा बात कही।'"

अल्लाह तआला का फरमान: "और हमने उनके दिलों को मजबूत कर दिया" संकल्प की दृढ़ता और धैर्य की शक्ति की एक अभिव्यक्ति है, जो अल्लाह ने उन्हें दी थी जब तक कि उन्होंने काफिरों के सामने खड़े होकर नहीं कह दिया: "हमारा रब आसमानों और ज़मीन का रब है। हम उसके सिवा किसी और को ईलाह नहीं पुकारेंगे। अगर हमने ऐसा किया, तो हमने बड़ी बेजा बात कही।" चूँकि घबराहट और दिल की कमजोरी ढीलेपन के समान है, इसलिए दिल की मजबूती और दृढ़ संकल्प को 'बांधने' (रब्त) से उपमा देना उचित है। इसी से कहा जाता है: "फलां व्यक्ति दिल का मजबूत (राबित अल-जैश) है," यदि घबराहट, युद्ध आदि के समय उसका दिल विचलित न हो। इसी में मूसा अलैहिस्सलाम की माँ के दिल को बांधना (मजबूत करना) भी शामिल है (3)। और अल्लाह तआला का फरमान: "ताकि वह तुम्हारे दिलों को मजबूत कर दे और उससे तुम्हारे कदमों को जमा दे" [अल-अनफाल: 11], और यह पहले गुजर चुका है (4)।

अल्लाह तआला का फरमान: "जब वे खड़े हुए और बोले," इसमें दो मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: "जब वे खड़े हुए और बोले," इसके तीन अर्थ हो सकते हैं:

उनमें से एक: कि यह काफिर राजा के सामने उनके खड़े होने का वर्णन है, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है, और वह...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/501। (2) अराइस अल-मजालिस पृ. 419-420, इसी तरह। (3) अल्लाह के फरमान में: "वह उसे प्रकट कर ही देतीं, यदि हमने उनके दिल को मजबूत न किया होता ताकि वह ईमान वालों में से रहें" [अल-क़सस: 10], और यह बात अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/501 से है। (4) 9/466।

صفحہ 223، سورہ الکہف: آیات 13 - 14.

اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ اور یہ قول بہت اچھا ہے؛ کیونکہ یہ معنی کے لحاظ سے "فتوۃ" (جوانمردی) کے بارے میں کہی گئی تمام باتوں کو شامل ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور ہم نے ان کی ہدایت میں اضافہ کر دیا،" یعنی: ہم نے ان کے لیے نیک اعمال کو آسان کر دیا، جیسے اللہ تعالیٰ کی طرف یکسوئی، لوگوں سے دوری اختیار کرنا، اور دنیا سے بے رغبتی۔ اور یہ ایمان پر ایک اضافہ ہے(1)۔ السُدّی نے کہا: اللہ نے چرواہے کے کتے کے ذریعے ان کی ہدایت میں اضافہ کیا جب انہوں نے اسے بھگایا اور پتھر مارے اس خوف سے کہ وہ ان پر بھونکے گا اور لوگوں کو ان کی اطلاع دے دے گا۔ تو کتے نے دعا مانگنے والے کی طرح اپنے ہاتھ آسمان کی طرف اٹھائے اور اللہ نے اسے گویائی عطا فرمائی، تو اس نے کہا: "اے لوگو! تم مجھے کیوں بھگاتے ہو؟ مجھے پتھر کیوں مارتے ہو؟ مجھے کیوں پیٹتے ہو! خدا کی قسم، میں اللہ کو تمہارے جاننے سے چالیس سال پہلے سے جانتا ہوں،" تو اللہ نے اس کے ذریعے ان کی ہدایت میں اضافہ فرما دیا (2)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور ہم نے ان کے دلوں کو مضبوط کر دیا جب وہ کھڑے ہوئے تو کہنے لگے ہمارا رب آسمانوں اور زمین کا رب ہے ہم اس کے سوا ہرگز کسی الہ کو نہیں پکاریں گے (اگر ہم نے ایسا کیا) تو یقیناً ہم نے حق سے بہت دور کی بات کہی۔"

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور ہم نے ان کے دلوں کو مضبوط کر دیا" پختہ عزم اور قوتِ صبر کی ایک تعبیر ہے، جو اللہ نے انہیں عطا فرمائی یہاں تک کہ انہوں نے کافروں کے سامنے کھڑے ہو کر کہا: "ہمارا رب آسمانوں اور زمین کا رب ہے، ہم اس کے سوا کسی الہ کو نہیں پکاریں گے، ورنہ ہم بڑی غلط بات کہہ ڈالیں گے۔" چونکہ گھبراہٹ اور دل کی کمزوری ڈھیلے پن کے مشابہ ہے،

اس لیے دل کی مضبوطی اور پختہ ارادے کو "باندھنے" (ربط) سے تشبیہ دینا موزوں ہے، اسی سے کہا جاتا ہے: "فلاں شخص دل کا مضبوط (رابط الجاش) ہے،" اگر گھبراہٹ، جنگ وغیرہ کے وقت اس کا دل نہ ڈرے۔ اسی میں سے موسیٰ علیہ السلام کی والدہ کے دل کو مضبوط کرنا ہے (3)۔ اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور تاکہ تمہارے دلوں کو مضبوط کر دے اور اس کے ذریعے قدموں کو جما دے" [الأنفال: 11]، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (4)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "جب وہ کھڑے ہوئے تو کہنے لگے،" اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "جب وہ کھڑے ہوئے تو کہنے لگے،" اس کے تین معانی کا احتمال ہے:

ان میں سے ایک: یہ کہ یہ کافر بادشاہ کے سامنے ان کے کھڑے ہونے کی کیفیت کا وصف ہے، جیسا کہ پہلے گزرا، اور وہ...

---

(1) المحرر الوجيز 3/501۔ (2) عرائس المجالس ص 419 - 420، اسی طرح۔ (3) اللہ تعالیٰ کے قول میں: "وہ اسے ظاہر کر ہی دیتیں اگر ہم ان کے دل کو مضبوط نہ کر دیتے تاکہ وہ ایمان والوں میں سے رہیں" [القصص: 10]، اور یہ بات المحرر الوجيز 3/501 سے ہے۔ (4) 9/466۔

Surah Al-Kahf: Verse 14 224

...a situation that requires tying (firming up) the heart, as they opposed his religion and rejected his awe for the sake of God (1). The second meaning among what has been said: They were the children of the great men of that city, so they went out and gathered behind that city without a prior appointment. The eldest among them said: "I find in myself that my Lord is the Lord of the heavens and the earth." They said: "We also find the same in ourselves." So they all stood up and said: "Our Lord is the Lord of the heavens and the earth; we will never call upon any deity besides Him, for then we would have uttered an enormity" (2). That is: If we were to call upon a god other than Him, we would have spoken injustice and absurdity. The third meaning: That "standing up" (al-qiyam) is an expression of their being sent forth with determination to flee to God Almighty and to renounce the people, as you say: "So-and-so stood up for such-and-such a matter," when he resolves upon it with utmost seriousness (3). Second: Ibn Atiyyah (4) said: The Sufis attached importance to standing and speaking based on His saying: "When they stood up and said, 'Our Lord is the Lord of the heavens and the earth.'" I say: This attachment is incorrect! These people stood up and mentioned God for His guidance, and thanked Him for what He had bestowed upon them of His favors and blessings. Then they wandered aimlessly, cut off and turning towards their Lord, fearing their people. This is the way of God with the messengers, prophets, and the virtuous saints. Where is this compared to striking the ground with feet and dancing with sleeves! Especially in these times when hearing beautiful voices from beardless youths and women. Far from it! By God, the difference between them is as vast as the distance between the earth and the sky. Furthermore, this is forbidden according to a group of scholars, as will be explained later in Surah Luqman (5), God willing. It was previously mentioned in "Subhan" (Surah Al-Isra) regarding His saying: "And do not walk upon the earth exultantly" [Al-Isra: 37], which is sufficient (6). And Imam Abu Bakr al-Turtushi was asked about the Sufi path, and he said: "As for..."

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/501. (2) Zad al-Masir 5/110, and Tafsir al-Razi 21/97-98. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/501. (4) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/501. (5) Regarding verse (18). (6) Page 81 onwards from this part.

सूरह अल-कहफ: आयत 14 224

...एक ऐसी स्थिति जिसमें दिल को बांधने (मजबूत करने) की आवश्यकता होती है क्योंकि उन्होंने उसके धर्म का विरोध किया और अल्लाह के वास्ते उसके डर को त्याग दिया (1)। कही गई बातों में दूसरा अर्थ यह है: वे उस शहर के बड़े लोगों के बेटे थे, इसलिए वे बाहर निकले और उस शहर के पीछे बिना किसी पूर्व नियुक्ति के इकट्ठा हुए। उनमें से सबसे बड़े ने कहा: "मैं अपने भीतर महसूस करता हूँ कि मेरा रब आसमानों और ज़मीन का रब है।" उन्होंने कहा: "हम भी अपने भीतर वैसा ही महसूस करते हैं।" फिर वे सब खड़े हो गए और कहा: "हमारा रब आसमानों और ज़मीन का रब है; हम उसके सिवा किसी और माबूद को कभी नहीं पुकारेंगे, क्योंकि तब हम बड़ी ज्यादती की बात करेंगे" (2)। यानी: अगर हम उसके सिवा किसी और खुदा को पुकारते, तो हम अन्याय और असंभव बात कहते। तीसरा अर्थ: "खड़े होने" (अल-क़ियाम) का अर्थ अल्लाह तआला की ओर भागने और लोगों को छोड़ने के संकल्प के साथ आगे बढ़ना है, जैसा कि आप कहते हैं: "फलां व्यक्ति अमुक कार्य के लिए खड़ा हुआ," जब वह अत्यंत गंभीरता के साथ उस पर संकल्प करता है (3)। दूसरा: इब्न अतिया (4) ने कहा: सूफियों ने उनके इस कथन के आधार पर खड़े होने और कहने को महत्व दिया: "जब वे खड़े हुए और कहा, 'हमारा रब आसमानों और ज़मीन का रब है'।" मैं कहता हूँ: यह संबंध सही नहीं है! ये लोग खड़े हुए और अल्लाह के मार्गदर्शन के लिए उसे याद किया, और उसके एहसानों और अनुकंपाओं के लिए उसका शुक्रिया अदा किया जो उसने उन्हें प्रदान की थीं। फिर वे अपने रब की ओर एकांत में भटक गए, अपने लोगों से डरते हुए। और यह रसूलों, नबियों और गुणी संतों के साथ अल्लाह की सुन्नत (तरीका) है। पैरों से ज़मीन को ठोकने और आस्तीन हिलाकर नाचने से इसकी तुलना कहाँ! विशेष रूप से इन समयों में जब बिना दाढ़ी वाले युवकों और महिलाओं की सुंदर आवाज़ें सुनी जाती हैं। बहुत दूर की बात है! अल्लाह की कसम, उनके बीच का अंतर वैसा ही है जैसा ज़मीन और आसमान के बीच है। इसके अलावा, विद्वानों के एक समूह के अनुसार यह हराम (वर्जित) है, जैसा कि इंशाअल्लाह सूरह लुक़मान (5) में आगे स्पष्ट किया जाएगा। और "सुभान" (सूरह अल-इसरा) में अल्लाह के इस कथन के संबंध में पहले ही पर्याप्त उल्लेख किया जा चुका है: "और ज़मीन पर अकड़ कर न चलो" [अल-इसरा: 37] (6)। और इमाम अबू बक्र अल-तुरतूशी से सूफी पंथ के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: "जहाँ तक..."

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/501। (2) ज़ाद अल-मसीर 5/110, और तफ़सीर अल-राज़ी 21/97-98। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/501। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/501 में। (5) आयत (18) के पास। (6) इस भाग के पृष्ठ 81 से आगे।

سورہ الکہف: آیت ۱۴ ۲۲۴

...ایک ایسا مقام ہے جس میں دل کو مضبوط کرنے کی ضرورت ہوتی ہے کیونکہ انہوں نے اس کے دین کی مخالفت کی اور اللہ کی خاطر اس کی ہیبت کو رد کر دیا (۱)۔ دوسرا معنی ان اقوال میں سے یہ ہے کہ: وہ اس شہر کے بڑے لوگوں کے بیٹے تھے، چنانچہ وہ بغیر کسی پیشگی وعدے کے نکلے اور اس شہر کے پیچھے جمع ہو گئے۔ ان میں سے سب سے بڑے نے کہا: "میں اپنے اندر یہ محسوس کرتا ہوں کہ میرا رب آسمانوں اور زمین کا رب ہے"۔ انہوں نے کہا: "ہم بھی اپنے اندر ایسا ہی محسوس کرتے ہیں"۔ پھر وہ سب کھڑے ہو گئے اور کہا: "ہمارا رب آسمانوں اور زمین کا رب ہے، ہم اس کے سوا کسی معبود کو ہرگز نہیں پکاریں گے، ورنہ اس وقت ہم نے بڑی زیادتی کی بات کہی ہوگی" (۲)۔ یعنی: اگر ہم اس کے سوا کسی اور معبود کو پکاریں گے تو ہم نے ظلم اور ناممکن بات کہی ہوگی۔ تیسرا معنی یہ ہے کہ: قیام سے مراد اللہ تعالیٰ کی طرف بھاگنے اور لوگوں سے کنارہ کشی اختیار کرنے کے عزم کے ساتھ اٹھنا ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "فلاں شخص فلاں کام کے لیے کھڑا ہوا"، جب وہ نہایت سنجیدگی کے ساتھ اس کا عزم کرے (۳)۔

دوسری بات: ابن عطیہ (۴) نے کہا: صوفیاء نے قیام اور قول کو ان کے اس قول سے جوڑا ہے: "جب وہ کھڑے ہوئے تو انہوں نے کہا، ہمارا رب آسمانوں اور زمین کا رب ہے"۔ میں کہتا ہوں: یہ تعلق درست نہیں ہے! یہ لوگ کھڑے ہوئے اور اللہ کی ہدایت پر اسے یاد کیا، اور اس کی ان نعمتوں اور فضل و کرم پر اس کا شکر ادا کیا جو اس نے ان پر کیا تھا۔ پھر وہ اپنے رب کی طرف یکسو ہو کر اپنے لوگوں کے خوف سے نکل کھڑے ہوئے۔ اور یہ رسولوں، نبیوں اور نیکوکار اولیاء کے بارے میں اللہ کی سنت ہے۔ کہاں یہ اور کہاں زمین پر پاؤں مارنا اور آستینیں لہرا کر ناچنا! خاص طور پر ان زمانوں میں جب نوعمر لڑکوں اور عورتوں کی خوش الحان آوازیں سنی

جاتی ہیں۔ ان کے درمیان بہت بڑا فرق ہے! اللہ کی قسم، ان کے درمیان وہی فرق ہے جو زمین اور آسمان کے درمیان ہے۔ پھر یہ علماء کی ایک جماعت کے نزدیک حرام ہے، جیسا کہ ان شاء اللہ سورہ لقمان (۵) میں اس کا بیان آئے گا۔ اور "سبحان" (سورہ بنی اسرائیل) میں اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد: ﴿وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا﴾ [الاسراء: ۳۷] (اور زمین پر اتراتے ہوئے نہ چل) کے تحت جو کچھ بیان ہوا وہ کافی ہے (۶)۔ اور امام ابو بکر الطرطوشی سے صوفیاء کے مسلک کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: "رہی بات..."

(۱) المحرر الوجیز ۵۰۱/۳۔ (۲) زاد المسیر ۱۱۰/۵، اور تفسیر الرازي ۹۷/۲۱ - ۹۸۔ (۳) المحرر الوجیز ۵۰۱/۳۔ (۴) المحرر الوجیز ۵۰۱/۳ میں۔ (۵) آیت (۱۸) کے پاس۔ (۶) اس حصہ کے صفحہ ۸۱ اور اس کے بعد۔

Surah Al-Kahf: Verses 14 - 16 225

Dancing and ecstasy: the first to innovate them were the followers of the Samiri; when he made for them a calf, a statue that had a lowing sound, they stood up dancing around it and going into ecstasies. Thus, it is the religion of the infidels and the worshippers of the calf, as will follow.

The Almighty's saying: {These, our people, have taken besides Him deities. Why do they not bring for [worshipping] them a clear authority? And who is more unjust than one who invents a lie about Allah? 15}

His saying: {These, our people, have taken besides Him deities} means: some of them said to each other: these are our people, meaning: the people of our time and our land, they worshipped idols blindly without any proof. {Why do they not} means: why don't they? {bring for [worshipping] them a clear authority} means: a proof for their worship of the idol. It was said: "for them" refers to the deities, i.e., why did they not establish evidence for the idols being gods? Their saying "why not" is an encouragement intended to show inability; and since they cannot do that, it is not necessary to pay attention to their claim (1).

The Almighty's saying: {And when you have withdrawn from them and that which they worship except Allah, retreat to the cave. Your Lord will spread out for you of His mercy and will prepare for you from your affair facility. 16}

His saying: {And when you have withdrawn from them}: It was said: this is from Allah's words to them. Meaning: since you have withdrawn from them, then retreat to the cave. And it was said: it is from the words of their leader, Yamlikha, as mentioned by Ibn Atiyyah (2). Al-Ghaznawi said: their leader, Maksalmina, said that to them, meaning: since you have withdrawn from them and withdrawn from what they worship. Then he made an exception and said {except Allah}, meaning: that you did not leave His worship, so it is a severed exception (istithna munqati').

Ibn Atiyyah said (3): This is on the assumption that those from whom the people of the cave fled do not know Allah and have no knowledge of Him, but only believe in idols in their divinity. And if we assume that they know Allah as the Arabs used to do, but they associate their idols with Him in worship, then the exception is connected (muttasil); because the withdrawal occurred from everything the infidels worship except in the direction of Allah. And in...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/501. (2) See Al-Muharrar al-Wajiz 3/498, and Zad al-Masir 5/116. (3) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/501-502, and the reading of Ibn Mas'ud was mentioned by Al-Tabari in the Tafsir 15/182.

सूरह अल-कहफ़: आयत 14 - 16 225

नृत्य और भावावेश: इन्हें शुरू करने वाले सबसे पहले सामरी के साथी थे; जब उसने उनके लिए एक बछड़ा बनाया, एक बेजान शरीर जिसमें से रंभाने की आवाज़ आती थी, तो वे उसके चारों ओर नाचने और भावावेश में आने लगे। अत; यह काफिरों और बछड़े के पुजारियों का धर्म है, जैसा कि आगे आएगा।

अल्लाह का कथन: {ये हमारे लोग हैं, जिन्होंने उसके सिवा और देव बना लिए हैं। वे उनके(पूजने के) पक्ष में कोई स्पष्ट प्रमाण क्यों नहीं लाते? फिर उस व्यक्ति से बड़ा अत्याचारी कौन है जिसने अल्लाह पर झूठ गढ़ा? 15}

उसका कथन: {ये हमारे लोग हैं, जिन्होंने उसके सिवा और देव बना लिए हैं} अर्थात: उनमें से कुछ ने एक-दूसरे से कहा: ये हमारे लोग हैं, अर्थात: हमारे समय और हमारे देश के लोग, उन्होंने बिना किसी प्रमाण के अंधानुकरण करते हुए मूर्तियों की पूजा की। {क्यों नहीं} अर्थात: ऐसा क्यों नहीं करते? {उनके पक्ष में कोई स्पष्ट प्रमाण लाते} अर्थात: मूर्ति पूजा के लिए कोई प्रमाण। यह कहा गया है: "उनके पक्ष में" देवताओं को संदर्भित करता है, अर्थात: उन्होंने मूर्तियों के देवता होने का कोई प्रमाण क्यों नहीं दिया। उनका "क्यों नहीं" कहना असमर्थता दिखाने के उद्देश्य से एक प्रोत्साहन है; और चूंकि वे ऐसा नहीं कर सकते, इसलिए उनके दावे पर ध्यान देना आवश्यक नहीं है (1)।

अल्लाह का कथन: {और जब तुम उनसे और जिनकी वे अल्लाह के सिवा पूजा करते हैं, अलग हो गए हो, तो गुफा में शरण लो। तुम्हारा पालनहार तुम्हारे लिए अपनी दया फैला देगा और तुम्हारे काम में तुम्हारे लिए सुगमता प्रदान करेगा। 16}

उसका कथन: {और जब तुम उनसे अलग हो गए हो}: कहा गया है: यह अल्लाह का उनसे कहना है। अर्थात: जब तुम उनसे अलग हो गए हो, तो गुफा में शरण लो। और कहा गया है: यह उनके नेता यमलीखा का कथन है, जैसा कि इब्न अतिय्याह (2) ने उल्लेख किया है। अल-ग़ज़नवी ने कहा: उनके नेता मकसलमीना ने उनसे यह कहा था, अर्थात: चूंकि तुम उनसे और जिनकी वे पूजा करते हैं, उनसे अलग हो गए हो। फिर उन्होंने एक अपवाद बनाया और कहा {अल्लाह के सिवा}, अर्थात: तुमने उसकी पूजा नहीं छोड़ी, इसलिए यह एक अलग अपवाद (इस्तिथना मुंक़ति) है।

इब्न अतिय्याह ने कहा (3): यह इस धारणा पर है कि जिनसे गुफा वाले भागे थे, वे अल्लाह को नहीं जानते थे और उनके पास उसका कोई ज्ञान नहीं था, बल्कि वे केवल मूर्तियों की दिव्यता में विश्वास

करते थे। और यदि हम यह मान लें कि वे अल्लाह को जानते थे जैसा कि अरब किया करते थे, लेकिन वे पूजा में अपनी मूर्तियों को उसके साथ शरीक करते थे, तो अपवाद जुड़ा हुआ (मुत्तसिल) है; क्योंकि अलगाव उन सभी चीज़ों से हुआ जिनकी काफ़िर पूजा करते थे, सिवाय अल्लाह की दिशा के। और...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/501। (2) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/498, और जाद अल-मसीर 5/116। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/501-502 में, और इब्न मसूद के पाठ का उल्लेख अल-तबरी ने तफसीर 15/182 में किया है।

سورہ الکہف: آیات ۱۴ - ۱۶ ۲۲۵

رقص اور وجد: اسے شروع کرنے والے سب سے پہلے سامری کے ساتھی تھے؛ جب اس نے ان کے لیے ایک بچھڑا بنایا، ایک ایسا جسم جس سے رنبھانے کی آواز آتی تھی، تو وہ اس کے گرد رقص کرنے اور وجد میں آنے لگے، پس یہ کافروں اور بچھڑے کے پجاریوں کا دین ہے، جیسا کہ آگے آئے گا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یہ ہماری قوم ہے جس نے اس کے سوا دوسرے معبود بنا لیے ہیں، وہ ان (کی پرستش) پر کوئی واضح دلیل کیوں نہیں لاتے؟ پس اس شخص سے بڑا ظالم کون ہے جس نے اللہ پر جھوٹ باندھا؟ ۱۵}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یہ ہماری قوم ہے جس نے اس کے سوا دوسرے معبود بنا لیے ہیں} یعنی: ان میں سے بعض نے ایک دوسرے سے کہا: یہ ہماری قوم ہے، یعنی: ہمارے زمانے اور ہمارے ملک کے لوگ، انہوں نے بغیر کسی دلیل کے محض تقلید کرتے ہوئے بتوں کی پوجا کی۔ {کیوں نہیں} یعنی: بھلا کیوں نہیں۔ {ان پر کوئی واضح دلیل لاتے} یعنی: بت کی پرستش پر کوئی دلیل۔ اور کہا گیا: "ان پر" کا اشارہ معبودوں کی طرف ہے، یعنی: انہوں نے بتوں کے معبود ہونے پر کوئی واضح دلیل کیوں نہیں قائم کی، پس ان کا یہ کہنا: "کیوں نہیں" عاجز کرنے کے معنی میں ترغیب ہے، اور جب وہ ایسا کرنے سے قاصر ہیں، تو ان کے دعوے کی طرف التفات کرنا واجب نہیں (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جب تم ان سے اور جن کی وہ اللہ کے سوا عبادت کرتے ہیں، الگ ہو گئے ہو، تو غار میں پناہ لو، تمہارا رب تمہارے لیے اپنی رحمت پھیلا دے گا اور تمہارے کام میں تمہارے لیے آسانی مہیا کر دے گا۔ ۱۶}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جب تم ان سے الگ ہو گئے ہو}: کہا گیا ہے: یہ اللہ تعالیٰ کا ان سے کلام ہے۔ یعنی: جب تم ان سے الگ ہو گئے ہو تو غار کی طرف پناہ لو۔ اور کہا گیا ہے: یہ ان کے سردار یملیخا کا قول ہے، جیسا کہ ابن عطیہ (۲) نے ذکر کیا ہے۔ اور غزنوی نے کہا: ان کے سردار مکسلمینا نے ان سے یہ کہا، یعنی: جب تم ان سے اور جن کی وہ عبادت کرتے ہیں ان سے الگ ہو گئے۔ پھر استثناء کیا اور فرمایا {سوائے اللہ کے} یعنی: تم نے اس کی عبادت نہیں چھوڑی، پس یہ استثناء منقطع ہے۔

ابن عطیہ (۳) نے کہا: اور یہ اس مفروضے پر ہے کہ جن لوگوں سے اصحاب کہف بھاگے تھے وہ اللہ کو نہیں جانتے تھے، اور نہ ہی انہیں اس کا علم تھا، وہ تو صرف بتوں کی الوہیت کے قائل تھے۔ اور اگر ہم یہ فرض کریں کہ وہ اللہ کو جانتے تھے جیسا کہ اہل عرب کرتے تھے، لیکن وہ عبادت میں اپنے بتوں کو اس کے ساتھ شریک کرتے تھے، تو استثناء متصل ہے؛ کیونکہ علیحدگی ہر اس چیز سے ہوئی جس کی کافر عبادت کرتے تھے سوائے اللہ کی ذات کے۔ اور...

(۱) المحرر الوجیز ۵۰۱/۳۔ (۲) دیکھیے المحرر الوجیز ۳/ ۴۹۸، اور زاد المسیر ۱۱۶/۵۔ (۳) المحرر الوجیز ۵۰۱/۳ - ۵۰۲ میں، اور ابن مسعود کی قرأت کا ذکر طبری نے تفسیر ۱۸۲/۱۵ میں کیا ہے۔

The Mushaf of Abdullah bin Mas'ud says: "and what they worship besides Allah". Qatada said: This is its interpretation. I say: This is supported by what Abu Nu'aym al-Hafiz(1) mentioned from Ata' al-Khurasani regarding the words of the Almighty: "And when you have withdrawn from them and that which they worship except Allah," he said: There were youths from a people who worshipped Allah, and they worshipped other gods along with Him. So the youths withdrew from the worship of those gods, and they did not withdraw from the worship of Allah. Ibn Atiyya(2) said: According to what Qatada said, "illa" (except) is in the position of "ghayr" (other than), and "ma" in His saying: "and what they worship except Allah" is in the accusative case (mansub), as a conjunction to the pronoun in His saying: "you have withdrawn from them". The implication of this verse is that some of them said to others: If we leave the disbelievers and isolate ourselves with Allah Almighty, let us take the cave as a refuge and rely on Allah; for He will spread His mercy for us, extend it over us, and prepare for us a facility (mirfaq) in our affair. All of this is a supplication concerning worldly matters, and they were confident in Allah regarding the matter of their hereafter. Abu Ja'far Muhammad bin Ali bin Al-Hussein (may Allah be pleased with him) said: The companions of the cave were polishers (sayāqila). And the name of the cave was Hayum(3). "Mirfaqan" is read with a kasra on the meem and a fatha on the fa, and it refers to that which is used for comfort or benefit. Likewise are "mirfaq" (elbow) and "marfaq" of a person, and some make "al-marfaq" with a fatha on the meem to mean the place, like "al-masjid", and they are two linguistic variants(4). The Almighty says: {And [had you been present], you would see the sun when it rose, inclining away from their cave on the right, and when it set, passing them on the left, while they were [lying] in an open space thereof. That was from the signs of Allah. He whom Allah guides is the [rightly] guided, but he whom He leaves astray - never will you find for him a protecting guide. (17) And you would think them awake, while they were asleep. And We turned them to the right and to the left, while their dog stretched his forelegs at the entrance. If you had looked at them, you would have turned from them in flight and been filled with terror of them. (18)} [Quran 18:17-18]. The Almighty's saying: {And you would see the sun when it rose, inclining away from their cave on the right} means: You would see...

---

(1) In Hilyat al-Awliya 5/200. (2) In al-Muharrar al-Wajiz 3/502. (3) 'Ara'is al-Majalis pp. 420, 423, and in it that the companions of the cave were money changers (sayārifa), and that the name of the cave was al-Wasid, and it was said: Khayram. (4) Nafi' and

Ibn 'Amir read: with a fatha on the meem and a kasra on the fa, and the rest read with a kasra on the meem and a fatha on the fa. Al-Sab'a p. 388, al-Taysir p. 142, and see Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 2/224.

२२६ सूरह अल-कहफ़: आयतें १६ - १८

अब्दुल्लाह बिन मसूद के मुसहफ़ में है: "और वे अल्लाह के सिवा जिसकी इबादत करते हैं"। क़तादा ने कहा: यह इसकी व्याख्या है। मैं कहता हूँ: इस पर वह बात प्रमाण है जिसे अबू नुऐम अल-हाफ़िज़ (१) ने अता अल-खुरासानी के हवाले से अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में उल्लेख किया है: "और जब तुम उनसे और अल्लाह के सिवा जिसकी वे इबादत करते हैं, अलग हो गए", उन्होंने कहा: एक कौम के कुछ नौजवान थे जो अल्लाह की इबादत करते थे, और उसके साथ अन्य देवताओं की भी इबादत करते थे। तो उन नौजवानों ने उन देवताओं की इबादत छोड़ दी, और अल्लाह की इबादत नहीं छोड़ी। इब्न अतिय्या (२) ने कहा: क़तादा ने जो कहा उसके अनुसार "इल्ला" (सिवाय) "ग़ैर" के स्थान पर है, और उनके कथन "और वे अल्लाह के सिवा जिसकी इबादत करते हैं" में "मा" नसब (accusative case) की स्थिति में है, जो "तुम उनसे अलग हो गए" में ज़मीर (सर्वनाम) पर अत्फ़ (conjunction) है। इस आयत का निहितार्थ यह है कि उनमें से कुछ ने दूसरों से कहा: जब हमने काफ़िरों को छोड़ दिया है और अल्लाह तआला के साथ अकेले हो गए हैं, तो आओ हम गुफा को ठिकाना बना लें और अल्लाह पर भरोसा करें; क्योंकि वह हमारे लिए अपनी रहमत फैला देगा, उसे हम पर बिखेर देगा, और हमारे काम में हमारे लिए आसानी (मिरफ़क़) पैदा कर देगा। यह सब दुनियावी लिहाज़ से एक दुआ है, और वे अपनी आख़िरत के मामले में अल्लाह पर भरोसे में थे। और अबू जाफ़र मुहम्मद बिन अली बिन अल-हुसैन (अ.) ने कहा: गुफा वाले (असहाब-ए-कहफ़) तलवार आदि चमकाने वाले (सयाकिला) थे। और गुफा का नाम हयूम (३) था। "मिरफ़क़न" को मीम के जेर (कसरा) और फ़ा के ज़बर (फ़तहा) के साथ पढ़ा गया है, और इसका अर्थ वह चीज़ है जिससे लाभ या सुविधा प्राप्त की जाती है। इसी तरह इंसान का "मिरफ़क़" (कोहनी) और "मरफ़क़" है, और उनमें से कुछ "अल-मरफ़क़" को मीम के ज़बर के साथ स्थान के लिए उपयोग करते हैं जैसे "अल-मस्जिद", और ये दो भाषाई रूप (४) हैं। अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और तुम सूर्य को देखते जब वह निकलता तो उनकी गुफा से दाहिनी ओर कतरा कर निकल जाता और जब डूबता तो उनसे बाईं ओर कन्नी काट जाता, और वे उसके एक खुले स्थान में थे। यह अल्लाह की निशानियों में से है। जिसे अल्लाह मार्गदर्शन दे वही मार्ग पाने वाला है, और जिसे वह भटका दे तो तुम उसके लिए कोई सहायक मार्गदर्शक न पाओगे। (१७) और तुम उन्हें जागता हुआ समझते, जबकि वे सो रहे थे। और हम उन्हें दाहिनी और बाईं ओर करवट दिलाते थे, और उनका कुत्ता प्रवेश द्वार पर अपनी दोनों भुजाएं फैलाए हुए था। यदि तुम उन्हें झाँक कर देखते तो उनसे पीठ फेर कर भाग खड़े होते और

उनसे भय से भर जाते। (१८)}। अल्लाह तआला का फ़रमान: {और तुम सूर्य को देखते जब वह निकलता तो उनकी गुफा से दाहिनी ओर कतरा कर निकल जाता} अर्थात: तुम देखते...

---

(१) हिलयातुल औलिया ५ / २०० में। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३ / ५०२ में। (३) अराइसुल मजालिस पृष्ठ ४२०, ४२३ और इसमें है कि असहाब-ए-कहफ़ सर्राफ (सयारिफ़ा) थे, और गुफा का नाम अल-वसीद था, और कहा गया है: खैरम। (४) नाफ़े और इब्न आमिर ने मीम के ज़बर और फ़ा के जेर के साथ पढ़ा, और बाक़ी लोगों ने मीम के जेर और फ़ा के ज़बर के साथ पढ़ा। अस-सबा पृष्ठ ३८८, अत-तयसीर पृष्ठ १४२, और देखें मआनी अल-क़ुरआन अल-नहहास २ / २२४ द्वारा।

۲۲۶ سورہ الکہف: آیات ۱۶ - ۱۸

مصحف عبداللہ بن مسعود: «وما یعبدون من دون اللہ»۔ قتادہ نے کہا: یہ اس کی تفسیر ہے۔ میں کہتا ہوں: اس پر وہ بات دلالت کرتی ہے جسے ابو نعیم الحافظ(۱) نے عطا الخراسانی سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں ذکر کیا: «وإذ اعتزلتموھم وما یعبدون إلا اللہ» انہوں نے کہا: ایک قوم کے کچھ نوجوان تھے جو اللہ کی عبادت کرتے تھے، اور اس کے ساتھ دوسرے معبودوں کی بھی عبادت کرتے تھے، تو ان نوجوانوں نے ان معبودوں کی عبادت ترک کر دی، اور اللہ کی عبادت ترک نہیں کی۔ ابن عطیہ(۲): پس جو قتادہ نے کہا اس کے مطابق «إلّا» بمنزلہ «غیر» ہے، اور «ما» ان کے قول «وما یعبدون إلا اللہ» میں محلِ نصب میں ہے، ان کے قول «اعتزلتموھم» میں ضمیر پر عطف کی بنا پر۔ اور اس آیت کا مفہوم یہ ہے کہ ان میں سے بعض نے بعض سے کہا: جب ہم نے کافروں کو چھوڑ دیا اور اللہ تعالیٰ کے ساتھ تنہا ہو گئے، تو ہمیں چاہیے کہ غار کو ٹھکانا بنا لیں اور اللہ پر بھروسہ کریں؛ کیونکہ وہ ہمارے لیے اپنی رحمت پھیلا دے گا، اور اسے ہم پر عام کر دے گا، اور ہمارے کام میں ہمارے لیے آسانی (مرفق) مہیا کر دے گا۔ یہ سب دنیا کے لحاظ سے ایک دعا ہے، اور وہ اپنی آخرت کے معاملے میں اللہ پر یقین رکھتے تھے۔ اور ابو جعفر محمد بن علی بن الحسین رضی اللہ عنہ نے فرمایا: اصحابِ کہف صیاقلہ (تلوار وغیرہ چمکانے والے) تھے۔ اور غار کا نام حیوم (۳) تھا۔ «مِرْفَقاً» میم کے کسرہ اور فا کے فتحہ کے ساتھ پڑھا گیا ہے، اور یہ وہ چیز ہے جس سے نفع یا سہولت حاصل کی جائے۔ اسی طرح انسان کا «مِرْفَق» (کہنی) اور «مَرْفَق» ہے، اور ان میں سے بعض «المَرْفِق» کو میم کے فتحہ کے ساتھ جگہ کے لیے قرار دیتے ہیں جیسے «المسجد»، اور یہ دو لغتیں (۴) ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَتَرَى الشَّمْسَ إِذَا طَلَعَت تَّزَاوَرُ عَن كَهْفِهِمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَإِذَا غَرَبَت تَّقْرِضُهُمْ ذَاتَ الشِّمَالِ وَهُمْ فِي فَجْوَةٍ مِّنْهُ ذَٰلِكَ

مِنْ ءَايَاتِ اللَّهِ مَن يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَمَن يُضْلِلْ فَلَن تَجِدَ لَهُ وَلِيًّا مُّرْشِدًا ١٧ وَتَحْسَبُهُمْ أَيْقَاظًا وَهُمْ رُقُودٌ وَنُقَلِّبُهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الشِّمَالِ وَكَلْبُهُم بَسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيدِ لَوْ اطَّلَعْتَ عَلَيْهِمْ لَوَلَّيْتَ مِنْهُمْ فِرَارًا وَلَمُلِئْتَ مِنْهُم رُعْبًا ١٨﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَتَرَى الشَّمْسَ إِذَا طَلَعَت تَّزَاوَرُ عَن كَهْفِهِمْ ذَاتَ الْيَمِينِ﴾ یعنی: تو دیکھے گا...

---

(۱) حلية الأولياء ۵ / ۲۰۰ میں۔ (۲) المحرر الوجيز ۳ / ۵۰۲ میں۔ (۳) عرائس المجالس ص ۴۲۰ ، ۴۲۳ اور اس میں ہے کہ اصحابِ کہف صراف (سیایرفہ) تھے، اور غار کا نام الوصید تھا، اور کہا گیا: خیرم۔ (۴) نافع اور ابن عامر نے میم کے فتحہ اور فا کے کسرہ کے ساتھ پڑھا، اور باقی حضرات نے میم کے کسرہ اور فا کے فتحہ کے ساتھ پڑھا۔ السبعہ ص ۳۸۸ ، التیسیر ص ۱۴۲ ، اور دیکھیے معانی القرآن للنحاس ۲ / ۲۲۴ ۔

Surah Al-Kahf: Verses 17 - 18 227

O addressed one, the sun, upon its rising, inclines away from their cave. The meaning is: if you were to see them, you would have seen them thus; it does not mean that the addressed one actually saw them on investigation (1). And "Tazawaru": means to move aside and incline, from "Al-Izwirar". And "Al-Zawar" is inclination. "Al-Azwar" in the eye refers to one whose gaze is inclined to one side; it is also used for things other than the eye, as Ibn Abi Rabi'a said (2): ... and my side, out of fear of the people, is inclined (azwar). From the same word is the saying of 'Antarah (3): He turned aside (izwarra) from the strike of the spears against his chest. And in the hadith of the Battle of Mu'tah, it is mentioned that the Messenger of Allah (peace be upon him) saw in (4) the couch of Abdullah ibn Rawahah an inclination (izwiraran) away from the couches of Ja'far and Zayd ibn Harithah (5). The people of the two Harams (Makkah and Madinah) and Abu 'Amr read it as: "Tazzawaru" with the assimilation of the 'ta' into the 'zay', the original being "Tatazawaru". Asim, Hamzah, and Al-Kisa'i read it as "Tazawaru" with a light 'zay'. Ibn 'Amir read it as "Tzwarru" like "Tahmarru" (6). Al-Farra' (7) related "Tzwarru" like "Tahmarru", all of which have the same meaning. "And when it set, it passed them by (taqriduhum)" - the majority read it with the letter 'ta', meaning: it leaves them, as stated by Mujahid (8).

---

(1) Tafsir al-Razi 21/99. (2) In his Diwan p. 65, and the complete verse in it is: And my voice was lowered; I approached with the walk of a serpent, while my person was inclined (azwar) out of fear of the tribe. (3) In his Diwan p. 30, and its completion: And he complained to me with a tear and a neighing. (4) After it in (Z): Paradise. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/502-503, and the report was narrated by Al-Bayhaqi in Dala'il al-Nubuwwah 4/368, and Al-Haythami mentioned it in Majma' al-Zawa'id 6/159-160 and said: Narrated by Al-Tabarani and its men are trustworthy. And Ibn Hisham mentioned it in Al-Sirah al-Nabawiyyah 2/380. (6) Al-Sab'ah p. 388, and Al-Taysir p. 142. (7) In Ma'ani al-Qur'an 2/136. (8) In his Tafsir 1/374.

सूरा अल-कहफ़: आयत १७ - १८ २२७

हे संबोधित व्यक्ति, सूर्य उदय होते समय उनकी गुफा से झुक जाता है। इसका अर्थ है: यदि आप उन्हें देखते, तो आप उन्हें इस तरह देखते; इसका यह अर्थ नहीं है कि संबोधित व्यक्ति ने वास्तव में उन्हें देखा (१)। और "तज़ावरु" (tazawaru): इसका अर्थ है हटना और झुकना, "अल-इज़्विरार" से। और "अल-ज़वर" का अर्थ है झुकाव। "अल-अज़वर" आँखों के संदर्भ में उस व्यक्ति को कहते हैं जिसकी नज़र एक तरफ झुकी हो; इसका उपयोग आँखों के अलावा अन्य चीजों के लिए भी किया जाता है, जैसा कि इब्न अबी रबीआ ने कहा है (२): ... और मेरा पहलू, लोगों के डर से, झुका हुआ (अज़वर) है। उसी शब्द से अंतरा का कथन है (३): वह अपने सीने पर भालों के प्रहार से मुड़ गया (इज़्वर्रा)। और मुताह के युद्ध की हदीस में है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने (४) अब्दुल्ला बिन रवाहा के पलंग को जाफ़र और ज़ैद बिन हारिसा के पलंगों से झुका हुआ (इज़्विरारन) देखा (५)। दो हरमों के निवासियों और अबू अम्र ने इसे "तज़्ज़ावरु" (Tazzawaru) पढ़ा है, जिसमें 'ता' का 'ज़ै' में समावेश (idgham) है, मूल रूप "ततज़ावरु" (Tatazawaru) है। आसिम, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे हल्के'ज़ै' के साथ "तज़ावरु" पढ़ा है। इब्न आमिर ने "तज़्वर्रु" (Tazwarru) पढ़ा है जैसे "तहमर्रु" (Tahmarru) (६)। अल-फर्रा (७) ने "तज़्वार्रु" (Tazwarru) का उल्लेख किया है जैसे "तहमार्रु", इन सभी का एक ही अर्थ है। "और जब वह अस्त होता, तो वह उन्हें छोड़कर निकल जाता (तकरिज़ुहुम)" - बहुमत ने इसे 'ता' अक्षर के साथ पढ़ा है, जिसका अर्थ है: वह उन्हें छोड़ देता है, जैसा कि मुजाहिद ने कहा है (८)।

---

(१) तफ़सीर अल-राज़ी २१/९९। (२) उनके दीवान पृष्ठ ६५ में, और उसमें पूरा शेर है: और मेरी आवाज़ धीमी हो गई; मैं साँप की चाल से आगे बढ़ा, जबकि मेरा व्यक्तित्व कबीले के डर से झुका हुआ (अज़वर) था। (३) उनके दीवान पृष्ठ ३० में, और इसका पूरा रूप: और उसने आंसू और हिनहिनाहट के साथ मुझसे शिकायत की। (४) (ज़) में इसके बाद: जन्नत। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/५०२-५०३, और इस रिपोर्ट को अल-बैहकी ने दला'इल अल-नुबुव्वा ४/३६८ में उद्धृत किया है, और अल-हेशमी ने मजमा अल-ज़वाइद ६/१५९-१६० में इसका उल्लेख किया है और कहा: इसे अल-तबरानी ने रिवायत किया है और इसके रावी विश्वसनीय हैं। और इब्न हिशाम ने इसे अल-सीराह अल-नबविया २/३८० में उद्धृत किया है। (६) अल-सबआ पृष्ठ ३८८, और अल-तयसीर पृष्ठ १४२। (७) मआनी अल-कुरआन २/१३६ में। (८) उनके तफ़सीर १/३७४ में।

سورہ الکہف: آیات ۱۷ - ۱۸ ۲۲۷

اے مخاطب، سورج طلوع ہوتے وقت ان کے غار سے کترا کر ایک طرف جھک جاتا ہے۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ: اگر تم انہیں دیکھتے تو تم انہیں اسی طرح دیکھتے، نہ یہ کہ مخاطب نے حقیقت میں انہیں دیکھا ہے (۱)۔ اور "تزاور": اس کے معنی ہیں ہٹ جانا اور مائل ہونا، "الازورار" سے مشتق ہے۔ اور "الزَّوَر" کے معنی جھکاؤ کے ہیں۔ آنکھ کے معاملے میں "الازور" اس شخص کو کہتے ہیں جس کی نظر ایک طرف جھکی ہوئی ہو؛ اس کا استعمال آنکھ کے علاوہ دیگر چیزوں کے لیے بھی ہوتا ہے، جیسا کہ ابن ابی ربیعہ نے کہا ہے (۲): ... اور میرا پہلو، لوگوں کے ڈر سے، جھکا ہوا (ازور) ہے۔ اسی لفظ سے عنترہ کا قول ہے (۳): وہ اپنے سینے پر نیزوں کے لگنے سے مڑ گیا (ازورّ)۔ اور غزوۂ موتہ کی حدیث میں ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے (۴) عبداللہ بن رواحہ کے تخت کو جعفر اور زید بن حارثہ کے تختوں سے ایک طرف جھکا ہوا (ازوراراً) دیکھا (۵)۔ اہلِ حرمین اور ابو عمرو نے اسے "تزَّاور" (تا کا زا میں ادغام کے ساتھ) پڑھا ہے، اور اصل "تتزاور" ہے۔ عاصم، حمزہ اور کسائی نے "تزاور" (ہلکی زا کے ساتھ) پڑھا ہے۔ ابن عامر نے اسے "تزوَرُّ" پڑھا ہے جیسے "تحمرُّ" (۶)۔ اور الفراء (۷) نے "تزوارُّ" جیسے "تحمارُّ" نقل کیا ہے، یہ سب ایک ہی معنی میں ہیں۔ ﴿وَإِذَا غَرَبَت تَّقْرِضُهُمْ﴾ جمہور نے اسے "تا" کے ساتھ پڑھا ہے، اس معنی میں کہ: وہ انہیں چھوڑ دیتا ہے، یہ قول مجاہد کا ہے (۸)۔

---

(۱) تفسیر رازی ۲۱/۹۹ ۔ (۲) ان کے دیوان ص ۶۵ میں، اور پورا شعر وہاں یوں ہے: اور مجھ سے آواز دبی رہی، میں سانپ کی سی چال چل کر آگے بڑھا جبکہ میرا وجود قبیلے کے خوف سے جھکا ہوا (ازور) تھا۔ (۳) ان کے دیوان ص ۳۰ میں، اور اس کا تکملہ ہے: اور اس نے آنسو بہاتے ہوئے اور ہنہناتے ہوئے مجھ سے شکایت کی۔ (۴) اس کے بعد (ظ) میں ہے: جنت۔ (۵) المحرر

الوجيز ۳/ ۵۰۲ - ۵۰۳ ، اور یہ روایت بیہقی نے دلائل النبوة ۴/ ۳۶۸ میں بیان کی ہے، اور الہیثمی نے مجمع الزوائد ۶ / ۱۵۹ - ۱۶۰ میں اسے ذکر کیا ہے اور کہا: اسے طبرانی نے روایت کیا ہے اور اس کے راوی ثقہ ہیں۔ اور ابن ہشام نے اسے السیرة النبویۃ ۲ / ۳۸۰ میں ذکر کیا ہے۔

(۶) السبعۃ ص ۳۸۸ ، والتیسیر ص ۱۴۲ ۔ (۷) معانی القرآن ۱۳۶/۲ میں۔ (۸) ان کی تفسیر ۱ / ۳۷۴ میں۔

Surah Al-Kahf: Verses 17 - 18 228

Qatadah said: "He leaves them"(1). Al-Nahhas: This is well-known in the language; the Basrans related that it is said: "he cuts it, he cuts it" (qaraḍahu yaqriḍuhu): if he left it. The meaning is: the sun did not touch them at all, as an honor to them, and this is the saying of Ibn Abbas(2).

It means that when the sun rose, it inclined away from their cave to the right, i.e., the right of the cave, and when it set, it passed them to the left, i.e., the left of the cave, so it did not strike them at the beginning of the day nor at its end. Their cave was facing the Big Dipper in the land of the Romans, so the sun would incline away from them when rising, setting, and moving, not reaching them to harm them with its heat, change their colors, or wear out their clothes(3). It has been said: Their cave had a barrier on the southern side and a barrier on the side of the west wind (Ad-Dabur), while they were in its corner. Al-Zajjaj(4) held the view that the sun's action was a sign from Allah, without the cave's entrance being in a direction that necessitated that.

A group read: "it cuts them" (yuqriḍuhum) with a 'ya', from 'al-qard' which means cutting, i.e., the cave cuts them off with its shade from the sunlight(5).

And it was said: "And when it set, it grazed them" (taqriḍuhum), meaning: a small part of it touched them, derived from gold and silver shavings (qurāḍah), i.e., the sun gave them a small amount of its rays. They said: Its touching them in the evening was for the betterment of their bodies. In general, the verse in that regard means that Allah Almighty sheltered them in a cave of this description, not in another cave where they would be harmed by the spread of the sun over them for most of the day. Based on this, it is possible that the turning away of the sun from them was by the shading of a cloud or another reason. The intention is to state their preservation from the reach of affliction and the change of bodies and colors to them, and from harm by heat or cold.

(1) Reported by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 1/400, and Al-Tabari 15/188. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/503. (3) Al-Wasit 3/139. (4) In Ma'ani al-Qur'an 3/274. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/503, see Al-Bahr al-Muhit 108/6.

सूरह अल-कहफ़: आयतें 17 - 18 228

क़तादा ने कहा: "वह उन्हें छोड़ देता है"(1)। अल-नहहास: यह भाषा में प्रसिद्ध है; बसरा वासियों ने उल्लेख किया है कि कहा जाता है: "उसने उसे काटा, वह उसे काटता है" (क़रद़हु यक़रिद्दुहु): यदि उसने उसे छोड़ दिया। अर्थ यह है कि: सूरज उन्हें बिल्कुल नहीं छूता था; उनके सम्मान के रूप में, और यह इब्न अब्बास का कथन है(2)।

इसका अर्थ है कि जब सूरज निकलता था, तो वह उनकी गुफा से दाईं ओर झुक जाता था, यानी गुफा के दाईं ओर, और जब वह अस्त होता था, तो वह उनके बाईं ओर से गुज़रता था, यानी गुफा के बाईं ओर, इसलिए वह उन्हें न तो दिन की शुरुआत में और न ही अंत में छूता था। उनकी गुफा रोम की भूमि में सप्तर्षि (बनात नअश) के सामने थी, इसलिए सूरज उगते, डूबते और चलते समय उनसे दूर झुक जाता था, अपनी गर्मी से उन्हें नुकसान पहुँचाने, उनके रंग बदलने या उनके कपड़े पुराने करने के लिए उन तक नहीं पहुँचता था(3)। यह कहा गया है कि: उनकी गुफा के दक्षिण की ओर एक आड़ थी और पश्चिम की हवा (अद-दबूर) की ओर एक आड़ थी, जबकि वे उसके कोने में थे। अल-ज़ज्जाज(4) का मत था कि सूरज की क्रिया अल्लाह की ओर से एक चमत्कार थी, बिना गुफा के प्रवेश द्वार के ऐसी दिशा में होने के जिससे ऐसा होना आवश्यक हो।

एक समूह ने पढ़ा: "युकरिद्दुहुम" (वह उन्हें काटता है) 'या' के साथ, 'अल-क़र्द' से जिसका अर्थ है काटना, यानी गुफा उन्हें अपनी छाया से सूरज की रोशनी से अलग कर देती है(5)।

और कहा गया: "और जब वह अस्त होता, तो उन्हें कतरता था" (तक़रिद्दुहुम), यानी: उसका थोड़ा सा हिस्सा उन तक पहुँचता था, जो सोने और चाँदी के छीलन (क़ुराद़ह) से लिया गया है, यानी सूरज उन्हें अपनी किरणों का एक छोटा सा हिस्सा देता था। उन्होंने कहा: शाम के समय सूरज का उनके स्पर्श में आना उनके शरीर की बेहतरी के लिए था। कुल मिलाकर, इस संबंध में आयत का अर्थ यह है कि अल्लाह तआला ने उन्हें इस विशेषता वाली गुफा में शरण दी, न कि किसी ऐसी गुफा में जहाँ वे दिन के अधिकांश भाग में सूरज के फैलाव से पीड़ित होते। इसके आधार पर, यह संभव है कि सूरज का उनसे विमुख होना किसी बादल की छाया या किसी अन्य कारण से हो। उद्देश्य उन्हें विपत्ति के स्पर्श और शरीर तथा रंगों के बदलने से, और गर्मी या ठंड के कष्ट से सुरक्षित रखने का वर्णन करना है।

(1) अब्द अल-रज्जाक ने अल-तफ़सीर 1/400 में, और अल-तबरी ने 15/188 में उनके हवाले से इसे उद्धृत किया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/503। (3) अल-वसीत 3/139। (4) मआनी अल-कुरान 3/274 में। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/503, अल-बह्र अल-मुहीत 108/6 देखें।

سورہ الکہف: آیات 17 - 18 228

قتادہ نے کہا: "تدعهم"(1) (وہ انہیں چھوڑ دیتا ہے)۔ النحاس: یہ لغت میں معروف ہے؛ بصریوں نے نقل کیا ہے کہ کہا جاتا ہے: "قرضه يقرضه" (اس نے اسے کاٹا، وہ اسے کاٹتا ہے): جب وہ اسے چھوڑ دے۔ اور معنی یہ ہے کہ: انہیں سورج بالکل نہیں چھوتا تھا؛ ان کے اعزاز کے طور پر، اور یہی ابن عباس کا قول ہے(2)۔

یعنی جب سورج نکلتا تو وہ ان کی غار سے دائیں جانب جھک جاتا، یعنی غار کے دائیں طرف، اور جب وہ غروب ہوتا تو وہ ان کے بائیں جانب سے گزر جاتا، یعنی غار کے بائیں طرف، چنانچہ وہ انہیں دن کے شروع میں لگتا اور نہ ہی آخر میں۔ ان کی غار ملکِ روم میں بناتِ نعش (قطبِ شمالی کے ستاروں) کے سامنے تھی، اس لیے سورج طلوع ہوتے، غروب ہوتے اور چلتے وقت ان سے کترا کر نکل جاتا تھا تاکہ انہیں اپنی تپش سے تکلیف نہ پہنچائے، ان کے رنگ نہ بدلے اور ان کے کپڑے بوسیدہ نہ کرے(3)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: ان کی غار کے لیے جنوب کی سمت سے ایک آڑ تھی اور پچھوا ہوا (دبور) کی سمت سے ایک آڑ تھی، جبکہ وہ اس کے ایک کونے میں تھے۔ اور زجاج (4) اس طرف گئے ہیں کہ سورج کا یہ فعل اللہ کی طرف سے ایک معجزہ تھا، بغیر اس کے کہ غار کا دروازہ کسی ایسی سمت میں ہوتا جو اس کا تقاضا کرتی۔

اور ایک گروہ نے "يقرضهم" 'یا' کے ساتھ پڑھا ہے، جو 'قرض' سے ہے جس کا معنی کاٹنا ہے، یعنی: غار اپنے سائے کے ذریعے انہیں سورج کی روشنی سے کاٹ دیتا ہے (علیحدہ رکھتا ہے) (5)۔

اور کہا گیا: "اور جب وہ غروب ہوتا تو انہیں کترتا تھا" (تقرضهم)، یعنی: اس کا تھوڑا سا حصہ انہیں پہنچتا تھا، جو سونے اور چاندی کے ریزوں (قراضہ) سے ماخوذ ہے، یعنی سورج انہیں اپنی

شعاعوں کا تھوڑا سا حصہ دیتا تھا۔ اور انہوں نے کہا: شام کے وقت ان کا سورج کے چھونے میں ان کے جسموں کی اصلاح (فائدہ) تھی۔ مجموعی طور پر، اس بارے میں آیت کا مطلب یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے انہیں اس صفت والی غار میں پناہ دی، نہ کہ کسی ایسی غار میں جہاں وہ دن کے بیشتر حصے میں سورج کے پھیلاؤ سے تکلیف اٹھاتے۔ اس بنا پر، یہ ممکن ہے کہ ان سے سورج کا پھرنا بادل کے سائے یا کسی اور سبب سے ہو۔ مقصد انہیں مصیبت کے پہنچنے اور جسموں اور رنگوں کے بدلنے سے، اور گرمی یا سردی کی تکلیف سے محفوظ رکھنے کا بیان ہے۔

(1) اسے عبد الرزاق نے تفسیر (400/1) میں اور طبری نے (188/15) میں ان سے روایت کیا ہے۔ (2) المحرر الوجیز 503/3۔ (3) الوسیط 139/3۔ (4) معانی القرآن 274/3 میں۔ (5) المحرر الوجیز 503/3، اور دیکھئے البحر المحیط 108/6۔

Surah Al-Kahf: Verses 17 - 18 229

“And they were in a spacious opening thereof” [Quran 18:17] meaning: of the cave. And 'Al-Fajwah' is the wide space, and its plural is 'fajawat' and 'fija' (1), like 'rakwa', 'rikaa' and 'rakawat'. A poet said: And we filled every valley and opening with men and horses, neither leaning nor unarmed. (2) Meaning: they were in such a way that the breeze of the air reached them. “That was from the signs of Allah” [Quran 18:17] a kindness to them, and this strengthens the saying of Al-Zajjaj. The people of exegesis said: their eyes were open while they were asleep, so the observer would think they were awake (3). It was also said: you would think them awake; because of their frequent turning like an awake person in his bed (4). And 'ayqadhan' (awake) is the plural of 'yaqidh' and 'yaqdhan', and he is the alert person (5). “While they were asleep” [Quran 18:18] like their saying: they are a people bowing, prostrating, and sitting, so the plural was described by the infinitive. “And We turned them to the right and to the left” [Quran 18:18] Ibn Abbas said: so that the earth would not eat their flesh (6). Abu Hurairah said: they had two turnings every year. It was said: once every year (7). Mujahid said: once every seven years. And a group said: they were only turned in the last nine years, but in the three hundred, they were not (8). The apparent meaning of the commentators' words is that the turning was an act of Allah, and it is possible that it was from an angel by Allah's command, so it is attributed to Allah Almighty.

---

(1) Majaz al-Quran by Abu Ubaida 1/396. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 3/291. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/503. (4) Tafsir Abu al-Layth 2/294. (5) Majaz al-Quran by Abu Ubaida 1/462, and Ma'ani al-Quran by al-Akhfash 2/617. (6) Narrated by al-Tabari 15/186, 191. (7) Tafsir al-Baghawi 3/154, and Tafsir al-Razi 21/101. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 3/504, and the first saying was not attributed to Mujahid, but to a group as well, and what was mentioned in the sources is that the second saying - and it is that they were only turned in the last nine - is the saying of Mujahid, see Tafsir Abu al-Layth 2/293, and Al-Nukat wa al-Uyun 3/291, and Zad al-Masir 5/118.

सूरह अल-कहफ़: आयत 17 - 18 229

“और वे उसकी एक विशाल जगह में थे” [क़ुरआन 18:17] यानी: गुफा के। और 'अल-फ़जवा' विशाल स्थान को कहते हैं, और इसका बहुवचन 'फ़जवात' और 'फ़िजा' (1) है, जैसे 'रक़्का', 'रिका' और 'रक़वात'। एक कवि ने कहा है: और हमने हर घाटी और जगह को पुरुषों और घोड़ों से भर दिया, जो न झुकने वाले थे और न ही निहत्थे। (2) अर्थात्: वे ऐसी स्थिति में थे कि हवा का झोंका उन तक पहुँचता था। “यह अल्लाह की निशानियों में से था” [क़ुरआन 18:17] उनके प्रति दया के रूप में, और यह अल-ज़ज्जाज के कथन का समर्थन करता है। व्याख्याकारों ने कहा: जब वे सो रहे थे तब उनकी आँखें खुली थीं, इसलिए देखने वाला उन्हें जागता हुआ समझता था (3)। यह भी कहा गया: आप उन्हें जागता हुआ समझते थे; क्योंकि वे बार-बार करवट बदलते थे जैसे कोई अपने बिस्तर पर जागता हुआ करता है (4)। और 'अयकाज़ान' (जागृत) 'यक़िज़' और 'यक़ज़ान' का बहुवचन है, जिसका अर्थ है सचेत व्यक्ति (5)। “जबकि वे सो रहे थे” [क़ुरआन 18:18] जैसा कि उनका कहना है: वे रुकू सजदा और बैठने वाले लोग हैं, इसलिए बहुवचन का वर्णन स्रोत (मस्दर) द्वारा किया गया। “और हम उन्हें दाईं और बाईं ओर करवट दिलाते थे” [क़ुरआन 18:18] इब्न अब्बास ने कहा: ताकि धरती उनके मांस को न खा जाए (6)। अबू हुरैरा ने कहा: हर साल उनकी दो करवटें होती थीं। यह भी कहा गया: साल में एक बार (7)। मुजाहिद ने कहा: हर सात साल में एक बार। और एक अन्य समूह ने कहा: उन्हें केवल अंतिम नौ वर्षों में पलटा गया था, लेकिन तीन सौ वर्षों में नहीं (8)। व्याख्याकारों की बातों से स्पष्ट होता है कि करवट दिलाना अल्लाह का कार्य था, और यह संभव है कि यह अल्लाह के आदेश से किसी फ़रिश्ते द्वारा किया गया हो, इसलिए इसे अल्लाह तआला की ओर मनसब किया जाता है।

---

(1) मज़ाज़ अल-क़ुरआन अबू उबैदा द्वारा 1/396। (2) अल-नुकात व अल-उयून 3/291। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/503। (4) तफ़सीर अबू अल-लैथ 2/294। (5) मज़ाज़ अल-क़ुरआन अबू उबैदा द्वारा 1/462, और मानी अल-क़ुरआन अल-अख़फ़श द्वारा 2/617। (6) अल-तबरी द्वारा वर्णित 15/186, 191। (7) तफ़सीर अल-बग़वी 3/154, और तफ़सीर अल-राज़ी 21/101। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/504, और पहला कथन मुजाहिद का नहीं बल्कि एक समूह का बताया गया है, और स्रोतों में जो उल्लेख है वह यह है कि दूसरा कथन - कि वे केवल अंतिम नौ वर्षों में पलटे गए थे - मुजाहिद का कथन है, देखिए तफ़सीर अबू अल-लैथ 2/293, और अल-नुकात व अल-उयून 3/291, और ज़ाद अल-मसीर 5/118।

سورة الكہف: آیات ۱۷ - ۱۸ ۲۲۹

﴿وَهُمْ فِي فَجْوَةٍ مِنْهُ﴾ یعنی: غار کے۔ اور 'الفجوة' کشادہ جگہ کو کہتے ہیں، اور اس کی جمع 'فجوات' اور 'فجاء'(۱) ہے، جیسے 'رکوہ'، 'رِکاء' اور 'رکوَات'۔ شاعر نے کہا ہے: اور ہم نے ہر وادی اور کشادہ جگہ کو مردوں اور گھوڑوں سے بھر دیا، جو نہ جھکنے والے تھے اور نہ ہی نہتے۔(۲) یعنی: وہ اس حال میں تھے کہ ان تک ہوا کے جھونکے پہنچتے تھے۔ ﴿ذَلِكَ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ﴾ یہ ان پر اللہ کا لطف تھا، اور یہ زجاج کے قول کی تائید کرتا ہے۔ مفسرین نے کہا ہے: جب وہ سو رہے تھے تو ان کی آنکھیں کھلی تھیں، اسی لیے دیکھنے والا انہیں بیدار سمجھتا تھا(۳)۔ یہ بھی کہا گیا: ان کے کروٹیں بدلنے کی کثرت کی وجہ سے تم انہیں بیدار سمجھتے تھے جیسے کوئی اپنے بستر پر بیدار ہوتا ہے(۴)۔ اور ﴿أَيْقَاظًا﴾ یَقِظ اور یَقْظان کی جمع ہے، جس کے معنی بیدار کے ہیں(۵)۔ ﴿وَهُمْ رُقُودٌ﴾ جیسے ان کا قول ہے: وہ رکوع، سجود اور قعود کرنے والی قوم ہے، پس جمع کی صفت مصدر کے ساتھ بیان کی گئی۔ ﴿وَنُقَلِّبُهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الشِّمَالِ﴾ ابن عباس نے کہا: تاکہ زمین ان کا گوشت نہ کھائے(۶)۔ ابو ہریرہ نے کہا: ہر سال میں ان کی دو کروٹیں ہوتی تھیں۔ ایک قول یہ ہے کہ: سال میں ایک بار(۷)۔ مجاہد نے کہا: ہر سات سال میں ایک بار۔ اور ایک گروہ نے کہا: انہیں صرف آخری نو سالوں میں پلٹایا گیا، رہے تین سو سال تو ان میں نہیں(۸)۔ مفسرین کے کلام سے ظاہر ہوتا ہے کہ کروٹ دلانا اللہ کا فعل تھا، اور یہ بھی ممکن ہے کہ اللہ کے حکم سے کسی فرشتے کا فعل ہو، پس اس کی نسبت اللہ تعالیٰ کی طرف کی گئی۔

---

(۱) مجاز القرآن لابی عبیدہ ۳۹۶/۱۔ (۲) النکت والعیون ۲۹۱/۳۔ (۳) المحرر الوجیز ۵۰۳/۳۔ (۴) تفسیر ابی اللیث ۲۹۴/۲۔ (۵) مجاز القرآن لابی عبیدہ ۴۶۲/۱، اور معانی القرآن للاخفش ۶۱۷/۲۔ (۶) اسے طبری نے ۱۸۶/۱۵ ، ۱۹۱ میں روایت کیا ہے۔ (۷) تفسیر البغوی ۱۵۴/۳، اور تفسیر

الرازی ۱۰۱/۲۱۔ (۸) المحرر الوجیز ۵۰۴/۳، اور پہلے قول کی نسبت مجاہد کی طرف نہیں کی گئی بلکہ اسے ایک گروہ کا قول قرار دیا گیا ہے، اور مآخذ میں جو آیا ہے وہ یہ ہے کہ دوسرا قول - کہ انہیں صرف آخری نو سالوں میں پلٹایا گیا - وہ مجاہد کا قول ہے، دیکھئے تفسیر ابی اللیث ۲۹۳/۲، والنکت والعیون ۲۹۱/۳، وزاد المسیر ۱۱۸/۵۔

Surah Al-Kahf: Verses 17 - 18

Page 230

The statement of the Almighty: "And their dog stretching forth his two forelegs on the threshold" (Al-Kahf: 18) contains four issues:

First: His saying: "And their dog." Amr ibn Dinar said: "Among the pledges taken from the scorpion is that it shall not harm anyone who says during his night or day: 'Peace be upon Noah' (1). And among the pledges taken from the dog is that it shall not harm one who is attacked if he says: 'And their dog stretching forth his two forelegs on the threshold' (2)."

Most commentators are of the view that it was a real dog, and it belonged to one of them for hunting, or for his crops, or for his sheep, as Muqatil stated. There was much disagreement regarding its color, as mentioned by Al-Tha'labi (3). The outcome is: whatever color you mention, you are correct, until it was said: the color of stone, and it was said: the color of the sky. There was also disagreement regarding its name. From Ali: Rayyan. Ibn Abbas: Qitmir. Al-Awza'i: Mushir. Abdullah bin Salam: Basit (4). Ka'b: Suhya. Wahb: Naqya. And it was said: Qitmir, mentioned by Al-Tha'labi.

Owning a dog was permissible in their time, just as it is permissible in our law today. Ibn Abbas said: "They fled at night, and they were seven, and they passed by a shepherd with a dog, and it followed them in their religion." Ka'b said: "They passed by a dog and it barked at them, so they drove it away several times. Then the dog stood on its hind legs, raised its front legs towards the sky like a supplicant, and spoke, saying: 'Do not be afraid of me! I love the beloved of Allah Almighty. Sleep, and I will guard you' (5)."

Second: It was reported in the Sahih from Ibn Umar that the Prophet ﷺ said: "Whoever keeps a dog, except for a hunting dog or a livestock dog, two qirats will be deducted from his reward every day" (6). The Sahih also narrated from Abu Hurairah that he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever takes a dog, except for a livestock, hunting, or crop dog, one qirat will be deducted from his reward every day." Al-Zuhri said: Abu Hurairah's statement was mentioned to Ibn Umar, and he said:

---

(1) Reported by Ibn Adi in 'Al-Kamil' 2/440, and Ibn Asakir in 'Tarikh Dimashq' 6/256, from the hadith of Abu Umamah as marfu', and reported by Al-Asbahani in 'Tabaqat al-Muhaddithin' 3/404 from the saying of Al-Hasan. (2) See 'Hayat al-Hayawan' by Al-

Damiri 2/304. (3) In 'Ara'is al-Majalis', p. 419. (4) In 'Ara'is al-Majalis': Batit. (5) 'Al-Wasit' 3/139, 'Ara'is al-Majalis' p. 425, and 'Tafsir al-Razi' 21/101. (6) Previously mentioned 7/312.

सूरह अल-कहफ़: आयत 17 - 18

पृष्ठ 230

अल्लाह तआला का कथन: "और उनका कुत्ता देहरी पर अपने दोनों हाथ फैलाए हुए था" (अल-कहफ़: 18) इसमें चार मुद्दे हैं:

पहला: उसका कहना: "और उनका कुत्ता।" अम्र इब्न दिनार ने कहा: "बिच्छू से लिए गए वचनों में से एक यह है कि वह किसी को नुकसान नहीं पहुँचाएगा जो अपनी रात या दिन में कहता है: 'नूह पर शांति हो' (1)। और कुत्ते से लिए गए वचनों में से एक यह है कि वह उस व्यक्ति को नुकसान नहीं पहुँचाएगा जिस पर वह हमला करे यदि वह कहे: 'और उनका कुत्ता देहरी पर अपने दोनों हाथ फैलाए हुए था' (2)।"

अधिकांश मुफस्सिर (व्याख्याकार) इस बात पर सहमत हैं कि वह वास्तव में एक कुत्ता था, और वह उनमें से किसी का शिकार के लिए, या उसकी फसल के लिए, या उसकी भेड़ों के लिए था, जैसा कि मुक़ातिल ने कहा है। इसके रंग के बारे में बहुत मतभेद था, जैसा कि अल-थालाबी (3) ने उल्लेख किया है। इसका निष्कर्ष यह है: आप जिस भी रंग का उल्लेख करें, आप सही हैं, यहाँ तक कि कहा गया: पत्थर का रंग, और कहा गया: आकाश का रंग। इसके नाम के बारे में भी मतभेद था। अली से: रय्यान। इब्न अब्बास से: कितमीर। अल-औज़ाई से: मुशीर। अब्दुल्ला बिन सलाम से: बासित (4)। काब से: सुह्या। वहब से: नक्या। और कहा गया: कितमीर, जिसका उल्लेख अल-थालाबी ने किया है।

उनके समय में कुत्ता पालना जायज़ था, जैसा कि आज हमारी शरीयत में जायज़ है। इब्न अब्बास ने कहा: "वे रात में भाग गए, और वे सात थे, और वे एक चरवाहे के पास से गुज़रे जिसके पास एक कुत्ता था, और वह उनके धर्म में उनके पीछे हो लिया।" काब ने कहा: "वे एक कुत्ते के पास से गुज़रे और वह उन पर भौंका, तो उन्होंने उसे कई बार भगाया। फिर कुत्ता अपने पिछले पैरों पर खड़ा हो गया, प्रार्थना करने वाले की तरह अपने अगले हाथ आसमान की ओर उठाए, और बोला: 'मुझसे मत डरो! मैं अल्लाह तआला के प्यारों से प्यार करता हूँ। सो जाओ, मैं तुम्हारी रक्षा करूँगा' (5)।"

दूसरा: सहीह में इब्न उमर से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "जो कोई कुत्ता पालता है, सिवाय शिकारी कुत्ते या मवेशियों के कुत्ते के, उसके पुण्य (सवाब) में से हर दिन दो किरात कम हो जाते हैं" (6)। सहीह में अबू हुरैरा से भी रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जो कोई कुत्ता रखता है, सिवाय मवेशियों, शिकार या फसल के कुत्ते के, उसके सवाब में से हर दिन एक

किरात कम हो जाता है।" अल-ज़ुहरी ने कहा: इब्न उमर के सामने अबू हुरैरा की बात का उल्लेख किया गया, तो उन्होंने कहा:

---

(1) इब्न अदी ने 'अल-कामिल' 2/440 में, और इब्न असाकिर ने 'तारीख दमिश्क' 6/256 में, अबू उमामा की हदीस से मरफ़ू के रूप में इसे रिपोर्ट किया है, और अल-असबहानी ने 'तबाक़ात अल-मुहद्दिसिन' 3/404 में अल-हसन के कथन से इसे रिपोर्ट किया है। (2) अल-दामिरी की 'हयात अल-हयवान' 2/304 देखें। (3) 'अरैस अल-मजालिस' पृष्ठ 419 में। (4) 'अरैस अल-मजालिस' में: बतीत। (5) 'अल-वसीत' 3/139, 'अरैस अल-मजालिस' पृष्ठ 425, और 'तफ़सीर अल-राज़ी' 21/101। (6) पहले उल्लेख किया गया 7/312।

سورہ الکہف: آیات ۱۷ - ۱۸

صفحہ ۲۳۰

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَكَلْبُهُم بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيدِ﴾ (اور ان کا کتا چوکھٹ پر اپنے دونوں ہاتھ پھیلائے ہوئے تھا) اس میں چار مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَكَلْبُهُمْ﴾۔ عمرو بن دینار نے کہا: "بچھو سے لیے گئے عہد و پیمان میں سے ایک یہ ہے کہ وہ اس شخص کو نقصان نہیں پہنچائے گا جو اپنی رات یا دن میں کہے: 'نوح علیہ السلام پر سلامتی ہو' (۱)۔ اور کتے سے لیے گئے عہدوں میں سے ایک یہ ہے کہ وہ اس شخص کو نقصان نہیں پہنچائے گا جس پر وہ حملہ آور ہو اگر وہ کہے: 'اور ان کا کتا چوکھٹ پر اپنے دونوں ہاتھ پھیلائے ہوئے تھا' (۲)۔"

اکثر مفسرین اس بات پر ہیں کہ وہ حقیقت میں کتا تھا، اور وہ ان میں سے کسی کا شکار کے لیے، یا اس کی کھیتی یا اس کی بکریوں کی حفاظت کے لیے تھا، جیسا کہ مقاتل نے کہا ہے۔ اس کے رنگ کے بارے میں بہت اختلاف پایا جاتا ہے، جیسا کہ ثعلبی (۳) نے ذکر کیا ہے۔ اس کا خلاصہ یہ ہے: آپ جو بھی رنگ ذکر کریں، آپ درست ہوں گے، یہاں تک کہ کہا گیا: پتھر کا رنگ، اور کہا گیا: آسمان کا رنگ۔ اس کے نام کے بارے میں بھی اختلاف ہوا ہے۔ حضرت علی سے مروی ہے: ریان۔ ابن عباس: قطمیر۔ اوزاعی: مشیر۔ عبداللہ بن سلام: بسیط (۴)۔ کعب: صہیا۔ وہب: نقیا۔ اور کہا گیا: قطمیر، جسے ثعلبی نے ذکر کیا ہے۔

ان کے زمانے میں کتا پالنا جائز تھا، جیسا کہ آج ہماری شریعت میں جائز ہے۔ ابن عباس نے کہا: "وہ رات کو بھاگے، اور وہ سات تھے، پس وہ ایک چرواہے کے پاس سے گزرے جس کے پاس

کتا تھا، تو وہ ان کے دین پر ان کے پیچھے ہو لیا۔" کعب نے کہا: "وہ ایک کتے کے پاس سے گزرے تو وہ ان پر بھونکا، انہوں نے اسے کئی بار بھگایا، تو کتا اپنے پچھلے پاؤں پر کھڑا ہو گیا اور دعا کرنے والے کی طرح اپنے ہاتھ آسمان کی طرف اٹھائے، اور بولا: 'مجھ سے نہ ڈرو! میں اللہ تعالیٰ کے محبوبوں سے محبت کرتا ہوں، تم سو جاؤ، میں تمہاری پہرہ داری کروں گا' (۵)۔"

دوسرا: صحیح میں ابن عمر سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جس نے کتا پالا، سوائے شکاری کتے یا مویشیوں کے کتے کے، اس کے اجر میں سے ہر روز دو قیراط کم کر دیے جاتے ہیں" (۶)۔ صحیح میں ابوہریرہ سے بھی مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے کتا رکھا سوائے مویشیوں، شکار یا کھیتی کے کتے کے، اس کے اجر میں سے ہر روز ایک قیراط کم کیا جاتا ہے۔" زہری کہتے ہیں: ابن عمر کے سامنے ابوہریرہ کا قول ذکر کیا گیا تو انہوں نے کہا:

---

(۱) ابن عدی نے الکامل ۲/ ۴۴۰ میں، اور ابن عساکر نے تاریخ دمشق ۶/۲۵۶ میں، ابوامامہ کی حدیث سے مرفوعاً اسے روایت کیا، اور اصبہانی نے طبقات المحدثین ۳/ ۴۰۴ میں حسن بصری کے قول سے روایت کیا۔ (۲) دیکھیے حیاۃ الحیوان للدمیری ۲/ ۳۰۴۔ (۳) عرائس المجالس ص ۴۱۹ میں۔ (۴) عرائس المجالس میں: بطیط (۵) الوسیط ۳/ ۱۳۹، اور عرائس المجالس ص ۴۲۵، اور تفسیر الرازی ۲۱/ ۱۰۱۔ (۶) سابقہ ۳۱۲/۷۔

May Allah have mercy on Abu Huraira! He was a farmer (1). For the established Sunnah has indicated the acquisition of a dog for hunting, crops, and livestock. And it designated a decrease in the reward of whoever acquires it for other than such benefits, either because the dog terrifies Muslims and disturbs them with its barking, or to prevent angels from entering the house, or because of its impurity, according to the view of Ash-Shafi'i, or for violating the prohibition of taking what has no benefit in it, and Allah knows best. It was said in one of the two narrations: "two qirats," and in the other: "one qirat." This could mean two types of dogs, one of which is more harmful than the other, like the black dog which the Prophet (peace and blessings be upon him) ordered to be killed, and he did not include it in the exception when he forbade killing them, as stated in the hadith of Jabir, recorded in the Sahih, and he said: "Behold, the jet-black dog with two spots, for it is a devil" (2). It is also possible that this is due to the difference in locations; for example, one who keeps it in Medina or Mecca loses two qirats, and in other places one qirat. As for those whose acquisition is permitted, there is no decrease, like a horse or a cat, and Allah knows best.

Third: The livestock dog whose acquisition is permitted according to Malik is the one that grazes with them, not the one that guards them in the house from thieves. And the crop dog is the one that guards it from wild animals by night or day, not from thieves. Others besides Malik have permitted keeping them for thieves of livestock and crops. And what is sufficient regarding the rulings of dogs has already been mentioned in "Al-Ma'idah" (3), and praise be to Allah.

Fourth: Ibn Atiyyah (4) said: My father narrated to me, saying: I heard Abu al-Fadl al-Jawhari in the congregational mosque of Egypt saying on his pulpit of preaching in the year four hundred and sixty-nine: Indeed, whoever loves the people of goodness, obtains from their blessing; a dog loved people of merit and accompanied them, so Allah mentioned it in His clear revelation.

---

(1) Previously 7/312. (2) Previously 7/313. (3) 7/299 and onwards. (4) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/504.

अल्लाह अबू हुरैरा पर रहम करे! वह एक किसान थे (१)। स्थापित सुन्नत ने शिकार, फसलों और मवेशियों के लिए कुत्ता पालने का संकेत दिया है। और इसके अलावा अन्य लाभों के लिए कुत्ता पालने वाले के इनाम में कमी निर्धारित की गई है, या तो इसलिए कि कुत्ता मुसलमानों को डराता है और अपने भौंकने से उन्हें परेशान करता है, या फरिश्तों को घर में प्रवेश करने से रोकने के लिए, या उसकी अशुद्धता के कारण, जैसा कि अल-शफ़ई का विचार है, या उस चीज़ को अपनाने के निषेध का उल्लंघन करने के लिए जिसमें कोई लाभ नहीं है, और अल्लाह बेहतर जानता है। दो वृत्तांतों में से एक में कहा गया है: "दो क़ीरात", और दूसरे में: "एक क़ीरात"। इसका मतलब कुत्तों के दो प्रकार हो सकते हैं, जिनमें से एक दूसरे की तुलना में अधिक हानिकारक है, जैसे कि काला कुत्ता जिसे पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने मारने का आदेश दिया था, और जब उन्होंने उन्हें मारने से मना किया तो उसे अपवाद में शामिल नहीं किया, जैसा कि जाबिर की हदीस में उल्लेखित है, जिसे सहीह में दर्ज किया गया है, और उन्होंने कहा: "जेट-काले कुत्ते से सावधान रहो जिसके दो धब्बे हैं, क्योंकि वह शैतान है" (२)। यह भी संभव है कि यह स्थानों के अंतर के कारण हो; उदाहरण के लिए, जो कोई इसे मदीना या मक्का में रखता है, वह दो क़ीरात खो देता है, और अन्य स्थानों पर एक क़ीरात। जहाँ तक उन चीज़ों का सवाल है जिन्हें रखना जायज़ है, तो उनमें कोई कमी नहीं होती, जैसे घोड़ा या बिल्ली, और अल्लाह बेहतर जानता है।

तीसरा: मवेशियों का कुत्ता जिसे रखना मलिक के अनुसार जायज़ है, वह वह है जो उनके साथ चरने जाता है, वह नहीं जो उन्हें घर में चोरों से बचाता है। और फसल का कुत्ता वह है जो रात या दिन में जंगली जानवरों से उनकी रक्षा करता है, चोरों से नहीं। मलिक के अलावा अन्य लोगों ने मवेशियों और फसलों के चोरों के लिए उन्हें रखने की अनुमति दी है। और कुत्तों के नियमों के संबंध में जो पर्याप्त है वह पहले ही "अल-माइदा" (३) में उल्लेखित किया जा चुका है, और अल्लाह की प्रशंसा हो।

चौथा: इब्न अतिय्याह (४) ने कहा: मेरे पिता ने मुझे बताया, उन्होंने कहा: मैंने मिस्र की जामा मस्जिद में अबू अल-फज़ल अल-जौहरी को साल चार सौ उनहत्तर में अपने उपदेश के मिंबर पर कहते सुना: वास्तव में, जो कोई अच्छाई के लोगों से प्यार करता है, वह उनके आशीर्वाद से प्राप्त करता है; एक कुत्ते ने श्रेष्ठता के लोगों से प्यार किया और उनके साथ रहा, इसलिए अल्लाह ने अपने सुस्पष्ट अवतरण (कुरान) में उसका उल्लेख किया।

(१) पहले ७/३१२। (२) पहले ७/३१३। (३) ७/२९९ और उसके बाद। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/५०४ में।

اللہ ابو ہریرہ پر رحم فرمائے! وہ ایک کاشتکار تھے (١)۔ ثابت شدہ سنت نے شکار، فصلوں اور مویشیوں کے لیے کتا پالنے کا اشارہ دیا ہے۔ اور اس کے علاوہ کسی اور فائدے کے لیے کتا پالنے والے کے اجر میں کمی مقرر کی گئی ہے، یا تو اس لیے کہ کتا مسلمانوں کو ڈراتا ہے اور اپنے بھونکنے سے انہیں پریشان کرتا ہے، یا گھر میں فرشتوں کے داخل ہونے سے روکنے کے لیے، یا اس کی نجاست کی وجہ سے، جیسا کہ امام شافعی کا خیال ہے، یا ایسی چیز کو اختیار کرنے کی ممانعت کی خلاف ورزی کرنے پر جس میں کوئی فائدہ نہ ہو، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ دو روایتوں میں سے ایک میں کہا گیا ہے: "دو قیراط"، اور دوسری میں: "ایک قیراط"۔ اس کا مطلب کتوں کی دو قسمیں ہو سکتی ہیں، جن میں سے ایک دوسری سے زیادہ نقصان دہ ہے، جیسے وہ کالا کتا جسے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے مارنے کا حکم دیا تھا، اور جب آپ نے انہیں مارنے سے منع کیا تو اسے استثنیٰ میں شامل نہیں کیا، جیسا کہ جابر کی حدیث میں مذکور ہے، جسے صحیح میں نقل کیا گیا ہے، اور آپ نے فرمایا: "تم اس سیاہ کتے سے بچو جس کی آنکھوں پر دو نشان ہوں کیونکہ وہ شیطان ہے" (٢)۔ یہ بھی ممکن ہے کہ یہ جگہوں کے فرق کی وجہ سے ہو؛ مثال کے طور پر مدینہ یا مکہ میں کتا رکھنے والے کے اجر میں دو قیراط کی کمی ہوتی ہے، اور دیگر مقامات پر ایک قیراط۔ جہاں تک ان چیزوں کا تعلق ہے جن کا رکھنا مباح ہے، تو ان میں کوئی کمی نہیں ہوتی، جیسے گھوڑا اور بلی، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

تیسرا: مویشیوں کا وہ کتا جسے رکھنا امام مالک کے نزدیک جائز ہے وہ ہے جو ان کے ساتھ چرنے کے لیے جاتا ہے، وہ نہیں جو گھر میں چوروں سے ان کی حفاظت کرتا ہے۔ اور فصل کا کتا وہ ہے جو اسے دن یا رات میں جنگلی جانوروں سے بچاتا ہے، نہ کہ چوروں سے۔ امام مالک

کے علاوہ دیگر علماء نے مویشیوں اور فصلوں کے چوروں کے لیے بھی انہیں رکھنے کی اجازت دی ہے۔ اور کتوں کے احکام کے بارے میں جو کافی ہے وہ پہلے ہی "المائدہ" (۳) میں گزر چکا ہے، اور اللہ کا شکر ہے۔

چوتھا: ابن عطیہ (۴) نے کہا: مجھ سے میرے والد نے بیان کیا، انہوں نے کہا: میں نے ابو الفضل الجوہری کو مصر کی جامع مسجد میں سن چار سو انہتر میں اپنے وعظ کے منبر پر یہ کہتے ہوئے سنا: بے شک جو نیک لوگوں سے محبت کرتا ہے، اسے ان کی برکت نصیب ہوتی ہے؛ ایک کتے نے اہل فضل سے محبت کی اور ان کا ساتھ دیا، تو اللہ نے اپنی محکم کتاب میں اس کا ذکر فرمایا۔

---

(۱) سلف ۳۱۲/۷۔ (۲) سلف ۳۱۳/۷۔ (۳) ۲۹۹/۷ اور اس کے بعد۔ (۴) المحرر الوجیز ۵۰۴/۳ میں۔

سورة الكهف: الآيتان ١٧ - ١٨ ٢٣٢

قلت: إذا كان بعض الكلاب قد نال هذه الدرجة العليا بصحبته ومخالطته الصلحاء والأولياء حتى أخبر الله تعالى بذلك في كتابه جل وعلا فما ظنك بالمؤمنين الموحدين المخالطين المحبين للأولياء والصالحين، بل في هذا تسلية وأنس للمؤمنين المقصرين عن درجات الكمال، المحبين للنبي ﷺ وآله خير آل (١). روى الصحيح عن أنس بن مالك قال: بينا أنا ورسول الله ﷺ خارجان من المسجد، فلقينا رجل عند سدة المسجد فقال: يا رسول الله، متى الساعة؟ قال رسول الله ﷺ: «ما أعددت لها» قال: فكأن الرجل استكان، ثم قال: يا رسول الله، ما أعددت لها كثير صلاة ولا صيام ولا صدقة، ولكني أحب الله ورسوله. قال: «فأنت مع من أحببت» (٢). في رواية قال أنس بن مالك: فما فرحنا بعد الإسلام فرحاً أشد من قول النبي ﷺ: «فأنت مع من أحببت». قال أنس: فأنا أحب الله ورسوله وأبا بكر وعمر، فأرجو أن أكون معهم وإن لم أعمل بأعمالهم (٣). قلت: وهذا الذي تمسك به أنس يشمل من المسلمين كل ذي نفس، فكذلك تعلقت أطماعنا بذلك وإن كنا مقصرين، ورجونا رحمة الرحمن وإن كنا غير مستأهلين، كلب أحب قوماً فذكره الله معهم! فكيف بنا وعندنا عقد الإيمان وكلمة الإسلام، وحب النبي ﷺ، ﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُم مِّنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا﴾ [الإسراء: ٧٠]. وقالت فرقة (٤): لم يكن كلباً حقيقة، وإنما كان أحدهم، وكان قد قعد عند باب الغار طليعة لهم (٥)؛ فسُمي باسم الحيوان الملازم لذلك الموضع (٦) كما سُمي

---

(١) ينظر لطائف الإشارات ٢/ ٣٨٤. (٢) أخرجه البخاري (٦١٧١)، ومسلم (٢٦٣٩): (١٦٤) واللفظ له /البخاري (٣٦٨٨)، ومسلم (٢٦٣٩): (١٦٣). (٤) المحرر الوجيز ٣/ ٥٠٤، وينظر النكت والعيون ٣ (٣) ٢٩٢. (٥) بعدها في (د) و (ز) زاد الناسخ قوله: قال ابن عطية ما ذكر موصلاً هنا موضعه وإنما تأخر عن موضعه. اهـ. (٦) قوله: فسمي باسم الحيوان الملازم لذلك الموضع. تأخر في (م) وجاء بعد قوله: قال ابن عطية. والمثبت من (ظ) والمحرر الوجيز.

सूरा अल-कहफ़: आयत 17 - 18 232

मैंने कहा: यदि कुछ कुत्तों ने नेक और अल्लाह के वलियों की सोहबत और उनके साथ मेल-जोल के कारण यह उच्च पद प्राप्त कर लिया है, यहाँ तक कि अल्लाह तआला ने अपनी किताब में इसके बारे में बताया है, तो उन एकेश्वरवादी (मुवाहिद) मोमिनों के बारे में आपका क्या विचार है जो वलियों और नेक लोगों के साथ उठते-बैठते और उनसे प्रेम करते हैं? बल्कि इसमें उन मोमिनों के लिए सांत्वना और सुकून है जो पूर्णता के स्तर तक पहुँचने में कमी कर जाते हैं, लेकिन नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और उनके परिवार (आल) से प्रेम करते हैं, जो सबसे अच्छा परिवार है (1)।

सहीह में अनस बिन मलिक से रिवायत है कि उन्होंने कहा: जब मैं और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मस्जिद से बाहर निकल रहे थे, तो मस्जिद की देहली (सूदह) पर हमें एक आदमी मिला और उसने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, कयामत कब आएगी? अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "तुमने इसके लिए क्या तैयारी की है?" उन्होंने कहा: ऐसा लगा जैसे आदमी झेंप गया, फिर उसने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मैंने इसके लिए बहुत ज़्यादा नमाज़, रोज़ा या सदका तो तैयार नहीं किया है, लेकिन मैं अल्लाह और उसके रसूल से प्यार करता हूँ। आपने फरमाया: "तुम उसी के साथ होगे जिससे तुम प्यार करते हो" (2)। एक रिवायत में अनस बिन मलिक कहते हैं: इस्लाम लाने के बाद हमें कभी उतनी खुशी नहीं हुई जितनी नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की इस बात से हुई कि: "तुम उसी के साथ होगे जिससे तुम प्यार करते हो"। अनस ने कहा: मैं अल्लाह, उसके रसूल, अबू बक्र और उमर से प्यार करता हूँ, और मुझे उम्मीद है कि मैं उनके साथ रहूँगा, भले ही मैंने उनके जैसे काम न किए हों (3)।

मैंने कहा: और अनस ने जिस चीज़ का सहारा लिया, वह हर मुस्लिम जान (नफ़्स) पर लागू होती है। इसी तरह, हमारी उम्मीदें भी उसी से जुड़ी हैं चाहे हम कितने भी कमज़ोर (मुक़स्सिर) क्यों न हों, और हम रहमान की रहमत की उम्मीद करते हैं चाहे हम उसके हकदार न हों। एक कुत्ते ने कुछ लोगों से प्यार किया तो अल्लाह ने उनके साथ उसका ज़िक्र किया! तो हमारा क्या हाल होगा जबकि हमारे पास ईमान की गाँठ, इस्लाम का कलमा और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मुहब्बत है, और "और बेशक हमने आदम की औलाद को इज़्ज़त दी और उन्हें ज़मीन और समंदर में सवारी दी और उन्हें पाक चीज़ों से रिज़्क दिया और उन्हें अपनी बहुत सी मख्लूकात पर बड़ी फज़ीलत अता की" [अल-इसरा: 70]।

और एक गिरोह ने कहा (4): वह वास्तव में कुत्ता नहीं था, बल्कि उनमें से ही एक आदमी था, जो उनके लिए पहरेदार (तलीआ) के रूप में गुफा के दरवाज़े पर बैठ गया था (5); इसलिए उसे उस जानवर के नाम से पुकारा गया जो उस स्थान पर रहता है (6) जैसा कि उसे पुकारा गया...

---

(1) देखिए लताइफ़ अल-इशारत 2/384। (2) इसे बुखारी (6171) और मुस्लिम (2639): (164) ने उद्धृत किया है और शब्द उनके हैं। (3) बुखारी (3688) और मुस्लिम (2639): (163)। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/504, देखिए अन-नुकात वल-उयून 3/292 भी। (5) इसके बाद (द) और (ज़) में प्रतिलेखक (scribe) ने अपनी बात जोड़ी: इब्न अतिया ने कहा जो यहाँ वर्णित है वह इसका स्थान है और इसे केवल इसके स्थान से विलंबित किया गया था। (6) उनका कहना: तो उसे उस स्थान से जुड़े जानवर के नाम से पुकारा गया। यह (म) में विलंबित हुआ और उनके कहने के बाद आया: इब्न अतिया ने कहा। और जो स्थापित है वह (ज़) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ से है।

سورة الکہف: آیات 17 - 18 232

میں نے کہا: اگر بعض کتوں نے نیکوں اور اولیاء اللہ کی صحبت اور ان کے ساتھ میل جول کی وجہ سے یہ بلند درجہ حاصل کر لیا ہے، یہاں تک کہ اللہ تعالیٰ نے اپنی کتاب میں اس کی خبر دی ہے، تو پھر ان موحد مومنوں کے بارے میں تمہارا کیا خیال ہے جو اولیاء اور صالحین کے ساتھ اٹھتے بیٹھتے اور ان سے محبت کرتے ہیں؟ بلکہ اس میں ان مومنوں کے لیے تسلی اور انسیت ہے جو کمال کے درجات تک پہنچنے میں کوتاہی کرتے ہیں، لیکن نبی ﷺ اور ان کی آل سے محبت کرتے ہیں جو بہترین آل ہے (1)۔

صحیح میں حضرت انس بن مالک سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: میں اور رسول اللہ ﷺ مسجد سے باہر نکل رہے تھے کہ مسجد کے دروازے (سدہ) کے پاس ہمیں ایک آدمی ملا، اس نے عرض کیا: یا رسول اللہ، قیامت کب آئے گی؟ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم نے اس کے لیے کیا تیاری کی ہے؟" انہوں نے کہا: گویا وہ آدمی کچھ جھجھک گیا، پھر عرض کیا: یا رسول اللہ، میں نے اس کے لیے بہت زیادہ نماز، روزہ یا صدقہ تو تیار نہیں کیا، لیکن میں اللہ اور اس کے رسول سے محبت کرتا ہوں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "تم اسی کے ساتھ ہو گے جس سے تم نے محبت کی" (2)۔ ایک روایت میں انس بن مالک کہتے ہیں: ہمیں اسلام کے بعد کسی بات سے اتنی خوشی نہیں ہوئی جتنی نبی ﷺ کے اس فرمان سے ہوئی کہ: "تم اسی کے ساتھ ہو گے جس سے تم نے محبت کی"۔ انس نے کہا: میں اللہ، اس کے رسول، ابوبکر اور عمر سے محبت کرتا ہوں، اور مجھے امید ہے کہ میں ان کے ساتھ ہوں گا اگرچہ میں نے ان جیسے اعمال نہیں کیے (3)۔

میں نے کہا: اور یہ بات جسے انس نے مضبوطی سے پکڑا، ہر مسلمان نفس کو شامل ہے۔ اسی طرح ہماری امیدیں بھی اس سے وابستہ ہیں اگرچہ ہم کوتاہ کار ہیں، اور ہم رحمٰن کی رحمت کے

امیدوار ہیں اگرچہ ہم اس کے مستحق نہیں۔ ایک کتے نے ایک قوم سے محبت کی تو اللہ نے ان کے ساتھ اس کا ذکر کیا! تو ہمارا کیا حال ہوگا جبکہ ہمارے پاس ایمان کی گرہ، اسلام کا کلمہ اور نبی ﷺ کی محبت ہے، اور "اور یقیناً ہم نے بنی آدم کو عزت دی اور انہیں خشکی اور تری میں سواری دی اور انہیں پاکیزہ چیزوں سے رزق دیا اور انہیں اپنی بہت سی مخلوقات پر نمایاں فضیلت عطا کی" [الاسراء: 70]۔

اور ایک گروہ نے کہا (4): وہ حقیقت میں کتا نہیں تھا، بلکہ ان ہی میں سے ایک تھا، جو ان کے لیے پہرے دار بن کر غار کے دروازے پر بیٹھا تھا (5)؛ تو اسے اس جانور کے نام سے پکارا گیا جو اس جگہ رہتا ہے (6) جیسا کہ اس کا نام رکھا گیا...

---

(1) دیکھیے لطائف الاشارات 2/ 384۔ (2) اسے بخاری (6171) اور مسلم (2639): (164) نے روایت کیا ہے اور الفاظ انہی کے ہیں۔ (3) بخاری (3688) اور مسلم (2639): (163)۔ (4) المحرر الوجیز 3/ 504، اور دیکھیے النکت والعیون 3/ 292۔ (5) اس کے بعد (د) اور (ز) میں کاتب نے اپنا قول زیادہ کیا ہے: ابن عطیہ نے کہا کہ جو یہاں ذکر کیا گیا ہے وہ اس کا مقام ہے اور یہ صرف اپنے مقام سے مؤخر ہوا ہے۔ (6) ان کا قول: تو اس کا نام اس جانور کے نام پر رکھا گیا جو اس جگہ سے وابستہ ہے۔ یہ (م) میں مؤخر ہوا اور ان کے قول "ابن عطیہ نے کہا" کے بعد آیا۔ اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور المحرر الوجیز سے ہے۔

Surah Al-Kahf: Verses 17 - 18 233

The star(1) following Gemini is called a dog; because it is to it like the dog is to humans, and it is called: the Dog of the Giant Kalb al-Jabbar. Ibn Atiyyah(3) said: As for this saying, it is weakened by the mention of stretching out the forelegs, for in customary usage, it is a characteristic of a real dog, and from it is the saying of the Prophet ﷺ: "And none of you should stretch out his forelegs as a dog stretches them out"(4).

Abu Umar al-Mutarriz related in the book "Al-Yawaqit" that it was read: "And their watcher wa kalithuhum stretching out his forelegs at the threshold". It is possible that he means by the "watcher" al-kali' this man according to what was narrated; since stretching out the arms and clinging to the ground while raising the face to look out is the posture of a suspicious person hiding himself. And it is possible that he means by the "watcher" the dog. Ja'far bin Muhammad al-Sadiq read: "wa kalibahum", meaning: the owner of the dog(7).

His saying, Exalted be He: {stretching out his two forelegs} [basitun dhira'ayhi]. He employed the active participle while it conveys the past sense; because it is a narration of a state and he did not intend to report the action of the dog(8).

The forearm [al-dhira']: is from the tip of the elbow to the tip of the middle finger. Then it was said: he stretched out his forelegs; because of the length of the period. And it was said: the dog slept, and that was among the signs. And it was said: he slept with his eyes open.

The threshold [al-wasid]: the courtyard, said by Ibn Abbas, Mujahid, and Ibn Jubayr(9), meaning: the courtyard of the cave.

---

(1) Not in (d) and (z). (2) In (z): al-Khiyar. In (z): al-Habbar. In al-Muharrar al-Wajiz: al-Hayyar. End. Al-Jabbar: a name for Gemini [al-Jawza']. Al-Qamus al-Muhit (j-b-r). (3) In al-Muharrar al-Wajiz 3/504. (4) Previously mentioned in 2/26. (5) In the copies: "wa kalibahum". In both places, as well as in al-Muharrar al-Wajiz 3/504 and the speech is from it, and what is established is from al-Bahr al-Muhit 6/109, and Ruh al-Ma'ani 15/226, Abu Hayyan said: It was read: "wa kalithuhum", an active participle from 'kala'a', when he protected/guarded. (6) In (d), (z) and (m): "bil-kalib", and what is established is from (z) and al-Bahr al-Muhit 6/109. (7) Al-Kashshaf 2/475, and al-Bahr al-Muhit 6/109, and it was mentioned by him as Abu Ja'far, instead of Ja'far. (8) Al-

Muharrar al-Wajiz 3/504, and al-Kashshaf 2/475-476. (9) Reported from them by al-Tabari 15/192, and see Tafsir Mujahid 1/375.

सूरह अल-कहफ़: आयत 17 - 18 233

मिथुन राशि [अल-जौज़ा] के पीछे चलने वाले तारे(1) को कुत्ता कहा जाता है; क्योंकि यह उसके लिए वैसा ही है जैसे मनुष्य के लिए कुत्ता होता है, और इसे कहा जाता है: 'कल्ब अल-जब्बार' विशालकाय का कुत्ता। इब्न अतियाह(3) ने कहा: जहाँ तक इस कथन का प्रश्न है, तो बाहों के फैलाने के उल्लेख से यह कमज़ोर हो जाता है, क्योंकि प्रथागत उपयोग में, यह एक वास्तविक कुत्ते की विशेषता है, और इसी से पैगंबर ﷺ का कथन है: "और तुम में से कोई भी अपनी बाहों को वैसे न फैलाए जैसे कुत्ता फैलाता है"(4)।

अबू उमर अल-मुतर्रिज़ ने किताब "अल-यवाक़ीत" में उल्लेख किया है कि इसे पढ़ा गया है: "और उनका रक्षक वा कालिथुहुम ड्योढ़ी पर अपनी बाहें फैलाए हुए"। यह संभव है कि उनका "रक्षक" अल-काली से तात्पर्य उस व्यक्ति से हो जैसा कि वर्णन किया गया है; क्योंकि बाहें फैलाना और ज़मीन से चिपकना और चेहरा ऊपर उठाकर देखना एक संदिग्ध व्यक्ति की मुद्रा है जो स्वयं को छिपा रहा हो। और यह भी संभव है कि उनका "रक्षक" से तात्पर्य कुत्ते से हो। जाफ़र बिन मुहम्मद अल-सादिक़ ने पढ़ा: "वा कलिबहुम" यानी: कुत्ते का मालिक(7)।

उनका कथन, वह सर्वोपरि है: {अपनी दोनों बाहें फैलाए हुए} [बासितुन ज़िराअयही]। उन्होंने 'इस्मे फ़ाएल' (सकर्मक संज्ञा) का प्रयोग किया है जबकि यह भूतकाल का अर्थ देता है; क्योंकि यह एक स्थिति का वर्णन है और उनका इरादा कुत्ते के कार्य की सूचना देना नहीं था(8)।

अग्रबाहु [अल-ज़िरा]: कोहनी की नोक से लेकर मध्यमा उंगली की नोक तक। फिर कहा गया: उसने अपनी बाहें फैलाईं; लंबी अवधि के कारण। और कहा गया: कुत्ता सो गया, और यह संकेतों [चमत्कारों] में से था। और कहा गया: वह खुली आँखों से सोता था।

ड्योढ़ी [अल-वसीद]: आँगन, यह इब्न अब्बास, मुजाहिद और इब्न जुबैर(9) द्वारा कहा गया है, अर्थात: गुफा का आँगन।

---

(1) (द) और (ज़) में नहीं है। (2) (ज़) में: अल-खियार। (ज़) में: अल-हब्बार। अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में: अल-हय्यार। समाप्त। अल-जब्बार: मिथुन [अल-जौज़ा] का एक नाम। अल-क़ामूस अल-मुहित (ज-ब-र)। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/504 में। (4) पहले 2/26 में उल्लेखित। (5) प्रतियों में: "वा कलिबहुम"। दोनों स्थानों पर, साथ ही अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/504 में और भाषण उसी से है, और

जो स्थापित है वह अल-बहर अल-मुहित 6/109 से है, और रूह अल-मानी 15/226 से है, अबू हयान ने कहा: इसे पढ़ा गया: "वा कालिथुहुम", 'कलाअ' से एक 'इस्मे फ़ाएल' है, जब उसने रक्षा की। (6) (द), (ज़) और (म) में: "बिल-कालिब", और जो स्थापित है वह (ज़) और अल-बहर अल-मुहित 6/109 से है। (7) अल-कश्शाफ़ 2/475, और अल-बहर अल-मुहित 6/109, और उनके यहाँ जाफ़र के बजाय अबू जाफ़र आया है। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/504, और अल-कश्शाफ़ 2/475-476। (9) इसे तबरी 15/192 ने उनसे रिवायत किया है, और तफ़सीर मुजाहिद 1/375 देखें।

سورہ الکہف: آیات ۱۷ - ۱۸ ۲۳۳

جوزا کے پیچھے چلنے والے ستارے(1) کو کتا کہا جاتا ہے؛ کیونکہ یہ اس کے لیے ویسا ہی ہے جیسا کہ انسان کے لیے کتا ہوتا ہے، اور اسے کہا جاتا ہے: کلب الجبار(2) (دیو ہیکل کا کتا)۔ ابن عطیہ(3) نے کہا: جہاں تک اس قول کا تعلق ہے، تو اسے بازوؤں کے پھیلانے کے ذکر سے کمزوری ملتی ہے کیونکہ عرف عام میں، یہ حقیقت میں کتے کی صفت ہے، اور اسی سے نبی ﷺ کا قول ہے: "اور تم میں سے کوئی اپنے بازوؤں کو کتے کے پھیلانے کی طرح نہ پھیلائے"(4)۔

ابو عمر المطرز نے کتاب «الیواقیت» میں حکایت کی ہے کہ اسے پڑھا گیا: "وکالثہم(5) باسط ذراعیه بالوصید" (اور ان کا نگہبان چوکھٹ پر اپنے بازو پھیلائے ہوئے)۔ پس یہ احتمال ہے کہ "کالئ"(6) (نگہبان) سے مراد یہ شخص ہو جیسا کہ مروی ہے؛ کیونکہ بازوؤں کو پھیلانا اور زمین سے چپکنا اور چہرہ اوپر اٹھا کر جھانکنا ایک مشتبہ شخص کی ہیئت ہے جو خود کو چھپا رہا ہو۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ "کالئ" سے مراد کتا ہو۔ جعفر بن محمد الصادق نے پڑھا: "وکالبهم" یعنی: کتے والا(7) (مالکِ سگ)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿بَٰسِطٌ ذِرَاعَيْهِ﴾ یہاں اسم فاعل کو عمل دیا گیا ہے جبکہ وہ ماضی کے معنی میں ہے؛ کیونکہ یہ ایک حالت کی حکایت ہے اور اس سے کتے کے فعل کی خبر دینا مقصود نہیں تھا(8)۔

اور بازو (ذراع): کہنی کے سرے سے درمیانی انگلی کے سرے تک ہے۔ پھر کہا گیا: اس نے اپنے بازو پھیلائے؛ طویل مدت کی وجہ سے۔ اور کہا گیا: کتا سو گیا، اور یہ نشانیوں میں سے تھا۔ اور کہا گیا: وہ کھلی آنکھوں سے سویا۔

اور الوصيد: صحن، اسے ابن عباس، مجاہد اور ابن جبیر(9) نے کہا ہے، یعنی: غار کا صحن۔

---

(١) (د) اور (ظ) میں نہیں ہے۔ (٢) (ظ) میں: الخیار۔ (ز) میں: الحبار۔ اور المحرر الوجیز میں: الحیار۔ اھـ اور الجبار: جوزا کا نام ہے۔ القاموس المحیط (جبر)۔ (٣) المحرر الوجیز ٣/٥٠٤ میں۔ (٤) سابقہ ٢/٢٦۔ (٥) نسخوں میں: وکالبھم۔ دونوں جگہوں پر اور اسی طرح المحرر الوجیز ٣/٥٠٤ میں اور کلام اسی سے ہے، اور جو ثابت ہے وہ البحر المحیط ٦/١٠٩ سے ہے، اور روح المعانی ١٥/٢٢٦ سے، ابو حیان نے کہا: پڑھا گیا: وکالثہم، 'کلأ' سے اسم فاعل ہے، جب اس نے حفاظت کی۔ (٦) (د) اور (ظ) اور (م) میں: بالکالب، اور جو ثابت ہے وہ (ز) اور البحر المحیط ٦/١٠٩ سے ہے۔ (٧) الکشاف ٢/٤٧٥، اور البحر المحیط ٦/١٠٩ اور ان کے ہاں جعفر کے بدلے ابو جعفر وارد ہوا ہے۔ (٨) المحرر الوجیز ٣/٥٠٤، اور الکشاف ٢/٤٧٥ - ٤٧٦۔ (٩) اسے طبری ١٥/١٩٢ نے ان سے روایت کیا ہے، اور تفسیر مجاہد ١/٣٧٥ دیکھیں۔

234 Surah Al-Kahf: Verses 17 - 18

The plural forms are 'wasa'id' and 'wusud'. It is said: the door. This was also stated by Ibn Abbas (1). He recited: In an open land whose gate is not closed... to me, and my known deeds there are not denied. This has been mentioned before (2). 'Ata said: the threshold of the door (3), and 'al-bab al-mu'sad' is the closed door. I 'awsadtu' (closed) the door or 'asadtehu', meaning: I closed it. 'Al-wasid' also means: plants with close-set roots (4). Thus, it is a word with multiple meanings, and Allah knows best.

Allah's words: {If you had looked at them} Most reciters read with a kasra on the 'waw' (lawi). Al-A'mash and Yahya bin Waththab read it with a damma (lawu) (5). {you would have turned away from them in flight} Meaning: if you had looked down upon them, you would have fled from them. {and been filled with terror of them} Meaning: because of the terror Allah Almighty cast upon them, and the awe that surrounded them. It was said: because of the loneliness of their place, and it is as if Allah sheltered them in this desolate place outwardly so that people would flee from them. It was also said: people were veiled from them by terror; no one dared to draw near to them. Some said the flight from them was because of the length of their hair and nails; this was mentioned by Al-Mahdawi, Al-Nahhas, Al-Zajjaj, and Al-Qushayri (6). But this is unlikely; because when they woke up, they said to one another: "We have remained a day or part of a day." This indicates that their hair and nails remained as they were, unless it is said: they only said that before looking at their nails and hair. Ibn Atiyyah said (7): The correct view concerning their matter is that Allah, Mighty and Majestic, preserved for them the state in which they slept so that they would be a sign for themselves and others. Their clothes did not wear out, their appearance did not change, and the one who went into the city did not recognize except landmarks...

(1) Reported by At-Tabari 15/194. (2) Mentioned previously on p. 203 of this volume. (3) Al-Nukat wa'l-Uyun 3/292, and Tafsir Al-Baghawi 3/154. (4) As-Sihah (w-s-d). (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/451, Al-Muharrar al-Wajiz 3/504, see al-Kashshaf 2/476, and Imla' Ma Manna Bihi al-Rahman 3/509, and al-Bahr al-Muhit 6/109. (6) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/275, and al-Muharrar al-Wajiz 3/504. (7) In al-Muharrar al-Wajiz 3/504 - 505.

२३४ सूरा अल-कहफ़: आयत १७ - १८

बहुवचन 'वसाइद' और 'वुसुद' हैं। कहा गया है: दरवाज़ा। इब्न अब्बास ने भी यही कहा है (१)। उन्होंने कविता पढ़ी: एक खुले मैदान में जिसका दरवाज़ा बंद नहीं है... मुझ पर, और वहां मेरे ज्ञात कर्मों को नकारा नहीं गया है। यह पहले बताया जा चुका है (२)। अता ने कहा: दरवाज़े की दहलीज (३), और 'अल-बाब अल-मुसाद' का अर्थ है बंद दरवाज़ा। मैंने 'औसद्तु' (बंद किया) दरवाज़ा या 'आसदतेहु', जिसका अर्थ है: मैंने इसे बंद कर दिया। 'अल-वसीद' का एक और अर्थ है: पास-पास जड़ों वाले पौधे (४)। इस प्रकार, यह एक अनेकार्थी शब्द है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह का फरमान: {यदि आपने उन्हें देखा होता} अधिकांश कारी (पाठक) 'वाव' पर कसरा के साथ पढ़ते हैं (लवि)। अल-अमश और यह्या बिन वत्ताहब ने इसे दम्मा के साथ पढ़ा है (लवु) (५)। {तो आप उनसे भाग खड़े होते} यानी: यदि आप उन्हें ऊपर से देखते, तो आप उनसे दूर भाग जाते। {और उनसे भय से भर जाते} यानी: उस आतंक के कारण जो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन पर डाला था, और उस रौब के कारण जिसने उन्हें घेरा हुआ था। कहा गया है: उनके स्थान के वीरानेपन के कारण, और ऐसा लगता है जैसे अल्लाह ने उन्हें स्पष्ट रूप से इस वीरान जगह में शरण दी ताकि लोग उनसे दूर रहें। यह भी कहा गया है: लोग उनसे आतंक के कारण दूर रहते थे; कोई भी उनके पास जाने की हिम्मत नहीं करता था। कुछ ने कहा कि उनसे भागने का कारण उनके बालों और नाखूनों की लंबाई थी; इसका उल्लेख अल-महदवी, अल-नहस, अल-ज़ज्जाज और अल-कुशैरी ने किया है (६)। लेकिन यह बात सही नहीं लगती; क्योंकि जब वे जागे, तो उन्होंने एक-दूसरे से कहा: "हम एक दिन या दिन का कुछ हिस्सा ठहरे।" इससे संकेत मिलता है कि उनके बाल और नाखून वैसे ही थे जैसे वे थे, जब तक कि यह न कहा जाए: उन्होंने अपने नाखूनों और बालों को देखने से पहले ही ऐसा कहा था। इब्न अतिया ने कहा (७): उनके मामले में सही बात यह है कि अल्लाह, महान और प्रतापी ने, उनके लिए उस अवस्था को सुरक्षित रखा जिसमें वे सोए थे ताकि वे अपने और दूसरों के लिए एक निशानी बनें। न उनके कपड़े फटे, न उनकी शक्ल बदली, और जो शहर की ओर गया, उसे केवल स्थलों (चिन्हों) के अलावा कुछ भी अजीब नहीं लगा...

(१) अल-तबरी १५/१९४ द्वारा उद्धृत। (२) इस भाग के पृष्ठ २०३ पर पहले उल्लेख किया गया है। (३) अल-नुकात वल-उयून ३/२९२, और तफ़सीर अल-बग़वी ३/१५४। (४) अल-सिहाह (व-स-द)। (५) इराब अल-कुरान अल-नहस ४५१/२, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५०४/३, देखें अल-कशशफ़ ४७६/२, और इमला मा मन्ना बिही अल-रहमान ५०९/३, और अल-बहर अल-मुहीत १०९/६। (६)

ज़ज्जाज ३/२७५ द्वारा मानी अल-कुरान देखें, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५०४/३। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५०४/३ - ५०५ में।

234 سورة الكهف: آيات 17 - 18

اور جمع 'وصائد' اور 'وُصُد' ہے۔ اور کہا گیا: دروازہ۔ ابن عباس نے بھی یہی فرمایا ہے (1)۔ اور انہوں نے شعر پڑھا: ایک کھلے میدان میں جس کا دروازہ بند نہیں ہے... مجھ پر، اور وہاں میرے نیک اعمال سے انکار نہیں کیا گیا۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (2)۔ عطا نے کہا: دروازے کی دہلیز (3)، اور 'الباب الموصد' سے مراد بند دروازہ ہے۔ میں نے دروازہ 'اوصدتُ' یا 'آصدتہ' کیا، یعنی: میں نے اسے بند کر دیا۔ اور 'الوصید' کا معنی ہے: قریب قریب جڑوں والے پودے (4)۔ پس یہ ایک لفظ کے کئی معنی (مشترک) ہیں، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ لَوِ اطَّلَعْتَ عَلَيْهِمْ ﴾ جمہور نے اسے 'واؤ' کے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور الاعمش اور یحییٰ بن وثاب نے اسے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے (5)۔ ﴿ لَوَلَّيْتَ مِنْهُمْ فِرَارًا ﴾ یعنی: اگر آپ ان پر جھانک کر دیکھتے تو آپ ان سے بھاگ کھڑے ہوتے۔ ﴿ وَلَمُلِئْتَ مِنْهُمْ رُعْبًا ﴾ یعنی اس رعب کی وجہ سے جو اللہ تعالیٰ نے ان پر طاری کر دیا تھا، اور اس ہیبت کی وجہ سے جس نے انہیں گھیر رکھا تھا۔ اور کہا گیا: ان کی جگہ کی وحشت کی وجہ سے، اور گویا اللہ نے انہیں بظاہر اس وحشت ناک جگہ میں ٹھکانہ دیا تاکہ لوگ ان سے دور بھاگیں۔ اور کہا گیا: لوگ ان سے رعب کی وجہ سے حجاب میں تھے، ان میں سے کسی کی جرات نہیں ہوتی تھی کہ انके करीब आए। اور کہا گیا: ان سے بھاگنے کی وجہ ان کے بالوں اور ناخنوں کا لمبا ہونا تھا، اسے المہدوی، النحاس، الزجاج اور القشیری نے ذکر کیا ہے (6)۔ اور یہ بات بعید (ناممکن) ہے؛ کیونکہ جب وہ بیدار ہوئے تو انہوں نے ایک دوسرے سے کہا: ہم ایک دن یا دن کا کچھ حصہ ٹھہرے ہیں۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ ان کے بال اور ناخن اپنی حالت پر تھے، سوائے اس کے کہ یہ کہا جائے: انہوں نے اپنے ناخنوں اور بالوں کو دیکھنے سے پہلے یہ بات کہی تھی۔ ابن عطیہ

نے کہا (7): اور ان کے معاملے میں صحیح بات یہ ہے کہ اللہ عزوجل نے ان کی اسی حالت کو محفوظ رکھا جس پر وہ سوئے تھے تاکہ وہ ان کے لیے اور دوسروں کے لیے ایک نشانی ہو، پس ان کا نہ کوئی کپڑا بوسیدہ ہوا، نہ ان کی صفت تبدیل ہوئی، اور شہر کی طرف جانے والے نے صرف آثار (نشانیاں) ہی بدلے ہوئے پائے...

(1) اسے الطبری 15/194 نے روایت کیا ہے۔ (2) اس حصے کے صفحہ 203 پر گزر چکا ہے۔ (3) النکت والعیون 3/292، اور تفسیر البغوی 3/154۔ (4) الصحاح (وصد)۔ (5) إعراب القرآن للنحاس 2/451، اور المحرر الوجیز 3/504، اور دیکھئے الکشاف 2/476، اور إملاء ما منَّ به الرحمن 3/509، اور البحر المحیط 6/109۔ (6) دیکھئے معاني القرآن للزجاج 3/275، اور المحرر الوجیز 3/504۔ (7) المحرر الوجیز 3/504 - 505 میں۔

235 Surah Al-Kahf: Verses 17 - 20

... the earth and the building, and if there were a state in himself that he denied, it would be more important for him. Nafi', Ibn Kathir, Ibn Abbas, and the people of Makkah and Madinah read: «لَمُلِّئْتَ منهم» (la-mulli'ta minhum) with a shadda on the 'lam' to indicate hyperbole, meaning: you were filled, then filled. The rest read: «لَمُلِئْتَ» (la-muli'ta) without the shadda, and the lighter pronunciation is more famous in the language (1). The heavy pronunciation appeared in the saying of Al-Mukhabbil al-Sa'di (2): And when Al-Nu'man attacked the people while in a state of Ihram ... the chains of Ka'b bin 'Awf were filled (mulla). The majority read: (رُعْبًا - ru'ban) with a sukun on the 'ayn'. Abu Ja'far read it with a damma (ru'uban). Abu Hatim said: they are two dialects (3). And "firaran" (fleeing) is in the accusative case as a 'hal' (circumstance), and "ru'ban" (terror) is a second object or a 'tamyiz' (specification) (4). His Almighty's saying: {And thus We awakened them that they might question one another. A speaker among them said, "How long have you remained?" They said, "We have remained a day or part of a day." They said, "Your Lord is most knowing of how long you remained. So send one of you with this silver coin of yours to the city and let him look to which is the purest of food and bring you provision from it and let him be cautious and let no one be aware of you. * Indeed, if they come to know of you, they will stone you or return you to their religion. And never will you succeed then - ever.} [Al-Kahf: 19-20]. His Almighty's saying: {And thus We awakened them that they might question one another}. Awakening (al-ba'th): movement after stillness (5). The meaning: Just as We covered their ears, increased them in guidance, and turned them over, We also awakened them, meaning: We woke them from their sleep in the same state they were in, regarding their clothes and conditions. The poet said: And many sincere youths I awakened at dawn ... so they all rose, between those weary and those lively (6)

(1) Al-Sab'a p. 389, and Al-Taysir p. 143, and see Al-Muharrar al-Wajiz 3/504 and the text from it. (2) Al-Mukhabbil al-Sa'di is: Rabi' bin Malik bin Rabi'ah, and the verse is in Al-Lisan (fataka). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/505. (4) See I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/451, and Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/275. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/505. (6) The speaker is Imru' al-Qays, and the verse is in his Diwan p. 91, his commentator said: and 'al-ani' means one who reaches for something, and 'al-suhra' is the higher dawn, the very beginning of the dawns.

235 सूरह अल-कहफ़: आयतें 17 - 20

... पृथ्वी और भवन, और यदि उसके मन में कोई ऐसी स्थिति होती जिसे वह नकारता, तो वह उसके लिए अधिक महत्वपूर्ण होती। नाफ़े इब्न कसीर, इब्न अब्बास और मक्का और मदीना के लोगों ने पढ़ा: «لَمُلِّئْتَ منهم» (ला-मुल्लिता मिन्हुम) 'लाम' पर शद्दा के साथ अतिशयोक्ति के लिए, जिसका अर्थ है: तुम भर दिए गए, फिर भर दिए गए। बाकियों ने पढ़ा: «لَمُلِئْتَ» (ला-मुलिता) बिना शद्दा के, और बिना शद्दा वाला उच्चारण भाषा में अधिक प्रसिद्ध है (1)। भारी उच्चारण अल-मुख़ब्बिल अल-सादी के कथन में आया है (2): और जब अल-नुमान ने एहराम की स्थिति में लोगों पर हमला किया ... तो काब बिन औफ़ की ज़ंजीरें भर गईं (मुल्ला)। बहुमत ने पढ़ा है: (رُعْبًا - रुबन) 'ऐन' पर सुकून के साथ। अबू जाफ़र ने इसे दम्मा (रुउबन) के साथ पढ़ा। अबू हातिम ने कहा: ये दो बोलियाँ हैं (3)। और "फ़िरारन" (भागना) 'हाल' (स्थिति) के रूप में कर्म कारक (accusative) में है, और "रुबन" (आतंक) दूसरा कर्म (object) या 'तमीज़' (विशेषता) है (4)। अल्लाह तआला का फरमान है: {और इसी तरह हमने उन्हें जगाया ताकि वे एक-दूसरे से सवाल करें। उनमें से एक कहने वाले ने कहा, "तुम कितनी देर रहे?" उन्होंने कहा, "हम एक दिन या दिन का कुछ हिस्सा रहे।" उन्होंने कहा, "तुम्हारा रब बेहतर जानता है कि तुम कितनी देर रहे। तो अपने में से एक को अपना यह चाँदी का सिक्का देकर शहर भेजो और वह देखे कि वहाँ कौन सा भोजन सबसे शुद्ध है और वह उसमें से तुम्हारे लिए प्रावधान लेकर आए और उसे सावधान रहना चाहिए और किसी को भी तुम्हारे बारे में पता न चलने दे। * वास्तव में, यदि उन्हें तुम्हारे बारे में पता चल गया, तो वे तुम्हें पत्थर मारेंगे या तुम्हें अपने धर्म में वापस ले जाएंगे। और तब तुम कभी सफल नहीं होगे - कभी नहीं।} [अल-कहफ़: 19-20]। अल्लाह तआला का फरमान है: {और इसी तरह हमने उन्हें जगाया ताकि वे एक-दूसरे से सवाल करें}। जगाना (अल-बअथ): स्थिरता के बाद गति (5)। अर्थ यह है: जिस तरह हमने उनके कानों पर पर्दा डाल दिया, उनके मार्गदर्शन में वृद्धि की और उन्हें करवटें दिलाईं, उसी तरह हमने उन्हें जगाया भी, यानी: हमने उन्हें उनकी नींद से उसी स्थिति में जगाया जिसमें वे थे, उनके कपड़ों और स्थितियों के संबंध में। कवि ने कहा: और मैंने सुबह-सवेरे कई सच्चे युवकों को जगाया ... तो वे सब उठ खड़े हुए, थके हुए और प्रफुल्लित लोगों के बीच (6)

(1) अल-सबअ पृष्ठ 389, और अल-तयसीर पृष्ठ 143, और देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/504 और उससे पाठ। (2) अल-मुख़ब्बिल अल-सादी है: रबी बिन मलिक बिन रबीआ, और यह पद अल-लिसान (फतका) में है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/505। (4) देखें अल-नहस द्वारा एराब अल-

कुरान 2/451, और अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 3/275। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/505। (6) कहने वाला इम्रुल क़ैस है, और यह पद उसके दीवान पृष्ठ 91 में है, उसके व्याख्याकार ने कहा: और 'अल-आनी' का अर्थ है किसी चीज़ को पाने वाला, और 'अल-सुहरा' का अर्थ है उच्च भोर, भोर की बिल्कुल शुरुआत।

235 سورہ الکہف: آیات 17 - 20

... زمین اور عمارت، اور اگر اس کے جی میں ایسی حالت ہوتی جسے وہ ناپسند کرتا، تو وہ اس کے لیے زیادہ اہم ہوتی۔ نافع، ابن کثیر، ابن عباس اور اہل مکہ و مدینہ نے «لَمُلِّئْتَ منهم» لام کی تشدید کے ساتھ مبالغہ کی تاکید کے طور پر پڑھا، یعنی: تم بھر دیے گئے، پھر بھر دیے گئے۔ اور باقیوں نے «لَمُلِئْتَ» تخفیف کے ساتھ پڑھا، اور تخفیف زبان میں زیادہ مشہور ہے (1)۔ اور تشدید المخبّل السعدی کے قول میں آئی ہے (2): اور جب نعمان نے لوگوں پر احرام کی حالت میں حملہ کیا ... تو کعب بن عوف کی زنجیریں بھر گئیں (ملّی)۔ اور جمہور نے (رُعْبًا) عین کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور ابو جعفر نے اسے ضمہ کے ساتھ پڑھا۔ ابو حاتم نے کہا: یہ دو لغتیں ہیں (3)۔ اور «فراراً» حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے، اور «رعباً» مفعول ثانی یا تمیز ہے (4)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وَكَذَلِكَ بَعَثْنَاهُمْ لِيَتَسَاءَلُوا بَيْنَهُمْ قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ كَمْ لَبِثْتُمْ قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالُوا رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثْتُمْ فَابْعَثُوا أَحَدَكُمْ بِوَرِقِكُمْ هَذِهِ إِلَى الْمَدِينَةِ فَلْيَنْظُرْ أَيُّهَا أَزْكَى طَعَامًا فَلْيَأْتِكُمْ بِرِزْقٍ مِنْهُ وَلْيَتَلَطَّفْ وَلَا يُشْعِرَنَّ بِكُمْ أَحَدًا * إِنَّهُمْ إِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ يَرْجُمُوكُمْ أَوْ يُعِيدُوكُمْ فِي مِلَّتِهِمْ وَلَنْ تُفْلِحُوا إِذًا أَبَدًا} [الكهف: 19-20]۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَكَذَلِكَ بَعَثْنَاهُمْ لِيَتَسَاءَلُوا بَيْنَهُمْ} البعث: سکون کے بعد حرکت دینا (5)۔ اور معنی یہ ہے: جس طرح ہم نے ان کے کانوں پر پردہ ڈال دیا، ان کی ہدایت میں اضافہ کیا اور انہیں کروٹیں دلائیں، ہم نے انہیں اٹھایا بھی، یعنی: انہیں ان کی نیند سے اسی حالت پر بیدار کیا جس پر وہ اپنے لباس اور احوال میں تھے۔ شاعر نے کہا: اور کئی سچے نوجوانوں کو میں نے صبح سویرے اٹھایا ... تو وہ سب اٹھ کھڑے ہوئے، تھکے ہوئے اور ہشاش بشاش لوگوں کے درمیان (6)

(1) السبعہ ص 389، اور التیسیر ص 143، اور دیکھیے المحرر الوجیز 3/504 اور عبارت اسی سے ہے۔ (2) المخبل السعدی: ربیع بن مالک بن ربیعہ ہے، اور یہ شعر اللسان (فتک) میں ہے۔ (3) المحرر الوجیز 3/505۔ (4) دیکھیے اعراب القرآن للنحاس 2/451، اور معانی القرآن للزجاج 3/275۔ (5) المحرر الوجیز 3/505۔ (6) قائل امراؤالقیس ہے، اور یہ شعر اس کے دیوان ص 91 میں ہے، اس کے شارح نے کہا: والعانی: کسی چیز کو پانے والا، اور السحرۃ: صبحِ صادق کا ابتدائی وقت، سحر کا پہلا حصہ۔

Surah Al-Kahf: Ayahs 19 - 20 236

Meaning: [I] awakened: and the 'laam' in His saying: "so that they may question one another" is the 'laam' of becoming (al-sayrurah), and it is the 'laam' of consequence, like His saying: "so that he might become for them an enemy and a grief" [Al-Qasas: 8]. Thus, His raising them was not for the purpose of their questioning.

His saying, the Almighty: "They said: We have stayed a day or part of a day." That is because they entered it in the morning, and Allah raised them at the end of the day. Their leader, Tamlikha or Maksalmina, said: Allah knows best about the duration(1).

His saying, the Almighty: "So send one of you with this silver coin of yours to the city." In this, there are seven issues:

First: Ibn Abbas said: Their silver coins were like the hooves of a young camel (ar-rub'a)(2), as mentioned by Al-Nahhas.

Ibn Kathir, Nafi', Ibn 'Amir, Al-Kisa'i, and Hafs from 'Asim read: "bi-wariqikum" with a kasra on the letter 'raa'. Abu 'Amr, Hamza, and Abu Bakr from 'Asim read: "bi-warqikum" with a sukun on the 'raa', removing the kasra due to its heaviness; these are two dialects(3). Az-Zajjaj(4) read: "bi-wiriqqikum" with a kasra on the 'waaw' and a sukun on the 'raa'.

It is narrated that they woke up hungry, and the one sent was Tamlikha, who was the youngest among them, as mentioned by Al-Ghaznawi. The city was Ephesus, and it is said: it is Tarsus. Its name in the pre-Islamic era (Jahiliyyah) was Ephesus, and when Islam came, they named it Tarsus(5). Ibn Abbas said: They had dirhams with the image of the king who lived in their time(6).

Second: His saying, the Almighty: "let him see which is the purest food." Ibn Abbas said: The most lawful slaughtered meat; because the people of their land used to slaughter in the name of the idol, and there were people among them who hid their faith. Ibn...

---

(1) Al-Waseet 3/140. (2) Mentioned by Ibn 'Asakir in Tarikh Dimashq 68/71 without attribution. Ibn al-Athir said in Al-Nihayah (rub'a): Ar-ruba' with a kasra on the 'raa' is the plural of rab'a, which is what is born of camels in the spring, and it is said: what is born at the first stage of offspring. (3) Al-Sab'ah p.389, and Al-Taysir p.143, and see I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/452. (4) In Ma'ani al-Qur'an 3/275. (5) Tafsir al-Baghawi 3/155. (6) Al-Waseet 3/140, Zad al-Masir 5/121, and Tafsir al-Razi 21/103.

सूरह अल-कहफ़: आयतें 19 - 20 236

अर्थ: [मैंने] जगाया: और अल्लाह के कथन में 'लाम' "ताकि वे एक-दूसरे से सवाल करें" 'लाम अल-सैरुराह' (परिणाम का लाम) है, और यह 'लाम अल-आकिबा' है, जैसा कि उनके इस कथन में है: "ताकि वह उनके लिए दुश्मन और दुख का कारण बने" [अल-क़सस: 8]। अतः, उन्हें उठाना केवल उनके सवाल करने के उद्देश्य से नहीं था।

ईश्वर का कथन: "उन्होंने कहा: हम एक दिन या दिन का कुछ हिस्सा रहे।" ऐसा इसलिए है क्योंकि वे सुबह के समय उसमें दाखिल हुए थे, और अल्लाह ने उन्हें दिन के अंत में उठाया। उनके नेता तमलिखा या मक्सलमीना ने कहा: अल्लाह ही अवधि के बारे में सबसे बेहतर जानता है(1)।

ईश्वर का कथन: "तो अपने में से किसी एक को अपने इस चांदी के सिक्के के साथ शहर भेजें।" इसमें सात मुद्दे हैं:

पहला: इब्न अब्बास ने कहा: उनके चांदी के सिक्के ऊँट के बच्चे (अर-रुबा) के खुरों की तरह थे(2), जैसा कि अल-नहहास ने उल्लेख किया है।

इब्न कथीर, नाफी, इब्न आमिर, अल-किसाई और हफ़्स ने आसिम से पढ़ा: "बि-वरिक़िकुम" 'रा' के नीचे ज़ेर (कसरा) के साथ। अबू अम्र, हमज़ा और अबू बक्र ने आसिम से पढ़ा: "बि-वरक़िकुम" 'रा' पर सुकून के साथ, इसके भारीपन के कारण कसरा हटा दिया गया; ये दो बोलियाँ हैं(3)। अल-ज़ज्जाज(4) ने पढ़ा: "बि-विरिक़्क़िकुम" 'वाव' के नीचे ज़ेर और 'रा' पर सुकून के साथ।

वर्णित है कि वे भूखे जागे थे, और जिसे भेजा गया था वह तमलिखा था, जो उनमें सबसे छोटा था, जैसा कि अल-गजनवी ने उल्लेख किया है। और शहर अफ़सुस था, और कहा जाता है: यह तरसूस है। जाहिलियत (इस्लाम से पूर्व का समय) में इसका नाम अफ़सुस था, और जब इस्लाम आया तो उन्होंने इसका नाम तरसूस रख दिया(5)। इब्न अब्बास ने कहा: उनके पास दिरहम थे जिन पर उनके समय के राजा की तस्वीर थी(6)।

दूसरा: ईश्वर का कथन: "वह देखे कि कौन सा भोजन सबसे शुद्ध है।" इब्न अब्बास ने कहा: सबसे हलाल ज़िबह किया हुआ मांस; क्योंकि उनके देश के लोग बुत के नाम पर ज़िबह करते थे, और उनमें कुछ ऐसे लोग थे जो अपने ईमान को छुपाते थे। इब्न...

(1) अल-वसीत 3/140। (2) इब्न असाकिर ने तारीख़ दमिश्क 68/71 में बिना किसी संदर्भ के इसका उल्लेख किया है। इब्न अल-अथिर ने अल-निहाया (रुबा) में कहा: 'अर-रुबा' रा पर कसरा के साथ, 'रुबा' का बहुवचन है, जो ऊँटों से वसंत ऋतु में पैदा होता है, और कहा जाता है: जो पहली संतान के रूप में पैदा होता है। (3) अल-सबआ पृ.389, और अल-तयसीर पृ.143, और देखें इराब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 2/452। (4) मा'नी अल-कुरान 3/275 में। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 3/155। (6) अल-वसीत 3/140, ज़ाद अल-मसीर 5/121, और तफ़सीर अल-राज़ी 21/103।

سورہ الکہف: آیات 19 - 20 236

یعنی: [میں نے] بیدار کیا: اور اللہ کے فرمان "تاکہ وہ ایک دوسرے سے سوال کریں" میں 'لام' لَامُ الصَّيْرُورَةِ (نتیجے کا لام) ہے، اور یہ لام عاقبہ ہے، جیسا کہ اللہ کے فرمان میں ہے: "تاکہ وہ ان کے لیے دشمن اور غم کا باعث بنے" [القصص: 8]۔ چنانچہ، ان کا اٹھایا جانا محض ان کے سوال کرنے کی غرض سے نہیں تھا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "انہوں نے کہا: ہم ایک دن یا دن کا کچھ حصہ رہے۔" وہ اس لیے کہ وہ صبح کے وقت اس میں داخل ہوئے تھے، اور اللہ نے انہیں دن کے آخر میں اٹھایا، تو ان کے سردار تملیخا یا مکسلمینا نے کہا: اللہ ہی مدت کے بارے میں بہتر جانتا ہے(1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "پس تم اپنے میں سے کسی کو اپنے اس چاندی کے سکے کے ساتھ شہر کی طرف بھیجو۔" اس میں سات مسائل ہیں:

پہلا: ابن عباس نے کہا: ان کے چاندی کے سکے اونٹ کے بچے (رُبَع) کے کھروں کی طرح تھے(2)، اسے النحاس نے ذکر کیا ہے۔

ابن کثیر، نافع، ابن عامر، الکسائی اور حفص نے عاصم سے "بِوَرِقِكُمْ" را کے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور ابو عمرو، حمزہ اور ابوبکر نے عاصم سے "بِوَرْقِكُمْ" را کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے، انہوں نے ثقاہت کی وجہ سے کسرہ کو حذف کر دیا؛ یہ دو لغتیں ہیں(3)۔ اور الزجاج(4) نے "بِوَرِقَّكُمْ" واؤ کے کسرہ اور را کے سکون کے ساتھ پڑھا۔

روایت ہے کہ وہ بھوکے بیدار ہوئے، اور جس کو بھیجا گیا وہ تملیخا تھا، جو الغزنوی کے بقول ان میں سب سے چھوٹا تھا۔ اور شہر افسوس تھا، اور کہا جاتا ہے: وہ طرسوس ہے۔ زمانہ جاہلیت میں

اس کا نام افسوس تھا، پھر جب اسلام آیا تو انہوں نے اس کا نام طرسوس رکھ دیا(5)۔ ابن عباس نے کہا: ان کے پاس درہم تھے جن پر ان کے زمانے کے بادشاہ کی تصویر تھی(6)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "پس وہ دیکھے کہ کون سا کھانا سب سے پاکیزہ ہے۔" ابن عباس نے کہا: سب سے زیادہ حلال ذبیحہ؛ کیونکہ ان کے ملک کے لوگ بت کے نام پر ذبح کرتے تھے، اور ان میں ایسے لوگ بھی تھے جو اپنا ایمان چھپاتے تھے۔ ابن...

---

(1) الوسیط 3/ 140۔ (2) اسے ابن عساکر نے تاریخ دمشق 68/71 میں بغیر کسی حوالے کے ذکر کیا ہے، ابن الاثیر نے النہایۃ (ربع) میں کہا: الرباع را کے کسرہ کے ساتھ، ربع کی جمع ہے، اور وہ ہے جو اونٹوں سے بہار میں پیدا ہو، اور کہا گیا: جو پہلی پیداوار میں پیدا ہو۔ (3) السبعہ ص 389، اور التیسیر ص 143، اور دیکھیں اعراب القرآن للنحاس 2/ 452۔ (4) معانی القرآن 3/ 275 میں۔ (5) تفسیر البغوی 3/ 155۔ (6) الوسیط 3/ 140، وزاد المسیر 5/ 121، وتفسیر الرازی 21/ 103۔

Surah Al-Kahf: Verses 19 - 20 237

Abbas: Most of them were Magians (1). It was said: "purest food" means: most blessed. It was said: they ordered him to buy what is thought to be food for two or three, so that they would not be discovered; then when cooked, it would suffice a group. For this reason, it was said that food was: rice. It was said: it was raisins. It was said: dates, and Allah knows best. It was said: "purest": best tasting. It was said: cheapest (2).

"So let him bring you provision from it" means: sustenance. "And let him be cautious" means: in entering the city and buying food. "And let no one be aware of you" means: let him not inform anyone. It was said: if he is discovered, let him not involve his brothers in what he fell into.

"For if they come to know of you, they will stone you" Al-Zajjaj (3) said: it means with stones, which is the worst kind of killing. It was said: they will pelt you with insults and abuse (4), but the first is more correct; because he was intent on killing them, as mentioned in their stories. Stoning in the past was - as mentioned - the execution for someone who opposed the people's religion, as it was more satisfying for the collective (6) people of the religion since they all participate in it.

Third: In this sending with silver (coins) is evidence of proxy (agency/power of attorney) and its validity. Ali bin Abi Talib appointed his brother Aqeel as his agent before Uthman (RA), and there is no disagreement about it in general (7). Proxy was known in the pre-Islamic era and Islam. Do you not see how Abdur-Rahman bin Awf appointed Umayyah bin Khalaf to look after his family and entourage in Mecca, meaning: to protect them, and Umayyah was a polytheist, and Abdur-Rahman committed to Umayyah to protect his entourage in Medina in the same way, as a reward for his act. Al-Bukhari narrated from Abdur-Rahman bin Awf who said: I wrote a contract with Umayyah bin Khalaf that he would protect me regarding my dependants in Mecca and I would protect him regarding his dependants...

(1) Tafsir al-Razi 103/21. (2) See Tafsir al-Tabari 212/15 - 214, al-Nukat wa al-Uyun 294/3, and Zad al-Masir 123/5. (3) In Ma'ani al-Quran 276/3. (4) Tafsir al-Tabari 215/15 attributed to Ibn Jurayj. (5) In the copies: what was mentioned before is contrary, and what is established from Al-Muharrar al-Wajiz 506/3, and the speech is from him. (6) In Al-Muharrar al-Wajiz: for the group. (7) Narrated by al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 81/6.

सूरा अल-कहफ़: आयत 19 - 20 237

अब्बास: उनमें से अधिकतर मजूसी (अग्निपूजक) थे (1)। कहा गया है: "सबसे शुद्ध भोजन" का अर्थ है: सबसे अधिक बरकत वाला। कहा गया है: उन्होंने उसे वह खरीदने का आदेश दिया जो दो या तीन लोगों के लिए पर्याप्त माना जाता था; ताकि उनके बारे में पता न चले; फिर जब उसे पकाया जाता, तो वह एक समूह के लिए पर्याप्त होता। इसी कारण से कहा गया कि वह भोजन था: चावल। कहा गया: वह किशमिश थी। कहा गया: खजूर, और अल्लाह बेहतर जानता है। कहा गया: "सबसे शुद्ध": सबसे स्वादिष्ट। कहा गया: सबसे सस्ता (2)।

"तो वह तुम्हारे लिए उसमें से कुछ जीविका ले आए" का अर्थ है: आहार। "और वह सावधानी बरते" का अर्थ है: शहर में प्रवेश करने और भोजन खरीदने में। "और किसी को तुम्हारी सूचना न होने दे" का अर्थ है: वह किसी को न बताए। कहा गया है: यदि उसका पता चल जाए, तो वह अपने भाइयों को उस संकट में न डाले जिसमें वह खुद पड़ा है।

"क्योंकि यदि वे तुम्हारे बारे में जान गए, तो वे तुम्हें पत्थर मारेंगे" अल-ज़ज्जाज (3) ने कहा: इसका अर्थ पत्थरों से है, जो हत्या का सबसे बुरा तरीका है। कहा गया है: वे तुम पर अपशब्दों और गालियों की बौछार करेंगे (4), लेकिन पहला अधिक सही है; क्योंकि वह उन्हें मारने का इरादा रखता था, जैसा कि उनकी कहानियों में उल्लेख किया गया है। अतीत में पथराव - जैसा कि उल्लेख किया गया है - लोगों के धर्म का विरोध करने वाले के लिए मृत्युदंड था, क्योंकि यह धर्म के लोगों के समूह (6) के लिए अधिक संतोषजनक था क्योंकि वे सभी इसमें भाग लेते हैं।

तीसरा: चाँदी (के सिक्कों) के साथ इस भेजने में वकालत (एजेंसी/प्रतिनिधित्व) और इसकी वैधता का प्रमाण है। अली बिन अबी तालिब ने उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) के सामने अपने भाई अकील को अपना वकील (प्रतिनिधि) नियुक्त किया था, और सामान्य रूप से इसमें कोई असहमति नहीं है (7)। वकालत जाहिलियत के दौर और इस्लाम दोनों में जानी जाती थी। क्या आप नहीं देखते कि अब्दुर-रहमान बिन औफ़ ने मक्का में अपने परिवार और साथियों की देखभाल के लिए उमय्या बिन खलफ़ को कैसे नियुक्त किया था, अर्थात: उनकी रक्षा करने के लिए, जबकि उमय्या एक मुशरिक (बहुदेववादी) था, और अब्दुर-रहमान ने उमय्या के लिए मदीना में उसके साथियों की इसी तरह रक्षा करने की प्रतिबद्धता जताई; उसके कार्य के बदले में। अल-बुखारी ने अब्दुर-रहमान बिन औफ़ से

रिवायत की है, जिन्होंने कहा: मैंने उमय्या बिन खलफ़ के साथ एक अनुबंध लिखा कि वह मक्का में मेरे आश्रितों के संबंध में मेरी रक्षा करेगा और मैं उसके आश्रितों के संबंध में उसकी रक्षा करूँगा...

(1) तफ़्सीर अल-राज़ी 103/21। (2) देखें तफ़्सीर अल-तबरी 212/15 - 214, अल-नुक़ात व अल-उयून 294/3, और ज़ाद अल-मसीर 123/5। (3) मानी अल-कुरान 276/3 में। (4) तफ़्सीर अल-तबरी 215/15 इब्न जुरैज के हवाले से। (5) प्रतियों में: जो पहले उल्लेख किया गया था वह विपरीत है, और जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 506/3 से स्थापित है, और भाषण उन्हीं का है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में: समूह के लिए। (7) अल-बैहक़ी द्वारा अल-सुनन अल-कुबरा 81/6 में उद्धृत।

سورہ الکہف: آیات 19 - 20 237

عباس: ان میں سے اکثر مجوسی تھے (1)۔ کہا گیا: «أزكى طعاماً» یعنی: زیادہ برکت والا۔ کہا گیا: انہوں نے اسے حکم دیا کہ وہ اتنا کھانا خریدے جتنا دو یا تین آدمیوں کے لیے سمجھا جاتا ہو؛ تاکہ ان کا پتہ نہ چلے، پھر جب اسے پکایا جائے تو وہ ایک جماعت کے لیے کافی ہو۔ اسی وجہ سے کہا گیا کہ وہ کھانا تھا: چاول۔ کہا گیا: وہ کشمش تھی۔ کہا گیا: کھجوریں، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ کہا گیا: «أزكى»: زیادہ لذیذ۔ کہا گیا: زیادہ سستا (2)۔

﴿فَلْيَأْتِكُم بِرِزْقٍ مِّنْهُ﴾ یعنی: خوراک۔ ﴿وَلْيَتَلَطَّفْ﴾ یعنی: شہر میں داخل ہونے اور کھانا خریدنے میں احتیاط برتنے۔ ﴿وَلَا يُشْعِرَنَّ بِكُمْ أَحَدًا﴾ یعنی: کسی کو خبر نہ ہونے دے۔ کہا گیا: اگر وہ پکڑا جائے تو اپنے بھائیوں کو اس مصیبت میں نہ ڈالے جس میں وہ خود پڑا ہے۔

﴿إِنَّهُمْ إِن يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ يَرْجُمُوكُمْ﴾ الزجاج (3) نے کہا: اس کا مطلب پتھروں سے مارنا ہے، جو کہ قتل کی بدترین قسم ہے۔ کہا گیا: وہ تم پر سب و شتم (گالی گلوچ) کریں گے (4)، لیکن پہلی بات زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ وہ انہیں قتل کرنے کا ارادہ رکھتا تھا، جیسا کہ ان کے قصوں میں گزر چکا ہے۔ گذشتہ ادوار میں سنگساری - جیسا کہ ذکر کیا گیا ہے - لوگوں کے دین کی مخالفت کرنے والے کی سزا تھی، کیونکہ یہ اہل دین کی جماعت (6) کے لیے زیادہ تسکین کا باعث تھی اس لحاظ سے کہ وہ سب اس میں شریک ہوتے ہیں۔

تیسری بات: چاندی (کے سکوں) کے ساتھ اس بھیجنے میں وکالت اور اس کے درست ہونے کی دلیل ہے۔ علی بن ابی طالب نے عثمان رضی اللہ عنہ کے پاس اپنے بھائی عقیل کو اپنا وکیل مقرر کیا تھا، اور مجموعی طور پر اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے (7)۔ وکالت دورِ جاہلیت اور اسلام

دونوں میں معروف تھی، کیا آپ عبدالرحمن بن عوف کو نہیں دیکھتے کہ انہوں نے مکہ میں اپنے اہل و عیال اور حاشیہ نشینوں کے لیے امیہ بن خلف کو کیسے وکیل بنایا، یعنی: وہ ان کی حفاظت کرے، جبکہ امیہ مشرک تھا، اور عبدالرحمن نے امیہ کے لیے مدینہ میں اس کے حاشیہ نشینوں کی حفاظت کا اسی طرح عہد کیا؛ اس کے احسان کے بدلے میں، بخاری نے عبدالرحمن بن عوف سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے امیہ بن خلف کے ساتھ ایک تحریر لکھی کہ وہ مکہ میں میرے پسماندگان کے بارے میں میری حفاظت کرے گا اور میں اس کے پسماندگان کے بارے میں اس کی حفاظت کروں گا...

(1) تفسیر الرازی 103/21۔ (2) دیکھئے تفسیر الطبری 212/15 - 214، والنکت والعیون 294/3، وزاد المسیر 123/5۔ (3) فی معانی القرآن 276/3۔ (4) تفسیر الطبری 215/15 اور اس کی نسبت ابن جریج کی طرف کی ہے۔ (5) نسخوں میں: جو اس سے پہلے ذکر کیا گیا وہ مختلف ہے، اور جو المحرر الوجیز 506/3 سے ثابت ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (6) المحرر الوجیز میں: جماعت کے لیے۔ (7) اسے بیہقی نے السنن الکبری 81/6 میں روایت کیا ہے۔

...in Madinah. When I mentioned 'Ar-Rahman' (The Most Merciful), he said: I do not know Ar-Rahman! Contract with me using your name from the pre-Islamic period (Jahiliyyah). So I contracted with him as: 'Abd Amr... and he mentioned the Hadith(1). Al-Asma'i said: A man's 'saghiya' are those who lean towards him and come to him. It is derived from 'sagha' (he leaned) which is used when something inclines. Anyone who inclines towards something or is with it, is said to have 'sagha' (inclined) or 'asgha' (listened attentively), from the book 'Al-Af'al' (The Verbs)(2).

Fourth: Agency (Al-Wakalah) is a contract of representation that Allah, Glory be to Him, permitted due to the need for it and the realization of public interest therein. This is because not everyone is able to manage their affairs except with help from others, or due to a life of luxury/ease(3), so they appoint a deputy to provide relief.

Our scholars have deduced its validity from verses of the Book, including this verse, and the Almighty's saying: "and those employed to collect them" [At-Tawbah: 60], and His saying: "Take this shirt of mine" [Yusuf: 93].

As for the Sunnah: there are many Hadiths, including the Hadith of Urwa Al-Bariqi, which was mentioned previously at the end of Surah Al-An'am(4). Jabir bin Abdullah narrated: I wanted to go out to Khaybar, so I came to the Messenger of Allah (peace be upon him) and said to him: I intended to go out to Khaybar. He said: "When you come to my agent (wakil), take fifteen 'wasqs' from him. If he asks you for a sign, place your hand on his collarbone." It was narrated by Abu Dawood(5). There are many Hadiths to this effect, and the consensus (ijma') of the Ummah on its permissibility is sufficient.

Fifth: Agency is permissible for every right in which representation is allowed. If a usurper (ghasib) appoints an agent, it is not permissible, and the agent becomes responsible; because for every prohibited act, representation is not permitted.

Sixth: In this verse, there is a subtle point, which is that agency was only with Taqiyya (precaution/prudence)(6).

---

(1) Al-Bukhari (2301). (2) Tahdhib al-Lugha 8/159, and Al-Af'al by Al-Sarqusti 3/383, and by Ibn al-Qatta' 2/256 similarly. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1216, and in it: 'yataraffah' instead of 'bitarafih'. (4) 9/ 144 - 145. (5) In his Sunan (3632), and also narrated by Al-Daraqutni (4304), and Al-Bayhaqi in As-Sunan al-Kubra 6/80. Ibn Hajar

said in At-Talkhis al-Habir 3/51: Narrated by Abu Dawood through the path of Wahb bin Kaysan from Jabir with a good (hasan) chain of transmission. End. The discussion is from Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1216 - 1217. (6) In (Z): Al-Baqiyah.

२३८ सूरह अल-कहफ़: आयत १९ - २०

...मदीना में। जब मैंने 'अर-रहमान' का जिक्र किया, तो उसने कहा: मैं अर-रहमान को नहीं जानता! मेरे साथ उस नाम से अनुबंध करो जो जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) में तुम्हारा था। तो मैंने उसके साथ अनुबंध किया: अब्द अम्र... और उसने हदीस का उल्लेख किया(१)। अल-असमाई ने कहा: एक व्यक्ति का 'साघिया' वे लोग होते हैं जो उसकी ओर झुकते हैं और उसके पास आते हैं। यह 'साघा' (वह झुक गया) से लिया गया है जिसका उपयोग तब किया जाता है जब कोई चीज़ झुकती है। जो कोई भी किसी चीज़ की ओर झुकता है या उसके साथ होता है, उसके बारे में कहा जाता है कि वह 'साघा' (झुक गया) या 'असघा' (ध्यान से सुना), पुस्तक 'अल-अफ़आल' (क्रियाएं) से(२)।

चौथा: एजेंसी (अल-वकाला) प्रतिनिधित्व का एक अनुबंध है जिसे अल्लाह सुभानहु व ताला ने इसकी आवश्यकता और इसमें सार्वजनिक हित की प्राप्ति के कारण अनुमति दी है। ऐसा इसलिए है क्योंकि हर कोई दूसरों की मदद के बिना, या विलासिता/आराम के कारण अपने मामलों का प्रबंधन करने में सक्षम नहीं होता है(३), इसलिए वे राहत प्रदान करने के लिए एक प्रतिनिधि नियुक्त करते हैं।

हमारे विद्वानों ने पुस्तक की आयतों से इसकी वैधता का निष्कर्ष निकाला है, जिसमें यह आयत भी शामिल है, और सर्वशक्तिमान का कथन है: "और उन्हें (ज़कात) इकट्ठा करने के लिए नियुक्त किए गए लोग" [अत-तौबा: ६०], और उनका कथन: "मेरा यह कमीज़ ले जाओ" [यूसुफ: ९३]।

जहाँ तक सुन्नत का सवाल है: कई हदीसें हैं, जिनमें उरवा अल-बारीकी की हदीस भी शामिल है, जिसका उल्लेख पहले सूरह अल-अनआम(४) के अंत में किया गया था। जाबिर बिन अब्दुल्ला ने रिवायत किया: मैं खैबर जाना चाहता था, इसलिए मैं अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आया और उनसे कहा: मैंने खैबर जाने का इरादा किया है। उन्होंने कहा: "जब तुम मेरे एजेंट (वकील) के पास आओ, तो उससे पंद्रह 'वस्क' ले लेना। यदि वह तुमसे कोई संकेत मांगे, तो अपना हाथ उसकी हंसली पर रख देना।" इसे अबू दाऊद ने निकाला है(५)। इस आशय की कई हदीसें हैं, और इसकी स्वीकार्यता पर उम्मा की आम सहमति (इज्मा) पर्याप्त है।

पांचवां: एजेंसी हर उस अधिकार में स्वीकार्य है जिसमें प्रतिनिधित्व की अनुमति है। यदि कोई गसब (अवैध कब्ज़ा) करने वाला किसी एजेंट को नियुक्त करता है, तो यह स्वीकार्य नहीं है, और एजेंट ही जिम्मेदार होता है; क्योंकि हर निषिद्ध कार्य के लिए, प्रतिनिधित्व की अनुमति नहीं है।

छठा: इस आयत में एक सूक्ष्म बिंदु है, वह यह है कि एजेंसी केवल तकिया (सावधानी/विवेक) के साथ थी(६)।

---

(१) अल-बुखारी (२३०१)। (२) तहज़ीब अल-लुगा ८/१५९, और अल-सर्कुस्ती द्वारा अल-अफ़आल ३/३८३, और इब्न अल-क़त्ता' द्वारा २/२५६ इसी तरह। (३) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान ३/१२१६, और इसमें: 'यतरफ़्फ़ा', 'बितरफ़िह' के बजाय। (४) ९/ १४४ - १४५। (५) उनकी सुनन (३६३२) में, और अल-दाराकुतनी (४३०४) और अस-सुनन अल-कुबरा ६/८० में अल-बैहकी द्वारा भी निकाला गया। इब्न हजर ने अत-तल्खीस अल-हबीर ३/५१ में कहा: इसे अबू दाऊद ने जाबिर से वहब बिन कैसान के माध्यम से एक अच्छी (हसन) सनद के साथ रिवायत किया है। समाप्त। चर्चा इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान ३/१२१६ - १२१७ से है। (६) (ज़) में: अल-बकिया।

۲۳۸ سورہ الکہف: آیت ۱۹ - ۲۰

...مدینہ میں۔ جب میں نے 'الرحمن' کا ذکر کیا تو اس نے کہا: میں الرحمن کو نہیں جانتا! میرے ساتھ اپنے اس نام سے معاہدہ کرو جو زمانہ جاہلیت میں تھا، تو میں نے اس کے ساتھ معاہدہ کیا: عبد عمرو... اور اس نے حدیث (۱) ذکر کی۔ اصمعی نے کہا: آدمی کی 'صاغیہ' وہ لوگ ہیں جو اس کی طرف مائل ہوتے ہیں اور اس کے پاس آتے ہیں، اور یہ 'صغا یصغو' سے ماخوذ ہے جب کوئی مائل ہو، اور ہر وہ شخص جو کسی چیز کی طرف مائل ہو یا اس کے ساتھ ہو، تو وہ اس کی طرف مائل ہوا اور اس نے کان دھرا، کتاب 'الافعال' (۲) سے۔

چوتھی بات: وکالت نیابت کا ایک عقد ہے، جس کی اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اجازت دی ہے؛ اس کی ضرورت اور اس میں مصلحت کے پیش نظر، کیونکہ ہر شخص اپنے معاملات کو خود سنبھالنے پر قادر نہیں ہوتا سوائے دوسروں کی مدد کے، یا اپنی خوشحالی (۳) کی وجہ سے، چنانچہ وہ کسی کو اپنا نائب بناتا ہے جو اسے راحت پہنچائے۔

ہمارے علماء نے کتاب اللہ کی آیات سے اس کے صحیح ہونے پر استدلال کیا ہے، جن میں سے ایک یہ آیت ہے، اور اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا﴾ [التوبہ: ۶۰]، اور اس کا قول: ﴿اذْهَبُوا بِقَمِيصِي هَذَا﴾ [یوسف: ۹۳]۔

رہی بات سنت کی: تو اس میں بہت سی احادیث ہیں، جن میں عروہ البارقی کی حدیث ہے، جو سورہ الانعام (۴) کے آخر میں گزر چکی ہے۔ جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے خیبر جانے کا ارادہ کیا، تو میں رسول اللہ ﷺ کے پاس آیا اور آپ سے عرض کیا: میں نے خیبر جانے کا ارادہ کیا ہے، آپ ﷺ نے فرمایا: "جب تم میرے وکیل کے پاس پہنچو تو اس سے پندرہ وسق لے لینا، اگر وہ تم سے کوئی نشانی مانگے تو اپنا ہاتھ اس کی ہنسلی پر رکھ دینا" اسے

ابو داؤد (۵) نے روایت کیا ہے۔ اور اس معنی میں بہت سی احادیث ہیں، اور اس کے جواز پر امت کا اجماع کافی ہے۔

پانچویں بات: وکالت ہر اس حق میں جائز ہے جس میں نیابت جائز ہو، پس اگر غاصب کسی کو وکیل بنائے تو یہ جائز نہیں ہوگا، اور وہ خود ہی وکیل (ذمہ دار) ہوگا؛ کیونکہ ہر وہ کام جس کا کرنا حرام ہو، اس میں نیابت جائز نہیں ہے۔

چھٹی بات: اس آیت میں ایک لطیف نکتہ ہے، وہ یہ کہ وکالت تقیہ (احتیاط) ہی کے ساتھ تھی (۶)۔

---

(۱) البخاری (۲۳۰۱)۔ (۲) تہذیب اللغہ ۸/ ۱۵۹، والافعال للسرقسطی ۳/ ۳۸۳، ولابن القطاع ۲/ ۲۵۶ اسی طرح۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۲۱۶، اور اس میں: 'یترفہ'، بجائے: 'بترفہ'۔ (۴) ۹/ ۱۴۴ - ۱۴۵۔ (۵) اپنی سنن (۳۶۳۲) میں، اور اسے دارقطنی (۴۳۰۴) اور بیہقی نے السنن الکبریٰ ۶/ ۸۰ میں بھی روایت کیا ہے۔ ابن حجر نے التلخیص الحبیر ۳/ ۵۱ میں کہا: اسے ابو داؤد نے وہب بن کیسان کے طریق سے جابر سے حسن سند کے ساتھ روایت کیا ہے۔ اھ، اور یہ کلام احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۲۱۶ - ۱۲۱۷ سے ہے۔ (۶) (ظ) میں: البقیہ۔

Surah Al-Kahf: Verses 19 - 20 239 fear that anyone should sense them; because of the state of fear they were in for themselves. The permissibility of appointing an agent (proxy) for those with an excuse is agreed upon. As for those without an excuse, the majority of scholars allow it. Abu Hanifa and Sahnun said: It is not permissible. Ibn al-Arabi said (1): It is as if Sahnun took it from Asad bin al-Furat, so he judged by it during the days of his judgeship, and perhaps he did that with people of oppression and tyranny; out of justice against them, and to humiliate them, and that is the truth; for agency is assistance and it should not be for people of falsehood. I say: This is good. As for the people of religion and virtue, they may appoint an agent even if they are present and healthy. The evidence for the validity of the permissibility of agency for the healthy witness is what the two Sahihs (Bukhari and Muslim) and others recorded from Abu Hurairah, who said: A man had a claim on the Prophet ﷺ for a camel of a certain age. He came to demand it, so [the Prophet] said: "Give it to him." They looked for a camel of that age but found only one of a superior age. He said: "Give it to him." [The man] said: You have fulfilled my right, may Allah fulfill yours. The Prophet ﷺ said: "The best among you are those who are best in fulfilling debts." This is the wording of al-Bukhari (2). This hadith - despite its authenticity - indicates the permissibility of appointing an agent for someone present and healthy in body. The Prophet ﷺ ordered his companions to give on his behalf the age that was due from him, and that is an appointment from him to them for that. The Prophet ﷺ was neither sick nor traveling. This refutes the saying of Abu Hanifa and Sahnun that it is not permissible to appoint an agent for someone present and healthy in body except with the consent of his opponent. This hadith contradicts their saying. Seventh: Ibn Khuwair Mindad said: This verse implies the permissibility of partnership because the silver (coins) belonged to all of them. It also implies the permissibility of agency because they sent someone they authorized to buy. It also implies the permissibility of companions eating together and mixing their food, even if some of them eat more than others (3). Similar to this is the saying of the Almighty: "And if you mix your affairs with theirs, they are your brothers" [Al-Baqarah: 220], as explained previously in "Al-Baqarah" (4). For this reason, our companions said regarding a poor person who receives charity and then mixes it with the food of a wealthy person and then eats with him: That...

(1) In Ahkam al-Quran 3/1219, and the preceding words are from it. (2) In his "Sahih" (2305), and also narrated by Muslim (1601), and Ahmad (9106). (3) Ahkam al-Quran by al-Harrasi 3/265, and by Ibn al-Arabi 3/1218 similarly. (4) 3/4.

सूरह अल-कहफ़: आयत 19 - 20 239 इस डर से कि कोई उन्हें महसूस न कर ले; क्योंकि वे अपनी जान के लिए डरे हुए थे। बहाने वालों के लिए प्रतिनिधि (वकील) नियुक्त करने की अनुमति पर सहमति है। जहाँ तक उन लोगों की बात है जिनका कोई बहाना नहीं है, बहुसंख्यक विद्वान इसकी अनुमति देते हैं। अबू हनीफा और सह्नून ने कहा: यह जायज़ नहीं है। इब्न अल-अरबी ने कहा (1): ऐसा लगता है जैसे सह्नून ने इसे असद बिन अल-फुरत से लिया था, इसलिए उन्होंने अपने न्याय के दिनों में इसके अनुसार निर्णय दिया, और शायद उन्होंने अत्याचारियों और निरंकुशों के साथ ऐसा किया; उनके प्रति न्याय के रूप में, और उन्हें अपमानित करने के लिए, और यही सत्य है; क्योंकि वकालत (एजेंसी) सहायता है और यह असत्य के लोगों के लिए नहीं होनी चाहिए। मैंने कहा: यह अच्छा है। जहाँ तक धर्म और पुण्य के लोगों की बात है, उन्हें एजेंट नियुक्त करने का अधिकार है भले ही वे उपस्थित और स्वस्थ हों। स्वस्थ गवाह के लिए वकालत की अनुमति की वैधता का प्रमाण वह है जो दो सहीहों (बुखारी और मुस्लिम) और अन्य ने अबू हुरैरा से उद्धृत किया है, जिन्होंने कहा: एक व्यक्ति का नबी ﷺ पर एक निश्चित आयु के ऊंट का दावा था। वह उसे मांगने आया, तो [नबी] ने कहा: "उसे दे दो।" उन्होंने उस उम्र के ऊंट की तलाश की लेकिन केवल उससे बड़ी उम्र का मिला। उन्होंने कहा: "उसे दे दो।" [उस आदमी] ने कहा: आपने मेरा अधिकार पूरा किया, अल्लाह आपका अधिकार पूरा करे। नबी ﷺ ने कहा: "तुममें सबसे अच्छे वे हैं जो कर्ज चुकाने में सबसे अच्छे हैं।" यह अल-बुखारी के शब्द हैं (2)। यह हदीस - अपनी प्रमाणिकता के बावजूद - शरीर से उपस्थित और स्वस्थ व्यक्ति के लिए एजेंट नियुक्त करने की अनुमति का संकेत देती है। नबी ﷺ ने अपने साथियों को अपनी ओर से वह उम्र देने का आदेश दिया जो उन पर बकाया थी, और यह उनकी ओर से उनके लिए उस काम के लिए एक नियुक्ति थी। नबी ﷺ न तो बीमार थे और न ही यात्रा पर थे। यह अबू हनीफा और सह्नून के इस कथन का खंडन करता है कि शरीर से उपस्थित और स्वस्थ व्यक्ति के लिए अपने विरोधी की सहमति के बिना एजेंट नियुक्त करना जायज़ नहीं है। यह हदीस उनके कथन के विपरीत है। सातवां: इब्न खुवैर मिंदाद ने कहा: इस आयत में साझेदारी की अनुमति शामिल है; क्योंकि चांदी (सिक्के) उन सभी के थे। इसमें वकालत की अनुमति भी शामिल है; क्योंकि उन्होंने उसे भेजा जिसे उन्होंने खरीदारी के लिए अधिकृत किया था। इसमें साथियों के साथ मिलकर खाने और अपने भोजन को मिलाने की अनुमति भी शामिल है, भले ही उनमें से कुछ दूसरों की तुलना में अधिक खाते हों (3)। इसी के समान सर्वशक्तिमान का कथन है: "और यदि तुम उनके साथ मिलकर रहो, तो वे तुम्हारे भाई हैं" [अल-बक़राह: 220], जैसा कि पहले "अल-बक़राह" (4) में स्पष्ट किया गया है। इसी कारण से, हमारे साथियों ने उस गरीब व्यक्ति के बारे में कहा जिसे दान दिया जाता है

और फिर वह उसे किसी अमीर व्यक्ति के भोजन के साथ मिला देता है और फिर उसके साथ खाता है: कि...

(1) अहकाम अल-क़ुरान 3/1219 में, और पूर्ववर्ती शब्द उसी से हैं। (2) उनके"सहीह" (2305) में, और मुस्लिम (1601), और अहमद (9106) द्वारा भी वर्णित है। (3) अल-हररासी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 3/265, और इब्न अल-अरबी 3/1218 द्वारा इसी तरह। (4) 3/4।

سورہ الکہف: آیات ۱۹ - ۲۰ ۲۳۹ خوف کہ کوئی انہیں محسوس نہ کر لے؛ اس خوف کی وجہ سے جس میں وہ اپنی جانوں کے بارے میں تھے۔ معذور افراد کے لیے وکیل بنانا متفق علیہ ہے، جہاں تک ان لوگوں کا تعلق ہے جن کا کوئی عذر نہیں، جمہور علماء اس کے جواز کے قائل ہیں۔ امام ابوحنیفہ اور سحنون نے کہا: یہ جائز نہیں ہے۔ ابن العربی (۱) نے کہا: ایسا لگتا ہے جیسے سحنون نے اسے اسد بن الفرات سے لیا تھا، چنانچہ انہوں نے اپنے دورِ قضا میں اس کے مطابق فیصلہ کیا، اور شاید وہ ظالموں اور جابروں کے ساتھ ایسا کرتے تھے؛ ان سے انصاف کے طور پر، اور انہیں ذلیل کرنے کے لیے، اور یہی حق ہے؛ کیونکہ وکالت ایک مدد ہے اور یہ اہل باطل کے لیے نہیں ہونی چاہیے۔ میں نے کہا: یہ اچھا ہے، جہاں تک اہل دین اور اہل فضل کا تعلق ہے، تو انہیں وکیل بنانے کا حق ہے اگرچہ وہ حاضر اور تندرست ہوں۔ تندرست حاضر شخص کے لیے وکالت کے جواز کی صحت پر دلیل وہ ہے جو صحیحین وغیرہ نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ ایک شخص کا نبی ﷺ پر اونٹوں کی ایک مخصوص عمر کا مطالبہ تھا۔ وہ مطالبہ کرنے آیا تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اسے دے دو"۔ انہوں نے اس عمر کا اونٹ تلاش کیا لیکن انہیں اس سے بڑی عمر کا ہی ملا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اسے دے دو"۔ اس نے کہا: آپ نے میرا حق پورا کیا، اللہ آپ کا حق پورا کرے۔ نبی ﷺ نے فرمایا: "تم میں سب سے بہتر وہ ہیں جو ادائیگی میں سب سے اچھے ہوں"۔ بخاری کے الفاظ ہیں (۲)۔ یہ حدیث - اپنی صحت کے باوجود - حاضر تندرست جسم والے شخص کے لیے وکیل بنانے کے جواز پر دلالت کرتی ہے، کیونکہ نبی ﷺ نے اپنے صحابہ کو حکم دیا کہ وہ ان کی طرف سے وہ عمر ادا کریں جو ان پر واجب تھی، اور یہ آپ کی طرف سے ان کے لیے اس کام پر وکالت تھی۔ نبی ﷺ نہ بیمار تھے اور نہ مسافر۔ یہ امام ابوحنیفہ اور سحنون کے قول کا رد کرتا ہے جس میں انہوں نے کہا کہ حاضر تندرست شخص کے لیے وکیل بنانا جائز نہیں

سوائے اپنے حریف کی رضا مندی کے، اور یہ حدیث ان کے قول کے خلاف ہے۔ ساتویں بات: ابن خویز منداد نے کہا: اس آیت میں شراکت کے جواز کا تذکرہ ہے؛ کیونکہ وہ چاندی (سکے) ان سب کی مشترکہ تھی۔ اس میں وکالت کے جواز کا بھی تذکرہ ہے؛ کیونکہ انہوں نے اسے بھیجا جسے انہوں نے خریداری کے لیے وکیل بنایا تھا۔ اس میں رفقاء کے مل کر کھانے اور اپنا کھانا ایک ساتھ ملانے کے جواز کا بھی تذکرہ ہے، اگرچہ بعض دوسروں سے زیادہ کھانے والے ہوں (۳)۔ اسی طرح اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَإِن تُخَالِطُوهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ﴾ [البقرہ: ۲۲۰] جیسا کہ "البقرہ" (۴) میں اس کی وضاحت گزر چکی ہے۔ اسی لیے ہمارے اصحاب نے اس مسکین کے بارے میں کہا جسے صدقہ دیا گیا ہو پھر وہ اسے کسی غنی کے کھانے میں ملا دے پھر اس کے ساتھ کھائے: کہ...

(۱) احکام القرآن ۳/ ۱۲۱۹ میں، اور سابقہ کلام انہی کا ہے۔ (۲) اپنی "صحیح" (۲۳۰۵) میں، اور اسے مسلم (۱۶۰۱) اور احمد (۹۱۰۶) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۳) احکام القرآن للہراسی ۳/ ۲۶۵، اور ابن العربی ۳/ ۱۲۱۸ میں اسی طرح ہے۔ (۴) ۳/ ۴۔

Page 240 Surah Al-Kahf: Verses 19 - 21

That is permissible. They said regarding a partner (in a business venture) who mixes his food with someone else's food and then eats with him: that is permissible. The Messenger of Allah (peace be upon him) had appointed someone to buy a sacrificial animal for him. Ibn al-Arabi said (1): There is no evidence for that in the verse; because it is possible that each of them gave him [the money] individually, so there is no partnership in it, and there is no reliance in this matter except on two hadiths: One: that Ibn Umar passed by some people eating dates and said: The Messenger of Allah (peace be upon him) forbade joining (two dates at once while eating) (2) unless a man asks his brother's permission (3). Second: the hadith of Abu Ubaidah in the army of al-Khabt (4). This is less clear than the first; because it is possible that Abu Ubaidah was giving them enough of that food without gathering them all around it. I say: Evidence from the Book that contradicts this is the Almighty's saying: {And if you mix your affairs with theirs, they are your brothers} [Al-Baqarah: 220] and His saying: {There is no blame upon you whether you eat together or separately} [An-Nur: 61] as will be mentioned, God willing. His Almighty's saying: {And thus We caused them to be discovered that they might know that the promise of Allah is true and that the Hour is coming, no doubt about it, when they were disputing among themselves about their affair and then said, "Construct over them a building. Their Lord is most knowing of them." Those who prevailed in their matter said, "We will surely take for ourselves a place of worship over them."} His Almighty's saying: {And thus We caused them to be discovered} means: We made them known and revealed them. And "A'thara" is the transitive form of "Athara" with the hamza, and the origin of "al-A'thar" (stumbling) is in the foot (5). {that they might know that the promise of Allah is true} means the Muslim nation in whose time the People of the Cave were resurrected. That is because Decius had died and centuries had passed, and the ruler of that land was a righteous man,

---

(1) In Ahkam al-Quran 3/1218. (2) In (d), (z), and (m): Al-Iqtiran, and what is established is from (z) and sources of extraction. (3) Narrated by al-Bukhari (2455), Muslim (2045), and Ahmad (5037). (4) Narrated by al-Bukhari (4361), Muslim (1935), and Ahmad (14315), Ibn Hajar said in Fath al-Bari 8/79: Al-Khabt: the leaves of the Salam tree. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/506.

पृष्ठ २४० सूरह अल-कहफ़: आयत १९ - २१

यह जायज़ है। उन्होंने मुज़ारिब (साझेदारी) के बारे में कहा कि वह अपना भोजन दूसरे के भोजन के साथ मिला दे और फिर उसके साथ खाए: यह जायज़ है। और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने किसी को अपने लिए कुर्बानी का जानवर खरीदने का काम सौंपा था। इब्न अल-अरबी ने कहा (१): आयत में इसका कोई प्रमाण नहीं है; क्योंकि यह संभव है कि उनमें से प्रत्येक ने उसे अलग-अलग दिया हो, इसलिए इसमें कोई साझेदारी नहीं होगी, और इस मामले में केवल दो हदीसों पर भरोसा किया जा सकता है: पहला: कि इब्न उमर कुछ लोगों के पास से गुज़रे जो खजूर खा रहे थे, तो उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने 'इक़रान' (खाते समय दो खजूर एक साथ मिलाना) से मना किया है (२) जब तक कि कोई व्यक्ति अपने भाई से अनुमति न ले ले (३)। दूसरा: 'अल-ख़ब्त' की सेना में अबू उबैदा की हदीस (४)। यह पहले वाले की तुलना में कम स्पष्ट है; क्योंकि यह संभव है कि अबू उबैदा उन्हें उस भोजन में से पर्याप्त दे रहे थे, और उन्हें उस पर इकट्ठा नहीं कर रहे थे। मैंने कहा: किताब (क़ुरआन) में से इसके विपरीत जो प्रमाण मिलता है, वह अल्लाह तआला का यह कथन है: {और यदि तुम उनके साथ मिल-जुल जाओ, तो वे तुम्हारे भाई हैं} [अल-बक़रा: २२०] और उसका कथन: {तुम पर कोई दोष नहीं कि तुम सब मिलकर खाओ या अलग-अलग} [अन-नूर: ६१] जैसा कि अल्लाह ने चाहा तो आगे आएगा। अल्लाह तआला का कथन: {और इस प्रकार हमने उन्हें लोगों पर प्रकट कर दिया ताकि वे जान लें कि अल्लाह का वादा सच्चा है और क़यामत में कोई संदेह नहीं है, जब वे आपस में उनके मामले में विवाद कर रहे थे, तो उन्होंने कहा, "उन पर एक इमारत बनाओ। उनका रब उन्हें भली-भांति जानता है।" जो लोग अपने मामले में प्रबल रहे, उन्होंने कहा, "हम निश्चित रूप से उन पर एक मस्जिद बनाएंगे।" } अल्लाह तआला का कथन: {और इस प्रकार हमने उन्हें प्रकट कर दिया} अर्थात: हमने उन्हें सूचित कर दिया और उन्हें ज़ाहिर कर दिया। और 'अअथरा' (أعثر) हमज़ा के साथ 'अथरा' (عثر) का सकर्मक रूप है, और 'अथार' का मूल अर्थ पैर की ठोकर है (५)। {ताकि वे जान लें कि अल्लाह का वादा सच्चा है} अर्थात वह मुस्लिम उम्मत जिसके समय में असहाबे कहफ़ (गुफा वाले) दोबारा जीवित किए गए। वह इसलिए कि डिकियानूस मर चुका था और सदियां बीत चुकी थीं, और उस घर (देश) का शासक एक नेक आदमी था,

---

(१) अहकाम अल-कुरआन ३/१२१८ में। (२) (द), (ज़) और (म) में: अल-इक्तेरान, और जो प्रमाणित है वह (ज़) और तख़रीज के स्रोतों से है। (३) अल-बुखारी (२४५५), मुस्लिम (२०४५), और अहमद

(५०३७) द्वारा वर्णित। (४) अल-बुखारी (४३६१), मुस्लिम (१९३५), और अहमद (१४३१५) द्वारा वर्णित, इब्न हजर ने फतह अल-बारी ८/७९ में कहा: और अल-ख़ब्त: 'सलम' के पत्ते। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/५०६।

صفحہ ٢٤٠ سورہ الکہف: آیات ١٩ - ٢١

یہ جائز ہے۔ اور انہوں نے مضارب (کاروباری شریک) کے بارے میں کہا کہ وہ اپنا کھانا دوسرے کے کھانے میں ملا دے پھر اس کے ساتھ کھائے: بے شک یہ جائز ہے۔ اور رسول اللہ ﷺ نے کسی کو اپنے لیے قربانی خریدنے کا وکیل بنایا تھا۔ ابن العربیؒ نے کہا (١): اس آیت میں اس پر کوئی دلیل نہیں؛ کیونکہ یہ احتمال ہے کہ ان میں سے ہر ایک نے اسے انفرادی طور پر دیا ہو، تو اس میں شرکت (اشتراک) نہ ہو گی، اور اس مسئلے میں سوائے دو حدیثوں کے کوئی سہارا نہیں: ایک یہ کہ: ابن عمرؓ کچھ لوگوں کے پاس سے گزرے جو کھجوریں کھا رہے تھے، تو انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے اقران (دو کھجوریں ملا کر کھانے) سے منع فرمایا ہے (٢) الا یہ کہ آدمی اپنے بھائی سے اجازت لے لے (٣)۔ دوسرا: جیش الخبط میں ابو عبیدہؓ کی حدیث (٤)۔ اور یہ پہلے والی کے مقابلے میں کم واضح ہے؛ کیونکہ یہ احتمال ہے کہ ابو عبیدہ انہیں اس خوراک میں سے بقدرِ کفاف دیتے ہوں، اور انہیں اس پر اکٹھا نہ کرتے ہوں۔ میں نے کہا: اور کتاب (قرآن) سے اس کے خلاف جو چیز دلالت کرتی ہے وہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {اور اگر تم ان سے مل جل جاؤ تو وہ تمہارے بھائی ہیں} [البقرۃ: ٢٢٠] اور اس کا ارشاد: {تم پر کوئی گناہ نہیں کہ تم سب مل کر کھاؤ یا الگ الگ} [النور: ٦١] جیسا کہ ان شاء اللہ تعالیٰ آگے آئے گا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اسی طرح ہم نے ان پر آگاہ کر دیا تاکہ وہ جان لیں کہ اللہ کا وعدہ سچا ہے اور قیامت (کے آنے) میں کوئی شک نہیں، جب وہ آپس میں ان کے معاملے میں جھگڑ رہے تھے، تو انہوں نے کہا، "ان پر ایک عمارت بنا دو۔ ان کا رب انہیں بہتر جانتا ہے۔" جو لوگ اپنے معاملے پر غالب رہے، انہوں نے کہا، "ہم ضرور ان پر ایک مسجد بنائیں گے۔" } اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اسی طرح ہم نے ان پر آگاہ کر دیا} یعنی: ہم نے ان پر مطلع کر دیا اور انہیں ظاہر کر دیا۔ اور "أعثر" (ہمزہ کے ساتھ) "عثر" کا

متعدی ہے، اور "عثار" کی اصل قدم (کی ٹھوکر) میں ہے (٥)۔ {تاکہ وہ جان لیں کہ اللہ کا وعدہ سچا ہے} یعنی وہ مسلمان امت جن کے زمانے میں اہل کہف کو دوبارہ اٹھایا گیا۔ اور یہ اس لیے کہ دِقیانوس مر چکا تھا اور صدیاں گزر چکی تھیں، اور اس گھر (علاقے) کا بادشاہ ایک نیک شخص تھا،

---

(١) احکام القرآن ١٢١٨/٣ میں۔ (٢) (د)، (ز) اور (م) میں: الاقتران، اور ثابت شدہ (ظ) اور تخریج کے مصادر سے ہے۔ (٣) اسے بخاری (٢٤٥٥)، مسلم (٢٠٤٥) اور احمد (٥٠٣٧) نے روایت کیا ہے۔ (٤) اسے بخاری (٤٣٦١)، مسلم (١٩٣٥) اور احمد (١٤٣١٥) نے روایت کیا ہے، ابن حجر نے فتح الباری ٧٩/٨ میں کہا: اور "الخبط": سَلم (کیکر کے درخت) کے پتے ہیں۔ (٥) المحرر الوجیز ٥٠٦/٣۔

Surah Al-Kahf: Verse 21 241

The people of his town differed regarding the Resurrection and the raising of bodies from the graves. Some people doubted that and deemed it far-fetched, saying: "Only souls are gathered, while the body is consumed by the earth." Others said: "Both the soul and the body are resurrected together." This grew difficult for the king, and he remained perplexed, not knowing how to clarify their matter to them, until he wore sackcloth, sat on ashes, and supplicated to God Almighty for proof and clarification. Then God caused the People of the Cave to be discovered (1).

It is said: When they sent one of them with their silver coins to the city to bring them sustenance from it, his appearance was unrecognized and his coins were unrecognized (2) due to the long time that had passed. So he was taken to the king, who was a righteous man who had believed, along with those with him. When the king looked at him, he said: "Perhaps this is one of the youths who left during the reign of King Decianus; I have been praying to God to show them to me." He asked the youth, and he informed him (3). The king rejoiced at that and said: "Perhaps God has sent a sign for you. Let us go to the cave with him." So he rode with the people of the city to them. When they drew near the cave, Tamlikha said: "I will enter first so they are not frightened." He entered and informed them of the matter, and that the nation was now a Muslim nation. It is narrated that they were happy with that, went out to the king, honored him and he honored them, then they returned to their cave. Most reports state that they died - when Tamlikha spoke to them - a true death, as will follow. Those who had doubted the resurrection of bodies returned to certainty. This is the meaning of: "We caused them to be found."

{That they might know that the promise of Allah is true}: meaning, that the king and his subjects might know that the Day of Judgment is true and the Resurrection is true. {When they were disputing among themselves about their affair}: they only deduced from that one individual the truth of their news, and they were afraid to enter upon them. The king said: "Build a structure over them." Those who were of the faith of the youths said: "Let us build a place of worship over them." It is narrated that a disbelieving group said: "We will build a church or a factory (structure) (4)," but they were prevented.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/507. (2) In (Zha): his silver. (3) An-Nukat wal-Uyun 3/295. (4) In (Zha): factory, in (Dal): a waste, in (Meem): a guest house, and what is established is from (Zay) and Al-Muharrar al-Wajiz 3/507, and the speech is from it.

सूरह अल-कहफ़: आयत 21 241

उसके शहर के लोग पुनरुत्थान और कब्रों से शरीर के उठावे के बारे में मतभेद रखते थे। कुछ लोगों ने इसमें संदेह किया और इसे असंभव माना और कहा: "केवल आत्माएं इकट्ठा की जाती हैं, जबकि शरीर को पृथ्वी खा जाती है।" दूसरों ने कहा: "आत्मा और शरीर दोनों एक साथ पुनर्जीवित होते हैं।" यह राजा के लिए बहुत भारी पड़ा और वह हैरान रहा, यह नहीं जानता था कि उनके लिए उनके मामले को कैसे स्पष्ट किया जाए, यहाँ तक कि उसने टाट के कपड़े पहने, राख पर बैठा और प्रमाण और स्पष्टीकरण के लिए अल्लाह तआला से गिड़गिड़ाकर प्रार्थना की। फिर अल्लाह ने गुफा वालों (असहाब-ए-कहफ़) का पता लगवा दिया (1)।

कहा जाता है: जब उन्होंने अपने में से एक को उनके चांदी के सिक्कों के साथ शहर भेजा ताकि वह वहाँ से उनके लिए भोजन लाए, तो उसके व्यक्तित्व और उसके सिक्कों को अस्वीकार कर दिया गया (2); क्योंकि एक लंबा समय बीत चुका था। उसे राजा के पास ले जाया गया, जो एक नेक आदमी था और ईमान लाया था और उसके साथ वाले भी। जब राजा ने उसे देखा, तो कहा: "शायद यह उन नौजवानों में से एक है जो राजा दकियानूस के समय में निकले थे; मैं अल्लाह से दुआ कर रहा था कि वह उन्हें मुझे दिखाए।" उसने युवक से पूछा, तो उसने उसे बताया (3)। राजा इससे खुश हुआ और कहा: "शायद अल्लाह ने तुम्हारे लिए एक निशानी भेजी है। चलो, उसके साथ गुफा की ओर चलते हैं।" तो वह शहर के लोगों के साथ उनकी ओर सवार हुआ। जब वे गुफा के पास पहुँचे, तो तमलीखा ने कहा: "मैं उनके पास पहले अंदर जाता हूँ ताकि वे डर न जाएँ।" वह उनके पास गया और उन्हें मामले की जानकारी दी, और यह कि अब कौम इस्लाम की कौम है। रिवायत है कि वे इससे खुश हुए, राजा के पास बाहर आए, उसका सम्मान किया और उसने उनका सम्मान किया, फिर वे अपनी गुफा में लौट आए। अधिकांश रिवायतों के अनुसार उनकी मृत्यु हो गई - जब तमलीखा ने उनसे बात की - सच्ची मृत्यु, जैसा कि आगे आएगा। जो लोग शरीरों के पुनरुत्थान के बारे में संदेह में थे, वे यकीन (निश्चय) पर लौट आए। "हमने उन्हें मिलवा दिया" का यही अर्थ है।

{ताकि वे जान लें कि अल्लाह का वादा सच्चा है}: अर्थात, ताकि राजा और उसकी प्रजा जान ले कि कयामत सच है और पुनरुत्थान सच है। {जब वे आपस में अपने मामले में बहस कर रहे थे}: उन्होंने केवल उस एक व्यक्ति से उनकी खबर का अनुमान लगाया, और वे उनके पास अंदर जाने से डरते थे। तो राजा ने कहा: "उन पर एक इमारत बनाओ।" उन लोगों ने जो नौजवानों के दीन पर थे, कहा:

"हम उन पर एक मस्जिद (इबादतगाह) बनाएंगे।" रिवायत है कि एक काफिर समूह ने कहा: "हम एक गिरजाघर या एक कारखाना (संरचना) बनाएंगे (4)," लेकिन उन्हें रोक दिया गया।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/507। (2) (ज़ा) में: उसके चांदी के सिक्के। (3) अन-नुकत वल-उयून 3/295। (4) (ज़ा) में: कारखाना, (दाल) में: एक नुकसान वाली जगह, (मीम) में: एक अतिथि गृह, और जो पुष्ट है वह (ज़ाय) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/507 से है, और शब्द वहीं से हैं।

سورہ الکہف: آیت ۲۱ ۲۴۱

اس کے شہر کے لوگ حشر اور قبروں سے اجسام کے اٹھائے جانے کے بارے میں اختلاف رکھتے تھے، چنانچہ کچھ لوگوں نے اس میں شک کیا اور اسے بعید سمجھا اور کہا: صرف روحیں حشر کی جائیں گی، جبکہ جسم کو زمین کھا جاتی ہے۔ اور بعض نے کہا: روح اور جسم دونوں کو ایک ساتھ اٹھایا جائے گا، تو یہ بات بادشاہ پر گراں گزری اور وہ حیران رہا، اسے سمجھ نہیں آرہا تھا کہ ان پر ان کا معاملہ کیسے واضح کرے، یہاں تک کہ اس نے ٹاٹ پہنے، راکھ پر بیٹھا اور اللہ تعالیٰ کے حضور دلیل اور وضاحت کے لیے گریہ و زاری کی، تو اللہ نے اصحابِ کہف کا پتا چلوا دیا (۱)۔

کہا جاتا ہے: جب انہوں نے اپنے ایک ساتھی کو اپنے چاندی کے سکوں کے ساتھ شہر بھیجا تاکہ وہ وہاں سے ان کے لیے رزق لائے، تو اس کی شخصیت اور اس کے سکوں کو ناپسند کیا گیا (۲)؛ مدت گزر جانے کی وجہ سے۔ اسے بادشاہ کے پاس لے جایا گیا، جو ایک نیک آدمی تھا اور ایمان لا چکا تھا اور اس کے ساتھ والے بھی۔ جب بادشاہ نے اسے دیکھا تو کہا: شاید یہ ان نوجوانوں میں سے ہے جو بادشاہ دقیانوس کے زمانے میں نکلے تھے؛ میں اللہ سے دعا کر رہا تھا کہ وہ مجھے انہیں دکھائے۔ اس نے نوجوان سے پوچھا، تو اس نے اسے بتایا (۳)۔ بادشاہ اس سے خوش ہوا اور کہا: شاید اللہ نے تمہارے لیے ایک نشانی بھیجی ہے۔ چلو، اس کے ساتھ غار کی طرف چلتے ہیں۔ تو وہ شہر کے لوگوں کے ساتھ ان کی طرف سوار ہوا۔ جب وہ غار کے قریب پہنچے تو تملیخا نے کہا: میں ان کے پاس پہلے داخل ہوتا ہوں تاکہ وہ ڈر نہ جائیں۔ وہ ان کے پاس گیا اور انہیں معاملے کی اطلاع دی، اور یہ کہ اب امت اسلام کی امت ہے۔ روایت ہے کہ وہ اس سے خوش ہوئے، بادشاہ کے پاس باہر آئے، اس کی تعظیم کی اور اس نے ان کی تعظیم کی، پھر وہ اپنے غار میں واپس

چلے گئے۔ اکثر روایات کے مطابق وہ فوت ہو گئے - جب تملیخا نے ان سے بات کی - سچی موت، جیسا کہ آگے آئے گا۔ جو لوگ اجسام کے دوبارہ اٹھائے جانے میں شک کرتے تھے وہ یقین کی طرف لوٹ آئے۔ "ہم نے انہیں ملوا دیا" کا یہی مطلب ہے۔

{تاکہ وہ جان لیں کہ اللہ کا وعدہ سچا ہے}: یعنی تاکہ بادشاہ اور اس کی رعایا جان لیں کہ قیامت حق ہے اور دوبارہ اٹھایا جانا حق ہے۔ {جب وہ آپس میں اپنے معاملے میں جھگڑ رہے تھے}: انہوں نے صرف اس ایک شخص سے ان کی خبر پر استدلال کیا، اور وہ ان کے پاس اندر داخل ہونے سے ڈرتے تھے۔ تو بادشاہ نے کہا: ان پر ایک عمارت بناؤ۔ ان لوگوں نے جو ان نوجوانوں کے دین پر تھے، کہا: ہم ان پر ایک مسجد (عبادت گاہ) بنائیں گے۔ روایت ہے کہ ایک کافر گروہ نے کہا: ہم ایک گرجا گھر یا کوئی کارخانہ (عمارت) بنائیں گے (۴)، تو انہیں روک دیا گیا۔

(۱) المحرر الوجیز ۳/ ۵۰۷۔ (۲) (ظ) میں: اس کا چاندی کا سکہ۔ (۳) النکت والعیون ۳/ ۲۹۵۔ (۴) (ظ) میں: کارخانہ، (د) میں: ضائع کرنے کی جگہ، (م) میں: مہمان خانہ، اور ثابت شدہ (ز) اور المحرر الوجیز ۳/ ۵۰۷ سے ہے، اور کلام وہیں سے ہے۔

Surah Al-Kahf: Verse 21 (242)

[They were] the Muslims, and they said: 'We will surely build a place of worship over them.' It is narrated that some of the people went to block the cave over them and leave them hidden in it.

It was narrated from Ubayd bin Umayr (1) that Allah Almighty at that time blinded the people to their traces and concealed them from them, and that is what led to the building of the structure, so that it would be a landmark for them.

It was said: The king wanted to bury them in a gold chest, so a visitor from among them came to him in a dream and said: 'You wanted to put us in a gold chest; do not do so, for we were created from dust and to it we return, so leave us.' (2).

Here, matters that are forbidden and permissible arise. Taking mosques over graves, praying in them, building on them, and other such things that the Sunnah included as prohibitions, are forbidden and not allowed. Because Abu Dawud and al-Tirmidhi narrated from Ibn Abbas that he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) cursed women who visit graves frequently and those who take them as places of worship and lamps (3). Al-Tirmidhi said: In this chapter there are narrations from Abu Hurairah (4) and Aisha (5). Ibn Abbas's hadith is a good (hasan) hadith. The two Sahihs (6) narrated from Aisha that Umm Habiba and Umm Salama mentioned a church they had seen in Abyssinia—containing images—to the Messenger of Allah (peace be upon him). The Messenger of Allah (peace be upon him) said: 'Whenever a righteous man among them died, they would build a place of worship over his grave and place those images in it. Those are the worst of creation in the sight of Allah Almighty on the Day of Resurrection.' This is the wording of Muslim. Our scholars said: This makes it forbidden for Muslims to take the graves of prophets and scholars as places of worship. The Imams narrated from Abu Marthad al-Ghanawi that he said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) saying: 'Do not...

---

(1) In (D) and (M): Abdullah bin Umar, and what is established is from (Z) and (Zha) and Al-Muharrar al-Wajiz 3/507. (2) An-Nukat wal-'Uyun 3/296. (3) Abu Dawud (3236), and al-Tirmidhi (320), and it was also extracted by Ibn Majah (1575) in a summarized form, and it is with Ahmad (2603). (4) Extracted by al-Bukhari (437), and Muslim (530), and it is with Ahmad (7826). (5) Extracted by al-Bukhari (435), and Muslim (531), and it is with Ahmad (24060). (6) Previously mentioned 2/294.

सूरा अल-कहफ़: आयत 21 (242)

[वे] मुसलमान थे, और उन्होंने कहा: 'हम उन पर अवश्य एक मस्जिद (इबादतगाह) बनाएंगे।' यह रिवायत है कि कुछ लोग उन पर गुफा को बंद करने और उन्हें उसमें छिपा छोड़ने के लिए गए थे।

उबैद बिन उमैर (1) से रिवायत है कि अल्लाह तआला ने उस समय लोगों को उनके पदचिह्नों से अंधा कर दिया और उन्हें उनसे छिपा दिया, और इसी वजह से इमारत बनाने का फैसला लिया गया ताकि वह उनके लिए एक यादगार (चिह्न) बन जाए।

कहा गया: राजा उन्हें सोने के संदूक में दफनाना चाहता था, तो उनमें से एक आगंतुक उसके सपने में आया और कहा: 'तुमने हमें सोने के संदूक में रखना चाहा; ऐसा न करो, क्योंकि हम मिट्टी से बने हैं और उसी में हमें लौटना है, इसलिए हमें छोड़ दो।' (2)।

यहाँ कुछ वर्जित और जायज़ मसले पैदा होते हैं। कब्रों पर मस्जिदें बनाना, उनमें नमाज़ पढ़ना, उन पर निर्माण कार्य करना और ऐसी अन्य चीज़ें जिन्हें सुन्नत में मना किया गया है, वर्जित हैं और जायज़ नहीं हैं। क्योंकि अबू दाऊद और तिरमिज़ी ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कब्रों की बार-बार ज़ियारत करने वाली महिलाओं और उन पर मस्जिदें और चिराग बनाने वालों पर लानत भेजी है (3)। तिरमिज़ी ने कहा: इस अध्याय में अबू हुरैरा (4) और आयशा (5) से भी रिवायतें हैं। इब्न अब्बास की हदीस एक हसन (अच्छी) हदीस है। सहीहैन (6) में आयशा से रिवायत है कि उम्म हबीबा और उम्म सलमा ने हबशा में देखे गए एक गिरजाघर का ज़िक्र किया—जिसमें चित्र थे—अल्लाह के रसूल ﷺ से। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: 'जब उनमें कोई नेक आदमी मर जाता, तो वे उसकी कब्र पर इबादतगाह बना लेते और उसमें वे चित्र लगा देते। ये लोग कयामत के दिन अल्लाह तआला की नज़र में सृष्टि के सबसे बुरे लोग होंगे।' यह मुस्लिम के शब्द हैं। हमारे उलेमा ने कहा: यह मुसलमानों के लिए नबियों और विद्वानों की कब्रों को इबादतगाह बनाना हराम ठहराता है। इमामों ने अबू मरथद अल-गनवी से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते हुए सुना: 'मत...

---

(1) (द) और (म) में: अब्दुल्ला बिन उमर, और (ज़) और (ज़) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/507 से जो साबित है। (2) अन-नुकात वल-उयून 3/296। (3) अबू दाऊद (3236), और अल-तिरमिज़ी (320), और इसे इब्न माजाह (1575) ने भी संक्षेप में निकाला है, और यह अहमद (2603) के पास है। (4) इसे अल-बुखारी (437) और मुस्लिम (530) ने निकाला है, और यह अहमद (7826) के पास है।

(5) इसे अल-बुखारी (435) और मुस्लिम (531) ने निकाला है, और यह अहमद (24060) के पास है।
(6) पहले उल्लेखित 2/294।

سورہ الکہف: آیت ۲۱ (۲٤۲)

مسلمان، اور انہوں نے کہا: ہم ضرور ان پر ایک مسجد بنائیں گے۔ اور روایت ہے کہ کچھ لوگ غار کو ان پر بند کرنے اور انہیں اس میں چھپا چھوڑنے کے لیے گئے۔

اور عبید بن عمیر (۱) سے روایت ہے کہ اللہ تعالیٰ نے اس وقت لوگوں پر ان کے نشانات مٹا دیے، اور انہیں ان سے چھپا دیا، تو اسی بات نے عمارت کی تعمیر کی طرف مائل کیا؛ تاکہ وہ ان کے لیے ایک یادگار (نشان) بن جائے۔

اور کہا گیا: بادشاہ نے انہیں سونے کے صندوق میں دفن کرنے کا ارادہ کیا، تو ان میں سے ایک آنے والا اس کے خواب میں آیا اور کہا: تم نے ہمیں سونے کے صندوق میں رکھنا چاہا، ایسا نہ کرو؛ کیونکہ ہم مٹی سے پیدا ہوئے ہیں اور اسی کی طرف لوٹنا ہے، پس ہمیں چھوڑ دو (۲)۔

اور یہاں کچھ ممنوع اور جائز مسائل پیدا ہوتے ہیں؛ قبروں پر مسجدیں بنانا اور ان میں نماز پڑھنا اور ان پر عمارت تعمیر کرنا، اور اس کے علاوہ وہ چیزیں جن سے سنت میں ممانعت آئی ہے، ممنوع ہے اور جائز نہیں ہے؛ کیونکہ ابوداؤد اور ترمذی نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے قبروں کی کثرت سے زیارت کرنے والی عورتوں اور ان پر مسجدیں اور چراغ بنانے والوں پر لعنت فرمائی ہے (۳)۔ ترمذی نے کہا: اس باب میں ابوہریرہ (٤) اور عائشہ (٥) سے بھی روایات ہیں، ابن عباس کی حدیث حسن ہے۔ اور صحیحین (٦) نے عائشہ سے روایت کی ہے کہ ام حبیبہ اور ام سلمہ نے ایک گرجا گھر کا ذکر کیا جو انہوں نے حبشہ میں دیکھا تھا - اس میں تصویریں تھیں - رسول اللہ ﷺ سے، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «ان لوگوں میں جب کوئی نیک آدمی مر جاتا، تو وہ اس کی قبر پر مسجد بنا لیتے، اور اس میں وہ تصویریں بنا

دیتے، یہ لوگ قیامت کے دن اللہ تعالیٰ کے نزدیک بدترین مخلوق ہیں»۔ یہ مسلم کے الفاظ ہیں۔ ہمارے علماء نے کہا: اور یہ مسلمانوں پر حرام کرتا ہے کہ وہ انبیاء اور علماء کی قبروں کو مسجدیں بنائیں۔ اور ائمہ نے ابو مرثد الغنوی سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: «نہ تم...

---

(١) (د) اور (م) میں: عبد اللہ بن عمر، اور جو (ز) اور (ظ) اور المحرر الوجیز ٥٠٧/٣ سے ثابت ہے۔ (٢) النکت والعیون ٢٩٦/٣۔ (٣) ابوداؤد (٣٢٣٦)، اور ترمذی (٣٢٠)، اور اسے ابن ماجہ (١٥٧٥) نے بھی اختصار کے ساتھ روایت کیا ہے، اور یہ احمد (٢٦٠٣) کے پاس ہے۔ (٤) اسے بخاری (٤٣٧)، اور مسلم (٥٣٠) نے روایت کیا ہے، اور یہ احمد (٧٨٢٦) کے پاس ہے۔ (٥) اسے بخاری (٤٣٥)، اور مسلم (٥٣١) نے روایت کیا ہے، اور یہ احمد (٢٤٠٦٠) کے پاس ہے۔ (٦) سابقہ ٢٩٤/٢۔

Surat Al-Kahf: Verse 21 243 "...pray towards the graves nor sit on them," wording of Muslim (1). Meaning: do not take them as a Qibla and pray upon them or towards them, as the Jews and Christians did; for it leads to the worship of those in them, as was the cause for idol worship. So the Prophet ﷺ warned against the likes of that, and closed the means leading to it, saying: "The wrath of Allah was intensified upon a people who took the graves of their prophets and righteous ones as places of worship" (2). The two Sahihs (Bukhari and Muslim) narrated from Aisha and Abdullah bin Abbas, who said: When the Messenger of Allah ﷺ was in his final moments, he started to put a striped cloth over his face, and when he became distressed by it, he would uncover his face and say while in that state: "May the curse of Allah be upon the Jews and Christians; they took the graves of their prophets as places of worship," warning against what they had done (3). Muslim narrated (4) from Jabir who said: The Messenger of Allah ﷺ forbade that a grave be plastered with gypsum, that it be sat upon, and that it be built upon. Abu Dawud and At-Tirmidhi also recorded it from Jabir who said: The Messenger of Allah ﷺ forbade that graves be plastered with gypsum, that anything be written on them, that anything be built upon them, or that they be trodden upon (5). At-Tirmidhi said: This is a Hasan Sahih Hadith. The Sahih (Muslim) narrated from Abu al-Hayyaj al-Asadi who said: Ali bin Abi Talib said to me: Shall I not send you on the same mission that the Messenger of Allah ﷺ sent me on? That you do not leave any statue without obliterating it, nor any elevated grave without leveling it. In one narration: "nor any image without obliterating it." It was also recorded by Abu Dawud and At-Tirmidhi (6). Our scholars said: Its apparent meaning is the prohibition of mounding (tasneem) graves and raising them, and that they should be flat. Some scholars have held this view, but the majority are of the opinion that the height commanded to be removed is what exceeds mounding. What is necessary for the grave to be identified and respected remains, and that was the description of the grave of our Prophet Muhammad ﷺ and the graves of his two companions.

(1) Previously mentioned 12/247. (2) Al-Mufhim 2/128 and 628, and the hadith was recorded by Malik in Al-Muwatta 1/172 from the hadith of Ata bin Yasar as a mursal report. (3) Previously mentioned 2/295. (4) In his Sahih (970), and it is with Ahmad (14149). (5) Abu Dawud (3225), At-Tirmidhi (1052), and also recorded by An-Nasa'i in Al-Kubra (2165), and Ibn Majah (1562). (6) Muslim (969), Abu Dawud (3218), At-Tirmidhi (1049), and it is with Ahmad (741).

सूरा अल-कहफ़: आयत 21 243 "...कब्रों की ओर मुड़कर नमाज़ न पढ़ो और न ही उन पर बैठो," मुस्लिम के शब्द (1)। अर्थात: उन्हें किबला न बनाओ कि उन पर या उनकी ओर मुड़कर नमाज़ पढ़ो, जैसा कि यहूदियों और ईसाइयों ने किया था; क्योंकि यह उनमें दबे हुए लोगों की पूजा की ओर ले जाता है, जैसा कि मूर्ति पूजा का कारण था। अतः नबी ﷺ ने इस तरह के कृत्यों के विरुद्ध चेतावनी दी और उन तक पहुँचने वाले रास्तों को बंद कर दिया, यह कहते हुए: "उन लोगों पर अल्लाह का प्रकोप तीव्र हो गया जिन्होंने अपने नबियों और नेक लोगों की कब्रों को सजदागाह (मस्जिद) बना लिया" (2)। बुखारी और मुस्लिम ने आयशा और अब्दुल्ला बिन अब्बास से रिवायत की है, उन्होंने कहा: जब अल्लाह के रसूल ﷺ की मृत्यु का समय निकट आया, तो उन्होंने अपने चेहरे पर एक धारीदार चादर डालना शुरू कर दिया, और जब उन्हें उससे घुटन होने लगती, तो वे उसे अपने चेहरे से हटा देते और उसी अवस्था में कहते: "यहूदियों और ईसाइयों पर अल्लाह की लानत हो; उन्होंने अपने नबियों की कब्रों को सजदागाह बना लिया," वे उनके किए हुए कार्यों के प्रति सचेत कर रहे थे (3)। मुस्लिम ने (4) जाबिर से रिवायत की है जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कब्र को चूने (जिप्सम) से पक्का करने, उस पर बैठने और उस पर कोई निर्माण करने से मना किया है। अबू दाऊद और अत-तिर्मिज़ी ने भी जाबिर से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कब्रों को चूने से पक्का करने, उन पर कुछ लिखने, उन पर निर्माण करने, या उन पर चलने से मना किया है (5)। अत-तिर्मिज़ी ने कहा: यह हदीस 'हसन सहीह' है। 'सहीह' (मुस्लिम) ने अबू अल-हय्याज अल-असदी से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अली बिन अबी तालिब ने मुझसे कहा: क्या मैं तुम्हें उसी काम के लिए न भेजूँ जिसके लिए अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुझे भेजा था? कि तुम किसी भी मूर्ति को मिटाए बिना न छोड़ो, और न ही किसी ऊँची कब्र को बराबर किए बिना छोड़ो। एक अन्य रिवायत में है: "और न ही किसी तस्वीर को मिटाए बिना छोड़ो।" इसे अबू दाऊद और अत-तिर्मिज़ी ने भी रिवायत किया है (6)। हमारे विद्वानों ने कहा: इसका प्रत्यक्ष अर्थ कब्रों को ऊँचा (तसनीम) करने और उन्हें उठाने की मनाही है, और यह कि उन्हें समतल होना चाहिए। कुछ विद्वानों ने यह राय दी है, लेकिन अधिकांश का मत है कि जिस ऊँचाई को हटाने का आदेश दिया गया है, वह वह है जो टीलेनुमा (तसनीम) ऊँचाई से अधिक हो। कब्र की पहचान और सम्मान के लिए जितनी ऊँचाई आवश्यक है उतनी बनी रहनी चाहिए, और हमारे नबी मुहम्मद ﷺ और उनके दो साथियों की कब्रों का वर्णन भी यही था।

(1) पहले उल्लेखित 12/247। (2) अल-मुफहिम 2/128 और 628, और यह हदीस मालिक ने अल-मुवत्ता 1/172 में अता बिन यासर की हदीस से 'मुरसल' के रूप में रिवायत की है। (3) पहले

उल्लेखित 2/295। (4) उनकी सहीह (970) में, और यह अहमद (14149) के पास भी है। (5) अबू दाऊद (3225), अत-तिर्मिज़ी (1052), और इसे अन-नसाई ने अल-कुबरा (2165) में और इब्न माजाह (1562) ने भी रिवायत किया है। (6) मुस्लिम (969), अबू दाऊद (3218), अत-तिर्मिज़ी (1049), और यह अहमद (741) के पास है।

سورة الکہف: آیت ۲۱ ۲۴۳ "قبروں کی طرف رخ کر کے نماز نہ پڑھو اور نہ ہی ان پر بیٹھو" یہ مسلم (۱) کے الفاظ ہیں۔ مطلب یہ کہ انہیں قبلہ نہ بناؤ کہ ان پر یا ان کی طرف رخ کر کے نماز پڑھو، جیسا کہ یہودیوں اور عیسائیوں نے کیا؛ کیونکہ یہ ان میں مدفون لوگوں کی عبادت کی طرف لے جاتا ہے، جیسا کہ بت پرستی کی وجہ بنا تھا۔ چنانچہ نبی ﷺ نے اس جیسی باتوں سے خبردار کیا، اور ان تک پہنچنے والے ذرائع کو بند کر دیا، اور فرمایا: "اللہ کا غضب ان لوگوں پر شدید ہو گیا جنہوں نے اپنے انبیاء اور نیک لوگوں کی قبروں کو مسجدیں (سجدہ گاہیں) بنا لیا" (۲)۔ اور صحیحین (بخاری و مسلم) نے عائشہ اور عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے، ان دونوں نے کہا: جب رسول اللہ ﷺ کی وفات کا وقت قریب آیا تو آپ ﷺ اپنی ایک دھاری دار چادر اپنے چہرے پر ڈالنے لگے، جب اس سے آپ ﷺ کو گھٹن محسوس ہوتی تو اسے اپنے چہرے سے ہٹا دیتے اور اسی حالت میں فرماتے: "یہودیوں اور عیسائیوں پر اللہ کی لعنت ہو، انہوں نے اپنے انبیاء کی قبروں کو مسجدیں بنا لیا،" آپ ﷺ ان کے کرتوتوں سے ڈرا رہے تھے (۳)۔ اور مسلم (۴) نے جابر رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے قبر کو چونا گچ کرنے، اس پر بیٹھنے، اور اس پر عمارت بنانے سے منع فرمایا۔ اور ابو داؤد اور ترمذی نے بھی جابر رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے قبروں کو پکا کرنے، ان پر کچھ لکھنے، ان پر عمارت بنانے، اور ان پر قدم رکھنے (روندنے) سے منع فرمایا (۵)۔ امام ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ اور صحیح (مسلم) میں ابو الہیاج الاسدی سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: مجھ سے علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے کہا: کیا میں تمہیں اسی کام پر نہ بھیجوں جس پر مجھے رسول اللہ ﷺ نے بھیجا تھا؟ کہ تم کسی بت (مجسمہ) کو نہ چھوڑو مگر اسے مٹا دو، اور نہ کسی اونچی قبر کو چھوڑو مگر اسے برابر کر دو۔ ایک روایت میں ہے: "اور نہ کسی تصویر کو مگر اسے مٹادو"۔ اسے ابو داؤد اور ترمذی نے بھی روایت کیا ہے (۶)۔ ہمارے علماء نے فرمایا:

اس کا ظاہر مطلب قبروں کو کوہان نما بنانے اور انہیں اونچا کرنے کی ممانعت ہے، اور یہ کہ وہ زمین کے برابر ہونی چاہئیں۔ بعض اہل علم نے یہی کہا ہے، لیکن جمہور کا موقف یہ ہے کہ جس بلندی کو ختم کرنے کا حکم دیا گیا ہے وہ وہ ہے جو کوہان نما بلندی (تسنیم) سے زائد ہو۔ اور قبر کے لیے اتنا حصہ باقی رہے گا جس سے وہ پہچانی جائے اور اس کا احترام کیا جائے، اور یہی ہمارے نبی محمد ﷺ اور آپ کے دونوں ساتھیوں کی قبروں کی صفت تھی۔

(۱) سابقہ ۲۴۷/۱۲۔ (۲) المفہم ۱۲۸/۲ اور ۶۲۸، اور یہ حدیث امام مالک نے الموطأ ۱۷۲/۱ میں عطا بن یسار کی حدیث سے مرسلاً روایت کی ہے۔ (۳) سابقہ ۲۹۵/۲۔ (۴) اپنی صحیح (۹۷۰) میں، اور یہ احمد (۱۴۱۴۹) کے ہاں بھی ہے۔ (۵) ابو داؤد (۳۲۲۵)، ترمذی (۱۰۵۲)، اور اسے نسائی نے الکبری (۲۱۶۵) اور ابن ماجہ (۱۵۶۲) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۶) مسلم (۹۶۹)، ابو داؤد (۳۲۱۸)، ترمذی (۱۰۴۹)، اور یہ احمد (۷۴۱) کے ہاں ہے۔

Surah Al-Kahf: Verse 21 244

...may Allah be pleased with them both - according to what Malik mentioned in "Al-Muwatta" (1) - and the grave of our father Adam (peace be upon him), as narrated by Al-Daraqutni (2) from the Hadith of Ibn Abbas. As for elevating the building significantly in the way that the pre-Islamic period of ignorance (Jahiliyyah) used to do for grandiosity and glorification, that should be demolished and removed; for in it is the use of worldly adornment in the first of the stations of the Hereafter, and an imitation of those who used to glorify and worship graves. Considering these meanings and the apparent prohibition, it should be said: it is forbidden (3).

And Tasnim (making it hump-shaped) in the grave means its elevation to the height of a span, taken from the hump of a camel (4). Water is sprinkled on it so that it is not scattered by the wind. Al-Shafi'i said: There is no harm in plastering the grave with clay. Abu Hanifa said: The grave should not be plastered with gypsum, nor clayed, nor should a building be raised upon it, lest it fall (5).

And there is no harm in placing stones to serve as a marker; based on what Abu Bakr Al-Athram narrated, saying: Musaddad told us, Nuh ibn Darraj told us, from Aban ibn Taghlib, from Ja'far ibn Muhammad, who said: Fatima, the daughter of the Messenger of Allah (peace be upon him), used to visit the grave of Hamzah ibn Abd al-Muttalib every Friday and had marked it with a rock; mentioned by Abu Umar (6).

As for the permissible: burial in a coffin, which is allowed especially in soft soil. It was narrated that Daniel (blessings of Allah be upon him) was in a coffin of stone (7), and that Joseph (peace be upon him)...

(1) Al-Mufhim 2/625-626, and we did not find it in Al-Muwatta. Al-Bukhari (1390) narrated from Sufyan Al-Tammar that he saw the grave of the Prophet (peace be upon him) mounded (musannam). Ibn Hajar said in Fath al-Bari 3/257: Abu Nu'aym added in Al-Mustakhraj: And the graves of Abu Bakr and Umar were likewise. Abu Dawud (3220) narrated through Al-Qasim ibn Muhammad ibn Abi Bakr who said: I went to Aisha and said: O mother, reveal to me the grave of the Prophet (peace be upon him) and his two companions (may Allah be pleased with them). She revealed three graves that were neither elevated nor flat, spread with the pebbles of the red courtyard. (2) In his Sunan (1812), and it contains Abdul Rahman ibn Malik ibn Maghwul, who is discarded (matruk). (3) Al-Mufhim 2/626-627. (4) Tahdhib al-Lugha 16/16, and Al-Sihah (Sanam). (5) Al-Umm 1/245-246, and Bada'i' al-Sana'i' 2/359. (6) In

Al-Tamhid 3/233-234. (7) Al-Sharif al-Idrisi mentioned in his book "Nuzhat al-Mushtaq fi Ikhtiraq al-Afaq" 1/395 that in the river of Tustar, as it is said, is the coffin of Daniel.

सूरह अल-कहफ़: आयत 21 244

...अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो - जैसा कि मलिक ने "अल-मुवत्ता" (1) में उल्लेख किया है - और हमारे पिता आदम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की कब्र, जैसा कि अल-दारकुतनी (2) ने इब्न अब्बास की हदीस से वर्णित किया है। जहाँ तक जाहिलियत (अज्ञानता के काल) की तरह शान-ओ-शौकत और महिमा के लिए इमारत को बहुत ऊँचा उठाने की बात है, तो उसे ढहा दिया जाना चाहिए और हटा दिया जाना चाहिए; क्योंकि इसमें आख़िरत के पहले पड़ाव में दुनिया की ज़ीनत का इस्तेमाल है, और उन लोगों की नकल है जो कब्रों की महिमा करते थे और उनकी पूजा करते थे। इन अर्थों और स्पष्ट मनाही को देखते हुए, यह कहा जाना चाहिए: यह हराम (वर्जित) है (3)।

और कब्र में 'तस्नीम' का अर्थ है: इसे एक बालिश्त की ऊँचाई तक उठाना, जो ऊँट के कूबड़ (सनाम) से लिया गया है (4)। इस पर पानी छिड़का जाता है ताकि यह हवा से न बिखरे। अल-शाफ़ई ने कहा: कब्र को मिट्टी से लीपने में कोई बुराई नहीं है। अबू हनीफ़ा ने कहा: कब्र पर चूना नहीं लगाया जाना चाहिए, न ही मिट्टी से लीपा जाना चाहिए, और न ही उस पर कोई इमारत बनाई जानी चाहिए, ताकि वह गिर न जाए (5)।

और निशान के रूप में पत्थर रखने में कोई हर्ज नहीं है; जैसा कि अबू बक्र अल-असरम ने रिवायत किया है, उन्होंने कहा: हमें मुसद्दद ने बताया, हमें नूह इब्न दरराज ने अबान इब्न तग़लिब से, उन्होंने जाफ़र इब्न मुहम्मद से बताया, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की बेटी फातिमा हर शुक्रवार को हमज़ा इब्न अब्दुल मुत्तलिब की कब्र पर जाती थीं और उन्होंने इसे एक चट्टान से चिन्हित किया था; इसका उल्लेख अबू उमर (6) ने किया है।

जहाँ तक जायज़ (अनुमेय) की बात है: ताबूत में दफ़न करना, जो विशेष रूप से नरम मिट्टी में जायज़ है। यह वर्णित है कि दानियाल (अलैहिस्सलाम) पत्थर के ताबूत (7) में थे, और यूसुफ (अलैहिस्सलाम)...

(1) अल-मुफ़हिम 2/625 - 626, और हमें यह मुवत्ता में नहीं मिला। अल-बुखारी (1390) ने सुफियान अल-तम्मार से रिवायत की है कि उन्होंने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की कब्र को कूबड़नुमा (मुसन्नम) देखा। इब्न हजर ने फतह अल-बारी 3/257 में कहा: अबू नुऐम ने अल-मुस्तखराज में जोड़ा: और अबू बक्र और उमर की कब्रें भी वैसी ही थीं। अबू दाऊद (3220) ने कासिम इब्न मुहम्मद इब्न अबी बक्र के माध्यम से रिवायत की, जिन्होंने कहा: मैं आयशा के पास गया

और कहा: हे माँ, मेरे लिए पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और उनके दो साथियों (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की कब्र खोल दें। उन्होंने तीन कब्रें दिखाईं जो न तो बहुत ऊँची थीं और न ही ज़मीन के बराबर, लाल मैदान के कंकड़ों से ढकी हुई थीं। (2) अपनी सुनन (1812) में, और इसमें अब्दुल रहमान इब्न मलिक इब्न मग़वुल है, जो त्याग दिया गया (मतरूक) है। (3) अल-मुफ़हिम 2/626 - 627। (4) तहज़ीब अल-लुग़ा 16/16, और अल-सिहाह (सनाम)। (5) अल-उम्म 1/245 - 246, और बदई अल-सनाई 2/359। (6) अल-तमहीद 3/233 - 234 में। (7) अल-शरीफ अल-इदरीसी ने अपनी पुस्तक "नुज़हत अल-मुश्ताक फी इख़्तिराक़ अल-आफ़ाक़" 1/395 में उल्लेख किया है कि तुस्तर की नदी में, जैसा कि कहा जाता है, दानियाल का ताबूत है।

سورہ الکہف: آیت ۲۱ ۲۴۴

رضی اللہ عنہما - اس کے مطابق جو مالک نے "الموطأ" (۱) میں ذکر کیا ہے - اور ہمارے باپ آدم علیہ السلام کی قبر، جیسا کہ دارقطنی (۲) نے ابن عباس کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ رہا عمارت کو بہت زیادہ اونچا کرنا جیسا کہ دورِ جاہلیت میں تفاخر اور تعظیم کے لیے کیا جاتا تھا، تو اسے ڈھایا جائے گا اور ختم کیا جائے گا؛ کیونکہ اس میں آخرت کی پہلی منزل میں دنیا کی زینت کا استعمال ہے، اور ان لوگوں کی مشابہت ہے جو قبروں کی تعظیم کرتے اور انہیں پوجتے تھے۔ ان معانی اور ظاہرِ نہی کے اعتبار سے یہ کہا جانا چاہیے کہ: یہ حرام ہے (۳)۔

اور قبر میں 'تسنیم' سے مراد اس کا ایک بالشت کے برابر اونچا ہونا ہے، جو اونٹ کے کوہان (سنام) سے ماخوذ ہے (۴)۔ اس پر پانی چھڑکا جاتا ہے تاکہ یہ ہوا سے منتشر نہ ہو۔ امام شافعی نے فرمایا: قبر کو مٹی سے لیپنے میں کوئی حرج نہیں۔ امام ابو حنیفہ نے فرمایا: قبر پر چونا نہیں لگایا جائے گا، نہ اسے مٹی سے لیپا جائے گا اور نہ ہی اس پر عمارت بلند کی جائے گی، تاکہ وہ گر نہ جائے (۵)۔

اور نشانی کے لیے پتھر رکھنے میں کوئی حرج نہیں؛ جیسا کہ ابوبکر الاثرم نے روایت کیا، انہوں نے کہا: ہمیں مسدد نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں نوح بن دراج نے، ابان بن تغلب سے، انہوں نے جعفر بن محمد سے روایت کیا کہ: رسول اللہ ﷺ کی صاحبزادی حضرت فاطمہ ہر جمعہ کو حضرت حمزہ بن عبدالمطلب کی قبر کی زیارت کرتی تھیں اور انہوں نے ایک چٹان سے اس کا نشان لگایا تھا، اسے ابو عمر (۶) نے ذکر کیا ہے۔

اور رہا جائز کام: تو وہ تابوت میں دفن کرنا ہے، جو جائز ہے خاص طور پر نرم زمین میں۔ اور روایت ہے کہ دانیال علیہ السلام پتھر کے ایک تابوت (۷) میں تھے، اور یوسف علیہ السلام...

(۱) المفہم ۲/ ۶۲۵ - ۶۲۶، اور ہمیں یہ موطا میں نہیں ملا، اور بخاری (۱۳۹۰) نے سفیان التمار سے روایت کی کہ انہوں نے نبی کریم ﷺ کی قبر مبارک کو کوہان نما (مسنّم) دیکھا۔ ابن حجر نے فتح الباری ۳/ ۲۵۷ میں کہا: ابو نعیم نے المستخرج میں اضافہ کیا: اور ابوبکر و عمر کی قبریں بھی اسی طرح تھیں۔ اور ابو داؤد (۳۲۲۰) نے قاسم بن محمد بن ابی بکر کے واسطے سے روایت کی کہ: میں حضرت عائشہ کے پاس گیا اور عرض کیا: اے امی جان! میرے لیے نبی کریم ﷺ اور ان کے دونوں ساتھیوں (رضی اللہ عنہما) کی قبریں کھول دیجیے۔ تو انہوں نے تین قبریں دکھائیں جو نہ بہت اونچی تھیں اور نہ زمین کے برابر، سرخ صحن کی کنکریوں سے ڈھکی ہوئی تھیں۔ (۲) اپنی سنن (۱۸۱۲) میں، اور اس میں عبدالرحمن بن مالک بن مغول ہے جو متروک ہے۔ (۳) المفہم ۲/ ۶۲۶ - ۶۲۷۔ (۴) تہذیب اللغۃ ۱۶/۱۶، اور الصحاح (سنام)۔ (۵) الام ۱/ ۲۴۵ - ۲۴۶، اور بدائع الصنائع ۲/ ۳۵۹۔ (۶) التمہید ۳/ ۲۳۳ - ۲۳۴ میں۔ (۷) شریف ادریسی نے اپنی کتاب "نزہۃ المشتاق فی اختراق الآفاق" ۱/ ۳۹۵ میں ذکر کیا ہے کہ تستر کے دریا میں، جیسا کہ کہا جاتا ہے، دانیال کا تابوت ہے۔

Surah Al-Kahf: Verse 21 245

He bequeathed that a glass coffin be made for him and cast into a well; for fear of being worshipped, and it remained so until the time of Moses, blessings of Allah be upon them all. An old woman guided him to it, so he raised it and placed it in the enclosure of Isaac, peace be upon him (1). It is narrated in the Sahih from Sa'd bin Abi Waqqas that he said during the illness from which he died: "Make a Lahd for me, and set up sun-dried bricks (Laban) over me, just as was done for the Messenger of Allah (2) ﷺ."

The Lahd: It is to dig a trench in the ground and then dig another grave in the side of the trench on the side of the Qibla if the ground is hard, into which the deceased is entered and it is closed with bricks. This is better according to us than the Shaq (trench); because it is what Allah Almighty chose for the Messenger of Allah (3) ﷺ. And regarding it, Abu Hanifa said: "The Sunnah is the Lahd." Ash-Shafi'i said: "The Shaq." Baked brick (burnt clay) is disliked in the Lahd. Ash-Shafi'i said: "There is no harm in it; because it is a type of stone." Abu Hanifa and his companions disliked it; because baked brick is for firming construction, while the grave and what is in it are for decay, so firming is not appropriate for it. Based on this, there is no difference between stone and baked brick. It is said: Baked brick is a trace of fire, so it is disliked as a bad omen; based on this, a distinction is made between stone and baked brick. They said: Sun-dried bricks and reeds are recommended; because it was narrated that a bundle of reeds was placed on the grave of the Prophet (4) ﷺ. It was narrated from the Imam Sheikh Abu Bakr Muhammad bin Al-Fadl Al-Hanafi, may Allah have mercy on him, that he allowed taking a coffin in their lands due to the softness of the ground. He said: "If a coffin were made of iron, there would be no harm in it, but earth should be spread in it, and the top layer next to the deceased should be plastered with mud, and light sun-dried bricks should be placed on the right and left of the deceased; so that it becomes like a Lahd (5)."

(1) Narrated by Abu Nu'aym in 'Hilyat al-Awliya' 6/27 similarly, and 'al-Rakiya': the well. Al-Qamus (rakwa). (2) Narrated by Muslim (966), and Ahmad (1450). (3) Al-Mufhim 2/624. (4) Narrated by Ibn Abi Shaybah 3/332 - 333 from al-Sha'bi that the Prophet ﷺ placed a bundle of reeds on his grave. 'Al-Tann': a bundle of reeds. Al-Qamus (tannan). (5) Mentioned similarly by al-Kasani in 'Bada'i al-Sana'i' 2/354.

सूरह अल-कहफ़: आयत 21 245

उसने वसीयत की कि उसके लिए कांच का एक ताबूत बनाया जाए और उसे एक कुएँ में डाल दिया जाए; इस डर से कि उसकी पूजा न होने लगे, और यह मूसा (अलैहिस्सलाम) के समय तक वैसा ही रहा। एक बुढ़िया ने उन्हें इसका रास्ता बताया, तो उन्होंने उसे निकाला और इसहाक (अलैहिस्सलाम) के घेरे में रख दिया (1)। और सहीह में साद बिन अबी वक्कास से वर्णित है कि उन्होंने अपनी उस बीमारी के दौरान कहा जिससे उनकी मृत्यु हुई: "मेरे लिए एक लहद (बगल की कब्र) बनाना, और मुझ पर कच्ची ईंटें लगाना, जैसे अल्लाह के रसूल ﷺ के लिए किया गया था (2)।"

लहद: यह ज़मीन में खुदाई करना है और फिर क़िबला की दिशा में खाई के किनारे एक और कब्र खोदना है यदि ज़मीन सख्त हो, जिसमें मृत व्यक्ति को रखा जाता है और उसे ईंटों से बंद कर दिया जाता है। यह हमारे पास 'शक़' (सीधी खाई) से बेहतर है; क्योंकि इसे अल्लाह तआला ने अल्लाह के रसूल ﷺ के लिए चुना था (3)। और इसके बारे में अबू हनीफ़ा ने कहा: "सुन्नत लहद है।" शाफ़ई ने कहा: "शक़।" लहद में पकी हुई ईंटें (आजर) नापसंद हैं। शाफ़ई ने कहा: "इसमें कोई हर्ज नहीं है क्योंकि यह एक प्रकार का पत्थर है।" अबू हनीफ़ा और उनके साथियों ने इसे नापसंद किया; क्योंकि पकी हुई ईंटें निर्माण को मज़बूत करने के लिए होती हैं, जबकि कब्र और उसमें जो कुछ है वह गलने-सड़ने के लिए है, इसलिए मज़बूत निर्माण इसके लिए उपयुक्त नहीं है। इस आधार पर पत्थर और पकी हुई ईंट में कोई अंतर नहीं है। कहा जाता है: पकी हुई ईंट आग का निशान है इसलिए इसे अपशकुन मानकर नापसंद किया जाता है; इस आधार पर पत्थर और पकी हुई ईंट के बीच अंतर किया जाता है। उन्होंने कहा: कच्ची ईंटें और नरकुल (कन्ना) मुस्तहब (पसंदीदा) हैं; क्योंकि यह वर्णित है कि नबी ﷺ की कब्र पर नरकुल का एक गट्ठा रखा गया था (4)। और शेख इमाम अबू बक्र मुहम्मद बिन अल-फ़ज़ल अल-हनफ़ी (रह.) से वर्णित है कि उन्होंने अपने क्षेत्रों में ज़मीन के नरम होने के कारण ताबूत के उपयोग की अनुमति दी। उन्होंने कहा: "यदि लोहे का ताबूत बनाया जाए, तो इसमें कोई हर्ज नहीं है, लेकिन इसमें मिट्टी बिछानी चाहिए, और मृत व्यक्ति के पास वाली ऊपरी परत पर मिट्टी का लेप लगाना चाहिए, और मृत व्यक्ति के दाईं और बाईं ओर हल्की कच्ची ईंटें लगानी चाहिए; ताकि वह लहद के समान हो जाए (5)।"

(1) अबू नुऐम ने 'हिल्यत अल-औलिया' 6/27 में इसी तरह उद्धृत किया है, और रकिया: कुआँ। अल-कामूस (रक्का)। (2) इसे मुस्लिम (966) और अहमद (1450) ने उद्धृत किया है। (3) अल-मुफ़्हिम 2/624। (4) इब्न अबी शैबा 3/332 - 333 ने अल-शाबी से उद्धृत किया है कि नबी ﷺ ने

अपनी कब्र पर नरकुल का एक गट्ठा रखा था। 'तन्न': नरकुल का गट्ठा। अल-कामूस (तन्नन)। (5) अल-कासानी ने 'बदाइ अल-सनाई' 2/354 में इसी तरह इसका उल्लेख किया है।

سورہ الکہف: آیت ۲۱ ۲۴۵

وصیت کی کہ اس کے لیے شیشے کا ایک تابوت بنایا جائے اور اسے کنویں میں ڈال دیا جائے؛ اس خوف سے کہ کہیں اس کی عبادت نہ کی جانے لگے، اور یہ اسی طرح رہا یہاں تک کہ موسیٰ علیہ السلام کا زمانہ آیا، اللہ کی رحمتیں ان سب پر ہوں، تو انہیں ایک بڑھیا نے اس کا راستہ بتایا، چنانچہ انہوں نے اسے اٹھایا اور اسحاق علیہ السلام کے احاطے میں رکھ دیا (۱)۔ اور صحیح میں سعد بن ابی وقاص سے مروی ہے کہ انہوں نے اپنی اس بیماری میں جس میں ان کا انتقال ہوا، فرمایا: "میرے لیے لَحَد بنانا، اور مجھ پر کچی اینٹیں نصب کرنا، جیسا کہ رسول اللہ ﷺ کے ساتھ کیا گیا تھا (۲)۔"

اللحد: یہ ہے کہ زمین میں شق (گڑھا) لگایا جائے پھر اگر زمین سخت ہو تو قبلہ کی جانب شق کے ایک طرف ایک اور قبر کھودی جائے، جس میں میت کو داخل کیا جاتا ہے اور اسے کچی اینٹوں سے بند کر دیا جاتا ہے۔ اور یہ ہمارے نزدیک 'شق' (سیدھی گڑھا) سے بہتر ہے؛ کیونکہ اسے اللہ تعالیٰ نے رسول اللہ ﷺ کے لیے پسند فرمایا تھا (۳)۔ اور اسی بارے میں امام ابو حنیفہ نے فرمایا: "سنت لحد ہے۔" امام شافعی نے فرمایا: "شق (سنت ہے)۔" اور لحد میں پکی ہوئی اینٹ مکروہ ہے۔ امام شافعی نے فرمایا: "اس میں کوئی حرج نہیں؛ کیونکہ وہ پتھر کی ایک قسم ہے۔" امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب نے اسے ناپسند کیا؛ کیونکہ پکی اینٹ تعمیر کو مضبوط کرنے کے لیے ہوتی ہے، اور قبر اور جو کچھ اس میں ہے وہ بوسیدہ ہونے کے لیے ہے، لہٰذا اس کے لیے پختگی مناسب نہیں۔ اور اسی پر پتھر اور پکی اینٹ کے درمیان برابری کی جائے گی۔ اور کہا گیا: پکی اینٹ آگ کا اثر ہے اس لیے بطور فال بد اسے ناپسند کیا جاتا ہے، اس بنیاد پر پتھر اور پکی اینٹ کے درمیان فرق کیا جاتا ہے۔ انہوں نے کہا: کچی اینٹ اور سرکنڈے مستحب ہیں؛ کیونکہ مروی

ہے کہ نبی کریم ﷺ کی قبر مبارک پر سرکنڈوں کا ایک گٹھا رکھا گیا تھا (۴)۔ اور شیخ امام ابوبکر محمد بن الفضل الحنفی رحمہ اللہ سے حکایت کی گئی ہے کہ انہوں نے اپنے علاقوں میں زمین کی نرمی کی وجہ سے تابوت بنانے کی اجازت دی تھی۔ اور فرمایا: "اگر لوہے کا تابوت بنا لیا جائے تو اس میں کوئی حرج نہیں، لیکن چاہیے کہ اس میں مٹی بچھائی جائے، اور میت کے قریب والی اوپر کی تہہ پر مٹی کا لیپ کیا جائے، اور میت کے دائیں اور بائیں کچی اینٹیں رکھی جائیں؛ تاکہ وہ لحد کے درجے میں ہو جائے (۵)۔"

(۱) اسے ابو نعیم نے 'حلیۃ الاولیاء' ۲۷/۶ میں اسی طرح روایت کیا ہے، اور الرکیۃ: کنواں۔ القاموس (رکو)۔ (۲) اسے مسلم (۹۶۶) اور احمد (۱۴۵۰) نے روایت کیا ہے۔ (۳) المفہم ۶۲۴/۲۔ (۴) ابن ابی شیبہ ۳۳۲/۳ - ۳۳۳ نے الشعبي سے روایت کیا ہے کہ نبی ﷺ نے اپنی لحد پر سرکنڈوں کا ایک گٹھا رکھا تھا۔ والطن: سرکنڈوں کا گٹھا۔ القاموس (طنن)۔ (۵) الکاسانی نے 'بدائع الصنائع' ۳۵۴/۲ میں اسی طرح اس کا ذکر کیا ہے۔

I said: From this meaning is the placing of the velvet cloth in the grave of the Prophet (peace be upon him); for Medina is salty/marshy ground (1). Shuqran said: By Allah, I threw the velvet cloth under the Messenger of Allah (peace be upon him) in the grave. Abu Isa Al-Tirmidhi said: The Hadith of Shuqran is a good (Hasan) and rare (Gharib) Hadith (2).

Allah Almighty says: {They will say there were three, the fourth of them being their dog; and they will say there were five, the sixth of them being their dog - guessing at the unseen; and they will say there were seven, and the eighth of them was their dog. Say, "My Lord is most knowing of their number. None knows them except a few. So do not argue about them except with an obvious argument and do not inquire about them among [the speculators] from anyone." (22)}

His saying: {They will say there were three, the fourth of them being their dog} The pronoun in "they will say" refers to the people of the Torah and the contemporaries of Muhammad (peace be upon him). That is because they differed about the number of the people of the Cave with this recorded difference (3).

It was said: It refers to the Christians, for a group of them from Najran came to the Prophet (peace be upon him), and the mention of the People of the Cave came up. The Jacobites said: They were three, the fourth of them being their dog. The Nestorians said: They were five, the sixth of them being their dog. And the Muslims said: They were seven, the eighth of them being their dog (4).

It was said: It is an account about the Jews who commanded the polytheists to question the Prophet (peace be upon him) about the People of the Cave.

The "waw" in His saying: {and the eighth of them was their dog} according to the grammarians, is a coordinating conjunction (waw al-atf) that entered at the end of the report about their number; to give preference to their matter, and to indicate that this is the ultimate limit (5) of what was said, even if it were omitted,

(1) Narrated with this wording by Abu Dawud in Al-Marasil 416, and Ibn Abi Shaybah 3/336 from Al-Hasan as a mursal report. Placing the velvet cloth in the grave of the Prophet (peace be upon him) was narrated by Muslim (967) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (2) Sunan Al-Tirmidhi (1047), and it was also narrated by Ibn Abi Asim in Al-Ahad wal-Mathani (468), and Al-Tabarani in Al-Kabir (7409). (3) Al-Muharrar Al-Wajiz 3/507. (4) Al-Waseet 3/142, and Zad al-Masir

5/124. (5) In (Z): "The end". Likewise in Al-Muharrar Al-Wajiz 3/508 and the text is from it.

सूरह अल-कहफ़: आयत 21 - 22 | 246

मैंने कहा: इसी अर्थ से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की कब्र में मखमली कपड़ा (कतीफ़ा) रखना है; क्योंकि मदीना की ज़मीन खारी/नमकीन (1) है। शुक़रान ने कहा: अल्लाह की कसम, मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के नीचे कब्र में मखमली कपड़ा बिछाया था। अबू ईसा अल-तिर्मिज़ी ने कहा: शुक़रान की हदीस एक हसन ग़रीब (2) हदीस है।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {वे कहेंगे कि (वे) तीन थे, चौथा उनका कुत्ता था; और (कुछ) कहेंगे कि पाँच थे, छठा उनका कुत्ता था - अनदेखे में तीर चलाते हुए; और (कुछ) कहेंगे कि सात थे, और आठवाँ उनका कुत्ता था। कहो, "मेरा रब उनकी संख्या को भली-भाँति जानता है। उन्हें बहुत कम लोग जानते हैं। तो उनके बारे में सिवाय ऊपरी बात के बहस न करो और उनके बारे में इनमें से किसी से न पूछो।" (22)}

उनका फ़रमान: {वे कहेंगे कि (वे) तीन थे, चौथा उनका कुत्ता था} "वे कहेंगे" में सर्वनाम (ज़मीर) से मुराद तौरात वाले और मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समकालीन लोग हैं। ऐसा इसलिए क्योंकि उन्होंने गुफा वालों (अस्हाब-ए-कहफ़) की संख्या के बारे में इस तरह का मतभेद किया है जो यहाँ वर्णित है (3)।

और कहा गया है: इससे मुराद ईसाई हैं, क्योंकि उनमें से कुछ लोग नजरान से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आए थे, तो गुफा वालों का ज़िक्र छिड़ा। याकूबिया (Jacobites) ने कहा: वे तीन थे, चौथा उनका कुत्ता था। नसतोरी (Nestorians) ने कहा: वे पाँच थे, छठा उनका कुत्ता था। और मुसलमानों ने कहा: वे सात थे, आठवाँ उनका कुत्ता था (4)।

और कहा गया है: यह उन यहूदियों के बारे में जानकारी है जिन्होंने मुशरिकों को नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से गुफा वालों के बारे में सवाल करने का आदेश दिया था।

उनके फ़रमान {और आठवाँ उनका कुत्ता था} में 'वाव' (و) के बारे में वैयाकरणों (नहवियों) का तरीका यह है कि यह एक 'वाव अतफ़' (संयोजक) है जो उनकी संख्या के बारे में रिपोर्ट के अंत में आया है; ताकि उनकी बात को अहमियत दी जा सके और यह संकेत दिया जा सके कि जो कुछ कहा गया है यह उसका अंतिम सिरा (5) है, भले ही इसे हटा दिया जाए,

(1) इसे इन शब्दों के साथ अबू दाऊद ने 'अल-मरासील' (416) में रिवायत किया है, और इब्न अबी शैबा ने 3/336 में अल-हसन से मुरसल रिवायत के रूप में। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की कब्र में मखमली कपड़ा रखने की रिवायत मुस्लिम (967) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से की है। (2) सुनन अल-तिर्मिज़ी (1047), और इसे इब्न अबी आसिम ने 'अल-आहाद वल-मथानी' (468) में और अल-तबरानी ने 'अल-कबीर' (7409) में भी रिवायत किया है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/507। (4) अल-वसीत 3/142, और ज़ाद अल-मसीर 5/124। (5) (ज़) में: "अंत"। इसी तरह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/508 में भी है और यह इबारत वहीं से है।

میں نے کہا: اسی معنی سے نبی ﷺ کی قبر مبارک میں مخملی کپڑا (قطیفہ) رکھنا ہے؛ کیونکہ مدینہ کی زمین شور (نمکین) (۱) ہے، شقران نے کہا: اللہ کی قسم! میں نے اللہ کے رسول ﷺ کے نیچے قبر میں مخملی کپڑا بچھایا تھا۔ ابو عیسیٰ ترمذی نے کہا: شقران کی حدیث حسن غریب ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {عنقریب وہ کہیں گے کہ (وہ) تین تھے، چوتھا ان کا کتا تھا، اور (بعض) کہیں گے کہ پانچ تھے، چھٹا ان کا کتا تھا - بن دیکھے اندازے لگاتے ہوئے؛ اور (بعض) کہیں گے کہ سات تھے، اور آٹھواں ان کا کتا تھا۔ کہیے، "میرا رب ان کی گنتی کو خوب جانتا ہے، انہیں بہت تھوڑے لوگ جانتے ہیں۔ پس ان کے بارے میں سرسری بحث کے سوا بحث نہ کیجیے، اور ان کے بارے میں ان (اہل کتاب) میں سے کسی سے دریافت نہ کیجیے" (۲۲)}

اللہ تعالیٰ کا قول: {عنقریب وہ کہیں گے کہ تین تھے، چوتھا ان کا کتا تھا} "وہ کہیں گے" (سیقولون) میں ضمیر سے مراد اہل تورات اور محمد ﷺ کے ہم عصر لوگ ہیں۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ انہوں نے اصحابِ کہف کی تعداد کے بارے میں یہ مذکورہ اختلاف کیا ہے (۳)۔

اور کہا گیا ہے: اس سے مراد نصاریٰ ہیں، کیونکہ ان میں سے کچھ لوگ نجران سے نبی ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے تھے، پس اصحابِ کہف کا تذکرہ ہوا تو یعقوبیہ نے کہا: وہ تین تھے، چوتھا ان کا کتا تھا۔ اور نسطوریہ نے کہا: وہ پانچ تھے، چھٹا ان کا کتا تھا۔ اور مسلمانوں نے کہا: وہ سات تھے، آٹھواں ان کا کتا تھا (۴)۔

اور کہا گیا ہے: یہ ان یہودیوں کے بارے میں خبر ہے جنہوں نے مشرکین کو نبی ﷺ سے اصحابِ کہف کے بارے میں سوال کرنے کا حکم دیا تھا۔

اللہ تعالیٰ کے ارشاد {اور آٹھواں ان کا کتا تھا} میں 'واؤ' کے بارے میں نحویوں کا طریقہ یہ ہے کہ یہ 'واؤ عطف' ہے جو ان کی تعداد کی خبر کے آخر میں داخل ہوا ہے؛ تاکہ ان کے معاملے کو ترجیح دی جا سکے، اور یہ اس بات پر دلالت کرے کہ جو کچھ کہا گیا ہے یہ اس کی انتہا (۵) ہے، اور اگر یہ گر بھی جائے،

(۱) اسے ان الفاظ کے ساتھ ابو داؤد نے 'المراسیل' (۴۱۶) میں، اور ابن ابی شیبہ نے ۳۳۶/۳ میں حسن بصری سے مرسل روایت کیا ہے، اور نبی ﷺ کی قبر میں مخملی کپڑا رکھنے کی روایت مسلم (۹۶۷) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے کی ہے۔ (۲) سنن ترمذی (۱۰۴۷)، اور اسے ابن ابی عاصم نے 'الآحاد والمثانی' (۴۶۸) میں اور طبرانی نے 'الکبیر' (۷۴۰۹) میں بھی روایت کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۵۰۷/۳۔ (۴) الوسیط ۱۴۲/۳، اور زاد المسیر ۱۲۴/۵۔ (۵) (ظ) میں ہے: "نہایت"۔ اسی طرح المحرر الوجیز ۵۰۸/۳ میں ہے اور یہ کلام اسی سے ہے۔

٢٤٧ Surah Al-Kahf: Verse 22

...the speech would be correct. A group, including Ibn Khalawayh, said: It is the "waw" of the eight (waw al-thamania). Al-Tha'labi narrated from Abu Bakr bin 'Ayyash that Quraysh used to say in their counting: six, seven, and eight, inserting the "waw" with the eight (1). Al-Qaffal narrated something similar, saying: Some people said: Counting among the Arabs ends at seven, so if more is needed, a new piece of information is started by inserting the "waw", like His saying: {Those who turn to Allah, those who worship...} then He said: {and those who forbid what is wrong and those who observe...} [At-Tawbah: 112]. This is indicated by the fact that when He mentioned the gates of Hell: {until, when they reach it, its gates are opened} [Az-Zumar: 71] without a "waw", and when He mentioned Paradise, He said: {and its gates were opened} [Az-Zumar: 73] with a "waw". And He said: {better than you—submissive...} then He said: {and virgins} [At-Tahrim: 5]. Thus, seven is the end of the counting for them, just as ten is now for us (2).

Al-Qushayri Abu Nasr said: Such talk is arbitrary; from where did seven become the end for them! Furthermore, it is refuted by the words of the Almighty: {He is Allah, there is no deity except Him, the Sovereign, the Pure, the Perfection, the Bestower of Faith, the Overseer, the Exalted in Might, the Compeller, the Superior} [Al-Hashr: 23] and He did not mention the eighth name with a "waw".

A group of those who held that their number was seven said: He only mentioned the "waw" in His saying: "seven, and their eighth" to point out that this number is the truth, and that it is distinct from the other numbers mentioned by the People of the Book. For this reason, the Almighty said in the two previous sentences: {guessing at the unseen} and did not mention it in the third sentence, nor did He disparage it in any way. It is as if He said to His Prophet: they are seven and their eighth is their dog.

"Al-Rajm": Speaking based on conjecture. It is said for everything that is guessed: he conjectured about it, and it is "marjum" and "murajjam" (3), as he said:

And war is nothing but what you have known and tasted, And it is not about it with conjectural talk (4).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/508, and Zad al-Masir 5/125. (2) Tafsir al-Baghawi 3/156, and Zad al-Masir 5/125. (3) Lisan al-Arab (r-j-m). (4) The speaker is Zuhayr bin Abi Sulma, and the verse is in his Diwan, p. 18.

२४७ सूरा अल-कहफ: आयत २२

...भाषण सही होगा। इब्न खालवाय सहित एक समूह ने कहा: यह आठ का "वाव" (वाव अल-थमानिया) है। अल-थालाबी ने अबू बक्र बिन अय्याश से वर्णन किया है कि कुरैश अपनी गिनती में कहा करते थे: छह, सात, और आठ, आठ के साथ "वाव" डालते हुए (१)। अल-क़फ़्फ़ाल ने इसी तरह का वर्णन किया, और कहा: कुछ लोगों ने कहा: अरबों के बीच गिनती सात पर समाप्त होती है, इसलिए यदि अधिक की आवश्यकता होती है, तो "वाव" डालकर एक नई जानकारी शुरू की जाती है, जैसे उनका कहना: {वे जो अल्लाह की ओर मुड़ते हैं, वे जो इबादत करते हैं...} फिर उन्होंने कहा: {और जो बुराई से रोकते हैं और जो पालन करते हैं...} [अत-तौबा: ११२]। यह इस तथ्य से संकेतित है कि जब उन्होंने नरक के द्वारों का उल्लेख किया: {यहाँ तक कि जब वे वहाँ पहुँचेंगे, तो उसके द्वार खोल दिए जाएंगे} [अज़-ज़ुमर: ७१] बिना "वाव" के, और जब उन्होंने स्वर्ग का उल्लेख किया, तो उन्होंने कहा: {और उसके द्वार खोल दिए गए} [अज़-ज़ुमर: ७३] "वाव" के साथ। और उन्होंने कहा: {तुमसे बेहतर—आज्ञाकारी...} फिर उन्होंने कहा: {और कुंवारी} [अत-तहरीम: ५]। इस प्रकार, उनके लिए सात गिनती का अंत है, जैसा कि अब हमारे लिए दस है (२)।

अल-कुशैरी अबू नस्र ने कहा: ऐसी बातें मनमानी हैं; उनके लिए सात अंत कहाँ से हो गया! इसके अलावा, यह सर्वशक्तिमान के शब्दों द्वारा खंडित है: {वही अल्लाह है जिसके सिवा कोई पूज्य नहीं, सम्राट, अत्यंत पवित्र, शांति देने वाला, शरण देने वाला, रक्षक, प्रभुत्वशाली, बलवान, बड़ाई वाला} [अल-हश्र: २३] और उन्होंने आठवें नाम का उल्लेख "वाव" के साथ नहीं किया।

उन लोगों के एक समूह ने जो मानते थे कि उनकी संख्या सात थी, कहा: उन्होंने अपने इस कथन में "वाव" का उल्लेख केवल इसलिए किया: "सात, और उनका आठवां" यह बताने के लिए कि यह संख्या ही सत्य है, और यह कि यह अहल-ए-किताब द्वारा बताई गई अन्य संख्याओं से भिन्न है। इसी कारण से, सर्वशक्तिमान ने पिछले दो वाक्यों में कहा: {अनदेखे पर अटकलें लगाना} और तीसरे वाक्य में इसका उल्लेख नहीं किया, न ही इसमें कोई दोष निकाला। मानो उन्होंने अपने नबी से कहा: वे सात हैं और उनका आठवां उनका कुत्ता है।

"अल-रजम": अनुमान के आधार पर बोलना। जो कुछ भी अंदाज़ा लगाया जाता है उसके लिए कहा जाता है: उसने इसके बारे में अटकल लगाई, और वह "मरजूम" और "मुरज्जम" है (३), जैसा कि उन्होंने कहा:

और युद्ध कुछ और नहीं बल्कि वही है जो तुमने जाना और चखा है, और इसके बारे में कोई अटकलबाजी की बात नहीं है (४)।

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/५०८, और ज़ाद अल-मसीर ५/१२५। (२) तफ़सीर अल-बग़वी ३/१५६, और ज़ाद अल-मसीर ५/१२५। (३) लिसान अल-अरब (र-ज-म)। (४) वक्ता ज़ुहैर बिन अबी सुल्मा हैं, और छंद उनके दीवान में है, पृष्ठ १८।

۲۴۷ سورة الكهف: آیت ۲۲

... کلام صحیح ہو جائے گا۔ ایک گروہ نے، جس میں ابن خالویہ بھی شامل ہیں، کہا: یہ آٹھ کا واؤ (واؤ الثمانیہ) ہے۔ اور ثعلبی نے ابوبکر بن عیاش سے نقل کیا ہے کہ قریش اپنی گنتی میں کہا کرتے تھے: چھ، سات، اور آٹھ، پس وہ آٹھ میں واؤ داخل کرتے تھے (۱)۔ اور القفال نے اسی طرح کی بات نقل کی، چنانچہ کہا: ایک قوم نے کہا: عربوں کے ہاں گنتی سات پر ختم ہوتی ہے، پھر اگر اس پر اضافے کی ضرورت پڑتی تو واؤ کے ادخال کے ساتھ نیا کلام شروع کیا جاتا، جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿التَّـٰٓئِبُونَ الْعَـٰبِدُونَ﴾ پھر فرمایا: ﴿وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنكَرِ وَالْحَـٰفِظُونَ﴾ [التوبہ: ۱۱۲]۔ اس پر یہ بات دلالت کرتی ہے کہ جب جہنم کے دروازوں کا ذکر کیا تو فرمایا: ﴿حَتَّىٰٓ إِذَا جَآءُوهَا فُتِحَتْ أَبْوَابُهَا﴾ [الزمر: ۷۱] بغیر واؤ کے، اور جب جنت کا ذکر کیا تو فرمایا: ﴿وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا﴾ [الزمر: ۷۳] واؤ کے ساتھ اور فرمایا: ﴿خَيْرًا مِّنكُنَّ مُسْلِمَاتٍ﴾ پھر فرمایا: ﴿وَأَبْكَارًا﴾ [التحریم: ۵] پس سات ان کے ہاں گنتی کی انتہا ہے، جیسا کہ اب ہمارے ہاں دس ہے (۲)۔

القشیری ابو نصر نے کہا: اس طرح کی گفتگو من مانی ہے، اور ان کے ہاں سات انتہا کہاں سے ہو گئی! پھر یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول سے باطل ہو جاتی ہے: ﴿هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ﴾ [الحشر: ۲۳] اور آٹھویں نام کو واؤ کے ساتھ ذکر نہیں کیا۔

اور ان لوگوں میں سے ایک گروہ نے جو اس طرف گئے کہ ان کی تعداد سات ہے، کہا: آپ نے اپنے قول: "سات اور ان کا آٹھواں" میں واؤ کا ذکر صرف اس لیے کیا تاکہ اس بات پر تنبیہ ہو کہ یہی عدد حق ہے، اور یہ کہ یہ ان دوسرے اعداد سے مختلف ہے جو اہل کتاب نے کہے۔ اسی لیے اللہ تعالیٰ نے پہلے دو جملوں میں فرمایا: ﴿رَجْمًا بِالْغَيْبِ﴾ اور اسے تیسرے جملے میں ذکر نہیں کیا،

اور نہ ہی اس میں کسی چیز سے عیب نکالا، گویا اس نے اپنے نبی سے کہا: وہ سات ہیں اور ان کا آٹھواں ان کا کتا ہے۔

اور "الرجم": گمان کے ساتھ بات کرنا، ہر اس چیز کے لیے کہا جاتا ہے جس کا اندازہ لگایا جائے: اس میں رجم (اٹکل) کیا، اور وہ مرجوم اور مرجم ہے (۳)، جیسا کہ اس نے کہا:

اور جنگ نہیں ہے مگر وہی جو تم نے جان لی اور چکھ لی، اور یہ اس کے بارے میں کوئی اٹکل پچو بات نہیں ہے (۴)۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۳/۵۰۸، اور زاد المسیر ۵/۱۲۵۔ (۲) تفسیر البغوی ۳/۱۵۶، اور زاد المسیر ۵/۱۲۵۔ (۳) لسان العرب (رجم)۔ (۴) کہنے والے زہیر بن ابی سلمیٰ ہیں، اور یہ شعر ان کے دیوان میں ص ۱۸ پر ہے۔

Surah Al-Kahf: Verse 22 Page 248

I say: Al-Mawardi (1) and Al-Ghaznawi mentioned: Ibn Jurayj and Muhammad bin Ishaq said: They were eight, and they interpreted the Almighty's saying: "and the eighth of them was their dog" as: the owner of their dog. This strengthens the approach of the grammarians regarding the 'waw' [conjunction], and that it is as they said (2). Al-Qushayri said: The 'waw' was not mentioned in His saying: their fourth, their sixth, and if it were the other way around, it would have been permissible. Seeking wisdom and reason in such a 'waw' is far-fetched affectation, and it is like His saying in another place: {And We did not destroy any city but it had a known decree} [Al-Hijr: 4]. And in another place: {Except that it had warners * for a reminder} [Ash-Shu'ara: 208-209].

The Almighty's saying: {Say, "My Lord is most knowing of their number"} Allah Almighty commanded His Prophet, peace and blessings be upon him, in this verse to refer the knowledge of their number to Him, Mighty and Majestic. Then He informed that those among humans who know this are few. What is meant by that is a group of the People of the Book (3), according to the saying of 'Ataa. Ibn Abbas used to say: I am among that few, they were seven and the eighth of them was their dog (4), then he mentioned the seven by their names, and the dog's name was Qitmir, a spotted dog, larger than a 'qilti' and smaller than a 'kurki' (5). Muhammad bin Sa'id bin al-Musayyib said: It is a Chinese dog. And the correct view is that it is a 'Zubayri'. He said: There is no hadith scholar left in Nishapur who did not write this hadith from me except those for whom it was not destined. He said: Abu Amr al-Hiri wrote it from me (6).

The Almighty's saying: {So do not argue about them except with an obvious argument} i.e., do not dispute regarding the People of the Cave except with what We have revealed to you, which is returning the knowledge of their number to Allah Almighty. And it was said: the meaning of the obvious argument...

---

(1) In Al-Nukat wal-Uyun 3/297. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/508. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/508. (4) Reported by Al-Tabari 15/219-220, and in his Tarikh 2/5, and Ibn Sa'd in Al-Tabaqat 2/366, and Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 1/400. (5) Tafsir al-Baghawi 3/154, and 'Arais al-Majalis p. 419. 'Al-Qilti' refers to very short people, cats, or dogs. In some copies, it appeared as 'Al-Kurdi' instead of 'Al-Kurki'. What is established is from 'Arais al-Majalis, and 'Al-Kurki' is a well-known large bird. Hayat al-Hayawan by al-Damiri 2/273. (6) 'Arais al-Majalis p. 419.

सूरह अल-कहफ़: आयत २२ पृष्ठ २४८

मैंने कहा: अल-मावर्दी (1) और अल-गज़नवी ने उल्लेख किया है: और इब्न जुराइज और मुहम्मद बिन इशाक ने कहा: वे आठ थे, और उन्होंने अल्लाह के कथन: "और उनमें से आठवां उनका कुत्ता था" को इस प्रकार समझा: उनके कुत्ते का मालिक। यह वाव (conjunction) के संबंध में वैयाकरणों के दृष्टिकोण को पुख्ता करता है, और यह वैसा ही है जैसा उन्होंने कहा (2)। अल-कुशैरी ने कहा: उनके चौथे, उनके छठे, अल्लाह के कथन में वाव का उल्लेख नहीं किया गया था, और यदि यह इसके विपरीत होता तो यह जायज़ होता। ऐसे वाव में हिकमत और कारण तलाशना एक दूर की बात है, और यह उनके दूसरे स्थान पर दिए गए कथन की तरह है: {और हमने किसी बस्ती को तबाह नहीं किया मगर यह कि उसके लिए एक ज्ञात किताब थी} [अल-हिज्र: ४]। और एक अन्य स्थान पर: {मगर यह कि उसके लिए खबरदार करने वाले थे * याद दिलाने के लिए} [अश-शुअरा: २०८-२०९]।

अल्लाह का कथन: {कह दो, "मेरा रब उनकी संख्या को सबसे बेहतर जानता है"} अल्लाह तआला ने इस आयत में अपने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को आदेश दिया कि उनकी संख्या का ज्ञान अल्लाह अज्ज़ व जल्ल की ओर लौटा दें। फिर उसने बताया कि मनुष्यों में से इसे जानने वाले थोड़े ही हैं। अता के कथन के अनुसार, इससे तात्पर्य अहले किताब (3) का एक समूह है। इब्न अब्बास कहा करते थे: मैं उन थोड़े लोगों में से हूँ, वे सात थे और आठवां उनका कुत्ता था (4), फिर उन्होंने सातों का नाम लेकर उल्लेख किया, और कुत्ते का नाम कितमीर था, एक चितकबरा कुत्ता, जो 'क़िलती' से बड़ा और 'कुरकी' से छोटा था (5)। मुहम्मद बिन सईद बिन अल-मुसय्यब ने कहा: वह एक चीनी कुत्ता था। और सही विचार यह है कि वह 'जुबैरी' था। उन्होंने कहा: नीशापुर में कोई हदीस विद्वान ऐसा नहीं बचा जिसने मुझसे यह हदीस न लिखी हो, सिवाय उनके जिनके लिए यह मुकद्दर नहीं था। उन्होंने कहा: अबू अम्र अल-हीरी ने इसे मुझसे लिखा था (6)।

अल्लाह का कथन: {तो उनके बारे में बहस न करो सिवाय ऊपरी बहस के} यानी: गुफा वालों के बारे में बहस न करो सिवाय उस चीज़ के जो हमने तुम्हारी ओर वह्य की है, जो कि उनकी संख्या के ज्ञान को अल्लाह तआला की ओर लौटाना है। और कहा गया: स्पष्ट बहस का अर्थ है...

---

(1) अन-नुकात वल-उयून ३/२९७ में। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/५०८। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/५०८। (4) इसे तबरी ने १५/२१९-२२० में, और अपनी तारीख २/५ में, और इब्न साद ने अल-तबाक़ात २/३६६ में, और अब्द अल-रज्जाक ने अल-तफ़्सीर १/४०० में उद्धृत किया है। (5) तफ़्सीर

अल-बग़वी ३/१५४, और अराइस अल-मजालिस पृ. ४१९। 'क़िलती': बहुत छोटे कद के लोग, बिल्लियाँ और कुत्ते। प्रतियों में 'कुरकी' के स्थान पर 'कुर्दी' आया है। अराइस अल-मजालिस से जो प्रमाणित है वह 'कुरकी' है: एक प्रसिद्ध बड़ा पक्षी। हयात अल-हयवान अद-दामीरी २/२७३। (6) अराइस अल-मजालिस पृ. ४१९।

سورة الكهف: آیت ۲۲ صفحہ ۲٤۸

میں نے کہا: الماوردی (1) اور الغزنوی نے ذکر کیا ہے: اور ابن جریج اور محمد بن اسحاق نے کہا: وہ آٹھ تھے، اور انہوں نے اللہ تعالیٰ کے ارشاد: «وثامنهم كلبهم» کا مطلب یہ لیا: ان کے کتے کا مالک۔ اور یہ واؤ کے بارے میں نحویوں کے طریقے کو تقویت دیتا ہے، اور یہ ویسا ہی ہے جیسا انہوں نے کہا (2)۔ اور القشیری نے کہا: ان کے چوتھے، ان کے چھٹے، کے قول میں واؤ کا ذکر نہیں کیا گیا، اور اگر اس کے برعکس ہوتا تو جائز ہوتا، پس اس طرح کے واؤ میں حکمت اور علت تلاش کرنا تکلفِ بعید ہے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے دوسرے مقام پر قول کی طرح ہے: ﴿وَمَا أَهْلَكْنَا مِن قَرْيَةٍ إِلَّا وَلَا كِتَابٌ مَّعْلُومٌ﴾ [الحجر: ٤]۔ اور دوسرے مقام پر: ﴿إِلَّا لَهَا مُنذِرُونَ * ذِكْرَىٰ﴾ [الشعراء: ۲۰۸-۲۰۹]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُل رَّبِّي أَعْلَمُ بِعِدَّتِهِم﴾ اللہ تعالیٰ نے اس آیت میں اپنے نبی صلی اللہ علیہ وسلم کو حکم دیا کہ ان کی تعداد کا علم اللہ عز وجل کی طرف لوٹا دیں۔ پھر بتایا کہ انسانوں میں سے اس کے جاننے والے تھوڑے ہیں۔ عطا کے قول میں اس سے مراد اہل کتاب کا ایک گروہ (3) ہے۔ ابن عباس رضی اللہ عنہ فرمایا کرتے تھے: میں ان تھوڑے لوگوں میں سے ہوں، وہ سات تھے اور آٹھواں ان کا کتا تھا (4)، پھر انہوں نے ساتوں کے نام ذکر کیے، اور کتے کا نام قطمیر تھا، ایک چتکبرا کتا، جو 'قلطی' سے بڑا اور 'کرکی' سے چھوٹا تھا (5)۔ محمد بن سعید بن المسیب نے کہا: وہ چینی کتا تھا۔ اور صحیح یہ ہے کہ وہ زبیری تھا۔ انہوں نے کہا: نیشاپور میں کوئی محدث ایسا باقی نہیں رہا جس نے مجھ سے یہ حدیث نہ لکھی ہو سوائے اس کے جس کے مقدر میں نہ تھا۔ انہوں نے کہا: اور اسے ابو عمرو الحیری نے مجھ سے لکھا (6)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَلَا تُمَارِ فِيهِمْ إِلَّا مِرَاءً ظَاهِرًا﴾ یعنی: اصحاب کہف کے بارے میں جھگڑا نہ کرو مگر اسی کے ذریعے جو ہم نے تمہاری طرف وحی کیا ہے، اور وہ ان کی تعداد کے علم کو اللہ تعالیٰ کی طرف لوٹانا ہے۔ اور کہا گیا: مراء ظاہر کا معنی ہے...

---

(1) النکت والعیون ۲۹۷/۳ میں۔ (2) المحرر الوجیز ۵۰۸/۳۔ (3) المحرر الوجیز ۵۰۸/۳۔ (4) اسے طبری نے ۲۱۹/۱۵ - ۲۲۰ میں، اور اپنی تاریخ ۵/۲ میں، اور ابن سعد نے الطبقات ۳٦٦/۲ میں، اور عبد الرزاق نے التفسیر ٤۰۰/۱ میں روایت کیا ہے۔ (5) تفسیر البغوی ۳/ ۱٥٤، اور عرائس المجالس ص ٤۱۹، اور القلطی: انسانوں، بلیوں اور کتوں میں بہت پستہ قد۔ اور نسخوں میں کرکی کی جگہ کردی آیا ہے۔ اور عرائس المجالس سے جو ثابت ہے وہ کرکی ہے: ایک معروف بڑا پرندہ۔ حیاۃ الحیوان للدمیری ۲/ ۲۷۳۔ (6) عرائس المجالس ص ٤۱۹۔

Surah Al-Kahf: Verses 23 - 24 249

To say: It is not as you say, and the like, and do not argue over a predetermined matter in that (1). This is evidence that Allah the Almighty did not clarify their number to anyone; therefore, He said: "except with a surface-level argument" i.e., passing, as he said:

"And that is a complaint whose shame is apparent from you" (2)

And He did not permit him in this verse to argue, but His saying: "except an argument" is a metaphor from where the People of the Book argue with him. His referral back to them was called an "argument" (miraa'), then it was restricted as being "apparent" (surface-level), so it differed from the real, blameworthy argument. The pronoun in His saying: "concerning them" refers to the People of the Cave. And in His saying: "from them" refers to the opposing People of the Book. His saying: "So do not argue concerning them" means in their number, and the word "number" was omitted; because the apparent statement indicates it (3).

His saying, the Almighty: {And do not consult any of them about them.} It is narrated that he (peace and blessings be upon him) asked the Christians of Najran about them, so he was forbidden from asking (4). And in this is evidence of preventing Muslims from consulting the People of the Book on matters of knowledge.

His saying, the Almighty: {And never say of anything, 'I will do that tomorrow,' (23) Except [if adding], 'If Allah wills.' And remember your Lord when you forget and say, 'Perhaps my Lord will guide me to what is nearer than this to right conduct.' (24)}

His saying, the Almighty: {And never say of anything, 'I will do that tomorrow,' except if Allah wills} contains two issues:

First: The scholars said: Allah the Almighty rebuked His Prophet (peace and blessings be upon him) for his saying to the disbelievers when they asked him about the soul, the youths, and Dhul-Qarnayn: "Tomorrow I will inform you of the answer to your questions,"

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/508. (2) The verse is by Abu Dhu'ayb al-Hudhali, and it is in the Diwan of the Hudhalis p. 21, and its beginning is: "The slanderers shamed her that I love her." (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/508. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/138, and al-Wasit 3/143.

सूरह अल-कहफ़: आयत 23 - 24 249

कहने के लिए: यह वैसा नहीं है जैसा आप कहते हैं, और इसके जैसा, और उस बारे में किसी पूर्व निर्धारित मामले पर बहस न करें (1)। यह इस बात का प्रमाण है कि अल्लाह तआला ने किसी को भी उनकी संख्या स्पष्ट नहीं की, इसलिए उसने कहा: "सिवाय एक सतही बहस के" यानी: जाने वाली, जैसा कि उसने कहा:

"और यह एक ऐसी शिकायत है जिसकी शर्मिंदगी आप से स्पष्ट है" (2)

और इस आयत में उसे बहस करने की अनुमति नहीं दी गई थी, लेकिन उसका कहना: "सिवाय बहस के" एक रूपक है जहाँ से अहले किताब (किताब वाले) उससे बहस करते हैं, उनके पास वापस जाने को "बहस" (मिराअ) कहा गया, फिर इसे "स्पष्ट" (सतही) होने के साथ प्रतिबंधित किया गया, इसलिए यह वास्तविक, निंदनीय बहस से अलग हो गया। उसके कहने में सर्वनाम: "उनके बारे में" गुफा वालों (अहले कहफ़) को संदर्भित करता है। और उसके कहने में: "उनमें से" विरोधी अहले किताब को संदर्भित करता है। उसका कहना: "तो उनके बारे में बहस न करो" का अर्थ है उनकी संख्या के बारे में, और "संख्या" शब्द को हटा दिया गया; क्योंकि स्पष्ट कथन इसकी ओर संकेत करता है (3)।

अल्लाह तआला का कहना: {और उनमें से किसी से उनके बारे में न पूछें।} रिवायत है कि आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने नजरान के ईसाइयों से उनके बारे में पूछा था, तो उन्हें पूछने से मना कर दिया गया (4)। और इसमें मुसलमानों को ज्ञान की किसी भी चीज़ में अहले किताब से सलाह लेने से रोकने का प्रमाण है।

अल्लाह तआला का कहना: {और किसी चीज़ के बारे में कभी न कहें, 'मैं इसे कल करूँगा,' (23) सिवाय इसके[जब यह जोड़ें], 'यदि अल्लाह चाहे।' और अपने रब को याद करें जब आप भूल जाएँ और कहें, 'हो सकता है कि मेरा रब मुझे इससे भी अधिक सही मार्ग की ओर मार्गदर्शन करे।' (24)}

अल्लाह तआला का कहना: {और किसी चीज़ के बारे में कभी न कहें, 'मैं इसे कल करूँगा,' सिवाय इसके कि यदि अल्लाह चाहे} इसमें दो मसले हैं:

पहला: विद्वानों ने कहा: अल्लाह तआला ने अपने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को काफ़िरों से यह कहने पर डांटा, जब उन्होंने उनसे रूह (आत्मा), नौजवानों और ज़ुल-क़रैन के बारे में पूछा था: "कल मैं तुम्हें तुम्हारे सवालों का जवाब दूँगा,"

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/508। (2) यह छंद अबू ज़ुयब अल-हुज़ली का है, और यह दीवान अल-हुज़लीयन पृष्ठ 21 में है, और इसका आरंभ है: "चुगलखोरों ने उसे शर्मिंदा किया कि मैं उससे प्यार करता हूँ।" (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/508। (4) अल-फ़र्रा' द्वारा मआनी अल-क़ुरान 2/138, और अल-वसीत 3/143।

سورہ الکہف: آیات ۲۳ - ۲۴ ۲۴۹

کہنا: ایسا نہیں ہے جیسا تم کہتے ہو، اور اس کی طرح، اور اس بارے میں کسی مقدر امر پر بحث نہ کرو (۱)۔ اور اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ اللہ تعالیٰ نے ان کی تعداد کسی پر واضح نہیں فرمائی اسی لیے فرمایا: «إلا مراء ظاهراً» یعنی: جانے والی (سطحی)، جیسا کہ اس نے کہا:

«وتلك شكاةٌ ظاهرٌ عنك عارُها» (۲)

اور اس آیت میں اسے بحث کرنے کی اجازت نہیں دی گئی، لیکن اس کا قول: «إلا مراء» ایک استعارہ ہے اس حیثیت سے کہ اہل کتاب اس سے بحث کرتے ہیں، ان کی طرف رجوع کرنے کو "مراء" (بحث) کا نام دیا گیا، پھر اسے "ظاہر" (سطحی) ہونے کے ساتھ مقید کیا گیا، پس یہ حقیقی، قابل مذمت بحث سے الگ ہوگئی۔ اور اس کے قول: «فيهم» (ان میں) میں ضمیر اصحابِ کہف کی طرف لوٹتی ہے۔ اور اس کے قول: «منهم» (ان میں سے) میں ضمیر مخالف اہل کتاب کی طرف لوٹتی ہے۔ اور اس کا قول: «فلا تمار فيهم» یعنی ان کی تعداد کے بارے میں، اور "تعداد" (العدة) کا لفظ حذف کر دیا گیا؛ کیونکہ ظاہری کلام اس پر دلالت کرتا ہے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَلَا تَسْتَفْتِ فِيهِم مِّنْهُمْ أَحَدًا ﴾ (اور ان کے بارے میں ان میں سے کسی سے دریافت نہ کرو) مروی ہے کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے نجران کے عیسائیوں سے ان کے بارے میں پوچھا تھا، تو سوال کرنے سے منع کر دیا گیا (۴)۔ اور اس میں مسلمانوں کو علم کی کسی بھی چیز میں اہل کتاب کی طرف رجوع کرنے سے روکنے کی دلیل ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَٰلِكَ غَدًا ﴿٢٣﴾ إِلَّا أَن يَشَاءَ اللَّهُ ۚ وَاذْكُر رَّبَّكَ إِذَا نَسِيتَ وَقُلْ عَسَىٰ أَن يَهْدِيَنِ رَبِّي لِأَقْرَبَ مِنْ هَٰذَا رَشَدًا ﴿٢٤﴾ ﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَٰلِكَ غَدًا إِلَّا أَن يَشَاءَ اللَّهُ ﴾ اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: علماء نے کہا: اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی صلی اللہ علیہ وسلم پر عتاب فرمایا جب آپ نے کافروں سے کہا تھا، جب انہوں نے آپ سے روح، نوجوانوں (اصحابِ کہف) اور ذوالقرنین کے بارے میں پوچھا تھا: "کل میں تمہیں تمہارے سوالوں کا جواب دوں گا"،

(۱) المحرر الوجیز ۳/ ۵۰۸۔ (۲) یہ شعر ابو ذویب الہذلی کا ہے، اور یہ دیوان الہذلیین ص ۲۱ میں ہے، اور اس کا پہلا مصرعہ ہے: وعیَّرھا الواشون أنی أحبُّھا (۳) المحرر الوجیز ۳/ ۵۰۸۔ (۴) معانی القرآن للفراء ۲/ ۱۳۸، والوسیط ۳/ ۱۴۳۔

Surah Al-Kahf: Verses 23 - 24 250 And he did not make an exception in that. Thus, revelation was withheld from him for fifteen days until it became difficult for him, and the disbelievers spread rumors about him. Then this Surah was revealed to him as a relief. And he was commanded in this verse not to say about any matter: "I will do such and such tomorrow," unless he links it to the will of Allah, the Almighty (1), so that he does not state a definite future outcome. For if he says, "I will definitely do that," and does not do it, he would be lying. But if he says, "I will do that, if Allah wills," he is no longer confirming the outcome definitely. The 'lam' in His saying 'li-shay' (for a thing) is in the position of 'fi' (in), or as if He said: for the sake of something.

Second: Ibn Atiyyah said (2): People spoke about this verse regarding exception in oaths, but the verse is not about oaths; rather, it is about the tradition of making an exception in matters other than oaths. His saying: "except [when adding], 'If Allah wills'" involves an omission necessitated by the apparent meaning, which is made elegant by brevity. Its estimation is: "unless you say: 'if Allah wills'," or "unless you say: 'in sha Allah'." So the meaning is: except that you mention the will of Allah. Thus, "except that Allah wills" is not part of the speech that was forbidden.

I say: What Ibn Atiyyah chose and approved of is the view of Al-Kisa'i, Al-Farra', and Al-Akhfash (3). The Basrans said: The meaning is: "except by the will of Allah." So when a person says, "I will do this, if Allah wills," its meaning is: by the will of Allah. Ibn Atiyyah said (4): A group said: "except that Allah wills" is an exception to His saying: "And never say..." He said: This is a view narrated by Al-Tabari (5) and he refuted it; it is so flawed that it should not have been narrated. The discussion on exceptions in oaths and their rulings has already been mentioned in "Al-Ma'idah" (6).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/508. (2) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/508. (3) Ma'ani al-Quran by Al-Farra 2/138, and by Al-Akhfash 2/618. (4) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/508-509. (5) In At-Tafsir 15/224-225. (6) 8/137.

सूरह अल-कहफ: आयतें 23 - 24 250 और उन्होंने उसमें कोई अपवाद (इन्शाअल्लाह) नहीं किया था। इस कारण पंद्रह दिनों तक उन पर वह्य (प्रकाशना) रुकी रही, यहाँ तक कि यह उनके लिए कठिन हो गया और काफ़िरों ने उनके बारे में अफवाहें उड़ाईं। फिर यह सूरह उनके लिए राहत बनकर अवतरित हुई। और इस आयत में उन्हें यह आदेश दिया गया कि वे किसी भी मामले के बारे में यह न कहें: "मैं कल ऐसा और ऐसा करूँगा," जब तक कि वे उसे अल्लाह सर्वशक्तिमान की इच्छा (मशियत) से न जोड़ दें (1), ताकि वे भविष्य के परिणाम की निश्चित पुष्टि न करें। क्योंकि यदि वे कहें: "मैं निश्चित रूप से ऐसा करूँगा" और फिर न करें, तो वे झूठ बोलने वाले होंगे। लेकिन यदि वे कहें: "अगर अल्लाह ने चाहा तो मैं ऐसा करूँगा," तो वे उस खबर की निश्चित रूप से पुष्टि करने से बाहर हो जाते हैं। और अल्लाह के शब्द 'लिशय' (किसी चीज़ के लिए) में 'लाम' अक्षर 'फ़ी' (में) के स्थान पर है, या मानो उन्होंने कहा: किसी चीज़ की खातिर।

दूसरा: इब्न अतिय्या ने कहा (2): लोगों ने इस आयत में कसमों में अपवाद के बारे में बात की है, लेकिन यह आयत कसमों के बारे में नहीं है; बल्कि यह कसमों के अलावा अन्य मामलों में अपवाद करने की सुन्नत (परंपरा) के बारे में है। और अल्लाह का कथन: "सिवाय इसके कि अल्लाह चाहे" में एक ऐसा लोप (ओमिशन) है जिसे स्पष्ट अर्थ की आवश्यकता होती है, और संक्षिप्तता इसे सुंदर बनाती है। इसका अनुमानित अर्थ है: "सिवाय इसके कि आप कहें: अगर अल्लाह चाहे," या "सिवाय इसके कि आप कहें: इन्शाअल्लाह।" तो अर्थ यह है: सिवाय इसके कि आप अल्लाह की इच्छा का उल्लेख करें। अत; "सिवाय इसके कि अल्लाह चाहे" उस कथन का हिस्सा नहीं है जिससे मना किया गया था।

मैंने कहा: इब्न अतिय्या ने जिसे चुना और पसंद किया, वह अल-किसाई, अल-फर्रा और अल-अख्फश का मत है (3)। बसरा वासियों ने कहा: अर्थ है: "अल्लाह की इच्छा के बिना नहीं।" इसलिए जब कोई व्यक्ति कहता है, "मैं यह करूँगा अगर अल्लाह ने चाहा," तो इसका अर्थ है: अल्लाह की इच्छा से। इब्न अतिय्या ने कहा (4): एक समूह ने कहा: "सिवाय इसके कि अल्लाह चाहे" उनके इस कथन का अपवाद है: "और कभी न कहें..." उन्होंने कहा: यह एक मत है जिसे अल-तबरी ने उद्धृत किया है (5) और इसका खंडन किया है, और यह इतना दोषपूर्ण है कि इसे उद्धृत नहीं किया जाना चाहिए था। कसमों में अपवाद और उनके फैसलों के बारे में चर्चा पहले ही "अल-माइदा" (6) में की जा चुकी है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/508। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/508 में। (3) अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 2/138, और अल-अख्फश द्वारा 2/618। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/508-509 में। (5) अत-तफ़सीर 15/224-225 में। (6) 8/137।

سورہ الکہف: آیات 23 - 24 250 اور آپؐ نے اس میں استثنیٰ (ان شاء اللہ) نہیں کیا تھا۔ چنانچہ پندرہ دن تک وحی کا نزول رکا رہا، یہاں تک کہ یہ بات آپؐ پر گراں گزری اور کافروں نے افواہیں اڑانا شروع کر دیں۔ پھر یہ سورت آپؐ پر راحت بن کر نازل ہوئی۔ اور اس آیت میں حکم دیا گیا کہ کسی بھی کام کے بارے میں یہ نہ کہیں: "میں کل یہ کروں گا،" الا یہ کہ اسے اللہ تعالیٰ کی مشیت کے ساتھ جوڑ دیں (1)، تاکہ وہ خبر کے وقوع کے قطعی ہونے کا دعویٰ نہ بن جائے۔ کیونکہ اگر وہ کہے: "میں یقیناً ایسا کروں گا" اور نہ کرے، تو وہ جھوٹا ہوگا، اور اگر کہے: "اگر اللہ نے چاہا تو میں ایسا کروں گا،" تو وہ اس بات کو یقینی طور پر ثابت کرنے کی کیفیت سے نکل جاتا ہے۔ اور لفظ "لشیء" میں "لام" کا مرتبہ "فی" جیسا ہے، یا جیسے کہا جائے: کسی چیز کی خاطر۔

دوسری بات: ابن عطیہ نے کہا (2): لوگوں نے اس آیت میں قسموں میں استثنیٰ کے بارے میں کلام کیا ہے، حالانکہ یہ آیت قسموں کے بارے میں نہیں ہے بلکہ یہ غیر قسم میں استثنیٰ کی سنت کے بارے میں ہے۔ اور اللہ کا فرمان: "الا ان یشاء اللہ" (مگر یہ کہ اللہ چاہے) میں ایک ایسا حذف ہے جس کا تقاضا ظاہر کلام کرتا ہے اور اختصار اسے خوبصورت بناتا ہے۔ اس کی تقدیر (پوشیدہ عبارت) یوں ہے: "الا یہ کہ تم کہو: اگر اللہ چاہے" یا "الا یہ کہ تم کہو: ان شاء اللہ"۔ تو مطلب یہ ہے کہ: الا یہ کہ تم اللہ کی مشیت کا ذکر کرو۔ پس "الا ان یشاء اللہ" اس کلام کا حصہ نہیں ہے جس سے منع کیا گیا تھا۔

میں کہتا ہوں: ابن عطیہ نے جو پسند کیا اور جس پر اعتماد کیا وہ کسائی، فراء اور اخفش کا قول ہے (3)۔ اہل بصرہ نے کہا: معنی یہ ہے: اللہ کی مشیت کے ساتھ۔ پس جب انسان کہتا ہے: "میں یہ کروں گا ان شاء اللہ،" تو اس کا مطلب ہے: اللہ کی مشیت سے۔ ابن عطیہ نے کہا (4): ایک گروہ نے کہا: "الا ان یشاء اللہ" اللہ کے اس قول "ولا تقولن" سے استثنیٰ ہے۔ انہوں نے کہا: یہ وہ قول ہے

جسے طبری نے حکایت کیا ہے (5) اور اس کا رد کیا ہے، اور یہ اتنی بڑی غلطی ہے کہ اسے نقل نہیں کیا جانا چاہیے تھا۔ قسم میں استثنیٰ اور اس کے حکم کے بارے میں گفتگو "المائدہ" (6) میں گزر چکی ہے۔

---

(1) المحرر الوجیز 508/3۔ (2) المحرر الوجیز 508/3 میں۔ (3) معانی القرآن للفراء 138/2، وللاخفش 618/2۔ (4) المحرر الوجیز 508/3 - 509 میں۔ (5) فی التفسیر 224/15 - 225۔ (6) 137/8۔

Surah Al-Kahf: Verses 23 - 24 251

Allah the Almighty's saying: {And remember your Lord when you forget} contains one issue, which is the command to remember after forgetting. There is a difference of opinion regarding the remembrance commanded. It was said: It is His saying: "And say: Perhaps my Lord will guide me to what is closer than this to right guidance." Muhammad al-Kufi, the commentator, said: Indeed, these words are what everyone who did not make an exception was commanded to say, and they are an expiation for forgetting the exception. The majority said: It is a commanded prayer without this specific wording(1). It was also said: It is his saying: "Insha'Allah" (If Allah wills), which he had forgotten at the time of his oath. It was narrated from Ibn Abbas(2) that if one forgets the exception and then remembers even after a year, he does not break his oath if he was swearing. This is the opinion of Mujahid(3).

Isma'il bin Ishaq narrated this from Abu al-'Aliyah regarding Allah Almighty's saying: "And remember your Lord when you forget." He said: He makes the exception when he remembers it(4). Al-Hasan: As long as he is in the assembly of remembrance(5). Ibn Abbas: Two years(6), mentioned by Al-Ghaznawi who said: It is interpreted as catching up with the blessing of the exception to be free from sin. As for the exception that has legal effect, it is only valid if it is connected. Al-Suddi: Meaning: every prayer forgotten, when remembered(7). It was said: Make an exception by His name so that you do not forget. And it was said: Remember Him whenever you forget Him. And it was said: If you forget something, remember Him, and He will make you remember it. And it was said: Remember Him if you forget others or forget yourself; for that is the essence of remembrance.

This verse is addressed to the Prophet ﷺ, and it is a speech opening according to the most correct opinion, and it has nothing to do with the exception in an oath. Furthermore, it applies to his entire nation because it is a ruling that recurs among people due to its frequent occurrence. And Allah is the Granter of success.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/509. (2) Reported by Al-Tabari 15/225, and Ibn Abi Hatim 7/2355 (12758), and mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-'Uyun 3/299. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/509, and in it: after two years. (4) Reported by Al-Tabari 15/225 - 226. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/299, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/509. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 3/509 and attributed it to Mujahid. (7) Tafsir al-Baghawi 3/157.

सूरह अल-कहफ़: आयत 23 - 24 251

अल्लाह तआला का फरमान: {और अपने रब को याद करो जब तुम भूल जाओ} इसमें एक मसला है, और वह है भूलने के बाद ज़िक्र (याद) करने का आदेश। जिस ज़िक्र का आदेश दिया गया है, उसके बारे में मतभेद है। कहा गया: वह उनका यह कथन है: "और कहो: शायद मेरा रब मुझे इससे अधिक सही मार्गदर्शन के करीब ले जाए।" मुफस्सिर मुहम्मद अल-कूफी ने कहा: वास्तव में, ये वे शब्द हैं जिन्हें हर उस व्यक्ति को कहने का आदेश दिया गया है जिसने अपवाद (इस्तिस्ना) नहीं किया, और यह अपवाद भूल जाने का कफ़्फ़ारा है। बहुसंख्यक विद्वानों (जुमहूर) ने कहा: यह एक आदेशित दुआ है बिना इस विशिष्टता के(1)। और कहा गया: यह उनका "इनशाअल्लाह" (यदि अल्लाह ने चाहा) कहना है, जिसे वह अपनी कसम के समय भूल गए थे। इब्न अब्बास (2) से वर्णित है कि यदि कोई अपवाद भूल जाए और फिर याद आए, चाहे एक साल बाद ही क्यों न हो; तो उसने अपनी कसम नहीं तोड़ी यदि वह कसम खा रहा था। और यही मुजाहिद का मत है (3)।

इस्माइल बिन इसहाक ने अबू अल-आलिया से अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में यही वर्णन किया है: "और अपने रब को याद करो जब तुम भूल जाओ।" उन्होंने कहा: जब उसे याद आए तो वह अपवाद कर ले (4)। अल-हसन: जब तक वह ज़िक्र की मजलिस में है (5)। इब्न अब्बास: दो साल (6), अल-ग़ज़नवी ने इसका उल्लेख किया और कहा: इसे अपवाद की बरकत को प्राप्त करने के रूप में लिया जाता है; ताकि पाप से छुटकारा मिल सके। जहाँ तक उस अपवाद का सवाल है जो कानूनी प्रभाव रखता है; तो वह केवल जुड़े होने पर ही मान्य है। अल-सुद्दी: अर्थात: हर वह नमाज़ जिसे वह भूल गया हो, जब उसे याद आए (7)। कहा गया: उनके नाम के साथ अपवाद करो ताकि तुम भूलो नहीं। और कहा गया: जब भी तुम उन्हें भूलो, उन्हें याद करो। और कहा गया: यदि तुम कुछ भूल जाओ, तो उन्हें याद करो, वह तुम्हें याद दिला देंगे। और कहा गया: उन्हें याद करो यदि तुम दूसरों को भूल जाओ या खुद को भूल जाओ; क्योंकि यही ज़िक्र की हकीकत है।

यह आयत नबी ﷺ को संबोधित है, और सही मत के अनुसार यह बातचीत की शुरुआत है, और कसम में अपवाद से इसका कोई लेना-देना नहीं है। इसके अलावा, यह उनकी पूरी उम्मत के लिए आम है; क्योंकि यह एक ऐसा हुक्म है जो लोगों के बीच बार-बार होने के कारण आता रहता है। और अल्लाह ही सफलता देने वाला है।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/509। (2) इसे अल-तबरी 15/225 और इब्न अबी हातिम 7/2355 (12758) ने निकाला है, और अल-मावर्दी ने अल-नुक़त वल-'उयून 3/299 में इसका उल्लेख किया है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/509, और उसमें है: दो साल बाद। (4) इसे अल-तबरी 15/225 - 226 ने निकाला है। (5) अल-नुक़त वल-'उयून 3/299, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/509। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/509 और इसे मुजाहिद की ओर मनसूब किया है। (7) तफ़्सीर अल-बग़वी 3/157।

سورہ الکہف: آیت ۲۳ - ۲۴ ۲۵۱

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاذْكُر رَّبَّكَ إِذَا نَسِيتَ﴾ (اور جب بھول جاؤ تو اپنے رب کو یاد کرو) اس میں ایک مسئلہ ہے، اور وہ بھولنے کے بعد ذکر کا حکم ہے۔ جس ذکر کا حکم دیا گیا ہے اس کے بارے میں اختلاف ہے، چنانچہ کہا گیا: وہ اللہ کا یہ قول ہے: «وقل عسى أن يَهديني ربي لأقرب من هذا رَشَداً» (اور کہو کہ امید ہے کہ میرا رب مجھے اس سے بھی زیادہ ہدایت کی بات کی طرف راہ نمائی فرمائے گا)۔ مفسر محمد الکوفی نے کہا: یہ وہ الفاظ ہیں جنہیں کہنے کا ہر اس شخص کو حکم دیا گیا ہے جس نے استثنا (ان شاء اللہ کہنا) نہیں کیا، اور یہ استثنا بھول جانے کا کفارہ ہے۔ جمہور نے کہا: یہ ایک مامور دعا ہے بغیر اس تخصیص کے (۱)۔ اور کہا گیا: یہ ان کا قول «ان شاء اللہ» ہے جسے وہ اپنی قسم کے وقت بھول گئے تھے۔ ابن عباس (۲) سے مروی ہے کہ اگر کوئی استثنا بھول جائے پھر یاد آنے پر کہہ لے خواہ ایک سال بعد ہی کیوں نہ ہو؛ تو وہ حانث (قسم توڑنے والا) نہیں ہوگا اگر وہ قسم کھا رہا تھا۔ اور یہی مجاہد کا قول ہے (۳)۔

اسماعیل بن اسحاق نے ابو العالیہ سے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد: «واذكر ربك إذا نسيت» کے بارے میں یہی نقل کیا ہے، انہوں نے کہا: جب اسے یاد آئے تو وہ استثنا کر لے (۴)۔ الحسن: جب تک وہ ذکر کی مجلس میں ہے (۵)۔ ابن عباس: دو سال (۶)، اس کا ذکر غزنوی نے کیا اور کہا: اس کو استثنا کی برکت پانے پر محمول کیا جائے گا؛ تاکہ گناہ سے چھٹکارا مل سکے۔ رہا وہ استثنا جو حکمی طور پر مفید ہو؛ تو وہ صرف متصل (موقع پر) ہونے کی صورت میں ہی صحیح ہے۔ السُّدّی: یعنی: ہر وہ نماز جو وہ بھول گیا ہو، جب اسے یاد آئے (۷)۔ کہا گیا: اس کے نام کے ساتھ استثنا کرو تاکہ تم بھولو نہیں۔ اور کہا گیا: جب بھی تم اسے بھولو، اسے یاد کرو۔ اور کہا گیا: اگر تم

کوئی چیز بھول جاؤ تو اسے یاد کرو وہ تمہیں یاد دلا دے گا۔ اور کہا گیا: اسے یاد کرو جب تم غیر کو بھول جاؤ یا خود کو بھول جاؤ؛ کیونکہ یہی ذکر کی حقیقت ہے۔

یہ آیت نبی ﷺ سے خطاب ہے، اور اصح قول کے مطابق یہ کلام کا آغاز ہے، اور قسم میں استثنا سے اس کا کوئی تعلق نہیں ہے، اور اس کے بعد یہ آپ کی پوری امت کے لیے عام ہے؛ کیونکہ یہ ایسا حکم ہے جو لوگوں میں کثرتِ وقوع کی وجہ سے گردش کرتا رہتا ہے۔ اور اللہ ہی توفیق دینے والا ہے۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۵۰۹/۳۔ (۲) اسے طبری ۲۲۵/۱۵، اور ابن ابی حاتم ۲۳۵۵/۷ (۱۲۷۵۸) نے نکالا ہے، اور ماوردی نے النکت والعیون ۲۹۹/۳ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۵۰۹/۳، اور اس میں ہے: دو سال بعد۔ (۴) اسے طبری ۲۲۵/۱۵ - ۲۲۶ نے نکالا ہے۔ (۵) النکت والعیون ۲۹۹/۳، اور المحرر الوجیز ۵۰۹/۳۔ (۶) المحرر الوجیز ۵۰۹/۳ اور اسے مجاہد کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۷) تفسیر البغوی ۱۵۷/۳۔

252 Surah Al-Kahf: Verse 25

The Almighty's saying: {And they remained in their cave for three hundred years and exceeded by nine.} [Verse 25]

This is a report from Allah Almighty regarding the duration of their stay. In the recitation of Ibn Mas'ud: "And they said they stayed."(1) Al-Tabari said(2): The Children of Israel differed regarding the time that had passed for them from the moment they were discovered until the time of the Prophet ﷺ. Some of them said: They stayed for three hundred and nine years. So Allah Almighty informed His Prophet that this period was during their sleep, and that what follows is unknown to humans. Thus, Allah Almighty commanded that the knowledge of that be referred back to Him.

Ibn 'Atiyyah said(3): According to this, His saying "they stayed" the first time refers to their sleep in the cave, and the second "they stayed" refers to after their discovery until the time of Muhammad ﷺ, or until the time they perished through decay(4). Mujahid: Until the time the Quran was revealed. Al-Dahhak: Until they died. Some said: When He said "and exceeded by nine," people did not know if they were hours, days, weeks (jum'a), months, or years? The Children of Israel differed accordingly, so Allah Almighty commanded referring the knowledge to Him regarding the nine; thus, it is ambiguous here. The apparent meaning in Arabic speech is that they are years, and the apparent nature of their story is that they arose and entered the cave shortly after Jesus, and some of the disciples still remained. Other things have been said about this, as follows.

Al-Qushayri said: Nine nights or nine hours is not understood from "nine," because "years" was mentioned previously. Just as you say: "I have a hundred dirhams and five," and the understood meaning is five dirhams. Abu Ali said: "and exceeded by nine" means: they stayed for nine more, so it (the word stay) was omitted. Al-Dahhak said: When "And they remained in their cave for three hundred" was revealed, they asked: years, months, weeks, or days? So Allah Almighty revealed: "years"(5). Al-Naqqash related something to the effect that they stayed for three hundred solar years according to the calculation...

---

(1) Tafsir Al-Tabari 15/229, and Al-Kashshaf 2/481. (2) In Tafsir 15/231, and quoted from him by Ibn 'Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 3/510. (3) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/510. (4) In (Z) and Al-Muharrar al-Wajiz: "bi-l-balā" (through decay). Both have the same meaning. (5) Narrated by Al-Tabari 15/230, and Ibn Abi Hatim 7/2356 (12767).

252 सूरह अल-कहफ़: आयत 25

अल्लाह तआला का फरमान: {और वे अपनी गुफा में तीन सौ साल रहे और नौ (साल) और बढ़ गए।} [आयत 25]

यह अल्लाह तआला की ओर से उनके ठहरने की अवधि के बारे में एक समाचार है। इब्न मसूद के पाठ (किरात) में है: "और उन्होंने कहा कि वे ठहरे।" (1) अल-तबरी ने कहा (2): बनी इसराइल के बीच उस समय के बारे में मतभेद था जो उनके मिलने से लेकर पैगंबर ﷺ के समय तक बीत चुका था। उनमें से कुछ ने कहा: वे तीन सौ नौ साल तक रहे। तो अल्लाह तआला ने अपने नबी को सूचित किया कि यह अवधि उनके सोने के दौरान थी, और उसके बाद का समय मनुष्यों के लिए अज्ञात है। इसलिए अल्लाह तआला ने आज्ञा दी कि उसका ज्ञान उसी की ओर लौटा दिया जाए।

इब्न अतिय्या ने कहा (3): इस आधार पर, उनका पहला "वे ठहरे" कहना गुफा में उनकी नींद के बारे में है, और दूसरा "वे ठहरे" उनके मिलने के बाद से मुहम्मद ﷺ के समय तक, या उनके क्षय (बला) द्वारा समाप्त होने के समय तक के लिए है (4)। मुजाहिद: कुरान के अवतरण के समय तक। अल-दह्हाक: जब तक वे मर नहीं गए। कुछ ने कहा: जब उसने कहा "और नौ बढ़ गए," तो लोगों को पता नहीं था कि वे घंटे थे, या दिन, या सप्ताह (जुमा), या महीने, या साल? बनी इसराइल में इसी के अनुसार मतभेद हुआ, इसलिए अल्लाह तआला ने नौ के बारे में ज्ञान को अपनी ओर लौटाने का आदेश दिया; अतः इस आधार पर यह अस्पष्ट है। अरबी भाषा का स्पष्ट अर्थ यह है कि वे वर्ष हैं, और उनके मामले की स्पष्ट बात यह है कि वे ईसा (अलैहिस्सलाम) के कुछ ही समय बाद गुफा में दाखिल हुए थे, और हवारियों (शिष्यों) में से कुछ शेष थे। इसके अलावा अन्य बातें भी कही गई हैं जैसा कि आगे आएगा।

अल-कुशायरी ने कहा: "नौ" से नौ रातें या नौ घंटे नहीं समझा जाता; क्योंकि वर्षों का उल्लेख पहले ही हो चुका है। जैसे कि आप कहें: "मेरे पास सौ दिरहम और पाँच हैं," तो इसका अर्थ पाँच दिरहम ही समझा जाता है। अबू अली ने कहा: "और नौ बढ़ गए" का अर्थ है: नौ (साल) और रहने की वृद्धि हुई, इसलिए (रहने शब्द) हटा दिया गया। अल-दह्हाक ने कहा: जब "और वे अपनी गुफा में तीन सौ रहे" नाजिल हुआ, तो उन्होंने पूछा: साल, महीने, सप्ताह, या दिन? तो अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने नाजिल फरमाया: "साल" (5)। अल-नक़्क़ाश ने इसके अर्थ में उल्लेख किया है कि वे गणना के अनुसार तीन सौ सौर वर्ष रहे...

(1) तफ़सीर अल-तबरी 15/229, और अल-कश्शाफ 2/481। (2) तफ़सीर 15/231 में, और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/510 में उनसे उद्धृत किया है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/510 में। (4) (ज़) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में: "बिल-बला" (क्षय द्वारा)। दोनों का अर्थ एक ही है। (5) अल-तबरी 15/230, और इब्न अबी हातिम 7/2356 (12767) द्वारा वर्णित।

252 سورہ الکہف: آیت ۲۵

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور وہ اپنی غار میں تین سو سال رہے اور نو (سال) اور بڑھ گئے۔} [آیت ۲۵]

یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے ان کے قیام کی مدت کے بارے میں ایک خبر ہے۔ ابن مسعود کی قرأت میں ہے: «وقالوا لبثوا» (اور انہوں نے کہا کہ وہ رہے) (۱)۔ طبری نے کہا (۲): بنی اسرائیل کے درمیان اس مدت کے بارے میں اختلاف ہوا جو ان کے دریافت ہونے کے بعد سے نبی ﷺ کے زمانے تک گزر چکی تھی۔ ان میں سے بعض نے کہا: وہ تین سو نو سال رہے۔ تو اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی کو خبر دی کہ یہ مدت ان کے سونے کے دوران تھی، اور اس کے بعد کا حال انسانوں کے لیے نامعلوم ہے۔ چنانچہ اللہ تعالیٰ نے حکم دیا کہ اس کا علم اسی کی طرف لوٹایا جائے۔

ابن عطیہ نے کہا (۳): اس بنا پر اللہ کا پہلا قول «لبثوا» غار میں ان کی نیند کے بارے میں ہے، اور دوسرا «لبثوا» ان کے دریافت ہونے کے بعد سے محمد ﷺ کے زمانے تک، یا ان کے بوسیدگی (بلاء) سے ختم ہونے کے وقت تک کے لیے ہے (۴)۔ مجاہد: قرآن کے نزول کے وقت تک۔ ضحاک: یہاں تک کہ وہ فوت ہو گئے۔ بعض نے کہا: جب اللہ نے فرمایا «وازدادوا تسعاً» (اور نو بڑھ گئے) تو لوگوں کو معلوم نہیں تھا کہ وہ گھنٹے ہیں، یا دن، یا ہفتے، یا مہینے، یا سال؟ بنی اسرائیل میں اسی کے مطابق اختلاف ہوا، تو اللہ تعالیٰ نے نو کے بارے میں علم کو اپنی طرف لوٹانے کا حکم دیا؛ چنانچہ اس لحاظ سے یہ مبہم ہے۔ عربی کلام کا ظاہر مفہوم یہی ہے کہ وہ سال ہیں، اور ان کے معاملے کا ظاہر یہ ہے کہ وہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام کے تھوڑی ہی مدت بعد غار میں داخل ہوئے تھے، اور حواریوں میں سے کچھ باقی تھے۔ اس کے علاوہ بھی باتیں کہی گئی ہیں جیسا کہ آگے آئے گا۔

قشیری نے کہا: نو سے نو راتیں یا نو گھنٹے نہیں سمجھے جاتے؛ کیونکہ سالوں کا ذکر پہلے آ چکا ہے، جیسے آپ کہیں: "میرے پاس سو درہم اور پانچ ہیں"، تو اس سے پانچ درہم ہی سمجھے جاتے ہیں۔ ابو علی نے کہا: «وازدادوا تسعاً» یعنی: نو (سال) مزید قیام بڑھ گیا، تو (لفظ لبث) حذف کر دیا گیا۔ ضحاک نے کہا: جب «ولبثوا في كهفهم ثلاث مئة» نازل ہوئی تو انہوں نے پوچھا: سال، یا مہینے، یا ہفتے، یا دن؟ تو اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: «سنين» (سال) (۵)۔ نقاش نے اس کے ہم معنی بات ذکر کی ہے کہ وہ حساب کے مطابق تین سو شمسی سال رہے...

---

(۱) تفسیر طبری ۲۲۹/۱۵، اور الکشاف ۴۸۱/۲۔ (۲) تفسیر ۲۳۱/۱۵ میں، اور ابن عطیہ نے اسے المحرر الوجیز ۵۱۰/۳ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۵۱۰/۳ میں۔ (۴) (ظ) اور المحرر الوجیز میں: «بالبلی»۔ دونوں ایک ہی معنی میں ہیں۔ (۵) اسے طبری ۲۳۰/۱۵، اور ابن ابی حاتم ۲۳۵۶/۷ (۱۲۷۶۷) نے روایت کیا ہے۔

253 Surah Al-Kahf: Ayahs 25 - 26 ...days. Since the information here was for the Arab Prophet, the nine [years] were mentioned, as what he understood of years were lunar years, and this addition is the difference between the two calculations(1). Al-Ghaznawi mentioned something similar. Meaning: due to the difference between solar and lunar years; because they differ by one year every thirty-three and a third years, so in three hundred years, there are nine years. The majority [of reciters] read: "three hundred [tanween on hundred] years [accusative]" with nunation on 'hundred' and the word 'years' in the accusative case, based on precedence and delay. That is: 'years three hundred', so the adjective was placed before the described noun, thus "years" becomes a substitute (badal) or an explanatory conjunction (atf bayan). It was also said: based on explanation and specification (tamyiz). And "years" is in the place of "year" (singular). Hamza and Al-Kisa'i read it by adding "hundred" to "years" (idhafa) and omitting the nunation, as if they treated "years" as "year" (singular), since the meaning of both is the same(2). Abu Ali said(3): These numbers that are famously added to singular nouns, like three hundred men (rajul) or garments (thawb), may sometimes be added to plural nouns. In the mushaf (manuscript) of Abdullah [ibn Mas'ud]: "three hundred year [singular]"(4). Al-Dahhak read "three hundred years [nominative form 'sunun']" with a 'waw'. Abu Amr read differently, "tis'an" (nine) with a fatha on the 'ta'(5), while the majority read it with a kasra. Al-Farra, Al-Kisa'i, and Abu Ubaida said: the estimation is: 'they remained in their cave for years, three hundred'(6). The words of the Almighty: "Say, 'Allah is most knowing of how long they remained. To Him belongs [knowledge of] the unseen of the heavens and the earth. How seeing is He and how hearing! They have not besides Him any protector, and He shares not His legislation with anyone.' (26)" The words of the Almighty: "Say, 'Allah is most knowing of how long they remained'", it was said: from after their death until the revelation of the Quran about them,

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/510. (2) Al-Sab'ah p. 389 - 390, and al-Taysir p. 143, and see I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/453, and Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 2/138. (3) In al-Hujjah lil-Qurra' al-Sab'ah 5/137. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/510, and mentioned by Ibn Khalawayh in al-Shawadh p. 79, and al-Zamakhshari in al-Kashshaf 2/481 and attributed it to Ubayy. See al-Bahr al-Muhit 6/117. (5) Al-Shawadh p. 79. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/453, and see Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 2/138, and Majaz al-Qur'an by Abu Ubaidah 1/398.

253 सूरह अल-कहफ़: आयतें 25 - 26 ...दिन। चूँकि यहाँ जानकारी अरबी नबी के लिए थी, इसलिए नौ (वर्षों) का उल्लेख किया गया, क्योंकि उनके पास वर्षों की समझ चंद्र वर्षों की थी, और यह वृद्धि दो गणनाओं के बीच का अंतर है(1)। अल-ग़ज़नवी ने इसी तरह का उल्लेख किया है। अर्थात: सौर और चंद्र वर्षों के अंतर के कारण; क्योंकि वे हर तैंतीस और एक-तिहाई वर्षों में एक वर्ष का अंतर रखते हैं, इसलिए तीन सौ वर्षों में नौ वर्ष होंगे। बहुमत [पाठकों] ने पढ़ा है: "तीन सौ [सौ पर तनवीन के साथ] वर्ष [नस्ब की स्थिति में]", 'सौ' पर तनवीन लगाकर और 'वर्ष' को नस्ब में रखकर, पहले और बाद के क्रम के आधार पर। अर्थात: वर्ष तीन सौ, तो विशेषण को विशेष्य से पहले रखा गया, इस प्रकार यहाँ "वर्ष" 'बदल' (विकल्प) या 'अत्फ़ बयान' (व्याख्यात्मक संयोजन) बन जाता है। यह भी कहा गया है: व्याख्या और 'तमीज़' (विशिष्टता) के आधार पर। और यहाँ "वर्षों" शब्द "वर्ष" (एकवचन) के स्थान पर है। हमज़ा और अल-किसाई ने "सौ" को "वर्षों" के साथ जोड़कर (इज़ाफ़त) और तनवीन को छोड़कर पढ़ा है, जैसे कि उन्होंने "वर्षों" को "वर्ष" (एकवचन) के समान माना हो, क्योंकि दोनों का अर्थ एक ही है(2)। अबू अली ने कहा(3): ये संख्याएँ जो प्रसिद्ध रूप से एकवचन संज्ञाओं के साथ जोड़ी जाती हैं, जैसे तीन सौ आदमी (रजल) या कपड़े (थौब), कभी-कभी बहुवचन संज्ञाओं के साथ भी जोड़ी जा सकती हैं। अब्दुल्ला [इब्न मसूद] के मुसहफ़ में है: "तीन सौ वर्ष [एकवचन]"(4)। अल-दह्हाक ने "तीन सौ वर्ष [सुनून - वाव के साथ]" पढ़ा। अबू अम्र ने इसके विपरीत "तिस'अन" (नौ) को 'ता' पर फ़त्हा के साथ पढ़ा(5), जबकि बहुमत ने इसे कसरा के साथ पढ़ा। अल-फ़र्रा, अल-किसाई और अबू उबैदा ने कहा: अनुमान यह है: 'वे अपनी गुफा में वर्षों तक रहे, तीन सौ'(6)। सर्वशक्तिमान का कथन: "कहें, 'अल्लाह सबसे अधिक जानता है कि वे कितनी देर रहे। उसी के पास आसमानों और धरती का परोक्ष [का ज्ञान] है। वह कितना देखने वाला है और कितना सुनने वाला है! उसके सिवा उनका कोई संरक्षक नहीं है, और वह अपने निर्णय में किसी को साझीदार नहीं बनाता।' (26)" सर्वशक्तिमान का कथन: "कहें, 'अल्लाह सबसे अधिक जानता है कि वे कितनी देर रहे'", कहा गया: उनकी मृत्यु के बाद से लेकर उनके बारे में कुरान के अवतरण तक।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/510। (2) अल-सबआ पृष्ठ 389 - 390, और अल-तयसीर पृष्ठ 143, और देखें अल-नह्हाज़ द्वारा एराब अल-कुरान 2/453, और अल-फ़र्रा द्वारा मानी अल-कुरान 2/138। (3) अल-हुज्जा लिल-कुर्रा अल-सबआ 5/137 में। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/510, और इब्न खालवाय ने अल-शवाज़ पृष्ठ 79 में इसका उल्लेख किया है, और अल-ज़मख्शरी ने अल-कशफ़ 2/481 में इसे उबई की ओर निर्दिष्ट किया है। अल-बह्र अल-मुहीत 6/117 देखें। (5) अल-शवाज़ पृष्ठ

79। (6) अल-नह्हाज़ द्वारा एराब अल-कुरान 2/453, और देखें अल-फ़र्रा द्वारा मानी अल-कुरान 2/138, और अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-कुरान 1/398।

۲۵۳ سورة الكهف: آیات ۲۵ - ۲۶ ...ایام۔ چونکہ یہاں خبر نبی عربی کے لیے تھی، اس لیے نو کا ذکر کیا گیا، کیونکہ ان کے نزدیک برسوں سے مراد قمری سال تھے، اور یہ زیادتی دونوں حسابوں کے درمیان کا فرق ہے(۱)۔ اسی طرح غزنوی نے ذکر کیا ہے۔ یعنی: شمسی اور قمری سالوں کے اختلاف کی وجہ سے؛ کیونکہ یہ ہر ساڑھے تینتیس سالوں میں ایک سال کا فرق پیدا ہوتا ہے، پس تین سو سالوں میں نو سال کا فرق ہوگا۔ جمہور نے اسے «ثلاث مئةٍ سنين» پڑھا ہے، 'مئة' کی تنوین اور 'سنين' کی نصب کے ساتھ، تقدیم و تاخیر کی بنیاد پر، یعنی: برسوں تین سو، پس صفت کو موصوف پر مقدم کر دیا گیا، تو اس صورت میں «سنين» بدل یا عطف بیان ہوگا۔ اور کہا گیا ہے: تفسیر اور تمیز کی بنا پر۔ اور «سنين» یہاں 'سنة' (واحد) کے مقام پر ہے۔ حمزہ اور کسائی نے 'مئة' کو 'سنين' کی طرف مضاف کر کے اور تنوین کو چھوڑ کر پڑھا ہے، گویا انہوں نے «سنين» کو «سنة» کے درجے میں رکھا ہے، کیونکہ دونوں کا معنی ایک ہی ہے(۲)۔ ابو علی نے کہا(۳): یہ اعداد جو مشہور طور پر واحد کی طرف مضاف ہوتے ہیں جیسے 'ثلاث مئة رجل' اور 'ثوب'، کبھی جمع کی طرف بھی مضاف ہوتے ہیں۔ اور عبداللہ [بن مسعود] کے مصحف میں «ثلاث مئة سنة» (واحد) ہے(۴)۔ الضحاک نے «ثلاث مئة سنون» واؤ کے ساتھ پڑھا ہے۔ ابو عمرو نے اس کے برعکس «تِسْعاً» کو 'ت' کے فتحہ کے ساتھ پڑھا(۵)، اور جمہور نے اسے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے۔ فراء، کسائی اور ابو عبیدہ نے کہا: تقدیر (اصل عبارت) یوں ہے: وہ اپنی غار میں تین سو برس تک رہے(۶)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلِ اللهُ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثُوا لَهُ غَيْبُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ أَبْصِرْ بِهِ وَأَسْمِعْ مَا لَهُم مِّن دُونِهِ مِن وَلِيٍّ وَلَا يُشْرِكُ فِي حُكْمِهِ أَحَدًا ۲۶﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلِ اللهُ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثُوا﴾ کہا گیا ہے: ان کی موت کے بعد سے ان کے بارے میں قرآن کے نزول تک۔

(١) المحرر الوجيز ٣/ ٥١٠. (٢) السبعة ص٣٨٩ - ٣٩٠، والتيسير ص١٤٣، اور ديكهيں إعراب القرآن للنحاس ٢/ ٤٥٣، ومعاني القرآن للفراء ٢/ ١٣٨. (٣) في الحجة للقراء السبعة ٥/ ١٣٧. (٤) المحرر الوجيز ٣/ ٥١٠، اور ابن خالويہ نے الشواذ ص٧٩ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور الزمخشری نے الكشاف ٢/ ٤٨١ میں اس کی نسبت أُبَيّ کی طرف کی ہے۔ اور ديكهيں البحر المحيط ٦/ ١١٧. (٥) الشواذ ص٧٩. (٦) إعراب القرآن للنحاس ٢/ ٤٥٣، اور ديكهيں معاني القرآن للفراء ٢/ ١٣٨، ومجاز القرآن لأبي عبيدة ١/ ٣٩٨.

Surah Al-Kahf: Verse 26 254 ...according to the saying of Mujahid. Or until they died, according to the saying of Al-Dahhak. Or until the time they changed through decay, as previously mentioned. And it was said: for as long as they remained in the cave, which is the period mentioned by God Almighty about the Jews, even if they mentioned an increase or decrease (1). That is: none knows the knowledge of that except God or whoever He has taught that to. {To Him belongs the unseen [secrets] of the heavens and the earth.} God Almighty's saying: {How clearly He sees and hears!} That is: how great is His sight and His hearing. Qatada said: No one sees more than God, nor hears more (2). These are expressions of perception. It is possible that the meaning is: "See by Him" i.e., by His revelation and His guidance, your guidance, your arguments, and the truth of matters, and make the world hear by Him. So they would be two commands, not in the sense of wonder (3). And it was said: the meaning is: He made them see and hear what God said about them (4). {They have no protector besides Him} i.e., the companions of the cave had no protector to take charge of their preservation besides God. It is possible that the pronoun in "for them" refers to the contemporary disbelievers of Muhammad (5) ﷺ. The meaning is: these who differ about the length of their stay have no protector besides God to take charge of their affairs, so how can they be more knowledgeable than Him, or how can they learn without Him informing them? God Almighty's saying: {and He does not share His rule with anyone.} It was read with the 'ya' and the raising of the 'kaf' (yushriku), as a piece of news about God Almighty. Ibn Amir, Al-Hasan, Abu Raja, Qatada, and Al-Jahdari read: {and do not associate} with the 'ta' above and the 'kaf' silent (la tushrik) addressed to the Prophet ﷺ, and His saying: "and do not associate" would be linked to His saying: "See by Him and hear." Mujahid read: "yushrik" with 'ya' below and jasm (silent end). Yaqub said: I do not know its reason (6).

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/300. (2) Reported by Al-Tabari 15/233. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/510. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/300. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/510-511. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 3/511, and the reading of Ibn Amir in Al-Sab'ah p. 390, and Al-Taysir p. 143.

सूरह अल-कहफ़: आयत 26 254 ...मुजाहिद के कथन के अनुसार। या जब तक वे मर नहीं गए, अल-दह्हाक के कथन के अनुसार। या जब तक वे क्षय के माध्यम से बदल नहीं गए, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। और यह कहा गया था: जब तक वे गुफा में रहे, जो वह अवधि है जिसका उल्लेख अल्लाह तआला ने यहूदियों के बारे में किया है, भले ही उन्होंने वृद्धि या कमी (1) का उल्लेख किया हो। यानी: अल्लाह या जिसे उसने सिखाया है, उसके अलावा कोई भी इसका ज्ञान नहीं जानता। {आकाशों और पृथ्वी का परोक्ष उसी के लिए है।} अल्लाह तआला का कथन: {वह कितना देखने और सुनने वाला है!} यानी: वह कितना स्पष्ट देखता और सुनता है। कतादा ने कहा: अल्लाह से बढ़कर देखने वाला और सुनने वाला कोई नहीं है (2)। ये बोध के भाव हैं। यह संभव है कि अर्थ हो: "उसके द्वारा देखें" यानी, उसके रहस्योद्घाटन और उसके मार्गदर्शन के द्वारा, आपका मार्गदर्शन, आपके तर्क और मामलों की सच्चाई, और उसके द्वारा दुनिया को सुनाएं। तो वे विस्मय (3) के अर्थ में नहीं, बल्कि दो आदेश होंगे। और यह कहा गया था: अर्थ है: उसने उन्हें वह दिखाया और सुनाया जो अल्लाह ने उनके बारे में कहा था (4)। {उसके सिवा उनका कोई संरक्षक नहीं है} यानी, गुफा वालों का अल्लाह के सिवा उनकी रक्षा करने वाला कोई संरक्षक नहीं था। यह संभव है कि "उनके लिए" में सर्वनाम मुहम्मद ﷺ के समकालीन काफ़िरों (5) को संदर्भित करता हो। अर्थ यह है कि: उनके रहने की अवधि के बारे में मतभेद रखने वाले इन लोगों का अल्लाह के सिवा कोई संरक्षक नहीं है जो उनके मामलों का प्रबंधन कर सके, तो वे उससे अधिक ज्ञानी कैसे हो सकते हैं, या वे उसे सूचित किए बिना कैसे सीख सकते हैं? अल्लाह तआला का कथन: {और वह अपने शासन में किसी को शरीक नहीं करता।} इसे 'या' और 'काफ़' (युश्रिकु) को ऊँचा करके पढ़ा गया, अल्लाह तआला के बारे में एक समाचार के रूप में। इब्न आमिर, अल-हसन, अबू राजा, कतादा और अल-जहदूरी ने पढ़ा: {और शरीक न कर} ऊपर 'ता' और 'काफ़' को मौन (ला तुश्रिक) रखते हुए पैगंबर ﷺ को संबोधित करते हुए, और उनका कथन: "और शरीक न कर" उनके कथन: "उसके द्वारा देखें और सुनें" से जुड़ा होगा। मुजाहिद ने पढ़ा: "युश्रिक" नीचे 'या' और जस्म (मौन अंत) के साथ। याकूब ने कहा: मुझे इसका कारण नहीं पता (6)।

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 3/300। (2) अल-तबरी 15/233 द्वारा रिपोर्ट किया गया। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/510। (4) अल-नुकत वल-उयून 3/300। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/510-511। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/511, और अल-सबआ पृष्ठ 390 में इब्न आमिर का पाठ, और अल-तयसीर पृष्ठ 143।

سورہ الکہف: آیت ۲۶ ۲۵۴ ...مجاہد کے قول کے مطابق۔ یا ان کے مرنے تک، ضحاک کے قول کے مطابق۔ یا ان کے بوسیدگی سے بدل جانے کے وقت تک، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور کہا گیا: جتنا عرصہ وہ غار میں رہے، اور یہ وہ مدت ہے جس کا ذکر اللہ تعالیٰ نے یہودیوں کے حوالے سے کیا ہے چاہے انہوں نے زیادتی یا کمی (۱) کا ذکر کیا ہو۔ یعنی: اس کا علم اللہ کے سوا کسی کو نہیں یا اسے جسے اس نے سکھایا ﴿آسمانوں اور زمین کی غیب کی باتیں اسی کے لیے ہیں﴾۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وہ کیا ہی خوب دیکھنے والا اور سننے والا ہے﴾ یعنی: وہ کس قدر واضح دیکھتا اور سنتا ہے۔ قتادہ نے کہا: اللہ سے بڑھ کر کوئی دیکھنے والا اور سننے والا نہیں (۲)۔ یہ ادراک کی تعبیرات ہیں۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ معنی یہ ہوں: "اس کے ذریعے دیکھ" یعنی: اس کی وحی اور اس کی رہنمائی کے ذریعے، تیری ہدایت، تیرے دلائل اور معاملات کی حقیقت، اور اس کے ذریعے دنیا کو سنا، تو یہ دونوں حکم ہوں گے نہ کہ تعجب کے طور پر (۳)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہیں: اس نے انہیں وہ دکھایا اور سنایا جو اللہ نے ان کے بارے میں فرمایا (۴)۔ ﴿اس کے سوا ان کا کوئی کارساز نہیں ہے﴾ یعنی: اصحابِ کہف کا اللہ کے سوا کوئی کارساز نہیں تھا جو ان کی حفاظت کا ذمہ لے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ "ان کے لیے" میں ضمیر محمد ﷺ کے ہم عصر کفار (۵) کی طرف لوٹتی ہو۔ اور معنی یہ ہے کہ: ان لوگوں کا جن کا ان کے ٹھہرنے کی مدت میں اختلاف ہے، اللہ کے سوا کوئی کارساز نہیں جو ان کے معاملات کی تدبیر کرے، تو وہ اس سے زیادہ جاننے والے کیسے ہو سکتے ہیں، یا وہ اسے بتائے بغیر کیسے سیکھ سکتے ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور وہ اپنے حکم میں کسی کو شریک نہیں کرتا﴾ اسے 'یا' اور 'کاف' کے رفع (یُشرِکُ) کے ساتھ پڑھا گیا ہے، اللہ تعالیٰ کے بارے میں خبر کے معنی میں۔ اور ابن عامر، حسن، ابو رجاء، قتادہ اور جحدری نے پڑھا: ﴿اور تو شریک نہ کر﴾ اوپر 'تا' اور 'کاف' کے سکون (لا تُشرِک) کے

ساتھ نبی ﷺ کو خطاب کرتے ہوئے، اور اس کا قول: "اور تو شریک نہ کر" اس کے قول: "اس کے ذریعے دیکھ اور سن" پر عطف ہوگا۔ اور مجاہد نے پڑھا: "یُشرِک" نیچے 'یا' اور جزم کے ساتھ یعقوب نے کہا: میں اس کی وجہ نہیں جانتا (۶)۔

---

(۱) النکت والعیون ۳/ ۳۰۰۔ (۲) اسے طبری نے ۲۳۳/۱۵ میں روایت کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳/ ۵۱۰۔ (۴) النکت والعیون ۳/ ۳۰۰۔ (۵) المحرر الوجیز ۳/ ۵۱۰ - ۵۱۱۔ (۶) المحرر الوجیز ۳/ ۵۱۱، اور السبعة ص ۳۹۰ میں ابن عامر کی قرات، اور التیسیر ص ۱۴۳۔

Page 255 Surah Al-Kahf: Verses 26 - 27

Issue: There is a disagreement regarding the People of the Cave—whether they died and perished, or if they are asleep with their bodies preserved. It is narrated from Ibn Abbas that during one of his expeditions in the Levant (Sham), he passed by the site of the cave and its mountain with some people. The people walked with him to it and found bones, saying: "These are the bones of the people (1) of the cave." Ibn Abbas said to them: "Those were a people who perished and ceased to exist a long time ago." A monk heard him and said: "I did not think anyone from the Arabs knew this." It was said to him: "This is the cousin of our Prophet ﷺ." A group narrated that the Prophet ﷺ said: "Jesus, son of Mary, will surely perform Hajj, and with him will be the People of the Cave, for they have not performed Hajj yet." This was mentioned by Ibn Atiyyah. I say: It is written in the Torah and the Gospel that Jesus, son of Mary, is the servant of Allah and His messenger, and that he will pass through Ar-Rawha as a pilgrim for Hajj or Umrah, or Allah will combine both for him. Allah will make his disciples the People of the Cave and Ar-Raqim, and they will pass as pilgrims, for they have not performed Hajj and have not died. We have mentioned this report in its entirety in the book "At-Tadhkirah" (2). According to this, they are asleep and will not die until the Day of Resurrection; rather, they will die just before the Hour.

His Saying, the Exalted: "And recite, [O Muhammad], what has been revealed to you of the Book of your Lord. There is no changer of His words, and never will you find in other than Him a refuge." [Al-Kahf: 27] His Saying, the Exalted: "And recite what has been revealed to you of the Book of your Lord. There is no changer of His words." It was said: This is the conclusion of the story of the People of the Cave, meaning: Follow the Quran, for there is no changer of Allah's words, and there is no contradiction in what He has informed about the story of the People of the Cave (3). Al-Tabari said (4): There is no changer for what He has promised through His words to the people of disobedience and those who oppose His book. "And never will you find in other than Him" - you - "in other than Him" if you do not follow the Quran and oppose it - "a refuge," meaning: a shelter. It was also said: a place of resort (5). Its root is 'inclination', and whoever you resort to, you have...

(1) In (Z): "Companions". Likewise in Al-Muharrar al-Wajiz 3/511, and the wording is from there. (2) Page 686. (3) See Al-Wasit 3/144. (4) In his Tafsir 15/234. (5) Tafsir al-Tabari 15/235, and An-Nukat wal-Uyun 3/301.

पृष्ठ 255 सूरा अल-कहफ: आयतें 26 - 27

मसला: गुफा वालों (असहाब-ए-कहफ) के बारे में मतभेद है कि क्या वे मर गए और नष्ट हो गए, या वे सो रहे हैं और उनके शरीर सुरक्षित हैं। इब्न अब्बास से रिवायत है कि वे सीरिया (शाम) में अपने किसी अभियान के दौरान कुछ लोगों के साथ गुफा और उसके पहाड़ के पास से गुजरे। लोग उनके साथ वहां गए और उन्हें हड्डियां मिलीं, उन्होंने कहा: "ये गुफा के लोगों(1) की हड्डियां हैं।" इब्न अब्बास ने उनसे कहा: "वे ऐसे लोग थे जो बहुत पहले नष्ट हो गए और समाप्त हो गए।" एक भिक्षु ने उन्हें सुना और कहा: "मुझे नहीं लगता था कि अरबों में से कोई इसे जानता होगा।" उससे कहा गया: "ये हमारे नबी ﷺ के चचेरे भाई हैं।" एक समूह ने रिवायत की है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "ईसा इब्न मरियम अवश्य हज करेंगे और उनके साथ गुफा वाले भी होंगे, क्योंकि उन्होंने अभी तक हज नहीं किया है।" इसका उल्लेख इब्न अतिय्याह ने किया है। मैं कहता हूँ: तौरात और इंजील में लिखा है कि ईसा इब्न मरियम अल्लाह के बंदे और उसके रसूल हैं, और वह अर-रौहा से हज या उमराह करने वाले के रूप में गुजरेंगे, या अल्लाह उनके लिए दोनों को मिला देगा। अल्लाह गुफा और रकीम वालों को उनका साथी बना देगा, और वे हज करने वालों के रूप में गुजरेंगे, क्योंकि उन्होंने हज नहीं किया है और वे मरे नहीं हैं। हमने इस खबर का पूरा विवरण 'अत-तदकिराह' (2) पुस्तक में दिया है। इसके अनुसार, वे सो रहे हैं और कयामत के दिन तक नहीं मरेंगे, बल्कि वे कयामत से कुछ समय पहले मरेंगे।

अल्लाह तआला का फरमान: "और (ऐ नबी) आप अपने रब की किताब में से जो कुछ आपकी तरफ वह्य (प्रकाशना) किया गया है, उसे पढ़कर सुनाएं। उसकी बातों को कोई बदलने वाला नहीं है, और आप उसके सिवा कोई पनाहगाह नहीं पाएंगे।" [कहफ: 27] अल्लाह तआला का फरमान: "और आप अपने रब की किताब में से जो कुछ आपकी तरफ वह्य किया गया है, उसे पढ़कर सुनाएं। उसकी बातों को कोई बदलने वाला नहीं है।" कहा गया है: यह गुफा वालों की कहानी का समापन है, यानी: कुरान का पालन करें, क्योंकि अल्लाह के शब्दों को कोई बदलने वाला नहीं है, और गुफा वालों (3) की कहानी के बारे में उसने जो खबर दी है उसमें कोई विरोधाभास नहीं है। अल-तबरी ने कहा (4): उसकी बातों को कोई बदलने वाला नहीं है जो उसने अपने शब्दों के माध्यम से अवज्ञाकारी लोगों और उसकी किताब का विरोध करने वालों से वादा किया है। "और आप उसके सिवा नहीं पाएंगे" - आप - "उसके सिवा" यदि आप कुरान का पालन नहीं करते और उसका विरोध करते हैं - "कोई पनाहगाह" यानी: शरणस्थल। यह भी कहा गया है: आश्रय (5)। इसका मूल अर्थ 'झुकाव' है, और जिसके पास आप शरण लेते हैं, तो आपने...

(1) (ज़) में: "साथी"। इसी तरह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/511 में है, और शब्दावली वहीं से है। (2) पृष्ठ 686। (3) देखें अल-वसीत 3/144। (4) अपनी तफसीर 15/234 में। (5) तफसीर अल-तबरी 15/235, और अन-नुकात वल-उयून 3/301।

صفحہ ۲۵۵ سورہ الکہف: آیات ۲۶ - ۲۷

مسئلہ: اصحابِ کہف کے بارے میں اختلاف ہے کہ آیا وہ مر گئے اور فنا ہو گئے، یا وہ سو رہے ہیں اور ان کے جسم محفوظ ہیں، چنانچہ ابن عباس سے مروی ہے کہ وہ ملکِ شام میں اپنے بعض غزوات کے دوران کچھ لوگوں کے ساتھ غار اور اس کے پہاڑ کے پاس سے گزرے۔ لوگ ان کے ساتھ وہاں گئے اور انہیں ہڈیاں ملیں تو انہوں نے کہا: "یہ اصحابِ(1) کہف کی ہڈیاں ہیں۔" ابن عباس نے ان سے کہا: "وہ ایسے لوگ تھے جو بہت عرصہ پہلے فنا ہو گئے اور ختم ہو گئے"۔ یہ سن کر ایک راہب نے کہا: "میرا خیال نہیں تھا کہ عربوں میں سے کوئی اس بات کو جانتا ہو گا"۔ اس سے کہا گیا: "یہ ہمارے نبی ﷺ کے چچا زاد بھائی ہیں"۔ اور ایک گروہ نے روایت کی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "عیسیٰ بن مریم ضرور حج کریں گے اور ان کے ساتھ اصحابِ کہف ہوں گے کیونکہ انہوں نے ابھی تک حج نہیں کیا ہے"۔ اسے ابن عطیہ نے ذکر کیا ہے۔ میں کہتا ہوں: تورات اور انجیل میں لکھا ہے کہ عیسیٰ بن مریم اللہ کے بندے اور اس کے رسول ہیں، اور وہ الروحاء سے حج یا عمرہ کرتے ہوئے گزریں گے، یا اللہ تعالیٰ ان کے لیے یہ دونوں جمع کر دے گا، پھر اللہ تعالیٰ اصحابِ کہف و الرقیم کو ان کا حواری بنا دے گا، پس وہ حاجی بن کر گزریں گے، کیونکہ انہوں نے حج نہیں کیا اور نہ ہی وہ مرے ہیں۔ ہم نے یہ خبر مکمل طور پر اپنی کتاب 'التذکرہ' (2) میں ذکر کر دی ہے۔ اس کے مطابق وہ سو رہے ہیں اور قیامت کے دن تک نہیں مریں گے، بلکہ وہ قیامت سے ذرا پہلے وفات پائیں گے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَاتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِن كِتَابِ رَبِّكَ لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَتِهِ، وَلَن تَجِدَ مِن دُونِهِ مُلْتَحَدًا﴾ [الکہف: ۲۷] اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَاتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِن كِتَابِ رَبِّكَ لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَتِهِ﴾ کہا گیا ہے کہ: یہ اصحابِ کہف کے قصے کا تتمہ (تکملہ) ہے، یعنی: قرآن کی اتباع کرو، پس اللہ کے کلمات کو

کوئی بدلنے والا نہیں ہے، اور اصحابِ کہف (3) کے قصے کے بارے میں اس نے جو کچھ خبر دی ہے اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ طبری (4) نے کہا: اللہ نے نافرمانوں اور اپنی کتاب کے مخالفوں سے اپنے کلمات کے ذریعے جو وعدہ کیا ہے، اس کا کوئی بدلنے والا نہیں۔ ﴿وَلَن تَجِدَ مِن دُونِهِ﴾ یعنی تم ﴿مِن دُونِهِ﴾ یعنی اللہ کے سوا، اگر تم نے قرآن کی اتباع نہ کی اور اس کی مخالفت کی ﴿مُلْتَحَدًا﴾ یعنی کوئی پناہ گاہ۔ اور کہا گیا ہے: کوئی جائے پناہ (5)۔ اس کی اصل 'جھکاؤ' ہے، اور جس کی طرف تم نے پناہ لی، تو وہ...

(١) (ظ) میں ہے: "اصحاب"۔ اسی طرح المحرر الوجیز ٣/٥١١ میں ہے اور کلام وہیں سے ہے۔ (٢) ص ٦٨٦۔ (٣) دیکھیے الوسیط ٣/١٤٤۔ (٤) اپنی تفسیر ١٥/٢٣٤ میں۔ (٥) تفسیر طبری ١٥/٢٣٥، اور النکت والعیون ٣/٣٠١۔

Surah Al-Kahf: Verse 27 / 256

...leaned towards him. Al-Qushayri Abu Nasr Abd al-Rahim said: This is the end of the story of the Companions of the Cave. When Muawiyah went on the campaign of the Strait towards Rome, and Ibn Abbas was with him, they reached the cave in which the Companions of the Cave were. Muawiyah said: "If they were revealed to us so we could look at them." Ibn Abbas said: "Allah has prevented one who is better than you from that." For He said: "If you had looked at them, you would have turned from them in flight." Muawiyah said: "I will not stop until I know their state," and he sent a group for that. When they entered the cave, Allah sent a wind upon them and it brought them out (1). Al-Tha'labi also mentioned this. And it is mentioned (2) that the Prophet (PBUH) asked Allah to show them to him. He said: "Indeed, you will not see them in the worldly life, but send to them four of the best of your companions to convey your message to them and call them to faith." The Prophet (PBUH) asked Gabriel (peace be upon him): "How shall I send them?" He said: "Spread your cloak, and seat Abu Bakr on one of its corners, Umar on the other corner, Uthman on the third (3), and Ali ibn Abi Talib on the fourth. Then call upon the gentle wind made subservient to Solomon, for Allah Almighty will command it to obey you." So he did so, and the wind carried them to the door of the cave. They removed a stone from it, and the dog barked at them. But when it saw them, it moved its head, wagged its tail, and gestured with its head for them to enter. They entered the cave and said: "Peace be upon you, and the mercy of Allah and His blessings." Allah returned the spirits to the youths, and they all stood up and said: "And upon you be peace (4), and the mercy of Allah and His blessings." They said to them: "O assembly of youths, indeed the Prophet Muhammad ibn Abd Allah (PBUH) sends you greetings of peace." They said: "And upon Muhammad, the Messenger of Allah, be peace as long as the heavens and the earth endure, and upon you for what you have conveyed." They accepted his religion and submitted (became Muslims). Then they said: "Convey our greetings of peace to Muhammad, the Messenger of Allah." Then they took to their resting places and returned to their sleep until the end of time, at the emergence of the Mahdi. It is said: "Indeed, the Mahdi will greet them, and Allah will bring them to life, then they will return to their sleep and will not rise until the Hour is established." So he informed...

(1) Tafsir Ibn Abi Hatim 7/2348 (12720), and Taghliq al-Ta'liq 4/244, and Ibn Hajar authenticated it here and in Fath al-Bari 6/505; it appeared in Taghliq al-Ta'liq as: Campaign of al-Masif, and in al-Fath: al-Sa'ifah. (2) That is: al-Tha'labi in 'Ara'is al-

Majalis, pp. 431-432. (3) In 'Ara'is al-Majalis: Abu Dharr; it mentions he was on the fourth corner of the cloak. (4) In (M): Upon you.

सूरा अल-कहफ: आयत 27 / पृष्ठ 256

...उसकी ओर झुक गए। अल-कुशैरी अबू नस्र अब्दुल रहीम ने कहा: यह गुफा के साथियों (असहब अल-कहफ) की कहानी का अंत है। जब मुआविया ने रोम की ओर जलडमरूमध्य के अभियान (ग़ज़वा अल-मदीक़) पर चढ़ाई की और उनके साथ इब्न अब्बास भी थे, तो वे उस गुफा तक पहुँचे जहाँ गुफा के साथी थे। मुआविया ने कहा: "काश वे हमारे लिए प्रकट किए जाते ताकि हम उन्हें देख सकें।" इब्न अब्बास ने कहा: "अल्लाह ने उस व्यक्ति को भी इससे रोक दिया जो तुमसे बेहतर था।" क्योंकि उसने कहा है: "यदि तुम उन्हें देखते, तो तुम उनसे पीठ फेरकर भाग जाते।" मुआविया ने कहा: "मैं तब तक नहीं रुकूँगा जब तक मैं उनकी स्थिति को जान न लूँ," और उन्होंने इसके लिए एक दल भेजा। जब वे गुफा में घुसे, तो अल्लाह ने उन पर एक हवा भेजी और उन्हें बाहर निकाल दिया (1)। अल-थलाबी ने भी इसका उल्लेख किया है। और यह उल्लेख (2) किया गया है कि पैगंबर (स.अ.व.) ने अल्लाह से उन्हें दिखाने के लिए कहा। अल्लाह ने कहा: "निश्चित रूप से, आप उन्हें इस दुनिया में नहीं देख पाएंगे, लेकिन अपने चार सबसे अच्छे साथियों को उनके पास भेजें ताकि वे उन्हें आपका संदेश पहुँचा सकें और उन्हें ईमान (आस्था) की ओर बुला सकें।" पैगंबर (स.अ.व.) ने जिब्रील (अ.स.) से पूछा: "मैं उन्हें कैसे भेजूँ?" उन्होंने कहा: "अपनी चादर फैलाएं, और उसके एक कोने पर अबू बक्र को, दूसरे कोने पर उमर को, तीसरे पर उस्मान (3) को और चौथे पर अली इब्न अबी तालिब को बैठाएं। फिर सुलेमान (अ.स.) के अधीन की गई मंद हवा को पुकारें, क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान उसे आपकी आज्ञा मानने का आदेश देगा।" उन्होंने ऐसा ही किया, और हवा उन्हें गुफा के द्वार तक ले गई। उन्होंने वहां से एक पत्थर हटाया, और कुत्ता उन पर झपटा। लेकिन जब उसने उन्हें देखा, तो उसने अपना सिर हिलाया, अपनी पूँछ हिलाई और अपने सिर से उन्हें अंदर आने का इशारा किया। वे गुफा में दाखिल हुए और कहा: "आप पर शांति हो, और अल्लाह की दया और उसकी बरकतें हों।" अल्लाह ने उन नौजवानों की आत्माएं लौटा दीं, और वे सब खड़े हो गए और कहा: "और आप पर भी शांति हो (4), और अल्लाह की दया और उसकी बरकतें हों।" उन्होंने उनसे कहा: "ऐ नौजवानों के समूह, वास्तव में पैगंबर मुहम्मद इब्न अब्दुल्लाह (स.अ.व.) आपको सलाम भेजते हैं।" उन्होंने कहा: "और अल्लाह के रसूल मुहम्मद पर भी तब तक शांति हो जब तक आसमान और ज़मीन कायम हैं, और आप पर भी उस संदेश के लिए जो आपने पहुँचाया।" उन्होंने उनके धर्म को स्वीकार कर लिया और इस्लाम लाए। फिर उन्होंने कहा: "अल्लाह के रसूल मुहम्मद को हमारा सलाम पहुँचाना।" फिर वे अपने बिस्तरों पर लेट गए और अंत समय तक अपनी नींद में चले गए, जब

तक कि महदी का उदय न हो जाए। कहा जाता है: "निश्चित रूप से, महदी उन्हें सलाम करेंगे, और अल्लाह उन्हें जीवित करेगा, फिर वे अपनी नींद में लौट आएंगे और कयामत आने तक नहीं उठेंगे।" तो उन्होंने बताया...

(1) तफ़सीर इब्न अबी हातिम 7/2348 (12720), और तग़लीक़ अल-तअलीक़ 4/244, और इब्न हजर ने यहाँ और फ़तह अल-बारी 6/505 में इसकी पुष्टि की है; तग़लीक़ अल-तअलीक़ में यह "ग़ज़वा अल-मसीफ़" के रूप में आया है, और फ़तह में: "अल-सैफ़ा"। (2) अर्थात: अर'इस अल-मजालिस, पृष्ठ 431 - 432 में अल-थलाबी। (3) अर'इस अल-मजालिस में: अबू ज़र; उसमें उल्लेख है कि वह चादर के चौथे कोने पर थे। (4) (म) में: आप पर।

سورة الكہف: آیت ۲۷ / صفحہ ۲۵۶

...اس کی طرف مائل ہوئے۔ القشیری ابو نصر عبد الرحیم نے کہا: یہ اصحابِ کہف کے قصے کا آخر ہے۔ اور جب معاویہ نے روم کی طرف غزوۂ مضیق کیا اور ان کے ساتھ ابن عباس بھی تھے، تو وہ اس غار تک پہنچے جس میں اصحابِ کہف تھے۔ معاویہ نے کہا: "کاش یہ ہمارے لیے ظاہر کر دیے جاتے تو ہم انہیں دیکھ لیتے۔" ابن عباس نے کہا: "اللہ نے اس کو بھی اس سے روک دیا جو آپ سے بہتر تھا،" کیونکہ اس نے فرمایا: "اگر تم ان پر جھانکتے تو تم ان سے پیٹھ پھیر کر بھاگ کھڑے ہوتے۔" انہوں نے کہا: "میں اس وقت تک باز نہیں آؤں گا جب تک ان کا حال معلوم نہ کر لوں،" اور انہوں نے اس مقصد کے لیے ایک جماعت بھیجی۔ جب وہ غار میں داخل ہوئے تو اللہ نے ان پر ایک ہوا بھیجی جس نے انہیں باہر نکال دیا (۱)۔ ثعلبی نے بھی اس کا ذکر کیا ہے۔ اور ذکر (۲) کیا گیا ہے کہ نبی کریم ﷺ نے اللہ سے سوال کیا کہ وہ انہیں آپ کو دکھا دے۔ اللہ نے فرمایا: "بے شک آپ انہیں دنیا کی زندگی میں نہیں دیکھ سکیں گے، لیکن اپنے بہترین ساتھیوں میں سے چار کو ان کی طرف بھیجیں تاکہ وہ انہیں آپ کا پیغام پہنچائیں اور انہیں ایمان کی طرف بلائیں۔" نبی کریم ﷺ نے جبرئیل علیہ السلام سے پوچھا: "میں انہیں کیسے بھیجوں؟" انہوں نے کہا: "اپنی چادر بچھائیں، اور اس کے ایک کونے پر ابوبکر کو، دوسرے کونے پر عمر کو، تیسرے پر عثمان (۳) کو اور چوتھے پر علی بن ابی طالب کو بٹھائیں۔ پھر اس ہوا (ریحِ رخاء) کو پکاریں جو سلیمان علیہ السلام کے تابع کی گئی تھی، کیونکہ اللہ تعالیٰ اسے حکم دے گا کہ وہ آپ کی اطاعت کرے۔" پس آپ نے ایسا ہی کیا اور ہوا انہیں غار کے دروازے تک لے گئی۔ انہوں نے وہاں سے ایک پتھر ہٹایا، تو کتا ان پر جھپٹا۔ لیکن جب اس نے انہیں دیکھا تو اپنا سر ہلایا، اپنی دم ہلائی اور اپنے سر سے ان کی طرف اشارہ کیا کہ اندر آ جاؤ۔ وہ غار میں داخل ہوئے اور کہا: "السلام علیکم

ورحمۃ اللہ وبرکاتہ"۔ پس اللہ نے ان جوانوں کی روحیں لوٹا دیں، وہ سب کے سب کھڑے ہو گئے اور کہا: "وعلیکم السلام (۴) ورحمۃ اللہ وبرکاتہ"۔ انہوں نے ان سے کہا: "اے جوانوں کی جماعت، بے شک نبی محمد بن عبداللہ ﷺ آپ کو سلام کہتے ہیں۔" انہوں نے کہا: "اور اللہ کے رسول محمد پر بھی سلام ہو جب تک آسمان اور زمین قائم ہیں، اور تم پر بھی اس کے بدلے جو تم نے پہنچایا۔" اور انہوں نے آپ کے دین کو قبول کر لیا اور اسلام لائے۔ پھر انہوں نے کہا: "اللہ کے رسول محمد کو ہمارا سلام پہنچانا۔" پھر وہ اپنی خواب گاہوں کی طرف چلے گئے اور آخری زمانے میں مہدی کے خروج تک اپنی نیند کی حالت میں چلے گئے۔ پس کہا جاتا ہے: "بے شک مہدی انہیں سلام کریں گے تو اللہ انہیں زندہ کرے گا پھر وہ اپنی نیند کی طرف لوٹ جائیں گے اور قیامت قائم ہونے تک نہیں اٹھیں گے۔" پس خبر دی...

(۱) تفسیر ابن ابی حاتم ۷/ ۲۳۴۸ (۱۲۷۲۰)، اور تغلیق التعلیق ۴/ ۲۴۴، اور ابن حجر نے یہاں اور فتح الباری ۶/ ۵۰۵ میں اسے صحیح قرار دیا ہے؛ اور تغلیق التعلیق میں "غزوۃ المصیف" واقع ہوا ہے، اور الفتح میں "الصائفہ"۔ (۲) یعنی: ثعلبی نے عرائس المجالس ص ۴۳۱ - ۴۳۲ میں۔ (۳) عرائس المجالس میں: ابا ذر، اس میں ہے کہ وہ چادر کے چوتھے کونے پر تھے۔ (۴) (م) میں: علیکم۔

Page 257

Surah Al-Kahf: Verses 27 - 28

Gabriel, the Messenger of Allah (peace be upon him), with what was with them, then the wind returned them. The Prophet (peace be upon him) said: "How did you find them?" They told him the news, and the Prophet (peace be upon him) said: "O Allah, do not separate me from my companions and my in-laws, and forgive those who loved me, loved the members of my household, my inner circle, and my companions." (1).

It was said: The People of the Cave entered the cave before the Messiah, and Allah Almighty informed the Messiah of their story, then they were raised during the interval between Jesus and Muhammad (peace be upon him) (2). It was said: They were before Moses (peace be upon him), and Moses mentioned them in the Torah, and that is why the Jews asked the Messenger of Allah (peace be upon him). It was said: They entered the cave after the Messiah, and Allah knows best which of that was the case (3).

Allah Almighty's saying: {And keep yourself patient [by being] with those who call upon their Lord in the morning and the evening, seeking His countenance. And let not your eyes pass beyond them, desiring adornments of the worldly life, and do not obey one whose heart We have made heedless of Our remembrance and who follows his desire and whose affair is ever [in] neglect.} (28)

Allah Almighty's saying: {And keep yourself patient [by being] with those who call upon their Lord in the morning and the evening} this is like His saying: {And do not send away those who call upon their Lord morning and evening} in Surat Al-An'am (4) and the discussion on it has already passed (5). Salman Al-Farsi (may Allah be pleased with him) said: Those whose hearts were to be reconciled came to the Messenger of Allah (peace be upon him): Uyaynah bin Hisn, and Al-Aqra' bin Habis [and their companions] (6) and they said: O Messenger of Allah, if you would sit in the head of the assembly and remove these people from us and the scent of their cloaks — meaning Salman, Abu Dharr, and the poor Muslims, and they had woolen cloaks on them and nothing else — we would sit with you, talk to you, and learn from you. So Allah Almighty revealed: {And recite what has been revealed to you of the Book of your Lord. There is no changer of His words, and never will you find in other than Him a refuge. And keep yourself patient with those who call upon their Lord in the morning...}

(1) 'Ara'is al-Majalis, pp. 431-432. (2) Al-Nukat wa'l-'Uyun, 3/288. (3) Tafsir al-Razi, 21/113. (4) Verse 52. (5) 8/389. (6) What is between brackets is not in the copies; it is from the Tafsir of al-Tabari 15/240-241, Asbab al-Nuzul by al-Wahidi pp. 306-307, and al-Wasit 3/145.

पृष्ठ २५७

सूरह अल-कहफ़: आयत २७ - २८

जिब्रील, अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उनके साथ जो कुछ था उसके साथ, फिर हवा ने उन्हें वापस कर दिया। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने पूछा: "तुमने उन्हें कैसा पाया?" उन्होंने उन्हें समाचार बताया, तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "हे अल्लाह, मुझे और मेरे साथियों और मेरे ससुराल वालों के बीच जुदाई न डाल, और उन लोगों को क्षमा कर दे जो मुझसे प्रेम करते हैं, मेरे घर के सदस्यों से प्रेम करते हैं, मेरे करीबी लोगों और मेरे साथियों से प्रेम करते हैं।" (१)।

कहा गया है: गुफा वाले मसीह (ईसा अलैहि सलाम) से पहले गुफा में दाखिल हुए थे, फिर अल्लाह तआला ने मसीह को उनके बारे में बताया, फिर वे ईसा और मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के बीच के अंतराल में उठाए गए (२)। यह भी कहा गया है: वे मूसा (अलैहि सलाम) से पहले थे, और मूसा ने तौरात में उनका उल्लेख किया था, और इसीलिए यहूदियों ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से पूछा था। कहा गया है: वे मसीह के बाद गुफा में दाखिल हुए, और अल्लाह ही बेहतर जानता है कि इनमें से क्या सही था (३)।

अल्लाह तआला का कथन: {और अपने आप को उन लोगों के साथ धैर्यवान बनाए रखें जो अपने रब को सुबह और शाम पुकारते हैं, उसकी प्रसन्नता चाहते हैं। और आपकी आँखें उन्हें छोड़कर दुनियावी जीवन की चकाचौंध की ओर न बढ़ें, और उस व्यक्ति की बात न मानें जिसके दिल को हमने अपनी याद से गाफिल (लापरवाह) कर दिया है और जो अपनी इच्छा का पालन करता है और जिसका मामला हमेशा लापरवाही का रहा है।} (२८)

अल्लाह तआला का कथन: {और अपने आप को उन लोगों के साथ धैर्यवान बनाए रखें जो अपने रब को सुबह और शाम पुकारते हैं} यह उनके कथन की तरह है: {और उन लोगों को दूर न करें जो सुबह और शाम अपने रब को पुकारते हैं} सूरह अल-अनआम में (४) और इस पर चर्चा पहले हो चुकी है (५)। सलमान अल-फ़ारसी (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: जिन लोगों के दिलों को जोड़ना था वे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आए: उयैना बिन हिसन और अल-अक़रा बिन हाबिस [और उनके साथी] (६) और उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, यदि आप मजलिस के मुख्य स्थान पर बैठें और इन लोगों को और उनके जुब्बों (पोशाकों) की गंध को हमसे दूर कर दें -

उनका मतलब सलमान, अबू ज़र और गरीब मुसलमानों से था, और उन्होंने ऊनी जुब्बे पहने हुए थे और उनके पास इसके अलावा कुछ नहीं था - तो हम आपके पास बैठेंगे, आपसे बात करेंगे और आपसे ज्ञान प्राप्त करेंगे। तो अल्लाह तआला ने नाज़िल किया: {और अपने रब की किताब से जो कुछ आपकी ओर वह्य (प्रकाशना) किया गया है उसे पढ़कर सुनाओ। उसके शब्दों को कोई बदलने वाला नहीं है, और आप उसके सिवा कभी कोई शरण नहीं पाएंगे। और अपने आप को उन लोगों के साथ धैर्यवान बनाए रखें जो सुबह के समय अपने रब को पुकारते हैं...}

(१) अराइस अल-मजालिस, पृ. ४३१ - ४३२। (२) अल-नुकत वल-उयून, ३/२८८। (३) तफ़्सीर अल-राज़ी, २१/११३। (४) आयत ५२। (५) ८/३८९। (६) कोष्ठकों के बीच जो है वह प्रतियों में नहीं है; यह तबरी की तफ़्सीर १५/२४०-२४१, वाहिदी की असबाब अल-नुज़ूल पृ. ३०६-३०७, और अल-वसीत ३/१४५ से है।

صفحہ: ۲۵۷

سورہ الکہف: آیات ۲۷ - ۲۸

جبرئیل رسول اللہ ﷺ ان کے پاس جو کچھ تھا اس کے ساتھ، پھر ہوا نے انہیں واپس کر دیا، تو نبی ﷺ نے فرمایا: "تم نے انہیں کیسا پایا؟" انہوں نے آپ کو خبر دی، تو نبی ﷺ نے فرمایا: "اے اللہ، میرے اور میرے صحابہ اور میرے سسرال والوں کے درمیان جدائی نہ ڈال، اور اسے بخش دے جس نے مجھ سے محبت کی، میرے اہل بیت سے محبت کی، میرے خاص لوگوں اور میرے صحابہ سے محبت کی۔" (۱)۔

اور کہا گیا: اصحاب کہف مسیح سے پہلے غار میں داخل ہوئے تھے، تو اللہ تعالیٰ نے مسیح کو ان کی خبر دی، پھر وہ عیسیٰ اور محمد ﷺ کے درمیانی عرصہ (فترت) میں اٹھائے گئے (۲)۔ اور کہا گیا: وہ موسیٰ علیہ السلام سے پہلے تھے، اور موسیٰ نے تورات میں ان کا ذکر کیا تھا، اور اسی وجہ سے یہودیوں نے رسول اللہ ﷺ سے سوال کیا تھا۔ اور کہا گیا: وہ مسیح کے بعد غار میں داخل ہوئے، پس اللہ ہی بہتر جانتا ہے کہ ان میں سے کون سی بات درست تھی (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُم بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ تُرِيدُ زِينَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلَا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَن ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا (۲۸)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّcurrent_language_id_idيْنَ يَدْعُونَ رَبَّهُم بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ﴾ یہ اللہ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُم بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ﴾ جو سورہ الانعام میں ہے (۴) اور اس پر گفتگو گزر چکی ہے (۵)۔ اور سلمان فارسی رضی اللہ عنہ نے فرمایا: جن لوگوں کے دلوں کو مائل کرنا مقصود تھا وہ رسول اللہ ﷺ کے پاس آئے: عیینہ بن

حصن، اور اقرع بن حابس [اور ان کے ساتھی] (۶) تو انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول، کاش آپ مجلس کی صدر جگہ پر تشریف رکھتے اور ان لوگوں کو اور ان کے جبوں کی بو کو ہم سے دور کر دیتے - ان کی مراد سلمان، ابوذر اور غریب مسلمان تھے، اور ان پر اون کے جبے تھے ان کے علاوہ کچھ نہیں تھا - تو ہم آپ کے پاس بیٹھتے، آپ سے گفتگو کرتے اور آپ سے علم حاصل کرتے، تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: «واتلُ ما أُوحيَ إليك من كتاب ربِّك لا مبدّل لكلماته ولن تَجدَ من دونه مُلْتَحَداً. واصبر نفسك مع الذين يَدْعُون ربَّهم بالغداةِ...»

(۱) عرائس المجالس ص ۴۳۱ - ۴۳۲۔ (۲) النکت والعیون ۳/۲۸۸۔ (۳) تفسیر الرازی ۲۱/۱۱۳۔ (۴) آیت ۵۲۔ (۵) ۸/۳۸۹۔ (۶) بریکٹ کے درمیان جو ہے وہ نسخوں میں نہیں ہے، بلکہ یہ طبری کی تفسیر ۱۵/۲۴۰ - ۲۴۱، واحدی کی اسباب النزول ص ۳۰۶-۳۰۷، اور الوسیط ۳/۱۴۵ سے ماخوذ ہے۔

Surah Al-Kahf: Verse 28 / 258

"...and the evening, desiring His countenance" - until it reached - "Indeed, We have prepared for the wrongdoers a fire whose curtains will surround them." He threatened them with fire, so the Prophet ﷺ stood up looking for them until he found them in the back of the mosque remembering Allah. He said: "Praise be to Allah, who did not cause me to die until He commanded me to restrain myself with men from my Ummah; with you is life and with you is death" (1).

{desiring His countenance} meaning: His obedience. Nasr ibn Asim, Malik ibn Dinar, and Abu Abd al-Rahman read: "And do not drive away those who call upon their Lord in the morning and evening," and their argument is that it is [written] in the black [ink/manuscript] with a 'waw' [letter و]. Abu Ja'far al-Nahhas said: This is not necessary; because they wrote [the words for] life and prayer with a 'waw', and the Arabs hardly say: 'al-ghadwah' (the morning) because it is a proper noun (definite) (2). It is narrated from al-Hasan: "And let not your eyes pass beyond them" (3) meaning: let not your eyes go beyond them to others from the children of the world seeking its adornment; as related by al-Yazidi (4). And it was said: let not your eyes despise them, as it is said: so-and-so's eye recoils from him, meaning: he is despised (5).

{desiring the adornment of the life of this world} meaning: you adorn yourself by sitting with those leaders who suggested removing the poor from your assembly (6). The Prophet ﷺ did not intend to do that, but Allah forbade him from doing it. This is no more than His saying: {If you associate [others with Allah], your work will surely become worthless} [Az-Zumar: 65], even though Allah protected him from polytheism. And "turidu" (desire) is a present tense verb in the state of 'hal' (circumstantial), meaning: let not your eyes pass by while desiring (7); like the saying of Imru' al-Qais:

So I said to him, let not your eye weep, for we are either ... seeking a kingdom or dying and thus being excused (8).

---

(1) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi, pp. 306-307. (2) In (D) and (M): "ma'rufah" (known), and what is established is from (Zah), and 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 2/454, and the speech is from him. See 'Tafsir al-Tabari' 15/236-237, 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Farra' 2/139, and 'al-Muharrar al-Wajiz' 3/512. (3) 'al-Bahr al-Muhit' 6/119, and 'al-Imla' by al-'Ukbari 2/56. (4) 'al-Nukat wa al-'Uyun' 3/302, see 'al-Muhtasib' 2/27, and 'al-

Muharrar al-Wajiz' 3/512. (5) 'Tafsir Abi al-Layth' 2/297. (6) 'Tafsir al-Tabari' 15/239. (7) 'al-Wasit' 3/145, and 'Tafsir al-Razi' 21/115. (8) In his Diwan, p. 66.

सूरा अल-कहफ़: आयत 28 / 258

"...और शाम, जो उसकी प्रसन्नता चाहते हैं" - यहाँ तक कि पहुँचा - "निश्चय ही हमने ज़ालिमों के लिए आग तैयार कर रखी है जिसकी दीवारों ने उन्हें घेर लिया है।" उसने उन्हें आग की धमकी दी, तो नबी ﷺ उनकी तलाश में खड़े हुए यहाँ तक कि उन्हें मस्जिद के पिछले हिस्से में अल्लाह का ज़िक्र करते हुए पाया। आपने फ़रमाया: "तमाम तारीफ़ें अल्लाह के लिए हैं, जिसने मुझे तब तक मौत नहीं दी जब तक कि मुझे अपनी उम्मत के कुछ लोगों के साथ अपने आप को रोकने का हुक्म नहीं दे दिया; तुम्हारे साथ ही जीना है और तुम्हारे साथ ही मरना है" (1)।

{उसकी प्रसन्नता चाहते हैं} यानी: उसकी आज्ञाकारिता। नसर बिन आसिम, मलिक बिन दीनार और अबू अब्दुर रहमान ने पढ़ा: "और उन लोगों को न भगाओ जो सुबह और शाम अपने रब को पुकारते हैं," और उनकी दलील यह है कि यह काले [लेखन] में 'वाव' [व अक्षर] के साथ है। अबू जाफ़र अल-नहस ने कहा: यह ज़रूरी नहीं है; क्योंकि उन्होंने जीवन और प्रार्थना [के शब्दों] को 'वाव' के साथ लिखा है, और अरब शायद ही 'अल-गदवाह' (सुबह) कहते हैं क्योंकि यह एक संज्ञा (निश्चित) है (2)। अल-हसन से रिवायत है: "और अपनी आँखों को उनसे आगे न जाने दो" (3) यानी: अपनी आँखों को दुनिया वालों में से दूसरों की ओर उनकी शोभा की तलाश में न जाने दो; जैसा कि अल-यज़ीदी ने बयान किया है (4)। और कहा गया है: तुम्हारी आँखें उन्हें हिकारत से न देखें, जैसा कि कहा जाता है: फलां की आँख उससे हट जाती है, यानी: उसे तुच्छ समझा जाता है (5)।

{दुनिया के जीवन की शोभा चाहते हुए} यानी: तुम उन नेताओं के साथ बैठकर खुद को संवारते हो जिन्होंने तुम्हारी सभा से गरीबों को हटाने का सुझाव दिया था (6)। नबी ﷺ ने ऐसा करने का इरादा नहीं किया था, लेकिन अल्लाह ने उन्हें ऐसा करने से मना कर दिया। यह उनके इस कथन से अधिक नहीं है: {यदि तुमने [अल्लाह के साथ] दूसरों को शरीक किया, तो तुम्हारा कर्म निश्चित रूप से व्यर्थ हो जाएगा} [अज़-ज़ुमर: 65], भले ही अल्लाह ने उन्हें शिर्क से बचाए रखा हो। और "तुरीदु" (चाहना) 'हाल' (परिस्थिति) की स्थिति में एक वर्तमान काल की क्रिया है, यानी: तुम्हारी आँखें चाहत रखते हुए आगे न बढ़ें (7); जैसे इमरु अल-क़ैस का कहना है:

तो मैंने उससे कहा, तुम्हारी आँख न रोए, क्योंकि हम तो या तो... राज्य हासिल करने की कोशिश कर रहे हैं या मरकर माफ़ कर दिए जाएँगे (8)।

(1) असबाब अल-नुज़ूल अल-वाहिदी द्वारा, पृष्ठ 306 - 307। (2) (द) और (म) में: "मारूफ़ह" (ज्ञात), और जो स्थापित है वह (ज़ह) से है, और 'इराब अल-क़ुरान' अल-नहस द्वारा 2/454, और बात उन्हीं की है। देखें 'तफ़सीर अल-तबरी' 15/236-237, और फरा द्वारा 'मानी अल-क़ुरान' 2/139, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/512। (3) 'अल-बहर अल-मुहीत' 6/119, और 'अल-इमला' अल-उकबरी द्वारा 2/56। (4) 'अल-नुकात वल-उयून' 3/302, देखें 'अल-मुहतासिब' 2/27, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/512। (5) 'तफ़सीर अबी अल-लैथ' 2/297। (6) 'तफ़सीर अल-तबरी' 15/239। (7) 'अल-वसीत' 3/145, और 'तफ़सीर अल-राज़ी' 21/115। (8) उनके दीवान में, पृष्ठ 66।

سورة الكهف: آیت ۲۸ / ۲۵۸

"...اور شام، جو اس کی رضا چاہتے ہیں" - یہاں تک کہ پہنچا - "بے شک ہم نے ظالموں کے لیے آگ تیار کر رکھی ہے جس کی قناتوں نے انہیں گھیر لیا ہے۔" وہ انہیں آگ سے دھمکاتا ہے، پس نبی ﷺ ان کی تلاش میں کھڑے ہوئے یہاں تک کہ انہیں مسجد کے پچھلے حصے میں اللہ کا ذکر کرتے ہوئے پایا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں، جس نے مجھے تب تک موت نہیں دی جب تک کہ مجھے اپنی امت کے کچھ لوگوں کے ساتھ اپنے آپ کو صبر کرنے (روکے رکھنے) کا حکم نہیں دے دیا؛ تمہارے ساتھ ہی جینا ہے اور تمہارے ساتھ ہی مرنا ہے" (۱)۔

{اس کی رضا چاہتے ہیں} یعنی: اس کی اطاعت۔ نصر بن عاصم، مالک بن دینار اور ابو عبد الرحمن نے پڑھا: "اور ان لوگوں کو نہ دھتکارو جو صبح اور شام اپنے رب کو پکارتے ہیں،" اور ان کی دلیل یہ ہے کہ یہ تحریر میں 'واؤ' کے ساتھ ہے۔ ابو جعفر النحاس نے کہا: یہ لازم نہیں ہے؛ کیونکہ انہوں نے 'حیاۃ' اور 'صلاۃ' کو 'واؤ' کے ساتھ لکھا ہے، اور اہل عرب شاید ہی 'الغدوۃ' (صبح) کہتے ہیں کیونکہ یہ معرفہ ہے (۲)۔ حسن سے مروی ہے: "اور تمہاری آنکھیں ان سے آگے نہ بڑھیں" (۳) یعنی: تمہاری آنکھیں دنیا کی زینت کی तलाश میں ان سے ہٹ کر دوسروں کی طرف نہ جائیں؛ اسے یزیدی نے نقل کیا ہے (۴)۔ اور کہا گیا ہے: تمہاری آنکھیں انہیں حقیر نہ سمجھیں، جیسا کہ کہا جاتا ہے: فلاں سے آنکھ ہٹ جاتی ہے، یعنی: اسے حقیر سمجھا جاتا ہے (۵)۔

{دنیا کی زندگی کی زینت چاہتے ہوئے} یعنی: تم ان سرداروں کے ساتھ بیٹھ کر اپنی زینت چاہتے ہو جنہوں نے تمہاری مجلس سے فقراء کو نکالنے کی تجویز دی تھی (۶)۔ نبی ﷺ نے ایسا کرنا نہیں چاہا تھا، لیکن اللہ نے انہیں ایسا کرنے سے روک دیا۔ یہ اس کے اس فرمان سے زیادہ نہیں ہے: {اگر تم نے شرک کیا تو تمہارا عمل یقیناً ضائع ہو جائے گا} [الزمر: ۶۵]، اگرچہ اللہ نے آپ

کو شرک سے پناہ دی ہوئی تھی۔ اور "ترید" (چاہنا) حال کے محل میں فعل مضارع ہے، یعنی: تمہاری آنکھیں چاہت کی حالت میں آگے نہ بڑھیں (۷)؛ جیسا کہ امرؤالقیس کا قول ہے:

پس میں نے اس سے کہا کہ تیری آنکھ نہ روئے، ہم تو صرف... بادشاہت کی کوشش کر رہے ہیں یا مر کر معذور قرار دیے جائیں گے (۸)۔

---

(۱) اسباب النزول للواحدی ص ۳۰۶ - ۳۰۷۔ (۲) (د) اور (م) میں: "معروفہ" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، اور اعراب القرآن للنحاس ۲/ ۴۵۴، اور کلام اسی سے ہے۔ دیکھئے تفسیر الطبری ۱۵/ ۲۳۶ - ۲۳۷، اور معانی القرآن للفراء ۲/ ۱۳۹، اور المحرر الوجیز ۳/ ۵۱۲۔ (۳) البحر المحیط ۶/ ۱۱۹، اور الاملاء للعکبری ۲/ ۵۶۔ (۴) النکت والعیون ۳/ ۳۰۲، دیکھئے المحتسب ۲/ ۲۷، اور المحرر الوجیز ۳/ ۵۱۲۔ (۵) تفسیر ابی اللیث ۲/ ۲۹۷۔ (۶) تفسیر الطبری ۱۵/ ۲۳۹۔ (۷) الوسیط ۳/ ۱۴۵، اور تفسیر الرازی ۲۱/ ۱۱۵۔ (۸) اس کے دیوان میں ص ۶۶۔

Page: 259 Surah Al-Kahf: Verse 28

Some claimed that the correct grammatical form should be: "Let not your eyes pass over them" (using a transitive verb); because "ta'du" (pass over) is transitive by itself. It was said to him: The recitation that has been transmitted with the eyes in the nominative case (marfu') leads to the meaning of the accusative case (nasb), since "Let not your eyes pass over them" is equivalent to "Let not your eyes turn away from them", and the meaning of "let not your eyes turn away from them" is "do not turn your eyes away from them". The verb is attributed to the eyes, but in reality, it is directed towards the Prophet (1) ﷺ; as Allah Almighty said: {So let not their wealth impress you} [At-Tawbah: 55], where the impression is attributed to the wealth, and the meaning is: O Muhammad, do not be impressed by their wealth. Az-Zajjaj's statement (2) provides further clarification: The meaning is: do not turn your gaze away from them towards others who possess status and adornment.

His (Allah's) saying: {And do not obey him whose heart We have made heedless of Our remembrance}. Juwaybir narrated from Al-Dahhak from Ibn Abbas regarding Allah's saying: "And do not obey him whose heart We have made heedless of Our remembrance" he said: It was revealed concerning Umayyah ibn Khalaf al-Jumahi, because he called the Prophet ﷺ to a matter he disliked, which was to distance himself from the poor and draw near to the leaders of the people of Mecca. So Allah Almighty revealed: "And do not obey him whose heart We have made heedless of Our remembrance" meaning: one whose heart We have sealed against Monotheism (Tawhid), {and follows his desire} meaning: polytheism (Shirk) (3), {and his affair has ever been in neglect (furuta)}. It was said: It is from "tafrit" which is negligence and putting forward inability by abandoning faith. And it was said: from "ifrat" (excess) and exceeding the limit, as the people said: "We are the nobles of Mudar; if we embrace Islam, the people will embrace Islam." This was out of arrogance and excess in speech (4). And it was said: "furuta" means: preceding in evil; from their saying: "An affair preceded from him," meaning: it happened before (5). And it was said: The meaning of "We made his heart heedless" is that We found it heedless, just as you say: "I met so-and-so and praised him," meaning: I found him praiseworthy. And Amr bin ... said ...

---

(1) Amali Ibn al-Shajari 1/225-226, see also Tafsir al-Tabari 15/239, Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/140, and Tafsir al-Razi 21/115. (2) In Ma'ani al-Qur'an 3/281, and his speech is in Amali Ibn al-Shajari 1/226, and from him the author quoted. (3) Asbab al-Nuzul p.

307, and al-Wasit by al-Wahidi 3/146, and in it: "expulsion" instead of "distancing", see Tafsir al-Tabari 15/241. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/140, Tafsir al-Baghawi 3/159, and Amali Ibn al-Shajari 1/226-227. (5) Al-Mawardi said in al-Nukat wa al-'Uyun 3/302: "And his affair was 'furuta'," it has five interpretations: First: constriction, which is the opinion of Mujahid. Second: abandoned, said by al-Farra'. Third: regret, said by Ibn Qutaybah. Fourth: extravagance and excess, said by Muqatil. Fifth: swift, said by Ibn Bahr.

पृष्ठ: 259 सूरा अल-कहफ़: आयत 28

कुछ लोगों ने दावा किया कि बातचीत का सही रूप यह होना चाहिए था: "अपनी आँखों को उनसे न हटाओ"; क्योंकि "त'दु" (हटाना/आगे निकलना) अपने आप में सकर्मक है। उनसे कहा गया: जिस पाठ (तिलावत) में आँखों को कर्ता कारक (रफ़अ) में रखा गया है, उसका अर्थ कर्म कारक (नस्ब) जैसा ही निकलता है, क्योंकि "तुम्हारी आँखें उनसे न हटें" का अर्थ है "तुम्हारी आँखें उनसे विमुख न हों", और "तुम्हारी आँखें उनसे विमुख न हों" का अर्थ है: "तुम अपनी आँखों को उनसे विमुख न करो"। क्रिया को आँखों से जोड़ा गया है, लेकिन वास्तव में यह पैगंबर ﷺ की ओर निर्देशित है (1); जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा: {तो उनका धन तुम्हें प्रभावित न करे} [अत-तौबा: 55], यहाँ प्रभावित करने को धन से जोड़ा गया है, और अर्थ यह है: हे मुहम्मद, तुम उनके धन से प्रभावित न हो। अज़-ज़ज्जाज का कथन (2) इसे और स्पष्ट करता है: इसका अर्थ है: अपनी दृष्टि को उनसे हटाकर उन लोगों की ओर न ले जाओ जो ऊंचे पद और सजावट वाले हैं।

अल्लाह का कथन: {और उस व्यक्ति का कहना न मानना जिसका दिल हमने अपनी याद से गाफिल (अचेत) कर दिया है}। जुवैबिर ने अल-दह्हाक से, उन्होंने इब्न अब्बास से अल्लाह के इस कथन के बारे में रिवायत की: "और उस व्यक्ति का कहना न मानना जिसका दिल हमने अपनी याद से गाफिल कर दिया है" उन्होंने कहा: यह उमाया बिन खलफ अल-जुमही के बारे में नाजिल हुई थी, क्योंकि उसने पैगंबर ﷺ को एक ऐसी बात के लिए बुलाया था जो उन्हें नापसंद थी, यानी गरीबों को खुद से दूर करना और मक्का के सरदारों को करीब लाना। तब अल्लाह तआला ने नाजिल किया: "और उस व्यक्ति का कहना न मानना जिसका दिल हमने अपनी याद से गाफिल कर दिया है" यानी: जिसका दिल हमने तौहीद (एकेश्वरवाद) से सील कर दिया है, {और उसने अपनी इच्छा का पालन किया} यानी: शिर्क(बहुदेववाद) (3), {और उसका मामला हमेशा हद से बढ़ा हुआ रहा (फ़ुरुतन)}। कहा गया: यह "तफ़रीत" से है जिसका अर्थ है लापरवाही और ईमान छोड़ कर अपनी अक्षमता दिखाना। और कहा गया: "इफ़रात" (अधिकता) और सीमा पार करने से है, जैसा कि उन लोगों ने कहा था: "हम मुदर के कुलीन हैं; अगर हम इस्लाम स्वीकार करते हैं, तो लोग भी इस्लाम स्वीकार कर लेंगे।" यह अहंकार और बातचीत में अधिकता के कारण था (4)। और कहा गया: "फ़ुरुतन" का अर्थ है: बुराई में आगे रहना; उनके इस मुहावरे से: "उससे एक मामला फ़ुरत हुआ," यानी: पहले हुआ (5)। और कहा गया: "हमने उसके दिल को गाफिल कर दिया" का अर्थ है कि हमने उसे गाफिल पाया,

जैसे आप कहते हैं: "मैं फलां व्यक्ति से मिला और मैंने उसकी प्रशंसा की," यानी: मैंने उसे प्रशंसनीय पाया। और अम्र बिन... ने कहा...

---

(1) अमाली इब्न अल-शजारी 1/225-226, और देखें तफ़सीर अल-तबरी 15/239, मानी अल-कुरान लिल-फ़र्रा 2/140, और तफ़सीर अल-राज़ी 21/115। (2) मानी अल-कुरान 3/281 में, और उनका कथन अमाली इब्न अल-शजारी 1/226 में है, और उनसे लेखक ने उद्धृत किया है। (3) अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 307, और अल-वसीत लिल-वाहिदी 3/146, और उसमें: "हटाना" के बजाय "निकालना", देखें तफ़सीर अल-तबरी 15/241। (4) मानी अल-कुरान लिल-फ़र्रा 2/140, तफ़सीर अल-बग़वी 3/159, और अमाली इब्न अल-शजारी 1/226-227। (5) अल-मावर्दी ने अल-नुकात व अल-उयून 3/302 में कहा: "और उसका मामला फुरतन था," इसकी पाँच व्याख्याएँ हैं: पहली: तंगी, जो मुजाहिद का मत है। दूसरी: त्यागा हुआ, अल-फ़र्रा ने कहा। तीसरी: पछतावा, इब्न कुतैबा ने कहा। चौथी: अपव्यय और अधिकता, मुक़ातिल ने कहा। पाँचवीं: तेज़, इब्न बहर ने कहा।

صفحہ: 259 سورة الكهف: آیت 28

بعض لوگوں نے گمان کیا کہ کلام کا حق (درست نحو) یہ ہے: "لا تَعُدُّ عينيك عنهم" (اپنی آنکھیں ان سے نہ ہٹاؤ)؛ کیونکہ "تَعْدُ" خود متعدی ہے۔ اس سے کہا گیا: اور تلاوت میں آنکھوں کا رفع (پیش کے ساتھ) ہونا، نصبی معنی (زبر کے ساتھ) کی طرف لوٹتا ہے، کیونکہ "لا تَعُدُّ عيناك عنهم" کا مرتبہ "لا تنصرف عيناك عنهم" (تمہاری آنکھیں ان سے نہ پھریں) جیسا ہے، اور "تمہاری آنکھیں ان سے نہ پھریں" کا مطلب ہے: "تم اپنی آنکھیں ان سے نہ پھیرو"۔ پس فعل کی نسبت آنکھوں کی طرف ہے، جبکہ حقیقت میں یہ نبی ﷺ کی طرف متوجہ ہے (1)؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَلَا تُعْجِبْكَ أَمْوَٰلُهُمْ﴾ [التوبہ: 55] (پس ان کے اموال تمہیں تعجب میں نہ ڈالیں)، یہاں تعجب کی نسبت اموال کی طرف کی گئی، اور معنی یہ ہے: اے محمد، آپ کو ان کے اموال تعجب میں نہ ڈالیں۔ اور زجاج کا قول (2) اس کی مزید وضاحت کرتا ہے کہ: معنی یہ ہے کہ: اپنی نظر ان سے ہٹا کر ان لوگوں کی طرف نہ لے جائیں جو جاہ و جلال اور زینت والے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَن ذِكْرِنَا﴾ (اور اس کی اطاعت نہ کر جس کے دل کو ہم نے اپنی یاد سے غافل کر دیا)۔ جُویبر نے ضحاک سے، انہوں نے ابن عباس سے اللہ تعالیٰ کے قول: "اور اس کی اطاعت نہ کر جس کے دل کو ہم نے اپنی یاد سے غافل کر دیا" کے بارے میں روایت کیا کہ: یہ امیہ بن خلف الجمحی کے بارے میں نازل ہوئی، اور وہ اس لیے کہ اس نے نبی ﷺ کو ایک ایسے معاملے کی طرف بلایا جسے آپ نے ناپسند کیا، یعنی فقراء کو اپنے سے دور کرنا اور سردارانِ مکہ کو قریب لانا، تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: "اور اس کی اطاعت نہ کر جس کے دل کو ہم نے اپنی یاد سے غافل کر دیا" یعنی: جس کے دل پر ہم نے توحید سے مہر لگا دی، ﴿وَاتَّبَعَ هَوَاهُ﴾ یعنی: شرک (3)، ﴿وَكَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا﴾ کہا گیا: یہ تفریط سے ہے جو کہ کوتاہی اور ایمان

چھوڑ کر عاجزی پیش کرنا ہے۔ اور کہا گیا: یہ افراط اور حد سے تجاوز کرنے سے ہے، اور ان لوگوں نے کہا تھا: "ہم مضر کے شرفاء ہیں، اگر ہم اسلام لائے تو لوگ بھی اسلام لائیں گے۔" اور یہ تکبر اور کلام میں مبالغہ آرائی تھی (4)۔ اور کہا گیا: "فُرُطاً" یعنی: برائی میں پیش قدمی؛ ان کے اس قول سے: "اس سے کوئی معاملہ فرط ہوا،" یعنی: سبقت لے گیا (5)۔ اور کہا گیا: "ہم نے اس کے دل کو غافل کر دیا" کا معنی ہے کہ ہم نے اسے غافل پایا، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "میں فلاں سے ملا اور میں نے اس کی تعریف کی،" یعنی: اسے قابلِ تعریف پایا۔ اور عمرو بن... نے کہا...

---

(1) امالی ابن الشجری 1/225-226، اور دیکھئے تفسیر طبری 15/239، معانی القرآن للفراء 2/140، اور تفسیر رازی 21/115۔ (2) معانی القرآن 3/281 میں، اور ان کا کلام امالی ابن الشجری 1/226 میں ہے، اور ان سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (3) اسباب النزول ص 307، اور الوسیط للواحدی 3/146، اور اس میں: "تجرد" کے بجائے "طرد" ہے، اور دیکھئے تفسیر طبری 15/241۔ (4) معانی القرآن للفراء 2/140، تفسیر بغوی 3/159، اور امالی ابن الشجری 1/226-227۔ (5) اور ماوردی نے النکت والعیون 3/302 میں کہا: "اور اس کا معاملہ فرط تھا،" اس میں پانچ تاویلات ہیں: پہلی: تنگی، اور یہ مجاہد کا قول ہے۔ دوسری: ترک شدہ، یہ فراء نے کہا۔ تیسری: ندامت، یہ ابن قتیبہ نے کہا۔ چوتھی: اسراف اور افراط، یہ مقاتل نے کہا۔ پانچویں: تیزی، یہ ابن بحر نے کہا۔

260 Surah Al-Kahf: Verses 28 - 29

Ma'dikarib said to the Banu al-Harith ibn Ka'b: "By Allah, we have asked of you and did not find you stingy, we have fought you and did not find you cowardly, and we have satirized you and did not find you silenced." Meaning: We did not find you stingy, nor cowardly, nor silenced(1). It was said: "And do not obey one whose heart We have made heedless of Our remembrance" was revealed regarding Uyaynah ibn Hisn al-Fazari(2); mentioned by Abd al-Razzaq, and related by al-Nahhas(3) from Sufyan al-Thawri. And Allah knows best.

The Almighty's saying: {And say, "The truth is from your Lord, so whoever wills - let him believe; and whoever wills - let him disbelieve." Indeed, We have prepared for the wrongdoers a fire whose walls will surround them. And if they call for relief, they will be relieved with water like murky oil, which scalds [their] faces. Wretched is the drink, and evil is the resting place.} [Al-Kahf: 29]

The Almighty's saying: {And say, "The truth is from your Lord, so whoever wills - let him believe; and whoever wills - let him disbelieve."} "The truth" (al-Haqq) is in the nominative case (raf') as the predicate of an implicit subject, meaning: Say: It is the truth(4). And it was said: it is nominative as a subject, and its predicate is in His saying: "from your Lord". The meaning of the verse is: Say, O Muhammad, to those whose hearts We have made heedless of Our remembrance: O people, from your Lord is the truth, to Him belongs the granting of success and abandonment, and in His hand is guidance and misguidance. He guides whom He wills so they believe, and He sends astray whom He wills so they disbelieve. None of that is up to me. Allah grants the truth to whom He wills even if they are weak, and deprives whom He wills even if they are strong and wealthy. I am not one to drive away the believers for your whims. So if you wish, believe; and if you wish, disbelieve. This is not a permission or choice between faith and disbelief, but rather it is a warning and a threat. Meaning: if you disbelieve, He has prepared the Fire for you, and if you believe, for you is Paradise.

The Almighty's saying: {Indeed, We have prepared} meaning: We have made ready {for the wrongdoers} meaning: for the deniers and disbelievers(5).

(1) Amali Ibn al-Shajari 1/226. Its editor, Dr. Mahmoud al-Tanahi, may Allah have mercy on him, quoted from the margin of the original manuscript the saying of Jamal al-Din Ibn Hisham: This statement, meaning "aghfalna" (We made heedless) being in the sense of "we found him heedless", was preceded by Ibn Jinni, who stated it in Al-

Muhtasib and elsewhere, and he was driven to it by Mu'tazilism. (2) Tafsir al-Tabari 15/241, and Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 2/140. (3) In Ma'ani al-Qur'an 4/231. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Akhfash 2/618, and see al-Bahr al-Muhit 6/120. (5) Tafsir al-Tabari 15/244 - 245.

२६० सूरह अल-कहफ़: आयत २८ - २९

मदीकरिब ने बनू अल-हारिस बिन कअब से कहा: "अल्लाह की कसम, हमने तुमसे माँगा और तुम्हें कंजूस नहीं पाया, हमने तुमसे लड़ाई की और तुम्हें बुज़दिल नहीं पाया, और हमने तुम्हारी निंदा की और तुम्हें चुप (निरुत्तर) नहीं पाया।" यानी: हमने तुम्हें न तो कंजूस पाया, न ही बुज़दिल और न ही निरुत्तर(१)। और कहा गया है कि: "और उसका कहना न मानना जिसके दिल को हमने अपनी याद से ग़ाफ़िल कर दिया है" उयैना बिन हिसन अल-फ़ज़ारी(२) के बारे में नाज़िल हुई; अब्द अल-रज्ज़ाक ने इसका ज़िक्र किया है, और अल-नहहास(३) ने सुफ़यान अल-सूरी से इसे नक़ल किया है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और कह दो कि यह हक़ (सच्चाई) तुम्हारे रब की तरफ़ से है, अब जिसका जी चाहे मान ले और जिसका जी चाहे इनकार कर दे। हमने ज़ालिमों के लिए ऐसी आग तैयार कर रखी है जिसकी क़नातों ने उन्हें घेर लिया है। और अगर वे फ़रियाद करेंगे तो उनकी फ़रियाद रसी ऐसे पानी से की जाएगी जो पिघले हुए ताँबे जैसा होगा, जो चेहरों को भून डालेगा। बहुत ही बुरा है वह पीने का पेय और बहुत ही बुरा है वह विश्राम-स्थल।} [अल-कहफ़: २९]

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और कह दो कि यह हक़ तुम्हारे रब की तरफ़ से है, अब जिसका जी चाहे मान ले और जिसका जी चाहे इनकार कर दे।} "अल-हक़" (सच्चाई) रफ़अ (पेश) की हालत में है एक छिपे हुए मुब्तदा (विषय) की ख़बर के तौर पर, यानी: कह दो: वह हक़ है(४)। और यह भी कहा गया है कि: यह मुब्तदा होने के कारण रफ़अ में है, और इसकी ख़बर उसके इस कथन में है: "तुम्हारे रब की तरफ़ से"। और आयत का अर्थ है: ऐ मुहम्मद, उन लोगों से कह दो जिनके दिलों को हमने अपनी याद से ग़ाफ़िल कर दिया है: ऐ लोगो, तुम्हारे रब की तरफ़ से हक़ आ गया है, तो तौफ़ीक़ (सफलता) और रुसवाई उसी की तरफ़ से है, और उसी के हाथ में हिदायत और गुमराही है। वह जिसे चाहता है हिदायत देता है तो वह ईमान लाता है, और जिसे चाहता है गुमराह कर देता है तो वह कुफ़्र करता है। इसमें मेरा कोई अख्तियार नहीं है। अल्लाह जिसे चाहता है हक़ देता है चाहे वह कमज़ोर ही क्यों न हो, और जिसे चाहता है उससे महरूम रखता है चाहे वह शक्तिशाली और धनी ही क्यों न हो। और मैं तुम्हारी ख्वाहिशात की वजह से ईमान वालों को दुत्कारने वाला नहीं हूँ। तो अगर तुम चाहो तो ईमान ले आओ, और अगर चाहो तो कुफ़्र करो। और यह ईमान और कुफ़्र के बीच कोई छूट या विकल्प नहीं है, बल्कि यह एक चेतावनी और धमकी है। यानी: अगर तुम कुफ़्र करोगे तो उसने तुम्हारे लिए आग तैयार कर रखी है, और अगर तुम ईमान लाओगे तो तुम्हारे लिए जन्नत है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {बेशक हमने तैयार कर रखी है} यानी: हमने तैयार की है {ज़ालिमों के लिए} यानी: इनकार करने वाले काफ़िरों के लिए(५)।

(१) अमाली इब्न अल-शजरी १/२२६। और इसके संपादक डॉ. महमूद अल-तनाही (अल्लाह उन पर रहम करे) ने मूल पांडुलिपि के हाशिये से जमालुद्दीन इब्न हिशाम का कथन उद्धृत किया है: यह कथन, यानी "अग़फ़लना" (हमने ग़ाफ़िल कर दिया) का अर्थ "हमने उसे ग़ाफ़िल पाया" होना, उनसे पहले इब्न जिन्नी ने कहा था, उन्होंने 'अल-मुह्तसिब' और अन्य स्थानों पर इसे स्पष्ट किया है, और उन्हें ऐसा करने के लिए एतज़ाल (मुअतज़िला विचारधारा) ने प्रेरित किया। (२) तफ़सीर अल-तबरी १५/२४१, और अल-फ़र्रा की मआनी अल-क़ुरआन २/१४०। (३) मआनी अल-क़ुरआन २३१/४ में। (४) अल-अख़फ़श की मआनी अल-क़ुरआन २/६१८, और देखें अल-बह्र अल-मुहीत ६/१२०। (५) तफ़सीर अल-तबरी १५/२४४ - २४५।

٢٦٠ سورہ الکہف: آیت ٢٨ - ٢٩

معدیکرب نے بنو الحارث بن کعب سے کہا: "اللہ کی قسم، ہم نے تم سے مانگا تو تمہیں بخیل نہ پایا، ہم نے تم سے جنگ کی تو تمہیں بزدل نہ پایا، اور ہم نے تمہاری ہجو کی تو تمہیں لاجواب نہ پایا۔" یعنی: ہم نے تمہیں نہ تو بخیل پایا، نہ بزدل اور نہ لاجواب(١)۔ اور کہا گیا ہے کہ: "اور اس کا کہنا نہ ماننا جس کے دل کو ہم نے اپنی یاد سے غافل کر دیا ہے" عیینہ بن حصن الفزاری(٢) کے بارے میں نازل ہوئی؛ اسے عبد الرزاق نے ذکر کیا ہے، اور النحاس(٣) نے اسے سفیان ثوری سے روایت کیا ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقُلِ الْحَقُّ مِن رَّبِّكُمْ فَمَن شَاءَ فَلْيُؤْمِن وَمَن شَاءَ فَلْيَكْفُرْ إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلظَّالِمِينَ نَارًا أَحَاطَ بِهِمْ سُرَادِقُهَا وَإِن يَسْتَغِيثُوا يُغَاثُوا بِمَاءٍ كَالْمُهْلِ يَشْوِي الْوُجُوهَ بِئْسَ الشَّرَابُ وَسَاءَتْ مُرْتَفَقًا ﴾ [الکھف: ٢٩] ترجمہ: {اور کہہ دو کہ یہ حق تمہارے رب کی طرف سے ہے، اب جو چاہے ایمان لائے اور جو چاہے کفر کرے۔ ہم نے ظالموں کے لیے ایسی آگ تیار کر رکھی ہے جس کی دیواروں نے انہیں گھیر لیا ہے۔ اور اگر وہ فریاد کریں گے تو ان کی فریاد رسی ایسے پانی سے کی جائے گی جو پگھلے ہوئے تانبے جیسا ہو گا جو چہروں کو بھون ڈالے گا۔ بہت ہی برا ہے وہ پینا اور بہت ہی بری ہے وہ آرام گاہ۔}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقُلِ الْحَقُّ مِن رَّبِّكُمْ فَمَن شَاءَ فَلْيُؤْمِن وَمَن شَاءَ فَلْيَكْفُرْ﴾ "الحق" (سچائی) حالت رفع میں ہے ایک محذوف مبتدا کی خبر ہونے کی بنا پر، یعنی: کہہ دو: وہ حق ہے(٤)۔ اور کہا گیا ہے کہ: یہ مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے، اور اس کی خبر اس کے اس قول میں ہے: "تمہارے رب کی طرف سے"۔ اور آیت کا معنی ہے: اے محمد، ان لوگوں سے کہہ دو جن کے دلوں کو ہم نے اپنی یاد سے غافل کر دیا ہے: اے لوگو، تمہارے رب کی طرف سے حق آگیا ہے،

تو توفیق اور رسوائی اسی کی طرف سے ہے، اور اسی کے ہاتھ میں ہدایت اور گمراہی ہے۔ وہ جسے چاہتا ہے ہدایت دیتا ہے تو وہ ایمان لاتا ہے، اور جسے چاہتا ہے گمراہ کر دیتا ہے تو وہ کفر کرتا ہے۔ اس میں میرا کوئی اختیار نہیں۔ اللہ جسے چاہتا ہے حق دیتا ہے چاہے وہ کمزور ہی کیوں نہ ہو، اور جسے چاہتا ہے اس سے محروم رکھتا ہے چاہے وہ طاقتور اور غنی ہی کیوں نہ ہو۔ اور میں تمہاری خواہشات کی وجہ سے ایمان والوں کو دھتکارنے والا نہیں ہوں۔ تو اگر تم چاہو تو ایمان لے آؤ، اور اگر چاہو تو کفر کرو۔ اور یہ ایمان اور کفر کے درمیان کوئی رعایت یا اختیار نہیں ہے، بلکہ یہ ایک وعید اور دھمکی ہے۔ یعنی: اگر تم کفر کرو گے تو اس نے تمہارے لیے آگ تیار کر رکھی ہے، اور اگر تم ایمان لاؤ گے تو تمہارے لیے جنت ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّا أَعْتَدْنَا﴾ یعنی: ہم نے تیار کر رکھی ہے ﴿لِلظَّالِمِينَ﴾ یعنی: منکر کافروں کے لیے(۵)۔

(۱) امالی ابن الشجری ۱/۲۲۶۔ اور اس کے محقق ڈاکٹر محمود الطناحی (رحمہ اللہ) نے اصل نسخے کے حاشیے سے جمال الدین ابن ہشام کا قول نقل کیا ہے کہ: یہ قول، یعنی "اغفلنا" (ہم نے غافل کر دیا) کا معنی "ہم نے اسے غافل پایا" ہونا، ان سے پہلے ابن جنی نے کہا تھا، انہوں نے 'المحتسب' وغیرہ میں اس کی صراحت کی ہے، اور انہیں اس پر اعتزال (معتزلہ فکر) نے ابھارا۔ (۲) تفسیر الطبری ۱۵/۲۷۱، اور معانی القرآن للفراء ۲/۱۴۰۔ (۳) معانی القرآن ۲۳۱/۴ میں۔ (۴) معانی القرآن للاخفش ۲/۶۱۸، اور دیکھئے البحر المحیط ۶/۱۲۰۔ (۵) تفسیر الطبری ۱۵/۲۴۴ - ۲۴۵۔

Surah Al-Kahf: Verse 29 261

"A fire whose walls (suradiquha) will surround them." Al-Jawhari said(1): "As-suradiq" (singular of "suradiqat") are the canopies or curtains that are stretched over the courtyard of a house, and every house made of cotton (kursuf) is a "suradiq". Ru'bah said(2): O Hakam bin Al-Mundhir bin Al-Jarud, the canopy (suradiq) of glory is stretched over you. It is said: a "musardaq" house (walled or canopied house). Salama bin Jandal said, mentioning Parvez and his killing of An-Nu'man bin Al-Mundhir under the feet of elephants: He is the one who entered Al-Nu'man into a house whose ceiling was the chests of elephants after a musardaq house (a well-canopied palace). (3) Ibn al-A'rabi said: "suradiquha" refers to its walls. From Ibn Abbas: a wall of fire(4). Al-Kalbi: A neck (of flame) that comes out of the fire and surrounds the disbelievers like a pen/enclosure(5). Al-Qutabi(6): The "suradiq" is the chamber(7) that surrounds a large tent (fustat). And Ibn Aziz said the same(8). It is also said: it is smoke that surrounds the disbelievers on the Day of Resurrection, which Allah mentioned in Surah "Al-Mursalat" when He says: "Proceed to a shadow having three columns"(9) (10) and His saying: "And a shadow of black smoke" [Al-Waqi'ah: 43], as stated by Qatadah. It was also said: it is the ocean surrounding the world. Ya'la bin Umayya narrated that the Messenger of Allah ﷺ said: "The sea..."

(1) In Al-Sihah (s-r-d-q). (2) In the supplement of his Diwan p. 172, Tafsir al-Tabari 15/245-246, Majaz al-Qur'an 1/398-399, and Sibawayh attributed it in Al-Kitab 2/203, and Al-A'lam Al-Shantamari in Tahsil 'Ayn al-Dhahab p. 314 to a man from Banu al-Harmaz. (3) The verse is in Diwan Salama p. 184, Tafsir al-Tabari 15/246, Majaz al-Qur'an 1/399, and Al-Azhari attributed it in Tahdhib al-Lughah 9/394 to Al-A'sha. (4) Tafsir al-Tabari 15/246. (5) Tafsir al-Samarqandi 2/297. (6) In Tafsir Gharib al-Qur'an p. 267. (7) In (m): Al-hujzah. (8) In Nuzhat al-Qulub p. 277. (9) Verse 30. (10) Tafsir Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 267.

सूरह अल-कहफ: आयत 29 261

"एक आग जिसकी दीवारों (सुरादिकुहा) ने उन्हें घेर लिया है।" अल-जौहरी ने कहा(1): "अस-सुरादिक" (सुरादिकत का एकवचन) वे शामियाने या पर्दे हैं जो घर के आंगन के ऊपर फैलाए जाते हैं, और कपास (कुर्सुफ) से बना हर घर "सुरादिक" है। रूबा ने कहा(2): ऐ हकम बिन अल-मुन्ज़िर बिन अल-जरूद, महिमा का शामियाना (सुरादिक) आप पर तना हुआ है। कहा जाता है: "मुसरदक" घर (दीवारों या शामियाने वाला घर)। सलामा बिन जन्दल ने परवेज और हाथियों के पैरों के नीचे अल-नुमान बिन अल-मुन्ज़िर की हत्या का उल्लेख करते हुए कहा: वह वह है जिसने अल-नुमान को एक ऐसे घर में दाखिल किया जिसकी छत हाथियों के सीने थे, एक मुसरदक घर (एक अच्छी तरह से ढके हुए/सुरक्षित महल) के बाद।(3) इब्न अल-अरबी ने कहा: "सुरादिकुहा" का अर्थ इसकी दीवार है। इब्न अब्बास से: आग की एक दीवार(4)। अल-कल्बी: एक गर्दन (लपटों की) जो आग से निकलती है और काफिरों को एक बाड़े की तरह घेर लेती है(5)। अल-कुताबी(6): "सुरादिक" वह कमरा(7) है जो एक बड़े तंबू (फुस्तात) के चारों ओर होता है। और इब्न अज़ीज़ ने भी यही कहा(8)। यह भी कहा गया है: यह धुआं है जो कयामत के दिन काफिरों को घेर लेगा, जिसका अल्लाह ने सूरह "अल-मुरसलात" में उल्लेख किया है जहाँ वह कहता है: "तीन शाखाओं वाले साये की ओर चलो"(9)(10) और उसका कथन: "और काले धुएं का साया" [अल-वाक़ियाह: 43], जैसा कि क़तादाह ने कहा है। यह भी कहा गया है: यह दुनिया को घेरने वाला महासागर है। याला बिन उमय्या ने रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "समुद्र..."

(1) अल-सिहाह (स-र-द-क) में। (2) उनके दीवान के परिशिष्ट पृष्ठ 172, तफ़सीर अल-तबरी 15/245-246, मजाज़ अल-क़ुरआन 1/398-399 में, और सिबावैह ने इसे अल-किताब 2/203 में श्रेय दिया, और अल-आलम अल-शंतमरी ने तहसील ऐन अल-धहब पृष्ठ 314 में बनू अल-हरमाज़ के एक व्यक्ति को श्रेय दिया। (3) यह आयत दीवान सलामा पृष्ठ 184, तफ़सीर अल-तबरी 15/246, मजाज़ अल-क़ुरआन 1/399 में है, और अल-अज़हरी ने इसे तहज़ीब अल-लुग़ाह 9/394 में अल-अशा को श्रेय दिया। (4) तफ़सीर अल-तबरी 15/246। (5) तफ़सीर अल-समरकंदी 2/297। (6) तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरआन पृष्ठ 267 में। (7) (म) में: अल-हुजज़ाह। (8) नुज़हत अल-कुलूब पृष्ठ 277 में। (9) आयत 30। (10) इब्न कुतैबाह द्वारा तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरआन पृष्ठ 267।

سورہ الکہف: آیت ۲۹ ۲۶۱

﴿ نَارًا أَحَاطَ بِهِمْ سُرَادِقُهَا ﴾ (ایسی آگ جس کی دیواروں نے انہیں گھیر لیا ہے)۔ الجوہری نے کہا (۱): "السرادق" اس شامیانے یا پردے کو کہتے ہیں جو گھر کے صحن کے اوپر تانا جاتا ہے، اور روئی (کُرسُف) سے بنا ہر گھر "سرادق" کہلاتا ہے۔ رؤبہ نے کہا (۲): اے حکم بن المنذر بن الجارود، تم پر عظمت کا شامیانہ (سرادق) تانا گیا ہے۔ کہا جاتا ہے: "بیت مسردق" (وہ گھر جس پر شامیانہ تانا گیا ہو یا جس کی دیواریں ہوں)۔ سلامہ بن جندل نے پرویز کے تذکرے میں اور نعمان بن المنذر کو ہاتھیوں کے پاؤں تلے کچل کر مارنے کے واقعے کا ذکر کرتے ہوئے کہا: وہ وہ ہے جس نے نعمان کو ایک ایسے گھر میں داخل کیا جس کی چھت ہاتھیوں کے سینے تھے، ایک "مسردق" گھر (عظیم الشان محل) کے بعد۔ (۳) ابن الاعرابی نے کہا: "سرادقہا" سے مراد اس کی دیوار ہے۔ ابن عباس سے روایت ہے: آگ کی ایک دیوار (۴)۔ الکلبی کا قول ہے: ایک شعلہ جو آگ سے نکل کر کفار کو باڑے کی طرح گھیر لے گا (۵)۔ القتبی (۶) کے مطابق: "سرادق" وہ کمرہ یا احاطہ (۷) ہے جو خیمے (فسطاط) کے گرد ہوتا ہے۔ ابن عزیز نے بھی یہی کہا ہے (۸)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ وہ دھواں ہے جو قیامت کے دن کفار کو گھیرے گا، جس کا ذکر اللہ تعالیٰ نے سورہ "المرسلات" میں کیا ہے: ﴿ انطَلِقُوا إِلَىٰ ظِلٍّ ذِي ثَلَاثِ شُعَبٍ ﴾ (۹)(۱۰) اور اللہ کا قول: ﴿ وَظِلٍّ مِّن يَحْمُومٍ ﴾ [الواقعہ: ۴۳]، یہ قتادہ کا قول ہے۔ اور ایک قول یہ ہے کہ اس سے مراد وہ سمندر ہے جس نے دنیا کو گھیرا ہوا ہے۔ یعلیٰ بن امیہ نے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "سمندر..."

(۱) الصحاح (سردق) میں۔ (۲) ان کے دیوان کے ضمیمہ ص ۱۷۲، تفسیر طبری ۲۴۵/۱۵-۲۴۶، مجاز القرآن ۳۹۸/۱-۳۹۹ میں، اور سیبویہ نے الکتاب ۲۰۳/۲ میں اسے منسوب کیا، اور الاعلم الشنتمری نے تحصیل عین الذہب ص ۳۱۴ میں اسے بنو الحرماز کے ایک شخص کی طرف

منسوب کیا۔ (۳) یہ شعر دیوان سلامہ ص ۱۸۴، تفسیر طبری ۲۴۶/۱۵، مجاز القرآن ۳۹۹/۱ میں ہے، اور الازہری نے تہذیب اللغہ ۳۹۴/۹ میں اسے الاعشی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۴) تفسیر طبری ۲۴۶/۱۵۔ (۵) تفسیر سمرقندی ۲۹۷/۲۔ (۶) تفسیر غریب القرآن ص ۲۶۷ میں۔ (۷) نسخہ (م) میں: الحجزۃ۔ (۸) نزہۃ القلوب ص ۲۷۷ میں۔ (۹) آیت ۳۰۔ (۱۰) تفسیر غریب القرآن لابن قتیبہ ص ۲۶۷۔

Surah Al-Kahf: Verse 29 262

...it is Hell," then he recited: {a fire whose canopy will encompass them} [Al-Kahf: 29]. Then he said: "By Allah, I will never enter it as long as I am alive, nor will a drop of it ever touch me." This was mentioned by Al-Mawardi (1). Ibn al-Mubarak (2) narrated from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri, from the Prophet ﷺ who said: "The canopy of the Fire has four walls; the thickness of each wall is a forty-year journey." Abu 'Isa al-Tirmidhi (3) narrated it and said: "This is a good, authentic, and singular hadith." I say: This indicates that the canopy is what covers the disbelievers from smoke or fire, and its walls are as described. The Almighty's saying: {And if they call for relief, they will be relieved with water like murky oil, which scalds [their] faces} [Al-Kahf: 29]. Ibn Abbas said: "Al-muhl" is a thick liquid like the dregs of oil. Mujahid said: "Pus and blood." Al-Dahhak said: "Black water; indeed, Hell is black, its water is black, its trees are black, and its inhabitants are black" (4). Abu Ubaida said: "It is everything that is melted from the earth's minerals like iron, lead, copper, and tin, churning with boiling; that is al-muhl" (5). A similar statement is from Ibn Mas'ud (6). Sa'id ibn Jubayr said: "It is that whose heat has reached its peak" (7). He also said: "Al-muhl is a kind of tar; it is said: 'I tarred (mahaltu) the camel,' so it is 'mamhul'." It is also said: "It is poison" (8). The meanings in these statements are similar. In Al-Tirmidhi (9), from the Prophet ﷺ regarding His saying: "like murky oil," he said: "Like the sediment of oil; when it is brought close to his face, the skin of his face falls off." Abu 'Isa said: "This is a hadith we only know from the narration of Rishdin ibn Sa'd, and Rishdin has been criticized (regarding his reliability)."

(1) In Al-Nukat wa al-'Uyun 3/303, and the Prophet's ﷺ saying was narrated by al-Tabari 15/246-247, and Ahmad (17960). (2) In Al-Zuhd, additions of Nu'aym ibn Hammad (316). (3) In his Sunan, No. (2584). (4) Tafsir al-Tabari 15/249. (5) Majaz al-Qur'an 1/400. (6) Narrated by al-Tabari 15/248. (7) Tafsir al-Tabari 15/250. (8) See Lisan al-'Arab (M-H-L). (9) No. (2581), from the hadith of Abu Sa'id.

सूरा अल-कहफ़: आयत 29 262

...वह जहन्नुम है," फिर उन्होंने आयत पढ़ी: {एक आग जिसके घेरे ने उन्हें घेर लिया है} [अल-कहफ़: 29]। फिर उन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम, मैं इसमें कभी प्रवेश नहीं करूँगा जब तक मैं जीवित हूँ, और न ही इसकी एक बूंद मुझे कभी छुएगी।" इसका उल्लेख अल-मावर्दी (1) ने किया है। इब्न अल-मुबारक (2) ने अबू सईद अल-खुद़री की हदीस से वर्णन किया है कि पैगंबर ﷺ ने कहा: "जहन्नुम की आग के घेरे की चार दीवारें हैं; प्रत्येक दीवार की मोटाई चालीस साल की यात्रा के बराबर है।" अबू ईसा अल-तिर्मिज़ी (3) ने इसे उद्धृत किया और कहा: "यह एक हदीस हसन सहीह ग़रीब है।" मैं कहता हूँ: यह इस बात की ओर इशारा करता है कि वह घेरा (सरादिक़) वह है जो काफ़िरों को धुएं या आग से ढक लेता है, और उसकी दीवारें वैसी ही हैं जैसा वर्णन किया गया है। अल्लाह तआला का कथन है: {और अगर वे राहत के लिए पुकारेंगे, तो उनकी राहत ऐसे पानी से की जाएगी जो तेल की तलछट की तरह होगा, जो चेहरों को झुलसा देगा} [अल-कहफ़: 29]। इब्न अब्बास ने कहा: "अल-मुहल" तेल की तलछट की तरह एक गाढ़ा तरल है। मुजाहिद ने कहा: "पीप और खून।" अल-दह्हाक ने कहा: "काला पानी; वास्तव में, जहन्नुम काला है, उसका पानी काला है, उसके पेड़ काले हैं, और उसके निवासी काले हैं" (4)। अबू उबैदा ने कहा: "यह वह सब कुछ है जो पृथ्वी के खनिजों जैसे लोहे, सीसे, तांबे और रांगे से पिघलाया जाता है, जो उबलते हुए हिलता है; वही अल-मुहल है" (5)। इसी तरह की बात इब्न मसूद (6) से भी है। सईद बिन जुबैर ने कहा: "यह वह है जिसकी गर्मी अपनी चरम सीमा पर पहुँच गई हो" (7)। उन्होंने यह भी कहा: "मुहल राल (डामर) का एक प्रकार है; कहा जाता है: 'मैंने ऊंट पर राल लगाया (महलतु),' तो वह 'ममहूल' है।" यह भी कहा गया है: "यह ज़हर है" (8)। इन कथनों के अर्थ एक-दूसरे के करीब हैं। अल-तिर्मिज़ी (9) में पैगंबर ﷺ से उनके इस कथन के बारे में है: "तेल की तलछट की तरह," उन्होंने कहा: "तेल की तलछट की तरह; जब उसे चेहरे के पास लाया जाएगा, तो उसके चेहरे की खाल गिर जाएगी।" अबू ईसा ने कहा: "यह एक ऐसी हदीस है जिसे हम केवल रिशदीन बिन साद के वर्णन से जानते हैं, और रिशदीन के बारे में (उनकी विश्वसनीयता पर) बात की गई है।"

(1) अल-नुकत वल-उयून 3/303 में, और पैगंबर ﷺ का कथन अल-तबरी 15/246-247 और अहमद (17960) द्वारा उद्धृत किया गया है। (2) अज़-ज़ुहद में, नुऐम बिन हम्माद के इज़ाफ़े(316)। (3) उनकी सुनन में, संख्या (2584)। (4) तफ़सीर अल-तबरी 15/249। (5) मजाज़ अल-क़ुरआन

1/400। (6) अल-तबरी 15/248 द्वारा उद्धृत। (7) तफ़सीर अल-तबरी 15/250। (8) देखें लिसान अल-अरब (म-ह-ल)। (9) संख्या (2581), अबू सईद की हदीस से।

سورة الكهف: آیت ۲۹ ۲۶۲

...وہ جہنم ہے" پھر تلاوت کی: ﴿نَارًا أَحَاطَ بِهِمْ سُرَادِقُهَا﴾ (ایک آگ جس کی قناعتوں نے انہیں گھیر لیا ہے)۔ پھر فرمایا: "اللہ کی قسم، میں اس میں کبھی داخل نہیں ہوں گا جب تک میں زندہ ہوں، اور نہ ہی اس کا ایک قطرہ مجھے کبھی چھوئے گا"۔ اسے الماوردی (۱) نے ذکر کیا ہے۔ ابن المبارک (۲) نے ابو سعید الخدری کی حدیث سے روایت کیا کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "آگ کے احاطے (سرادق) کی چار دیواریں ہیں، ہر دیوار کی موٹائی چالیس سال کی مسافت کے برابر ہے"۔ اسے ابو عیسیٰ الترمذی (۳) نے روایت کیا اور فرمایا: "یہ حدیث حسن صحیح غریب ہے"۔ میں کہتا ہوں: یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ سرادق وہ دھواں یا آگ ہے جو کافروں پر چھائی ہوتی ہے، اور اس کی دیواریں وہی ہیں جن کا وصف بیان کیا گیا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِن يَسْتَغِيثُوا يُغَاثُوا بِمَاءٍ كَالْمُهْلِ يَشْوِي الْوُجُوهَ﴾ (اور اگر وہ فریاد کریں گے تو ان کی فریاد رسی ایسے پانی سے کی جائے گی جو تیل کی تلچھٹ کی طرح ہوگا، جو چہروں کو بھون ڈالے گا)۔ ابن عباس نے فرمایا: "المہل" گاڑھا پانی ہے جیسے تیل کی تلچھٹ۔ مجاہد نے فرمایا: "پیپ اور خون"۔ ضحاک نے فرمایا: "سیاہ پانی، اور بے شک جہنم سیاہ ہے، اس کا پانی سیاہ ہے، اس کے درخت سیاہ ہیں، اور اس کے رہنے والے سیاہ ہیں" (۴)۔ ابو عبیدہ نے فرمایا: "یہ وہ تمام چیزیں ہیں جو زمین کی معدنیات جیسے لوہے، سیسے، تانبے اور رانگے سے پگھلائی جاتی ہیں، جو کھولتے ہوئے موجزن ہوتی ہیں، وہی 'مہل' ہے" (۵)۔ اسی طرح کی بات ابن مسعود (۶) سے بھی مروی ہے۔ سعید بن جبیر نے فرمایا: "یہ وہ ہے جس کی تپش انتہا کو پہنچ چکی ہو" (۷)۔ انہوں نے یہ بھی فرمایا: "المہل تارکول کی ایک قسم ہے، کہا جاتا ہے: میں نے اونٹ کو تارکول لگایا (مهلت البعير) تو وہ 'ممہول' ہے"۔ ایک قول ہے کہ: "یہ زہر ہے" (۸)۔ ان اقوال کے معنی ایک دوسرے کے

قریب ہیں۔ ترمذی (۹) میں نبی ﷺ سے مروی ہے آپ نے اللہ کے اس قول: "کالمہل" کے بارے میں فرمایا: "تیل کی تلچھٹ کی طرح، پس جب وہ اسے اپنے چہرے کے قریب لائے گا تو اس کے چہرے کی کھال گر جائے گی"۔ ابو عیسیٰ نے فرمایا: "یہ ایسی حدیث ہے جسے ہم صرف رشدین بن سعد کی حدیث سے جانتے ہیں، اور رشدین کے بارے میں (روایت کے حوالے سے) کلام کیا گیا ہے"۔

(۱) النکت والعیون ۳/۳۰۳ میں، اور نبی ﷺ کا قول طبری ۱۵/۲۴۶ - ۲۴۷، اور احمد (۱۷۹۶۰) نے روایت کیا ہے۔ (۲) الزہد میں، نعیم بن حماد کے اضافے (۳۱۶)۔ (۳) اپنی سنن میں، نمبر (۲۵۸۴)۔ (۴) تفسیر طبری ۱۵/۲۴۹۔ (۵) مجاز القرآن ۱/۴۰۰۔ (۶) اسے طبری نے ۱۵/۲۴۸ پر روایت کیا ہے۔ (۷) تفسیر طبری ۱۵/۲۵۰۔ (۸) دیکھئے لسان العرب (مهل)۔ (۹) نمبر (۲۵۸۱)، ابو سعید کی حدیث سے۔

Surah al-Kahf: Verse 29 263

From before his memory. And it was narrated from Abu Umama that the Prophet (peace be upon him) said regarding the verse: {And he will be given to drink of festering water. He will gulp it...} [Ibrahim: 16]: "It is brought near to his mouth and he loathes it. When it is brought very close, it scalds his face and his scalp falls off. When he drinks it, it shreds his intestines until they come out from his behind. Allah Almighty says: {and they are given to drink boiling water so that it cuts up their bowels} [Muhammad: 15]. He says: {And if they call for relief, they will be relieved with water like murky oil, which scalds [their] faces. Wretched is the drink, and evil is the resting place.}" He said: A strange (gharib) hadith (1).

I say: This indicates the correctness of those sayings, and that they are intended, and Allah knows best. Linguists have also stated this. In "Al-Sahah" (2): "Al-Muhl" means molten copper. Ibn al-A'rabi said: Al-Muhl is molten lead. Abu Amr said: Al-Muhl is the dregs of oil. Al-Muhl also means pus and purulent matter. In the hadith of Abu Bakr: "Bury me in these two garments of mine, for they are for Muhl and dust" (3).

And {Murtafaqa} Mujahid said: Its meaning is a gathering place, as if he went to the meaning of companionship (4). Ibn Abbas said: A dwelling. 'Ata' said: An abode (5). It was said: A resting place. Al-Qutabi said (6): A sitting place. The meanings are close, and its origin is from 'Al-Muttaqa' (the cushion), it is said of it: 'Irtafaqtu', meaning: I leaned on the elbow. The poet said:

She said to him while leaning: Is there no young man to drive the camels during the morning's brightness (ghazalat al-duha) (7).

(1) Sunan al-Tirmidhi (2583). (2) Entry (MHL) without the saying of Ibn al-A'rabi. (3) Narrated by al-Bukhari (1387). (4) Tafsir Mujahid 1/376, and narrated from him by al-Tabari 15/253, and it is in al-Nukat wa al-'Uyun 3/303. (5) Tafsir al-Baghawi 3/160. (6) Tafsir Gharib al-Quran, p. 267. (7) The verse is in Tafsir al-Tabari 15/252, al-Nawadir p. 128, Amali al-Qali 2/96, and Amali al-Zajjaji p. 12. Abu Zayd said in al-Nawadir p. 128: It is said: I met so-and-so at the 'ghazala' of the morning (duha), and 'za'd' of the morning, and 'kahr' of the morning, all of which is after the sun has spread and the morning has become bright.

सूरह अल-कहफ़: आयत 29 263

उसकी स्मृति से पहले। और अबू उमामा से वर्णित है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने इस आयत के बारे में कहा: {और उसे पीने के लिए सड़ा हुआ पानी दिया जाएगा। वह उसे गटकने की कोशिश करेगा...} [इब्राहिम: 16]: "इसे उसके मुँह के पास लाया जाता है और वह इससे घृणा करता है। जब इसे बहुत करीब लाया जाता है, तो यह उसके चेहरे को झुलसा देता है और उसके सिर की खाल गिर जाती है। जब वह इसे पीता है, तो यह उसकी आंतों को टुकड़े-टुकड़े कर देता है यहाँ तक कि वे उसके पीछे से निकल जाती हैं। अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और उन्हें खौलता हुआ पानी पिलाया जाता है जो उनकी अंतड़ियों को काट डालता है} [मुहम्मद: 15]। वह कहता है: {और यदि वे मदद के लिए पुकारेंगे, तो उनकी मदद तेल की तलछट जैसे पानी से की जाएगी, जो उनके चेहरों को झुलसा देगा। कितना बुरा है वह पेय, और कितना बुरा है वह विश्राम स्थल।}" उन्होंने कहा: यह एक गरीब (अजीब) हदीस है (1)।

मैंने कहा: यह उन कथनों की सत्यता को दर्शाता है, और यह कि वे अभिप्रेत हैं, और अल्लाह बेहतर जानता है। भाषाविदों ने भी इसे स्पष्ट किया है। "अल-सहाह" (2) में: "अल-मुहल" का अर्थ है पिघला हुआ तांबा। इब्न अल-अराबी ने कहा: अल-मुहल पिघला हुआ सीसा है। अबू अम्र ने कहा: अल-मुहल तेल की तलछट है। अल-मुहल का अर्थ मवाद और पीब भी है। अबू बक्र की हदीस में है: "मुझे मेरे इन दो कपड़ों में दफनाना, क्योंकि वे मुहल और धूल के लिए हैं" (3)।

और {मुर्तफ़क़ा} मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ है: एक साथ होना, जैसे कि वह साथ रहने के अर्थ की ओर गया हो (4)। इब्न अब्बास ने कहा: एक घर। अता ने कहा: एक निवास स्थान (5)। कहा गया: बिछौना। अल-कुतबी ने कहा (6): बैठने की जगह। अर्थ समान हैं, और इसका मूल 'अल-मुत्तक़ा' (तकिया) से है, इसके बारे में कहा जाता है: 'इरफ़क्तु', अर्थात: मैंने कोहनी का सहारा लिया। कवि ने कहा:

उसने कोहनी का सहारा लेते हुए उससे कहा: क्या कोई ऐसा युवक नहीं है जो सुबह की धूप (ग़ज़ालात अल-दुहा) के दौरान ऊँटों को हांक सके(7)।

(1) सुनन अल-तिर्मिज़ी (2583)। (2) सामग्री (MHL) इब्न अल-अराबी के कथन के बिना। (3) इसे अल-बुखारी (1387) ने उद्धृत किया है। (4) तफ़सीर मुजाहिद 1/376, और अल-तबरी ने इसे उनसे 15/253 में उद्धृत किया है, और यह अल-नुकात वल-उयून 3/303 में है। (5) तफ़सीर अल-बग़वी

3/160। (6) तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरान पृष्ठ 267। (7) यह पद्य तफ़सीर अल-तब़री 15/252, अल-नवादिर पृष्ठ 128, अमाली अल-क़ाली 2/96 और अमाली अल-ज़ज्जाजी पृष्ठ 12 में है। अबू ज़ैद ने अल-नवादिर पृष्ठ 128 में कहा है: कहा जाता है: मैं फलां से सुबह की 'ग़ज़ाला' (धूप) में मिला, और सुबह की 'ज़द', और सुबह की 'कहर', यह सब सूरज के फैलने और सुबह के उज्ज्वल होने के बाद होता है।

سورة الكهف: آیت ۲۹ ۲۶۳

اس کے حافظے سے پہلے۔ اور ابوامامہ سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے اس قول کے بارے میں فرمایا: ﴿وَيُسْقَى مِن مَّاءٍ صَدِيدٍ يَتَجَرَّعُهُ﴾ [ابراہیم: ۱۶] (اور اسے پیپ کا پانی پلایا جائے گا، جسے وہ گھونٹ گھونٹ پیے گا) فرمایا: "وہ اس کے منہ کے قریب لایا جاتا ہے تو وہ اسے ناپسند کرتا ہے، پھر جب اسے اس کے قریب لایا جاتا ہے تو وہ اس کے چہرے کو بھون ڈالتا ہے اور اس کے سر کی کھال گر جاتی ہے، پھر جب وہ اسے پیتا ہے تو وہ اس کی انتڑیوں کو ٹکڑے ٹکڑے کر دیتا ہے یہاں تک کہ وہ اس کے پیچھے سے نکل جاتی ہیں، اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿وَسُقُوا مَاءً حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَمْعَاءَهُمْ﴾ [محمد: ۱۵] (اور انہیں کھولتا ہوا پانی پلایا جائے گا جو ان کی انتڑیوں کو کاٹ ڈالے گا) فرماتا ہے: ﴿وَإِن يَسْتَغِيثُوا يُغَاثُوا بِمَاءٍ كَالْمُهْلِ يَشْوِي الْوُجُوهَ بِئْسَ الشَّرَابُ وَسَاءَتْ مُرْتَفَقًا﴾ (اور اگر وہ فریاد کریں گے تو ان کی فریاد رسی ایسے پانی سے کی جائے گی جو پگھلے ہوئے تانبے کی طرح ہوگا، جو چہروں کو بھون ڈالے گا، کتنا برا پینا ہے اور کتنی بری آرام گاہ ہے)" فرمایا: یہ حدیث غریب ہے (۱)۔

میں نے کہا: یہ ان اقوال کی صحت پر دلالت کرتا ہے، اور یہ کہ یہی مراد ہیں، واللہ اعلم۔ اسی طرح ماہرین لغت نے بھی اس کی صراحت کی ہے۔ "الصحاح" (۲) میں ہے: "المهل": پگھلا ہوا تانبا۔ ابن الاعرابی نے کہا: المهل: سیسے کا پگھلا ہوا مادہ۔ ابو عمرو نے کہا: المهل: تیل کی تلچھٹ۔ اور المهل کا مطلب پیپ اور زرد پانی بھی ہے۔ ابوبکر رضی اللہ عنہ کی حدیث میں ہے: مجھے میرے ان دو کپڑوں میں دفن کرنا، کیونکہ یہ المهل (پگھلا ہوا مادہ یا پیپ) اور مٹی کے لیے ہیں (۳)۔

اور ﴿مُرْتَفَقًا﴾ مجاہد نے کہا: اس کا معنی ہے: اکٹھا ہونا، گویا وہ رفاقت کے معنی کی طرف گئے ہیں (۴)۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: منزل۔ عطاء نے کہا: ٹھکانا (۵)۔ اور کہا گیا: بستر۔ قتبی نے کہا (۶): مجلس۔ اور معنی قریب قریب ہیں، اور اس کی اصل "المتکأ" (تکیہ لگانا) سے ہے، اس سے کہا جاتا ہے: "ارتفقت"، یعنی: میں نے کہنی پر ٹیک لگائی، شاعر نے کہا:

قالت له وارتفقت ألا فتى يسوق بالقوم غزالات الضُّحى (۷) (اس نے کہنی پر ٹیک لگاتے ہوئے اس سے کہا: کیا کوئی ایسا جوان نہیں ہے جو چاشت کی دھوپ میں لوگوں کو ہانکے)

(۱) سنن ترمذی (۲۵۸۳)۔ (۲) مادہ (مهل) ابن الاعرابی کے قول کے بغیر۔ (۳) اسے بخاری نے روایت کیا ہے (۱۳۸۷)۔ (۴) تفسیر مجاہد ۱/۳۷۶، اور اسے ان سے طبری نے روایت کیا ہے ۱۵/۲۵۳، اور یہ النکت والعیون میں ہے ۳/۳۰۳۔ (۵) تفسیر بغوی ۳/۱۶۰۔ (۶) تفسیر غریب القرآن ص ۲۶۷۔ (۷) یہ شعر تفسیر طبری ۱۵/۲۵۲، النوادر ص ۱۲۸، امالی القالی ۲/۹۶، اور امالی الزجاجی ص ۱۲ میں ہے۔ ابو زید نے النوادر ص ۱۲۸ میں کہا: کہا جاتا ہے: میں فلاں سے چاشت کی "غزالہ" میں ملا، اور چاشت کے "زأد" اور چاشت کے "کہر" میں، یہ سب سورج پھیلنے اور چاشت کے روشن ہونے کے بعد ہوتا ہے۔

Surah Al-Kahf: Verses 29 - 31 264 And it is said: A man is said to "irtafaqa" (rested on his elbow) when he sleeps on his elbow because sleep does not come to him. Abu Dhu'ayb al-Hudhali said: The carefree man slept while I spent the night leaning on my elbow, as if my eye had bitter juice (as-sab) poured into it (1). As-Sab: The juice of a bitter tree (2). Allah says: {Indeed, those who have believed and done righteous deeds - indeed, We will not allow to be lost the reward of any who did well in deeds. (30) Those will have gardens of perpetual residence; beneath them rivers will flow. They will be adorned therein with bracelets of gold and will wear green garments of fine silk and brocade, reclining therein on adorned couches. Excellent is the reward, and good is the resting place. (31)} After mentioning what was prepared for the disbelievers of humiliation, He also mentioned what is for the believers of reward. There is an ellipsis in the speech, meaning: We do not waste the reward of those among them who did good deeds. As for those who did good deeds from among non-believers, their work is nullified (3). And "deeds" (amalan) is in the accusative case as a specification (tamyiz) (4), or if you wish, by the action of "ahsana" (did well) upon it. It was said: "Indeed, We will not allow to be lost the reward of any who did well in deeds" is a parenthetical sentence, and the predicate is His saying: "Those will have gardens of perpetual residence" (5). And "Gardens of Aden" is the navel of Paradise, meaning its center, and the other gardens surround it; it was mentioned in the plural form for its vastness; because every spot in it is suitable to be a garden (6). It was said: "Aden" is residency (7), it is said: "adana" in a place when he stayed in it (8). And "adantu al-balad" (I settled in the land).

(1) Diwan al-Hudhaliyin p. 104, Tafsir al-Tabari 15/253, Majaz al-Qur'an 1/400, and al-Nukat wal-'Uyun 3/304. In Diwan al-Hudhaliyin: "mushtajiran" instead of "murtafiqan". And its first part according to Abu Ubaida in Majaz al-Qur'an: "I stayed awake and spent the night leaning on my elbow". (2) As-Sihah (sawb). (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/283. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/454. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/454, and al-Tabari 15/254. (6) Similar was mentioned by al-Razi in al-Tafsir 21/122. (7) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/283. (8) Tahdhib al-Lugha 2/218.

सूरा अल-कहफ़: आयत २९ - ३१ २६४ और कहा जाता है: एक आदमी "इरतफ़क़" (अपनी कोहनी पर टिका) तब कहा जाता है जब वह अपनी कोहनी पर सोता है क्योंकि उसे नींद नहीं आती। अबू धुआयब अल-हुदाली ने कहा: निश्चिंत व्यक्ति सो गया जबकि मैंने रात कोहनी पर टिके हुए बिताई, जैसे कि मेरी आँख में कड़वे पेड़ का रस (अस-साब) निचोड़ दिया गया हो (१)। अस-साब: एक कड़वे पेड़ का रस (२)। अल्लाह तआला फरमाता है: {बेशक जो लोग ईमान लाए और उन्होंने नेक काम किए, तो यक़ीनन हम किसी ऐसे शख़्स का अज्र (बदला) ज़ाया नहीं करते जिसने अच्छा अमल किया हो। (३०) यही वे लोग हैं जिनके लिए हमेशा रहने वाले बाग़ (जन्नतें) हैं, जिनके नीचे नहरें बहती होंगी। वहां उन्हें सोने के कंगन पहनाए जाएंगे और वे बारीक रेशम और साटन के हरे कपड़े पहनेंगे, वहां वे सजी हुई मसंदों पर तकिया लगाए बैठे होंगे। क्या ही अच्छा बदला है और क्या ही अच्छी आरामगाह है! (३१)} जब काफ़िरों के लिए अपमान की जो चीज़ें तैयार की गई हैं उनका ज़िक्र किया गया, तो मोमिनों के सवाब (पुरस्कार) का भी ज़िक्र किया गया। बातचीत में एक विलोपन (इज़मार) है, यानी: हम उनमें से उन लोगों का बदला बर्बाद नहीं करते जिन्होंने नेक काम किए। जहाँ तक उन लोगों की बात है जिन्होंने गैर-मोमिनों में से अच्छे काम किए, तो उनका काम बेकार (हबत) हो जाता है (३)। और "अमलन्" (कार्य) को तमीज़ (विशेषता) के रूप में नसब (accusative) में रखा गया है (४), या यदि आप चाहें, तो "अहसना" की क्रिया के प्रभाव से। यह कहा गया है: "बेशक हम किसी ऐसे शख़्स का अज्र ज़ाया नहीं करते जिसने अच्छा अमल किया हो" एक मध्यवर्ती वाक्य (कलाम-ए-मुअतरिज़ा) है, और खबर उसका यह कहना है: "यही वे लोग हैं जिनके लिए जन्नत-ए-अदन है" (५)। और "जन्नत-ए-अदन" स्वर्ग की नाभि है, यानी इसका मध्य भाग, और बाकी स्वर्ग इसे घेरे हुए हैं; इसका ज़िक्र बहुवचन में इसकी विशालता के कारण किया गया है; क्योंकि इसका हर हिस्सा स्वर्ग बनने के योग्य है (६)। यह कहा गया है: "अदन" का अर्थ निवास है (७), कहा जाता है: "अदना" किसी स्थान पर जब वह वहाँ ठहरता है (८)। और "अदंतु अल-बलाद" (मैं शहर में बस गया)।

(१) दीवान अल-हुदलियीन पृष्ठ १०४, तफ़सीर अल-तबरी १५/२५३, मजाज़ अल-कुरआन १/४००, और अल-नुक़त वल-उयून ३/३०४। दीवान अल-हुदलियीन में: "मुरतफ़िक़न" के बजाय "मुशतजिरन"। और अबू उबैदा के अनुसार मजाज़ अल-कुरआन में इसका पहला हिस्सा है: "मैं जागता रहा और रात कोहनी पर टिके हुए बिताई"। (२) अस-सिहाह (सौब)। (३) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरआन ३/२८३। (४) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरआन २/४५४। (५) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरआन

२/४५४, और अल-तबरी १५/२५४। (६) इसी तरह का उल्लेख अल-राज़ी ने अल-तफ़सीर २१/१२२ में किया है। (७) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरआन ३/२८३ देखें। (८) तहज़ीब अल-लुग़ा २/२१८।

سورة الكهف: آیات ۲۹ - ۳۱ ۲۶۴ اور کہا جاتا ہے: آدمی اس وقت "ارتفق" (اپنی کہنی پر ٹکا) کہلاتا ہے جب وہ نیند نہ آنے کی وجہ سے اپنی کہنی پر سوتا ہے۔ ابو ذویب الہذلی نے کہا: بے فکر شخص سو گیا اور میں نے رات کہنی پر ٹیک لگائے گزاری، جیسے میری آنکھ میں کڑوے درخت کا رس (الصاب) نچوڑ دیا گیا ہو (۱)۔ الصاب: ایک کڑوے درخت کا رس (۲)۔ قولہ تعالیٰ: ﴿إِنَّ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا ﴿٣٠﴾ أُوْلَئِكَ لَهُمْ جَنَّاتُ عَدْنٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِن ذَهَبٍ وَيَلْبَسُونَ ثِيَابًا خُضْرًا مِّن سُنْدُسٍ وَإِسْتَبْرَقٍ مُّتَّكِئِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ نِعْمَ الثَّوَابُ وَحَسُنَتْ مُرْتَفَقًا ﴿٣١﴾ جب کافروں کے لیے تیار کی گئی ذلت و رسوائی کا ذکر کیا گیا، تو مومنوں کے لیے ثواب کا بھی ذکر فرمایا۔ کلام میں اضمار ہے، یعنی: ہم ان میں سے نیک عمل کرنے والوں کا اجر ضائع نہیں کرتے۔ رہا وہ شخص جس نے غیر مومنوں میں سے نیک عمل کیا، تو اس کا عمل ضائع (حبط) ہو گیا (۳)۔ اور لفظ "عملاً" تمیز ہونے کی بنا پر منصوب ہے (۴)، اور اگر چاہیں تو "أحسن" کا اس پر واقع ہونے کی وجہ سے۔ اور کہا گیا ہے کہ: "إنا لا نضيع أجر من أحسن عملاً" کلامِ معترضہ ہے، اور خبر اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: "أولئك لهم جنات عدن" (۵)۔ اور "جنات عدن" جنت کا درمیانی حصہ (ناف) ہے، یعنی اس کا وسط، اور باقی جنتیں اسے گھیرے ہوئے ہیں؛ وسعت کی بنا پر اسے جمع کے لفظ کے ساتھ ذکر کیا گیا؛ کیونکہ اس کا ہر ٹکڑا جنت بننے کی صلاحیت رکھتا ہے (۶)۔ اور کہا گیا: "عدن" اقامت (رہائش) کو کہتے ہیں (۷)، کہا جاتا ہے: "عدن بالمكان" جب وہ وہاں ٹھہر جائے (۸)۔ اور "عدنت البلد" (میں شہر میں بس گیا)۔

(۱) دیوان الہذلیین ص ۱۰۴، تفسیر الطبری ۱۵/۲۵۳، مجاز القرآن ۱/۴۰۰، اور النکت والعیون ۳/۳۰۴۔ اور دیوان الہذلیین میں: "مرتفقاً" کی جگہ "مشتجراً" ہے۔ اور ابوعبیدہ کے نزدیک مجاز

القرآن میں اس کا مصرع اول ہے: "میں جاگتا رہا اور رات کہنی پر ٹیک لگائے گزاری"۔ (۲) الصحاح (صوب)۔ (۳) معانی القرآن للزجاج ۳/۲۸۳۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۲/۴۵۴۔ (۵) إعراب القرآن للنحاس ۲/۴۵۴، اور الطبری ۱۵/۲۵۴۔ (۶) رازی نے تفسیر ۲۱/۱۲۲ میں اسی طرح کا ذکر کیا ہے۔ (۷) ملاحظہ ہو معانی القرآن للزجاج ۳/۲۸۳۔ (۸) تہذیب اللغۃ ۲/۲۱۸۔

265 Surah Al-Kahf: Verses 30 - 31

...settled in it. And "Adanat al-ibil" in such a place: they stayed in it and did not leave it. From this comes "Gardens of Eden (Adn)", meaning: gardens of permanent residence. From this, the word "Ma'din" (mine/mineral) was named, with a kasra on the dal; because people stay in it during summer and winter. The center of everything is its "Ma'din". "Al-Adin" is the she-camel staying in the pasture. "Adan" (Aden) is a city; Al-Jawhari stated this (1).

{Rivers flow beneath them} has been mentioned previously in several places (2). {They will be adorned therein with bracelets of gold} - it is the plural of "siwar" (bracelet). Said ibn Jubayr said: Each one of them will have three bracelets: one of gold, one of silver (wariq), and one of pearls (3).

I say: This is explicitly stated in the Quran; it says here: "of gold", and it says in [Surahs] "Al-Hajj" and "Fatir" (4): {of gold and pearls}, and in [Surah] "Al-Insan" (5): {of silver}. Abu Hurairah said: I heard my close friend (the Prophet ﷺ) saying: "The jewelry of a believer reaches as far as his wudu reaches." Narrated by Muslim (6).

Al-Farra' related: "yahlawna" with a fatha on the ya, sukun on the ha, and a light fatha on the lam; it is said: "haliyat al-mar'atu tahla" (the woman was adorned), she is "haliya" when she wears jewelry. "Haliya al-shay'u bi-'ayni yahla" (the thing became beautiful/sweet in my eye); mentioned by Al-Nahhas (7). "As-Siwar" is a woman's bracelet, its plural is "aswira", and its plural of plural is "asawira". It was read: {Why, then, were there not cast upon him bracelets of gold} [Az-Zukhruf: 53], and the plural could be "asawir". Allah Almighty said: {They will be adorned therein with bracelets of gold} [Al-Kahf: 31] and [Al-Hajj: 23]; Al-Jawhari said this (8).

---

(1) In Al-Sahah (Adn). What is meant by the city of Aden: The famous city on the coast of the Indian Sea on the side of Yemen. Mu'jam al-Buldan 4/89. (2) See 1/359. (3) Reported by Al-Wahidi in Al-Wasit 3/147, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 5/137. (4) [Al-Hajj: 23] and [Fatir: 33]. (5) Verse: 21. (6) No. (250), and previously 7/334. (7) In I'rab al-Quran 2/455. (8) In Al-Sahah (Sur).

२६५ सूरह अल-कहफ़: आयत ३० - ३१

...उसमें बस गए। "अदनात अल-इबिल" अमुक स्थान पर: वे वहीं टिक गए और वहां से नहीं हटे। इसी से "जन्नत-ए-अदन" (अदन के बाग़) बना है, जिसका अर्थ है: स्थायी निवास के बाग़। इसी कारण "मा'दिन" (खदान/धातु) का नाम रखा गया, दाल पर कसरा के साथ; क्योंकि लोग वहां गर्मी और सर्दी में रुकते हैं। हर चीज़ का केंद्र उसका "मा'दिन" होता है। "अल-आदिन" चरागाह में रहने वाली ऊंटनी है। "अदन" एक शहर है; यह अल-जौहरी ने कहा है (१)।

{उनके नीचे नहरें बहती होंगी} इसका उल्लेख पहले कई स्थानों पर हो चुका है (२)। {उन्हें वहां सोने के कंगन पहनाए जाएंगे} - और यह "सिवार" (कंगन) का बहुवचन है। सईद बिन जुबैर ने कहा: उनमें से प्रत्येक के पास तीन कंगन होंगे: एक सोने का, एक चांदी का (वरिक़), और एक मोतियों का (३)।

मैंने कहा: यह कुरान में स्पष्ट रूप से वर्णित है; यहाँ कहा गया है: "सोने के", और "अल-हज्ज" और "फ़ातिर" (४) में कहा गया है: {सोने और मोतियों के}, और "अल-इंसान" (५) में: {चांदी के}। अबू हुरैरा ने कहा: मैंने अपने घनिष्ठ मित्र (पैगंबर ﷺ) को कहते सुना: "एक मोमिन (विश्वासी) का आभूषण वहीं तक पहुँचेगा जहाँ तक उसका वुज़ू पहुँचता है।" इसे मुस्लिम ने उद्धृत किया है (६)।

अल-फ़र्रा' ने उल्लेख किया: "यहलौना" या पर फ़तह, हा पर सुकून और लाम पर हल्की फ़तह के साथ; कहा जाता है: "हलियत अल-मरअतु तहला", वह "हालिया" है जब वह गहने पहनती है। "हलिया अल-शयउ बि-ऐनी यहला" (चीज़ मेरी आँखों में सुंदर हो गई); अल-नहहास ने इसका उल्लेख किया (७)। "सिवार" महिला का कंगन है, इसका बहुवचन "अस्विरा" है, और बहुवचन का बहुवचन "असाविरा" है। इसे इस प्रकार पढ़ा गया: {तो उस पर सोने के कंगन क्यों नहीं डाले गए} [अज़-ज़ुख़रुफ़: ५३], और बहुवचन "असाविर" भी हो सकता है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {उन्हें वहां सोने के कंगन पहनाए जाएंगे} [अल-कहफ़: ३१] और [अल-हज्ज: २३]; यह अल-जौहरी ने कहा है (८)।

---

(१) अल-सिहाह (अदन) में। अदन शहर से तात्पर्य है: यमन की ओर हिंद महासागर के तट पर स्थित प्रसिद्ध शहर। मुअजम अल-बुल्दान ४/८९। (२) देखें १/३५९। (३) अल-वाहिदी ने अल-वसीत ३/१४७ में और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर ५/१३७ में इसे उद्धृत किया है। (४) [अल-हज्ज: २३] और [फ़ातिर: ३३]। (५) आयत: २१। (६) संख्या (२५०), और पहले ७/३३४। (७) इ'राब अल-क़ुरान २/४५५ में। (८) अल-सिहाह (सूर) में।

۲۶۵ سورہ الکہف: آیات ۳۰ - ۳۱

توطنته۔ اور "عدنت الإبل" فلاں جگہ پر: وہ وہاں ٹھہر گئے اور وہاں سے نہیں ہٹے۔ اسی سے "جنات عدن" ہے، یعنی: ہمیشہ رہنے کے باغات۔ اسی وجہ سے "المَعْدِن" (کان) کا نام رکھا گیا، دال کے کسرہ کے ساتھ؛ کیونکہ لوگ وہاں گرمی اور سردی میں قیام کرتے ہیں۔ ہر چیز کا مرکز اس کا معدن ہوتا ہے۔ "العادن" چراگاہ میں مقیم اونٹنی ہے، اور "عدن" ایک شہر ہے؛ یہ جوہری نے کہا ہے (۱)۔

﴿تَجْرِي مِن تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ﴾ (جن کے نیچے نہریں بہتی ہوں گی) یہ کئی جگہوں پر پہلے گزر چکا ہے (۲)۔ ﴿يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِن ذَهَبٍ﴾ (انہیں وہاں سونے کے کنگن پہنائے جائیں گے) اور یہ "سوار" (کنگن) کی جمع ہے۔ سعید بن جبیر نے کہا: ان میں سے ہر ایک کے پاس تین کنگن ہوں گے: ایک سونے کا، ایک چاندی کا، اور ایک موتی کا (۳)۔

میں نے کہا: یہ قرآن میں صراحت کے ساتھ موجود ہے، یہاں فرمایا: "سونے کے" اور "الحج" اور "فاطر" (۴) میں فرمایا: ﴿مِن ذَهَبٍ وَلُؤْلُؤًا﴾ (سونے اور موتی کے)، اور "الإنسان" (۵) میں: ﴿مِن فِضَّةٍ﴾ (چاندی کے)۔ ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ نے کہا: میں نے اپنے خلیل (نبی کریم ﷺ) کو فرماتے ہوئے سنا: "مومن کا زیور وہاں تک پہنچے گا جہاں تک اس کا وضو پہنچتا ہے" اسے مسلم نے روایت کیا ہے (۶)۔

اور فراء نے حکایت کی ہے: "يَحْلَون" یا کے فتحہ، حا کے سکون اور لام کے ہلکے فتحہ کے ساتھ؛ کہا جاتا ہے: "حليت المرأة تَحْلَى" تو وہ "حالیہ" ہے جب وہ زیور پہنتی ہے۔ "حلي الشيء بعيني يَحْلَى" (چیز میری آنکھوں میں جچ گئی/خوبصورت لگی)؛ اسے نحاس نے ذکر کیا ہے (۷)۔ "السوار" عورت کا کنگن ہے، اس کی جمع "أسورة" ہے، اور جمع الجمع "أساورة" ہے۔ اور پڑھا

گیا ہے: ﴿فلولا أُلْقِيَ عليه أساورة من ذهب﴾ [الزخرف: ٥٣] اور جمع "أساور" بھی ہو سکتی ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِن ذَهَبٍ﴾ [الكهف: ٣١] اور [الحج: ٢٣]؛ یہ جوہری نے کہا ہے (٨)۔

---

(١) الصحاح (عدن) میں۔ اور عدن شہر سے مراد: یمن کی جانب بحر ہند کے ساحل پر مشہور شہر ہے۔ معجم البلدان ٤/٨٩۔ (٢) دیکھیے ١/٣٥٩۔ (٣) اسے واحدی نے الوسیط ٣/١٤٧ میں، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ٥/١٣٧ میں نقل کیا ہے۔ (٤) [الحج: ٢٣] اور [فاطر: ٣٣]۔ (٥) آیت: ٢١۔ (٦) نمبر (٢٥٠)، اور پہلے ٧/٣٣٤۔ (٧) اعراب القرآن ٢/٤٥٥ میں۔ (٨) الصحاح (سور) میں۔

Surah Al-Kahf: Verses 30 - 31 266

Ibn Aziz said (1): Asawir is the plural of aswirah, and aswirah is the plural of siwar and suwar, which is what is worn on the arm made of gold. If it is made of silver, it is called qulb and its plural is qilabah. If it is made of horn or ivory, it is maskah and its plural is masak. Al-Nahhas said (2): Qutrub related that the singular of asawir is iswar. Qutrub is known for anomalies; Ya'qub and others left him and did not mention him. I say: It has been mentioned in "Al-Sihah": Abu 'Amr ibn al-'Ala' said: its singular is iswar (3). The commentators said: Since kings in this world used to wear bracelets and crowns, Allah Almighty made that for the people of Paradise (4). His words, the Almighty: {and wear green garments of fine silk and heavy brocade}. Al-Sundus: it is thin and delicate; its singular is sundusah, as stated by Al-Kisa'i (5). Al-Istabraq: what is thick of it - on the authority of 'Ikrimah (6) - and it is silk. The poet said: You see them wearing al-masha'ir once, and istabraq al-dibaj at another time is their clothing (7). So, istabraq is brocade (dibaj). Ibn Bahr: Woven with gold (8). Al-Qutbi (9): A Persian word Arabized. Al-Jawhari (10): Its diminutive form is ubayriq. It was said: It is on the weight of istaf'ala from bariq (shining). The correct view is that it is a concordance between the two languages.

---

(1) In Nuzhat al-Qulub, p. 85. (2) In I'rab al-Qur'an 2/455, and see Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/283. (3) Al-Sihah (word: sur). Similar to Abu 'Amr's saying is the saying of Al-Kisa'i in Ma Talhan Fihi al-'Ammah p. 116: It is said: siwar of a woman, for that which is on her hand, and it is said: iswar with an alif and without an alif. So, Qutrub was not alone in that. (4) Zad al-Masir 5/137. (5) Quoted from him by Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 2/455. (6) Narrated by Ibn al-Mubarak in Al-Zuhd (1534), and Ibn Abi Shaybah 13/137 said: Al-Istabraq is thick brocade. (7) Al-Tabari attributed it 15/255, and Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-'Uyun 3/304-305 to Al-Muraqqish. (8) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/305. (9) In Tafsir Gharib al-Qur'an, p. 267. (10) In Al-Sihah (word: baraq).

सूरह अल-कहफ़: आयत ३० - ३१ २६६

इब्न अज़ीज़ ने कहा (१): 'असाविर' (asawir) 'असविरह' (aswirah) का बहुवचन है, और 'असविरह', 'सिवार' (siwar) और 'सुवार' (suwar) का बहुवचन है, जो सोने से बना हाथ में पहना जाने वाला कंगन है। यदि यह चांदी का हो, तो इसे 'क़ुल्ब' (qulb) कहा जाता है और इसका बहुवचन 'क़िलबह' (qilabah) है। यदि यह सींग या हाथी के दांत का हो, तो यह 'मस्कह' (maskah) है और इसका बहुवचन 'मसक' (masak) है। अल-नहस ने कहा (२): क़ुतुरब ने उल्लेख किया है कि 'असाविर' का एकवचन 'इसवार' (iswar) है। क़ुतुरब अपनी विसंगतियों के लिए जाने जाते हैं; याक़ूब और अन्य लोगों ने उन्हें छोड़ दिया और उनका उल्लेख नहीं किया। मैंने कहा: "अल-सिहाह" में आया है: अबू अम्र बिन अल-अला ने कहा: इसका एकवचन 'इसवार' है (३)। व्याख्याकारों ने कहा: चूंकि दुनिया में राजा कंगन और मुकुट पहनते थे, इसलिए अल्लाह तआला ने इसे जन्नत के लोगों के लिए बनाया है (४)। अल्लाह तआला का कथन: {और वे महीन रेशम और मोटे रेशम के हरे कपड़े पहनेंगे}। 'सुंदुस' (Sundus): वह बारीक और पतला रेशम है; इसका एकवचन 'सुंदुसह' है; यह अल-किसाई ने कहा है (५)। और 'इस्तब्रक़' (Istabraq): जो उससे मोटा हो - इकरीमा के हवाले से (६) - और वह रेशम है। कवि ने कहा है: तुम उन्हें एक बार 'अल-मशायर' पहने हुए देखते हो, और दूसरी बार 'इस्तब्रक़ अल-दीबाज' उनका पहनावा होता है (७)। तो 'इस्तब्रक़' दीबाज (brocade) है। इब्न बहर: सोने के साथ बुना हुआ (८)। अल-कुतबी (९): यह अरबी बनाया गया फ़ारसी शब्द है। अल-जौहरी (१०): इसका लघु रूप 'उबैरिक़' (ubayriq) है। कहा गया है: यह 'बरिक़' (चमक) से 'इस्तफ़अला' के वज़्न (वजन) पर है। सही बात यह है कि यह दो भाषाओं के बीच का एक मेल है।

---

(१) नुज़हत अल-कुलूब, पृष्ठ ८५ में। (२) इराब अल-क़ुरान २/४५५ में, और अल-ज़ज्जाज की मानी अल-क़ुरान ३/२८३ देखें। (३) अल-सिहाह (सूर)। अबू अम्र की बात की तरह अल-किसाई की बात "मा तलहन फ़ीहि अल-आम्मा" पृष्ठ ११६ में है: कहा जाता है: स्त्री का सिवार, उसके हाथ में होने वाले के लिए, और कहा जाता है: इसवार, अलिफ़ के साथ और बिना अलिफ़ के। अतः क़ुतुरब इसमें अकेले नहीं थे। (४) ज़ाद अल-मसीर ५/१३७। (५) इसे उनके हवाले से अल-नहस ने इराब अल-क़ुरान २/४५५ में उद्धृत किया है। (६) इब्न अल-मुबारक ने अल-ज़ुहद (१५३४) में इसे निकाला है, और इब्न अबी शयबा १३/१३७ ने कहा: इस्तब्रक़ गाढ़ा दीबाज है। (७) अल-तबरी ने इसे १५/२५५ में, और अल-मावर्दी ने अल-नुकत व अल-उयून ३/३०४ - ३०५ में अल-मुराक्किश के नाम से जोड़ा है। (८) अल-

नुकत व अल-उयून ३/३०५। (९) तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरान पृष्ठ २६७ में। (१०) अल-सिहाह (बरक़) में।

سورہ الکہف: آیتیں ۳۰ - ۳۱ ۲٦٦

ابن عزیز (۱) نے کہا: 'اساور' 'اسورۃ' کی جمع ہے، اور 'اسورۃ'، 'سوار' اور 'سوار' کی جمع ہے، جو سونے سے بنا ہوا وہ زیور ہے جو بازو میں پہنا جاتا ہے۔ اگر وہ چاندی کا ہو تو وہ 'قُلب' ہے اور اس کی جمع 'قِلَبَة' ہے، اور اگر وہ سینگ یا ہاتھی کے دانت سے بنا ہو تو وہ 'مَسكة' ہے اور اس کی جمع 'مَسَك' ہے۔ النحاس (۲) نے کہا: اور قطرب نے اساور کے واحد کے طور پر 'إسوار' نقل کیا ہے، اور قطرب انفرادی آراء (شذوذ) کے مالک ہیں، یعقوب اور دیگر نے انہیں چھوڑ دیا ہے اور ان کا تذکرہ نہیں کیا۔ میں نے کہا: "الصحاح" میں آیا ہے: ابو عمرو بن العلاء نے کہا: اس کا واحد 'إسوار' ہے (۳)۔ مفسرین نے کہا: چونکہ بادشاہ دنیا میں کنگن اور تاج پہنتے تھے، اس لیے اللہ تعالیٰ نے اسے اہل جنت کے لیے قرار دیا (٤)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيَلْبَسُونَ ثِيَابًا خُضْرًا مِّن سُندُسٍ وَإِسْتَبْرَقٍ﴾ سندس: باریک اور نفیس ریشم ہے، اس کا واحد 'سندسۃ' ہے؛ یہ الکسائی (٥) نے کہا۔ اور استبرق: جو اس میں سے موٹا ہو - عکرمہ (٦) سے مروی ہے - اور وہ ریشم ہے۔ شاعر نے کہا: تم انہیں ایک بار 'المشاعر' پہنے ہوئے دیکھتے ہو، اور دوسری بار 'استبرق دیباج' ان کا لباس ہوتا ہے (۷)۔ پس استبرق دیباج (کمخواب) ہے۔ ابن بحر: سونے سے بنا ہوا (۸)۔ القتبی (۹): فارسی معرب (فارسی سے عربی بنایا گیا)۔ الجوھری (۱۰): اس کی تصغیر 'أُبَيْرِق' ہے۔ اور کہا گیا: یہ 'بریق' (چمک) سے 'استفعل' کے وزن پر ہے۔ اور صحیح بات یہ ہے کہ یہ دو زبانوں کے درمیان مطابقت ہے۔

---

(۱) نزہۃ القلوب ص ۸۵ میں۔ (۲) اعراب القرآن ۲/ ٤٥٥ میں، اور زجاج کی معانی القرآن ۳/ ۲۸۳ دیکھیں۔ (۳) الصحاح (سور)۔ ابو عمرو کے اس قول کی طرح الکسائی کا قول "ما تلحن فيه العامہ" ص ۱۱٦ میں ہے: کہا جاتا ہے: عورت کا سوار، اس کے لیے جو اس کے ہاتھ میں ہو، اور کہا جاتا

ہے: إسوار، الف کے ساتھ اور الف کے بغیر۔ پس قطرب اس میں اکیلے نہیں تھے۔ (٤) زاد المسیر ٥/ ١٣٧۔ (٥) اسے ان سے النحاس نے اعراب القرآن ٢/ ٤٥٥ میں نقل کیا ہے۔ (٦) ابن المبارک نے الزہد (١٥٣٤) میں اسے روایت کیا، اور ابن ابی شیبہ ١٣/ ١٣٧ نے کہا: استبرق موٹا دیباج ہے۔ (٧) طبری نے ١٥/ ٢٥٥، اور الماوردی نے النکت والعیون ٣/ ٣٠٤ - ٣٠٥ میں اسے المرقش کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٨) النکت والعیون ٣/ ٣٠٥۔ (٩) تفسیر غریب القرآن ص ٢٦٧ میں۔ (١٠) الصحاح (برق) میں ا

...the two languages; as there is nothing in the Qur'an that is not from the language of the Arabs (1), based on what has preceded, and Allah knows best. And green was specifically mentioned; because it is suitable for the sight; for whiteness disperses vision and causes pain, and blackness is criticized, while greenness is between white and black, and that gathers the light beam. And Allah knows best. Al-Nasa'i narrated from Abdullah bin Amr bin al-As who said: While we were with the Messenger of Allah (peace be upon him), a man came and said: O Messenger of Allah, tell us about the clothes of Paradise, are they created ready-made or woven? Some of the people laughed. So he said to them: "Why do you laugh at an ignorant person asking a scholar?" Then he sat for a short while, then the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Where is the one who asked about the clothes of Paradise?" He said: Here I am, O Messenger of Allah. He said: "No, rather the fruits of Paradise split open to reveal them," he said it three times (2). Abu Hurairah said: The house of the believer is a hollow pearl, in the middle of which is a tree that grows garments. He takes with his finger - or he said with his two fingers - seventy garments lined with pearls and coral. Yahya bin Sallam mentioned it in his "Tafsir", and Ibn al-Mubarak in his "Raqa'iq" (3). And we have mentioned its chain of narration in the book "Al-Tadhkirah" (4). It is mentioned in the Hadith that each one of them will have a garment with two sides, each side having a color, they speak with a voice that is pleasing to the listener. One side says to the other: I am more honored by the friend of Allah than you, I touch his body and you do not. And the other says: I am more honored by the friend of Allah than you, I...

(1) Al-Jawaliqi said in Al-Mu'arrab, pp. 52-53: As for what has been reported from it, the people of knowledge have differed about it. Some said: The book of Allah Almighty does not contain anything from other than Arabic. And he attributed this to Abu Ubaidah Mu'ammar bin al-Muthanna. Abu Ubayd al-Qasim bin Sallam said: It was narrated from Ibn Abbas, Mujahid, Ikrima, and others regarding many words that they are not from the tongue of the Arabs, such as: Sijjil, Al-Mishkat, Al-Yamm, Al-Tur, Abariq, Istabraq, and others. These are more knowledgeable in interpretation than Abu Ubaidah, but they followed one path, and he followed another. Both are correct, God willing. Ash-Shafi'i said in Al-Risalah, p. 42: The Qur'an indicates that nothing from the book of Allah is except in the tongue of the Arabs. (2) Al-Sunan al-Kubra by al-Nasa'i (5841), and it is with Ahmad (6890). (3) Al-Zuhd (Zawa'id Na'im bin Hammad) (262), and it was also extracted by Ibn Abi Shaybah 13/129, and Hannad in

Al-Zuhd (125). Its chain includes Abu al-Muhazzam whose name is Yazid bin Sufyan, and he is abandoned (matruk). The author mentioned it in Al-Tadhkirah, p. 502, through the path of Yahya bin Sallam. (4) p. 502.

...दोनों भाषाओं; क्योंकि कुरान में ऐसा कुछ भी नहीं है जो अरबों की भाषा से न हो (1), जैसा कि पहले बताया जा चुका है, और अल्लाह बेहतर जानता है। और हरे रंग का विशेष रूप से उल्लेख किया गया है; क्योंकि यह दृष्टि के लिए उपयुक्त है; क्योंकि सफेदी दृष्टि को बिखेरती है और दर्द पैदा करती है, और कालेपन की आलोचना की जाती है, जबकि हरियाली सफेद और काले के बीच होती है, और वह प्रकाश की किरणों को एकत्रित करती है। और अल्लाह बेहतर जानता है। अल-नसाई ने अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: जब हम अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास थे, तो एक आदमी आया और कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, हमें जन्नत के कपड़ों के बारे में बताएं क्या वे पैदा किए जाते हैं या बुने जाते हैं? तो कुछ लोग हंस पड़े। तो आपने उनसे कहा: "तुम एक जाहिल पर क्यों हंसते हो जो एक विद्वान से सवाल कर रहा है?" फिर आप थोड़ी देर बैठे, फिर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जन्नत के कपड़ों के बारे में पूछने वाला कहाँ है?" उसने कहा: मैं यहाँ हूँ, ऐ अल्लाह के रसूल। आपने फरमाया: "नहीं, बल्कि जन्नत के फल उनके लिए फट जाते हैं," आपने इसे तीन बार कहा (2)। अबू हुरैरा ने कहा: मोमिन का घर एक खोखला मोती है जिसके बीच में एक पेड़ है जिससे पोशाकें उगती हैं। वह अपनी उंगली से - या उन्होंने कहा अपनी दो उंगलियों से - सत्तर ऐसी पोशाकें लेता है जो मोतियों और मूंगों से सजी होती हैं। याह्या बिन सलाम ने अपनी "तफ़सीर" में इसका ज़िक्र किया है, और इब्न अल-मुबारक ने अपनी "रक़ाइक़" में (3)। और हमने किताब "अल-तज़किरा" (4) में इसकी सनद का ज़िक्र किया है। हदीस में ज़िक्र है कि उनमें से हर एक के पास ऐसी पोशाक होगी जिसके दो पहलू होंगे, हर पहलू का एक रंग होगा, वे ऐसी आवाज़ में बोलेंगे जो सुनने वाले को अच्छी लगे। एक पहलू दूसरे से कहता है: मैं अल्लाह के वली (मित्र) के नज़दीक तुझसे ज़्यादा सम्मानित हूँ, मैं उसके जिस्म से लगा हूँ और तू नहीं। और दूसरा कहता है: मैं अल्लाह के वली के नज़दीक तुझसे ज़्यादा सम्मानित हूँ, मैं...

(1) अल-जवाल्की ने अल-मुआर्रब, पृष्ठ 52-53 में कहा: जहाँ तक इसकी रिपोर्ट है, ज्ञान के लोगों के बीच इस पर मतभेद है। कुछ ने कहा: अल्लाह की किताब में अरबी के अलावा कुछ भी नहीं है। और उन्होंने इसे अबू उबैदा मुअम्मर बिन अल-मुथन्ना से जोड़ा। अबू उबैद अल-कासिम बिन सलाम ने कहा: इब्न अब्बास, मुजाहिद, इक्रमा और अन्य से कई शब्दों के बारे में रिवायत है कि वे अरबों की जुबान से नहीं हैं जैसे: सिज्जील, अल-मिश्कत, अल-यम्म, अल-तूर, अबारीक, इस्तबरक, और अन्य।

ये अबू उबैदा की तुलना में व्याख्या में अधिक जानकार हैं, लेकिन वे एक मत पर चले, और वे दूसरे पर। दोनों सही हैं, इंशाअल्लाह। अल-शाफई ने अल-रिसाला, पृष्ठ 42 में कहा: कुरान संकेत देता है कि अल्लाह की किताब से कुछ भी अरबी जुबान के अलावा नहीं है। (2) अल-सुनन अल-कुबरा अल-नसाई द्वारा (5841), और यह अहमद के पास है (6890)। (3) अल-ज़ुहद (ज़वाइद नईम बिन हम्माद) (262), और इसे इब्न अबी शयबा 13/129 और हन्नाद ने अल-ज़ुहद (125) में भी निकाला है। इसके सनद में अबू अल-मुहज्ज़म है जिसका नाम यज़ीद बिन सुफ़यान है, और वह मतूक (छोड़ा हुआ) है। लेखक ने इसे याह्या बिन सलाम के माध्यम से अल-तज़किरा पृष्ठ 502 में उद्धृत किया है। (4) पृष्ठ 502।

...دو زبانوں؛ کیونکہ قرآن میں کوئی ایسی چیز نہیں ہے جو عربوں کی زبان سے نہ ہو (١)، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اور سبز رنگ کو خاص طور پر ذکر کیا گیا ہے؛ کیونکہ یہ بینائی کے موافق ہے؛ کیونکہ سفیدی بصارت کو بکھیر دیتی ہے اور تکلیف دیتی ہے، اور سیاہی کی مذمت کی جاتی ہے، جبکہ سبزی سفیدی اور سیاہی کے درمیان ہے، اور وہ شعاعوں کو جمع کرتی ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ نسائی نے عبداللہ بن عمرو بن العاص سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: جب ہم رسول اللہ ﷺ کے پاس تھے تو ایک آدمی آیا اور کہنے لگا: اے اللہ کے رسول، ہمیں جنت کے لباس کے بارے میں بتائیے، کیا وہ پیدا کیا جاتا ہے یا بنا جاتا ہے؟ تو کچھ لوگ ہنس پڑے۔ آپ ﷺ نے ان سے فرمایا: "تم ایک جاہل پر کیوں ہنستے ہو جو ایک عالم سے سوال کر رہا ہے؟" پھر آپ تھوڑی دیر بیٹھے، پھر رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جنت کے لباس کے بارے میں پوچھنے والا کہاں ہے؟" اس نے کہا: میں یہاں ہوں اے اللہ کے رسول۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "نہیں، بلکہ جنت کے پھل ان سے پھٹ کر نکلتے ہیں،" آپ نے یہ تین بار فرمایا (٢)۔ اور ابو ہریرہ نے فرمایا: مومن کا گھر ایک خول والا موتی ہے جس کے درمیان میں ایک درخت ہے جس سے لباس اگتے ہیں۔ وہ اپنی انگلی سے - یا انہوں نے کہا اپنی دو انگلیوں سے - ستر ایسے لباس لیتا ہے جو موتیوں اور مونگے سے سجے ہوئے ہوتے ہیں۔ یحییٰ بن سلام نے اپنی "تفسیر" میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ابن المبارک نے اپنی "رقائق" میں (٣)۔ اور ہم نے اس کی سند کا ذکر کتاب "التذکرہ" (٤) میں کیا ہے۔ اور حدیث میں ذکر ہے کہ ان میں سے ہر ایک کے پاس ایسا جوڑا ہو گا جس کے دو رخ ہوں گے، ہر رخ کا ایک رنگ ہو گا، وہ ایسی آواز میں کلام کریں گے جسے سننے والا پسند کرے گا۔ ایک رخ دوسرے سے کہتا ہے: میں اللہ کے ولی کے نزدیک تجھ سے زیادہ معزز

ہوں، میں اس کے جسم سے لگا ہوا ہوں اور تو نہیں لگا ہوا۔ اور دوسرا کہتا ہے: میں اللہ کے ولی کے نزدیک تجھ سے زیادہ معزز ہوں، میں...

(۱) الجوالیقی نے المعرب ص ۵۲ - ۵۳ میں کہا ہے: جہاں تک اس کی روایات کا تعلق ہے، اہل علم کا اس میں اختلاف ہے۔ بعض نے کہا: اللہ تعالیٰ کی کتاب میں عربی کے علاوہ کچھ نہیں ہے۔ اور انہوں نے اسے ابوعبیدہ معمر بن المثنیٰ کی طرف منسوب کیا۔ اور ابوعبید القاسم بن سلام نے کہا: ابن عباس، مجاہد، عکرمہ اور دیگر سے بہت سے کلمات کے بارے میں روایت ہے کہ وہ اہل عرب کی زبان سے نہیں ہیں جیسے: سجیل، مشکاۃ، یم، طور، اباریق، استبرق وغیرہ۔ یہ لوگ ابوعبیدہ سے زیادہ تاویل کو جاننے والے ہیں، لیکن انہوں نے ایک مسلک اختیار کیا اور اس نے دوسرا۔ اور اللہ نے چاہا تو دونوں درست ہیں۔ اور شافعی نے الرسالہ ص ۴۲ میں فرمایا: قرآن اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اللہ کی کتاب کی ہر چیز صرف زبانِ عرب میں ہے۔ (۲) السنن الکبریٰ للنسائی (۵۸۴۱)، اور یہ احمد کے ہاں بھی ہے (۶۸۹۰)۔ (۳) الزہد (زوائد نعیم بن حماد) (۲۶۲)، اور اسے ابن ابی شیبہ ۱۲۹/۱۳ اور ہناد نے الزہد (۱۲۵) میں بھی روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں ابو المہزم ہے جس کا نام یزید بن سفیان ہے، اور وہ متروک ہے۔ اور مصنف نے اسے یحییٰ بن سلام کے واسطے سے التذکرہ ص ۵۰۲ میں نقل کیا ہے۔ (۴) ص ۵۰۲۔

Page 268 Surah Al-Kahf: Verses 30 - 31

...see his face while you do not see (1). Allah's saying: {Reclining therein upon couches} (Al-Ara'ik). "Al-Ara'ik" is the plural of 'arika', which are beds within bridal canopies (2). It was said: they are furnishings within canopies; stated by Az-Zajjaj (3). Ibn Abbas said: They are thrones of gold, crowned with pearls and rubies, with canopies over them (4). The 'arika' (in terms of size) is like the distance between Sana'a and Ayla, and between Aden and Al-Jabiya.

The origin of "muttaki'in" (reclining) is "mu'taki'in", and similarly "ittaka'a" (he reclined) its origin is "iwtaka'a", and the origin of "tuk'a" is "wuk'a"; from which comes "at-tawakku'" meaning leaning on something, so the 'waw' was changed to a 'ta' and merged (5). A man who is "tuk'a" (6) is one who reclines a lot.

{Excellent is the reward and good is the resting place}. It means the gardens, the opposite of "and evil is the resting place." This has been mentioned previously. If it were "ni'mat" (feminine) it would be permissible, because it refers to Paradise (Jannah). On this basis is "and good (hasunat - feminine) is the resting place."

Al-Bara bin Azib narrated that a Bedouin stood before the Messenger of Allah (peace be upon him) during the Farewell Pilgrimage, while the Prophet (peace be upon him) was standing at Arafat on his camel Al-Adba. He said: "I am a Muslim man, so tell me about this verse: {Indeed, those who believe and do righteous deeds...}." The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "You are not far from them, nor are they far from you. They are these four: Abu Bakr, Umar, Uthman, and Ali. Inform your people that this verse was revealed concerning them." Al-Mawardi mentioned it (7). An-Nahhas attributed it in the book "Ma'ani al-Qur'an" (8), saying: Abu Abdullah Ahmad bin Ali bin Sahl told us, saying: Muhammad bin... told us.

---

(1) The author cited it in Al-Tadhkira, p. 502, on the authority of Abu Huraira, who said: "I heard that the friend of Allah...", then he mentioned it. (2) Tafsir al-Tabari 15/255, and "al-hijal" is the plural of "hajalah", which is a room decorated with clothes, beds, and curtains. As-Sihah (Hajal). (3) In Ma'ani al-Qur'an 3/284. (4) Al-Wasit 3/147. (5) See Sirr al-Sina'a 1/146. (6) In (d) and (m): "wuk'a", and what is confirmed in (z), (z), and (f) is what matches As-Sihah (wakka). (7) In An-Nukat wa al-'Uyun 3/304. (8) 4/235.

पृष्ठ २६८ सूरा अल-कहफ़: आयत ३० - ३१

...उसका चेहरा देखो जबकि तुम नहीं देखते (१)। अल्लाह का कहना है: {वहाँ वे कोचों (अराइकों) पर टिके होंगे}। "अल-अराइक" 'अरीका' का बहुवचन है, और वे पर्दों वाले पलंग (सुर) होते हैं (२)। कहा गया: पर्दों के भीतर बिछौने; यह अज़-ज़ज्जाज ने कहा (३)। इब्न अब्बास ने कहा: वे सोने के सिंहासन हैं, जो मोतियों और माणिक्यों से जड़े हुए हैं और उन पर पर्दे (हिजाल) हैं (४)। अरीका (का विस्तार) सना और आयला के बीच, और अदन और अल-जाबिया के बीच की दूरी के समान है।

"मुत्तकिईन" (सहारा लिए हुए) का मूल "मुअतकिईन" है, और इसी तरह "इत्तकअ" का मूल "इव्तकअ" है, और "तुकअ" का मूल "वुकअ" है; इसी से "अत-तवाक्कु' निकला है जिसका अर्थ है किसी चीज़ पर सहारा लेना, इसलिए 'वाव' को 'ता' में बदल दिया गया और मिला दिया गया (५)। एक व्यक्ति जो "तुकअ" (६) है, वह है जो बहुत अधिक सहारा लेकर बैठता है।

{क्या ही अच्छा बदला है और क्या ही अच्छा विश्राम स्थल है}। इसका अर्थ है जन्नतें, "और बुरा है विश्राम स्थल" के विपरीत। यह पहले आ चुका है। यदि यह "निअमत" (स्त्रीलिंग) होता तो भी जायज़ होता; क्योंकि यह जन्नत का नाम है। इसी आधार पर "व हसुनत (स्त्रीलिंग) मुर्तफका" है।

अल-बरा बिन आज़िब से रिवायत है कि विदाई हज के दौरान एक बदू अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आया, जबकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि अलैहि वसल्लम) अरफात में अपनी ऊंटनी अल-अदबा पर खड़े थे। उसने कहा: "मैं एक मुसलमान व्यक्ति हूँ, तो मुझे इस आयत के बारे में बताएं 'बेशक जो लोग ईमान लाए और जिन्होंने अच्छे काम किए...'।" अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "तुम उनसे दूर नहीं हो, और न ही वे तुमसे दूर हैं। वे ये चार हैं: अबू बक्र, उमर, उस्मान और अली। अपनी कौम को बता दो कि यह आयत उनके बारे में नाजिल हुई है।" अल-मावर्दी ने इसका ज़िक्र किया है (७)। अन-नहहास ने अपनी किताब "मआनी अल-कुरान" (८) में इसकी सनद बयान की है, कहा: हमसे अबू अब्दुल्ला अहमद बिन अली बिन सहल ने बयान किया, कहा: हमसे मुहम्मद बिन... ने बयान किया।

---

(१) लेखक ने इसे अत-तज़किरा, पृष्ठ ५०२ में अबू हुरैरा के हवाले से उद्धृत किया है, जिन्होंने कहा: "मुझे पहुँचा है कि अल्लाह का वली...", फिर उन्होंने इसका उल्लेख किया। (२) तफ़सीर अल-तबरी १५/२५५, और "अल-हिजाल" "हजला" का बहुवचन है, जो कपड़ों, बिस्तरों और पर्दों से सजा हुआ कमरा है। अस-सिहह (हजल)। (३) मआनी अल-कुरान ३/२८४ में। (४) अल-वसीत ३/१४७। (५) सिर्र

अल-सिनाअ १/१४६ देखें। (६) (द) और (म) में: "वुकअ", और (ज़), (ज़) और (फ़) से पुष्ट किया गया वही है जो अस-सिहह (वक्का) के अनुकूल है। (७) अन-नुकात वल-उयून ३/३०४ में। (८) ४/२३५।

صفحہ ۲۶۸ سورہ الکہف: آیات ۳۰ - ۳۱

... اس کا چہرہ دیکھو جبکہ تم نہیں دیکھ رہے (۱)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿مُتَّكِئِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ﴾ "الارائك" اریکہ کی جمع ہے، اور یہ حجلوں (پردوں والے کمروں) میں لگے تخت ہیں (۲)۔ اور کہا گیا: حجلوں میں بچھے بستر؛ یہ زجاج نے کہا (۳)۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: یہ سونے کے تخت ہیں، جو موتیوں اور یاقوتوں سے جڑے ہوئے ہیں اور ان پر حجلہ (پردہ دار سائبان) ہے (۴)۔ اریکہ (کی وسعت) صنعاء سے ایلہ تک، اور عدن سے جابیہ تک کے درمیان کے برابر ہے۔

"متکئین" کی اصل "مؤتکئین" ہے، اور اسی طرح "اتکا" کی اصل "او تکا" ہے، اور "تکاۃ" کی اصل "وکأۃ" ہے؛ اسی سے "التوکؤ" ہے جس کا مطلب ہے کسی چیز کا سہارا لینا۔ پس 'واؤ' کو 'تاء' سے بدل کر ادغام کر دیا گیا (۵)۔ اور جو شخص بہت زیادہ سہارا لے کر بیٹھتا ہے اسے "تکاۃ" (۶) کہا جاتا ہے۔

﴿نِعْمَ الثَّوَابُ وَحَسُنَتْ مُرْتَفَقًا﴾ یعنی: جنتیں، "وساءت مرتفقا" (اور بری ہے آرام گاہ) کی ضد ہے۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔ اگر یہاں "نعمت" (مونث) ہوتا تو بھی جائز ہوتا؛ کیونکہ یہ جنت کا نام ہے۔ اسی بنا پر "وحسنت مرتفقاً" (مونث استعمال ہوا) ہے۔

براء بن عازب سے مروی ہے کہ حجۃ الوداع کے موقع پر ایک دیہاتی رسول اللہ ﷺ کی طرف بڑھا، جبکہ آپ ﷺ عرفات میں اپنی اونٹنی عضباء پر سوار کھڑے تھے۔ اس نے کہا: "میں ایک مسلمان آدمی ہوں، مجھے اس آیت کے بارے میں بتائیے: 'بیشک جو لوگ ایمان لائے اور نیک اعمال کیے...'۔" تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم ان سے دور نہیں ہو، اور نہ ہی وہ تم سے دور ہیں۔ وہ یہ چار لوگ ہیں: ابوبکر، عمر، عثمان اور علی Convincingly. اپنی قوم کو بتا دو کہ یہ

آیت ان کے بارے میں نازل ہوئی ہے۔" اسے ماوردی نے ذکر کیا ہے (۷)۔ اور نحاس نے اپنی کتاب "معانی القرآن" (۸) میں اس کی سند بیان کی ہے، کہا: ہمیں ابو عبداللہ احمد بن علی بن سہل نے حدیث بیان کی، کہا: ہمیں محمد بن... نے حدیث بیان کی ۔

---

(۱) مصنف نے اسے "التذکرہ" ص ۵۰۲ میں ابو ہریرہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ اللہ کا ولی...، پھر اسے ذکر کیا۔ (۲) تفسیر طبری ۱۵/۲۵۵، اور "الحجال" "حجلہ" کی جمع ہے، اور یہ وہ کمرہ ہے جسے کپڑوں، تختوں اور پردوں سے سجایا گیا ہو۔ الصحاح (حجل)۔ (۳) معانی القرآن ۳/۲۸۴ میں۔ (۴) الوسیط ۳/۱۴۷۔ (۵) دیکھیے سر الصناعہ ۱/۱۴۶۔ (۶) (د) اور (م) میں: "وکأة"، اور (ظ)، (ز) اور (ف) سے جو ثابت ہے وہی ہے جو "الصحاح" (وکأ) کے موافق ہے۔ (۷) النکت والعیون ۳/۳۰۴ میں۔ (۸) ۴/۲۳۵۔

Surah Al-Kahf: Verses 30 - 34 269

Humayd said: Yahya bin al-Durays narrated to us, from Zuhayr bin Mu’awiya, from Abu Ishaq, from al-Bara bin ‘Azib who said: A desert Arab stood up...; then he mentioned it. Al-Suhayli cited its chain in the book "Al-I’lam"(1). And we have narrated all of that by authorization, and praise be to Allah.

The Almighty's saying: {And present to them an example of two men: We granted to one of them two gardens of grapevines, and We bordered them with palm trees and placed between them [fields of] crops. (32) Each of the two gardens produced its fruit and did not fall short thereof in anything. And We caused to gush forth within them a river. (33) And he had fruit, so he said to his companion while he was conversing with him, "I am greater than you in wealth and mightier in [numbers of] men." (34)}

The Almighty's saying: {And present to them an example of two men} this is a parable for those who find pride in the world and refrain from sitting with the believers, and it is connected to His saying: "And keep yourself patient". There is disagreement regarding the names of these two men and their identification; Al-Kalbi said: It was revealed concerning two brothers from the people of Mecca of the Makhzum tribe, one of whom was a believer, namely Abu Salama Abdullah bin Abd al-Asad bin Hilal bin Abdullah bin Umar bin Makhzum, the husband of Umm Salama before the Prophet ﷺ. The other was a disbeliever, namely Al-Aswad(2) bin Abd al-Asad, and they are the two brothers mentioned in Surah As-Saffat in His saying: {A speaker among them will say, "Indeed, I had a companion [on earth]"} [As-Saffat: 51]. Each of them inherited four thousand dinars, so one of them spent his wealth in the way of Allah, and asked something from his brother, who then said what he said...; this was mentioned by Al-Tha'labi and Al-Qushayri. It was also said: It was revealed concerning the Prophet ﷺ and the people of Mecca. It was said: It is a parable for everyone who believes in Allah and everyone who disbelieves. It was said: It is a parable for Uyaynah bin Hisn and his companions along with Salman, Suhayb, and their companions; Allah likened them to two men from the Children of Israel, two brothers, one of whom was a believer named Yehuda, according to the statement of Ibn Abbas. Muqatil said: His name was Tamlikha. The other was a disbeliever named Qartush(3), and they are the two whom Allah Almighty described in...

(1) Al-Ta'rif wa Al-I’lam, p. 101, from the path of Al-Nahhas. (2) In (Zh): Al-Asad. (3) In (Zh) and (F): Qartus, and after it in (Zh): Al-Qazwini Qartis. And after it in (D): Al-Qaruni Qartush. And after it in (Z): Al-Arnawi Qatroosh.

सूरह अल-कहफ़: आयत 30 - 34 269

हुमैद ने कहा: हमें यहया बिन अल-दुरैस ने ज़ुहैर बिन मुआविया से, उन्होंने अबू इसहाक से, उन्होंने अल-बरा बिन अज़ीब से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: एक देहाती खड़ा हुआ...; फिर उन्होंने इसका उल्लेख किया। अल-सुहैली ने इसे अपनी किताब "अल-इलाम"(1) में सनद के साथ उल्लेख किया है। और हमने यह सब इजाज़त (अनुमति) के साथ रिवायत किया है, और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और उनके सामने दो व्यक्तियों का उदाहरण प्रस्तुत करें: हमने उनमें से एक को अंगूरों के दो बाग दिए, और हमने उन्हें खजूर के पेड़ों से घेर दिया और उनके बीच [फसलों के] खेत रखे। (32) दोनों बागों ने अपना फल दिया और उसमें किसी चीज़ की कमी नहीं की। और हमने उनके बीच एक नदी बहा दी। (33) और उसके पास फल थे, तो उसने अपने साथी से बात करते हुए कहा, "मैं धन में तुझसे बड़ा हूँ और आदमियों (जत्थे) में तुझसे अधिक शक्तिशाली हूँ।" (34)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और उनके सामने दो व्यक्तियों का उदाहरण प्रस्तुत करें} यह उन लोगों के लिए एक मिसाल है जो दुनिया पर गर्व करते हैं और ईमान वालों के साथ बैठने से बचते हैं, और यह उसके इस कथन से जुड़ा है: "और अपने आप को धैर्यवान बनाए रखें"। इन दोनों व्यक्तियों के नाम और उनकी पहचान के बारे में मतभेद है; अल-कल्बी ने कहा: यह मक्का के मखज़ूम कबीले के दो भाइयों के बारे में नाज़िल हुई, जिनमें से एक मोमिन (ईमान वाला) था, जिसका नाम अबू सलमा अब्दुल्ला बिन अब्दुल असद बिन हिलाल बिन अब्दुल्ला बिन उमर बिन मखज़ूम था, जो नबी ﷺ से पहले उम्म सलमा के पति थे। दूसरा काफिर था, जिसका नाम अल-असवद(2) बिन अब्दुल असद था, और ये वही दो भाई हैं जिनका उल्लेख सूरह अस-साफ़ात में उसके इस कथन में है: {उनमें से एक कहने वाला कहेगा, "वास्तव में मेरा एक साथी था"} [अस-साफ़ात: 51]। उनमें से प्रत्येक को चार हज़ार दीनार विरासत में मिले थे, तो उनमें से एक ने अपना धन अल्लाह की राह में खर्च कर दिया, और अपने भाई से कुछ माँगा, तो उसने वह कहा जो उसने कहा...; इसका उल्लेख अल-थलाबी और अल-कुशैरी ने किया है। और यह भी कहा गया है: यह नबी ﷺ और मक्का वालों के बारे में नाज़िल हुई। यह भी कहा गया है: यह उन सभी के लिए एक मिसाल है जो अल्लाह पर ईमान लाए और उन सभी के लिए जो काफिर हुए। यह भी कहा गया है: यह उययना बिन हिसन और उसके साथियों तथा सलमान, सुहैब और उनके साथियों के लिए एक मिसाल है; अल्लाह ने उनकी तुलना बनी इसराइल

के दो भाइयों से की है, जिनमें से एक मोमिन था और इब्न अब्बास के कथन के अनुसार उसका नाम यहूदा था। मुक़ातिल ने कहा: उसका नाम तमलीखा था। दूसरा काफिर था और उसका नाम करतूश(3) था, और ये वे दो हैं जिनका अल्लाह तआला ने वर्णन किया है...

(1) अत-तारीफ़ वल-इलाम, पृष्ठ 101, अल-नहहास के माध्यम से। (2) (ज़ह) में: अल-असद। (3) (ज़ह) और (फ़) में: करतूस, और (ज़ह) में इसके बाद: अल-क़ज़वीनी क़र्तीस। और (द) में इसके बाद: अल-क़रूनी करतूश। और (ज़) में इसके बाद: अल-अरनवी क़तरूश।

سورہ الکھف: الآیات ۳۰ - ۳٤ ۲٦۹

حمید نے کہا: ہمیں یحییٰ بن الضریس نے زہیر بن معاویہ سے، انہوں نے ابواسحاق سے، انہوں نے البراء بن عازب سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: ایک دیہاتی کھڑا ہوا...؛ پھر انہوں نے اس کا ذکر کیا۔ السہیلی نے اسے کتاب «الإعلام»(۱) میں سند کے ساتھ ذکر کیا ہے۔ اور ہم نے یہ سب اجازت (اجازہ) کے ساتھ روایت کیا ہے، اور تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا رَجُلَيْنِ جَعَلْنَا لِأَحَدِهِمَا جَنَّتَيْنِ مِنْ أَعْنَابٍ وَحَفَفْنَاهُمَا بِنَخْلٍ وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمَا زَرْعًا (۳۲) كِلْتَا الْجَنَّتَيْنِ آتَتْ أُكُلَهَا وَلَمْ تَظْلِمْ مِنْهُ شَيْئًا وَفَجَّرْنَا خِلَالَهُمَا نَهَرًا (۳۳) وَكَانَ لَهُ ثَمَرٌ فَقَالَ لِصَاحِبِهِ وَهُوَ يُحَاوِرُهُ أَنَا أَكْثَرُ مِنْكَ مَالًا وَأَعَزُّ نَفَرًا (۳٤)﴾

ترجمہ: {اور ان کے سامنے دو مَردوں کی ایک مثال بیان کرو: ہم نے ان میں سے ایک کو انگوروں کے دو باغ دیے، اور ہم نے انہیں کھجور کے درختوں سے گھیر دیا اور ان کے درمیان [فصلوں کے] کھیت رکھ دیے۔ (32) دونوں باغوں نے اپنا پھل دیا اور اس میں سے کچھ بھی کم نہ کیا۔ اور ہم نے ان کے درمیان ایک نہر جاری کر دی۔ (33) اور اس کے پاس پھل تھے، تو اس نے اپنے ساتھی سے بات کرتے ہوئے کہا، "میں مال میں تجھ سے زیادہ ہوں اور جتھے (آدمیوں) میں تجھ سے زیادہ طاقتور ہوں۔" (34)}

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا رَجُلَيْنِ﴾ یہ ان لوگوں کی مثال ہے جو دنیا پر فخر کرتے ہیں اور مومنین کے ساتھ بیٹھنے سے کتراتے ہیں، اور اس کا تعلق اس کے اس قول سے ہے: «واصبر نفسك» (اور اپنے آپ کو صبر کرنے والا بنائے رکھیں)۔ ان دو آدمیوں کے نام اور ان کے تعین میں اختلاف ہے؛ کلبی نے کہا: یہ مکہ کے قبیلہ مخزوم کے دو بھائیوں کے بارے میں نازل ہوئی، جن میں سے ایک مومن تھا اور وہ ابو سلمہ عبد اللہ بن عبد الاسد بن ہلال بن عبد اللہ بن عمر بن مخزوم

تھے، جو نبی ﷺ سے پہلے ام سلمہ کے شوہر تھے۔ اور دوسرا کافر تھا جس کا نام الاسود(۲) بن عبد الاسد تھا، اور یہ وہی دو بھائی ہیں جن کا ذکر سورہ الصافات میں اس قول میں ہے: ﴿قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ إِنِّي كَانَ لِي قَرِينٌ﴾ [الصافات: ۵۱] (ان میں سے ایک کہنے والا کہے گا، "یقیناً میرا ایک ساتھی تھا")۔ ان میں سے ہر ایک کو چار ہزار دینار وراثت میں ملے تھے، تو ایک نے اپنا مال اللہ کی راہ میں خرچ کر دیا، اور اپنے بھائی سے کچھ مانگا تو اس نے وہ کہا جو اس نے کہا...؛ اس کا ذکر الثعلبی اور القشیری نے کیا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ نبی ﷺ اور اہل مکہ کے بارے میں نازل ہوئی۔ اور کہا گیا ہے: یہ ان تمام لوگوں کے لیے مثال ہے جو اللہ پر ایمان لائے اور ان تمام کے لیے جو کافر ہوئے۔ اور کہا گیا ہے: یہ عیینہ بن حصن اور اس کے ساتھیوں کی سلمان، صہیب اور ان کے ساتھیوں کے ساتھ مثال ہے؛ اللہ نے انہیں بنی اسرائیل کے دو بھائیوں سے تشبیہ دی ہے جن میں سے ایک مومن تھا اور ابن عباس کے قول کے مطابق اس کا نام یہودا تھا۔ مقاتل نے کہا: اس کا نام تملیخا تھا۔ اور دوسرا کافر تھا جس کا نام قرطوش(۳) تھا، اور یہ وہ دو ہیں جن کا اللہ تعالیٰ نے ذکر فرمایا...

(۱) التعريف والإعلام ص ۱۰۱، من طريق النحاس. (۲) (ظ) میں: الأسد۔ (۳) (ظ) اور (ف) میں: قرطوس، اور اس کے بعد (ظ) میں: القزويني قرطيس۔ اور (د) میں اس کے بعد: القروني قرطوش۔ اور (ز) میں اس کے بعد: العرنوي قطروش۔

Surah As-Saffat (1). Similarly, Muhammad ibn al-Hasan al-Muqri' mentioned, saying: The name of the good one among them was Tamlikha, and the other was Qartush (2). They were partners, then they divided the wealth, so each of them got three thousand dinars. The believer among them bought slaves with a thousand and freed them, with the second thousand he bought clothes and dressed the naked, and with the third thousand he bought food and fed the hungry. He also built mosques and did good deeds. As for the other, he used his money to marry wealthy women, and bought livestock and cows, which bred and increased excessively for him. He traded with the rest and profited until he surpassed the people of his time in wealth. The first one became needy, so he wanted to hire (3) himself out in a garden to serve. He said: If I go to my partner and companion and ask him to employ me in some of his gardens, I hope that would be better for me. He went to him and could hardly reach him because of the thickness of the guards. When he entered upon him, and he recognized him and asked him his need, he said to him: Did I not divide the wealth with you into two portions (4)? So what did you do with your wealth? He said: I bought from God Almighty with it what is better and more lasting. He said: Are you indeed among those who believe (in the afterlife/judgment)?! I do not think the Hour is coming, and I see you only as a fool. Your reward from me for your foolishness is nothing but deprivation. Do you not see what I have done with my wealth until it reached the state of wealth and prosperity you see? That is because I earned and you were foolish. Get out from me. Then, regarding the story of this rich man, God Almighty mentioned in the Qur'an the destruction of his fruit and its total loss because of what He sent upon it from the sky as a reckoning (5). Al-Tha'labi mentioned this story in different words, but the meaning is close. Ata' said: They were two partners who had eight thousand dinars. It was also said: They inherited it from their father and were two brothers, so they divided it. One of them bought land for a thousand dinars, so his companion said: O God, so-and-so has bought land for a thousand dinars, and I have bought from You land...

(1) See Bahr al-Ulum 2/298, Al-Muharrar 3/515, Al-Kashshaf 2/483, Zad al-Masir 5/139, and Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/284. (2) In (Zh) and (Z): Qartas, and in (D) Qartash, and in Al-Ta'rif wa Al-I'lam p. 102, and the word from it is Mawtas. (3) In (M): to be used/employed. (4) In (M), (D), and (Z): two halves, and what is fixed is from (Zh) and (F) and from Al-Ta'rif wa Al-I'lam p. 102, and the words are from it. (5) Al-Ta'rif wa Al-I'lam p. 102.

२७० सूरह अल-कहफ़: आयतें ३२ - ३४

सूरह अस-साफ़ात (१)। इसी तरह मुहम्मद बिन अल-हसन अल-मुकरी ने उल्लेख किया, उन्होंने कहा: उनमें से अच्छे वाले का नाम तमलिख़ा था, और दूसरे का क़रतुश (२)। वे दोनों भागीदार थे, फिर उन्होंने धन का बँटवारा कर लिया, तो उनमें से प्रत्येक के हिस्से में तीन हज़ार दीनार आए। उनमें से मोमिन (विश्वासी) ने एक हज़ार से गुलाम ख़रीदे और उन्हें आज़ाद कर दिया, दूसरे हज़ार से कपड़े ख़रीदे और नग्न लोगों को पहनाए, और तीसरे हज़ार से भोजन ख़रीदा और भूखों को खिलाया। उसने मस्जिदें भी बनवाईं और नेक काम किए। जहाँ तक दूसरे की बात है, उसने अपने धन से धनी महिलाओं से विवाह किया, और पशु और गायें ख़रीदीं जिनसे उसे बहुत वृद्धि हुई, और बाकी धन से व्यापार किया और इतना लाभ कमाया कि वह अपने समय के लोगों से धन-दौलत में आगे निकल गया। पहले व्यक्ति को ज़रूरत महसूस हुई, तो उसने खुद को किसी बगीचे में काम करने के लिए रखने (३) का इरादा किया। उसने कहा: अगर मैं अपने साथी और दोस्त के पास जाऊँ और उससे माँगूँ कि वह मुझे अपने किसी बगीचे में काम पर रख ले, तो मुझे उम्मीद है कि यह मेरे लिए बेहतर होगा। वह उसके पास गया और पहरेदारों की सख़्ती के कारण उसके पास पहुँचना लगभग असंभव था। जब वह उसके पास पहुँचा और उसने उसे पहचान लिया और उसकी ज़रूरत पूछी, तो उसने उससे कहा: क्या मैंने तुम्हारे साथ धन को दो भागों (४) में नहीं बाँटा था? तो तुमने अपने धन का क्या किया? उसने कहा: मैंने इससे अल्लाह तआला से वह चीज़ ख़रीद ली जो उससे बेहतर और सदा रहने वाली है। उसने कहा: क्या तुम वास्तव में उन लोगों में से हो जो विश्वास करते हैं (परलोक/न्याय पर)?! मुझे नहीं लगता कि क़यामत आएगी, और मैं तुम्हें केवल एक मूर्ख के रूप में देखता हूँ। तुम्हारी मूर्खता के लिए मेरे पास सिवाय वंचित रहने के तुम्हारे लिए कोई ईनाम नहीं है। क्या तुम नहीं देखते कि मैंने अपने धन के साथ क्या किया है कि यह उस धन-दौलत और खुशहाली तक पहुँच गया है जो तुम देख रहे हो? ऐसा इसलिए है क्योंकि मैंने कमाया और तुम मूर्ख बने रहे। मेरे पास से निकल जाओ। फिर इस अमीर आदमी की कहानी का जो हुआ, वह अल्लाह तआला ने क़ुरान में उसके फलों के नष्ट होने और आसमान से भेजे गए हिसाब (५) के कारण उनके पूरी तरह खत्म होने के रूप में ज़िक्र किया है। अल-थ़ालबी ने इस कहानी को अलग शब्दों में उल्लेख किया है, लेकिन अर्थ समान है। अता ने कहा: वे दो भागीदार थे जिनके पास आठ हज़ार दीनार थे। और यह भी कहा गया है: उन्हें यह अपने पिता से विरासत में मिला था और वे दो भाई थे, तो उन्होंने इसे बाँट लिया। उनमें से एक ने

एक हज़ार दीनार में ज़मीन ख़रीदी, तो उसके साथी ने कहा: ऐ अल्लाह, फलाँ ने एक हज़ार दीनार में ज़मीन ख़रीदी है, और मैंने तुझसे ज़मीन ख़रीदी है...

(१) देखिए बहर अल-उलूम २/२९८, अल-मुहर्रर ३/५१५, अल-कश्शाफ २/४८३, ज़ाद अल-मसीर ५/१३९, और मआनी अल-क़ुरान अल-ज़ज्जाज ३/२८४। (२) (ज़ाह) और (ज़ाय) में: क़रतास, और (दाल) में क़रताश, और अल-तारीफ़ वल-इलाम पृ. १०२ में, और इससे शब्द मौतास है। (३) (मीम) में: इस्तेमाल किया जाना। (४) (मीम), (दाल) और (ज़ाय) में: दो आधे हिस्से, और जो प्रमाणित है वह (ज़ाह) और (फ़ा) से है और अल-तारीफ़ वल-इलाम पृ. १०२ से, और शब्द उसी से हैं। (५) अल-तारीफ़ वल-इलाम पृ. १०२।

۲۷۰ سورة الكهف: آيات ۳۲ - ۳۴

سورة الصافات (۱)۔ اسی طرح محمد بن الحسن المقرئ نے ذکر کیا، انہوں نے کہا: ان میں سے نیک کا نام تملیخا تھا، اور دوسرے کا نام قرطوش (۲)۔ وہ دونوں شریک تھے، پھر انہوں نے مال تقسیم کر لیا تو ہر ایک کے حصے میں تین ہزار دینار آئے۔ ان میں سے مؤمن نے ایک ہزار سے غلام خریدے اور انہیں آزاد کر دیا، دوسرے ہزار سے کپڑے خریدے اور ننگوں کو پہنائے، اور تیسرے ہزار سے کھانا خریدا اور بھوکوں کو کھلایا، اور مسجدیں بھی تعمیر کیں اور بھلائی کے کام کیے۔ رہا دوسرا، تو اس نے اپنے مال سے مالدار عورتوں سے نکاح کیا، اور چوپائے اور گائے خریدیں جن سے اسے بہت زیادہ نسل اور بڑھوتری ملی، اور باقی مال سے تجارت کی اور اتنا نفع کمایا کہ وہ اپنے زمانے کے لوگوں سے مال و دولت میں بڑھ گیا۔ پہلے شخص کو ضرورت لاحق ہوئی، تو اس نے چاہا کہ کسی باغ میں خدمت کے لیے خود کو اجرت (۳) پر پیش کرے۔ اس نے کہا: اگر میں اپنے شریک اور ساتھی کے پاس جاؤں اور اس سے کہوں کہ وہ مجھے اپنے کسی باغ میں کام پر رکھ لے، تو مجھے امید ہے کہ یہ میرے لیے بہتر ہوگا۔ وہ اس کے پاس آیا لیکن دربانوں کی سختی کی وجہ سے اس تک پہنچنا مشکل تھا۔ جب وہ اس کے پاس پہنچا اور اس نے اسے پہچان لیا اور اس کی حاجت پوچھی، تو اس نے اس سے کہا: کیا میں نے تمہارے ساتھ مال دو حصوں (۴) میں تقسیم نہیں کیا تھا؟ تو تم نے اپنے مال کا کیا کیا؟ اس نے کہا: میں نے اس سے اللہ تعالیٰ سے وہ چیز خرید لی جو اس سے بہتر اور باقی رہنے والی ہے۔ اس نے کہا: کیا تم واقعی تصدیق کرنے والوں میں سے ہو؟! میرا نہیں خیال کہ قیامت برپا ہوگی، اور میں تمہیں صرف بیوقوف دیکھتا ہوں، اور میرے پاس تمہاری بیوقوفی کا بدلہ محرومی کے سوا کچھ نہیں ہے۔ کیا تم نہیں دیکھتے کہ میں نے اپنے مال کے ساتھ کیا کیا کہ وہ اس دولت اور اچھی حالت تک

پہنچ گیا جو تم دیکھ رہے ہو؟ اور یہ اس لیے کہ میں نے کمایا اور تم نے بیوقوفی کی، مجھ سے دور ہو جاؤ! پھر اس امیر کے قصے کا جو انجام ہوا وہ اللہ تعالیٰ نے قرآن میں اس کے پھلوں کی تباہی اور آسمان سے بھیجے گئے عذاب (۵) کے ذریعے ان کے بالکل ختم ہونے کے بارے میں ذکر کیا ہے۔ اور ثعلبی نے یہ قصہ دوسرے الفاظ میں ذکر کیا ہے، اور معنی قریب قریب ہیں۔ عطا نے کہا: وہ دو شریک تھے جن کے پاس آٹھ ہزار دینار تھے۔ اور کہا گیا ہے: انہیں اپنے باپ سے وراثت میں ملے تھے اور وہ دو بھائی تھے تو انہوں نے انہیں تقسیم کر لیا! ان میں سے ایک نے ایک ہزار دینار میں زمین خریدی، تو اس کے ساتھی نے کہا: اے اللہ، فلاں نے ایک ہزار دینار میں زمین خریدی ہے، اور میں نے تجھ سے زمین خریدی ہے...

(۱) ملاحظہ کریں بحر العلوم ۲/ ۲۹۸، المحرر ۳/ ۵۱۵، الکشاف ۲/ ۴۸۳، زاد المسیر ۵/ ۱۳۹، اور معانی القرآن زجاج ۳/ ۲۸۴۔ (۲) (ظ) اور (ز) میں: قرطس، اور (د) میں قرطش، اور التعریف والإعلام ص ۱۰۲ میں، اور اس سے کلام موطس ہے۔ (۳) (م) میں: خدمت پر لگائے جانا۔ (۴) (م)، (د) اور (ز) میں: دو آدھے حصے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور (ف) سے ہے اور التعریف والإعلام ص ۱۰۲ سے، اور کلام اسی سے ہے۔ (۵) التعریف والإعلام ص ۱۰۲۔

Surah Al-Kahf: Verses 32 - 34 271

...in Paradise for a thousand dinars, so he gave it in charity. Then his companion built a house for a thousand dinars, and he said: O Allah, so-and-so built a house for a thousand dinars, and I buy (1) from You a house in Paradise for a thousand dinars, so he gave it in charity. Then he married a woman and spent a thousand dinars on her, and he said: O Allah, so-and-so married a woman for a thousand dinars, and I propose to You for a wife from among the women of Paradise for a thousand dinars, so he gave a thousand dinars in charity. Then he bought servants and furnishings for a thousand dinars, and [he said:] I buy from You servants and furnishings of Paradise for a thousand dinars, so he gave a thousand dinars in charity. Then he was struck by severe need and said: Perhaps my companion will grant me some of his kindness. So he went to him, and the companion asked: What happened to your wealth? He told him his story, and the companion replied: Indeed, you are among those who believe in this talk! By Allah, I will not give you anything! (2) Then he said to him: You worship the God of the heavens, while I worship only an idol. His companion said: By Allah, I will surely admonish him, so he exhorted him, reminded him, and warned him. He (the disbeliever) said: Come with us, let us catch (3) fish, and whoever catches more is on the right path. He (the believer) said to him: O my brother! The world is too insignificant to Allah for Him to make it a reward for a good-doer or a punishment for a disbeliever. He said: So he forced him to go out with him, and Allah tested them both. The disbeliever would cast his net and call upon the name of his idol, and it would come up teeming (4) with fish. The believer would cast his net and call upon the name of Allah, but nothing would come up in it. So he (the disbeliever) said to him: How do you see! I have more share, status, and followers (5) than you in this world; likewise, I will be better than you in the hereafter if what you claim is true. He said: The angel appointed over them both cried out, so Allah Almighty commanded Jibril to take him and show him the believer's dwellings in Paradise. When he saw what Allah had prepared for him, he said: By Your Might, what he suffered in this world will not harm him after his destination becomes this; and He showed him the disbeliever's dwellings in Hell, and he said: By Your Might, what he attained in this world will not benefit him after his destination becomes this (6). Then...

(1) In (Th), (Z), and (F): I bought. (2) Tafsir al-Baghawi 3/161. (3) In the manuscripts: we hunt. (4) In (Th) and (Z): flowing out. (5) In (D) and (Z): and disbelief, and in (F): and cattle. (6) Narrated similarly by Ibn al-Mubarak in Al-Zuhd (621) from 'Ata' al-Khurasani as a mursal report.

सूरह अल-कहफ: आयतें 32 - 34 271

...स्वर्ग में एक हजार दीनार के बदले, तो उसने उसे दान कर दिया। फिर उसके साथी ने एक हजार दीनार का घर बनवाया, तो उसने कहा: ऐ अल्लाह, फलां ने एक हजार दीनार का घर बनवाया है और मैं तुझसे एक हजार दीनार के बदले स्वर्ग में एक घर खरीदता (1) हूँ, और उसने उसे दान कर दिया। फिर उसने एक स्त्री से विवाह किया और उस पर एक हजार दीनार खर्च किए, तो उसने कहा: ऐ अल्लाह, फलां ने एक हजार दीनार में एक स्त्री से विवाह किया है, और मैं तुझसे स्वर्ग की स्त्रियों में से एक के लिए एक हजार दीनार में प्रस्ताव करता हूँ, और उसने एक हजार दीनार दान कर दिए। फिर उसने एक हजार दीनार के सेवक और सामान खरीदे, और [कहा:] मैं तुझसे एक हजार दीनार में स्वर्ग के सेवक और सामान खरीदता हूँ, और उसने एक हजार दीनार दान कर दिए। फिर वह घोर निर्धनता की चपेट में आ गया तो उसने कहा: शायद मेरा साथी मुझे अपनी उदारता का कुछ हिस्सा दे दे। वह उसके पास गया, तो साथी ने पूछा: तुम्हारे धन का क्या हुआ? उसने उसे अपनी कहानी बताई, तो साथी ने कहा: वास्तव में तुम इस बात पर विश्वास करने वालों में से हो! अल्लाह की कसम, मैं तुम्हें कुछ नहीं दूँगा! (2) फिर उसने उससे कहा: तुम आकाश के ईश्वर की पूजा करते हो, जबकि मैं केवल एक मूर्ति की पूजा करता हूँ। उसके साथी ने कहा: अल्लाह की कसम, मैं उसे अवश्य उपदेश दूँगा, तो उसने उसे समझाया, याद दिलाया और डराया। उसने (अविश्वासी ने) कहा: हमारे साथ चलो, हम मछली पकड़ते (3) हैं, और जो अधिक पकड़ेगा वही सही मार्ग पर है। उसने (विश्वासी ने) उससे कहा: ऐ मेरे भाई! दुनिया अल्लाह की नज़र में इतनी तुच्छ है कि वह इसे किसी नेक काम करने वाले के लिए इनाम या किसी अविश्वासी के लिए सज़ा बनाए। उसने कहा: तो उसने उसे अपने साथ जाने के लिए मजबूर किया, और अल्लाह ने उन दोनों की परीक्षा ली। अविश्वासी अपना जाल फेंकता और अपनी मूर्ति का नाम पुकारता, तो वह मछलियों से भर (4) कर निकलता। विश्वासी अपना जाल फेंकता और अल्लाह का नाम लेता, तो उसमें कुछ भी नहीं निकलता। तो उसने (अविश्वासी ने) उससे कहा: देखो! दुनिया में मेरा हिस्सा, रुतबा और जत्था (5) तुमसे अधिक है; इसी तरह, मैं परलोक में भी तुमसे श्रेष्ठ रहूँगा यदि तुम्हारी बात सच है। उसने कहा: उन दोनों पर नियुक्त फरिश्ता चिल्लाया, तो अल्लाह तआला ने जिब्रील को आदेश दिया कि वे उसे ले जाएँ और उसे स्वर्ग में विश्वासी के निवास दिखाएं। जब उसने वह देखा जो अल्लाह ने उसके लिए तैयार किया था, तो उसने कहा: तेरी गरिमा की कसम, दुनिया में उसे जो कुछ पहुँचा वह उसे नुकसान नहीं पहुँचाएगा जब उसका ठिकाना यह हो जाएगा; और उसने उसे नर्क में अविश्वासी के ठिकाने दिखाए, तो उसने कहा: तेरी गरिमा की

कसम, दुनिया में उसे जो कुछ मिला वह उसे लाभ नहीं पहुँचाएगा जब उसका ठिकाना यह हो जाएगा (6)। फिर...

(1) (Th), (Z) और (F) में: 'मैंने खरीदा'। (2) तफ़सीर अल-बगवी 3/161। (3) पांडुलिपियों में: 'शिकार करते हैं'। (4) (Th) और (Z) में: 'उमड़ता हुआ'। (5) (D) और (Z) में: 'और कुफ्र', और (F) में: 'और मवेशी'। (6) इब्न अल-मुबारक ने अज़-ज़ुहद (621) में अता अल-ख़ुरासानी से इसी तरह की मुरसल रिवायत बयान की है।

سورة الكهف: آيات ٣٢ - ٣٤ ٢٧١

...جنت میں ایک ہزار دینار کے بدلے، تو اس نے اسے صدقہ کر دیا۔ پھر اس کے ساتھی نے ایک ہزار دینار سے گھر بنایا، تو اس نے کہا: اے اللہ، فلاں نے ایک ہزار دینار سے گھر بنایا ہے اور میں تجھ سے ایک ہزار دینار کے بدلے جنت میں گھر خریدتا (۱) ہوں، اور اسے صدقہ کر دیا۔ پھر اس نے ایک عورت سے نکاح کیا اور اس پر ایک ہزار دینار خرچ کیے، تو اس نے کہا: اے اللہ، فلاں نے ایک ہزار دینار میں ایک عورت سے نکاح کیا ہے، اور میں تجھ سے جنت کی عورتوں میں سے ایک کے لیے ایک ہزار دینار کا رشتہ مانگتا ہوں، اور ایک ہزار دینار صدقہ کر دیے۔ پھر اس نے ایک ہزار دینار کے خادم اور سامان خریدے، اور [کہا:] میں تجھ سے ایک ہزار دینار میں جنت کے خادم اور سامان خریدتا ہوں، اور ایک ہزار دینار صدقہ کر دیے۔ پھر وہ شدید حاجت مندی کا شکار ہو گیا تو اس نے کہا: شاید میرا ساتھی مجھے اپنی کسی بھلائی سے نواز دے۔ وہ اس کے پاس آیا، تو ساتھی نے پوچھا: تمہارے مال کا کیا ہوا؟ اس نے اسے اپنا قصہ سنایا، تو ساتھی نے کہا: یقیناً تم تو اس بات کی تصدیق کرنے والوں میں سے ہو! اللہ کی قسم، میں تمہیں کچھ نہیں دوں گا! (۲) پھر اس نے اس سے کہا: تم آسمان کے معبود کی عبادت کرتے ہو، جب کہ میں صرف ایک بت کی عبادت کرتا ہوں۔ اس کے ساتھی نے کہا: اللہ کی قسم، میں اسے ضرور نصیحت کروں گا، چنانچہ اس نے اسے وعظ کیا، یاد دہانی کرائی اور ڈرایا۔ اس (کافر) نے کہا: ہمارے ساتھ چلو، ہم مچھلیاں پکڑتے (۳) ہیں، اور جو زیادہ پکڑے گا وہی حق پر ہے۔ اس (مومن) نے اس سے کہا: اے میرے بھائی! دنیا اللہ کے نزدیک اتنی حقیر ہے کہ وہ اسے کسی نیکی کرنے والے کا صلہ یا کسی کافر کی سزا بنائے۔ اس نے کہا: تو اس نے اسے اپنے ساتھ نکلنے پر مجبور کیا، اور اللہ نے ان دونوں کو آزمایا۔ کافر اپنا جال پھینکتا اور اپنے بت کا نام لیتا، تو وہ مچھلیوں سے لدا (۴) ہوا

نکلتا۔ مومن اپنا جال پھینکتا اور اللہ کا نام لیتا، تو اس میں کچھ نہ نکلتا۔ تو اس (کافر) نے اس سے کہا: دیکھو! میں دنیا میں تم سے زیادہ حصے، مرتبے اور جتھے (۵) والا ہوں؛ اسی طرح، میں آخرت میں بھی تم سے بہتر ہوں گا اگر تمہارا دعویٰ سچا ہے۔ اس نے کہا: ان دونوں پر مقرر فرشتہ چیخ اٹھا، تو اللہ تعالیٰ نے جبرائیل علیہ السلام کو حکم دیا کہ وہ اسے لے جائیں اور اسے جنت میں مومن کے ٹھکانے دکھائیں۔ جب اس نے وہ دیکھا جو اللہ نے اس کے لیے تیار کر رکھا تھا، تو اس نے کہا: تیری عزت کی قسم، دنیا میں اسے جو تکلیف پہنچی وہ اسے نقصان نہیں دے گی جب اس کا ٹھکانا یہ ہو جائے گا؛ اور اس نے اسے جہنم میں کافر کے ٹھکانے دکھائے، تو اس نے کہا: تیری عزت کی قسم، دنیا میں اسے جو کچھ ملا وہ اسے فائدہ نہیں دے گا جب اس کا ٹھکانا یہ ہو جائے گا (۶)۔ پھر...

(۱) (ظ)، (ز) اور (ف) میں: ’میں نے خریدا‘۔ (۲) تفسیر البغوی ۳/ ۱۶۱۔ (۳) قلمی نسخوں میں: ’نصطاد‘ (ہم شکار کرتے ہیں)۔ (۴) (ظ) اور (ز) میں: ’مندفقہ‘ (بہتا ہوا)۔ (۵) (د) اور (ز) میں: ’وکفراً‘، اور (ف) میں: ’وبقراً‘۔ (۶) ابن المبارک نے الزہد (۶۲۱) میں عطاء الخراسانی سے مرسلاً اسی طرح روایت کی ہے۔

Surah Al-Kahf: Verses 32 - 34 272

Allah Almighty took the soul of the believer and destroyed the disbeliever with a punishment from Him. When the believer settled in Paradise and saw what Allah had prepared for him, he and his companions approached one another, asking. He said, "Indeed, I had a companion [on earth] who would say, 'Are you indeed of those who believe...'" the verse. Then a caller cried out, "O people of Paradise! Are you looking [at the Hellfire]?" So he looked and saw him in the midst of Hellfire. Then "And present to them an example" was revealed.

Allah Almighty clarified the state of the two brothers in this world in this Surah, and clarified their state in the Hereafter in Surah As-Saffat in His saying: {Indeed, I had a companion. Who would say, "Are you indeed of those who believe...} until His saying: {For the like of this let the workers [on earth] work.} (1).

Ibn Atiyyah said (2): Ibrahim bin Al-Qasim Al-Katib mentioned in his book on the wonders of countries that the Lake of Tinnis (3) was [formerly] these two gardens, and they belonged to two brothers. One of them sold his share to the other and spent it in obedience to Allah until the other mocked him. A dialogue took place between them, and Allah Almighty flooded them in one night, and he intended them by this verse.

It has been said: This is a parable that Allah Almighty struck for this nation, and not a report about a past situation, so that they may renounce this world and desire the Hereafter, and He made it a reprimand and a warning; Al-Mawardi mentioned it (4). The context of the verse indicates otherwise, and Allah knows best.

The Almighty's saying: {and surrounded them with palm trees} i.e., We encircled them from their sides with palm trees (5). Al-Hifaf is the side, and its plural is Ahiffah (6); and it is said: The people surrounded so-and-so, i.e., they circled around him, and from it is {circling around the Throne} [Az-Zumar: 75]. {And We put between them [fields of] crops} i.e., We placed around...

---

(1) Verse 51 to 61. (2) In Al-Muharrar Al-Wajiz 3/515. (3) An island in the sea of Egypt close to land between Al-Farama and Damietta, and Al-Farama is to its east. Mu'jam al-Buldan 2/51. (4) In Al-Nukat wa al-'Uyun 3/306. (5) Al-Tabari 15/257. (6) In (Z): Ahfiyah.

सूरह अल-कहफ़: आयत 32 - 34 272

अल्लाह तआला ने आस्तिक की रूह कब्ज़ कर ली और काफ़िर को अपने पास से अज़ाब देकर हलाक कर दिया। जब आस्तिक जन्नत में बस गया और देखा कि अल्लाह ने उसके लिए क्या तैयार किया है, तो वह और उसके साथी एक-दूसरे से सवाल करते हुए आगे आए। उसने कहा, "मेरा एक साथी था। वह कहता था, 'क्या तुम वाकई उन लोगों में से हो जो तस्दीक करते हैं...'" आयत, फिर एक पुकारने वाले ने पुकारा: "ऐ जन्नत वालो! क्या तुम झाँकने वाले हो?" तो उसने झाँका और उसे जहन्नुम के बीचों-बीच देखा। तब "उनके लिए एक मिसाल पेश करो" नाज़िल हुई।

अल्लाह तआला ने इस सूरह में दुनिया में दो भाइयों का हाल बयान किया है, और सूरह अस्-साफ़ात में उनके आख़िरत के हाल को अपने इस कौल में बयान किया है: {मेरा एक साथी था। वह कहता था, "क्या तुम वाकई उन लोगों में से हो जो तस्दीक करते हैं...} से लेकर उनके कौल तक: {इसी जैसी (सफलता) के लिए अमल करने वालों को अमल करना चाहिए।} (1)।

इब्न अतिय्या ने कहा (2): और इब्राहिम बिन अल-कासिम अल-कातिब ने अपनी किताब 'अजाइब अल-बिलाद' में ज़िक्र किया है कि तिन्नीस की झील (3) ये दो बाग़ थे, और वे दो भाइयों के थे। उनमें से एक ने अपना हिस्सा दूसरे को बेच दिया और उसे अल्लाह की इबादत में खर्च कर दिया, यहाँ तक कि दूसरे ने उसे ताना दिया। उनके बीच गुफ़्तगू हुई और अल्लाह तआला ने एक रात में उन्हें डुबो दिया, और इसी आयत से उनका इरादा किया।

और कहा गया है: यह एक मिसाल है जो अल्लाह तआला ने इस उम्मत के लिए पेश की है, न कि किसी पिछली घटना की खबर, ताकि वे दुनिया से बेज़ार हों और आख़िरत की चाहत करें, और उसने इसे एक डाँट और चेतावनी बनाया; अल-मावर्दी ने इसका ज़िक्र किया है (4)। आयत का संदर्भ इसके विपरीत की ओर इशारा करता है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह का कौल: {और हमने उन दोनों (बाग़ों) को खजूर के पेड़ों से घेर दिया} यानी: हमने उनके चारों तरफ़ खजूर के पेड़ लगा दिए (5)। अल-हिफ़ाफ़ का अर्थ है पक्ष या किनारा, और इसका बहुवचन अहीफ़ा (6) है; और कहा जाता है: लोगों ने फलां को घेर लिया, यानी: उन्होंने उसके चारों ओर घेरा बना लिया, और इसी से है {अर्श के चारों ओर घेरा बनाने वाले} [अज़-ज़ुमर: 75]। {और हमने उनके बीच खेती रखी} यानी: हमने चारों ओर...

(1) आयत 51 से 61 तक। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/515 में। (3) मिस्र के समुद्र में ज़मीन के करीब एक द्वीप, अल-फ़रमा और दमिएत्ता के बीच, और अल-फ़रमा इसके पूर्व में है। मुअजम अल-बुलदान 2/51। (4) अन-नुकत वल-उयून 3/306 में। (5) अत-तबरी 15/257। (6) (ज़) में: अफ़िया।

سورہ الکہف: آیات 32 - 34 272

اللہ تعالیٰ نے مؤمن کی روح قبض کی اور کافر کو اپنے پاس سے عذاب کے ذریعے ہلاک کر دیا۔ جب مؤمن جنت میں مستقر ہو گیا اور دیکھا کہ اللہ نے اس کے لیے کیا تیار کر رکھا ہے؛ تو وہ اور اس کے ساتھی ایک دوسرے سے پوچھتے ہوئے آگے بڑھے۔ اس نے کہا: "میرا ایک ساتھی تھا۔ وہ کہتا تھا کیا تم واقعی تصدیق کرنے والوں میں سے ہو..." آیت، پھر ایک پکارنے والے نے پکارا: اے اہل جنت! کیا تم جھانکنے والے ہو؟ تو اس نے جھانکا اور اسے جہنم کے عین بیچ میں دیکھا، تب "اور ان کے لیے ایک مثال بیان کرو" نازل ہوئی۔

اللہ تعالیٰ نے اس سورہ میں دنیا میں دو بھائیوں کا حال بیان کیا ہے، اور سورہ الصافات میں ان کا آخرت کا حال اپنے اس قول میں بیان کیا ہے: ﴿ میرا ایک ساتھی تھا۔ وہ کہتا تھا کیا تم واقعی تصدیق کرنے والوں میں سے ہو ﴾ اس کے قول تک: ﴿ ایسی ہی (کامیابی) کے لیے عمل کرنے والوں کو عمل کرنا چاہیے ﴾ (1)۔

ابن عطیہ نے کہا (2): اور ابراہیم بن القاسم الکاتب نے اپنی کتاب 'عجائب البلاد' میں ذکر کیا ہے کہ جھیلِ تنیس (3) یہ دو باغات تھے، اور وہ دو بھائیوں کے تھے، پس ان میں سے ایک نے اپنا حصہ دوسرے کے ہاتھ بیچ دیا اور اسے اللہ کی اطاعت میں خرچ کر دیا یہاں تک کہ دوسرے نے اسے عار دلائی، اور ان کے درمیان گفتگو ہوئی تو اللہ تعالیٰ نے اسے ایک رات میں غرق کر دیا، اور اس آیت سے اسی کا ارادہ کیا۔

اور کہا گیا ہے: یہ ایک مثال ہے جو اللہ تعالیٰ نے اس امت کے لیے بیان فرمائی ہے، نہ کہ کسی گزرے ہوئے حال کی خبر، تاکہ وہ دنیا سے بے رغبتی کریں اور آخرت کی رغبت کریں، اور

اسے ایک تنبیہ اور ڈراوا بنایا؛ اسے الماوردی نے ذکر کیا ہے (4)۔ آیت کا سیاق اس کے خلاف پر دلالت کرتا ہے، واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ اور ہم نے ان دونوں کو کھجور کے درختوں سے گھیر دیا ﴾ یعنی: ہم نے ان کے چاروں طرف کھجور کے درخت لگا دیے (5)۔ اور 'الحفاف' کنارے کو کہتے ہیں، اور اس کی جمع 'احفہ' (6) ہے؛ اور کہا جاتا ہے: لوگوں نے فلاں کو گھیر لیا، یعنی: انہوں نے اس کے گرد چکر لگایا، اور اسی سے ہے ﴿ عرش کے گرد گھیرا ڈالے ہوئے ﴾ [الزمر: 75]۔ ﴿ اور ان کے درمیان ہم نے کھیتی رکھی ﴾ یعنی: ہم نے چاروں طرف...

---

(1) آیت 51 سے 61 تک۔ (2) المحرر الوجیز 3/ 515 میں۔ (3) مصر کے سمندر میں خشکی کے قریب ایک جزیرہ، فرما اور دمیاط کے درمیان، اور فرما اس کے مشرق میں ہے۔ معجم البلدان 2/ 51۔ (4) النکت والعیون 3/ 306 میں۔ (5) الطبری 15/ 257۔ (6) (ظ) میں: احفیہ۔

273 Surah Al-Kahf: Verses 33 - 34

...grapes [and] palm trees, and in the midst of the grapes was crops. {Both gardens} [Kiltā al-jannatayn] means: each of the two gardens {brought forth its produce} [ātat ukulahā] completely(1). This is why it does not say "ātatā" (dual form). There was disagreement regarding the words "kiltā" and "kilā": are they singular or dual? The people of Basra said: they are singular, because "kilā" and "kiltā" in emphasizing duals are like "kull" (all/every) for groups. It is a singular noun, not dual. If it is followed by a manifest noun(2), it remains in the same form in the cases of nominative, accusative, and genitive. You would say: "I saw both men," "Both men came to me," and "I passed by both men" [all using 'kilā']. But if it is attached to a pronoun, the 'alif' changes to 'ya' in the cases of genitive and accusative; you would say: "I saw both of them," and "I passed by both of them," just as you would say "upon them" [alayhima]. Al-Farra'(3) said: It is dual, and it is derived from "kull" (all); the 'lam' was lightened and 'alif' was added for duality. Similarly, "kiltā" is for the feminine. They only appear as the first part of a possessive construction (mudhaf), and are not used individually. If they were used individually, one would say: "kil" and "kilt", and "kilān" and "kiltān". He used the poet's saying as evidence: "In each of her legs is a single sulāmā [bone]... both of them are joined by an extra one."(4) Meaning: in one of her legs, so he used the singular form. This view is considered weak by the people of Basra; because if it were dual, its 'alif' would have to be a 'ya' in accusative and genitive cases when with a manifest noun. Also, because the meaning of "kull" is different from the meaning of "kilā"; since "kull" implies encompassment, while "kilā" refers to something specific.

(1) Tafsir al-Baghawi 3/161, and Tahdhib al-Lugha 3/4. (2) His saying: "followed by a manifest noun," this is how it appeared in the copies and al-Sihah (k-l-y), and the speech is from it. Similarly, Ibn Manzur narrated it in al-Lisan (k-l-y). There is a consideration in the phrasing; the correct way would be to say: "followed by a manifest noun." See Al-Insaf 2/448-449, and Amali Ibn al-Shajari 1/290-291. (3) See Ma'ani al-Qur'an 2/142-143. The exact words are in al-Sihah (k-l-y) and from it the author cited. (4) The verse is in Tafsir al-Tabari 15/258, Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/142, al-Sihah, and al-Lisan (k-l-y), and Khizanat al-Adab 1/129 without attribution. Al-Baghdadi said in al-Khizana 1/129-130: I saw in the margin of al-Sihah that this verse is from a rajaz describing an ostrich, so the pronoun for its legs refers back to the ostrich. 'Al-Sulama' on the pattern of 'hubara': a bone in the camel's hoof, or small bones the length of a finger or less in the hand or foot. The plural is sulamiyat. 'Al-

farsin' with kasra on the first and third letters, it is to the camel what the hoof is to the horse.

273 सूरा अल-कहफ़: आयत 33 - 34

...अंगूर और खजूर के पेड़, और अंगूरों के बीच में फसल थी। ﴿किल्ता अल-जन्नतैन﴾ अर्थात: दोनों बागों में से प्रत्येक ﴿आतत उकुलहा﴾ अपना फल लाया (1) पूरी तरह से, और इसी कारण उसने "आतता" (द्विवचन) नहीं कहा। "किल्ता" और "किला" शब्द के बारे में मतभेद था कि वह एकवचन है या द्विवचन; बसरा के विद्वानों ने कहा: यह एकवचन है; क्योंकि द्विवचन पर बल देने के लिए "किला" और "किल्ता" समूह के लिए "कुल" (सब) के समान है। यह एकवचन संज्ञा है, द्विवचन नहीं। जब इसके बाद कोई स्पष्ट संज्ञा (2) आए, तो यह कर्ता, कर्म और संबंध कारक की स्थितियों में एक ही रूप में रहता है। आप कहेंगे: "रअैतु किला अर-रजुलैन" (मैंने दोनों पुरुषों को देखा), और "जा-अनी किला अर-रजुलैन" (दोनों पुरुष मेरे पास आए), और "मरर्तु बिकिला अर-रजुलैन" (मैं दोनों पुरुषों के पास से गुज़रा)। लेकिन जब यह सर्वनाम से जुड़ता है, तो संबंध और कर्म कारक की स्थिति में 'अलिफ़' 'या' में बदल जाता है; आप कहेंगे: "रअैतु किलैहिमा" (मैंने उन दोनों को देखा), और "मरर्तु बिकिलैहिमा" (मैं उन दोनों के पास से गुज़रा), जैसे आप कहते हैं: "अ़लैहिमा" (उन दोनों पर)। अल-फर्रा (3) ने कहा: यह द्विवचन है, और यह "कुल" से लिया गया है, इसलिए 'लाम' को हल्का कर दिया गया और द्विवचन के लिए 'अलिफ़' जोड़ दिया गया। इसी तरह स्त्रीलिंग के लिए "किल्ता" है, और ये दोनों केवल विशेषण (मुदाफ़) के रूप में आते हैं, और अकेले इस्तेमाल नहीं होते। यदि इन्हें अकेले इस्तेमाल किया जाता, तो कहा जाता: "किल" और "किल्त", और "किलान" और "किल्तान"। उसने कवि के कथन को प्रमाण के रूप में प्रस्तुत किया: "उसकी प्रत्येक टांग में एक सुलामा [हड्डी] है... वे दोनों एक अतिरिक्त हड्डी से जुड़ी हुई हैं।" (4) उसका अर्थ था: उसकी एक टांग में, इसलिए उसने एकवचन का प्रयोग किया। बसरा के विद्वानों के अनुसार यह विचार कमज़ोर है; क्योंकि यदि यह द्विवचन होता, तो स्पष्ट संज्ञा के साथ कर्म और संबंध कारक की स्थिति में इसका 'अलिफ़' 'या' होना अनिवार्य होता। साथ ही, क्योंकि "कुल" का अर्थ "किला" के अर्थ से भिन्न है; क्योंकि "कुल" व्यापकता के लिए है और "किला" किसी विशेष चीज़ को दर्शाता है।

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 3/161, और तहज़ीब अल-लुग़ा 3/4। (2) उनका कथन: "स्पष्ट संज्ञा के बाद आए", प्रतियों और अस-सिहाह (क-ल-य) में इसी तरह आया है और बात उसी से है। इब्न मंज़ूर ने भी लिसान अल-अरब (क-ल-य) में इसे इसी तरह उद्धृत किया है। वाक्य संरचना में विचारणीय बात है, और सही यह होगा कि कहा जाए: "उसके बाद स्पष्ट संज्ञा आए।" देखें अल-इंसाफ़ 2/448-449, और अमाली इब्न अल-शजरी 1/290-291। (3) देखें मआनी अल-क़ुरआन 2/142-143, और शब्द-

दर-शब्द कथन अस-सिहाह (क-ल-य) में है और वहीं से लेखक ने उद्धृत किया है। (4) यह कविता तफ़सीर अल-तबरी 15/258, अल-फर्रा की मआनी अल-क़ुरआन 2/142, अस-सिहाह, और लिसान (क-ल-य) में है, और ख़िज़ानत अल-अदब 1/129 में बिना किसी संदर्भ के है। अल-बग़दादी ने अल-ख़िज़ाना 1/129-130 में कहा: मैंने अस-सिहाह के हाशिये में देखा कि यह कविता एक रजज़ से है जिसमें शुतुरमुर्ग का वर्णन किया गया है, इसलिए उसकी टांगों का सर्वनाम शुतुरमुर्ग की ओर जाता है। 'अल-सुलामा' हुबारा की तर्ज़ पर है: ऊंट के खुर की हड्डी, या हाथ और पैर में उंगली की लंबाई या उससे कम की छोटी हड्डियां, इसका बहुवचन सुलामियात है। 'अल-फ़रसीन' पहले और तीसरे अक्षर पर कसरा के साथ, ऊंट के लिए वही है जो घोड़े के लिए खुर (हाफ़िर) है।

۲۷۳ سورة الكهف: آيات ۳۳ - ۳۴

انگوروں اور کھجور کے درخت، اور انگوروں کے درمیان فصل۔ ﴿كِلْتَا الْجَنَّتَيْنِ﴾ یعنی: دونوں باغوں میں سے ہر ایک ﴿ءَاتَتْ أُكُلَهَا﴾ اپنا پھل لایا (۱) مکمل طور پر، اور اسی وجہ سے "آتتا" (تثنیہ) نہیں کہا گیا۔ اور لفظ "كِلْتَا اور كِلَا" کے بارے میں اختلاف ہوا کہ آیا یہ مفرد ہے یا تثنیہ؛ تو اہل بصرہ نے کہا: یہ مفرد ہے؛ کیونکہ تثنیہ کی تاکید میں "کلا اور کلتا" مجموعے میں "كُلّ" کی مانند ہے۔ یہ ایک مفرد اسم ہے نہ کہ تثنیہ؛ چنانچہ جب اس کے بعد کوئی اسم ظاہر آئے (۲) تو یہ رفع، نصب اور جر کی حالت میں ایک ہی حالت پر رہتا ہے، آپ کہتے ہیں: "رأيتُ كِلا الرجلين" (میں نے دونوں آدمیوں کو دیکھا)، اور "جاءني كِلا الرجلين" (میرے پاس دونوں آدمی آئے)، اور "مررت بكلا الرجلين" (میں دونوں آدمیوں کے پاس سے گزرا)؛ لیکن جب یہ ضمیر سے جڑتا ہے تو جر اور نصب کی جگہ الف 'یا' میں بدل جاتا ہے، آپ کہتے ہیں: "رأيت كِلَيْهما" (میں نے ان دونوں کو دیکھا)، اور "مررت بكليهما" (میں ان دونوں کے پاس سے گزرا)، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "عليهما"۔ اور الفراء (۳) نے کہا: یہ تثنیہ ہے، اور یہ "كُلّ" سے لیا گیا ہے، تو 'لام' کو ہلکا کر دیا گیا اور تثنیہ کے لیے الف کا اضافہ کیا گیا۔ اسی طرح مؤنث کے لیے "كِلتا" ہے، اور یہ دونوں صرف مضاف ہو کر آتے ہیں، اور اکیلے استعمال نہیں ہوتے، اور اگر اکیلے استعمال ہوتے تو کہا جاتا: "كِلٌ" اور "كِلْتٌ" اور "كِلان" اور "كِلْتَان"۔ اور اس نے شاعر کے قول سے استدلال کیا: "فی كِلْتِ رِجْلَيها سُلَامٰی واحدة... كِلْتَاهما مَقْرونةٌ بـزائدة" (۴) اس کی مراد تھی: "فی احدی رجليها" (اس کی ٹانگوں میں سے ایک میں) پس اس نے مفرد استعمال کیا۔ اور یہ قول اہل بصرہ کے نزدیک ضعیف ہے؛ کیونکہ اگر یہ تثنیہ ہوتا تو اسم ظاہر کے ساتھ نصب اور جر کی حالت میں اس کا الف

'یا' ہونا واجب ہوتا، اور اس لیے کہ "کلا" کا معنی "کل" کے معنی سے مختلف ہے؛ کیونکہ "کل" احاطہ کے لیے ہے اور "کلا" کسی مخصوص چیز پر دلالت کرتا ہے۔

(۱) تفسیر البغوی ۳/ ۱۶۱، اور تہذیب اللغہ ۴/ ۳۔ (۲) ان کا قول: "ولی اسماً ظاھراً"، نسخوں اور الصحاح (ک لی) میں اسی طرح آیا ہے اور کلام اسی سے ہے۔ ابن منظور نے بھی لسان العرب (ک لی) میں اسے اسی طرح نقل کیا ہے۔ عبارت میں غور طلب بات ہے، اور صحیح یہ ہے کہ کہا جائے: "ولیه اسم ظاھر"۔ دیکھیے الانصاف ۲/ ۴۴۸ - ۴۴۹، اور امالی ابن الشجری ۱/ ۲۹۰ - ۲۹۱۔ (۳) دیکھیے معانی القرآن ۲/ ۱۴۲ - ۱۴۳، اور کلام حرف بہ حرف الصحاح (ک لی) میں ہے اور وہیں سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (۴) یہ شعر تفسیر طبری ۱۵/ ۲۵۸، معانی القرآن للفراء ۲/ ۱۴۲، الصحاح، اور اللسان (ک لی) میں ہے، اور خزانہ الادب ۱/ ۱۲۹ میں بغیر کسی نسبت کے ہے۔ البغدادی نے الخزانہ ۱/ ۱۲۹- ۱۳۰ میں کہا: میں نے الصحاح کے حاشیہ میں دیکھا کہ یہ شعر ایک رجز سے ہے جس میں شتر مرغ کی صفت بیان کی گئی ہے، چنانچہ اس کی ٹانگوں کی ضمیر شتر مرغ کی طرف لوٹتی ہے۔ اور "السُّلامی" حباری کے وزن پر ہے: اونٹ کے کھر (فرسن) کی ہڈی، یا ہاتھ اور پاؤں میں انگلی کی لمبائی یا اس سے کم کی چھوٹی ہڈیاں، اس کی جمع سلامیات ہے۔ اور "الفرسین" پہلے اور تیسرے حرف کے کسرہ کے ساتھ، اونٹ کے لیے وہی ہے جو گھوڑے کے لیے سم (حافر) ہے۔

As for this poet, he omitted the 'alif' out of necessity, considering it extra. What is done out of necessity cannot be taken as a definitive rule. Thus, it is proven that it is a singular noun like 'mi'an' (gut), except that it was coined to signify duality, just as their saying: "nahnu" (we) is a singular noun indicating two or more. This is evidenced by Jarir's saying:

Both days of Umama are days of turning away, even if we only came to her occasionally. (1)

He predicated "kila" (both) with a singular "yawm" (day), just as he used a singular predicate in saying: "atat" (she/it gave). Had it been dual, he would have said: "atata" and "yawman". There was also a difference of opinion regarding the 'alif' of "kilta" (both - feminine); Sibawayh (2) said: the 'alif' of "kilta" is for femininity, and the 'ta' is a substitute for the 'lam' of the verb, which is a 'waw'. The original form was 'kilawa', and it was changed to 'ta' because 'ta' is a sign of femininity, and the 'alif' in "kilta" may become a 'ya' with a pronoun, thus losing its femininity mark. So, replacing the 'waw' with 'ta' serves to emphasize femininity.

Abu 'Umar al-Jarmi said: The 'ta' is appended and the 'alif' is the 'lam' of the verb. Its measure for him is 'fi'tal'. Had it been as he claimed, they would have said 'kiltawiyy' when attributing to it. Since they said 'kilawiyy' and dropped the 'ta', it shows they treated it like the 'ta' in 'ukht' (sister); when you attribute to it, you say 'akhawiyy'. This was mentioned by al-Jawhari (3).

Abu Ja'far al-Nahhas (4) said: Grammarians allowed, in contexts other than the Qur'an, to follow the meaning, so you could say: "kilta al-jannatayn atata ukulahuma" (both gardens gave their fruit); because the meaning is: "the two gardens, both of them gave..." (5). Al-Farra' (6) also allowed...

---

(1) Diwan Jarir 2/778, where 'sidq' is instead of 'sadd'. Muhammad ibn Habib said in his commentary: i.e., a good day, just as you say: a man of truth (sidq), meaning good. And the verse is in Farisi's book of poetry 1/126, and al-Sihah (k-l-y). (2) See Al-Kitab 4/317. (3) In al-Sihah (k-l-y). (4) In I'rab al-Qur'an 2/455. (5) In (d), (z), and (m): "al-mukhtar" (the chosen). What is confirmed from (z) and (f) matches what is in Nahhas's I'rab al-Qur'an. (6) In Ma'ani al-Qur'an 2/142-143, and his words were quoted from Nahhas's I'rab al-Qur'an 2/455.

सूरह अल-कहफ़: आयत 32 - 34 274

जहाँ तक इस कवि का प्रश्न है, उसने आवश्यकतावश 'अलिफ़' को हटा दिया और यह मान लिया कि यह अतिरिक्त है। जो कुछ आवश्यकतावश किया जाता है उसे प्रमाण नहीं माना जा सकता। अतः यह सिद्ध हुआ कि यह 'मिअन' (आंत) की तरह एक एकवचन संज्ञा है, सिवाय इसके कि इसे द्वित्व (दो) दर्शाने के लिए बनाया गया है, ठीक उसी तरह जैसे उनका कहना: "नहनु" (हम) एक एकवचन संज्ञा है जो दो या दो से अधिक का संकेत देती है। इसका प्रमाण ज़रीर का यह कथन है:

उमामा के दोनों दिन विमुखता के दिन हैं, भले ही हम उसके पास कभी-कभार ही आए हों। (1)

उसने "किला" (दोनों) के बारे में एकवचन "यौम" (दिन) के साथ बताया, जैसे कि उसने "आतत" (उसने दिया) कहकर खबर को एकवचन रखा। यदि यह द्विवचन होता तो वह "आतता" और "यौमन" कहता। "किलता" के'अलिफ़' के बारे में भी मतभेद था; सिबवैह (2) ने कहा: "किलता" का 'अलिफ़' स्त्रीलिंग के लिए है और 'ता' क्रिया के'लाम' का विकल्प है जो 'वाव' है, और मूल रूप 'किलवा' था। इसे 'ता' में बदल दिया गया क्योंकि 'ता' में स्त्रीलिंग का चिन्ह है, और "किलता" का 'अलिफ़' सर्वनाम के साथ 'या' बन सकता है, जिससे यह स्त्रीलिंग के चिन्ह से बाहर हो जाता है। इसलिए 'वाव' को 'ता' में बदलना स्त्रीलिंग की पुष्टि के लिए था।

अबू उमर अल-जर्मी ने कहा: 'ता' संलग्न है और 'अलिफ़' क्रिया का 'लाम' है, और उनके अनुसार इसका अनुमान 'फ़ितल' है। यदि मामला वैसा ही होता जैसा उन्होंने दावा किया, तो वे इससे संबंध जोड़ते समय 'किलतवी' कहते। जब उन्होंने 'किलवी' कहा और 'ता' को हटा दिया, तो इससे पता चला कि उन्होंने इसे 'उख़्त' (बहन) में 'ता' की तरह माना; जब आप इससे संबंध जोड़ते हैं तो आप 'अख़वी' कहते हैं; इसका उल्लेख अल-जौहरी (3) ने किया है।

अबू जाफ़र अल-नहहास (4) ने कहा: व्याकरणविदों ने कुरान के अलावा अन्य स्थानों पर अर्थ के आधार पर व्याख्या करने की अनुमति दी है, कि आप कहें: "किलता अल-जन्नतैन आतता उकुलहुमा" (दोनों बगीचों ने अपना फल दिया); क्योंकि अर्थ है: "दोनों बगीचे, वे दोनों दिए..." (5)। अल-फ़र्रा (6) ने भी अनुमति दी...

---

(1) दीवान ज़रीर 2/778, और इसमें 'सद्द' के स्थान पर 'सिद्क़' है। मुहम्मद इब्न हबीब ने अपनी व्याख्या में कहा: यानी, एक अच्छा दिन, जैसा कि आप कहते हैं: 'रजुल सिद्क़', यानी: अच्छा

आदमी। और यह छंद फ़ारसी की कविता की पुस्तक 1/126 और अल-सिहाह (क-ल-य) में है। (2) देखें अल-किताब 4/317। (3) अल-सिहाह (क-ल-य) में। (4) इराब अल-कुरान 2/455 में। (5) (द), (ज़) और (म) में: अल-मुख्तार। (ज़) और (फ़) से जो पुष्ट है वह नहहास के इराब अल-कुरान के अनुरूप है। (6) मानी अल-कुरान 2/142-143 में, और उनके शब्दों को नहहास के इराब अल-कुरान 2/455 से उद्धृत किया गया है।

سورة الكهف: آیات ۳۲ - ۳۴ ۲۷۴

جہاں تک اس شاعر کا تعلق ہے، اس نے ضرورت کی بنا پر 'الف' کو حذف کر دیا اور یہ فرض کر لیا کہ یہ زائد ہے، اور جو ضرورت کی بنا پر ہو اسے حجت (دلیل) نہیں بنایا جا سکتا، لہذا یہ ثابت ہوا کہ یہ ایک اسم مفرد ہے جیسے 'مِعًی' (آنت)، سوائے اس کے کہ اسے تثنیہ (دو) پر دلالت کرنے کے لیے وضع کیا گیا ہے، جیسا کہ ان کا قول: "نحن" ایک اسم مفرد ہے جو دو اور اس سے زیادہ پر دلالت کرتا ہے، اس پر جریر کا یہ قول دلالت کرتا ہے:

امامہ کے دونوں دن بے رخی کے دن ہیں، اگرچہ ہم اس کے پاس بسا اوقات ہی آئے۔ (۱)

پس اس نے "کلا" کی خبر ایک اسم مفرد "یوم" سے دی، جیسا کہ اس نے اپنے قول "آتت" کے ساتھ خبر کو مفرد رکھا، اور اگر یہ تثنیہ ہوتا تو وہ "آتتا" اور "یوما" کہتا۔ اور "کلتا" کے الف کے بارے میں بھی اختلاف کیا گیا؛ پس سیبویہ (۲) نے کہا: "کلتا" کا الف تانیث (مونث) کے لیے ہے اور 'تا' فعل کے 'لام' کا بدل ہے جو کہ 'واؤ' ہے، اور اصل 'کِلَوَا' تھا، اور اسے 'تا' سے اس لیے بدلا گیا کیونکہ 'تا' میں تانیث کی علامت ہے، اور "کلتا" میں الف ضمیر کے ساتھ 'یا' بن جاتا ہے، پس وہ تانیث کی علامت سے نکل جاتا ہے، اس لیے واؤ کو تا سے بدلنا تانیث کی تاکید کے لیے ہو گیا۔

اور ابو عمر الجرمی نے کہا: 'تا' ملحقہ ہے اور الف فعل کا 'لام' ہے، اور ان کے نزدیک اس کی تقدیر (وزن) 'فِعْتَلٌ' ہے، اور اگر معاملہ ایسا ہی ہوتا جیسا کہ انہوں نے گمان کیا تو وہ اس کی طرف نسبت کرتے وقت 'کِلْتَوِیٌّ' کہتے۔ پس جب انہوں نے 'کِلَوِیٌّ' کہا اور 'تا' کو گرا دیا تو اس نے اس بات پر دلالت کی کہ انہوں نے اسے 'اخت' میں 'تا' کے درجے میں رکھا؛ جب آپ اس کی طرف نسبت کریں تو کہیں: 'اخوی'؛ اسے جوہری (۳) نے ذکر کیا ہے۔

ابو جعفر النحاس (۴) نے کہا: اور نحویوں نے قرآن کے علاوہ دیگر مقامات پر معنی پر محمول کرنے (معنی کا اعتبار کرنے) کی اجازت دی ہے، اور یہ کہ تم کہو: "کلتا الجنتین آتتا اکلہما" (دونوں باغوں نے اپنا پھل دیا)؛ کیونکہ معنی یہ ہے: "الجنّتان" دونوں نے دیا (۵)، اور الفراء (۶) نے بھی اجازت دی...

---

(۱) دیوان جریر ۷۷۸/۲، اور اس میں 'صد' کی جگہ 'صدق' ہے، اور محمد بن حبیب نے اپنی شرح میں کہا: یعنی: ایک اچھا دن، جیسا کہ تم کہتے ہو: 'رجل صدق'، یعنی: نیک آدمی۔ اور یہ شعر فارسی کی کتاب الشعر ۱۲۶/۱، اور الصحاح (کلی) میں ہے۔ (۲) دیکھیے الکتاب ۴/۳۱۷۔ (۳) الصحاح (کلی) میں۔ (۴) اعراب القرآن ۲/ ۴۵۵ میں۔ (۵) (د)، (ز) اور (م) میں: المختار، اور (ظ) و (ف) سے جو ثابت ہے وہ النحاس کی اعراب القرآن کے موافق ہے۔ (۶) معانی القرآن ۲/ ۱۴۲ - ۱۴۳ میں، اور ان کا کلام النحاس کی اعراب القرآن ۲/ ۴۵۵ سے نقل کیا گیا ہے۔

275

Surat Al-Kahf: Verses 32 - 34

"Each of the two gardens produced its fruit," he said: Because the meaning is: All^{(1)} of the two gardens. He said: And in the recitation of Abdullah "Each of the two gardens gave its fruit"^{(2)}. And the meaning according to this, according to Al-Farra'^{(3)}, is: everything from the two gardens gave its fruit. And "al-ukul" (fruit/food), with the dammah on the hamza, means the fruit of the palm trees and other trees, and everything that is eaten is "ukul"; and from this is the Almighty's saying: "Its fruit is perpetual" [Ar-Ra'd: 35], as previously mentioned^{(4)}. "And did not wrong anything from it," meaning: did not decrease.

The Almighty's saying: "And We caused a river to gush forth between them" meaning: We made a river flow and split through the middle of the two gardens. "And he had fruit" Abu Ja'far, Shaybah, 'Asim, Ya'qub, and Ibn Abi Ishaq recited it as "thamar" with a fatha on the 'tha' and 'mim'^{(5)}, and likewise His saying: "And his fruit was encompassed" plural of 'thamarah' (a fruit).

Al-Jawhari said: 'ath-thamarah' is the singular of 'ath-thamar' and 'ath-thamarat', and the plural of 'ath-thamar' is 'thimar', like 'jabal' (mountain) and 'jibal' (mountains). Al-Farra' said: and the plural of 'ath-thimar' is 'thumur', like 'kitab' (book) and 'kutub' (books), and the plural of 'ath-thumur' is 'athmar'; like 'a'naq' (necks) and 'unuq'. 'ath-thumur' is also the fruitful wealth; it is lightened and weighted. Abu Amr recited "And he had thumur" with a dammah on the 'tha' and sukun on the 'mim', and explained it as types of wealth^{(6)}. The rest recited them both with a dammah in the two occurrences^{(7)}. Ibn Abbas said: gold, silver, and property^{(8)}. This has already been explained in "Al-An'am"^{(9)}, and An-Nahas^{(10)} mentioned: Ahmad ibn Shu'ayb told us, he said: Imran ibn Bakkar informed me, he said: told us...

---

(1) In I'rab al-Qur'an: ukul. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 2/143, and Al-Kashshaf 2/484. (3) In Ma'ani al-Qur'an 2/143. (4) 12/81. (5) See Al-Sab'ah p. 390, Al-Taysir p. 143, Al-Muharrar al-Wajiz 3/516, and Al-Bahr al-Muhit 6/125. (6) Al-Sihah (th-m-r), and the recitation of Abu Amr in Al-Taysir p. 143, Al-Sab'ah p. 390, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/516. (7) Al-Taysir p. 143, and Al-Sab'ah p. 390. (8) Narrated by Al-Tabari 15/260, with the wording: types of wealth. (9) 8/474. (10) In Ma'ani al-Qur'an 4/240.

275

सूरह अल-कहफ़: आयत 32 - 34

"दोनों बगीचों ने अपने फल दिए," उन्होंने कहा: क्योंकि इसका अर्थ है: दोनों बगीचों के सभी^{(1)}। उन्होंने कहा: और अब्दुल्ला के पाठ में "दोनों बगीचों में से प्रत्येक ने अपना फल दिया"^{(2)} है। और इसके अनुसार अल-फर्रा^{(3)} के पास अर्थ है: दोनों बगीचों की हर चीज़ ने अपना फल दिया। और "अल-उकुल" (फल/भोजन), हमज़ा पर दम्मा के साथ, खजूर के पेड़ों और पेड़ों का फल है, और जो कुछ भी खाया जाता है वह "उकुल" है; और इसी से सर्वशक्तिमान का कहना है: "उसका फल शाश्वत है" [अर-रद: 35], जैसा कि पहले बताया गया है^{(4)}। "और उसने इसमें से कुछ भी कम नहीं किया," यानी: कम नहीं हुआ।

सर्वशक्तिमान का कहना है: "और हमने उनके बीच एक नदी बहा दी" अर्थात: हमने दोनों बगीचों के बीच में एक नदी प्रवाहित की और चीर दी। "और उसके पास फल था" अबू जाफ़र, शैबा, असीम, याकूब और इब्न अबी इशाक ने इसे 'था' और 'मीम'^{(5)} पर फतह के साथ "थमर" पढ़ा, और इसी तरह उनका कहना: "और उसका फल घेर लिया गया" 'थमरा' (एक फल) का बहुवचन है।

अल-जौहरी ने कहा: 'अथ-थमरा' 'अथ-थमर' और 'अथ-थमरात' का एकवचन है, और 'अथ-थमर' का बहुवचन 'थिमर' है, जैसे 'जबल' (पर्वत) और 'जिबाल' (पर्वत)। अल-फर्रा ने कहा: और 'अथ-थिमर' का बहुवचन 'थुयुर' है, जैसे 'किताब' (पुस्तक) और 'कुतुब' (पुस्तकें), और 'अथ-थुयुर' का बहुवचन 'अथमार' है; जैसे 'अनाक' (गर्दन) और 'उनुक'। 'अथ-थुयुर' का अर्थ फलदायी धन भी है; इसे हल्का और भारी किया जाता है। अबू अम्र ने 'था' पर दम्मा और 'मीम' पर सुकून के साथ "और उसके पास थुयुर था" पढ़ा, और इसे धन के प्रकारों^{(6)} के रूप में समझाया। बाकी लोगों ने दोनों अक्षरों में दम्मा के साथ पढ़ा^{(7)}। इब्न अब्बास ने कहा: सोना, चांदी और संपत्ति^{(8)}। यह "अल-अनाम"^{(9)} में पहले ही स्पष्ट किया जा चुका है और अन-नहास^{(10)} ने उल्लेख किया है: अहमद इब्न शुऐब ने हमें बताया, उन्होंने कहा: इमरान इब्न बक्कर ने मुझे सूचित किया, उन्होंने कहा: हमें बताया...

---

(1) इराब अल-कुरान में: उकुल। (2) अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 2/143, और अल-कशशाफ 2/484। (3) मानी अल-कुरान 2/143 में। (4) 12/81। (5) अल-सबआ पृष्ठ 390, अल-तयसीर पृष्ठ 143, अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/516, और अल-बहर अल-मुहीत 6/125 देखें। (6) अल-सिहाह (थ-

म-र), और अल-तयसीर पृष्ठ 143, अल-सबआ पृष्ठ 390, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/516 में अबू अम्र का पाठ। (7) अल-तयसीर पृष्ठ 143, और अल-सबआ पृष्ठ 390। (8) अल-तबरी 15/260 द्वारा वर्णित, शब्दों के साथ: धन के प्रकार। (9) 8/474। (10) मानी अल-कुरान 4/240 में।

दोनों बगीचों ने अपने फल दिए," उसने कहा: क्योंकि मानी यह है: दोनों बागों के'
। उसने कहा: और अब्दुल्ला की क़िरात में है "दोनों बागों में से हर एक ने{(١)}^कुल
:के नज़दीक इस का मानी यह है {(٣)}^। और अल-फ़र्रा{(٢)}^"अपना फल दिया
हमज़ा पर पेश ,(फल/खाना) "الأُكل" दोनों बागों की हर चीज़ ने अपना फल दिया। और
के साथ: खजूर और दरख़्तों का फल है और हर वह चीज़ जो खाई जाती है वह (ज़म्मा)
और यह पहले [الرعد: ٣٥] ﴿أُكُلُهَا دَآئِمٌ﴾ :है; और इसी से अल्लाह तआला का क़ौल है "أُكل"
यानी: इस में से कुछ कम न हुआ। ﴿وَلَمْ تَظْلِم مِّنْهُ شَيْئًا﴾ ।{(٤)}^गुज़र चुका है

यानी: हम ने दोनों बागों के बीच में एक ﴿وَفَجَّرْنَا خِلَالَهُمَا نَهَرًا﴾ :अल्लाह तआला का क़ौल
अबू जाफ़र, शैबा, आसिम, यअक़ूब और ﴿وَكَانَ لَهُ ثَمَرٌ﴾ नहर जारी कर दी और फाड़ दी।
पढ़ा, और इसी "ثَمَر" पर ज़बर के साथ {(٥)}^'इब्न अबी इसहाक़ ने इसे 'थ' और 'म
तरह उस का क़ौल: "और उस के फलों को घेर लिया गया" समरा की जमा है।

'ثمار' की जमा 'الثمر' का, और 'الثمرات' और 'الثمر' वाहिद है 'الثمرة' :अल-जौहरी ने कहा
,है 'ثُمُر' की जमा 'الثمار' है, जैसे 'जबल' (पहाड़) और 'जिबाल'। अल-फ़र्रा ने कहा: और
'عُنُق' और 'أعناق' है; जैसे 'أثمار' की जमा 'الثُمُر' और ,(किताबें) 'كُتُب' जैसे 'किताब' और
से मुराद वह माल भी है जिस से नफ़ा हासिल हो; इसे तख़फ़ीफ़ और 'الثُمُر' ।(गर्दनें)
"وَكَانَ لَهُ ثُمُرٌ" तस्क़ील (साकिन और मुतहर्रिक) दोनों तरह पढ़ा जाता है। अबू अम्रो ने
को 'थ' के ज़म्मा और 'म' के सुकून के साथ पढ़ा, और इस की तफ़्सीर माल की

।{(٧)}^से की। बाक़ियों ने दोनों हुरूफ़ पर ज़म्मा (पेश) के साथ पढ़ा {(٦)}^इक़्साम में {(٩)}^"الأنعام" । और यह बात{(٨)}^इब्न अब्बास ने कहा: सोना, चाँदी और माल ने ज़िक्र किया: हम से अहमद {(١٠)}^वाज़ेह तौर पर गुज़र चुकी है और अन-नहास बिन शुऐब ने बयान किया, उन्होंने कहा: मुझे इमरान बिन बक्कर ने ख़बर दी, उन्होंने ...कहा: हम से बयान किया

---

(١) إعراب القرآن में: أكل। (٢) معانى القرآن للفراء ٢/ ١٤٣ ، और الكشاف ٢/ ।٤٨٤ (٣) معانى القرآن ٢/ ١٤٣ ।में (٤) ।٨١/١٢ (٥) देखिये السبعة ص ٣٩٠، और التيسير ص ١٤٣، और المحرر الوجيز ٣/ ٥١٦، और البحر المحيط ٦/ ।١٢٥ (٦) الصحاح (ثمر)، और التيسير ص ١٤٣، السبعة ص ٣٩٠، और المحرر الوجيز ٣/ ٥١٦ ।में अबू अम्रो की क़िरात (٧) التيسير ص ١٤٣، पर इन अल्फ़ाज़ के साथ रिवायत ٢٦٠ /١٥ इसे अल-तबरी ने (٨) ٣٩٠। السبعة ص और में। ٢٤٠ /٤ معانى القرآن (١٠) ٤٧٤। /٨ (٩) किया: माल की इक़्साम।

Ibrahim bin al-'Ala' al-Zubaidi said: Shu'ayb bin Ishaq narrated to us, saying: Harun narrated to us(1), saying: Aban bin Taghlib narrated to me(2), from al-A'mash, that al-Hajjaj said: "If I heard anyone reciting 'and he had thumuran' (plural of fruits), I would cut off his tongue." I said to al-A'mash: "Do you accept that?" He said: "No! Not in the slightest"(3). So he used to recite 'thumurun' and take it from the plural of fruit. Al-Nahhas said: The estimation according to this saying is that it is a plural of 'thamarah' (a fruit) into 'thimar' (fruits)(4), then a plural of 'thimar' into 'thumur'. This is good in Arabic, except that the first saying is more likely, and Allah knows best; because His saying: "Both gardens brought forth their produce" indicates that he had fruit.

The Almighty's saying: {And he said to his companion while he was conversing with him} i.e., reviewing the speech with him and answering him. Al-muhawarah is answering back, and al-tahawur is reciprocal conversation. It is said: I spoke to him but he did not return a 'jawab' (answer) to me, nor did he return any reply, nor an answer, nor a response, i.e., he did not give any answer(5). {I am greater than you in wealth and mightier in [number of] men} Al-nafar: Al-raht, which is less than ten(6). He meant here the followers, servants, and children, as explained previously.

The Almighty's saying: {And he entered his garden while he was unjust to himself. He said, "I do not think that this will ever perish. (35) And I do not think the Hour will occur. And even if I should be brought back to my Lord, I will surely find better than this as a return." (36)}

The Almighty's saying: {And he entered his garden} It was said: He took his believing brother's hand to walk him around in it and show it to him(7), {while he was unjust to himself} i.e., by his disbelief(8), and it is a sentence in the position of 'hal' (circumstantial case). And from...

---

(1) Not in (m). (2) His saying: Ibn Taghlib, in (d), (z), and (m): from Tha'lab, and what is fixed from (za) and (fa) is what agrees with what is in Ma'ani al-Qur'an for al-Nahhas 4/240. (3) Na'muka and an'um bika 'aynan: delightful to the eye of those who love you. Al-Qamus al-Muhit (Na'am), and twelve aspects were mentioned in it. (4) In (za): athmar. (5) Al-Sihah (Hawr). (6) Tahdhib al-Lughah 15/209. (7) Al-Wasit 3/148. (8) Al-Tabari 15/262.

सूरह अल-कहफ़: आयत 32 - 36 | 276

इब्राहिम बिन अल-अला अल-जुबैदी ने कहा: हमें शुएब बिन इशाक ने बताया, उन्होंने कहा: हमें हारून ने बताया (1), उन्होंने कहा: मुझे अबान बिन तग़लिब ने बताया (2), अल-आमश से, कि अल-हज्जाज ने कहा: "अगर मैं किसी को 'व काना लहू थुमुन' (और उसके पास फल थे) पढ़ते हुए सुनता, तो मैं उसकी ज़बान काट देता।" मैंने अल-आमश से कहा: "क्या आप इसे स्वीकार करते हैं?" उन्होंने कहा: "नहीं! बिलकुल नहीं"(3)। तो वह 'थुमुन' पढ़ते थे और इसे फलों के बहुवचन से लेते थे। अल-नहहास ने कहा: इस कथन के अनुसार अनुमान यह है कि यह 'थमराह' (एक फल) का बहुवचन 'थिमर' (फल) में है (4), फिर 'थिमर' का बहुवचन 'थुमुन' में है। अरबी में यह अच्छा है, सिवाय इसके कि पहला कथन अधिक संभावित है, और अल्लाह बेहतर जानता है; क्योंकि उसका कहना: "दोनों बागों ने अपनी पैदावार दी" इंगित करता है कि उसके पास फल थे।

सर्वशक्तिमान का कहना: {और उसने अपने साथी से कहा, जबकि वह उससे बातचीत कर रहा था} यानी, उससे बात कर रहा था और उसे जवाब दे रहा था। अल-मुहावरा का अर्थ है जवाब देना, और अल-तहावुर का अर्थ है आपसी बातचीत। कहा जाता है: मैंने उससे बात की लेकिन उसने मुझे कोई जवाब (जवाब) नहीं दिया, न ही उसने कोई जवाब दिया, न कोई उत्तर, न कोई प्रत्युत्तर, यानी, उसने कोई जवाब नहीं दिया (5)। {मेरे पास तुमसे अधिक धन है और [संख्या में] पुरुषों में अधिक शक्तिशाली हूँ} अल-नफ़र: अल-राहत, जो दस से कम है (6)। यहाँ उनका मतलब अनुयायियों, नौकरों और बच्चों से था, जैसा कि पहले बताया जा चुका है।

सर्वशक्तिमान का कहना: {और वह अपने बाग़ में प्रविष्ट हुआ जबकि वह अपने आप पर ज़ुल्म कर रहा था। उसने कहा, "मुझे नहीं लगता कि यह कभी नष्ट होगा। (35) और मुझे नहीं लगता कि वह घड़ी (क़यामत) आएगी। और अगर मुझे मेरे रब के पास वापस ले जाया गया, तो मैं निश्चित रूप से इससे बेहतर वापसी की जगह पाऊँगा।" (36)}

सर्वशक्तिमान का कहना: {और वह अपने बाग़ में प्रविष्ट हुआ} कहा गया: उसने अपने मोमिन भाई का हाथ पकड़ा ताकि उसे उसमें घुमा सके और उसे दिखा सके(7), {जबकि वह अपने आप पर ज़ुल्म कर रहा था} यानी, अपने कुफ्र (अविश्वास) के कारण (8), और यह 'हाल' (परिस्थितिजन्य स्थिति) के स्थान पर एक वाक्य है। और...

(1) (म) में नहीं है। (2) उनका कहना: इब्न तग़लिब, (द), (ज़) और (म) में: थलाब से, और जो (ज़ा) और (फ़ा) से तय है वह अल-नहहास की 'मानी अल-कुरान' 4/240 में जो है उसके अनुरूप है। (3) नअमुका और अनउम बिका अयनान: उन लोगों की आँखों को भाने वाला जो आपसे प्यार करते हैं। अल-क़ामूस अल-मुहीत (नअम), और इसमें बारह पहलुओं का उल्लेख किया गया था। (4) (ज़ा) में: अथमर। (5) अल-सिहाह (हौर)। (6) तहज़ीब अल-लुग़ा 15/209। (7) अल-वसीत 3/148। (8) अल-तबरी 15/262।

ابراهيم بن العلاء الزبيدي نے کہا: ہم سے شعیب بن اسحاق نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہم سے ہارون نے بیان کیا(1)، انہوں نے کہا: مجھ سے ابان بن تغلب نے بیان کیا(2)، الاعمش سے، کہ الحجاج نے کہا: "اگر میں کسی کو 'وکان لہ ثُمُر' (اور اس کے پاس پھل تھے) پڑھتے ہوئے سنتا تو میں اس کی زبان کاٹ دیتا"؛ میں نے الاعمش سے کہا: "کیا آپ اسے قبول کرتے ہیں؟" انہوں نے کہا: "نہیں! ہرگز نہیں"(3)۔ تو وہ 'ثُمُر' پڑھتے تھے اور اسے ثمر کی جمع سے لیتے تھے۔ النحاس نے کہا: اس قول کے مطابق تقدیر یہ ہے کہ یہ 'ثمرہ' (ایک پھل) کی جمع 'ثمار' (پھل) پر ہے(4)، پھر 'ثمار' کی جمع 'ثُمُر' پر ہے؛ اور یہ عربی میں اچھا ہے، سوائے اس کے کہ پہلا قول زیادہ مشابہ ہے اور اللہ بہتر جانتا ہے؛ کیونکہ اس کا قول: "دونوں باغوں نے اپنا پھل دیا" اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اس کے پاس پھل تھا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {فَقَالَ لِصَٰحِبِهِۦ وَهُوَ يُحَاوِرُهُۥٓ} یعنی: اس سے بات چیت میں تکرار کر رہا تھا اور اسے جواب دے رہا تھا۔ المحاورہ سے مراد جواب دینا ہے، اور التحاور سے مراد باہمی گفتگو ہے۔ کہا جاتا ہے: میں نے اس سے بات کی لیکن اس نے مجھے کوئی جواب نہیں دیا، اور نہ ہی اس نے میری طرف کوئی پلٹ کر بات کی، نہ کوئی جواب، اور نہ ہی کوئی ردعمل، یعنی: اس نے کوئی جواب نہیں دیا(5)۔ {أَنَا۠ أَكْثَرُ مِنكَ مَالًا وَأَعَزُّ نَفَرًا} النفر: الرہط، اور یہ دس سے کم کی تعداد ہے(6)۔ اور یہاں اس سے مراد پیروکار، خادم اور اولاد ہے، جیسا کہ پہلے بیان ہو چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {وَدَخَلَ جَنَّتَهُۥ وَهُوَ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِۦ قَالَ مَآ أَظُنُّ أَن تَبِيدَ هَٰذِهِۦٓ أَبَدًا ﴿٣٥﴾ وَمَآ أَظُنُّ ٱلسَّاعَةَ قَآئِمَةً وَلَئِن رُّدِدتُّ إِلَىٰ رَبِّى لَأَجِدَنَّ خَيْرًا مِّنْهَا مُنقَلَبًا ﴿٣٦﴾}

اللہ تعالیٰ کا قول: {وَدَخَلَ جَنَّتَهُۥ} کہا گیا: اس نے اپنے مومن بھائی کا ہاتھ پکڑا تاکہ اسے اس میں گھمائے اور اسے وہ دکھائے(7)، {وَهُوَ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِۦ} یعنی: اپنے کفر کی وجہ سے(8)، اور یہ جملہ حال کے مقام پر ہے۔ اور...

---

(1) (م) میں نہیں ہے۔ (2) ان کا قول: ابن تغلب، (د)، (ز) اور (م) میں: عن ثعلب ہے، اور جو (ظ) اور (ف) سے ثابت ہے وہ النحاس کی 'معانی القرآن' 4/240 کے مطابق ہے۔ (3) نَعَمُكَ اور أَنْعُم بك عيناً: آپ سے محبت کرنے والوں کی آنکھیں ٹھنڈی ہوں۔ القاموس المحیط (نعم)، اور اس میں بارہ پہلوؤں کا ذکر کیا گیا ہے۔ (4) (ظ) میں: أثمار ہے۔ (5) الصحاح (حور)۔ (6) تہذیب اللغۃ 15/209۔ (7) الوسیط 3/148۔ (8) الطبری 15/262۔

Surah Al-Kahf: Verses 35 - 38 277 He entered [his garden], being unjust to himself with his disbelief; he said, "I do not think that this will ever perish." He denied the transience of the world(1), "And I do not think the Hour is imminent." Meaning: I do not reckon the Resurrection will occur. "And even if I am returned to my Lord," meaning: even if there is a resurrection, just as He gave me these blessings in this world, He will give me better than them because of my honor in His sight(2). This is the meaning of His saying: "I will surely find better than it as a return." He said this when his brother invited him to believe in the gathering and the resurrection. In the codices (Musahif) of Makkah, Madinah, and Ash-Sham, it is "from them" (min-huma - dual), and in the codices of the people of Basra and Kufa, it is "from it" (min-ha - singular) based on tawhid (oneness), but the dual is more appropriate because the pronoun is closer to the two gardens(3). The Almighty's saying: "His companion said to him while he was conversing with him, 'Have you disbelieved in Him who created you from dust, then from a drop of fluid, then proportioned you as a man? (37) But as for me, He is Allah, my Lord, and I do not associate anyone with my Lord (38)'" The Almighty's saying: "His companion said to him" – Judah or Tamlikha, based on the disagreement regarding his name – "Have you disbelieved in Him who created you from dust, then from a drop of fluid, then proportioned you as a man?" He admonished him and made clear to him that those things he acknowledges, which no one can deny, are more wondrous than the restoration (after death). And "proportioned you as a man" means: He made you upright in stature and creation, with sound limbs, a male(4). "But [He] is Allah, my Lord" – so it was read by Abu Abd al-Rahman al-Sulami and Abu al-Aliyah(6), and it was narrated from al-Kisa'i. "But [He] is Allah" means but the matter is Allah my Lord, so its name was concealed within it. The rest read "But as for me" (Lakinna) with the affirmation of the 'alif'(7). Al-Kisa'i said: There is advancement and delay in it; its estimation is: But Allah is He my Lord I (ana), so the hamza was deleted from "ana" (I).

---

(1) In (M), (D), and (Z): the house. What is established is from (F) and (Z), and it agrees with what is in Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/285, al-Wasit 3/149, and Zad al-Masir 5/142. (2) Al-Wasit 3/149, and Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/286. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/517, and Zad al-Masir 5/142-143. (4) Al-Tabari 15/263. (5) In (Z), (D), and (M): Lakinna, and what is established is from (Z) and (F), and it agrees with what is in Fath al-Qadeer 3/287. (6) We did not find them in other than the author. (7) Al-Sab'ah p. 391, and Al-Taysir p. 143.

सूरह अल-कह्फ़: आयतें 35 - 38 277 उसने अपने कुफ्र (अविश्वास) के कारण खुद पर ज़ुल्म करते हुए [अपने बगीचे में] प्रवेश किया; उसने कहा, "मैं नहीं समझता कि यह कभी नष्ट होगा।" उसने दुनिया के मिट जाने का खंडन किया(1), "और मैं नहीं समझता कि कयामत आने वाली है।" यानी: मैं नहीं मानता कि पुनरुत्थान होगा। "और अगर मुझे मेरे रब की ओर लौटाया गया," यानी: अगर पुनरुत्थान हुआ भी, तो जैसे उसने मुझे दुनिया में ये वरदान दिए हैं, वह मुझे इनसे भी बेहतर देगा; क्योंकि मैं उसके नज़दीक सम्माननीय हूँ(2), और यही उसके इस कथन का अर्थ है: "मैं निश्चित रूप से वापसी की जगह के रूप में इससे बेहतर पाऊँगा।" उसने यह तब कहा जब उसके भाई ने उसे हश्र और नश्र (एकत्रण और पुनरुत्थान) पर विश्वास करने के लिए आमंत्रित किया। मक्का, मदीना और शाम के मुसहफ़ों (कुरान की प्रतियों) में "उन दोनों से" (منهما) है, और बसरा और कूफ़ा के लोगों के मुसहफ़ों में "उससे" (منها) है तौहीद (एकवचन) के आधार पर, लेकिन द्विवचन अधिक उपयुक्त है क्योंकि सर्वनाम दोनों बगीचों के अधिक निकट है(3)। अल्लाह तआला का कथन: "उसके साथी ने उससे कहा जब वह उससे बातचीत कर रहा था, 'क्या तूने उस हस्ती का इनकार किया जिसने तुझे मिट्टी से पैदा किया, फिर वीर्य की एक बूंद से, फिर तुझे एक पुरुष के रूप में संतुलित किया? (37) लेकिन जहाँ तक मेरा संबंध है, वही अल्लाह मेरा रब है, और मैं अपने रब के साथ किसी को शरीक (साझीदार) नहीं करता (38)'" अल्लाह तआला का कथन: "उसके साथी ने उससे कहा" - यहूदा या तमलिखा, उसके नाम के बारे में मतभेद के आधार पर - "क्या तूने उस हस्ती का इनकार किया जिसने तुझे मिट्टी से पैदा किया, फिर वीर्य की एक बूंद से, फिर तुझे एक पुरुष के रूप में संतुलित किया?" उसने उसे नसीहत दी और उसे स्पष्ट किया कि जिन चीजों को वह स्वीकार करता है, जिनसे कोई इनकार नहीं कर सकता, वे दोबारा जीवित करने से भी अधिक अद्भुत हैं। और "तुझे एक पुरुष के रूप में संतुलित किया" का अर्थ है: उसने तुझे सीधे कद और बनावट वाला बनाया, सही अंगों वाला, एक पुरुष(4)। "लेकिन [वही] अल्लाह मेरा रब है" - इसे अबू अब्दुर रहमान अल-सुलमी और अबू अल-आलिया(6) ने इसी तरह पढ़ा है, और यह अल-किसाई से वर्णित है। "लेकिन [वही] अल्लाह है" का अर्थ है कि मामला यह है कि अल्लाह ही मेरा रब है, इसलिए उसका नाम इसमें छिपा हुआ था। बाकी सब ने 'अलिफ़' की पुष्टि के साथ "लाकिन्ना" (लेकिन मैं) पढ़ा है(7)। अल-किसाई ने कहा: इसमें शब्दों का आगे-पीछे होना है, इसका अनुमानित रूप है: लेकिन अल्लाह ही मेरा रब है मैं (अना), इसलिए "अना" (मैं) से हमज़ा हटा दिया गया।

(1) (म), (द) और (ज़) में: घर। जो स्थापित है वह (फ़) और (ज़ॉ) से है, और यह अज्-ज़ज्जाज की 'मआनी अल-कुरान' 3/285, 'अल-वसीत' 3/149 और 'ज़ाद अल-मसीर' 5/142 में जो है उसके अनुकूल है। (2) 'अल-वसीत' 3/149, और अज्-ज़ज्जाज की 'मआनी अल-कुरान' 3/286। (3) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/517, और 'ज़ाद अल-मसीर' 5/142-143। (4) अल-तबरी 15/263। (5) (ज़ॉ), (द) और (म) में: लाकिन्ना, और जो स्थापित है वह (ज़) और (फ़) से है, और यह 'फ़तह अल-क़दीर' 3/287 के अनुकूल है। (6) हमें लेखक के अलावा किसी और के यहाँ इनका पता नहीं चला। (7) 'अल-सबआ' पृष्ठ 391, और 'अत-तयसीर' पृष्ठ 143।

سورہ الکہف: آیات ۳۵ - ۳۸ ۲۷۷ اس نے اپنے کفر کی وجہ سے اپنی جان پر ظلم کرتے ہوئے [اپنے باغ میں] داخل ہوا؛ اس نے کہا، "میں نہیں سمجھتا کہ یہ کبھی فنا ہوگا" اس نے دنیا کے فنا ہونے کا انکار کیا(۱)، "اور میں نہیں سمجھتا کہ قیامت آنے والی ہے" یعنی: میں نہیں سمجھتا کہ بعث (دوبارہ جی اٹھنا) ہونے والا ہے، "اور اگر میں اپنے رب کی طرف لوٹایا گیا" یعنی: اور اگر بعث ہوا بھی، تو جس طرح اس نے مجھے دنیا میں یہ نعمتیں دیں، وہ مجھے اس سے بہتر عطا کرے گا؛ میرے اس کے ہاں معزز ہونے کی وجہ سے(۲)، اور یہی اس کے قول کا معنی ہے: "میں ضرور واپسی کے اعتبار سے اس سے بہتر پاؤں گا" اور اس نے یہ بات تب کہی جب اس کے بھائی نے اسے حشر و نشر (موت کے بعد جی اٹھنے) پر ایمان لانے کی دعوت دی۔ اور مکہ، مدینہ اور شام کے مصاحف میں "منهما" (ان دونوں سے - تثنیہ) ہے، اور بصرہ اور کوفہ والوں کے مصاحف میں "منها" (اس سے - واحد) ہے توحید کی بنیاد پر، اور تثنیہ زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ ضمیر دونوں باغوں کے قریب ہے(۳)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: "اس کے ساتھی نے اس سے کہا جب کہ وہ اس سے گفتگو کر رہا تھا، 'کیا تو نے اس ہستی کا کفر کیا جس نے تجھے مٹی سے پیدا کیا، پھر نطفے سے، پھر تجھے ایک مرد کے طور پر درست کیا؟ (۳۷) لیکن میرا حال یہ ہے کہ اللہ ہی میرا رب ہے اور میں اپنے رب کے ساتھ کسی کو شریک نہیں کرتا (۳۸)'" اللہ تعالیٰ کا قول: "اس کے ساتھی نے اس سے کہا" یہودا یا تملیخا، اس کے نام میں اختلاف کے مطابق: "کیا تو نے اس ہستی کا کفر کیا جس نے تجھے مٹی سے پیدا کیا، پھر نطفے سے، پھر تجھے ایک مرد کے طور پر درست کیا؟" اس نے اسے نصیحت کی اور اس پر واضح کیا کہ جن چیزوں کا وہ اعتراف کرتا ہے جن کا کوئی بھی انکار نہیں کر سکتا، وہ دوبارہ پیدا کرنے سے زیادہ انوکھی ہیں۔ اور "تجھے ایک مرد کے طور پر درست کیا" یعنی: تجھے متناسب قد و قامت اور تخلیق والا بنایا، درست اعضاء والا، ایک مرد(٤)۔ "لیکن [وہی] اللہ میرا رب ہے" اسے ابو عبد الرحمن السلمی اور ابو

العالیہ(٦) نے اسی طرح پڑھا ہے، اور اسے کسائی سے روایت کیا گیا ہے۔ "لیکن وہی اللہ ہے" یعنی لیکن معاملہ یہ ہے کہ اللہ میرا رب ہے، تو اس کا نام اس میں چھپا ہوا تھا۔ اور باقیوں نے 'الف' کے ثبوت کے ساتھ "لکنا" پڑھا ہے(٧)۔ کسائی نے کہا: اس میں تقدیم و تاخیر ہے، اس کی تقدیر (اصل عبارت) ہے: لیکن اللہ میرا رب ہے میں (انا)، تو "انا" سے ہمزہ حذف کر دیا گیا۔

---

(١) (م)، (د) اور (ز) میں: الدار (گھر)، اور جو ثابت ہے وہ (ف) اور (ظ) سے ہے، اور یہ زجاج کی 'معانی القرآن' ٢٨٥/٣، 'الوسیط' ١٤٩/٣، اور 'زاد المسیر' ١٤٢/٥ کے موافق ہے۔ (٢) 'الوسیط' ١٤٩/٣، اور زجاج کی 'معانی القرآن' ٢٨٦/٣۔ (٣) 'المحرر الوجیز' ٥١٧/٣، اور 'زاد المسیر' ١٤٢/٥ - ١٤٣۔ (٤) الطبری ٢٦٣/١٥۔ (٥) (ظ)، (د) اور (م) میں: لکنا، اور جو ثابت ہے وہ (ز) اور (ف) سے ہے، اور یہ 'فتح القدیر' ٢٨٧/٣ کے موافق ہے۔ (٦) ہمیں مصنف کے علاوہ کسی اور کے پاس ان کا علم نہیں ہوا۔ (٧) 'السبعة' ص ٣٩١، اور 'التیسیر' ص ١٤٣۔

[Seeking] lightness; due to frequent usage, one of the two 'n's was assimilated into the other, and the 'alif' of 'ana' (I) was omitted in liaison and maintained in pause (1).

Al-Nahhas said (2): The view of al-Kisa'i, al-Farra', and al-Mazini is that the origin is: 'lakin ana' (but I), so the vowel of the hamza was shifted to the 'n' of 'lakin', the hamza was deleted, and the 'n' was assimilated into the 'n'. Thus, the pause on it is 'lakinna', which is the 'alif' of 'ana'; to clarify the vowel. Abu 'Ubayd said: The origin is 'lakin ana', so the 'alif' was deleted and two 'n's met, so he brought doubling for that purpose, and al-Kisa'i recited to us:

By God, you, from [the tribe of] 'Abs, are beautiful ... despite flaws, a liar is he who says it (3)

He meant: 'Lillahi innaka' (By God, you are...), so he dropped one of the two 'l's from (Lillah), and deleted the 'alif' from 'innaka'. Another said, bringing it according to the original form:

And you glance at me as if you were a sinner ... and you scrutinize me, but you, I do not despise (4)

Meaning: 'lakin ana'. Abu Hatim said: They narrated from 'Asim "But (lakinna) He is Allah my Lord" and he claimed that this is 'lahn' (grammatical error), meaning: maintaining the 'alif' during continuous reading. Al-Zajjaj said (6): maintaining the 'alif' in "lakinna huwa Allahu rabbi" during continuous reading is good; because the 'alif' from 'ana' had been deleted, so they brought it back as compensation. He said: In the recitation of Ubayy [it is] "lakin ana huwa Allahu rabbi". And Ibn 'Amir and al-Musayyibi (7) narrated from Nafi'.

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/286. (2) In I'rab al-Qur'an 2/456-457, and see Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/144. (3) The verse is in al-Sihah (lhn), and al-Khizana 10/344. (4) The verse is in Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/144, al-Mughni p. 106, 523, and 539, Sharh al-Mufassal by Ibn Ya'ish 8/140, and al-Khizana 11/225. (5) In I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/457, and the wording from him is: lakinnana. (6) In Ma'ani al-Qur'an wa I'rabuhu 3/287. (7) In (m): al-Musayli, and in (z): al-Muthanna, and these are corruptions. Al-Musayyibi is: Ishaq ibn Muhammad ibn Abd al-Rahman ibn Abd Allah ibn al-Musayyib, a great Imam, a scholar of Hadith, expert in the reading of Nafi',

accurate, investigator, and jurist, he read to Nafi' and others. Tabaqat al-Qurra' by Ibn al-Jazari 1/157.

हल्कापन (सुगमता) के लिए; बार-बार उपयोग के कारण, एक 'न' को दूसरे में मिला (इदघाम) दिया गया, और मिलाते समय (वस्ल) 'अना' (मैं) का 'अलिफ़' हटा दिया गया और रुकते समय (वक्फ़) उसे बरकरार रखा गया (1)।

अल-नह्हास ने कहा (2): अल-किसाई, अल-फ़र्रा और अल-माज़िनी का मत है कि मूल रूप 'लाकिन अना' (लेकिन मैं) था, फिर हमज़ा की हरकत को 'लाकिन' के'न' पर डाल दिया गया, हमज़ा को हटा दिया गया, और 'न' को 'न' में मिला दिया गया। इसलिए रुकने पर यह 'लाकिन्ना' होगा, जो कि हरकत को स्पष्ट करने के लिए 'अना' का 'अलिफ़' है। अबू उबैद ने कहा: मूल 'लाकिन अना' है, अलिफ़ हटा दिया गया तो दो 'न' मिल गए, इसलिए इस कारण से तश्दीद (द्वित्व) लाया गया, और अल-किसाई ने हमें सुनाया:

ईश्वर की शपथ, तुम (अब्स कबीले की) बहुत सुंदर हो... खामियों के बावजूद, जो ऐसा कहता है वह झूठा है (3)

उनका अर्थ था: 'लिल्लाहि इन्नका', इसलिए (लिल्लाह) से दो 'ल' में से एक को हटा दिया और 'इन्नका' से अलिफ़ हटा दिया। दूसरे ने इसे मूल रूप में प्रस्तुत करते हुए कहा:

और तुम मेरी ओर तिरछी नज़र से देखती हो मानो तुम अपराधी हो... और तुम मुझे परखती हो, लेकिन तुम्हें मैं नापसंद नहीं करता (4)

अर्थात: 'लाकिन अना'। अबू हातिम ने कहा: उन्होंने आसिम से "लाकिन्ना हुवाल्लाहु रब्बी" रिवायत किया और दावा किया कि यह 'लहन' (व्याकरणिक त्रुटि) है, यानी: लगातार पढ़ने के दौरान अलिफ़ को बरकरार रखना। अल-ज़ज्जाज ने कहा (6): "लाकिन्ना हुवाल्लाहु रब्बी" में पढ़ते समय अलिफ़ को बरकरार रखना अच्छा है; क्योंकि 'अना' से अलिफ़ हटा दिया गया था, इसलिए वे इसे मुआवज़े (बदले) के रूप में लाए। उन्होंने कहा: उबई की क़िरअत में "लाकिन अना हुवाल्लाहु रब्बी" है। और इब्न आमिर और अल-मुसय्यबी (7) ने नाफ़े से इसे पढ़ा है।

---

(1) मानी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज 3/286। (2) एराब अल-कुरान 2/456-457 में, और देखें मानी अल-कुरान, अल-फ़र्रा 2/144। (3) यह शेर अल-सिह़ाह (लहन) और अल-ख़िज़ाना 10/344 में है। (4) शेर मानी अल-कुरान, अल-फ़र्रा 2/144, अल-मुग़नी पृष्ठ 106, 523, 539, और शर्ह अल-

मुफ़स्सल इब्न यईश 8/140, और अल-ख़िज़ाना 11/225 में है। (5) एराब अल-कुरान, अल-नह्हास 2/457 में, और उनके शब्द हैं: लाकिन्ना। (6) मानी अल-कुरान व एराबुहू 3/287 में। (7) (म) में: अल-मुसैली, और (ज़) में: अल-मुसन्ना, और ये त्रुटियाँ हैं। अल-मुसय्यबी हैं: इशाक बिन मुहम्मद बिन अब्दुर्रहमान बिन अब्दुल्ला बिन अल-मुसय्यब, एक महान इमाम, हदीस के विद्वान, नाफ़े की क़िरअत के विशेषज्ञ, सटीक, अन्वेषक और फकीह, उन्होंने नाफ़े और अन्य से शिक्षा ली। तबकात अल-कुर्रा इब्न अल-जज़री 1/157।

تخفیف (ہلکا پن) کے لیے؛ کثرتِ استعمال کی وجہ سے، اور ایک نون کا دوسرے میں ادغام کر دیا گیا، اور وصل کی صورت میں «أنا» (میں) کا الف حذف کر دیا گیا اور وقف کی صورت میں اسے ثابت رکھا گیا (۱)۔

اور نحاس نے کہا (۲): کسائی، فراء اور مازنی کا مسلک یہ ہے کہ اصل: «لكن أنا» (لیکن میں) ہے، پھر ہمزہ کی حرکت «لكن» کے نون پر ڈال دی گئی، اور ہمزہ حذف کر دیا گیا، اور نون کا نون میں ادغام کر دیا گیا، پس اس پر وقف «لكنّا» ہوگا، اور یہ «أنا» کا الف ہے؛ حرکت کو ظاہر کرنے کے لیے۔ اور ابو عبید نے کہا: اصل «لكن أنا» ہے، پس الف حذف ہوا تو دو نون مل گئے، چنانچہ اس وجہ سے تشدید لائی گئی، اور ہمیں کسائی نے سنایا:

خدا کی قسم، تو (قبیلہ عبس کی) نہایت خوبصورت ہے... باوجود خامیوں کے، جھوٹا ہے وہ جو ایسا کہتا ہے (۳)

ان کی مراد تھی: «لله إنَّكِ»، پس (لله) سے دو لاموں میں سے ایک کو گرا دیا، اور «إنَّكِ» سے الف حذف کر دیا۔ اور دوسرے نے اسے اصل کے مطابق پیش کرتے ہوئے کہا:

اور تو مجھے گوشہ چشم سے دیکھتی ہے گویا تو گناہگار ہے... اور تو مجھے کریدتی ہے، لیکن تجھے میں ناپسند نہیں کرتا (۴)

یعنی: «لكن أنا»۔ اور ابو حاتم نے کہا: انہوں نے عاصم سے «لكنَّا(۵) هو الله ربي» روایت کیا اور دعویٰ کیا کہ یہ 'لحن' (غلطی) ہے، یعنی: ملا کر پڑھنے کے دوران الف کو ثابت رکھنا۔ زجاج نے کہا (۶): «لكنا هو الله ربي» میں ملا کر پڑھنے کے دوران الف کو ثابت رکھنا اچھا ہے؛ کیونکہ

«أنا» سے الف حذف کر دیا گیا تھا، تو وہ اسے عوض کے طور پر لے آئے۔ انہوں نے کہا: اور ابی کی قرات میں «لكن أنا هو الله ربي» ہے۔ اور ابن عامر اور مسیبی (۷) نے نافع سے پڑھا ہے۔

---

(۱) معانی القرآن للزجاج ۲۸۶/۳۔ (۲) إعراب القرآن ۴۵۶/۲ - ۴۵۷ میں، اور دیکھیں معانی القرآن للفراء ۱۴۴/۲۔ (۳) شعر الصحاح (لهن) اور الخزانہ ۳۴۴/۱۰ میں ہے۔ (۴) شعر معانی القرآن للفراء ۱۴۴/۲، المغنی ص ۱۰۶، ۵۲۳، ۵۳۹، شرح المفصل لابن یعیش ۱۴۰/۸، اور الخزانہ ۲۲۵/۱۱ میں ہے۔ (۵) إعراب القرآن للنحاس ۴۵۷/۲ میں، اور ان کا قول ہے: لكننا۔ (۶) معانی القرآن وإعرابہ ۲۸۷/۳ میں۔ (۷) (م) میں: المسیلی، اور (ظ) میں: المثنی، اور یہ تحریف ہے، اور المسیبی: اسحاق بن محمد بن عبد الرحمن بن عبد اللہ بن المسیب ہیں، جو ایک جلیل القدر امام، عالمِ حدیث، نافع کی قرات کے ماہر، ثقہ، محقق اور فقیہ تھے، انہوں نے نافع اور دوسروں سے پڑھا۔ طبقات القراء لابن الجزری ۱۵۷/۱۔

Surah Al-Kahf: Ayahs 37 - 38 279

And Ruways reports from Ya'qub regarding "lakinna" (but I) that it is pronounced with the "alif" both when stopping and when continuing (1). A poet said:

"I am the sword of the tribe, so know me; Humaydah, I have ascended the hump (of prominence)." (2)

Al-A'sha said:

"How can I, with my composing of rhymes after gray hair, suffice that as a shame?" (3)

There is no disagreement about establishing it (the alif) when stopping.

{He is Allah, my Lord} "He" (Huwa) is the pronoun of the story, situation, and matter, like His saying: {And then, behold! the eyes of those who disbelieved shall stare fixedly} [Al-Anbiya: 97] and His saying: {Say: He is Allah, the One} [Al-Ikhlas: 1]. {And I do not associate with my Lord anyone} its meaning indicates that the other brother was a polytheist with Allah Almighty, worshipping someone else. It is possible he meant: I see wealth and poverty only from Him, and I know that if He wanted to strip the owner of this world of his world, He would be able to do so, and He is the one who gave me poverty. It is also possible he meant: your denial of the Resurrection leads to the implication that Allah Almighty is not capable of it, which is attributing inability to the Lord, Glory be to Him. And whoever attributes inability to Him, Glory be to Him, likens Him to His creation, which is Shirk (associating partners with God) (4).

(1) Al-Taysir p. 143, Al-Sab'ah p. 391, and Al-Muharrar al-Wajiz 3 / 517. (2) The verse is in Asas al-Balagha (Dhari) attributed to Humayd with a fatha on the 'ha', and in Ma'ani al-Zajjaj 3 / 287 without attribution. It is said in Al-Khazanah 5 / 243: Humayd is narrated as a diminutive and as a regular form, and 'tadharraytu al-sanam' means I ascended it. Yaqut attributed this verse in the margin of Al-Sihah to Humayd ibn Bahdal, and Humayd is named after his grandfather because he is Humayd ibn Hurayth ibn Bahdal from the tribe of Banu Kalb ibn Wabra, and his lineage ends at Quda'a. He was an Islamic poet, and his paternal aunt was Maysun bint Bahdal, the mother of Yazid ibn Mu'awiya. (3) Diwan al-A'sha p. 103, and the narration there is:

"So what am I, or what is my composing of rhymes after gray hair, that is sufficient as a shame?"

And it is in Al-Kamil by Al-Mubarrad 2 / 552 as narrated by the author. (4) Similar speech is in the Tafsir of al-Razi 21 / 126.

सूरह अल-कहफ: आयत 37 - 38 279

और याकूब से रुवेस ने 'लकिन्ना' (लेकिन मैं) के बारे में बताया है कि इसे रुकते समय और मिलाते समय, दोनों ही स्थितियों में 'अलिफ' के साथ पढ़ा जाता है (1)। एक कवि ने कहा है:

"मैं कबीले की तलवार हूँ, मुझे जान लो; मैं हमैदा हूँ, मैंने ऊँट के कूबड़ (प्रमुखता) पर चढ़ाई की है।" (2)

और अल-आशा ने कहा:

"सफेद बालों के बाद कविताओं की रचना करने वाला मैं, क्या यह शर्म के लिए पर्याप्त नहीं है?" (3)

रुकने की स्थिति में इसे (अलिफ को) साबित करने में कोई मतभेद नहीं है।

{वह अल्लाह मेरा रब है} यहाँ 'हुवा' (वह) किस्से, स्थिति और मामले का सर्वनाम है, जैसा कि अल्लाह का फरमान है: {अचानक उन लोगों की आँखें फटी की फटी रह जाएँगी जिन्होंने कुफ़्र किया} [अल-अंबिया: 97] और अल्लाह का फरमान: {कह दो: वह अल्लाह एक है} [अल-इखलास: 1]। {और मैं अपने रब के साथ किसी को शरीक नहीं करता} इसके अर्थ से संकेत मिलता है कि दूसरा भाई अल्लाह तआला के साथ शिर्क करने वाला था और दूसरों की इबादत करता था। यह भी संभव है कि उसका आशय यह था: मैं अमीरी और गरीबी केवल उसी की ओर से देखता हूँ, और मैं जानता हूँ कि यदि वह दुनिया वाले से उसकी दुनिया छीनना चाहे, तो वह इस पर सक्षम है, और वही है जिसने मुझे गरीबी दी है। यह भी संभव है कि उसका आशय यह था: आख़िरत (पुनरुत्थान) से तुम्हारा इनकार इस ओर ले जाता है कि अल्लाह तआला इस पर सक्षम नहीं है, जो कि रब सुब्हानहु व तआला को असमर्थ ठहराना है, और जिसने उसे असमर्थ ठहराया, उसने उसे अपनी रचना के समान माना, और यह शिर्क है (4)।

(1) अत-तयसीर पृ. 143, अस-सबअह पृ. 391, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3 / 517। (2) यह शेर 'असास अल-बलागा' (ज़री) में 'ह' पर ज़बर के साथ हमैद के नाम से है, और 'मआनी अल-ज़ज्जाज' 3 / 287 में बिना किसी श्रेय के है। अल-ख़ज़ाना 5 / 243 में कहा गया है: हमैद को लघु और पूर्ण दोनों रूपों में वर्णित किया गया है, और 'तज़रैतुल सनम' का अर्थ है मैं उस पर चढ़ गया। याकूत ने 'अस-सिहाह' के हाशिये में इस शेर को हमैद बिन बहदल का बताया है, और हमैद अपने दादा के नाम पर हैं क्योंकि वह बनू कलब बिन वबरा के हमैद बिन हुरैथ बिन बहदल हैं, और उनका वंश

कुदाआ तक जाता है। वह एक इस्लामी कवि थे, और उनकी बुआ मैसून बिंत बहदल, यज़ीद बिन मुआविया की माँ थीं। (3) दीवान अल-आशा पृ. 103, और वहां वर्णन इस प्रकार है:

"तो मैं क्या हूँ, या बुढ़ापे के बाद मेरा तुकबंदी करना क्या है, वह शर्म के लिए पर्याप्त है।"

और यह अल-मुबर्रद की अल-कामिल 2 / 552 में भी है जैसा कि लेखक ने वर्णन किया है। (4) इसी तरह की बात राजी की तफसीर 21 / 126 में है।

سورہ الکہف: آیت ۳۷ - ۳۸ ۲۷۹

اور یعقوب سے رویس نے «لکنا» (لیکن میں) کے بارے میں روایت کی ہے کہ وقف (رکنے) اور وصل (ملانے) دونوں حالتوں میں الف کے ثبوت کے ساتھ پڑھا جاتا ہے (۱)۔ شاعر نے کہا ہے:

"میں قبیلے کی تلوار ہوں پس مجھے پہچان لو؛ میں حمیدہ ہوں، میں اونٹ کے کوہان (بلندی) پر چڑھ گیا ہوں۔" (۲)

اور اعشیٰ نے کہا:

"سفید بالوں کے بعد قافیہ پیمائی کرنے والا میں، کیا یہ شرمندگی کے لیے کافی نہیں؟" (۳)

اور وقف کی حالت میں اسے ثابت رکھنے میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔

﴿هُوَ اللَّهُ رَبِّي﴾ (وہ اللہ میرا رب ہے) یہاں «ھو» (وہ) قصے، شان اور معاملے کی ضمیر ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿پس اچانک ان لوگوں کی آنکھیں پھٹی کی پھٹی رہ جائیں گی جنہوں نے کفر کیا﴾ [الانبیاء: ۹۷] اور فرمان الہیٰ: ﴿کہہ دیجیے: وہ اللہ ایک ہے﴾ [الاخلاص: ۱]۔ ﴿اور میں اپنے رب کے ساتھ کسی کو شریک نہیں کرتا﴾ اس کے مفہوم سے یہ پتا چلتا ہے کہ دوسرا بھائی اللہ تعالیٰ کے ساتھ شرک کرنے والا تھا اور دوسروں کی عبادت کرتا تھا۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ اس کی مراد یہ ہو: میں امیری اور غریبی صرف اسی کی طرف سے دیکھتا ہوں، اور میں جانتا ہوں کہ اگر وہ دنیا والے سے اس کی دنیا چھیننا چاہے تو وہ اس پر قادر ہے، اور وہی ہے جس نے مجھے غریبی دی۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ اس کی مراد یہ ہو: تمہارا قیامت سے انکار اس طرف جاتا ہے کہ گویا اللہ تعالیٰ اس پر قادر نہیں ہے، اور یہ رب سبحانہ و تعالیٰ کو عاجز ٹھہرانا ہے،

اور جس نے اللہ کو عاجز ٹھہرایا اس نے اسے اپنی مخلوق کے مشابہ قرار دیا، اور یہ شرک ہے (۴)۔

(۱) التیسیر ص ۱۴۳، السبعہ ص ۳۹۱، اور المحرر الوجیز ۳ / ۵۱۷۔ (۲) یہ شعر اساس البلاغہ (ذری) میں ح کے فتحہ کے ساتھ حمید کی طرف منسوب ہے، اور معانی الزجاج ۳ / ۲۸۷ میں بغیر نسبت کے ہے، الخزانہ ۵ / ۲۴۳ میں کہا گیا ہے کہ حمید تصغیر اور تکبیر دونوں طرح مروی ہے، اور 'تذریت السنام' کے معنی اس پر چڑھنے کے ہیں۔ یاقوت نے صحاح کے حاشیے میں اس شعر کو حمید بن بہدل کی طرف منسوب کیا ہے، اور حمید اپنے دادا کی طرف منسوب ہے کیونکہ وہ بنو کلب بن وبرہ کے حمید بن حریث بن بہدل ہیں، ان کا نسب قضاعہ پر ختم ہوتا ہے اور وہ اسلامی شاعر تھے، ان کی پھوپھی میسون بنت بہدل، یزید بن معاویہ کی والدہ تھیں۔ (۳) دیوان الاعشی ص ۱۰۳ اور وہاں روایت یوں ہے:

"پس میں کیا ہوں یا بڑھاپے کے بعد میرا قافیہ پیمائی کرنا کیا ہے، وہ شرم کے لیے کافی ہے۔"

اور یہ المبرد کی الکامل ۲ / ۵۵۲ میں بھی اسی طرح ہے جیسے مصنف نے روایت کی ہے۔ (۴) اسی طرح کی گفتگو تفسیر رازی ۲۱ / ۱۲۶ میں موجود ہے۔

Surah Al-Kahf: Verses 39 - 41 --- 280

Allah Almighty says: {And why did you not, when you entered your garden, say, 'What Allah willed [has occurred]; there is no power except in Allah'? If you see me that I am less than you in wealth and children, (39) then perhaps my Lord will give me [something] better than your garden and will send upon it a calculated punishment from the sky and it will become a smooth, barren ground, (40) or its water will become sunken [into the earth] so you would never be able to seek it (41)}.

Allah Almighty's saying: {And why did you not, when you entered your garden, say, 'What Allah willed [has occurred]; there is no power except in Allah'} involves two issues:

First: Allah Almighty's saying: {And why did you not, when you entered your garden, say, 'What Allah willed [has occurred]; there is no power except in Allah'}, meaning: in the heart. This is a rebuke and advice from the believer to the disbeliever, and a response to him when he said: "I do not think that this will ever perish." The "ma" is in the nominative case (marfu'), its implicit meaning being: "This garden is what Allah willed." Al-Zajjaj and Al-Farra' said: "The matter is what Allah willed," or "It is what Allah willed," meaning: "The matter is the will of Allah Almighty." It was also said: "The response is implicit, meaning: 'Whatever Allah wills happens, and what He does not will, does not happen'(1)." {There is no power except in Allah} means: whatever wealth has accumulated for you is by the power and strength of Allah Almighty, not by your own power and strength. Had He willed, He would have taken away the blessing from it and it would not have accumulated(2).

Second: Ashhab said that Malik said: "Everyone who enters his house should say this." Ibn Wahb said: Hafs bin Maisara told me: "I saw written on the door of Wahb bin Munabbih: 'What Allah willed [has occurred]; there is no power except in Allah'(3)." It was narrated from the Prophet ﷺ that he said to Abu Hurairah: "Shall I not direct you to a word from the treasures of Paradise, or he said: a treasure from the treasures of Paradise?" I said: "Yes, O Messenger of Allah." He said: "There is no might or power except with Allah. When the servant says it, Allah, Mighty and Sublime, says: 'My servant has submitted and surrendered'(4)." It was narrated by Muslim in his "Sahih"(5) from the hadith of Abu Musa. It includes: He said: "O Abu Musa, or...

(1) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/288, Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 2/145, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/518. (2) See Tafsir Abi al-Layth 2/300, and Al-Kashshaf 2/485. (3)

Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1228. (4) Narrated by Ahmad (7966) and (8426). (5) Under No. (2704) (45).

सूरह अल-कहफ़: आयत 39 - 41 --- 280

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और ऐसा क्यों न हुआ कि जब तुम अपने बाग़ में दाख़िल हुए, तो तुमने क्यों न कहा, 'जो अल्लाह ने चाहा (वही हुआ); अल्लाह की मदद के बिना कोई ताक़त नहीं'? यदि तुम मुझे देखते हो कि मैं धन और संतान में तुमसे कम हूँ, (39) तो शायद मेरा रब मुझे तुम्हारे बाग़ से बेहतर कुछ प्रदान कर दे और उस पर आसमान से कोई आफ़त भेज दे, फिर वह साफ़ मैदान बनकर रह जाए, (40) या उसका पानी गहराई में उतर जाए, फिर तुम उसे कभी न पा सको (41)}।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और ऐसा क्यों न हुआ कि जब तुम अपने बाग़ में दाख़िल हुए, तो तुमने क्यों न कहा, 'जो अल्लाह ने चाहा; अल्लाह की मदद के बिना कोई ताक़त नहीं'} इसमें दो मसले (विषय) हैं:

पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और ऐसा क्यों न हुआ कि जब तुम अपने बाग़ में दाख़िल हुए, तो तुमने क्यों न कहा, 'जो अल्लाह ने चाहा; अल्लाह की मदद के बिना कोई ताक़त नहीं'} अर्थात: दिल से। यह मोमिन (आस्तिक) की ओर से काफ़िर (नास्तिक) के लिए फटकार और नसीहत है, और उसकी उस बात का जवाब है जब उसने कहा था: "मुझे नहीं लगता कि यह कभी नष्ट होगा।" और यहाँ "मा" रफ़ (कर्ता कारक) की स्थिति में है, जिसका अर्थ है: "यह बाग़ वही है जो अल्लाह ने चाहा।" अल-ज़ज्जाज और अल-फ़र्रा ने कहा: "मामला वही है जो अल्लाह ने चाहा," या "यह वही है जो अल्लाह ने चाहा," अर्थात: "मामला अल्लाह सर्वशक्तिमान की इच्छा है।" यह भी कहा गया है: "जवाब छिपा हुआ है, अर्थात: जो अल्लाह चाहता है वह होता है, और जो वह नहीं चाहता वह नहीं होता(1)।" {अल्लाह की मदद के बिना कोई ताक़त नहीं} का अर्थ है: जो कुछ धन तुम्हारे पास जमा हुआ है, वह अल्लाह सर्वशक्तिमान की शक्ति और सामर्थ्य से है, न कि तुम्हारी अपनी शक्ति और सामर्थ्य से। यदि वह चाहता, तो उससे बरकत छीन लेता और वह जमा न होता(2)।

दूसरा: अशहब ने कहा कि मालिक ने कहा: "प्रत्येक व्यक्ति को अपने घर में प्रवेश करते समय यह कहना चाहिए।" इब्न वहब ने कहा: हफ़्स बिन मैसरा ने मुझसे कहा: "मैंने वहब बिन मुनब्बहि के दरवाज़े पर लिखा देखा: 'जो अल्लाह ने चाहा; अल्लाह की मदद के बिना कोई ताक़त नहीं'(3)।" नबी ﷺ से वर्णित है कि उन्होंने अबू हुरैरा से कहा: "क्या मैं तुम्हें जन्नत के ख़ज़ानों में से एक शब्द के बारे में न बताऊँ या उन्होंने कहा: जन्नत के ख़ज़ानों में से एक ख़ज़ाना?" मैंने कहा: "क्यों नहीं, ऐ अल्लाह

के रसूल।" उन्होंने कहा: "अल्लाह की मदद के बिना न कोई शक्ति है और न ही कोई सामर्थ्य (ला हवला वला क़ुव्वता इल्ला बिल्लाह)। जब बंदा यह कहता है, तो अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल कहता है: 'मेरे बंदे ने आज्ञा मान ली और आत्मसमर्पण कर दिया'(4)।" इसे मुस्लिम ने अपनी "सहीह"(5) में अबू मूसा की हदीस से उद्धृत किया है। इसमें है: उन्होंने कहा: "ऐ अबू मूसा, या...

(1) मआनी अल-क़ुरआन ज़ज्जाज द्वारा 3/288, मआनी अल-क़ुरआन फ़र्रा द्वारा 2/145, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/518। (2) देखिए तफ़्सीर अबी अल-लैथ 2/300, और अल-कश्शाफ़ 2/485। (3) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 3/1228। (4) इसे अहमद ने उद्धृत किया है (7966) और (8426)। (5) नंबर (2704) (45) के तहत।

سورہ الکہف: آیات ۳۹ - ٤١ --- ۲۸۰

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلَوْلَا إِذْ دَخَلْتَ جَنَّتَكَ قُلْتَ مَا شَاءَ اللَّهُ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ إِن تَرَنِ أَنَا أَقَلَّ مِنكَ مَالًا وَوَلَدًا (٣٩) فَعَسَىٰ رَبِّي أَن يُؤْتِيَنِ خَيْرًا مِّن جَنَّتِكَ وَيُرْسِلَ عَلَيْهَا حُسْبَانًا مِّنَ السَّمَاءِ فَتُصْبِحَ صَعِيدًا زَلَقًا (٤٠) أَوْ يُصْبِحَ مَاؤُهَا غَوْرًا فَلَن تَسْتَطِيعَ لَهُ طَلَبًا (٤١)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَوْلَا إِذْ دَخَلْتَ جَنَّتَكَ قُلْتَ مَا شَاءَ اللَّهُ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ﴾ اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَوْلَا إِذْ دَخَلْتَ جَنَّتَكَ قُلْتَ مَا شَاءَ اللَّهُ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ﴾ یعنی: دل سے، اور یہ مومن کی طرف سے کافر کے لیے سرزنش اور وصیت ہے، اور اس پر رد ہے جب اس نے کہا تھا: «میرا خیال نہیں کہ یہ کبھی برباد ہوگا» اور «ما» رفع کے مقام پر ہے، اس کی تقدیر (مراد) یہ ہے: یہ باغ وہی ہے جو اللہ نے چاہا۔ اور زجاج اور فراء نے کہا: امر (معاملہ) وہ ہے جو اللہ نے چاہا، یا وہ ہے جو اللہ نے چاہا، یعنی: معاملہ اللہ تعالیٰ کی مشیت ہے۔ اور کہا گیا: جواب پوشیدہ ہے، یعنی: جو اللہ نے چاہا وہ ہوا، اور جو نہیں چاہا وہ نہیں ہوتا(۱)۔ ﴿لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ﴾ یعنی: تیرے پاس جو مال جمع ہوا ہے وہ اللہ تعالیٰ کی قدرت اور اس کی قوت سے ہے نہ کہ تیری قدرت اور قوت سے، اور اگر وہ چاہتا تو اس سے برکت چھین لیتا تو وہ جمع نہ ہوتا(۲)۔

دوسرا: اشہب نے کہا کہ مالک نے کہا: ہر اس شخص کے لیے مناسب ہے جو اپنے گھر میں داخل ہو کہ وہ یہ کہے۔ اور ابن وہب نے کہا: مجھ سے حفص بن میسرہ نے کہا: میں نے وہب بن منبہ کے دروازے پر لکھا ہوا دیکھا «ما شاء الله لا قوة إلا بالله»(۳)۔ اور نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے ابو ہریرہ سے فرمایا: «کیا میں تمہیں جنت کے خزانوں میں سے ایک کلمہ کی طرف رہنمائی نہ کروں، یا فرمایا: جنت کے خزانوں میں سے ایک خزانہ؟» میں نے عرض کیا: کیوں نہیں اے اللہ کے رسول، آپ نے فرمایا: «لا حول ولا قوة إلا بالله، جب بندہ یہ کہتا ہے تو اللہ عزوجل فرماتا ہے:

میرے بندے نے اسلام قبول کیا (تابعدار ہوا) اور سر تسلیم خم کیا»(٤)۔ اسے مسلم نے اپنی «صحیح»(٥) میں ابو موسیٰ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور اس میں ہے: پس فرمایا: «اے ابو موسیٰ، یا...

(١) معانی القرآن للزجاج ٣/ ٢٨٨، اور معانی القرآن للفراء ٢/ ١٤٥، اور المحرر الوجیز ٣/ ٥١٨۔ (٢) دیکھیے تفسیر ابی اللیث ٢/ ٣٠٠، اور الکشاف ٢/ ٤٨٥۔ (٣) احکام القرآن لابن العربی ٣/ ١٢٢٨۔ (٤) اسے احمد نے روایت کیا ہے (٧٩٦٦) اور (٨٤٢٦)۔ (٥) نمبر (٢٧٠٤) (٤٥)۔

"O Abdullah bin Qais, shall I not direct you to a word from the treasure of Paradise?" in another narration: "to a treasure among the treasures of Paradise?" I said: "What is it, O Messenger of Allah?" He said: "There is no might nor power except with Allah." And on his authority, he said: The Messenger of Allah (PBUH) said to me: "Shall I not direct you to a word from the treasures of Paradise, or he said: a treasure from the treasures of Paradise?" I said: "Yes." So he said: "There is no might nor power except with Allah, the Most High, the Most Great."(1) And it was narrated that whoever enters his house or leaves it and says: "In the name of Allah, as Allah willed, there is no power except with Allah," the devils will flee from before him, and Allah Almighty will send down blessings upon him. Aisha said: If a man leaves his house and says: "In the name of Allah," the angel says: "You have been guided." And if he says: "As Allah willed," the angel says: "You have been sufficed." And if he says: "There is no power except with Allah," the angel says: "You have been protected." At-Tirmidhi(2) related it from the hadith of Anas bin Malik, who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "Whoever says - meaning: when leaving his house -: 'In the name of Allah, I trust in Allah, there is no might nor power except with Allah'; it is said to him(3): 'You have been sufficed and protected, and the devil turned away from him.'" This is a good(4) strange authentic(5) hadith, we only know it from this perspective. Abu Dawood(6) also related it and added to it: So he said to him: "You have been guided, sufficed, and protected." And Ibn Majah(7) related it from the hadith of Abu Huraira that the Prophet (PBUH) said: "When a man leaves the door of his house or the door of his home, two angels are appointed with him. If he says: 'In the name of Allah,' they say: 'You have been guided.' And if he says: 'There is no might nor power except with Allah,' they say: 'You have been protected.' And if he says: 'I trust in Allah,' they say: 'You have been sufficed.' He said: Then his two companions (qarin) meet him and say: 'What do you want from a man who has been guided, protected, and sufficed?'"

(1) Sahih Muslim (2704) (47) without his saying: the Most High, the Most Great, and it is in Al-Bukhari (6384). (2) In his Sunan (3426), and we did not come across the hadith of Aisha and what was before it. (3) Not in (m), (d), and (z). (4) Not in (m), (d), and (z), and what is established is from (zh) and (f), which is consistent with what is in Sunan at-Tirmidhi, see Al-Adhkar by An-Nawawi p. 33. (5) Not in (m), (d), (z), and (f), and what is established is from (zh), which is consistent with what is in Sunan at-Tirmidhi. (6) No. (5095). (7) In his Sunan No. (3886), and in its chain is Harun bin Harun and he is weak.

सूरह अल-कहफ़: आयतें 39 - 41 281

"ऐ अब्दुल्लाह बिन क़ैस, क्या मैं तुम्हें जन्नत के ख़ज़ाने में से एक शब्द न बताऊँ?" एक अन्य रिवायत में है: "जन्नत के ख़ज़ानों में से एक ख़ज़ाना?" मैंने कहा: "वह क्या है, ऐ अल्लाह के रसूल?" उन्होंने कहा: "ला हौला वला क़ुव्वता इल्ला बिल्लाह" (अल्लाह के बिना न कोई शक्ति है और न कोई सामर्थ्य)। और उन्हीं से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुझसे कहा: "क्या मैं तुम्हें जन्नत के ख़ज़ानों में से एक शब्द न बताऊँ या उन्होंने कहा: जन्नत के ख़ज़ानों में से एक ख़ज़ाना?" मैंने कहा: "हाँ।" तो उन्होंने कहा: "ला हौला वला क़ुव्वता इल्ला बिल्लाहिल अलिय्यिल अज़ीम" (अल्लाह के बिना न कोई शक्ति है और न कोई सामर्थ्य, जो सबसे ऊँचा और सबसे महान है)।(1) और यह रिवायत है कि जो कोई अपने घर में दाखिल हो या उससे बाहर निकले और कहे: "बिस्मिल्लाह माशाअल्लाह ला क़ुव्वता इल्ला बिल्लाह" (अल्लाह के नाम से, जो अल्लाह ने चाहा, अल्लाह के बिना कोई शक्ति नहीं), तो शैतान उसके सामने से भाग जाते हैं, और अल्लाह तआला उस पर बरकतें नाजिल करता है। आयशा ने कहा: जब कोई आदमी अपने घर से निकलता है और कहता है: "बिस्मिल्लाह" (अल्लाह के नाम से), तो फ़रिश्ता कहता है: "तुम्हें मार्गदर्शन दिया गया।" और अगर वह कहता है: "माशाअल्लाह" (जो अल्लाह ने चाहा), तो फ़रिश्ता कहता है: "तुम्हें काफी हो गया।" और अगर वह कहता है: "ला क़ुव्वता इल्ला बिल्लाह" (अल्लाह के बिना कोई शक्ति नहीं), तो फ़रिश्ता कहता है: "तुम्हें सुरक्षित कर दिया गया।" इसे तिर्मिज़ी(2) ने अनस बिन मालिक की हदीस से निकाला है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जो कोई कहता है - यानी जब वह अपने घर से निकलता है -: 'बिस्मिल्लाह, तवक्कलतु अलल्लाहि, ला हौला वला क़ुव्वता इल्ला बिल्लाह' (अल्लाह के नाम से, मैंने अल्लाह पर भरोसा किया, अल्लाह के बिना न कोई शक्ति है और न कोई सामर्थ्य); उससे कहा जाता है(3): 'तुम्हें काफी कर दिया गया और सुरक्षित कर दिया गया, और शैतान उससे दूर हट गया'।" यह एक हसन(4) ग़रीब सहीह(5) हदीस है, हम इसे केवल इसी तरीके से जानते हैं। इसे अबू दाऊद(6) ने भी निकाला है और इसमें जोड़ा है: तो उससे कहा गया: "तुम्हें मार्गदर्शन दिया गया, काफी कर दिया गया और सुरक्षित कर दिया गया।" और इब्न माजह(7) ने अबू हुरैरा की हदीस से इसे निकाला है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "जब कोई आदमी अपने घर के दरवाजे या अपने मकान के दरवाजे से निकलता है, तो उसके साथ दो फरिश्ते नियुक्त होते हैं। यदि वह कहता है: 'बिस्मिल्लाह' (अल्लाह के नाम से), तो वे कहते हैं: 'तुम्हें मार्गदर्शन दिया गया।' और यदि वह कहता है: 'ला हौला वला क़ुव्वता इल्ला बिल्लाह' (अल्लाह के बिना न कोई शक्ति है और न कोई सामर्थ्य), तो

वे कहते हैं: 'तुम्हें सुरक्षित कर दिया गया।' और यदि वह कहता है: 'तवक्कलतु अलल्लाह' (मैंने अल्लाह पर भरोसा किया), तो वे कहते हैं: 'तुम्हें काफी कर दिया गया।' उन्होंने कहा: फिर उसके दो साथी (क़रीन) उससे मिलते हैं और कहते हैं: 'तुम उस आदमी से क्या चाहते हो जिसे मार्गदर्शन दिया गया, सुरक्षित किया गया और काफी कर दिया गया है?'"

(1) सहीह मुस्लिम (2704) (47) उनके इस कथन के बिना: अल-अलिय्युल अज़ीम, और यह बुखारी (6384) में है। (2) उनकी सुनन (3426) में, और आयशा की हदीस और उससे पहले की हदीस हमें नहीं मिली। (3) (म), (द) और (ज़) में नहीं है। (4) (म), (द) और (ज़) में नहीं है, और जो स्थापित है वह (ज़) और (फ़) से है, जो सुनन तिर्मिज़ी में जो है उसके अनुरूप है, देखें अल-अज़कार अन-नववी पृष्ठ 33। (5) (म), (द), (ज़) और (फ़) में नहीं है, और जो स्थापित है वह (ज़) से है, जो सुनन तिर्मिज़ी में जो है उसके अनुरूप है। (6) संख्या (5095) के तहत। (7) उनकी सुनन में संख्या (3886) के तहत, और इसकी सनद में हारून बिन हारून है और वह ज़ईफ़ (कमज़ोर) है।

سورہ الکہف: آیات ۳۹ - ٤١ ٢٨١

"اے عبداللہ بن قیس، کیا میں تجھے جنت کے خزانوں میں سے ایک کلمہ نہ بتاؤں؟" ایک روایت میں ہے: "جنت کے خزانوں میں سے ایک خزانہ؟" میں نے کہا: "وہ کیا ہے، اے اللہ کے رسول؟" آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "لا حول ولا قوة إلا باللہ" (اللہ کی مدد کے بغیر نہ گناہوں سے بچنے کی ہمت ہے نہ نیکی کرنے کی طاقت)۔ اور انہی سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے مجھ سے فرمایا: "کیا میں تجھے جنت کے خزانوں میں سے ایک کلمہ نہ بتاؤں، یا فرمایا: جنت کے خزانوں میں سے ایک خزانہ؟" میں نے کہا: "جی ہاں۔" تو آپ ﷺ نے فرمایا: "لا حول ولا قوة إلا باللہ العلي العظيم" (اللہ جو بلند و برتر اور عظیم ہے اس کی مدد کے بغیر نہ گناہوں سے بچنے کی ہمت ہے نہ نیکی کرنے کی طاقت)۔(۱) اور روایت ہے کہ جو شخص اپنے گھر میں داخل ہو یا اس سے نکلے اور کہے: "باسم اللہ ما شاء اللہ لا قوة إلا باللہ" (اللہ کے نام سے، جو اللہ نے چاہا، اللہ کے سوا کوئی طاقت نہیں)، تو شیطان اس کے سامنے سے بھاگ جاتے ہیں، اور اللہ تعالیٰ اس پر برکتیں نازل فرماتا ہے۔ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: جب کوئی آدمی اپنے گھر سے نکلتا ہے اور کہتا ہے: "باسم اللہ" (اللہ کے نام سے)، تو فرشتہ کہتا ہے: "تجھے ہدایت دے دی گئی۔" اور جب وہ کہتا ہے: "ما شاء اللہ" (جو اللہ نے چاہا)، تو فرشتہ کہتا ہے: "تجھے کافی ہو گیا۔" اور جب وہ کہتا ہے: "لا قوة إلا باللہ" (اللہ کے سوا کوئی طاقت نہیں)، تو فرشتہ کہتا ہے: "تجھے بچا لیا گیا۔" اسے ترمذی(۲) نے حضرت انس بن مالک کی حدیث سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے کہا - یعنی جب وہ اپنے گھر سے نکلے -: 'باسم اللہ، توکلتُ علی اللہ، لا حول ولا قوة إلا باللہ' (اللہ کے نام سے، میں نے اللہ پر توکل کیا، اللہ کی مدد کے بغیر نہ گناہوں سے بچنے کی ہمت ہے نہ نیکی کرنے کی طاقت)؛ تو اسے کہا جاتا ہے(۳):

'تجھے کافی ہو گیا اور تجھے بچا لیا گیا، اور شیطان اس سے الگ ہو گیا'۔" یہ حدیث حسن(٤) غریب صحیح(٥) ہے، ہم اسے صرف اسی طریق سے جانتے ہیں۔ اسے ابو داؤد(٦) نے بھی روایت کیا ہے اور اس میں یہ اضافہ کیا: تو اسے کہا گیا: "تجھے ہدایت دے دی گئی، کافی ہو گیا اور بچا لیا گیا۔" اور اسے ابن ماجہ(٧) نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جب کوئی آدمی اپنے گھر کے دروازے یا اپنی منزل کے دروازے سے نکلتا ہے، تو اس کے ساتھ دو فرشتے مقرر ہوتے ہیں۔ پس جب وہ کہتا ہے: 'باسم اللہ'، تو وہ دونوں کہتے ہیں: 'تجھے ہدایت دے دی گئی۔' اور جب وہ کہتا ہے: 'لا حول ولا قوة إلا باللہ'، تو وہ دونوں کہتے ہیں: 'تجھے بچا لیا گیا۔' اور جب وہ کہتا ہے: 'توکلتُ علی اللہ'، تو وہ دونوں کہتے ہیں: 'تجھے کافی ہو گیا۔' آپ ﷺ نے فرمایا: پھر اس کے دو ساتھی (قرین) اسے ملتے ہیں اور کہتے ہیں: 'تم اس شخص کا کیا بگاڑ سکتے ہو جسے ہدایت دے دی گئی، بچا لیا گیا اور جو کافی ہو گیا؟'"

(١) صحیح مسلم (٢٧٠٤) (٤٧) بغیر ان الفاظ کے: "العلي العظيم"، اور یہ بخاری (٦٣٨٤) میں موجود ہے۔ (٢) اپنی سنن (٣٤٢٦) میں، اور حضرت عائشہ کی حدیث اور اس سے پہلے والی پر ہم مطلع نہیں ہو سکے۔ (٣) (م)، (د) اور (ز) میں نہیں ہے۔ (٤) (م)، (د) اور (ز) میں نہیں ہے، اور ثابت شدہ (ظ) اور (ف) سے ہے، جو سنن ترمذی کے مطابق ہے، دیکھئے الاذکار للنووی ص ٣٣۔ (٥) (م)، (د)، (ز) اور (ف) میں نہیں ہے، اور ثابت شدہ (ظ) سے ہے، جو سنن ترمذی کے مطابق ہے۔ (٦) نمبر (٥٠٩٥)۔ (٧) اپنی سنن میں نمبر (٣٨٨٦) کے تحت، اور اس کی سند میں ہارون بن ہارون ہے اور وہ ضعیف ہے۔

282 Surah Al-Kahf: Verses 39 - 41

Al-Hakim Abu Abdullah said in "Sciences of Hadith"(1): Muhammad bin Ishaq bin Khuzaymah was asked about the saying of the Prophet ﷺ: "Paradise and Hell argued, and this one - meaning Paradise - said: The weak enter me." Who are the weak? He said: He who clears himself of [the attribution of] power and strength [to himself], meaning twenty or fifty times a day. Anas bin Malik said: The Prophet ﷺ said: "Whoever sees something that pleases him and says: 'What Allah wills [happens], there is no power except through Allah,' the evil eye will not harm it."(2) Some people have said: There is no one who says: "What Allah wills happens," and is then afflicted by something, except that he is pleased with it. It is narrated that whoever says four things is safe from four things: whoever says this [Mashallah...] is safe from the evil eye; whoever says: "Allah is sufficient for us, and He is the best Disposer of affairs," is safe from the plot of Satan; whoever says: "And I entrust my affair to Allah," is safe from the plot of people; and whoever says: "There is no deity except You; exalted are You. Indeed, I have been of the wrongdoers," is safe from grief.

His Almighty's saying: {If you see me as less than you in wealth and children} "In" is a conditional particle, "tarani" is jussive because of it, and the response is "fa 'asa rabbi". "Ana" is a separation particle with no grammatical position, and it may be in the accusative case as emphasis for the "nun" and the "ya". Isa bin Omar read it: "in tarani ana aqallu minka" in the nominative case; making "ana" a subject (mubtada) and "aqallu" its predicate (khabar), and the sentence is in the position of the second object, the first object being the "nun" and the "ya"; except that the "ya" was omitted because the kasra indicates it, and its affirmation is very good and is the original form because it is the actual noun (3). {Fa 'asa} means "perhaps", i.e., perhaps my Lord {will give me something better than your garden} i.e., in the hereafter. It is said: in this world. {And send upon it} i.e., upon your garden {husbanan} i.e., projectiles from the sky, the singular of which is "husbanah"; this was said by Al-Akhfash, Al-Qutabi, and Abu Ubaidah (4). Ibn al-A'rabi said: Al-Husbanah is a cloud, and Al-Husbanah...

(1) P. 84. (2) Narrated by Ibn al-Sunni in "Amal al-Yawm wa al-Laylah" (207), and in its chain of transmission is Abu Bakr al-Hudhali, who is weak. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/457, see Tafsir al-Tabari 15/265, al-Kashshaf 2/485, and al-Muharrar al-Wajiz 3/518. (4) Tafsir Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 267, Majaz al-Qur'an by

Abu Ubaidah 1/403, and Al-Akhfash's statement was transmitted by al-Mawardi in "al-Nukat wa al-'Uyun" 3/307.

२८२ सूरा अल-कहफ़: आयत ३९ - ४१

अल-हाकिम अबू अब्दुल्लाह ने "उलूम अल-हदीस"(१) में कहा: मुहम्मद बिन इशाक बिन खुज़ैमा से नबी ﷺ के इस कथन के बारे में पूछा गया: "जन्नत और जहन्नम ने आपस में बहस की, तो इसने - यानी जन्नत ने - कहा: कमज़ोर लोग मुझमें प्रवेश करते हैं।" कमज़ोर कौन है? उन्होंने कहा: वह जो दिन में बीस या पचास बार खुद को [अपनी] ताकत और शक्ति से मुक्त करता है [यानी उन्हें अल्लाह की ओर मोड़ता है]। अनस बिन मालिक ने कहा: नबी ﷺ ने फरमाया: "जिसने कोई ऐसी चीज़ देखी जो उसे पसंद आई, और उसने कहा: 'मा शा अल्लाह ला कुव्वता इल्ला बिल्लाह' (जो अल्लाह चाहे, अल्लाह के सिवा कोई शक्ति नहीं है), तो उसे नज़र नहीं लगेगी"(२)। और कुछ लोगों ने कहा: ऐसा कोई नहीं है जिसने कहा हो: "जो अल्लाह चाहता है वही होता है," और उसे कोई परेशानी पहुँची हो मगर वह उससे संतुष्ट रहा। यह रिवायत है कि जो चार बातें कहता है वह चार चीज़ों से सुरक्षित रहता है: जो यह कहता है वह नज़र से सुरक्षित रहता है; जो कहता है: "हसबुनल्लाह व नि'मल वकील" (अल्लाह हमारे लिए काफी है और वह बेहतरीन कार्यसाधक है), वह शैतान की चाल से सुरक्षित रहता है; जो कहता है: "व उफव्विदु अमरी इलल्लाह" (और मैं अपना मामला अल्लाह को सौंपता हूँ), वह लोगों की साज़िशों से सुरक्षित रहता है; और जो कहता है: "ला इलाहा इल्ला अंता सुब्हानका इन्नी कुंतु मिनज़-ज़ालिमीन" (तेरे सिवा कोई पूज्य नहीं, तू पवित्र है, बेशक मैं ही ज़ालिमों में से था), वह गम से सुरक्षित रहता है।

अल्लाह तआला का फरमान: {अगर तू मुझे धन और संतान में अपने से कम देखता है} "इन" शर्तिया है, "तरानी" इसकी वजह से मजज़ूम है, और जवाब "फ़-असा रब्बी" है। "अना" फासिला है जिसका कोई एराबी (व्याकरणिक) स्थान नहीं है, और यह संभव है कि यह "नुन" और "या" की ताकीद (ज़ोर) के रूप में नसब (कर्म कारक) की स्थिति में हो। ईसा बिन उमर ने इसे "इन तरानी अना अक़ल्लु मिंका" रफ़ा (कर्ता कारक) के साथ पढ़ा है; "अना" को मुब्तदा और "अक़ल्लु" को उसकी खबर बनाते हुए, और यह जुमला दूसरे मफ़ऊल (कर्म) के स्थान पर है, जबकि पहला मफ़ऊल "नुन" और "या" है; बस यह कि "या" को हटा दिया गया है क्योंकि ज़ेर (कसरा) उसकी ओर संकेत करता है, और इसे बरकरार रखना बहुत अच्छा और असल है क्योंकि यही असल नाम है(३)। {फ़-असा} का अर्थ है "शायद", यानी: शायद मेरा रब {मुझे तेरे बाग से बेहतर कुछ दे} यानी: आख़िरत में। और कहा गया है: दुनिया में। {और उस पर भेज दे} यानी: तेरे बाग पर {हुस्बाना} यानी: आसमान से गिरने वाली

चीज़ें (जैसे बिजली या आफ़त), जिसका एकवचन "हुस्बाना" है; यह अल-अखफ़श, अल-कुतबी और अबू उबैदा ने कहा है(४)। इब्न अल-अरबी ने कहा: अल-हुस्बाना बादल है, और अल-हुस्बाना...

(१) पृष्ठ ८४। (२) इसे इब्न अल-सुन्नी ने "अमल अल-यौम वल-लैला" (२०७) में उद्धृत किया है, और इसके इसनाद में अबू बक्र अल-हुज़ली है जो कमज़ोर है। (३) इराब अल-कुरान लिन-नहहास २/४५७, देखें तफ़सीर अल-तबरी १५/२६५, अल-कश्शाफ २/४८५, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/५१८। (४) तफ़सीर गरीब अल-कुरान लि-इब्न कुतैबा पृ. २६७, मजाज़ अल-कुरान ली-अबी उबैदा १/४०३, और अल-अखफ़श का कथन अल-मावर्दी ने "अल-नुकत वल-उयून" ३/३०७ में उद्धृत किया है।

٢٨٢ سورة الكهف: آيات ٣٩ - ٤١

اور حاکم ابو عبد اللہ نے "علوم الحدیث"(١) میں کہا: محمد بن اسحاق بن خزیمہ سے نبی ﷺ کے اس قول کے بارے میں پوچھا گیا: "جنت اور دوزخ نے آپس میں بحث کی، تو اس نے - یعنی جنت نے - کہا: مجھ میں کمزور لوگ داخل ہوتے ہیں۔" کمزور کون ہے؟ انہوں نے کہا: وہ جو دن میں بیس یا پچاس مرتبہ خود کو [اپنی] حیلہ و قوت سے بری کرتا ہے [یعنی قوت و طاقت کو اللہ کی طرف منسوب کرتا ہے]۔ اور انس بن مالک نے کہا: نبی ﷺ نے فرمایا: "جس نے کوئی ایسی چیز دیکھی جو اسے پسند آئی اور کہا: 'ما شاء الله لا قوة إلا بالله' (جو اللہ نے چاہا، اللہ کے سوا کوئی طاقت نہیں)، تو اسے نظر نہیں لگے گی"(٢)۔ اور کچھ لوگوں نے کہا: کوئی ایسا شخص نہیں ہے جس نے کہا ہو: "ما شاء الله كان" (جو اللہ نے چاہا وہی ہوا)، اور اسے کوئی تکلیف پہنچی ہو مگر وہ اس پر راضی رہا۔ اور روایت ہے کہ جو چار باتیں کہتا ہے وہ چار چیزوں سے محفوظ رہتا ہے: جو یہ کہتا ہے وہ نظر بد سے محفوظ رہتا ہے؛ جو کہتا ہے: "حسبنا الله ونعم الوكيل"، وہ شیطان کی چال سے محفوظ رہتا ہے؛ جو کہتا ہے: "وأفوض أمري إلى الله"، وہ لوگوں کے مکر سے محفوظ رہتا ہے؛ اور جو کہتا ہے: "لا إله إلا أنت سبحانك إني كنت من الظالمين"، وہ غم سے محفوظ رہتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اگر تو مجھے مال اور اولاد میں اپنے سے کم دیکھتا ہے} "إن" شرط ہے، "ترَنِ" اس کی وجہ سے مجزوم ہے، اور جواب "فعسى ربي" ہے، اور "أنا" فاصلہ ہے جس کا اعراب میں کوئی مقام نہیں ہے، اور جائز ہے کہ یہ "نون" اور "یا" کی تاکید کے طور پر محلِ نصب میں ہو۔ اور عیسیٰ بن عمر نے پڑھا: "إن ترنِ أنا أقلُّ منك" رفع کے ساتھ؛ وہ "أنا" کو مبتدا اور "أقل" کو اس کی خبر بناتے ہیں، اور یہ جملہ دوسرے مفعول کے مقام پر ہے، اور پہلا مفعول

"نون" اور "یا" ہے؛ سوائے اس کے کہ "یا" حذف کر دی گئی ہے کیونکہ زیر (کسرہ) اس پر دلالت کرتی ہے، اور اسے برقرار رکھنا بہت اچھا اور اصل ہے کیونکہ وہی حقیقت میں اسم ہے(۳)۔ اور {فعسی} کے معنی ہیں "شاید"، یعنی: شاید میرا رب {مجھے تیرے باغ سے بہتر کچھ عطا فرمائے} یعنی: آخرت میں۔ اور کہا گیا ہے: دنیا میں۔ {اور اس پر بھیج دے} یعنی: تیرے باغ پر {حسباناً} یعنی: آسمان سے گرنے والی چیزیں (آفتیں)، اس کا واحد "حسبانة" ہے؛ یہ اخفش، قتیبی اور ابو عبیدہ نے کہا ہے(٤)، اور ابن الاعرابی نے کہا: حسبانہ بادل کو کہتے ہیں، اور حسبانہ...

(۱) ص ٨٤۔ (۲) اسے ابن السنی نے "عمل اليوم والليلة" (۲۰۷) میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں ابو بکر الہذلی ہے جو کہ ضعیف ہے۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ٤٥٧/٢، اور دیکھئے تفسير الطبري ٢٦٥/١٥، والكشاف ٤٨٥/٢، والمحرر الوجيز ٥١٨/٣۔ (٤) تفسير غريب القرآن لابن قتيبة ص ٢٦٧، ومجاز القرآن لأبي عبيدة ٤٠٣/١، اور اخفش کا قول ماوردی نے "النكت والعيون" ٣٠٧/٣ میں نقل کیا ہے۔

Surah al-Kahf: Verses 39 - 41 (Page 283)

Al-husbanah means a thunderbolt (1). Al-Jawhari (2) said: Al-Husban, with a damma (u vowel), means punishment. Abu Ziyad al-Kilabi said: "A husban struck the land," meaning locusts. Al-Husban also means accounting or calculation, as Allah Almighty said: {The sun and the moon [move] by precise calculation} [Ar-Rahman: 5]. Al-Husban here has been interpreted in this way. Al-Zajjaj (3) said: Al-Husban is from al-hisab (accounting), meaning: He sends upon it the punishment of accounting, which is the accounting of what your hands have earned. It is a case of omitting the added word (mudaf). Al-Husban also refers to short arrows shot in a single burst (4), which was a practice of the Persians (Kisras). Missiles from the sky are a punishment. {And it becomes a slippery, bare plain} means: a white land where no plants grow, and no foot can stay firm upon it. It is the most harmful land after having been a garden, which was the most beneficial land (5). "Zalaqan" (slippery) is an emphasis of the description of "Sa'idan" (plain), meaning: feet slip off it due to its smoothness. It is said: a place of zalaq (slippery), with vowels, meaning: slippery/treacherous. Originally, it is the verbal noun of: his foot slipped (zaliqat), it slips (tazlaqu), zalaqan, and someone else made it slip. Az-zalaq also means the rump of an animal. Ru'bah said:

As if she were a white-bellied, piebald-rumped [wild ass] (6)

Al-mazlaq and al-mazlaqah (7) are the place where no foot stays firm. Similarly al-zallaqah. Az-zalq means shaving; he shaved (zalaqa) his head, he shaves it (yazluquhu), zalqan; Al-Jawhari said it (8). Az-zalaq means the shaved one, like an-naqd.

---

(1) Tahdhib al-Lugha 4/332. (2) In al-Sihah (hasaba). (3) In Ma'ani al-Qur'an 3/290. (4) Attributed in Tahdhib al-Lugha 4/332 to Ibn Shamil. (5) Al-Nukat wa al-Uyun 3/307. (6) Diwan Ru'bah p. 104, and the rajaz in Tahdhib al-Lugha 8/431, and al-Khizana 1/86. Al-Baghdadi said: Al-haqba' is the female of al-ahqab, which is the wild ass, named so because of the whiteness in its flanks. He likened the she-camel to a wild female ass, which is similar to it in hardiness and speed. Al-balqa' is the female of al-ablaq. Al-zalaq is the rump of the animal, i.e., the place where the hand slips from its croup is black and white. (7) In (m): al-mazlaqah and al-mazlaqah, and in (z) and (d): al-mazlaqah and al-zalaqah, and one of them was omitted from (f) and (z), and what is established is from al-Sihah and Maqayis al-Lugha (zalaqa). (8) In al-Sihah (zalaqa).

सूरह अल-कहफ़: आयत 39 - 41 (पृष्ठ 283)

'हुस्बनाह' (Husbanah) का अर्थ है बिजली का कड़कना (1)। अल-जौहरी (2) ने कहा: 'अल-हुस्बान' (Al-Husban), दम्मा (damma) के साथ, का अर्थ है दंड। अबू ज़ियाद अल-किलाबी ने कहा: "भूमि पर 'हुस्बान' आया," अर्थात टिड्डियां। 'अल-हुस्बान' का अर्थ गणना (accounting) भी है, जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: {सूर्य और चंद्रमा [एक निश्चित] गणना के अनुसार चलते हैं} [अर-रहमान: 5]। यहाँ 'हुस्बान' की व्याख्या इसी प्रकार की गई है। अल-ज़ज्जाज (3) ने कहा: 'हुस्बान' गणना (hisab) से है, अर्थात: वह उस पर गणना का दंड भेजता है, जो आपके हाथों द्वारा किए गए कर्मों का हिसाब है। यह उस शब्द को हटाने (mudaf) के संदर्भ में है। 'अल-हुस्बान' का अर्थ उन छोटे तीरों से भी है जिन्हें एक साथ छोड़ा जाता है (4), और यह ईरान के शासकों (किसराओं) की युद्ध कला थी। आकाश से गिरने वाली चीज़ें दंड हैं। {और वह एक चिकना, सपाट मैदान बन जाएगा} का अर्थ है: एक सफ़ेद भूमि जहाँ कोई पौधा नहीं उगता, और न ही उस पर कोई पैर टिक सकता है। यह एक उपजाऊ बाग़ होने के बाद सबसे हानिकारक भूमि है (5)। "ज़लक़न" (Zalaqan - चिकना) शब्द "सईदन" (Sa'idan - मैदान) के वर्णन पर बल देने के लिए है, जिसका अर्थ है: इसकी चिकनाई के कारण पैर इस पर से फिसल जाते हैं। कहा जाता है: 'ज़लक़' (Zalaq) स्थान, जिसका अर्थ है: फिसलन भरा स्थान। मूल रूप से, यह उस क्रिया का स्रोत है: उसका पैर फिसला (zaliqat), वह फिसलता है (tazlaqu), 'ज़लक़न' (zalaqan), और किसी अन्य ने उसे फिसला दिया। 'अज़-ज़लक़' का अर्थ पशु का पुट्ठा (rump) भी है। रुबाह ने कहा:

मानो वह सफ़ेद पेट वाली, चितकबरी पुट्ठे वाली [जंगली गधी] हो (6)

'अल-मज़लक़' और 'अल-मज़लक़ह' (7) वह स्थान है जहाँ पैर नहीं टिकता। इसी तरह 'अल-ज़ल्लाक़ह' (al-zallaqah) है। 'अज़-ज़लक़' (Az-zalq) का अर्थ है सिर मुंडवाना; उसने अपना सिर मुंडवाया (zalaqa), वह उसे मुंडवाता है (yazluquhu), 'ज़लक़न' (zalqan)। अल-जौहरी ने यह कहा है (8)। 'अज़-ज़लक़' का अर्थ है मुंडा हुआ, जैसे 'अन-नक़्द' ।

---

(1) तहज़ीब अल-लुग़ा 4/332. (2) अल-सिहाह में (हसब). (3) मानी अल-क़ुरआन में 3/290. (4) तहज़ीब अल-लुग़ा 4/332 में इब्न शुमेल द्वारा वर्णित। (5) अल-नुक़्त व अल-उयून 3/307. (6) दीवान रुबाह पृष्ठ 104, और तहज़ीब अल-लुग़ा 8/431 और अल-खिज़ाना 1/86 में रजज़। अल-बग़दादी ने कहा: 'अल-हक़बा' अल-अहक़ब की मादा है, जो जंगली गधा है, इसका नाम इसकी कोख में सफ़ेदी

के कारण रखा गया है। उसने ऊंटनी की तुलना एक जंगली मादा गधी से की, जो कठोरता और गति में उसके समान है। 'अल-बल्क़ा' अल-अबल्क़ की मादा है। 'अज़-ज़लक़' पशु का पुट्ठा है, यानी वह स्थान जहाँ से हाथ फिसलता है, वह काला और सफ़ेद है। (7) (म) में: 'अल-मज़लक़ह' और 'अल-मज़लक़ह', और (ज़) और (द) में: 'अल-मज़लक़ह' और 'ज़लक़ह', और उनमें से एक को (फ़) और (ज़) से हटा दिया गया था, और जो स्थापित है वह अल-सिहाह और मक़यिस अल-लुग़ा (ज़लक़) से है। (8) अल-सिहाह में (ज़लक़).

سورہ الکہف: آیات ۳۹ - ٤١ (صفحہ ۲۸۳)

الوسادة، اور الحسبانۃ کا مطلب کڑکتی ہوئی بجلی ہے (١)۔ الجوہری (٢) نے کہا: الحُسبان، دمہ (پیش) کے ساتھ: عذاب ہے۔ ابو زیاد الکلابی نے کہا: زمین پر حسبان پہنچا، یعنی ٹڈیاں۔ الحسبان کا مطلب حساب بھی ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ﴾ [الرحمن: ٥]۔ اور یہاں الحسبان کی یہی تفسیر کی گئی ہے۔ الزجاج (٣) نے کہا: الحسبان حساب سے ہے، یعنی: اس پر حساب کا عذاب بھیجتا ہے، اور وہ تمہارے ہاتھوں کی کمائی کا حساب ہے۔ یہ مضاف کو حذف کرنے کے باب سے ہے۔ الحسبان کا مطلب وہ چھوٹے تیر بھی ہیں جو ایک ہی بار میں چلائے جائیں (٤)، اور یہ کسریٰ (ایرانی بادشاہوں) کے تیروں میں سے تھا۔ آسمان سے گرنے والی چیزیں عذاب ہیں۔ ﴿فَتُصْبِحَ صَعِيدًا زَلَقًا﴾ کا مطلب ہے: ایسی سفید زمین جس میں کوئی پودا نہ اگے، اور نہ ہی اس پر کوئی قدم جم سکے، اور یہ بہترین باغ ہونے کے بعد سب سے زیادہ نقصان دہ زمین بن جاتی ہے (٥)۔ "زلقاً" کا لفظ "صعیداً" کی صفت کی تاکید کے لیے ہے، یعنی: اس کی چکناہٹ کی وجہ سے اس سے قدم پھسل جاتے ہیں۔ کہا جاتا ہے: مکانٌ زَلَقٌ، یعنی: پھسلن والی جگہ، اور یہ اصل میں تمہارے اس قول کا مصدر ہے: زلقت رجلہ تزلق زلقاً (اس کا پاؤں پھسل گیا)، اور کسی دوسرے نے اسے پھسلایا۔ الزلق کا مطلب جانور کی پچھلی پشت (کولہا) بھی ہے۔ رؤبہ نے کہا:

گویا وہ سفید پیٹ والی، چتکبری پشت والی [جنگلی گدھی] ہے (٦)

والمزلق والمزلقۃ (٧): وہ جگہ جہاں قدم نہ ٹھہر سکے۔ اسی طرح الزلاقۃ بھی ہے۔ والزلق: سر منڈوانا، زلق رأسہ یزلقہ زلقاً یعنی اس نے اپنا سر منڈوایا؛ یہ الجوہری (٨) نے کہا ہے۔ اور الزلق: منڈوایا ہوا، جیسے النقض۔

(١) تہذیب اللغۃ ٤/ ٣٣٢۔ (٢) الصحاح میں (حسب)۔ (٣) معانی القرآن میں ٣/ ٢٩٠۔ (٤) تہذیب اللغۃ ٤/ ٣٣٢ میں ابن شمیل سے منسوب ہے۔ (٥) النکت والعیون ٣/ ٣٠٧۔ (٦) دیوان رؤبہ ص ١٠٤، اور الرجز تہذیب اللغۃ ٨/ ٤٣١، اور الخزانہ ١/ ٨٦ میں، اور البغدادی نے کہا: الحقباء: الاحقب کی مادہ ہے، اور وہ جنگلی گدھا ہے جس کا نام اس کی کوکھوں میں سفیدی کی وجہ سے رکھا گیا، اس نے اونٹنی کو جنگلی مادہ گدھی سے تشبیہ دی جو سختی اور رفتار میں اس جیسی ہے۔ والبلقاء: الابلق کی مادہ۔ والزلق: جانور کی پیٹھ کا نچلا حصہ، یعنی وہ جگہ جہاں سے ہاتھ پھسل جائے وہ کالی اور سفید ہے۔ (٧) (م) میں: المزلقہ والمزلقہ، اور (ز) اور (د) میں: المزلقہ والزلقہ، اور ان میں سے ایک (ف) اور (ظ) سے گر گئی ہے، اور جو ثابت ہے وہ الصحاح اور مقاییس اللغۃ (زلق) سے ہے۔ (٨) الصحاح میں (زلق)۔

and the deficiency. It is not meant that it becomes slippery, but rather that no vegetation remains in it, like a head that, when shaved, no hair remains on it; this was stated by Al-Qushayri. {Or its water becomes sunken (ghawran)} i.e., receding and disappearing, so it becomes the most devoid of land for water after being the most abundant land for water (1). "Al-Ghawr" is an infinitive put in the place of a noun, as it is said: "rajulun sawm" (a fasting man) and "fitr" (breaking fast), "adl" (justice) and "rida" (satisfaction), "fadl" (grace) and "zur" (falsehood), and "nisa'un nuh" (wailing women), and the masculine, feminine, dual, and plural are the same in it (2). Amr ibn Kulthum said: Their steeds remain wailing over him, decorated with their reins, standing on three legs (3). Another: Pour out from their tears a flowing stream, O Dhaba', and answer the standing wailers (4). Meaning: wailing women. And it was said: Or its water becomes possessing depth (dha ghawr), so the possessive was omitted, like "ask the village" (wa'sal al-qarya), mentioned by Al-Nahhas (5). Al-Kisa'i said: sunken waters (6). The water "ghara yaghuru ghawran wa ghu'uran," meaning it went deep into the ground, and hamz is permissible due to the joining of the waw. And his eye "gharat taghuru ghawran wa ghu'uran," it entered the head, and "gharat tagharu" is a dialectal variation. He said: Has his eye receded or has it not receded? (7)

(1) Al-Nukat wa al-Uyun 3/307. (2) Tafsir Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 267, and al-Muharrar al-Wajiz 3/518. (3) Mu'allaqa of Amr ibn Kulthum with commentary by Ibn Kaysan p. 60, and Commentary on Famous Qasidas by Ibn al-Nahhas 2/99, and the first part of the verse there is: We left the horses devoted to him, and Tafsir al-Tabari 15/267 without attribution, and Majaz al-Qur'an by Abu Ubaida 1/404. It occurred in the handwritten copies: our steeds. And Al-Safin: the one standing. It is said: the one who raises one of its legs due to exhaustion, leaning on its hoof. (4) The verse is in Tafsir al-Tabari 15/267, and Majaz al-Qur'an 1/404, and Amali al-Murtada 1/201 without attribution. Dhaba': contraction of Dhaba'a, which is a woman's name. (5) In I'rab al-Qur'an 2/458. (6) In (d), (z), and (m): water, and the established version is from (z) and (f), and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/458, and the speech is from him. (7) The second half of a verse attributed in al-Sihah (Ghawr) to Ibn Ahmar.

और कमी। इसका मतलब यह नहीं है कि वह फिसलने वाली हो जाएगी, बल्कि मतलब यह है कि उसमें कोई वनस्पति नहीं रहेगी, जैसे वह सिर जिसे मूंड दिया जाए तो उस पर बाल नहीं रहते; यह अल-कुशैरी ने कहा है। {या उसका पानी गहराई में चला जाए (ग़ौरन)} यानी: गहरा होकर गायब हो जाए, तो वह पानी के लिए सबसे वंचित ज़मीन हो जाएगी इसके बाद कि वह पानी के लिए सबसे प्रचुर ज़मीन थी (1)। "अल-ग़ौर" एक भाववाचक संज्ञा (मस्दर) है जिसे संज्ञा के स्थान पर रखा गया है, जैसा कि कहा जाता है: "रजुलुन सौम" (उपवास रखने वाला आदमी) और "फ़ित्र", "अदल" और "रिज़ा", "फ़ज़्ल" और "ज़ूर", और "निसा-उन नूह" (विलाप करने वाली महिलाएँ), और इसमें पुल्लिंग, स्त्रीलिंग, द्विवचन और बहुवचन समान रहते हैं (2)। अम्र बिन कुलसूम ने कहा: उनके घोड़े उस पर विलाप करते रहते हैं, अपनी लगामों से सजे हुए, तीन पैरों पर खड़े (3)। एक अन्य: उनके आँसुओं से एक बहती धारा बहाओ, ऐ ज़बा, और खड़ी विलाप करने वाली महिलाओं को उत्तर दो (4)। अर्थात्: विलाप करने वाली महिलाएँ। और कहा गया: या उसका पानी गहराई वाला हो जाए (ज़ा ग़ौर), तो संबंधक (मुज़ाफ़) को हटा दिया गया, जैसे "बस्ती से पूछो" (वस्अल अल-क़र्याह), इसे अल-नहहास ने उल्लेख किया है (5)। अल-किसाई ने कहा: धँसे हुए पानी (6)। पानी "ग़ारा यग़ूरु ग़ौरन" हो गया यानी ज़मीन में नीचे चला गया, और वाव के धम्म के कारण हमज़ा जायज़ है। और उसकी आँख "ग़ारत तग़ूरु ग़ौरन" हो गई यानी सिर में धँस गई, और "ग़ारत तग़ारु" इसमें एक बोली है। उसने कहा: क्या उसकी आँख धँस गई है या नहीं धँसी? (7)

(1) अल-नुकात वल-उयून 3/307। (2) इब्न कुतैबा द्वारा तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरान पृष्ठ 267, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/518। (3) इब्न कैसान द्वारा व्याख्या के साथ अम्र बिन कुलसूम का मुअल्लक़ा पृष्ठ 60, और इब्न अल-नहहास द्वारा प्रसिद्ध कसीदों की व्याख्या 2/99, और वहां पहला आधा भाग है: हमने घोड़ों को उसके प्रति समर्पित छोड़ दिया, और बिना श्रेय के तफ़सीर अल-तबरी 15/267, और अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-क़ुरान 1/404। हस्तलिखित प्रतियों में यह आया: हमारे घोड़े। और अल-साफ़िन: खड़ा रहने वाला। कहा जाता है: वह जो थकान के कारण अपने पैरों में से एक को उठाता है, अपने खुर पर झुकता है। (4) यह कविता तफ़सीर अल-तबरी 15/267, और मजाज़ अल-क़ुरान 1/404, और बिना श्रेय के अमाली अल-मुर्तज़ा 1/201 में है। ज़बा: ज़बाआ का संक्षिप्त रूप, जो एक महिला का नाम है। (5) इराब अल-क़ुरान 2/458 में। (6) (द), (ज़), और (म) में:

पानी, और स्थापित पाठ (ज़) और (फ़) से है, और नहहास द्वारा इराब अल-क़ुरान 2/458, और बात उन्हीं की है। (7) अल-सिहाह (ग़ौर) में इब्न अहमद को दिया गया एक कविता का दूसरा हिस्सा।

284 سورة الكهف: آيات 39 - 41

اور کمی۔ اس سے مراد یہ نہیں کہ وہ پھسلن والی ہو جائے گی، بلکہ مراد یہ ہے کہ اس میں کوئی سبزہ باقی نہیں رہے گا جیسے وہ سر جسے منڈوا دیا جائے تو اس پر بال نہیں رہتے؛ یہ القشیری نے کہا ہے۔ {یا اس کا پانی زمین میں اتر جائے (غوراً)} یعنی: گہرا ہو کر ختم ہو جائے، تو وہ پانی کے لیے سب سے محروم زمین ہو جائے گی بعد اس کے کہ وہ پانی کے لیے سب سے زیادہ پُر زمین تھی (1)۔ "الغور" ایک مصدر ہے جسے اسم کی جگہ رکھا گیا ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: "رجل صوم" (روزہ دار آدمی) اور "فطر"، "عدل" اور "رضا"، "فضل" اور "زور"، اور "نساء نوح" (نوحہ کرنے والی عورتیں)، اور اس میں مذکر، مؤنث، تثنیہ اور جمع برابر رہتے ہیں (2)۔ عمرو بن کلثوم نے کہا: ان کے گھوڑے اس پر نوحہ کناں رہتے ہیں، اپنی لگامیں پہنے ہوئے، ایک پیر اٹھا کر کھڑے (3)۔ ایک اور: ان دونوں کے آنسوؤں سے رواں بہاؤ بہاؤ، اے ضباع، اور کھڑی نوحہ گروں کو جواب دو (4)۔ یعنی: نوحہ کرنے والیاں۔ اور کہا گیا: یا اس کا پانی گہرائی والا ہو جائے (ذا غور)، تو مضاف کو حذف کر دیا گیا، جیسے "بستی سے پوچھو" (واسال القریہ)، اسے النحاس نے ذکر کیا ہے (5)۔ الکسائی نے کہا: اترے ہوئے پانی (6)۔ پانی "غار یغور غورا" ہو گیا یعنی زمین میں نیچے چلا گیا، اور واؤ کے ضمہ کی وجہ سے ہمزہ جائز ہے۔ اور اس کی آنکھ "غارت تغور غورا" ہو گئی یعنی سر میں دھنس گئی، اور "غارت تغار" اس میں ایک لغت ہے۔ اس نے کہا: کیا اس کی آنکھ دھنس گئی ہے یا نہیں دھنسی؟ (7)

(1) النکت والعیون 3/307۔ (2) تفسیر غریب القرآن لابن قتیبہ ص 267، اور المحرر الوجیز 3/518۔ (3) معلقہ عمرو بن کلثوم بشرح ابن کیسان ص 60، اور شرح القصائد المشہورات لابن النحاس 2/99، اور اس کا مصرع اول وہاں ہے: ہم نے گھوڑوں کو اس پر وقف چھوڑا، اور تفسیر

طبری 15/267 بغیر نسبت کے، اور مجاز القرآن لابی عبیدہ 1/404۔ خطی نسخوں میں واقع ہوا: ہمارے گھوڑے۔ اور الصافن: کھڑا ہونے والا۔ کہا جاتا ہے: وہ جو تھکن کی وجہ سے اپنا ایک پاؤں اٹھاتا ہے، اپنے کھر پر ٹیک لگاتا ہے۔ (4) یہ شعر تفسیر طبری 15/267، اور مجاز القرآن 1/404، اور امالی المرتضی 1/201 میں بغیر نسبت کے ہے۔ ضباع: ضباعہ کی ترخیم ہے، جو ایک عورت کا نام ہے۔ (5) اعراب القرآن 2/458 میں۔ (6) (د) اور (ز) اور (م) میں: پانی، اور ثابت شدہ (ظ) اور (ف) سے ہے، اور اعراب القرآن للنحاس 2/458، اور کلام اسی سے ہے۔ (7) ایک شعر کا دوسرا مصرع جس کی نسبت الصحاح (غور) میں ابن احمر کی طرف کی گئی ہے۔

Surat Al-Kahf, Verses 39 - 42 285

And the sun set (gharat), a setting (ghiyaran), meaning: it vanished. Abu Dhu'ayb said: Is time anything but a night and its day, and the rising of the sun then its setting(1) {Then you will never be able to find for it a search} meaning: you will not be able to bring back the sunken water, nor can you master it through any trick. And it was said: you will not be able to seek anything else in its stead. This concludes his brother's debate and warning(2).

The Almighty's saying: {And his fruits were encompassed (by ruin), so he began turning his hands over what he had spent on it while it had collapsed upon its trellises and saying, "Oh, I wish I had not associated with my Lord anyone." (42)}

The Almighty's saying: {And his fruits were encompassed} the subject of the passive verb is implicit, which is the infinitive (source), and it is permissible for the prepositional phrase to be in the place of a nominative subject(3). The meaning of {his fruits were encompassed} is: all his wealth was destroyed, and this is the first thing through which God Almighty fulfilled his brother's warning. {So he began turning his hands} meaning: the disbeliever began striking one of his hands against the other in regret; because this is what comes from a regretful person. It was also said: he turns his possessions but sees no return for what he spent, and this is because possession may be expressed by "hand," as in the saying: "In his hand is wealth," meaning: in his possession is wealth(4). The word "became" (fa-asbaha) indicates that this destruction occurred at night, as in His saying: {So there came upon it an affliction from your Lord while they were asleep. And it became as though reaped.} [Al-Qalam: 19] And it is said: I spent so much in this house, and I spent on it(5). {While it had collapsed upon its trellises} meaning: empty, parts of it having fallen upon others, derived from: the stars "khawat" (descended without rain), meaning: they caused drought, and that is when they set without raining in their mansion, and "akhwat" is similar. And "the house khawat" (with a long khawaa)(6): it became empty.

(1) Diwan al-Hudhaliyin, p. 21, and al-Sihah (Ghawr), and it is in Majalis Tha'lab, p. 583 without attribution. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun, 3/308. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas, 2/458. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun, 3/308. (5) See Zad al-Masir, 5/146. (6) Not in (M).

सूरह अल-कहफ, आयत 39 - 42 285

और सूरज डूब गया (ग़ारत), यानी गायब हो गया। अबू जुऐब ने कहा: क्या ज़माना एक रात और उसका दिन नहीं है, और सूरज का निकलना फिर उसका डूबना(1) {तो तुम उसके लिए कभी कोई तलाश नहीं कर सकोगे} यानी: तुम धंसे हुए पानी को वापस नहीं ला सकोगे, और न ही किसी चाल से उस पर काबू पा सकोगे। और यह कहा गया: तुम उसके बदले किसी और चीज़ की तलाश नहीं कर सकोगे। इसके साथ उसके भाई की बहस और चेतावनी समाप्त हुई(2)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उसके फलों को (बर्बादी ने) घेर लिया, तो वह उन पर किए गए अपने खर्च पर अपने हाथ मलने लगा, जबकि वह अपनी छतरियों (मचानों) पर गिरी पड़ी थी और वह कह रहा था, 'काश! मैंने अपने रब के साथ किसी को शरीक न ठहराया होता।' (42)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उसके फलों को घेर लिया गया} यहाँ कर्मवाच्य क्रिया का कर्ता निहित है, जो कि मूल शब्द (स्रोत) है, और यह संभव है कि पदबंध (prepositional phrase) कर्ता के स्थान पर हो(3)। {उसके फलों को घेर लिया गया} का अर्थ है: उसकी सारी संपत्ति नष्ट हो गई, और यह पहली चीज़ है जिसके माध्यम से अल्लाह तआला ने उसके भाई की चेतावनी को पूरा किया। {तो वह अपने हाथ मलने लगा} यानी: काफ़िर पछतावे में अपना एक हाथ दूसरे पर मारने लगा; क्योंकि पछताने वाले व्यक्ति से ऐसा ही होता है। यह भी कहा गया है: वह अपनी मिल्कियत को पलट कर देखता है लेकिन उसे अपने खर्च का कोई बदला नहीं दिखता, और ऐसा इसलिए है क्योंकि मिल्कियत को 'हाथ' से व्यक्त किया जा सकता है, जैसे कि कहावत है: 'उसके हाथ में माल है', यानी: उसके कब्ज़े में माल है(4)। 'हो गया' (फ़-असबाहा) शब्द इंगित करता है कि यह विनाश रात में हुआ था, जैसा कि अल्लाह का फ़रमान है: {तो आपके रब की ओर से एक बला उस पर फिर गई जबकि वे सो रहे थे। तो वह कटी हुई फसल की तरह हो गई।} [अल-कलम: 19] और कहा जाता है: मैंने इस घर में इतना खर्च किया, और मैंने इस पर खर्च किया(5)। {जबकि वह अपनी छतरियों पर गिरी पड़ी थी} यानी: खाली, उसका कुछ हिस्सा दूसरे पर गिर गया था, जो 'ख़वत अल-नुजूम' (सितारों का बिना बारिश के डूबना) से निकला है, जिसका अर्थ है: उन्होंने अकाल पैदा किया, और ऐसा तब होता है जब वे अपने नक्षत्र में बिना बारिश के डूब जाते हैं, और 'अख़वत' भी इसी के समान है। और 'घर ख़वत' (लंबे ख़वाअ के साथ)(6): वह खाली हो गया।

(1) दीवान अल-हुज़लियीन, पृ. 21, और अल-सिहाह (ग़ौर), और यह मजालिस थलब, पृ. 583 में बिना किसी श्रेय के है। (2) अल-नुकत व अल-'उयून, 3/308। (3) इराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा, 2/458। (4) अल-नुकत व अल-'उयून, 3/308। (5) ज़ाद अल-मसीर, 5/146 देखें। (6) (M) में नहीं है।

سورة الكہف، آیات ۳۹ - ۴۲ ۲۸۵

اور سورج غروب ہو گیا (غارت)، یعنی غائب ہو گیا۔ ابو ذویب نے کہا: کیا زمانہ ایک رات اور اس کا دن نہیں ہے، اور سورج کا نکلنا پھر اس کا غروب ہونا(۱) {پس تم ہرگز اس کے لیے کوئی تلاش نہ کر سکو گے} یعنی: تم دھنسے ہوئے پانی کو واپس لانے کی طاقت نہیں رکھو گے، اور نہ ہی کسی حیلے سے اس پر قادر ہو سکو گے۔ اور کہا گیا: تم اس کے بدلے کسی اور چیز کو تلاش نہیں کر سکو گے۔ اس کے ساتھ اس کے بھائی کا مناظرہ اور اس کی تنبیہ ختم ہوئی(۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اس کے پھلوں کو (بربادی نے) گھیر لیا، پس وہ اپنے اس خرچ پر اپنے ہاتھ ملنے لگا جو اس نے اس پر کیا تھا جبکہ وہ اپنی چھتریوں (ٹٹیوں) پر گری پڑی تھی اور وہ کہہ رہا تھا، 'اے کاش! میں نے اپنے رب کے ساتھ کسی کو شریک نہ ٹھہرایا ہوتا۔' (۴۲)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اس کے پھلوں کو گھیر لیا گیا} یہاں فعل مجہول کا فاعل مضمر ہے، جو کہ مصدر ہے، اور یہ جائز ہے کہ حرفِ جار اور مجرور فاعل کے مقام پر ہوں(۳)۔ {اس کے پھلوں کو گھیر لیا گیا} کا مطلب ہے: اس کا سارا مال ہلاک ہو گیا، اور یہ پہلی چیز ہے جس کے ذریعے اللہ تعالیٰ نے اس کے بھائی کی تنبیہ کو پورا کیا۔ {پس وہ اپنے ہاتھ ملنے لگا} یعنی: کافر ندامت میں اپنا ایک ہاتھ دوسرے ہاتھ پر مارنے لگا؛ کیونکہ یہ نادم شخص سے صادر ہوتا ہے۔ یہ بھی کہا گیا: وہ اپنی ملکیت کو الٹ پلٹ کر دیکھتا ہے مگر اسے اپنے خرچ کا کوئی بدل نظر نہیں آتا, اور یہ اس لیے ہے کہ ملکیت کو 'ہاتھ' سے تعبیر کیا جا سکتا ہے، جیسا کہ ان کا قول ہے: 'اس کے ہاتھ میں مال ہے'، یعنی: اس کی ملکیت میں مال ہے(۴)۔ لفظ 'ہو گیا' (فاصبح) اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ یہ ہلاکت رات کے وقت ہوئی، جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: {پس تیرے رب کی طرف سے ایک بلا اس پر پھر گئی جبکہ وہ سو رہے تھے۔ پس وہ کٹی ہوئی فصل کی طرح ہو

گئی۔} [القلم: ۱۹] اور کہا جاتا ہے: میں نے اس گھر میں اتنا خرچ کیا، اور میں نے اس پر خرچ کیا(۵)۔ {جبکہ وہ اپنی چھتریوں پر گری پڑی تھی} یعنی: خالی، اس کا کچھ حصہ دوسرے پر گر چکا تھا، یہ 'خوت النجوم' (ستاروں کا بارش کے بغیر ڈوبنا) سے ماخوذ ہے، یعنی: قحط زدہ ہونا، اور یہ اس وقت ہوتا ہے جب وہ اپنے وقت میں بارش کے بغیر ڈوب جائیں، اور 'اخوت' بھی اسی کی طرح ہے۔ اور 'گھر خویٰ ہو گیا' (لمبی خواء کے ساتھ)(۶): وہ خالی ہو گیا۔

(۱) دیوان الہذلیین ص ۲۱، اور الصحاح (غور)، اور یہ مجالس ثعلب ص ۵۸۳ میں بغیر کسی نسبت کے ہے۔ (۲) النکت والعیون ۳۰۸/۳۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۴۵۸/۲۔ (۴) النکت والعیون ۳۰۸/۳۔ (۵) دیکھیے زاد المسیر ۱۴۶/۵۔ (۶) (م) میں نہیں ہے۔

Surah Al-Kahf: Verses 42 - 43 286 And likewise when it collapses; and from it is the saying of the Almighty: "So those are their houses, desolate because of the wrong they had done" [An-Naml: 52]. It is said: collapsed, just as it is said: "it lies desolate on its trellises," meaning: collapsed upon its roofs(1). So the destruction of the fruit and the source were combined upon him, and this is among the greatest calamities, as a recompense for his transgression(2). "And he says, 'Oh, I wish I had not associated with my Lord anyone'" meaning: Oh, I wish I had recognized God's blessings upon me, and known that they were by God's power and had not disbelieved in Him. This is a regret from him at a time when regret does not benefit him(3). The Almighty's saying: "And there was for him no company to aid him other than Allah, nor could he defend himself." The Almighty's saying: "And there was for him no company to aid him other than Allah": "company" (fi'ah) is the subject of "was" (takun), and "for him" (lahu) is the predicate. "to aid him" (yansurunahu) is in the position of an adjective, meaning: an aiding company, and it is permissible for "to aid him" to be the predicate, and the first view according to Sibawayh is more appropriate(4); because "for him" has preceded. And Abu al-Abbas(5) disagrees with him, and uses as an argument the saying of Allah, Mighty and Majestic: "And there was none equivalent to Him" [Al-Ikhlas: 4], and Sibawayh has allowed the other [view], and "yansurunahu" (they aid him) [plural] is based on the meaning of "fi'ah" (company); because its meaning is people, and if it were based on the literal word, He would have said: "tansuruhu" (she/it aids him) singular feminine, meaning: a group and a community to whom they resort. "Nor could he defend himself" (muntasiran) meaning: prevented; said Qatadah. And it was said: recovering what had gone from him(7). And the derivation of "fi'ah" has been previously mentioned in "Al Imran"(8). And the "ha" is a substitute for the "ya"(9) that was omitted from...

(1) Al-Sihah (Khawa), and Tahdhib al-Lugha 7/615. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 3/308. (3) See Al-Wasit 3/149, and Zad al-Masir 5/146. (4) See Kitab Sibawayh 4/56. (5) Meaning: Al-Mubarrad, and his speech is in Al-Muqtadab 4/90-91. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/458. (7) Al-Nukat wa al-Uyun 3/308, and Al-Tabari narrated the saying of Qatadah 15/270. (8) 5/38. (9) Ibn al-Shajari said in his Amali 2/278: And the deleted [letter] from "fi'ah" is a "waw", and its plural is "fi'at", and it is from their saying: "fa'awtu": when I split and divided; because a "fi'ah" is like a "firqah" (division/group).

सूरह अल-कहफ: आयत 42 - 43 286 और इसी तरह जब वह गिर जाता है; और इसी से सर्वशक्तिमान का कथन है: "तो वे उनके घर हैं, उजाड़ उनके ज़ुल्म के कारण" [अन-नमल: 52]। और कहा जाता है: गिरा हुआ, जैसे कहा जाता है: "वह अपनी छतों पर गिरा हुआ है", यानी: अपनी छतों पर गिरा हुआ(1)। तो उस पर फल और जड़ दोनों का विनाश एक साथ हो गया, और यह उसके विद्रोह के बदले में सबसे बड़ी आपदाओं में से एक है(2)। "और वह कहता है, 'काश! मैंने अपने रब के साथ किसी को शरीक न ठहराया होता'" यानी: काश मैंने अपने ऊपर अल्लाह की नेमतों को पहचान लिया होता, और जान लिया होता कि वे अल्लाह की शक्ति से थीं और मैं उसका इनकार न करता। यह उसका उस समय का पछतावा है जब पछतावा उसे लाभ नहीं देता(3)। अल्लाह तआला का कथन: "और उसके पास कोई ऐसी जमात न थी जो अल्लाह के मुक़ाबले में उसकी मदद करती, और न वह स्वयं बदला लेने वाला था।" अल्लाह तआला का कथन: "और उसके पास कोई ऐसी जमात न थी जो अल्लाह के मुक़ाबले में उसकी मदद करती": "जमात" (फिअत) "तकुन" का संज्ञा (इसम) है, और "लहू" खबर है। "यन्सुरूनाहु" विशेषण के स्थान पर है, यानी: मदद करने वाली जमात, और यह भी जायज़ है कि "यन्सुरूनाहु" खबर हो, और सीबवैह के अनुसार पहला पहलू अधिक उचित है(4); क्योंकि "लहू" पहले आ चुका है। और अबू अल-अब्बास(5) उनसे असहमत हैं, और अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के इस कथन से दलील देते हैं: "और उसके बराबर का कोई एक भी नहीं" [अल-इखलास: 4], और सीबवैह ने दूसरे [पहलू] को भी जायज़ ठहराया है, और "यन्सुरूनाहु" (वे उसकी मदद करते हैं) [बहुवचन] "फिअत" के अर्थ पर आधारित है; क्योंकि इसका अर्थ लोग है, और यदि यह शब्द के आधार पर होता, तो वह कहता: "तन्सुरूहु" (वह उसकी मदद करती) एकवचन स्त्रीलिंग, यानी: एक समूह और समुदाय जिसकी ओर वे शरण लेते हैं। "और न वह बदला लेने वाला था" (मुन्तसिरन) यानी: रोका हुआ; यह कतादाह ने कहा है। और कहा गया: जो उससे चला गया उसके बदले में वापस पाने वाला(7)। और "फिअत" की व्युत्पत्ति पहले "आल इमरान"(8) में बताई जा चुकी है। और "हा" उस "या"(9) का विकल्प है जो कम हो गई थी...

(1) अल-सिहाह (खवा), और तहजीब अल-लुगा 7/615। (2) अल-नुकात वल-उयून 3/308। (3) देखें अल-वसीत 3/149, और जाद अल-मसीर 5/146। (4) देखें किताब सीबवैह 4/56। (5) अर्थात: अल-मुबर्रद, और उनकी बात अल-मुक्तादब 4/90-91 में है। (6) इराब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 2/458। (7) अल-नुकात वल-उयून 3/308, और अल-तबरी ने कतादाह का कथन उद्धृत किया 15/270। (8) 5/38। (9) इब्न अल-शजरी ने अपनी अमाली 2/278 में कहा: और "फिअत" से हटाया

गया [अक्षर] "वाव" है, और इसका बहुवचन "फिआत" है, और यह उनके कथन से है: "फअौतु": जब मैंने फाड़ा और अलग किया; क्योंकि "फिअत" "फिरका" (समूह) की तरह है।

سورہ الکہف: آیت ۴۲ - ۴۳ ۲۸۶ اور اسی طرح جب وہ گر جائے؛ اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿فَتِلْكَ بُيُوتُهُمْ خَاوِيَةً بِمَا ظَلَمُوا﴾ [النمل: ۵۲] اور کہا جاتا ہے: گری ہوئی، جیسا کہ کہا جاتا ہے: "وہ اپنی چھتوں پر گری ہوئی ہے"، یعنی: اپنی چھتوں پر گری ہوئی(۱)۔ تو اس پر پھل اور جڑ دونوں کی ہلاکت جمع ہو گئی، اور یہ اس کی سرکشی کے بدلے میں عظیم ترین آفات میں سے ہے(۲)۔ ﴿وَيَقُولُ يَا لَيْتَنِي لَمْ أُشْرِكْ بِرَبِّي أَحَدًا﴾ یعنی: اے کاش میں نے اپنے اوپر اللہ کی نعمتوں کو پہچان لیا ہوتا، اور جان لیتا کہ وہ اللہ کی قدرت سے تھیں اور میں اس کا کفر نہ کرتا۔ اور یہ اس کا اس وقت ندامت کرنا ہے جب ندامت اسے نفع نہیں دیتی(۳)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَمْ تَكُن لَّهُ فِئَةٌ يَنصُرُونَهُ مِن دُونِ اللَّهِ وَمَا كَانَ مُنتَصِرًا﴾ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَمْ تَكُن لَّهُ فِئَةٌ يَنصُرُونَهُ مِن دُونِ اللَّهِ﴾: «فئۃ» «تکن» کا اسم ہے، اور «لہ» خبر ہے۔ «يَنْصُرُونه» صفت کی جگہ پر ہے، یعنی: مددگار جماعت، اور یہ بھی جائز ہے کہ «ینصرونه» خبر ہو، اور سیبویہ کے نزدیک پہلی صورت اولیٰ ہے(۴)؛ کیونکہ «لہ» مقدم ہو چکا ہے۔ اور ابو العباس(۵) اس کی مخالفت کرتے ہیں، اور اللہ عزوجل کے اس قول سے دلیل پکڑتے ہیں: ﴿وَلَمْ يَكُن لَّهُ كُفُوًا أَحَدٌ﴾ [الإخلاص: ۴]، اور سیبویہ نے دوسری صورت کو بھی جائز قرار دیا ہے، اور «ینصرونه» (وہ اس کی مدد کرتے ہیں) [جمع] «فئۃ» کے معنی پر مبنی ہے؛ کیونکہ اس کا معنی لوگ ہے، اور اگر یہ لفظ پر ہوتا تو وہ فرماتا: «تَنْصُرُهُ» (وہ اس کی مدد کرتی) واحد مؤنث، یعنی: ایک گروہ اور جماعت جس کی طرف وہ رجوع کرتے ہیں۔ ﴿وَمَا كَانَ مُنتَصِرًا﴾ یعنی: روکا ہوا؛ یہ قتادہ نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: جو اس سے چلا گیا اس کے بدلے میں واپس پانے والا(۷)۔ اور «فئۃ» کا اشتقاق پہلے «آل عمران»(۸) میں گزر چکا ہے۔ اور «ھا» اس «یا»(۹) کا عوض ہے جو کم ہو گئی تھی...

(۱) الصحاح (خوی)، اور تہذیب اللغۃ ۷/ ۶۱۵۔ (۲) النکت والعیون ۳۰۸/۳۔ (۳) دیکھئے الوسیط ۳ / ۱۴۹ ، اور زاد المسیر ۵ / ۱۴۶۔ (۴) دیکھئے کتاب سیبویہ ۴ / ۵۶۔ (۵) یعنی: المبرد، اور ان کی کلام المقتضب ۴/ ۹۰ - ۹۱ میں ہے۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۴۵۸/۲۔ (۷) النکت والعیون ۳ / ۳۰۸ ، اور طبری نے قتادہ کا قول نقل کیا ہے ۱۵ / ۲۷۰۔ (۸) ۳۸/۵۔ (۹) ابن الشجری نے اپنی امالی ۲۷۸/۲ میں کہا: اور «فئۃ» سے محذوف [حرف] «واو» ہے، اور اس کی جمع «فئات» ہے، اور یہ ان کے قول سے ہے: «فَأَوْتُ»: جب میں نے چیرا اور جدا کیا؛ کیونکہ «فئۃ»، «فرقہ» کی طرح ہے۔

Surah Al-Kahf: Verses 43 - 44 | 287 ...its middle, its origin is *fay'* like *fay'* [a weight measure]; because it is from *fā'a* [to return], and its plural is *fi'ūn* and *fi'āt*, like *shiyāt* [markings], *lidāt* [peers], (1) and *hibāt* [gifts]. (2) Meaning: He had no clan (3) to protect him from Allah's punishment, and those servants and children he used to boast about failed him. The Almighty's saying: {There the protection is from Allah, the True. He is best for reward and best for outcome (44)} The Almighty's saying: {There the protection is from Allah, the True} There was a disagreement regarding the governing word (عامل) in His saying: "There" (hunālika), which is an adverb of place. It was said: The governing word is "and he had no group" and there was no one there; meaning: he was not helped nor did he help himself there, i.e., when punishment befell him. It was also said: The speech ended at His saying: "victorious," and the governing word in "There" is "the protection" (al-wilāyah). Its interpretation, according to the rule of precedence and delay, is: Protection belongs to Allah, the Truth, there, meaning: on the Day of Resurrection. (4) Abu 'Amr and Al-Kisa'i recited: "al-haqqu" (the Truth) in the nominative case (5) as an adjective for "al-wilāyah" (protection). The people of Madinah and Hamzah recited: "al-haqqi" in the genitive case as an adjective for Allah, the Almighty and Majestic, and the interpretation is: To Allah, the Possessor of Truth. Az-Zajjaj said: (6) And "al-haqqa" is permissible in the accusative case as an absolute object (masdar) and for emphasis, as you say: This is yours truly. Al-A'mash, Hamzah, and Al-Kisa'i recited: "al-wilāyah" with a *kasrah* on the *wāw*, while the others recited it with a *fatḥah*. (7) Both have the same meaning, like *raḍā'ah* and *riḍā'ah* (breastfeeding). It is also said: *al-walāyah* with a *fatḥah* is from *muwālāt* (loyalty/alliance), as in His saying: {Allah is the Ally of those who believe} [Al-Baqarah: 257], {That is because Allah is the Protector of those who believe} [Muhammad: 11]. And with the *kasrah*, it means: authority, power, and leadership, (8) as in His saying: {And the command on that Day...}

(1) As-Sihah (f-y-'). (2) In (M): *mi'āt* (hundreds), and in (D) and (Z): *hayāt*, and what is established is from (Ẓ) and (F). (3) Attributed in *An-Nukat wal-'Uyun* 3/308 to Mujahid, and it is in his *Tafsir* 1/376 and narrated by At-Tabari 15/269, see also *Tafsir al-Samarqandi* 2/300. (4) An-Nahhas said in *I'rab al-Qur'an* 2/459: The governing word is "victorious." Ibn al-Shajari said in his *Amali* 1/168: "There" is an adverb in the place of a circumstantial clause (hal), and its governing word is His saying: (for Allah) and the possessor of the circumstantial clause is the hidden pronoun in (Allah). (5) *At-Taysir* p. 143, and *Al-Sab'ah* p. 392. (6) See *Ma'ani al-Qur'an wa I'rabuhu* 3/289, and the words of

Az-Zajjaj and what preceded it from *I'rab al-Qur'an* by An-Nahhas 2/459. (7) *At-Taysir* p. 143, and *Al-Sab'ah* p. 392. (8) *Al-Kashshaf* 2/486, and *Al-Muharrar al-Wajiz* 3/519.

सूरह अल-कहफ़: आयत 43 - 44 | 287 ...इसका मध्य, इसका मूल फ़य' (fay') की तरह है; क्योंकि यह फ़ाआ (fā'a - लौटना) से है, और इसका बहुवचन फ़िऊन (fi'ūn) और फ़िआत (fi'āt) है, जैसे शियात (shiyāt), लिदात (lidāt) (1) और हिबात (hibāt) (2)। अर्थात: अल्लाह के अज़ाब (दंड) से बचाने के लिए उसका कोई कुनबा (3) नहीं था, और जिन नौकरों और बच्चों पर वह गर्व करता था, वे सब उसके काम न आए। अल्लाह का कथन: {वहाँ रक्षा अल्लाह की ओर से है, जो सत्य है। वह पुरस्कार के लिए सबसे अच्छा है और परिणाम के लिए सबसे अच्छा है (44)} अल्लाह का कथन: {वहाँ रक्षा अल्लाह की ओर से है, जो सत्य है} उसके कथन "वहाँ" (हुनालिका - hunālika) में कारक (governing word) के बारे में मतभेद है, जो कि एक क्रिया विशेषण (स्थान सूचक) है। कहा गया है: इसमें कारक "और उसका कोई समूह नहीं था" है और वहाँ कोई नहीं था; अर्थात: वहाँ न तो उसकी मदद की गई और न ही उसने अपनी मदद की, यानी उसे मिलने वाले अज़ाब के समय। यह भी कहा गया है: बात उसके कथन "विजयी" पर समाप्त हो गई, और "वहाँ" में कारक "संरक्षण" (अल-विलाया - al-wilāyah) है। पूर्वता और विलंब के नियम के अनुसार इसका अर्थ है: संरक्षण अल्लाह सत्य के लिए है वहाँ, अर्थात: क़यामत के दिन (4)। अबू अम्र और अल-किसाई ने "अल-हक्कु" (सत्य) को पेश (nominative) के साथ पढ़ा है (5), जो "अल-विलाया" (संरक्षण) के विशेषण के रूप में है। मदीना वालों और हमज़ा ने "अल-हक्कि" को ज़ेर (genitive) के साथ पढ़ा है, जो अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल के विशेषण के रूप में है, और इसका अर्थ है: सत्य के स्वामी अल्लाह के लिए। अल-ज़ज्जाज ने कहा: (6) और "अल-हक्क़ा" को ज़बर (accusative) के साथ मस्तर (मूल शब्द) और ताकीद (ज़ोर देने) के लिए पढ़ना जायज़ है, जैसे आप कहते हैं: यह वास्तव में आपके लिए है। अल-अ'मश, हमज़ा और अल-किसाई ने "विलाया" को 'वाव' के नीचे ज़ेर (kasrah) के साथ पढ़ा है, और बाकियों ने ज़बर (fatḥah) के साथ (7), और दोनों का एक ही अर्थ है जैसे रदा'ह (breastfeeding) और रिदा'ह। यह भी कहा गया है: ज़बर के साथ वलाया का अर्थ वफादारी (मुवालात) से है, जैसा कि उनके कथन में है: {अल्लाह उन लोगों का मित्र है जो ईमान लाए} [अल-बक़रह: 257], {यह इसलिए कि अल्लाह उन लोगों का संरक्षक है जो ईमान लाए} [मुहम्मद: 11]। और ज़ेर के साथ इसका अर्थ है: अधिकार, शक्ति और शासन (8), जैसा कि उनके कथन में है: {और उस दिन आदेश...}

(1) अस-सिहाह (f-y-')। (2) (M) में: मिआत (सौ), और (D) और (Z) में: हयात, और जो सिद्ध है वह (Ẓ) और (F) से है। (3) अन-नुकत वल-उयून 3/308 में इसे मुजाहिद की ओर उत्तरदायी ठहराया गया

है, और यह उनके तफ़सीर 1/376 में है और इसे अत-तबरी 15/269 द्वारा उद्धृत किया गया है, और तफ़सीर अल-समरकंदी 2/300 देखें। (4) अन-नह़्ह़ास ने 'इराब अल-क़ुरआन 2/459 में कहा है: इसमें कारक "विजयी" है। इब्न अल-शजरी ने अपनी 'अमाली' 1/168 में कहा है: "हुनालिका" (वहाँ) 'हाल' (circumstantial clause) के स्थान पर एक क्रिया विशेषण है, और इसका कारक उनका कथन (अल्लाह के लिए) है और हाल का धारक (अल्लाह) में छुपा हुआ सर्वनाम है। (5) अत-तयसीर पृ. 143, और अस-सब'आ पृ. 392। (6) मआनी अल-क़ुरआन व इराबुहु 3/289 देखें, और ज़ज्जाज के शब्द और उससे पहले अन-नह़्ह़ास द्वारा इराब अल-क़ुरआन 2/459। (7) अत-तयसीर पृ. 143, और अस-सब'आ पृ. 392। (8) अल-कश्शाफ़ 2/486, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/519।

سورہ الکہف: آیات 43 - 44 | 287 ...اس کا درمیان، اس کی اصل فیء کی طرح ہے؛ کیونکہ یہ فاء (لوٹنا) سے ہے، اور اس کی جمع فئون اور فئات آتی ہے، جیسے شیات، لدات(١) اور ہبات(٢)۔ یعنی: اللہ کے عذاب سے بچانے کے لیے اس کا کوئی قبیلہ (٣) نہ تھا، اور جن خادموں اور اولاد پر وہ فخر کرتا تھا وہ سب اسے چھوڑ گئے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿هُنَالِكَ الْوَلَيَةُ لِلَّهِ الْحَقِّ هُوَ خَيْرٌ ثَوَابًا وَخَيْرٌ عُقْبًا (٤٤)﴾ ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿هُنَالِكَ الْوَلَيَةُ لِلَّهِ الْحَقِّ﴾ لفظ "ہنالک" میں عامل کے بارے میں اختلاف ہے، اور یہ ظرف (ایڈورب) ہے؛ پس کہا گیا: اس میں عامل "اور اس کی کوئی جماعت نہ تھی" ہے اور وہاں کوئی نہ تھا؛ یعنی: وہاں نہ اس کی مدد کی گئی اور نہ اس نے خود اپنی مدد کی، یعنی اس عذاب کے وقت جو اسے پہنچا۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ کلام "منتصراً" پر مکمل ہو گیا، اور "ہنالک" میں عامل "الولایۃ" (حفاظت/نصرت) ہے، اور تقدیم و تاخیر کے قاعدے کے مطابق اس کی تقدیر یوں ہے: الولایۃ للہ الحق ہنالک، یعنی: قیامت کے دن(٤)۔ ابو عمرو اور کسائی نے "الحقُّ" کو رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے(٥) جو "الولایۃ" کی صفت ہے۔ اہلِ مدینہ اور حمزہ نے "الحقِّ" کو کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے جو اللہ عزوجل کی صفت ہے، اور تقدیر یوں ہے: للہ ذی الحق (اللہ کے لیے جو حق والا ہے)۔ زجاج(٦) نے کہا ہے: "الحقَّ" کو نصب (زبر) کے ساتھ بطورِ مصدر اور تاکید کے پڑھنا بھی جائز ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "ہذا لک حقاً" (یہ یقیناً تمہارا ہے)۔ اعمش، حمزہ اور کسائی نے "الوِلایۃ" کو واؤ کے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے، اور باقیوں نے اسے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے(٧)، اور یہ دونوں ایک ہی معنی میں ہیں جیسے رَضاعۃ اور رِضاعۃ۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ فتحہ کے ساتھ "الوَلایۃ" موالات (دوستی/وفاداری) سے ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ ءَامَنُوا﴾ [البقرہ: ٢٥٧]، ﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ مَوْلَى الَّذِينَ ءَامَنُوا﴾ [محمد: ١١]۔ اور کسرہ (زیر) کے ساتھ اس کا مطلب ہے: سلطان، قدرت اور امارت(٨)، جیسا کہ اللہ کا ارشاد ہے: ﴿وَالْأَمْرُ يَوْمَئِذٍ...﴾

(١) الصحاح (فيأ). (٢) (م) میں: مئات، اور (د) اور (ز) میں: ہیات، اور جو متن میں ہے وہ (ظ) اور (ف) سے ہے۔ (٣) النکت والعیون ٣٠٨/٣ میں اسے مجاہد کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور یہ ان کی تفسیر ٣٧٦/١ میں ہے اور اسے طبری نے ٢٦٩/١٥ میں روایت کیا ہے، اور تفسیر سمرقندی ٣٠٠/٢ دیکھیں۔ (٤) نحاس نے اعراب القرآن ٤٥٩/٢ میں کہا ہے: اس میں عامل "منتصراً" ہے۔ ابن الشجری نے اپنی امالی ١٦٨/١ میں کہا ہے: "ہنالک" محلِ حال میں ظرف ہے، اور اس میں عامل اس کا قول (لله) ہے اور ذوالحال (الله) میں پوشیدہ ضمیر ہے۔ (٥) التیسیر ص ١٤٣ ، والسبعۃ ص ٣٩٢ ۔ (٦) معانی القرآن واعرابہ ٢٨٩/٣ ملاحظہ کریں، اور زجاج کا کلام اور اس سے قبل نحاس کی اعراب القرآن ٤٥٩/٢ ۔ (٧) التیسیر ص ١٤٣ ، والسبعۃ ص ٣٩٢ ۔ (٨) الکشاف ٤٨٦/٢ ، والمحرر الوجیز ٥١٩/٣ ۔

Surah Al-Kahf: Ayahs 44 - 45 [Page] 288

[Belongs] "to Allah" [Al-Infitar: 19] meaning: To Him belongs the sovereignty and judgment on that day, i.e., His command is not referred to anyone. Sovereignty at all times belongs to Allah, but claims and delusions will cease on the Day of Resurrection. Abu Ubaid said: "Al-Mulk" with a fatha on the 'waw' (Al-Wala-u) is for the Creator, and with a kasra (Al-Wila-u) it's for the creature (1).

"He is best for reward" meaning: Allah is the best in reward in this world and the hereafter for whoever believes in Him. There is no one else from whom hope can be sought, but He meant: in the opinion of the ignorant, i.e., He is the best of those who are hoped for (2). "And best for outcome (uqba)" 'Asim, Al-A'mash, Hamzah, and Yahya read it as "uquba" with a sukun on the 'qaf', and the rest read it with a dammah (3). Both have the same meaning; i.e., He is the best end result for whoever hopes in Him and believes in Him. It is said: This is the 'aqibah' (end) of so-and-so's matter, his 'uqbah', and his 'uqub', meaning: its end.

His saying, Exalted is He: "And present to them the example of the life of this world, [its being] like water which We send down from the sky, and the vegetation of the earth mingles with it and [then] it becomes dry remnants, scattered by the winds. And Allah is ever, over all things, Perfect in Ability. (45)"

His saying, Exalted is He: "And present to them the example of the life of this world" i.e., describe to these arrogant ones who asked you to drive away the poor believers the likeness of the life of this world, i.e., He likened it (5) "to water which We send down from the sky, and the vegetation of the earth mingles with it" i.e., with the water, "the vegetation of the earth" until it became upright. It was also said: the plants became intertwined with one another when rain fell upon them (6); because plants only intertwine and increase with rain. This meaning has already been explained in Surah "Yunus" (7) clearly.

---

(1) Quoted from him by Al-Mawardi in 'Al-Nukat wal-Uyun' 3/309. (2) See 'Zad al-Masir' 5/148. (3) 'Al-Taysir' p. 143, and 'Al-Sab'ah' p. 392, from Asim and Hamzah, and Al-Hasan added to them in 'Al-Muharrar al-Wajiz' 3/519. Abu Hayyan mentioned the reading of Al-A'mash in 'Al-Bahr al-Muhit' 6/131. (4) After it in (Z): and 'aqibih', and in (F): and 'aqbah', see Al-Tabari 15/271, and 'Al-Sihah' and 'Maqayis al-Lughah' (root: 'aqaba). (5) See Al-Tabari 15/272. (6) 'Al-Nukat wal-Uyun' 3/309, and 'Al-Muharrar al-Wajiz' 3/519. (7) 10/477.

सूरा अल-कहफ़: आयत 44 - 45 [पृष्ठ] 288

"अल्लाह के लिए" [अल-इनफितार: 19] यानी: उस दिन उसी की संप्रभुता और निर्णय है, अर्थात, उसका आदेश किसी को वापस नहीं किया जाता है। संप्रभुता हर समय अल्लाह की है, लेकिन दावों और भ्रमों का कयामत के दिन अंत हो जाएगा। अबू उबैद ने कहा: यह 'वाव' पर फतहा के साथ निर्माता के लिए है, और कसरा के साथ प्राणी के लिए है (1)।

"वह पुरस्कार के लिए सबसे अच्छा है" यानी: अल्लाह इस दुनिया और परलोक में उस व्यक्ति के लिए पुरस्कार में सबसे अच्छा है जो उस पर विश्वास करता है। उसके अलावा कोई और नहीं है जिससे उम्मीद की जा सके, लेकिन उसका मतलब था: अज्ञानियों की राय में, यानी, वह उनमें सबसे अच्छा है जिनसे उम्मीद की जाती है (2)। "और परिणाम (उक़बा) के लिए सबसे अच्छा" असीम, अल-अमाश, हमजा और याह्या ने 'क़ाफ़' पर सुकून के साथ "उक़ुबा" पढ़ा, बाकियों ने इसे दम्मा के साथ पढ़ा (3)। दोनों का एक ही अर्थ है; यानी, वह उस व्यक्ति के लिए सबसे अच्छा परिणाम है जो उससे उम्मीद रखता है और उस पर विश्वास करता है। कहा जाता है: यह फलां के मामले का 'आक़िबह' (अंत), उसका 'उक़बाह' और उसका 'उक़ुब' है, यानी: उसका अंत।

उसका कहना, वह महान है: "और उनके लिए सांसारिक जीवन का उदाहरण प्रस्तुत करो, [उसका होना] उस पानी की तरह है जिसे हमने आकाश से उतारा, फिर उससे पृथ्वी की वनस्पतियां आपस में मिल गईं, और [फिर] वह सूखी घास बन गई जिसे हवाएं उड़ा ले जाती हैं। और अल्लाह हर चीज़ पर पूरी तरह सक्षम है। (45)"

उसका कहना, वह महान है: "और उनके लिए सांसारिक जीवन का उदाहरण प्रस्तुत करो" यानी, इन अहंकारी लोगों को बताओ जिन्होंने आपसे गरीब विश्वासियों को भगा देने के लिए कहा था, सांसारिक जीवन की मिसाल, यानी उसने इसकी तुलना की (5) "उस पानी से जिसे हमने आकाश से उतारा, फिर उससे पृथ्वी की वनस्पतियां आपस में मिल गईं" यानी पानी के साथ "पृथ्वी की वनस्पतियां" जब तक कि वे सीधी खड़ी न हो गईं। यह भी कहा गया है: जब उन पर बारिश हुई तो पौधे एक-दूसरे से उलझ गए (6); क्योंकि पौधे बारिश के साथ ही उलझते और बढ़ते हैं। यह अर्थ पहले सूरा "यूनुस" (7) में स्पष्ट रूप से बताया जा चुका है।

---

(1) अल-मावर्दी ने इसे 'अल-नुकात वल-उयून' 3/309 में उनसे उद्धृत किया है। (2) देखें 'ज़ाद अल-मसीर' 5/148। (3) 'अल-तयसीर' पृष्ठ 143, और 'अल-सबा' पृष्ठ 392, असीम और हमजा से, और

अल-हसन ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/519 में उन्हें जोड़ा। अबू हय्यान ने 'अल-बहर अल-मुहीत' 6/131 में अल-अमाश के पाठ का उल्लेख किया है। (4) इसके बाद (ज़): और 'अक़ीबिह' में, और (फ़): और 'अक़बह' में, देखें अल-तबरी 15/271, और 'अल-सिहाह' और 'मक़ायिस अल-लुग़ाह' (मूल: 'अक़बा)। (5) देखें अल-तबरी 15/272। (6) 'अल-नुकात वल-उयून' 3/309, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/519। (7) 10/477।

سورہ الکہف: آیت 44 - 45 [صفحہ] 288

﴿لِلَّهِ﴾ [الانفطار: 19] یعنی: اسی کے لیے اس دن بادشاہی اور حکم ہے، یعنی: اس کا حکم کسی کی طرف واپس نہیں کیا جاتا۔ بادشاہی ہر وقت اللہ ہی کے لیے ہے، لیکن قیامت کے دن دعوے اور وہم دور ہو جائیں گے۔ ابو عبید نے کہا: یہ (الولا) واؤ کے فتحہ کے ساتھ خالق کے لیے ہے، اور کسرہ کے ساتھ مخلوق کے لیے ہے (1)۔

﴿هُوَ خَيْرٌ ثَواباً﴾ یعنی: اللہ اس شخص کے لیے دنیا اور آخرت میں ثواب میں بہترین ہے جو اس پر ایمان لایا، اور اس کے سوا کوئی اور نہیں جس سے امید کی جائے، لیکن اس کا مطلب ہے: جاہلوں کے گمان میں، یعنی وہ ان میں بہترین ہے جن سے امید کی جاتی ہے (2)۔ ﴿وَخَيْرٌ عُقْباً﴾ عاصم، الاعمش، حمزہ اور یحییٰ نے اسے 'قاف' کے سکون کے ساتھ «عُقُباً» پڑھا، باقیوں نے اسے ضمہ کے ساتھ پڑھا (3)۔ دونوں ایک ہی معنی میں ہیں؛ یعنی: وہ اس شخص کے لیے بہترین انجام ہے جو اس سے امید رکھتا ہے اور اس پر ایمان لایا۔ کہا جاتا ہے: یہ فلاں کے معاملے کا 'عاقبہ' (انجام)، اس کا 'عقبہ' اور اس کا 'عقب' ہے، یعنی: اس کا آخر۔

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلَ الْحَيَوةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ أَنْزَلْنَهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ فَأَصْبَحَ هَشِيمًا تَذْرُوهُ الرِّيحُ وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ مُّقْتَدِرًا ٤٥﴾

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلَ الْحَيَوةِ الدُّنْيَا﴾ یعنی: ان متکبرین کے لیے جنہوں نے آپ سے غریب مومنوں کو نکالنے کا مطالبہ کیا تھا، دنیا کی زندگی کی مثال بیان کریں، یعنی اس نے اسے تشبیہ دی (5) ﴿كَمَاءٍ أَنْزَلْنَهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ﴾ یعنی پانی کے ساتھ ﴿نَبَاتُ الْأَرْضِ﴾ یہاں تک کہ وہ برابر ہو گیا۔ اور کہا گیا ہے: جب بارش ہوئی تو پودے ایک دوسرے کے ساتھ گتھم

گتھا ہو گئے (6)؛ کیونکہ پودے بارش ہی سے گھنے اور زیادہ ہوتے ہیں۔ یہ معنی پہلے سورہ «یونس» (7) میں واضح طور پر بیان کیا جا چکا ہے۔

---

(1) اسے الماوردی نے 'النکت والعیون' 309/3 میں ان سے نقل کیا ہے۔ (2) دیکھیے 'زاد المسیر' 148/5۔ (3) 'التیسیر' ص 143، اور 'السبعہ' ص 392، عاصم اور حمزہ سے، اور الحسن نے 'المحرر الوجیز' 519/3 میں ان کا اضافہ کیا، اور ابو حیان نے 'البحر المحیط' 131/6 میں الاعمش کی قرأت کا ذکر کیا۔ (4) اس کے بعد (ظ) میں: اور 'عقیبہ'، اور (ف) میں: اور 'عقبہ'، دیکھیے الطبری 271/15، اور 'الصحاح' اور 'مقاییس اللغہ' (عقب)۔ (5) دیکھیے الطبری 272/15۔ (6) 'النکت والعیون' 309/3، اور 'المحرر الوجیز' 519/3۔ (7) 10/ 477۔

Surah Al-Kahf: Verse 45 289

The sages said: The Almighty has likened the worldly life to water because water does not settle in one place, and likewise, the world does not remain in one state. And because water does not stay steady in one condition, so too is the world. And because water does not last and goes away, so too the world perishes. And because no one can enter water without getting wet, likewise, no one who enters the world is safe from its trials and afflictions. And because water, if it is in measure, is beneficial and causes growth (1), but if it exceeds the measure, it becomes harmful and destructive; so too with the world, what is sufficient from it is beneficial, and its excess is harmful. In a Hadith of the Prophet ﷺ, a man said to him: "O Messenger of Allah, I want to be among the successful." He said: "Leave the world and take from it like stagnant water; for a little of it suffices, and much of it causes transgression" (2). And in "Sahih" Muslim, from the Prophet ﷺ: "He has succeeded who has submitted [to Allah], been provided with sufficiency, and been made content by Allah with what He has given him" (3). {And it became} i.e., the vegetation {chaff} i.e., broken from dryness and crumbled, meaning due to the cutting off of water from it, so that was omitted for brevity as the speech indicates it (4). "Al-Hashm" is the breaking of a dry thing. "Al-Hashim" is dry, broken vegetation, and a withered tree that the wood-gatherer takes as he pleases. From this is their saying: "So-and-so is nothing but a handful of generosity (hashimat karam)" if he is magnanimous. A "hashim" man is one weak of body. Someone "tahashshama" over someone else if he showed kindness. And "ihtashama" what is in the camel's udder if he milked it. It is said: "Hashama al-tharid" (he crumbled the bread for broth), and from this, Hashim bin Abd Manaf was named, and his name was Amr, about whom Abdullah bin Al-Ziba'ra says: Amr Al-Ula crumbled the bread for his people, while the men of Mecca were suffering from drought and emaciated (5).

(1) In (Zah) and (Fa): "remains". (2) We have not come across it. (3) Sahih Muslim (1054), and it is with Ahmad (6572), from the Hadith of Abdullah bin Amr bin Al-Aas, may Allah be pleased with them both. (4) Al-Nukat wa Al-Uyun 3/309. (5) Al-Sihah (Hasham), and the verse is in the Diwan of Abdullah, p. 53, among what is attributed to Abdullah bin Al-Ziba'ra and other poets, and in Amali Al-Murtada 2/269, and Al-Hamasa Al-Basriyya 1/155-156. "Musnitun" is from "asnatou": they suffered from drought. Al-Qamus (Sanat).

सूरह अल-कहफ: आयत 45 289

बुद्धिमानों ने कहा: सर्वशक्तिमान ने सांसारिक जीवन की तुलना पानी से इसलिए की है क्योंकि पानी एक जगह नहीं रुकता, उसी तरह दुनिया भी एक स्थिति में नहीं रहती। और क्योंकि पानी एक ही अवस्था में स्थिर नहीं रहता, दुनिया भी वैसी ही है। और क्योंकि पानी स्थायी नहीं रहता और चला जाता है, वैसे ही दुनिया नष्ट हो जाती है। और क्योंकि कोई भी पानी में प्रवेश नहीं कर सकता बिना भीगे, उसी तरह कोई भी जो दुनिया में प्रवेश करता है वह इसकी परीक्षाओं और आपदाओं से सुरक्षित नहीं रहता। और क्योंकि पानी, यदि वह सीमित मात्रा में हो, तो लाभकारी होता है और वृद्धि का कारण बनता है (1), लेकिन यदि वह मात्रा से अधिक हो जाए, तो वह हानिकारक और विनाशकारी हो जाता है; दुनिया के साथ भी ऐसा ही है, इसका पर्याप्त हिस्सा लाभकारी है और इसकी अधिकता हानिकारक है। पैगंबर ﷺ की एक हदीस में, एक आदमी ने उनसे कहा: "हे अल्लाह के रसूल, मैं सफल लोगों में शामिल होना चाहता हूँ।" उन्होंने कहा: "दुनिया को छोड़ दो और इससे ठहरे हुए पानी की तरह लो; क्योंकि इसका थोड़ा हिस्सा पर्याप्त है, और बहुत अधिक अवज्ञा का कारण बनता है" (2)। और "सहीह" मुस्लिम में पैगंबर ﷺ से रिवायत है: "वह सफल हो गया जिसने [अल्लाह के सामने] आत्मसमर्पण कर दिया, जिसे पर्याप्त जीविका दी गई, और जिसे अल्लाह ने जो कुछ दिया उस पर उसे संतुष्ट कर दिया" (3)। {तो वह हो गई} यानी, वनस्पति {सूखा भूसा} यानी, सूखेपन से टूटी हुई और चूरा-चूरा, जिसका अर्थ है उससे पानी कट जाने के कारण, इसलिए संक्षेप के लिए उसे हटा दिया गया क्योंकि संदर्भ उसे इंगित करता है (4)। "अल-हशम" सूखी चीज़ के टूटने को कहते हैं। "अल-हशीम" सूखी, टूटी हुई वनस्पति है, और एक मुरझाया हुआ पेड़ जिसे लकड़हारा अपनी इच्छानुसार ले लेता है। इसी से उनकी कहावत है: "फलां व्यक्ति उदारता की मुट्ठी (हशीमत करम) के अलावा कुछ नहीं है" यदि वह उदार है। एक "हशीम" व्यक्ति वह है जिसका शरीर कमजोर हो। कोई किसी पर "तहश्शमा" हुआ यदि उसने दया दिखाई। और ऊंटनी के थन में जो कुछ है उसे "इहतशमा" किया यदि उसने उसे दुह लिया। कहा जाता है: "हशमा अल-थरीद" (उसने शोरबे के लिए रोटी के टुकड़े किए), और इसी से हाशिम बिन अब्द मनाफ का नाम पड़ा, और उनका नाम अम्र था, जिनके बारे में अब्दुल्ला बिन अल-ज़िबाअरा कहते हैं: अम्र अल-उला ने अपने लोगों के लिए रोटी के टुकड़े किए, जबकि मक्का के लोग अकाल से पीड़ित और दुर्बल थे (5)।

(1) (ज़ह) और (फा) में: "बनाए रखने वाला"। (2) हमें यह नहीं मिला। (3) सहीह मुस्लिम (1054), और यह अहमद (6572) के पास है, अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न

हो) की हदीस से। (4) अल-नुकत वल-उयून 3/309। (5) अल-सिहाह (हशम), और यह शेर अब्दुल्ला के दीवान में पृष्ठ 53 पर है, उन चीजों में जो अब्दुल्ला बिन अल-ज़िबाअरा और अन्य कवियों की ओर इंगित की गई हैं, और अमाली अल-मुर्तज़ा 2/269 में, और अल-हमासा अल-बसरिया 1/155-156 में। "मुस्निातून" "अस्नातू" से है: वे अकाल से पीड़ित हुए। अल-कामूस (सनत)।

سورة الكہف: آیت ۴۵ ۲۸۹

حکماء نے کہا: اللہ تعالیٰ نے دنیا کو پانی سے تشبیہ اس لیے دی ہے کہ پانی ایک جگہ نہیں ٹھہرتا، اسی طرح دنیا بھی ایک حال پر نہیں رہتی۔ اور اس لیے کہ پانی ایک حالت پر قائم نہیں رہتا، اسی طرح دنیا بھی ہے۔ اور اس لیے کہ پانی باقی نہیں رہتا اور چلا جاتا ہے، اسی طرح دنیا فنا ہو جاتی ہے۔ اور اس لیے کہ کوئی پانی میں داخل نہیں ہو سکتا مگر یہ کہ وہ بھیگ جائے، اسی طرح دنیا میں داخل ہونے والا کوئی بھی اس کے فتنوں اور آفتوں سے محفوظ نہیں رہتا۔ اور اس لیے کہ پانی اگر مقدار کے مطابق ہو تو نفع بخش اور اگانے والا ہوتا ہے (۱)، اور اگر مقدار سے بڑھ جائے تو نقصان دہ اور ہلاک کرنے والا ہوتا ہے؛ اسی طرح دنیا بھی ہے، اس کا بقدر کفاف نفع بخش ہے اور اس کا فضول (زائد) نقصان دہ ہے۔ نبی کریم ﷺ کی ایک حدیث میں ہے کہ ایک شخص نے آپ سے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، میں چاہتا ہوں کہ کامیاب لوگوں میں سے ہو جاؤں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "دنیا کو چھوڑ دو اور اس میں سے ٹھہرے ہوئے پانی کی طرح لو؛ کیونکہ اس کا تھوڑا کافی ہے اور اس کا زیادہ سرکشی کا باعث بنتا ہے" (۲)۔ اور "صحیح" مسلم میں نبی ﷺ سے مروی ہے: "وہ شخص کامیاب ہو گیا جس نے اسلام قبول کیا، اسے بقدر کفاف رزق دیا گیا، اور اللہ نے اسے جو کچھ دیا اس پر قناعت عطا فرمائی" (۳)۔ ﴿فَأَصْبَحَ﴾ یعنی: نباتات ﴿هَشِيمًا﴾ یعنی: خشکی کی وجہ سے ٹوٹا ہوا اور چورا چورا، یعنی: اس سے پانی منقطع ہونے کی وجہ سے، پس کلام کی دلالت کی وجہ سے اختصار کے طور پر اسے حذف کر دیا گیا (۴)۔ اور "الهشم": خشک چیز کا توڑنا ہے۔ اور "الهشيم": خشک اور ٹوٹی ہوئی نباتات، اور وہ بوسیدہ درخت جسے لکڑہارا جیسے چاہے لے لے۔ اسی سے ان کا قول ہے: "فلاں شخص سراپا سخاوت (ہشیمۃ کرم) ہے"؛ جب وہ سخی ہو۔ اور "ہشیم" آدمی: کمزور بدن والا۔ اور فلاں شخص اس پر "تہشم" ہوا جب اس نے

مہربانی کی۔ اور اونٹنی کے تھن میں جو کچھ تھا اسے "اہتشم" کیا جب اسے دوہ لیا۔ اور کہا جاتا ہے: "ھشم الثرید" (اس نے ثرید کے لیے روٹی توڑی)، اور اسی سے ہاشم بن عبد مناف کا نام پڑا اور ان کا نام عمرو تھا، جن کے بارے میں عبداللہ بن الزبعری کہتے ہیں: بلند مرتبہ عمرو نے اپنی قوم کے لیے ثرید کے ٹکڑے کیے، جبکہ مکہ کے لوگ قحط زدہ اور دبلے پتلے تھے (۵)۔

(۱) (ظ) اور (ف) میں ہے: "مبقیاً" (باقی رکھنے والا)۔ (۲) ہمیں یہ نہیں ملی۔ (۳) صحیح مسلم (۱۰۵۴)، اور یہ احمد (۶۵۷۲) کے پاس ہے، عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہما کی حدیث سے۔ (۴) النکت والعیون ۳۰۹/۳۔ (۵) الصحاح (ہشم)، اور یہ شعر دیوانِ عبداللہ صفحہ ۵۳ میں ان اشعار میں ہے جو عبداللہ بن الزبعری اور دیگر شعراء کی طرف منسوب ہیں، اور امالی المرتضیٰ ۲۶۹/۲، اور الحماسۃ البصریۃ ۱۵۵/۱-۱۵۶ میں ہے۔ "مسنتون" "اسنتوا" سے ہے: وہ قحط میں مبتلا ہوئے۔ القاموس (سنت)۔

Surah Al-Kahf: Verse 45 290

The reason for this was that Quraish were afflicted by years of famine that depleted their wealth. So, Hashim went to Ash-Sham (Greater Syria) and ordered a great deal of bread to be baked for him. He carried it in sacks on camels until he arrived in Makkah. He crushed (hashama) that bread, meaning: he broke it and made tharid (bread soaked in broth) out of it. He slaughtered those camels, then ordered the cooks to cook. Then he turned the pots over onto large bowls and satiated the people of Makkah. That was the first 'hibaa' (1) (generous gift) after the famine year that had afflicted them. Therefore, he was named Hashim (2) (the crusher) because of that.

{The winds scatter it} i.e., disperse it; said Abu Ubaidah (3). Ibn Qutaybah: it blows it away (4). Ibn Kaysan: it takes it away and brings it back. Ibn Abbas: it spins it (5), and the meanings are close. Talha ibn Musarrif read "the wind scatters it" (singular) (6). Al-Kisa'i said: In the reading of Abdullah it is "scatters it" (7). It is said: the wind dhart-hu (scattered it) tadhruhu dharwan, and tadhrihi dhar-yan (8), and adhrat-hu tudhrihi idhra'an (9) when it flies away with it. Al-Farra' (10) narrated: I 'adhraytu' the man from his horse, i.e., I knocked him off. Sibawayh and Al-Farra' recited:

So I said to him, aim low and do not strain him, lest he throw you from the rear of the horse's back and you slip (11).

(1) In (F): Life, and 'al-hibaa': giving without reward or obligation. Al-Qamus (Habw). (2) See Ar-Rawd Al-Unuf 1/161. (3) In Majaz Al-Qur'an 1/405. WWW.NAFSEISLAM.COM (4) Tafsir Gharib Al-Qur'an p. 268. (5) In (Z): manages it. (6) Meaning in the singular form, and Ibn Atiyyah mentioned it from him in Al-Muharrar Al-Wajiz 3/520, and An-Nakha'i and Al-A'mash added it, and Abu Hayyan mentioned it in Al-Bahr Al-Muhit 6/133 from a number of reciters. (7) I'rab Al-Qur'an by An-Nahhas 2/459, and Ma'ani Al-Qur'an by Al-Farra' 2/146, and Zad Al-Masir 5/148. (8) Not in (D) and (Z). (9) As-Sihah (Dhara), and At-Tabari 15/272. (10) In Ma'ani Al-Qur'an 2/146. (11) The verse is by Imru' al-Qais and it is in his Diwan p. 174, and it is with Sibawayh in Al-Kitab 3/101 and he attributed it to Amr ibn Ammar Al-Ta'i and it appeared in Al-Kitab: "faydha'uka min al-idna'", and with Al-Farra' in Ma'ani Al-Qur'an 2/146, At-Tabari 15/272, and I'rab Al-Qur'an by An-Nahhas 2/459 without attribution, and Al-Shantamari said in Tahsil Ayn al-Dhahab p. 425: He says this to his servant who had carried him on his horse to hunt for him, and the meaning of "sawwib": take the aim in walking and be gentle with the horse and do not strain it. And "ukhra al-qatah": the end of it, and "al-qatah":

the seat of the rider. And it is narrated: "fayudhruka" i.e.: throws you, it is said: 'adhrahu' from his horse if he threw him. And it appeared in (D), (Z), and (Th): sawat.

सूरा अल-कहफ़: आयत 45 290

इसका कारण यह था कि कुरैश कई वर्षों के अकाल से पीड़ित थे, जिससे उनका धन समाप्त हो गया था। इसलिए, हाशिम शाम (सीरिया) गए और अपने लिए बहुत सारी रोटी पकाने का आदेश दिया। वे उसे ऊंटों पर बोरों में लादकर मक्का ले आए। उन्होंने उस रोटी को 'हशम' (कुचलना) किया, यानी उसे तोड़कर 'थरीद' (शोरबा में भीगी हुई रोटी) बनाया। उन्होंने उन ऊंटों को ज़िबह किया, फिर रसोइयों को खाना पकाने का आदेश दिया। फिर उन्होंने हंडियों को बड़े बरतनों पर पलट दिया और मक्का के लोगों का पेट भर दिया। अकाल के साल के बाद यह पहली 'हिबा' (1) (उदार उपहार) थी जिसने उन्हें प्रभावित किया था। इसी कारण उनका नाम हाशिम (2) पड़ा।

{हवाएँ उसे बिखेर देती हैं} यानी: तितर-बितर कर देती हैं; अबू उबैदा (3) ने ऐसा कहा। इब्न कुतैबा: वह उसे उड़ा ले जाती है (4)। इब्न कैसान: वह उसे ले जाती है और वापस लाती है। इब्न अब्बास: वह उसे घुमाती है (5), और अर्थ लगभग समान हैं। तलहा बिन मुसर्रिफ ने "हवा उसे बिखेरती है" (एकवचन) (6) पढ़ा। अल-किसाई ने कहा: अब्दुल्ला के पाठ में "बिखेरती है" (7) है। कहा जाता है: हवा ने उसे 'धरा' (बिखेर दिया) 'तध्रूह धर्वन', और 'तध्रिही धर्यन' (8), और 'अध्रतहु तुध्रिही इध्रान' (9) जब वह उसे लेकर उड़ जाती है। अल-फर्रा (10) ने वर्णन किया: मैंने आदमी को उसके घोड़े से 'अध्रयतु' कर दिया, यानी उसे नीचे गिरा दिया। सिबवैह और अल-फर्रा ने पढ़ा:

तो मैंने उससे कहा, सावधानी बरतें और उसे (घोड़े को) बहुत ज़्यादा न थकाएँ, कहीं ऐसा न हो कि वह आपको अपनी पीठ के पिछले हिस्से से फेंक दे और आप फिसल जाएँ(11)।

(1) (फ़) में: जीवन, और 'अल-हिबा': बिना किसी प्रतिफल या एहसान के देना। अल-कामूस (हबव)। (2) अर-रौद अल-उनुफ़ 1/161 देखें। (3) मजाज़ अल-कुरान 1/405 में।
WWW.NAFSEISLAM.COM (4) तफ़सीर गरीब अल-कुरान पृ. 268। (5) (ज़) में: वह इसका प्रबंधन करती है। (6) यानी एकवचन रूप में, और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/520 में उनका उल्लेख किया है, और अन-नखई और अल-अमश ने इसे जोड़ा है, और अबू हय्यान ने अल-बहर अल-मुहीत 6/133 में कई पाठकों से इसका उल्लेख किया है। (7) नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/459, और अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 2/146, और जाद अल-मसीर 5/148। (8) (द) और (ज़) में नहीं है। (9) अस-सिहह (धरा), और अत-तबरी 15/272। (10) मानी अल-कुरान 2/146 में। (11) यह कविता इमरु अल-क़ैस की है और यह उनके दीवान पृ. 174 में है, और यह सिबवैह के

साथ अल-किताब 3/101 में है और उन्होंने इसे अमर इब्न अम्मार अल-ताई को जिम्मेदार ठहराया है और यह अल-किताब में आया है: "फ़यधउका मिन अल-इना", और अल-फर्रा के साथ मानी अल-कुरान 2/146, अत-तबरी 15/272 में, और नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/459 में बिना किसी श्रेय के और अल-शंतमरी ने तहसील ऐन अल-धहब पृ. 425 में कहा: वह यह अपने सेवक से कहता है जिसने उसे अपने घोड़े पर बिठाया था ताकि वह उसके लिए शिकार कर सके और "सविब" का अर्थ है: चलने में लक्ष्य रखें और घोड़े के साथ कोमल रहें और उसे थकाएं नहीं। और "उखरा अल-कता": इसका अंत, और "अल-कता": सवार की सीट। और यह वर्णित है: "फयुध्रुका" यानी: आपको फेंक देता है, कहा जाता है: 'अध्राहु' उसके घोड़े से अगर उसने उसे फेंक दिया। और यह (द), (ज़), और (थ) में आया है: सवत।

سورة الكهف: آیت 45 290

اس کی وجہ یہ تھی کہ قریش کو قحط سالی کے سالوں نے آ لیا تھا جس سے ان کے مال ختم ہو گئے تھے۔ چنانچہ ہاشم شام کی طرف نکلے اور بہت زیادہ روٹی تیار کرنے کا حکم دیا، پھر اسے اونٹوں پر بوریوں میں لاد کر مکہ لائے۔ انہوں نے اس روٹی کو 'ہشم' کیا یعنی اسے توڑا اور اس کا ثرید بنایا، ان اونٹوں کو ذبح کیا، پھر باورچیوں کو حکم دیا تو انہوں نے کھانا پکایا، پھر ہانڈیوں کو بڑے پیالوں میں الٹ دیا اور اہل مکہ کا پیٹ بھر دیا۔ قحط کے اس سال کے بعد یہ پہلا عطیہ (1) (حباء) تھا جس نے انہیں پہنچا تھا، اسی وجہ سے ان کا نام ہاشم (2) پڑ گیا۔

{ہوائیں اسے بکھیر دیتی ہیں} یعنی: منتشر کر دیتی ہیں؛ یہ ابو عبیدہ (3) نے کہا۔ ابن قتیبہ: وہ اسے اڑا دیتی ہے (4)۔ ابن کیسان: وہ اسے لے جاتی اور لے آتی ہے۔ ابن عباس: وہ اسے گھماتی ہے (5)، اور معنی قریب قریب ہیں۔ طلحہ بن مصرف نے "ہوا اسے بکھیرتی ہے" (واحد) (6) پڑھا۔ کسائی نے کہا: عبداللہ کی قرأت میں "بکھیرتی ہے" (7) ہے۔ کہا جاتا ہے: ہوا نے اسے اڑا دیا (ذرتہ الریح) 'تذروہ ذرواً'، اور 'تذریہ ذریاً' (8)، اور 'أذرتہ تذریہ إذراءً' (9) جب وہ اسے لے کر اڑ جائے۔ اور فراء (10) نے بیان کیا: میں نے آدمی کو اس کے گھوڑے سے 'أذریت' کر دیا، یعنی اسے گرا دیا۔ سیبویہ اور فراء نے یہ شعر پڑھا:

تو میں نے اس سے کہا، میانہ روی اختیار کرو اور اسے (گھوڑے کو) بہت زیادہ نہ تھکاؤ، کہیں ایسا نہ ہو کہ وہ تمہیں اپنی پیٹھ کے پچھلے حصے سے گرا دے اور تم پھسل جاؤ (11)۔

(1) (ف) میں: زندگی، اور 'الحباء': بدلے یا احسان کے بغیر دینا۔ القاموس (حبو)۔ (2) الروض الأنف 161/1 دیکھیں۔ (3) مجاز القرآن 405/1 میں۔ (4) WWW.NAFSEISLAM.COM تفسیر غریب القرآن ص 268۔ (5) (ز) میں: وہ اس کی تدبیر کرتی ہے۔ (6) یعنی واحد کی صورت

میں، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 3/ 520 میں ان کا ذکر کیا ہے، اور النخعی اور الأعمش نے اسے زیادہ کیا ہے، اور ابو حیان نے البحر المحیط 133/6 میں متعدد قارئین سے اس کا ذکر کیا ہے۔ (7) إعراب القرآن للنحاس 459/2، اور معانی القرآن للفراء 146/2، اور زاد المسیر 148/5۔ (8) (د) اور (ز) میں نہیں ہے۔ (9) الصحاح (ذرا)، اور الطبری 272/15۔ (10) معانی القرآن 146/2 میں۔ (11) یہ شعر امرؤ القیس کا ہے اور ان کے دیوان ص 174 میں ہے، اور سیبویہ کے ہاں الکتاب 101/3 میں ہے اور انہوں نے اسے عمرو بن عمار الطائی کی طرف منسوب کیا ہے اور الکتاب میں یوں آیا ہے: "فیذئك من الإدناء"، اور فراء کے ہاں معانی القرآن 146/2 میں، الطبری 272/15، اور إعراب القرآن للنحاس 459/2 میں بغیر کسی نسبت کے ہے، اور الشنتمری نے تحصیل عین الذہب ص 425 میں کہا: وہ یہ بات اپنے غلام سے کہہ رہا ہے جس نے اسے اپنے گھوڑے پر سوار کیا تھا تاکہ وہ اس کے لیے شکار کرے، اور "صوّب" کے معنی ہیں: چلنے میں قصد و میانہ روی اختیار کرو اور گھوڑے کے ساتھ نرمی کرو اور اسے نہ تھکاؤ۔ اور "أخری القطاة": اس کا آخری حصہ، اور "القطاة": پیٹھ پر سوار کے بیٹھنے کی جگہ۔ اور مروی ہے: "فیذرك" یعنی: تمہیں پھینک دے، کہا جاتا ہے: 'أذراہ' اس کے گھوڑے سے جب اسے گرا دیا۔ اور (د)، (ز) اور (ظ) میں آیا ہے: "صوّت"۔

Surah Al-Kahf: Verses 45 - 46 291

The Almighty says: {And Allah is All-Powerful over all things} through creation, destruction(1), and bringing to life. Glory be to Him!

The Almighty says: {Wealth and children are the adornment of the life of this world. But the enduring good deeds are better with your Lord for reward and better for hope. 46}

The Almighty says: {Wealth and children are the adornment of the life of this world}. It is permissible to read it as "two adornments" (zaynata), and it is the predicate for the dual and singular. Wealth and children are the adornment of the worldly life because wealth contains beauty and benefit, and children provide strength and defense(2). So they became the adornment of the worldly life. However, there is a connotation of lowliness(3) associated with wealth and children; because the meaning is: wealth and children are the adornment of this despised life; so do not let your souls pursue them(4). This is a rebuttal to ‘Uyaynah ibn Hisn and his likes when they boasted of wealth and honor. So Allah the Almighty informed them that whatever belongs to the adornment of the worldly life is a passing delusion that does not last, like chaff when scattered by the wind. Only that which serves as provision for the grave and preparation for the hereafter remains(5). It used to be said: Do not attach your heart to wealth, for it is a departing shadow; nor to women, for today they are with you and tomorrow with another; nor to the ruler, for today he is for you and tomorrow for someone else. Sufficient for this are the words of Allah Almighty: {Your wealth and your children are only a trial} [At-Taghabun: 15]. And He, the Almighty, said: {Indeed, among your spouses and your children are enemies to you, so beware of them} [At-Taghabun: 14].

The Almighty says: {But the enduring good deeds} meaning: the acts of obedience performed by Salman, Suhayb, and the poor Muslims(6) {are better with your Lord for reward} meaning: more excellent {and better for hope} meaning: more excellent.

---

(1) Al-Kashshaf 2/486. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/310. (3) In (m): description. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/520. (5) Tafsir al-Samarqandi 2/301, and al-Tabari 15/273 similarly. (6) Al-Wasit 3/151.

सूरह अल-कहफ़: आयत 45 - 46 291

अल्लाह तआला का फरमान है: {और अल्लाह हर चीज़ पर शक्ति रखने वाला है} सृष्टि, विनाश(1) और पुनर्जीवन के माध्यम से। वह पवित्र है!

अल्लाह तआला का फरमान है: {धन और संतान दुनिया की ज़िंदगी की ज़ीनत (शोभा) हैं, और बाकी रहने वाली नेकियाँ आपके रब के यहाँ सवाब के लिहाज़ से बेहतर और उम्मीद के लिहाज़ से भी बेहतर हैं। 46}

अल्लाह तआला का फरमान है: {धन और संतान दुनिया की ज़िंदगी की ज़ीनत हैं}। इसे "दो ज़ीनतें" (ज़ीनता) भी पढ़ा जा सकता है, और यह द्विवचन और एकवचन में ख़बर (विधेय) है। धन और संतान को दुनिया की ज़िंदगी की ज़ीनत इसलिए कहा गया क्योंकि धन में सुंदरता और लाभ है, और संतान में शक्ति और बचाव(2) है। अतः वे दुनिया की ज़िंदगी की ज़ीनत बन गए, लेकिन इसके साथ धन और संतान के लिए 'दअह' (निम्नता) का संकेत(3) जुड़ा हुआ है; क्योंकि अर्थ यह है: धन और संतान इस तुच्छ जीवन की शोभा हैं; इसलिए अपने मन को इनके पीछे न लगाओ(4)। यह उयैना बिन हिसन और उनके जैसे लोगों का जवाब है जब उन्होंने धन और सम्मान पर गर्व किया था। तो अल्लाह तआला ने सूचित किया कि दुनिया की ज़िंदगी की शोभा जो कुछ भी है वह एक धोखा है जो गुज़र जाता है और बाकी नहीं रहता, जैसे सूखी घास जब हवा उसे उड़ा ले जाती है। केवल वही बाकी रहता है जो कब्र का राशन और आख़िरत की तैयारी(5) हो। कहा जाता था: अपने दिल को धन से न लगाओ; क्योंकि वह एक जाने वाली छाया है, और न ही महिलाओं से; क्योंकि आज वे तुम्हारे साथ हैं और कल किसी और के साथ, और न ही शासक से; क्योंकि आज वह तुम्हारे लिए है और कल किसी और के लिए। इसके लिए अल्लाह तआला का यह कथन पर्याप्त है: {तुम्हारे धन और तुम्हारी संतान केवल एक आज़माइश हैं} [अत-तग़ाबुन: 15]। और अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {बेशक तुम्हारी पत्नियों और तुम्हारी औलाद में से कुछ तुम्हारे दुश्मन हैं, सो उनसे बचकर रहो} [अत-तग़ाबुन: 14]।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और बाकी रहने वाली नेकियाँ} यानी: सलमान, सुहैब और गरीब मुसलमानों द्वारा किए गए इबादत के काम(6) {आपके रब के यहाँ सवाब के लिहाज़ से बेहतर हैं} यानी: अधिक श्रेष्ठ {और उम्मीद के लिहाज़ से भी बेहतर हैं} यानी: अधिक श्रेष्ठ।

---

(1) अल-कशाफ़ 2/486। (2) अन-नुकत वल-उयून 3/310। (3) (म) में: विशेषण (सिफ़त)। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/520। (5) तफ़सीर अल-समरकंदी 2/301, और अल-तबरी 15/273 इसी तरह। (6) अल-वसीत 3/151।

سورہ الکہف: آیات 45 - 46 291

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ مُّقْتَدِرًا﴾ یعنی پیدا کرنے، فنا کرنے(1) اور زندہ کرنے پر، وہ پاک ہے!

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِندَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلًا 46﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا﴾ اور "زینتا" (دو زینتیں) پڑھنا بھی جائز ہے، اور یہ تثنیہ اور مفرد میں خبر ہے۔ مال اور اولاد کو دنیاوی زندگی کی زینت اس لیے کہا گیا کیونکہ مال میں خوبصورتی اور نفع ہے، اور اولاد میں قوت اور دفاع(2) ہے، تو وہ دنیاوی زندگی کی زینت بن گئے، لیکن اس کے ساتھ مال اور اولاد کے لیے کمتری (ذلت) کا قرینہ(3) بھی ہے؛ کیونکہ معنی یہ ہے: مال اور اولاد اس حقیر زندگی کی زینت ہیں؛ لہٰذا اپنے نفسوں کو ان کے پیچھے نہ لگاؤ(4)۔ یہ عیینہ بن حصن اور ان جیسے لوگوں کا رد ہے جب انہوں نے مال و جاہ پر فخر کیا تھا، تو اللہ تعالیٰ نے خبر دی کہ جو کچھ دنیاوی زندگی کی زینت ہے وہ دھوکا ہے جو گزر جاتا ہے اور باقی نہیں رہتا، جیسے خشک گھاس جسے ہوا اڑا لے جائے، صرف وہی باقی رہتا ہے جو قبر کا زادِ راہ اور آخرت کی تیاری(5) ہو۔ اور کہا جاتا تھا: اپنا دل مال کے ساتھ نہ جوڑو؛ کیونکہ وہ جانے والا سایہ ہے، اور نہ عورتوں کے ساتھ؛ کیونکہ آج وہ تمہارے ساتھ ہیں اور کل کسی اور کے ساتھ، اور نہ ہی سلطان کے ساتھ؛ کیونکہ آج وہ تمہارا ہے اور کل کسی اور کا۔ اس سلسلے میں اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد کافی ہے: ﴿إِنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ﴾ [التغابن: 15]۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِنَّ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَّكُمْ فَاحْذَرُوهُمْ﴾ [التغابن: 14]۔

الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ﴾ یعنی: وہ نیک اعمال جو سلمان، صہیب اور غریب مسلمان لاتے ہیں(6) ﴿خَيْرٌ عِندَ رَبِّكَ ثَوَابًا﴾ یعنی: زیادہ بہتر ﴿وَخَيْرٌ أَمَلًا﴾ یعنی: زیادہ بہتر۔

---

(1) الكشاف 486/2 . (2) النكت والعيون 3/ 310 . (3) (م) میں: صفت۔ (4) المحرر الوجيز 3/ 520 . (5) تفسير السمرقندي 2/ 301 ، اور الطبری 15/ 273 اسی طرح۔ (6) الوسيط 3/ 151 .

Surah Al-Kahf: Verse 46 [Page] 292

...hope from one who has wealth and children without good deeds (1), and there is no good in the adornment of this world, but it was expressed in a way similar to the saying: {The companions of Paradise on that Day will be in a better residence} [Al-Furqan: 24]. It is also said: [It means] truly better than what the ignorant people think is good in their opinion.

Scholars have differed regarding "al-baqiyat al-salihat" (the enduring good deeds). Ibn Abbas, Ibn Jubair, and Abu Maysarah 'Amr (2) bin Shurahbil said: They are the five daily prayers (3). It is also reported from Ibn Abbas: That it is every good deed, whether a word or an action, that remains for the Hereafter. This was also said by Ibn Zayd, and Al-Tabari favored it (4). This is the correct view, God willing, because anything whose reward remains can be called this. Ali (may Allah be pleased with him) said: There are two types of cultivation: the cultivation of this world is wealth and children, and the cultivation of the Hereafter is the enduring good deeds. Allah the Almighty may gather them both for some people (5).

The majority (al-jumhur) said: They are the words whose virtue is reported: Subhan Allah (Glory be to Allah), Alhamdulillah (Praise be to Allah), La ilaha illAllah (There is no god but Allah), Allahu Akbar (Allah is the Greatest), and La hawla wa la quwwata illa billahil-'Aliyyil-'Azim (There is no might nor power except with Allah, the Most High, the Most Great) (6). Malik recorded it in his "Muwatta" (7) from 'Umarah bin Sayyad, from Sa'id bin al-Musayyib, that he heard him say regarding the enduring good deeds: They are the servant's saying: Allahu Akbar, Subhan Allah, Alhamdulillah, La ilaha illAllah, and La hawla wa la quwwata illa billah. Al-Nasa'i attributed it to Abu Sa'id al-Khudri, that the Messenger of Allah ﷺ said: "Increase in the enduring good deeds." It was asked: "What are they, O Messenger of Allah?" He said: "Takbir (Allahu Akbar), Tahlil (La ilaha illAllah), Tasbih (Subhan Allah), Tahmid (Alhamdulillah), and 'La hawla wa la quwwata illa billah'" (8). Abu Muhammad 'Abd... authenticated it.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/520. (2) In (m): and 'Amr. (3) Narrated from them by Al-Tabari 15/274-275. (4) Narrated by Al-Tabari 15/280-281 from them and he favored it. (5) Narrated by Ibn 'Asakir in Tarikh Dimashq 42/503. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 3/520. (7) Al-Muwatta 1/210, and it is in Al-Tabari 15/279. (8) We did not find it in Al-Nasa'i [Sunan], but Al-Mizzi attributed it in Tuhfat al-Ashraf 3/362 to him in ['Amal al-Yawm wa al-Laylah] and mentioned its chain of narration, and 'Abd al-Haq al-Ishbili authenticated it in al-Ahkam al-Sughra 2/891, and it is in Ahmad (11713).

सूरह अल-कहफ: आयत 46 [पृष्ठ] 292

...उस व्यक्ति की तुलना में जिसके पास धन और संतान है लेकिन अच्छे कर्म नहीं हैं (1), और दुनिया की सजावट में कोई भलाई नहीं है, लेकिन इसे उसी तरह व्यक्त किया गया है जैसे कहा गया है: {उस दिन जन्नत के साथी रहने की बेहतर जगह में होंगे} [अल-फ़ुरकान: 24]। और यह भी कहा गया है: अज्ञानियों के विचार में जो अच्छा है, वास्तव में उससे कहीं बेहतर।

विद्वानों ने "अल-बाक़ियात अल-सालिहात" (बाकी रहने वाले अच्छे कर्मों) के बारे में मतभेद किया है। इब्न अब्बास, इब्न जुबैर और अबू मैसरा अम्र (2) बिन शुरहबील ने कहा: वे पाँच दैनिक नमाज़ें हैं (3)। इब्न अब्बास से यह भी वर्णित है कि: यह हर वह अच्छा कार्य है, चाहे वह शब्द हो या कर्म, जो आख़िरत (परलोक) के लिए शेष रहे। इब्न ज़ैद ने भी यही कहा और अल-तब़री ने इसे प्राथमिकता दी (4)। और यही सही राय है, इंशाअल्लाह; क्योंकि जिसका भी फल शेष रहता है, उसे यह कहा जा सकता है। अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: खेती दो प्रकार की होती है, दुनिया की खेती धन और संतान है, और आख़िरत की खेती "अल-बाक़ियात अल-सालिहात" है। अल्लाह तआला कुछ लोगों के लिए दोनों को एकत्र कर सकता है (5)।

बहुमत (जुमहूर) ने कहा: वे वे शब्द हैं जिनकी श्रेष्ठता वर्णित है: "सुब्हान अल्लाह" (अल्लाह पवित्र है), "अल्हम्दुलिल्लाह" (तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है), "ला इलाहा इल्लल्लाह" (अल्लाह के सिवा कोई इबादत के लायक नहीं), "अल्लाहु अकबर" (अल्लाह सबसे बड़ा है) और "ला हौला वला.क़ुव्वता इल्ला बिल्लाहिल-अलिय्यिल-अज़ीम" (अल्लाह के बिना न कोई शक्ति है और न कोई सामर्थ्य, जो महान और सर्वोच्च है) (6)। इमाम मालिक ने इसे अपनी "मुवत्ता" (7) में उम्मारा बिन सय्याद के माध्यम से, सईद बिन अल-मुसय्यब से रिवायत किया है, कि उन्होंने उन्हें 'अल-बाकियात अल-सालिहात' के बारे में यह कहते सुना: वे बंदे का यह कहना है: "अल्लाहु अकबर", "सुब्हान अल्लाह", "अल्हम्दुलिल्लाह", "ला इलाहा इल्लल्लाह" और "ला हौला वला.क़ुव्वता इल्ला बिल्लाह"। अल-नसाई ने इसे अबू सईद अल-खुद्री के माध्यम से वर्णित किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अल-बाक़ियात अल-सालिहात की कसरत करो।" पूछा गया: "ऐ अल्लाह के रसूल, वे क्या हैं?" आपने फरमाया: "तक्बीर (अल्लाहु अकबर), तहलील (ला इलाहा इल्लल्लाह), तस्बीह (सुब्हान अल्लाह), तहमीद (अल्हम्दुलिल्लाह) और 'ला हौला वला.क़ुव्वता इल्ला बिल्लाह'" (8)। अबू मुहम्मद अब्द... ने इसे प्रमाणित किया है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/520। (2) (म) में: और अम्र। (3) अल-तब़री ने उन्हें 15/274 - 275 में उद्धृत किया है। (4) अल-तब़री ने उन्हें 15/280 - 281 में उद्धृत किया और इसे प्राथमिकता दी। (5) इब्न असाकिर ने तारीख दमिश्क 42/503 में उद्धृत किया। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/520। (7) अल-मुवत्ता 1/210, और यह अल-तब़री 15/279 में है। (8) हमें यह अल-नसाई के यहाँ नहीं मिला, और अल-मिज़्ज़ी ने इसे तोहफ़त अल-अशरफ़ 3/362 में 'अमल अल-यौम वल-लैला' में उनकी ओर संकलित किया और इसकी सनद का उल्लेख किया, और अब्दुल हक़ अल-इशबिली ने अल-अहकाम अल-सुग़रा 2/891 में इसे सही ठहराया, और यह अहमद (11713) के पास है।

سورہ الکہف: آیت 46 [صفحہ] 292

...اس شخص کی امید سے جس کے پاس مال اور اولاد تو ہے لیکن نیک عمل نہیں (1)، اور دنیا کی زینت میں کوئی خیر نہیں، لیکن یہ اس قول کی طرح وارد ہوا ہے: {اس دن اہل جنت کے لیے رہنے کی بہترین جگہ ہو گی} [الفرقان: 24]۔ اور کہا گیا ہے: حقیقت میں اس سے کہیں بہتر جسے جاہل لوگ اپنے گمان میں خیر سمجھتے ہیں۔

علماء نے "الباقیات الصالحات" (باقی رہنے والی نیکیوں) کے بارے میں اختلاف کیا ہے۔ ابن عباس، ابن جبیر اور ابو میسرہ عمرو (2) بن شرحبیل نے کہا: یہ پانچ نمازیں ہیں (3)۔ ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے کہ: یہ ہر وہ نیک عمل ہے، خواہ قول ہو یا فعل، جو آخرت کے لیے باقی رہے۔ ابن زید نے بھی یہی کہا اور طبری نے اسے ترجیح دی (4)۔ اور یہی صحیح قول ہے، ان شاء اللہ؛ کیونکہ جس چیز کا ثواب باقی رہے، اسے یہ کہنا جائز ہے۔ حضرت علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا: کھیتی دو طرح کی ہوتی ہے، دنیا کی کھیتی مال اور اولاد ہے، اور آخرت کی کھیتی "الباقیات الصالحات" ہے، اور اللہ تعالیٰ بعض لوگوں کے لیے دونوں کو جمع فرما دیتا ہے (5)۔

جمہور نے کہا: یہ وہ کلمات ہیں جن کی فضیلت احادیث میں آئی ہے: سبحان اللہ، والحمد للہ، ولا إلہ إلا اللہ، واللہ اکبر، ولا حول ولا قوۃ إلا باللہ العلی العظیم (6)۔ امام مالک نے اپنی "مؤطا" (7) میں عمارہ بن صیاد، عن سعید بن المسیب سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے انہیں "الباقیات الصالحات" کے بارے میں یہ کہتے ہوئے سنا: یہ بندے کا یہ کہنا ہے: اللہ اکبر، اور سبحان اللہ، اور الحمد للہ، اور لا إلہ إلا اللہ، اور لا حول ولا قوۃ إلا باللہ۔ نسائی نے اسے ابو سعید خدری سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "الباقیات الصالحات کی کثرت کرو۔" عرض کیا گیا: "اے اللہ کے رسول،

وہ کیا ہیں؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "تکبیر، تہلیل، تسبیح، تحمید اور لا حول ولا قوة إلا بالله" (8)۔ ابو محمد عبد... نے اسے صحیح قرار دیا۔

---

(1) المحرر الوجیز 3/ 520۔ (2) نسخہ (م) میں ہے: وعمرو۔ (3) طبری نے انہیں 15/ 274 - 275 میں نقل کیا ہے۔ (4) طبری نے ان دونوں سے 15/ 280 - 281 میں نقل کیا اور اسے ترجیح دی۔ (5) اسے ابن عساکر نے تاریخ دمشق 42/ 503 میں روایت کیا ہے۔ (6) المحرر الوجیز 3/ 520۔ (7) المؤطا 1/ 210، اور یہ طبری 15/ 279 کے پاس ہے۔ (8) ہمیں یہ نسائی کے ہاں نہیں ملی، اور المزی نے تحفۃ الاشراف 3/ 362 میں اسے 'عمل الیوم واللیلۃ' میں ان کی طرف منسوب کیا اور اس کی سند ذکر کی، اور عبد الحق الاشبیلی نے الاحکام الصغری 2/ 891 میں اسے صحیح قرار دیا، اور یہ احمد (11713) کے پاس ہے۔

Surah Al-Kahf: Verse 46 [Page 293]

Al-Haqq, may Allah have mercy on him. Qatadah narrated that the Messenger of Allah (peace be upon him) took a branch and stripped it until its leaves fell off, and said: "Indeed, when a Muslim says: 'Subhan Allah (Glory be to Allah), Al-Hamdulillah (Praise be to Allah), La ilaha illa Allah (There is no god but Allah), and Allahu Akbar (Allah is the Greatest)', his sins fall away just as these leaves fell. Take them for yourself, O Abu ad-Darda, before a barrier is placed between you and them; for they are among the treasures of Paradise and the best of speech, and they are 'the enduring good deeds'." Al-Tha'labi mentioned it, and Ibn Majah recorded a similar meaning from the hadith of Abu ad-Darda, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Hold fast to 'Subhan Allah, Al-Hamdulillah, La ilaha illa Allah, and Allahu Akbar'; for they remove sins just as a tree sheds its leaves." (1) It was also recorded by At-Tirmidhi (2) from the hadith of Al-A'mash, from Anas bin Malik, that the Messenger of Allah (peace be upon him) passed by a tree with dry leaves, struck it with his staff, and the leaves scattered. He said: "Indeed, 'Al-Hamdulillah, Subhan Allah, La ilaha illa Allah, and Allahu Akbar' cause the sins of a servant to fall away just as the leaves of this tree fall away." He said: This is a strange (gharib) hadith, and we do not know of Al-A'mash hearing from Anas, except that he saw him and looked at him (3). At-Tirmidhi (4) also recorded from Ibn Mas'ud, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "I met Ibrahim (peace be upon him) on the night of my Night Journey, and he said: 'O Muhammad, convey my greetings of peace to your Ummah (community), and inform them that Paradise has good soil and sweet water, that it is flat land, and its seedlings are "Subhan Allah, Al-Hamdulillah, La ilaha illa Allah, and Allahu Akbar".'" He said: This is a good strange (hasan gharib) hadith, recorded by Al-Mawardi (5) with its meaning. It includes: I asked: "And what are the seedlings of Paradise?" He said: "There is no power nor might except with Allah (La hawla wa la quwwata illa billah)." Ibn Majah (6) recorded from Abu Hurairah that the Messenger of Allah (peace be upon him) passed by him while he was planting a seedling and said: "O Abu Hurairah, what are you planting?" I said: "A seedling." He said: "Shall I not direct you to a planting better than this? 'Subhan Allah, Al-Hamdulillah, La ilaha illa Allah, and Allahu Akbar'; for each one of them, a tree will be planted for you in..."

---

(1) Sunan Ibn Majah (3813), and Al-Busiri graded it weak in Misbah al-Zujajah 2/264. (2) In his Sunan (3533). (3) His saying: "And we do not know of Al-A'mash hearing... and looked at him" is not in the Sunan. (4) In his Sunan (3462). (5) Al-Nukat wa

al-'Uyun 3/310-311 without a chain of narration (isnad). (6) In his Sunan (3807), and Al-Busiri graded its isnad as good (hasan) in Misbah al-Zujajah 2/263.

सूरह अल-कहफ़: आयत 46 [पृष्ठ 293]

अल-हक, अल्लाह उन पर दया करे। कतादा ने वर्णन किया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने एक टहनी ली और उसे तब तक छीला जब तक उसके पत्ते नहीं गिर गए, और कहा: "निश्चित रूप से, जब एक मुसलमान कहता है: 'सुभान अल्लाह (अल्लाह की महिमा हो), अल-हम्दुलिल्लाह (अल्लाह की स्तुति हो), ला इलाहा इल्लल्लाह (अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं), और अल्लाहु अकबर (अल्लाह सबसे बड़ा है)', तो उसके पाप वैसे ही झड़ जाते हैं जैसे ये पत्ते झड़े हैं। ऐ अबू अद-दरदा, इससे पहले कि तुम्हारे और इनके बीच कोई बाधा आए, इन्हें अपने लिए थाम लो; क्योंकि ये स्वर्ग (जन्नत) के खजानों में से हैं और वाणी के सर्वोत्तम शब्द हैं, और ये ही 'बाकी रहने वाले नेक काम' हैं।" अल-थालाबी ने इसका उल्लेख किया है, और इब्न माजाह ने अबू अद-दरदा की हदीस से इसी अर्थ में एक रिवायत दर्ज की है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "सुभान अल्लाह, अल-हम्दुलिल्लाह, ला इलाहा इल्लल्लाह, और अल्लाहु अकबर को अपना लो; क्योंकि वे पापों को उसी तरह मिटा देते हैं जैसे पेड़ अपने पत्ते गिराता है।" (1) इसे तिरमिज़ी (2) ने अल-अ'मश की हदीस से, अनस बिन मलिक के माध्यम से भी दर्ज किया है, कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) सूखे पत्तों वाले एक पेड़ के पास से गुजरे, अपनी छड़ी से उस पर प्रहार किया, और पत्ते बिखर गए। उन्होंने कहा: "निश्चित रूप से, 'अल-हम्दुलिल्लाह, सुभान अल्लाह, ला इलाहा इल्लल्लाह, और अल्लाहु अकबर' एक बंदे (सेवक) के पापों को उसी तरह गिरा देते हैं जैसे इस पेड़ के पत्ते गिरते हैं।" उन्होंने कहा: यह एक गरीब (अजीब) हदीस है और हम अल-अ'मश के अनस से सुनने के बारे में नहीं जानते, सिवाय इसके कि उन्होंने उन्हें देखा था (3)। तिरमिज़ी (4) ने इब्न मसूद से भी रिवायत की है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "मैं मेराज (रात की यात्रा) की रात इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) से मिला, और उन्होंने कहा: 'ऐ मुहम्मद, अपनी उम्मत (समुदाय) को मेरा सलाम पहुँचाना, और उन्हें बताना कि जन्नत की मिट्टी अच्छी है और पानी मीठा है, कि यह समतल भूमि है, और इसके पौधे "सुभान अल्लाह, अल-हम्दुलिल्लाह, ला इलाहा इल्लल्लाह, और अल्लाहु अकबर" हैं।" उन्होंने कहा: यह एक हसन गरीब हदीस है, जिसे अल-मावर्दी (5) ने अपने अर्थ के साथ दर्ज किया है। इसमें है: मैंने पूछा: "और जन्नत के पौधे क्या हैं?" उन्होंने कहा: "ला हौला व ला कुव्वता इल्ला बिल्लाह (अल्लाह के सिवा न कोई ताकत है न कोई शक्ति)।" इब्न माजाह (6) ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उनके पास से गुजरे जब वे एक पौधा लगा रहे थे और कहा: "ऐ अबू

हुरैरा, तुम क्या लगा रहे हो?" मैंने कहा: "एक पौधा।" उन्होंने कहा: "क्या मैं तुम्हें इससे बेहतर रोपण न बताऊँ 'सुभान अल्लाह, अल-हम्दुलिल्लाह, ला इलाहा इल्लल्लाह, और अल्लाहु अकबर'; क्योंकि इनमें से प्रत्येक के बदले में तुम्हारे लिए एक पेड़ लगाया जाएगा..."

---

(1) सुनन इब्न माजाह (3813), और अल-बुसीरी ने मिस्बाह अल-जुजाजाह 2/264 में इसे कमजोर (ज़ईफ़) बताया है। (2) उनकी सुनन (3533) में। (3) उनका यह कहना: "और हम अल-अ'मश के सुनने के बारे में नहीं जानते... और उन्हें देखा", सुनन में नहीं है। (4) उनकी सुनन (3462) में। (5) अल-नुकात वल-'उयून 3/310-311 बिना किसी सनद (वर्णन श्रृंखला) के। (6) उनकी सुनन (3807) में, और अल-बुसीरी ने मिस्बाह अल-जुजाजाह 2/263 में इसके इसनाद को हसन बताया है।

الحق، اللہ ان پر رحم فرمائے۔ قتادہ نے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے ایک شاخ پکڑی اور اسے جھاڑا یہاں تک کہ اس کے پتے گر گئے، اور فرمایا: "بے شک جب ایک مسلمان کہتا ہے: 'سبحان اللہ، والحمدللہ، ولا إلہ إلا اللہ، واللہ اکبر' تو اس کے گناہ جھڑ جاتے ہیں جیسے یہ (پتے) جھڑے ہیں۔ اے ابو درداء، انہیں تھام لو قبل اس کے کہ تمہارے اور ان کے درمیان کوئی رکاوٹ حائل ہو جائے؛ کیونکہ یہ جنت کے خزانوں اور بہترین کلام میں سے ہیں، اور یہی 'باقیات صالحات' (باقی رہنے والی نیکیاں) ہیں۔" اسے ثعلبی نے ذکر کیا ہے، اور ابن ماجہ نے ابو درداء کی حدیث سے اسی معنی میں روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم پر لازم ہے سبحان اللہ، والحمدللہ، ولا إلہ إلا اللہ، اور واللہ اکبر کہنا؛ کیونکہ یہ گناہوں کو اس طرح گرا دیتے ہیں جیسے درخت اپنے پتے گراتا ہے۔" (١) اور اسے ترمذی (٢) نے اعمش کی حدیث سے، انس بن مالک کے واسطے سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ ایک خشک پتوں والے درخت کے پاس سے گزرے، اسے اپنی لاٹھی سے مارا تو پتے بکھر گئے، آپ ﷺ نے فرمایا: "بے شک 'الحمدللہ، وسبحان اللہ، ولا إلہ إلا اللہ، واللہ اکبر' بندے کے گناہوں کو اس طرح گراتے ہیں جیسے اس درخت کے پتے گرتے ہیں۔" انہوں نے کہا: یہ حدیث غریب ہے اور ہم اعمش کا انس سے سننا نہیں جانتے، سوائے اس کے کہ انہوں نے انہیں دیکھا اور ان کی طرف نظر کی (٣)۔ اور ترمذی (٤) نے ابن مسعود سے بھی روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میں شبِ معراج ابراہیم علیہ السلام سے ملا تو انہوں نے فرمایا: اے محمد، اپنی امت کو میرا سلام کہیے اور انہیں بتائیے کہ جنت کی مٹی عمدہ اور پانی میٹھا ہے، اور یہ چٹیل میدان ہے اور اس کے پودے 'سبحان اللہ، والحمدللہ، ولا إلہ إلا اللہ، واللہ اکبر' ہیں۔" انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے، اسے

ماوردی (٥) نے اس کے معنی کے ساتھ روایت کیا ہے۔ اور اس میں ہے: میں نے عرض کیا: اور جنت کے پودے کیا ہیں؟ انہوں نے فرمایا: "لا حول ولا قوة إلا بالله"۔ اور ابن ماجہ (٦) نے ابوہریرہ سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ ان کے پاس سے گزرے جبکہ وہ ایک پودا لگا رہے تھے، آپ ﷺ نے فرمایا: "اے ابوہریرہ، تم کیا لگا رہے ہو؟" میں نے عرض کیا: ایک پودا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "کیا میں تمہیں اس سے بہتر پودے کے بارے میں نہ بتاؤں؟ 'سبحان الله، والحمدلله، ولا إله إلا الله، والله اكبر'؛ ان میں سے ہر ایک کے بدلے تمہارے لیے ایک درخت لگایا جائے گا..."

---

(١) سنن ابن ماجہ (٣٨١٣)، اور بوصیری نے مصباح الزجاجہ ٢ / ٢٦٤ میں اسے ضعیف کہا ہے۔ (٢) ان کی سنن (٣٥٣٣) میں۔ (٣) ان کا قول: "اور ہم اعمش کا سننا نہیں جانتے... اور ان کی طرف نظر کی"، سنن میں نہیں ہے۔ (٤) ان کی سنن (٣٤٦٢) میں۔ (٥) النکت والعیون ٣/ ٣١٠ - ٣١١ بغیر اسناد کے۔ (٦) ان کی سنن (٣٨٠٧) میں، اور بوصیری نے مصباح الزجاجہ ٢ / ٢٦٣ میں اس کی اسناد کو حسن قرار دیا ہے۔

Paradise." And it has been said: Verily, "the enduring good deeds" are intentions and aspirations; because by them, actions are accepted and raised; this was stated by Al-Hasan. Ubaid ibn Umair said: They are daughters; as indicated by the beginning of the verse, where Allah Almighty said: {Wealth and children are the adornment of the life of this world}, then He said: "and the enduring good deeds" meaning: righteous daughters are, with Allah, better for their fathers in reward, and better in hope in the Hereafter for those who treat them well. This is supported by what Aisha, may Allah be pleased with her, narrated: "A poor woman came to me..." the Hadith, which we mentioned in Surah An-Nahl regarding the verse: {He hides himself from the people} Verse (1). It was narrated from the Prophet ﷺ that he said: "I saw a man from my Ummah who was ordered to the Fire, but his daughters clung to him and began to cry out and say: O Lord, he used to be good to us in the world, so Allah had mercy on him because of them." (2). Qatadah said regarding the saying of Allah Almighty: {So we intended that their Lord should substitute for them one better than him in purity and nearer to mercy} [Al-Kahf: 81], he said: He substituted for them a daughter from him, and a Prophet married her, and she gave birth to twelve boys, all of whom were Prophets (3).

Allah Almighty’s saying: {And (remember) the Day We shall cause the mountains to pass away (like clouds of dust), and you will see the earth as a leveled plain, and we shall gather them all together so as to leave not one of them behind (47)}

Allah Almighty’s saying: {And the Day We shall cause the mountains to pass away and you will see the earth as a leveled plain} Some grammarians said: The estimation is: "And the enduring good deeds are better with your Lord on the Day We cause the mountains to pass away." Al-Nahhas said: This is a mistake because of the "waw" (4). It was said: The meaning is: And remember the Day We cause the mountains to pass away (5), i.e., We remove them from their places from

(1) 59. (2) Narrated similarly by Ibn Majah (3669), and Ibn Abi al-Dunya in "Al-Iyal" (89) from the Hadith of Uqbah ibn Amir with the wording: "Whoever has three daughters, and is patient with them, feeds them, gives them drink, and clothes them from his wealth, they will be a shield for him from the Fire on the Day of Resurrection." The wording is from Ibn Majah. (3) Al-Wahidi attributed it in "Al-Wasit" 3/161, and Ibn al-Jawzi in "Zad al-Masir" 5/181 to Ibn Abbas, and he said: seventy instead of twelve Prophets. Ibn Atiyyah said in "Al-Muharrar al-Wajiz" 3/536: This is far-fetched, and the

abundance of Prophets is known only in the Children of Israel. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/460. (5) Ma'ani al-Qur'an wa I'rabuhu 3/292.

स्वर्ग।" और कहा गया है: निःसंदेह, "बाकी रहने वाले नेक काम" नीयतें और इरादे हैं; क्योंकि उन्हीं के कारण कर्म स्वीकार किए जाते हैं और ऊंचे किए जाते हैं; यह अल-हसन ने कहा। उबैद इब्न उमैर ने कहा: वे बेटियाँ हैं; जैसा कि आयत की शुरुआत से पता चलता है, अल्लाह तआला ने कहा: {धन और संतान दुनिया के जीवन की शोभा हैं} फिर उसने कहा: "और बाकी रहने वाले नेक काम" अर्थात: नेक बेटियाँ अल्लाह के पास अपने पिताओं के लिए इनाम के मामले में बेहतर हैं, और परलोक में उनके लिए उम्मीद के मामले में बेहतर हैं जो उनके साथ अच्छा व्यवहार करते हैं। इसका प्रमाण आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) द्वारा वर्णित हदीस से मिलता है: "एक गरीब महिला मेरे पास आई..." वह हदीस जिसे हमने सूरा अन-नहल में आयत {वह लोगों से छिपता फिरता है} आयत (1) के संदर्भ में उल्लेख किया है। नबी ﷺ से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "मैंने अपनी उम्मत के एक व्यक्ति को देखा जिसे आग की ओर जाने का आदेश दिया गया था, तो उसकी बेटियाँ उससे लिपट गईं और चिल्लाने लगीं और कहने लगीं: ऐ रब, वह दुनिया में हमारे साथ अच्छा व्यवहार करता था, तो अल्लाह ने उनके कारण उस पर दया की।" (2)। और क़तादह ने अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में कहा: {तो हमने चाहा कि उनका रब उन्हें उसके बदले में ऐसा पुत्र दे जो पवित्रता में उससे बेहतर और दयालुता में उससे निकट हो} [अल-कहफ: 81], उन्होंने कहा: उसने उन्हें उसके बदले में एक बेटी दी, और एक नबी ने उससे शादी की, और उसके बारह लड़के पैदा हुए, जो सभी नबी थे (3)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और (याद करो) जिस दिन हम पहाड़ों को चलाएंगे और तुम धरती को बिल्कुल साफ देखोगे, और हम उन सबको इकट्ठा करेंगे और उनमें से किसी एक को भी नहीं छोड़ेंगे (47)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और जिस दिन हम पहाड़ों को चलाएंगे और तुम धरती को साफ देखोगे} कुछ व्याकरणविदों ने कहा: अनुमान यह है: "और बाकी रहने वाले नेक काम तुम्हारे रब के पास उस दिन बेहतर हैं जिस दिन हम पहाड़ों को चलाएंगे।" अल-नहहास ने कहा: यह 'वाव' (संयोजक) के कारण गलत है (4)। कहा गया: अर्थ है: और उस दिन को याद करो जिस दिन हम पहाड़ों को चलाएंगे (5), अर्थात: हम उन्हें उनके स्थानों से हटा देंगे...

(1) 59. (2) इसे इब्न माजह (3669) और इब्न अबी अल-दुनिया ने 'अल-इयाल' (89) में उकबा इब्न आमिर की हदीस से इन शब्दों में उद्धृत किया है: "जिसकी तीन बेटियाँ हों, और वह उन पर सब्र करे, उन्हें खिलाए, पिलाए और अपनी संपत्ति से उन्हें पहनाए, तो वे कयामत के दिन उसके लिए आग से पर्दा होंगी।" शब्द इब्न माजह के हैं। (3) अल-वाहिदी ने 'अल-वसीत' 3/161 में और इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' 5/181 में इसे इब्न अब्बास से संबंधित किया है और कहा है: बारह के बजाय सत्तर नबी। इब्न अतिया ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/536 में कहा: यह दूर की बात है, और नबियों की बहुतायत केवल बनी इसराइल में ही जानी जाती है। (4) अल-नहहास द्वारा एराब अल-कुरान 2/460। (5) मानी अल-कुरान वा एराबुहु 3/292।

جنت"۔ اور کہا گیا ہے کہ: بیشک "باقیات صالحات" (باقی رہنے والی نیکیاں) نیتیں اور ارادے ہیں؛ کیونکہ ان کی وجہ سے اعمال قبول ہوتے ہیں اور بلند کیے جاتے ہیں؛ یہ حسن بصری نے کہا۔ اور عبید بن عمیر نے کہا: وہ بیٹیاں ہیں؛ جس پر آیت کا آغاز دلالت کرتا ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {مال اور بیٹے دنیا کی زندگی کی زینت ہیں} پھر فرمایا: "اور باقیات صالحات" یعنی: نیک بیٹیاں اللہ کے ہاں اپنے باپوں کے لیے ثواب کے لحاظ سے بہتر ہیں، اور آخرت میں ان لوگوں کے لیے امید کے لحاظ سے بہتر ہیں جنہوں نے ان کے ساتھ حسن سلوک کیا۔ اس پر وہ حدیث دلالت کرتی ہے جو حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے روایت کی: "ایک مسکین عورت میرے پاس آئی..." وہ حدیث جو ہم نے سورہ النحل میں اس آیت کے تحت ذکر کی ہے: {وہ لوگوں سے چھپتا پھرتا ہے} آیت (۱)۔ اور نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "میں نے اپنی امت کے ایک شخص کو دیکھا جس کے بارے میں آگ کا حکم دیا گیا، تو اس کی بیٹیاں اس سے لپٹ گئیں اور پکارنے لگیں: اے رب! یہ دنیا میں ہمارے ساتھ بھلائی کرتا تھا، تو اللہ نے ان کی وجہ سے اس پر رحم فرمایا" (۲)۔ اور قتادہ نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہا: {تو ہم نے چاہا کہ ان کا رب انہیں اس کے بدلے میں ایسی اولاد عطا فرمائے جو پاکیزگی میں اس سے بہتر اور محبت و شفقت میں اس سے قریب تر ہو} [الکہف: ۸۱]، انہوں نے کہا: اللہ نے انہیں اس کے بدلے میں ایک بیٹی عطا فرمائی، جس سے ایک نبی نے نکاح کیا، اور اس سے بارہ لڑکے پیدا ہوئے جو سب کے سب نبی تھے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جس دن ہم پہاڑوں کو چلائیں گے اور تم زمین کو صاف میدان دیکھو گے، اور ہم ان سب کو اکٹھا کریں گے پس ان میں سے کسی ایک کو بھی نہیں چھوڑیں گے (۴۷)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جس دن ہم پہاڑوں کو چلائیں گے اور تم زمین کو صاف میدان دیکھو گے} بعض نحویوں نے کہا ہے: تقدیر (پوشیدہ عبارت) یوں ہے: "اور باقیات صالحات تمہارے رب کے پاس اس دن بہتر ہیں جس دن ہم پہاڑوں کو چلائیں گے"۔ النحاس نے کہا: یہ "واؤ" کی وجہ سے غلط ہے (۴)۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ: اور اس دن کو یاد کرو جب ہم پہاڑوں کو چلائیں گے (۵)، یعنی: ہم انہیں ان کے مقامات سے ہٹا دیں گے...

(۱) ۵۹۔ (۲) اسی طرح کی روایت ابن ماجہ (۳۶۶۹) اور ابن ابی الدنیا نے العیال (۸۹) میں عقبہ بن عامر کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ نقل کی ہے: "جس کی تین بیٹیاں ہوں، وہ ان پر صبر کرے، انہیں کھلائے پلائے اور اپنی حیثیت کے مطابق لباس پہنائے، تو وہ قیامت کے دن اس کے لیے آگ سے حجاب (رکاوٹ) بن جائیں گی"۔ لفظ ابن ماجہ کے ہیں۔ (۳) اسے الواحدی نے الوسیط ۳/۱۶۱ میں، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۵/۱۸۱ میں ابن عباس کی طرف منسوب کیا ہے اور کہا: بارہ کے بجائے ستر نبی۔ اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳/۵۳۶ میں کہا: یہ بعید ہے، اور انبیاء کی کثرت صرف بنی اسرائیل ہی میں معلوم ہے۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۲/۴۶۰۔ (۵) معانی القرآن واعرابہ ۳/۲۹۲

Surah Al-Kahf: Verse 47 295

...on the face of the earth, and We move them as the clouds move; as He said in another verse: {And you see the mountains, thinking them rigid, while they pass as the passing of clouds} [An-Naml: 88]. Then they are broken and return to the earth(1); as He said: {And the mountains are crumbled with crumbling * And become dust dispersing} [Al-Waqi'ah: 5-6]. Ibn Kathir, Al-Hasan, Abu Amr, and Ibn 'Amir recited: "And the day when the mountains are moved" with a damma on the 'ta' and a fatha on the 'ya', and "the mountains" in the nominative case as the subject of a passive verb(2). Ibn Muhaysin(3) and Mujahid recited: "And the day the mountains move" with a fatha on the 'ta' as a light form of 'sara' (to walk/move), and "the mountains" in the nominative. The evidence for Abu Amr's recitation is: {And when the mountains are moved} [At-Takwir: 3]. The evidence for Ibn Muhaysin's recitation is: {And the mountains move with a movement} [At-Tur: 10]. Abu Ubaid(4) chose the first recitation: "We move" with the 'nun' (for 'We'); because of His saying: "and We gathered them".

Meaning of {prominent (barizatan)}: apparent, and there is nothing on it to cover it, such as a mountain, a tree, or a building; meaning: its fruits have been uprooted, its mountains pulled out, and its buildings demolished, so it is prominent and apparent. This is the opinion of the people of Tafsir. It was also said: "And you see the earth prominent" means: what is in it of treasures and the dead have emerged(5); as He said: {And has cast out that within it and become empty} [Al-Inshiqaq: 4] and He said: {And the earth throws out its burdens} [Az-Zalzalah: 2], and this is the saying of Ata(6).

{And We gathered them}: meaning: to the standing place, {and We left not one of them behind}: meaning: We did not leave; it is said: I left (ghadartu) such and such, meaning: I left it. Antara said: I left him with his limbs covered in dust ... while the people were between wounded and thrown down.(7)

---

(1) Al-Wasit 3/152. (2) Al-Sab'a p. 393, At-Taysir p. 144, and Al-Hasan's recitation in Al-Muharrar Al-Wajiz 3/520. (3) Anomalous Recitations p. 80. (4) In (Z): Ubaydah. (5) At-Tabari 15/281, Ma'ani al-Qur'an wa I'rabuhu 3/292, Al-Wasit 3/152, Tafsir al-Samarqandi 2/302, and Al-Nukat wal-'Uyun 3/311. (6) Tafsir al-Baghawi 3/165. (7) His Diwan p. 60.

सूरह अल-कहफ: आयत 47 295

...पृथ्वी की सतह पर, और हम उन्हें वैसे ही चलाते हैं जैसे बादल चलते हैं; जैसा कि उसने दूसरी आयत में कहा: {और तुम पहाड़ों को देखते हो, उन्हें स्थिर समझते हो, जबकि वे बादलों की तरह गुज़र रहे होते हैं} [अन-नमल: 88]। फिर वे टूट जाते हैं और पृथ्वी पर वापस आ जाते हैं(1); जैसा कि उसने कहा: {और पहाड़ चूर्ण-चूर्ण कर दिए जाएंगे * और वे उड़ती हुई धूल बन जाएंगे} [अल-वाक़िया: 5-6]। इब्न कसीर, अल-हसन, अबू अम्र और इब्न आमिर ने पढ़ा: "और जिस दिन पहाड़ चलाए जाएंगे" 'ता' पर पेश और 'या' पर ज़बर के साथ, और "पहाड़" को पैसिव वर्ब के कर्ता के रूप में पेश के साथ(2)। इब्न मुहैसिन(3) और मुजाहिद ने पढ़ा: "और जिस दिन पहाड़ चलेंगे" 'ता' पर ज़बर के साथ, और "पहाड़" को पेश के साथ। अबू अम्र के पाठ का प्रमाण है: {और जब पहाड़ चलाए जाएंगे} [अत-तकवीर: 3]। इब्न मुहैसिन के पाठ का प्रमाण है: {और पहाड़ एक गति से चलेंगे} [अत-तूर: 10]। अबू उबैद(4) ने पहले पाठ को चुना: "हम चलाएंगे" 'नुन' के साथ; क्योंकि उनके शब्द "और हमने उन्हें इकट्ठा किया" के कारण।

{प्रमुख/स्पष्ट (बारिज़तन)} का अर्थ है: ज़ाहिर, और उस पर इसे छिपाने के लिए कोई पहाड़, पेड़ या इमारत नहीं है; यानी: इसके फल उखाड़ दिए गए हैं, इसके पहाड़ उखाड़ दिए गए हैं, और इसकी इमारतें गिरा दी गई हैं, इसलिए यह स्पष्ट और ज़ाहिर है। तफ़सीर करने वालों की यही राय है। और कहा गया: "और तुम देखोगे कि पृथ्वी स्पष्ट है" यानी: इसमें जो खजाने और मुर्दे हैं वे बाहर निकल आए हैं(5); जैसा कि उसने कहा: {और उसने वह सब बाहर डाल दिया जो उसके भीतर था और खाली हो गई} [अल-इन्शिकाक़: 4] और उसने कहा: {और पृथ्वी अपने बोझ बाहर निकाल देगी} [अज़-ज़लज़ला: 2], और यह अता(6) का कथन है।

{और हमने उन्हें इकट्ठा किया}: यानी: ठहराव के स्थान (मैदान-ए-हश्र) की ओर, {तो हमने उनमें से किसी एक को भी नहीं छोड़ा}: यानी: हमने नहीं छोड़ा; कहा जाता है: मैंने ऐसा और ऐसा छोड़ा (ग़ादरतु), यानी: मैंने उसे छोड़ दिया। अंतरा ने कहा: मैंने उसे धूल में सने अंगों के साथ छोड़ दिया ... जबकि लोग घायल और गिरे हुए लोगों के बीच थे।(7)

---

(1) अल-वासित 3/152। (2) अल-सबआ पृ. 393, अल-तयसीर पृ. 144, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/520 में अल-हसन का पाठ। (3) असामान्य पाठ पृ. 80। (4) (ज़) में: उबैदा। (5) अत-तबरी

15/281, मानी अल-कुरान व इराबुहु 3/292, अल-वासित 3/152, तफसीर अल-समरकंदी 2/302, और अल-नुकात वल-उयून 3/311। (6) तफसीर अल-बग़वी 3/165। (7) उनका दीवान पृ. 60।

سورہ الکہف: آیت ۴۷ ۲۹۵

...زمین کی سطح پر، اور ہم انہیں چلاتے ہیں جیسے بادل چلتے ہیں؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے دوسری آیت میں فرمایا: ﴿وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدَةً وَهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ﴾ [النمل: ۸۸]۔ پھر وہ ٹوٹ کر زمین کی طرف لوٹ آتے ہیں(۱)؛ جیسا کہ فرمایا: ﴿وَبُسَّتِ الْجِبَالُ بَسًّا * فَكَانَتْ هَبَاءً مُنْبَثًّا﴾ [الواقعة: ۵-۶]۔ ابن کثیر، الحسن، ابو عمرو اور ابن عامر نے «وَيَوْمَ تُسَيَّرُ» تاء پر پیش اور یاء پر زبر کے ساتھ پڑھا ہے، اور «الْجِبَالُ» فعل مجہول کے نائب فاعل ہونے کی وجہ سے رفع (پیش) کے ساتھ ہے(۲)۔ ابن مُحَيْصِن(۳) اور مجاہد نے «وَيَوْمَ تَسِيرُ الْجِبَالُ» تاء کے زبر کے ساتھ مخفف پڑھا ہے، اور «الْجِبَالُ» رفع کے ساتھ ہے۔ ابو عمرو کی قرات کی دلیل: ﴿وَإِذَا الْجِبَالُ سُيِّرَتْ﴾ [التكوير: ۳] ہے۔ اور ابن محیصن کی قرات کی دلیل: ﴿وَتَسِيرُ الْجِبَالُ سَيْرًا﴾ [الطور: ۱۰] ہے۔ ابو عبید(۴) نے پہلی قرات «نُسَيِّرُ» نون کے ساتھ اختیار کی ہے، اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: «وَحَشَرْنَاهُمْ»۔

اور ﴿بَارِزَةً﴾ کے معنی ظاہر کے ہیں، اور اس پر کوئی ایسی چیز نہیں ہے جو اسے ڈھانپ سکے جیسے پہاڑ، درخت یا عمارت؛ یعنی: اس کے پھل اکھاڑ دیے گئے ہیں، اس کے پہاڑ نکال دیے گئے ہیں، اور اس کی عمارتیں ڈھا دی گئی ہیں، پس وہ ظاہر و نمایاں ہے۔ اہل تفسیر کا یہی قول ہے۔ اور کہا گیا: «وترى الأرض بارزة» یعنی: اس میں جو خزانے اور مردے ہیں وہ ظاہر ہو گئے ہیں(۵)؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَأَلْقَتْ مَا فِيهَا وَتَخَلَّتْ﴾ [الانشقاق: ۴] اور فرمایا: ﴿وَأَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا﴾ [الزلزلة: ۲] اور یہ عطاء(۶) کا قول ہے۔

﴿وَحَشَرْنَاهُمْ﴾ یعنی: موقف کی طرف، ﴿فَلَمْ نُغَادِرْ مِنْهُمْ أَحَدًا﴾ یعنی: ہم نے (کسی کو) نہیں چھوڑا؛ کہا جاتا ہے: "غادرتُ كذا" یعنی میں نے اسے چھوڑ دیا۔ عنترہ نے کہا: میں نے اسے اس حال میں

چھوڑا کہ اس کے اعضاء خاک آلود تھے... اور لوگ زخمیوں اور پچھاڑے ہوئے لوگوں کے درمیان تھے۔(۷)

---

(۱) الوسیط ۳/ ۱۵۲۔ (۲) السبعة ص ۳۹۳، والتیسیر ص ۱۴۴، اور الحسن کی قرات المحرر الوجیز ۳/ ۵۲۰ میں۔ (۳) القراءات الشاذة ص ۸۰۔ (۴) نسخہ (ظ) میں: عبیدہ۔ (۵) الطبری ۱۵/ ۲۸۱، ومعانی القرآن وإعرابہ ۳/ ۲۹۲، والوسیط ۳/ ۱۵۲، وتفسیر السمرقندی ۲/ ۳۰۲، والنکت والعیون ۳/ ۳۱۱۔ (۶) تفسیر البغوی ۳/ ۱۶۵۔ (۷) اس کا دیوان ص ۶۰۔

Surah Al-Kahf: Verses 47 - 48 296 That is: I left it. Leaving (Mughadara) is abandoning, and from it comes 'treachery' (ghadr); because it is leaving fulfillment [of an oath]. A pond of water is called 'ghadeer' because the water went and left it. From it also comes 'ghada'ir' (braids) of a woman because she puts them behind her (1). He says: We gathered their righteous and their wicked, their jinn and their humans. The Almighty's saying: {And they shall be presented before your Lord in rows, "You have certainly come to Us just as We created you the first time. But you claimed that We would never make for you an appointment."} (48) The Almighty's saying: {And they shall be presented before your Lord in rows} - 'saffan' (in rows) is in the accusative case as a 'hal' (circumstantial state) (2). Muqatil said: They are presented row after row like rows in prayer; every nation and group is a row, not that they are one single row (3). It was said: [it means] all together, like His saying: {then come in line} [Taha: 64] meaning all together (4). And it was said: standing (5). The Hafiz Abu al-Qasim Abd al-Rahman bin Mandah narrated in "Kitab al-Tawhid" from Mu'adh ibn Jabal that the Prophet (peace be upon him) said: "Indeed, Allah, Blessed and Exalted be He, calls out on the Day of Resurrection with a loud voice that is not harsh: 'O My servants, I am Allah, there is no god but Me, the Most Merciful of the merciful, the Wisest of judges, and the Swiftest of reckoners. O My servants, no fear shall be upon you today, nor shall you grieve. Present your argument, and prepare an answer; for you are to be questioned and held accountable. O My angels, stand My servants in rows on the tips of their toes for the reckoning.'" (6). I say: This hadith is extremely clear in explaining the verse, and many commentators did not mention it. We have written it in "Kitab al-Tadhkirah" (7), and from there we transferred it, and praise be to Allah. {You have certainly come to Us just as We created you the first time} That is, it is said to them: You have come to Us barefoot and naked, without...

---

(1) Al-Kashshaf 2/487, Al-Nukat wa Al-Uyun 3/311-312, Al-Razi 21/133. (2) I'rab al-Qur'an 2/460. (3) Al-Nukat wa Al-Uyun 3/312, Al-Waseet 3/152, Tafsir al-Baghawi 3/165, without attribution. (4) Attributed in Zad al-Masir 5/151 to Muqatil. (5) Tafsir al-Baghawi 3/165. (6) See Ad-Durr al-Manthur 4/226. (7) pp. 253 - 254.

सूरह अल-कहफ़: आयत 47 - 48 296 अर्थात्: मैंने उसे छोड़ दिया। छोड़ना (मुग़ादरा) त्याग देना है, और इसी से 'विश्वासघात' (ग़द्र) आता है; क्योंकि यह वफ़ादारी छोड़ना है। पानी के पोखर को 'ग़दीर' इसलिए कहा जाता है क्योंकि पानी चला गया और उसे छोड़ दिया। इसी से स्त्री की 'ग़दाइर' (चोटियाँ) भी आती हैं क्योंकि वह उन्हें अपने पीछे रखती है (1)। वह कहता है: हमने उनके नेक और उनके दुष्टों, उनके जिन्नों और उनके इंसानों को इकट्ठा किया। अल्लाह तआला का फ़रमान: {और वे आपके रब के सामने कतारों में पेश किए जाएँगे, "तुम निश्चित रूप से हमारे पास वैसे ही आए हो जैसे हमने तुम्हें पहली बार पैदा किया था। बल्कि तुम्हारा तो यह दावा था कि हम तुम्हारे लिए कोई नियत समय तय नहीं करेंगे।" } (48) अल्लाह तआला का फ़रमान: {और वे आपके रब के सामने कतारों में पेश किए जाएँगे} - 'सफ़्फ़न' (कतारों में) हाल (अवस्था) के रूप में नसब (कर्म कारक) में है (2)। मुक़ातिल ने कहा: वे प्रार्थना में कतारों की तरह एक के बाद एक कतार में पेश किए जाते हैं; हर उम्मत और समूह एक कतार है, ऐसा नहीं कि वे एक ही कतार हैं (3)। कहा गया: [इसका अर्थ है] सब एक साथ, जैसे उसका कथन है: {फिर कतार में आओ} [ताहा: 64] अर्थात् सब एक साथ (4)। और कहा गया: खड़े होकर (5)। हाफ़िज़ अबू अल-क़ासिम अब्द अल-रहमान बिन मंदह ने मुआज़ इब्न जबल से "किताब अल-तौहीद" में रिवायत की है कि पैग़ंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "बेशक अल्लाह तबारक व तआला क़यामत के दिन एक ऊँची आवाज़ में पुकारेगा जो डरावनी नहीं होगी: 'ए मेरे बंदो, मैं अल्लाह हूँ, मेरे सिवा कोई इबादत के लायक नहीं, मैं रहम करने वालों में सबसे ज़्यादा रहम करने वाला हूँ, फ़ैसला करने वालों में सबसे बेहतर फ़ैसला करने वाला हूँ, और हिसाब लेने वालों में सबसे तेज़ हूँ। ए मेरे बंदो, आज तुम पर न कोई डर होगा और न तुम दुखी होगे। अपनी दलील पेश करो, और जवाब तैयार करो; क्योंकि तुमसे सवाल किया जाएगा और हिसाब लिया जाएगा। ए मेरे फ़रिश्तों, मेरे बंदों को हिसाब के लिए उनके पैरों की उंगलियों के पोरों पर कतारों में खड़ा कर दो।'" (6)। मैंने कहा: यह हदीस आयत की व्याख्या में अत्यंत स्पष्ट है, और कई टिप्पणीकारों ने इसका उल्लेख नहीं किया है। हमने इसे "किताब अल-तज़किरा" (7) में लिखा है, और वहीं से हमने इसे उद्धृत किया है, और अल्लाह की स्तुति है। {तुम निश्चित रूप से हमारे पास वैसे ही आए हो जैसे हमने तुम्हें पहली बार पैदा किया था} यानी उनसे कहा जाता है: तुम हमारे पास नंगे पैर और नंगे बदन आए हो, बिना...

---

(1) अल-कश्शाफ 2/487, अल-नुकात व अल-उयून 3/311-312, अल-राज़ी 21/133। (2) इ'राब अल-क़ुरआन 2/460। (3) अल-नुकात व अल-उयून 3/312, अल-वसीत 3/152, तफ़सीर अल-

बग़वी 3/165, बिना संदर्भ के। (4) ज़ाद अल-मसीर 5/151 में मुक़ातिल को संदर्भित किया गया है। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 3/165। (6) अद-दुर्र अल-मन्शूर 4/226 देखें। (7) पृ. 253 - 254।

سورہ الکہف: آیات 47 - 48 296 یعنی: میں نے اسے چھوڑ دیا۔ اور 'مغادرة' کے معنی ترک کر دینے کے ہیں، اسی سے 'غدر' (بے وفائی) ہے؛ کیونکہ یہ وفا کو چھوڑ دینا ہے۔ پانی کے تالاب کو 'غدیر' اسی لیے کہا جاتا ہے کیونکہ پانی چلا جاتا ہے اور اسے چھوڑ دیتا ہے۔ اسی سے عورت کی 'غدائر' (چوٹیاں) بھی ہیں کیونکہ وہ انہیں اپنے پیچھے ڈال دیتی ہے (1)۔ فرماتا ہے: ہم نے ان کے نیکوں اور بدوں، ان کے جنوں اور انسانوں کو جمع کر لیا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَعُرِضُوا عَلَى رَبِّكَ صَفًّا لَقَدْ جِئْتُمُونَا كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ بَلْ زَعَمْتُمْ أَلَّنْ نَجْعَلَ لَكُمْ مَوْعِدًا﴾ (48) اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَعُرِضُوا عَلَى رَبِّكَ صَفًّا﴾ 'صفاً' حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے (2)۔ مقاتل نے کہا: وہ نماز کی صفوں کی طرح صف در صف پیش کیے جائیں گے؛ ہر امت اور گروہ ایک صف ہوگا، ایسا نہیں کہ وہ سب ایک ہی صف ہوں گے (3)۔ اور کہا گیا: سب مل کر، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ثُمَّ ائْتُوا صَفًّا﴾ [طہ: 64] یعنی سب مل کر (4)۔ اور کہا گیا: کھڑے ہو کر (5)۔ حافظ ابو القاسم عبد الرحمن بن مندہ نے "کتاب التوحید" میں معاذ بن جبل سے روایت کی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ تبارک و تعالیٰ قیامت کے دن ایک بلند آواز سے پکارے گا جو ناگوار نہیں ہوگی: 'اے میرے بندو، میں اللہ ہوں، میرے سوا کوئی معبود نہیں، میں رحم کرنے والوں میں سب سے بڑا رحم کرنے والا ہوں، بہترین فیصلہ کرنے والا ہوں، اور تیزی سے حساب لینے والا ہوں۔ اے میرے بندو، آج تم پر نہ کوئی خوف ہوگا اور نہ تم غمگین ہوگے۔ اپنی دلیل پیش کرو، اور جواب تیار کرو؛ کیونکہ تم سے سوال کیا جائے گا اور تم سے حساب لیا جائے گا۔ اے میرے فرشتو، میرے بندوں کو حساب کے لیے ان کے پاؤں کی انگلیوں کے پوروں پر صفوں میں کھڑا کر دو۔'" (6)۔ میں کہتا ہوں: یہ حدیث آیت کی تفسیر میں انتہائی واضح ہے، اور بہت سے مفسرین نے اسے ذکر نہیں کیا۔ ہم نے اسے "کتاب التذکرہ" (7) میں لکھا ہے، اور وہیں سے ہم نے اسے

نقل کیا ہے، اور تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں۔ ﴿لَقَدْ جِئْتُمُونَا كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ﴾ یعنی ان سے کہا جائے گا: تم ہمارے پاس ننگے پاؤں اور ننگے بدن آئے ہو، نہ...

---

(1) الکشاف 487/2، والنکت والعیون 311/3 - 312، والرازی 133/21. (2) إعراب القرآن 460/2. (3) النکت والعیون 312/3، والوسیط 152/3، وتفسیر البغوی 165/3، بغیر نسبت کے۔ (4) زاد المسیر 151/5 میں اسے مقاتل کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ (5) تفسیر البغوی 165/3. (6) دیکھیے الدر المنثور 226/4. (7) ص 253 - 254.

Surah Al-Kahf: Verses 48 - 49 297

[No] wealth with you, nor children. It was said: individually (1); its evidence is His saying: {And you have come to Us individually, just as We created you the first time} [Al-An'am: 94]. And this has preceded. Al-Zajjaj said (2): i.e., We resurrected you as We created you. {Nay, but you claimed} This is an address to those who deny the Resurrection, meaning: you claimed in the worldly life that you would not be resurrected, and that We would not appoint for you a time for Resurrection (3). In "Sahih Muslim" on the authority of Aisha, may Allah be pleased with her, she said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "People will be gathered on the Day of Resurrection barefoot, naked, and uncircumcised." I said: O Messenger of Allah, men and women looking at each other?! He said: "O Aisha, the matter is too severe for them to look at each other" (4). "Ghurla" means: uncircumcised. Its explanation has preceded in "Al-An'am" (5).

The Almighty's saying: {And the record [of deeds] will be placed [open], and you will see the criminals fearful of that within it, and they will say, "Oh, woe to us! What is this book that leaves nothing small or great except that it has enumerated it?" And they will find what they did present [before them]. And your Lord does injustice to no one. (49)}

The Almighty's saying: {And the record will be placed} "Al-Kitab" (the record/book) is a generic noun (6), and there are two views regarding it: First: that they are the records of deeds in the hands of the servants; said by Muqatil. Second: that it is the setting up of the account; said by Al-Kalbi, so he expressed the account by "the book" because they are held accountable for their written deeds (7). The first view is more apparent; mentioned by (8) Ibn al-Mubarak (9) who said: Al-Hakam or Abu al-Hakam informed us - [he] doubted

(1) Tafsir al-Samarqandi 2/302. (2) In Ma'ani al-Qur'an wa I'rabuhu 3/292. (3) Al-Wasit 3/152. (4) Sahih Muslim (2859). (5) 8/463. (6) Al-Wasit 3/152. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/312. (8) In (Zha) and (Fa): mentioned. (9) In al-Zuhd, additions of Nu'aym ibn Hammad (396).

सूरा अल-कहफ़: आयत 48 - 49 297

न तुम्हारे साथ धन होगा और न ही संतान। कहा गया: अकेले (1); इसका प्रमाण अल्लाह का यह कथन है: {और तुम हमारे पास अकेले आए हो, जैसे हमने तुम्हें पहली बार पैदा किया था} [अल-अनआम: 94]। और यह पहले बीत चुका है। अल-ज़ज्जाज ने कहा (2): अर्थात्: हमने तुम्हें वैसे ही पुनर्जीवित किया जैसे हमने तुम्हें पैदा किया था। {बल्कि तुमने दावा किया} यह पुनरुत्थान (क़यामत) का इनकार करने वालों को संबोधन है, यानी: तुमने दुनिया में दावा किया था कि तुम्हें पुनर्जीवित नहीं किया जाएगा, और यह कि हम तुम्हारे लिए पुनरुत्थान का कोई समय निर्धारित नहीं करेंगे (3)। "सहीह मुस्लिम" में आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से वर्णित है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को कहते सुना: "क़यामत के दिन लोगों को नंगे पैर, नंगे बदन और बिना खतना किए हुए इकट्ठा किया जाएगा।" मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, पुरुष और महिलाएं एक-दूसरे को देखेंगे?! उन्होंने कहा: "ऐ आयशा, मामला इससे कहीं अधिक गंभीर है कि वे एक-दूसरे को देखें" (4)। "ग़ुर्ला" का अर्थ है: बिना खतना किए हुए। इसका विवरण "अल-अनआम" में पहले आ चुका है (5)।

अल्लाह तआला का कथन: {और कर्मों की किताब (अमलनामा) रख दी जाएगी, तो तुम अपराधियों को उसमें दर्ज बातों से डरते हुए देखोगे और वे कहेंगे, "हाय हमारी तबाही! यह कैसी किताब है कि इसने न किसी छोटी बात को छोड़ा है और न बड़ी को, बल्कि सबको घेर रखा है?" और उन्होंने जो कुछ किया था उसे अपने सामने पाएंगे। और तुम्हारा रब किसी पर ज़ुल्म नहीं करता। (49)}

अल्लाह तआला का कथन: {और किताब रख दी जाएगी} "अल-किताब" एक जातिवाचक संज्ञा (generic noun) है (6), और इसके बारे में दो विचार हैं: पहला: कि वे बंदों के हाथों में कर्मों की किताबें (अमलनामे) हैं; यह मुक़ातिल ने कहा है। दूसरा: कि यह हिसाब-किताब का रखा जाना है; यह अल-कल्बी ने कहा है, तो उन्होंने हिसाब को "किताब" के माध्यम से व्यक्त किया है क्योंकि उनका उनके लिखित कर्मों पर हिसाब लिया जाएगा (7)। पहला विचार अधिक स्पष्ट है; इसे (8) इब्न अल-मुबारक (9) ने उल्लेख किया है, उन्होंने कहा: हमें अल-हकम या अबू अल-हकम ने बताया - संदेह...

(1) तफ़सीर अल-समरकंदी 2/302। (2) मआनी अल-क़ुरआन व एराबुहू 3/292। (3) अल-वसीत 3/152। (4) सहीह मुस्लिम (2859)। (5) 8/463। (6) अल-वसीत 3/152। (7) अल-नुक़त वल उयून

3/312। (8) (ज़) और (फ़) प्रतियों में: उल्लेख किया। (9) अज़-ज़ुहद में, नुऐम बिन हम्माद की वृद्धि (396)।

سورة الكهف: آيات 48 - 49 297

نہ تمہارے ساتھ مال ہوگا اور نہ اولاد۔ کہا گیا: اکیلے (1)؛ اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {اور تم ہمارے پاس تنہا آئے ہو، جیسا کہ ہم نے تمہیں پہلی بار پیدا کیا تھا} [الأنعام: 94]۔ اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے۔ الزجاج نے کہا (2): یعنی ہم نے تمہیں ویسے ہی اٹھایا جیسے تمہیں پیدا کیا تھا۔ {بلکہ تم نے گمان کیا} یہ بعث (دوبارہ زندہ کیے جانے) کا انکار کرنے والوں سے خطاب ہے، یعنی: تم نے دنیا میں یہ گمان کیا تھا کہ تم ہرگز نہیں اٹھائے جاؤ گے، اور یہ کہ ہم تمہارے لیے جی اٹھنے کا کوئی وقت مقرر نہیں کریں گے (3)۔ "صحیح مسلم" میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: "قیامت کے دن لوگوں کو ننگے پاؤں، ننگے بدن اور غیر مختون (بغیر ختنہ کیے ہوئے) جمع کیا جائے گا۔" میں نے عرض کیا: یا رسول اللہ، مرد اور عورتیں ایک دوسرے کو دیکھیں گے؟! آپ ﷺ نے فرمایا: "اے عائشہ، معاملہ اس سے کہیں زیادہ سخت ہوگا کہ وہ ایک دوسرے کو دیکھیں" (4)۔ "غُرلاً" کا مطلب ہے: غیر مختون۔ اس کی وضاحت "الأنعام" میں پہلے گزر چکی ہے (5)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور نامۂ اعمال (سامنے) رکھ دیا جائے گا، تو تم گناہگاروں کو دیکھو گے کہ اس (کی تحریر) سے ڈر رہے ہوں گے اور کہیں گے کہ ہائے ہماری بربادی! یہ کیسی کتاب ہے جس نے نہ کسی چھوٹی بات کو چھوڑا ہے اور نہ بڑی کو مگر سب کو گھیر رکھا ہے، اور جو کچھ انہوں نے کیا تھا اسے اپنے سامنے پائیں گے، اور تمہارا رب کسی پر ظلم نہیں کرتا۔ (49)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور کتاب رکھ دی جائے گی} "الکتاب" اسمِ جنس ہے (6)، اور اس میں دو اقوال ہیں: پہلا: یہ کہ وہ بندوں کے ہاتھوں میں اعمال نامے ہوں گے؛ یہ مقاتل نے کہا ہے۔ دوسرا: یہ کہ اس سے مراد حساب کا رکھا جانا ہے؛ یہ الکلبی نے کہا، تو انہوں نے حساب کو "کتاب" سے

تعبیر کیا کیونکہ ان کا حساب ان کے لکھے ہوئے اعمال پر ہوگا (7)۔ پہلا قول زیادہ واضح ہے؛ اسے (8) ابن المبارک نے (9) ذکر کیا ہے، انہوں نے کہا: ہمیں الحکم یا ابو الحکم نے خبر دی - شک...

(1) تفسیر السمرقندی 2/ 302۔ (2) معانی القرآن وإعرابہ 3/ 292۔ (3) الوسیط 3/ 152۔ (4) صحیح مسلم (2859)۔ (5) 8/ 463۔ (6) الوسیط 3/ 152۔ (7) النکت والعیون 3/ 312۔ (8) (ظ) اور (ف) نسخوں میں: ذکر۔ (9) الزھد میں زوائد نعیم بن حماد (396)۔

298 Surah Al-Kahf: Verse 49

Nu'aim - from Ismail bin Abdul-Rahman, from a man from Bani Asad, who said: Umar said to Ka'b: "Woe to you, O Ka'b! Tell us from the accounts of the Hereafter." He said: "Yes, O Commander of the Faithful! When the Day of Resurrection comes, the Preserved Tablet (Al-Lawh al-Mahfuz) will be lifted, and not a single creature will remain without looking at his deeds." He said: "Then the scrolls containing the deeds of the servants will be brought and spread around the Throne, and that is the saying of the Almighty: {And the record [of deeds] will be placed [open], and you will see the criminals fearful of that within it, and they will say, 'Oh, woe to us! What is this book that leaves nothing small or great except that it has enumerated it?'} [18:49]. Al-Asadi said: The 'small' is what is less than polytheism (shirk), and the 'great' is polytheism."

"Except that it has enumerated it." Ka'b said: "Then the believer is called and given his book in his right hand. He looks into it and finds his good deeds visible to the people, while he reads his bad deeds, so that he does not say: 'I had good deeds that were not mentioned.' So Allah loved to show him all his deeds until, when he had finished (1) reading what was in the book, he found at the end of it all that it was forgiven and that he was of the people of Paradise. At that point, he turns to his companions and says: {Here, read my record! Indeed, I was certain that I would be meeting my account.} [Al-Haqqah: 19-20]. Then the disbeliever (2) is called and given his book in his left hand, then it is folded and placed behind his back and his neck is twisted. That is His saying: {But as for he who is given his record behind his back...} [Al-Inshiqaq: 10]. He looks into his book and finds his bad deeds visible to the people, and he looks at his good deeds, so that he does not say: 'Was I rewarded for bad deeds?'"

And when Al-Fudayl bin 'Iyad read this verse, he would say: "Oh, woe to us! They cried out to Allah Almighty from the small sins before the great ones (3)." Ibn 'Abbas said: "The small sin is a smile, and the great sin is laughter (4)." Meaning: whatever of that was in disobedience to Allah, the Mighty and Sublime; it was mentioned by Al-Tha'labi. Al-Mawardi narrated from Ibn 'Abbas that the small sin is laughter (5).

(1) In (M) and (Z): 'astanaqasa', in (F): 'astafada', and in 'Az-Zuhd' by Ibn al-Mubarak: 'astanfada'. All of them mean completion and fading away. (2) In (D) and (M): 'with the disbeliever', and what is established is from (Zha), (Z), and (F), and 'Az-Zuhd' by Ibn al-Mubarak (396). (3) Mentioned by Al-Razi 21/134 without attribution. (4) Al-Wasit 3/152, and Al-Baghawi 3/166. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/312, and recorded by Al-Tabari 15/284-285, and Ibn Atiyyah said 3/521: This is an example.

298 सूरह अल-कहफ़: आयत 49

नुऐम - इस्माइल बिन अब्दुर-रहमान से, बनी असद के एक व्यक्ति से, उन्होंने कहा: उमर ने का'ब से कहा: "हे का'ब, तुम्हारा भला हो, हमें परलोक के बारे में कुछ बताओ।" उन्होंने कहा: "हाँ, हे विश्वासियों के सेनापति (अमीर अल-मोमिनीन)! जब प्रलय का दिन आएगा, तो सुरक्षित पट्टिका (अल-लौह अल-महफ़ूज़) को उठा लिया जाएगा, और सृष्टि में से कोई भी ऐसा नहीं बचेगा जो अपने कर्मों को न देख रहा हो।" उन्होंने कहा: "फिर वे पन्ने लाए जाएंगे जिनमें बंदों के कर्म लिखे होंगे और उन्हें अर्श के चारों ओर फैला दिया जाएगा, और यह सर्वशक्तिमान अल्लाह का कहना है: {और कर्म-लेख रखा जाएगा, तो तुम अपराधियों को देखोगे कि जो कुछ उसमें है उससे डरे हुए हैं और कह रहे हैं, 'हाय हमारा दुर्भाग्य! यह कैसी किताब है जिसने न कोई छोटी चीज़ छोड़ी और न बड़ी, बल्कि सबको घेर लिया है?'} [18:49]। अल-असदी ने कहा: 'छोटा' वह है जो शिर्क(अल्लाह के साथ किसी को शरीक ठहराना) से कम है, और 'बड़ा' शिर्क है।"

"बल्कि सबको घेर लिया है।" का'ब ने कहा: "फिर मोमिन (आस्थावान) को बुलाया जाता है और उसका कर्म-लेख उसके दाहिने हाथ में दिया जाता है। वह उसमें देखता है तो उसके पुण्य लोगों के सामने प्रकट होते हैं जबकि वह अपने पाप पढ़ रहा होता है; ताकि वह यह न कहे: 'मेरे पास पुण्य थे जिनका उल्लेख नहीं किया गया।' तो अल्लाह ने उसे उसके सारे कर्म दिखाना पसंद किया, यहाँ तक कि जब वह किताब में जो कुछ था उसे समाप्त कर लेता है (1), तो वह उन सबके अंत में पाता है कि उसे क्षमा कर दिया गया है और वह स्वर्गवासियों में से है। उस समय, वह अपने साथियों की ओर मुड़ता है और कहता है: {लो, मेरा कर्म-लेख पढ़ो! मुझे विश्वास था कि मुझे मेरा हिसाब मिलना ही है।} [अल-हाक़्क़ा: 19-20]। फिर काफ़िर (अविश्वासी) (2) को बुलाया जाता है और उसका कर्म-लेख उसके बाएं हाथ में दिया जाता है, फिर उसे लपेट कर उसकी पीठ के पीछे कर दिया जाता है और उसकी गर्दन मरोड़ दी जाती है। अल्लाह का यही कहना है: {किन्तु जिसका कर्म-लेख उसकी पीठ के पीछे से दिया जाएगा...} [अल-इन्शिकाक़: 10]। वह अपनी किताब में देखता है तो उसके पाप लोगों के सामने प्रकट होते हैं, और वह अपने पुण्यों को देखता है; ताकि वह यह न कहे: 'क्या मुझे पापों का बदला दिया गया?'"

अल-फ़ुदैल बिन इयाद जब भी इस आयत को पढ़ते थे, तो कहते थे: "हाय अफ़सोस! उन्होंने बड़े पापों से पहले छोटे पापों के कारण अल्लाह तआला के सामने दुहाई दी (3)।" इब्न अब्बास ने कहा: " 'छोटा' मुस्कान है, और 'बड़ा' ठहाका मारकर हँसना है (4)।" अर्थात: जो कुछ भी अल्लाह अज़्ज़ व

जल्ल की अवज्ञा में था; अल-थ़ालबी ने इसका उल्लेख किया है। अल-मावर्दी ने इब्न अब्बास से वर्णन किया है कि 'छोटा' ठहाका मारकर हँसना है (5)।

(1) (M) और (Z) में: 'अस्तनक़्सा', (F) में: 'अस्तफ़्दा', और इब्न अल-मुबारक की 'अज़-ज़ुहद' में: 'अस्तनफ़्दा'। इन सबका अर्थ पूर्ण होना और समाप्त होना है। (2) (D) और (M) में: 'काफ़िर के साथ', और जो प्रमाणित है वह (Zha), (Z) और (F) से है, और इब्न अल-मुबारक की 'अज़-ज़ुहद' (396)। (3) अल-राज़ी 21/134 द्वारा बिना किसी संदर्भ के उल्लेखित। (4) अल-वसीत 3/152, और अल-बग़वी 3/166। (5) अल-नुक़त वल-उयून 3/312, और अल-तब़री 15/284-285 द्वारा उद्धृत, और इब्न अतिय्या ने 3/521 में कहा: यह एक उदाहरण है।

نعیم - اسماعیل بن عبدالرحمن سے، انہوں نے بنو اسد کے ایک شخص سے روایت کی، اس نے کہا: عمر نے کعب سے کہا: "اے کعب! تم پر افسوس، ہمیں آخرت کی کوئی بات سناؤ۔" انہوں نے کہا: "جی ہاں اے امیر المومنین! جب قیامت کا دن ہوگا تو لوحِ محفوظ اٹھا لی جائے گی اور مخلوقات میں سے کوئی بھی ایسا باقی نہیں رہے گا جو اپنے عمل کو نہ دیکھ رہا ہو۔" انہوں نے کہا: "پھر وہ صحیفے لائے جائیں گے جن میں بندوں کے اعمال درج ہوں گے اور انہیں عرش کے گرد پھیلا دیا جائے گا، اور یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {اور نامۂ اعمال سامنے رکھ دیا جائے گا، پھر تم گناہگاروں کو دیکھو گے کہ اس (کی تفصیلات) سے ڈر رہے ہوں گے اور کہہ رہے ہوں گے: ہائے ہماری بربادی! اس کتاب کو کیا ہے؟ اس نے نہ کوئی چھوٹی بات چھوڑی ہے اور نہ بڑی مگر سب کا احاطہ کر لیا ہے۔} [الکھف: ۴۹]۔ الاسدی نے کہا: 'صغیرہ' وہ ہے جو شرک سے کم ہو، اور 'کبیرہ' شرک ہے۔"

"مگر سب کا احاطہ کر لیا ہے" کعب نے کہا: "پھر مومن کو بلایا جاتا ہے اور اس کا نامۂ اعمال اس کے دائیں ہاتھ میں دیا جاتا ہے، وہ اس میں دیکھتا ہے تو اس کی نیکیاں لوگوں پر ظاہر ہوتی ہیں جبکہ وہ اپنی برائیاں پڑھ رہا ہوتا ہے؛ تاکہ وہ یہ نہ کہے کہ میری نیکیاں تھیں جن کا تذکرہ نہیں کیا گیا، تو اللہ نے پسند کیا کہ اسے اس کا پورا عمل دکھا دے یہاں تک کہ جب وہ کتاب میں موجود (تمام باتوں) سے فارغ (۱) ہوتا ہے تو ان سب کے آخر میں پاتا ہے کہ اسے بخش دیا گیا ہے اور یہ کہ تم اہل جنت میں سے ہو۔ اس وقت وہ اپنے ساتھیوں کی طرف متوجہ ہوتا ہے اور کہتا ہے: {آؤ، میرا نامۂ اعمال پڑھو! مجھے یقین تھا کہ مجھے میرا حساب ملنے والا ہے۔} [الحاقة: ۲۰-۱۹]۔ پھر کافر (۲) کو بلایا جاتا ہے اور اس کا نامۂ اعمال اس کے بائیں ہاتھ میں دیا جاتا ہے

پھر اسے لپیٹ کر اس کی پیٹھ کے پیچھے کر دیا جاتا ہے اور اس کی گردن مروڑ دی جاتی ہے، تو یہی اللہ کا قول ہے: {رہی بات اس کی جس کا نامۂ اعمال اس کی پیٹھ کے پیچھے سے دیا جائے گا...} [الانشقاق: ١٠]۔ پس وہ اپنی کتاب میں دیکھتا ہے تو اس کی برائیاں لوگوں پر ظاہر ہوتی ہیں اور وہ اپنی نیکیوں کو دیکھتا ہے؛ تاکہ وہ یہ نہ کہے کہ کیا برائیوں پر ثواب دیا گیا؟"

اور فضیل بن عیاض جب یہ آیت پڑھتے تو کہتے: "ہائے افسوس! انہوں نے اللہ تعالیٰ کے سامنے بڑے گناہوں سے پہلے چھوٹے گناہوں پر فریاد کی۔ (٣)" ابن عباس نے کہا: " 'صغیرہ' مسکرانا ہے، اور 'کبیرہ' قہقہہ لگا کر ہنسنا ہے۔ (٤)" یعنی: جو کچھ بھی اللہ عزوجل کی نافرمانی میں ہو؛ اسے ثعلبی نے ذکر کیا ہے۔ اور ماوردی نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ صغیرہ قہقہہ لگا کر ہنسنا ہے۔ (٥)

(١) (م) اور (ز) میں: 'استنقص'، اور (ف) میں: 'استفض'، اور ابن المبارک کی 'الزہد' میں 'استنفض' ہے۔ اور ان سب کا معنی انتہا اور ختم ہونا ہے۔ (٢) (د) اور (م) میں: 'بالکافر'، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور (ز) اور (ف) سے ہے، اور ابن المبارک کی 'الزہد' (٣٩٦)۔ (٣) رازی نے ١٣٤/٢١ میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (٤) الوسیط ١٥٢/٣، اور البغوی ١٦٦/٣۔ (٥) النکت والعیون ٣١٢/٣، اور اسے طبری نے ٢٨٤/١٥ - ٢٨٥ میں روایت کیا ہے۔، اور ابن عطیہ نے ٥٢١/٣ میں کہا: یہ ایک مثال ہے۔

Surah Al-Kahf: Verses 49 - 50 299

I say: It is possible that it is a minor sin if it was not done out of disobedience; for laughing at disobedience is contentment with it, and contentment with disobedience is a sin, and based on this, it would be a major sin. This is the way to reconcile them. And Allah knows best. Or the laughter mentioned by Al-Mawardi is interpreted as smiling, as the Almighty said: "So he [Solomon] smiled, laughing at her speech" [An-Naml: 19]. Said ibn Jubayr said: Minor sins are 'al-lamam' (small faults) like touching and kissing, and the major sin is intercourse and adultery(1). This has already been explained in "An-Nisa"(2).

Qatada said: The people complained about the counting, and no one complained about injustice. So beware of the belittled sins; for they gather upon their perpetrator until they destroy him(3). The meaning of "counted them" has already been mentioned as enumerating and encompassing them, and the counting was attributed to the Book as an expansion. {And they found what they did present} [Al-Kahf: 49], meaning: they found the record of what they did present. It was also said: they found the reward for what they did present. {And your Lord does injustice to no one} [Al-Kahf: 49], meaning: He does not hold anyone responsible for another's crime, nor does He hold them for what they did not do; this was said by Ad-Dahhak(4). It was also said: He does not decrease the reward of the obedient, nor does He increase the punishment of the disobedient(5).

The Almighty's saying: {And [mention] when We said to the angels, "Prostrate to Adam," and they prostrated, except for Iblees. He was of the jinn and departed from the command of his Lord. Then will you take him and his descendants as allies other than Me while they are enemies to you? Wretched is it for the wrongdoers as an exchange 50}

The Almighty's saying: {And [mention] when We said to the angels, "Prostrate to Adam," and they prostrated, except for Iblees. He was of the jinn and departed from the command of his Lord.} This was fully covered in "Al-Baqarah"(6). Abu Ja'far al-Nahhas said: In this verse there is a question, it is said: What is the meaning of: "departed from the command of his Lord"? In this there are two opinions, one of them is: and it is

(1) Al-Wasit 3/152, and Al-Baghawi 3/166. (2) 6/261 and beyond. (3) Narrated by Al-Tabari 15/284. (4) Tafsir Al-Baghawi 3/166. (5) Tafsir Al-Razi 21/134, Al-Nukat wal-Uyun 3/313, and Tafsir Al-Samarqandi 2/302. (6) 1/433 and beyond.

सूरह अल-कहफ: आयतें 49 - 50 299

मैंने कहा: यह संभव है कि यह एक छोटा पाप हो यदि यह अवज्ञा में नहीं था; क्योंकि अवज्ञा पर हँसना उससे संतोष है, और अवज्ञा से संतोष एक पाप है, और इस आधार पर, यह एक बड़ा पाप होगा। तो सामंजस्य का यही तरीका है। और अल्लाह बेहतर जानता है। या अल-मावर्दी द्वारा वर्णित हँसी को मुस्कुराने के रूप में समझा जा सकता है, जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा है: {तो वह (सुलेमान) उसकी बात पर मुस्कुराते हुए हँसा} [अन-नमल: 19]। सईद इब्न जुबैर ने कहा: छोटे पाप 'अल-लमम' (छोटी गलतियाँ) हैं जैसे छूना और चूमना, और बड़ा पाप संभोग और व्यभिचार है(1)। इसका विवरण पहले ही 'अन-निसा' में आ चुका है(2)।

क़तादा ने कहा: लोगों ने गणना (हिसाब) की शिकायत की, और किसी ने अन्याय की शिकायत नहीं की। इसलिए उन पापों से बचें जिन्हें तुच्छ समझा जाता है; क्योंकि वे अपने करने वाले पर तब तक जमा होते रहते हैं जब तक कि वे उसे नष्ट न कर दें(3)। 'अहसाहा' (उसने उन्हें गिन लिया) का अर्थ पहले ही बताया जा चुका है कि उन्हें गिना और घेर लिया, और गणना को विस्तार के रूप में पुस्तक (किताब) के लिए जिम्मेदार ठहराया गया। {और उन्होंने जो कुछ किया उसे उपस्थित पाया} [अल-कहफ: 49], अर्थात्: उन्होंने जो कुछ किया उसका लेखा-जोखा उपस्थित पाया। यह भी कहा गया है: उन्होंने जो कुछ किया उसका प्रतिफल उपस्थित पाया। {और आपका रब किसी पर अन्याय नहीं करता} [अल-कहफ: 49], अर्थात्: वह किसी के अपराध के लिए किसी और को नहीं पकड़ता, और न ही उसे उस काम के लिए पकड़ता है जो उसने नहीं किया; यह अद-दह्हाक ने कहा है(4)। यह भी कहा गया है: वह आज्ञाकारी के पुण्य को कम नहीं करता, और न ही अवज्ञाकारी की सजा बढ़ाता है(5)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और (याद करो) जब हमने फरिश्तों से कहा, "आदम को सजदा करो," तो इब्लीस के सिवा उन सबने सजदा किया। वह जिन्नों में से था, फिर उसने अपने रब के आदेश की अवज्ञा की। क्या तुम उसे और उसकी संतान को मेरे सिवा अपना संरक्षक बनाते हो जबकि वे तुम्हारे शत्रु हैं? अत्याचारियों के लिए यह कितना बुरा बदला है! 50}

सर्वशक्तिमान का कथन: {और (याद करो) जब हमने फरिश्तों से कहा, "आदम को सजदा करो," तो उन्होंने सजदा किया सिवाय इब्लीस के वह जिन्नों में से था, फिर उसने अपने रब के आदेश की अवज्ञा की।} यह 'अल-बक़रा' में पूरी तरह से आ चुका है(6)। अबू जाफ़र अन-नह्हास ने कहा: इस

आयत में एक प्रश्न है, कहा जाता है: "उसने अपने रब के आदेश की अवज्ञा की" का क्या अर्थ है? इसके बारे में दो मत हैं, जिनमें से एक है: और वह है

(1) अल-वसीत 3/152, और अल-बग़वी 3/166। (2) 6/261 और उसके बाद। (3) अल-तबरी 15/284 द्वारा उद्धृत। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/166। (5) तफ़सीर अल-राज़ी 21/134, अल-नुकात वल-उयून 3/313, और तफ़सीर अल-समरकंदी 2/302। (6) 1/433 और उसके बाद।

سورہ الکہف: آیات 49 - 50 299

میں نے کہا: یہ ممکن ہے کہ یہ صغیرہ گناہ ہو اگر یہ نافرمانی میں نہ ہو؛ کیونکہ نافرمانی پر ہنسنا اس پر رضامندی ہے، اور نافرمانی پر رضامندی گناہ ہے، اور اس بنیاد پر یہ کبیرہ گناہ ہوگا، تو تطبیق کی یہی صورت ہے۔ واللہ اعلم۔ یا الماوردی نے جس ہنسی کا ذکر کیا ہے اسے مسکرانے پر محمول کیا جائے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {تو وہ (سلیمان) اس کی بات پر مسکراتے ہوئے ہنس دیے} [النمل: 19]۔ اور سعید بن جبیر نے کہا: صغیرہ گناہ 'اللمم' (چھوٹی خطائیں) ہیں جیسے چھونا اور بوسہ لینا، اور کبیرہ گناہ ہم بستری اور زنا ہے(1)۔ اور سورہ 'النساء' میں اس کا بیان گزر چکا ہے(2)۔

قتادہ نے کہا: لوگوں نے شمار (حساب) کی شکایت کی، اور کسی نے ظلم کی شکایت نہیں کی۔ لہذا ان گناہوں سے بچو جنہیں حقیر سمجھا جاتا ہے؛ کیونکہ وہ اپنے کرنے والے پر جمع ہوتے رہتے ہیں یہاں تک کہ اسے ہلاک کر دیتے ہیں(3)۔ اور "احصاھا" کا معنی پہلے گزر چکا ہے کہ انہیں گن لیا اور ان کا احاطہ کر لیا، اور وسعت کے طور پر شمار کی نسبت کتاب کی طرف کی گئی۔ {اور انہوں نے جو کچھ کیا اسے حاضر پایا} [الکہف: 49] یعنی: انہوں نے اپنے اعمال کا ریکارڈ حاضر پایا۔ اور کہا گیا: انہوں نے اپنے اعمال کی جزا حاضر پائی۔ {اور آپ کا رب کسی پر ظلم نہیں کرتا} [الکہف: 49] یعنی: وہ کسی کے جرم پر کسی اور کو نہیں پکڑتا، اور نہ ہی اسے اس کام پر پکڑتا ہے جو اس نے نہیں کیا؛ یہ الضحاک نے کہا ہے(4)۔ اور کہا گیا: وہ فرمانبردار کے ثواب میں کمی نہیں کرتا، اور نہ ہی نافرمان کے عذاب میں اضافہ کرتا ہے(5)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور (یاد کرو) جب ہم نے فرشتوں سے کہا کہ آدم کو سجدہ کرو، تو ابلیس کے سوا سب نے سجدہ کیا۔ وہ جنات میں سے تھا، پھر اس نے اپنے رب کے حکم کی نافرمانی کی۔ کیا

پھر تم اسے اور اس کی اولاد کو میرے سوا اپنا دوست بناتے ہو حالانکہ وہ تمہارے دشمن ہیں؟ ظالموں کے لیے یہ کتنا برا بدلہ ہے! 50}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور (یاد کرو) جب ہم نے فرشتوں سے کہا کہ آدم کو سجدہ کرو، تو ابلیس کے سوا سب نے سجدہ کیا۔ وہ جنات میں سے تھا، پھر اس نے اپنے رب کے حکم کی نافرمانی کی۔} یہ سورہ 'البقرہ' میں تفصیل سے گزر چکا ہے(6)۔ ابو جعفر النحاس نے کہا: اس آیت میں ایک سوال ہے، کہا جاتا ہے کہ "اس نے اپنے رب کے حکم کی نافرمانی کی" کا کیا مطلب ہے؟ تو اس میں دو قول ہیں، جن میں سے ایک یہ ہے کہ: اور وہ

(1) الوسیط 3/152، اور البغوی 3/166۔ (2) 6/261 اور اس کے بعد۔ (3) اسے الطبری 15/284 نے روایت کیا ہے۔ (4) تفسیر البغوی 3/166۔ (5) تفسیر الرازی 21/134، والنکت والعیون 3/313، اور تفسیر السمرقندی 2/302۔ (6) 1/433 اور اس کے بعد۔

Surah Al-Kahf: Verse 50 300

The view of Al-Khalil and Sibawayh is that the meaning is: transgression came to him when he was commanded and disobeyed, so the cause of transgression was his Lord's command, just as you say: I fed him because of hunger. The other view: which is the view of Muhammad ibn al-Mustanir Qutrub, is that the meaning is: he transgressed by rejecting his Lord's command (1). "Will you then take him and his progeny as allies instead of Me?" [Al-Kahf: 50]. Allah, the Almighty and Majestic, confronted the disbelievers by way of rebuke, saying: Will you, O children of Adam, take him and his progeny as allies when they are an enemy to you? i.e., enemies, for it is a generic noun. "Wretched is the exchange for the wrongdoers." [Al-Kahf: 50]. That is: how wretched is the worship of Satan as a substitute for the worship of Allah. Or how wretched is Iblis as a substitute for Allah (2). It was disputed whether Iblis has progeny from his loins. Al-Sha'bi said: A man asked me, "Does Iblis have a wife?" I said: "That was a wedding I did not attend." Then I remembered the saying: "Will you then take him and his progeny as allies," so I realized that there could be no progeny without a wife, and I said: "Yes." Mujahid said: Iblis inserted his private part into his own private part and laid five eggs; this is the origin of his progeny (3). It was also said: Allah Almighty created a male organ in his right thigh and a female organ in his left, so he mates one with the other, and every day ten eggs come out, from each egg seventy male and female devils emerge; they come out flying, and the greatest of them in status with their father is the one who causes the greatest trial (fitnah) among the children of Adam. Some people said: He has no children or progeny, and his progeny are his helpers among the devils. Al-Qushayri Abu Nasr said: The summary is that Allah Almighty informed that Iblis has followers and progeny, and that they whisper to the children of Adam and are their enemies, and we do not have a confirmed method regarding the manner of their reproduction and the occurrence of progeny from Iblis, so the matter depends on an authentic narration. I say: What has been established in this chapter from the Sahih is what Al-Humaydi mentioned in "Al-Jam' bayn al-Sahihayn" on the authority of Imam Abu Bakr al-Barqani, that he extracted in his book a chain of narration on the authority of Abu Muhammad...

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4 / 254 - 255, and what is between brackets was missing from it and from the copies, and it was stated that it is Qutrub al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an 3 / 294, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 5 / 154. (2) Tafsir al-Samarqandi 2 / 302. (3) Tafsir al-Baghawi 3 / 167 - 168, and the saying of Mujahid was attributed to Qatada in a similar way.

सूरह अल-कह्फ़: आयत 50 300

अल-खलील और सिबावैह का विचार है कि इसका अर्थ है: जब उसे आज्ञा दी गई और उसने अवज्ञा की, तो अवज्ञा उसके प्रभु की आज्ञा के कारण हुई, जैसे आप कहते हैं: मैंने उसे भूख के कारण खिलाया। दूसरा विचार: जो मुहम्मद इब्न अल-मुस्तनिर कुतरुब का विचार है, वह यह है कि अर्थ है: उसने अपने प्रभु की आज्ञा को अस्वीकार करके अवज्ञा की (1)। "तो क्या तुम उसे और उसकी संतान को मेरे सिवा अपना संरक्षक बनाते हो?" [अल-कह्फ़: 50]। अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी ने, काफ़िरों को फटकार लगाते हुए कहा: क्या तुम, हे आदम की संतान, उसे और उसकी संतान को अपना संरक्षक बनाओगे जबकि वे तुम्हारे शत्रु हैं? अर्थात शत्रु, क्योंकि यह एक जातिवाचक संज्ञा है। "अत्याचारियों के लिए यह कितना बुरा बदला है!" [अल-कह्फ़: 50]। अर्थात: अल्लाह की इबादत के बदले शैतान की इबादत करना कितना बुरा है। या अल्लाह के बदले इबलीस को चुनना कितना बुरा है (2)। इस बात पर विवाद हुआ कि क्या इबलीस की अपनी पीठ (वंश) से कोई संतान है। अल-शाबी ने कहा: एक आदमी ने मुझसे पूछा, "क्या इबलीस की कोई पत्नी है?" मैंने कहा: "वह एक ऐसी शादी थी जिसमें मैं शामिल नहीं हुआ था।" फिर मुझे वह आयत याद आई: "तो क्या तुम उसे और उसकी संतान को अपना संरक्षक बनाते हो," तो मुझे एहसास हुआ कि बिना पत्नी के कोई संतान नहीं हो सकती, और मैंने कहा: "हाँ।" मुजाहिद ने कहा: इबलीस ने अपने गुप्त अंग को अपने ही गुप्त अंग में डाल दिया और पाँच अंडे दिए; यही उसकी संतान का मूल है (3)। यह भी कहा गया है: अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उसकी दाहिनी जांघ में एक पुरुष अंग और बाईं जांघ में एक स्त्री अंग बनाया, इसलिए वह एक को दूसरे के साथ मिलाता है, और हर दिन दस अंडे बाहर आते हैं, प्रत्येक अंडे से सत्तर नर और मादा शैतान निकलते हैं; वे उड़ते हुए निकलते हैं, और अपने पिता के पास उनमें से सबसे ऊँचा दर्जा उसका होता है जो आदम की संतान के बीच सबसे बड़ी फ़ितना (परीक्षा) पैदा करता है। कुछ लोगों ने कहा: उसके पास कोई बच्चा या वंश नहीं है, और उसकी संतान शैतानों में से उसके सहायक हैं। अल-कुशायरी अबू नस्र ने कहा: सारांश यह है कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने सूचित किया है कि इबलीस के अनुयायी और संतान हैं, और वे आदम की संतान के मन में फुसफुसाते हैं और उनके शत्रु हैं, और हमारे पास उनके प्रजनन के तरीके और इबलीस से संतान की उत्पत्ति के संबंध में कोई पुख्ता जानकारी नहीं है, इसलिए मामला एक सही हदीस (प्रमाणिक कथन) के हस्तांतरण पर निर्भर है। मैंने कहा: इस विषय में सहीह से जो सिद्ध हुआ है वह वही है जो अल-

हुमैदी ने "अल-जम' बैन अल-सहीहैन" में इमाम अबू बक्र अल-बरकानी के हवाले से उल्लेख किया है, कि उन्होंने अपनी पुस्तक में अबू मुहम्मद के हवाले से एक रिवायत पेश की है...

---

(1) अल-नहस द्वारा मा'नी अल-कुरान 4 / 254 - 255, और कोष्ठक के बीच जो कुछ है वह उससे और प्रतियों से गायब था, और यह बताया गया था कि यह मा'नी अल-कुरान 3 / 294 में कुतरुब अल-ज़ज्जाज है, और जाद अल-मासिर 5 / 154 में इब्न अल-जौज़ी है। (2) तफ़सीर अल-समरकंदी 2 / 302। (3) तफ़सीर अल-बघवी 3 / 167 - 168, और मुजाहिद के कथन को इसी तरह कतादा की ओर जिम्मेदार ठहराया गया था।

سورة الكہف: آیت 50 300

الخلیل اور سیبویہ کا مسلک یہ ہے کہ معنی یہ ہے: جب اسے حکم دیا گیا اور اس نے نافرمانی کی تو فسق و نافرمانی اس کے رب کے حکم کی وجہ سے ہوئی، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: میں نے اسے بھوک کی وجہ سے کھلایا۔ دوسرا قول: جو کہ محمد بن المستنیر قطرب کا مسلک ہے، وہ یہ ہے کہ معنی یہ ہے: اس نے اپنے رب کے حکم کو مسترد کر کے نافرمانی کی (1)۔ "کیا تم اسے اور اس کی اولاد کو میرے سوا دوست بناتے ہو؟" [الکہف: 50]۔ اللہ عزوجل نے کافروں کو ملامت کے طور پر روکا اور فرمایا: اے بنی آدم! کیا تم اسے اور اس کی اولاد کو دوست بناتے ہو حالانکہ وہ تمہارے دشمن ہیں؟ یعنی دشمن، کیونکہ یہ اسم جنس ہے۔ "ظالموں کے لیے کیا ہی برا بدلہ ہے" [الکہف: 50]۔ یعنی: اللہ کی عبادت کے بدلے شیطان کی عبادت کتنی بری ہے۔ یا اللہ کے بدلے ابلیس کو بنانا کتنا برا ہے (2)۔ اور اس میں اختلاف ہوا کہ کیا ابلیس کی اپنی پشت سے اولاد ہے؟ تو شعبی نے کہا: مجھ سے ایک شخص نے پوچھا کہ کیا ابلیس کی کوئی بیوی ہے؟ تو میں نے کہا: وہ ایسی شادی تھی جس میں میں شریک نہیں ہوا تھا، پھر مجھے اس کا یہ قول یاد آیا: "کیا تم اسے اور اس کی اولاد کو دوست بناتے ہو" تو میں جان گیا کہ اولاد بغیر بیوی کے نہیں ہو سکتی، تو میں نے کہا: ہاں۔ اور مجاہد نے کہا: ابلیس نے اپنا عضو اپنے ہی عضو میں داخل کیا تو اس نے پانچ انڈے دیے، یہی اس کی اولاد کی جڑ ہے (3)۔ اور کہا گیا: اللہ تعالیٰ نے اس کی دائیں ران میں مردانہ عضو اور بائیں میں زنانہ عضو بنایا ہے، تو وہ اس کا اس سے نکاح کرتا ہے، پس ہر روز اس کے دس انڈے نکلتے ہیں، ہر انڈے سے ستر شیطان اور شیطانیاں نکلتی ہیں، پس وہ اڑتے ہوئے نکلتے ہیں، اور ان کا اپنے باپ کے ہاں سب سے بڑا مرتبہ اس کا ہوتا ہے جو بنی آدم میں سب سے بڑا فتنہ ڈالنے والا ہو۔ اور ایک گروہ نے کہا: اس کے کوئی بچے یا اولاد نہیں ہیں، اور

اس کی اولاد شیطانوں میں سے اس کے مددگار ہیں۔ القشیری ابو نصر نے کہا: خلاصہ یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے خبر دی ہے کہ ابلیس کے پیروکار اور اولاد ہیں، اور وہ بنی آدم کو وسوسے ڈالتے ہیں اور وہ ان کے دشمن ہیں، اور ہمارے ہاں ان میں توالد و تناسل کی کیفیت اور ابلیس سے اولاد کے ہونے کے بارے میں کوئی بات ثابت نہیں ہے، پس یہ معاملہ صحیح نقل پر منحصر ہے۔ میں کہتا ہوں: اس باب میں جو صحیح سے ثابت ہے وہ ہے جسے الحمیدی نے "الجمع بین الصحیحین" میں امام ابوبکر البرقانی کے حوالے سے ذکر کیا ہے، کہ انہوں نے اپنی کتاب میں ابو محمد سے ایک مسند روایت نقل کی ہے...

---

(1) معانی القرآن للنحاس 4 / 254 - 255، اور بریکٹ کے درمیان جو کچھ ہے وہ اس سے اور نسخوں سے ساقط تھا، اور یہ صراحت کی گئی کہ یہ معانی القرآن 3 / 294 میں قطرب الزجاج ہے، اور زاد المسیر 5 / 154 میں ابن الجوزی ہے۔ (2) تفسیر السمرقندی 2 / 302۔ (3) تفسیر البغوی 3 / 167 - 168، اور مجاہد کے قول کو قتادہ کی طرف منسوب کیا گیا ہے اسی طرح۔

Surah Al-Kahf: Verse 50 301 Abdul Ghani bin Saeed Al-Hafiz, from the narration of Asim, from Abu Othman, from Salman, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Do not be the first to enter the market, nor the last to leave it, for there Satan has laid his eggs and hatched his young." (1). This indicates that Satan has progeny from his loins, and Allah knows best. Ibn Atiyyah (2) said: His saying "and his progeny" (wa-dhurriyyatahu), the literal meaning implies those among the devils who whisper [evil], who enjoin (3) what is wrong and incite toward falsehood. At-Tabari (4) and others mentioned that Mujahid said: The progeny of Iblis are the devils, and he used to count them: Zalanbur: The master of markets, who places his banner in every market between the heaven and the earth, placing that banner on the shop of the first to open and the last to close. Thabr: The master of calamities, who commands the striking of faces, the tearing of garments, and the calling for woe and war. Al-A'war: The master of the gates of usury (5). Miswat: The master of news, who brings it and casts it into the mouths of people, yet they find no root for it. Dasim: The one who, when a man enters his house and does not give salutations (Salam) or mention the name of Allah, points out to him the belongings that were not put away or were not well-placed. And if he eats without mentioning the name of Allah, he eats with him. Al-A'mash said: I sometimes entered the house and did not mention Allah nor gave salutations, so I would see a water vessel and say: "Remove this," and I would quarrel with them, then I would remember and say: "Dasim, Dasim! I seek refuge in Allah from him." (6). Al-Tha'labi and others added from Mujahid:

(1) Al-Jam' bayn al-Sahihayn by Al-Humaydi 3/361, and it is in Muslim (2451). (2) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/522. (3) In the manuscripts: "yatun" (they come), and what is established is from Al-Muharrar al-Wajiz. (4) In the Tafsir 15/292. (5) In (z) and (m): "ad-zina" (adultery). (6) Reported by al-Tabari 15/293.

सूरह अल-कहफ़: आयत ५० ३०१ अब्दुल गनी बिन सईद अल-हाफ़िज़, आसिम की रिवायत से, अबू उस्मान से, सलमान से, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "बाज़ार में दाखिल होने वाले पहले व्यक्ति न बनो, और न ही वहां से निकलने वाले आखिरी व्यक्ति बनो, क्योंकि वहां शैतान ने अंडे दिए हैं और बच्चे निकाले हैं।" (१)। यह इस बात का संकेत है कि शैतान की अपनी वंश-परंपरा है, और अल्लाह ही बेहतर जानता है। इब्न अतिय्याह (२) ने कहा: उनका कहना: "और उसकी संतान" (व-धुर्रियतहु), शब्द का ज़ाहिरी अर्थ उन शैतानों को दर्शाता है जो वसवसे (बुरे विचार) डालते हैं, जो बुराई का हुक्म देते हैं (३) और असत्य की ओर प्रेरित करते हैं। अत-तबरी (४) और अन्य ने उल्लेख किया है कि मुजाहिद ने कहा: इब्लीस की संतान शैतान हैं, और वे उन्हें गिना करते थे: ज़लम्बूर: बाज़ारों का स्वामी, जो आकाश और पृथ्वी के बीच हर बाज़ार में अपना झंडा गाड़ता है, उस झंडे को सबसे पहले खुलने वाली और सबसे अंत में बंद होने वाली दुकान पर रखता है। थब्र: विपत्तियों का स्वामी, जो चेहरे पर वार करने, गिरेबान फाड़ने और तबाही और जंग की पुकार लगाने का आदेश देता है। अल-अअवर: ब्याज (रिबा) के दरवाजों का स्वामी (५)। मिसवत: खबरों का स्वामी, जो उन्हें लाता है और लोगों के मुंह में डाल देता है, लेकिन वे उनका कोई आधार नहीं पाते। दासिम: वह जो तब होता है जब कोई व्यक्ति अपने घर में प्रवेश करता है और सलाम नहीं करता और अल्लाह का नाम नहीं लेता, तो वह उसे उन सामानों को दिखाता है जो उठाए नहीं गए और अपनी जगह पर सही नहीं रखे गए। और यदि वह अल्लाह का नाम लिए बिना खाता है, तो वह उसके साथ खाता है। अल-अअमश ने कहा: मैं कभी-कभी घर में दाखिल होता था और न तो अल्लाह का नाम लेता था और न ही सलाम करता था, तो मुझे एक पानी का बर्तन (लोटा) दिखाई देता और मैं कहता: "इसे हटाओ," और मैं उनके साथ झगड़ने लगता, फिर मुझे याद आता और मैं कहता: "दासिम, दासिम! मैं उससे अल्लाह की पनाह मांगता हूं।" (६)। अत-थलाबी और अन्य ने मुजाहिद से यह जोड़ा:

(१) अल-हुमैदी द्वारा अल-जमा बैन अल-सहीहैन ३/३६१, और यह मुस्लिम में है (२४५१)। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/५२२ में। (३) पांडुलिपियों में: "यतून" (वे आते हैं), और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ से है। (४) तफ़्सीर १५/२९२ में। (५) (ज़) और (म) में: "अज़-ज़िना" (व्यभिचार)। (६) इसे अल-तबरी १५/२९३ द्वारा उद्धृत किया गया है।

سورہ الکہف: آیت ۵۰ ۳۰۱ عبد الغنی بن سعید الحافظ، عاصم کی روایت سے، ابو عثمان سے، سلمان سے، جنہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم بازار میں داخل ہونے والے پہلے شخص نہ بنو، اور نہ ہی اس سے نکلنے والے آخری شخص بنو، کیونکہ شیطان نے وہیں انڈے دیے اور بچے نکالے ہیں۔" (۱)۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ شیطان کی اپنی نسل ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ ابن عطیہ (۲) نے کہا: اور ان کا قول: "اور اس کی اولاد" (وذریتہ) کا ظاہری مفہوم ان وسوسہ ڈالنے والے شیاطین کو مراد لیتا ہے جو برائی کا حکم دیتے ہیں (۳) اور باطل پر ابھارتے ہیں۔ اور طبری (۴) وغیرہ نے ذکر کیا کہ مجاہد نے کہا: ابلیس کی ذریت شیاطین ہیں، اور وہ انہیں شمار کرتے تھے: زلنبور: بازاروں کا ذمہ دار، جو آسمان اور زمین کے درمیان ہر بازار میں اپنا جھنڈا گاڑتا ہے، اس جھنڈے کو سب سے پہلے کھلنے والی اور سب سے آخر میں بند ہونے والی دکان پر رکھتا ہے۔ ثبر: مصیبتوں کا ذمہ دار، جو چہروں پر مارنے، گریبان پھاڑنے، اور تباہی و جنگ کی دہائی دینے کا حکم دیتا ہے۔ والاعور: سود (ربا) کے دروازوں کا ذمہ دار (۵)۔ ومسوط: خبروں کا ذمہ دار، جو انہیں لاتا ہے اور لوگوں کے منہ میں ڈال دیتا ہے، پھر انہیں ان کی کوئی اصل نہیں ملتی۔ وداسم: وہ جو، جب آدمی اپنے گھر میں داخل ہو اور سلام نہ کرے اور اللہ کا نام نہ لے، تو وہ اسے اس سامان کی طرف متوجہ کرتا ہے جو اٹھایا نہیں گیا، اور جو اپنی جگہ پر صحیح نہیں رکھا گیا، اور اگر وہ اللہ کا نام لیے بغیر کھاتا ہے تو وہ اس کے ساتھ کھاتا ہے۔ الاعمش نے کہا: میں کبھی کبھی گھر میں داخل ہوتا اور نہ اللہ کا ذکر کرتا اور نہ ہی سلام کرتا، تو مجھے پانی کا برتن نظر آتا اور میں کہتا: "اسے اٹھاؤ،" اور میں ان سے جھگڑنے لگتا، پھر مجھے یاد آتا تو میں کہتا: "داسم داسم! میں اس سے اللہ کی پناہ مانگتا ہوں" (۶)۔ ثعلبی اور دیگر نے مجاہد سے مزید نقل کیا:

(١) الحمیدی کی الجمع بین الصحیحین ٣ / ٣٦١، اور یہ مسلم (٢٤٥١) میں ہے۔ (٢) المحرر الوجیز ٣ / ٥٢٢ میں۔ (٣) نسخوں میں: "یأتون" ہے اور جو متن میں ہے وہ المحرر الوجیز سے ہے۔ (٤) التفسیر ١٥ / ٢٩٢ میں۔ (٥) (ز) اور (م) میں: "الزنی" (زنا) ہے۔ (٦) اسے طبری نے ١٥ / ٢٩٣ میں نقل کیا ہے۔

Page: 302 Surah Al-Kahf: Verse 50

And Al-Abyad, who whispers to the prophets. And Sakhr, who stole the ring of Solomon, peace be upon him (1). And Al-Walhan, who is in charge of purity (taharah) and whispers regarding it (2). And Al-Aqyas, who is in charge of prayer and whispers during it. And Murrah, who is in charge of musical instruments, and after whom he (Iblis) is named with a kunya (Abu Murrah). And Al-Haffaf (3) who is in the deserts, misguiding people and leading them astray, and among them are the Ghuls (ghouls). Abu Muti' Makhul bin Al-Fadl Al-Nasafi narrated in "Kitab al-Lu'lu'iyat" from Mujahid that Al-Haffaf is in charge of drinks, and Laqus is in charge of provocation (tahrish), and Al-A'war is in charge of the gates of authority. He said: And Al-Darani said: Verily, Iblis has a devil called Al-Mutakadi (the Claimant), who demands from the son of Adam to speak of an action he did in secret twenty years ago, so he talks about it in public. Ibn Atiyyah (4) said: This and what is similar to it are among things for which there is no authentic chain of narration. Al-Naqqash elaborated on this meaning and brought stories far from authenticity. Nothing authentic regarding this has come across me except what is in "Kitab Muslim" (5) that prayer has a devil called Khinzab. And Al-Tirmidhi mentioned that wudu (ablution) has a devil called Al-Walhan (6). I say: As for what was mentioned regarding specific names, it is authentic, and as for him having followers, helpers, and soldiers, it is certain. We have mentioned the authentic hadith stating that he has children from his loins, as said by Mujahid and others.

Footnotes: (1) Ara'is al-Majalis p. 325. (2) Narrated by Ahmad (21238, additions), Al-Tirmidhi (57), and Ibn Majah (421), from the hadith of Ubayy bin Ka'b, that the Prophet ﷺ said: "For wudu, there is a devil called Al-Walhan, so beware of him," or he said: "so caution against him." In its chain of narration is Kharijah bin Mus'ab, who is a rejected narrator (Matruk al-Hadith). (3) Tafsir al-Baghawi 3/167. (4) In al-Muharrar al-Wajiz 3/522. (5) Number (2203), and it is with Ahmad (17897), from the hadith of Uthman bin Abi al-Aas (may Allah be pleased with him). (6) Its documentation was provided earlier.

पृष्ठ: ३०२ सूरह अल-कहफ: आयत ५०

और अल-अब्याद, वह है जो नबियों को वसवसा डालता है। और सखर, जिसने सुलेमान अलैहिस्सलाम की अंगूठी चुराई थी (१)। और अल-वलहान, जो शुद्धता (पवित्रता) का स्वामी है और उसमें वसवसा डालता है (२)। और अल-अक्यास, जो नमाज़ का स्वामी है और उसमें वसवसा डालता है। और मुर्राह, जो वाद्ययंत्रों (संगीत) का स्वामी है और उसी के नाम पर उसकी कुनियत (अबू मुर्राह) रखी गई है। और अल-हफ़्फ़ाफ़ (३) रेगिस्तानों में होता है, लोगों को गुमराह करता है और उन्हें भटकाता है, और उन्हीं में से गीलान (प्रेत) हैं। अबू मुती' मखूल बिन अल-फज़ल अल-नसफ़ी ने "किताब अल-लुलुइयात" में मुजाहिद से रिवायत की है कि अल-हफ़्फ़ाफ़ पेय पदार्थों का स्वामी है, और लकुस उकसाने का स्वामी है, और अल-अ'वर सत्ता के दरवाजों का स्वामी है। उन्होंने कहा: और अल-दरानी ने कहा: बेशक इबलीस का एक शैतान है जिसे अल-मुतकाज़ी कहा जाता है, वह आदम की संतान से मांग करता है कि वह उस नेक काम के बारे में बताए जो उसने बीस साल पहले गुप्त रूप से किया था, ताकि वह उसे सार्वजनिक रूप से बताए। इब्न अतिय्याह (४) ने कहा: यह और इसके समान बातें उन चीज़ों में से हैं जिनकी कोई सही सनद (प्रमाण) नहीं है। अल-नक़्क़ाश ने इस विषय पर विस्तार से चर्चा की है और ऐसी कहानियाँ लाए हैं जो सच्चाई से दूर हैं। मुझे इस बारे में कोई सही बात नहीं मिली सिवाय "किताब मुस्लिम" (५) की उस रिवायत के कि नमाज़ का एक शैतान है जिसका नाम खिंज़ब है। और तिर्मिज़ी ने उल्लेख किया है कि वुज़ू का एक शैतान है जिसका नाम अल-वलहान (६) है। मैं कहता हूँ: जहाँ तक नामों के निर्धारण की बात है, तो वह सही है, और जहाँ तक इसके अनुयायियों, सहायकों और सैनिकों का संबंध है, तो यह निश्चित है। हमने उस सही हदीस का उल्लेख किया है जिसमें बताया गया है कि उसकी अपनी संतान है, जैसा कि मुजाहिद और अन्य लोगों ने कहा है।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) अराइस अल-मजालिस पृ. ३२५। (२) अहमद (२१२३८ ज़वैद), तिर्मिज़ी (५७), और इब्न माजाह (४२१) ने उबैय बिन काब की हदीस से निकाला है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "वुज़ू के लिए एक शैतान है जिसे अल-वलहान कहा जाता है, तो उससे बचो," या फरमाया: "तो उससे होशियार रहो।" इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में खारिजह बिन मुसअब है, जिसकी हदीस को छोड़ दिया गया है (मतरूक अल-हदीस)। (३) तफ़सीर अल-बग़वी ३/१६७। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/५२२ में। (५) नंबर (२२०३), और यह अहमद (१७८९७) के पास उस्मान बिन अबी अल-आस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से है। (६) इसका प्रमाण पहले दिया जा चुका है।

صفحہ: ۳۰۲ سورہ الکہف: آیت ۵۰

اور الابیض، وہ ہے جو انبیاء کو وسوسے ڈالتا ہے۔ اور صخر، جس نے سلیمان علیہ السلام کی انگوٹھی چرائی تھی (۱)۔ اور الولہان، جو طہارت (پاکیزگی) کا نگران ہے اور اس میں وسوسے ڈالتا ہے (۲)۔ اور الاَقیس، جو نماز کا نگران ہے اور اس میں وسوسے ڈالتا ہے۔ اور مُرَّہ، جو موسیقی کے آلات کا نگران ہے اور اسی کے نام پر اس کی کنیت (ابو مرہ) رکھی گئی ہے۔ اور الہفاف (۳) صحراؤں میں ہوتا ہے، لوگوں کو گمراہ کرتا ہے اور انہیں بھٹکاتا ہے، اور انہی میں سے غیلان (بھوت پریت) ہیں۔ ابو مطیع مکحول بن الفضل النسفی نے "کتاب اللؤلؤیات" میں مجاہد سے روایت کیا ہے کہ الہفاف مشروبات کا نگران ہے، اور لَقُوس اشتعال انگیزی کا نگران ہے، اور الاعور حکمرانوں کے دروازوں کا نگران ہے۔ انہوں نے کہا: اور الدرانی نے کہا: بے شک ابلیس کا ایک شیطان ہے جسے المتقاضی کہا جاتا ہے، وہ ابنِ آدم سے تقاضا کرتا ہے کہ وہ اس کام کی خبر دے جو اس نے بیس سال پہلے پوشیدہ طور پر کیا تھا، تاکہ وہ اسے علانیہ بیان کر دے۔ ابنِ عطیہ (٤) نے کہا: یہ اور اس طرح کی باتیں ان چیزوں میں سے ہیں جن کی کوئی صحیح سند نہیں ہے، اور النقاش نے اس معنی میں کافی طول دیا ہے اور ایسی کہانیاں لائے ہیں جو حقیقت سے دور ہیں، اور میرے پاس اس بارے میں کوئی صحیح روایت نہیں آئی سوائے "کتاب مسلم" (٥) کی اس روایت کے کہ نماز کا ایک شیطان ہے جسے خِنزَب کہا جاتا ہے۔ اور ترمذی نے ذکر کیا ہے کہ وضو کا ایک شیطان ہے جسے الولہان (٦) کہا جاتا ہے۔ میں کہتا ہوں: جہاں تک ناموں کے تعین کا ذکر ہے تو وہ صحیح ہے، اور جہاں تک اس کے پیروکاروں، مددگاروں اور لشکروں کا تعلق ہے تو یہ یقینی ہے، اور ہم نے وہ صحیح حدیث ذکر کی ہے جس میں بتایا گیا ہے کہ اس کی اپنی صلبی اولاد ہے، جیسا کہ مجاہد اور دیگر نے کہا ہے۔

حواشی: (١) عرائس المجالس ص ٣٢٥۔ (٢) احمد (٢١٢٣٨ زوائد)، ترمذی (٥٧)، اور ابن ماجہ (٤٢١) نے ابی بن کعب کی حدیث سے روایت کیا ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "وضو کے لیے ایک شیطان ہے جسے الولہان کہا جاتا ہے، پس اس سے بچو،" یا فرمایا: "پس اس سے ڈرو۔" اور اس کی سند میں خارجہ بن مصعب ہے جو کہ متروک الحدیث ہے۔ (٣) تفسیر البغوی ٣/ ١٦٧۔ (٤) المحرر الوجیز ٣/ ٥٢٢ میں۔ (٥) رقم (٢٢٠٣)، اور یہ احمد (١٧٨٩٧) کے پاس عثمان بن ابی العاص ؓ کی حدیث سے ہے۔ (٦) اس کی تخریج پہلے گزر چکی ہے۔

Page 303 Surah Al-Kahf: Verse 50

In "Sahih Muslim," on the authority of Abdullah bin Mas'ud, he said: Indeed, Satan takes the form of a man and comes to a group of people, telling them lies. When they disperse, one of them says: "I heard a man whose face I recognize, but I do not know his name, speaking..." (1).

In "Musnad Al-Bazzar," on the authority of Salman Al-Farsi, he said: The Prophet ﷺ said: "Do not be, if you can, the first to enter the market, nor the last to leave it; for it is the battlefield of Satan, and there he plants his flag" (2).

In "Musnad Ahmad bin Hanbal," he said: Abdullah bin Al-Mubarak informed us, saying: Sufyan narrated to us, from Ata bin Al-Sa'ib, from Abu Abdur-Rahman Al-Sulami, from Abu Musa Al-Ash'ari, who said: When morning comes, Iblis sends out his troops and says: "Whoever misleads a Muslim, I will place a crown upon him." Someone says: "I did not leave so-and-so until he divorced his wife." He (Iblis) says: "He is likely to marry again." Another says: "I did not leave so-and-so until he was undutiful to his parents." He says: "He is likely to be dutiful again." Another says: "I did not leave so-and-so until he drank alcohol." He says: "You!" Another says: "I did not leave so-and-so until he committed adultery." He says: "You!" Another says: "I did not leave so-and-so until he killed." He says: "You! You!" (3).

In "Sahih Muslim," on the authority of Jabir, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed, Iblis places his throne upon the water, then he sends out his detachments. The closest of them to him in rank is the one who causes the greatest trial (Fitnah). One of them comes and says: 'I did such-and-such,' and he says: 'You have done nothing.' Then another comes and says: 'I did not leave him until I separated him and his family.' Then he (Iblis) draws him near, or he said: he embraces him and says: 'How excellent are you!'" (4). And it has been mentioned before.

And I heard our teacher, Imam Abu Muhammad Abdul-Mu'ti, at the port of Alexandria, saying: Indeed, a devil...

(1) Sahih Muslim (7). (2) Musnad Al-Bazzar (2541), and it is in Muslim (2451). (3) We did not find it in Musnad Ahmad, and Al-Hafiz Ibn Hajar did not mention it in Atraf Al-Musnad, nor in Ithaf Al-Mahara 10/38, and he attributed it to Ibn Hibban and Al-Hakim, and Al-Haythami attributed it in Majma' Al-Zawa'id 1/114 to Al-Tabarani in Al-Kabir. And Ibn Hibban narrated it (6189), and Al-Hakim 4/350, on the authority of Abu

Musa Al-Ash'ari, from the Prophet (4) .ﷺ Sahih Muslim (2813) (67), and it is with Ahmad (14377).

पृष्ठ 303 सूरा अल-कहफ: आयत 50

"सहीह मुस्लिम" में अब्दुल्ला बिन मसूद से रिवायत है, उन्होंने कहा: वास्तव में, शैतान एक आदमी का रूप धारण करता है और लोगों के पास आता है और उन्हें झूठी बातें बताता है। जब वे अलग हो जाते हैं, तो उनमें से एक कहता है: "मैंने एक आदमी को सुना जिसका चेहरा तो मैं पहचानता हूँ लेकिन उसका नाम नहीं जानता, वह कह रहा था..." (1)।

"मुसनद अल-बज़ार" में सलमान अल-फ़ारसी से रिवायत है, उन्होंने कहा: पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "यदि हो सके तो बाज़ार में सबसे पहले प्रवेश करने वाले और वहाँ से सबसे अंत में निकलने वाले न बनें; क्योंकि यह शैतान का युद्धक्षेत्र है, और वहीं वह अपना झंडा गाड़ता है" (2)।

"मुसनद अहमद बिन हंबल" में उन्होंने कहा: हमें अब्दुल्ला बिन अल-मुबारक ने बताया, उन्होंने कहा: सुफियान ने अता बिन अल-साइब से, उन्होंने अबू अब्दुर-रहमान अल-सुलमी से, उन्होंने अबू मूसा अल-अशअरी से रिवायत की कि उन्होंने कहा: जब सुबह होती है, तो इबलीस अपनी सेनाओं को फैला देता है और कहता है: "जो किसी मुसलमान को गुमराह करेगा, मैं उसे ताज पहनाऊँगा।" एक कहने वाला कहता है: "मैं फलां व्यक्ति के पीछे तब तक पड़ा रहा जब तक कि उसने अपनी पत्नी को तलाक नहीं दे दिया।" वह (इबलीस) कहता है: "वह फिर से शादी कर सकता है।" दूसरा कहता है: "मैं फलां के पीछे तब तक रहा जब तक कि उसने (माता-पिता की) अवज्ञा नहीं की।" वह कहता है: "संभावना है कि वह फिर से आज्ञाकारी बन जाए।" एक कहने वाला कहता है: "मैं फलां के पीछे तब तक रहा जब तक कि उसने शराब नहीं पी।" वह कहता है: "तुम!" दूसरा कहता है: "मैं फलां के पीछे तब तक रहा जब तक कि उसने व्यभिचार नहीं किया।" वह कहता है: "तुम!" एक कहता है: "मैं फलां के पीछे तब तक रहा जब तक कि उसने हत्या नहीं कर दी।" वह कहता है: "तुम! तुम ही हो!" (3)।

"सहीह मुस्लिम" में जाबिर से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "निश्चित रूप से इबलीस अपना सिंहासन पानी पर रखता है, फिर वह अपने दस्तों को भेजता है। उनमें से उसके सबसे करीब वह होता है जो सबसे बड़ा फितना (अशांति) पैदा करता है। उनमें से एक आता है और कहता है: 'मैंने ऐसा और वैसा किया,' तो वह कहता है: 'तुमने कुछ नहीं किया।' फिर उनमें से एक आता है और कहता है: 'मैंने उसे तब तक नहीं छोड़ा जब तक कि मैंने उसके और उसके परिवार के बीच अलगाव पैदा नहीं कर दिया।' फिर वह (इबलीस) उसे अपने करीब लाता है, या

उसने कहा: वह उसे गले लगाता है और कहता है: 'तुम कितने अच्छे हो!'" (4)। और यह पहले भी आ चुका है।

और मैंने सिकंदरिया के बंदरगाह में अपने गुरु इमाम अबू मुहम्मद अब्दुल-मुअती को कहते सुना: वास्तव में, एक शैतान...

(1) सहीह मुस्लिम (7)। (2) मुसनद अल-बज़ार (2541), और यह मुस्लिम (2451) में है। (3) हमें यह मुसनद अहमद में नहीं मिला, और हाफ़िज़ इब्न हज़र ने अतराफ़ अल-मुसनद में इसका उल्लेख नहीं किया है, और न ही इत्हाफ़ अल-महरा 10/38 में, और उन्होंने इसे इब्न हिब्बान और अल-हाकिम के हवाले से बताया है, और अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 1/114 में इसे अल-तबरानी अल-कबीर के हवाले से बताया है। और इसे इब्न हिब्बान (6189) और अल-हाकिम 4/350 ने अबू मूसा अल-अशअरी से, पैगंबर ﷺ के हवाले से निकाला है। (4) सहीह मुस्लिम (2813) (67), और यह अहमद (14377) के पास है।

صفحہ 303 سورہ الکہف: آیت 50

"صحیح مسلم" میں عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: یقیناً شیطان ایک آدمی کی شکل اختیار کر لیتا ہے، پھر وہ لوگوں کے پاس آتا ہے اور انہیں جھوٹی باتیں سناتا ہے، پھر وہ متفرق ہو جاتے ہیں تو ان میں سے ایک آدمی کہتا ہے: "میں نے ایک ایسے آدمی کو سنا جس کا چہرہ تو میں پہچانتا ہوں لیکن اس کا نام نہیں جانتا، وہ باتیں کر رہا تھا..." (1)۔

"مسند البزار" میں سلمان فارسی رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اگر تم سے ہو سکے تو تم بازار میں سب سے پہلے داخل ہونے والے اور وہاں سے سب سے آخر میں نکلنے والے نہ بننا؛ کیونکہ یہ شیطان کی جنگ کا میدان ہے، اور وہیں وہ اپنا جھنڈا گاڑتا ہے" (2)۔

اور "مسند احمد بن حنبل" میں ہے، انہوں نے کہا: ہمیں عبداللہ بن المبارک نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں سفیان نے عطا بن السائب سے، انہوں نے ابوعبدالرحمن السلمی سے، انہوں نے ابوموسیٰ الاشعری رضی اللہ عنہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: جب صبح ہوتی ہے تو ابلیس اپنے لشکروں کو پھیلا دیتا ہے اور کہتا ہے: "جس نے کسی مسلمان کو گمراہ کیا، میں اسے تاج پہناؤں گا۔" کہنے والا کہتا ہے: "میں فلاں کے پیچھے پڑا رہا یہاں تک کہ اس نے اپنی بیوی کو طلاق دے دی۔" وہ کہتا ہے: "قریب ہے کہ وہ (دوبارہ) نکاح کر لے۔" دوسرا کہتا ہے: "میں فلاں کے پیچھے رہا یہاں تک کہ اس نے نافرمانی کی۔" وہ کہتا ہے: "قریب ہے کہ وہ نیکی کرے۔" کہنے والا کہتا ہے: "میں فلاں کے پیچھے رہا یہاں تک کہ اس نے (شراب) پی۔" وہ کہتا ہے: "تم!" دوسرا کہتا ہے: "میں فلاں کے پیچھے رہا یہاں تک کہ اس نے زنا کیا۔" وہ کہتا ہے: "تم!" ایک کہتا ہے: "میں فلاں کے پیچھے رہا یہاں تک کہ اس نے قتل کر دیا۔" وہ کہتا ہے: "تم! تم ہی ہو!" (3)۔

"صحیح مسلم" میں جابر رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بیشک ابلیس اپنا تخت پانی پر رکھتا ہے، پھر وہ اپنے لشکروں کو بھیجتا ہے، تو ان میں سے اس کے سب سے زیادہ قریب مرتبے والا وہ ہوتا ہے جو سب سے بڑا فتنہ برپا کرے۔ ان میں سے ایک آتا ہے اور کہتا ہے: 'میں نے ایسا اور ایسا کیا'، تو وہ کہتا ہے: 'تم نے کچھ نہیں کیا'۔ پھر ان میں سے ایک آتا ہے اور کہتا ہے: 'میں نے اسے تب تک نہیں چھوڑا جب تک کہ اس کے اور اس کے گھر والوں کے درمیان جدائی نہ ڈال دی'، تو وہ (ابلیس) اسے اپنے قریب کر لیتا ہے، یا فرمایا: اسے گلے لگا لیتا ہے اور کہتا ہے: 'ہاں، تم ہو وہ!'" (4)۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔

اور میں نے اپنے شیخ امام ابو محمد عبدالمعطی کو سکندریہ کی بندرگاہ میں فرماتے سنا: بیشک ایک شیطان...

(1) صحیح مسلم (7)۔ (2) مسند البزار (2541)، اور یہ مسلم (2451) کے ہاں ہے۔ (3) ہمیں یہ مسند احمد میں نہیں ملی، اور حافظ ابن حجر نے اطراف المسند میں اس کا ذکر نہیں کیا، اور نہ ہی اتحاف المہرة 10/38 میں، اور انہوں نے اسے ابن حبان اور حاکم کی طرف منسوب کیا ہے، اور ہیثمی نے مجمع الزوائد 1/114 میں اسے طبرانی کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور اسے ابن حبان (6189) اور حاکم 4/350 نے ابو موسیٰ الاشعری رضی اللہ عنہ سے، نبی کریم ﷺ کے حوالے سے روایت کیا ہے۔ (4) صحیح مسلم (2813) (67)، اور یہ احمد (14377) کے ہاں ہے۔

Surah Al-Kahf: Verses 51 - 53. Page 304.

It is said that Al-Baydawi appears to the poor who fast continuously. When hunger takes hold of them and affects their brains, it shows them light and brilliance until it fills their houses. They think they have arrived [at a high spiritual level] and that it is from Allah, but it is not as they imagined.

The Almighty's saying: {I did not make them witnesses of the creation of the heavens and the earth, nor of the creation of themselves, and I was not to take the misleaders as assistants. [51] And [mention] the Day when He will say, "Call those whom you claimed were My partners," and they will call them, but they will not respond to them. And We will put between them a barrier of destruction. [52] And the criminals will see the Fire and will be certain that they are to fall into it. And they will not find from it a way of escape. [53]}

The Almighty's saying: {I did not make them witnesses of the creation of the heavens and the earth, nor of the creation of themselves}. It was said: The pronoun refers to Iblis and his offspring (1), meaning: I did not consult them in the creation of the heavens and the earth, nor in the creation of themselves, but I created them according to My will. It was also said: I did not make Iblis and his offspring witnesses to the creation of the heavens and the earth, "nor the creation of themselves," meaning the souls of the polytheists. So how could they take them as protectors besides Me? (2). It was also said: The reference in His saying: "I did not make them witnesses" refers to the polytheists, and to people in general. Thus, the verse includes a refutation of groups of astrologers, naturalists, and authoritative physicians and others among all those who delve (3) into these matters. Ibn Atiyyah (4) said: I heard my father (may Allah be pleased with him) say: I heard the jurist Abu Abdullah Muhammad ibn Mu’adh al-Mahdawi (5) in Mahdia say: I heard Abd al-Haqq al-Siqilli say this and offer this interpretation of this verse, and that it refutes these groups, and some of the jurists of Usul mentioned this. Ibn Atiyyah said: And I say: The primary intended target of the verse is Iblis and his offspring, and through this approach, the refutation is directed at the aforementioned groups, as well as the soothsayers, the Arabs, and those who venerate the jinn, when they say:

(1) Tafsir al-Tabari 15/294. (2) Zad al-Masir 5/154. (3) In (Zha): "itakhawwad" (delves into), and in (Z) and (F): "itakharas" (conjectures). (4) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/523, and what precedes it is from it. (5) In (M) and (D): Al-Mahdi.

सूरा अल-कहफ़: आयतें 51 - 53। पृष्ठ 304।

कहा जाता है कि अल-बैदावी [एक प्रकार का दृष्टिभ्रम] उन गरीबों के सामने प्रकट होता है जो निरंतर उपवास रखते हैं। जब भूख उन पर हावी हो जाती है और उनके मस्तिष्क को प्रभावित करती है, तो उनके लिए प्रकाश और चमक प्रकट होती है यहाँ तक कि वह उनके घरों को भर देती है। वे सोचते हैं कि वे [एक उच्च आध्यात्मिक स्तर पर] पहुँच गए हैं और यह अल्लाह की ओर से है, जबकि यह वैसा नहीं है जैसा उन्होंने सोचा था।

अल्लाह तआला का फरमान है: {मैंने उन्हें न तो आकाशों और पृथ्वी की रचना का साक्षी बनाया और न ही स्वयं उनकी रचना का, और मैं गुमराह करने वालों को अपना सहायक बनाने वाला नहीं था। [51] और जिस दिन वह कहेगा, "पुकारो उन्हें जिन्हें तुम मेरा साझीदार समझते थे," तो वे उन्हें पुकारेंगे, लेकिन वे उन्हें उत्तर नहीं देंगे। और हम उनके बीच तबाही की एक बाधा डाल देंगे। [52] और अपराधी आग देखेंगे और उन्हें यकीन हो जाएगा कि वे उसमें गिरने वाले हैं। और वे उससे बचने का कोई रास्ता नहीं पाएंगे। [53]}

अल्लाह तआला का कथन: {मैंने उन्हें न तो आकाशों और पृथ्वी की रचना का साक्षी बनाया और न ही स्वयं उनकी रचना का}। कहा गया है: सर्वनाम इब्लिस और उसकी संतान (1) की ओर जाता है, जिसका अर्थ है: मैंने आकाशों और पृथ्वी के निर्माण में या उनके स्वयं के निर्माण में उनसे परामर्श नहीं किया, बल्कि मैंने उन्हें अपनी इच्छा के अनुसार बनाया। और यह भी कहा गया: मैंने इब्लिस और उसकी संतान को आकाशों और पृथ्वी के निर्माण का गवाह नहीं बनाया, "और न ही उनके स्वयं के निर्माण का", जिसका अर्थ है बहुदेववादियों की आत्माएं। फिर वे मेरे सिवा उन्हें अपना संरक्षक कैसे बना सकते हैं? (2)। और यह भी कहा गया: उनके इस कथन "मैंने उन्हें साक्षी नहीं बनाया" में संकेत बहुदेववादियों और सामान्य रूप से लोगों की ओर जाता है। इस प्रकार, आयत ज्योतिषियों, प्रकृतिवादियों, और सत्तावादी चिकित्सकों और अन्य समूहों का खंडन करती है जो इन मामलों में शामिल होते हैं (3)। इब्न अतिय्याह (4) ने कहा: मैंने अपने पिता (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) को कहते सुना: मैंने महदिया में फकीह अबू अब्दुल्ला मुहम्मद इब्न मुआद अल-महदवी (5) को कहते सुना: मैंने अब्दुल हक़ अल-सिकिल्ली को यह कहते सुना और इस आयत की इस प्रकार व्याख्या करते सुना, और यह कि यह इन समूहों का खंडन करती है, और कुछ उसूलियों ने इसका उल्लेख किया है। इब्न अतिय्याह ने कहा: और मैं कहता हूँ: आयत का प्राथमिक उद्देश्य इब्लिस और उसकी संतान है, और

इस दृष्टिकोण से, खंडन उल्लिखित समूहों, और भविष्यवक्ताओं, अरबों और जिन्नों का सम्मान करने वालों पर निर्देशित है, जब वे कहते हैं:

(1) तफसीर अल-तबरी 15/294। (2) ज़ाद अल-मसिर 5/154। (3) (ظ) में: "يتخوض" (शामिल होना), और (ز) और (ف) में: "يتخرص" (अटकलें लगाना)। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/523 में, और जो कुछ उससे पहले है वह उसी से है। (5) (م) और (د) में: अल-महदी।

سورہ الکہف: آیات 51 - 53۔ صفحہ 304۔

کہا جاتا ہے کہ بیضاوی ان غریبوں کے سامنے ظاہر ہوتا ہے جو مسلسل روزے رکھتے ہیں۔ جب بھوک ان پر غلبہ پا لیتی ہے اور ان کے دماغوں کو متاثر کرتی ہے، تو ان کے لیے ایک ایسی چمک اور نور ظاہر ہوتا ہے یہاں تک کہ وہ ان کے گھروں کو بھر دیتا ہے۔ وہ سمجھتے ہیں کہ وہ [کسی اعلیٰ مقام تک] پہنچ گئے ہیں اور یہ اللہ کی طرف سے ہے، جبکہ ایسا نہیں ہے جیسا انہوں نے گمان کیا تھا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {میں نے انہیں آسمانوں اور زمین کی تخلیق کا گواہ نہیں بنایا اور نہ ہی خود ان کی اپنی تخلیق کا، اور میں گمراہ کرنے والوں کو مددگار بنانے والا نہ تھا۔ [51] اور جس دن وہ کہے گا کہ "پکارو انہیں جنہیں تم میرا شریک گمان کرتے تھے"، تو وہ انہیں پکاریں گے مگر وہ انہیں جواب نہیں دیں گے۔ اور ہم ان کے درمیان تباہی کی ایک دیوار (رکاوٹ) کھڑی کر دیں گے۔ [52] اور گناہ گار آگ کو دیکھیں گے تو سمجھ لیں گے کہ وہ اس میں گرنے والے ہیں۔ اور وہ اس سے بچنے کا کوئی راستہ نہیں پائیں گے۔ [53]}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {میں نے انہیں آسمانوں اور زمین کی تخلیق کا گواہ نہیں بنایا اور نہ ہی خود ان کی اپنی تخلیق کا}۔ کہا گیا ہے: ضمیر ابلیس اور اس کی ذریت (اولاد) کی طرف لوٹتی ہے(1)، یعنی: میں نے آسمانوں اور زمین کی تخلیق میں اور نہ ہی ان کی اپنی تخلیق میں ان سے مشورہ کیا، بلکہ میں نے انہیں اپنی مرضی کے مطابق پیدا کیا۔ اور یہ بھی کہا گیا: میں نے ابلیس اور اس کی ذریت کو آسمانوں اور زمین کی تخلیق کا گواہ نہیں بنایا، "اور نہ ہی ان کے نفسوں کی تخلیق کا" یعنی مشرکین کے نفس۔ تو پھر انہوں نے میرے سوا انہیں کیوں اولیاء بنا لیا؟(2)۔ اور یہ بھی کہا گیا: اللہ کے قول "میں نے انہیں گواہ نہیں بنایا" میں اشارہ مشرکین اور مجموعی طور پر لوگوں

کی طرف جاتا ہے۔ اس طرح، یہ آیت منجمین، ماہرینِ فطرت، اور ڈاکٹروں میں سے ہٹ دھرمی کرنے والوں اور ان جیسے دوسرے گروہوں کا رد کرتی ہے جو ان چیزوں میں غوطہ زن ہوتے ہیں(3)۔ ابن عطیہ(4) نے کہا: میں نے اپنے والد (رضی اللہ عنہ) کو کہتے سنا: میں نے فقیہ ابو عبداللہ محمد بن معاذ المہدوی(5) کو مہدیہ میں کہتے سنا: میں نے عبدالحق الصقلی کو یہ قول کہتے سنا، اور وہ اس آیت کی یہ تاویل کرتے تھے، اور یہ کہ یہ آیت ان گروہوں کا رد کرتی ہے، اور بعض اصولیوں نے بھی اس کا ذکر کیا ہے۔ ابن عطیہ نے کہا: اور میں کہتا ہوں کہ: آیت کا اصل مقصود سب سے پہلے ابلیس اور اس کی ذریت ہے، اور اسی پہلو سے مذکورہ گروہوں، اور کاہنوں، عربوں اور جنوں کی تعظیم کرنے والوں پر رد ہوتا ہے، جب وہ کہتے ہیں:

(1) تفسیر طبری 294/15۔ (2) زاد المسیر 154/5۔ (3) (ظ) میں: "یتخوض" (غوطہ لگانا/داخل ہونا)، اور (ز) اور (ف) میں: "یتخرص" (اٹکل پچو کرنا)۔ (4) المحرر الوجیز 523/3 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔ (5) (م) اور (د) میں: المہدی۔

Surah Al-Kahf: Verses 51 - 53 305 I seek refuge with the mighty of this valley, for everyone from these groups is dependent (1) on Iblis and his progeny, and they have led everyone astray. Thus, they are the primary reference for "those who mislead," and these groups are included in their meaning. Al-Thalabi said: Some scholars said: "I did not make them witnesses to the creation of the heavens and the earth" is a refutation of the astrologers who said that the celestial spheres cause events on earth and within each other. And the phrase "and the earth" is a refutation (2) of the geometers who said: the earth is spherical (3) and the spheres run beneath it, and people are attached to it above and below. And His saying: "nor to the creation of themselves" is a refutation of the naturalists who claimed that natures are the actors within souls. Abu Ja'far recited: "We did not make them witnesses" with the 'noon' and 'alif' for exaltation. The rest recited it with 'ta' (4), evidenced by His saying: "and I was not taking," meaning: I did not seek their help in the creation of the heavens and the earth, nor did I consult them. {And I was not taking the misleaders} meaning: the devils. It was also said: the disbelievers (5) {as helpers} meaning: assistants (6). It is said: "I sought the help of so-and-so" (i'tadadtu) when I sought his assistance and gained strength through him (7). The origin of the word is the "arm" (udud), then it is used in the sense of aid; because the arm is the support of the hand. It is said: he aided him (adadahu) and supported him (a'adadahu) in such and such when he helped him and strengthened him. From this is His saying: {We will strengthen your arm through your brother} [Al-Qasas: 35], meaning: We will help you through your brother. The word "arm" is used as a metaphor, and Allah, Glorified and Exalted, does not need anyone's help. He specifically mentioned "those who mislead" for increased condemnation and rebuke. Abu Ja'far and Al-Jahdari recited: "And you were not" (wa ma kun-ta) with the 'ta' having a fatha (8), meaning: And you, O Muhammad, were not taking the misleaders as helpers (9). Regarding the word "adud" (arm/helper), there are eight pronunciations (10): "adadan" with fatha...

(1) In the manuscripts: 'muta'alliqeen', and what is established is from (m) and Al-Muharrar al-Wajiz 3/523. (2) In the manuscripts: 'raddan'. (3) In the manuscripts: 'akriyah'. (4) Al-Nashr 2/311. (5) Al-Nukat wal-'Uyun 3/316. (6) Narrated by Al-Tabari 15/295, from Qatada. (7) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/294, and Al-Sihah (adada). (8) It appeared in the manuscripts: 'Abu Ja'far al-Jahdari' without the 'waw', which is an error. The discussion is in I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/460, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/523, and the recitation of Abu Ja'far is among the ten recitations and is in Al-

Nashr 2/311. (9) Similar wording is in Al-Kashshaf 2/488. (10) Al-Nahhas mentioned six aspects in I'rab al-Qur'an 2/460, and Al-Zajjaj mentioned five in Ma'ani al-Qur'an =

सूरा अल-कहफ: आयत 51 - 53 305 मैं इस घाटी के शक्तिशाली की शरण मांगता हूँ, क्योंकि इन समूहों के सभी लोग इबलीस और उसकी संतान पर निर्भर (1) हैं और उन्होंने सभी को गुमराह किया है, इसलिए वे "गुमराह करने वालों" का प्राथमिक अर्थ हैं, और ये समूह उनके अर्थ में शामिल हैं। अल-थलाबी ने कहा: कुछ विद्वानों ने कहा: "मैंने उन्हें आसमानों और धरती के निर्माण का गवाह नहीं बनाया" उन ज्योतिषियों का खंडन है जिन्होंने कहा था कि खगोलीय पिंड पृथ्वी पर और एक-दूसरे के भीतर घटनाओं का कारण बनते हैं। और "धरती" शब्द उन ज्यामितिज्ञों का खंडन (2) है जिन्होंने कहा था: पृथ्वी गोलाकार (3) है और मंडल इसके नीचे चलते हैं, और लोग इसके ऊपर और नीचे चिपके हुए हैं। और उनका कहना: "और न ही स्वयं के निर्माण का" उन प्रकृतिवादियों का खंडन है जिन्होंने दावा किया था कि स्वभाव ही आत्माओं के भीतर कार्य करने वाले हैं। अबू जाफ़र ने पढ़ा: "हमने उन्हें गवाह नहीं बनाया" सम्मान के लिए 'नुन' और 'अलिफ' के साथ। बाकियों ने 'ता' (4) के साथ पढ़ा, जिसका प्रमाण उनका यह कहना है: "और मैं नहीं लेने वाला था", अर्थात: मैंने आसमानों और धरती के निर्माण में उनकी मदद नहीं मांगी और न ही उनसे सलाह ली। {और मैं गुमराह करने वालों को नहीं लेने वाला था} अर्थात: शैतान। यह भी कहा गया: काफिर (5) {मददगार के रूप में} अर्थात: सहायक (6)। कहा जाता है: "मैंने अमुक की मदद ली" (एतददतु) जब मैंने उसकी सहायता मांगी और उसके माध्यम से शक्ति प्राप्त की (7)। इसका मूल "बाहु" (अदद) है, फिर इसका उपयोग सहायता के अर्थ में किया जाता है; क्योंकि हाथ का आधार बाहु है। कहा जाता है: उसने उसकी सहायता की (अददहु) और उसका समर्थन किया (आ-अददहु) अमुक कार्य में जब उसने उसकी मदद की और उसे मजबूत किया। इसी से उनका कहना है: {हम तुम्हारे भाई के माध्यम से तुम्हारी बांह मजबूत करेंगे} [अल-कसस: 35], अर्थात: हम तुम्हारे भाई के माध्यम से तुम्हारी मदद करेंगे। "बांह" शब्द का प्रयोग उपमा के रूप में किया गया है, और अल्लाह, जो महिमामय और उच्च है, उसे किसी की मदद की आवश्यकता नहीं है। उन्होंने निंदा और फटकार बढ़ाने के लिए विशेष रूप से "गुमराह करने वालों" का उल्लेख किया। अबू जाफ़र और अल-जहदरी ने पढ़ा: "और आप नहीं थे" (वा मा कुन-त) 'ता' पर फतह (8) के साथ, जिसका अर्थ है: और आप, हे मुहम्मद, गुमराह करने वालों को सहायक के रूप में लेने वाले नहीं थे (9)। "अदद" (बाहु/सहायक) शब्द के संबंध में आठ उच्चारण (10) हैं: "अददन" फतह के साथ...

(1) पांडुलिपियों में: 'मुतअल्लिक़ीन', और जो स्थापित है वह (म) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/523 से है। (2) पांडुलिपियों में: 'रद्दन'। (3) पांडुलिपियों में: 'अक्रिया'। (4) अल-नश्र 2/311। (5) अल-

नुकत वल-उयून 3/316। (6) अल-तबरी 15/295 द्वारा कतादा से वर्णित। (7) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 3/294, और अल-सिहाह (अददा)। (8) पांडुलिपियों में 'अबू जाफ़र अल-जहदरी' बिना 'वाव' के आया है, जो एक त्रुटि है। चर्चा अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान 2/460 में है, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/523 में, और अबू जाफ़र का पाठ दस पाठों में से है और अल-नश्र 2/311 में है। (9) अल-कशाफ 2/488 में इसी तरह के शब्द हैं। (10) अल-नहस ने एराब अल-कुरान 2/460 में छह पहलुओं का उल्लेख किया है, और अल-ज़ज्जाज ने मानी अल-कुरान में पांच का उल्लेख किया है =

سورہ الکہف: آیات 51 - 53 305 میں اس وادی کے عزیز کی پناہ مانگتا ہوں، کیونکہ ان گروہوں کے تمام لوگ ابلیس اور اس کی ذریت سے متعلق (1) ہیں اور انہوں نے سب کو گمراہ کیا ہے، پس وہی "گمراہ کرنے والوں" سے پہلا مراد ہیں، اور یہ گروہ ان کے معنی میں شامل ہوتے ہیں۔ ثعلبی نے کہا: اور بعض اہل علم نے کہا: "میں نے انہیں آسمانوں اور زمین کی تخلیق کا گواہ نہیں بنایا" منجمین کا رد ہے جنہوں نے کہا تھا کہ افلاک زمین میں اور بعض بعض میں واقعات پیدا کرتے ہیں۔ اور "زمین" کا قول ماہرینِ ہندسہ پر رد (2) ہے جہاں انہوں نے کہا: زمین گول (3) ہے اور افلاک اس کے نیچے چلتے ہیں، اور لوگ اس پر اوپر اور نیچے جڑے ہوئے ہیں۔ اور اللہ کا قول: "اور نہ ہی خود ان کی اپنی تخلیق کا" طبائع پسندوں پر رد ہے جہاں انہوں نے دعویٰ کیا کہ طبائع ہی نفوس میں فاعل ہیں۔ اور ابو جعفر نے پڑھا: "ہم نے انہیں گواہ نہیں بنایا" تعظیم کے لیے نون اور الف کے ساتھ۔ باقیوں نے تاء (4) کے ساتھ پڑھا، جس کی دلیل اللہ کا قول ہے: "اور میں نہیں تھا لینے والا"، یعنی: میں نے آسمانوں اور زمین کی تخلیق پر ان سے مدد نہیں مانگی اور نہ ہی ان سے مشورہ کیا۔ {اور میں گمراہ کرنے والوں کو مددگار بنانے والا نہیں تھا} یعنی: شیاطین۔ اور کہا گیا: کافر (5) {عضداً} یعنی: مددگار (6)۔ کہا جاتا ہے: میں نے فلاں سے مدد لی (اعتضدتُ) جب میں نے اس سے مدد مانگی اور تقویت حاصل کی (7)۔ اور اس کی اصل ہاتھ کا "بازو" (عضد) ہے، پھر اسے مدد کے مقام پر رکھا جاتا ہے؛ کیونکہ ہاتھ کا قیام بازو پر ہے۔ کہا جاتا ہے: اس نے فلاں کام میں اس کی مدد کی (عضَدَہ اور عاضَدَہ) جب اس نے اس کی مدد کی اور اسے عزت بخشی۔ اور اسی سے اللہ کا قول ہے: {عنقریب ہم تیرے بھائی کے ذریعے تیرے بازو کو مضبوط کریں گے} [القصص: 35] یعنی: ہم تیرے بھائی کے ذریعے تیری مدد کریں گے۔ اور بازو کا لفظ بطور تمثیل ہے، اور اللہ سبحانہ و تعالیٰ کسی کی مدد کا محتاج نہیں ہے۔ اور گمراہ کرنے والوں کو خاص طور پر ذکر کیا تاکہ ذم اور ملامت میں اضافہ ہو۔ اور ابو جعفر اور جحدری نے پڑھا: "وَمَا

كُنْتَ" تاء کے فتحہ کے ساتھ (8)، یعنی: اور اے محمد آپ گمراہ کرنے والوں کو مددگار بنانے والے نہیں تھے (9)۔ اور "عضد" میں آٹھ پہلو (10) ہیں: "عَضُداً" فتحہ کے ساتھ...

(1) قلمی نسخوں میں: "متعلقين" ہے، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (م) اور المحرر الوجيز 3/ 523 سے ہے۔ (2) قلمی نسخوں میں: "ردّاً" ہے۔ (3) قلمی نسخوں میں: "أكرية" ہے۔ (4) النشر 2/ 311۔ (5) النكت والعيون 3/ 316۔ (6) اسے طبری نے 15/ 295 میں قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (7) معانی القرآن للزجاج 3/ 294، اور الصحاح (عضد)۔ (8) نسخوں میں "أبو جعفر الجحدری" بغیر واو کے واقع ہوا ہے، جو کہ غلطی ہے، اور اس پر کلام نحاس کی "إعراب القرآن" 2/ 460 اور "المحرر الوجيز" 3/ 523 میں ہے، اور ابو جعفر کی قرات عشرہ میں سے ہے اور وہ "النشر" 2/ 311 میں ہے۔ (9) اسی طرح کا کلام "الكشاف" 2/ 488 میں ہے۔ (10) نحاس نے "إعراب القرآن" 2/ 460 میں چھ وجوہ ذکر کی ہیں، اور زجاج نے "معانی القرآن" میں پانچ ذکر کی ہیں =

306 Surah Al-Kahf: Verses 51 - 53

...the 'ain and damma of the dad, which is the reading of the majority and the most eloquent. 'Adadan' with fatha of 'ain and sukun of dad, in the dialect of Bani Tamim. 'Ududan' with damma of 'ain and dad, the reading of Abu Amr and Al-Hasan. 'Udan' with damma of 'ain and sukun of dad, the reading of Ikrimah. 'Idadan' with kasra of 'ain and fatha of dad, the reading of Ad-Dahhak. 'Adadan' with fatha of 'ain and dad, the reading of Isa bin Umar. Harun Al-Qari mentioned 'Idan'. The eighth dialect is 'Idudan', following those who say: katf and fukhudh (1).

His words, Exalted is He: {And (mention) the Day He will say, "Call My 'partners' whom you claimed"}, meaning: remember the day Allah says: Where are My partners? That is: call those whom you associated with Me, let them protect you from My punishment. This is said to idol-worshippers (2). Hamza, Yahya, and Isa bin Umar read it as 'naqulu' (We say) with the letter 'nun'. Others read it with 'ya' (3), because of His saying 'shuraka'i' (My partners) and He did not say 'shuraka'una'. {They called them}, meaning: they did so. {But they did not respond to them}, meaning: they did not answer them to help them, nor did they ward off anything from them. {And We placed between them a mawbiqa}. Anas bin Malik said: It is a valley in Hell of pus and blood (4). Ibn Abbas said: meaning: We placed between the believers and the disbelievers a barrier. It was said: between the idols and their worshippers (5), similar to His saying: {We will separate them} [Yunus: 28]. Ibn al-Arabi said: anything that acts as a barrier between two things is a mawbiq. Ibn Wahb mentioned from Mujahid regarding His words 'mawbiqa': He said: A valley in Hell called Mawbiq. Nauf al-Bikali said the same, except he said: it barriers between them and the believers (6). Ikrimah: It is a river in Hell flowing with fire, on its banks are snakes like dark mules (7), when they stir towards them...

= 3/ 294 - 295, and Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 2/ 488. (1) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2 / 460, and Ibn Atiyyah mentioned in Al-Muharrar al-Wajiz 3/ 523 all readings except for that of Harun Al-Qari, see also Al-Qira'at al-Shadhah by Ibn Khalawayh p. 80. (2) Tafsir al-Tabari 15/ 295, Al-Samarqandi 2 / 303, and I'rab Al-Nahhas 2 / 461. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/ 523, without mentioning Isa bin Umar, and Talha and Al-A'mash added it. (4) Its sourcing will follow shortly. (5) Tafsir al-Baghawi 3/ 168, and similarly in Al-Muharrar al-Wajiz 3/ 523. (6) Al-Wasit 3/ 153. (7) Tafsir al-Baghawi 3 / 168.

306 सूरह अल-कहफ़: आयत 51 - 53

...ऐन और दाद का दम्मा, जो बहुमत का पाठ है और सबसे सुस्पष्ट है। 'अददन' ऐन के फतह और दाद के सुकून के साथ, बनी तमीम की बोली में। 'उदुन' ऐन और दाद के दम्मा के साथ, अबू अम्र और अल-हसन का पाठ। 'उदुन' ऐन के दम्मा और दाद के सुकून के साथ, इक्रिमा का पाठ। 'इदादन' ऐन के कसरा और दाद के फतह के साथ, अद-दहाक का पाठ। 'अददन' ऐन और दाद के फतह के साथ, ईसा बिन उमर का पाठ। हारून अल-क़ारी ने 'इदन' का उल्लेख किया। आठवीं बोली 'इदुदुन' है, उन लोगों के अनुसार जो कहते हैं: कत्फ़ और फुखुध (1)।

अल्लाह तआला का कथन: {और (याद करो) उस दिन वह कहेगा, "मेरे उन साझियों को पुकारो जिनका तुमने दावा किया था"}, अर्थात: उस दिन को याद करो जब अल्लाह कहेगा: मेरे साझी कहाँ हैं? यानी: उन लोगों को बुलाओ जिन्हें तुमने मेरे साथ शरीक किया था, ताकि वे तुम्हें मेरे अज़ाब से बचा सकें। यह मूर्ति पूजकों से कहा जाता है (2)। हमज़ा, याह्या और ईसा बिन उमर ने इसे 'नकुलु' (हम कहते हैं) 'नुन' अक्षर के साथ पढ़ा है। अन्य लोगों ने 'या' के साथ पढ़ा है (3); क्योंकि उनके शब्द 'शुरकाई' (मेरे साझी) हैं और उन्होंने 'शुरकाउना' (हमारे साझी) नहीं कहा। {उन्होंने उन्हें पुकारा}, अर्थात: उन्होंने ऐसा किया। {लेकिन उन्होंने उन्हें कोई जवाब नहीं दिया}, अर्थात: उन्होंने उनकी मदद के लिए उन्हें जवाब नहीं दिया, और न ही उनसे कुछ दूर किया। {और हमने उनके बीच एक मवबिका (बाधा) बना दी}। अनस बिन मालिक ने कहा: यह पीप और खून की जहन्नुम में एक घाटी है (4)। इब्न अब्बास ने कहा: अर्थात: हमने मोमिनों और काफिरों के बीच एक पर्दा डाल दिया। कहा गया: मूर्तियों और उनके पुजारियों के बीच (5), जैसा कि उनके कथन में है: {हम उनके बीच जुदाई कर देंगे} [यूनुस: 28]। इब्न अल-अरबी ने कहा: कोई भी चीज़ जो दो चीज़ों के बीच बाधा का काम करती है, वह मवबिक है। इब्न वहब ने मुजाहिद से अल्लाह के शब्द 'मवबिका' के बारे में उल्लेख किया: उन्होंने कहा: जहन्नुम में एक घाटी जिसे मवबिक कहा जाता है। नौफ़ अल-बिकाली ने भी यही कहा, सिवाय इसके कि उन्होंने कहा: यह उनके और मोमिनों के बीच बाधा डालता है (6)। इक्रिमा: यह जहन्नुम में आग की बहने वाली एक नदी है, जिसके किनारों पर काले खच्चरों जैसे सांप हैं (7), जब वे उनकी ओर उठते हैं...

= 3/ 294 - 295, और अल-ज़मखशरी अल-कशशाफ़ में 2/ 488। (1) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 2 / 460, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/ 523 में हारून अल-कारी के पाठ को छोड़कर सभी पाठों का उल्लेख किया, देखें इब्न खालवेह द्वारा अल-किरा'त अल-शाद्दाह पृष्ठ 80। (2)

तफ़सीर अल-तबरी 15/ 295, अल-समरकंदी 2 / 303, और इ'राब अल-नहस 2 / 461। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/ 523, ईसा बिन उमर का उल्लेख किए बिना, और तल्हा और अल-अ'मश ने इसे जोड़ा। (4) इसका स्रोत जल्द ही आएगा। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 3/ 168, और इसी तरह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/ 523 में। (6) अल-वसीत 3/ 153। (7) तफ़सीर अल-बग़वी 3 / 168।

306 سورہ الکھف: آیات 51 - 53

...عین اور ضاد کا ضمہ، اور یہ جمہور کی قرات ہے، اور یہی سب سے فصیح ہے۔ اور «عَضُداً» عین کے فتحہ اور ضاد کے سکون کے ساتھ، یہ بنو تمیم کی لغت ہے۔ اور «عُضُداً» عین اور ضاد کے ضمہ کے ساتھ، یہ ابوعمرو اور حسن کی قرات ہے۔ اور «عُضْداً» عین کے ضمہ اور ضاد کے سکون کے ساتھ، یہ عکرمہ کی قرات ہے۔ اور «عِضَداً» عین کے کسرہ اور ضاد کے فتحہ کے ساتھ، یہ ضحاک کی قرات ہے۔ اور «عَضَداً» عین اور ضاد کے فتحہ کے ساتھ، یہ عیسیٰ بن عمر کی قرات ہے۔ اور ہارون القاری نے «عِضْداً» حکایت کیا ہے۔ اور آٹھویں لغت «عِضُداً» ہے، ان لوگوں کی لغت پر جو کہتے ہیں: کَتْف اور فُخذ (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَيَوْمَ يَقُولُ نَادُوا شُرَكَاءِيَ الَّذِينَ زَعَمْتُمْ﴾ یعنی: اس دن کو یاد کرو جب اللہ فرمائے گا: میرے شریک کہاں ہیں؟ یعنی: ان کو پکارو جنہیں تم نے میرا شریک بنایا تھا، تاکہ وہ تمہیں میرے عذاب سے بچا لیں، اور یہ بت پرستوں سے کہا جائے گا (۲)۔ حمزہ، یحییٰ اور عیسیٰ بن عمر نے اسے «نقول» نون کے ساتھ پڑھا ہے۔ باقیوں نے یاء کے ساتھ پڑھا ہے (۳)؛ اس کے قول «شرکائی» کی وجہ سے اور اس نے «شرکائنا» نہیں کہا۔ ﴿فَدَعَوْهُمْ﴾ یعنی: انہوں نے ایسا ہی کیا، ﴿فَلَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُمْ﴾ یعنی: انہوں نے ان کی مدد کے لیے انہیں جواب نہیں دیا، اور نہ ہی ان سے کچھ دور کر سکے۔ ﴿وَجَعَلْنَا بَيْنَهُم مَّوْبِقاً﴾ انس بن مالک نے کہا: یہ جہنم میں پیپ اور خون کی ایک وادی ہے (۴)۔ ابن عباس نے کہا: یعنی: ہم نے مومنوں اور کافروں کے بین ایک آڑ بنا دی۔ اور کہا گیا: بتوں اور ان کے پجاریوں کے درمیان (۵)، جیسے اس کے قول: ﴿فَزَيَّلْنَا بَيْنَهُمْ﴾ [یونس: ۲۸] میں ہے۔ ابن الاعرابی نے کہا: ہر وہ چیز جو دو چیزوں کے درمیان حائل ہو وہ موبق ہے۔ ابن وہب نے مجاہد سے اللہ تعالیٰ کے قول «موبقا» کے بارے میں ذکر کیا، انہوں نے کہا: جہنم میں ایک وادی

ہے جسے موبق کہا جاتا ہے۔ اسی طرح نوف البکالی نے کہا سوائے اس کے کہ انہوں نے کہا: وہ ان کے اور مومنوں کے درمیان حائل ہوتی ہے (۶)۔ عکرمہ: یہ جہنم میں ایک نہر ہے جس میں آگ بہتی ہے، اس کے کناروں پر کالے خچروں جیسے سانپ ہیں (۷)، جب وہ ان کی طرف لپکتے ہیں...

= ۳/ ۲۹٤ - ۲۹٥، والزمخشري في الكشاف ۲/ ٤۸۸ . (۱) إعراب القرآن للنحاس ۲ / ٤٦۰ ، وذكر ابن عطية في المحرر الوجيز ۳/ ٥۲۳ جميع القراءات إلا قراءة هارون القارئ، وينظر القراءات الشاذة لابن خالويه ص ۸۰ . (۲) تفسير الطبري ۱٥/ ۲۹٥، والسمرقندي ۲ / ۳۰۳، وإعراب النحاس ۲ / ٤٦۱ . (۳) المحرر الوجيز ۳/ ٥۲۳، دون ذكر عيسى بن عمر، وزاد طلحة والأعمش. (٤) سيأتي تخريجه قريباً. (٥) تفسير البغوي ۳/ ۱٦۸، ونحوه في المحرر الوجيز ۳/ ٥۲۳ . (٦) الوسيط ۳/ ۱٥۳ . (۷) تفسير البغوي ۳ / ۱٦۸ .

Surah Al-Kahf: Verses 51 - 53 307

...to take them, they sought relief from it by plunging into the Fire. Yazid(1) bin Dirham narrated from Anas bin Malik who said: "Mawbiqa" is a valley of pus and blood in Hell(2). ‘Ata and Al-Dahhak said: A place of destruction in Hell; from it is said: his sins caused him "eibaqan" (destruction)(3). Abu Ubaida(4) said: A promised time for destruction. Al-Jawhari said: Wabaqa yabiqu buqan: he perished, and al-mawbiqu is like al-maw'idu, maf'il from wa'ada ya'idu, and from it is the Almighty's saying: "and We have placed between them a place of destruction [mawbiqa]." There is another dialectal variant: wabaqa yawbaqu baqan, and a third variant: wabaqa yabiqu with kasra in both, and awbaqahu means: he destroyed him(5). Zuhayr said: And he who buys good praise with his wealth ... protects his honor from every hideous, destructive thing(6). Al-Farra(7) said: He made their communication in this world a cause of destruction for them in the Hereafter. The Almighty's saying: {And the criminals shall see the Fire} (Surah Al-Kahf: 53). "Ra'a" (saw) was originally "ra'aya", the 'ya' was changed to an 'alif' because it is preceded by a fatha and it itself has a fatha. For this reason, the Kufans claim that "ra'a" is written with a 'ya' [ى], and some Basrans followed them in this. However, the expert Basrans, including Muhammad bin Yazid, write it with an 'alif' [ا]. Al-Nahhas said: I heard Ali bin Sulayman saying: I heard Muhammad bin Yazid saying: It is not permissible to write 'mada' and 'rama' and everything that is from the category of 'ya' except with an 'alif'. There is no difference between those ending in 'ya' and those ending in 'waw' in script, just as there is no difference between them in pronunciation. If it were mandatory to write those ending in 'ya' with a 'ya', it would be mandatory to write those ending in 'waw' with a 'waw', yet they with this...

---

(1) In (M): Zaid, which is an error. (2) Reported by Al-Tabari 15/298, and Ibn Hibban in 'Al-Thiqat' 5/538 in the biography of Yazid, and Al-Bayhaqi in 'Al-Ba'th wa Al-Nushur' (520). (3) Tafsir Al-Baghawi 3/168. (4) In 'Majaz al-Qur'an' 1/406, and mentioned by Al-Mawardi in 'Al-Nukat wa Al-'Uyun' 3/316. (5) Al-Sihah (wbq). (6) Diwan Zuhair p. 252, and in it: 'yal-tamisu' instead of 'yashtari'. Its commentator said: 'Shan'a' means ugly, and 'mawbiq' means destructive. In the manuscript copies: 'from every shan'a', and what is established is from (M) and Diwan Zuhair. (7) In 'Ma'ani al-Qur'an' 2/147.

सूरह अल-कहफ़: आयतें 51 - 53 307

...उन्हें ले जाने के लिए, उन्होंने आग में कूदकर उससे राहत मांगी। यज़ीद(1) बिन दिरहम ने अनस बिन मालिक से रिवायत की है, उन्होंने कहा: "मौबिका" (Mawbiqa) जहन्नुम में पीप और खून की एक घाटी है(2)। अता और अल-दह्हाक ने कहा: जहन्नुम में तबाही की जगह; इसी से कहा जाता है: उसके गुनाहों ने उसे "एबाक़न" (तबाही) में डाल दिया(3)। अबू उबैदा(4) ने कहा: विनाश के लिए एक निश्चित समय। अल-जौहरी ने कहा: वबक़ा यबिक़ु बूकान: वह नष्ट हो गया, और 'अल-मौबिक़ु' (al-mawbiqu) 'अल-मौइदु' (al-maw'idu) की तरह है, 'व'अदा य'इदु' से 'मफ़इल' के वज़न पर, और इसी से अल्लाह तआला का फ़रमान है: "और हमने उनके बीच एक तबाही की जगह [मौबिका] रख दी है।" इसमें एक और बोली है: वबक़ा यौबक़ु बक़न, और एक तीसरी बोली है: वबक़ा यबिक़ु दोनों में कसरा के साथ, और 'औबक़हु' का अर्थ है: उसने उसे नष्ट कर दिया(5)। ज़ुहैर ने कहा: और जो अपनी दौलत से अच्छी प्रशंसा खरीदता है... वह अपने सम्मान को हर घिनौनी, विनाशकारी चीज़ से बचाता है(6)। अल-फर्रा(7) ने कहा: उन्होंने दुनिया में उनके आपसी संपर्क को आखिरत में उनके लिए विनाशकारी बना दिया। अल्लाह तआला का फ़रमान: {और गुनहगार आग को देख लेंगे}। "रआ़" (देखा) मूल रूप से "रअ़य" था, 'या' को 'अलिफ़' में बदल दिया गया क्योंकि उस पर फ़त्हा है और उससे पहले वाले अक्षर पर भी फ़त्हा है। इसी कारण से, कूफ़ियों का दावा है कि "रआ़" को 'या' [ى] के साथ लिखा जाता है, और कुछ बसरा के विद्वानों ने भी इसी का पालन किया। लेकिन कुशल बसरा विद्वानों ने, जिनमें मुहम्मद बिन यज़ीद शामिल हैं, इसे 'अलिफ़' [ا] के साथ लिखा है। अल-नह्सास ने कहा: मैंने अली बिन सुलेमान को कहते सुना: मैंने मुहम्मद बिन यज़ीद को कहते सुना: 'मदा' (बीत गया) और 'रमा' (फेंका) और उन सभी शब्दों को जो 'या' की श्रेणी में आते हैं, उन्हें 'अलिफ़' के अलावा लिखना जायज़ नहीं है। लिखने में 'या' वाले और 'वाव' वाले शब्दों के बीच कोई अंतर नहीं है, ठीक वैसे ही जैसे उनके उच्चारण में कोई अंतर नहीं है। यदि 'या' वाले शब्दों को 'या' के साथ लिखना अनिवार्य होता, तो 'वाव' वाले शब्दों को 'वाव' के साथ लिखना अनिवार्य होता, फिर भी वे इसके साथ...

---

(1) (M) में: ज़ैद, जो कि एक त्रुटि है। (2) अल-तबरी 15/298 द्वारा उद्धृत, और यज़ीद की जीवनी में 'अल-थिकात' 5/538 में इब्न हिब्बान द्वारा, और 'अल-बअ्थ व अल-नुशूर' (520) में अल-बैहक़ी द्वारा। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 3/168। (4) 'मजाज़ अल-कुरान' 1/406 में, और अल-मावर्दी द्वारा 'अल-नुक़त व अल-उ़यून' 3/316 में उल्लेख किया गया है। (5) अल-सिहाह (वबक़)। (6) दीवान

ज़ुहैर पृ. 252, और इसमें: 'यशर्तरी' के स्थान पर 'यल्तामिसु'। इसके टीकाकार ने कहा: 'शनआ़' का अर्थ कुरूप है, और 'मौबिक़' का अर्थ विनाशकारी है। पांडुलिपि प्रतियों में: 'हर शनआ़ से', और जो स्थापित है वह (M) और दीवान ज़ुहैर से है। (7) 'मआनी अल-कुरान' 2/147 में।

سورہ الکہف: آیات 51 - 53 307

...انہیں پکڑنے کے لیے، انہوں نے آگ میں کود کر اس سے فریاد رسی چاہی۔ یزید(1) بن درہم نے انس بن مالک سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: "موبقاً" جہنم میں پیپ اور خون کی ایک وادی ہے(2)۔ عطاء اور ضحاک نے کہا: جہنم میں ہلاکت کی جگہ؛ اسی سے کہا جاتا ہے: اس کے گناہوں نے اسے "ایباقاً" (ہلاکت) میں ڈال دیا(3)۔ ابو عبیدہ(4) نے کہا: ہلاکت کے لیے ایک مقررہ وقت۔ جوہری نے کہا: وبَق یَبق وبُوقا: وہ ہلاک ہوا، اور 'الموبق' 'الموعد' کی طرح ہے، 'وعد یعد' سے 'مَفْعِل' کے وزن پر، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "اور ہم نے ان کے درمیان ہلاکت کی جگہ [موبقا] بنا دی ہے۔" اس میں ایک اور لغت (بولی) ہے: وبَق یَوْبَق وبَقاً، اور اس میں تیسری لغت ہے: وبَق یَبِق دونوں میں کسرہ کے ساتھ، اور 'أوبقه' کا مطلب ہے: اس نے اسے ہلاک کر دیا(5)۔ زہیر نے کہا: اور جو اپنے مال سے اچھی ثنا (تعریف) خریدتا ہے ... وہ اپنی عزت کو ہر قبیح اور ہلاک کرنے والی چیز سے محفوظ رکھتا ہے(6)۔ فراء(7) نے کہا: اس نے دنیا میں ان کے باہمی تعلق کو آخرت میں ان کے لیے ہلاکت کا سبب بنا دیا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَرَءَا الْمُجْرِمُونَ النَّارَ﴾ (اور گناہگار آگ کو دیکھ لیں گے)۔ "رأى" اصل میں "رأي" تھا، 'یا' کو 'الف' سے بدل دیا گیا کیونکہ وہ مفتوح ہے اور اس سے پہلے والا حرف بھی مفتوح ہے۔ اسی وجہ سے کوفیوں کا دعویٰ ہے کہ "رأى" 'یا' [ی] کے ساتھ لکھا جاتا ہے، اور بعض بصریوں نے بھی اسی میں ان کی پیروی کی۔ لیکن ماہر بصریوں، جن میں محمد بن یزید شامل ہیں، نے اسے 'الف' [ا] کے ساتھ لکھا ہے۔ نحاس نے کہا: میں نے علی بن سلیمان کو کہتے سنا: میں نے محمد بن یزید کو کہتے سنا: 'مضى' اور 'رمى' اور ہر وہ لفظ جو 'یا' والا ہو، اسے الف کے سوا لکھنا جائز نہیں ہے، اور لکھنے میں 'یا' والے اور 'واؤ' والے الفاظ کے درمیان کوئی فرق نہیں ہے، جس طرح ان کے

تلفظ میں کوئی فرق نہیں ہے۔ اگر 'یا' والے الفاظ کو 'یا' کے ساتھ لکھنا واجب ہوتا، تو 'واؤ' والے الفاظ کو 'واؤ' کے ساتھ لکھنا واجب ہوتا، حالانکہ وہ اس کے ساتھ...

---

(1) (م) میں: زید، جو کہ غلطی ہے۔ (2) اسے طبری 15/298، اور ابن حبان نے 'الثقات' 5/538 میں یزید کے ترجمہ میں، اور بیہقی نے 'البعث والنشور' (520) میں نکالا ہے۔ (3) تفسیر بغوی 3/168۔ (4) 'مجاز القرآن' 1/406 میں، اور ماوردی نے اسے 'النکت والعیون' 3/316 میں ذکر کیا ہے۔ (5) الصحاح (وبق)۔ (6) دیوان زہیر ص 252، اور اس میں: 'يشتري' کی جگہ 'يلتمس' ہے۔ اس کے شارح نے کہا: 'شنعاء': قبیح، اور 'موبق': ہلاک کرنے والا۔ خطی نسخوں میں ہے: 'عن كل شنعاء'، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور دیوان زہیر سے ہے۔ (7) 'معانی القرآن' 2/147 میں۔

Surah Al-Kahf: Verses 51 - 53 308

...they contradict [themselves]; they write 'rama' (he threw) with 'ya' [ى] and 'ramahu' (he threw it) with 'alif' [ا]. If the reason is that it belongs to those [words] ending with 'ya', then they must write 'ramahu' with 'ya'. Then they write 'duha' (forenoon) as the plural of 'dahwa', and 'kusa' as the plural of 'kiswa' (garment), and both are from those [words] ending with 'waw' but written with 'ya', and this is what does not happen nor hold true according to a fundamental rule(1). {And they perceived that they were about to fall therein} [Quran 18:53]. 'Fadzannu' (and they perceived/ thought) here means certainty and knowledge(2), as he said: "So I said to them: Be certain of two thousand heavily armed [warriors]"(3) Meaning: be certain, as mentioned before(4). Ibn Abbas said: They became certain that they would fall into it(5). It was also said: They saw it from a far distance and imagined they were falling into it, and thought it would seize them immediately. And in the report: "The disbeliever sees Hell and thinks it will fall upon him from a distance of forty years [traveling]"(6). 'Muwaqa'ah' (falling into) is the intense involvement with something(7). On the authority of Alqamah, he recited: "And they perceived that they were to meet it," meaning they would be gathered in it, and 'allaff' refers to gathering. {And they found no way of escape from it} [Quran 18:53], meaning: no place to flee; because it surrounds them from all sides. Al-Qutabi said(9): A place to turn to. It was said: a refuge they flee to, and the meaning is one. It was also said: the idols found no way to divert the Fire from the polytheists(10).

---

(1) I'rab al-Quran by an-Nahhas 2/461. (2) Al-Wasit 3/154, Ma'ani al-Quran by az-Zajjaj 3/295, and Tafsir al-Samarqandi 2/303. (3) Opening of a verse by Duraid ibn al-Simmah al-Jushami, found in his Diwan p. 47, and the narration there is: "Publicly they were certain of two thousand heavily armed men, their leaders in Persian armor." (4) 2/72. (5) Al-Wasit 3/154. (6) Narrated by Ahmad (11714) and al-Tabari 15/299, from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri. In its chain of narration: Darraj from Abu al-Haytham Sulayman bin Amr al-Utwari, and his narration from him is weak. (7) Al-Wasit 3/154. (8) What is between brackets is from al-Muharrar al-Wajiz 3/524. (9) In Tafsir Gharib al-Quran p. 269. (10) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/317.

सूरह अल-कहफ़: आयत 51 - 53 308

...वे विरोधाभासी हैं; वे 'रमा' (उसने फेंका) को 'या' [ى] के साथ लिखते हैं और 'रमाहू' (उसने उसे फेंका) को 'अलिफ़' [ا] के साथ। यदि कारण यह है कि यह 'या' से समाप्त होने वाले शब्दों में से है, तो उन्हें 'रमाहू' को 'या' के साथ लिखना चाहिए। फिर वे 'दुहा' (पूर्वाह्न) को 'दहवा' के बहुवचन के रूप में और 'कुसा' को 'किसवा' (वस्त्र) के बहुवचन के रूप में लिखते हैं, और दोनों 'वाव' से समाप्त होने वाले शब्दों में से हैं लेकिन 'या' के साथ लिखे गए हैं, और यह वह है जो किसी मौलिक नियम (1) के अनुसार न तो होता है और न ही सिद्ध होता है। {और उन्होंने देख लिया कि वे उसमें गिरने वाले हैं} [कुरान 18:53]। यहाँ 'फज़न्नु' (और उन्होंने सोचा/महसूस किया) का अर्थ निश्चितता और ज्ञान (2) है, जैसा कि उन्होंने कहा: "तो मैंने उनसे कहा: दो हज़ार भारी हथियारों से लैस [योद्धाओं] के बारे में निश्चित हो जाओ" (3) अर्थात्: निश्चित हो जाओ, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (4)। इब्न अब्बास ने कहा: उन्हें यकीन हो गया कि वे उसमें गिर जाएँगे (5)। यह भी कहा गया: उन्होंने इसे दूर से देखा और कल्पना की कि वे उसमें गिर रहे हैं, और सोचा कि यह उन्हें तुरंत पकड़ लेगा। और वृत्तांत में है: "अविश्वासी नर्क को देखता है और सोचता है कि वह चालीस साल [की यात्रा] की दूरी से उस पर गिर जाएगा" (6)। 'मुवाक़ा'ह' (गिरना/लिप्त होना) किसी चीज़ के साथ तीव्र संलिप्तता (7) है। अल्कामा के अधिकार पर, उन्होंने पढ़ा: "और उन्होंने महसूस किया कि वे उससे मिलने वाले हैं," अर्थात वे उसमें एकत्रित होंगे, और 'अल्लाफ़' का अर्थ एकत्र होना है। {और उन्होंने उससे बचने का कोई रास्ता नहीं पाया} [कुरान 18:53], अर्थात: भागने का कोई स्थान नहीं; क्योंकि उसने उन्हें हर तरफ से घेर लिया है। अल-कुतबी ने कहा (9): मुड़ने का एक स्थान। कहा गया: एक शरण स्थल जहाँ वे भाग सकें, और अर्थ एक ही है। यह भी कहा गया: मूर्तियों ने बहुदेववादियों से आग को मोड़ने का कोई रास्ता नहीं पाया (10)।

---

(1) अन-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 2/461। (2) अल-वासित 3/154, अज़-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 3/295, और तफ़सीर अल-समरकंदी 2/303। (3) दुरैद इब्न अल-सिम्मा अल-जुशामी द्वारा एक शेर का हिस्सा, उनके दीवान पृष्ठ 47 में पाया गया, और वहाँ वर्णन है: "सार्वजनिक रूप से वे दो हज़ार भारी हथियारों से लैस पुरुषों के बारे में निश्चित थे, उनके नेता फ़ारसी कवच में थे।" (4) 2/72। (5) अल-वासित 3/154। (6) अहमद (11714) और अल-तबारी 15/299 द्वारा अबू सईद अल-खुदरी की हदीस से उद्धृत। इसके वर्णन की श्रृंखला में: अबू अल-हैथम सुलेमान बिन अम्र अल-उतवारी से दराज, और उनसे उनका वर्णन कमजोर है। (7) अल-वासित 3/154। (8) कोष्ठक के बीच

जो है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/524 से है। (9) तफ़सीर ग़रीब अल-कुरान पृष्ठ 269 में। (10) अल-नुकात वा अल-'उयून 3/317।

سورہ الکہف: آیات 51 - 53 308

...وہ تضاد پیدا کرتے ہیں، تو وہ 'رمیٰ' کو 'یاء' [ی] کے ساتھ لکھتے ہیں اور 'رماہ' کو 'الف' [ا] کے ساتھ پس اگر وجہ یہ ہے کہ یہ 'یاء' والے کلمات میں سے ہے؛ تو واجب ہے کہ وہ 'رماہ' کو 'یاء' کے ساتھ لکھیں، پھر وہ 'ضُحاً' لکھتے ہیں جو 'ضَحوۃ' کی جمع ہے، اور 'کُساً' جو 'کِسوۃ' کی جمع ہے، اور یہ دونوں 'واؤ' والے کلمات میں سے ہیں جنہیں 'یاء' کے ساتھ لکھا جاتا ہے، اور یہ وہ چیز ہے جو کسی اصل (قاعدے) پر صادق نہیں آتی اور نہ ہی ثابت ہوتی ہے (1)۔ ﴿وَفَظَنُّوا أَنَّهُم مُوَاقِعُوهَا﴾ (اور انہوں نے یقین کر لیا کہ وہ اس میں گرنے والے ہیں) [سورہ الکہف: 53]۔ یہاں 'فظنوا' سے مراد یقین اور علم ہے (2)، جیسا کہ کہا گیا: "پس میں نے ان سے کہا: دو ہزار زرہ پوش (سپاہیوں) کا یقین کر لو" (3) یعنی: یقین کر لو، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (4)۔ ابن عباس نے کہا: انہیں یقین ہو گیا کہ وہ اس میں گرنے والے ہیں (5)۔ اور کہا گیا: انہوں نے اسے دور سے دیکھا تو انہیں گمان ہوا کہ وہ اس میں گرنے والے ہیں، اور انہوں نے سمجھا کہ وہ انہیں فوراً ہی پکڑ لے گی۔ اور حدیث میں ہے: "بے شک کافر جہنم کو دیکھے گا اور گمان کرے گا کہ وہ چالیس سال کی مسافت سے اس میں گرنے والا ہے" (6)۔ 'مواقعہ' کسی چیز میں سختی سے پیوست ہو جانے کو کہتے ہیں (7)۔ اور علقمہ سے مروی ہے کہ انہوں نے پڑھا: «فَظَنُّوا أَنَّهُمْ مُلَاقُوهَا» یعنی اس میں جمع ہونے والے ہیں، اور 'اللفف' سے مراد جمع ہونا ہے۔ ﴿وَلَمْ يَجِدُوا عَنْهَا مَصْرِفًا﴾ یعنی: فرار کی کوئی جگہ؛ کیونکہ وہ انہیں ہر طرف سے گھیرے ہوئے ہو گی۔ اور القتبي نے کہا (9): کوئی موڑ جہاں وہ مڑ کر جا سکیں۔ اور کہا گیا: کوئی پناہ گاہ جس کی طرف وہ پناہ لیں۔ اور مطلب ایک ہی ہے۔ اور کہا گیا: اور بتوں نے مشرکین سے آگ کو پھیرنے کا کوئی راستہ نہ پایا (10)۔

(1) إعراب القرآن للنحاس 2/461۔ (2) الوسیط 3/154، ومعاني القرآن للزجاج 3/295، وتفسیر السمرقندي 2/303۔ (3) درید بن الصمہ الجشمی کے ایک شعر کا پہلا مصرع ہے جو ان کے دیوان کے صفحہ 47 پر موجود ہے اور وہاں روایت یہ ہے: "اعلانیہ طور پر انہوں نے دو ہزار زرہ پوشوں کا گمان (یقین) کیا، ان کے سردار فارسی زرہ میں ملبوس تھے" (4) 2/72۔ (5) الوسیط 3/154۔ (6) اسے احمد (11714) اور طبری 15/299 نے ابو سعید خدری کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور اس کی سند میں: دراج عن ابی الہیثم سلیمان بن عمرو العتواری ہے، اور ان کی ان سے روایت ضعیف ہے۔ (7) الوسیط 3/154۔ (8) بریکٹ کے درمیان والا حصہ المحرر الوجیز 3/524 سے ہے۔ (9) تفسیر غریب القرآن ص 269 میں۔ (10) النکت والعیون 3/317۔

Page 309 Surah Al-Kahf: Verses 54 - 59

The Almighty's saying: {And We have certainly explained in this Qur'an, for the people, from every [kind of] example; but man has ever been, most of anything, [prone to] dispute (54). And nothing has prevented the people from believing when guidance came to them and from asking forgiveness of their Lord except that there [must] befall them the precedent of the former peoples or that the punishment should come [directly] before them (55). And We send not the messengers except as bringers of good tidings and warners. And those who disbelieve dispute by [using] falsehood to refute thereby the truth and have taken My signs and what they are warned of in ridicule (56). And who is more unjust than one who is reminded of the verses of his Lord but turns away from them and forgets what his hands have put forth? Indeed, We have placed over their hearts coverings, lest they understand it, and in their ears deafness. And if you invite them to guidance - they will never be guided, then - ever (57). And your Lord is the Forgiving, Full of Mercy. If He were to seize them for what they have earned, He would have hastened the punishment for them. Rather, for them is an appointment from which they will never find an escape (58). And those cities - We destroyed them when they wronged, and We made for their destruction an appointed time (59).}

The Almighty's saying: {And We have certainly explained in this Qur'an, for the people, from every [kind of] example} has two possible meanings: First: The lessons and past generations He mentioned to them. Second: The proofs of Lordship He clarified for them (1), as previously mentioned in "Subhan" [Surah Al-Isra] (2). According to the first interpretation, it is a deterrent, and according to the second, it is an explanation. {But man has ever been, most of anything, [prone to] dispute} means: in contention and argument. This refers to Al-Nadr bin Al-Harith and his arguments regarding the Qur'an. It is also said: The verse is about Ubayy bin Khalaf. Al-Zajjaj said: It means the disbeliever is most prone to dispute; and the evidence that He meant the disbeliever is His saying: {And those who disbelieve dispute by [using] falsehood} (3). Anas narrated that the Prophet ﷺ said: "A man will be brought on the Day of Resurrection, and Allah will say to him: 'What did you do regarding what I sent to you?' He will say: 'O Lord, I believed in You, affirmed Your messengers, and acted according to Your Book.' Allah will say to him: 'This is your scroll, and there is nothing of that in it.' He will say: 'O Lord, I...'"

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/317. (2) Page 87 of this volume. (3) Al-Wasit 3/154, and Al-Zajjaj's words in Ma'ani al-Qur'an wa I'rabuhu 3/296.

पृष्ठ ३०९ सूरह अल-कहफ़: आयतें ५४ - ५९

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमने इस क़ुरआन में लोगों के लिए हर तरह की मिसालें खोल-खोल कर बयान कर दी हैं, लेकिन इंसान सबसे ज़्यादा झगड़ालू है (५४)। और लोगों को ईमान लाने से, जब उनके पास हिदायत आ गई, और अपने रब से माफ़ी माँगने से किसी चीज़ ने नहीं रोका, सिवाय इसके कि उनके साथ भी वही मामला पेश आए जो अगले लोगों के साथ हुआ, या उनके सामने अज़ाब आ खड़ा हो (५५)। और हम रसूलों को केवल शुभ समाचार देने वाले और डराने वाले बना कर भेजते हैं। और जो लोग काफ़िर हैं, वे असत्य के सहारे झगड़ते हैं ताकि उसके ज़रिए सत्य को नीचा दिखा सकें और उन्होंने मेरी आयतों और जिस चीज़ से उन्हें डराया गया, उसे मज़ाक बना लिया (५६)। और उससे बढ़कर ज़ालिम कौन होगा जिसे उसके रब की आयतों के ज़रिए याद दिलाया गया, फिर उसने उनसे मुँह मोड़ लिया और जो (बुरे काम) उसके हाथों ने आगे भेजे थे उन्हें भूल गया? बेशक, हमने उनके दिलों पर परदे डाल दिए हैं कि वे उसे न समझ सकें और उनके कानों में बोझ (बहरापन)। और अगर आप उन्हें हिदायत की तरफ़ बुलाएँ तो वे कभी हिदायत नहीं पाएँगे (५७)। और आपका रब बड़ा माफ़ करने वाला, दया का स्वामी है। अगर वह उनके कर्मों के कारण उन्हें पकड़ता तो उन पर जल्द ही अज़ाब भेज देता। लेकिन उनके लिए वादे का एक समय मुक़र्रर है जिससे बचकर भागने की वे कोई जगह नहीं पाएँगे (५८)। और ये बस्तियाँ हैं जिन्हें हमने हलाक कर दिया जब उन्होंने ज़ुल्म किया, और हमने उनकी हलाकत के लिए एक समय तय कर रखा था (५९)।}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमने इस क़ुरआन में लोगों के लिए हर तरह की मिसालें खोल-खोल कर बयान कर दी हैं} के दो अर्थ हो सकते हैं: पहला: जो नसीहतें और पिछली नस्लों के वाक़िए उसने उन्हें बताए हैं। दूसरा: जो रब होने के प्रमाण उसने उनके लिए स्पष्ट किए हैं (१), जैसा कि पहले 'सुब्हान' (सूरह अल-इसरा) में गुज़रा है (२)। पहले अर्थ के अनुसार यह एक झिड़की है, और दूसरे के अनुसार एक स्पष्टीकरण है। {लेकिन इंसान सबसे ज़्यादा झगड़ालू है} यानी: वाद-विवाद और बहस करने वाला। इससे मुराद अल-नज़र बिन अल-हारिस और क़ुरआन के बारे में उसकी बहस है। यह भी कहा गया है कि: यह आयत उबैय बिन ख़लफ़ के बारे में है। अल-ज़ज्जाज ने कहा: यानी काफ़िर सबसे ज़्यादा झगड़ालू है; और इसका प्रमाण कि अल्लाह ने काफ़िर को मुराद लिया है, उसका यह फ़रमान है: {और जो लोग काफ़िर हैं, वे असत्य के सहारे झगड़ते हैं} (३)। अनस ने रिवायत किया कि नबी ﷺ ने फ़रमाया: "क़यामत के दिन एक आदमी लाया जाएगा, तो अल्लाह उससे कहेगा: 'जो मैंने तुम्हारी तरफ़ भेजा था उसके बारे में तुमने क्या किया?' वह कहेगा: 'ऐ रब, मैं तुझ पर ईमान लाया,

तेरे रसूलों की तस्दीक़ की और तेरी किताब पर अमल किया।' अल्लाह उससे कहेगा: 'यह तुम्हारा आमालनामा है, इसमें ऐसा कुछ नहीं है।' वह कहेगा: 'ऐ रब, मैं...'"

(१) अल-नुकत वल उयून ३/३१७। (२) इस भाग का पृष्ठ ८७। (३) अल-वसीत ३/१५४, और मा'नी अल-क़ुरआन व इराबुहु ३/२९६ में अल-ज़ज्जाज का कथन।

صفحہ ۳۰۹ سورۃ الکہف: آیات ۵۴ - ۵۹

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور بے شک ہم نے اس قرآن میں لوگوں کے لیے ہر قسم کی مثالیں طرح طرح سے بیان کر دی ہیں، اور انسان سب سے زیادہ جھگڑالو ہے (۵۴)۔ اور لوگوں کو ایمان لانے سے جب کہ ان کے پاس ہدایت آ چکی اور اپنے رب سے مغفرت مانگنے سے کسی چیز نے نہیں روکا، سوائے اس کے کہ ان کے ساتھ بھی اگلوں کا سا معاملہ پیش آئے یا عذاب ان کے سامنے آ موجود ہو (۵۵)۔ اور ہم رسولوں کو نہیں بھیجتے مگر خوشخبری سنانے والے اور ڈرانے والے بنا کر، اور کافر باطل کے ذریعے جھگڑتے ہیں تاکہ اس سے حق کو زائل کر دیں، اور انہوں نے میری آیات اور جس چیز سے انہیں ڈرایا گیا اسے مذاق بنا لیا (۵۶)۔ اور اس شخص سے بڑھ کر ظالم کون ہوگا جسے اس کے رب کی آیات کے ذریعے نصیحت کی گئی تو اس نے ان سے منہ پھیر لیا اور ان (اعمال) کو بھول گیا جو اس کے ہاتھوں نے آگے بھیجے؟ بے شک ہم نے ان کے دلوں پر پردے ڈال دیے ہیں کہ وہ اسے سمجھ نہ سکیں اور ان کے کانوں میں بوجھ (بہرہ پن)۔ اور اگر آپ انہیں ہدایت کی طرف بلائیں تو وہ کبھی بھی ہدایت نہیں پائیں گے (۵۷)۔ اور آپ کا رب بڑا بخشنے والا، رحمت والا ہے۔ اگر وہ ان کے اعمال پر ان کی گرفت کرتا تو ان پر جلد ہی عذاب بھیج دیتا۔ بلکہ ان کے لیے وعدے کا ایک وقت مقرر ہے جس سے بچ کر وہ کوئی پناہ گاہ نہیں پائیں گے (۵۸)۔ اور یہ بستیاں ہیں، ہم نے انہیں ہلاک کر دیا جب انہوں نے ظلم کیا، اور ہم نے ان کی ہلاکت کے لیے ایک وقت مقرر کر رکھا تھا (۵۹)۔}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور بے شک ہم نے اس قرآن میں لوگوں کے لیے ہر قسم کی مثالیں طرح طرح سے بیان کر دی ہیں} کے دو ممکنہ رخ ہیں: پہلا: وہ عبرتیں اور گزشتہ زمانوں کے قصے جو ان سے بیان کیے گئے۔ دوسرا: ربوبیت کے وہ دلائل جو ان کے لیے واضح کیے گئے (۱)،

جیسا کہ پہلے 'سبحان' (سورہ اسراء) میں گزر چکا ہے (۲)۔ پہلے رخ کے اعتبار سے یہ تنبیہ ہے اور دوسرے کے اعتبار سے بیان۔ {اور انسان سب سے زیادہ جھگڑالو ہے} یعنی: بحث و تکرار کرنے والا۔ اس سے مراد النضر بن الحارث اور قرآن کے بارے میں اس کا جھگڑا ہے۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ: یہ آیت ابی بن خلف کے بارے میں ہے۔ الزجاج نے کہا: یعنی کافر سب سے زیادہ جھگڑالو ہے؛ اور اس پر دلیل کہ اس سے کافر مراد ہے، اللہ کا یہ فرمان ہے: {اور کافر باطل کے ذریعے جھگڑتے ہیں} (۳)۔ انسؓ سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "قیامت کے دن ایک شخص لایا جائے گا، اللہ اس سے فرمائے گا: جو میں نے تیری طرف بھیجا تھا اس میں تو نے کیا کیا؟ وہ کہے گا: اے رب، میں تجھ پر ایمان لایا، تیرے رسولوں کی تصدیق کی اور تیری کتاب پر عمل کیا۔ اللہ اس سے فرمائے گا: یہ تیرا نامہ اعمال ہے اس میں ایسا کچھ نہیں ہے۔ وہ کہے گا: اے رب، میں..."

(۱) النکت والعیون ۳/۳۱۷۔ (۲) اس جلد کا صفحہ ۸۷۔ (۳) الوسیط ۳/۱۵۴، اور معانی القرآن واعرابہ ۳/۲۹۶ میں الزجاج کا قول۔

Surah Al-Kahf: Verses 54 - 59 310

"I do not accept what is in this scroll." It is said to him: "These are the recording angels who testify against you." He says: "I do not accept them, O Lord. How can I accept them when they are not from me, nor from my side?" Allah Almighty says: "This Preserved Tablet, the Mother of the Book, has testified to that." He said: "O Lord, did You not grant me protection from injustice?" He said: "Yes." He said: "O Lord, I do not accept except a witness against me from my own self." Allah Almighty says: "Now We will send a witness against you from yourself." He wonders who will testify against him from himself. Then his mouth is sealed, and his limbs speak of polytheism, then he is allowed to speak again, so he enters Hellfire while some of his parts curse others. He says to his limbs: "May Allah curse you! It was for your sake that I was struggling." His limbs reply: "May Allah curse you! Did you think that a matter could be hidden from Allah?" That is the meaning of His saying: "But man is, more than anything else, quarrelsome" (1). Muslim recorded it (2) with its meaning from the hadith of Anas as well.

In "Sahih" Muslim, from Ali, that the Prophet ﷺ visited him and Fatima and said: "Will you not pray?" I said: "O Messenger of Allah, our souls are in the Hand of Allah; if He wills to awaken us, He will awaken us." The Messenger of Allah ﷺ turned away when I said that to him, then I heard him as he was leaving, striking his thigh and saying: "But man is, more than anything else, quarrelsome" (3).

The words of the Almighty: ﴿And nothing has prevented people from believing when guidance has come to them﴾ - meaning: the Quran, Islam, and Muhammad, peace and blessings be upon him (4) - ﴿and from asking forgiveness of their Lord except that there should befall them the precedent of the former peoples﴾ - meaning: Our way in destroying them (5), i.e., nothing prevented them from faith except My decree upon them for that. If I had decreed faith for them, they would have believed. "The precedent of the former peoples" refers to the custom of the former peoples in undergoing destructive punishment (6). And it is said: The meaning is: nothing prevented people from believing except their request that the precedent of the former peoples come upon them.

---

(1) We did not find it in this context. (2) Number (2969). (3) Sahih Muslim (775), and it is in Al-Bukhari (1127). (4) Zad al-Masir 5/157, and Al-Nukat wal-'Uyun 3/318. (5) Al-Baghawi 3/168. (6) Al-Nukat wal-'Uyun 3/318.

सूरह अल-कहफ़: आयतें 54 - 59 310

"मैं इस पत्र में जो कुछ है उसे स्वीकार नहीं करता।" उससे कहा जाता है: "ये रक्षक फ़रिश्ते हैं जो तुम्हारे विरुद्ध गवाही दे रहे हैं।" वह कहता है: "हे प्रभु, मैं उन्हें स्वीकार नहीं करता, और मैं उन्हें कैसे स्वीकार करूँ जबकि वे न मेरी ओर से हैं और न मेरे पक्ष से?" अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: "इस लोह-ए-महफ़ूज़ (सुरक्षित पट्टिका), जो किताबों की जननी है, ने इसकी गवाही दी है।" उसने कहा: "हे प्रभु, क्या आपने मुझे अन्याय से सुरक्षा नहीं दी थी?" उसने कहा: "हाँ।" उसने कहा: "हे प्रभु, मैं अपने विरुद्ध अपने स्वयं के अलावा किसी और गवाह को स्वीकार नहीं करता।" अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: "अब हम तुम्हारे विरुद्ध तुम्हारे स्वयं से एक गवाह भेजेंगे।" वह सोचता है कि उसके विरुद्ध उसके स्वयं से कौन गवाही देगा, फिर उसके मुँह पर मुहर लगा दी जाती है, और फिर उसके अंग शिर्क(बहुदेववाद) की बात करते हैं, फिर उसे बोलने दिया जाता है, तो वह नर्क में प्रवेश करता है जबकि उसके कुछ अंग दूसरों पर लानत (श्राप) भेजते हैं। वह अपने अंगों से कहता है: "अल्लाह तुम पर लानत करे! मैं तुम्हारे ही लिए संघर्ष कर रहा था।" उसके अंग कहते हैं: "अल्लाह तुझ पर लानत करे! क्या तू जानता था कि अल्लाह से कोई बात छिपाई जा सकती है?" यही अल्लाह के इस कथन का अर्थ है: "किन्तु मनुष्य सबसे अधिक झगड़ालू है" (1)। मुस्लिम ने (2) इसे अनस की हदीस से इसी अर्थ में उद्धृत किया है।

और 'सहीह' मुस्लिम में, अली से वर्णित है कि नबी ﷺ उनके और फातिमा के पास आए और कहा: "क्या तुम नमाज़ नहीं पढ़ोगे?" मैंने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, हमारी आत्माएं अल्लाह के हाथ में हैं, यदि वह हमें जगाना चाहता है तो हमें जगा देता है।" जब मैंने उनसे यह कहा तो अल्लाह के रसूल ﷺ मुड़ गए, फिर मैंने उन्हें पीठ फेरते हुए सुना, वे अपनी जांघ पर हाथ मार रहे थे और कह रहे थे: "किन्तु मनुष्य सबसे अधिक झगड़ालू है" (3)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿और लोगों को ईमान लाने से कोई चीज़ नहीं रोक सकी जब उनके पास मार्गदर्शन आ गया﴾ यानी: कुरान, इस्लाम और मुहम्मद (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) (4), ﴿और अपने रब से क्षमा माँगने से, सिवाय इसके कि उनके पास पूर्वजों का तरीका आए﴾ यानी: उन्हें नष्ट करने का हमारा तरीका (5), यानी: उन्हें ईमान लाने से मेरे उस फैसले के अलावा किसी और चीज़ ने नहीं रोका, और यदि मैं उनके लिए ईमान का फैसला करता, तो वे ईमान ले आते। और पूर्वजों का तरीका: विनाशकारी दंड में पूर्वजों की प्रथा है (6)। और कहा गया है: अर्थ यह है: लोगों को

ईमान लाने से किसी चीज़ ने नहीं रोका सिवाय इसके कि उन्होंने माँगा कि उनके पास पूर्वजों का तरीका आए।

---

(1) हमें इस संदर्भ में यह नहीं मिला। (2) संख्या (2969) के तहत। (3) सहीह मुस्लिम (775), और यह बुखारी (1127) में है। (4) ज़ाद अल-मसीर 157/5, और अल-नुकत वल-उयून 318/3। (5) अल-बगवी 168/3। (6) अल-नुकत वल-उयून 318/3।

سورہ الکہف: آیات ۵۴ - ۵۹ ۳۱۰

"میں اس صحیفے میں موجود چیز کو قبول نہیں کرتا۔" اس سے کہا جاتا ہے: "یہ محافظ فرشتے ہیں جو تمہارے خلاف گواہی دے رہے ہیں۔" وہ کہتا ہے: "اے رب، میں انہیں قبول نہیں کرتا، اور میں انہیں کیسے قبول کروں جبکہ وہ نہ میری طرف سے ہیں اور نہ ہی میری جانب سے؟" اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: "اس لوحِ محفوظ یعنی ام الکتاب نے اس کی گواہی دی ہے۔" اس نے کہا: "اے رب، کیا تو نے مجھے ظلم سے پناہ نہیں دی تھی؟" اس نے فرمایا: "کیوں نہیں۔" اس نے کہا: "اے رب، میں اپنے خلاف خود اپنے علاوہ کسی کی گواہی قبول نہیں کرتا۔" اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: "اب ہم تمہارے خلاف خود تمہی میں سے ایک گواہ بھیجیں گے۔" وہ سوچتا ہے کہ اس کے خلاف خود اس میں سے کون گواہی دے گا، پھر اس کے منہ پر مہر لگا دی جاتی ہے، اور اس کے اعضاء شرک کی گواہی دیتے ہیں، پھر اسے کلام کرنے کے لیے چھوڑ دیا جاتا ہے، پس وہ جہنم میں داخل ہوتا ہے جبکہ اس کے بعض حصے دوسروں پر لعنت کر رہے ہوتے ہیں۔ وہ اپنے اعضاء سے کہتا ہے: "اللہ تم پر لعنت کرے! میں تمہاری خاطر ہی تو لڑ رہا تھا۔" اس کے اعضاء کہتے ہیں: "اللہ تجھ پر لعنت کرے! کیا تجھے علم تھا کہ اللہ تعالیٰ سے کوئی بات چھپائی جا سکتی ہے۔" یہی اللہ تعالیٰ کے اس قول کا مطلب ہے: "اور انسان سب چیزوں سے بڑھ کر جھگڑالو ہے" (۱)۔ اسے مسلم (۲) نے حضرت انس کی حدیث سے اسی معنی میں روایت کیا ہے۔

اور 'صحیح' مسلم میں، حضرت علی سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ ان کے اور حضرت فاطمہ کے پاس تشریف لائے اور فرمایا: "کیا تم نماز نہیں پڑھتے؟" میں نے کہا: "یا رسول اللہ، ہماری جانیں تو اللہ کے ہاتھ میں ہیں، اگر وہ ہمیں بیدار کرنا چاہے تو بیدار کر دیتا ہے،" جب میں نے آپ سے یہ کہا تو رسول اللہ ﷺ واپس مڑ گئے، پھر میں نے آپ کو پیٹھ پھیر کر جاتے ہوئے سنا، آپ

اپنی ران پر ہاتھ مار رہے تھے اور فرما رہے تھے: "اور انسان سب چیزوں سے بڑھ کر جھگڑالو ہے" (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور لوگوں کو ایمان لانے سے کسی چیز نے نہیں روکا جب ان کے پاس ہدایت آگئی﴾ یعنی: قرآن، اسلام اور محمد صلی اللہ علیہ وسلم (۴)، ﴿اور اپنے رب سے مغفرت مانگنے سے، سوائے اس کے کہ ان کے پاس پہلوں کا طریقہ آئے﴾ یعنی: انہیں ہلاک کرنے کا ہمارا طریقہ (۵)، یعنی: انہیں ایمان سے میرے اس فیصلے کے سوا کسی چیز نے نہیں روکا، اور اگر میں ان کے لیے ایمان کا فیصلہ کر دیتا تو وہ ایمان لے آتے۔ اور پہلوں کا طریقہ: جڑ سے اکھاڑ دینے والے عذاب میں پہلوں کی عادت ہے (۶)۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: لوگوں کو ایمان لانے سے کسی چیز نے نہیں روکا سوائے اس مطالبے کے کہ ان کے پاس پہلوں کا طریقہ آئے۔

---

(۱) ہمیں اس سیاق کے ساتھ نہیں ملا۔ (۲) نمبر (۲۹۶۹)۔ (۳) صحیح مسلم (۷۷۵)، اور یہ بخاری (۱۱۲۷) میں ہے۔ (۴) زاد المسیر ۵/۱۵۷، اور النکت والعیون ۳/۳۱۸۔ (۵) البغوی ۳/۱۶۸۔ (۶) النکت والعیون ۳/۳۱۸۔

Surah Al-Kahf: Verses 54 - 59 / 311

...the ancients, so it was omitted. "The way of the ancients": witnessing the punishment. The polytheists asked for that, saying: {O Allah, if this indeed be the truth from You...} (1) verse [Al-Anfal: 32]. {Or that the punishment should come to them face to face.} [qubulan] is in the accusative case as a circumstance (haal) (2), and its meaning is "plainly"; said by Ibn Abbas (3). Al-Kalbi said: It is the sword on the day of Badr. Muqatil said: Suddenly. Abu Ja'far, 'Asim, Al-A'mash, Hamzah, Yahya, and Al-Kisa'i read it as "qubulun" (4) with two dammas, meaning all varieties of punishment; plural of "qabil" like "sabil" and "subul". Al-Nahhas: Al-Farra's view (5) is that "qubulun" is the plural of "qabil", meaning: scattered, following one after another. He considers it permissible for the meaning to be "plainly". Al-A'raj—whose reading was "qubulan"—said its meaning is: all together. Abu 'Amr—whose reading was "qubulan"—said its meaning is: plainly (6).

His (Exalted) saying: {And We send not the messengers except as givers of glad tidings} i.e., of Paradise for whoever believes. {and as warners} i.e., frightening with punishment whoever disbelieves (7). This has been mentioned before. {And those who disbelieve dispute with falsehood to refute the truth thereby}. It was said: It was revealed regarding the dividers who used to dispute about the Messenger (peace be upon him), saying: a magician, a madman, a poet, and a fortune-teller, as mentioned before (8). The meaning of "li-yud-hidu" (to refute/displace) is: to remove and nullify. The origin of "dahd" is "slipping". It is said: "dahadat rajuluhu", i.e., his foot slipped, "tad-hadu dahdan". "dahadat al-shamsu 'an kabidi al-sama'": the sun moved away from the zenith. "dahadat hujjatu-hu duhuhan": his argument was invalidated, and Allah invalidated it. "Id-had" is making something slip (9). In the description of the Bridge (Sirat): "And the bridge will be set over Hell, and it becomes..."

(1) Al-Baghawi 168/3, and Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 296/3. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 462/2, and "qubulan" which the author read is the reading of Ibn Kathir, Abu Amr, Nafi', and Ibn Amir as in as-Sab'ah p. 393. (3) Al-Baghawi 169/3. (4) As-Sab'ah p. 393, at-Taysir p. 144, and an-Nashr 311/2. (5) In Ma'ani al-Qur'an 147/2. (6) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 462/2. (7) Mentioned similarly by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 525/3, and previously 384/8. (8) Similar speech in al-Wasit 154/3, and previously 255/12. (9) As-Sihah (dahada).

सूरह अल-कहफ़: आयत ५४ - ५९ / ३११

...प्राचीन लोग, इसलिए उसे हटा दिया गया। "प्राचीन लोगों का तरीका": अज़ाब (दंड) को अपनी आँखों से देखना। मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने इसकी माँग की थी और कहा था: {ऐ अल्लाह, यदि यह वास्तव में तेरी ओर से सत्य है...} (१) आयत [अल-अनफ़ाल: ३२]। {या उनके पास अज़ाब आमने-सामने आ जाए।} यहाँ 'क़ुबुलन' (आमने-सामने) हाल (परिस्थिति) के रूप में प्रयुक्त है (२), और इसका अर्थ है "स्पष्ट रूप से"; यह इब्न अब्बास ने कहा है (३)। अल-कल्बी ने कहा: इसका अर्थ बद्र के दिन की तलवार है। मुक़ातिल ने कहा: अचानक। अबू जाफ़र, आसिम, अल-अमश, हमज़ा, यहया और अल-किसाई ने इसे 'क़ुबुलुन' (दो पेश के साथ) पढ़ा है (४), जिसका अर्थ वे अज़ाब की सभी श्रेणियों से लेते हैं; यह 'क़बील' का बहुवचन है जैसे 'सबील' का 'सुबुल'। अल-नहहास: अल-फ़र्रा का विचार (५) है कि 'क़ुबुलुन', 'क़बील' का बहुवचन है जिसका अर्थ है: अलग-अलग, एक के बाद एक आने वाला। उनके अनुसार इसका अर्थ "स्पष्ट रूप से" होना भी संभव है। अल-आरज—जिनका पाठ 'क़ुबुलन' था—ने कहा इसका अर्थ है: सब एक साथ। अबू अम्र—जिनका पाठ 'क़ुबुलन' था—ने कहा इसका अर्थ है: स्पष्ट रूप से (६)।

अल्लाह तआला का कथन: {और हम रसूलों को केवल शुभ समाचार देने वाले बनाकर भेजते हैं} यानी: ईमान लाने वालों के लिए जन्नत की खुशखबरी देने वाले। {और सचेत करने वाले} यानी: कुफ़्र करने वालों को अज़ाब से डराने वाले (७)। यह पहले बताया जा चुका है। {और जो लोग काफ़िर हैं, वे असत्य के सहारे झगड़ते हैं ताकि उसके द्वारा सत्य को मिटा (नीचा दिखा) दें}। कहा गया है: यह उन 'मुक़्तसिमीन' (बाँटने वालों) के बारे में उतरा जो रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के बारे में बहस करते थे और कहते थे: जादूगर, पागल, कवि और ज्योतिषी, जैसा कि पहले बताया गया (८)। 'युद-हिदू' का अर्थ है: हटाना और निरस्त करना। 'दहद' का मूल अर्थ 'फिसलना' है। कहा जाता है: "दहदत रजुलुहु", यानी: उसका पैर फिसल गया। "दहदत अल-शम्सु अन कबिदि अल-समा": सूरज आसमान के बीच से ढल गया। "दहदत हुज्जतुहू दुहूहान": उसका तर्क अमान्य हो गया, और अल्लाह ने उसे अमान्य कर दिया। 'इद-हाद' का अर्थ है फिसलाना (९)। सिरात (पुल) के वर्णन में आता है: "और जहन्नम के ऊपर पुल बिछाया जाएगा, और वह हो जाएगा..."

(१) अल-बग़वी १६८/३, और ज़ज्जाज द्वारा 'मा'नी अल-क़ुरआन' २९६/३। (२) नहहास द्वारा 'ए'राब अल-क़ुरआन' ४६२/२, और लेखक द्वारा पढ़ी गई 'क़ुबुलन' इब्न कसीर, अबू अम्र, नाफ़े और इब्न आमिर की क़िरात (पाठ) है जैसा कि 'अस-सबआ' पृष्ठ ३९३ में है। (३) अल-बग़वी १६९/३। (४) 'अस-

सबआ' पृष्ठ ३९३, 'अत-तयसीर' पृष्ठ १४४, और 'अन-नश्र' ३११/२। (५) 'मा'नी अल-क़ुरआन' १४७/२ में। (६) नहहास द्वारा 'ए'राब अल-क़ुरआन' ४६२/२। (७) इब्न अतिय्या ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ५२५/३ में इसी तरह का उल्लेख किया है, और इससे पहले ३८४/८ में। (८) 'अल-वसीत' १५४/३ में इसी तरह की बात है, और इससे पहले २५५/१२ में। (९) 'अस-सिहाह' (दहद)।

سورة الكهف: آيات ۵۴ - ۵۹ / ۳۱۱

...پچھلے لوگ، پس حذف کیا گیا، اور پچھلوں کا طریقہ: عذاب کا اپنی آنکھوں سے دیکھنا، پس مشرکین نے اس کا مطالبہ کیا، اور کہا: ﴿اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقَّ مِنْ عِندِكَ﴾ (۱) آیت [الأنفال: ۳۲]۔ «أَوْ يَأْتِيَهُمُ الْعَذَابُ قُبُلًا» (یا ان کے پاس عذاب آمنے سامنے آئے) لفظ 'قُبُلًا' حال کے طور پر منسوب ہے (۲)، اور اس کا معنی ہے "عياناً" (صاف دیکھنا)؛ یہ ابن عباس (۳) کا قول ہے۔ کلبی نے کہا: اس سے مراد جنگ بدر کے دن کی تلوار ہے۔ مقاتل نے کہا: اچانک۔ ابو جعفر، عاصم، اعمش، ہمزہ، یحییٰ اور کسائی نے اسے «قُبُلًا» (۴) (دو پیش کے ساتھ) پڑھا ہے، ان کی مراد اس سے عذاب کی تمام اقسام ہیں؛ یہ 'قبيل' کی جمع ہے جیسے 'سبيل' کی جمع 'سبل' آتی ہے۔ نحاس: اور فراء کا مذہب (۵) یہ ہے کہ «قُبُلًا»، 'قبيل' کی جمع ہے یعنی: متفرق طور پر جو ایک کے بعد ایک آئے۔ اور ان کے نزدیک یہ بھی جائز ہے کہ اس کا معنی "عياناً" (واضح طور پر) ہو۔ اعرج نے - اور ان کی قرأت «قُبُلًا» تھی - کہا کہ اس کا معنی ہے: سب مل کر۔ ابو عمرو نے - اور ان کی قرأت «قُبُلًا» تھی - کہا کہ اس کا معنی ہے: عياناً (۶)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمَا نُرْسِلُ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا مُبَشِّرِينَ﴾ یعنی: ایمان لانے والوں کے لیے جنت کی خوشخبری دینے والے۔ ﴿وَمُنذِرِينَ﴾ یعنی: کفر کرنے والوں کو عذاب سے ڈرانے والے (۷)۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔ ﴿وَيُجَادِلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالْبَاطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ﴾ (اور کافر باطل کے ذریعے جھگڑتے ہیں تاکہ اس سے حق کو زائل کر دیں)۔ کہا گیا ہے کہ: یہ مقتسمین (تقسیم کرنے والوں) کے بارے میں نازل ہوئی جو رسول اللہ ﷺ کے بارے میں جھگڑتے تھے، اور کہتے تھے: جادوگر، مجنون، شاعر اور کاہن، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۸)۔ اور لفظ «يدحضوا» کا معنی ہے: زائل کر دینا اور باطل کر دینا۔ اور لفظ «دحض» کی اصل 'پھسلنا' (الزلق) ہے۔ کہا جاتا ہے:

«دَحَضَتْ رِجْلُه» یعنی اس کا پاؤں پھسل گیا، «تَدْحض دَحْضاً»۔ اور «دَحَضَتِ الشمسُ عن کبد السماء» یعنی سورج آسمان کے عین وسط سے ڈھل گیا، اور «دَحَضَتْ حُجَّتُه دُحوضاً» یعنی اس کی دلیل باطل ہو گئی، اور اللہ نے اسے باطل کر دیا۔ اور «الإدحاض» کا معنی ہے پھسلانا (۹)۔ اور پل صراط کے وصف میں ہے: «اور جہنم پر پل بچھایا جائے گا، اور وہ ہو جائے گا...»

(۱) البغوی ۱۶۸/۳، اور معانی القرآن للزجاج ۲۹۶/۳۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۴۶۲/۲، اور «قبلاً» جسے مصنف نے پڑھا وہ ابن کثیر، ابو عمرو، نافع اور ابن عامر کی قرأت ہے جیسا کہ 'السبعة' صفحہ ۳۹۳ میں ہے۔ (۳) البغوی ۱۶۹/۳۔ (۴) السبعة صفحہ ۳۹۳، التیسیر صفحہ ۱۴۴، اور النشر ۳۱۱/۲۔ (۵) معانی القرآن ۱۴۷/۲ میں۔ (۶) إعراب القرآن للنحاس ۴۶۲/۲۔ (۷) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۵۲۵/۳ میں اس طرح کا ذکر کیا ہے، اور گزشتہ ۳۸۴/۸۔ (۸) اسی طرح کی گفتگو الوسیط ۱۵۴/۳ میں ہے، اور گزشتہ ۲۵۵/۱۲۔ (۹) الصحاح (دحض)۔

312 Surah Al-Kahf: Verses 54 - 59

...intercession, and they say: "O Allah, grant safety, grant safety." It was asked: "O Messenger of Allah, what is the bridge (As-Sirat)?" He said: "It is a slippery, unstable place" (1), meaning: the foot slips on it. Tarafa [the poet] said: O Abu Mundhir, you sought loyalty but were afraid of it ... and you turned away just as a camel turns away from a slippery patch (2). {And they took My signs} meaning: the Quran (3) {and that which they were warned of} of the punishment {in mockery}. The word "ma" (that which) is a verbal noun, meaning: "the warning". It is also said: it means "all that which" (4), i.e., they took the Quran (5) and everything they were warned about as a joke and falsehood. This was explained earlier in [the commentary on] Surah Al-Baqarah (6). It is also said that this refers to Abu Jahl's comment about butter and dates: "This is the Zaqqum" [the infernal tree] (7). Others say it refers to their claims about the Quran: that it is magic, muddled dreams, or legends of the ancients. They said to the Messenger: {Is this but a human like yourselves?} [Al-Anbiya: 3], {And they said, "Why was this Qur'an not sent down upon a great man from [one of] the two cities?"} [Az-Zukhruf: 31] and {What did Allah intend by this as an example?} [Al-Baqarah: 26]. The Almighty's saying: {And who is more unjust than one who is reminded of the verses of his Lord but turns away from them} means: No one is more unjust to themselves than a person who is preached to with the signs of their Lord, yet treats them lightly and refuses to accept them (8). {And forgets what his hands have put forth} means: he persisted in his disbelief and sins and did not repent (9). In this context, "forgetting" means "leaving" or "abandoning". It is also said to mean: he forgot the consequences of his past actions and the punishment he earned. Both meanings are similar. {Indeed, We have placed over their hearts coverings lest...}

---

(1) Narrated by Muslim (183), from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri. In some versions, it says 'mazlaqah' instead of 'mazallah'. (2) Diwan Tarafa, p. 172. It's in 'Majaz al-Quran' by Abu Ubaidah, 1/408. At-Tabari mentions it without attribution (15/302). His version is: "You narrated, and Najs al-Yashkuri was wary... and he veered away like a camel from a slippery spot." (3) Tafsir al-Samarqandi, 2/303. (4) Al-Kashshaf, 2/489. (5) Al-Baghawi, 3/169. (6) 4/101. (7) Mentioned earlier in Surah al-Isra, at verse (60). (8) Tafsir al-Razi, 21/142. (9) I'rab al-Nahhas, 2/462.

312 सूरह अल-कहफ: आयतें 54 - 59

...सिफ़ारिश, और वे कहते हैं: "ऐ अल्लाह, सलामती दे, सलामती दे।" पूछा गया: "ऐ अल्लाह के रसूल, पुल (सिरात) क्या है?" उन्होंने फ़रमाया: "यह एक फिसलने वाली, डगमगाने वाली जगह है" (1), यानी: इसमें पैर फिसल जाते हैं। तरफ़ा (कवि) ने कहा: ऐ अबू मुनज़िर, तुमने वफ़ादारी चाही लेकिन उससे डर गए... और तुम वैसे ही मुड़ गए जैसे ऊँट फिसलने वाली जगह से मुड़ जाता है (2)। {और उन्होंने मेरी आयतों को} यानी: क़ुरआन को (3) {और जिस चीज़ से उन्हें डराया गया था} यानी अज़ाब की धमकी को {मज़ाक बना लिया}। यहाँ "मा" (वह जो) का अर्थ क्रियावाचक संज्ञा है, यानी: "चेतावनी"। यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ है "वह सब कुछ जिससे" (4), यानी उन्होंने क़ुरआन (5) और उन सभी चेतावनियों को मज़ाक, खेल और असत्य मान लिया। इसका स्पष्टीकरण सूरह अल-बक़रह (6) में पहले ही दिया जा चुका है। यह भी कहा गया है कि यह अबू जहल के मक्खन और खजूर के बारे में कहे गए शब्दों की ओर इशारा है: "यही ज़क़्क़ूम (नर्क का पेड़) है" (7)। कुछ का कहना है कि यह क़ुरआन के बारे में उनके दावों के बारे में है कि यह जादू है, उलझे हुए सपने हैं, या पूर्वजों की कहानियाँ हैं। उन्होंने रसूल से कहा: {क्या यह तुम्हारी ही तरह का एक इंसान नहीं है?} [अल-अंबिया: 3], {और उन्होंने कहा, "यह क़ुरआन इन दो बस्तियों में से किसी बड़े आदमी पर क्यों नहीं उतारा गया?"} [अज़-ज़ुख़रुफ़: 31] और {अल्लाह का इस मिसाल से क्या इरादा है?} [अल-बक़रह: 26]। अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और उससे बढ़कर ज़ालिम कौन है जिसे उसके रब की आयतों के ज़रिए याद दिलाया जाए, फिर वह उनसे मुँह फेर ले} यानी: अपने आप पर उस शख़्स से बढ़कर कोई ज़ालिम नहीं जिसे उसके रब की आयतों से नसीहत दी जाए, फिर भी वह उन्हें हलका समझे और उन्हें स्वीकार करने से मुँह फेर ले (8)। {और वह भूल जाए जो उसके हाथों ने आगे भेजा है} यानी: उसने अपने कुफ़्र और गुनाहों को छोड़ दिया और उनसे तौबा नहीं की (9)। यहाँ "भूलने" का अर्थ है "छोड़ देना"। यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ है: वह भूल गया कि उसने अपने लिए क्या आगे भेजा है और उसे किस अज़ाब का सामना करना पड़ेगा। दोनों अर्थ करीब-करीब एक जैसे हैं। {बेशक हमने उनके दिलों पर परदे डाल दिए हैं ताकि वे...}

---

(1) इसे मुस्लिम (183) ने अबू सईद अल-ख़ुदरी की हदीस से बयान किया है। कुछ संस्करणों में 'मज़ल्लाह' की जगह 'मज़लक़ह' शब्द आया है। (2) दीवान तरफ़ा, पृ. 172। यह अबू उबैदाह की 'मजाज़ अल-क़ुरआन' (1/408) में भी है। अत-तबरी (15/302) ने इसे बिना किसी संदर्भ के उद्धृत किया है। उनका संस्करण है: "तुमने रिवायत की, और नजस अल-यशकूरी उससे सावधान था... और

वह वैसे ही मुड़ा जैसे ऊँट फिसलने वाली जगह से मुड़ता है।" (3) तफ़सीर अल-समरकंदी, 2/303। (4) अल-कशशाफ़, 2/489। (5) अल-बग़वी, 3/169। (6) 4/101। (7) इसका उल्लेख पहले सूरह अल-इसरा की आयत (60) में आ चुका है। (8) तफ़सीर अल-राज़ी, 21/142। (9) एराब अल-नहहास, 2/462।

312 سورہ الکہف: آیات 54 - 59

...شفاعت، اور وہ کہتے ہیں: "اے اللہ، سلامتی دے، سلامتی دے۔" پوچھا گیا: "اے اللہ کے رسول، پل (صراط) کیا ہے؟" آپؐ نے فرمایا: "یہ ایک پھسلنے والی، لڑکھڑانے والی جگہ ہے" (1)، یعنی: اس پر پاؤں پھسل جاتے ہیں۔ طرفہ (شاعر) نے کہا: اے ابو منذر، تم نے وفاداری کا ارادہ کیا لیکن اس سے ڈر گئے... اور تم ویسے ہی مڑ گئے جیسے اونٹ پھسلن والی جگہ سے مڑ جاتا ہے (2)۔ {اور انہوں نے میری آیات کو} یعنی: قرآن کو (3) {اور جس سے انہیں ڈرایا گیا تھا} یعنی عذاب کی وعید کو {مذاق بنا لیا}۔ یہاں لفظ "ما" (جس سے) مصدری معنی میں ہے، یعنی: "ڈرانا"۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ اس کا مطلب "وہ سب کچھ جس سے" (4) ہے، یعنی انہوں نے قرآن (5) اور ان تمام چیزوں کو جن سے انہیں ڈرایا گیا تھا، مذاق، کھیل اور باطل قرار دے دیا۔ اس کی وضاحت سورہ بقرہ (6) میں گزر چکی ہے۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ یہ ابوجہل کے مکھن اور کھجور کے بارے میں کہے گئے اس قول کی طرف اشارہ ہے: "یہی زقوم (جہنم کا درخت) ہے" (7)۔ بعض کا کہنا ہے کہ یہ قرآن کے بارے میں ان کے ان اقوال کی طرف اشارہ ہے کہ یہ جادو ہے، پریشان کن خواب ہیں یا اگلوں کے قصے کہانیاں ہیں۔ انہوں نے رسولؐ سے کہا: {کیا یہ تمہاری ہی طرح کا ایک انسان نہیں ہے؟} [الانبیاء: 3]، {اور انہوں نے کہا، "یہ قرآن ان دو بستیوں میں سے کسی بڑے آدمی پر کیوں نہیں اتارا گیا؟"} [الزخرف: 31] اور {اللہ کا اس مثال سے کیا ارادہ ہے؟} [البقرہ: 26]۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور اس سے بڑا ظالم کون ہے جسے اس کے رب کی آیات کے ذریعے یاد دہانی کرائی جائے، پھر وہ ان سے منہ پھیر لے} یعنی: اپنی جان پر اس شخص سے بڑا کوئی ظالم نہیں جسے اس کے رب کی آیات کے ذریعے نصیحت کی جائے، پھر بھی وہ انہیں معمولی سمجھے اور انہیں قبول کرنے سے منہ پھیر لے (8)۔ {اور وہ بھول جائے جو اس

کے ہاتھوں نے آگے بھیجا ہے} یعنی: اس نے اپنے کفر اور گناہوں کو (پیچھے) چھوڑ دیا اور ان سے توبہ نہیں کی (9)۔ یہاں "بھولنے" کا مطلب ہے "چھوڑ دینا"۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ اس کا مطلب ہے: وہ بھول گیا کہ اس نے اپنے لیے (آخرت کے لیے) کیا آگے بھیجا ہے اور اسے کس عذاب کا سامنا کرنا پڑے گا۔ دونوں معنی قریب قریب ایک جیسے ہیں۔ {بے شک ہم نے ان کے دلوں پر پردے ڈال دیے ہیں تاکہ وہ...}

---

(1) اسے مسلم (183) نے ابو سعید خدریؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ بعض نسخوں میں 'مزلہ' کی جگہ 'مزلقہ' کا لفظ آیا ہے۔ (2) دیوان طرفہ ص 172۔ یہ ابو عبیدہ کی 'مجاز القرآن' (1/408) میں بھی ہے، اور طبری (15/302) نے اسے بغیر کسی حوالے کے ذکر کیا ہے۔ ان کی روایت یہ ہے: تم نے روایت کی اور نجس یشکری اس سے چوکنا رہا... اور وہ ویسے ہی مڑا جیسے اونٹ پھسلن سے مڑتا ہے۔ (3) تفسیر سمرقندی 2/303۔ (4) الکشاف 2/489۔ (5) البغوی 3/169۔ (6) 4/101۔ (7) اس کا ذکر سورہ اسراء کی آیت (60) میں گزر چکا ہے۔ (8) تفسیر رازی 21/142۔ (9) اعراب النحاس 2/462 ۔

"...they understand it, and in their ears is heaviness" because of their disbelief, i.e.: We prevented faith from entering their hearts and their ears. "And even if you call them to guidance" (1) i.e.: to faith "then they will never ever be guided" regarding specific people. (2) And it is a refutation of the Qadriyyah's view, and the meaning of this verse has been previously discussed in "Subhan" (3) and elsewhere.

The Almighty's saying: "And your Lord is the Forgiving, Full of Mercy" i.e.: for sins, and this is specific to the people of faith excluding the disbelievers, based on the proof of His saying: "Indeed, Allah does not forgive that partners be associated with Him" [An-Nisa: 48]. Regarding "The Mercy," there are four interpretations: First: The One who rewards. Second: The Forgiver. Third: The Bestower of Grace. Fourth: The Guide to guidance. According to these last two aspects, it encompasses both believers and disbelievers; because He bestows blessings in this world upon the disbeliever just as He bestows upon the believer, and He has clarified the path of guidance to the disbeliever as He clarified it to the believer, even if the believer was guided instead of the disbeliever. (4) The meaning of His saying: "If He were to take them to task for what they have earned" i.e.: for disbelief and sins, (5) "He would have hastened the punishment for them," but He grants them respite, "But for them is an appointment" i.e.: a fixed term to which they are deferred (6). Its parallel is: "For every news is a term" [Al-An'am: 67], "For every term is a decree" [Ar-Ra'd: 38] i.e.: when it arrives, they cannot escape it neither in this world nor in the hereafter, "They will never find besides Him a refuge" i.e.: a sanctuary; said by Ibn Abbas and Ibn Zaid, (7) and Al-Jawhari mentioned it in "As-Sahah". It is said: 'aal', 'ya'ool', 'awlan' and 'wa'oolan' on the weight of 'fa'ool', i.e.: he took refuge, and 'wa'ila' from it follows the pattern 'fa'ila'.

---

(1) Zad al-Masir 159/5. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 297/3. (3) Page 95 of this volume. (4) Al-Nukat wal-Uyun 320/3. (5) Tafsir al-Samarqandi 304/2. (6) Al-Nukat wal-Uyun 320/3. (7) Al-Tabari narrated it from them 305/15.

"...कि वे इसे समझें, और उनके कानों में भारीपन है" उनके कुफ्र (अविश्वास) के कारण, यानी: हमने उनके दिलों और कानों में ईमान (आस्था) के प्रवेश को रोक दिया। "और यदि आप उन्हें हिदायत (मार्गदर्शन) की ओर बुलाएँ' (1) यानी: ईमान की ओर "तो वे कभी भी हिदायत नहीं पाएंगे" कुछ विशिष्ट लोगों के बारे में। (2) और यह कदरिया के विचार का खंडन है, और इस आयत का अर्थ पहले "सुब्हान" (3) आदि में चर्चा किया जा चुका है।

अल्लाह तआला का कथन: "और आपका रब क्षमाशील, दयावान है" यानी: पापों के लिए, और यह काफिरों को छोड़कर ईमान वालों के लिए विशिष्ट है, अल्लाह के इस कथन के प्रमाण से: "बेशक अल्लाह इसे क्षमा नहीं करता कि उसके साथ किसी को शरीक (साझेदार) ठहराया जाए" [अन-निसा: 48]। "अल-रहमह" (दया) की चार व्याख्याएँ हैं: पहली: सवाब (प्रतिफल) देने वाला। दूसरी: क्षमा करने वाला। तीसरी: नेमत (अनुग्रह) देने वाला। चौथी: हिदायत (मार्गदर्शन) देने वाला। इन अंतिम दो पहलुओं में, यह ईमान वाले और काफिर दोनों को सम्मिलित करता है; क्योंकि वह दुनिया में काफिर पर भी वैसे ही अनुग्रह करता है जैसे वह ईमान वाले पर करता है, और उसने काफिर के लिए हिदायत का रास्ता वैसे ही स्पष्ट कर दिया जैसे उसने ईमान वाले के लिए किया, भले ही ईमान वाले ने काफिर के विपरीत हिदायत पा ली। (4) और अल्लाह के इस कथन का अर्थ: "यदि वह उनके किए धरे पर उनकी पकड़ करता" यानी: कुफ्र और पापों के कारण (5) "तो उन पर शीघ्र ही अज़ाब (दंड) भेज देता," लेकिन वह उन्हें मोहलत देता है, "बल्कि उनके लिए एक वादा है" यानी: एक निश्चित समय जिस तक उन्हें टाला गया है। (6) इसका उदाहरण है: "हर खबर के लिए एक समय तय है" [अल-अनआम: 67], "हर समय के लिए एक लिखत है" [अर-रअद: 38] यानी: जब वह उतर जाएगा, तो वे उससे बच नहीं पाएंगे न दुनिया में और न ही आखिरत (परलोक) में, "वे उसके सिवा कोई पनाहगाह नहीं पाएंगे" यानी: कोई शरणस्थल; यह इब्न अब्बास और इब्न जैद का कथन है, (7) और अल-जौहरी ने इसे "अस्-सिहाह" में उद्धृत किया है। कहा जाता है: 'आल', 'यऊल', 'अवलन' और 'वऊलन' 'फ़ऊल' के वजन पर, यानी: उसने पनाह ली, और उससे 'वाइल' 'फ़ाइल' के वजन पर है।

---

(1) ज़ाद अल-मसीर 159/5. (2) मा'नी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 297/3. (3) इस खंड का पृष्ठ 95. (4) अल-नुकत वल-उयून 320/3. (5) तफसीर अल-समरकंदी 304/2. (6) अल-नुकत वल-उयून 320/3. (7) इसे उन दोनों से अत-तबरी ने 305/15 में उद्धृत किया है।

"...تاکہ وہ اسے سمجھیں، اور ان کے کانوں میں بوجھ ہے" ان کے کفر کی وجہ سے، یعنی: ہم نے ان کے دلوں اور کانوں میں ایمان داخل ہونے سے روک دیا۔ "اور اگر آپ انہیں ہدایت کی طرف بلائیں" (۱) یعنی: ایمان کی طرف "تو وہ کبھی بھی ہدایت نہیں پائیں گے" بعض مخصوص لوگوں کے بارے میں۔ (۲) اور یہ قدریہ کے قول کی تردید ہے، اور اس آیت کا معنی پہلے "سبحان" (۳) وغیرہ میں گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور آپ کا رب بخشنے والا، رحمت والا ہے" یعنی: گناہوں کے لیے، اور یہ کفار کے سوا اہل ایمان کے ساتھ خاص ہے، اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی دلیل سے: "بیشک اللہ اسے نہیں بخشتا کہ اس کے ساتھ شریک ٹھہرایا جائے" [النساء: ۴۸]۔ "الرحمہ" میں چار تاویلات ہیں: پہلی: ثواب دینے والا۔ دوسری: معاف کرنے والا۔ तीसरी: نعمت دینے والا۔ चौथी: ہدایت دینے والا۔ ان آخری دو صورتوں میں یہ مومن اور کافر دونوں کو شامل ہے؛ کیونکہ وہ دنیا میں کافر پر بھی اسی طرح انعام فرماتا ہے جس طرح مومن پر فرماتا ہے، اور اس نے کافر کے لیے ہدایت کا راستہ اسی طرح واضح کر دیا جیسے مومن کے لیے کیا، اگرچہ مومن نے کافر کے برعکس ہدایت پا لی۔ (۴) اور اللہ کے ارشاد: "اگر وہ ان کے اعمال کی بنا پر ان کی پکڑ فرماتا" یعنی: کفر اور معاصی کی وجہ سے (۵) "تو ان پر عذاب جلدی بھیج دیتا" لیکن وہ انہیں مہلت دیتا ہے، "بلکہ ان کے لیے ایک وعدہ ہے" یعنی: ایک مقررہ وقت جس تک انہیں مؤخر کیا گیا ہے۔ (۶) اس کی نظیر یہ ہے: "ہر خبر کے لیے ایک وقت مقرر ہے" [الأنعام: ۶۷]، "ہر وقت کے لیے ایک لکھی ہوئی بات ہے" [الرعد: ۳۸] یعنی: جب وہ نازل ہو جائے تو وہ اس سے بچ نہیں پائیں گے، نہ دنیا میں اور نہ ہی آخرت میں، "وہ اس کے سوا کوئی پناہ گاہ نہیں پائیں گے" یعنی: کوئی ملجا؛ یہ ابن

عباس اور ابن زید کا قول ہے، (۷) اور جوہری نے اسے "الصحاح" میں نقل کیا ہے۔ کہا جاتا ہے: "آل"، "یئول"، "اولاً" اور "وؤولاً" فعول کے وزن پر، یعنی: اس نے پناہ لی، اور اس سے "وائل" فاعل کے وزن پر ہے۔

---

(۱) زاد المسیر ۱۵۹/۵۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۲۹۷/۳۔ (۳) اس جلد کا ص ۹۵۔ (۴) النکت والعیون ۳۲۰/۳۔ (۵) تفسیر السمرقندی ۳۰۴/۲۔ (۶) النکت والعیون ۳۲۰/۳۔ (۷) اسے ان دونوں سے الطبری نے ۳۰۵/۱۵ پر روایت کیا ہے۔

314 Surah Al-Kahf: Verses 54 - 59

Meaning: seeking salvation (1). Mujahid said: a sanctuary. Qatadah said: a protector (2). Abu Ubaidah said (3): a place of rescue. It was also said: a refuge, and the meaning is the same. The Arabs say: 'His soul did not wa'alat,' meaning: it did not escape (4). From this is the poet's saying: 'May your soul not escape, you left it to the two 'Amiris without being wounded' (5). And Al-A'sha said (6): 'I might snatch from the master of the house his moment of heedlessness, while he is wary of me, yet he does not escape.' Meaning: he does not survive (7).

His (the Almighty's) saying: ﴿وَتِلْكَ الْقُرَى أَهْلَكْنَاهُمْ﴾ (And those cities, We destroyed them). 'Tilka' (those) is in the nominative case as a subject. 'Al-Qura' (the cities) is an adjective or a substitute. 'Ahlaknahum' (We destroyed them) is in the position of the predicate, based on the implied meaning; because the meaning is: 'the people of the cities.' It is also permissible for 'tilka' to be in the accusative case according to [the rule of] those who say: 'Zaidan darabtuhu' (Zaid, I hit him) (8). Meaning: and those cities whose news We have recounted to you, such as the cities of 'Ad, Thamud, Madyan, and the people of Lot; We destroyed them when they transgressed and disbelieved. ﴿وَجَعَلْنَا لِمَهْلِكِهِمْ مَوْعِداً﴾ (And We appointed for their destruction a set time), meaning: a known time which they did not exceed (9). 'Mahlik' is derived from 'ahlaku' (they were destroyed), and 'Asim read it as: 'Mahlikahum' with a fatha on both the Mim and the Lam (10).

(1) Al-Sihah (wa'al). (2) Narrated from both of them by Al-Tabari 15/305, and the saying of Mujahid is in his Tafsir 1/378. (3) In Majaz al-Quran 1/408. (4) Tafsir Gharib al-Quran by Ibn Qutaybah, p. 269. (5) Al-Nukat wal-Uyun 3/320; the verse is by Damrah ibn Damrah al-Nahshali, a pre-Islamic poet. The verse is in Al-Nawadir p. 55, and it is unattributed in Al-Tabari 15/304, and Ma'ani al-Quran by Al-Farra' 2/148. Al-Baghdadi said in Al-Khizanah 9/286: His saying 'May your soul not escape...' etc., this is a supplication against a man who surrendered to his enemies without being wounded. (6) In his Diwan, p. 109. (7) Zad al-Masir 5/160. (8) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 2/463, and what is between the brackets is from him. (9) Al-Kashshaf 2/489 - 490. (10) This is the narration of Abu Bakr from 'Asim; Hafs narrated from 'Asim with a fatha on the Mim and a kasra on the Lam. 'Al-Sab'ah' p. 393.

314 सूरह अल-कहफ: आयतें 54 - 59

अर्थात: मोक्ष की खोज (1)। मुजाहिद ने कहा: एक आश्रय। क़तादह ने कहा: एक संरक्षक (2)। अबू उबैदा ने कहा (3): बचने का स्थान। यह भी कहा गया है: एक शरण, और अर्थ एक ही है। अरब कहते हैं: 'उसकी आत्मा वा-अलत नहीं हुई,' जिसका अर्थ है: वह नहीं बची (4)। कवि का कहना इसी से संबंधित है: 'तुम्हारी आत्मा न बचे, तुमने उसे घायल हुए बिना ही दो आमिरियों के लिए छोड़ दिया' (5)। और अल-अशा ने कहा (6): 'मैं घर के मालिक की असावधानी का फायदा उठा सकता हूँ, जबकि वह मुझसे सावधान रहता है, फिर भी वह नहीं बच पाता।' अर्थात: वह जीवित नहीं बचता (7)।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿وَتِلْكَ الْقُرَى أَهْلَكْنَاهُمْ﴾ (और वे बस्तियां, हमने उन्हें नष्ट कर दिया)। 'तिल्का' (वे) कर्ता के रूप में प्रथमा विभक्ति में है। 'अल-क़ुरा' (बस्तियां) विशेषण या प्रतिस्थापन है। 'अहलकनाहुम' (हमने उन्हें नष्ट कर दिया) विधेय के स्थान पर है, जो भाव पर आधारित है; क्योंकि इसका अर्थ है: 'बस्तियों के लोग।' यह भी संभव है कि 'तिल्का' द्वितीया विभक्ति में हो, उन लोगों के अनुसार जो कहते हैं: 'ज़ैदन दरबतुहु' (ज़ैद, मैंने उसे मारा) (8)। अर्थात: और वे बस्तियां जिनकी खबर हमने तुम्हें सुनाई है, जैसे आद, समूद, मदयन और लूत की बस्तियां; जब उन्होंने अत्याचार किया और कुफ्र (अविश्वास) किया तो हमने उन्हें नष्ट कर दिया। ﴿وَجَعَلْنَا لِمَهْلِكِهِمْ مَوْعِدًا﴾ (और हमने उनके विनाश के लिए एक निश्चित समय नियुक्त किया), अर्थात: एक ज्ञात समय जिससे वे आगे नहीं बढ़े (9)। 'महलिक' शब्द 'अहलकु (वे नष्ट किए गए) से निकला है, और आसिम ने इसे 'महलिकहुम' पढ़ा है, जिसमें मीम और लाम दोनों पर फतह (ज़बर) है (10)।

(1) अल-सिहाह (व-अल)। (2) अल-तबरी 15/305 में उन दोनों से उद्धृत, और मुजाहिद का कथन उनके तफ़्सीर 1/378 में है। (3) मजाज़ अल-कुरान 1/408 में। (4) इब्न कुतैबा द्वारा तफ़्सीर ग़रीब अल-कुरान, पृष्ठ 269। (5) अल-नुक़त वल-उयून 3/320; यह शेर दमरा इब्न दमरा अल-नहशली का है, जो एक जाहिली (इस्लाम-पूर्व) कवि हैं। यह शेर अल-नवादिर पृष्ठ 55 में है, और अल-तबरी 15/304 में बिना किसी श्रेय के है, तथा अल-फर्रा की मानी अल-कुरान 2/148 में भी है। अल-बग़दादी ने अल-खिज़ाना 9/286 में कहा: उनका कहना 'तुम्हारी आत्मा न बचे...' आदि, यह एक ऐसे व्यक्ति के लिए बददुआ है जिसने बिना घायल हुए अपने दुश्मनों के सामने आत्मसमर्पण कर दिया। (6) उनके दीवान में, पृष्ठ 109। (7) ज़ाद अल-मसीर 5/160। (8) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/463, और कोष्ठक के बीच की सामग्री उन्हीं की है। (9) अल-कशशाफ 2/489 - 490।

(10) यह आसिम से अबू बक्र की रिवायत है; हफ़्स ने आसिम से मीम पर फतह और लाम पर कसरा (ज़ेर) के साथ रिवायत की है। 'अल-सबअह' पृष्ठ 393।

314 سورہ الکہف: آیات 54 - 59

یعنی: نجات کی طلب (1)۔ اور مجاہد نے کہا: جائے پناہ۔ قتادہ نے کہا: کوئی ولی (مددگار) (2)۔ اور ابو عبیدہ نے کہا (3): جائے نجات۔ اور کہا گیا: مَحیصاً (پناہ گاہ)، اور معنی ایک ہی ہے۔ اور عرب کہتے ہیں: لا وَأَلَتْ نفسُه، یعنی: اس نے نجات نہ پائی (4)۔ اور اسی سے شاعر کا قول ہے: 'تیری جان کو نجات نہ ملے، تو نے اسے دو عامریوں کے لیے چھوڑ دیا حالانکہ تو زخمی نہیں ہوا تھا' (5)۔ اور الاعشی نے کہا (6): 'میں گھر کے مالک کی غفلت کا فائدہ اٹھا لیتا ہوں حالانکہ وہ مجھ سے ہوشیار رہتا ہے، پھر وہ بچ نہیں پاتا۔' یعنی: وہ نجات نہیں پاتا (7)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَتِلْكَ الْقُرَى أَهْلَكْنَاهُمْ﴾ (اور یہ بستیاں، ہم نے انہیں ہلاک کر دیا)۔ 'تلک' (یہ) مبتدا ہونے کی وجہ سے محلِ رفع میں ہے۔ 'القری' (بستیاں) صفت یا بدل ہے۔ اور 'أهلكناہم' (ہم نے انہیں ہلاک کر دیا) خبر کے محل میں ہے جو کہ معنی پر محمول ہے؛ کیونکہ معنی ہے: 'بستیوں والے'۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ 'تلک' محلِ نصب میں ہو ان لوگوں کے قول کے مطابق جو کہتے ہیں: 'زیداً ضربتہ' (8)۔ یعنی: اور وہ بستیاں جن کی خبریں ہم نے آپ کو سنائی ہیں، جیسے عاد، ثمود، مدین اور قومِ لوط کی بستیاں؛ ہم نے انہیں ہلاک کر دیا جب انہوں نے ظلم اور کفر کیا۔ ﴿وَجَعَلْنَا لِمَهْلِكِهِمْ مَوْعِداً﴾ (اور ہم نے ان کی ہلاکت کے لیے ایک وقت مقرر کیا)، یعنی: ایک معلوم وقت جس سے وہ تجاوز نہ کر سکے (9)۔ اور 'مَہْلِک' 'أهلكوا' سے ہے، اور عاصم نے 'مَہْلَکِہم' میم اور لام کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے (10)۔

(1) الصحاح (وأل)۔ (2) اسے طبری نے ان دونوں سے روایت کیا 305/15، اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر 378/1 میں ہے۔ (3) مجاز القرآن 408/1 میں۔ (4) تفسیر غریب القرآن ابن قتیبہ ص 269۔ (5) النکت والعیون 3/ 320، اور یہ شعر ضمرہ بن ضمرہ النہشلی کا ہے، جو جاہلی شاعر

ہے، اور یہ شعر النوادر ص 55 میں ہے، اور طبری 304/15 میں بغیر نسبت کے ہے، اور معانی القرآن للفراء 2/ 148 میں ہے۔ بغدادی نے الخزانہ 286/9 میں کہا: ان کا قول 'لا وألت نفسک..' الخ، یہ اس شخص کے خلاف بددعا ہے جس نے زخمی ہوئے بغیر اپنے دشمنوں کے سامنے ہتھیار ڈال دیے۔ (6) ان کے دیوان میں ص 109۔ (7) زاد المسیر 160/5۔ (8) إعراب القرآن للنحاس 463/2، اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت ان کی طرف سے ہے۔ (9) الکشاف 2/ 489 - 490۔ (10) یہ عاصم سے ابوبکر کی روایت ہے، اور حفص نے عاصم سے میم کے فتحہ اور لام کے کسرہ (زیر) کے ساتھ روایت کی ہے۔ 'السبعہ' ص 393۔

Surah Al-Kahf: Verses 54 - 60

Page 315

It is the infinitive of 'halaka' (perished), and Al-Kisa'i and Al-Farra' allowed: "li-mahlikihim" with a kasrah on the lam and a fathah on the mim. An-Nahhas said: [Al-Kisa'i said]: And it is more beloved to me; because it is from 'halaka'. Az-Zajjaj said: It is a noun for time, and the estimation is: for the time of their destruction, as it is said: The she-camel came at its time of breeding (madribiha)(1).

The words of the Almighty: {And [recall] when Moses said to his servant, "I will not cease [traveling] until I reach the junction of the two seas or continue for a long period."} (60)

In it are four issues:

The first: His words, the Almighty: {And [recall] when Moses said to his servant, "I will not cease"}. The majority of scholars and historians agree that he is Moses son of 'Imran mentioned in the Quran, there is no other Moses in it. A group, including Nawf Al-Bikali, said: He is not the son of 'Imran, but rather he is Moses son of Mansha son of Joseph son of Jacob, and he was a prophet before Moses son of 'Imran (2). Ibn Abbas rejected this saying in Sahih al-Bukhari (3) and others. His servant (fatahu): He is Joshua (Yusha') son of Nun. His mention has already passed in "Al-Ma'idah" and at the end of "Yusuf" (4). And whoever said: He is the son of Mansha; then the young man is not Joshua son of Nun. "La abrahu" means: I will not cease walking (5); the poet said:

And I will not cease as long as Allah sustains my people... by the praise of Allah, speaking eloquently and with excellence (6)

---

(1) I'rab al-Quran by An-Nahhas 2/463, and what is between brackets is from it, and At-Taysir p. 144, and As-Sab'ah p. 393, and An-Nashr 2/311. And his saying: The she-camel came at its 'madrib', Az-Zajjaj said in Ma'ani al-Quran 3/297-298: Meaning: at the time of its breeding. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1230, and Al-Muharrar al-Wajiz 3/527. (3) Sahih al-Bukhari (4725), and Muslim (2380). (4) In Al-Ma'idah 7/403 and after, and in Yusuf 11/464. (5) At-Tabari 15/308. (6) The verse is by Khadash bin Zuhayr al-Amiri, attributed to him by Ibn Qutaybah in Al-Ma'ani al-Kabir 1/82, and it is with Az-Zajjaj in Ma'ani al-Quran 3/298 without attribution. In Al-Ma'ani al-Kabir: 'relaxed in mind' instead of 'by the praise of Allah'. And Ibn Qutaybah said: =

सूरा अल-कहफ़: आयत 54 - 60

पृष्ठ 315

यह 'हलका' (नष्ट होना) का मूल रूप है, और अल-किसाई और अल-फर्रा ने अनुमति दी है: 'लि-मलिकिहिम' लाम पर कसरा और मीम पर फतह के साथ। अन-नहहास ने कहा: [अल-किसाई ने कहा]: और यह मुझे अधिक प्रिय है; क्योंकि यह 'हलका' से है। अज़-ज़ज्जाज ने कहा: यह समय के लिए एक संज्ञा है, और अनुमान है: उनके विनाश के समय के लिए, जैसा कि कहा जाता है: ऊंटनी अपने प्रजनन के समय (मद्रिब) पर आई (1)।

सर्वशक्तिमान के वचन: {और [याद करो] जब मूसा ने अपने सेवक से कहा, "मैं तब तक नहीं रुकूँगा [यात्रा करना] जब तक कि मैं दो समुद्रों के संगम तक न पहुँच जाऊँ या लंबे समय तक चलता न रहूँ।"} (60)

इसमें चार मुद्दे हैं:

पहला: सर्वशक्तिमान के वचन: {और [याद करो] जब मूसा ने अपने सेवक से कहा, "मैं नहीं रुकूँगा"}। विद्वानों और इतिहासकारों के बहुमत का मानना है कि वह मूसा इब्न इमरान हैं जिनका उल्लेख कुरान में है, उसमें कोई अन्य मूसा नहीं है। नौफ़ अल-बिकाली सहित एक समूह ने कहा: वह इमरान का पुत्र नहीं है, बल्कि वह मूसा इब्न मंशा इब्न यूसुफ इब्न याकूब है, और वह मूसा इब्न इमरान (2) से पहले एक नबी (पैगंबर) थे। इब्न अब्बास ने सहीह अल-बुखारी (3) और अन्य में इस बात का खंडन किया है। उनका सेवक (फतहु): वह युशा इब्न नून है। उनका उल्लेख 'अल-माएदा' और 'यूसुफ' (4) के अंत में पहले ही आ चुका है। और जिसने कहा: वह मंशा का पुत्र है; तो वह युवक युशा इब्न नून नहीं है। 'ला अबरहु' का अर्थ है: मैं चलना बंद नहीं करूँगा (5); कवि ने कहा:

और मैं नहीं रुकूँगा जब तक अल्लाह मेरे लोगों को बनाए रखेगा... अल्लाह की स्तुति के साथ, वाक्पटुता और उत्कृष्टता के साथ बोलते हुए (6)

---

(1) अन-नहहास द्वारा एराब अल-कुरान 2/463, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है, और अत-तयसीर पृ. 144, और अस-सबआ पृ. 393, और अन-नशर 2/311। और उनका कहना: ऊंटनी अपने 'मद्रिब' पर आई, अज़-ज़ज्जाज ने मानी अल-कुरान 3/297-298 में कहा: यानी: उसके प्रजनन के समय। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1230, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़

3/527। (3) सहीह अल-बुखारी (4725), और मुस्लिम (2380)। (4) अल-माएदा 7/403 और उसके बाद, और यूसुफ 11/464 में। (5) अत-तबरी 15/308। (6) यह पद खदाश बिन जुहैर अल-अमीरी का है, जिसे इब्न कुतैबा ने अल-मानी अल-कबीर 1/82 में उन्हें श्रेय दिया है, और यह अज़-ज़ज्जाज के पास मानी अल-कुरान 3/298 में बिना किसी श्रेय के है। अल-मानी अल-कबीर में: 'अल्लाह की स्तुति' के बजाय 'मन की शांति' है। और इब्न कुतैबा ने कहा: =

سورة الكهف: آيات 54 - 60

صفحہ 315

یہ 'هلک' (تباہ ہونا) کا مصدر ہے، اور الکسائی اور الفراء نے 'لمَهْلِكِهم' کی اجازت دی ہے، لام کے کسرہ اور میم کے فتحہ کے ساتھ۔ النحاس کہتے ہیں: [الکسائی نے کہا]: اور یہ مجھے زیادہ پسند ہے؛ کیونکہ یہ 'هلک' سے ہے۔ الزجاج نے کہا: یہ زمانے کا اسم ہے، اور تقدیر یہ ہے: ان کی ہلاکت کے وقت، جیسا کہ کہا جاتا ہے: اونٹنی اپنے جفتی کے وقت (مضرب) پر آئی(1)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور [یاد کرو] جب موسیٰ نے اپنے خادم سے کہا، "میں باز نہیں آؤں گا [سفر کرنے سے] یہاں تک کہ میں دونوں سمندروں کے سنگم تک پہنچ جاؤں یا طویل مدت تک چلتا رہوں۔"} (60)

اس میں چار مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور [یاد کرو] جب موسیٰ نے اپنے خادم سے کہا، "میں باز نہیں آؤں گا"}۔ جمہور علماء اور مؤرخین کا اس پر اتفاق ہے کہ یہ وہی موسیٰ بن عمران ہیں جن کا ذکر قرآن میں ہے، اس میں ان کے سوا کوئی اور موسیٰ نہیں ہے۔ ایک گروہ نے، جن میں نوف البکالی بھی شامل ہیں، کہا ہے کہ: وہ ابن عمران نہیں ہیں، بلکہ وہ موسیٰ بن منشا بن یوسف بن یعقوب ہیں، اور وہ موسیٰ بن عمران (2) سے پہلے ایک نبی تھے۔ ابن عباس نے 'صحیح' بخاری (3) اور دیگر میں اس قول کو رد کیا ہے۔ اور ان کا خادم (فتاہ): وہ یوشع بن نون ہیں۔ ان کا ذکر سورہ 'المائدہ' اور سورہ 'یوسف' (4) کے آخر میں گزر چکا ہے۔ اور جس نے کہا: وہ ابن منشا ہے؛ تو وہ جوان یوشع بن نون نہیں ہے۔ 'لا ابرح' کے معنی ہیں: میں چلتا رہوں گا (5)؛ شاعر نے کہا ہے:

اور میں باز نہیں آؤں گا جب تک اللہ میری قوم کو باقی رکھے گا... اللہ کی حمد کے ساتھ، فصیح و بلیغ کلام کرتے ہوئے (6)

---

(1) اعراب القرآن للنحاس 2/463، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے، اور التیسیر ص 144، اور السبعہ ص 393، اور النشر 2/311۔ اور ان کا قول: اونٹنی اپنے مضرب پر آئی، الزجاج نے معانی القرآن 3/297-298 میں کہا: یعنی: اس کی جفتی کے وقت۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 3/1230، اور المحرر الوجیز 3/527۔ (3) صحیح البخاری (4725)، اور مسلم (2380)۔ (4) المائدہ 7/403 اور اس کے بعد، اور یوسف 11/464 میں۔ (5) الطبری 15/308۔ (6) یہ شعر خداش بن زہیر العامری کا ہے، ابن قتیبہ نے اسے المعانی الکبیر 1/82 میں ان کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ الزجاج کے ہاں معانی القرآن 3/298 میں بغیر نسبت کے ہے۔ اور المعانی الکبیر میں: 'بحمد اللہ' کی جگہ 'رخی البال' (مطمئن دل) ہے۔ اور ابن قتیبہ نے کہا: =

Surah Al-Kahf: Verse 60 316

And it was said: "I will not cease" [la abrahu] means I will not part from you (1) {until I reach the junction of the two seas} meaning: where they meet. Qatadah said: It is the Sea of Persia and the Sea of Rome (the Mediterranean), and Mujahid said the same (2). Ibn Atiyyah said: It is an arm that comes out of the Ocean from north to south in the land of Persia behind Azerbaijan, so the corner where the two seas meet towards the land of Sham (the Levant) is the junction of the two seas (3) according to this saying. And it was said: They are the Sea of Jordan and the Sea of Qulzum (the Red Sea) (4). And it was said: The junction of the two seas is at Tangier; this was said by Muhammad ibn Ka'b (5). And it was narrated from Ubayy ibn Ka'b that it is in Africa. Al-Suddi said: It is Al-Kurr and Ar-Rass in Armenia. Some scholars said: It is the Sea of Al-Andalus from the Ocean; narrated by Al-Naqqash, and this is frequently mentioned. A group said: They are only Moses and Khidr, and this is a weak opinion (6), and it was attributed to Ibn Abbas, but it is not authentic (7); for it is clear from the Hadiths that a sea of water was marked (8) for him.

The reason for this story is what was recorded in the Two Sahihs (9) from Ubayy ibn Ka'b, that he heard the Messenger of Allah ﷺ say: "Moses, peace be upon him, stood up to deliver a sermon to the Children of Israel, and he was asked: 'Who among the people is the most knowledgeable?' He said: 'I am.' So Allah rebuked him because he did not attribute knowledge to Him (Allah). Then Allah revealed to him: 'I have a servant at the junction of the two seas who is more knowledgeable than you.' Moses said: 'O Lord, how can I find him?' He said: 'You should take with you...'

= "muntaliqan" (setting off): there are two views on it, one of them is that he fastens the armor on himself with a belt, and it is narrated from Yunus that he said: You say: a man 'set off' his horse if he led it, "mujeedan" (skilfully): I lead a horse that sires excellent offspring. (1) Al-Nukat 3/322-323. (2) Reported by Al-Tabari 15/308-309. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/527. (4) Al-Ta'rif wal-I'lam p. 103. (5) Reported by Al-Tabari 15/309. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 3/527, and the saying of Al-Suddi in Al-Mufhim 6/195. (7) Al-Mufhim 6/195. (8) In (m): "wasama" (marked), and what is confirmed from the manuscripts and Al-Muharrar al-Wajiz 3/528 and the text is from it. (9) Sahih Bukhari (4725), and Muslim (2380).

सूरह अल-कहफ: आयत 60 316

कहा गया है: "मैं नहीं रुकूँगा" [ला अब्रहु] यानी मैं तुम्हारा साथ नहीं छोड़ूँगा (1) {जब तक मैं दो समुद्रों के संगम तक न पहुँच जाऊँ} यानी: जहाँ वे मिलते हैं। कतादाह ने कहा: यह फारस का समुद्र और रोम (भूमध्य सागर) का समुद्र है, और मुजाहिद ने भी यही कहा (2)। इब्न अतियाह ने कहा: यह महासागर से निकलने वाली एक शाखा है जो अज़रबैजान के पीछे फारस की धरती में उत्तर से दक्षिण की ओर जाती है, तो शाम (लेवेंट) की भूमि की ओर दो समुद्रों के मिलन का कोना इस कथन के अनुसार दो समुद्रों का संगम है (3)। और यह भी कहा गया है: वे जॉर्डन का समुद्र और कुलज़ुम (लाल सागर) का समुद्र हैं (4)। और यह कहा गया: दो समुद्रों का संगम तांजियर में है; यह मुहम्मद इब्न काब ने कहा (5)। और उबय्य इब्न काब से रिवायत है कि यह अफ्रीका में है। अल-सुद्दी ने कहा: यह आर्मेनिया में अल-कुर और अर-रस्स हैं। कुछ विद्वानों ने कहा: यह महासागर से अल-अंदलुस का समुद्र है; नक्कास ने इसे बयान किया है, और यह अक्सर उल्लेख किया जाता है। एक समूह ने कहा: वे केवल मूसा और खिद्र हैं, और यह एक कमजोर मत है (6), और यह इब्न अब्बास के हवाले से कहा गया है, लेकिन यह सही नहीं है (7); क्योंकि हदीसों से स्पष्ट है कि उनके लिए पानी का एक समुद्र ही चिन्हित (8) किया गया था।

इस कहानी का कारण वह है जिसे दोनों सहीहों (9) ने उबय्य इब्न काब से रिवायत किया है, कि उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते सुना: "मूसा (अलैहिस सलाम) बनी इसराइल को संबोधित करने के लिए खड़े हुए, तो उनसे पूछा गया: 'लोगों में सबसे अधिक जानकार कौन है?' उन्होंने कहा: 'मैं हूँ।' तो अल्लाह ने उन पर नाराजगी जताई क्योंकि उन्होंने ज्ञान का श्रेय अल्लाह को नहीं दिया। फिर अल्लाह ने उन्हें वह्य (प्रकाशना) भेजी: 'दो समुद्रों के संगम पर मेरा एक बंदा है जो तुमसे अधिक जानकार है।' मूसा ने कहा: 'ऐ रब, मैं उसे कैसे पा सकता हूँ?' अल्लाह ने कहा: 'तुम अपने साथ ले जाओ...'"

= "मुंतलिकन" (प्रस्थान करते हुए) के बारे में दो विचार हैं, उनमें से एक यह है कि वह पेटी के साथ कवच को अपने ऊपर कसता है, और यूनुस से रिवायत है कि उन्होंने कहा: आप कहते हैं: एक व्यक्ति ने अपने घोड़े को 'प्रस्थान कराया' यदि वह उसे ले गया, "मुजीदन" (कुशलता से): मैं एक ऐसे घोड़े का नेतृत्व करता हूँ जो उत्तम संतान को जन्म देता है। (1) अल-नुकत 3/322-323. (2) अल-तबरी 15/308-309 द्वारा रिपोर्ट किया गया। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/527. (4) अल-तारीफ

वल-इलाम पृ. 103. (5) अल-तबरी 15/309 द्वारा रिपोर्ट किया गया। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/527, और अल-मुफ़्हिम 6/195 में अल-सुद्दी का कथन। (7) अल-मुफ़्हिम 6/195. (8) (म) में: "वस-स-मा" (चिन्हित), और जो पांडुलिपियों और अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/528 से पुष्ट है और इबारत उसी से है। (9) सहीह बुखारी (4725), और मुस्लिम (2380)।

سورہ الکہف: آیت ۶۰ ۳۱۶

اور کہا گیا: "میں نہیں ہٹوں گا" [لا أبرح] یعنی میں تجھ سے جدا نہ ہوں گا (۱) ﴿حَتَّى أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ﴾ یعنی: ان دونوں کے ملنے کی جگہ۔ قتادہ نے کہا: وہ بحرِ فارس اور بحرِ روم (بحیرہ روم) ہیں، اور یہی بات مجاہد نے کہی (۲)۔ ابن عطیہ نے کہا: وہ بحرِ محیط (سمندر) سے نکلنے والی ایک شاخ ہے جو شمال سے جنوب کی طرف آذربائیجان کے پیچھے سرزمینِ فارس میں جاتی ہے، پس وہ کونا جہاں دو سمندر ملتے ہیں جو شام کی طرف ہے، اس قول کے مطابق مجمع البحرین ہے (۳)۔ اور کہا گیا: وہ بحرِ اردن اور بحرِ قلزم (بحیرہ احمر) ہیں (۴)۔ اور کہا گیا: مجمع البحرین طنجہ کے پاس ہے؛ یہ بات محمد بن کعب نے کہی (۵)۔ اور ابی بن کعب سے مروی ہے کہ وہ افریقہ میں ہے۔ اور سدی نے کہا: ارمینیہ میں الکُر اور الرس ہیں۔ بعض اہل علم نے کہا: وہ بحرِ محیط سے بحرِ اندلس ہے؛ اسے نقاش نے حکایت کیا ہے، اور یہ بات کثرت سے ذکر کی جاتی ہے۔ ایک گروہ نے کہا: وہ دونوں صرف موسیٰ اور خضر ہیں، اور یہ قول ضعیف ہے (۶)، اور یہ ابن عباس سے مروی ہے لیکن صحیح نہیں ہے (۷)؛ کیونکہ احادیث سے یہ بات واضح ہے کہ ان کے لیے پانی کا ایک سمندر ہی نشان زد (۸) کیا گیا تھا۔

اس قصے کا سبب وہ ہے جسے صحیحین (۹) نے ابی بن کعب سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "موسیٰ علیہ السلام بنی اسرائیل میں خطاب کرنے کے لیے کھڑے ہوئے، تو ان سے پوچھا گیا: لوگوں میں سب سے زیادہ علم والا کون ہے؟ انہوں نے کہا: میں ہوں، تو اللہ نے ان پر عتاب فرمایا کیونکہ انہوں نے علم کو اللہ کی طرف منسوب نہیں کیا تھا، پس اللہ نے ان کی طرف وحی فرمائی: دو سمندروں کے مجمع پر میرا ایک بندہ ہے جو تجھ سے زیادہ علم والا ہے۔ موسیٰ نے کہا: اے رب، میں اسے کیسے پا سکتا ہوں؟ اللہ نے فرمایا: تم اپنے ساتھ لے لو..."

= "منطلقاً" (روانہ ہوتے ہوئے) میں دو قول ہیں، ان میں سے ایک یہ ہے کہ وہ زرہ کو پٹکے (بیلٹ) کے ساتھ اپنے اوپر کس لے، اور یونس سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: تم کہو گے: آدمی نے اپنے گھوڑے کو 'روانہ کیا' جب وہ اسے لے گیا، "مجیداً": میں ایسے گھوڑے کی قیادت کرتا ہوں جو عمدہ نسل پیدا کرتا ہے۔ (۱) النکت ۳/ ۳۲۲-۳۲۳۔ (۲) اسے طبری نے ۳۰۸/۱۵-۳۰۹ میں روایت کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳/ ۵۲۷۔ (۴) التعریف والإعلام ص ۱۰۳۔ (۵) اسے طبری نے ۳۰۹/۱۵ میں روایت کیا ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۳/ ۵۲۷، اور المفہم ۶/ ۱۹۵ میں سدی کا قول۔ (۷) المفہم ۶/ ۱۹۵۔ (۸) نسخہ (م) میں ہے: "وسم"، اور جو خطی نسخوں اور المحرر الوجیز ۳/ ۵۲۸ میں ثابت ہے وہی متن ہے اور کلام اسی سے ہے۔ (۹) صحیح بخاری (۴۷۲۵)، اور مسلم (۲۳۸۰)۔

...a fish, then put it in a basket, and wherever you lose the fish, he is there." And he mentioned the Hadith, and the wording is Al-Bukhari's. Ibn Abbas said: When Moses and his people prevailed over the land of Egypt, he settled his people in Egypt. When they had settled in their homes, Allah commanded him: "Remind them of the days of Allah." So he addressed his people and reminded them of the goodness and blessing Allah had given them; how He saved them from the people of Pharaoh, destroyed their enemy, and made them successors in the land. Then he said: "And Allah spoke to your Prophet directly, chose him for Himself, cast love from Him upon me, and gave you everything you asked of Him. He made you the best of the people of the earth, granted you honor after humiliation, wealth after poverty, and the Torah after you were ignorant." A man from the Children of Israel said to him: "We know what you say, but is there anyone on the face of the earth more knowledgeable than you, O Prophet of Allah?" He said: "No." So Allah reproached him when he did not attribute the knowledge to Him. Allah sent Gabriel [saying]: "O Moses, what do you know where I [place] My knowledge? Nay! I have a servant at the junction of the two seas who is more knowledgeable than you." And he mentioned the Hadith(1). Our scholars said: His saying in the Hadith: "He is more knowledgeable than you" means: with the detailed rulings of specific events and the judgment of certain occurrences, not in absolute terms. This is proven by Al-Khidr's saying to Moses: "Indeed, you possess knowledge that Allah has taught you which I do not know, and I possess knowledge that He has taught me which you do not know." Based on this, it is true of each of them that he is more knowledgeable than the other regarding what each of them knows and the other does not. When Moses heard this, his noble soul and high ambition aspired to acquire the knowledge he did not know and to meet the one about whom it was said: "He is more knowledgeable than you." So he resolved and asked the question of the humble: "How is the way?" He was commanded to travel in any case. It was said to him: "Carry a salted fish with you in a basket - which is a woven basket - and wherever it comes to life and you lose it, there is the way." So he set out with his servant when he came to him, striving and seeking, saying: "I will not give up until I reach the junction of the two seas"(2). {Or I proceed for ages (Huquba)} with a damma on the letters 'Ha' and 'Qaf', which means a long period of time, and the plural is 'Ahqab'. Its 'Qaf' can be vocalized with a sukun, so it is said: 'Huqb', which is eighty years, and it is said:

(1) Reported by At-Tabari 15 / 330, and what is between brackets is from him. (2) Al-Mufhim 6 / 195 - 196.

पृष्ठ ३१७ सूरत अल-कहफ, आयत ६०

...एक मछली, फिर उसे टोकरी में रख दो, और जहाँ भी तुम मछली खो दो, वह वहीं है।" और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया, और शब्द अल-बुखारी के हैं। इब्न अब्बास ने कहा: जब मूसा और उनके लोग मिस्र की भूमि पर विजयी हुए, तो उन्होंने अपने लोगों को मिस्र में बसाया। जब वे अपने घरों में बस गए, तो अल्लाह ने उन्हें आदेश दिया: "उन्हें अल्लाह के दिनों की याद दिलाओ।" इसलिए उन्होंने अपने लोगों को संबोधित किया और उन्हें उस अच्छाई और आशीर्वाद की याद दिलाई जो अल्लाह ने उन्हें दी थी; कैसे उसने उन्हें फिरौन के लोगों से बचाया, उनके दुश्मन को नष्ट कर दिया, और उन्हें धरती पर उत्तराधिकारी बनाया। फिर उन्होंने कहा: "और अल्लाह ने तुम्हारे नबी से सीधे बात की, उन्हें अपने लिए चुना, अपनी ओर से मुझ पर प्रेम डाला, और तुम्हें वह सब दिया जो तुमने उससे मांगा था। उसने तुम्हें धरती के लोगों में सबसे श्रेष्ठ बनाया, अपमान के बाद सम्मान, गरीबी के बाद धन, और अज्ञानता के बाद तौरात प्रदान की।" बनी इस्राइल के एक व्यक्ति ने उनसे कहा: "हम जानते हैं कि आप क्या कह रहे हैं, लेकिन क्या पृथ्वी पर आपसे अधिक ज्ञानी कोई है, हे अल्लाह के नबी?" उन्होंने कहा: "नहीं।" इसलिए अल्लाह ने उन्हें फटकार लगाई जब उन्होंने ज्ञान का श्रेय उसे नहीं दिया। अल्लाह ने जिब्रईल को भेजा [कहते हुए]: "हे मूसा, तुम क्या जानो कि मैं अपना ज्ञान कहाँ [रखता] हूँ? नहीं! दो समुद्रों के संगम पर मेरा एक सेवक है जो आपसे अधिक ज्ञानी है।" और उन्होंने हदीस (१) का उल्लेख किया। हमारे विद्वानों ने कहा: हदीस में उनका यह कहना: "वह आपसे अधिक ज्ञानी है" का अर्थ है: विशिष्ट घटनाओं के विस्तृत निर्णयों और कुछ घटनाओं के फैसले के साथ, पूर्ण अर्थ में नहीं। यह मूसा से अल-खिज़्र के इस कथन से सिद्ध होता है: "वास्तव में, आपके पास वह ज्ञान है जो अल्लाह ने आपको सिखाया है जिसे मैं नहीं जानता, और मेरे पास वह ज्ञान है जो उसने मुझे सिखाया है जिसे आप नहीं जानते।" इसके आधार पर, उनमें से प्रत्येक के बारे में यह सच है कि वह दूसरे की तुलना में अधिक ज्ञानी है जो उनमें से प्रत्येक जानता है और दूसरा नहीं जानता। जब मूसा ने यह सुना, तो उनकी महान आत्मा और उच्च महत्वाकांक्षा ने उस ज्ञान को प्राप्त करने की इच्छा की जिसे वे नहीं जानते थे और उस व्यक्ति से मिलने की इच्छा की जिसके बारे में कहा गया था: "वह आपसे अधिक ज्ञानी है।" इसलिए उन्होंने संकल्प किया और विनम्रता से प्रश्न पूछा: "रास्ता कैसे है?" उन्हें हर हाल में यात्रा करने का आदेश दिया गया। उनसे कहा गया: "अपने साथ एक टोकरी में एक नमकीन मछली ले जाओ - जो कि एक बुनी हुई टोकरी है - और जहाँ भी वह जीवित हो जाए और तुम उसे खो दो, वहीं रास्ता है।" इसलिए वे अपने सेवक के साथ निकल पड़े जब वह उनके पास आया,

प्रयास करते हुए और खोजते हुए, यह कहते हुए: "मैं तब तक हार नहीं मानूँगा जब तक कि मैं दो समुद्रों के संगम तक न पहुँच जाऊँ(२)। {या मैं युगों तक चलता रहूँ (हुकुबा)} 'हा' और 'काफ' अक्षरों पर दम्मा के साथ, जिसका अर्थ है समय की एक लंबी अवधि, और बहुवचन 'अहकाब' है। इसके 'काफ' को सुकून के साथ भी बोला जा सकता है, इसलिए कहा जाता है: 'हुक़्ब', जो अस्सी साल है, और कहा जाता है:

(१) अल-तबरी १५ / ३३० द्वारा रिपोर्ट किया गया, और कोष्ठक के बीच की सामग्री उनसे है। (२) अल-मुफ़हिम ६ / १९५ - १९६।

صفحہ ۳۱۷ سورۃ الکہف، آیت ۶۰

...ایک مچھلی، پھر اسے ایک ٹوکری میں رکھ دو، پس جہاں کہیں تم مچھلی کو کھو دو گے تو وہ وہیں ہوگا" اور حدیث کا ذکر کیا، اور الفاظ بخاری کے ہیں۔ اور ابن عباس نے کہا: جب موسیٰ اور ان کی قوم مصر کی سرزمین پر غالب آگئے، تو انہوں نے اپنی قوم کو مصر میں آباد کیا۔ جب وہ گھروں میں ٹھہر گئے، تو اللہ نے انہیں حکم دیا: کہ انہیں اللہ کے دنوں کی یاد دلاؤ، تو انہوں نے اپنی قوم کو خطبہ دیا اور انہیں ان بھلائیوں اور نعمتوں کی یاد دلائی جو اللہ نے انہیں عطا کی تھیں؛ جب اس نے انہیں فرعون والوں سے نجات دی، ان کے دشمن کو ہلاک کیا، اور انہیں زمین میں خلیفہ بنایا، پھر فرمایا: اور اللہ نے تمہارے نبی سے براہ راست کلام کیا، اور اسے اپنی ذات کے لیے چن لیا، اور مجھ پر اپنی طرف سے محبت ڈال دی، اور تمہیں وہ سب کچھ دیا جو تم نے اس سے مانگا تھا، پس تمہیں زمین والوں میں سب سے افضل بنایا، اور تمہیں ذلت کے بعد عزت، فقر کے بعد غنا، اور جاہل ہونے کے بعد تورات عطا کی۔ تو بنی اسرائیل کے ایک شخص نے ان سے کہا: جو آپ کہہ رہے ہیں وہ ہم نے جان لیا، تو کیا زمین پر آپ سے بڑھ کر کوئی عالم ہے اے اللہ کے نبی؟ انہوں نے کہا: نہیں؛ تو اللہ نے ان پر گرفت فرمائی جب انہوں نے علم کو اس کی طرف نہیں پھیرا، پس اللہ نے جبرائیل کو بھیجا کہ: اے موسیٰ، تمہیں کیا معلوم کہ میں اپنا علم کہاں رکھتا ہوں؟ کیوں نہیں! دو سمندروں کے سنگم پر میرا ایک بندہ ہے جو تم سے زیادہ علم رکھتا ہے، اور حدیث کا ذکر کیا(۱)۔ ہمارے علماء نے کہا: حدیث میں ان کا قول: "وہ تم سے زیادہ عالم ہے" یعنی: مفصل واقعات کے احکام اور مخصوص پیش آمدہ مسائل کے حکم کے بارے میں، مطلق طور پر نہیں، جس کی دلیل موسیٰ سے خضر کا یہ قول ہے: بے شک تم ایسے علم پر ہو جو اللہ نے تمہیں سکھایا ہے جسے میں نہیں جانتا، اور میں ایسے علم پر ہوں جو اس نے مجھے سکھایا ہے جسے تم

نہیں جانتے، اور اس بنا پر ان دونوں میں سے ہر ایک کے بارے میں یہ صادق آتا ہے کہ وہ دوسرے سے زیادہ عالم ہے اس علم کے اعتبار سے جو ان میں سے ہر ایک جانتا ہے اور دوسرا نہیں جانتا، پس جب موسیٰ نے یہ سنا تو ان کے بلند حوصلے اور عالی ہمتی نے اس علم کے حصول کا شوق پیدا کیا جو وہ نہیں جانتے تھے، اور اس سے ملاقات کا جس کے بارے میں کہا گیا کہ: وہ تم سے زیادہ عالم ہے، تو انہوں نے عزم کیا اور عاجزانہ سوال کیا: راستہ کیسے ملے گا؟ تو انہیں ہر حال میں کوچ کرنے کا حکم دیا گیا۔ اور ان سے کہا گیا: اپنے ساتھ ایک ٹوکری میں ایک نمکین مچھلی لے جاؤ - اور مِکتل زنبیل (ٹوکری) کو کہتے ہیں - پس جہاں وہ زندہ ہو جائے اور تم اسے کھو دو، تو وہیں راستہ ہے، پس وہ اپنے خادم کے ساتھ چل پڑے جب وہ ان کے پاس آیا، کوشش کرتے ہوئے اور طلب کرتے ہوئے یہ کہتے ہوئے: "میں نہیں ہٹوں گا یہاں تک کہ میں دو سمندروں کے سنگم تک پہنچ جاؤں"(۲)۔ ﴿أَوْ أَمْضِيَ حُقُبًا﴾ ح اور ق کے پیش (ضمہ) کے ساتھ اور وہ زمانہ ہے، اور اس کی جمع احقاب ہے۔ اور اس کا قاف ساکن بھی کیا جاتا ہے تو کہا جاتا ہے: حُقْب، اور وہ اسی سال ہے، اور کہا جاتا ہے:

(۱) اسے طبری نے ۱۵ / ۳۳۰ میں روایت کیا ہے، اور قوسین کے درمیان کا حصہ ان سے ہے۔

(۲) المفہم ۶ / ۱۹۵ - ۱۹۶

Surah Al-Kahf: Verse 60 318

...more than that. The plural is hiqab, and al-hiqba (with a kasra on the ha) is the singular of al-huqub, which means years (1).

Second point: From this, we learn a point of jurisprudence: the scholar's journey in search of increasing knowledge, and seeking assistance in that from a servant or companion, and taking the opportunity to meet virtuous people and scholars even if their lands are far away. This was the habit of the righteous predecessors, and because of that, those who traveled reached great fortune and achieved successful endeavors. Their footing became firm in the sciences, and they gained the best portions of mention, reward, and merit (2). Al-Bukhari said (3): Jabir bin Abdullah traveled for a month to reach Abdullah bin Unays for a single hadith (4).

Third point: His saying, Exalted is He: {And [mention] when Moses said to his servant [fatahu]}. Scholars have three (5) opinions regarding this: One of them: That he was with him serving him. 'Al-fata' in the speech of the Arabs means a young man. Since servants were mostly young men, a servant was called 'fata' as a matter of good manners. The Sharia encouraged this in the saying of the Prophet ﷺ: "None of you should say: my slave ('abdi) or my female slave ('amati), rather let him say: my young man (fataya) and my young woman (fatati)." This is an encouragement towards humility, and this has been mentioned before in [the story of] Joseph (6). The 'fata' in the verse is the servant, who is Joshua bin Nun bin Ephraim bin Joseph, peace be upon him.

It is also said: He is the nephew of Moses, peace be upon him. It is said: He was only called the 'fata' of Moses because he stayed with him to learn from him, even though he was a free man; this is the meaning of the first opinion. It is also said: He called him 'fata' because he took the place of a 'fata', meaning a slave. Allah Exalted says: {And he said to his servants, "Put their merchandise into their saddlebags"} [Yusuf: 62].

---

(1) Al-Sihah (article: h-q-b). The author quoted it via Abu al-Abbas al-Qurtubi in al-Mufhim. (2) Al-Mufhim 6/196. (3) In the Sahih before hadith (78). (4) Not in (d), (z), and (m); it is from (zha) and (fa) and Sahih al-Bukhari. (5) Not in (zha) and (fa). In Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1232, the statement from him said: there are two opinions on it. (6) 11/353, and what follows.

सूरह अल-कहफ़: आयत ६० ३१८

...इससे अधिक। बहुवचन 'हिकाब' है, और 'अल-हिक्बा' (हा के नीचे कसरह के साथ) 'अल-हुक़ुब' का एकवचन है, जिसका अर्थ है वर्ष (१)।

दूसरा बिंदु: इसमें न्यायशास्त्र (फ़िक़्ह) की एक बात यह है: ज्ञान में वृद्धि की तलाश में विद्वान की यात्रा, और उसके लिए सेवक और साथी की सहायता लेना, और गुणी लोगों और विद्वानों से मिलने के अवसर का लाभ उठाना चाहे उनके देश कितने भी दूर क्यों न हों। यही नेक पूर्वजों (सल्फ़-ए-सालिहीन) का तरीका था, और इसी कारण यात्रा करने वाले बड़े भाग्य तक पहुँचे, और सफल प्रयास प्राप्त किए। उनके पैर विज्ञान में मजबूती से जम गए, और उन्हें स्मरण, प्रतिफल और पुण्य का सर्वोत्तम भाग प्राप्त हुआ (२)। अल-बुखारी ने कहा (३): जाबिर बिन अब्दुल्लाह ने एक हदीस (४) के लिए अब्दुल्लाह बिन अनीस के पास एक महीने की यात्रा की।

तीसरा बिंदु: अल्लाह तआला का कथन: {और जब मूसा ने अपने सेवक (फ़ताहु) से कहा}। विद्वानों के इसमें तीन (५) मत हैं: पहला: वह उनके साथ उनकी सेवा में था। अरबों की भाषा में 'अल-फ़ता' का अर्थ है युवक। चूँकि सेवक अधिकतर युवक होते थे, इसलिए अच्छे शिष्टाचार के तौर पर सेवक को 'फ़ता' कहा जाता था। शरीयत ने नबी ﷺ के इस कथन में इसकी ओर प्रोत्साहित किया है: "तुममें से कोई यह न कहे: मेरा दास ('अब्दी) या मेरी दासी ('अमती), बल्कि वह कहे: मेरा युवक (फ़ताया) और मेरी युवती (फ़ताती)।" यह विनम्रता के लिए एक प्रोत्साहन है, और यह पहले 'यूसुफ़' (६) में बीत चुका है। आयत में 'फ़ता' सेवक है, और वह युशा बिन नून बिन इफ़राइम बिन यूसुफ़ अलैहिस्सलाम हैं।

और कहा जाता है: वह मूसा अलैहिस्सलाम की बहन का बेटा (भांजा) है। और कहा गया: उसे केवल मूसा का 'फ़ता' कहा गया क्योंकि वह उनसे सीखने के लिए उनके साथ लगा रहता था, भले ही वह स्वतंत्र व्यक्ति था, और यही पहले अर्थ का तात्पर्य है। और कहा गया: उन्होंने उसे 'फ़ता' नाम दिया क्योंकि वह एक 'फ़ता' के स्थान पर खड़ा था, जो कि दास है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और उसने अपने सेवकों से कहा, "उनकी पूँजी उनके बोरे में रख दो"} [यूसुफ़: ६२]।

---

(१) अल-सिहाह (ह-क़-ब), और लेखक ने इसे अबू अल-अब्बास अल-कुर्तुबी के माध्यम से 'अल-मुफ़्हिम' में उद्धृत किया है। (२) अल-मुफ़्हिम ६/१९६। (३) सहीह में हदीस (७८) से पहले। (४) (द), (ज़) और (म) में नहीं है, और यह (ज़ॉ) और (फ़ा) और सहीह अल-बुखारी से है। (५) (ज़ॉ) और (फ़ा) में

नहीं है, और इब्न अल-अरबी के अहकाम ३/१२३२ में, उनसे कहा गया: इसमें दो मत हैं। (६) ११/३५३, और उसके बाद।

سورة الكہف: آیت ۶۰ ۳۱۸

...اس سے زیادہ۔ اور جمع 'حِقاب' ہے، اور 'الحِقبة' (حاء کے نیچے زیر کے ساتھ) 'الحُقُب' کا واحد ہے، جس کا مطلب سال ہیں (۱)۔

دوسری بات: اس میں فقہ کی یہ بات ہے: علم میں اضافے کی طلب میں عالم کا سفر کرنا، اور اس پر خادم اور ساتھی سے مدد لینا، اور نیک لوگوں اور علماء سے ملاقات کے موقع کو غنیمت جاننا چاہے ان کے شہر کتنے ہی دور کیوں نہ ہوں۔ یہی سلف صالحین کا طریقہ تھا، اور اسی وجہ سے سفر کرنے والے بڑے نصیب تک پہنچے، اور کامیاب کوششیں حاصل کیں، ان کے قدم علوم میں پختہ ہو گئے، اور انہیں ذکر، اجر اور فضیلت کے بہترین حصے ملے (۲)۔ بخاری نے کہا (۳): جابر بن عبداللہ نے ایک حدیث (۴) کے لیے عبداللہ بن انیس کی طرف ایک ماہ کا سفر کیا۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جب موسیٰ نے اپنے خادم (فتای) سے کہا}۔ علماء کے اس میں تین (۵) اقوال ہیں: پہلا: یہ کہ وہ ان کے ساتھ ان کی خدمت میں تھا۔ اور عربوں کے کلام میں 'الفتی' نوجوان کو کہتے ہیں۔ چونکہ خادم اکثر نوجوان ہوتے تھے اس لیے حسن ادب کے طور پر خادم کو 'فتی' کہا جاتا تھا۔ شریعت نے نبی ﷺ کے اس قول میں اس کی ترغیب دی ہے: "تم میں سے کوئی یہ نہ کہے: میرا غلام یا میری لونڈی، بلکہ کہے: میرا نوجوان (فتاي) اور میری نوجوان لڑکی (فتاتي)۔" یہ عاجزی کی طرف ایک ترغیب ہے، اور یہ بات پہلے 'یوسف' (۶) میں گزر چکی ہے۔ اور آیت میں 'فتی' سے مراد خادم ہے، اور وہ یوشع بن نون بن افرائیم بن یوسف علیہ السلام ہیں۔

اور کہا جاتا ہے: وہ موسیٰ علیہ السلام کی بہن کے بیٹے (بھانجے) ہیں۔ اور کہا گیا: انہیں موسیٰ کا 'فتی' اس لیے کہا گیا کیونکہ وہ ان سے سیکھنے کے لیے ان کے ساتھ رہتے تھے اگرچہ وہ آزاد

تھے، اور یہی پہلے قول کا مطلب ہے۔ اور کہا گیا: انہوں نے اسے 'فتی' کا نام اس لیے دیا کیونکہ وہ 'فتی' (یعنی غلام) کے مقام پر کھڑا تھا، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور اس نے اپنے خادموں سے کہا کہ ان کا سرمایہ ان کے کجاووں میں رکھ دو} [یوسف: ۶۲]۔

---

(۱) الصحاح (حقب)، اور اسے مصنف نے ابو العباس القرطبی کے واسطے سے 'المفهم' میں نقل کیا ہے۔ (۲) المفهم ۱۹۶/۶۔ (۳) صحیح بخاری میں حدیث (۷۸) سے پہلے۔ (۴) (د)، (ز) اور (م) میں نہیں ہے، اور یہ (ظ) اور (ف) اور صحیح بخاری سے ہے۔ (۵) (ظ) اور (ف) میں نہیں ہے، اور احکام ابن العربی ۱۲۳۲/۳ میں ہے، ان کا قول ہے: اس میں دو قول ہیں۔ (۶) ۳۵۳/۱۱، اور اس کے بعد۔

Surah Al-Kahf: Verses 60 - 65 319

And he said: {She seeks to seduce her young man against his will} [Yusuf: 30]. Ibn al-Arabi said(1): The apparent meaning of the Qur'an suggests he was a slave, and in the Hadith: that he was Joshua bin Nun. In Tafsir (exegesis): he was his sister's son, and all of this is not definitive, and refraining [from a certain opinion] is safer.

Fourthly: The words of the Almighty: {or I continue for years (huquba)}. Abdullah bin Amr said: Al-Huqub is eighty years. Mujahid: seventy autumns. Qatadah: a time(2). Al-Nahhas: What linguists know is that al-huqub and al-hiqbah is a vague, unlimited period of time, just as 'raht' (a group) and 'qawm' (a people) are vague and unlimited, and its plural is ahqab(3).

The words of the Almighty: {So when they reached the junction of the two [seas], they forgot their fish, and it took its course into the sea, slipping away. (61) So when they had passed beyond [that stay], he said to his boy, "Bring us our morning meal. We have certainly suffered in this, our journey, [much] fatigue." (62) He said, "Did you see when we retired to the rock? Indeed, I forgot the fish. And none made me forget it except Satan - lest I should mention it. And it took its course into the sea amazingly." (63) [Moses] said, "That is what we were seeking." So they returned following their footprints. (64) And they found a servant from among Our servants to whom we had given mercy from us and had taught him from Us a [certain] knowledge. (65)}

The words of the Almighty: {So when they reached the junction of the two [seas], they forgot their fish, and it took its course into the sea, slipping away.} The pronoun in His saying: "between them" refers to the two seas; Mujahid said it(4). And "saraban" (slipping away/tunnel): the path; Mujahid said it. Qatadah said: The water froze and became like a tunnel/path(5). The majority of commentators hold that the place where the fish traveled remained empty, and that Moses walked on it following the fish, until the path led him to an island in the sea, and there he found al-Khidr. The apparent meaning of the narrations and the Book is that he found al-Khidr on the shore of the sea. His saying: "they forgot their fish", whereas the forgetting was by the young man alone, so it was said: The meaning is:

(1) In Ahkam al-Qur'an 3/1232, and what precedes it. (2) Narrated from them by al-Tabari 15 / 310 - 311, and the saying of Mujahid in al-Tafsir 1/378. (3) Similar words in I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/463 and 5/130. (4) In al-Tafsir 1/378, and narrated by al-Tabari 15/311. (5) Tafsir al-Tabari 14/314, and Mujahid's saying on 'as-sarab' is mentioned in an-Nukat wa al-'Uyun 3/323.

सूरह अल-कहफ़: आयत 60 - 65 319

और उन्होंने कहा: {वह अपने नौजवान को उसकी इच्छा के विरुद्ध फुसलाने की कोशिश करती है} [यूसुफ: 30]। इब्न अल-अरबी ने कहा(1): कुरान का ज़ाहिरी अर्थ यह बताता है कि वह एक दास था, और हदीस में: कि वह यूशा बिन नून थे। तफ़सीर (व्याख्या) में: वह उनकी बहन के बेटे थे, और यह सब कुछ ऐसा नहीं है जिसे निश्चित माना जाए, और इस पर रुकना (कोई राय न देना) अधिक सुरक्षित है।

चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: {या मैं वर्षों (हुकुबा) तक चलता रहूँ}। अब्दुल्ला बिन अम्र ने कहा: अल-हुकुब अस्सी वर्ष है। मुजाहिद: सत्तर शरद ऋतु। कतादह: एक समय(2)। अल-नहहास: भाषाविद जो जानते हैं वह यह है कि अल-हुकुब और अल-हिक़्बह समय का एक अस्पष्ट, असीमित काल है, जैसे कि 'रहत' (एक समूह) और 'क़ौम' (एक लोग) अस्पष्ट और असीमित हैं, और इसका बहुवचन अहक़ाब है(3)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर जब वे दोनों समुद्रों के संगम पर पहुँचे, तो वे अपनी मछली भूल गए, और उसने समुद्र में अपना रास्ता बना लिया, फिसलते हुए। (61) फिर जब वे आगे निकल गए, तो उसने अपने लड़के से कहा, "हमारा सुबह का खाना लाओ। हमें अपनी इस यात्रा में निश्चित रूप से थकान हुई है।" (62) उसने कहा, "क्या आपने देखा जब हम चट्टान के पास आराम कर रहे थे? वास्तव में, मैं मछली भूल गया। और शैतान के अलावा किसी ने मुझे इसे याद करने से नहीं भुलाया। और उसने आश्चर्यजनक रूप से समुद्र में अपना रास्ता बना लिया।" (63) [मूसा] ने कहा, "वही है जिसकी हम तलाश कर रहे थे।" इसलिए वे अपने पदचिह्नों का पीछा करते हुए वापस लौट आए। (64) और उन्होंने हमारे दासों में से एक दास पाया जिसे हमने अपनी ओर से दया प्रदान की थी और उसे अपनी ओर से एक [विशेष] ज्ञान सिखाया था। (65)}

सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर जब वे दोनों समुद्रों के संगम पर पहुँचे, तो वे अपनी मछली भूल गए, और उसने समुद्र में अपना रास्ता बना लिया, फिसलते हुए।} उनके कथन में सर्वनाम: "उनके बीच" दो समुद्रों को संदर्भित करता है; मुजाहिद ने यह कहा(4)। और "सरबन" (फिसलते हुए/सुरंग): मार्ग; मुजाहिद ने यह कहा। कतादह ने कहा: पानी जम गया और सुरंग/मार्ग जैसा हो गया(5)। अधिकांश टिप्पणीकारों का मानना है कि वह स्थान जहाँ मछली चली थी वह खाली रहा, और मूसा मछली का पीछा करते हुए उस पर चले, जब तक कि रास्ता उन्हें समुद्र के एक द्वीप पर नहीं ले गया, और वहाँ

उन्हें अल-खिद्र मिले। रिवायतों और किताब का ज़ाहिरी अर्थ यह है कि उन्होंने अल-खिद्र को समुद्र के किनारे पाया। उनका कथन: "वे अपनी मछली भूल गए", जबकि भूलना अकेले नौजवान की ओर से था, तो कहा गया: अर्थ है:

(1) अहकाम अल-कुरान 3/1232 में, और उससे पहले का हिस्सा। (2) इसे उनसे अल-तबरी 15 / 310 - 311 द्वारा उद्धृत किया गया है, और अल-तफ़सीर 1/378 में मुजाहिद का कथन। (3) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 2/463 और 5/130 में इसी तरह के शब्द। (4) अल-तफ़सीर 1/378 में, और अल-तबरी 15/311 द्वारा उद्धृत। (5) तफ़सीर अल-तबरी 14/314, और 'अस-सरब' पर मुजाहिद के कथन का उल्लेख अन-नुकत वा अल-उयुन 3/323 में है।

سورة الكهف: آيات 60 - 65 319

اور فرمایا: ﴿تُرَاوِدُ فَتَىٰهَا عَن نَّفْسِهِ﴾ [یوسف: 30] ابن العربی(1) نے کہا: قرآن کا ظاہر اس بات کا تقاضا کرتا ہے کہ وہ غلام تھا، اور حدیث میں ہے کہ وہ یوشع بن نون تھے۔ اور تفسیر میں ہے: وہ ان کی بہن کا بیٹا تھا، اور یہ سب ایسی باتیں ہیں جن پر قطعیت کے ساتھ کچھ نہیں کہا جا سکتا، اور اس معاملے میں توقف کرنا (خاموش رہنا) زیادہ سلامتی والا ہے۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَوْ أَمْضِيَ حُقُبًا﴾ عبداللہ بن عمرو نے کہا: 'حُقُب' اسی سال ہیں۔ مجاہد نے کہا: ستر خزاں۔ قتادہ نے کہا: ایک زمانہ(2)۔ النحاس کہتے ہیں: اہل لغت جسے جانتے ہیں وہ یہ ہے کہ 'الحُقُب' اور 'الحِقبۃ' زمانے کا ایک مبہم اور غیر محدود عرصہ ہے، جیسے کہ 'رہط' اور 'قوم' مبہم اور غیر محدود ہیں، اور اس کی جمع 'احقاب' ہے(3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَلَمَّا بَلَغَا مَجْمَعَ بَيْنِهِمَا نَسِيَا حُوتَهُمَا فَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ سَرَبًا ﴿٦١﴾ فَلَمَّا جَاوَزَا قَالَ لِفَتَاهُ آتِنَا غَدَاءَنَا لَقَدْ لَقِينَا مِن سَفَرِنَا هَٰذَا نَصَبًا ﴿٦٢﴾ قَالَ أَرَأَيْتَ إِذْ أَوَيْنَا إِلَى الصَّخْرَةِ فَإِنِّي نَسِيتُ الْحُوتَ وَمَا أَنسَانِيهُ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ أَذْكُرَهُ ۚ وَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ عَجَبًا ﴿٦٣﴾ قَالَ ذَٰلِكَ مَا كُنَّا نَبْغِ ۚ فَارْتَدَّا عَلَىٰ آثَارِهِمَا قَصَصًا ﴿٦٤﴾ فَوَجَدَا عَبْدًا مِّنْ عِبَادِنَا آتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِّنْ عِندِنَا وَعَلَّمْنَاهُ مِن لَّدُنَّا عِلْمًا ﴿٦٥﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَلَمَّا بَلَغَا مَجْمَعَ بَيْنِهِمَا نَسِيَا حُوتَهُمَا فَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ سَرَبًا﴾ اس میں جو ضمیر "بینھما" ہے وہ دونوں سمندروں کے لیے ہے؛ یہ مجاہد(4) نے کہا۔ اور 'السَّرَب' سے مراد راستہ ہے؛ یہ بھی مجاہد نے کہا۔ اور قتادہ نے کہا: پانی جم گیا اور وہ سرنگ کی مانند ہو گیا(5)۔ جمہور مفسرین کا خیال ہے کہ مچھلی کے گزرنے کی جگہ خالی رہ گئی تھی، اور حضرت موسیٰ علیہ السلام مچھلی کے پیچھے پیچھے اس پر چلے، یہاں تک کہ راستہ انہیں سمندر کے ایک جزیرے

تک لے گیا، اور وہیں انہوں نے حضرت خضر علیہ السلام کو پایا۔ روایات اور کتاب کا ظاہر یہ ہے کہ انہوں نے حضرت خضر کو سمندر کے کنارے پایا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "نسیا حوتھما" (وہ دونوں اپنی مچھلی بھول گئے)، حالانکہ بھولنا صرف نوجوان کی طرف سے ہوا تھا، تو کہا گیا: اس کا معنی ہے:

(1) احکام القرآن 3/1232 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ۔ (2) اسے ان سے طبری 15/310 - 311 نے نقل کیا ہے، اور تفسیر 1/378 میں مجاہد کا قول۔ (3) اسی طرح کی بات نحاس کی اعراب القرآن 2/463 اور 5/130 میں ہے۔ (4) تفسیر 1/378 میں، اور طبری نے اسے 15/311 میں نقل کیا ہے۔ (5) تفسیر طبری 14/314، اور 'سرب' کے بارے میں مجاہد کا قول 'النکت والعیون' 3/323 میں مذکور ہے۔

Surah Al-Kahf: Verses 61-65 320 He forgot to inform Moses about what he saw of its condition, so the forgetting was attributed to both of them due to their companionship(1), like the saying of the Almighty: "From both of them emerge pearl and coral" [Ar-Rahman: 22], and they only emerge from saltwater, and His saying: "O assembly of jinn and humans, did there not come to you messengers from among you" [Al-An'am: 130], while messengers are only from humans, not from jinn. In "Al-Bukhari"(2): He said to his young man: I do not burden you except to tell me where the fish leaves you. He said: You have not burdened much. That is the saying of the Mighty and Majestic: "And when Moses said to his young man" Joshua son of Nun - not from Sa'id(3) - he said: While he was in the shade of a rock in a moist place, the fish struggled(4) while Moses was sleeping. So his young man said: I will not wake him up. When he woke up, he forgot to tell him, and the fish struggled until it entered the sea. Allah held back the flow of the sea from it until its track was like it was in stone. Amr(5) said to me: Thus, like its track was in stone, and he made a circle between his thumbs and the two fingers following them. In another narration(6): Allah held back the flow of water from the fish, so it became like an arch(7) over it. When he woke up, his companion forgot to tell him about the fish, so they set off for the rest of their day and night, until the next day Moses said to his young man: "Bring us our morning meal; we have certainly suffered from this journey of ours much fatigue." Moses did not find fatigue until he passed the place Allah had commanded him. Then his young man said to him: "Did you see when we took refuge on the rock? Indeed, I forgot the fish, and none but Satan made me forget to mention it." It was said: Indeed, forgetting was from both of them; because of His Almighty saying: "They forgot," so he attributed forgetting to both of them(8).

---

(1) Similar speech is in Al-Mufhim 6/196-197, and Al-Muharrar Al-Wajiz 3/528. (2) Sahih Al-Bukhari (4726), and Muslim (2380), from the hadith of Ibn Abbas. (3) Al-Hafiz said in Fath al-Bari 8/414: The one saying "not from Sa'id" is Ibn Jurayj, and his meaning is that naming the young man is not with him in the narration of Sa'id bin Jubayr. (4) Thariyan, meaning: wet, from: thara al-turbah tathriyatan: he moistened it. And tadarraba: moved and surged. Al-Qamus (Thara) and (Daraba). (5) That is: Amr bin Dinar, and the speaker is Ibn Jurayj as in Fath al-Bari by Ibn Hajar 8/416. (6) In Al-Bukhari (4725). (7) At-Taq: It is the tunnel through which one enters as in Al-Mufhim 6/196. (8) Similar speech is in Zad al-Masir 5/165-166, and Al-Kashshaf 2/491.

सूरा अल-कहफ़: आयतें 61-65 320 वह मूसा को उसकी हालत के बारे में बताना भूल गया, इसलिए साथ होने के कारण भूलना दोनों की ओर बताया गया(1), जैसा कि सर्वशक्तिमान का कथन है: "उन दोनों से मोती और मूंगा निकलता है" [अर-रहमान: 22], जबकि वे केवल खारे पानी से निकलते हैं, और उनका कथन: "हे जिन्नों और मनुष्यों के समूह, क्या तुम्हारे पास तुम्हीं में से रसूल नहीं आए" [अल-अनाम: 130], जबकि रसूल केवल मनुष्यों में से होते हैं, जिन्नों में से नहीं। और "अल-बुखारी"(2) में है: उन्होंने अपने युवक से कहा: मैं तुम्हें केवल इतना ही कष्ट देता हूँ कि तुम मुझे बताओ जहाँ मछली तुमसे अलग हो जाए। उसने कहा: आपने बहुत ज़्यादा कष्ट नहीं दिया। वही सर्वशक्तिमान का कथन है: "और जब मूसा ने अपने युवक से कहा" युशा बिन नून - यह सईद से नहीं है(3) - उसने कहा: जब वह एक नम स्थान पर एक चट्टान की छाया में था, तो मछली तड़पी(4) जबकि मूसा सो रहे थे। उनके युवक ने कहा: मैं उन्हें नहीं जगाऊँगा। जब वह जागे, तो वह उन्हें बताना भूल गया, और मछली तड़पी यहाँ तक कि वह समुद्र में चली गई। अल्लाह ने उसके लिए समुद्र के बहाव को रोक दिया यहाँ तक कि उसका निशान ऐसा हो गया जैसे पत्थर में हो। अम्र(5) ने मुझसे कहा: इस तरह जैसे उसका निशान पत्थर में हो, और उन्होंने अपने दोनों अँगूठों और उनके पास वाली दो उँगलियों के बीच एक घेरा बनाया। एक अन्य वर्णन(6) में है: अल्लाह ने मछली से पानी का बहाव रोक दिया, तो उस पर एक मेहराब(7) जैसा बन गया। जब वह जागे, तो उनके साथी उन्हें मछली के बारे में बताना भूल गए, और वे अपने दिन और रात के बाकी हिस्से के लिए निकल पड़े, यहाँ तक कि अगले दिन मूसा ने अपने युवक से कहा: "हमारा दोपहर का भोजन लाओ; हमें अपनी इस यात्रा से बहुत थकान हुई है।" मूसा को तब तक थकान नहीं हुई जब तक कि वे उस स्थान से आगे नहीं बढ़ गए जिसका अल्लाह ने आदेश दिया था। तब उनके युवक ने उनसे कहा: "क्या आपने देखा जब हमने चट्टान पर शरण ली थी? वास्तव में, मैं मछली को भूल गया, और शैतान के अलावा किसी ने मुझे इसे याद करने से नहीं भुलाया।" और कहा गया है: वास्तव में, भूलना उन दोनों की ओर से था; क्योंकि सर्वशक्तिमान का कथन है: "वे दोनों भूल गए," इसलिए भूलना दोनों की ओर बताया गया(8)।

---

(1) इसी तरह की बात अल-मुफ़हिम 6/196-197 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/528 में है। (2) सहीह अल-बुखारी (4726), और मुस्लिम (2380), इब्न अब्बास की हदीस से। (3) अल-हाफ़िज़ ने फ़तह अल-बारी 8/414 में कहा: "सईद से नहीं है" कहने वाले इब्न जुरैज हैं, और उनका मतलब है कि युवक का नाम सईद बिन जुबैर के वर्णन में उनके पास नहीं है। (4) थरियान, अर्थात: गीला, थरा

अल-तुर्बा तथरियतन से: उसने उसे भिगोया। और तदर्रबा: हिला और लहरें मारीं। अल-कामूस (थरा) और (दरबा)। (5) अर्थात: अम्र बिन दीनार, और कहने वाले इब्न जुरैज हैं जैसा कि इब्न हजर की फ़तह अल-बारी 8/416 में है। (6) अल-बुखारी (4725) में। (7) अत-ताक: वह सुरंग है जिससे कोई प्रवेश करता है जैसा कि अल-मुफ़हिम 6/196 में है। (8) इसी तरह की बात ज़ाद अल-मसीर 5/165-166 और अल-कश्शाफ़ 2/491 में है।

سورة الكهف: آيات ٦١ - ٦٥ ٣٢٠ وہ موسیٰ علیہ السلام کو اس کی حالت بتانا بھول گیا، تو صحبت کی وجہ سے بھولنے کی نسبت ان دونوں کی طرف کر دی گئی(١)، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ﴾ [الرحمن: ٢٢] حالانکہ وہ صرف کھارے پانی سے نکلتے ہیں، اور اس کا قول: ﴿يَمَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِّنكُمْ﴾ [الأنعام: ١٣٠] حالانکہ رسول صرف انسانوں میں سے ہوتے ہیں، جنوں میں سے نہیں۔ اور "بخاری"(٢) میں ہے: پس اس نے اپنے نوجوان سے کہا: میں تجھے صرف اس بات کی تکلیف دیتا ہوں کہ تو مجھے بتائے جہاں مچھلی تجھ سے جدا ہو جائے۔ اس نے کہا: آپ نے زیادہ تکلیف نہیں دی۔ وہی اللہ عزوجل کا قول ہے: "اور جب موسیٰ نے اپنے نوجوان سے کہا" یوشع بن نون - یہ سعید سے نہیں ہے(٣) - اس نے کہا: پس جب وہ ایک نم جگہ پر ایک چٹان کے سائے میں تھے تو مچھلی تڑپی(٤) جبکہ موسیٰ سو رہے تھے۔ پس ان کے نوجوان نے کہا: میں انہیں نہیں جگاؤں گا، یہاں تک کہ جب وہ بیدار ہوئے تو وہ انہیں بتانا بھول گیا، اور مچھلی تڑپی یہاں تک کہ وہ سمندر میں داخل ہوگئی۔ پس اللہ نے اس کے لیے سمندر کے بہاؤ کو روک دیا یہاں تک کہ اس کا نشان ایسا ہوگیا جیسے پتھر میں ہو۔ عمرو(٥) نے مجھ سے کہا: اسی طرح جیسے اس کا نشان پتھر میں ہو، اور اس نے اپنے دونوں انگوٹھوں اور ان کے ساتھ والی انگلیوں کے درمیان ایک حلقہ بنایا۔ اور ایک روایت(٦) میں ہے: اور اللہ نے مچھلی سے پانی کا بہاؤ روک دیا تو وہ اس پر محراب(٧) کی طرح ہوگیا۔ پس جب وہ بیدار ہوئے تو ان کے ساتھی انہیں مچھلی کے بارے میں بتانا بھول گئے، پس وہ اپنے بقیہ دن اور رات چلتے رہے، یہاں تک کہ جب اگلا دن ہوا تو موسیٰ نے اپنے نوجوان سے کہا: "ہمارا صبح کا کھانا لاؤ؛ ہمیں اپنے اس سفر سے بہت تھکن پہنچی ہے۔" اور موسیٰ نے تھکن محسوس نہیں کی یہاں تک کہ وہ اس جگہ سے آگے نکل گئے جس کا اللہ نے حکم دیا تھا۔ پس ان کے نوجوان نے ان سے کہا: "بھلا دیکھئے تو جب ہم نے چٹان پر پناہ لی تھی؟ تو بے شک میں مچھلی بھول گیا، اور مجھے

شیطان ہی نے اسے یاد کرنے سے بھلایا۔" اور کہا گیا: بے شک بھولنا ان دونوں کی طرف سے تھا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "وہ دونوں بھول گئے" پس بھولنے کی نسبت ان دونوں کی طرف کی گئی(۸)۔

---

(۱) اسی طرح کی کلام المفہم ٦/١٩٦-١٩٧ اور المحرر الوجیز ٣/٥٢٨ میں ہے۔ (۲) صحیح بخاری (٤٧٢٦) اور مسلم (٢٣٨٠)، ابن عباس کی حدیث سے۔ (۳) حافظ نے فتح الباری ٨/٤١٤ میں کہا: یہ کہنے والے کہ "سعید سے نہیں ہے" ابن جریج ہیں، اور ان کا مقصد یہ ہے کہ نوجوان کا نام سعید بن جبیر کی روایت میں ان کے پاس نہیں ہے۔ (٤) ثریان، یعنی: گیلا، ثَرَى التربة تثرية سے: اسے بھگویا۔ اور تضرَّب: حرکت کی اور موج ماری۔ القاموس (ثري) اور (ضرب)۔ (٥) یعنی: عمرو بن دینار، اور کہنے والے ابن جریج ہیں جیسا کہ ابن حجر کی فتح الباری ٨/٤١٦ میں ہے۔ (٦) بخاری (٤٧٢٥) کے ہاں۔ (٧) الطاق: وہ سوراخ ہے جس سے داخل ہوا جاتا ہے جیسا کہ المفہم ٦/١٩٦ میں ہے۔ (٨) اسی طرح کی کلام زاد المسیر ٥/١٦٥-١٦٦ اور الکشاف ٢/٤٩١ میں ہے۔

Surah Al-Kahf: Verses 61 - 65 321

And that is because the beginning of carrying the fish was from Moses; because he was the one commanded with it. When they proceeded, it was his servant who was carrying it until they took shelter at the rock as a lodging.

«When they had passed beyond [it]» means: the fish was forgotten there (1) - i.e., left behind. When Moses asked for the midday meal, the youth attributed the forgetting to himself when speaking. However, Allah mentioned their joint forgetfulness when they reached the junction of the two seas, which is the rock. Indeed, Moses was a partner in the forgetting; because forgetfulness (nasiyan) can also mean delay, as in their saying in prayer: "May Allah delay your term (ansa' Allahu fi ajalika)." When they moved on from the rock, they delayed their fish from carrying it, and neither of them carried it. Thus, it was permissible to attribute it to both of them, because they both moved on and left the fish behind.

Allah's saying: «Bring us our midday meal» contains one issue: taking provisions for travels. It is a refutation of the ignorant, inexperienced Sufis who venture into deserts and wildernesses claiming that this is reliance (tawakkul) on Allah, the One, the Subduer. Here is Moses, the Prophet of Allah and His interlocutor among the people of the earth, who took provisions despite his knowledge of his Lord and his reliance on the Lord of servants. In "Sahih al-Bukhari" (2): Some people from Yemen used to perform Hajj without taking provisions, saying: "We are the reliant ones." But when they arrived, they would beg from people. So Allah the Almighty revealed: «And take provisions» [Al-Baqarah: 197]. This has already been discussed in "Al-Baqarah" (3).

There is a difference of opinion regarding what Moses' provisions were. Ibn Abbas said: It was a salted fish in a basket, and they would eat from it for lunch and dinner. When they reached the rock on the seashore, his servant put down the basket, and the current of the sea reached the fish. The fish moved in the basket, overturned it, and slipped away. The youth forgot to mention the story of the fish to Moses. It was also said: The fish was merely a sign for the location of Al-Khidr; because of the saying in the Hadith: "Carry a fish with you in a basket, and wherever..."

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/323, and Zad al-Masir 5/166. (2) Number (1532), from the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (3) 3/328 - 329.

सूरह अल-कहफ़: आयत 61 - 65 321

और इसका कारण यह है कि मछली ले जाने की शुरुआत मूसा की ओर से हुई थी; क्योंकि उन्हें ही इसका आदेश दिया गया था। जब वे आगे बढ़े, तो उनका सेवक ही उसे ले जा रहा था यहाँ तक कि उन्होंने विश्राम के लिए चट्टान के पास शरण ली।

«जब वे आगे निकल गए» का अर्थ है: मछली वहाँ भूली हुई थी (1) - यानी, छोड़ी हुई। जब मूसा ने दोपहर का भोजन माँगा, तो युवक ने बात करते समय भूलने का दोष खुद पर लिया। हालाँकि, अल्लाह ने उनके दोनों के भूलने का उल्लेख तब किया जब वे दो समुद्रों के संगम पर पहुँचे, जो कि वह चट्टान है। वास्तव में, मूसा भूलने में भागीदार थे; क्योंकि भूलने (निस्यान) का अर्थ देरी भी होता है, जैसा कि वे प्रार्थना में कहते हैं: "अल्लाह तुम्हारी आयु बढ़ा दे (अंसा' अल्लाहु फी अजलिका)"। जब वे चट्टान से आगे बढ़े, तो उन्होंने अपनी मछली को ले जाने में देरी की और उनमें से किसी ने भी उसे नहीं उठाया। इस प्रकार, यह दोनों की ओर आरोपित करना जायज़ था, क्योंकि वे दोनों आगे बढ़ गए और मछली छोड़ दी।

अल्लाह का कथन: «हमारा दोपहर का भोजन लाओ» में एक मसला है: यात्राओं के लिए रसद (साजो-सामान) लेना। यह उन अज्ञानी, अनुभवहीन सूफ़ियों का खंडन है जो रेगिस्तानों और निर्जन स्थानों में यह दावा करते हुए घुस जाते हैं कि यही अल्लाह पर भरोसा (तवक्कुल) है, जो एक और सर्वशक्तिमान है। यहाँ मूसा हैं, अल्लाह के पैगंबर और धरती के लोगों के बीच उनके वार्ताकार, जिन्होंने अपने रब के ज्ञान और बंदों के रब पर अपने भरोसे के बावजूद रसद ली थी। "सहीह अल-बुखारी" (2) में है: यमन के कुछ लोग बिना रसद लिए हज करते थे और कहते थे: "हम भरोसा करने वाले हैं।" लेकिन जब वे पहुँचते, तो लोगों से माँगते थे। तब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अवतरित किया: «और रसद ले लो» [अल-बक़रह: 197]। यह "अल-बक़रह" (3) में पहले ही आ चुका है।

मूसा की रसद क्या थी, इस पर मतभेद है। इब्न अब्बास ने कहा: वह एक टोकरी में नमकीन मछली थी, और वे उससे दोपहर और रात का भोजन करते थे। जब वे समुद्र तट पर चट्टान पर पहुँचे, तो उनके सेवक ने टोकरी रख दी, और समुद्र की धारा मछली तक पहुँच गई। टोकरी में मछली हिलने लगी, उसे पलट दिया और मछली खिसक गई। युवक मूसा को मछली की कहानी बताना भूल गया। यह भी कहा गया है: मछली केवल अल-खिज़्र के स्थान के लिए एक संकेत थी; क्योंकि हदीस में कहा गया है: "अपने साथ एक टोकरी में एक मछली ले जाओ, और जहाँ भी..."

(1) अल-नुकात व अल-उयून 3/323, और ज़ाद अल-मसीर 5/166। (2) संख्या (1532), इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा की हदीस से। (3) 3/328 - 329।

سورہ الکہف: آیات 61 - 65 321

اور اس کی وجہ یہ ہے کہ مچھلی اٹھانے کی ابتدا موسیٰ سے ہوئی تھی؛ کیونکہ انہیں ہی اس کا حکم دیا گیا تھا، پھر جب وہ دونوں آگے بڑھے؛ تو ان کا خادم ہی اسے اٹھائے ہوئے تھا یہاں تک کہ انہوں نے ایک چٹان کے پاس قیام گاہ کے طور پر پناہ لی۔

﴿فَلَمَّا جَاوَزَا﴾ یعنی: مچھلی وہاں بھولی ہوئی (1) - یعنی چھوڑی ہوئی تھی۔ جب موسیٰ نے دوپہر کا کھانا مانگا؛ تو نوجوان نے گفتگو کے وقت بھول کی نسبت اپنی طرف کی، حالانکہ اللہ نے ان دونوں کے بھولنے کا ذکر اس وقت کیا جب وہ دو سمندروں کے ملاپ کی جگہ یعنی چٹان پر پہنچے، پس موسیٰ بھی بھولنے میں شریک تھے؛ کیونکہ نسیان (بھولنا) تاخیر کے معنی میں بھی آتا ہے، اسی سے دعا میں ان کا یہ کہنا ہے: "اللہ تمہاری عمر میں تاخیر (توسیع) فرمائے"۔ پس جب وہ چٹان سے آگے بڑھے تو انہوں نے اپنی مچھلی کو اٹھانے میں تاخیر کی اور ان میں سے کسی نے اسے نہیں اٹھایا، تو ان دونوں کی طرف اس کی نسبت کرنا جائز ہوا؛ کیونکہ وہ دونوں آگے بڑھ گئے اور مچھلی کو چھوڑ دیا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ءَاتِنَا غَدَاءَنَا﴾ "ہمارا ناشتہ (کھانا) لاؤ" اس میں ایک مسئلہ ہے، اور وہ سفروں میں زادِ راہ (سفر کا سامان) لینا ہے، اور یہ ان جاہل اور ناپختہ صوفیوں کا رد ہے جو یہ دعویٰ کرتے ہوئے بیابانوں اور صحراؤں میں گھس جاتے ہیں کہ یہی اللہ واحد و قہار پر توکل ہے، یہ اللہ کے نبی اور روئے زمین کے لوگوں میں اس کے کلیم موسیٰ ہیں جنہوں نے اپنے رب کی معرفت اور رب العباد پر توکل کے باوجود زادِ راہ لیا۔ اور "صحیح بخاری" (2) میں ہے: اہل یمن میں سے کچھ لوگ حج کرتے تھے اور زادِ راہ نہیں لیتے تھے، اور کہتے تھے: ہم توکل کرنے والے ہیں،

پھر جب وہ پہنچتے تو لوگوں سے سوال کرتے، تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿وَتَزَوَّدُوا﴾ "اور زادِ راہ لے لو" [البقرہ: 197]۔ اور یہ بات "البقرہ" (3) میں گزر چکی ہے۔

اور موسیٰ کے زادِ راہ کے بارے میں اختلاف ہے کہ وہ کیا تھا، ابن عباس نے کہا: وہ ایک ٹوکری میں نمکین مچھلی تھی، اور وہ دونوں اس سے صبح اور شام کا کھانا کھاتے تھے، جب وہ سمندر کے کنارے چٹان تک پہنچے، تو ان کے خادم نے ٹوکری رکھ دی، تو مچھلی تک سمندر کی لہر پہنچی، تو مچھلی ٹوکری میں حرکت کرنے لگی، پھر ٹوکری کو الٹ دیا اور مچھلی نکل گئی، اور نوجوان موسیٰ سے مچھلی کا قصہ ذکر کرنا بھول گیا۔ اور کہا گیا ہے: مچھلی محض خضر کے ٹھکانے کی نشاندہی کے لیے تھی؛ کیونکہ حدیث میں ہے: اپنے ساتھ ایک ٹوکری میں مچھلی لے جاؤ، پس جہاں...

---

(1) النکت والعیون 3/ 323، اور زاد المسیر 5/ 166۔ (2) رقم (1532)، ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے۔ (3) 3/ 328 - 329۔

The fish was lost, and it was there. According to this, they would have taken something other than the fish as provisions. This was mentioned and preferred by our teacher, Imam Abu al-Abbas (1). Ibn Atiyya (2) said: My father, may Allah be pleased with him, said: I heard Abu al-Fadl al-Jawhari say in his sermon: Moses walked to the divine communion (Munajat) and remained for forty days without needing food, but when he walked to a human, he was struck by hunger within a part of a day.

And His saying: “nasaban” (fatigue), meaning: tiredness. Al-nasab is tiredness and hardship. It is said: He meant hunger here. This is evidence for the permissibility of informing about the pain and illnesses one feels, and that this does not detract from contentment (Ridha), nor from submission to the divine decree (Tasleem lil-Qadaa), provided that it does not stem from irritation or anger.

Regarding His saying: “And none but Satan made me forget to mention it,” the particle 'an' with the verb is interpreted as a gerund (masdar). It is in the accusative case as a substitute of inclusion (badal ishtimal) for the pronoun in “ansanihi” (made me forget it), and it is a substitute of the manifest for the implicit. That is: “Nothing made me forget its mention except Satan.” In the codex (Mus'haf) of Abdullah: “And nothing made me forget it, to mention it, except Satan.” Joshua mentioned this as an apology, because Moses had said: “I do not task you with anything except to inform me where the fish leaves you.” So he said: “I was not tasked with much,” and apologized with that statement (3).

His saying, Exalted is He: “And it took its way into the sea amazingly.” It is possible that this is from the speech of Joshua to Moses, meaning: the fish took its way in a manner that is amazing to people. It is also possible that His saying: “And it took its way into the sea” is the end of the report, then he initiated wonder (4) and said by himself: “amazingly” regarding this matter. The cause for amazement is that a fish that had died and whose left side had been eaten, then came back to life after that. Abu Shuja said in the “Book of Al-Tabari” (5): “I saw it – it was brought to me – and it was half a fish with one eye.”

(1) Al-Mufhim 6/197, and the hadith he referred to was narrated by Al-Bukhari (4727) from the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (2) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/529. (3) Al-Mufhim 6/197-198, and the recitation of Abdullah, may Allah be pleased with him, is in Tafsir al-Tabari 15/317, and Al-Muharrar al-Wajiz

3/529, and with them “adhkurahu” instead of “adhkurahu”. (4) In (M) and (D): making a wonder. (5) Narrated from him by Al-Tabari 15/315.

मछली खो गई थी, और वह वहीं थी। इसके अनुसार, उन्होंने मछली के अलावा कुछ और प्रावधान के रूप में लिया होगा। हमारे शिक्षक, इमाम अबू अल-अब्बास (1) ने इसका उल्लेख किया और इसे पसंद किया। इब्न अतिय्या (2) ने कहा: मेरे पिता (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कहा: मैंने अबू अल-फ़ज़ल अल-जौहरी को उनके उपदेश में यह कहते सुना: मूसा ईश्वरीय संवाद (मुनाजात) के लिए चले और चालीस दिनों तक रहे बिना भोजन की आवश्यकता के, लेकिन जब वह एक मनुष्य की ओर चले, तो दिन के कुछ ही हिस्से में उन्हें भूख लग गई।

और उनका कथन: "नस़बन" (थकान), अर्थात: थकावट। अन-नस़ब का अर्थ थकावट और कठिनाई है। कहा जाता है: यहाँ उनका तात्पर्य भूख से था। यह एक व्यक्ति द्वारा महसूस किए जाने वाले दर्द और बीमारियों के बारे में सूचित करने की अनुमति का प्रमाण है, और यह कि यह संतोष (रिज़ा) या ईश्वरीय इच्छा के प्रति समर्पण (तस्लीम-लिल-क़ज़ा) में बाधक नहीं है, बशर्ते कि यह चिड़चिड़ेपन या क्रोध से उत्पन्न न हो।

उनके कथन के बारे में: "और मुझे इसे याद करने से सिवाय शैतान के किसी ने नहीं भुलाया," यहाँ क्रिया के साथ 'अन' को एक संज्ञा (मस्दर) के रूप में समझा जाता है। यह "अंसानीहु" (मुझे इसे भुला दिया) में सर्वनाम के लिए एक 'बदल इश्तीमाल' (समावेशी प्रतिस्थापन) के रूप में कर्म कारक (मंसूब) में है। अर्थात: "शैतान के अलावा किसी ने मुझे उसके ज़िक्र को नहीं भुलाया।" अब्दुल्ला के मुसहफ़ (प्रति) में है: "और शैतान के अलावा किसी ने मुझे इसे, इसे याद करने को, नहीं भुलाया।" यूशा ने इसे एक माफी के रूप में उल्लेख किया था; क्योंकि मूसा ने कहा था: "मैं तुम्हें केवल यह सूचित करने का काम सौंपता हूँ कि मछली तुम्हें कहाँ छोड़ती है।" तो उन्होंने कहा: "मुझे बहुत अधिक काम नहीं सौंपा गया था," और उस कथन के साथ माफी मांगी (3)।

परमेश्वर का कथन: "और उसने समुद्र में अपना रास्ता आश्चर्यजनक रूप से बना लिया।" यह संभव है कि यह यूशा का मूसा से कहना हो, अर्थात: मछली ने लोगों के लिए आश्चर्यजनक तरीके से अपना रास्ता बना लिया। यह भी संभव है कि उनका कथन: "और उसने समुद्र में अपना रास्ता बना लिया" समाचार का अंत हो, फिर उन्होंने आश्चर्य (4) प्रकट करते हुए अपने आप से कहा: इस मामले के लिए "आश्चर्य"। आश्चर्य का कारण यह है कि एक मछली जो मर गई थी और जिसका बायां हिस्सा खा लिया

गया था, उसके बाद जीवित हो गई। अबू शुजा ने "किताब अल-तबरी" (5) में कहा: "मैंने इसे देखा - इसे मेरे पास लाया गया था - और यह एक मछली का आधा हिस्सा और एक आँख थी।"

(1) अल-मुफ़हिम 6/197, और जिस हदीस का उन्होंने उल्लेख किया है उसे अल-बुखारी (4727) ने इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/529 में। (3) अल-मुफ़हिम 6/197-198, और अब्दुल्ला (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) का पाठ तफ़सीर अल-तबरी 15/317 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/529 में है, और उनके पास "अज़कुरुहु" के बजाय "अज़कुरहु" है। (4) (म) और (द) में: ताज्जुब दिलाना। (5) अल-तबरी ने इसे उनसे उद्धृत किया है 15/315।

مچھلی کھو گئی تھی، پس وہ وہیں تھی، اس بنا پر انہوں نے مچھلی کے علاوہ کوئی اور زادِ راہ لیا ہوگا۔ اسے ہمارے شیخ امام ابو العباس نے ذکر کیا اور پسند فرمایا (1)۔ ابن عطیہ (2) نے کہا: میرے والد (رضی اللہ عنہ) نے کہا: میں نے ابو الفضل الجوہری کو ان کے وعظ میں یہ کہتے سنا: موسیٰ علیہ السلام مناجات کے لیے چلے تو چالیس دن تک رہے اور انہیں کھانے کی ضرورت محسوس نہیں ہوئی، اور جب وہ ایک انسان کی طرف چلے تو دن کے کچھ ہی حصے میں انہیں بھوک لاحق ہو گئی۔

اور ان کا قول: «نَصَباً» یعنی: تھکاوٹ، اور النَّصَب: تھکن اور مشقت ہے۔ کہا گیا: یہاں اس سے مراد بھوک ہے، اور اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ انسان کو جو تکلیف اور بیماریاں لاحق ہوں ان کے بارے میں بتانا جائز ہے، اور یہ کہ یہ بات رضا (الٰہی) اور تسلیم و رضا بالقضاء میں مخل نہیں ہوتی، بشرطیکہ یہ اکتاہٹ یا غصے کی وجہ سے نہ ہو۔

اور ان کے قول: «وَمَا أَنْسَانِيهُ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ أَذْكُرَهُ» کے بارے میں یہ ہے کہ فعل کے ساتھ 'أن' مصدر کی تاویل میں ہے، اور یہ «أنسانيه» میں ضمیر سے بدلِ اشتمال ہونے کی بنا پر منصوب ہے، اور یہ مضمر سے ظاہر کا بدل ہے، یعنی: مجھے اس کا ذکر شیطان کے سوا کسی نے نہیں بھلایا۔ اور عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ کے مصحف میں ہے: «وما أنسانيه أن أذكره إلا شيطان»۔ اور یہ یوشع علیہ السلام نے معذرت کے طور پر ذکر کیا تھا؛ کیونکہ موسیٰ علیہ السلام نے فرمایا تھا: "میں تم پر صرف یہ ذمہ داری ڈالتا ہوں کہ تم مجھے بتاؤ کہ مچھلی تم سے کہاں جدا ہوتی ہے"۔ تو انہوں نے کہا: "مجھ پر کوئی بڑی ذمہ داری نہیں ڈالی گئی تھی"، چنانچہ انہوں نے اس قول سے معذرت کی (3)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ عَجَبًا﴾ اس بات کا احتمال ہے کہ یہ یوشع کا موسیٰ علیہ السلام سے قول ہو، یعنی: مچھلی نے لوگوں کے لیے تعجب خیز طریقے سے اپنا راستہ اختیار کر لیا۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ ان کا قول: «واتخذ سبيله في البحر» خبر کا اختتام ہو، پھر انہوں نے نئے سرے سے تعجب کا اظہار (4) کیا اور اپنی طرف سے کہا: اس معاملے پر "تعجب" ہے۔ اور تعجب کی جگہ یہ ہے کہ ایک مچھلی جو مر چکی تھی اور اس کا بایاں حصہ کھایا جا چکا تھا، پھر وہ اس کے بعد زندہ ہوگئی۔ ابو شجاع نے «كتاب الطبری» (5) میں کہا: "میں نے اسے دیکھا - وہ میرے پاس لائی گئی تھی - تو وہ مچھلی کا ایک حصہ اور ایک آنکھ تھی"۔

(1) المفہم 6/ 197، اور جس حدیث کی طرف انہوں نے اشارہ کیا اسے بخاری (4727) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (2) المحرر الوجیز 3/ 529 میں۔ (3) المفہم 6/ 197 - 198، اور عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ کی قرات تفسیر طبری 15/ 317 اور المحرر الوجیز 3/ 529 میں ہے، اور ان کے ہاں «أذكره» کی بجائے «أذكره» ہے۔ (4) (م) اور (د) میں: التعجیب (تعجب دلانا) ہے۔ (5) اسے طبری نے ان سے روایت کیا ہے 15/ 315۔

one, and another slit with nothing in it. Ibn Atiyyah (1) said: I saw it, and the slit that has nothing in it has a thin skin under which there is no bone. It is possible that His saying: "And it (the fish) took its way" is a report from Allah Almighty, and that is in two ways: either He informs about Moses that he took the path of the fish from the sea as a wonder, i.e., he wondered at it. Or He informs about the fish that it took its path as a wonder for the people. And among the strange things reported in Al-Bukhari (2) from Ibn Abbas regarding the stories of this verse is that the fish came to life because it was touched by water from a spring there called the Spring of Life; whatever it touches, it comes to life. And in the "Tafsir": the sign was that the fish would come to life. It was said: When Moses descended after the journey had exhausted him onto a rock beside which was the water of life, something of that water touched the fish and it came to life. At-Tirmidhi (3) said in his hadith: Sufyan said: Some people claim that that rock has the Spring of Life beside it, and its water does not touch anything dead (4) except that it lives. He said: And the fish had been eaten from, and when the water dripped on it, it lived. The author of the book "Al-Arous" mentioned that Moses, peace be upon him, performed ablution from the Spring of Life, and a drop dripped from his beard onto the fish, so it came to life, and Allah knows best. His words: "That is what we were seeking" (5) i.e.: Moses said to his young man: the matter of the fish and its loss is what we were seeking, for the man for whom we came is there. So they went back tracing their footprints so as not to miss their path (6). And in "Al-Bukhari" (7): they found Khidr on a green carpet in the middle of the sea, wrapped in his garment, having placed one end under his feet and the other end under his head. So Moses greeted him.

---

(1) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/529, and what precedes it. (2) No. (4727). (3) In As-Sunan (3149). (4) In (Z) and (M): something, and what is established is from (D), (F), and (Z), and Sunan at-Tirmidhi. (5) Nafi', Abu 'Amr, and Al-Kisa'i read it with a 'ya' in connection and without a 'ya' in pause, and Ibn Kathir establishes the 'ya' in both in connection and pause as in 'As-Sab'ah' p. 391. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 3/529. (7) No. (4726), from the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them.

एक, और दूसरा चीरा जिसमें कुछ भी नहीं था। इब्न अतिय्या (1) ने कहा: मैंने इसे देखा, और जिस चीरे में कुछ नहीं है, उस पर एक पतली त्वचा है जिसके नीचे कोई कांटा नहीं है। यह संभव है कि उनका कथन: "और उसने (मछली ने) अपना रास्ता बना लिया" अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से एक सूचना हो, और वह दो तरह से है: या तो वह मूसा के बारे में सूचित करता है कि उसने समुद्र से मछली के रास्ते को एक अचंभे के रूप में लिया, यानी उसने उस पर आश्चर्य किया। या वह मछली के बारे में सूचित करता है कि उसने लोगों के लिए एक अचंभे के रूप में अपना रास्ता बनाया। और अल-बुखारी (2) में इब्न अब्बास से इस आयत की कहानियों के बारे में जो अजीब बातें बताई गई हैं, उनमें से एक यह है कि मछली केवल इसलिए जीवित हुई क्योंकि उसे वहां एक झरने के पानी ने छुआ जिसे 'हयात का चश्मा' (जीवन का झरना) कहा जाता है; वह जिस भी चीज को छूता है, वह जीवित हो जाती है। और "तफसीर" में है: संकेत यह था कि मछली जीवित हो जाएगी। कहा गया: जब मूसा अपनी यात्रा से थकने के बाद एक चट्टान पर उतरे जिसके पास जीवन का पानी था, तो उस पानी का कुछ हिस्सा मछली पर पड़ा और वह जीवित हो गई। अल-तिर्मिज़ी (3) ने अपनी हदीस में कहा: सुफियान ने कहा: कुछ लोगों का दावा है कि उस चट्टान के पास जीवन का झरना है, और उसका पानी जिस भी मृत (4) चीज को छूता है, वह जीवित हो जाती है। उन्होंने कहा: और मछली का कुछ हिस्सा खा लिया गया था, और जब उस पर पानी की बूंदें पड़ीं तो वह जीवित हो गई। 'अल-अरूस' किताब के लेखक ने उल्लेख किया है कि मूसा अलैहिस्सलाम ने हयात के चश्मे से वज़ू किया था, और उनकी दाढ़ी से एक बूंद मछली पर गिरी और वह जीवित हो गई, और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। उनका कथन: "यही वह है जिसकी हम तलाश कर रहे थे" (5) यानी: मूसा ने अपने सेवक से कहा: मछली का मामला और उसका खो जाना ही वह था जिसे हम ढूंढ रहे थे, क्योंकि वह व्यक्ति जिसके लिए हम आए थे, वहीं है। फिर वे अपने पदचिन्हों का पीछा करते हुए वापस लौटे ताकि वे अपना रास्ता न भटकें(6)। और "अल-बुखारी" (7) में है: उन्होंने खिज्र को समुद्र के बीच एक हरे कालीन पर पाया, जो अपने कपड़े में लिपटे हुए थे, जिसका एक सिरा उनके पैरों के नीचे और दूसरा सिरा उनके सिर के नीचे था। तो मूसा ने उन्हें सलाम किया।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/529 में, और जो उससे पहले है। (2) नंबर (4727)। (3) अस-सुनन (3149) में। (4) (ज़) और (म) में: कुछ चीज़, और जो (द), (फ़) और (ज़) और सुनन अल-तिर्मिज़ी से पुष्ट है। (5) नफ़ी, अबू अम्र और अल-किसाई ने इसे वस्ल (जोड़ने) में 'या' के साथ और वक्फ (रुकने)

में 'या' के बिना पढ़ा है, और इब्न कसीर 'अस-सबआ' पृष्ठ 391 के अनुसार वस्ल और वक्फ दोनों में 'या' को पुष्ट करते हैं। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/529। (7) नंबर (4726), इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा की हदीस से।

ایک، اور دوسرا شگاف جس میں کچھ نہیں تھا۔ ابن عطیہ (1) نے کہا: میں نے اسے دیکھا، اور وہ شگاف جس میں کچھ نہیں ہے، اس پر ایک باریک جھلی ہے جس کے نیچے کوئی کانٹا نہیں ہے۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ اللہ تعالیٰ کا یہ قول: "اور اس نے اپنا راستہ بنا لیا" اللہ تعالیٰ کی طرف سے ایک خبر ہو، اور یہ دو طرح سے ہے: یا تو وہ موسیٰؑ کے بارے میں خبر دے رہا ہے کہ انہوں نے سمندر سے مچھلی کے راستے کو بطور تعجب اختیار کیا، یعنی اس پر تعجب کیا۔ یا مچھلی کے بارے میں خبر دے رہا ہے کہ اس نے لوگوں کے لیے بطور تعجب اپنا راستہ بنایا۔ اور بخاری (2) میں ابن عباسؓ سے اس آیت کے قصوں میں جو عجیب باتیں مروی ہیں ان میں سے یہ ہے کہ مچھلی اس لیے زندہ ہوئی کہ اسے وہاں کے ایک چشمے کے پانی نے چھو لیا تھا جسے 'چشمہ حیات' کہا جاتا ہے، وہ جس چیز کو بھی چھو لے وہ زندہ ہو جاتی ہے۔ اور "تفسیر" میں ہے: نشانی یہ تھی کہ مچھلی زندہ ہو جائے گی۔ کہا گیا: جب موسیٰؑ سفر کی تھکن کے بعد ایک چٹان پر اترے جس کے پہلو میں آبِ حیات تھا، تو اس پانی کا کچھ حصہ مچھلی کو لگا اور وہ زندہ ہو گئی۔ ترمذی (3) نے اپنی حدیث میں کہا: سفیان نے کہا: کچھ لوگوں کا خیال ہے کہ اس چٹان کے پاس چشمہ حیات ہے، اور اس کا پانی جس مردہ (4) چیز کو بھی لگتا ہے وہ زندہ ہو جاتی ہے۔ انہوں نے کہا: اور مچھلی میں سے کچھ کھایا جا چکا تھا، پھر جب اس پر پانی کے قطرے گرے تو وہ زندہ ہو گئی۔ کتاب "العروس" کے مصنف نے ذکر کیا ہے کہ موسیٰ علیہ السلام نے چشمہ حیات سے وضو کیا تھا، تو ان کی داڑھی سے ایک قطرہ مچھلی پر گرا اور وہ زندہ ہو گئی، اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: "یہی وہ ہے جس کی ہمیں تلاش تھی" (5) یعنی: موسیٰؑ نے اپنے خادم سے کہا: مچھلی کا معاملہ اور اس کا گم ہونا ہی وہ چیز تھی جسے ہم ڈھونڈ رہے تھے،

کیونکہ وہ شخص جس کے لیے ہم آئے تھے وہیں ہے۔ پھر وہ دونوں اپنے قدموں کے نشانات ڈھونڈتے ہوئے واپس لوٹے تاکہ اپنا راستہ نہ بھولیں (6)۔ اور "بخاری" (7) میں ہے: انہوں نے خضرؑ کو سمندر کے بیچ ایک سبز بچھونے پر پایا، وہ اپنے کپڑے میں لپٹے ہوئے تھے، کپڑے کا ایک سرا اپنے پاؤں کے نیچے اور دوسرا سرا اپنے سر کے نیچے رکھا ہوا تھا۔ پس موسیٰؑ نے انہیں سلام کیا۔

---

(1) المحرر الوجیز 529/3 میں، اور اس سے پہلے والی بات۔ (2) نمبر (4727)۔ (3) سنن (3149) میں۔ (4) (ظ) اور (م) میں: 'شیئا' (کوئی چیز)، اور (د)، (ف) اور (ز) اور سنن ترمذی سے ثابت شدہ یہی ہے۔ (5) نافع، ابو عمرو اور کسائی نے وصل میں 'ی' کے ساتھ اور وقف میں 'ی' کے بغیر پڑھا ہے، اور ابن کثیر السبعۃ ص 391 کے مطابق وصل اور وقف دونوں میں 'ی' کو ثابت رکھتے ہیں۔ (6) المحرر الوجیز 529/3۔ (7) نمبر (4726)، ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے ۔

Surah Al-Kahf: Verses 61 - 65 324

He uncovered his face and said: Is there peace in my land?! (1) Who are you? He said: I am Musa (Moses). He asked: Musa of the Children of Israel? He said: Yes. He asked: What is your business? He said: I have come so that you may teach me something of that which you have been taught of right guidance, to the end of the narration. Al-Tha'labi said in the book "Al-Arais" (2): Musa and his young man found Al-Khidr while he was sleeping on a green rug on the surface of the water, wrapped in a green garment. Musa greeted him with peace, so he uncovered his face and said: How is there peace in our land?! Then he raised his head and sat upright and said: And peace be upon you, O Prophet of the Children of Israel. Musa said to him: How did you know about me? And who informed you that I am the Prophet of the Children of Israel? He said: The One who informed you about me and guided you to me. Then he said: O Musa, you had work among the Children of Israel. Musa said: My Lord sent me to you to follow you and learn from your knowledge. Then they sat down talking, and a swallow came and carried water in its beak, and the narration continues as follows. Allah's saying: {Then they found one of Our servants} The servant is Al-Khidr, peace be upon him, according to the majority's view and consistent with the established hadiths. Whoever disagrees is not to be reckoned with, saying: Musa's companion was not Al-Khidr but rather another scholar. Al-Qushayri also reported this view and said: Some people said: He was a righteous servant (3). The correct view is that he was Al-Khidr; this was reported from the Prophet ﷺ. Mujahid said: He was named Al-Khidr because when he prayed, everything around him would turn green (4). Al-Tirmidhi (5) narrated from Abu Huraira who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "He was only named Al-Khidr because he sat on white fur and it vibrated (6) green underneath him." This is a Sahih Gharib hadith (7). "Fur" here [sentence continues on next page].

(1) In (m): in your land. (2) P. 227, and it says: standing on a rug instead of sleeping. Perhaps in the version the author relied on there is an addition to the printed version in our hands. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/529, without mentioning Al-Qushayri. (4) Al-Baghawi 3/172. (5) In his Sunan (3151). (6) In (m), (d), and (z): then it vibrated. What is fixed is from (f), (z), and Sunan al-Tirmidhi. (7) In Sunan al-Tirmidhi: a Hasan Sahih hadith.

सूरा अल-कहफ़: आयतें 61 - 65 324

उसने अपना चेहरा खोला और कहा: क्या मेरी धरती पर (1) शांति है?! तुम कौन हो? उन्होंने कहा: मैं मूसा हूँ। उसने पूछा: बनी इस्राइल के मूसा? उन्होंने कहा: हाँ। उसने पूछा: तुम्हारा क्या काम है? उन्होंने कहा: मैं इसलिए आया हूँ कि तुम मुझे वह सही मार्गदर्शन सिखाओ जो तुम्हें सिखाया गया है, पूरी हदीस तक। और अल-थालाबी ने किताब "अल-अराइस" (2) में कहा: मूसा और उनके युवक ने अल-खिज़्र को पाया जबकि वह पानी की सतह पर एक हरे रंग के कालीन पर सो रहे थे और एक हरे रंग के कपड़े में लिपटे हुए थे। मूसा ने उन्हें सलाम किया, तो उन्होंने अपना चेहरा खोला और कहा: हमारी धरती पर शांति कहाँ से आई?! फिर उन्होंने अपना सिर उठाया और सीधे बैठ गए और कहा: और तुम पर भी शांति हो, ऐ बनी इस्राइल के पैगंबर। मूसा ने उनसे कहा: आपको मेरे बारे में कैसे पता चला? और किसने आपको बताया कि मैं बनी इस्राइल का पैगंबर हूँ? उन्होंने कहा: उसी ने जिसने तुम्हें मेरे बारे में बताया और मेरा पता दिया। फिर उन्होंने कहा: ऐ मूसा, तुम्हारे पास बनी इस्राइल के बीच काम था। मूसा ने कहा: मेरे रब ने मुझे तुम्हारे पास भेजा है ताकि मैं तुम्हारे पीछे चलूँ और तुम्हारे ज्ञान से सीखूँ। फिर वे दोनों बैठकर बातें करने लगे, तभी एक अबाबील (चिड़िया) आई और अपनी चोंच में पानी ले गई, और हदीस आगे आती है। अल्लाह का कथन है: {फिर उन्होंने हमारे बंदों में से एक बंदे को पाया} बहुमत की राय के अनुसार और प्रमाणित हदीसों के आधार पर वह बंदा अल-खिज़्र (उन पर शांति हो) हैं। जो कोई इससे असहमत है, उसकी बात पर ध्यान नहीं दिया जाता, वह कहता है: मूसा के साथी अल-खिज़्र नहीं थे बल्कि एक अन्य विद्वान थे। अल-कुशायरी ने भी यह मत बताया है और कहा: कुछ लोगों ने कहा: वह एक नेक बंदे थे (3), और सही बात यह है कि वह अल-खिज़्र ही थे; नबी ﷺ से यही रिवायत मिली है। मुजाहिद ने कहा: उन्हें अल-खिज़्र इसलिए कहा गया क्योंकि जब वे नमाज़ पढ़ते थे, तो उनके आस-पास की हर चीज़ हरी हो जाती थी (4)। अल-तिरमिज़ी (5) ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "उन्हें अल-खिज़्र इसलिए कहा गया क्योंकि वे सफेद फर (चमड़े) पर बैठे थे और वह उनके नीचे से हरा होकर हिलने लगा था (6)।" यह हदीस सहीह ग़रीब है (7)। यहाँ "फर" का अर्थ है... [अगले पृष्ठ पर जारी]।

(1) (म) में: तुम्हारी धरती में। (2) पृष्ठ 227, और इसमें है: सोने के बजाय कालीन पर खड़ा होना। शायद लेखक ने जिस प्रति पर भरोसा किया है, उसमें हमारे हाथों में मौजूद मुद्रित प्रति से कुछ अतिरिक्त है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/529, अल-कुशायरी का उल्लेख किए बिना। (4) अल-

बगवी 3/172। (5) उनकी सुनन में (3151)। (6) (म), (द) और (ज़) में: तो वह हिलने लगा। जो तय है वह (फ़), (ज़) और सुनन अल-तिरमिज़ी से है। (7) सुनन अल-तिरमिज़ी में: हदीस हसन सहीह।

سورة الكهف: آيات ٦١ - ٦٥ ٣٢٤

پھر اس نے اپنے چہرے سے کپڑا ہٹایا اور کہا: کیا میری زمین میں (١) سلام ہے؟! تم کون ہو؟ انہوں نے کہا: میں موسیٰ ہوں۔ اس نے پوچھا: بنی اسرائیل کے موسیٰ؟ انہوں نے کہا: جی ہاں۔ اس نے پوچھا: تمہارا کیا مقصد ہے؟ انہوں نے کہا: میں اس لیے آیا ہوں کہ آپ مجھے اس رشد و ہدایت میں سے کچھ سکھائیں جو آپ کو سکھائی گئی ہے، حدیث کے آخر تک۔ اور ثعلبی نے کتاب "العرائس" (٢) میں کہا ہے: بیشک موسیٰ اور ان کے خادم نے خضر کو پایا جب کہ وہ پانی کی سطح پر ایک سبز قالین پر سو رہے تھے اور ایک سبز چادر اوڑھے ہوئے تھے۔ موسیٰ نے انہیں سلام کیا، تو انہوں نے اپنا چہرہ کھولا اور کہا: ہماری زمین میں سلام کہاں سے آیا؟! پھر انہوں نے اپنا سر اٹھایا اور سیدھے ہو کر بیٹھ گئے اور کہا: اور تم پر بھی سلام ہو اے بنی اسرائیل کے نبی۔ موسیٰ نے ان سے کہا: آپ کو میرے بارے میں کیسے معلوم ہوا؟ اور آپ کو کس نے بتایا کہ میں بنی اسرائیل کا نبی ہوں؟ انہوں نے کہا: اس ذات نے جس نے تمہیں میرے بارے میں بتایا اور میرا پتہ دیا۔ پھر انہوں نے کہا: اے موسیٰ، تمہارے پاس بنی اسرائیل میں بہت کام تھا (تمہیں وہیں رہنا چاہیے تھا)۔ موسیٰ نے کہا: میرے رب نے مجھے تمہاری طرف بھیجا ہے تاکہ میں تمہاری پیروی کروں اور تمہارے علم سے کچھ سیکھوں۔ پھر وہ دونوں بیٹھ کر باتیں کرنے لگے، اتنے میں ایک ابابیل آئی اور اس نے اپنی چونچ میں پانی بھرا، اور حدیث کا ذکر آگے آئے گا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {پس ان دونوں نے ہمارے بندوں میں سے ایک بندے کو پایا} جمہور کے قول کے مطابق اور مستند احادیث کی روشنی میں وہ بندہ خضر علیہ السلام ہیں۔ اور جو اس کی مخالفت کرتا ہے اس کے قول کا اعتبار نہیں کیا جاتا، وہ کہتا ہے کہ موسیٰ کے ساتھی خضر نہیں تھے بلکہ وہ کوئی اور عالم تھے۔ قشیری نے بھی یہ قول نقل کیا ہے اور کہا کہ کچھ لوگوں نے کہا ہے کہ وہ ایک

نیک بندے تھے (۳)، اور صحیح بات یہ ہے کہ وہ خضر ہی تھے؛ نبی ﷺ سے یہی مروی ہے۔ مجاہد نے کہا: ان کا نام خضر اس لیے رکھا گیا کہ جب وہ نماز پڑھتے تھے تو ان کے آس پاس کا علاقہ سرسبز ہو جاتا تھا (۴)۔ اور امام ترمذی (۵) نے ابو ہریرہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ان کا نام خضر اس لیے پڑا کہ وہ ایک سفید کھال پر بیٹھے تو وہ ان کے نیچے سے سبز ہو کر لرزنے لگی (۶)۔" یہ حدیث صحیح غریب ہے (۷)۔ یہاں کھال سے مراد صفحے پر جاری]۔

(۱) (م) میں: تمہاری زمین میں۔ (۲) ص ۲۲۷، اور اس میں ہے: سونے کے بجائے قالین پر کھڑا ہونا۔ شاید مصنف نے جس نسخے پر اعتماد کیا ہے اس میں ہمارے ہاتھوں میں موجود مطبوعہ نسخے سے زیادہ کچھ موجود ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳/ ۵۲۹، قشیری کا ذکر کیے بغیر۔ (۴) البغوی ۳/ ۱۷۲۔ (۵) اپنی سنن میں (۳۱۵۱)۔ (۶) (م)، (د) اور (ز) میں: پس وہ لرزنے لگی۔ اور جو ثابت ہے وہ (ف)، (ظ) اور سنن ترمذی سے ہے۔ (۷) سنن ترمذی میں: حدیث حسن صحیح۔

Surah Al-Kahf: Verses 61 - 70. Page 325.

...face of the earth; as stated by Al-Khattabi and others. Al-Khidr is a prophet according to the majority. It was also said: he is a righteous servant but not a prophet, but the verse testifies to his prophethood; because the inner meanings of his actions were they (1) not through revelation? Also, a person does not learn from nor follow except someone superior to him, and it is not permissible for someone who is not a prophet to be superior to a prophet. It was said: he was an angel whom God commanded Moses to learn from what He had entrusted him with of the knowledge of the inward (2). The first opinion is the correct one, and God knows best.

The Almighty's saying: {We had given him mercy from Us}: Mercy in this verse is prophethood (3). It was also said: blessing (4). {And We had taught him from Us a [certain] knowledge}: i.e., knowledge of the unseen. Ibn Atiyyah (5): The knowledge of Al-Khidr (6) was knowledge of inner realities that had been revealed to him, for which the external rulings do not justify his actions accordingly. Moses's knowledge was the knowledge of rulings and fatwas based on the apparent words and actions of people.

The Almighty's saying: {Moses said to him, "May I follow you on [the condition] that you teach me from what you have been taught of sound judgement?" (66) He said, "Indeed, you will never be able to have patience with me. (67) And how can you have patience for what you do not encompass in knowledge?" (68) [Moses] said, "You will find me, if Allah wills, patient, and I will not disobey you in [any] order." (69) He said, "Then if you follow me, do not ask me about anything until I make to you a mention of it." (70)}

The Almighty's saying: {Moses said to him, "May I follow you on [the condition] that you teach me from what you have been taught of sound judgement?"} There are two issues regarding this: First: The Almighty's saying: {Moses said to him, "May I follow you"}: This is the question of someone being gentle and a polite interlocutor who seeks condescension with excessive refinement. The meaning is: Would it be convenient for you and easy upon you? This is like in the Hadith: "Are you able to show me how the Messenger of Allah ﷺ used to perform ablution?" (7)

---

(1) In (M): "not to be", and what is established is from the manuscripts and 'Al-Muharrar Al-Wajiz' 3/529, and the speech is from it. (2) 'Al-Nukat wal-Uyun' 3/325. (3) 'Al-Muharrar Al-Wajiz' 3/530. (4) 'Al-Nukat wal-Uyun' 3/324, and added: obedience and long life. (5) In 'Al-Muharrar Al-Wajiz' 3/529. (6) After it in (M): "knowledge". (7)

Reported by Ahmad (16431), Al-Bukhari (185), and Muslim (235), from the Hadith of Abdullah bin Zaid bin Asim (RA).

सूरह अल-कहफ़: आयत 61 - 70। पृष्ठ 325।

...पृथ्वी की सतह; यह अल-खत्ताबी और अन्य लोगों द्वारा कहा गया है। अधिकांश विद्वानों के अनुसार अल-खिज़्र एक नबी (पैगंबर) हैं। यह भी कहा गया है: वह एक नेक बंदे थे लेकिन नबी नहीं थे, और आयत उनकी नबुवत (पैगंबर होने) की गवाही देती है; क्योंकि उनके कार्यों के भीतरी रहस्य क्या (1) वह वह्य (ईश्वरीय संकेत) के बिना थे? इसके अलावा, मनुष्य केवल अपने से श्रेष्ठ से ही सीखता है और उसका अनुसरण करता है, और यह जायज़ नहीं है कि एक नबी से ऊपर कोई ऐसा व्यक्ति हो जो नबी न हो। यह भी कहा गया है: वह एक फरिश्ता थे जिसे अल्लाह ने मूसा को आदेश दिया था कि वह उनसे वह सीखें जो अल्लाह ने उन्हें भीतरी ज्ञान (इल्म-ए-बातिन) सौंपा था (2)। पहला मत ही सही है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: {हमने उसे अपने पास से एक रहमत दी थी}: इस आयत में रहमत का अर्थ नबुवत है (3)। यह भी कहा गया है: नेमत (आशीर्वाद) (4)। {और हमने उसे अपनी ओर से विशेष ज्ञान सिखाया था}: अर्थात, परोक्ष का ज्ञान। इब्न अतियाह (5): अल-खिज़्र का ज्ञान (6) उन भीतरी हकीकतों की समझ थी जो उन पर वह्य की गई थीं, जिनके लिए बाहरी नियम उनके कार्यों को उचित नहीं ठहराते। जबकि मूसा का ज्ञान लोगों के प्रकट शब्दों और कार्यों के आधार पर नियमों और फतवों का ज्ञान था।

अल्लाह तआला का कथन: {मूसा ने उससे कहा, "क्या मैं आपके पीछे चल सकता हूँ इस शर्त पर कि आप मुझे उस सही मार्गदर्शन की शिक्षा दें जो आपको सिखाया गया है?" (66) उसने कहा, "निश्चय ही आप मेरे साथ धैर्य नहीं रख सकेंगे। (67) और आप उस चीज़ पर धैर्य कैसे रख सकते हैं जिसका आपको पूर्ण ज्ञान नहीं है?" (68) [मूसा ने] कहा, "यदि अल्लाह ने चाहा तो आप मुझे धैर्यवान पाएंगे, और मैं आपके किसी आदेश की अवज्ञा नहीं करूँगा।" (69) उसने कहा, "तो यदि आप मेरे पीछे चलते हैं, तो मुझसे किसी भी चीज़ के बारे में तब तक न पूछना जब तक मैं स्वयं आपसे उसका ज़िक्र न करूँ।" (70)}

अल्लाह तआला का कथन: {मूसा ने उससे कहा, "क्या मैं आपके पीछे चल सकता हूँ इस शर्त पर कि आप मुझे उस सही मार्गदर्शन की शिक्षा दें जो आपको सिखाया गया है?"} इसमें दो मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {मूसा ने उससे कहा, "क्या मैं आपके पीछे चल सकता हूँ"}: यह एक विनम्र व्यक्ति का प्रश्न है, जो अत्यधिक शिष्टाचार के साथ बात कर रहा है। अर्थ है: क्या यह आपके

लिए संभव और आसान होगा? यह हदीस की तरह है: "क्या आप मुझे दिखा सकते हैं कि अल्लाह के रसूल ﷺ कैसे वज़ू करते थे?" (7)

---

(1) (M) में: "नहीं होना", और जो प्रमाणित है वह पांडुलिपियों और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/529 से है, और कथन उसी से है। (2) 'अल-नुकात वल-उयून' 3/325। (3) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/530। (4) 'अल-नुकात वल-उयून' 3/324, और अतिरिक्त: आज्ञाकारिता और लंबी उम्र। (5) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/529 में। (6) (M) में इसके बाद: "इल्म" (ज्ञान)। (7) इसे अहमद (16431), बुखारी (185) और मुस्लिम (235) ने अब्दुल्ला बिन ज़ैद बिन आसिम (रजि.) की हदीस से उद्धृत किया है।

سورہ الکہف: آیات 61 - 70۔ صفحہ 325۔

...روئے زمین؛ یہ بات الخطابی اور دیگر نے کہی ہے۔ جمہور کے نزدیک خضر علیہ السلام نبی ہیں۔ اور ایک قول یہ بھی ہے کہ: وہ ایک صالح بندے تھے نبی نہیں تھے، جبکہ آیت ان کی نبوت کی گواہی دیتی ہے؛ کیونکہ ان کے افعال کے باطنی پہلو کیا (1) وحی کے سوا ہو سکتے تھے؟ نیز انسان صرف اسی سے سیکھتا ہے اور اسی کی پیروی کرتا ہے جو اس سے برتر ہو، اور یہ جائز نہیں کہ ایک نبی کے اوپر وہ شخص ہو جو نبی نہ ہو۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: وہ ایک فرشتے تھے جن سے علم حاصل کرنے کا اللہ نے موسیٰ علیہ السلام کو حکم دیا تھا، اس علم میں سے جو اللہ نے انہیں علمِ باطن کا حامل بنایا تھا (2)۔ پہلا قول ہی صحیح ہے، واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ہم نے اسے اپنے پاس سے رحمت عطا کی تھی}: اس آیت میں رحمت سے مراد نبوت ہے (3)۔ اور کہا گیا ہے: نعمت (4)۔ {اور ہم نے اسے اپنی طرف سے ایک خاص علم سکھایا تھا}: یعنی علمِ غیب۔ ابن عطیہ (5) کہتے ہیں: خضر علیہ السلام کا علم (6) ان باطنی حقائق کی پہچان تھی جو ان کی طرف وحی کیے گئے تھے، جن کے مطابق احکام کے ظاہری پہلو ان کے افعال کی وضاحت نہیں کرتے، جبکہ موسیٰ علیہ السلام کا علم لوگوں کے ظاہری اقوال و افعال کی بنیاد پر احکام اور فتاویٰ کا علم تھا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {موسیٰ نے اس سے کہا کہ کیا میں آپ کے پیچھے چل سکتا ہوں اس شرط پر کہ آپ مجھے اس بھلائی (کے علم) میں سے کچھ سکھا دیں جو آپ کو سکھایا گیا ہے (66) اس نے کہا: آپ میرے ساتھ ہرگز صبر نہ کر سکیں گے (67) اور آپ اس چیز پر صبر کر بھی کیسے سکتے ہیں جس کا آپ کو مکمل علم نہیں (68) موسیٰ نے کہا: انشاء اللہ آپ مجھے صابر پائیں گے اور میں آپ کے کسی حکم کی نافرمانی نہیں کروں گا (69) اس نے کہا: اچھا اگر آپ میرے ساتھ

چلتے ہیں تو مجھ سے کسی چیز کے بارے میں سوال نہ کرنا یہاں تک کہ میں خود آپ سے اس کا ذکر کروں (70)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {موسیٰ نے اس سے کہا کہ کیا میں آپ کے پیچھے چل سکتا ہوں اس شرط پر کہ آپ مجھے اس بھلائی (کے علم) میں سے کچھ سکھا دیں جو آپ کو سکھایا گیا ہے} اس میں دو مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {موسیٰ نے اس سے کہا کہ کیا میں آپ کے پیچھے چل سکتا ہوں}: یہ ایک نرمی کرنے والے اور حسنِ ادب میں مبالغہ کرنے والے کا سوال ہے۔ مطلب یہ ہے کہ: کیا یہ آپ کے لیے ممکن اور آسان ہوگا؟ اور یہ ایسے ہی ہے جیسے حدیث میں ہے: "کیا آپ مجھے دکھا سکتے ہیں کہ رسول اللہ ﷺ کیسے وضو فرمایا کرتے تھے؟" (7)

---

(1) (م) میں ہے: "لا تكون" (نہ ہو)، اور جو ثابت شدہ ہے وہ قلمی نسخوں اور المحرر الوجيز 3/529 سے ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ (2) النكت والعيون 3/325۔ (3) المحرر الوجيز 3/530۔ (4) النكت والعيون 3/324، اور مزید اضافہ کیا: اطاعت اور طویل زندگی۔ (5) المحرر الوجيز 3/529 میں۔ (6) (م) میں اس کے بعد لفظ ہے: "علم"۔ (7) اسے احمد (16431)، بخاری (185) اور مسلم (235) نے حضرت عبداللہ بن زید بن عاصم رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

And according to some interpretations, the Almighty's saying also comes: {Can your Lord send down to us a table spread with food from heaven?} [Al-Ma'idah: 112] (1) as explained previously in "Al-Ma'idah".

The second point: In this verse there is evidence that the student follows the scholar even if their ranks differ (2), and it should not be thought that Moses' learning from Al-Khidr indicates that Al-Khidr was better than him. For sometimes what the lesser person knows may escape the superior person, and virtue belongs to him whom God has favored. If Al-Khidr was a saint (Wali), then Moses is better than him because he is a prophet and a prophet is better than a saint. And if he was a prophet, then Moses' virtue over him is due to his messengership (Risalah) (3). And God knows best. "Rushda" is the second object of "Tu'allimani".

Al-Khidr {said}: {Indeed, you will never be able to have patience with me.} That is: O Moses, you cannot endure patience with what you see of my knowledge (4); because the outward appearances, which are your knowledge, do not provide it. And how can you have patience with what you see as wrong while you have not been informed of the wisdom in it, nor the right path? This is the meaning of His saying: {And how can you have patience for what you do not encompass in knowledge?} Prophets do not approve of evil, nor is it permissible for them to acknowledge it (5). That is: you cannot remain silent in accordance with your custom and judgement. The word "Khubran" is in the accusative case as a specification (Tamyiz) shifted from the subject. It was also said: as a cognate infinitive (Masdar) corresponding in meaning, because His saying: "you did not encompass" means: "you were not informed," as if He said: "you were not informed with information," and Mujahid pointed to this. One who is "Khabir" (well-informed) about matters is the one who knows their secrets and what is tested of them (6).

His saying, the Almighty: {He said, "You will find me, if Allah wills, patient,} meaning: I will be patient by the will of Allah, {and I will not disobey you in [any] order."} meaning: I have committed myself to obeying you. There has been a difference of opinion regarding the exception [Insha'Allah], whether it is...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/530. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1233. (3) Al-Mufhim 6/217. (4) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/530: "my action", and the speech is from him. (5) Similar words are found in Tafsir al-Baghawi 3/173. (6) Al-Mufhim 6/202. In Tafsir Mujahid 1/381: "Khubran" means: knowledge.

और कुछ व्याख्याओं के अनुसार, सर्वशक्तिमान का यह कथन भी इसी तरह आता है: {क्या आपका रब हम पर आकाश से भोजन से सजी एक मेज़ उतार सकता है?} [अल-माइदा: 112] (1) जैसा कि पहले "अल-माइदा" में स्पष्ट किया जा चुका है।

दूसरी बात: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि छात्र विद्वान (गुरु) का अनुसरण करता है, भले ही उनके स्तर भिन्न हों (2), और यह नहीं सोचा जाना चाहिए कि मूसा का खिद्र से सीखना यह दर्शाता है कि खिद्र उनसे श्रेष्ठ थे। क्योंकि कभी-कभी श्रेष्ठ व्यक्ति से वह बात छूट सकती है जिसे कम पद वाला जानता है, और श्रेष्ठता उसे ही प्राप्त है जिसे ईश्वर ने प्रदान की है। यदि खिद्र एक वली (संत) थे, तो मूसा उनसे श्रेष्ठ हैं; क्योंकि वे एक नबी हैं और नबी वली से श्रेष्ठ होता है। और यदि वे नबी थे, तो मूसा की श्रेष्ठता उनके ऊपर रिसालत (पैगंबरी) के कारण है (3)। और ईश्वर बेहतर जानता है। "रुश्दन" शब्द "तअल्लमनी" का दूसरा कर्म (object) है।

खिद्र ने {कहा}: {निश्चित रूप से, आप मेरे साथ कभी धैर्य नहीं रख पाएंगे।} अर्थात्: हे मूसा, आप मेरे ज्ञान (4) में से जो देखेंगे उस पर धैर्य रखने की शक्ति नहीं रखेंगे; क्योंकि बाहरी दृश्य, जो आपका ज्ञान है, उसे प्रदान नहीं करते। और आप उस चीज़ पर धैर्य कैसे रख सकते हैं जिसे आप गलत देखेंगे जबकि आपको उसमें निहित बुद्धिमत्ता और सही मार्ग का पता न हो, और यही उनके इस कथन का अर्थ है: {और आप उस चीज़ पर धैर्य कैसे रख सकते हैं जिसे आपने ज्ञान में समाहित नहीं किया?} और नबी बुराई को स्वीकार नहीं करते, और न ही उनके लिए इसे बनाए रखना जायज़ है (5)। अर्थात्: आपकी आदत और निर्णय के अनुसार आपके लिए चुप रहना संभव नहीं होगा। शब्द "ख़ुबरन" यहाँ 'तमीज़' (specification) के रूप में कर्म कारक (accusative case) में है जो कर्ता से स्थानांतरित हुआ है। और यह भी कहा गया है: यह अर्थ के अनुरूप एक संज्ञा (मसदर) के रूप में है, क्योंकि उनके कथन: "आपने समाहित नहीं किया" का अर्थ है: "आपको सूचित नहीं किया गया," जैसे कि उन्होंने कहा हो: "आपको पूरी जानकारी के साथ सूचित नहीं किया गया," और मुजाहिद ने इसी ओर संकेत किया है। और मामलों का "ख़बीर" (जानकार) वह है जो उनके रहस्यों और जिनसे उनका परीक्षण किया जाता है, उनका ज्ञाता हो (6)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {उन्होंने कहा, "आप मुझे, यदि अल्लाह ने चाहा, धैर्यवान पाएंगे,} अर्थात्: मैं अल्लाह की इच्छा से धैर्य रखूँगा, {और मैं किसी भी आज्ञा में आपकी अवज्ञा नहीं करूँगा।"} अर्थात्:

मैंने स्वयं को आपकी आज्ञाकारिता के लिए प्रतिबद्ध कर लिया है। और अपवाद (इंशाअल्लाह) के बारे में मतभेद है कि क्या वह...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/ 530। (2) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी 3/ 1233 द्वारा। (3) अल-मुफ़्हिम 6/ 217। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/ 530 में: 'मेरा कार्य', और यह उन्हीं का कथन है। (5) इसी तरह की बात तफ़्सीर अल-बग़वी 3/ 173 में है। (6) अल-मुफ़्हिम 6/ 202। और तफ़्सीर मुजाहिद 1/ 381 में: "ख़ुबरन" का अर्थ है: 'ज्ञान' ।

اور بعض تاویلات کے مطابق اللہ تعالیٰ کا یہ قول بھی اسی طرح آتا ہے: ﴿هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ أَن يُنَزِّلَ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِّنَ السَّمَاءِ﴾ [المائدہ: 112] (1) جیسا کہ "المائدہ" میں اس کی وضاحت گزر چکی ہے۔

دوسری بات: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ طالب علم عالم کے تابع ہوتا ہے چاہے ان کے مراتب میں تفاوت ہی کیوں نہ ہو (2)، اور یہ گمان نہیں کیا جانا چاہیے کہ موسیٰ علیہ السلام کا خضر علیہ السلام سے سیکھنا اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ خضر ان سے افضل تھے، کیونکہ بسا اوقات افضل شخص سے وہ بات اوجھل رہ جاتی ہے جسے مفضول (کم مرتبے والا) جانتا ہے، اور فضیلت اسی کے لیے ہے جسے اللہ فضیلت عطا فرمائے۔ پس اگر خضر ولی تھے تو موسیٰ ان سے افضل ہیں؛ اس لیے کہ وہ نبی ہیں اور نبی ولی سے افضل ہوتا ہے، اور اگر وہ نبی تھے تو موسیٰ کو ان پر رسالت کی وجہ سے فضیلت حاصل ہے (3)۔ واللہ اعلم۔ "رشداً" کلمہ "تعلمني" کا دوسرا مفعول ہے۔

خضر نے ﴿کہا﴾: ﴿بے شک تم میرے ساتھ ہرگز صبر نہیں کر سکو گے﴾ یعنی: اے موسیٰ، تم میرے علم میں سے جو دیکھو گے اس پر صبر کرنے کی طاقت نہیں رکھو گے (4)؛ کیونکہ ظواہر جو تمہارا علم ہیں وہ اس کی اجازت نہیں دیتے، اور تم اس چیز پر کیسے صبر کر سکتے ہو جسے تم غلط دیکھو گے جبکہ تمہیں اس میں حکمت کی وجہ اور صحیح راستہ معلوم نہ ہو، اور یہی اس کے قول کا مفہوم ہے: ﴿اور تم اس چیز پر کیسے صبر کر سکتے ہو جس کا تمہیں مکمل علم نہیں؟﴾ اور انبیاء منکر (برائی) پر خاموش نہیں رہتے اور نہ ہی ان کے لیے اسے برقرار رکھنا جائز ہے (5)۔ یعنی: اپنی عادت اور حکم کے مطابق تمہارے لیے خاموش رہنا ممکن نہ ہوگا۔ اور "خُبراً" تمیز کے طور پر منصوب ہے جو فاعل سے منتقل شدہ ہے۔ اور کہا گیا: یہ معنی کے اعتبار سے

مصدرِ ملاقی ہے، کیونکہ اللہ کا قول: "لَمْ تُحِطْ" (تم نے احاطہ نہیں کیا) کا معنی ہے: تم باخبر نہیں ہوئے، تو گویا اس نے کہا: تم مکمل خبر کے ساتھ باخبر نہیں ہوئے، اور مجاہد نے اسی طرف اشارہ کیا ہے۔ اور معاملات کا "خبیر" وہ ہوتا ہے جو ان کے چھپے ہوئے پہلوؤں اور جن سے ان کا امتحان لیا جاتا ہے، ان کا عالم ہو (6)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کہا کہ انشاء اللہ آپ مجھے صابر پائیں گے﴾ یعنی: میں اللہ کی مشیت سے صبر کروں گا، ﴿اور میں کسی معاملے میں آپ کی نافرمانی نہیں کروں گا﴾ یعنی: میں نے اپنی جان پر آپ کی اطاعت لازم کر لی ہے۔ اور استثناء (انشاء اللہ) کے بارے میں اختلاف ہے کہ کیا وہ...

(1) المحرر الوجيز 3/ 530. (2) أحكام القرآن لابن العربي 3/ 1233. (3) المفهم 6/ 217. (4) المحرر الوجيز 3/ 530 میں ہے: میرا عمل، اور کلام انہی کا ہے۔ (5) اسی طرح کی گفتگو تفسیر بغوی 3/ 173 میں ہے۔ (6) المفهم 6/ 202. اور تفسیر مجاہد 1/ 381 میں ہے: خُبراً: یعنی: علماً۔

Does his saying: "and I will not disobey you in any matter" include it or not? It was said: It includes it, like His saying: {and the men who remember Allah often and the women who remember} [Al-Ahzab: 35]. And it was said: He made an exception regarding patience, so he was patient, but he did not make an exception in his saying: "and I will not disobey you in any matter", so he objected and asked (1). Our scholars said: That was only from him because patience is a future matter and he does not know what his condition will be in it, while the negation of disobedience is intended and present in the moment, so making an exception in it contradicts the intention. It can also be differentiated between them that patience is not something we acquire, unlike committing or refraining from disobedience, for all of that is acquired by us, and Allah knows best.

His saying, Exalted is He: {He said: "Then if you follow me, do not ask me about anything until I make mention of it to you."} i.e.: until I am the one who explains it to you. This is from Al-Khidr as discipline and guidance for what is required for the continuation of companionship. Had he been patient and persistent, he would have seen wonders, but he objected frequently, so separation and turning away became inevitable (2).

His saying, Exalted is He: {So they set out, until when they had embarked on the ship, he made a hole in it. [Moses] said, "Have you made a hole in it to drown its people? You have certainly done a grave thing." (71) [Al-Khidr] said, "Did I not say that with me you would never be able to have patience?" (72) [Moses] said, "Do not blame me for what I forgot and do not cover me in my matter with difficulty." (73)}

His saying, Exalted is He: {So they set out, until when they had embarked on the ship, he made a hole in it} contains two issues: The first: In the "Sahih" of Muslim and Al-Bukhari (3): "They both set out walking on the seashore, then a ship passed by, so they spoke to them to carry them. They recognized Al-Khidr, so they carried him without fare. When they embarked on the ship, Moses was not surprised (4) except that Al-Khidr had pulled out one of the planks of the ship with an adze. Moses said to him: A people who carried us without fare, you turned to their ship and made a hole in it to drown its people? 'You have certainly done a grave thing.' [Al-Khidr] said, "Did I not say that with me you would never be able to have patience?" [Moses] said, "Do not blame me for what I forgot and do not..."

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/ 1233 - 1234. (2) Al-Mufhim 6/ 203, and what precedes it from it. (3) Al-Bukhari (4725), and Muslim (2380), from the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with him. (4) After it in (M): Moses.

सूरा अल-कहफ़: आयत 66 - 73 327

क्या उनका कहना: "और मैं किसी भी मामले में आपकी अवज्ञा नहीं करूँगा" इसमें शामिल है या नहीं? यह कहा गया: इसमें यह शामिल है जैसे कि अल्लाह का कहना है: {और अल्लाह को बहुत याद करने वाले पुरुष और याद करने वाली स्त्रियाँ} [अल-अहज़ाब: 35]। और यह कहा गया: उन्होंने धैर्य के संबंध में अपवाद (इस्तिसना) किया, इसलिए उन्होंने धैर्य रखा, लेकिन उन्होंने अपने इस कथन में अपवाद नहीं किया: "और मैं किसी भी मामले में आपकी अवज्ञा नहीं करूँगा", इसलिए उन्होंने आपत्ति की और पूछा (1)। हमारे विद्वानों ने कहा: यह उनकी ओर से इसलिए था क्योंकि धैर्य एक भविष्य का मामला है और वे नहीं जानते कि उसमें उनकी स्थिति क्या होगी, जबकि अवज्ञा का निषेध वर्तमान में संकल्पित और प्राप्त है, इसलिए इसमें अपवाद करना संकल्प के विपरीत है। और उनके बीच इस प्रकार अंतर किया जा सकता है कि धैर्य हमारे द्वारा अर्जित नहीं किया जाता है, जबकि अवज्ञा करना और उसे छोड़ना, यह सब हमारे द्वारा अर्जित है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: {उसने कहा: "यदि आप मेरे पीछे चलते हैं, तो मुझसे किसी चीज़ के बारे में न पूछें, जब तक कि मैं स्वयं आपसे उसका उल्लेख न करूँ।"} अर्थात: जब तक कि मैं स्वयं आपको उसकी व्याख्या न कर दूँ। यह अल-खिज़्र की ओर से अनुशासन और मार्गदर्शन है जो संगति की निरंतरता के लिए आवश्यक है। यदि वे धैर्य रखते और निरंतर बने रहते, तो वे आश्चर्यजनक चीजें देखते, लेकिन उन्होंने बहुत अधिक आपत्तियां कीं, इसलिए अलगाव और विमुखता अनिवार्य हो गई (2)।

अल्लाह तआला का कथन: {फिर वे दोनों चल पड़े, यहाँ तक कि जब वे नाव में सवार हुए, तो उसने उसमें छेद कर दिया। [मूसा] ने कहा, "क्या आपने इसमें छेद किया है ताकि इसके लोगों को डुबो दें? आपने निश्चित रूप से एक बहुत ही गंभीर काम किया है।" (71) [अल-खिज़्र] ने कहा, "क्या मैंने नहीं कहा था कि आप मेरे साथ कभी धैर्य नहीं रख पाएंगे?" (72) [मूसा] ने कहा, "जो मैं भूल गया उसके लिए मुझे न पकड़ें और मेरे मामले में मुझे कठिनाई में न डालें।" (73)}

अल्लाह तआला का कथन: {फिर वे दोनों चल पड़े, यहाँ तक कि जब वे नाव में सवार हुए, तो उसने उसमें छेद कर दिया} इसमें दो मसले हैं: पहला: मुस्लिम और अल-बुखारी (3) की "सहीह" में है: "वे दोनों समुद्र के किनारे चलते हुए चल पड़े, फिर एक नाव गुजरी तो उन्होंने उनसे बात की कि वे उन्हें ले चलें। उन्होंने अल-खिज़्र को पहचान लिया, इसलिए उन्होंने उन्हें बिना किसी किराए के ले लिया।

जब वे नाव में सवार हुए, तो मूसा अचानक हैरान रह गए (4) कि अल-खिज़्र ने बसूले से नाव के तख्तों में से एक तख्ता उखाड़ दिया था। मूसा ने उनसे कहा: जिन लोगों ने हमें बिना किराए के ले लिया, आपने उनकी नाव की ओर रुख किया और उसमें छेद कर दिया ताकि उसके लोगों को डुबो दें? 'आपने निश्चित रूप से एक बहुत ही गंभीर काम किया है।' [अल-खिज़्र] ने कहा, "क्या मैंने नहीं कहा था कि आप मेरे साथ कभी धैर्य नहीं रख पाएंगे?" [मूसा] ने कहा, "जो मैं भूल गया उसके लिए मुझे न पकड़ें और न..."

---

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 3/ 1233 - 1234। (2) अल-मुफ्हिम 6/ 203, और उससे पहले का हिस्सा उसी से है। (3) बुखारी (4725), और मुस्लिम (2380), इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से। (4) (म) में इसके बाद है: मूसा।

سورہ الکہف: آیات 66 - 73 327

کیا ان کا یہ قول: "اور میں کسی بھی معاملے میں آپ کی نافرمانی نہیں کروں گا" اسے شامل ہے یا نہیں؟ کہا گیا: یہ اسے شامل ہے جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور کثرت سے اللہ کو یاد کرنے والے مرد اور یاد کرنے والی عورتیں} [الاحزاب: 35]۔ اور کہا گیا: انہوں نے صبر کے معاملے میں استثنیٰ کیا تھا تو صبر کیا، اور اپنے اس قول میں استثنیٰ نہیں کیا تھا: "اور میں کسی بھی معاملے میں آپ کی نافرمانی نہیں کروں گا"، تو اعتراض کیا اور سوال کیا (1)۔ ہمارے علماء نے کہا: یہ ان کی طرف سے اس لیے تھا کیونکہ صبر ایک مستقبل کا معاملہ ہے اور وہ نہیں جانتے کہ اس میں ان کا کیا حال ہوگا، جبکہ نافرمانی کی نفی پر پختہ ارادہ ہے جو فی الحال حاصل ہے، لہٰذا اس میں استثنیٰ کرنا پختہ ارادے کے منافی ہے۔ اور ان کے درمیان یہ فرق کیا جا سکتا ہے کہ صبر ہمارے اختیار میں نہیں ہے، برخلاف نافرمانی کرنے یا اسے چھوڑنے کے، کیونکہ یہ سب کچھ ہمارے اختیار میں ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اس نے کہا: "اگر تم میرے پیچھے چلو تو مجھ سے کسی چیز کے بارے میں نہ پوچھنا جب تک کہ میں خود تم سے اس کا تذکرہ نہ کر دوں۔"} یعنی: یہاں تک کہ میں خود اس کی وضاحت کر دوں۔ یہ حضرت خضر کی طرف سے ادب اور رہنمائی ہے اس چیز کے لیے جو صحبت کے دوام کا تقاضا کرتی ہے۔ اگر وہ صبر کرتے اور ثابت قدم رہتے تو وہ عجیب و غریب چیزیں دیکھتے، لیکن انہوں نے کثرت سے اعتراض کیا، چنانچہ جدائی اور روگردانی ناگزیر ہو گئی (2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر وہ دونوں چل پڑے یہاں تک کہ جب وہ کشتی میں سوار ہوئے تو اس نے اس میں شگاف ڈال دیا۔ (موسیٰ نے) کہا: "کیا آپ نے اس میں شگاف ڈال دیا تاکہ اس کے رہنے

والوں کو ڈبو دیں؟ یقیناً آپ نے ایک بہت بڑی (خطرناک) حرکت کی ہے۔" (71) (خضر نے) کہا: "کیا میں نے نہیں کہا تھا کہ تم میرے ساتھ ہرگز صبر نہ کر سکو گے؟" (72) (موسیٰ نے) کہا: "جو میں بھول گیا اس پر میرا مواخذہ نہ کریں اور میرے معاملے میں مجھ پر تنگی نہ ڈالیں۔" {(73)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر وہ دونوں چل پڑے یہاں تک کہ جب وہ کشتی میں سوار ہوئے تو اس نے اس میں شگاف ڈال دیا} اس میں دو مسائل ہیں: پہلا: "صحیح" مسلم اور بخاری (3) میں ہے: "وہ دونوں سمندر کے کنارے چلتے ہوئے روانہ ہوئے، پس ایک کشتی گزری تو انہوں نے ان سے بات کی کہ وہ انہیں بٹھا لیں۔ انہوں نے خضر کو پہچان لیا، چنانچہ انہوں نے انہیں بغیر کرایہ کے بٹھا لیا| جب وہ کشتی میں سوار ہوئے تو موسیٰ علیہ السلام اچانک (4) یہ دیکھ کر حیران رہ گئے کہ خضر نے تیشے سے کشتی کے تختوں میں سے ایک تختہ اکھیڑ دیا ہے۔ موسیٰ نے ان سے کہا: ان لوگوں نے ہمیں بغیر کرایہ کے سوار کیا، آپ نے ان کی کشتی کا قصد کیا اور اس میں شگاف ڈال دیا تاکہ اس کے رہنے والوں کو ڈبو دیں؟ 'یقیناً آپ نے ایک بہت بڑی حرکت کی ہے۔' (خضر نے) کہا: "کیا میں نے نہیں کہا تھا کہ تم میرے ساتھ ہرگز صبر نہ کر سکو گے؟" (موسیٰ نے) کہا: "جو میں بھول گیا اس پر میرا مواخذہ نہ کریں اور..."

---

(1) احکام القرآن از ابن العربی 3/ 1233 - 1234۔ (2) المفہم 6/ 203، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔ (3) بخاری (4725)، اور مسلم (2380)، حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ (4) (م) میں اس کے بعد ہے: موسیٰ۔

328 Surah Al-Kahf: Ayat 71 - 73

...burden me in my affair with difficulty." He said: and the Messenger of Allah (PBUH) said: "The first (instance) from Musa was out of forgetfulness." He said: "And a bird came and landed on the edge of the ship and took a sip from the sea. Then Al-Khidr said to him: 'My knowledge and your knowledge compared to Allah's knowledge is only like what this bird took from this sea.'"

Our scholars said: The edge (harf) of the ship: its side, and the edge of anything is its side, [and from it is the edge (peak) of the mountain] (1) which is its highest, defined point. Knowledge here is in the sense of 'the known', as He said: "and they encompass not a thing of His knowledge" [Al-Baqarah: 255] i.e., of His known things. This from Al-Khidr is a parable, meaning: my knowledge and your knowledge have no effect on the knowledge of Allah, just as what this bird took from this sea has no effect relative to the water of the sea. It was likened to the sea because it is the largest thing we witness before us. The use of the word 'diminution' (naqs) here is a metaphor intended for representation and understanding; for there is no diminution in the knowledge of Allah, and there is no end to His known things. Al-Bukhari clarified this meaning, saying: "By Allah, my knowledge and your knowledge beside Allah's knowledge is only like what this bird took with its beak from the sea" (2).

In the "Tafsir" from Abu Al-Aliyah: No one saw Al-Khidr when he scuttled the ship except Musa. He was a servant who could only be seen by the eye of someone whom Allah willed to see him. If the people had seen him, they would have prevented him from scuttling the ship. It was said: The people of the ship went out to an island, and Al-Khidr stayed behind and scuttled the ship. Ibn Abbas said: When Al-Khidr scuttled the ship, Musa stepped aside and said to himself: "What was I doing accompanying this man! I was among the Children of Israel reciting the Book of Allah to them morning and evening and they would obey me!" Al-Khidr said to him: "O Musa, do you want me to tell you what you said to yourself?" He said: "Yes." He said: "Such and such." He said: "You have spoken the truth." Al-Thalabi mentioned it in the book "Al-Arais" (3).

Second: Scuttling the ship is evidence that a guardian may diminish the property of an orphan if he sees it as beneficial, such as fearing an oppressor taking its revenue, so he destroys part of it (4). Abu Yusuf said: It is permissible for a guardian to...

(1) What is between brackets is from Al-Mufhim 6/215, and the speech is from it. (2) Al-Mufhim 6/215 - 216. (3) P. 228. (4) Speech to that effect is in Al-Mufhim 6/204.

328 सूरा अल-कहफ़: आयत 71 - 73

"...मेरे मामले में मुझ पर कठिनाई न डालें।" उन्होंने कहा: और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "मूसा की ओर से पहली बार भूलवश हुआ था।" उन्होंने कहा: "और एक चिड़िया आई और जहाज के किनारे पर बैठ गई और समुद्र से एक चोंच मारी, तो अल-खिज़्र ने उनसे कहा: 'मेरा ज्ञान और आपका ज्ञान अल्लाह के ज्ञान की तुलना में वैसा ही है जैसे इस चिड़िया ने इस समुद्र से कम किया है'।"

हमारे विद्वानों ने कहा: जहाज का सिरा (हर्फ़): उसका किनारा, और हर चीज़ का सिरा उसका किनारा होता है, [और इसी से पहाड़ का सिरा (चोटी) है] (1) जो उसका उच्चतम बिंदु है। यहाँ 'ज्ञान' का अर्थ 'ज्ञात' है, जैसा कि उन्होंने कहा: "और वे उसके ज्ञान में से किसी भी चीज़ का घेराव नहीं करते" [अल-बक़रह: 255] यानी उसके ज्ञात विषयों में से। अल-खिज़्र का यह कहना एक उदाहरण है, यानी: मेरे ज्ञान और आपके ज्ञान का अल्लाह के ज्ञान पर कोई प्रभाव नहीं पड़ता, जैसे इस चिड़िया ने इस समुद्र से जो लिया उसका समुद्र के पानी के सापेक्ष कोई प्रभाव नहीं पड़ता। इसे समुद्र के समान बताया गया क्योंकि यह हमारे सामने मौजूद सबसे बड़ी चीज़ है। यहाँ 'कमी' (नक्स) शब्द का प्रयोग एक रूपक है जिसका उद्देश्य उदाहरण और समझ है; क्योंकि अल्लाह के ज्ञान में कोई कमी नहीं होती, और उसके ज्ञात विषयों का कोई अंत नहीं है। अल-बुखारी ने इस अर्थ को स्पष्ट किया और कहा: "अल्लाह की कसम, अल्लाह के ज्ञान के सामने मेरा और आपका ज्ञान वैसा ही है जैसे इस पक्षी ने समुद्र से अपनी चोंच में लिया" (2)।

अबू अल-आलिया से "तफ़सीर" में: मूसा के अलावा किसी ने अल-खिज़्र को जहाज में छेद करते हुए नहीं देखा। वह एक ऐसे सेवक थे जिन्हें केवल वही देख सकता था जिसे अल्लाह दिखाना चाहता था। अगर लोगों ने उन्हें देख लिया होता, तो वे उन्हें जहाज में छेद करने से रोक देते। कहा गया है कि: जहाज के लोग एक द्वीप पर चले गए, और अल-खिज़्र पीछे रह गए और उन्होंने जहाज में छेद कर दिया। इब्न अब्बास ने कहा: जब अल-खिज़्र ने जहाज में छेद किया, तो मूसा एक तरफ हट गए और अपने मन में कहा: "मैं इस आदमी का साथ देकर क्या कर रहा था! मैं बनी इसराइल के बीच था और सुबह-शाम उन्हें अल्लाह की किताब सुनाता था और वे मेरी आज्ञा मानते थे!" अल-खिज़्र ने उनसे कहा: "ऐ मूसा, क्या आप चाहते हैं कि मैं आपको बताऊं कि आपने अपने मन में क्या कहा?" उन्होंने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: "ऐसा और वैसा।" उन्होंने कहा: "आपने सच कहा।" अल-थलाबी ने इसका उल्लेख "अल-अराइस" (3) पुस्तक में किया है।

दूसरा: जहाज में छेद करना इस बात का प्रमाण है कि एक अभिभावक अनाथ की संपत्ति को कम कर सकता है यदि वह इसमें भलाई देखता है, जैसे कि किसी अत्याचारी द्वारा उसकी आय छीन लिए जाने का डर हो, तो वह उसके कुछ हिस्से को नष्ट कर देता है (4)। अबू यूसुफ ने कहा: एक अभिभावक के लिए यह जायज़ है कि...

(1) कोष्ठक के बीच जो है वह अल-मुफ़हिम 6/215 से है, और कथन उसी का है। (2) अल-मुफ़हिम 6/215 - 216। (3) पृष्ठ 228। (4) इसी तरह की बात अल-मुफ़हिम 6/204 में है।

...مجھ پر میرے معاملے میں تنگی نہ ڈالیں۔" راوی نے کہا: اور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "موسیٰ کی جانب سے پہلی بار بھول کر ہوا تھا۔" انہوں نے کہا: "اور ایک چڑیا آئی اور جہاز کے کنارے پر آ بیٹھی اور سمندر سے ایک چونچ بھری، تو خضر نے ان سے کہا: 'میرا علم اور آپ کا علم اللہ کے علم کے مقابلے میں ویسا ہی ہے جیسا اس چڑیا نے اس سمندر سے کم کیا'۔"

ہمارے علماء نے کہا: جہاز کا حرف: اس کا کنارہ، اور ہر چیز کا حرف: اس کا کنارہ ہے، [اور اسی سے پہاڑ کا حرف (چوٹی) ہے] (۱) جو اس کا بلند ترین متعین حصہ ہے۔ اور یہاں علم سے مراد 'معلوم' ہے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِّنْ عِلْمِهِ﴾ [البقرة : ۲۵۵] یعنی اس کی معلوم چیزوں میں سے۔ اور خضر کی یہ بات ایک تمثیل ہے، یعنی: میری اور آپ کی معلومات کا اللہ کے علم میں کوئی اثر نہیں ہے، جیسا کہ اس چڑیا نے جو اس سمندر سے لیا اس کا سمندر کے پانی کے مقابلے میں کوئی اثر نہیں ہے، اور اس کے لیے سمندر کی مثال اس لیے دی گئی کیونکہ یہ ہمارے سامنے موجود چیزوں میں سب سے بڑی ہے، اور یہاں لفظ 'نقص' (کمی) کا اطلاق بطور مجاز ہے جس سے مقصود تمثیل اور سمجھانا ہے؛ کیونکہ اللہ کے علم میں کوئی نقص نہیں ہے، اور نہ ہی اس کی معلومات کی کوئی انتہا ہے۔ اور بخاری نے اس معنی کو واضح کرتے ہوئے فرمایا: "اللہ کی قسم، اللہ کے علم کے مقابلے میں میرا اور تمہارا علم ایسا ہی ہے جیسے اس پرندے نے سمندر سے اپنی چونچ میں لیا" (۲)۔

اور "تفسیر" میں ابو العالیہ سے مروی ہے: خضر کو کشتی میں سوراخ کرتے وقت موسیٰ کے علاوہ کسی نے نہیں دیکھا، وہ ایک ایسے بندے تھے جنہیں وہی دیکھ سکتا تھا جسے اللہ دکھانا چاہتا، اور اگر لوگ انہیں دیکھ لیتے تو انہیں کشتی میں سوراخ کرنے سے روک دیتے۔ اور کہا گیا:

کشتی والے ایک جزیرے پر چلے گئے، اور خضر پیچھے رہ گئے اور کشتی میں سوراخ کر دیا۔ ابن عباس نے کہا: جب خضر نے کشتی میں سوراخ کیا تو موسیٰ ایک طرف ہٹ گئے اور اپنے دل میں کہا: "میں اس شخص کی رفاقت میں کیا کر رہا تھا! میں بنی اسرائیل میں تھا، صبح و شام انہیں اللہ کی کتاب سناتا تھا اور وہ میری اطاعت کرتے تھے!" خضر نے ان سے کہا: "اے موسیٰ، کیا تم چاہتے ہو کہ میں تمہیں وہ بتاؤں جو تم نے اپنے جی میں کہا؟" انہوں نے کہا: "جی ہاں۔" انہوں نے کہا: "ایسا اور ویسا"۔ انہوں نے کہا: "آپ نے سچ کہا"۔ اسے ثعلبی نے اپنی کتاب "العرائس" (۳) میں ذکر کیا ہے۔

دوسرا مسئلہ: کشتی میں سوراخ کرنا اس بات کی دلیل ہے کہ ولی (سرپرست) کے لیے یتیم کے مال میں کمی کرنا جائز ہے اگر وہ اس میں بہتری دیکھے، جیسے کہ اسے اس کی آمدنی پر کسی ظالم کا خطرہ ہو تو وہ اس کے کچھ حصے کو خراب کر دے (٤)۔ اور ابو یوسف نے کہا: ولی کے لیے جائز ہے کہ...

(۱) بریکٹ کے درمیان والا حصہ 'المفہم' ۶/۲۱۵ سے ہے، اور کلام بھی اسی کا ہے۔ (۲) المفہم ۶/۲۱۵ - ۲۱۶۔ (۳) ص ۲۲۸۔ (۴) اسی طرح کی بات المفہم ۶/۲۰۴ میں ہے۔

Surah Al-Kahf: Verses 71 - 76 329 ...placating the ruler with some of the orphan's property on behalf of the rest. Hamza and Al-Kisa'i read: "Liyughriqa" (to drown) with a 'ya', and "ahluha" (its people) in the nominative case as the subject of "yughriq" (1). Thus, the 'lam' in the congregational reading of "litughriqa" is the 'lam of outcome', like: "that it might become for them an enemy and a cause of grief" [Al-Qasas: 8]. According to Hamza's reading, it is the 'lam of purpose' (lam kay). He did not say: "to drown me", because what overwhelmed him at that moment was excessive compassion for them and consideration of their rights. "Imra" means something wonderful/strange; as stated by Al-Qutbi (2). It was also said to mean: something abominable/rejected; as stated by Mujahid (3). Said Abu Ubaydah: Al-imr is a great calamity; and he recited: Peer enemies have met from me disapproval ... a dark calamity when it became grave (imra) (4) Al-Akhfash said: It is said: 'amira amruhu ya'maru' [amran] when it becomes severe, and the noun is 'al-imr' (5). The Almighty's saying: "He said, 'Do not take me to task for what I forgot'" has two meanings: One of them is narrated from Ibn Abbas, who said: This is from figurative speech (allusion) (6). The other: that he actually forgot and apologized. This indicates that forgetfulness does not entail blame, and it does not fall under legal obligation (taklif), nor does it affect rulings of divorce or others, as previously mentioned. Had he forgotten a second time, he would have apologized (7). The Almighty's saying: "So they set out, until when they met a boy, he killed him. [Moses] said, 'Have you killed a pure soul for other than [having killed] a soul? You have certainly done a terrible thing.' (74) [Al-Khidr] said, 'Did I not tell you that with me you would never be able to have patience?' (75) [Moses] said, 'If I should ask you about anything after this, then do not keep me as a companion. You have obtained from me an excuse.' (76)" The Almighty's saying: "So they set out, until when they met a boy, he killed him" in "Al-Bukhari" (8): Ya'la said: He said...

(1) Al-Taysir p. 144, and Al-Sab'ah p. 395. (2) In Tafsir Gharib al-Qur'an p. 269. (3) In his Tafsir 1/379, and Al-Tabari transmitted it from him 15/336. (4) Majaz al-Qur'an 1/409, and the rajaz is in Al-Tabari 15/336-337. And in Al-Sihah (amr). (5) Al-Sihah (amr) and Al-Mufhim 6/204, and what is in brackets is from them. (6) Tafsir al-Samarqandi 2/307, and Al-Tabari transmitted it 15/338 with this wording from Ubayy ibn Ka'b. (7) Ibn al-Jawzi mentioned in Zad al-Masir 5/171 a third view: that it means "leaving", so the meaning is: do not take me to task for what I left of what I promised you, mentioned by Ibn al-Anbari. (8) No. (4726), and it was previously mentioned in the commentary of verse 64 of this Surah.

सूरह अल-कहफ़: आयत 71 - 76 329 ...बाकी संपत्ति को बचाने के लिए यतीम की कुछ संपत्ति से शासक को शांत करना। हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: "लियुग़रीक़ा" (डूबने के लिए) 'या' के साथ, और "अहलुहा" (इसके लोग) 'रफ़ा' (कर्ता कारक) के रूप में 'युग़रीक़' का फ़ाइल (कर्ता) है (1)। तो, "लितुग़रीक़ा" के सामूहिक पाठ में 'लाम' 'लाम अल-मआल' (परिणाम का लाम) है, जैसे: "ताकि वह उनके लिए दुश्मन और दुख का कारण बने" [अल-क़सस: 8]। और हमज़ा के पाठ के अनुसार, यह 'लाम-ए-कै (उद्देश्य का लाम) है। उन्होंने यह नहीं कहा: "मुझे डुबोने के लिए"; क्योंकि उस समय उन पर अत्यधिक दया और उनके अधिकार का विचार हावी था। "इमरा" का अर्थ है 'अजीब'; यह अल-कुतबी ने कहा है (2)। और कहा गया: 'घिनौना' (मुनकर); यह मुजाहिद ने कहा है (3)। अबू उबैदा ने कहा: 'अल-इम्र' का अर्थ है 'बड़ी आपदा'; और उन्होंने ये शेर पढ़ा: "मेरे बराबर के दुश्मनों ने मुझसे नापसंदगी का सामना किया... एक अंधेरी आपदा जब वह गंभीर (इमरा) हो गई" (4) अल-अख़फ़श ने कहा: कहा जाता है: 'अमिरा अमरुहू यअमरु' [अमरन] जब मामला कठिन हो जाता है, और संज्ञा 'अल-इम्र' है (5)। अल्लाह का कहना: "उसने कहा, 'मुझे उस पर न पकड़ें जो मैं भूल गया'" इसके दो अर्थ हैं: एक इब्न अब्बास से वर्णित है, उन्होंने कहा: यह इशारों की बात (कनाया) है (6)। दूसरा: यह कि वह वास्तव में भूल गया और माफी मांगी। इसमें वह चीज़ है जो संकेत करती है कि भूल पर पकड़ नहीं होती, और यह 'तकलीफ़' (धार्मिक दायित्व) के दायरे में नहीं आता, और न ही इससे तलाक़ या अन्य के हुक्म का कोई संबंध है, जैसा कि पहले बताया जा चुका है। अगर वह दूसरी बार भूलता तो माफी माँगता (7)। अल्लाह का कहना: "फिर वे दोनों चल पड़े, यहाँ तक कि जब वे एक लड़के से मिले, तो उसने उसे मार डाला। उसने (मूसा ने) कहा, 'क्या आपने एक निर्दोष जान को बिना किसी जान के बदले में मार डाला? बेशक आपने एक बहुत बुरी बात की है।' (74) उसने कहा, 'क्या मैंने आपसे नहीं कहा था कि आप मेरे साथ हरगिज़ सब्र नहीं कर सकेंगे?' (75) [मूसा ने] कहा, 'अगर मैं इसके बाद आपसे किसी चीज़ के बारे में पूछूँ, तो मुझे साथ न रखें। आपने मेरी ओर से बहाना (उज़्र) पा लिया है।' (76)" अल्लाह का कहना: "फिर वे दोनों चल पड़े, यहाँ तक कि जब वे एक लड़के से मिले, तो उसने उसे मार डाला" 'अल-बुखारी' (8) में है: याला ने कहा: उसने कहा...

(1) अल-तयसीर पृ. 144, और अल-सबा पृ. 395। (2) तफ़्सीर ग़रीब अल-क़ुरआन पृ. 269 में। (3) उनकी तफ़्सीर 1/379 में, और अल-तब़री ने इसे उनसे उद्धृत किया है 15/336। (4) मज़ाज़ अल-क़ुरआन 1/409, और रजज़ अल-तब़री 15/336-337 में है। और अल-सिहाह (अम्र) में। (5) अल-सिहाह (अम्र) और अल-मुफ़हिम 6/204, और कोष्ठक में जो है वह उन्हीं से है। (6) तफ़्सीर अल-

समरक़ंदी 2/307, और अल-तब़री ने इसे 15/338 में इन्हीं शब्दों में उबै इब्न काब से उद्धृत किया है। (7) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 5/171 में तीसरा विचार उल्लेख किया है कि इसका अर्थ "छोड़ना" है, तो अर्थ है: मुझे उस चीज़ पर न पकड़ें जिसे मैंने उस वादे में से छोड़ दिया जो मैंने आपसे किया था, इसे इब्न अल-अंबारी ने उल्लेख किया है। (8) संख्या (4726), और इस सूरह की आयत 64 की व्याख्या में पहले आ चुका है।

سورة الكہف: آیات ۷۱ - ۷۶ ۳۲۹ ...یتیم کے کچھ مال سے حاکم کی صلح جوئی کرنا تاکہ باقی بچ جائے۔ حمزہ اور کسائی نے پڑھا: "لِيُغْرِقَ" 'یا' کے ساتھ، اور "أَهْلُهَا" رفع کے ساتھ "يُغرق" کا فاعل ہے (۱)، تو جماعت کی قرأت "لتغرق" میں 'لام' 'لامِ عاقبت' ہے جیسے: "تاکہ وہ ان کے لئے دشمن اور غم کا باعث بنے" [القصص: ۸]۔ اور حمزہ کی قرأت پر یہ 'لامِ کے' (تاکہ) ہے، اور اس نے 'لتغرقنی' (تاکہ مجھے غرق کرے) نہیں کہا؛ کیونکہ اس وقت ان پر کمال شفقت اور ان کے حق کی رعایت غالب تھی۔ اور "إِمْرًا" کے معنی ہیں 'عجیب بات'؛ یہ القتبی نے کہا (۲)۔ اور کہا گیا: 'ناپسندیدہ' (منکر)؛ یہ مجاہد نے کہا (۳)۔ ابو عبیدہ نے کہا: 'اِمر' عظیم مصیبت کو کہتے ہیں؛ اور شعر پڑھا: قد لقي الأقران مني نكرا ... داهية دهياء إذا إمرا (٤) (میرے ہمسروں نے مجھ سے ناپسندیدہ بات دیکھی... جب وہ سخت مصیبت بن گئی) اور اخفش نے کہا: کہا جاتا ہے: 'أَمِرَ أَمْرُهُ يَأْمَرُ [أَمْراً]' جب معاملہ سخت ہو جائے، اور اسم 'الامر' ہے (٥)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "قَالَ لَا تُؤَاخِذْنِي بِمَا نَسِيتُ" اس کے معنی میں دو قول ہیں: ایک ابن عباس سے مروی ہے، انہوں نے کہا: یہ کلام کے اشاروں (کنایوں) میں سے ہے (٦)۔ دوسرا یہ کہ: وہ بھول گئے تو معذرت کی۔ اس میں وہ بات ہے جو دلالت کرتی ہے کہ بھول چوک پر گرفت نہیں ہوتی، اور یہ تکلیف (شرعی پابندی) کے تحت نہیں آتی، اور نہ اس سے طلاق یا کسی اور چیز کا حکم متعلق ہوتا ہے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے، اور اگر وہ دوسری بار بھولتے تو معذرت کرتے (۷)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "فَانطَلَقَا حَتَّىٰ إِذَا لَقِيَا غُلَامًا فَقَتَلَهُ قَالَ أَقَتَلْتَ نَفْسًا زَكِيَّةً بِغَيْرِ نَفْسٍ لَّقَدْ جِئْتَ شَيْئًا نُّكْرًا ۞ قَالَ أَلَمْ أَقُل لَّكَ إِنَّكَ لَن تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا ۞ قَالَ إِن سَأَلْتُكَ عَن شَيْءٍ بَعْدَهَا فَلَا تُصَاحِبْنِي قَدْ بَلَغْتَ مِن لَّدُنِّي عُذْرًا ۞" اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "فَانطَلَقَا حَتَّىٰ إِذَا لَقِيَا غُلَامًا فَقَتَلَهُ" "بخاری" (۸) میں ہے: یعلیٰ نے کہا: اس نے کہا...

(١) التيسير ص ١٤٤، والسبعة ص ٣٩٥۔ (٢) فی تفسیر غریب القرآن ص ٢٦٩۔ (٣) فی تِفسیرہ ١/ ٣٧٩، اور اسے ان سے طبری نے ١٥/ ٣٣٦ میں روایت کیا ہے۔ (٤) مجاز القرآن ١/ ٤٠٩، اور رجز طبری کے ہاں ١٥/ ٣٣٦-٣٣٧ میں ہے۔ اور الصحاح (امر) میں۔ (٥) الصحاح (امر) اور المفہم ٦/ ٢٠٤، اور جو قوسین میں ہے وہ ان دونوں سے ہے۔ (٦) تفسیر سمرقندی ٢/ ٣٠٧، اور اسے طبری نے ١٥/ ٣٣٨ میں انہی الفاظ کے ساتھ ابی بن کعب سے روایت کیا ہے۔ (٧) ابن الجوزی نے زاد المسیر ٥/ ١٧١ میں تیسرا قول ذکر کیا ہے کہ اس کے معنی 'چھوڑنے' کے ہیں، تو معنی ہوا: مجھ پر اس چیز کا مواخذہ نہ کریں جو میں نے اس عہد میں سے چھوڑ دی جو میں نے آپ سے کیا تھا، اسے ابن الانباری نے ذکر کیا ہے۔ (٨) نمبر (٤٧٢٦)، اور اس سورہ کی آیت ٦٤ کی تفسیر میں پہلے گزر چکا ہے۔

Surat al-Kahf: Verses 74 - 76 330

Sa'id said: He found boys playing, so he took a disbelieving boy, laid him down, and then slaughtered him with a knife. "He said: Have you killed an innocent soul without [it having killed] a soul?" [meaning] it had not committed any sin. In the "Two Sahihs" [Bukhari and Muslim] and "Sahih al-Tirmidhi"(1): Then they both left the ship, and while they were walking along the coast, al-Khidr saw a boy playing with other boys. Al-Khidr took his head with his hand and pulled it off, killing him. Moses said to him: "Have you killed an innocent soul without [it having killed] a soul? You have certainly done a monstrous thing. He said: Did I not tell you that you would never be able to have patience with me?" He [the narrator] said(2): This was harder than the first [incident]. "He said: If I should ask you about anything after this, then do not keep me as a companion. You have already received from me an excuse." This is the wording of al-Bukhari. In "al-Tafsir" [the exegesis]: Indeed, al-Khidr passed by boys playing, and he took by the hand a boy who was the most radiant among them. He took a stone and struck his head until it crushed it, and he killed him(3). Abu al-Aliya said: No one saw him except Moses; if they had seen him, they would have intervened between him and the boy. I say: There is no contradiction between these three accounts, for it is possible that he first struck him with a stone, then laid him down and slaughtered him, then removed his head; and Allah knows best how it happened. What is in the "Sahih" is sufficient for you.

The majority recited: "zakiyah" with an 'alif' [زَاكِيَةً]. The Kufans and Ibn 'Amir recited: "zakiyyah" without an 'alif' and with a doubled 'ya' زَكِيَّةً. It is said the meaning is the same; this was stated by al-Kisa'i. Tha'lab said: "zakiyyah" is more eloquent. Abu 'Amr said: "al-zakiyah" is one who has never sinned at all, and "al-zakiyyah" is one who sinned and then repented(5). Regarding Allah's words: "a boy [ghulaman]", the scholars differed about the boy: was he an adult or not? Al-Kalbi said: He was an adult, a highwayman [robbing] between two villages. His father was among the prominent people of one village, and his mother was among the prominent people of the other. Al-Khidr took him, wrestled him down, and removed his head from his body(6).

(1) Al-Bukhari (4725), Muslim (2380), and al-Tirmidhi (3149). (2) The speaker is Sufyan ibn 'Uyaynah as stated by al-Bukhari (122), and mentioned in "Irshad al-Sari" by al-Qastallani 7/220. (3) Tafsir al-Baghawi 3/174, similar wording. (4) Al-Taysir p. 144, and al-Sab'ah p. 395. (5) Al-Mufhim 5/205, where it states Abu 'Amr's saying about 'zakiyah' is: she whose sin has not been made lawful. (6) Tafsir al-Baghawi 3/174.

सूरा अल-कहफ़: आयत 74 - 76 330

सईद ने कहा: उन्होंने लड़कों को खेलते हुए पाया, तो उन्होंने एक काफिर लड़के को पकड़ लिया, उसे लिटा दिया और फिर चाकू से उसे ज़बह कर दिया। "[मूसा ने] कहा: क्या आपने एक मासूम जान को बिना [किसी और] जान के बदले में मार डाला?" यानी उसने कोई गुनाह नहीं किया था। "सहीहैन" [बुखारी और मुस्लिम] और "सहीह अल-तिर्मिज़ी"(1) में है: फिर वे दोनों जहाज़ से निकले, और जब वे तट पर चल रहे थे, तो अल-खिज़्र ने एक लड़के को अन्य लड़कों के साथ खेलते हुए देखा। अल-खिज़्र ने अपने हाथ से उसका सिर पकड़ा और उसे धड़ से अलग कर दिया, जिससे उसकी मौत हो गई। मूसा ने उनसे कहा: "क्या आपने एक मासूम जान को बिना [किसी और] जान के बदले में मार डाला? आपने वास्तव में एक भयानक काम किया है। उन्होंने कहा: क्या मैंने आपसे नहीं कहा था कि आप मेरे साथ धैर्य नहीं रख पाएंगे?" उन्होंने [रावियों ने] कहा(2): यह पहले [वाकये] से भी कठिन था। "उन्होंने कहा: यदि मैं इसके बाद आपसे किसी चीज़ के बारे में पूछूँ, तो मुझे अपना साथी न रखिएगा। मेरी ओर से आपको माज़िरत (बहाना) मिल चुका है।" यह अल-बुखारी के शब्द हैं। और "तफसीर" में है: वास्तव में अल-खिज़्र खेलते हुए लड़कों के पास से गुज़रे, और उन्होंने एक लड़के का हाथ पकड़ा जो उनमें सबसे सुंदर था। उन्होंने एक पत्थर लिया और उसके सिर पर वार किया यहाँ तक कि उसका सिर कुचल गया, और उसे मार डाला(3)। अबू अल-आलिया ने कहा: मूसा के अलावा किसी ने उन्हें नहीं देखा; अगर वे उन्हें देखते, तो वे उनके और लड़के के बीच आ जाते। मैं कहता हूँ: इन तीनों स्थितियों में कोई विरोधाभास नहीं है, क्योंकि यह संभव है कि उन्होंने पहले उसे पत्थर से मारा हो, फिर उसे लिटाकर ज़बह किया हो, फिर उसका सिर अलग कर दिया हो; और अल्लाह ही बेहतर जानता है कि क्या हुआ था। आपके लिए "सहीह" में जो आया है वह काफी है।

बहुमत ने इसे "ज़किया़ह" (زَاكِيَةً) पढ़ा है। कुफियों और इब्न आमिर ने इसे बिना अलिफ़ और 'या' पर तशदीद के साथ "ज़किय्यह" (زَكِيَّةً) पढ़ा है(4); कहा जाता है कि अर्थ एक ही है; यह अल-किसाई ने कहा है। सालब ने कहा: "ज़किय्यह" अधिक प्रभावशाली है। अबू अम्र ने कहा: "अल-ज़किया़ह" वह है जिसने कभी कोई पाप नहीं किया, और "अल-ज़किय्यह" वह है जिसने पाप किया और फिर तौबा (पश्चाताप) कर ली(5)। अल्लाह का कथन: "लड़का [गुलामन]", विद्वानों का इस लड़के के बारे में मतभेद है कि क्या वह वयस्क था या नहीं? अल-कल्बी ने कहा: वह वयस्क था जो दो गाँवों के बीच रास्ता काटता (डकैती करता) था। उसके पिता उन गाँवों में से एक के प्रमुखों में से थे, और उसकी माँ

दूसरे गाँव के प्रमुखों में से थी। अल-खिज़्र ने उसे पकड़ा, उसे पछाड़ दिया और उसका सिर उसके शरीर से अलग कर दिया(6)।

(1) अल-बुखारी (4725), मुस्लिम (2380), और अल-तिर्मिज़ी (3149)। (2) कहने वाले सुफ़यान इब्न उययना हैं जैसा कि अल-बुखारी (122) ने स्पष्ट किया है, और अल-कस्तलानी द्वारा "इरशाद अल-सारी" 7/220 में इसका उल्लेख किया गया है। (3) तफसीर अल-बगवी 3/174, इसी तरह। (4) अल-तयसीर पृ. 144, और अल-सबआ पृ. 395। (5) अल-मुफहिम 5/205, और उसमें यह है कि 'ज़कियाह' पर अबू अम्र का कहना है: वह जिसका पाप हलाल नहीं हुआ। (6) तफसीर अल-बगवी 3/174।

سورة الكهف: آيات 74 - 76 330

سعید: انہوں نے لڑکوں کو کھیلتے ہوئے پایا تو ایک کافر لڑکے کو پکڑ لیا، پھر اسے لٹایا اور چھری سے اسے ذبح کر دیا۔ "کہا: کیا آپ نے ایک بے گناہ جان کو بغیر [کسی اور] جان کے [بدلے] قتل کر دیا؟" یعنی اس نے کوئی گناہ نہیں کیا تھا۔ اور "صحیحین" اور "صحیح ترمذی"(1) میں ہے: پھر وہ دونوں کشتی سے نکلے، چنانچہ وہ ساحل پر چل رہے تھے کہ خضر علیہ السلام نے ایک لڑکے کو لڑکوں کے ساتھ کھیلتے ہوئے دیکھا، تو خضر نے اس کا سر اپنے ہاتھ سے پکڑا اور اسے ہاتھ سے اکھاڑ دیا اور اسے قتل کر دیا۔ موسیٰ علیہ السلام نے ان سے کہا: "کیا آپ نے ایک بے گناہ جان کو بغیر [کسی اور] جان کے [بدلے] قتل کر دیا؟ یقیناً آپ نے ایک بہت بری حرکت کی ہے۔ انہوں نے کہا: کیا میں نے آپ سے نہیں کہا تھا کہ آپ میرے ساتھ ہرگز صبر نہیں کر سکیں گے؟" انہوں نے [راوی نے] کہا(2): اور یہ پہلی [بات] سے زیادہ سخت تھی۔ "انہوں نے کہا: اگر میں اس کے بعد آپ سے کسی چیز کے بارے میں سوال کروں تو مجھے اپنے ساتھ نہ رکھیے گا۔ آپ میری طرف سے عذر کی انتہا کو پہنچ چکے ہیں۔" یہ بخاری کے الفاظ ہیں۔ اور "تفسیر" میں ہے: بے شک خضر علیہ السلام کھیلتے ہوئے لڑکوں کے پاس سے گزرے تو ان میں سے ایک ایسے لڑکے کا ہاتھ پکڑا جو ان میں سب سے زیادہ روشن چہرے والا تھا، اور ایک پتھر لیا اور اس کے سر پر مارا یہاں تک کہ اس کا سر کچل دیا، اور اسے قتل کر دیا(3)۔ ابو العالیہ نے کہا: اسے موسیٰ علیہ السلام کے علاوہ کسی نے نہیں دیکھا، اور اگر وہ اسے دیکھ لیتے تو وہ ان کے اور لڑکے کے درمیان حائل ہو جاتے۔ میں کہتا ہوں: اور ان تینوں حالتوں کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے، کیونکہ یہ ممکن ہے کہ پہلے اسے پتھر سے مارا ہو، پھر اسے لٹا کر ذبح کیا ہو،

پھر اس کا سر اکھاڑ دیا ہو؛ اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے کہ اس میں سے کیا ہوا تھا، اور آپ کے لیے وہی کافی ہے جو "صحیح" میں آیا ہے۔

اور جمہور نے اسے "زَاكِيَةً" (الف کے ساتھ) پڑھا ہے۔ اور کوفیوں اور ابن عامر نے "زَكِيَّةً" بغیر الف اور یا کی تشدید کے ساتھ پڑھا ہے(4)؛ کہا گیا ہے: معنی ایک ہی ہے؛ یہ کسائی نے کہا ہے۔ اور ثعلب نے کہا: "زکیہ" زیادہ بلیغ ہے۔ ابو عمرو نے کہا: "زاکیہ" وہ ہے جس نے کبھی گناہ نہ کیا ہو، اور "زکیہ" وہ ہے جس نے گناہ کیا پھر توبہ کر لی(5)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: "غلاماً"، علماء کا اس لڑکے کے بارے میں اختلاف ہے کہ کیا وہ بالغ تھا یا نہیں؟ چنانچہ کلبی نے کہا: وہ بالغ تھا جو دو بستیوں کے درمیان راستہ کاٹتا (ڈکیتی کرتا) تھا، اور اس کا باپ ان دو بستیوں میں سے ایک کے معززین میں سے تھا، اور اس کی ماں دوسری بستی کے معززین میں سے تھی، تو خضر علیہ السلام نے اسے پکڑا اور اسے پچھاڑ دیا، اور اس کا سر اس کے جسم سے الگ کر دیا(6)۔

(1) بخاری (4725)، مسلم (2380)، اور ترمذی (3149)۔ (2) کہنے والے سفیان بن عیینہ ہیں جیسا کہ بخاری (122) نے صراحت کی ہے، اور اسے قسطلانی نے ارشاد الساری 7/ 220 میں ذکر کیا ہے۔ (3) تفسیر بغوی 3/ 174 اسی طرح۔ (4) التیسیر ص 144، اور السبعة ص 395۔ (5) المفہم 5/ 205، اور اس میں ہے کہ زکیہ کے بارے میں ابو عمرو کا قول ہے: وہ جس کا گناہ حلال نہ ہوا۔ (6) تفسیر بغوی 3/ 174۔

331 Surah Al-Kahf: Verses 74 - 76

Al-Kalbi said: The boy's name was Sham'un. Al-Dahhak said: Haysun. Wahb said: His father's name was Salas, and his mother's name was Ruhma (1). Al-Suhayli related that his father's name was Kazir and his mother's name was Sahwa (2). The majority of scholars said: He had not reached puberty, and therefore Moses said: "A pure soul" who had not sinned. This is what the term "ghulam" (boy) implies; for "ghulam" among men is said of one who has not reached puberty, and its counterpart among women is "jariyah". Al-Khidr killed him because of what he knew of his secret, and that he was created a disbeliever as in the authentic Hadith, and that if he had reached maturity, he would have burdened his parents with disbelief. Killing a minor is not impossible if God permits it; for God Almighty is the Doer of what He wills, and Able to do what He pleases (3).

In the book "Al-Ara'is": When Moses said to Al-Khidr: "Have you killed a pure soul" - the verse - Al-Khidr became angry and tore out the boy's left shoulder, peeled the flesh off it, and behold, written on his shoulder bone: "A disbeliever who will never believe in God" (4). The proponents of the first view argued that the Arabs retain the name "ghulam" for a youth (5), including the saying of Layla al-Akhyaliyyah:

She was cured of the chronic disease she had ... by a youth (ghulam) who, when he shakes the spear, quenches its thirst (6)

Safwan said to Hassan:

Receive the edge of the sword from me, for I am ... a youth (ghulam) who, when lampooned, is not a poet (7)

In the report: This boy used to cause corruption on earth and would swear to his parents that he did not do it, so they would swear by his oath and protect him from those seeking him. They said: His saying: "without [having killed] a soul" implies that if he...

(1) Al-Mufhim 6/205. (2) Al-Ta'rif wal-I'lam p. 105. (3) Similar words in Al-Mufhim 6/205, Al-Nukat wal-Uyun 3/328, and Zad al-Masir 5/172. (4) Ara'is al-Majalis p. 228. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/532. (6) Salaf 5/122. (7) The verse is in Sirat Ibn Hisham 2/305, Tarikh al-Tabari 2/618, and Al-Bidayah wan-Nihayah 6/201. "Dhubab al-sayf": its edge or extreme tip as in Al-Qamus (dh-b-b).

331 सूरह अल-कहफ़: आयतें 74 - 76

अल-कलबी ने कहा: लड़के का नाम शमऊन था। अद-दहक ने कहा: हैसुन। वहब ने कहा: उसके पिता का नाम सलास और माँ का नाम रुहमा था (1)। अल-सुहैली ने उल्लेख किया कि उसके पिता का नाम काज़िर और माँ का नाम सहवा था (2)। विद्वानों के बहुमत ने कहा: वह वयस्क नहीं हुआ था, और इसी कारण मूसा ने कहा: "पवित्र आत्मा" जिसने कोई पाप नहीं किया था। यही शब्द 'गुलाम' (बालक) का अर्थ भी है; क्योंकि पुरुषों में 'गुलाम' उसे कहा जाता है जो यौवन तक न पहुँचा हो, और महिलाओं में इसके समकक्ष 'जारिया' है। अल-खिज़्र ने उसे इसलिए मार दिया क्योंकि वे उसके गुप्त स्वभाव के बारे में जानते थे, और यह कि वह जन्मजात काफ़िर था जैसा कि सही हदीस में है, और यदि वह वयस्क होता तो अपने माता-पिता को कुफ्र (अविश्वास) से थका देता। किसी नाबालिग की हत्या असंभव नहीं है यदि अल्लाह इसकी अनुमति दे; क्योंकि अल्लाह जो चाहता है वही करने वाला है, और वह हर चीज़ पर सक्षम है (3)।

किताब 'अल-अराइस' में है: जब मूसा ने अल-खिज़्र से कहा: "क्या आपने एक पवित्र जान को मार डाला" - आयत - तो अल-खिज़्र क्रोधित हो गए और लड़के के बाएं कंधे को उखाड़ दिया, उससे मांस छील दिया, और देखा कि उसके कंधे की हड्डी पर लिखा था: "एक काफ़िर जो कभी अल्लाह पर ईमान नहीं लाएगा" (4)। पहले मत के समर्थकों ने तर्क दिया कि अरब युवाओं के लिए भी 'गुलाम' नाम का उपयोग करते हैं (5), जिसमें लैला अल-अखय्याह का कथन भी शामिल है:

उसे उस पुरानी बीमारी से मुक्ति मिल गई जो उसे थी... एक युवक (गुलाम) द्वारा, जो भाला हिलाता है तो उसकी प्यास बुझा देता है (6)

सफ़वान ने हस्सान से कहा:

मेरी ओर से तलवार की धार का सामना करो, क्योंकि मैं... एक युवक (गुलाम) हूँ जिसे जब व्यंग्यपूर्ण कविता में चुनौती दी जाती है, तो वह कवि नहीं रहता (7)

विवरण में है: यह लड़का ज़मीन पर भ्रष्टाचार फैलाता था और अपने माता-पिता के सामने कसम खाता था कि उसने ऐसा नहीं किया है, तो वे उसकी कसम पर विश्वास करके उसे चाहने वालों से बचाते थे। उन्होंने कहा: उनका यह कथन: "बिना किसी जान के" का तात्पर्य है कि यदि वह...

(1) अल-मुफ्हिम 6/205। (2) अत-तारीफ़ वल-इलाम पृष्ठ 105। (3) अल-मुफ्हिम 6/205, अन-नुकत वल-उयून 3/328, और ज़ाद अल-मसीर 5/172 में इसी तरह की बातें हैं। (4) अराइस अल-मजालिस पृष्ठ 228। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/532। (6) सलफ 5/122। (7) यह पद्य सीरत इब्न हिशाम 2/305, तारीख़ अल-तबरी 2/618, और अल-बिदाया वन-निहाया 6/201 में है। "ज़ुबाब अल-सैफ़": तलवार की धार या उसका सिरा जैसा कि अल-कामूस में है।

331 سورہ کہف: آیات 74 - 76

الکلبی نے کہا: لڑکے کا نام شمعون تھا۔ ضحاک نے کہا: حیسون۔ وہب نے کہا: اس کے باپ کا نام سلاس اور اس کی ماں کا نام رحمیٰ تھا (1)۔ سہیلی نے ذکر کیا کہ اس کے باپ کا نام کاذیر اور اس کی ماں کا نام سہویٰ تھا (2)۔ جمہور نے کہا: وہ بالغ نہیں تھا، اسی لیے موسیٰ علیہ السلام نے کہا: "پاکیزہ جان" جس نے گناہ نہ کیا ہو۔ یہی بات لفظ 'غلام' کے معنی سے بھی واضح ہوتی ہے؛ کیونکہ مردوں میں 'غلام' اس پر بولا جاتا ہے جو بلوغت کو نہ پہنچا ہو، اور عورتوں میں اس کے مقابلے میں 'جاریہ' کا لفظ ہے۔ خضر علیہ السلام نے اسے اس کے اس مخفی حال کی بنا پر قتل کیا جو وہ جانتے تھے، اور یہ کہ وہ (فطری طور پر) کافر پیدا کیا گیا تھا جیسا کہ صحیح حدیث میں ہے، اور یہ کہ اگر وہ بڑا ہوتا تو اپنے والدین کو کفر میں مبتلا کر دیتا۔ اللہ کے حکم سے کسی چھوٹے کا قتل ناممکن نہیں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ جو چاہتا ہے وہی کرنے والا اور ہر چیز پر قادر ہے (3)۔

کتاب 'العرائس' میں ہے: جب موسیٰ علیہ السلام نے خضر سے کہا: "کیا آپ نے ایک پاکیزہ جان کو قتل کر دیا" - آیت - تو خضر غصے میں آ گئے اور لڑکے کا بایاں کندھا اکھاڑ دیا، اس سے گوشت الگ کیا تو دیکھا کہ اس کے کندھے کی ہڈی پر لکھا تھا: "کافر، جو کبھی اللہ پر ایمان نہیں لائے گا" (4)۔ پہلے قول والوں نے یہ دلیل دی کہ عرب نوجوان کے لیے بھی 'غلام' کا لفظ باقی رکھتے ہیں (5)، اسی میں سے لیلیٰ الاخیلیہ کا یہ قول ہے:

اسے اس موذی بیماری سے شفا مل گئی جو اسے تھی... ایک ایسے نوجوان (غلام) سے کہ جب وہ نیزہ ہلاتا ہے تو اسے سیراب کر دیتا ہے (6)

صفوان نے حسان سے کہا:

میری طرف سے تلوار کی دھار کا سامنا کرو، کیونکہ میں... ایک ایسا نوجوان (غلام) ہوں کہ جب میری ہجو کی جائے تو میں شاعر نہیں رہتا (7)

اور روایت میں ہے: یہ لڑکا زمین میں فساد کرتا تھا اور اپنے والدین کے سامنے قسمیں کھاتا تھا کہ اس نے یہ نہیں کیا، چنانچہ وہ اس کی قسم پر بھروسہ کرتے ہوئے اسے ڈھونڈنے والوں سے بچاتے تھے۔ انہوں نے کہا: ان کا قول: "بغیر کسی جان کے" اس بات کا تقاضا کرتا ہے کہ اگر وہ...

(1) المفہم 6/ 205. (2) التعریف والإعلام ص 105. (3) اسی طرح کی گفتگو المفہم 6/ 205، النکت والعیون 3/ 328، اور زاد المسیر 5/ 172 میں ہے۔ (4) عرائس المجالس ص 228. (5) المحرر الوجیز 3/ 532. (6) سلف 5/ 122. (7) یہ شعر سیرت ابن ہشام 2/ 305، تاریخ طبری 2/ 618، اور البدایہ والنہایہ 6/ 201 میں ہے۔ "ذباب السیف": تلوار کی دھار یا اس کا نوکدار سرا جیسا کہ القاموس میں ہے۔

...was for killing a soul, there would be no harm in it. This indicates the boy's maturity; otherwise, if he had not reached puberty, it would not have been permissible to kill him for a life (1). His killing was only permissible because he was a mature sinner. Ibn Abbas said: He was a young man who used to commit highway robbery (2). Ibn Jubayr went to the view that he had reached the age of responsibility (taklif), based on the recitation of Ubayy and Ibn Abbas: "As for the boy, he was a disbeliever and his parents were believers." Disbelief and faith are attributes of those who are responsible (mukallafin), and they are not applied to anyone else except by virtue of following their parents. The boy's parents were believers by explicit text, so the name "disbeliever" could only apply to him upon reaching maturity, so it is necessary to adopt that view (3). The word "al-ghulam" (the boy) comes from "al-ightilam," which means intense lust.

The Almighty's saying: {a monstrous thing (nukra)}: People disagreed as to which was more emphatic, "imra" (a grave thing) or His saying "nukra". One group said: This was a clear killing, while the other was anticipated; so "nukra" is more emphatic. Another group said: This was the killing of one person, while that (the scuttling of the ship) was the potential killing of a group, so "imra" is more emphatic. Ibn Atiyyah said (4): In my view, they are for two different meanings. His saying "imra" is more heinous and terrifying because it involves a great anticipated danger, while "nukra" is clear corruption because the harm has already occurred. And this is evident. His saying: {If I ask you about anything after this, then do not keep me company}: This is a condition and it is binding. Muslims are bound by their conditions, and the conditions most deserving of fulfillment are those undertaken by prophets or undertaken for prophets. His saying: {you have received from me an excuse}: indicates that an apology is established by a single occurrence absolutely, and the proof is established by the second time definitively; this was said by Ibn al-Arabi (5). Ibn Atiyyah said: It seems that this story is also a basis for deadlines in legal rulings, which are three, and the days of waiting (al-talawwum) (6) are three; so reflect on it (7).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/532, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/466. (2) Tafsir al-Samarqandi 2/307. (3) Al-Mufhim 6/211. (4) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/532, and what precedes it is from it. (5) In Ahkam al-Qur'an 3/234, and what precedes it is from it. (6) In (m): Al-Mutalawwim. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 3/532.

...किसी जान के बदले में होता, तो इसमें कोई बुराई नहीं होती। यह लड़के की परिपक्वता को दर्शाता है; अन्यथा, यदि वह यौवन (बुलूग) तक नहीं पहुँचा होता, तो उसे किसी जान के बदले मारना जायज़ नहीं होता (1)। उसे मारना केवल इसलिए जायज़ था क्योंकि वह बालिग और पापी था। इब्न अब्बास ने कहा: वह एक युवा था जो डकैती (रास्ते काटना) करता था (2)। इब्न जुबैर का मत था कि वह उत्तरदायित्व (तक्लीफ) की आयु तक पहुँच गया था, उबैय और इब्न अब्बास के पाठ (क़िरात) के आधार पर: "जहाँ तक लड़के का सवाल है, वह काफ़िर था और उसके माता-पिता मोमिन थे।" कुफ्र (अविश्वास) और ईमान (विश्वास) उत्तरदायी व्यक्तियों (मुक्ल्लफ़ीन) के गुण हैं, और ये किसी और पर लागू नहीं होते सिवाय माता-पिता के अनुसरण के नियम के। लड़के के माता-पिता स्पष्ट पाठ के अनुसार मोमिन थे, इसलिए "काफ़िर" नाम उस पर केवल बालिग होने पर ही लागू हो सकता था, अतः उसी मत को अपनाना आवश्यक है (3)। और "अल-ग़ुलाम" (लड़का) शब्द "अल-इतिलाम" से आया है जिसका अर्थ है तीव्र कामोत्तेजना।

अल्लाह तआला का कथन: {एक घृणित बात (नुक़रा)}: लोगों में मतभेद था कि "इमरा" (एक गंभीर बात) या "नुक़रा" में से कौन अधिक प्रभावशाली है। एक समूह ने कहा: यह एक स्पष्ट हत्या थी, जबकि वह अपेक्षित थी; इसलिए "नुक़रा" अधिक प्रभावशाली है। दूसरे समूह ने कहा: यह एक व्यक्ति की हत्या थी, जबकि वह "इमरा" में कई लोगों की संभावित हत्या थी, इसलिए "इमरा" अधिक प्रभावशाली है। इब्न अतिय्याह ने कहा (4): मेरे विचार में ये दो अलग-अलग अर्थों के लिए हैं। उनका कथन "इमरा" अधिक जघन्य और भयानक है क्योंकि इसमें एक बड़ा अपेक्षित ख़तरा है, और "नुक़रा" स्पष्ट भ्रष्टाचार है क्योंकि नुकसान हो चुका है। और यह स्पष्ट है। उनका कथन: {यदि मैं इसके बाद आपसे किसी भी चीज़ के बारे में पूछूँ, तो मेरा साथ न दें}: यह एक शर्त है और यह अनिवार्य है। मुसलमान अपनी शर्तों के पाबंद होते हैं, और सबसे अधिक पूरी किए जाने योग्य शर्तें वे हैं जो नबियों द्वारा ली गई हों या नबियों के लिए ली गई हों। उनका कथन: {आपने मेरी ओर से उज़्र (बहाना) पा लिया है}: यह इंगित करता है कि माफ़ी पूर्ण रूप से एक बार में ही स्थापित हो जाती है, और दूसरी बार में प्रमाण निश्चित रूप से स्थापित हो जाता है; यह इब्न अल-अरबी (5) ने कहा है। इब्न अतिय्याह ने कहा: ऐसा लगता है कि यह कहानी कानूनी फैसलों में समय सीमा के लिए भी एक आधार है, जो तीन हैं, और प्रतीक्षा के दिन (अल-तल्लुम) (6) तीन हैं; तो इस पर विचार करें (7)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/532, और अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन 2/466। (2) तफ़सीर अल-समरक़ंदी 2/307। (3) अल-मुफ़हिम 6/211। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/532 में, और इससे पहले का अंश भी उसी से है। (5) अहकाम अल-क़ुरआन 3/234 में, और इससे पहले का अंश भी उसी से है। (6) (म) में: अल-मुतल्लविम। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/532।

...کسی جان کے بدلے میں ہوتا، تو اس میں کوئی حرج نہ ہوتا، اور یہ لڑکے کے بڑا ہونے پر دلالت کرتا ہے، ورنہ اگر وہ ابھی بالغ نہ ہوا ہوتا، تو اسے جان کے بدلے قتل کرنا واجب نہ ہوتا (۱)۔ اسے قتل کرنا صرف اس لیے جائز ہوا کیونکہ وہ بالغ اور گنہگار تھا۔ ابن عباس نے کہا: وہ ایک نوجوان تھا جو ڈاکہ زنی (راستہ کاٹنا) کرتا تھا (۲)۔ ابن جبیر کی رائے تھی کہ وہ سنِ تکلیف (ذمہ داری کی عمر) کو پہنچ چکا تھا، ابی اور ابن عباس کی قراءت کی بنیاد پر: "رہی بات لڑکے کی، تو وہ کافر تھا اور اس کے والدین مومن تھے"۔ کفر اور ایمان مکلفین کی صفات ہیں، اور یہ کسی غیر مکلف پر صرف والدین کی تابعداری کے حکم کے تحت ہی بولا جاتا ہے، اور لڑکے کے والدین نص کے مطابق مومن تھے، چنانچہ کافر کا نام اس پر صرف بلوغت ہی کی صورت میں صادق آ سکتا ہے، لہٰذا اسی کی طرف رجوع کرنا متعین ہوا (۳)۔ اور "الغلام" اغتلام سے ہے جس کے معنی شہوت کی شدت کے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {نُكْرًا} (ناپسندیدہ بات): لوگوں میں اختلاف ہوا کہ "إمرًا" (سخت بات) اور "نكرًا" میں سے کون سا لفظ زیادہ بلیغ ہے۔ ایک گروہ نے کہا: یہ (لڑکے کا قتل) ایک واضح قتل تھا، جبکہ وہاں (کشتی میں) خطرہ متوقع تھا؛ چنانچہ "نكرًا" زیادہ بلیغ ہے۔ دوسرے گروہ نے کہا: یہ ایک شخص کا قتل تھا، جبکہ وہ (کشتی کا واقعہ) "إمرًا" میں بہت سے لوگوں کا قتل (ہو سکتا) تھا، لہٰذا وہ زیادہ بلیغ ہے۔ ابن عطیہ نے کہا (۴): میرے نزدیک یہ دونوں الگ الگ معنوں کے لیے ہیں، اور ان کا قول "إمرًا" زیادہ سنگین اور ہولناک ہے اس لحاظ سے کہ اس میں ایک بڑے خطرے کی توقع تھی، اور "نكرًا" خرابی میں واضح ہے کیونکہ اس میں ناپسندیدہ واقعہ پیش آ چکا تھا۔ اور یہ بات واضح ہے۔ ان کا قول: {اگر میں اس کے بعد آپ سے کسی چیز کے بارے میں پوچھوں تو میرا

ساتھ نہ دیں}: یہ ایک شرط ہے جو کہ لازم ہے، اور مسلمان اپنی شرطوں کے پابند ہوتے ہیں، اور سب سے زیادہ وفاء کے لائق وہ شرطیں ہیں جن کا انبیاء نے التزام کیا، اور جن کا انبیاء کے لیے التزام کیا گیا۔ ان کا قول: {بے شک آپ میری طرف سے عذر (کی حد) کو پہنچ چکے ہیں}: یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ عذر ایک ہی بار میں مکمل طور پر قائم ہو جاتا ہے، اور دوسری بار میں حجت قطعی طور پر قائم ہو جاتی ہے؛ یہ بات ابن العربی نے کہی (۵)۔ ابن عطیہ کہتے ہیں: ایسا لگتا ہے کہ یہ قصہ احکام میں مدتوں (آجال) کے لیے بھی ایک اصل ہے جو کہ تین ہیں، اور انتظار کے ایام (ایام التلوم) (۶) بھی تین ہیں، پس اس پر غور کرو (۷)۔

---

(۱) المحرر الوجيز ۵۳۲/۳، اور إعراب القرآن للنحاس ۴۶۶/۲۔ (۲) تفسير السمرقندي ۳۰۷/۲۔ (۳) المفهم ۲۱۱/۶۔ (۴) المحرر الوجيز ۵۳۲/۳ میں، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی اسی سے ہے۔ (۵) أحكام القرآن ۲۳۴/۳ میں، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی اسی سے ہے۔ (۶) (م) میں: المتلوم۔ (۷) المحرر الوجيز ۵۳۲/۳۔

His word (Exalted be He): "then do not keep company with me" (falā tuṣāḥibnī). This is how the majority read it; meaning: follow me. Al-A'raj read it: "taṣḥabannī" with a fatha on the ta and ba and a doubled nun. It was also read: "taṣḥabunī" meaning: follow me. Ya'qub read: "tuṣḥibannī" with a damma on the ta and a kasra on the ha, and Sahl narrated it from Abu Amr (1); Al-Kisa'i said: its meaning is: do not let me accompany you. "You have reached from me an excuse" (qad balaghta min ladunnī ʻudhrā) i.e., you have reached a point where you are excused for leaving my company. The majority read: "min ladunnī" with a damma on the dal, except that Nafi' and 'Asim lightened the nun, so it is "ladun" connected to the first-person singular pronoun 'ya' as in "ghulāmī" (my boy) and "farasī" (my horse), and what is before the 'ya' is broken (kasra) as it is in these. Abu Bakr narrated from 'Asim: "ladanī" with a fatha on the lam, sukun on the dal and lightened nun, and it was narrated from 'Asim: "ludnī" with a damma on the lam and sukun on the dal, Ibn Mujahid said (2): it is a mistake. Abu Ali said: This error-pointing seems to be from the narration side, but according to the principles of Arabic grammar, it is correct (3). The majority read: "ʻudhrā", and 'Isa read: "ʻudhurā" with a damma on the dhal, and Al-Dani related that Ubayy narrated from the Prophet ﷺ: "ʻudhrī" with a kasra on the ra and a 'ya' after it (4).

Issue: Al-Tabari (5) narrated: When the Messenger of Allah ﷺ supplicated for someone, he would start with himself. He said one day: "May the mercy of Allah be upon us and upon Moses. If he had been patient with his companion, he would have seen wonders, but he said: 'do not keep company with me; you have reached from me an excuse'". What is in "Sahih" Muslim is that the Messenger of Allah ﷺ said: "May Allah's mercy be upon us and upon Moses. Had he not been hasty, he would have seen wonders, but he was overcome by bashfulness towards his companion, and if he had been patient, he would have seen wonders." He said: whenever he mentioned one of the prophets, he started with himself: "May the mercy of Allah be upon us and upon my brother such-and-such" (6). And in Al-Bukhari, from the Prophet ﷺ, he said: "May Allah have mercy..."

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/532, and Ibn Khalawayh in "The Deviant Recitations" p. 81 attributed the reading of Al-A'raj to Ibn Mas'ud, and the reading of Ya'qub to Al-Jahdari and Al-Nakha'i. Ya'qub's reading was mentioned by Al-Baghawi 3/175. (2) In Al-Sab'ah p. 396, and what is before it is from it. (3) Al-Hujjah by Abu Ali Al-Farisi 5/162. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/533. (5) In Al-Tafsir 15/345, and the author quoted it

from him via Al-Muharrar al-Wajiz 3/533. (6) Sahih Muslim (2380): (172) from the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both.

अल्लाह का फरमान: "तो मेरा साथ न रखना" (फला तुसाहिबनी)। बहुमत ने इसे इसी तरह पढ़ा है; यानी: मेरे पीछे आना। अल-आरज ने इसे पढ़ा: "तसहबन्नी", ता और बा पर फतह और नून पर तशदीद के साथ। और इसे "तसहबुनी" भी पढ़ा गया है, जिसका अर्थ है: मेरा अनुसरण करना। याकूब ने "तुसहबन्नी" पढ़ा, ता पर दम्मा और हा पर कसरा के साथ, और सहल ने इसे अबू अम्र (1) से रिवायत किया; अल-किसाई ने कहा: इसका अर्थ है: मुझे अपने साथ मत रहने देना। "बेशक तू मेरी तरफ से उज़्र (बहाना) को पहुँच गया है" (क़द बलग़त मिन लदुन्नी उज़्रा) यानी: तुम उस मुकाम तक पहुँच गए हो जहाँ मेरा साथ छोड़ने के लिए तुम्हारे पास एक उज़्र है। बहुमत ने "मिन लदुन्नी" पढ़ा, दाल पर दम्मा के साथ, सिवाय नाफी और आसिम के, जिन्होंने नून को हल्का कर दिया, तो यह "लदुन" है जो 'या' (मुतकल्लिम की ज़मीर) से जुड़ा है जैसे कि "ग़ुलामी" और "फ़रसी" में, और 'या' से पहले वाले अक्षर पर कसरा है जैसे इनमें होता है। अबू बकर ने आसिम से रिवायत की: "लदनी", लाम पर फतह, दाल पर सुकून और हल्के नून के साथ, और आसिम से रिवायत है: "लुदनी", लाम पर दम्मा और दाल पर सुकून के साथ। इब्न मुजाहिद (2) ने कहा: यह एक गलती है। अबू अली ने कहा: यह गलती बताना रिवायत के पहलू से लगता है, लेकिन अरबी व्याकरण के नियमों के अनुसार यह सही है (3)। बहुमत ने "उज़्रा" पढ़ा, और ईसा ने "उज़ुरा" पढ़ा दाल पर दम्मा के साथ, और अल-दानी ने जिक्र किया कि उबय ने नबी ﷺ से रिवायत की: "उज़री", रा पर कसरा और उसके बाद 'या' के साथ (4)।

मसाला (विषय): अल-तबरी (5) ने रिवायत किया: जब अल्लाह के रसूल ﷺ किसी के लिए दुआ करते, तो पहले अपने लिए करते। उन्होंने एक दिन कहा: "अल्लाह की रहमत हम पर और मूसा पर हो, अगर उन्होंने अपने साथी के साथ सब्र किया होता, तो वह अचंभे देखते, लेकिन उन्होंने कहा: 'तो मेरा साथ न रखना, बेशक तू मेरी तरफ से उज़्र को पहुँच गया है'।" और जो "सहीह" मुस्लिम में है, अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह की रहमत हम पर और मूसा पर हो। अगर वह जल्दबाजी न करते, तो वह अचंभे देखते, लेकिन उन्हें अपने साथी के सामने शर्मिंदगी महसूस हुई, और अगर वह सब्र करते, तो वह अचंभे देखते।" उन्होंने कहा: और जब भी वह नबियों में से किसी का ज़िक्र करते, तो पहले अपने लिए दुआ करते: "अल्लाह की रहमत हम पर और मेरे भाई फलां पर हो" (6)। और बुखारी में नबी ﷺ से रिवायत है: "अल्लाह रहम करे..."

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/532, और इब्न खलवैह ने "अश-शवाज़" पृ. 81 में अल-आरज की क़िरात को इब्न मसूद से, और याकूब की क़िरात को अल-जहदूरी और अल-नखई से जोड़ा है। याकूब की क़िरात का ज़िक्र अल-बगवी 3/175 ने किया है। (2) अस-सबआ पृ. 396 में, और उससे पहले वाला हिस्सा वहीं से है। (3) अल-हुज्जह अबू अली अल-फ़ारसी 5/162। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/533। (5) अत-तफसीर 15/345 में, और लेखक ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/533 के माध्यम से उद्धृत किया है। (6) सहीह मुस्लिम (2380): (172) इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा की हदीस से।

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: «فَلَا تُصَاحِبْنِي» (پس مجھے اپنے ساتھ نہ رکھنا)؛ جمہور نے اسی طرح پڑھا ہے؛ یعنی: میری پیروی کرنا۔ اور الاعرج نے «تَصْحَبَنِّي» پڑھا ہے، تاء اور باء کے فتحہ اور نون کی تشدید کے ساتھ۔ اور ایک قراءت «تَصْحَبُنِي» ہے، یعنی: میری پیروی کرنا۔ اور یعقوب نے «تُصْحِبَنِي» پڑھا ہے، تاء کے ضمہ اور حاء کے کسرہ کے ساتھ، اور اسے سہل نے ابوعمرو (1) سے روایت کیا ہے؛ کسائی نے کہا: اس کا معنی ہے: پس مجھے اپنا ساتھی نہ رہنے دینا۔ «قَدْ بَلَغْتَ مِنْ لَدُنِّي عُذْرًا» (بیشک تو میری طرف سے عذر کو پہنچ چکا ہے) یعنی: تم اس مقام پر پہنچ گئے ہو جہاں میری صحبت چھوڑنے میں تم معذور ہو۔ اور جمہور نے «مِنْ لَدُنِّي» پڑھا ہے، دال کے ضمہ کے ساتھ، سوائے نافع اور عاصم کے جنہوں نے نون کو ہلکا (بغیر تشدید) پڑھا ہے، پس یہ «لدن» ہے جس کے ساتھ یائے متکلم جڑی ہے جیسے «غلامی» اور «فرسی» میں، اور یاء سے پہلے کسرہ دیا گیا ہے جیسا کہ ان مثالوں میں ہے۔ اور ابوبکر نے عاصم سے «لَدُنِي» پڑھا ہے، لام کے فتحہ، دال کے سکون اور نون کی تخفیف کے ساتھ، اور عاصم سے «لُدْنِي» بھی مروی ہے، لام کے ضمہ اور دال کے سکون کے ساتھ۔ ابن مجاہد (2) نے کہا: یہ غلطی ہے۔ ابو علی نے کہا: یہ غلطی قرار دینا روایت کی جہت سے لگتا ہے، لیکن عربی زبان کے قاعدے کے مطابق یہ صحیح ہے (3)۔ جمہور نے «عُذْرًا» پڑھا ہے، اور عیسیٰ نے «عُذُرًا» دال کے ضمہ کے ساتھ پڑھا ہے، اور دانی نے ذکر کیا ہے کہ ابی (بن کعب) نے نبی ﷺ سے روایت کی ہے: «عُذری» را کے کسرہ اور اس کے بعد یاء کے ساتھ (4)۔

مسئلہ: طبری (5) نے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ جب کسی کے لیے دعا فرماتے تو پہلے اپنے آپ سے آغاز فرماتے۔ ایک دن آپ ﷺ نے فرمایا: «اللہ کی رحمت ہم پر اور موسیٰ پر ہو، اگر وہ

اپنے ساتھی (خضر) کے ساتھ صبر کرتے تو عجائبات دیکھتے، لیکن انہوں نے کہا: "فَلَا تُصَاحِبْنِي قَدْ بَلَغْتَ مِنْ لَدُنِّي عُذْرًا"»۔ اور جو "صحیح" مسلم میں ہے، رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «اللہ کی رحمت ہم پر اور موسیٰ پر ہو، کاش کہ وہ جلدی نہ کرتے تو عجائبات دیکھتے، لیکن انہیں اپنے ساتھی سے شرمندگی محسوس ہوئی، اور اگر وہ صبر کرتے تو عجائبات دیکھتے»۔ راوی کہتا ہے: اور جب بھی آپ ﷺ انبیاء میں سے کسی کا ذکر فرماتے تو پہلے اپنے آپ سے آغاز فرماتے: «اللہ کی رحمت ہم پر اور میرے فلاں بھائی پر ہو» (6)۔ اور بخاری میں نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: «یرحم اللہ...» (اللہ رحم فرمائے...)

(1) المحرر الوجیز 3 / 532، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص 81 میں الاعرج کی قراءت کو ابن مسعود کی طرف منسوب کیا ہے، اور یعقوب کی قراءت کو الجحدری اور النخعی کی طرف۔ یعقوب کی قراءت کا ذکر البغوی نے 3 / 175 میں کیا ہے۔ (2) السبعة ص 396 میں، اور اس سے پہلے والی بات اسی سے ہے۔ (3) الحجة لأبي علي الفارسي 5 / 162۔ (4) المحرر الوجیز 3 / 533۔ (5) التفسیر 15 / 345 میں، اور مصنف نے المحرر الوجیز 3 / 533 کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (6) صحیح مسلم (2380): (172) حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے۔

Surah Al-Kahf: Verses 74 - 78 334

...Moses, we wish he had been patient so that he (Al-Khidr) could have narrated more of their matter to us(1). "Adh-Dhamamah" with a dotted 'dhal' having a 'fatha' (a short 'a' vowel), and it is in the meaning of "al-madhammah" with the 'dhal' having either a 'fatha' or a 'kasra' (a short 'i' vowel). It refers to tenderness, and the shame of neglecting respect. It is said: I felt 'madhammah', 'madhimmah', and 'dhamamah' from you. It is as if he (Moses) felt shy about his repeated opposition and the harshness of his disapproval(2).

The Almighty's saying: {Then they set out until, when they came to the people of a town, they asked its people for food, but they refused to offer them hospitality. And they found therein a wall about to collapse, so he [Al-Khidr] restored it. [Moses] said, "If you wished, you could have taken for it a payment." [77] [Al-Khidr] said, "This is parting between me and you. I will inform you of the interpretation of that about which you could not have patience." [78]}

In it are thirteen issues: First: The Almighty's saying: {until, when they came to the people of a town}. In Sahih Muslim(3) from Ubayy bin Ka'b, from the Prophet ﷺ: "[They were] mean," so they went around in the gatherings [seeking food] {they asked its people for food, but they refused to offer them hospitality. And they found therein a wall about to collapse} meaning: leaning. He said: {so he restored it} Al-Khidr with his hand. Moses said to him: A people we came to, and they did not offer us hospitality nor feed us {If you wished, you could have taken for it a payment. [Al-Khidr] said, "This is parting between me and you. I will inform you of the interpretation of that about which you could not have patience."} The Messenger of Allah ﷺ said: "May Allah have mercy on Moses, I wish he had been patient so that he could have narrated more of their news to us."

Second: Scholars differed about the town. It was said: it is Ayla(4); as said by Qatadah, and so did Muhammad ibn Sirin say, and it is the stingiest town and the furthest from heaven. And it was said: Antioch. And it was said: in the island of Al-Andalus, as narrated from Abu Hurairah and others, and it is mentioned that it is Al-Jazira Al-Khadra. And [some] said...

(1) Sahih Al-Bukhari (122) from the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (2) Al-Mufhim 6/206. (3) Under number (2380): 172. (4) In (M): Ubulla, and what is confirmed from the manuscripts and Al-Mufhim 207/6, Ikmal Al-Mu'allim 377/7, 'Ara'is Al-Majalis p. 229, and it occurred in Tafsir Al-Tabari 15/347, Al-Wasit

3/160, Al-Muharrar 3/533, Zad Al-Masir 5/175, and Al-Nukat wal-Uyun 3/330: Al-Ubulla.

सूरह अल-कहफ़: आयत 74 - 78 334

...मूसा, हम चाहते थे कि वह धैर्य रखते ताकि वह (खिज़्र) हमें उनके मामले के बारे में और बता सकते(1)। "अज़-ज़मामह" (الذمامة) ज़ाल (ذ) के साथ जिस पर फतह (ज़बर) है, और यह "अल-मज़म्मह" के अर्थ में है, ज़ाल पर फतह या कसरा (ज़ेर) के साथ। इसका अर्थ कोमलता और सम्मान की उपेक्षा करने की शर्मिंदगी है। कहा जाता है: मुझे आपसे 'मज़म्मह', 'मज़िम्मह' और 'ज़मामह' महसूस हुई। ऐसा लगता है जैसे उन्हें (मूसा को) अपने बार-बार विरोध करने और अपने कड़े इनकार पर शर्म आ रही थी(2)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {फिर वे दोनों चल पड़े यहाँ तक कि जब वे एक बस्ती वालों के पास पहुँचे, तो उन्होंने वहाँ के लोगों से खाना माँगा, परन्तु उन्होंने उनकी मेहमानदारी करने से इनकार कर दिया। फिर उन्होंने वहाँ एक दीवार पाई जो गिरने ही वाली थी, तो उसने (खिज़्र ने) उसे सीधा कर दिया। (मूसा ने) कहा, "यदि आप चाहते, तो इसके लिए मज़दूरी ले सकते थे।" [77] (खिज़्र ने) कहा, "यह मेरे और तुम्हारे बीच जुदाई है। अब मैं तुम्हें उन बातों की वास्तविकता बता दूँगा जिन पर तुम धैर्य न रख सके।" [78]}

इसमें तेरह मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {यहाँ तक कि जब वे एक बस्ती वालों के पास पहुँचे}। सहीह मुस्लिम(3) में उबय्य बिन काब से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "[वे] नीच [लोग थे]," तो वे सभाओं में घूमे [भोजन माँगने के लिए] {उन्होंने वहाँ के लोगों से खाना माँगा, परन्तु उन्होंने उनकी मेहमानदारी करने से इनकार कर दिया। फिर उन्होंने वहाँ एक दीवार पाई जो गिरने ही वाली थी} यानी: झुकी हुई। कहा: {तो उसने उसे सीधा कर दिया} खिज़्र ने अपने हाथ से। मूसा ने उनसे कहा: "एक ऐसी कौम जिसके पास हम आए और उन्होंने न हमारी मेहमानदारी की और न हमें खाना खिलाया {यदि आप चाहते, तो इसके लिए मज़दूरी ले सकते थे। (खिज़्र ने) कहा, "यह मेरे और तुम्हारे बीच जुदाई है। अब मैं तुम्हें उन बातों की वास्तविकता बता दूँगा जिन पर तुम धैर्य न रख सके।"}" अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह मूसा पर रहम करे, मेरी इच्छा थी कि वह धैर्य रखते ताकि वह हमें उनकी और खबरें सुनाते।"

दूसरा: विद्वानों में उस बस्ती के बारे में मतभेद है। कहा गया: वह आयला(4) है; यह क़तादा ने कहा है, और मुहम्मद इब्न सिरीन ने भी यही कहा है, और वह सबसे कंजूस बस्ती और आसमान से सबसे दूर है। और कहा गया: अंताकिया। और कहा गया: अल-अंडालस द्वीप में, जैसा कि अबू हुरैरा और

अन्य से वर्णित है, और उल्लेख है कि यह अल-जज़ीरा अल-खज़रा (ग्रीन आइलैंड) है। और कहा गया...

(1) सहीह अल-बुखारी (122) इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा की हदीस से। (2) अल-मुफहिम 6/206। (3) नंबर (2380) के तहत: 172। (4) (M) में: उबुल्ला, और पांडुलिपियों और अल-मुफहिम 6/207, इकमाल अल-मुअल्लिम 7/377, अराइस अल-मजालिस पृ. 229 से पुष्ट है, और यह तफ़सीर अल-तबरी 15/347, अल-वसीत 3/160, अल-मुहर्रर 3/533, ज़ाद अल-मसीर 5/175, और अल-नुकत वल-उयून 3/330 में आया है: अल-उबुल्ला।

سورہ کہف: آیات 74 - 78 334

...موسیٰ، ہماری خواہش تھی کہ وہ صبر کرتے تاکہ وہ (خضر) ہمیں ان کے معاملے کے بارے میں اور بتاتے(1)۔ "الذَّمامةُ" ذال معجمہ (نقطے والی) پر فتحہ (زبر) کے ساتھ، اور یہ "المَذَمَّة" کے معنی میں ہے، ذال پر فتحہ یا کسرہ (زیر) کے ساتھ۔ اس کا مطلب نرم دلی اور احترام ترک کرنے کی شرمندگی ہے۔ کہا جاتا ہے: مجھے تم سے 'مذمۃ'، 'مذمۃ' اور 'ذمامہ' محسوس ہوئی۔ ایسا لگتا ہے جیسے انہیں (موسیٰ کو) اپنے بار بار کی مخالفت اور اپنے سخت انکار پر شرم آ رہی تھی(2)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ فَانطَلَقَا حَتَّىٰ إِذَا أَتَيَا أَهْلَ قَرْيَةٍ اسْتَطْعَمَا أَهْلَهَا فَأَبَوْا أَن يُضَيِّفُوهُمَا فَوَجَدَا فِيهَا جِدَارًا يُرِيدُ أَن يَنقَضَّ فَأَقَامَهُ قَالَ لَوْ شِئْتَ لَتَّخَذْتَ عَلَيْهِ أَجْرًا (77) قَالَ هَٰذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنِكَ سَأُنَبِّئُكَ بِتَأْوِيلِ مَا لَمْ تَسْتَطِع عَّلَيْهِ صَبْرًا (78) ﴾ ترجمہ: {پھر وہ دونوں چلے یہاں تک کہ جب وہ ایک بستی والوں کے پاس پہنچے، تو انہوں نے وہاں کے لوگوں سے کھانا مانگا، مگر انہوں نے ان کی مہمانی کرنے سے انکار کر دیا۔ پھر انہوں نے وہاں ایک دیوار پائی جو گرنے ہی والی تھی، تو اس (خضر) نے اسے سیدھا کر دیا۔ (موسیٰ نے) کہا، "اگر آپ چاہتے، تو اس پر کچھ مزدوری لے سکتے تھے۔" [77] (خضر نے) کہا، "یہ میرے اور تمہارے درمیان جدائی کا وقت ہے۔ اب میں تمہیں ان باتوں کی حقیقت بتا دوں گا جن پر تم صبر نہ کر سکے۔" [78]}

اس میں تیرہ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ حَتَّىٰ إِذَا أَتَيَا أَهْلَ قَرْيَةٍ ﴾۔ "صحیح" مسلم(3) میں ابی بن کعب سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "[وہ لوگ] کمینے [تھے]،" چنانچہ وہ مجلسوں میں گھومے [کھانا مانگنے کے لیے] ﴿ اسْتَطْعَمَا أَهْلَهَا فَأَبَوْا أَن يُضَيِّفُوهُمَا فَوَجَدَا فِيهَا جِدَارًا يُرِيدُ أَن يَنقَضَّ ﴾ یعنی: جھکی ہوئی۔ فرمایا: ﴿ فَأَقَامَهُ ﴾ خضر نے اپنے ہاتھ سے اسے سیدھا کیا۔ موسیٰ نے ان سے کہا: ایسی قوم جس کے پاس ہم آئے اور انہوں نے نہ ہماری مہمانی کی اور نہ ہمیں کھانا

کھلایا ﴿ لَوْ شِئْتَ لَتَّخَذْتَ عَلَيْهِ أَجْرًا (77) قَالَ هَٰذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنِكَ سَأُنَبِّئُكَ بِتَأْوِيلِ مَا لَمْ تَسْتَطِع عَّلَيْهِ صَبْرًا ﴾۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ موسیٰ پر رحم کرے، میری خواہش تھی کہ وہ صبر کرتے تاکہ وہ ہمیں ان کی کچھ اور خبریں سناتے"۔

دوسرا: علماء کا اس بستی کے بارے میں اختلاف ہے۔ کہا گیا: وہ اَیْلَۃ(4) ہے؛ یہ قتادہ نے کہا ہے، اور اسی طرح محمد بن سیرین نے بھی کہا، اور وہ سب سے کنجوس بستی اور آسمان سے سب سے دور ہے۔ اور کہا گیا: انطاکیہ۔ اور کہا گیا: جزیرہ اندلس میں، جیسا کہ ابو ہریرہ وغیرہ سے مروی ہے، اور ذکر کیا جاتا ہے کہ یہ الجزیرہ الخضراء (سبز جزیرہ) ہے۔ اور کہا...

(1) صحیح بخاری (122) ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے۔ (2) المفہم 206/6۔ (3) نمبر (2380) کے تحت: 172۔ (4) (م) میں: ابلہ، اور نسخہ جات اور المفہم 207/6، اکمال المعلم 377/7، عرائس المجالس ص 229 سے ثابت ہے، اور یہ تفسیر طبری 347/15، الوسیط 160/3، المحرر 533/3، زاد المسیر 175/5، اور النکت والعیون 330/3 میں آیا ہے: الأبلة۔

Surah Al-Kahf: Verses 77 - 78 Page 335

A group [says]: It is Abu Jawzan (1), and it is in the direction of Azerbaijan. Al-Suhayli recounted and said: It is Barqa (2). Al-Thalabi: It is a village among the villages of Rome called Nasira, to which the Christians (Nasara) are attributed (3). All of this is according to the disagreement over which part of the earth the story of Moses took place, and Allah knows best the truth of that (4).

Point Three: Moses, peace be upon him, was in greater need when he watered [the flock] for the two daughters of Shu'ayb than when he came to the village with Al-Khidr. Yet, he did not ask for food but watered [the flock] spontaneously. In the village, they both asked for food. There are many scholarly explanations for this, including that Moses in the story of Madyan was alone, while in the story of Al-Khidr, he was following someone else (5).

I say: Based on this meaning, his statement at the beginning of the verse to his young companion follows: "Bring us our morning meal; we have certainly suffered from this, our journey, [much] fatigue." Hunger struck him out of consideration for his companion, Joshua. And Allah knows best.

It was said: Since this was a journey of discipline, he was left to bear the hardship, whereas that was a journey of migration, so he was entrusted to help, support, and strength (6).

Point Four: In this verse, there is evidence for asking for food, and that whoever is hungry must seek what relieves his hunger, contrary to the ignorant among the Sufis. "Asking for food" (istitta'am) is asking for food, and what is meant here is asking for hospitality, as evidenced by his saying: "but they refused to offer them hospitality." Therefore, the people of the village deserved to be blamed and attributed with meanness and stinginess, as our Prophet, peace be upon him, described them (7). Qatada said regarding this verse: The worst of villages are those that do not host a guest and do not recognize the right of the wayfarer.

(1) In (M): Bajrawan, and the verified version is from the copies, and in Al-Muharrar Al-Wajiz 3/533, and the speech from him: Abu Hawran. (2) Al-Ta'rif wa Al-I'lam p. 105. (3) 'Ara'is al-Majalis p. 229. (4) Al-Muharrar Al-Wajiz 3/533. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1235. (6) In (M): with food, and the verified version is from the manuscripts, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1235, and the speech from him. (7) Narrated

by Ahmad (21120) in Al-Zawa'id, and Muslim (2380): (172) from the hadith of Ubayy ibn Ka'b (may Allah be pleased with him).

सूरह अल-कहफ: आयतें 77 - 78 पृष्ठ 335

एक समूह [कहता है]: यह अबू जौजान (1) है, और यह अजरबैजान की दिशा में है। अल-सुहैली ने बयान किया और कहा: यह बरका (2) है। अल-थलाबी: यह रोम के गाँवों में से एक गाँव है जिसे नासिरा कहा जाता है, जिससे ईसाइयों (नासिरों) का संबंध है (3)। यह सब इस असहमति के अनुसार है कि पृथ्वी के किस हिस्से में मूसा की कहानी हुई थी, और अल्लाह ही उसकी सच्चाई को सबसे बेहतर जानता है (4)।

तीसरा बिंदु: मूसा, उन पर शांति हो, जब उन्होंने शुऐब की दो बेटियों के लिए [झुंड को] पानी पिलाया था, तब वे उस समय से अधिक जरूरतमंद थे जब वे अल-खिज्र के साथ गाँव आए थे। फिर भी, उन्होंने भोजन नहीं माँगा बल्कि पहले ही पानी पिला दिया। गाँव में, उन दोनों ने भोजन माँगा। इसके लिए विद्वानों की कई व्याख्याएँ हैं, जिनमें से एक यह है कि मदयन की कहानी में मूसा अकेले थे, जबकि अल-खिज्र की कहानी में वे किसी और के अनुयायी थे (5)।

मैंने कहा: इस अर्थ पर, आयत के शुरू में अपने युवा साथी से उनका कथन इस प्रकार है: "हमारा सुबह का भोजन लाओ; हमें अपनी इस यात्रा से निश्चित रूप से [बहुत] थकान हुई है।" अपने साथी युशा के प्रति विचारशीलता के कारण उन्हें भूख लगी। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

कहा गया है: चूंकि यह अनुशासन की यात्रा थी, इसलिए उन्हें कठिनाई सहने के लिए छोड़ दिया गया था, जबकि वह हिजरत की यात्रा थी, इसलिए उन्हें सहायता, समर्थन और शक्ति सौंपी गई थी (6)।

चौथा बिंदु: इस आयत में भोजन माँगने का प्रमाण है, और यह कि जो कोई भूखा है, उसे अपनी भूख मिटाने के लिए कुछ न कुछ माँगना चाहिए, उन सूफियों के विपरीत जो अज्ञानी हैं। "इस्तितआम" का अर्थ है भोजन माँगना, और यहाँ इसका अर्थ आतिथ्य सत्कार माँगना है, जैसा कि उनके इस कथन से सिद्ध होता है: "लेकिन उन्होंने उनका आतिथ्य सत्कार करने से इनकार कर दिया।" इसलिए, गाँव के लोग तिरस्कार और नीचता व कंजूसी के पात्र थे, जैसा कि हमारे पैगंबर, उन पर शांति और आशीर्वाद हो, ने उनका वर्णन किया है (7)। कतादा ने इस आयत के बारे में कहा: सबसे बुरे गाँव वे हैं जो मेहमान की मेजबानी नहीं करते और मुसाफिरों के हक को नहीं पहचानते।

(1) (M) में: बजरवान, और प्रतियों से सत्यापित, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/533 में, और उनसे संबंधित कथन: अबू हौरान। (2) अल-तारीफ़ व अल-इलाम पृष्ठ 105। (3) अराइस अल-मजालिस पृष्ठ 229। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/533। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1235।

(6) (M) में: भोजन के साथ, और पांडुलिपियों से सत्यापित, और इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 3/1235, और उनसे संबंधित कथन। (7) अहमद (21120) ने अल-ज़वाइद में, और मुस्लिम (2380): (172) ने उबैय इब्न काब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया।

سورة الكہف: آیات 77 - 78 صفحہ 335

ایک گروہ [کہتا ہے]: یہ ابو جوزان (1) ہے اور یہ آذربائیجان کے علاقے میں ہے۔ السہیلی نے بیان کیا اور کہا: یہ برقہ (2) ہے۔ الثعلبی: یہ روم کے دیہاتوں میں سے ایک گاؤں ہے جسے ناصرہ کہا جاتا ہے، اور اسی کی طرف نصاریٰ منسوب ہیں (3)۔ یہ سب زمین کے اس حصے کے بارے میں اختلاف کے مطابق ہے جہاں موسیٰ علیہ السلام کا قصہ پیش آیا، اور اللہ ہی اس کی حقیقت کو بہتر جانتا ہے (4)۔

تیسرا نکتہ: موسیٰ علیہ السلام جب شعیب علیہ السلام کی دو بیٹیوں کے لیے [جانوروں کو] پانی پلا رہے تھے، اس وقت وہ اس سے زیادہ ضرورت مند تھے جب وہ خضر علیہ السلام کے ساتھ بستی میں آئے۔ اس کے باوجود انہوں نے کھانا نہیں مانگا بلکہ پہلے ہی پانی پلا دیا، جبکہ بستی میں ان دونوں نے کھانا مانگا۔ اس بارے میں علماء کی بہت سی وضاحتیں ہیں، جن میں سے ایک یہ ہے کہ مدین کے واقعے میں موسیٰ علیہ السلام اکیلے تھے، جبکہ خضر علیہ السلام کے قصے میں وہ کسی دوسرے کے تابع تھے (5)۔

میں نے کہا: اسی معنی پر، آیت کے شروع میں اپنے نوجوان ساتھی سے ان کا یہ قول صادق آتا ہے: "ہمارا صبح کا کھانا لاؤ، ہمیں اپنے اس سفر سے یقیناً [بہت] تھکن پہنچی ہے۔" اپنے ساتھی یوشع کی خاطر انہیں بھوک لگی۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اور کہا گیا: چونکہ یہ تادیبی سفر تھا، اس لیے مشقت جھیلنے پر چھوڑ دیا گیا، جبکہ وہ ہجرت کا سفر تھا، تو اسے مدد، نصرت اور قوت کے سپرد کر دیا گیا (6)۔

چوتھا نکتہ: اس آیت میں کھانا مانگنے کی دلیل ہے، اور یہ کہ جو شخص بھوکا ہو اس پر واجب ہے کہ وہ اپنی بھوک مٹانے کے لیے کوئی چیز طلب کرے، جاہل صوفیاء کے برعکس۔ "استطعام" سے مراد کھانا مانگنا ہے، اور یہاں اس سے مراد ضیافت (مہمان نوازی) مانگنا ہے، جس کی دلیل اللہ کا یہ قول ہے: "تو انہوں نے ان دونوں کی ضیافت کرنے سے انکار کر دیا"۔ چنانچہ بستی والے اس بات کے مستحق ٹھہرے کہ ان کی مذمت کی جائے اور انہیں کمینگی اور بخل کی طرف منسوب کیا جائے، جیسا کہ ہمارے نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے ان کا وصف بیان فرمایا ہے (7)۔ قتادہ نے اس آیت کے بارے میں کہا: بدترین بستیاں وہ ہیں جو مہمان کی ضیافت نہیں کرتیں، اور مسافر کا حق نہیں پہچانتیں۔

(1) (م) میں: باجروان، اور نسخوں سے ثابت، اور المحرر الوجيز 3/533 میں، اور قول ان کا ہے: ابو حوران۔ (2) التعريف والإعلام ص 105۔ (3) عرائس المجالس ص 229۔ (4) المحرر الوجيز 3/533۔ (5) أحكام القرآن لابن العربي 3/1235۔ (6) (م) میں: بالقوت (خوراک کے ساتھ)، اور قلمی نسخوں سے ثابت، اور أحكام القرآن لابن العربي 3/1235، اور کلام انہی کا ہے۔ (7) اسے احمد (21120) نے الزوائد میں، اور مسلم (2380): (172) نے ابی بن کعب رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Kahf: Verses 77 - 78 336

And it appears from that, that hospitality was obligatory upon them, and that Al-Khidr and Moses only asked for what hospitality was due to them. This is what is most fitting for the state of prophets, and the station of the virtuous and the saints. Discussion on hospitality has already preceded in Surah "Hud" (1), and praise be to Allah. May Allah forgive Al-Hariri (2) for making light of this verse and acting shamelessly, and for producing erroneous speech and slipping up. He used it to justify begging (3) and persistence in it, claiming that it is not shameful for the one doing it, nor a defect upon them; he said: If you are turned away, there is no defect in the rejection for you; for Moses and Al-Khidr were turned away before. I say: This is playing with religion, and a departure from respecting the prophets. It is a literary habit and a foolish slip. May Allah have mercy on the righteous predecessors, for they went to great lengths in advising every person of sound intellect, saying: whatever you may be playful with, beware of playing with your religion (4). Fifth: His Almighty's saying: {a wall}. "Jidar" and "Jadar" are of the same meaning. In the report: "until the water reaches the Jadar." A place is called "Jadir" if a wall has been built around it; its origin is elevation. "Ajdart al-shajara" (the tree produced buds): it appeared, and from it comes "al-judari" (smallpox) (5). Sixth: His Almighty's saying: {it wanted to collapse}, meaning: it was close to falling (6). This is figurative and metaphorical extension. It has been explained in the Hadith as: "leaning." Thus, it is evidence for the existence of metaphor in the Qur'an, which is the school of thought of the majority (7). All actions that should properly belong to a living, speaking being, when attributed to an inanimate object or an animal, are merely metaphors, meaning: if a human were in their place...

(1) 11/159 and beyond, and the discussion in Al-Muharrar Al-Wajiz 3/207, and the report of Qatadah narrated by Al-Tabari 15/347. (2) He is: Abu Muhammad al-Qasim ibn 'Ali ibn Muhammad al-Basri, author of Durrat al-Ghawwas fi Wahm al-Khawass, al-Mulha, and al-Maqamat. (d. 516 AH). Al-Siyar 19/460 - 465. (3) Al-Kudyah: the craft of the persistent beggar. Al-Mu'jam al-Wasit (kady). (4) Al-Mufhim 6/207 - 208, and the saying of Al-Hariri in his Maqamat p. 326. (5) Tahdhib al-Lugha 10/634 - 635. The report is narrated by Al-Bukhari (4585), and Salaf 6/440 - 441. (6) Tafsir al-Tabari 15/350. (7) Al-Mufhim 6/208.

सूरह अल-कहफ़: आयत 77 - 78 336

इससे यह स्पष्ट होता है कि उनके लिए आतिथ्य सत्कार करना अनिवार्य था, और खिज़्र तथा मूसा ने केवल वही आतिथ्य माँगा था जो उनका हक था। पैगंबरों की स्थिति और गुणी लोगों तथा संतों के पद के लिए यही सबसे अधिक उपयुक्त है। आतिथ्य सत्कार के विषय में चर्चा 'हूद' (1) में पहले ही हो चुकी है, और अल्लाह की स्तुति हो। अल्लाह अल-हरीरी (2) को क्षमा करे क्योंकि उन्होंने इस आयत को हल्का माना और निर्लज्जता दिखाई, और गलत बात कही तथा उनसे चूक हुई। उन्होंने इसका उपयोग भीख माँगने (3) और उसमें ज़िद करने को सही ठहराने के लिए किया, यह दावा करते हुए कि यह करने वाले के लिए शर्मनाक नहीं है, न ही उनके लिए कोई कमी है; उन्होंने कहा: यदि तुम्हें लौटा दिया जाए, तो अस्वीकृति में तुम्हारे लिए कोई कमी नहीं है; क्योंकि मूसा और खिज़्र को पहले लौटाया जा चुका है। मैं कहता हूँ: यह धर्म के साथ खिलवाड़ है, और पैगंबरों के सम्मान से हटना है। यह एक साहित्यिक आदत और मूर्खतापूर्ण चूक है। अल्लाह नेक पूर्वजों पर दया करे, क्योंकि उन्होंने हर बुद्धिमान व्यक्ति को सलाह देने में बहुत मेहनत की, और कहा: तुम चाहे जिस चीज़ के साथ खेलो, अपने धर्म के साथ खेलने से बचो (4)। पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {एक दीवार}। 'जिदार' और 'जदर' का अर्थ एक ही है। हदीस में है: "यहाँ तक कि पानी जदर तक पहुँच जाए।" किसी स्थान को 'जदीर' कहा जाता है यदि उसके चारों ओर दीवार बना दी गई हो; इसका मूल अर्थ ऊँचाई है। 'अजदरत अल-शजरा' (पेड़ में कलियाँ आ गईं): वह प्रकट हुईं, और इसी से 'अल-जुदरी' (चेचक) शब्द निकला है (5)। छठा: अल्लाह तआला का कथन: {वह गिरना चाहती थी}, अर्थात्: वह गिरने ही वाली थी (6)। यह एक रूपक और लाक्षणिक विस्तार है। हदीस में इसकी व्याख्या 'झुकी हुई' के रूप में की गई है। इस प्रकार, यह कुरान में रूपक (मजाज़) के अस्तित्व का प्रमाण है, जो बहुसंख्यक विद्वानों का मत है (7)। वे सभी क्रियाएँ जो वास्तव में एक जीवित, बोलने वाले प्राणी की होनी चाहिए, जब उन्हें किसी निर्जीव वस्तु या जानवर से जोड़ा जाता है, तो वे केवल रूपक (मजाज़) होती हैं, अर्थात्: यदि उनके स्थान पर कोई मनुष्य होता...

(1) 11/159 और उसके बाद, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/207 में चर्चा, और अल-तबरी 15/347 द्वारा वर्णित क़तादह का उल्लेख। (2) वह हैं: अबू मुहम्मद अल-कासिम इब्न अली इब्न मुहम्मद अल-बसरी, 'दुर्रत अल-ग़व्वास फ़ी वहम अल-ख़वास', 'अल-मुल्हा' और 'अल-मक़ामात' के लेखक। (मृत्यु 516 हिजरी)। अल-सियार 19/460 - 465। (3) अल-कुद्या: लगातार भीख माँगने वाले का पेशा। अल-मुअजम अल-वासीत (कदी)। (4) अल-मुफ़्हिम 6/207 - 208, और अल-हरीरी का

उनके'मक़ामात' पृष्ठ 326 में कथन। (5) तहजीब अल-लुगा 10/634 - 635। हदीस अल-बुखारी (4585) और सलाफ़ 6/440 - 441 द्वारा वर्णित है। (6) तफ़्सीर अल-तबरी 15/350। (7) अल-मुफ़्हिम 6/208।

سورہ الکہف: آیات 77 - 78 336

اور اس سے یہ ظاہر ہوتا ہے کہ ان پر مہمانی واجب تھی، اور خضر و موسیٰ علیہما السلام نے وہی مہمانی مانگی تھی جو ان کا حق تھی۔ اور انبیاء کرام کے حال، اور فضلاء و اولیاء کے منصب کے لیے یہی زیادہ موزوں ہے۔ اور مہمانی کے بارے میں بات سورہ "ہود"(1) میں پہلے گزر چکی ہے، والحمد للہ۔ اور اللہ حریری(2) کو معاف کرے کہ انہوں نے اس آیت کو ہلکا لیا اور بے باکی دکھائی، اور غلط بیانی کی اور لغزش کھائی، اور اس سے گداگری(3) اور اس میں اصرار پر استدلال کیا، اور یہ کہ ایسا کرنا فاعل کے لیے عیب نہیں ہے، اور نہ اس کے لیے باعثِ نقص ہے؛ چنانچہ انہوں نے کہا: اگر تمہیں لوٹا دیا جائے تو اس لوٹائے جانے میں تمہارے لیے کوئی نقص نہیں ہے، کیونکہ اس سے پہلے موسیٰ اور خضر کو بھی لوٹا دیا گیا تھا۔ میں کہتا ہوں: یہ دین کے ساتھ کھلواڑ ہے، اور انبیاء کے احترام سے انحراف ہے، اور یہ ایک ادبی روش اور احمقانہ لغزش ہے؛ اور اللہ تعالیٰ سلف صالحین پر رحم فرمائے، انہوں نے ہر عقلِ سلیم رکھنے والے کو نصیحت کرنے میں بہت مبالغہ کیا، چنانچہ انہوں نے کہا: تم جس چیز سے بھی کھیلو، خبردار اپنے دین سے نہ کھیلنا(4)۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿جداراً﴾۔ جدار اور جَدَر ایک ہی معنی میں ہیں، اور حدیث میں ہے: "یہاں تک کہ پانی جَدَر تک پہنچ جائے"۔ اور مکان "جَدیر" اس جگہ کو کہتے ہیں جس کے گرد دیوار بنائی گئی ہو، اور اس کی اصل بلندی ہے۔ اور "أجدرت الشجرة" یعنی درخت میں شگوفے نکل آئے، اور اسی سے "جُدَری" (چیچک) نکلا ہے(5)۔ چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يُرِيدُ أَن يَنقَضَّ﴾ یعنی: وہ گرنے کے قریب تھی(6)، اور یہ مجاز اور وسعت ہے، اور حدیث میں اس کی تفسیر "مائل" (جھکی ہوئی) سے کی گئی ہے، تو اس میں قرآن کریم میں مجاز کے پائے جانے پر دلیل ہے، اور یہی جمہور کا مسلک ہے(7)۔ اور وہ تمام افعال جن کا

حق یہ ہے کہ وہ ذی روح اور بولنے والے کے لیے ہوں، جب انہیں جمادات یا چوپایوں کی طرف منسوب کیا جائے تو وہ محض استعارہ ہوتے ہیں، یعنی: اگر ان کی جگہ کوئی انسان ہوتا، تو...

(1) 11/159 اور اس کے بعد، اور المحرر الوجیز 3/207 میں کلام، اور قتادہ کا اثر طبری 15/347 نے نقل کیا ہے۔ (2) وہ ہیں: ابو محمد القاسم بن علی بن محمد البصری، ان کی تصانیف "درة الغواص في وهم الخواص"، "الملحة" اور "المقامات" ہیں۔ (وفات 516ھ)۔ السیر 19/460 - 465۔ (3) الكدية: اصرار کرنے والے سائل کا پیشہ۔ المعجم الوسیط (كدي)۔ (4) المفہم 6/207 - 208، اور حریری کا قول ان کے مقامات ص 326 میں۔ (5) تہذیب اللغہ 10/634 - 635۔ اور حدیث بخاری (4585) نے نکالی ہے، اور سلف 6/440 - 441۔ (6) تفسیر الطبری 15/350۔ (7) المفہم 6/208۔

Surah Al-Kahf: Verses 77 - 78 337 ...he would have been complying with that action, and this is frequent in the speech of the Arabs and their poetry(1). Among that is the saying of Al-A'sha: "Do you not desist, while nothing restrains those who transgress, like a thrust in which oil and wicks are lost?"(2) So he attributed the restraining to the thrusting. Another said: "The spear desires the chest of Abu Bara', and turns away from the blood of Bani Aqil."(3) And another said: "Indeed, a time that unites my gathering with Juml is a time that intends kindness."(4) And another said: "In a desert where their heads were split, like the splitting of axes when they intend to become fixed."(5) Meaning: remaining firmly in the ground, from their saying: 'The sword became fixed (nasala)' when it sticks in the target; so he likened the impact of swords on their heads to the impact of axes on the ground, for an axe falls into it and remains fixed, hardly coming out(6). And Hassan bin Thabit(7) said: "If meanness were to be attributed, it would be a slave with an ugly face, one-eyed, from Thaqif." And 'Antarah said:

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/533. (2) Diwan al-A'sha p. 113, and previously 1/320. (3) The verse is in Majaz al-Qur'an 1/410 and attributed to Al-Harithi, and in Tafsir al-Tabari 15/347, and Al-Sina'atayn p. 284 without attribution. (4) The verse is in Al-Tabari 15/348, Al-Sahhah (Dahr), and Tahdhib al-Lughah 6/192, in this context, and it is in the Diwan of 'Umar ibn Abi Rabi'ah p. 219 with the wording: 'bi-Su'da bal bi-Juml'. Its wording in the Diwan of Bashshar ibn Burd 2/545 is: 'Indeed, a time that unites my gathering with Salma is a time that has intended kindness.' (5) The verse is by Al-Ra'i al-Numayri in his Diwan p. 222, and in Diwan al-Ma'ani 2/123. (6) Al-Mufhim 6/208 - 209. And what precedes it is there. (7) In his Diwan p. 161.

सूरह अल-कहफ: आयतें 77 - 78 337 ...वह उस क्रिया का अनुपालन करने वाला होता, और यह अरबों के भाषण और उनकी कविताओं में बहुत अधिक है(1)। उसमें से अल-अशा का यह कहना है: "क्या तुम नहीं रुकते, जबकि वे लोग जो ज़्यादती करते हैं उन्हें कोई चीज़ नहीं रोकती, जैसे कि एक वार (नेज़े का) जिसमें तेल और बत्तियाँ खो जाती हैं?"(2) तो उन्होंने रोकने का श्रेय उस वार (नेज़े के प्रहार) को दिया। एक अन्य ने कहा: "भाला अबू बरा के सीने की इच्छा करता है, और बनी अकील के खून से विमुख हो जाता है।"(3) और एक अन्य ने कहा: "वास्तव में, वह समय जो जुमल के साथ मेरी महफिल को जोड़ता है, वह समय है जो उपकार करने का इरादा रखता है।"(4) और एक अन्य ने कहा: "एक ऐसे मरुस्थल में जहाँ उनके सिर फट गए, कुल्हाड़ियों के फटने की तरह जब वे जम जाने का इरादा रखती हैं।"(5) अर्थात: ज़मीन में मजबूती से जम जाना, उनके इस कथन से: 'तलवार जम गई (नसला)' जब वह निशाने में धँस जाती है; तो उन्होंने उनके सिरों पर तलवारों के वार को ज़मीन पर कुल्हाड़ियों के वार के समान बताया, क्योंकि कुल्हाड़ी उसमें गिरती है और जम जाती है, शायद ही कभी बाहर निकलती हो(6)। और हसान बिन साबित(7) ने कहा: "यदि नीचता का कोई श्रेय होता, तो वह एक बदसूरत चेहरे वाला, काना गुलाम होता, जो सकीफ़ कबीले से होता।" और अंतरा ने कहा:

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/533। (2) दीवान अल-अशा पृ. 113, और पहले 1/320। (3) यह पद मजाज़ अल-कुरान 1/410 में है और अल-हरिसी को दिया गया है, और तफ़सीर अल-तबरी 15/347 में, और अल-सिनाअतैन पृ. 284 में बिना श्रेय के। (4) यह पद तबरी 15/348, अल-सहह (दहर), और तहज़ीब अल-लुगा 6/192 में इसी संदर्भ में है, और यह उमर बिन अबी रबीअ के दीवान पृ. 219 में इस शब्दों के साथ है: 'ब-सअदा बल ब-जुमल'। बशर बिन बुर्द के दीवान 2/545 में इसके शब्द हैं: 'वास्तव में, वह समय जो सलमा के साथ मेरी महफिल को जोड़ता है, वह समय है जिसने उपकार का इरादा किया है।' (5) यह पद अर-राई अन-नुमैरी का उनके दीवान पृ. 222 में है, और दीवान अल-मानी 2/123 में है। (6) अल-मुफ्हिम 6/208 - 209। और जो उससे पहले है वह वहां है। (7) उनके दीवान पृ. 161 में।

سورہ الکہف: آیات ۷۷ - ۷۸ ۳۳۷ ...تو وہ اس فعل کی تعمیل کرنے والا ہوتا، اور یہ عربوں کے کلام اور ان کے اشعار میں کثرت سے ہے(۱)۔ چنانچہ اسی میں سے الاعشی کا یہ قول ہے: کیا تم باز نہیں آتے، حالانکہ زیادتی کرنے والوں کو کوئی چیز نہیں روکتی، جیسے وہ وار جس میں تیل اور بتیاں ضائع ہو جاتی ہیں؟(۲) تو انہوں نے روکنے کی نسبت وار (نیزہ زنی) کی طرف کی۔ ایک اور شاعر نے کہا: نیزہ ابو براء کے سینے کا ارادہ کرتا ہے، اور بنی عقیل کے خون سے اعراض کرتا ہے(۳)۔ اور ایک دوسرے نے کہا: بے شک وہ زمانہ جو جمل کے ساتھ میری ملاقات کرا دے، وہ زمانہ ہے جو احسان کا ارادہ رکھتا ہے(۴)۔ اور ایک دوسرے نے کہا: ایک ایسے ریگستان میں جہاں ان کے سر پھٹ گئے، کلہاڑیوں کے پھٹنے کی طرح جب وہ جم جانے کا ارادہ کرتی ہیں(۵)۔ یعنی: زمین میں ثابت قدمی، ان کے اس قول سے: 'تلوار جم گئی (نصل)' جب وہ نشانے میں دھنس جائے؛ تو انہوں نے ان کے سروں پر تلواروں کے گرنے کو زمین پر کلہاڑیوں کے گرنے سے تشبیہ دی، کیونکہ کلہاڑی اس میں گرتی ہے اور جم جاتی ہے، مشکل سے ہی نکلتی ہے(۶)۔ اور حسان بن ثابت(۷) نے کہا: اگر کمینگی کی کوئی نسبت ہوتی تو وہ قبیلہ ثقیف کا ایک بدصورت، کانا غلام ہوتا۔ اور عنترہ نے کہا:

---

(۱) المحرر الوجیز ۳/ ۵۳۳۔ (۲) دیوان الاعشی ص ۱۱۳، اور گزشتہ ۱/ ۳۲۰۔ (۳) یہ شعر مجاز القرآن ۱/ ۴۱۰ میں ہے اور اسے الحارثی کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور تفسیر الطبری ۱۵/ ۳۴۷ میں، اور الصناعتین ص ۲۸۴ میں بغیر نسبت کے۔ (۴) یہ شعر الطبری ۱۵/ ۳۴۸، اور الصحاح (دہر)، اور تہذیب اللغہ ۶/ ۱۹۲ میں اسی سیاق میں ہے، اور یہ عمر بن ابی ربیعہ کے دیوان ص ۲۱۹ میں ان الفاظ کے ساتھ ہے: 'بسعدی بل بجمل'۔ اور بشار بن برد کے دیوان ۲/ ۵۴۵ میں اس کے الفاظ ہیں: 'بے شک وہ زمانہ جو سلمیٰ کے ساتھ میری جمعیت کو یکجا کر دے، وہ

زمانہ ہے جس نے احسان کا ارادہ کر رکھا ہے'۔ (۵) یہ شعر الراعی النمیری کا ہے ان کے دیوان ص ۲۲۲ میں، اور دیوان المعانی ۲/ ۱۲۳ میں۔ (۶) المفہم ۶/ ۲۰۸ - ۲۰۹۔ اور جو اس سے پہلے ہے وہ اس میں ہے۔ (۷) ان کے دیوان ص ۱۶۱ میں۔

"He swerved from the impact of the spears on his breast, and complained to me with a tear and a low whinny." He explained this meaning by saying: "If he knew what conversation was, he would have complained." (1) This [metaphorical] meaning is very common. Among it is people's saying: "My house looks towards the house of so-and-so." (2) In the Hadith: "The Fire complained to its Lord." (3) A group went to the extent of forbidding metaphor (Majaz) in the Quran, among them Abu Ishaq al-Isfara'ini (4) and Abu Bakr Muhammad bin Dawud al-Isbahani (5) and others. For the speech of Allah, the Mighty and Majestic, and the speech of His Messenger, it is more appropriate for a person of excellence and religion to interpret it literally (Haqiqah); because He narrates the truth as Allah Almighty informed in His Book. One of the things they argued with was saying: If Allah Almighty addressed us with metaphor, it would necessitate describing Him as being a metaphorist as well. For shifting from literal truth to metaphor implies inability to express the literal truth, and that is impossible for Allah Almighty (6). Allah Almighty said: {On the day when their tongues and their hands and their feet will bear witness against them as to what they used to do} [An-Nur: 24], and He said: {And We shall say: 'Is there any more?'} [Qaf: 30], and He said: {When it sees them from a far place, they will hear its raging and roaring} [Al-Furqan: 12], and He said: {It calls him who...} WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) The first part of a verse by Antarah, its second part is: "And he would have been my interlocutor if he knew how to speak." It and what precedes it are in the commentary of Al-Mu'allaqat by Ibn al-Nahhas 2/44. Al-Nahhas said: 'Azwarra' means inclined. 'Al-Tahamhum' is a broken sound and not a neigh. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/534, and what precedes it is from it. (3) Narrated by Ahmad (7722), Al-Bukhari (3260), and Muslim (617): 185, from the Hadith of Abu Hurairah. (4) He is: Rukn al-Din Ibrahim bin Muhammad bin Ibrahim bin Mehran. Among his works: 'Kitab Jami' al-Khala' in Usul al-Din' and others. (d. 418 AH). Al-Siyar 17/353. Ibn al-Arabi cited his prohibition of metaphor in 'Al-Mahsul' p. 31. (5) He is: Al-Zahiri, author of 'Kitab al-Zahra' on manners and poetry, and 'Kitab al-Taqassi' on jurisprudence. (d. 297 AH). Al-Siyar 13/109 et seq. Al-Razi cited his prohibition of metaphor in 'Al-Mahsul' 1/333. (6) Al-Mahsul by Al-Razi 1/333.

338 सूरा अल-कहफ़: आयत 77 - 78

"वह अपने सीने पर भालों के प्रहार से मुड़ गया, और एक आंसू और धीमी हिनहिनाहट के साथ मुझसे शिकायत की।" उन्होंने इस अर्थ की व्याख्या यह कहकर की: "अगर वह जानता कि बातचीत क्या होती है, तो वह शिकायत करता।" (1) यह [रूपक] अर्थ बहुत आम है। इसमें लोगों का यह कहना भी शामिल है: "मेरा घर फलां के घर की ओर देखता है।" (2) हदीस में है: "आग ने अपने रब से शिकायत की।" (3) एक समूह कुरान में रूपक (मजाज़) के निषेध की ओर गया, उनमें अबू इसहाक अल-इस्फ़रायनी (4) और अबू बक्र मुहम्मद बिन दाऊद अल-इस्बहानी (5) और अन्य शामिल हैं। अल्लाह, पराक्रमी और प्रतापी, और उसके रसूल के कलाम (वाणी) के लिए, यह श्रेष्ठता और धर्म वाले व्यक्ति के लिए अधिक उपयुक्त है कि वह इसे शाब्दिक (हक़ीक़त) रूप में ले; क्योंकि वह सत्य का वर्णन करता है जैसा कि अल्लाह तआला ने अपनी किताब में बताया है। उन्होंने जिन तर्कों का सहारा लिया उनमें से एक यह था: यदि अल्लाह तआला हमें रूपक के माध्यम से संबोधित करता, तो उसे रूपककार (मुतजविज़) के रूप में वर्णित करना आवश्यक हो जाता। क्योंकि शाब्दिक सत्य से रूपक की ओर मुड़ना शाब्दिक सत्य को व्यक्त करने में असमर्थता का संकेत देता है, और यह अल्लाह तआला के लिए असंभव है (6)। अल्लाह तआला ने फरमाया: {जिस दिन उनकी जुबानें और उनके हाथ और उनके पैर उनके खिलाफ गवाही देंगे उस पर जो वे करते थे} [अन-नूर: 24], और उसने फरमाया: {और हम कहेंगे: 'क्या कुछ और भी है?'} [क़ाफ: 30], और उसने फरमाया: {जब वह उन्हें दूर स्थान से देखेगी, तो वे उसके क्रोध और गर्जना को सुनेंगे} [अल-फ़ुरकान: 12], और उसने फरमाया: {वह उसे पुकारती है जिसने...} WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) अंतरा के एक छंद का पहला भाग, इसका दूसरा भाग है: "और यदि वह बोलना जानता तो मेरा वार्तालाप करने वाला होता।" यह और इससे पहले वाला इब्न अल-नहस 2/44 द्वारा अल-मुअल्लक़ात की व्याख्या में है। अल-नहस ने कहा: 'अज़वर' का अर्थ है झुकना। 'अल-तहमहुम' एक टूटी हुई आवाज़ है, हिनहिनाहट नहीं। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/534, और जो इससे पहले है वह इसी से है। (3) इसे अहमद (7722), बुखारी (3260), और मुस्लिम (617): 185 ने अबू हुरैरा की हदीस से उद्धृत किया है। (4) वह है: रुकन अल-दीन इब्राहिम बिन मुहम्मद बिन इब्राहिम बिन मेहरान। उनकी कृतियों में: 'किताब जामी अल-खला' उसूल अल-दीन' और अन्य। (मृत्यु 418 हिजरी)। अल-सियार 17/353। इब्न अल-अरबी ने 'अल-महसूल' पृष्ठ 31 में रूपक के उनके निषेध का उल्लेख किया है। (5) वह है: अल-ज़ाहिरी, शिष्टाचार और कविता पर 'किताब अल-ज़हरा' और न्यायशास्त्र पर

'किताब अल-तकासी' के लेखक। (मृत्यु 297 हिजरी)। अल-सियार 13/109 और उसके बाद। अल-राज़ी ने 'अल-महसूल' 1/333 में रूपक के उनके निषेध का उल्लेख किया है। (6) अल-राज़ी द्वारा अल-महसूल 1/333।

۳۳۸ سورة الكهف: الآيتان ۷۷ - ۷۸

"وہ اپنے سینے پر نیزوں کے لگنے سے مڑ گیا، اور ایک آنسو اور دبی ہوئی ہنہناہٹ کے ساتھ مجھ سے شکایت کی۔" اور انہوں نے اس معنی کی وضاحت اپنے اس قول سے کی: "اگر وہ جانتا کہ گفتگو کیا ہوتی ہے تو وہ شکایت کرتا۔" (۱) اور اس [مجازی] معنی میں یہ بہت کثرت سے مستعمل ہے۔ اور اسی میں سے لوگوں کا یہ کہنا ہے: "میرا گھر فلاں کے گھر کی طرف دیکھتا ہے۔" (۲) اور حدیث میں ہے: "آگ نے اپنے رب سے شکایت کی۔" (۳) اور ایک گروہ قرآن میں مجاز کی ممانعت کی طرف گیا ہے، ان میں ابو اسحاق الاسفراییٰنی (۴) اور ابو بکر محمد بن داؤد الاصبہانی (۵) اور ان کے علاوہ دیگر شامل ہیں۔ اللہ عزوجل کا کلام اور اس کے رسول کا کلام، فضیلت اور دین والے کے لیے اسے حقیقت پر محمول کرنا زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ وہ حق بیان کرتا ہے جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے اپنی کتاب میں خبر دی ہے۔ اور جن باتوں سے انہوں نے استدلال کیا ان میں سے ایک یہ ہے کہ انہوں نے کہا: اگر اللہ تعالیٰ ہمیں مجاز کے ذریعے مخاطب کرتا تو اسے مجاز استعمال کرنے والا (متجوّز) قرار دینا لازم آتا، کیونکہ حقیقت سے مجاز کی طرف عدول کرنا حقیقت سے عاجزی کا تقاضا کرتا ہے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے حق میں محال ہے (۶)۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ اَلْسِنَتُهُمْ وَاَيْدِيْهِمْ وَاَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوْا يَعْمَلُوْنَ﴾ [النور: ۲۴]، اور فرمایا: ﴿وَنَقُوْلُ هَلْ مِنْ مَّزِيْدٍ﴾ [ق: ۳۰]، اور فرمایا: ﴿اِذَا رَاَتْهُمْ مِّنْ مَّكَانٍ بَعِيْدٍ سَمِعُوْا لَهَا تَغَيُّظًا وَّزَفِيْرًا﴾ [الفرقان: ۱۲] اور فرمایا: ﴿تَدْعُوْا مَنْ﴾ WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) عنترہ کے ایک شعر کا پہلا مصرع ہے، اور اس کا دوسرا مصرع ہے: "اور اگر وہ کلام کرنا جانتا تو میرا ہمکلام ہوتا"۔ یہ اور اس سے پہلے والا ابن النحاس کی شرح المعلقات ۲ / ۴۴ میں ہے۔ اور النحاس نے کہا: ازور: مڑ گیا۔ اور التحمحم: کٹی کٹی آواز ہے نہ کہ ہنہناہٹ۔ (۲) المحرر

الوجیز ۳ / ۵۳۴، اور اس سے پہلے والا اسی سے ہے۔ (۳) اسے احمد (۷۷۲۲)، بخاری (۳۲۶۰) اور مسلم (۶۱۷): ۱۸۵ نے حضرت ابو ہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۴) وہ ہیں: رکن الدین ابراہیم بن محمد بن ابراہیم بن مہران۔ ان کی تصانیف میں سے: کتاب جامع الخلی فی اصول الدین، اور دیگر ہیں۔ (وفات ۴۱۸ھ)۔ السیر ۱۷ / ۳۵۳۔ اور ابن العربی نے المحصول ص ۳۱ میں ان کی مجاز سے ممانعت نقل کی ہے۔ (۵) وہ ہیں: الظاہری جو ادب اور شاعری میں "کتاب الزہرہ" اور فقہ میں "کتاب التقصی" کے مصنف ہیں۔ (وفات ۲۹۷ھ)۔ السیر ۱۳ / ۱۰۹ اور اس کے بعد۔ اور الرازی نے المحصول ۱ / ۳۳۳ میں ان کی مجاز سے ممانعت نقل کی ہے۔ (۶) المحصول للرازی ۱ / ۳۳۳۔

"He turned his back and went away" [Al-Ma'arij: 17], and "Hell complained to its Lord" (1), "Hell and Paradise argued" (2). All such instances are real, and their Creator, Who made everything speak, made them speak.

In "Sahih" Muslim, from the hadith of Anas, from the Prophet ﷺ: "His mouth will be sealed and it will be said to his thigh: 'Speak,' and his thigh, flesh, and bones will speak of his deeds, so that he may have no excuse for himself. That is the hypocrite, and that is the one with whom Allah is angry" (3). This is in the Hereafter.

As for this world; in "At-Tirmidhi," from Abu Sa’id Al-Khudri, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "By Him in Whose Hand is my soul, the Hour will not be established until wild animals speak to humans, and until the end of a man's whip and his shoelace speak to him, and his thigh informs him of what his family did after him" [Abu 'Isa said]: There is a narration on this topic from Abu Hurayrah, and this is a good, rare (hasan gharib) hadith (4).

Seventh: His Almighty's saying: {So he set it upright}. It was said: He demolished it and then sat down to rebuild it (5). Moses said to Al-Khidr: {If you had wished, you could have taken a reward for it} because it is an act that deserves payment. Abu Bakr al-Anbari mentioned, on the authority of Ibn Abbas, on the authority of Abu Bakr, on the authority of the Messenger of Allah ﷺ that he recited: "They found therein a wall wanting to collapse, so he demolished it and then sat down to rebuild it." Abu Bakr said: "This hadith, if its chain of transmission is authentic, it is considered as an exegesis (tafsir) of the Quran from the Messenger, peace and blessings be upon him. Some narrators included an [exegesis] (6) of the Quran in a place, so it spread that it was a part of the Quran missing from Uthman's mushaf (codex), as some critics have said." Sa'id ibn Jubayr said: "He wiped it with his hand and set it upright, and it stood" (7), and this view is the correct one.

(1) Its documentation was mentioned previously. (2) Narrated by Ahmad (7718), Al-Bukhari (4849), and Muslim (2846) from the hadith of Abu Hurayrah ؓ. (3) Sahih Muslim (2968). This is the wording of the hadith of Abu Hurayrah. The hadith of Anas in Muslim (2969) has the wording: He said: "His mouth will be sealed, and it will be said to his limbs: 'Speak,' so they will speak of his deeds." (4) Sunan at-Tirmidhi (2181), and what is between brackets is from it. The hadith was narrated by Ahmad (11792). (5) At-Tabari 15 / 350. (6) An addition from (m) required by the context. (7) Narrated from him by At-Tabari 15 / 351.

३३९ सूरह अल-कहफ़: आयत ७७ - ७८

"पीठ फेर ली और मुड़ गया" [अल-मआरिज: १७], और "नर्क ने अपने रब से शिकायत की" (१), "नर्क और स्वर्ग ने बहस की" (२)। ऐसी सभी बातें वास्तविकता हैं, और उनके रचयिता ने, जिसने हर चीज़ को बोलने की शक्ति दी, उन्हें बुलवाया।

सहीह मुस्लिम में अनस की हदीस से, नबी ﷺ ने फ़रमाया: "उसके मुँह पर मुहर लगा दी जाएगी और उसकी जांघ से कहा जाएगा: 'बोल', तो उसकी जांघ, मांस और हड्डियाँ उसके कर्मों के बारे में बोलेंगी ताकि वह स्वयं के लिए कोई बहाना न बना सके। वह पाखंडी है और वही है जिससे अल्लाह नाराज़ है" (३)। यह परलोक (आख़िरत) में होगा।

जहाँ तक इस दुनिया की बात है; तिर्मिज़ी में अबू सईद अल-खुदरी से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "उसकी कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, क़यामत तब तक नहीं आएगी जब तक जंगली जानवर इंसानों से बात न करने लगें, और जब तक आदमी के कोड़े का सिरा और उसके जूते का तस्मा उससे बात न करने लगे, और उसकी जांघ उसे यह न बता दे कि उसके पीछे उसके घर वालों ने क्या किया" [अबू ईसा ने कहा]: इस विषय में अबू हुरैरा से भी रिवायत है, और यह एक हसन ग़रीब हदीस है (४)।

सातवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {तो उसने उसे सीधा खड़ा कर दिया}। कहा गया: उसने उसे गिरा दिया और फिर उसे बनाने बैठ गया (५), तो मूसा ने खिद्र से कहा: {यदि आप चाहते तो इसके लिए पारिश्रमिक ले सकते थे} क्योंकि यह एक ऐसा कार्य है जो बदले का हकदार है। अबू बक्र अल-अम्बारी ने इब्न अब्बास के माध्यम से, अबू बक्र से, अल्लाह के रसूल ﷺ से उल्लेख किया है कि उन्होंने पढ़ा "उन्होंने वहाँ एक दीवार पाई जो गिरना चाहती थी, तो उन्होंने उसे गिरा दिया और फिर उसे बनाने बैठ गए।" अबू बक्र ने कहा: "यह हदीस, यदि इसकी सनद सही है, तो यह रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की ओर से कुरान की तफ़सीर (व्याख्या) के समान है। कुछ वर्णनकर्ताओं ने कुरान की एक [तफ़सीर] (६) को ऐसी जगह शामिल कर दिया जिससे यह भ्रम फैल गया कि वह उस्मान के मुसहफ़ से कम हुआ कुरान का हिस्सा है, जैसा कि कुछ आलोचकों ने कहा है।" सईद बिन जुबैर ने कहा: "उन्होंने इसे अपने हाथ से पोंछा और इसे सीधा खड़ा किया तो वह खड़ी हो गई" (७), और यही मत सही है।

(१) इसका स्रोत पहले उल्लेखित किया जा चुका है। (२) इसे अहमद (७७१८), बुखारी (४८४९) और मुस्लिम (२८४६) ने अबू हुरैरा की हदीस से निकाला है। (३) सहीह मुस्लिम (२९६८)। यह अबू हुरैरा की हदीस के शब्द हैं। मुस्लिम में अनस की हदीस (२९६९) के शब्द हैं: उन्होंने कहा: "उसके मुँह पर मुहर लगा दी जाएगी, और उसके अंगों से कहा जाएगा: 'बोलो', तो वे उसके कर्मों के बारे में बोलेंगे।" (४) सुनन तिर्मिज़ी (२१८१), और जो कोष्ठकों के बीच है वह इसी से है। हदीस अहमद (११७९२) द्वारा भी निकाली गई है। (५) अत-तबरी १५ / ३५०। (६) (म) से एक अतिरिक्त शब्द जो संदर्भ के अनुसार आवश्यक है। (७) अत-तबरी १५ / ३५१ ने इसे उनसे उद्धृत किया है।

"پیٹھ پھیری اور منہ موڑ لیا" [المعارج: ۱۷]، اور «دوزخ نے اپنے رب سے شکایت کی» (۱)، «دوزخ اور جنت نے بحث کی» (۲)۔ اور ایسی باتیں حقیقت تھیں، اور ان کا خالق وہ ہے جس نے ہر چیز کو گویائی عطا کی، اسی نے انہیں بلوایا۔

اور «صحیح» مسلم میں حضرت انس سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «اس کے منہ پر مہر لگا دی جائے گی اور اس کی ران سے کہا جائے گا: 'بول'، تو اس کی ران، گوشت اور ہڈیاں اس کے اعمال کے بارے میں بولیں گی تاکہ وہ اپنے نفس کے لیے کوئی عذر نہ پیش کر سکے۔ وہ منافق ہے اور وہی ہے جس پر اللہ غصے میں ہے» (۳)۔ یہ آخرت میں ہوگا۔

اور رہا دنیا میں؛ تو «ترمذی» میں ابوسعید خدری سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «اس ذات کی قسم جس کے قبضۂ قدرت میں میری جان ہے، قیامت قائم نہیں ہوگی یہاں تک کہ درندے انسانوں سے باتیں کریں، اور یہاں تک کہ آدمی کے کوڑے کا سرا اور اس کے جوتے کا تسمہ اس سے کلام کرے، اور اس کی ران اسے خبر دے کہ اس کے پیچھے اس کے گھر والوں نے کیا کیا» [ابو عیسیٰ کہتے ہیں]: اس باب میں حضرت ابوہریرہ سے بھی روایت ہے، اور یہ حدیث حسن غریب ہے (۴)۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس اس نے اسے سیدھا کر دیا}۔ کہا گیا: اس نے اسے گرایا پھر اسے بنانے بیٹھ گیا (۵)، تو موسیٰ نے خضر سے کہا: {اگر آپ چاہتے تو اس پر اجرت لے لیتے} کیونکہ یہ ایسا کام تھا جو اجرت کا مستحق تھا۔ ابوبکر الانباری نے ابن عباس کے واسطے سے ابوبکر سے نقل کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے یہ قرات فرمائی: «پس انہوں نے اس میں ایک دیوار پائی

جو گرنا چاہتی تھی تو اس نے اسے گرا دیا پھر اسے بنانے بیٹھ گیا»۔ ابوبکر کہتے ہیں: «یہ حدیث اگر اس کی سند صحیح ہے، تو یہ رسول اللہ ﷺ کی جانب سے قرآن کی تفسیر کے درجے میں ہے۔ بعض راویوں نے کسی مقام پر قرآن کی [تفسیر] (۶) داخل کر دی جس سے یہ وہم پیدا ہوا کہ وہ قرآن کا حصہ ہے جو عثمان کے مصحف میں کم ہے، جیسا کہ بعض معترضین نے کہا ہے»۔ سعید بن جبیر کہتے ہیں: «انہوں نے اس پر اپنا ہاتھ پھیرا اور اسے سیدھا کیا تو وہ کھڑی ہوگئی» (۷)، اور یہی قول صحیح ہے۔

(۱) اس کی تخریج پہلے گزر چکی ہے۔ (۲) اسے احمد (۷۷۱۸)، بخاری (۴۸۴۹) اور مسلم (۲۸۴۶) نے حضرت ابوہریرہ ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۳) صحیح مسلم (۲۹۶۸)، اور یہ حضرت ابوہریرہ کی حدیث کے الفاظ ہیں۔ مسلم میں حضرت انس کی حدیث (۲۹۶۹) کے الفاظ ہیں: فرمایا: اس کے منہ پر مہر لگا دی جائے گی، پھر اس کے اعضاء سے کہا جائے گا: بول، تو وہ اس کے اعمال کی گواہی دیں گے۔ (۴) سنن ترمذی (۲۱۸۱)، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے، اور حدیث کی تخریج احمد (۱۱۷۹۲) نے کی ہے۔ (۵) الطبری ۱۵ / ۳۵۰۔ (۶) (م) سے اضافہ جو سیاق و سباق کا تقاضا ہے۔ (۷) اسے ان سے طبری ۱۵ / ۳۵۱ نے روایت کیا ہے۔

And this is more similar to the actions of the Prophets, peace and blessings be upon them, and even the saints (Awliya). In some reports: the thickness of that wall was thirty cubits by the cubit of that generation, its length on the ground was five hundred cubits, and its width was fifty cubits. So Al-Khidr, peace be upon him, straightened it, meaning he leveled it with his hand and it became straight. This was stated by Al-Tha'labi in the book "Al-Ara'is"(1). So Moses said to Al-Khidr: {If you had willed, you could have taken for it a payment} i.e., food to eat(2). In this is evidence for the miracles (karamat) of the saints, and likewise what has been described of the states of Al-Khidr, peace be upon him, in this chapter, are all extraordinary matters, this is if we assume that he was a saint and not a prophet.

And the saying of the Almighty: {And I did it not of my own accord} indicates his prophethood and that he is inspired with obligations and rulings, just as the Prophets, peace and blessings be upon them, were inspired, except that he is not a Messenger, and Allah knows best(3).

Eighth: It is mandatory for a person not to expose himself to sitting under a leaning wall whose collapse is feared; rather, he should speed up his pace if he is passing by it. For in the Hadith of the Prophet, peace and blessings be upon him: "If one of you passes by a leaning tirbal, let him speed up his walk"(4). Abu Ubayd al-Qasim bin Sallam said: Abu Ubaydah used to say: The tirbal is like a lookout tower from the lookouts of the non-Arabs, in the shape of a hermitage or a high building. Jarir said:

A man with lean veins twisted it, as if she perched on a tirbal (5)

It is said from it: "wakana yakinu" (he sat) when he sits. And in "Al-Sihah": The tirbal is a high section of...

---

(1) Ara'is al-Majalis, p. 229. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/534. (3) Al-Mufhim 6/209. (4) Mentioned by Abu Ubayd in Gharib al-Hadith 2/18, and what follows from it. (5) Diwan Jarir 2/960, and its commentator said: 'alwa biha': took her where he wanted. 'Shadhb al-uruq': has no flesh on it. 'Wakanat': sat. 'Tirbal': a known fortress.

340 सूरा अल-कहफ़: आयत 77-78

और यह नबियों (अल्लाह की शांति और आशीर्वाद उन पर हो), और यहाँ तक कि औलिया (संतों) के कार्यों के अधिक समान है। कुछ रिपोर्टों में है: उस दीवार की मोटाई उस युग के हाथ से तीस हाथ थी, जमीन पर इसकी लंबाई पाँच सौ हाथ थी, और इसकी चौड़ाई पचास हाथ थी। तो अल-खिद्र (उन पर शांति हो) ने इसे खड़ा कर दिया, अर्थात इसे अपने हाथ से सीधा कर दिया और वह सीधी हो गई। यह अल-थलाबी ने किताब "अल-अराइस"(1) में कहा है। तो मूसा ने खिद्र से कहा: {यदि आप चाहते, तो आप इसके लिए कोई पारिश्रमिक ले सकते थे} यानी खाने के लिए भोजन(2)। इसमें औलिया के करामात (चमत्कार) का प्रमाण है, और इसी तरह खिद्र (उन पर शांति हो) की स्थितियों का जो इस अध्याय में वर्णन किया गया है, वे सभी असाधारण मामले हैं, यह तब है जब हम यह मान लें कि वह एक वली थे, नबी नहीं।

और सर्वशक्तिमान का कथन: {और मैंने इसे अपनी मर्जी से नहीं किया} उनकी नबुवत (पैगंबरी) को इंगित करता है और यह कि उन्हें दायित्वों और निर्णयों के साथ प्रेरित किया जाता है, ठीक वैसे ही जैसे नबियों (अल्लाह की शांति और आशीर्वाद उन पर हो) को प्रेरित किया गया था, सिवाय इसके कि वह रसूल नहीं हैं, और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है(3)।

आठवीं बात: मनुष्य के लिए यह अनिवार्य है कि वह अपने आप को झुकी हुई दीवार के नीचे बैठने के जोखिम में न डाले जिसके गिरने का डर हो; बल्कि अगर वह उसके पास से गुजर रहा हो तो उसे अपनी चाल तेज कर देनी चाहिए। क्योंकि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की हदीस में है: "जब तुम में से कोई झुके हुए 'तिरबाल' के पास से गुजरे, तो वह अपनी चाल तेज कर दे"(4)। अबू उबैद अल-कासिम बिन सल्लम ने कहा: अबू उबैदा कहा करते थे: 'तिरबाल' गैर-अरबों के निगरानी बुर्जों में से एक के समान है, जो एक मठ या ऊंची इमारत के आकार का होता है; जरीर ने कहा:

पतली रगों वाले ने उसे घुमाया, मानो वह एक 'तिरबाल' पर बैठी हो (5)

इससे कहा जाता है: 'वकना यकिनु' जब वह बैठा। और "अल-सिहाह" में है: 'तिरबाल': ... का एक ऊंचा हिस्सा।

---

(1) अराइस अल-मजालिस पृ. 229। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/534। (3) अल-मुफिम 6/209। (4) अबू उबैद द्वारा गरीब अल-हदीस 2/18 में उल्लेख किया गया है, और जो इसके बाद आता है।

(5) दीवान जरीर 2/960, और इसके व्याख्याकार ने कहा: 'अलवा बिहा': उसे वहीं ले गया जहां वह चाहता था। 'शधब अल-उरुक़': उस पर कोई मांस नहीं है। 'वक़नत': वह बैठी। 'तिरबाल': एक प्रसिद्ध किला।

340 سورة الكهف: آيات 77-78

اور یہ انبیاء علیہم الصلاۃ والسلام بلکہ اولیاء کے افعال سے زیادہ مشابہ ہے۔ بعض خبروں میں ہے کہ اس دیوار کی چوڑائی اس زمانے کے تیس ہاتھ تھی، اور زمین پر اس کی لمبائی پانچ سو ہاتھ تھی، اور چوڑائی پچاس ہاتھ تھی، پس خضر علیہ السلام نے اسے کھڑا کر دیا، یعنی اپنے ہاتھ سے برابر کیا تو وہ سیدھی ہو گئی۔ یہ بات ثعلبی نے کتاب "العرائس"(1) میں کہی ہے۔ پس موسیٰ نے خضر سے کہا: {اگر تم چاہتے تو اس پر کوئی اجرت لے لیتے} یعنی کھانا جو تم کھاتے(2)۔ پس اس میں اولیاء کی کرامات پر دلیل ہے، اور اسی طرح خضر علیہ السلام کے احوال میں سے جو کچھ اس باب میں بیان کیا گیا ہے وہ سب خلافِ عادت (معجزاتی) امور ہیں، یہ اس صورت میں ہے جب ہم اس بات پر اتریں کہ وہ ایک ولی تھے نہ کہ نبی۔

اور اللہ تعالیٰ کا قول: {اور میں نے اسے اپنی مربی سے نہیں کیا} ان کی نبوت پر دلالت کرتا ہے اور یہ کہ ان کی طرف احکام اور تکالیف کی وحی کی جاتی تھی، جیسا کہ انبیاء علیہم الصلاۃ والسلام کی طرف وحی کی گئی تھی سوائے اس کے کہ وہ رسول نہیں تھے، واللہ اعلم(3)۔

آٹھویں بات: انسان پر واجب ہے کہ وہ اپنے آپ کو ایسی جھکی ہوئی دیوار کے نیچے بیٹھنے کے خطرے میں نہ ڈالے جس کے گرنے کا خوف ہو، بلکہ اگر وہ وہاں سے گزر رہا ہو تو چلنے میں جلدی کرے۔ کیونکہ نبی کریم ﷺ کی حدیث میں ہے: "جب تم میں سے کوئی جھکے ہوئے 'طربال' کے پاس سے گزرے تو وہ اپنی چال تیز کر دے"(4)۔ ابو عبید القاسم بن سلام نے کہا: ابو عبیدہ کہا کرتے تھے: طربال عجمیوں کے منظروں (نگرانی کے میناروں) میں سے ایک منظرے کی طرح ہے جیسے صومعہ (خانقاہ) کی شکل اور بلند عمارت؛ جریر نے کہا:

دبلی رگوں والے نے اسے مروڑ دیا، گویا وہ کسی 'طربال' پر بیٹھی ہو (5)

اس سے کہا جاتا ہے: 'وکن یکن' جب وہ بیٹھ گیا۔ اور "الصحاح" میں ہے: الطربال: ... کا بلند حصہ۔

---

(1) عرائس المجالس ص 229۔ (2) المحرر الوجیز 3 / 534۔ (3) المفہم 6 / 209۔ (4) اسے ابو عبید نے غریب الحدیث 2/18 میں ذکر کیا ہے، اور جو اس کے بعد ہے۔ (5) دیوان جریر 2/ 960، اور اس کے شارح نے کہا: 'الوی بھا': اسے وہیں لے گیا جہاں اس نے چاہا۔ 'شذب العروق': اس پر گوشت نہیں ہے۔ 'وکنَت': وہ بیٹھ گئی۔ 'طربال': ایک معروف قلعہ۔

Surah Al-Kahf: Verses 77 - 78 341

...the wall, and the great towering rock from the mountain, and the 'Trabail' of Ash-Sham are its cloisters. It is said: 'Tarbala' his urine if he stretched it upwards (1).

Ninth: The miracles (Karamat) of the saints (Awliya) are established based on what has been indicated by the established reports and the successive (mutawatir) signs. No one denies them except the innovating denier or the deviating transgressor. The signs are what God Almighty informed about Maryam regarding the appearance of winter fruits in summer and summer fruits in winter - as previously mentioned - and what appeared at her hand when she was commanded towards the palm tree while it was dry and it bore fruit, yet she was not a prophet, according to the disagreement. This is also indicated by what appeared at the hand of Al-Khidr, peace be upon him, from scuttling the ship, killing the boy, and erecting the wall. Some scholars said: It is not permissible to say he was a prophet; because establishing prophethood is not permissible through solitary (Ahad) reports, especially since it has been narrated through successive transmission (Tawatur) - without bearing interpretation - by the consensus of the Ummah his saying, peace and blessings be upon him: "There is no prophet after me" (2). And Allah Almighty said: {and the seal of the prophets} [Al-Ahzab: 40]. Al-Khidr and Ilyas (3) both remain with this miracle, so it was necessary that they were not prophets (4); because if they were prophets, it would have been necessary for there to be a prophet after our Prophet, peace and blessings be upon him, except for what was established in the narration of Jesus that he descends after him.

I say: Al-Khidr was a prophet - as previously mentioned - and there is no prophet after our Prophet, peace and blessings be upon him, i.e., who claims prophethood after him ever. And Allah knows best.

Tenth: People differed, is it permissible for the saint (Wali) to know that he is a saint or not? According to two opinions (5):

One of them: That it is not permissible, and that what appears at his hands must be observed with an eye of fear

---

(1) Al-Sihah (Tarbal). (2) Previous 1/398. (3) In (M), (D), (Z), and (F): Daniel, and the established is from (Zha). (4) Al-Qushayri said so in his Risala 4/161, and see Al-Mufhim 6/217. (5) Al-Qushayri mentioned this issue in his Risala 4/150 - 151.

सूरह अल-कहफ़: आयत 77 - 78 341

...दीवार, और पहाड़ की महान ऊँची चट्टान, और अल-शाम के'तराबील' उसके मठ (monasteries) हैं। कहा जाता है: 'तरबला' (Tarbala) उसके मूत्र को यदि उसने उसे ऊपर की ओर खींचा (1)।

नौवां: संतों (औलिया) के चमत्कार (करामत) स्थापित रिपोर्टों और निरंतर (मुतवातिर) आयतों द्वारा इंगित किए गए आधार पर स्थापित हैं। कोई भी उन्हें स्वीकार करने से इनकार नहीं करता है सिवाय एक नवाचारी (बिदअती) इनकार करने वाले या पथभ्रष्ट अपराधी के। आयतें वे हैं जो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने मरियम के बारे में सूचित कीं, जैसे कि गर्मियों में सर्दियों के फलों का दिखना और सर्दियों में गर्मियों के फलों का - जैसा कि पहले बताया जा चुका है - और जो उनके हाथों में तब दिखा जब उन्हें खजूर के पेड़ की ओर आदेश दिया गया था जबकि वह सूखा था और उसमें फल लग गए थे, फिर भी वे नबी नहीं थीं, मतभेद के अनुसार। यह उन कार्यों से भी इंगित होता है जो अल-खिज़्र (अलैहिस्सलाम) के हाथों में प्रकट हुए, जैसे कि जहाज में छेद करना, लड़के की हत्या और दीवार खड़ी करना। कुछ विद्वानों ने कहा: यह कहना जायज़ नहीं है कि वह एक नबी थे; क्योंकि एकल (आहाद) रिपोर्टों के माध्यम से नबी होने की पुष्टि करना जायज़ नहीं है, विशेष रूप से जब यह उम्मत की सर्वसम्मति (इज्मा) द्वारा निरंतर (तवातुर) तरीके से वर्णित किया गया है - बिना किसी व्याख्या की संभावना के- आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का यह कथन: "मेरे बाद कोई नबी नहीं है" (2)। और अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और नबियों की मुहर} [अल-अहज़ाब: 40]। अल-खिज़्र और इलियास (3) दोनों इस चमत्कार के साथ जीवित हैं, इसलिए यह आवश्यक था कि वे नबी न हों (4); क्योंकि यदि वे नबी होते, तो हमारे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के बाद एक नबी का होना आवश्यक हो जाता, सिवाय ईसा (अलैहिस्सलाम) की हदीस में जो प्रमाणित हुआ कि वह उनके बाद उतरेंगे।

मैंने कहा: अल-खिज़्र एक नबी थे - जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है - और हमारे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के बाद कोई नबी नहीं है, यानी, जो उनके बाद कभी नबी होने का दावा करे। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

दसवां: लोगों में मतभेद है, क्या वली (संत) के लिए यह जानना जायज़ है कि वह वली है या नहीं? दो मतों पर (5):

उनमें से एक: कि यह जायज़ नहीं है, और उसके हाथों जो कुछ भी प्रकट होता है उसे डर की नज़र से देखा जाना चाहिए...

---

(1) अल-सिहाह (तरबल)। (2) पूर्व 1/398। (3) (म), (द), (ज़) और (फ़) में: दानियाल, और स्थापित (ज़) से है। (4) अल-कुशायरी ने अपने रिसाला 4/161 में ऐसा कहा, और अल-मुफ़हिम 6/217 देखें। (5) अल-कुशायरी ने इस मुद्दे का उल्लेख अपने रिसाला 4/150 - 151 में किया है।

سورة الكهف: آيات ٧٧ - ٧٨ ٣٤١

...دیوار، اور پہاڑ سے عظیم بلند چٹان، اور شام کے طرابیل اس کے صوامع (عبادت گاہیں) ہیں۔ اور کہا جاتا ہے: طربل بوله (اس نے پیشاب کو اوپر کی طرف کھینچا) جب وہ اسے اوپر کی طرف کھینچے (1)۔

نویں (بات): اولیاء کی کرامات ثابت شدہ اخبار اور متواتر آیات کے مطابق ثابت ہیں، اور ان کا انکار سوائے بدعتی منکر یا گمراہ فاسق کے کوئی نہیں کرتا۔ آیات وہ ہیں جو اللہ تعالیٰ نے حضرت مریم کے حق میں بتائیں کہ گرمیوں میں سردیوں کے پھل ظاہر ہوتے تھے اور سردیوں میں گرمیوں کے - جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے - اور جو ان کے ہاتھ پر ظاہر ہوا جب انہیں کھجور کے درخت کا حکم دیا گیا حالانکہ وہ خشک تھا تو وہ پھلدار ہو گیا، اور وہ نبیہ نہیں تھیں، اس میں اختلاف ہے۔ اور اس پر وہ (کرامات) دلالت کرتی ہیں جو حضرت خضر علیہ السلام کے ہاتھ پر ظاہر ہوئیں، جیسے کشتی کو پھاڑنا، لڑکے کو قتل کرنا، اور دیوار قائم کرنا| بعض علماء نے کہا: یہ کہنا جائز نہیں کہ وہ نبی تھے؛ کیونکہ نبوت کا اثبات خبرِ واحد سے جائز نہیں، خاص طور پر جب یہ تواتر کے طریقے سے مروی ہے - بغیر کسی تاویل کے احتمال کے - امت کے اجماع کے ساتھ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ قول: "میرے بعد کوئی نبی نہیں" (2)۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور وہ نبیوں کی مہر ہیں} [الاحزاب: 40]۔ اور خضر اور الیاس (3) دونوں اس کرامت کے ساتھ باقی ہیں، پس یہ واجب ہوا کہ وہ دونوں نبی نہ ہوں (4)؛ کیونکہ اگر وہ نبی ہوتے تو ہمارے نبی صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد کسی نبی کا ہونا واجب ہو جاتا، سوائے اس کے جو حضرت عیسیٰ کی حدیث میں دلالت قائم ہوئی کہ وہ آپ کے بعد نازل ہوں گے۔

میں نے کہا: خضر نبی تھے - جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے - اور ہمارے نبی صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد کوئی نبی نہیں ہے، یعنی: جو آپ کے بعد کبھی نبوت کا دعویٰ کرے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

دسویں (بات): لوگوں میں اختلاف ہے، کیا ولی کے لیے یہ جاننا جائز ہے کہ وہ ولی ہے یا نہیں؟ دو اقوال پر (5):

ان میں سے ایک: کہ یہ جائز نہیں، اور یہ کہ اس کے ہاتھ پر جو کچھ ظاہر ہو اسے خوف کی نظر سے دیکھنا چاہیے...

---

(1) الصحاح (طربل)۔ (2) سلف ۳۹۸/۱۔ (3) (م)، (د)، (ز) اور (ف) میں: دانیال، اور (ظ) سے ثابت شدہ ہے۔ (4) قشیری نے اپنے رسالہ ۱۶۱/۴ میں یہ کہا ہے، اور دیکھیے المفہم ۲۱۷/۶۔ (5) قشیری نے اس مسئلہ کا ذکر اپنے رسالہ ۴/ ۱۵۰ - ۱۵۱ میں کیا ہے۔

Deception; because he does not feel safe from it being a plot or a gradual leading to destruction. It has been narrated from Al-Sari that he used to say: "If a man were to enter a garden and a bird from the top of every tree spoke to him in eloquent tongue: 'Peace be upon you, O wali (friend) of Allah,' and if he did not fear that this might be a deception, he would indeed be deceived."(1). This is because if he knew he was a wali, fear would leave him and he would feel secure. A condition of being a wali is to maintain fear until the angels descend upon him, as Allah the Almighty said: {The angels will descend upon them, saying: "Fear not, nor grieve"} [Fussilat: 30]. Also, because a wali is one whose end is sealed with happiness, and outcomes are hidden; no one knows how their life will end. For this reason, the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "Verily, deeds are judged by their final outcomes."(2).

The second opinion: It is permissible for a wali to know that he is a wali. Do you not see that the Prophet (peace and blessings be upon him) was allowed to know that he was a wali? There is no disagreement that it is permissible for others to know that someone is a wali of Allah Almighty; thus, it is permissible for him to know it himself. The Prophet (peace and blessings be upon him) informed the ten of his companions that they are among the people of Paradise, yet that did not cause their fear to cease; rather, they were more magnifying of Allah, glorified and exalted be He, and more intensely fearful and in awe. If this was permissible for the ten and did not remove their fear, then it is the same for others.

Al-Shibli used to say: "I am the security of this side." When he died and was buried, the Daylam crossed the Tigris that day and took over Baghdad(3). People said: "Two calamities: the death of Shibli and the crossing of the Daylam." It is not said that it is possible this was a gradual leading to destruction; because if that were permissible, it would be permissible for a Prophet not to know he is a prophet and a wali of Allah, due to the possibility of it being a gradual leading to destruction. Since that is not permissible because it would invalidate miracles, this also is not permissible because it would invalidate karamat (charismatic gifts). And what has been narrated regarding the manifestation...

---

(1) Al-Risala al-Qushayriyya 4/156. (2) Previously mentioned 1/296. (3) This saying was mentioned by the author of 'Al-Dibaj al-Mudhahhab' 1/363. The Daylam: A people named after their land according to some scholars, and it is not a name of an ancestor. The region of Daylam includes Qumis, Gorgan, Tabaristan, and Daylam-

Khazar. 'Mu'jam al-Buldan' 2/544, and 'Ahsan al-Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim' by Al-Bashari, p. 271.

सूरह अल-कहफ़: आयत 77 - 78 342

धोखा; क्योंकि वह इसके एक साज़िश या धीरे-धीरे विनाश की ओर ले जाने (इस्तिदराज) होने से सुरक्षित महसूस नहीं करता है। अल-सरी से रिवायत है कि वे कहा करते थे: "यदि कोई व्यक्ति एक बगीचे में प्रवेश करे और हर पेड़ की चोटी से एक पक्षी उससे स्पष्ट भाषा में कहे: 'अल्लाह के वली (मित्र), आप पर शांति हो', और यदि उसे यह डर न हो कि यह एक चाल हो सकती है, तो वह वास्तव में धोखा खा जाएगा।"(1)। इसका कारण यह है कि यदि उसे पता चल जाए कि वह वली है, तो उसके मन से डर निकल जाएगा और वह सुरक्षित महसूस करने लगेगा। जबकि वली होने की एक शर्त यह है कि वह तब तक डर बनाए रखे जब तक कि उस पर फरिश्ते न उतरें, जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने फरमाया: {उनके पास फरिश्ते यह कहते हुए आते हैं: "डरो मत और दुखी न हो"} [फुस्सिलत: 30]। इसके अलावा, वली वह है जिसका अंत सौभाग्य के साथ मुहरबंद हो, और परिणाम छिपे हुए होते हैं; कोई नहीं जानता कि उसका अंत क्या होगा। इसी कारण नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "बेशक, कर्मों का फैसला उनके अंतिम परिणामों से होता है।" (2)।

दूसरा मत: यह जायज़ है कि एक वली को पता हो कि वह वली है। क्या आप नहीं देखते कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को यह जानने की अनुमति थी कि वह वली हैं? इसमें कोई विवाद नहीं है कि दूसरों के लिए यह जानना जायज़ है कि कोई अल्लाह का वली है; इसलिए, उसके लिए स्वयं यह जानना जायज़ है। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अपने दस साथियों को सूचित किया कि वे जन्नती हैं, फिर भी इससे उनका डर खत्म नहीं हुआ, बल्कि वे अल्लाह के प्रति अधिक श्रद्धावान और अधिक भयभीत और विस्मय में रहने लगे। यदि उन दस के लिए यह जायज़ था और इसने उन्हें डर से बाहर नहीं निकाला, तो दूसरों के लिए भी ऐसा ही है।

अल-शिबली कहा करते थे: "मैं इस ओर की सुरक्षा हूँ।" जब उनकी मृत्यु हुई और उन्हें दफनाया गया, तो उसी दिन दैलम ने दजला को पार किया और बगदाद पर कब्जा कर लिया(3)। लोग कहते थे: "दो विपत्तियां: शिबली की मृत्यु और दैलम का पार करना।" यह नहीं कहा जाता कि यह संभव है कि यह इस्तिदराज था; क्योंकि यदि वह जायज़ होता, तो यह भी जायज़ होता कि एक नबी यह न जाने कि वह नबी और अल्लाह का वली है, इस संभावना के कारण कि यह इस्तिदराज हो सकता है। चूँकि वह जायज़ नहीं है क्योंकि यह मोजज़ों (चमत्कारों) को अमान्य कर देगा, तो यह भी जायज़ नहीं है क्योंकि यह करामात (ईश्वरीय उपहारों) को अमान्य कर देगा। और जो जाहिर होने के बारे में वर्णित है...

(1) अल-रिसाला अल-कुशैय्याह 4/156. (2) पूर्वोक्त 1/296. (3) यह कथन 'अल-दीबाज अल-मुधहब' 1/363 के लेखक द्वारा उल्लेख किया गया है। दैलम: कुछ विद्वानों के अनुसार अपनी भूमि के नाम पर एक कौम, और यह उनके पूर्वज का नाम नहीं है। दैलम क्षेत्र में कौमिस, गोर्गन, तबरीस्तान और दैलम-खज़र शामिल हैं। 'मोजम अल-बुलदान' 2/544, और अल-बशारी द्वारा 'अहसन अल-तकासीम फी मारिफत अल-अकालीम' पृ. 271।

سورہ الکہف: آیت ۷۷ - ۷۸ ۳۴۲

مکر؛ کیونکہ وہ اس بات سے مطمئن نہیں ہوتا کہ یہ کہیں مکر اور استدراج نہ ہو، اور سری سے حکایت کی گئی ہے کہ وہ کہا کرتے تھے: اگر کوئی شخص کسی باغ میں داخل ہو اور ہر درخت کی چوٹی سے ایک پرندہ اس سے فصیح زبان میں کہے: اے اللہ کے ولی، تجھ پر سلام ہو، تو اگر اسے اس بات کا خوف نہ ہو کہ یہ مکر ہو سکتا ہے، تو وہ مکر کا شکار ہو جاتا(۱)۔ اور اس لیے کہ اگر اسے معلوم ہو جائے کہ وہ ولی ہے تو اس سے خوف ختم ہو جائے اور اسے امن حاصل ہو جائے۔ حالانکہ ولی کی شرط یہ ہے کہ وہ اس وقت تک خوف برقرار رکھے جب تک اس پر فرشتے نازل نہ ہوں، جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿ ان پر فرشتے نازل ہوتے ہیں کہ نہ ڈرو اور نہ غم کرو ﴾ [فصلت: ۳۰]، اور اس لیے کہ ولی وہ ہے جس کا خاتمہ سعادت پر ہو، اور انجام پوشیدہ ہیں اور کوئی نہیں جانتا کہ اس کا خاتمہ کس چیز پر ہو گا؛ اسی لیے نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «اعمال کا دارومدار خاتموں پر ہے» (۲)۔

دوسرا قول: یہ کہ ولی کے لیے یہ جاننا جائز ہے کہ وہ ولی ہے؛ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم کے لیے یہ جاننا جائز ہے کہ وہ ولی ہیں، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ دوسروں کے لیے یہ جاننا جائز ہے کہ وہ اللہ تعالیٰ کے ولی ہیں، تو خود ان کے لیے یہ جاننا جائز ہوا۔ اور نبی صلی اللہ علیہ وسلم نے اپنے دس صحابہ کو ان کے حال کے بارے میں خبر دی کہ وہ جنتی ہیں، پھر بھی اس سے ان کا خوف زائل نہیں ہوا، بلکہ وہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ کی زیادہ تعظیم کرنے والے اور زیادہ خوف و ہیبت رکھنے والے تھے، تو جب ان دس کے لیے یہ جائز ہوا اور اس نے انہیں خوف سے باہر نہیں نکالا، تو دوسرے بھی ایسے ہی ہیں۔

اور شبلی کہا کرتے تھے: میں اس جانب کی امان ہوں، چنانچہ جب وہ فوت ہوئے اور دفن کیے گئے تو اسی دن دیلم نے دجلہ پار کیا اور بغداد پر قابض ہو گئے(۳)، اور لوگ کہتے تھے: دو مصیبتیں ہیں: شبلی کی موت اور دیلم کا پار کرنا۔ اور یہ نہیں کہا جاتا کہ اس بات کا احتمال ہے کہ یہ استدراج ہو؛ کیونکہ اگر یہ جائز ہوتا تو یہ بھی جائز ہوتا کہ نبی کو یہ معلوم نہ ہو کہ وہ اللہ کے نبی اور ولی ہیں؛ اس احتمال کی وجہ سے کہ یہ استدراج ہو سکتا ہے، تو جب یہ جائز نہیں ہوا؛ کیونکہ اس میں معجزات کا بطلان ہے تو یہ بھی جائز نہیں ہوا، کیونکہ اس میں کرامات کا بطلان ہے۔ اور ظہور سے متعلق جو مروی ہے...

---

(۱) الرسالة القشيرية ۴/۱۵۶۔ (۲) سابقہ ۱/۲۹۶۔ (۳) اس قول کو صاحب الديباج المذهب ۱/۳۶۳ نے ذکر کیا ہے۔ اور دیلم: ایک قوم ہے جن کا نام ان کی سرزمین کے نام پر رکھا گیا بعض اہل اثر کے قول کے مطابق، اور یہ ان کے کسی باپ کا نام نہیں ہے، اور اقلیم دیلم میں قومس، جرجان، طبرستان اور دیلم و خزر شامل ہیں۔ معجم البلدان ۲/۵۴۴، اور احسن التقاسيم في معرفة الأقاليم للبشاري ص ۲۷۱۔

Surah Al-Kahf: Verses 77 - 78 Page 343

Miracles at the hands of Bal'am (1) and his subsequent withdrawal from religion due to His saying: {So he slipped away from them} [Al-A'raf: 175]. Thus, the verse does not imply that he was a saint and then his sainthood was stripped from him. What has been reported about miracles occurring at his hands are solitary reports (Ahad) that do not necessitate definitive knowledge (2). And Allah knows best.

The difference between a miracle (Mu'jiza) and a saintly marvel (Karama) is that the condition for a marvel is concealment, while the condition for a miracle is manifestation. It was also said: a marvel is what appears without a claim [of prophethood], and a miracle is what appears upon the claim of the prophets when they are asked for proof, and its effect becomes apparent (3). The conditions for miracles were mentioned earlier in the book's introduction (4). Praise be to Allah alone, who has no partner.

As for the Hadiths indicating the existence of saintly marvels, among them is what Al-Bukhari (5) narrated from the Hadith of Abu Hurairah, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) sent ten men as a reconnaissance mission and appointed Asim bin Thabit Al-Ansari as their leader. He was the grandfather (6) of Asim bin Umar bin Al-Khattab (may Allah be pleased with him). They set out until they reached Al-Hada, which is between Usfan and Makkah. They were mentioned to a clan of Hudhayl called Banu Lihyan, who set out after them with nearly two hundred footmen, all of whom were archers. They tracked their footprints until they found the remains of their food, dates they had brought from Madinah. They said, "These are the dates of Yathrib." They followed their tracks, and when Asim and his companions saw them, they took refuge on a high ground (7). The people surrounded them and said to them: "Come down and surrender yourselves (8), and you have our covenant and promise that we will not (9) kill any one of you." Asim bin Thabit, the leader, said...

Footnotes: (1) He is Bal'am bin Ba'ura; see what was previously mentioned in 9/383. (2) Ibn Asakir mentioned some of his reports in Tarikh Dimashq 10/396-404. (3) Al-Risalah al-Qushayriyyah 4/148. (4) 1/112 and onwards. (5) In his Sahih (3045). (6) Al-Qastallani said in Irshad al-Sari 5/163: Mus'ab al-Zuhri said: He was rather the maternal uncle of Asim, not his grandfather; because the mother of Asim bin Umar bin Al-Khattab was Jamila bint Thabit bin Abi al-Aflah, the sister of Asim bin Thabit, and her name was Asiyah. Al-Kirmani said: This is what the majority hold. (7) Al-

Fadfad: The elevated ground. Al-Qamus (Fadad). (8) In (D) and (M): your hands. (9) In (M): Except.

सूरह अल-कहफ़: आयत 77 - 78 पृष्ठ 343

बलाम (1) के हाथों होने वाले चमत्कारों (करामात) और उसके बाद धर्म से उसके हटने के बारे में अल्लाह का कथन है: {तो वह उनसे निकल भागा} [अल-अराफ़: 175]। अतः आयत में यह नहीं है कि वह वली था और फिर उसकी विलायत (संतत्व) छिन गई। उसके हाथों जो चमत्कारिक घटनाएं हुईं, वे ऐसी खबरें (अहाद) हैं जिनसे निश्चित ज्ञान (2) प्राप्त नहीं होता। और अल्लाह बेहतर जानता है।

मोजज़ा (पैगंबर का चमत्कार) और करामात (वली का चमत्कार) के बीच अंतर यह है कि करामात की शर्त उसका गुप्त रहना है, और मोजज़े की शर्त उसका प्रकट होना है। यह भी कहा गया है कि करामात वह है जो बिना किसी दावे के प्रकट हो, और मोजज़ा वह है जो पैगंबरों के दावे पर प्रकट हो जब उनसे प्रमाण माँगा जाए, तब उसका प्रभाव दिखाई देता है (3)। मोजज़े की शर्तें पुस्तक की प्रस्तावना (4) में पहले बताई जा चुकी हैं। सारी प्रशंसा केवल अल्लाह के लिए है, जिसका कोई शरीक (साझीदार) नहीं है।

जहाँ तक करामात की पुष्टि में हदीसों का संबंध है, उनमें से एक वह है जिसे बुखारी (5) ने अबू हुरैरा की हदीस से उद्धृत किया है: उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने दस लोगों को एक जासूसी मिशन (सरिया) पर भेजा और आसिम बिन साबित अल-अंसारी को उनका अमीर नियुक्त किया। वह आसिम बिन उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) के दादा (6) थे। वे चले यहाँ तक कि जब वे अल-हदा पहुँचे, जो उस्फ़ान और मक्का के बीच है, तो हुज़ैल कबीले की एक शाखा, जिसे बनू लहयान कहा जाता था, को उनके बारे में पता चला। वे लगभग दो सौ पैदल सैनिकों के साथ उनके पीछे निकले, जो सभी तीरंदाज़ थे। उन्होंने उनके पैरों के निशानों का पीछा किया यहाँ तक कि उन्हें उनके भोजन के अवशेष मिले, जो मदीना से लाए गए खजूर थे। उन्होंने कहा: "ये यत्रिब के खजूर हैं।" उन्होंने उनके पदचिन्हों का पीछा किया, और जब आसिम और उनके साथियों ने उन्हें देखा, तो उन्होंने एक ऊँची जगह (7) पर शरण ली। लोगों ने उन्हें घेर लिया और उनसे कहा: "नीचे उतरो और खुद को हमारे हवाले कर दो (8), और तुम्हारे लिए हमारा वादा और संधि है कि हम तुममें से किसी को भी नहीं मारेंगे (9)।" तो अमीर आसिम बिन साबित ने कहा...

पाद-टिप्पणियाँ: (1) वह बलाम बिन बाऊरा है, देखें जो 9/383 में पहले गुजर चुका है। (2) इब्न असाकिर ने तारीखे दमिश्क 10/396-404 में उसकी कुछ खबरों का उल्लेख किया है। (3) अल-रिसाला अल-कुशैरिया 4/148। (4) 1/112 और उसके बाद। (5) उनकी सहीह (3045) में। (6)

अल-क़स्तलानी ने इरशाद अल-सारी 5/163 में कहा: मुसाब अल-ज़ुहरी ने कहा: वह आसिम के मामा थे, दादा नहीं; क्योंकि आसिम बिन उमर बिन अल-खत्ताब की माँ जमीला बिन्त साबित बिन अबी अल-अफ़लह थीं, जो आसिम बिन साबित की बहन थीं और उनका नाम आसिया था। अल-किरमानी ने कहा: और यही बहुमत की राय है। (7) अल-फदफ़द: ऊँची जगह। अल-क़ामूस (फ़ददद)। (8) (द) और (म) में: अपने हाथ। (9) (म) में: कि नहीं।

سورہ الکہف: آیات 77 - 78 صفحہ 343

بلعام (1) کے ہاتھوں پر کرامات کا ظہور اور اس کے بعد اس کا دین سے نکل جانا اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے ہے: ﴿فَانْسَلَخَ مِنْهَا﴾ [الاعراف: 175]۔ چنانچہ آیت میں یہ نہیں ہے کہ وہ ولی تھا پھر اس سے ولایت چھن گئی۔ اور جو یہ نقل کیا گیا ہے کہ اس کے ہاتھوں پر ایسی چیزیں ظاہر ہوئیں جو کرامات کے قائم مقام تھیں، وہ خبرِ واحد ہیں جو علمِ یقینی (2) کا فائدہ نہیں دیتیں۔ واللہ اعلم۔

معجزہ اور کرامت کے درمیان فرق یہ ہے کہ کرامت کی شرط اس کا چھپا رہنا ہے، اور معجزے کی شرط اس کا ظاہر ہونا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ کرامت وہ ہے جو بغیر دعوے کے ظاہر ہو، اور معجزہ وہ ہے جو انبیاء کے دعوے کے وقت ظاہر ہو جب ان سے دلیل طلب کی جائے، تب اس کا اثر ظاہر ہوتا ہے (3)۔ معجزے کی شرائط کتاب کے مقدمہ (4) میں گزر چکی ہیں، اور تمام تعریفیں اللہ اکیلے کے لیے ہیں جس کا کوئی شریک نہیں۔

جہاں تک کرامات کے ثبوت پر دلالت کرنے والی احادیث کا تعلق ہے، تو ان میں سے وہ ہے جسے بخاری (5) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے دس آدمیوں کا ایک دستہ جاسوسی کے لیے بھیجا اور عاصم بن ثابت انصاری کو ان کا امیر مقرر فرمایا۔ وہ عاصم بن عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ کے دادا (6) تھے۔ وہ روانہ ہوئے یہاں تک کہ جب وہ "الهداة" پہنچے جو عسفان اور مکہ کے درمیان ہے، تو قبیلہ ہذیل کی ایک شاخ بنو لحیان کو ان کی اطلاع مل گئی۔ وہ تقریباً دو سو پیادوں کے ساتھ ان کے پیچھے نکلے جو سب کے سب تیر انداز تھے۔ انہوں نے ان کے قدموں کے نشانات کا پیچھا کیا یہاں تک کہ انہیں ان کے کھانے کی جگہ ملی جہاں مدینہ سے لائی گی کھجوریں تھیں۔ انہوں نے کہا: "یہ یثرب کی

کھجوریں ہیں۔" پھر انہوں نے ان کے نشانات کا پیچھا کیا، جب عاصم اور ان کے ساتھیوں نے انہیں دیکھا تو انہوں نے ایک ٹیلے (7) پر پناہ لی۔ لوگوں نے انہیں گھیر لیا اور ان سے کہا: "نیچے اتر آؤ اور اپنے آپ کو ہمارے حوالے کر دو (8)، تمہارے لیے عہد و میثاق ہے کہ ہم تم میں سے کسی کو قتل نہیں کریں گے (9)۔" تو امیر عاصم بن ثابت نے کہا...

حواشی: (1) وہ بلعام بن باعوراء ہے، دیکھئے جو 9/383 میں گزر چکا ہے۔ (2) ابن عساکر نے تاریخ دمشق 10/396-404 میں اس کی کچھ خبریں ذکر کی ہیں۔ (3) الرسالۃ القشیریۃ 4/148۔ (4) 1/112 اور اس کے بعد۔ (5) اپنی صحیح (3045) میں۔ (6) قسطلانی نے ارشاد الساری 5/163 میں کہا: مصعب زہری نے کہا: وہ عاصم کے ماموں تھے نہ کہ دادا؛ کیونکہ عاصم بن عمر بن الخطاب کی والدہ جمیلہ بنت ثابت بن ابی الافلح تھیں جو عاصم بن ثابت کی بہن تھیں اور ان کا نام عاصیہ تھا۔ کرمانی نے کہا: اکثر کی رائے یہی ہے۔ (7) الفدفد: بلند جگہ۔ القاموس (فدد)۔ (8) (د) اور (م) میں: اپنے ہاتھ۔ (9) (م) میں: الّا (مگر یہ کہ)۔

344 Surah Al-Kahf, Verses 77 - 78 The military expedition: [Khubayb said,] "As for me(1), by Allah, I will not come down today under the protection of a disbeliever. O Allah, inform Your Prophet about us." So they [the enemies] shot arrows and killed 'Asim among seven people. Then three men surrendered to them based on a covenant and a pledge: Khubayb al-Ansari, Ibn al-Dathinah, and another man(2). When they gained control over them, they loosened the strings of their bows and bound them. The third man said, "This is the first act of betrayal! By Allah, I will not accompany you; indeed, I have an example in those," referring to the slain. So they dragged him and tried to force him to accompany them, but he refused, so they killed him. They proceeded with Khubayb and Ibn al-Dathinah until they sold them in Makkah after the Battle of Badr. The sons of al-Harith bin 'Amir bin Nawfal bin 'Abd Manaf bought Khubayb, as it was Khubayb who had killed al-Harith bin 'Amir on the day of Badr. Khubayb remained a prisoner with them. 'Ubayd Allah bin 'Iyad told me(3) that the daughter of al-Harith informed him that when they gathered [to decide his fate], he borrowed a razor from her to shave with, and she lent it to him. She said, "He took a son of mine(4) while I was distracted until he reached him." She said, "I found him sitting the boy on his thigh with the razor in his hand. I became so terrified that Khubayb recognized it on my face. He said, 'Do you fear that I will kill him? I would never do such a thing.'" She said, "By Allah, I never saw a prisoner better than Khubayb. By Allah, I found him one day eating from a bunch of grapes in his hand, though he was bound in iron chains and there was no fruit in Makkah at that time." She used to say, "It was a provision that Allah the Almighty provided for Khubayb." When they took him out of the Haram (sanctuary) to kill him in the hill (non-sacred area), Khubayb said to them, "Let me pray two rak'ahs." They left him, so he prayed two rak'ahs and then said, "Were it not for your thinking that I am afraid of death, I would have prayed more." Then he said(5): "O Allah, count their number, kill them one by one, and leave not one of them." Then he recited:

I care not as long as I am killed as a Muslim, On whichever side my fall for Allah's sake may be. That is for the sake of God, and if He wills, He will bless the joints of a torn corpse.(6)

(1) Not in (D) and (M). (2) He is Abdullah bin Tariq al-Balawi as in Irshad al-Sari 5/164. (3) In (M) and (D): "So he informed". (4) In (M): "Son". He is Abu al-Husayn bin al-Harith bin 'Adi bin Nawfal bin 'Abd Manaf as in Irshad al-Sari 5/165. (5) His saying: "from death I would have increased then he said" is not in the manuscripts. (6) Al-

Qastallani said 5/165: Ibn Hisham said: Most people of knowledge in poetry deny it for Khubayb.

344 सूरह अल-कहफ़, आयत 77 - 78 अभियान: [खबैब ने कहा,] "जहाँ तक मेरी बात है(1), अल्लाह की कसम, मैं आज किसी काफ़िर की सुरक्षा में नीचे नहीं उतरूँगा। ऐ अल्लाह, हमारे बारे में अपने नबी को सूचित कर दे।" तो उन्होंने [दुश्मनों ने] तीर चलाए और सात लोगों के साथ आसिम को शहीद कर दिया। फिर तीन लोग एक वादे और प्रतिज्ञा के आधार पर उनके पास उतरे, वे थे: खबैब अल-अंसारी, इब्न अल-दथिना और एक अन्य व्यक्ति(2)। जब उन्होंने उन पर काबू पा लिया, तो उन्होंने अपने धनुष की डोरी ढीली की और उन्हें बांध दिया। तीसरे व्यक्ति ने कहा, "यह पहला विश्वासघात है! अल्लाह की कसम, मैं तुम्हारे साथ नहीं जाऊँगा; वास्तव में, मेरे लिए उन लोगों में एक उदाहरण है," उसका अर्थ शहीदों से था। इसलिए उन्होंने उसे घसीटा और उसे साथ चलने के लिए मजबूर करने की कोशिश की, लेकिन उसने इनकार कर दिया, तो उन्होंने उसे मार दिया। वे खबैब और इब्न अल-दथिना को लेकर चले गए और बद्र की लड़ाई के बाद उन्हें मक्का में बेच दिया। अल-हारिस बिन आमिर बिन नौफ़ल बिन अब्द मनाफ़ के बेटों ने खबैब को खरीदा, क्योंकि खबैब ने ही बद्र के दिन अल-हारिस बिन आमिर को मारा था। खबैब उनके पास बंदी बनकर रहे। उबैद अल्लाह बिन अयाज़ ने मुझे बताया(3) कि अल-हारिस की बेटी ने उन्हें सूचित किया कि जब वे [उसके भाग्य का फैसला करने के लिए] एकत्र हुए, तो उसने उससे सफाई करने के लिए एक उस्तरा उधार मांगा, और उसने उसे दे दिया। उसने कहा, "उसने मेरे एक बेटे(4) को पकड़ लिया जब मैं बेखबर थी, यहाँ तक कि वह उसके पास पहुँच गया।" उसने कहा, "मैंने उसे पाया कि उसने लड़के को अपनी जांघ पर बिठाया हुआ था और उस्तरा उसके हाथ में था। मैं इतनी डर गई कि खबैब ने मेरे चेहरे पर वह डर पहचान लिया। उसने कहा, 'क्या तुम्हें डर है कि मैं उसे मार दूँगा? मैं ऐसा कभी नहीं करूँगा।'" उसने कहा, "अल्लाह की कसम, मैंने खबैब से बेहतर कोई बंदी कभी नहीं देखा। अल्लाह की कसम, मैंने उसे एक दिन अपने हाथ में अंगूर के गुच्छे से खाते हुए पाया, जबकि वह लोहे की बेड़ियों में जकड़ा हुआ था और उस समय मक्का में कोई फल नहीं था।" वह कहा करती थी, "यह वह जीविका थी जो अल्लाह तआला ने खबैब को प्रदान की थी।" जब वे उसे शहीद करने के लिए हरम (पवित्र क्षेत्र) से बाहर हिल्ल (गैर-पवित्र क्षेत्र) में ले गए, तो खबैब ने उनसे कहा, "मुझे दो रकात नमाज़ पढ़ने दो।" उन्होंने उसे छोड़ दिया, तो उसने दो रकात पढ़ी और फिर कहा, "अगर तुम्हें यह गुमान न होता कि मैं मौत से घबरा रहा हूँ, तो मैं और ज़्यादा नमाज़ पढ़ता।" फिर उसने कहा(5): "ऐ अल्लाह, उनकी गिनती कर ले, उन्हें एक-एक करके मार डाल, और उनमें से किसी को न छोड़।" फिर उसने ये शेर कहे:

मुझे कोई परवाह नहीं जब मैं एक मुसलमान के रूप में मारा जाऊँ अल्लाह की खातिर मेरी शहादत किसी भी तरफ हो। यह अल्लाह की ज़ात के लिए है, और अगर वह चाहेगा, तो एक कटे-फटे शरीर के अंगों पर बरकत बरसाएगा।(6)

(1) (द) और (म) में नहीं है। (2) वह अब्दुल्ला बिन तारिक अल-बलवी है जैसा कि इरशाद अल-सारी 5/164 में है। (3) (म) और (द) में: "तो उसने खबर दी"। (4) (म) में: "बेटा"। वह अबू अल-हुसैन बिन अल-हारिस बिन अदी बिन नौफ़ल बिन अब्द मनाफ़ है जैसा कि इरशाद अल-सारी 5/165 में है। (5) उसका कथन: "मौत से मैंने बढ़ा दिया होता फिर उसने कहा" पांडुलिपियों में नहीं है। (6) अल-कस्तलानी ने 5/165 में कहा: इब्न हिशाम ने कहा: कविता के अधिकांश विद्वान खबैब के लिए इसका खंडन करते हैं।

٣٤٤ سورہ الکہف، آیات ٧٧ - ٧٨ سریہ: (خبیب نے کہا) رہی میری بات(١) تو اللہ کی قسم! میں آج کسی کافر کی پناہ میں نہیں اتروں گا، اے اللہ! ہمارے بارے میں اپنے نبی کو مطلع فرما دے، چنانچہ انہوں نے (دشمنوں نے) تیر برسائے اور عاصم کو سات آدمیوں سمیت شہید کر دیا، پھر تین آدمی عہد و پیمان پر ان کے پاس اتر آئے، اور وہ تھے: خبیب انصاری، ابن الدثنہ اور ایک اور آدمی(٢)، پس جب وہ ان پر قابو پا گئے تو انہوں نے اپنی کمانوں کی تانتیں کھول کر انہیں باندھ دیا، تیسرے آدمی نے کہا: یہ پہلی غداری ہے! اللہ کی قسم میں تمہارے ساتھ نہیں جاؤں گا؛ میرے لیے ان لوگوں میں ایک نمونہ ہے ۔ اس کی مراد مقتولین سے تھی ۔ پس انہوں نے اسے گھسیٹا اور اس پر دباؤ ڈالا کہ وہ ان کے ساتھ چلے لیکن اس نے انکار کر دیا تو انہوں نے اسے قتل کر دیا، پھر وہ خبیب اور ابن الدثنہ کو لے کر چلے گئے یہاں تک کہ غزوہ بدر کے بعد مکہ میں انہیں بیچ دیا، چنانچہ حارث بن عامر بن نوفل بن عبد مناف کے بیٹوں نے خبیب کو خرید لیا، اور خبیب وہی تھے جنہوں نے بدر کے دن حارث بن عامر کو قتل کیا تھا، چنانچہ خبیب ان کے پاس قیدی بن کر رہے؛ مجھے(٣) عبید اللہ بن عیاض نے بتایا کہ حارث کی بیٹی نے انہیں بتایا کہ جب وہ (فیصلہ کرنے کے لیے) جمع ہوئے، تو انہوں نے اس سے استرا مستعار مانگا تاکہ اس سے صفائی کریں تو اس نے انہیں دے دیا، اس نے کہا کہ انہوں نے میرے ایک بیٹے(٤) کو پکڑ لیا جبکہ میں غافل تھی یہاں تک کہ وہ ان کے پاس پہنچ گیا، وہ کہتی ہیں کہ میں نے انہیں پایا کہ وہ لڑکے کو اپنی ران پر بٹھائے ہوئے تھے اور استرا ان کے ہاتھ میں تھا، میں اس قدر خوفزدہ ہوئی کہ خبیب نے میرے چہرے سے اسے پہچان لیا، انہوں نے کہا: کیا تمہیں ڈر ہے کہ میں اسے قتل کر دوں گا؟ میں ایسا ہرگز نہیں کروں گا۔ وہ کہتی ہیں: اللہ کی قسم! میں نے کبھی خبیب سے بہتر کوئی قیدی نہیں دیکھا؛ اللہ کی قسم! میں نے انہیں ایک دن اپنے ہاتھ میں انگور کا خوشہ پکڑے کھاتے ہوئے

دیکھا، حالانکہ وہ لوہے کی بیڑیوں میں جکڑے ہوئے تھے، اور اس وقت مکہ میں کوئی پھل نہیں تھا؛ وہ کہا کرتی تھیں: یہ وہ رزق تھا جو اللہ تعالیٰ نے خبیب کو عطا فرمایا تھا، پس جب وہ انہیں قتل کرنے کے لیے حرم سے باہر حِل کی طرف لے گئے تو خبیب نے ان سے کہا: مجھے چھوڑ دو کہ میں دو رکعت نماز پڑھ لوں، چنانچہ انہوں نے انہیں چھوڑ دیا تو انہوں نے دو رکعتیں پڑھیں پھر کہا: اگر تمہیں یہ گمان نہ ہوتا کہ میں موت سے گھبرا رہا ہوں تو میں اور زیادہ پڑھتا؛ پھر انہوں نے کہا(٥): اے اللہ! ان کی گنتی پوری کر لے، اور انہیں ایک ایک کر کے ہلاک کر دے، اور ان میں سے کسی کو باقی نہ چھوڑ، پھر انہوں نے کہا:

ولستُ أبالي حينَ أُقْتَلُ مُسْلِماً على أيِّ شِقٍّ كان لِله مَصْرَعي وذلك في ذاتِ الإلـهِ وإنْ يَشَـأْ يبـارك علـى أوصـالِ شِـلْـوٍ مُمَزَّعِ(٦) (ترجمہ: اور میں اس بات کی پرواہ نہیں کرتا جب کہ میں مسلمان ہونے کی حالت میں قتل کیا جا رہا ہوں، اللہ کی راہ میں میری شہادت کسی بھی پہلو پر ہو۔ اور یہ اللہ کی ذات کے لیے ہے، اور اگر وہ چاہے تو ایک کٹے پھٹے جسم کے جوڑوں پر برکت نازل فرما دے۔)

(١) (د) اور (م) میں نہیں ہے۔ (٢) وہ عبداللہ بن طارق البلوی ہیں جیسا کہ ارشاد الساری ٥/١٦٤ میں ہے۔ (٣) (م) اور (د) میں ہے: "پس اس نے بتایا"۔ (٤) (م) میں ہے: "بیٹا"۔ اور وہ ابو الحسین بن الحارث بن عدی بن نوفل بن عبد مناف ہیں جیسا کہ ارشاد الساری ٥/١٦٥ میں ہے۔ (٥) ان کا قول: "موت سے میں زیادہ پڑھتا پھر کہا" خطی نسخوں میں نہیں ہے۔ (٦) اور قسطلانی نے ٥/١٦٥ میں کہا: ابن ہشام نے کہا: شعر کے اکثر اہل علم خبیب کے لیے اس کا انکار کرتے ہیں۔

So the Banu al-Harith killed him. It was Khubayb who established the practice of two rak'ahs for every Muslim killed in captivity (as a martyr). Allah Almighty responded to 'Asim on the day he was stricken, informing the Prophet (peace and blessings be upon him) and his companions of their news and what had befallen them. People from the infidels of Quraysh sent for 'Asim when they were told he had been killed, so that they might be brought something from him that they could recognize. He had killed one of their leaders on the day of Badr. So Allah sent over 'Asim something like a cloud of hornets (1) which protected him from their messengers, and they were unable to cut anything from his flesh.

Ibn Ishaq said (2) regarding this story: When 'Asim bin Thabit was killed, the Hudhayl tribe wanted his head to sell it to Sulafah bint Sa'd bin Shuhayd. She had vowed when he struck down her two sons at Uhud: "If I gain power over his head, I will surely drink wine from his skull (3)." However, the hornets prevented them. When they stood between him and them, they said: "Leave him until evening, then they will leave him and we will take him." Then Allah Almighty sent a flash flood in the valley which carried 'Asim away. 'Asim had made a covenant with Allah Almighty that he would never touch a polytheist and no polytheist would ever touch him during his life. So Allah Almighty protected him after his death from what he had abstained from during his life.

And from Amr bin Umayyah al-Damri: The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) had sent him as a lone scout. He said: "I came to Khubayb's cross and climbed it while fearing prying eyes. I released him, and he fell to the ground. Then I hurried and moved away a little, then I turned around and it was as if the earth had swallowed him." In another narration, an addition: "No remains were mentioned for Khubayb until this hour." Mentioned by al-Bayhaqi (4).

Eleventh: It is not denied that a guardian (wali) may have wealth or a property with which he preserves his wealth and family.

(1) A swarm of bees and hornets. Al-Qamus (Dabr). (2) In al-Siyar wa al-Maghazi pp. 329-330, and the author quoted it via Ibn Hisham in al-Sirah 2/171. (3) Al-Qahf: The bone above the brain. Al-Sihah (Qahf). (4) In Dala'il al-Nubuwwah 3/332, and it is with

Ahmad (17252), and its chain of narration is weak; in it is Ibrahim bin Isma'il, who is Ibn Majma' al-Ansari, and he is weak and inconsistent. In (M): "So we did not mention remains for Khubayb."

तो बनू अल-हारिस ने उसे मार डाला। यह खुबैब ही थे जिन्होंने कैद में मारे गए (शहीद हुए) हर मुसलमान के लिए दो रकात की सुन्नत शुरू की थी। अल्लाह तआला ने उस दिन आसिम की पुकार सुन ली जिस दिन वे शहीद हुए थे, और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और उनके साथियों को उनकी खबर और उनके साथ जो हुआ था, उसके बारे में सूचित कर दिया। जब कुरैश के काफिरों को बताया गया कि आसिम मारे गए हैं, तो उन्होंने कुछ लोगों को उनके पास भेजा ताकि वे उनका कोई ऐसा अंग ला सकें जिसे वे पहचान सकें। उन्होंने बदर के दिन उनके एक बड़े नेता को मार डाला था। तो अल्लाह ने आसिम पर भिड़ों (1) के झुंड जैसा साया भेज दिया, जिसने उन्हें उनके दूतों से बचाया, और वे उनके मांस का एक टुकड़ा भी नहीं काट सके।

इब्न इशाक ने (2) इस कहानी के बारे में कहा: जब आसिम बिन साबित शहीद हुए, तो हुज़ैल कबीले के लोग उनका सिर सुलाफा बिंत साद बिन शुहैद को बेचने के लिए ले जाना चाहते थे। उसने उहुद की जंग में अपने दो बेटों के मारे जाने पर मन्नत मांगी थी: "अगर मुझे उसका सिर मिल गया, तो मैं उसकी खोपड़ी (3) में शराब ज़रूर पीऊंगी।" लेकिन भिड़ों ने उन्हें रोक दिया। जब वे उनके और उनके बीच आए, तो उन्होंने कहा: "उसे शाम तक छोड़ दो, फिर वे चले जाएंगे और हम उसे ले लेंगे।" फिर अल्लाह तआला ने घाटी में बाढ़ भेज दी जो आसिम को बहा ले गई। आसिम ने अल्लाह तआला से वादा किया था कि वे अपने जीवन में कभी किसी मुशरिक (मूर्तिपूजक) को नहीं छुएंगे और न ही कोई मुशरिक उन्हें छुएगा। तो अल्लाह तआला ने उनकी मृत्यु के बाद भी उन्हें उस चीज़ से बचाया जिससे वे अपने जीवन में बचते रहे थे।

और अम्र बिन उमय्या अल-दमरी से रिवायत है: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें अकेले जासूस के रूप में भेजा था। उन्होंने कहा: "मैं खुबैब की सूली के पास आया और जासूसी की नज़रों से डरते हुए उस पर चढ़ गया। मैंने उन्हें आज़ाद कर दिया और वे ज़मीन पर गिर पड़े। फिर मैं जल्दी से थोड़ा दूर चला गया, फिर जब पीछे मुड़कर देखा तो ऐसा लगा जैसे ज़मीन उन्हें निगल गई हो।" एक अन्य रिवायत में अतिरिक्त शब्द हैं: "इस घड़ी तक खुबैब के किसी अवशेष का उल्लेख नहीं किया गया है।" इसे अल-बैहकी (4) ने उल्लेख किया है।

ग्यारहवीं बात: यह इनकार नहीं किया जाता है कि एक वली (अभिभावक/पवित्र व्यक्ति) के पास धन या संपत्ति हो सकती है जिससे वह अपने धन और परिवार की रक्षा करता है।

(1) मधुमक्खियों और भिड़ों का समूह। अल-कामूस (दब्र)। (2) अस-सियार वल-मगाज़ी पृष्ठ 329-330 में, और लेखक ने इसे अस-सीरह 2/171 में इब्न हिशाम के माध्यम से उद्धृत किया है। (3) अल-कहफ़: मस्तिष्क के ऊपर की हड्डी। अस-सिहाह (कहफ़)। (4) दलाइल अल-नुबुवह 3/332 में, और यह अहमद (17252) के पास है, और इसकी रिवायत की श्रृंखला कमजोर है; इसमें इब्राहिम बिन इस्माइल हैं, जो इब्न मजमा अल-अंसारी हैं, और वे कमजोर और असंगत हैं। (एम) में: "तो हमने खुबैब के अवशेषों का उल्लेख नहीं किया।"

چنانچہ بنو الحارث نے انہیں قتل کر دیا۔ یہ خبیب ہی تھے جنہوں نے قید میں قتل کیے جانے والے (شہید ہونے والے) ہر مسلمان کے لیے دو رکعت کی سنت جاری کی۔ اللہ تعالیٰ نے عاصم کی پکار اس دن قبول فرمائی جس دن وہ شہید ہوئے، اور نبی کریم ﷺ اور ان کے صحابہ کو ان کی خبر اور جو ان پر گزری تھی اس سے آگاہ کر دیا۔ جب قریش کے کفار کو بتایا گیا کہ عاصم قتل کر دیے گئے ہیں، تو انہوں نے کچھ لوگوں کو ان کے پاس بھیجا تاکہ وہ ان کا کوئی ایسا حصہ لائیں جسے وہ پہچان سکیں، کیونکہ انہوں نے غزوہ بدر کے دن ان کے ایک بڑے سردار کو قتل کیا تھا۔ اللہ تعالیٰ نے عاصم پر بھڑوں (1) کے جھنڈ جیسا بادل بھیج دیا جس نے انہیں ان کے کارندوں سے بچائے رکھا، اور وہ ان کے گوشت کا ایک ٹکڑا بھی نہ کاٹ سکے۔

ابن اسحاق (2) نے اس واقعے کے بارے میں کہا: جب عاصم بن ثابت شہید ہوئے تو قبیلہ ہذیل نے چاہا کہ ان کا سر لے کر سلافہ بنت سعد بن شہید کو فروخت کر دیں، اس نے احد کے دن اپنے دو بیٹوں کے مارے جانے پر منت مانی تھی کہ: "اگر مجھے اس کا سر مل گیا تو میں اس کے کاسہ سر (3) میں شراب ضرور پیوں گی۔" لیکن بھڑوں نے انہیں روک دیا۔ جب بھڑیں ان کے اور ان کے درمیان حائل ہو گئیں تو انہوں نے کہا: "اسے شام تک چھوڑ دو، پھر یہ ہٹ جائیں گی اور ہم اسے لے لیں گے۔" پھر اللہ تعالیٰ نے وادی میں ایک سیلاب بھیجا جو عاصم کو بہا لے گیا۔ عاصم نے اللہ تعالیٰ سے عہد کیا تھا کہ وہ اپنی زندگی میں کسی مشرک کو چھوئیں گے اور نہ ہی کوئی مشرک انہیں کبھی چھوئے گا۔ تو اللہ تعالیٰ نے ان کی وفات کے بعد بھی انہیں اس چیز سے بچا لیا جس سے وہ اپنی زندگی میں بچتے رہے تھے۔

اور عمرو بن امیہ الضمری سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے انہیں تنہا جاسوس بنا کر بھیجا تھا۔ انہوں نے کہا: "میں خبیب کی سولی کی لکڑی کے پاس آیا اور جاسوسی کی نظروں سے ڈرتے ہوئے اس پر چڑھ گیا۔ میں نے انہیں آزاد کر دیا تو وہ زمین پر گر پڑے۔ پھر میں تیزی سے تھوڑا دور ہٹ گیا، پھر مڑ کر دیکھا تو ایسا لگا جیسے زمین انہیں نگل گئی ہو۔" ایک دوسری روایت میں یہ اضافہ ہے: "اب تک خبیب کی ہڈیوں تک کا تذکرہ نہیں ملتا۔" اسے بیہقی (4) نے ذکر کیا ہے۔

گیارہویں بات: اس بات کا انکار نہیں کیا جا سکتا کہ کسی ولی کے پاس مال یا جائیداد ہو جس سے وہ اپنے مال اور اہل و عیال کی حفاظت کرے۔

(1) شہد کی مکھیوں اور بھڑوں کا گروہ۔ القاموس (دبر)۔ (2) السیر والمغازی ص 329-330 میں، اور مصنف نے اسے ابن ہشام کے واسطے سے السیرۃ 2/171 میں نقل کیا ہے۔ (3) القحف: وہ ہڈی جو دماغ کے اوپر ہوتی ہے۔ الصحاح (قحف)۔ (4) دلائل النبوۃ 3/332 میں، اور یہ احمد (17252) کے پاس ہے، اس کی سند ضعیف ہے، اس میں ابراہیم بن اسماعیل ہیں جو ابن مجمع الانصاری ہیں، وہ ضعیف ہیں اور ان کی روایت میں اضطراب ہے۔ (م) میں ہے: ہم نے خبیب کی ہڈیوں کا ذکر نہیں کیا۔

٣٤٦ Surah Al-Kahf: Verses 77 - 78

And suffice it for you to consider the Companions and their wealth, along with their guardianship and virtue; they are the proof against others. In "Sahih" Muslim, on the authority of Abu Hurayrah, the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "While a man was in a desolate land, he heard a voice in a cloud saying: 'Water the garden of so-and-so.' So that cloud turned aside and emptied its water in a rocky land (Harrah). Suddenly, one of those water-courses (Sharjah) had collected all that water. He followed the water and found a man standing in his garden diverting the water with his shovel. He said: 'O servant of Allah, what is your name?' He replied: 'So-and-so,' the very name he had heard from the cloud. The man asked him: 'O servant of Allah, why did you ask my name?' He replied: 'I heard a voice in the cloud from which this water came saying: Water the garden of so-and-so (your name). What do you do with it?' He said: 'Since you have asked this, I look at what comes out of it and give one-third as charity, I and my family eat one-third, and I return one-third into it (for cultivation).'" And in another narration: "And I give one-third to the poor, the needy, and the wayfarer" (1).

I say: This Hadith does not contradict his statement (peace and blessings be upon him): "Do not take up estates (farms) lest you should incline towards the world." Al-Tirmidhi (2) narrated it from the Hadith of Ibn Mas'ud and said: It is a Hasan (good) Hadith. This is interpreted as applying to those who take them up to accumulate wealth or to live in luxury and enjoy their splendor. As for one who takes it up as a means of livelihood to protect his religion and his family, taking it with this intention is among the best of deeds and is one of the best types of wealth. He (peace and blessings be upon him) said: "Excellent is the righteous wealth for the righteous man" (3). People have spoken much about the miracles (karamat) of the saints (awliya), and what we have mentioned is sufficient. Allah is the Granter of success for guidance.

The Twelfth: His saying (Exalted is He): "You could have taken a reward for it" [18:77]. In this there is evidence for the validity and permissibility of hiring (ijarah), which is the Sunnah of the Prophets and the saints, as will be explained in Surah Al-Qasas (4), if Allah wills.

---

(1) Sahih Muslim (2984), and it is with Ahmad (7941). (2) Sunan al-Tirmidhi (2328), and it is with Ahmad (3579), and al-Bukhari in at-Tarikh al-Kabir 4/54, and its chain of narration is weak due to the weakness of al-Mughirah bin Sa'd bin al-Akram. (3)

Narrated by Ahmad (17763), and Ibn Hibban (3210), from the Hadith of Amr bin al-Aas (may Allah be pleased with him). (4) At verse 26.

३४६ सूरा अल-कहफ़: आयत ७७ - ७८

और सहाबा और उनके धन के बारे में उनकी विलायत (संरक्षण) और उनकी श्रेष्ठता के साथ विचार करना आपके लिए काफी है, और वे दूसरों पर दलील हैं। और "सहीह" मुस्लिम में अबू हुरैरा से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "एक आदमी जंगल की ज़मीन में था कि उसने एक बादल में आवाज़ सुनी: 'फलां के बगीचे को पानी दो'। तो वह बादल एक तरफ हट गया और अपना पानी एक पथरीली ज़मीन (हर्रा) में खाली कर दिया। अचानक उन नालियों (शारजा) में से एक ने उस पूरे पानी को समेट लिया। उसने पानी का पीछा किया तो देखा कि एक आदमी अपने बगीचे में खड़ा फावड़े से पानी मोड़ रहा है। उसने कहा: 'ऐ अल्लाह के बंदे, तुम्हारा नाम क्या है?' उसने कहा: 'फलां', वही नाम जो उसने बादल से सुना था। उस आदमी ने उससे पूछा: 'ऐ अल्लाह के बंदे, तुमने मुझसे मेरा नाम क्यों पूछा?' उसने कहा: 'मैंने उस बादल में एक आवाज़ सुनी जिसका यह पानी है, वह कह रहा था: फलां (तुम्हारे नाम) के बगीचे को पानी दो। तो तुम इसमें क्या करते हो?' उसने कहा: 'जब तुमने यह बात कह ही दी है, तो मैं देखता हूँ कि इससे क्या पैदावार निकलती है, फिर मैं उसका एक तिहाई दान कर देता हूँ, एक तिहाई मैं और मेरा परिवार खाते हैं, और एक तिहाई मैं इसी में वापस लगा देता हूँ।" और एक अन्य रिवायत में है: "और मैं उसका एक तिहाई गरीबों, मांगने वालों और मुसाफिरों को दे देता हूँ" (१)।

मैं कहता हूँ: यह हदीस उनके(सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) इस कथन के विरोधाभासी नहीं है: "जायदाद (खेत) मत बनाओ वरना तुम दुनिया की तरफ झुक जाओगे"। इसे तिरमिज़ी (२) ने इब्न मसूद की हदीस से निकाला है और उसके बारे में कहा है: यह हदीस 'हसन' है। इसे उन लोगों पर लागू किया जाता है जो इसे अधिकता या विलासिता और इसकी चमक-दमक का आनंद लेने के लिए अपनाते हैं। रहा वह व्यक्ति जो इसे अपनी आजीविका के रूप में अपनाता है जिससे वह अपने धर्म और अपने परिवार की रक्षा करता है, तो इस नियत के साथ इसे अपनाना सर्वोत्तम कार्यों में से है, और यह सर्वोत्तम धनों में से है। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "नेक आदमी के लिए नेक माल कितना अच्छा है" (३)। वलियों (संतों) की करामातों के बारे में लोगों ने बहुत कुछ कहा है, और जो हमने उल्लेख किया है वह पर्याप्त है, और अल्लाह ही मार्गदर्शन की सफलता देने वाला है।

बारहवीं बात: अल्लाह तआला का यह फरमान: "आप इसके लिए पारिश्रमिक ले सकते थे" [१८:७७] इसमें मजदूरी (इजारा) की वैधता और अनुमेयता का प्रमाण है, और यह नबियों और वलियों की सुन्नत है जैसा कि सूरा 'क़सस' (४) में इसके विवरण में आएगा, यदि अल्लाह ने चाहा।

(१) सहीह मुस्लिम (२९८४), और यह अहमद (७९४१) के पास भी है। (२) सुनन अल-तिरमिज़ी (२३२८), और यह अहमद (३५७९), और अल-बुखारी 'अत-तारीख अल-कबीर' ४/५४ में भी है, और मुग़ीरा बिन साद बिन अल-अकरम की कमज़ोरी के कारण इसकी इनाद कमज़ोर है। (३) इसे अहमद (१७७६३) और इब्न हिब्बान (३२१०) ने अम्र बिन अल-आस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। (४) आयत २६ के पास।

۳۴۶ سورة الکہف: آیات ۷۷ - ۷۸

اور صحابہ اور ان کے اموال کے بارے میں ان کی ولایت اور فضیلت کے ساتھ آپ کا غور کرنا کافی ہے، اور وہ دوسروں پر حجت ہیں۔ "صحیح" مسلم میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "ایک آدمی چٹیل میدان میں تھا کہ اس نے ایک بادل میں آواز سنی: 'فلاں کے باغ کو پانی دو'۔ پس وہ بادل ایک طرف مڑ گیا اور اپنا پانی ایک سنگلاخ زمین (حرہ) میں انڈیل دیا۔ اچانک ان نالیوں (شرجہ) میں سے ایک نے وہ سارا پانی سمیٹ لیا۔ اس نے پانی کا پیچھا کیا تو دیکھا کہ ایک شخص اپنے باغ میں کھڑا اپنے کدال سے پانی پھیر رہا ہے۔ اس نے کہا: 'اے اللہ کے بندے، آپ کا نام کیا ہے؟' اس نے کہا: 'فلاں'، وہی نام جو اس نے بادل سے سنا تھا۔ اس نے اس سے کہا: 'اے اللہ کے بندے، آپ نے مجھ سے میرا نام کیوں پوچھا؟' اس نے کہا: 'میں نے اس بادل میں جس کا یہ پانی ہے ایک آواز سنی تھی جو کہہ رہی تھی: فلاں (تمہارے نام) کے باغ کو سیراب کرو۔ تو تم اس میں کیا کرتے ہو؟' اس نے کہا: 'پس جب تم نے یہ بات پوچھ لی ہے، تو میں دیکھتا ہوں کہ اس سے کیا نکلتا ہے، پھر میں اس کا ایک تہائی صدقہ کر دیتا ہوں، ایک تہائی میں اور میرے اہل و عیال کھاتے ہیں، اور ایک تہائی میں اسی میں واپس لگا دیتا ہوں'۔" اور ایک روایت میں ہے: "اور میں اس کا ایک تہائی مسکینوں، مانگنے والوں اور مسافروں کے لیے کر دیتا ہوں" (۱)۔

میں کہتا ہوں: یہ حدیث آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کے اس قول کے خلاف نہیں ہے: "تم جائیداد (کھیت) مت بناؤ ورنہ تم دنیا کی طرف مائل ہو جاؤ گے"۔ اسے ترمذی (۲) نے ابن مسعود کی حدیث سے روایت کیا ہے اور اس کے بارے میں کہا ہے: یہ حدیث حسن ہے؛ کیونکہ یہ اس شخص پر محمول ہے جو اسے بکثرت مال جمع کرنے یا عیش و آرام اور اس کی چمک دمک سے لطف

اندوز ہونے کے لیے اپنائے۔ رہا وہ شخص جس نے اسے اپنی معیشت بنایا ہے جس سے وہ اپنے دین اور اپنے اہل و عیال کی حفاظت کرتا ہے، تو اس نیت کے ساتھ اسے بنانا بہترین اعمال میں سے ہے، اور یہ بہترین اموال میں سے ہے۔ آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) نے فرمایا: "نیک آدمی کے لیے نیک مال کیا ہی خوب ہے" (۳)۔ اولیاء کرام کی کرامات کے بارے میں لوگوں نے بہت کچھ لکھا ہے، اور جو کچھ ہم نے ذکر کیا ہے وہ کافی ہے، اور اللہ ہی ہدایت کی توفیق دینے والا ہے۔

بارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "لَاتَّخَذْتَ عَلَيْهِ أَجْرًا" (آپ اس پر مزدوری لے سکتے تھے) اس میں اجرت (مزدوری) کے جائز ہونے کی دلیل ہے، اور یہ انبیاء اور اولیاء کی سنت ہے جیسا کہ سورۃ "قصص" (۴) میں اس کا بیان آئے گا، ان شاء اللہ۔

---

(۱) صحیح مسلم (۲۹۸۴)، اور یہ احمد (۷۹۴۱) کے ہاں بھی ہے۔ (۲) سنن ترمذی (۲۳۲۸)، اور یہ احمد (۳۵۷۹)، اور بخاری کی تاریخ الکبیر ۵۴/۴ میں ہے، اور اس کی سند مغیرہ بن سعد بن الاخرم کے ضعف کی وجہ سے ضعیف ہے۔ (۳) اسے احمد (۱۷۷۶۳)، اور ابن حبان (۳۲۱۰) نے عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۴) آیت ۲۶ کے پاس۔

Surah Al-Kahf: Verses 77 - 78 347

Allah Almighty. The majority read: «لَاتَّخَذْتَ» (la-ttakhadhta) and Abu 'Amr read: «لَتَّخِذْتَ» (la-takhidhta), which is the reading of Ibn Mas'ud, al-Hasan, and Qatadah (1). These are two linguistic variations with the same meaning from "al-akhdh" (taking) (2), like your saying: "tabi'a" and "ittaba'a", and "taqa" and "ittaqa" (3). Some reciters merged the "dhal" into the "ta", while others did not. In the Hadith of Ubayy ibn Ka'b: "Had you willed, you could have been given a reward" (4). This was issued from Moses as an inquiry in the form of a suggestion, not an objection. At that point, al-Khidr said to him: {This is the parting between me and you} by virtue of what you conditioned upon yourself (5). Repeating "between me and you" and diverting from "between us" is for the purpose of emphasis. Sibawayh said: Just as it is said, "May Allah disgrace the liar between me and you," meaning: from us (6). Ibn Abbas said: Moses's speech regarding the ship and the boy was for Allah's sake, but his speech regarding the wall was for himself, seeking something of the worldly life, and that was the cause of the parting (7). Wahb ibn Munabbih said: That wall was a wall whose height in the sky was a hundred cubits.

The Thirteenth point: Allah's saying: {I will inform you of the interpretation of that over which you were unable to have patience}. The interpretation of something is its outcome; meaning: he said to him: I will inform you why I did what I did. It was said in the interpretation of these verses that happened to Moses with al-Khidr: they are an argument against Moses, and a wonder for him. That is because when he denounced the matter of piercing the ship, he was called: O Moses, where was this management of yours while you were in the ark, cast into the sea? When he denounced the matter of the boy, it was said to him: Where is this denunciation of yours from your striking the Copt and finishing him off? When he denounced the building of the wall, he was called: Where is this from your lifting the well stone for the daughters of Shu'ayb without a reward? (8)

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/534, and the text is from it; and Al-Taysir p. 145; and Al-Sab'ah p. 396. (2) Al-Mufhim 6/209 - 210. (3) Tafsir al-Baghawi 3/176. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/534. (5) Al-Mufhim 6/210. (6) Ma'ani al-Qur'an wa I'rabuhu by al-Zajjaj 3/304, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/468. (7) Lata'if al-Isharat 2/411. (8) 'Ara'is al-Majalis pp. 231 - 232.

सूरह अल-कहफ़: आयत 77 - 78 347

अल्लाह सर्वशक्तिमान। अधिकांश ने पढ़ा: «لَاتَّخَذْتَ» (ला-त्तखधता) और अबू अम्र ने पढ़ा: «لَتَّخِذْتَ» (ला-तखिधता), जो इब्न मसूद, अल-हसन और क़तादा की रीडिंग है (1)। ये दोनों भाषाई विविधताएं"अल-अखध" (लेना) से एक ही अर्थ रखती हैं (2), जैसे आपका कहना: "तबिअ" और "इत्तबअ", और "तक़ा" और "इत्तक़ा" (3)। कुछ पाठकों ने "धाल" को "ता" में मिला दिया, जबकि कुछ ने नहीं मिलाया। उबैय इब्न काब की हदीस में है: "यदि आप चाहते, तो आपको पुरस्कार दिया जा सकता था" (4)। यह मूसा की ओर से एक सुझाव के रूप में एक प्रश्न था, न कि आपत्ति। उस समय, अल-खिज़्र ने उनसे कहा: {यह मेरे और तुम्हारे बीच जुदाई है} उस शर्त के आधार पर जो आपने खुद पर रखी थी (5)। "मेरे और तुम्हारे बीच" दोहराना और "हमारे बीच" से हटना ज़ोर देने के उद्देश्य से है। सिबवैह ने कहा: जैसे कहा जाता है, "अल्लाह मेरे और तुम्हारे बीच के झूठे को अपमानित करे," जिसका अर्थ है: हम में से (6)। इब्न अब्बास ने कहा: जहाज़ और लड़के के बारे में मूसा का भाषण अल्लाह के लिए था, लेकिन दीवार के बारे में उनका भाषण उनके अपने लिए था, दुनिया की किसी चीज़ की तलाश में, और यही जुदाई का कारण था (7)। वहब इब्न मुनाबिह ने कहा: वह दीवार एक ऐसी दीवार थी जिसकी आकाश में ऊँचाई सौ हाथ थी।

तेरहवाँ बिंदु: अल्लाह का कहना: {मैं आपको उस चीज़ की व्याख्या के बारे में सूचित करूँगा जिस पर आप धैर्य रखने में असमर्थ थे}। किसी चीज़ की व्याख्या उसका परिणाम है; अर्थात: उन्होंने उससे कहा: मैं आपको सूचित करूँगा कि मैंने जो किया वह क्यों किया। अल-खिज़्र के साथ मूसा के साथ हुई इन आयतों की व्याख्या में कहा गया है: वे मूसा के खिलाफ एक तर्क हैं, और उनके लिए एक आश्चर्य है। ऐसा इसलिए है क्योंकि जब उन्होंने जहाज़ में छेद करने के मामले की निंदा की, तो उन्हें पुकारा गया: हे मूसा, तुम्हारा यह प्रबंधन कहाँ था जब तुम संदूक में थे, समुद्र में फेंके गए थे? जब उन्होंने लड़के के मामले की निंदा की, तो उनसे कहा गया: कप्ती को मारने और उसे खत्म करने के मामले में तुम्हारी यह निंदा कहाँ है? जब उन्होंने दीवार बनाने की निंदा की, तो उन्हें पुकारा गया: शुऐब की बेटियों के लिए बिना किसी इनाम के कुएं का पत्थर उठाने के मामले में यह कहाँ है? (8)

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/534, और पाठ उसी से है; और अल-तयसीर पृ. 145; और अल-सबआ पृ. 396। (2) अल-मुफ्हिम 6/209 - 210। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 3/176। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/534। (5) अल-मुफ्हिम 6/210। (6) मआनी अल-क़ुरआन व इआराभु अल-ज़ज्जाज

3/304 द्वारा, और इआराब अल-क़ुरआन अल-नहस 2/468 द्वारा। (7) लत़ाइफ़ अल-इशारत 2/411। (8) अराइस अल-मजालिस पृ. 231 - 232।

سورہ الکہف: آیات 77 - 78 347

اللہ تعالیٰ۔ جمہور نے پڑھا: «لَاتَّخَذْتَ» اور ابو عمرو نے پڑھا: «لَتَّخِذْتَ» اور یہ ابن مسعود، الحسن اور قتادہ کی قرأت ہے (1)، اور یہ دونوں لغات "الاخذ" (لینا) سے ایک ہی معنی میں ہیں (2)، جیسے آپ کا قول: "تبع" اور "اتبع"، اور "تقی" اور "اتقی" (3)۔ بعض قراء نے "ذال" کو "تاء" میں مدغم کر دیا، اور بعض نے نہیں کیا۔ ابی بن کعب کی حدیث میں ہے: "اگر آپ چاہتے تو آپ کو اجر دیا جاتا" (4)۔ اور یہ موسیٰ کی طرف سے عرض کے طور پر سوال تھا نہ کہ اعتراض کے طور پر، تو اس وقت خضر نے ان سے کہا: {یہ میرے اور تمہارے درمیان جدائی ہے} اس حکم کے مطابق جو آپ نے اپنے نفس پر شرط لگائی تھی (5)۔ اور "میرے اور تمہارے درمیان" کی تکرار اور "ہمارے درمیان" سے انحراف تاکید کے معنی کے لیے ہے۔ سیبویہ نے کہا: جیسا کہ کہا جاتا ہے: "اللہ میرے اور تمہارے درمیان جھوٹے کو رسوا کرے،" یعنی: ہم سے (6)۔ ابن عباس نے کہا: کشتی اور لڑکے کے بارے میں موسیٰ کا قول اللہ کے لیے تھا، اور دیوار کے بارے میں ان کا قول اپنے نفس کے لیے دنیا کی کسی چیز کی طلب میں تھا، تو یہی فراق کا سبب بنا (7)۔ وہب بن منبہ نے کہا: وہ دیوار ایسی دیوار تھی جس کی آسمان میں لمبائی سو گز تھی۔

تیرہویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {میں تجھے اس بات کی حقیقت بتاؤں گا جس پر تو صبر نہ کر سکا}۔ کسی چیز کی تاویل اس کا انجام ہے، یعنی: اس نے ان سے کہا: میں تمہیں خبر دیتا ہوں کہ میں نے جو کیا وہ کیوں کیا۔ اور خضر کے ساتھ موسیٰ کے ساتھ پیش آنے والی ان آیات کی تفسیر میں کہا گیا ہے: یہ موسیٰ پر حجت ہے، اور ان کے لیے تعجب کی بات ہے۔ وہ یہ کہ جب انہوں نے کشتی پھاڑنے کے معاملے پر اعتراض کیا تو ندا دی گئی: اے موسیٰ، تیری یہ تدبیر کہاں تھی جب تو تابوت میں تھا اور سمندر میں پھینک دیا گیا تھا؟ پھر جب انہوں نے لڑکے کے معاملے پر

اعتراض کیا تو ان سے کہا گیا: تیرا یہ انکار قبطی کو مکا مارنے اور اسے ہلاک کر دینے کے معاملے میں کہاں ہے؟ پھر جب انہوں نے دیوار کھڑی کرنے پر اعتراض کیا تو ندا دی گئی: یہ شعیب کی بیٹیوں کے لیے بغیر اجرت کے کنویں کا پتھر اٹھانے کے معاملے میں کہاں ہے؟ (8)

(1) المحرر الوجيز 3/ 534، اور کلام اسی سے ہے؛ اور التيسير ص145؛ اور السبعة ص396۔ (2) المفهم 6/ 209 - 210۔ (3) تفسير البغوي 3/ 176۔ (4) المحرر الوجيز 3/ 534۔ (5) المفهم 6/ 210۔ (6) معانی القرآن وإعرابه للزجاج 3/ 304، اور إعراب القرآن للنحاس 2/ 468۔ (7) لطائف الإشارات 2/ 411۔ (8) عرائس المجالس ص231 - 232۔

Surah Al-Kahf: Verses 79 - 82 348

Allah Almighty says: {As for the ship, it belonged to poor people working at sea. So I intended to cause defect in it as there was after them a king who seized every [good] ship by force. (79) And as for the boy, his parents were believers, and we feared that he would overburden them by transgression and disbelief. (80) So we intended that their Lord should substitute for them one better than him in purity and nearer to mercy. (81) And as for the wall, it belonged to two orphan boys in the city, and there was beneath it a treasure for them, and their father had been righteous. So your Lord intended that they reach maturity and extract their treasure, as a mercy from your Lord. And I did it not of my own accord. That is the interpretation of that about which you could not have patience. (82)}

Allah Almighty's saying: {As for the ship, it belonged to poor people working at sea.} This was used as evidence by those who said that the 'miskeen' (poor person) is in a better state than the 'faqir' (destitute person), and this meaning was fully discussed in Surah Bara'ah (At-Tawbah)(1). It has been said: They were traders, but in terms of being travelers with little in the middle of the sea, and in a state of weakness in defending against a crisis, they were described as 'masakin' (poor), as they were in a state for which one feels pity for them. This is like when you say to a rich man who has fallen into an abyss or a crisis: "poor man"(2). Ka'b and others said: It belonged to ten brothers among the poor who inherited it from their father; five were chronically ill/disabled, and five worked at sea(3). It was also said: They were seven, each of them having a chronic illness that the others did not have. Al-Naqqash mentioned their names(4). As for the workers among them; one was a leper, the second was one-eyed, the third was lame, the fourth had a hernia (adar), and the fifth was feverish, with a fever that never left him his whole life, and he was the youngest of them. The five who could not work were: blind, deaf, mute, paralyzed, and insane. The sea in which they worked was between Persia and Rome, as mentioned by Al-Tha'labi.

A group read it as: "limassakin" with a double 's' (shaddah on the seen)(5), and there were different opinions about it. It was said: they are sailors...

---

(1) 10/246. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/534 - 535. (3) Tafsir al-Baghawi 3/176, and al-Mufhim 6/210. (4) Al-Ta'rif wal-I'lam p. 104. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/535, and our master Ali ibn Abi Talib recited it thus, as in al-Bahr al-Muhit 6/153.

सूरह अल-कहफ़: आयत 79 - 82 348

अल्लाह तआला का फरमान है: {जहाँ तक उस कश्ती का मामला है, तो वह कुछ मिस्कीनों (ग़रीबों) की थी जो समुद्र में काम करते थे। तो मैंने चाहा कि उसे दोषपूर्ण बना दूँ क्योंकि उनके आगे एक ऐसा बादशाह था जो हर (अच्छी) कश्ती को ज़बरदस्ती छीन लेता था। (79) और रहा वह लड़का, तो उसके माता-पिता मोमिन (ईमान वाले) थे, तो हमें डर हुआ कि वह अपनी सरकशी और कुफ़्र से उन्हें तंग न कर दे। (80) इसलिए हमने चाहा कि उनका रब उन्हें उसके बदले में उससे बेहतर संतान प्रदान करे जो पाकीज़गी में उससे बेहतर हो और दया में उससे अधिक निकट हो। (81) और रही वह दीवार, तो वह नगर के दो यतीम (अनाथ) लड़कों की थी और उसके नीचे उनके लिए एक खजाना था, और उनका बाप एक नेक आदमी था। तो तुम्हारे रब ने चाहा कि वे अपनी जवानी की उम्र को पहुँचें और अपना खजाना निकाल लें, यह तुम्हारे रब की रहमत के कारण हुआ। और मैंने यह सब अपनी मर्ज़ी से नहीं किया। यह है उन बातों की हकीकत जिस पर तुम सब्र न कर सके। (82)}

अल्लाह तआला का फरमान: {जहाँ तक उस कश्ती का मामला है, तो वह कुछ मिस्कीनों की थी जो समुद्र में काम करते थे।} इसे उन लोगों ने दलील के तौर पर पेश किया है जिनका कहना है कि 'मिस्कीन' की हालत 'फकीर' से बेहतर होती है, और यह अर्थ सूरह बरात (अत-तौबा)(1) में पूरी तरह से स्पष्ट किया जा चुका है। यह भी कहा गया है: वे व्यापारी थे, लेकिन इस लिहाज़ से कि वे समुद्र के बीच में कम सामान के साथ मुसाफिर थे, और किसी मुसीबत का सामना करने में कमज़ोर थे, उन्हें 'मिस्कीन' कहा गया, क्योंकि वे ऐसी स्थिति में थे कि उन पर दया आती थी। यह वैसा ही है जैसे आप किसी अमीर आदमी को, जो किसी संकट या मुसीबत में फँस गया हो, कहें: "बेचारा (मिस्कीन)"(2)। का'ब और अन्य लोगों ने कहा: वह दस भाइयों की थी जो मिस्कीन थे, उन्हें वह अपने पिता से विरासत में मिली थी; पाँच अपाहिज थे और पाँच समुद्र में काम करते थे(3)। यह भी कहा गया है: वे सात थे, जिनमें से प्रत्येक को एक ऐसी बीमारी थी जो दूसरे को नहीं थी। अल-नक्का़श ने उनके नामों का उल्लेख किया है(4)। जहाँ तक उनमें से काम करने वालों का सवाल है; उनमें से एक को कोढ़ (लेप्रसी) था, दूसरा काना था, तीसरा लंगड़ा था, चौथे को हर्निया (आदर) था, और पाँचवें को लगातार बुखार रहता था जो पूरी उम्र उसे नहीं छोड़ता था, और वह उनमें सबसे छोटा था। और वे पाँच जो काम करने के काबिल नहीं थे: अंधे, बहरे, गूंगे, अपाहिज और पागल थे। और वह समुद्र जिसमें वे काम करते थे, फारस और रोम के बीच था, जैसा कि अल-था'लबी ने उल्लेख किया है।

एक समूह ने इसे 'लि-मस्साकीना' (सीन पर तशदीद के साथ) पढ़ा है(5), और इसके बारे में अलग-अलग राय है। कहा गया है: वे मल्लाह हैं...

---

(1) 10/246. (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/534 - 535। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 3/176, और अल-मुफ़हिम 6/210। (4) अल-तारीफ़ वल-इ'लाम पृष्ठ 104। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/535, और हमारे आका अली बिन अबी तालिब ने इसे इसी तरह पढ़ा था, जैसा कि अल-बहर अल-मुहीत 6/153 में है।

سورہ الکہف: آیات ۷۹ - ۸۲ ۳۴۸

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِينَ يَعْمَلُونَ فِي الْبَحْرِ فَأَرَدتُّ أَنْ أَعِيبَهَا وَكَانَ وَرَاءَهُم مَّلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ غَصْبًا (۷۹) وَأَمَّا الْغُلَامُ فَكَانَ أَبَوَاهُ مُؤْمِنَيْنِ فَخَشِينَا أَن يُرْهِقَهُمَا طُغْيَانًا وَكُفْرًا (۸۰) فَأَرَدْنَا أَن يُبْدِلَهُمَا رَبُّهُمَا خَيْرًا مِّنْهُ زَكَاةً وَأَقْرَبَ رُحْمًا (۸۱) وَأَمَّا الْجِدَارُ فَكَانَ لِغُلَامَيْنِ يَتِيمَيْنِ فِي الْمَدِينَةِ وَكَانَ تَحْتَهُ كَنزٌ لَّهُمَا وَكَانَ أَبُوهُمَا صَالِحًا فَأَرَادَ رَبُّكَ أَن يَبْلُغَا أَشُدَّهُمَا وَيَسْتَخْرِجَا كَنزَهُمَا رَحْمَةً مِّن رَّبِّكَ ۚ وَمَا فَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِي ۚ ذَٰلِكَ تَأْوِيلُ مَا لَمْ تَسْطِع عَّلَيْهِ صَبْرًا (۸۲)﴾

ترجمہ: {رہی وہ کشتی، تو وہ کچھ مسکینوں کی تھی جو سمندر میں کام کرتے تھے، تو میں نے چاہا کہ اسے عیب دار کر دوں کیونکہ ان کے آگے ایک ایسا بادشاہ تھا جو ہر (صحیح و سالم) کشتی کو زبردستی چھین لیتا تھا۔ (79) اور رہا وہ لڑکا، تو اس کے والدین مومن تھے، تو ہمیں اندیشہ ہوا کہ وہ اپنی سرکشی اور کفر سے انہیں تنگ نہ کر دے(80) ا سو ہم نے چاہا کہ ان کا رب انہیں اس کے بدلے میں اس سے بہتر اولاد عطا فرمائے جو پاکیزگی میں اس سے بہتر ہو اور شفقت میں اس سے زیادہ قریب ہو۔ (81) اور رہی وہ دیوار، تو وہ شہر کے دو یتیم لڑکوں کی تھی اور اس کے نیچے ان کے لیے ایک خزانہ تھا، اور ان کا باپ ایک نیک آدمی تھا۔ تو تمہارے رب نے چاہا کہ وہ اپنی جوانی کی عمر کو پہنچیں اور اپنا خزانہ نکال لیں، یہ تمہارے رب کی رحمت کی وجہ سے ہوا۔ اور میں نے یہ سب اپنی مرضی سے نہیں کیا۔ یہ ہے ان باتوں کی حقیقت جس پر تم صبر نہ کر سکے۔ (82)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {رہی وہ کشتی، تو وہ کچھ مسکینوں کی تھی جو سمندر میں کام کرتے تھے۔} اس سے ان لوگوں نے استدلال کیا ہے جن کا قول ہے کہ 'مسکین' کی حالت 'فقیر' سے بہتر ہوتی ہے، اور یہ معنی سورہ براءت (التوبہ)(1) میں مکمل طور پر بیان ہو چکا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا

ہے: وہ تاجر تھے، لیکن اس لحاظ سے کہ وہ سمندر کی لہروں کے درمیان قلت کے ساتھ مسافر تھے، اور کسی مصیبت کا دفاع کرنے میں کمزوری کی حالت میں تھے، انہیں 'مساکین' کہا گیا، کیونکہ وہ ایسی حالت میں تھے کہ ان پر ترس آتا تھا۔ یہ ایسا ہی ہے جیسے تم کسی مالدار آدمی کو جو کسی گڑھے یا مصیبت میں پڑ گیا ہو، کہو: "مسکین (بیچارہ)"(2)۔ کعب اور دیگر نے کہا: وہ دس بھائیوں کی تھی جو مساکین تھے، انہیں وہ اپنے باپ سے وراثت میں ملی تھی؛ پانچ معذور تھے اور پانچ سمندر میں کام کرتے تھے(3)۔ اور کہا گیا ہے: وہ سات تھے، جن میں سے ہر ایک کو ایسی بیماری تھی جو دوسرے کو نہیں تھی۔ النقاش نے ان کے نام ذکر کیے ہیں(4)۔ رہے ان میں سے کام کرنے والے؛ تو ان میں سے ایک جذامی تھا، دوسرا کانا، تیسرا لنگڑا، چوتھا ہرنیا (آدر) کا مریض، اور پانچواں وہ جسے بخار رہتا تھا جو پوری عمر اسے نہیں چھوڑتا تھا، اور وہ ان میں سب سے چھوٹا تھا۔ اور وہ پانچ جو کام کی طاقت نہیں رکھتے تھے: اندھا، بہرا، گونگا، اپاہج اور مجنون تھے۔ اور وہ سمندر جس میں وہ کام کرتے تھے فارس اور روم کے درمیان تھا، اسے الثعلبی نے ذکر کیا ہے۔

اور ایک گروہ نے اسے 'لِمَسَّاكِينَ' (سین کی تشدید کے ساتھ) پڑھا ہے(5)، اور اس میں اختلاف ہے، پس کہا گیا: وہ ملاح ہیں...

---

(1) 10/246. (2) المحرر الوجيز 3/534 - 535. (3) تفسير البغوى 3/176، اور المفهم 6/210. (4) التعريف والاعلام ص 104. (5) المحرر الوجيز 3/535، اور اسے ہمارے سردار علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے اسی طرح پڑھا تھا، جیسا کہ البحر المحیط 6/153 میں ہے۔

Surah Al-Kahf: Verses 79 - 82 349

...ship, and that is because the 'massak' is the one who holds the ship's leg, and all service is fit for holding it, so they were all called 'masakin' (poor/ship-holders). A group said: By 'masakin' he meant the tanners of 'musuk', which are skins, the singular is 'mask'. The most apparent reading is: 'masakin' with light pronunciation, the plural of 'miskeen' (poor person), and its meaning is: the ship belonged to weak people who should be pitied (1), and God knows best.

His (the Exalted) saying: {And I intended to defect it} means: I make it possessed of a defect. It is said: 'I defected the thing, so it became defected', when it becomes possessed of a defect, so it is 'ma'eeb' and 'a'ib' (2).

And His saying: {And there was behind them a king who seized every ship by force}. Ibn Abbas and Ibn Jubayr read: 'sound/unblemished' (3), and Ibn Abbas and Uthman bin Affan also read: 'good/righteous' (4). 'Wara' (behind) is originally in the sense of 'behind'. Some commentators said: He was behind them and their return was towards him (5). The majority are of the opinion that the meaning of 'wara' here is 'in front', supported by the reading of Ibn Abbas and Ibn Jubayr: {And there was in front of them a king who seized every sound ship by force} (6). Ibn Atiyyah said (7): 'Wara'ahum' is with me according to its literal sense, and that is because these words only come with regard to time. This is because the preceding existing event is 'the front', and what comes after it is 'the behind', which is what follows. This is contrary to what appears at first glance. Contemplate these words in their places wherever they occur, you will find them consistent. So the meaning of this verse is: These people, their work and their effort are followed in time by the usurpation of this king. And whoever read: 'amamahum' (in front of them) meant in place, i.e., as if they were traveling to a country. And his saying, peace be upon...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/535. (2) As-Sihah (article 'ayb'). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/535, and the reading of Ibn Abbas was recorded by at-Tabari 15/356. (4) The reading of Ibn Abbas was recorded by al-Bukhari (4725), Muslim (2380), and at-Tabari 15/356, and the reading of Uthman bin Affan was mentioned by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 3/535. (5) Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 3/305. (6) The reading was mentioned recently. (7) In al-Muharrar al-Wajiz 3/535.

सूरह अल-कहफ: आयतें 79 - 82 349

...जहाज़, और इसका कारण यह है कि 'मस्साक' वह है जो जहाज़ के पैर को थामे रखता है, और सारी सेवा उसे थामने के लिए उपयुक्त है, इसलिए उन सभी को 'मसाकीन' (गरीब/जहाज़ थामने वाले) कहा गया। एक समूह ने कहा: 'मसाकीन' से उनका मतलब 'मुसूक' (चमड़े) के रंगसाज़ों से था, जिसका एकवचन 'मस्क' है। सबसे स्पष्ट पाठ है: 'मसाकीन' हल्की आवाज़ के साथ, जो 'मिस्कीन' (गरीब व्यक्ति) का बहुवचन है, और इसका अर्थ है: वह जहाज़ कमजोर लोगों का था जिन पर दया की जानी चाहिए (1), और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: {तो मैंने चाहा कि उसमें दोष डाल दूँ} अर्थात्: मैं उसे दोषपूर्ण बना दूँ। कहा जाता है: 'मैंने चीज़ को दोषपूर्ण कर दिया, तो वह दोषपूर्ण हो गई', जब वह दोषयुक्त हो जाती है, तो वह 'मईब' और 'आएब' (2) कहलाती है।

और उनका कथन: {और उनके पीछे एक राजा था जो हर जहाज़ को जबरदस्ती छीन लेता था} इब्न अब्बास और इब्न जुबैर ने पढ़ा: 'सहीह/दोषरहित' (3), और इब्न अब्बास और उस्मान बिन अफान ने भी पढ़ा: 'सालेह' (अच्छी/योग्य) (4)। 'वरा' (पीछे) का मूल अर्थ 'पीछे' ही है। कुछ टीकाकारों ने कहा: वह उनके पीछे था और उनकी वापसी उसी की ओर थी (5)। अधिकांश की राय यह है कि यहाँ 'वरा' का अर्थ 'सामने' है, जिसका समर्थन इब्न अब्बास और इब्न जुबैर के पाठ से होता है: {और उनके सामने एक राजा था जो हर सही-सलामत जहाज़ को जबरदस्ती छीन लेता था} (6)। इब्न अतिय्या ने कहा (7): 'वराअहुम' मेरे पास अपने शाब्दिक अर्थ में ही है, और ऐसा इसलिए है क्योंकि ये शब्द केवल समय के संबंध में आते हैं। ऐसा इसलिए है क्योंकि पूर्ववर्ती मौजूदा घटना 'सामने' है, और जो इसके बाद आती है वह 'पीछे' है, जो कि पीछे छूट गया है। यह पहली नज़र में दिखने वाले के विपरीत है। इन शब्दों पर उनके स्थानों पर चिंतन करें जहाँ भी वे आए हैं, आप उन्हें सुसंगत पाएंगे। तो इस आयत का अर्थ है: ये लोग, उनका काम और उनका प्रयास समय के साथ इस राजा द्वारा हड़प लिए जाने के बाद आता है। और जिसने 'अमामहुम' (उनके सामने) पढ़ा, उसका अर्थ स्थान के संबंध में था, यानी जैसे कि वे किसी देश की यात्रा कर रहे हों। और उनका कथन, शांति उन पर...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/535। (2) अस-सिहाह (लेख 'अयब')। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/535, और इब्न अब्बास का पाठ अल-तबरी 15/356 द्वारा निकाला गया था। (4) इब्न अब्बास का पाठ अल-बुखारी (4725), मुस्लिम (2380), और अल-तबरी 15/356 द्वारा निकाला गया था, और

उस्मान बिन अफान के पाठ का उल्लेख इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/535 में किया है। (5) ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-क़ुरान 3/305। (6) पाठ का उल्लेख हाल ही में किया गया था। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/535 में।

سورہ الکہف: آیات 79 - 82 349

کشتی، اور اس کی وجہ یہ ہے کہ 'مساک' وہ ہے جو کشتی کے پاؤں کو تھامے رکھتا ہے، اور تمام خدمت اسے تھامنے کے لیے موزوں ہے، اس لیے سب کو 'مساکین' (غریب/کشتی تھامنے والے) کہا گیا۔ ایک گروہ نے کہا: 'مساکین' سے ان کی مراد 'مسوک' یعنی چمڑوں کے رنگنے والے تھے، اس کا واحد 'مسک' ہے۔ سب سے زیادہ ظاہر قرات تخفیف کے ساتھ 'مساکین' ہے، جو 'مسکین' کی جمع ہے، اور اس کا مطلب یہ ہے کہ: کشتی کمزور لوگوں کی تھی جن پر رحم کیا جانا چاہیے (1)، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس میں نے چاہا کہ اسے عیب دار کر دوں} یعنی: میں اسے عیب والا بنا دوں۔ کہا جاتا ہے: 'میں نے چیز کو عیب دار کیا، پس وہ عیب دار ہوگئی'، جب وہ عیب دار ہو جائے تو وہ 'معیب' اور 'عائب' (2) کہلاتی ہے۔

اور اس کا قول: {اور ان کے پیچھے ایک بادشاہ تھا جو ہر کشتی کو زبردستی چھین لیتا تھا} ابن عباس اور ابن جبیر نے پڑھا: 'صحیحہ' (درست/بے عیب) (3)، اور ابن عباس اور عثمان بن عفان نے 'صالحہ' (نیک/کارآمد) بھی پڑھا (4)۔ 'وراء' (پیچھے) اصل میں 'پیچھے' کے معنی میں ہے۔ بعض مفسرین نے کہا: وہ ان کے پیچھے تھا اور ان کی واپسی اسی کی طرف تھی (5)۔ اور اکثر اس رائے پر ہیں کہ یہاں 'وراء' کا معنی 'سامنے' ہے، جس کی تائید ابن عباس اور ابن جبیر کی قرات سے ہوتی ہے: {اور ان کے سامنے ایک بادشاہ تھا جو ہر صحیح و سالم کشتی کو زبردستی چھین لیتا تھا} (6)۔ ابن عطیہ نے کہا (7): 'وراءہم' میرے نزدیک اپنے لغوی معنی پر ہی ہے، اور وہ اس لیے کہ یہ الفاظ صرف زمانے کی رعایت سے آتے ہیں۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ پیش آنے والا موجودہ واقعہ 'آگے' ہے، اور جو اس کے بعد آتا ہے وہ 'پیچھے' ہے یعنی وہ جو گزر چکا ہے۔ یہ

اس کے برعکس ہے جو پہلی نظر میں ظاہر ہوتا ہے۔ ان الفاظ پر ان کے مقامات پر غور کریں جہاں وہ آئے ہیں، آپ انہیں ایک جیسا پائیں گے۔ تو اس آیت کا معنی یہ ہے: یہ لوگ، ان کا کام اور ان کی کوشش زمانے میں اس بادشاہ کے غصب کرنے کے بعد آتی ہے۔ اور جس نے 'امامہم' (ان کے سامنے) پڑھا اس کی مراد مکان (جگہ) میں تھی، یعنی گویا وہ کسی ملک کی طرف جا رہے ہیں۔ اور ان کا قول علیہ الصلاۃ...

---

(1) المحرر الوجیز 3/ 535۔ (2) الصحاح (مادہ عیب)۔ (3) المحرر الوجیز 3/ 535، اور ابن عباس کی قرات طبری نے 15/356 میں نقل کی ہے۔ (4) ابن عباس کی قرات بخاری (4725)، مسلم (2380)، اور طبری 15/356 نے نقل کی ہے، اور عثمان بن عفان کی قرات ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 3/ 535 میں ذکر کی ہے۔ (5) معاني القرآن للزجاج 3/ 305۔ (6) یہ قرات ابھی گزری ہے۔ (7) المحرر الوجیز 3/ 535 میں۔

Surah Al-Kahf: Verses 79 - 82 350

And peace: "Prayer is before you" (1) meaning in place, otherwise their being at that time was before prayer in time. Contemplate this saying, for it is relieving from the turmoil of these words. It occurred to Qatada in the book of Al-Tabari (2): "And there was behind them a king," Qatada said: before them, do you not see Him saying: "Behind them is Hell" [Al-Jathiya: 10] while it is before them. This saying is not upright, and this is the non-Arabic influence (ajama) that Al-Hasan bin Abi Al-Hasan used to complain about, as Al-Zajjaj said (3).

I say: What the Imam chose was preceded by Ibn Arafa. Al-Harawi said: Ibn Arafa said: A speaker says how did He say: "Behind him" [Ibrahim: 16] while it is before him? Abu Ubaid and Abu Ali Qutrub claimed that this is from the opposites (azdad), and that "behind" (wara') has the meaning of "front" (quddam), and this is not accurate; because "front" is the opposite of "behind", and this is only valid in times, like your saying to a man if he made a promise in Rajab for Ramadan then said: and behind you is Sha'ban, it would be permissible even if it was before him; because he leaves it behind to the time of his promise. Al-Qushayri also pointed to this saying and said: This is only said in times, and it is not said to a man in front of you: "he is behind you," as Al-Farra said (4). Others allowed it, and the people were not aware of the news of the king, so God Almighty informed Al-Khidr until he damaged the ship, and Al-Zajjaj mentioned it (5). Al-Mawardi said (6): The people of Arabic differed in the use of "wara'" (behind) in the place of "amam" (front) in three sayings: One of them: it is permissible to use it in every case, and in every place, and it is from the opposites, God Almighty said: "Behind them is Hell" [Al-Jathiya: 10] meaning: in front of them. And the poet said:

Do the sons of Marwan hope for my hearing and obedience, while my people are Tamim and the desert is behind me (7)

---

(1) Preceded 3/342. (2) In the Tafsir 15/354. (3) In Ma'ani al-Qur'an 2/157. (4) In Ma'ani al-Qur'an 2/157. (5) In Ma'ani al-Qur'an 3/305. (6) In Al-Nukat wa Al-'Uyun 3/332-333. (7) This verse is attributed to Sawwar bin al-Mudrib, and also attributed to Musawir bin Hamtan, and preceded 12/120.

सूरह अल-कहफ़: आयत 79 - 82 350

और शांति: "प्रार्थना (नमाज़) तुम्हारे सामने है" (1) स्थान के अर्थ में, अन्यथा उस समय उनका होना समय के हिसाब से नमाज़ से पहले था। इस कथन पर विचार करें, क्योंकि यह इन शब्दों के शोर-शराबे से राहत देने वाला है। अल-तबारी की पुस्तक में कतादा के लिए आया है (2): "और उनके पीछे एक राजा था," कतादा ने कहा: उनके सामने, क्या आप उन्हें यह कहते हुए नहीं देखते: "उनके पीछे जहन्नुम है" [अल-जाथिया: 10] जबकि वह उनके सामने है। यह कहना सही नहीं है, और यही वह गैर-अरबी प्रभाव (अजमा) है जिससे अल-हसन बिन अबी अल-हसन परेशान थे, अल-ज़ज्जाज ने यह कहा है (3)।

मैंने कहा: इमाम ने जो चुना है, उससे पहले इब्न अराफा ने यह कहा था। अल-हरवी ने कहा: इब्न अराफा ने कहा: कहने वाला कहता है कि उन्होंने यह कैसे कहा: "उसके पीछे से" [इब्राहिम: 16] जबकि वह उसके सामने है? अबू उबैद और अबू अली कुत्रुब ने दावा किया कि यह विपरीतार्थक शब्दों (अज़दाद) में से है, और 'वरा' (पीछे) 'कुद्दाम' (सामने) के अर्थ में है, और यह सही नहीं है; क्योंकि सामने पीछे का विलोम है, और यह केवल समय के मामले में ही सही हो सकता है, जैसे कि आप किसी व्यक्ति से कहें यदि उसने रजब में रमज़ान के लिए वादा किया और फिर कहा: और तुम्हारे पीछे शाबान है, तो यह जायज होगा भले ही वह उसके सामने हो; क्योंकि वह उसे अपने वादे के समय तक पीछे छोड़ देता है। अल-कुशायरी ने भी इस कथन की ओर संकेत किया और कहा: यह केवल समय के संदर्भ में कहा जाता है, और किसी व्यक्ति के लिए जो आपके सामने है यह नहीं कहा जाता कि "वह आपके पीछे है," अल-फर्रा ने यह कहा (4)। अन्य लोगों ने इसकी अनुमति दी, और लोग राजा की खबर से वाकिफ नहीं थे, इसलिए अल्लाह तआला ने खिज्र को सूचित किया जब तक कि उन्होंने नाव को दोषपूर्ण नहीं बना दिया, और अल-ज़ज्जाज ने इसका उल्लेख किया (5)। अल-मावर्दी ने कहा (6): अरबी भाषा के लोगों में 'अमाम' (सामने) के स्थान पर 'वरा' (पीछे) के उपयोग के बारे में तीन मतों पर मतभेद है: पहला: हर हाल में और हर जगह इसका उपयोग जायज है, और यह विपरीतार्थक शब्दों में से है, अल्लाह तआला ने फरमाया: "उनके पीछे जहन्नुम है" [अल-जाथिया: 10] यानी: उनके सामने। और कवि ने कहा:

क्या मरवान के बेटे मेरी बात सुनने और आज्ञा मानने की उम्मीद करते हैं, जबकि मेरी जाति तमीम है और जंगल मेरे पीछे है (7)

(1) पूर्ववर्ती 3/342। (2) तफ़सीर में 15/354। (3) मा'नी अल-कुरान 2/157 में। (4) मा'नी अल-कुरान 2/157 में। (5) मा'नी अल-कुरान 3/305 में। (6) अल-नुकत वल-उयून 3/332-333 में। (7) यह शेर सव्वार बिन अल-मुदरिब से संबंधित है, और मुसाविर बिन हमतान से भी संबंधित है, और पूर्ववर्ती 12/120।

سورہ الکہف: آیات ۷۹ - ۸۲ ۳۵۰

اور سلام: «نماز تمہارے سامنے ہے»(۱) جگہ کے ارادے سے، ورنہ اس وقت ان کا ہونا زمانے کے اعتبار سے نماز سے پہلے تھا۔ اور اس قول پر غور کرو کیونکہ یہ ان الفاظ کے شورو غل سے راحت بخش ہے، اور قتادہ کے لیے طبری کی کتاب میں آیا ہے (۲): «اور ان کے پیچھے ایک بادشاہ تھا» قتادہ نے کہا: ان کے سامنے، کیا تم اسے یہ کہتے ہوئے نہیں دیکھتے: ﴿مِن وَرَائِهِمْ جَهَنَّمُ﴾ [الجاثیہ : ۱۰] حالانکہ وہ ان کے سامنے ہے۔ اور یہ قول درست نہیں ہے، اور یہی وہ عجمیت ہے جس سے حسن بن ابی الحسن نالاں تھے، یہ بات زجاج نے کہی (۳)۔

میں نے کہا: امام نے جس بات کو اختیار کیا ہے اس میں ابن عرفہ ان سے سبقت لے گئے ہیں۔ ہروی نے کہا: ابن عرفہ نے کہا: کہنے والا کہتا ہے کہ اس نے کیسے فرمایا: ﴿مِن وَرَائِهِمْ﴾ [ابراہیم: ۱۶] حالانکہ وہ اس کے سامنے ہے؟ تو ابوعبید اور ابو علی قطرب نے دعویٰ کیا کہ یہ اضداد (الٹ معنی والے الفاظ) میں سے ہے، اور یہ کہ 'وراء' 'قدام' (سامنے) کے معنی میں ہے، اور یہ درست نہیں ہے؛ کیونکہ 'امام' (سامنے) 'وراء' (پیچھے) کی ضد ہے، اور یہ صرف اوقات میں درست ہوتا ہے، جیسے تمہارا کسی شخص سے کہنا جب اس نے رجب میں رمضان کا وعدہ کیا ہو، پھر وہ کہے: اور تمہارے پیچھے شعبان ہے، تو یہ جائز ہوگا اگرچہ وہ اس کے سامنے ہو؛ کیونکہ وہ اسے اس کے وعدے کے وقت تک پیچھے چھوڑ دیتا ہے، اور قشیری نے بھی اس قول کی طرف اشارہ کیا ہے اور کہا ہے: یہ صرف اوقات میں کہا جاتا ہے، اور کسی شخص کے بارے میں جو تمہارے سامنے ہو یہ نہیں کہا جاتا کہ: وہ تمہارے پیچھے ہے، یہ بات فراء نے کہی (٤)، اور دوسروں نے اسے جائز قرار دیا، اور وہ لوگ بادشاہ کی خبر سے واقف نہیں تھے، تو اللہ تعالیٰ نے خضر کو باخبر کیا یہاں تک کہ کشتی میں عیب پیدا کر دیا گیا، اور اس کا ذکر زجاج نے کیا ہے

(٥)۔ اور ماوردی نے کہا (٦): اہل عرب کا 'امام' کی جگہ 'وراء' کے استعمال میں تین اقوال پر اختلاف ہے: پہلا: ہر حال میں اور ہر جگہ اس کا استعمال جائز ہے، اور یہ اضداد میں سے ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿مِن وَرَائِهِمْ جَهَنَّمُ﴾ [الجاثیہ: ١٠] یعنی: ان کے سامنے سے: اور شاعر نے کہا:

کیا بنو مروان میری سمع و طاعت کی امید رکھتے ہیں حالانکہ میری قوم تمیم ہے اور بیابان میرے پیچھے ہے(٧)

---

(١) سابقہ ٣ / ٣٤٢ ۔ (٢) تفسیر میں ١٥ / ٣٥٤ ۔ (٣) معانی القرآن میں ٢ / ١٥٧ ۔ (٤) معانی القرآن میں ٢ / ١٥٧ ۔ (٥) معانی القرآن میں ٣ / ٣٠٥ ۔ (٦) النکت والعیون میں ٣ / ٣٣٢ - ٣٣٣ ۔ (٧) اس شعر کی نسبت سوار بن المضرب کی طرف ہے، اور مساور بن حمتان کی طرف بھی کی گئی ہے، اور سابقہ ١٢ / ١٢٠ ۔

Meaning: In front of me.

Second: The word "wara'" (behind) is used in place of "amam" (in front) regarding timings and times; because a person passes them and they become behind him, and it is not permissible in other contexts.

Third: It is permissible in bodies that have no face, like two stones facing each other, each of which is behind the other, and it is not permissible in other contexts, and this is the saying of Ali bin Isa.

There was a difference of opinion regarding the name of this king; it was said: Hudad bin Budad. And it was said: Al-Jalandi (1). Al-Suhayli (2) said: Al-Bukhari mentioned the name of the king who seized every ship by force, saying: He is [Hudad bin Budad, and he mentioned the name of the boy who was killed, saying he is:] Jaysur. This is how we recorded it in "Al-Jami'" from the narration of Abu Yazid Al-Marwazi. In other narrations: Haysur with a 'H' (3), and I have a third narration in the margin of the book: and it is Hasnun (4). He used to take every good ship by force, so Al-Khidr blemished it and tore it. In this, there is Islamic jurisprudence (fiqh) of acting in the common interest if its aspect is realized, and the permissibility of preserving the whole property by spoiling a part of it (5), as has been previously mentioned. In "Sahih Muslim" (6), there is an explanation of the wisdom behind tearing the ship, and that is his saying: So when the one who was to press it into service came, he found it damaged and passed it by, so they repaired it with a piece of wood, [according to the] hadith. From this, the encouragement of patience during hardships is derived; for how many benefits are contained within that which is disliked! This is the meaning of His saying: "But perhaps you hate a thing and it is good for you" [Al-Baqarah: 216] (7).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/535, Al-Mufhim 6/210, see Tafsir Abi al-Layth 2/309. (2) In "Al-Ta'rif wa Al-I'lam" pp. 104-105, and what is between brackets is from it and from Sahih al-Bukhari (4726), see Fath al-Bari 8/420. (3) In (D): Jaysur with 'J'. (4) In (M): Haysun. In "Al-Ta'rif wa Al-I'lam" p. 105: Junun. See Fath al-Bari 8/420. (5) Al-Mufhim 6/204. (6) Under number (2380). (7) Al-Mufhim 6/210-211.

सूरह अल-कहफ़: आयत 79 - 82 | 351

अर्थ: मेरे सामने।

दूसरा: कि शब्द "वरा" (पीछे) का उपयोग समय और अवधियों के संदर्भ में "अमाम" (सामने) के स्थान पर किया जाता है; क्योंकि मनुष्य उनसे आगे निकल जाता है और वे उसके पीछे हो जाते हैं, और अन्य संदर्भों में यह अनुमत नहीं है।

तीसरा: यह उन वस्तुओं में अनुमत है जिनका कोई चेहरा नहीं होता, जैसे कि एक-दूसरे के आमने-सामने रखे दो पत्थर, जिनमें से प्रत्येक दूसरे के पीछे होता है, और यह अन्य स्थितियों में अनुमत नहीं है, और यह अली बिन ईसा का कथन है।

इस राजा के नाम के बारे में मतभेद था; कहा गया: हुदाद बिन बुदाद। और कहा गया: अल-जलंदी (1)। अल-सुहैली (2) ने कहा: अल-बुखारी ने जबरन हर जहाज को छीनने वाले राजा के नाम का उल्लेख करते हुए कहा है: वह [हुदाद बिन बुदाद है, और उन्होंने मारे गए लड़के के नाम का उल्लेख करते हुए कहा कि वह:] जैसूर है। इसी तरह हमने इसे अबू यज़ीद अल-मरवाज़ी के वर्णन से "अल-जामी" में दर्ज किया है। अन्य वर्णन में: हयसूर 'ह' के साथ (3), और मेरे पास पुस्तक के हाशिये में एक तीसरा वर्णन है: और वह हसनून (4) है। वह जबरन हर अच्छे जहाज को छीन लेता था, इसलिए अल-खिज़्र ने उसे दोषपूर्ण बना दिया और उसे फाड़ दिया। इसमें व्यापक जनहित (मसालेह) के आधार पर कार्य करने का न्यायशास्त्र (फ़िक़्ह) है यदि उसका पहलू स्पष्ट हो जाए, और संपत्ति के एक हिस्से को बिगाड़कर पूरी संपत्ति को बचाने की अनुमति (5) है, जैसा कि पहले बताया जा चुका है। "सहीह मुस्लिम" (6) में जहाज को फाड़ने के पीछे की हिकमत (बुद्धिमत्ता) का एक पहलू है, और वह उनका कथन है: तो जब वह व्यक्ति आया जिसे उसे सेवा में लगाना था, तो उसने उसे फटा हुआ पाया और उसे छोड़ दिया, फिर उन्होंने लकड़ी के एक टुकड़े से उसकी मरम्मत की, [हदीस]। इससे कठिनाइयों में धैर्य रखने का प्रोत्साहन प्राप्त होता है; क्योंकि नापसंद की जाने वाली चीजों में कितने ही लाभ छिपे होते हैं! और यही उनके इस कथन का अर्थ है: "और हो सकता है कि तुम किसी चीज़ को नापसंद करो और वह तुम्हारे लिए बेहतर हो" [अल-बक़रह: 216] (7)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/535, अल-मुफहिम 6/210, देखें तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/309। (2) "अत-तारीफ़ वल-इलाम" पृष्ठ 104-105 में, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा वहाँ से और सहीह अल-बुखारी (4726) से है, देखें फतह अल-बारी 8/420। (3) (द) में: जैसूर 'ज' के साथ। (4) (म) में:

हयसून। और "अत-तारीफ़ वल-इलाम" पृष्ठ 105 में: जुनून। देखें फतह अल-बारी 8/420। (5) अल-मुफहिम 6/204। (6) संख्या (2380) के तहत। (7) अल-मुफहिम 6/210-211।

یعنی: میرے آگے۔

دوسرا: یہ کہ لفظ "وراء" (پیچھے) اوقات اور زمانوں کے معاملے میں "أمام" (آگے) کی جگہ استعمال ہوتا ہے؛ کیونکہ انسان ان سے گزر جاتا ہے تو وہ اس کے پیچھے ہو جاتے ہیں، اور اس کے علاوہ یہ جائز نہیں ہے۔

تیسرا: یہ کہ یہ ان اجسام میں جائز ہے جن کا کوئی چہرہ نہیں ہوتا، جیسے ایک دوسرے کے سامنے دو پتھر، جن میں سے ہر ایک دوسرے کے پیچھے ہے، اور یہ اس کے علاوہ جائز نہیں، اور یہ علی بن عیسیٰ کا قول ہے۔

اور اس بادشاہ کے نام کے بارے میں اختلاف ہوا تو کہا گیا: ہُدَد بنُ بُدَد۔ اور کہا گیا: الجَلَنْدی (1)۔ اور السُہیلی (2) نے کہا: اور بخاری نے ہر کشتی کو غصب کرنے والے بادشاہ کا نام ذکر کرتے ہوئے کہا: وہ [ہُدَد بن بُدَد ہے، اور مقتول لڑکے کا نام ذکر کرتے ہوئے کہا کہ وہ:] جَیْسور ہے۔ اور اسی طرح ہم نے اسے "الجامع" میں ابو یزید المروزی کی روایت سے مقید کیا ہے، اور اس روایت کے علاوہ: حَیْسور 'ح' کے ساتھ (3) ہے، اور میرے پاس کتاب کے حاشیے میں ایک تیسری روایت ہے: اور وہ حسنون (4) ہے۔ اور وہ ہر اچھی کشتی غصب کر لیتا تھا، اسی لیے خضر (علیہ السلام) نے اسے عیب دار کر دیا اور اسے پھاڑ دیا، تو اس میں مفادات پر عمل کرنے کی فقہ ہے جب ان کی صورت واضح ہو جائے، اور بعض مال کو خراب کر کے پورے مال کی اصلاح کا جواز (5) ہے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور "صحیح مسلم" (6) میں کشتی کو پھاڑنے کی حکمت کا ایک پہلو ہے اور وہ ان کا یہ قول ہے: تو جب وہ آیا جس نے اسے بیگار میں لینا تھا، تو

اس نے اسے پھٹا ہوا پایا اور اسے چھوڑ دیا، پھر انہوں نے اسے ایک لکڑی سے ٹھیک کیا، الحدیث۔ اور اس سے شدائد میں صبر پر ابھارنے کا پہلو نکلتا ہے، تو اس ناپسندیدہ چیز کے ضمن میں کتنے فوائد ہیں! اور یہی اللہ کے اس قول کا معنی ہے: ﴿وَعَسَىٰٓ أَن تَكۡرَهُواْ شَيۡـٔٗا وَهُوَ خَيۡرٞ لَّكُمۡ﴾ [البقرة: 216] (7)۔

---

(1) المحرر الوجیز 3/ 535، والمفهم 6/ 210، اور دیکھیے تفسیر ابی اللیث 2/ 309۔ (2) التعریف والاعلام ص 104 - 105 میں، اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت وہاں سے ہے، اور صحیح بخاری (4726) سے ہے، اور دیکھیے فتح الباری 8/ 420۔ (3) (د) میں: جیسور 'ج' کے ساتھ (4) (م) میں: حیسون۔ اور التعریف والاعلام ص 105 میں: جنون۔ اور دیکھیے فتح الباری 8/ 420۔ (5) المفہم 6/ 204۔ (6) نمبر (2380) کے تحت۔ (7) المفہم 6/ 210 - 211۔

Surah Al-Kahf: Verses 79 - 82 352 Allah's saying: {And as for the boy, his parents were believers} It is mentioned in an authentic Hadith: "He was imprinted as a disbeliever on the day he was created"(1). This supports the apparent meaning that he was not an adult. It is also possible that it was a report about him even though he was an adult, as previously mentioned. Allah's saying: {And we feared that he would overburden them} It was said: This is from the speech of Al-Khidr, peace be upon him, which is supported by the context of the speech, and it is the opinion of many commentators(2). That is, we feared that he would overwhelm them with transgression and disbelief. Allah had permitted him to exercise judgment in taking lives in this manner. It was also said: It is from the speech of Allah Almighty, and Al-Khidr expressed it on His behalf. Al-Tabari said(3): Its meaning is "so we knew", and Ibn Abbas said the same: i.e., "so we knew". This is like using "fear" as a metaphor for "knowledge" in His saying: {unless both fear that they would not be able to keep within the limits of Allah} [Al-Baqarah: 229]. It was narrated that Ubayy read: "so your Lord knew". It was also said that "khashyah" (fear/awe) means "dislike". It is said: I separated them for fear they would kill each other, meaning out of dislike for that. Ibn Atiyyah said(4): What is more apparent to me in directing this interpretation—even if the wording resists it—is that it is a metaphor. That is, based on the assumption of creatures and the addressed if they knew his condition, fear of distress for the parents would have occurred from them. Ibn Mas'ud read: "so your Lord feared"(5), and this is clear in the metaphor. This is similar to what occurred in the Quran regarding Allah Almighty using words like "perhaps" (la'alla) and "it may be" (asa). All of this, involving hope, expectation, fear, and apprehension, is only according to you, O addressed ones. And "yurhiqahuma" (overburden them): to burden them and task them. The meaning is that his love would cast them into following him, so they would go astray and follow his religion. Allah's saying: {So we intended that their Lord substitute for them} The majority read it with a fatha on the "ba" and a shadda on the "dal", and Asim read it with a sukun on the "ba" and a lightening of the "dal"(6), meaning: that Allah grant them a child. (1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/536. The Hadith was narrated by Muslim (2380) and Ahmad (21118) on the authority of Ubayy bin Ka'b. (2) Al-Mufhim 6/213. (3) In his Tafsir 15/357-358. The author quoted it from him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 3/536. (4) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/536. (5) Narrated from him by Al-Tabari 15/357. (6) Al-Sab'ah p. 397, and Al-Taysir p. 145.

सूरह अल-कहफ: आयतें 79 - 82 352 अल्लाह का कथन: {और जहाँ तक उस लड़के का सवाल है, तो उसके माता-पिता मोमिन थे} सही हदीस में आया है: "उसे उस दिन काफिर अंकित किया गया था जिस दिन वह पैदा हुआ था"(1)। यह इस ज़ाहिरी बात का समर्थन करता है कि वह बालिग नहीं था, और यह संभव है कि यह उसके बारे में एक खबर हो जबकि वह बालिग था, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। अल्लाह का कथन: {तो हमें डर हुआ कि वह उन दोनों को परेशान कर देगा} कहा गया: यह अल-ख़िज़्र अलैहिस्सलाम का कथन है, और यही वह है जिसकी पुष्टि बातचीत के संदर्भ से होती है, और यही कई टीकाकारों की राय है(2), यानी: हमें डर था कि वह उन पर सरकशी और कुफ्र (अविश्वास) थोप देगा। अल्लाह ने उन्हें इस तरह से जान लेने में अपनी सूझ-बूझ के इस्तेमाल की अनुमति दी थी। और यह भी कहा गया: यह अल्लाह तआला का कथन है और अल-ख़िज़्र ने उनकी ओर से इसे व्यक्त किया। अल-तबरी ने कहा(3): इसका अर्थ है: "तो हमने जान लिया", और इब्ने अब्बास ने भी यही कहा: यानी: हमने जान लिया। यह वैसा ही है जैसे 'डर' शब्द का इस्तेमाल 'ज्ञान' के लिए किया गया हो, उनके इस कथन में: {सिवाय इसके कि वे दोनों डरें कि वे अल्लाह की सीमाओं को कायम नहीं रख पाएंगे} [अल-बक़रह: 229]। रिवायत है कि उबैय ने पढ़ा: "तो तुम्हारे रब ने जान लिया"। और यह भी कहा गया है कि 'ख़श्या' (डर) का अर्थ 'नापसंदगी' है। कहा जाता है: मैंने उन दोनों को इस डर से अलग कर दिया कि वे एक-दूसरे को मार न दें, यानी उसकी नापसंदगी के कारण। इब्ने अतिय्यह ने कहा(4): इस व्याख्या को निर्देशित करने में मुझे जो अधिक स्पष्ट लगता है - भले ही शब्द इसका विरोध करते हों - वह यह है कि यह एक रूपक (मेटाफर) है। यानी, अगर जीव और संबोधित लोग उसकी स्थिति जानते होते, तो माता-पिता के लिए परेशानी का डर उनके मन में पैदा होता। इब्ने मसूद ने पढ़ा: "तो तुम्हारे रब ने डर महसूस किया"(5), और यह रूपक में स्पष्ट है। यह वैसा ही है जैसा कुरान में अल्लाह तआला की ओर से "शायद" और "हो सकता है" जैसे शब्दों के साथ हुआ है। यह सब कुछ, जिसमें आशा, अपेक्षा, डर और आशंका शामिल है, केवल तुम संबोधित लोगों के हिसाब से है। और "युरहिक़हुमा" का अर्थ है: उन पर बोझ डालना और उन्हें मजबूर करना। इसका अर्थ यह है कि उसका प्यार उन्हें अपने पीछे चलने पर मजबूर कर देगा, जिससे वे गुमराह हो जाएंगे और उसके धर्म को अपना लेंगे। अल्लाह का कथन: {तो हमने चाहा कि उनका रब उन्हें बदले में दे} बहुमत ने इसे 'बा' पर फतह और 'दाल' पर शद्दा के साथ पढ़ा है, और आसिम ने 'बा' पर सुकून और 'दाल' की नरमी (तख़फ़ीफ़) के साथ पढ़ा है(6), यानी: अल्लाह उन्हें एक बच्चा अता करे। (1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/536। हदीस मुस्लिम (2380) और अहमद (21118) ने उबैय बिन काब रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत की है। (2) अल-मुफ्हिम 6/213। (3) तफ़्सीर में 15/357-358, और

लेखक ने इसे इब्ने अतिय्यह के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/536 में उद्धृत किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/536 में। (5) अल-तब़री ने इसे उनसे 15/357 में रिवायत किया है। (6) अस-सब्आ पृष्ठ 397, और अत-तयसीर पृष्ठ 145।

سورة الكهف: آیات 79 - 82 352 اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَمَّا الْغُلَامُ فَكَانَ أَبَوَاهُ مُؤْمِنَيْنِ﴾ (اور وہ جو لڑکا تھا تو اس کے ماں باپ مومن تھے) صحیح حدیث میں آیا ہے: "جس دن وہ پیدا کیا گیا اسی دن کافر پیدا کیا گیا"(1)۔ یہ اس کے ظاہر کی تائید کرتا ہے کہ وہ بالغ نہیں تھا، اور یہ بھی احتمال ہے کہ یہ اس کے بارے میں خبر ہو جبکہ وہ بالغ ہو، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَخَشِينَا أَن يُرْهِقَهُمَا﴾ (پس ہمیں ڈر ہوا کہ وہ ان دونوں کو تھکا دے گا) کہا گیا: یہ حضرت خضر علیہ السلام کا کلام ہے، اور کلام کا سیاق اسی کی گواہی دیتا ہے، اور یہی اکثر مفسرین کا قول ہے(2)، یعنی: ہمیں اندیشہ ہوا کہ وہ ان پر سرکشی اور کفر مسلط کر دے گا۔ اور اللہ تعالیٰ نے انہیں اس جہت سے جان لینے میں اجتہاد کی اجازت دی تھی۔ اور کہا گیا: یہ اللہ تعالیٰ का کلام ہے اور خضر علیہ السلام نے اس کی ترجمانی کی۔ طبری نے کہا(3): اس کا معنی ہے: پس ہم نے جان لیا، اور ابن عباس نے بھی اسی طرح کہا یعنی: پس ہم نے جان لیا، اور یہ علم سے ڈر کے ساتھ کنایہ کرنے کی طرح ہے جیسے اللہ کے اس قول میں: ﴿إِلَّا أَن يَخَافَا أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ﴾ (مگر یہ کہ دونوں ڈریں کہ وہ اللہ کی حدود قائم نہ رکھ سکیں گے) [البقرہ: 229]۔ اور حکایت کی گئی ہے کہ ابی (بن کعب) نے پڑھا: "فَعَلِمَ رَبُّكَ" (پس تیرے رب نے جان لیا)۔ اور کہا گیا: خشیت کراہت کے معنی میں ہے، کہا جاتا ہے: میں نے ان کے درمیان اس ڈر سے جدائی کر دی کہ وہ آپس میں لڑ نہ پڑیں، یعنی اس بات کی ناپسندیدگی کی وجہ سے۔ ابن عطیہ نے کہا(4): اس تاویل کی توجیہ میں میرے نزدیک زیادہ ظاہر بات یہ ہے - اگرچہ لفظ اس کا دفاع کرتا ہے - کہ یہ استعارہ ہے، یعنی: مخلوق اور مخاطبین کے گمان پر اگر وہ اس کے حال کو جانتے تو ان کی طرف سے والدین کے لیے مشقت کا ڈر پیدا ہوتا اور ابن مسعود نے پڑھا: "فخاف ربک"(5) (پس تیرے رب نے خوف محسوس کیا) اور یہ استعارہ میں واضح ہے، اور یہ اسی کی نظیر ہے جو قرآن میں اللہ تعالیٰ کی جانب سے "لعل" (شاید) اور "عسی" (امید ہے) میں واقع ہوا ہے، اور یہ تمام تر امید، توقع، خوف

اور اندیشہ صرف تم مخاطبین کے لحاظ سے ہے۔ اور "یرھقھما" کا مطلب ہے: ان پر بوجھ ڈالنا اور انہیں مکلف کرنا، اور معنی یہ ہے کہ اس کی محبت انہیں اپنی پیروی میں ڈال دے گی، تو وہ دونوں گمراہ ہو جائیں گے اور اس کے دین کو اپنا لیں گے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَأَرَدْنَا أَن يُبْدِلَهُمَا رَبُّهُمَا﴾ (پس ہم نے چاہا کہ ان کا رب انہیں اس کے بدلے دے) جمہور نے "باء" کے فتحہ اور "دال" کی شد کے ساتھ پڑھا ہے، اور عاصم نے "باء" کے سکون اور "دال" کی تخفیف کے ساتھ پڑھا ہے(6)، یعنی: یہ کہ اللہ انہیں اولاد عطا کرے۔ (1) المحرر الوجیز 3/ 536، اور حدیث کی تخریج مسلم (2380) اور احمد (21118) نے ابی بن کعب رضی اللہ عنہ سے کی ہے۔ (2) المفہم 6/ 213۔ (3) تفسیر میں 15/ 357-358، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز 3/ 536 میں نقل کیا ہے۔ (4) المحرر الوجیز 3/ 536 میں۔ (5) اسے ان سے طبری نے 15/ 357 میں نکالا ہے۔ (6) السبعہ ص 397، اور التیسیر ص 145۔

353 Surah Al-Kahf: Verses 79 - 82 "Better than him in purity [zakatan]" - meaning: in religion and righteousness. It is said: 'baddala' (exchanged) and 'abdala' (replaced), like 'mahhala' (granted respite) and 'amhala' (postponed), and 'nazzala' (sent down) and 'anzala' (revealed). "And nearer in affection [ruhman]" - Ibn Amir (1) read it as: "ruhuman" with a damma (on the 'ha'). The poet said: "How can one wrong a young woman when from her comes gentleness and affection?" (2) The rest read it with a sukun (3), and from this is the saying of Ru'ba ibn al-Ajjaj: "O Sender of mercy upon Idris, and Sender of curse upon Iblis" (4) And there is disagreement reported from Abu Amr (5). And "ruhman" is conjoined to "zakatan," meaning: mercy. It is said: 'rahimahu rahmah' and 'ruhman.' Its alif is for femininity, and its masculine form is 'ruhum.' It is also said: 'Ar-ruhm' here means 'ar-rahim' (kinship/womb). Ibn Abbas read it as: "And more connecting in kinship," meaning: womb (6). He also read: "purer than him." It is narrated from Ibn Jubayr and Ibn Jurayj that they (the parents) were given a daughter in exchange (7). Al-Kalbi said: She married a prophet among the prophets, and gave birth to a prophet, and Allah Almighty guided a nation from the nations through his hands. Qatadah said: She gave birth to twelve prophets. It is also narrated from Ibn Jurayj that the mother of the boy, on the day he was killed, was pregnant with a Muslim boy, while the one killed was a disbeliever. And from Ibn Abbas: She gave birth to a daughter who gave birth to a prophet. In another narration: Allah replaced him for them with a daughter who gave birth to seventy prophets (8). Jafar bin Muhammad said this on the authority of his father (9). Our scholars said: This is far-fetched, and such a large number of prophets is not known.

(1) In the manuscripts: Ibn Abbas. What is established is from 'Al-Muharrar al-Wajiz' 3/536, and the phrasing is from it. Ibn al-Jawzi mentioned in 'Zad al-Masir' 5/180 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) that he read it with a fatha on the 'ra' and a kasra on the 'ha'. (2) The speaker is Al-Walid bin Yazid, and the verse is in his Diwan p. 111. (3) Ibn Amir read it with a damma on the 'ha', and the rest read it with a sukun on it. There is disagreement regarding Abu Amr; it is narrated from him both the sukun and the movement of the 'ha'. 'Al-Sab'a' p. 397, and 'Al-Taysir' p. 145. (4) Appendix of Diwan Ru'ba p. 175. (5) Discussion on this has preceded recently. (6) 'Al-Mufhim' 6/213, and in it: its masculine is 'rahim'. (7) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 3/536. (8) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 3/536. (9) 'Tafsir al-Baghawi' 3/177.

353 सूरह अल-कहफ: आयत 79 - 82 "उससे बेहतर पवित्रता में [ज़कात]" - यानी: धर्म और धार्मिकता में। कहा जाता है: 'बद्दला' (बदला) और 'अब्दला' (प्रतिस्थापित किया), जैसे 'महहला' (मुहलत दी) और 'अमहला' (देरी की), और 'नज़्ज़ला' (उतारा) और 'अंज़ला' (नाजिल किया)। "और स्नेह में अधिक निकट [रुहमन]" - इब्न आमिर (1) ने इसे पढ़ा है: "रुहुमन" 'हा' पर दम्मा (पेश) के साथ। कवि ने कहा है: "एक युवती के साथ अन्याय कैसे हो सकता है जबकि उससे कोमलता और स्नेह मिलता है?" (2) बाकी लोगों ने इसे सुकून (3) के साथ पढ़ा है, और इसी से रूबा इब्न अल-अज्जाज का कथन है: "हे इदरीस पर दया भेजने वाले, और इबलीस पर लानत भेजने वाले" (4) और अबू अम्र (5) के बारे में मतभेद है। और "रुहमन" का संबंध "ज़कात" से है, जिसका अर्थ है: दया। कहा जाता है: 'रहिमहू रहमतन' और 'रुहमन'। इसका अलिफ़ स्त्रीत्व के लिए है, और इसका पुल्लिंग 'रुहुम' है। यह भी कहा गया है: यहाँ 'अर-रुह्म' का अर्थ 'अर-रहिम' (रिश्तेदारी/गर्भाशय) है। इब्न अब्बास ने इसे पढ़ा: "और रिश्तेदारी में अधिक जोड़ने वाला," यानी: गर्भाशय (6)। उन्होंने यह भी पढ़ा: "उससे अधिक पवित्र"। इब्न जुबैर और इब्न जुरैज से रिवायत है कि उन्हें (माता-पिता को) बदले में एक बेटी दी गई (7)। अल-कल्बी ने कहा: उसकी शादी नबियों में से एक नबी से हुई, और उसने एक नबी को जन्म दिया, और अल्लाह तआला ने उसके हाथों से उम्मतों में से एक उम्मत को हिदायत दी। कतादा ने कहा: उसने बारह नबियों को जन्म दिया। इब्न जुरैज से यह भी रिवायत है कि लड़के की माँ, जिस दिन उसे मारा गया था, एक मुस्लिम लड़के के साथ गर्भवती थी, जबकि जो मारा गया वह काफ़िर था। और इब्न अब्बास से: उसने एक बेटी को जन्म दिया जिसने एक नबी को जन्म दिया। एक अन्य रिवायत में: अल्लाह ने उनके लिए उसे एक ऐसी बेटी से बदल दिया जिसने सत्तर नबियों को जन्म दिया (8)। जाफ़र बिन मुहम्मद ने अपने पिता (9) के हवाले से यह कहा। हमारे विद्वानों ने कहा: यह बात बहुत दूर की है, और नबियों की इतनी बड़ी संख्या ज्ञात नहीं है।

(1) पांडुलिपियों में: इब्न अब्बास। जो स्थापित है वह 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/536 से है, और वाक्यांश उसी से है। इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' 5/180 में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से उल्लेख किया है कि उन्होंने इसे 'रा' पर फतहा और 'हा' पर कसरा के साथ पढ़ा है। (2) वक्ता अल-वलीद बिन यज़ीद हैं, और कविता उनके दीवान पृष्ठ 111 में है। (3) इब्न आमिर ने 'हा' पर दम्मा के साथ पढ़ा, और बाकी ने इस पर सुकून के साथ पढ़ा। अबू अम्र के बारे में मतभेद है; उनसे 'हा' का सुकून और हरकत दोनों रिवायत हैं। 'अल-सबआ' पृष्ठ 397, और 'अल-तयसीर' पृष्ठ 145। (4) रूबा के दीवान का परिशिष्ट पृष्ठ 175। (5) इस पर चर्चा हाल ही में पहले हो चुकी है। (6) 'अल-मुफहिम'

6/213, और इसमें है: इसका पुल्लिंग 'रहीम' है। (7) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/536। (8) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/536। (9) 'तफसीर अल-बग़वी' 3/177।

۳۵۳ سورة الكهف: آیات ۷۹ - ۸۲ ﴿خَيْرًا مِنْهُ زَكَوٰةً﴾ یعنی: دین اور صلاح میں، کہا جاتا ہے: بَدَّل اور أبدل، جیسے مَهَّل اور أمهل، اور نَزَّل اور أنزل۔ ﴿وَأَقْرَبَ رُحْمًا﴾ ابن عامر (۱) نے اسے «رُحُماً» حاء کے ضمہ کے ساتھ پڑھا، شاعر نے کہا: وكيف بظلم جارية ومنها اللَّينُ والرُّحُمُ (۲) باقیوں نے اسے سکون (۳) کے ساتھ پڑھا، اور اسی سے رُؤْبہ بن العجاج کا قول ہے: يا مُنْزِلَ الرُّحْمِ على إدريسا ومُنْزِلَ اللَّعْنِ على إبليسا (۴) اور ابو عمرو (۵) سے اس میں اختلاف مروی ہے۔ اور «رحماً» کا عطف «زكاة» پر ہے یعنی: رحمت، کہا جاتا ہے: رَحِمه رَحمةً اور رُحْماً، اور اس کا الف تانیث کے لیے ہے، اور اس کا مذکر رُحُم ہے۔ اور کہا گیا: الرُّحم یہاں الرَّحِم (قرابت/رحم) کے معنی میں ہے، اسے ابن عباس نے یوں پڑھا: «وأَوْصَلَ رُحُماً» یعنی: رَحِماً (۶)۔ اور انہوں نے یہ بھی پڑھا: «أزكى منه»۔ ابن جبیر اور ابن جریج سے مروی ہے کہ ان (والدین) کو بدلے میں ایک لڑکی دی گئی (۷)، کلبی نے کہا: تو اس کی شادی انبیاء میں سے ایک نبی سے ہوئی، اس سے ایک نبی پیدا ہوا، اللہ تعالیٰ نے اس کے ہاتھ پر امتوں میں سے ایک امت کو ہدایت دی۔ قتادہ نے کہا: اس نے بارہ نبیوں کو جنم دیا۔ ابن جریج سے یہ بھی مروی ہے کہ لڑکے کی ماں جس دن وہ قتل ہوا، ایک مسلمان لڑکے کے ساتھ حاملہ تھی، جبکہ مقتول کافر تھا۔ ابن عباس سے مروی ہے: اس نے ایک بیٹی کو جنم دیا جس نے ایک نبی کو جنم دیا، اور ایک روایت میں ہے: اللہ نے ان کے لیے اس کے بدلے میں ایک بیٹی دی جس نے ستر نبیوں کو جنم دیا (۸)، اور یہ بات جعفر بن محمد نے اپنے والد (۹) سے کہی، ہمارے علماء نے کہا: یہ بات بعید ہے، اور اتنی کثیر تعداد میں انبیاء معروف نہیں ہیں۔

(۱) نسخوں میں ہے: ابن عباس، اور ثابت شدہ 'المحرر الوجيز' ۵۳۶/۳ سے ہے اور عبارت بھی وہیں سے ہے، اور ابن الجوزی نے 'زاد المسير' ۱۸۰/۵ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے ذکر

کیا ہے کہ انہوں نے راء کے فتحہ اور حاء کے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے۔ (۲) قائل ولید بن یزید ہے، اور شعر اس کے دیوان ص ۱۱۱ میں ہے۔ (۳) ابن عامر نے حاء کے ضمہ کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے اسے سکون کے ساتھ پڑھا، اور ابو عمرو سے اختلاف مروی ہے کہ ان سے حاء کی تسکین اور تحریک دونوں مروی ہیں۔ 'السبعہ' ص ۳۹۷، اور 'التیسیر' ص ۱۴۵۔ (۴) ملحق دیوان رؤبہ ص ۱۷۵۔ (۵) اس پر کلام عنقریب گزر چکا ہے۔ (۶) 'المفہم' ۲۱۳/۶، اور اس میں ہے: اور اس کا مذکر رحیم ہے۔ (۷) 'المحرر الوجیز' ۵۳۶/۳۔ (۸) 'المحرر الوجیز' ۵۳۶/۳۔ (۹) 'تفسیر البغوی' ۱۷۷/۳۔

Surah Al-Kahf: Verses 79 - 82 354

...except among the Children of Israel, and this woman was not among them(1). From this verse, it is learned that calamities of losing children are made easier, even if they were pieces of one's heart (literally: pieces of livers). Whoever submits to fate (Al-Qada), his end will result in a 'white hand' (a good outcome)(2). Qatadah said: His parents rejoiced for him when he was born and grieved for him when he was killed. Had he remained, he would have been their destruction. Thus, it is incumbent upon every person to be content with the decree of Allah the Almighty, for Allah's decree for the believer in what he dislikes is better for him than what he likes(3). His saying, the Exalted: {And as for the wall, it belonged to two boys}. These two boys were young, described as orphans, and their names were Asram and Asayram(4). He (peace and blessings be upon him) said: "There is no orphanhood after reaching puberty." This is what is apparent. It may be possible that the name 'orphan' remains for them after puberty if they were orphans, in the sense of compassion for them(5). It has been mentioned before(6) that orphanhood among humans is due to the loss of the father, and among other animals, it is due to the loss of the mother. His saying: {in the city} indicates that a village can be called a city. From this is the Hadith: "I was commanded to a village that consumes (other) villages"(7). And in the Hadith of the Hijrah: "To whom do you belong?" The man said: "From the people of..."

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/536. (2) Al-Mufhim 6/213. (3) 'Arais al-Majalis p. 230, and recorded by Abd al-Razzaq in Al-Musannaf (20211), Al-Tabari 15/359-360, and Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (10172). (4) In (m): Sarim. Likewise in Al-Ta'rif wal-I'lam p. 105. What is established is from (d), (z), (z), and (f), and Al-Mufhim 6/214. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/536-537, Tafsir Abi al-Layth 2/309. The Hadith is recorded by Abu Dawood (2873), and Al-Bayhaqi in Al-Sunan al-Kubra 6/57, on the authority of Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) that he said: I memorized from the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him): "There is no orphanhood after a wet dream (puberty), nor is there silence for a whole day until night." Ibn Hajar said in Al-Talkhis al-Habir 3/101: It was criticized by al-Uqayli, Abd al-Haq, Ibn al-Qattan, al-Mundhiri, and others, while al-Nawawi graded it as good (Hasan), relying on Abu Dawood's silence regarding it. (6) 2/229, and the speech is from Al-Mufhim 6/214. (7) Recorded by Al-Bukhari (1871), Muslim (1382), and Ahmad (7232) from the Hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him).

सूरह अल-कहफ़: आयत 79 - 82 354

...सिवाय बनी इसराइल के, और यह महिला उनमें नहीं थी(1)। इस आयत से यह सीखा जाता है कि बच्चों को खोने का दुख कम हो जाता है, भले ही वे कलेजे का टुकड़ा हों। और जिसने नियति (क़ज़ा) को स्वीकार कर लिया, उसका अंत सुखद होगा(2)। कतादा ने कहा: उसके माता-पिता उसके जन्म पर खुश थे और उसकी मृत्यु पर दुखी हुए, लेकिन अगर वह जीवित रहता, तो वह उनकी तबाही का कारण बनता। इसलिए, हर व्यक्ति का कर्तव्य है कि वह अल्लाह के फैसले पर संतोष करे, क्योंकि अल्लाह का फैसला एक आस्तिक के लिए उस चीज़ में जो उसे नापसंद है, उससे बेहतर है जिसे वह पसंद करता है(3)। अल्लाह तआला का कथन: {और रही दीवार, तो वह दो लड़कों की थी} ये दो लड़के छोटे थे, और उन्हें अनाथ बताया गया है, उनके नाम असरम और असरयम थे(4)। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया है: "वयस्कता के बाद कोई अनाथ नहीं होता" यही प्रत्यक्ष अर्थ है। संभव है कि वयस्क होने के बाद भी उन पर अनाथ शब्द का प्रयोग उनके प्रति सहानुभूति के अर्थ में जारी रहे(5)। जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है(6) कि इंसानों में अनाथ होना पिता के खोने से है, और जानवरों में यह माँ के खोने से है। उसका कथन: {शहर में} यह दर्शाता है कि एक बस्ती को शहर कहा जा सकता है। इसी से वह हदीस है: "मुझे एक ऐसी बस्ती (मदीना) का आदेश दिया गया है जो अन्य बस्तियों को खा जाती है"(7) और हिजरत की हदीस में: "तुम कौन हो?" तो आदमी ने कहा: "के लोगों में से..."

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/ 536। (2) अल-मुफ़हिम 6/ 213। (3) अराइस अल-मजालिस पृ. 230, और अब्दुल रज्जाक द्वारा अल-मुसन्नफ (20211), अल-तबरी 15/ 359 - 360, और अल-बैहकी द्वारा शोएब अल-ईमान (10172) में उद्धृत। (4) (म) में: सरीम। इसी तरह अल-तारीफ़ वल-इलाम पृ. 105 में, और पुष्ट पाठ (द), (ज़), (ज़) और (फ़) से है, और अल-मुफ़हिम 6/ 214। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/ 536 - 537, और तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/ 309। हदीस अबू दाऊद (2873) और अल-बैहकी ने अल-सुनन अल-कुबरा 6/ 57 में अली बिन अबी तालिब (रज़ि.) से उद्धृत की है कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्ल.) से याद किया: "स्वप्नदोष (वयस्कता) के बाद कोई अनाथता नहीं है, और न ही रात तक पूरे दिन का मौन है।" इब्न हजर ने अल-तलखिस अल-हबीर 3/ 101 में कहा: अल-उकैली, अब्दुल हक, इब्न अल-कत्तान, अल-मुनज़िरी और अन्य लोगों ने इसकी आलोचना की है, जबकि अल-नववी ने इसे हसन (अच्छा) माना है, अबू दाऊद की इस पर चुप्पी का

सहारा लेते हुए। (6) 2/ 229, और बात अल-मुफ़हिम 6/ 214 से है। (7) इसे बुखारी (1871), मुस्लिम (1382), और अहमद (7232) ने अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है।

سورة الكهف: آيات ٧٩ - ٨٢ ٣٥٤

...سوائے بنی اسرائیل کے، اور یہ عورت ان میں نہیں تھی(1)۔ اس آیت سے یہ سبق ملتا ہے کہ اولاد کے کھو جانے کے مصائب ہلکے ہو جاتے ہیں، خواہ وہ جگر کے ٹکڑے ہی کیوں نہ ہوں۔ اور جس نے قضا و قدر کو تسلیم کر لیا، اس کا انجام روشن (سفید ہاتھ) ہوگا(2)۔ قتادہ نے کہا: جب وہ پیدا ہوا تو اس کے والدین خوش ہوئے اور جب وہ قتل ہوا تو غمگین ہوئے، اگر وہ زندہ رہتا تو ان کی ہلاکت کا باعث بنتا۔ لہٰذا ہر شخص پر واجب ہے کہ وہ اللہ تعالیٰ کے فیصلے پر راضی رہے، کیونکہ مومن کے لیے اللہ کا فیصلہ اس چیز میں جسے وہ ناپسند کرتا ہے، اس چیز سے بہتر ہے جسے وہ پسند کرتا ہے(3)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور رہا دیوار کا معاملہ، تو وہ دو لڑکوں کی تھی} یہ دونوں لڑکے چھوٹے تھے اور انہیں یتیم بیان کیا گیا ہے، ان کے نام اصرم اور اصیرم تھے(4)۔ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "بلوغت کے بعد یتیمی نہیں رہتی" یہی ظاہر بات ہے۔ یہ بھی ممکن ہے کہ بلوغت کے بعد بھی ان پر یتیم کا نام ان کے ساتھ ہمدردی کے طور پر باقی رہے(5)۔ جیسا کہ پہلے ذکر ہو چکا ہے(6) کہ انسانوں میں یتیمی باپ کی وفات سے ہوتی ہے، اور جانوروں میں ماں کی وفات سے۔ اس کے قول: {شہر میں} سے معلوم ہوتا ہے کہ بستی کو بھی شہر کہا جا سکتا ہے، اسی سے وہ حدیث ہے: "مجھے ایسی بستی (مدینہ) کا حکم دیا گیا ہے جو بستیوں کو کھا جاتی ہے"(7)۔ اور ہجرت کی حدیث میں ہے: "تم کس کے ہو؟" تو اس شخص نے کہا: "لوگوں میں سے..."

(١) المحرر الوجيز ٣/ ٥٣٦ . (٢) المفهم ٦/ ٢١٣ . (٣) عرائس المجالس ص ٢٣٠ ، اسے عبد الرزاق نے المصنف (٢٠٢١١)، الطبری نے ١٥/ ٣٥٩ - ٣٦٠ ، اور البيهقی نے شعب الإيمان (١٠١٧٢) میں نقل کیا ہے۔ (٤) (م) میں: صريم۔ اور اسی طرح التعريف والإعلام ص١٠٥ میں،

اور ثابت شدہ (د)، (ظ)، (ز) اور (ف) سے ہے، اور المفہم ٦/ ٢١٤ . (٥) المحرر الوجيز ٣/ ٥٣٦ - ٥٣٧ ، اور تفسير أبي الليث ٢/ ٣٠٩ ، اور حدیث کو ابو داؤد (٢٨٧٣) اور البیہقی نے السنن الکبریٰ ٦/ ٥٧ میں علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے یاد کیا: "احتلام (بلوغت) کے بعد یتیمی نہیں، اور نہ ہی رات تک دن بھر کی خاموشی ہے۔" ابن حجر نے التلخیص الحبیر ٣/ ١٠١ میں کہا: اسے عقیلی، عبد الحق، ابن القطان، منذری اور دیگر نے ضعیف قرار دیا ہے، جبکہ نووی نے ابو داؤد کی خاموشی پر تکیہ کرتے ہوئے اسے حسن قرار دیا ہے۔ (٦) ٢/ ٢٢٩ ، اور کلام المفہم ٦/ ٢١٤ سے ہے۔ (٧) اسے بخاری (١٨٧١)، مسلم (١٣٨٢)، اور احمد (٧٢٣٢) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نقل کیا ہے۔

355 Surah Al-Kahf: Verses 79 - 82

The city(1), meaning: Mecca(2).

Allah Almighty's saying: {And beneath it was a treasure for them} people differed regarding the treasure. Ikrimah and Qatadah said: It was a vast amount of wealth(3). This is apparent from the name "kanz" (treasure), as in language it means: collected wealth, and the discussion on it has already passed(4).

Ibn Abbas said: It was knowledge in buried scriptures(5). It is also narrated from him that he said: It was a tablet of gold inscribed with: In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. I am amazed at the one who believes in destiny, how can he grieve? I am amazed at the one who believes in provision, how can he tire himself? I am amazed at the one who believes in death, how can he rejoice? I am amazed at the one who believes in the reckoning, how can he be heedless? I am amazed at the one who believes in the world and its turning upon its people, how can he feel secure in it? There is no god but Allah, Muhammad is the Messenger of Allah(6). A similar narration is reported from Ikrimah and Umar the freedman of Ghufrah(7), and Uthman bin Affan (may Allah be pleased with him) narrated it from the Prophet (peace and blessings be upon him)(8).

Allah Almighty's saying: {And their father was a righteous man} the apparent meaning of the word and the immediate understanding of it is that he was their immediate father(9). It was also said: He was the seventh father, as stated by Ja'far bin Muhammad. And it was said: the tenth, and they were protected because of him even if [they were not righteous themselves].

---

(1) Reported by Al-Bukhari (3615), and Muslim (2009) in the Book of Asceticism and Heart-Softening Narrations, Chapter on the Hadith of Migration, and the wording is his, and the commentary is from Al-Mufhim 5/277. (2) Following it in (D) and (Z): and the name of this city, said Muqatil. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/537, and Al-Tabari reported it from them 15/365. (4) 10/186. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/537, and Al-Tabari reported it from him 15/362 similarly. (6) Ara'is al-Majalis p. 230, and Tafsir al-Baghawi 3/177, and Zad al-Masir 5/181. (7) Reported by Al-Tabari 15/364-365 from Umar the freedman of Ghufrah, and we did not find it from the saying of Ikrimah. (8) Reported by Ibn Abi Hatim 7/2375 (12880) from Abu Dharr in a marfu' form, and Abu al-Layth al-Samarqandi 2/308, and al-Wahidi in Al-Wasit 3/162, from Anas in a marfu' form, and Al-Suyuti cited it in Al-Durr al-Manthur 4/235 from Ali in a marfu' form, and

attributed it to Ibn Mardawayh, see Al-Kafi al-Shaf p. 104. (9) In (D): "zina" (adornment), and in (Z): "dafnahu" (buried him).

355 सूरह अल-कहफ़: आयत 79 - 82

शहर(1), जिसका अर्थ है: मक्का(2)।

अल्लाह तआला का कथन: {और उसके नीचे उनके लिए एक खजाना था} खजाने के संबंध में लोगों में मतभेद था। इकरामाह और कतादह ने कहा: यह एक बड़ी धनराशि थी(3)। यह "कंज" (खजाने) शब्द के नाम से ही स्पष्ट है, क्योंकि भाषा में इसका अर्थ है: एकत्रित धन, और इस पर चर्चा पहले हो चुकी है(4)।

इब्न अब्बास ने कहा: यह दफन किए गए ग्रंथों में मौजूद ज्ञान था(5)। उन्हीं से यह भी वर्णित है कि उन्होंने कहा: यह सोने की एक तख्ती थी जिस पर लिखा था: अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और कृपाशील है। मुझे उस व्यक्ति पर आश्चर्य होता है जो तकदीर पर विश्वास करता है, वह शोक कैसे कर सकता है? मुझे उस व्यक्ति पर आश्चर्य होता है जो जीविका पर विश्वास करता है, वह खुद को कैसे थका सकता है? मुझे उस व्यक्ति पर आश्चर्य होता है जो मृत्यु पर विश्वास करता है, वह कैसे खुश हो सकता है? मुझे उस व्यक्ति पर आश्चर्य होता है जो हिसाब (कयामत) पर विश्वास करता है, वह कैसे बेखबर रह सकता है? मुझे उस व्यक्ति पर आश्चर्य होता है जो दुनिया और उसके लोगों के प्रति इसके बदलते व्यवहार पर विश्वास करता है, वह इसमें खुद को सुरक्षित कैसे महसूस कर सकता है? अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं, मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं(6)। इसी तरह का वर्णन इकरामाह और गुफराह के आजाद किए गए गुलाम उमर से भी मिलता है(7), और उस्मान बिन अफ़ान (रज़ि.) ने इसे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से वर्णित किया है(8)।

अल्लाह तआला का कथन: {और उनका पिता एक नेक आदमी था} शब्द का प्रत्यक्ष अर्थ और उससे पहले की समझ यह है कि वह उनके सगे पिता थे(9)। और यह भी कहा गया है: वह सातवें पिता थे, जैसा कि जाफ़र बिन मुहम्मद ने कहा। और कहा गया है: दसवें, और उनके कारण उनकी रक्षा की गई, भले ही [वे स्वयं नेक न हों]।

---

(1) इसे अल-बुखारी (3615) और मुस्लिम (2009) ने किताब अल-ज़ुहद व अल-राकाइक, हिजरत की हदीस के अध्याय में उद्धृत किया है, और शब्द उन्हीं के हैं, और व्याख्या अल-मुफ्हिम 5/277 से है। (2) (द) और (ज़) में इसके बाद है: और इस शहर का नाम, मुक़ातिल ने कहा। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/537, और अल-तबरी ने उनसे इसे 15/365 में उद्धृत किया है। (4) 10/186। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/537, और अल-तबरी ने इसे उनसे 15/362 में इसी तरह उद्धृत किया

है। (6) अराइस अल-मजालिस पृ. 230, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/177, और ज़ाद अल-मसीर 5/181। (7) इसे अल-तबरी 15/364-365 ने गुफराह के आजाद गुलाम उमर से उद्धृत किया है, और हमें यह इकरामाह के कथन के रूप में नहीं मिला। (8) इसे इब्न अबी हातिम 7/2375 (12880) ने अबू ज़र से मरफ़ू' रूप में उद्धृत किया है, और अबू अल-लैथ अल-समरकंदी 2/308, और अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/162 में अनस से मरफ़ू' रूप में, और अल-सुयुति ने इसे अल-दुर्र अल-मंसूर 4/235 में अली से मरफ़ू' रूप में उल्लेख किया है, और इसे इब्न मर्दवैया के हवाले से बताया है, अल-काफी अल-शाफ़ पृ. 104 देखें। (9) (द) में: "ज़ीना" (सजावट), और (ज़) में: "दफ़नहू" (उसे दफनाया)।

۳۵۵ سورہ الکہف: آیات ۷۹ - ۸۲

المدینہ(۱)، یعنی: مکہ(۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَكَانَ تَحْتَهُ كَنزٌ لَّهُمَا﴾ (اور اس کے نیچے ان دونوں کے لیے ایک خزانہ تھا) خزانے کے بارے میں لوگوں کا اختلاف ہے، چنانچہ عکرمہ اور قتادہ نے کہا: یہ ایک بھاری مال تھا(۳)۔ اور خزانے کے نام سے یہی ظاہر ہے، کیونکہ لغت میں اس کا مطلب ہے: جمع کیا ہوا مال، اور اس کے بارے میں گفتگو پہلے گزر چکی ہے(۴)۔

اور ابن عباس نے کہا: وہ دفن شدہ صحیفوں میں موجود علم تھا(۵)۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ انہوں نے کہا: وہ سونے کی ایک تختی تھی جس پر لکھا تھا: بسم اللہ الرحمن الرحیم، مجھے اس شخص پر تعجب ہے جو تقدیر پر ایمان رکھتا ہے وہ غمگین کیسے ہو سکتا ہے، مجھے اس شخص پر تعجب ہے جو رزق پر ایمان رکھتا ہے وہ خود کو تھکاتا کیسے ہے، مجھے اس شخص پر تعجب ہے جو موت پر ایمان رکھتا ہے وہ خوش کیسے ہو سکتا ہے، مجھے اس شخص پر تعجب ہے جو حساب (قیامت) پر ایمان رکھتا ہے وہ غافل کیسے ہو سکتا ہے، مجھے اس شخص پر تعجب ہے جو دنیا اور اس کے رہنے والوں کے ساتھ اس کے تغیر و تبدل پر ایمان رکھتا ہے وہ اس پر مطمئن کیسے ہو سکتا ہے، اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، محمد اللہ کے رسول ہیں(۶)۔ اور اسی طرح عکرمہ اور عمر مولیٰ غفرہ سے مروی ہے(۷)، اور اسے عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ نے نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے روایت کیا ہے(۸)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَكَانَ أَبُوهُمَا صَالِحًا﴾ (اور ان کا باپ نیک تھا) لفظ کا ظاہری مفہوم اور اس سے پہلے کی سمجھ یہی ہے کہ وہ ان کے قریبی (سگے) والد تھے(۹)۔ اور کہا گیا ہے: وہ ساتویں باپ

تھے، یہ جعفر بن محمد نے کہا۔ اور کہا گیا ہے: دسویں، پس ان کی وجہ سے ان کی حفاظت کی گئی اگرچہ وہ (خود نیک نہ بھی ہوتے)۔

---

(۱) اسے بخاری (۳۶۱۵) اور مسلم (۲۰۰۹) نے کتاب الزہد والرقائق، باب حدیث الہجرہ میں روایت کیا ہے، اور الفاظ انہی کے ہیں، اور کلام المفہم ۵/ ۲۷۷ سے ہے۔ (۲) اس کے بعد (د) اور (ظ) میں ہے: اور اس شہر کا نام، مقاتل نے کہا۔ (۳) المحرر الوجیز ۳/ ۵۳۷، اور اسے ان دونوں سے طبری نے ۱۵/ ۳۶۵ میں روایت کیا ہے۔ (۴) ۱۰/ ۱۸۶۔ (۵) المحرر الوجیز ۳/ ۵۳۷، اور اسے ان سے طبری نے ۱۵/ ۳۶۲ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۶) عرائس المجالس ص ۲۳۰، اور تفسیر البغوی ۳/ ۱۷۷، اور زاد المسیر ۵/ ۱۸۱۔ (۷) اسے طبری نے ۱۵/ ۳۶۴-۳۶۵ میں عمر مولیٰ غفرہ سے روایت کیا ہے، اور ہمیں یہ عکرمہ کے قول سے نہیں ملا۔ (۸) اسے ابن ابی حاتم ۷/ ۲۳۷۵ (۱۲۸۸۰) نے ابو ذر سے مرفوعاً روایت کیا ہے، اور ابو اللیث سمرقندی نے ۲/ ۳۰۸، اور واحدی نے الوسیط ۳/ ۱۶۲ میں انس سے مرفوعاً، اور سیوطی نے اسے الدر المنثور ۴/ ۲۳۵ میں علی سے مرفوعاً ذکر کیا ہے، اور اس کی نسبت ابن مردویہ کی طرف کی ہے، دیکھئے الکافی الشاف ص ۱۰۴۔ (۹) (د) میں: زینت، اور (ظ) میں: دفنہ۔

356 Surah Al-Kahf: Verses 79 - 82

...they be remembered for righteousness(1). He was named: Kashih(2), as said by Muqatil. Their mother's name was: Dunya, mentioned by Al-Naqqash.

In this is what indicates that God Almighty protects the righteous person in himself and in his children, even if they are distant from him. It has been narrated that God Almighty protects the righteous person in seven generations of his progeny, and this is indicated by His Almighty's saying: {Indeed, my protector is Allah, who has sent down the Book; and He is the ally of the righteous.} Al-A'raf: 196.

His Almighty's saying: {And I did it not of my own accord} implies that Al-Khidr was a prophet, and the disagreement regarding that has already been mentioned.

{That is the interpretation [ta'wil]} meaning: explanation. {of that for which you could not [tas-ta'] have patience.} A group read it as: "tastati'". The majority read it as: "tasti'". Abu Hatim said: Thus we read it as it is in the calligraphy of the Mushaf(4). And here are five issues:

The first: If someone asks: Why was the young companion of Moses not mentioned at the beginning of the verse nor at its end? It was said to him: There is disagreement about that. Ikrimah said to Ibn Abbas: Why was there no mention of Moses' companion when he was with him? He said: The young man drank from the water and became immortal, and the scholar took him and covered him with a ship, then sent him into the sea, and it will continue to surge with him in it until the Day of Resurrection, because he was not supposed to drink from it, yet he drank from it. Al-Qushayri said: If this is true, then the young man is not Joshua son of Nun, for Joshua...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/537, except that it did not mention Ja'far bin Muhammad, and Al-Wahidi mentioned it in Al-Wasit 3/162-163, and Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 2/496. (2) Tafsir Abi Al-Layth 2/310, Al-Baghawi 3/177, and Al-Mufhim 6/214, stating that his name is: Kasih. Likewise in (Dh). (3) Al-Mufhim 6/214. Ibn al-Mubarak reported it in Al-Zuhd 1/111-112, and Abu Nu'aym in Hilyat al-Awliya 3/148, and Al-Wahidi in Al-Wasit 3/159 from Muhammad bin al-Munkadir that he said: "Verily Allah, the Mighty and Sublime, protects for the sake of a righteous servant his child, his grandchild, his household, and the households around him. They remain under the protection of Allah Almighty as long as he is among them." Al-Mawardi cited it in Al-Nukat wa al-'Uyun 3/336 and said afterwards: "Abu Sa'id al-Khudri narrated from the

Prophet ﷺ similar to it." Ended. We have not come across it. Ibn Abi Hatim reported it in the Tafsir 7/2375 (12883) as a saying of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/537.

356 सूरा अल-कहफ़: आयत 79 - 82

...उन्हें उनकी धार्मिकता (सालेहियत) के कारण याद किया जाए(1)। उनका नाम 'काशह' (Kashih) था(2), यह मुक़ातिल ने कहा है। उनकी माँ का नाम 'दुनिया' (Dunya) था, जिसे अल-नक़्क़ाश ने उल्लेख किया है।

इसमें इस बात का प्रमाण है कि अल्लाह तआला नेक इंसान की खुद की और उसकी संतान की रक्षा करता है, भले ही वे उससे दूर हों। यह रिवायत है कि अल्लाह तआला नेक इंसान की सात पीढ़ियों तक रक्षा करता है, और इस पर अल्लाह तआला का यह कथन संकेत करता है: {निश्चय ही मेरा संरक्षक अल्लाह है, जिसने यह किताब उतारी है; और वह नेक लोगों का संरक्षक है।} अल-आराफ़: 196।

अल्लाह तआला का कथन: {और मैंने इसे अपनी इच्छा से नहीं किया} यह दर्शाता है कि खिज़्र एक नबी थे, और इस बारे में मतभेद पहले ही बताए जा चुके हैं।

{यही तावील (व्याख्या) है} यानी: स्पष्टीकरण। {उसकी जिस पर तुम सब्र न कर सके।} एक समूह ने इसे "तस्तातीं" (tastati') पढ़ा है। अधिकांश (जमहूर) ने इसे "तस्ती" (tasti') पढ़ा है। अबू हातिम ने कहा: हम इसे वैसा ही पढ़ते हैं जैसा मुसहफ़ की लिखावट में है(4)। और यहाँ पाँच मसले (मुद्दे) हैं:

पहला: यदि कोई कहे: मूसा के साथी (युवक) का ज़िक्र न तो आयत की शुरुआत में आया और न ही अंत में, तो उसे कहा गया: इस बारे में मतभेद है। इकरामा ने इब्न अब्बास से कहा: मूसा के साथी का ज़िक्र क्यों नहीं हुआ जबकि वह उनके साथ थे? उन्होंने कहा: उस युवक ने (आब-ए-हयात) पानी पी लिया था और वह अमर हो गया, फिर उस विद्वान ने उसे लिया और एक जहाज़ के नीचे ढक दिया, फिर उसे समुद्र में छोड़ दिया, और वह प्रलय के दिन तक उसमें लहरों के साथ बहता रहेगा, क्योंकि उसे उसमें से पीना नहीं चाहिए था, फिर भी उसने पी लिया। अल-कुशैरी ने कहा: यदि यह साबित है, तो वह युवक यूशा बिन नून नहीं है, क्योंकि यूशा...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/537, सिवाय इसके कि इसमें जाफ़र बिन मुहम्मद का उल्लेख नहीं है, और अल-वाहिदी ने अल-वासित 3/162-163 में और अल-ज़मख़शरी ने अल-कश्शाफ़ 2/496 में इसका उल्लेख किया है। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/310, अल-बग़वी 3/177, और अल-मुफ़्हिम 6/214 जिसमें उनका नाम 'कासिह' (Kasih) बताया गया है। (ज़) में भी ऐसा ही है। (3) अल-मुफ़्हिम

6/214, और इब्न अल-मुबारक ने अल-ज़ुहद 1/111-112 में, और अबू नुऐम ने हिलियत अल-औलिया 3/148 में, और अल-वाहिदी ने अल-वासित 3/159 में मुहम्मद बिन अल-मुनकादिर से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल एक नेक बंदे की वजह से उसकी संतान, उसकी संतान की संतान, उसके घर वालों और उसके आस-पास के घरों वालों की रक्षा करता है। जब तक वह उनमें रहता है, वे अल्लाह तआला के संरक्षण में रहते हैं। अल-मावर्दी ने इसे अल-नुक़त वल-'उयून 3/336 में उद्धृत किया और उसके बाद कहा: अबू सईद अल-ख़ुदरी ने नबी ﷺ से इसी तरह की रिवायत की है। समाप्त। हम इस तक नहीं पहुँच सके। इब्न अबी हातिम ने इसे तफ़सीर 7/2375 (12883) में इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा के कथन के रूप में उद्धृत किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/537।

۳۵۶ سورة الكهف: آيات ۷۹ - ۸۲

...کہ ان کا ذکر نیکی (صلاح) کے ساتھ کیا جائے(۱)، اور اس کا نام کاشح تھا(۲)، یہ مقاتل نے کہا ہے۔ ان کی ماں کا نام دنیا تھا، جسے النقاش نے ذکر کیا ہے۔

اس میں وہ بات ہے جو اس پر دلالت کرتی ہے کہ اللہ تعالیٰ نیک انسان کی اس کی ذات میں اور اس کی اولاد میں حفاظت فرماتا ہے اگرچہ وہ اس سے دور ہوں۔ اور یہ روایت کیا گیا ہے کہ اللہ تعالیٰ نیک انسان کی سات نسلوں تک حفاظت فرماتا ہے، اور اسی پر اللہ تعالیٰ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿یقیناً میرا ولی وہ اللہ ہے جس نے کتاب نازل فرمائی اور وہ نیک لوگوں کی سرپرستی فرماتا ہے﴾ الاعراف: ۱۹۶۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور میں نے اسے اپنی مرضی سے نہیں کیا﴾ اس بات کا متقاضی ہے کہ خضر علیہ السلام نبی تھے، اور اس بارے میں اختلاف پہلے گزر چکا ہے۔

﴿ذلک تاویل﴾ یعنی: تشریح۔ ﴿ما لم تسطع علیہ صبرا﴾ ایک جماعت نے «تستطع» پڑھا ہے۔ اور جمہور نے «تسطع» پڑھا ہے۔ ابو حاتم نے کہا: ہم ویسے ہی پڑھتے ہیں جیسے مصحف کی لکھت میں ہے(۴)۔ اور یہاں پانچ مسائل ہیں:

پہلا: اگر کوئی کہنے والا کہے: موسیٰ علیہ السلام کے نوجوان ساتھی کا ذکر نہ آیت کے شروع میں سنا گیا اور نہ ہی اس کے آخر میں، تو اس سے کہا گیا: اس میں اختلاف ہے، عکرمہ نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے کہا: موسیٰ علیہ السلام کے نوجوان ساتھی کا ذکر نہیں سنا گیا حالانکہ وہ ان کے ساتھ تھے؟ تو انہوں نے کہا: اس نوجوان نے (آبِ حیات) پانی پی لیا تو وہ ہمیشہ کے لیے زندہ ہو گیا، اور اس عالم (خضر علیہ السلام) نے اسے لیا اور ایک کشتی اس پر ڈھک دی پھر

اسے سمندر میں چھوڑ دیا، اور وہ قیامت کے دن تک اس میں موجیں مارتا رہے گا، اور یہ اس لیے کہ اسے اس میں سے پینا نہیں چاہیے تھا، پھر بھی اس نے اس میں سے پی لیا۔ قشیری نے کہا: اگر یہ ثابت ہے تو وہ نوجوان یوشع بن نون نہیں ہیں، کیونکہ یوشع...

---

(۱) المحرر الوجیز ۳/ ۵۳۷ سوائے اس کے کہ اس میں جعفر بن محمد کا ذکر نہیں ہے، اور الواحدی نے الوسیط ۳/ ۱۶۲ - ۱۶۳ میں، اور الزمخشری نے الکشاف ۲/ ۴۹۶ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۲/ ۳۱۰، والبغوی ۳/ ۱۷۷، والمفہم ۶/ ۲۱۴ اور اس میں ہے کہ اس کا نام کاسح تھا۔ اور اسی طرح (ظ) میں ہے۔ (۳) المفہم ۶/ ۲۱۴، اور ابن المبارک نے الزہد ۱/ ۱۱۱ - ۱۱۲ میں، اور ابو نعیم نے حلیۃ الاولیاء ۳/ ۱۴۸ میں، اور الواحدی نے الوسیط ۳/ ۱۵۹ میں محمد بن المنکدر سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: اللہ عزوجل ایک نیک بندے کی وجہ سے اس کی اولاد، اس کی اولاد کی اولاد، اس کے گھر والوں اور اس کے ارد گرد کے گھروں والوں کی حفاظت فرماتا ہے۔ جب تک وہ ان میں رہتا ہے وہ اللہ تعالیٰ کی حفاظت میں رہتے ہیں۔ اور الماوردی نے النکت والعیون ۳/ ۳۳۶ میں اسے نقل کیا ہے اور اس کے بعد کہا: ابو سعید الخدری نے نبی ﷺ سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ انتہیٰ۔ ہمیں یہ نہیں ملی۔ اور اسے ابن ابی حاتم نے التفسیر ۷/ ۲۳۷۵ (۱۲۸۸۳) میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کے قول سے روایت کیا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۳/ ۵۳۷۔

Ibn Nun lived after Moses and was his successor. The most apparent view is that Moses dismissed his young servant when he met Al-Khidr. Our Sheikh, Imam Abu Al-Abbas(1), said: It is possible that mentioning the followed (Moses) was deemed sufficient without mentioning the follower. And Allah knows best.

Second: If someone asks: How did Al-Khidr attribute the story of extracting the treasure for the two boys to Allah Almighty, while he said regarding the scuttling of the ship: {So I intended to defect it}, thus attributing the defect to himself? It is said to him: He only attributed the will regarding the wall to Allah Almighty because it concerns a future matter over a long period, a hidden matter from the unseen. So it was appropriate to single out this instance by mentioning Allah Almighty, even though Al-Khidr himself intended it, as Allah Almighty had informed him that he willed it. It is also said: Since that was entirely good, he attributed it to Allah Almighty, and attributed the defecting of the ship to himself out of etiquette (adab), because "defect" is a word of deficiency. So he showed etiquette by only attributing the will in that case to himself, just as Ibrahim (peace be upon him) showed etiquette in his saying: {And when I am ill, it is He who heals me} [Ash-Shu'ara: 80]. He attributed the actions before and after to Allah Almighty, but attributed the illness to himself, as it carries a meaning of deficiency and calamity(2). Thus, only words that are deemed good are attributed to Him, Exalted and Almighty, and not those that are deemed unseemly. This is as Allah Almighty said: {In Your hand is [all] good.} He restricted it to that and did not attribute evil to Him, even though good, evil, harm, and benefit are all in His hand, for He is over all things powerful, and He is of all things knowing.

Third: There is no objection in what the Prophet (peace and blessings be upon him) narrated from his Lord, Mighty and Majestic, that He will say on the Day of Resurrection: "O son of Adam, I was ill and you did not visit Me; I asked you for food and you did not feed Me; I asked you for water and you did not give Me drink."(3) For that is a condescension in discourse and kindness in admonition, intended to make known the grace of the Possessor of Majesty and the magnitude of the reward for these deeds. This meaning has been mentioned before, and Allah Almighty knows best.

---

(1) In Al-Mufhim 6/203. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/537. (3) Previously mentioned 2/438.

सूरह अल-कहफ़: आयत 79 - 82 357

इब्न नून मूसा के बाद जीवित रहे और उनके उत्तराधिकारी थे। सबसे स्पष्ट विचार यह है कि मूसा ने खिज़्र से मिलने पर अपने युवा सेवक को विदा कर दिया था। हमारे शेख, इमाम अबू अल-अब्बास(1) ने कहा: यह संभव है कि अनुसरण किए जाने वाले (मूसा) का उल्लेख करना ही अनुयायी के उल्लेख के बिना पर्याप्त समझा गया हो। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

दूसरा: यदि कोई पूछे: खिज़्र ने दो लड़कों के लिए खजाना निकालने की कहानी को अल्लाह तआला की ओर कैसे जिम्मेदार ठहराया, जबकि उन्होंने जहाज में छेद करने के बारे में कहा: {तो मैंने चाहा कि मैं उसमें दोष पैदा कर दूँ}, इस प्रकार दोष को अपनी ओर जिम्मेदार ठहराया? उनसे कहा गया: उन्होंने दीवार के संबंध में इच्छा को केवल अल्लाह तआला की ओर इसलिए जिम्मेदार ठहराया क्योंकि यह एक लंबी अवधि के बाद होने वाली भविष्य की बात है, जो कि अनदेखी (गैब) की बातों में से है। इसलिए अल्लाह तआला का उल्लेख करके इस स्थिति को अलग करना उचित था, भले ही खिज़्र ने स्वयं ऐसा चाहा हो, जैसा कि अल्लाह तआला ने उन्हें सूचित किया था कि वह ऐसा चाहते थे। यह भी कहा गया है: चूंकि वह पूरी तरह से भलाई थी, इसलिए उन्होंने इसे अल्लाह तआला की ओर जिम्मेदार ठहराया, और जहाज के दोष को शिष्टाचार (अदब) के कारण अपनी ओर जिम्मेदार ठहराया, क्योंकि "दोष" एक कमी वाला शब्द है। इसलिए उन्होंने इस मामले में केवल अपनी इच्छा को जिम्मेदार बताकर शिष्टाचार दिखाया, जैसे कि इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) ने अपने इस कथन में शिष्टाचार दिखाया था: {और जब मैं बीमार होता हूँ, तो वही मुझे स्वास्थ्य प्रदान करता है} [अश-शुआरा: 80]। उन्होंने पहले और बाद के कार्यों को अल्लाह तआला की ओर जिम्मेदार ठहराया, लेकिन बीमारी को अपनी ओर जिम्मेदार ठहराया, क्योंकि यह कमी और विपत्ति(2) का अर्थ रखती है। इस प्रकार, अल्लाह सुभानहु व तआला की ओर केवल वही शब्द जिम्मेदार ठहराए जाते हैं जो अच्छे माने जाते हैं, न कि वे जो अनुचित माने जाते हैं। यह वैसा ही है जैसा अल्लाह तआला ने कहा है: {तेरे ही हाथ में [सारी] भलाई है।} उन्होंने इसे उसी तक सीमित रखा और बुराई को उनकी ओर जिम्मेदार नहीं ठहराया, भले ही भलाई, बुराई, हानि और लाभ सब उनके हाथ में है, क्योंकि वह हर चीज़ पर शक्तिशाली हैं, और वह हर चीज़ के बारे में जानने वाले हैं।

तीसरा: इसमें कोई आपत्ति नहीं है जो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अपने रब, अज्ज़ा व जल्ल से रिवायत किया है कि वह कयामत के दिन कहेगा: "ऐ आदम के बेटे, मैं बीमार था और तूने मेरी खबर नहीं ली; मैंने तुझसे खाना माँगा और तूने मुझे नहीं खिलाया; मैंने तुझसे पानी माँगा और तूने मुझे

पानी नहीं पिलाया।"(3) क्योंकि यह संवाद में विनम्रता और नसीहत में दयालुता है, जिसका उद्देश्य जुल-जलाल की कृपा और इन कार्यों के प्रतिफल की मात्रा से अवगत कराना है। यह अर्थ पहले भी आ चुका है, और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

---

(1) अल-मुफ्हिम 203/6 में। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 537/3 में। (3) पहले उल्लेखित 438/2 में।

سورة الكهف: آيات 79 - 82 357

ابنِ نون حضرت موسیٰ علیہ السلام کے بعد زندہ رہے اور ان کے خلیفہ (جانشین) تھے، اور زیادہ ظاہر بات یہ ہے کہ موسیٰ علیہ السلام نے اپنے خادم کو رخصت کر دیا تھا جب ان کی ملاقات حضرت خضر علیہ السلام سے ہوئی۔ اور ہمارے شیخ امام ابو العباس(1) نے کہا: یہ احتمال ہے کہ متبوع (جس کی پیروی کی جائے، یعنی موسیٰ علیہ السلام) کے ذکر کو تابع کے ذکر سے کافی سمجھا گیا ہو، واللہ اعلم۔

دوسرا: اگر کوئی کہنے والا کہے: خضر علیہ السلام نے دونوں لڑکوں کے خزانے نکالنے کے قصے کو اللہ تعالیٰ کی طرف کیوں منسوب کیا، جبکہ کشتی میں شگاف ڈالنے کے بارے میں کہا: {فَأَرَدتُّ أَنْ أَعِيبَهَا} یعنی "پس میں نے چاہا کہ میں اس میں عیب پیدا کر دوں"، تو عیب کو اپنی طرف منسوب کیا؟ اس سے کہا جائے گا: انہوں نے دیوار کے بارے میں ارادے کی نسبت اللہ تعالیٰ کی طرف اس لیے کی کیونکہ وہ ایک طویل مدت کے بعد پیش آنے والا مستقبل کا معاملہ تھا جو غیب کی باتوں میں سے تھا، چنانچہ اللہ تعالیٰ کے ذکر کے ساتھ اس مقام کو خاص کرنا بہتر معلوم ہوا، اگرچہ خضر علیہ السلام نے بھی وہی چاہا تھا جس کے بارے میں اللہ تعالیٰ نے انہیں بتا دیا تھا کہ وہ چاہتا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا: چونکہ وہ (دیوار والا معاملہ) سراسر خیر تھا اس لیے اسے اللہ تعالیٰ کی طرف منسوب کیا، اور کشتی کے عیب کو اپنی طرف منسوب کیا، ادب کی رعایت کرتے ہوئے، کیونکہ "عیب" کا لفظ نقص والا ہے، پس انہوں نے اس میں ارادے کی نسبت صرف اپنی طرف کر کے ادب کا اظہار کیا، جیسا کہ حضرت ابراہیم علیہ السلام نے اپنے اس قول میں ادب کا اظہار فرمایا تھا: {وَإِذَا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ} [الشعراء: 80]، پس انہوں نے پہلے اور بعد کے فعل کی نسبت اللہ تعالیٰ کی طرف کی، اور بیماری کی نسبت اپنی طرف کی، کیونکہ یہ نقص اور

مصیبت(2) کے معنی میں ہے، چنانچہ اللہ سبحانہ وتعالیٰ کی طرف الفاظ میں سے صرف وہی منسوب کیے جاتے ہیں جو اچھے ہوں، نہ کہ وہ جو ناپسندیدہ ہوں۔ اور یہ ایسا ہی ہے جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {بِيَدِكَ الْخَيْرُ} یعنی "تیرے ہی ہاتھ میں خیر ہے"، اور اسی پر اکتفا کیا اور شر کی نسبت ان کی طرف نہیں کی، اگرچہ خیر و شر اور نفع و نقصان سب اسی کے ہاتھ میں ہے، کیونکہ وہ ہر چیز پر قادر ہے اور ہر چیز کا جاننے والا ہے۔

تیسرا: اور اس پر کوئی اعتراض نہیں جو آپ ﷺ نے اپنے رب عز و جل سے حکایت کیا ہے کہ وہ قیامت کے دن فرمائے گا: "اے ابنِ آدم! میں بیمار ہوا تو نے میری عیادت نہیں کی، میں نے تجھ سے کھانا مانگا تو نے مجھے کھانا نہیں کھلایا، میں نے تجھ سے پانی مانگا تو نے مجھے پانی نہیں پلایا۔"(3) پس یہ کلام میں فروتنی اور عتاب (ڈانٹ ڈپٹ) میں نرمی ہے، جس کا مقصد صاحبِ جلال کی فضیلت اور ان اعمال کے ثواب کی مقدار کی پہچان کرانا ہے، اور یہ معنی پہلے گزر چکا ہے، واللہ تعالیٰ اعلم۔

---

(1) المفہم 6/203 میں۔ (2) المحرر الوجیز 3/537 میں۔ (3) پہلے گزر چکا ہے 2/438 میں۔

358 Surah Al-Kahf: Verses 79 - 82

Allah Almighty may apply to Himself whatever He wills, and we do not apply to Him except what He has permitted us of beautiful descriptions and noble actions. Exalted and Sublime is He, far above deficiencies and defects. Regarding the boy, it says: "So we desired," as if he attributed the killing to himself and the replacement to Allah Almighty. "Al-Ashudd" (maturity) is the perfection of physique and intellect. This was previously discussed in Surah Al-An'am (1), and praise be to Allah. Third: Our teacher Imam Abu al-Abbas said: A group of the esoteric heretics (Zandaqa al-Batiniyya) followed a path that entails the demolition (2) of legal rulings. They said: These general legal rulings are only applied to the ignorant (3) and the common people. As for the saints (awliya) and the elite, they do not need those texts; rather, what is required of them is what enters their hearts, and they are judged by the thoughts that dominate them. They said: This is because of the purity of their hearts from impurities and their freedom from others (than God). Thus, divine sciences and Lordly truths are revealed to them, so they perceive the secrets of beings and know the rulings of particulars, becoming independent of the rulings of universal Sharia, as happened to Al-Khidr; for he was independent, through the sciences revealed to him, of those understandings that Moses had. It has come in what they transmit: "Consult your heart even if the muftis give you a fatwa" (4). Our teacher said: This statement is heresy and disbelief (kufr); the one who says it should be killed and not asked to repent, because it is a denial of what is known from the Sharia. For Allah Almighty has established His sunnah (way) and executed His wisdom that His rulings are not known except through His messengers, the intermediaries between Him and His creation. They are the ones who convey His message and His speech, clarifying His laws and rulings. He chose them for that and singled them out for what is there, as Allah Almighty said: {Allah chooses messengers from among the angels and from among the people. Indeed, Allah is Hearing and Seeing.} [Al-Hajj: 75] and He said: {Allah knows best where He places His message.} [Al-An'am: 124] and He said: {Mankind was [once] one community, then He sent...

(1) 9/111 and beyond. (2) In the copies: "this", and what is established is from al-Mufhim 6/218, the speech is from him. (3) In (Zha) and al-Mufhim: "the rich", and in (Meem): "the prophets". What is established is from (Zay) and (Dal). (4) Previously mentioned 8/458.

358 सूरह अल-कहफ़: आयत 79 - 82

अल्लाह तआला अपने लिए जो चाहे शब्द इस्तेमाल कर सकता है, लेकिन हम उसके लिए केवल उन्हीं सुंदर विशेषणों और नेक कार्यों का उपयोग करते हैं जिसकी उसने हमें अनुमति दी है। वह कमियों और दोषों से बहुत ऊँचा और महान है। लड़के के बारे में कहा गया: "तो हमने चाहा," जैसे कि उसने हत्या को अपनी ओर और उसके बदले को अल्लाह तआला की ओर मनसूब किया। "अल-अशुद्द" का अर्थ है शारीरिक और मानसिक पूर्णता। इस पर सूरह अल-अनाम (1) में चर्चा हो चुकी है, और अल्लाह का शुक्र है। तीसरा: हमारे उस्ताद इमाम अबू अल-अब्बास ने कहा: बातिनी ज़िनदीकों के एक समूह ने ऐसा रास्ता अपनाया जिससे शरीयत के नियमों का विनाश (2) होता है। उन्होंने कहा: ये सामान्य शरई नियम केवल अज्ञानियों (3) और आम लोगों के लिए हैं। जहाँ तक औलिया और खास लोगों का सवाल है, उन्हें उन ग्रंथों की आवश्यकता नहीं है; बल्कि उनसे केवल वही अपेक्षित है जो उनके दिलों में आता है, और उनके ऊपर वही नियम लागू होते हैं जो उनके विचारों पर हावी होते हैं। उन्होंने कहा: ऐसा उनके दिलों की शुद्धि और अन्य विचारों से मुक्ति के कारण है। इस प्रकार, उन पर ईश्वरीय ज्ञान और रब्बानी सच्चाइयां प्रकट होती हैं, जिससे वे सृष्टि के रहस्यों को जान लेते हैं और विवरणों के नियमों को समझ लेते हैं, और वे सार्वभौमिक शरीयत के नियमों से स्वतंत्र हो जाते हैं, जैसा कि खिज्र के साथ हुआ था; क्योंकि वह उन ज्ञानों के कारण मूसा की समझ से स्वतंत्र थे जो उन पर प्रकट हुए थे। जैसा कि वे उद्धृत करते हैं: "अपने दिल से फतवा मांगें भले ही मुफ्ती आपको फतवा दें" (4)। हमारे उस्ताद ने कहा: यह कथन ज़िनदीक़ा (पाखंड) और कुफ्र है; ऐसा कहने वाले को मार दिया जाना चाहिए और तौबा का मौका नहीं दिया जाना चाहिए; क्योंकि यह शरीयत की ज्ञात बातों का खंडन है। अल्लाह तआला ने अपनी सुन्नत जारी की है और अपनी हिकमत को लागू किया है कि उसके आदेश केवल उसके रसूलों के माध्यम से ही जाने जाते हैं जो उसके और उसकी मखलूक (सृष्टि) के बीच मध्यस्थ हैं। वे ही उसके संदेश और कलाम को पहुँचाने वाले हैं, और उसकी शरीयत और आदेशों को स्पष्ट करने वाले हैं। अल्लाह ने उन्हें इसके लिए चुना और उन्हें विशिष्ट बनाया, जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा: {अल्लाह फ़रिश्तों में से और लोगों में से रसूल चुनता है। बेशक अल्लाह सुनने वाला, देखने वाला है।} [अल-हज्ज: 75] और फरमाया: {अल्लाह बेहतर जानता है कि वह अपनी रिसालत कहाँ रखे।} [अल-अनाम: 124] और फरमाया: {लोग एक ही उम्मत थे, फिर अल्लाह ने भेजा...

(1) 9/111 और उसके बाद। (2) प्रतियों में: "यह", और जो सिद्ध है वह अल-मुफ्हिम 6/218 से है। (3) (ज़) और अल-मुफ्हिम में: "अमीर", और (म) में: "नबी"। और जो सिद्ध है वह (ज़) और (द) से है। (4) पिछला 8/458 ।

358 سورة الكهف: آيات 79 - 82

اللہ تعالیٰ کے لیے جائز ہے کہ وہ اپنی ذات کے لیے جو چاہے بولے، اور ہم اس کے لیے صرف وہی خوبصورت اوصاف اور شریف اعمال بولتے ہیں جن کی اس نے ہمیں اجازت دی ہے۔ وہ نقائص اور آفات سے بہت بلند و برتر ہے۔ اور لڑکے کے بارے میں فرمایا: "تو ہم نے چاہا" گویا اس نے قتل کو اپنی طرف اور اس کے بدلے کو اللہ تعالیٰ کی طرف منسوب کیا۔ اور "الاشد" سے مراد خلقت اور عقل کا کمال ہے۔ اس پر بات سورہ الانعام (1) میں گزر چکی ہے، والحمد للہ۔

تیسری بات: ہمارے شیخ امام ابو العباس نے فرمایا: باطنیہ کے زندیقوں کے ایک گروہ نے ایسا راستہ اختیار کیا جس سے شرعی احکام کا انہدام (2) لازم آتا ہے۔ انہوں نے کہا: یہ عام شرعی احکام صرف جاہلوں (3) اور عام لوگوں پر لاگو ہوتے ہیں۔ جہاں تک اولیاء اور خواص کا تعلق ہے، انہیں ان نصوص کی ضرورت نہیں ہے؛ بلکہ ان سے وہی مطلوب ہے جو ان کے دلوں میں آتا ہے، اور ان پر وہی فیصلہ ہوتا ہے جو ان کے خیالات پر غالب ہوتا ہے۔ انہوں نے کہا: ایسا ان کے دلوں کی صفائی اور اغیار سے خالی ہونے کی وجہ سے ہے۔ پس ان پر الٰہی علوم اور ربانی حقائق ظاہر ہوتے ہیں، وہ کائنات کے اسرار سے واقف ہوتے ہیں اور جزوی احکام کو جان لیتے ہیں، اس طرح وہ کلی شرعی احکام سے بے نیاز ہو جاتے ہیں، جیسا کہ خضر کے ساتھ ہوا؛ کیونکہ وہ ان علوم کی وجہ سے جو ان پر ظاہر ہوئے، ان فہموں سے بے نیاز تھے جو موسیٰ کے پاس تھے۔ اور جیسا کہ وہ نقل کرتے ہیں: "اپنے دل سے فتویٰ لو چاہے مفتی تمہیں فتویٰ دیں" (4)۔ ہمارے شیخ نے فرمایا: یہ قول زندقہ اور کفر ہے، اس کا کہنے والا قتل کیا جائے گا اور اس سے توبہ کا مطالبہ نہیں کیا جائے گا؛ کیونکہ یہ معلوم شرعی احکام کا انکار ہے۔ اللہ تعالیٰ نے اپنی سنت جاری کی ہے اور اپنی حکمت نافذ کی ہے کہ اس کے احکام صرف اس کے رسولوں کے واسطے سے

ہی معلوم ہوتے ہیں جو اس کے اور اس کی مخلوق کے درمیان سفیر ہیں۔ وہی اس کا پیغام اور کلام پہنچانے والے ہیں، اور اس کی شریعت اور احکام کو واضح کرنے والے ہیں۔ اللہ نے انہیں اس کے لیے چنا اور انہیں مخصوص کیا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اللہ فرشتوں میں سے اور انسانوں میں سے رسول منتخب فرماتا ہے، بے شک اللہ خوب سننے والا دیکھنے والا ہے} [الحج: 75] اور فرمایا: {اللہ ہی بہتر جانتا ہے کہ وہ اپنی رسالت کہاں رکھے} [الانعام: 124] اور فرمایا: {لوگ ایک ہی امت تھے پھر اللہ نے بھیجا...

حواشی: (1) 9/111 اور اس کے بعد۔ (2) نسخوں میں: "ہذہ" (یہ)، اور جو ثابت ہے وہ "المفہم" 6/218 سے ہے، کلام اسی کا ہے۔ (3) (ظ) اور المفہم میں: "الآغنیاء" (امراء)، اور (م) میں: "الانبیاء"۔ اور جو ثابت ہے وہ (ز) اور (د) سے ہے۔ (4) سابقہ 8/458۔

Surah Al-Kahf: Ayas 79 - 82 359

"...Allah [sent] the prophets as bringers of good tidings and warners" [Al-Baqarah: 213], and other such verses.

In summary, definitive knowledge, essential certainty, and the consensus of the predecessors (Salaf) and successors (Khalaf) have been established that there is no way to know the rulings of Allah Almighty, which pertain to His commands and prohibitions, except through the messengers. Whoever says that there is another way by which His commands and prohibitions are known other than the messengers, such that the messengers are not needed, is an infidel (Kafir). He should be executed without being asked to repent, and there is no need for questioning him. Furthermore, this is a claim establishing prophets after our Prophet, peace and blessings be upon him, whom Allah has made the seal of His prophets and messengers; so there is no prophet after him and no messenger. The explanation for this is that whoever says he receives from his heart, and that what occurs in it is the ruling of Allah Almighty, and that he acts according to it, and that he does not need a book or a Sunnah with it, has established for himself the characteristic of prophethood. For this is similar to what he (the Prophet), peace and blessings be upon him, said: "Indeed, the Holy Spirit (Jibreel) breathed into my heart (ra'i)..." [the Hadith] (1).

Fourth: The majority of people believe that Al-Khidr (peace be upon him) died. A group said: He is alive; because he drank from the Fountain of Life, and he remains on earth, and he performs pilgrimage to the House (Ka'bah). Ibn Atiyyah (2) said: An-Naqqash elaborated extensively on this meaning and mentioned in his book many things from Ali ibn Abi Talib.

---

(1) Al-Mufhim 6/219. The Hadith was narrated by Ash-Shafi'i in his Musnad (1/13-14 Bada'i' al-Minan), and Al-Baghawi in Sharh al-Sunnah (4110), from the hadith of Al-Muttalib bin Hanthab, narrated as Marfu' Mursal. Also in Ibn Abi Shaybah 13/227, and Hannad in Az-Zuhd (494), and Al-Askari in Tashifat al-Muhaddithin 1/209, and Al-Hakim in Al-Mustadrak 4/2, and Al-Baghawi in Sharh al-Sunnah (4111), (4112), and (4113) through various chains from Ibn Mas'ud as Marfu', some of which are broken (munqati') and others are sent (mursal). It was also narrated by Al-Bazzar in his Musnad (2914). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 4/71: Narrated by Al-Bazzar and in it is Qudamah bin Za'idah bin Qudamah, and I did not find anyone who biographed him, and the rest of its men are trustworthy. It was also narrated by At-

Tabarani in Al-Kabir (7694), and Abu Nu'aym in Al-Hilyah 10/26-27 from the hadith of Abu Umamah as Marfu'. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 8/116: And in it is Afir bin Ma'dan, and he is weak. It has a supporting narration (shahid) from the hadith of Abu Al-Zubayr from Jabir in Al-Hakim 4/2, who said: Authentic (sahih) according to the condition of Muslim. Al-Askari said in Tashifat al-Muhaddithin 1/210: "An-Nafth" with the mouth is similar to blowing (al-nafkh), and the meaning of "raw'i" is: in my mind and soul. (2) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/537, and what precedes it is from it.

सूरा अल-कहफ़: आयत ७९ - ८२ ३५९

"...अल्लाह ने नबियों को खुशखबरी देने वाले और डराने वाले के रूप में भेजा" [अल-बक़रह: २१३], और अन्य ऐसी ही आयतें।

संक्षेप में, यह निश्चित ज्ञान, आवश्यक यकीन, और पूर्वजों (सलफ) और बाद वालों (खलफ) की आम सहमति स्थापित हो चुकी है कि अल्लाह सर्वशक्तिमान के आदेशों को जानने का कोई और तरीका नहीं है, जो उसके आदेशों और निषेधों से संबंधित हैं, सिवाय रसूलों के माध्यम से। जो कोई कहता है कि रसूलों के अलावा कोई और तरीका है जिससे उसके आदेश और निषेध जाने जाते हैं, जिससे रसूलों की आवश्यकता नहीं रह जाती, वह काफिर है। उसे बिना तौबा की मांग किए मार दिया जाना चाहिए, और उसके साथ किसी सवाल-जवाब की जरूरत नहीं है। इसके अलावा, यह हमारे पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के बाद अन्य पैगंबरों को मानने जैसा है, जिन्हें अल्लाह ने अपने पैगंबरों और रसूलों का अंतिम (खातम) बनाया है; इसलिए उनके बाद कोई नबी या रसूल नहीं है। इसका स्पष्टीकरण यह है कि जो कोई कहता है: 'मैं अपने दिल से प्राप्त करता हूँ', और जो उसमें आता है वह अल्लाह सर्वशक्तिमान का आदेश है, और वह उसके अनुसार कार्य करता है, और उसे इसके साथ किसी पुस्तक या सुन्नत की आवश्यकता नहीं है, तो उसने विशेष रूप से अपने लिए नबूवत (पैगंबरी) का दावा किया है। क्योंकि यह उसी के समान है जो उन्होंने (पैगंबर ने), उन पर शांति और आशीर्वाद हो, कहा था: "निश्चय ही रूह-उल-क़ुदुस (जिब्रील) ने मेरे दिल (रौ'ई) में फूँका..." [हदीस] (१)।

चौथा: अधिकांश लोगों का मानना है कि अल-खिज़्र (उन पर शांति हो) का निधन हो गया। एक समूह ने कहा: वह जीवित है; क्योंकि उसने जीवन के झरने (आब-ए-हयात) से पिया था, और वह पृथ्वी पर मौजूद है, और वह अल्लाह के घर (काबा) की हज करता है। इब्न अतिय्या (२) ने कहा: अन-नक़्क़ाश ने इस विषय पर विस्तार से चर्चा की है और अपनी पुस्तक में अली इब्न अबी तालिब से कई बातें बताई हैं।

---

(१) अल-मुफ्हिम ६/२१९। हदीस को इमाम शाफई ने अपने मुसनद (१/१३-१४ बदाइ' अल-मिनान) में, और अल-बघवी ने शरह अल-सुन्नाह (४११०) में अल-मुत्तलिब बिन हनताब की हदीस से मरफ़ू' मुर्सल के रूप में वर्णित किया है। साथ ही इब्न अबी शायबा १३/२२७, और हन्नाद ने अज़-जुहद (४९४) में, और अल-अस्करी ने तश्हीफ़ात अल-मुहद्दसीन १/२०९ में, और अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक २/४

में, और अल-बघवी ने शरह अल-सुन्नाह (४१११), (४११२) और (४११३) में इब्न मसूद से विभिन्न माध्यमों से मरफ़ू' के रूप में वर्णित किया है, जिनमें से कुछ टूटे हुए (मुनक़ाति') और अन्य मुर्सल हैं। इसे अल-बज़्ज़ार ने भी अपने मुसनद (२९१४) में वर्णित किया है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद ४/७१ में कहा: इसे अल-बज़्ज़ार ने वर्णित किया है और इसमें क़ुदामा बिन ज़ायदा बिन क़ुदामा है, और मुझे कोई ऐसा व्यक्ति नहीं मिला जिसने उनका परिचय दिया हो, और इसके बाकी पुरुष भरोसेमंद हैं। इसे अत-तबरानी ने अल-कबीर (७६९४) में और अबू नुअयम ने अल-हिलिया १०/२६-२७ में अबू उमामा की हदीस से मरफ़ू' के रूप में भी वर्णित किया है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद ८/११६ में कहा: और इसमें अफीर बिन मादान है, और वह कमजोर (ज़ईफ़) है। और अल-हाकिम २/४ में जाबिर से अबू अल-जुबैर की हदीस से इसका एक गवाह (शाहिद) है और उन्होंने कहा: मुस्लिम की शर्त के अनुसार सही है। अल-अस्करी ने तश्हीफ़ात अल-मुहद्दसीन १/२१० में कहा: मुँह से 'नफ्थ' फूँकने (नफ़्ख़) के समान है, और 'रौ'ई' का अर्थ है: मेरे मन और आत्मा में। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/५३७ में, और इससे पहले जो कुछ भी है वह इसी से है।

سورة الکہف: آیات ۷۹ - ۸۲ ۳۵۹

"...اللہ نے نبیوں کو خوشخبری دینے والے اور ڈرانے والے بنا کر بھیجا" [البقرۃ: ۲۱۳] اور دیگر ایسی ہی آیات۔

خلاصہ کلام یہ کہ یہ علم قطعی، یقینِ ضروری اور سلف و خلف کا اجماع حاصل ہو چکا ہے کہ اللہ تعالیٰ کے احکام کو جاننے کا کوئی راستہ نہیں ہے، جو کہ اس کے امر اور نہی سے متعلق ہیں، سوائے رسولوں کے واسطے کے۔ تو جس نے یہ کہا کہ رسولوں کے علاوہ کوئی اور راستہ ہے جس سے اس کے امر و نہی کا علم ہو، اس طرح کہ رسولوں سے بے نیازی حاصل ہو جائے، تو وہ کافر ہے، اسے قتل کیا جائے گا اور اس سے توبہ کا مطالبہ نہیں کیا جائے گا، اور اس کے ساتھ کسی سوال و جواب کی ضرورت نہیں ہے۔ پھر یہ بات ہمارے نبی صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد انبیاء ثابت کرنے کے مترادف ہے، جنہیں اللہ نے اپنے انبیاء اور رسولوں کا خاتم بنایا ہے؛ پس ان کے بعد کوئی نبی نہیں اور نہ کوئی رسول۔ اور اس کی وضاحت یہ ہے کہ جو کہے کہ وہ اپنے دل سے لیتا ہے، اور جو اس کے دل میں آتا ہے وہ اللہ تعالیٰ کا حکم ہے، اور وہ اس کے مطابق عمل کرتا ہے، اور اسے اس کے ساتھ کتاب و سنت کی ضرورت نہیں ہے، تو اس نے خاص طور پر اپنے لیے نبوت ثابت کر لی۔ کیونکہ یہ اس کی مانند ہے جو نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "بے شک روح القدس (جبریل علیہ السلام) نے میرے دل (روعی) میں پھونکا..." [حدیث] (۱)۔

چوتھی بات: لوگوں کی اکثریت کا خیال ہے کہ خضر علیہ السلام وفات پا چکے ہیں۔ ایک گروہ نے کہا: وہ زندہ ہیں؛ کیونکہ انہوں نے آبِ حیات پیا تھا، اور وہ زمین میں باقی ہیں، اور وہ بیت اللہ کا حج کرتے ہیں۔ ابن عطیہ (۲) نے کہا: النقاش نے اس معنی پر بہت طوالت سے کلام کیا ہے، اور اپنی کتاب میں علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے بہت سی باتیں ذکر کی ہیں۔

(۱) المفہم ۲۱۹/۶، اور حدیث کو امام شافعی نے اپنی مسند (۱۳/۱ - ۱۴ بدائع المنن) میں، اور البغوی نے شرح السنۃ (۴۱۱۰) میں، مطلب بن حنطب کی حدیث سے مرفوعاً مرسلاً روایت کیا ہے، اور ابن ابی شیبہ ۲۲۷/۱۳، اور ہناد نے الزہد (۴۹۴) میں، اور العسکری نے تصحیفات المحدثین ۲۰۹/۱ میں، اور الحاکم نے المستدرک ۴/۲ میں، اور البغوی نے شرح السنۃ (۴۱۱۱) اور (۴۱۱۲) اور (۴۱۱۳) میں مختلف طرق سے، ابن مسعود سے مرفوعاً روایت کیا ہے اور اس کا کچھ حصہ منقطع ہے اور دوسرا مرسل ہے۔ اور اسے البزار نے بھی اپنی مسند (۲۹۱۴) میں روایت کیا ہے، الہیثمی نے مجمع الزوائد ۷۱/۴ میں کہا: اسے البزار نے روایت کیا ہے اور اس میں قدامہ بن زائدہ بن قدامہ ہے اور مجھے کوئی ایسا نہیں ملا جس نے ان کا ترجمہ (سوانح) لکھا ہو، اور اس کے باقی مرد ثقہ ہیں۔ اور اسے الطبرانی نے الکبیر (۷۶۹۴) میں، اور ابو نعیم نے الحلیہ ۲۶/۱۰ - ۲۷ میں ابو امامہ کی حدیث سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ الہیثمی نے مجمع الزوائد ۱۱۶/۸ میں کہا: اور اس میں عفیر بن معدان ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ اور اس کے لیے ابو الزبیر کی جابر سے روایت کردہ ایک شاہد حدیث الحاکم ۴/۲ کے پاس ہے اور انہوں نے کہا: مسلم کی شرط پر صحیح ہے۔ العسکری نے تصحیفات المحدثین ۲۱۰/۱ میں کہا: 'النفث' منہ سے پھونک مارنے (نفخ) کے مشابہ ہے، اور 'روعی' کا معنی ہے: میرے دل اور جان میں۔ (۲) المحرر الوجیز ۵۳۷/۳ میں، اور اس سے پہلے جو کچھ ہے وہ اسی سے ہے۔

Surah Al-Kahf: Verses 79 - 82 360

...and others, and all of them are groundless. If Al-Khidr, peace be upon him, were alive and performing Hajj, he would have a visible presence in the religion of Islam. And Allah is the All-Knowing of the details of things; there is no Lord besides Him. Among the things that indicate the death of Al-Khidr, peace be upon him, now is the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "Have you considered this night of yours? Indeed, no one who is on the face of the earth today will remain [alive]" (1).

I say: Al-Bukhari followed this [view], and Al-Qadi Abu Bakr bin al-Arabi chose it (2). The correct view is the second one, which is that he is alive, as we shall mention. The Hadith was compiled by Muslim in his "Sahih" (3) from Abdullah bin Umar, who said: The Messenger of Allah ﷺ led us in the Isha prayer one night toward the end of his life. When he finished the prayer, he stood up and said: "Have you considered this night of yours? Indeed, at the turn of one hundred years from it, no one who is [currently] on the face of the earth will remain." Ibn Umar said: The people were mistaken (4) regarding this statement of the Messenger of Allah ﷺ in what they were discussing about these narrations concerning one hundred years. He (peace and blessings be upon him) only said: "No one who is on the face of the earth today will remain," meaning by that, the passing of that generation.

It was also narrated from the Hadith of Jabir bin Abdullah, who said: I heard the Messenger of Allah ﷺ saying one month before he died: "You ask me about the Hour, but its knowledge is only with Allah, and I swear by Allah, there is no soul currently living on earth that will live beyond a hundred years." In another narration: Salim said: We discussed that it means [souls] created on that day. In another: "No living soul today will remain alive after a hundred years." Abdul-Rahman, the owner of Al-Siqayah, explained it saying: It means the shortening of life spans (5).

And a similar Hadith is narrated from Abu Sa'id al-Khudri (6).

(1) Its source will be mentioned soon. (2) At-Ta'rif wal-I'lam p. 104. (3) Number (2537), and it is in Al-Bukhari (116) and Ahmad (5617). (4) "Wahal": made a mistake. "Wahaltu ilayhi wahalan": when your thought goes to something while you intended something else. Al-Mufhim 6/491. (5) Sahih Muslim: the first under number (2538): (218), the second under (2538): (220), and the third under (2538): (00), and the words of Abdul-Rahman, the owner of Al-Siqayah, follow this narration. (6) Narrated by Muslim (2539).

सूरा अल-कहफ़: आयत 79 - 82 360

...और अन्य, और वे सभी निराधार हैं। यदि अल-खिज़्र (अलैहिस्सलाम) जीवित होते और हज करते, तो इस्लाम के धर्म में उनकी दृश्य उपस्थिति होती। और अल्लाह ही चीज़ों के विवरण का सर्वज्ञ है; उसके सिवा कोई रब नहीं है। अल-खिज़्र (अलैहिस्सलाम) की अब मृत्यु हो जाने का संकेत देने वाली चीज़ों में से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का यह कथन है: "क्या तुमने अपनी इस रात पर गौर किया है? वास्तव में, जो आज पृथ्वी पर है, उनमें से कोई भी [जीवित] नहीं बचेगा" (1)।

मैं कहता हूँ: अल-बुखारी ने इस [मत] का पालन किया, और अल-काज़ी अबू बक्र बिन अल-अरबी ने इसे चुना (2)। लेकिन सही राय दूसरी है, कि वे जीवित हैं, जैसा कि हम उल्लेख करेंगे। इस हदीस को मुस्लिम ने अपने "सहीह" (3) में अब्दुल्लाह बिन उमर से संकलित किया है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने अपने जीवन के अंत में एक रात हमें ईशा की नमाज़ पढ़ाई। जब उन्होंने नमाज़ पूरी की, तो वे खड़े हुए और कहा: "क्या तुमने अपनी इस रात पर गौर किया है? वास्तव में, आज से सौ साल पूरे होने पर, पृथ्वी पर [वर्तमान में] रहने वालों में से कोई भी शेष नहीं रहेगा।" इब्न उमर ने कहा: लोग सौ साल के बारे में इन हदीसों पर चर्चा करने में गलती (4) कर गए जो अल्लाह के रसूल ﷺ के उस कथन के बारे में थीं। उन्होंने ﷺ केवल यह कहा था: "आज पृथ्वी पर रहने वालों में से कोई भी शेष नहीं रहेगा," जिसका अर्थ था उस पीढ़ी का बीत जाना।

इसे जाबिर बिन अब्दुल्लाह की हदीस से भी वर्णित किया गया है, जिन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को अपनी मृत्यु से एक महीने पहले कहते सुना: "तुम मुझसे प्रलय के बारे में पूछते हो, जबकि उसका ज्ञान केवल अल्लाह के पास है, और मैं अल्लाह की कसम खाता हूँ कि पृथ्वी पर आज जीवित कोई भी जान ऐसी नहीं है जो सौ साल से आगे जीवित रहे।" एक अन्य रिवायत में: सालिम ने कहा: हमने इस पर चर्चा की कि इसका अर्थ उस दिन पैदा हुए लोग हैं। एक अन्य में: "आज की कोई भी जीवित आत्मा सौ साल बाद जीवित नहीं रहेगी।" अल-सिक़ाया के स्वामी अब्दुर्रहमान ने इसकी व्याख्या करते हुए कहा: इसका अर्थ है उम्र का कम होना (5)।

और अबू सईद अल-खुद़री (6) से भी इसी तरह की हदीस वर्णित है।

(1) इसका स्रोत जल्द ही आएगा। (2) अत-तारीफ़ वल-इलाम पृष्ठ 104। (3) संख्या (2537), और यह अल-बुखारी (116) और अहमद (5617) में है। (4) "वहल": गलती की। "वहलतु इलैहि वहलन": जब आपका विचार किसी चीज़ की ओर जाए जबकि आपका इरादा कुछ और था। अल-मुफ़हिम

6/491। (5) सहीह मुस्लिम: पहली संख्या (2538): (218) के तहत, दूसरी (2538): (220) के तहत, और तीसरी (2538): (00) के तहत, और अल-सिक़ाया के स्वामी अब्दुर्रहमान के शब्द इस रिवायत के बाद हैं। (6) इसे मुस्लिम (2539) ने संकलित किया है।

سورہ الکہف: آیات 79 - 82 360

...اور دیگر، اور یہ سب بے بنیاد ہیں۔ اگر خضر علیہ السلام زندہ ہوتے اور حج کرتے تو ملت اسلامیہ میں ان کا ظہور ہوتا، اور اللہ ہی چیزوں کی تفصیلات کا جاننے والا ہے، اس کے سوا کوئی رب نہیں۔ اور جو چیزیں اب خضر علیہ السلام کی موت کا فیصلہ کرتی ہیں ان میں سے آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ قول ہے: "کیا تم نے اپنی اس رات کو دیکھا ہے، بیشک جو آج زمین کی پیٹھ پر ہے ان میں سے کوئی باقی نہیں رہے گا" (1)۔

میں کہتا ہوں: امام بخاری اسی طرف گئے ہیں، اور قاضی ابوبکر بن العربی نے اسی کو اختیار کیا ہے (2)۔ اور صحیح دوسرا قول ہے، وہ یہ کہ وہ زندہ ہیں جیسا کہ ہم ذکر کریں گے۔ اور یہ حدیث مسلم نے اپنی "صحیح" (3) میں عبداللہ بن عمر سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: اللہ کے رسول ﷺ نے اپنی زندگی کے آخری حصے میں ایک رات ہمیں عشاء کی نماز پڑھائی، جب آپ نے سلام پھیرا تو کھڑے ہوئے اور فرمایا: "کیا تم نے اپنی اس رات کو دیکھا ہے؟ بیشک اس سے سو سال کے گزرنے پر زمین پر موجود لوگوں میں سے کوئی باقی نہیں رہے گا۔" ابن عمر نے کہا: لوگ رسول اللہ ﷺ کے اس قول کے بارے میں غلط فہمی (4) کا شکار ہو گئے جو وہ سو سال کے بارے میں ان احادیث سے گفتگو کرتے تھے، جبکہ آپ ﷺ نے صرف یہ فرمایا تھا کہ: "آج زمین پر موجود لوگوں میں سے کوئی باقی نہیں رہے گا،" اس سے آپ کی مراد اس صدی کا ختم ہونا تھا۔

اور اسے جابر بن عبداللہ کی حدیث سے بھی روایت کیا گیا ہے، انہوں نے کہا: میں نے اللہ کے رسول ﷺ کو وفات سے ایک ماہ قبل فرماتے ہوئے سنا: "तुम मुझसे कयामत के बारे में पूछते हो حالانکہ اس کا علم تو صرف اللہ کے پاس ہے اور میں اللہ کی قسم کھا کر کہتا ہوں کہ زمین پر کوئی بھی جاندار ایسا نہیں ہے جس پر سو سال آ جائیں [اور وہ زندہ رہے]۔" ایک اور روایت میں

ہے: سالم نے کہا: ہم نے آپس میں تذکرہ کیا کہ اس سے مراد وہ ہے جو اس دن پیدا شدہ ہے۔ ایک اور میں: "آج کوئی بھی جاندار ایسا نہیں ہے جس پر سو سال آ جائیں اور وہ اس دن زندہ ہو۔" اور صاحب السقایہ عبد الرحمن نے اس کی تفسیر کی ہے: یعنی عمر کا کم ہونا (5)۔

اور ابوسعید خدری (6) سے بھی اسی جیسی حدیث مروی ہے۔

(1) اس کی تخریج عنقریب آئے گی۔ (2) التعریف والاعلام ص 104۔ (3) نمبر (2537)، اور یہ بخاری (116) اور احمد (5617) میں ہے۔ (4) وَهَل : غلطی کرنا۔ المفہم 6/491۔ (5) صحیح مسلم پہلی بروایت نمبر (2538): (218)، دوسری بروایت نمبر (2538): (220)، اور تیسری بروایت نمبر (2538): (00)، اور صاحب السقایہ عبد الرحمن کا کلام اس روایت کے بعد ہے۔ (6) اسے مسلم نے روایت کیا ہے (2539)۔

Our scholars said: The gist of what this Hadith includes is that he (peace and blessings be upon him) informed a month before his death that everyone from the children of Adam present at that time would not have their lifespan exceed a hundred years due to his saying (peace and blessings be upon him): "There is no breathing soul." This wording does not include angels or jinn; as it has not been confirmed about them that they are such, nor does it include non-rational animals; because of his saying: "of those who are on the face of the earth, anyone." This is only said in its original usage about those who possess intellect, so it is determined that the intended meaning is the children of Adam. Ibn Umar explained this meaning, saying: He meant by that the extinction of that generation. There is no argument for those who use it as evidence to invalidate the saying of those who say: Al-Khidr is alive; because of the generality of his saying: "There is no breathing soul," because the generality, even if it is an emphasized encompassment, is not a definitive text (nass) on it, but rather it is subject to specification. Just as it did not include Jesus (peace be upon him), for he did not die and was not killed, so he is alive by the text of the Qur'an and its meaning, and it does not include the Dajjal even though he is alive; based on the evidence of the Hadith of Al-Jassasah. Likewise, it did not include Al-Khidr (peace be upon him), and he is not seen by people, nor is he among those who associate with them so that he comes to their minds while addressing one another; such a generality does not include him (1).

It has been said: The People of the Cave are alive and will perform Hajj with Jesus (peace and blessings be upon him), as previously mentioned. Likewise, the young man of Moses in the saying of Ibn Abbas as we mentioned. Abu Ishaq al-Thalabi mentioned in his book "Al-Arais" (2): The correct view is that Al-Khidr is a long-lived prophet hidden from sight. Muhammad ibn al-Mutawakkil narrated from Damrah (3), from Abdullah ibn Suwar who said: Al-Khidr (peace be upon him) is from the children of Persia, and Elias is from the children of Israel; they meet every year during the season (of Hajj). And from Amr ibn Dinar who said: Al-Khidr and Elias will remain alive on earth as long as the Qur'an remains on earth; when it is taken up, they will die.

(1) Al-Mufhim 6/490, and the Hadith of Al-Jassasah was narrated by Muslim (2942) from the hadith of Fatima bint Qais (may Allah be pleased with her). (2) pp. 226 - 227. (3) Not in (D).

सूरा अल-कहफ़: आयत ७९ - ८२ ३६१

हमारे विद्वानों ने कहा: इस हदीस में जो शामिल है उसका सार यह है कि उन्होंने (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) अपनी मृत्यु से एक महीने पहले सूचित किया था कि उस समय मौजूद आदम की संतानों में से प्रत्येक की आयु सौ वर्ष से अधिक नहीं होगी, उनके(शांति और आशीर्वाद उन पर हो) इस कथन के कारण: "कोई भी साँस लेने वाली आत्मा नहीं है।" यह शब्द स्वर्गदूतों या जिन्नों पर लागू नहीं होता है; क्योंकि उनके बारे में यह पुष्ट नहीं हुआ है कि वे ऐसे ही हैं, और न ही यह विवेकहीन जानवरों पर लागू होता है; उनके इस कथन के कारण: "उनमें से जो पृथ्वी की सतह पर हैं, कोई भी।" यह मूल रूप से केवल उन लोगों के बारे में कहा जाता है जो बुद्धि रखते हैं, इसलिए यह तय है कि लक्षित अर्थ आदम की संतान है। इब्न उमर ने इस अर्थ को स्पष्ट करते हुए कहा: उनका मतलब उस पीढ़ी के समाप्त होने से था। उन लोगों के लिए कोई तर्क नहीं है जो इसे उन लोगों के कथन को अमान्य करने के प्रमाण के रूप में उपयोग करते हैं जो कहते हैं: अल-खिद्र जीवित हैं; उनके इस सामान्य कथन के कारण: "कोई भी साँस लेने वाली आत्मा नहीं है," क्योंकि यह सामान्यता, भले ही यह एक ज़ोरदार समावेश हो, इसमें कोई निश्चित पाठ (नस्स) नहीं है, बल्कि यह विशिष्टता के अधीन है। जिस प्रकार इसमें ईसा (अलैहिस्सलाम) शामिल नहीं थे, क्योंकि वे न तो मरे और न ही मारे गए, इसलिए वे कुरान के पाठ और उसके अर्थ के अनुसार जीवित हैं, और इसमें दज्जाल शामिल नहीं है जबकि वह जीवित है; अल-जस्सासा की हदीस के प्रमाण के आधार पर। इसी तरह, इसमें अल-खिद्र (अलैहिस्सलाम) शामिल नहीं थे, और वे लोगों द्वारा देखे नहीं जाते हैं, न ही वे उनके साथ घुलने-मिलने वालों में से हैं कि एक-दूसरे को संबोधित करते समय उनके दिमाग में आएं; इस तरह की सामान्यता उन पर लागू नहीं होती (१)।

यह कहा गया है: गुफा वाले (अहले कहफ़) जीवित हैं और ईसा (अलैहिस्सलाम) के साथ हज करेंगे, जैसा कि पहले बताया गया है। इसी तरह इब्न अब्बास के कथन में मूसा के युवा साथी के बारे में जैसा कि हमने उल्लेख किया है। अबू इसहाक अल-थालाबी ने अपनी पुस्तक "अल-अराइस" (२) में उल्लेख किया है: सही बात यह है कि अल-खिद्र एक दीर्घायु नबी हैं जो आँखों से ओझल हैं। मुहम्मद इब्न अल-मुतवक्किल ने दमराह (३) से, अब्दुल्ला इब्न सुवार से रिवायत की है जिन्होंने कहा: अल-खिद्र (अलैहिस्सलाम) फारस की संतान में से हैं, और इलियास इसराइल की संतान में से हैं; वे हर साल (हज के) मौसम में मिलते हैं। और अम्र इब्न दीनार से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल-खिद्र और

इलियास पृथ्वी पर तब तक जीवित रहेंगे जब तक कुरान पृथ्वी पर रहेगा; जब इसे उठा लिया जाएगा, तो वे मर जाएंगे।

(१) अल-मुफहिम ६/४९०, और अल-जस्सासा की हदीस फातिमा बिंत क़ैस (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से मुस्लिम (२९४२) द्वारा संकलित की गई है। (२) पृ. २२६ - २२७। (३) (द) में नहीं है।

سورة الكهف: آيات ٧٩ - ٨٢ ٣٦١

ہمارے علماء نے کہا: اس حدیث میں جو کچھ شامل ہے اس کا خلاصہ یہ ہے کہ آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) نے اپنی وفات سے ایک ماہ قبل خبر دی تھی کہ اس وقت موجود بنی آدم میں سے ہر ایک کی عمر سو سال سے زیادہ نہیں ہوگی، کیونکہ آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) کا فرمان ہے: "کوئی بھی سانس لینے والی جان (نفس منفوسہ) نہیں ہے۔" یہ لفظ فرشتوں اور جنوں کو شامل نہیں کرتا؛ کیونکہ ان کے بارے میں یہ ثابت نہیں ہے کہ وہ ایسے ہی ہیں، اور نہ ہی یہ غیر عاقل جانوروں کو شامل کرتا ہے؛ کیونکہ آپ کا فرمان ہے: "ان میں سے جو زمین کی پیٹھ پر ہے، کوئی بھی"۔ یہ لفظ اپنی اصل وضع کے اعتبار سے صرف ان کے بارے میں بولا جاتا ہے جو عقل رکھتے ہوں، چنانچہ یہ متعین ہو گیا کہ اس سے مراد بنی آدم ہیں۔ ابن عمر نے اس معنی کی وضاحت کرتے ہوئے فرمایا: آپ کی مراد اس سے اس صدی (نسل) کا ختم ہونا تھا۔ اور ان لوگوں کے لیے کوئی دلیل نہیں ہے جو اس سے ان لوگوں کے قول کو باطل ثابت کرنے کی کوشش کرتے ہیں جو کہتے ہیں: خضر علیہ السلام زندہ ہیں؛ کیونکہ آپ کا فرمان "کوئی بھی سانس لینے والی جان نہیں ہے" عام ہے، اور عموم اگرچہ استغراق کے لیے تاکید کے ساتھ ہو، لیکن اس میں نصِ قطعی نہیں ہے، بلکہ یہ تخصیص کے قابل ہے۔ جس طرح یہ (عموم) عیسیٰ علیہ السلام کو شامل نہیں کرتا، کیونکہ وہ نہ مرے اور نہ قتل کیے گئے، پس وہ قرآن کی نص اور اس کے معنی کے اعتبار سے زندہ ہیں، اور نہ ہی یہ دجال کو شامل کرتا ہے حالانکہ وہ زندہ ہے؛ حدیثِ جساسہ کی دلیل سے۔ اسی طرح یہ خضر علیہ السلام کو بھی شامل نہیں کرتا کیونکہ وہ لوگوں کو نظر نہیں آتے، اور نہ ہی ان لوگوں میں سے ہیں جو ان کے ساتھ میل جول رکھتے ہوں کہ ایک دوسرے سے مخاطب ہوتے وقت ان کا خیال ان کے دل میں آئے۔ پس اس طرح کا عموم انہیں شامل نہیں کرتا (١)۔

اور کہا گیا ہے کہ: اصحابِ کہف زندہ ہیں اور عیسیٰ علیہ السلام کے ساتھ حج کریں گے، جیسا کہ پہلے گزرا۔ اور اسی طرح موسیٰ علیہ السلام کا وہ نوجوان (خادم) ابن عباس کے قول کے مطابق جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔ اور ابو اسحاق الثعلبی نے اپنی کتاب "العرائس" (٢) میں ذکر کیا ہے کہ: صحیح یہ ہے کہ خضر علیہ السلام ایک طویل العمر نبی ہیں جو نگاہوں سے پوشیدہ ہیں، اور محمد بن المتوکل نے ضمرہ (٣) سے، عبد اللہ بن سوار سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: خضر علیہ السلام فارس کی اولاد میں سے ہیں، اور الیاس علیہ السلام بنی اسرائیل میں سے ہیں، یہ دونوں ہر سال موسمِ حج میں ملتے ہیں۔ اور عمرو بن دینار سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: خضر اور الیاس علیہما السلام زمین پر اس وقت تک زندہ رہیں گے جب تک زمین پر قرآن رہے گا، پس جب اسے اٹھا لیا جائے گا، تو وہ وفات پا جائیں گے۔

(١) المفہم ۶/ ۴۹۰، اور حدیثِ جساسہ کو مسلم (٢٩٤٢) نے فاطمہ بنت قیس رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٢) ص ٢٢۶ - ٢٢٧۔ (٣) نسخہ (د) میں نہیں ہے۔

Our teacher, Imam Abu Muhammad Abd al-Mu'ti ibn Mahmud ibn Abd al-Mu'ti al-Lakhmi, mentioned in his "Sharh al-Risala" for al-Qushayri many stories from a group of righteous men and women that they saw al-Khidr, peace be upon him, and met him. Collectively, these stories suggest a strong belief in his life, alongside what was mentioned by al-Naqqash, al-Tha'labi, and others.

It is mentioned in "Sahih Muslim"(1): "The Dajjal will reach some of the salt marshes near Medina, and on that day a man who is the best of people, or among the best of people, will come out to him..." the hadith, and at its end Abu Ishaq said: Meaning that this man is al-Khidr.

Ibn Abi al-Dunya mentioned in the book "Al-Hawatif"(2) with a chain of narration ending with Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) that he met al-Khidr and he taught him this supplication, and mentioned that in it is a great reward, forgiveness, and mercy for whoever says it after every prayer, which is: "O You whom listening to one does not distract from listening to another, O You who are not mistaken by requests, and O You who are not annoyed by the persistence of those who persist, make me taste the coolness of Your pardon and the sweetness of Your forgiveness."

It was also mentioned from Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) regarding this same supplication something similar to what was mentioned from Ali ibn Abi Talib (may Allah be pleased with him) in hearing it from al-Khidr(3). He also mentioned the meeting of Ilyas (Elias) with the Prophet, peace and blessings be upon him(4). And if the survival of Ilyas until the era of the Prophet ﷺ was possible, then the survival of al-Khidr is also possible. It was mentioned that they meet at the House (Kaaba) every year, and they say when parting: "What Allah wills, what Allah wills, none averts evil except Allah; what Allah wills, what Allah wills, whatever blessing there is, it is from Allah; what Allah wills, what Allah wills, I have put my trust in Allah, Allah is sufficient for us and He is the best Disposer of affairs."(5). As for the news...

---

(1) Under number (2938). (2) P. 52, and in its chain is Salih bin Abi al-Aswad, of whom al-Dhahabi said: Weak (wāhī). (3) Al-Hawatif p. 57. (4) Al-Hawatif pp. 78-79, and Al-Hakim also narrated it in Al-Mustadrak 617/2. Al-Dhahabi said in Al-Talkhis: Fabricated (mawdū'), may Allah uglify the one who fabricated it. It will come in detail in As-Saffat

(123). (5) From his words: Ibn Abi al-Dunya mentioned in the book Al-Hawatif... up to here, he quoted it from At-Ta'rif wal-I'lam p. 107.

सूरा अल-कहफ़: आयत 79 - 82 | पृष्ठ 362

हमारे उस्ताद इमाम अबू मुहम्मद अब्द अल-मुअती बिन महमूद बिन अब्द अल-मुअती अल-लखमी ने अल-कुशैरी के लिए अपनी "शर्ह अल-रिसाला" में नेक मर्दों और औरतों के एक समूह की कई कहानियों का ज़िक्र किया है कि उन्होंने अल-खिज़्र (उन पर शांति हो) को देखा और उनसे मिले। ये कहानियाँ सामूहिक रूप से उनके जीवित होने की प्रबल संभावना को दर्शाती हैं, साथ ही नक़्क़ाश, अल-सालाबी और अन्य लोगों द्वारा बताए गए वृत्तांतों के साथ।

"सहीह मुस्लिम"(1) में आया है: "दज्जाल मदीना के पास कुछ नमकीन दलदलों तक पहुँचेगा, और उस दिन एक व्यक्ति जो सबसे अच्छा होगा, या सबसे अच्छे लोगों में से एक होगा, उसके पास निकलेगा..." हदीस, और इसके अंत में अबू इशाक ने कहा: इसका अर्थ है कि यह व्यक्ति अल-खिज़्र है।

इब्न अबी अल-दुनिया ने किताब "अल-हवातिफ"(2) में एक सनद के साथ ज़िक्र किया है जो अली बिन अबी तालिब (रज़ि.) तक पहुँचती है कि उन्होंने अल-खिज़्र से मुलाकात की और उन्होंने उन्हें यह दुआ सिखाई, और ज़िक्र किया कि इसमें हर नमाज़ के बाद इसे पढ़ने वाले के लिए बहुत बड़ा सवाब, मग़फ़िरत और रहमत है, जो इस प्रकार है: "ऐ वह जिसे एक का सुनना दूसरे को सुनने से विचलित नहीं करता, ऐ वह जिसे सवाल परेशान नहीं करते, और ऐ वह जो गिड़गिड़ाने वालों की ज़िद से नहीं घबराता, मुझे अपनी माफ़ी की ठंडक और अपनी मग़फ़िरत की मिठास चखा।"

उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ि.) से भी इसी दुआ के बारे में वैसा ही ज़िक्र किया गया है जैसा कि अली बिन अबी तालिब (रज़ि.) से अल-खिज़्र(3) से सुनने के बारे में ज़िक्र किया गया था। उन्होंने पैगंबर (सल्ल.) के साथ इलियास (अलै.) की मुलाकात का भी ज़िक्र किया है(4)। और अगर पैगंबर ﷺ के युग तक इलियास का जीवित रहना मुमकिन था, तो अल-खिज़्र का जीवित रहना भी मुमकिन है। यह उल्लेख किया गया है कि वे हर साल काबा (बैतुल्लाह) में मिलते हैं, और जुदा होते समय कहते हैं: "जो अल्लाह चाहे, जो अल्लाह चाहे, अल्लाह के सिवा कोई बुराई को दूर नहीं करता; जो अल्लाह चाहे, जो अल्लाह चाहे, जो भी नेमत है वह अल्लाह की तरफ से है; जो अल्लाह चाहे, जो अल्लाह चाहे, मैंने अल्लाह पर भरोसा किया, अल्लाह हमारे लिए काफी है और वह बेहतरीन कार्यसाधक है।"(5) जहाँ तक ख़बर का सवाल है...

(1) नंबर (2938) के तहत। (2) पृष्ठ 52, और इसके इसनाद में सालेह बिन अबी अल-असवद है, जिसके बारे में अल-धहबी ने कहा: कमज़ोर (वाही)। (3) अल-हवातिफ पृष्ठ 57। (4) अल-हवातिफ पृष्ठ 78-79, और अल-हाकिम ने भी इसे अल-मुस्तदरक 617/2 में निकाला है। अल-धहबी ने अत-तल्ख़ीस में कहा: गढ़ा हुआ (मौज़ू), अल्लाह उसे बदसूरत करे जिसने इसे गढ़ा। यह अस-साफ़ात (123) में विस्तार से आएगा। (5) उनके शब्दों से: इब्न अबी अल-दुनिया ने किताब अल-हवातिफ में ज़िक्र किया... यहाँ तक, उन्होंने इसे अत-तारीफ वल-इलाम पृष्ठ 107 से उद्धृत किया है।

ہمارے شیخ امام ابو محمد عبد المعطی بن محمود بن عبد المعطی اللخمی نے القشیری کے لیے اپنی کتاب "شرح الرسالہ" میں نیک مردوں اور عورتوں کی ایک جماعت کی بہت سی کہانیاں بیان کی ہیں کہ انہوں نے حضرت خضر علیہ السلام کو دیکھا اور ان سے ملاقات کی۔ ان سب کا مجموعی نتیجہ ان کی زندگی کا قوی گمان پیدا کرتا ہے، ساتھ ہی ان روایات کے جو نقاش، ثعلبی اور دیگر نے بیان کی ہیں۔

"صحیح مسلم"(1) میں آیا ہے: "دجال مدینہ کے قریب کچھ شوریدہ زمینوں تک پہنچے گا، تو اس دن اس کی طرف ایک ایسا شخص نکلے گا جو لوگوں میں سب سے بہتر ہوگا، یا بہترین لوگوں میں سے ہوگا..." حدیث، اور اس کے آخر میں ابو اسحاق نے کہا: یعنی یہ شخص خضر علیہ السلام ہیں۔

ابن ابی الدنیا نے کتاب "الہواتف"(2) میں ایک ایسی سند کے ساتھ ذکر کیا ہے جو حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ تک پہنچتی ہے کہ وہ حضرت خضر سے ملے اور انہوں نے انہیں یہ دعا سکھائی، اور ذکر کیا کہ ہر نماز کے بعد اسے پڑھنے والے کے لیے اس میں بڑا ثواب، مغفرت اور رحمت ہے، وہ دعا یہ ہے: "اے وہ ذات جسے ایک کا سننا دوسرے کے سننے سے غافل نہیں کرتا، اے وہ جسے کثرت سوال پریشان نہیں کرتی، اور اے وہ جو اصرار کرنے والوں کے اصرار سے نہیں گھبراتا، مجھے اپنی معافی کی ٹھنڈک اور اپنی مغفرت کی مٹھاس چکھا دے۔"

حضرت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ سے بھی اسی دعا کے بارے میں حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ کے حضرت خضر(3) سے سننے کی روایت کی طرح ذکر کیا گیا ہے۔ انہوں نے حضرت الیاس علیہ السلام کی نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے ساتھ ملاقات کا بھی ذکر کیا

ہے(4)۔ اور اگر نبی ﷺ کے عہد تک حضرت الیاس کا باقی رہنا جائز تھا، تو حضرت خضر کا باقی رہنا بھی جائز ہے۔ مروی ہے کہ وہ ہر سال بیت اللہ کے پاس جمع ہوتے ہیں، اور جدا ہوتے وقت کہتے ہیں: "ما شاء اللہ ما شاء اللہ، برائی کو اللہ کے سوا کوئی دور نہیں کرتا؛ ما شاء اللہ ما شاء اللہ، جو بھی نعمت ہے وہ اللہ کی طرف سے ہے؛ ما شاء اللہ ما شاء اللہ، میں نے اللہ پر بھروسہ کیا، اللہ ہمیں کافی ہے اور وہ بہترین کارساز ہے۔"(5) جہاں تک خبر کا تعلق ہے...

---

(1) نمبر (2938)۔ (2) صفحہ 52، اور اس کی سند میں صالح بن ابی الاسود ہے، جس کے بارے میں ذہبی نے کہا: واہی (کمزور)۔ (3) الہواتف صفحہ 57۔ (4) الہواتف صفحہ 78-79، اور حاکم نے بھی اسے المستدرک 617/2 میں نکالا ہے، ذہبی نے تلخیص میں کہا: موضوع (من گھڑت) ہے، اللہ اسے برا کرے جس نے اسے وضع کیا۔ یہ الصافات (123) میں تفصیل سے آئے گا۔ (5) ان کے قول سے: ابن ابی الدنیا نے کتاب الہواتف میں ذکر کیا... یہاں تک، انہوں نے اسے التعریف والاعلام صفحہ 107 سے نقل کیا ہے۔

Surah Al-Kahf: Verses 79 - 82 363

[Regarding] Elias, it will come in [the commentary of Surah] "As-Saffat"(1), God willing. Abu Umar bin Abdul-Barr mentioned in the book "At-Tamheed"(2) from Ali (may Allah be pleased with him), who said: When the Prophet (peace be upon him) died and was covered with a cloth, a caller shouted from the side of the house; they heard his voice but did not see his person: "Peace be upon you, and the mercy of Allah and His blessings. Peace be upon you, O people of the house. {Every soul shall taste death} [Al-Imran: 185]. Indeed, in Allah is a successor for every deceased, a compensation for everything lost, and solace for every calamity. So, trust in Allah and hope in Him, for truly, the afflicted one is he who is deprived of the reward." They believed it was Al-Khidr (peace be upon him), meaning the companions of the Prophet (peace be upon him) [thought so].

The definite article (al-) in the saying: "upon the earth"(3) is for specification (li'l-ʿahd), not for generic reference (li'l-jins). It refers to the land of the Arabs, as evidenced by their predominant travel within and to it, excluding the land of Gog and Magog, and the distant islands of India and Sindh, whose names are unheard of and whose knowledge is unknown. And there is no answer regarding the Dajjal.

Al-Suhayli(4) said: There is a wide disagreement regarding the name of Al-Khidr. On the authority of Ibn Munabbih, he said: Elias son of Malkan son of Faligh son of Shalikh son of Arpachshad son of Shem son of Noah. And it is said: He is the son of Amil son of Samaljeen son of Arya son of Alqama son of Esau son of Isaac, and that his father was a king, and that his mother was a daughter of Persia named Alha, and that she gave birth to him in a cave, and that he was found there being nursed every day by a sheep from the flock of a man from the village. The man took him and raised him. When he grew up and the king - his father - sought a scribe and gathered people of knowledge and nobility to write the scrolls revealed to Abraham and Seth, his son Al-Khidr was among the scribes who came to him, though he did not recognize him. When he admired his handwriting and knowledge, and investigated his situation, he realized he was his son, so he took him in and put him in charge of the people's affairs. Then Al-Khidr fled from the kingdom for reasons too long to mention until he found the Spring of Life and drank from it,

---

(1) At verse (123). (2) 2 / 162, and the author quoted it from Ibn Abd al-Barr via al-Suhayli in 'al-Ta'rif wa-al-I'lam', pp. 106-107. (3) In the saying of the Prophet (ﷺ): "Have you seen this night of yours..." the previously mentioned hadith, and the

discourse is from 'al-Mufhim' 6 / 490. (4) In 'al-Ta'rif wa-al-I'lam', pp. 103-104, and in it: Amāʾīl instead of Āmīl.

सूरह अल-कहफ़: आयत 79 - 82 363

इलियास [के बारे में], यह "अस-साफ़ात"(1) में आएगा, इंशा अल्लाह। अबू उमर बिन अब्दुल-बर्र ने पुस्तक "अत-तमहीद"(2) में अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से उल्लेख किया है, जिन्होंने कहा: जब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की मृत्यु हुई और उन्हें एक कपड़े से ढँक दिया गया, तो घर के एक कोने से किसी पुकारने वाले ने पुकारा; उन्होंने उसकी आवाज़ सुनी लेकिन उसका शरीर नहीं देखा: "अस्सलामू अलैकुम व रहमतुल्लाही व बरकातहू, अस्सलामू अलैकुम ऐ घर वालो, {हर जान मौत का मज़ा चखने वाली है} [आल इमरान: 185]। बेशक, अल्लाह में हर मरने वाले का उत्तराधिकारी है, हर खोई हुई चीज़ का बदला है, और हर मुसीबत का दिलासा है। तो अल्लाह पर भरोसा रखो और उसी से उम्मीद रखो, क्योंकि वास्तव में वह व्यक्ति पीड़ित है जो इनाम से वंचित रह जाए।" वे मानते थे कि वह अल-खिज़्र (अलैहिस्सलाम) थे, यानी नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथी [ऐसा सोचते थे]।

और "ज़मीन पर"(3) वाक्यांश में 'अल' (निश्चित लेख) विशिष्टता (अहद) के लिए है, न कि जाति (जिन्स) के लिए। यह अरबों की भूमि को संदर्भित करता है, जैसा कि उनके वहाँ और वहाँ जाने के प्रमुख व्यवहार से प्रमाणित है, न कि याजूज और माजूज की भूमि, और भारत और सिंध के सुदूर द्वीप जिनके नाम अनसुने हैं और जिनका ज्ञान अज्ञात है। और दज्जाल के बारे में कोई जवाब नहीं है।

अल-सुहैली(4) ने कहा: अल-खिज़्र के नाम के बारे में बहुत मतभेद हैं। इब्न मुनाबिह के अधिकार पर, उन्होंने कहा: इलियास बिन मलकान बिन फालिग बिन शालिख बिन अरफखशद बिन साम बिन नूह। और कहा जाता है: वह आमील बिन समलजीन बिन आर्या बिन अल्कामा बिन ईसू बिन इसहाक का बेटा है, और उसके पिता एक राजा थे, और उसकी माँ फारस की बेटी थी जिसका नाम अल्हा था, और उसने उसे एक गुफा में जन्म दिया था, और वह वहां पाया गया था जहाँ गाँव के एक आदमी की भेड़ों में से एक भेड़ उसे हर दिन दूध पिलाती थी। आदमी उसे ले गया और उसका पालन-पोषण किया। जब वह बड़ा हुआ और राजा - उसके पिता - ने एक लेखक की तलाश की और इब्राहीम और शीश पर नाज़िल हुए सहिफ़ों को लिखने के लिए ज्ञान और बड़प्पन वाले लोगों को इकट्ठा किया, तो उसके पास आए लेखकों में उसका बेटा अल-खिज़्र भी था, हालांकि वह उसे नहीं पहचानता था। जब उसने उसकी लिखावट और ज्ञान की प्रशंसा की, और उसकी स्थिति की जांच की, तो उसे पता चला कि वह उसका बेटा है, इसलिए उसने उसे अपने पास रख लिया और लोगों के मामलों का प्रभारी बना दिया। फिर अल-खिज़्र कई कारणों से राज्य से भाग गया जिनका उल्लेख लंबा होगा, यहाँ तक कि उसे हयात (जीवन) का चश्मा मिला और उसने उसमें से पिया,

(1) आयत (123) पर। (2) 2 / 162, और लेखक ने इसे 'अल-तारीफ़ वल-इलाम' पेज 106 - 107 में सुहैली के माध्यम से इब्न अब्द अल-बर्र से उद्धृत किया है। (3) नबी (ﷺ) के इस कथन में: "क्या तुमने अपनी इस रात को देखा..." पहले उल्लेख की गई हदीस, और बात 'अल-मुफ़हिम' 6 / 490 से है। (4) 'अल-तारीफ़ वल-इलाम' पेज 103 - 104 में, और उसमें: आमील के बजाय अमाईल है।

سورہ الکہف: آیات ۷۹ - ۸۲ ۳۶۳

الیاس [کے بارے میں]، یہ «والصافات»(۱) میں آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔ ابو عمر بن عبد البر نے کتاب «التمہید»(۲) میں حضرت علی رضی اللہ عنہ سے ذکر کیا ہے کہ انہوں نے کہا: جب نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کی وفات ہوئی اور آپ کو ایک کپڑے سے ڈھانپ دیا گیا، تو گھر کے ایک کونے سے ایک آواز دینے والے نے آواز دی؛ وہ اس کی آواز سن رہے تھے لیکن اس کی شخصیت کو نہیں دیکھ رہے تھے: "السلام علیکم ورحمۃ اللہ وبرکاتہ، السلام علیکم اے اہل بیت، ﴿كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ﴾ الآیہ [آل عمران: ۱۸۵]، بے شک اللہ تعالیٰ ہر ہلاک ہونے والے کا نعم البدل ہے، ہر ضائع ہونے والی چیز کا عوض ہے، اور ہر مصیبت کی تسلی ہے۔ پس اللہ ہی پر بھروسہ رکھو، اور اسی سے امید رکھو، کیونکہ درحقیقت وہ مصیبت زدہ ہے جو ثواب سے محروم ہو گیا۔" وہ (صحابہ کرام) سمجھتے تھے کہ وہ حضرت خضر علیہ الصلاۃ والسلام تھے، یعنی: نبی کریم علیہ الصلاۃ والسلام کے اصحاب [کا یہی خیال تھا]۔

اور ان کے قول: «على الأرض»(۳) (زمین پر) میں الف اور لام (ال) عہد کے لیے ہے نہ کہ جنس کے لیے، اور اس سے مراد عرب کی زمین ہے، جس کی دلیل ان کا وہاں اکثر تصرف اور وہاں کا سفر کرنا ہے، نہ کہ یاجوج و ماجوج کی زمین، اور ہند و سند کے دور دراز جزیرے جن کا نام کانوں نے نہیں سنا اور نہ ہی ان کا علم معلوم ہے۔ اور دجال کے بارے میں کوئی جواب نہیں ہے۔

سہیلی(۴) نے کہا: حضرت خضر کے نام میں بہت اختلاف پایا جاتا ہے، چنانچہ ابن منبہ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: ایلیا بن ملکان بن فالغ بن شالخ بن ارفخشد بن سام بن نوح۔ اور کہا گیا: وہ عامیل بن سمالجین بن آریا بن علقما بن عیصو بن اسحاق کے بیٹے ہیں، اور یہ کہ ان کے والد ایک بادشاہ تھے، اور ان کی والدہ فارس کی بیٹی تھیں جن کا نام الہا تھا، اور انہوں نے انہیں ایک

غار میں جنم دیا تھا، اور وہ وہاں پائے گئے جہاں بستی کے ایک آدمی کی بکریوں میں سے ایک بکری انہیں ہر روز دودھ پلاتی تھی۔ اس آدمی نے انہیں لے لیا اور ان کی پرورش کی۔ جب وہ جوان ہوئے اور بادشاہ - ان کے والد - نے ایک کاتب (لکھنے والا) طلب کیا اور ابراہیم اور شیت (علیہما السلام) پر نازل شدہ صحیفے لکھنے کے لیے اہل علم و کمال کو جمع کیا، تو ان کے پاس آنے والے کاتبوں میں ان کا بیٹا خضر بھی تھا حالانکہ وہ اسے نہیں پہچانتے تھے۔ جب انہوں نے ان کی لکھائی اور علم کو پسند کیا اور ان کے معاملے کی چھان بین کی تو انہیں معلوم ہوا کہ یہ ان کا بیٹا ہے، چنانچہ انہوں نے انہیں اپنے ساتھ ملا لیا اور لوگوں کے معاملات کا نگران بنا دیا۔ پھر خضر علیہ السلام کچھ ایسی وجوہات کی بنا پر سلطنت سے بھاگ کھڑے ہوئے جن کا ذکر طویل ہے یہاں تک کہ انہیں چشمہ حیات مل گیا اور انہوں نے اس سے پی لیا،

---

(۱) آیت (۱۲۳) کے پاس۔ (۲) ۲ / ۱۶۲، اور مؤلف نے اسے سہیلی کے واسطے سے ابن عبد البر سے «التعریف والإعلام» ص ۱۰۶ - ۱۰۷ میں نقل کیا ہے۔ (۳) نبی کریم ﷺ کے اس ارشاد میں: "کیا تم نے اپنی اس رات کو دیکھا..." پہلے گزری ہوئی حدیث، اور کلام «المفہم» ۶ / ۴۹۰ سے ہے۔ (۴) «التعریف والإعلام» ص ۱۰۳ - ۱۰۴ میں، اور اس میں ہے: عمائیل، بجائے: عامیل۔

Surah Al-Kahf: Verses 79 - 91 364

He is alive until the Dajjal appears, and he is the man whom the Dajjal will kill and cut in two, then Allah Almighty will revive him. It was said: He did not reach the time of the Prophet ﷺ, but this is not correct. Al-Bukhari and a group of the people of Hadith, including our Sheikh Abu Bakr ibn al-Arabi, may Allah Almighty have mercy on him, said: He died before the passing of a hundred years, based on the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "At the head of a hundred years, no one who is on this earth today will remain." (1) Meaning: those who were alive when he made this statement. I say: We have mentioned this Hadith and the discussion about it, and we have explained the life of Al-Khidr until now, and Allah knows best.

Fifthly: It was said: When Al-Khidr was about to leave Moses, Moses said to him: "Advise me." He said: "Be smiling and do not be a laugher, leave persistence in argument, do not walk without need, do not blame sinners for their sins, and weep for your own sin, O son of Imran." (2)

The Almighty's saying: {And they ask you about Dhul-Qarnayn. Say, "I will recite to you about him a report." (83) Indeed, We established him upon the earth and gave him from everything a way [to his end]. (84) So he followed a way (85) Until, when he reached the setting of the sun, he found it setting in a spring of dark mud, and he found near it a people. We said, "O Dhul-Qarnayn, either you punish [them] or else adopt among them [a way of] goodness." (86) He said, "As for him who has wronged, we will punish him. Then he will be returned to his Lord, and He will punish him with a terrible punishment. (87) But as for him who believed and did righteousness, he will have, as reward, the best [outcomes], and we will speak to him from our command with ease." (88) Then he followed a way (89) Until, when he came to the rising of the sun, he found it rising on a people for whom We had not made any shield against it. (90) Thus [it was]. And We had encompassed with knowledge what he had in his possession. (91)}

The Almighty's saying: {And they ask you about Dhul-Qarnayn. Say, "I will recite to you about him a report."} Ibn Ishaq (3) said: The story of Dhul-Qarnayn was that he was given what no one else was given, so the means were extended for him until he reached the ends of the lands in the east and west, not treading upon any land but that he was given authority over its people, until he reached from the east and the west that beyond which there was no creation. Ibn [said...]

(1) Its graduation was mentioned recently. (2) Tafsir Abi Al-Layth 2/310, and Al-Ta'rif wa Al-I'lam p. 106. (3) Al-Sirah al-Nabawiyyah 1/307-308.

सूरह अल-कहफ़: आयत 79 - 91 364

वह दज्जाल के निकलने तक जीवित है, और वह वही व्यक्ति है जिसे दज्जाल मार डालेगा और उसके दो टुकड़े कर देगा, फिर अल्लाह तआला उसे जीवित कर देगा। कहा गया: उन्होंने नबी ﷺ के समय को नहीं पाया, और यह सही नहीं है। अल-बुखारी और हदीस के लोगों के एक समूह, जिनमें हमारे शेख अबू बक्र बिन अल-अरबी (अल्लाह उन पर रहम करे) भी शामिल हैं, ने कहा: वह सौ साल पूरे होने से पहले मर गए, नबी (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के इस कथन से: 'सौ साल के अंत में, इस पृथ्वी पर आज जो लोग हैं उनमें से कोई भी नहीं बचेगा।' (1) यानी: वे लोग जो जीवित थे जब उन्होंने यह बात कही थी। मैंने कहा: हम इस हदीस और इस पर चर्चा का उल्लेख कर चुके हैं, और हमने अब तक अल-खिज्र के जीवन को स्पष्ट किया है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

पाँचवाँ: कहा गया: जब अल-खिज्र मूसा से अलग होने लगे, तो मूसा ने उनसे कहा: 'मुझे वसीयत (सलाह) दें।' उन्होंने कहा: 'मुस्कुराते रहो और हँसोड़ मत बनो, हठ छोड़ दो, बिना ज़रूरत के मत चलो, गुनहगारों को उनके गुनाहों के लिए शर्मिंदा मत करो, और ऐ इमरान के बेटे, अपने गुनाहों पर रोओ।' (2)

अल्लाह तआला का कथन: {और वे आपसे ज़ुल-क़रैन के बारे में पूछते हैं। कह दीजिए, 'मैं तुम्हें उसका कुछ वृत्तांत सुनाऊँगा।' (83) वास्तव में, हमने उसे धरती पर सत्ता प्रदान की और उसे हर चीज़ का साधन दिया। (84) तो वह एक मार्ग के पीछे हो लिया (85) यहाँ तक कि जब वह सूर्यास्त के स्थान पर पहुँचा, तो उसने उसे एक काले कीचड़ वाले सोते में डूबते हुए पाया, और उसके पास उसने एक जाति को पाया। हमने कहा, 'ऐ ज़ुल-क़रैन! या तो तुम उन्हें दंड दो या उनके साथ भलाई का व्यवहार अपनाओ।' (86) उसने कहा, 'रहा वह जिसने ज़ुल्म किया, तो हम उसे दंड देंगे। फिर वह अपने रब की ओर पलटाया जाएगा, तो वह उसे कड़ा दंड देगा। (87) और रहा वह जो ईमान लाया और अच्छे कर्म किए, तो उसके लिए अच्छा बदला है, और हम उसे अपने आदेश से आसान बात कहेंगे।' (88) फिर वह एक (और) मार्ग के पीछे हो लिया (89) यहाँ तक कि जब वह सूर्योदय के स्थान पर पहुँचा, तो उसने उसे एक ऐसी जाति पर निकलते हुए पाया जिनके लिए हमने सूर्य की ओर से कोई ओट (पर्दा) नहीं बनाया था। (90) इसी प्रकार (हुआ)। और उसके पास जो कुछ भी था, हमने अपने ज्ञान से उसका घेराव कर रखा था। (91)}

अल्लाह तआला का कथन: {और वे आपसे ज़ुल-क़रैन के बारे में पूछते हैं। कह दीजिए, 'मैं तुम्हें उसका कुछ वृत्तांत सुनाऊँगा।' } इब्न इसहाक (3) ने कहा: ज़ुल-क़रैन की खबर यह थी कि उन्हें वह दिया गया था जो किसी और को नहीं दिया गया था, इसलिए उनके लिए साधन बढ़ा दिए गए यहाँ तक कि वह पूर्व और पश्चिम के देशों के अंत तक पहुँच गए, वे जिस भी ज़मीन पर कदम रखते, उन्हें वहां के लोगों पर प्रभुत्व दिया जाता, यहाँ तक कि वह पूर्व और पश्चिम से वहां तक पहुँच गए जिसके परे कोई मखलूक (सृष्टि) नहीं थी। इब्न [ने कहा...]

(1) इसका स्रोत पहले दिया जा चुका है। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/310, और अल-तारीफ़ वल-इलाम पृष्ठ 106। (3) अल-सीरा अल-नबविया 1/307-308।

سورہ الکہف: آیات 79 - 91 364

وہ دجال کے نکلنے تک زندہ ہے، اور وہ وہی آدمی ہے جسے دجال قتل کر دے گا اور اس کے دو ٹکڑے کر دے گا، پھر اللہ تعالیٰ اسے زندہ کر دے گا۔ کہا گیا: انہوں نے نبی ﷺ کا زمانہ نہیں پایا، اور یہ صحیح نہیں ہے۔ بخاری اور اہل حدیث کی ایک جماعت بشمول ہمارے شیخ ابو بکر بن العربی رحمہ اللہ تعالیٰ نے کہا: وہ سو سال گزرنے سے پہلے وفات پا گئے، آپ ﷺ کے اس ارشاد کی وجہ سے: 'سو سال کے سرے پر اس زمین پر موجود لوگوں میں سے کوئی بھی باقی نہیں رہے گا' (1) یعنی: جو اس وقت زندہ تھے جب آپ نے یہ بات کہی تھی۔ میں نے کہا: ہم اس حدیث اور اس پر گفتگو کا تذکرہ کر چکے ہیں، اور ہم نے اب تک خضر کی زندگی کو واضح کر دیا ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

پانچویں: کہا گیا: جب خضر موسیٰ سے جدا ہونے لگے تو موسیٰ نے ان سے کہا: 'مجھے وصیت (نصیحت) کیجیے۔' انہوں نے کہا: 'مسکراتے رہو اور بہت زیادہ ہنسنے والے نہ بنو، جھگڑا اور ضد چھوڑ دو، بلا ضرورت نہ چلو، گناہ گاروں کو ان کی خطاؤں پر عار نہ دلاؤ، اور اے ابن عمران، اپنی خطا پر روؤ۔' (2)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور وہ آپ سے ذوالقرنین کے بارے میں پوچھتے ہیں۔ کہہ دیجئے، 'میں عنقریب تمہیں اس کا کچھ ذکر سناؤں گا۔' (83) بے شک ہم نے اسے زمین میں اقتدار دیا اور اسے ہر چیز کا سامان عطا کیا۔ (84) تو اس نے ایک سامان (راستہ) کا پیچھا کیا (85) یہاں تک کہ جب وہ سورج کے غروب ہونے کی جگہ پہنچا تو اس نے اسے سیاہ کیچڑ والے چشمے میں غروب ہوتے پایا، اور اس کے پاس ایک قوم کو پایا۔ ہم نے کہا، 'اے ذوالقرنین! یا تو تم انہیں سزا دو یا ان کے بارے میں نیک طریقہ اختیار کرو۔' (86) اس نے کہا، 'بہر حال جس نے ظلم کیا تو ہم اسے

عنقریب سزا دیں گے۔ پھر وہ اپنے رب کی طرف لوٹایا جائے گا، تو وہ اسے سخت عذاب دے گا۔ (87) اور بہر حال جو ایمان لایا اور نیک عمل کیے، تو اس کے لیے بدلے میں بھلائی ہے، اور ہم اسے اپنے حکم سے آسان بات کہیں گے۔' (88) پھر اس نے ایک اور راستے کا پیچھا کیا (89) یہاں تک کہ جب وہ سورج کے طلوع ہونے کی جگہ پہنچا تو اس نے اسے ایسی قوم پر طلوع ہوتے پایا جن کے لیے ہم نے سورج کے سامنے کوئی اوٹ نہیں بنائی تھی۔ (90) اسی طرح (ہوا)۔ اور جو کچھ اس کے پاس تھا ہم نے اسے اپنے علم سے گھیر رکھا تھا۔ (91)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور وہ آپ سے ذوالقرنین کے بارے میں پوچھتے ہیں۔ کہہ دیجئے، 'میں عنقریب تمہیں اس کا کچھ ذکر سناؤں گا۔'} ابن اسحاق (3) نے کہا: ذوالقرنین کی خبر یہ تھی کہ انہیں وہ دیا گیا تھا جو کسی اور کو نہیں دیا گیا، چنانچہ ان کے لیے اسباب پھیلا دیے گئے یہاں تک کہ وہ ملکوں کے مشارق اور مغارب تک پہنچ گئے، وہ جس زمین پر قدم رکھتے وہاں کے لوگوں پر انہیں غلبہ دے دیا جاتا، یہاں تک کہ وہ مشرق اور مغرب سے وہاں تک پہنچ گئے جس کے پیچھے مخلوق میں سے کچھ نہ تھا۔ ابن [نے کہا...]

(1) اس کی تخریج قریب ہی گزر چکی ہے۔ (2) تفسیر ابی اللیث 2/310، اور التعریف والاعلام ص 106۔ (3) السیرۃ النبویۃ 1/307-308۔

٣٦٥ Surat Al-Kahf: Verses ٨٣ - ٩١

Ishaq said: I was told by someone who transmits accounts from the non-Arabs about what they inherited of knowledge regarding Dhul-Qarnayn, that Dhul-Qarnayn was from the people of Egypt; his name was Marzban bin Mardabah the Greek, from the descendants of Yunan bin Yapheth bin Nuh (Noah) (١).

Ibn Hisham said: His name was Alexander, and he was the one who built Alexandria, so it was named after him. Ibn Ishaq said: Thawr bin Yazid narrated to me, from Khalid bin Ma'dan al-Kala'i - and Khalid was a man who had met many people - that the Messenger of Allah ﷺ was asked about Dhul-Qarnayn and he said: "A king who traversed the earth from beneath it with the causes [means]." Khalid said: And Omar bin al-Khattab (may Allah be pleased with him) heard a man saying: O Dhul-Qarnayn! He said: O Allah, forgive [us]! Are you not satisfied with naming yourselves after the names of the Prophets until you have named yourselves after the names of the angels?! (٢) Ibn Ishaq said: So Allah knows best which of that it was? Did the Messenger of Allah ﷺ say that or not? And the truth is what he said.

I say: It has been narrated from Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) similar to what was narrated from Omar; he heard a man calling another: O Dhul-Qarnayn! Ali said: Was it not enough for you to name yourselves after the names of the Prophets until you have named yourselves after the names of the angels?! And from him [Ali]: That he was a righteous servant ('abd-u malik) who was sincere to Allah, so He supported him (٣). And it was said: He is a sent prophet through whose hands Allah Almighty opened the earth. Al-Daraqutni mentioned in the book "Al-Akhbar" that an angel called Ribaqeel used to descend upon Dhul-Qarnayn, and that angel is the one who will fold up the earth on the Day of Resurrection and overturn it, so the feet of all creatures will fall on the Sahira, as mentioned by some people of knowledge.

Al-Suhayli said: This is consistent with his being entrusted with Dhul-Qarnayn who traversed the earth's easts and wests, just as the story of Khalid bin Sinan in harnessing fire for him is consistent with the state of the angel entrusted with it, who is Malik, peace be upon him and upon all the angels collectively.

(١) Reported by Al-Tabari ٣٨٩ / ١٥ - ٣٩٠, and Abu al-Shaykh in Al-Azama (٩٨٥), and in both of them his name is: Marzba bin Mardaba. (٢) Reported by Al-Tabari ٣٩٠ / ١٥, and Abu al-Shaykh in Al-Azama (٩٨٥) and (٩٨٦). (٣) Al-Muharrar al-Wajiz ٥٣٨ / ٣.

३६५ सूरह अल-कहफ़: आयत ८३ - ९१

इसहाक: मुझे उस व्यक्ति ने बताया जो अजम (गैर-अरबों) से प्राप्त ज्ञान के अनुसार धुल-क़र्नैन के बारे में कहानियाँ सुनाता है, कि धुल-क़र्नैन मिस्र का निवासी था; उसका नाम मर्ज़बान बिन मर्दबाह यूनानी था, जो यूनान बिन याफ़त बिन नूह की संतान में से था (१)।

इब्न हिशाम ने कहा: उसका नाम सिकंदर था, और वह वही था जिसने सिकंदरिया (अलेक्जेंड्रिया) शहर बसाया था, इसलिए इसका नाम उसके नाम पर रखा गया। इब्न इसहाक ने कहा: सौर बिन यज़ीद ने मुझसे, खालिद बिन मादान अल-कलई से रिवायत की - और खालिद वह व्यक्ति था जिसने कई लोगों को पाया था - कि अल्लाह के रसूल ﷺ से धुल-क़र्नैन के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: "एक बादशाह जिसने ज़मीन को उसके नीचे से साधनों (असबब) के साथ रौंद डाला।" खालिद ने कहा: उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने एक आदमी को यह कहते हुए सुना: ऐ धुल-क़र्नैन! तो उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह, माफ़ फरमा! क्या तुम पैगंबरों के नामों पर अपना नाम रखने से संतुष्ट नहीं थे कि अब तुमने अपना नाम फरिश्तों के नामों पर रखना शुरू कर दिया है?! (२) इब्न इसहाक ने कहा: अल्लाह ही बेहतर जानता है कि वह क्या था? क्या अल्लाह के रसूल ﷺ ने यह कहा था या नहीं? और सच्चाई वही है जो उन्होंने कहा।

मैंने कहा: अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से भी उमर जैसा ही रिवायत किया गया है; उन्होंने एक आदमी को दूसरे को पुकारते हुए सुना: ऐ धुल-क़र्नैन! तो अली ने कहा: क्या तुम्हारे लिए पैगंबरों के नामों पर अपना नाम रखना काफी नहीं था कि अब तुमने फरिश्तों के नामों पर नाम रखना शुरू कर दिया?! और उनसे रिवायत है कि: वह एक नेक बंदा (अब्द-ए-मलिक) था, जिसने अल्लाह के प्रति निष्ठा दिखाई, तो अल्लाह ने उसकी मदद की (३)। और कहा गया है: वह एक भेजा हुआ नबी था जिसके हाथों अल्लाह तआला ने धरती को जीत लिया। अल-दाराकुतनी ने किताब "अल-अखबार" में उल्लेख किया है कि रिबाक़ील नाम का एक फरिश्ता धुल-क़र्नैन के पास आता था, और वह फरिश्ता वही है जो कयामत के दिन धरती को लपेट देगा और उसे पलट देगा, जिससे सभी प्राणियों के पैर 'साहिरा' पर टिक जाएंगे, जैसा कि कुछ विद्वानों ने उल्लेख किया है।

अल-सुहैली ने कहा: यह धुल-क़र्नैन की ज़िम्मेदारी सौंपे जाने के अनुकूल है, जिसने धरती के पूरब और पश्चिम की यात्रा की, जिस प्रकार खालिद बिन सिनान की आग को वश में करने की कहानी उस

फरिश्ते की स्थिति के अनुकूल है जिसे आग सौंपी गई है, और वह मलिक (अलैहिस्सलाम) हैं, और सभी फरिश्तों पर भी शांति हो।

(१) इसे अल-तबरी १५/३८९-३९० ने, और अबू अल-शेख ने अल-अज़मा (९८५) में निकाला है, और उन दोनों में उसका नाम है: मर्ज़बा बिन मर्दबा। (२) इसे अल-तबरी १५/३९० ने, और अबू अल-शेख ने अल-अज़मा (९८५) और (९८६) में निकाला है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/५३८।

۳۶۵ سورة الکہف: آیات ۸۳ - ۹۱

اسحاق: مجھے اس شخص نے بتایا جو عجمیوں سے ذوالقرنین کے بارے میں منقول قصص بیان کرتا ہے کہ ذوالقرنین اہل مصر میں سے تھے، ان کا نام مرزبان بن مردبہ یونانی تھا جو کہ یونان بن یافث بن نوح کی اولاد سے تھے (۱)۔

ابن ہشام نے کہا: ان کا نام سکندر تھا اور وہ وہی تھے جنہوں نے اسکندریہ شہر بسایا تھا تو وہ ان کی طرف منسوب ہوا۔ ابن اسحاق نے کہا: مجھے ثور بن یزید نے خالد بن معدان الکلاعی سے روایت کیا - اور خالد ان لوگوں میں سے تھے جنہوں نے بہت سے لوگوں کو پایا تھا - کہ رسول اللہ ﷺ سے ذوالقرنین کے بارے میں پوچھا گیا تو آپ ﷺ نے فرمایا: "ایک ایسا بادشاہ جس نے اسباب کے ذریعے زمین کو نیچے سے روند ڈالا"۔ خالد نے کہا: اور عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ نے ایک شخص کو یہ کہتے سنا: اے ذوالقرنین! تو انہوں نے کہا: اے اللہ، مغفرت فرما! کیا تم انبیاء کے ناموں پر نام رکھنے سے راضی نہیں ہوئے تھے کہ اب تم نے فرشتوں کے ناموں پر نام رکھنا شروع کر دیئے؟! (۲) ابن اسحاق نے کہا: تو اللہ ہی بہتر جانتا ہے کہ وہ کیا تھا؟ کیا رسول اللہ ﷺ نے یہ فرمایا تھا یا نہیں؟ اور حق وہی ہے جو آپ ﷺ نے فرمایا۔

میں نے کہا: اور علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے بھی عمر رضی اللہ عنہ کی طرح مروی ہے؛ انہوں نے ایک شخص کو دوسرے کو پکارتے سنا: اے ذوالقرنین! تو علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا: کیا تمہارے لیے انبیاء کے ناموں پر نام رکھنا کافی نہیں تھا کہ اب تم نے فرشتوں کے ناموں پر نام رکھنا شروع کر دیئے؟! اور ان سے منقول ہے: کہ وہ ایک صالح بندے (عبدِ ملک) تھے، جنہوں نے اللہ کے ساتھ خیر خواہی کی تو اللہ نے ان کی تائید فرمائی (۳)۔ اور کہا گیا ہے: وہ ایک مبعوث نبی تھے جن کے ہاتھوں اللہ تعالیٰ نے زمین کو فتح کیا۔ اور دارقطنی نے کتاب "الاخبار"

میں ذکر کیا ہے کہ ایک فرشتہ جس کا نام رباقیل تھا، ذوالقرنین پر نازل ہوتا تھا، اور وہ فرشتہ وہی ہے جو قیامت کے دن زمین کو لپیٹے گا اور اسے الٹ دے گا، تو تمام مخلوقات کے قدم ساہرہ پر آ جائیں گے، جیسا کہ بعض اہل علم نے ذکر کیا ہے۔

سہیلی نے کہا: اور یہ بات ذوالقرنین کے سپرد کیے گئے کام کے مشابہ ہے جنہوں نے زمین کے مشارق و مغارب کو طے کیا، جس طرح خالد بن سنان کا آگ کو مسخر کرنے کا قصہ اس فرشتے کے حال کے مشابہ ہے جو آگ پر مقرر ہے، اور وہ مالک علیہ السلام ہیں، ان پر اور تمام فرشتوں پر سلامتی ہو۔

(۱) اسے طبری نے ۳۸۹/۱۵ - ۳۹۰، اور ابوالشیخ نے "العظمہ" (۹۸۵) میں روایت کیا ہے، اور ان دونوں میں ان کا نام "مرزبا بن مردبہ" ہے۔ (۲) اسے طبری نے ۳۹۰/۱۵، اور ابوالشیخ نے "العظمہ" (۹۸۵) اور (۹۸۶) میں روایت کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳ / ۵۳۸۔

Surat Al-Kahf: Verses 83 - 91 ١٨٣

Ibn Abi Khaithama mentioned in his book "Al-Bad'" Khalid bin Sinan Al-Absi, and mentioned his prophethood, and mentioned that Malik, the keeper of Hell, was assigned to him from among the angels. Among the signs of his prophethood was a fire called: the fire of Al-Hadathan, which used to come out to the people from a cave and consume them, and they could not repel it. So Khalid bin Sinan repelled it and it did not come out after that(1).

There was much disagreement regarding the name of Dhul-Qarnayn and the reason why he was so named: As for his name, it was said: He is Alexander, the Macedonian Greek King, and its 'qaf' may be stressed so it is said: Al-Maqduniy(2). And it was said: His name is Hermes. And it is said: His name is Hardis. Ibn Hisham said: He is Al-Sa'b bin Dhu Yazan Al-Himyari, from the descendants of Wa'il bin Himyar(3), and the saying of Ibn Ishaq has preceded. Wahb bin Munabbih said: He is Roman. Al-Tabari mentioned a hadith from the Prophet, peace and blessings be upon him, that Dhul-Qarnayn was a young man from Rome. It is a hadith with a weak chain of narration, as said by Ibn Atiyyah(4). Al-Suhayli said(5): It appears from historical knowledge that they were two: one was during the time of Ibrahim, peace be upon him, and it is said: He is the one who judged for Ibrahim, peace be upon him, when they sought arbitration from him at Beer-sheba in Sham. The other: was close to the time of Isa, peace be upon him. It was said: He is Afridun, who killed Biyurasb bin Arwandasb, the tyrannical king, during the time of Ibrahim, peace be upon him, or sometime before him.

As for the disagreement regarding the reason why he was so named, it was said: He had two braids of hair and was named after them, mentioned by Al-Tha'labi and others(6). Braids are 'horns' of the head, and from it is the saying of the poet(7):

(1) Narrated by Al-Tabarani in Al-Kabir 11/298 (11793), and Al-Hakim in Al-Mustadrak 2/599-600 from Ibn Abbas. Al-Hakim said: Sahih according to Al-Bukhari's criteria and they did not narrate it. And Al-Dhahabi agreed with him. (2) Al-Muharrar Al-Wajiz 3/538. (3) Al-Ta'rif wal-I'lam p. 108, and in it: from the descendants of Wa'il bin Himyar. (4) In Al-Muharrar Al-Wajiz 3/538, and the report is in Al-Tabari 15/390. (5) In Al-Ta'rif wal-I'lam p. 108, and it says: Biyurasaf bin Andrasaf. (6) Al-Muharrar Al-Wajiz 3/538, and 'Ara'is Al-Majalis p. 362. (7) The speaker is Umar bin Abi Rabi'ah, and the verse is in his Diwan p. 43.

366 सूरा अल-कहफ़: आयतें 83 - 91

इब्न अबी खैथमा ने अपनी पुस्तक "अल-बद" में खालिद बिन सिनान अल-अब्सी का उल्लेख किया है, और उनकी भविष्यवाणी का उल्लेख किया है, और उल्लेख किया है कि स्वर्गदूतों में से नरक के रक्षक मलिक को उनके पास नियुक्त किया गया था। उनकी भविष्यवाणी के संकेतों में से एक आग थी जिसे अल-हदथान की आग कहा जाता था, जो एक गुफा से लोगों के पास आती थी और उन्हें खा जाती थी, और वे उसे पीछे नहीं हटा सकते थे। इसलिए खालिद बिन सिनान ने इसे पीछे हटा दिया और उसके बाद वह बाहर नहीं आई(1)।

ज़ुल-क़रनैन के नाम और उन्हें इस नाम से पुकारे जाने के कारण के बारे में बहुत मतभेद था: जहाँ तक उनके नाम की बात है, कहा गया: वे यूनानी मैसेडोनियन राजा सिकंदर हैं, और इसके'काफ' पर ज़ोर दिया जा सकता है इसलिए इसे अल-मकदुनीय्य(2) कहा जाता है। और कहा गया: उनका नाम हर्मीस है। और कहा जाता है: उनका नाम हरदीस है। इब्न हिशाम ने कहा: वे सा'ब बिन ज़ू यज़ान अल-हिमयारी हैं, जो वाइल बिन हिमयार के वंशज हैं(3), और इब्न इशाक की बात पहले आ चुकी है। वहब बिन मुनाबिह ने कहा: वे रोमन हैं। अल-तबारी ने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से एक हदीस का उल्लेख किया है कि ज़ुल-क़रनैन रोम के एक युवक थे। यह एक कमज़ोर सनद वाली हदीस है, जैसा कि इब्न अतिया ने कहा है(4)। अल-सुहैली ने कहा(5): ऐतिहासिक ज्ञान से ऐसा लगता है कि वे दो थे: एक इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) के समय के दौरान थे, और कहा जाता है: वे वही हैं जिन्होंने इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) के लिए फैसला किया था जब उन्होंने शाम में बीर-शेबा में उनके पास मध्यस्थता की मांग की थी। दूसरा: ईसा (अलैहिस्सलाम) के समय के करीब थे। कहा गया: वे अफरीदुन हैं, जिन्होंने इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) के समय, या उनसे कुछ समय पहले अत्याचारी राजा बियुरास्ब बिन अरवंदास्ब को मार डाला था।

जहाँ तक उस कारण के बारे में मतभेद का सवाल है जिसके लिए उनका नाम रखा गया था, तो कहा गया: उनके बालों की दो चोटियाँ थीं और उनके नाम पर उनका नाम रखा गया था, जिसका उल्लेख अल-थालाबी और अन्य लोगों ने किया है(6)। चोटियाँ सिर के'सींग' हैं, और उसी से कवि का कथन है(7):

(1) इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर 11/298 (11793) में उद्धृत किया है, और अल-हाकिम ने मुस्तदरक 2/599-600 में इब्न अब्बास से। अल-हाकिम ने कहा: अल-बुखारी की शर्तों पर सही है

और उन्होंने इसे रिकॉर्ड नहीं किया। और अल-ज़हाबी उनसे सहमत थे। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/538। (3) अल-तारीफ वल-इलाम पृष्ठ 108, और इसमें है: वाइल बिन हिमयार के वंशज से। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/538 में, और रिपोर्ट अल-तबारी 15/390 में है। (5) अल-तारीफ वल-इलाम पृष्ठ 108 में, और इसमें आया है: बियुरासफ़ बिन अंद्रासफ़। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/538, और अराइस अल-मजालिस पृष्ठ 362। (7) कवि उमर बिन अबी रबीआ हैं, और पद्य उनके दीवान पृष्ठ 43 में है।

ابن ابی خیثمہ نے اپنی کتاب «البدء» میں خالد بن سنان العبسی کا ذکر کیا ہے، اور ان کی نبوت کا ذکر کیا، اور ذکر کیا کہ فرشتوں میں سے دوزخ کے داروغہ مالک کو ان پر مقرر کیا گیا تھا، اور ان کی نبوت کی نشانیوں میں سے ایک آگ تھی جسے آگ کہا جاتا تھا: نار الحدثان، جو ایک غار سے لوگوں پر نکلتی تھی اور لوگوں کو کھا جاتی تھی اور وہ اسے واپس نہیں کر سکتے تھے، تو خالد بن سنان نے اسے واپس کر دیا اور وہ اس کے بعد نہیں نکلی(۱)۔

ذوالقرنین کے نام اور ان کی وجہ تسمیہ میں بہت اختلاف پایا جاتا ہے: چنانچہ ان کے نام کے بارے میں کہا گیا: وہ اسکندر مقدونی یونانی بادشاہ ہے، اور اس کے قاف پر تشدید بھی دی جا سکتی ہے چنانچہ کہا جاتا ہے: المقدونی(۲)۔ اور کہا گیا: ان کا نام ہرمس ہے۔ اور کہا جاتا ہے: ان کا نام ہردیس ہے۔ اور ابن ہشام نے کہا: وہ الصعب بن ذی یزن الحمیری ہے جو وائل بن حمیر کی اولاد سے ہے(۳)، اور ابن اسحاق کا قول پہلے گزر چکا ہے۔ اور وہب بن منبہ نے کہا: وہ رومی ہے۔ اور طبری نے نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے ایک حدیث ذکر کی ہے کہ ذوالقرنین روم کا ایک نوجوان تھا۔ اور یہ ضعیف سند والی حدیث ہے، یہ ابن عطیہ نے کہا ہے(۴)۔ سہیلی نے کہا(۵): روایات سے ظاہر ہوتا ہے کہ وہ دو تھے: ایک: وہ جو حضرت ابراہیم علیہ السلام کے زمانے میں تھا، اور کہا جاتا ہے: یہ وہی ہے جس نے حضرت ابراہیم علیہ السلام کے حق میں فیصلہ کیا تھا جب انہوں نے شام کے مقام بئر سبع میں ان سے فیصلہ کروایا تھا۔ اور دوسرا: وہ جو حضرت عیسیٰ علیہ السلام کے زمانے کے قریب تھا۔ اور کہا گیا: وہ افریدون ہے جس نے حضرت ابراہیم علیہ السلام کے زمانے میں یا ان سے کچھ عرصہ پہلے ظالم بادشاہ بیوراسب بن ارواندااسب کو قتل کیا تھا۔

اور وجہ تسمیہ میں اختلاف کے بارے میں کہا گیا: ان کی بالوں کی دو مینڈھیاں (چوٹیاں) تھیں جن کی وجہ سے ان کا یہ نام پڑا، اسے ثعلبی اور دیگر نے ذکر کیا ہے(۶)۔ اور ضفائر سے مراد سر کے سینگ ہیں، اور اسی سے شاعر کا قول ہے(۷):

(۱) اسے طبرانی نے الکبیر ۲۹۸/۱۱ (۱۱۷۹۳) میں، اور حاکم نے المستدرک ۵۹۹/۲-۶۰۰ میں ابن عباس سے روایت کیا ہے، حاکم نے کہا: بخاری کی شرط پر صحیح ہے لیکن انہوں نے اسے روایت نہیں کیا۔ اور ذہبی نے ان سے اتفاق کیا۔ (۲) المحرر الوجیز ۵۳۸/۳۔ (۳) التعریف والإعلام ص ۱۰۸ ، اور اس میں ہے: وائل بن حمیر کی اولاد سے۔ (۴) المحرر الوجیز ۵۳۸/۳ میں، اور روایت طبری ۳۹۰/۱۵ کے پاس ہے۔ (۵) التعریف والإعلام ص ۱۰۸ میں، اور اس میں آیا ہے: بیوراسف بن اندراسف۔ (۶) المحرر الوجیز ۵۳۸/۳ ، اور عرائس المجالس ص ۳۶۲۔ (۷) قائل عمر بن ابی ربیعہ ہے، اور شعر ان کے دیوان کے صفحہ ۴۳ پر ہے۔

Surah Al-Kahf: Verses 83 - 91 [Page] 367

"I kissed its mouth, holding its horns, drinking like a bleeder from the cold water of the throat."

It was said: At the beginning of his reign, he saw a vision as if he were holding the two horns of the sun. He recounted this, and it was interpreted that he would conquer everything the sun rises upon, thus he was named Dhu al-Qarnayn (The One with Two Horns). It was also said: He was named so because he reached the West and the East, as if he possessed the two ends (horns) of the world. A group said: When he reached the rising point of the sun, he saw its 'horns' through vision, so he was named Dhu al-Qarnayn, or the two horns of Satan there. Wahb ibn Munabbih said: He had two horns under his turban(1).

Ibn al-Kawwa' asked Ali (may Allah be pleased with him) about Dhu al-Qarnayn: Was he a prophet or a king? He replied: Neither this nor that; he was a righteous servant who called his people to Allah Almighty. They struck him on his 'qarn' (side of the head/horn), then he called them again, and they struck him on his other 'qarn', so he was named Dhu al-Qarnayn(2).

They also differed regarding his era. Some said: He was after Moses. Some said: He was in the period after Jesus. It was said: He was in the time of Abraham and Ishmael, and al-Khidr (peace be upon him) was the bearer of his great banner, as we mentioned in Surah al-Baqarah(3). In short, Allah Almighty empowered him and made him a king, and kings submitted to him. It is narrated that all the kings of the world were four: two believers and two disbelievers. The two believers were Solomon son of David and Alexander, and the two disbelievers were Nimrod and Nebuchadnezzar(4). A fifth one from this Ummah (nation) will rule it, according to the saying of the Almighty: "to make it prevail over all religions," and he is the Mahdi. It has also been said: He was named Dhu al-Qarnayn because he was of noble lineage from both his father's and mother's sides. It was said: Because two generations of people died out during his lifetime while he was still alive. It was said: Because when he fought, he fought with both hands and both feet (stirrups). It was said: Because he was given knowledge of both the apparent and the hidden. It was said: Because he entered the darkness and the light. It was said: Because he ruled Persia and Rome(5).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/538. (2) Narrated by al-Tabari 15/370, and Abu al-Shaykh in al-'Azamah (970) similarly. (3) 4/295 - 296. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/538, and Abu al-

Layth mentioned the report in al-Tafsir 2/310 and attributed it to Mujahid. (5) 'Ara'is al-Majalis pp. 362-363, and Zad al-Masir 5/183-184.

सूरह अल-कहफ़: आयतें 83 - 91 [पृष्ठ] 367

"मैंने इसके मुँह को चूमा, उसके सींगों को पकड़ा, गले के ठंडे पानी से लहूलुहान की तरह पिया।"

यह कहा गया है: अपने शासन के प्रारंभ में, उन्होंने एक सपना देखा जैसे कि उन्होंने सूर्य के दो सींगों को पकड़ रखा है। उन्होंने इसका वर्णन किया, और इसका अर्थ यह निकाला गया कि वह उन सभी पर विजय प्राप्त करेंगे जहाँ सूर्य चमकता है, इसलिए उनका नाम ज़ुल-क़रनैन (दो सींगों वाला) पड़ा। यह भी कहा गया है: उनका नाम ऐसा इसलिए रखा गया क्योंकि वह पश्चिम और पूर्व तक पहुँच गए थे, जैसे कि उन्होंने दुनिया के दो छोरों (सींगों) पर अधिकार कर लिया हो। एक समूह ने कहा: जब वह सूर्योदय के स्थान पर पहुँचे, तो उन्होंने दृष्टि के माध्यम से उसके'सींग' देखे, इसलिए उनका नाम ज़ुल-क़रनैन पड़ा, या वहां शैतान के दो सींग। वहब इब्न मुनब्बिह ने कहा: उनकी पगड़ी के नीचे दो सींग थे(1)।

इब्न अल-कव्वा ने अली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से ज़ुल-क़रनैन के बारे में पूछा: क्या वह नबी थे या राजा? उन्होंने उत्तर दिया: न तो यह और न ही वह; वह एक नेक बंदे थे जिन्होंने अपनी कौम को अल्लाह तआला की ओर बुलाया। उन्होंने उनके एक 'क़र्न' (सिर के किनारे/सींग) पर प्रहार किया, फिर उन्होंने उन्हें फिर से बुलाया, और उन्होंने उनके दूसरे 'क़र्न' पर प्रहार किया, इसलिए उनका नाम ज़ुल-क़रनैन पड़ा(2)।

उनके समय के बारे में भी मतभेद था। कुछ लोगों ने कहा: वह मूसा के बाद थे। कुछ ने कहा: वह ईसा के बाद के काल में थे। यह कहा गया: वह इब्राहीम और इस्माइल के समय में थे, और खिद्र (उन पर शांति हो) उनके महान ध्वज के वाहक थे, जैसा कि हमने "अल-बक़रह" में उल्लेख किया है(3)। संक्षेप में, अल्लाह तआला ने उन्हें सामर्थ्य दी और उन्हें राजा बनाया, और राजा उनके अधीन हो गए। यह वर्णित है कि दुनिया के सभी राजा कुल चार थे: दो मोमिन (ईमान वाले) और दो काफ़िर (अविश्वासी)। दो मोमिन सुलेमान इब्न दाऊद और सिकंदर थे, और दो काफ़िर नमरूद और बख्तनसर (नबूकदनेस्सर) थे(4)। और इस उम्मत में से पाँचवाँ भी इस पर राज करेगा; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: "ताकि इसे सभी धर्मों पर प्रबल कर दे," और वह महदी हैं। यह भी कहा गया है: उन्हें ज़ुल-क़रनैन इसलिए कहा गया क्योंकि वह अपने पिता और माता दोनों की ओर से एक शरीफ (महान) घराने के थे। कहा गया: क्योंकि उनके जीवनकाल में लोगों की दो पीढ़ियाँ समाप्त हो गईं जबकि वह जीवित थे। कहा गया: क्योंकि जब वह लड़ते थे, तो वह अपने दोनों हाथों और दोनों

पैरों (पैदानों) से लड़ते थे। कहा गया: क्योंकि उन्हें ज़ाहिर (प्रकट) और बातिन (छिपे हुए) दोनों का ज्ञान दिया गया था। कहा गया: क्योंकि उन्होंने अंधेरे और रोशनी में प्रवेश किया। कहा गया: क्योंकि वह फारस और रोम के राजा थे(5)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/538। (2) अल-तबरी 15/370 द्वारा वर्णित, और अबू अल-शेख ने अल-अज़मा (970) में इसी तरह। (3) 4/295 - 296। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/538, और अबू अल-लैथ ने अल-तफ़सीर 2/310 में इस रिपोर्ट का उल्लेख किया और इसे मुजाहिद से जोड़ा। (5) अराइस अल-मजालिस पृ. 362-363, और ज़ाद अल-मसीर 5/183-184।

سورہ الکھف: آیات 83 - 91 [صفحہ] 367

فَلَثَمْتُ فَاهَا آخذاً بِقُرُونِها شُرْبَ النَّزِيفِ بِبَرْدِ ماءِ الحَشْرَجِ (میں نے اس کے سینگوں کو پکڑ کر اس کے منہ کو چوما، جیسے گلے کے ٹھنڈے پانی سے خون بہنے والا پیتا ہے۔)

اور کہا گیا: اس نے اپنی بادشاہت کے آغاز میں دیکھا جیسے اس نے سورج کے دو سینگوں کو پکڑ رکھا ہے، تو اس نے یہ بیان کیا، تو اس کی تفسیر یہ کی گئی کہ وہ اس سب پر غالب آ جائے گا جس پر سورج طلوع ہوتا ہے، اس لیے اس کا نام ذوالقرنین رکھا گیا۔ اور کہا گیا: اسے اس لیے کہا گیا؛ کیونکہ وہ مغرب اور مشرق تک پہنچ گیا تھا، گویا اس نے دنیا کے دو کناروں (سینگوں) پر قبضہ کر لیا تھا۔ اور ایک گروہ نے کہا: جب وہ سورج کے طلوع ہونے کی جگہ پہنچا تو اس نے بصارت سے اس کے 'سینگ' دیکھے، اس لیے اس کا نام ذوالقرنین پڑا، یا وہاں شیطان کے دو سینگ۔ اور وہب بن منبہ نے کہا: اس کی پگڑی کے نیچے دو سینگ تھے(1)۔

اور ابن الکواء نے حضرت علی رضی اللہ عنہ سے ذوالقرنین کے بارے میں پوچھا کہ کیا وہ نبی تھے یا بادشاہ؟ تو آپ نے فرمایا: نہ یہ اور نہ وہ؛ وہ ایک نیک بندے تھے، جنہوں نے اپنی قوم کو اللہ تعالیٰ کی طرف بلایا، تو انہوں نے ان کے ایک 'قرن' (سر کی ایک جانب/سینگ) پر چوٹ ماری، پھر انہوں نے انہیں بلایا، تو انہوں نے ان کے دوسرے 'قرن' پر چوٹ ماری، اس لیے ان کا نام ذوالقرنین پڑا(2)۔

اور ان کے زمانے کے بارے میں بھی اختلاف کیا گیا، تو ایک قوم نے کہا: وہ موسیٰ کے بعد تھے۔ اور ایک قوم نے کہا: وہ عیسیٰ کے بعد کے دور میں تھے۔ اور کہا گیا: وہ ابراہیم اور اسماعیل کے زمانے میں تھے، اور خضر علیہ السلام ان کے بڑے علمبردار تھے، اور ہم نے اس کا ذکر "البقرہ" میں کیا ہے(3)۔ خلاصہ یہ کہ اللہ تعالیٰ نے اسے قدرت دی اور اسے بادشاہ بنایا اور بادشاہ

اس کے مطیع ہوئے، تو روایت ہے کہ دنیا کے تمام بادشاہ کل چار تھے: دو مومن اور دو کافر، تو دو مومن: سلیمان بن داؤد اور سکندر، اور دو کافر: نمرود اور بخت نصر(4)۔ اور اس امت میں سے پانچواں بھی اس پر حکومت کرے گا؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ﴾ (تاکہ اسے تمام ادیان پر غالب کر دے) اور وہ مہدی ہیں۔ اور کہا گیا ہے: اسے ذوالقرنین اس لیے کہا گیا؛ کیونکہ وہ اپنے باپ اور ماں دونوں کی طرف سے ایک شریف گھرانے سے تعلق رکھتے تھے۔ کہا گیا: اس لیے کہ ان کے وقت میں لوگوں کی دو نسلیں ختم ہو گئیں جبکہ وہ زندہ تھے۔ کہا گیا: اس لیے کہ وہ جب لڑتے تھے تو اپنے دونوں ہاتھوں اور دونوں رکابوں (پاؤں) سے لڑتے تھے۔ کہا گیا: اس لیے کہ انہیں ظاہر اور باطن کا علم دیا گیا تھا۔ کہا گیا: اس لیے کہ وہ اندھیرے اور روشنی میں داخل ہوئے۔ کہا گیا: اس لیے کہ وہ فارس اور روم کے بادشاہ تھے(5)۔

(1) المحرر الوجيز 3/538۔ (2) اسے طبری 15/370 نے روایت کیا ہے، اور ابو الشیخ نے العظمۃ (970) میں اسی طرح۔ (3) 4/295 - 296۔ (4) المحرر الوجيز 3/538، اور ابو اللیث نے التفسیر 2/310 میں اس خبر کا ذکر کیا ہے اور اسے مجاہد کی طرف منسوب کیا ہے۔ (5) عرائس المجالس ص 362-363، اور زاد المسير 5/183-184۔

Page 368 Surah Al-Kahf: Verses 83 - 91

Allah the Almighty says: {Indeed, We established him upon the earth}. Ali (may Allah be pleased with him) said: The clouds were made subservient to him, means were extended for him, and light was spread out for him, so night and day became equal to him (1). And in the Hadith of Uqbah bin Amir, the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said to some people from the People of the Book who asked him about Dhul-Qarnayn: "His affair began as a young Roman boy who was given sovereignty. He traveled until he reached the land of Egypt and built a city there called Alexandria. When he finished, an angel came to him, took him up, and said: 'Look at what is beneath you.' He said: 'I see my city alone, I see nothing else.' The angel said: 'That is the entire earth, and this darkness you see surrounding it is the sea. Allah the Almighty only intended to show you the earth, and He has given you authority in it. So travel the earth, teach the ignorant, and strengthen the learned.'" The Hadith (2).

Allah the Almighty says: {and We gave him from everything a way [means]}. Ibn Abbas said: Knowledge of everything by which he could achieve what he desired. Al-Hasan said: Conveyance to wherever he intended (3). It was also said: Everything that creation needs. And it was said: Everything that kings seek assistance from, such as conquering cities and defeating enemies (4). The origin of "Sabab" (way/means) is "rope," then it was metaphorically used for everything by which something is reached (5).

{So he followed a way}. Ibn Amir, Asim, Hamza, and al-Kisa'i recited it as "fa-atba'a sababan" with a glottal stop on the Alif. The people of Madinah and Abu Amr recited it as "fat-taba'a sababan" with connection (6), meaning: he followed one of the means he was given. Al-Akhfash said: "taba'tuhu" and "atba'tuhu" have the same meaning, like "radaftuhu" and "ardaftuhu" (7). From this is the saying of Allah the Almighty: {except him who snatches a fragment, and there follows him a piercing flame} [As-Saffat: 10], and from it is the following (al-itba') in...

(1) Al-Waseet 3/164, and Tafsir al-Baghawi 3/178, and Abu ash-Shaykh narrated it in Al-Azamah (969). (2) At-Tabari narrated it 15/368-369, and Abu ash-Shaykh in Al-Azamah (976), and al-Bayhaqi in Dala'il an-Nubuwwah 6/295-296. (3) Tafsir al-Baghawi 3/178, and it was narrated from Ibn Abbas by at-Tabari 15/371. (4) An-Nukat wa al-Uyun 3/338. (5) Tafsir ar-Razi 21/165. (6) Al-Sab'ah p. 397-398, and At-Taysir p. 145. (7) As-Sihah (Taba').

पृष्ठ ३६८ सूरा अल-कहफ़: आयत ८३ - ९१

अल्लाह तआला का कथन है: {निस्संदेह, हमने उसे धरती पर अधिकार दिया}। अली (रज़िअल्लाहु अन्हु) ने कहा: उसके लिए बादलों को वश में कर दिया गया, उसके लिए साधन बढ़ा दिए गए, और उसके लिए प्रकाश फैला दिया गया, तो रात और दिन उसके लिए समान हो गए (१)। और उकबा बिन आमिर की हदीस में है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने अहले किताब के कुछ लोगों से कहा, जिन्होंने उनसे ज़ुल-क़रनैन के बारे में पूछा था: "उनके मामले की शुरुआत एक रोमन लड़के के रूप में हुई थी जिसे राज्य दिया गया था। वह तब तक चला जब तक वह मिस्र की धरती पर नहीं पहुँच गया और वहां एक शहर बनाया जिसे सिकंदरिया (Alexandria) कहा जाता है। जब वह फारिग हुआ, तो एक फरिश्ता उसके पास आया और उसे ऊपर ले गया और उससे कहा: 'देखो तुम्हारे नीचे क्या है?' उसने कहा: 'मैं केवल अपना शहर देखता हूँ, मुझे और कुछ नहीं दिखाई देता।' फरिश्ते ने उससे कहा: 'वह पूरी धरती है, और यह कालापन जो तुम इसके चारों ओर देख रहे हो, वह समुद्र है। अल्लाह तआला केवल तुम्हें धरती दिखाना चाहता था, और उसने तुम्हें इसमें अधिकार दिया है। तो धरती पर चलो, अज्ञानियों को सिखाओ और विद्वानों को दृढ़ करो।'" हदीस (२)।

अल्लाह तआला का कथन है: {और हमने उसे हर चीज़ का साधन (सबब) दिया}। इब्न अब्बास ने कहा: हर चीज़ का ज्ञान जिससे वह जो चाहता उसे प्राप्त कर लेता। अल-हसन ने कहा: जहाँ वह चाहता वहाँ पहुँचने का साधन (३)। और कहा गया है: हर वह चीज़ जिसकी सृष्टि को आवश्यकता होती है। और कहा गया है: हर वह चीज़ जिससे राजा सहायता लेते हैं, जैसे शहरों की विजय और शत्रुओं पर विजय (४)। "सबब" का मूल अर्थ "रस्सी" है, फिर इसका उपयोग रूपक के रूप में हर उस चीज़ के लिए किया जाने लगा जिसके द्वारा किसी चीज़ तक पहुँचा जाता है (५)।

{तो उसने एक मार्ग (साधन) का अनुसरण किया}। इब्न आमिर, आसिम, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे अलिफ़ के साथ "फ़-अत्ब-अ सबबन" पढ़ा है। मदीना वालों और अबू अम्र ने इसे जोड़कर "फ़-त्तब-अ सबबन" पढ़ा है (६), अर्थात: उसने उन साधनों में से एक का अनुसरण किया जो उसे दिए गए थे। अल-अख़फश ने कहा: "त-बअ-तुहु" और "अत्-बअ-तुहु" का एक ही अर्थ है, जैसे "र-दफ-तुहु" और "अर-दफ-तुहु" (७)। इसी से अल्लाह तआला का कथन है: {किन्तु जो कोई छपट ले एक छपट्टा, तो एक दहकता अंगारा उसका पीछा करता है} [अस-साफ़्फ़ात: १०], और इसी से 'अल-इत्बा' है...

(१) अल-वसीत ३/१६४, और तफ़सीर अल-बग़वी ३/१७८, और इसे अबू अल-शेख़ ने अल-अज़मा (९६९) में उद्धृत किया है। (२) इसे अल-तब़री १५/३६८ - ३६९, और अबू अल-शेख़ ने अल-अज़मा (९७६) में, और अल-बैहक़ी ने दलाइल अन-नुबुव्वह ६/२९५ - २९६ में उद्धृत किया है। (३) तफ़सीर अल-बग़वी ३/१७८, और इसे इब्न अब्बास से अल-तब़री १५/३७१ ने उद्धृत किया है। (४) अल-नुकत वल-उयून ३/३३८। (५) तफ़सीर अर-राज़ी २१/१६५। (६) अल-सबा पृ. ३९७ - ३९८, और अत-तयसीर पृ. १४५। (७) अल-सिहाह (तबअ)।

صفحہ ۳۶۸ سورۃ الکہف: آیات ۸۳ - ۹۱

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿یقیناً ہم نے اسے زمین میں اقتدار بخشا﴾۔ حضرت علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا: بادل اس کے تابع کر دیے گئے، اس کے لیے اسباب پھیلا دیے گئے، اور اس کے لیے روشنی بچھا دی گئی، چنانچہ رات اور دن اس پر برابر ہو گئے(۱)۔ اور عقبہ بن عامر کی حدیث میں ہے کہ نبی کریم ﷺ نے اہل کتاب کے چند آدمیوں سے، جنہوں نے آپ سے ذوالقرنین کے بارے میں سوال کیا تھا، فرمایا: «ان کے معاملے کی ابتدا یہ تھی کہ وہ روم کا ایک نوجوان لڑکا تھا جسے بادشاہی دی گئی، پس وہ چلا یہاں تک کہ مصر کی سرزمین پر آیا اور وہاں ایک شہر تعمیر کیا جسے اسکندریہ کہا جاتا ہے، جب وہ فارغ ہوا تو اس کے پاس ایک فرشتہ آیا اور اسے اوپر لے گیا اور اس سے کہا: اپنے نیچے دیکھو کیا ہے؟ اس نے کہا: میں صرف اپنا شہر دیکھ رہا ہوں، اس کے سوا کچھ نہیں دیکھ رہا۔ فرشتے نے اس سے کہا: وہ تمام زمین ہے، اور یہ جو تم سیاہی دیکھ رہے ہو جس نے اسے گھیر رکھا ہے وہ سمندر ہے، اللہ تعالیٰ نے صرف یہ ارادہ فرمایا کہ تمہیں زمین دکھائے، اور اس نے تمہیں اس میں غلبہ عطا فرمایا ہے، پس زمین میں سیر کرو، جاہلوں کو سکھاؤ اور علماء کو ثابت قدم کرو» الحدیث(۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور ہم نے اسے ہر چیز کا ذریعہ (سبب) عطا کیا﴾۔ ابن عباس نے فرمایا: ہر چیز کا علم جس کے ذریعے وہ اپنی مراد تک پہنچتا۔ حسن نے فرمایا: جہاں کا اس نے ارادہ کیا وہاں تک پہنچنے کا ذریعہ(۳)۔ اور کہا گیا ہے: ہر وہ چیز جس کی مخلوق کو ضرورت پڑتی ہے۔ اور کہا گیا ہے: ہر وہ چیز جس سے بادشاہ مدد لیتے ہیں، جیسے شہروں کی فتح اور دشمنوں پر غلبہ(۴)۔ اور سبب کی اصل 'رسی' ہے، پھر اسے ہر اس چیز کے لیے استعارۃً استعمال کیا جانے لگا جس کے ذریعے کسی چیز تک پہنچا جائے(۵)۔

﴿چنانچہ اس نے ایک راہ (ذریعہ) اختیار کی﴾۔ ابن عامر، عاصم، حمزہ اور کسائی نے اسے الف کے ساتھ «فَأَتْبَعَ سَبَبًا» پڑھا ہے۔ اور اہل مدینہ اور ابو عمرو نے اسے وصل کے ساتھ «فَاتَّبَعَ سَبَبًا» پڑھا ہے(۶)، یعنی: ان اسباب میں سے کسی سبب کی پیروی کی جو اسے دیے گئے تھے۔ اخفش نے کہا: «تبعته» اور «أتبعته» ایک ہی معنی میں ہیں، جیسے «ردفته» اور «أردفته»(۷)، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿مگر وہ جو اچانک کچھ اچک لے تو اس کے پیچھے دہکتا ہوا انگارہ لگ جاتا ہے﴾ [الصافات: ۱۰] اور اسی سے 'الاتباع' ہے...

(۱) الوسیط ۳ / ۱۶۴ ، اور تفسیر البغوی ۳ / ۱۷۸ ، اور اسے ابو الشیخ نے العظمہ (۹۶۹) میں روایت کیا ہے۔ (۲) اسے الطبری ۱۵ / ۳۶۸ - ۳۶۹ ، اور ابو الشیخ نے العظمہ (۹۷۶) میں، اور البیہقی نے دلائل النبوہ ۶ / ۲۹۵ - ۲۹۶ میں روایت کیا ہے۔ (۳) تفسیر البغوی ۳ / ۱۷۸ ، اور اسے ابن عباس سے الطبری ۱۵ / ۳۷۱ نے روایت کیا ہے۔ (۴) النکت والعیون ۳ / ۳۳۸ ۔ (۵) تفسیر الرازی ۲۱ / ۱۶۵ ۔ (۶) السبعۃ ص ۳۹۷ - ۳۹۸ ، اور التیسیر ص ۱۴۵ ۔ (۷) الصحاح (تبع)۔

Surah Al-Kahf: Verses 83 - 91 369

...speech, such as 'hasuna yasunu' (it became beautiful) and 'qabih shaqih' (ugly). Al-Nahhas said (1): Abu Ubaid chose the recitation of the people of Kufa. He said: Because it relates to traveling. He and Al-Asma'i narrated that it is said: 'tabi'ahu' and 'attaba'ahu' when he walked but did not catch up with him, and 'atba'ahu' when he caught up with him. Abu Ubaid said: Similarly, [the verse]: "So they pursued them at sunrise" [Ash-Shu'ara: 60]. Al-Nahhas said (2): This distinction, even if narrated by Al-Asma'i, is not accepted except with a reason or evidence. The words of the Almighty: "So they pursued them at sunrise" do not mean in the context that they caught up with them. Rather, the narrative is: when Moses, peace be upon him, and his companions emerged from the sea, and Pharaoh and his companions followed, the sea closed over them. The truth in this is that 'tabi'a', 'attaba'a', and 'atba'a' are dialects with one meaning, which is traveling; it may involve catching up or not.

"Until, when he reached the setting of the sun, he found it setting in a spring of muddy water" [18:86]. Ibn 'Amir, 'Asim, Hamzah, and Al-Kisa'i recited it as "hamiyah," meaning hot. The rest recited it as "hami'ah," meaning full of black mud (3). It is said: 'hama'tu al-bi'r ham'an' (with sukun) if you removed its mud. And 'hami'at al-bi'r hama'an' (with harakah) if its mud increased. It is possible that "hamiyah" comes from "al-ham'ah" (mud), so the hamza was lightened and turned into a 'ya'. The two recitations may be combined, so it is said: it was hot and muddy (4). Abdullah bin 'Amr said: The Prophet ﷺ looked at the sun as it set and said: "The hot fire of Allah; were it not for what restrains it by Allah's command, it would have burned what is on earth" (5). Ibn Abbas said: Ubayy taught me to recite it just as the Messenger of Allah ﷺ taught him: "in a spring of muddy water (hami'ah)" (6). Mu'awiyah said: it is "hamiyah" (hot). So Abdullah bin 'Amr bin Al-Aas said: "I am with the Commander of the Faithful." They made Ka'b a judge between them.

(1) In 'I'rab al-Qur'an' 2/470. (2) In 'I'rab al-Qur'an' 2/470. (3) Al-Sab'ah p. 398, Al-Taysir p. 145, and Hujjat al-Qira'at 5/169-170. (4) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/308. (5) Narrated by Ahmad (6934), and Al-Tabari 15/378. Al-Haythami said in 'Majma' al-Zawa'id' 8/131: Narrated by Ahmad, and in it is a narrator who was not named, and the rest of its men are trustworthy. (6) Narrated by Abu Dawood (3986), Al-Tirmidhi (2934), and Al-Tabari 15/378.

सूरा अल-कहफ़: आयत 83 - 91 369

...भाषण, जैसे 'हसुन यसुन' और 'क़बीह शकीह'। अल-नहहास ने कहा (1): अबू उबैद ने कूफा के लोगों के पाठ को चुना। उन्होंने कहा: क्योंकि यह यात्रा से संबंधित है। उन्होंने और अल-अस़मई ने वर्णन किया है कि यह कहा जाता है: 'तबियाहु' और 'अत्तबाहु' जब वह चला लेकिन उससे मिल नहीं सका, और 'अतबाहु' जब वह उससे मिल गया। अबू उबैद ने कहा: इसी तरह, [आयत है]: "तो उन्होंने सूर्योदय के समय उनका पीछा किया" [अश-शुआरा: 60]। अल-नहहास ने कहा (2): यह भेद, भले ही अल-अस़मई द्वारा वर्णित हो, बिना किसी कारण या प्रमाण के स्वीकार नहीं किया जाता है। सर्वशक्तिमान के शब्द: "तो उन्होंने सूर्योदय के समय उनका पीछा किया" का अर्थ संदर्भ में यह नहीं है कि वे उनसे मिल गए। बल्कि, वृत्तांत यह है: जब मूसा (उन पर शांति हो) और उनके साथी समुद्र से निकले, और फिरौन और उसके साथियों ने पीछा किया, तो समुद्र उन पर बंद हो गया। इसमें सच्चाई यह है कि 'तबिअ', 'अत्तबअ', और 'अतबअ' एक ही अर्थ वाली बोलियाँ हैं, जो यात्रा करना है; इसमें मिलना शामिल हो भी सकता है और नहीं भी।

"यहाँ तक कि जब वह सूर्यास्त के स्थान पर पहुँचा, तो उसने उसे कीचड़ वाले पानी के एक सोत में डूबते हुए पाया" [18:86]। इब्न आमिर, आसिम, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे "हामिया" पढ़ा, जिसका अर्थ है गर्म। बाकी ने इसे "हमीह" पढ़ा, जिसका अर्थ है काली मिट्टी से भरा (3)। कहा जाता है: 'हमातु अल-बिअर हमअन' (सुकून के साथ) यदि आपने उसकी मिट्टी हटा दी। और 'हमीअत अल-बिअर हमाअन' (हरकत के साथ) यदि उसकी मिट्टी बढ़ गई। यह संभव है कि "हामिया" "अल-हमह" (मिट्टी) से आया हो, इसलिए हमज़ा को हल्का कर दिया गया और 'या' में बदल दिया गया। दोनों पाठों को जोड़ा जा सकता है, इसलिए कहा जाता है: यह गर्म और कीचड़युक्त था (4)। अब्दुल्ला बिन अम्र ने कहा: पैगंबर ﷺ ने डूबते हुए सूरज की ओर देखा और कहा: "अल्लाह की गर्म आग; यदि अल्लाह के आदेश से इसे रोकने वाली चीज़ न होती, तो यह पृथ्वी पर जो कुछ भी है उसे जला देती" (5)। इब्न अब्बास ने कहा: उबैय ने मुझे वैसे ही पढ़ना सिखाया जैसे अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें सिखाया था: "कीचड़ वाले पानी के एक सोत (हमीह) में" (6)। मुआविया ने कहा: यह "हामिया" (गर्म) है। तो अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस ने कहा: "मैं विश्वासियों के सेनापति के साथ हूँ।" उन्होंने काब को अपने बीच न्यायाधीश बनाया।

(1) इराब अल-क़ुरान 2/470 में। (2) इराब अल-क़ुरान 2/470 में। (3) अल-सबआ पृ. 398, अल-तयसीर पृ. 145, और हुज्जत अल-क़िरात 5/169-170। (4) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-क़ुरान

3/308। (5) अहमद (6934) और अल-तबरी 15/378 द्वारा वर्णित। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' 8/131 में कहा: अहमद द्वारा वर्णित, और इसमें एक वर्णनकर्ता है जिसका नाम नहीं बताया गया है, और इसके बाकी लोग विश्वसनीय हैं। (6) अबू दाऊद (3986), अल-तिर्मिज़ी (2934), और अल-तबरी 15/378 द्वारा वर्णित।

سورة الكهف: آيات 83 - 91 369

كلام، جیسے حَسُنَ يَسُنُّ، اور قبیح شقِیح۔ النحاس نے کہا (1): اور ابو عبید نے اہل کوفہ کی قرات کو اختیار کیا۔ انہوں نے کہا: کیونکہ یہ چلنے سے متعلق ہے، اور انہوں نے اور اصمعی نے نقل کیا ہے کہ کہا جاتا ہے: 'تَبِعَهُ' اور 'اتَّبَعَهُ'، جب وہ چلا اور اسے نہ پا سکا، اور 'أَتْبَعَهُ' جب اسے پا لیا، ابو عبید نے کہا: اور اس کی مثال: ﴿فَأَتْبَعُوهُم مُّشْرِقِينَ﴾ [الشعراء: 60] ہے۔ النحاس نے کہا (2): اور یہ تفریق اگرچہ اصمعی نے نقل کی ہے، لیکن اسے کسی علت یا دلیل کے بغیر قبول نہیں کیا جائے گا۔ اور اللہ عزوجل کا قول: ﴿فَأَتْبَعُوهُم مُّشْرِقِينَ﴾ حدیث میں یہ نہیں ہے کہ وہ ان سے جا ملے، بلکہ حدیث یہ ہے: جب موسیٰ علیہ السلام اور ان کے ساتھی سمندر سے نکلے، اور فرعون اور اس کے ساتھیوں نے پیچھا کیا، تو سمندر ان پر بند ہو گیا۔ اور اس میں حق یہ ہے کہ 'تَبِعَ'، 'اتَّبَعَ' اور 'أَتْبَعَ' ایک ہی معنی کی لغات ہیں، اور وہ چلنے کے معنی میں ہیں، تو ہو سکتا ہے کہ اس کے ساتھ مل جانا (لاحق ہونا) ہو، اور یہ بھی ہو سکتا ہے کہ نہ ہو۔

﴿حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَغْرِبَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَغْرُبُ فِي عَيْنٍ حَمِئَةٍ﴾ ابن عامر، عاصم، حمزہ اور کسائی نے «حامية» پڑھا، یعنی: گرم۔ باقی قرآء نے: ﴿حَمِئَةٍ﴾ پڑھا یعنی: بہت زیادہ کیچڑ والی، اور وہ کالی مٹی ہے (3)، کہا جاتا ہے: 'حَمَأْتُ الْبِئْرَ حَمْأً' - سکون کے ساتھ - جب تم نے اس کی مٹی نکال دی۔ اور 'حَمِئَتِ الْبِئْرُ حَمَأً' - تحریک کے ساتھ - جب اس کی مٹی بڑھ گئی۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «حامية»، «الحمأة» (کیچڑ) سے ہو، تو ہمزہ کو ہلکا کیا گیا اور اسے 'یا' میں بدل دیا گیا۔ اور دونوں قراتوں کو جمع کیا جا سکتا ہے، چنانچہ کہا جائے گا: وہ گرم تھی اور کیچڑ والی بھی (4)۔ عبداللہ بن عمرو نے کہا: نبی ﷺ نے سورج کی طرف دیکھا جب وہ غروب ہوا، تو فرمایا: "اللہ کی گرم آگ، اگر وہ چیز نہ ہوتی جو اللہ کے حکم سے اسے روکتی ہے، تو وہ زمین پر موجود ہر چیز

کو جلا دیتی" (5)۔ ابن عباس نے کہا: مجھے ابی (بن کعب) نے اسی طرح پڑھایا جیسے انہیں رسول اللہ ﷺ نے پڑھایا تھا: «في عين حمئة» (6)، اور معاویہ نے کہا: وہ «حامية» ہے، تو عبداللہ بن عمرو بن العاص نے کہا: میں امیر المومنین کے ساتھ ہوں، چنانچہ انہوں نے کعب کو اپنے درمیان حکم (فیصلہ کرنے والا) بنایا۔

(1) إعراب القرآن 2/ 470 میں۔ (2) إعراب القرآن 2/ 470 میں۔ (3) السبعہ ص 398، والتیسیر ص 145، وحجة القراءات 5/ 169 - 170۔ (4) معانی القرآن للزجاج 308/3۔ (5) اسے احمد (6934) اور الطبری 15/ 378 نے روایت کیا، ہیثمی نے مجمع الزوائد 8/ 131 میں کہا: اسے احمد نے روایت کیا، اور اس میں ایک راوی ہے جس کا نام نہیں لیا گیا، اور اس کے باقی آدمی ثقہ ہیں۔ (6) اسے ابو داؤد (3986)، ترمذی (2934)، اور الطبری 15/ 378 نے روایت کیا۔

And they said: "O Ka'b, how do you find this in the Torah?" He replied: "I find it: setting in a dark spring," so Ibn Abbas agreed with him (1). The poet, Tubba' al-Yamanī, said: Dhul-Qarnayn was a Muslim before me, a king to whom kings were submissive and prostrating. He reached the west and the east, seeking the means of affairs from a Wise Guide. So he saw the setting of the sun at its sunset in a spring of mud, slime, and blackness. Al-Khulub: mud. Al-Tha't: mire. Al-Hirmad: black (2).

Al-Qaffal said: Some scholars said: It does not mean that he reached the sun in the west and the east until he reached its body and touched it; because it revolves with the sky around the earth without sticking to the earth, and it is too great to enter into one of the earth's springs; rather, it is many times larger than the earth. Instead, it means that he reached the end of civilization from the west and from the east, so he found it in the eye's view setting in a murky spring, just as we see it on flat ground as if it were entering the earth. Therefore, He said: "he found it rising on a people for whom We had provided no shelter against it." It did not mean that it rises on them by touching or adhering to them, but rather it meant that they are the first ones it rises upon.

Al-Qutabi said: It is possible that this spring is from the sea, and it is possible that the sun sets behind it, with it, or near it, so the preposition stands in place of its object, and Allah knows best.

"And he found near it a people": meaning: at the spring, or at the end of the spring, and they are the people of Jabars, and it is called in Syriac: Jarjisya, inhabited by a people from the descendants of Thamud, the remainder of those who believed in Salih, as mentioned by Al-Suhayli (3).

---

(1) Reported by Abd al-Razzaq in al-Tafsir 1/411, al-Tabari 15/375, al-Wahidi in al-Wasit 3/164-165, and al-Tha'labi in Arais al-Majalis p. 366. (2) Gharib al-Qur'an by Ibn Qutayba p. 270, Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/287, and Arais al-Majalis p. 366. (3) In al-Ta'rif wa al-I'lam p. 108.

और उन्होंने कहा: "हे काब, तुम इसे तौरात में कैसे पाते हो?" उन्होंने कहा: "मैं इसे पाता हूँ: एक काले सोते में डूबते हुए," तो इब्न अब्बास ने उनकी सहमति दी (१)। कवि तुब्बा अल-यमनी ने कहा: ज़ुल-क़रनैन मुझसे पहले एक मुसलमान थे, एक राजा जिसके सामने राजा झुकते और सजदा करते थे। वह पश्चिम और पूर्व तक पहुँचे, एक बुद्धिमान मार्गदर्शक से मामलों के साधनों की तलाश में। तो उन्होंने सूर्यास्त के समय सूरज के अस्त होने को मिट्टी, कीचड़ और कालेपन के एक सोते में देखा। अल-खुलुब: मिट्टी। अल-थात: कीचड़। अल-हिरमद: काला (२)।

अल-क़फ़्फ़ाल ने कहा: कुछ विद्वानों ने कहा है: इसका अर्थ यह नहीं है कि वह पश्चिम और पूर्व में सूरज तक पहुँचे यहाँ तक कि वह उसके शरीर तक पहुँच गए और उसे छू लिया; क्योंकि वह आकाश के साथ पृथ्वी के चारों ओर घूमता है बिना पृथ्वी से चिपके, और वह इतना महान है कि पृथ्वी के सोतों में से किसी एक में प्रवेश नहीं कर सकता; बल्कि, वह पृथ्वी से कई गुना बड़ा है। इसके बजाय, इसका अर्थ यह है कि वह पश्चिम और पूर्व की दिशा से सभ्यता के अंत तक पहुँचे, तो उन्होंने आँखों की दृष्टि में इसे एक गंदले सोते में डूबते हुए पाया, जैसा कि हम इसे समतल भूमि पर देखते हैं मानो वह पृथ्वी में प्रवेश कर रहा हो। इसलिए, उन्होंने कहा: "उन्होंने उसे एक ऐसी कौम पर उगते हुए पाया जिसके लिए हमने उसके मुक़ाबले में कोई पर्दा नहीं रखा था।" इसका अर्थ यह नहीं था कि यह उन पर छूकर या सटकर उगता है, बल्कि इसका अर्थ यह था कि वे पहले लोग हैं जिन पर वह उगता है।

अल-कुताबी ने कहा: यह संभव है कि यह सोता समुद्र से हो, और यह संभव है कि सूरज उसके पीछे, उसके साथ या उसके पास डूबता हो, इसलिए उपसर्ग अपने उद्देश्य के स्थान पर खड़ा होता है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

"और उसने वहाँ एक कौम को पाया": अर्थात: सोते के पास, या सोते के अंत में, और वे जाबर्स के लोग हैं, और इसे सीरियाई भाषा में जरजीसिया कहा जाता है, जिसमें समूद के वंशजों के लोग रहते हैं, जो सालेह पर विश्वास करने वालों में से शेष थे, जैसा कि अल-सुहैली ने उल्लेख किया है (३)।

---

(१) अल-तफ़सीर १/४११ में अब्द अल-रज़्ज़ाक़ द्वारा, अल-तबरी १५/३७५, अल-वाहिदी अल-वसीत ३/१६४-१६५ में, और अल-थलाबी अरायस अल-मजालिस पृ. ३६६ में उद्धृत। (२) इब्न कुतैबा द्वारा

गरीब अल-कुरान पृ. २७०, अल-नहहास द्वारा मानी अल-कुरान ४/२८७, और अरायस अल-मजालिस पृ. ३६६। (३) अल-तारीफ़ व अल-इलाम पृ. १०८ में।

اور انہوں نے کہا: اے کعب! آپ اسے تورات میں کیسا پاتے ہیں؟ تو انہوں نے کہا: میں اسے پاتا ہوں کہ وہ ایک سیاہ چشمے میں غروب ہوتا ہے، تو ابن عباس نے ان سے اتفاق کیا (۱)۔ اور شاعر تبع الیمانی نے کہا: ذوالقرنین مجھ سے پہلے ایک مسلمان تھے، ایک بادشاہ جس کے سامنے بادشاہ سرنگوں ہوتے اور سجدہ کرتے تھے۔ وہ مغرب اور مشرق تک پہنچے، ایک حکیم و مرشد سے معاملات کے اسباب کی تلاش میں۔ تو انہوں نے سورج کے غروب ہونے کو مٹی، دلدل اور سیاہ رنگ کے چشمے میں دیکھا۔ الخُلُب: مٹی۔ والثأط: کیچڑ۔ والحِرْمد: سیاہ (۲)۔

اور القفال نے کہا: بعض علماء نے کہا: اس کا مطلب یہ نہیں ہے کہ وہ سورج تک مغرب اور مشرق میں پہنچ گئے یہاں تک کہ اس کے جسم تک پہنچ کر اسے چھو لیا؛ کیونکہ وہ آسمان کے ساتھ زمین کے گرد گھومتا ہے بغیر زمین سے جڑے، اور وہ اس سے کہیں زیادہ بڑا ہے کہ زمین کے چشموں میں سے کسی میں داخل ہو سکے، بلکہ وہ زمین سے کئی گنا بڑا ہے، بلکہ مراد یہ ہے کہ وہ مغرب اور مشرق کی جانب سے آبادی کے آخری کنارے تک پہنچ گئے، تو انہوں نے اسے آنکھ کی نظر میں ایک کیچڑ والے چشمے میں غروب ہوتے ہوئے پایا، جیسا کہ ہم اسے ہموار زمین پر دیکھتے ہیں جیسے وہ زمین میں داخل ہو رہا ہو، اسی لیے اللہ نے فرمایا: "اس نے اسے ایسی قوم پر طلوع ہوتے ہوئے پایا جن کے لیے ہم نے اس کے سوا کوئی اوٹ نہیں بنائی تھی" اور اس کا مطلب یہ نہیں تھا کہ وہ ان پر چھو کر یا لگ کر طلوع ہوتا ہے، بلکہ مراد یہ تھی کہ وہ سب سے پہلے لوگ ہیں جن پر وہ طلوع ہوتا ہے۔

اور القتبي نے کہا: ہو سکتا ہے کہ یہ چشمہ سمندر میں سے ہو، اور ہو سکتا ہے کہ سورج اس کے پیچھے، یا اس کے ساتھ، یا اس کے پاس غروب ہوتا ہو، تو حرف صفت اپنے موصوف کے قائم مقام ہوتا ہے، اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔

"اور اس نے وہاں ایک قوم کو پایا" یعنی: چشمے کے پاس، یا چشمے کے آخر میں، اور وہ اہل جابرس ہیں، اور اسے سریانی میں: جرجیسیا کہا جاتا ہے، اس میں قوم ثمود کی نسل سے وہ لوگ رہتے ہیں جو صالح علیہ السلام پر ایمان لائے تھے، اس کا ذکر السہیلی نے کیا ہے (۳)۔

---

(۱) اسے عبد الرزاق نے التفسیر ۱/۴۱۱، الطبری نے ۱۵/۳۷۵، الواحدی نے الوسیط ۳/۱۶۴-۱۶۵، اور الثعلبی نے عرائس المجالس ص ۳۶۶ میں روایت کیا ہے۔ (۲) غریب القرآن لابن قتیبة ص ۲۷۰، ومعاني القرآن للنحاس ۴/۲۸۷، وعرائس المجالس ص ۳۶۶۔ (۳) التعریف والإعلام ص ۱۰۸ میں۔

Surah Al-Kahf: Verses 83 - 91 371

Wahb ibn Munabbih said: Dhul-Qarnayn was a man from the Romans, the son of an old woman among their elderly who had no child other than him. His name was Alexander. When he reached maturity and was a righteous servant, God Almighty said: O Dhul-Qarnayn! I am sending you to the nations of the earth. They are nations of different tongues, and they are nations of the entire earth, and they are of various kinds: two nations between whom is the entire length of the earth, and two nations between whom is the entire width of the earth, and nations in the middle of the earth among whom are Jinn, humans, Gog and Magog. As for the two between whom is the length of the earth, one nation is at the setting of the sun and is called: Nasik, and the other is at its rising and is called: Mansik. As for the two between whom is the width of the earth, one nation is in the right region of the earth called: Hawil, and the other in the left region of the earth called: Tawil. Dhul-Qarnayn said: My God! You have summoned me for a great matter whose measure only You can estimate. Tell me about these nations, with what power shall I outnumber them? With what patience shall I endure them? In what tongue shall I speak to them? How can I understand their language when I have no power? God Almighty said: I will grant you victory (1) in what I have tasked you with; I will expand your chest so you hear everything, and I will fix your understanding so you comprehend everything, and I will clothe you in awe so nothing terrifies you, and I will subject the light and darkness to you so they will be among your soldiers; the light will guide you from before you, and the darkness will protect you from behind you.

When that was said to him, he set out with those who followed him and went towards the nation at the setting of the sun, because they were the closest nations to him, namely Nasik. He found crowds that only God Almighty could count, and power and might that only God could bear, different tongues, and scattered desires. So he overwhelmed them with darkness, placing around them three armies of the soldiers of darkness, encompassing them from every place until he gathered them in one place. Then he entered upon them with light and called them to God Almighty and to His worship. Some of them believed in him, and some disbelieved and turned away from him. So he cast darkness upon those who turned away, and it covered them from every place. It entered their mouths, noses, eyes, and houses, and enveloped them from everywhere. They became bewildered, agitated, and afraid they would perish, so they cried out (2) to God Almighty with a voice...

(1) In 'Ara'is al-Majalis p. 365: I will empower you. And the speech is from him. (2) In 'Ara'is al-Majalis p. 366: They clamored. And the speech is from him.

सूरह अल-कहफ़: आयत 83 - 91 371

वहाब इब्न मुनब्बिह ने कहा: ज़ुल-क़र्नैन रोम के लोगों में से एक व्यक्ति थे, उनकी एक बूढ़ी औरत के बेटे थे जिसका उनके अलावा कोई और बच्चा नहीं था। उनका नाम सिकंदर था। जब वे वयस्क हुए और एक नेक बंदे थे, तो अल्लाह तआला ने कहा: ऐ ज़ुल-क़र्नैन! मैं तुम्हें धरती की जातियों के पास भेज रहा हूँ। वे अलग-अलग ज़ुबानों वाली जातियाँ हैं, और वे पूरी धरती की जातियाँ हैं, और वे कई प्रकार की हैं: दो जातियाँ जिनके बीच धरती की पूरी लंबाई है, और दो जातियाँ जिनके बीच धरती की पूरी चौड़ाई है, और धरती के बीच में कुछ जातियाँ हैं जिनमें जिन्न, इंसान, याजूज और माजूज शामिल हैं। जहाँ तक उन दो का सवाल है जिनके बीच धरती की लंबाई है, तो एक जाति सूरज डूबने की जगह पर है जिसे नासिक कहा जाता है, और दूसरी सूरज निकलने की जगह पर है जिसे मंसिक कहा जाता है। जहाँ तक उन दो का सवाल है जिनके बीच धरती की चौड़ाई है, तो एक जाति धरती के दाहिने क्षेत्र में है जिसे हाविल कहा जाता है, और दूसरी जो धरती के बाएं क्षेत्र में है उसे ताविल कहा जाता है। ज़ुल-क़र्नैन ने कहा: मेरे अल्लाह! आपने मुझे एक ऐसे महान कार्य के लिए बुलाया है जिसकी माप केवल आप ही कर सकते हैं। मुझे इन जातियों के बारे में बताएं, मैं किस शक्ति से उन पर विजय प्राप्त करूँगा? मैं किस धैर्य से उन्हें सहन करूँगा? मैं उनसे किस भाषा में बात करूँगा? मैं उनकी भाषा को कैसे समझ पाऊँगा जबकि मेरे पास कोई शक्ति नहीं है? अल्लाह तआला ने कहा: मैं तुम्हें उस काम में सफलता (1) प्रदान करूँगा जो मैंने तुम्हें सौंपा है; मैं तुम्हारा सीना खोल दूँगा ताकि तुम सब कुछ सुन सको, और मैं तुम्हारी समझ को पुख्ता कर दूँगा ताकि तुम सब कुछ समझ सको, और मैं तुम्हें ऐसा रौब पहना दूँगा कि कोई चीज़ तुम्हें डरा न सके, और मैं तुम्हारे लिए रोशनी और अंधेरे को वश में कर दूँगा ताकि वे तुम्हारी सेनाओं में से हों; रोशनी तुम्हारे आगे से तुम्हारा मार्गदर्शन करेगी और अंधेरा तुम्हारे पीछे से तुम्हारी रक्षा करेगा।

जब उनसे यह कहा गया, तो वे अपने अनुयायियों के साथ चल पड़े और सूरज डूबने की जगह वाली जाति की ओर चल दिए; क्योंकि वे उनके सबसे नज़दीकी जातियाँ थीं, यानी नासिक। उन्होंने वहां ऐसी भीड़ देखी जिसे केवल अल्लाह तआला ही गिन सकता है, और ऐसी शक्ति और पराक्रम जिसे केवल अल्लाह ही सह सकता है, अलग-अलग भाषाएँ और बिखरी हुई इच्छाएं। तो उन्होंने अंधेरे के ज़रिए उन पर काबू पा लिया, उनके चारों ओर अंधेरे के सैनिकों की तीन सेनाएँ तैनात कर दीं, उन्हें हर जगह से घेर लिया यहाँ तक कि उन्हें एक ही जगह इकट्ठा कर दिया। फिर वे रोशनी के साथ उनके पास आए और उन्हें अल्लाह तआला की ओर और उसकी इबादत की ओर बुलाया। उनमें से

कुछ उन पर ईमान ले आए, और कुछ ने इनकार किया और उनसे मुँह मोड़ लिया। तो उन्होंने उन लोगों पर अंधेरा डाल दिया जिन्होंने मुँह मोड़ लिया था, और उसने उन्हें हर तरफ से ढँक लिया। वह उनके मुँह, नाक, आँखों और घरों में घुस गया और उन्हें हर जगह से घेर लिया। वे व्याकुल, उत्तेजित हो गए और उन्हें डर लगा कि वे नष्ट हो जाएँगे, तो उन्होंने अल्लाह तआला के सामने आवाज़... के साथ पुकार (2) लगाई।

(1) अराइस अल-मजालिस पृ. 365 में: मैं तुम्हें शक्ति दूँगा। और यह बात उन्हीं की है। (2) अराइस अल-मजालिस पृ. 366 में: वे चिल्लाए। और यह बात उन्हीं की है।

سورہ الکہف: آیات 83 - 91 371

وہب بن منبہ کہتے ہیں: ذوالقرنین رومیوں میں سے ایک شخص تھا، ان کی بوڑھی عورتوں میں سے ایک کا بیٹا تھا جس کا اس کے سوا کوئی اور بچہ نہیں تھا۔ اس کا نام اسکندر تھا۔ جب وہ جوانی کو پہنچا اور ایک نیک بندہ تھا، تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: اے ذوالقرنین! میں تجھے زمین کی قوموں کی طرف بھیجنے والا ہوں اور وہ ایسی قومیں ہیں جن کی زبانیں مختلف ہیں، اور وہ تمام زمین کی قومیں ہیں، اور وہ کئی اقسام کی ہیں: دو قومیں جن کے درمیان زمین کی پوری لمبائی ہے، اور دو قومیں جن کے درمیان زمین کی پوری چوڑائی ہے، اور زمین کے وسط میں کچھ قومیں ہیں جن میں جن، انسان، یاجوج اور ماجوج شامل ہیں۔ جہاں تک ان دو کا تعلق ہے جن کے درمیان زمین کی لمبائی ہے، تو ایک قوم سورج کے غروب ہونے کے مقام پر ہے جسے 'ناسک' کہا جاتا ہے، اور دوسری اس کے طلوع ہونے کے مقام پر ہے جسے 'منسک' کہا جاتا ہے۔ اور جہاں تک ان دو کا تعلق ہے جن کے درمیان زمین کی چوڑائی ہے، تو ایک قوم زمین کے دائیں خطے میں ہے جسے 'ہاویل' کہا جاتا ہے، اور دوسری جو زمین کے بائیں خطے میں ہے اسے 'تاویل' کہا جاتا ہے۔ ذوالقرنین نے کہا: اے میرے معبود! تو نے مجھے ایک ایسے عظیم کام کے لیے بلایا ہے جس کی قدر و منزلت تیرے سوا کوئی نہیں جان سکتا۔ مجھے ان قوموں کے بارے میں بتائیے، میں کس قوت کے ساتھ ان پر غالب آؤں گا؟ میں کس صبر کے ساتھ ان کا سامنا کروں گا؟ میں کس زبان میں ان سے بات کروں گا؟ میں ان کی زبان کو کیسے سمجھ پاؤں گا جبکہ میرے پاس طاقت نہیں ہے؟ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: میں تمہیں اس کام میں کامیابی (1) عطا کروں گا جس کا میں نے تمہیں ذمہ دار ٹھہرایا ہے؛ میں تمہارا سینہ کھول دوں گا تاکہ تم ہر چیز سن سکو، اور میں تمہاری سمجھ کو پختہ کر دوں گا تاکہ تم ہر چیز سمجھ سکو، اور میں تمہیں ایسی ہیبت پہنا دوں گا

کہ کوئی چیز تمہیں خوفزدہ نہ کر سکے، اور میں تمہارے لیے روشنی اور اندھیرے کو مسخر کر دوں گا تاکہ وہ تمہارے لشکروں میں سے ہوں؛ روشنی تمہارے آگے سے تمہاری رہنمائی کرے گی اور اندھیرا تمہارے پیچھے سے تمہاری حفاظت کرے گا۔

جب ان سے یہ کہا گیا، تو وہ اپنے متبعین کے ساتھ چل پڑے اور اس قوم کی طرف گئے جو سورج کے غروب ہونے کے مقام پر تھی؛ کیونکہ وہ ان کے سب سے قریب قوم تھی یعنی ناسک۔ وہاں انہوں نے اتنے ہجوم پائے جنہیں اللہ تعالیٰ کے سوا کوئی شمار نہیں کر سکتا، اور ایسی قوت و بہادری جو اللہ کے سوا کسی کے بس کی بات نہیں، مختلف زبانیں اور پراگندہ خواہشات۔ چنانچہ انہوں نے اندھیرے کے ذریعے ان پر قابو پا لیا، اور ان کے گرد اندھیرے کے لشکروں کے تین دستے اس طرح پھیلا دیے کہ انہیں ہر طرف سے گھیر لیا یہاں تک کہ انہیں ایک جگہ جمع کر دیا۔ پھر وہ روشنی کے ساتھ ان کے پاس آئے اور انہیں اللہ تعالیٰ کی طرف اور اس کی عبادت کی طرف بلایا۔ ان میں سے کچھ ایمان لے آئے اور کچھ نے کفر کیا اور روگردانی کی، تو انہوں نے ان لوگوں پر اندھیرا مسلط کر دیا جنہوں نے پیٹھ پھیری تھی، پس وہ انہیں ہر طرف سے ڈھانپ لیا۔ وہ اندھیرا ان کے منہ، ناک، آنکھوں اور گھروں میں داخل ہو گیا اور انہیں ہر طرف سے گھیر لیا۔ وہ حیران و پریشان اور مضطرب ہو گئے اور ڈرنے لگے کہ کہیں ہلاک نہ ہو جائیں، تو انہوں نے اللہ تعالیٰ کے حضور ایک آواز کے ساتھ فریاد (2) کی۔

(1) عرائس المجالس ص 365 میں ہے: میں تمہیں قوت عطا کروں گا۔ اور یہ کلام اسی کا ہے۔ (2) عرائس المجالس ص 366 میں ہے: وہ چیخ پڑے۔ اور یہ کلام اسی کا ہے۔

Surah Al-Kahf: Verses 83 - 91 372

...one: "We believe." So he relieved them, took them by force, and they entered his call. He recruited great nations from the people of the West, making them into one army. Then he set out leading them, with darkness driving them and guarding him from behind, while light was before them leading and guiding him. He traveled towards the right side of the earth, heading for the nation in the right region of the earth, which is Hawil. God Almighty subjected his hand, heart, mind, and sight so that he would not make a mistake when doing any work. When they came to a ford or a sea, he built ships from small planks like sandals, organized them in an hour, then put all those from the nations with him in them. When he crossed the seas and rivers, he dismantled them and gave each man a plank, so he wouldn't care about carrying it. He reached Hawil and treated them as he had treated Nasik, and they believed. So he finished with them, took their armies, and set off towards the other side of the earth until he reached Mansik at the rising of the sun. He acted there and recruited soldiers from among them as he had done in the first instance. Then he turned back until he reached the left side of the earth, heading for Tawil, which is the nation opposite Hawil, with the breadth of the earth between them. He did there as he had done previously.

Then he turned towards the nations in the middle of the earth, consisting of Jinn, humans, Gog, and Magog. While he was on part of the road near the border of the Turks in the East, a righteous nation of humans said to him: "O Dhul-Qarnayn! Between these two mountains is a vast creation of God Almighty's creatures, countless in number. They do not resemble humans; they are like beasts, eating grass and preying on animals and wild beasts as predators do. They eat all the insects of the earth, including snakes, scorpions, geckos, and every living creature that God Almighty created on earth. No creature of God grows as much as they do in one year. If time goes on, they will fill the earth and drive out its inhabitants. Shall we then pay you a tribute on condition that you build a barrier between us and them?" He mentioned the Hadith (1), and more details will come regarding the description of Gog, Magog, and the Turks, as they are a type of them, which will be sufficient.

(1) 'Arais al-Majalis, pp. 364 - 368, and it was narrated by al-Tabari 15 / 390 - 398, and Abu al-Sheikh in al-'Azama (973).

सूरा अल-कहफ: आयतें 83 - 91 372

...एक: "हम ईमान लाए।" तो उसने उन्हें उस (विपत्ति) से मुक्त कर दिया, उन्हें बलपूर्वक जीत लिया, और वे उसके निमंत्रण में शामिल हो गए। उसने पश्चिम के लोगों में से बड़ी जातियों की भर्ती की और उन्हें एक सेना बना दिया। फिर वह उनका नेतृत्व करते हुए आगे बढ़ा, जबकि अंधेरा उन्हें हाँक रहा था और पीछे से उसकी रक्षा कर रहा था, और प्रकाश उनके सामने था जो उसका नेतृत्व और मार्गदर्शन कर रहा था। वह पृथ्वी के दाहिने हिस्से की ओर यात्रा कर रहा था, पृथ्वी के दाहिने क्षेत्र में रहने वाली उस जाति की ओर जा रहा था जिसका नाम हाविल है। अल्लाह तआला ने उसके हाथ, दिल, बुद्धि और दृष्टि को उसके अधीन कर दिया ताकि वह कोई भी काम करते समय गलती न करे। जब वे किसी घाट या समुद्र के पास आते, तो वह सैंडल की तरह छोटे तख्तों से जहाज बनाता, उन्हें एक घंटे में व्यवस्थित करता, फिर अपने साथ मौजूद उन जातियों के सभी लोगों को उनमें बिठा देता। जब वह समुद्रों और नदियों को पार कर लेता, तो वह उन्हें खोल देता और प्रत्येक व्यक्ति को एक तख्ता दे देता, ताकि उसे ले जाने में कोई परेशानी न हो। वह हाविल पहुँचा और उनके साथ वैसा ही व्यवहार किया जैसा उसने नासिक के साथ किया था, और वे ईमान ले आए। अतः वह उनसे निवृत्त हुआ, उनकी सेनाओं को लिया और पृथ्वी के दूसरे हिस्से की ओर चल पड़ा जब तक कि वह सूर्योदय के समय मन्सिक तक नहीं पहुँच गया। उसने वहाँ भी वैसा ही किया और वहाँ के लोगों में से वैसे ही सैनिक भर्ती किए जैसे उसने पहले किया था। फिर वह वापस मुड़ा यहाँ तक कि वह पृथ्वी के बाईं ओर पहुँच गया, ताविल की ओर बढ़ते हुए, जो हाविल के सामने वाली जाति है, उनके बीच पृथ्वी की चौड़ाई है। उसने वहाँ भी वैसा ही किया जैसा उसने पहले किया था।

फिर वह पृथ्वी के मध्य में रहने वाली जातियों की ओर मुड़ा, जिनमें जिन्न, मनुष्य, याजूज और माजूज शामिल थे। जब वह पूर्व में तुर्कों की सीमा के पास रास्ते के एक हिस्से में था, तो मनुष्यों की एक नेक जाति ने उससे कहा: "हे ज़ुल-क़रनैन! इन दो पहाड़ों के बीच अल्लाह तआला की मख्लूक में से बहुत बड़ी मख्लूक है, जिनकी संख्या अनगिनत है। वे मनुष्यों के समान नहीं हैं; वे चौपायों के समान हैं, घास खाते हैं और जानवरों और जंगली जानवरों का शिकार वैसे ही करते हैं जैसे हिंसक पशु करते हैं। वे ज़मीन के सभी कीड़ों को खाते हैं, जिनमें सांप, बिच्छू छिपकली और अल्लाह तआला द्वारा ज़मीन पर पैदा की गई हर जानदार चीज़ शामिल है। अल्लाह की कोई भी मख्लूक एक साल में उतनी नहीं बढ़ती जितनी वे बढ़ते हैं। यदि समय बीतता गया, तो वे पृथ्वी को भर देंगे और इसके निवासियों को निकाल देंगे। तो क्या हम आपको कुछ कर (टैक्स) दें इस शर्त पर कि आप हमारे और

उनके बीच एक दीवार बना दें?" उसने हदीस (1) का उल्लेख किया, और याजूज, माजूज और तुर्कों के वर्णन के बारे में आगे विवरण आएगा, क्योंकि वे उन्हीं का एक प्रकार हैं, जो पर्याप्त होगा।

(1) अराइस अल-मजालिस, पृष्ठ 364 - 368, और इसे अल-तबरी 15 / 390 - 398, और अबू अल-शेख ने अल-अज़मा (973) में उद्धृत किया है।

سورة الكهف: آيات 83 - 91 372

واحد: "ہم ایمان لائے۔" پس اس نے ان سے (تکلیف) دور کر دی، اور انہیں بزورِ قوت فتح کر لیا، اور وہ اس کی دعوت میں داخل ہو گئے۔ اس نے اہل مغرب میں سے عظیم قوموں کو بھرتی کیا اور انہیں ایک لشکر بنا دیا، پھر انہیں لے کر روانہ ہوا، اندھیرا انہیں ہانک رہا تھا اور پیچھے سے اس کی حفاظت کر رہا تھا، اور روشنی ان کے سامنے تھی جو اس کی قیادت اور رہنمائی کر رہی تھی۔ وہ زمین کے دائیں جانب سفر کر رہا تھا، اس قوم کا ارادہ رکھتے ہوئے جو زمین کے دائیں خطے میں ہے اور وہ 'ہاویل' ہے۔ اللہ تعالیٰ نے اس کے ہاتھ، دل، عقل اور نظر کو مسخر کر دیا تھا کہ وہ کوئی کام کرتے وقت غلطی نہیں کرتا تھا۔ جب وہ کسی گھاٹ یا سمندر پر آتے تو وہ جوتوں کی طرح کے چھوٹے تختوں سے کشتیاں بناتا، انہیں ایک گھنٹے میں ترتیب دیتا، پھر اپنے ساتھ موجود ان قوموں کے تمام لوگوں کو ان میں سوار کر دیتا۔ جب وہ سمندروں اور دریاؤں کو عبور کر لیتا تو انہیں کھول دیتا اور ہر آدمی کو ایک تختہ دے دیتا، تاکہ اسے اٹھانے میں کوئی بوجھ محسوس نہ ہو۔ وہ 'ہاویل' پہنچا اور ان کے ساتھ ویسا ہی کیا جیسا اس نے 'ناسک' کے ساتھ کیا تھا، پس وہ ایمان لے آئے۔ چنانچہ وہ ان سے فارغ ہوا، ان کے لشکر لیے اور زمین کی دوسری جانب چل پڑا یہاں تک کہ طلوع آفتاب کے مقام پر 'منسک' تک پہنچ گیا۔ وہاں بھی اس نے ویسا ہی کیا اور وہاں کے لوگوں میں سے ویسے ہی لشکر تیار کیے جیسے پہلی بار کیے تھے۔ پھر وہ پلٹا یہاں تک کہ زمین کی بائیں جانب پہنچ گیا، 'تاویل' کا ارادہ رکھتے ہوئے، اور یہ وہ قوم ہے جو 'ہاویل' کے سامنے ہے، ان دونوں کے درمیان زمین کی چوڑائی حائل ہے۔ وہاں بھی اس نے ویسا ہی کیا جیسا پہلے کر چکا تھا۔

پھر وہ زمین کے وسط میں رہنے والی قوموں کی طرف مڑا جن میں جن، انسان، یاجوج اور ماجوج شامل تھے۔ جب وہ مشرق میں ترکوں کی سرحد کے قریب راستے کے ایک حصے میں تھا تو انسانوں کی ایک نیک قوم نے اس سے کہا: "اے ذوالقرنین! ان دو پہاڑوں کے درمیان اللہ تعالیٰ کی مخلوق میں سے ایک بڑی مخلوق ہے جن کی کوئی گنتی نہیں ہے۔ وہ انسانوں سے مشابہ نہیں ہیں، وہ چوپایوں کی مانند ہیں، گھاس کھاتے ہیں اور چوپایوں اور وحشی جانوروں کا شکار ویسے ہی کرتے ہیں جیسے درندے کرتے ہیں۔ وہ زمین کے تمام کیڑے مکوڑے کھاتے ہیں جن میں سانپ، بچھو، چھپکلیاں اور اللہ تعالیٰ کی پیدا کردہ ہر جاندار چیز شامل ہے۔ اللہ تعالیٰ کی کوئی مخلوق ایک سال میں اتنی نشوونما نہیں پاتی جتنی وہ پاتے ہیں، اگر وقت گزرتا رہا تو وہ زمین کو بھر دیں گے اور اس کے باشندوں کو نکال دیں گے۔ تو کیا ہم آپ کے لیے کچھ خراج (ٹیکس) مقرر کر دیں اس شرط پر کہ آپ ہمارے اور ان کے درمیان ایک دیوار بنا دیں؟" اس نے حدیث (1) کا ذکر کیا، اور عنقریب یاجوج، ماجوج اور ترکوں کے اوصاف کا ذکر آئے گا کیونکہ وہ ان ہی کی ایک قسم ہیں، جو کافی ہوگا۔

(1) عرائس المجالس ص 364 - 368، اور اسے طبری نے 15 / 390 - 398، اور ابو الشیخ نے العظمۃ (973) میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Kahf: Verses 83 - 91 373

His Almighty saying: {We said, "O Dhul-Qarnayn"}. Al-Qushayri Abu Nasr said: If he was a prophet, then it is a revelation, and if he was not a prophet, then it is inspiration from Almighty Allah. {...either punish [them] or take [for] them [a way of] goodness.} Ibrahim ibn al-Sari (1) said: He gave him the choice between these two, just as He gave Muhammad ﷺ the choice, saying: {So if they come to you, judge between them or turn away from them} [Al-Ma'idah: 42] and the like. Abu Ishaq Al-Zajjaj said: The meaning is that Almighty Allah gave him the choice between these two rulings. Al-Nahhas (2) said: Ali ibn Sulayman rejected his statement; because it was not proven that Dhul-Qarnayn was a prophet to be addressed in this way, so how could he say to his Lord, the Mighty and Majestic: "then he will be returned to his Lord"? And how could he say: "we will soon punish him" and be addressed with the "nun" (first-person plural)? He said: The estimation is: We said, O Muhammad, they said: O Dhul-Qarnayn. Abu Ja'far Al-Nahhas said: This which Abu Al-Hasan said does not necessitate anything. As for his saying: "We said, O Dhul-Qarnayn," it is possible that Almighty Allah addressed him through the tongue of a prophet of his time, and it is possible that He said this to him as He said to His Prophet: {then either [confer] favor afterwards or ransom} [Muhammad: 4]. As for the problematic part: "we will soon punish him then he will be returned to his Lord," its interpretation is that when Almighty Allah gave him the choice between killing in His saying: "either punish" and sparing in His saying: {or take [for] them [a way of] goodness}, he said to those people: {As for him who has wronged} i.e., persisted in disbelief among you: {we will soon punish him} i.e., by execution {then he will be returned to his Lord} i.e., on the Day of Resurrection {and He will punish him with a terrible punishment} i.e., severe in Hellfire. {But as for him who has believed} i.e., repented from disbelief {and done righteous deeds}. Ahmad ibn Yahya said: "an" is in the accusative position in "either that you punish or that you take for them a way of goodness." He said: if it were nominative, it would be correct, meaning: then either it is, as he said: "So travel on, for either it is a need you fulfill, or a good resting place and a friend." (3)

(1) He is Abu Ishaq Al-Zajjaj, and his words are in Ma'ani al-Qur'an 3/309, and what follows from it. (2) In I'rab al-Qur'an 2/470-471. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/471, Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra 2/158, Tafsir al-Tabari 16/109, and Al-Tadwin fi Akhbar Qazwin 2/416.

सूरह अल-कहफ़: आयत 83 - 91 373

अल्लाह तआला का फ़रमान: {हमने कहा, "ऐ ज़ुल-क़रैन!"} अल-क़ुशैरी अबू नसर ने कहा: अगर वह नबी थे तो यह वह्य (प्रकाशना) है, और अगर वह नबी नहीं थे तो यह अल्लाह तआला की तरफ़ से इलहाम (प्रेरणा) है। {...चाहे तुम उन्हें सज़ा दो या उनके प्रति अच्छा व्यवहार अपनाओ।} इब्राहीम बिन अल-सरी (1) ने कहा: अल्लाह ने उन्हें इन दो विकल्पों के बीच पसंद करने का अधिकार दिया, जैसा कि मुहम्मद ﷺ को अधिकार दिया और फ़रमाया: {तो यदि वे तुम्हारे पास आएं तो उनके बीच फ़ैसला करो या उनसे किनारा कर लो} [अल-माएदा: 42] और इसी तरह। अबू इसहाक़ अल-ज़ज्जाज ने कहा: इसका अर्थ यह है कि अल्लाह तआला ने उन्हें इन दो फ़ैसलों के बीच अधिकार दिया। अल-नह़्ह़ास (2) ने कहा: अली बिन सुलेमान ने उनके कथन का खंडन किया; क्योंकि यह साबित नहीं हुआ कि ज़ुल-क़रैन एक नबी थे कि उन्हें इस तरह संबोधित किया जाता, तो वह अपने रब अज़्ज़ व जल्ल से कैसे कह सकते थे: "फिर वह अपने रब की ओर लौटाया जाएगा"? और वह यह कैसे कह सकते थे: "तो हम उसे जल्द ही सज़ा देंगे" और 'नुन' (हम) के साथ संबोधित किए जाते? उन्होंने कहा: अनुमान यह है: हमने कहा ऐ मुहम्मद, उन्होंने कहा: ऐ ज़ुल-क़रैन। अबू जाफ़र अल-नह़्ह़ास ने कहा: अबू अल-हसन ने जो कहा, उससे कुछ अनिवार्य नहीं होता। जहाँ तक उनके कथन "हमने कहा ऐ ज़ुल-क़रैन" की बात है, तो संभव है कि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने उनके समय के किसी नबी की ज़बान से उन्हें संबोधित किया हो, और यह भी संभव है कि अल्लाह ने उनसे यह उसी तरह कहा हो जैसे अपने नबी से फ़रमाया: {तो उसके बाद या तो उपकार करो या फ़िद्या (दंड मुक्ति धन) ले लो} [मुहम्मद: 4]। जहाँ तक समस्या की बात है: "तो हम उसे जल्द ही सज़ा देंगे फिर वह अपने रब की ओर लौटाया जाएगा", तो इसका अर्थ यह है कि जब अल्लाह तआला ने उन्हें सज़ा (कत्ल) के बीच विकल्प दिया अपने इस कथन में: "चाहे तुम सज़ा दो" और छोड़ने (ज़िंदा रखने) के बीच अपने इस कथन में: {या उनके प्रति अच्छा व्यवहार अपनाओ}, तो उन्होंने उन लोगों से कहा: {जिसने ज़ुल्म किया} यानी: तुममें से जो कुफ़्र पर अड़ा रहा: {तो हम उसे जल्द ही सज़ा देंगे} यानी: कत्ल करके {फिर वह अपने रब की ओर लौटाया जाएगा} यानी: क़यामत के दिन {और वह उसे बहुत बुरी सज़ा देगा} यानी: जहन्नम में कड़ी सज़ा। {लेकिन जो ईमान लाया} यानी: कुफ़्र से तौबा की {और नेक अमल किया}। अहमद बिन यहया ने कहा: "इम्मा अन तुअज़्ज़िब व इम्मा अन तत्तखिज़ा फ़ीहिमु हुस्ना" में "अन" नसब (कर्मकारक) की स्थिति में है। उन्होंने कहा: अगर यह रफ़अ (कर्ताकारक) की स्थिति में

होता तो भी सही होता, जिसका अर्थ होता: तो या तो वह, जैसा कि उन्होंने कहा: "तो आगे बढ़ो, या तो कोई ज़रूरत है जिसे तुम पूरा करते हो, या एक अच्छा विश्राम स्थल और एक दोस्त है।" (3)

(1) वह अबू इसहाक़ अल-ज़ज्जाज हैं, और उनकी बात मआनी अल-क़ुरआन 3/309 और उसके बाद के अंशों में है। (2) इआरब अल-क़ुरआन 2/470 - 471 में। (3) इआरब अल-क़ुरआन अल-नह़्हास 2/471, मआनी अल-क़ुरआन अल-फ़र्रा 2/158, तफ़सीर अल-तबरी 16/109, और अल-तदवीन फ़ी अख़बार क़ज़वीन 2/416।

سورہ الکہف: آیات 83 - 91 373

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ہم نے کہا اے ذوالقرنین} القشیری ابو نصر نے کہا: اگر وہ نبی تھے تو یہ وحی ہے، اور اگر نبی نہیں تھے تو یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے الہام ہے۔ {یا تو تم سزا دو یا ان کے ساتھ نیک سلوک اختیار کرو} ابراہیم بن السری (1) نے کہا: اللہ نے انہیں ان دونوں کے درمیان اختیار دیا، جیسا کہ محمد ﷺ کو اختیار دیا اور فرمایا: {پس اگر وہ تمہارے پاس آئیں تو ان کے درمیان فیصلہ کرو یا ان سے اعراض کرو} [المائدہ: 42] اور اسی طرح۔ ابو اسحاق الزجاج نے کہا: معنی یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے انہیں ان دو حکموں کے درمیان اختیار دیا۔ النحاس (2) نے کہا: علی بن سلیمان نے ان کے قول کو رد کیا؛ اس لیے کہ یہ ثابت نہیں ہوا کہ ذوالقرنین نبی تھے کہ انہیں اس طرح خطاب کیا جاتا، تو وہ اپنے رب عزوجل سے کیسے کہہ سکتے تھے: "پھر وہ اپنے رب کی طرف لوٹایا جائے گا"؟ اور وہ کیسے کہہ سکتے تھے: "پس ہم عنقریب اسے سزا دیں گے" اور 'نحن' (نون) کے ساتھ خطاب کیا جاتا؟ انہوں نے کہا: تخمینہ یہ ہے کہ: ہم نے کہا اے محمد، انہوں نے کہا: اے ذوالقرنین۔ ابو جعفر النحاس نے کہا: یہ جو ابو الحسن نے کہا، اس سے کچھ لازم نہیں آتا۔ جہاں تک ان کے قول "ہم نے کہا اے ذوالقرنین" کا تعلق ہے، تو ممکن ہے کہ اللہ عزوجل نے ان کے زمانے کے کسی نبی کی زبان سے انہیں مخاطب کیا ہو، اور یہ بھی ممکن ہے کہ اللہ نے ان سے یہ اسی طرح کہا ہو جیسے اپنے نبی سے فرمایا: {پھر اس کے بعد یا تو احسان کرو یا فدیہ لے لو} [محمد: 4]۔ اور رہا یہ اشکال: "عنقریب ہم اسے سزا دیں گے پھر وہ اپنے رب کی طرف لوٹایا جائے گا"، تو اس کی تاویل یہ ہے کہ جب اللہ تعالیٰ نے انہیں قتل (سزا) کے درمیان اختیار دیا اپنے اس قول میں: "یا تو تم سزا دو" اور باقی رکھنے (زندہ چھوڑنے) کے درمیان اپنے اس قول میں: {یا ان کے ساتھ نیک سلوک اختیار کرو}، تو انہوں نے ان لوگوں سے

کہا: {جس نے ظلم کیا} یعنی: تم میں سے جو کفر پر قائم رہا: {پس ہم عنقریب اسے سزا دیں گے} یعنی: قتل کے ذریعے {پھر وہ اپنے رب کی طرف لوٹایا جائے گا} یعنی: قیامت کے دن {اور وہ اسے بہت بری سزا دے گا} یعنی: جہنم میں سخت سزا۔ {لیکن جو ایمان لایا} یعنی: کفر سے توبہ کی {اور نیک عمل کیا}۔ احمد بن یحییٰ نے کہا: "یا تو تم سزا دو یا ان کے ساتھ نیک سلوک اختیار کرو" میں "ان" نصب کی جگہ پر ہے۔ انہوں نے کہا: اگر یہ رفع کی صورت میں ہوتا تو بھی درست ہوتا، جس کا مطلب ہوتا: پس یا تو وہ، جیسا کہ انہوں نے کہا: "پس تم آگے بڑھو، تو یا تو کوئی حاجت ہے جسے تم پورا کر رہے ہو، اور یا کوئی اچھی آرام گاہ اور دوست ہے۔" (3)

(1) وہ ابو اسحاق الزجاج ہیں، اور ان کا کلام معانی القرآن 3/309 اور اس کے بعد میں ہے۔ (2) اعراب القرآن 2/470 - 471 میں۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 2/471، معانی القرآن للفراء 2/158، تفسیر الطبری 16/109، اور التدوین فی اخبار قزوین 2/416۔

{Then for him is the reward of the best [Al-Husna]} The recitation of the people of Madinah, Abu Amr, and Asim is: "fa-lahu jaza'u al-husna" with elevation (marfu') as a subject or predicate. And "Al-Husna" is in the position of reduction (maj rur) by annexation (idafah), and the nunation (tanwin) is omitted due to annexation(1), i.e., for him is the reward of Al-Husna with God Almighty in the Hereafter and in Paradise. So he added "reward" to "Paradise", as in His saying: {The certainty of truth} [Al-Waqi'ah: 95], {And the home of the Hereafter} [Yusuf: 109], as said by Al-Farrā'(2). It is possible that He means by "Al-Husna" righteous deeds. And it is possible that the reward is from Dhul-Qarnayn, i.e., I give him and favor him.

It is permissible for the nunation to be omitted due to the meeting of two silent letters (sakinan), and "Al-Husna" would be in the position of elevation as a substitute according to the Basrans, and as an interpretation (tarjamah) according to the Kufans. Based on this is the recitation of Ibn Abi Ishaq: "fa-lahu jaza'u al-husna" except that you did not omit the nunation, which is better. The rest of the Kufans recited: "fa-lahu jaza'an al-husna" in the accusative case with nunation, i.e., for him is Al-Husna as a reward. Al-Farrā' said: "jaza'an" is in the accusative as a specification (tamyiz). It was also said: as an infinitive (masdar), and Al-Zajjaj said: it is an infinitive in the position of a state (hal), i.e., rewarded by it as a reward(3).

Ibn Abbas and Masruq recited: "fa-lahu jaza'a al-husna" in the accusative without nunation. According to Abu Hatim, this is due to omitting nunation for the meeting of two silent letters, like "fa-lahu jaza'u al-husna" in one of the two ways. Al-Nahhas(4) said: This is considered an error by others because it is not a place to omit nunation due to the meeting of two silent letters, and its estimation would be: for him is the recompense as the reward of Al-Husna.

His saying: {Then he followed a way} its meaning was mentioned previously, that "atba'a" and "ittaba'a" are synonymous, i.e., he took a path and stages. {Until, when he reached the rising of the sun} Mujahid and Ibn Muhaysin recited: with a fatha on the "meem".

---

(1) Al-Sab'ah p. 398, Al-Taysir p. 145, and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/471. (2) Ma'ani al-Qur'an 2/159. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 2/471, the words of Al-Farrā' in Ma'ani al-Qur'an 2/159, and the words of Al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an 3/309. (4) I'rab al-Qur'an 2/471-472, and what precedes it is from it.

{तब उसके लिए बेहतरीन (अल-हुस्ना) का बदला है} मदीना के लोगों, अबू अम्र और असीम का पाठ है: "फ़-लहू जज़ाउल हुस्ना" रफ़' (उन्नयन) के साथ इब्तिदा या इस्तिक़रार पर। और "अल-हुस्ना" इज़ाफ़त (संबंध) के कारण जर्र (न्यूनन) की स्थिति में है, और इज़ाफ़त के लिए तनवीन को हटा दिया जाता है (1), यानी: उसके लिए अल्लाह के पास परलोक और स्वर्ग में अल-हुस्ना का बदला है। इसलिए उसने "बदले" को "स्वर्ग" से जोड़ दिया, जैसा कि उनके कथन में है: {यकीन की सच्चाई} [अल-वाक़िया: 95], {और परलोक का घर} [यूसुफ: 109], यह फ़रा (2) ने कहा है। यह संभव है कि उनका "अल-हुस्ना" से अर्थ नेक कार्य हो। और यह भी संभव है कि बदला ज़ुल-क़रनैन की ओर से हो, यानी: मैं उसे दूँगा और उस पर उपकार करूँगा।

तनवीन को हटाना जायज़ है; दो साकिन (मूक) अक्षरों के मिलने के कारण, और बसरा वालों के अनुसार "अल-हुस्ना" बदल (विकल्प) के रूप में रफ़' की स्थिति में होगा, और कूफ़ा वालों के अनुसार तर्जुमा (व्याख्या) के रूप में। इस पर इब्न अबी इशाक़ का पाठ है: "फ़-लहू जज़ाउल हुस्ना" सिवाय इसके कि आपने तनवीन नहीं हटाया, और यह बेहतर है। बाकी कूफ़ा वालों ने पढ़ा: "फ़-लहू जज़ाअनिल हुस्ना" नसब (अभिकर्मक) और तनवीन के साथ, यानी: उसके लिए अल-हुस्ना बदले के रूप में है। फ़रा ने कहा: "जज़ाअन" तमीज़ (विशिष्टता) के रूप में नसब में है। कहा गया है: मसद्दर (क्रियावाचक संज्ञा) के रूप में, और ज़ज्जाज ने कहा: यह हाल (अवस्था) के स्थान पर मसद्दर है, यानी: उसे इसके साथ बदले के रूप में बदला दिया गया (3)।

इब्न अब्बास और मसरूक़ ने पढ़ा: "फ़-लहू जज़ाअ अल-हुस्ना" बिना तनवीन के नसब में। अबू हातिम के अनुसार यह दो साकिन अक्षरों के मिलने के कारण तनवीन को हटाने पर आधारित है, जैसे "फ़-लहू जज़ाउल हुस्ना" दो पहलुओं में से एक में। नह्हास (4): अन्य लोगों के अनुसार यह ग़लत है; क्योंकि यह दो साकिन अक्षरों के मिलने के कारण तनवीन हटाने का स्थान नहीं है, और इसका अनुमान होगा: उसके लिए सवाब अल-हुस्ना के बदले के रूप में है।

उनका कथन: {फिर उसने एक मार्ग का अनुसरण किया} इसका अर्थ पहले बताया जा चुका है कि 'अतबअ' और 'इत्तबअ' एक ही अर्थ में हैं, यानी: उसने एक रास्ता और पड़ाव तय किए। {यहाँ तक कि जब वह सूर्योदय के स्थान पर पहुँचा} मुजाहिद और इब्न मुहयसिन ने पढ़ा: 'मीम' पर फ़तहा (ज़बर) के साथ।

(1) अल-सबआ पृ. 398, अल-तयसीर पृ. 145, और अल-नह्हास द्वारा इराब अल-कुरान 2/471। (2) मानी अल-कुरान 2/159 में। (3) अल-नह्हास द्वारा इराब अल-कुरान 2/471, मानी अल-कुरान 2/159 में फ़रा के शब्द, और मानी अल-कुरान 3/309 में ज़ज्जाज के शब्द। (4) इराब अल-कुरान 2/471 - 472 में, और जो इससे पहले है वह इसी से है।

﴿فَلَهُ جَزَاءً الْحُسْنَى﴾ اہل مدینہ، ابو عمرو اور عاصم کی قرات ہے: «فَلَهُ جَزَاءُ الْحُسْنَى» ابتدا یا استقرار کی بنا پر رفع (پیش) کے ساتھ اور «الحسنى» اضافت کی وجہ سے جر (زیر) کے مقام پر ہے، اور اضافت کے لیے تنوین حذف کر دی جاتی ہے[1]، یعنی: اس کے لیے اللہ تعالیٰ کے ہاں آخرت میں اور جنت میں الحسنیٰ کا بدلہ ہے، چنانچہ بدلے کی اضافت جنت کی طرف کر دی گئی، جیسے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿حَقُّ الْيَقِينِ﴾ [الواقعة: ٩٥]، ﴿وَلَدَارُ الْآخِرَةِ﴾ [يوسف: ١٠٩]، یہ فراء[2] نے کہا ہے۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ «الحسنى» سے مراد نیک اعمال ہوں۔ اور یہ بھی ہو سکتا ہے کہ بدلہ ذوالقرنین کی طرف سے ہو، یعنی: میں اسے دوں گا اور اس پر فضل و کرم کروں گا۔

اور دو ساکنوں کے اکٹھا ہونے کی وجہ سے تنوین کا حذف کرنا جائز ہے، اور بصریوں کے نزدیک «الحسنى» بدل کے طور پر رفع کے مقام پر ہوگا، اور کوفیوں کے نزدیک ترجمہ (تفسیر) کی بنا پر، اور اسی پر ابن ابی اسحاق کی قرات ہے: «فَلَهُ جَزَاءُ الْحُسْنَى» سوائے اس کے کہ آپ نے تنوین حذف نہیں کی، اور یہ زیادہ بہتر ہے۔ اور باقی کوفیوں نے پڑھا: «فَلَهُ جَزَاءً الْحُسْنَى» نصب اور تنوین کے ساتھ، یعنی: پس اس کے لیے الحسنیٰ بطور بدلہ ہے۔ فراء نے کہا: «جزاءً» تمیز کی بنا پر منصوب ہے۔ اور کہا گیا: مصدر ہونے کی وجہ سے، اور زجاج نے کہا: یہ حال کے مقام پر مصدر ہے، یعنی: اسے اس کے ساتھ بطور جزا بدلہ دیا گیا[3]۔

اور ابن عباس اور مسروق نے پڑھا: «فَلَهُ جَزَاءَ الْحُسْنَى» بغیر تنوین کے منصوب۔ اور ابو حاتم کے نزدیک یہ التقائے ساکنین کی وجہ سے تنوین کے حذف پر مبنی ہے، جیسے «فَلَهُ جَزَاءُ الْحُسْنَى» دو صورتوں میں سے ایک میں۔ نحاس[4]: اور دوسروں کے نزدیک یہ غلط ہے؛ کیونکہ یہ التقائے

ساکنین کی وجہ سے تنوین حذف کرنے کی جگہ نہیں ہے، اور اس کی تقدیر یوں ہوگی: اس کے لیے ثواب الحسنیٰ کے بدلے کے طور پر ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ثُمَّ أَتْبَعَ سَبَبًا﴾ اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے کہ 'أَتْبَع' اور 'اتَّبَع' ایک ہی معنی میں ہیں، یعنی: اس نے راستہ اور منزلیں طے کیں۔ ﴿حَتَّى إِذَا بَلَغَ مَطْلِعَ الشَّمْسِ﴾ اور مجاہد اور ابن محیصن نے پڑھا: 'میم' کے فتحہ (زبر) کے ساتھ۔

---

(١) السبعة ص٣٩٨، والتيسير ص١٤٥، وإعراب القرآن للنحاس ٤٧١/٢۔ (٢) في معاني القرآن ١٥٩/٢۔ (٣) إعراب القرآن للنحاس ٤٧١/٢، اور فراء کا قول معاني القرآن ١٥٩/٢ میں، اور زجاج کا قول معاني القرآن ٣٠٩/٣ میں۔ (٤) في إعراب القرآن ٤٧١/٢ - ٤٧٢، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔

Surah Al-Kahf: Verses 83 - 91 375

And the letter 'Lam'(1), it is said: the sun and the stars rose ('tala'at') a rising ('tulu'an') and a place/time of rising ('matla'an'). And 'Al-Matla'' and 'Al-Matli'' also mean the place of its rising, as stated by Al-Jawhari(2). The meaning is that he reached the location of a people between whom and the place of the sun's rising there were no other human beings, and the sun rises far beyond that distance. This is the meaning of the Almighty's saying: {he found it rising upon a people}.

Opinions differed regarding them: from Wahb ibn Munabbih, as previously mentioned, that they are a nation called Mansak, which is the opposite of Nasik, and this was also said by Muqatil. Qatadah said: they are called Al-Zinj(3). Al-Kalbi said: they are Taris, Hawil, and Mansak, barefoot, naked, blind to the truth(4), mating like dogs and clashing like donkeys.

It is also said: they are the people of Jabulqa, descendants of the believers of 'Ad who believed in Hud; they are called Marqisa in Syriac. Those at the place of the sun's setting are the people of Jabursa. Each of these two cities has ten thousand gates, with a league (farsakh) between each two gates. Beyond Jabulqa are nations: Tafil and Taris, and they neighbor Gog and Magog. The people of Jabursa and Jabulqa believed in the Prophet (peace and blessings be upon him) when he passed by them on the Night of the Journey (Al-Isra); he called them, and they answered him, while he called other nations and they did not answer. This was mentioned by Al-Suhayli(5) who said: "I have summarized all this from a long narration reported by Muqatil ibn Hayyan, from 'Ikrimah, from Ibn Abbas, from the Prophet (peace be upon him)." Al-Tabari also narrated it with a chain reaching Muqatil, and Allah knows best.

The Almighty's saying: {We did not provide for them any shelter against it} means: a barrier to hide them from it when it rises. Qatadah said: there was no shelter between them and the sun; they were in a place where no building could be established, and they...

(1) Al-Kashshaf 2/498, Zad al-Masir 5/187, and Al-Bahr al-Muhit 6/161. (2) In Al-Sihah (root: t-l-'). (3) Reported by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 1/412, and Al-Tabari 15/383. (4) Arais al-Majalis p. 367, and Al-Wasit 3/165. (5) In Al-Ta'rif wa Al-I'lam p. 109, and the report was narrated by Al-Tabari in his History 1/65 - 75.

सूरह अल-कहफ़: आयत 83 - 91 375

और लाम(1), कहा जाता है: सूरज और सितारों का उदय (तुलू) हुआ। और 'मतला' और 'मतलि' का अर्थ उनके उदय होने का स्थान भी है, जैसा कि अल-जौहरी(2) ने कहा है। अर्थ यह है कि वह ऐसे लोगों के स्थान पर पहुँचा जिनके और सूर्योदय के स्थान के बीच कोई और मनुष्य नहीं था, और सूरज उससे काफी दूरी पर निकलता है। यही अल्लाह के इस कथन का अर्थ है: {उसने उसे एक ऐसी जाति पर निकलते हुए पाया}।

उनके बारे में मतभेद है: वहब इब्न मुनब्बिह से जैसा कि पहले बताया गया है, कि वे मनसक नामक एक राष्ट्र हैं, जो नासिक का विपरीत है, और मुक़ातिल ने भी यही कहा है। क़तादा ने कहा: उन्हें अल-ज़िंज(3) कहा जाता है। अल-कल्बी ने कहा: वे तारिस, हाविल और मनसक हैं, नंगे पैर, नंगे बदन, सच्चाई से अंधे(4), कुत्तों की तरह संभोग करते और गधों की तरह शोर मचाते हैं।

और यह भी कहा गया है: वे जबुलका के लोग हैं, जो 'आद' के उन मोमिनों के वंशज हैं जो हूद पर विश्वास लाए थे; उन्हें सीरियाई भाषा में मरकिसा कहा जाता है। जो सूर्यास्त के स्थान पर हैं, वे जबरसा के लोग हैं। इन दोनों शहरों में से प्रत्येक के दस हज़ार दरवाज़े हैं, प्रत्येक दो दरवाज़ों के बीच एक फ़रसख (कोस) की दूरी है। जबुलका के पीछे अन्य राष्ट्र हैं: ताफ़िल और तारिस, और वे याजूज और माजूज के पड़ोसी हैं। जबरसा और जबुलका के लोगों ने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पर विश्वास किया जब वे इसरा (मेराज) की रात उनके पास से गुज़रे; उन्होंने उन्हें पुकारा, और उन्होंने उत्तर दिया, जबकि उन्होंने अन्य राष्ट्रों को पुकारा और उन्होंने उत्तर नहीं दिया। इसका उल्लेख अल-सुहैली(5) ने किया है और कहा: "मैंने यह सब मुक़ातिल इब्न हय्यान द्वारा इकरमा से, इब्न अब्बास से, पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत की गई एक लंबी हदीस से संक्षेप में लिखा है।" अल-तबरी ने भी इसे मुक़ातिल तक पहुँचने वाली सनद के साथ रिवायत किया है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह का कथन: {हमने उनके लिए इसके सामने कोई पर्दा नहीं रखा} अर्थात: एक ओट जो सूर्योदय के समय उन्हें उससे छिपा सके। क़तादा ने कहा: उनके और सूरज के बीच कोई पर्दा नहीं था; वे ऐसी जगह थे जहाँ कोई इमारत नहीं टिक सकती थी, और वे...

(1) अल-कश्शाफ़ 2/498, ज़ाद अल-मसीर 5/187, और अल-बहर अल-मुहीत 6/161। (2) अल-सिहाह (धातु: त-ल-') में। (3) अल-तफ़्सीर 1/412 में अब्द अल-रज्ज़ाक द्वारा, और अल-तबरी

15/383 द्वारा रिवायत। (4) अरैस अल-मजालिस पृष्ठ 367, और अल-वसीत 3/165। (5) अत-तारीफ़ वल-इलाम पृष्ठ 109 में, और अल-तबरी ने इसे अपने इतिहास 1/65 - 75 में रिवायत किया है।

سورہ الکہف: آیات 83 - 91 375

اور لام(1)، کہا جاتا ہے: سورج اور ستارے طلوع ہوئے (طُلوعاً اور مَطْلَعاً)۔ اور 'المطلع' اور 'المطلِع' کے معنی ان کے طلوع ہونے کی جگہ کے بھی ہیں، جیسا کہ جوہری(2) نے کہا ہے۔ مطلب یہ ہے کہ وہ ایک ایسی قوم کے مقام پر پہنچا جن کے اور سورج نکلنے کی جگہ کے درمیان کوئی اور انسان نہیں تھا، اور سورج اس سے کافی فاصلے پر نکلتا ہے۔ یہی اللہ تعالیٰ کے اس قول کا مفہوم ہے: {اس نے اسے ایک ایسی قوم پر نکلتے ہوئے پایا}۔

ان کے بارے میں اختلاف ہے: وہب بن منبہ سے منقول ہے جو پہلے گزر چکا، کہ وہ ایک امت ہے جسے 'منسک' کہا جاتا ہے، جو 'ناسک' کا مقابل ہے، اور مقاتل نے بھی یہی کہا ہے۔ قتادہ نے کہا: انہیں 'زنج'(3) کہا جاتا ہے۔ کلبی نے کہا: وہ تارس، ہاویل اور منسک ہیں، ننگے پاؤں، ننگے بدن، حق سے اندھے(4)، کتوں کی طرح جفتی کرتے اور گدھوں کی طرح ہنگامہ کرتے ہیں۔

اور کہا گیا ہے: وہ 'جابلق' کے رہنے والے ہیں، اور وہ عاد کے ان مومنین کی نسل سے ہیں جو ہود علیہ السلام پر ایمان لائے تھے؛ انہیں سریانی زبان میں 'مرقیسا' کہا جاتا ہے۔ جو سورج غروب ہونے کے مقام پر ہیں وہ 'جابرس' کے رہنے والے ہیں۔ ان دونوں شہروں میں سے ہر ایک کے دس ہزار دروازے ہیں، ہر دو دروازوں کے درمیان ایک فرسخ کا فاصلہ ہے، اور جابلق کے پیچھے اور بھی امتیں ہیں، وہ ہیں: تافیل اور تارس، اور وہ یاجوج و ماجوج کے پڑوسی ہیں۔ جابرس اور جابلق والے نبی کریم ﷺ پر ایمان لائے، آپ ﷺ شبِ اسراء ان کے پاس سے گزرے، آپ ﷺ نے انہیں دعوت دی تو انہوں نے قبول کی، اور دوسری امتوں کو دعوت دی تو انہوں نے قبول نہ کی، اسے سہیلی(5) نے ذکر کیا ہے اور کہا: "میں نے یہ سب ایک طویل حدیث سے اختصار کے ساتھ لیا

ہے جسے مقاتل بن حیان نے عکرمہ سے، انہوں نے ابن عباس سے، اور انہوں نے نبی کریم ﷺ سے روایت کیا ہے۔" اور طبری نے اسے مقاتل تک اپنی سند کے ساتھ روایت کیا ہے، واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ہم نے ان کے لیے اس کے سامنے کوئی اوٹ نہیں رکھی} یعنی: کوئی ایسا حجاب جو سورج نکلنے کے وقت انہیں اس سے چھپا سکے۔ قتادہ نے کہا: ان کے اور سورج کے درمیان کوئی پردہ نہیں تھا، وہ ایسی جگہ پر تھے جہاں کوئی عمارت نہیں ٹک سکتی تھی، اور وہ...

(1) الکشاف 2/498، زاد المسیر 5/187، اور البحر المحیط 6/161۔ (2) الصحاح (مادہ: طلع) میں۔ (3) اسے عبدالرزاق نے التفسیر 1/412 میں اور طبری نے 15/383 میں روایت کیا ہے۔ (4) عرائس المجالس ص367، اور الوسیط 3/165۔ (5) التعریف والإعلام ص109 میں، اور اس روایت کو طبری نے اپنی تاریخ 1/65 - 75 میں نکالا ہے۔

Surah Al-Kahf: Verses 83 - 91 ... 376

... they would be in burrows of theirs, until when the sun had moved away from them, they returned to their livelihoods and their cultivations (1), meaning: they had no shelter from it in a mountain cave nor a house to conceal them from it.

And Umayyah said: I found men in Samarkand talking to people, and some of them said: I traveled until I passed China, so it was said to me: "There is a journey of a day and a night between you and them," so I hired a man to show them to me until I reached them in the morning. I found one of them spreading one of his ears [like a bed] and covering himself with the other. My companion was good at their speech, so we spent the night with them. They said, "Why have you come?" We said, "We came to see how the sun rises." While we were like that, we heard a sound like clinking, and I fainted, then I woke up while they were rubbing me with oil. When the sun rose over the water, it was on the water like the appearance of oil, and the edge of the sky was like the appearance of a tent. When it rose higher, they took me into a burrow of theirs. When the day advanced and the sun moved from over their heads, they came out to catch fish, then they would throw it in the sun and it would cook (2).

And Ibn Jurayj said: An army came to them once, and the people of that place said to them: "The sun must not rise while you are in it," so they said: "We will not leave until the sun rises." Then they said: "What are these bones?" They said: "By Allah, these are the bones of an army upon whom the sun rose here, and they died." He said: So they turned and fled across the land (3).

And Al-Hasan said: Their land was such that there was no mountain in it nor any tree, and it did not support buildings. So when the sun rose upon them, they went down into the water, and when it rose away from them, they came out and grazed as cattle graze (4).

I say: These sayings indicate that there is no city there, and Allah knows best. Perhaps some of them enter the river, and some of them enter the burrow; so there is no contradiction between the sayings of Al-Hasan and Qatadah.

(1) Narrated by Al-Tabari 15 / 382. (2) 'Ara'is al-Majalis p. 367. (3) Narrated by Al-Tabari 15 / 382 - 383. (4) Narrated by Al-Tabari 15 / 382, and Abu Al-Shaykh in Al-'Azamah (980).

सूरह अल-कहफ़: आयत 83 - 91 ... 376

... वे अपनी मांदों (सुरंगों) में रहते थे, यहाँ तक कि जब सूरज उनसे हट जाता, तो वे अपनी आजीविका और अपनी खेती-बारी की ओर लौट आते (1)। इसका अर्थ है: उनके पास न तो किसी पहाड़ की गुफा में कोई ओट होती थी और न ही कोई ऐसा घर जो उन्हें सूरज से छिपा सके।

उमय्या ने कहा: मैंने समरकंद में कुछ लोगों को पाया जो लोगों से बातें कर रहे थे, उनमें से कुछ ने कहा: मैं तब तक निकला जब तक कि मैंने चीन को पार नहीं कर लिया। मुझसे कहा गया: "तुम्हारे और उनके बीच एक दिन और एक रात की दूरी है।" इसलिए मैंने उन्हें देखने के लिए एक आदमी को किराये पर लिया यहाँ तक कि मैं सुबह उनके पास पहुँच गया। मैंने उनमें से एक को पाया जो अपने एक कान को बिछाए हुए था और दूसरे से खुद को ढके हुए था। मेरा साथी उनकी बात समझता था, इसलिए हमने उनके साथ रात बिताई। उन्होंने पूछा, "तुम यहाँ क्यों आए हो?" हमने कहा, "हम यह देखने आए हैं कि सूरज कैसे निकलता है।" जब हम इसी हाल में थे, हमने खनखनाहट जैसी आवाज़ सुनी, और मैं बेहोश हो गया। फिर मुझे होश आया और वे मुझे तेल से मल रहे थे। जब सूरज पानी के ऊपर निकला, तो वह पानी पर तेल की तरह था, और आसमान का किनारा एक तंबू की तरह था। जब वह और ऊपर चढ़ गया, तो वे मुझे अपनी एक मांद (सुरंग) में ले गए। जब दिन चढ़ गया और सूरज उनके सिरों से हट गया, तो वे मछली पकड़ने के लिए बाहर निकले, फिर वे उसे सूरज की रोशनी में डाल देते और वह पक जाती (2)।

इब्न जुरैज ने कहा: एक बार उनके पास एक सेना आई, तो वहाँ के निवासियों ने उनसे कहा: "जब तक तुम यहाँ हो सूरज को निकलने न दो।" उन्होंने कहा: "हम तब तक नहीं हटेंगे जब तक सूरज न निकल जाए।" फिर उन्होंने पूछा: "ये हड्डियाँ किसकी हैं?" उन्होंने जवाब दिया: "अल्लाह की कसम, ये उस सेना की हड्डियाँ हैं जिन पर यहाँ सूरज निकला था और वे मर गए।" उन्होंने कहा: तो वे पीठ दिखाकर ज़मीन पर भाग खड़े हुए (3)।

अल-हसन ने कहा: उनकी ज़मीन पर न तो कोई पहाड़ था और न ही कोई पेड़, और वह इमारतों का भार सहन नहीं कर सकती थी। इसलिए जब उन पर सूरज निकलता, तो वे पानी में उतर जाते, और जब वह उनसे ऊपर उठ जाता, तो वे बाहर आ जाते और वैसे ही चरते जैसे जानवर चरते हैं (4)।

मैंने कहा: ये बातें इस बात का प्रमाण हैं कि वहाँ कोई शहर नहीं है, और अल्लाह बेहतर जानता है। और शायद उनमें से कुछ नदी में प्रवेश करते हों, और उनमें से कुछ मांद में; इसलिए अल-हसन और कतादा के कथनों के बीच कोई विरोधाभास नहीं है।

(1) इसे अल-तबरी 15 / 382 ने उद्धृत किया है। (2) अरायिस अल-मजालिस पृ. 367। (3) इसे अल-तबरी 15 / 382 - 383 ने उद्धृत किया है। (4) इसे अल-तबरी 15 / 382 ने उद्धृत किया है, और अल-अज़मा (980) में अबू अल-शेख़ ने।

وہ اپنی سرنگوں میں رہتے تھے، یہاں تک کہ جب سورج ان سے ہٹ جاتا تو وہ اپنی معاش اور اپنی کھیتی باڑی کی طرف لوٹ آتے (۱)۔ یعنی: ان کے پاس نہ تو پہاڑ کی غار میں کوئی اوٹ تھی اور نہ ہی کوئی گھر جو انہیں سورج سے چھپا سکے۔

امیہ نے کہا: میں نے سمرقند میں کچھ آدمیوں کو پایا جو لوگوں سے باتیں کر رہے تھے، ان میں سے کچھ نے کہا: میں نکلا یہاں تک کہ میں چین سے آگے نکل گیا۔ مجھ سے کہا گیا: "تمہارے اور ان کے درمیان ایک دن اور ایک رات کی مسافت ہے۔" تو میں نے انہیں دیکھنے کے لیے ایک آدمی کرائے پر لیا یہاں تک کہ میں صبح ان کے پاس پہنچ گیا۔ میں نے ان میں سے ایک کو پایا جو اپنے ایک کان کو بچھا رہا تھا اور دوسرے کو اوڑھ رہا تھا۔ میرا ساتھی ان کی بات سمجھتا تھا، چنانچہ ہم نے ان کے پاس رات گزاری۔ انہوں نے پوچھا، "تم کیوں آئے ہو؟" ہم نے کہا، "ہم یہ دیکھنے آئے ہیں کہ سورج کیسے طلوع ہوتا ہے۔" جب ہم اسی حال میں تھے تو ہم نے کھنکھناہٹ جیسی آواز سنی، اور مجھ پر غشی طاری ہوگئی۔ پھر مجھے ہوش آیا اور وہ مجھے تیل مل رہے تھے۔ جب سورج پانی پر طلوع ہوا تو وہ پانی پر تیل کی طرح تھا، اور آسمان کا کنارہ ایک خیمے کی طرح تھا۔ جب وہ مزید بلند ہوا تو وہ مجھے اپنی ایک سرنگ میں لے گئے۔ جب دن چڑھا اور سورج ان کے سروں سے ہٹ گیا، تو وہ مچھلیاں پکڑنے نکلے، پھر وہ انہیں سورج کی روشنی میں ڈال دیتے تو وہ پک جاتی (۲)۔

ابن جریج نے کہا: ایک بار ان کے پاس ایک لشکر آیا، تو وہاں کے رہنے والوں نے ان سے کہا: "تمہارے یہاں ہوتے ہوئے سورج طلوع نہ ہونے پائے۔" انہوں نے کہا: "ہم یہاں سے تب تک نہیں ہٹیں گے جب تک سورج طلوع نہ ہوجائے۔" پھر انہوں نے پوچھا: "یہ ہڈیاں کیسی ہیں؟" انہوں نے

جواب دیا: "اللہ کی قسم، یہ اس لشکر کی ہڈیاں ہیں جن پر یہاں سورج طلوع ہوا تھا اور وہ مر گئے۔" انہوں نے کہا: تو وہ زمین میں بھاگ کھڑے ہوئے (۳)۔

حسن نے کہا: ان کی زمین ایسی تھی جس میں نہ کوئی پہاڑ تھا اور نہ کوئی درخت، اور وہ عمارت برداشت نہیں کر سکتی تھی۔ چنانچہ جب ان پر سورج طلوع ہوتا تو وہ پانی میں اتر جاتے، اور جب وہ ان سے بلند ہو جاتا تو وہ باہر نکل آتے اور ویسے ہی چرتے جیسے چوپائے چرتے ہیں (۴)۔

میں کہتا ہوں: یہ اقوال اس بات پر دلالت کرتے ہیں کہ وہاں کوئی شہر نہیں ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اور شاید ان میں سے کچھ نہر میں داخل ہوتے ہوں، اور کچھ سرنگ میں؛ لہٰذا حسن اور قتادہ کے قول کے درمیان کوئی تضاد نہیں ہے۔

(۱) اسے الطبری نے ۱۵ / ۳۸۲ میں روایت کیا ہے۔ (۲) عرائس المجالس ص ۳۶۷۔ (۳) اسے الطبری نے ۱۵ / ۳۸۲ - ۳۸۳ میں روایت کیا ہے۔ (۴) اسے الطبری نے ۱۵ / ۳۸۲ میں روایت کیا ہے، اور ابو الشیخ نے العظمۃ (۹۸۰) میں۔

Surah Al-Kahf: Verses 92 - 98 377

His Word (Exalted is He): {Then he followed a way (92) until, when he reached between the two barriers, he found before them a people who could hardly understand [his] speech (93) They said, "O Dhul-Qarnayn, indeed Gog and Magog are [continual] corrupters in the land. So may we assign for you an expenditure that you might make between us and them a barrier?" (94) He said, "That in which my Lord has established me is better [than what you offer], so assist me with strength; I will make between you and them a dam (95) Bring me sheets of iron" - until, when he had levelled [them] between the two mountain sides, he said, "Blow [with bellows]," until when he had made it [like] fire, he said, "Bring me, that I may pour over it molten copper." (96) So they [i.e., Gog and Magog] were unable to pass over it, nor were they able [to effect] in it any penetration. (97) [Dhul-Qarnayn] said, "This is a mercy from my Lord; but when the promise of my Lord comes, He will make it level, and ever is the promise of my Lord true." (98)}

His Word (Exalted is He): {Then he followed a way (92) until, when he reached between the two barriers} and they are two mountains in the direction of Armenia and Azerbaijan. Ata' al-Khurasani narrated from Ibn Abbas: "Between the two barriers": the two mountains: Armenia and Azerbaijan (1). {He found before them} meaning: behind them: {a people who could hardly understand [his] speech}. Hamza and al-Kisa'i read: "yufqihuna" (يُفْقِهُونَ) with a damma on the ya and a kasra on the qaf, from "afqaha": if he clarifies, meaning: they do not make others understand their speech. The others [read it as]: with a fatha on the ya and the qaf, meaning: they understand (2). And both readings are correct, for they neither understand from others nor do they make others understand.

His Word (Exalted is He): {They said, "O Dhul-Qarnayn"} meaning: a righteous nation of humans said to him: {indeed Gog and Magog are corrupters in the land}. Al-Akhfash (3) said: Whoever uses the hamza in "Ya'juj" (يأجوج) and makes the two alifs part of the root says: Ya'juj: yaf'ul (verb form), and Ma'juj: maf'ul (object form); as if it is from "ajij al-nar" (blazing of fire). He said: And whoever does not use the hamza, and makes the two alifs extra, says: "Yajuj" from yajajtu, and "Majuj" from majajtu. And they are diptotes [non-declinable]. Ru'bah said: If Gog and Magog were together and Aad returned and they sought help from Tubba'

(1) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4 / 293, and reported by al-Tabari 15 / 387. (2) Al-Sab'ah p. 399, and al-Taysir p. 145, and al-Tabari 15 / 387. (3) In Ma'ani al-Quran 2 / 621.

सूरा अल-कहफ़: आयतें 92 - 98 377

अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर उसने एक और रास्ता अपनाया (92) यहाँ तक कि जब वह दो पहाड़ों के बीच पहुँचा, तो उसे उनके पीछे एक ऐसी क़ौम मिली जो बात समझने के क़रीब भी न थी (93) उन्होंने कहा, "ऐ ज़ुल-क़रनैन! बेशक याजूज और माजूज ज़मीन में फ़साद मचाने वाले हैं। तो क्या हम आपको कुछ माल दे दें कि आप हमारे और उनके बीच एक दीवार बना दें?" (94) उसने कहा, "मेरे रब ने मुझे जो इख़्तियार दिया है वह बेहतर है, बस तुम अपनी ताक़त से मेरी मदद करो, मैं तुम्हारे और उनके बीच एक मज़बूत दीवार बना दूँगा (95) मुझे लोहे के बड़े टुकड़े ला कर दो" - यहाँ तक कि जब उसने दोनों पहाड़ों के बीच की जगह को बराबर कर दिया, तो कहा, "फूँको," यहाँ तक कि जब उसे आग जैसा कर दिया, तो कहा, "मेरे पास लाओ, मैं इस पर पिघला हुआ ताँबा उँडेल दूँ।" (96) फिर वे न तो उस पर चढ़ सके और न ही उसमें सूराख़ कर सके। (97) उसने कहा, "यह मेरे रब की रहमत है, लेकिन जब मेरे रब का वादा आएगा, तो वह उसे रेज़ा-रेज़ा कर देगा, और मेरे रब का वादा सच्चा है।" (98)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर उसने एक और रास्ता अपनाया (92) यहाँ तक कि जब वह दो पहाड़ों के बीच पहुँचा} और ये दो पहाड़ आर्मेनिया और अज़रबैजान की तरफ़ हैं। अता अल-ख़ुरासानी ने इब्न अब्बास से रिवायत की: "दो पहाड़ों के बीच": आर्मेनिया और अज़रबैजान (1)। {उसे उनके पीछे मिली} यानी: उनके पीछे: {एक ऐसी क़ौम जो बात समझने के क़रीब भी न थी}। हमज़ा और अल-किसाई ने "युफ़क़िहून" (يُفْقِهُونَ) पढ़ा है 'या' पर ज़म्मा और 'क़ाफ़' पर ज़ेर के साथ, "अफ़क़हा" से: यानी उन्होंने अपनी बात दूसरों को नहीं समझाई। बाक़ी क़ारियों ने 'या' और 'क़ाफ़' पर ज़बर के साथ पढ़ा है, यानी: वे समझते हैं (2)। और दोनों क़िराअतें (पढ़ने के तरीक़े) सही हैं, क्योंकि न तो वे दूसरों की बात समझते थे और न ही दूसरों को अपनी बात समझा पाते थे।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {उन्होंने कहा, "ऐ ज़ुल-क़रनैन!"} यानी: इंसानों की एक नेक उम्मत ने उनसे कहा: {बेशक याजूज और माजूज ज़मीन में फ़साद मचाने वाले हैं}। अल-अख़फ़श (3) ने कहा: जिसने "याजूज" में हमज़ा पढ़ा, उसने दोनों अलिफ़ को असल माना, वह कहता है: याजूज: यफ़'उल (क्रिया), और माजूज: मफ़'ऊल (कर्म); जैसे यह "अजीज अल-नार" (आग की लपट) से हो। उसने कहा: और जो हमज़ा नहीं पढ़ता और दोनों अलिफ़ को ज़ायद (अतिरिक्त) मानता है, वह कहता है: "याजूज" यजज्तु से, और "माजूज" मजज्तु से। और ये दोनों ग़ैर-मुनसरिफ़ (अपरिवर्तनीय) हैं। रुबा ने कहा: अगर याजूज और माजूज एक साथ होते और आद लौट आते और वे तुब्बा से मदद माँगते।

(1) मआनी अल-क़ुरआन अल-नहहास 4/293, और अल-तब़री 15/387 ने इसे निकाला है। (2) अल-सबआ पृ. 399, और अल-तयसीर पृ. 145, और अल-तब़री 15/387। (3) मआनी अल-क़ुरआन 2/621 में।

سورة الكهف: آيات 92 - 98 377

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر اس نے ایک (اور) راستہ اختیار کیا (92) یہاں تک کہ جب وہ دو پہاڑوں کے درمیان پہنچا تو اسے ان کے پرے ایک ایسی قوم ملی جو بات سمجھنے کے قریب نہ تھی (93) انہوں نے کہا "اے ذوالقرنین! بیشک یاجوج اور ماجوج زمین میں فساد مچانے والے ہیں، تو کیا ہم آپ کے لیے کچھ خرچ (ٹیکس) مقرر کر دیں اس شرط پر کہ آپ ہمارے اور ان کے درمیان ایک دیوار بنا دیں؟" (94) اس نے کہا "मेरे رب نے مجھے جو قدرت دی ہے وہ بہتر ہے، پس تم قوت (محنت) سے میری مدد کرو، میں تمہارے اور ان کے درمیان ایک مضبوط اوٹ بنا دوں گا (95) مجھے لوہے کے تختے لا کر دو" یہاں تک کہ جب اس نے دونوں پہاڑوں کے درمیانی حصے کو برابر کر دیا تو کہا "پھونک مارو" یہاں تک کہ جب اس کو (دہکا کر) آگ جیسا کر دیا تو کہا "मेरे پاس لاؤ میں اس پر پگھلا ہوا تانبا انڈیل دوں" (96) پس وہ (یاجوج ماجوج) نہ اس پر چڑھ سکے اور نہ اس میں سوراخ کر سکے (97) اس نے کہا "یہ میرے رب کی رحمت ہے، پھر جب میرے رب کا وعدہ آئے گا تو وہ اس کو ریزہ ریزہ کر دے گا، اور میرے رب کا وعدہ سچا ہے" (98)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر اس نے ایک راستہ اختیار کیا (92) یہاں تک کہ جب وہ دو پہاڑوں کے درمیان پہنچا} اور وہ آرمینیا اور آذربائیجان کی جانب دو پہاڑ ہیں۔ عطا الخراسانی نے ابن عباس سے روایت کی: "دو دیواروں (پہاڑوں) کے درمیان": یعنی آرمینیا اور آذربائیجان کے دو پہاڑ (1)۔ {ان کے پرے پایا} یعنی: ان کے پیچھے: {ایسی قوم جو بات سمجھنے کے قریب نہ تھی}۔ حمزہ اور کسائی نے "يُفْقِهُونَ" یاء کے ضمہ اور قاف کے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے، "افقہ" سے: یعنی جب اس نے واضح کیا، یعنی وہ دوسروں کو اپنی بات نہیں سمجھاتے تھے۔ باقی قراء نے یاء اور

قاف کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے، یعنی: وہ سمجھتے ہیں (2)۔ اور دونوں قرأتیں صحیح ہیں، پس نہ وہ دوسروں کی بات سمجھتے ہیں اور نہ دوسروں کو اپنی بات سمجھاتے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {انہوں نے کہا "اے ذوالقرنین!"} یعنی: انسانوں کی ایک نیک امت نے ان سے کہا: {بیشک یاجوج اور ماجوج زمین میں فساد مچانے والے ہیں}۔ الاخفش (3) نے کہا: جس نے "یاجوج" میں ہمزہ پڑھا تو اس نے دونوں الف کو اصل قرار دیا، وہ کہتا ہے: یاجوج: یفعل، اور ماجوج: مفعول؛ گویا یہ آگ کے بھڑکنے (اجیج النار) سے ہے۔ اس نے کہا: اور جو ہمزہ نہیں پڑھتا، اور دونوں الف کو زائد قرار دیتا ہے، وہ کہتا ہے: "یاجوج" یججت سے، اور "ماجوج" مججت سے۔ اور یہ دونوں غیر منصرف ہیں، رؤبہ نے کہا: اگر یاجوج اور ماجوج ایک ساتھ ہوتے اور عاد لوٹ آتے اور وہ تبع سے مدد طلب کرتے۔

---

(1) معانی القرآن للنحاس 4 / 293، اور اسے طبری نے 15 / 387 میں نقل کیا ہے۔ (2) السبعۃ ص 399، والتیسیر ص 145، والطبری 15 / 387۔ (3) معانی القرآن 2 / 621 میں۔

Mentioned by Al-Jawhari (1).

It was said: They are indeclinable (do not take nunation) because they are two foreign names, like: Talut (Saul) and Jalut (Goliath), non-derivative. Their two causes for being indeclinable are: foreign origin, being proper nouns, and femininity. Another group said: It is Arabized, from "ajja" and "ajjaja". The two causes for its indeclinability are: being a proper noun and femininity (2).

Abu Ali said (3): It is possible that they are Arabic. Whoever pronounces the hamza in "Ya'juj", it is on the weight of "yaf'ul", like "yarbu'", from your saying: "ajja al-naru", meaning: the fire blazed, and from it: "al-ajeej" (blazing), and from it: "milhun ujaj" (bitter/salty water). Whoever does not pronounce the hamza, it is possible he lightened the hamza by changing it to an alif, like "ras" (head). As for "Ma'juj", it is on the weight of "maf'ul" from "ajja", and both words are from the same root in derivation. Whoever does not pronounce the hamza, it could be a lightening of the hamza, or it could be on the weight of "fa'ul" from "majja", and the declension was dropped in both due to femininity and being proper nouns, as if it's a name for a tribe.

Opinions differed regarding their corruption: Sa'id ibn Abd al-Aziz: Their corruption is eating human beings. Another group said: Their corruption was only expected, meaning: they will corrupt, so they sought a way to beware of them. Another group said: Their corruption is injustice, oppression, killing, and all known forms of corruption from humans (4), and Allah knows best.

Reports have mentioned their description and their emergence, and that they are the descendants of Japheth. Abu Hurairah narrated from the Prophet (peace be upon him) who said: "Noah had sons: Shem, Ham, and Japheth. Shem's descendants are the Arabs, Persians, and Romans, and there is goodness in them. Japheth's descendants are Gog and Magog, the Turks, and the Slavs, and there is no goodness in them. Ham's descendants are the Copts, Berbers, and the Sudanese" (5).

---

(1) In *As-Sahah* (ajaj), and the verse is in the *Diwan of Ru'bah* p. 92, and the narration of the first hemistich is like this: *And people are allies, sects against us.* (2) *Al-Muharrar al-Wajiz* 3/542. (3) In *Al-Hujjah* 5/173. (4) *Al-Muharrar al-Wajiz* 3/542, and *al-ghashm*: injustice and usurpation. *Lisan al-Arab* (ghashm). (5) Narrated by Al-Bazzar (218 *Kashf*

al-Astar) and he said after it: We do not know it being attributed to the Prophet (peace be upon him) except through Abu Hurairah with this...

इसे अल-जौहरी (1) ने उल्लेख किया है।

कहा गया है: वे अ-परिवर्तनीय (indeclinable) इसलिए हैं क्योंकि वे दो विदेशी नाम हैं, जैसे: तालुत और जालुत, जो व्युत्पन्न नहीं हैं। उनके अ-परिवर्तनीय होने के दो कारण हैं: विदेशी मूल, व्यक्तिवाचक संज्ञा होना और स्त्रीलिंग होना। एक अन्य समूह ने कहा: यह अरबीकृत है, 'अज्ज' और 'अज्जाज' से, इसके अ-परिवर्तनीय होने के दो कारण हैं: व्यक्तिवाचक संज्ञा होना और स्त्रीलिंग होना (2)।

अबू अली (3) ने कहा: यह संभव है कि वे अरबी हों। जो 'याजूज' में हमज़ा का उच्चारण करता है, वह 'यफ़ऊल' के वज़न पर है, जैसे 'यरबू', आपके कहने से: 'अज्जत अल-नारु', यानी: आग भड़क उठी, और इसी से: 'अल-अजीज' (भड़कती आग), और इसी से: 'मिल्हुन उजाज' (खारा/कड़वा पानी)। जो हमज़ा का उच्चारण नहीं करता, संभव है उसने हमज़ा को हल्का करके उसे अलिफ़ में बदल दिया हो, जैसे 'रास' (सिर)। जहाँ तक 'माजूज' का सवाल है, यह 'अज्ज' से 'मफ़ऊल' के वज़न पर है, और दोनों शब्द व्युत्पत्ति में एक ही मूल से हैं। जो हमज़ा का उच्चारण नहीं करता, वह हमज़ा को हल्का करना हो सकता है, या यह 'मज्ज' से 'फ़ाऊल' के वज़न पर हो सकता है, और स्त्रीलिंग और व्यक्तिवाचक संज्ञा होने के कारण उनमें विभक्ति छोड़ दी गई थी, जैसे कि यह किसी कबीले का नाम हो।

उनके भ्रष्टाचार (फ़साद) के बारे में मतभेद था: सईद बिन अब्दुल अज़ीज़ ने कहा: उनका भ्रष्टाचार मनुष्यों को खाना है। एक अन्य समूह ने कहा: उनका भ्रष्टाचार केवल अपेक्षित था, यानी: वे भ्रष्टाचार करेंगे, इसलिए उनसे बचने का रास्ता मांगा गया। एक अन्य समूह ने कहा: उनका भ्रष्टाचार अन्याय, दमन, हत्या और मनुष्यों द्वारा किए जाने वाले भ्रष्टाचार के अन्य सभी ज्ञात रूप हैं (4), और अल्लाह बेहतर जानता है।

उनके वर्णन और उनके निकलने के बारे में रिपोर्टें आई हैं कि वे याफिस (Japheth) की संतान हैं। अबू हुरैरा ने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "नुह (अलैहिस्सलाम) के बेटे थे: साम, हाम और याफिस। साम की संतान अरब, फारसी और रोमन हैं, और उनमें भलाई है। याफिस की संतान याजूज और माजूज, तुर्क और सक़ालिबा (स्लाव) हैं, और उनमें कोई भलाई नहीं है। हाम की संतान किब्ती, बर्बर और सूडानी हैं" (5)।

(1) अस-सहाह (अजज) में, और यह पद्य रुबह के दीवान के पृष्ठ 92 पर है, और पहली पंक्ति का विवरण इस प्रकार है: और लोग हमारे विरुद्ध गुटों में सहयोगी हैं। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/542। (3) अल-हुज्जाह 5/173 में। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/542, और 'अल-गशम' का अर्थ है अन्याय और हड़पना। लिसान अल-अरब (गशम)। (5) इसे अल-बज़ार (218 कश्फ अल-अस्तर) ने उद्धृत किया है और इसके बाद उन्होंने कहा: हम नहीं जानते कि इसे पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से सिवाय अबू हुरैरा के इस...

اسے الجوہری (1) نے ذکر کیا ہے۔

اور کہا گیا ہے: یہ دونوں غیر منصرف اس لیے ہیں کہ یہ دو عجمی (غیر عربی) نام ہیں، جیسے: طالوت اور جالوت، جو مشتق نہیں ہیں۔ ان کے غیر منصرف ہونے کی دو وجوہات (علتیں) ہیں: عجمہ (غیر عربی ہونا) اور معرفہ (خاص نام ہونا) اور تانیث (مؤنث ہونا)۔ ایک گروہ نے کہا: یہ معرب ہے، 'أجَّ' اور 'أجَّجَ' سے، اس کے غیر منصرف ہونے کی دو وجوہات معرفہ اور تانیث ہیں (2)۔

اور ابو علی (3) نے کہا: یہ ممکن ہے کہ یہ دونوں عربی ہوں، پس جس نے 'یاجوج' میں ہمزہ پڑھا، وہ 'یفول' کے وزن پر ہے، جیسے 'یربوع'، تمہارے قول 'أجَّت النارُ' سے، یعنی: آگ بھڑک اٹھی، اور اسی سے 'الأجیج' (آگ کی تپش/شعلہ) ہے، اور اسی سے 'ملح أجاج' (سخت کھارا پانی) ہے۔ اور جس نے ہمزہ نہیں پڑھا، ممکن ہے کہ اس نے ہمزہ کو ہلکا کر کے اسے الف میں بدل دیا ہو، جیسے 'راس' (سر)۔ رہا 'ماجوج' تو وہ 'أجَّ' سے 'مفعول' کے وزن پر ہے، اور دونوں کلمے اشتقاق میں ایک ہی اصل سے ہیں۔ اور جس نے ہمزہ نہیں پڑھا، تو جائز ہے کہ اس نے ہمزہ کو ہلکا کیا ہو، اور یہ بھی جائز ہے کہ وہ 'مَجَّ' سے 'فاعول' کے وزن پر ہو، اور ان دونوں میں تانیث اور معرفہ کی وجہ سے صرف (اعراب) چھوڑ دیا گیا، گویا یہ کسی قبیلے کا نام ہے۔

اور ان کے فساد کے بارے میں اختلاف ہے: سعید بن عبد العزیز نے کہا: ان کا فساد بنی آدم کو کھانا ہے۔ ایک گروہ نے کہا: ان کا فساد محض متوقع تھا، یعنی: وہ فساد کریں گے، چنانچہ ان سے بچنے کی تدبیر طلب کی گئی۔ ایک اور گروہ نے کہا: ان کا فساد ظلم، جبر، قتل اور انسانوں سے معلوم ہونے والے فساد کی دیگر تمام صورتیں ہیں (4)، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اور ان کی صفت اور ان کے خروج کے بارے میں خبریں وارد ہوئی ہیں کہ وہ یافث کی اولاد ہیں۔

ابو ہریرہ نے نبی کریم ﷺ سے روایت کیا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "نوح (علیہ السلام) کے ہاں سام، حام اور یافث پیدا ہوئے، تو سام کی اولاد عرب، فارس اور روم ہیں اور ان میں خیر ہے، اور یافث کی اولاد یاجوج و ماجوج، ترک اور صقالبہ ہیں اور ان میں کوئی خیر نہیں، اور حام کی اولاد قبطی، بربر اور سوڈانی ہیں" (5)۔

---

(1) الصحاح (أجج) میں، اور یہ شعر دیوانِ رؤبہ ص 92 میں ہے، اور پہلے مصرعے کی روایت اس طرح ہے: والناس أحلافاً علینا شیعا (2) المحرر الوجیز 3/542۔ (3) الحجۃ 5/173 میں۔ (4) المحرر الوجیز 3/542، اور 'الغشم' سے مراد ظلم اور غصب ہے۔ لسان العرب (غشم)۔ (5) اسے البزار (218 کشف الاستار) نے روایت کیا ہے اور اس کے بعد کہا: ہم اسے نبی ﷺ سے مسنداً نہیں جانتے سوائے ابو ہریرہ کی اس...

Surah Al-Kahf: Verses 92 - 98 379 Ka'b al-Ahbar said: Adam, peace be upon him, had a wet dream, so his fluid mixed with the dust, and he felt sorry. So they were created from that fluid, and they are connected to us from the father's side, not the mother's side (1). This is subject to scrutiny; because prophets - peace be upon them - do not have wet dreams (2), and they are simply from the descendants of Japheth, and similarly, Muqatil and others said (3). Abu Sa'id al-Khudri narrated from the Prophet ﷺ that he said: "Not a man among them dies until a thousand men are born from his loins" (4). Meaning: Gog and Magog. Abu Sa'id said: They are twenty-five tribes from behind Gog and Magog, not a man from these nor from Gog and Magog dies until a thousand men come out of his loins, mentioned by Al-Qushayri. Abdullah bin Mas'ud said: I asked the Prophet ﷺ about Gog and Magog, so he, peace and blessings be upon him, said: "Gog and Magog are two nations, each nation consists of four hundred thousand nations (5), no one knows the number of each nation except Allah. No man among them dies until a thousand males are born from his loins, all of whom have carried weapons." It was said: O Messenger of Allah, describe them to us. He said: "They are of three types; one type is like cedar - a tree in the Levant, the length of the tree is one hundred and twenty cubits - and another type whose width and length... = The chain of transmission (Isnad), Yazid bin Sinan was alone in reporting it, and his son was alone in reporting it from him. Others reported it as Mursal (disconnected), and it was only considered a saying of Sa'id. End. Ahmad recorded it in Al-Ilal 3/35, Ibn Sa'd in Al-Tabaqat 1/42-43, and Al-Hakim in Al-Mustadrak 4/463 from the saying of Sa'id bin al-Musayyib. (1) Al-Waseet 3/167, Tafsir al-Baghawi 3/181, and Al-Tadhkirah p. 696. (2) Al-Tabarani recorded it in Al-Kabir 11/225 (11564) and in Al-Awsat (8058), on the authority of Ibn Abbas who said: No prophet ever had a wet dream, for wet dreams are from Satan. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 1/267: narrated by al-Tabarani in al-Kabir and al-Awsat, and it contains Abdul Aziz bin Abi Thabit, who is unanimously considered weak. Ibn Adi recorded it in Al-Kamil 3/959 on the authority of Ibn Abbas as a Marfu' narration. (3) Al-Tadhkirah p. 696. (4) Al-Tabari recorded it 15/400. (5) Not in (D) and (Z).

सूरह अल-कहफ़: आयत 92 - 98 379 और काब अल-अहबार ने कहा: आदम अलैहिस्सलाम को स्वप्नदोष (wet dream) हुआ, तो उनका वीर्य मिट्टी के साथ मिल गया, और वे दुखी हुए। तो वे उसी पानी से पैदा किए गए, इसलिए वे पिता की ओर से हमसे जुड़े हुए हैं, न कि माता की ओर से (1)। और यह विचारणीय है; क्योंकि नबी - उन पर ईश्वर की शांति हो - उन्हें स्वप्नदोष नहीं होता (2), और वे केवल याफ़ेथ (Japheth) की संतान से हैं, और इसी तरह मुक़ातिल और अन्यों ने कहा (3)। और अबू सईद अल-ख़ुदरी ने नबी ﷺ से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "उनमें से कोई भी व्यक्ति तब तक नहीं मरता जब तक कि उसकी पीठ से एक हज़ार पुरुष पैदा न हो जाएं' (4)। यानी: याजूज और माजूज। अबू सईद ने कहा: वे याजूज और माजूज के पीछे से पच्चीस कबीले हैं, इनमें से कोई व्यक्ति और न ही याजूज और माजूज का कोई व्यक्ति तब तक मरता है जब तक कि उसकी पीठ से एक हज़ार पुरुष न निकल आएं इसका उल्लेख अल-कुशायरी ने किया है। अब्दुल्लाह बिन मसूद ने कहा: मैंने नबी ﷺ से याजूज और माजूज के बारे में पूछा, तो उन्होंने (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) कहा: "याजूज और माजूज दो उम्मतें (समुदाय) हैं, हर उम्मत में चार लाख उम्मतें हैं (5), हर उम्मत की संख्या अल्लाह के अलावा कोई नहीं जानता। उनमें से कोई भी व्यक्ति तब तक नहीं मरता जब तक कि उसकी पीठ से एक हज़ार नर संतानें पैदा न हो जाएं जिनमें से सभी ने हथियार उठाए हों।" पूछा गया: ऐ अल्लाह के रसूल, हमें उनका वर्णन करें। उन्होंने कहा: "वे तीन प्रकार के हैं, उनमें से एक प्रकार देवदार (الأرز) की तरह है - शाम (Levant) में एक पेड़, पेड़ की लंबाई एक सौ बीस हाथ है - और एक प्रकार जिसकी चौड़ाई और लंबाई... = इसनाद (परंपरा की श्रृंखला), यज़ीद बिन सिनान ने इसे अकेले रिपोर्ट किया, और उनके बेटे ने इसे उनसे अकेले रिपोर्ट किया, और अन्य लोगों ने इसे मुरसल (मुरसल) के रूप में रिपोर्ट किया, और इसे केवल सईद का कथन माना। समाप्त। और अहमद ने अल-इलाल 3/35 में, इब्न साद ने अल-तबकात 1/42-43 में, और अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक 4/463 में सईद बिन अल-मुसय्यब के कथन से इसे निकाला है। (1) अल-वसीत 3/167, तफ़सीर अल-बग़वी 3/181, और अल-तज़किराह पृ. 696। (2) अल-तबरानी ने अल-कबीर 11/225 (11564) और अल-अवसत (8058) में इब्न अब्बास के अधिकार पर निकाला है, जिन्होंने कहा: किसी भी नबी को कभी स्वप्नदोष नहीं हुआ, स्वप्नदोष केवल शैतान की ओर से होता है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 1/267 में कहा: अल-तबरानी द्वारा अल-कबीर और अल-अवसत में रिवायत किया गया है, और इसमें अब्दुल अज़ीज़ बिन अबी साबित है, जो अपनी कमज़ोरी पर सर्वसम्मत है। और इब्न अदी ने अल-कामिल 3/959 में इब्न अब्बास के अधिकार पर इसे मरफू के रूप में निकाला

है। (3) अल-तज़किराह पृ. 696। (4) अल-तबरी ने इसे 15/400 में निकाला है। (5) (द) और (ज़) में नहीं है।

سورہ الکہف: آیات 92 - 98 379 اور کعب الاحبار نے کہا: آدم علیہ السلام کو احتلام ہوا، پس ان کا مادہ خاک کے ساتھ مل گیا، تو وہ رنجیدہ ہوئے، پس وہ اسی پانی سے پیدا کیے گئے، تو وہ باپ کی جہت سے ہم سے ملے ہوئے ہیں نہ کہ ماں کی جہت سے (1)۔ اور یہ قابلِ غور ہے؛ کیونکہ انبیاء - صلوات اللہ علیہم - کو احتلام نہیں ہوتا (2)، بلکہ وہ یافث کی اولاد میں سے ہیں، اور اسی طرح مقاتل وغیرہ نے کہا (3)۔ اور ابو سعید خدری نے نبی ﷺ سے روایت کی ہے کہ آپ نے فرمایا: "ان میں سے کوئی شخص نہیں مرتا یہاں تک کہ اس کی صلب سے ایک ہزار مرد پیدا نہ ہو جائیں" (4)۔ یعنی: یاجوج و ماجوج۔ اور ابو سعید نے کہا: وہ یاجوج و ماجوج کے پیچھے سے پچیس قبیلے ہیں، ان میں سے کوئی شخص اور یاجوج و ماجوج میں سے کوئی شخص نہیں مرتا یہاں تک کہ اس کی صلب سے ایک ہزار مرد پیدا نہ ہو جائیں، اسے قشیری نے ذکر کیا ہے۔ اور عبداللہ بن مسعود نے کہا: میں نے نبی ﷺ سے یاجوج و ماجوج کے بارے میں سوال کیا، تو آپ علیہ الصلاۃ والسلام نے فرمایا: "یاجوج و ماجوج دو امتیں ہیں، ہر امت چار لاکھ امتوں پر مشتمل ہے (5)، ہر امت کی تعداد اللہ کے سوا کوئی نہیں جانتا، ان میں سے کوئی آدمی نہیں مرتا یہاں تک کہ اس کی صلب سے ایک ہزار لڑکے پیدا ہو جائیں، سب کے سب ہتھیار اٹھائے ہوئے ہوں"۔ کہا گیا: یا رسول اللہ! ہمیں ان کا وصف بتائیے۔ آپ نے فرمایا: "وہ تین قسم کے ہیں، ان میں سے ایک قسم دیودار کی طرح ہے - شام میں ایک درخت، جس کی لمبائی ایک سو بیس گز ہے - اور ایک قسم جس کی چوڑائی اور لمبائی... = اسناد، یزید بن سنان نے اس کی روایت میں تفرد کیا ہے، اور ان کے بیٹے نے ان سے روایت میں تفرد کیا ہے، اور اسے دوسرے لوگوں نے مرسل روایت کیا ہے، اور اسے سعید کے قول سے بنایا ہے۔ انتہیٰ۔ اور اسے احمد نے العلل 3/35 میں، ابن سعد نے الطبقات 42/1 - 43 میں، اور حاکم نے المستدرک 4/463 میں سعید بن المسیب کے قول سے روایت کیا ہے۔ (1) الوسیط 3/167، اور تفسیر البغوی 3/181، اور التذکرہ ص 696۔ (2) اسے

طبرانی نے الکبیر 11/225 (11564) میں اور الاوسط (8058) میں ابن عباس سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: کسی نبی کو کبھی احتلام نہیں ہوا، احتلام تو شیطان کی طرف سے ہوتا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 1/267 میں کہا: اسے طبرانی نے الکبیر اور الاوسط میں روایت کیا ہے، اور اس میں عبد العزیز بن ابی ثابت ہے، جو کہ ضعیف ہونے پر متفق علیہ ہے۔ اور اسے ابن عدی نے الکامل 3/959 میں ابن عباس سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ (3) التذکرہ ص 696۔ (4) اسے طبری نے 15/400 میں روایت کیا ہے۔ (5) (د) اور (ز) میں نہیں ہے۔

380

Surah Al-Kahf: Verses 92 - 98

...alike, about a cubit in length. Another group spreads one ear to lie on and covers themselves with the other. They do not pass by an elephant, a wild beast, or a pig without eating it, and they eat those of them who die. Their vanguard is in Ash-Sham (Greater Syria) and their rearguard is in Khorasan. They drink the rivers of the East and the Lake of Tiberias. Allah prevents them from entering Makkah, Al-Madinah, and Bait Al-Maqdis (Jerusalem)." (1)

And Ali (may Allah be pleased with him) said: "And a group of them are a span in length; they have claws and fangs like predatory beasts, cooing like pigeons, mating like animals, howling like wolves, and hair that protects them from heat and cold, and large ears, one of which is woolly in which they spend the winter, and the other is skin in which they spend the summer (2). They dig at the Barrier until they almost breach it, then Allah restores it as it was. They say, 'We will breach it tomorrow, if Allah Almighty wills,' so they breach it and come out. People take refuge in fortresses. They shoot [arrows] into the sky, and the arrows return to them stained with blood. Then Allah Almighty destroys them with 'An-Naghaf' (3) in their necks." Mentioned by Al-Ghaznawi.

And Ali related from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "Yajuj (Gog) is a nation that has four hundred commanders, and likewise Majuj (Magog). None of them dies until he sees a thousand horsemen of his progeny." (4)

I say: It was reported as a 'Marfu' (ascribed to the Prophet) Hadith from Abu Hurairah, narrated by Ibn Majah in 'As-Sunan'. He said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Verily, Yajuj and Majuj dig every day until they almost see the rays of the sun. The one over them says, 'Return, you will dig it tomorrow,' and Allah restores it stronger than it was. Until when their term is reached and Allah Almighty wills to send them upon the people, they dig until they almost see the rays of the sun. He says, 'Return, you will dig it tomorrow, if Allah Almighty wills,' making an exception (saying Insha'Allah). So they return to it and find it as it was when they left it. They dig it and come out against the people, and they will dry up the water..."

---

(1) Reported by At-Tabari 15/400-401 as a 'Mawquf' (ascribed to a companion) summary, and also reported by At-Tabarani in 'Al-Awsat' (3867) from Hudhayfah ibn

al-Yaman (may Allah be pleased with him). Al-Haythami said in 'Majma' al-Zawa'id' 8/6: Narrated by At-Tabarani in 'Al-Awsat', and it contains Yahya ibn Sa'id al-'Attar, who is weak. (2) At-Tadhkirah, p. 696. (3) An-Naghaf: Worms that are found in the noses of camels and sheep. 'An-Nihayah' (Naghaf). (4) At-Tadhkirah, p. 694.

पृष्ठ 380

सूरह अल-कहफ़: आयतें 92 - 98

...समान, लगभग एक हाथ के बराबर। और एक श्रेणी ऐसी है जो अपने एक कान को बिछाती है और दूसरे को ओढ़ लेती है। वे किसी हाथी, जंगली जानवर या सुअर के पास से नहीं गुजरते जिसे वे खा न लें, और वे अपने में से मरने वालों को भी खा जाते हैं। उनका अग्रभाग शाम (सीरिया) में और पिछला भाग खुरासान में होगा। वे पूर्व की नदियों और तिबरियास झील को पी जाएंगे। अल्लाह उन्हें मक्का, मदीना और बैतुल-मक़दिस (यरूशलेम) से रोक देगा।" (1)

और अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: "और उनमें से एक श्रेणी एक बालिश्त लंबी है, उनके पास शिकारी जानवरों की तरह पंजे और नुकीले दांत हैं। वे कबूतरों की तरह गुटरगूं करते हैं, जानवरों की तरह संभोग करते हैं, भेड़ियों की तरह चिल्लाते हैं। उनके पास बाल हैं जो उन्हें गर्मी और सर्दी से बचाते हैं, और बड़े कान हैं, जिनमें से एक ऊनी है जिसमें वे सर्दियाँ बिताते हैं, और दूसरा चमड़े जैसा है जिसमें वे गर्मियाँ बिताते हैं (2)। वे दीवार (सद्द) को खोदते हैं यहाँ तक कि वे उसे लगभग छेद ही देते हैं, फिर अल्लाह उसे पहले जैसा कर देता है। वे कहते हैं: 'हम इसे कल खोदेंगे, यदि अल्लाह तआला ने चाहा', तो वे उसे छेद देते हैं और बाहर निकल आते हैं। लोग किलों में शरण लेते हैं। वे आसमान की ओर (तीर) फेंकते हैं, तो तीर खून से लथपथ होकर उन पर वापस गिरता है। फिर अल्लाह तआला उनकी गर्दनों में 'अल-नग़फ़' (3) के माध्यम से उन्हें नष्ट कर देता है।" इसे अल-ग़ज़नवी ने उल्लेख किया है।

और अली ने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत किया: "याजूज एक ऐसी कौम है जिसके चार सौ अमीर (कमांडर) हैं, और इसी तरह माजूज के भी। उनमें से कोई तब तक नहीं मरता जब तक वह अपनी संतान में से एक हज़ार घुड़सवार न देख ले।" (4)

मैं कहता हूँ: यह अबू हुरैरा की हदीस से 'मरफ़ू' (नबी से सम्बद्ध) रूप में आया है, जिसे इब्न माजा ने 'अल-सुनन' में निकाला है। उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "बेशक याजूज और माजूज हर दिन खोदते हैं, यहाँ तक कि जब वे सूरज की किरणों को देखने के करीब होते हैं, तो उनका प्रभारी कहता है: 'लौट जाओ, तुम इसे कल खोदोगे', तो अल्लाह उसे पहले से भी अधिक मज़बूत बना देता है। यहाँ तक कि जब उनकी अवधि पूरी हो जाती है, और अल्लाह तआला उन्हें लोगों पर भेजने का इरादा करता है, तो वे खोदते हैं, यहाँ तक कि जब वे सूरज की

किरणों को देखने के करीब होते हैं, तो वह कहता है: 'लौट जाओ, तुम इसे कल खोदोगे, यदि अल्लाह तआला ने चाहा', इस प्रकार वह अपवाद (इंशाअल्लाह) करता है। तो वे उसके पास लौटते हैं और उसे वैसा ही पाते हैं जैसा उन्होंने छोड़ा था। वे उसे खोदते हैं और लोगों पर निकल पड़ते हैं और वे पानी सुखा देते हैं..."

---

(1) इसे अल-तबरी (15 / 400 - 401) ने संक्षिप्त रूप में 'मौक़ूफ़' (साहबी से सम्बद्ध) निकाला है, और इसे अल-तबरानी ने 'अल-औसत' (3867) में हुज़ैफ़ा बिन अल-यमान (रज़ियल्लाहु अन्हु) से भी निकाला है। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' (8/6) में कहा: इसे अल-तबरानी ने 'अल-औसत' में रिवायत किया है, और इसमें याह्या बिन सईद अल-अत्तार है, जो कमज़ोर (ज़ईफ़) है। (2) अल-तज़किरा, पृष्ठ 696। (3) अल-नग़फ़: वे कीड़े जो ऊंटों और भेड़ों की नाक में होते हैं। 'अल-निहाया' (नग़फ़)। (4) अल-तज़किरा, पृष्ठ 694।

صفحہ 380

سورۃ الکھف: آیات 92 - 98

...ایک جیسے، ہاتھ کے برابر۔ اور ایک قسم ایسی ہے جو اپنے ایک کان کو بچھاتی ہے اور دوسرے کو اوڑھ لیتی ہے۔ وہ کسی ہاتھی، جنگلی جانور یا خنزیر کے پاس سے نہیں گزرتے مگر اسے کھا جاتے ہیں، اور وہ اپنے میں سے مرنے والوں کو بھی کھا جاتے ہیں۔ ان کا ہراول دستہ شام میں اور پچھلا دستہ خراسان میں ہوگا۔ وہ مشرق کے دریاؤں اور بحیرہ طبریہ کا پانی پی جائیں گے۔ پس اللہ تعالیٰ انہیں مکہ، مدینہ اور بیت المقدس (میں داخل ہونے) سے روک دے گا۔" (1)

اور علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "اور ان میں سے ایک گروہ ایک بالشت کے برابر لمبا ہے، ان کے پاس درندوں جیسے ناخن اور دانت ہیں، کبوتروں جیسی آوازیں نکالتے ہیں، چوپایوں کی طرح جفتی کرتے ہیں، بھیڑیوں کی طرح غراتے ہیں، ان پر ایسے بال ہیں جو انہیں گرمی اور سردی سے بچاتے ہیں، اور بڑے کان ہیں، جن میں سے ایک اونی ہے جس میں وہ سردیاں گزارتے ہیں، اور دوسرا چمڑے جیسا ہے جس میں وہ گرمیاں گزارتے ہیں (2)۔ وہ دیوار (سد) کو کھودتے ہیں یہاں تک کہ جب اسے توڑنے کے قریب پہنچتے ہیں، تو اللہ اسے پہلے جیسا کر دیتا ہے۔ وہ کہتے ہیں: 'ان شاء اللہ کل ہم اسے توڑ دیں گے'، تو وہ اسے توڑ دیتے ہیں اور باہر نکل آتے ہیں۔ لوگ قلعوں میں پناہ لیتے ہیں۔ وہ آسمان کی طرف (تیر) پھینکتے ہیں، تو تیر خون آلود ہو کر ان پر واپس آتا ہے۔ پھر اللہ تعالیٰ ان کی گردنوں میں 'نغف' (3) (کیڑوں) کے ذریعے انہیں ہلاک کر دیتا ہے۔" اسے غزنوی نے ذکر کیا ہے۔

اور علی نے نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سے روایت کیا: "یاجوج ایک ایسی قوم ہے جس کے چار سو سردار ہیں، اور اسی طرح ماجوج کے بھی۔ ان میں سے کوئی اس وقت تک نہیں مرتا جب تک وہ اپنی اولاد میں سے ایک ہزار سوار نہ دیکھ لے۔" (4)

میں کہتا ہوں: اور یہ ابوہریرہ کی حدیث سے 'مرفوعاً' بھی آیا ہے، جسے ابن ماجہ نے 'السنن' میں روایت کیا ہے۔ انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "بے شک یاجوج اور ماجوج ہر روز (دیوار) کھودتے ہیں، یہاں تک کہ جب وہ سورج کی شعاعیں دیکھنے کے قریب ہوتے ہیں، تو ان کا نگران کہتا ہے: 'واپس چلو، تم اسے کل کھودو گے'، تو اللہ تعالیٰ اسے پہلے سے بھی زیادہ مضبوط کر دیتا ہے۔ یہاں تک کہ جب ان کی مدت پوری ہو جاتی ہے، اور اللہ تعالیٰ انہیں لوگوں پر بھیجنے کا ارادہ فرماتا ہے، تو وہ کھودتے ہیں، یہاں تک کہ جب وہ سورج کی شعاعیں دیکھنے کے قریب ہوتے ہیں تو وہ کہتا ہے: 'واپس چلو، ان شاء اللہ تم اسے کل کھودو گے'، پس وہ استثنا (ان شاء اللہ) کرتے ہیں۔ تو وہ اس کی طرف واپس آتے ہیں تو اسے ویسا ہی پاتے ہیں جیسا چھوڑا تھا۔ وہ اسے کھود کر لوگوں پر نکل پڑتے ہیں اور وہ پانی خشک کر دیتے ہیں..."

---

(1) اسے طبری (15 / 400 - 401) نے مختصراً 'موقوفاً' نکالا ہے، اور اسے طبرانی نے 'الاوسط' (3867) میں حذیفہ بن الیمان رضی اللہ عنہ سے بھی نکالا ہے۔ ہیثمی نے 'مجمع الزوائد' (8/6) میں کہا: اسے طبرانی نے 'الاوسط' میں روایت کیا ہے، اور اس میں یحییٰ بن سعید العطار ہے، جو کہ ضعیف ہے۔ (2) التذکرہ، ص 696۔ (3) النغف: وہ کیڑے جو اونٹوں اور بھیڑوں کی ناک میں ہوتے ہیں۔ 'النہایۃ' (نغف)۔ (4) التذکرہ، ص 694۔

"And people will take refuge from them in their fortresses, and they will shoot their arrows into the sky, and they will return covered in blood that has become thick (ajfazza)(1). They will say: 'We have conquered the people of the earth and surpassed the people of heaven.' Then Allah the Almighty will send against them worms (naghaf) in the backs of their necks and kill them with them." The Messenger of Allah ﷺ said: "By Him in whose hand is my soul, the beasts of the earth will certainly grow fat and be very thankful from [eating] their flesh."(2) Al-Jawhari said(3): "The she-camel became fat (shakirat) and full, so she is 'shakirah'; and the udder 'ashkara': it filled with milk."

Wahb ibn Munabbih said: "Dhul-Qarnayn saw them, and the height of one of them was like half of a medium-sized man among us. They have claws instead of nails, and molars and fangs like beasts of prey, and jaws like the jaws of camels. They are hairy (hulb), covered with so much hair that it hides them. Each one of them has two large ears, wrapping himself in one and spreading the other as a bed. None of them dies until there proceed from his loins a thousand males if he is male, or from her womb a thousand females if she is female."(4) Al-Suddi and Al-Dahhak said: "The Turks are a small band from Yajuj and Majuj who went out to raid, then Dhul-Qarnayn came and built the barrier, so they remained on this side."(5) Al-Suddi said: "The barrier was built against twenty-one tribes, and one tribe of them remained on this side of the barrier, and they are the Turks." And Qatadah said the same.

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) In the manuscripts: "ahfadhu" (I preserve). Similarly in Al-Sindi's commentary on Ibn Majah 2/517 where he said: perhaps this is from the narrator's words, meaning: "this is what I remember." The established version is from Sunan Ibn Majah (4080) and its commentary Misbah al-Zujajah 2/201. Al-Suyuti said in his commentary on Sunan Ibn Majah 1/299: "ajfazza" means: filled it, i.e., the arrow returns to them while the blood is surrounding and filling it. So his saying "the blood was ajfazza" is a circumstantial phrase from his saying "it returns." The word "jafaza" is from the pattern of "ihmarra" from "al-jafzu." In al-Qamus (j-f-z): "al-jafidhu" is the swollen corpse, and "al-jafzu" is filling. (2) Ibn Majah (4080), and also narrated by Ahmad (10632), at-Tirmidhi (3153), and al-Hakim 4/488. At-Tirmidhi said: Hasan Gharib Hadith, and al-Hakim said: Sahih according to Muslim's conditions. (3) In As-Sihah (sh-

k-r), and it says: "ishtakara al-dar'u" instead of "ashkara al-dar'u." (4) Previously on p. 371 of this volume. (5) Zad al-Masir 5/190.

३८१ सूरह अल-कहफ़: आयतें 92 - 98

"और लोग उनके डर से अपने किलों में शरण लेंगे, और वे अपने तीर आसमान की ओर चलाएंगे, तो वे उस खून के साथ वापस आएंगे जो गाढ़ा (अजफ़ज़्ज़ा)(1) हो गया होगा। वे कहेंगे: 'हमने ज़मीन वालों पर काबू पा लिया और आसमान वालों पर छा गए।' फिर अल्लाह तआला उनकी गर्दन के पिछले हिस्से में कीड़े (नग़फ़) भेज देगा और उनसे उन्हें मार डालेगा।" अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "उस ज़ात की कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, ज़मीन के जानवर उनके मांस खाकर ज़रूर मोटे और ताज़ा हो जाएंगे।" (2) अल-जौहरी ने कहा(3): "ऊंटनी मोटी हो गई (शकिरत), तो वह 'शकिरह' है; और थन 'अशकरा': दूध से भर गया।"

वहब बिन मुनाबिह ने कहा: "ज़ुल-क़रनैन ने उन्हें देखा, और उनमें से एक की ऊंचाई हममें से एक औसत आदमी की आधी थी। उनके नाखूनों की जगह पंजें हैं, और शिकारियों की तरह दाढ़ें और नुकीले दांत हैं, और ऊंटों जैसे जबड़े हैं। वे बहुत बालों वाले (हुल्ब) हैं, उन पर इतने बाल हैं जो उन्हें छुपा लेते हैं। उनमें से प्रत्येक के दो बड़े कान हैं, वह एक को ओढ़ लेता है और दूसरे को बिछा लेता है। उनमें से कोई भी तब तक नहीं मरता जब तक कि उसकी पीठ से एक हजार पुरुष पैदा न हो जाएं यदि वह पुरुष है, या उसके गर्भ से एक हजार महिलाएं यदि वह महिला है।" (4) अस-सुद्दी और अद-दह्हाक ने कहा: "तुर्क याजूज और माजूज का एक छोटा सा गिरोह है जो छापे मारने के लिए निकला था, फिर ज़ुल-क़रनैन आए और दीवार बना दी, तो वे इसी तरफ रह गए।" (5) अस-सुद्दी ने कहा: "दीवार इक्कीस कबीलों के खिलाफ बनाई गई थी, और उनमें से एक कबीला दीवार के इस तरफ रह गया, और वे तुर्क हैं।" और कतादा ने भी यही कहा।

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) प्रतियों में: "अहफ़ज़ू" (मैं सुरक्षित रखता हूँ)। इब्न माजाह 2/517 पर सिंधी की व्याख्या में भी इसी तरह है जहाँ उन्होंने कहा: शायद यह रावी (वर्णनकर्ता) के शब्दों से है, जिसका अर्थ है: "यह वही है जो मुझे याद है।" प्रमाणित संस्करण सुनन इब्न माजाह (4080) और उसकी व्याख्या मिस्बाह अल-जुजाजाह 2/201 से है। सुयुति ने सुनन इब्न माजाह 1/299 की अपनी व्याख्या में कहा: "अजफ़ज़्ज़ा" का अर्थ है: इसे भर दिया, यानी तीर उनके पास वापस आता है जबकि खून उसे घेरे हुए और भरा हुआ होता है। तो उनका कहना "खून अजफ़ज़्ज़ा था" उनके कहने "यह वापस आता है" से एक परिस्थितिजनक वाक्यांश है। शब्द "जफ़ाज़ा" "अल्-जफ़्ज़ु" से "इहमार्रा" के पैटर्न पर है। अल-कामूस

(ज-फ़-ज़) में: "अल-जफ़ीज़ु" सूजी हुई लाश है, और "अल-जफ़्ज़ु" भरना है। (2) इब्न माजाह (4080), और अहमद (10632), अत-तिर्मिज़ी (3153), और अल-हाकिम 4/488 द्वारा भी उद्धृत। अत-तिर्मिज़ी ने कहा: हसन ग़रीब हदीस, और अल-हाकिम ने कहा: मुस्लिम की शर्तों के अनुसार सहीह। (3) अस-सिहाह (श-क-र) में, और इसमें है: "अशकरा अल-दरु" के बजाय "इश्तकरा अल-दरु"। (4) इसी खंड के पृष्ठ 371 पर पहले आ चुका है। (5) ज़ाद अल-मसीर 5/190।

ويتحصن الناسُ منهم في حصونهم، فيَرْمُونَ بسهامهم إلى السماء، فترجع عليها الدمُ الذي اجفَظَّ(١) فيقولون: قهرنا أهل الأرض وعَلَوْنا أهل السماء، فيبعث الله تعالى عليهم نَغَفاً في أقفائهم فيقتلهم بها» قال رسول الله ﷺ: «والذي نفسي بيده، إنَّ دوابَّ الأرض لتسمن وتشكر شكراً من لحومهم»(٢). قال الجوهري(٣): شَكِرت الناقةُ تَشْكَر شَكَراً فهي شكرة، وأشكر الضرع: امتلأ لبناً.

وقال وهب بن منبه: رآهم ذو القرنين، وطول الواحد منهم مثل نصف الرجل المربوع منّا، لهم مخاليب في مواضع الأظفار وأضراس وأنياب كالسباع، وأحناك كأحناك الإبل، وهم هُلْبٌ، عليهم من الشعر ما يواريهم، ولكل واحد منهم أذنان عظيمتان، يلتحف إحداهما ويفترش الأخرى، وكل واحد منهم قد عرف أجَلَه، لا يموت حتى يخرج له من صلبه ألف رجل إن كان ذكراً، ومن رحمها ألف أنثى إن كانت أنثى(٤). وقال السُّدِّيُّ والضحاك : الترك : شرذمة من يأجوج ومأجوج خرَجت تغير، فجاء ذو القرنين فضرب السَّدَّ، فبقيت في هذا الجانب(٥). قال السُّدِّيُّ : بني السد على إحدى وعشرين قبيلة، وبقيت منهم قبيلة واحدة دون السَّد، فهم الترك. وقاله قتادة.

WWW.NAFSEISLAM.COM

(١) في النسخ: أحفظ. وكذا في شرح السندي لابن ماجه ٥١٧/٢ حيث قال: لعل هذا من كلام الراوي بتقدير: هذا الذي أحفظه. اهـ والمثبت من سنن ابن ماجه (٤٠٨٠) وشرحه مصباح الزجاجة ٢٠١/٢. قال السيوطي في شرحه على سنن ابن ماجه ٢٩٩/١: الذي اجفَظَّ: أي ملأها، أي: ترجع السهم عليهم حال كون الدم محفوفاً وممتلئاً عليها، فكان قوله: عليها الدم اجفَظَّ: جملة حالية من قوله: فترجع. فلفظ: جفظ، من باب احمر من الجفظ. وفي القاموس (جفظ): الجفيظ: المقتول المنتفخ، والجَفْظ: الملء. (٢) ابن ماجه (٤٠٨٠)، وأخرجه أيضاً أحمد (١٠٦٣٢)، والترمذي (٣١٥٣)، والحاكم ٤٨٨/٤ ، قال الترمذي:

حديث حسن غريب وقال الحاكم: صحيح على شرط مسلم. (٣) في الصحاح (شكر)، وفيه: واشتكر الضرع، بدل: وأشكر الضرع. (٤) سلف ص ٣٧١ من هذا الجزء. (٥) زاد المسير ٥/ ١٩٠.

Page 382 Surah Al-Kahf: Ayas 92 - 98

I said: Since this is the case, the Prophet ﷺ described the Turks just as he described Gog and Magog. He (peace and blessings be upon him) said: "The Hour will not come until the Muslims fight the Turks, a people whose faces are like hammered shields, who wear hair and walk in hair." In another narration: "they wear shoes made of hair." Narrated by Muslim, Abu Dawood, and others(1).

When the Prophet ﷺ knew their number, their multitude, and the severity of their power, he (peace and blessings be upon him) said: "Leave the Turks alone as long as they leave you alone"(2). Nations have emerged from among them at this time that no one can count except Allah the Almighty, and no one can repel them from the Muslims except Allah the Almighty, as if they were Gog and Magog or their vanguard.

Abu Dawood(3) narrated from Abu Bakrah that the Messenger of Allah ﷺ said: "Some people of my Ummah will settle in a low-lying land they call Basra, by a river called the Tigris, over which there is a bridge. Its inhabitants will be many and it will be one of the cities of the Muhajirin." Ibn Yahya said: Abu Ma'mar said: "and it will be one of the cities of the Muslims. When it is the end of time, the descendants of Qantura will come, with broad faces and small eyes, until they settle on the bank of the river. Its people will then split into three groups: one group will follow the tails of cows and the desert and perish; one group will seek safety for themselves and disbelieve; and one group will put their offspring behind their backs and fight them, and they are the martyrs." Al-Gha'it: a level part of the land. Al-Basra: soft stones, and Basra was named after them. The descendants of Qantura: they are the Turks. It is said that Qantura was the name of a slave girl belonging to Ibrahim (peace and blessings be upon him), who bore him children from whose descendants came the Turks(4).

Footnotes: (1) The first narration is in Muslim (2912): (65), Abu Dawood (4303), and Al-Nasa'i in Al-Mujtaba 6/44-45, and it is in Al-Bukhari (2928), and Ahmad (7263) similarly. The second is in Muslim (2912): (63), and Abu Dawood (4304). (2) Narrated by Abu Dawood (4302), Al-Nasa'i in Al-Mujtaba 6/43-44, and Al-Bayhaqi in Al-Sunan Al-Kubra 9/176 from one of the companions of the Prophet (3) .ﷺ In his Sunan, number (4306). (4) Ma'alim al-Sunan 6/168.

पृष्ठ ३८२ सूरा अल-कहफ़: आयतें ९२ - ९८

मैंने कहा: चूँकि बात ऐसी है, नबी ﷺ ने तुर्कों का वर्णन उसी तरह किया है जैसे उन्होंने याजूज और माजूज का वर्णन किया था। उन्होंने (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) कहा: "क़यामत तब तक नहीं आएगी जब तक कि मुसलमान तुर्कों से न लड़ें, वे लोग जिनके चेहरे हथौड़े से पीटी हुई ढालों की तरह हैं, जो बाल पहनते हैं और बालों में चलते हैं।" एक अन्य रिवायत में है: "वे बालों के जूते पहनते हैं।" इसे मुस्लिम, अबू दाऊद और अन्य ने संकलित किया है(१)।

जब नबी ﷺ को उनकी संख्या, उनकी बहुतायत और उनकी शक्ति की तीव्रता के बारे में पता चला, तो उन्होंने (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) कहा: "तुर्कों को छोड़ दो जब तक वे तुम्हें छोड़ दें"(२)। इस समय उनमें से ऐसे राष्ट्र निकले हैं जिनकी गिनती अल्लाह सर्वशक्तिमान के अलावा कोई नहीं कर सकता, और अल्लाह सर्वशक्तिमान के अलावा कोई उन्हें मुसलमानों से दूर नहीं रख सकता, मानो वे याजूज और माजूज हों या उनके अग्रदूत हों।

अबू दाऊद(३) ने अबू बकरा से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मेरी उम्मत के कुछ लोग एक निचली ज़मीन पर उतरेंगे जिसे वे बसरा कहेंगे, एक नदी के पास जिसे दजला कहा जाता है, जिस पर एक पुल होगा। इसके निवासी बहुत होंगे और यह मुहाजिरीन के शहरों में से एक होगा।" इब्न याह्या ने कहा: अबू मा'मर ने कहा: "और यह मुसलमानों के शहरों में से होगा। जब आखिरी समय होगा, तो बनू कंतूरा आएंगे, जिनके चेहरे चौड़े और आंखें छोटी होंगी, यहाँ तक कि वे नदी के किनारे उतरेंगे। फिर उसके निवासी तीन समूहों में बंट जाएंगे: एक समूह गायों की पूंछ और रेगिस्तान के पीछे लग जाएगा और नष्ट हो जाएगा; एक समूह अपने लिए सुरक्षा मांगेगा और कुफ्र (अविश्वास) करेगा; और एक समूह अपनी संतानों को अपनी पीठ के पीछे कर देगा और उनसे लड़ेगा, और वे शहीद हैं।" अल-ग़ैत: ज़मीन का समतल हिस्सा। अल-बसरा: नरम पत्थर, और बसरा का नाम उन्हीं के नाम पर रखा गया था। बनू कंतूरा: वे तुर्क हैं। कहा जाता है कि कंतूरा इब्राहीम (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) की एक दासी का नाम था, जिनसे उनके बच्चे हुए और उनके वंश से तुर्क आए(४)।

फुटनोट्स: (१) पहली रिवायत मुस्लिम (२९१२): (६५), अबू दाऊद (४३०३), और अल-नसाई 'अल-मुजतबा' ६/४४-४५ में है, और यह अल-बुखारी (२९२८), और अहमद (७२६३) में भी इसी तरह है। दूसरी मुस्लिम (२९१२): (६३), और अबू दाऊद (४३०४) में है। (२) इसे अबू दाऊद (४३०२), अल-

नसाई 'अल-मुजतबा' ६/४३-४४, और अल-बैहकी 'अल-सुनन अल-कुबरा' ९/१७६ में नबी ﷺ के एक साथी से रिवायत किया गया है। (३) उनकी सुनन में, संख्या (४३०६)। (४) मआलिम अल-सुनन ६/१६८।

صفحہ ۳۸۲ سورۃ الکہف: آیات ۹۲ - ۹۸

میں نے کہا: چونکہ معاملہ ایسا ہے، تو نبی ﷺ نے ترکوں کی صفت ویسے ہی بیان کی ہے جیسے یاجوج و ماجوج کی صفت بیان کی، چنانچہ آپ علیہ الصلاۃ والسلام نے فرمایا: «قیامت اس وقت تک قائم نہیں ہوگی جب تک کہ مسلمان ترکوں سے نہ لڑیں، ایسی قوم جن کے چہرے ہتھوڑے ماری ہوئی ڈھالوں کی طرح ہیں، وہ بال پہنتے ہیں اور بالوں میں چلتے ہیں» ایک روایت میں ہے: «وہ بالوں کے جوتے پہنتے ہیں» اسے مسلم، ابو داؤد وغیرہ نے روایت کیا ہے(۱)۔

اور جب نبی ﷺ کو ان کی تعداد، کثرت اور ان کی قوت کی شدت کا علم ہوا تو آپ علیہ الصلاۃ والسلام نے فرمایا: «ترکوں کو چھوڑ دو جب تک وہ تمہیں چھوڑے رکھیں»(۲)۔ اور اس وقت ان میں سے ایسی امتیں نکلی ہیں جن کا شمار اللہ تعالیٰ کے سوا کوئی نہیں کر سکتا، اور اللہ تعالیٰ کے سوا کوئی انہیں مسلمانوں سے دور نہیں کر سکتا، یہاں تک کہ گویا وہ یاجوج و ماجوج ہیں یا ان کا مقدمہ (ہراول دستہ) ہیں۔

اور ابو داؤد(۳) نے ابوبکرہ سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «میری امت کے کچھ لوگ ایک نشیبی زمین پر اتریں گے جسے وہ بصرہ کہیں گے، ایک نہر کے پاس جسے دجلہ کہا جاتا ہے، جس پر ایک پل ہوگا، اس کے باشندے کثرت سے ہوں گے اور وہ مہاجرین کے شہروں میں سے ہوگا» ابن یحییٰ نے کہا: ابو معمر نے کہا: «اور وہ مسلمانوں کے شہروں میں سے ہوگا، پھر جب آخری زمانہ ہوگا، تو بنو قنطوراء آئیں گے جن کے چہرے چوڑے اور آنکھیں چھوٹی ہوں گی، یہاں تک کہ وہ نہر کے کنارے اتریں گے، تو اس کے باشندے تین گروہوں میں تقسیم ہو جائیں گے: ایک گروہ گایوں کی دموں اور صحرا کو اپنا لے گا اور ہلاک ہو جائے گا، اور ایک گروہ اپنے لیے امان لے گا اور کفر کرے گا، اور ایک گروہ اپنی اولاد کو اپنی پشت کے پیچھے کر دے

گا اور ان سے لڑے گا اور وہ شہداء ہیں»۔ الغائط: زمین کا ہموار حصہ۔ اور البصرہ: نرم پتھر، اور اسی کی وجہ سے بصرہ کا نام رکھا گیا۔ اور بنو قنطوراء: وہ ترک ہیں۔ کہا جاتا ہے کہ قنطوراء ابراہیم صلوات اللہ وسلامہ علیہ کی ایک لونڈی کا نام تھا، جس سے ان کے بچے پیدا ہوئے جن کی نسل سے ترک آئے(۴)۔

حواشی: (۱) پہلی روایت مسلم (۲۹۱۲): (۶۵)، ابو داؤد (۴۳۰۳)، اور نسائی نے المجتبیٰ ۴۴/۶ - ۴۵ میں ذکر کی ہے، اور یہ بخاری (۲۹۲۸) اور احمد (۷۲۶۳) کے ہاں اسی طرح ہے، اور دوسری روایت مسلم (۲۹۱۲): (۶۳) اور ابو داؤد (۴۳۰۴) کے ہاں ہے۔ (۲) اسے ابو داؤد (۴۳۰۲)، نسائی نے المجتبیٰ ۴۳/۶ - ۴۴ میں، اور بیہقی نے السنن الکبریٰ ۱۷۶/۹ میں نبی ﷺ کے ایک صحابی سے روایت کیا ہے۔ (۳) اپنی سنن میں رقم (۴۳۰۶) پر۔ (۴) معالم السنن ۱۶۸/۶۔

His (The Exalted's) words: {So shall we pay you a tribute on condition that you erect a barrier between us and them?} There are two points here:

First: His (The Exalted's) words: {So shall we pay you a tribute} is an inquiry made with good etiquette (1). "Kharjan" (tribute/tax): i.e., a wage or compensation. It was also recited as: "kharajan" (2). "Al-Kharj" is more specific than "al-kharaj". It is said: Pay the "kharj" of your head (poll tax) and the "kharaj" of your city (land tax). Al-Azhari said (3): "Al-kharaj" applies to tax, to the wealth of "fay" (booty acquired without fighting), to the "jizya" (tribute), and to the produce/crop. "Al-kharaj" is the name for what is taken out of mandatory dues from wealth. While "al-kharj" is the verbal noun (4).

His (The Exalted's) words: {on condition that you erect a barrier between us and them} i.e., a "radm" (embankment/filling). "Al-radm" is what is placed one on top of another until it connects. A "mura'dam" garment means a patched one, as stated by Al-Harawi (5). It is said: I filled (radamtu) the breach, "ardimuha" with a kasra (vowel), meaning I blocked it. "Al-radm" is also the noun, which is "al-sadd" (the barrier) (6).

It was said: "Al-radm" is more profound than "al-sadd", because "al-sadd" is everything that blocks, while "al-radm" is placing thing upon thing, from stones or soil or the like, until a formidable barrier is formed from that. From this is "raddama thawbahu" (he patched his garment), if he patched it with thick patches one above another. From this is the saying of 'Antarah: Have the poets left anything to be patched (mutaraddam)?

i.e., of speech where some parts are mounted upon others (7).

It was recited: "saddan" with a fatha on the "seen". Al-Khalil and Sibawayh said: the damma is the noun, and the fatha is the verbal noun. Al-Kisa'i said: the fatha and damma are two linguistic variants with the same meaning. 'Ikrimah and Abu...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/542. (2) This is the recitation of Hamzah and al-Kisa'i. Al-Sab'ah p. 400, and al-Taysir p. 146. (3) In Tahdhib al-Lughah 7/47 - 55. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/473. (5) In Gharib al-Hadith 3/437 - 438. (6) Al-Sihah (radm), and in it: "tardama thawbuhu". (7) Al-Muharrar al-Wajiz 3/542, and the verse is in the Diwan of 'Antarah p. 15, and its completion is: "Or have you recognized the abode after imagining?"

सूरह अल-कहफ़: आयतें 92 - 98 | 383

अल्लाह का फरमान: {तो क्या हम आपको कुछ कर (टैक्स) दें इस शर्त पर कि आप हमारे और उनके बीच एक दीवार बना दें?} इसमें दो विषय हैं:

पहला: अल्लाह का फरमान: {तो क्या हम आपको कुछ कर (टैक्स) दें} यह शिष्टाचार के तौर पर एक प्रश्न है (1)। "खर्जन" (Kharjan) का अर्थ है: मुआवजा या मज़दूरी। इसे "खराजन" (kharajan) भी पढ़ा गया है (2)। "अल-खर्ज" शब्द "अल-खराज" की तुलना में अधिक विशिष्ट है। कहा जाता है: अपने सिर का "खर्ज" (जजिया) और अपने शहर का "खराज" (भूमि कर) अदा करो। अल-अज़हरी ने कहा (3): "अल-खराज" कर (टैक्स) पर लागू होता है, "फ़य" (बिना युद्ध के प्राप्त धन) पर, "जज़िया" पर और फसल की उपज पर लागू होता है। "खराज" वह नाम है जो धन में से अनिवार्य करों के रूप में निकाला जाता है। और "खर्ज" स्रोत (masdar) है (4)।

और अल्लाह का फरमान: {इस शर्त पर कि आप हमारे और उनके बीच एक दीवार बना दें} यानी: एक "रद्म" (भराव/ढेर)। "रद्म" वह है जिसका कुछ हिस्सा दूसरे पर रखा जाए यहाँ तक कि वह जुड़ जाए। "मुरद्दम" कपड़ा यानी पैबन्द लगा हुआ कपड़ा, यह अल-हरवी ने कहा है (5)। कहा जाता है: मैंने दरार को "रदम" किया, "अरदिमुहा" (कसरह के साथ), यानी मैंने उसे बंद कर दिया। "रद्म" संज्ञा (noun) भी है, और वह "सद्द" (दीवार/बाधा) है (6)।

और कहा गया है: "रद्म", "सद्द" से अधिक प्रभावशाली है, क्योंकि "सद्द" हर वह चीज़ है जिससे कोई चीज़ बंद की जाए, जबकि "रद्म" पत्थर या मिट्टी या ऐसी ही किसी चीज़ को एक के ऊपर एक रखना है, यहाँ तक कि उससे एक अभेद्य अवरोध खड़ा हो जाए। इसी से है "रद्दमा थौबहु", जब वह उस पर एक के ऊपर एक घने पैबन्द लगाता है। और इसी से अंतरह का कथन है: "क्या कवियों ने मरम्मत करने (मुतरद्दम) के लिए कुछ छोड़ा है?"

यानी: ऐसी बात जिसे एक के ऊपर एक सजाया गया हो (7)।

और "सद्दन" को "सीन" पर फतह (ज़बर) के साथ पढ़ा गया है। खलील और सिबवैह ने कहा: "दम्मा" (पेश) संज्ञा है और "फतह" (ज़बर) स्रोत है। अल-किसाई ने कहा: फतह और दम्मा एक ही अर्थ वाली दो बोलियाँ हैं। इकरीमा और अबू...

(1) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 3/542। (2) यह हमज़ा और अल-किसाई का पाठ (क़िराअत) है। अस-सबअह पृ. 400, और अत-तयसीर पृ. 146। (3) तहज़ीब अल-लुग़ह 7/47 - 55 में। (4) इराब अल-कुरआन, अल-नहहास द्वारा 2/473। (5) ग़रीब अल-हदीस 3/437 - 438 में। (6) अस-सिहाह (रद्म), और इसमें है: "तरद्दमा थौबहु"। (7) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 3/542, और यह पद अंतरह के दीवान पृ. 15 में है, और इसकी पूर्णता है: "या क्या आपने कल्पना के बाद घर को पहचान लिया?"

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس کیا ہم آپ کے لیے کچھ خراج (ٹیکس) مقرر کر دیں اس شرط پر کہ آپ ہمارے اور ان کے درمیان ایک دیوار بنا دیں؟} اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس کیا ہم آپ کے لیے کچھ خراج مقرر کر دیں} یہ حسنِ ادب کے طور پر ایک استفہام (سوال) ہے (۱)۔ «خَرْجاً»: یعنی اجرت یا بدلہ۔ اور اسے «خراجاً» بھی پڑھا گیا ہے (۲)۔ «الخرج»، «الخراج» سے زیادہ خاص ہے۔ کہا جاتا ہے: اپنے سر کا «خرج» (جزیہ) اور اپنے شہر کا «خراج» (لینڈ ٹیکس) ادا کرو۔ اور الازہری نے کہا (۳): «الخراج» کا اطلاق ٹیکس پر ہوتا ہے، مالِ فئے پر ہوتا ہے، جزیہ پر ہوتا ہے، اور غلے (پیداوار) پر ہوتا ہے۔ اور «الخراج» اس چیز کا نام ہے جو مالوں میں سے فرائض (واجبات) کے طور پر نکلتی ہے۔ اور «الخرج» مصدر ہے (۴)۔

اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اس شرط پر کہ آپ ہمارے اور ان کے درمیان ایک دیوار بنا دیں} یعنی: «ردم» (بند)۔ اور «الردم» وہ چیز ہے جس کا کچھ حصہ دوسرے پر رکھا جائے یہاں تک کہ وہ جڑ جائے۔ اور «ثوب مردَّم» یعنی پیوند لگا ہوا کپڑا، یہ الہروی نے کہا ہے (۵)۔ کہا جاتا ہے: «رَدَمْتُ الثُّلْمة أردمها» (سین کے نیچے کسرہ کے ساتھ)، یعنی میں نے شگاف کو بند کر دیا۔ اور «الردم» اسم بھی ہے، اور وہ «السَّدُّ» (دیوار) ہے (۶)۔

اور کہا گیا ہے: «الردم»، «السد» سے زیادہ بلیغ ہے، کیونکہ «السد» ہر وہ چیز ہے جس سے بند کیا جائے، اور «الردم» پتھر یا مٹی یا اس جیسی چیز کو ایک کے اوپر ایک رکھنا ہے، یہاں تک کہ اس سے ایک مضبوط رکاوٹ کھڑی ہو جائے۔ اسی سے ہے «ردَّم ثوبه»، جب وہ اس پر ایک کے اوپر ایک گھنے پیوند لگاتا ہے۔ اور اسی سے عنترہ کا قول ہے: هل غادر الشعراء من مُتَرَدَّمِ

یعنی: ایسی بات سے جس کا کچھ حصہ دوسرے پر چڑھایا گیا ہو (۷)۔

اور «سَدًّا» کو سین پر فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا گیا ہے، پس خلیل اور سیبویہ نے کہا: ضمہ (پیش) اسم ہے، اور فتحہ مصدر ہے۔ اور الکسائی نے کہا: فتحہ اور ضمہ ایک ہی معنی کی دو لغتیں (بولیاں) ہیں۔ اور عکرمہ اور ابو...

---

(۱) المحرر الوجیز ۳/ ۵۴۲ . (۲) یہ حمزہ اور الکسائی کی قرات ہے۔ السبعة ص ۴۰۰ ، والتیسیر ص ١٤٦ . (۳) تهذیب اللغة ۷/ ٤٧ - ٥٥ میں . (۴) إعراب القرآن للنحاس ۲/ ٤٧٣ . (۵) غریب الحدیث ۳/ ٤٣٧ - ٤٣٨ میں . (۶) الصحاح (ردم)، اور اس میں ہے: تردَّم ثوبه. (۷) المحرر الوجیز ۳/ ۵۴۲ ، اور یہ شعر دیوانِ عنترہ ص ۱۵ میں ہے، اور اس کا تکملہ ہے: أم هل عرفت الدار بعد توهم

Amr ibn al-Ala and Abu Ubaida(1) said: Whatever is of God's creation in which no one participates with action is with a damma (sudd), and whatever is of human making is with a fatha (sadd). It is necessary for the people of this saying to read "saddan" with a fatha, and before it "bayna al-saddayn" with a damma, which is the reading of Hamza and al-Kisa'i(2). Abu Hatim reported from Ibn Abbas and Ikrimah the opposite of what Abu Ubaida said. Ibn Abi Ishaq said: What your eyes see is "sudd", with a damma, and what you do not see is "sadd", with a fatha.

The second [point]: In this verse there is evidence for the taking of prisons, and the imprisonment of the people of corruption in them, and preventing them from acting as they wish, and they are not left to what they are upon, but rather they are pained with beating and imprisoned or guaranteed and released as Umar (may Allah be pleased with him) did.

His statement, the Almighty: {He said: "That in which my Lord has established me is better"} contains two issues: The first: His statement, the Almighty: {He said: "That in which my Lord has established me is better"} The meaning: Dhul-Qarnayn said to them: What God Almighty has bestowed upon me of power and dominion is better than your tribute and your wealth, but help me with the strength of bodies, meaning: with men and work from you with bodies(3), and the tools with which I build the mound, which is the dam. This is support from God Almighty for Dhul-Qarnayn in this dialogue, for if the people had collected a tribute for him, no one would have helped him and they would have left him to the construction, and their assistance with themselves is more beautiful and faster in completing this work, and perhaps what they mentioned to him exceeded the tribute.

Ibn Kathir alone read: "ma makkannani" with two 'nuns', and the rest read: "ma makkanni fihi rabbi"(4). The second: In this verse there is evidence that it is obligatory for the King to protect the creation in...

---

(1) In Majaz al-Qur'an 1/414, and Ibn Atiyya transmitted it from him in al-Muharrar al-Wajiz 3/541 and what precedes it from him, and Hamza and al-Kisa'i read with fatha. Al-Sab'a p. 399, and al-Taysir p. 146. (2) Al-Sab'a p. 399, and al-Taysir p. 145, and Hujjat al-Qira'at for al-Farisi 5/171, and the speech is from al-Muharrar al-Wajiz 3/541 and beyond from it as well. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/542. (4) Al-Sab'a p. 400, and al-Taysir p. 146.

384 सूरह अल-कहफ: आयतें 92 - 98

अम्र इब्न अल-अला और अबू उबैदा(1) ने कहा: जो कुछ भी अल्लाह की रचना है जिसमें किसी का कोई हस्तक्षेप नहीं है, वह दम्मा (सुल) के साथ है, और जो कुछ इंसानी बनावट है, वह फतह (सद्द) के साथ है। इस बात को मानने वालों के लिए आवश्यक है कि वे "सद्दन" को फतह के साथ और उससे पहले "बैना अस-सद्दैन" को दम्मा के साथ पढ़ें, जो हमज़ा और अल-किसाई(2) का पाठ है। अबू हातिम ने इब्न अब्बास और इक्रिमा से अबू उबैदा की बात के विपरीत रिपोर्ट किया। इब्न अबी इसहाक ने कहा: जो तुम्हारी आँखें देखती हैं वह "सुल" है, दम्मा के साथ, और जो तुम नहीं देखते वह "सद्द" है, फतह के साथ।

दूसरा [बिंदु]: इस आयत में जेलों के निर्माण, और उनमें भ्रष्ट लोगों को कैद करने, और उन्हें अपनी मर्जी के मुताबिक काम करने से रोकने का प्रमाण है, और उन्हें उनकी स्थिति पर नहीं छोड़ा जाता, बल्कि उन्हें पिटाई का दर्द दिया जाता है और कैद किया जाता है या ज़मानत पर छोड़ा जाता है जैसा कि उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने किया था।

अल्लाह तआला का कथन: {उसने कहा: "जिसमें मेरे रब ने मुझे शक्ति दी है, वह बेहतर है"} इसमें दो विषय हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {उसने कहा: "जिसमें मेरे रब ने मुझे शक्ति दी है, वह बेहतर है"} इसका अर्थ: ज़ुल-क़रनैन ने उनसे कहा: अल्लाह तआला ने मुझे जो शक्ति और राज्य प्रदान किया है वह तुम्हारे कर और तुम्हारे धन से बेहतर है, लेकिन तुम शारीरिक शक्ति से मेरी मदद करो, यानी: तुम्हारी ओर से पुरुषों और शारीरिक काम के साथ(3), और उन उपकरणों के साथ जिनसे मैं यह टीला बनाऊं जो कि बांध (सद्द) है। इस संवाद में ज़ुल-क़रनैन के लिए अल्लाह तआला की ओर से यह एक समर्थन है, क्योंकि यदि लोग उसके लिए कर इकट्ठा करते, तो कोई उसकी मदद नहीं करता और वे उसे निर्माण के काम पर छोड़ देते, और उनका स्वयं मदद करना अधिक सुंदर है और इस काम को पूरा करने में तेज़ है, और शायद जो उन्होंने उसे बताया वह कर से अधिक था।

इब्न कसीर ने अकेले "मा मक्कनी" (दो 'नुन' के साथ) पढ़ा, और बाकी सभी ने "मा मक्कन्नी फ़ीहि रब्बी"(4) पढ़ा। दूसरा: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि राजा पर अनिवार्य है कि वह सृष्टि की सुरक्षा के लिए...

---

(1) मजाज़ अल-क़ुरआन 1/414 में, और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/541 और उससे पहले के अंशों में इसे उनसे उद्धृत किया, और हमज़ा और अल-किसाई ने फतह के साथ पढ़ा।

अल-सबआ पृष्ठ 399, और अत-तयसीर पृष्ठ 146। (2) अल-सबआ पृष्ठ 399, और अत-तयसीर पृष्ठ 145, और अल-फारिसी की हुज्जत अल-क़िरात 5/171, और यह अंश अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/541 और उसके बाद से भी है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/542। (4) अल-सबआ पृष्ठ 400, और अत-तयसीर पृष्ठ 146।

۳۸۴ سورہ الکہف: آیات ۹۲ - ۹۸

عمرو بن العلاء اور ابو عبیدہ(۱) نے کہا: اللہ کی وہ مخلوق جس میں کسی کا کوئی عمل شامل نہیں ہے، وہ پیش (ضم) کے ساتھ ہے، اور جو انسانوں کی بنائی ہوئی ہے، وہ زبر (فتح) کے ساتھ ہے۔ اس قول کے ماننے والوں کے لیے ضروری ہے کہ وہ "سَدّاً" کو زبر کے ساتھ اور اس سے پہلے "بین السَّدَّین" کو پیش کے ساتھ پڑھیں، جو حمزہ اور کسائی(۲) کی قرآت ہے۔ ابو حاتم نے ابن عباس اور عکرمہ سے ابو عبیدہ کی بات کے برعکس روایت کی ہے۔ ابن ابی اسحاق نے کہا: جو تمہاری آنکھیں دیکھیں وہ "سُد" ہے، پیش کے ساتھ، اور جسے تم نہ دیکھو وہ "سَد" ہے، زبر کے ساتھ۔

دوسرا [نکتہ]: اس آیت میں جیل بنانے، اور اس میں فسادی لوگوں کو قید کرنے، اور انہیں ان کی مرضی کے مطابق کام کرنے سے روکنے کی دلیل ہے، اور انہیں ان کے حال پر نہیں چھوڑا جاتا، بلکہ انہیں مار کا درد دیا جاتا ہے اور قید کیا جاتا ہے یا ضمانت پر چھوڑ دیا جاتا ہے جیسا کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے کیا تھا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قَالَ مَا مَكَّنِّي فِيهِ رَبِّي خَيْرٌ﴾ (اس نے کہا: جس میں میرے رب نے مجھے قدرت دی ہے وہ بہتر ہے) اس میں دو مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قَالَ مَا مَكَّنِّي فِيهِ رَبِّي خَيْرٌ﴾ مطلب: ذوالقرنین نے ان سے کہا: اللہ تعالیٰ نے مجھے جو قدرت اور بادشاہت عطا فرمائی ہے وہ تمہارے ٹیکس اور تمہارے مال سے بہتر ہے، لیکن تم میری جسمانی قوت سے مدد کرو، یعنی: تمہارے مردوں اور جسمانی کام سے(۳)، اور ان اوزاروں سے جن کے ذریعے میں یہ بند بناؤں، جو کہ سد ہے۔ اور یہ اس گفتگو میں ذوالقرنین کے لیے اللہ تعالیٰ کی طرف سے تائید ہے، کیونکہ اگر لوگ اس کے لیے ٹیکس جمع کرتے تو کوئی اس کی مدد نہ کرتا اور وہ اسے تعمیر پر چھوڑ

دیتے، اور ان کا خود مدد کرنا زیادہ خوبصورت اور اس کام کی تکمیل میں تیز تر ہے، اور شاید جو انہوں نے اسے بتایا وہ ٹیکس سے بڑھ کر تھا۔

اور اکیلے ابن کثیر نے "مَا مَكَّنَنِي" دو 'نون' کے ساتھ پڑھا، اور باقی سب نے "مَا مَكَّنِّي فِيهِ رَبِّي" پڑھا(۴)۔ دوسرا: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ بادشاہ پر فرض ہے کہ وہ مخلوق کی حفاظت کے لیے...

---

(۱) مجاز القرآن ۱/۴۱۴ میں، اور ابن عطیہ نے اسے المحرر الوجیز ۳/۵۴۱ اور اس سے پہلے کے حصوں میں ان سے نقل کیا ہے، اور حمزہ اور کسائی نے زبر کے ساتھ پڑھا ہے۔ السبعہ ص ۳۹۹، اور التیسیر ص ۱۴۶۔ (۲) السبعہ ص ۳۹۹، اور التیسیر ص ۱۴۵، اور حجۃ القراءات للفارسی ۵/۱۷۱، اور یہ عبارت المحرر الوجیز ۳/۵۴۱ اور اس کے بعد سے بھی ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳/۵۴۲۔ (۴) السبعہ ص ۴۰۰، اور التیسیر ص ۱۴۶۔

Surah Al-Kahf: Verses 92 - 98 385

Preserving their unity, closing their gaps, and repairing their frontiers from their wealth that returns to them, and their rights that their treasurers collect under his hand and supervision. Even if those rights were consumed and the supplies were exhausted, it would be incumbent upon them to compensate for that from their wealth, and upon him to look after them well, based on three conditions: First: That he does not keep anything for himself over them. Second: That he starts with the needy and helps them. Third: That he treats them equally in giving according to their status. If, after this, the wealth is exhausted and they are left empty-handed, and events bring forth something, they should offer themselves before their wealth. If that is not sufficient, then their wealth is taken from them based on assessment and spent with management. This is Dhul-Qarnayn: when they offered him money to stop what they feared from the aggression of Yajuj and Majuj, he said: "I do not need it, I only need you. So help me with strength," meaning: serve with your persons with me, for I have the funds and you have the men. He saw that money would not suffice them, for if he took it as a fee, it would decrease what he needed, and the payment would fall back on them, so volunteering physical service was better. The rule of the matter is that no one's wealth is permissible except for a necessity that arises, so that wealth is taken openly, not secretly, and spent with justice, not favoritism, and by the opinion of the community, not by autocratic rule. And Allah is the Granter of success to what is right (1). His saying: "Bring me blocks of iron" means: give me pieces of iron and hand them to me. He commanded them to move the tools, and all of this is only a request for a gift that is not in the sense of a donation, but rather it is a request for delivery; because it is linked to his saying: that he does not take tribute from them, so nothing remained except the request for delivery and physical labor (2).

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1236. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/543.

सूरह अल-कहफ़: आयत 92 - 98 385

उनकी एकता की रक्षा करना, उनके अंतराल को भरना, और उनकी सीमाओं की मरम्मत करना, उनके उस धन से जो उन्हें वापस मिलता है, और उनके अधिकार जिन्हें उनके खजांची उसके हाथ और देखरेख में जमा करते हैं। यहाँ तक कि यदि उन अधिकारों का उपभोग कर लिया गया और आपूर्तियाँ समाप्त हो गईं, तो उन पर अपने धन से उसकी भरपाई करना अनिवार्य होगा, और उस पर उनकी अच्छी तरह देखभाल करना अनिवार्य होगा, जो तीन शर्तों पर आधारित है: पहला: कि वह उन पर किसी भी चीज़ के लिए खुद को प्राथमिकता न दे। दूसरा: कि वह ज़रूरतमंदों से शुरू करे और उनकी मदद करे। तीसरा: कि वह उनके बीच उनके पदों के अनुसार देने में समानता बरते। यदि इसके बाद, यह [धन] समाप्त हो जाता है और वे खाली हाथ रह जाते हैं, और घटनाएँ कुछ सामने लाती हैं, तो उन्हें अपने धन से पहले खुद को समर्पित करना चाहिए। यदि वह पर्याप्त नहीं है, तो उनका धन मूल्यांकन के आधार पर उनसे लिया जाता है और प्रबंधन के साथ खर्च किया जाता है। यह धुल-क़रनैन है: जब उन्होंने उसे याजूज और माजूज के आक्रमण से जिसे वे डरते थे, रोकने के लिए धन की पेशकश की, तो उसने कहा: "मुझे इसकी आवश्यकता नहीं है, मुझे केवल तुम्हारी आवश्यकता है। तो शक्ति के साथ मेरी सहायता करो," जिसका अर्थ है: मेरे साथ अपने व्यक्तियों के साथ सेवा करो, क्योंकि मेरे पास धन है और तुम्हारे पास पुरुष हैं। उसने देखा कि धन उनके लिए पर्याप्त नहीं होगा, क्योंकि यदि वह इसे शुल्क के रूप में लेता है, तो यह उसकी आवश्यकता को कम कर देगा, और भुगतान उन पर वापस आ जाएगा, इसलिए शारीरिक सेवा के लिए स्वेच्छा से आगे आना बेहतर था। मामले का नियम यह है कि किसी का भी धन तब तक जायज नहीं है जब तक कि कोई आवश्यकता उत्पन्न न हो, इसलिए वह धन गुप्त रूप से नहीं बल्कि खुले तौर पर लिया जाता है, और पक्षपात से नहीं बल्कि न्याय के साथ खर्च किया जाता है, और निरंकुश शासन द्वारा नहीं बल्कि समुदाय की राय से। और अल्लाह ही सही कार्य के लिए सफलता प्रदान करने वाला है (1)। अल्लाह का कथन: "मेरे पास लोहे के टुकड़े लाओ" का अर्थ है: मुझे लोहे के टुकड़े दो और उन्हें मुझे सौंप दो। उसने उन्हें औजारों को स्थानांतरित करने का आदेश दिया, और यह सब केवल एक उपहार का अनुरोध है जो दान के अर्थ में नहीं है, बल्कि यह सौंपने का अनुरोध है; क्योंकि यह उसके इस कथन से जुड़ा है: कि वह उनसे कर (खराज) नहीं लेता है, इसलिए सौंपने के अनुरोध और शारीरिक श्रम के अलावा कुछ भी शेष नहीं बचा (2)।

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1236। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/543।

سورہ الکہف: آیات ۹۲ - ۹۸ ۳۸۵

ان کے اتحاد کی حفاظت کرنا، ان کے خلا کو پُر کرنا، اور ان کی سرحدوں کی اصلاح کرنا، ان کے اس مال سے جو ان کی طرف لوٹتا ہے، اور ان کے حقوق جو ان کے خزانچی اس کے ہاتھ اور نگرانی میں جمع کرتے ہیں۔ یہاں تک کہ اگر وہ حقوق استعمال ہو جائیں اور رسد ختم ہو جائے، تو ان پر اپنے مال سے اس کی تلافی کرنا لازم ہو گا، اور اس پر ان کی اچھی طرح دیکھ بھال کرنا لازم ہو گا، اور یہ تین شرائط کے ساتھ ہے: پہلی: یہ کہ وہ ان پر کسی چیز میں خود کو ترجیح نہ دے۔ دوسری: یہ کہ وہ ضرورت مندوں سے شروع کرے اور ان کی مدد کرے۔ تیسری: یہ کہ وہ ان کے درمیان ان کے مراتب کے مطابق عطا میں برابری کرے، پس اگر اس کے بعد مال ختم ہو جائے اور وہ خالی ہاتھ رہ جائیں، اور حالات کوئی نیا معاملہ پیش کر دیں، تو وہ اپنے مال سے پہلے اپنی جانیں پیش کریں۔ اگر وہ کافی نہ ہو تو ان کا مال اندازے کے مطابق ان سے لیا جائے گا، اور تدبیر کے ساتھ خرچ کیا جائے گا۔ یہ ذوالقرنین ہیں: جب انہوں نے اسے یاجوج و ماجوج کے حملے سے، جس سے وہ ڈرتے تھے، روکنے کے لیے مال کی پیشکش کی، تو انہوں نے کہا: "مجھے اس کی ضرورت نہیں ہے، بلکہ مجھے تمہاری ضرورت ہے، پس طاقت کے ساتھ میری مدد کرو" یعنی: تم میرے ساتھ اپنی جانوں سے خدمت کرو، کیونکہ مال میرے پاس ہے اور مرد تمہارے پاس ہیں۔ اور انہوں نے دیکھا کہ مال ان کے کام نہیں آئے گا، کیونکہ اگر وہ اسے بطور اجرت لیتے تو اس سے ان کی ضرورت میں کمی آتی، اور اجرت کا بوجھ ان پر واپس آتا، اس لیے جسمانی خدمت کے لیے رضاکارانہ طور پر کام کرنا بہتر تھا۔ معاملے کا ضابطہ یہ ہے کہ کسی کا مال حلال نہیں ہے سوائے اس ضرورت کے جو پیش آئے، پس وہ مال چھپا کر نہیں بلکہ اعلانیہ لیا جاتا ہے، اور جانبداری سے نہیں بلکہ انصاف کے ساتھ خرچ کیا جاتا ہے، اور استبداد کے بجائے

جماعت کی رائے سے، اور اللہ ہی حق کی توفیق دینے والا ہے (۱)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: "میرے پاس لوہے کے ٹکڑے لاؤ" یعنی: مجھے لوہے کے ٹکڑے دو اور وہ مجھے تھما دو۔ انہوں نے انہیں آلات منتقل کرنے کا حکم دیا، اور یہ سب محض اس عطیہ کی طلب ہے جو ہبہ کے معنی میں نہیں ہے، بلکہ یہ صرف تھمانے (حوالے کرنے) کی طلب ہے؛ کیونکہ یہ ان کے اس قول سے جڑا ہوا ہے: کہ وہ ان سے خراج نہیں لیتے، تو تھمانے اور جسمانی کاموں کی طلب کے سوا کچھ باقی نہیں بچا (۲)۔

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۱۲۳۶/۳۔ (۲) المحرر الوجیز ۵۴۳/۳۔

386 Surah Al-Kahf: Verses 92 - 98 And "Zubar al-Hadid": pieces of iron. The origin of the word is "gathering" or "meeting," and from it comes: "Zubrat al-Asad" (the lion's mane); because of the hair gathered on its shoulders. And "Zabartu al-Kitab," meaning: I wrote it and gathered its letters (1). Abu Bakr and Al-Mufaddal recited: "Radman ituni" (2) from "Ityan," which means coming, i.e., "Bring me pieces of iron." When the preposition was dropped, the verb became transitive, similar to the poet's saying: I commanded you [to do] good... The preposition was omitted, so the verb governed the noun directly (3). The majority recited: "Zubar" with a fatha on the [letter] 'ba'. Al-Hasan recited it with a damma. All of these are plural forms of "Zubrah," which is a large piece of it (4). The Almighty's saying: {Until when he had leveled} means: the construction, so it was omitted because the context strongly implies it. {between the two mountain-sides} Abu Ubaidah said (5): They are the two sides of the mountain, and they were named so because of their "tasaduf," i.e., their meeting. Al-Harawi (6) and Ibn Abbas (7) said [the same], as if one turns away from the other, from "suduf" (averting). The poet said: Both mountain-sides are pierced by its radiance, glowing like a lamp in the darkness (8) A high building is called "sadaf," in likeness to the side of a mountain. And in the Hadith: "When he passed by..."

---

(1) Tahdhib al-Lughah 13/ 196-198, and al-Sihah (z-b-r). (2) Abu Bakr's recitation in "Al-Sab'ah" p. 401, and "Al-Taysir" p. 146. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/ 543, and the verse is by Amr bin Ma'dikarib, in his Diwan p. 35, and previously mentioned in 4/ 123 in its entirety: I commanded you [to do] good, so do what I commanded, for I have left you with wealth and property. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/ 543, and the recitation is in "Al-Bahr al-Muhit" 6/ 164. (5) In "Majaz al-Qur'an" 1/ 414. (6) In manuscripts (z), (d), and (f): "Al-Zuhri", and what is established is from (zh) and "Zad al-Masir" 5/ 193, and the discussion is in "Tahdhib al-Lughah" 12/ 146. (7) Reported from him by al-Tabari 15/ 406. (8) "Al-Nukat wa al-Uyun" 3/ 343, and attributed it to Amr bin Shash.

पृष्ठ 386 सूरह अल-कहफ़: आयत 92 - 98 और "ज़ुबर अल-हदीद": लोहे के टुकड़े। शब्द का मूल अर्थ "इकट्ठा करना" है, और इसी से बना है: "ज़ुब्रत अल-असद" (शेर की अयाल); क्योंकि उसके कंधों पर बाल इकट्ठे होते हैं। और "ज़बर्तु अल-किताब," अर्थात: मैंने इसे लिखा और इसके अक्षरों को इकट्ठा किया (1)। अबू बक्र और अल-मुफद्दल ने पढ़ा: "रदमन ईतूनी" (2) 'ईत्यान' से, जिसका अर्थ है आना, यानी: "मेरे पास लोहे के टुकड़े लाओ।" जब पूर्वसर्ग (preposition) हट गया, तो क्रिया प्रत्यक्ष कर्म लेने लगी, जैसा कि कवि का कथन है: मैंने तुम्हें भलाई [करने] का आदेश दिया... पूर्वसर्ग हटा दिया गया तो क्रिया ने प्रत्यक्ष रूप से संज्ञा को प्रभावित किया (3)। बहुसंख्यकों (जमहूर) ने 'बा' पर ज़बर (फथा) के साथ "ज़ुबर" पढ़ा। अल-हसन ने इसे पेश (धम्मा) के साथ पढ़ा। ये सभी "ज़ुब्राह" के बहुवचन रूप हैं, जिसका अर्थ है उसका एक बड़ा टुकड़ा (4)। अल्लाह का फरमान: {यहाँ तक कि जब उसने बराबर कर दिया} का अर्थ है: निर्माण, इसलिए इसे छोड़ दिया गया क्योंकि संदर्भ से यह स्पष्ट है। {दोनों पहाड़ों के बीच} अबू उबैदाह ने कहा (5): वे पहाड़ के दो किनारे हैं, और उनका नाम इसलिए रखा गया क्योंकि वे "तसादुफ" करते हैं, अर्थात मिलते हैं। अल-हरवी (6) और इब्न अब्बास (7) ने भी यही कहा, मानो एक दूसरे से विमुख हो रहा हो, "सुदुफ" (मुड़ने) से। कवि ने कहा: दोनों पहाड़ के किनारे इसकी चमक से छिद गए हैं, जो अंधेरे में एक दीपक की तरह चमक रहे हैं (8) ऊंची इमारत को "सदफ" कहा जाता है, पहाड़ के किनारे से समानता के कारण। और हदीस में है: "जब वह पास से गुजरे..."

---

(1) तहज़ीब अल-लुग़ाह 13/ 196 - 198, और अल-सिहाह (ज़-ब-र)। (2) 'अल-सबअ' में अबू बक्र का पाठ पृ. 401, और 'अल-तयसीर' पृ. 146। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/ 543, और यह शेर अम्र बिन मादीकरीब का है, जो उनके दीवान पृ. 35 में है, और पहले 4/ 123 में पूर्ण रूप से आ चुका है: मैंने तुम्हें भलाई का आदेश दिया, तो वही करो जिसका मैंने आदेश दिया, क्योंकि मैंने तुम्हें धन और संपत्ति के साथ छोड़ा है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/ 543, और यह पाठ 'अल-बहर अल-मुहीत' 6/ 164 में है। (5) मजाज़ अल-क़ुरआन 1/ 414 में। (6) (ज़), (द) और (फ़) प्रतियों में: "अल-ज़ुहरी", और जो स्थापित है वह (ज़ह) से है और 'ज़ाद अल-मसीर' 5/ 193, और चर्चा 'तहज़ीब अल-लुग़ाह' 12/ 146 में है। (7) इसे अल-तबरी 15/ 406 द्वारा उद्धृत किया गया है। (8) अल-नुकात वल-उयून 3/ 343 और इसे अम्र बिन शाश से जोड़ा गया है।

صفحہ 386 سورۃ الکہف: آیات 92 - 98 اور «زُبَرَ الْحَدِيدِ»: لوہے کے ٹکڑے۔ اس لفظ کی اصل 'اجتماع' (اکٹھا ہونا) ہے، اسی سے 'زُبْرَة الأسد' (شیر کے کندھوں کے بال) ہے؛ اس وجہ سے کہ اس کے کندھوں پر بال جمع ہوتے ہیں۔ اور 'زبرتُ الكتاب' یعنی: میں نے اسے لکھا اور اس کے حروف کو جمع کیا (1)۔ ابوبکر اور مفضل نے 'ردماً ایتونی' (2) پڑھا، 'اتیان' سے جس کا معنی 'آنا' ہے، یعنی: میرے پاس لوہے کے ٹکڑے لاؤ۔ پس جب حرفِ جار حذف ہو گیا تو فعل براہِ راست مفعول لینے لگا، جیسا کہ شاعر کا قول ہے: أَمَرْتُكَ الخيرَ ... (میں نے تمہیں خیر کا حکم دیا...) حرفِ جار حذف کر دیا گیا تو فعل نے اسم کو نصب دے دیا (3)۔ جمہور نے 'با' पर فتحہ (زبر) کے ساتھ 'زُبَرَ' پڑھا۔ حسن نے اسے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا۔ اور یہ سب 'زُبْرَة' کی جمع ہیں، جس کا معنی اس کا بڑا ٹکڑا ہے (4)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {حتىٰ اذا ساوىٰ} (یہاں تک کہ जब اس نے برابر کر دیا) یعنی: تعمیر کو، پس کلام میں قرینہ ہونے کی وجہ سے اسے حذف کر دیا گیا۔ {بين الصدفين} (دو پہاڑوں کے درمیان) ابو عبیدہ نے کہا (5): وہ پہاڑ کی دو جانبیں ہیں، اور ان کا یہ نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ وہ 'تصادف' کرتے ہیں یعنی ایک دوسرے سے ملتے ہیں۔ ہروی (6) اور ابن عباس (7) نے بھی یہی کہا، گویا ایک دوسرے سے پہلو تہی کرتا ہے، 'صدوف' (منہ پھیرنے) سےا شاعر نے کہا: "دونوں پہاڑوں کے پہلوؤں کو اس کی روشنی چھیدتی ہے، جو اندھیرے میں چراغ کی مانند روشن ہے" (8) اونچی عمارت کو بھی پہاڑ کے پہلو سے مشابہت کی وجہ سے 'صدف' کہا جاتا ہے۔ اور حدیث میں ہے: "جب وہ گزرتے..."

---

(1) تہذیب اللغۃ 13/ 196 - 198، اور الصحاح (زبر)۔ (2) السبعۃ میں ابوبکر کی قرأت ص 401، اور التیسیر ص 146۔ (3) المحرر الوجیز 3/ 543، اور یہ شعر عمرو بن معدیکرب کا ہے جو ان کے دیوان ص 35 میں ہے، اور پیچھے 4/ 123 میں مکمل گزر چکا ہے: "میں نے تمہیں

خیر کا حکم دیا، پس وہی کرو جس کا میں نے حکم دیا، کیونکہ میں نے تمہیں مال و متاع کے ساتھ چھوڑا ہے۔" (4) المحرر الوجیز 3/ 543، اور یہ قرأت البحر المحیط 6/ 164 میں ہے۔ (5) مجاز القرآن 1/ 414 میں۔ (6) (ز)، (د) اور (ف) کے نسخوں میں 'الزہری' ہے، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (ظ) سے ہے اور زاد المسیر 5/ 193، اور کلام تہذیب اللغۃ 12/ 146 میں ہے۔ (7) اسے طبری 15/ 406 نے روایت کیا ہے۔ (8) النکت والعیون 3/ 343 اور اسے عمرو بن شاش کی طرف منسوب کیا ہے۔

Surah Al-Kahf: Verses 92 - 98 387

...with a slanting 'Sadaf' (side of a mountain), he quickened his pace. Abu Ubaid (1) said: 'Al-Sadaf' and 'Al-Hadaf' refer to any great, elevated structure. Ibn Atiyyah said: 'Al-Sadafan' refers to two mountains facing each other (2). It is not said for one as 'Sadaf', but rather 'Sadafan' is said for two, because one 'besets' (yusadif) the other. Nafi', Hamzah, and Al-Kisa'i recited it as "Al-Sadafayn" with a fatha on the 'Sad', doubling it, and a fatha on the 'Dal'. This was the recitation of Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) and Umar ibn Abd al-Aziz, and it is the choice of Abu Ubaidah because it is the most famous linguistic form. Ibn Kathir, Ibn Amir, and Abu Amr recited it as "Al-Sudufayn" with a damma on both the 'Sad' and the 'Dal'. Asim, in the narration of Abu Bakr, recited it as "Al-Sudfayn" with a damma on the 'Sad' and a sukun on the 'Dal', similar to 'Al-Jurf' and 'Al-Juruf', which is a simplification. Ibn al-Majishun recited it with a fatha on the 'Sad' and a damma on the 'Dal'. Qatadah recited it as "between the Al-Sadfayn" with a fatha on the 'Sad' and a sukun on the 'Dal'. All of these carry the same meaning, referring to two facing mountains (3).

The Almighty's saying: {He said, "Blow!"} until the end of the verse, meaning: onto the blocks of iron with bellows. This was because he would order a layer of blocks and stones to be placed, then firewood and charcoal would be lit over them with bellows until they became hot. When iron is heated, it becomes like fire. That is what is meant by the Almighty's saying: {Until, when he had made it [like] fire}. Then molten copper, or lead, or iron—depending on the disagreement over the meaning of 'qitr'—would be brought and poured over that arranged layer. Once it unified, strengthened, and the parts stuck together, he would start placing another layer, until the work was completed and became a solid mountain (4). Qatadah said: It is like a striped cloak (al-burd al-muhabbar), with black stripes and red stripes (5). It is narrated that a man came to the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) and said: "O Messenger of Allah! I have seen the barrier of Yajuj..."

(1) In 'Gharib al-Hadith' 1/77-78, and what precedes it is from it. The hadith was cited by Ibn al-Athir in 'Al-Nihayah' (Sadaf). (2) 'Al-Tanawuh' means facing each other. 'Al-Qamus' (nwh), and the speech is from 'Al-Muharrar al-Wajiz' 3/543 onwards. (3) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 3/543, see also 'Majaz al-Quran' 1/414, 'Al-Sab'ah' p. 401, 'Al-Taysir' p. 146, and 'Zad al-Masir' 5/192-193. (4) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 3/543. (5) 'Al-Wasit' 3/168, and 'Tafsir al-Baghawi' 3/182.

सूरह अल-कहफ़: आयत 92 - 98 387

झुकी हुई 'सदाफ' (पहाड़ का हिस्सा) के साथ, उसने अपनी चाल तेज़ कर दी। अबू उबैद (1) ने कहा: 'अल-सदाफ' और 'अल-हदाफ' का अर्थ है कोई भी बड़ी, ऊँची संरचना। इब्न अतिय्याह ने कहा: 'अल-सदाफ़ान' का अर्थ है एक-दूसरे के सामने दो पहाड़ (2)। एक के लिए 'सदाफ़' नहीं कहा जाता है, बल्कि दो के लिए 'सदाफ़ान' कहा जाता है, क्योंकि एक दूसरे के'सामने' (युसादिफ) होता है। नाफी, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे "अल-सदाफैन" पढ़ा है, जिसमें 'साद' पर ज़बर है और वह तशदीद के साथ है और 'दाल' पर भी ज़बर है। यह उमर इब्न अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) और उमर इब्न अब्दुल अज़ीज़ का पाठ था, और यह अबू उबैदाह की पसंद है क्योंकि यह सबसे प्रसिद्ध भाषाई रूप है। इब्न कसीर, इब्न आमिर और अबू अम्र ने इसे "अल-सुदुफैन" पढ़ा, 'साद' और 'दाल' दोनों पर पेश के साथ। असीम ने अबू बक्र के वर्णन में इसे "अल-सुदफैन" पढ़ा, 'साद' पर पेश और 'दाल' पर सुकून के साथ, जैसे 'अल-जुर्फ और 'अल-जुरुफ़', जो एक सरलीकरण है। इब्न अल-माजीशून ने 'साद' पर ज़बर और 'दाल' पर पेश के साथ पढ़ा। क़तादाह ने इसे "अल-सदाफ़ैन के बीच" पढ़ा, जिसमें 'साद' पर ज़बर और 'दाल' पर सुकून है। इन सभी का एक ही अर्थ है, यानी एक-दूसरे के सामने वाले दो पहाड़ (3)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {उसने कहा, "फूंक मारो!"} आयत के अंत तक, यानी: धौंकनी के साथ लोहे के टुकड़ों पर। ऐसा इसलिए था क्योंकि वह लोहे के टुकड़ों और पत्थरों की एक परत बिछाने का आदेश देते थे, फिर उन पर धौंकनी के साथ लकड़ी और कोयला जलाया जाता था जब तक कि वे गर्म न हो जाएं। जब लोहे को गरमाया जाता है, तो वह आग की तरह हो जाता है। अल्लाह के इस फ़रमान का यही अर्थ है: {यहाँ तक कि जब उसने उसे आग [के समान] बना दिया}। फिर पिघला हुआ तांबा, या सीसा, या लोहा—'क़ित्र' के अर्थ पर मतभेद के अनुसार—लाया जाता और उस व्यवस्थित परत पर डाला जाता था। जब वह जुड़ जाता, मज़बूत हो जाता और हिस्से एक-दूसरे से चिपक जाते, तो वे दूसरी परत लगाना शुरू करते, यहाँ तक कि काम पूरा हो गया और वह एक ठोस पहाड़ बन गया (4)। क़तादाह ने कहा: यह एक धारीदार चादर (अल-बुर्द अल-मुहब्बर) की तरह है, जिसमें काली धारियाँ और लाल धारियाँ हैं (5)। रिवायत है कि एक व्यक्ति अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आया और कहा: "हे अल्लाह के रसूल! मैंने याजूज की दीवार देखी है..."

(1) 'ग़रीब अल-हदीस' 1/77-78 में, और इससे पहले का हिस्सा उसी से है। हदीस को इब्न अल-असीर ने 'अल-निहाया' (सदाफ) में उद्धृत किया है। (2) 'अल-तनावुह' का अर्थ है आमने-सामने होना। 'अल-कामूस' (नूह), और यह कथन 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/543 और उसके बाद से है। (3) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/543, 'मजाज़ अल-कुरान' 1/414, 'अल-सबआह' पृष्ठ 401, 'अल-तयसीर' पृष्ठ 146, और 'ज़ाद अल-मसीर' 5/192-193 भी देखें। (4) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 3/543। (5) 'अल-वसीत' 3/168, और 'तफ़सीर अल-बग़वी' 3/182।

سورہ الکہف: آیات 92 - 98 387

مائل صدف کے ساتھ اس نے رفتار تیز کر دی۔ ابو عبید (1) نے کہا: 'الصدف' اور 'الھدف' ہر عظیم اور بلند عمارت کو کہتے ہیں۔ ابن عطیہ نے کہا: 'الصدفان' دو آمنے سامنے پہاڑوں کو کہتے ہیں (2)۔ ایک کے لیے 'صدف' نہیں کہا جاتا بلکہ دو کے لیے 'صدفان' کہا جاتا ہے کیونکہ ان میں سے ایک دوسرے کے 'مدِ مقابل' (یصادف) ہوتا ہے۔ نافع، حمزہ اور کسائی نے "الصَّدَفَيْنِ" پڑھا ہے: صاد کے فتحہ (زبر) اور تشدید کے ساتھ اور دال کے فتحہ کے ساتھ، اور یہ حضرت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ اور عمر بن عبدالعزیز کی قرات ہے، اور یہی ابو عبیدہ کا انتخاب ہے کیونکہ یہ مشہور ترین لغت ہے۔ ابن کثیر، ابن عامر اور ابو عمرو نے "الصُّدُفَيْنِ" پڑھا ہے: صاد اور دال دونوں کے ضمہ (پیش) کے ساتھ۔ عاصم نے ابوبکر کی روایت میں "الصُّدْفَيْنِ" پڑھا ہے: صاد کے ضمہ اور دال کے سکون کے ساتھ، جیسے 'الجُرْف' اور 'الجُرُف'، یہ تخفیف (آسانی) کے لیے ہے۔ ابن الماجشون نے صاد کے فتحہ اور دال کے ضمہ کے ساتھ پڑھا۔ قتادہ نے "الصَّدْفَيْنِ کے درمیان" پڑھا ہے، صاد کے فتحہ اور دال کے سکون کے ساتھ۔ یہ تمام ایک ہی معنی میں ہیں اور ان سے مراد دو آمنے سامنے کے پہاڑ ہیں (3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالَ انْفُخُوا﴾ (اس نے کہا: پھونکو) آیت کے آخر تک، یعنی: دھونکنیوں کے ذریعے لوہے کے ٹکڑوں پر۔ یہ اس لیے کہ وہ لوہے کے ٹکڑوں اور پتھروں کی ایک تہہ بچھانے کا حکم دیتے تھے، پھر ان پر دھونکنیوں سے لکڑی اور کوئلہ جلایا جاتا یہاں تک کہ وہ گرم ہو جاتے۔ اور لوہا جب تپایا جائے تو وہ آگ کی طرح ہو جاتا ہے، وہی اللہ تعالیٰ کے اس قول کا مطلب ہے: ﴿حَتَّىٰ إِذَا جَعَلَهُ نَارًا﴾ (یہاں تک کہ جب اسے آگ بنا دیا)۔ پھر پگھلا ہوا تانبا، یا سیسہ، یا لوہا —'قطر' کے معنی میں اختلاف کے مطابق—لایا جاتا اور اس ترتیب دی گئی تہہ پر انڈیل دیا جاتا۔

جب وہ جڑ جاتا، مضبوط ہو جاتا اور حصے ایک دوسرے سے چپک جاتے، تو وہ دوسری تہہ بچھانا شروع کرتے، یہاں تک کہ کام مکمل ہو گیا اور وہ ایک ٹھوس پہاڑ بن گیا (4)۔ قتادہ نے کہا: وہ دھاری دار چادر (البُرد المحبَّر) کی طرح ہے، جس میں ایک کالی دھاری اور ایک سرخ دھاری ہے (5)۔ مروی ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے پاس ایک شخص آیا اور کہا: یا رسول اللہ! میں نے یاجوج کی دیوار دیکھی ہے...

(1) غریب الحدیث 1/77-78 میں، اور جو اس سے پہلے ہے وہ اسی سے ہے۔ یہ حدیث ابن الاثیر نے 'النهاية' (صدف) میں نقل کی ہے۔ (2) التناوح: آمنے سامنے ہونا۔ القاموس (نوح)، اور یہ کلام المحرر الوجیز 3/543 اور اس کے بعد سے ہے۔ (3) المحرر الوجیز 3/543، نیز دیکھیں مجاز القرآن 1/414، السبعة صفحہ 401، التیسیر صفحہ 146، اور زاد المسیر 5/192-193۔ (4) المحرر الوجیز 3/543۔ (5) الوسیط 3/168، اور تفسیر البغوی 3/182۔

and Ma'juj (Magog). He said: "How did you see it?" He said: "I saw it like a striped garment, a yellow path, a red path, and a black path." Then the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "You have seen it."(1)

The meaning of "Until, when he had made it [like] fire" means: like fire. And the meaning of "Bring me, that I may pour over it molten copper" means: give me molten copper to pour over it, with an adjustment in word order. And whoever reads it as "I'tuni" (Come to me), the meaning for him is: "Come, let me pour copper over it."

And "Al-Qitr" according to most commentators is molten copper (2). Its origin is from "Al-Qatr" (dripping); because when it is melted, it drips like water drips. Another group said: Al-Qitr is molten iron (3). Another group among them, including Ibn al-Anbari, said: it is molten lead. It is derived from "qatara yaqturu qatran" (to drip, it drips, dripping) (4). Hence: "And We made flow for him a spring of [molten] copper" [Saba: 12].

The Almighty's saying: "So they were not able to pass over it" means: Yajuj and Majuj were not able to scale it and climb up it; because it is smooth and level with the mountain, and the mountain is high and cannot be reached (5). The height of the wall is two hundred and fifty cubits (6). It was reported that its length between the two sides of the mountains is one hundred farsakhs, and its width is fifty farsakhs (7), said by Wahb bin Munabbih.

---

(1) Reported by al-Tabarani in Musnad al-Shamiyyin (2758), and Ibn Hajar in Taghliq al-Ta'liq 4/12 from Abu Bakrah al-Thaqafi. Ibn Hajar said: This is a sound (sahih) chain to Qatadah. If he heard it from this man, it is a sound Hadith, because the lack of knowledge of the companion's name does not harm according to the majority since they are all reliable, but it was differed upon regarding Qatadah... etc. And al-Tabari reported it in 15/404 from Qatadah in a mursal (disconnected) form. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/543, and al-Tabari reported it in 15/409 and attributed it to Ibn Abbas, Mujahid, Qatadah, and al-Dahhak. (3) Among them is Abu Ubaidah in Majaz al-Quran 1/415. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 3/543. (5) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/312. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/344. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 3/543.

388 सूरह अल-कहफ़: आयत 92 - 98

और माजोज। उसने कहा: "आपने इसे कैसे देखा?" उन्होंने कहा: "मैंने इसे एक धारीदार कपड़े की तरह देखा, एक पीला रास्ता, एक लाल रास्ता और एक काला रास्ता।" फिर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "आपने इसे देख लिया है।" (1)

"यहाँ तक कि जब उसने इसे आग बना दिया" का अर्थ है: आग की तरह। और "मेरे पास लाओ कि मैं इस पर पिघला हुआ तांबा डाल दूँ" का अर्थ है: मुझे पिघला हुआ तांबा दो ताकि मैं इस पर डाल दूँ। और जो इसे "इतुनी" (मेरे पास आओ) पढ़ता है, उसके लिए अर्थ है: "आओ, मैं इस पर तांबा डाल दूँ।"

और "अल-क़ित्र" अधिकांश व्याख्याकारों के अनुसार पिघला हुआ तांबा है (2)। इसका मूल "अल-क़त्र" (टपकने) से है; क्योंकि जब इसे पिघलाया जाता है, तो यह पानी की तरह टपकता है। एक अन्य समूह ने कहा: अल-क़ित्र पिघला हुआ लोहा है (3)। उनमें से एक समूह, जिसमें इब्न अल-अनबारी भी शामिल हैं, ने कहा: यह पिघला हुआ सीसा है। यह "क़तरा यक़तुरु क़तरन" (टपकना) से निकला है (4)। इसी से: "और हमने उसके लिए [पिघले हुए] तांबे का एक सोता बहा दिया" [सबा: 12]।

सर्वशक्तिमान का कथन: "तो वे उस पर चढ़ने में समर्थ न हुए" का अर्थ है: याजूज और माजूज उस पर चढ़ने और उस पर ऊपर जाने में सक्षम नहीं थे; क्योंकि यह चिकना और पहाड़ के साथ समतल है, और पहाड़ ऊँचा है और उस तक नहीं पहुँचा जा सकता (5)। दीवार की ऊँचाई दो सौ पचास हाथ है (6)। यह बताया गया है कि पहाड़ों के दो छोरों के बीच इसकी लंबाई सौ फरसख है, और इसकी चौड़ाई पचास फरसख है (7), यह वहाब बिन मुनाबिह ने कहा है।

---

(1) इसे अल-तबरानी ने मसनद अल-शामियीन (2758) में और इब्न हजर ने तगलीक अल-तालीक 4/12 में अबू बकरा अल-थकाफी से उद्धृत किया है। इब्न हजर ने कहा: कतादाह तक यह एक सही श्रृंखला है। यदि उन्होंने इसे इस आदमी से सुना है, तो यह एक सही हदीस है, क्योंकि साथी का नाम न जानना बहुमत के अनुसार नुकसानदेह नहीं है क्योंकि वे सभी विश्वसनीय हैं, लेकिन कतादाह के बारे में इसमें मतभेद रहा है... आदि। और अल-तबारी ने इसे 15/404 में कतादाह से मुरसल रूप में उद्धृत किया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/543, और अल-तबारी ने इसे 15/409 में उद्धृत किया और इसे इब्न अब्बास, मुजाहिद, कतादाह और अल-दहाक से जोड़ा। (3) उनमें से मजाज अल-

कुरान 1/415 में अबू उबैदाह हैं। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/543। (5) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 3/312। (6) अल-नुकत व अल-उयून 3/344। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/543।

۳۸۸ سورة الكهف: آيات ۹۲ - ۹۸

اور ماجوج، اس نے کہا: "آپ نے اسے کیسا دیکھا؟" اس نے کہا: "میں نے اسے دھاری دار چادر کی طرح دیکھا، ایک پیلا راستہ، ایک سرخ راستہ اور ایک سیاہ راستہ۔" تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم نے اسے دیکھ لیا ہے" (۱)۔

اور فرمانِ الہی ﴿حَتَّى إِذَا جَعَلَهُ نَارًا﴾ کا معنی ہے: آگ کی طرح۔ اور ﴿ءَاتُونِي أُفْرِغْ عَلَيْهِ قِطْرًا﴾ کا معنی ہے: مجھے پگھلا ہوا تانبا دو کہ میں اس پر ڈال دوں، الفاظ کی تقدیم و تاخیر کے ساتھ۔ اور جس نے "ائتونی" پڑھا، اس کے نزدیک معنی ہے: آؤ میں اس پر تانبا انڈیل دوں۔

اور "القِطْر" اکثر مفسرین کے نزدیک: پگھلا ہوا تانبا ہے (۲)، اور اس کی اصل "القَطْر" (ٹپکنے) سے ہے؛ کیونکہ جب اسے پگھلایا جاتا ہے تو وہ پانی کی طرح ٹپکتا ہے۔ اور ایک گروہ نے کہا: القطر: پگھلا ہوا لوہا ہے (۳)۔ ان میں سے ایک گروہ جس میں ابن الانباری شامل ہیں نے کہا: پگھلا ہوا سیسہ ہے۔ اور یہ "قَطَرَ يَقْطُرُ قَطْرًا" سے مشتق ہے (٤)۔ اور اسی سے ہے: ﴿وَأَسَلْنَا لَهُ عَيْنَ الْقِطْرِ﴾ [سبأ: ١٢]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَمَا اسْطَاعُوا أَن يَظْهَرُوهُ﴾ یعنی: یاجوج و ماجوج اس پر چڑھنے اور اس پر بلند ہونے کی استطاعت نہیں رکھتے تھے؛ کیونکہ وہ چکنا اور پہاڑ کے برابر ہموار ہے، اور پہاڑ بلند ہے جس پر نہیں پہنچا جا سکتا (٥)۔ اور دیوار کی بلندی دو سو پچاس ذراع (ہاتھ) ہے (٦)۔ اس کی لمبائی میں روایت کیا گیا ہے کہ پہاڑوں کے دونوں سروں کے درمیان سو فرسخ ہے، اور اس کی چوڑائی پچاس فرسخ ہے (۷)، یہ وہب بن منبہ نے کہا ہے۔

(١) اسے طبرانی نے مسند الشامیین (٢٧٥٨) میں اور ابن حجر نے تغلیق التعلیق ٤/١٢ میں ابوبکرہ الثقفی سے روایت کیا ہے۔ ابن حجر نے کہا: یہ قتادہ تک صحیح سند ہے، پس اگر انہوں نے اسے اس شخص سے سنا ہے تو یہ حدیث صحیح ہے، کیونکہ صحابی کا نام معلوم نہ ہونا جمہور کے نزدیک نقصان دہ نہیں کیونکہ وہ سب عادل ہیں لیکن قتادہ پر اس میں اختلاف ہوا ہے... اھـ اور اسے طبری نے ٤٠٤/١٥ میں قتادہ سے مرسلاً روایت کیا ہے۔ (٢) المحرر الوجیز ٣/ ٥٤٣ ، اور اسے طبری نے ٤٠٩/١٥ میں روایت کیا اور اسے ابن عباس، مجاہد، قتادہ اور ضحاک کی طرف منسوب کیا۔ (٣) ان میں سے ابو عبیدہ مجاز القرآن ٤١٥/١ میں ہیں۔ (٤) المحرر الوجیز ٣/ ٥٤٣ ۔ (٥) معانی القرآن للزجاج ٣/ ٣١٢ ۔ (٦) النکت والعیون ٣/ ٣٤٤ ۔ (٧) المحرر الوجیز ٣/ ٥٤٣ ۔

Surah Al-Kahf: Ayat 92 - 98 Page 389

{And they could not pierce it} because of its great width and strength. It is narrated in 'Al-Sahih' (1) from Abu Hurayrah that the Prophet ﷺ said: 'Today, a hole like this has been opened in the wall of Gog and Magog.' And Wahb bin Munabbih made the number ninety with his hand - and in another narration - he made a circle with his thumb and the finger next to it, and the rest of the hadith was mentioned.

Yahya bin Sallam mentioned, on the authority of Sa'id bin Abi Arubah, on the authority of Qatadah, on the authority of Abu Rafi', on the authority of Abu Hurayrah, that the Messenger of Allah ﷺ said: 'Gog and Magog dig through the barrier every day, until when they are almost about to see the rays of the sun, the one in charge of them says: 'Go back, you will dig through it tomorrow.' Then Allah restores it to be as strong as it ever was. Until when their time comes and Allah wills to send them out against the people, they dig until when they are almost about to see the rays of the sun, the one in charge of them says: 'Go back, you will dig through it tomorrow, if Allah wills.' They return to it while it is in the same state as they left it, then they dig through it and emerge against the people.' This is the rest of the hadith, which was previously mentioned (2).

Allah's saying: {Then they were not able to scale it} with a light 'Ta' (as 'astā'u') according to the recitation of the majority. It was said: It is a linguistic variant meaning 'istatā'u' (they were able). It was also said: It is 'istatā'u' itself, which became so common in Arabic speech that some omitted the 'Ta' and said: 'astā'u'. Others omitted the 'Ta' and said: 'astā'a yastī'u', meaning 'istatā'a yastatī'u', and this is a well-known dialect. Hamzah alone recited it as: 'fama-sstā'u' with a doubled (shadda) 'Ta', as if he meant 'istatā'u', then merged the first 'Ta' into the second 'Ta' and doubled it. This is considered a weak recitation in terms of grammar. Abu Ali said: It is not permissible. Al-A'mash recited: {Then they were not able to scale it nor were they able to pierce it} with 'Ta' in both places (3).

Allah's saying: {He said, 'This is a mercy from my Lord'} The speaker is Dhul-Qarnayn, and he was referring to the barrier.

(1) Al-Bukhari (3347), and Muslim (2881) and the wording is his. (2) Page 380 of this part. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/545, Hamzah's recitation in 'Al-Sab'ah' p. 401, Al-Taysir p. 146, and Abu Ali's words in 'Al-Hujjah' 5/178.

सूरह अल-कहफ़: आयत 92 - 98 पृष्ठ 389

{और न ही वे इसमें सुराख कर सके} इसकी चौड़ाई और मजबूती के कारण। 'सहीह' (1) में अबू हुरैरा से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: 'आज याजूज और माजूज की दीवार में ऐसा सुराख हो गया है' और वहब बिन मुनब्बिह ने अपने हाथ से नब्बे का इशारा किया - और एक दूसरी रिवायत में - उन्होंने अपने अंगूठे और उसके पास वाली उंगली से एक घेरा बनाया, और बाकी हदीस का जिक्र किया।

याह्या बिन सल्लम ने सईद बिन अबी अरूबा से, कतादा से, अबू रफ़ी से, अबू हुरैरा के हवाले से ज़िक्र किया कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: 'याजूज और माजूज हर दिन दीवार खोदते हैं, यहाँ तक कि जब वे सूरज की किरणें देखने के करीब होते हैं, तो उनका प्रभारी कहता है: 'वापस जाओ, तुम इसे कल खोद लोगे।' फिर अल्लाह इसे पहले की तरह मज़बूत बना देता है। यहाँ तक कि जब उनका समय आता है और अल्लाह उन्हें लोगों पर भेजने का इरादा करता है, तो वे खोदते हैं यहाँ तक कि जब वे सूरज की किरणें देखने के करीब होते हैं, तो उनका प्रभारी कहता है: 'वापस जाओ, तुम इंशा-अल्लाह (अगर अल्लाह ने चाहा) इसे कल खोद लोगे।' वे उसके पास लौटते हैं जबकि वह वैसी ही होती है जैसी वे उसे छोड़ कर गए थे, फिर वे उसमें सुराख कर लेते हैं और लोगों के सामने निकल आते हैं।' यह हदीस का शेष भाग है, जिसका पहले उल्लेख किया जा चुका है (2)।

अल्लाह का फरमान: {तो वे इस पर चढ़ न सके} (اسْطَاعُوا। فَمَا) बहुमत की किरात (पढ़ने के तरीके) के अनुसार 'ता' (ط) के हल्के उच्चारण के साथ। कहा गया है कि यह एक भाषाई रूप है जिसका अर्थ है 'इस्तताऊ' (वे सक्षम थे)। यह भी कहा गया है कि यह स्वयं 'इस्तताऊ' ही है, जो अरबी भाषा में इतना प्रचलित हो गया कि कुछ ने इसमें से 'ता' को हटा दिया और कहा: 'असताऊ'। दूसरों ने इसमें से 'ता' को हटा दिया और कहा: 'अस्ताआ यस्तीऊ', जिसका अर्थ है 'इस्तताआ यस्ततीऊ', और यह एक प्रसिद्ध बोली है। अकेले हमजा ने इसे 'फ़मास्ताऊ' के रूप में 'ता' पर शद्दा (दोहराव) के साथ पढ़ा, जैसे कि उनका अर्थ 'इस्तताऊ' था, फिर पहली 'ता' को दूसरी 'ता' में मिला दिया और इसे कड़ा कर दिया। व्याकरण की दृष्टि से यह एक कमजोर किरात मानी जाती है। अबू अली ने कहा: यह जायज़ नहीं है। अल-अमश ने दोनों स्थानों पर 'ता' के साथ पढ़ा: {तो वे इस पर चढ़ न सके और न ही वे इसमें सुराख कर सके} (3)।

अल्लाह का फरमान: {उसने कहा, 'यह मेरे रब की रहमत है'} कहने वाला ज़ुल-क़रनैन है, और उसने इससे दीवार की ओर इशारा किया।

(1) अल-बुखारी (3347), और मुस्लिम (2881) और शब्द उन्हीं के हैं। (2) इस भाग का पृष्ठ 380। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/545, 'अल-साबिया' में हमजा की किरात पृ. 401, अल-तयसीर पृ. 146, और 'अल-हुज्जा' 5/178 में अबू अली की बात।

سورة الكہف: آیات 92 - 98 صفحہ 389

﴿اور نہ وہ اس میں سوراخ کر سکے﴾ اس کی چوڑائی اور مضبوطی کی وجہ سے۔ 'صحیح' (1) میں ابو ہریرہ سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: 'آج یاجوج اور ماجوج کی دیوار میں اس طرح کا سوراخ ہو گیا ہے' اور وہب بن منبہ نے اپنے ہاتھ سے نوے کا اشارہ کیا - اور ایک روایت میں - انہوں نے اپنے انگوٹھے اور اس کے ساتھ والی انگلی سے ایک حلقہ بنایا، اور باقی حدیث کا ذکر کیا۔

یحییٰ بن سلام نے سعید بن ابی عروبہ سے، قتادہ سے، ابو رافع سے، ابو ہریرہ کے حوالے سے ذکر کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: 'یاجوج اور ماجوج ہر روز دیوار کھودتے ہیں، یہاں تک کہ جب وہ سورج کی شعاعیں دیکھنے کے قریب ہوتے ہیں، تو ان کا نگران کہتا ہے: 'واپس جاؤ، تم اسے کل کھود لو گے۔' پھر اللہ اسے پہلے کی طرح مضبوط کر دیتا ہے۔ یہاں تک کہ جب ان کا وقت آ پہنچتا ہے اور اللہ انہیں لوگوں پر بھیجنے کا ارادہ کرتا ہے، تو وہ کھودتے ہیں یہاں تک کہ جب وہ سورج کی شعاعیں دیکھنے کے قریب ہوتے ہیں، تو ان کا نگران کہتا ہے: 'واپس جاؤ، تم ان شاء اللہ (اگر اللہ نے چاہا) اسے کل کھود لو گے۔' وہ اس کی طرف واپس آتے ہیں جبکہ وہ اسی حالت میں ہوتی ہے جیسے وہ اسے چھوڑ کر گئے تھے، پھر وہ اس میں سوراخ کر لیتے ہیں اور لوگوں پر نکل آتے ہیں۔' یہ حدیث کا بقیہ حصہ ہے، جو پہلے گزر چکا ہے (2)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿تو وہ اس پر چڑھ نہ سکے﴾ (فَمَا اسْطَاعُوا) جمہور کی قرأت کے مطابق 'طا' کی تخفیف کے ساتھ کہا گیا ہے کہ یہ ایک لغت ہے جس کے معنی 'استطاعوا' (وہ قدرت پا گئے) کے ہیں۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ یہ خود 'استطاعوا' ہی ہے، جو کلام عرب میں اتنا کثیر استعمال ہوا کہ بعض نے اس میں سے 'تا' کو حذف کر دیا اور کہا: 'اسطاعوا'۔ بعض نے اس میں سے 'طا' کو

حذف کر دیا اور کہا: 'استاع یستیع'، جس کا مطلب ہے 'استطاع یستطیع'، اور یہ ایک مشہور لغت ہے۔ اکیلے حمزہ نے اسے 'فما اسطَّاعوا' پڑھا، 'طا' کی تشدید کے ساتھ، گویا ان کا ارادہ 'استطاعوا' تھا، پھر 'تا' کو 'طا' میں مدغم کر دیا اور اسے مشدد کر دیا، اور یہ قرأت کمزور وجہ والی ہے۔ ابو علی نے کہا: یہ جائز نہیں ہے۔ الاعمش نے دونوں جگہوں پر 'تا' کے ساتھ پڑھا: ﴿تو وہ اس پر چڑھ نہ سکے اور نہ وہ اس میں سوراخ کر سکے﴾ (3)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿کہا یہ میرے رب کی رحمت ہے﴾ کہنے والے ذوالقرنین ہیں، اور انہوں نے اس سے دیوار (ردم) کی طرف اشارہ کیا۔

(1) البخاری (3347)، اور مسلم (2881) اور الفاظ انہی کے ہیں۔ (2) اس پارے کا صفحہ 380۔
(3) المحرر الوجیز 3/545، اور 'السبعہ' میں حمزہ کی قرأت ص 401، اور 'التیسیر' ص 146، اور 'الحجہ' 5/178 میں ابو علی کا کلام۔

390 Surah Al-Kahf: Verses 92 - 98

...and the strength over it, and benefiting from it in repelling the harm of Gog and Magog. And Ibn Abi 'Ablah recited: "This is a mercy from my Lord."(1)

The Almighty's saying: {But when the promise of my Lord comes} meaning: the Day of Resurrection. And it was said: the time of their emergence (2).

{He will make it level with the ground (dakkaa')} i.e., level with the earth, and from it is the Almighty's saying: {When the earth has been pounded to dust (dukkati)} [Al-Fajr: 21]. Ibn Arafa said: meaning: it is made level with no mounds in it, and from it is the Almighty's saying: {He made it level (dakkaa')} [Al-A'raf: 143]. Al-Yazidi said: meaning: level; it is said: a she-camel is 'dakkaa' when its hump is gone. Al-Qutbi (3) said: meaning: he made it pounded and stuck to the ground. Al-Kalbi said: broken pieces, he said:

Is there anything else but an early traveler whose cave was pounded and then collapsed (4)

Al-Azhari said: It is said: 'dakkaktuhu', meaning: I crushed it. And whoever recited: 'dakkaa'' meant making the mountain into 'dakkaa'' land: which is a hill that does not reach the height of being a mountain, its plural is 'dakkawat' (5).

Hamzah, Asim, and Al-Kisa'i recited 'dakkaa'' with extension (madd) by analogy to the she-camel 'dakkaa'', which is the one that has no hump. And in the speech there is an omission (hadhf), its estimation is: He made it like 'dakkaa'', and this omission must be estimated because the dam (as-Sadd) is masculine and cannot be described as 'dakkaa'' (which is feminine). And whoever recited 'dakkan', it is the verbal noun (masdar) of 'dakka yadukku', when it is demolished and crushed. It is possible that 'ja'ala' (made) means 'khalaqa' (created). 'Dakkan' is accusative (mansub) as a state (hal). Likewise, the accusative case in the recitation of those who extend (the vowel) also allows for both possibilities (6).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/544. (2) The previous source. (3) In Gharib al-Qur'an p. 271. (4) Al-Nukat wa al-Uyun 3/345, and the verse is attributed to Aghlab. (5) See al-Sihah (dkk), and Tahdhib al-Lughah 9/436 - 438. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 3/544, and the reading in al-Sab'ah p. 402, and al-Taysir p. 146, and al-Hujjah 5/182-183.

390 सूरह अल-कहफ़: आयतें 92 - 98

...और उस पर शक्ति, और याजूज और माजूज के नुकसान को दूर करने में उससे लाभ उठाना। और इब्न अबी अब्लह ने पढ़ा: "यह मेरे रब की ओर से एक रहमत है।"(1)

अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब मेरे रब का वादा आ जाएगा} अर्थात्: प्रलय का दिन। और कहा गया: उनके निकलने का समय (2)।

{वह उसे बराबर (दक्का'अ) कर देगा} अर्थात्: ज़मीन के बराबर, और इसी से अल्लाह तआला का कथन है: {जब धरती कूट-कूटकर बराबर कर दी जाएगी (दुक्कती)} [अल-फज्र: 21]। इब्न अरफ़ा ने कहा: अर्थात्: उसे बराबर बना दिया गया जिसमें कोई टीला न हो, और इसी से अल्लाह तआला का कथन है: {उसने उसे बराबर (दक्का'अ) कर दिया} [अल-अराफ़: 143]। अल-यज़ीदी ने कहा: अर्थात्: बराबर; कहा जाता है: एक ऊँटनी 'दक्का'अ' है: जब उसका कूबड़ चला जाए। अल-कुतबी (3) ने कहा: अर्थात्: उसने उसे कूटा हुआ और ज़मीन से सटा हुआ बना दिया। अल-कल्बी ने कहा: टूटे हुए टुकड़े, उन्होंने कहा:

क्या कोई और है सिवाय सुबह के यात्री के जिसकी गुफा कूट दी गई और फिर वह ढह गई (4)

अल-अज़हरी ने कहा: कहा जाता है: 'दक्कतुहु', अर्थात्: मैंने उसे पीस दिया। और जिसने 'दक्का'अ' पढ़ा, उसका उद्देश्य पहाड़ को 'दक्का'अ' भूमि बनाना था: जो कि वह पहाड़ी है जो पहाड़ होने की ऊंचाई तक नहीं पहुँचती, और इसका बहुवचन 'दक्कावात' (5) है।

हमज़ह, आसिम और अल-किसाई ने 'दक्का'अ' मद (खिंचाव) के साथ पढ़ा, उस 'दक्का'अ' ऊँटनी की उपमा पर जिसका कूबड़ नहीं होता। और कलाम (वाक्य) में विलोप (लोप) है, जिसका अनुमान है: उसने उसे 'दक्का'अ' जैसा बना दिया, और इस विलोप का अनुमान लगाना आवश्यक है क्योंकि 'सद्द' (बाँध) पुल्लिंग है इसलिए इसे 'दक्का'अ' (जो कि स्त्रीलिंग है) के रूप में वर्णित नहीं किया जा सकता है। और जिसने 'दक्कन' पढ़ा, वह 'दक्क यदुक्कु का स्रोत (मस्दर) है, जब उसे ढहा दिया जाए और कुचल दिया जाए। यह संभव है कि 'जअला' (बनाना) 'ख़लक़ा' (पैदा करना) के अर्थ में हो। और 'दक्कन' को हाल (अवस्था) के रूप में नसब (कर्म कारक) दिया गया है। इसी प्रकार, मद के साथ पढ़ने वालों के पाठ में भी नसब दोनों संभावनाओं को वहन करता है (6)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/544। (2) पिछला स्रोत। (3) ग़रीब अल-क़ुरआन पृ. 271 में। (4) अल-नुकात व अल-उयून 3/345, और शेर को अग़लब से जोड़ा गया है। (5) अल-सिहाह (दक्क) और तहज़ीब अल-लुग़ह 9/436 - 438 देखें। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/544, और अल-सबअह में क़िरात पृ. 402, और अल-तयसीर पृ. 146, और अल-हुज्जह 5/182-183।

...اور اس (دیوار) کی تعمیر پر قدرت، اور یاجوج و ماجوج کے شر کو دور کرنے میں اس سے نفع اٹھانا۔ اور ابن ابی عبلہ نے یہ قرات کی: "یہ میرے رب کی طرف سے ایک رحمت ہے۔"(۱)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر جب میرے رب کا وعدہ آئے گا} یعنی: قیامت کا دن۔ اور ایک قول یہ ہے کہ: ان کے نکلنے کا وقت (۲)۔

{وہ اسے ریزہ ریزہ (دکاء) کر دے گا} یعنی: زمین کے برابر، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {جب زمین کٹ کٹ کر برابر کر دی جائے گی (دکت)} [الفجر: ۲۱]۔ ابن عرفہ نے کہا: یعنی: اسے ایسا ہموار بنا دیا گیا جس میں کوئی ٹیلا نہ ہو، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {اس نے اسے برابر (دکاء) کر دیا} [الاعراف: ۱۴۳]۔ الیزیدی نے کہا: یعنی: برابر؛ کہا جاتا ہے: "ناقۃ دکاء" (ایسی اونٹنی) جس کا کوہان ختم ہو گیا ہو۔ اور القتبی (۳) نے کہا: یعنی: اس نے اسے پسا ہوا اور زمین کے ساتھ چسپاں کر دیا۔ اور الکلبی نے کہا: یعنی ٹوٹے ہوئے ٹکڑے، انہوں نے کہا:

کیا صبح کے مسافر کے سوا کوئی اور ہے جس کا غار ریزہ ریزہ ہوا اور پھر وہ ڈھہ گیا (۴)

اور الازہری نے کہا: کہا جاتا ہے: "ددککتہ"، یعنی: میں نے اسے پیس دیا۔ اور جس نے "دکاء" پڑھا اس کی مراد یہ تھی کہ پہاڑ کو "دکاء" زمین بنا دیا: اور یہ وہ بلند زمین ہے جو پہاڑ کی اونچائی تک نہ پہنچے، اور اس کی جمع "دکاوات" (۵) ہے۔

اور حمزہ، عاصم اور الکسائی نے "دکاء" مد کے ساتھ پڑھا اس اونٹنی سے تشبیہ دیتے ہوئے جس کا کوہان نہ ہو، اور اس کلام میں ایک لفظ حذف ہے، جس کی اصل عبارت یہ ہے: "جعلہ مثل دکاء"، اور اس حذف کا اعتبار کرنا ضروری ہے کیونکہ "السد" (دیوار) مذکر ہے اس لیے اسے

"دکاء" (جو کہ مونث ہے) کے ساتھ متصف نہیں کیا جا سکتا۔ اور جس نے "دکاً" پڑھا تو وہ "دک یدک" کا مصدر ہے، جس کے معنی گرانے اور پیس دینے کے ہیں۔ یہ احتمال بھی ہے کہ "جعل" "خلق" (پیدا کرنا) کے معنی میں ہو۔ اور "دکاً" حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے۔ اسی طرح مد کے ساتھ پڑھنے والوں کی قرات میں بھی نصب دونوں پہلوؤں کا احتمال رکھتا ہے (۶)۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۳ / ۵۴۴ ۔ (۲) پچھلا حوالہ۔ (۳) غریب القرآن صفحہ ۲۷۱ میں۔ (۴) النکت والعیون ۳ / ۳۴۵ ، اور اس شعر کی نسبت اغلب کی طرف کی گئی ہے۔ (۵) دیکھئے الصحاح (دکک)، اور تہذیب اللغۃ ۹ / ۴۳۶ - ۴۳۸ ۔ (۶) المحرر الوجیز ۳ / ۵۴۴ ، اور القراءۃ فی السبعۃ صفحہ ۴۰۲ ، اور التیسیر صفحہ ۱۴۶ ، اور الحجۃ ۵ / ۱۸۲-۱۸۳ ۔

Surah Al-Kahf: Verses 99 - 110 Page 391

His Saying, Exalted be He: {And We will leave them that day surging over each other, and [then] the Horn will be blown, and We will assemble them in [one] assembly. (99) And We will present Hell that Day to the disbelievers, a [thorough] exhibition. (100) Those whose eyes had been within a cover [removed] from My remembrance, and they were not able to hear. (101) Do those who disbelieve think that they can take My servants instead of Me as allies? Indeed, We have prepared Hell for the disbelievers as a lodging. (102) Say, [O Muhammad], "Shall we [believers] inform you of the greatest losers as to [their] deeds? (103) [They are] those whose effort is lost in worldly life, while they think that they are doing well in work." (104) Those are the ones who disbelieve in the verses of their Lord and in [their] meeting Him, so their deeds have become worthless; and We will not assign to them on the Day of Resurrection any weight. (105) That is their recompense - Hell - for what they disbelieved and [because] they took My signs and My messengers in ridicule. (106) Indeed, those who have believed and done righteous deeds - they will have the Gardens of Paradise as a lodging, (107) Wherein they abide eternally; they will not desire from it any transfer. (108) Say, "If the sea were ink for [writing] the words of my Lord, the sea would be exhausted before the words of my Lord were exhausted, even if We brought the like of it as a supplement." (109) Say, "I am only a man like you, to whom has been revealed that your god is one God. So whoever would hope for the meeting with his Lord - let him do righteous work and not associate in the worship of his Lord anyone." (110)}

His Saying, Exalted be He: {And We will leave some of them that day surging over each other}. The pronoun in "We will leave" refers to Allah, the Exalted, meaning: We will leave the jinn and mankind on the Day of Resurrection surging over one another. And it is said: We will leave Gog and Magog "that day," meaning at the time of the completion of the barrier, surging over one another. Using the metaphor of "surging" (waves) for them is an expression of confusion and their hesitating amongst each other, like those distracted by worry and fear, so He likened them to the waves of the sea which surge over one another (1). And it is said: We will leave Gog and Magog on the day the barrier is opened, surging in the world, mixed together because of their great number (2).

I say: These are three opinions; the most apparent of them is the middle one, and the most remote is the last one, and the first is good, because the mention of the

Resurrection preceded in the interpretation of His saying, Exalted be He: "But when the promise of my Lord comes," and Allah knows best.

His Saying, Exalted be He: {And the Horn will be blown} was previously mentioned in "Al-An'am" (3). {And We will assemble them in [one] assembly} meaning: the jinn...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/65. (2) Al-Wasit 3/169. (3) 8/430.

सूरा अल-कहफ: आयतें 99 - 110 पृष्ठ 391

अल्लाह तआला का कथन: {और उस दिन हम उन्हें छोड़ देंगे कि वे एक-दूसरे में लहरें मारेंगे, और सूर (शंख) फूँका जाएगा, फिर हम उन सबको इकट्ठा करेंगे। (99) और उस दिन हम नरक को अविश्वासियों के सामने पूरी तरह प्रस्तुत करेंगे। (100) वे जिनकी आँखें मेरी याद से पर्दे में थीं और वे सुनने की शक्ति नहीं रखते थे। (101) तो क्या अविश्वासियों ने यह समझ रखा है कि वे मेरे सिवा मेरे दासों को अपना संरक्षक बना लेंगे? वास्तव में, हमने अविश्वासियों की मेज़बानी के लिए नरक तैयार कर रखा है। (102) कहो, "क्या हम तुम्हें बताएँ कि कर्मों की दृष्टि से सबसे अधिक घाटे में रहने वाले कौन हैं?" (103) ये वे हैं जिनके प्रयास सांसारिक जीवन में व्यर्थ हो गए, जबकि वे समझते हैं कि वे अच्छे कर्म कर रहे हैं। (104) यही वे लोग हैं जिन्होंने अपने पालनहार की आयतों और उससे मिलने का इनकार किया, तो उनके कर्म व्यर्थ हो गए; और हम प्रलय के दिन उनके लिए कोई वजन (तौल) स्थापित नहीं करेंगे। (105) यह उनका बदला है - नरक - क्योंकि उन्होंने इनकार किया और मेरी आयतों और मेरे रसूलों का उपहास किया। (106) वास्तव में, जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए, उनकी मेज़बानी के लिए फ़िरदौस के बाग़ होंगे, (107) जिनमें वे सदैव रहेंगे; वे वहाँ से कहीं और जाना नहीं चाहेंगे। (108) कहो, "यदि समुद्र मेरे पालनहार की बातों को लिखने के लिए स्याही बन जाए, तो समुद्र समाप्त हो जाएगा इससे पहले कि मेरे पालनहार की बातें समाप्त हों, चाहे हम उसकी सहायता के लिए वैसा ही एक और समुद्र ले आएँ।" (109) कहो, "मैं तो केवल तुम्हारे जैसा एक मनुष्य हूँ, मेरी ओर वह्य (प्रकाशना) की जाती है कि तुम्हारा पूज्य केवल एक ही अल्लाह है। अतः जो कोई अपने पालनहार से मिलने की आशा रखता हो, उसे चाहिए कि वह अच्छे कर्म करे और अपने पालनहार की इबादत में किसी को शरीक (साझीदार) न करे।" (110)}

उनका कथन, वह महान है: {और हम उस दिन उन्हें छोड़ देंगे कि वे एक-दूसरे में लहरें मारेंगे}। "हमने छोड़ा" में सर्वनाम अल्लाह तआला के लिए है, अर्थात्: हम प्रलय के दिन जिन्न और मनुष्यों को छोड़ देंगे कि वे एक-दूसरे में लहरें मारेंगे (गड्ड-मड्ड होंगे)। और कहा गया है: हमने याजूज और माजूज को "उस दिन" छोड़ा, यानी बाँध के पूरा होने के समय, वे एक-दूसरे में लहरें मारने लगे। उनके लिए "लहरें मारने" का रूपक भ्रम और उनके एक-दूसरे में झिझकने की अभिव्यक्ति है, जैसे चिंता और भय के कारण व्याकुल लोग, इसलिए उसने उन्हें समुद्र की लहरों के समान बताया जो एक-दूसरे से टकराती हैं (1)। और कहा गया है: हमने याजूज और माजूज को बाँध खुलने के दिन छोड़ा, वे अपनी अधिकता के कारण दुनिया में मिश्रित होकर लहरें मार रहे थे (2)।

मैं कहता हूँ: ये तीन राय हैं, उनमें से सबसे स्पष्ट बीच वाली है, और सबसे दूर की आखिरी वाली है, और पहली अच्छी है; क्योंकि अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या में प्रलय का उल्लेख पहले आ चुका है: "लेकिन जब मेरे पालनहार का वादा आएगा", और अल्लाह बेहतर जानता है।

उनका कथन, वह महान है: {और सूर फूँका जाएगा} इसका उल्लेख पहले "अल-अनाम" (3) में आ चुका है। {फिर हम उन सबको इकट्ठा करेंगे} यानी: जिन्न...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 3/65। (2) अल-वसीत 3/169। (3) 8/430।

سورة الكهف: آيات 99 - 110 صفحہ 391

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہم اس دن انہیں چھوڑ دیں گے کہ وہ ایک دوسرے میں لہریں ماریں گے، اور صور پھونکا جائے گا، پھر ہم ان سب کو جمع کر لیں گے۔ (99) اور ہم اس دن جہنم کو کافروں کے سامنے پوری طرح پیش کر دیں گے۔ (100) جن کی آنکھیں میری یاد سے پردے میں تھیں اور وہ سننے کی تاب نہیں رکھتے تھے۔ (101) تو کیا کافروں نے یہ سمجھ رکھا ہے کہ وہ میرے سوا میرے بندوں کو اپنا کارساز بنا لیں گے؟ بیشک ہم نے کافروں کی مہمانی کے لیے جہنم تیار کر رکھی ہے۔ (102) کہو، "کیا ہم تمہیں بتائیں کہ اعمال کے لحاظ سے سب سے زیادہ خسارے میں رہنے والے کون ہیں؟" (103) یہ وہ لوگ ہیں جن کی کوشش دنیاوی زندگی میں ضائع ہو گئی، حالانکہ وہ سمجھتے ہیں کہ وہ اچھے کام کر رہے ہیں۔ (104) یہی وہ لوگ ہیں جنہوں نے اپنے رب کی آیات اور اس سے ملاقات کا انکار کیا، پس ان کے اعمال اکارت گئے؛ اور ہم قیامت کے دن ان کے لیے کوئی وزن (ترازو) قائم نہیں کریں گے۔ (105) یہ ان کا بدلہ ہے - جہنم - کیونکہ انہوں نے کفر کیا اور میری آیات اور میرے رسولوں کا مذاق اڑایا (106) یقیناً وہ لوگ جو ایمان لائے اور انہوں نے نیک اعمال کیے، ان کی مہمانی کے لیے فردوس کے باغات ہوں گے، (107) جن میں وہ ہمیشہ رہیں گے؛ وہ وہاں سے کہیں اور جانا نہیں چاہیں گے۔ (108) کہو، "اگر سمندر میرے رب کی باتوں کو لکھنے کے لیے سیاہی بن جائے، تو سمندر ختم ہو جائے گا اس سے پہلے کہ میرے رب کی باتیں ختم ہوں، چاہے ہم اس کی مدد کے لیے ویسا ہی ایک اور سمندر لے آئیں۔" (109) کہو، "میں تو صرف تمہارے جیسا ایک انسان ہوں، میری طرف وحی کی جاتی ہے کہ تمہارا معبود صرف ایک ہی اللہ ہے۔ پس جو کوئی اپنے رب سے ملاقات کی امید

رکھتا ہو، اسے چاہیے کہ وہ نیک عمل کرے اور اپنے رب کی عبادت میں کسی کو شریک نہ کرے۔" (110)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہم اس دن انہیں چھوڑ دیں گے کہ وہ ایک دوسرے میں لہریں ماریں گے}۔ "ترکنا" میں ضمیر اللہ تعالیٰ کی طرف ہے، یعنی: ہم قیامت کے دن جنوں اور انسانوں کو چھوڑ دیں گے کہ وہ ایک دوسرے میں لہریں ماریں گے۔ اور کہا گیا ہے: ہم نے یاجوج اور ماجوج کو "اس دن" چھوڑ دیا، یعنی دیوار کی تکمیل کے وقت کہ وہ ایک دوسرے میں لہریں مارنے لگے۔ ان کے لیے لہریں مارنے کا استعارہ حیرت اور ایک دوسرے میں تذبذب کا اظہار ہے، جیسے وہ لوگ جو فکر و خوف کی وجہ سے حواس باختہ ہوں، تو انہیں سمندر کی لہروں سے تشبیہ دی جو ایک دوسرے سے ٹکراتی ہیں (1)۔ اور کہا گیا ہے: ہم نے یاجوج اور ماجوج کو دیوار کھلنے کے دن چھوڑا، وہ اپنی کثرت کی وجہ سے دنیا میں خلط ملط ہو کر لہریں مار رہے تھے (2)۔

میں کہتا ہوں: یہ تین اقوال ہیں، ان میں سے سب سے زیادہ واضح درمیانی ہے، اور سب سے بعید آخری ہے، اور پہلا اچھا ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کے ارشاد: "پس جب میرے رب کا وعدہ آئے گا" کی تفسیر میں قیامت کا تذکرہ پہلے گزر چکا ہے، واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور صور میں پھونکا جائے گا} اس کا تذکرہ "الانعام" (3) میں گزر چکا ہے۔ {پس ہم ان سب کو جمع کر لیں گے} یعنی: جنوں...

(1) المحرر الوجیز 3/ 65۔ (2) الوسیط 3/ 169۔ (3) 8/ 430۔

392 Surat Al-Kahf: Verses 99 - 110

...and humans in the fields of the Day of Resurrection. {And We shall present Hell} i.e., We bring it forth to them (1). {that day to the disbelievers, fully displayed}. {Those whose eyes had been} in the position of genitive (khafd), an adjective for "the disbelievers". {under a cover from My reminder} i.e., they are like someone whose eye is covered, so he does not look at the proofs of God Almighty (2). {and they could not hear} i.e., they cannot bear to hear the words of God Almighty, so they are like those who are deaf. The saying of God Almighty: {Did those who disbelieve think} i.e., suppose. Ali, Ikrimah, Mujahid, and Ibn Muhaysin read it: "afahusiba" with a sukun on the 'seen' and a dammah on the 'ba', meaning: "it sufficed them". {that they could take My servants} meaning: Jesus, the angels, and Ezra (3). {instead of Me as protectors} and I would not punish them?! There is an omission in the speech. Al-Zajjaj said: The meaning is: Did they think that would benefit them? {Indeed, We have prepared Hell for the disbelievers as a lodging}. The saying of God Almighty: {Say, [O Muhammad], "Shall we [believers] inform you of the greatest losers as to [their] deeds?"} until His saying: {no weight} contains two issues: First: The saying of God Almighty: "Say, [O Muhammad], 'Shall we [believers] inform you of the greatest losers as to [their] deeds?'" This verse indicates that among people are those who perform deeds thinking they are doing good, while their efforts have gone to waste. What causes the loss of effort is either corruption of belief or showing off (riyaa'), and what is meant here is disbelief (kufr) (4). Al-Bukhari reported (5) from Mus'ab who said: I asked my father: {Say, [O Muhammad], 'Shall we [believers] inform you of the greatest losers as to [their] deeds?'} are they the Haruriyyah? He said: No, they are the Jews and Christians. As for the Jews, they belied Muhammad (peace be upon him), and as for the Christians, they disbelieved in Paradise, saying: there is no food or drink in it. And the Haruriyyah are: {Those who break the covenant of Allah after its ratification}.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/544. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/475. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 3/422, and the reading was recited by Ali, Ibn Abbas, Ibn Ya'mar, al-Hasan, Mujahid, Ikrimah, Qatadah, and Ibn Kathir with variation, and Nu'aym bin Maisarah, al-Dahhak, Ya'qub, and Ibn Abi Layla. Al-Qira'at al-Shadhah p. 82, and al-Muhtasab 2/34. (4) Ahkam al-Qur'an by al-Harrasi 4/268. (5) In his Sahih, number (4728).

३९२ सूरह अल-कहफ़: आयत ९९ - ११०

...और कयामत के मैदानों में इंसान। {और हमने जहन्नुम को पेश किया} यानी: हमने उसे उनके सामने ला खड़ा किया (१)। {उस दिन काफिरों के लिए अच्छी तरह पेश करना}। {जिनकी आँखें थीं} यह मजरूर (genitive) की स्थिति में है, 'काफिरों' के लिए एक विशेषण है। {मेरे ज़िक्र से पर्दे में} यानी: वे उस व्यक्ति की तरह हैं जिसकी आँख ढकी हुई है, इसलिए वह सर्वशक्तिमान ईश्वर के प्रमाणों को नहीं देखता (२)। {और वे सुनने की ताक़त नहीं रखते थे} यानी: वे सर्वशक्तिमान ईश्वर के कलाम (वाणी) को सुनने की बर्दाश्त नहीं रखते, इसलिए वे बहरों की तरह हैं। अल्लाह तआला का इरशाद: {तो क्या उन लोगों ने जिन्होंने कुफ़्र किया, यह गुमान कर लिया} यानी: सोच लिया। अली, इकरीमा, मुजाहिद और इब्न मुहयसिन ने इसे "अफ़हुसिबा" (afahusiba) पढ़ा है, 'सीन' पर सुकून और 'बा' पर दम्मा के साथ, जिसका अर्थ है: "उनके लिए काफी है"। {कि वे मेरे बंदों को अपना लें} यानी: ईसा (जीसस), फरिश्ते और उज़ैर (३)। {मेरे सिवा मददगार (संरक्षक)} और मैं उन्हें सज़ा नहीं दूँगा?! इस बातचीत में कुछ हिस्सा हटा दिया गया है। अल-ज़ज्जाज ने कहा: इसका अर्थ है: क्या उन्होंने सोचा कि यह उन्हें फायदा पहुँचाएगा। {बेशक हमने काफ़िरों की मेज़बानी के लिए जहन्नुम तैयार कर रखी है}। अल्लाह तआला का इरशाद: {कह दीजिए: "क्या हम तुम्हें बताएँ कि अमल के एतबार से सबसे ज़्यादा घाटे में रहने वाले कौन हैं?"} उनके इस कथन तक: {कोई वज़न नहीं} इसमें दो मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का इरशाद: "कह दीजिए: 'क्या हम तुम्हें बताएँ कि अमल के एतबार से सबसे ज़्यादा घाटे में रहने वाले कौन हैं?'" इस आयत में इस बात की दलील है कि लोगों में से कुछ ऐसे हैं जो काम करते हैं और यह समझते हैं कि वे अच्छा कर रहे हैं, जबकि उनकी कोशिश ज़ाया (बेकार) हो चुकी होती है। कोशिश के ज़ाया होने का कारण या तो अकीदे (विश्वास) की खराबी है या दिखावा (रिया), और यहाँ मुराद कुफ़्र है (४)। बुखारी ने (५) मुसाब से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने अपने पिता से पूछा: {कह दीजिए: 'क्या हम तुम्हें बताएँ कि अमल के एतबार से सबसे ज़्यादा घाटे में रहने वाले कौन हैं?'} क्या वे हरूरिया (Haruriyyah) हैं? उन्होंने कहा: नहीं, वे यहूदी और ईसाई हैं। जहाँ तक यहूदियों का सवाल है, उन्होंने मुहम्मद (उन पर अल्लाह की शांति हो) को झुठलाया, और ईसाइयों ने जन्नत का इनकार किया, उन्होंने कहा: इसमें न कोई खाना है और न पीना। और हरूरिया वे हैं: {जो अल्लाह के अहद (वादे) को मज़बूत बाँधने के बाद तोड़ देते हैं}।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/५४४। (२) इराब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा २/४७५। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३/४२२, और यह किरात अली, इब्न अब्बास, इब्न या'मर, अल-हसन, मुजाहिद,

इकरीमा, कतादा और इब्न कसीर ने मतभेद के साथ पढ़ी है, और नुऐम बिन मैसरा, अल-दह्हाक, याकूब और इब्न अबी लैला ने भी। अल-किरात अल-शाज़ा पृ. ८२, और अल-मुहतासब २/३४। (४) अहकाम अल-कुरान, अल-हर्रासी द्वारा ४/२६८। (५) उनकी सहीह में, संख्या (४७२८)।

۳۹۲ سورة الكهف: آيات ۹۹ - ۱لو

...اور انسان قیامت کے میدانوں میں۔ ﴿وَعَرَضْنَا جَهَنَّمَ﴾ یعنی: ہم نے اسے ان کے سامنے ظاہر کر دیا (۱)۔ ﴿يَوْمَئِذٍ لِّلْكَافِرِينَ عَرْضًا﴾ (اس دن کافروں کے سامنے اچھی طرح سے پیش کرنا)۔ ﴿الَّذِينَ كَانَتْ أَعْيُنُهُمْ﴾ حالتِ جر میں ہے، "کافرین" کی صفت ہے۔ ﴿فِي غِطَاءٍ عَن ذِكْرِي﴾ یعنی: وہ اس شخص کے درجے میں ہیں جس کی آنکھ ڈھکی ہوئی ہو، پس وہ اللہ تعالیٰ کے دلائل کو نہیں دیکھتا (۲)۔ ﴿وَكَانُوا لَا يَسْتَطِيعُونَ سَمْعًا﴾ یعنی: وہ اللہ تعالیٰ کا کلام سننے کی طاقت نہیں رکھتے، پس وہ بہروں کے درجے میں ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَفَحَسِبَ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ یعنی: کیا انہوں نے گمان کیا؟۔ اور علی، عکرمہ، مجاہد اور ابن محیصن نے اسے: "اَفَحُسِبَ" پڑھا ہے، 'سین' کے سکون اور 'با' کے ضمہ کے ساتھ، یعنی: "انہیں کافی ہوا"۔ ﴿أَن يَتَّخِذُوا عِبَادِي﴾ یعنی: عیسیٰ، فرشتے اور عزیر (۳)۔ ﴿مِن دُونِي أَوْلِيَاءَ﴾ (میرے سوا مددگار) اور میں انہیں سزا نہیں دوں گا؟! کلام میں حذف پایا جاتا ہے۔ اور زجاج نے کہا: معنی یہ ہے کہ: کیا انہوں نے گمان کیا کہ یہ انہیں نفع دے گا۔ ﴿إِنَّا أَعْتَدْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ نُزُلًا﴾۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُم بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا﴾ سے اللہ کے اس قول تک: ﴿وَزْنًا﴾، اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: "کہہ دیجیے: 'کیا ہم تمہیں ان لوگوں کی خبر دیں جو اعمال کے لحاظ سے سب سے زیادہ خسارے میں ہیں؟'" اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ لوگوں میں سے وہ بھی ہیں جو عمل کرتے ہیں اور گمان کرتے ہیں کہ وہ اچھا کر رہے ہیں، حالانکہ ان کی کوشش رائیگاں ہو چکی ہوتی ہے، اور سعی کے برباد ہونے کی وجہ یا تو عقیدے کی خرابی ہے یا ریاکاری، اور یہاں مراد کفر ہے (۴)۔ بخاری نے (۵) مصعب سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: میں نے اپنے والد سے پوچھا: ﴿قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُم بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا﴾ کیا وہ حروریہ ہیں؟ انہوں نے کہا: نہیں، وہ یہودی اور نصاریٰ ہیں۔ رہے یہودی، تو انہوں نے محمد ﷺ کو

جھٹلایا، اور رہے نصاریٰ، تو انہوں نے جنت کا کفر کیا، اور کہا: اس میں نہ کھانا ہے اور نہ پینا، اور حروریہ تو وہ ہیں: ﴿جو اللہ کے عہد کو اسے مضبوط کرنے کے بعد توڑ دیتے ہیں﴾۔

(١) المحرر الوجيز ٥٤٤/٣ . (٢) إعراب القرآن للنحاس ٤٧٥/٢ . (٣) المحرر الوجيز ٤٢٢/٣ ، اور یہ قرأت علی، ابن عباس، ابن یعمر، الحسن، مجاہد، عکرمہ، قتادہ اور ابن کثیر نے اختلاف کے ساتھ پڑھی ہے، اور نعیم بن میسرہ، الضحاک، یعقوب اور ابن ابی لیلیٰ نے بھی۔ القراءات الشاذة ص٨٢ ، والمحتسب ٣٤/٢ . (٤) أحكام القرآن للهراسي ٢٦٨/٤ . (٥) اپنی صحیح میں، نمبر (٤٧٢٨)۔

...His covenant] [Al-Baqarah: 27] and Sa'ad used to call them the transgressors. The meaning of the verse is a reprimand, i.e.: Say to those disbelievers who worshiped other than Me: their efforts and hopes will fail tomorrow, for they are the greatest losers in respect of [their] deeds, and they are [those] whose effort is lost in worldly life while they think that they are doing well in worshiping someone other than Me. Ibn Abbas said: He means the disbelievers of the people of Mecca. Ali said: They are the Kharijites, the people of Harura (1). Once he said: They are the monks, the inhabitants of hermitages (2). It is narrated that Ibn al-Kawwa' asked him about those who are the greatest losers in respect of their deeds, and he said to him: You and your companions (3). Ibn Atiyyah (4) said: All of this is weakened by Allah's saying after that: {Those are the ones who disbelieve in the verses of their Lord and in [their] meeting Him, so their deeds have become worthless.} None of these groups disbelieve in Allah, meeting Him, the resurrection, and the afterlife. This is rather a description of the polytheists of Mecca, the idol worshippers. Ali and Sa'd, may Allah be pleased with them, mentioned people who took their share of this verse. "A'malan" (deeds) is in the accusative case as a specification (tamyiz). "Habitat" (become worthless) is the majority reading: with a kasra on the ba'. Ibn Abbas read "Habatat": with a fatha on it. Second: His, the Exalted, saying: {And We will not assign to them on the Day of Resurrection any weight.} The majority reading is: "nuqimu" with the 'n' of greatness. Mujahid read it with the 'y' of the third person, meaning: Allah, Almighty and Majestic, will not assign. Ubayd bin Umayr read: "la yaqumu", and it requires him to read "waznun" (nominative), and similarly Mujahid read: {so no weight shall be established for them on the Day of Resurrection} (5). Ubayd bin Umayr said: A great, tall, heavy eater and drinker will be brought on the Day of Resurrection, yet he will not weigh as much as a mosquito's wing with Allah (6).

(1) Narrated by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 1/413, and through his route by Al-Tabari 15/426-427. (2) Narrated by Al-Tabari 15/423-424, and Al-Khatib in Mudih Awham al-Jam' wa al-Tafriq 1/195-196. (3) Narrated by Al-Tabari 15/426. (4) In Al-Muharrar al-Wajiz 3/545, and the reading of Ibn Abbas was mentioned by Abu Hayyan in Al-Bahr al-Muhit 6/167. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 3/546-547, and the reading is in Al-Qira'at al-Shadhah p. 82, and Al-Bahr al-Muhit 6/167, and mentioned by Al-Ukbari in Imla' Ma Manna bihi al-Rahman 3/541 without attribution. (6) Narrated by Ibn Abi Shaybah 13/169-170, and Ibn Abi Hatim in Al-Tafsir 5/1440 (8222), and Abu Nu'aym in Hilyat al-Awliya' 3/270.

सूरह अल-कहफ: आयतें 99 - 110 393

...उसका वचन] [अल-बकराह: 27] और साद उन्हें फ़ासिक़ (अधर्मी) कहा करते थे। और आयत का अर्थ डांट-फटकार है, यानी: उन काफ़िरों से कह दो जिन्होंने मेरे अलावा दूसरों की इबादत की: कल उनके प्रयास और उनकी आशाएं विफल हो जाएंगी, क्योंकि वे अपने कर्मों के मामले में सबसे बड़े घाटे में रहने वाले हैं, और वे वो हैं जिनके प्रयास सांसारिक जीवन में व्यर्थ हो गए जबकि वे सोचते रहे कि वे मेरे अलावा किसी और की इबादत करके अच्छा काम कर रहे हैं। इब्न अब्बास ने कहा: उनका तात्पर्य मक्का के काफ़िरों से है। अली ने कहा: वे ख्वारिज हैं, हरूरा के लोग (1)। उन्होंने एक बार कहा: वे भिक्षु हैं, मठों के निवासी (2)। वर्णित है कि इब्न अल-कव्वा ने उनसे कर्मों के मामले में सबसे बड़े घाटे में रहने वालों के बारे में पूछा, तो उन्होंने उससे कहा: तुम और तुम्हारे साथी (3)। इब्न अतिय्या (4) ने कहा: यह सब अल्लाह के उसके बाद वाले कथन से कमजोर पड़ जाता है: {वही लोग हैं जिन्होंने अपने रब की आयतों और उससे मिलने का इनकार किया, तो उनके कर्म व्यर्थ हो गए।} और इन समूहों में से कोई भी अल्लाह, उससे मिलने, पुनरुत्थान और प्रलय के दिन का इनकार करने वाला नहीं है। बल्कि यह मक्का के मुशरिकों (बहुदेववादियों), मूर्ति पूजकों का वर्णन है। अली और साद (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) ने उन लोगों का ज़िक्र किया जिन्होंने इस आयत से अपना हिस्सा लिया। और "आमालन" (कर्म) विशिष्टता (तमीज़) के रूप में नसब (accusative) में है। और "हबितत" (व्यर्थ हो गए) अधिकांश का पाठ है: बा पर कसरा के साथ। और इब्न अब्बास ने "हबतत" पढ़ा: उस पर फ़तहा के साथ। दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {तो हम क़ियामत के दिन उनके लिए कोई वज़न (भार) क़ायम न करेंगे।} अधिकांश का पाठ है: महानता के'न' के साथ "नुक़ीमु"। मुजाहिद ने इसे अन्य पुरुष के'य' के साथ पढ़ा, जिसका अर्थ है: अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल क़ायम नहीं करेगा। उबैद बिन उमैर ने पढ़ा: "ला यक़ूमु", और इसके लिए उसे "वज़नुन" पढ़ना आवश्यक है, और इसी तरह मुजाहिद ने पढ़ा: {तो क़ियामत के दिन उनके लिए कोई वज़न क़ायम न होगा} (5)। उबैद बिन उमैर ने कहा: क़ियामत के दिन एक बड़े, लंबे, खूब खाने और पीने वाले व्यक्ति को लाया जाएगा, लेकिन अल्लाह के पास उसका वज़न एक मच्छर के पंख के बराबर भी नहीं होगा (6)।

(1) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक़ ने अत्-तफ़सीर 1/413 में उद्धृत किया है, और उनके माध्यम से अत्-तबरी ने 15/426-427 में। (2) इसे अत्-तबरी 15/423-424 में और अल-खतीब ने मुदीह अवहाम अल-जम' व अत्-तफ़रीक़ 1/195-196 में उद्धृत किया है। (3) इसे अत्-तबरी 15/426 में उद्धृत किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/545 में, और इब्न अब्बास के पाठ का ज़िक्र अबू हय्यान ने

अल-बहर अल-मुहीत 6/167 में किया है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/546-547, और यह पाठ अल-क़िरात अल-शाज़ह पृष्ठ 82 में है, और अल-बहर अल-मुहीत 6/167 में है, और अल-उकबारी ने इमला मा मन्ना बिही अल-रहमान 3/541 में बिना श्रेय के इसका उल्लेख किया है। (6) इसे इब्न अबी शयबा 13/169-170, इब्न अबी हातिम ने अत्-तफ़सीर 5/1440 (8222) में, और अबू नुऐम ने हिल्यत अल-औलिया 3/270 में उद्धृत किया है।

سورہ الکہف: آیات 99 - 110 393

میثاقہ ﴾ [البقرہ: 27] اور سعد انہیں فاسق کہتے تھے۔ اور آیت کا معنی توبیخ ہے، یعنی: ان کافروں سے کہہ دیں جنہوں نے میرے سوا دوسروں کی عبادت کی: کل ان کی کوششیں اور ان کی امیدیں رائیگاں جائیں گی، پس وہی اعمال کے اعتبار سے سب سے زیادہ خسارے میں ہیں، اور وہ وہ ہیں جن کی کوشش دنیا کی زندگی میں ضائع ہوگئی جبکہ وہ یہ گمان کرتے رہے کہ وہ میرے سوا کسی اور کی عبادت کرکے اچھا کام کر رہے ہیں۔ ابن عباس نے کہا: اس سے مراد اہل مکہ کے کافر ہیں۔ اور علی نے کہا: وہ خوارج، اہل حروراء ہیں (1)۔ اور ایک بار انہوں نے کہا: وہ راہب، خانقاہوں والے ہیں (2)۔ اور روایت ہے کہ ابن الکواء نے ان سے اعمال کے اعتبار سے سب سے زیادہ خسارے والوں کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے اس سے کہا: تم اور تمہارے ساتھی (3)۔ ابن عطیہ (4) نے کہا: یہ سب اللہ تعالیٰ کے اس کے بعد والے قول سے کمزور پڑ جاتا ہے: {یہی وہ لوگ ہیں جنہوں نے اپنے رب کی آیات اور اس سے ملاقات کا انکار کیا، پس ان کے اعمال ضائع ہو گئے} اور ان گروہوں میں سے کوئی بھی اللہ، اس سے ملاقات، بعث اور نشر کا انکار نہیں کرتا۔ بلکہ یہ مکہ کے مشرکین، بت پرستوں کی صفت ہے۔ اور علی و سعد رضی اللہ عنہما نے ان لوگوں کا ذکر کیا جنہوں نے اس آیت سے اپنا حصہ پایا۔ اور "اعمالاً" تمیز کی بنا پر نصب میں ہے۔ اور "حَبِطَتْ" جمہور کی قرآت ہے: با کے کسرہ کے ساتھ اور ابن عباس نے "حَبَطَتْ" پڑھا: اس کے فتحہ کے ساتھ۔ دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {پس ہم قیامت کے دن ان کے لیے کوئی وزن قائم نہ کریں گے۔} جمہور کی قرآت ہے: عظمت کے 'ن' کے ساتھ "نقیم"۔ اور مجاہد نے غائب کے 'ی' کے ساتھ پڑھا، یعنی: اللہ عزوجل قائم نہیں فرمائے گا۔ اور عبید بن عمیر نے پڑھا: "فلا یقوم"، اور اس پر لازم آتا ہے کہ وہ پڑھے: "وزنٌ"، اور اسی طرح مجاہد نے پڑھا: {پس

قیامت کے دن ان کے لیے کوئی وزن قائم نہ ہوگا} (5)۔ عبید بن عمیر نے کہا: قیامت کے دن ایک بڑا، لمبا، بہت کھانے اور پینے والا آدمی لایا جائے گا لیکن اللہ کے ہاں اس کا وزن ایک مچھر کے پر کے برابر بھی نہیں ہوگا (6)۔

(1) اسے عبد الرزاق نے التفسیر 1/413 میں نکالا ہے، اور ان کے واسطے سے طبری نے 15/ 426 - 427 میں۔ (2) اسے طبری 15/423 - 424 میں، اور خطیب نے موضح اوہام الجمع والتفریق 1/195 - 196 میں نکالا ہے۔ (3) اسے طبری 15/426 میں نکالا ہے۔ (4) المحرر الوجیز 3/ 545 میں، اور ابن عباس کی قرآت کا ذکر ابو حیان نے البحر المحیط 6/167 میں کیا ہے۔ (5) المحرر الوجیز 3/ 546 - 547، اور یہ قرآت القراءات الشاذہ صفحہ 82 میں ہے، اور البحر المحیط 6/167 میں، اور العکبری نے املاء ما من بہ الرحمن 3/541 میں بغیر نسبت کے اس کا ذکر کیا ہے۔ (6) اسے ابن ابی شیبہ 13/ 169 - 170، اور ابن ابی حاتم نے التفسیر 5/ 1440 (8222) میں، اور ابو نعیم نے حلیۃ الاولیاء 3/ 270 میں نکالا ہے۔

Surah Al-Kahf: Verses 99 - 110 394

I said: This is not something said out of mere opinion; its meaning has been established as a Marfu' (attributed to the Prophet) narration in the "Sahihs of Al-Bukhari and Muslim" (1) from Abu Hurayrah, that the Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed, a large, fat man will come on the Day of Resurrection, and he will not weigh with Allah even as much as a gnat's wing. Recite, if you wish: {So We will not assign to them on the Day of Resurrection any weight} [Al-Kahf: 105]." The meaning is that there is no reward for them, and their deeds are met with punishment; so they have no good deeds to be weighed in the scales of Resurrection, and whoever has no good deeds is in the Fire. Abu Sa'id al-Khudri said: Deeds like the mountains of Tihamah will be brought, and they will not weigh anything. It is also said: It might be metaphorical, as if saying: They have no value or status with us on that day (2), and Allah knows best.

In this Hadith, there is a legal point (Fiqh) regarding the condemnation of obesity for those who bring it upon themselves intentionally; because of the effort spent on food and preoccupation with it instead of noble pursuits. Rather, it indicates the prohibition of eating beyond necessity for the sake of luxury and fattening. The Prophet ﷺ said: "The most hated of men to Allah Almighty is the fat scholar." From the Hadith of Imran ibn Husayn, the Prophet ﷺ said: "The best of you is my generation, then those who follow them - Imran said: I do not know if he mentioned two or three generations after his - then after you there will be people who give testimony without being asked to testify, who are treacherous and not trusted, who make vows and do not fulfill them, and obesity will appear among them." This is a condemnation. The reason for this is that acquired obesity is only due to excessive eating, greed, ease, comfort, security, and indulging the self in its desires. Such a person is a slave to himself, not a slave to his Lord. Whoever is in this state will inevitably fall into the forbidden (3). Every flesh grown from ill-gotten gains (suht), the Fire is more deserving of it. Allah Almighty has condemned the disbelievers for excessive eating, saying: {And those who disbelieve enjoy themselves and eat as grazing livestock eat, and the Fire will be a residence for them} [Muhammad: 12]. So if a believer resembles them and indulges in luxury as they do in all situations and times, where is the reality of faith and the fulfillment of duties...

(1) Al-Bukhari (4729), and Muslim (2785). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 3/ 545. (3) Al-Mufhim 7/ 359 - 360, the first Hadith previously mentioned 8/ 455, and the Hadith of Imran was recorded by Al-Bukhari (2651) and Muslim (2535): (215).

सूरह अल-कहफ़: आयत 99 - 110 394

मैंने कहा: यह ऐसी बात नहीं है जो राय के आधार पर कही जाए; इसका अर्थ "सहीह बुखारी और मुस्लिम" (1) में अबू हुरैरा के माध्यम से अल्लाह के रसूल ﷺ से मरफ़ू(नबी से जुड़ी हुई) रिवायत के रूप में साबित है कि उन्होंने कहा: "क़यामत के दिन एक बड़ा, मोटा आदमी आएगा, और अल्लाह के नज़दीक उसका वज़न एक मच्छर के पंख के बराबर भी नहीं होगा। यदि आप चाहें तो पढ़ें: {तो हम क़यामत के दिन उनके लिए कोई वज़न (महत्व) नहीं ठहराएंगे} [अल-कहफ़: 105]।" इसका अर्थ यह है कि उनके लिए कोई सवाब (पुण्य) नहीं है, और उनके कार्यों के बदले में अज़ाब (दंड) होगा; इसलिए क़यामत के तराजू में तौलने के लिए उनके पास कोई नेकी नहीं होगी, और जिसके पास कोई नेकी नहीं है, वह आग में है। अबू सईद अल-खुदरी ने कहा: तिहामा के पहाड़ों जैसे कर्म लाए जाएंगे, और वे कुछ भी वज़न नहीं रखेंगे। यह भी कहा गया है: यह संभवतः लाक्षणिक है, जैसे कि कहा गया हो: उस दिन हमारे पास उनका कोई मूल्य या सम्मान नहीं होगा (2), और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

इस हदीस में उन लोगों के लिए मोटापे की निंदा का फ़िक़्ह (कानूनी बिंदु) है जो इसे स्वयं पर थोपते हैं; क्योंकि भोजन में अत्यधिक प्रयास और महान कार्यों के बजाय उसी में व्यस्त रहने के कारण ऐसा होता है। बल्कि, यह विलासिता और मोटापे के लिए ज़रूरत से ज़्यादा खाने की मनाही का संकेत देता है। नबी ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह सर्वशक्तिमान के नज़दीक सबसे घृणित पुरुष मोटा विद्वान है।" इमरान बिन हुसैन की हदीस से, नबी ﷺ ने फरमाया: "तुम में से सबसे अच्छे लोग मेरी पीढ़ी के हैं, फिर वे जो उनके बाद आएंगे - इमरान ने कहा: मुझे नहीं पता कि उन्होंने अपनी पीढ़ी के बाद दो पीढ़ियों का ज़िक्र किया या तीन का - फिर तुम्हारे बाद ऐसे लोग होंगे जो गवाही देंगे बिना मांगे, जो विश्वासघाती होंगे और भरोसेमंद नहीं होंगे, जो मन्नतें मानेंगे और उन्हें पूरा नहीं करेंगे, और उनमें मोटापा प्रकट होगा।" यह एक निंदा है। इसका कारण यह है कि अर्जित मोटापा केवल अधिक खाने, लालच, आराम, चैन, सुरक्षा और अपनी इच्छाओं के आगे झुक जाने के कारण होता है। ऐसा व्यक्ति अपने आप का दास है, अपने रब का नहीं। जिसकी यह स्थिति होगी, वह अनिवार्य रूप से हराम (निषिद्ध) में गिरेगा (3)। जो भी मांस हराम कमाई (सुहत) से बना है, आग उसके लिए अधिक योग्य है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने काफिरों के अधिक खाने की निंदा करते हुए कहा है: {और जो लोग काफिर हैं, वे आनंद लेते हैं और वैसे ही खाते हैं जैसे चौपाए खाते हैं, और आग उनके लिए रहने का ठिकाना है} [मुहम्मद: 12]। अतः यदि कोई मोमिन (आस्थावान) उनके जैसा बनता है और हर स्थिति

और समय में उनकी तरह विलासिता का आनंद लेता है, तो फिर विश्वास की वास्तविकता और कर्तव्यों का पालन कहाँ रह जाता है...

(1) बुखारी (4729), और मुस्लिम (2785)। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/ 545। (3) अल-मुफ़हिम 7/ 359 - 360, पहली हदीस पहले आ चुकी है 8/ 455, और इमरान की हदीस बुखारी (2651) और मुस्लिम (2535): (215) द्वारा संकलित की गई है।

سورہ الکہف: آیات 99 - 110 394

میں نے کہا: یہ بات محض رائے سے نہیں کہی جا سکتی، اس کا معنی «صحیح بخاری اور مسلم» (1) میں ابو ہریرہ سے رسول اللہ ﷺ سے مرفوعاً ثابت ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: «قیامت کے دن ایک بڑا موٹا آدمی لایا جائے گا جس کا وزن اللہ کے نزدیک مچھر کے پر کے برابر بھی نہ ہوگا، اگر چاہو تو پڑھ لو: ﴿فَلَا نُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَزْنًا﴾ (سو ہم قیامت کے دن ان کے لیے کوئی وزن قائم نہ کریں گے) [الکہف: 105]»۔ اور معنی یہ ہے کہ ان کے لیے کوئی ثواب نہیں، اور ان کے اعمال عذاب کے مقابلے میں ہوں گے، پس ان کے پاس کوئی نیکی نہ ہوگی جو قیامت کی ترازو میں تولی جائے، اور جس کی کوئی نیکی نہ ہو وہ آگ میں ہے۔ ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ نے فرمایا: تہامہ کے پہاڑوں جیسے اعمال لائے جائیں گے، لیکن وہ کچھ بھی وزن نہ رکھیں گے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: ہو سکتا ہے کہ اس سے مراد مجاز اور استعارہ ہو، گویا فرمایا: اس دن ہمارے ہاں ان کی کوئی قدر و قیمت نہیں ہوگی (2), واللہ اعلم۔

اس حدیث میں ان لوگوں کے لیے موٹاپے کی مذمت کا فقہی پہلو ہے جو اسے خود پر مسلط کرتے ہیں؛ کیونکہ اس میں کھانے پینے میں تکلف اور مکارمِ اخلاق کے بجائے ان میں مشغولیت پائی جاتی ہے، بلکہ یہ تعیش اور موٹاپے کی غرض سے ضرورت سے زیادہ کھانے کی حرمت پر دلالت کرتا ہے۔ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «اللہ تعالیٰ کے نزدیک سب سے ناپسندیدہ مرد موٹا عالم ہے»۔ عمران بن حصین سے مروی حدیث میں نبی ﷺ نے فرمایا: «تم میں سے بہترین میرا زمانہ ہے، پھر وہ جو ان کے بعد ہوں گے - عمران نے کہا: مجھے نہیں معلوم کہ آپ نے اپنے زمانے کے بعد دو زمانوں کا ذکر کیا یا تین کا - پھر تمہارے بعد ایسے لوگ ہوں گے جو گواہی دیں گے حالانکہ ان سے گواہی نہیں مانگی جائے گی، وہ خیانت کریں گے اور امین نہیں ہوں گے، وہ نذریں

مانیں گے اور پوری نہیں کریں گے، اور ان میں موٹاپا ظاہر ہوگا»۔ اور یہ مذمت ہے۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ حاصل کردہ موٹاپا کثرتِ طعام، حرص، راحت و آرام، بے فکری اور خواہشاتِ نفسانی میں ڈوبے رہنے کی وجہ سے ہوتا ہے، پس ایسا شخص اپنے نفس کا بندہ ہے، اپنے رب کا بندہ نہیں۔ جس کا یہ حال ہو وہ لازمی طور پر حرام میں پڑے گا (3)، اور جو گوشت حرام (سحت) سے پروان چڑھا ہو، آگ اس کے لیے زیادہ موزوں ہے۔ اللہ تعالیٰ نے کفار کی کثرتِ خوری کی مذمت کرتے ہوئے فرمایا: ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا يَتَمَتَّعُونَ وَيَأْكُلُونَ كَمَا تَأْكُلُ الْأَنْعَامُ وَالنَّارُ مَثْوًى لَّهُمْ﴾ [محمد: 12] (اور جو لوگ کافر ہیں وہ مزے اڑاتے ہیں اور ویسے ہی کھاتے ہیں جیسے چوپائے کھاتے ہیں اور آگ ان کا ٹھکانا ہے)۔ پس جب مومن ہر حال اور ہر وقت ان کی مشابہت اختیار کرے اور ان جیسا تعیش کرے، تو پھر حقیقتِ ایمان اور فرائض کی ادائیگی کہاں رہ گئی...

(1) بخاری (4729)، اور مسلم (2785)۔ (2) المحرر الوجیز 3/ 545۔ (3) المفہم 7/ 359 - 360، اور پہلی حدیث پیچھے گزر چکی ہے 8/ 455، اور حدیثِ عمران کو بخاری (2651) اور مسلم (2535): (215) نے روایت کیا ہے۔

...Islam?! Whoever eats and drinks excessively, their gluttony and greed increase, and their laziness and sleep increase during the night, so their day is spent wandering aimlessly and their night sleeping. This meaning has already been discussed in 'Al-A'raf'(1), and the mention of the Scales (Mizan)(2) preceded it, and that it has two pans in which the scrolls of deeds are weighed, so there is no need for repetition.

And he (peace and blessings be upon him) said when they laughed at the thinness of Ibn Mas'ud's shins as he was climbing a palm tree: "Are you laughing at a shin that will weigh [as much as] the deeds of the people of the earth?"(3) This indicates that individuals are weighed; this was mentioned by Al-Ghaznawi.

His Almighty's saying: {That is their recompense} "That" refers to the omission of weighing, and it is in the nominative case as a subject, "their recompense" is its predicate, and {Hell} is a substitute for the subject which is "that", and "ma" in His saying: {because they disbelieved} is a masdariyah (infinitival particle), and 'huz' (mockery) means belittlement and ridicule(4), and it has preceded.

His Almighty's saying: {Indeed, those who have believed and done righteous deeds - they will have the Gardens of Paradise as a lodging} Qatada said: Paradise is the hill of Heaven, its center, its highest, its best, and its loftiest(5). Abu Umama al-Bahili said: Paradise is the navel of Heaven(6). Ka'b said: There is no paradise among the paradises higher than the Paradise of Al-Firdous,

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) 9 / 196. (2) 9 / 156. (3) Narrated by Ahmad (920), al-Bukhari in Al-Adab al-Mufrad (237), Abu Ya'la (555), and al-Tabarani in Al-Kabir (8516) from the hadith of Ali bin Abi Talib with a similar meaning. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 9 / 288 - 289 after attributing it to Ahmad, Abu Ya'la, and al-Tabarani: Their narrators are the narrators of the Sahih except for Umm Musa, and she is trustworthy. It was also narrated by Ahmad (3991), al-Bazzar (2678), Abu Ya'la (5310), al-Tabarani in Al-Kabir (8452), and Abu Nu'aym in Al-Hilya 1/127 from the hadith of Abdullah bin Mas'ud with a similar meaning. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 9 / 289: Narrated by Ahmad, Abu Ya'la, al-Bazzar, and al-Tabarani through [various] chains... and the most exemplary of its chains in it is Asim bin Abi al-Nujud, and he is good (hasan) in hadith despite his weakness, and the rest of the narrators of Ahmad and Abu Ya'la are the narrators of the Sahih. End. "Istahmasha al-rajulu" means his shins became thin. (4) Al-Muharrar

al-Wajiz 3 / 546. (5) Narrated by al-Tabari 15 / 431, and al-Bayhaqi in Al-Sunan al-Kubra 9 / 167. (6) Narrated by Ibn Abi Shaybah 13 / 148, and al-Tabari 15 / 431.

सूरह अल-कहफ़: आयतें 99 - 110 395

...इस्लाम?! और जो बहुत अधिक खाता और पीता है, उसकी भूख और लालच बढ़ जाती है, और रात में उसका आलस्य और नींद बढ़ जाती है, इसलिए उसका दिन भटकने में और रात सोने में बीतती है। 'अल-अराफ़'(1) में यह अर्थ पहले ही गुजर चुका है, और उसमें तराजू (मीज़ान)(2) का ज़िक्र पहले आ चुका है, और यह कि उसके दो पलड़े हैं जिनमें कर्मों के पन्ने तौले जाते हैं, इसलिए दोहराने का कोई अर्थ नहीं है।

और उन्होंने (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) तब कहा जब वे इब्न मसूद की पिंडलियों के पतला होने पर हंसे जब वे खजूर के पेड़ पर चढ़ रहे थे: "क्या आप एक ऐसी पिंडली पर हंस रहे हैं जिसे पृथ्वी के लोगों के कर्मों के साथ तौला जाएगा?"(3) यह इंगित करता है कि व्यक्तियों को तौला जाता है, इसका उल्लेख अल-गज़नवी ने किया है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {यही उनका प्रतिफल है} "यही" वजन छोड़ने का संकेत है, और यह 'इब्तिदा' के रूप में 'रफ़ा' की स्थिति में है, "उनका प्रतिफल" इसकी खबर (विधेय) है, और {जहन्नम} उस विषय का विकल्प (बदल) है जो "यही" है, और अल्लाह के कथन में "मा": {क्योंकि उन्होंने कुफ़्र किया} मसरियाह (भाववाचक संज्ञा बनाने वाला) है, और 'हुज़ू' (उपहास) का अर्थ है तुच्छ समझना और उपहास करना(4), और यह पहले आ चुका है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {बेशक जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए, उनके लिए फिरदौस के बाग़ ठिकाने के रूप में होंगे} कतादा ने कहा: फिरदौस जन्नत की ऊंचाई, उसका मध्य, उसका उच्चतम, उसका सबसे अच्छा और उसका सबसे ऊंचा हिस्सा है(5)। अबू उमामा अल-बाहीली ने कहा: फिरदौस जन्नत की नाभि है(6)। काब ने कहा: जन्नत में फिरदौस की जन्नत से ऊंची कोई जन्नत नहीं है,

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) 9 / 196. (2) 9 / 156. (3) इसे अहमद (920), अल-बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़रद (237), अबू याला (555), और अल-तबरानी ने अल-कबीर (8516) में अली बिन अबी तालिब की हदीस से इसी तरह रिवायत किया है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 9/288-289 में इसे अहमद, अबू याला और अल-तबरानी को श्रेय देने के बाद कहा: उनके पुरुष 'सहीह' के पुरुष हैं सिवाय उम्म मूसा के और वह भरोसेमंद हैं। इसे अहमद (3991), अल-बज्ज़ार (2678), अबू याला (5310), अल-

तबरानी ने अल-कबीर (8452), और अबू नुइम ने अल-हिल्या 1/127 में अब्दुल्ला बिन मसूद की हदीस से इसी तरह रिवायत किया है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 9/289 में कहा: अहमद, अबू याला, अल-बज्ज़ार और अल-तबरानी ने कई रास्तों से रिवायत किया है... और इसमें सबसे अनुकरणीय रास्ता असीम बिन अबी अल-नजुद का है, और वह अपनी कमजोरी के बावजूद हदीस में अच्छे(हसन) हैं, और अहमद और अबू याला के बाकी पुरुष 'सहीह' के पुरुष हैं। समाप्त। "इस्तहमशा अल-रजुल" का अर्थ है उसकी पिंडलियाँ पतली हो गईं। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3 / 546. (5) इसे अल-तबरी 15 / 431, और अल-बैहकी ने अल-सुनन अल-कुबरा 9 / 167 में रिवायत किया है। (6) इसे इब्न अबी शयबा 13 / 148, और अल-तबरी 15 / 431 ने रिवायत किया है।

سورہ الکہف: آیات 99 - 110 395

اسلام؟! اور جس کا کھانا پینا زیادہ ہو، اس کی حرص اور لالچ بڑھ جاتی ہے، اور رات کے وقت اس کی سستی اور نیند میں اضافہ ہو جاتا ہے، چنانچہ اس کا دن بھٹکتے ہوئے اور اس کی رات سوتے ہوئے گزرتی ہے۔ 'الاعراف'(1) میں یہ معنی پہلے گزر چکے ہیں، اور اس میں میزان(2) کا ذکر پہلے آ چکا ہے، اور یہ کہ اس کے دو پلڑے ہیں جن میں اعمال کے صحیفے تولے جاتے ہیں، لہذا تکرار کا کوئی فائدہ نہیں۔

اور آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) نے اس وقت فرمایا جب لوگ ابن مسعود کی پنڈلیوں کے دبلے پن پر ہنسے جبکہ وہ کھجور کے درخت پر چڑھ رہے تھے: "کیا تم اس پنڈلی پر ہنستے ہو جو زمین والوں کے عمل کے برابر تولی جائے گی؟"(3) اس سے معلوم ہوا کہ اشخاص تولے جاتے ہیں، یہ بات غزنوی نے ذکر کی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ذَٰلِكَ جَزَاؤُهُمْ﴾ (یہ ان کا بدلہ ہے) "ذلک" وزن چھوڑنے کی طرف اشارہ ہے، اور یہ مبتدا ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، "جزاؤہم" اس کی خبر ہے، اور ﴿جَهَنَّمُ﴾ اس مبتدا سے بدل ہے جو کہ "ذلک" ہے، اور اللہ کے قول ﴿بِمَا كَفَرُوا﴾ میں "ما" مصدریہ ہے، اور ہنسی (ہزء) کا مطلب تحقیر اور مذاق اڑانا ہے(4)، اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَانَتْ لَهُمْ جَنَّاتُ الْفِرْدَوْسِ نُزُلًا﴾ (بے شک جو لوگ ایمان لائے اور انہوں نے نیک اعمال کیے ان کی مہمانی کے لیے فردوس کے باغات ہوں گے) قتادہ نے کہا: فردوس جنت کا ٹیلا، اس کا وسط، اس کا سب سے بلند، اس کا بہترین اور سب

سے اونچا حصہ ہے(5)۔ ابوامامہ الباہلی نے کہا: فردوس جنت کا مرکز (ناف) ہے(6)۔ کعب نے کہا: جنتوں میں فردوس سے اونچی کوئی جنت نہیں،

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) 9 / 196 . (2) 9 / 156 . (3) اسے احمد (920)، بخاری نے الادب المفرد (237)، ابویعلی (555)، اور طبرانی نے الکبیر (8516) میں علی بن ابی طالب کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 9 / 288 - 289 میں اسے احمد، ابویعلی اور طبرانی کی طرف منسوب کرنے کے بعد کہا: ان کے راوی سوائے ام موسیٰ کے صحیح کے راوی ہیں، اور وہ ثقہ ہیں۔ اسے احمد (3991)، بزار (2678)، ابویعلی (5310)، طبرانی نے الکبیر (8452)، اور ابونعیم نے الحلیہ 127/1 میں عبداللہ بن مسعود کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 9 / 289 میں کہا: اسے احمد، ابویعلی، بزار اور طبرانی نے مختلف طریقوں سے روایت کیا ہے... اور اس میں سب سے بہتر طریق عاصم بن ابی النجود کا ہے، اور وہ اپنے ضعف کے باوجود حسن الحدیث ہیں، اور احمد اور ابویعلی کے باقی راوی صحیح کے راوی ہیں۔ انتہیٰ۔ "استحمش الرجل" کا مطلب ہے کہ اس کی پنڈلیاں پتلی ہو گئیں۔ (4) المحرر الوجیز 546/3 . (5) اسے طبری 431/15، اور بیہقی نے السنن الکبریٰ 167/9 میں روایت کیا ہے۔ (6) اسے ابن ابی شیبہ 148/13، اور طبری 431/15 نے روایت کیا ہے۔

396 Surah Al-Kahf: Verses 99 - 110

In it are those who enjoin what is right and forbid what is wrong (1). In "Sahih Al-Bukhari" (2), narrated by Abu Hurairah, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever believes in Allah and His Messenger, establishes prayer, and fasts Ramadan, it is a right upon Allah that He will admit him into Paradise, whether he strives in the cause of Allah or stays in his land where he was born." They said: "O Messenger of Allah, shall we not give the people the glad tidings?" He said: "Indeed, in Paradise there are a hundred levels that Allah has prepared for those who strive in the cause of Allah; between every two levels is as the distance between the heaven and the earth. So, when you ask Allah, ask Him for Al-Firdaws, for it is the middle of Paradise and the highest part of Paradise - I think he said: - and above it is the Throne of the Most Merciful, and from it spring the rivers of Paradise."

Mujahid said: "Al-Firdaws" means garden in the Roman language (3). Al-Farra' (4) said: It is Arabic. Al-Firdaws: a garden in Paradise. Firdaws: a name of a meadow near Yamamah. The plural is Faradis. Umayyah bin Abi Al-Salt Al-Thaqafi said: "Their dwellings then were prominent, in them were gardens (Faradis), grains, and onions." And Faradis is a place in Sham. A "mufardas" vine means: trellised (5).

{Abiding therein} means: eternally. {they will not desire any change from it} means: they do not seek a transfer from it to another place. And "Hiwal" means transfer, as stated by Abu Ali. Al-Zajjaj said (6): He changed from his place "Hiwalan" just as it is said: "He became great in greatness (idham)." He said: It could also be from "heelah" (resourcefulness/stratagem), meaning: they do not seek a strategy for a dwelling other than it. Al-Jawhari said (7): "At-tahawwul" is moving from one place to another, and the noun is "Al-Hiwal", from which is the saying of the Almighty: {Abiding therein, they will not desire any change from it}.

(1) Narrated by Al-Tabari 431/15, and Abu Nu'aym in "Hilyat al-Awliya" 380/5. (2) Under number (2790). (3) Narrated by Al-Tabari 432/15. (4) In "Ma'ani al-Qur'an" 231/2. (5) Al-Sihah (Fardas), without the saying of Umayyah, which is in his Diwan p. 98. (6) In "Ma'ani al-Qur'an" 315/3. (7) In Al-Sihah (Hawl).

396 सूरा अल-कहफ़: आयतें 99 - 110

इसमें वे लोग हैं जो भलाई का हुक्म देते हैं और बुराई से रोकते हैं(1)। और "सहीह अल-बुखारी"(2) में अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जो अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान लाया, नमाज़ कायम की और रमज़ान के रोज़े रखे, तो अल्लाह पर यह हक़ है कि वह उसे जन्नत में दाखिल करे, चाहे उसने अल्लाह की राह में जिहाद किया हो या उसी ज़मीन पर रहा हो जहाँ वह पैदा हुआ था।" लोगों ने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, क्या हम लोगों को यह खुशखबरी न सुना दें?" आपने फरमाया: "बेशक जन्नत में सौ दर्जे हैं जिन्हें अल्लाह ने अल्लाह की राह में जिहाद करने वालों के लिए तैयार किया है, दो दर्जों के बीच की दूरी उतनी है जितनी आसमान और ज़मीन के बीच है। इसलिए जब तुम अल्लाह से मांगो, तो उससे 'फ़िरदौस' मांगो, क्योंकि वह जन्नत का बीच का हिस्सा और जन्नत का सबसे ऊँचा हिस्सा है - मेरा ख्याल है उन्होंने कहा - और उसके ऊपर रहमान का अर्श (सिंहासन) है, और वहीं से जन्नत की नदियाँ फूटती हैं।"

मुजाहिद ने कहा: 'फ़िरदौस' का अर्थ रोमी भाषा में 'बगीचा' है(3)। अल-फर्रा(4) ने कहा: यह अरबी है। फ़िरदौस: जन्नत का एक बगीचा। फ़िरदौस: यमामा के पास एक चरागाह का नाम भी है। इसका बहुवचन 'फ़रादीस' है। उमय्या बिन अबी अल-सल्त अल-थक़फ़ी ने कहा: "उस समय उनके घर प्रमुख थे, उनमें बाग़ (फ़रादीस), अनाज और प्याज थे।" और फ़रादीस शाम (सीरिया) में एक जगह है। और 'मुफ़रदस' बेल का अर्थ है: मचान पर चढ़ाई हुई(5)।

{वे उसमें हमेशा रहेंगे} अर्थात: स्थायी रूप से। {वे वहाँ से कोई बदलाव नहीं चाहेंगे} अर्थात: वे वहां से किसी और जगह जाने की इच्छा नहीं करेंगे। 'हिवल' का अर्थ है स्थान परिवर्तन, यह अबू अली ने कहा है। अल-ज़ज्जाज(6) ने कहा: वह अपनी जगह से 'हिवलन' बदल गया जैसे कहा जाता है: वह अपनी महानता में महान हो गया। उन्होंने कहा: यह 'हीला' (युक्ति) से भी हो सकता है, अर्थात: वे इसके अलावा किसी और ठिकाने की जुगत नहीं करेंगे। अल-जौहरी(7) ने कहा: 'अत-तहव्वुल' का अर्थ है एक स्थान से दूसरे स्थान पर जाना, और संज्ञा 'अल-हिवल' है, जिससे अल्लाह तआला का यह कथन है: {वे उसमें हमेशा रहेंगे, वे वहाँ से कोई बदलाव नहीं चाहेंगे}।

(1) अल-तबरी 431/15 द्वारा उद्धृत, और अबू नुऐम द्वारा "हिलियत अल-औलिया" 380/5 में। (2) नंबर (2790) के तहत। (3) अल-तबरी 432/15 द्वारा उद्धृत। (4) "मआनी अल-क़ुरआन" 231/2

में। (5) अल-सिहाह (फ़रदस), उमय्या के कथन के बिना, जो उनके दीवान के पृष्ठ 98 पर है। (6) "मआनी अल-क़ुरआन" 315/3 में। (7) अल-सिहाह (हौल) में।

396 سورة الكهف: آيات 99 - 110

اس میں وہ لوگ ہیں جو نیکی کا حکم دینے والے اور برائی سے روکنے والے ہیں(1)۔ اور "صحیح البخاری"(2) میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جو اللہ اور اس کے رسول پر ایمان لایا، نماز قائم کی اور رمضان کے روزے رکھے، تو اللہ پر یہ حق ہے کہ وہ اسے جنت میں داخل کرے، خواہ اس نے اللہ کی راہ میں جہاد کیا ہو یا اپنی اسی زمین میں رہا ہو جہاں وہ پیدا ہوا تھا۔" لوگوں نے کہا: "اے اللہ کے رسول، کیا ہم لوگوں کو یہ خوشخبری نہ سنا دیں؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "بیشک جنت میں سو درجات ہیں جنہیں اللہ نے اللہ کی راہ میں جہاد کرنے والوں کے لیے تیار کیا ہے، دو درجوں کے درمیان اتنا فاصلہ ہے جتنا آسمان اور زمین کے درمیان ہے۔ چنانچہ جب تم اللہ سے مانگو تو اس سے 'فردوس' مانگو، کیونکہ وہ جنت کا درمیانی اور سب سے بلند حصہ ہے - میرا خیال ہے آپ ﷺ نے فرمایا - اور اس کے اوپر رحمن کا عرش ہے، اور وہیں سے جنت کی نہریں نکلتی ہیں۔"

مجاہد نے کہا: 'فردوس' رومی زبان میں 'باغ' کو کہتے ہیں(3)۔ الفراء(4) نے کہا: یہ عربی ہے۔ فردوس: جنت کا ایک باغ۔ فردوس: یمامہ کے قریب ایک چراگاہ کا نام بھی ہے۔ اس کی جمع 'فرادیس' ہے، امیہ بن ابی الصلت الثقفی نے کہا: "اس وقت ان کے مکانات ظاہر تھے، ان میں باغات (فرادیس)، غلہ اور پیاز تھے۔" اور 'فرادیس' شام میں ایک جگہ کا نام ہے۔ اور 'مفردس' انگور کی بیل کا مطلب ہے: چھت پر چڑھائی ہوئی(5)۔

{وہ اس میں ہمیشہ رہیں گے} یعنی: دائمی طور پر۔ {وہ وہاں سے جگہ کی تبدیلی نہیں چاہیں گے} یعنی: وہ وہاں سے کسی دوسری جگہ منتقل ہونا پسند نہیں کریں گے۔ اور 'حِول' بمعنی تبدیلی ہے، یہ ابوعلی نے کہا ہے۔ الزجاج(6) نے کہا: وہ اپنی جگہ سے 'حِولاً' منتقل ہوا جیسے کہا جاتا ہے:

وہ اپنی بڑائی میں بڑا ہوا۔ انہوں نے کہا: یہ 'حیلہ' سے بھی ہو سکتا ہے، یعنی: وہ اس کے علاوہ کسی اور ٹھکانے کی تدبیر نہیں کریں گے۔ الجوہری(7) نے کہا: 'التحوُّل' ایک جگہ سے دوسری جگہ منتقل ہونا ہے، اور اسم 'الحِول' ہے، جس سے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {وہ اس میں ہمیشہ رہنے والے ہیں، وہ وہاں سے جگہ بدلنا نہیں چاہیں گے}۔

(1) اسے الطبری 431/15 اور ابونعیم نے "حلیۃ الاولیاء" 380/5 میں روایت کیا ہے۔ (2) نمبر (2790) کے تحت۔ (3) اسے الطبری 432/15 نے روایت کیا ہے۔ (4) "معانی القرآن" 231/2 میں۔ (5) الصحاح (فردس)، امیہ کے قول کے بغیر، جو ان کے دیوان ص 98 میں ہے۔ (6) "معانی القرآن" 315/3 میں۔ (7) الصحاح (حول) میں۔

397 Surah Al-Kahf: Verses 99 - 110

His Almighty saying: {Say, "If the sea were ink for [writing] the words of my Lord, the sea would be exhausted before the words of my Lord were exhausted"} "Nafada" (exhausted) the thing: when it is completed and finished, as previously mentioned. {even if We brought the like of it as a supplement} meaning: an addition to the sea in number or weight. In Ubayy's Mushaf: "Midadan" (ink), and similarly Mujahid, Ibn Muhaysin, and Humayd read it(1). And "Madadan" is in the accusative case as a specification (Tamyiz) or a circumstantial state (Hal)(2).

And Ibn Abbas said: The Jews said when the Prophet (PBUH) told them: {And you have not been given of knowledge except a little} [Al-Isra: 85] they said: How so, when we have been given the Torah, and whoever has been given the Torah has been given much good? Then it was revealed: {Say, "If the sea were ink for [writing] the words of my Lord..."} the verse (3). And it was said: The Jews said: You have been given wisdom, and whoever has been given wisdom has been given much good, then you claimed that you have no knowledge of the spirit?! So Allah Almighty said: Say: even if you have been given the Quran and they have been given the Torah, it is little compared to the words of Allah Almighty(4). Ibn Abbas said: "Words of my Lord" meaning: the sermons of my Lord. And it was said: He meant by words the ancient speech that has no limit and no end, and although it is one, it is permissible to express it in the plural form; because of the unique words it contains, and because it stands in their place, so the expression about it in the plural form was permissible; for exaltation. Al-A'sha said: WWW.NAFSEISLAM.COM And a face of pure color, clear, adorned with a neck, breasts, and wrists(5). So he expressed "labbat" (breasts/chest area) for the singular "labbah". And in the Revelation: {We are your allies} [Fussilat: 31] and {Indeed, it is We who sent down the message} [Al-Hijr: 9] and {And indeed, it is We who give life and cause death} [Al-Hijr: 23] and likewise: {Indeed, Abraham...

---

(1) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 82, Al-Muhtasib 2/35, Al-Bahr al-Muhit 6/169, and mentioned by Al-Akhfash in Ma'ani al-Qur'an 2/623, Abu al-Layth in al-Tafsir 2/315, and Al-Tabari 15/438. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 3/316. (3) Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi p. 308, and Tafsir Al-Baghawi 3/186. (4) Al-Sirah al-Nabawiyyah 1/308, and Tafsir Abi al-Layth 2/315 similarly. (5) Diwan al-A'sha p. 127, and al-labbah: the pit of the throat (where animals are slaughtered). Al-Qamus (LBB).

३९७ सूरा अल-कहफ़: आयत ९९ - ११०

अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दो, "यदि समुद्र मेरे रब के शब्दों के लिए स्याही बन जाए, तो समुद्र समाप्त हो जाएगा इससे पहले कि मेरे रब के शब्द समाप्त हों"} किसी चीज़ का "नफ़दा" (समाप्त होना): जब वह पूरी और ख़त्म हो जाए, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। {भले ही हम उसके समान और मदद के लिए लाएँ} यानी: संख्या या वज़न में समुद्र के अतिरिक्त। उबैय के मुसहफ़ में: "मिदादन" (स्याही) है, और मुजाहिद, इब्न मुहयसिन और हुमैद ने भी इसे इसी तरह पढ़ा है(१)। और "मददन" को तमीज़ (विशेषता) या हाल (स्थिति) के रूप में नसब (कर्म कारक) दिया गया है(२)।

और इब्न अब्बास ने कहा: यहूदियों ने कहा जब नबी ﷺ ने उनसे कहा: {और तुम्हें ज्ञान में से बहुत कम दिया गया है} [अल-इसरा: ८५] तो उन्होंने कहा: यह कैसे संभव है जबकि हमें तौरात दी गई है, और जिसे तौरात दी गई उसे तो बहुत बड़ी भलाई मिल गई? तब यह आयत उतरी: {कह दो, "यदि समुद्र मेरे रब के शब्दों के लिए स्याही बन जाए..."} (३)। और यह भी कहा गया है: यहूदियों ने कहा: तुम्हें हिकमत (बुद्धिमत्ता) दी गई है, और जिसे हिकमत दी गई उसे बहुत बड़ी भलाई मिल गई, फिर तुमने दावा किया कि तुम्हें रूह (आत्मा) का ज्ञान नहीं है?! तो अल्लाह तआला ने फ़रमाया: कह दो: भले ही तुम्हें क़ुरआन दिया गया है और उन्हें तौरात दी गई है, लेकिन अल्लाह तआला के शब्दों के मुक़ाबले में यह बहुत कम है(४)। इब्न अब्बास ने कहा: "मेरे रब के शब्द" यानी: मेरे रब के उपदेश। और यह भी कहा गया है: शब्दों से उनका तात्पर्य वह शाश्वत वाणी है जिसकी कोई सीमा नहीं और कोई अंत नहीं, और यद्यपि वह एक है, लेकिन उसे बहुवचन के रूप में व्यक्त करना जायज़ है; क्योंकि इसमें उत्कृष्ट शब्द शामिल हैं, और क्योंकि यह उनके स्थान पर आता है, इसलिए महिमा बढ़ाने के लिए इसके बारे में बहुवचन में व्यक्त करना जायज़ था। अल-अशा ने कहा: WWW.NAFSEISLAM.COM और एक शुद्ध रंग का चेहरा, साफ़, जो सुशोभित है, गर्दन, छाती और कलाईयों के साथ(५)। यहाँ उन्होंने "लब्बात" (बहुवचन) का प्रयोग "लब्बह" (एकवचन) के लिए किया। और वह्य (प्रकाशना) में: {हम तुम्हारे साथी हैं} [फ़ुस्सिलत: ३१] और {निश्चय ही हमने ही इस नसीहत (क़ुरआन) को उतारा है} [अल-हिज्र: ९] और {निश्चय ही हम ही जीवन देते हैं और मृत्यु देते हैं} [अल-हिज्र: २३] और इसी तरह: {निश्चय ही इब्राहिम...

(१) अल-किरात अल-शाज़्ह पृ. ८२, अल-मुह्तसिब २/३५, अल-बह्र अल-मुहीत ६/१६९, और अल-अख़फ़श ने मानी अल-क़ुरआन २/६२३ में, अबू लैथ ने अल-तफ़्सीर २/३१५ में, और अल-तबरी ने १५/४३८ में इसका उल्लेख किया है। (२) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-क़ुरआन ३/३१६। (३) अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. ३०८, और तफ़्सीर अल-बग़वी ३/१८६। (४) अल-सीरत अल-नबविया १/३०८, और तफ़्सीर अबी अल-लैथ २/३१५ इसी तरह। (५) दीवान अल-अशा पृ. १२७, और अल-लब्बह: गले का गड्ढा। अल-क़ामूस (ल-ब-ब)।

۳۹۷ سورہ الکہف: آیات ۹۹ - ۱لو

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُل لَّوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِّكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَن تَنفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي﴾ شے کا "نفد" ہونا: جب وہ مکمل اور ختم ہو جائے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔ ﴿وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا﴾ یعنی: سمندر پر تعداد یا وزن میں اضافہ کے طور پر۔ اور ابیّ کے مصحف میں: «مِدَاداً» (سیاہی) ہے، اور اسی طرح اسے مجاہد، ابن محیصن اور حمید نے پڑھا ہے(۱)۔ اور لفظ «مدداً» تمیز یا حال ہونے کی وجہ سے منصوب ہے(۲)۔

اور ابن عباس نے فرمایا: یہودیوں نے کہا جب نبی ﷺ نے ان سے فرمایا: ﴿وَمَا أُوتِيتُم مِّنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا﴾ [الإسراء: ۸۵] تو انہوں نے کہا: یہ کیسے ہوسکتا ہے جبکہ ہمیں تورات دی گئی ہے، اور جسے تورات دی گئی اسے تو بہت بڑی بھلائی عطا کر دی گئی؟ تب یہ آیت نازل ہوئی: ﴿قُل لَّوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِّكَلِمَاتِ رَبِّي﴾ آیت (۳)۔ اور کہا گیا ہے: یہودیوں نے کہا: آپ کو حکمت دی گئی ہے، اور جسے حکمت دی گئی اسے بہت بڑی بھلائی عطا کر دی گئی، پھر آپ نے دعویٰ کیا کہ آپ کو روح کا علم نہیں ہے؟! تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: کہہ دیجیے کہ اگرچہ آپ کو قرآن دیا گیا ہے اور انہیں تورات دی گئی ہے، لیکن وہ اللہ تعالیٰ کے کلمات کے مقابلے میں بہت تھوڑا ہے(۴)۔ ابن عباس نے فرمایا: «کلمات ربی» یعنی: میرے رب کی نصیحتیں۔ اور کہا گیا: کلمات سے مراد کلامِ قدیم ہے جس کی نہ کوئی غایت ہے اور نہ کوئی انتہا، اور اگرچہ وہ ایک ہے لیکن اس کی تعبیر لفظِ جمع کے ساتھ کرنا جائز ہے؛ اس میں موجود بہترین کلمات کی وجہ سے، اور اس لیے کہ یہ ان کے قائم مقام ہے، پس اس کی تعبیر صیغہ جمع کے ساتھ تعظیم کے لیے جائز قرار پائی۔ اور اعشیٰ نے کہا: WWW.NAFSEISLAM.COM اور ایک صاف ستھرے رنگ کا چہرہ جو خوبصورت ہے، گردن، سینے اور کلائیوں کے ساتھ(۵)۔ یہاں اس نے «لَبَّة» (واحد) کے لیے

«لَبَّات» (جمع) کا استعمال کیا۔ اور قرآن مجید میں ہے: ﴿نَحْنُ أَوْلِيَاؤُكُمْ﴾ [فصلت: ۳۱] اور ﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ﴾ [الحجر: ۹] اور ﴿إِنَّا لَنَحْنُ نُحْيِي وَنُمِيتُ﴾ [الحجر: ۲۳] اور اسی طرح: ﴿إِنَّ إِبْرَاهِيمَ

---

(۱) القراءات الشاذة ص۸۲، والمحتسب ۲/۳۵، والبحر المحيط ۶/۱۶۹، اور اسے الاخفش نے معانی القرآن ۲/۶۲۳، ابو اللیث نے التفسیر ۲/۳۱۵، اور الطبری نے ۱۵/۴۳۸ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۳/۳۱۶ ۔ (۳) أسباب النزول للواحدي ص۳۰۸، اور تفسير البغوي ۳/۱۸۶ ۔ (۴) السيرة النبوية ۱/۳۰۸، اور تفسير أبي الليث ۲/۳۱۵ اسی طرح۔ (۵) ديوان الأعشى ص ۱۲۷ ، واللَّبَّة: گلے کا گڑھا۔ القاموس (لبب)۔

'was a nation' [An-Nahl: 120] because he took the place of a nation. It was said: meaning that the expressions and indications that point to the understood meanings of the words of Him, glorified and exalted is He, would not be exhausted (1). As-Suddi said: meaning: if the sea were ink for the words of my Lord, the sea would be exhausted before the attributes of Paradise, which is the abode of reward, were exhausted. Ikrimah said: the sea would be exhausted before the reward of the one who says: 'There is no god but Allah' is exhausted. A parallel to this verse is: {And if whatever trees upon the earth were pens and the sea [were ink], replenished thereafter by seven [more] seas, the words of Allah would not be exhausted} [Luqman: 27]. Hamza and al-Kisa'i read: «قبل أن ينفد» (before it is exhausted) with the letter 'ya' [yanfad instead of tanfad] because the verb precedes the subject (2).

His saying, the Exalted: {Say, "I am only a man like you, to whom it has been revealed...} meaning: I do not know except what Allah the Exalted teaches me, and the knowledge of Allah the Exalted is beyond count, and I have only been commanded to convey to you that there is no god but Allah. {So whoever would hope for the meeting with his Lord} meaning: hopes for His vision and His reward, and fears His punishment {let him do righteous work and not associate in the worship of his Lord anyone.} Ibn Abbas said: It was revealed concerning Jundub bin Zuhair al-Amiri; he said: O Messenger of Allah, I perform a deed for Allah the Exalted, desiring the face of Allah the Exalted, but if it is observed by others, it pleases me. So the Prophet ﷺ said: «Indeed Allah is good and accepts only what is good, and does not accept what has partnership in it.» Then the verse was revealed. Tawus said: A man said: O Messenger of Allah! I love Jihad in the path of Allah the Exalted, and I love for my position to be seen. So this verse was revealed. Mujahid said: A man came to the Prophet ﷺ and said: O Messenger of Allah! I give charity and maintain ties of kinship and I do not do that except for the sake of Allah the Exalted, yet it is mentioned about me and I am praised for it, and that pleases me and I admire it. So the Messenger of Allah ﷺ remained silent and said nothing, then Allah the Exalted revealed: {So whoever would hope for the meeting with his Lord - let him do righteous work and not associate in the worship of his Lord anyone} (3).

I say: All of these are intended, and the verse encompasses all of that and other actions as well. The authentic Hadith of Abu Huraira concerning the three who are judged first among people has already been mentioned in Surah 'Hud' (4).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 3/547. (2) As-Sab'ah p. 402, and At-Taysir p. 146. (3) Asbab an-Nuzul by al-Wahidi p. 308. (4) 11/84.

सूरा अल-कहफ़: आयत 99 - 110 398

'एक उम्मत थे' [अन-नह्ल: 120] क्योंकि उन्होंने एक उम्मत की जगह ली। कहा गया है: इसका अर्थ है कि वे अभिव्यक्तियाँ और संकेत जो अल्लाह सुब्हानहू व तआला के कलाम के अर्थों को दर्शाते हैं, वे कभी समाप्त नहीं होंगे (1)। अस-सुद्दी ने कहा: इसका अर्थ है: यदि समुद्र मेरे रब के शब्दों के लिए स्याही होता, तो प्रतिफल के घर जन्नत की विशेषताओं के समाप्त होने से पहले ही समुद्र समाप्त हो जाता। इकरीमा ने कहा: 'ला इलाहा इल्लल्लाह' कहने वाले के प्रतिफल के समाप्त होने से पहले समुद्र समाप्त हो जाएगा। इस आयत के समान एक अन्य आयत है: {और यदि पृथ्वी के सभी वृक्ष कलम होते और समुद्र [स्याही होता], उसके बाद सात [और] समुद्र उसकी सहायता करते, तो भी अल्लाह के शब्द समाप्त न होते} [लुक़मान: 27]। हमज़ा और अल-किसाई ने इसे 'या' के साथ «قبل أن ينفد» (यन्फ़द) पढ़ा है; क्योंकि क्रिया कर्ता से पहले आई है (2)।

अल्लाह तआला का कथन: {कह दो, "मैं तो बस तुम्हीं जैसा एक मनुष्य हूँ, मेरी ओर वह्य (प्रकाशना) की जाती है...} अर्थात: मैं वही जानता हूँ जो अल्लाह तआला मुझे सिखाता है, और अल्लाह तआला का ज्ञान अनगिनत है, और मुझे केवल यह आदेश दिया गया है कि मैं तुम्हें पहुँचा दूँ कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है। {अतः जो कोई अपने रब से मिलने की आशा रखता हो} अर्थात: उसके दर्शन और उसके प्रतिफल की आशा रखता हो, और उसके दंड से डरता हो {तो उसे चाहिए कि नेक अमल करे और अपने रब की इबादत में किसी को साझी न बनाए।} इब्न अब्बास ने कहा: यह जुंदुब बिन ज़ुहैर अल-आमरी के बारे में नाज़िल हुई; उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मैं अल्लाह तआला के लिए कोई काम करता हूँ और अल्लाह तआला की प्रसन्नता चाहता हूँ, लेकिन जब लोगों को इसका पता चलता है तो मुझे खुशी होती है। तो नबी ﷺ ने फरमाया: «बेशक अल्लाह पाक है और वह केवल पाकीज़ा चीज़ को ही स्वीकार करता है, और उस चीज़ को स्वीकार नहीं करता जिसमें किसी को साझी बनाया गया हो।» तब यह आयत नाज़िल हुई। ताऊस ने कहा: एक व्यक्ति ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल! मैं अल्लाह तआला की राह में जिहाद करना पसंद करता हूँ, और मैं यह भी चाहता हूँ कि मेरा स्थान देखा जाए। तब यह आयत नाज़िल हुई। मुजाहिद ने कहा: एक व्यक्ति नबी ﷺ के पास आया और कहा: ऐ अल्लाह के रसूल! मैं सदक़ा देता हूँ और रिश्तों को जोड़ता हूँ और मैं यह केवल अल्लाह तआला के लिए करता हूँ, फिर भी मेरा ज़िक्र होता है और मेरी प्रशंसा की जाती है, जिससे मुझे खुशी होती है और मैं इस पर गर्व महसूस करता हूँ। रसूल अल्लाह ﷺ खामोश रहे और कुछ नहीं कहा, फिर अल्लाह तआला ने नाज़िल फरमाया: {अतः जो कोई अपने रब से मिलने की आशा

रखता हो, तो उसे चाहिए कि नेक अमल करे और अपने रब की इबादत में किसी को साझी न बनाए} (3)।

मैं कहता हूँ: यह सब अभिप्रेत है, और आयत इन सभी और अन्य कार्यों को भी शामिल करती है। अबू हुरैरा की वह सहीह हदीस उन तीन लोगों के बारे में जिनका फैसला लोगों में सबसे पहले किया जाएगा, सूरा 'हूद' (4) में पहले ही गुज़र चुकी है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/547। (2) अस-सबअह पृ. 402, और अत-तयसीर पृ. 146। (3) असबाब अन-नुज़ूल, अल-वाहिदी पृ. 308। (4) 11/84।

سورہ کہف: آیات 99 - 110 398

'ایک امت تھے' [النحل: 120] کیونکہ انہوں نے ایک امت کی جگہ لی۔ کہا گیا: یعنی وہ عبارات اور اشارے جو اللہ سبحانہ و تعالیٰ کے کلام کے معانی پر دلالت کرتے ہیں وہ ختم نہیں ہوں گے (1)۔ السدی نے کہا: یعنی: اگر سمندر میرے رب کے کلمات کے لیے سیاہی ہوتا تو جنت کی صفات جو کہ ثواب کا گھر ہے، ختم ہونے سے پہلے سمندر ختم ہو جاتا۔ عکرمہ نے کہا: 'لا الہ الا اللہ' کہنے والے کا ثواب ختم ہونے سے پہلے سمندر ختم ہو جائے گا۔ اس آیت کی نظیر یہ آیت ہے: {اور اگر زمین میں جتنے درخت ہیں قلم بن جائیں اور سمندر (سیاہی بن جائے) اور اس کے بعد سات سمندر مزید اس کی مدد کریں، تب بھی اللہ کے کلمات ختم نہ ہوں گے} [لقمان: 27]۔ حمزہ اور الکسائی نے فعل کی تقدیم کی وجہ سے «قبل أن ينفد» کو 'یا' کے ساتھ [ينفد] پڑھا ہے (2)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {کہہ دیجئے کہ میں تو صرف تمہارے جیسا ایک انسان ہوں میری طرف وحی کی جاتی ہے...} یعنی: میں نہیں جانتا مگر وہ جو اللہ تعالیٰ مجھے سکھاتا ہے، اور اللہ تعالیٰ کا علم بے شمار ہے، اور مجھے صرف یہ حکم دیا گیا ہے کہ میں تمہیں پہنچا دوں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں۔ {پس جو کوئی اپنے رب سے ملاقات کی امید رکھتا ہو} یعنی: اس کی رویت اور ثواب کی امید رکھتا ہو، اور اس کے عذاب سے ڈرتا ہو {تو اسے چاہیے کہ نیک عمل کرے اور اپنے رب کی عبادت میں کسی کو شریک نہ ٹھہرائے۔} ابن عباس نے کہا: یہ جندب بن زہیر العامری کے بارے میں نازل ہوئی؛ انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول، میں اللہ تعالیٰ کے لیے عمل کرتا ہوں اور اللہ تعالیٰ کی رضا چاہتا ہوں، لیکن جب اس پر اطلاع دی جاتی ہے تو مجھے خوشی ہوتی ہے، تو نبی ﷺ نے فرمایا: «بے شک اللہ پاک ہے اور وہ صرف پاکیزہ چیز کو قبول کرتا ہے، اور اسے قبول نہیں کرتا جس میں شرکت کی گئی ہو» پس یہ آیت نازل ہوئی۔ طاؤس نے کہا: ایک آدمی نے

کہا: اے اللہ کے رسول! میں اللہ تعالیٰ کی راہ میں جہاد کرنا پسند کرتا ہوں، اور میں چاہتا ہوں کہ میرا مقام دیکھا جائے، تو یہ آیت نازل ہوئی۔ مجاہد نے کہا: ایک آدمی نبی ﷺ کے پاس آیا اور کہا: اے اللہ کے رسول! میں صدقہ دیتا ہوں اور صلہ رحمی کرتا ہوں اور میں یہ صرف اللہ تعالیٰ کے لیے کرتا ہوں، پھر میرا ذکر کیا جاتا ہے اور اس پر میری تعریف کی جاتی ہے تو مجھے خوشی ہوتی ہے اور میں اس پر فخر کرتا ہوں، تو رسول اللہ ﷺ خاموش رہے اور کچھ نہ کہا، پھر اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: {پس جو کوئی اپنے رب سے ملاقات کی امید رکھتا ہو تو اسے چاہیے کہ نیک عمل کرے اور اپنے رب کی عبادت میں کسی کو شریک نہ ٹھہرائے} (3)۔

میں کہتا ہوں: یہ سب مراد ہے، اور آیت ان تمام اور دیگر اعمال کو عام ہے۔ حضرت ابوہریرہ کی وہ صحیح حدیث ان تین لوگوں کے بارے میں جن کا فیصلہ لوگوں میں سب سے پہلے کیا جائے گا، سورہ 'ہود' (4) میں گزر چکی ہے۔

(1) المحرر الوجیز 3/ 547۔ (2) السبعہ ص 402، اور التیسیر ص 146۔ (3) اسباب النزول للواحدی ص 308۔ (4) 11/ 84۔

Surah Al-Kahf: Verses 99 - 110 Page 399

The discussion on showing off (riya') preceded in Surah An-Nisa (1), and we mentioned there enough reports on it. Al-Mawardi (2) said, and all the people of interpretation said: The meaning of His Almighty's saying: {and let him not associate anyone in the worship of his Lord} is that he should not show off his work to anyone. At-Tirmidhi Al-Hakim, may Allah have mercy on him, narrated in "Nawadir al-Usul" (3) saying: My father, may Allah have mercy on him, told us, he said: Makki ibn Ibrahim told us, he said: Abd al-Wahid ibn Zayd told us, from 'Ubadah ibn Nusay, who said: I came to Shaddad ibn Aws in his prayer area while he was crying, so I said: What made you cry, O Abu Abd al-Rahman? He said: A hadith I heard from the Messenger of Allah ﷺ one day, when I saw something in his face that troubled me, so I said: May my father and mother be sacrificed for you, O Messenger of Allah, what do I see in your face? He said: "Something I fear for my nation after me." I said: What is it, O Messenger of Allah? He said: "Shirk (associating partners with Allah) and hidden desire." I said: O Messenger of Allah! Will your nation commit shirk after you? He said: "O Shaddad, indeed they will not worship the sun, nor the moon, nor a stone, nor an idol, but they will show off with their deeds." I said: Is showing off shirk? He said: "Yes." I said: Then what is the hidden desire? He said: "One of them wakes up fasting, then the desires of the world are presented to him, so he breaks his fast." Abd al-Wahid said: Then I met Al-Hasan, and I said: O Abu Sa'id! Tell me about showing off, is it shirk? He said: Yes, haven't you read: {So whoever expects to meet his Lord, let him do righteous work and not associate anyone in the worship of his Lord}. Ismail ibn Ishaq narrated, saying: Muhammad ibn Abi Bakr told us, saying: Al-Mu'tamir ibn Sulayman told us, from Layth, from Shahr ibn Hawshab, who said: Ubadah ibn al-Samit and Shaddad ibn Aws were sitting, and they said: We fear for this nation from shirk and hidden desire. As for the hidden desire, it is from the direction of women. And they said: We heard the Messenger of Allah ﷺ say: "Whoever performs a prayer to show off has committed shirk, and whoever fasts to show off has committed shirk," then he recited: {So whoever expects to meet his Lord...} the verse.

---

(1) 6/299. (2) In "An-Nukat wa al-'Uyun" 3/350. (3) P. 400 without a chain of narration, and it was also narrated by Al-Tabarani in "Al-Kabir" (7144), and Al-Hakim in "Al-Mustadrak" 4/330, and Abu Nu'aym in "Al-Hilya" 1/268, and Al-Bayhaqi in "Shu'ab al-Iman" (6830) from various paths, from Abd al-Wahid ibn Zayd, with it. Al-Hakim said:

This hadith has a sound chain of narration and they (Bukhari and Muslim) did not include it. Adh-Dhahabi said: Abd al-Wahid ibn Zayd is abandoned (matruk).

सूरह अल-कहफ़: आयत 99 - 110 पृष्ठ 399

दिखावे (रिया) पर चर्चा सूरह अन-निसा (1) में पहले हो चुकी है, और हमने वहां इसके बारे में पर्याप्त रिपोर्टों का उल्लेख किया है। अल-मावर्दी (2) ने कहा, और व्याख्या के सभी लोगों ने कहा: अल्लाह तआला के इस कथन का अर्थ: {और अपने रब की इबादत में किसी को साझी न बनाए} यह है कि वह अपने काम का दिखावा किसी को न करे। अत-तिर्मिज़ी अल-हकीम (अल्लाह उन पर रहम करे) ने "नवादिर अल-उसूल" (3) में रिवायत की है, उन्होंने कहा: मेरे पिता (अल्लाह उन पर रहम करे) ने हमें बताया, उन्होंने कहा: मक्की इब्न इब्राहिम ने हमें बताया, उन्होंने कहा: अब्द अल-वाहिद इब्न ज़ैद ने हमें बताया, उबादा इब्न नुसय से, जिन्होंने कहा: मैं शद्दाद इब्न औस के पास उनके प्रार्थना स्थल पर आया जबकि वह रो रहे थे, तो मैंने कहा: ऐ अबू अब्द अल-रहमान, आपको किस चीज़ ने रुलाया? उन्होंने कहा: एक हदीस जो मैंने एक दिन अल्लाह के रसूल ﷺ से सुनी थी, जब मैंने उनके चेहरे पर कुछ ऐसा देखा जिसने मुझे परेशान कर दिया, तो मैंने कहा: मेरे माता-पिता आप पर कुर्बान हों, ऐ अल्लाह के रसूल, मैं आपके चेहरे पर क्या देख रहा हूँ? उन्होंने कहा: "एक ऐसी चीज़ जिससे मैं अपने बाद अपनी उम्मत के लिए डरता हूँ।" मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, वह क्या है? उन्होंने कहा: "शिर्क और छिपी हुई वासना।" मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल! क्या आपकी उम्मत आपके बाद शिर्क करेगी? उन्होंने कहा: "ऐ शद्दाद, वे सूरज, चाँद, पत्थर या मूर्ति की पूजा नहीं करेंगे, बल्कि वे अपने कर्मों से दिखावा करेंगे।" मैंने कहा: क्या दिखावा शिर्क है? उन्होंने कहा: "हाँ।" मैंने कहा: तो फिर छिपी हुई वासना क्या है? उन्होंने कहा: "उनमें से कोई रोज़ा रखते हुए उठता है, फिर दुनिया की वासनाएँ उसके सामने आती हैं, तो वह अपना रोज़ा तोड़ देता है।" अब्द अल-वाहिद ने कहा: फिर मैं अल-हसन से मिला, और मैंने कहा: ऐ अबू सईद! मुझे दिखावे के बारे में बताओ, क्या वह शिर्क है? उन्होंने कहा: हाँ, क्या तुमने नहीं पढ़ा: {तो जो कोई अपने रब से मिलने की आशा रखता हो, उसे चाहिए कि वह नेक काम करे और अपने रब की इबादत में किसी को शरीक न करे}। इस्माइल इब्न इसहाक ने रिवायत की, कहा: मुहम्मद इब्न अबी बक्र ने हमें बताया, कहा: अल-मुतामिर इब्न सुलेमान ने हमें बताया, लैथ से, शहर इब्न हौशब से, जिन्होंने कहा: उबादा इब्न अल-सामित और शद्दाद इब्न औस बैठे थे, और उन्होंने कहा: हम इस उम्मत के लिए शिर्क और छिपी हुई वासना से डरते हैं। जहाँ तक छिपी हुई वासना का सवाल है, वह महिलाओं की ओर से है। और उन दोनों ने कहा: हमने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते सुना: "जिसने दिखावे के लिए नमाज़ पढ़ी उसने शिर्क किया, और

जिसने दिखावे के लिए रोज़ा रखा उसने शिर्क किया," फिर उन्होंने तिलावत की: {तो जो कोई अपने रब से मिलने की आशा रखता हो...} आयत।

---

(1) 6/299. (2) "अन-नुकात वल-उयून" 3/350 में। (3) पृष्ठ 400 बिना सनद के, और इसे अल-तबरानी ने "अल-कबीर" (7144) में, और अल-हाकिम ने "अल-मुस्तदरक" 4/330 में, और अबू नुऐम ने "अल-हिलिया" 1/268 में, और अल-बैहकी ने "शुअब अल-ईमान" (6830) में विभिन्न रास्तों से, अब्द अल-वाहिद इब्न ज़ैद से रिवायत किया है। अल-हाकिम ने कहा: यह हदीस सही सनद वाली है और उन दोनों (बुखारी और मुस्लिम) ने इसे शामिल नहीं किया। अज़-ज़हबी ने कहा: अब्द अल-वाहिद इब्न ज़ैद मतरूक (परित्यक्त) है।

سورہ الکہف: آیات 99 - 110 صفحہ 399

ریا کاری (دکھاوے) پر گفتگو سورہ نساء (1) میں گزر چکی ہے، اور ہم نے وہاں اس بارے میں کافی خبریں ذکر کی ہیں۔ الماوردی (2) نے کہا، اور تمام اہل تاویل نے کہا: اللہ تعالیٰ کے اس قول کا معنی: {اور اپنے رب کی عبادت میں کسی کو شریک نہ کرے} یہ ہے کہ وہ اپنے عمل سے کسی کو نہ دکھائے۔ اور الترمذی الحکیم رحمہ اللہ تعالیٰ نے "نوادر الاصول" (3) میں روایت کیا، کہا: ہمیں میرے والد رحمہ اللہ تعالیٰ نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں مکی بن ابراہیم نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں عبد الواحد بن زید نے بتایا، عبادہ بن نسی سے، انہوں نے کہا: میں شداد بن اوس کے پاس ان کے مصلیٰ (جائے نماز) میں آیا جبکہ وہ رو رہے تھے، تو میں نے کہا: اے ابو عبد الرحمن، آپ کو کس چیز نے رلایا؟ انہوں نے کہا: ایک حدیث جو میں نے ایک دن رسول اللہ ﷺ سے سنی تھی، جب میں نے آپ کے چہرے مبارک پر ایسی چیز دیکھی جس نے مجھے پریشان کر دیا، تو میں نے کہا: میرے ماں باپ آپ پر قربان ہوں اے اللہ کے رسول، میں آپ کے چہرے پر کیا دیکھ رہا ہوں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ایک ایسی چیز جس کا مجھے اپنے بعد اپنی امت پر خوف ہے۔" میں نے کہا: اے اللہ کے رسول، وہ کیا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "شرک اور چھپی ہوئی خواہش (شہوت خفیہ)۔" میں نے کہا: اے اللہ کے رسول! کیا آپ کی امت آپ کے بعد شرک کرے گی؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "اے شداد، آگاہ رہو کہ وہ سورج، چاند، پتھر یا بت کی پوجا نہیں کریں گے، بلکہ وہ اپنے اعمال سے ریا کاری کریں گے۔" میں نے کہا: کیا ریا کاری شرک ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں"۔ میں نے کہا: تو پھر شہوت خفیہ کیا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ان میں سے کوئی روزہ کی حالت میں صبح کرتا ہے، پھر اس کے سامنے دنیا کی خواہشات آتی ہیں تو وہ روزہ توڑ دیتا ہے"۔ عبد الواحد نے کہا: پھر میری ملاقات حسن (بصری) سے ہوئی، تو میں نے کہا: اے ابو سعید!

مجھے ریا کاری کے بارے میں بتائیے، کیا وہ شرک ہے؟ انہوں نے کہا: ہاں، کیا تم نے نہیں پڑھا: {پس جو کوئی اپنے رب کی ملاقات کی امید رکھتا ہو، اسے چاہیے کہ وہ نیک عمل کرے اور اپنے رب کی عبادت میں کسی کو شریک نہ کرے}۔ اور اسماعیل بن اسحاق نے روایت کیا، کہا: ہمیں محمد بن ابی بکر نے بتایا، کہا: ہمیں المعتمر بن سلیمان نے بتایا، لیث سے، انہوں نے شہر بن حوشب سے، انہوں نے کہا: عبادہ بن صامت اور شداد بن اوس بیٹھے تھے، تو ان دونوں نے کہا: ہم اس امت پر شرک اور شہوت خفیہ کا خوف محسوس کرتے ہیں، رہی شہوت خفیہ تو وہ عورتوں کی طرف سے ہے۔ اور ان دونوں نے کہا: ہم نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: "جس نے دکھاوے کے لیے نماز پڑھی اس نے شرک کیا، اور جس نے دکھاوے کے لیے روزہ رکھا اس نے شرک کیا" پھر آپ ﷺ نے تلاوت فرمائی: {پس جو کوئی اپنے رب کی ملاقات کی امید رکھتا ہو...} آیت۔

---

(1) 299/6 . (2) النکت والعیون 3/ 350 میں۔ (3) ص 400 بغیر اسناد کے، اور اسے طبرانی نے الکبیر (7144) میں، اور حاکم نے المستدرک 4/ 330 میں، اور ابو نعیم نے الحلیہ 1/ 268 میں، اور بیہقی نے شعب الایمان (6830) میں مختلف طرق سے، عبد الواحد بن زید سے روایت کیا ہے۔ حاکم نے کہا: یہ حدیث صحیح الاسناد ہے اور ان دونوں (بخاری و مسلم) نے اسے نقل نہیں کیا۔ اور ذہبی نے کہا: عبد الواحد بن زید متروک ہے۔

...his Lord, let him do righteous work and not associate in the worship of his Lord anyone (1). I say: The interpretation of "hidden passion" has come differently from this, and we have mentioned it in "An-Nisa" (2). Sahl bin Abdullah said: Al-Hasan was asked about sincerity and showing off (Riya), and he said: Among sincerity is that you love for your good deeds to be concealed, and you do not love for your bad deeds to be concealed. If Allah reveals your good deeds, you say: This is from Your grace and benevolence, and this is not from my action or my making. And remember the Almighty's saying: {So whoever would hope for the meeting with his Lord - let him do righteous work and not associate in the worship of his Lord anyone}. {And those who give what they give} [Al-Mu'minun: 60], they give sincerity, while they fear that it will not be accepted from them. As for showing off: it is seeking the self's share from its work in this world. It was said to him: How can this be? He said: Whoever seeks by a deed between him and Allah Almighty something other than the Face of Allah Almighty and the Abode of the Hereafter, then it is showing off. Our scholars, may Allah Almighty be pleased with them, said: Showing off may lead its practitioner to people's mockery of him, as it is narrated that Tahir bin Al-Husayn said to Abu Abdullah Al-Marwazi: How long has it been since you came to Iraq, O Abu Abdullah? He said: I entered Iraq twenty years ago, and I have been fasting for thirty years. He said: O Abu Abdullah, we asked you about one matter and you answered us about two matters. Al-Asma'i narrated that a Bedouin prayed and prolonged it, while a group of people were beside him, and they said: How beautiful is your prayer?! He said: And on top of that, I am fasting (3). Where is this from the saying of Al-Ash'ath bin Qays when he prayed and shortened it? It was said to him: You shortened it. He said: It was not mixed with showing off (4). So he escaped their disparagement by denying showing off.

---

(1) Reported by Al-Tayalisi (1216), Ahmad (17140), Al-Bazzar (3482), Al-Tabarani in Al-Kabir (7139), Al-Hakim in Al-Mustadrak 4/329, Abu Nu'aym in Al-Hilya 1/268-269, and Al-Bayhaqi in Shu'ab Al-Iman (6844) through various chains from Shahr bin Hawshab from Abd al-Rahman bin Ghanm from Shaddad bin Aws. It was mentioned by Al-Haythami in Majma' al-Zawa'id 10/220-221: Reported by Ahmad, and in it is Shahr bin Hawshab, who was authenticated by Ahmad and others, and the rest of its narrators are trustworthy. (2) 6/299. (3) Al-Bayan wa Al-Tabyin 2/319, and Al-'Iqd Al-Farid 3/216. (4) Al-Bayan wa Al-Tabyin 2/334, and Al-'Iqd Al-Farid 3/216, from Ash'ab bin Jubayr,

and his name is Ash'ath, who is the one about whom the proverb of greed is coined. Simt al-La'ali 3/958, and Fawat al-Wafayat 1/197.

सूरह अल-कहफ़: आयत 99 - 110 | 400

...अपने रब की इबादत में किसी को साझी न बनाए (1)। मैंने कहा: "छिपी हुई वासना" की व्याख्या इसके विपरीत आई है, और हमने "अन-निसा" (2) में इसका उल्लेख किया है। सह्ल बिन अब्दुल्ला ने कहा: अल-हसन से इखलास (निष्ठा) और रिया (दिखावा) के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: इखलास यह है कि तुम चाहो कि तुम्हारी नेकियाँ छिपी रहें, और तुम यह न चाहो कि तुम्हारी बुराइयाँ छिपी रहें। यदि अल्लाह तुम्हारी नेकियों को ज़ाहिर कर दे, तो तुम कहो: यह तेरे फ़ज़्ल और एहसान से है, और यह मेरे कर्म या मेरी रचना से नहीं है। और अल्लाह तआला के इस कथन को याद करो: {तो जो कोई अपने रब से मिलने की आशा रखता हो, उसे चाहिए कि वह नेक अमल करे और अपने रब की इबादत में किसी को साझी न बनाए}। {और जो देते हैं जो कुछ वे देते हैं} [अल-मुमिमून: 60], वे इखलास देते हैं, जबकि वे डरते हैं कि कहीं उनकी ओर से स्वीकार न किया जाए। जहाँ तक दिखावे (रिया) का सवाल है: तो यह दुनिया में अपने कर्मों से नफ़्स (स्वयं) का हिस्सा तलाशना है। उनसे कहा गया: यह कैसे हो सकता है? उन्होंने कहा: जो कोई अपने और अल्लाह तआला के बीच के किसी कार्य से अल्लाह तआला की प्रसन्नता और आखिरत के घर के अलावा कुछ और चाहता है, तो वह दिखावा है। हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कहा है: दिखावा अपने करने वाले को लोगों के उपहास का पात्र बना सकता है, जैसा कि वर्णन है कि ताहिर बिन अल-हुसैन ने अबू अब्दुल्ला अल-मरवाज़ी से कहा: ऐ अबू अब्दुल्ला, तुम्हें इराक आए कितना समय हो गया है? उन्होंने कहा: मैं बीस साल पहले इराक आया था, और मैं तीस साल से रोज़ा रख रहा हूँ। तो उन्होंने कहा: ऐ अबू अब्दुल्ला, हमने आपसे एक सवाल पूछा था और आपने हमें दो सवालों के जवाब दे दिए। अल-असमत ने वर्णन किया कि एक ग्रामीण ने नमाज़ पढ़ी और उसे लंबा किया, जबकि उसके पास कुछ लोग थे, तो उन्होंने कहा: तुम्हारी नमाज़ कितनी अच्छी है?! उसने कहा: और इसके साथ-साथ मैं रोज़ा भी रख रहा हूँ (3)। यह अल-अशअस बिन क़ैस की बात से कितना अलग है जब उन्होंने नमाज़ पढ़ी और उसे संक्षिप्त किया, तो उनसे कहा गया: आपने इसे संक्षिप्त किया। उन्होंने कहा: इसमें दिखावा शामिल नहीं था (4)। इस प्रकार उन्होंने दिखावे का खंडन करके उनके दोषारोपण से छुटकारा पा लिया।

---

(1) अल-तयालिसी (1216), अहमद (17140), अल-बज़्ज़ार (3482), अल-तबरानी ने अल-कबीर (7139), अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक 4/329, अबू नुएम ने अल-हिलया 1/268-269, और अल-बैहकी ने शुअब अल-ईमान (6844) में विभिन्न माध्यमों شهر بن حوشب سے के माध्यम से عبد

الرحمن بن غنم से شداد بن أوس से रिवायत किया है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 10/220-221 में इसका उल्लेख किया है: अहमद ने इसे रिवायत किया है, और इसमें شهر بن حوشب है, जिसे अहमद और कई अन्य लोगों ने विश्वसनीय माना है, और इसके बाकी रावी विश्वसनीय हैं। (2) 6/299. (3) अल-बयान व अल-तबीन 2/319, और अल-'इक़द अल-फ़रीद 3/216. (4) अल-बयान व अल-तबीन 2/334, और अल-'इक़द अल-फ़रीद 3/216, अशअब बिन जुबैर से, और उनका नाम अशअस है, जो लालच की मिसाल के लिए प्रसिद्ध हैं। सिम्त अल-लाली 3/958, और फवात अल-वफयात 1/197.

...اپنے رب کی عبادت میں کسی کو شریک نہ کرے (1)۔ میں نے کہا: "پوشیدہ شہوت" کی تفسیر اس کے برعکس آئی ہے، اور ہم نے اس کا ذکر "النساء" (2) میں کیا ہے۔ سہل بن عبداللہ نے کہا: حسن سے اخلاص اور ریا کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: اخلاص یہ ہے کہ تم چاہو کہ تمہاری نیکیاں چھپی رہیں، اور تم یہ نہ چاہو کہ تمہاری برائیاں چھپی رہیں۔ اگر اللہ تمہاری نیکیوں کو ظاہر کر دے تو تم کہو: یہ تیرے فضل اور احسان سے ہے، اور یہ میرے فعل یا میری بناوٹ سے نہیں ہے۔ اور اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد یاد کرو: {تو جو کوئی اپنے رب سے ملنے کی امید رکھتا ہو، اسے چاہیے کہ وہ نیک عمل کرے اور اپنے رب کی عبادت میں کسی کو شریک نہ کرے}۔ {اور جو دیتے ہیں جو کچھ وہ دیتے ہیں} [المؤمنون: 60]، وہ اخلاص دیتے ہیں، حالانکہ وہ ڈرتے ہیں کہ کہیں ان سے قبول نہ کیا جائے۔ رہا ریا (دکھاوا): تو وہ دنیا میں اپنے عمل سے نفس کا حصہ تلاش کرنا ہے۔ ان سے کہا گیا: یہ کیسے ہو سکتا ہے؟ انہوں نے کہا: جس نے اپنے اور اللہ تعالیٰ کے درمیان کسی عمل سے اللہ تعالیٰ کی رضا اور آخرت کے گھر کے سوا کچھ اور چاہا، تو وہ ریا ہے۔ ہمارے علماء (اللہ تعالیٰ ان سے راضی ہو) نے کہا ہے: ریا کاری اپنے کرنے والے کو لوگوں کے مذاق تک لے جا سکتی ہے، جیسا کہ مروی ہے کہ طاہر بن الحسین نے ابو عبداللہ المروزی سے کہا: اے ابو عبداللہ، تمہیں عراق آئے کتنا عرصہ ہوا ہے؟ انہوں نے کہا: میں بیس سال پہلے عراق داخل ہوا تھا، اور میں تیس سال سے روزے سے ہوں۔ تو انہوں نے کہا: اے ابو عبداللہ، ہم نے آپ سے ایک سوال پوچھا تھا اور آپ نے ہمیں دو سوالوں کے جواب دے دیے۔ الاصمعی نے روایت کیا کہ ایک دیہاتی نے نماز پڑھی اور اسے لمبا کیا، جبکہ اس کے پاس کچھ لوگ بیٹھے تھے، تو انہوں نے کہا: تمہاری نماز کتنی اچھی ہے؟! اس نے کہا: اور میں اس کے

ساتھ روزے سے بھی ہوں (3)۔ یہ الاشعث بن قیس کی اس بات سے کتنا دور ہے جب انہوں نے نماز پڑھی اور اسے ہلکا (مختصر) کیا، تو ان سے کہا گیا: آپ نے اسے مختصر کیا ہے۔ انہوں نے کہا: اس میں ریا کی آمیزش نہیں تھی (4)۔ پس انہوں نے ریا کی نفی کر کے ان کی تنقیص سے نجات پالی۔

---

(1) اسے الطیالسی (1216)، احمد (17140)، البزار (3482)، الطبرانی نے الکبیر (7139)، الحاکم نے المستدرک 4/329، ابو نعیم نے الحلیہ 1/268-269، اور البیہقی نے شعب الایمان (6844) میں مختلف طرق سے شہر بن حوشب عن عبد الرحمن بن غنم عن شداد بن أوس کی روایت سے نکالا ہے۔ الہیثمی نے مجمع الزوائد 10/220-221 میں ذکر کیا ہے: اسے احمد نے روایت کیا، اور اس میں شہر بن حوشب ہے، جسے احمد اور کئی دوسروں نے ثقہ قرار دیا ہے، اور اس کے باقی رجال ثقہ ہیں۔ (2) 6/299۔ (3) البیان والتبیین 2/319، اور العقد الفرید 3/216۔ (4) البیان والتبیین 2/334، اور العقد الفرید 3/216، اشعب بن جبیر سے، اور ان کا نام اشعث ہے، جن کی لالچ میں مثال دی جاتی ہے۔ سمط اللآلی 3/958، اور فوات الوفیات 1/197۔

Surah Al-Kahf: Verses 99 - 110 401

...regarding himself, and affectation in his prayer. The remedy for showing off (Riya') was previously mentioned in "An-Nisa"(1) from the words of Luqman, and that it is the concealment of deeds.

Al-Tirmidhi al-Hakim narrated(2): My father (may Allah have mercy on him) told us, saying: Al-Himmani informed us, saying: Jarir informed us, from Layth, from a sheikh, from Ma'qil ibn Yasar, who said: Abu Bakr said, and he bore witness to it from the Messenger of Allah ﷺ: The Messenger of Allah ﷺ mentioned polytheism (Shirk) and said: "It is more hidden among you than the crawling of an ant. I will point you to something that, if you do it, will remove from you both minor and major polytheism. You say: 'O Allah, I seek refuge in You from associating anything with You while I know it, and I seek Your forgiveness for what I do not know.' Say it three times."

Umar ibn Qays al-Kindi said: I heard Mu'awiya reciting this verse on the pulpit: {So whoever hopes for the meeting with his Lord} [Al-Kahf: 110]. He said: "It is the last verse revealed from the sky"(3). Umar said: The Prophet ﷺ said: "It has been revealed to me that whoever recites: {So whoever hopes for the meeting with his Lord, let him do righteous work}, a light will be raised for him between Aden and Mecca, filled with angels praying for him and seeking forgiveness for him"(4).

Mu'adh ibn Jabal said: The Prophet ﷺ said: "Whoever recites the beginning and the end of Surah Al-Kahf, it will be a light for him from his head to his feet; and whoever recites it all, it will be a light for him from the earth to the sky"(5).

---

(1) 6/299. (2) In Nawadir al-Usul, p. 400 without a chain of narration (isnad). Al-Bukhari recorded it in al-Adab al-Mufrad (716), and al-Marwazi in Musnad Abi Bakr, No. (18) via Layth, with it. Al-Marwazi also recorded it in Musnad Abi Bakr (17), Abu Ya'la (58), and Ibn al-Sunni in 'Amal al-Yawm wal-Laylah (286) via Layth, from Abu Muhammad, from Hudhayfah, from Abu Bakr al-Siddiq with a similar long version. It occurred in Ibn al-Sunni: Abu Mijlaz instead of Abu Muhammad. In their isnads is Layth ibn Abi Sulaym, who is weak, and the narrator from him is unknown. (3) Recorded by al-Tabari 15/441-442, and al-Tabarani in al-Kabir 19/392 (921). (4) Recorded by al-Bazzar (297). Al-Mundhiri mentioned it in al-Targhib wat-Tarhib (2360) and said: Al-Bazzar narrated it, and its narrators are trustworthy except that Abu Qurrah al-Asadi did not narrate from him—as far as I know—other than al-Nadr ibn Shumayl. (5) Recorded by Ahmad (15626), al-Tabarani in al-Kabir 20/197 (443), and al-

Baghawi in Sharh al-Sunnah (1205) from Mu'adh ibn Anas ﷺ. In its isnad is Zabban ibn Fayid al-Hamrawi, and he is weak.

सूरह अल-कहफ़: आयतें 99 - 110 401

...स्वयं के बारे में, और अपनी प्रार्थना में बनावट। दिखावे (रिया) का उपचार पहले "अन-निसा" (1) में लुकमान के शब्दों से वर्णित किया गया है, और वह यह है कि कर्मों को गुप्त रखा जाए।

अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने रिवायत किया (2): मेरे पिता (अल्लाह उन पर दया करें) ने हमें बताया: अल-हिम्मानी ने हमें बताया: जरीर ने लैथ से, एक शेख से, माकिल बिन यसार से रिवायत किया: अबू बक्र ने कहा और अल्लाह के रसूल ﷺ पर इसकी गवाही दी: अल्लाह के रसूल ﷺ ने शिर्क (बहुदेववाद) का उल्लेख किया और कहा: "यह तुम्हारे बीच चींटी के रेंगने से भी अधिक गुप्त है। मैं तुम्हें एक ऐसी चीज़ बताऊंगा जिसे यदि तुम करोगे, तो वह तुमसे छोटे और बड़े शिर्क को दूर कर देगी। कहो: 'ऐ अल्लाह, मैं जान-बूझकर तेरे साथ किसी को शरीक (साझीदार) बनाने से तेरी पनाह माँगता हूँ, और जिसे मैं नहीं जानता उसके लिए तुझसे क्षमा माँगता हूँ।' इसे तीन बार कहो।"

उमर बिन क़ैस अल-किंदी ने कहा: मैंने मुआविया को मिम्बर पर यह आयत पढ़ते हुए सुना: {तो जो कोई अपने रब से मिलने की आशा रखता हो} [अल-कहफ़: 110]। उन्होंने कहा: "यह आसमान से उतरने वाली आखिरी आयत है" (3)। उमर ने कहा: नबी ﷺ ने फरमाया: "मुझ पर यह वह्य (प्रकाशना) की गई है कि जो कोई पढ़े: {तो जो कोई अपने रब से मिलने की आशा रखता हो, वह नेक काम करे}, उसके लिए अदन से मक्का के बीच एक नूर (प्रकाश) उठाया जाएगा, जो फरिश्तों से भरा होगा जो उसके लिए दुआ और मगफिरत (क्षमा) की प्रार्थना करेंगे" (4)।

मुआज़ बिन जबल ने कहा: नबी ﷺ ने फरमाया: "जिसने सूरह अल-कहफ़ का आरंभ और अंत पढ़ा, उसके लिए उसके सिर से पैर तक नूर होगा; और जिसने इसे पूरा पढ़ा, उसके लिए ज़मीन से आसमान तक नूर होगा" (5)।

---

(1) 6/299. (2) नवादिर अल-उसूल, पृ. 400 में बिना इस्नाद (प्रमाण) के। इसे अल-बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़रद (716) में, और अल-मरवाज़ी ने मुसनद अबी बक्र संख्या (18) में लैथ के माध्यम से रिवायत किया है। इसे अल-मरवाज़ी ने मुसनद अबी बक्र (17), अबू याला (58), और इब्न अल-सुन्नी ने अमल अल-यौम वल-लैला (286) में लैथ के माध्यम से, अबू मुहम्मद से, हुजैफा से, अबू बक्र अल-सिद्दीक से इसी तरह विस्तार से रिवायत किया है। इब्न अल-सुन्नी के यहाँ अबू मुहम्मद के स्थान पर अबू मिजलाज़ आया है। इन दोनों की इस्नाद में लैथ बिन अबी सुलैयम है, जो कमज़ोर (ज़ईफ़) है, और उनसे रिवायत करने वाला अज्ञात है। (3) इसे अल-तबरी 15/441-442 ने और अल-तबरानी ने

अल-कबीर 19/392 (921) में रिवायत किया है। (4) इसे अल-बज़्ज़ार (297) ने रिवायत किया है। अल-मुन्ज़िरी ने इसे अल-तरगीब वत-तरहीब (2360) में उद्धृत किया है और कहा: अल-बज़्ज़ार ने इसे रिवायत किया है, और इसके रावी विश्वसनीय हैं सिवाय इसके कि अबू क़ुर्रह अल-असदी ने उनसे रिवायत नहीं की है - जहाँ तक मुझे पता है - अन-नज़र बिन शुमैल के अलावा। (5) इसे अहमद (15626), अल-तबरानी ने अल-कबीर 20/197 (443), और अल-बग़वी ने शरह अल-सुन्ना (1205) में मुआज़ बिन अनस ؓ से रिवायत किया है। इसकी इस्नाद में ज़ब्बान बिन फ़ायद अल-हमरावी है, और वह कमज़ोर है।

سورة الكهف: آيات 99 - 110 401

...اپنے بارے میں، اور اپنی نماز میں بناوٹ۔ ریاکاری (دکھاوے) کا علاج پہلے "النساء" (1) میں لقمان کے قول سے گزر چکا ہے، اور وہ عمل کا چھپانا ہے۔

اور ترمذی حکیم نے روایت کیا (2): ہمیں میرے والد رحمہ اللہ تعالیٰ نے بتایا، کہا: ہمیں حمانی نے خبر دی، کہا: ہمیں جریر نے لیث سے، انہوں نے ایک شیخ سے، انہوں نے معقل بن یسار سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ابوبکر رضی اللہ عنہ نے کہا اور اس پر رسول اللہ ﷺ کے حوالے سے گواہی دی: رسول اللہ ﷺ نے شرک کا تذکرہ فرمایا اور کہا: "وہ تم میں چیونٹی کی چال سے بھی زیادہ پوشیدہ ہے۔ میں تمہیں ایسی چیز بتاؤں گا کہ جب تم اسے کرو گے تو وہ تم سے چھوٹے اور بڑے شرک کو دور کر دے گی۔ تم کہو: 'اے اللہ! میں تیری پناہ مانگتا ہوں اس بات سے کہ تیرے ساتھ کسی کو شریک کروں حالانکہ میں جانتا ہوں، اور میں تجھ سے اس کی معافی مانگتا ہوں جسے میں نہیں جانتا۔' اسے تین بار کہو۔"

اور عمر بن قیس الکندی نے کہا: میں نے معاویہ کو منبر پر یہ آیت تلاوت کرتے ہوئے سنا: ﴿فَمَن كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ﴾ [الکہف: 110]، تو انہوں نے کہا: "یہ آسمان سے نازل ہونے والی آخری آیت ہے"(3)۔ اور عمر نے کہا: نبی ﷺ نے فرمایا: "میری طرف وحی کی گئی ہے کہ جس نے پڑھا: ﴿فَمَن كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا﴾، تو اس کے لیے عدن سے مکہ کے درمیان ایک نور بلند کیا جائے گا، جو فرشتوں سے بھرا ہوگا جو اس کے لیے دعا اور استغفار کریں گے"(4)۔

اور معاذ بن جبل رضی اللہ عنہ نے کہا: نبی ﷺ نے فرمایا: "جس نے سورۃ الکہف کی ابتدا اور انتہا پڑھی، اس کے لیے سر سے پاؤں تک نور ہوگا؛ اور جس نے اس پوری سورت کو پڑھا، اس کے لیے زمین سے آسمان تک نور ہوگا"(5)۔

---

(1) 299/6. (2) نوادر الاصول ص 400 میں بغیر سند کے۔ اور اسے بخاری نے الادب المفرد (716) میں، اور مروزی نے مسند ابی بکر رقم (18) میں لیث کے طریق سے روایت کیا ہے۔ اور مروزی نے اسے مسند ابی بکر (17)، ابویعلیٰ (58)، اور ابن السنی نے عمل الیوم واللیلہ (286) میں لیث کے طریق سے، انہوں نے ابومحمد سے، انہوں نے حذیفہ سے، انہوں نے ابوبکر صدیق سے اسی طرح طویل روایت کیا ہے۔ ابن السنی کے ہاں ابومحمد کی جگہ ابومجلز آیا ہے، اور ان دونوں کی سند میں لیث بن ابی سلیم ہے، جو ضعیف ہے، اور اس سے روایت کرنے والا مجہول ہے۔ (3) اسے طبری 15/ 441 - 442، اور طبرانی نے الکبیر 19 / 392 (921) میں روایت کیا ہے۔ (4) اسے بزار نے (297) روایت کیا ہے۔ اور منذری نے اسے الترغیب والترہیب (2360) میں ذکر کیا اور کہا: اسے بزار نے روایت کیا ہے، اور اس کے راوی ثقہ ہیں سوائے اس کے کہ ابوقرہ الاسدی نے ان سے روایت نہیں کی - جہاں تک مجھے علم ہے - سوائے نضر بن شمیل کے۔ (5) اسے احمد (15626)، طبرانی نے الکبیر 20 / 197 (443)، اور بغوی نے شرح السنۃ (1205) میں معاذ بن انس ؓ سے روایت کیا ہے۔ اور اس کی سند میں زبان بن فائد الحمراوی ہے، اور وہ ضعیف ہے۔

Surah Al-Kahf: Verses 99 - 110 402

It is narrated from Ibn Abbas that a man said to him: "I intend to wake up at a certain hour of the night, but sleep overcomes me." He said: "If you want to wake up at any hour of the night you wish, then recite when you go to bed: 'Say, If the sea were ink for [writing] the words of my Lord...' [Surah Al-Kahf: 109] to the end of the Surah. Indeed, Allah Almighty will wake you up whenever you wish during the night." Al-Thalabi mentioned these virtues.

In "Musnad al-Darimi" (1) by Abu Muhammad: Muhammad ibn Kathir informed us, from Al-Awza'i, from Abdah, from Zirr ibn Hubaysh, who said: "Whoever recites the end of Surah Al-Kahf with the intention of waking up at a certain hour of the night, will wake up then." Abdah said: "We tried it and found it to be so." Ibn al-Arabi (2) said: Our teacher, the elder Al-Turtushi, used to say: "Do not let time pass you by in competing with peers and socializing with brothers, while Allah the Almighty concluded the explanation with His saying: 'So whoever would hope for the meeting with his Lord - let him do righteous work and not associate in the worship of his Lord anyone.'" [Surah Al-Kahf: 110]

Surah Al-Kahf is completed, and praise be to Allah alone, and peace and blessings be upon him after whom there is no prophet.

(1) No. (3409). (2) In Ahkam al-Qur'an 3/1237.

सूरह अल-कहफ़: आयत 99 - 110 402

इब्न अब्बास से रिवायत है कि एक आदमी ने उनसे कहा: "मेरा इरादा रात के एक निश्चित समय पर जागने का होता है, लेकिन नींद मुझ पर हावी हो जाती है।" उन्होंने कहा: "यदि तुम रात के जिस भी समय जागना चाहते हो, तो जब तुम बिस्तर पर जाओ तो पढ़ो: 'कह दो, यदि समुद्र मेरे रब की बातों के लिए स्याही बन जाए...' [सूरह अल-कहफ़: 109] सूरह के अंत तक। वास्तव में, अल्लाह तआला तुम्हें रात के जिस भी समय तुम चाहोगे जगा देगा।" अल-थलाबी ने इन गुणों का उल्लेख किया है।

"मुसनद अल-दारमी" (1) में अबू मुहम्मद द्वारा: हमें मुहम्मद इब्न कसीर ने खबर दी, अल-औज़ई से, अब्दा से, जिर्र इब्न हुबैश से, जिन्होंने कहा: "जो कोई रात के एक निश्चित समय पर जागने के इरादे से सूरह अल-कहफ़ का अंत पढ़ता है, वह उस समय जाग जाएगा।" अब्दा ने कहा: "हमने इसे आज़माया और इसे ऐसा ही पाया।" इब्न अल-अरबी (2) ने कहा: हमारे उस्ताद, बड़े अल-तुरतुशी कहा करते थे: "समय को साथियों के साथ मुक़ाबला करने और भाइयों के साथ मेलजोल में बर्बाद न होने दें, जबकि अल्लाह तआला ने इस बयान को अपने इस कथन के साथ समाप्त किया है: 'तो जो कोई अपने रब से मिलने की आशा रखता हो, उसे चाहिए कि वह नेक अमल करे और अपने रब की इबादत में किसी को शरीक न करे।" [सूरह अल-कहफ़: 110]

सूरह अल-कहफ़ पूरी हुई, और तमाम प्रशंसा केवल अल्लाह के लिए है, और उस पर शांति और आशीर्वाद हो जिसके बाद कोई नबी नहीं है।

(1) नंबर (3409)। (2) अहकाम अल-कुरआन 3/1237 में।

سورہ الکہف: آیات 99 - 110 402

حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے کہ ایک شخص نے ان سے کہا: "میں ارادہ کرتا ہوں کہ رات کی کسی گھڑی میں اٹھوں لیکن نیند مجھ پر غالب آ جاتی ہے"، انہوں نے کہا: "اگر تم رات کے جس وقت بھی اٹھنا چاہو تو جب تم بستر پر لیٹو تو پڑھو: ﴿قُل لَّوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِّكَلِمَاتِ رَبِّي﴾ [کہہ دو، اگر سمندر میرے رب کے کلمات کے لیے سیاہی بن جائے...] سورت کے آخر تک، تو اللہ تعالیٰ تمہیں رات کے جس وقت تم چاہو گے بیدار کر دے گا"۔ ثعلبی نے ان فضائل کا ذکر کیا ہے۔

اور "مسند الدارمی" (1) میں ابو محمد سے مروی ہے، ہمیں محمد بن کثیر نے بتایا، اوزاعی سے، عبدہ سے، زر بن حبیش سے، انہوں نے کہا: "جس نے سورہ کہف کا آخری حصہ اس نیت سے پڑھا کہ وہ رات کی کسی گھڑی میں اٹھے گا، تو وہ اٹھ کھڑا ہوگا"۔ عبدہ نے کہا: "ہم نے اس کا تجربہ کیا تو اسے ویسا ہی پایا"۔ ابن العربی (2) نے کہا: ہمارے شیخ الطرطوشی الاکبر فرمایا کرتے تھے: "تمہارا وقت ہم عصروں کے ساتھ مقابلے بازی اور بھائیوں کے ساتھ میل جول میں ضائع نہ ہو جائے، حالانکہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اس بیان کو اپنے اس قول پر ختم فرمایا ہے: ﴿فَمَن كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا﴾ [پس جو اپنے رب سے ملاقات کی امید رکھتا ہو اسے چاہیے کہ وہ نیک عمل کرے اور اپنے رب کی عبادت میں کسی کو شریک نہ کرے]"۔

سورہ کہف مکمل ہوئی، اور تمام تعریفیں صرف اللہ ہی کے لیے ہیں، اور درود و سلام ہو اس پر جس کے بعد کوئی نبی نہیں۔

(1) نمبر (3409)۔ (2) احکام القرآن 1237/3 میں۔

Interpretation of Surah Maryam (Peace be upon her).

It is Meccan by consensus, and it consists of ninety-eight verses.

When the Battle of Badr occurred and Allah killed the leaders of the disbelievers therein, the disbelievers of Quraysh said: "Indeed, your revenge is in the land of Abyssinia. So, send gifts to the Negus, and send to him two men of your opinion; perhaps he will give you those of Quraysh who are with him, so you may kill them for those of you who were killed at Badr." So the disbelievers of Quraysh sent 'Amr ibn al-'As and 'Abd Allah ibn Abi Rabi'ah. The Messenger of Allah (peace be upon him) heard of their dispatch, so the Messenger of Allah (peace be upon him) sent 'Amr ibn Umayyah al-Damri and wrote a letter with him to the Negus. He arrived to the Negus and read the letter of the Messenger of Allah (peace be upon him). Then he (the Negus) called Ja'far ibn Abi Talib and the emigrants, and sent for the monks and priests and gathered them. Then he ordered Ja'far to read the Qur'an to them. He read Surah Maryam "Kaf, Ha, Ya, 'Ayn, Sad," and they stood with tears overflowing from their eyes. They are the ones about whom Allah Almighty revealed: {And you will find the nearest of them in affection to the believers those who say, "We are Christians." That is because among them are priests and monks and because they are not arrogant.} [Al-Ma'idah: 82]. And he read until His saying: {those who witness}. Mentioned by Abu Dawud (1). In "Al-Sirah" (2): The Negus said: "Do you have anything of what he brought from Allah?" Ja'far said: "Yes." The Negus said: "Read it to me." He said: So he read "Kaf, Ha, Ya, 'Ayn, Sad," and by Allah, the Negus wept until his beard was soaked, and their bishops wept until their beards were soaked when they heard what was being recited to them. Then the Negus said: "Indeed, this and what Moses (3) brought come from the same niche (source). Go, for by Allah, I will never hand them over to you." And he mentioned the full report.

---

(1) Related by Ibn 'Abd al-Barr in "Al-Durar fi Ikhtisar al-Maghazi wa al-Siyar", p. 134, via Abu Dawud; it is not in Sunan Abi Dawud as the author's words might imply, see 8/107-108. (2) Sirat Ibn Hisham 1/336, and the quote is from "Al-Durar" by Ibn 'Abd al-Barr, pp. 140-141. (3) In Sirat Ibn Hisham: "what Jesus brought".

सूरह मरियम (उन पर शांति हो) की व्याख्या।

यह सर्वसम्मति से मक्की है, और इसमें अठानवे आयतें हैं।

जब बद्र का युद्ध हुआ और अल्लाह ने उसमें काफ़िरों के सरदारों को मार डाला, तो कुरैश के काफ़िरों ने कहा: "निश्चित रूप से तुम्हारा बदला हबशा (इथियोपिया) की धरती पर है। इसलिए नजाशी (नेगस) के पास उपहार भेजो, और अपने विचार वाले दो आदमियों को उसके पास भेजो; शायद वह कुरैश के उन लोगों को तुम्हें सौंप दे जो उसके पास हैं, ताकि तुम उन्हें उनके बदले मार सको जो बद्र में मारे गए थे।" इसलिए कुरैश के काफ़िरों ने अम्र इब्न अल-आस और अब्दुल्लाह इब्न अबी रबीआ को भेजा। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उनके भेजे जाने के बारे में सुना, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने अम्र इब्न उमैया अद-दमरी को भेजा और उनके साथ नजाशी के लिए एक पत्र लिखा। वह नजाशी के पास पहुँचे और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का पत्र पढ़ा। फिर उसने (नजाशी ने) जाफ़र इब्न अबी तालिब और प्रवासियों (मुहाजिरों) को बुलाया, और भिक्षुओं और पुजारियों को बुलवाकर उन्हें इकट्ठा किया। फिर उसने जाफ़र को उन्हें कुरान सुनाने का आदेश दिया। उन्होंने सूरह मरियम "काफ़-हा-या-ऐन-साद" पढ़ी, और वे खड़े हो गए और उनकी आँखों से आँसू छलक पड़े। वे वही लोग हैं जिनके बारे में अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: {और तुम विश्वास करने वालों के प्रति प्रेम में उनमें से सबसे निकट उन लोगों को पाओगे जो कहते हैं, "हम ईसाई हैं।" ऐसा इसलिए है क्योंकि उनमें पुजारी और भिक्षु हैं और क्योंकि वे अहंकार नहीं करते।} [अल-माएदा: 82]। और उन्होंने "गवाही देने वालों" तक पढ़ा। इसका उल्लेख अबू दाऊद (1) ने किया है। और "अल-सीरा" (2) में है: नजाशी ने कहा: "क्या तुम्हारे पास वह कुछ है जो वह अल्लाह की ओर से लाया है?" जाफ़र ने कहा: "हाँ।" नजाशी ने उससे कहा: "इसे मुझे पढ़कर सुनाओ।" उन्होंने कहा: तो उसने "काफ़-हा-या-ऐन-साद" पढ़ी, तो खुदा की कसम, नजाशी इतना रोया कि उसकी दाढ़ी भीग गई, और उनके बिशपों ने इतना रोया कि जब उन्होंने वह सुना जो उन्हें पढ़कर सुनाया जा रहा था, तो उनकी दाढ़ी भी भीग गई। फिर नजाशी ने कहा: "बेशक, यह और जो मूसा (3) लाए थे, एक ही स्रोत से निकले हैं। तुम दोनों चले जाओ, खुदा की कसम, मैं उन्हें कभी तुम्हारे हवाले नहीं करूँगा।" और उन्होंने पूरी रिपोर्ट का उल्लेख किया।

---

(1) इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा "अल-दुरर फ़ि इख़्तिसार अल-मगाज़ी व अल-सियार" पृष्ठ 134 में अबू दाऊद के माध्यम से उद्धृत; यह सुनन अबी दाऊद में नहीं है जैसा कि लेखक के शब्दों से लग

सकता है, देखें 8/107-108। (2) सीरत इब्न हिशाम 1/336, और उद्धरण इब्न अब्द अल-बर्र की "अल-दुरर" पृष्ठ 140-141 से है। (3) सीरत इब्न हिशाम में: "जो ईसा लाए थे"।

سورہ مریم (علیہا السلام) کی تفسیر۔

یہ بالاتفاق مکی ہے، اور اس کی اٹھانوے آیات ہیں۔

جب غزوہ بدر ہوا اور اللہ نے اس میں کفار کے سرداروں کو ہلاک کر دیا، تو کفارِ قریش نے کہا: "تمہارا بدلہ حبشہ کی سرزمین میں ہے، لہٰذا نجاشی کے پاس تحائف بھیجو، اور اپنی رائے کے دو آدمیوں کو اس کے پاس بھیجو؛ شاید وہ تمہیں قریش کے ان لوگوں کو دے دے جو اس کے پاس ہیں، تاکہ تم انہیں ان کے بدلے قتل کرو جو تم میں سے بدر میں مارے گئے۔" چنانچہ کفارِ قریش نے عمرو بن العاص اور عبداللہ بن ابی ربیعہ کو بھیجا۔ رسول اللہ ﷺ نے ان کے بھیجے جانے کی خبر سنی، تو رسول اللہ ﷺ نے عمرو بن امیہ الضمری کو بھیجا اور ان کے ساتھ نجاشی کے نام ایک خط لکھا۔ وہ نجاشی کے پاس پہنچے اور رسول اللہ ﷺ کا خط پڑھا۔ پھر نجاشی نے جعفر بن ابی طالب اور مہاجرین کو بلایا، اور راہبوں اور پادریوں کو پیغام بھیج کر انہیں جمع کیا۔ پھر جعفر کو حکم دیا کہ ان پر قرآن پڑھیں، تو انہوں نے سورہ مریم "کہیعص" پڑھی، اور وہ کھڑے ہو گئے اور ان کی آنکھوں سے آنسو جاری ہو گئے۔ یہ وہی لوگ ہیں جن کے بارے میں اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿وَلَتَجِدَنَّ أَقْرَبَهُم مَّوَدَّةً لِّلَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَىٰ ۚ ذَٰلِكَ بِأَنَّ مِنْهُمْ قِسِّيسِينَ وَرُهْبَانًا وَأَنَّهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ﴾ [المائدة: 82]۔ اور انہوں نے "الشَّهِدِينَ" تک پڑھا۔ اسے ابوداؤد (1) نے ذکر کیا ہے۔ اور "السیرۃ" (2) میں ہے: نجاشی نے کہا: "کیا تمہارے پاس اللہ کی طرف سے لائی ہوئی کسی چیز میں سے کچھ ہے؟" جعفر نے کہا: "جی ہاں۔" نجاشی نے ان سے کہا: "اسے مجھے سناؤ۔" انہوں نے کہا: چنانچہ انہوں نے "کہیعص" پڑھی، تو اللہ کی قسم نجاشی اتنا روئے کہ ان کی داڑھی تر ہو گئی، اور ان کے بشپ اتنا روئے کہ جب انہوں نے وہ سنا جو ان پر پڑھا جا رہا تھا تو ان کی داڑھیاں بھی تر ہو گئیں۔ پھر نجاشی نے کہا: "بے شک یہ اور جو موسیٰ (3) لائے تھے، ایک ہی

چراغ (ماخذ) سے نکلے ہیں۔ تم دونوں چلے جاؤ، اللہ کی قسم میں انہیں کبھی تمہارے حوالے نہیں کروں گا۔" اور انہوں نے مکمل خبر ذکر کی۔

---

(1) ابن عبد البر نے "الدرر في اختصار المغازي والسير" ص 134 میں ابوداؤد کے واسطے سے نقل کیا ہے، اور یہ سنن ابی داؤد میں نہیں ہے جیسا کہ مصنف کے کلام سے گمان ہوتا ہے، دیکھئے 8/107-108۔ (2) سیرۃ ابن ہشام 1/336، اور اقتباس ابن عبد البر کی "الدرر" ص 140-141 سے ہے۔ (3) سیرۃ ابن ہشام میں ہے: "جو عیسیٰ لائے تھے"۔

Surah Maryam: Verses 1 - 15 404

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

His words: {Kaf-Ha-Ya-'Ayn-Sad (1) [This is] a mention of the mercy of your Lord to His servant Zechariah (2) When he called to his Lord a private supplication. (3) He said, "My Lord, indeed my bones have weakened, and my head has filled with white, and never have I been in my supplication to You, my Lord, unhappy. (4) And indeed, I fear the successors after me, and my wife has been barren, so give me from Yourself an heir (5) Who will inherit me and inherit from the family of Jacob. And make him, my Lord, pleasing [to You]." (6) [He was told], "O Zechariah, indeed We give you good tidings of a boy whose name will be John. We have not assigned to any before [him] this name." (7) He said, "My Lord, how will I have a boy when my wife has been barren and I have reached extreme old age?" (8) [An angel] said, "Thus [it will be]; your Lord says, 'It is easy for Me, for I created you before, while you were nothing.'" (9) [Zechariah] said, "My Lord, make for me a sign." He said, "Your sign is that you will not speak to the people for three nights, [being] sound." (10) So he came out to his people from the prayer chamber and signaled to them to exalt [Allah] morning and afternoon. (11) [Allah said], "O John, take the Scripture with determination." And We gave him judgement [while yet] a boy (12) And affection from Us and purity, and he was fearing of Allah (13) And dutiful to his parents, and he was not a disobedient tyrant. (14) And peace be upon him the day he was born and the day he dies and the day he is raised alive. (15)}

His saying: {Kaf-Ha-Ya-'Ayn-Sad}. The discussion regarding the beginnings of Surahs has preceded (1). Ibn Abbas said regarding "Kaf-Ha-Ya-'Ayn-Sad": Indeed, the Kaf is from Kafi (Sufficient), the Ha from Hadi (Guider), the Ya from Hakim (Wise), the 'Ayn from 'Alim (Knowing), and the Sad from Sadiq (Truthful). Ibn 'Aziz (2) Al-Qushayri mentioned it from Ibn Abbas, meaning: Sufficient for His creation, Guider for His servants, His hand is above their hands, Knowing of them, Truthful in His promise (3); mentioned by Al-Tha'labi from Al-Kalbi, Al-Suddi, Mujahid, and Al-Dahhak. Al-Kalbi also said: Kaf is from Karim (Noble) and Kabir (Great).

---

(1) 1/237 and onwards. (2) In Nuzhat al-Qulub p. 58, and narrated by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 2/3. (3) Al-Waseet 3/175.

सूरा मरयम: आयत 1 - 15 404

अल्लाह के नाम से, जो बड़ा मेहरबान और निहायत रहम करने वाला है

अल्लाह तआला का कथन: {काफ-हा-या-ऐन-साद (1) यह आपके रब की अपने बंदे ज़करिया पर रहमत का ज़िक्र है। (2) जब उसने अपने रब को चुपके से पुकारा था। (3) उसने कहा, "मेरे रब, मेरी हड्डियाँ कमज़ोर हो गई हैं और सिर बुढ़ापे की सफेदी से चमक उठा है, और मेरे रब, मैं तुझसे दुआ करके कभी नाकाम नहीं रहा। (4) और मुझे अपने बाद अपने रिश्तेदारों का डर है, जबकि मेरी पत्नी बाँझ है। अतः तू मुझे अपने पास से एक उत्तराधिकारी प्रदान कर, (5) जो मेरा वारिस हो और याक़ूब के खानदान का वारिस हो, और मेरे रब, उसे एक पसंदीदा इंसान बना।" (6) [कहा गया], "ऐ ज़करिया, हम तुम्हें एक लड़के की खुशखबरी देते हैं जिसका नाम यह्या होगा। हमने इससे पहले इस नाम का कोई दूसरा नहीं बनाया।" (7) उसने कहा, "मेरे रब, मेरे लड़का कैसे होगा जबकि मेरी पत्नी बाँझ है और मैं बुढ़ापे की अंतिम अवस्था को पहुँच चुका हूँ?" (8) [एक फरिश्ते ने] कहा, "ऐसा ही होगा; तेरे रब ने कहा है, 'यह मेरे लिए आसान है, और इससे पहले मैंने तुझे पैदा किया जबकि तू कुछ भी नहीं था।'" (9) [ज़करिया] ने कहा, "मेरे रब, मेरे लिए कोई निशानी मुक़र्रर कर दे।" कहा, "तेरी निशानी यह है कि तू भला-चंगा होते हुए भी तीन रात तक लोगों से बात नहीं कर सकेगा।" (10) फिर वह मेहराब (इबादतगाह) से अपनी क़ौम के सामने निकला और उन्हें इशारे से बताया कि सुबह और शाम [अल्लाह की] तस्बीह (महिमा गान) करो। (11) [अल्लाह ने कहा], "ऐ यह्या, किताब को मज़बूती से थाम लो।" और हमने उसे बचपन ही में हिकमत (बुद्धि) प्रदान की। (12) और अपनी ओर से नरमी और पाकीज़गी, और वह परहेज़गार था। (13) और अपने माता-पिता के प्रति नेक व्यवहार करने वाला था, और वह सरकश और नाफरमान नहीं था। (14) और उस पर सलामती हो जिस दिन वह पैदा हुआ, जिस दिन वह मरेगा और जिस दिन वह जीवित करके उठाया जाएगा। (15)}

उनका कहना: {काफ-हा-या-ऐन-साद}। सूरतों की शुरुआत के बारे में चर्चा पहले हो चुकी है (1)। इब्न अब्बास ने "काफ-हा-या-ऐन-साद" के बारे में कहा: दरअसल काफ 'काफी' (पर्याप्त) से है, हा 'हादी' (मार्गदर्शक) से है, या 'हकीम' (बुद्धिमान) से है, ऐन 'अलीम' (सर्वज्ञ) से है, और साद 'सादिक' (सच्चा) से है। इब्न अज़ीज़ (2) अल-क़ुशैरी ने इब्न अब्बास से इसे उद्धृत किया है, जिसका अर्थ है: अपनी रचना के लिए पर्याप्त, अपने बंदों के लिए मार्गदर्शक, उसका हाथ उनके हाथों के ऊपर है, उनके बारे में जानने वाला, अपने वादे में सच्चा (3); इसे अल-थलाबी ने अल-कलबी, अल-सुद्दी, मुजाहिद

और अद-दह्हाक से उल्लेख किया है। अल-कलबी ने यह भी कहा: काफ 'करीम' (उदार) और 'कबीर' (महान) से है।

---

(1) 1/237 और उसके बाद। (2) नुज़हत अल-कुलूब पृ. 58 में, और इसे अब्द अल-रज्जाक ने अल-तफ़सीर 2/3 में उद्धृत किया है। (3) अल-वसीत 3/175।

سورة مریم: آیات ۱ - ۱۵ ۴۰۴

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ارشادِ باری تعالیٰ: {كهيعص (١) ذكر رحمت ربك عبده زكريا (٢) إذ نادى ربه نداء خفيا (٣) قال رب إني وهن العظم مني واشتعل الرأس شيبا ولم أكن بدعائك رب شقيا (٤) وإني خفت الموالي من ورائي وكانت امرأتي عاقرا فهب لي من لدنك وليا (٥) يرثني ويرث من آل يعقوب واجعله رب رضيا (٦) يا زكريا إنا نبشرك بغلام اسمه يحيى لم نجعل له من قبل سميا (٧) قال رب أنى يكون لي غلام وكانت امرأتي عاقرا وقد بلغت من الكبر عتيا (٨) قال كذلك قال ربك هو علي هين وقد خلقتك من قبل ولم تك شيئا (٩) قال رب اجعل لي آية قال آيتك ألا تكلم الناس ثلاث ليال سويا (١٠) فخرج على قومه من المحراب فأوحى إليهم أن سبحوا بكرة وعشيا (١١) يا يحيى خذ الكتاب بقوة وآتيناه الحكم صبيا (١٢) وحنانا من لدنا وزكاة وكان تقيا (١٣) وبرا بوالديه ولم يكن جبارا عصيا (١٤) وسلام عليه يوم ولد ويوم يموت ويوم يبعث حيا (١٥)}

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿كهيعص﴾ سورتوں کے آغاز میں (حروف مقطعات کے بارے میں) کلام گزر چکا ہے(۱)۔ اور ابن عباس نے "کہیعص" کے بارے میں فرمایا: بے شک کاف 'کافی' سے ہے، ہا 'ہادی' سے ہے، یا 'حکیم' سے ہے، عین 'علیم' سے ہے، اور صاد 'صادق' سے ہے؛ اسے ابن عزیز (۲) القشیری نے ابن عباس سے ذکر کیا ہے جس کا مطلب ہے: اپنی مخلوق کے لیے کافی، اپنے بندوں کے لیے ہادی، اس کا ہاتھ ان کے ہاتھوں کے اوپر ہے، ان کا جاننے والا، اپنے وعدے میں سچا ہے(۳)؛ اسے ثعلبی نے کلبی، سدی، مجاہد اور ضحاک سے ذکر کیا ہے۔ کلبی نے یہ بھی کہا: کاف 'کریم' اور 'کبیر' سے ہے۔

(۱) ۲۳۷/۱ اور اس کے بعد۔ (۲) نزہۃ القلوب ص ۵۸ میں، اور اسے عبدالرزاق نے التفسیر ۲/۳ میں روایت کیا ہے۔ (۳) الوسیط ۱۷۵/۳۔

... Kaf, and the Ha from Hadin (Guide), and the Ya from Rahim (Merciful), and the 'Ain from 'Alim (All-Knowing) and 'Azim (Great), and the Sad from Sadiq (Truthful)(1). The meaning is one. From Ibn Abbas also: It is a name from the names of Allah Almighty. From Ali (may Allah be pleased with him): It is the name of Allah, Mighty and Majestic, and he used to say: "O Kaf-Ha-Ya-'Ain-Sad, forgive me"(2); mentioned by al-Ghaznawi. Al-Suddi: It is the Greatest Name of Allah which, if asked by it, He gives, and if called by it, He answers. Qatadah: It is a name from the names of the Quran; mentioned by Abd al-Razzaq, from Ma'mar, on his authority(3). It was said: It is a name for the Surah(4), which is the choice of al-Qushayri regarding the initial letters.

And upon this it was said: the end of the speech is at His saying: "Kaf-Ha-Ya-'Ain-Sad," as if it is an announcement of the Surah's name, just as you say: "Book of so-and-so" or "Chapter of so-and-so" then you begin with the intended topic. Ibn Ja'far read these letters disjointedly, and the rest connected them. Abu Amr performed imala (inclination) on the Ha and opened (fath) the Ya, while Ibn 'Amir and Hamza did the opposite. Al-Kisa'i, Abu Bakr, and Khalaf performed imala on both. The people of Medina, Nafi' and others, read them between the two sounds, and the rest opened them both(5). From Kharijah: Al-Hasan used to put a damma (u-vowel) on Kaf, and others narrated that he put a damma on Ha, and Isma'il ibn Ishaq narrated that he put a damma on Ya. Abu Hatim said: It is not permissible to put a damma on Kaf, Ha, and Ya. Al-Nahhas(6) said: The reading of the people of Medina is among the best in this, and imala is permissible in Ha and Ya.

As for the reading of al-Hasan, it was problematic for a group until they said: It is not permissible, among them Abu Hatim. The correct opinion about it is what Harun al-Qari explained; he said: Al-Hasan used to perform ishmam (hinting at a vowel) of elevation (damma), meaning he used to gesture towards it, as Sibawayh narrated that among the Arabs are those who say: "as-Salatu" and "az-Zakatu" gesturing towards the Waw.

(1) Attributed by al-Baghawi in al-Tafsir 188/3 to Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (2) Narrated by al-Tabari 451/15 - 452, from Ibn Abbas and Ali (may Allah be pleased with him). (3) Tafsir Abd al-Razzaq 3/2, and also narrated by al-Tabari 452/15. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 352/3 - 353, and Zad al-Masir 205/5 - 206. (5) Al-Taysir p. 147-148, and al-Sab'ah p. 406, and al-Muharrar al-Wajiz 3/4 - 4, and Tafsir al-Samarqandi 317/2. (6) In I'rab al-Quran 3/3, and what preceded it is from it.

...काफ़, और 'हादी' से 'हा', और 'रहीम' से 'या', और 'अलीम' व 'अज़ीम' से 'ऐन', और 'सादिक़' से 'साद' (1)। और अर्थ एक ही है। इब्न अब्बास से यह भी वर्णित है कि: यह अल्लाह तआला के नामों में से एक नाम है। और अली (रज़िअल्लाहु अन्हु) से वर्णित है कि: यह अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल का नाम है और वह कहा करते थे: "ऐ कफ-हा-या-ऐन-साद, मुझे क्षमा कर दे"(2); इसे ग़ज़नवी ने उल्लेख किया है। सुद्दी कहते हैं: यह अल्लाह का वह इस्मे आज़म (महान नाम) है कि जब इसके माध्यम से माँगा जाए तो वह प्रदान करता है, और जब इसके माध्यम से पुकारा जाए तो वह उत्तर देता है। क़तादह कहते हैं: यह क़ुरआन के नामों में से एक नाम है; इसे अब्दुर रज्ज़ाक ने मा'मर से, उनके हवाले से उल्लेख किया है(3)। और कहा गया: यह सूरह का नाम है(4), और हुरूफ़-ए-मुक़त्तआत के बारे में यही कुशैरी का पसंदीदा मत है।

और इसी आधार पर कहा गया: बात का अंत 'कफ-हा-या-ऐन-साद' पर होता है, जैसे कि यह सूरह के नाम की घोषणा हो, जैसे आप कहते हैं: "फलां किताब" या "फलां अध्याय", फिर आप मुख्य विषय शुरू करते हैं। और इब्न जाफ़र ने इन अक्षरों को अलग-अलग पढ़ा, और बाकियों ने उन्हें मिलाकर पढ़ा। अबू अम्र ने 'हा' का इमाला (ध्वनि का झुकाव) किया और 'या' को फ़तहा (जबर) के साथ पढ़ा, जबकि इब्न आमिर और हमज़ा ने इसके विपरीत किया। किसाई, अबू बक्र और खलफ़ ने दोनों का इमाला किया। मदीना के निवासी नाफ़े और अन्य लोगों ने उन्हें दोनों ध्वनियों के बीच पढ़ा, और बाकियों ने दोनों को फ़तहा के साथ पढ़ा(5)। खारिजा से वर्णित है कि हसन 'काफ़' पर धम्मा (पेश) पढ़ते थे, और दूसरों ने उल्लेख किया कि वह 'हा' पर धम्मा पढ़ते थे, और इस्माइल इब्न इसहाक़ ने उल्लेख किया कि वह 'या' पर धम्मा पढ़ते थे। अबू हातिम ने कहा: काफ़, हा और या पर धम्मा जायज़ नहीं है; नह्हास(6) ने कहा: मदीना के लोगों की क़िरात इसमें सबसे बेहतर है, और हा और या में इमाला जायज़ है।

जहाँ तक हसन की क़िरात का सवाल है, तो यह एक समूह के लिए उलझन भरी थी यहाँ तक कि उन्होंने कहा: यह जायज़ नहीं है, उनमें अबू हातिम भी शामिल हैं। इसके बारे में सही राय वही है जो हारून क़ारी ने स्पष्ट की; उन्होंने कहा: हसन रफ़ा (धम्मा) का इश्माम करते थे, इसका अर्थ यह है कि वह उसकी ओर संकेत करते थे, जैसा कि सीबवैया ने उल्लेख किया है कि अरबों में से कुछ लोग 'अस्-सलात' और 'अज़-ज़कात' कहते समय वाव की ओर संकेत करते हैं।

(1) इसे अल-बग़वी ने अपनी तफ़्सीर 188/3 में इब्न अब्बास (रज़ि.) से संबद्ध किया है। (2) इसे अल-तबरी 451/15 - 452 ने इब्न अब्बास और अली (रज़ि.) से उद्धृत किया है। (3) तफ़्सीर अब्दुर रज्ज़ाक 3/2, और इसे अल-तबरी ने भी 452/15 में उद्धृत किया है। (4) अल-नुक़त वल-'उयून 352/3 - 353, और ज़ाद अल-मसीर 205/5 - 206। (5) अल-तयसीर पृ. 147-148, और अल-सबा पृ. 406, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/4 - 4, और तफ़्सीर अल-समरक़ंदी 317/2। (6) इ'राब अल-क़ुरआन 3/3 में, और जो इससे पहले है वह इसी से है।

...کاف، اور ہادی سے ہ، اور رحیم سے ی، اور علیم و عظیم سے ع، اور صادق سے ص(۱)۔ اور معنی ایک ہی ہے۔ ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے کہ: یہ اللہ تعالیٰ کے ناموں میں سے ایک نام ہے۔ اور حضرت علی رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ: یہ اللہ عزوجل کا نام ہے اور وہ کہا کرتے تھے: "اے کھیعص، میری مغفرت فرما"(۲)؛ اسے غزنوی نے ذکر کیا ہے۔ سدی کا قول ہے: یہ اللہ کا وہ اسمِ اعظم ہے کہ جب اس کے ذریعے مانگا جائے تو وہ عطا کرتا ہے، اور جب اس کے ذریعے پکارا جائے تو وہ جواب دیتا ہے۔ قتادہ کہتے ہیں: یہ قرآن کے ناموں میں سے ایک نام ہے؛ اسے عبد الرزاق نے معمر سے ان کے حوالے سے ذکر کیا ہے(۳)۔ اور کہا گیا: یہ سورت کا نام ہے(۴)، اور حروفِ مقطعات کے بارے میں یہی قشیری کا مختار قول ہے۔

اور اسی بنیاد پر کہا گیا: کلام کا اختتام «کھیعص» پر ہوتا ہے، گویا یہ سورت کے نام کا اعلان ہے، جیسے آپ کہتے ہیں: "فلاں کتاب" یا "فلاں باب"، پھر آپ مقصود شروع کرتے ہیں۔ اور ابن جعفر نے ان حروف کو الگ الگ پڑھا، اور باقیوں نے انہیں ملا کر پڑھا۔ ابو عمرو نے 'ہا' کی امالہ کی اور 'یا' کو فتحہ کے ساتھ پڑھا، اور ابن عامر اور حمزہ نے اس کے برعکس کیا۔ کسائی، ابو بکر اور خلف نے دونوں کا امالہ کیا۔ اہل مدینہ نافع اور دیگر نے انہیں دونوں آوازوں کے درمیان پڑھا، اور باقیوں نے دونوں کو فتحہ کے ساتھ پڑھا(۵)۔ خارجہ سے مروی ہے کہ حسن 'کاف' پر ضمہ پڑھتے تھے، اور دوسروں نے حکایت کی کہ وہ 'ہا' پر ضمہ پڑھتے تھے، اور اسماعیل بن اسحاق نے حکایت کی کہ وہ 'یا' پر ضمہ پڑھتے تھے۔ ابو حاتم نے کہا: کاف، ہا اور یا پر ضمہ جائز نہیں؛ نحاس(۶) نے کہا: اہل مدینہ کی قرأت اس میں سب سے بہتر ہے، اور ہا اور یا میں امالہ جائز ہے۔

رہی حسن کی قرأت، تو وہ ایک جماعت پر دشوار ہوئی یہاں تک کہ انہوں نے کہا: یہ جائز نہیں ہے، ان میں ابو حاتم بھی شامل ہیں، اور اس بارے میں قول وہی ہے جو ہارون قاری نے بیان کیا، انہوں نے کہا: حسن رفع (ضمہ) کا اشمام کرتے تھے، اس کا مطلب یہ ہے کہ وہ اس کی طرف اشارہ کرتے تھے، جیسا کہ سیبویہ نے حکایت کی ہے کہ عربوں میں سے کچھ لوگ 'الصلاة' اور 'الزكاة' کہتے وقت واؤ کی طرف اشارہ کرتے ہیں۔

(۱) اسے بغوی نے التفسیر ۱۸۸/۳ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے منسوب کیا ہے۔ (۲) اسے طبری نے ۴۵۱/۱۵ - ۴۵۲ میں ابن عباس اور علی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ (۳) تفسیر عبد الرزاق ۳/۲، اور اسے طبری نے بھی ۴۵۲/۱۵ میں روایت کیا ہے۔ (۴) النکت والعیون ۳۵۲/۳ - ۳۵۳، اور زاد المسیر ۲۰۵/۵ - ۲۰۶۔ (۵) التیسیر ص ۱۴۷-۱۴۸، والسبعة ص ۴۰۶، والمحرر الوجیز ۳/۴ - ۴، وتفسیر السمرقندی ۳۱۷/۲۔ (۶) إعراب القرآن ۳/۳ میں، اور اس سے پہلے والا حصہ اسی کتاب سے ہے۔

Surah Maryam: Verses 1 - 15 406 For this reason, it was written in the Mushaf (Quranic manuscript) with the letter 'Waw' (1). Nafi', Ibn Kathir, 'Asim, and Ya'qub pronounced the letter 'Dal' clearly in the spelling of 'Sad', which was the choice of Abu 'Ubaid, while the rest incorporated it (Idgham) (2). Allah's statement: {(This is) a mention of the mercy of your Lord to His servant Zechariah, when he called out to his Lord with a silent cry.} It contains three issues: First: Regarding Allah's statement: {(This is) a mention of the mercy of your Lord}, there are three opinions on the grammatical elevation (raf') of 'dhikru' (mention): Al-Farra (3) said: It is elevated by 'Kaf Ha Ya 'Ayn Sad'. Al-Zajjaj (4) said: This is impossible; because 'Kaf Ha Ya 'Ayn Sad' is not among what Allah, the Mighty and Sublime, informed us about Zechariah. Allah has informed us about him and what he was given glad tidings of, and 'Kaf Ha Ya 'Ayn Sad' is not part of his story. Al-Akhfash (5) said: The implied meaning is: Among what We narrate (6) to you is the mention of your Lord's mercy. The third opinion is that the meaning is: This which is being recited to you is the mention of your Lord's mercy (7). It was also said: 'dhikru rahmati rabbika' is elevated by implying a subject (mubtada'), i.e., "This is the mention of your Lord's mercy" (8). Al-Hasan read it as: 'dhikra rahmatu rabbika' meaning: This recited portion of the Quran mentioned the mercy of your Lord. It was also read as 'dhukkir' (be mentioned) as a command (9). 'Rahmah' (mercy) is written and paused upon with a 'Ha' (ـة), and likewise everything similar to it; there is no disagreement among grammarians on this. They justified this by saying that this 'Ha' is for the feminization of nouns to distinguish them from verbs (10).

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/4. (2) Al-Sab'a p. 406, al-Taysir p. 148, al-Nashr 2/17, and al-Muharrar al-Wajiz 4/4. (3) In Ma'ani al-Qur'an 2/161. (4) In Ma'ani al-Qur'an and its I'rab 3/318. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/624. (6) In (m) and (d): 'yaquss' (he narrates), and what is established is from (zh) and (f) and Ma'ani al-Qur'an by al-Akhfash 2/624. (7) Mentioned by al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an 3/318, and the author quoted him through I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/4. (8) Mentioned by al-Farra in Ma'ani al-Qur'an 2/161. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 4/4. (10) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/4.

सूरह मरियम: आयतें 1 - 15 406 इसीलिए इसे मुसहफ़ (क़ुरान की पांडुलिपि) में 'वाव' (1) के साथ लिखा गया है। नाफ़े, इब्न कसीर, आसिम और याकूब ने 'साद' (ص) की वर्तनी में 'दाल' (د) को स्पष्ट रूप से उच्चारित किया, जो अबू उबैद का चुनाव था, जबकि बाकियों ने इसका इद्घाम (मेल) किया (2)। अल्लाह का कथन: {(यह) आपके रब की उस दया का वर्णन है जो उन्होंने अपने सेवक जकरिया पर की थी, जब उन्होंने अपने रब को दबी आवाज़ में पुकारा था।} इसमें तीन विषय हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {आपके रब की दया का वर्णन}, 'ज़िक्र' (वर्णन) के रफ़अ (व्याकरणिक ऊंचाई) के बारे में तीन मत हैं: अल-फर्रा (3) ने कहा: यह 'काफ-हा-या-ऐन-साद' (كهيعص) द्वारा रफ़अ की स्थिति में है। अल-ज़ज्जाज (4) ने कहा: यह असंभव है; क्योंकि 'काफ-हा-या-ऐन-साद' उन चीज़ों में से नहीं है जिनके बारे में अल्लाह ने हमें ज़करिया के बारे में बताया है। अल्लाह ने उनके बारे में और उन्हें दी गई खुशखबरी के बारे में बताया है, और 'काफ-हा-या-ऐन-साद' उनकी कहानी का हिस्सा नहीं है। अल-अख्फ़श (5) ने कहा: अनुमानित अर्थ यह है: जो हम तुम्हें सुना रहे हैं (6), वह तुम्हारे रब की दया का वर्णन है। तीसरा मत यह है कि अर्थ यह है: यह जो तुम्हें सुनाया जा रहा है, वह तुम्हारे रब की दया का वर्णन है (7)। यह भी कहा गया है कि: 'ज़िक्रु रहमति रब्बिका' एक छिपे हुए मुब्तदा (कर्ता) द्वारा रफ़अ की स्थिति में है, यानी: "यह तुम्हारे रब की दया का वर्णन है" (8)। अल-हसन ने इसे 'ज़िकरा रहमतु रब्बिका' पढ़ा है, जिसका अर्थ है: क़ुरान के इस पढ़े जाने वाले हिस्से ने तुम्हारे रब की दया का उल्लेख किया है। और इसे आदेश के रूप में 'ज़ुक्किर' (ज़िक्र किया जाए) भी पढ़ा गया है (9)। 'रहमत' (दया) को 'हा' (ـة) के साथ लिखा जाता है और उसी पर रुका जाता है, और इसी तरह इसके समान अन्य शब्द भी; व्याकरणविदों के बीच इसमें कोई मतभेद नहीं है। उन्होंने इसका कारण यह बताया कि यह 'हा' संज्ञाओं के स्त्रीलिंग के लिए है ताकि उन्हें क्रियाओं से अलग किया जा सके(10)।

---

(1) इ'राब अल-क़ुरान, अल-नहहास 3/4। (2) अल-सबआ पृ. 406, अल-तयसीर पृ. 148, अल-नश्र 2/17, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/4। (3) मआनी अल-क़ुरान 2/161 में। (4) मआनी अल-क़ुरान व इ'राबुहु 3/318 में। (5) मआनी अल-क़ुरान 2/624 में। (6) (म) और (द) में: 'यकुस्स' (वह सुनाता है), और जो स्थापित है वह (ज़) और (फ) से है और मआनी अल-क़ुरान, अल-अख्फ़श 2/624 से है। (7) अल-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-क़ुरान 3/318 में उल्लेखित, और लेखक ने इसे इ'राब अल-क़ुरान, अल-नहहास 3/4 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (8) अल-फर्रा द्वारा मआनी अल-

क़ुरान 2/161 में उल्लेखित। (9) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/4। (10) इ'राब अल-क़ुरान, अल-नहहास 3/4।

سورہ مریم: آیات ۱ - ۱۵ ۴۰۶ اسی وجہ سے اسے مصحف میں 'واؤ' کے ساتھ لکھا گیا ہے(۱)۔ اور 'ص' کے ہجے میں 'دال' کو نافع، ابن کثیر، عاصم اور یعقوب نے ظاہر کر کے پڑھا، اور یہی ابو عبید کا انتخاب ہے، جبکہ باقیوں نے اسے ادغام کے ساتھ پڑھا(۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {ذِكْرُ رَحْمَتِ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكَرِيَّا إِذْ نادى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا} اس میں تین مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا قول: {ذِكْرُ رَحْمَتِ رَبِّكَ}، لفظ 'ذکر' کے مرفوع ہونے کے بارے میں تین اقوال ہیں: فراء (۳) نے کہا: یہ 'کھیعص' کی وجہ سے مرفوع ہے۔ زجاج (۴) نے کہا: یہ محال ہے؛ کیونکہ 'کھیعص' ان باتوں میں سے نہیں ہے جو اللہ عزوجل نے ہمیں زکریا کے بارے میں بتائی ہیں، جبکہ اللہ تعالیٰ نے ان کے بارے میں اور جس چیز کی انہیں بشارت دی گئی اس کے بارے میں خبر دی ہے، اور 'کھیعص' ان کے قصے کا حصہ نہیں ہے۔ اخفش (۵) نے کہا: تقدیر (پوشیدہ عبارت) یہ ہے: جو کچھ ہم تمہیں سنا رہے ہیں(۶) وہ تمہارے رب کی رحمت کا ذکر ہے۔ تیسرا قول یہ ہے کہ معنی یہ ہے: یہ جو تمہارے سامنے تلاوت کیا رہا ہے تمہارے رب کی رحمت کا ذکر ہے(۷)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: 'ذکر رحمت ربک' مبتدا محذوف کی وجہ سے مرفوع ہے، یعنی: یہ تمہارے رب کی رحمت کا ذکر ہے(۸)۔ اور حسن نے 'ذکرَ رحمتُ ربک' پڑھا ہے یعنی: قرآن کے اس پڑھے جانے والے حصے نے تمہارے رب کی رحمت کا ذکر کیا۔ اور اسے امر کے صیغے کے ساتھ 'ذُكِّرْ' بھی پڑھا گیا ہے(۹)۔ اور 'رحمت' کو 'ہا' (ـة) کے ساتھ لکھا جاتا ہے اور اسی پر وقف کیا جاتا ہے، اور اسی طرح ہر وہ لفظ جو اس جیسا ہو، اس میں نحویوں کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے، اور انہوں نے اس کی وجہ یہ بیان کی ہے کہ یہ 'ہا' اسماء کی تانیث کے لیے ہے تاکہ ان کے اور افعال کے درمیان فرق کیا جا سکے(۱۰)۔

(١) إعراب القرآن للنحاس ٤/٣۔ (٢) السبعة ص٤٠٦، والتيسير ص١٤٨، والنشر ١٧/٢، والمحرر الوجيز ٤/٤۔ (٣) معانى القرآن ١٦١/٢ میں۔ (٤) معانى القرآن اور اس کے اعراب ٣١٨/٣ میں۔ (٥) معانى القرآن ٦٢٤/٢ میں۔ (٦) (م) اور (د) میں 'يقص' ہے، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (ظ) اور (ف) سے اور معانى القرآن للاخفش ٦٢٤/٢ سے ہے۔ (٧) اسے زجاج نے معانى القرآن ٣١٨/٣ میں ذکر کیا ہے، اور مصنف نے اسے اعراب القرآن للنحاس ٤/٣ کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔ (٨) اسے فراء نے معانى القرآن ١٦١/٢ میں ذکر کیا ہے۔ (٩) المحرر الوجيز ٤/٤۔ (١٠) إعراب القرآن للنحاس ٤/٣۔

Surah Maryam: Verses 1 - 15. Page: 407

Second: Regarding Allah's saying: ﴿His servant﴾: Al-Akhfash said (1): It is in the accusative case (mansub) because of "mercy". "Zakariya" is a substitute (badal) for it (2), as you say: "This is a mention of Zaid hitting Amr," where "Amr" is accusative due to "hitting", just as "His servant" is accusative due to "mercy". It was also said: It is based on advancement and deferment (taqdim wa ta'khir), meaning: your Lord's mention of His servant Zakariya with mercy (3), so "His servant" is accusative due to "mention"; this was stated by Al-Zajjaj and Al-Farra' (4). Some recited it as: "abd-uhu Zakariya" in the nominative case (raf'), which is the recitation of Abu al-Aliyah (5). Yahya bin Ya'mar recited: "dhakara" (as a verb) in the past tense on the meaning: this Quran mentioned the mercy of His servant Zakariya (6). The linguistic variants and recitations regarding "Zakariya" were mentioned previously in "Al Imran" (7).

Third: Regarding Allah's saying: ﴿When he called out to his Lord with a low-voiced call﴾: Similar to His saying: ﴿Call upon your Lord in humility and privately. Indeed, He does not like transgressors﴾ [Al-A'raf: 55], as mentioned before (8). "Call" (nida') means supplication and desire, i.e., he conversed with his Lord in his prayer niche (mihrab). The proof is His saying: ﴿Then the angels called him while he was standing in prayer in the sanctuary...﴾ [Al Imran: 39], clarifying that He responded to him in his prayer, just as he called out while in prayer. There are differing opinions on why he made this call secretly: It was said: He hid it from his people so as not to be blamed for asking for a child in old age; and because it is a worldly matter, if answered, he attains his goal, and if not, no one would know. It was said: Out of sincerity, seen by none but Allah. It was said: Because hidden deeds are better and further from showing off (riya'), he hid it. It was said: "low-voiced" means secretly from his people in the dead of night (9). All are possible, but the first is more apparent. And Allah knows best. It has been mentioned previously that the preferred way of supplication is...

---

(1) In Ma'ani al-Quran 2/624. (2) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/5. (3) Tafsir al-Tabari 15/453. (4) Ma'ani al-Quran by al-Farra' 2/161. (5) Ibn Khalawayh attributed it in 'Al-Qira'at al-Shadhdhah' p. 83 to Yahya bin Ya'mar. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/4. (7) 5/107. (8) 9/244. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 4/4, Al-Nukat wa al-'Uyun 3/354, and Al-Kashshaf 2/502.

सूरा मरयम: आयतें 1 - 15. पृष्ठ: 407

दूसरी बात: अल्लाह का कहना: ﴿उनके बंदे﴾: अल-अखफश ने कहा (1): यह "रहमत" (दया) के कारण कर्म कारक (नसब) में है। "ज़करिया" इसका प्रतिस्थापन (बदल) है (2), जैसे आप कहते हैं: "यह ज़ैद द्वारा अम्र को पीटने का उल्लेख है," तो "अम्र" "पीटने" के कारण नसब में है, ठीक उसी तरह जैसे "उनके बंदे" "रहमत" के कारण नसब में है। यह भी कहा गया है: यह शब्दों के आगे-पीछे होने (तक़दीम व ताखीर) पर आधारित है, जिसका अर्थ है: आपके रब का अपने बंदे ज़करिया का रहमत के साथ ज़िक्र (3), तो "उनके बंदे" "ज़िक्र" के कारण नसब में है; इसका उल्लेख अल-ज़ज्जाज और अल-फर्रा ने किया है (4)। कुछ लोगों ने इसे पढ़ा है: "अब्दु-हू ज़करिया" पेश के साथ (रफ़ा), जो अबू अल-अलिया की क़िरात (पठन शैली) है (5)। यहया बिन यामर ने "ज़करा" (क्रिया के रूप में) नसब के साथ पढ़ा, जिसका अर्थ है: इस कुरान ने अपने बंदे ज़करिया पर रहमत का ज़िक्र किया (6)। "ज़करिया" शब्द के भाषाई रूपों और क़िरात का ज़िक्र पहले "आल-ए-इमरान" में आ चुका है (7)।

तीसरी बात: अल्लाह का कहना: ﴿जब उन्होंने अपने रब को दबे स्वर में पुकारा﴾: अल्लाह के इस कथन की तरह: ﴿अपने रब को गिड़गिड़ाकर और गुप्त रूप से पुकारो। निस्संदेह, वह सीमा पार करने वालों को पसंद नहीं करता﴾ [अल-आराफ: 55], जैसा कि पहले बताया जा चुका है (8)। "पुकार" (निदा) का अर्थ है दुआ और चाहत, यानी उन्होंने अपने मेहराब (इबादत की जगह) में अपने रब से चुपचाप बात की। इसका प्रमाण उनका यह कहना है: ﴿तो फ़रिश्तों ने उन्हें पुकारा जब वह मेहराब में खड़े नमाज़ पढ़ रहे थे...﴾ [आल-ए-इमरान: 39], जिससे स्पष्ट होता है कि अल्लाह ने उनकी नमाज़ में ही उनकी दुआ स्वीकार कर ली, जैसे उन्होंने नमाज़ के दौरान पुकारा था। इस पुकार को गुप्त रखने के कारणों पर मतभेद है: कहा गया: उन्होंने इसे अपनी कौम से छिपाया ताकि बुढ़ापे में संतान माँगने पर उन्हें शर्मिंदा न होना पड़े; और चूँकि यह एक सांसारिक मामला है, यदि उत्तर मिल जाए तो लक्ष्य प्राप्त हो जाता है, और यदि न मिले, तो किसी को पता नहीं चलेगा। कहा गया: अल्लाह के प्रति पूर्ण निष्ठा के कारण जिसे केवल अल्लाह ही देख सकता था। कहा गया: क्योंकि गुप्त कार्य दिखावे (रिया) से बेहतर और दूर होते हैं, इसलिए उन्होंने इसे छिपाया। कहा गया: "दबे स्वर" का अर्थ है आधी रात के समय अपनी कौम से गुप्त रूप से (9)। सभी संभावनाएँ हैं, लेकिन पहली अधिक स्पष्ट है। और अल्लाह बेहतर जानता है। और पहले यह उल्लेख किया जा चुका है कि दुआ में पसंद किया जाने वाला तरीका...

(1) मा'नी अल-कुरान 2/624 में। (2) इराब अल-कुरान अन-नहहास 3/5 द्वारा। (3) तफ़सीर अल-तबरी 15/453। (4) मा'नी अल-कुरान अल-फर्रा 2/161 द्वारा। (5) इब्न खालवाय ने इसे 'अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा' पृष्ठ 83 में यहया बिन यामर से जोड़ा है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/4। (7) 5/107। (8) 9/244। (9) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/4, अल-नुकत व अल-उयून 3/354, और अल-कश्शाफ 2/502।

سورہ مریم: آیات ۱ - ۱۵۔ صفحہ: ۴۰۷

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿عَبْدَهُ﴾: الاخفش نے کہا (۱): یہ "رحمت" کی وجہ سے منصوب ہے۔ "زکریا" اس سے بدل ہے (۲)، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "یہ زید کے عمرو کو مارنے کا ذکر ہے"، تو "عمرو" مارنے (ضرب) کی وجہ سے منصوب ہے، بالکل اسی طرح جیسے "عبدہ" رحمت کی وجہ سے منصوب ہے۔ اور کہا گیا: یہ تقدیم و تاخیر پر مبنی ہے، اس کا مطلب ہے: تیرے رب کا اپنے بندے زکریا کا رحمت کے ساتھ ذکر (۳)، پس "عبدہ" ذکر کی وجہ سے منصوب ہے؛ اسے الزجاج اور الفراء نے ذکر کیا ہے (۴)۔ اور بعض نے اسے رفع کے ساتھ "عَبْدُہ زکریا" پڑھا ہے، جو ابوالعالیہ کی قرأت ہے (۵)۔ اور یحییٰ بن یعمر نے "ذَکَرَ" (فعل کے طور پر) نصب کے ساتھ پڑھا، جس کا مطلب ہے: اس قرآن نے اپنے بندے زکریا پر رحمت کا ذکر کیا (۶)۔ اور "زکریا" میں لغات اور قرأت کا ذکر پہلے "آل عمران" میں گزر چکا ہے (۷)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا﴾: جیسے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ﴾ [الاعراف: ۵۵] اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۸)۔ اور ندا سے مراد دعا اور رغبت ہے، یعنی: انہوں نے اپنی محراب میں اپنے رب سے سرگوشی کی۔ اس کی دلیل اللہ کا یہ قول ہے: ﴿فَنَادَتْهُ الْمَلَائِكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ﴾ [آل عمران: ۳۹]، تو واضح کیا کہ اللہ نے ان کی نماز میں ہی ان کی دعا قبول فرمائی، جیسا کہ انہوں نے نماز ہی میں پکارا تھا۔ اور اس پکار کو چھپانے کی وجہ میں اختلاف ہے: کہا گیا: انہوں نے اسے اپنی قوم سے چھپایا تاکہ بڑھاپے میں اولاد مانگنے پر انہیں ملامت نہ کی جائے؛ اور اس لیے کہ یہ ایک دنیاوی معاملہ ہے، اگر قبول ہو گیا تو مقصد حاصل ہو گیا، اور اگر قبول نہ ہوا تو کسی کو پتا نہیں چلے گا۔ اور کہا گیا: خلوص کی وجہ سے کہ اسے سوائے اللہ تعالیٰ کے کوئی نہ دیکھے۔ اور کہا گیا: چونکہ

پوشیدہ اعمال ریاکاری سے زیادہ دور اور افضل ہوتے ہیں، اس لیے اسے چھپایا۔ اور کہا گیا: "خفیًا" سے مراد آدھی رات میں اپنی قوم سے چھپ کر (۹)۔ اور سب احتمالات موجود ہیں لیکن پہلا زیادہ ظاہر ہے۔ واللہ اعلم۔ اور پہلے گزر چکا ہے کہ دعا میں مستحب طریقہ یہ ہے کہ...

---

(۱) معانی القرآن ۲/ ۶۲۴ میں۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۵۔ (۳) تفسیر الطبری ۱۵/ ۴۵۳۔ (۴) معانی القرآن للفراء ۲/ ۱۶۱۔ (۵) ابن خالویہ نے اسے 'القراءات الشاذہ' ص ۸۳ میں یحییٰ بن یعمر کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۴/ ۴۔ (۷) ۵/ ۱۰۷۔ (۸) ۹/ ۲۴۴۔ (۹) المحرر الوجیز ۴/ ۴، والنکت والعیون ۳/ ۳۵۴، والکشاف ۲/ ۵۰۲۔

408 Surah Maryam: Verses 1 - 15 The concealment [of prayer] is in Surah Al-A'raf(1), and this verse is a text in that regard; because He, glorified be He, praised Zechariah for that. Isma'il narrated: Musaddad told us: Yahya bin Sa'id told us, from Osama bin Zaid, from Muhammad bin Abdur-Rahman - who is Ibn Abi Kabsha - from Sa'd bin Abi Waqqas, from the Prophet ﷺ, who said: "Indeed, the best remembrance is the hidden one, and the best provision is that which suffices."(2) And this is general. Yunus bin Ubayd said: Al-Hasan used to believe that the Imam should supplicate in the Qunut prayer, and those behind him should say 'Ameen' without raising their voices. Yunus recited: "When he called out to his Lord with a hidden call." Ibn al-Arabi(3) said: Malik performed the Qunut silently, while Al-Shafi'i performed it aloud, and performing it aloud is better because the Prophet ﷺ used to supplicate with it aloud. His, the Almighty's, saying: {He said, "My Lord, indeed my bones have weakened from me"} involves two issues(4): First: His, the Almighty's, saying: {He said, "My Lord, indeed I have weakened"} it is read as "Wahana" with the three vowels, meaning: it has become weak. It is said: "Wahana, Yahinu, Wahnan" if it weakens, then he is "Wahin" (weak).(5) Abu Zaid said: It is said: "Wahana, Yahinu" and "Wahana, Yawhanu." He only mentioned the bones because they are the pillar of the body, and by them it stands, and they are the foundation of its structure. So when they weaken, the rest of its strength collapses and falls away. And because they are the strongest and firmest part of it, if they weaken, what lies beyond them is even weaker. He used the singular form because the singular indicates the generic meaning, and his intention was that this genus, which is the pillar and support, and the hardest part of what the body is composed of, has been afflicted by weakness. If he had used the plural, he would have intended another meaning, which is that some of his bones did not weaken, but all of them did. Second: His, the Almighty's, saying: {and my head has flared up with gray hair} Abu 'Amr(6) assimilated the 'sin' into the 'shin'. This is among the finest metaphors in the speech of the Arabs. "Ishti'al" (flaring up) is the spreading of the fire's rays; he likened to it...

---

(1) 9/244. (2) Preceding 9/244. (3) In Ahkam al-Qur'an 3/1238. (4) Thus in the copies, and the author mentioned three issues, not two. (5) Tahdhib al-Lugha 6/444, and Maqayis al-Lugha 6/149 (w-h-n). (6) Al-Kashshaf 2/502, and what precedes it.

408 सूरा मरियम: आयतें 1 - 15 [प्रार्थना को] गुप्त रखना सूरा अल-अराफ़(1) में है, और यह आयत इस संबंध में एक स्पष्ट प्रमाण है; क्योंकि अल्लाह सुब्हानहू व ताला ने इसके लिए ज़करिया की प्रशंसा की है। इस्माइल ने रिवायत किया: मुसद्दद ने हमसे कहा: यह्या बिन सईद ने हमसे कहा, ओसामा बिन ज़ैद से, मुहम्मद बिन अब्दुर रहमान से - जो इब्न अबी कब्शा हैं - साद बिन अबी वक़्क़ास से, नबी ﷺ से, उन्होंने फरमाया: "निस्संदेह, सबसे अच्छी याद (ज़िक्र) गुप्त वाली है, और सबसे अच्छी जीविका वह है जो पर्याप्त हो।" (2) और यह आम है। यूनुस बिन उबैद ने कहा: अल-हसन का मानना था कि इमाम को क़ुनूत की दुआ में दुआ करनी चाहिए, और उनके पीछे वालों को आवाज़ उठाए बिना 'आमीन' कहना चाहिए। यूनुस ने पढ़ा: "जब उसने अपने रब को चुपके से पुकारा।" इब्न अल-अरबी(3) ने कहा: मालिक ने क़ुनूत को धीरे से किया, जबकि अल-शाफ़ई ने इसे ज़ोर से किया, और इसे ज़ोर से करना बेहतर है क्योंकि नबी ﷺ इसे ज़ोर से दुआ किया करते थे। अल्लाह तआला का फरमान: {उसने कहा, "मेरे रब, वास्तव में मेरी हड्डियाँ मुझसे कमज़ोर हो गई हैं"} इसमें दो मसले (मुद्दे) शामिल हैं(4): पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {उसने कहा, "मेरे रब, वास्तव में मैं कमज़ोर हो गया हूँ"} इसे "वहना" तीनों हरकतों के साथ पढ़ा जाता है, यानी: कमज़ोर हो गया। कहा जाता है: "वहना, यहीनू, वहनन", अगर वह कमज़ोर हो जाता है, तो वह "वाहिन" (कमज़ोर) है। (5) अबू ज़ैद ने कहा: कहा जाता है: "वहना, यहीनू" और "वहना, यौहनू"। उन्होंने केवल हड्डी का ज़िक्र इसलिए किया क्योंकि वह शरीर का खंभा है, और उसी से वह खड़ा रहता है, और वही इसके निर्माण का आधार है। इसलिए जब वह कमज़ोर हो जाता है, तो उसकी बाकी की ताक़त टूट जाती है और गिर जाती है। और क्योंकि यह उसका सबसे मज़बूत और सख्त हिस्सा है, अगर वह कमज़ोर हो जाता है, तो उसके आगे की चीज़ें उससे भी कमज़ोर होती हैं। उन्होंने एकवचन (सिंगुलर) रूप का उपयोग किया; क्योंकि एकवचन जातिवाचक अर्थ को दर्शाता है, और उनका इरादा यह था कि यह जाति जो स्तंभ और आधार है, और जिससे शरीर का सबसे कठोर हिस्सा बना है, वह कमज़ोरी से प्रभावित हुआ है। यदि वह बहुवचन का उपयोग करते, तो उनका इरादा एक और अर्थ होता, जो यह है कि उनकी कुछ हड्डियाँ कमज़ोर नहीं हुईं, बल्कि उनकी सभी हड्डियाँ कमज़ोर हो गईं। दूसरा: अल्लाह तआला का फरमान: {और मेरा सिर बुढ़ापे की सफ़ेदी से दहक उठा है} अबू अम्र(6) ने 'सीन' को 'शीन' में मिला दिया। यह अरबों की बातचीत में बेहतरीन रूपकों (मेटाफ़र) में से एक है। "इश्तिआल" (दहकना/भड़कना) आग की किरणों का फैलना है; उन्होंने इसकी तुलना की है...

(1) 9/244. (2) पूर्ववर्ती 9/244. (3) अहकाम अल-क़ुरआन 3/1238 में। (4) प्रतियों में ऐसा ही है, और लेखक ने तीन मसलों का ज़िक्र किया है, दो का नहीं। (5) तहज़ीब अल-लुग़ा 6/444, और मक़ायिस अल-लुग़ा 6/149 (व-ह-न)। (6) अल-कश्शाफ 2/502, और जो उससे पहले है।

408 سورة مریم: آیات ۱ - ۱۵ [دعا کا] چھپانا سورہ اعراف(۱) میں ہے، اور یہ آیت اس بارے میں ایک نص (واضح حکم) ہے؛ کیونکہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اس پر زکریا کی تعریف کی ہے۔ اسماعیل نے روایت کیا: مسدد نے ہمیں بتایا: یحییٰ بن سعید نے ہمیں بتایا، اسامہ بن زید سے، محمد بن عبدالرحمن سے - جو ابن ابی کبشہ ہیں - سعد بن ابی وقاص سے، نبی ﷺ سے، آپ نے فرمایا: "بیشک بہترین ذکر پوشیدہ ہے، اور بہترین رزق وہ ہے جو کافی ہو جائے۔"(۲) اور یہ عام ہے۔ یونس بن عبید نے کہا: الحسن کا خیال تھا کہ امام قنوت میں دعا کرے، اور اس کے پیچھے والے آواز بلند کیے بغیر 'آمین' کہیں۔ یونس نے پڑھا: "جب اس نے اپنے رب کو چپکے سے پکارا"۔ ابن العربی(۳) نے کہا: مالک نے قنوت آہستہ پڑھی، جبکہ شافعی نے اسے بلند آواز میں پڑھا، اور بلند آواز میں پڑھنا افضل ہے کیونکہ نبی ﷺ اسے بلند آواز میں دعا فرمایا کرتے تھے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اس نے کہا، "اے میرے رب، بیشک میری ہڈیاں مجھ سے کمزور ہوگئی ہیں"} اس میں دو مسائل ہیں(۴): پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اس نے کہا، "اے میرے رب، بیشک میں کمزور ہو گیا ہوں"} اسے "وَهَنَ" تینوں حرکات کے ساتھ پڑھا گیا ہے، یعنی: کمزور ہو گیا ہے۔ کہا جاتا ہے: "وَهَنَ يَهِنُ وَهْنًا" جب وہ کمزور ہو جائے تو وہ "واهن" (کمزور) ہے۔(۵) ابو زید نے کہا: کہا جاتا ہے: "وَهَنَ يَهِنُ" اور "وَهَنَ يَوْهَنُ"۔ ہڈی کا ذکر صرف اس لیے کیا کیونکہ وہ بدن کا ستون ہے، اور اسی سے اس کا قیام ہے، اور یہی اس کی ساخت کی اصل ہے۔ پس جب وہ کمزور ہو جائے تو اس کی باقی تمام قوتیں متزلزل ہو کر گر جاتی ہیں؛ اور اس لیے کہ یہ اس کا سب سے مضبوط اور سخت حصہ ہے، چنانچہ جب وہ کمزور ہو جائے تو اس کے ماورا چیزیں اس سے بھی زیادہ کمزور ہوتی ہیں۔ اور اسے واحد (صیغہ) میں ذکر کیا؛ کیونکہ واحد ہی جنس کے معنی پر دلالت کرنے والا ہے، اور ان کا مقصد یہ تھا کہ یہ جنس جو کہ ستون اور سہارا ہے، اور جس سے جسم

کا سخت ترین حصہ بنا ہے، اسے کمزوری لاحق ہوگئی ہے، اور اگر وہ جمع (کا صیغہ) لاتے تو ان کا مقصد دوسرا معنی ہوتا، اور وہ یہ کہ ان کی بعض ہڈیاں کمزور نہیں ہوئیں بلکہ وہ سب کی سب ہو گئی ہیں۔ دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور میرا سر بڑھاپے کی سفیدی سے بھڑک اٹھا ہے} ابو عمرو(۶) نے 'سین' کو 'شین' میں مدغم کر دیا۔ یہ عربوں کے کلام میں بہترین استعارات میں سے ایک ہے۔ "اشتعال": آگ کی شعاعوں کا پھیلنا ہے، اس نے اس سے تشبیہ دی...

---

(۱) ۲۴۴/۹۔ (۲) سابقہ ۲۴۴/۹۔ (۳) احکام القرآن ۱۲۳۸/۳ میں۔ (۴) نسخوں میں اسی طرح ہے، جبکہ مصنف نے تین مسائل ذکر کیے ہیں نہ کہ دو۔ (۵) تہذیب اللغۃ ۴۴۴/۶، اور مقاییس اللغۃ ۱۴۹/۶ (وہن)۔ (۶) الکشاف ۵۰۲/۲، اور جو اس سے پہلے کا حصہ ہے۔

The spread of grayness in the head(1), he says: I have grown old and weak, and he attributed the "flaming" (ishti'al) to the place of the hair and its growth site, which is the head. He did not specify "the head" because the addressee knows it is the head of Zechariah (peace be upon him)(2). Regarding "wa-shayba" (and grayness), its grammatical state as accusative (nasb) has two views: First: that it is a verbal noun (masdar), because the meaning of "flamed" is "turned gray"; this is the opinion of Al-Akhfash(3). Al-Zajjaj(4) said: it is accusative for specification (tamyiz). Al-Nahhas(5): Al-Akhfash's view is more appropriate because it is derived from a verb, so the verbal noun is more suitable for it. And "al-shayb" is the mixture of white hair with black.

Third: The scholars said: It is recommended for a person to mention in his supplication God Almighty's blessings upon him and what befits humility; because His saying: "my bones have grown weak" is a manifestation of humility, and His saying: "and never have I been, in my supplication to You, my Lord, unhappy" is an acknowledgment of His habitual grace in answering his prayers(6), i.e., I have not been unhappy in my prayer to You, meaning: You did not disappoint my prayer when I called upon You, i.e., You have accustomed me to the answer in the past(7). It is said: "Shaqiya bi-kadha" (he was miserable with such-and-such), meaning: he grew weary in it and did not achieve his goal. It is narrated from some that a needy person asked him and said: "I am the one you were good to at such-and-such a time," so he said: "Welcome to him who seeks closeness to us through us," and he fulfilled his need(8).

His saying: "And indeed, I fear the successors after me, and my wife has been barren, so give me from Yourself an heir" contains seven matters:

The first: His saying: "And indeed, I feared the successors" - Uthman bin Affan and Muhammad bin...

(1) Al-Wasit 3/175, and Al-Nukat wa Al-Uyun 3/355. (2) Al-Kashshaf 2/502. (3) Fi Ma'ani al-Qur'an 4/624. (4) Fi Ma'ani al-Qur'an wa I'rabuhu 3/319. (5) Fi I'rab al-Qur'an 5/3. (6) Ahkam al-Qur'an by Al-Harrasi 4/269. (7) Tafsir Al-Baghawi 3/188. (8) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1239, and Al-Kashshaf 2/502.

सिर में सफेदी का फैलना(1), वह कहता है: मैं बूढ़ा और कमज़ोर हो गया हूँ, और उसने "भड़कने" (इश्तियाल) को बालों के स्थान और उसके उगने की जगह यानी सिर से जोड़ा है। उसने "सिर" का उल्लेख इसलिए नहीं किया क्योंकि सुनने वाले को पता है कि यह ज़करिया (उन पर शांति हो) का सिर है(2)। "wa-shayba" (और सफेदी) के कर्म कारक (नस्ब) होने के दो पहलू हैं: पहला: कि यह एक क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) है; क्योंकि "भड़कने" का अर्थ "सफेद होना" है; और यह अल-अखफश का मत है(3)। अल-ज़ज्जाज(4) ने कहा: यह विशिष्टता (तमीज़) के लिए कर्म कारक है। अल-नहहास(5): अल-अखफश का मत अधिक उपयुक्त है; क्योंकि यह एक क्रिया से निकला है, इसलिए इसके लिए क्रियावाचक संज्ञा अधिक उपयुक्त है। और "अल-शायब" काले बालों के साथ सफेद बालों का मिश्रण है।

तीसरा: विद्वानों ने कहा: मनुष्य के लिए अपनी प्रार्थना में अल्लाह सर्वशक्तिमान की उन पर कृपाओं और विनम्रता के योग्य बातों का उल्लेख करना मुस्तहब (पसंदीदा) है; क्योंकि अल्लाह का कथन: "मेरी हड्डियाँ कमज़ोर हो गई हैं" विनम्रता का प्रदर्शन है, और उसका कथन: "और मेरे रब! मैं तुझसे दुआ करके कभी नाकाम नहीं रहा" अपनी दुआओं को स्वीकार करने में उसकी कृपा की आदतों का प्रदर्शन है(6), यानी: मैं तुझे पुकारने में कभी अभागा नहीं रहा, यानी: जब भी मैंने तुझे पुकारा, तूने मेरी दुआ को बेकार नहीं जाने दिया, यानी: तूने मुझे अतीत में स्वीकार्यता का आदी बना दिया है(7)। कहा जाता है: "शकिया बि-कज़ा" (वह फलां चीज़ से दुखी हुआ), यानी: उसने उसमें थकान महसूस की और अपना उद्देश्य प्राप्त नहीं किया। कुछ से वर्णित है कि एक ज़रूरतमंद ने उनसे पूछा और कहा: "मैं वही हूँ जिसके साथ आपने फलां समय पर भलाई की थी," तो उन्होंने कहा: "उसका स्वागत है जिसने हमारे माध्यम से हमसे निकटता चाही," और उन्होंने उसकी ज़रूरत पूरी कर दी(8)।

अल्लाह का कथन: "और मैं अपने बाद अपने वारिसों से डरता हूँ, और मेरी पत्नी बाँझ है, अतः मुझे अपनी ओर से एक उत्तराधिकारी प्रदान कर" इसमें सात मामले हैं:

पहला: अल्लाह का कथन: "और मैं वारिसों से डरा" - इसे उस्मान बिन अफान और मुहम्मद बिन... ने पढ़ा है।

(1) अल-वसीत 3/175, और अल-नुकत वा अल-उयुन 3/355। (2) अल-कशशाफ 2/502। (3) फी मानी अल-कुरान 4/624। (4) फी मानी अल-कुरान वा इराबुहू 3/319। (5) फी इराब अल-कुरान

5/3। (6) अहकाम अल-कुरान अल-हर्रासी द्वारा 4/269। (7) तफसीर अल-बगवी 3/188। (8) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 3/1239, और अल-कशशाफ 2/502।

سر میں بڑھاپے (سفیدی) کا پھیلنا(۱)، وہ کہتا ہے: میں بوڑھا اور کمزور ہو گیا ہوں، اور اس نے "اشتعال" (بھڑکنے) کو بالوں کی جگہ اور ان کے اگنے کے مقام یعنی سر کی طرف منسوب کیا، اور سر کی صراحت اس لیے نہیں کی کہ مخاطب کو معلوم ہے کہ یہ زکریا علیہ السلام کا سر ہے(۲)۔ «وشيباً» کے نصب میں دو پہلو ہیں: پہلا: یہ کہ وہ مصدر ہے؛ کیونکہ "اشتعل" کا معنی "شاب" (بوڑھا ہونا/سفید ہونا) ہے؛ اور یہ الاخفش کا قول ہے(۳)۔ الزجاج(۴) نے کہا: یہ تمیز کی بنا پر منصوب ہے۔ النحاس(۵): الاخفش کا قول زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ یہ فعل سے مشتق ہے، لہٰذا مصدر اس کے لیے زیادہ مناسب ہے۔ اور "الشيب" سفید بالوں کا سیاہ بالوں کے ساتھ ملنا ہے۔

تیسری بات: علماء نے فرمایا: انسان کے لیے مستحب ہے کہ وہ اپنی دعا میں اللہ تعالیٰ کی اپنی ذات پر نعمتوں اور عاجزی کے موزوں کلمات کا ذکر کرے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا قول: «وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي» عاجزی کا اظہار ہے، اور اس کا قول: «وَلَمْ أَكُنْ بِدُعَائِكَ رَبِّ شَقِيًّا» اپنی دعاؤں کی قبولیت میں اللہ کے فضل کی عادات کا اظہار ہے(۶)، یعنی: میں تجھے پکارنے میں بدقسمت نہیں رہا، یعنی: جب میں نے تجھے پکارا تو نے میری دعا کو رائیگاں نہیں جانے دیا، یعنی: تو نے مجھے ماضی میں قبولیت کا عادی بنا دیا ہے(۷)۔ کہا جاتا ہے: "شقی بكذا" (وہ فلاں چیز کی وجہ سے تھک گیا)، یعنی: اس میں تھک گیا اور اپنا مقصد حاصل نہ کر سکا۔ بعض سے مروی ہے کہ ایک حاجت مند نے ان سے سوال کیا اور کہا: "میں وہی ہوں جس پر آپ نے فلاں وقت احسان کیا تھا،" تو انہوں نے کہا: "خوش آمدید اس کو جس نے ہمارے ہی وسیلے سے ہم سے رجوع کیا،" اور اس کی حاجت پوری کر دی(۸)۔

الله تعالىٰ کا ارشاد: ﴿وَإِنِّي خِفْتُ الْمَوَالِيَ مِنْ وَرَائِي وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا﴾ اس میں سات مسائل ہیں:

پہلا: الله تعالىٰ کا ارشاد: «وإني خِفْتُ الموالي» اسے عثمان بن عفان اور محمد بن... نے پڑھا ہے۔

(١) الوسيط ٣ / ١٧٥ ، والنكت والعيون ٣ / ٣٥٥ . (٢) الكشاف ٢ / ٥٠٢ . (٣) في معاني القرآن ٤ / ٦٢٤ . (٤) في معاني القرآن وإعرابه ٣ / ٣١٩ . (٥) في إعراب القرآن ٥/٣ . (٦) أحكام القرآن للهراسي ٤ / ٢٦٩ . (٧) تفسير البغوي ٣ / ١٨٨ . (٨) أحكام القرآن لابن العربي ٣ / ١٢٣٩ ، والكشاف ٢ / ٥٠٢ .

Ali, and Ali ibn al-Husayn (may Allah be pleased with them), and Yahya ibn Ya’mur recited it as: "Khaffati" (خَفَّتِ) with a fatha on the 'kha', a shadda on the 'fa', and a kasra on the 'ta', and with a sukun on the 'ya' of "al-mawali" because it is in the nominative case (raf') as the subject of "khaffati". Its meaning is: they were cut off by death (1). The rest recited it as: "Khiftu" (خِفْتُ) with a kasra on the 'kha', a sukun on the 'fa', and a damma on the 'ta', and with a fatha on the 'ya' of "al-mawaliya"; because it is in the accusative case (nasb) as the object of "khiftu". "Al-mawali" here refers to relatives, cousins, and agnates who follow him in lineage (2). The Arabs call cousins "al-mawali"; a poet said: "Wait, O sons of our uncle, wait, O our mawali, do not dig up what was buried between us." (3) Ibn Abbas, Mujahid, and Qatadah said: He feared they would inherit his wealth, and that those with no direct heirs (kalalah) would inherit from him, so he was concerned that someone other than a child would inherit from him (4). Another group said: His mawali were neglectful of religion, so he feared that with his death, religion would be lost, and he asked for a guardian to uphold the religion after him; this view was narrated by Al-Zajjaj (5). Based on this, he did not ask for someone to inherit his wealth; because Prophets are not inherited from. This is the correct of the two opinions in the interpretation of the verse (6), and that he, peace and blessings be upon him, intended the inheritance of knowledge and prophethood, not the inheritance of wealth; because of what is established from the Prophet ﷺ that he said: "We, the assembly of Prophets, are not inherited from; what we leave behind is charity" (7). In the "Book" of Abu Dawood: "The scholars are the heirs of the Prophets, and the Prophets did not leave behind a dinar or a dirham, they only left knowledge as an inheritance" (8). More explanation will come regarding the words: "who shall inherit me" (يرثني).

(1) Al-Kashshaf 2/502 without mentioning Yahya ibn Ya'mur. Al-Tabari 15/457 mentioned only 'Uthman. Ibn Atiyyah mentioned Ibn Ya'mur's recitation in Al-Muharrar al-Wajiz 4/5. (2) Zad al-Masir 5/207. (3) The verse is by Al-Akhdar al-Lahabi, who is Al-Fadl ibn Abbas ibn Utbah ibn Abi Lahab ibn Abd al-Muttalib. The verse is in Al-Kamil by Al-Mubarrad 3/1410, Al-Mu'talif wa al-Mukhtalif by Al-Amidi p. 41, and Mu'jam al-Shu'ara by Al-Marzubani p. 178. (4) Narrated from them by Al-Tabari 15/455 - 457. (5) In Ma'ani al-Qur'an wa I'rabuhu 3/320. Al-Zajjaj's statement and what precedes it are in Al-Muharrar al-Wajiz 4/4-5. (6) Zad al-Masir 5/209. (7) Narrated by Al-Bukhari (6725, 6726, 6727) and Muslim (1758) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her), without his saying: "We, the assembly of Prophets". (8) Sunan

Abi Dawood (3641), also found in Al-Tirmidhi (2682) and Ibn Majah (223) from the hadith of Abu al-Darda (may Allah be pleased with him).

अली, और अली इब्न अल-हुसैन (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो), और याह्या इब्न या'मुर ने इसे "खफ्फ़ती" (خَفَّتِ) पढ़ा है, जिसमें 'खा' पर फत्हा, 'फा' पर शद्दा और 'ता' पर कसरा है, और "अल-मवाली" के 'या' पर सुकून है क्योंकि यह "खफ्फ़ती" के कर्ता के रूप में रफ़ (नामांकित स्थिति) में है। इसका अर्थ है: वे मृत्यु के कारण कट गए (1)। बाकी लोगों ने "ख़िफ़्तु" (خِفْتُ) पढ़ा है, जिसमें 'खा' पर कसरा, 'फा' पर सुकून और 'ता' पर दम्मा है, और "अल-मवालिया" के'या' पर फत्हा के साथ नसब (कर्मवाचक स्थिति) है; क्योंकि यह "ख़िफ़्तु" का कर्म है। यहाँ "अल-मवाली" का अर्थ रिश्तेदार, चचेरे भाई और वे सगे-संबंधी हैं जो वंश में उनके बाद आते हैं (2)। अरब लोग चचेरे भाइयों को मवाली कहते हैं; एक कवि ने कहा: "ठहरो, ऐ हमारे चाचा के बेटों, ठहरो ऐ हमारे मवाली, हमारे बीच जो दफन है उसे मत कुरेदो।" (3) इब्न अब्बास, मुजाहिद और क़तादा ने कहा: उन्हें डर था कि वे उनकी संपत्ति के वारिस बनेंगे, और यह कि कलालाह (जिनका कोई सीधा वारिस न हो) उनका वारिस बनेगा, इसलिए वे चिंतित थे कि उनके बच्चे के अलावा कोई और उनका वारिस न बन जाए (4)। एक समूह ने कहा: उनके मवाली धर्म के प्रति लापरवाह थे, इसलिए उन्हें डर था कि उनकी मृत्यु के साथ धर्म खो जाएगा, इसलिए उन्होंने एक ऐसे उत्तराधिकारी की मांग की जो उनके बाद धर्म को संभाले; अल-ज़ज्जाज ने इस बात का उल्लेख किया है (5)। इसके आधार पर, उन्होंने अपनी संपत्ति के वारिस की मांग नहीं की थी; क्योंकि नबियों का कोई वारिस नहीं होता। आयत की व्याख्या में दोनों रायों में से यही सही है (6), और यह कि उन्होंने (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ज्ञान और नबूवत की विरासत का इरादा किया था, न कि धन की विरासत का; क्योंकि नबी ﷺ से यह सिद्ध है कि उन्होंने कहा: "हम नबियों के समूह का कोई वारिस नहीं होता; हम जो कुछ छोड़ जाते हैं वह सदका (दान) है" (7)। और अबू दाऊद की "किताब" में है: "विद्वान नबियों के वारिस हैं, और नबियों ने विरासत में न तो दीनार छोड़ा और न ही दिरहम, उन्होंने केवल ज्ञान को विरासत में छोड़ा" (8)। "यिरिसुनी" (يرثني - वह मेरा वारिस होगा) शब्द के पास इसका और अधिक विवरण आएगा।

पादलेख: (1) अल-कश्शाफ 2/502, याह्या इब्न या'मुर का उल्लेख किए बिना। अल-तबरी 15/457 ने केवल उस्मान का उल्लेख किया। इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/5 में इब्न या'मुर के पाठ का उल्लेख किया। (2) ज़ाद अल-मसीर 5/207। (3) यह शेर अल-अख्दर अल-लहबी का है, जो अल-फज़्ल इब्न अब्बास इब्न उतबा इब्न अबी लहब इब्न अब्दुल मुत्तलिब हैं। यह शेर अल-मुबर्रद की अल-कामिल 3/1410, अल-आमिदी की अल-मुअतलिफ व अल-मुख्तलिफ पृष्ठ 41, और अल-

मरज़ुबानी की मुअजम अल-शुअरा पृष्ठ 178 में है। (4) अल-तबरी 15/455 - 457 ने इसे उनसे उद्धृत किया है। (5) मआनी अल-कुरआन व इ'राबुहु 3/320 में। अल-ज़ज्जाज का कथन और उससे पहले की बातें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/4-5 में हैं। (6) ज़ाद अल-मसीर 5/209। (7) इसे अल-बुखारी (6725, 6726, 6727) और मुस्लिम (1758) ने आयशा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है, बिना इस कथन के "हम नबियों के समूह"। (8) सुनन अबू दाऊद (3641), और यह अल-तिरमिज़ी (2682) और इब्न माजाह (223) में अबू दरदा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से है।

علی، اور علی بن حسین رضی اللہ تعالیٰ عنہم، اور یحییٰ بن یعمر نے اسے «خَفَّتِ» پڑھا ہے، خاء کے فتحہ (زبر)، فاء کی تشدید اور تاء کے کسرہ (زیر) کے ساتھ، اور «الموالی» کی یاء کے سکون کے ساتھ، کیونکہ یہ «خَفَّتِ» کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے۔ اور اس کا معنی ہے: وہ موت کے ذریعے منقطع ہو گئے (۱)۔ اور باقیوں نے «خِفْتُ» پڑھا ہے، خاء کے کسرہ (زیر)، فاء کے سکون اور تاء کے ضمہ (پیش) کے ساتھ، اور «الْمَوَالِيَ» کی یاء کے فتحہ کے ساتھ نصب کی حالت میں؛ کیونکہ یہ «خفت» کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے۔ اور یہاں «الموالی» سے مراد رشتہ دار، چچا زاد بھائی اور وہ عصبہ ہیں جو نسب میں ان کے قریب ہوتے ہیں (۲)، اور عرب چچا زاد بھائیوں کو موالی کہتے ہیں؛ شاعر نے کہا: مَهْلاً بَنِي عَمِّنَا مَهْلاً مَوَالِيَنَا لا تَنْبُشُوا بَيْنَنَا ما كانَ مَدْفُونَا (۳) (اے ہمارے چچا کے بیٹوں ٹھہرو، اے ہمارے موالی ٹھہرو، ہمارے درمیان جو کچھ دفن ہے اسے مت کھودو) ابن عباس، مجاہد اور قتادہ نے کہا: انہیں ڈر تھا کہ وہ ان کے مال کے وارث بنیں گے، اور یہ کہ کلالہ (جن کا کوئی براہِ راست وارث نہ ہو) ان کا وارث بنے گا، چنانچہ وہ اس بات سے ڈرے کہ اولاد کے علاوہ کوئی اور ان کا وارث بنے (۴)۔ اور ایک گروہ نے کہا: ان کے موالی دین کے معاملے میں سست تھے، تو انہیں اپنی موت کے بعد دین کے ضائع ہونے کا ڈر ہوا، چنانچہ انہوں نے ایک ایسے ولی کا مطالبہ کیا جو ان کے بعد دین کو قائم رکھے؛ زجاج نے اس قول کو نقل کیا ہے (۵)، اور اس کے مطابق: انہوں نے اپنے مال کے وارث کا سوال نہیں کیا تھا؛ کیونکہ انبیاء کی وراثت نہیں ہوتی۔ اور آیت کی تاویل میں ان دو اقوال میں سے یہی صحیح قول ہے (۶)، اور یہ کہ آپ علیہ الصلاۃ والسلام نے علم اور نبوت کی وراثت کا ارادہ کیا تھا نہ کہ مال کی وراثت کا؛ اس کی وجہ وہ روایت ہے جو نبی ﷺ سے ثابت ہے کہ آپ نے فرمایا: «ہم انبیاء کا گروہ

وارث نہیں بنائے جاتے، ہم جو کچھ چھوڑ جائیں وہ صدقہ ہے» (۷)۔ اور ابو داؤد کی «کتاب» میں ہے: «بے شک علماء انبیاء کے وارث ہیں، اور انبیاء نے کوئی دینار یا درہم بطور وراثت نہیں چھوڑا، انہوں نے صرف علم کی وراثت چھوڑی ہے» (۸)۔ اور اس بارے میں مزید وضاحت اللہ کے قول: «یرثنی» کے پاس آئے گی۔

حواشی: (۱) الکشاف ۵۰۲/۲ یحییٰ بن یعمر کے ذکر کے بغیر، اور طبری نے ۴۵۷/۱۵ میں صرف عثمان کا ذکر کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۵/۴ میں ابن یعمر کی قرات کا ذکر کیا ہے۔ (۲) زاد المسیر ۲۰۷/۵۔ (۳) یہ شعر الاخضر اللہبی کا ہے، اور وہ فضل بن عباس بن عتبہ بن ابی لہب بن عبد المطلب ہیں، اور یہ شعر المبرد کی الکامل ۳/ ۱۴۱۰، اور الآمدی کی المؤتلف والمختلف صفحہ ۴۱، اور المرزبانی کی معجم الشعراء صفحہ ۱۷۸ میں ہے۔ (۴) اسے ان سے طبری نے ۴۵۵/۱۵ - ۴۵۷ میں نقل کیا ہے۔ (۵) معانی القرآن وإعرابہ ۳/ ۳۲۰ میں، اور زجاج کا قول اور جو اس سے پہلے ہے وہ المحرر الوجیز ۴/۴ - ۵ میں ہے۔ (۶) زاد المسیر ۲۰۹/۵۔ (۷) اسے بخاری (۶۷۲۵) اور (۶۷۲۶) اور (۶۷۲۷)، اور مسلم (۱۷۵۸) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے نقل کیا ہے، بغیر اس قول کے: «إنا معشر الأنبیاء»۔ (۸) سنن ابی داؤد (۳۶۴۱)، اور یہ ترمذی (۲۶۸۲)، اور ابن ماجہ (۲۲۳) میں حضرت ابو الدرداء رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے۔

Second: This Hadith falls under the narrated interpretation (Tafsir al-Musnad) of the Almighty's saying: {And Solomon inherited David} [An-Naml: 16] and as a phrasing for Zechariah's saying: {So grant me from Yourself an heir who will inherit me and inherit from the family of Jacob}. It is a specification of generality in that, and that Solomon did not inherit money from David which David left behind, but rather he inherited wisdom and knowledge from him, and likewise John inherited from the family of Jacob. This is what the people of knowledge in the interpretation of the Qur'an said, except for the Rafidites, otherwise what was narrated from Al-Hasan is that he said: "He inherits money from me, and he inherits Prophethood and wisdom from the family of Jacob"(1). And every saying that contradicts the saying of the Prophet ﷺ is rejected and abandoned; Abu Omar said it(2). Ibn Atiyyah said: Most of the commentators are of the opinion that Zechariah only wanted the inheritance of money, and it is possible that the Prophet's saying ﷺ: "We, the assembly of Prophets, do not leave inheritance" does not mean generality, but rather that it is the majority of their affair, so reflect on it. And what is more apparent and more appropriate for Zechariah, peace be upon him, is that he wants the inheritance of knowledge and religion, so the inheritance would be metaphorical. Do you not see that when he asked for an heir and did not specify a child, God Almighty fulfilled his hope in the most perfect way? Abu Salih and others said: His saying "from the family of Jacob" means knowledge and Prophethood(3).

Third: The Almighty's saying: {from behind me} (Min Wara'i). Ibn Kathir read it with prolongation (madd), glottal stop (hamz), and opening the 'Ya'(4). It is also reported from him that he read it shortened with an open 'Ya' like 'Asaya'. The rest read it with hamz, madd, and a silent 'Ya'(5). The reading according to the reading of "Khiftu" (I feared) is like "Namtu" (I slept), except for what we mentioned about Othman(6), and it is a very rare and distant reading, until some scholars claimed that it is not permissible. He said: How can he say: "The heirs became light (khaffat) after me," meaning: after my death while he is alive?! Al-Nahhas(7): And the interpretation for it is that he does not mean by his saying:

(1) Narrated by al-Tabari 15/459 with the wording: his prophethood and his knowledge. (2) In Al-Tamheed 8/175. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/5. (4) Tafsir al-Baghawi 3/188. (5) Al-Sab'ah p. 407, Al-Kashshaf 2/502, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/5. (6) In the first issue of this verse. (7) In I'rab al-Qur'an 3/5, and what precedes it is from him.

दूसरा: यह हदीस सर्वशक्तिमान के इस कथन की व्याख्या (तफसीर अल-मुसनद) के अंतर्गत आती है: {और सुलेमान दाऊद के उत्तराधिकारी बने} [अन्-नम्ल: 16] और जकरिया के इस कथन के रूप में: {तो तू अपनी ओर से मुझे एक उत्तराधिकारी प्रदान कर जो मेरा उत्तराधिकारी हो और याकूब के घराने का उत्तराधिकारी हो}। यह उस सामान्यता का विनिर्देश है, और यह कि सुलेमान को दाऊद से वह धन विरासत में नहीं मिला जो दाऊद ने अपने पीछे छोड़ा था, बल्कि उन्हें उनसे ज्ञान और हिकमत (बुद्धिमत्ता) विरासत में मिली थी, और इसी तरह यह्या को याकूब के घराने से विरासत मिली। कुरान की व्याख्या के विद्वानों ने यही कहा है, सिवाय राफिदियों के, अन्यथा अल-हसन से जो रिवायत है वह यह है कि उन्होंने कहा: "वह मुझसे धन विरासत में पाता है, और याकूब के घराने से नबुवत (पैग़म्बरी) और हिकमत विरासत में पाता है"(1)। और हर वह बात जो पैग़म्बर ﷺ के कथन के विरुद्ध हो, वह अस्वीकार्य और त्याज्य है; अबू उमर ने यह कहा (2)। इब्न अतिय्याह ने कहा: अधिकांश टीकाकारों का मत है कि जकरिया केवल धन की विरासत चाहते थे, और यह संभव है कि पैग़म्बर ﷺ के कथन: "हम पैग़म्बरों का गिरोह विरासत नहीं छोड़ते" का अर्थ सामान्यता न हो, बल्कि यह उनके अधिकांश मामलों में हो, इसलिए इस पर विचार करें। और जकरिया अलैहिस्सलाम के लिए जो अधिक स्पष्ट और अधिक उपयुक्त है, वह यह है कि वह ज्ञान और धर्म की विरासत चाहते हैं, इसलिए विरासत रूपक होगी। क्या आप नहीं देखते कि जब उन्होंने एक वारिस मांगा और संतान को विशिष्ट नहीं किया, तो अल्लाह तआला ने उनकी आशा को सबसे उत्तम तरीके से पूरा किया? अबू सालिह और अन्य ने कहा: उनका कथन "याकूब के घराने से" का अर्थ ज्ञान और नबुवत है (3)।

तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {मेरे पीछे से} (मिन वराई)। इब्न कसीर ने इसे मद (दीर्घ स्वर), हमज़ और 'या' के फतह (अकार) के साथ पढ़ा (4), और उनसे यह भी रिवायत है कि उन्होंने इसे 'असया' की तरह छोटे 'या' के साथ पढ़ा। बाकी लोगों ने हमज़, मद और साकिन 'या' के साथ पढ़ा (5)। "ख़िफ्तु" (मैं डरा) के पाठ के अनुसार पढ़ना "नमतु" (मैं सोया) की तरह है, सिवाय उसके जो हमने उस्मान के बारे में उल्लेख किया है (6), और यह एक बहुत ही दुर्लभ और दूरस्थ पाठ है, यहाँ तक कि कुछ विद्वानों ने दावा किया कि यह जायज़ नहीं है। उन्होंने कहा: वह कैसे कह सकता है: "मेरे बाद वारिस हल्के(खफ़्फ़त) हो गए," अर्थात्: मेरी मृत्यु के बाद जबकि वह जीवित है?! अल-नहहास (7): और इसकी व्याख्या यह है कि उनके कथन का अर्थ यह नहीं है:

(1) इसे अल-तबरी ने 15/459 में इन शब्दों के साथ निकाला है: उनकी नबुवत और उनका ज्ञान। (2) अल-तमहीद 8/175 में। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/5। (4) तफसीर अल-बग़वी 3/188। (5) अल-सबआ पृष्ठ 407, अल-कश्शाफ 2/502, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/5। (6) इस आयत के पहले विषय में। (7) इराब अल-कुरान 3/5 में, और इससे पहले वाला उन्हीं का है।

سورہ مریم: آیات ۱ - ۱۵ ۴۱۱

دوسری بات: یہ حدیث اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی مروی تفسیر (تفسیر المسند) میں داخل ہے: ﴿وَوَرِثَ سُلَيْمَانُ دَاوُدَ﴾ [النمل: ۱۶] اور حضرت زکریا علیہ السلام کے اس قول کی تعبیر ہے: ﴿فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا يَرِثُنِي وَيَرِثُ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ﴾۔ اور یہ اس میں عموم کی تخصیص ہے، کہ حضرت سلیمان علیہ السلام کو حضرت داؤد علیہ السلام سے وہ مال وراثت میں نہیں ملا تھا جو حضرت داؤد اپنے پیچھے چھوڑ گئے تھے، بلکہ انہیں ان سے حکمت اور علم وراثت میں ملا تھا، اور اسی طرح حضرت یحییٰ کو آلِ یعقوب سے وراثت ملی۔ قرآن کی تاویل کے اہل علم نے سوائے روافض کے یہی کہا ہے، ورنہ حسن بصری سے جو روایت ہے وہ یہ ہے کہ انہوں نے کہا: ”وہ مجھ سے مال کا وارث ہوتا ہے، اور آلِ یعقوب سے نبوت اور حکمت کا وارث ہوتا ہے“(۱)۔ اور ہر وہ قول جو نبی کریم ﷺ کے قول کے خلاف ہو وہ مردود اور ترک کردہ ہے؛ یہ بات ابو عمر نے کہی ہے (۲)۔ ابن عطیہ نے کہا: اکثر مفسرین اس بات پر ہیں کہ حضرت زکریا نے صرف مال کی وراثت مراد لی تھی، اور نبی کریم ﷺ کے قول: ”ہم انبیاء کی جماعت وراثت نہیں چھوڑتے“ میں یہ احتمال ہے کہ اس سے مراد عموم نہ ہو، بلکہ یہ ان کے اکثر معاملات کی بنیاد پر ہو، پس اس میں غور کرو۔ اور حضرت زکریا علیہ السلام کے لیے جو زیادہ ظاہر اور مناسب ہے وہ یہ ہے کہ وہ علم اور دین کی وراثت مراد لیں، تو وراثت مجازی ہوگی، کیا آپ نہیں دیکھتے کہ جب انہوں نے وارث طلب کیا اور اولاد کی تخصیص نہیں کی تو اللہ تعالیٰ نے ان کی امید کو مکمل ترین طریقے سے پورا کیا۔ ابو صالح اور دیگر نے کہا: ان کے قول ”آلِ یعقوب سے“ کا مطلب علم اور نبوت ہے (۳)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مِن وَرَاءِي﴾۔ ابن کثیر نے اسے مد، ہمزہ اور یا کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے (۴)، اور ان سے یہ بھی روایت ہے کہ انہوں نے اسے یا کے فتحہ کے ساتھ مقصور بھی پڑھا جیسے: عصای۔ باقیوں نے ہمزہ، مد اور یا کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے (۵)۔ اور "خِفْتُ" کی قرأت کے مطابق پڑھنا "نمتُ" کی طرح ہے، سوائے اس کے جو ہم نے حضرت عثمان رضی اللہ عنہ سے ذکر کیا ہے (۶)، اور یہ ایک شاذ اور بہت دور کی قرأت ہے، یہاں تک کہ بعض علماء نے دعویٰ کیا کہ یہ جائز نہیں ہے۔ انہوں نے کہا: وہ کیسے کہہ سکتے ہیں: "خَفَّتِ الموالي من بعدي" یعنی: میرے مرنے کے بعد جب کہ وہ زندہ ہیں؟! النحاس (۷): اور اس کی تاویل یہ ہے کہ ان کے قول سے یہ مراد نہ ہو:

(۱) اسے طبری نے ۱۵/۴۵۹ میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: ان کی نبوت اور ان کا علم۔ (۲) التمہید ۸/۱۷۵ میں۔ (۳) المحرر الوجیز ۴/۵۔ (۴) تفسیر البغوی ۳/۱۸۸۔ (۵) السبعہ ص ۴۰۷، اور الکشاف ۲/۵۰۲، اور المحرر الوجیز ۴/۵۔ (۶) اس آیت کے پہلے مسئلہ میں۔ (۷) اعراب القرآن ۳/۵ میں، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی انہی کا ہے۔

"From behind me" means: after my death, but "from behind me" at that time, and this is also far-fetched, requiring evidence that they were few at that time and had decreased, while Allah Almighty has informed of what indicates their large number when they said: "Which of them should take charge of Maryam" [Al-Imran: 44]. Ibn Atiyyah (1) said: "From behind me" means after me in time, so it is the "behind" as previously mentioned in "Al-Kahf" (2).

Fourth: His saying, the Almighty: "And my wife has been barren" His wife was Ishya' daughter of Faqud (3) son of Qabil, and she was the sister of Hannah daughter of Faqud; as stated by Al-Tabari (4), and Hannah is the mother (5) of Maryam as explained previously in "Al-Imran" (6). Al-Qutabi said: Zechariah's wife was Ishya' daughter of Imran, so according to this saying, Yahya would be the actual maternal cousin of Isa, peace be upon them both, and according to the other saying, he would be the maternal cousin of his mother. In the Hadith of Al-Isra, the Prophet, peace and blessings be upon him, said: "I met the two maternal cousins Yahya and Isa" (7) as evidence for the first saying (8). And Allah knows best (9). And "barren" (Aaqir) is the woman who does not give birth due to old age, and its explanation has already been given in "Al-Imran" (10). And "Aaqir" among women also refers to one who does not give birth without being old (11). From this is His saying, the Almighty: "And He makes whom He wills barren" [Ash-Shura: 50]. Likewise, "Aaqir" is used for men, and from it is the saying of Amir ibn al-Tufayl:

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/5. (2) Page 349 of this part. (3) In (m): Ishya' daughter of Faqudha, and the established from the manuscripts and from At-Ta'rif wal-I'lam p. 110, and in (f): Kafuda instead of Faqudh. (4) In At-Tarikh 1/585, and the author cited him via At-Ta'rif wal-I'lam p. 110. (5) In (d) and (z): Sister. (6) 5/99. (7) Narrated by Ahmad (17835), Al-Bukhari (3430), and Muslim (162), from the Hadith of Malik ibn Sa'sa'ah (may Allah be pleased with him). (8) i.e., Al-Qutabi's saying. (9) At-Ta'rif wal-I'lam p. 110. (10) 5/121. (11) Al-Muharrar al-Wajiz 4/5.

"मेरे पीछे से" का अर्थ है: मेरी मृत्यु के बाद, लेकिन उस समय "मेरे पीछे से", और यह भी दूर की बात है जिसे प्रमाण की आवश्यकता है कि वे उस समय कम थे और घट गए थे, जबकि अल्लाह तआला ने उस चीज़ की जानकारी दी है जो बहुतायत का संकेत देती है जब उन्होंने कहा: "उनमें से कौन मरयम की देखभाल करेगा" [आल-इमरान: 44]। इब्न अतिय्या (1) ने कहा: "मेरे पीछे से" यानी समय में मेरे बाद, तो यह वही "पीछे" है जैसा कि "अल-कहफ़" (2) में पहले बताया जा चुका है।

चौथी बात: अल्लाह तआला का कथन: "और मेरी पत्नी बांझ रही है" उनकी पत्नी इशियाअ बिन्त फ़ाक़ूद (3) बिन क़बील थीं, और वह हन्ना बिन्त फ़ाक़ूद की बहन थीं; यह तबरी (4) ने कहा है, और हन्ना मरयम की माँ (5) हैं जैसा कि "आल-इमरान" (6) में पहले स्पष्ट किया जा चुका है। अल-कुतबी ने कहा: जकरिया की पत्नी इशियाअ बिन्त इमरान थीं, तो इस कथन के अनुसार याह्या ईसा अलैहिस्सलाम के वास्तविक मौसेरे भाई होंगे, और दूसरे कथन के अनुसार वह उनकी माँ के मौसेरे भाई होंगे। इसरा की हदीस में, पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "मैं दो मौसेरे भाइयों याह्या और ईसा से मिला" (7) जो पहले कथन (8) के प्रमाण के रूप में है। और अल्लाह बेहतर जानता है (9)। और "बांझ" (आक़िर) वह स्त्री है जो अपनी वृद्धावस्था के कारण जन्म नहीं देती है, और इसका स्पष्टीकरण "आल-इमरान" (10) में बीत चुका है। और महिलाओं में "आक़िर" वह भी है जो बिना बुढ़ापे के जन्म नहीं देती (11)। इसी से अल्लाह तआला का कथन है: "और वह जिसे चाहता है बांझ बना देता है" [अश-शूरा: 50]। इसी तरह पुरुषों के लिए भी "आक़िर" का प्रयोग होता है, और आमिर बिन अत-तुफ़ैल का कथन इसी में से है:

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/5 में। (2) इस भाग का पृष्ठ 349। (3) (म) में: इशियाअ बिन्त फ़ाक़ूदा, और हस्तलिपियों और अत-तारीफ़ वल-इलाम पृष्ठ 110 से प्रमाणित, और (फ़) में: फ़ाक़ूज़ के बजाय काफ़ूदा। (4) अत-तारीख़ 1/585 में, और लेखक ने अत-तारीफ़ वल-इलाम पृष्ठ 110 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया। (5) (द) और (ज़) में: बहन। (6) 5/99। (7) इसे अहमद (17835), बुखारी (3430), और मुस्लिम (162) ने मलिक बिन सा'सा'ह रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से उद्धृत किया है। (8) यानी: अल-कुतबी का कथन। (9) अत-तारीफ़ वल-इलाम पृष्ठ 110। (10) 5/121। (11) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/5।

سورہ مریم: آیات ۱ - ۱۵ ۴۱۲

"من ورائی" (میرے پیچھے سے) یعنی: میری موت کے بعد، لیکن اس وقت میرے پیچھے، اور یہ بھی بعید ہے جس کے لیے دلیل کی ضرورت ہے کہ وہ اس وقت کم تھے اور گھٹ گئے تھے، جبکہ اللہ تعالیٰ نے اس چیز کی خبر دی ہے جو کثرت پر دلالت کرتی ہے جب انہوں نے کہا: ﴿أَيُّهُمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَ﴾ [آل عمران: ۴۴]۔ ابن عطیہ (۱) نے کہا: "من ورائی" میرے بعد زمانے میں، تو یہ وہی وراء ہے جیسا کہ "الکہف" (۲) میں پہلے گزر چکا ہے۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا﴾ ان کی بیوی اشیاع بنت فاقود (۳) بن قبیل تھیں، اور وہ حنہ بنت فاقود کی بہن تھیں؛ یہ طبری (۴) نے کہا ہے، اور حنہ مریم کی ماں (۵) ہیں جیسا کہ "آل عمران" (۶) میں پہلے بیان ہو چکا ہے۔ اور القتبی نے کہا: زکریا کی بیوی اشیاع بنت عمران تھیں، تو اس قول کے مطابق یحییٰ عیسیٰ علیہما السلام کے حقیقی خالہ زاد بھائی ہوں گے، اور دوسرے قول کے مطابق وہ ان کی ماں کے خالہ زاد بھائی ہوں گے۔ اور حدیثِ اسراء میں ہے: آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "میں دو خالہ زاد بھائیوں یحییٰ اور عیسیٰ سے ملا" (۷) جو پہلے قول (۸) کی تائید میں شاہد ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے (۹)۔ اور "عاقر" وہ عورت ہے جو بڑھاپے کی وجہ سے بچے نہ جنے، اور اس کا بیان "آل عمران" (۱۰) میں گزر چکا ہے۔ اور عورتوں میں "عاقر" وہ بھی ہے جو بڑھاپے کے بغیر بھی بچے نہ جنے (۱۱)۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَيَجْعَلُ مَنْ يَشَاءُ عَقِيمًا﴾ [الشوریٰ: ۵۰]۔ اسی طرح مردوں کے لیے بھی عاقر کا لفظ استعمال ہوتا ہے، اور عامر بن الطفیل کا قول اسی میں سے ہے:

WWW.NAFSEISLAM.COM

(١) المحرر الوجيز ٤/٥ میں۔ (٢) اس جز کا صفحہ ٣٤٩۔ (٣) (م) میں: ایشاع بنت فاقوذا، اور خطی نسخوں اور التعریف والاعلام صفحہ ١١٠ سے ثابت یہی ہے، اور (ف) میں: فاقوذ کی جگہ کافودا ہے۔ (٤) التاریخ ٥٨٥/١ میں، اور مصنف نے ان سے التعریف والاعلام ص ١١٠ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (٥) (د) اور (ظ) میں: بہن۔ (٦) ٩٩/٥۔ (٧) اسے احمد (١٧٨٣٥)، بخاری (٣٤٣٠)، اور مسلم (١٦٢) نے مالک بن صعصعہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٨) یعنی: القتبی کا قول۔ (٩) التعریف والاعلام ص ١١٠۔ (١٠) ١٢١/٥۔ (١١) المحرر الوجیز ٤/٥۔

Surah Maryam: Verses 1 - 15 413

How bad a young man you are if you were one-eyed, sterile... cowardly, so what is my excuse in every presence (1)

Fifth: His saying, the Exalted: {So grant me from Yourself an heir} is a request and a supplication, and he did not explicitly mention a child; because of what he knew of his state and the impossibility of it due to his wife's condition. Qatadah said: This matter occurred to him when he was over seventy years old. Muqatil said: ninety-five years, which is more likely; for he had strongly suspected that no child would be born to him due to his old age (2); that's why he said: {and I have reached extreme old age}. Another group said: Rather, he requested a son, then requested that the answer be that the son lives until he inherits him, as a precaution against the answer being a child who then dies young, and the purpose is not achieved (3).

Sixth: The scholars said: Zakariya's (peace be upon him) supplication for a son was only to manifest his religion, revive his prophethood, and multiply his reward, not for worldly reasons. His Lord had accustomed him to answering his prayers, hence he said: {And never have I been, in my supplication to You, my Lord, unhappy}, meaning: in my calling upon You. This is a good way to intercede with Him through His blessings, seeking more of His grace through His grace. It is narrated that Hatim al-Ta'i, known for his generosity, was met by a man who asked him for something. Hatim said to him: "Who are you?" He replied: "I am the one you showed kindness to last year." He said: "Welcome to the one who intercedes with us through our own deeds" (4).

If it is asked: How did Zakariya dare to ask for something that defies natural laws without permission? The answer is that this is permissible in the time of the prophets. In the Quran, there is what clarifies this meaning; for He, the Exalted, said: {Every time Zakariya entered upon her in the prayer chamber, he found with her provision. He said, 'O Maryam, from where is this [coming] to you?' She said, 'It is from Allah. Indeed, Allah provides for whom He wills without account.'} [Al-Imran: 37]. So when he saw the supernatural, his longing for his prayer to be answered became firm, so He, the Exalted, said: {At that, Zakariya called upon his Lord, saying, 'My Lord, grant me from Yourself a good offspring.'}

(1) Al-Diwan p. 99. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/5-6, without mentioning Muqatil; and others like Al-Zajjaj mentioned it in Ma'ani al-Quran 3/319, and al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 2/502. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/5. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi

3/1239; he mentioned this incident in the third issue under the interpretation of His saying, the Exalted: {He said, 'My Lord, indeed my bones have weakened, and my head has filled with white hair.'}.

सूरा मरियम: आयतें 1 - 15 413

बुरा है वह युवक यदि वह काना, बांझ... डरपोक हो, तो हर सभा में मेरा क्या बहाना होगा (1)

पाँचवाँ: अल्लाह का कथन: {अतः मुझे अपने पास से एक उत्तराधिकारी प्रदान कर} एक प्रश्न और प्रार्थना है, और उन्होंने स्पष्ट रूप से संतान का उल्लेख नहीं किया; क्योंकि वे अपनी स्थिति और पत्नी के कारण इसकी दूरी से अवगत थे। कतादा ने कहा: यह बात उन्हें तब सूझी जब वे सत्तर से कुछ वर्ष अधिक के थे। मुक़ातिल ने कहा: पचानवे वर्ष, और यही अधिक संभावित है; क्योंकि उन्हें पक्का विश्वास हो गया था कि बुढ़ापे के कारण उन्हें संतान नहीं होगी (2); इसलिए उन्होंने कहा: {और मैं बुढ़ापे की चरम सीमा पर पहुँच गया हूँ}। एक समूह ने कहा: बल्कि उन्होंने पुत्र की मांग की, फिर यह प्रार्थना की कि उत्तर यह हो कि वह उनके उत्तराधिकारी बनने तक जीवित रहे, इस डर से कि कहीं संतान तो हो जाए लेकिन वह बचपन में ही मर जाए और उद्देश्य पूरा न हो (3)।

छठा: विद्वानों ने कहा: ज़करीया (अ़लैहिस्सलाम) की संतान के लिए प्रार्थना केवल उनके धर्म को प्रकट करने, उनके नबूवत को जीवित रखने और उनके प्रतिफल को बढ़ाने के लिए थी, दुनिया के लिए नहीं। उनके रब ने उन्हें प्रार्थनाएँ स्वीकार करने की आदत डाल दी थी, इसीलिए उन्होंने कहा: {और मैं तुझे पुकार कर कभी असफल नहीं रहा, ऐ मेरे रब}, अर्थात: तुझे पुकारने में। यह उनकी कृपा के माध्यम से उनकी सिफारिश करने का एक अच्छा तरीका है, उनकी कृपा से उनकी और कृपा प्राप्त करना। वर्णन है कि हातिम अल-ताइ से एक व्यक्ति मिला और उससे कुछ माँगा। हातिम ने उससे पूछा: "तुम कौन हो?" उसने कहा: "मैं वही हूँ जिस पर आपने पिछले साल उपकार किया था।" हातिम ने कहा: "उसका स्वागत है जो हमारे ही कार्यों के माध्यम से हमसे सिफारिश करता है" (4)।

यदि यह पूछा जाए: ज़करीया ने बिना अनुमति के प्राकृतिक नियमों के विरुद्ध कुछ माँगने का साहस कैसे किया? उत्तर यह है कि नबियों के समय में यह जायज़ है। कुरान में कुछ ऐसा है जो इस अर्थ को स्पष्ट करता है; क्योंकि अल्लाह ने कहा: {जब कभी ज़करीया उनके पास मेहराब (इबादतगाह) में जाते, तो उनके पास कुछ खाने-पीने की चीज़ें पाते। उन्होंने पूछा, 'ऐ मरियम! यह तेरे पास कहाँ से आया?' उन्होंने कहा, 'यह अल्लाह के पास से है। बेशक अल्लाह जिसे चाहता है बेहिसाब रिज़्क देता है।' [आल-इमरान: 37]}। जब उन्होंने प्राकृतिक नियमों के विरुद्ध देखा, तो उनकी प्रार्थना स्वीकार

होने की लालसा प्रबल हो गई, इसलिए अल्लाह ने कहा: {वहीं ज़करीया ने अपने रब को पुकारा और कहा, 'ऐ मेरे रब! मुझे अपने पास से पवित्र संतान प्रदान कर।'}

(1) अल-दीवान पृ. 99। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/5-6, मुक़ातिल का उल्लेख किए बिना; और दूसरों जैसे अल-ज़ज्जाज ने 'मानी अल-कुरान' 3/319 में और अल-ज़मखशरी ने 'अल-कश्शाफ' 2/502 में इसका उल्लेख किया है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/5। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1239; उन्होंने इस घटना का उल्लेख तीसरे मुद्दे में अल्लाह के इस कथन की व्याख्या के तहत किया है: {उसने कहा, 'ऐ मेरे रब! मेरी हड्डियाँ कमज़ोर हो गई हैं और सिर बुढ़ापे की सफ़ेदी से चमकने लगा है।'}

سورہ مریم: آیات ۱ - ۱۵ ۴۱۳

کتنا برا ہے وہ نوجوان اگر تم کانے بانجھ... بزدل ہوتے، تو ہر محفل میں میرا کیا عذر ہوتا (۱)

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فَهَبْ لِي مِن لَّدُنكَ وَلِيًّا} (پس مجھے اپنی طرف سے ایک وارث عطا فرما) ایک سوال اور دعا ہے، اور اس میں صراحت کے ساتھ اولاد کا ذکر نہیں کیا گیا؛ کیونکہ وہ اپنی حالت اور اپنی بیوی کی وجہ سے اس سے دوری سے واقف تھے۔ قتادہ نے کہا: ان کے ساتھ یہ معاملہ اس وقت ہوا جب وہ ستر سال سے کچھ اوپر کے تھے۔ مقاتل نے کہا: پچانوے سال، اور یہی زیادہ قرین قیاس ہے؛ کیونکہ ان پر یہ گمان غالب آ چکا تھا کہ بڑھاپے کی وجہ سے ان کے ہاں اولاد نہیں ہوگی (۲)؛ اسی لیے انہوں نے کہا: {وَقَدْ بَلَغْتُ مِنَ الْكِبَرِ عِتِيًّا} (اور میں بڑھاپے کی انتہا کو پہنچ چکا ہوں)۔ ایک گروہ نے کہا: بلکہ انہوں نے اولاد طلب کی، پھر یہ چاہا کہ دعا کی قبولیت اس صورت میں ہو کہ وہ اولاد ان کے وارث بننے تک زندہ رہے، اس اندیشے سے کہ کہیں دعا قبول تو ہو جائے اور اولاد پیدا ہو جائے لیکن وہ فوت ہو جائے اور مقصد حاصل نہ ہو سکے (۳)۔

چھٹی بات: علماء نے کہا: زکریا علیہ السلام کی اولاد کے لیے دعا صرف اپنے دین کے اظہار، اپنی نبوت کے احیاء اور اپنے اجر کی زیادتی کے لیے تھی نہ کہ دنیا کے لیے، اور ان کے رب نے انہیں دعا کی قبولیت کی عادت ڈال دی تھی، اسی لیے انہوں نے کہا: {وَلَمْ أَكُن بِدُعَائِكَ رَبِّ شَقِيًّا}، یعنی: آپ کو پکارنے میں، اور یہ اللہ کے سامنے اس کی نعمتوں کے ذریعے سفارش کرنے کا ایک اچھا وسیلہ ہے کہ اس کے فضل کے ذریعے اس کے فضل کو طلب کیا جائے، مروی ہے کہ حاتم طائی سے ایک آدمی ملا اور اس سے سوال کیا، حاتم نے اس سے پوچھا: تم کون ہو؟ اس

نے کہا: میں وہ ہوں جس پر آپ نے پہلے سال احسان کیا تھا، تو حاتم نے کہا: خوش آمدید اس شخص کو جو ہم سے ہمارے ہی ذریعے سفارش کرتا ہے (۴)۔

اگر یہ کہا جائے: زکریا علیہ السلام نے بغیر اجازت کے خلافِ عادت (معجزاتی) چیز مانگنے کی جرات کیسے کی؟ تو جواب یہ ہے کہ انبیاء کے زمانے میں یہ جائز ہے، اور قرآن میں ایسی باتیں موجود ہیں جو اس معنی کو واضح کرتی ہیں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِندَهَا رِزْقًا ۖ قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّىٰ لَكِ هَٰذَا ۖ قَالَتْ هُوَ مِنْ عِندِ اللَّهِ ۖ إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَن يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ} [آل عمران: ۳۷] (جب کبھی زکریا ان کے پاس محراب میں جاتے تو ان کے پاس رزق پاتے۔ انہوں نے پوچھا: اے مریم! یہ تمہارے پاس کہاں سے آیا؟ انہوں نے کہا: یہ اللہ کی طرف سے ہے، بے شک اللہ جسے چاہتا ہے بے حساب رزق دیتا ہے)۔ پس جب انہوں نے خلافِ عادت چیز دیکھی، تو اپنی دعا کی قبولیت کی امید پختہ ہو گئی، چنانچہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {هُنَالِكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُ ۖ قَالَ رَبِّ هَبْ لِي مِن لَّدُنكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً} (وہیں زکریا نے اپنے رب کو پکارا، کہا: اے میرے رب! مجھے اپنی طرف سے پاکیزہ اولاد عطا فرما)۔

(۱) الدیوان ص ۹۹۔ (۲) المحرر الوجیز ۴ / ۵ - ۶، مقاتل کا ذکر کیے بغیر، اور اس کے علاوہ زجاج نے معانی القرآن ۳ / ۳۱۹ میں اور زمخشری نے الکشاف ۲ / ۵۰۲ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۴ / ۵۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۳ / ۱۲۳۹، اور انہوں نے اس واقعے کا ذکر تیسرے مسئلے میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر کے تحت کیا ہے: {قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا} (اس نے کہا اے میرے رب! بے شک میری ہڈیاں کمزور ہو گئی ہیں اور سر بڑھاپے کی سفیدی سے چمکنے لگا ہے)۔

414 Surah Maryam: Verses 1 - 15 “a good offspring.” Verse (1) [Aal-Imran: 38]. Seventh: If someone says: This verse indicates the permissibility of praying for children, while Allah, the Glorified and Exalted, has warned us against the afflictions of wealth and children, and pointed out the evils arising from them, saying: “Your wealth and your children are only a trial” [At-Taghabun: 15]. And He said: “Indeed, among your spouses and your children are enemies to you, so beware of them” [At-Taghabun: 14]. The answer is that praying for children is known from the Book and the Sunnah, as explained previously in Aal-Imran (2). Furthermore, Zechariah, peace be upon him, took precaution and said: “a good offspring,” and said: “and make him, my Lord, pleasing [to You].” When a child possesses this attribute, they benefit their parents in this world and the Hereafter, and they move from being an enmity and a trial to being a source of joy and blessing. The Prophet ﷺ prayed for his servant Anas, saying: “O Allah, increase his wealth and children, and bless him in what You have given him” (3). He prayed for blessing as a precaution against excessive increase leading to destruction. Thus, a servant should supplicate to their Master for the guidance of their child and their salvation in the first and the hereafter, following the example of the Prophets, peace and blessings be upon them, and the virtuous ones; its explanation has already been given in “Aal-Imran” (4). His words, the Almighty: “who will inherit from me and inherit from the family of Jacob, and make him, my Lord, pleasing [to You]” contains four issues: First: His words, the Almighty: “who will inherit from me.” The people of the Two Sanctuaries, Al-Hasan, Asim, and Hamzah read: “yarithunī wayarithu” (he inherits and inherits) with the nominative case (raf') for both. Yahya bin Ya’mur, Abu Amr, Yahya bin Wathab, Al-A'mash, and Al-Kisa'i read with the jussive case (jazm) for both (5). According to Sibawayh's school, they are not the apodosis to “grant” (hab); rather, the implied meaning is: “If You grant him, he will inherit from me and inherit.” The first reading is more correct in meaning because he was asking for an heir with certain characteristics (6), meaning: Grant me from Yourself a guardian whose state and description is this; because guardians from among them... (1) Ahkam al-Quran by al-Harrasi 4/270. (2) 5/110. (3) Preceded in 5/111 and 112. (4) 5/111-112. (5) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/6. The reading of Abu Amr and Al-Kisa'i is in Al-Sab'ah p. 407, and Al-Taysir p. 148. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/5.

पृष्ठ 414 सूरा मरियम: आयतें 1 - 15 "नेक संतान।" आयत (1) [आल-इमरान: 38]। सातवां: यदि कोई कहे: यह आयत संतान के लिए प्रार्थना करने की अनुमति का संकेत देती है, जबकि अल्लाह, जो महिमामय और सर्वोच्च है, ने हमें धन और संतान के कष्टों से आगाह किया है, और उनसे उत्पन्न होने वाली बुराइयों की ओर इशारा किया है, यह कहते हुए: "तुम्हारे धन और तुम्हारी संतान केवल एक परीक्षा हैं" [अत-तग़ाबुन: 15]। और उसने कहा: "निस्संदेह, तुम्हारे जीवनसाथी और तुम्हारी संतान में से कुछ तुम्हारे शत्रु हैं, इसलिए उनसे सावधान रहो" [अत-तग़ाबुन: 14]। उत्तर यह है कि संतान के लिए प्रार्थना करना किताब और सुन्नत से ज्ञात है, जैसा कि पहले आल-इमरान (2) में स्पष्ट किया गया है। इसके अलावा, ज़करिया (अलैहिस्सलाम) ने सावधानी बरती और कहा: "नेक संतान," और कहा: "और उसे, ऐ मेरे रब, (अपने लिए) प्रिय बना।" जब किसी बच्चे में यह गुण होता है, तो वह इस दुनिया और परलोक में अपने माता-पिता को लाभ पहुँचाता है, और वह शत्रुता और परीक्षा की सीमा से निकलकर खुशी और वरदान की सीमा में आ जाता है। पैगंबर ﷺ ने अपने सेवक अनस के लिए प्रार्थना की, और कहा: "हे अल्लाह, उसके धन और संतान में वृद्धि कर, और जो कुछ तूने उसे दिया है उसमें उसे बरकत दे" (3)। उन्होंने विनाश की ओर ले जाने वाली अत्यधिक वृद्धि के खिलाफ सावधानी के तौर पर बरकत की प्रार्थना की। इस प्रकार, एक सेवक को अपने स्वामी से अपनी संतान के मार्गदर्शन और परलोक में उनकी मुक्ति के लिए गिड़गिड़ाना चाहिए, नबियों (अलैहिमुस्सलाम) और नेक लोगों का अनुसरण करते हुए; इसका स्पष्टीकरण "आल-इमरान" (4) में दिया जा चुका है। अल्लाह तआला का कथन: "जो मेरा उत्तराधिकारी होगा और याकूब के घराने का उत्तराधिकारी होगा, और उसे, ऐ मेरे रब, (अपने लिए) प्रिय बना" इसमें चार मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: "यरीथुनी" (जो मेरा उत्तराधिकारी होगा)। हरमैन के लोगों, अल-हसन, असीम और हमज़ा ने दोनों में रफ़ (पेश) के साथ "यरीथुनी व यरीथु" पढ़ा है। याह्या बिन यामुर, अबू अम्र, याह्या बिन वथाब, अल-अमाश और अल-किसाई ने दोनों में जज़्म (जज़म) के साथ पढ़ा है (5)। सिबावेह के स्कूल के अनुसार, ये "हब" (प्रदान कर) का उत्तर नहीं हैं; बल्कि, निहित अर्थ यह है: "यदि तू उसे प्रदान करेगा, तो वह मेरा उत्तराधिकारी होगा और विरासत पाएगा।" अर्थ के मामले में पहला पाठ अधिक सही है; क्योंकि उन्होंने एक ऐसे उत्तराधिकारी की मांग की थी जिसकी कुछ विशेषताएं हों (6), अर्थात: मुझे अपने पास से एक ऐसा वली (अभिभावक) प्रदान कर जिसकी स्थिति और विवरण यह हो; क्योंकि उनमें से वली... (1) अहकाम अल-कुरान लिल-हर्रासी 4/270। (2) 5/110। (3) पूर्व में 5/111 और 112। (4) 5/111 - 112। (5) इराब अल-कुरान लिन-नहहास 3/6। और अस-सबा में अबू अम्र और अल-किसाई का पाठ पृष्ठ 407, और अत-तयसीर पृष्ठ 148। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/5।

صفحہ 414 سورہ مریم: آیات 1 - 15 ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً﴾ آیت (1) [آل عمران: 38]۔ ساتویں بات: اگر کوئی کہنے والا کہے: یہ آیت اولاد کے لیے دعا کرنے کے جواز پر دلالت کرتی ہے، حالانکہ اللہ سبحانہ و تعالی نے ہمیں مال اور اولاد کے فتنوں سے ڈرایا ہے، اور اس سے پیدا ہونے والے مفاسد پر متنبہ کیا ہے، چنانچہ فرمایا: ﴿إِنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ﴾ [التغابن: 15]۔ اور فرمایا: ﴿إِنَّ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَّكُمْ فَاحْذَرُوهُمْ﴾ [التغابن: 14]۔ تو جواب یہ ہے کہ اولاد کی دعا کتاب و سنت سے معلوم ہے جیسا کہ اس کا بیان آل عمران (2) میں گزر چکا ہے۔ پھر زکریا علیہ السلام نے احتیاط برتی اور کہا: "پاکیزہ اولاد" اور کہا: "اور اے میرے رب! اسے پسندیدہ بنادے"۔ اور اولاد جب اس صفت کے ساتھ ہو تو وہ دنیا اور آخرت میں اپنے والدین کو نفع دیتی ہے، اور دشمنی اور فتنے کی حد سے نکل کر خوشی اور نعمت کی حد میں داخل ہو جاتی ہے۔ اور نبی کریم ﷺ نے اپنے خادم حضرت انس کے لیے دعا فرمائی: "اے اللہ اس کے مال اور اولاد میں برکت عطا فرما، اور جو کچھ تو نے اسے عطا کیا ہے اس میں برکت دے" (3)۔ تو آپ ﷺ نے برکت کی دعا فرمائی تاکہ کثرت ہلاکت کا باعث نہ بنے۔ اور اسی طرح بندے کو چاہیے کہ وہ اپنے رب کے حضور اپنی اولاد کی ہدایت اور دنیا و آخرت میں ان کی نجات کے لیے گڑگڑائے، انبیاء علیہم السلام اور نیک لوگوں کی پیروی کرتے ہوئے؛ اور اس کا بیان آل عمران (4) میں گزر چکا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَرِثُنِي وَيَرِثُ مِنْ ءَالِ يَعْقُوبَ وَاجْعَلْهُ رَبِّ رَضِيًّا اس میں چار مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَرِثُنِي اہل حرمین، حسن، عاصم اور حمزہ نے دونوں میں رفع (پیش) کے ساتھ "يَرِثُنِي وَيَرِثُ" پڑھا ہے۔ اور یحییٰ بن یعمر، ابو عمرو، یحییٰ بن وثاب، اعمش اور کسائی نے دونوں میں جزم کے ساتھ پڑھا ہے (5)، اور سیبویہ کے مذہب کے مطابق یہ دونوں "هب" کا جواب نہیں ہیں، بلکہ اس کی تقدیر (پوشیدہ معنی) یہ ہے: "اگر تو اسے عطا کرے گا تو وہ میرا وارث بنے گا اور

وارث ہوگا"، اور پہلا قول معنی کے اعتبار سے زیادہ درست ہے؛ کیونکہ اس نے ایسے وارث کا مطالبہ کیا جو موصوف (اوصاف والا) ہو (6)، یعنی: مجھے اپنی جناب سے ایسا ولی عطا فرما جس کا حال اور صفت یہ ہو؛ کیونکہ ان میں سے اولیاء... (1) احکام القرآن للہراسی 4/270- (2) 110/5- (3) سلف 5/111 اور 112- (4) 5/111-112- (5) اعراب القرآن للنحاس 3/6- اور ابو عمرو اور کسائی کی قرأت السبعہ صفحہ 407 اور التیسیر صفحہ 148 میں ہے- (6) المحرر الوجیز 4/5ا

Surah Maryam: Verses 1 - 15

415

...from those who do not inherit. He said: Grant me one who will be my heir; this was said by Abu Ubaid. He rejected the jasm (apocopated) reading, saying: Because its meaning is: if You grant, he inherits, and how could Allah, the Mighty and Sublime, inform of this when He knows better than him?!

Al-Nahhas (1): This is a widespread argument (2); because the answer to a command, according to grammarians, contains the meaning of condition and reward. You say: Obey Allah, He will admit you into Paradise, meaning: if you obey Him, He will admit you into Paradise.

Second: Al-Nahhas (3) said: As for the meaning of "who shall inherit me and inherit from the family of Jacob," the scholars have three answers for it: It was said: it is the inheritance of prophethood. It was said: it is the inheritance of wisdom. It was said: it is the inheritance of wealth.

As for their saying: the inheritance of prophethood, it is impossible; because prophethood is not inherited. If it were inherited, one might say: people trace their lineage back to Noah, peace be upon him, and he was a sent prophet.

The inheritance of knowledge and wisdom is a good view, and in the Hadith: "The scholars are the heirs of the prophets."

As for the inheritance of wealth, it is not precluded, even if some people have denied it; because of the saying of the Prophet ﷺ: "We are not inherited from; what we leave is charity" (4). This is no proof in it; because a single person reports about himself using plural forms. This may be interpreted as: what we left as charity is not inherited; because the Prophet ﷺ did not leave behind anything to be inherited from him. Rather, what Allah, the Mighty and Sublime, permitted him in his lifetime was by His saying, blessed be His Name: {And know that whatever of a thing you acquire as war booty, then for Allah is one-fifth of it and for the Messenger} [Al-Anfal: 41], because the meaning of (for Allah) is for the sake of Allah, and among the sake of Allah is what is for the benefit of the Messenger ﷺ as long as he is alive.

If it is said: in some narrations "We, the assembly of prophets, are not inherited from; what we leave is charity," then both interpretations (5) are present in it: that "ma"

(what) means "that which." The other is that one whose state is such (6) is not inherited from.

---

(1) In I'rab al-Qur'an 6/3 - 7. (2) In (M): "muqtadat" (required), and in the I'rab of Al-Nahhas: "muqtadat," and what is established is from the manuscripts. (3) In I'rab al-Qur'an 6/3 - 7. (4) This Hadith and the one before it were mentioned in the first issue in the commentary on His saying, Exalted be He: {And indeed, I fear the relatives}. (5) In (D), (Z), and (Zha): "interpretations," and it was dropped from (F). (6) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 6/3 - 7.

...उनसे जो विरासत में नहीं पाते। उन्होंने कहा: मुझे वह प्रदान कर जो मेरा वारिस हो; यह अबू उबैद ने कहा। उन्होंने जज़्म (apocopated) पढ़ने को खारिज कर दिया, कहा: क्योंकि इसका अर्थ है: यदि तू प्रदान करेगा, तो वह वारिस होगा, और अल्लाह, जो उससे बेहतर जानता है, उसे इसके बारे में कैसे सूचित कर सकता है?!

अल-नह़्ह़ास (1): यह एक व्यापक दलील है (2); क्योंकि व्याकरणविदों के अनुसार आदेश का उत्तर शर्त और प्रतिफल का अर्थ रखता है। आप कहते हैं: अल्लाह की आज्ञा मानो, वह तुम्हें जन्नत में दाखिल करेगा, यानी: यदि तुम उसकी आज्ञा मानोगे, तो वह तुम्हें जन्नत में दाखिल करेगा।

दूसरा: अल-नह़्ह़ास (3) ने कहा: जहाँ तक "जो मेरा वारिस हो और याकूब के वंश का वारिस हो" के अर्थ का प्रश्न है, विद्वानों के इसके तीन उत्तर हैं: कहा गया: यह पैगंबरी (नुबुवत) की विरासत है। कहा गया: यह ह़िक्मत (बुद्धिमत्ता) की विरासत है। कहा गया: यह धन की विरासत है।

जहाँ तक उनके इस कथन का प्रश्न है कि यह पैगंबरी की विरासत है, तो यह असंभव है; क्योंकि पैगंबरी विरासत में नहीं मिलती। यदि यह विरासत में मिलती, तो कोई कह सकता था: लोग नूह अलैहिस्सलाम से अपना वंश जोड़ते हैं और वे एक भेजे गए पैगंबर थे।

ज्ञान और ह़िक्मत की विरासत एक अच्छा विचार है, और ह़दीस में है: "विद्वान पैगंबरों के वारिस हैं।"

जहाँ तक धन की विरासत का सवाल है, तो यह वर्जित नहीं है, भले ही कुछ लोगों ने इसका खंडन किया हो; नबी ﷺ के इस कथन के कारण: "हमारा कोई वारिस नहीं होता; हम जो छोड़ते हैं वह सदक़ा है" (4)। इसमें कोई दलील नहीं है; क्योंकि एक व्यक्ति अपने बारे में बहुवचन रूप में रिपोर्ट करता है। इसकी व्याख्या इस प्रकार की जा सकती है: हमने जो सदक़ा छोड़ा है वह विरासत में नहीं मिलता; क्योंकि नबी ﷺ ने अपने पीछे विरासत में दी जाने वाली कोई चीज़ नहीं छोड़ी। बल्कि, अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने उनके जीवनकाल में उनके लिए जो जायज़ ठहराया था, वह उनके मुबारक नाम के इस कथन द्वारा था: {और जान लो कि जो कुछ तुम गनीमत के माल के रूप में प्राप्त करो, उसका पाँचवाँ हिस्सा अल्लाह और रसूल के लिए है} [अल-अनफाल: 41], क्योंकि (अल्लाह के लिए)

का अर्थ अल्लाह की राह में है, और अल्लाह की राह में वह भी शामिल है जो रसूल ﷺ के जीवित रहने तक उनके हित में हो।

यदि यह कहा जाए: कुछ रिवायतों में "हम पैगंबरों का समूह, हमारा कोई वारिस नहीं होता; हम जो छोड़ते हैं वह सदक़ा है" है, तो इसमें दोनों व्याख्याएँ(5) शामिल हैं: कि "मा" (जो) का अर्थ "वह जो" है। दूसरा यह कि जिसका हाल ऐसा हो (6) उसका कोई वारिस नहीं होता।

---

(1) इ'राबुल कुरआन 6/3 - 7 में। (2) (म) में: "मुक़्तदात" (आवश्यक), और अल-नह़्हास के इ'राब में: "मुक़्तदात", और जो स्थापित है वह पांडुलिपियों से है। (3) इ'राबुल कुरआन 6/3 - 7 में। (4) यह ह़दीस और इससे पहले वाली पहली समस्या में अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या में गुज़र चुकी है: {और बेशक मैं अपने रिश्तेदारों से डरता हूँ}। (5) (द), (ज़) और (ज़ी) में: "व्याख्याएँ", और (फ़) से छूट गई है। (6) अल-नह़्हास द्वारा इ'राबुल कुरआन 6/3 - 7।

سورہ مریم: آیات ۱ - ۱۵

۴۱۵

...ان میں سے جو وارث نہیں بنتے۔ انہوں نے کہا: مجھے وہ عطا کر جو میرا واریس ہو؛ یہ ابو عبید نے کہا۔ انہوں نے جزم (apocopated) قرات کو رد کر دیا، کہا: کیونکہ اس کا مطلب ہے: اگر تو عطا کرے گا تو وہ وارث بنے گا، اور اللہ عزوجل اسے اس کی خبر کیسے دے سکتا ہے جبکہ وہ اس سے زیادہ جاننے والا ہے؟!

النحاس (۱): یہ ایک مشہور دلیل ہے (۲)؛ کیونکہ نحویوں کے نزدیک امر کا جواب شرط اور جزا کا معنی رکھتا ہے؛ آپ کہتے ہیں: اللہ کی اطاعت کرو، وہ تمہیں جنت میں داخل کرے گا، یعنی: اگر تم اس کی اطاعت کرو گے تو وہ تمہیں جنت میں داخل کرے گا۔

دوسری: النحاس (۳) نے کہا: جہاں تک «یرثنی ویرث من آل یعقوب» کے معنی کا تعلق ہے تو علماء کے اس میں تین جوابات ہیں: کہا گیا: یہ نبوت کی وراثت ہے۔ کہا گیا: یہ حکمت کی وراثت ہے۔ کہا گیا: یہ مال کی وراثت ہے۔

جہاں تک ان کے اس قول کا تعلق ہے کہ یہ نبوت کی وراثت ہے، تو یہ ناممکن ہے؛ کیونکہ نبوت وراثت میں نہیں ملتی، اور اگر یہ وراثت میں ملتی تو کوئی کہنے والا کہہ سکتا تھا کہ لوگ نوح علیہ السلام کی طرف منسوب ہیں اور وہ ایک رسول نبی تھے۔

علم اور حکمت کی وراثت ایک اچھا مسلک ہے، اور حدیث میں ہے: «علماء انبیاء کے وارث ہیں»۔

جہاں تک مال کی وراثت کا تعلق ہے تو یہ ممنوع نہیں ہے، اگرچہ کچھ لوگوں نے اس کا انکار کیا ہے؛ نبی ﷺ کے اس قول کی وجہ سے: «ہمارا کوئی وارث نہیں ہوتا، جو ہم چھوڑ جائیں وہ صدقہ

ہے» (۴)۔ اس میں کوئی دلیل نہیں ہے؛ کیونکہ ایک شخص اپنے بارے میں جمع کی خبر دیتا ہے، اور اس کی تاویل اس معنی میں کی جا سکتی ہے: ہمارا وارث نہیں بنایا جاتا، جو ہم نے صدقہ چھوڑا؛ کیونکہ نبی ﷺ نے اپنے پیچھے کوئی ایسی چیز نہیں چھوڑی جو وراثت میں دی جائے۔ بلکہ جو اللہ عزوجل نے ان کی زندگی میں ان کے لیے مباح کیا تھا وہ اللہ کے اس قول کی وجہ سے تھا: ﴿وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُم مِّن شَيْءٍ فَأَنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ﴾ [الانفال: ۴۱] کیونکہ (اللہ کے لیے) کا مطلب اللہ کی راہ میں ہے، اور اللہ کی راہ میں وہ ہے جو رسول ﷺ کے مفاد میں ہو جب تک کہ وہ زندہ ہوں۔

پس اگر کہا جائے: بعض روایات میں «ہم انبیاء کی جماعت، ہمارا وارث نہیں بنایا جاتا، جو ہم چھوڑ جائیں وہ صدقہ ہے» تو اس میں دونوں تاویلیں (۵) موجود ہیں، کہ «ما» (جو) کا مطلب «وہ جو» ہو۔ اور دوسرا یہ کہ وارث نہیں بنایا جاتا جس کا یہ حال ہو (۶)۔

---

(۱) إعراب القرآن ۶/۳ - ۷ میں۔ (۲) (م) میں: مقتضاة، اور النحاس کی اعراب میں: مقتضاة، اور جو ثابت ہے وہ قلمی نسخوں سے ہے۔ (۳) إعراب القرآن ۶/۳ - ۷ میں۔ (۴) یہ حدیث اور اس سے پہلی والی پہلی مسئلہ میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں گزر چکی ہے: ﴿وَإِنِّي خِفْتُ الْمَوَالِيَ﴾۔ (۵) (د)، (ز) اور (ظ) میں: التاويلات، اور (ف) سے گر گیا ہے۔ (۶) النحاس کی إعراب القرآن ۶/۳ - ۷۔

Abu 'Umar said (1): The scholars differed in the interpretation of his saying (peace and blessings be upon him): "We do not leave inheritance; whatever we leave is charity" according to two opinions: One of them - which is the majority view - is that the Prophet (peace and blessings be upon him) is not inherited from, and what he left is charity. The other is that our Prophet (peace and blessings be upon him) was not inherited from because Allah Almighty singled him out by making all his property charity as an addition to his virtue, just as he was singled out in marriage with things allowed for him and forbidden to others. This opinion was held by some of the people of Basra, including Ibn 'Ulayyah, while the rest of the Muslim scholars follow the first opinion.

Third: His saying (the Almighty): "from the family of Jacob". It was said: He is Jacob (Israel). Zechariah was married to the sister of Mary, daughter of 'Imran, and her lineage goes back to Jacob; because she is from the children of Solomon son of David, and he is from the children of Judah son of Jacob. Zechariah is from the children of Aaron, brother of Moses, and Aaron and Moses are from the children of Levi son of Jacob. Prophethood was in the tribe of Jacob son of Isaac. It was also said: The Jacob intended here is Jacob son of Mathan, the brother of 'Imran son of Mathan, the father of Mary; two brothers from the offspring of Solomon son of David (peace be upon them both); because Jacob and 'Imran are sons of Mathan, and the sons of Mathan were the leaders of the Children of Israel; this was said by Muqatil and others. Al-Kalbi said: The family of Jacob were his maternal uncles, and he is Jacob son of Mathan, and the kingship was among them. Zechariah was from the children of Aaron son of 'Imran, brother of Moses. Qatadah narrated that the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "May Allah have mercy on Zechariah; what was there for his heirs to inherit from him?" (2). The name Jacob is indeclinable (diptote) because it is a foreign name (3).

Fourth: His saying (the Almighty): "and make him, my Lord, pleasing". That is: pleasing in his character and actions. It was said: content with Your decree and destiny. It was said: a righteous man with whom You are pleased. Abu Salih said: a prophet just as You made his father a prophet (4).

---

(1) In Al-Tamhid 8/160-161, and Al-Istidhkar 27/385. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 3/356, Al-Kashshaf 2/503, and Tafsir al-Razi 21/184-185. The hadith was reported by 'Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 3/2, and through him by al-Tabari 15/460. (3) I'rab al-Qur'an by al-

Nahhas 3/7. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 3/356, without the saying: "a righteous man with whom You are pleased," and the last saying was not attributed to Abu Salih.

सूरा मरियम: आयतें 1 - 15 | 416

अबू 'उमर ने कहा (1): विद्वानों ने उनके(उन पर शांति और आशीर्वाद हो) इस कथन की व्याख्या में मतभेद किया है: "हम उत्तराधिकार में कुछ नहीं छोड़ते; जो कुछ भी हम छोड़ते हैं वह दान है" दो रायों के अनुसार: उनमें से एक - जो बहुमत की राय है - यह है कि पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) का कोई वारिस नहीं होता है, और उन्होंने जो छोड़ा वह सदका (दान) है। दूसरी राय यह है कि हमारे पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) का उत्तराधिकार नहीं था क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उनके गुणों में वृद्धि के रूप में उनकी सारी संपत्ति को सदका बनाकर उन्हें विशिष्ट बनाया, ठीक उसी तरह जैसे उन्हें विवाह में कुछ ऐसी चीजों के साथ विशिष्ट किया गया था जो उनके लिए अनुमत थीं और दूसरों के लिए निषिद्ध थीं। यह राय बसरा के कुछ लोगों द्वारा दी गई थी, जिनमें इब्न 'उलय्या भी शामिल थे, जबकि शेष मुस्लिम विद्वान पहली राय पर हैं।

तीसरा: अल्लाह का यह कहना: "याकूब के परिवार से"। कहा गया: वह याकूब (इज़राइल) हैं। ज़करिया का विवाह मरियम की बहन, 'इमरान की बेटी से हुआ था, और उनका वंश याकूब तक जाता है; क्योंकि वह सुलेमान बिन दाऊद की संतान से हैं, और वह याकूब के पुत्र यहूदा की संतान से हैं। ज़करिया, मूसा के भाई हारून की संतान से हैं, और हारून और मूसा, याकूब के पुत्र लावी की संतान से हैं। पैग़म्बरी इशाक के पुत्र याकूब के कबीले में थी। यह भी कहा गया: यहाँ याकूब से तात्पर्य माथान के पुत्र याकूब से है, जो मरियम के पिता माथान के पुत्र 'इमरान के भाई हैं; सुलेमान बिन दाऊद (उन दोनों पर शांति हो) की संतान से दो भाई; क्योंकि याकूब और 'इमरान माथान के पुत्र हैं, और माथान के पुत्र बनी इज़राइल के नेता थे; यह मुक़ातिल और अन्यों ने कहा है। अल-कल्बी ने कहा: याकूब का परिवार उनके मामा थे, और वह माथान के पुत्र याकूब हैं, और उनके बीच शासन था। ज़करिया, मूसा के भाई 'इमरान के पुत्र हारून की संतान से थे। क़तादा ने रिवायत की है कि पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने कहा: "अल्लाह ज़करिया पर दया करे; उनके पास उनके वारिसों के उत्तराधिकार के लिए क्या था?" (2)। 'याकूब' शब्द गैर-अरबी होने के कारण विसर्ग रहित (diptote) है (3)।

चौथा: अल्लाह का यह कहना: "और मेरे रब, उसे (अपनी दृष्टि में) प्रिय बना"। यानी: अपने चरित्र और कार्यों में प्रिय। कहा गया: तेरे फ़ैसले और तक़दीर से संतुष्ट। कहा गया: एक नेक आदमी जिससे तू प्रसन्न हो। अबू सालेह ने कहा: एक नबी, जैसे तूने उसके पिता को नबी बनाया (4)।

(1) अल-तमहीद 8/160-161 में, और अल-इस्तिज़कार 27/385 में। (2) अल-नुकात वल-उयून 3/356, अल-कश्शाफ 2/503, और तफसीर अल-राज़ी 21/184-185। हदीस को अब्द अल-रज्जाक ने अल-तफसीर 3/2 में उद्धृत किया है, और उनके माध्यम से अल-तबरी 15/460 में। (3) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/7। (4) अल-नुकात वल-उयून 3/356, इस कथन के बिना: "एक नेक आदमी जिससे तू प्रसन्न हो," और अंतिम कथन का श्रेय अबू सालेह को नहीं दिया गया था।

ابو عمر (۱) نے کہا: علماء نے آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول کی تاویل میں اختلاف کیا ہے: «ہم وارث نہیں بنائے جاتے، جو کچھ ہم چھوڑیں وہ صدقہ ہے» اس میں دو قول ہیں: پہلا قول - جو کہ اکثریت کا ہے اور جمہور اسی پر ہیں - یہ ہے کہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم کا کوئی وارث نہیں ہوتا اور جو کچھ آپ نے چھوڑا وہ صدقہ ہے۔ دوسرا قول یہ ہے کہ ہمارے نبی صلی اللہ علیہ وسلم کا ورثہ نہیں چھوڑا گیا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے آپ کو اس بات سے خاص کیا کہ آپ کے تمام مال کو صدقہ بنا دیا تاکہ آپ کی فضیلت میں اضافہ ہو، جیسا کہ آپ کو نکاح میں کچھ ایسی چیزوں کے ساتھ خاص کیا گیا جو آپ کے لیے حلال تھیں اور دوسروں پر حرام، اور یہ قول بصرہ کے بعض لوگوں نے کہا ہے جن میں ابن علیہ شامل ہیں، جبکہ باقی تمام مسلمان علماء پہلے قول پر ہیں۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: «مِنْ آلِ يَعْقُوبَ» (آلِ یعقوب میں سے)۔ کہا گیا: اس سے مراد یعقوب اسرائیل ہیں، اور زکریا علیہ السلام حضرت مریم بنت عمران کی بہن کے شوہر تھے، اور ان کا نسب یعقوب علیہ السلام تک پہنچتا ہے؛ کیونکہ وہ سلیمان بن داؤد کی اولاد میں سے ہیں اور وہ یہودا بن یعقوب کی اولاد میں سے، اور زکریا علیہ السلام موسیٰ علیہ السلام کے بھائی ہارون علیہ السلام کی اولاد میں سے ہیں، اور ہارون و موسیٰ یعقوب بن اسحاق کے بیٹے لاوی کی اولاد سے ہیں، اور نبوت یعقوب بن اسحاق کی اولاد میں تھی۔ اور یہ بھی کہا گیا: یہاں یعقوب سے مراد یعقوب بن ماثان ہیں جو مریم کے والد عمران بن ماثان کے بھائی ہیں، یہ دونوں بھائی سلیمان بن داؤد علیہما السلام کی نسل سے ہیں؛ کیونکہ یعقوب اور عمران ماثان کے بیٹے ہیں، اور بنو ماثان بنی اسرائیل کے سردار تھے؛ یہ مقاتل وغیرہ کا قول ہے۔ الکلبی نے کہا: آلِ یعقوب ان کے نہال تھے، اور وہ یعقوب بن ماثان ہیں، اور ان میں بادشاہت تھی، اور زکریا علیہ السلام موسیٰ علیہ

السلام کے بھائی ہارون بن عمران کی اولاد میں سے تھے۔ اور قتادہ نے روایت کیا کہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «اللہ تعالیٰ زکریا پر رحم فرمائے؛ ان کے پاس ان کے وارثوں کے لیے ورثہ میں کیا تھا؟» (۲)۔ اور لفظ 'یعقوب' غیر منصرف ہے؛ کیونکہ یہ عجمی (غیر عربی) نام ہے (۳)۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: «واجْعَلْهُ رَبِّ رَضِيًّا» یعنی: اپنے اخلاق اور افعال میں پسندیدہ۔ اور کہا گیا: آپ کے فیصلے اور تقدیر پر راضی رہنے والا۔ اور کہا گیا: ایک ایسا نیک شخص جس سے تو راضی ہو۔ اور ابو صالح نے کہا: ایک نبی جیسا کہ تو نے اس کے باپ کو نبی بنایا (۴)۔

---

(۱) التمہید ۸/ ۱۶۰ - ۱۶۱، اور الاستذکار ۲۷/ ۳۸۵ میں۔ (۲) النکت والعیون ۳/ ۳۵۶، والکشاف ۲/ ۵۰۳، اور تفسیر الرازی ۲۱/ ۱۸۴ - ۱۸۵۔ اس حدیث کو عبد الرزاق نے تفسیر ۲/ ۳ میں روایت کیا ہے، اور ان کے واسطے سے طبری نے ۱۵/ ۴۶۰ میں۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۷۔ (۴) النکت والعیون ۳/ ۳۵۶، اس قول کے بغیر: "ایک نیک شخص جس سے تو راضی ہو"، اور آخری قول ابو صالح کی طرف منسوب نہیں کیا گیا۔

Surah Maryam: Verses 1 - 15 / 417

The Almighty's saying: {O Zechariah} - there is an ellipsis in the speech, meaning: So Allah answered his prayer and said: {O Zechariah, indeed We give you good tidings of a boy whose name will be John} (1). This glad tiding contained three things: First: answering his prayer, which is an honor. Second: giving him the child, which is strength. Third: that he is unique in his naming, and the meaning of his naming was previously mentioned in 'Al-Imran' (2). Muqatil said: He was named Yahya because he lived (hayiya) between an elderly father and an elderly mother (3). This is subject to scrutiny; because of what was previously mentioned that his wife was barren and did not give birth. And Allah knows best.

The Almighty's saying: {We have not assigned to any before [him] this namesake} meaning: We have not named anyone before John with this name; this was said by Ibn Abbas, Qatadah, Ibn Aslam, and al-Suddi (4). The Almighty bestowed favor upon him by not leaving his naming to the parents (5). Mujahid and others said: 'namesake' (samiyya) means: an equal or a peer (6), and it is like the Almighty's saying: {Do you know any namesake for Him?} [Maryam: 65] meaning: an equal or a peer, as if it is from 'musamah' (rivalry) and 'sumu' (loftiness). This is far-fetched; because he is not preferred over Abraham and Moses, unless he is preferred in something specific like leadership and restraint (7) according to what was previously explained in 'Al-Imran' (8). Ibn Abbas also said: It means: barren women did not give birth to a child like him (9). It was said: Indeed, Allah Almighty stipulated 'before'; because He intended to create someone better than him after him, and he is Muhammad ﷺ.

In this verse, there is evidence and testimony that beautiful (sun') names (10) are worthy of preference and distinction.

(1) Al-Baghawi 3/189. (2) 5/115. (3) Al-Nukat wal-Uyun 3/356. (4) Narrated by al-Tabari 15/462-463 from Qatadah, Ibn Aslam, and al-Suddi, and the saying of Ibn Abbas was mentioned by al-Zajjaj in 'Ma'ani al-Qur'an wa I'rabuhu' 3/320, and Ibn al-Jawzi in 'Zad al-Masir' 5/210. (5) Al-Wasit 3/176. (6) Tafsir Mujahid 1/384, and Tafsir al-Tabari 15/462. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/6. (8) 5/116 onwards. (9) Narrated by al-Tabari 15/461-462. (10) And 'al-sun'': beauty. Al-Qamus (s-n-').

सूरा मरयम: आयत 1 - 15 / 417

अल्लाह ताला का कथन: {ऐ ज़करिया} - यहाँ शब्द लोप है, यानी: अल्लाह ने उनकी पुकार सुन ली और कहा: {ऐ ज़करिया, हम तुझे एक लड़के की खुशखबरी देते हैं जिसका नाम यह्या होगा} (1)। इस खुशखबरी में तीन बातें शामिल थीं: पहली: उनकी दुआ का कबूल होना, जो एक सम्मान है। दूसरी: उन्हें पुत्र दिया जाना, जो कि शक्ति है। तीसरी: उनके नामकरण की विशिष्टता, और उनके नामकरण का अर्थ 'आल-इमरान' (2) में पहले आ चुका है। मुकातिल ने कहा: उनका नाम यह्या इसलिए रखा गया क्योंकि वे एक वृद्ध पिता और वृद्ध माँ के बीच जीवित (हयिया) हुए (3)। यह विचारणीय है; क्योंकि पहले बताया जा चुका है कि उनकी पत्नी बांझ थी और जन्म नहीं देती थी। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

अल्लाह ताला का कथन: {हमने इससे पहले उसका कोई हमनाम नहीं बनाया} यानी: यह्या से पहले हमने किसी का यह नाम नहीं रखा; यह इब्न अब्बास, क़तादह, इब्न असलम और सुद्दी ने कहा है (4)। अल्लाह ताला ने उन पर कृपा की कि उनके नामकरण को माता-पिता पर नहीं छोड़ा (5)। मुजाहिद और अन्य ने कहा: 'समिय्या' का अर्थ है: समान या समकक्ष (6), और यह अल्लाह ताला के इस कथन के समान है: {क्या तुम उसके समान किसी को जानते हो?} [मरयम: 65] जिसका अर्थ है: समान या समकक्ष, जैसे कि यह 'मुसामाह' और 'सुम्यू' (श्रेष्ठता) से आया हो। यह बात कुछ दूर की लगती है; क्योंकि उन्हें इब्राहीम और मूसा पर वरीयता नहीं दी जा सकती, सिवाय इसके कि उन्हें किसी विशेष गुण जैसे नेतृत्व और आत्म-संयम (7) में वरीयता दी जाए, जैसा कि पहले 'आल-इमरान' (8) में स्पष्ट किया गया है। इब्न अब्बास ने यह भी कहा: इसका अर्थ है: बांझ महिलाओं ने उनके जैसा पुत्र नहीं जना (9)। कहा गया है: अल्लाह ताला ने 'पहले' की शर्त रखी; क्योंकि वह उनके बाद उनसे भी बेहतर व्यक्ति पैदा करना चाहता था, और वह मुहम्मद ﷺ हैं।

इस आयत में इस बात का प्रमाण और साक्ष्य है कि सुंदर (सुन') नाम (10) प्राथमिकता और चयन के योग्य हैं।

(1) अल-बग़वी 3/189। (2) 5/115। (3) अल-नुक़त वल-उयून 3/356। (4) इसे अल-तबरी 15/462-463 ने क़तादह, इब्न असलम और सुद्दी से उद्धृत किया है, और इब्न अब्बास का कथन अल-ज़ज्जाज ने 'मानी अल-कुरान व एराबुहु' 3/320 में और इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' 5/210 में उल्लेख किया है। (5) अल-वसीत 3/176। (6) तफ़्सीर मुजाहिद 1/384, और तफ़्सीर

अल-तबरी 15/462। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/6। (8) 5/116 और उसके बाद। (9) इसे अल-तबरी 15/461-462 ने उद्धृत किया है। (10) और 'अल-सुन'': सुंदरता। अल-कामूस (स-न-')।

سورہ مریم: آیات ۱ - ۱۵ / ۴۱۷

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿يَٰزَكَرِيَّآ﴾ کلام میں حذف ہے، یعنی: اللہ تعالیٰ نے ان کی دعا قبول فرمائی اور فرمایا: ﴿يَٰزَكَرِيَّآ إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَٰمٍ ٱسْمُهُۥ يَحْيَىٰ﴾ (۱)۔ اس بشارت میں تین چیزیں شامل تھیں: پہلی: ان کی دعا کی قبولیت جو کہ ایک اعزاز ہے۔ دوسری: انہیں بیٹا عطا کرنا جو کہ ایک قوت ہے۔ تیسری: نام کے انتخاب میں ان کی انفرادیت، اور ان کے نام کا مطلب پہلے "آل عمران" (۲) میں گزر چکا ہے۔ مقاتل نے کہا: ان کا نام یحییٰ اس لیے رکھا گیا کیونکہ وہ ایک بوڑھے باپ اور بوڑھی ماں کے درمیان زندہ (حَيِيَ) ہوئے (۳)۔ یہ بات محلِ نظر ہے؛ کیونکہ پہلے گزر چکا ہے کہ ان کی بیوی بانجھ تھی اور اولاد نہیں جنتی تھی۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿لَمْ نَجْعَل لَّهُۥ مِن قَبْلُ سَمِيًّا﴾ یعنی: ہم نے یحییٰ سے پہلے کسی کا یہ نام نہیں رکھا؛ یہ قول ابن عباس، قتادہ، ابن اسلم اور سدی کا ہے (۴)۔ اللہ تعالیٰ نے ان پر یہ احسان فرمایا کہ ان کے نام کا انتخاب والدین کے سپرد نہیں کیا (۵)۔ مجاہد اور دیگر نے کہا: "سَمِيًّا" کا مطلب ہے: ہمسر اور ہم پلہ (۶)، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿هَلْ تَعْلَمُ لَهُۥ سَمِيًّا﴾ [مریم: ۶۵] یعنی: کیا تم اس کا کوئی ہمسر اور ہم پلہ جانتے ہو؟ گویا یہ "مساماۃ" اور "سمو" (بلندی) سے ماخوذ ہے۔ یہ بات بعید ہے؛ کیونکہ انہیں ابراہیم اور موسیٰ پر فضیلت نہیں دی جا سکتی، سوائے اس کے کہ انہیں کسی خاص صفت جیسے سرداری اور پارسائی (۷) میں فضیلت حاصل ہو جیسا کہ پہلے "آل عمران" (۸) میں بیان ہو چکا ہے۔ ابن عباس نے یہ بھی کہا: اس کا مطلب ہے کہ بانجھ عورتوں نے ان جیسا بچہ نہیں جنا (۹)۔ یہ بھی کہا گیا ہے: اللہ تعالیٰ نے "پہلے" کی شرط اس لیے لگائی کیونکہ وہ ان کے بعد ان سے افضل ہستی پیدا کرنا چاہتا تھا اور وہ محمد ﷺ ہیں۔

اور اس آیت میں اس بات کی دلیل اور گواہی ہے کہ اچھے اور خوبصورت (سُنْع) نام (١٠) ترجیح اور انتخاب کے مستحق ہیں۔

(١) البغوی ٣/ ١٨٩۔ (٢) ٥/ ١١٥۔ (٣) النکت والعیون ٣/ ٣٥٦۔ (٤) اسے الطبری ١٥/ ٤٦٢ - ٤٦٣ نے قتادہ، ابن اسلم اور سدی سے روایت کیا ہے، اور ابن عباس کا قول الزجاج نے "معانی القرآن وإعرابہ" ٣/ ٣٢٠ میں اور ابن الجوزی نے "زاد المسیر" ٥/ ٢١٠ میں ذکر کیا ہے۔ (٥) الوسیط ٣/ ١٧٦۔ (٦) تفسیر مجاہد ١/ ٣٨٤، اور تفسیر الطبری ١٥/ ٤٦٢۔ (٧) المحرر الوجیز ٤/ ٦۔ (٨) ٥/ ١١٦ اور اس کے بعد۔ (٩) اسے الطبری ١٥/ ٤٦١ - ٤٦٢ نے روایت کیا ہے۔ (١٠) اور "السُّنْع": خوبصورتی۔ القاموس (سنع)۔

The Arabs used to be particular about naming; because it was more distinguished and further removed from nicknames, to the point that a speaker said: Strange are the names, they trail their red loincloths, touching the ground with their fringes. And Ru'bah said to the genealogist Al-Bakri when he asked about his lineage: "I am the son of Al-Ajjaj," so he said: "You have been concise and became known" (1).

The Almighty's saying: {He said, "My Lord, how will I have a boy?"} is not in the sense of denial of what God Almighty informed, but rather as a way of expressing wonder at the power of God Almighty to bring forth a child from a barren woman and an old man (2). Other interpretations were given as previously explained in "Al-Imran" (3). {And I have reached extreme old age (itiyya)} means: the limit in old age, stiffness, and dryness. Similar to it is 'asiyya'. Al-Asma'i said: 'asa the thing, ya'su, 'usuwan and 'asa'an (prolonged), meaning: it became dry and hard. And the old man 'asa, ya'su, 'usiyyan: he declined and grew old like 'ata. It is said: 'ata the old man, ya'tu, 'utuwan and 'itiyyan: he grew old and declined. And you, so-and-so, 'atouta, ta'tu, 'utuwan and 'itiyyan (4). The origin is 'utuwwun; because it is from the root letters with Waw, so they replaced the Waw with Ya; because it is its sister and lighter than it, and the verses end with the Ya sound. And whoever said: "itiyyan" disliked the damma (vowel) along with the kasra and the ya (5). The poet said: Only the newborn is excused, and he who was in time in extreme old age is not excused (6). Ibn Abbas read it as: "usiyyan," and it is also like that in the Mushaf of Ubayy (7). Yahya bin Wathab, Hamza, Al-Kisa'i, and Hafs read it as: "itiyyan" with a kasra on the 'Ain, and similarly "jithiyyan" and "siliyyan" wherever they appear.

---

(1) Al-Kashaf 2/503, and the verse is by Abu Nuwas in his Diwan p. 77, and in it: "shun'u". (2) Similar wording is found in Al-Samarqandi 2/319, and Al-Razi 21/187-188. (3) 5/120 and beyond. (4) Al-Sihah (atw) and (asw). (5) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/8. (6) The verse is for Ibrahim bin Harma in his Diwan p. 226, and in it: "lived in time" instead of "was in time". (7) Al-Nukat wal-Uyun 3/357-358, and Ma'ani al-Farra' 2/162.

418 सूरा मरियम: आयतें 1 - 15

अरब लोग नाम रखने में बहुत सावधानी बरतते थे; क्योंकि यह अधिक प्रतिष्ठित और उपनामों (अपशब्दों) से दूर था, यहाँ तक कि एक कहने वाले ने कहा: नाम अजीब हैं, वे अपने लाल तहबंद (लुंगी) लटकाए हुए हैं, जो अपने झालरों से ज़मीन को छू रहे हैं। और रु'बह ने वंशावली शास्त्री अल-बकरी से कहा जब उसने उसके वंश के बारे में पूछा: "मैं अल-अज्जाज का बेटा हूँ," तो उसने कहा: "आपने संक्षेप में कहा और आप पहचाने गए" (1)।

अल्लाह तआला का कथन: {उसने कहा, "ऐ मेरे रब, मेरे यहाँ लड़का कैसे होगा?"} अल्लाह तआला ने जो खबर दी है उसके इनकार के अर्थ में नहीं है, बल्कि अल्लाह तआला की शक्ति पर आश्चर्य करने के रूप में है कि वह एक बांझ महिला और एक बहुत बूढ़े व्यक्ति से बच्चा पैदा कर सकता है (2)। इसके अलावा अन्य बातें भी कही गई हैं जो पहले "आल-इमरान" में स्पष्ट की जा चुकी हैं (3)। {और मैं बुढ़ापे की चरम सीमा (इतिय्या) को पहुँच गया हूँ} का अर्थ है: बुढ़ापे, कठोरता और सूखेपन की पराकाष्ठा। इसी के समान 'असिय्या' है। अल-असमाई ने कहा: 'असा अल-शई य'सू 'उसुवन व 'असाअन (दीर्घ), यानी: वह सूख गया और सख्त हो गया। और बूढ़ा व्यक्ति 'असा, य'सू, 'उसिय्यन: वह ढल गया और बूढ़ा हो गया जैसे 'अता। कहा जाता है: 'अता अल-शैख य'तू 'उतुवन व 'इतिय्यन: वह बूढ़ा हो गया और ढल गया। और तुम 'अतौता फलां, त'तू, 'उतुवन व 'इतिय्यन (4)। मूल शब्द 'उतुव्वुन' है; क्योंकि यह 'वाव' (waw) वाले मूल शब्दों से है, इसलिए उन्होंने 'वाव' को 'या' (ya) से बदल दिया; क्योंकि यह उसकी बहन है और उससे हल्की है, और आयतों का अंत 'या' ध्वनियों पर आधारित है। और जिसने "इतिय्यन" कहा, उसने कसरा और या के साथ धम्मा (पेश) को नापसंद किया (5)। कवि ने कहा: केवल नवजात शिशु को ही क्षमा किया जाता है, और उसे क्षमा नहीं किया जाता जो समय में बुढ़ापे की चरम सीमा पर पहुँच गया हो (6)। इब्न अब्बास ने इसे "उसिय्यन" पढ़ा, और उबई के मुसहफ में भी ऐसा ही है (7)। याह्या बिन वथाब, हमजा, अल-किसाई और हफ्स ने 'ऐन' पर कसरा के साथ "इतिय्यन" पढ़ा है, और इसी तरह "जिथिय्यन" और "सिलिय्यन" जहाँ भी वे आए हैं।

---

(1) अल-कशाफ 2/503, और कविता अबू नुवास की है जो उनके दीवान के पृष्ठ 77 पर है, और इसमें "शुन'उ" है। (2) अल-समरकंदी 2/319 और अल-राज़ी 21/187-188 में इसी तरह की बात कही गई है। (3) 5/120 और उसके बाद। (4) अल-सिहाह (अत्व) और (अस्व)। (5) अल-नहहास

द्वारा ए'राब अल-कुरान 3/8। (6) यह कविता इब्राहिम बिन हरमा की उनके दीवान पृष्ठ 226 में है, और इसमें "समय में रहा" के बजाय "समय में जिया" शब्द है। (7) अल-नुकत वल-उयून 3/357-358, और मा'नी अल-फर्रा 2/162।

عرب نام رکھنے میں بہت احتیاط برتتے تھے؛ اس لیے کہ یہ زیادہ نمایاں اور برے القاب سے پاک ہوتا ہے یہاں تک کہ ایک کہنے والے نے کہا: سُنُعُ الأَسَامِي مُسْبِلِي أُزُرٍ حُمْرٍ تَمَسُّ الأَرْضَ بِالْهَدَبِ اور رؤبہ نے نسب دان البکری سے کہا جب اس نے اس سے اس کے نسب کے بارے میں پوچھا: میں العجّاج کا بیٹا ہوں، تو اس نے کہا: تم نے مختصر بات کی اور پہچانے گئے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالَ رَبِّ أَنَّىٰ يَكُونُ لِي غُلَامٌ﴾ اس کا مطلب اللہ تعالیٰ کی دی ہوئی خبر کا انکار نہیں ہے، بلکہ اللہ تعالیٰ کی قدرت پر تعجب کے طور پر ہے کہ وہ ایک بانجھ عورت اور ایک بوڑھے شخص سے بچہ پیدا کر سکتا ہے (۲)۔ اس کے علاوہ بھی کچھ کہا گیا ہے جو پہلے "آل عمران" کی تفسیر میں بیان ہو چکا ہے (۳)۔ ﴿وَقَدْ بَلَغْتُ مِنَ الْكِبَرِ عِتِيًّا﴾ یعنی: بڑھاپے، سختی اور خشکی کی انتہا۔ اسی کی طرح "عسی" ہے۔ اصمعی نے کہا: "عسا الشیء یعسو عسواً وعساءً" (ممدود)، یعنی: وہ خشک اور سخت ہو گیا۔ اور بوڑھا شخص "عسا یعسو عسیاً": وہ بوڑھا ہو گیا اور مڑ گیا جیسے "عتا"۔ کہا جاتا ہے: "عتا الشیخ یعتو عتواً و عتیاً" وہ بوڑھا ہو گیا اور مڑ گیا۔ اور تو نے اے فلاں "تعتو عتواً و عتیاً" (۴)۔ اصل لفظ "عُتُوٌّ" ہے؛ کیونکہ یہ واوی ہے، تو انہوں نے واؤ کو یا سے بدل دیا؛ کیونکہ وہ اس کی ہم جنس ہے اور اس سے ہلکی ہے، اور آیات کے اختتام یا پر ہیں۔ اور جس نے "عِتِيًّا" کہا اس نے کسرہ اور یا کے ساتھ ضمہ کو ناپسند کیا (۵)۔ شاعر نے کہا: إِنَّما يُعذَرُ الوَلِيدُ ولا يُعذَرُ مَن كان في الزَمانِ عِتِيًّا (٦) (صرف بچے کا عذر قبول کیا جاتا ہے، اس کا نہیں جو زمانے میں بڑھاپے کی انتہا کو پہنچ چکا ہو)۔ ابن عباس نے "عُسِيًّا" پڑھا ہے اور اسی طرح ابی کے مصحف میں بھی ہے (۷)۔ یحییٰ بن وثاب، حمزہ، کسائی اور حفص نے

"عِتِيًّا" عین کے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے اور اسی طرح "جِثِيًّا" اور "صِلِيًّا" بھی جہاں جہاں یہ آئے ہیں۔

---

(۱) الکشاف ۵۰۳/۲، اور یہ شعر ابونواس کا ہے جو ان کے دیوان ص ۷۷ میں ہے، اور اس میں "شنع" ہے۔ (۲) کلام اسی طرح سمرقندی ۳۱۹/۲ اور رازی ۱۸۷/۲۱ - ۱۸۸ میں ہے۔ (۳) ۱۲۰/۵ اور اس کے بعد۔ (۴) الصحاح (عتو) اور (عسو)۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۸/۳۔ (۶) یہ شعر ابراہیم بن ہرمہ کا ان کے دیوان ص ۲۲۶ میں ہے، اور اس میں "عاش في الزمان" ہے "كان في الزمان" کے بدلے۔ (۷) النکت والعیون ۳۵۷/۳ - ۳۵۸، اور معانی الفراء ۱۶۲/۲۔

Hafs specifically pronounced "bukiyyan" with a dammah [on the 'ba'], and the rest of the reciters did so in all instances, and they are two [valid] dialects (1). It was said: "utiyyan" means "qasiyyan" (hardened); it is said: "a rebellious king" (malikun 'atin) when he is hard-hearted.

The Almighty's words: {He said, "Thus [it will be]; your Lord says, 'It is easy for Me'"} meaning: The angel said to him: "Thus your Lord said," and the 'kaf' [in kadhalika] is in the nominative case, meaning: the matter is as such (2), i.e., as it was said to you: "It is easy for Me." Al-Farra' said (3): his creation is easy for Me. {and I have created you before} meaning: before Yahya (4), and this is the recitation of the people of Medina, Basra, and Asim. The rest of the Kufan reciters recited: {and We have created you} with a 'nun' and 'alif' in the plural form for glorification (5). The first recitation is more similar to the "shawadh" (anomalous recitations) (6). {and you were nothing} meaning: just as God Almighty created you after non-existence when you were not anything in existence, He is capable of creating Yahya and bringing him into being.

The Almighty's words: {He said, "My Lord, make for me a sign"} He asked for a sign of her [his wife's] pregnancy after the angels gave him the glad tidings (7), and after the Almighty's words: {and I have created you before and you were nothing} for extra reassurance, meaning: complete the blessing by making a sign for me, and let that sign be an addition of blessing and honor. It was said: he asked for a sign to indicate that the glad tidings of Yahya was from Him and not from the devil; because Iblis made him imagine that. This was stated by al-Dahhak (8), which is the meaning of al-Suddi's saying, but this is subject to scrutiny; because God Almighty informed that the angels...

(1) Al-Taysir p. 148, Al-Sab'ah p. 407, Al-Kashshaf 2/503, Al-Muharrar al-Wajiz 4/6, Al-Baghawi 3/189. (2) Ma'ani al-Qur'an wa I'rabuhu by al-Zajjaj 3/321, Al-Kashshaf 2/503, Tafsir al-Razi 21/188. (3) In Ma'ani al-Qur'an 2/162. (4) Al-Baghawi 3/189. (5) Al-Taysir p. 148, Al-Sab'ah p. 408, Al-Kashshaf 2/504, Al-Muharrar al-Wajiz 4/6, Zad al-Masir 5/212. (6) In (M): with Al-Sawad. (7) Al-Razi said in Tafsir 21/189: This is unlikely; because through the word of God Almighty, the glad tidings were realized, so showing the sign would not be stronger in that regard than the explicit statement. (8) Al-Nukat wal-Uyun 3/358.

419 सूरह मरयम: आयतें 1 - 15

हफ़्स ने विशेष रूप से "बुकिय्यन" (bukiyyan) को दम्मा के साथ पढ़ा, और अन्य सभी ने भी सभी स्थानों पर ऐसा ही किया, और ये दो बोलियाँ हैं (1)। कहा गया: "उतिय्यन" (utiyyan) का अर्थ "क़सिय्यन" (qasiyyan - कठोर) है; कहा जाता है: "एक विद्रोही राजा" जब वह कठोर हृदय का हो।

अल्लाह का कथन: {उसने कहा, "ऐसा ही होगा; आपके रब ने फरमाया है, 'यह मेरे लिए आसान है'"} यानी: फ़रिश्ते ने उससे कहा: "आपके रब ने ऐसा ही कहा है," और 'काफ' रफ़ (nominative) की स्थिति में है, यानी: मामला वैसा ही है (2), यानी जैसा आपसे कहा गया था: "यह मेरे लिए आसान है।" अल-फ़र्रा ने कहा (3): उसका निर्माण मेरे लिए आसान है। {और मैं तुम्हें पहले ही पैदा कर चुका हूँ} यानी: यह्या से पहले (4), और यह मदीना, बसरा और आसिम के लोगों का पाठ (क़िरात) है, और शेष कूफ़ियों ने पढ़ा: {और हमने तुम्हें पैदा किया} सम्मान के लिए बहुवचन में 'नून' और 'अलिफ़' के साथ (5)। पहला पाठ शावाज़ (असामान्य पाठों) के अधिक समान है (6)। {और तुम कुछ भी नहीं थे} यानी: जैसे अल्लाह तआला ने तुम्हें अस्तित्वहीनता के बाद पैदा किया और तुम अस्तित्व में कुछ भी नहीं थे, तो वह यह्या को पैदा करने और उसे अस्तित्व में लाने में सक्षम है।

अल्लाह का कथन: {उसने कहा, "ऐ मेरे रब, मेरे लिए एक निशानी मुक़र्रर कर दे"} उसने फ़रिश्तों द्वारा शुभ समाचार दिए जाने के बाद उसके गर्भधारण की एक निशानी माँगी (7), और अल्लाह के इस कथन के बाद: {और मैं तुम्हें पहले ही पैदा कर चुका हूँ और तुम कुछ भी नहीं थे} अतिरिक्त आश्वासन के लिए, यानी: मेरे लिए एक निशानी बनाकर नेमत को पूरा करें, और वह निशानी नेमत और सम्मान की वृद्धि हो। और कहा गया: उसने एक निशानी मांगी जो उसे यह बताए कि यह्या की खुशखबरी उसकी तरफ से है न कि शैतान की तरफ से; क्योंकि इबलीस ने उसे ऐसा भ्रमित किया था। यह अल-ज़ह्हाक ने कहा है (8) और यही अल-सुद्दी के कथन का अर्थ है, और यह विचारणीय है; क्योंकि अल्लाह तआला ने सूचित किया कि फ़रिश्ते...

(1) अत-तयसीर पृ. 148, अस-सब'आ पृ. 407, अल-कश्शाफ़ 2/503, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/6, अल-बग़वी 3/189। (2) मा'आनी अल-कुरान वा इ'राबुहु अल-ज़ज्जाज 3/321, अल-कश्शाफ़ 2/503, तफ़सीर अल-राज़ी 21/188। (3) मा'आनी अल-कुरान 2/162 में। (4) अल-बग़वी 3/189। (5) अत-तयसीर पृ. 148, अस-सब'आ पृ. 408, अल-कश्शाफ़ 2/504, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/6, ज़ाद अल-मसीर 5/212। (6) (म) में: बस-सवाद। (7) राज़ी ने तफ़सीर 21/189 में कहा: यह दूर की

बात है; क्योंकि अल्लाह तआला के कथन से शुभ समाचार सिद्ध हो गया था, इसलिए निशानी का प्रकट होना स्पष्ट कथन से अधिक प्रबल नहीं होगा। (8) अन-नुकातु वल-उयून 3/358।

۴۱۹ سورہ مریم: آیات ۱ - ۱۵

حفص نے خاص طور پر «بُكِيًّا» کو ضمہ کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے بھی تمام مقامات پر اسی طرح پڑھا، اور یہ دو زبانیں (لغتیں) ہیں(۱)۔ کہا گیا: «عتِيًّا» کا مطلب «قَسِيًّا» (سخت) ہے؛ کہا جاتا ہے: «مَلِكٌ عاتٍ» جب وہ سخت دل ہو۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالَ كَذَٰلِكَ قَالَ رَبُّكَ هُوَ عَلَيَّ هَيِّنٌ﴾ یعنی: فرشتے نے اس سے کہا: ”تیرے رب نے اسی طرح فرمایا ہے،“ اور 'کاف' حالتِ رفع میں ہے، یعنی: معاملہ اسی طرح ہے(۲)، یعنی: جیسا کہ تجھ سے کہا گیا: ”وہ مجھ پر آسان ہے“۔ الفراء نے کہا(۳): اس کی تخلیق مجھ پر آسان ہے۔ ﴿وَقَدْ خَلَقْتُكَ مِن قَبْلُ﴾ یعنی: یحییٰ سے پہلے(۴)، اور یہ اہل مدینہ، بصرہ اور عاصم کی قرات ہے، اور باقی کوفیوں نے پڑھا: «وَقَدْ خَلَقْنَاكَ» تعظیم کے لیے جمع کے صیغے میں نون اور الف کے ساتھ(۵)۔ اور پہلی قرات شواذ (غیر معروف قراتوں) سے زیادہ مشابہ ہے(۶)۔ ﴿وَلَمْ تَكُ شَيْـًٔا﴾ یعنی: جس طرح اللہ تعالیٰ نے تجھے عدم کے بعد پیدا کیا جبکہ تو کوئی موجود چیز نہیں تھا، تو وہ یحییٰ کو پیدا کرنے اور اسے وجود میں لانے پر قادر ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالَ رَبِّ اجْعَل لِّيٓ ءَايَةً﴾ فرشتوں کی بشارت کے بعد حمل ٹھہرنے کی نشانی مانگی(۷)، اور اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کے بعد: «وَقَدْ خَلَقْتُكَ مِن قَبْلُ وَلَمْ تَكُ شَيْـًٔا» مزید اطمینان کے لیے، یعنی: میرے لیے کوئی نشانی بنا کر نعمت کو مکمل فرما دے، اور وہ نشانی نعمت اور کرامت میں اضافہ ہو۔ اور کہا گیا: اس نے نشانی اس لیے مانگی تاکہ اسے پتا چلے کہ یحییٰ کی خوشخبری اللہ کی طرف سے ہے نہ کہ شیطان کی طرف سے؛ کیونکہ ابلیس نے اسے اس کے وہم میں ڈال دیا تھا۔ یہ ضحاک نے کہا ہے(۸) اور یہی سدی کے قول کا مفہوم ہے، لیکن یہ محلِ نظر ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے خبر دی کہ فرشتے...

(١) التيسير ص ١٤٨، والسبعة ص ٤٠٧، والكشاف ٥٠٣/٢، والمحرر الوجيز ٦/٤، والبغوى ١٨٩/٣۔ (٢) معانى القرآن وإعرابه للزجاج ٣٢١/٣، والكشاف ٥٠٣/٢، وتفسير الرازي ١٨٨/٢١۔ (٣) في معاني القرآن ٢/ ١٦٢۔ (٤) البغوى ١٨٩/٣۔ (٥) التيسير ص ١٤٨، والسبعة ص ٤٠٨، والكشاف ٥٠٤/٢، والمحرر الوجيز ٦/٤، وزاد المسير ٥/ ٢١٢۔ (٦) (م) میں: بالسوّاد۔ (٧) رازى نے تفسير ١٨٩/٢١ میں کہا: یہ بات بعید ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کے فرمان سے بشارت حاصل ہو چکی تھی، تو نشانی کا ظاہر ہونا اس بارے میں صریح قول سے زیادہ قوی نہیں ہوگا۔ (٨) النكت والعيون ٣٥٨/٣۔

Surah Maryam: Verses 1 - 15 420

He was called according to what was previously mentioned in 'Al Imran'(1). {He said, 'Your sign is that you shall not speak to the people for three nights [while you are] sound.'} The explanation for this was given in 'Al Imran'(2), so there is no point in repeating it.

His saying, Exalted be He: {So he came out to his people from the sanctuary and signaled to them to glorify [Allah] morning and evening.} In it are five issues:

The first: His saying, Exalted be He: 'So he came out to his people from the sanctuary', meaning: he overlooked them from the place of prayer. The 'mihrab' (sanctuary/niche) is the highest of places and the most noble of gatherings. They used to build sanctuaries on elevated land; the proof for this is the sanctuary of David, peace be upon him, as follows. People differed regarding its derivation. One group said: It is derived from 'harb' (war), as if the person staying in it is at war with Satan and desires. Another group said: It is derived from 'harab' (distress/exhaustion) with a fatha on the letter 'ra', as if the person staying in it encounters war, fatigue, and hardship from it(3).

The second: This verse indicates that the elevation of their Imam above the followers was permissible for them in their prayer. The jurists of the cities differed on this issue. Imam Ahmad and others allowed it, adhering to the story of the pulpit (minbar). Malik prohibited it for a significant elevation but not for a slight one, and his companions reasoned the prohibition with the fear of pride (arrogance) for the Imam(4).

I say: This is subject to consideration. The best thing about it is what was narrated by Abu Dawood(5), from Hammam, that Hudhayfah led the people in prayer in Mada'in on a platform (dukan), so Abu Mas'ud took him by his shirt and pulled him. When he finished his prayer...

(1) 5 / 112. (2) 5 / 123 and beyond. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 7. (4) Al-Mufhim 2 / 153 - 154, and what is meant by the story of the pulpit is what was narrated by Ahmad (22871), Al-Bukhari (448) and (2094), and Muslim (544), on the authority of Sahl bin Sa'd, from the Prophet ﷺ..., so a pulpit of three steps was made, and it was sent to the Prophet ﷺ. It was placed in this position that you see, so he sat on it the first day it was placed, and he said 'Allahu Akbar' while on it, then he bowed, then he

descended backwards and prostrated, and the people prostrated with him, then he returned until he finished... (5) In Al-Sunan (597).

सूरह मरयम: आयत 1 - 15 420

जैसा कि 'आल इमरान'(1) में पहले उल्लेख किया गया है, उसे पुकारा गया। {उसने कहा, 'तेरी निशानी यह है कि तू तीन रातों तक लोगों से बात नहीं करेगा [जब तू] स्वस्थ हो।'} इसका स्पष्टीकरण 'आल इमरान'(2) में दिया जा चुका है, इसलिए इसे दोहराने का कोई अर्थ नहीं है।

अल्लाह तआला का फरमान: {अतः वह इबादतगाह से निकलकर अपनी कौम के पास आया और उन्हें संकेत दिया कि सुबह और शाम [अल्लाह की] तस्बीह करो।} इसमें पाँच मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: 'अतः वह इबादतगाह (मेहराब) से निकलकर अपनी कौम के पास आया' अर्थात्: उसने नमाज़ की जगह से उन पर नज़र डाली। मेहराब सबसे ऊँचे स्थानों और सबसे प्रतिष्ठित बैठकों में से एक है। वे जमीन के ऊँचे हिस्सों पर मेहराब बनाया करते थे; इसका प्रमाण दाऊद अलैहिस्सलाम का मेहराब है, जैसा कि आगे आएगा। इसकी व्युत्पत्ति (derivation) के संबंध में लोगों में मतभेद था। एक समूह ने कहा: यह 'हर्ब' (युद्ध) से बना है, मानो उसमें रहने वाला शैतान और इच्छाओं से युद्ध कर रहा हो। एक अन्य समूह ने कहा: यह 'हड़ब' (कष्ट) से बना है, 'रा' पर ज़बर के साथ, मानो उसमें रहने वाला उससे युद्ध, थकान और कठिनाई महसूस करता है(3)।

दूसरा: यह आयत बताती है कि उनके यहाँ नमाज़ में इमाम का मुक्तदियों (पीछे नमाज़ पढ़ने वालों) से ऊँचा होना जायज़ था। इस मसले में अलग-अलग शहरों के फकीहों में मतभेद है। इमाम अहमद और अन्य लोगों ने मिंबर (मंच) के किस्से का हवाला देते हुए इसकी अनुमति दी है। इमाम मालिक ने बहुत अधिक ऊँचाई के लिए मना किया है, मामूली ऊँचाई के लिए नहीं, और उनके साथियों ने इस मनाही का कारण इमाम में अहंकार आने के डर को बताया है(4)।

मैंने कहा: यह विचारणीय है। इस बारे में सबसे अच्छी बात वह है जिसे अबू दाऊद(5) ने हम्माम से रिवायत किया है, कि हुज़ैफा ने मदाइन में एक ऊँचे चबूतरे (दुकान) पर लोगों को नमाज़ पढ़ाई, तो अबू मसूद ने उनकी कमीज़ पकड़कर उन्हें खींचा। जब वह अपनी नमाज़ से फारिग हुए...

(1) 5 / 112। (2) 5 / 123 और उसके बाद। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 7। (4) अल-मुफहिम 2 / 153 - 154, और मिंबर के किस्से से तात्पर्य उस रिवायत से है जिसे अहमद (22871), बुखारी (448) और (2094), और मुस्लिम (544) ने सहल बिन साद से नबी ﷺ के बारे में नकल किया है... कि तीन सीढ़ियों वाला एक मिंबर बनाया गया और नबी ﷺ के पास भेजा गया। उसे इसी जगह रखा गया जहाँ आप देख रहे हैं, और वह पहले दिन उस पर बैठे। उन्होंने उस पर रहते हुए 'अल्लाहु

अकबर' कहा, फिर रुकू किया, फिर पीछे की ओर उतरे और सजदा किया और लोगों ने भी उनके साथ सजदा किया। फिर वह वापस लौटे जब तक कि वह फारिग न हो गए... (5) अल-सुनन (597) में।

سورہ مریم: آیات 1 - 15 420

اسے ویسے ہی پکارا گیا جیسا کہ 'آل عمران'(1) میں پہلے گزر چکا ہے۔ {اس نے کہا، 'تیری نشانی یہ ہے کہ تو تین راتوں تک لوگوں سے بات نہ کرے گا [حالانکہ تو] تندرست ہو۔'} اس کا بیان 'آل عمران'(2) میں گزر چکا ہے، اس لیے اسے دہرانے کا کوئی فائدہ نہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس وہ محراب سے نکل کر اپنی قوم کے پاس آیا اور انہیں اشارہ کیا کہ تم صبح و شام تسبیح بیان کرو۔} اس میں پانچ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: 'پس وہ محراب سے نکل کر اپنی قوم کے پاس آیا'، یعنی: اس نے جائے نماز سے ان پر نظر ڈالی۔ محراب بلند ترین جگہوں اور معزز ترین مجالس میں سے ہے۔ وہ زمین کے اونچے حصوں پر محراب بناتے تھے؛ اس کی دلیل داؤد علیہ السلام کی محراب ہے، جیسا کہ آگے آئے گا۔ اس کے اشتقاق کے بارے میں لوگوں میں اختلاف ہے۔ ایک گروہ نے کہا: یہ 'حرب' (جنگ) سے ماخوذ ہے، گویا اس میں رہنے والا شیطان اور خواہشات سے لڑتا ہے۔ دوسرے گروہ نے کہا: یہ 'حرب' (تکلیف/تھکن) سے ماخوذ ہے 'را' پر زبر کے ساتھ، گویا اس میں رہنے والا اس سے جنگ، تھکن اور مشقت پاتا ہے(3)۔

دوسرا: یہ آیت اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ ان کی نمازوں میں امام کا مقتدیوں سے اونچی جگہ پر ہونا ان کے ہاں مشروع تھا۔ اس مسئلے میں شہروں کے فقہاء کا اختلاف ہوا، چنانچہ امام احمد اور دیگر نے منبر والے قصے سے استدلال کرتے ہوئے اسے جائز قرار دیا، جبکہ امام مالک نے زیادہ بلندی سے منع کیا ہے، معمولی بلندی سے نہیں۔ ان کے ساتھیوں نے اس ممانعت کی وجہ امام پر تکبر کے خوف کو قرار دیا ہے(4)۔

میں کہتا ہوں: اس میں تامل کی گنجائش ہے۔ اس بارے میں سب سے بہتر وہ روایت ہے جسے ابوداؤد(5) نے ہمام سے نقل کیا ہے کہ حضرت حذیفہؓ نے مدائن میں ایک اونچے چبوترے (دکان) پر لوگوں کو نماز پڑھائی، تو حضرت ابو مسعودؓ نے ان کی قمیض پکڑ کر انہیں کھینچا، جب وہ اپنی نماز سے فارغ ہوئے...

(1) 112/5۔ (2) 123/5 اور اس کے بعد۔ (3) المحرر الوجیز 7/4۔ (4) المفہم 153/2-154، اور منبر کے قصے سے مراد وہ ہے جسے احمد (22871)، بخاری (448، 2094)، اور مسلم (544) نے سہل بن سعدؓ سے نبی اکرم ﷺ کے حوالے سے نقل کیا ہے... پس تین سیڑھیوں والا منبر بنایا گیا، اور وہ نبی ﷺ کے پاس لایا گیا۔ وہ اسی جگہ رکھا گیا جہاں تم دیکھ رہے ہو، پھر پہلے دن جب اسے رکھا گیا تو آپ اس پر تشریف فرما ہوئے۔ آپ نے اس پر کھڑے ہو کر تکبیر کہی، پھر رکوع کیا، پھر پیچھے کی طرف اتر کر سجدہ کیا اور لوگوں نے بھی آپ کے ساتھ سجدہ کیا۔ پھر آپ واپس لوٹے یہاں تک کہ فارغ ہوئے... (5) سنن میں (597)۔

He said: Didn't you know that they used to forbid this, or that it is forbidden? He said: Yes, I remembered when you pulled me. It was also narrated (1) from Adi bin Thabit al-Ansari who said: A man told me that he was with Ammar bin Yasir in al-Mada'in. The prayer was established, so Ammar bin Yasir went forward and stood on a platform to pray while the people were lower than him. Hudhayfah went forward and took him by his hands, and Ammar followed him until Hudhayfah brought him down. When Ammar finished his prayer, Hudhayfah said to him: Didn't you hear the Messenger of Allah ﷺ say: "If a man leads the people in prayer, he should not stand in a place higher than their standing place," or something similar? Ammar said: That is why I followed you when you took me by my hand.

I say: These are three of the Companions who reported the prohibition of that, and none of them argued against his companion with the hadith of the pulpit (minbar), which indicates that it is abrogated. Among what indicates its abrogation is that it involves extra action in prayer, which is descending and ascending, so it was abrogated just as talking and greeting were abrogated.

This is more appropriate than the excuse given by our companions that the Prophet ﷺ was infallible from pride; because many imams exist who have no pride, and some explained it by saying that the height of the pulpit was slight. And Allah knows best (2).

WWW.NAFSEISLAM.COM

Third: The Almighty's saying: {So he signaled (awha) to them to glorify [Allah] morning and evening}. Al-Kalbi, Qatadah, and Ibn Munabbih said: "He signaled (awha) to them" means he gestured (3). Al-Qutaybi (4): He motioned. Mujahid: He wrote on the ground (5). Ikrimah: He wrote in a book. And "al-wahy" in the language of the Arabs means writing (6); among it is the saying of Dhu al-Rummah:

---

(1) That is, Abu Dawud in as-Sunan (598), and al-Mundhiri said in Mukhtasar as-Sunan 1/309: In its chain is an unknown man. (2) Al-Mufhim 2/154. (3) Al-Mawardi mentioned al-Kalbi's saying in an-Nukat wa al-Uyun 3/359, and Ibn Atiyyah mentioned the saying of Qatadah and Ibn Munabbih in al-Muharrar al-Wajiz 4/7, and at-Tabari recorded 15/471-472 only the saying of Ibn Munabbih. (4) In Tafsir Gharib al-Quran, p. 273. (5) Recorded from him by at-Tabari 15/471, and it is in Tafsir Mujahid 1/384 with the wording: He gestured to them. (6) As-Sihah (w-h-y).

उसने कहा: क्या तुम नहीं जानते थे कि वे इससे मना करते थे, या इसके बारे में मना किया गया है? उसने कहा: हाँ, मुझे याद आया जब आपने मुझे खींचा। यह भी वर्णित है (1) अदी बिन साबित अल-अंसारी से जिन्होंने कहा: मुझे एक आदमी ने बताया कि वह मदाइन में अम्मार बिन यासिर के साथ था। नमाज़ खड़ी हुई, तो अम्मार बिन यासिर आगे बढ़े और प्रार्थना करने के लिए एक चबूतरे पर खड़े हो गए जबकि लोग उनसे नीचे थे। हुज़ैफ़ा आगे बढ़े और उनके हाथ पकड़ लिए, और अम्मार उनके पीछे-पीछे आए जब तक कि हुज़ैफ़ा ने उन्हें नीचे नहीं उतार दिया। जब अम्मार ने अपनी नमाज़ पूरी कर ली, तो हुज़ैफ़ा ने उनसे कहा: क्या आपने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते नहीं सुना: "यदि कोई व्यक्ति लोगों की नमाज़ का नेतृत्व करता है, तो उसे उनके स्थान से ऊँचे स्थान पर नहीं खड़ा होना चाहिए," या ऐसा ही कुछ? अम्मार ने कहा: इसीलिए जब आपने मेरा हाथ पकड़ा तो मैं आपके पीछे हो लिया।

मैं कहता हूँ: ये तीन सहाबी हैं जिन्होंने इसके निषेध की सूचना दी है, और उनमें से किसी ने भी अपने साथी के विरुद्ध मिंबर की हदीस से दलील नहीं दी, जो इस बात का संकेत है कि यह निरस्त (मन्सूख) है। इसके निरस्त होने का एक प्रमाण यह है कि इसमें नमाज़ में अतिरिक्त कार्य शामिल है, जो कि नीचे उतरना और ऊपर चढ़ना है, इसलिए इसे वैसे ही निरस्त कर दिया गया जैसे बातचीत और सलाम को निरस्त किया गया था।

यह हमारे साथियों के उस बहाने से अधिक उचित है कि पैगंबर ﷺ अहंकार से मुक्त थे; क्योंकि बहुत से इमाम ऐसे होते हैं जिनमें कोई अहंकार नहीं होता, और उनमें से कुछ ने इसे इस आधार पर उचित ठहराया कि मिंबर की ऊँचाई बहुत कम थी। और अल्लाह बेहतर जानता है (2)।

WWW.NAFSEISLAM.COM

तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {तो उसने उनकी ओर इशारा (अौहा) किया कि सुबह और शाम (अल्लाह की) तस्बीह करो}। अल-कल्बी, कतादा और इब्न मुनाबिह ने कहा: "उनकी ओर इशारा (अौहा) किया" का अर्थ है कि उन्होंने संकेत किया (3)। अल-कुतैबी (4): उन्होंने इशारा किया। मुजाहिद: उन्होंने ज़मीन पर लिखा (5)। इकरीमा: उन्होंने एक किताब में लिखा। और अरबों की भाषा में "अल-वही" का अर्थ लेखन है (6); इसी में से ज़ू अर-रुम्मा का कहना है:

(1) यानी सुनन (598) में अबू दाऊद, और अल-मुन्ज़िरी ने मुख्तसर अस-सुनन 1/309 में कहा: इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में एक अज्ञात व्यक्ति है। (2) अल-मुफहिम 2/154। (3) अल-मावर्दी ने अन-नुकत वल-उयून 3/359 में अल-कल्बी के कथन का उल्लेख किया है, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/7 में कतादा और इब्न मुनाबिह के कथन का उल्लेख किया है, और अत-तबरी 15/471-472 ने केवल इब्न मुनाबिह का कथन दर्ज किया है। (4) तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरान, पृष्ठ 273 में। (5) अत-तबरी 15/471 द्वारा उनसे उद्धृत, और यह तफ़सीर मुजाहिद 1/384 में इन शब्दों के साथ है: उन्होंने उनकी ओर संकेत किया। (6) अस-सिहाह (व-ह-य)।

سورة مریم: آیات ۱ - ۱۵ ۴۲۱

انہوں نے کہا: کیا آپ نہیں جانتے تھے کہ وہ اس سے منع کرتے تھے، یا اس کے بارے میں منع کیا گیا ہے؟ انہوں نے کہا: ہاں، مجھے یاد آگیا جب آپ نے مجھے کھینچا۔ عدی بن ثابت الانصاری سے بھی روایت ہے (۱) کہ ایک شخص نے مجھے بتایا کہ وہ مدائن میں عمار بن یاسر کے ساتھ تھا۔ نماز کھڑی ہوئی تو عمار بن یاسر آگے بڑھے اور ایک اونچے چبوترے پر کھڑے ہو کر نماز پڑھانے لگے جبکہ لوگ ان سے نیچے تھے۔ حذیفہ آگے بڑھے اور ان کا ہاتھ پکڑ لیا، پس عمار ان کے پیچھے پیچھے چلے یہاں تک کہ حذیفہ نے انہیں نیچے اتار دیا۔ جب عمار نماز سے فارغ ہوئے تو حذیفہ نے ان سے کہا: کیا آپ نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے نہیں سنا: "جب کوئی شخص قوم کی امامت کرے تو اسے ان کے مقام سے اونچی جگہ پر نہیں کھڑا ہونا چاہیے" یا اسی طرح کچھ؟ عمار نے کہا: اسی لیے جب آپ نے میرا ہاتھ پکڑا تو میں آپ کے پیچھے چل دیا۔

میں کہتا ہوں: پس یہ تین صحابہ ہیں جنہوں نے اس کی ممانعت کی خبر دی ہے، اور ان میں سے کسی نے بھی اپنے ساتھی کے خلاف منبر کی حدیث سے دلیل پیش نہیں کی، جو اس بات کی علامت ہے کہ وہ منسوخ ہے۔ اس کے منسوخ ہونے کی ایک دلیل یہ بھی ہے کہ اس میں نماز کے اندر ایک اضافی کام شامل ہے، جو کہ اترنا اور چڑھنا ہے، پس یہ بھی اسی طرح منسوخ ہو گیا جیسے بات چیت اور سلام منسوخ ہوئے۔

اور یہ ہمارے ساتھیوں کے اس عذر سے بہتر ہے کہ نبی ﷺ تکبر سے معصوم تھے؛ کیونکہ بہت سے امام ایسے ہوتے ہیں جن میں کوئی تکبر نہیں ہوتا، اور ان میں سے بعض نے اس کی وجہ یہ بتائی کہ منبر کی بلندی تھوڑی تھی۔ واللہ اعلم (۲)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ فَأَوْحَىٰ إِلَيْهِمْ أَن سَبِّحُوا بُكْرَةً وَعَشِيًّا ﴾ الکلبی، قتادہ اور ابن منبہ نے کہا: "ان کی طرف وحی (اشارہ) کی" یعنی اشارہ کیا (۳)۔ القتیبی (۴) نے کہا: ایماء (اشارہ) کیا۔ مجاہد نے کہا: زمین پر لکھا (۵)۔ عکرمہ نے کہا: ایک کتاب میں لکھا۔ اور اہل عرب کے کلام میں وحی کا معنی "لکھنا" ہے (۶)؛ اسی میں سے ذی الرمہ کا قول ہے:

---

(۱) یعنی ابو داؤد سنن (۵۹۸) میں، اور المنذری نے مختصر السنن ۳۰۹/۱ میں کہا: اس کی سند میں ایک مجہول شخص ہے۔ (۲) المفہم ۱۵۴/۲۔ (۳) الماوردی نے النکت والعیون ۳۵۹/۳ میں الکلبی کا قول ذکر کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۷/۴ میں قتادہ اور ابن منبہ کا قول ذکر کیا ہے، اور الطبری نے ۱۵/۴۷۱-۴۷۲ میں صرف ابن منبہ کا قول نقل کیا ہے۔ (۴) تفسیر غریب القرآن ص ۲۷۳ میں۔ (۵) الطبری نے ۱۵/۴۷۱ میں ان سے روایت کی ہے، اور یہ تفسیر مجاہد ۳۸۴/۱ میں ان الفاظ کے ساتھ ہے: ان کی طرف اشارہ کیا۔ (۶) الصحاح (وحی)۔

422 Surah Maryam: Verses 1 - 15 ...except for the four dark ones that are like the remains of a revelation in the bellies of the scrolls (1). Antara said: Like the revelation of scrolls from the era of Khosrow, which he presented to a non-Arab speaker (2). And "morning and evening" (bukratan wa 'ashiyyan) are adverbs of time. Al-Farra' claimed that 'ashiyy' is feminine, but it can be masculine if it is indefinite. He said: 'ashiyy' could also be the plural of 'ashiyyah' (3). Fourth: The ruling on gestures has already been mentioned in "Al Imran" (4). Our scholars differed regarding one who swears not to speak to someone but then writes him a letter or sends a messenger to him. Malik said: He breaks his oath unless he intended face-to-face speech. Then he retracted and said: Intention is not considered regarding writing, and he breaks his oath unless he takes back the letter before it reaches him. Ibn al-Qasim said: If he reads his letter, he breaks his oath; similarly, if the swearer reads a letter from the one he swore about. Ashhab said: He does not break his oath if the swearer reads it, and this is clear; because he did not speak to him nor did he initiate speech, unless he intended not to know the meaning of his speech, in which case he breaks his oath, and upon this the view of Ibn al-Qasim is derived. If he swears to definitely speak to him, he does not fulfill his oath except by face-to-face speech, as said by (5) Ibn al-Majishun. If he swears: "If such-and-such becomes known, I will surely inform him or tell him," and then writes to him or sends a messenger, he has fulfilled his oath. Even if both of them knew it together, he would not fulfill it until he informs him; because their knowledge is different. Fifth: Malik, Al-Shafi'i, and the Kufans agreed that if a mute person writes a divorce with his hand...

---

(1) Al-Diwan 3/1622; and in it: "the four dark ones". (2) Al-Diwan p. 78; a 'tamtami' man: one with foreignness in his speech. Al-Qamus (tamm). (3) Al-Mudhakkar wa al-Mu'annath by al-Farra' p. 30, cited by the author via I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/9. (4) 5/123 and what follows. (5) In (m): "And he said", what is established is from (zh) and (d). The speech of Ibn al-Majishun and what precedes it is in Al-Nawadir wa al-Ziyadat 4/125-127, and Malik's speech is in Al-Mudawwanah 2/130-131.

४२२ सूरा मरियम: आयतें १ - १५ ...उन चार काले (घोड़ों) के सिवाय जो ऐसे लगते हैं जैसे पांडुलिपियों के भीतर रहस्योद्घाटन के अवशेष हों (१)। और अंतरा ने कहा: जैसे खुसरो के युग के पन्नों का रहस्योद्घाटन, जिसे उसने एक गैर-अरबी भाषी को भेंट किया था (२)। और "सुबह और शाम" (बकरतन वा अशिय्यान) समय के क्रिया-विशेषण हैं। अल-फर्रा का दावा था कि 'अशिय्य' स्त्रीलिंग है, लेकिन अगर यह अनिश्चित हो तो पुल्लिंग हो सकता है। उन्होंने कहा: 'अशिय्य' 'अशिय्याह' का बहुवचन भी हो सकता है (३)। चौथा: संकेतों के बारे में नियम का उल्लेख पहले "आल इमरान" (४) में किया जा चुका है। हमारे विद्वानों में उस व्यक्ति के बारे में मतभेद है जिसने किसी से बात न करने की कसम खाई, लेकिन फिर उसे पत्र लिखा या उसके पास संदेशवाहक भेजा। मलिक ने कहा: वह अपनी कसम तोड़ता है जब तक कि उसका इरादा आमने-सामने की बातचीत का न रहा हो। फिर उन्होंने अपनी बात वापस ली और कहा: लिखने के संबंध में इरादे पर विचार नहीं किया जाता है, और वह अपनी कसम तोड़ता है जब तक कि वह पत्र पहुँचने से पहले उसे वापस न ले ले। इब्न अल-कासिम ने कहा: यदि वह उसका पत्र पढ़ता है, तो वह अपनी कसम तोड़ता है; इसी तरह, यदि कसम खाने वाला उस व्यक्ति का पत्र पढ़ता है जिसके बारे में उसने कसम खाई थी। अश्हब ने कहा: यदि कसम खाने वाला इसे पढ़ता है तो वह अपनी कसम नहीं तोड़ता है, और यह स्पष्ट है; क्योंकि उसने उससे बात नहीं की और न ही बात शुरू की, जब तक कि उसका इरादा उसकी बात का अर्थ न जानने का न हो, ऐसी स्थिति में वह अपनी कसम तोड़ता है, और इसी पर इब्न अल-कासिम का विचार आधारित है। यदि वह कसम खाता है कि वह निश्चित रूप से उससे बात करेगा, तो वह आमने-सामने की बातचीत के बिना अपनी कसम पूरी नहीं करता है, जैसा कि इब्न अल-मजीशुन (५) ने कहा था। यदि वह कसम खाता है: "यदि ऐसा-वैसा पता चला, तो मैं निश्चित रूप से उसे सूचित करूँगा या उसे बताऊँगा," और फिर उसे लिखता है या संदेशवाहक भेजता है, तो उसने अपनी कसम पूरी कर ली है। भले ही उन दोनों को यह एक साथ पता चला हो, वह तब तक इसे पूरा नहीं करेगा जब तक कि वह उसे सूचित न कर दे; क्योंकि उनका ज्ञान अलग-अलग है। पाँचवाँ: मलिक, अल-शाफ़ीई और कुफ़ियों ने सहमति व्यक्त की है कि यदि कोई मूक व्यक्ति अपने हाथ से तलाक लिखता है...

---

(१) अल-दीवान ३/१६२२; और इसमें: "चार काले"। (२) अल-दीवान पृ. ७८; 'तम्तमी' व्यक्ति: जिसकी वाणी में विदेशीपन हो। अल-क़ामूस (तम्म)। (३) अल-फर्रा द्वारा अल-मुधक्कर वा अल-मुअन्नथ पृ. ३०, लेखक द्वारा अल-नहहास ३/९ द्वारा इराब अल-कुरान के माध्यम से उद्धृत। (४) ५/१२३ और उसके बाद। (५) (म) में: "और उन्होंने कहा", जो स्थापित है वह (ज़) और (द) से है। इब्न अल-मजीशुन का

कथन और उससे पहले का कथन अल-नवादिर वा अल-ज़ियादत ४/१२५-१२७ में है, और मलिक का कथन अल-मुदव्वना २/१३०-१३१ में है।

۴۲۲ سورة مریم: آیات ۱ - ۱۵ بجز ان چار کالے (گھوڑوں) کے جو ایسے لگتے ہیں جیسے صحیفوں کے پیٹ میں وحی کی باقیات ہوں (۱)۔ اور عنترہ نے کہا: جیسے کسریٰ کے زمانے کے صحیفوں کی وحی، جسے اس نے ایک عجمی (غیر عرب) کو تحفے میں دیا تھا (۲)۔ اور «بکرة وعشیاً» (صبح اور شام) ظروفِ زماں ہیں۔ الفراء کا دعویٰ ہے کہ 'عشی' مؤنث ہے، اور اگر یہ مبہم ہو تو اسے مذکر لانا جائز ہے۔ انہوں نے کہا: عشی، عشیة کی جمع بھی ہو سکتا ہے (۳)۔ چوتھی بات: اشارے کے بارے میں حکم "آلِ عمران" (۴) میں پہلے گزر چکا ہے۔ ہمارے علماء کا اس شخص کے بارے میں اختلاف ہے جس نے کسی سے بات نہ کرنے کی قسم کھائی، پھر اسے خط لکھا یا اس کی طرف پیغام رساں بھیجا۔ مالک نے کہا: وہ حانث (قسم توڑنے والا) ہو جائے گا سوائے اس کے کہ اس کی نیت روبرو گفتگو کی ہو۔ پھر انہوں نے رجوع کیا اور کہا: خط میں نیت کا اعتبار نہیں، اور وہ حانث ہو جائے گا سوائے اس کے کہ خط پہنچنے سے پہلے اسے واپس منگوا لے۔ ابن القاسم نے کہا: جب وہ اس کا خط پڑھے گا تو حانث ہو جائے گا، اور اسی طرح اگر قسم کھانے والا اس کا خط پڑھے جس کی قسم کھائی گئی تھی۔ اور اشہب نے کہا: اگر قسم کھانے والا اسے پڑھے تو وہ حانث نہیں ہو گا، اور یہ واضح ہے؛ کیونکہ اس نے نہ تو اس سے بات کی اور نہ ہی کلام کی ابتدا کی، سوائے اس کے کہ وہ اس کے کلام کا مطلب نہ جاننے کا ارادہ رکھتا ہو، تو وہ حانث ہو جائے گا اور اسی پر ابن القاسم کے قول کی تخریج کی جاتی ہے۔ اگر اس نے قسم کھائی کہ وہ ضرور اس سے کلام کرے گا، تو وہ بالمشافہ (روبرو) کلام کے بغیر اپنی قسم پوری نہیں کرے گا، اور یہی ابن الماجشون (۵) نے کہا۔ اور اگر اس نے قسم کھائی: "اگر اسے فلاں بات کا علم ہوا تو وہ اسے ضرور مطلع کرے گا یا اسے بتائے گا"، پھر اس نے اسے خط لکھا یا پیغام رساں بھیجا تو اس کی قسم پوری ہو گئی۔ اگر ان دونوں کو مل کر اس کا علم ہوا تب بھی وہ

بری الذمہ نہیں ہوگا جب تک کہ وہ اسے خود مطلع نہ کرے؛ کیونکہ ان دونوں کا علم مختلف ہے۔

پانچویں بات: مالک، شافعی اور کوفیوں کا اس پر اتفاق ہے کہ اگر گونگا اپنے ہاتھ سے طلاق لکھ دے...

---

(۱) الدیوان ۳/۱۶۲۲، اور اس میں ہے: الاربع الدھم۔ (۲) الدیوان ص ۷۸، اور 'رجل طمطمی': جس کی زبان میں لکنت یا عجمی پن ہو۔ القاموس (طمم)۔ (۳) المذکر والمؤنث للفراء ص ۳۰، اور مصنف نے اسے إعراب القرآن للنحاس ۳/۹ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (۴) ۵/۱۲۳ اور اس کے بعد۔ (۵) (م) میں ہے: "وقال"، اور جو (ظ) اور (د) سے ثابت ہے۔ ابن الماجشون کا کلام اور اس سے پہلے کا کلام النوادر والزیادات ۴/۱۲۵ - ۱۲۷ میں ہے، اور مالک کا کلام المدونة ۲/۱۳۰ - ۱۳۱ میں ہے۔

Surah Maryam: Verses 1 - 15

423

(1), The Kufis said: Unless a man becomes silent for some days and then writes for some days, nothing of that is permissible. Al-Tahawi said (2): Mutism is different from accidental silence, just as the accidental inability to have sexual intercourse due to illness or the like for a day or so is different from the despairing inability to have intercourse, such as insanity in the section of a woman's choice in separation. His words, Exalted be He: {O Yahya, take the Book with strength} there is an omission in the speech, the meaning: so a son was born to him, and God the Almighty said to the newborn: “O Yahya, take the Books with strength.” This is a shorthand that the speech indicates. And "the Book" is the Torah without dispute (3). “With strength” means: with seriousness and diligence, as Mujahid said (4). It was said: knowledge of it, memorizing it, and acting upon it, which is adherence to its commands and refraining from its prohibitions, as Zaid bin Aslam (5) said, and it was previously mentioned in "Al-Baqarah" (6). {And We gave him wisdom while still a child} It was said: the rulings and knowledge of them. Ma'mar narrated that the boys said to Yahya: Come, let's play, and he said: I was not created for play. So God the Almighty revealed: "And We gave him wisdom while still a child" (7). Qatadah said: He was two or three years old. Muqatil said: He was three years old (8). And "Sabiyyan" (as a child) is in the accusative case as a circumstantial adverb (9). Ibn Abbas said: Whoever reads the Quran before he reaches puberty; he is among those who were given wisdom while still a child (10).

(1) Malik in Al-Mudawwana 3/24, Al-Shafi'i in Al-Umm 5/227, and the Kufis in Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama by Al-Jassas 2/451. (2) In Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 2/451, and what preceded it from him. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/7. (4) In the Tafsir 1/384, and Al-Tabari extracted it from him 15/473 - 474. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/360. (6) 2/165. (7) Tafsir Abd al-Razzaq 2/4, and Tafsir al-Tabari 15/474. (8) Zad al-Masir 5/213, and Al-Mawardi only cited Muqatil's saying in Al-Nukat wa al-'Uyun 3/360. (9) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/9. (10) Al-Muharrar al-Wajiz 4/7, and Zad al-Masir 5/213.

(1), कुफियों ने कहा: जब तक कि कोई व्यक्ति कुछ दिनों के लिए चुप न हो जाए और फिर कुछ दिनों के लिए न लिख दे, इसमें से कुछ भी मान्य नहीं है। अल-तहावी ने कहा (2): गूंगापन आकस्मिक मौन से अलग है, जैसे कि बीमारी या इसी तरह के कारण एक दिन या उससे अधिक समय तक संभोग करने में आकस्मिक असमर्थता, संभोग करने में निराशाजनक असमर्थता से अलग है, जैसे जुदाई में महिला की पसंद के अध्याय में पागलपन। महामहिम के शब्द: {ऐ याह्या, किताब को मजबूती से पकड़ो} भाषण में एक लोप है, अर्थ: तो उसके लिए एक पुत्र पैदा हुआ, और सर्वशक्तिमान ईश्वर ने नवजात शिशु से कहा: "ऐ याह्या, किताबों को मजबूती से लो।" यह एक संक्षिप्त नाम है जिसे भाषण इंगित करता है। और "किताब" बिना किसी विवाद के तोराह है (3)। "ताकत के साथ" का अर्थ है: गंभीरता और परिश्रम के साथ, जैसा कि मुजाहिद ने कहा (4)। यह कहा गया था: इसके बारे में ज्ञान, इसे याद रखना, और उस पर अमल करना, जो इसके आदेशों का पालन करना और इसके निषेधों से बचना है, जैसा कि जैद बिन असलम (5) ने कहा था, और यह पहले "अल-बकरा" (6) में बताया जा चुका है। {और हमने उसे बचपन में ही ज्ञान दे दिया} कहा गया: नियम और उनके बारे में ज्ञान। मामर ने वर्णन किया कि लड़कों ने याह्या से कहा: हमारे साथ खेलने चलो, तो उन्होंने कहा: मैं खेलने के लिए नहीं बनाया गया हूँ। तब सर्वशक्तिमान ईश्वर ने अवतरित किया: "और हमने उसे बचपन में ही ज्ञान दे दिया" (7)। कतादाह ने कहा: वह दो या तीन साल का था। मुक़ातिल ने कहा: वह तीन साल का था (8)। और "सबिय्यन" (बचपन में) हाल (अवस्थावाचक क्रिया विशेषण) के रूप में कर्म कारक में है (9)। इब्न अब्बास ने कहा: जिसने यौवन तक पहुँचने से पहले कुरान पढ़ा; वह उन लोगों में से है जिन्हें बचपन में ही ज्ञान दिया गया था (10)।

(1) अल-मुदव्वना 3/24 में मलिक, अल-उम्म 5/227 में अल-शफीई, और अल-जस्सास द्वारा मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा 2/451 में कुफी। (2) मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा 2/451 में, और उससे पहले का हिस्सा। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/7। (4) तफसीर 1/384 में, और अल-तबरी ने इसे उनसे उद्धृत किया 15/473 - 474। (5) अल-नुकात व अल-उयून 3/360। (6) 2/165। (7) तफसीर अब्द अल-रज्जाक 2/4, और तफसीर अल-तबरी 15/474। (8) ज़ाद अल-मसीर 5/213, और अल-मावर्दी ने अल-नुकात व अल-उयून 3/360 में केवल मुक़ातिल का कथन

उद्धृत किया। (9) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/9। (10) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/7, और ज़ाद अल-मसीर 5/213।

سورہ مریم: آیات 1 - 15

423

(1)، کوفیوں نے کہا: سوائے اس کے کہ کوئی شخص کچھ دن خاموش رہے اور پھر کچھ دن لکھے، اس میں سے کچھ بھی جائز نہیں ہے۔ الطحاوی نے کہا (2): گونگا پن عارضی خاموشی سے مختلف ہے، جس طرح بیماری وغیرہ کی وجہ سے ایک دن یا اس کے لگ بھگ جماع سے عارضی معذوری اس مایوس کن معذوری سے مختلف ہے جس میں جماع کی امید نہ ہو، جیسے جدائی میں عورت کے اختیار کے باب میں جنون۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے یحییٰ کتاب کو مضبوطی سے پکڑو} کلام میں کچھ حذف ہے، معنی یہ ہے: پس اس کے ہاں بیٹا پیدا ہوا، اور اللہ تعالیٰ نے نومولود سے فرمایا: "اے یحییٰ، کتابوں کو مضبوطی سے پکڑو"۔ اور یہ ایک اختصار ہے جس پر کلام دلالت کرتا ہے۔ اور "کتاب" سے مراد بلا اختلاف تورات ہے (3)۔ "مضبوطی کے ساتھ" یعنی: سنجیدگی اور محنت کے ساتھ، یہ بات مجاہد نے کہی (4)۔ اور کہا گیا: اس کا علم، اس کا حفظ، اور اس پر عمل، اور یہ اس کے احکامات کی پابندی اور اس کی ممانعتوں سے باز رہنا ہے، یہ بات زید بن اسلم (5) نے کہی، اور یہ "البقرہ" (6) میں گزر چکا ہے۔ {اور ہم نے اسے بچپن میں ہی حکمت عطا فرمائی} کہا گیا: احکام اور ان کی معرفت۔ معمر نے روایت کی ہے کہ لڑکوں نے یحییٰ سے کہا: ہمارے ساتھ کھیلنے چلو، تو انہوں نے کہا: میں کھیلنے کے لیے پیدا نہیں کیا گیا۔ چنانچہ اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: "اور ہم نے اسے بچپن میں ہی حکمت عطا فرمائی" (7)۔ قتادہ نے کہا: آپ دو یا تین سال کے تھے۔ مقاتل نے کہا: آپ تین سال کے تھے (8)۔ اور "صبیّاً" حال کی بنا پر منصوب ہے (9)۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: جس نے بالغ ہونے سے پہلے قرآن پڑھا؛ وہ ان لوگوں میں سے ہے جنہیں بچپن میں ہی حکمت دی گئی (10)۔

(1) مالک المدونہ 3/24 میں، اور شافعی الام 5/227 میں، اور کوفی جصاص کی مختصر اختلاف العلماء 2/451 میں۔ (2) مختصر اختلاف العلماء 2/451 میں، اور اس سے پہلے کا ان کا قول۔ (3) المحرر الوجیز 4/7۔ (4) التفسیر 1/384 میں، اور طبری نے اسے ان سے روایت کیا 15/473 - 474۔ (5) النکت والعیون 3/360۔ (6) 2/165۔ (7) تفسیر عبد الرزاق 2/4، اور تفسیر الطبري 15/474۔ (8) زاد المسیر 5/213، اور ماوردی نے النکت والعیون 3/360 میں صرف مقاتل کا قول نقل کیا ہے۔ (9) إعراب القرآن للنحاس 3/9۔ (10) المحرر الوجیز 4/7، اور زاد المسیر 5/213۔

It was narrated in the interpretation of this verse through Abdullah bin Amr (1), that the Prophet ﷺ said: "Every son of Adam will come on the Day of Resurrection with a sin, except for Yahya bin Zakariya" (2). Qatadah said: Indeed, Yahya, peace be upon him, never disobeyed Allah in anything small or great, nor did he ever desire a woman (3). Mujahid said: Yahya's, peace be upon him, food was grass, and there were permanent tracks for tears on his cheeks (4). The discussion regarding the meaning of His saying: "and a leader and chaste" has already passed in "Al-Imran" (5).

His saying, Exalted is He: {And affection from Us}: "Hanana" (affection) is linked to "al-hukm" (wisdom/judgment) (6). It was narrated from Ibn Abbas that he said: "By Allah, I do not know what 'al-hanan' is?" The majority of commentators said: 'Al-hanan' is compassion, mercy, and love, and it is an action of the soul (7). Al-Nahhas: There are two opinions from Ibn Abbas regarding the meaning of 'al-hanan': One of them said: Allah's, Mighty and Majestic, kindness towards him with mercy. The other opinion is what was given to him of mercy for people until he saves them from disbelief and polytheism (8). Its origin is from the yearning of a camel for its young (9). It is said: 'Hananuka' and 'Hananayka'; it is said they are two linguistic variants with one meaning. And it was said 'Hananayka' is the dual of 'Hanan' (10). Abu Ubaidah said: The Arabs say: 'Hananuka, O Lord' and 'Hananayka'.

(1) In the manuscripts: Umar, and what is confirmed is from Al-Muharrar al-Wajiz 4/8, and the speech is from it. (2) We did not find it in the narration of Abdullah bin Amr, but it was narrated by al-Tabari 5/377-378, and al-Hakim 2/373 and 4/244, from the narration of Amr bin al-Aas. And al-Tabari narrated it in 5/378, from Sa'id bin al-Musayyib who said: Ibn al-Aas - either Abdullah or his father - said: No one... and mentioned it as his own words, and did not attribute it to the Prophet. And Abd al-Razzaq narrated it in the Tafsir 2/6, and through him al-Tabari 15/481, said: Ibn al-Musayyib used to mention that he said: The Messenger of Allah ﷺ said: There is no one... and mentioned it. (3) Tafsir al-Tabari 15/481, and narrated by Abd al-Razzaq in the Tafsir 2/5, from Ma'mar, from Qatadah, from al-Hasan, from the Prophet ﷺ who said: Yahya bin Zakariya did not commit a sin, nor did he desire a woman. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/8, and what precedes it is from it. (5) 5/116 and what follows it. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/9. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/7-8. (8) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/9. (9) Tafsir al-Samarqandi 2/320. (10) Al-Muharrar al-Wajiz 4/7.

इस आयत की व्याख्या में अब्दुल्ला बिन अम्र (1) के माध्यम से वर्णित है कि पैगंबर ﷺ ने कहा: "आदम की हर संतान कयामत के दिन पाप के साथ आएगी, सिवाय यहया बिन ज़करिया के (2)। कतादा ने कहा: वास्तव में, यहया (उन पर शांति हो) ने कभी भी अल्लाह की अवज्ञा नहीं की, न ही छोटे पाप में और न ही बड़े में, और न ही उन्होंने कभी किसी महिला की इच्छा की (3)। मुजाहिद ने कहा: यहया (उन पर शांति हो) का भोजन घास था, और उनके गालों पर आँसुओं के स्थायी निशान थे (4)। उनके इस कथन के अर्थ के बारे में चर्चा कि: "और एक नेता और संयमी" पहले ही "आल-इमरान" में हो चुकी है (5)।

उनका कथन, वह महान है: {और हमारी ओर से स्नेह}: "हनाना" (स्नेह) "अल-हुक्म" (बुद्धि/निर्णय) से जुड़ा है (6)। इब्न अब्बास से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम, मुझे नहीं पता कि 'अल-हनान' क्या है?" अधिकांश टीकाकारों ने कहा: 'अल-हनान' करुणा, दया और प्रेम है, और यह आत्मा का एक कार्य है (7)। अल-नहस: इब्न अब्बास से 'अल-हनान' के अर्थ के बारे में दो मत हैं: उनमें से एक ने कहा: अल्लाह (शक्तिशाली और प्रतापी) की उन पर दया के साथ कृपा। दूसरा मत वह दया है जो उन्हें लोगों के लिए दी गई थी ताकि वह उन्हें अविश्वास और बहुदेववाद से बचा सकें(8)। इसका मूल एक ऊँटनी का अपने बच्चे के प्रति तड़प है (9)। कहा जाता है: 'हनानुक' और 'हनानायक'; कहा जाता है कि वे एक ही अर्थ वाली दो भाषाई शैलियाँ हैं। और यह कहा गया था कि 'हनानायक' 'हनान' का द्विवचन है (10)। अबू उबैदा ने कहा: अरब कहते हैं: 'हनानुक, हे भगवान' और 'हनानायक'।

(1) प्रतियों में: उमर, और जो सिद्ध है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/8 से है, और भाषण उसी से है। (2) हमें यह अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस में नहीं मिला, और इसे अल-तबरी 5/377-378, और अल-हाकिम 2/373 और 4/244 द्वारा अम्र बिन अल-आस की हदीस से निकाला गया है। और अल-तबरी ने इसे 5/378 में सईद बिन अल-मुसय्यिब से निकाला, जिन्होंने कहा: इब्न अल-आस - या तो अब्दुल्ला या उनके पिता - ने कहा: कोई नहीं... और इसे उनके शब्दों के रूप में उल्लेख किया, और इसे पैगंबर की ओर नहीं बढ़ाया। और अब्द अल-रज्जाक ने इसे तफ़सीर 2/6 में निकाला, और उनके माध्यम से अल-तबरी 15/481 ने कहा: इब्न अल-मुसय्यिब उल्लेख करते थे कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: कोई भी ऐसा नहीं है... और इसका उल्लेख किया। (3) तफ़सीर अल-तबरी 15/481, और अब्द अल-रज्जाक ने तफ़सीर 2/5 में मामर से, कतादा से, अल-हसन से, पैगंबर ﷺ से निकाला, जिन्होंने कहा: यहया बिन ज़करिया ने कोई पाप नहीं किया, और न ही उन्होंने किसी

महिला की इच्छा की। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/8, और जो इससे पहले है वह उसी से है। (5) 5/116 और उसके बाद। (6) इराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 3/9। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/7-8। (8) इराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 3/9। (9) तफ़सीर अल-समरकंदी 2/320। (10) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/7।

اس آیت کی تفسیر میں عبداللہ بن عمرو (۱) کے واسطے سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "آدم کی ہر اولاد قیامت کے دن گناہ کے ساتھ آئے گی سوائے یحییٰ بن زکریا کے" (۲)۔ قتادہ نے کہا: بے شک یحییٰ علیہ السلام نے کبھی بھی اللہ کی نافرمانی نہیں کی، نہ چھوٹی اور نہ بڑی، اور نہ ہی انہوں نے کبھی کسی عورت کی خواہش کی (۳)۔ مجاہد نے کہا: یحییٰ علیہ السلام کی خوراک گھاس تھی، اور ان کے رخساروں پر آنسوؤں کے مستقل نشانات بن گئے تھے (۴)۔ اللہ تعالیٰ کے قول: "اور سردار اور نفس پر قابو پانے والا" کے معنی میں بحث "آلِ عمران" میں گزر چکی ہے (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اپنی طرف سے شفقت}: "حناناً" کا عطف "الحکم" پر ہے (۶)۔ ابن عباس سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: اللہ کی قسم، میں نہیں جانتا کہ "الحنان" کیا ہے؟۔ جمہور مفسرین نے کہا: الحنان: ہمدردی، رحمت اور محبت ہے، اور یہ نفس کے افعال میں سے ایک فعل ہے (۷)۔ النحاس: ابن عباس سے الحنان کے معنی میں دو قول مروی ہیں: ان میں سے ایک نے کہا: اللہ عزوجل کا ان پر رحمت کے ساتھ شفقت کرنا۔ دوسرا قول وہ رحمت ہے جو انہیں لوگوں کے لیے دی گئی یہاں تک کہ وہ انہیں کفر و شرک سے نجات دلائیں (۸)۔ اس کی اصل اونٹنی کا اپنے بچے پر ترس کھانا ہے (۹)۔ اور کہا جاتا ہے: حنانک اور حنانیک، کہا گیا کہ یہ ایک ہی معنی میں دو لغات ہیں۔ اور کہا گیا کہ حنانیک حنان کا تثنیہ ہے (۱۰)۔ ابو عبیدہ نے کہا: اہل عرب کہتے ہیں: حنانک یا رب، اور حنانیک۔

(۱) نسخوں میں: عمر، اور جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز ۸/۴ سے ہے، اور کلام اسی کا ہے۔
(۲) ہم اسے عبداللہ بن عمرو کی حدیث میں نہیں پا سکے، اور اسے الطبری نے ۳۷۷/۵ - ۳۷۸،

اور الحاکم نے ۳۷۳/۲ اور ۲۴۴/۴ میں عمرو بن العاص کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور الطبری نے اسے ۳۷۸/۵ میں سعید بن المسیب سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ابن المسیب نے کہا - خواہ عبداللہ ہوں یا ان کے والد -: کوئی نہیں...، پھر انہوں نے اسے ان کے قول کے طور پر ذکر کیا، اور اسے مرفوع نہیں کیا۔ اور عبد الرزاق نے اسے التفسیر ۶/۲ میں روایت کیا، اور ان کے واسطے سے الطبری نے ۴۸۱/۱۵ میں کہا: ابن المسیب ذکر کرتے تھے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: کوئی نہیں ہے..، پھر انہوں نے اس کا ذکر کیا۔ (۳) تفسیر الطبری ۴۸۱/۱۵، اور اسے عبد الرزاق نے التفسیر ۵/۲ میں معمر سے، انہوں نے قتادہ سے، انہوں نے الحسن سے، انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کیا کہ آپ نے فرمایا: یحییٰ بن زکریا نے کوئی گناہ نہیں کیا، اور نہ ہی کسی عورت کی خواہش کی۔ (۴) المحرر الوجیز ۸/۴، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی کا ہے۔ (۵) ۱۱۶/۵ اور اس کے بعد۔ (۶) إعراب القرآن للنحاس ۹/۳۔ (۷) المحرر الوجیز ۷/۴ - ۸۔ (۸) إعراب القرآن للنحاس ۹/۳۔ (۹) تفسیر السمرقندی ۳۲۰/۲۔ (۱۰) المحرر الوجیز ۷/۴۔

O Lord, in one meaning (1), wanting Your mercy. Imru' al-Qays said (2): And the sons of Shamaja ibn Jarm grant her Their goats, Your compassion, O Possessor of Compassion.

And Tarafa said (3): O Abu Mundhir, you have annihilated us, so let some of us remain; Have mercy on us; some evil is easier to bear than other evil.

Al-Zamakhshari said (4): "Hananan" (compassion) is mercy for his parents and others, affection, and pity; and Sibawayh recited (5): She said, "Compassion! What brought you here? Are you a relative or do you know the tribe?"

Ibn al-A'rabi said: "Al-Hannan" as an attribute of Allah Almighty, with a shadda (double consonant), means: The Merciful. And "Al-Hanan" without shadda means: Affection and mercy. And "Al-Hanan" also means: Provision and blessing (6). Ibn Atiyyah said: "Al-Hanan" in the speech of the Arabs also refers to great matters done for the sake of Allah Almighty; from this is the saying of Zaid ibn Amr ibn Nufayl in the Hadith of Bilal: "By Allah, if you kill this slave, I will take his grave as a sanctuary (hananan) (7)." Al-Harawi mentioned this report and said: In the Hadith of Bilal, Waraqa ibn Nawfal passed by him while he was being tortured and said: "By Allah, if you kill him, I will take him as a 'hanan', meaning: I will seek blessing (tabarruk) from him (8)." Al-Azhari said: Its meaning is that I will be affectionate towards him and have mercy on him; because he is among the people of Paradise.
WWW.NAFSEISLAM.COM

I say: "Hanan" is affection, and this is also what Mujahid said. And "hananan" means: An affection from Us upon him, or from him...

(1) Similar speech in Al-Tabari 15/478. (2) In his Diwan p. 143, and previously 9/78. (3) In his Diwan p. 66, and previously 5/148. (4) In Al-Kashshaf 2/504. (5) In Al-Kitab 1/320 and 349; it belongs to Al-Mundhir ibn Dirham al-Kalbi as in Khizanat al-Adab 2/114. (6) Tahdhib al-Lugha 3/446. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/7-8. (8) Narrated by Abu Nu'aym in Hilyat al-Awliya' 1/148, Ibn Asakir in Tarikh Dimashq 10/440-441 and 63/25, and Ibn Hajar in Taghliq al-Ta'liq 3/268, from the Hadith of Urwa ibn al-Zubayr who said: Waraqa ibn Nawfal used to pass by Bilal... Al-Dhahabi mentioned it in Al-Siyar 1/129 and said: This is mursal (disconnected). If Waraqa had lived to see this, he would have been counted among the Sahaba; however, the man died during the period of revelation after prophethood and before message, as stated in the Sahih.

सूरा मरियम: आयतें 1 - 15 425

हे प्रभु, एक अर्थ में (1), आपकी दया चाहते हुए। इमरुल क़ैस ने कहा (2): और शमजा बिन जर्म के पुत्र उसे अपनी बकरियां देते हैं, आपकी करुणा, हे करुणा के स्वामी।

और तरफ़ा ने कहा (3): ऐ अबू मुनज़िर, आपने हमें मिटा दिया है, इसलिए हम में से कुछ को बचा रहने दें; हम पर दया करें; कुछ बुराई दूसरी बुराई से सहने में आसान होती है।

अल-ज़मखशरी ने कहा (4): "हनानन" (करुणा) उसके माता-पिता और अन्य लोगों के लिए दया, स्नेह और सहानुभूति है; और सीबवेह ने सुनाया (5): उसने कहा, "करुणा! तुम्हें यहाँ क्या लाया? क्या तुम कोई रिश्तेदार हो या कबीले को जानने वाले?"

इब्न अल-अराबी ने कहा: अल्लाह सर्वशक्तिमान के गुण के रूप में "अल-हन्नान" (शद्दा के साथ) का अर्थ है: दयालु। और "अल-हनान" (बिना शद्दा के) का अर्थ है: स्नेह और दया। और "अल-हनान" का अर्थ है: रोज़ी और बरकत (6)। इब्न अतिय्याह ने कहा: अरबों की भाषा में "अल-हनान" उन महान कार्यों को भी कहा जाता है जो अल्लाह की खातिर किए जाते हैं; इसी में से बिलाल की हदीस में ज़ैद बिन अम्र बिन नुफ़ैल का कथन है: "अल्लाह की कसम, अगर तुमने इस गुलाम को मार दिया, तो मैं उसकी कब्र को एक पवित्र स्थान (हनान) बना लूंगा (7)।" अल-हरवी ने इस रिपोर्ट का उल्लेख किया और कहा: बिलाल की हदीस में, वरक़ा बिन नौफ़ल उनके पास से गुज़रे जब उन्हें प्रताड़ित किया जा रहा था और कहा: "अल्लाह की कसम, अगर तुमने उसे मार दिया, तो मैं उसे 'हनान' के रूप में स्वीकार करूँगा, यानी: मैं उससे बरकत चाहूँगा (8)।" अल-अज़हरी ने कहा: इसका अर्थ है कि मैं उसके प्रति स्नेह रखूँगा और उस पर दया करूँगा; क्योंकि वह जन्नत के लोगों में से है।
WWW.NAFSEISLAM.COM

मैं कहता हूँ: "हनान" स्नेह है, और मुजाहिद ने भी यही कहा है। और "हनानन" का अर्थ है: हमारी ओर से उस पर स्नेह, या उसकी ओर से...

(1) तबरी 15/478 में इसी तरह की बात है। (2) उनके दीवान पृष्ठ 143 में, और पहले 9/78 में। (3) उनके दीवान पृष्ठ 66 में, और पहले 5/148 में। (4) अल-कश्शाफ़ 2/504 में। (5) अल-किताब 1/320 और 349 में; यह अल-मुनज़िर बिन दिरहम अल-कल्बी का है जैसा कि खिज़ानत अल-अदब 2/114 में है। (6) तहज़ीब अल-लुगा 3/446। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/7-8। (8) इसे अबू नुऐम ने हिल्या अल-औलिया 1/148 में, इब्न असाकिर ने तारीख़ दमिश्क 10/440-441 और 63/25 में,

और इब्न हजर ने तग़लीक़ अल-तअलीक़ 3/268 में उरवा बिन अल-ज़ुबैर की हदीस से निकाला है जिन्होंने कहा: वरक़ा बिन नौफ़ल बिलाल के पास से गुज़रते थे... अज़-ज़हबी ने इसे अल-सियार 1/129 में उल्लेख किया और कहा: यह मुरसल है। अगर वरक़ा ने इसे देखा होता तो उन्हें सहाबा में गिना जाता, लेकिन उस व्यक्ति की मृत्यु नुबुवत और रिसालत के बीच के समय में हुई जैसा कि सहीह में है।

سورہ مریم: آیات ۱ - ۱۵ ۴۲۵

یا رب ایک معنی میں (۱)، تیری رحمت چاہتے ہوئے؛ اور امرؤ القیس نے کہا (۲): اور بنو شمجی بن جرم اسے اپنی بکریاں دیتے ہیں، تیری مہربانی اے مہربانی والے۔

اور طرفہ نے کہا (۳): اے ابو منذر، تم نے ہمیں فنا کر دیا، پس ہم میں سے کچھ کو باقی رہنے دو؛ ہم پر رحم کرو؛ کچھ شر دوسرے شر سے سہل ہوتا ہے۔

اور زمخشری نے کہا (۴): «حناناً» اس کے والدین اور دیگر کے لیے رحمت، شفقت اور ہمدردی ہے؛ اور سیبویہ نے سنایا (۵): پس اس نے کہا: اے حنان (مہربان)! تمہیں یہاں کیا لایا؟ کیا تم کوئی رشتہ دار ہو یا اس قبیلے سے واقف؟

ابن الاعرابی نے کہا: اللہ تعالیٰ کی صفت کے طور پر "الحنَّان" مشدد (نون پر تشدید کے ساتھ) کے معنی ہیں: نہایت رحم کرنے والا۔ اور "الحنان" مخفف: شفقت اور رحمت۔ اور الحنان: رزق اور برکت (۶)۔ ابن عطیہ: عربوں کے کلام میں الحنان ان عظیم امور کو بھی کہتے ہیں جو اللہ تعالیٰ کی ذات کی خاطر کیے جائیں، اسی سے بلال کی حدیث میں زید بن عمرو بن نفیل کا قول ہے: "اللہ کی قسم اگر تم نے اس غلام کو قتل کیا تو میں اس کی قبر کو 'حنان' (جائے برکت) بنا لوں گا (۷)۔" اس خبر کو ہروی نے ذکر کیا اور کہا: حدیثِ بلال میں ہے: ورقہ بن نوفل ان کے پاس سے گزرے جب انہیں عذاب دیا جا رہا تھا تو انہوں نے کہا: اللہ کی قسم اگر تم نے اسے قتل کر دیا تو میں اسے 'حنان' بنا لوں گا، یعنی: میں اس سے تبرک حاصل کروں گا (۸)۔ ازہری نے کہا: اس کا معنی ہے کہ میں اس پر شفقت کروں گا اور اس پر رحم کروں گا؛ کیونکہ وہ اہل جنت میں سے ہے۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

میں کہتا ہوں: پس حنان شفقت ہے، اور اسی طرح مجاہد نے کہا۔ اور «حناناً» یعنی ہماری طرف سے اس پر شفقت، یا اس کی طرف سے...

(۱) کلام اسی طرح الطبری ۴۷۸/۱۵ میں ہے۔ (۲) ان کے دیوان ص ۱۴۳، اور سابقہ ۹/۷۸ میں۔ (۳) ان کے دیوان ص ۶۶، اور سابقہ ۵/۱۴۸ میں۔ (۴) الکشاف ۵۰۴/۲ میں۔ (۵) الکتاب ۱/ ۳۲۰ اور ۳۴۹ میں، اور یہ منذر بن درہم الکلبی کا ہے جیسا کہ خزانہ الادب ۱۱۴/۲ میں ہے۔ (۶) تہذیب اللغۃ ۴۴۶/۳۔ (۷) المحرر الوجیز ۷/۴ - ۸۔ (۸) اسے ابو نعیم نے حلیۃ الاولیاء ۱۴۸/۱ میں نکالا ہے، اور ابن عساکر نے تاریخ دمشق ۱۰/ ۴۴۰-۴۴۱ اور ۶۳/ ۲۵ میں، اور ابن حجر نے تغلیق التعلیق ۲۶۸/۳ میں، عروہ بن زبیر کی حدیث سے کہ ورقہ بن نوفل بلال کے پاس سے گزرتے تھے... اور اسے ذہبی نے السیر ۱۲۹/۱ میں ذکر کیا اور کہا: یہ مرسل ہے۔ اور ورقہ اگر اس وقت کو پاتے تو صحابہ میں شمار ہوتے، لیکن وہ شخص وحی کے زمانے میں نبوت کے بعد اور رسالت سے پہلے فوت ہو گیا جیسا کہ صحیح میں ہے۔

426 Surah Maryam: Verses 1 - 15

...upon the creation; Al-Hutay'ah said(1): Have mercy on me, may the Sovereign guide you, for every occasion there is a saying. Ikrimah: affection(2). And a man's 'hannah' is his wife(3); due to their mutual love; the poet said: Hanan said, what brought you here? Are you a relative or do you know the tribe?(4) The words of the Most High: {And purity (zakatan)}: Zakat means purification, blessing, and growth in ways of goodness and righteousness(5), i.e.: We made him blessed for the people, guiding them. It was said: The meaning is: We purified him with good praise for him just as witnesses testify to a person's integrity(6). It was also said: "Zakat" is a charity given through him to his parents; this was stated by Ibn Qutaybah(7). {And he was devout (taqiyyan)} i.e.: obedient to Allah Almighty, and for this reason, he did not commit a sin nor did he approach one(8). The words of the Most High: {And dutiful to his parents}: 'Al-Barr' means 'Al-Baar': and he is one of much righteousness(9). And {not a tyrant (jabbaran)} arrogant, and this is a description of Yahya, peace be upon him, for his gentleness and humility. The words of the Most High: {And peace be upon him the day he was born}: Al-Tabari(10) and others said: its meaning is: safety. Ibn Atiyyah: And what is more apparent to me is that it is the well-known greeting, for it is more noble and distinguished than mere safety; because safety is achieved for him by denying disobedience from him, which is the lowest of his ranks. Rather, the honor lies in Allah's peace upon him and His greeting to him in situations where a human being is in the utmost state of weakness, need, lack of resourcefulness, poverty towards Allah Almighty, and great terror(11).

(1) In his Diwan, p. 222. (2) Reported by Al-Tabari 15/477. (3) Tahdhib al-Lughah 3/448. (4) Previously mentioned. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/8. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/360. (7) In Tafsir Gharib al-Qur'an, p. 273, and quoted by the author via Al-Nukat wa al-'Uyun 3/361. (8) Al-Wasit 3/178. (9) Al-Wasit 3/179, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/8. (10) In the Tafsir 15/481. (11) In (m) and (d): 'great power', and what is fixed is from (zha), which is in accordance with what is in Al-Muharrar al-Wajiz 4/8, and the speech is from it, and this part was dropped from (z), (f), and (kh).

४२६ सूरह मरियम: आयतें १ - १५

...सृष्टि पर; अल-हुतैया ने कहा(१): मुझ पर दया करो, सम्राट तुम्हारा मार्गदर्शन करे, क्योंकि हर अवसर के लिए एक बात होती है। इकरिमा: स्नेह(२)। और एक आदमी की 'हन्नाह' उसकी पत्नी है(३); उनके आपसी प्रेम के कारण; कवि ने कहा: हनान ने कहा, तुम्हें यहाँ क्या लाया? क्या तुम कोई रिश्तेदार हो या तुम कबीले को जानते हो?(४) अल्लाह तआला का वचन: {और पवित्रता (ज़कातां)}: ज़कात का अर्थ है शुद्धि, बरकत और भलाई और नेकी के कार्यों में वृद्धि(५), यानी: हमने उसे लोगों के लिए धन्य बनाया, उनका मार्गदर्शन करते हुए। कहा गया: इसका अर्थ है: हमने उसकी अच्छी प्रशंसा के साथ उसे शुद्ध किया जैसे गवाह किसी व्यक्ति की गवाही देते हैं(६)। यह भी कहा गया: "ज़कात" उसके माध्यम से उसके माता-पिता के लिए एक दान है; यह इब्न कुतैबा ने कहा है(७)। {और वह परहेज़गार (तक़िय्यन) था} यानी: अल्लाह तआला का आज्ञाकारी, और इसी कारण उसने कोई पाप नहीं किया और न ही उसके पास गया(८)। अल्लाह तआला का वचन: {और अपने माता-पिता के प्रति नेक}: 'अल-बर्र' का अर्थ 'अल-बार' है: और वह बहुत नेकी करने वाला है(९)। और {निरंकुश (जब्बारन) नहीं} अहंकारी, और यह याह्या अलैहिस्सलाम का वर्णन है उनकी कोमलता और विनम्रता के लिए। अल्लाह तआला का वचन: {और उस पर शांति हो जिस दिन वह पैदा हुआ}: अल-तबरी(१०) और अन्य ने कहा: इसका अर्थ है: सुरक्षा। इब्न अतिय्याह: और मेरे लिए जो अधिक स्पष्ट है वह यह है कि यह प्रसिद्ध अभिवादन है, क्योंकि यह सुरक्षा से अधिक महान और विशिष्ट है; क्योंकि अवज्ञा के निषेध द्वारा उनके लिए सुरक्षा प्राप्त है, जो उनके रैंकों में सबसे कम है। बल्कि, सम्मान अल्लाह की उन पर शांति और उन स्थितियों में उनके अभिवादन में निहित है जहाँ मनुष्य अत्यंत कमजोरी, आवश्यकता, संसाधनहीनता, अल्लाह तआला के प्रति गरीबी और महान आतंक की स्थिति में होता है(११)।

(१) उनके दीवान में, पृष्ठ २२२। (२) अल-तबरी १५/४७७ द्वारा उद्धृत। (३) तहज़ीब अल-लुग़ा ३/४४८। (४) पहले उल्लेख किया गया है। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/८। (६) अल-नुकत व अल-'उयून ३/३६०। (७) तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरआन में, पृष्ठ २७३, और लेखक द्वारा अल-नुकत व अल-'उयून ३/३६१ के माध्यम से उद्धृत। (८) अल-वसीत ३/१७८। (९) अल-वसीत ३/१७९, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/८। (१०) तफ़सीर १५/४८१ में। (११) (म) और (द) में: 'महान शक्ति', और जो तय है वह (ज़) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/८ में है, और उसी का कथन है, और यह हिस्सा (ज़), (फ़), और (ख़) से छूट गया था।

۴۲۶ سورہ مریم: آیات ۱ - ۱۵

مخلوق پر؛ الحطیئہ نے کہا(۱): مجھ پر رحم کر، بادشاہ تیری رہنمائی کرے، یقیناً ہر مقام کے لیے ایک مقال ہوتا ہے۔ عکرمہ: محبت(۲)۔ اور مرد کی 'حنہ' اس کی بیوی ہے(۳)؛ ان کی باہمی الفت کی وجہ سے؛ شاعر نے کہا: حنان نے کہا، تجھے یہاں کیا لایا؟ کیا کوئی رشتہ دار ہے یا تو قبیلے سے واقف ہے؟(۴) اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَزَكَوٰةً﴾ زکوٰۃ: پاکیزگی، برکت اور خیر و نیکی کے کاموں میں اضافہ ہے(۵)، یعنی: ہم نے اسے لوگوں کے لیے مبارک بنایا جو ان کی رہنمائی کرتا ہے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: ہم نے اس کی اچھی تعریف کے ساتھ اسے پاکیزہ قرار دیا جیسے گواہ کسی انسان کو پاکیزہ قرار دیتے ہیں(۶)۔ اور کہا گیا: "زکوٰۃ" اس کے ذریعے اس کے والدین پر صدقہ ہے؛ یہ ابن قتیبہ نے کہا ہے(۷)۔ ﴿وَكَانَ تَقِيًّا﴾ یعنی: اللہ تعالیٰ کا فرمانبردار، اور اسی لیے اس نے کوئی گناہ نہیں کیا اور نہ ہی اس کے قریب گیا(۸)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَبَرًّا بِوَالِدَيْهِ﴾ البر، البار کے معنی میں ہے: اور وہ بہت زیادہ نیکی کرنے والا ہے(۹)۔ اور ﴿جَبَّارًا﴾ سرکش، اور یہ یحییٰ علیہ السلام کا وصف ہے کہ وہ نرم خو اور منکسر المزاج تھے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَسَلَامٌ عَلَيْهِ يَوْمَ وُلِدَ﴾ طبری(۱۰) اور دیگر نے کہا: اس کا معنی ہے: امان۔ ابن عطیہ: میرے نزدیک زیادہ ظاہر یہ ہے کہ یہ وہ معروف سلام ہے، پس یہ امان سے زیادہ معزز اور نمایاں ہے؛ کیونکہ امان تو اس سے نافرمانی کی نفی سے حاصل ہو جاتی ہے اور یہ اس کے درجات میں سب سے کم ہے، اصل شرف تو اس میں ہے کہ اللہ نے اس پر سلام بھیجا، اور اسے ان مقامات پر سلامتی دی جہاں انسان انتہائی کمزوری، حاجت، بے بسی، اللہ تعالیٰ کی طرف فقر، اور عظیم ہول (دہشت) کی حالت میں ہوتا ہے(۱۱)۔

(۱) ان کے دیوان میں ص ۲۲۲۔ (۲) اسے طبری نے ۴۷۷/۱۵ میں روایت کیا ہے۔ (۳) تہذیب اللغہ ۳/ ۴۴۸۔ (۴) پہلے گزر چکا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۴/ ۸۔ (۶) النکت والعیون ۳/ ۳۶۰۔ (۷) تفسیر غریب القرآن ص ۲۷۳ میں، اور اسے مصنف نے النکت والعیون ۳/ ۳۶۱ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (۸) الوسیط ۳/ ۱۷۸۔ (۹) الوسیط ۳/ ۱۷۹، اور المحرر الوجیز ۴/ ۸۔ (۱۰) تفسیر ۱۵/ ۴۸۱ میں۔ (۱۱) (م) اور (د) میں: عظیم الحول، اور ثابت شدہ (ظ) سے ہے، جو المحرر الوجیز ۴/ ۸ کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے، اور یہ جگہ (ز)، (ف) اور (خ) سے ساقط ہو گئی ہے۔

Page 427 Surah Maryam: Verses 1 - 26

I said: This is a good statement, and we have mentioned its meaning from Sufyan ibn 'Uyaynah in Surah Subhan (1) regarding the killing of Yahya.

Al-Tabari mentioned from Al-Hasan that Jesus and Yahya met - and they were cousins - and Yahya said to Jesus: "Pray to God for me, for you are better than me." Jesus said to him: "Rather, you pray to God for me, for you are better than me; God sent peace upon you, while I sent peace upon myself (2)." Some scholars inferred from this verse regarding the greeting that Jesus is superior, saying: His confidence (3) in greeting himself, and his status with God Almighty which necessitated that when it was decreed (4), and it was related in the clear revelation, is greater in status than being greeted. Ibn Atiyyah (5) said: Each view has its merits.

The Almighty's saying: {And mention, [O Muhammad], in the Book [the story of] Mary, when she withdrew from her family to a place toward the east (16) And she took, in seclusion from them, a screen. Then We sent to her Our Angel, and he represented himself to her as a well-proportioned man (17) She said, "Indeed, I seek refuge in the Most Merciful from you, if you should be fearing of Allah" (18) He said, "I am only the messenger of your Lord to give you [news of] a pure boy" (19) She said, "How can I have a boy while no man has touched me and I have not been unchaste?" (20) He said, "Thus [it will be]; your Lord says, 'It is easy for Me, and We will make him a sign for the people and a mercy from Us. And it is a matter [already] decreed'" (21) So she conceived him, and she withdrew with him to a remote place (22) And the pains of childbirth drove her to the trunk of a palm tree. She said, "Oh, I wish I had died before this and was in oblivion, forgotten" (23) But he called her from below her, "Do not grieve; your Lord has provided beneath you a stream (24) And shake toward you the trunk of the palm tree; it will drop upon you ripe, fresh dates (25) So eat and drink and be contented. And if you see from among humanity anyone, say, 'Indeed, I have vowed to the Most Merciful abstention, so I will not speak today to [any] human'" (26)}

The Almighty's saying: {And mention in the Book, Mary} the story to its end. This is the beginning of a story that is not...

(1) Page 27 of this volume. (2) Narrated by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 2/4, and al-Tabari 15/482, and the author quoted it via Al-Muharrar al-Wajiz 4/8. (3) In (D): "izlaluhu" (humbling him), and it is also so in Al-Muharrar al-Wajiz 4/8, and the speech is from it, and the meaning of "idlaluhu" is: his confidence, from their saying: someone

"yadullu" (is confident) in someone, i.e., trusts him, as in Al-Sihah (dalal). (4) In (M): "qarrara" (decided). (5) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/8, and similar speech is found in Al-Razi 21/194.

पृष्ठ 427 सूरह मरियम: आयतें 1 - 26

मैंने कहा: यह एक अच्छा कथन है, और हमने सुफ़ियान इब्न उययना से सूरह सुब्हान (1) में याह्या की हत्या के संबंध में इसका अर्थ बताया है।

तबरी ने हसन से उल्लेख किया है कि ईसा और याह्या मिले - और वे मौसेरे भाई थे - तो याह्या ने ईसा से कहा: "मेरे लिए ईश्वर से प्रार्थना करें; क्योंकि आप मुझसे बेहतर हैं।" ईसा ने उनसे कहा: "बल्कि आप मेरे लिए ईश्वर से प्रार्थना करें; क्योंकि आप मुझसे बेहतर हैं; ईश्वर ने आप पर शांति भेजी, जबकि मैंने खुद पर शांति भेजी (2)।" कुछ विद्वानों ने अभिवादन के संबंध में इस आयत से निष्कर्ष निकाला कि ईसा श्रेष्ठ हैं, यह कहते हुए कि: स्वयं को अभिवादन करने में उनका आत्मविश्वास (3), और ईश्वर सर्वशक्तिमान के साथ उनकी स्थिति जिसने इसकी आवश्यकता दी जब इसे निर्धारित (4) किया गया था, और जिसे स्पष्ट रहस्योद्घाटन में सुनाया गया है, अभिवादन प्राप्त करने की तुलना में पद में अधिक महान है। इब्न अतिय्या (5) ने कहा: प्रत्येक दृष्टिकोण का अपना औचित्य है।

ईश्वर का कथन: {और पुस्तक में मरियम का उल्लेख करो, जब वह अपने घर वालों से अलग होकर पूर्व की ओर एक स्थान पर चली गई (16) फिर उसने उनसे अलग एक पर्दा कर लिया। तब हमने उसके पास अपनी आत्मा (जिब्रील) को भेजा, तो वह उसके सामने एक पूर्ण मनुष्य के रूप में प्रकट हुआ (17) उसने कहा, "मैं तुझसे रहमान (अत्यंत दयालु) की शरण चाहती हूँ यदि तू ड़रने वाला है" (18) उसने कहा, "मैं तो केवल तेरे रब का संदेशवाहक हूँ ताकि तुझे एक पवित्र लड़का दूँ" (19) उसने कहा, "मेरे लड़का कैसे हो सकता है जबकि मुझे किसी मनुष्य ने छुआ तक नहीं और न ही मैं व्यभिचारिणी हूँ?" (20) उसने कहा, "ऐसा ही होगा; तेरे रब ने कहा है, 'यह मेरे लिए आसान है, और ताकि हम उसे लोगों के लिए एक निशानी और अपनी ओर से एक दया बना दें। और यह एक तयशुदा मामला था'" (21) फिर वह उसके साथ गर्भवती हो गई, और वह उसे लेकर एक दूर के स्थान पर चली गई (22) फिर प्रसव पीड़ा उसे एक खजूर के पेड़ के तने के पास ले आई। उसने कहा, "काश! मैं इससे पहले मर गई होती और भूली-बिसरी याद बनकर रह जाती" (23) तब उसने (फ़रिश्ते ने) उसे उसके नीचे से पुकारा, "शोक न कर; तेरे रब ने तेरे नीचे एक चश्मा (झरना) जारी कर दिया है (24) और खजूर के तने को अपनी ओर हिला, वह तुझ पर ताज़ा पकी हुई खजूरें गिरा देगा (25) अतः खा और पी और अपनी आँखें ठंडी कर। फिर यदि तू किसी मनुष्य को देखे, तो कह देना, 'मैंने रहमान के लिए रोज़े (मौन व्रत) की मन्नत मानी है, इसलिए आज मैं किसी मनुष्य से बात नहीं करूँगी'" (26)}

ईश्वर का कथन: {और पुस्तक में मरियम का उल्लेख करो} कहानी अंत तक। यह एक ऐसी कहानी की शुरुआत है जो नहीं है...

(1) इस भाग का पृष्ठ 27। (2) इसे अल-तफ़सीर 4/2 में अब्द अल-रज्जाक ने और तबरी ने 15/482 में उद्धृत किया है, और लेखक ने इसे अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 4/8 के माध्यम से उद्धृत किया है। (3) (द) में: "izlaluhu", और अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 4/8 में भी ऐसा ही है, और बात वहीं से है, और "idlaluhu" का अर्थ है: उसका आत्मविश्वास, उनकी इस बात से: फलां व्यक्ति फलां पर "yadullu" करता है, यानी उस पर भरोसा करता है, जैसा कि अल-सिहाह (दलल) में है। (4) (म) में: "qarrara"। (5) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 4/8 में, और राजी 21/194 में इसी तरह की बात है।

صفحہ 427 سورہ مریم: آیات 1 - 26

میں نے کہا: یہ ایک اچھی بات ہے، اور ہم نے سفیان بن عیینہ سے سورہ سبحان (1) میں یحییٰ کے قتل کے متعلق اس کا معنی ذکر کیا ہے۔

طبری نے حسن سے ذکر کیا ہے کہ عیسیٰ اور یحییٰ ملے - اور وہ دونوں خالہ زاد بھائی تھے - تو یحییٰ نے عیسیٰ سے کہا: "میرے لیے اللہ سے دعا کریں؛ کیونکہ آپ مجھ سے بہتر ہیں۔" عیسیٰ نے ان سے کہا: "بلکہ آپ میرے لیے اللہ سے دعا کریں؛ کیونکہ آپ مجھ سے بہتر ہیں؛ اللہ نے آپ پر سلامتی بھیجی، جبکہ میں نے خود پر سلامتی بھیجی (2)۔" بعض علماء نے سلامتی کے حوالے سے اس آیت سے عیسیٰ کی فضیلت نکالی ہے، یہ کہتے ہوئے کہ: ان کا اپنے اوپر سلام بھیجنے میں اعتماد (3)، اور اللہ تعالیٰ کے ہاں ان کا وہ مقام جس کا تقاضا اس وقت ہوا جب یہ تقدیر (4) میں تھا، اور جسے محکم تنزیل میں بیان کیا گیا ہے، اس مقام سے بڑا ہے کہ ان پر سلام بھیجا جائے۔ ابن عطیہ (5) نے کہا: ہر قول کی اپنی ایک حیثیت ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور کتاب میں مریم کا ذکر کرو جب وہ اپنے گھر والوں سے الگ ہو کر مشرقی مکان کی طرف چلی گئیں (16) پھر انہوں نے ان سے الگ ایک پردہ کر لیا، پھر ہم نے ان کی طرف اپنی روح (جبرائیل) کو بھیجا، تو وہ ان کے سامنے ایک کامل انسان کی شکل میں نمودار ہوئے (17) وہ بولیں، "میں تم سے رحمن کی پناہ مانگتی ہوں اگر تم پرہیزگار ہو" (18) انہوں نے کہا، "میں تو صرف تمہارے رب کا بھیجا ہوا ہوں تاکہ تمہیں ایک پاکیزہ بیٹا دوں" (19) وہ بولیں، "میرے ہاں بیٹا کیسے ہو سکتا ہے جبکہ مجھے کسی انسان نے چھوا تک نہیں اور نہ ہی میں بدکردار ہوں" (20) انہوں نے کہا، "اسی طرح ہوگا؛ تمہارے رب نے فرمایا ہے، 'یہ مجھ پر آسان ہے، اور تاکہ ہم اسے لوگوں کے لیے ایک نشانی اور اپنی طرف سے ایک رحمت بنا دیں، اور یہ

ایک طے شدہ کام تھا"' (21) پھر وہ ان کے ساتھ حاملہ ہو گئیں، پھر وہ انہیں لے کر ایک دور جگہ چلی گئیں (22) پھر دردِ زہ انہیں کھجور کے تنے کے پاس لے آیا۔ وہ کہنے لگیں، "اے کاش! میں اس سے پہلے مر چکی ہوتی اور بھولی بسری یاد بن کر رہ جاتی" (23) تو ان کے نیچے سے ایک آواز دینے والے نے انہیں پکارا، "غم نہ کرو؛ تمہارے رب نے تمہارے نیچے ایک چشمہ جاری کر دیا ہے (24) اور کھجور کے تنے کو اپنی طرف ہلاؤ، وہ تم پر تازہ پکی ہوئی کھجوریں گرائے گا (25) تو کھاؤ اور پیو اور اپنی آنکھیں ٹھنڈی کرو، پھر اگر تم کسی انسان کو دیکھو تو کہہ دینا، 'میں نے رحمن کے لیے روزے (خاموش رہنے) کی منت مانی ہے، سو میں آج کسی انسان سے ہرگز کلام نہیں کروں گی"' (26)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور کتاب میں مریم کا ذکر کرو} قصہ آخر تک۔ یہ ایک ایسے قصے کی ابتدا ہے جو نہیں ہے...

(1) اس جلد کا صفحہ 27۔ (2) اسے عبد الرزاق نے التفسیر 2/4 میں، اور طبری نے 15/482 میں روایت کیا ہے، اور مصنف نے اسے المحرر الوجیز 4/8 کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (3) (د) میں: اذلالہ، اور المحرر الوجیز 4/8 میں بھی اسی طرح ہے، اور کلام وہیں سے ہے، اور "ادلالہ" کے معنی ہیں: اس کا بھروسہ، ان کے قول سے: فلاں فلاں پر "یدل" کرتا ہے، یعنی اس پر بھروسہ کرتا ہے، جیسا کہ الصحاح (دلل) میں ہے۔ (4) (م) میں: قرر۔ (5) المحرر الوجیز 4/8 میں، اور اسی طرح کا کلام رازی 21/194 کے ہاں ہے۔

...from the first, and the address is to Muhammad (1) ﷺ, meaning: tell them her story so that they may know the perfection of Our power. {When she withdrew} i.e.: she moved aside and distanced herself. Withdrawal (Al-Nabd) means casting away and throwing; Allah the Almighty said: {And they cast it behind their backs} [Aal 'Imran: 187]. {From her family} i.e.: from those who were with her.

And "when" (idha) is a substitute (badal) for "Maryam", a substitute of inclusion (badal ishtimal); because times include what is in them, and withdrawal (intibadh) is seclusion and isolation (2).

People differed as to why she withdrew? Al-Suddi said: She withdrew to purify herself from menstruation (3). Others said: to worship Allah, and this is good; that is because Maryam (peace be upon her) was dedicated to the stewardship of the temple, its service, and worship in it, so she withdrew from people for that purpose. She entered the mosque to the side of the mihrab on its eastern side to be alone for worship, then Gabriel (peace be upon him) entered upon her. His saying: {An eastern place} i.e.: a place from the eastern side. "Al-Sharq" with a sukun on the 'Ra' is the place where the sun rises. "Al-Sharaq" with a fatha on the 'Ra' is the sun (4). The place was specifically chosen as the east because they used to venerate the eastern direction, from where the lights rise, and the eastern parts of everything were better than others, as narrated by Al-Tabari (5). It is narrated from Ibn Abbas that he said: I am the most knowledgeable of people as to why the Christians took the east as a qibla; because of the saying of Allah the Almighty: {When she withdrew from her family to an eastern place}, so they took the birthplace of Jesus (peace be upon him) as a qibla, and they said: If any place on earth were better than the east, Maryam would have placed Jesus (peace be upon him) in it.

People differed regarding the prophethood of Maryam. It was said: she was a prophet by this sending and conversation with the angel. And it was said: she was not a prophet, but rather a human likeness spoke to her, and her seeing the angel was like Gabriel being seen.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/8. (2) Al-Kashshaf 2/504-505. (3) After it in (M) and (D): or postpartum bleeding, and what is fixed is from (Zah), which is consistent with what is in Al-Muharrar al-Wajiz 4/9 and the speech is from it, and this passage is missing from the rest of the copies. (4) Tahdhib al-Lughah 8/316. (5) In Tafsir 15 / 484-485, and the saying of Ibn Abbas following in it.

...पहले से, और संबोधन मुहम्मद ﷺ के लिए है (1), यानी: उन्हें उनकी कहानी बताएं ताकि वे हमारी शक्ति की पूर्णता को जान सकें। {जब वह अलग हो गईं} यानी: वह हट गईं और दूर हो गईं। 'नब्ज़' का अर्थ है फेंकना और हटाना, अल्लाह तआला ने फरमाया: {फिर उन्होंने उसे अपनी पीठ के पीछे फेंक दिया} [आल इमरान: 187]। {अपने घर वालों से} यानी: जो उनके साथ थे।

और "इज़" (जब) "मरयम" के लिए बदल है, बदल-ए-इशतिमाल; क्योंकि समय अपने भीतर की चीज़ों को समाहित करता है, और 'इंतिबाज़' का अर्थ है एकांत और अलगाव (2)।

लोगों में इस बात पर मतभेद हुआ कि वह क्यों अलग हुईं? अल-सुद्दी ने कहा: वह मासिक धर्म से शुद्ध होने के लिए अलग हुईं (3)। दूसरों ने कहा: अल्लाह की इबादत के लिए, और यह अच्छी बात है; ऐसा इसलिए क्योंकि मरयम (उन पर शांति हो) मंदिर की सेवा-संभाल, उसकी सेवा और उसमें इबादत के लिए समर्पित थीं, इसलिए वह उस उद्देश्य के लिए लोगों से अलग हो गईं। वह मस्जिद में मेहराब के पास उसके पूर्वी हिस्से में प्रवेश कर गईं ताकि इबादत के लिए अकेली रह सकें, फिर जिब्राइल (उन पर शांति हो) उनके पास आए। अल्लाह का फरमान: {पूर्वी स्थान} यानी: पूर्व की दिशा से एक स्थान। "शर्क़" (रा के सुकुन के साथ): वह स्थान जहाँ सूरज उगता है। "शरक" (रा के फतहा के साथ): सूरज है (4)। स्थान को पूर्व के लिए विशेष इसलिए किया गया क्योंकि वे पूर्व दिशा का सम्मान करते थे, जहाँ से रोशनी उदय होती है, और हर चीज़ के पूर्वी हिस्से दूसरों से बेहतर माने जाते थे, जैसा कि तबरी ने वर्णित किया है (5)। इब्न अब्बास से वर्णित है कि उन्होंने कहा: मैं लोगों में सबसे अधिक जानता हूँ कि ईसाइयों ने पूर्व को क़िबला क्यों बनाया; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: {जब वह अपने घर वालों से एक पूर्वी स्थान पर अलग हो गई}, तो उन्होंने ईसा (उन पर शांति हो) के जन्मस्थान को क़िबला बना लिया, और उन्होंने कहा: यदि पृथ्वी पर कोई स्थान पूर्व से बेहतर होता, तो मरयम ईसा (उन पर शांति हो) को वहीं रखतीं।

मरयम की नबूवत (पैग़ंबरी) के बारे में लोगों का मतभेद रहा। कहा गया: वह इस संदेश भेजने और फ़रिश्ते के साथ बातचीत के कारण नबी थीं। और कहा गया: वह नबी नहीं थीं, बल्कि एक मानव स्वरूप ने उनसे बात की, और उनका फ़रिश्ते को देखना वैसा ही था जैसे जिब्राइल को देखा गया।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/8। (2) अल-कशशाफ़ 2/ 504 - 505। (3) इसके बाद (म) और (द) में है: या निफ़ास (प्रसवोत्तर रक्तस्राव), और जो तय है वह (ज़) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/9 में

दी गई बात के अनुरूप है और यह कथन उसी से है, और बाकी प्रतियों से यह हिस्सा लुप्त है। (4) तहज़ीब अल-लुग़ह 8/316। (5) तफ़्सीर 15 / 484 - 485 में, और इब्न अब्बास का आने वाला कथन इसी में है।

پہلی میں سے، اور خطاب محمد ﷺ سے ہے (۱)، یعنی: انہیں ان کا قصہ سنائیں تاکہ وہ ہماری قدرت کا کمال جان لیں۔ {جب وہ علیحدہ ہو گئی} یعنی: وہ ہٹ گئیں اور دور ہو گئیں۔ نبذ کا مطلب ہے پھینکنا اور دور کرنا، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {پھر انہوں نے اسے اپنی پیٹھ کے پیچھے پھینک دیا} [آل عمران: ۱۸۷] {اپنے گھر والوں سے} یعنی: جو ان کے ساتھ تھے۔

اور "اذ" (جب) "مریم" سے بدل ہے، بدلِ اشتمال؛ کیونکہ اوقات اپنے اندر موجود چیزوں پر مشتمل ہوتے ہیں، اور انتباذ کا مطلب ہے علیحدگی اور تنہائی (۲)۔

لوگوں میں اس بات پر اختلاف ہوا کہ وہ کیوں علیحدہ ہوئیں؟ سدی نے کہا: وہ حیض سے پاک ہونے کے لیے علیحدہ ہوئیں (۳)۔ دوسروں نے کہا: اللہ کی عبادت کے لیے، اور یہ اچھی بات ہے؛ وہ اس لیے کہ مریم علیہا السلام ہیکل کی خدمت، اس کی دیکھ بھال اور اس میں عبادت کے لیے وقف تھیں، اس لیے وہ اس مقصد کے لیے لوگوں سے الگ ہو گئیں۔ وہ مسجد میں محراب کے پاس اس کے مشرقی حصے میں داخل ہوئیں تاکہ عبادت کے لیے اکیلی ہو سکیں، پھر جبرائیل علیہ السلام ان کے پاس آئے۔ اللہ کا فرمان: {مشرقی جگہ} یعنی: مشرق کی جانب سے ایک جگہ۔ "شرق" (را کے سکون کے ساتھ): وہ جگہ جہاں سورج طلوع ہوتا ہے۔ "شرق" (را کے فتحہ کے ساتھ): سورج ہے (۴)۔ جگہ کو مشرق کے ساتھ خاص اس لیے کیا گیا کیونکہ وہ مشرق کی سمت کی تعظیم کرتے تھے، جہاں سے روشنیاں طلوع ہوتی ہیں، اور ہر چیز کے مشرقی حصے دوسروں سے بہتر تھے، جیسا کہ طبری نے نقل کیا ہے (۵)۔ ابن عباس سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: میں لوگوں میں سب سے زیادہ جانتا ہوں کہ عیسائیوں نے مشرق کو قبلہ کیوں بنایا؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: {جب وہ اپنے گھر والوں سے ایک مشرقی جگہ الگ ہو گئی}،

چنانچہ انہوں نے عیسیٰ علیہ السلام کی جائے پیدائش کو قبلہ بنا لیا، اور انہوں نے کہا: اگر زمین میں کوئی جگہ مشرق سے بہتر ہوتی تو مریم عیسیٰ علیہ السلام کو وہیں رکھتیں۔

مریم کی نبوت کے بارے میں لوگوں کا اختلاف ہوا۔ کہا گیا: وہ اس پیغام رسانی اور فرشتے کے ساتھ گفتگو کی وجہ سے نبی تھیں۔ اور کہا گیا: وہ نبی نہیں تھیں، بلکہ ایک انسانی صورت نے ان سے بات کی، اور ان کا فرشتے کو دیکھنا ایسا ہی تھا جیسے جبرائیل کو دیکھا گیا۔

(١) المحرر الوجيز ٨/٤۔ (٢) الكشاف ٢/ ٥٠٤ - ٥٠٥۔ (٣) اس کے بعد (م) اور (د) میں ہے: یا نفاس، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، جو المحرر الوجيز ٩/٤ میں موجودہ عبارت کے موافق ہے اور یہ کلام اسی سے ہے، اور باقی نسخوں سے یہ مقام گر گیا ہے۔ (٤) تهذيب اللغة ٣١٦/٨۔ (٥) التفسير ١٥ / ٤٨٤ - ٤٨٥ میں، اور ابن عباس کا آنے والا قول اسی میں ہے۔

in the description of Dihya when he was asked about faith (Iman) and Islam. And the first [opinion] is more evident(١). The discussion on this meaning has already been completed in «Al-Imran»(٢), and praise be to Allah.

His (Exalted be He) saying: ﴿So We sent to her Our Spirit﴾: It was said: It is the spirit of Jesus, peace be upon him; because Allah Almighty created spirits before bodies, so He placed the spirit into the body of Jesus, peace be upon him, which He created in her womb. It was also said: It is Gabriel, and the spirit was attributed to Allah Almighty for distinction and honor(٣). The apparent meaning is that it was Gabriel, peace be upon him; due to His saying: ﴿and he appeared before her﴾ meaning: the angel appeared to her ﴿as a man﴾ which is an explanation or a state (hal)(٤) ﴿well-proportioned﴾ meaning: of sound physical form; because she would not have been able to endure(٥) looking at Gabriel in his true form. And when she saw a man of beautiful appearance in human form who had bypassed her screen, she thought he intended harm toward her, so ﴿she said: Indeed, I seek refuge in the Most Merciful from you, if you should be fearing [of Allah]﴾ meaning: among those who fear Allah. Al-Baqali said: Gabriel, peace be upon him, recoiled in fear at the mention of the Most Merciful, blessed and exalted be He. Al-Tha'labi said: He was a righteous man, so she sought refuge through him in amazement. It was also said: 'taqiyyan' (pious) is a word on the scale of 'fa'il' with the meaning of 'maf'ul' (passive participle), meaning: you are one who is feared. In «Al-Bukhari»: Abu Wa'il said: Mary knew that the pious one is someone who refrains [from evil] when she said: "If you are fearing of Allah"(٦). It was also said: 'Taqi' was the name of a known profligate man at that time, said by Wahb bin Munabbih, and narrated by Makki and others. Ibn Atiyyah(٧) said: And this is weak and is based on speculation. So Gabriel, peace be upon him, said to her: ﴿I am only the messenger of your Lord to give you [news of] a pure boy﴾. He attributed the giving to himself because the announcement was from him. And Warsh narrated, on the authority of Nafi', read: "liyahaba laki" (so that He may give you)(٨) in the sense of: Allah sent me so that He may give you. And it was said: the meaning of "li'ahaba" with the hamza is...

(١) Al-Muharrar al-Wajiz ١٢٦ /٥ (٢) .٩/٤ onwards. (٣) Al-Nukat wa al-'Uyun ٣٦٢ /٣, and Ma'ani al-Quran wa I'rabuhu by al-Zajjaj ٣٢٢ /٣, and Al-Muharrar al-Wajiz (٤) .٩/٤ I'rab al-Quran by al-Nahhas (٥) .١٠ /٣ In (d) and (m): or, and the confirmed version is from (z), and this part was missing from (f), (z) and (kh). (٦) Sahih al-Bukhari before Hadith (٤٧٣٠), and narrated by al-Tabari (٧) .٤٨٧ /١٥ In Al-Muharrar al-Wajiz ٩/٤, and what

preceded it. (٨) Al-Taysir p. ١٤٨, al-Baghawi ١٩١ /٣, Zad al-Masir ٢١٧ /٥, and al-Razi ٢١/ ١٩٨.

४२९ सूरह मरयम: आयत १६ - २६

दिहिया की विशेषता में जब उनसे ईमान और इस्लाम के बारे में पूछा गया। और पहला विचार अधिक स्पष्ट है(1)। और इस अर्थ पर चर्चा 'आल इमरान'(2) में विस्तार से हो चुकी है, और अल्लाह की स्तुति हो।

अल्लाह तआला का कथन: {फिर हमने उसकी ओर अपनी रूह भेजी} कहा गया है: वह ईसा (अलैहिस्सलाम) की रूह है; क्योंकि अल्लाह तआला ने शरीरों से पहले रूहों को बनाया, फिर ईसा (अलैहिस्सलाम) के शरीर में रूह फूँक दी जिसे उसने मरियम के पेट में पैदा किया था। और कहा गया है: वह जिब्रील हैं, और रूह को अल्लाह तआला की ओर विशेषता और सम्मान(3) के रूप में जोड़ा गया है। और स्पष्ट यही है कि वह जिब्रील (अलैहिस्सलाम) हैं; क्योंकि उनका कथन है: {तो वह उसके सामने प्रकट हुआ} यानी: फरिश्ता उसके सामने प्रकट हुआ {एक मनुष्य} के रूप में, यह स्पष्टीकरण या स्थिति (हाल) है(4) {सुव्यवस्थित} यानी: रचना में संतुलित; क्योंकि वह जिब्रील को उनके वास्तविक रूप में देखने की सहनशक्ति नहीं रखती थीं(5)। और जब उन्होंने मानवीय रूप में एक सुंदर व्यक्ति को देखा जो उनके पर्दे के अंदर आ गया था, तो उन्हें लगा कि वह उनके साथ कुछ बुरा करना चाहता है, तो {उसने कहा: मैं तुझसे रहमान की शरण माँगती हूँ यदि तू डरने वाला है} यानी: उनमें से जो अल्लाह से डरते हैं। अल-बक़ाली: जिब्रील (अलैहिस्सलाम) रहमान (अल्लाह) के ज़िक्र से डरकर पीछे हट गए। अल-थालाबी: वह एक नेक आदमी था, तो उसने आश्चर्य से उनकी शरण ली। और कहा गया है: 'तक़ी' 'फईल' के वज़न पर 'मफ़ऊल' के अर्थ में है, यानी: तुम उनमें से हो जिनसे बचा जाना चाहिए। 'बुखारी' में: अबू वाइल ने कहा: मरियम को पता था कि परहेजगार व्यक्ति वह है जो रुक जाता है जब उन्होंने कहा: "यदि तू डरने वाला है"(6)। और कहा गया है: 'तक़ी' उस समय के एक प्रसिद्ध अपराधी का नाम था, यह वहब बिन मुनब्बिक ने कहा है, और मक्की आदि ने इसका वर्णन किया है। इब्न अतिय्या(7): और यह विचार कमज़ोर है और अटकलबाज़ी के साथ है। तो जिब्रील (अलैहिस्सलाम) ने उनसे कहा: {मैं तो केवल तुम्हारे रब का भेजा हुआ दूत हूँ ताकि तुम्हें एक पवित्र लड़का दूँ} उपहार को अपनी ओर से बताया क्योंकि उसकी सूचना उनकी ओर से थी। और नफ़े के माध्यम से वरश ने पढ़ा: "लियहब लकी" (ताकि वह तुम्हें दे)(8) इस अर्थ में: अल्लाह ने मुझे भेजा है ताकि वह तुम्हें उपहार दे। और कहा गया है: "लअहब" हमजा के साथ का अर्थ है...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 9/4. (2) 5/ 126 और उसके बाद। (3) अल-नुकत व अल-'उयून 3/ 362, और मा'नी अल-कुरान व ए'राबुहू अज़-ज़ज्जाज 3/ 322, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 9/4. (4)

ए'राब अल-कुरान अज़-नहहास 3/ 10. (5) (द) और (म) में: या, और प्रमाणित संस्करण (ज़) से है, और यह स्थान (फ), (ज़) और (ख) से गायब था। (6) सहीह अल-बुखारी हदीस (4730) से पहले, और अल-तबरी 15/ 487 द्वारा निकाला गया। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 9/4 में, और उससे पहले का हिस्सा। (8) अल-तयसीर पृ. 148, अल-बगवी 3/ 191, ज़ाद अल-मसीर 5/ 217, और अल-राज़ी 21/ 198।

دحیہ (رضی اللہ عنہ) کی صفت میں جب ان سے ایمان اور اسلام کے بارے میں پوچھا گیا۔ اور پہلا قول زیادہ واضح ہے(١)۔ اور اس معنی پر کلام «آل عمران»(٢) میں مکمل طور پر گزر چکا ہے اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَأَرْسَلْنَا إِلَيْهَا رُوحَنَا﴾ (پھر ہم نے اس کی طرف اپنی روح بھیجی) کہا گیا: وہ عیسیٰ علیہ السلام کی روح ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اجسام سے پہلے روحوں کو پیدا کیا، پھر روح کو عیسیٰ علیہ السلام کے اس جسم میں بٹھا دیا جسے اس نے ان کے بطن میں پیدا کیا تھا۔ اور کہا گیا: وہ جبرائیل ہیں، اور روح کی نسبت اللہ تعالیٰ کی طرف تخصیص اور اعزاز(٣) کے طور پر کی گئی ہے۔ اور ظاہر یہ ہے کہ وہ جبرائیل علیہ السلام ہیں؛ اس قول کی وجہ سے: ﴿فَتَمَثَّلَ لَهَا﴾ یعنی: فرشتہ ان کے سامنے ظاہر ہوا ﴿بَشَرًا﴾ (انسان کے طور پر) یہ تفسیر یا حال(٤) ہے ﴿سَوِيًّا﴾ یعنی: متناسب ساخت والا؛ کیونکہ وہ جبرائیل کو ان کی اصل صورت میں دیکھنے کی طاقت نہیں رکھتی تھیں(٥)۔ اور جب انہوں نے بشری صورت میں ایک خوبصورت آدمی کو دیکھا جو ان کے پردے میں داخل ہو گیا تھا، تو انہوں نے گمان کیا کہ وہ ان کے ساتھ برائی کا ارادہ رکھتا ہے، تو ﴿قَالَتْ إِنِّي أَعُوذُ بِالرَّحْمَنِ مِنكَ إِن كُنتَ تَقِيًّا﴾ (کہا: بیشک میں تجھ سے رحمن کی پناہ مانگتی ہوں اگر تو پرہیزگار ہے) یعنی: ان لوگوں میں سے جو اللہ سے ڈرتے ہیں۔ البقالی: پس جبرائیل علیہ السلام رحمن کے ذکر سے خوفزدہ ہو کر پیچھے ہٹ گئے۔ الثعلبی: وہ ایک نیک آدمی تھا، تو انہوں نے تعجب کے طور پر ان سے پناہ مانگی۔ اور کہا گیا: 'تقی' فَعِیل کے وزن پر مفعول کے معنی میں ہے، یعنی: تم ان لوگوں میں سے جن سے بچا جانا چاہیے۔ «بخاری» میں ہے: ابو وائل نے کہا: مریم کو معلوم تھا کہ پرہیزگار وہی ہے جو رک جائے جب انہوں نے کہا: «ان کنت تقیًا» (اگر تو

پرہیزگار ہے)(٦)۔ اور کہا گیا: 'تقی' اس وقت کے ایک مشہور بدکار کا نام تھا، یہ وہب بن منبہ نے کہا ہے، اور مکی وغیرہ نے اسے نقل کیا ہے۔ ابن عطیہ(٧): اور یہ قول ضعیف ہے اور محض قیاس آرائی ہے۔ پس جبرائیل علیہ السلام نے ان سے کہا: ﴿إِنَّمَا أَنَا رَسُولُ رَبِّكِ لِأَهَبَ لَكِ غُلَامًا زَكِيًّا﴾ (میں تو صرف تیرے رب کا بھیجا ہوا پیغامبر ہوں تاکہ تجھے ایک پاکیزہ لڑکا دوں) عطا کو اپنی طرف منسوب کیا کیونکہ اس کی اطلاع ان کی طرف سے تھی۔ اور نافع کی روایت سے ورش نے پڑھا: «لِيَهَبَ لَكِ»(٨) (تاکہ وہ تجھے عطا کرے) اس معنی پر کہ: اللہ نے مجھے بھیجا ہے تاکہ وہ تجھے عطا کرے۔ اور کہا گیا: «لأهب» کا ہمزہ کے ساتھ معنی ہے...

(١) المحرر الوجيز ٩/٤ . (٢) ٥/ ١٢٦ وما بعدها. (٣) النكت والعيون ٣/ ٣٦٢ ، ومعاني القرآن وإعرابه للزجاج ٣/ ٣٢٢ ، والمحرر الوجيز ٩/٤ . (٤) إعراب القرآن للنحاس ٣/ ١٠ . (٥) في (د) و (م): أو، والمثبت من (ظ)، وسقط هذا الموضع من (ف) و (ز) و (خ). (٦) صحيح البخاري قبل حديث (٤٧٣٠)، وأخرجه الطبري ١٥/ ٤٨٧ . (٧) في المحرر الوجيز ٩/٤ ، وما قبله منه. (٨) التيسير ص ١٤٨ ، والبغوي ٣/ ١٩١ ، وزاد المسير ٥/ ٢١٧ ، والرازي ٢١/ ١٩٨ .

It is interpreted based on the meaning, i.e., he said: I have been sent so that I may give you. It is possible that "li-yahaba" (so that He may give) without the hamza is of the same meaning as the hamzated version, with the hamza being eased. When Maryam heard this from his words, she inquired about the method, so ﴿She said: How can I have a boy while no man has touched me﴾ i.e., through marriage, ﴿and I have not been unchaste?﴾ i.e., an adulteress. She mentioned this for emphasis because her saying 'no man has touched me' includes both the lawful and the prohibited. It was also said: She did not doubt anything of God Almighty's power, but she wanted to know how this child would be? From a husband in the future, or would God create him from the beginning(1)? It is narrated that when Gabriel, peace be upon him, said this to her, he breathed into the opening of her garment and its sleeve; this was said by Ibn Jurayj(2). Ibn Abbas said: Gabriel, peace be upon him, took the sleeve of her shirt with his finger and breathed into it, so she conceived Jesus at that very moment(3). Al-Tabari said(4): The Christians claimed that Maryam conceived Jesus when she was thirteen years old, that Jesus lived until he was raised at thirty-two years and some days, and that Maryam remained for six years after his raising, so her total age was fifty-some years.

And His saying: ﴿And that We may make him﴾ is related to a hidden verb, i.e., We create him in order to make him ﴿a sign﴾ a demonstration of Our miraculous power, ﴿and a mercy﴾ for those who believe in him, ﴿and it is a matter decreed﴾ predetermined in the Preserved Tablet and inscribed(5).

His saying, the Almighty: ﴿So she conceived him, and she withdrew with him to a remote place﴾ meaning: she moved aside with the pregnancy to a distant place. Ibn Abbas said: to the furthest part of the valley, which is the valley of Bethlehem, between it and Ilya (Jerusalem) are four miles. She only went far to flee from the reproach of her people regarding childbirth without a husband(6). Ibn Abbas said: It was only that she conceived and gave birth immediately(7). And this is what is apparent because God Almighty mentioned the withdrawal right after the pregnancy(8). Others have said differently as will follow.

(1) Tafsir al-Tabari 15/488 - 489. (2) Narrated by al-Tabari 15/491. (3) Al-Wasit 3/180. (4) In al-Tarikh 1/585. (5) Al-Kashshaf 2/505. (6) Al-Wasit 3/180, and al-Muharrar al-Wajiz 4/10. (7) Narrated by al-Tabari 15/497. (8) Zad al-Masir 5/219.

इसे अर्थ के आधार पर समझा जाता है, यानी: उसने कहा: मुझे इसलिए भेजा गया है ताकि मैं आपको उपहार दूँ। और यह संभव है कि बिना हमज़ा के"ली-यहाबा" (ताकि वह दे) वही अर्थ दे जो हमज़ा वाले शब्द का है, बस हमज़ा को सरल कर दिया गया है। जब मरियम ने उनकी यह बात सुनी, तो उन्होंने इसके तरीके के बारे में पूछा, ﴿उसने कहा: मेरे लड़का कैसे हो सकता है जबकि मुझे किसी पुरुष ने नहीं छुआ?﴾ यानी विवाह के माध्यम से, ﴿और न ही मैं दुराचारिणी हूँ?﴾ यानी व्यभिचारिणी। उन्होंने इसे ज़ोर देने के लिए कहा क्योंकि उनका यह कहना कि 'मुझे किसी पुरुष ने नहीं छुआ' वैध और अवैध दोनों को शामिल करता है। यह भी कहा गया है: उन्हें अल्लाह तआला की शक्ति पर कोई संदेह नहीं था, बल्कि वह जानना चाहती थीं कि यह बच्चा कैसे होगा? भविष्य में किसी पति के माध्यम से, या अल्लाह उसे शुरुआत से ही पैदा करेगा(1)? यह वर्णित है कि जब जिब्राइल अलैहिस्सलाम ने उनसे यह बात कही, तो उन्होंने उनके कुर्ते के गिरेबान और उसकी आस्तीन में फूँक मारी; यह इब्न जुरैज ने कहा है(2)। इब्न अब्बास ने कहा: जिब्राइल अलैहिस्सलाम ने अपनी उंगली से उनकी कमीज की आस्तीन पकड़ी और उसमें फूँक मारी, तो उसी क्षण वह ईसा (अलैहिस्सलाम) से गर्भवती हो गईं(3)। अल-तबरी ने कहा(4): ईसाइयों का दावा है कि मरियम जब तेरह साल की थीं तब वह ईसा से गर्भवती हुई थीं, और ईसा उठाए जाने तक बत्तीस साल और कुछ दिन जीवित रहे, और मरियम उनके उठाए जाने के बाद छह साल तक जीवित रहीं, तो उनकी कुल उम्र पचास साल से कुछ अधिक थी।

और उनका कथन: ﴿और ताकि हम उसे बना दें﴾ एक छिपे हुए क्रिया से संबंधित है, यानी: हम उसे पैदा करते हैं ताकि उसे ﴿एक निशानी﴾ अपनी अद्भुत शक्ति का प्रमाण बना दें ﴿और एक दया﴾ उन लोगों के लिए जो उन पर विश्वास लाएँ ﴿और यह एक तय शुदा मामला था﴾ जो लौह-ए-महफ़ूज़ में पहले से ही लिखा और निर्धारित था(5)।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿फिर वह उसके साथ गर्भवती हुई, और उसे लेकर एक दूर के स्थान पर चली गई﴾ यानी: वह गर्भ के साथ एक दूर की जगह हट गईं। इब्न अब्बास ने कहा: घाटी के सबसे दूर के हिस्से में, जो बैतुल लहम (बेथलहम) की घाटी है, इसके और इलिया (यरूशलेम) के बीच चार मील की दूरी है। वह केवल इसलिए दूर चली गईं ताकि बिना पति के बच्चे के जन्म के कारण अपने लोगों के तानों से बच सकें(6)। इब्न अब्बास ने कहा: ऐसा ही हुआ कि वह गर्भवती हुईं और तुरंत ही बच्चे

को जन्म दे दिया(7)। और यही स्पष्ट प्रतीत होता है क्योंकि अल्लाह तआला ने गर्भधारण के तुरंत बाद ही दूर हटने का उल्लेख किया है(8)। इसके अलावा अन्य बातें भी कही गई हैं जैसा कि आगे आएगा।

(1) तफ़सीर अल-तबरी 15/488 - 489। (2) अल-तबरी द्वारा वर्णित 15/491। (3) अल-वसीत 3/180। (4) अल-तारीख में 1/585। (5) अल-कश्शाफ़ 2/505। (6) अल-वसीत 3/180, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/10। (7) अल-तबरी द्वारा वर्णित 15/497। (8) ज़ाद अल-मसीर 5/219।

اس کا مفہوم معنی پر مبنی ہے، یعنی: اس نے کہا: میں بھیجا گیا ہوں تاکہ میں تمہیں عطا کروں۔ اور یہ ممکن ہے کہ بغیر ہمزہ کے لفظ "لی-یہبا" (تاکہ وہ عطا کرے) وہی معنی رکھتا ہو جو ہمزہ والے لفظ کا ہے، بس ہمزہ میں تخفیف کر دی گئی ہے۔ جب مریم نے ان کی یہ بات سنی، تو انہوں نے اس کے طریقے کے بارے میں دریافت کیا، چنانچہ ﴿انہوں نے کہا: میرے ہاں لڑکا کیسے ہو سکتا ہے جبکہ مجھے کسی انسان نے نہیں چھوا؟﴾ یعنی نکاح کے ذریعے، ﴿اور نہ ہی میں بدکار ہوں؟﴾ یعنی زانیہ۔ انہوں نے یہ بات تاکید کے طور پر کہی کیونکہ ان کا یہ کہنا کہ 'کسی انسان نے نہیں چھوا' حلال اور حرام دونوں کو شامل کرتا ہے۔ یہ بھی کہا گیا ہے: انہیں اللہ تعالیٰ کی قدرت کے بارے میں کوئی شبہ نہیں تھا، بلکہ وہ یہ جاننا چاہتی تھیں کہ یہ بچہ کس طرح ہوگا؟ مستقبل میں کسی شوہر کے ذریعے یا اللہ اسے ابتدا ہی سے پیدا کر دے گا(1)؟ روایت ہے کہ جب جبرائیل علیہ السلام نے ان سے یہ بات کہی تو انہوں نے ان کے کرتے کے گریبان اور آستین میں پھونک ماری؛ یہ ابن جریج کا قول ہے(2)۔ ابن عباس فرماتے ہیں: جبرائیل علیہ السلام نے اپنی انگلی سے ان کی قمیص کی آستین پکڑی اور اس میں پھونک ماری، تو وہ اسی وقت عیسیٰ (علیہ السلام) سے حاملہ ہو گئیں(3)۔ طبری کہتے ہیں(4): عیسائیوں کا دعویٰ ہے کہ مریم جب تیرہ سال کی تھیں تب وہ عیسیٰ سے حاملہ ہوئیں، اور عیسیٰ علیہ السلام اٹھائے جانے تک بتیس سال اور کچھ دن زندہ رہے، اور مریم ان کے اٹھائے جانے کے بعد چھ سال تک زندہ رہیں، تو ان کی کل عمر پچاس سال سے کچھ اوپر تھی۔

اور اللہ کا قول: ﴿اور تاکہ ہم اسے بنا دیں﴾ ایک محذوف (پوشیدہ) فعل سے متعلق ہے، یعنی: ہم اسے پیدا کرتے ہیں تاکہ اسے ﴿ایک نشانی﴾ اپنی قدرتِ عجیبہ کی دلیل بنا دیں ﴿اور ایک رحمت﴾ ان کے

لیے جو ان پر ایمان لائیں، ﴿اور یہ ایک طے شدہ امر تھا﴾ جو لوحِ محفوظ میں مقدر اور لکھا ہوا تھا(5)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿پھر وہ اس کے ساتھ حاملہ ہو گئیں، اور اسے لے کر ایک دور کے مقام پر چلی گئیں﴾ یعنی: وہ حمل کے ساتھ ایک دور کی جگہ الگ ہو گئیں۔ ابن عباس فرماتے ہیں: وادی کے سب سے دور کے حصے میں، جو بیت لحم کی وادی ہے، اس کے اور ایلیا (یروشلم) کے درمیان چار میل کا فاصلہ ہے۔ وہ صرف اس لیے دور چلی گئیں تاکہ بغیر شوہر کے بچے کی پیدائش پر اپنی قوم کے طعنوں سے بچ سکیں(6)۔ ابن عباس فرماتے ہیں: معاملہ یہ ہوا کہ وہ حاملہ ہوئیں اور فوراً ہی وضع حمل ہو گیا(7)۔ اور یہی ظاہر ہے کیونکہ اللہ تعالیٰ نے حمل کے فوراً بعد الگ ہو جانے کا ذکر کیا ہے(8)۔ اس کے علاوہ دیگر اقوال بھی ہیں جیسا کہ آگے آئے گا۔

(1) تفسیر الطبری 15/488 - 489۔ (2) اسے طبری نے روایت کیا ہے 15/491۔ (3) الوسیط 3/180۔ (4) التاریخ میں 1/585۔ (5) الکشاف 2/505۔ (6) الوسیط 3/180، اور المحرر الوجیز 4/10۔ (7) اسے طبری نے روایت کیا ہے 15/497۔ (8) زاد المسیر 5/219۔

Surah Maryam: Verses 16 - 26 431

The Almighty's saying: {And the pains of childbirth drove her to the trunk of a palm tree} "Aja'aha" (drove her) means forced her, and it is the transitive form of "ja'a" (came) with the hamza(1). It is said: "ja'a bihi" (he brought it) and "aja'ahu" (he drove/ forced him) to such a place, just as it is said: "dhahaba bihi" and "adhhabahu"(2). Shabil read it, and it was narrated from 'Asim as: "faja'aha" from the word for surprise (mufaja'ah). In the mushaf of Ubayy: "When the pains of childbirth drove her". Zuhair said: "And a neighbor who traveled purposefully towards us... driven by fear and hope." The majority read it as "Al-Ma-khadu" with a fatha on the 'mim', while Ibn Kathir, in what was narrated from him, read it with a kasra, and it refers to labor, the intensity of childbirth and its pains(3). A woman "makhadat" (is in labor), "tamkhadu", "makhadan" and "mikhadan", and a "nāqah makhid" (pregnant camel) means her delivery is near(4). "To the trunk of the palm tree": as if she sought something to lean on and cling to, as a pregnant woman clings during intense labor pain. The "jidh'" (trunk) is the dry stem of the palm tree in the desert which has no palm leaves or branches, and this is why He did not say: "to the palm tree"(5). {She said: "Oh, I wish I had died before this"} Mary, peace be upon her, wished for death for religious reasons, for two reasons: One: she feared that evil would be thought of her in her religion and she would be shamed, causing her trial(6). Second: lest people fall because of her into slander and attribution of adultery, which is destructive(7). In this context, wishing for death is permissible, and this meaning has already been explained in Surah Yusuf(8), peace be upon him. Praise be to God. I said: And I heard that Mary, peace be upon her, heard a call from one saying: "Come out, O you who..."

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/10. (2) Sharh Diwan Zuhair, p. 77. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/10, and Zuhair's verse is in the commentary of his Diwan, p. 77. (4) Tahdhib al-Lugha 7/122. (5) Similar words in Al-Baghawi 3/192. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/10. (7) Zad al-Masir 5/220. (8) 9/269 and onwards.

सूरा मरियम: आयतें 16 - 26 431

अल्लाह तआला का फरमान: {फिर प्रसव-पीड़ा उसे एक खजूर के तने के पास ले आई} "अजाअहा" का अर्थ है उसे विवश कर दिया, और यह हमज़ा के साथ 'जाआ' (आना) का सकर्मक रूप है(1)। कहा जाता है: "जाआ बिही" और "अजाअहु" यानी उसे फलां स्थान पर ले गया, जैसे "ज़हबा बिही" और "अज़हबहु" कहा जाता है(2)। शबील ने इसे पढ़ा है और आसिम से रिवायत है: "फ़जाअहा" यानी अचानक आ जाना। उबय के मुसहफ़ (प्रति) में है: "जब उसे प्रसव-पीड़ा ले आई"। ज़ुहैर ने कहा: "और एक पड़ोसी जो उद्देश्य के साथ हमारी ओर चला... उसे भय और आशा खींच लाई।" आम तौर पर इसे "अल-मखादु" (म पर फ़त्हा के साथ) पढ़ा गया है, और इब्न कसीर से जो रिवायत है उसमें 'म' के नीचे कसरा के साथ है, और इसका अर्थ है प्रसव-पीड़ा और प्रसव की तीव्रता(3)। "मखज़त" स्त्री प्रसव-पीड़ा में होती है, और "नाक़तुन माखिज़" यानी वह ऊंटनी जिसका प्रसव निकट हो(4)। "खजूर के तने की ओर": मानो उसने सहारा लेने और पकड़ने के लिए कुछ ढूँढा हो, जैसा कि एक गर्भवती स्त्री प्रसव की तीव्र पीड़ा के दौरान करती है। 'जिज़' (तना) मरुस्थल में खजूर के सूखे तने को कहते हैं जिस पर न पत्ते हों न शाखाएँ, इसीलिए अल्लाह ने यह नहीं कहा: "खजूर के पेड़ की ओर"(5)। {वह बोली: "काश! मैं इससे पहले मर गई होती"} मरियम (अ.) ने धर्म के दृष्टिकोण से दो कारणों से मृत्यु की कामना की: पहला: उन्हें डर था कि उनके धर्म के बारे में बुरा सोचा जाएगा और उन्हें शर्मिंदा किया जाएगा जिससे वे परीक्षा में पड़ जाएँगी(6)। दूसरा: ताकि लोग उनके कारण झूठ और ज़िना (व्यभिचार) के आरोप में न पड़ें, जो विनाशकारी है(7)। इस स्थिति में मृत्यु की कामना करना जायज़ है, और यह अर्थ सूरा युसूफ(8) (अ.) में विस्तार से बताया जा चुका है। और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है। मैंने कहा: और मैंने सुना है कि मरियम (अ.) ने पुकारने वाले की आवाज़ सुनी जो कह रहा था: "बाहर आओ, ऐ तुम जो..."

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/10। (2) शरह दीवान ज़ुहैर पृ. 77। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/10, और ज़ुहैर का शेर उनके दीवान की व्याख्या पृ. 77 में है। (4) तहज़ीब अल-लुग़ा 7/122। (5) अल-बग़वी 3/192 में इसी तरह के शब्द। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/10। (7) ज़ाद अल-मसीर 5/220। (8) 9/269 और उसके बाद।

سورہ مریم: آیات 16 - 26 431

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر دردِ زہ اسے ایک کھجور کے تنے کی طرف لے آیا} "اجاءہا" کے معنی ہیں اسے مجبور کر دیا، اور یہ ہمزہ کے ساتھ "جاء" کا متعدی ہے(1)۔ کہا جاتا ہے: "جاء بہ" اور "اجاءہ" یعنی اسے فلاں جگہ تک لے گیا، جیسے "ذہب بہ" اور "اذہبہ" کہا جاتا ہے(2)۔ شبیل نے اسے پڑھا ہے اور عاصم سے روایت ہے: "فجاءہا" یعنی اچانک آ جانا۔ ابی کے مصحف میں ہے: "جب اسے دردِ زہ لے آیا"۔ زہیر نے کہا: "اور ایک پڑوسی جو ارادے کے ساتھ ہماری طرف چلا... اسے خوف اور امید کھینچ لائی۔" جمہور نے اسے "المَخَاضُ" (میم کے زبر کے ساتھ) پڑھا ہے، اور ابن کثیر سے جو مروی ہے اس میں میم کے زیر کے ساتھ ہے، اور یہ دردِ زہ اور ولادت کی شدت اور تکلیف ہے(3)۔ "مخضت" عورت دردِ زہ میں ہوتی ہے، اور "ناقۃ ماخض" یعنی وہ اونٹنی جس کی ولادت قریب ہو(4)۔ "کھجور کے تنے کی طرف": گویا انہوں نے سہارا لینے اور پکڑنے کے لیے کسی چیز کی تلاش کی، جیسا کہ حاملہ عورت دردِ زہ کی شدت میں کرتی ہے۔ "جذع" صحرا میں کھجور کے اس خشک تنے کو کہتے ہیں جس پر نہ پتے ہوں نہ ٹہنیاں، اسی لیے یہ نہیں فرمایا: "کھجور کے درخت کی طرف"(5)۔ {وہ کہنے لگیں: "کاش! میں اس سے پہلے مر چکی ہوتی"} مریم علیہا السلام نے دین کے پہلو سے دو وجوہات کی بنا پر موت کی تمنا کی: ایک یہ کہ انہیں اندیشہ تھا کہ ان کے دین کے بارے میں برا گمان کیا جائے گا اور انہیں طعنہ دیا جائے گا جو انہیں آزمائش میں ڈال دے گا(6)۔ دوسرا یہ کہ لوگ ان کی وجہ سے بہتان اور زنا کی نسبت میں نہ پڑ جائیں، جو ہلاک کر دینے والا گناہ ہے(7)۔ اس حد تک موت کی تمنا کرنا جائز ہے، اور یہ معنی سورہ یوسف(8) علیہ السلام میں تفصیل سے گزر چکا ہے۔ والحمد للہ۔ میں نے

کہا: اور میں نے سنا ہے کہ مریم علیہا السلام نے ایک پکارنے والے کی آواز سنی جو کہہ رہا تھا: "اے وہ جو... باہر نکل آؤ"۔

---

(1) المحرر الوجیز 4/ 10 - (2) شرح دیوان زہیر ص 77 - (3) المحرر الوجیز 4/ 10 ، اور زہیر کا شعر ان کے دیوان کی شرح ص 77 میں ہے۔ (4) تہذیب اللغہ 7/ 122 - (5) اس طرح کے الفاظ بغوی 3/ 192 میں ہیں۔ (6) المحرر الوجیز 4/ 10 - (7) زاد المسیر 5/ 220 - (8) 9/ 269 اور اس کے بعد۔

[is] worshipped besides Allah, so she grieved at that, and "She said: 'O would that I had died before this, and had been a thing forgotten, out of mind!'" (Quran 19:23). The word "Nasy" (نَسْيًا) in the language of the Arabs means: a trivial thing whose nature is to be forgotten and whose loss is not grieved over, like a tent peg or a rope for a traveler and the like (1). It is related from the Arabs that when they wanted to depart from a campsite, they would say: "Take care of your 'Ansaa' (your trivial belongings)" (2). 'Ansaa' is the plural of 'Nasy', which is a trivial thing that is overlooked and forgotten. From this is the saying of Al-Kumayt (3): Do you make us a bridge for the tribe of Kalb of Quda'a, while I am not a forgotten thing in Ma'add, nor an outsider? Al-Farra said (4): "Al-Nasy" is what a woman throws away from the rags of her menstruation. So Maryam's saying: "Nasyan Mansiyya" means: a discarded menstrual cloth. It was also read as "Nasyan" with a fatha on the 'nun' (5), and they are two linguistic variations like: 'Al-Hijr' and 'Al-Hajar', and 'Al-Withr' and 'Al-Wathar'. Muhammad ibn Ka'b al-Qurazi read it with a hamza: "Nis'an" with a kasra on the 'nun', and Nawf al-Bikali read it: "Nas'an" with a fatha on the 'nun', from: 'Nasa' Allah ta'ala fi ajalihi' meaning 'Allah delayed his time', and Abu al-Fath and al-Dani related it from Muhammad ibn Ka'b. Bakr ibn Habib read it "Nassan" with a shadda on the 'sin' and a fatha on the 'nun' without a hamza (6). At-Tabari (7) recounted in her stories that when she became pregnant with Jesus (peace be upon him), her sister also became pregnant with Yahya (John). Her sister came to visit her and said: "O Maryam, do you know that I am pregnant?" She replied to her: "And I find what is in my womb prostrating to what is in your womb." This is because it was reported that she felt her fetus inclining its head towards Maryam's belly. Al-Suddi said: "That is [the meaning of] His saying: 'Confirming a word from [Allah...] '"

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/10. (2) Al-Kashshaf 2/506. (3) In his Diwan p. 262. (4) In Ma'ani al-Qur'an 2/164-165. (5) Ibn Kathir, Nafi', Abu 'Amr, Ibn 'Amir, and al-Kisa'i read it with a kasra on the nun. Hamza and Hafs read it with a fatha, and there was disagreement regarding 'Asim. Al-Sab'a p. 408, and al-Taysir p. 148. (6) Al-Muhtasab 2/40, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/10-11, and in Al-Muhtasab that Bakr ibn Habib al-Sahmi's reading was: 'Nasa' with a fatha on the nun and hamza. (7) In Tarikh 1/599.

अल्लाह के अलावा जिसकी पूजा की जाती है, तो वह इस पर दुखी हुई और उसने कहा: "काश! मैं इससे पहले मर गई होती और पूरी तरह से भुला दी गई होती!" (कुरान 19:23)। अरबों की भाषा में "नसी" (نَسْيًا) का अर्थ है: वह तुच्छ चीज़ जिसका स्वभाव भुला दिए जाना है और जिसके खोने पर दुख नहीं होता, जैसे यात्री के लिए खूंटा या रस्सी आदि (1)। अरबों के बारे में बताया जाता है कि जब वे किसी पड़ाव से कूच करना चाहते थे, तो कहते थे: "अपने 'अंसा' (तुच्छ सामान) का ध्यान रखो" (2)। 'अंसा', 'नसी' का बहुवचन है: और यह वह तुच्छ चीज़ है जिसे अनदेखा कर दिया जाता है और भुला दिया जाता है। इसी से अल-कुमैत का कथन है (3): क्या तुम हमें कलब कुदाआ के लिए एक पुल बनाते हो, जबकि मैं माद में न तो भुलाया गया व्यक्ति हूँ और न ही कोई बाहरी? अल-फर्रा ने कहा (4): "अल-नसी" वह है जो एक महिला अपने मासिक धर्म के चिथड़ों से फेंक देती है। तो मरयम का कहना: "नसीयन मनसिया" का अर्थ है: फेंका हुआ मासिक धर्म का कपड़ा। इसे नून पर फथा के साथ "नस्यन" भी पढ़ा गया है (5), और ये दो भाषाई रूप हैं जैसे: 'अल-हिज्र' और 'अल-हजर', और 'अल-विथ्र' और 'अल-वथर'। मुहम्मद बिन काब अल-कुराज़ी ने इसे हमज़ा के साथ "निसआन" पढ़ा, जिसमें नून पर कसरा है, और नौफ़ अल-बिकाली ने इसे "नसआन" पढ़ा, नून पर फथा के साथ, जिसका अर्थ है: अल्लाह ने उसकी उम्र बढ़ा दी (देरी की), और अबू अल-फतह और अल-दानी ने इसे मुहम्मद बिन काब से उद्धृत किया। बकर बिन हबीब ने बिना हमज़ा के'सीन' पर शद्दा और नून पर फथा के साथ "नस्सा" पढ़ा (6)। तबरी (7) ने उनकी कहानियों में उल्लेख किया है कि जब वह ईसा (अलैहिस्सलाम) के साथ गर्भवती हुई, तो उनकी बहन भी याह्या के साथ गर्भवती थी। उनकी बहन उनके पास मिलने आई और कहा: "हे मरयम, क्या तुम्हें पता चला कि मैं गर्भवती हूँ?" उन्होंने उससे कहा: "और मैं पाती हूँ कि जो मेरे गर्भ में है वह उसे सजदा कर रहा है जो तुम्हारे गर्भ में है।" यह इसलिए क्योंकि बताया गया है कि उन्होंने महसूस किया कि उनका भ्रूण अपना सिर मरयम के पेट की ओर झुका रहा है। अल-सुद्दी ने कहा: "वही उनके इस कथन का अर्थ है: 'अल्लाह की ओर से एक शब्द की पुष्टि करते हुए...'"

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/10। (2) अल-कश्शाफ़ 2/506। (3) उनके दीवान पृष्ठ 262 में। (4) मा'नी अल-कुरान 2/164-165 में। (5) इब्न कसीर, नफी', अबू 'अम्र, इब्न 'आमिर और अल-किसाई ने इसे नून पर कसरा के साथ पढ़ा। हमजा और हफ्स ने इसे फथा के साथ पढ़ा, और असीम के बारे में मतभेद था। अल-साब'आ पृष्ठ 408, और अल-तयसीर पृष्ठ 148। (6) अल-मुहतासब 2/40, और

अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/10-11 और अल-मुहतासब में है कि बकर बिन हबीब अल-सहमी का पाठ था: नून पर फथा और हमज़ा के साथ 'नसा'। (7) इतिहास (तारीख) 1/599 में।

اللہ کے سوا جس کی عبادت کی جاتی ہے، تو وہ اس پر غمزدہ ہوئیں، اور "کہنے لگیں: اے کاش! میں اس سے پہلے مر چکی ہوتی اور بالکل بھولی بسری چیز ہوتی!" (سورہ مریم: 23)۔ عربوں کے کلام میں 'النَّسِي' اس حقیر چیز کو کہتے ہیں جس کی شان یہ ہے کہ اسے بھلا دیا جائے اور اس کے کھو جانے پر کوئی تکلیف نہ ہو، جیسے مسافر کے لیے کھونٹا اور رسی وغیرہ (١)۔ عربوں کے بارے میں مروی ہے کہ وہ جب کسی منزل سے کوچ کرنا چاہتے تو کہتے: "اپنے 'أنسائكم' (حقیر سامان) کی حفاظت کرو" (٢)۔ 'الأنساء'، 'نسي' کی جمع ہے: اور وہ حقیر چیز ہے جسے نظر انداز کر دیا جاتا ہے اور وہ بھول جاتی ہے۔ اسی سے کمیت کا قول ہے (٣): کیا تم ہمیں بنو قضاعہ کے قبیلے کلب کے لیے پل بناتے ہو، جبکہ میں معدّ میں کوئی بھولا بسرا نہیں ہوں اور نہ ہی کوئی اجنبی ہوں۔ اور فراء نے کہا (٤): 'النَّسي' وہ ہے جو عورت اپنے حیض کے چیتھڑوں میں سے پھینک دیتی ہے، پس مریم علیہا السلام کا قول: "نسیاً منسیاً" یعنی: پھینکا ہوا حیض کا کپڑا۔ اور نون کے فتحہ کے ساتھ "نَسیاً" بھی پڑھا گیا ہے (٥)، اور یہ دونوں لغوی شکلیں ہیں جیسے: الحِجْر اور الحَجَر، اور الوِتْر اور الوَتْر۔ اور محمد بن کعب القرظی نے اسے ہمزہ کے ساتھ "نِسْئاً" نون کے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے، اور نوف البکالی نے "نَسْئاً" نون کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے، جس کا مادہ 'نسأ الله تعالى في أجله' ہے، یعنی: اللہ نے اس کی عمر میں تاخیر کر دی، اور اسے ابوالفتح اور الدانی نے محمد بن کعب سے روایت کیا ہے۔ اور بکر بن حبیب نے ہمزہ کے بغیر سین کی تشدید اور نون کے فتحہ کے ساتھ "نَسَّا" پڑھا ہے (٦)۔ اور طبری (٧) نے ان کے قصوں میں روایت کیا ہے کہ جب وہ عیسیٰ علیہ السلام سے حاملہ ہوئیں، تو ان کی بہن بھی یحییٰ علیہ السلام سے حاملہ تھیں، پس ان کی بہن ان کی زیارت کے لیے آئی اور کہا: اے مریم! کیا تمہیں

معلوم ہے کہ میں حاملہ ہوں؟ انہوں نے اس سے کہا: اور میں پاتی ہوں کہ جو میرے پیٹ میں ہے وہ تیرے پیٹ میں موجود ہستی کو سجدہ کر رہا ہے، اور یہ اس لیے کہ روایت ہے کہ انہوں نے محسوس کیا کہ ان کا جنین اپنا سر مریم علیہا السلام کے پیٹ کی طرف جھکا رہا ہے، سدی نے کہا: پس وہی اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: "مُصَدِّقاً بِكَلِمَةٍ مِّنَ [الله...] "

(١) المحرر الوجيز ٤ / ١٠ . (٢) الكشاف ٢ / ٥٠٦ . (٣) ان کے دیوان ص ٢٦٢ میں۔ (٤) معانی القرآن ٢ / ١٦٤ - ١٦٥ میں۔ (٥) ابن کثیر، نافع، ابو عمرو، ابن عامر اور الکسائی نے نون کے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے۔ حمزہ اور حفص نے فتحہ کے ساتھ پڑھا، اور عاصم سے متعلق اختلاف ہے۔ السبعة ص ٤٠٨ ، والتيسير ص ١٤٨ . (٦) المحتسب ٢ / ٤٠ ، والمحرر الوجيز ٤ / ١٠ - ١١ اور المحتسب میں ہے کہ بکر بن حبیب السہمی کی قرات 'نَسَأ' نون کے فتحہ اور ہمزہ کے ساتھ تھی۔ (٧) التاريخ ١ / ٥٩٩ میں۔

"... [for Allah], a leader, chaste, and a prophet from among the righteous."

It is also mentioned (1) from her stories that she fled with a man from the Children of Israel named Joseph the Carpenter, who used to serve with her in the Mosque, and he spoke at length about that. Al-Kalbi said: It was said to Joseph, and it had been mentioned to him: "She became pregnant from adultery, and now the King will kill her," so he fled with her. On the way, he intended to kill her, then Gabriel (peace be upon him) came to him and said: "Indeed, it is from the Holy Spirit" (2).

Ibn Atiyyah said (3): "All of this is weak, and this story implies that she became pregnant and remained pregnant according to the custom of women, and reports have suggested that she gave birth to him at eight months." This was said by Ikrimah; and therefore, it was said: "A child of eight months does not live, to preserve the uniqueness of Jesus." And it was said: she gave birth to him at seven (4). And it was said: at six. And what we mentioned from Ibn Abbas is more correct and apparent. And Allah knows best.

His Saying, Exalted be He: {Then he called her from beneath her} (Surah Maryam: 24) is read with the 'Meem' carrying a 'fatha' [min tahtiha] and a 'kasra' [man tahtiha] (5). Ibn Abbas said: "The meaning of 'min' or 'man' is Gabriel, and Jesus did not speak until she brought him to her people." This was also said by Alqamah, Al-Dahhak, and Qatadah. Thus, in this there is a sign and an indication for her that this is among the extraordinary matters in which Allah has a great purpose (6). And His Saying: {Do not grieve} is an explanation of the call, and "an" is explanatory meaning "i.e.", the meaning being: "Do not grieve over your giving birth." {Your Lord has placed beneath you a stream} means Jesus. And "Al-Sari" among men is the one with great qualities, a leader. Al-Hasan said: "By Allah, he was a 'Sari' among men." And it is said: "So-and-so was 'Sari' over so-and-so," meaning he was generous, and "so-and-so is a 'Sari' from noble people." The majority said: "He pointed her to the stream."

---

(1) i.e., Al-Tabari in Al-Tarikh 1/595. (2) Arayis Al-Majalis p. 386. (3) In Al-Muharrar Al-Wajiz 4/10-11. (4) In (M): for nine, and what is established from (Zha) and (Dal), which matches what is in Al-Muharrar Al-Wajiz 4/11. Al-Mawardi mentioned in Al-Nukat wal-Uyun 3/362 four opinions regarding the duration of her pregnancy, which are: nine months, six months, one day, and eight months. (5) Ibn Kathir, Ibn Amir, Abu Amr, and Shu'bah read it with a 'fatha' on the 'Meem', and the rest with a 'kasra'. Al-Sab'ah

pp. 408-409, and Al-Taysir p. 148. (6) Al-Muharrar Al-Wajiz 4/11, and in (Dal) and (Zha): Ikrimah instead of Alqamah.

"... [अल्लाह के लिए], एक नेता, संयमी और नेक लोगों में से एक नबी।"

उनकी कहानियों में यह भी उल्लेख (1) है कि वह इस्राईल की संतान के यूसुफ़ बढ़ई नामक एक व्यक्ति के साथ भाग गई थीं, जो उनके साथ मस्जिद में सेवा करता था, और उसने इस बारे में विस्तार से बात की। अल-कलबी ने कहा: यूसुफ़ से कहा गया था, और उन्हें यह बताया गया था: "वह व्यभिचार से गर्भवती हो गई है, और अब राजा उसे मार डालेगा," इसलिए वह उसे लेकर भाग गया। रास्ते में उसने उसे मारने का इरादा किया, फिर जिब्रील (उन पर शांति हो) उसके पास आए और कहा: "निश्चय ही यह पवित्र आत्मा (रूहुत अल-क़ुदुस) से है" (2)।

इब्न अतिय्याह ने कहा (3): "यह सब कमज़ोर है, और यह कहानी संकेत देती है कि वह गर्भवती हुईं और महिलाओं की प्रथा के अनुसार गर्भवती रहीं, और रिपोर्टों ने सुझाव दिया है कि उन्होंने आठ महीने में उसे जन्म दिया।" यह इकरिमा द्वारा कहा गया था; और इसलिए, यह कहा गया: "आठ महीने का बच्चा जीवित नहीं रहता है, ईसा (जीसस) की विशिष्टता को सुरक्षित रखने के लिए।" और कहा गया: उन्होंने सात (4) पर उसे जन्म दिया। और कहा गया: छह पर। और जो हमने इब्न अब्बास से उल्लेख किया है वह अधिक सही और स्पष्ट है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

अल्लाह का कथन: {फिर उसने उसे उसके नीचे से पुकारा} (सूरह मरियम: 24) 'मीम' पर 'फ़तह' [मिन तहतिहा] और 'कसरा' [मन तहतिहा] (5) के साथ पढ़ा जाता है। इब्न अब्बास ने कहा: "'मिन' या 'मन' का अर्थ जिब्रील है, और ईसा तब तक नहीं बोले जब तक वह उन्हें अपने लोगों के पास नहीं ले आईं।" यही बात अलक़मा, अद-दह्हाक और क़तादा ने भी कही थी। इस प्रकार, इसमें उनके लिए एक संकेत और इशारा है कि यह उन असाधारण मामलों में से है जिनमें अल्लाह का एक महान उद्देश्य (6) है। और उनका कथन: {दुख न करो} पुकार की व्याख्या है, और "अन" व्याख्यात्मक है जिसका अर्थ है "अर्थात", अर्थ यह है: "अपने प्रसव पर दुखी न हों।" {तुम्हारे रब ने तुम्हारे नीचे एक सरिता (झरना) रख दी है} का अर्थ है ईसा। और पुरुषों में "अस-सरी" वह है जो महान गुणों वाला, एक नेता हो। अल-हसन ने कहा: "अल्लाह की कसम, वह पुरुषों में एक 'सरी' थे।" और कहा जाता है: "फ़लां फ़लां पर 'सरी' था," जिसका अर्थ है वह उदार था, और "फ़लां कुलीन लोगों में से एक 'सरी' है।" बहुसंख्यक विद्वानों ने कहा: "उन्होंने उन्हें झरने की ओर इशारा किया।"

(1) यानी अल-तबरी अल-तारीख 1/595 में। (2) अरयिस अल-मजालिस पृ. 386. (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/10-11 में। (4) (म) में: नौ के लिए, और (ज़) और (द) से जो स्थापित है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/11 में है, उससे मेल खाता है। अल-मावर्दी ने अल-नुक़त वल-उयून 3/362 में उनकी गर्भावस्था की अवधि के बारे में चार राय का उल्लेख किया है, जो हैं: नौ महीने, छह महीने, एक दिन और आठ महीने। (5) इब्न कसीर, इब्न आमिर, अबू अम्र और शुबा ने इसे 'मीम' पर 'फ़तह' के साथ पढ़ा, और बाक़ी ने 'कसरा' के साथ। अल-सबअ पृ. 408-409, और अल-तयसीर पृ. 148। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/11, और (द) और (ज़) में: अलक़मा के स्थान पर इकरिमा।

"... [اللہ کے لیے]، سردار، پارسا اور صالحین میں سے ایک نبی۔"

ان کے قصوں میں یہ بھی ذکر (۱) ہے کہ وہ بنی اسرائیل کے ایک شخص یوسف نجار کے ساتھ بھاگ گئیں جو مسجد میں ان کے ساتھ خدمت کرتا تھا، اور اس نے اس بارے میں طویل بات کی۔ کلبی نے کہا: یوسف سے کہا گیا تھا، اور انہیں یہ بتایا گیا تھا: "وہ زنا سے حاملہ ہو گئی ہے، اور اب بادشاہ اسے قتل کر دے گا،" چنانچہ وہ اسے لے کر بھاگ گیا۔ راستے میں اس نے اسے قتل کرنے کا ارادہ کیا، پھر جبرائیل علیہ السلام اس کے پاس آئے اور کہا: "بے شک یہ روح القدس سے ہے" (۲)۔

ابن عطیہ نے کہا (۳): "یہ سب ضعیف ہے، اور یہ قصہ اس بات کا متقاضی ہے کہ وہ حاملہ ہوئیں اور عورتوں کے عرف کے مطابق حاملہ رہیں، اور روایات سے یہ ظاہر ہوتا ہے کہ انہوں نے اسے آٹھ ماہ میں جنم دیا۔" یہ عکرمہ نے کہا؛ اور اسی لیے کہا گیا: "عیسیٰ علیہ السلام کی خصوصیت کے تحفظ کے لیے آٹھ ماہ کا بچہ زندہ نہیں رہتا۔" اور کہا گیا: انہوں نے سات (۴) پر جنم دیا۔ اور کہا گیا: چھ پر۔ اور جو ہم نے ابن عباس سے ذکر کیا ہے وہ زیادہ صحیح اور ظاہر ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر اس نے اسے اس کے نیچے سے پکارا} (سورہ مریم: ۲۴) میم کے فتحہ [مِن تحتِها] اور کسرہ [مَن تحتِها] (۵) کے ساتھ پڑھا گیا ہے۔ ابن عباس نے کہا: 'مِن' یا 'مَن' سے مراد جبرائیل ہیں، اور عیسیٰ علیہ السلام اس وقت تک نہیں بولے جب تک وہ انہیں اپنی قوم کے پاس نہیں لائیں۔ یہی بات علقمہ، ضحاک اور قتادہ نے کہی ہے۔ چنانچہ اس میں ان کے لیے ایک

نشانی اور اشارہ ہے کہ یہ ان غیر معمولی امور میں سے ہے جن میں اللہ کا ایک عظیم مقصد (۶) ہے۔ اور اس کا ارشاد: {غم نہ کر} پکار کی تفسیر ہے، اور "أن" مفسرہ ہے بمعنی "یعنی"، مطلب یہ ہے: اپنے زچگی پر غم نہ کھاؤ۔ {تیرے رب نے تیرے نیچے ایک چشمہ جاری کر دیا ہے} سے مراد عیسیٰ علیہ السلام ہیں۔ اور مردوں میں 'سَرِی' وہ ہے جو عظیم خصلتوں والا، سردار ہو۔ حسن بصری نے کہا: "اللہ کی قسم، وہ مردوں میں ایک 'سَرِی' تھے۔" اور کہا جاتا ہے: "فلاں شخص فلاں پر 'سَرِی' ہے،" یعنی وہ سخی ہے، اور "فلاں شخص شریف قوم کا ایک 'سَرِی' ہے۔" جمہور نے کہا: "انہوں نے انہیں چشمے کی طرف اشارہ کیا۔"

---

(۱) یعنی الطبری تاریخ ۱/۵۹۵ میں۔ (۲) عرائس المجالس ص ۳۸۶۔ (۳) المحرر الوجیز ۴/۱۰ - ۱۱ میں۔ (۴) (م) میں: نو کے لیے، اور (ظ) اور (د) سے جو ثابت ہے، جو المحرر الوجیز ۴/۱۱ کے مطابق ہے۔ اور ماوردی نے النکت والعیون ۳/۳۶۲ میں ان کے حمل کی مدت کے بارے میں چار اقوال ذکر کیے ہیں: نو ماہ، چھ ماہ، ایک دن، اور آٹھ ماہ۔ (۵) ابن کثیر، ابن عامر، ابو عمرو اور شعبہ نے میم کے فتحہ کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے کسرہ کے ساتھ۔ السبعة ص ۴۰۸-۴۰۹، اور التیسیر ص ۱۴۸۔ (۶) المحرر الوجیز ۴/۱۱، اور (د) اور (ظ) میں: علقمہ کی جگہ عکرمہ۔

...which was near the trunk of the palm tree (1). Ibn Abbas said: It was a river whose water had ceased, so God Almighty caused it to flow for Mary (2), and a river is called 'sariy' (stream) because water flows (yasri) in it. A poet said: "A bucket whose drawer you see leaning, when it gushes and roars in the stream." (3) Labid said: "They both middle the side of the stream and split a filled [spring] whose 'qallam' (plants) are close together." (4) It was said: Jesus called her, and that was a miracle, a sign, and a reassurance for her heart, but the first [opinion] is more apparent (5). Ibn Abbas read: "Then a king [angel] called her from beneath her." They said: Gabriel, peace be upon him, was in a spot of land lower than the spot she was on. His Almighty saying: {And shake toward you the trunk of the palm tree; it will drop upon you ripe, fresh dates. So eat and drink and be contented.} [Maryam: 25-26] contains four issues: The first: His saying: {And shake}: He commanded her to shake the dry trunk to see another sign in the reviving of the dead trunk. The 'bi' in His saying: "bi-jidhi'" is an emphatic redundant particle (6), as it is said: "Take [by] the reins" and "Give [by] your hand". Allah Almighty said: {let him extend a rope to heaven} [Al-Hajj: 15], meaning: let him extend a rope (7).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/11, Al-Nukat wal-Uyun 3/365-366, Zad al-Masir 5/222, and Ma'ani al-Quran wa I'rabuhu by al-Zajjaj 3/325. (2) Reported by al-Tabari 15/506-507 similarly. (3) The verse is in Ma'ani al-Quran wa I'rabuhu by al-Zajjaj 3/325, Al-Kamil by al-Mubarrad 3/1145, and Tahdhib al-Lugha 5/361 without attribution. In (M): "ya'ibbu" instead of "ya'ujju". What is established is from the manuscripts, Al-Kamil, and Ma'ani al-Quran. In Al-Kamil only, "al-Dalij" instead of "al-Dali", and al-Mubarrad corrected the narration of "al-Dali" saying: Al-Salm is a bucket with one handle, used by water carriers, and al-Dalij is the one who walks with the bucket between the well and the basin. (4) Sharh Diwan Labid p. 307. Its commentator said: 'Urud': side; 'Sariy': a small river; 'Masjurah': full, meaning a spring; 'Qallam': a plant, and it's said: it is reed. (5) Al-Wasit 3/181, Al-Nukat wal-Uyun 3/364, and Zad al-Masir 5/221. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/11-12. (7) Ma'ani al-Quran by al-Farra 2/165, Al-Wasit 3/181, Al-Kashshaf 2/507, and Zad al-Masir 5/222.

...जो खजूर के तने के पास था (1)। इब्न अब्बास ने कहा: वह एक नदी थी जिसका पानी रुक गया था, तो अल्लाह तआला ने उसे मरियम के लिए जारी कर दिया (2), और नदी को 'सरीय' (झरना) कहा जाता है क्योंकि उसमें पानी बहता (यसरी) है। कवि ने कहा है: "एक डोल जिसे भरने वाला तुम झुकता हुआ देखते हो, जब वह झरने में शोर के साथ बहता है।" (3) लबैद ने कहा: "वे दोनों झरने के बीच के किनारे पर पहुँचे और एक भरे हुए [स्त्रोत] को विभाजित किया जिसके'क़ल्लम' (पौधे) पास-पास हैं।" (4) कहा गया: ईसा ने उन्हें पुकारा, और वह उनके दिल के लिए एक चमत्कार, एक निशानी और सांत्वना थी, लेकिन पहला [मत] अधिक स्पष्ट है (5)। इब्न अब्बास ने पढ़ा: "तो उसके नीचे से एक फ़रिश्ते ने उसे पुकारा।" उन्होंने कहा: जिब्रील अलैहिस्सलाम ज़मीन के उस हिस्से में थे जो उस स्थान से नीचे था जहाँ वह (मरियम) थीं। अल्लाह तआला का कथन: {और खजूर के तने को अपनी ओर हिलाओ; वह तुम पर ताज़ा पकी हुई खजूरें गिराएगा। तो खाओ और पियो और अपनी आँखें ठंडी करो।} [मरियम: 25-26] इसमें चार विषय हैं: पहला: उनका कहना: {और हिलाओ}: उन्होंने उन्हें सूखे तने को हिलाने का आदेश दिया ताकि वे मृत तने के पुनर्जीवित होने की एक और निशानी देख सकें। उनके कथन "बि-जिज़इ" (तने के द्वारा) में 'बि' एक अतिरिक्त बलाघात वाला अव्यय है (6), जैसा कि कहा जाता है: "लगाम [के साथ] पकड़ो" और "अपने हाथ [के साथ] दो"। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {तो वह आसमान की तरफ एक रस्सी बढ़ाए} [अल-हज्ज: 15], यानी: वह एक रस्सी बढ़ाए (7)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/11, अल-नुकत वल-उयून 3/365-366, ज़ाद अल-मसीर 5/222, और मा'नी अल-कुरान व इ'राबीही अज़-ज़ज्जाज 3/325। (2) इसे अल-तबरी 15/506-507 ने इसी तरह रिपोर्ट किया है। (3) यह श्लोक अज़-ज़ज्जाज 3/325 की मा'नी अल-कुरान व इ'राबीही, अल-मुबर्रद 3/1145 की अल-कामिल और तहज़ीब अल-लुग़ह 5/361 में बिना श्रेय के है। (M) में: "यअुज्जु" के बजाय "यअि़ब्बु"। जो स्थापित है वह पांडुलिपियों, अल-कामिल और मा'नी अल-कुरान से है। अल-कामिल में केवल "अल-दालीज" "अल-दाली" के बजाय है, और मुबर्रद ने "अल-दाली" के वर्णन को सही किया और कहा: अल-सल्म: एक हत्थे वाला डोल है, जो पानी ढोने वालों का डोल होता है, और अल-दालीज: वह जो कुएं और हौज़ के बीच डोल लेकर चलता है। (4) शराह दीवान लबैद पृष्ठ 307। इसके टीकाकार ने कहा: 'उरुद': किनारा; 'सरीय': एक छोटी नदी; 'मसजूरह': भरी हुई अर्थात एक झरना; 'क़ल्लम': एक पौधा, और कहा जाता है: यह नरकुल है। (5) अल-वसीत 3/181,

अल-नुकत वल-उयून 3/364, और ज़ाद अल-मसीर 5/221। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/11-12। (7) अल-फर्रा 2/165 की मा'नी अल-कुरान, अल-वसीत 3/181, अल-कशफ़ 2/507, और ज़ाद अल-मसीर 5/222।

...جو کھجور کے تنے کے قریب تھا (1)۔ ابن عباس نے فرمایا: وہ ایک نہر تھی جس کا پانی منقطع ہو چکا تھا، پس اللہ تعالیٰ نے اسے مریم کے لیے جاری فرما دیا (2)، اور نہر کو 'سری' (چشمہ) کہا جاتا ہے کیونکہ اس میں پانی رواں (یسری) ہوتا ہے، شاعر نے کہا: "ایک ڈول جسے کھینچنے والا تم ٹیڑھا ہوتا دیکھتے ہو، جب وہ چشمے میں شور مچاتا ہوا بہتا ہے۔" (3) اور لبید نے کہا: "وہ دونوں چشمے کے کنارے کے وسط میں پہنچے اور ایک لبریز (چشمے) کو چیر دیا جس کے 'قلام' (پودے) قریب قریب ہیں۔" (4) اور کہا گیا کہ: عیسیٰ (علیہ السلام) نے انہیں پکارا، اور یہ ایک معجزہ، نشانی اور ان کے دل کے لیے تسکین کا باعث تھا، اور پہلا قول زیادہ واضح ہے (5)۔ ابن عباس نے قرات کی: "پس اسے اس کے نیچے سے ایک فرشتے نے پکارا" انہوں نے کہا: جبرائیل علیہ السلام زمین کے ایک ایسے ٹکڑے پر تھے جو اس جگہ سے نیچی تھی جہاں وہ (مریم) تھیں۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور کھجور کے تنے کو اپنی طرف ہلاؤ وہ تم پر تازہ پکی ہوئی کھجوریں گرائے گا۔ پس کھاؤ اور پیو اور اپنی آنکھیں ٹھنڈی کرو۔} اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور ہلاؤ}: انہیں خشک تنے کو ہلانے کا حکم دیا تاکہ وہ مردہ تنے کے زندہ ہونے میں ایک اور نشانی دیکھ لیں، اور اللہ کے قول "بجذع" میں 'ب' زائدہ اور تاکید کے لیے ہے (6) جیسا کہ کہا جاتا ہے: "لگام پکڑو (بز امام)" اور "اپنے ہاتھ سے دو (بیدک)"؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {پس چاہیے کہ وہ آسمان کی طرف ایک رسی تانے} [الحج: 15] یعنی: پس ایک رسی تانے (7)۔

---

(1) المحرر الوجیز 4/11، النکت والعیون 3/365-366، زاد المسیر 5/222، اور معانی القرآن و اعرابہ للزجاج 3/325۔ (2) اسے طبری 15/506-507 نے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (3) یہ

شعر معانی القرآن و اعرابہ للزجاج 3/325، الکامل للمبرد 3/1145، اور تہذیب اللغۃ 5/361 میں بغیر انتساب کے ہے۔ نسخہ (م) میں "یعج" کی جگہ "یعق" ہے۔ مصدقہ نسخہ جات، الکامل اور معانی القرآن میں وہی ہے جو متن میں ہے۔ الکامل میں "الدالی" کی جگہ "الدالج" ہے، اور مبرد نے "الدالی" کی روایت کو غلط قرار دیا ہے، اور کہا: السلم: ایک دستے والا ڈول ہے جو پانی پلانے والوں کا ڈول ہوتا ہے، اور الدالج: وہ جو کنویں اور حوض کے درمیان ڈول لے کر چلتا ہے۔ (4) شرح دیوان لبید ص 307، اور اس کے شارح نے کہا: عرض: پہلو؛ السری: چھوٹی نہر؛ مسجورۃ: بھری ہوئی یعنی چشمہ؛ القلام: ایک پودا، اور کہا گیا: یہ نرسل ہے۔ (5) الوسیط 3/181، النکت والعیون 3/364، اور زاد المسیر 5/221۔ (6) المحرر الوجیز 4/11-12۔ (7) معانی القرآن للفراء 2/165، الوسیط 3/181، الکشاف 2/507، اور زاد المسیر 5/222۔

It was said: The meaning is: Shake towards yourself fresh dates on the trunk of the palm tree. And "tassāqat" means: it falls down, so the "ta" was assimilated into the "sin". Hamza read it as "tasāqat" lightly (without shadda), omitting the one that others assimilated. Asim, in the narration of Hafs, read it as "tusāqit" with a damma on the "ta" and a kasra on the "qaf" (1). It was also read as: "tatasāqat" by showing both "ta"s, and "yassāqat" with a "ya" and assimilation of the "ta": and "tusqit", "yusqit", "tasqut", and "yasqut", using the "ta" for the palm tree and the "ya" for the trunk. These are nine readings mentioned by Al-Zamakhshari (2), may Allah have mercy on him. "Rutaban" (fresh dates) is in the accusative case due to the shaking (3), i.e., when you shook the trunk, you shook down "fresh, ripe dates" by your shaking. In general, the grammatical status of "rutaban" varies according to the meanings of the readings: sometimes the action is attributed to the trunk, sometimes to the shaking, and sometimes to the palm tree. "Janiyya" means: it has become ripe and fit for picking, and it comes from "janaytu al-thamara" (I picked the fruit) (4). It is narrated from Ibn Mas’ud that he read: "It will drop fresh ripe 'Barni' dates upon you" (5). Mujahid said: regarding "fresh ripe dates," they were "Ajwa" dates (6). Abbas ibn al-Fadl said: I asked Abu Amr ibn al-Ala about the saying: "fresh ripe dates," and he said: it has not withered (7). He said: Its interpretation is: it has not dried up, nor become parched, nor is it far from the hand of the one picking it, and this is the correct view. Al-Farra said (8): "al-jani" and "al-majni" are the same. He holds that they are like "al-qatil" and "al-maqtul" (the slain), or "al-jarih" and "al-majruh" (the wounded). Others besides Al-Farra said: "al-jani" is that which is cut from a single palm tree (9), and taken from the place of its origin, and they recited:

(1) Al-Sab'ah p. 409, and Al-Taysir p. 149. (2) In Al-Kashshaf 2/507. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/13. He also said 3/12, and Al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an 3/326: it is in the accusative case as a specification (tamyiz). Al-Zamakhshari 2/507 and Al-Razi 21/206 said: "rutaban" is a specification or an object. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/12. (5) We did not find it with anyone other than the author, and "al-Barni" is a type of date. Al-Sihah (brn). (6) Al-Nukat wa al-Uyun 3/367, and Al-Tabari recorded it from him 15/512. (7) Similar words are in Al-Nukat wa al-Uyun 3/367. (8) In Ma'ani al-Qur'an 2/166. (9) Al-Tabari mentioned something similar in 15/514 - 515.

कहा गया है: इसका अर्थ है: और अपनी ओर खजूर के तने पर ताज़ा खजूरें हिलाओ। और «तस्साक़त» का अर्थ है: वह गिरती हैं, तो 'ता' को 'सीन' में मिला दिया गया (अदघम)। हम्ज़ा ने इसे बिना शद्दा के«तसाक़त» पढ़ा, और उसे हटा दिया जिसे दूसरों ने मिलाया था। आसिम ने हफ़्स के वर्णन में इसे «तुसाक़ित» पढ़ा, 'ता' पर दम्मा और 'क़ाफ़' के नीचे कसरा के साथ (1)। इसे दोनों 'ता' को ज़ाहिर करके«ततसाक़त» भी पढ़ा गया है, और 'या' के साथ «यस्साक़त» और 'ता' को मिलाकर: और «तुस्कित», «युस्कित», «तस्कुत», और «यस्कुत», खजूर के पेड़ के लिए 'ता' और तने के लिए 'या' का उपयोग करते हुए। ये नौ क़िरात (पठन शैलियाँ) हैं जिनका उल्लेख अल-ज़मखशारी (2) (अल्लाह उन पर रहम करे) ने किया है। «रुतबन» (ताज़ा खजूरें) 'हिलाने' की क्रिया के कारण मफ़ऊल (अक्यूज़ेटिव) है (3), यानी जब आपने तने को हिलाया, तो आपने अपने हिलाने से «ताज़ा, पकी हुई खजूरें» गिराईं। कुल मिलाकर, «रुतबन» का व्याकरणिक स्थान क़िरात के अर्थों के अनुसार बदलता रहता है, कभी क्रिया का श्रेय तने को दिया जाता है, कभी हिलाने को, और कभी खजूर के पेड़ को। «जनिय्या» का अर्थ है: जो पक गया हो और तोड़े जाने के योग्य हो गया हो, और यह «जनय्तुल समरा» (मैंने फल तोड़ा) से निकला है (4)। इब्ने मसूद से रिवायत है कि उन्होंने पढ़ा: "वह आप पर ताज़ा, पकी हुई 'बरनी' खजूरें गिराएगा" (5)। मुजाहिद ने कहा: «ताज़ा पकी खजूरों» के बारे में, वे «अजवा» खजूरें थीं (6)। अब्बास बिन अल-फ़ज़्ल ने कहा: मैंने अबू अम्र बिन अल-अला से उनके कथन: «ताज़ा पकी खजूरें» के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: जो मुरझाई न हों (7)। उन्होंने कहा: इसकी व्याख्या है: जो सूखी न हों, न ही झुलसी हुई हों, और न ही उसे तोड़ने वाले के हाथों से दूर हों, और यही सही मत है। अल-फ़र्रा (8) ने कहा: «अल-जनी» और «अल-मजनी» एक ही हैं। उनका मानना है कि वे «अल-क़तील» और «अल-मक़्तूल» (मारा हुआ), या «अल-जरीह» और «अल-मजरूह» (घायल) की तरह हैं। अल-फ़र्रा के अलावा अन्य लोगों ने कहा: «अल-जनी» वह है जो एक ही खजूर के पेड़ से काटा गया हो (9), और उसके उगने के स्थान से लिया गया हो, और उन्होंने यह शेर पढ़ा:

(1) अल-सबआ पृ. 409, और अल-तयसीर पृ. 149। (2) अल-कश्शाफ़ 2/507 में। (3) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/13। उन्होंने 3/12 भी कहा, और अल-ज़ज्जाज ने मानी अल-कुरान 3/326 में कहा: यह तमीज़ (विशेषता) के रूप में मन्सूब है। अल-ज़मखशारी 2/507 और अल-राज़ी 21/206 ने कहा: "रुतबन" तमीज़ है या मफ़ऊल (कर्म) है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/12। (5)

लेखक के अलावा किसी और के पास यह नहीं मिला, और "अल-बरनी" खजूर का एक प्रकार है। अल-सिहाह (ब्रन)। (6) अल-नुकत वल उयून 3/367, और अल-तबरी ने उनसे इसे 15/512 पर निकाला है। (7) इसी तरह के शब्द अल-नुकत वल उयून 3/367 में हैं। (8) मानी अल-कुरान 2/166 में। (9) अल-तबरी ने 15/514 - 515 में इसी तरह का उल्लेख किया है।

اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: اور اپنی طرف کھجور کے تنے کو ہلا کر تازہ کھجوریں گراؤ۔ اور «تَسَّاقَط» کے معنی ہیں: وہ گرتی ہیں، پس 'تا' کو 'سین' میں مدغم کر دیا گیا۔ اور حمزہ نے اسے تخفیف کے ساتھ «تَسَاقَط» پڑھا، تو انہوں نے اس 'تا' کو حذف کر دیا جسے دوسروں نے مدغم کیا تھا۔ اور عاصم نے حفص کی روایت میں «تُسَاقِط» پڑھا، 'تا' کے ضمہ اور 'قاف' کے کسرہ کے ساتھ (۱)۔ اور اسے دونوں 'تا' کے اظہار کے ساتھ «تَتَسَاقط» بھی پڑھا گیا ہے، اور 'یا' کے ساتھ «یَسَّاقط» اور 'تا' کے ادغام کے ساتھ: اور «تُسْقِط» اور «یُسْقِط» اور «تَسقُط» اور «یسقُط»، کھجور کے درخت کے لیے 'تا' اور تنے کے لیے 'یا' کے استعمال کے ساتھ. پس یہ نو قرأتیں ہیں جن کا تذکرہ زمخشری (۲) (اللہ تعالیٰ ان پر رحم فرمائے) نے کیا ہے۔ «رطباً» ہلا کر گرانے کی وجہ سے منسوب ہے (۳)، یعنی: جب آپ نے تنے کو ہلایا، تو آپ نے اپنے ہلانے کے ساتھ «تازہ، پکی ہوئی کھجوریں» گرائیں۔ خلاصہ یہ کہ «رطباً» کا اعراب قرأتوں کے معانی کے لحاظ سے مختلف ہوتا ہے، کبھی فعل کی نسبت تنے کی طرف ہوتی ہے، کبھی ہلانے کی طرف، اور کبھی کھجور کے درخت کی طرف۔ «جنیاً» کے معنی ہیں: وہ پختہ ہو چکی ہوں اور توڑنے کے قابل ہوں، اور یہ «جنیتُ الثمرة» (میں نے پھل توڑ لیا) سے ماخوذ ہے (٤)۔ اور ابن مسعود سے مروی ہے کہ انہوں نے پڑھا: "وہ آپ پر تازہ پکی ہوئی 'بَرنی' کھجوریں گرائے گا" (٥)۔ اور مجاہد نے کہا: «رطباً جنیاً» کے بارے میں فرمایا: وہ «عجوہ» کھجوریں تھیں (٦)۔ اور عباس بن الفضل نے کہا: میں نے ابو عمرو بن العلاء سے ان کے قول: «رطباً جنیاً» کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا: جو مرجھائی نہ ہوں (٧)۔ فرمایا: اور اس کی تفسیر یہ ہے: وہ خشک نہ ہوئی ہوں، نہ ہی سوکھ کر کڑی ہوئی ہوں، اور نہ ہی اسے چننے والے کے ہاتھ سے دور ہوں، اور یہی بات صحیح ہے۔

فراء (٨) نے کہا: «الجنيُّ» اور «المجنيُّ» ایک ہی ہیں۔ ان کا ماننا ہے کہ یہ «القتیل» اور «المقتول»، یا «الجریح» اور «المجروح» کے درجے میں ہیں۔ اور فراء کے علاوہ دیگر نے کہا: «الجنيُّ»: وہ ہے جو ایک ہی کھجور کے درخت سے کاٹا گیا ہو (٩)، اور اس کے پیدا ہونے کی جگہ سے لیا گیا ہو، اور انہوں نے یہ شعر پڑھا:

(١) السبعہ ص ٤٠٩، والتیسیر ص ١٤٩۔ (٢) الکشاف ٢/ ٥٠٧ میں۔ (٣) اعراب القرآن للنحاس ٣/ ١٣۔ اور انہوں نے ٣/ ١٢ میں بھی کہا، اور زجاج نے معانی القرآن ٣/ ٣٢٦ میں: یہ تمیز ہونے کی بنا پر منسوب ہے، اور زمخشری ٢/ ٥٠٧ اور رازی ٢١/ ٢٠٦ نے کہا: "رطباً" تمیز یا مفعول ہے۔ (٤) المحرر الوجیز ٤/ ١٢۔ (٥) ہمیں یہ مصنف کے علاوہ کسی اور کے پاس نہیں ملا، اور «البَرْنِيُّ» کھجور کی ایک قسم ہے۔ الصحاح (برن)۔ (٦) النکت والعیون ٣/ ٣٦٧، اور اسے طبری نے ان سے ١٥/ ٥١٢ میں نکالا ہے۔ (٧) اسی طرح کے الفاظ النکت والعیون ٣/ ٣٦٧ میں ہیں۔ (٨) معانی القرآن ٢/ ١٦٦ میں۔ (٩) طبری نے ١٥/ ٥١٤ - ٥١٥ میں اس طرح کا ذکر کیا ہے۔

"And the goodness of fruits in lush gardens, and branches of trees whose harvest is near(1)." By 'harvest' (janā) he means what is harvested from it, i.e., cut and taken. Ibn Abbas said: It was a decayed trunk(2), then when she shook it, she looked at the top of the trunk and saw the palm leaves(3) had sprouted, then she looked at the spadix which had come out from between the leaves, then it turned green and became unripe dates (balah), then it turned red and became colored dates (zahw), then ripe dates (rutab), all of that in the blink of an eye. So the ripe dates began to fall before her without any of them being crushed(4). Second: Some people have inferred from this verse that although sustenance is predestined, God Almighty has entrusted man with striving for it; because He commanded Maryam to shake the palm tree to see a sign, whereas the sign could have occurred without her shaking it(5). Third: The command to seek livelihood is the way of God Almighty with His servants, and that does not contradict trust in God (tawakkul), contrary to what the ignorant among those who pretend to be ascetic say, and this meaning and the disagreement regarding it have been mentioned previously. Before that, her sustenance used to come to her without seeking, as He said: {Every time Zakariyya entered the sanctuary upon her, he found her with provision} [Al-Imran: 37]. But when she gave birth, she was commanded to shake the trunk. Our scholars said: When her heart was empty, God freed her limbs from fatigue, but when she gave birth to Jesus and her heart became attached to his love, and her inner self was occupied with his speech and affair, He entrusted her to her own effort and returned her to the custom of attachment to means among His servants(6). Al-Tabari narrated from Ibn Zayd that Jesus, peace be upon him, said to her: "Do not grieve." She said to him: "How should I not grieve when you are with me?! Neither married nor a slave! What is my excuse before..."

(1) The verse is by some Bedouins as in 'Al-Adhdad' by Ibn al-Anbari p. 219, and it is also in the supplement of 'Al-Amali and Al-Nawadir' by Abu Ali al-Qali p. 128, and 'Zahr al-Adab' by al-Qayrawani 2/999. (2) Al-Tabari narrated its equivalent 15/511 with the wording: It was a dry trunk, so he said to her: Shake it, it will drop fresh ripe dates upon you. (3) Al-Sa'af: plural of sa'afah, which is a palm branch. Al-Sihah (sa'af). (4) Al-Shadhkh: breaking a hollow thing. Al-Sihah (shadakh). (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/12. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1240.

"और हरे-भरे बगीचों में फलों की मिठास, और पेड़ों की टहनियाँ जिनकी उपज निकट है (1)।" 'जना' से उनका अर्थ वह है जो उससे काटा जाता है, यानी तोड़ा और लिया जाता है। इब्न अब्बास ने कहा: यह एक सड़ा हुआ तना था (2), फिर जब उसने उसे हिलाया, तो उसने तने के ऊपरी हिस्से की ओर देखा और पाया कि खजूर के पत्ते (3) निकल आए थे, फिर उसने देखा कि पत्तों के बीच से अंकुर निकल आया था, फिर वह हरा हो गया और कच्ची खजूर बन गया, फिर वह लाल हो गया और रंगीन खजूर बन गया, फिर पका हुआ खजूर (रुतब), यह सब पलक झपकते ही हो गया। अतः पकी हुई खजूरें उसके सामने गिरने लगीं बिना किसी के कुचले (4)। दूसरा: कुछ लोगों ने इस आयत से यह निष्कर्ष निकाला है कि यद्यपि जीविका (रिज़्क़) निर्धारित है, फिर भी अल्लाह तआला ने आदम की संतान को उसके लिए प्रयास करने का काम सौंपा है; क्योंकि उसने मरियम को खजूर के पेड़ को हिलाने का आदेश दिया ताकि वह एक चमत्कार देख सके, जबकि चमत्कार बिना हिलाए भी हो सकता था (5)। तीसरा: जीविका अर्जित करने का आदेश देना अपने सेवकों के साथ अल्लाह तआला की सुन्नत (नियम) है, और यह अल्लाह पर भरोसे (तवक्कुल) के खिलाफ नहीं है, उन अज्ञानी तपस्वियों के विपरीत जो ऐसा कहते हैं, और यह अर्थ और इस पर विवाद पहले भी बताया जा चुका है। उससे पहले, उसकी जीविका बिना प्रयास के उसके पास आती थी, जैसा कि उसने कहा: {जब भी ज़कारिया उसके पास मेहराब में प्रवेश करते, तो वे उसके पास जीविका पाते} [आल इमरान: 37], लेकिन जब उसने जन्म दिया, तो उसे तने को हिलाने का आदेश दिया गया। हमारे विद्वानों ने कहा: जब उसका दिल खाली था, तो अल्लाह ने उसके अंगों को थकान से मुक्त रखा, लेकिन जब उसने ईसा को जन्म दिया और उसका दिल उनके प्यार से जुड़ गया, और उसका अंतर्मन उनकी बातों और मामले में व्यस्त हो गया, तो अल्लाह ने उसे उसके अपने प्रयास के हवाले कर दिया, और उसे अपने सेवकों के बीच साधनों से जुड़ने की आदत की ओर लौटा दिया (6)। और तबरी ने इब्न ज़ैद से रिवायत की है कि ईसा अलैहिस्सलाम ने उनसे कहा: "दुखी मत हो।" उन्होंने उससे कहा: "मैं कैसे दुखी न होऊं जबकि तुम मेरे साथ हो?! न तो पति है और न ही मैं दासी हूँ! मेरा क्या बहाना होगा..."

(1) यह शेर कुछ बदुओं का है जैसा कि इब्न अल-अंबारी की 'अल-अज़दाद' पृष्ठ 219 में है, और यह अबू अली अल-काली की 'ज़ैल अल-अमाली वल-नवादिर' पृष्ठ 128 में भी है, और अल-कैरवानी की 'ज़हर अल-आदाब' 2/999 में है। (2) तबरी ने इसे 15/511 में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: यह एक सूखा तना था, तो उन्होंने उससे कहा: इसे हिलाओ, यह तुम पर ताज़ा पकी खजूरें गिरा देगा।

(3) अल-सअफ़: सअफ़ा का बहुवचन है जिसका अर्थ खजूर की टहनी है। अल-सिहाह (सअफ़)। (4) अल-शदख़: किसी खोखली चीज़ को तोड़ना। अल-सिहाह (शदख़)। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/12। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन 3/1240।

"اور سرسبز و شاداب باغات میں خوشگوار پھل، اور درختوں کی شاخیں جن کی فصل قریب ہے(۱)۔" 'جنیٰ' سے ان کی مراد وہ ہے جو اس سے حاصل کیا جاتا ہے، یعنی: کاٹا اور لیا جاتا ہے۔ ابن عباس نے کہا: وہ ایک بوسیدہ تنا تھا(۲)، جب انہوں نے اسے ہلایا تو تنے کے اوپری حصے کی طرف دیکھا تو کھجور کے پتے(۳) نکل آئے تھے، پھر دیکھا کہ پتوں کے درمیان سے خوشہ نکل آیا تھا، پھر وہ سبز ہو کر کچی کھجور بن گیا، پھر سرخ ہو کر رنگین کھجور بن گیا، پھر پکی ہوئی کھجور (رطب)، یہ سب پلک جھپکتے ہی ہو گیا، تو پکی ہوئی کھجوریں ان کے سامنے گرنے لگیں اور ان میں سے کوئی چیز کچلی(۴) نہیں گئی۔ دوسری بات: بعض لوگوں نے اس آیت سے یہ استدلال کیا ہے کہ اگرچہ رزق مقدر ہے، لیکن اللہ تعالیٰ نے ابن آدم کو اس کے لیے تگ و دو کا پابند کیا ہے؛ کیونکہ اس نے مریم کو کھجور ہلانے کا حکم دیا تاکہ وہ ایک نشانی دیکھیں، جبکہ نشانی بغیر ہلائے بھی ظاہر ہو سکتی تھی(۵)۔ تیسری بات: رزق کمانے کی تکلیف کا حکم اللہ تعالیٰ کی اپنے بندوں میں سنت ہے، اور یہ توکل کے منافی نہیں ہے، برخلاف ان جاہل زاہدوں کے جو ایسا کہتے ہیں، اور یہ معنی اور اس میں اختلاف پہلے گزر چکا ہے۔ اس سے پہلے ان کا رزق بغیر کسی کسب کے ان کے پاس آتا تھا جیسا کہ اس نے فرمایا: {جب بھی زکریا محراب میں ان کے پاس داخل ہوتے، تو ان کے پاس رزق پاتے} [آل عمران: ۳۷]، لیکن جب انہوں نے جنم دیا تو انہیں تنا ہلانے کا حکم دیا گیا۔ ہمارے علماء نے کہا: جب ان کا دل (دیگر محبتوں سے) خالی تھا، تو اللہ نے ان کے اعضاء کو مشقت سے فارغ رکھا، لیکن جب انہوں نے عیسیٰ کو جنم دیا اور ان کا دل ان کی محبت سے وابستہ ہو گیا، اور ان کا باطن ان کی گفتگو اور معاملے میں مشغول ہو گیا، تو اللہ نے انہیں ان کے کسب کے سپرد کر دیا، اور انہیں اپنے بندوں میں اسباب سے وابستگی کی

عادت کی طرف لوٹا دیا(۶)۔ اور طبری نے ابن زید سے نقل کیا ہے کہ عیسیٰ علیہ السلام نے ان سے کہا: غم نہ کرو، تو انہوں نے ان سے کہا: میں کیسے غم نہ کروں جبکہ تم میرے ساتھ ہو؟! نہ تو میں شوہر والی ہوں اور نہ ہی لونڈی! میرا کیا عذر ہوگا...

(۱) یہ شعر بعض بدویوں کا ہے جیسا کہ ابن الانباری کی 'الاضداد' ص ۲۱۹ میں ہے، اور یہ ابو علی القالی کی 'ذیل الامالی والنودار' ص ۱۲۸، اور القیروانی کی 'زہر الاداب' ۹۹۹/۲ میں بھی ہے۔ (۲) اسے طبری نے ۵۱۱/۱۵ میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: وہ ایک خشک تنا تھا، تو انہوں نے ان سے کہا: اسے ہلاؤ، یہ تم پر ترو تازہ پکی کھجوریں گرائے گا۔ (۳) السعف: سعفہ کی جمع ہے اور یہ کھجور کی شاخ ہے۔ الصحاح (سعف)۔ (۴) الشدخ: کسی کھوکھلی چیز کو توڑنا۔ الصحاح (شدخ)۔ (۵) المحرر الوجیز ۱۲/٤۔ (۶) احکام القرآن لابن العربی ۱۲٤۰/۳۔

...people?! "Oh, I wish I had died before this and was a thing forgotten and out of sight!" So Jesus said to her: I will suffice you for speech (1).

Fourth: Al-Rabi' ibn Khuthaym said: For a woman in childbed, nothing is better in my view than fresh dates (2) because of this verse. If Allah knew of anything better than fresh dates for a woman in childbed, He would have fed it to Maryam. Therefore, they said: Dates have been a custom for women in childbed since then, as has 'tahneek' (softening a date and rubbing it on the newborn's gums). It is said: If her labor is difficult, there is nothing better for her than fresh dates, and for a sick person, nothing better than honey; Al-Zamakhshari mentioned this (3).

Ibn Wahb said: Malik said: Allah Almighty said: "fresh, ripe dates". 'Al-Jani' from dates is what is good without 'naqsh' or spoiling. 'Naqsh' is to prick the bottom of the unripe date until it ripens; this is disliked. Malik means that this is hastening a thing before its time, so no one should do it. If someone does it, it would not be permissible for sale, nor would it be judged as good quality. This saying has already passed in "Al-An'am" (4). And praise be to Allah.

Narrated by Talhah ibn Sulayman: "Janiyyan" with a kasra on the 'jeem' for 'itba' (vowel following), meaning: We have gathered (5) for you in the stream and the fresh dates two benefits: First: eating and drinking, and second: consolation of the heart; because they are both miracles. This is [in the sense of] Allah Almighty's saying: "So eat and drink and be contented." meaning: Eat from the fresh dates, drink from the stream, and be contented by seeing the prophet child. It was read with a 'fatha' on the 'qaf', which is the reading of the majority. Al-Tabari narrated a reading: "wa-qirri" with a 'kasra' on the 'qaf', which is the language of Najd (6). It is said: 'qarra 'aynan' (to be contented/delighted), 'yaqurru' and 'yaqirru' with a 'damma' or 'kasra' on the 'qaf'. And Allah made his eye 'qarra' (delighted). It is derived from 'al-qurr' (coolness).

(1) Tafsir al-Tabari 15/505 and 518, and quoted from him via al-Muharrar al-Wajiz 4/12. (2) Tafsir al-Samarqandi 2/322, and al-Baghawi 3/193. (3) In al-Kashshaf 2/507. (4) 8/476, and the discussion is in Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1241. (5) In (d) and (m): 'Ja'alna' (We made), and what is established is from (zh), which matches what is in al-Kashshaf 2/507, and the speech is from it, and what follows between brackets is from it. (6) Tafsir al-Tabari 15/516.

सूरह मरयम: आयतें 16 - 26 437

...लोग?! "काश! मैं इससे पहले मर गई होती और भूली-बिसरी चीज़ हो जाती!" तो ईसा ने उनसे कहा: मैं तुम्हारे लिए बातचीत के लिए पर्याप्त हूँ (1)।

चौथा: अर-रबी इब्न खुथैम ने कहा: इस आयत के कारण, मेरे विचार में जच्चा (प्रसव के बाद की महिला) के लिए ताज़ा खजूर (रतब) (2) से बेहतर कुछ नहीं है। यदि अल्लाह जच्चा के लिए ताज़ा खजूर से बेहतर किसी चीज़ को जानता, तो वह मरयम को वही खिलाता। इसलिए, उन्होंने कहा: तब से जच्चा के लिए खजूर का रिवाज़ रहा है, और वैसे ही 'तहनीक' (नवजात के मसूड़ों पर खजूर रगड़ना) का भी। यह कहा गया है: यदि प्रसव कठिन हो, तो उसके लिए ताज़ा खजूर से बेहतर कुछ नहीं है, और बीमार के लिए शहद से बेहतर कुछ नहीं है; अल-ज़मखशरी ने इसका उल्लेख किया है (3)।

इब्न वहब ने कहा: मलिक ने कहा: अल्लाह तआला ने कहा: "ताज़ा, पके हुए खजूर"। खजूरों में से 'अल-जनी' वह है जो बिना 'नक़्श' (नक्काशी) या खराब हुए अच्छे हों। 'नक़्श' का अर्थ है अधपके खजूर के नीचे के हिस्से को तब तक कुरेदना जब तक वह पक न जाए; यह नापसंद (मक़रूह) है। मलिक का अर्थ है कि यह किसी चीज़ को उसके समय से पहले जल्दी करना है, इसलिए किसी को ऐसा नहीं करना चाहिए। यदि कोई ऐसा करता है, तो उसे बेचने की अनुमति नहीं होगी, और न ही उसे अच्छी गुणवत्ता का माना जाएगा। यह कथन "अल-अनआम" (4) में पहले आ चुका है। और अल्लाह का शुक्र है।

तलहा इब्न सुलेमान से रिवायत है: "जनिय्यन" 'जीम' पर कसरा के साथ 'इतबा' के लिए, यानी: हमने (5) तुम्हारे लिए झरने और ताज़ा खजूर में दो लाभ इकट्ठे किए हैं: पहला: खाना और पीना, और दूसरा: दिल की तसल्ली; क्योंकि वे दोनों चमत्कार हैं। यह अल्लाह तआला के इस कथन [के अर्थ में] है: "तो खाओ और पियो और अपनी आँखें ठंडी करो।" यानी: ताज़ा खजूर खाओ, झरने से पियो, और नबी बच्चे को देखकर अपनी आँखें ठंडी करो। इसे 'क़ाफ़' पर 'फ़तह' के साथ पढ़ा गया है, जो बहुमत (जुमूर) की क़िरात है। अल-तबरी ने एक क़िरात का ज़िक्र किया है: "व-क़िर्री" 'क़ाफ़' पर 'कसरा' के साथ, जो नज्द की भाषा है (6)। कहा जाता है: 'क़र्रा ऐनन' (आँखें ठंडी होना), 'यक़ुर्रु और 'यक़िर्रि' 'क़ाफ़' पर ज़म्मा या कसरा के साथ। और अल्लाह ने उसकी आँख ठंडी की तो वह ठंडी हो गई। यह 'अल-क़ुर्र' (ठंडक) से लिया गया है।

(1) तफ़सीर अल-तबरी 15/505 और 518, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/12 के माध्यम से उनसे उद्धृत। (2) तफ़सीर अल-समरकंदी 2/322, और अल-बगवी 3/193। (3) अल-कश्शाफ़ 2/507 में। (4) 8/476, और चर्चा इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 3/1241 में है। (5) (द) और (म) में: 'जअलना' (हमने बनाया), और जो स्थापित है वह (ज़) से है, जो अल-कश्शाफ़ 2/507 में मौजूद चीज़ों से मेल खाता है, और बात उसी से है, और जो कोष्ठक के बीच आने वाला है वह उसी से है। (6) तफ़सीर अल-तबरी 15/516।

سورة مریم: آیات ١٦ - ٢٦ ٤٣٧

...لوگ؟! «اے کاش! میں اس سے پہلے مر چکی ہوتی اور بھولی بسری چیز ہو گئی ہوتی» تو عیسیٰ علیہ السلام نے ان سے کہا: میں تمہاری جگہ کلام کرنے کے لیے کافی ہوں (١)۔

چوتھی بات: ربیع بن خثیم نے کہا: میرے نزدیک اس آیت کی وجہ سے حاملہ عورت (نفسا) کے لیے تازہ کھجور (رطب) (٢) سے بہتر کوئی چیز نہیں ہے، اور اگر اللہ تعالیٰ حاملہ عورت کے لیے تازہ کھجور سے بہتر کوئی چیز جانتا تو وہ مریم علیہا السلام کو وہی کھلاتا، اسی لیے انہوں نے کہا: کھجور اس وقت سے حاملہ عورت کے لیے ایک عادت بن گئی ہے، اور اسی طرح تحنیک (کھجور چبا کر بچے کے تالو سے لگانا) بھی۔ اور کہا گیا: اگر زچگی مشکل ہو جائے تو اس کے لیے تازہ کھجور سے بہتر کوئی چیز نہیں ہے، اور مریض کے لیے شہد سے بہتر کوئی چیز نہیں ہے؛ اسے زمخشری نے ذکر کیا ہے (٣)۔

ابن وہب نے کہا: مالک نے کہا: اللہ تعالیٰ نے فرمایا: «رُطَباً جَنِيّاً» کھجوروں میں سے 'جنی' وہ ہے جو بغیر کسی کھودنے (نقر) یا خرابی کے اچھی ہو، اور نقر یہ ہے کہ کچی کھجور کے نچلے حصے کو کریدا جائے یہاں تک کہ وہ نرم ہو جائے، تو یہ ناپسندیدہ ہے۔ مالک کی مراد یہ ہے کہ یہ کسی چیز کو اس کے وقت سے پہلے حاصل کرنے کی کوشش ہے، لہٰذا کسی کے لیے ایسا کرنا مناسب نہیں ہے، اور اگر کوئی ایسا کرے تو اس کی فروخت جائز نہیں ہو گی، اور نہ ہی اسے عمدہ قرار دیا جائے گا، اور یہ بات "الانعام" (٤) میں گزر چکی ہے۔ اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں۔

طلحہ بن سلیمان سے مروی ہے: «جَنِيّاً» جیم کے زیر (کِسرہ) کے ساتھ اتباع کے لیے، یعنی: ہم نے تمہارے لیے نہر اور تازہ کھجوروں میں دو فائدے جمع کر دیے (٥): پہلا: کھانا اور پینا، دوسرا: دل کی تسلی؛ کیونکہ وہ دونوں معجزے ہیں۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول [کے معنی میں] ہے: «فَكُلِي وَاشْرَبِي وَقَرِّي عَيْناً» یعنی: تازہ کھجور میں سے کھاؤ، اور نہر میں سے پیو، اور نبی بچے کو دیکھ کر اپنی آنکھوں کو ٹھنڈا کرو۔ اسے قاف کے زبر (فتحہ) کے ساتھ پڑھا گیا ہے اور یہی جمہور کی قرأت ہے۔ اور طبری نے «وقِرّي» قاف کے زیر کے ساتھ ایک قرأت نقل کی ہے اور یہ اہل نجد کی زبان ہے (٦)۔ کہا جاتا ہے: 'قَرَّ عَيْناً يَقُرُّ ويَقِرُّ' قاف کے پیش اور زیر کے ساتھ، اور اللہ نے اس کی آنکھ ٹھنڈی کی تو وہ ٹھنڈی ہو گئی۔ اور یہ 'القُرّ' (ٹھنڈک) سے لیا گیا ہے۔

(١) تفسیر الطبری ١٥ / ٥٠٥ اور ٥١٨، اور ان سے المحرر الوجیز ٤ / ١٢ کے واسطے سے نقل کیا گیا ہے۔ (٢) تفسیر السمرقندی ٢ / ٣٢٢، اور البغوی ٣ / ١٩٣۔ (٣) الکشاف ٢ / ٥٠٧ میں۔ (٤) ٨ / ٤٧٦، اور کلام ابن العربی کی احکام القرآن ٣ / ١٢٤١ میں ہے۔ (٥) (د) اور (م) میں: 'جعلنا' ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے جو کہ الکشاف ٢ / ٥٠٧ کے موافق ہے، اور یہ کلام اسی میں سے ہے، اور جو آگے بریکٹ میں آئے گا وہ بھی اسی سے ہے۔ (٦) تفسیر الطبری ١٥ / ٥١٦۔

سورہ مریم: Verses 25 - 26
438

And "Al-Qurra" means coldness. The tear of joy is cold, while the tear of sorrow is hot. A group weakened this view and said: "All tears are hot." So the meaning of "May Allah cool his eye" (aqarra Allahu 'aynuhu) is that Allah settles his eye by looking at the one he loves until it is calm and tranquil. And "so-and-so is the apple (cooling) of my eye" (qurratu 'ayni) means my soul is at peace near him. Al-Shaybani said: "And be of good cheer (cool your eye)" (wa qarri 'aynan) means: sleep; he urged her to eat, drink, and sleep. Abu Amr said: "Allah cooled his eye" means He made his eye sleep and removed his insomnia. "Aynan" (eye) is in the accusative case as a specification (tamyiz), like saying "be content in soul" (tiba nafsan). The action is actually for the eye, then it was transferred to the possessor of the eye, and what was originally the subject in reality is placed in the accusative as an explanation. Similar to it: "I was pleased in soul" (tibtu nafsan), "I burst with fat" (tafaqqa'tu shahman), and "I perspired with sweat" (tasabbabtu 'araqan), and there are many examples like this (1).

The word of the Almighty: {So if you see anyone of humanity, then say, "Indeed, I have vowed to the Most Merciful a fast"} contains three issues: First: The word of the Almighty: {So if you see (tarayinna)}. The original form of "tarayinna" is "tar'ayiyinna." The hamza was omitted as it is omitted from "tara," and its fatha was moved to the letter Ra, making it "tarayayin." Then the first Ya was changed into an Alif due to its movement and the fatha of the letter before it. Two quiescent letters then met: the Alif changed from the Ya and the feminine Ya. So the Alif was omitted due to the meeting of two quiescent letters, becoming "tarayna." Then the Nun, the sign of jussive mood, was omitted because "In" is a conditional particle and "Ma" is a connective. So "taray" remained. Then the heavy Nun of emphasis was added, and the feminine Ya was given a kasra due to the meeting of two quiescent letters because the heavy Nun is equivalent to two Nuns, the first of which is quiescent. Thus it became "tarayinna" (2). Along these lines is the saying of Ibn Durayd: "If you see (in ma taray) my head, its color resembles..." (3) And the saying of Al-Afwah: "If you see (in ma taray) my head, it has been belittled by..." (4)

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/12, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/13, Tahdhib al-Lugha 8/276, and onwards. (2) Al-Bayan by Ibn al-Anbari 2/123, Al-Muharrar al-Wajiz 4/12-13, Amali Ibn al-Shajari 2/489, and onwards. (3) Explanation of Maqsura Ibn Durayd by Al-Tabrizi p. 3, and its second half is: "A streak of morning under the tails of

darkness." (4) Mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/12, and Al-Ma'arri in Risalat al-Mala'ika p. 13, and its second half is: "A corrupt time of inversion and setback." Al-Ma'arri said: "Ma's" among people is when someone causes corruption between them.

सूरह मरयम: आयत 25 - 26 438

और "अल-कुर्रा" का अर्थ ठंडक है। खुशी के आँसू ठंडे होते हैं, और दुख के आँसू गर्म होते हैं। एक समूह ने इस विचार को कमजोर बताया और कहा: "सभी आँसू गर्म होते हैं।" तो "अल्लाहु अक़र्रा अैनहु" (अल्लाह ने उसकी आँखें ठंडी कीं) का अर्थ है: अल्लाह ने उसकी आँखों को उसके प्रिय को देखकर शांत कर दिया जब तक कि वह स्थिर और शांत न हो जाए। और "फलां मेरी आँखों की ठंडक (क़ुर्रतु अैनी) है" का अर्थ है कि मेरी आत्मा उसके करीब शांत महसूस करती है। अल-शयबानी ने कहा: "व क़र्री अैना" (और आँखें ठंडी करो) का अर्थ है: सो जाओ; उन्होंने उसे खाने, पीने और सोने के लिए प्रोत्साहित किया। अबू अम्र ने कहा: "अल्लाह ने उसकी आँखें ठंडी कीं" का अर्थ है कि उसने उसकी आँखों को सुला दिया और उसकी अनिद्रा दूर कर दी। "अैना" (आँख) 'तमीज़' (विशिष्टता) के रूप में 'नस्ब' (accusative case) में है; जैसे कहना: "तबा नफ्सन" (मन प्रसन्न हुआ)। क्रिया वास्तव में आँख के लिए है, फिर इसे आँख वाले की ओर स्थानांतरित कर दिया गया, और जो वास्तव में कर्ता था उसे स्पष्टीकरण के रूप में 'नस्ब' दिया गया। इसके उदाहरण हैं: "तिब्तु नफ्सन" (मैं मन से प्रसन्न हुआ), "तफ़क्कतु शहमन" (मैं वसा से भर गया), और "तसब्ब्तु अर्क़न" (मैं पसीने से तर-बतर हो गया), और इसके जैसे कई उदाहरण हैं (1)।

ईश्वर का वचन: {तो यदि आप मनुष्यों में से किसी को देखें, तो कह दें, "मैंने रहमान के लिए रोज़े की मन्नत मानी है"} इसमें तीन मुद्दे हैं: पहला: ईश्वर का कथन: {फ़इम्मा तरयिन्ना} (तो यदि आप देखें)। "तरयिन्ना" का मूल रूप "तर'अयियिन्ना" है। हम्ज़ा को हटा दिया गया जैसा कि "तरा" में हटा दिया जाता है, और इसकी फ़तह को 'रा' अक्षर पर स्थानांतरित कर दिया गया, जिससे यह "तरयियिन" बन गया। फिर पहले 'या' को अलिफ़ में बदल दिया गया क्योंकि यह गतिशील था और उससे पहले वाले अक्षर पर फ़तह थी। तब दो 'साकिन' (विराम चिह्न वाले अक्षर) एक साथ आ गए: 'या' से बदला हुआ अलिफ़ और स्त्रीवाचक 'या'। इसलिए दो साकिनों के मिलने के कारण अलिफ़ को हटा दिया गया, जिससे यह "तरयना" बन गया। फिर 'नून', जो 'जज़्म' (jussive mood) का संकेत है, उसे हटा दिया गया क्योंकि "इन" शर्त का अक्षर है और "मा" एक संयोजक है। तो "तरय" बचा। फिर इसमें 'नून ताकीद' (ज़ोर देने वाला नून) जुड़ा जो 'मुसक्कल' (द्वित्व) है, तो दो साकिनों के मिलन के कारण स्त्रीवाचक 'या' को 'कसरा' (i की मात्रा) दिया गया; क्योंकि मुसक्कल नून दो नूनों के बराबर है, जिनमें से पहला साकिन होता है। इस प्रकार यह "तरयिन्ना" बन गया (2)। इसी तरह इब्न दुरैद का कथन है:

"यदि तुम मेरे सिर को देखो, जिसका रंग मिलता जुलता है..." (3) और अल-अफवाह का कथन: "यदि तुम मेरे सिर को देखो, तो इसने तिरस्कृत कर दिया है..." (4)

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/12, एराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 3/13, तहज़ीब अल-लुग़ा 8/276, और आगे। (2) अल-बयान इब्न अल-अंबारी द्वारा 2/123, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/12-13, अमाली इब्न अल-शजारी 2/489, और आगे। (3) अल-तबरीज़ी द्वारा शरह मकसूरा इब्न दुरैद पृष्ठ 3, और इसका दूसरा भाग है: "अंधेरे के दामन के नीचे सुबह की एक किरण।" (4) इब्न अतियाह द्वारा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/12 में उल्लेखित, और अल-मआर्री द्वारा रिसालत अल-मलायका पृष्ठ 13 में, और इसका दूसरा भाग है: "उलटाव और झटके वाले समय का भ्रष्टाचार।" अल-मआर्री ने कहा: लोगों के बीच "माअस" तब होता है जब कोई उनके बीच बिगाड़ पैदा करता है।

سورہ مریم: آیات 25 - 26 438

اور "القُرَّة" سے مراد ٹھنڈک ہے۔ خوشی کا آنسو ٹھنڈا ہوتا ہے، اور غم کا آنسو گرم ہوتا ہے۔ ایک گروہ نے اس بات کو کمزور قرار دیا اور کہا: "آنسو تمام کے تمام گرم ہوتے ہیں"۔ پس "أقرَّ الله عينه" (اللہ اس کی آنکھ ٹھنڈی کرے) کا مطلب ہے: اللہ نے اس کی آنکھ کو اس کے محبوب کی طرف دیکھنے سے سکون بخش دیا یہاں تک کہ وہ قرار پا جائے اور ساکن ہو جائے۔ اور "فلاں میری آنکھ کی ٹھنڈک (قُرَّةُ عيني) ہے" کا مطلب ہے کہ میرا نفس اس کے قرب میں سکون پاتا ہے۔ الشیبانی نے کہا: "وقَرِّي عيناً" کا مطلب ہے: سو جاؤ؛ انہوں نے اسے کھانے پینے اور سونے پر اکسایا۔ ابو عمرو نے کہا: "أقرَّ الله عينه" کا مطلب ہے اس کی آنکھ سلا دی اور اس کی بے خوابی دور کر دی۔ اور لفظ "عيناً" تمیز کی بنیاد پر منصوب ہے؛ جیسے تمہارا کہنا: "طب نفساً" (دل خوش ہوا)۔ حقیقت میں فعل آنکھ کے لیے ہے، پھر اسے آنکھ والے کی طرف منتقل کر دیا گیا، اور جو حقیقت میں فاعل تھا اسے تفسیر (وضاحت) کے طور پر نصب دیا گیا۔ اس کی مثالیں یہ ہیں: "طبتُ نفساً" (میں دل سے خوش ہوا)، "تَفَقَّأْتُ شحماً" (میں چربی سے بھر گیا)، اور "تَصببتُ عرقاً" (میں پسینے میں شرابور ہو گیا)، اور اس جیسی بہت سی مثالیں موجود ہیں (1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر اگر تم انسانوں میں سے کسی کو دیکھو تو کہہ دینا کہ میں نے رحمن کے لیے روزے کی منت مانی ہے} اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: {فَإِمَّا تَرَيِنَّ} (پھر اگر تم دیکھو)۔ "تَرَيِنَّ" کی اصل "تَرْأَيِينَّ" ہے۔ ہمزہ کو حذف کر دیا گیا جیسے "تریٰ" سے حذف کیا جاتا ہے، اور اس کا فتحہ حرف 'را' کی طرف منتقل کر دیا گیا تو یہ "ترِیین" بن گیا۔ پھر پہلی 'یا' کو الف میں بدل دیا گیا اس کے متحرک ہونے اور اس سے پہلے حرف کے مفتوح ہونے کی وجہ سے۔ پس دو ساکن جمع ہو گئے: 'یا' سے بدلا ہوا الف اور یائے تانیث (مونث کی یا)۔ چنانچہ دو

ساکنوں کے ملاپ کی وجہ سے الف کو حذف کر دیا گیا تو یہ "تَرَيْنَ" بن گیا۔ پھر نون کو جو کہ علامت جزم ہے حذف کر دیا گیا کیونکہ "إن" حرفِ شرط ہے اور "ما" صلہ (زائدہ) ہے، تو "تَرَيْ" باقی رہ گیا۔ پھر اس میں نونِ تاکید ثقیلہ داخل ہوا، تو دو ساکنوں کے ملاپ کی وجہ سے یائے تانیث کو کسرہ (زیر) دے دیا گیا؛ کیونکہ نونِ ثقیلہ دو نونوں کے قائم مقام ہے جن میں سے پہلا ساکن ہوتا ہے۔ پس یہ "تَرَيِنَّ" بن گیا (2)۔ اسی نہج پر ابن درید کا قول ہے: "اگر تم (ان ما تریٰ) میرا سر دیکھو، جس کا رنگ مشابہ ہے..." (3) اور الافوہ کا قول: "اگر تم (ان ما تریٰ) میرا سر دیکھو، اس نے اسے حقیر کر دیا ہے..." (4)

(1) المحرر الوجيز 4/ 12، وإعراب القرآن للنحاس 3/ 13، وتهذيب اللغة 8/ 276، اور اس کے بعد۔ (2) البيان لابن الأنباري 2/ 123، والمحرر الوجيز 4/ 12 - 13، وأمالي ابن الشجري 2/ 489، اور اس کے بعد۔ (3) شرح مقصورة ابن درید للتبريزي ص 3، اور اس کا دوسرا مصرع ہے: "طرة صبح تحت أذيال الدجى" (تاریکی کے دامن کے نیچے صبح کی کرن)۔ (4) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجيز 4/ 12 میں ذکر کیا ہے، اور المعری نے رسالة الملائكة ص 13 میں، اور اس کا دوسرا مصرع ہے: "مأسُ زمان ذي انتكاس مؤرس"۔ المعری نے کہا: لوگوں کے درمیان "مأس" اس وقت ہوتا ہے جب کوئی ان کے درمیان فساد پیدا کرے۔

Indeed, the 'nun' entered here preceded by 'ma', just as the 'lam' of the oath also precedes its entry. Talha, Abu Ja'far, and Shaybah read it as 'tarayanna' with a sukun on the 'ya' and a fatha on a light 'nun'. Abu al-Fath said (1): it is an irregular (shadhdh) reading.

Second: His word, Exalted be He: "So say, 'Indeed I have vowed...'" this is the answer to the conditional statement and contains an ellipsis, meaning: if anyone asks you about your child, "then say, 'Indeed I have vowed to the Most Merciful a fast (sawm)'" meaning: silence (2); as said by Ibn Abbas and Anas bin Malik (3). In the reading of Ubayy bin Ka'b: "Indeed I have vowed to the Most Merciful a fast, a silence." It was also narrated from Anas (4). And from him (5) also "and silence" with a 'waw' (and). The difference in the two wordings indicates that the word was mentioned as an explanation (tafsir) and not as Quran. If it comes with a 'waw', it is possible it is something other than fasting. However, the reports from the people of Hadith and the narrators of the language (6) follow that fasting is silence; because fasting is restraint, and silence is restraint from speech. It was also said: it is the well-known fast, and they were required to be silent on the day of fasting except by signaling (7). Based on this, Anas's reading "and silence" with a 'waw' is explained, that silence for them during fasting was obligatory by vow, just as whoever among us vows to walk to the House (Ka'ba) necessitates Ihram for Hajj or Umrah. The meaning of this verse is that Allah the Exalted commanded her - through the tongue of Gabriel, peace be upon him, or her son according to the previously mentioned difference - to refrain from addressing humans, and to refer to her son for that; so that her embarrassment would be lifted, and the sign (miracle) would become clear, thus establishing her excuse. The apparent meaning of the verse is that she was permitted to say these words mentioned in the verse, and this is the opinion of the majority.

(1) In Al-Muhtasib 2/42, and the speech is from Al-Muharrar Al-Wajiz 4/12 - 13. (2) Tafsir Al-Baghawi 3/193, and Al-Waseet 3/181. (3) Narrated from them by Al-Tabari 15/516 - 517. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 3/367, Al-Kashaf 2/507, and Zad al-Masir 5/225. (5) Meaning: from Anas bin Malik (may Allah be pleased with him), narrated by Al-Tabari 15/517, and Ibn Khalawayh mentioned the reading in "Irregular Readings" p. 84. (6) As in Al-Sihah (sawm), and Tahdhib al-Lugha 12/259 - 260. (7) Similar speech in Al-Tabari 15/520, and Tafsir Al-Samarqandi 2/322.

४३९ सूरह मरियम: आयतें २६ - २७

वास्तव में, यहाँ 'नूँ' (nun) 'मा' की भूमिका के साथ आया है, जैसे शपथ का 'लाम' भी इसके प्रवेश के लिए भूमिका बनाता है। तल्हा, अबू जाफ़र और शैबाह ने इसे 'तारायन्ना' (tarayanna) पढ़ा है, जिसमें 'या' पर सुकून और 'नूँ' पर हल्का फतह है। अबू अल-फ़तह ने कहा (१): यह एक शाज़ (shadhdh - अनियमित) क़िरात है।

दूसरा: अल्लाह तआला का यह कथन: "तो कहना, 'मैंने मन्नत मानी है...'" यह शर्त का उत्तर है और इसमें एक विलोपन (ellipsis) है, जिसका अर्थ है: यदि कोई तुमसे तुम्हारे बच्चे के बारे में पूछे, "तो कहना, 'मैंने अत्यंत दयालु (रहमान) के लिए एक रोज़ा (सव्म) की मन्नत मानी है'" अर्थात: मौन (२); जैसा कि इब्ने अब्बास और अनस बिन मालिक ने कहा है (३)। उबय बिन काब की क़िरात में है: "मैंने अत्यंत दयालु के लिए एक रोज़ा, एक मौन की मन्नत मानी है।" और अनस से भी यही रिवायत है (४)। और उनसे (५) 'व' (और) के साथ "और मौन" भी रिवायत है। इन दोनों शब्दों का अंतर यह दर्शाता है कि यह शब्द व्याख्या के रूप में उल्लेख किया गया था न कि क़ुरआन के रूप में। यदि इसके साथ 'व' आता है, तो संभव है कि यह रोज़ा के अलावा कुछ और हो। लेकिन हदीस वालों और भाषा के वर्णनकर्ताओं (६) से जो निरंतर रिपोर्टें प्राप्त हुई हैं, उनके अनुसार रोज़ा ही मौन है; क्योंकि रोज़ा का अर्थ है रुकना, और मौन का अर्थ है बातचीत से रुकना। यह भी कहा गया है कि: यह वही प्रसिद्ध रोज़ा है, और रोज़े के दिन उनके लिए इशारे के अलावा चुप रहना अनिवार्य था (७)। इसके आधार पर, अनस की क़िरात "और मौन" ('व' के साथ) की व्याख्या की जाती है, कि उनके यहाँ रोज़ा में मौन रहना मन्नत के कारण अनिवार्य था, जैसे हम में से जो कोई काबा तक पैदल चलने की मन्नत मानता है, तो उसके लिए हज या उमराह का एहराम अनिवार्य हो जाता है। इस आयत का अर्थ यह है कि अल्लाह तआला ने उन्हें—जिब्रील अलैहिस्सलाम की ज़बान से या उनके बेटे की ज़बान से, जैसा कि पहले मतभेद बताया गया है—आदेश दिया कि वे इंसानों से बात करने से रुक जाएँ, और इस मामले में अपने बेटे की ओर इशारा करें; ताकि उनकी शर्मिंदगी दूर हो जाए, और निशानी (चमत्कार) स्पष्ट हो जाए, जिससे उनका बहाना (सफ़ाई) साबित हो सके। आयत का प्रत्यक्ष अर्थ यह है कि उन्हें आयत में मौजूद इन शब्दों को बोलने की अनुमति दी गई थी, और यही बहुसंख्यक (जुमहूर) की राय है।

(१) अल-मुहतासिब २/४२ में, और यह बात अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१२ - १३ से है। (२) तफ़्सीर अल-बगवी ३/१९३, और अल-वसीत ३/१८१। (३) इसे अल-तबरी १५/५१६ - ५१७ ने उन दोनों से रिवायत किया है। (४) अल-नुक़त वल-'उयून ३/३६७, अल-कश्शाफ़ २/५०७, और ज़ाद अल-मसीर

५/२२५। (५) अर्थात: अनस बिन मालिक रज़ियल्लाहु अन्हु से, इसे अल-तब़री १५/५१७ ने रिवायत किया है, और इब्न खालवैह ने 'शाज़ क़िरात' पृष्ठ ८४ में इस क़िरात का ज़िक्र किया है। (६) जैसा कि अल-सिहाह (सव्म) और तहज़ीब अल-लुगा १२/२५९ - २६० में है। (७) इसी तरह की बात अल-तब़री १५/५२० और तफ़्सीर अल-समरकंदी २/३२२ में है।

٤٣٩ سورة مریم: آیات ٢٦ - ٢٧

اور درحقیقت یہاں 'نون' 'ما' کی تمہید کے ساتھ داخل ہوا ہے جیسے کہ قسم کا 'لام' بھی اس کے داخلے کے لیے تمہید بنتا ہے، اور طلحہ، ابو جعفر اور شیبہ نے 'تَرَيِنَّ' پڑھا ہے، یاء کے سکون اور نون کے فتحہ کے ساتھ (خفیفہ)، ابو الفتح نے کہا (١): اور یہ شاذ (غیر معمولی) قرات ہے۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: «فَقُولِي إِنِّي نَذَرْتُ» (پس کہہ دے کہ میں نے نذر مانی ہے) یہ شرط کا جواب ہے اور اس میں ایک پوشیدہ جملہ ہے، یعنی: اگر کوئی تجھ سے تیرے بچے کے بارے میں پوچھے «فَقُولِي إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْماً» (تو کہہ دینا کہ میں نے رحمن کے لیے روزے کی نذر مانی ہے) یعنی: خاموشی کی (٢)؛ یہ قول ابن عباس اور انس بن مالک کا ہے (٣)۔ اور ابی بن کعب کی قرات میں ہے: «إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْماً صَمْتاً»۔ اور یہ انس سے بھی مروی ہے (٤)۔ اور ان سے (٥) واؤ کے ساتھ «وصمتاً» بھی مروی ہے، اور دونوں لفظوں کا اختلاف اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ یہ لفظ بطور تفسیر ذکر کیا گیا تھا نہ کہ بطور قرآن، پس جب اس کے ساتھ واؤ آئے تو ممکن ہے کہ یہ روزے کے علاوہ کچھ اور ہو، اور اہل حدیث اور ماہرین لغت (٦) سے جو خبریں مسلسل پہنچی ہیں وہ یہ ہیں کہ روزہ ہی خاموشی ہے؛ کیونکہ روزہ رک جانے کا نام ہے، اور خاموشی کلام سے رک جانے کا نام ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: یہ وہی معروف روزہ ہے، اور ان پر روزے کے دن اشارے کے علاوہ خاموش رہنا لازم ہوتا تھا (٧)، اور اسی پر انس کی قرات «وصمتاً» (واؤ کے ساتھ) کی توجیہ کی جاتی ہے کہ خاموشی ان کے ہاں روزے میں نذر کے طور پر لازم تھی، جیسے ہم میں سے جو کعبہ تک پیدل چلنے کی نذر مانے تو اس سے حج یا عمرے کا احرام لازم ہو جاتا ہے۔ اور اس آیت کا معنی یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے انہیں حضرت جبریل علیہ السلام کی زبان سے - یا ان کے بیٹے کی زبان سے جیسا کہ پہلے اختلاف ذکر ہوا - یہ حکم

دیا کہ وہ انسانوں سے ہمکلام ہونے سے رک جائیں، اور اس بارے میں اپنے بیٹے کی طرف اشارہ کریں؛ تاکہ ان کی خجالت دور ہو جائے، اور نشانی (معجزہ) ظاہر ہو جائے اور ان کا عذر (صفائی) قائم ہو سکے۔ اور آیت کا ظاہری مفہوم یہ ہے کہ ان الفاظ کو کہنا ان کے لیے مباح (جائز) تھا جو آیت میں موجود ہیں، اور یہی جمہور کا قول ہے۔

(١) المحتسب ٤٢/٢ میں، اور یہ عبارت المحرر الوجیز ١٢/٤ - ١٣ سے ہے۔ (٢) تفسیر البغوی ١٩٣/٣، اور الوسیط ١٨١/٣۔ (٣) اسے ان دونوں سے طبری نے ٥١٦/١٥ - ٥١٧ پر روایت کیا ہے۔ (٤) النکت والعیون ٣٦٧/٣، الکشاف ٥٠٧/٢، اور زاد المسیر ٢٢٥/٥۔ (٥) یعنی: حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے، اور اسے طبری نے ٥١٧/١٥ پر روایت کیا ہے، اور ابن خالویہ نے اسے شاذ قراتوں میں صفحہ ٨٤ پر ذکر کیا ہے۔ (٦) جیسا کہ الصحاح (صوم) میں ہے، اور تہذیب اللغۃ ٢٥٩/١٢ - ٢٦٠۔ (٧) اسی طرح کی بات طبری ٥٢٠/١٥، اور تفسیر السمرقندی ٣٢٢/٢ میں ہے۔

A group said: The meaning of "say" is by gesture, not by speech(1). Al-Zamakhshari said: This implies that keeping silent before a fool is obligatory, and among the lowliest of people is a fool who finds no one to argue with(2).

Thirdly: Whoever commits by a vow not to speak to any human being, it may be said: it is an act of worship and thus binding by the vow. Alternatively, it may be said: this is not permissible in our Sharia because of the hardship and self-torture involved, like a vow to stand in the sun and the like. According to this, the vow of silence was in that previous law, not in our Sharia, as mentioned before(3). Ibn Mas'ud ordered anyone who did that to speak(4), and this is the correct view; based on the hadith of Abu Isra'il, narrated by Al-Bukhari(5) from Ibn Abbas. Ibn Zayd and Al-Suddi said: The tradition of fasting among them was to abstain from food and speech(6).

I say: In our tradition of fasting, it is to abstain from foul speech. The Prophet (peace and blessings be upon him) said: "When one of you is fasting, he should not use foul language nor act ignorantly. If someone attacks him or insults him, let him say: I am fasting"(7). He (peace and blessings be upon him) also said: "Whoever does not give up false speech and acting upon it, Allah has no need for him to give up his food and drink"(8).

The Almighty's saying: {Then she brought him to her people, carrying him. They said, "O Mary, you have certainly done a thing unprecedented (27). O sister of Aaron, your father was not a man of evil, nor was your mother unchaste." (28)}

The Almighty's saying: {Then she brought him to her people, carrying him} It is narrated that when Mary was reassured by what she saw of...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/13. (2) Al-Kashshaf 2/507. (3) 3/236 - 237. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/13. (5) Al-Bukhari (6704), and previously 3/237. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/13. (7) Narrated by Ahmad (7340), and Muslim (1151), from the hadith of Abu Hurairah. (8) Narrated by Al-Bukhari (1903), from the hadith of Abu Hurairah, and previously 3/123.

एक समूह ने कहा: "कहें" का अर्थ इशारे से है, बोलकर नहीं(1)। अल-ज़मखशरी ने कहा: इसमें यह संकेत है कि मूर्ख के सामने चुप रहना अनिवार्य है, और सबसे नीच लोगों में वह मूर्ख है जिसे बहस करने वाला कोई नहीं मिलता(2)।

तीसरा: जो कोई मन्नत के ज़रिये किसी भी इंसान से बात न करने का संकल्प लेता है, तो यह कहा जा सकता है: यह इबादत का एक काम है और इसलिए मन्नत से बाध्यकारी है। वैकल्पिक रूप से, यह कहा जा सकता है: यह हमारी शरीयत में जायज़ नहीं है क्योंकि इसमें कठिनाई और आत्म-यातना शामिल है, जैसे धूप में खड़े होने की मन्नत और इसी तरह। इसके अनुसार, मौन की मन्नत उस पिछली शरीयत में थी, हमारी शरीयत में नहीं, जैसा कि पहले बताया जा चुका है(3)। इब्न मसूद ने ऐसा करने वाले को बोलने का आदेश दिया(4), और यही सही दृष्टिकोण है; अबू इसराइल की हदीस के आधार पर, जिसे अल-बुखारी(5) ने इब्न अब्बास से उद्धृत किया है। इब्न ज़ैद और अल-सुद्दी ने कहा: उनके बीच रोज़ा रखने की परंपरा भोजन और बातचीत से परहेज करना था(6)।

मैं कहता हूँ: रोज़े की हमारी परंपरा में यह अभद्र भाषा से परहेज करना है। पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने कहा: "जब आप में से कोई रोज़ा रख रहा हो, तो उसे न तो अभद्र भाषा का प्रयोग करना चाहिए और न ही अज्ञानता से व्यवहार करना चाहिए। यदि कोई उस पर हमला करता है या उसे अपमानित करता है, तो उसे कहना चाहिए: मैं रोज़े से हूँ"(7)। उन्होंने (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) यह भी कहा: "जो व्यक्ति झूठी बातों और उन पर अमल करना नहीं छोड़ता, अल्लाह को उसकी कोई ज़रूरत नहीं है कि वह अपना खाना और पीना छोड़ दे"(8)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर वह उसे अपनी कौम के पास ले आई, उसे उठाए हुए। उन्होंने कहा, "ऐ मरयम, तूने तो बड़ी अजीब चीज़ की है (27)। ऐ हारून की बहन, तेरा बाप कोई बुरा आदमी न था और न तेरी माँ ही बदचलन थी।" (28)}

सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर वह उसे अपनी कौम के पास ले आई, उसे उठाए हुए} यह वर्णन किया गया है कि जब मरयम ने जो देखा उससे आश्वस्त हो गईं...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/13। (2) अल-कशशाफ़ 2/507। (3) 3/236 - 237। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/13। (5) अल-बुखारी (6704), और पहले 3/237। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/13।

(7) अहमद (7340) और मुस्लिम (1151) द्वारा अबू हुरैरा की हदीस से उद्धृत। (8) अल-बुखारी (1903) द्वारा अबू हुरैरा की हदीस से उद्धृत, और पहले 3/123।

ایک گروہ نے کہا: "کہو" کا مطلب اشارے سے ہے، کلام سے نہیں(۱)۔ الزمخشری نے کہا: اس میں یہ ہے کہ بیوقوف سے خاموشی اختیار کرنا واجب ہے، اور سب سے ذلیل لوگوں میں وہ بیوقوف ہے جسے کوئی بحث کرنے والا نہ ملے(۲)۔

تیسرا: جس نے نذر کے ذریعے کسی انسان سے بات نہ کرنے کا عہد کیا، تو احتمال ہے کہ کہا جائے: یہ تقرب (عبادت) ہے پس نذر سے لازم ہو جائے گا، اور احتمال ہے کہ کہا جائے: یہ ہماری شریعت میں جائز نہیں کیونکہ اس میں تنگی اور نفس کو عذاب دینا ہے، جیسے دھوپ میں کھڑے ہونے کی نذر وغیرہ۔ اس بنا پر، خاموشی کی نذر اس شریعت میں تھی، ہماری شریعت میں نہیں، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(۳)۔ ابن مسعود نے ایسا کرنے والے کو کلام کرنے کا حکم دیا(۴)، اور یہی صحیح ہے؛ ابو اسرائیل کی حدیث کی وجہ سے، جسے بخاری(۵) نے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ ابن زید اور سدی نے کہا: ان کے ہاں روزے کا طریقہ کھانے اور کلام سے رکنا تھا(۶)۔

میں کہتا ہوں: روزے میں ہماری سنت بری باتوں سے رکنا ہے۔ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "جب تم میں سے کوئی روزہ دار ہو، تو وہ بیہودہ گوئی نہ کرے اور نہ جہالت برتے، اگر کوئی شخص اس سے لڑے یا اسے گالی دے، تو وہ کہے: میں روزہ دار ہوں"(۷)۔ اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "جس نے جھوٹ بولنا اور اس پر عمل کرنا نہ چھوڑا، تو اللہ کو اس کی کوئی حاجت نہیں کہ وہ اپنا کھانا اور پینا چھوڑ دے"(۸)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {پھر وہ اسے اپنی قوم کے پاس لائیں، اسے اٹھائے ہوئے۔ انہوں نے کہا، "اے مریم، تم نے یقیناً ایک بہت ہی عجیب کام کیا ہے (۲۷)۔ اے ہارون کی بہن، تمہارا باپ کوئی برا آدمی نہ تھا اور نہ تمہاری ماں ہی بدکار تھی" (۲۸)۔}

اللہ تعالیٰ کا قول: {پھر وہ اسے اپنی قوم کے پاس لائیں، اسے اٹھائے ہوئے} مروی ہے کہ مریم جب ان چیزوں سے مطمئن ہو گئیں جو انہوں نے دیکھیں...

(١) المحرر الوجيز ١٣/٤۔ (٢) الكشاف ٥٠٧/٢۔ (٣) ٢٣٦/٣ - ٢٣٧۔ (٤) المحرر الوجيز ١٣/٤۔ (٥) البخاری (٦٧٠٤)، اور پہلے ٢٣٧/٣۔ (٦) المحرر الوجيز ١٣/٤۔ (٧) اسے احمد (٧٣٤٠) اور مسلم (١١٥١) نے ابو ہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٨) اسے البخاری (١٩٠٣) نے ابو ہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور پہلے ١٢٣/٣۔

Surah Maryam: Verses 27 - 28 441 the verses, and she knew that Allah the Almighty would clarify her excuse, she came with him (the child) carrying him from the remote place where she had withdrawn (1). Ibn Abbas said: She went out from them when the sun rose, and she came to them at noon with a boy she was carrying, so the pregnancy and childbirth were within three hours of the day (2). Al-Kalbi said: She gave birth where her people did not notice her, and she remained for forty days for postpartum bleeding, then she came to her people carrying him. When they saw her with the child, they were saddened, and they were a righteous household, so they said in disapproval: {Indeed, you have brought a thing 'fariyya'} i.e., you have come with a major matter like one who brings something he fabricates (3). Mujahid said: "fariyya" means great (4). Said ibn Mus'ada said: i.e., fabricated and invented; it is said: 'farayta' and 'afrayta' have the same meaning (5). A child from adultery is like something fabricated. Allah the Almighty said: {and they will not bring a slander they invent between their hands and their feet} [Al-Mumtahanah: 12] i.e., a child with the intention of attributing it to the husband when it is not from him. It is said: so-and-so 'yafri al-fariya', meaning: he does a great/thorough deed. Abu Ubaidah said (6): 'al-fari' is the amazing and rare, and Al-Akhfash said the same (7). He said: 'fariyya' means amazing. And 'al-fari' means cutting, as if it is something that breaks a habit, or cuts short any argument because it is amazingly rare (8). Qutrub said: 'al-fari' is a new water skin, i.e., you have come with a new and wonderful thing that you were not preceded in. Abu Haywa read: "shay'an faryan" with a silent 'ra' (9). Al-Suddi and Wahb ibn Munabbih said: When she came to her people carrying him, the Children of Israel heard about it, and their men and women gathered, and a woman stretched...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/13. (2) Reported by Abd al-Razzaq 2/7, and al-Tabari 15/497, with the wording: "It was only that she carried him and then gave birth." (3) Al-Waseet 3/182. (4) Tafsir Mujahid 1/386, and al-Tabari reported it from him 15/521-522. (5) What is in al-Sihah, Maqayis al-Lugha (fara), and Tahdhib al-Lugha 15/242: that 'afrayta al-adim' means you cut it in a way of spoiling/corrupting, and 'faraytahu' means you cut it in a way of repairing/correcting. (6) In Majaz al-Qur'an 2/7. (7) Quoted by al-Mawardi in al-Nukat wal-'Uyun 3/368. (8) Similar words in Maqayis al-Lugha (fara). (9) Al-Muharrar al-Wajiz 4/13, and mentioned Qutrub's previous saying without attribution.

सूरह मरयम: आयतें 27 - 28 441 आयतें, और वह जानती थी कि अल्लाह तआला उनके बहाने को स्पष्ट कर देगा, वह उसे (बच्चे को) गोद में लिए हुए उस दूर स्थान से आई जहाँ वह एकांत में चली गई थी (1)। इब्न अब्बास ने कहा: वह उनके पास से तब निकलीं जब सूरज निकल रहा था, और दोपहर के समय उनके पास एक लड़के को लिए हुए आईं जिसे वह गोद में उठाए हुए थीं, इसलिए गर्भ और प्रसव दिन के तीन घंटों के भीतर ही हो गया था (2)। अल-कल्बी ने कहा: उन्होंने वहाँ जन्म दिया जहाँ उनके लोगों को पता नहीं चला, और प्रसवोत्तर रक्तस्राव (निफास) के लिए चालीस दिनों तक रहीं, फिर वह उसे लिए हुए अपने लोगों के पास आईं। जब उन्होंने उन्हें बच्चे के साथ देखा, तो वे दुखी हुए, और वे एक नेक घराने के लोग थे, तो उन्होंने अस्वीकृति में कहा: {बेशक तूने एक बहुत बड़ी ('फ़रिय्या') चीज़ की है} यानी: तू एक बहुत बड़ी बात लेकर आई है जैसे कोई ऐसी चीज़ लाता है जिसे वह खुद गढ़ता है (3)। मुजाहिद ने कहा: 'फ़रिय्या' का अर्थ है महान (4)। सईद बिन मुसादा ने कहा: यानी गढ़ा हुआ और बनाया हुआ; कहा जाता है: 'फ़रैता' और 'अफ़रैता' का एक ही अर्थ है (5)। व्यभिचार से पैदा हुआ बच्चा गढ़ी हुई चीज़ की तरह है। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और वे कोई ऐसा आरोप (इल्ज़ाम) नहीं लाएंगी जिसे वे अपने हाथों और अपने पैरों के बीच गढ़ें} [अल-मुमतहना: 12] यानी: पति के साथ जोड़ने के इरादे से बच्चा लाना जबकि वह उसका न हो। कहा जाता है: फलां 'यफ़री अल-फ़रिया', यानी: वह बहुत बड़ा/पूरी तरह से काम करता है। अबू उबैदा ने कहा (6): 'अल-फ़री' अद्भुत और दुर्लभ है, और अल-अखफश ने भी यही कहा (7)। उन्होंने कहा: 'फ़रिय्या' का अर्थ अद्भुत है। और 'अल-फ़री' का अर्थ है काटना, जैसे कि यह कोई ऐसी चीज़ है जो सामान्य आदत को तोड़ती है, या किसी भी तर्क को काट देती है क्योंकि यह अद्भुत रूप से दुर्लभ है (8)। कुतरूब ने कहा: 'अल-फ़री' मशक (चमड़े का थैला) का नया होना है, यानी: तुम एक नई और अद्भुत बात लेकर आई हो जिसमें तुमसे पहले कोई नहीं था। अबू हयवा ने रा (ر) के सुकूँ के साथ "शयअन फ़रयाँ" (شَيْئاً فَرْياً) पढ़ा (9)। अल-सुद्दी और वहाब बिन मुनाबिह ने कहा: जब वह उसे लिए हुए अपने लोगों के पास आईं, तो बनी इस्राइल ने इसके बारे में सुना, और उनके पुरुष और महिलाएँ एकत्र हुए, फिर एक महिला ने हाथ बढ़ाया...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/13। (2) अब्द अल-रज्जाक 2/7 द्वारा निकाला गया, और अल-तबरी 15/497 द्वारा, इन शब्दों के साथ: "बस यह था कि उसने उसे गर्भ में लिया और फिर जन्म दे दिया।" (3) अल-वसीत 3/182। (4) तफसीर मुजाहिद 1/386, और अल-तबरी ने उनसे इसे 15/521-522 में निकाला है। (5) जो अल-सिहाह, मकायिस अल-लुगा (फ़रा) और तहज़ीब अल-लुगा 15/242 में है:

कि 'अफ़रैता अल-अदीम' का अर्थ है कि आपने इसे खराब करने के तरीके से काटा, और 'फ़रैतहु' का अर्थ है कि आपने इसे सुधारने के तरीके से काटा। (6) मजाज़ अल-कुरान 2/7 में। (7) अल-मावर्दी ने इसे अल-नुक़त वल-उयून 3/368 में उद्धृत किया है। (8) मकायिस अल-लुगा (फ़रा) में इसी तरह के शब्द हैं। (9) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/13, और कुतरूब के पिछले कथन का बिना श्रेय दिए उल्लेख किया गया है।

سورہ مریم: آیات ۲۷ - ۲۸ ۴۴۱ آیات، اور وہ جانتی تھیں کہ اللہ تعالیٰ ان کا عذر بیان فرما دے گا، وہ اسے (بچے کو) اٹھائے ہوئے اس دور دراز مقام سے آئیں جہاں وہ الگ تھلگ چلی گئی تھیں (۱)۔ ابن عباس نے فرمایا: وہ ان کے پاس سے اس وقت نکلیں جب سورج طلوع ہو رہا تھا، اور دوپہر کے وقت ان کے پاس ایک لڑکے کو اٹھائے ہوئے آئیں، تو حمل اور ولادت دن کے تین گھنٹوں کے اندر ہی ہو گئے تھے (۲)۔ الکلبی نے کہا: انہوں نے وہاں جنم دیا جہاں ان کی قوم کو علم نہیں ہوا، اور وہ نفاس کی حالت میں چالیس دن تک رہیں، پھر وہ اسے اٹھائے ہوئے اپنی قوم کے پاس آئیں۔ جب انہوں نے انہیں بچے کے ساتھ دیکھا تو وہ غمزدہ ہوئے، اور وہ ایک نیک خاندان کے لوگ تھے، تو انہوں نے ناپسندیدگی کے طور پر کہا: ﴿لَقَدْ جِئْتِ شَيْئًا فَرِيًّا﴾ یعنی: تم ایک بہت بڑی بات لے کر آئی ہو جیسے کوئی ایسی چیز لائے جو وہ خود گھڑتا ہے (۳)۔ مجاہد نے کہا: "فریّاً" کا معنیٰ عظیم ہے (۴)۔ سعید بن مسعدہ نے کہا: یعنی گھڑی ہوئی اور بنائی ہوئی؛ کہا جاتا ہے: 'فریتَ' اور 'افریتَ' ایک ہی معنیٰ میں ہیں (۵)۔ زنا سے پیدا ہونے والا بچہ گھڑی ہوئی چیز کی طرح ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَا يَأْتِينَ بِبُهْتَانٍ يَفْتَرِينَهُ بَيْنَ أَيْدِيهِنَّ وَأَرْجُلِهِنَّ﴾ [الممتحنہ: ۱۲] یعنی: اس ارادے سے بچہ لانا کہ اسے شوہر سے منسوب کر دیا جائے جبکہ وہ اس کا نہ ہو۔ کہا جاتا ہے: فلاں 'یفری الفریَّ'، یعنی: وہ بہت بڑا کام کرتا ہے۔ ابو عبیدہ نے کہا (۶): 'الفریُّ' عجیب اور نایاب چیز کو کہتے ہیں، اور یہی بات الاخفش نے بھی کہی (۷)۔ انہوں نے کہا: 'فریّاً' کا مطلب ہے عجیب۔ اور 'الفری' کے معنیٰ کاٹنے کے ہیں، گویا یہ وہ چیز ہے جو عادت کو توڑ دے، یا کسی بھی بات کو ختم کر دے کیونکہ وہ حد درجہ عجیب اور نادر ہے (۸)۔ قطرب نے کہا: 'الفری' مشکیزوں میں نئے کو کہتے ہیں، یعنی: تم ایک ایسی نئی اور انوکھی بات لے کر آئی ہو جس میں تم سے پہلے کسی نے پہل نہیں کی۔ ابو حیوہ نے را (ر) کے سکون کے ساتھ "شیئاً فریاً" پڑھا (۹)۔ السدی اور وہب بن منبہ نے کہا: جب وہ اسے اٹھائے ہوئے اپنی قوم کے پاس آئیں، تو بنی اسرائیل

نے اس کے بارے میں سنا، اور ان کے مرد اور عورتیں جمع ہو گئے، تو ایک عورت نے ہاتھ بڑھایا...

(۱) المحرر الوجیز ۱۳/۴۔ (۲) اسے عبد الرزاق ۷/۲ اور الطبری ۴۹۷/۱۵ نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "بس یہی ہوا کہ اس نے حمل اٹھایا اور پھر جنم دے دیا۔" (۳) الوسیط ۳/ ۱۸۲۔ (۴) تفسیر مجاہد ۳۸۶/۱، اور الطبری نے اسے ان سے ۵۲۱/۱۵ - ۵۲۲ میں روایت کیا ہے۔ (۵) جو 'الصحاح'، 'مقاییس اللغہ' (فری) اور 'تہذیب اللغہ' ۲۴۲/۱۵ میں ہے: کہ 'افریت الادیم' کا مطلب ہے کہ تم نے اسے بگاڑنے کے لیے کاٹا، اور 'فریتہ' کا مطلب ہے کہ تم نے اسے سنوارنے کے لیے کاٹا۔ (۶) مجاز القرآن ۷/۲ میں۔ (۷) اسے الماوردی نے 'النکت والعیون' ۳/ ۳۶۸ میں نقل کیا ہے۔ (۸) مقاییس اللغہ (فری) میں اسی طرح کی بات موجود ہے۔ (۹) المحرر الوجیز ۱۳/۴، اور اس میں قطرب کے سابقہ قول کا بغیر نسبت کے ذکر کیا گیا ہے۔

Surah Maryam: Verses 27 - 28 442

...her hand towards her to strike her, so Allah froze her side and she became pregnant in that state. Another said: I only see that she has committed adultery, so Allah Almighty silenced him. People then avoided striking her or saying words to hurt her. They began to speak gently and softly to her, saying: "O Mary, you have certainly done a thing unheard of (fariyya)," meaning: something great/grave. A poet said:

You fed me rotten, wormy, stone-hard dates, a year old,
You used to exaggerate the greatness of it (fariyya). (1)

Meaning: you make it seem great. (2)

Allah's saying: {O sister of Aaron}: People differed regarding the meaning of this brotherhood, and who Aaron was. It was said: He is Aaron, the brother of Moses; and the meaning is: from whom we thought was like Aaron in worship, comes with something like this. And it was said: According to this, Mary was from the progeny of Aaron, the brother of Moses, so she was attributed to him in brotherhood because she was of his progeny, just as it is said to a Tamimi: O brother of Tamim, and to an Arab: O brother of the Arabs. (3) And it was said: She had a brother from her father named Aaron; because this name was common among the Children of Israel out of blessing for the name of Aaron the brother of Moses, and he was the most exemplary man among the Children of Israel; this was said by Al-Kalbi (4). And it was said: This Aaron was a righteous man at that time, whose funeral was followed on the day he died by forty...

(1) The rajaz (poem) is attributed to Zurarah bin Sa'b as in Al-Lisan (dud) (sus) (fara), and it is without attribution in Al-Iqtisab pp. 385-386. Ibn Qutaybah mentioned the first and second in Adab al-Katib p. 390, and Al-Farra mentioned it in Ma'ani al-Qur'an 2/167, Al-Tabari 15/521, and Al-Azhari in Tahdhib al-Lugha 15/241 (first and third only). Ibn al-Sayyid al-Batlyusi said in Al-Iqtisab p. 386: "Al-daqal" is a type of poor quality dates, and "Hajari" is attributed to Hajar, which is the capital of Yamamah. His saying: "You used to exaggerate the greatness of it (fariyya)," means: you used to talk about it a lot and make it seem like a great matter. (2) In (ظ) and (د): "you feed him", this passage did not appear in (ف) and (ز), and what is fixed is from (م), see Tahdhib al-Lugha 15/241, and Al-Iqtisab p. 386. (3) Al-Tabari attributed it in 15/525, Al-Mawardi in Al-Nukat wal-'Uyun 3/369, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 5/227 to Al-Suddi. (4) Tafsir al-Baghawi 3/194.

सूरह मरयम: आयतें 27 - 28 442

...उसे मारने के लिए उसका हाथ उसकी ओर बढ़ा, तो अल्लाह ने उसके आधे हिस्से को सुखा दिया और वह उसी तरह गर्भवती हो गई। दूसरे ने कहा: मैं उसे केवल व्यभिचारी ही समझता हूँ, तो अल्लाह तआला ने उसे गूँगा कर दिया। तब लोगों ने उसे मारने या उसे चोट पहुँचाने वाली बातें कहने से परहेज किया, और वे उससे नरमी और कोमलता से बात करने लगे, और कहा: "हे मरयम! तूने तो बड़ा ही अद्भुत (फ़रिय्या) काम किया है", अर्थात: बहुत बड़ा/गंभीर। एक कवि ने कहा:

तूने मुझे सड़े हुए, कीड़े लगे हुए, पत्थर जैसे सख्त, एक साल पुराने खजूर खिलाए,
तू इसे बढ़ा-चढ़ाकर पेश किया करती थी (फ़रिय्या)। (1)

अर्थात्: तुम इसे बड़ा मानती हो। (2)

अल्लाह का कथन: {हे हारून की बहन}: इस भाईचारे के अर्थ और हारून कौन थे, इस बारे में लोगों में मतभेद है। कहा गया: वह हारून हैं, मूसा के भाई; और अर्थ है: जिससे हमें उम्मीद थी कि वह इबादत में हारून जैसी होगी, वह ऐसा काम कर बैठी। और कहा गया: इसके अनुसार, मरयम मूसा के भाई हारून की संतान में से थीं, इसलिए उन्हें भाईचारे में उनके साथ जोड़ा गया क्योंकि वह उनकी संतान थीं, ठीक वैसे ही जैसे किसी तमीमी से कहा जाता है: हे तमीम के भाई, और किसी अरब से: हे अरब के भाई। (3) और यह भी कहा गया: उनके पिता की ओर से उनका एक भाई था जिसका नाम हारून था; क्योंकि यह नाम मूसा के भाई हारून के नाम के सम्मान में बनी इसराइल में बहुत प्रचलित था, और वे बनी इसराइल में सबसे आदर्श व्यक्ति थे; यह अल-कल्बी ने कहा है (4)। और कहा गया: यह हारून उस समय के एक नेक आदमी थे, जिनके मरने के दिन उनके जनाजे में चालीस... शामिल हुए थे।

(1) यह रज़ज़ (कविता) ज़ुरारा बिन सा'ब की है जैसा कि अल-लिसान (दूद) (सूस) (फ़रा) में है, और अल-इक्तिसाब पृ. 385-386 में बिना किसी श्रेय के है। इब्न कुतैबा ने अदब अल-कातिब पृ. 390 में पहली और दूसरी का उल्लेख किया है, और अल-फ़रा ने मा'आनी अल-कुरान 2/167, अल-तबरी 15/521, और अल-अज़हरी ने तहज़ीब अल-लुग़ा 15/241 में केवल पहली और तीसरी का उल्लेख किया है। इब्न अल-सय्यद अल-बतल्यूसी ने अल-इक्तिसाब पृ. 386 में कहा है: 'अल-दक़ल' घटिया किस्म के खजूर हैं, और 'हजरी' हजर से संबंधित है जो यमामा की राजधानी है। उनका कथन: "तू

इसे बढ़ा-चढ़ाकर पेश किया करती थी (फ़रिय्या)", अर्थात: तुम इसके बारे में बहुत बातें करती थीं और इसके मामले को बड़ा बना देती थीं। (2) (ظ) और (د) में: "तुम उसे खिलाती हो", यह स्थान (ف) और (ز) में नहीं आया है, और जो तय किया गया है वह (م) से है, देखें तहज़ीब अल-लुग़ा 15/241, और अल-इक्तिसाब पृ. 386। (3) अल-तबरी ने इसे 15/525 में, अल-मावरदी ने अल-नुकात वल-उयून 3/369 में, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 5/227 में अल-सुद्दी की ओर श्रेय दिया है। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/194।

سورہ مریم: آیات 27 - 28 442

...اسے مارنے کے لیے اپنا ہاتھ اس کی طرف بڑھایا، تو اللہ نے اس کا آدھا حصہ خشک کر دیا اور وہ اسی حالت میں حاملہ ہو گئی۔ دوسرے نے کہا: میں اسے صرف بدکار ہی دیکھتا ہوں، تو اللہ تعالیٰ نے اسے گونگا کر دیا، پھر لوگ اسے مارنے یا اسے ایسی باتیں کہنے سے بچنے لگے جو اسے تکلیف دیں، اور وہ اس سے نرمی اور ملائمت سے بات کرنے لگے، اور کہا: "اے مریم! یقیناً تو نے ایک بہت عجیب (فریا) کام کیا ہے"، یعنی: بہت بڑا/سنگین؛ شاعر نے کہا:

تو نے مجھے ایک سال پرانی، گھن لگی ہوئی، کیڑے زدہ، پتھر جیسی تم اسے بڑھا چڑھا کر پیش کرتی تھیں (فریا)۔ (1)

یعنی: تم اسے بڑا سمجھتی ہو۔ (2)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے ہارون کی بہن}: اس بھائی چارے کے معنی اور ہارون کون تھے، اس بارے میں لوگوں کا اختلاف ہے۔ کہا گیا: وہ ہارون ہیں، موسیٰ کے بھائی؛ اور مراد ہے: جس سے ہمیں یہ گمان تھا کہ وہ عبادت میں ہارون کی طرح ہوگی، وہ ایسا کام کر بیٹھی۔ اور کہا گیا: اس کے مطابق، مریم موسیٰ کے بھائی ہارون کی اولاد میں سے تھیں، اس لیے انہیں بھائی چارے میں ان کی طرف منسوب کیا گیا کیونکہ وہ ان کی اولاد میں سے تھیں، جیسا کہ تمیمی سے کہا جاتا ہے: اے تمیم کے بھائی، اور عربی سے: اے عرب کے بھائی۔ (3) اور کہا گیا: ان کا اپنے باپ کی طرف سے ایک بھائی تھا جس کا نام ہارون تھا؛ کیونکہ یہ نام موسیٰ کے بھائی ہارون کے نام کی برکت کی وجہ سے بنی اسرائیل میں بہت زیادہ تھا، اور وہ بنی اسرائیل میں سب سے مثالی شخص

تھے؛ یہ الکلبی نے کہا ہے (4)۔ اور کہا گیا: یہ ہارون اس زمانے کا ایک نیک آدمی تھا، جس کے جنازے کے پیچھے اس کے انتقال کے دن چالیس... چلے تھے۔

(1) یہ رجز زرارہ بن صعب کا ہے جیسا کہ اللسان (دود) (سوس) (فرا) میں ہے، اور یہ الاقتضاب ص 385-386 میں بغیر کسی نسبت کے ہے، اور ابن قتیبہ نے ادب الکاتب ص 390 میں پہلی اور دوسری کا ذکر کیا ہے، اور الفراء نے معانی القرآن 2/167، الطبری 15/521، اور الازہری نے تہذیب اللغۃ 15/241 میں صرف پہلی اور تیسری کا ذکر کیا ہے۔ اور ابن السید البطلیوسی نے الاقتضاب ص 386 میں کہا: 'الدقل' گھٹیا قسم کی کھجور ہے، اور 'حجری' حجر کی طرف منسوب ہے جو یمامہ کا دارالحکومت ہے، اور اس کا قول: "تم اسے بڑھا چڑھا کر پیش کرتی تھیں (فریا)"، یعنی: تم اس کے بارے میں بہت باتیں کرتی تھیں اور اس کے معاملے کو بڑا بناتی تھیں۔ (2) (ظ) اور (د) میں: "تم اسے کھلاتی ہو"، اور یہ مقام (ف) اور (ز) میں نہیں آیا، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، دیکھیے تہذیب اللغۃ 15/241، اور الاقتضاب ص 386۔ (3) طبری نے اسے 15/525 میں، الماوردی نے النکت والعیون 3/369 میں، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 5/227 میں السدی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (4) تفسیر البغوی 3/194۔

thousand, all of them named Aaron (1). Qatada said (2): There was at that time among the Children of Israel a worshiper devoted to Allah, the Mighty and Majestic, named Aaron, so they attributed her to his sisterhood because she followed his path before; as she was dedicated to the service of the synagogues, meaning: O righteous woman, you were not fit for that. Ka'b al-Ahbar said in the presence of Aisha, the Mother of the Believers (may Allah be pleased with her): Mary is not the sister of Aaron, the brother of Moses. Aisha said to him: You have lied. He said to her: O Mother of the Believers, if the Messenger of Allah ﷺ said it, then he is more truthful and better informed; otherwise, I find between them a period of six hundred years. He said: So she remained silent (3). In "Sahih" Muslim from Al-Mughirah ibn Shu'bah, he said: When I came to Najran, they asked me, saying: You read: "O sister of Aaron," but Moses was before Jesus by such and such. When I came to the Messenger of Allah ﷺ, I asked him about that, and he said: "They used to name [their children] after their prophets and the righteous people before them" (4). It has been mentioned in some of its chains outside of the Sahih that the Christians said to him: Your companion claims that Mary is the sister of Aaron, and between them is a period of six hundred years?! Al-Mughirah said: I did not know what to say (5), and he mentioned the hadith. The meaning is: It is a name that coincided with another name (6). From this, the permissibility of naming with the names of the Prophets is inferred, and Allah knows best. I say: The authentic hadith has indicated that there was a long period between Moses, Jesus, and Aaron. Al-Zamakhshari: There was a thousand years or more between her and him (7). So it is not imagined that Mary was the sister of Moses and Aaron, and if it is correct, it is as Al-Suddi said: because she was of his descendants, and this is like saying to a man from a tribe: O brother of so-and-so. And from his saying (peace and blessings be upon him): "Indeed, the brother of Suda' has..."

(1) Al-Kashshaf 2/508. (2) Narrated by Abd al-Razzaq in al-Tafsir 2/7-8, and through his chain by al-Tabari 15/523. (3) Narrated by al-Tabari 15/523-524, and Ibn Kathir cited it in the commentary of this verse and said: There is some issue with this date. (4) Sahih Muslim (2135), and it is with Ahmad (18201). (5) Narrated by al-Tabari 15/524, without mentioning the duration between them. (6) Narrated by al-Tabari 15/524, from Ibn Zayd, and the words are from al-Muharrar al-Wajiz 4/13. (7) Al-Kashshaf 2/508.

हज़ार, उन सभी का नाम हारून था(1)। कतादा ने कहा(2): उस समय बनी इसराइल में अल्लाह के प्रति समर्पित हारून नाम का एक इबादत गुज़ार था, इसलिए उन्होंने उसे उसकी बहन के रूप में संबोधित किया क्योंकि वह पहले उसके मार्ग पर थी; क्योंकि वह इबादतगाहों की सेवा के लिए समर्पित थी, जिसका अर्थ है: हे नेक महिला, आप इसके योग्य नहीं थीं। का'ब अल-अहबार ने मोमिनों की माँ आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की उपस्थिति में कहा: मरयम मूसा के भाई हारून की बहन नहीं हैं। आयशा ने उनसे कहा: तुमने झूठ बोला। उन्होंने उनसे कहा: हे मोमिनों की माँ, यदि अल्लाह के रसूल ﷺ ने ऐसा कहा है, तो वह अधिक सच्चे और अधिक जानकार हैं; अन्यथा, मुझे उनके बीच छह सौ वर्षों का समय मिलता है। उन्होंने कहा: तो वह चुप रहीं(3)। "सहीह" मुस्लिम में अल-मुग़ीरा इब्न शु'बा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: जब मैं नजरान आया, तो उन्होंने मुझसे पूछा और कहा: तुम पढ़ते हो: "हे हारून की बहन", जबकि मूसा ईसा से इतने-इतने साल पहले थे। जब मैं अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आया, तो मैंने उनसे इसके बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: "वे अपने बच्चों का नाम अपने नबियों और उनसे पहले के नेक लोगों के नाम पर रखते थे"(4)। सहीह के अलावा इसके कुछ सूत्रों में यह आया है कि ईसाइयों ने उनसे कहा: तुम्हारा साथी दावा करता है कि मरयम हारून की बहन है, और उनके बीच छह सौ वर्षों का समय है?! मुग़ीरा ने कहा: मुझे समझ नहीं आया कि क्या कहूँ(5), और हदीस का उल्लेख किया। इसका अर्थ है: यह एक नाम है जो दूसरे नाम के साथ मेल खाता है(6)। इससे नबियों के नाम पर नाम रखने की अनुमति का पता चलता है, और अल्लाह बेहतर जानता है। मैंने कहा: सहीह हदीस ने संकेत दिया है कि मूसा, ईसा और हारून के बीच एक लंबा समय था। अल-ज़मखशरी: उसके और उसके बीच एक हज़ार साल या उससे अधिक का समय था(7)। इसलिए यह कल्पना नहीं की जा सकती कि मरयम मूसा और हारून की बहन थीं, और यदि यह सही है, तो जैसा कि अल-सुद्दी ने कहा: क्योंकि वह उनके वंश से थीं, और यह वैसा ही है जैसे आप किसी कबीले के आदमी से कहते हैं: हे फलां के भाई। और उनके(उन पर शांति और आशीर्वाद हो) इस कथन से: "बेशक सुदा के भाई ने..."

(1) अल-कशशाफ़ 2/508। (2) अब्दुल रज्जाक ने अल-तफसीर 2/7-8 में निकाला, और उनके माध्यम से अल-तबरी ने 15/523 में। (3) अल-तबरी 15/523-524 ने इसे निकाला, और इब्न कथीर ने इस आयत की व्याख्या में इसका उल्लेख किया, और कहा: इस तारीख में कुछ संशय है। (4) सहीह मुस्लिम (2135), और यह अहमद (18201) के पास है। (5) अल-तबरी 15/524 ने इसे

निकाला, उनके बीच की अवधि का उल्लेख किए बिना। (6) अल-तबरी 15/524 ने इब्न जैद से निकाला, और शब्द अल-मुहर्रिर अल-वजीज 4/13 से हैं। (7) अल-कशशाफ़ 2/508।

ہزار، ان سب کا نام ہارون تھا(1)۔ قتادہ نے کہا(2): اس زمانے میں بنی اسرائیل میں ایک عابد اللہ تعالیٰ کی طرف منقطع تھا جس کا نام ہارون تھا، چنانچہ انہوں نے مریم کو اس کی بہن ہونے کی نسبت دی کیونکہ وہ اس سے پہلے اسی کے طریقے پر تھیں؛ چونکہ وہ عبادت گاہوں کی خدمت کے لیے وقف تھیں، یعنی: اے نیک عورت، تم اس کی اہل نہ تھیں۔ کعب الاحبار نے ام المومنین عائشہ رضی اللہ عنہا کی موجودگی میں کہا: مریم موسیٰ کے بھائی ہارون کی بہن نہیں ہیں۔ عائشہ نے ان سے کہا: تم نے جھوٹ بولا۔ انہوں نے ان سے کہا: اے ام المومنین، اگر رسول اللہ ﷺ نے یہ فرمایا ہے تو وہ زیادہ سچے اور زیادہ باخبر ہیں، ورنہ میں ان دونوں کے درمیان چھ سو سال کی مدت پاتا ہوں۔ انہوں نے کہا: تو وہ خاموش ہو گئیں(3)۔ "صحیح" مسلم میں مغیرہ بن شعبہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: جب میں نجران آیا تو انہوں نے مجھ سے پوچھا اور کہا: تم پڑھتے ہو: "اے ہارون کی بہن" حالانکہ موسیٰ عیسیٰ سے اتنے اتنے عرصہ پہلے تھے۔ جب میں رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا تو میں نے آپ سے اس بارے میں پوچھا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ اپنے نبیوں اور اپنے سے پہلے کے صالح لوگوں کے ناموں پر نام رکھتے تھے"(4)۔ صحیح کے علاوہ اس کے بعض طرق میں یہ آیا ہے کہ نصاریٰ نے ان سے کہا: تمہارا صاحب دعویٰ کرتا ہے کہ مریم ہارون کی بہن ہے حالانکہ ان کے درمیان چھ سو سال کا فاصلہ ہے؟! مغیرہ نے کہا: مجھے سمجھ نہیں آیا کہ کیا کہوں(5)، اور حدیث کا ذکر کیا۔ اس کا مطلب ہے: یہ ایسا نام ہے جو ایک اور نام کے موافق آ گیا ہے(6)۔ اس سے انبیاء کے ناموں پر نام رکھنے کا جواز معلوم ہوتا ہے، واللہ اعلم۔ میں نے کہا: پس صحیح حدیث نے دلالت کی ہے کہ موسیٰ، عیسیٰ اور ہارون کے درمیان ایک طویل زمانہ تھا۔ زمخشری: ان کے اور اس کے درمیان ایک ہزار سال یا اس سے زیادہ

کا عرصہ تھا(7)۔ تو یہ تصور نہیں کیا جا سکتا کہ مریم موسیٰ اور ہارون کی بہن تھیں، اور اگر یہ صحیح ہے تو جیسا کہ سدی نے کہا: کیونکہ وہ ان کی نسل سے تھیں، اور یہ ایسے ہی ہے جیسے تم کسی قبیلے کے آدمی سے کہو: اے فلاں کے بھائی۔ اور آپ ﷺ کے اس ارشاد سے: "بے شک صداء کا بھائی..."

(1) الکشاف 2/508۔ (2) اسے عبدالرزاق نے التفسیر 2/7-8 میں نقل کیا، اور ان کے واسطے سے طبری نے 15/523 میں۔ (3) اسے طبری نے 15/523-524 میں نقل کیا، اور ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں اسے پیش کیا، اور کہا: اس تاریخ میں نظر ہے۔ (4) صحیح مسلم (2135)، اور یہ احمد (18201) کے پاس ہے۔ (5) اسے طبری نے 15/524 میں نکالا، ان کے درمیان مدت کے ذکر کے بغیر۔ (6) اسے طبری نے 15/524 میں ابن زید سے نقل کیا، اور کلام المحرر الوجیز 4/13 سے ہے۔ (7) الکشاف 2/508۔

...called to prayer (Adhan), and whoever calls to prayer then stands for it (Iqamah). This is the first opinion. Ibn Atiyyah: A group said, rather, there was in that time a wicked man named Aaron, and they attributed her to him out of reproach and rebuke; Al-Tabari mentioned it but did not name its proponent. I say: Al-Ghaznawi mentioned it from Sa'id bin Jubayr, that he was a profligate example in wickedness, so she was attributed to him. The meaning is: Your father and mother were not worthy of such an act, so how did you come with it?! This is a type of insinuation (ta'rid) that stands in the place of explicit declaration, and that necessitates the legal punishment (hadd) for us, and the discussion on it will come in Surah An-Nur, Allah willing. This last opinion is refuted by the authentic Hadith, which is an explicit text, so no one can argue with it, and there is no doubt about it. Praise be to Allah. And 'Umar bin Laja' al-Taymi read: "Ma kana abaki imra'a saw'" (Your father was not a bad man). Allah Almighty said: {So she pointed to him. They said, "How can we speak to one who is in the cradle a child?" [Jesus] said, "Indeed, I am the servant of Allah. He has given me the Scripture and made me a prophet. And He has made me blessed wherever I am and has enjoined upon me prayer and zakah as long as I remain alive. And [made me] dutiful to my mother, and He has not made me a wretched tyrant. And peace is on me the day I was born and the day I will die and the day I am raised alive."} In it are five issues: The first: His saying, the Almighty: {So she pointed to him. They said, "How can we speak to one who is in the cradle a child?"} Mary, peace be upon her, adhered to what she was commanded to do of refraining from speaking, and it is not mentioned in this verse that she...

---

(1) Preceded in 8/69, and the speech is from Al-Muharrar al-Wajiz 4/13. (2) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/14. (3) In the Tafsir 15/525. (4) Ibn al-Jawzi also attributed it in Zad al-Masir 5/227 to Sa'id bin Jubayr. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/14. (6) In the interpretation of verse (4) and (5) in the fifth issue. (7) Al-Kashshaf 2/508, and Ash-Shadhdh Readings p. 85.

...अज़ान दी, तो जिसने अज़ान दी, वह इक़ामत कहता है (1) और यही पहली राय है। इब्न अतिया: एक समूह ने कहा: बल्कि उस ज़माने में हारून नाम का एक दुष्ट व्यक्ति था, तो उन्होंने उसे तिरस्कार और फटकार के रूप में उसकी ओर संबद्ध किया; अल-तबरी ने इसका उल्लेख किया है लेकिन इसके कहने वाले का नाम नहीं बताया। मैं कहता हूँ: अल-ग़ज़नवी ने इसे सईद बिन जुबैर से उद्धृत किया है, कि वह दुष्टता में एक मिसाल था, इसलिए उसे उसकी ओर संबद्ध किया गया (4)। और अर्थ यह है: न तो तुम्हारे पिता और न ही तुम्हारी माता इस तरह के कृत्य के योग्य थे, तो तुम इसे कैसे लेकर आई?! (5) और यह उस संकेत (तारीज़) में से है जो स्पष्ट कथन के स्थान पर आता है, और हमारे यहाँ इसके लिए सज़ा (हद्द) अनिवार्य है, और सूरह अन-नूर (6) में इंशाअल्लाह इस पर चर्चा आएगी। और इस अंतिम राय का खंडन सही हदीस द्वारा किया जाता है, जो एक स्पष्ट पाठ है, इसलिए उसके साथ किसी का कोई तर्क नहीं है, और इस पर कोई संदेह नहीं है। अल्लाह का शुक्र है। और उमर बिन लजा अल-तैमी ने पढ़ा: "मा काना अबाकी इमराअ सौ'" (तेरा बाप बुरा आदमी न था) (7)। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {तो उसने उसकी ओर इशारा किया। वे बोले, "हम उससे कैसे बात करें जो पालने में एक बच्चा है?" [ईसा] ने कहा, "वास्तव में, मैं अल्लाह का बंदा हूँ। उसने मुझे किताब दी है और मुझे नबी बनाया है। और उसने मुझे बरकत वाला बनाया है जहाँ भी मैं रहूँ और मुझे नमाज़ और ज़कात का हुक्म दिया है जब तक मैं ज़िंदा रहूँ। और [मुझे] अपनी माँ का आज्ञाकारी बनाया है, और उसने मुझे अत्याचारी हतभागा नहीं बनाया। और मुझ पर शांति है जिस दिन मैं पैदा हुआ और जिस दिन मैं मरूँगा और जिस दिन मैं जीवित उठाया जाऊँगा।" } इसमें पाँच मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {तो उसने उसकी ओर इशारा किया। वे बोले, "हम उससे कैसे बात करें जो पालने में एक बच्चा है?"} मरयम (उन पर शांति हो) ने उस बात का पालन किया जिसका उन्हें बोलने से बचने का हुक्म दिया गया था, और इस आयत में यह नहीं आया है कि उन्होंने...

---

(1) पहले 8/69 में आ चुका है, और कथन अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/13 से है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/14 में। (3) तफ़सीर 15/525 में। (4) इब्न अल-जौज़ी ने भी ज़ाद अल-मसीर 5/227 में इसे सईद बिन जुबैर से संबद्ध किया है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/14। (6) आयत (4) और (5) की तफ़सीर में, पाँचवें मुद्दे में। (7) अल-कशाफ़ 2/508, और अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा पृ. 85।

...اذان دی، پس جس نے اذان دی وہ اقامت کہتا ہے(۱) اور یہی پہلا قول ہے۔ ابن عطیہ(۲): ایک گروہ نے کہا: بلکہ اس زمانے میں ہارون نامی ایک بدکار شخص تھا، تو انہوں نے ملامت اور ڈانٹ ڈپٹ کے طور پر اس کی طرف اسے منسوب کیا؛ طبری(۳) نے اس کا ذکر کیا ہے لیکن اس کے قائل کا نام نہیں بتایا۔ میں کہتا ہوں: غزنوی نے اسے سعید بن جبیر سے ذکر کیا ہے، کہ وہ بدکاری میں ایک مثال تھا، پس اسے اس کی طرف منسوب کیا گیا(۴)۔ اور معنی یہ ہے: نہ تمہارے باپ اور نہ تمہاری ماں اس کام کے لائق تھے، تو تم اسے کیسے لے آئیں؟!(۵) اور یہ اس تعریض (کنایہ) میں سے ہے جو صراحت کے قائم مقام ہوتا ہے، اور یہ ہمارے نزدیک حد کو واجب کرتا ہے، اور سورہ نور(۶) میں انشاء اللہ تعالیٰ اس پر کلام آئے گا۔ اور یہ آخری قول صحیح حدیث کے ذریعے رد ہوتا ہے، جو کہ ایک صریح نص ہے لہٰذا اس کے ساتھ کسی کا کوئی کلام نہیں ہے، اور اس پر کوئی گرد و غبار (شک) نہیں ہے۔ والحمد للہ۔ اور عمر بن لجاء التیمی نے پڑھا: «ما كان أباكِ امرؤ سوء»(۷)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿فَأَشَارَتْ إِلَيْهِ قَالُوا كَيْفَ نُكَلِّمُ مَن كَانَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا ۝ قَالَ إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ آتَانِيَ الْكِتَابَ وَجَعَلَنِي نَبِيًّا ۝ وَجَعَلَنِي مُبَارَكًا أَيْنَ مَا كُنتُ وَأَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ مَا دُمْتُ حَيًّا ۝ وَبَرًّا بِوَالِدَتِي وَلَمْ يَجْعَلْنِي جَبَّارًا شَقِيًّا ۝ وَالسَّلَامُ عَلَيَّ يَوْمَ وُلِدتُّ وَيَوْمَ أَمُوتُ وَيَوْمَ أُبْعَثُ حَيًّا ۝﴾ اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَأَشَارَتْ إِلَيْهِ قَالُوا كَيْفَ نُكَلِّمُ مَن كَانَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا﴾ مریم علیہا السلام نے اس بات پر عمل کیا جس کا انہیں کلام ترک کرنے کا حکم دیا گیا تھا، اور اس آیت میں یہ نہیں آیا کہ انہوں نے...

---

(۱) پہلے ۸/۶۹ میں گزر چکا ہے، اور کلام المحرر الوجیز ۴/۱۳ سے ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/۱۴ میں۔ (۳) تفسیر ۱۵/۵۲۵ میں۔ (۴) ابن الجوزی نے بھی زاد المسیر ۵/۲۲۷ میں اسے سعید

بن جبیر کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۴/۱۴۔ (۶) آیت (۴) اور (۵) کی تفسیر میں مسئلہ خامسہ میں۔ (۷) الکشاف ۲/۵۰۸، اور القراءات الشاذة ص ۸۵۔

She spoke with the words: {Indeed, I have vowed a fast to the Most Merciful} [Maryam: 26], but it was reported that she only gestured. This strengthens the view of those who say that her being commanded to "say" was only intended to mean gesturing. It is narrated that when she gestured towards the child, they said: Her disdain for us is harder on us than her fornication. Then they said to her in a tone of interrogation: {How can we speak to one who is [kana] a child in the cradle?} Here, "kana" (was) does not refer to the past tense, because everyone was once a child in the cradle; rather, it is in the meaning of "is" (1). Abu Ubaida said: "kana" here is redundant (2), as in the line of poetry: "And neighbors of ours who were [kanu] noble" (3). It is also said: It carries the meaning of existence and occurrence (4), as in His saying: {And if there is [kana] one in hardship} [Al-Baqarah: 280]. This was mentioned previously (5). Ibn al-Anbari said: It is not permissible to say it is redundant while it has made "sabiyya" (child) accusative, nor to say "kana" means "happened"; because if it meant occurrence or happening, it would not need a predicate; you would say: "The heat happened [kana al-harru]" and suffice with that (6). The correct view is that "man" (whoever) has the meaning of a conditional, and "kana" means "yakuun" (is/will be). The estimation is: Whoever is a child in the cradle, how can we speak to him?! As...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/14, and after it in (m): now. (2) Reported from him by al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an wa I'rabuhu 3/328, and Abu Ubaida mentioned several instances of "kana" in Majaz al-Qur'an 2/7-8. (3) The second half of a verse by al-Farazdaq in his Diwan p. 290, and its beginning is: "So how if you saw the homes of a people," and Salaf 5/260. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/328. (5) 4/418. (6) Thus here, and Abu al-Barakat Ibn al-Anbari said in al-Bayan 2/125: There were three possibilities for "kana" in it: First: that it means "happened" or "occurred," so "sabiyya" would be accusative as a circumstantial qualifier (hal) from the pronoun in "kana." Second: that it means "became," so "sabiyya" would be accusative as the predicate of "sara" (became). Third: that "kana" is redundant, and "sabiyya" is accusative as a circumstantial qualifier, and the factor acting upon it in this case is stability. It is not permissible for "kana" here to be the incomplete (copula) verb, because there would be no distinction for Jesus in that; for there is no one who was not a child in the cradle at some point, rather they marveled at the speech of one found and becoming in the state of an infant in the cradle. And Abu Bakr al-Anbari said in Al-Addad p. 62: And Abu Ubaida's saying that "kana" is redundant in the

saying of Allah the Almighty {And Allah was [kana] Forgiving, Merciful} is not correct; because it is not discarded when it acts as a subject-predicate and makes the predicate accusative.

उन्होंने कहा: {निस्संदेह मैंने अत्यंत दयावान (रहमान) के लिए उपवास (मौन व्रत) की मन्नत मानी है} [मरियम: २६], लेकिन यह बताया गया है कि उन्होंने केवल इशारा किया। इससे उन लोगों की बात पुष्ट होती है जो कहते हैं कि उन्हें "कहने" का जो आदेश दिया गया था, उससे तात्पर्य केवल इशारा करना ही था। वर्णित है कि जब उन्होंने बच्चे की ओर इशारा किया, तो उन्होंने कहा: हमारे प्रति उनका तिरस्कार उनके व्यभिचार से भी अधिक हम पर भारी है। फिर उन्होंने उनसे पूछताछ के लहजे में कहा: {हम उससे कैसे बात करें जो पालने में एक बच्चा (कौना - था/है) है?} यहाँ 'काना' (था) का अर्थ अतीत काल नहीं है; क्योंकि हर कोई पालने में बच्चा रहा है; बल्कि यह 'है' के अर्थ में है (१)। अबू उबैदा ने कहा: यहाँ 'काना' अतिरिक्त (निरर्थक) है (२), जैसा कि इस काव्य पंक्ति में है: "और हमारे पड़ोसी जो नेक (कानू - थे) थे" (३)। यह भी कहा गया है: इसका अर्थ अस्तित्व और घटित होना है (४), जैसा कि अल्लाह के इस कथन में है: {और यदि कोई तंगी में (काना - हो) हो} [अल-बक़रह: २८०]। यह पहले उल्लेख किया जा चुका है (५)। इब्न अल-अंबारी ने कहा: यह कहना जायज़ नहीं है कि यह अतिरिक्त है जबकि इसने "सबिय्या" (बच्चा) को कर्म कारक (मन्सूब) बना दिया है, और न ही यह कहना कि "काना" का अर्थ "घटित होना" है; क्योंकि यदि इसका अर्थ घटित होना होता, तो इसे विधेय (ख़बर) की आवश्यकता नहीं होती; आप कहते: "गर्मी हुई [काना अल-हर्रु" और उसी पर संतुष्ट हो जाते (६)। सही बात यह है कि "मन" (जो कोई) शर्त के अर्थ में है, और "काना" का अर्थ "यकुन" (है/होगा) है। अनुमान यह है: जो कोई पालने में बच्चा हो, हम उससे कैसे बात करें?! जैसा कि...

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१४, और इसके बाद (म) में: अब। (२) इसे अल-ज़ज्जाज ने 'मानी अल-कुरान व इराबुहु' ३/३२८ में उद्धृत किया है, और अबू उबैदा ने 'मजाज़ अल-कुरान' २/७-८ में 'काना' के कई स्थानों का उल्लेख किया है। (३) अल-फ़रज़दक़ के दीवान (पृष्ठ २९०) में एक शेर का उत्तरार्ध, जिसका पूर्वार्ध है: "तो कैसे अगर आपने किसी कौम के घरों को देखा होता," और सलफ़ ५/२६०। (४) अल-ज़ज्जाज की 'मानी अल-कुरान' ३/३२८। (५) ४/४१८। (६) यहाँ इसी तरह है, और अबू अल-बरकात इब्न अल-अंबारी ने 'अल-बयान' २/१२५ में कहा है: इसमें 'काना' के तीन पहलू थे: पहला: यह कि इसका अर्थ 'घटित होना' या 'होना' है, तो 'सबिय्या' 'काना' में मौजूद सर्वनाम से 'हाल' (स्थिति) के रूप में मन्सूब (कर्म कारक) होगा। दूसरा: यह कि इसका अर्थ 'हो गया' है, तो 'सबिय्या' 'सारा' (हो गया) की ख़बर के रूप में मन्सूब होगा। तीसरा: यह कि 'काना' अतिरिक्त है, और 'सबिय्या' हाल के

रूप में मन्सूब है। और 'काना' का यहाँ 'नाक़िस' (अपूर्ण क्रिया) होना जायज़ नहीं है; क्योंकि इसमें ईसा के लिए कोई विशिष्टता नहीं होगी; क्योंकि ऐसा कोई नहीं है जो कभी न कभी पालने में बच्चा न रहा हो, बल्कि उन्होंने पालने में एक बच्चे की स्थिति में पाए जाने वाले व्यक्ति के बोलने पर आश्चर्य व्यक्त किया था। और अबू बक्र अल-अंबारी ने 'अल-अद्दाद' (पृष्ठ ६२) में कहा: और अबू उबैदा का यह कहना कि अल्लाह तआला के इस कथन {और अल्लाह क्षमाशील, दयावान था (काना)} में 'काना' अतिरिक्त है, सही नहीं है; क्योंकि यह कर्ता-विधेय के रूप में शुरू होने पर विधेय को मन्सूब करते हुए निरर्थक नहीं होता।

انہوں نے پکار کر کہا: ﴿بیشک میں نے رحمن کے لئے روزے (خاموشی) کی نذر مانی ہے﴾ [مریم: ۲۶]، حالانکہ مروی ہے کہ انہوں نے صرف اشارہ کیا تھا۔ اس سے ان لوگوں کے قول کو تقویت ملتی ہے جو کہتے ہیں کہ انہیں «کہنے» کا جو حکم دیا گیا تھا، اس سے مراد صرف اشارہ کرنا تھا۔ اور مروی ہے کہ جب انہوں نے بچے کی طرف اشارہ کیا تو وہ کہنے لگے: ان کا ہمیں حقیر سمجھنا ان کے زنا سے زیادہ ہم پر گراں ہے۔ پھر انہوں نے ان سے استفسار کے طور پر کہا: ﴿ہم اس سے کیسے بات کریں جو پالنے میں بچہ (کانا) ہے؟﴾ اور یہاں «کانا» سے ماضی مراد نہیں ہے؛ کیونکہ ہر شخص ہی پالنے میں بچہ رہا ہے، بلکہ یہ «وہ ہے» کے معنی میں ہے (۱)۔ اور ابو عبیدہ نے کہا: «کانا» یہاں لغو (زائد) ہے (۲)، جیسا کہ اس نے کہا: «اور ہمارے پڑوسی جو معزز (کانوا) تھے» (۳)۔ اور کہا گیا ہے: یہ وجود اور واقع ہونے کے معنی میں ہے (۴) جیسے اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور اگر کوئی تنگی والا (کانا) ہو﴾ [البقرة: ۲۸۰]۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۵)۔ اور ابن الانباری نے کہا: یہ کہنا جائز نہیں کہ یہ زائد ہے جبکہ اس نے «صبیا» کو نصب دیا ہے، اور نہ ہی یہ کہنا کہ «کانا» واقع ہونے کے معنی میں ہے؛ کیونکہ اگر یہ واقع ہونے اور پیش آنے کے معنی میں ہوتا تو یہ خبر سے بے نیاز ہوتا، آپ کہتے: «گرمی ہوئی (کان الحر)» اور اسی پر اکتفا کر لیتے (۶)۔ اور صحیح یہ ہے کہ «من» جزا (شرط) کے معنی میں ہے، اور «کانا» بمعنی «یکن» (ہو) ہے، تقدیر یوں ہے: جو پالنے میں بچہ ہو، تو ہم اس سے کیسے بات کریں؟! جیسا کہ...

(۱) المحرر الوجیز ۱٤/٤، اور اس کے بعد (م) میں: الآن (اب)۔ (۲) اسے الزجاج نے معانی القرآن و اعرابہ ۳۲۸/۳ میں نقل کیا ہے، اور ابو عبیدہ نے مجاز القرآن ۷/۲ - ۸ میں «کان» کے کئی

مقامات کا ذکر کیا ہے۔ (۳) فرزدق کے دیوان ص ۲۹۰ میں ایک شعر کا دوسرا مصرعہ، پہلا مصرعہ ہے: فکیف إذا رأیت دیار قوم (تو کیسا ہو جب تو کسی قوم کے گھر دیکھے)، اور سلف ۲٦۰/٥۔ (۴) معانی القرآن للزجاج ۳۲۸/۳۔ (۵) ٤۱۸/٤۔ (۶) یہاں اسی طرح ہے، اور ابو البرکات ابن الانباری نے البیان ۱۲٥/۲ میں کہا: اس میں «کان» کی تین وجوہات تھیں: پہلی: یہ کہ واقع ہونے اور پیش آنے کے معنی میں ہو، تو «صبیا» اس میں موجود ضمیر سے حال ہونے کی بنا پر منصوب ہوگا۔ دوسری: یہ کہ «صار» (ہو گیا) کے معنی میں ہو، تو «صبیا» اس کی خبر ہونے کی بنا پر منصوب ہوگا۔ تیسری: یہ کہ «کان» زائد ہو، اور «صبیا» حال کی بنا پر منصوب ہو۔ اور یہاں «کان» کا ناقص ہونا جائز نہیں؛ کیونکہ اس میں حضرت عیسیٰ کی کوئی خصوصیت باقی نہیں رہتی؛ کیونکہ کوئی ایسا شخص نہیں ہے جو کبھی نہ کبھی پالنے میں بچہ نہ رہا ہو، بلکہ انہوں نے تو اس شخص کے کلام پر تعجب کیا تھا جو پالنے میں بچے کی حالت میں موجود تھا۔ اور ابو بکر الانباری نے الاضداد ص ٦۲ میں کہا: اور ابو عبیدہ کا یہ قول کہ اللہ تعالیٰ کے ارشاد ﴿وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَّحِيمًا﴾ میں «کان» زائد ہے، درست نہیں ہے؛ کیونکہ یہ جب مبتدا کے طور پر آ کر خبر کو نصب دے رہا ہو تو لغو نہیں ہوتا۔

Page 446 Surah Maryam: Verses 29 - 33

You say: How can I give to someone who was not accepting a gift, meaning: someone who is not accepting. The past tense may sometimes be mentioned with the meaning of the future in reward(1); as in the Almighty's saying: {Blessed is He who, if He willed, could have made for you [something] better than that - gardens under which rivers flow} [Al-Furqan: 10], meaning: if He wills, He will make. And you say: Whoever had from him to me a favor, there would be from me to him the same, meaning: whoever there is from him to me a favor, there will be from me to him the same.

And "the cradle" (al-mahd) was said to be a bed like a cradle. And it was said: "the cradle" here is the mother's lap(2). And it was said: The meaning is: how can we speak to someone whose path is to be put to sleep in the cradle due to his young age. So when Jesus, peace be upon him, heard their words, he said to them from his resting place: {Indeed, I am the servant of Allah}, and it is:

The second [point]: It was said: Jesus, peace be upon him, was breastfeeding, so when he heard their words, he stopped breastfeeding and turned his face towards them, leaned on his left, and pointed to them with his right index finger, and {said, "Indeed, I am the servant of Allah"}(3). The first thing he spoke was an acknowledgment of his servitude to God Almighty and His Lordship, in response to those who would go to extremes regarding him after him(4). And the Book: the Gospel(5), it was said: He gave him the book in that state, and made him understand it and taught him, and gave him prophethood just as He taught Adam all the names, and he used to fast and pray. This is extremely weak according to what we will clarify in the issue after this. And it was said: meaning: He decreed for me the giving of the Book and prophethood in eternity (Al-Azal), even if the Book was not revealed at the moment(6), and this is more correct. {And He has made me blessed} meaning: having blessings and benefits in religion and calling to it, and a teacher of it. At-Tustari said: And He made me enjoin what is right, and forbid what is wrong, and guide the astray, and help the oppressed, and succor the distressed, {and He has enjoined upon me prayer and zakah} meaning: that I perform them both if I reach the age of accountability and am able.

Footnotes: (1) Ma'ani al-Qur'an wa I'rabuhu 3/328, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/15, al-Wasit 3/182-183, and Zad al-Masir 5/228. (2) al-Nukat wa al-'Uyun 3/369-370, and al-Tabari recorded the second saying 15/527, from Qatadah. (3) al-Kashshaf 2/508, al-

Baghawi 3/194, and al-Muharrar al-Wajiz 4/14. (4) al-Wasit 3/183, al-Nukat wa al-'Uyun 3/370, and Zad al-Masir 5/228. (5) al-Kashshaf 2/508. (6) al-Wasit 3/183, and al-Baghawi 3/194.

पृष्ठ ४४६ सूरह मरियम: आयतें २९ - ३३

आप कहते हैं: मैं उसे कैसे दे सकता हूँ जो उपहार स्वीकार नहीं कर रहा था, अर्थात: जो स्वीकार नहीं करता। अतीत काल (माज़ी) कभी-कभी प्रतिफल (जज़ा) में भविष्य के अर्थ में उल्लेख किया जाता है[1]; जैसे कि सर्वशक्तिमान का कथन है: {बड़ा बरकत वाला है वह, जो यदि चाहे तो आपके लिए इससे भी अच्छा बना दे - ऐसे बाग़ जिनके नीचे नदियाँ बहती हों} [अल-फ़ुरकान: १०], अर्थात: यदि वह चाहेगा, तो बना देगा। और आप कहते हैं: जिसकी ओर से मुझ पर कोई उपकार था, मेरी ओर से भी उसके लिए वैसा ही होगा, अर्थात: जिसकी ओर से मुझ पर उपकार होगा, मेरी ओर से भी उसके लिए वैसा ही होगा।

और "पालना" (अल-महद) के बारे में कहा गया: वह पालने जैसा एक बिस्तर था। और कहा गया: यहाँ "पालना" माँ की गोद है[2]। और कहा गया: इसका अर्थ है: हम उससे कैसे बात करें जिसका काम उसके छोटे होने के कारण पालने में सुलाना है, तो जब ईसा (अलैहिस्सलाम) ने उनकी बातें सुनीं, तो उन्होंने अपने विश्राम स्थल से उनसे कहा: {निस्संदेह, मैं अल्लाह का बंदा हूँ} और वह है:

दूसरा: कहा गया: ईसा (अलैहिस्सलाम) दूध पी रहे थे, तो जब उन्होंने उनकी बातें सुनीं, तो उन्होंने दूध पीना छोड़ दिया और अपना चेहरा उनकी ओर कर लिया, अपने बाएं हाथ पर झुक गए, और अपनी दाहिनी तर्जनी उंगली से उनकी ओर इशारा किया, और {कहा, "निस्संदेह, मैं अल्लाह का बंदा हूँ"} [3]। उन्होंने जो पहली बात कही, वह अल्लाह तआला की दासता और उसकी प्रभुता का स्वीकार था, उन लोगों के जवाब में जिन्होंने उनके बाद उनके बारे में अतिरंजना की[4]। और "किताब": इंजील है[5], कहा गया: उस स्थिति में उन्हें किताब दी गई, और उन्हें उसे समझाया और सिखाया गया, और उन्हें पैग़म्बरी दी गई जैसे कि आदम को सभी नाम सिखाए गए थे, और वे रोज़ा रखते और नमाज़ पढ़ते थे। और यह इस पर आधारित है जो हम इसके बाद वाले मुद्दे में स्पष्ट करेंगे, अत्यंत दुर्बल (कमज़ोर) बात है। और कहा गया: अर्थात: उन्होंने अनादि काल (अज़ल) में मेरे लिए किताब और पैग़म्बरी प्रदान करने का फैसला किया, भले ही किताब उस समय अवतरित नहीं हुई थी[6], और यही अधिक सही है। {और उसने मुझे बरकत वाला बनाया} अर्थात: धर्म में और उसकी ओर बुलाने में बरकतों और लाभों वाला और उसका शिक्षक। अल-तुस्तरी ने कहा: और उसने मुझे भलाई का आदेश देने वाला, बुराई से रोकने वाला, गुमराहों का मार्गदर्शन करने वाला, मजलूमों (पीड़ितों) की सहायता करने वाला और दुखियों की मदद करने वाला बनाया, {और उसने मुझे नमाज़ और ज़कात

का आदेश दिया है} अर्थात: ताकि मैं उन दोनों को पूरा करूँ जब मैं उत्तरदायित्व की आयु तक पहुँचूँ और सक्षम हो जाऊँ।

पाद टिप्पणियाँ: (१) मा'नी अल-कुरान व इ'राबुहु ३/३२८, इ'राब अल-कुरान अल-नहस ३/१५, अल-वसीत ३/१८२-१८३, और ज़ाद अल-मसीर ५/२२८। (२) अल-नुकत व अल-'उयून ३/३६९-३७०, और तबरी ने कतादा से दूसरी बात उद्धृत की है १५/५२७। (३) अल-कशाफ २/५०८, अल-बगवी ३/१९४, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१४। (४) अल-वसीत ३/१८३, अल-नुकत व अल-'उयून ३/३७०, और ज़ाद अल-मसीर ५/२२८। (५) अल-कशाफ २/५०८। (६) अल-वसीत ३/१८३, और अल-बगवी ३/१९४।

صفحہ ٤٤٦ سورہ مریم: آیات ٢٩ - ٣٣

تم کہتے ہو: میں اسے کیسے دوں جو عطیہ قبول کرنے والا نہ تھا، یعنی: جو قبول نہ کر رہا ہو۔ اور ماضی کا تذکرہ کبھی جزا میں مستقبل کے معنی میں کیا جاتا ہے[1]؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿تَبَارَكَ الَّذِي إِن شَاءَ جَعَلَ لَكَ خَيْرًا مِّن ذَٰلِكَ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ﴾ [الفرقان: ١٠] یعنی: اگر وہ چاہے گا تو بنا دے گا۔ اور تم کہتے ہو: جس کا مجھ پر کوئی احسان تھا، میری طرف سے بھی اس پر ویسا ہی ہوگا، یعنی: جس کا مجھ پر احسان ہوگا، اس پر میری طرف سے بھی ویسا ہی ہوگا۔

اور «المهد» (گہوارہ) کے بارے میں کہا گیا: وہ گہوارے جیسا ایک بستر تھا۔ اور کہا گیا: یہاں «المهد» سے مراد ماں کی گود ہے[2]۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: ہم اس سے کیسے کلام کریں جس کا شیوہ اس کے بچپن کی وجہ سے گہوارے میں سونا ہے، پس جب عیسیٰ علیہ السلام نے ان کی باتیں سنیں، تو انہوں نے اپنی خوابگاہ سے ان سے کہا: ﴿إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ﴾ (بے شک میں اللہ کا بندہ ہوں) اور وہ ہے:

دوسری بات: پس کہا گیا: عیسیٰ علیہ السلام دودھ پی رہے تھے، جب انہوں نے ان کی باتیں سنیں تو دودھ پینا چھوڑ دیا اور اپنا چہرہ ان کی طرف کر لیا، اپنے بائیں ہاتھ پر ٹیک لگائی، اور اپنی دائیں شہادت کی انگلی سے ان کی طرف اشارہ کیا، اور ﴿قَالَ إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ﴾ (کہا: بے شک میں اللہ کا بندہ ہوں)[3]۔ پس سب سے پہلی بات جو انہوں نے کہی وہ اللہ تعالیٰ کی بندگی اور اس کی ربوبیت کا اعتراف تھا، ان لوگوں کے رد میں جنہوں نے ان کے بعد ان کے بارے میں غلو کیا[4]۔ اور الکتاب: انجیل ہے[5]، کہا گیا: انہیں اسی حالت میں کتاب عطا کی گئی، اور انہیں اسے سمجھایا اور سکھایا گیا، اور انہیں نبوت عطا کی گئی جیسا کہ آدم کو تمام نام سکھائے گئے تھے، اور وہ روزہ

رکھتے اور نماز پڑھتے تھے۔ اور یہ اس پر مبنی ہے جو ہم اس کے بعد والے مسئلے میں بیان کریں گے، انتہائی کمزور بات ہے۔ اور کہا گیا: یعنی: ازل میں میرے لیے کتاب اور نبوت کی عطا کا فیصلہ کر دیا گیا، اگرچہ کتاب فی الحال نازل نہیں ہوئی تھی[6]، اور یہی زیادہ صحیح ہے۔

﴿وَجَعَلَنِي مُبَارَكًا﴾ (اور اس نے مجھے بابرکت بنایا) یعنی: دین میں اور اس کی طرف دعوت میں برکتوں اور فائدوں والا اور اس کا معلم۔ التُّسْتَرِيُّ نے کہا: اور اس نے مجھے نیکی کا حکم دینے والا، برائی سے روکنے والا، گمراہوں کی رہنمائی کرنے والا، مظلوموں کی مدد کرنے والا، اور مصیبت زدوں کی داد رسی کرنے والا بنایا، ﴿وَأَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ﴾ (اور اس نے مجھے نماز اور زکوٰۃ کی وصیت کی ہے) یعنی: تاکہ جب میں مکلف ہونے کی عمر کو پہنچوں اور مجھ میں استطاعت ہو تو ان دونوں کو ادا کروں۔

حواشی: (۱) معانی القرآن وإعرابہ ۳۲۸/۳، وإعراب القرآن للنحاس ۱۵/۳، والوسیط ۱۸۲/۳ - ۱۸۳، وزاد المسیر ۲۲۸/۵۔ (۲) النکت والعیون ۳۶۹/۳ - ۳۷۰، اور دوسری قول کو طبری نے ۱۵/۵۲۷ میں قتادہ سے نقل کیا ہے۔ (۳) الکشاف ۵۰۸/۲، والبغوی ۱۹۴/۳، والمحرر الوجیز ۱۴/۴۔ (۴) الوسیط ۱۸۳/۳، والنکت والعیون ۳۷۰/۳، وزاد المسیر ۲۲۸/۵۔ (۵) الکشاف ۵۰۸/۲۔ (۶) الوسیط ۱۸۳/۳، والبغوی ۱۹۴/۳۔

...performing them(1), according to the last correct opinion, {as long as I am alive} is in the accusative case as an adverb of time(2), meaning: the duration of my life. {And dutiful to my mother} Ibn Abbas said: When he said: "And dutiful to my mother" and did not say: to my parents, it was known that it was something from Allah Almighty, {and has not made me a tyrant} meaning: arrogant, haughty, killing and hitting in anger(3). It was said: The tyrant is the one who never sees anyone else having a right over him. {wretched} meaning: deprived of good. Ibn Abbas said: disobedient [to parents]. And it was said: disobedient to his Lord(4). And it was said: He did not make me one who abandons His command, so I would become wretched as Iblis became wretched when he abandoned His command. Thirdly: Malik ibn Anas, may Allah Almighty have mercy on him, said regarding this verse: How severe it is for the people of Qadar (predestination)! Jesus, peace be upon him, informed of what had been decreed for him and what would be until he died. It has been narrated in the stories of this verse from Ibn Zayd and others that when they heard the speech of Jesus, they yielded and said: Verily, this matter(5) is great. And it is narrated that Jesus, peace be upon him, only spoke in his infancy with this verse, then returned to the state of children, until he walked according to human custom until he reached the age of boyhood. So, his speaking was to demonstrate his mother's innocence, not that he was among those who had intellect in that state, and it is as Allah Almighty makes limbs speak on the Day of Resurrection. It is not reported that his speaking continued, nor that he used to pray while he was a day or a month old. If his speaking, glorifying [Allah], preaching, and praying had continued in his youth from the time of birth, its like would not have been hidden, and all of this indicates the invalidity of the first opinion, and declares the ignorance of its proponent. It also indicates that he spoke in the cradle, contrary to the Jews and Christians. The proof for that is the consensus of the sects that she was not punished with the prescribed penalty (Hadd). Her innocence from adultery was only established by his speaking in the cradle.

---

(1) Similar speech is in Tafsir al-Baghawi 3/195. (2) Al-Bayan by Ibn al-Anbari 2/125. (3) Al-Wasit 3/183, and Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/167. (4) Zad al-Masir 5/230. (5) In (D) and (M): for a matter, and what is established is from (Z) and al-Muharrar al-Wajiz 4/15, and the speech is from it.

सूरह मरयम: आयत २९ - ३३ ४४७

...उन्हें अदा करना (१), अंतिम सही राय के अनुसार, {जब तक मैं जीवित हूँ} क्रिया-विशेषण (२) के रूप में कर्म कारक (नस्ब) में है, जिसका अर्थ है: मेरे जीवन की अवधि। {और अपनी माँ के प्रति आज्ञाकारी} इब्न अब्बास ने कहा: जब उन्होंने कहा: "और अपनी माँ के प्रति आज्ञाकारी" और यह नहीं कहा: अपने माता-पिता के प्रति, तो यह ज्ञात हो गया कि यह अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से एक बात थी, {और उसने मुझे अत्याचारी नहीं बनाया} यानी: अहंकारी, अभिमानी, जो गुस्से में मारता और पीटता है (३)। कहा गया है: अत्याचारी वह है जो कभी नहीं देखता कि उसके ऊपर किसी और का अधिकार है। {अभागा} यानी: भलाई से वंचित। इब्न अब्बास ने कहा: [माता-पिता का] अवज्ञाकारी। और कहा गया है: अपने रब का अवज्ञाकारी (४)। और कहा गया है: उसने मुझे अपने आदेश का त्याग करने वाला नहीं बनाया ताकि मैं इब्लीस की तरह अभागा बन जाऊँ जब उसने उसके आदेश का त्याग किया था। तीसरा: मलिक इब्न अनस (अल्लाह उन पर दया करे) ने इस आयत के बारे में कहा: क़दर (तक़दीर) के मानने वालों के लिए यह कितनी कठोर है! ईसा (उन पर शांति हो) ने उस चीज़ के बारे में बताया जो उनके लिए तय की गई थी और जो उनके मरने तक होने वाली थी। इस आयत की कहानियों में इब्न ज़ैद और अन्य से वर्णन किया गया है कि जब उन्होंने ईसा का कलाम सुना, तो उन्होंने स्वीकार किया और कहा: वास्तव में, यह मामला (५) महान है। और यह वर्णित है कि ईसा (उन पर शांति हो) ने अपने बचपन में केवल इसी आयत के साथ बात की थी, फिर बच्चों की स्थिति में लौट आए, यहाँ तक कि वह मानव प्रथा के अनुसार चलने लगे जब तक कि वे लड़कपन की उम्र तक नहीं पहुँच गए। तो, उनका बोलना उनकी माँ की निर्दोषता प्रदर्शित करने के लिए था, न कि इसलिए कि वे उस स्थिति में बुद्धिमानों में से थे, और यह वैसा ही है जैसे अल्लाह सर्वशक्तिमान प्रलय के दिन अंगों को बोलने की शक्ति देगा। यह सूचित नहीं किया गया है कि उनका बोलना जारी रहा, और न ही यह कि वह एक दिन या एक महीने के थे तब नमाज़ पढ़ते थे। यदि उनका बोलना, तस्बीह करना, उपदेश देना और नमाज़ पढ़ना जन्म के समय से उनके बचपन में जारी रहता; तो यह एक ऐसी बात होती जो छिपी नहीं रहती, और यह सब पहली राय की अमान्यता की ओर इशारा करता है, और इसके कहने वाले की अज्ञानता को स्पष्ट करता है। यह इस बात का भी संकेत देता है कि उन्होंने पालने में बात की थी, यहूदियों और ईसाइयों के विपरीत। इसका प्रमाण यह है कि सभी संप्रदायों की सहमति है कि उन (मरयम) पर कोई दंड (हद) नहीं लगाया गया था। उनके व्यभिचार से निर्दोष होने की पुष्टि केवल पालने में उनके(ईसा के) बोलने से हुई थी।

(१) इसी तरह की बात तफ़सीर अल-बग़वी ३/१९५ में है। (२) अल-बयान इब्न अल-अंबारी २/१२५ द्वारा। (३) अल-वसीत ३/१८३, और मा'नी अल-क़ुरआन अल-फ़र्रा २/१६७ द्वारा। (४) ज़ाद अल-मसीर ५/२३०। (५) (द) और (म) में: "एक मामले के लिए", और जो स्थापित है वह (ज़) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१५ से है, और भाषण उसी से है।

سورہ مریم: آیات ۲۹ - ۳۳ ۴۴۷

ان دونوں کو ادا کرنا (۱)، آخری صحیح قول کے مطابق، ﴿مَا دُمْتُ حَيًّا﴾ (جب تک میں زندہ ہوں) ظرف کی بنا پر محلِ نصب میں ہے (۲)، یعنی: میری زندگی کی مدت تک۔ ﴿وَبَرًّا بِوَالِدَتِي﴾ (اور اپنی ماں کے ساتھ حسنِ سلوک کرنے والا) ابنِ عباس فرماتے ہیں: جب انہوں نے کہا: "اور اپنی ماں کے ساتھ حسنِ سلوک کرنے والا" اور "والدین" نہیں کہا، تو معلوم ہوا کہ یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے ایک امر تھا، ﴿وَلَمْ يَجْعَلْنِي جَبَّارًا﴾ (اور اس نے مجھے جبار نہیں بنایا) یعنی: متکبر اور سرکش جو غصے میں قتل و غارت کرتا ہے (۳)۔ اور کہا گیا ہے: جبار وہ ہے جو کبھی کسی کا اپنے اوپر حق نہ سمجھے، ﴿شَقِيًّا﴾ (بدبخت) یعنی: خیر سے محروم۔ ابن عباس نے کہا: [ماں باپ کا] نافرمان۔ اور کہا گیا ہے: اپنے رب کا نافرمان (۴)۔ اور کہا گیا ہے: اس نے مجھے اپنے حکم کا تارک نہیں بنایا کہ میں ابلیس کی طرح بدبخت ہو جاتا جب اس نے اس کا حکم چھوڑا تھا۔ تیسری بات: مالک بن انس رحمہ اللہ تعالیٰ نے اس آیت کے بارے میں فرمایا: اہل قدر (تقدیر کے منکر) پر یہ کتنی سخت ہے! عیسیٰ علیہ السلام نے ان باتوں کی خبر دی جو ان کے بارے میں مقدر کی گئی تھیں اور جو ان کی موت تک ہونے والی تھیں۔ اس آیت کے قصوں میں ابنِ زید وغیرہ سے مروی ہے کہ جب انہوں نے عیسیٰ علیہ السلام کا کلام سنا تو وہ سرنگوں ہو گئے اور کہا: بے شک یہ معاملہ (۵) بہت بڑا ہے۔ اور مروی ہے کہ عیسیٰ علیہ السلام نے اپنے بچپن میں صرف اسی آیت کے ساتھ کلام کیا تھا، پھر بچوں کی حالت پر لوٹ آئے، یہاں تک کہ انسانی عادت کے مطابق چلنے لگے جب تک کہ وہ لڑکپن کی عمر تک پہنچ گئے۔ پس، ان کا کلام کرنا ان کی والدہ کی براءت ظاہر کرنے کے لیے تھا، نہ کہ اس لیے کہ وہ اس حالت میں عقل والوں میں سے تھے، اور یہ ویسا ہی ہے جیسے اللہ تعالیٰ قیامت کے دن اعضاء سے کلام کروائے گا۔ اور یہ منقول نہیں ہے

کہ ان کا کلام کرنا جاری رہا، اور نہ ہی یہ کہ وہ ایک دن یا ایک ماہ کے تھے تو نماز پڑھتے تھے، اور اگر ان کا کلام کرنا، تسبیح پڑھنا، وعظ کرنا اور نماز پڑھنا بچپن میں پیدائش کے وقت سے جاری رہتا؛ تو یہ ایسی بات ہوتی جو چھپتی نہیں، اور یہ سب پہلے قول کے فاسد ہونے پر دلالت کرتا ہے، اور اس کے قائل کی جہالت کو ظاہر کرتا ہے۔ اور یہ اس بات پر بھی دلالت کرتا ہے کہ انہوں نے گہوارے میں کلام کیا برخلاف یہودیوں اور عیسائیوں کے۔ اور اس کی دلیل تمام فرقوں کا اس بات پر اجماع ہے کہ ان (حضرت مریم) پر کوئی حد نہیں لگائی گئی۔ ان کی زنا سے براءت صرف گہوارے میں ان کے کلام سے ثابت ہوئی۔

---

(١) کلام اسی طرح تفسیر بغوی ٣/ ١٩٥ میں ہے۔ (٢) البیان لابن الانباری ٢/ ١٢٥۔ (٣) الوسیط ٣/ ١٨٣، اور معانی القرآن للفراء ٢/ ١٦٧۔ (٤) زاد المسیر ٥/ ٢٣٠۔ (٥) (د) اور (م) میں: "لأمر" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور المحرر الوجیز ٤/ ١٥ سے ہے، اور کلام اسی سے ہے۔

This verse indicates that prayer, zakat, and kindness to parents were obligatory for previous nations (1) and past eras. Therefore, its ruling remains established and was not abrogated in the law governing his mission. Jesus, peace be upon him, was extremely humble; he ate from trees, wore haircloth, sat on the ground, and took shelter wherever night fell upon him, having no permanent dwelling, peace be upon him (2).

Fourth: Gesture is equivalent to speech and conveys what spoken words convey. Why not, when Allah Almighty said about Mary: "So she pointed to him," and the people understood her intention and purpose from it, saying: "How can we speak..." This has been fully discussed in "Al Imran" (3).

Fifth: The Kufans said: Accusing a mute person of adultery (qadhf) or his mutual imprecation (li'an) is not valid (4). Similar reports are narrated from Al-Sha'bi, and this was the view of Al-Awza'i, Ahmad, and Ishaq (5). According to them, qadhf is only valid with explicit mention of adultery, not just its meaning, and this is necessarily impossible for a mute person. Thus, he is not considered an accuser, and adultery cannot be distinguished by gesture (6) from lawful intercourse or doubtful intercourse. They said: Li'an, according to us, is a form of testimony, and the testimony of a mute person is not accepted by consensus. Ibn al-Qassar said: Their claim that qadhf is only valid by explicit statement is void for all languages except Arabic, and the same applies to the mute person's gesture. What they mentioned about consensus regarding the mute person's testimony is a mistake. Malik stated that his testimony is acceptable if his gesture is understood (7), and it takes the place of verbal testimony. However, if one is capable of speech, it is only valid through speech. Ibn al-Mundhir said: Those who disagree hold the mute person accountable for divorce, sales, and all other rulings, so qadhf should be treated the same way. Al-Muhallab said: In many chapters of jurisprudence, a gesture can be stronger than speech, such as the Prophet's saying (peace and blessings be upon him): "I and the Hour were sent...

(1) In (Z): The previous. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/15. (3) 5/123 onwards. (4) Al-Mabsut 7/42, and Bada'i' al-Sana'i' 5/46. (5) Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama by al-Jassas 2/508-509, Al-Mughni 11/127-128, and Al-Ishraf 4/266. (6) In (M): for adultery. (7) Al-Mudawwanah 3/117.

यह आयत संकेत करती है कि नमाज़, ज़कात और माता-पिता के प्रति भलाई पिछली उम्मतों (1) और बीते हुए युगों पर अनिवार्य थी। इसलिए, इसका हुक्म स्थापित रहता है और उनके मिशन के कानून में इसे निरस्त नहीं किया गया था। ईसा अलैहिस्सलाम अत्यंत विनम्र थे; वे पेड़ों (के फल) खाते थे, बालों से बने कपड़े पहनते थे, ज़मीन पर बैठते थे, और जहाँ रात होती वहीं शरण लेते थे, उनका कोई स्थायी निवास नहीं था, उन पर शांति हो (2)।

चौथा: संकेत बातचीत के समान है और वही समझाता है जो शब्द समझाते हैं। क्यों नहीं, जबकि अल्लाह तआला ने मरियम के बारे में फ़रमाया: "तो उसने उसकी ओर संकेत किया" और लोगों ने इससे उनका इरादा और उद्देश्य समझ लिया, और कहा: "हम कैसे बात करें..." यह "आल इमरान" (3) में विस्तार से बीत चुका है।

पाँचवाँ: कूफ़ा के विद्वानों ने कहा: एक गूँगे व्यक्ति पर व्यभिचार का आरोप (क़ज़्फ़) लगाना या उसका 'लिआन' (शपथ ग्रहण) करना वैध नहीं है (4)। इसी तरह की बात अल-शा'बी से भी रिवायत है, और अल-औज़ाई, अहमद और इसहाक़ (5) का भी यही मत था। उनके अनुसार, क़ज़्फ़ केवल व्यभिचार के स्पष्ट उल्लेख से ही वैध होता है, न कि केवल उसके अर्थ से, और यह एक गूँगे व्यक्ति के लिए अनिवार्य रूप से असंभव है। अत; वह आरोप लगाने वाला नहीं माना जाता, और संकेत के माध्यम से व्यभिचार (6) को वैध संभोग या संदेहास्पद संभोग से अलग नहीं किया जा सकता है। उन्होंने कहा: हमारे अनुसार लिआन गवाही का एक रूप है, और सर्वसम्मति (इज्मा) से गूँगे की गवाही स्वीकार नहीं की जाती है। इब्न अल-क़स्सार ने कहा: उनका यह दावा कि क़ज़्फ़ केवल स्पष्ट बयान से ही वैध है, अरबी के अलावा सभी भाषाओं के लिए शून्य है, और यही बात गूँगे के संकेत पर भी लागू होती है। गूँगे की गवाही के बारे में उन्होंने जिस सर्वसम्मति का उल्लेख किया है वह एक ग़लती है। मालिक ने स्पष्ट किया है कि यदि उसका संकेत समझ में आता है तो उसकी गवाही स्वीकार्य है (7), और यह मौखिक गवाही का स्थान लेती है। हालाँकि, यदि कोई बोलने में सक्षम है, तो यह केवल वाणी के माध्यम से ही संभव है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: जो लोग इससे असहमत हैं, वे गूँगे व्यक्ति को तलाक़, बिक्री और अन्य सभी निर्णयों के लिए जवाबदेह ठहराते हैं, इसलिए क़ज़्फ़ के साथ भी वैसा ही व्यवहार किया जाना चाहिए। अल-मुहल्लब ने कहा: न्यायशास्त्र के कई अध्यायों में संकेत वाणी से भी अधिक प्रभावी हो सकता है, जैसे पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का कथन: "मैं और क़यामत इस तरह भेजे गए हैं...

(1) (ज़) में: पिछला। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/15। (3) 5/123 और उसके बाद। (4) अल-मबसूत 7/42, और बदई अल-सनाई 5/46। (5) अल-जस्सास द्वारा मुख्तसर इख्तिलाफ़ अल-उलेमा 2/508-509, अल-मुग़नी 11/127-128, और अल-इशराफ़ 4/266। (6) (म) में: व्यभिचार के लिए। (7) अल-मुदव्वना 3/117।

اس آیت سے یہ ظاہر ہوتا ہے کہ نماز، زکوۃ اور والدین کے ساتھ حسن سلوک پچھلی امتوں (1) اور گزشتہ زمانوں پر بھی فرض تھا، چنانچہ یہ ان احکام میں سے ہے جن کا حکم ثابت ہے اور ان کی شریعت میں اسے منسوخ نہیں کیا گیا۔ عیسیٰ علیہ السلام انتہائی تواضع (عاجزی) والے تھے؛ درختوں سے کھاتے، بالوں کا لباس پہنتے، زمین پر بیٹھتے اور جہاں رات ہو جاتی وہیں ٹھکانا بنا لیتے، ان کا اپنا کوئی گھر نہ تھا، آپ پر سلام ہو (2)۔

چوتھی بات: اشارہ کلام کے درجے میں ہے، اور وہی مفہوم ادا کرتا ہے جو قول (گفتگو) سے سمجھا جاتا ہے۔ بھلا کیوں نہ ہو، جبکہ اللہ تعالیٰ نے مریم علیہ السلام کے بارے میں فرمایا: "تو انہوں نے اس کی طرف اشارہ کیا" اور لوگوں نے اس سے ان کا مقصد اور مراد سمجھ لی، تو انہوں نے کہا: "ہم کیسے کلام کریں..." یہ بات "آل عمران" (3) میں مکمل طور پر گزر چکی ہے۔

پانچویں بات: اہل کوفہ نے کہا: گونگے پر زنا کی تہمت (قذف) لگانا یا اس کا لعان (4) کرنا صحیح نہیں ہے۔ امام شعبی سے بھی اسی طرح مروی ہے، اور امام اوزاعی، احمد اور اسحاق (5) کا بھی یہی قول ہے۔ ان کے نزدیک قذف صرف زنا کے واضح الفاظ سے صحیح ہوتا ہے نہ کہ محض اس کے معنی سے، اور گونگے کے لیے یہ لازمی طور پر ناممکن ہے، چنانچہ وہ قاذف (تہمت لگانے والا) نہیں ہوگا، اور اشارے سے زنا (6) کو حلال جماع یا شبہ سے ممتاز نہیں کیا جا سکتا۔ انہوں نے کہا: ہمارے نزدیک لعان گواہی ہے، اور گونگے کی گواہی بالاتفاق (اجماع) قبول نہیں کی جاتی۔ ابن القصار نے کہا: ان کا یہ کہنا کہ قذف صرف صریح الفاظ سے ہی صحیح ہے، عربی کے علاوہ تمام زبانوں کے حوالے سے باطل ہے، تو یہی حال گونگے کے اشارے کا بھی ہے۔ اور گونگے کی گواہی پر انہوں نے جو اجماع ذکر کیا ہے وہ غلط ہے۔ امام مالک نے صراحت کی ہے

کہ اگر گونگے کا اشارہ سمجھ میں آ جائے تو اس کی گواہی مقبول ہے (7)، اور وہ گواہی میں لفظ کا قائم مقام ہے۔ لیکن جہاں بولنے کی قدرت ہو وہاں قول کے علاوہ کسی اور چیز کا اعتبار نہیں۔ ابن المنذر نے کہا: جو لوگ اس سے اختلاف کرتے ہیں وہ گونگے پر طلاق، خرید و فروخت اور دیگر احکام نافذ کرتے ہیں، تو چاہیے کہ قذف بھی اسی طرح ہو۔ مہلب نے کہا: فقہ کے بہت سے ابواب میں اشارہ کلام سے زیادہ قوی ہوتا ہے، جیسے نبی کریم ﷺ کا قول ہے: "مجھے اور قیامت کو اس طرح بھیجا گیا..."

(1) (ظ) میں: سابقہ۔ (2) المحرر الوجیز 4/15۔ (3) 5/123 اور اس کے بعد۔ (4) المبسوط 7/42، اور بدائع الصنائع 5/46۔ (5) مختصر اختلاف العلماء للجصاص 2/508-509، اور المغنی 11/127-128، اور الإشراف 4/266۔ (6) (م) میں: بالزنی (زنا کے ساتھ)۔ (7) المدونہ 3/117۔

Page 449 Surah Maryam, Verses 29 - 40

"Like these two" (1) we know the proximity between them by the extent of the middle finger's excess over the index finger. The consensus of intellects that direct observation is stronger than report is evidence that pointing can sometimes be stronger than speech. "And peace be upon me" i.e.: safety upon me from Allah Almighty (2). Al-Zajjaj said (3): Peace was mentioned before this without "al-" (the definite article), so it was good in the second instance to mention the "al-". And His saying: "the day I was born" means: in this world. And it is said: from the poking of Satan as previously mentioned in "Al-Imran" (4). "And the day I die" means: in the grave, "and the day I am raised alive" means: in the Hereafter; because he has three states: in the world alive, in the grave dead, and in the Hereafter resurrected, so he was granted peace in all his states, and this is the meaning of Al-Kalbi's saying. Then his speech in the cradle ceased until he reached the age of young boys (5). Qatadah said: It was mentioned to us that a woman saw Jesus, peace be upon him, bringing the dead to life, and healing the blind and the leper in the rest of his signs, so she said: Blessed is the womb that bore you, and the breast that nursed you. Jesus, peace be upon him, said to her: Blessed is he who recited the Book of Allah Almighty, followed what is in it and acted upon it (6). The Almighty's saying: {That is Jesus, the son of Mary - the word of truth about which they are in dispute. (34) It is not [befitting] for Allah to take a son; exalted is He! When He decrees a matter, He only says to it, "Be," and it is. (35) [Jesus said], "And indeed, Allah is my Lord and your Lord, so worship Him. That is a straight path." (36) Then the factions differed [concerning him] from among them, so woe to those who disbelieved - from the scene of a tremendous Day. (37) How [clearly] they will hear and see the Day they come to Us, but the wrongdoers today are in clear error. (38) And warn them, [O Muhammad], of the Day of Regret, when the matter will be concluded; and [yet], they are in [a state of] heedlessness, and they do not believe. (39) Indeed, it is We who will inherit the earth and whoever is on it, and to Us they will be returned. (40)} The Almighty's saying: {That is Jesus, the son of Mary} i.e.: that whom we mentioned is Jesus, the son of Mary,

Footnotes: (1) Preceded 12/268. (2) Al-Waseet 3/183. (3) In "Ma’ani al-Qur’an wa I’rabuhu" 3/329. (4) 5/103-104, and the discussion is in "Al-Nukat wa al-‘Uyun" 3/371. (5) Al-Nukat wa al-‘Uyun 3/371-372. (6) Narrated by Al-Tabari 15/533.

पृष्ठ ४४९ सूरह मरियम, आयत २९ - ४०

"इन दोनों की तरह" (१) हम उनके बीच की निकटता को तर्जनी पर मध्यमा उंगली की अधिकता की सीमा से जानते हैं। बुद्धिजीवियों की इस सहमति में कि प्रत्यक्ष दर्शन समाचार से अधिक शक्तिशाली है, यह प्रमाण है कि संकेत कभी-कभी वाणी से अधिक शक्तिशाली हो सकता है। "और मुझ पर शांति हो" यानी: अल्लाह तआला की ओर से मुझ पर सलामती (२)। अल-ज़ज्जाज ने कहा (३): इससे पहले 'सलाम' का उल्लेख बिना 'अल-' (निश्चित उपपद) के किया गया था, इसलिए दूसरी बार 'अल-' का उल्लेख करना सुंदर रहा। और उनका कथन: "जिस दिन मैं पैदा हुआ" यानी: दुनिया में। और कहा गया है: शैतान की चुभन से जैसा कि "आल इमरान" (४) में पहले बताया गया है। "और जिस दिन मैं मरूंगा" यानी: कब्र में, "और जिस दिन मैं जीवित उठाया जाऊंगा" यानी: आख़िरत (परलोक) में; क्योंकि उनकी तीन अवस्थाएँ हैं: दुनिया में जीवित, कब्र में मृत, और आख़िरत में पुनर्जीवित, इसलिए उनकी सभी अवस्थाओं में उन पर शांति हो, और अल-कल्बी के कथन का यही अर्थ है। फिर पालने में उनकी वाणी तब तक रुक गई जब तक कि वह लड़कों की आयु तक नहीं पहुँच गए (५)। कतादा ने कहा: हमें बताया गया है कि एक महिला ने ईसा अलैहिस्सलाम को देखा कि वह मुर्दों को जीवित कर रहे थे, और अपनी अन्य निशानियों में अंधे और कोढ़ी को ठीक कर रहे थे, तो उसने कहा: धन्य है वह गर्भ जिसने तुम्हें धारण किया, और वह स्तन जिसने तुम्हें दूध पिलाया। ईसा अलैहिस्सलाम ने उससे कहा: धन्य है वह जिसने अल्लाह तआला की किताब पढ़ी, उसमें जो है उसका अनुसरण किया और उस पर अमल किया (६)। अल्लाह तआला का फरमान: {वही है ईसा इब्ने मरियम, सच बात जिस पर वे संदेह कर रहे हैं। (३४) अल्लाह की शान के खिलाफ है कि वह किसी को बेटा बनाए, वह पाक है; जब वह किसी काम का फैसला करता है, तो बस उसे कहता है 'हो जा' और वह हो जाता है। (३५) और निःसंदेह अल्लाह ही मेरा रब और तुम्हारा रब है, सो उसी की इबादत करो; यही सीधा रास्ता है। (३६) फिर उनमें से अलग-अलग गिरोहों ने मतभेद किया, तो तबाही है उन काफ़िरों के लिए एक बड़े दिन की हाज़िरी के वक्त। (३७) वे क्या ही सुनने और देखने वाले होंगे जिस दिन वे हमारे पास आएँगे, लेकिन आज ये ज़ालिम खुली गुमराही में हैं। (३८) और उन्हें पछतावे के दिन से डराइए जब काम तमाम कर दिया जाएगा, और वे गफलत में पड़े हैं और वे ईमान नहीं लाते। (३९) बेशक हम ही ज़मीन और उसके ऊपर रहने वालों के वारिस होंगे, और हमारी ही तरफ वे लौटाए जाएँगे। (४०)} अल्लाह तआला का फरमान: {वही है ईसा इब्ने मरियम} यानी: वह जिसका हमने उल्लेख किया है, ईसा इब्ने मरियम है,

पाद-टिप्पणी: (१) पूर्ववर्ती १२/२६८। (२) अल-वसीत ३/१८३। (३) 'मानी अल-कुरआन व एराबुहू' ३/३२९ में। (४) ५/१०३-१०४, और चर्चा 'अल-नुकात व अल-उयून' ३/३७१ में है। (५) अल-नुकात व अल-उयून ३/३७१-३७२। (६) इसे अल-तबरी १५/५३३ ने निकाला है।

صفحہ ۴۴۹ سورہ مریم، آیات ۲۹ - ۴۰

"ان دونوں کی طرح" (۱) ہم ان کے درمیان قربت کو شہادت کی انگلی پر بیچ والی انگلی کی زیادتی کی مقدار سے جانتے ہیں۔ عقلوں کا اس بات پر اتفاق کہ عیان (آنکھوں دیکھا حال) خبر سے زیادہ قوی ہے، اس بات کی دلیل ہے کہ بعض مقامات پر اشارہ کلام سے زیادہ قوی ہو سکتا ہے۔ "اور مجھ پر سلامتی ہو" یعنی: اللہ تعالیٰ کی طرف سے مجھ پر سلامتی (۲)۔ زجاج نے کہا (۳): اس سے پہلے سلام کا ذکر بغیر الف لام کے کیا گیا تھا، تو دوسری مرتبہ الف لام کا ذکر کرنا بہتر رہا۔ اور اس کا قول: "جس دن میں پیدا ہوا" یعنی: دنیا میں۔ اور کہا گیا ہے: شیطان کے کچوکے سے جیسا کہ "آل عمران" (۴) میں پہلے گزر چکا ہے۔ "اور جس دن میں مروں گا" یعنی: قبر میں، "اور جس دن میں زندہ اٹھایا جاؤں گا" یعنی: آخرت میں؛ کیونکہ اس کے تین احوال ہیں: دنیا میں زندہ، قبر میں مردہ، اور آخرت میں مبعوث ہونا، تو اس نے اپنے تمام احوال میں سلام پیش کیا، اور یہی کلبی کے قول کا معنی ہے۔ پھر پنگھڑے میں ان کا کلام منقطع ہو گیا یہاں تک کہ وہ لڑکوں کی عمر کو پہنچ گئے (۵)۔ قتادہ نے کہا: ہمیں ذکر کیا گیا ہے کہ ایک عورت نے عیسیٰ علیہ السلام کو دیکھا کہ وہ مردوں کو زندہ کر رہے تھے، اور اپنی دیگر نشانیوں میں مادر زاد اندھے اور کوڑھی کو تندرست کر رہے تھے، تو اس نے کہا: مبارک ہے وہ پیٹ جس نے تمہیں اٹھایا، اور وہ چھاتی جس نے تمہیں دودھ پلایا۔ تو عیسیٰ علیہ السلام نے اس سے فرمایا: مبارک ہے وہ جس نے اللہ تعالیٰ کی کتاب پڑھی، اور جو کچھ اس میں ہے اس کی اتباع کی اور اس پر عمل کیا (۶)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {یہ ہے عیسیٰ ابن مریم، سچی بات جس میں وہ جھگڑ رہے ہیں۔ (۳۴) اللہ کی یہ شان نہیں کہ وہ کسی کو بیٹا بنائے، وہ پاک ہے؛ جب وہ کسی کام کا فیصلہ فرماتا ہے تو اسے صرف یہی کہتا ہے کہ "ہو جا" پس وہ ہو جاتا ہے۔ (۳۵) اور بے شک اللہ میرا بھی رب ہے اور تمہارا بھی

رب ہے، سو اسی کی عبادت کرو، یہی سیدھا راستہ ہے۔ (۳۶) پھر ان میں سے گروہ آپس میں اختلاف کرنے لگے، پس ان لوگوں کے لیے ہلاکت ہے جنہوں نے کفر کیا ایک بڑے دن کی حاضری سے۔ (۳۷) کیا خوب سنتے اور دیکھتے ہوں گے جس دن وہ ہمارے پاس آئیں گے، لیکن آج ظالم کھلی گمراہی میں ہیں۔ (۳۸) اور انہیں حسرت والے دن سے ڈرائیے جب معاملے کا فیصلہ کر دیا جائے گا، اور وہ غفلت میں ہیں اور وہ ایمان نہیں لاتے۔ (۳۹) بے شک زمین اور جو کچھ اس پر ہے اس کے وارث ہم ہی ہوں گے، اور ہماری ہی طرف وہ لوٹائے جائیں گے۔ (۴۰)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {یہ ہے عیسیٰ ابن مریم} یعنی: وہ جس کا ہم نے ذکر کیا وہی عیسیٰ ابن مریم ہے،

حواشی: (۱) سابقہ ۲۶۸/۱۲۔ (۲) الوسیط ۳/ ۱۸۳۔ (۳) معانی القرآن و اعرابہ ۳۲۹/۳ میں۔ (۴) ۵ / ۱۰۳ - ۱۰۴، اور کلام النکت والعیون ۳۷۱/۳ میں ہے۔ (۵) النکت والعیون ۳۷۱/۳ - ۳۷۲۔ (۶) اسے طبری ۵۳۳/۱۵ نے روایت کیا ہے۔

Surah Maryam: Verses 34 - 40 450

So believe in him thus, not as the Jews say: that he is of illegitimate birth, and that he is the son of Joseph the Carpenter, nor as the Christians say: that he is God or the son of God (1) {The statement of truth}. Al-Kisa'i said: "The statement of truth" is an attribute of Jesus (2), meaning: that is Jesus son of Mary [the statement of truth] (3). He was named 'the statement of truth' just as he was named 'the Word of God' (4), and 'the Truth' (Al-Haqq) is Allah, Mighty and Majestic. Abu Hatim said: The meaning is: it is the statement of truth. It is said: the estimation is: this speech is the statement of truth (5). Ibn Abbas said: He means this is the speech of Jesus, peace be upon him, a statement of truth that is not false, and the 'statement' was attributed to 'truth' as He said: {The promise of truth which they were promised} (6) [Al-Ahqaf: 16], meaning: the truthful promise. And He said: {And the home of the Hereafter is better} [Yusuf: 109], meaning: and for the home of the Hereafter (7). 'Asim and Abdullah bin 'Amir recited: "qawla al-haqq" in the accusative case (8) as a state (hal), meaning: I speak a truthful statement, and the operative factor is the meaning of the demonstration in "that". Al-Zajjaj: It is an infinitive (masdar), meaning: I speak the statement of truth; because what precedes it points to it (9). It is said: praise (10). And it is said: incitement. And Abdullah recited: "qaalu al-haqq" (11). And Al-Hasan recited: "qulu al-haqq" with a damma on the Qaaf, and similarly...

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 3/372, Al-Wasit 3/183, and Al-Tabari 15/534 - 535, and his saying: "li-ghayri rashdah", meaning: of fornication, as in Al-Qamus (r-sh-d). (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/16. (3) An addition required by the context, see Al-Tabari 15/535. (4) Al-Kashshaf 2/509. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/16. (6) Tafsir al-Tabari 15/535, and Al-Baghawi 3/195, without mentioning Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (7) In (D) and (M): "wa la ad-dar", and what is established is from (Zha), and this passage was omitted from (F) and (Z), and the speech is in Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 2/168. (8) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/16, and Al-Taysir p. 149. (9) Ma'ani al-Qur'an wa I'rabuhu 3/329, and it was narrated from him via I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/16 - 17. (10) Al-Kashshaf 2/509. (11) Tafsir al-Tabari 15/535, and Al-Muharrar al-Wajiz 15/4, and Al-Qira'at ash-Shadhdhah p. 84.

सूरह मरयम: आयत 34 - 40 450

तो उसे इसी तरह मानें, न कि जैसा यहूदी कहते हैं: कि वह नाजायज औलाद है, और वह बढ़ई यूसुफ का बेटा है, और न ही जैसा ईसाइयों ने कहा: कि वह ईश्वर है या ईश्वर का पुत्र है (1) {सत्य का कथन}। अल-किसाई ने कहा: "सत्य का कथन" ईसा (2) का एक विशेषण है, जिसका अर्थ है: वह मरयम के पुत्र ईसा हैं [सत्य का कथन] (3)। उन्हें 'सत्य का कथन' कहा गया जैसे उन्हें 'अल्लाह का शब्द' (4) कहा गया, और 'सत्य' (अल-हक़) अल्लाह है, जो सर्वशक्तिमान और प्रतापी है। अबू हातिम ने कहा: अर्थ यह है: यह सत्य का कथन है। कहा गया है: अनुमान यह है कि यह भाषण सत्य का कथन है (5)। इब्न अब्बास ने कहा: उनका तात्पर्य है कि यह ईसा (उन पर शांति हो) का भाषण है, जो सत्य का कथन है और असत्य नहीं है; और 'कथन' को 'सत्य' के साथ जोड़ा गया जैसा कि उसने कहा: {सत्य का वादा जिसका उनसे वादा किया गया था} (6) [अल-अहकाफ: 16], जिसका अर्थ है: सच्चा वादा। और उसने कहा: {और परलोक का घर बेहतर है} [यूसुफ: 109], यानी: और परलोक के घर के लिए (7)। आसिम और अब्दुल्ला बिन आमिर ने इसे "क़ौला अल-हक़" (ज़बर के साथ) पढ़ा है (8) हाल (अवस्था) के रूप में, जिसका अर्थ है: मैं एक सत्य कथन कहता हूँ, और क्रिया कारक 'दालिका' (वह) में संकेत का अर्थ है। अल-ज़ज्जाज: यह एक मस्तर (संज्ञा) है, यानी: मैं सत्य का कथन कहता हूँ; क्योंकि इससे पहले जो आया है वह इसकी ओर संकेत करता है (9)। कहा गया है: यह प्रशंसा (10) है। और कहा गया है: यह प्रोत्साहन है। और अब्दुल्ला ने पढ़ा: "क़ालू अल-हक़" (11)। और अल-हसन ने पढ़ा: "क़ुलू अल-हक़" क़ाफ़ पर दम्मा (पेश) के साथ, और इसी तरह...

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 3/372, अल-वसीत 3/183, और अल-तबरी 15/534 - 535, और उनका कहना: "ली-ग़ैरी रशदाह", यानी: व्यभिचार से, जैसा कि अल-कामूस (र-श-द) में है। (2) एराब अल-क़ुरआन - अल-नहहास 3/16। (3) संदर्भ द्वारा आवश्यक वृद्धि, देखें अल-तबरी 15/535। (4) अल-कश्शाफ़ 2/509। (5) एराब अल-क़ुरआन - अल-नहहास 3/16। (6) तफ़सीर अल-तबरी 15/535, और अल-बग़वी 3/195, इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) का उल्लेख किए बिना। (7) (डी) और (एम) में: "व ला अद-दार", और जो स्थापित है वह (ज़ा) से है, और यह अंश (एफ) और (जेड) से हटा दिया गया था, और चर्चा अल-फ़र्रा की 'मानी अल-क़ुरआन' 2/168 में है। (8) एराब अल-क़ुरआन - अल-नहहास 3/16, और अल-तयसीर पृष्ठ 149। (9) मानी अल-क़ुरआन व एराबुहु 3/329, और इसे अल-नहहास के एराब अल-क़ुरआन 3/16 - 17 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया गया है। (10)

अल-कश्शाफ़ 2/509। (11) तफ़सीर अल-तबरी 15/535, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 15/4, और अल-क़िराआत अश्-शाद्दह पृष्ठ 84।

سورہ مریم: آیات 34 - 40 450

چنانچہ ان پر اسی طرح ایمان لاؤ، نہ کہ اس طرح جیسا کہ یہودی کہتے ہیں: کہ وہ (نعوذ باللہ) غیر شرعی اولاد ہے، اور وہ یوسف نجار کا بیٹا ہے، اور نہ ہی جیسا کہ نصاریٰ نے کہا: کہ وہ خدا ہے یا خدا کا بیٹا ہے (1) ﴿قَوْلُ الْحَقِّ﴾ (سچی بات)۔ الکسائی نے کہا: "قَوْلُ الْحَقِّ" حضرت عیسیٰ (2) کی صفت ہے، یعنی: وہ عیسیٰ ابن مریم ہیں [سچی بات] (3)۔ ان کا نام 'قولِ حق' رکھا گیا جیسا کہ ان کا نام 'کلمۃ اللہ' (4) رکھا گیا، اور 'الحق' اللہ عزوجل ہے۔ ابو حاتم نے کہا: معنی یہ ہے: وہ حق کی بات ہے۔ اور کہا گیا: تقدیر (پوشیدہ مفہوم) یہ ہے: یہ کلام قولِ حق ہے (5)۔ ابن عباس نے فرمایا: اس سے مراد یہ ہے کہ یہ حضرت عیسیٰ ﷺ کا کلام ہے، سچی بات ہے باطل نہیں، اور 'قول' کی اضافت 'حق' کی طرف کی گئی جیسے اللہ نے فرمایا: ﴿وَعْدَ الصِّدْقِ الَّذِي كَانُوا يُوعَدُونَ﴾ (6) [الاحقاف: 16] یعنی: سچا وعدہ۔ اور فرمایا: ﴿وَلَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ﴾ [یوسف: 109]، یعنی: اور آخرت کا گھر (7)۔ عاصم اور عبداللہ بن عامر نے 'قَوْلَ الْحَقِّ' زبر کے ساتھ (8) حال کے طور پر پڑھا ہے، یعنی: میں سچی بات کہتا ہوں، اور عمل کرنے والا 'ذلک' (اس) میں اشارے کا معنی ہے۔ الزجاج: یہ مصدر ہے، یعنی: میں حق کی بات کہتا ہوں؛ کیونکہ جو اس سے پہلے ہے وہ اس پر دلالت کرتا ہے (9)۔ کہا گیا: یہ مدح (تعریف) (10) ہے، اور کہا گیا: یہ ترغیب ہے۔ اور عبداللہ نے 'قَالُ الحق' (11) پڑھا ہے۔ اور حسن نے 'قُولُ الحق' قاف کے پیش کے ساتھ پڑھا ہے، اور اسی طرح...

---

(1) النکت والعیون 3/ 372، والوسیط 3/ 183، والطبري 15/ 534 - 535، اور ان کا قول: "لغیر رَشدة"، یعنی: بدکاری سے پیدا شدہ، جیسا کہ القاموس (رشد) میں ہے۔ (2) إعراب القرآن للنحاس 3/ 16۔ (3) سیاق و سباق کی ضرورت کے مطابق اضافہ، دیکھیے الطبری 15/ 535۔

(4) الكشاف 2/ 509. (5) إعراب القرآن للنحاس 3/ 16. (6) تفسير الطبري 15/ 535، والبغوي 3/ 195، ابن عباس رضی اللہ عنہما کا ذکر کیے بغیر۔ (7) (د) اور (م) میں: "ولا الدار" ہے، اور جو مستند ہے وہ (ظ) سے ہے، اور یہ حصہ (ف) اور (ز) سے ساقط ہو گیا ہے، اور کلام الفراء کی 'معانی القرآن' 2/ 168 میں ہے۔ (8) إعراب القرآن للنحاس 3/ 16، والتيسير ص 149. (9) معانی القرآن وإعرابه 3/ 329، اور ان سے نحاس کی کتاب إعراب القرآن 3/ 16 - 17 کے واسطے سے نقل کیا گیا ہے۔ (10) الكشاف 2/ 509. (11) تفسير الطبري 15/ 535، والمحرر الوجيز 15/ 4، والقراءات الشاذة ص 84.

In [Surah] Al-An'am: {His word is the truth} [Al-An'am: 73]. Al-Qawl, al-Qal, and al-Quul have the same meaning, like ar-Rahb, ar-Rahab, and ar-Ruhb(1). {Which} is an attribute of Jesus. {Concerning which they dispute}, meaning: they doubt(2), i.e., that is Jesus son of Mary, concerning whom they dispute the word of truth. It was said: "they dispute" means they differ(3).

Abd al-Razzaq mentioned, saying: Ma'mar informed us, on the authority of Qatadah regarding the words of the Almighty: {That is Jesus, the son of Mary - the word of truth about which they are in dispute.} He said: The children of Israel gathered, and they brought out four men from among them; each group brought out their scholar. They disputed about Jesus when he was raised. One of them said: He is God who descended to earth, gave life to whom He gave life, and caused death to whom He caused death, then He ascended to heaven. They are the Jacobites. The [other] three said: You have lied. Then two of them said to the third: Speak about him. He said: He is the son of God. They are the Nestorians. The [other] two said: You have lied. Then one of the two said to the other: Speak about him. He said: He is the third of three, Allah is a god, he is a god, and his mother is a goddess; they are the Israelites, the kings of the Christians. The fourth said: You have lied, rather he is the servant of Allah, His messenger, His spirit, and His word. They are the Muslims. Each man had followers, so they fought, and they [the others] prevailed over the Muslims. That is the word of Allah the Almighty: {and kill those who enjoin justice among the people} [Al-Imran: 21]. Qatadah said: They are those about whom Allah the Almighty said: {But the factions from among them differed} [Maryam: 37], they differed about him and became factions(4).

This is the meaning of His saying: "concerning which they dispute" with the 'ta' having two dots above, which is the recitation of Abu Abd al-Rahman al-Sulami and others(5). Ibn Abbas said: Mary's cousin fled(6) with her and her son to Egypt, and they remained there for twelve years until the king they feared died.

---

(1) Al-Kashshaf 2/509. (2) Al-Waseet 3/183. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 3/372. (4) Tafsir Abd al-Razzaq 2/8, and Al-Tabari transmitted it through his path 15/537 - 538. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/15, and it is the recitation of Ali ibn Abi Talib as in Al-Kashshaf 2/509. (6) In (M), (Zha), and (Dal): "He passed by", and this part is missing in (Fa) and (Zay), and what is confirmed is from Al-Nukat wal-'Uyun 3/373.

सूरह मरियम: आयतें 34 - 40 451

[सूरह] अल-अनआम में: {उसकी बात सच है} [अल-अनआम: 73]। 'अल-क़ौल', 'अल-क़ाल' और 'अल-क़ुऊल' का एक ही अर्थ है, जैसे 'अर-राहब', 'अर-राहब' और 'अर-रुहब'(1)। {जो} ईसा का एक गुण है। {जिसके बारे में वे विवाद करते हैं}, अर्थात: वे संदेह करते हैं(2), यानी: वह मरियम के पुत्र ईसा हैं, जिनके बारे में वे सत्य वचन पर विवाद करते हैं। यह भी कहा गया है कि: "वे विवाद करते हैं" का अर्थ है कि वे मतभेद करते हैं(3)।

अब्द अल-रज्ज़ाक ने उल्लेख किया, कहा: हमें मामर ने क़तादा के माध्यम से सर्वशक्तिमान के शब्दों के बारे में बताया: {वही मरियम का बेटा ईसा है। यह है वह सच्ची बात जिसमें ये लोग संदेह कर रहे हैं।} उन्होंने कहा: इस्राएल की संतानें इकट्ठी हुईं, और उन्होंने अपने बीच से चार व्यक्तियों को निकाला; प्रत्येक समूह ने अपने विद्वान को निकाला। जब ईसा को ऊपर उठाया गया तो उन्होंने उनके बारे में विवाद किया। उनमें से एक ने कहा: वह ईश्वर है जो पृथ्वी पर उतरा, जिसे चाहा जीवित किया और जिसे चाहा मृत्यु दी, फिर वह स्वर्ग चला गया। वे जैकोबाइट्स (याकूबिया) हैं। [अन्य] तीनों ने कहा: तुम झूठ बोल रहे हो। फिर उनमें से दो ने तीसरे से कहा: तुम उसके बारे में बताओ। उसने कहा: वह ईश्वर का पुत्र है। वे नेस्टोरियन (नसतूरिया) हैं। [अन्य] दो ने कहा: तुम झूठ बोल रहे हो। फिर उन दोनों में से एक ने दूसरे से कहा: तुम उसके बारे में बताओ। उसने कहा: वह तीन में से तीसरा है, अल्लाह एक ईश्वर है, वह भी ईश्वर है, और उसकी माँ भी एक देवी है; वे इस्राइली, ईसाइयों के राजा हैं। चौथे ने कहा: तुम झूठ बोल रहे हो, बल्कि वह अल्लाह का बंदा, उसका रसूल, उसकी रूह और उसका कलिमा (शब्द) है। वे मुसलमान हैं। प्रत्येक व्यक्ति के अनुयायी थे, इसलिए वे आपस में लड़े और वे [अन्य] मुसलमानों पर हावी हो गए। यही अल्लाह सर्वशक्तिमान का वचन है: {और उन लोगों को मार डालते हैं जो लोगों को न्याय का आदेश देते हैं} [आल-इमरान: 21]। क़तादा ने कहा: वे वे लोग हैं जिनके बारे में अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {फिर उनके बीच के गिरोहों ने आपस में मतभेद किया} [मरियम: 37], वे उनके बारे में आपस में भिड़ गए और कई गिरोह बन गए(4)।

यही उनके इस कथन का अर्थ है: "जिसके बारे में वे विवाद करते हैं" ऊपर दो बिंदुओं वाली 'ता' के साथ, जो अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी और अन्य की क़िरात (पठन) है(5)। इब्न अब्बास ने कहा: मरियम का चचेरा भाई उन्हें और उनके पुत्र को लेकर मिस्र भाग गया(6), और वे वहाँ बारह साल तक रहे जब तक कि वह राजा नहीं मर गया जिससे वे डरते थे।

(1) अल-कश्शाफ 2/509। (2) अल-वसीत 3/183। (3) अल-नुकत वल-उयून 3/372। (4) तफ़सीर अब्द अल-रज्ज़ाक 2/8, और अल-तबरी ने इसे अपने माध्यम से 15/537 - 538 पर उद्धृत किया है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/15, और यह अली इब्न अबी तालिब की क़िरात है जैसा कि अल-कश्शाफ 2/509 में है। (6) (मीम), (ज़ा) और (दाल) में: "वह पास से गुजरा", और यह हिस्सा (फ़ा) और (ज़ाय) में नहीं है, और जो पुष्टि की गई है वह अल-नुकत वल-उयून 3/373 से है।

سورہ مریم: آیات ۳۴ - ۴۰ ۴۵۱

[سورہ] الانعام میں ہے: ﴿قَوْلُهُ الْحَقُّ﴾ [الانعام: ۷۳]۔ 'القول'، 'القال' اور 'القول' ایک ہی معنی میں ہیں، جیسے 'الرہْب'، 'الرہَب' اور 'الرہْب'(۱)۔ ﴿الَّذِي﴾ عیسیٰ کی صفت ہے، ﴿فِيهِ يَمْتَرُونَ﴾ یعنی: وہ شک کرتے ہیں(۲)۔ یعنی: یہ مریم کے بیٹے عیسیٰ ہیں جن کے بارے میں وہ سچی بات میں جھگڑتے ہیں۔ اور کہا گیا: "یمترون" کا مطلب ہے وہ اختلاف کرتے ہیں(۳)۔

عبد الرزاق نے ذکر کیا، انہوں نے کہا: ہمیں معمر نے قتادہ سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں بتایا: ﴿ذَلِكَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ قَوْلَ الْحَقِّ الَّذِي فِيهِ يَمْتَرُونَ﴾ انہوں نے کہا: بنی اسرائیل جمع ہوئے، اور انہوں نے اپنے میں سے چار آدمیوں کو نکالا، ہر گروہ نے اپنے عالم کو نکالا۔ جب عیسیٰ علیہ السلام کو اوپر اٹھایا گیا تو انہوں نے ان کے بارے میں اختلاف کیا۔ ان میں سے ایک نے کہا: وہ اللہ ہے جو زمین پر اترا، جس کو چاہا زندہ کیا اور جس کو چاہا مارا، پھر آسمان پر چڑھ گیا۔ وہ یعقوبیہ ہیں۔ باقی تینوں نے کہا: تم نے جھوٹ بولا۔ پھر ان میں سے دو نے تیسرے سے کہا: تم ان کے بارے میں بتاؤ۔ اس نے کہا: وہ اللہ کا بیٹا ہے۔ وہ نسطورہ ہیں۔ ان دونوں نے کہا: تم نے جھوٹ بولا۔ پھر ان دو میں سے ایک نے دوسرے سے کہا: تم بتاؤ۔ اس نے کہا: وہ تین میں سے تیسرا ہے، اللہ بھی الٰہ ہے، وہ بھی الٰہ ہے اور اس کی ماں بھی الٰہ ہے، وہ اسرائیلی نصاریٰ کے بادشاہ ہیں۔ چوتھے نے کہا: تم نے جھوٹ بولا، بلکہ وہ اللہ کے بندے، اس کے رسول، اس کی روح اور اس کا کلمہ ہیں۔ وہ مسلمان تھے۔ ان میں سے ہر ایک کے پیروکار تھے، پس وہ آپس میں لڑے اور وہ (دوسرے) مسلمانوں پر غالب آ گئے، یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَيَقْتُلُونَ الَّذِينَ يَأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ مِنَ النَّاسِ﴾ [آل عمران: ۲۱]۔ اور قتادہ نے کہا: یہ وہ لوگ ہیں جن کے بارے میں اللہ تعالیٰ نے فرمایا:

﴿فَاخْتَلَفَ الْأَحْزَابُ مِن بَيْنِهِمْ﴾ [مریم: ۳۷]، انہوں نے ان کے بارے میں اختلاف کیا تو وہ گروہوں میں بٹ گئے(۴)۔

پس یہ اس کے قول کا معنی ہے: "جس میں وہ جھگڑتے ہیں" اوپر دو نقطوں والی 'تا' کے ساتھ، اور یہ ابو عبد الرحمن السلمی وغیرہ کی قرأت ہے(۵)۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: مریم کا چچا زاد بھائی انہیں اور ان کے بیٹے کو لے کر مصر بھاگ گیا(۶)، اور وہ وہاں بارہ سال تک رہے یہاں تک کہ وہ بادشاہ مر گیا جس سے وہ ڈرتے تھے۔

---

(۱) الکشاف ۵۰۹/۲۔ (۲) الوسیط ۱۸۳/۳۔ (۳) النکت والعیون ۳۷۲/۳۔ (۴) تفسیر عبد الرزاق ۸/۲، اور اسے طبری نے اپنی سند سے ۵۳۷/۱۵ - ۵۳۸ پر روایت کیا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۱۵/۴، اور یہ حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ کی قرأت ہے جیسا کہ الکشاف ۵۰۹/۲ میں ہے۔ (۶) نسخہ (م)، (ظ) اور (د) میں "فمرّ" (وہ گزرا) ہے، اور یہ حصہ (ف) اور (ز) سے ساقط ہے، اور جو ثابت ہے وہ النکت والعیون ۳۷۳/۳ سے ہے۔

Al-Mawardi mentioned it.

I said: It occurred in "The History of Egypt" as I saw: And it came in the Gospel(1): It is apparent that when the Lord Christ was born in Bethlehem, Herod was the king at that time, and that God Almighty inspired Joseph the Carpenter in a dream and said to him: Arise, take the young child and his mother, and go to Egypt, and stay there until I tell you, for Herod is about to search for Jesus to destroy him. So he rose from his sleep, obeyed the command of his Lord, took the Lord Christ and Mary his mother, and came to Egypt(2). Upon his arrival in Egypt, he stayed at the Well of Balsam(3) on the outskirts of Cairo, and his clothes were washed at that well. Balsam does not appear or grow except in that land, and from it comes the oil mixed with the oil with which Christians are baptized. Therefore, one flask in the days of the Egyptians was of great value, and it held a significant place in the hearts of Christian kings, such as the King of Constantinople, the King of Sicily(4), the King of Abyssinia, the King of Nubia, the King of the Franks, and other kings. When the kings of Egypt presented it to them, it held a very grand position and was more beloved to them than any gift of value. During that journey, the Lord Christ reached the city of Al-Ashmunein(5) and Qusqam, now known as Al-Muharraqa(6). For this reason, Christians venerate them to this day and visit them during Easter.

---

(1) Gospel of Matthew, pp. 37-39. (2) Similar wording is in Tarikh al-Tabari, 1/605. (3) Balsam: Small trees like henna trees that only grow in Ain Shams on the outskirts of Cairo; its oil is highly sought after. Al-Qamus (Bals). (4) Constantinople: Istanbul, the seat of the Roman king; and Sicily, with stressed 'L's: the largest islands in the Mediterranean Sea. Mu'jam al-Buldan 4/347, and Da'irat Ma'arif al-Bustani 10/745. (5) Al-Ashmunein: An ancient, eternal, populated city, the capital of a district in Lower Upper Egypt, west of the Nile, with many orchards and palm trees. It was named after its founder, Ashman bin Misr bin Baisar bin Ham bin Noah. Mu'jam al-Buldan 1/200. (6) This is the Al-Muharraq Monastery in western Nile, Egypt, atop a mountain in Lower Upper Egypt. Mu'jam al-Buldan 2/532-533, and it is known today as the Muharraq Monastery, belonging to the Manfalut district.

अल-मावर्दी ने इसका उल्लेख किया है।

मैंने कहा: "मिस्र के इतिहास" में जैसा कि मैंने देखा: और सुसमाचार (इंजील)(1) में आया है: यह स्पष्ट है कि जब प्रभु मसीह बेथलहम में पैदा हुए थे, तो उस समय हेरोदेस राजा था, और सर्वशक्तिमान ईश्वर ने यूसुफ बढ़ई को सपने में प्रेरित किया और उससे कहा: उठ, बालक और उसकी माँ को ले, और मिस्र चला जा, और वहीं रह जब तक मैं तुझे न कहूँ, क्योंकि हेरोदेस ईसा को नष्ट करने के लिए उसे खोजने वाला है। तो वह अपनी नींद से उठा, अपने रब के आदेश का पालन किया, और प्रभु मसीह और उनकी माँ मरियम को लेकर मिस्र आ गया(2)। मिस्र पहुँचने पर, वह काहिरा के बाहरी इलाके में स्थित बलसान के कुएँ(3) पर रुके और उनके कपड़े उसी कुएँ पर धोए गए थे। बलसान उस भूमि के अलावा कहीं और नहीं उगता, और उससे वह तेल निकलता है जिसे उस तेल के साथ मिलाया जाता है जिससे ईसाइयों का बपतिस्मा किया जाता है। इसलिए, मिस्रियों के दिनों में एक बोतल का बहुत बड़ा मूल्य होता था, और ईसाई राजाओं, जैसे कुस्तुनतुनिया के राजा, सिसिली के राजा(4), हबशा के राजा, नूबिया के राजा, फ्रैंकों के राजा, और अन्य राजाओं के दिलों में इसका बहुत महत्व था। जब मिस्र के राजा उन्हें यह भेंट करते थे, तो इसका स्थान बहुत बड़ा होता था, और यह उन्हें किसी भी मूल्यवान उपहार से अधिक प्रिय होता था। उस यात्रा के दौरान, प्रभु मसीह अल-अश्मुनेन(5) और कुसकाम शहर पहुँचे, जिसे अब अल-मुहर्रका(6) के नाम से जाना जाता है। इसी कारण से, ईसाई आज तक उनका सम्मान करते हैं और ईस्टर के दौरान वहां जाते हैं।

---

(1) मत्ती का सुसमाचार, पृ. 37 - 39। (2) इसी तरह की बात तारीख अल-तबरी 1/605 में है। (3) बलसान: मेंहदी के पेड़ों जैसे छोटे पेड़ जो केवल काहिरा के बाहर ऐन शम्स में उगते हैं; इसके तेल की बहुत माँग रहती है। अल-कामूस (बलस)। (4) कुस्तुनतुनिया: इस्तांबुल, जो रोमन राजा का निवास स्थान है; और सिसिली, लाम पर ज़ोर के साथ: भूमध्य सागर के सबसे बड़े द्वीप। मुअजम अल-बुल्दान 4/347, और दाइरत माआरिफ अल-बुस्तानी 10/745। (5) अल-अश्मुनेन: एक प्राचीन, शाश्वत, घनी आबादी वाला शहर, जो नील नदी के पश्चिम में निचले ऊपरी मिस्र के एक जिले की राजधानी है, जिसमें बहुत सारे बगीचे और खजूर के पेड़ हैं। इसका नाम इसके संस्थापक अश्मन बिन मिस्र बिन बैसर बिन हाम बिन नूह के नाम पर रखा गया था। मुअजम अल-बुल्दान 1/200। (6) यह मिस्र में पश्चिमी नील नदी में निचले ऊपरी मिस्र के एक पहाड़ की चोटी पर स्थित अल-मुहर्रक मठ है।

मुअजम अल-बुल्दान 2/532-533, और इसे आज मुहर्रक मठ के नाम से जाना जाता है, जो मनफालुत जिले के अंतर्गत आता है।

الماوردی نے اسے ذکر کیا ہے۔

میں نے کہا: "تاریخِ مصر" میں جیسا کہ میں نے دیکھا: اور انجیل(1) میں آیا ہے: ظاہر ہے کہ جب سیدنا مسیح بیت لحم میں پیدا ہوئے تو اس وقت ہیرودیس بادشاہ تھا، اور اللہ تعالیٰ نے خواب میں یوسف نجار پر وحی کی اور ان سے کہا: اٹھو، بچے اور اس کی ماں کو لو اور مصر چلے جاؤ، اور وہیں رہو جب تک کہ میں تم سے نہ کہوں، کیونکہ ہیرودیس عیسیٰ کو ہلاک کرنے کے لیے تلاش کرنے والا ہے۔ تو وہ اپنی نیند سے بیدار ہوئے، اپنے رب کے حکم کی تعمیل کی، اور سیدنا مسیح اور ان کی والدہ مریم کو لے کر مصر آگئے(2)۔ مصر آمد کے وقت وہ قاہرہ کے مضافات میں "بئر البلسان"(3) پر اترے، اور اس کنویں پر ان کے کپڑے دھوئے گئے تھے۔ بلسان اس زمین کے سوا کہیں نہیں اگتا، اور اس سے وہ تیل نکلتا ہے جو اس تیل میں ملایا جاتا ہے جس سے عیسائی بپتسمہ لیتے ہیں۔ اسی لیے مصریوں کے زمانے میں اس کی ایک بوتل کی بڑی قدر تھی، اور عیسائی بادشاہوں جیسے قسطنطنیہ کے بادشاہ، صقلیہ(4) کے بادشاہ، حبشہ کے بادشاہ، نوبہ کے بادشاہ، فرنجہ کے بادشاہ اور دیگر بادشاہوں کے دلوں میں اس کا بڑا مقام تھا۔ جب مصر کے بادشاہ انہیں یہ تحفہ دیتے تھے تو اس کی حیثیت بہت عظیم ہوتی تھی، اور یہ انہیں ہر قیمتی تحفے سے زیادہ محبوب ہوتا تھا۔ اس سفر کے دوران سیدنا مسیح شہر الاشمونین(5) اور قسقام پہنچے جو اب المحرقہ(6) کے نام سے مشہور ہے۔ اسی لیے عیسائی آج تک ان کی تعظیم کرتے ہیں اور عیدِ فصح (ایسٹر) کے موقع پر وہاں حاضر ہوتے ہیں۔

(1) انجیل متی، ص 37 - 39۔ (2) اسی طرح کی گفتگو تاریخ الطبری 1/605 میں ہے۔ (3) البلسان: مہندی کے درختوں جیسے چھوٹے درخت جو صرف قاہرہ کے مضافات میں عین شمس میں اگتے ہیں، اس کے تیل کی بڑی طلب رہتی ہے۔ القاموس (بلس)۔ (4) قسطنطنیہ: استنبول، جو رومی بادشاہ کا دارالحکومت ہے؛ اور صقلیہ، لام کی تشدید کے ساتھ: بحیرہ روم کے سب سے بڑے جزائر میں سے ایک۔ معجم البلدان 4/347، اور دائرۃ معارف البستانی 10/745۔ (5) الاشمونین: ایک قدیم، آباد اور گنجان شہر، جو زیریں بالائی مصر کے ایک خطے کا صدر مقام ہے، نیل کے مغرب میں واقع ہے جہاں باغات اور کھجور کے درخت کثرت سے ہیں، اس کا نام اس کے بانی اشمن بن مصر بن بیصر بن حام بن نوح کے نام پر رکھا گیا تھا۔ معجم البلدان 1/200۔ (6) یہ مصر میں مغربی نیل میں بالائی مصر کے ایک پہاڑ کی چوٹی پر واقع دیر المحرق ہے۔ معجم البلدان 2/532-533، اور اسے آج دیر المحرق کے نام سے جانا جاتا ہے، جو ضلع منفلوط کے تحت آتا ہے۔

from every place; because it is the end of what reached it from the land of Egypt, and from there he returned to the Levant. And Allah knows best.

His saying, the Almighty: {It is not for Allah}, meaning: it is not fitting for Him nor permissible {to take a son} "min" (from) is a connective to the speech, meaning: that He should take a son(1). And "an" (that) is in the position of the subject (ism) of "kana"(2), meaning: it was not for Allah to take a son, i.e., it was not of His attribute to take a son. Then He, the Exalted, sanctified Himself from their saying, saying: {Exalted is He}(3) from having a son, {When He decrees a matter, He only says to it, "Be," and it is.} It was previously fully explained in [Surah] "Al-Baqarah"(4).

{And indeed, Allah is my Lord and your Lord} The people of Medina, Ibn Kathir, and Abu Amr read it with "an" (with fatha), and the people of Kufa read "wa inna" (with kasra on the hamza) as an initiation(5). This is indicated by the reading of Ubayy: "Be, and it is. Indeed Allah" without the "waw"(6), by coordination to: "He said, 'Indeed, I am the servant of Allah'."

In the fatha reading there are several opinions: the school of Al-Khalil and Sibawayh is that the meaning is: "and because Allah is my Lord and your Lord", and similarly {And that the mosques belong to Allah} [Al-Jinn: 18], so "an" is in the accusative position (nasb) according to them. Al-Farra' allowed it to be in the genitive position (khafd) due to the omission of the "lam", and he also allowed it to be in the genitive position meaning: "and He has enjoined upon me prayer and zakat as long as I remain alive, and because Allah is my Lord and your Lord." Al-Kisa'i allowed it to be in the nominative position (raf') meaning: "and the matter is that Allah is my Lord and your Lord." There is a fifth opinion narrated by Abu Ubaid that Abu Amr ibn al-Ala said it, which is that the meaning is: "and He decreed that Allah is my Lord and your Lord"(7), so it is coordinated to His saying: "a matter" from His saying: {When He decrees a matter}.

(1) Ma'ani al-Quran wa I'rabuhu 3/329, and Al-Bayan 2/126. (2) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/17, and al-Tabari 15/538. (3) Al-Wasit 3/183. (4) 2/336 and what follows. (5) Al-Sab'ah p. 410, and Al-Taysir p. 149, and al-Tabari 15/539 - 540. (6) Al-Tabari 15/540, Ma'ani al-Quran by al-Farra' 2/168, Al-Kashshaf 2/509, Al-Muharrar al-Wajiz 4/16, which is an anomalous reading. (7) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/17-18.

सूरह मरियम: आयतें 34 - 40 453

हर जगह से; क्योंकि यह मिस्र की भूमि से वहाँ तक पहुँचने का अंत है, और वहीं से वह शाम (लेवंत) लौट आया। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह के लिए यह उचित नहीं}, यानी: उसके लिए यह शोभा नहीं देता और न ही यह संभव है {कि वह किसी को बेटा बनाए} 'मिन' (से) यहाँ जोड़ने वाला शब्द है, यानी: कि वह बेटा बनाए(1)। और 'अन' (कि) यहाँ 'काना' के कर्ता (इसम) के स्थान पर है(2), यानी: अल्लाह के लिए यह नहीं था कि वह बेटा बनाए, यानी बेटा बनाना उसका गुण नहीं था। फिर उसने (अल्लाह ने) उनके इस कथन से स्वयं को पवित्र घोषित किया और कहा: {वह पवित्र है}(3) कि उसका कोई बेटा हो, {जब वह किसी काम का निर्णय कर लेता है, तो उसके लिए बस इतना कहता है, 'हो जा', और वह हो जाता है।} यह 'अल-बकरा'(4) में विस्तार से आ चुका है।

{और निस्संदेह अल्लाह मेरा पालनहार है और तुम्हारा भी पालनहार है} मदीना वालों, इब्न कसीर और अबू अम्र ने इसे 'अन' (ज़बर के साथ) पढ़ा है, और कूफ़ा वालों ने 'व इन्ना' (ज़ेर के साथ) पढ़ा है, इस आधार पर कि यह एक नया वाक्य है(5)। उबय्य की क़िरात (पठन शैली) भी इसी ओर संकेत करती है: 'हो जा, और वह हो जाता है। निस्संदेह अल्लाह' बिना 'वाव' के(6), इस पर आधारित होकर कि यह 'उसने कहा, मैं अल्लाह का बंदा हूँ' से जुड़ा है।

जबर (फ़तह) के साथ पढ़ने में कई मत हैं: अल-ख़लील और सीबवैह का मत है कि इसका अर्थ है: 'और इसलिए कि अल्लाह मेरा पालनहार है और तुम्हारा भी', और इसी तरह {और यह कि मस्जिदें अल्लाह के लिए हैं} [अल-जिन्न: 18], तो उनके अनुसार 'अन' यहाँ कर्म (नसब) के स्थान पर है। अल-फ़र्रा ने इसे 'लाम' को हटाकर संबंध कारक (ख़फ़्ज़) के स्थान पर होने की अनुमति दी है, और उन्होंने इसे इस अर्थ में भी संबंध कारक के स्थान पर होने की अनुमति दी है: 'और उसने मुझे नमाज़ और ज़कात की ताकीद की है जब तक मैं जीवित रहूँ, और इस बात की कि अल्लाह मेरा पालनहार है और तुम्हारा भी।' अल-किसाई ने इसे कर्ता कारक (रफ़ा) के स्थान पर होने की अनुमति दी है, इस अर्थ में: 'और मामला यह है कि अल्लाह मेरा पालनहार है और तुम्हारा भी।' एक पाँचवाँ मत भी है जिसे अबू उबैद ने अबू अम्र बिन अल-अला के हवाले से बताया है, और वह यह है कि इसका अर्थ है: 'और उसने यह फ़ैसला किया कि अल्लाह मेरा पालनहार है और तुम्हारा भी'(7), तो यह अल्लाह के

इस कथन 'अमरन' (एक काम) से जुड़ा है, जो 'जब वह किसी काम का निर्णय कर लेता है' आयत में है।

(1) मानी अल-कुरान व एराबुहु 3/329, और अल-बयान 2/126। (2) एराब अल-कुरान लिन्-नहहास 3/17, और अत-तबरी 15/538। (3) अल-वसीत 3/183। (4) 2/336 और उसके बाद। (5) अस-सब'आ पृ. 410, और अत-तयसीर पृ. 149, और अत-तबरी 15/539 - 540। (6) अत-तबरी 15/540, मानी अल-कुरान लिल्-फर्रा 2/168, अल-कश्शाफ 2/509, अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/16, और यह एक शाज़ (असामान्य) पठन शैली है। (7) एराब अल-कुरान लिन्-नहहास 3/17-18।

سورہ مریم: آیات ۳۴ - ۴۰ ۴۵۳

ہر جگہ سے؛ کیونکہ یہ مصر کی زمین سے وہاں تک پہنچنے کی انتہا ہے، اور وہیں سے وہ شام واپس آگیا۔ واللہ اعلم (اللہ بہتر جانتا ہے)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اللہ کے لیے یہ لائق نہیں}، یعنی: اس کے لیے مناسب نہیں اور نہ ہی جائز ہے {کہ وہ کسی کو بیٹا بنائے} 'مِن' کلام میں صلہ ہے، یعنی: کہ وہ بیٹا بنائے(۱)۔ اور 'اَن' یہاں 'کانَ' کے اسم کے محلِ رفع میں ہے(۲)، یعنی: اللہ کے لیے یہ نہیں تھا کہ وہ بیٹا بنائے، یعنی بیٹا بنانا اس کی صفت میں سے نہیں تھا۔ پھر اس نے (اللہ تعالیٰ نے) ان کے اس قول سے اپنی پاکیزگی بیان کی اور فرمایا: {وہ پاک ہے}(۳) اس سے کہ اس کا کوئی بیٹا ہو، {جب وہ کسی کام کا فیصلہ کرتا ہے تو اس کے لیے بس اتنا ہی کہتا ہے کہ 'ہو جا'، تو وہ ہو جاتا ہے} یہ 'سورہ بقرہ'(۴) میں تفصیل سے گزر چکا ہے۔

{اور بے شک اللہ میرا رب ہے اور تمہارا رب ہے} اہلِ مدینہ، ابن کثیر اور ابوعمرو نے 'اَنّ' (زبر کے ساتھ) پڑھا ہے، اور اہلِ کوفہ نے 'وِاِنَّ' (زیر کے ساتھ) پڑھا ہے اس بنیاد پر کہ یہ ایک نیا جملہ ہے(۵)۔ ابی بن کعب کی قرات بھی اسی کی طرف اشارہ کرتی ہے: 'ہو جا، تو وہ ہو جاتا ہے۔ بے شک اللہ' بغیر 'واؤ' کے(۶)، اس بات پر عطف کرتے ہوئے کہ: 'اس نے کہا: میں اللہ کا بندہ ہوں'۔

زبر (فتح) کے ساتھ پڑھنے میں کئی اقوال ہیں: الخلیل اور سیبویہ کا مسلک یہ ہے کہ معنی یہ ہے: 'اور اس لیے کہ اللہ میرا رب ہے اور تمہارا رب ہے'۔ اسی طرح {اور یہ کہ مسجدیں اللہ ہی کے لیے ہیں} [الجن: ۱۸]، تو ان دونوں کے نزدیک 'اَنّ' محلِ نصب میں ہے۔ اور الفراء نے اس بات کی اجازت دی ہے کہ یہ 'لام' کے حذف کی بنا پر محلِ جر (خفض) میں ہو، اور انہوں نے اس بات

کی بھی اجازت دی ہے کہ یہ اس معنی میں محلِ جر میں ہو: 'اور اس نے مجھے نماز اور زکوٰۃ کی وصیت کی ہے جب تک میں زندہ رہوں، اور اس بات کی کہ اللہ میرا رب ہے اور تمہارا رب ہے'۔ اور الکسائی نے اس بات کی اجازت دی ہے کہ یہ محلِ رفع میں ہو، اس معنی میں: 'اور معاملہ یہ ہے کہ اللہ میرا رب ہے اور تمہارا رب ہے'۔ اس میں پانچواں قول بھی ہے جسے ابو عبید نے ابو عمرو بن العلاء کے حوالے سے ذکر کیا ہے، اور وہ یہ ہے کہ معنی یہ ہے: 'اور اس نے فیصلہ کیا کہ اللہ میرا رب ہے اور تمہارا رب ہے'(۷)، پس یہ اللہ کے اس قول 'امراً' پر معطوف ہے جو اس کی اس آیت میں ہے: {جب وہ کسی کام کا فیصلہ کرتا ہے}۔

(١) معانى القرآن وإعرابہ ٣٢٩/٣ ، والبيان ١٢٦/٢ ـ (٢) إعراب القرآن للنحاس ١٧/٣ ، والطبري ٥٣٨/١٥ ـ (٣) الوسيط ١٨٣/٣ ـ (٤) ٣٣٦/٢ وما بعدہا۔ (٥) السبعۃ ص ٤١٠ ، والتيسير ص ١٤٩ ، والطبري ٥٣٩/١٥ - ٥٤٠ ـ (٦) الطبري ٥٤٠/١٥ ، ومعاني القرآن للفراء ١٦٨/٢ ، والكشاف ٥٠٩/٢ ، والمحرر الوجيز ١٦/٤ ، وهي قراءۃ شاذۃ۔ (٧) إعراب القرآن للنحاس ١٧/٣ - ١٨ ـ

Surah Maryam: Verses 34 - 40 454

And the meaning is: when He decrees a matter and decrees that "Allah...". According to this estimation, one does not begin with "that" (an), nor according to the third estimation, and it is permissible to begin with it according to the remaining aspects. {So worship Him; this is a straight path} meaning: a sound religion with no crookedness in it.

The Almighty's saying: {But the factions from among them differed}. "From" (min) is extra, i.e., the factions differed among themselves(1). Qatadah said: i.e., what was between them. Thus, the sects among the People of the Scripture differed regarding Jesus, peace be upon him. The Jews resorted to slander and sorcery. The Christians: the Nestorians among them said: He is the son of God. The Melkites: One of three. The Jacobites said: He is God. Thus, the Christians exceeded the bounds and were extremist, while the Jews fell short and were negligent(2). This was previously mentioned in [Surah] "An-Nisa"(3). Ibn Abbas said: What is meant by the factions are those who ganged up against the Prophet ﷺ and belied him among the polytheists. {So woe to those who disbelieve from the scene of a tremendous Day}, i.e., from witnessing the Day of Resurrection(4). "Al-mashhad" (the scene) is in the sense of a verbal noun, and witnessing is attendance. It is possible that the attendance is for them, and it is added to the adverb of time because it occurs in it, just as it is said: Woe to so-and-so from fighting on such-and-such a day, meaning: from his presence on that day. It is said: "Al-mashhad" is in the sense of the place witnessed by the creatures(5), like "al-mahshar" for the place where the creation is gathered. And it is said: Woe to those who disbelieve from their attendance at the great scene in which they gathered for consultation, and they agreed on disbelief in Allah and their saying: "Allah is the third of three"(6).

The Almighty's saying: {How clearly they will hear and see on the Day they come to Us}. Abu al-Abbas said: The Arabs say this in...

---

(1) Al-Waseet 3/184. (2) Tafsir al-Samarqandi 2/324, Al-Kashshaf 2/509, Zad al-Masir 5/232-233. Nestorians: followers of Nestor the Wise who appeared in the time of Al-Ma'mun and interpreted the Gospels according to his opinion. Melkites: followers of Melka who appeared in the land of Byzantium and took control of it, and most Byzantines are Melkites. Jacobites: followers of Jacob, and these sects are the major sects of Christians. Al-Milal wa al-Nihal 1/222-225. (3) 7/230-235. (4) Al-Muharrar al-

Wajiz 4/16, and Ma'ani al-Quran wa I'rabuhu 3/330. (5) Tahdhib al-Lugha 6/75. (6) Similar speech is in Al-Kashshaf 2/509.

और अर्थ यह है: जब वह किसी बात का निर्णय करता है और निर्णय करता है कि "अल्लाह..."। इस अनुमान के अनुसार, "कि" (अन) से शुरू नहीं किया जाता है, और न ही तीसरे अनुमान के अनुसार, और शेष पहलुओं के अनुसार इसके साथ शुरू करना अनुमेय है। {अतः उसकी इबादत करो; यही सीधा मार्ग है} यानी: एक सुदृढ़ धर्म जिसमें कोई टेढ़ापन नहीं है।

अल्लाह तआला का कथन: {किन्तु उनके बीच के दलों ने मतभेद किया}। "से" (मिन) अतिरिक्त है, यानी: दलों ने आपस में मतभेद किया(1)। कतादाह ने कहा: यानी: उनके बीच जो था। इस प्रकार, अहले किताब के समूहों ने ईसा (अलैहिस्सलाम) के मामले में मतभेद किया। यहूदियों ने कलंक और जादू का सहारा लिया। ईसाइयों ने कहा: उनमें से नेस्टोरियन ने: वह ईश्वर का पुत्र है। मेल्काइट्स ने: तीन में से तीसरा। जैकोबाइट्स ने कहा: वह ईश्वर है। इस प्रकार ईसाइयों ने अति कर दी और चरमपंथी हो गए, जबकि यहूदियों ने कमी की और लापरवाही की(2)। इसका उल्लेख पहले [सूरह] "अन-निसा"(3) में किया जा चुका है। इब्न अब्बास ने कहा: दलों से तात्पर्य उन लोगों से है जिन्होंने नबी ﷺ के विरुद्ध गुटबंदी की और मुश्रिकीन में से उन्हें झुठलाया। {तो विनाश है उन लोगों के लिए जिन्होंने एक महान दिन के दृश्य से इनकार किया}, यानी: कयामत के दिन की गवाही से(4)। "अल-मशहद" (दृश्य) भाववाचक संज्ञा के अर्थ में है, और गवाही उपस्थिति है। यह संभव है कि उपस्थिति उनके लिए हो, और इसे समय के क्रियाविशेषण के साथ जोड़ा गया है क्योंकि यह उसमें घटित होता है, जैसा कि कहा जाता है: अमुक व्यक्ति के लिए अमुक दिन की लड़ाई से विनाश है, अर्थात: उस दिन उसकी उपस्थिति से। यह कहा जाता है: "अल-मशहद" उस स्थान के अर्थ में है जहाँ जीव उपस्थित होते हैं(5), जैसे "अल-महशर" उस स्थान के लिए जहाँ सृष्टि को इकट्ठा किया जाता है। और यह कहा जाता है: विनाश है उन लोगों के लिए जिन्होंने कुफ्र किया उस महान सभा में उनकी उपस्थिति के कारण जिसमें वे परामर्श के लिए एकत्र हुए थे, और वे अल्लाह के साथ कुफ्र पर सहमत हुए थे, और उनका कहना था: "अल्लाह तीन में से तीसरा है"(6)।

अल्लाह तआला का कथन: {वे उस दिन कितना स्पष्ट सुनेंगे और देखेंगे जिस दिन वे हमारे पास आएँगे}। अबू अल-अब्बास ने कहा: अरब इसे कहते हैं...

---

(1) अल-वसीत 3/184। (2) तफ़सीर अल-समरकंदी 2/324, अल-कश्शाफ़ 2/509, ज़ाद अल-मसीर 5/232-233। नेस्टोरियन: नेस्टोर द वाइज के अनुयायी जो अल-मामून के समय में प्रकट हुए

थे और अपनी राय के अनुसार गोस्पेल्स की व्याख्या करते थे। मेल्काइट्स: मेल्का के अनुयायी जो रोम की भूमि में प्रकट हुए और उस पर अधिकार कर लिया, और अधिकांश रोमन मेल्काइट्स हैं। जैकोबाइट्स: जैकब के अनुयायी, और ये संप्रदाय ईसाइयों के प्रमुख संप्रदाय हैं। अल-मिलल वल निहल 1/222-225। (3) 7/230-235। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/16, और मानी अल-कुरान व इराबुहु 3/330। (5) तहजीब अल-लुगा 6/75। (6) इसी तरह की बात अल-कश्शाफ 2/509 में है।

سورہ مریم: آیات ۳۴ - ۴۰ ۴۵۴

اور معنی یہ ہے: جب وہ کسی امر کا فیصلہ فرماتا ہے اور فیصلہ فرماتا ہے کہ "اللہ..."۔ اس تقدیر کے مطابق "أن" (کہ) سے ابتدا نہیں کی جائے گی، اور نہ ہی تیسری تقدیر پر، اور باقی وجوہات پر اس سے ابتدا کرنا جائز ہے، ﴿فَاعْبُدُوهُ هَذَا صِرَاطٌ مُّسْتَقِيمٌ﴾ یعنی: ایک سیدھا دین جس میں کوئی کجی نہیں ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَاخْتَلَفَ الْأَحْزَابُ مِنْ بَيْنِهِمْ﴾ "من" زائدہ ہے، یعنی: گروہوں نے آپس میں اختلاف کیا(۱)۔ قتادہ نے کہا: یعنی: جو ان کے درمیان تھا۔ پس اہل کتاب کے فرقوں نے حضرت عیسیٰ علیہ السلام کے بارے میں اختلاف کیا۔ یہودیوں نے طعن و تشنیع اور جادو کا سہارا لیا۔ عیسائیوں میں سے نسطوریوں نے کہا: وہ اللہ کا بیٹا ہے۔ ملکانیوں نے: تین میں سے تیسرا۔ یعقوبیوں نے کہا: وہ اللہ ہے، پس عیسائیوں نے افراط (حد سے تجاوز) اور غلو کیا، جبکہ یہودیوں نے تفریط (کمی) اور کوتاہی کی(۲)۔ اس کا ذکر پہلے "النساء"(۳) میں گزر چکا ہے۔ ابن عباس نے کہا: گروہوں سے مراد وہ لوگ ہیں جنہوں نے نبی ﷺ کے خلاف جتھہ بندی کی اور مشرکین میں سے آپ کو جھٹلایا۔ ﴿فَوَيْلٌ لِّلَّذِينَ كَفَرُوا مِن مَّشْهَدِ يَوْمٍ عَظِيمٍ﴾، یعنی: قیامت کے دن حاضر ہونے سے(۴)، اور "مشہد" مصدر کے معنی میں ہے، اور مشہود سے مراد حاضری ہے۔ ممکن ہے کہ حاضری ان کے لیے ہو، اور اسے ظرف کی طرف مضاف کیا گیا ہو کیونکہ یہ اس میں واقع ہوتی ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: فلاں کے لیے فلاں دن کی لڑائی سے ہلاکت ہے، یعنی: اس دن اس کی موجودگی سے۔ اور کہا گیا: "مشہد" اس جگہ کے معنی میں ہے جہاں مخلوق حاضر ہوتی ہے(۵)، جیسے "محشر" اس جگہ کے لیے جہاں مخلوق کو جمع کیا جاتا ہے۔ اور کہا گیا: ہلاکت ہے ان لوگوں کے لیے جنہوں نے کفر کیا اس عظیم منظر میں ان کی حاضری سے جس میں وہ مشورے کے لیے

جمع ہوئے تھے، پھر انہوں نے اللہ کے ساتھ کفر پر اتفاق کیا، اور ان کا یہ قول: "اللہ تین میں سے تیسرا ہے"(۶)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَسْمِعْ بِهِمْ وَأَبْصِرْ يَوْمَ يَأْتُونَنَا﴾ ابو العباس نے کہا: عرب اسے کہتے ہیں...

---

(۱) الوسیط ۳ / ۱۸۴۔ (۲) تفسیر السمرقندی ۲ / ۳۲۴ ، والکشاف ۲/ ۵۰۹ ، وزاد المسیر ۵ / ۲۳۲ - ۲۳۳ ۔ نسطورية: نسطور الحکیم کے پیروکار جو مامون کے زمانے میں ظاہر ہوا، اور اپنی رائے کے مطابق اناجیل میں تصرف کیا۔ ملکانية: ملکا کے پیروکار جو ارضِ روم میں ظاہر ہوا، اور اس پر غالب آگیا، اور اکثر رومی ملکانی ہیں۔ یعقوبية: یعقوب کے پیروکار، اور یہ فرقے عیسائیوں کے بڑے فرقے ہیں۔ الملل والنحل ۱ / ۲۲۲ - ۲۲۵۔ (۳) ۷ / ۲۳۰ - ۲۳۵۔ (۴) المحرر الوجیز ۴ / ۱۶ ، ومعاني القرآن وإعرابه ۳ / ۳۳۰۔ (۵) تہذیب اللغۃ ۶ / ۷۵۔ (۶) اسی طرح کی گفتگو الکشاف ۲ / ۵۰۹ میں ہے۔

Surah Maryam: Verses 34 - 40 455

[This is the] place of wonderment, so you say: 'How well-hearing Zaid is and how well-seeing Zaid is', meaning: how great is his hearing and his sight(1). He said: Its meaning is that He made His Prophet wonder at them. Al-Kalbi said: No one will be more hearing than them on the Day of Resurrection, nor more seeing, when Allah, Blessed and Exalted be He, says to Jesus: "Did you say to the people, 'Take me and my mother as two gods besides Allah'?"(2) [Al-Ma'idah: 116]. It is also said: "Asmi'" means obedience, i.e., how obedient they are to Allah on that Day. "But the wrongdoers today" meaning: in this world(3) "are in manifest error". And what error is more manifest than for a person to believe about someone like him, carried in wombs, who ate and drank, defecated and was in need, that he is a god?! Whoever is thus described is deaf and blind, but he will see and hear in the Hereafter when he sees the punishment, but that will not benefit him; Qatadah and others said this(4).

His saying, Exalted be He: "And warn them of the Day of Regret, when the matter is decided". It is narrated from Abdullah bin Mas'ud that he said: There is no one who enters the Fire except that he had a house in Paradise, so he regrets it. It is also said: Regret occurs when he is given his book in his left hand(5). "When the matter is decided" means: the reckoning is finished, the people of Paradise have entered Paradise, and the people of the Fire have entered the Fire. In Sahih Muslim, from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him), he said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "When the people of Paradise have entered Paradise and the people of the Fire have entered the Fire, Death will be brought on the Day of Resurrection as if it were a salt-and-pepper ram, and it will be stationed between Paradise and the Fire. It will be said: 'O people of Paradise, do you know this?' They will crane their necks and look, and say: 'Yes, this is Death.' Then it will be said: 'O people of the Fire, do you know this?' They will crane their necks and look, and say: 'Yes, this is Death.' Then a command will be given concerning it and it will be slaughtered. Then it will be said: 'O people of Paradise, eternity and no more death; O people of the Fire, eternity and no more death.' Then the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) recited: 'And warn them of the Day of Regret, when the matter is decided, while they are in heedlessness and they do not believe'"(6).

(1) Mention of such talk is in al-Muqtadab 4/183. (2) Tafsir al-Baghawi 3/196. (3) al-Tabari 15/544. (4) Narrated from him by al-Tabari 15/543, and mentioned by al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 3/373. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/18. (6) Sahih

Muslim (2849): (40) (41), and it is with Ahmad (11066), and al-Bukhari (4730). And al-Amlah: =

आश्चर्य का स्थान, तो आप कहते हैं: 'ज़ैद कितना सुनने वाला है और ज़ैद कितना देखने वाला है', जिसका अर्थ है: वह कितना अच्छा सुनता और देखता है(1)। उन्होंने कहा: इसका अर्थ यह है कि उन्होंने अपने पैगंबर को उनके प्रति आश्चर्यचकित कर दिया। अल-कल्बी ने कहा: कयामत के दिन उनसे अधिक सुनने वाला और देखने वाला कोई नहीं होगा, जब अल्लाह तबारक व ता'आला ईसा से कहेगा: "क्या तुमने लोगों से कहा था कि अल्लाह के सिवा मुझे और मेरी माँ को दो पूज्य बना लो?"(2) [अल-माइदा: 116]। यह भी कहा गया है कि: "अस्मि"" का अर्थ आज्ञाकारिता है, यानी उस दिन वे अल्लाह के कितने आज्ञाकारी होंगे। "लेकिन आज अत्याचारी" यानी: दुनिया में(3) "स्पष्ट पथभ्रष्टता में हैं"। और इससे अधिक स्पष्ट पथभ्रष्टता क्या होगी कि कोई व्यक्ति अपने जैसे किसी व्यक्ति के बारे में यह विश्वास करे जिसे गर्भों में ढोया गया, जिसने खाया और पिया, जिसने मलत्याग किया और जिसे आवश्यकता थी, कि वह ईश्वर है?! जिसका वर्णन ऐसा है, वह बहरा और अंधा है, लेकिन वह परलोक में देखेगा और सुनेगा जब वह सजा देखेगा, लेकिन उससे उसे कोई लाभ नहीं होगा; कतादा और अन्यों ने इसका अर्थ यही बताया है(4)।

अल्लाह तआला का कथन है: "और उन्हें पछतावे के दिन से डराओ, जब मामले का फैसला कर दिया जाएगा"। अब्दुल्ला बिन मसूद से रिवायत है कि उन्होंने कहा: कोई भी आग में प्रवेश नहीं करता है सिवाय इसके कि जन्नत में उसका एक घर था, तो वह उस पर पछताता है। यह भी कहा गया है: पछतावा तब होता है जब उसे उसका कर्मलेख उसके बाएं हाथ में दिया जाता है(5)। "जब मामले का फैसला कर दिया जाएगा" यानी: हिसाब पूरा हो जाएगा, जन्नत वाले जन्नत में चले जाएंगे और आग वाले आग में चले जाएंगे। 'सहीह' मुस्लिम में अबू सईद अल-खुदरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब जन्नत वाले जन्नत में और आग वाले आग में चले जाएंगे, तो कयामत के दिन मौत को लाया जाएगा जैसे कि वह एक चितकबरा (काला-सफ़ेद) मेंढा हो, और उसे जन्नत और आग के बीच खड़ा कर दिया जाएगा। कहा जाएगा: 'ऐ जन्नत वालो, क्या तुम इसे जानते हो?' वे गर्दनें उठाकर देखेंगे और कहेंगे: 'हाँ, यह मौत है।' फिर कहा जाएगा: 'ऐ आग वालो, क्या तुम इसे जानते हो?' वे गर्दनें उठाकर देखेंगे और कहेंगे: 'हाँ, यह मौत है।' फिर उसके बारे में आदेश दिया जाएगा और उसे ज़बह कर दिया जाएगा। फिर कहा जाएगा: 'ऐ जन्नत वालो, अब हमेशा रहना है और मौत नहीं, और ऐ आग वालो, अब हमेशा रहना है और मौत नहीं।' फिर अल्लाह के

रसूल ﷺ ने पढ़ा: 'और उन्हें पछतावे के दिन से डराओ, जब मामले का फैसला कर दिया जाएगा, जबकि वे गाफ़िल हैं और वे ईमान नहीं लाते'"(6)।

(1) इस तरह की बात का ज़िक्र अल-मुक्तदब 4/183 में है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/196। (3) अत-तबरी 15/544। (4) इसे अत-तबरी 15/543 ने उनसे उद्धृत किया है, और अल-मावर्दी ने अन-नुकत वल-'उयून 3/373 में इसका उल्लेख किया है। (5) अन-नह़ास द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/18। (6) सहीह मुस्लिम (2849): (40) (41), और यह अहमद (11066) और बुखारी (4730) के पास है। और अल-अमलह़: =

سورہ مریم: آیات ۳۴ - ۴۰ ۴۵۵

تعجب کا مقام، پس تم کہتے ہو: 'اسمع بزید وابصر بزید'، یعنی: وہ کتنا سننے والا اور کتنا دیکھنے والا ہے(۱)۔ انہوں نے کہا: اس کا مطلب یہ ہے کہ اللہ نے اپنے نبی کو ان سے حیرت زدہ کر دیا۔ کلبی نے کہا: قیامت کے دن ان سے بڑھ کر کوئی سننے والا اور دیکھنے والا نہ ہو گا، جب اللہ تبارک و تعالیٰ عیسیٰ سے فرمائے گا: "کیا تم نے لوگوں سے کہا تھا کہ اللہ کے سوا مجھے اور میری ماں کو دو معبود بنا لو؟"(۲) [المائدہ: ۱۱۶]۔ اور کہا گیا ہے: "أسمع" فرمانبرداری کے معنی میں ہے، یعنی اس دن وہ اللہ کے کتنے فرمانبردار ہوں گے۔ "لیکن آج کے دن ظالم" یعنی: دنیا میں(۳) "کھلی گمراہی میں ہیں"۔ اور اس سے بڑھ کر کیا گمراہی ہوگی کہ انسان اپنے ہی جیسے کسی شخص کے بارے میں یہ عقیدہ رکھے جسے پیٹوں میں اٹھایا گیا، جس نے کھایا اور پیا، اور قضائے حاجت کی اور حاجت مند رہا، کہ وہ خدا ہے؟! جس کا وصف یہ ہو وہ بہرا اور اندھا ہے، لیکن وہ آخرت میں دیکھے گا اور سنے گا جب وہ عذاب کو دیکھے گا، مگر یہ اسے نفع نہ دے گا؛ قتادہ اور دیگر مفسرین نے یہی معنی بیان کیے ہیں(۴)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "اور انہیں حسرت کے دن سے ڈراؤ جب معاملے کا فیصلہ کر دیا جائے گا"۔ عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: کوئی بھی شخص ایسا نہیں ہے جو آگ میں داخل ہو مگر اس کا جنت میں ایک گھر ہوتا ہے، پس وہ اس پر حسرت کرتا ہے۔ اور کہا گیا ہے: حسرت اس وقت ہوگی جب اسے اس کا نامہ اعمال بائیں ہاتھ میں دیا جائے گا(۵)۔ "جب معاملے کا فیصلہ کر دیا جائے گا" یعنی: حساب سے فراغت ہو جائے گی، اہل جنت جنت میں اور اہل دوزخ دوزخ میں داخل ہو جائیں گے۔ 'صحیح' مسلم میں ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث ہے، وہ کہتے ہیں کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب اہل جنت جنت میں اور اہل دوزخ دوزخ

میں داخل ہو جائیں گے تو قیامت کے دن موت کو لایا جائے گا گویا کہ وہ ایک چتکبرا (سیاہ و سفید) مینڈھا ہو، پھر اسے جنت اور دوزخ کے درمیان کھڑا کیا جائے گا اور کہا جائے گا: اے اہل جنت! کیا تم اسے پہچانتے ہو؟ پس وہ گردنیں اٹھا کر دیکھیں گے اور کہیں گے: جی ہاں، یہ موت ہے۔ پھر کہا جائے گا: اے اہل دوزخ! کیا تم اسے پہچانتے ہو؟ پس وہ گردنیں اٹھا کر دیکھیں گے اور کہیں گے: جی ہاں، یہ موت ہے۔ پھر اس کے متعلق حکم دیا جائے گا اور اسے ذبح کر دیا جائے گا۔ پھر کہا جائے گا: اے اہل جنت! اب ہمیشگی ہے اور موت نہیں، اور اے اہل دوزخ! اب ہمیشگی ہے اور موت نہیں"۔ پھر رسول اللہ ﷺ نے یہ آیت تلاوت فرمائی: "اور انہیں حسرت کے دن سے ڈراؤ جب معاملے کا فیصلہ کر دیا جائے گا اور وہ غفلت میں ہیں اور وہ ایمان نہیں لاتے" (۶)۔

(۱) اس طرح کی بات کا ذکر المقتضب ۴/ ۱۸۳ میں ہے۔ (۲) تفسیر البغوی ۳/ ۱۹۶۔ (۳) الطبری ۱۵/ ۵۴۴۔ (۴) اسے ان سے طبری ۱۵/ ۵۴۳ نے روایت کیا ہے، اور ماوردی نے النکت والعیون ۳/ ۳۷۳ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۵) نحاس کی اعراب القرآن ۳/ ۱۸۔ (۶) صحیح مسلم (۲۸۴۹): (۴۰) (۴۱)، اور یہ احمد (۱۱۰۶۶) اور بخاری (۴۷۳۰) کے ہاں ہے۔ اور الاملح: =

456 Surah Maryam: Verses 34 - 50

Al-Bukhari related it with its meaning from Ibn Umar (1), and Ibn Majah from the hadith of Abu Hurairah (2), and Al-Tirmidhi (3) from Abu Sa’id, attributing it to the Prophet, and he said about it: a good and authentic hadith (hasan sahih). We have mentioned that in the book "Al-Tadhkirah" (4) and we explained there that the disbelievers are immortalized [in Hell] based on these hadiths and verses, in response to those who say: that the attribute of anger ceases, and that Iblis and those who followed him from among the disbelievers like Pharaoh, Haman, Qarun and their likes will enter Paradise.

The Almighty's saying: {Indeed, it is We who will inherit the earth and whoever is on it} means: We cause its inhabitants to die, so We inherit it (5), {and to Us they will be returned} on the Day of Resurrection, so We will recompense each according to his deeds. This has been discussed previously in "Al-Hijr" (6) and elsewhere.

The Almighty's saying: {And mention in the Book [the story of] Abraham. Indeed, he was a man of truth and a prophet. (41) [Mention] when he said to his father, "O my father, why do you worship that which does not hear and does not see and will not benefit you at all? (42) O my father, indeed there has come to me of knowledge that which has not come to you, so follow me; I will guide you to an even path. (43) O my father, do not worship Satan. Indeed Satan has ever been, to the Most Merciful, disobedient. (44) O my father, indeed I fear that there will touch you a punishment from the Most Merciful so you would be to Satan a companion [in Hell]." (45) [His father] said, "Have you no desire for my gods, O Abraham? If you do not desist, I will surely stone you, so avoid me a prolonged time." (46) [Abraham] said, "Peace will be upon you. I will ask forgiveness for you of my Lord. Indeed, He is ever gracious to me. (47) And I will leave you and those you invoke other than Allah and will invoke my Lord. I expect that I will not be in invocation to my Lord unhappy." (48) So when he had left them and those they worshipped other than Allah, We gave him Isaac and Jacob, and each [of them] We made a prophet. (49) And We gave them of Our mercy, and we made for them a reputation of high honor. (50)}

The Almighty's saying: {And mention in the Book [the story of] Abraham. Indeed, he was a man of truth and a prophet.} The meaning: and mention in

---

= [Meaning of a word from a previous page] Whose whiteness is more than its blackness, and it was said: it is pure white. Al-Nihaya fi Gharib al-Hadith (Malh). (1)

Sahih al-Bukhari (6548), and it is with Ahmad (5993), and Muslim (2850). (2) Sunan Ibn Majah (4327), and it is with Ahmad (7546). (3) In al-Sunan (2558). (4) P. 435 and after. (5) Al-Wasit 3/185. (6) 12/200.

456 सूरह मरियम: आयत 34 - 50

अल-बुखारी ने इसे इब्न उमर (1) से इसके अर्थ के साथ संबंधित किया है, और इब्न माजाह ने अबू हुरैरा (2) की हदीस से, और अल-तिर्मिज़ी (3) ने अबू सईद से इसे पैगंबर की ओर ले जाते हुए कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है। हमने इसका उल्लेख अपनी पुस्तक "अल-तज़किरा" (4) में किया है और वहां स्पष्ट किया है कि काफिर इन हदीसों और आयतों के आधार पर [जहन्नम में] हमेशा रहेंगे, उन लोगों के जवाब में जो कहते हैं कि: क्रोध का गुण समाप्त हो जाता है, और इब्न इबलीस और उसके पीछे चलने वाले काफिर जैसे फिरौन, हामान, कारून और उनके जैसे लोग जन्नत में प्रवेश करेंगे।

अल्लाह का कहना: {बेशक, हम ही धरती और जो कुछ उस पर है उसके वारिस होंगे} अर्थात: हम इसके निवासियों को मौत देंगे और फिर हम इसके वारिस होंगे (5), {और हमारी ही ओर वे लौटाए जाएंगे} कयामत के दिन, फिर हम प्रत्येक को उसके कर्मों के अनुसार प्रतिफल देंगे। इसका वर्णन पहले "अल-हिज्र" (6) और अन्य जगहों पर आ चुका है।

अल्लाह का कहना: {और इस किताब में इब्राहीम का ज़िक्र करो। बेशक, वह एक सच्चे नबी थे। (41) जब उन्होंने अपने पिता से कहा, "ऐ मेरे पिता, आप उसकी इबादत क्यों करते हैं जो न सुनता है और न देखता है और न आपके किसी काम आ सकता है? (42) ऐ मेरे पिता, मेरे पास वह ज्ञान आया है जो आपके पास नहीं आया, तो आप मेरा अनुसरण करें; मैं आपको सीधे रास्ते पर ले चलूँगा। (43) ऐ मेरे पिता, शैतान की इबादत न करें। बेशक, शैतान रहमान (परम कृपालु) का बड़ा अवज्ञाकारी है। (44) ऐ मेरे पिता, मुझे डर है कि कहीं आपको रहमान की ओर से कोई अज़ाब (दंड) न पहुँच जाए, फिर आप शैतान के साथी बन जाएँ।" (45) [उसके पिता ने] कहा, "ऐ इब्राहीम, क्या तू मेरे देवताओं से मुँह मोड़ता है? यदि तू बाज़ न आया, तो मैं तुझे पत्थर मार दूँगा, और तू एक अरसे तक मुझसे अलग रह।" (46) [इब्राहीम ने] कहा, "आप पर शांति हो। मैं अपने रब से आपके लिए माफ़ी माँगूँगा। बेशक, वह मुझ पर बहुत मेहरबान है। (47) और मैं आपसे और उन्हें जिन्हें आप अल्लाह के सिवा पुकारते हैं, अलग होता हूँ और मैं अपने रब को पुकारूँगा। उम्मीद है कि मैं अपने रब को पुकार कर वंचित नहीं रहूँगा।" (48) फिर जब वह उनसे और उन्हें जिन्हें वे अल्लाह के सिवा पूजते थे अलग हो गए, तो हमने उन्हें इसहाक़ और याक़ूब प्रदान किए, और हमने हर एक को नबी बनाया। (49) और हमने उन्हें अपनी दया का भाग दिया, और हमने उनके लिए सच्ची और ऊँची शोहरत पैदा की। (50)}

अल्लाह का कहना: {और इस किताब में इब्राहीम का ज़िक्र करो। बेशक, वह एक सच्चे नबी थे।} इसका अर्थ है: और ज़िक्र करो...

= [पिछली पृष्ठ के एक शब्द का अर्थ] जिसकी सफेदी उसकी कालीपन से अधिक हो, और कहा गया है: यह शुद्ध सफेद है। अल-निहाया फी ग़रीब अल-हदीस (मल्ह)। (1) सहीह बुखारी (6548), और यह अहमद (5993) और मुस्लिम (2850) के पास है। (2) सुनन इब्न माजाह (4327), और यह अहमद (7546) के पास है। (3) सुनन में (2558)। (4) पृ. 435 और उसके बाद। (5) अल-वसीत 3/185। (6) 12/200।

456 سورہ مریم: آیات 34 - 50

اسے بخاری نے اس کے معنی کے ساتھ ابن عمر (1) سے روایت کیا ہے، اور ابن ماجہ نے ابوہریرہ (2) کی حدیث سے، اور ترمذی (3) نے ابوسعید سے اسے مرفوع بیان کیا اور اس کے بارے میں کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ ہم نے اپنی کتاب "التذکرہ" (4) میں اس کا ذکر کیا ہے اور وہاں واضح کیا ہے کہ ان احادیث اور آیات کی رو سے کفار ہمیشہ [جہنم میں] رہیں گے، ان لوگوں کے رد میں جو کہتے ہیں کہ: صفتِ غضب ختم ہو جائے گی، اور یہ کہ ابلیس اور اس کی پیروی کرنے والے کفار جیسے فرعون، ہامان، قارون اور ان جیسے لوگ جنت میں داخل ہوں گے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بیشک ہم ہی زمین اور جو کچھ اس پر ہے اس کے وارث ہوں گے} یعنی: ہم اس کے بسنے والوں کو موت دیں گے تو ہم اس کے وارث ہوں گے (5)، {اور ہماری ہی طرف وہ لوٹائے جائیں گے} قیامت کے دن، پھر ہم ہر ایک کو اس کے عمل کا بدلہ دیں گے۔ یہ بات پہلے "الحجر" (6) اور دیگر مقامات پر گزر چکی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور کتاب میں ابراہیم کا ذکر کیجیے۔ بیشک وہ بڑے سچے نبی تھے۔ (41) جب انہوں نے اپنے باپ سے کہا، "اے میرے باپ! آپ کیوں اس کی عبادت کرتے ہیں جو نہ سنتا ہے اور نہ دیکھتا ہے اور نہ آپ کے کچھ کام آ سکتا ہے؟ (42) اے میرے باپ! بیشک میرے پاس وہ علم آیا ہے جو آپ کے پاس نہیں آیا، تو آپ میری پیروی کریں؛ میں آپ کو سیدھے راستے کی ہدایت دوں گا۔ (43) اے میرے باپ! شیطان کی عبادت نہ کریں۔ بیشک شیطان رحمان کا بڑا نافرمان ہے۔ (44) اے میرے باپ! بیشک میں ڈرتا ہوں کہ آپ کو رحمان کی طرف سے کوئی عذاب پہنچے، پھر آپ شیطان کے ساتھی بن جائیں۔" (45) [اس کے باپ نے] کہا، "اے ابراہیم! کیا تو میرے معبودوں سے پھر گیا ہے؟ اگر تو باز نہ آیا تو میں تجھے ضرور سنگسار کر دوں گا، اور

تو ایک مدت تک مجھ سے الگ رہ۔" (46) [ابراہیم نے] کہا، "آپ پر سلام ہو۔ میں عنقریب اپنے رب سے آپ کے لیے بخشش طلب کروں گا۔ بیشک وہ مجھ پر بہت مہربان ہے۔ (47) اور میں تم سے اور اللہ کے سوا جن کی تم عبادت کرتے ہو ان سے الگ ہوتا ہوں اور میں اپنے رب کو پکاروں گا۔ امید ہے کہ میں اپنے رب کو پکار کر محروم نہیں رہوں گا۔" (48) پھر جب وہ ان سے اور اللہ کے سوا جن کی وہ عبادت کرتے تھے ان سے الگ ہو گئے، تو ہم نے انہیں اسحاق اور یعقوب عطا کیے، اور ہم نے ہر ایک کو نبی بنایا۔ (49) اور ہم نے انہیں اپنی رحمت میں سے حصہ دیا، اور ہم نے ان کے لیے سچی اور بلند شہرت پیدا کی۔ (50)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور کتاب میں ابراہیم کا ذکر کیجیے۔ بیشک وہ بڑے سچے نبی تھے۔} اس کا معنی ہے: اور ذکر کریں...

= [پچھلے صفحے سے کسی لفظ کی تشریح] جس کی سفیدی اس کی سیاہی سے زیادہ ہو، اور کہا گیا ہے: یہ خالص سفید ہے۔ النہایہ فی غریب الحدیث (ملح)۔ (1) صحیح بخاری (6548)، اور یہ احمد (5993) اور مسلم (2850) کے پاس ہے۔ (2) سنن ابن ماجہ (4327)، اور یہ احمد (7546) کے پاس ہے۔ (3) سنن میں (2558)۔ (4) ص 435 اور اس کے بعد۔ (5) الوسیط 3/185۔ (6) 12/200۔

Surah Maryam: Verses 41 - 50 457 The Book that was revealed to you - which is the Quran - contains the story of Abraham and his news (1). The meaning of "Siddiq" (truthful) has already been mentioned in "An-Nisa" (2), and the derivation of truthfulness (Sidq) in "Al-Baqarah" (3), so there is no need for repetition. The meaning of the verse is: Recite to them, O Muhammad, in the Quran the matter of Abraham, for they know that they are from his offspring, as he was a sincere Muslim and did not (4) take equals (to God), so why do these people take (5) equals?! And it is as He said: "And who would be averse to the religion of Abraham except one who makes a fool of himself" [Al-Baqarah: 130]. His saying, Exalted is He: "When he said to his father," and he is Azar, and it has already been mentioned (6): "O my father," the discussion about it has already been mentioned in "Yusuf" (7). "Why do you worship" i.e., for what reason do you worship "that which does not hear and does not see and does not avail you anything" meaning the idols (8). "O my father, indeed there has come to me of knowledge that which has not come to you" i.e., of certainty and knowledge of God and what happens after death, and that whoever worships other than God is punished. "So follow me" to what I call you to. "I will guide you to a level path" i.e., I will direct you to a straight religion in which there is salvation (9). "O my father, do not worship Satan" i.e., do not obey him in what he commands you of disbelief, and whoever obeys something in disobedience has worshipped it (10). "Indeed, Satan has ever been disobedient to the Most Merciful" "Kāna" (was/is) is an extra connective. And it was said: it means "became" (11). And it was said: it means the current state (12), i.e., he is to the Most Merciful disobedient, and "'asiyan" and "'asin" mean the same.

---

(1) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/331. (2) 6/449. (3) 1/351. (4) The word "kana" is not in the manuscripts, but it is in (m). (5) In the manuscripts: "yatakhidhu," and in (m) it is correct. (6) 8/433. (7) 11/245. (8) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/332. (9) Al-Wasit 3/185. (10) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4/334, and Majma' al-Bayan 21/42. (11) This meaning was previously mentioned in Surah Al-Baqarah 1/442 - 443. (12) Tafsir al-Baghawi 3/197.

सूरह मरयम: आयतें 41 - 50 457 वह पुस्तक जो आप पर अवतरित हुई - जो कि कुरान है - इब्राहीम की कहानी और उनकी खबर है (1)। "सिद्दीक" (सत्यवादी) का अर्थ "अन-निसा" (2) में पहले ही बताया जा चुका है, और "अल-बकराह" (3) में सच्चाई (सिद्क) की व्युत्पत्ति, इसलिए दोहराने का कोई मतलब नहीं है। आयत का अर्थ है: हे मुहम्मद, कुरान में उन्हें इब्राहीम का मामला पढ़कर सुनाओ, क्योंकि वे जानते हैं कि वे उनकी संतान में से हैं, क्योंकि वह एक सच्चे मुसलमान थे और (4) शरीक (बराबर) नहीं बनाते थे, तो ये लोग शरीक क्यों बनाते हैं (5)?! और यह वैसा ही है जैसा उसने कहा: "और इब्राहीम के दीन (धर्म) से वही विमुख होगा जिसने अपने आप को मूर्ख बनाया हो" [अल-बकराह: 130]। उसका कथन, वह सर्वोच्च है: "जब उसने अपने पिता से कहा," और वह आज़र है, और यह पहले ही उल्लेख किया जा चुका है (6): "ऐ मेरे पिता," इसके बारे में चर्चा पहले "यूसुफ" (7) में की जा चुकी है। "आप क्यों पूजते हैं" यानी, किस कारण से आप पूजते हैं "उसे जो न सुनता है और न देखता है और न आपके किसी काम आता है" जिसका अर्थ है मूर्तियाँ (8)। "ऐ मेरे पिता, वास्तव में मेरे पास वह ज्ञान आया है जो आपके पास नहीं आया" यानी, खुदा के प्रति निश्चितता और ज्ञान और मृत्यु के बाद क्या होता है, और यह कि जो कोई खुदा के अलावा किसी और की पूजा करता है उसे दंडित किया जाता है। "अतः मेरा अनुसरण करें" जिस ओर मैं आपको बुलाता हूँ। "मैं आपको सीधे रास्ते पर ले जाऊंगा" यानी, मैं आपको एक सीधे धर्म की ओर निर्देशित करूँगा जिसमें उद्धार (9) है। "ऐ मेरे पिता, शैतान की पूजा न करें" यानी, वह आपको कुफ्र (अविश्वास) का जो आदेश देता है, उसमें उसका पालन न करें, और जिसने किसी अवज्ञा में किसी बात का पालन किया, उसने उसकी पूजा की (10)। "निश्चित रूप से शैतान रहमान (परम कृपालु) का अवज्ञाकारी रहा है" "काना" (था/है) एक अतिरिक्त संयोजक है। और कहा गया: इसका अर्थ "हो गया" (11) है। और कहा गया: इसका अर्थ वर्तमान स्थिति (12) है, यानी, वह रहमान के लिए अवज्ञाकारी है, और "'असियान" और "'आसिन" का अर्थ एक ही है।

---

(1) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 3/331। (2) 6/449। (3) 1/351। (4) शब्द "काना" पांडुलिपियों में नहीं है, और यह (म) में है। (5) पांडुलिपियों में: "यतखिधू," और (म) में यह सही है। (6) 8/433। (7) 11/245। (8) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 3/332। (9) अल-वसीत 3/185। (10) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 4/334, और मजमा अल-बयान 21/42। (11) यह अर्थ पहले सूरह अल-बकराह 1/442 - 443 में उल्लेख किया गया है। (12) तफ़सीर अल-बगवी 3/197।

سورہ مریم: آیات ٤١ - ٥٠ ٤٥٧ وہ کتاب جو آپ پر نازل کی گئی - جو کہ قرآن ہے - اس میں ابراہیم کا قصہ اور ان کی خبر ہے (١)۔ اور "صدیق" کا معنی "النساء" (٢) میں پہلے گزر چکا ہے، اور "البقرہ" (٣) میں صدق کا اشتقاق، لہذا اعادہ کا کوئی فائدہ نہیں ہے۔ اور آیت کا معنی ہے: اے محمد، انہیں قرآن میں ابراہیم کا معاملہ پڑھ کر سناؤ، کیونکہ وہ جانتے ہیں کہ وہ ان کی اولاد میں سے ہیں، کیونکہ وہ حنیف مسلمان تھے اور شریک (٤) نہیں ٹھہراتے تھے، تو یہ لوگ کیوں شریک ٹھہراتے ہیں (٥)؟! اور یہ ویسا ہی ہے جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿ وَمَن يَرْغَبُ عَن مِّلَّةِ إِبْرَاهِمَ إِلَّا مَن سَفِهَ نَفْسَهُ ﴾ [البقرة: ١٣٠]۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ ﴾ اور وہ آزر ہے، اور پہلے گزر چکا ہے (٦): ﴿ يَأَبَتِ ﴾ اس کے بارے میں قول پہلے "یوسف" (٧) میں گزر چکا ہے۔ ﴿ لِمَ تَعْبُدُ ﴾ یعنی: آپ کس چیز کی عبادت کرتے ہیں ﴿ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِي عَنكَ شَيْئًا ﴾ اس سے مراد بت ہیں (٨)۔ ﴿ يَأَبَتِ إِنِّي قَدْ جَاءَنِي مِنَ الْعِلْمِ مَا لَمْ يَأْتِكَ ﴾ یعنی: اللہ کے بارے میں یقین اور معرفت اور موت کے بعد کیا ہوگا، اور یہ کہ جس نے اللہ کے علاوہ کسی کی عبادت کی اسے عذاب دیا گیا۔ ﴿ فَاتَّبِعْنِي ﴾ اس کی طرف جس کی میں آپ کو دعوت دیتا ہوں۔ ﴿ أَهْدِكَ صِرَاطًا سَوِيًّا ﴾ یعنی: میں آپ کو سیدھے دین کی طرف رہنمائی کروں گا جس میں نجات ہے (٩)۔ ﴿ يَأَبَتِ لَا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ ﴾ یعنی: کفر کے بارے میں وہ آپ کو جس چیز کا حکم دے اس میں اس کی اطاعت نہ کریں، اور جس نے معصیت میں کسی کی اطاعت کی اس نے گویا اس کی عبادت کی (١٠)۔ ﴿ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلرَّحْمَنِ عَصِيًّا ﴾ "کان" صلہ زائدہ ہے۔ اور کہا گیا: یہ "صار" (ہو گیا) کے معنی میں ہے (١١)۔ اور کہا گیا: یہ حال کے معنی میں ہے (١٢)، یعنی: وہ رحمن کا نافرمان ہے، اور "عصیا" اور "عاص" ایک ہی معنی میں ہیں۔

(١) معانی القرآن للزجاج ٣٣١/٣ . (٢) ٤٤٩/٦ . (٣) ٣٥١/١ . (٤) لفظ "كان" قلمی نسخوں میں نہیں ہے، یہ (م) میں ہے۔ (٥) قلمی نسخوں میں: "يتخذوا" ہے، اور (م) میں درست طریقے سے ہے۔ (٦) ٤٣٣/٨ . (٧) ٢٤٥/١١ . (٨) معانی القرآن للزجاج ٣٣٢/٣ . (٩) الوسيط ٣/ ١٨٥ . (١٠) معانی القرآن للنحاس ٤ / ٣٣٤ ، ومجمع البيان ٢١ / ٤٢ . (١١) یہ معنی پہلے سورہ البقرہ ١/ ٤٤٢ - ٤٤٣ میں گزر چکا ہے۔ (١٢) تفسير البغوي ٣/ ١٩٧ .

Surah Maryam: Verses 41 - 50 458

One. Al-Kisa'i said it (1). "O my father, indeed I fear that there will touch you a punishment from the Most Merciful" [Quran 19:45], meaning: if you die upon what you are currently on (2). And "I fear" can be in the sense of "I know" (3). It is also permissible for "I fear" to be in its literal sense, so the meaning would be: I fear that you will die in your disbelief, then the punishment will touch you (4). "So you would be to Satan a companion" [Quran 19:45], meaning: a companion in the Fire (5). "[His father] said, 'Have you no desire for my gods, O Abraham?'" [Quran 19:46], meaning: do you prefer others over them? "If you do not desist, I will surely stone you" [Quran 19:46]. Al-Hasan said: meaning with stones. Al-Dahhak said: with words; i.e., I will surely insult you (6). Ibn Abbas said: I will surely beat you (7). And it was said: I will surely make your matter public. "And leave me for a prolonged time" [Quran 19:46]. Ibn Abbas said: meaning, isolate yourself from me while remaining safe in honor, so that no harm from me reaches you (8). Al-Tabari chose this [opinion] (9), so his saying: "for a prolonged time" (maliyyan), according to this, is a state (hal) of Abraham. Al-Hasan and Mujahid said: "maliyyan" means a long period of time; and from this is the saying of Al-Muhalhil: "The solid mountains split apart at his death, and the thundering clouds wept over him for a long time (maliyyan)" (10). Al-Kisa'i said: It is said: I abandoned him for a "maliyyan", "malwah", "mulwah", "milwah", "malawah", and "mulawah" (11). According to this view, it is an adverb of time (zarf) (12), and it is in the sense of a span (malawah) of time, which is the long part of it.

(1) Quoted from him by Al-Nahhas in 'Irab al-Quran' 3/19. (2) 'Tafsir al-Tabari' 15/551. (3) 'Ma'ani al-Quran' by Al-Farra' 2/169. (4) 'Tafsir al-Tabari' 15/551, and 'Majma' al-Bayan' 21/42 in meaning. (5) 'Al-Wasiṭ' 3/185, 'Tafsir al-Baghawi' 3/197, and 'Zad al-Masir' 5/236. (6) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 4/18. And Al-Tabari related Al-Dahhak's statement in 15/552. (7) 'Tafsir al-Baghawi' 3/197. (8) Mentioned by Al-Nahhas in 'Ma'ani al-Quran' 4/335 from Al-Dahhak. Similarly, it was related by Al-Tabari 5/555. (9) In his Tafsir 15/555. (10) 'Al-Nukat wa al-'Uyun' 3/374. (11) Quoted from him by Al-Nahhas in 'Ma'ani al-Quran' 4/335. (12) 'Imla' ma manna bihi al-Rahman' on the margin of 'Al-Futuhat al-Ilahiyyah' 2/558, and 'Majma' al-Bayan' 16/41.

सूरा मरियम: आयतें 41 - 50 458

एक। अल-किसाई ने यह कहा (1)। "हे मेरे पिता, वास्तव में मुझे डर है कि परम दयालु की ओर से तुम्हें कोई दंड न पहुँच जाए" [क़ुरान 19:45], यानी: यदि तुम्हारी मृत्यु उसी स्थिति में हो जाए जिस पर तुम हो (2)। और "मुझे डर है" का अर्थ "मैं जानता हूँ" भी हो सकता है (3)। यह भी संभव है कि "मुझे डर है" अपने मूल अर्थ में हो, तो अर्थ होगा: मुझे डर है कि तुम्हारी मृत्यु तुम्हारे कुफ्र (अविश्वास) पर होगी, फिर तुम्हें दंड स्पर्श करेगा (4)। "तो तुम शैतान के साथी बन जाओगे" [क़ुरान 19:45], यानी: आग में साथी (5)। "[उनके पिता ने] कहा, 'हे इब्राहीम, क्या तुम मेरे देवताओं से विमुख हो?'" [क़ुरान 19:46], यानी: क्या तुम उन्हें छोड़कर दूसरों की ओर झुक रहे हो? "यदि तुम बाज न आए, तो मैं तुम्हें पत्थर मार-मार कर मार डालूँगा" [क़ुरान 19:46]। अल-हसन ने कहा: यानी पत्थरों से। अद-दहाक ने कहा: शब्दों से; यानी, मैं तुम्हें अवश्य अपमानित करूँगा (6)। इब्न अब्बास ने कहा: मैं तुम्हें अवश्य पीटूंगा (7)। और कहा गया: मैं तुम्हारे मामले को सार्वजनिक कर दूँगा। "और मुझसे लंबे समय के लिए दूर हो जाओ" [क़ुरान 19:46]। इब्न अब्बास ने कहा: यानी, अपनी गरिमा सुरक्षित रखते हुए मुझसे अलग हो जाओ ताकि मेरी ओर से तुम्हें कोई हानि न पहुँचे (8)। अल-तबरी ने इसे चुना (9), तो उनके शब्द: "मलयन" (लंबे समय तक), इसके अनुसार इब्राहीम की एक स्थिति (हाल) है। अल-हसन और मुजाहिद ने कहा: "मलयन" का अर्थ है एक लंबा समय; और इसी से अल-मुहलहिल का कथन है: "उनकी मृत्यु पर ठोस पहाड़ फट गए, और गरजने वाले बादलों ने उन पर लंबे समय (मलयन) तक आँसू बहाए" (10)। अल-किसाई ने कहा: कहा जाता है: मैंने उन्हें "मलयन", "मलवाह", "मुलवाह", "मिलवाह", "मलावाह", और "मुलावाह" के लिए छोड़ दिया (11)। इस विचार के अनुसार, यह कालवाचक अव्यय (ज़रफ़) है (12), और यह समय की एक अवधि (मलावाह) के अर्थ में है, जो उसका लंबा हिस्सा है।

(1) अल-नहस ने इसे 'इराब अल-क़ुरान' 3/19 में उनसे उद्धृत किया है। (2) 'तफ़सीर अल-तबरी' 15/551। (3) 'मा'नी अल-क़ुरान' अल-फ़र्रा द्वारा 2/169। (4) 'तफ़सीर अल-तबरी' 15/551, और 'मजमा' अल-बयान' 21/42 उसी अर्थ में। (5) 'अल-वसीत' 3/185, 'तफ़सीर अल-बग़वी' 3/197, और 'ज़ाद अल-मसीर' 5/236। (6) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/18। और अल-तबरी ने 15/552 में अद-दहाक का कथन निकाला। (7) 'तफ़सीर अल-बग़वी' 3/197। (8) अल-नहस ने 'मा'नी अल-क़ुरान' 4/335 में अद-दहाक से इसका उल्लेख किया है। इसी तरह अल-तबरी 5/555 ने भी निकाला। (9) उनकी तफ़सीर 15/555 में। (10) 'अल-नुकत व अल-उयून' 3/374। (11) अल-नहस

ने 'मा'नी अल-क़ुरान' 4/335 में उनसे उद्धृत किया है। (12) 'इमला मा मन्ना बिही अल-रहमान' अल-फुतूहात अल-इलाहिय्या के हाशिए पर 2/558, और 'मजमा अल-बयान' 16/41।

سورہ مریم: آیات 41 - 50 458

ایک۔ الکسائی نے یہ کہا (1)۔ ﴿يَٰٓأَبَتِ إِنِّيٓ أَخَافُ أَن يَمَسَّكَ عَذَابٌ مِّنَ ٱلرَّحۡمَٰنِ﴾ یعنی: اگر آپ اسی حالت پر مر گئے جس پر آپ ہیں (2)۔ اور "اخاف" (مجھے ڈر ہے) "اعلم" (میں جانتا ہوں) کے معنی میں ہو سکتا ہے (3)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ "اخاف" اپنے اصل معنی پر ہو، تو معنی یہ ہو گا: مجھے ڈر ہے کہ آپ اپنے کفر پر مر جائیں گے، پھر آپ کو عذاب چھوئے گا (4)۔ ﴿فَتَكُونَ لِلشَّيۡطَٰنِ وَلِيّٗا﴾ یعنی: آگ میں ساتھی (5)۔ ﴿قَالَ أَرَاغِبٌ أَنتَ عَنۡ ءَالِهَتِي يَٰٓإِبۡرَٰهِيمُ﴾ یعنی: کیا آپ انہیں چھوڑ کر دوسروں کی طرف رغبت رکھتے ہیں؟ ﴿لَئِن لَّمۡ تَنتَهِ لَأَرۡجُمَنَّكَ﴾ حسن نے کہا: یعنی پتھروں سے۔ ضحاک نے کہا: قول (بات) سے؛ یعنی: میں آپ کو ضرور برا بھلا کہوں گا (6)۔ ابن عباس نے کہا: میں آپ کو ضرور ماروں گا (7)۔ اور کہا گیا: میں آپ کا معاملہ ظاہر کر دوں گا۔ ﴿وَٱهۡجُرۡنِي مَلِيّٗا﴾۔ ابن عباس نے کہا: یعنی مجھ سے الگ ہو جائیں اس حال میں کہ آپ کی عزت محفوظ رہے، میری طرف سے آپ کو کوئی تکلیف نہ پہنچے (8)۔ اور اسے طبری نے اختیار کیا ہے (9)، پس ان کا قول: "ملیّاً" اس اعتبار سے ابراہیم علیہ السلام کا ایک حال ہے۔ اور حسن اور مجاہد نے کہا: "ملیّاً" سے مراد طویل عرصہ ہے؛ اور اسی سے مہلہل کا قول ہے: "سخت پہاڑ اس کی موت پر پھٹ گئے اور گرجنے والے بادلوں نے اس پر طویل عرصے (ملیّاً) تک آنسو بہائے" (10)۔ الکسائی نے کہا: کہا جاتا ہے: "ہجرته ملیّاً و مَلْوةً و مُلوةً و مِلوةً و مَلاوةً و مُلاوةً" (11)، پس اس قول کے مطابق یہ ظرف (زمان) ہے (12)، اور یہ زمانے کی ایک مدت (ملاوۃ) کے معنی میں ہے، اور وہ اس کا طویل حصہ ہوتا ہے۔

حواشی: (1) نحاس نے اسے 'اعراب القرآن' 3/19 میں ان سے نقل کیا ہے۔ (2) تفسیر طبری 15/551۔ (3) معانی القرآن للفراء 2/169۔ (4) تفسیر طبری 15/551، اور مجمع البیان 21/42

اسی معنی میں۔ (5) الوسیط 3/185، اور تفسیر بغوی 3/197، اور زاد المسیر 5/236۔ (6) المحرر الوجیز 4/18۔ اور طبری نے 15/552 میں ضحاک کا قول نکالا۔ (7) تفسیر بغوی 3/197۔ (8) اسے نحاس نے معانی القرآن 4/335 میں ضحاک سے ذکر کیا ہے۔ اور اسی طرح طبری نے 5/555 میں نکالا۔ (9) اپنی تفسیر 15/555 میں۔ (10) النکت والعیون 3/374۔ (11) اسے نحاس نے معانی القرآن 4/335 میں ان سے نقل کیا ہے۔ (12) املاء ما منّ به الرحمن، الفتوحات الالہیہ کے حاشیہ پر 2/558، اور مجمع البیان 16/41۔

Surah Maryam: Verses 41 - 50 459

His (Allah's) saying: {He (Abraham) said: Peace be upon you.} Abraham, peace be upon him, did not counter him with a bad response because he was not commanded to fight him for his disbelief. The majority are of the view that what is meant by his "peace" is peacefulness, which is withdrawal, not a greeting. Al-Tabari said: It means: "You are safe from me." Based on this, one should not initiate peace (salam) with a disbeliever. Al-Naqqash said: A patient person addressing a foolish one, as He said: {And when the ignorant address them, they say, "Peace!"} [Al-Furqan: 63]. Some said regarding the meaning of his greeting: it is a parting greeting; and they allowed greeting a disbeliever and initiating it(1). It was said to Ibn 'Uyaynah: Is it permissible to greet a disbeliever with peace? He said: Yes; Allah Almighty said: {Allah does not forbid you from those who do not fight you because of religion and do not expel you from your homes - from being righteous toward them and acting justly toward them. Indeed, Allah loves those who act justly.} [Al-Mumtahanah: 8]. And He said: {There has already been for you an excellent pattern in Abraham...} the verse [Al-Mumtahanah: 4]; and Abraham said to his father: {Peace be upon you}(2).

I say: What is most apparent from the verse is what Sufyan ibn 'Uyaynah said. There are two authentic hadiths on this chapter. Abu Hurairah reported that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Do not initiate greetings with the Jews and Christians, and if you meet one of them on the road, push him to its narrowest part." Narrated by Muslim(3). In the two Sahihs (Bukhari and Muslim) from Usama ibn Zaid, the Prophet (peace be upon him) rode a donkey with a saddle (ikaf) under which was a Fadaki velvet cloth, and he seated Usama ibn Zaid behind him, while he was visiting Sa'd ibn 'Ubada in the quarters of Bani Al-Harith ibn Al-Khazraj, before the Battle of Badr, until he passed a gathering in which there was a mixture of Muslims and polytheists who worshipped idols and Jews. Among them was Abdullah ibn Ubayy ibn Salul, and in the gathering was Abdullah ibn Rawahah. When the dust stirred by the animal covered the gathering, Abdullah ibn Ubayy covered his nose with his cloak, then said: "Do not stir up dust upon us." So the Prophet (peace be upon him) greeted them with peace... the Hadith(4). The first hadith indicates leaving initiation of peace with them, because that...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/19. (2) Al-Hafiz Ibn Hajar attributed it in Al-Fath 11/39 to Al-Tabari. (3) Sahih Muslim (2167). It occurred in (d) and (m): Narrated by Al-Bukhari and Muslim. And the hadith was narrated by Ahmad (7567). (4) Sahih Bukhari (5663), and Sahih Muslim (1798). Narrated by Ahmad (21767). Al-Sindi said in his commentary on

Al-Musnad: Ikaf: is for a donkey like a saddle is for a horse. Fadakiyyah: attributed to Fadak. 'Ajajat al-dabbah: the dust it raises while walking. Khammara: covered.

सूरा मरयम: आयत ४१ - ५० ४५९

अल्लाह का कथन: {उसने (इब्राहीम ने) कहा: आप पर शांति हो।} इब्राहीम (उन पर शांति हो) ने बुरा जवाब देकर उनका विरोध नहीं किया, क्योंकि उन्हें उनके कुफ़्र (अविश्वास) के कारण उनसे लड़ने का आदेश नहीं दिया गया था। अधिकांश विद्वानों का मत है कि उनकी "शांति" से तात्पर्य शांतिपूर्ण व्यवहार है, जो कि अलग होना (छोड़ देना) है, न कि अभिवादन। अल-तबारी ने कहा: इसका अर्थ है: "मेरी ओर से आप सुरक्षित हैं," और इस आधार पर, किसी काफ़िर (अविश्वासी) के साथ शांति (सलाम) की शुरुआत नहीं की जानी चाहिए। अल-नक्काश ने कहा: एक धैर्यवान व्यक्ति मूर्ख को संबोधित कर रहा है, जैसा कि उसने कहा: {और जब अज्ञानी लोग उनसे बात करते हैं, तो वे कहते हैं, "शांति!"} [अल-फ़ुरक़ान: ६३]। उनमें से कुछ ने उनके सलाम के अर्थ के बारे में कहा: यह विदाई का अभिवादन है; और उन्होंने काफ़िर को अभिवादन करने और इसकी शुरुआत करने की अनुमति दी(१)। इब्न 'उयैना से पूछा गया: क्या काफ़िर को सलाम करना जायज़ है? उन्होंने कहा: हाँ; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {अल्लाह तुम्हें उन लोगों के साथ भलाई करने और उनके साथ न्याय करने से नहीं रोकता जिन्होंने धर्म के मामले में तुमसे लड़ाई नहीं की और तुम्हें तुम्हारे घरों से नहीं निकाला। निस्संदेह, अल्लाह न्याय करने वालों को पसंद करता है।} [अल-मुमतहना: ८]। और उसने कहा: {तुम्हारे लिए इब्राहीम में एक अच्छा उदाहरण रहा है...} आयत [अल-मुमतहना: ४]; और इब्राहीम ने अपने पिता से कहा: {आप पर शांति हो।}(२)।

मैंने कहा: आयत से जो सबसे स्पष्ट है वह वही है जो सुफियान इब्न 'उयैना ने कहा था, और इस अध्याय में दो सहीह हदीसें हैं; अबू हुरैरा ने रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "यहूदियों और ईसाइयों को सलाम करने में पहल न करो, और यदि तुम सड़क पर उनमें से किसी से मिलो, तो उसे उसके सबसे संकरे हिस्से की ओर धकेल दो।" इसे मुस्लिम ने संकलित किया है(३)। और सहीहैन (बुखारी और मुस्लिम) में उसामा बिन ज़ैद से रिवायत है कि नबी ﷺ एक गधे पर सवार हुए जिस पर एक जीन (इकाफ) था जिसके नीचे एक फदकी मखमली कपड़ा था, और उन्होंने अपने पीछे उसामा बिन ज़ैद को बिठाया। वह बदर की लड़ाई से पहले बनी अल-हारिस इब्न अल-खज़रज में साद बिन उबादा की खबर लेने (इयादत) जा रहे थे, यहाँ तक कि वह एक ऐसी सभा के पास से गुज़रे जिसमें मुसलमानों, मूर्तिपूजक मुशरिकों और यहूदियों का मिश्रण था। उनमें अब्दुल्ला इब्न उबई इब्न सलूल भी था, और सभा में अब्दुल्ला इब्न रवाहा भी थे। जब जानवर द्वारा उड़ाई गई धूल सभा पर छा गई, तो अब्दुल्ला इब्न उबई ने अपनी चादर से अपनी नाक ढंक ली, फिर कहा: "हम पर धूल न

उड़ाओ।" तो नबी ﷺ ने उन्हें सलाम किया... हदीस(४)। तो पहली हदीस उनसे सलाम की शुरुआत न करने का संकेत देती है; क्योंकि वह...

(१) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ ४/१९. (२) हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह ११/३९ में इसे तबरी की ओर संदर्भित किया है। (३) सहीह मुस्लिम (२१६७)। और (द) और (म) प्रतियों में: इसे बुखारी और मुस्लिम ने संकलित किया है। और हदीस को अहमद (७५६७) ने संकलित किया है। (४) सहीह बुखारी (५६६३), और सहीह मुस्लिम (१७९८)। और अहमद (२१४६७) ने इसे संकलित किया है। सिंधी ने मुसनद पर अपने हाशिये में कहा है: इकाफ: गधे के लिए वैसा ही है जैसा घोड़े के लिए जीन। फदकिया: फदक से संबंधित। अजाजत अल-दबाह: वह धूल जो जानवर के चलने से उड़ती है। खम्मरा: ढंक लिया।

سورۃ مریم: آیات ۴۱ - ۵۰ ۴۵۹

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قَالَ سَلَامٌ عَلَيْكَ﴾ (ابراہیم نے) کہا: آپ پر سلامتی ہو۔ ابراہیم علیہ السلام نے برے جواب سے ان کی مخالفت نہیں کی؛ کیونکہ انہیں ان کے کفر کی وجہ سے ان سے لڑنے کا حکم نہیں دیا گیا تھا۔ جمہور کا موقف یہ ہے کہ ان کے سلام سے مراد وہ صلح جوئی ہے جو کہ ترک (علیحدگی) ہے نہ کہ تحیہ (سلام)؛ طبری نے کہا: اس کا معنی ہے: میری طرف سے آپ کے لیے امن ہے، اور اس بنیاد پر، کافر کے ساتھ سلام کی ابتدا نہیں کی جائے گی۔ نقاش نے کہا: ایک بردبار شخص نے بیوقوف سے خطاب کیا، جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا﴾ "اور جب جاہل ان سے خطاب کرتے ہیں تو وہ سلام کہتے ہیں" [الفرقان: ۶۳]۔ بعض نے ان کے سلام کے معنی کے بارے میں کہا: یہ رخصت ہونے والے کا سلام ہے؛ اور انہوں نے کافر کو سلام کرنے اور اس کی ابتدا کرنے کی اجازت دی ہے(۱)۔ ابن عیینہ سے پوچھا گیا: کیا کافر کو سلام کرنا جائز ہے؟ انہوں نے کہا: ہاں؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُم مِّن دِيَارِكُمْ أَن تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ﴾ "اللہ تمہیں ان لوگوں کے ساتھ نیکی اور انصاف کرنے سے نہیں روکتا جنہوں نے دین کے معاملے میں تم سے جنگ نہیں کی اور تمہیں تمہارے گھروں سے نہیں نکالا۔ بے شک اللہ انصاف کرنے والوں کو پسند کرتا ہے" [الممتحنہ: ۸]۔ اور فرمایا: ﴿قَدْ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي إِبْرَاهِيمَ﴾ "تمہارے لیے ابراہیم میں بہترین نمونہ ہے..." الآیہ [الممتحنہ: ۴]؛ اور ابراہیم نے اپنے باپ سے کہا: ﴿سَلَامٌ عَلَيْكَ﴾ (آپ پر سلامتی ہو)(۲)۔

میں کہتا ہوں: آیت سے زیادہ ظاہر وہی ہے جو سفیان بن عیینہ نے کہا، اور اس باب میں دو صحیح حدیثیں ہیں؛ ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "یہود و نصاریٰ کو

سلام کرنے میں پہل نہ کرو، اور جب تم راستے میں ان میں سے کسی سے ملو تو اسے تنگ راستے کی طرف مجبور کر دو" اسے مسلم نے روایت کیا ہے(۳)۔ اور صحیحین میں اسامہ بن زید رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی ﷺ ایک گدھے پر سوار ہوئے جس پر ایک زین (اکاف) تھی جس کے نیچے فدکی مخملی کپڑا تھا، اور اپنے پیچھے اسامہ بن زید کو بٹھایا، وہ جنگ بدر سے پہلے بنو الحارث بن الخزرج میں سعد بن عبادہ کی عیادت کے لیے جا رہے تھے، یہاں تک کہ وہ ایک ایسی مجلس سے گزرے جس میں مسلمان، بت پرست مشرکین اور یہودی ملے جلے بیٹھے تھے۔ ان میں عبداللہ بن ابی بن سلول بھی تھا، اور مجلس میں عبداللہ بن رواحہ بھی تھے۔ جب جانور کے چلنے سے اٹھنے والی گرد و غبار مجلس پر چھا گئی، تو عبداللہ بن ابی نے اپنی چادر سے اپنی ناک ڈھانپ لی، پھر کہا: "ہم پر گرد و غبار نہ اڑاؤ۔" تو نبی ﷺ نے انہیں سلام کیا...

الحدیث(۴)۔ پس پہلی حدیث ان کو سلام کرنے میں پہل نہ کرنے کا فائدہ دیتی ہے؛ کیونکہ وہ...

(۱) المحرر الوجیز ۱۹/۴۔ (۲) حافظ ابن حجر نے الفتح ۱۱/۳۹ میں اسے طبری کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۳) صحیح مسلم (۲۱۶۷)۔ اور (د) اور (م) میں ہے: اسے بخاری اور مسلم نے روایت کیا ہے۔ اور حدیث کو احمد (۷۵۶۷) نے روایت کیا ہے۔ (۴) صحیح بخاری (۵۶۶۳)، اور صحیح مسلم (۱۷۹۸)۔ اور اسے احمد (۲۱۷۶۷) نے روایت کیا ہے۔ سندی نے مسند کے حاشیہ میں کہا ہے:

اکاف: گدھے کے لیے ویسا ہی ہے جیسا گھوڑے کے لیے زین۔ فدکیہ: فدک کی طرف منسوب۔

عجاجۃ الدابۃ: وہ غبار جو جانور کے چلنے سے اٹھتا ہے۔ خمر: ڈھانپ لیا۔

...honor, and the disbeliever is not worthy of it. The second hadith permits that. Al-Tabari said: What Usama narrated does not contradict Abu Hurairah's hadith, for there is no conflict between them. This is because Abu Hurairah's hadith is general in its context, while Usama's report shows its meaning to be specific. Al-Nakha'i said: If you have a need from a Jew or a Christian, start with peace (Salam). Thus, it becomes clear that Abu Hurairah's hadith "Do not initiate Salam with them" applies when there is no reason calling you to initiate Salam, such as fulfilling an obligation, a need you have with them, or the right of companionship, neighborliness, or travel. Al-Tabari said: It has been narrated from the early generations (Salaf) that they used to give Salam to the People of the Book. Ibn Mas'ud did this with a village chief (Dihqan) he accompanied on his way. Al-Qama said: I said to him, "O Abu Abd al-Rahman, is it not disliked to initiate Salam with them?" He said, "Yes, but it is the right of companionship." Abu Usama, when returning to his house, would not pass by a Muslim, Christian, small child, or elder without giving them Salam. When asked about this, he said, "We were commanded to spread peace (Salam)." Al-Awza'i was asked about a Muslim passing by a disbeliever and giving him Salam; he said, "If you give Salam, the righteous before you have done so; and if you refrain, the righteous before you have refrained." It was narrated from Al-Hasan Al-Basri that he said: If you pass by a gathering where there are Muslims and disbelievers, give them Salam.

I say: The proponents of the first view argued that the Salam which means greeting is exclusive to this Ummah, based on the hadith of Anas bin Malik who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Indeed, Allah Almighty has given my Ummah three things not given(1) to anyone before them: Peace (Salam), which is the greeting of the people of Paradise..." Hadith(2). It was mentioned by al-Tirmidhi al-Hakim; and it has been discussed previously in al-Fatiha with its chain(3). The discussion on the meaning of His saying: {I will ask forgiveness for you from my Lord} [Surah Maryam: 47] has also passed. The word "al-Salam" was raised as a subject (mubtada), and this was permissible despite being indefinite because it is a qualified indefinite noun (nakira makhsusa), thus gaining the status of a definite noun (ma'rifa) (4).

---

(1) In (M): "is given" (tu'ta). (2) The word "al-Hadith" is not in the manuscripts, but it is in (M). (3) Nawadir al-Usul 2/185, and it was previously mentioned in 1/201. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/19. It states: "So it approached being a definite noun."

सूरह मरयम: आयत 41 - 50 460

...सम्मान, और काफिर इसका पात्र नहीं है। दूसरी हदीस इसकी अनुमति देती है। अल-तबरी ने कहा: ओसामा द्वारा वर्णित हदीस अबू हुरैरा की हदीस के विरोधाभासी नहीं है, क्योंकि उनमें से किसी एक में दूसरे के खिलाफ कोई मतभेद नहीं है; और वह इसलिए कि अबू हुरैरा की हदीस सामान्य अर्थ में है, और ओसामा की खबर यह स्पष्ट करती है कि इसका अर्थ विशेष है। अल-नखई ने कहा: यदि आपको किसी यहूदी या ईसाई से कोई काम हो, तो उन्हें सलाम से शुरुआत करें। इससे यह स्पष्ट हुआ कि अबू हुरैरा की हदीस "उन्हें सलाम करने की पहल न करें" तब लागू होती है जब आपके पास सलाम की पहल करने का कोई कारण न हो, जैसे किसी कर्तव्य का निर्वहन, या उनसे कोई आवश्यकता, या संगति का अधिकार, या पड़ोस या यात्रा। अल-तबरी ने कहा: पूर्वजों (सल्फ) से यह वर्णित है कि वे किताब के लोगों (अहले किताब) को सलाम करते थे। इब्न मसूद ने एक गाँव के मुखिया (दिहकान) के साथ ऐसा किया जो उनके रास्ते में उनके साथ था; अल-कमा ने कहा: मैंने उनसे कहा: ऐ अबू अब्द अल-रहमान, क्या उन्हें सलाम की पहल करना नापसंद नहीं है? उन्होंने कहा: हाँ, लेकिन यह संगति का अधिकार है। अबू ओसामा जब अपने घर लौटते थे, तो वे किसी भी मुसलमान, ईसाई, छोटे या बड़े के पास से नहीं गुजरते थे जिसे वे सलाम न करते हों। उनसे इस बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: हमें सलाम फैलाने का आदेश दिया गया है। अल-औज़ाई से एक मुसलमान के बारे में पूछा गया जो एक काफ़िर के पास से गुज़रा और उसे सलाम किया, तो उन्होंने कहा: यदि आप सलाम करते हैं, तो आपसे पहले के नेक लोगों ने सलाम किया है, और यदि आप छोड़ देते हैं, तो आपसे पहले के नेक लोगों ने छोड़ दिया है। अल-हसन अल-बसरी से वर्णित है कि उन्होंने कहा: यदि आप किसी ऐसी सभा से गुजरें जिसमें मुसलमान और काफिर हों, तो उन्हें सलाम करें।

मैंने कहा: पहले मत के समर्थकों ने यह तर्क दिया है कि सलाम, जिसका अर्थ अभिवादन है, केवल इसी उम्मत के लिए विशिष्ट है; अनस बिन मलिक की हदीस के कारण जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "बेशक अल्लाह ताला ने मेरी उम्मत को तीन ऐसी चीजें दी हैं जो उनसे पहले किसी को नहीं दी गईं(1): सलाम, जो जन्नत वालों का अभिवादन है..." हदीस(2)। इसे अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने उल्लेख किया है; और यह अल-फातिहा में इसके सनद(3) के साथ बीत चुका है। और अल्लाह के इस कथन के अर्थ पर चर्चा हो चुकी है: {मैं तुम्हारे लिए अपने रब से क्षमा माँगूँगा} [सूरह मरयम: 47]। और 'सलाम' शब्द को इब्तिदा (विषय) के रूप

में ऊपर उठाया गया है, और नकरा (अनिश्चित) होने के बावजूद इसकी अनुमति थी; क्योंकि यह एक विशिष्ट नकरा (नकरा मखसूसा) है, इसलिए इसे मारिफा (निश्चित) के करीब माना गया(4)।

---

(1) (M) में: "दी जाती है" (tu'ta)। (2) 'अल-हदीस' शब्द पांडुलिपियों में नहीं है, यह (M) में है। (3) नवादिर अल-उसूल 185/2, और यह पहले 201/1 में आ चुका है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 19/4। इसमें है: "तो यह मारिफा के करीब हो गया।"

سورہ مریم: آیات 41 - 50 460

...اکرام، اور کافر اس کا اہل نہیں ہے۔ دوسری حدیث اس کی اجازت دیتی ہے۔ طبری نے کہا: اسامہ نے جو روایت کیا وہ ابوہریرہ کی حدیث کے مخالف نہیں ہے، کیونکہ ان میں سے کسی میں دوسرے کے خلاف اختلاف نہیں ہے؛ اور وہ اس لیے کہ ابوہریرہ کی حدیث کا مخرج عمومی ہے، اور اسامہ کی خبر یہ واضح کرتی ہے کہ اس کا معنی خصوصی ہے۔ اور نخعی نے کہا: اگر تمہیں کسی یہودی یا نصرانی سے کوئی حاجت ہو تو اسے سلام سے شروع کرو۔ تو اس سے یہ واضح ہوا کہ ابوہریرہ کی حدیث "ان سے سلام میں پہل نہ کرو" اس وقت ہے جب سلام کی پہل کرنے کی کوئی وجہ نہ ہو، جیسے کسی عہد کی ادائیگی یا کوئی حاجت جو تمہیں ان سے درپیش ہو، یا صحبت (ساتھ) کا حق، یا پڑوس یا سفر۔ طبری نے کہا: سلف سے مروی ہے کہ وہ اہل کتاب کو سلام کیا کرتے تھے۔ اور ابن مسعود نے ایک دہقان (دیہاتی سردار) کے ساتھ ایسا کیا جو ان کے ساتھ راستے میں تھا؛ علقمہ نے کہا: میں نے ان سے کہا: اے ابو عبدالرحمن، کیا انہیں سلام کرنے میں پہل کرنا ناپسندیدہ نہیں ہے؟ انہوں نے کہا: ہاں، لیکن یہ صحبت کا حق ہے۔ اور ابو اسامہ جب اپنے گھر کی طرف لوٹتے تھے تو کسی مسلمان، نصرانی، چھوٹے یا بڑے کے پاس سے نہیں گزرتے تھے مگر اسے سلام کرتے تھے، تو ان سے اس بارے میں پوچھا گیا، تو انہوں نے کہا: ہمیں حکم دیا گیا ہے کہ ہم سلام کو عام کریں۔ اور اوزاعی سے ایک مسلمان کے بارے میں پوچھا گیا جو ایک کافر کے پاس سے گزرا اور اسے سلام کیا، تو انہوں نے کہا: اگر تم نے سلام کیا تو تم سے پہلے صالحین نے سلام کیا ہے، اور اگر تم نے چھوڑ دیا تو تم سے پہلے صالحین نے چھوڑ دیا ہے۔ اور حسن بصری سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: جب تم کسی ایسی مجلس سے گزرو جس میں مسلمان اور کفار ہوں تو انہیں سلام کرو۔

میں نے کہا: اور پہلے قول والوں نے اس بات سے استدلال کیا ہے کہ سلام، جس کا معنی تحیہ (دعا) ہے، صرف اسی امت کے ساتھ خاص کیا گیا ہے؛ انس بن مالک کی حدیث کی وجہ سے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بیشک اللہ تعالیٰ نے میری امت کو تین چیزیں ایسی عطا فرمائیں جو ان سے پہلے کسی کو نہیں دی گئیں(1): سلام، اور وہ اہل جنت کا تحیہ ہے" حدیث(2)۔ اسے ترمذی حکیم نے ذکر کیا ہے؛ اور یہ الفاتحہ میں اپنی سند(3) کے ساتھ گزر چکا ہے۔ اور اللہ کے اس قول کے معنی میں کلام گزر چکا ہے: ﴿سَأَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّي﴾ [سورہ مریم: 47]۔ اور 'السلام' کا لفظ مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہوا، اور نکرہ ہونے کے باوجود یہ جائز ہوا؛ کیونکہ یہ نکرہ مخصوصہ ہے، تو اسے معرفہ کے قریب کر دیا گیا(4)۔

---

(1) (م) میں: تُعط (دی جاتی ہے)۔ (2) لفظ 'الحدیث' قلمی نسخوں میں نہیں ہے، یہ (م) میں ہے۔ (3) نوادر الاصول 185/2، اور یہ پہلے 201/1 میں گزر چکا ہے۔ (4) المحرر الوجیز 19/4۔ اور اس میں ہے: تو یہ معرفہ کے قریب ہو گیا۔

Surah Maryam: Verses 40 - 53 461

Allah's saying: ﴿Indeed, He has been generous to me﴾: "Al-Hafi" refers to one who is excessive in righteousness and kindness. It is said: "hafiya bihi" and "tahaffa" if he treats him with kindness(1). Al-Kisa'i said: It is said: "hafiya bi hafawatan" and "hafwatan"(2). Al-Farra'(3) said: ﴿Indeed, He has been generous to me﴾ means: Knowledgeable and gentle, answering me when I call Him.

Allah's saying: ﴿And I will separate myself from you﴾. "Al-Uzlah" means separation, and its explanation has preceded in Surah "Al-Kahf"(4).

His saying: ﴿Hopefully, I will not be disappointed in my prayer to my Lord﴾. It was said: he meant by this prayer that Allah Almighty would grant him a family and children to strengthen him so that he would not feel lonely by separating from his people. Therefore, He said: ﴿So when he had left them and those they worshipped instead of Allah, We gave him Isaac and Jacob﴾, meaning: We relieved his loneliness with a child. On the authority of Ibn Abbas and others(5). It was also said: "asa" (hopefully) indicates that the servant cannot be certain whether he will remain on knowledge [of God] or not in the future. It was also said: he prayed for his father for guidance. In "asa" there is doubt; because he did not know whether his prayer for him would be answered or not? The first [explanation] is more apparent. And His saying: ﴿And We granted them a high reputation of truthfulness﴾, meaning: We bestowed upon them a good praise(6); because all religions praise them well(7). "Al-Lisan" (tongue/ reputation) is used as masculine and feminine, and it has been mentioned before(8).

Allah's saying: ﴿And mention in the Book, Moses. Indeed, he was chosen, and he was a messenger and a prophet (51) And We called him from the right side of the mount and brought him near, confiding [to him] (52) And We gave him out of Our mercy his brother Aaron as a prophet (53)﴾.

Allah's saying: ﴿And mention in the Book, Moses﴾, meaning: read to them from the Quran the story of Moses. ﴿Indeed, he was sincere/chosen﴾ in his worship, not showing off. The people of Kufa recited it with a 'fatha' on the 'lam'(9), meaning:

(1) Ma'ani al-Quran by al-Nahas 4/336. (2) Quoted from him by al-Nahas in I'rab al-Quran 3/19. (3) In his Ma'ani al-Quran 2/169. (4) p. 225 from this part. (5) Tafsir al-Baghawi 3/198 without attribution. (6) Ma'ani al-Quran by al-Nahas 4/336, and al-Wasit 3/186. (7) Majma' al-Bayan 16/44 with its meaning. (8) 5/184. (9) Al-Sab'a p. 410, and Al-Taysir p. 149.

सूरह मरयम: आयतें 40 - 53 461

अल्लाह का कथन: ﴾निश्चित रूप से वह मुझ पर बहुत कृपालु है﴿: 'अल-हफ़ी' का अर्थ है जो भलाई और दयालुता में बहुत अधिक हो। कहा जाता है: 'हफ़िया बिही' और 'तहफ़्फ़ा' जब वह उसके साथ अच्छा व्यवहार करता है(1)। अल-किसाई ने कहा: 'हफ़िया बी हफ़ावतन' और 'हफ़्वतन' कहा जाता है(2)। अल-फ़र्रा'(3) ने कहा: ﴾निश्चित रूप से वह मुझ पर बहुत कृपालु है﴿ अर्थात: ज्ञानी और कोमल, जब मैं उसे पुकारता हूँ तो वह मुझे उत्तर देता है।

अल्लाह का कथन: ﴾और मैं तुम लोगों से अलग हो जाऊँगा﴿। 'अल-उज़ला' का अर्थ है अलग होना, और इसका विवरण 'अल-कहफ़' में पहले आ चुका है(4)।

और उसका कहना: ﴾आशा है कि मैं अपने रब को पुकार कर निराश नहीं रहूँगा﴿। कहा गया: इस प्रार्थना से उसका उद्देश्य यह था कि अल्लाह तआला उसे परिवार और बच्चे प्रदान करे जिससे उसे शक्ति मिले ताकि वह अपनी जाति से अलग होने पर अकेलापन महसूस न करे। इसीलिए उसने कहा: ﴾फिर जब वह उनसे और जिन्हें वे अल्लाह के सिवा पूजते थे, अलग हो गया, तो हमने उसे इसहाक और याकूब प्रदान किए﴿ अर्थात: हमने संतान देकर उसके अकेलेपन को दूर किया। इब्न अब्बास और अन्य लोगों से रिवायत है(5)। यह भी कहा गया: "असा" (आशा है) यह दर्शाता है कि बंदा इस बात को लेकर निश्चित नहीं हो सकता कि वह भविष्य में ज्ञान (ईमान) पर रहेगा या नहीं। यह भी कहा गया: उसने अपने पिता के लिए मार्गदर्शन की प्रार्थना की। "असा" में संदेह है; क्योंकि वह नहीं जानता था कि उसके लिए उसकी प्रार्थना स्वीकार की जाएगी या नहीं? पहला (स्पष्टीकरण) अधिक स्पष्ट है। और उसका कहना: ﴾और हमने उनके लिए सच्चाई की एक ऊँची ज़बान (प्रसिद्धि) कर दी﴿ अर्थात: हमने उनकी अच्छी प्रशंसा की(6); क्योंकि सभी धर्म उनकी प्रशंसा करते हैं(7)। "अल-लिसान" (जीभ/प्रसिद्धि) का प्रयोग पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों रूपों में किया जाता है, और इसका उल्लेख पहले हो चुका है(8)।

अल्लाह का कथन: ﴾और किताब में मूसा का ज़िक्र करो। बेशक वह चुना हुआ था और एक रसूल और नबी था (51) और हमने उसे तूर पहाड़ के दाहिने ओर से पुकारा और उसे करीब करके राज़ की बातें कीं (52) और हमने अपनी दया से उसे उसका भाई हारून नबी बनाकर प्रदान किया (53)﴿।

अल्लाह का कथन: ﴿और किताब में मूसा का ज़िक्र करो﴾ अर्थात: उन्हें क़ुरआन से मूसा का किस्सा सुनाओ। ﴿बेशक वह निष्ठावान/चुना हुआ था﴾ अपनी इबादत में, बिना दिखावे के। कूफ़ा के लोगों ने इसे 'लाम' पर 'ज़बर' के साथ पढ़ा है(9), अर्थात:

(1) मआनी अल-क़ुरआन अल-नहास द्वारा 4/336। (2) अल-नहास ने ए'राब अल-क़ुरआन 3/19 में उनसे उद्धृत किया है। (3) उनके मआनी अल-क़ुरआन 2/169 में। (4) इस भाग का पृष्ठ 225। (5) तफ़सीर अल-बगवी 3/198 बिना किसी स्रोत के। (6) मआनी अल-क़ुरआन अल-नहास द्वारा 4/336, और अल-वसीत 3/186। (7) मजमा अल-बयान 16/44 अपने अर्थ के साथ। (8) 5/184। (9) अल-सबआ पृष्ठ 410, और अल-तयसीर पृष्ठ 149।

سورہ مریم: آیات 40 - 53 461

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿بے شک وہ مجھ پر بہت مہربان ہے﴾: "الحفی": نیکی اور مہربانی میں مبالغہ کرنے والا۔ کہا جاتا ہے: "حفی بہ" اور "تحفی" جب وہ اس کے ساتھ حسنِ سلوک کرے(1)۔ کسائی نے کہا: کہا جاتا ہے: "حفی بی حفاوۃً" اور "حفوۃً"(2)۔ فرا(3) نے کہا: ﴿انہ کان بی حفیا﴾ یعنی: جاننے والا، نرم خو، جب میں اسے پکاروں تو وہ مجھے جواب دیتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور میں تم سے علیحدگی اختیار کر لوں گا﴾۔ "العزلۃ": جدائی، اور اس کی وضاحت "الکہف" میں گزر چکی ہے(4)۔

اور اس کا قول: ﴿امید ہے کہ میں اپنے رب کو پکار کر محروم نہیں رہوں گا﴾۔ کہا گیا: اس دعا سے اس کی مراد یہ تھی کہ اللہ تعالیٰ اسے اہل و عیال اور اولاد عطا فرمائے جن سے اسے طاقت ملے تاکہ وہ اپنی قوم سے علیحدگی پر وحشت محسوس نہ کرے۔ اسی لیے فرمایا: ﴿پھر جب وہ ان سے اور اللہ کے سوا جن کی وہ عبادت کرتے تھے، الگ ہو گیا، تو ہم نے اسے اسحاق اور یعقوب عطا کیے﴾ یعنی: ہم نے اولاد کے ذریعے اس کی وحشت کو ختم کر دیا۔ ابن عباس وغیرہ سے مروی ہے(5)۔ اور کہا گیا: "عسی" (امید ہے) اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ بندہ اس بات پر قطعیت نہیں رکھتا کہ وہ مستقبل میں معرفت (ایمان) پر رہے گا یا نہیں۔ یہ بھی کہا گیا: اس نے اپنے باپ کے لیے ہدایت کی دعا کی۔ "عسی" میں شک ہے؛ کیونکہ وہ نہیں جانتا تھا کہ اس کے بارے میں اس کی دعا قبول ہوگی یا نہیں؟ پہلا (قول) زیادہ واضح ہے۔ اور اس کا قول: ﴿اور ہم نے ان کے لیے سچائی کا اونچا ذکر (ناموری) کر دیا﴾ یعنی: ہم نے ان کی اچھی ثناء کی(6)؛ کیونکہ تمام مذاہب ان کی اچھی ثناء کرتے ہیں(7)۔ "اللسان" (زبان/ناموری) مذکر اور مؤنث دونوں استعمال ہوتا ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے(8)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور کتاب میں موسیٰ کا ذکر کرو۔ بے شک وہ برگزیدہ تھا اور رسول و نبی تھا (51) اور ہم نے اسے طور کی دائیں جانب سے پکارا اور اسے سرگوشی کے لیے قریب کیا (52) اور ہم نے اپنی رحمت سے اس کے بھائی ہارون کو نبی بنا کر اسے عطا کیا (53)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور کتاب میں موسیٰ کا ذکر کرو﴾ یعنی: ان پر قرآن سے موسیٰ کا قصہ پڑھو۔ ﴿بے شک وہ مخلص/چنا ہوا تھا﴾ اپنی عبادت میں ریاکاری سے پاک۔ اہل کوفہ نے اسے 'لام' پر زبر کے ساتھ پڑھا ہے(9)، یعنی:

(1) معانی القرآن للنحاس 4 / 336 ۔ (2) نحاس نے اسے اعراب القرآن 3 / 19 میں ان سے نقل کیا ہے۔ (3) ان کی معانی القرآن میں 2 / 169 ۔ (4) اس حصے کا صفحہ 225 ۔ (5) تفسیر بغوی 3 / 198 بغیر کسی منسوب کے۔ (6) معانی القرآن للنحاس 4 / 336 ، اور الوسیط 3 / 186 ۔ (7) مجمع البیان 16 / 44 اپنے معنی کے ساتھ (8) 5 / 184 ۔ (9) السبعۃ ص 410 ، والتیسیر ص 149 ۔

...We purified him and made him chosen(1). {And We called him} i.e., We spoke to him on the night of Friday. {From the right side of the mount} i.e., to the right of Moses; and the tree was on the side of the mountain to the right of Moses when he arrived from Midian to Egypt, as stated by al-Tabari(2) and others, for mountains have no right or left(3).

{And brought him near in intimate conversation} is in the accusative case as a state (hal)(4), meaning: We spoke to him without revelation(5). And it was said: We brought him near to elevate his status until We spoke to him(6). Waki' and Qabisah mentioned from Sufyan, from 'Ata bin as-Sa'ib, from Sa'id bin Jubair, from Ibn Abbas regarding the words of Allah, Mighty and Majestic: {and brought him near in intimate conversation} meaning: he was brought so near that he heard the scratching of the pens(7). {And We gave him out of Our mercy his brother Aaron as a prophet} and that was when he requested, saying: {And appoint for me a minister from my family. Aaron my brother} [Ta-Ha: 29-30].

His Almighty saying: {And mention in the Book, Ishmael. Indeed, he was true to his promise, and he was a messenger and a prophet (54) And he used to enjoin on his people prayer and zakah and was to his Lord pleasing (55)}

There are six issues in it:

The first: His Almighty saying: {And mention in the Book, Ishmael} there is a difference of opinion regarding him; it was said: he is Ishmael the son of Ezekiel, whom Allah sent to his people and they flayed the skin of his head, so Allah Almighty gave him a choice in whatever punishment he wished for them, but he sought pardon and was pleased with His reward, and entrusted their matter to Him regarding His forgiveness and punishment. And the majority is that he...

(1) Tafsir Abi al-Layth 2/326. (2) In the Tafsir 15/559. (3) Tafsir Abi al-Layth 2/326. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/21. (5) Tafsir Abi al-Layth 2/326. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/333. (7) Narrated by Ibn Abi Shaybah 11/533, and al-Hakim in al-Mustadrak 2/373 and said: This is a hadith with a sahih chain of narration although they did not record it. And al-Dhahabi agreed with him.

सूरा मरयम: आयतें 51 - 55 | 462

...हमने उन्हें शुद्ध किया और उन्हें चुना हुआ बनाया(1)। {और हमने उन्हें पुकारा} अर्थात: हमने उनसे जुमे (शुक्रवार) की रात को बात की। {तूर (पर्वत) के दाहिने ओर से} अर्थात: मूसा के दाहिनी ओर; और पेड़ मूसा के दाहिनी ओर पहाड़ के किनारे पर था जब वे मदयन से मिस्र की ओर आ रहे थे, यह अल-तबरी(2) और अन्य लोगों ने कहा है, क्योंकि पहाड़ों का कोई दायां या बायां नहीं होता(3)।

{और उन्हें गुप्त वार्ता के लिए निकट लाया} यह 'हाल' (अवस्था) के रूप में प्रयुक्त हुआ है(4), अर्थात: हमने उनसे बिना किसी रहस्योद्घाटन के बात की(5)। और कहा गया: हमने उनकी स्थिति को बढ़ाने के लिए उन्हें निकट लाया जब तक कि हमने उनसे बात नहीं की(6)। वकी' और क़बीसा ने सुफ़ियान से, अता बिन अस-साहिब से, सईद बिन जुबैर से, इब्न अब्बास से अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल के इस कथन के बारे में उल्लेख किया है: {और उन्हें गुप्त वार्ता के लिए निकट लाया} अर्थात: उन्हें इतना निकट लाया गया कि उन्होंने कलमों की चरमराहट सुनी(7)। {और हमने अपनी दया से उन्हें उनके भाई हारून को एक नबी (पैगंबर) के रूप में प्रदान किया} और यह तब था जब उन्होंने प्रार्थना की और कहा: {और मेरे परिवार से मेरे लिए एक सहायक नियुक्त कर दे। मेरे भाई हारून को} [ता-हा: 29-30]।

अल्लाह तआला का कथन: {और किताब में इसमाईल का ज़िक्र करें। निस्संदेह वे वादे के सच्चे थे, और वे एक रसूल और नबी थे (54) और वे अपने घर वालों को नमाज़ और ज़कात का हुक्म देते थे और अपने रब के पास पसंदीदा थे (55)}

इसमें छह मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और किताब में इसमाईल का ज़िक्र करें} उनके बारे में मतभेद है; तो कहा गया: वे इसमाईल बिन हिज़क़ील हैं, जिन्हें अल्लाह ने उनकी क़ौम के पास भेजा और उन्होंने उनके सिर की खाल उतार दी, तो अल्लाह तआला ने उन्हें उनकी सज़ा के बारे में जो चाहें चुनने का अधिकार दिया, तो उन्होंने माफ़ी माँगी और उसके सवाब (प्रतिफल) से प्रसन्न हुए, और उनके मामले को क्षमा और दंड में उसके सुपुर्द कर दिया। और बहुमत यह है कि वे...

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/326। (2) तफ़सीर में 15/559। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/326। (4) इराब अल-कुरआन लिन-नहास 3/21। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/326। (6) मआनी अल-

कुरआन लिज़-ज़ज्जाज 3/333। (7) इसे इब्न अबी शयबा 11/533 ने निकाला है, और अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक 2/373 में और कहा: यह सही सनद वाली हदीस है और उन दोनों ने इसे नहीं निकाला। और अल-ज़हाबी ने उनसे सहमति जताई।

...ہم نے اسے خالص کر لیا اور اسے منتخب کر لیا(1)۔ {اور ہم نے اسے پکارا} یعنی: ہم نے جمعہ کی رات اس سے کلام کیا۔ {طور کی دائیں جانب سے} یعنی: موسیٰ کے دائیں جانب؛ اور درخت پہاڑ کی جانب موسیٰ کے دائیں طرف تھا جب وہ مدین سے مصر کی طرف آ رہے تھے، یہ طبری(2) وغیرہ نے کہا ہے، کیونکہ پہاڑوں کا کوئی دایاں یا بایاں نہیں ہوتا(3)۔

{اور ہم نے اسے سرگوشی کے لیے قریب کیا} یہ حال کی بنا پر منصوب ہے(4)، یعنی: ہم نے اس سے بغیر وحی کے کلام کیا(5)۔ اور کہا گیا: ہم نے منزلت کے قریب کرنے کے لیے اسے قریب کیا یہاں تک کہ اس سے کلام کیا(6)۔ وکیع اور قبیسہ نے سفیان سے، انہوں نے عطا بن السائب سے، انہوں نے سعید بن جبیر سے، انہوں نے ابن عباس سے اللہ عزوجل کے قول: {اور ہم نے اسے سرگوشی کے لیے قریب کیا} کے بارے میں ذکر کیا کہ: اسے قریب کیا گیا یہاں تک کہ اس نے قلموں کے چلنے کی آواز سنی(7)۔ {اور ہم نے اپنی رحمت سے اسے اس کا بھائی ہارون بطور نبی عطا کیا} اور یہ اس وقت ہوا جب اس نے سوال کیا اور کہا: {اور میرے گھر والوں میں سے میرا ایک وزیر بنا دے۔ میرا بھائی ہارون} [طہ: 29-30]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور کتاب میں اسماعیل کا ذکر کیجیے۔ بے شک وہ وعدے کے سچے تھے، اور وہ رسول اور نبی تھے (54) اور وہ اپنے گھر والوں کو نماز اور زکوٰۃ کا حکم دیتے تھے اور وہ اپنے رب کے ہاں پسندیدہ تھے (55)}

اس میں چھ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور کتاب میں اسماعیل کا ذکر کیجیے} ان کے بارے میں اختلاف ہے؛ چنانچہ کہا گیا: وہ اسماعیل بن حزقیل ہیں، اللہ نے انہیں ان کی قوم کی طرف بھیجا تو انہوں نے ان کے سر کی کھال اتار دی، اللہ تعالیٰ نے انہیں ان کے عذاب کے بارے میں اختیار دیا جو وہ چاہیں، تو انہوں نے معافی چاہی اور اس کے ثواب پر راضی ہو گئے، اور ان کے معاملے کو اس کے عفو و سزا میں اس کے سپرد کر دیا۔ اور جمہور کا موقف ہے کہ وہ...

(1) تفسیر ابی اللیث 2/326 - (2) تفسیر میں 15/559 - (3) تفسیر ابی اللیث 2/326 - (4) إعراب القرآن للنحاس 3/21 - (5) تفسیر ابی اللیث 2/326 - (6) معانی القرآن للزجاج 3/333 - (7) اسے ابن ابی شیبہ 11/533 نے روایت کیا، اور حاکم نے مستدرک 2/373 میں اور کہا: یہ حدیث صحیح الاسناد ہے اگرچہ ان دونوں نے اسے نقل نہیں کیا۔ اور ذہبی نے ان کی موافقت کی۔

463 Surah Maryam: Verses 54 - 55

Ishmael, the sacrificed one, the father of the Arabs, son of Abraham (1). It has been said that the sacrificed one was Isaac (2), but the first view is more apparent based on what has preceded and what will come in "As-Saffat" (3), if God Almighty wills. God Almighty distinguished him with truthfulness in promises, even though this trait exists in other prophets, as an honor and nobility for him, like being titled with "forbearing," "compassionate," and "truthful"; and because it is the famous and well-known of his qualities (4).

Second: Truthfulness in promises is praiseworthy, and it is from the character of prophets and messengers. Its opposite—breaking promises—is blameworthy, and that is from the character of the transgressors and hypocrites, as previously explained in "Bara'ah" (Surah At-Tawbah) (5).

God Almighty praised His prophet Ishmael by describing him as being true to his promise. There is a difference of opinion regarding this. It is said: He promised himself to be patient with being sacrificed, so he was patient until he was ransomed (6). This is according to the view of those who see him as the sacrificed one. It is also said: He promised a man to meet him at a place, so Ishmael came and waited for the man for a day and a night. When the next day came, the man arrived and Ishmael said to him: "I have been here waiting for you since yesterday" (7). It is also said: He waited for him for three days (8). Our Prophet ﷺ did something similar before his mission, as mentioned by Al-Naqqash, and narrated by Al-Tirmidhi and others (9) from Abdullah bin Abi Al-Hamsa', who said: "I made a business deal with the Prophet ﷺ before...

(1) Al-Nukat wal-Uyun 3/377. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/20. (3) At verse (102). (4) Al-Kashshaf 2/513. (5) 10/312. (6) Al-Kashshaf 2/513. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/21. (8) Tafsir Abi al-Layth 2/326 and attributed it to Muqatil. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 4/21, and the hadith was narrated by Abu Dawood (4996), Ibn Sa'd in Al-Tabaqat 7/59, Ibn Abi al-Dunya in Al-Samt (460), Al-Khara’iti in Makarim al-Akhlaq pp. 31-32, Al-Tabarani in Al-Kabir 3/224, Al-Bayhaqi in Al-Sunan al-Kubra 10/198, and Ibn al-Jawzi in Al-Ilal al-Mutanahiyah 2/726 and he said: This is an unsound hadith. End. And we did not find it with Al-Tirmidhi.

४६३ सूरह मरयम: आयतें ५४ - ५५

इस्माइल ज़बीह, अरबों के पिता, इब्राहीम के पुत्र (१)। यह कहा गया है कि ज़बीह इसहाक थे (२), लेकिन जैसा कि पहले बताया गया है और जैसा कि "अस-साफ़ात" (३) में आएगा, यदि अल्लाह चाहे तो पहला विचार अधिक स्पष्ट है। अल्लाह तआला ने उन्हें वादे की सच्चाई के साथ विशिष्ट किया, भले ही यह अन्य नबियों में भी मौजूद था; यह उनके सम्मान और आदर के रूप में था, जैसे उन्हें "सहनशील", "दयालु" और "सच्चा" जैसी उपाधियाँ दी गईं; और क्योंकि यह उनके गुणों में सबसे प्रसिद्ध और सर्वविदित है (४)।

दूसरा: वादे की सच्चाई प्रशंसनीय है, और यह नबियों और रसूलों के चरित्र से है। इसके विपरीत - वादे के खिलाफ जाना - निंदनीय है, और वह फासिकों और मुनाफिकों के चरित्र से है, जैसा कि "बाराअह" (सूरह अत-तौबाह) (५) में पहले स्पष्ट किया गया है।

अल्लाह तआला ने अपने नबी इस्माइल की प्रशंसा उन्हें वादे का सच्चा बताकर की है। इस बारे में मतभेद है। कहा गया है: उन्होंने खुद से ज़बह (बलिदान) पर धैर्य रखने का वादा किया था, इसलिए उन्होंने तब तक धैर्य रखा जब तक कि उनका फ़िदिया (बदला) नहीं दे दिया गया (६)। यह उन लोगों के मत के अनुसार है जो उन्हें ज़बीह मानते हैं। और यह भी कहा गया है: उन्होंने एक व्यक्ति से एक स्थान पर मिलने का वादा किया था, इसलिए इस्माइल आए और दिन-रात उस व्यक्ति का इंतज़ार किया। जब अगला दिन आया, तो वह व्यक्ति आया और उन्होंने उससे कहा: "मैं कल से यहाँ तुम्हारा इंतज़ार कर रहा हूँ" (७)। यह भी कहा गया है: उन्होंने तीन दिनों तक उसका इंतज़ार किया (८)। हमारे नबी ﷺ ने अपनी नुबुब्बत (पैग़म्बरी) से पहले ऐसा ही किया था, जैसा कि अन-नक्काश ने उल्लेख किया है, और अल-तिरमिज़ी और अन्यों ने (९) अब्दुल्ला बिन अबी अल-हमसा से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: "मैंने नबी ﷺ के साथ नुबुब्बत से पहले एक व्यापारिक सौदा किया था...

(१) अन-नुकात वल-उयून ३/३७७। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२०। (३) आयत (१०२) के पास। (४) अल-कशशाफ़ २/५१३। (५) १०/३१२। (६) अल-कशशाफ़ २/५१३। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२१। (८) तफ़सीर अबी अल-लैथ २/३२६ और मुक़ातिल की ओर श्रेय दिया। (९) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२१, और हदीस अबू दाऊद (४९९६), इब्न साद 'अल-तबाक़ात' ५९/७ में, इब्न अबी अल-दुनिया 'अस-सम्त' (४६०) में, अल-खरैती 'मकारिम अल-अखलाक़' पृ. ३१-३२ में, अल-तबरानी 'अल-कबीर' ३/२२४ में, अल-बैहक़ी 'अस-सुनन अल-कुबरा' १०/१९८ में, और इब्न अल-जौज़ी 'अल-इलल

अल-मुतनाहिया' २/७२६ में रिवायत की है और कहा: यह हदीस सही नहीं है। अंत। और हमें यह अल-तिरमिज़ी के पास नहीं मिली।

۴۶۳ سورة مریم: آیات ۵۴ - ۵۵

اسماعیل ذبیح عربوں کے باپ، ابراہیم کے بیٹے ہیں (۱)۔ اور کہا گیا ہے کہ ذبیح اسحاق (۲) تھے، اور پہلا قول زیادہ واضح ہے جیسا کہ پہلے گزرا، اور "والصافات" (۳) میں آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔ اللہ تعالیٰ نے انہیں وعدے کی سچائی کے ساتھ خاص کیا اگرچہ یہ دوسرے انبیاء میں بھی موجود تھا؛ یہ ان کی تشریف اور اکرام کے طور پر تھا، جیسے حلیم، اواہ اور صدیق جیسے القابات؛ اور اس لیے کہ یہ ان کی خصلتوں میں سب سے مشہور اور معروف ہے (۴)۔

دوسری بات: وعدے کی سچائی قابلِ ستائش ہے، اور یہ نبیوں اور رسولوں کے اخلاق میں سے ہے، اور اس کی ضد - یعنی وعدہ خلافی - قابلِ مذمت ہے، اور وہ فاسقوں اور منافقوں کے اخلاق میں سے ہے جیسا کہ "براءة" (۵) میں اس کا بیان پہلے گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی اسماعیل کی تعریف کرتے ہوئے انہیں صادق الوعد (وعدے کا سچا) قرار دیا، اور اس میں اختلاف ہے، پس کہا گیا ہے: انہوں نے خود سے ذبح پر صبر کرنے کا وعدہ کیا تھا، پس انہوں نے صبر کیا یہاں تک کہ فدیہ دے دیا گیا (۶)۔ یہ ان کے قول کے مطابق ہے جو انہیں ذبیح مانتے ہیں۔ اور کہا گیا: انہوں نے ایک آدمی سے کسی جگہ ملنے کا وعدہ کیا، پس اسماعیل آئے اور اس آدمی کا دن اور رات انتظار کیا، جب دوسرا دن ہوا تو وہ آیا تو آپ نے اس سے کہا: "میں کل سے یہاں تمہارا انتظار کر رہا ہوں" (۷)۔ اور کہا گیا: انہوں نے تین دن انتظار کیا (۸)۔ اور ہمارے نبی ﷺ نے بھی اپنی بعثت سے پہلے اسی طرح کیا تھا، اسے النقاش نے ذکر کیا ہے، اور ترمذی اور دوسروں نے (۹) عبداللہ بن ابی الحمساء سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں نے نبی ﷺ کے ساتھ بعثت سے پہلے ایک خرید و فروخت کا سودا کیا...

(١) النكت والعيون ٣٧٧/٣ . (٢) المحرر الوجيز ٢٠/٤ . (٣) آیت (١٠٢) کے پاس۔ (٤) الكشاف ٥١٣/٢ . (٥) ٣١٢/١٠ . (٦) الكشاف ٥١٣/٢ . (٧) المحرر الوجيز ٢١/٤ . (٨) تفسير أبي الليث ٣٢٦/٢ اور اسے مقاتل کی طرف منسوب کیا۔ (٩) المحرر الوجيز ٢١/٤ ، اور حدیث کو ابو داؤد (٤٩٩٦)، ابن سعد نے الطبقات ٥٩/٧ میں، ابن ابی الدنیا نے الصمت (٤٦٠) میں، الخرائطی نے مکارم الاخلاق ص ٣١ - ٣٢ میں، طبرانی نے الکبیر ٣ / ٢٢٤ میں، بیہقی نے السنن الکبریٰ ١٠ / ١٩٨ میں، اور ابن الجوزی نے العلل المتناهية ٧٢٦/٢ میں روایت کیا ہے اور کہا: یہ حدیث صحیح نہیں ہے۔ ختم۔ اور ہم اسے ترمذی کے پاس نہیں پا سکے۔

464 Surah Maryam: Verses 54 - 55

...to be sent, and I still owed him something. So I promised to bring it to him at his place, but I forgot. Then I remembered after three days, and when I came, he was still in his place. He said: "O young man, you have made it hard for me; I have been here for three days waiting for you." This is the wording of Abu Dawood. Yazid al-Raqashi said: Isma'il waited for him for twenty-two days, mentioned by al-Mawardi (1). In the book of Ibn Salam, it says he waited for a year (2). Az-Zamakhshari (3) mentioned from Ibn Abbas that he promised a companion to wait for him in a place, so he waited for a year. Al-Qushayri mentioned it and said: He did not leave his place for a year until Jibril (Gabriel), peace be upon him, came to him and said: "Indeed, the merchant who asked you to stay for him until he returns is Iblis (Satan), so do not stay, and he deserves no honor." This is far-fetched and incorrect. It has been said: Isma'il never made a promise except that he fulfilled it, and this is a correct statement, and it is what the apparent meaning of the verse necessitates, and Allah knows best.

Third: From this topic is his saying (peace be upon him): "A promise is a debt" (4). And in the tradition: "The 'way' (promise) of a believer is mandatory," meaning: in the ethics of believers. We only said that it is not an obligatory duty (fard); due to the consensus of scholars - as narrated by Abu 'Umar (5) - that whoever promised money would not have it pooled with creditors' claims. Therefore, we said: fulfilling it is good and reflects nobility (muru'ah), but it is not judicially enforceable. The Arabs praise fulfillment of promises and condemn breach and treachery, as do all other nations. The poet spoke well: Whenever a free man says 'Yes' to one in need He fulfills it, for a free man is a guarantor for his promise (6)

---

(1) In 'Al-Nukat wa al-'Uyun' 3/376, and Ibn Abi al-Dunya extracted it from him in 'Al-Samt' (461). (2) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 4/21. (3) 'Al-Kashshaf' 2/513. (4) Extracted by Al-Tabarani in 'Al-Awsat' (3537) from Ibn Mas'ud, and under (3538) from Ibn Mas'ud and Ali, with an addition in Ali's hadith, and Abu Nu'aym in 'Akhbar Asbahan' 2/270, and Al-Quda'i in 'Musnad al-Shihab' 1/40, from Ali. Al-Haythami said in 'Majma' al-Zawa'id' 4/166 regarding the hadith of Ibn Mas'ud: It contains Hamza bin Dawood, whom Al-Daraqutni weakened. Ended. See 'Kashf al-Khafa' 2/73-74. (5) In 'Al-Tamhid' 3/206-207, and what precedes it from him, and the tradition was extracted by Abu Dawood in 'Al-Marasil' (523) from Zaid bin Aslam, and Ibn Hazm weakened it in 'Al-

Muhalla' 8/29. Ibn Abd al-Barr said: 'Al-Wa'y' means the promise. (6) 'Al-Tamhid' 3/207, and attributed to Sabia' bin Khadim, and what follows it is from him.

...भेजे जाने के लिए, और मेरा उन पर कुछ बकाया था, तो मैंने उनसे वादा किया कि मैं उनके पास उसी जगह लाऊंगा, लेकिन मैं भूल गया। फिर मुझे तीन दिन बाद याद आया, और जब मैं आया तो वह वहीं अपनी जगह पर थे। उन्होंने कहा: "ऐ नौजवान, तुमने मुझ पर बहुत सख्ती की; मैं यहाँ तीन दिन से तुम्हारा इंतज़ार कर रहा हूँ।" यह अबू दाऊद के शब्द हैं। यज़ीद अल-रक़ाशी ने कहा: इस्माइल ने उनका बाईस दिनों तक इंतज़ार किया, जिसका उल्लेख अल-मावर्दी (1) ने किया है। इब्न सलाम की किताब में है कि उन्होंने एक साल तक इंतज़ार किया (2)। ज़मख़्शारी (3) ने इब्न अब्बास से उल्लेख किया है कि उन्होंने अपने एक साथी से वादा किया था कि वे एक जगह पर उनका इंतज़ार करेंगे, तो उन्होंने एक साल तक इंतज़ार किया। अल-कुशैरी ने इसका उल्लेख करते हुए कहा: वे एक साल तक अपनी जगह से नहीं हिले यहाँ तक कि जिब्रील (अलैहिस्सलाम) उनके पास आए और कहा: "निश्चित रूप से वह व्यापारी जिसने आपसे उनके लौटने तक रुकने के लिए कहा था, वह इबलीस (शैतान) है, इसलिए मत रुकें, और उसका कोई सम्मान नहीं है।" यह बात दूर की कौड़ी है और सही नहीं है। यह कहा गया है: इस्माइल ने कभी कोई वादा नहीं किया जिसे उन्होंने पूरा न किया हो, और यह एक सही कथन है, और यही आयत के ज़ाहिरी अर्थ की मांग है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

तीसरा: इस विषय से संबंधित उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कथन है: "वादा एक कर्ज है" (4)। और एक रिवायत में है: "मोमिन का 'वई' (वादा) वाजिब है," यानी: मोमिनों के नैतिकता में। हमने केवल इतना ही कहा कि यह एक अनिवार्य कर्तव्य (फ़र्ज़) नहीं है; क्योंकि विद्वानों की आम सहमति (इज्मा) के कारण - जैसा कि अबू उमर (5) ने उल्लेख किया है - कि जिसने धन का वादा किया, उसे कर्जदारों के साथ नहीं मिलाया जाएगा। इसलिए हमने कहा: इसे पूरा करना शराफ़त (मुरुअह) के साथ अच्छा है, लेकिन इसे कानूनी रूप से लागू नहीं किया जा सकता। अरब वादे को पूरा करने की प्रशंसा करते हैं, और वादाखिलाफी और धोखे की निंदा करते हैं, और ऐसा ही अन्य सभी राष्ट्र भी करते हैं। और कवि ने क्या खूब कहा है: जब भी कोई आज़ाद आदमी ज़रूरतमंद से 'हाँ' कहता है वह उसे पूरा करता है, क्योंकि आज़ाद आदमी अपने वादे का ज़ामिन (गारंटर) होता है (6)

---

(1) 'अल-नुकत व अल-'उयून' 3/376 में, और इब्न अबी अल-दुनिया ने उनसे 'अल-समत' (461) में इसे उद्धृत किया है। (2) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/21। (3) 'अल-कश्शाफ' 2/513। (4) इसे तबरानी ने 'अल-औसत' (3537) में इब्न मसूद से, और (3538) में इब्न मसूद और अली से उद्धृत

किया है, अली की हदीस में वृद्धि के साथ, और अबू नुएम ने 'अखबार असबहान' 2/270 में, और अल-कुदई ने 'मुसनद अल-शिहाब' 1/40 में अली से। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' 4/166 में इब्न मसूद की हदीस के बारे में कहा: इसमें हमजा बिन दाऊद है, जिसे अल-दारकुतनी ने कमजोर बताया है। समाप्त। 'कश्फ़ अल-ख़फ़ा' 2/73-74 देखें। (5) 'अल-तम्हीद' 3/206-207 में, और उससे पहले जो उनके द्वारा है, और इस रिवायत को अबू दाऊद ने 'अल-मरासील' (523) में ज़ैद बिन असलम से उद्धृत किया है, और इब्न हज़म ने 'अल-मुहल्ला' 8/29 में इसे कमजोर बताया है। इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: 'अल-वई' का अर्थ वादा है। (6) 'अल-तम्हीद' 3/207, और सबिया बिन खादिम से संबंधित, और जो उसके बाद है वह उन्हीं से है।

٤٦٤ سورہ مریم: آیات ٥٤ ـ ٥٥

...کہ انہیں بھیجا جائے، اور میرا ان پر کچھ بقایا تھا، تو میں نے ان سے وعدہ کیا کہ میں ان کے پاس ان کی جگہ پر لاؤں گا لیکن میں بھول گیا، پھر مجھے تین دن بعد یاد آیا، تو میں آیا تو وہ اپنی جگہ پر ہی تھے، انہوں نے فرمایا: «اے نوجوان، تم نے مجھ پر مشقت ڈال دی، میں یہاں تین دن سے تمہارا انتظار کر رہا ہوں» یہ ابو داؤد کے الفاظ ہیں۔ اور یزید الرقاشی نے کہا: اسماعیل علیہ السلام نے ان کا بائیس دن انتظار کیا، اسے الماوردی (١) نے ذکر کیا ہے۔ اور ابن سلام کی کتاب میں ہے کہ انہوں نے ایک سال انتظار کیا (٢)۔ اور اسے الزمخشری (٣) نے ابن عباس سے ذکر کیا ہے کہ انہوں نے اپنے ایک ساتھی سے وعدہ کیا تھا کہ وہ ایک جگہ ان کا انتظار کریں گے، تو انہوں نے ایک سال ان کا انتظار کیا۔ اور اسے القشیری نے ذکر کیا ہے، وہ کہتے ہیں: پس وہ ایک سال تک اپنی جگہ سے نہیں ہلے یہاں تک کہ جبرئیل علیہ السلام ان کے پاس آئے اور فرمایا: "بیشک وہ تاجر جس نے تم سے اپنے لوٹنے تک بیٹھنے کا کہا تھا وہ ابلیس ہے، پس نہ بیٹھو، اور اس کی کوئی عزت نہیں۔" اور یہ بات بعید ہے اور صحیح نہیں ہے۔ اور یہ کہا گیا ہے: بیشک اسماعیل علیہ السلام نے جس چیز کا بھی وعدہ کیا اسے پورا کیا، اور یہ قول صحیح ہے، اور یہی آیت کے ظاہر کا تقاضا ہے، واللہ اعلم۔

تیسری بات: اسی باب سے آپ ﷺ کا یہ قول ہے: «وعدہ قرض ہے» (٤)۔ اور اثر میں ہے: «اور مومن کا وائی (وعدہ) واجب ہے» یعنی: مومنوں کے اخلاق میں۔ اور ہم نے یہ اس لیے کہا کہ یہ فرض واجب نہیں ہے؛ کیونکہ علماء کا اس پر اجماع ہے - جیسا کہ ابو عمر (٥) نے حکایت کی ہے - کہ جس نے مال کا وعدہ کیا وہ اسے قرض خواہوں کے ساتھ شریک نہیں کرے گا، اسی لیے ہم نے کہا: اسے پورا کرنا مروت کے ساتھ اچھا ہے، اور اس کا فیصلہ (عدالتی طور پر) نہیں کرایا

جاتا۔ اور عرب وعدہ وفائی کی تعریف کرتے ہیں، اور وعدہ خلافی اور غداری کی مذمت کرتے ہیں، اور اسی طرح باقی تمام قومیں بھی، اور کیا ہی خوب کہا کہنے والے نے: جب بھی کوئی آزاد آدمی ضرورت مند سے 'ہاں' کہتا ہے تو وہ اسے پورا کرتا ہے اور آزاد آدمی اپنے وعدے کا ضامن ہوتا ہے (٦)

---

(١) النکت والعیون ٣٧٦/٣ میں، اور اسے ان سے ابن ابی الدنیا نے الصمت (٤٦١) میں روایت کیا ہے۔ (٢) المحرر الوجیز ٢١/٤۔ (٣) الکشاف ٥١٣/٢۔ (٤) اسے الطبرانی نے الاوسط (٣٥٣٧) میں ابن مسعود سے، اور (٣٥٣٨) نمبر پر ابن مسعود اور علی سے روایت کیا ہے، علی کی حدیث میں اضافے کے ساتھ، اور ابو نعیم نے اخبار اصفہان ٢ / ٢٧٠ میں، اور القضاعی نے مسند الشہاب ٤٠/١ میں، علی سے۔ الہیثمی نے مجمع الزوائد ١٦٦/٤ میں ابن مسعود کی حدیث کے بارے میں کہا: اس میں حمزہ بن داؤد ہے، جسے الدارقطنی نے ضعیف قرار دیا ہے۔ اھـ اور دیکھیں کشف الخفاء ٧٣/٢ - ٧٤۔ (٥) التمہید ٢٠٦/٣ - ٢٠٧ میں، اور اس سے پہلے جو ان سے ہے، اور اثر کو ابو داؤد نے المراسیل (٥٢٣) میں زید بن اسلم سے روایت کیا ہے، اور ابن حزم نے المحلی ٢٩/٨ میں اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ اور ابن عبد البر نے کہا: والوأي: العِدَة (وعده)۔ (٦) التمہید ٢٠٧/٣، اور اسے سابق بن خدیم کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور اس کے بعد والا حصہ بھی انہی سے ہے۔

Surah Maryam: Verses 54 - 55 465

There is no disagreement that fulfillment of a promise deserves praise and gratitude for its owner, while breaking it deserves blame. Allah, the Blessed and Exalted, has praised those who were true to their promise and fulfilled their vow. This is sufficient as praise and commendation, and its contrary as blame.

Fourth point: Malik said: If a man asks another man to give him a gift, and he says: yes, then it seems to him not to do so, I do not see it as binding upon him. Malik said: Even if it were in the payment of a debt and he asked him to pay it for him and he said: yes, and there were men witnessing it, how worthy it would be for it to be binding on him if two people witnessed against him. Abu Hanifa and his companions, Al-Awza'i, Al-Shafi'i, and the rest of the jurists said: A promise does not necessitate anything; because they are benefits that have not been received in a loan; because they are incidental, and in cases other than loans, they are gifted individuals and specific items that have not been received, so their owner has the right to retract them (1).

In Bukhari (2): {And mention in the Book Ishmael. Indeed, he was true to his promise}. Ibn Ashwa' ruled by the promise, and that was mentioned from Samurah bin Jundab. Al-Bukhari said: I saw Ishaq bin Ibrahim arguing with the hadith of Ibn Ashwa'.

Fifth point: {And he was a messenger and a prophet}. It was said: Ishmael was sent to Jurhum (3). All the prophets, when they promised, were true to their word, and Ishmael was singled out for mention as an honor for him, and Allah knows best.

Sixth point: {And he used to enjoin on his people}. Al-Hasan said: meaning his nation. In the reading of Ibn Mas'ud: "And he used to enjoin his people Jurhum and his children to prayer and zakat" (4).

---

(1) Al-Tamhid 3/208 - 209. (2) In his Sahih, in the Book of Testimonies, chapter on one who commanded the fulfillment of a promise, before hadith (2681). Ibn Hajar said in Taghliq al-Ta'liq 3/394: As for Ibn Ashwa' - and his name is Sa'id bin 'Amr bin Ashwa' - it was narrated by Muhammad bin Khalaf Waki' in the book "Al-Ghurar min Al-Akhbar" by him. End. And he said in Fath al-Bari 5/290: The explanation of his narration [i.e., Ibn Ashwa'] also occurred from Samurah bin Jundab in the Tafsir of Ishaq bin Rahwayh. (3) Al-Waseet 3/187. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/21, and it contains

that the reading of Ibn Mas'ud was: "And he used to enjoin his people". Likewise, it came in Al-Bahr al-Muhit 6/199.

सूरह मरयम: आयत 54 - 55 465

इसमें कोई मतभेद नहीं है कि वादे को पूरा करना प्रशंसा और आभार का पात्र है, जबकि इसे तोड़ना निंदा का पात्र है। अल्लाह, धन्य और महान ने उन लोगों की प्रशंसा की है जिन्होंने अपना वादा निभाया और अपनी मन्नत पूरी की। यह प्रशंसा के रूप में पर्याप्त है, और इसके विपरीत निंदा के रूप में।

चौथा बिंदु: मलिक ने कहा: यदि कोई व्यक्ति दूसरे व्यक्ति से उसे उपहार देने के लिए कहता है, और वह कहता है: हाँ, फिर बाद में उसे लगता है कि वह ऐसा न करे, तो मैं इसे उस पर अनिवार्य नहीं मानता। मलिक ने कहा: भले ही वह ऋण के भुगतान के बारे में हो और उसने उससे उसे चुकाने के लिए कहा और उसने कहा: हाँ, और वहाँ गवाह पुरुष मौजूद हों, तो यह कितना उचित होगा कि यदि दो लोगों ने उसके विरुद्ध गवाही दी हो तो यह उस पर अनिवार्य हो जाए। अबू हनीफा और उनके साथियों, अल-औज़ाई, अल-शाफ़ई और शेष न्यायविदों ने कहा: वादे से कुछ भी अनिवार्य नहीं होता; क्योंकि वे लाभ हैं जो ऋण में प्राप्त नहीं हुए हैं; क्योंकि वे आकस्मिक हैं, और ऋण के अलावा अन्य मामलों में, वे उपहार में दिए गए व्यक्ति और विशिष्ट वस्तुएं हैं जो प्राप्त नहीं हुई हैं, इसलिए उनके मालिक को उन्हें वापस लेने का अधिकार है (1)।

बुखारी (2) में: {और किताब में इस्माइल का उल्लेख करें। वास्तव में, वह अपने वादे के सच्चे थे}। इब्न अश्वा ने वादे के अनुसार फैसला सुनाया, और इसका उल्लेख समुरा बिन जुंदाब से किया गया था। अल-बुखारी ने कहा: मैंने इशाक बिन इब्राहिम को इब्न अश्वा की हदीस के साथ तर्क करते देखा।

पांचवां बिंदु: {और वह एक रसूल और नबी थे}। कहा गया: इस्माइल को जुरहुम की ओर भेजा गया था (3)। सभी नबी, जब वे वादा करते थे, तो सच्चे होते थे, और इस्माइल को उनके सम्मान के रूप में विशेष रूप से उल्लेख किया गया था, और अल्लाह बेहतर जानता है।

छठा बिंदु: {और वह अपने घर वालों को आदेश देता था}। अल-हसन ने कहा: यानी उसकी उम्मत। इब्न मसूद के पाठ में: "और वह अपने घर वालों जुरहुम और अपनी संतान को नमाज़ और ज़कात का आदेश देता था" (4)।

---

(1) अल-तम्हीद 3/208 - 209। (2) उनकी सहीह में, गवाही की किताब में, वादा पूरा करने का आदेश देने वाले पर अध्याय, हदीस (2681) से पहले। इब्न हजर ने तग़लीक अल-तलीक़ 3/394 में

कहा: जहाँ तक इब्न अश्वा का सवाल है - और उनका नाम सईद बिन अम्र बिन अश्वा है - इसे मुहम्मद बिन खलफ वकी ने अपनी पुस्तक "अल-ग़ुरार मिन अल-अख़बार" में वर्णित किया है। समाप्त। और उन्होंने फतह अल-बारी 5/290 में कहा: उनके वर्णन [यानी, इब्न अश्वा] का स्पष्टीकरण इशाक बिन रहवायह की तफ़सीर में समुरा बिन जुंदाब से भी हुआ है। (3) अल-वसीत 3/187। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/21, और इसमें शामिल है कि इब्न मसूद का पाठ था: "और वह अपनी कौम को आदेश देता था"। इसी तरह, यह अल-बहर अल-मुहीत 6/199 में आया है।

سورہ مریم: آیات ۵۴ - ۵۵ ۴۶۵

اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ وعدہ وفائی کرنے والا تعریف اور شکر گزاری کا مستحق ہے، اور وعدہ خلافی کرنے والا مذمت کا۔ اللہ تبارک و تعالیٰ نے ان لوگوں کی تعریف کی ہے جنہوں نے اپنا وعدہ سچ کر دکھایا اور اپنی نذر پوری کی، اور یہ (ذکر) مدح و ثنا کے لیے کافی ہے، اور اس کے برعکس (وعدہ خلافی) مذمت کے لیے۔

چوتھا نکتہ: امام مالک نے فرمایا: اگر ایک آدمی دوسرے آدمی سے ہبہ (تحفہ) مانگے، اور وہ کہے: ہاں، پھر اسے لگے کہ وہ ایسا نہ کرے، تو میں اسے اس پر لازم نہیں سمجھتا۔ امام مالک نے فرمایا: اگر یہ قرض کی ادائیگی کے بارے میں ہوتا اور اس نے اس سے مطالبہ کیا کہ وہ اس کی طرف سے ادا کر دے اور اس نے کہا: ہاں، اور وہاں گواہ موجود ہوں، تو یہ کتنا موزوں ہوتا کہ اگر دو آدمیوں نے اس پر گواہی دی ہو تو یہ اس پر لازم ہو جائے۔ امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب، امام اوزاعی، امام شافعی اور دیگر فقہاء نے فرمایا: وعدے سے کچھ لازم نہیں آتا؛ کیونکہ یہ ایسے فوائد ہیں جو عاریت میں قبض نہیں کیے گئے؛ کیونکہ یہ عارضی ہیں، اور عاریت کے علاوہ دیگر صورتوں میں یہ ایسی اشیاء ہیں جو ہبہ کی گئیں لیکن قبض نہیں کی گئیں، لہذا ان کے مالک کو ان میں رجوع کرنے کا حق ہے (۱)۔

اور بخاری (۲) میں ہے: ﴿اور کتاب میں اسماعیل کا ذکر کیجیے، بے شک وہ وعدے کے سچے تھے﴾ اور ابن اشوع نے وعدے کے مطابق فیصلہ کیا، اور یہ سمرہ بن جندب سے ذکر کیا گیا ہے۔ امام بخاری نے فرمایا: میں نے اسحاق بن ابراہیم کو ابن اشوع کی حدیث سے استدلال کرتے دیکھا۔

پانچواں نکتہ: ﴿اور وہ رسول اور نبی تھے﴾ کہا گیا: اسماعیل علیہ السلام کو بنو جرہم کی طرف بھیجا گیا تھا (۳)۔ تمام انبیاء جب وعدہ کرتے تھے تو سچ کر دکھاتے تھے، اور اسماعیل علیہ السلام کو خاص طور پر ذکر کرنا ان کی تکریم و تشریف کے لیے ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

چھٹا نکتہ: ﴿اور وہ اپنے گھر والوں کو حکم دیتے تھے﴾ حسن بصری نے کہا: یعنی اپنی امت کو۔ اور ابن مسعود کی قرأت میں ہے: "اور وہ اپنے گھر والوں بنو جرہم اور اپنی اولاد کو نماز اور زکوٰۃ کا حکم دیتے تھے" (۴)۔

---

(۱) التمهيد ۲۰۸/۳ - ۲۰۹۔ (۲) اپنی صحیح میں، کتاب الشہادات میں، اس باب میں جس نے وعدہ پورا کرنے کا حکم دیا، حدیث (۲۶۸۱) سے پہلے۔ ابن حجر نے تغلیق التعلیق ۳۹۴/۳ میں کہا: جہاں تک ابن اشوع کا تعلق ہے - اور ان کا نام سعید بن عمرو بن اشوع ہے - تو اسے محمد بن خلف وکیع نے اپنی کتاب "الغرر من الأخبار" میں روایت کیا ہے۔ اھ اور انہوں نے فتح الباری ۲۹۰/۵ میں کہا: ان کی روایت [یعنی ابن اشوع] کی وضاحت اسحاق بن راہویہ کی تفسیر میں سمرہ بن جندب سے بھی ہوئی ہے۔ (۳) الوسیط ۱۸۷/۳۔ (۴) المحرر الوجیز ۲۱/۴، اور اس میں ہے کہ ابن مسعود کی قرأت تھی: "اور وہ اپنی قوم کو حکم دیتے تھے"۔ اسی طرح البحر المحیط ۱۹۹/۶ میں آیا ہے۔

466 Surah Maryam: Verses 54 - 57

{And he was pleasing to his Lord} [Maryam: 55] meaning: pleasing, pure, and righteous (1). Al-Kisa'i and Al-Farra' (2) said: Whoever says: 'mardiyy', builds it on 'raditu' (I was pleased). They said: The people of Hijaz say: 'mardu'. Al-Kisa'i and Al-Farra' said: Among the Arabs are those who say: 'ridwan' and 'ridyan'; so 'ridwan' is based on 'mardu', and 'ridyan' is based on 'mardiyy'. The Basran grammarians do not permit saying anything except 'ridwan' and 'rubwan'. Abu Ja'far al-Nahhas (3) said: I heard Abu Ishaq al-Zajjaj say: They make mistakes in writing and write 'riba' (usury/interest) with a 'ya' [ى], then they make mistakes in something even more severe than this, saying: 'ribyan', when only 'rubwan' and 'ridwan' are permissible. Allah Almighty said: {And whatever you give for interest to increase within the wealth of people} [Ar-Rum: 39].

His Almighty's saying: {And mention in the Book, Idris. Indeed, he was a man of truth, a prophet. (56) And We raised him to a high station. (57)}

His Almighty's saying: {And mention in the Book, Idris. Indeed, he was a man of truth, a prophet.} Idris, peace be upon him, was the first to write with a pen, the first to sew clothes and wear tailored clothing, and the first to look into the science of stars, calculation, and their movements. He was named Idris because of his frequent 'dars' (study) of the Book of Allah Almighty (4). Allah Almighty sent down thirty scrolls to him, as mentioned in the hadith of Abu Dharr (5).

Al-Zamakhshari (6) said: It was said: He was named Idris as Idris because of his frequent study of the Book of Allah Almighty, and his name was Enoch (Akhnukh), which is not correct; because if it were a word of the form 'if'eel' derived from 'al-dars' (study), there would only be one reason for its being indeclinable (diptote), which is it being a proper noun, and it would have been declinable (triptote). So, its being indeclinable is evidence of its non-Arabic origin (foreignness). Likewise, 'Iblis' is foreign and not from 'al-iblas' (despair) as some claim, nor is 'Yaqub' (Jacob) from 'al-aqib' (heel), nor is 'Israel' from 'isral', as Ibn al-Sikkit claimed. Those who have not mastered or been trained in the craft [of linguistics]; their [errors] increase.

---

(1) Tafsir Abi al-Layth 2/326. (2) In Ma'ani al-Quran 2/169-170, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Quran 3/20-21. (3) In I'rab al-Quran 3/20-21 and what precedes it. (4) 'Ara'is al-Majalis p. 50. (5) Narrated by Ibn Hibban (361), and Abu

Nu'aym in al-Hilya 1/166, and in it: Ibrahim bin Hisham bin Yahya, about whom Abu Hatim said in al-Jarh wa al-Ta'dil 2/142: A liar. (6) In al-Kashshaf 2/513.

466 सूरह मरियम: आयत 54 - 57

{और वह अपने रब के पास पसंद किया गया था} [मरियम: 55] यानी: संतोषजनक, पवित्र और नेक (1)। अल-किसाई और अल-फर्रा (2) ने कहा: जो 'मर्दिय्य' (mardiyy) कहता है, वह इसे 'रदीतु' (raditu) पर बनाता है। उन्होंने कहा: हिजाज़ के लोग 'मरदू' (mardu) कहते हैं। अल-किसाई और अल-फर्रा ने यह भी कहा: अरबों में से कुछ लोग 'रिजवान' (ridwan) और 'रिजयान' (ridyan) कहते हैं; 'रिजवान' 'मरदू' के अनुरूप है और 'रिजयान' 'मर्दिय्य' के। बसरा के व्याकरणविद 'रिजवान' और 'रुबवान' के अलावा कुछ भी कहने की अनुमति नहीं देते हैं। अबू जाफर अल-नहस (3) ने कहा: मैंने अबू इसहाक अल-ज़ज्जाज को यह कहते हुए सुना: वे लिखने में गलती करते हैं और 'रिबा' (ब्याज) को 'या' [ى] के साथ लिखते हैं, फिर वे इससे भी गंभीर गलती करते हैं, 'रिबयान' कहते हैं, जबकि केवल 'रुबवान' और 'रिजवान' ही जायज़ हैं। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और जो कुछ तुम सूद पर देते हो ताकि लोगों के माल में बढ़ोत्तरी हो...} [अर-रूम: 39]।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और किताब में इदरीस का ज़िक्र करो। बेशक, वह एक सच्चाई का पुतला और नबी थे। (56) और हमने उन्हें एक ऊंचे स्थान पर उठाया। (57)}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और किताब में इदरीस का ज़िक्र करो। बेशक, वह एक सच्चाई का पुतला और नबी थे।} इदरीस (उन पर शांति हो) पहले व्यक्ति थे जिन्होंने कलम से लिखा, पहले व्यक्ति थे जिन्होंने कपड़े सिले और सिले हुए कपड़े पहने, और पहले व्यक्ति थे जिन्होंने सितारों के विज्ञान, गणना और उनकी गति का अध्ययन किया। उनका नाम 'इदरीस' अल्लाह सर्वशक्तिमान की किताब के उनके अधिक 'दर्स' (अध्ययन) के कारण रखा गया था (4)। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन पर तीस संहिताओं (सहाइफ़) को उतारा, जैसा कि अबू ज़र की हदीस (5) में है।

अल-ज़मख़्शारी (6) ने कहा: कहा गया है कि: उनका नाम इदरीस अल्लाह सर्वशक्तिमान की किताब के अधिक अध्ययन के कारण रखा गया था, और उनका नाम हनूक (अखनूख) था, जो सही नहीं है; क्योंकि अगर यह 'दर्स' (अध्ययन) से निकला हुआ 'इफ़ईल' के रूप का शब्द होता, तो इसके गैर-मंसरिफ़ (indeclinable) होने का केवल एक कारण होता, जो कि इसका नाम (proper noun) होना है, और यह मंसरिफ़ (declinable) होता। इसलिए, इसका गैर-मंसरिफ़ होना इसके गैर-अरबी मूल (विदेशी होने) का प्रमाण है। इसी तरह, 'इब्लिस' विदेशी है और 'इबलास' (निराशा) से नहीं है जैसा कि कुछ लोग दावा करते हैं, न ही 'याक़ूब' 'अक़िब' (एड़ी) से है, और न ही 'इसराइल' 'इसराल'

से है, जैसा कि इब्न अल-सिक्किट ने दावा किया था। जिन्होंने इस शिल्प [भाषाविज्ञान] में महारत हासिल नहीं की है या प्रशिक्षित नहीं हैं; उनकी [गलतियां] बढ़ जाती हैं।

---

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/326। (2) मा'नी अल-कुरान 2/169-170 में और लेखक ने इसे अल-नहस के माध्यम से इ'राब अल-कुरान 3/20-21 में उद्धृत किया है। (3) इ'राब अल-कुरान 3/20-21 और उससे पहले में। (4) अराइस अल-मजालिस पृ. 50। (5) इब्न हिब्बान (361) द्वारा उद्धृत, और अल-हिलिया 1/166 में अबू नुअयम, और इसमें: इब्राहिम बिन हिशाम बिन यह्या, जिनके बारे में अबू हातिम ने अल-जर्ह वल-त'दील 2/142 में कहा है: एक झूठा। (6) अल-कश्शाफ 2/513 में।

466 سورہ مریم: آیات 54 - 57

﴿ وَكَانَ عِندَ رَبِّهِ مَرْضِيًّا ﴾ یعنی: پسندیدہ، پاکیزہ اور صالح (1)۔ کسائی اور فراء (2) نے کہا: جس نے 'مرضی' (mardiyy) کہا، اس نے اسے 'رضیت' کی بنیاد پر بنایا، انہوں نے کہا: اور اہل حجاز 'مرضو' (mardu) کہتے ہیں۔ اور کسائی اور فراء نے کہا: عربوں میں سے کچھ ایسے ہیں جو 'رضوان' اور 'رضیان' کہتے ہیں، پس رضوان 'مرضو' کی بنیاد پر ہے، اور رضیان 'مرضی' پر، اور بصری ماہرین صرف 'رضوان' اور 'ربوان' کہنے کی اجازت دیتے ہیں۔ ابو جعفر النحاس (3) نے کہا: میں نے ابو اسحاق الزجاج کو کہتے سنا: وہ تحریر میں غلطی کرتے ہیں اور 'ربا' کو 'ی' [ی] کے ساتھ لکھتے ہیں، پھر وہ اس سے بھی زیادہ سخت غلطی کرتے ہیں اور 'ربیان' کہتے ہیں، جبکہ صرف 'ربوان' اور 'رضوان' جائز ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ وَما آتَيْتُمْ مِنْ رِبًا لِيَرْبُوَ فِي أَمْوَالِ النَّاسِ ﴾ [الروم: 39]۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِدْرِيسَ إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَّبِيًّا (56) وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا (57) ﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِدْرِيسَ إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَّبِيًّا ﴾ ادریس علیہ السلام پہلے شخص تھے جنہوں نے قلم سے لکھا، اور پہلے شخص تھے جنہوں نے کپڑے سیئے اور سلا ہوا لباس پہنا، اور پہلے شخص تھے جنہوں نے علمِ نجوم، حساب اور ان کی گردش پر نظر ڈالی۔ ان کا نام 'ادریس' اللہ تعالیٰ کی کتاب کے کثرت سے 'درس' (مطالعہ) کی وجہ سے رکھا گیا (4)۔ اور اللہ تعالیٰ نے ان پر تیس صحیفے نازل فرمائے، جیسا کہ ابو ذر (5) کی حدیث میں ہے۔

زمخشری (6) نے کہا: اور کہا گیا کہ ادریس کا نام ادریس اس لیے رکھا گیا کیونکہ وہ اللہ تعالیٰ کی کتاب کا کثرت سے درس دیتے تھے، اور ان کا نام اخنوخ (Enoch) تھا، جو کہ درست نہیں ہے؛ کیونکہ اگر یہ 'درس' سے 'افعیل' کے وزن پر ہوتا تو اس میں غیر منصرف ہونے کی صرف ایک

ہی وجہ ہوتی یعنی علم (Proper Name) ہونا، اور ایسی صورت میں یہ منصرف ہوتا۔ پس اس کا غیر منصرف ہونا اس کے عجمی (غیر عربی) ہونے کی دلیل ہے، اسی طرح 'ابلیس' بھی عجمی ہے اور یہ 'ابلاس' (ناامیدی) سے نہیں ہے جیسا کہ بعض گمان کرتے ہیں، اور نہ ہی 'یعقوب' 'عقب' سے ہے، اور نہ ہی 'اسرائیل' 'اسرال' سے ہے جیسا کہ ابن السکیت نے گمان کیا، اور جس نے اس فن [لسانیات] میں مہارت حاصل نہیں کی اور تربیت نہیں لی، اس کی [غلطیاں] کثرت سے ہوتی ہیں۔

---

(1) تفسیر ابی اللیث 2/326۔ (2) معانی القرآن 2/169-170 میں اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 3/20-21 میں نقل کیا ہے۔ (3) اعراب القرآن 3/20-21 اور اس سے ماقبل میں۔ (4) عرائس المجالس ص 50۔ (5) اسے ابن حبان (361) نے روایت کیا، اور ابو نعیم نے الحلیہ 1/166 میں، اور اس میں ابراہیم بن ہشام بن یحییٰ ہے، جس کے بارے میں ابو حاتم نے الجرح والتعدیل 2/142 میں کہا ہے: کذاب (جھوٹا)۔ (6) الکشاف 2/513 میں۔

467 Surah Maryam: Verses 56 - 57

...from it such flaws. It is possible that the meaning of Idris (peace be upon him) in that language is close to that, so the narrator thought it was derived from "dars" (study). Al-Tha'labi, Al-Ghaznawi, and others said: He is the grandfather of Noah, which is a mistake, and its explanation has been previously mentioned in "Al-A'raf"(1). Similarly, it occurred in the Sira (biography) that Noah (peace be upon him) son of Lamech son of Methuselah son of Enoch—who is Idris the Prophet according to what they claim, and God Almighty knows best—was the first to be given prophethood from the sons of Adam, and he was the first to write with the pen—son of Jared son of Mahalalel son of Kenan son of Enos son of Seth son of Adam (peace be upon him) (2). The Almighty's saying: {And We raised him to a high station} [19:57]. Anas bin Malik(3), Abu Sa'id al-Khudri(4) and others(5) said: It means: the fourth heaven. This was narrated from the Prophet (peace be upon him), and Ka'b al-Ahbar said it(6). Ibn Abbas and al-Dahhak said: It means: the sixth heaven(7), as mentioned by al-Mahdawi. I said: It occurred in al-Bukhari(8) from Sharik bin Abdullah bin Abi Namir, who said: I heard Anas bin Malik say: The night the Messenger of Allah (peace be upon him) was taken on the night journey from the Mosque of the Kaaba, the hadith... and in it: every heaven has prophets—whom he named—among them Idris in the second heaven. This is an error, and the correct view is that he is in the fourth heaven. Likewise, Thabit al-Bunani narrated it from Anas bin Malik from the Prophet (peace be upon him), as mentioned by Muslim in the "Sahih"(9). Malik bin Sa'sa'ah narrated that the Prophet (peace be upon him) said: "When I was taken up to..."

(1) 9 / 258. (2) As-Sira an-Nabawiyya by Ibn Hisham 1 / 3. (3) Narrated by Ahmad (13739), at-Tirmidhi (3157), Abu Ya'la (2914), and at-Tabari 15 / 565 from Anas, as a marfu' (traced back to Prophet) report. At-Tirmidhi said: This is a hasan (good) hadith. (4) Narrated by Ibn Abi Shaybah 11 / 551, and at-Tabari 15 / 564 from Abu Sa'id al-Khudri as a mawquf (stopped at a companion) report. (5) Among them is Abu Hurairah, and at-Tabari narrated it from him in 15 / 564. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 21. (7) At-Tabari narrated it from both of them in 15 / 564. (8) Under number (7517). (9) Under number (162).

467 सूरह मरियम: आयत 56 - 57

...इसमें ऐसी त्रुटियां हैं। यह संभव है कि उस भाषा में इदरीस (उन पर शांति हो) का अर्थ इसके करीब हो, इसलिए वर्णनकर्ता ने सोचा कि यह "दर्स" (अध्ययन) से निकला है। अल-थलाबी, अल-गज़नवी और अन्य लोगों ने कहा: वह नूह के दादा हैं, जो कि एक गलती है, और इसका स्पष्टीकरण पहले "अल-अराफ़"(1) में दिया जा चुका है। इसी तरह सीरत में आया है कि नूह (उन पर शांति हो) बिन लामक बिन मतुशलख बिन अखनूख—जो उनके दावों के अनुसार इदरीस पैगंबर हैं, और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है—आदम की संतान में से पहले व्यक्ति थे जिन्हें पैग़ंबरी दी गई थी, और उन्होंने कलम से लिखा था—यर्ड के पुत्र, महलालएल के पुत्र, कीनान के पुत्र, यानिश के पुत्र, शीथ के पुत्र, आदम (उन पर शांति हो)(2) के पुत्र थे। अल्लाह का कहना है: {और हमने उसे एक उच्च स्थान पर उठाया}। अनस बिन मलिक(3), अबू सईद अल-खुदरी(4) और अन्य लोगों(5) ने कहा: इसका अर्थ है: चौथा आकाश। यह पैगंबर (उन पर शांति हो) से वर्णित है, और काब अल-अहबार(6) ने भी यही कहा है। इब्न अब्बास और अल-दहक ने कहा: इसका अर्थ है: छठा आकाश(7), अल-महदवी ने इसका उल्लेख किया है। मैंने कहा: अल-बुखारी(8) में शरीक बिन अब्दुल्लाह बिन अबी नमिर से आया है, उन्होंने कहा: मैंने अनस बिन मलिक को कहते सुना: जिस रात अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) को काबा की मस्जिद से मेराज (आकाशीय यात्रा) पर ले जाया गया था, हदीस के अंत तक... और उसमें है: हर आकाश में पैगंबर हैं—जिनके उन्होंने नाम लिए—उनमें से इदरीस दूसरे आकाश में हैं। यह एक भ्रम है, और सही बात यह है कि वह चौथे आकाश में हैं। इसी तरह साबित अल-बुनानी ने अनस बिन मलिक के माध्यम से पैगंबर (उन पर शांति हो) से इसे वर्णित किया है, जिसका मुस्लिम ने "सहीह"(9) में उल्लेख किया है। मलिक बिन सासा ने वर्णित किया कि पैगंबर (उन पर शांति हो) ने कहा: "जब मुझे ऊपर ले जाया गया..."

(1) 9 / 258। (2) इब्न हिशाम द्वारा अस-सीरा अन-नबविया 1 / 3। (3) इसे अहमद (13739), अल-तिर्मिज़ी (3157), अबू याला (2914) और अल-तबारी 15 / 565 ने अनस से मरफू(पैगंबर तक पहुँचा हुआ) के रूप में उद्धृत किया है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक हसन (अच्छी) हदीस है। (4) इसे इब्न अबी शयबा 11 / 551 और अल-तबारी 15 / 564 ने अबू सईद अल-खुदरी से मौकूफ (साथी पर रुका हुआ) के रूप में उद्धृत किया है। (5) उनमें अबू हुरैरा भी शामिल हैं और अल-तबारी ने इसे उनसे 15 / 564 में उद्धृत किया है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 21। (7) अल-

तबारी ने इसे उन दोनों से 15 / 564 में उद्धृत किया है। (8) संख्या (7517) के तहत। (9) संख्या (162) के तहत।

467 سورة مریم: آیات 56 - 57

اس سے اس طرح کی خامیاں، ممکن ہے کہ اس زبان میں ادریس علیہ السلام کے معنی اس کے قریب ہوں، چنانچہ راوی نے اسے "درس" سے مشتق سمجھ لیا۔ ثعلبی، غزنوی اور دیگر نے کہا: وہ نوح کے دادا ہیں، اور یہ غلط ہے، اور اس کا بیان پہلے "الاعراف"(1) میں گزر چکا ہے۔ اسی طرح سیرت میں واقع ہوا ہے کہ نوح علیہ السلام بن لامک بن متوشلخ بن اخنوخ—اور وہ ان کے دعویٰ کے مطابق ادریس نبی ہیں، اور اللہ تعالیٰ بہتر جانتا ہے—وہ اولادِ آدم میں پہلے شخص تھے جنہیں نبوت دی گئی، اور انہوں نے قلم سے لکھا—وہ یرد بن مہلائیل بن قینان بن یانش بن شیث بن آدم علیہ السلام(2) کے بیٹے تھے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہم نے اسے بلند مقام پر اٹھایا} انس بن مالک(3)، ابو سعید خدری(4) اور دیگر(5) نے کہا: یعنی: چوتھا آسمان۔ اور یہ نبی ﷺ سے مروی ہے، اور کعب الاحبار(6) نے بھی یہی کہا ہے۔ ابن عباس اور ضحاک نے کہا: یعنی: چھٹا آسمان(7)، مہدوی نے اس کا ذکر کیا ہے۔ میں نے کہا: بخاری(8) میں شریک بن عبداللہ بن ابی نمر سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے انس بن مالک کو کہتے سنا: جس رات رسول اللہ ﷺ کو مسجد کعبہ سے سیر کرائی گئی (معراج)، حدیث... اور اس میں ہے: ہر آسمان میں انبیاء ہیں—جن کے انہوں نے نام لیے—ان میں ادریس دوسرے آسمان میں ہیں۔ اور یہ ایک وہم ہے، اور صحیح یہ ہے کہ وہ چوتھے آسمان میں ہیں، اسی طرح ثابت البنانی نے انس بن مالک سے، انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے، اسے مسلم نے "صحیح"(9) میں ذکر کیا ہے۔ اور مالک بن صعصعہ نے روایت کی کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جب مجھے اوپر لے جایا گیا..."

(1) 9 / 258۔ (2) السیرة النبویة لابن هشام 1 / 3۔ (3) اسے احمد (13739)، ترمذی (3157)، ابو یعلی (2914) اور طبری 15 / 565 نے انس سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ

حدیث حسن ہے۔ (4) اسے ابن ابی شیبہ 11 / 551 اور طبری 15 / 564 نے ابو سعید خدری سے موقوفاً روایت کیا ہے۔ (5) ان میں ابو ہریرہ شامل ہیں اور طبری نے اسے ان سے 15 / 564 میں روایت کیا ہے۔ (6) المحرر الوجیز 4 / 21۔ (7) طبری نے ان دونوں سے اسے 15 / 564 میں روایت کیا ہے۔ (8) نمبر (7517) کے تحت۔ (9) نمبر (162) کے تحت۔

the heaven, I came upon Idris in the fourth heaven." Narrated by Muslim as well (1).

The reason for his elevation, according to what Ibn Abbas, Ka'b, and others said, is that he was walking one day on business when the heat of the sun struck him. He said: "O Lord, I walked for one day, so what about the one who carries it for five hundred years in one day! O Allah, lighten its weight for him." Meaning: the angel entrusted with the sphere of the sun. Idris says: "O Allah, lighten its weight for him, and bear its heat for him." When morning came, the angel felt a lightness in the sun and its shadow that he did not recognize. He said: "O Lord, You created me to carry the sun, so what have You decreed regarding it?" Allah Almighty said: "My servant Idris asked Me to lighten its load and heat for you, and I answered him." The angel said: "O Lord, bring me and him together, and make between me and him a friendship." Allah gave him permission until he came to Idris, and Idris (peace be upon him) was asking him. He said: "I have been told that you are the most noble of angels and the most influential with the Angel of Death, so intercede for me with him to delay my term, so that I may increase in gratitude and worship." The angel said: "Allah does not delay a soul once its term has come." He said to the angel: "I know that, but it would set my mind at ease." He said: "Yes." Then he carried him on his wing and raised him to heaven and placed him at the sunrise point. Then he said to the Angel of Death: "I have a friend among the sons of Adam who asked me to intercede with you to delay his term." He said: "That is not up to me, but if you wish for him to know, I will inform him when he will die." He said: "Yes." Then he looked into his records and said: "You are asking me about a person I don't see dying at all." He said: "How?" He said: "I don't find him dying except at the sunrise point." He said: "Well, I have come to you and left him there." He said: "Go, for I don't think you will find him but already dead, for by Allah, nothing remains of Idris's term." So the angel returned and found him dead (2).

Al-Suddi said: He fell asleep one day, and the heat of the sun became intense upon him. He woke up in distress from it and said: "O Allah, lighten the heat for the angel of the sun, and help him with its weight, for he deals with a blazing fire." So the angel of the sun woke up and a throne of light was set up for him, with seventy thousand angels by him...

(1) In his Sahih, number (164). (2) Arais al-Majalis pp. 50-51, and Tafsir al-Baghawi 3/199-200.

आसमान, मैं चौथे आसमान में इदरीस से मिला।" इसे मुस्लिम ने भी रिवायत किया है (१)।

इब्न अब्बास, काब और अन्य लोगों के अनुसार उनके ऊपर उठाए जाने का कारण यह था कि वह एक दिन किसी काम से जा रहे थे, तभी सूरज की तपिश उन्हें लगी। उन्होंने कहा: "हे प्रभु, मैं एक दिन पैदल चला, तो उसका क्या हाल होगा जो इसे एक ही दिन में पांच सौ साल तक ढोता है! ऐ अल्लाह, उसके लिए इसका भार हल्का कर दे।" यानी: सूरज के घेरे का प्रभारी फरिश्ता। इदरीस कहते हैं: "ऐ अल्लाह, उसके लिए इसका भार हल्का कर दे और उसकी गर्मी को उससे दूर कर दे।" जब सुबह हुई, तो फरिश्ते ने सूरज और उसकी छाया में ऐसी हल्कापन महसूस किया जिसे वह नहीं जानता था। उसने कहा: "हे प्रभु, तूने मुझे सूरज ढोने के लिए बनाया है, तो तूने इसके बारे में क्या फैसला किया है?" अल्लाह तआला ने फरमाया: "मेरे बंदे इदरीस ने मुझसे तुम्हारे लिए इसका बोझ और गर्मी कम करने की दुआ की थी, और मैंने उसकी सुन ली।" फरिश्ते ने कहा: "हे प्रभु, मेरे और उसके बीच मेल करा दे, और मेरे और उसके बीच दोस्ती पैदा कर दे।" अल्लाह ने उसे इजाजत दे दी यहाँ तक कि वह इदरीस के पास आया, और इदरीस (उन पर शांति हो) उनसे पूछ रहे थे। उन्होंने कहा: "मुझे बताया गया है कि आप फरिश्तों में सबसे सम्मानित हैं और मौत के फरिश्ते के पास सबसे अधिक प्रभावशाली हैं, तो मेरे लिए उनसे सिफारिश करें कि वे मेरी उम्र बढ़ा दें, ताकि मैं और अधिक शुक्रगुजार और इबादत कर सकूँ।" फरिश्ते ने कहा: "अल्लाह किसी जान को मोहलत नहीं देता जब उसका वक्त आ जाता है।" उन्होंने फरिश्ते से कहा: "मुझे यह पता है, लेकिन इससे मेरे दिल को सुकून मिलेगा।" उसने कहा: "ठीक है।" फिर उसने उन्हें अपने पंखों पर बिठाया और आसमान की ओर उठा लिया और उन्हें सूरज निकलने के स्थान पर बिठा दिया। फिर उसने मौत के फरिश्ते से कहा: "आदम की औलाद में से मेरा एक दोस्त है जिसने मुझसे सिफारिश की है कि मैं आपसे उसकी उम्र बढ़ाने की बात करूँ।" उसने कहा: "यह मेरे हाथ में नहीं है, लेकिन अगर आप उसका हाल जानना चाहते हैं तो मैं बता दूंगा कि वह कब मरेगा।" उसने कहा: "हाँ।" फिर उसने अपनी किताबों में देखा और कहा: "तुम मुझसे एक ऐसे इंसान के बारे में पूछ रहे हो जिसे मैं मरते हुए नहीं देख रहा हूँ।" उसने कहा: "कैसे?" उसने कहा: "मैं उसे केवल सूरज निकलने के स्थान पर मरते हुए पाता हूँ।" उसने कहा: "मैं तो तुम्हारे पास आया हूँ और उसे वहीं छोड़ आया हूँ।" उसने कहा: "जाओ, मुझे नहीं लगता कि तुम उसे जिंदा पाओगे, खुदा की कसम इदरीस की उम्र का कुछ भी हिस्सा बाकी नहीं रहा।" फरिश्ता वापस आया तो उसे मृत पाया (२)।

अल-सुद्दी ने कहा: वह एक दिन सो रहे थे, और सूरज की गर्मी उन पर तेज हो गई, तो वह परेशानी में उठ खड़े हुए और कहा: "ऐ अल्लाह, सूरज के फरिश्ते के लिए उसकी गर्मी कम कर दे, और उसके बोझ में उसकी मदद कर, क्योंकि वह दहकती आग का सामना करता है।" तो सूरज का फरिश्ता जब उठा तो उसके लिए नूर का एक तख्त लगाया गया था, उसके पास सत्तर हजार फरिश्ते थे...

(१) सहीह मुस्लिम, संख्या (१६४)। (२) अराइस अल-मजालिस पृ. ५० - ५१, और तफ़सीर अल-बग़वी ३/ १९९ - २००।

۴۶۸ سورہ مریم: آیات ۵۶ - ۵۷

آسمان، میں چوتھے آسمان میں ادریس علیہ السلام سے ملا۔" اسے مسلم نے بھی روایت کیا ہے (۱)۔

ابن عباس، کعب اور دیگر کے قول کے مطابق ان کے بلند کیے جانے کا سبب یہ تھا کہ وہ ایک دن کسی ضرورت سے جا رہے تھے کہ انہیں سورج کی تپش لگی، تو انہوں نے کہا: "اے پروردگار، میں ایک دن چلا تو میرا یہ حال ہوا، اس کا کیا حال ہو گا جو اسے ایک ہی دن میں پانچ سو سال کی مسافت تک اٹھاتا ہے! اے اللہ، اس کے لیے اس کا بوجھ ہلکا کر دے۔" یعنی: وہ فرشتہ جو سورج کے مدار پر مقرر ہے۔ ادریس علیہ السلام کہتے ہیں: "اے اللہ، اس کے لیے اس کا بوجھ ہلکا کر دے اور اس کی تپش اس سے دور کر دے۔" جب صبح ہوئی تو فرشتے نے سورج اور سائے میں ایسی ہلکی پھلکی کیفیت محسوس کی جو پہلے کبھی نہ دیکھی تھی، اس نے کہا: "اے پروردگار، تو نے مجھے سورج اٹھانے کے لیے پیدا کیا ہے، تو اس کے بارے میں کیا فیصلہ فرمایا ہے؟" اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "میرے بندے ادریس نے مجھ سے تیرے لیے اس کا بوجھ اور تپش ہلکی کرنے کی دعا کی تھی، تو میں نے اسے قبول کر لیا۔" فرشتے نے کہا: "اے پروردگار، میرے اور اس کے درمیان ملاقات کرا دے اور میرے اور اس کے درمیان دوستی پیدا کر دے۔" اللہ نے اسے اجازت دے دی یہاں تک کہ وہ ادریس علیہ السلام کے پاس آیا، اور ادریس علیہ السلام اس سے پوچھ رہے تھے۔ انہوں نے کہا: "مجھے بتایا گیا ہے کہ آپ فرشتوں میں سب سے زیادہ معزز اور ملک الموت کے پاس سب سے زیادہ بااثر ہیں، تو میری طرف سے ان سے سفارش کریں کہ وہ میری موت کو مؤخر کر دیں تاکہ میں شکر گزاری اور عبادت میں اضافہ کر سکوں۔" فرشتے نے کہا: "اللہ کسی نفس کو مہلت نہیں دیتا جب اس کا وقت آ جاتا ہے۔" انہوں نے فرشتے سے کہا:

"مجھے یہ معلوم ہے لیکن یہ میرے دل کے اطمینان کے لیے بہتر ہے۔" اس نے کہا: "ٹھیک ہے۔" پھر اس نے انہیں اپنے پروں پر اٹھایا اور آسمان کی طرف لے گیا اور انہیں سورج نکلنے کی جگہ پر بٹھا دیا، پھر اس نے ملک الموت سے کہا: "بنی آدم میں میرا ایک دوست ہے جس نے مجھ سے آپ کی طرف سفارش کی ہے کہ اس کی موت کو مؤخر کر دیا جائے۔" اس نے کہا: "یہ میرے بس میں نہیں ہے لیکن اگر آپ اس کا وقتِ وفات جاننا چاہتے ہیں تو میں بتا دیتا ہوں۔" اس نے کہا: "ہاں۔" پھر اس نے اپنے رجسٹر میں دیکھا اور کہا: "تم مجھ سے ایک ایسے انسان کے بارے میں پوچھ رہے ہو جسے میں دیکھ رہا ہوں کہ وہ کبھی مرے گا ہی نہیں۔" اس نے کہا: "وہ کیسے؟" اس نے کہا: "میں اسے صرف سورج نکلنے کی جگہ پر مرتا ہوا دیکھ رہا ہوں۔" اس نے کہا: "میں تو تمہارے پاس آیا ہوں اور اسے وہیں چھوڑ آیا ہوں۔" اس نے کہا: "جاؤ، مجھے نہیں لگتا کہ تم اسے زندہ پاؤ گے، خدا کی قسم ادریس کی زندگی کا کچھ حصہ باقی نہیں رہا۔" فرشتہ واپس لوٹا تو انہیں مردہ پایا (۲)۔

اور سدی نے کہا: وہ ایک دن سوئے ہوئے تھے کہ ان پر سورج کی تپش شدید ہو گئی، تو وہ اس کی وجہ سے تکلیف میں اٹھے اور کہا: "اے اللہ، سورج کے فرشتے سے اس کی تپش ہلکی کر دے اور اس کے بوجھ پر اس کی مدد فرما، کیونکہ وہ دہکتی ہوئی آگ کے ساتھ معاملہ کرتا ہے۔" تو سورج کا فرشتہ اس حال میں بیدار ہوا کہ اس کے لیے نور کی کرسی لگائی گئی تھی، اس کے پاس ستر ہزار فرشتے تھے...

(۱) اپنی صحیح میں نمبر (۱۶۴)۔ (۲) عرائس المجالس ص ۵۰ - ۵۱، اور تفسیر البغوی ۳/ ۱۹۹ - ۲۰۰۔

...on his right, and like them on his left, serving him and taking charge of his affairs and work under his command. The Angel of the Sun said: "O Lord, from where did I get this?" He said: "A man from the children of Adam called Idris prayed for you." Then he mentioned something similar to Ka'b's narration. He said: The Angel of the Sun said to him: "Do you have a need?" He said: "Yes, I wish I could see Paradise." He said: So he carried him on his wing, then flew with him. While he was in the fourth heaven, he met the Angel of Death looking into the sky, looking right and left. The Angel of the Sun greeted him and said: "O Idris, this is the Angel of Death, so greet him." The Angel of Death said: "Glory be to Allah! For what purpose did you bring him up here?" He said: "I brought him up to show him Paradise." He said: "Verily, Allah Almighty commanded me to take the soul of Idris in the fourth heaven. I said: O Lord, where is Idris from the fourth heaven? Then I descended and found him with you." So he took his soul, and it was raised to Paradise, and the angels buried his body in the fourth heaven. That is the word of Allah Almighty: {And We raised him to a high station} [19:57].

Wahb ibn Munabbih said: For Idris, every day there was raised an amount of worship equal to what was raised for all the people of the earth in his time. The angels were amazed by him, and the Angel of Death yearned for him, so he asked permission from his Lord to visit him. He gave him permission, so he came to him in the form of a human. Idris, peace be upon him, used to fast during the day. When it was time for breaking the fast (Iftar), he invited him to his food, but he refused to eat. He did that for three nights, so Idris became suspicious of him and said to him: "Who are you?" He said: "I am the Angel of Death. I asked permission from my Lord to accompany you, and He permitted me." He said: "I have a request of you." He said: "What is it?" He said: "To take my soul." So Allah Almighty revealed to him to take his soul, so he took it and returned it to him after an hour. The Angel of Death said to him: "What is the benefit in taking your soul?" He said: "To taste the agony of death; so that I may be more prepared for it." Then Idris said to him after an hour: "I have another request of you." He said: "What is it?" He said: "To raise me to heaven so that I may look at Paradise and Hell." Allah Almighty permitted him to be raised to the heavens. He saw Hell and fell unconscious. When he recovered, he said: "Show me Paradise." So he brought him into Paradise, then the Angel of Death said to him: "Go out to return to your place." But he clung to a tree and said: "I will not leave it." So Allah Almighty sent an angel between them as an arbiter, who said: "Why do you not go

out?" He said: "Because Allah Almighty said: {Every soul shall taste death} [Al-Imran: 185], and I have tasted it. And He said: {There is not one of you but shall pass over it (Hell)} [Maryam: 71], and...

सूरा मरयम: आयत 56 - 57 469

...उनकी दाहिनी ओर, और वैसी ही बाईं ओर, उनकी सेवा करते हुए और उनके आदेश के तहत उनके मामलों और काम का कार्यभार संभालते हुए। सूर्य के फरिश्ते ने कहा: "हे प्रभु, मुझे यह कहाँ से मिला?" अल्लाह ने कहा: "आदम की संतानों में से इदरीस नाम के एक व्यक्ति ने तुम्हारे लिए प्रार्थना की थी।" फिर उन्होंने का'ब की हदीस के समान कुछ उल्लेख किया। उन्होंने कहा: सूर्य के फरिश्ते ने उनसे कहा: "क्या तुम्हें कोई आवश्यकता है?" उन्होंने कहा: "हाँ, मेरी इच्छा है कि मैं जन्नत देख सकूँ।" उन्होंने कहा: फिर वह उन्हें अपने पंख पर ले गया, फिर उनके साथ उड़ गया। जब वह चौथे आसमान में थे, तो उनकी मुलाकात मौत के फरिश्ते (मलकुल मौत) से हुई जो आसमान में देख रहे थे, दाएँ और बाएँ देख रहे थे। सूर्य के फरिश्ते ने उन्हें सलाम किया और कहा: "हे इदरीस, ये मौत के फरिश्ते हैं, इसलिए उन्हें सलाम करो।" मौत के फरिश्ते ने कहा: "सुभान अल्लाह! तुम उन्हें यहाँ किस उद्देश्य से लाए हो?" उन्होंने कहा: "मैं उन्हें जन्नत दिखाने के लिए यहाँ लाया हूँ।" उन्होंने कहा: "बेशक अल्लाह तआला ने मुझे चौथे आसमान में इदरीस की रूह कब्ज़ करने का आदेश दिया है। मैंने कहा: हे प्रभु, इदरीस चौथे आसमान से कहाँ हैं? फिर मैं नीचे उतरा तो वह तुम्हारे साथ थे।" अतः उन्होंने उनकी रूह कब्ज़ कर ली, और उसे जन्नत की ओर उठा लिया गया, और फरिश्तों ने उनके पार्थिव शरीर को चौथे आसमान में दफना दिया। यही अल्लाह तआला का वचन है: {और हमने उन्हें ऊँचे स्थान पर उठाया} [19:57]।

वहाब बिन मुनब्बिह ने कहा: इदरीस के लिए हर दिन उतनी इबादत ऊपर उठाई जाती थी जितनी उनके समय के पृथ्वीवासियों की कुल इबादत थी। फरिश्ते उन पर चकित थे, और मौत के फरिश्ते को उनसे मिलने की चाहत हुई, तो उन्होंने अपने रब से उनकी ज़ियारत (मुलाकात) की अनुमति माँगी। अल्लाह ने उन्हें अनुमति दे दी, तो वह एक इंसान के रूप में उनके पास आए। इदरीस (उन पर शांति हो) दिन में रोज़ा रखते थे। जब इफ्तार (रोज़ा तोड़ने) का समय हुआ, तो उन्होंने उन्हें अपने भोजन के लिए आमंत्रित किया, लेकिन उन्होंने खाने से इनकार कर दिया। उन्होंने तीन रातों तक ऐसा ही किया, तो इदरीस ने उन पर संदेह किया और उनसे कहा: "तुम कौन हो?" उन्होंने कहा: "मैं मौत का फरिश्ता हूँ। मैंने अपने रब से तुम्हारा साथ निभाने की अनुमति माँगी थी और उन्होंने मुझे अनुमति दे दी।" उन्होंने कहा: "मुझे तुमसे एक काम है।" उन्होंने पूछा: "वह क्या है?" उन्होंने कहा: "कि तुम मेरी रूह कब्ज़ कर लो।" तो अल्लाह तआला ने उनकी ओर वह्य भेजी कि उनकी रूह कब्ज़ कर ले, तो उन्होंने उसे कब्ज़ कर लिया और एक घंटे के बाद उन्हें वापस कर दिया। मौत के फरिश्ते ने उनसे

कहा: "तुम्हारी रूह कब्ज़ करने में क्या लाभ है?" उन्होंने कहा: "ताकि मैं मौत की पीड़ा चख सकूँ ताकि मैं इसके लिए अधिक तैयार रहूँ।" फिर इदरीस ने एक घंटे बाद उनसे कहा: "मुझे तुमसे एक और काम है।" उन्होंने पूछा: "वह क्या है?" उन्होंने कहा: "कि तुम मुझे आसमान पर उठा लो ताकि मैं जन्नत और दोज़ख (नर्क) को देखूँ।" अल्लाह तआला ने उन्हें आसमानों पर उठाए जाने की अनुमति दे दी। उन्होंने दोज़ख को देखा और बेहोश हो गए। जब उन्हें होश आया, तो उन्होंने कहा: "मुझे जन्नत दिखाओ।" अतः वह उन्हें जन्नत में ले गया, फिर मौत के फरिश्ते ने उनसे कहा: "बाहर निकलो ताकि तुम अपने स्थान पर वापस जा सको।" तो वह एक पेड़ से चिपक गए और कहा: "मैं यहाँ से नहीं निकलूँगा।" तब अल्लाह तआला ने उनके बीच एक फरिश्ते को न्यायाधीश बनाकर भेजा, जिसने कहा: "तुम बाहर क्यों नहीं निकल रहे?" उन्होंने कहा: "क्योंकि अल्लाह तआला ने फरमाया है: {हर जान को मौत का मज़ा चखना है} [आल-इमरान: 185], और मैंने उसे चख लिया है। और उन्होंने फरमाया है: {और तुममें से कोई ऐसा नहीं जो उस (दोज़ख) पर से न गुज़रे} [मरयम: 71], और...

سورہ مریم: آیات 56 - 57 469

ان کے دائیں جانب، اور اسی طرح ان کے بائیں جانب، وہ ان کی خدمت کرتے اور ان کے حکم کے تحت ان کے معاملات اور کام کی ذمہ داری سنبھالتے۔ سورج کے فرشتے نے کہا: "اے پروردگار، یہ مجھے کہاں سے ملا؟" اللہ نے فرمایا: "بنی آدم میں سے ادریس نامی ایک شخص نے تمہارے لیے دعا کی ہے۔" پھر اس نے کعب کی حدیث جیسا کچھ ذکر کیا۔ اس نے کہا: سورج کے فرشتے نے اس سے کہا: "کیا تمہیں کوئی حاجت ہے؟" انہوں نے کہا: "ہاں، میری خواہش ہے کہ میں جنت دیکھوں۔" اس نے کہا: چنانچہ اس نے انہیں اپنے پروں پر اٹھایا، پھر انہیں لے کر اڑ گیا۔ جب وہ چوتھے آسمان میں تھے، تو ان کی ملاقات ملک الموت سے ہوئی جو آسمان میں دائیں بائیں دیکھ رہے تھے۔ سورج کے فرشتے نے انہیں سلام کیا اور کہا: "اے ادریس، یہ ملک الموت ہیں، پس انہیں سلام کرو۔" ملک الموت نے کہا: "سبحان اللہ! تم انہیں کس مقصد کے لیے یہاں لائے ہو؟" اس نے کہا: "میں انہیں جنت دکھانے کے لیے یہاں لایا ہوں۔" انہوں نے کہا: "بے شک اللہ تعالیٰ نے مجھے حکم دیا ہے کہ میں ادریس کی روح چوتھے آسمان میں قبض کروں۔ میں نے کہا: اے پروردگار، ادریس چوتھے آسمان سے کہاں ہیں؟ پھر میں نیچے اترا تو وہ تمہارے ساتھ تھے۔" پس انہوں نے ان کی روح قبض کر لی، اور اسے جنت کی طرف اٹھا لیا گیا، اور فرشتوں نے ان کے جسد خاکی کو چوتھے آسمان میں دفن کر دیا۔ یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا﴾ [مریم: 57]۔

وہب بن منبہ نے کہا: ادریس کے لیے ہر روز اتنی عبادت اوپر اٹھائی جاتی تھی جتنی ان کے زمانے میں اہل زمین کی مجموعی عبادت اٹھائی جاتی تھی۔ فرشتے ان پر حیران ہوئے، اور ملک الموت کو ان کی ملاقات کا شوق ہوا، تو انہوں نے اپنے رب سے ان کی زیارت کی اجازت مانگی۔

اللہ نے اجازت دے دی، تو وہ انسانی شکل میں ان کے پاس آئے۔ ادریس علیہ السلام دن کو روزہ رکھتے تھے۔ جب افطار کا وقت ہوا، تو انہوں نے انہیں اپنے کھانے کی دعوت دی، لیکن انہوں نے کھانے سے انکار کر دیا۔ انہوں نے تین راتوں تک ایسا ہی کیا، تو ادریس نے ان سے اجنبیت محسوس کی اور ان سے کہا: "تم کون ہو؟" انہوں نے کہا: "میں ملک الموت ہوں، میں نے اپنے رب سے آپ کی رفاقت کی اجازت مانگی تھی، پس اس نے مجھے اجازت دے دی۔" انہوں نے کہا: "مجھے آپ سے ایک کام ہے۔" انہوں نے پوچھا: "وہ کیا ہے؟" انہوں نے کہا: "کہ آپ میری روح قبض کر لیں۔" پس اللہ تعالیٰ نے ان کی طرف وحی بھیجی کہ ان کی روح قبض کر لیں، چنانچہ انہوں نے روح قبض کر لی اور ایک گھنٹے کے بعد انہیں واپس کر دی۔ ملک الموت نے ان سے کہا: "آپ کی روح قبض کرنے میں کیا فائدہ ہے؟" انہوں نے کہا: "تاکہ میں موت کی تکلیف چکھ لوں؛ تاکہ میں اس کے لیے زیادہ بہتر طور پر تیار ہو سکوں۔" پھر ادریس نے ایک گھنٹے بعد ان سے کہا: "مجھے آپ سے ایک اور کام ہے۔" انہوں نے پوچھا: "وہ کیا ہے؟" انہوں نے کہا: "کہ آپ مجھے آسمان پر اٹھا لیں تاکہ میں جنت اور دوزخ کو دیکھوں۔" پس اللہ تعالیٰ نے انہیں آسمانوں پر اٹھائے جانے کی اجازت دے دی۔ انہوں نے دوزخ دیکھی تو بے ہوش ہو گئے۔ جب ہوش میں آئے تو کہا: "مجھے جنت دکھاؤ۔" چنانچہ وہ انہیں جنت میں لے گئے، پھر ملک الموت نے ان سے کہا: "باہر نکلیں تاکہ آپ اپنے مقام پر واپس جا سکیں۔" تو وہ ایک درخت سے چمٹ گئے اور کہا: "میں یہاں سے نہیں نکلوں گا۔" تب اللہ تعالیٰ نے ان کے درمیان ایک فرشتے کو منصف بنا کر بھیجا، جس نے پوچھا: "آپ باہر کیوں نہیں نکل رہے؟" انہوں نے کہا: "اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: ﴿كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ﴾ [آل عمران: 185] اور میں نے وہ چکھ لیا ہے۔ اور اس نے فرمایا ہے: ﴿وَإِن مِّنكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا﴾ [مریم: 71] اور...

entered it, and He said: {And they shall not be expelled therefrom} [Al-Hijr: 48]. So how was he taken out? Allah, Blessed and Exalted be He, said to the Angel of Death: "By My permission he entered Paradise, and by My command he leaves." He is alive there, and that is what Allah Almighty said: "And We raised him to a high station."(1)

Al-Nahhas said(2): The saying of Idris: {And they shall not be expelled therefrom} [Al-Hijr: 48] - it is possible that Allah informed Idris of this, and then the Quran was revealed with it.

Wahb ibn Munabbih said: Idris sometimes frolics in Paradise, and sometimes worships Allah Almighty with the angels in heaven(3).

Allah Almighty's saying: {Those were the ones upon whom Allah bestowed favor from among the prophets of the descendants of Adam and of those We carried with Noah, and of the descendants of Abraham and Israel, and of those We guided and chose. When the verses of the Most Merciful were recited to them, they fell in prostration and weeping.} [58]

In it are four matters: The first: His saying: {Those were the ones upon whom Allah bestowed favor from among the prophets of the descendants of Adam} means Idris alone. {And of those We carried with Noah} means Abraham alone. {And of the descendants of Abraham} means Ishmael, Isaac, and Jacob. {And Israel} - from the descendants of Israel are Moses, Aaron, Zechariah, John, and Jesus(4). Thus, Idris and Noah had the honor of closeness to Adam, Abraham had the honor of closeness to Noah, and Ishmael, Isaac, and Jacob had the honor of closeness to Abraham(5).

{And of those We guided} meaning: to Islam {and chose} through faith. {When the verses of the Most Merciful were recited to them} and Shibl ibn Abbad al-Makki read it as: "yutla" (masculine) because the femininity is not real with...

(1) 'Ara'is al-Majalis, p. 51. (2) In Ma'ani al-Qur'an 4/338. (3) 'Ara'is al-Majalis, p. 51. (4) Zad al-Masir 5/244. (5) Al-Waseet 3/187.

उसमें प्रवेश किया, और उन्होंने कहा: {और उन्हें वहां से निकाला नहीं जाएगा} [अल-हिज्र: 48]। तो उन्हें कैसे निकाला गया? अल्लाह रब्बुल इज़्ज़त ने मौत के फरिश्ते से कहा: "मेरी अनुमति से वह जन्नत में दाखिल हुआ और मेरे आदेश से वह बाहर निकलता है।" वह वहां जीवित है, और यही अल्लाह तआला का कहना है: "और हमने उसे एक ऊंचे स्थान पर उठाया।"(1)

अल-नह्हास ने कहा(2): इदरीस का कहना: {और उन्हें वहां से निकाला नहीं जाएगा} [अल-हिज्र: 48] - यह संभव है कि अल्लाह ने इदरीस को यह जानकारी दी हो, और फिर कुरान इसके साथ नाजिल हुआ हो।

वहब इब्न मुनब्बिह ने कहा: इदरीस कभी जन्नत में विचरते हैं, और कभी आसमान में फरिश्तों के साथ अल्लाह तआला की इबादत करते हैं(3)।

अल्लाह तआला का कहना है: {यही वे लोग हैं जिन पर अल्लाह ने उन नबियों में से अनुकम्पा की, जो आदम की संतान में से थे और उन लोगों में से जिन्हें हमने नूह के साथ (नौका में) सवार किया था, और इब्राहीम और इसराईल की संतान में से और उन लोगों में से जिन्हें हमने मार्गदर्शन दिया और चुन लिया। जब उनके सामने रहमान की आयतें पढ़ी जाती थीं, तो वे सजदा करते हुए और रोते हुए गिर पड़ते थे।} [58]

इसमें चार मसले हैं: पहला: अल्लाह का कहना: {यही वे लोग हैं जिन पर अल्लाह ने उन नबियों में से अनुकम्पा की, जो आदम की संतान में से थे} इससे मुराद केवल इदरीस हैं। {और उन लोगों में से जिन्हें हमने नूह के साथ सवार किया था} इससे मुराद केवल इब्राहीम हैं। {और इब्राहीम की संतान में से} इससे मुराद इसमाईल, इसहाक और याकूब हैं। {और इसराईल} - इसराईल की संतान में से मूसा, हारून, ज़करिया, यह्या और ईसा हैं(4)। इस प्रकार इदरीस और नूह को आदम के करीब होने का सम्मान प्राप्त था, इब्राहीम को नूह के करीब होने का सम्मान प्राप्त था, और इसमाईल, इसहाक और याकूब को इब्राहीम के करीब होने का सम्मान प्राप्त था(5)।

{और उन लोगों में से जिन्हें हमने मार्गदर्शन दिया} यानी: इस्लाम की ओर {और चुन लिया} ईमान के माध्यम से। {जब उनके सामने रहमान की आयतें पढ़ी जाती थीं} और शिबल बिन अब्बाद अल-मक्की ने इसे "युतला" (पुल्लिंग) के रूप में पढ़ा; क्योंकि स्त्रीत्व वास्तविक नहीं है...

(1) अराइस अल-मजालिस, पृ. 51. (2) मआनी अल-कुरान 4/338 में। (3) अराइस अल-मजालिस, पृ. 51. (4) ज़ाद अल-मसीर 5/244. (5) अल-वसीत 3/187.

اس میں داخل ہوئے، اور انہوں نے کہا: {اور وہ وہاں سے نکالے نہیں جائیں گے} [الحجر: ۴۸]۔ تو انہیں کیسے نکالا گیا؟ اللہ تبارک و تعالیٰ نے ملک الموت سے فرمایا: میری اجازت سے وہ جنت میں داخل ہوئے اور میرے حکم سے وہ نکلتے ہیں۔ وہ وہاں زندہ ہیں، پس یہی اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: «اور ہم نے اسے بلند مقام پر اٹھایا» (۱)۔

النحاس نے کہا (۲): ادریس علیہ السلام کا قول: {اور وہ وہاں سے نکالے نہیں جائیں گے} [الحجر: ۴۸] جائز ہے کہ اللہ نے ادریس کو اس بات سے آگاہ کیا ہو، پھر اس کے ساتھ قرآن نازل ہوا۔

وہب بن منبہ نے کہا: پس ادریس کبھی جنت میں مٹر گشتی کرتے ہیں، اور کبھی آسمان میں فرشتوں کے ساتھ اللہ تعالیٰ کی عبادت کرتے ہیں (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {یہی وہ لوگ ہیں جن پر اللہ نے انبیاء میں سے انعام کیا، جو آدم کی اولاد میں سے تھے اور ان میں سے جنہیں ہم نے نوح کے ساتھ (کشتی میں) سوار کیا تھا، اور ابراہیم اور اسرائیل کی اولاد میں سے اور ان میں سے جنہیں ہم نے ہدایت دی اور چن لیا۔ جب ان پر رحمن کی آیات تلاوت کی جاتی تھیں، تو وہ سجدہ کرتے ہوئے اور روتے ہوئے گر پڑتے تھے} [۵۸]۔

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {یہی وہ لوگ ہیں جن پر اللہ نے انبیاء میں سے انعام کیا، جو آدم کی اولاد میں سے تھے} اس سے مراد اکیلے ادریس ہیں۔ {اور ان میں سے جنہیں ہم نے نوح کے ساتھ سوار کیا تھا} اس سے مراد اکیلے ابراہیم ہیں۔ {اور ابراہیم کی اولاد میں سے} اس سے مراد اسماعیل، اسحاق اور یعقوب ہیں۔ {اور اسرائیل} اسرائیل کی اولاد میں سے موسیٰ،

ہارون، زکریا، یحییٰ اور عیسیٰ ہیں (۴)۔ پس ادریس اور نوح کو آدم سے قربت کا شرف حاصل تھا، اور ابراہیم کو نوح سے قربت کا شرف، اور اسماعیل، اسحاق اور یعقوب کو ابراہیم سے قربت کا شرف حاصل تھا (۵)۔

{اور ان میں سے جنہیں ہم نے ہدایت دی} یعنی: اسلام کی طرف {اور چن لیا} ایمان کے ساتھ۔ {جب ان پر رحمن کی آیات تلاوت کی جاتی تھیں} اور شبل بن عباد المکی نے «یتلی» مذکر کے ساتھ پڑھا؛ کیونکہ تانیث حقیقی نہیں ہے ساتھ۔۔

(۱) عرائس المجالس ص ۵۱۔ (۲) معانی القرآن میں ۴/ ۳۳۸۔ (۳) عرائس المجالس ص ۵۱۔ (۴) زاد المسیر ۵/ ۲۴۴۔ (۵) الوسیط ۳/ ۱۸۷۔

Surah Maryam: Verse 58 471 existence of a separator (1). “They fell down prostrating and weeping.” He described them as being humble before Allah and weeping. This was previously mentioned in “Subhan” (2). It is said: baka, yabki, buka'an, bukayyan, and bukiyan, except that Al-Khalil said: If you shorten the word 'al-buka' (weeping), it is like sadness, meaning: there is no sound with it, as the poet said: My eyes wept, and their weeping was justified ... But neither weeping nor wailing avails. “Sujjadan” (prostrating) is in the accusative case as a circumstance (hal), and “bukiyan” (weeping) is conjoined to it (3). The Second: In this verse there is evidence that the verses of the Most Merciful have an effect on the hearts. Al-Hasan said: “When the verses of the Most Merciful were recited to them, they fell down prostrating and weeping” in prayer. Al-Asamm said: What is meant by the verses of the Most Merciful are the books containing His Oneness and His arguments, and that they used to prostrate when they were recited, and weep when they were mentioned. What is narrated from Ibn Abbas is that what is meant by it is the Quran specifically, and that they used to prostrate and weep when it was recited. Al-Kiya said (4): In this there is evidence from his saying that the Quran was what was recited to all the Prophets, and if it were so, the Messenger (peace and blessings be upon him) would not have been specifically designated for its revelation to him. The Third: Abu Bakr al-Razi used this verse to argue for the obligation of the Quranic prostration (Sajdah) on both the listener and the reciter. Al-Kiya said (5): This is far-fetched, for this description is inclusive of all the verses of Allah Almighty, and joining prostration with weeping revealed the way of the Prophets (peace and blessings be upon them) in their glorification of Allah Almighty and His verses, and there is no evidence in it for the obligation of that at a specific verse. The Fourth: The scholars said: Whoever recites a prostration verse should supplicate in it with what is appropriate for its verses. If he recites Surah al-Sajdah: “Alif, Lam, Meem * The revelation,” he should say: O Allah, make me among those who prostrate to Your Face,

---

(1) Al-Kashshaf 2/514, and the reading in 'al-Qira’at al-Shadhdhah' p. 85. (2) At verse (107) of Surah Al-Isra. (3) I’rab al-Quran by al-Nahhas 3/21, and the verse is by Ka’b bin Malik, lamenting Hamza (may Allah be pleased with him), and it is in his Diwan p. 200. (4) In his 'Ahkam al-Quran' 4/270, and what precedes it is from it. (5) In his 'Ahkam al-Quran' 4/271, and what precedes it is from it.

सूरह मरियम: आयत 58 471 विभाजक का अस्तित्व (1)। "वे सजदे में गिर पड़े और रोने लगे।" उन्होंने अल्लाह के सामने विनम्रता और रोने के रूप में उनका वर्णन किया। यह पहले "सुब्हान" (2) में उल्लेख किया जा चुका है। कहा जाता है: बका, यबकी, बुकाअन्, बुकय्यन् और बुकिय्यन्, सिवाय इसके कि अल-खलील ने कहा: यदि आप शब्द 'अल-बुका' (रोना) को छोटा करते हैं, तो यह दुख की तरह है, यानी: इसके साथ कोई आवाज़ नहीं होती, जैसा कि कवि ने कहा: मेरी आँखें रोईं, और उनका रोना उचित था ... लेकिन न तो रोना और न ही विलाप काम आता है। "सुज्ज़दन्" (सजदा करने वाले) 'हाल' (स्थिति) के रूप में कर्म कारक में है, और "बुकिय्यन्" (रोने वाले) इसके साथ जुड़ा हुआ है (3)। दूसरा: इस आयत में यह प्रमाण है कि रहमान (परम कृपालु) की आयतों का दिलों पर प्रभाव पड़ता है। अल-हसन ने कहा: "जब उनके सामने रहमान की आयतें पढ़ी जाती थीं, तो वे सजदे में गिर पड़ते थे और रोने लगते थे" नमाज़ में। अल-असम ने कहा: रहमान की आयतों से तात्पर्य वे पुस्तकें हैं जिनमें उनका एकत्व (तौहीद) और उनके तर्क शामिल हैं, और वे उनके पाठ पर सजदा करते थे, और उनके उल्लेख पर रोते थे। इब्न अब्बास से वर्णित है कि इससे तात्पर्य विशेष रूप से कुरान है, और वे इसके पाठ पर सजदा करते थे और रोते थे। अल-किया ने कहा (4): इसमें उनके कथन से प्रमाण मिलता है कि कुरान ही वह था जो सभी नबियों को सुनाया जाता था, और यदि ऐसा होता, तो रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इसके अवतरण के लिए विशिष्ट नहीं होते। तीसरा: अबू बक्र अल-राज़ी ने इस आयत का उपयोग सुनने वाले और पढ़ने वाले दोनों पर कुरान के सजदे (सजदा-ए-तिलावत) की अनिवार्यता के लिए तर्क देने के लिए किया। अल-किया ने कहा (5): यह दूर की बात है, क्योंकि यह वर्णन अल्लाह तआला की सभी आयतों को शामिल करता है, और रोने के साथ सजदे को जोड़ना नबियों (अलैहिमुस्सलाम) के अल्लाह तआला और उसकी आयतों के महिमामंडन के तरीके को प्रकट करता है, और इसमें किसी विशिष्ट आयत पर इसकी अनिवार्यता का कोई प्रमाण नहीं है। चौथा: विद्वानों ने कहा: जो कोई सजदे वाली आयत पढ़ता है, उसे उसमें उसकी आयतों के अनुरूप प्रार्थना करनी चाहिए। यदि वह सूरह अल-सजदा पढ़ता है: "अलिफ़, लाम, मीम * अवतरण," तो उसे कहना चाहिए: ऐ अल्लाह, मुझे अपने चेहरे के सामने सजदा करने वालों में से बना दे,

---

(1) अल-कशाफ 2/514, और 'अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह' में पाठ, पृष्ठ 85। (2) सूरह अल-इसरा की आयत (107) के पास। (3) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/21, और पद का'ब बिन मलिक द्वारा है, जिसमें हमज़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) पर शोक व्यक्त किया गया है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 200 में

है। (4) उनकी 'अहकाम अल-कुरान' 4/270 में, और उससे पहले का हिस्सा उसी से है। (5) उनकी 'अहकाम अल-कुरान' 4/271 में, और उससे पहले का हिस्सा उसी से है।

سورہ مریم: آیت 58 471 وجودِ فاصل (1)۔ "وہ سجدہ کرتے ہوئے اور روتے ہوئے گر پڑے۔" انہوں نے اللہ کے سامنے عاجزی اور رونے کے ساتھ ان کا وصف بیان کیا۔ یہ پہلے "سبحان" (2) میں گزر چکا ہے۔ کہا جاتا ہے: بکی یبکي بکاءً وبُکًی وبُکِیًّا، مگر خلیل نے کہا: اگر تم (لفظ) بکاء کو مقصور پڑھو (بکی) تو یہ حزن کی طرح ہے، یعنی: اس کے ساتھ آواز نہیں ہوتی، جیسا کہ شاعر نے کہا: میری آنکھ روئی اور اس کا رونا حق تھا ... اور نہ رونا کام آتا ہے اور نہ چیخ و پکار۔ "سجداً" حال ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، اور "بکیاً" اس پر عطف ہے (3)۔ دوسری بات: اس آیت میں یہ دلیل ہے کہ رحمن کی آیات دلوں پر اثر انداز ہوتی ہیں۔ حسن نے کہا: "جب ان پر رحمن کی آیات تلاوت کی جاتیں تو وہ سجدہ کرتے ہوئے اور روتے ہوئے گر پڑتے" نماز میں۔ اصم نے کہا: رحمن کی آیات سے مراد وہ کتابیں ہیں جو اللہ کی توحید اور اس کے دلائل پر مشتمل ہیں، اور وہ ان کی تلاوت کے وقت سجدہ کرتے، اور ان کے ذکر پر روتے تھے۔ ابن عباس سے مروی ہے کہ اس سے مراد خاص طور پر قرآن ہے، اور وہ اس کی تلاوت کے وقت سجدہ کرتے اور روتے تھے۔ الکیا نے کہا (4): ان کے اس قول میں اس بات کی دلیل ہے کہ قرآن وہی ہے جو تمام انبیاء پر تلاوت کیا جاتا تھا، اگر ایسا ہوتا تو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اس کے نزول کے لیے مخصوص نہ ہوتے۔ تیسری بات: ابوبکر الرازی نے اس آیت سے سننے والے اور پڑھنے والے (دونوں) پر سجدہ قرآن کے واجب ہونے پر استدلال کیا ہے۔ الکیا نے کہا (5): یہ بعید ہے، کیونکہ یہ وصف اللہ تعالیٰ کی تمام آیات کے لیے عام ہے، اور سجدے کو رونے کے ساتھ ملانا انبیاء علیہم السلام کے اللہ تعالیٰ اور اس کی آیات کی تعظیم کے طریقے کو بیان کرتا ہے، اور اس میں کسی مخصوص آیت پر اس کے وجوب کی دلیل نہیں ہے۔ چوتھی بات: علماء نے کہا: جو شخص آیت سجدہ پڑھے، اسے چاہیے کہ اس میں ان آیات کے مناسب دعا کرے، پس اگر وہ سورہ

سجدہ پڑھے: "الم * تنزیل" تو کہے: اے اللہ، مجھے اپنی ذات کے سامنے سجدہ کرنے والوں میں شامل فرما،

---

(1) الکشاف 2/514، اور القراءات الشاذہ ص 85۔ (2) سورہ اسراء کی آیت (107) کے پاس۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 3/21، اور یہ شعر کعب بن مالک کا ہے، جس میں وہ (حضرت) حمزہ رضی اللہ عنہ کا مرثیہ پڑھ رہے ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص 200 میں ہے۔ (4) ان کی (کتاب) احکام القرآن 4/270 میں، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی وہیں سے ہے۔ (5) ان کی (کتاب) احکام القرآن 4/271 میں، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی وہیں سے ہے۔

...those who glorify Your praise, and I seek refuge in You from being among those who are arrogant towards Your command. And if one reads a prostration verse [and says] "Subhan" (Glory be to Allah), let him say: O Allah, make me among those who weep to You, those who are humble before You. And if he reads this, let him say: O Allah, make me among Your servants whom You have favored, the guided ones who prostrate to You, those who weep upon reciting Your verses (1).

Allah Almighty says: {But there came after them successors who neglected prayer and pursued desires; so they will meet evil 59 except those who repent, believe and do righteousness; for those will enter Paradise and will not be wronged at all 60 [They will enter] gardens of perpetual residence which the Most Merciful has promised His servants in the unseen. Indeed, His promise has ever been coming 61 They will not hear therein any ill speech - only [greetings of] peace - and they will have their provision therein, morning and afternoon 62 That is Paradise, which We give as inheritance to those of Our servants who were fearing of Allah 63}

In it are four matters:

First: His saying, the Almighty: {But there came after them successors} meaning: wicked offspring. Abu 'Ubaid said: Hajjaj told us, from Ibn Jurayj, from Mujahid who said: That is at the time of the Hour (Judgment Day), and the departure of the righteous of this Ummah, the Ummah of Muhammad (PBUH), when they will leap upon one another in the alleys in fornication (2). The discussion regarding "successor" (khalf) was mentioned previously in [Surat] "al-A'raf" (3), so there is no point in repeating it.

Second: His saying, the Almighty: {neglected prayer}. Abdullah and al-Hasan read it: "neglected prayers" in the plural (4). This is a condemnation and a clear statement that neglecting prayer is one of the major sins that destroy its practitioner, and there is no disagreement on that. 'Umar (RA) said: "Whoever neglects it will be even more neglectful of other things" (5).

---

(1) Al-Kashshaf 2/514. (2) Narrated by al-Tabari 15/570 via al-Husayn, from Hajjaj; also narrated by al-Tabari 15/570, and Abu Nu'aym in al-Hilya 3/282 via Ibn Abi Najih, from Mujahid. It is in Tafsir Mujahid 1/387. (3) 9/371. (4) Anomalous Readings p. 85. (5) Salaf 1/253.

सूरह मरयम: आयत 58 - 63 472

...वे जो आपकी स्तुति के साथ आपकी महिमा करते हैं, और मैं आपकी आज्ञा के प्रति अहंकारी होने से आपकी शरण चाहता हूँ। और यदि कोई सजदा 'सुभान' (अल्लाह की महिमा हो) पढ़ता है, तो उसे कहना चाहिए: ऐ अल्लाह, मुझे उन लोगों में से बना दे जो तेरे सामने रोते हैं, तेरे सामने विनम्र होते हैं। और यदि वह इसे पढ़ता है, तो उसे कहना चाहिए: ऐ अल्लाह, मुझे अपने उन बंदों में से बना दे जिन पर तूने कृपा की है, वे हिदायत पाने वाले जो तेरे सामने सजदा करते हैं, जो तेरी आयतों की तिलावत करते समय रोते हैं (1)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {फिर उनके बाद ऐसे बुरे उत्तराधिकारी आए जिन्होंने नमाज़ को बर्बाद किया और अपनी वासनाओं का अनुसरण किया, अतः वे जल्द ही विनाश से मिलेंगे 59 सिवाय उनके जिन्होंने तौबा की और ईमान लाए और अच्छे काम किए; वे लोग स्वर्ग में प्रवेश करेंगे और उनके साथ ज़रा भी अन्याय नहीं किया जाएगा 60 [वे प्रवेश करेंगे] सदा रहने वाले उन बागों में जिनका दयावान ने अपने बंदों से परोक्ष रूप से वादा किया है। निश्चय ही उसका वादा पूरा होने वाला है 61 वे वहां कोई बेकार बात नहीं सुनेंगे, सिवाय 'सलाम' के और वहां उन्हें सुबह और शाम उनका रिज़्क (आजीविका) मिलता रहेगा 62 यह वह स्वर्ग है जिसका वारिस हम अपने बंदों में से उसे बनाते हैं जो डर रखने वाला (परहेजगार) हो 63}

इसमें चार विषय हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर उनके बाद ऐसे बुरे उत्तराधिकारी आए} यानी: बुरी संतान। अबू उबैद ने कहा: हमसे हज्जाज ने इब्न जुरैज से, मुजाहिद के हवाले से बयान किया, उन्होंने कहा: यह कयामत के समय होगा, और इस उम्मत, मुहम्मद (सल्ल.) की उम्मत के नेक लोगों के चले जाने के बाद, जब वे गलियों में व्यभिचार (ज़िना) करते हुए एक-दूसरे पर कूदेंगे (2)। 'खल्फ' (उत्तराधिकारी) शब्द के बारे में 'अल-अअराफ़' (3) में पहले ही चर्चा की जा चुकी है, इसलिए इसे दोहराने का कोई अर्थ नहीं है।

दूसरा: अल्लाह तआला का फ़रमान: {नमाज़ को बर्बाद किया}। अब्दुल्ला और अल-हसन ने इसे 'नमाज़ों को बर्बाद किया' (बहुवचन) पढ़ा है (4)। यह निंदा है और इस बात का स्पष्ट प्रमाण है कि नमाज़ को बर्बाद करना उन बड़े गुनाहों (कबीरा गुनाहों) में से है जो इसके करने वाले को तबाह कर

देते हैं, और इस पर कोई मतभेद नहीं है। उमर (रजि.) ने कहा: 'जिसने इसे (नमाज़ को) बर्बाद किया, वह दूसरी चीज़ों को और भी ज़्यादा बर्बाद करने वाला होगा' (5)।

---

(1) अल-कशाफ 2/514. (2) इसे तबरी ने 15/570 में अल-हुसैन के माध्यम से, हज्जाज से रिवायत किया है; और तबरी ने भी 15/570 में, और अबू नुऐम ने अल-हिल्या 3/282 में इब्न अबी नजीह के माध्यम से मुजाहिद से रिवायत किया है। यह तफसीर मुजाहिद 1/387 में है। (3) 9/371. (4) अल-किराअत अल-शाद्दाह पृ. 85. (5) सलफ 1/253.

سورہ مریم: آیات ۵۸ - ۶۳ ۴۷۲

...آپ کی حمد کے ساتھ تسبیح کرنے والے، اور میں آپ کے حکم سے تکبر کرنے والوں میں شامل ہونے سے آپ کی پناہ مانگتا ہوں۔ اور اگر کوئی سجدہ 'سبحان' پڑھے تو کہے: اے اللہ، مجھے ان لوگوں میں شامل فرما جو تیرے حضور رونے والے اور تیرے سامنے عاجزی کرنے والے ہیں۔ اور اگر یہ پڑھے تو کہے: اے اللہ، مجھے اپنے ان بندوں میں شامل فرما جن پر تو نے انعام فرمایا، جو ہدایت یافتہ اور تیرے لیے سجدہ گزار ہیں، جو تیری آیات کی تلاوت کے وقت رونے والے ہیں (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {پھر ان کے بعد ایسے ناخلف پیدا ہوئے جنہوں نے نماز کو ضائع کیا اور خواہشات کی پیروی کی، سو عنقریب وہ گمراہی (کی سزا) سے ملیں گے ۵۹ سوائے ان کے جنہوں نے توبہ کی اور ایمان لائے اور نیک عمل کیے، پس یہی لوگ جنت میں داخل ہوں گے اور ان پر ذرا بھی ظلم نہ کیا جائے گا ۶۰ ہمیشگی والی جنتیں جن کا رحمٰن نے اپنے بندوں سے غیب میں وعدہ کیا ہے، بے شک اس کا وعدہ پورا ہونے والا ہے ۶۱ وہ اس میں کوئی لغو بات نہ سنیں گے سوائے 'سلام' کے، اور ان کے لیے وہاں صبح و شام ان کا رزق ہو گا ۶۲ یہ وہ جنت ہے جس کا وارث ہم اپنے بندوں میں سے اسے بناتے ہیں جو پرہیزگار ہو ۶۳}

اس میں چار مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر ان کے بعد ایسے ناخلف پیدا ہوئے} یعنی: بری اولاد۔ ابو عبید نے کہا: ہم سے حجاج نے ابن جریج سے، انہوں نے مجاہد سے نقل کیا، انہوں نے کہا: یہ قیامت کے وقت ہو گا، اور اس امت، امتِ محمد ﷺ کے نیک لوگوں کے رخصت ہو جانے کے بعد، جب وہ

گلیوں میں بدکاری (زنا) کرتے ہوئے ایک دوسرے پر گریں گے (۲)۔ لفظ 'خَلْف' کے بارے میں 'الاعراف' (۳) میں پہلے بات گزر چکی ہے، لہذا اسے دہرانے کی ضرورت نہیں۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {نماز کو ضائع کیا}۔ عبداللہ اور حسن نے اسے جمع کے صیغے کے ساتھ 'نمازوں کو ضائع کیا' پڑھا ہے (۴)۔ یہ مذمت ہے اور اس بات کی دلیل ہے کہ نماز کو ضائع کرنا ان کبیرہ گناہوں میں سے ہے جو انسان کو ہلاک کر دیتے ہیں، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں۔ حضرت عمرؓ نے فرمایا: 'جس نے اسے (نماز کو) ضائع کیا، وہ دیگر چیزوں کو اس سے زیادہ ضائع کرنے والا ہو گا' (۵)۔

---

(۱) الکشاف ۲/۵۱۴۔ (۲) اسے طبری نے ۱۵/۵۷۰ میں حسین کے طریق سے حجاج سے روایت کیا ہے؛ نیز اسے طبری نے ۱۵/۵۷۰ میں اور ابو نعیم نے الحلیہ ۳/۲۸۲ میں ابن ابی نجیح کے طریق سے مجاہد سے روایت کیا ہے، اور یہ تفسیر مجاہد ۱/۳۸۷ میں ہے۔ (۳) ۹/۳۷۱۔ (۴) القراءات الشاذہ ص ۸۵۔ (۵) سلف ۱/۲۵۳۔

They differed regarding who is intended by this verse. Mujahid said: [They are] the Christians who succeeded the Jews. Muhammad ibn Ka'b al-Qurazi, Mujahid also, and 'Ata' said: They are a people from the Ummah of Muhammad ﷺ at the end of time, meaning: there will be some in this Ummah with this characteristic, not that they are the primary intended meaning of this verse(1).

They also differed in the meaning of its neglect (idha'atiha). Al-Qurazi said: It is neglect [due to] disbelief and denial of it. Al-Qasim ibn Mukhaimarah and Abdullah ibn Mas'ud said: it is neglecting its timings and not fulfilling its rights. This is the correct view, and if it is prayed in a way that falls short, it is not valid and does not count; because of the saying of the Prophet ﷺ to the man who prayed and then came and greeted him: "Go back and pray, for you have not prayed," [said] three times, recorded by Muslim (2).

Hudhayfah said to a man who was praying and shortcutting its movements: "Since when have you been praying this prayer?" He said: "For forty years." He said: "You have not prayed, and if you died while praying this prayer, you would have died on something other than the natural disposition (fitrah) of Muhammad ﷺ." Then he said: "Indeed, a man may shorten the prayer yet complete it and do it well." Recorded by al-Bukhari, and the wording is by an-Nasa'i (4).

In at-Tirmidhi, from Abu Mas'ud al-Ansari, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "The prayer of a man is not valid unless he keeps his back straight (straightens his spine) in bowing (ruku') and prostration (sujud)." He said: This is a Hasan Sahih Hadith, and the practice based on this is among the scholars from the companions of the Prophet ﷺ and those after them; they hold that a man must straighten his back in bowing and prostration. Ash-Shafi'i, Ahmad, and Ishaq said: Whoever does not straighten his back in bowing and prostration, his prayer is invalid (5).

He ﷺ said: "That prayer is the prayer of the hypocrite; he sits watching the sun until it is between..."

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/22, and the following speech is also from it, and the saying of Mujahid was recorded by at-Tabari 15/571. (2) In his Sahih (397), and it is also with al-Bukhari (757), and previously 1/185. (3) From "at-tatfif", meaning: deficiency in bowing and prostration. (4) Al-Bukhari (389), and an-Nasa'i in al-Kubra (611), and it is

with Ahmad (23258). (5) At-Tirmidhi (265), and also recorded by Abu Dawud (855), an-Nasa'i in al-Mujtaba 2/183, Ibn Majah (870), and Ahmad (17073).

सूरह मरियम: आयतें 59 - 63 473

इस आयत से कौन मुराद है, इस बारे में मतभेद है। मुजाहिद ने कहा: [वे] ईसाई हैं जो यहूदियों के बाद आए। मुहम्मद बिन काब अल-कुरजी, मुजाहिद और अता ने भी कहा: वे आख़िरी ज़माने में मुहम्मद ﷺ की उम्मत के कुछ लोग हैं, यानी: इस उम्मत में ऐसे लोग होंगे जिनकी यह विशेषता होगी, न कि वे इस आयत का प्राथमिक अर्थ हैं(1)।

उन्होंने इसके परित्याग (इज़ाअतिहा) के अर्थ में भी मतभेद किया है। अल-कुरजी ने कहा: यह कुफ्र (अविश्वास) और इनकार के कारण इसे छोड़ना है। अल-कासिम बिन मुखैमरा और अब्दुल्ला बिन मसूद ने कहा: यह इसके समय की उपेक्षा करना और इसके अधिकारों को पूरा न करना है। यही सही विचार है, और यदि इसे ऐसे पढ़ा जाए जिसमें कमी रह जाए, तो यह मान्य नहीं है और पर्याप्त नहीं है; क्योंकि नबी ﷺ ने उस व्यक्ति से कहा था जिसने नमाज़ पढ़ी और फिर आकर उन्हें सलाम किया: "वापस जाओ और नमाज़ पढ़ो, क्योंकि तुमने नमाज़ नहीं पढ़ी," [यह] तीन बार कहा गया, इसे मुस्लिम (2) ने रिवायत किया है।

हुज़ैफ़ा ने एक व्यक्ति से कहा जो नमाज़ पढ़ रहा था और [उसकी हरकतों में] कमी कर रहा था(3): "तुम कब से यह नमाज़ पढ़ रहे हो?" उसने कहा: "चालीस साल से।" उन्होंने कहा: "तुमने नमाज़ नहीं पढ़ी, और अगर तुम इसी तरह नमाज़ पढ़ते हुए मर गए, तो तुम मुहम्मद ﷺ की फ़ितरत (प्राकृतिक स्वभाव) के अलावा किसी और चीज़ पर मरोगे।" फिर उन्होंने कहा: "यकीनन, एक आदमी नमाज़ को छोटा कर सकता है लेकिन फिर भी उसे पूरा और अच्छी तरह से कर सकता है।" इसे बुखारी ने रिवायत किया है, और शब्द अन-नसाई (4) के हैं।

तिरमिज़ी में अबू मसूद अल-अंसारी से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "उस आदमी की नमाज़ पर्याप्त नहीं है जो रुकू(झुकने) और सुजूद (सजदे) में अपनी पीठ सीधी नहीं करता।" उन्होंने कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है, और नबी ﷺ के सहाबा और उनके बाद के विद्वानों के बीच इसी पर अमल है; वे मानते हैं कि एक आदमी को रुकू और सुजूद में अपनी पीठ सीधी करनी चाहिए। अल-शाफ़ई, अहमद और इसहाक ने कहा: जो कोई रुकू और सुजूद में अपनी पीठ सीधी नहीं करता, उसकी नमाज़ बातिल (अमान्य) है (5)।

आप ﷺ ने फरमाया: "वह नमाज़ मुनाफ़िक़ (पाखंडी) की नमाज़ है; वह बैठा सूरज का इंतज़ार करता रहता है यहाँ तक कि जब वह दो..."

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/22, और अगला कथन भी उसी से है, और मुजाहिद का कथन अल-तबरी 15/571 द्वारा निकाला गया है। (2) उनकी सहीह (397) में, और यह बुखारी (757) में भी है, और पहले 1/185 में। (3) "ततफीफ़" से, यानी: रुकू और सुजूद में कमी। (4) बुखारी (389), और अल-कुबरा में अन-नसाई (611), और यह अहमद (23258) के पास है। (5) तिरमिज़ी (265), और इसे अबू दाऊद (855), मुजतबा में अन-नसाई 2/183, इब्न माजह (870) और अहमद (17073) ने भी निकाला है।

سورہ مریم: آیات ۵۹ - ٦٣ ٤٧٣

اس آیت سے کون مراد ہے اس بارے میں علماء کا اختلاف ہے۔ مجاہد نے کہا: [یہ] نصاریٰ ہیں جو یہودیوں کے بعد آئے۔ محمد بن کعب القرظی، مجاہد اور عطاء نے بھی کہا: یہ آخری زمانے میں امتِ محمد ﷺ کے لوگ ہیں، یعنی: اس امت میں ایسے لوگ ہوں گے جن کی یہ صفت ہوگی، نہ یہ کہ وہ بذاتِ خود اس آیت کا مقصود ہیں(1)۔

انہوں نے اس کے ضائع کرنے (اضاعتھا) کے معنی میں بھی اختلاف کیا ہے۔ قرظی نے کہا: یہ کفر اور انکار کی بنا پر اسے ضائع کرنا ہے۔ القاسم بن مخیمرہ اور عبداللہ بن مسعود نے کہا: یہ اس کے اوقات کو ضائع کرنا اور اس کے حقوق کو ادا نہ کرنا ہے۔ یہی قول صحیح ہے، اور یہ کہ اگر نماز اس طرح پڑھی جائے جس میں نقص ہو تو وہ صحیح نہیں ہوتی اور نہ ہی کافی ہوتی ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ نے اس شخص سے فرمایا تھا جس نے نماز پڑھی اور آ کر آپ کو سلام کیا: "واپس جاؤ اور نماز پڑھو کیونکہ تم نے نماز نہیں پڑھی" [یہ آپ ﷺ نے] تین مرتبہ [فرمایا]، اسے مسلم (2) نے روایت کیا ہے۔

حضرت حذیفہ نے ایک شخص سے کہا جو نماز پڑھ رہا تھا اور [ارکان میں] کمی (تطفیف) کر رہا تھا(3): "تم کب سے یہ نماز پڑھ رہے ہو؟" اس نے کہا: "چالیس سال سے۔" انہوں نے فرمایا: "تم نے نماز نہیں پڑھی، اور اگر تم اسی حالت میں مر گئے کہ تم یہ نماز پڑھ رہے ہو تو تم محمد ﷺ کی فطرت کے علاوہ کسی اور چیز پر مرو گے۔" پھر انہوں نے فرمایا: "بیشک آدمی نماز میں تخفیف کرتا ہے لیکن اسے پورا اور اچھی طرح سے ادا کرتا ہے۔" اسے بخاری نے روایت کیا ہے اور الفاظ نسائی (4) کے ہیں۔

ترمذی میں ابو مسعود الانصاری سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اس شخص کی نماز کافی نہیں ہے جس میں آدمی رکوع اور سجدے میں اپنی پیٹھ (صلب) کو سیدھا نہ کرے۔" انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے، اور صحابہ کرام اور ان کے بعد اہل علم کا اسی پر عمل ہے؛ وہ سمجھتے ہیں کہ آدمی کو رکوع اور سجدے میں اپنی پیٹھ سیدھی کرنی چاہیے۔ امام شافعی، احمد اور اسحاق نے فرمایا: جس نے رکوع اور سجدے میں اپنی پیٹھ سیدھی نہیں کی، اس کی نماز فاسد (باطل) ہے (5)۔

آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ نماز منافق کی نماز ہے، وہ بیٹھا سورج کا انتظار کرتا رہتا ہے یہاں تک کہ جب وہ دو..."

(1) المحرر الوجیز 4/22، اور اس کے بعد کی کلام بھی اسی سے ہے، اور مجاہد کا قول طبری 571/15 نے نکالا ہے۔ (2) اپنی صحیح (397) میں، اور یہ بخاری (757) میں بھی ہے، اور پہلے 185/1 میں گزر چکا ہے۔ (3) تطفیف سے مراد رکوع اور سجدے میں کمی کرنا ہے۔ (4) بخاری (389)، اور نسائی فی الکبری (611)، اور یہ احمد (23258) کے ہاں ہے۔ (5) ترمذی (265)، اور اسے ابو داؤد (855)، نسائی فی المجتبیٰ 183/2، ابن ماجہ (870) اور احمد (17073) نے بھی روایت کیا ہے۔

The devil's horn; he stood and pecked it four times, mentioning Allah therein only a little(1). This is a condemnation for whoever does that. Farwa ibn Khalid ibn Sinan said: The companions of Al-Dahhak once found an emir slow in [performing] the Afternoon (Asr) prayer until the sun was almost setting. So Al-Dahhak recited this verse, then said: "By Allah, to leave it [the emir's delay] is dearer to me than to lose it [the prayer]."

The summary of the matter in this chapter is that whoever does not maintain the perfection of its ablution (wudu), its bowing (ruku'), and its prostration (sujud) is not maintaining it. And whoever does not maintain it has lost it, and whoever loses it will lose everything else even more. Just as whoever maintains it, Allah will preserve his religion for him. "There is no religion for him who has no prayer"(2). Al-Hasan said: They abandoned the mosques and kept busy with trades and worldly causes. {And followed [their] desires} meaning: pleasures and sins.

Third: Al-Tirmidhi and Abu Dawood narrated from Anas bin Hakim Al-Dabbi that he came to Medina and met Abu Hurairah, who said to him: "O young man, shall I not tell you a Hadith that Allah might benefit you with?" I said: "Yes." He said: "Indeed, the first thing for which people will be held accountable on the Day of Resurrection from among their deeds is prayer. Allah, Blessed and Exalted be He, will say to His angels – and He knows best –: 'Look into the prayer of My servant, did he complete it or was it lacking?' If it is complete, it will be recorded for him as complete. But if anything is missing from it, He will say: 'Look if My servant has any voluntary prayers.' If he has voluntary prayers, He will say: 'Complete the obligatory prayers of My servant from his voluntary prayers.' Then other deeds will be judged accordingly." Yunus said: I think it is from the Prophet (peace be upon him), the wording is of Abu Dawood(3).

And he said: Musa ibn Ismail narrated to us, Hammad narrated to us, Dawud ibn Abi Hind narrated to us, from...

---

(1) Narrated by Muslim (622), and it is with Ahmad (11999). (2) Al-Tamheed 23/300, and the Hadith was narrated by Al-Tabarani in Al-Awsat (2313) from Ibn Umar (may Allah be pleased with them). (3) Abu Dawood (864), and it was also narrated by Ahmad (7902), Ibn Majah (1425), and it is with Al-Tirmidhi (413) from the narration of Al-Hasan from Huraith ibn Qabisa from Abu Hurairah (may Allah be pleased with

him), and he said: a good (hasan) and strange (gharib) hadith from this way. It will come from the narration of Al-Nasa’i soon. Al-Daraqutni said in Al-Ilal 8/248 after mentioning the discrepancy of the hadith: The most correct of them is the saying of the one who said: from Al-Hasan from Anas bin Hakim from Abu Hurairah.

सूरह मरियम: आयतें 59 - 63 474

शैतान के दो सींग: वह खड़ा हुआ और उसने उसे चार बार चोंच मारी, उसमें अल्लाह का ज़िक्र बहुत कम किया(1)। यह उस व्यक्ति की निंदा है जो ऐसा करता है। फरवा बिन खालिद बिन सिनान ने कहा: अल-दह्हाक के साथियों ने एक बार एक अमीर को अस्र की नमाज़ में देरी करते हुए पाया, यहाँ तक कि सूरज डूबने ही वाला था। तो अल-दह्हाक ने यह आयत पढ़ी, फिर कहा: "अल्लाह की कसम, उसे छोड़ देना मुझे उसे गँवाने से ज़्यादा प्यारा है।"

इस अध्याय का सारांश यह है कि जो कोई इसके वुज़ू, रुकू और सजदे की पूर्णता को नहीं बनाए रखता, वह इसे नहीं बनाए रखता है। और जिसने इसे नहीं बनाए रखा, उसने इसे गँवा दिया, और जिसने इसे गँवा दिया, वह बाकी चीज़ों को और भी ज़्यादा गँवा देगा। जिस तरह जिसने इसे बनाए रखा, अल्लाह उसके लिए उसके दीन (धर्म) की रक्षा करेगा। "उसका कोई दीन नहीं जिसकी नमाज़ नहीं"(2)। अल-हसन ने कहा: उन्होंने मस्जिदों को छोड़ दिया और शिल्प और दुनियावी कारणों में व्यस्त हो गए। {और अपनी इच्छाओं का पालन किया} यानी: आनंद और पाप।

तीसरा: अल-तिर्मिज़ी और अबू दाऊद ने अनस बिन हकीम अल-दब्बी से रिवायत की है कि वह मदीना आए, तो उनकी मुलाकात अबू हुरैरा से हुई, जिन्होंने उनसे कहा: "ऐ नौजवान, क्या मैं तुम्हें एक हदीस न सुनाऊँ जिससे शायद अल्लाह तुम्हें लाभ पहुँचाए?" मैंने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: "क़यामत के दिन लोगों के कर्मों में से सबसे पहले जिस चीज़ का हिसाब लिया जाएगा, वह नमाज़ है। अल्लाह तबारक व तआला अपने फरिश्तों से कहेगा - जबकि वह बेहतर जानता है -: 'मेरे बंदे की नमाज़ को देखो, क्या उसने इसे पूरा किया या इसमें कमी की?' यदि वह पूरी हुई, तो उसके लिए पूरी लिखी जाएगी। लेकिन अगर उसमें कुछ कमी हुई, तो वह कहेगा: 'देखो क्या मेरे बंदे के पास कोई नफ्ल (स्वैच्छिक) नमाज़ है।' यदि उसके पास नफ्ल नमाज़ें होंगी, तो वह कहेगा: 'मेरे बंदे की फर्ज़ (अनिवार्य) नमाज़ को उसकी नफ्ल नमाज़ों से पूरा करो।' फिर अन्य कर्मों का हिसाब इसी आधार पर लिया जाएगा।" यूनुस ने कहा: मेरा मानना है कि यह नबी ﷺ से है, अबू दाऊद के शब्द हैं(3)।

और उन्होंने कहा: मूसा बिन इस्माइल ने हमसे बयान किया, हम्माद ने हमसे बयान किया, दाऊद बिन अबी हिंद ने हमसे बयान किया, ... से।

---

(1) इसे मुस्लिम (622) ने निकाला है, और यह अहमद (11999) के पास है। (2) अल-तमहीद 23/300, और हदीस को अल-तबरानी ने अल-अवसत (2313) में इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से

निकाला है। (3) अबू दाऊद (864), और इसे अहमद (7902), इब्न माजाह (1425) ने भी निकाला है, और यह अल-तिर्मिज़ी (413) के पास अल-हसन की रिवायत से है, हरीस बिन कबीसा से, अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से, और उन्होंने कहा: इस तरह से यह एक हसन गरीब हदीस है। यह जल्द ही अल-नसाई की रिवायत से आएगी। अल-दारकुतनी ने अल-इल्ल (8/248) में हदीस के मतभेदों का उल्लेख करने के बाद कहा: उनमें से सबसे सही वह है जिसने कहा: अल-हसन से, अनस बिन हकीम से, अबू हुरैरा से।

سورہ مریم: آیات ۵۹ - ۶۳ ۴۷۴

شیطان کے دو سینگ: وہ کھڑا ہوا اور اس نے اسے چار بار ٹھونگا، اس میں اللہ کا ذکر بہت کم کیا(۱)۔ اور یہ اس شخص کی مذمت ہے جو ایسا کرتا ہے۔ فروہ بن خالد بن سنان نے کہا: الضحاک کے ساتھیوں نے ایک مرتبہ عصر کی نماز میں ایک امیر کو دیر کرتے پایا یہاں تک کہ سورج غروب ہونے کے قریب تھا، تو الضحاک نے یہ آیت پڑھی، پھر کہا: اللہ کی قسم، اسے چھوڑ دینا مجھے اسے ضائع کرنے سے زیادہ محبوب ہے۔

اس باب میں خلاصہ کلام یہ ہے کہ جس نے اس کے وضو، رکوع اور سجدے کی تکمیل کی حفاظت نہیں کی، اس نے اس کی حفاظت نہیں کی۔ اور جس نے اس کی حفاظت نہیں کی، اس نے اسے ضائع کر دیا، اور جس نے اسے ضائع کیا، وہ باقی چیزوں کو اس سے زیادہ ضائع کرنے والا ہو گا۔ جس طرح جس نے اس کی حفاظت کی، اللہ اس کے دین کی حفاظت فرمائے گا۔ "اس شخص کا کوئی دین نہیں جس کی کوئی نماز نہیں"(۲)۔ الحسن نے کہا: انہوں نے مسجدوں کو چھوڑ دیا، اور صنعتوں اور اسباب میں مشغول ہو گئے۔ {اور اپنی خواہشات کی پیروی کی} یعنی: لذتوں اور گناہوں کی۔

تیسری بات: ترمذی اور ابو داؤد نے انس بن حکیم الضبی سے روایت کی ہے کہ وہ مدینہ آئے، تو ابو ہریرہ سے ملے، انہوں نے ان سے کہا: اے نوجوان، کیا میں تمہیں ایسی حدیث نہ سناؤں جس سے شاید اللہ تعالیٰ تمہیں نفع پہنچائے؟ میں نے کہا: کیوں نہیں۔ انہوں نے کہا: "قیامت کے دن لوگوں کے اعمال میں سب سے پہلے جس چیز کا حساب لیا جائے گا وہ نماز ہے۔ اللہ تبارک و تعالیٰ اپنے فرشتوں سے فرمائے گا - جبکہ وہ بہتر جانتا ہے -: मेरे بندے کی نماز کو دیکھو، کیا اس نے اسے مکمل کیا یا اس میں کمی کی؟' پس اگر وہ مکمل ہوئی تو اس کے لیے مکمل لکھ دی جائے

گی، اور اگر اس میں کچھ کمی ہوئی تو اللہ فرمائے گا: 'دیکھو کیا میرے بندے کے پاس کوئی نفلی نماز ہے؟' اگر اس کے پاس نفلی نمازیں ہوں گی تو وہ فرمائے گا: میرے بندے کے فرائض کو اس کے نوافل سے مکمل کر دو'، پھر اسی طرح باقی اعمال کا حساب لیا جائے گا"۔ یونس نے کہا: میرا گمان ہے کہ یہ نبی ﷺ سے ہے، یہ ابو داؤد کے الفاظ ہیں(۳)۔

اور انہوں نے کہا: ہمیں موسیٰ بن اسماعیل نے حدیث بیان کی، ہمیں حماد نے حدیث بیان کی، ہمیں داؤد بن ابی ہند نے حدیث بیان کی، ... سے۔

---

(۱) اسے مسلم (۶۲۲) نے نکالا ہے، اور یہ احمد (۱۱۹۹۹) کے پاس ہے۔ (۲) التمہید ۲۳ / ۳۰۰، اور حدیث کو طبرانی نے الاوسط (۲۳۱۳) میں ابن عمر رضی اللہ عنہما سے نکالا ہے۔ (۳) ابو داؤد (۸۶۴)، اور اسے احمد (۷۹۰۲)، ابن ماجہ (۱۴۲۵) نے بھی نکالا ہے، اور یہ ترمذی (۴۱۳) کے پاس حسن کی روایت سے ہے، حریث بن قبیسہ سے، ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے، اور انہوں نے کہا: اس طریق سے یہ حسن غریب حدیث ہے۔ جلد ہی نسائی کی روایت سے آئے گی۔ دارقطنی نے العلل ۸ / ۲۴۸ میں حدیث کے اضطراب کا ذکر کرنے کے بعد کہا: ان میں سے صواب (درست) کے سب سے قریب اس شخص کا قول ہے جس نے کہا: حسن سے، وہ انس بن حکیم سے، وہ ابو ہریرہ سے۔

Zurara bin Awfa narrated from Tamim al-Dari, from the Prophet ﷺ with this meaning, who said: "Then Zakat is like that, then the actions are taken according to that"(1).

And Al-Nasa'i narrated it from Hammam, from Al-Hasan, from Hurayth bin Qabisa, from Abu Hurairah, who said: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "Indeed, the first thing for which a servant will be held accountable on the Day of Resurrection is his prayer. If it is sound, then he has succeeded and triumphed, and if it is defective, then he has failed and lost." - Hammam said: I do not know if this is from the words of Qatada or from the narration - "If anything is lacking from his obligatory prayer, [Allah] says: See if My servant has any voluntary prayers, so that what is lacking from the obligatory prayer can be completed with them, then the rest of his deeds will be treated in the same manner." Abu al-Awam disagreed and narrated it from Qatada, from al-Hasan, from Abu Rafi, from Abu Hurairah: that the Prophet ﷺ said: "Indeed, the first thing for which a servant will be held accountable on the Day of Resurrection is his prayer. If it is found complete, it is recorded as complete, and if anything is lacking from it, [Allah] says: See if you find any voluntary prayers for him to complete what he neglected of his obligatory prayer from his voluntary prayer, then the rest of the deeds proceed according to that"(2). Al-Nasa'i said: Ishaq bin Ibrahim told us, he said: Al-Nadr bin Shumayl told us, he said: Hammad bin Salama informed us, from Al-Azraq bin Qays, from Yahya bin Ya'mur, from Abu Hurairah, from the Messenger of Allah ﷺ who said: "The first thing for which a servant will be held accountable on the Day of Resurrection is his prayer. If he completed it [well and good], otherwise Allah, the Mighty and Sublime, says: See if My servant has any voluntary prayers. If voluntary prayers are found for him, He says: Complete the obligatory prayer with them"(3).

Abu Umar bin Abd al-Barr said in the book "Al-Tamheed"(4): As for completing the obligatory prayer from the voluntary one, it only happens - and Allah knows best - in the case of someone who overlooked an obligatory prayer and did not perform it, or did not perform its bowing and prostration well and did not know the extent of that. As for someone who left it, or forgot and then remembered it but deliberately did not perform it and occupied himself with voluntary prayers instead of performing his obligatory prayer while remembering it, then no obligatory prayer will be completed for him from his voluntary prayer, and Allah knows best. A rejected (munkar) hadith has been narrated from the Syrian reports in this chapter narrated by...

(1) Abu Dawood (866), and also narrated by Ibn Majah (1426). Through Sulaiman bin Harb, from Hammad, with it, and through Affan, from Hammad, from Humaid, from Al-Hasan, from a man, from Abu Hurairah with it. (2) Al-Nasa'i in Al-Mujtaba 2/232-233, and in Al-Kubra (322) limited to the first narration. (3) Al-Nasa'i in Al-Mujtaba 2/233-234, and in Al-Kubra (321). (4) 24/81.

ज़ुरारा बिन औफा ने तमीम अल-दारी के माध्यम से पैगंबर ﷺ से इसी अर्थ के साथ रिवायत की है, उन्होंने कहा: "फिर जकात भी उसी तरह है, फिर कर्मों का हिसाब उसी के अनुसार लिया जाता है"(1)।

और अन-नसाई ने हम्माम से, हसन से, हुरैथ बिन कबीसा से, अबू हुरैरा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते हुए सुना: "कयामत के दिन बंदे से सबसे पहले उसकी नमाज के बारे में हिसाब लिया जाएगा। यदि वह सही रही, तो वह सफल और कामयाब रहा, और यदि वह खराब रही, तो वह असफल और घाटे में रहा।" - हम्माम ने कहा: मुझे नहीं पता कि यह कतादा के शब्द हैं या रिवायत से है - "यदि उसकी अनिवार्य नमाज में कुछ कमी रही, तो [अल्लाह] कहेगा: देखो क्या मेरे बंदे की कोई नफ़्ल (स्वैच्छिक) नमाजें हैं, जिससे अनिवार्य नमाज की कमी को पूरा किया जा सके, फिर उसके बाकी कर्मों के साथ भी वैसा ही किया जाएगा।" अबू अल-अवाम ने इसका विरोध किया और इसे कतादा से, हसन से, अबू राफे से, अबू हुरैरा के माध्यम से रिवायत किया: कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "बेशक, कयामत के दिन बंदे से सबसे पहले जिस चीज़ का हिसाब लिया जाएगा वह उसकी नमाज है। यदि वह पूरी पाई गई, तो पूरी लिखी जाएगी, और यदि उसमें कुछ कमी हुई, तो [अल्लाह] कहेगा: देखो क्या तुम उसके लिए कोई नफ़्ल नमाजें पाते हो जिससे उसने अपनी अनिवार्य नमाज में जो कमी की है उसे उसकी नफ़्ल नमाज से पूरा किया जा सके, फिर बाकी कर्म भी उसी हिसाब से चलेंगे"(2)। अन-नसाई ने कहा: हमें इसहाक बिन इब्राहिम ने बताया, उन्होंने कहा: हमें अन-नद्र बिन शुमैल ने बताया, उन्होंने कहा: हमें हम्माद बिन सलमा ने अल-अज़राक़ बिन कैस से, याह्या बिन या'मुर से, अबू हुरैरा से, अल्लाह के रसूल ﷺ से खबर दी कि आपने फरमाया: "कयामत के दिन बंदे से सबसे पहले उसकी नमाज के बारे में हिसाब लिया जाएगा। यदि उसने उसे पूरा किया हो [तो ठीक], अन्यथा अल्लाह अज़-व-जल्ल कहेगा: मेरे बंदे की नफ़्ल नमाजें देखो। यदि उसके लिए नफ़्ल नमाजें मिलें, तो वह कहेगा: उससे अनिवार्य नमाज को पूरा करो"(3)।

अबू उमर बिन अब्दुल बर ने अपनी किताब "अल-तमहीद"(4) में कहा है: जहाँ तक नफ़्ल से अनिवार्य नमाज को पूरा करने की बात है, तो यह केवल - और अल्लाह बेहतर जानता है - उस व्यक्ति के मामले में है जो किसी अनिवार्य नमाज को भूल गया और उसे अदा नहीं किया, या उसके रुकू और सजदे को ठीक से नहीं किया और उसे इसकी सीमा का पता नहीं था। जहाँ तक उस व्यक्ति की बात है जिसने इसे छोड़ दिया, या भूल गया और फिर उसे याद आया, लेकिन जानबूझकर

उसे अदा नहीं किया और याद रहते हुए अपनी अनिवार्य नमाज अदा करने के बजाय नफ़्ल में लगा रहा, तो उसकी नफ़्ल नमाजों से उसकी कोई अनिवार्य नमाज पूरी नहीं की जाएगी, और अल्लाह बेहतर जानता है। इस विषय में शामियों की हदीस से एक मुनकर (अस्वीकृत) हदीस रिवायत की गई है जिसे...

(1) अबू दाऊद (866), और इब्न माजह (1426) ने भी रिवायत की है। सुलेमान बिन हर्ब के माध्यम से, हम्माद से, उसी के साथ, और अफ़्फ़ान के माध्यम से, हम्माद से, हुमैद से, हसन से, एक व्यक्ति से, अबू हुरैरा के माध्यम से। (2) अल-नसाई अल-मुज्तबा 2/232-233 में, और अल-कुबरा (322) में केवल पहली रिवायत तक सीमित है। (3) अल-नसाई अल-मुज्तबा 2/233-234 में, और अल-कुबरा (321) में। (4) 24/81।

زرارہ بن اوفیٰ نے تمیم الداری سے، انہوں نے نبی کریم ﷺ سے اسی معنی کے ساتھ روایت کیا، فرمایا: "پھر زکوٰۃ بھی اسی طرح ہے، پھر اعمال کا حساب اسی کے مطابق لیا جاتا ہے"(1)۔

اور اسے النسائی نے ہمام سے، انہوں نے حسن سے، انہوں نے حریث بن قبیصہ سے، انہوں نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، وہ فرماتے ہیں کہ میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "قیامت کے دن بندے سے سب سے پہلے جس چیز کا حساب لیا جائے گا وہ اس کی نماز ہے، اگر وہ درست ہوئی تو وہ کامیاب اور بامراد ہوا، اور اگر وہ خراب ہوئی تو وہ ناکام اور نامراد رہا - ہمام نے کہا: مجھے نہیں معلوم کہ یہ قتادہ کا کلام ہے یا روایت کا حصہ ہے - پس اگر اس کے فرائض میں کچھ کمی ہوئی تو [اللہ] فرمائے گا: دیکھو کیا میرے بندے کے پاس کچھ نوافل ہیں؟ پس ان کے ذریعے فرض کی کمی کو پورا کیا جائے گا، پھر باقی اعمال کا حساب بھی اسی طرح ہوگا"۔ ابوالعوام نے ان کی مخالفت کی اور اسے قتادہ سے، انہوں نے حسن سے، انہوں نے ابورافع سے، انہوں نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "بندے سے قیامت کے دن سب سے پہلے اس کی نماز کا حساب لیا جائے گا، اگر وہ مکمل پائی گئی تو مکمل لکھی جائے گی، اور اگر اس میں کچھ کمی ہوئی تو [اللہ] فرمائے گا: دیکھو کیا تم اس کے لیے کچھ نوافل پاتے ہو جن سے اس نے اپنے فرائض میں جو کمی کی ہے اسے اس کے نوافل سے پورا کیا جا سکے؟ پھر باقی اعمال بھی اسی حساب سے چلیں گے"(2)۔ النسائی نے کہا: ہمیں اسحاق بن ابراہیم نے خبر دی، انہوں نے کہا: ہمیں النضر بن شمیل نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں حماد بن سلمہ نے الازرق بن قیس سے، انہوں نے یحییٰ بن یعمر سے، انہوں نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے، انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے خبر دی، آپ ﷺ نے فرمایا: "قیامت کے دن بندے سے سب سے پہلے جس

چیز کا حساب لیا جائے گا وہ اس کی نماز ہے، اگر اس نے اسے مکمل کیا ہو تو ٹھیک، ورنہ اللہ عزوجل فرمائے گا: میرے بندے کے نوافل دیکھو، پس اگر اس کے لیے نوافل ملیں تو فرمائے گا: ان سے فرض کو مکمل کرو"(3)۔

ابو عمر بن عبد البر نے کتاب "التمہید"(4) میں کہا: جہاں تک نوافل سے فرض کی تکمیل کا تعلق ہے، تو وہ صرف - واللہ اعلم - اس شخص کے حق میں ہے جو کسی فرض سے غافل رہا اور اسے ادا نہ کیا، یا اس کے رکوع و سجود کو اچھی طرح ادا نہ کیا اور اسے اس کی مقدار کا علم نہ ہو سکا، رہا وہ شخص جس نے اسے جان بوجھ کر چھوڑ دیا، یا بھول گیا پھر اسے یاد آیا مگر اس نے اسے جان بوجھ کر ادا نہ کیا اور فرض کی ادائیگی یاد ہونے کے باوجود نوافل میں مشغول رہا، تو اس کے نوافل سے اس کا کوئی فرض مکمل نہیں کیا جائے گا، واللہ اعلم۔ اور اس باب میں شامیوں کی حدیث سے ایک منکر حدیث مروی ہے جسے...

(1) ابو داؤد (866)، اور اسے ابن ماجہ (1426) نے بھی روایت کیا ہے۔ سلیمان بن حرب کے واسطے سے، حماد سے، اسی سند کے ساتھ، اور عفان کے واسطے سے، حماد سے، حمید سے، حسن سے، ایک شخص سے، ابوہریرہ سے اسی سند کے ساتھ (2) النسائی فی المجتبیٰ 2/ 232 - 233، اور الکبریٰ (322) میں صرف پہلی روایت پر اکتفا کیا گیا ہے۔ (3) النسائی فی المجتبیٰ 2/ 233 - 234، اور الکبریٰ (321) میں۔ (4) 24/ 81۔

476 Surah Maryam: Verses 59 - 63

Muhammad ibn Humayr, from Amr ibn Qais al-Sukuni, from Abdullah ibn Qurrat, from the Prophet ﷺ who said: "Whoever performs a prayer and does not complete its bowing and prostration, it shall be increased from his glorifications (Tasbihat) until it is complete." Abu Umar said: This is not preserved from the Prophet ﷺ except from this route, and it is not strong. If it were authentic, its meaning would be that he came out of a prayer that he had completed in his own view, but it is not considered complete in the ruling. I say: It is appropriate for a person to perfect his obligatory (Fard) and voluntary (Nafl) prayers, so that he has a voluntary prayer that he finds extra to his obligatory ones, bringing him closer to his Lord, as He, Glorified and Exalted, said: "And My servant continues to draw near to Me with voluntary works until I love him"(1) the Hadith. As for voluntary prayer used to complete the obligatory one, its ruling in meaning is that of the obligatory. And he who does not perform the obligatory prayer well is even more likely not to perform the voluntary prayer well. Certainly, people's voluntary prayers are often filled with deficiency and flaw because of their light estimation of it and their negligence towards it, until it seems as if it is not counted. By Allah’s life, one witnesses in existence those who are pointed at and thought to be knowledgeable, yet their voluntary prayer is like this, or even their obligatory prayer, as they peck it like a rooster pecks, due to lack of knowledge of the Hadith. How then of the ignorant who do not know? The scholars said: Neither bowing nor prostration, nor standing after bowing, nor sitting between the two prostrations is valid until one is upright while bowing, standing, prostrating, and sitting. This is what is correct in the tradition, and it is the view of the majority of scholars and people of insight. This is the narration of Ibn Wahab and Abu Mus'ab from Malik. This meaning has already been discussed in Surah Al-Baqarah(2). If this is the case, how can voluntary prayer complete what was deficient in the obligatory prayer due to ignorance and oversight?! Rather, that would be incorrect and unacceptable, because it occurred in a manner other than what is required, and Allah knows best. Fourth: His, the Exalted, saying: {and followed [their] lusts}. From Ali رضي الله عنه regarding His saying: "and followed [their] lusts", he said: "it is building strongly, riding what is looked at, and wearing what is famous." I say: Desires are an expression of what suits a person, what they crave, and what accords with them, and they do not guard against. In the "Sahih": "Paradise is surrounded by hardships, and the Fire is surrounded by desires"(3). And what was mentioned from Ali رضي الله عنه...

(1) Previously 7/411. (2) 1/262 and what follows. (3) Previously 5/43.

476 सूरा मरियम: आयत 59 - 63

मुहम्मद इब्न हुमैर, अम्र इब्न कैस अल-सुकुनी से, वे अब्दुल्ला इब्न कुर्रत से, वे पैगंबर ﷺ से रिवायत करते हैं कि उन्होंने कहा: "जिसने ऐसी नमाज़ पढ़ी जिसमें उसने अपने रुकू और सजदे को पूरा नहीं किया, तो उसके तस्बीहात से उसे बढ़ाया जाएगा जब तक कि वह पूरी न हो जाए।" अबू उमर ने कहा: यह पैगंबर ﷺ से केवल इसी मार्ग से सुरक्षित नहीं है, और यह मजबूत (हदीस) नहीं है। यदि यह सही होती, तो इसका अर्थ यह होता कि वह ऐसी नमाज़ से बाहर निकला जिसे उसने अपनी नज़र में पूरा कर लिया था, लेकिन वह शरीयत के हुक्म में पूरी नहीं है। मैंने कहा: तो मनुष्य के लिए उचित है कि वह अपनी फ़र्ज़ और नफ़्ल नमाज़ों को अच्छी तरह अदा करे, ताकि उसके पास एक नफ़्ल हो जिसे वह अपने फ़र्ज़ के अतिरिक्त पाए जो उसे उसके रब के करीब लाए, जैसा कि अल्लाह सुब्हानहू व तआला ने कहा: "और मेरा बंदा नफ़्ल इबादतों के ज़रिए मुझसे करीब होता रहता है यहाँ तक कि मैं उससे मुहब्बत करने लगता हूँ" (1) हदीस। जहाँ तक उस नफ़्ल का सवाल है जिससे फ़र्ज़ पूरा किया जाता है, तो उसका हुक्म मायने में फ़र्ज़ जैसा ही है। और जो फ़र्ज़ नमाज़ अच्छी तरह नहीं पढ़ सकता, वह नफ़्ल इबादत अच्छी तरह न करने का ज़्यादा हकदार है। निश्चित रूप से, लोगों की नफ़्ल इबादतें कमी और दोष से भरी होती हैं; क्योंकि वे इसे हल्का समझते हैं और इसमें लापरवाही बरतते हैं, यहाँ तक कि ऐसा लगता है जैसे इसकी कोई गिनती ही नहीं है। अल्लाह की कसम, वजूद में ऐसे लोगों को देखा जाता है जिनकी ओर इशारा किया जाता है और उन्हें ज्ञानी समझा जाता है, उनकी नफ़्ल इबादत भी ऐसी ही होती है, बल्कि उनकी फ़र्ज़ नमाज़ भी, क्योंकि वे इसे मुर्गे की तरह ठोंग मारते हुए पढ़ते हैं क्योंकि उन्हें हदीस का ज्ञान नहीं है। फिर उन अज्ञानियों का क्या जो नहीं जानते? और विद्वानों ने कहा है: रुकू और सजदा, और रुकू के बाद खड़े होना, और दो सजदों के बीच बैठना तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि रुकू खड़े होने, सजदे और बैठने की हालत में बदन सीधा न हो जाए। और रिवायत में यही सही है, और इसी पर अधिकांश विद्वानों और विचारकों का मत है। और यह इब्न वहाब और अबू मुसाब की मालिक से रिवायत है। और यह अर्थ 'बकरा' (2) में गुज़र चुका है। और जब यह बात है, तो वह नफ़्ल इबादत उस फ़र्ज़ की कमी को कैसे पूरा कर सकती है जो अज्ञानता और भूल के कारण हुई है?! बल्कि वह सही और स्वीकार्य नहीं होगी; क्योंकि वह वांछित तरीके के अलावा किसी और तरीके से हुई है, और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। चौथी बात: अल्लाह तआला का फरमान है: {और अपनी इच्छाओं के पीछे चले} और अली ؓ से अल्लाह तआला के इस फरमान "और अपनी इच्छाओं के पीछे चले" के बारे में रिवायत है कि: यह मज़बूत इमारतें

बनाना, दिखावे की सवारियों पर चढ़ना और मशहूर कपड़े पहनना है। मैंने कहा: 'शहवात' (इच्छाएं) उस चीज़ की अभिव्यक्ति है जो मनुष्य के अनुकूल हो, जिसकी वह इच्छा करे और जो उसे पसंद हो और जिससे वह परहेज न करे। और 'सहीह' (हदीस) में है: "जन्नत कठिनाइयों से घिरी हुई है, और आग इच्छाओं से घिरी हुई है" (3)। और जो अली से उल्लेख किया गया है...

(1) पूर्व में 7/411। (2) 1/262 और उसके बाद। (3) पूर्व में 5/43।

476 سورہ مریم: آیات 59 - 63

محمد بن حمیر، عمرو بن قیس السکونی سے، وہ عبد اللہ بن قرط سے، وہ نبی ﷺ سے روایت کرتے ہیں کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "جس نے ایسی نماز پڑھی جس میں اس نے اپنے رکوع اور سجدے کو پورا نہیں کیا، تو اس کی تسبیحات سے اس میں اضافہ کیا جائے گا یہاں تک کہ وہ پوری ہو جائے۔" ابو عمر نے کہا: یہ نبی ﷺ سے صرف اسی سند سے مروی ہے، اور یہ قوی نہیں ہے۔ اگر یہ صحیح ہوتی تو اس کا مطلب یہ ہوتا کہ وہ ایسی نماز سے فارغ ہوا جسے اس نے اپنی نظر میں تو مکمل کر لیا تھا، لیکن وہ حکمِ شرعی میں مکمل نہیں ہے۔ میں نے کہا: پس انسان کے لیے مناسب ہے کہ وہ اپنے فرض اور نفل کو بہتر طریقے سے ادا کرے، تاکہ اس کے پاس ایسا نفل ہو جسے وہ اپنے فرض پر زائد پائے جو اسے اس کے رب کے قریب کر دے، جیسا کہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے فرمایا: "اور میرا بندہ نوافل کے ذریعے میرا قرب حاصل کرتا رہتا ہے یہاں تک کہ میں اس سے محبت کرنے لگتا ہوں"(1) حدیث۔ بہر حال جب نفل کے ذریعے فرض کی تکمیل کی جائے تو اس کا حکم معنیٰ میں فرض جیسا ہی ہے۔ اور جو شخص فرض نماز اچھی طرح ادا کرنا نہیں جانتا، وہ نفل کے معاملے میں بدرجہ اولیٰ کوتاہی کرے گا، یقیناً لوگوں کے نوافل شدید کمی اور نقص سے بھرپور ہوتے ہیں؛ ان کی نظر میں اس کی کم اہمیت اور اس میں ان کی سستی کی وجہ سے، یہاں تک کہ گویا اس کا شمار ہی نہیں ہوتا۔ اللہ کی قسم، دنیا میں ایسے لوگ دیکھے جاتے ہیں جن کی طرف اشارہ کیا جاتا ہے اور انہیں صاحبِ علم سمجھا جاتا ہے مگر ان کا نفل پڑھنا بھی ایسا ہی ہوتا ہے، بلکہ ان کا فرض بھی، کیونکہ وہ حدیث سے ناواقفیت کی بنا پر اسے مرغے کی ٹھونگ کی طرح جلدی جلدی پڑھتے ہیں، تو پھر ان جاہلوں کا کیا حال ہوگا جو نہیں جانتے؟ اور علماء نے کہا ہے: رکوع اور سجدہ، اور رکوع کے بعد کھڑا ہونا، اور دو سجدوں کے درمیان بیٹھنا

اس وقت تک کافی نہیں ہے جب تک کہ وہ رکوع، قیام، سجدہ اور قعدہ میں سیدھا نہ ہو جائے۔ اور اثر (روایت) میں یہی صحیح ہے، اور اسی پر جمہور علماء اور اہل نظر کا اتفاق ہے۔ اور یہ ابن وہب اور ابو مصعب کی امام مالک سے روایت ہے۔ اور یہ معنی 'بقرہ' (2) میں گزر چکا ہے۔ اور جب یہ صورت حال ہے تو وہ نفل اس فرض کی کمی کو کیسے پورا کر سکتا ہے جو جہالت اور سہو کی بنا پر ہوئی ہو؟! بلکہ وہ غیر صحیح اور نا مقبول ہو گا؛ کیونکہ وہ مطلوبہ طریقے کے خلاف واقع ہوا، واللہ اعلم۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَاتَّبَعُوا الشَّهَوَاتِ﴾ اور حضرت علیؓ سے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد "واتبعوا الشهوات" کے بارے میں مروی ہے کہ: اس سے مراد پختہ عمارتیں بنانا، پرکشش سواریوں پر سوار ہونا اور شہرت والے لباس پہننا ہے۔ میں نے کہا: شہوات سے مراد وہ چیزیں ہیں جو انسان کے موافق ہوں، جن کی وہ خواہش کرے اور جو اسے بھلی لگیں اور وہ ان سے پرہیز نہ کرے۔ اور "صحیح" (حدیث) میں ہے: "جنت کو ناپسندیدہ چیزوں سے ڈھانپ دیا گیا ہے، اور جہنم کو خواہشات سے ڈھانپ دیا گیا ہے"(3)۔ اور جو حضرت علیؓ سے مروی ہے...

(1) سابقہ 411/7 - (2) 262/1 اور اس کے بعد۔ (3) سابقہ 43/5 -

Page 477 Surah Maryam: Verses 59 - 63

...part of this. Allah Almighty's saying: {So they will meet Ghayya (evil/destruction/error)} [Maryam: 59]. Ibn Zaid said: [It means] evil, or misguidance, or disappointment(1). He said: "Whoever meets good, people will praise his matter, and whoever goes astray will not lack a blamer for his error."(2) Abdullah bin Mas'ud said: It is a valley in Hell(3). The estimation according to the people of language is: They will encounter the punishment of 'Ghayy', as Allah Almighty said: {And whoever does that will meet a penalty (Athama)} [Al-Furqan: 68]. What is more apparent is that 'Ghayy' is the name of the valley, so called because the misguided ones end up in it(4). Ka'b said: "At the end of time, a people will appear with whips in their hands like cow tails." Then he recited: {So they will meet Ghayya}, meaning: destruction and misguidance in Hell. It was narrated from him: Ghayy is a valley in Hell, the deepest of them, and the most intense in heat. In it is a well called 'Al-Bahim'. Whenever the fire of Hell subsides, Allah Almighty opens that well, and Hell is fueled by it. Ibn Abbas said: Ghayy is a valley in Hell, and the valleys of Hell seek refuge from its heat. Allah Almighty has prepared that valley for the adulterer who persists in adultery, for the persistent wine drinker, for the consumer of usury (Riba) who does not desist from it, for those who are undutiful to parents, for the false witness, and for a woman who brings to her husband a child that is not his(5). Allah Almighty's saying: {Except those who repent} i.e., from neglecting prayer and following desires, and returned to the obedience of their Lord. {and believe} in Him {and do righteous work. Those will enter Paradise}. Abu Ja'far, Shaybah, Ibn Kathir, Ibn Muhaysin, Abu Amr, Yaqub, and Abu Bakr read: "yudkhalun" (will be admitted) with a 'fatha' on the 'kha'. The rest read it with 'fatha' on the 'ya'(6).

---

(1) Narrated from him by al-Tabari 15/573-574. (2) The speaker: Al-Muraqqish al-Asghar, and previously 9/171. (3) Narrated by Hannad in al-Zuhd (276), al-Tabari 15/572, and al-Tabarani in al-Kabir (9110). (4) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/336. (5) Tafsir al-Baghawi 3/201. (6) Al-Sab'ah p. 237-238, and al-Taysir p. 97.

पृष्ठ ४७७ सूरह मरियम: आयतें ५९ - ६३

...इस का हिस्सा। अल्लाह तआला का फरमान: {तो वे 'ग़ैय्या' (बुराई/विनाश/गुमराही) का सामना करेंगे} [मरियम: ५९]। इब्न ज़ैद ने कहा: [इसका अर्थ है] बुराई, या गुमराही, या निराशा(१)। उन्होंने कहा: "जो कोई अच्छाई से मिलता है, लोग उसके काम की प्रशंसा करते हैं, और जो भटक जाता है उसे अपनी गलती के लिए दोष देने वाला मिल ही जाता है।"(२) अब्दुल्लाह बिन मसूद ने कहा: यह जहन्नम (नरक) में एक घाटी है(३)। भाषाविदों के अनुसार अनुमान यह है: वे 'ग़ै' की सज़ा का सामना करेंगे, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {और जो ऐसा करेगा वह दंड (अथामा) पाएगा} [अल-फुरकान: ६८]। अधिक स्पष्ट यह है कि 'ग़ै' घाटी का नाम है, जिसका नाम इसलिए रखा गया क्योंकि गुमराह लोग वहीं जाते हैं(४)। कअब ने कहा: "अंतिम समय में ऐसे लोग प्रकट होंगे जिनके हाथों में गाय की पूंछ जैसे कोड़े होंगे।" फिर उन्होंने पढ़ा: {तो वे 'ग़ैय्या' का सामना करेंगे}, जिसका अर्थ है: जहन्नम में विनाश और गुमराही। उनसे वर्णित है: 'ग़ै' जहन्नम में एक घाटी है, जो सबसे गहरी है और सबसे अधिक गर्म है। उसमें 'अल-बहीम' नाम का एक कुआँ है। जब भी जहन्नम की आग बुझने लगती है, अल्लाह तआला उस कुएँ को खोल देता है, और जहन्नम उससे भड़क उठती है। इब्न अब्बास ने कहा: 'ग़ै' जहन्नम में एक घाटी है, और जहन्नम की घाटियाँ भी इसकी गर्मी से पनाह मांगती हैं। अल्लाह तआला ने उस घाटी को उस व्यभिचारी के लिए तैयार किया है जो व्यभिचार पर अड़ा रहता है, शराब के आदी के लिए, सूद (ब्याज) खाने वाले के लिए जो उससे बाज नहीं आता, माता-पिता की अवज्ञा करने वालों के लिए, झूठे गवाह के लिए, और उस महिला के लिए जो अपने पति के पास ऐसा बच्चा लाती है जो उसका नहीं है(५)। अल्लाह तआला का फरमान: {सिवाय उनके जिन्होंने तौबा की} यानी नमाज़ को बर्बाद करने और अपनी इच्छाओं के पीछे चलने से, और अपने रब की आज्ञाकारिता की ओर लौट आए। {और ईमान लाए} उस पर {और अच्छे कर्म किए। वे ही जन्नत (स्वर्ग) में प्रवेश करेंगे}। अबू जाफ़र, शैबह, इब्न कसीर, इब्न मुहयसिन, अबू अम्र, याकूब और अबू बक्र ने इसे "युदख़लून" (प्रवेश कराए जाएंगे) पढ़ा है, जिसमें 'ख़ा' पर फतहा (जबर) है। बाकियों ने इसे 'या' पर फतहा के साथ पढ़ा है(६)।

---

(१) इसे अल-तबरी १५/५७३-५७४ ने उद्धृत किया है। (२) वक्ता: अल-मुराक्किश अल-असगर, और पहले ९/१७१। (३) हन्नाद ने अल-ज़ुहद (२७६), अल-तबरी १५/५७२, और अल-तबरानी ने अल-कबीर (९११०) में इसे उद्धृत किया है। (४) अल-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-कुरान ३/३३६। (५) तफसीर अल-बगवी ३/२०१। (६) अल-सबआ पृ. २३७-२३८, और अल-तयसीर पृ. ९७।

صفحہ ۴۷۷ سورہ مریم: آیات ۵۹ - ۶۳

اس کا ایک حصہ۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ غَيًّا ﴾ [مریم: ۵۹]۔ ابن زید نے کہا: [اس کا مطلب ہے] شر، یا گمراہی، یا مایوسی(۱)۔ انہوں نے کہا: "جو شخص بھلائی سے ملتا ہے، لوگ اس کے معاملے کی تعریف کرتے ہیں، اور جو گمراہ ہوتا ہے اسے اپنی گمراہی پر ملامت کرنے والا مل ہی جاتا ہے"(۲)۔ عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ نے کہا: یہ جہنم میں ایک وادی ہے(۳)۔ اہل لغت کے نزدیک تقدیر یہ ہے کہ: وہ غی کی سزا پائیں گے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ وَمَن يَفْعَلْ ذَٰلِكَ يَلْقَ أَثَامًا ﴾ [الفرقان: ۶۸]۔ اور زیادہ واضح یہ ہے کہ 'غی' وادی کا نام ہے، جس کا نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ گمراہ لوگ اسی کی طرف لوٹتے ہیں(۴)۔ کعب نے کہا: "آخری زمانے میں ایسی قوم ظاہر ہوگی جن کے ہاتھوں میں گائے کی دموں جیسے کوڑے ہوں گے"۔ پھر انہوں نے پڑھا: ﴿ فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ غَيًّا ﴾ یعنی: جہنم میں ہلاکت اور گمراہی۔ انہی سے روایت ہے: 'غی' جہنم میں ایک وادی ہے جو سب سے گہری اور سب سے زیادہ گرم ہے، اس میں ایک کنواں ہے جسے 'البہیم' کہا جاتا ہے، جب بھی جہنم کی آگ دھیمی پڑتی ہے، اللہ تعالیٰ اس کنویں کو کھول دیتا ہے تو اس سے جہنم مزید بھڑک اٹھتی ہے۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: 'غی' جہنم میں ایک وادی ہے، اور جہنم کی وادیاں بھی اس کی گرمی سے پناہ مانگتی ہیں۔ اللہ تعالیٰ نے وہ وادی اس زانی کے لیے تیار کی ہے جو زنا پر اصرار کرے، شراب کے عادی کے لیے، سود خور کے لیے جو اس سے باز نہ آئے، والدین کے نافرمانوں کے لیے، جھوٹی گواہی دینے والے کے لیے، اور اس عورت کے لیے جو اپنے شوہر کے گھر ایسا بچہ لائے جو اس کا نہ ہو(۵)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ إِلَّا مَن تَابَ ﴾ یعنی: جس نے نماز ضائع کرنے اور شہوات کی پیروی کرنے سے توبہ کی، اور اپنے رب کی اطاعت کی طرف لوٹ آیا۔ ﴿ وَءَامَنَ ﴾ اس پر ﴿ وَعَمِلَ صَٰلِحًا فَأُولَٰٓئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ ﴾۔

ابوجعفر، شیبہ، ابن کثیر، ابن محیصن، ابو عمرو، یعقوب اور ابوبکر نے "يُدْخَلُون" (داخل کیے جائیں گے) پڑھا ہے 'خا' کے فتحہ (زبر) کے ساتھ اور باقی قراء نے اسے 'یا' کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے(۶)۔

---

(۱) اسے طبری نے ۱۵/ ۵۷۳ - ۵۷۴ میں روایت کیا ہے۔ (۲) کہنے والا: المرقش الاصغر ہے، اور پیچھے ۹/ ۱۷۱ پر گزر چکا ہے۔ (۳) اسے ہناد نے الزہد (۲۷۶) میں، طبری نے ۱۵/ ۵۷۲ میں، اور طبرانی نے الکبیر (۹۱۱۰) میں روایت کیا ہے۔ (۴) معانی القرآن للزجاج ۳/ ۳۳۶۔ (۵) تفسیر البغوی ۳/ ۲۰۱۔ (۶) السبعۃ ص ۲۳۷ - ۲۳۸، اور التیسیر ص ۹۷۔

“And they will not be wronged in the least” [19:60], meaning: nothing will be diminished from their good deeds; rather, they are recorded as ten to seven hundredfold for every good deed. “Gardens of Eternity (Jannati ‘Adnin)” [19:61] is a substitute (badal) for 'Paradise' and is thus in the accusative case. Abu Ishaq az-Zajjaj said(1): "Jannatu 'Adnin" is also permissible as a starting subject (mubtada'). Abu Hatim said: Were it not for the written script, it would have been "Jannah 'Adn" because before it is: “they will enter Paradise.” “which the Most Merciful has promised His servants in the unseen” [19:61], meaning: those who worshipped Him and kept His covenant in the unseen. It was also said: they believed in Paradise without having seen it. “Indeed, His promise has ever been coming” [19:61]. "Ma'tiyyan" is a passive participle (maf'ul) from 'coming' (ityan). Everything that reaches you, you have reached it; you say: sixty years have come upon me, and I have come upon sixty years. Good has reached me from so-and-so, and I have reached good from him(2). Al-Qutabi said(3): "Ma'tiyyan" means "coming" (ātin), so it is a passive participle with the meaning of an active participle. And "ma'tiyyan" has a hamza because it is from "atā ya'tī". Those who lightened the hamza made it an 'alif'(4). Al-Tabari said(5): The "promise" here refers to the promised thing, which is Paradise, meaning: His allies will come to it. “They will not hear therein any ill speech” [19:62], meaning: in Paradise. "Laghw" (ill speech) means: falsehood in speech, obscenity, triviality, and what is not beneficial. From it is the hadith: “If you say to your companion on Friday, ‘Be quiet,’ while the imam is delivering the sermon, then you have spoken 'laghw' (idle talk)”(6). It is also narrated as "laghayta", which is the dialect of Abu Hurairah, as the poet said: By the Lord of the throngs of pilgrims, hushed... from idle talk and obscene speech. (7) Ibn Abbas said: "Laghw" is everything that does not contain the mention of Allah Almighty, meaning: their speech in Paradise is the praise and glorification of Allah.

---

(1) In Ma'ani al-Qur'an 3/336, and it was transmitted from him by al-Qurtubi via al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 3/22, and what follows is from it. (2) Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 3/336. (3) In Tafsir Gharib al-Qur'an, p. 274. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/22. (5) In the Tafsir 15/575. (6) Mentioned previously in 4/17. (7) The speaker is Al-'Ajjaj, the hadith was mentioned earlier in 4/17, and the verse was mentioned earlier in 3/188 and 4/17.

सूरा मरियम: आयतें 59 - 63 478

“और उनके साथ कोई अन्याय नहीं किया जाएगा” [19:60] अर्थात्: उनके अच्छे कर्मों में कोई कमी नहीं की जाएगी, बल्कि उनके लिए हर नेकी का दस से सात सौ गुना तक लिखा जाता है। “सदाबहार बाग (जन्नती अदनिन्)” [19:61] स्वर्ग (जन्नत) के बदले में है, इसलिए यह कर्म कारक (nasb) में है। अबू इसहाक अज़-ज़ज्जाज ने कहा(1): "जन्नातु अदनिन्" (कर्ता कारक) भी जायज़ है। अबू हातिम ने कहा: यदि लिखावट वैसी न होती, तो यह "जन्नत अदन" होता क्योंकि इससे पहले है: “वे स्वर्ग में प्रवेश करेंगे।” “जिसका रहमान ने अपने बंदों से परोक्ष में वादा किया है” [19:61], अर्थात्: जिसने परोक्ष में उसकी इबादत की और उसके वादे की रक्षा की। और कहा गया है: वे स्वर्ग पर विश्वास लाए जबकि उन्होंने उसे देखा नहीं था। “निश्चय ही उसका वादा पूरा होकर रहने वाला है” [19:61]। "मअतिय्यन" 'आगमन' (इत्यान) से बना कर्मवाच्य (maf'ul) है। और जो कुछ तुम तक पहुँचा है, तुम भी उस तक पहुँच गए हो; तुम कहते हो: मुझ पर साठ वर्ष आ गए, और मैं साठ वर्ष पर आ गया। फलां व्यक्ति से मुझ तक भलाई पहुँची, और मैंने उससे भलाई प्राप्त की(2)। अल-कुतबी ने कहा(3): "मअतिय्यन" का अर्थ "आने वाला" (ātin) है, इसलिए यह कर्तावाच्य के अर्थ में कर्मवाच्य है। और "मअतिय्यन" में हमज़ा है क्योंकि यह "अता यअती" से है। और जिसने हमज़ा को हल्का किया उसने इसे 'अलिफ़' बना दिया(4)। और अल-तबरी ने कहा(5): यहाँ "वादा" का अर्थ "वादा की गई चीज़" है, और वह स्वर्ग है, अर्थात्: उसके प्रिय जन उसमें आएँगे। “वे वहाँ कोई व्यर्थ बात नहीं सुनेंगे” [19:62], अर्थात्: स्वर्ग में। "ल़ग्व" का अर्थ है: बात में झूठ, अश्लीलता, फालतू बातें और ऐसी बातें जिनसे कोई लाभ न हो। इसी से वह हदीस है: “जब तुमने जुमे के दिन अपने साथी से कहा: 'चुप रहो', जबकि इमाम खुत्बा दे रहा हो, तो तुमने 'ल़ग्व' (व्यर्थ बात) की”(6)। और "लग़ैत" भी वर्णित है, जो अबू हुरैरा की भाषा है, जैसा कि कवि ने कहा: हाजियों के उन झुंडों के रब की कसम, जो खामोश हैं... व्यर्थ बातों और अश्लील बातचीत से। (7) इब्न अब्बास ने कहा: "ल़ग्व" वह सब कुछ है जिसमें अल्लाह तआला का ज़िक्र न हो, अर्थात्: स्वर्ग में उनकी बातचीत अल्लाह की हम्द (प्रशंसा) और तस्बीह (महिमामंडन) होगी।

---

(1) मआनी अल-कुरान 3/336 में, और अल-कुर्तुबी ने इसे अल-नहहास के माध्यम से मआनी अल-कुरान 3/22 में उद्धृत किया है, और उसके बाद का हिस्सा उसी से है। (2) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-कुरान 3/336। (3) तफ़सीर ग़रीब अल-कुरान पृष्ठ 274 में। (4) अल-नहहास द्वारा इराब

अल-कुरान 3/22। (5) तफ़सीर 15/575 में। (6) 4/17 में पहले आ चुका है। (7) कहने वाला: अल-अज्जाज, हदीस 4/17 में पहले आ चुकी है, और शेर 3/188 और 4/17 में पहले आ चुका है।

سورة مریم: آیات ۵۹ - ۶۳ ۴۷۸

﴿وَلَا يُظْلَمُونَ شَيْئًا﴾ یعنی: ان کے اعمالِ صالحہ میں سے کچھ بھی کم نہیں کیا جائے گا، بلکہ ان کے لیے ہر نیکی کا دس سے سات سو گنا تک لکھا جاتا ہے۔ ﴿جَنَّتِ عَدْنٍ﴾ 'الجنۃ' سے بدل ہے اس لیے حالتِ نصب میں ہے۔ ابو اسحاق الزجاج نے کہا(۱): ابتدا کی بنا پر "جَنَّاتُ عَدْنٍ" (حالتِ رفع) بھی جائز ہے۔ ابو حاتم نے کہا: اگر خط و کتابت (رسمِ خط) کا مسئلہ نہ ہوتا تو یہ "جنۃ عدن" ہوتا کیونکہ اس سے پہلے ہے: ﴿يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ﴾۔ ﴿الَّتِي وَعَدَ الرَّحْمَنُ عِبَادَهُ بِالْغَيْبِ﴾ یعنی: جس نے غیب میں اپنے رب کی عبادت کی اور اس کے عہد کی حفاظت کی۔ اور کہا گیا ہے: وہ جنت پر ایمان لائے حالانکہ انہوں نے اسے دیکھا نہیں تھا۔ ﴿إِنَّهُ كَانَ وَعْدُهُ مَأْتِيًّا﴾ "مأتياً" ایتیان (آنے) سے مفعول کے وزن پر ہے۔ اور ہر وہ چیز جو تم تک پہنچی، تم اس تک پہنچ گئے؛ تم کہتے ہو: مجھ پر ساٹھ سال آ گئے، اور میں ساٹھ سال پر آ گیا۔ فلاں شخص سے مجھ تک بھلائی پہنچی، اور میں نے اس سے بھلائی حاصل کی(۲)۔ القتبی نے کہا(۳): "مأتياً" بمعنی "آنے والا" (آتٍ) ہے، پس یہ مفعول ہے فاعل کے معنی میں۔ اور "مأتياً" مہمیز ہے؛ کیونکہ یہ "أتى يأتي" سے ہے۔ اور جس نے ہمزہ میں تخفیف کی اس نے اسے الف بنا دیا(۴)۔ اور الطبری نے کہا(۵): یہاں "وعد" سے مراد "موعود" (جس کا وعدہ کیا گیا) ہے، اور وہ جنت ہے، یعنی: اس کے دوست اس میں آئیں گے۔ ﴿لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا﴾ یعنی: جنت میں۔ اور "لغو" کا معنی ہے: کلام میں باطل، فحش، فضول اور وہ بات جس کا کوئی فائدہ نہ ہو۔ اسی سے وہ حدیث ہے: "جب تم نے جمعہ کے دن اپنے ساتھی سے کہا: 'خاموش رہو'، جبکہ امام خطبہ دے رہا ہو، تو تم نے لغو کام کیا"(۶)۔ اور "لغیت" بھی مروی ہے جو کہ حضرت ابوہریرہ کی زبان ہے، جیسا کہ شاعر نے کہا: وَرَبِّ أَسْرَابِ حَجِيجٍ كُظَّمِ ... عَنِ

اللَّغَا وَرَفَثِ التَّكَلُّمِ (٧) ابن عباس نے فرمایا: لغو وہ ہر بات ہے جس میں اللہ تعالیٰ کا ذکر نہ ہو، یعنی: جنت میں ان کا کلام اللہ کی حمد و تسبیح ہوگا۔

---

(١) معانی القرآن ٣٣٦/٣ میں، اور اسے قرطبی نے نحاس کے واسطے سے معانی القرآن ٢٢/٣ میں نقل کیا ہے، اور اس کے بعد کا حصہ وہیں سے ہے۔ (٢) معانی القرآن للزجاج ٣٣٦/٣۔ (٣) تفسیر غریب القرآن ص ٢٧٤ میں۔ (٤) اعراب القرآن للنحاس ٢٢/٣۔ (٥) تفسیر ٥٧٥/١٥ میں۔ (٦) پیچھے ٤/١٧ میں گزر چکا ہے۔ (٧) کہنے والا: العجاج، حدیث ٤/١٧ میں گزر چکی ہے، اور شعر ١٨٨/٣ اور ٤/١٧ میں پہلے آ چکا ہے۔

"Except greeting of peace" (illā salāman): meaning, but they hear peace. This is an example of an 'interrupted exception' (1), meaning: they greet each other with peace, and the angels greet them. This was said by Muqatil and others (2). Peace (al-Salām) is a comprehensive name for goodness, and the meaning is that they will not hear therein except what they love (3).

His, the Almighty's, saying: "And they will have their provision therein, morning and evening" (wa lahum rizquhum fīhā bukratan wa ʿashiyyā): meaning, they will have whatever foods and drinks they desire in the morning and evening, i.e., in the measure of these two times, since there is no literal morning or evening there, similar to His saying: "Its morning course was a month, and its evening course was a month" [Saba: 12], meaning: the measure of a month. This meaning was stated by Ibn Abbas, Ibn Jurayj, and others. It is also said: He made them know the moderate state of the people of Paradise, and the most pleasant blessing for the Arabs was being able to eat and drink in the morning and evening (4).

Yahya ibn Abi Kathir and Qatadah said: Among the Arabs of that time, whoever found lunch and dinner together was considered well-off, so it was revealed (5). It was also said: It means their provision therein is never-ending, just as He said: "Neither cut off nor forbidden" [al-Waqiʿah: 33]. It is like saying: "I am in remembrance of you morning and evening," meaning my remembrance of you is constant. It is also possible that "morning" is before they are occupied with their pleasures, and "evening" is after they finish their pleasures; because there are periods of transition from one state to another. This refers back to the first saying.

Al-Zubayr ibn Bakkar narrated from Isma'il ibn Abi Uways, who said: Malik ibn Anas said: "The food of believers is twice a day," and he recited the words of Allah Almighty: "And they will have their provision therein, morning and evening." Then he said: "Allah Almighty compensated the believers during fasting with Sahur instead of lunch so that they might gain strength for the worship of their Lord." It is said that this was mentioned because the description and form of lunch are different from the description of...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/23. (2) Al-Nukat wa'l-Uyun 3/381. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/337. (4) Al-Nukat wa'l-Uyun 3/381 similarly. (5) Tafsir Abi al-Layth 2/329, and al-Muharrar al-Wajiz 4/23 from Qatadah similarly.

"सिवाय शांति (सलाम) के" (इल्ला सलामन): यानी, वे शांति सुनेंगे। यह एक 'अपूर्ण अपवाद' (मुन्क़ति') (1) का उदाहरण है, जिसका अर्थ है: एक-दूसरे को शांति का अभिवादन करना, और फरिश्तों का उन्हें अभिवादन करना। यह मुक़ातिल और अन्य लोगों (2) द्वारा कहा गया था। शांति (अस्सलाम) अच्छाई का एक व्यापक नाम है, और इसका अर्थ यह है कि वे वहाँ वही सुनेंगे जो उन्हें पसंद है (3)।

अल्लाह तआला का कथन: "और उनके लिए वहाँ सुबह और शाम उनका रिज़्क (भोजन) होगा" (व लहुम रिज़्कुहुम फ़ीहा बुक़रतन व अशिय्या): यानी, सुबह और शाम के समय उनकी इच्छा के अनुसार उन्हें भोजन और पेय पदार्थ मिलेंगे, अर्थात इन दो समयों की मात्रा में, क्योंकि वहाँ न तो सुबह है और न ही शाम, जैसे अल्लाह ने कहा है: "उसका सुबह का चलना एक महीना था और शाम का चलना एक महीना" [सबा: 12], यानी: एक महीने की अवधि। यह अर्थ इब्न अब्बास, इब्न जुरैज और अन्य लोगों ने बताया है। यह भी कहा गया है कि: उन्होंने उन्हें जन्नत के लोगों की संतुलित स्थितियों से परिचित कराया, और अरबों के लिए सबसे सुखद वरदान सुबह और शाम भोजन और पेय उपलब्ध होना था (4)।

यया बिन अबी कसीर और क़तादा ने कहा: उस समय के अरबों में जो दोपहर और रात का भोजन एक साथ पाता था, उसे ही सुखी माना जाता था, इसलिए यह आयत उतरी (5)। यह भी कहा गया है कि: इसका अर्थ यह है कि वहाँ उनका रिज़्क अटूट है, जैसा कि उन्होंने कहा: "जो न कभी समाप्त होगा और न कभी रोका जाएगा" [अल-वाक़िया: 33]। यह वैसा ही है जैसे आप कहते हैं: "मैं सुबह और शाम आपकी याद में रहता हूँ।" यानी, मेरी आपकी याद निरंतर है। यह भी संभव है कि 'सुबह' उनके सुखों में व्यस्त होने से पहले हो, और 'शाम' उनके सुखों से फ़ारिग होने के बाद हो; क्योंकि इसमें एक स्थिति से दूसरी स्थिति में संक्रमण की अवधि होती है। और यह पहली बात की ओर ही लौटता है।

ज़ुबैर बिन बक़्क़ार ने इस्माइल बिन अबी उवैस से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मलिक बिन अनस ने कहा: "मोमिनों का भोजन दिन में दो बार होता है," और उन्होंने अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल का यह कथन पढ़ा: "और उनके लिए वहाँ सुबह और शाम उनका रिज़्क होगा।" फिर उन्होंने कहा: "अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने रोज़े के दौरान मोमिनों को दोपहर के भोजन के बदले सहरी अता की ताकि वे अपने रब

की इबादत के लिए शक्ति प्राप्त कर सकें।" कहा जाता है कि इसका उल्लेख इसलिए किया गया क्योंकि दोपहर के भोजन की विशेषता और स्वरूप... से भिन्न है।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/23। (2) अल-नुकत वल-उयून 3/381। (3) मआनी अल-क़ुरआन ज़ज्जाज द्वारा 3/337। (4) अल-नुकत वल-उयून 3/381 इसी तरह। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/329, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/23 क़तादा से इसी तरह।

﴿إِلَّا سَلَمًا﴾ یعنی: لیکن وہ سلام سنیں گے، تو یہ استثناء منقطع (۱) سے ہے، یعنی: ان کا ایک دوسرے کو سلام کرنا، اور فرشتوں کا انہیں سلام کرنا، یہ مقاتل اور دیگر (۲) نے کہا ہے۔ اور السلام: خیر و بھلائی کا ایک جامع نام ہے، اور معنی یہ ہے کہ وہ اس میں صرف وہی سنیں گے جو وہ پسند کرتے ہیں (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيهَا بُكْرَةً وَعَشِيًّا﴾ یعنی: ان کے لیے وہ کھانے پینے کی چیزیں ہوں گی جن کی وہ خواہش کریں گے صبح اور شام، یعنی: ان دو وقتوں کی مقدار میں، کیونکہ وہاں نہ صبح ہے اور نہ شام، جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿غُدُوُّهَا شَهْرٌ وَرَوَاحُهَا شَهْرٌ﴾ [سبأ: ۱۲] یعنی: ایک ماہ کی مقدار، اس کا معنی ابن عباس، ابن جریج اور دیگر نے بیان کیا ہے۔ اور کہا گیا: اس نے انہیں اہل جنت کے احوال کے اعتدال سے واقف کرایا، اور عربوں کے نزدیک سب سے خوشگوار نعمت صبح اور شام کھانے پینے کی قدرت و میسر ہونا تھا (۴)۔

یحییٰ بن ابی کثیر اور قتادہ نے کہا: عرب اپنے زمانے میں جس کو دوپہر اور رات کا کھانا ایک ساتھ مل جاتا، وہی خوشحال سمجھا جاتا تھا، تو یہ آیت اتری (۵)۔ اور کہا گیا: یعنی: وہاں ان کا رزق منقطع ہونے والا نہیں ہے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿لَّا مَقْطُوعَةٍ وَلَا مَمْنُوعَةٍ﴾ [الواقعة: ۳۳] اور یہ ویسے ہی ہے جیسے تم کہتے ہو: میں صبح و شام تیرے ذکر میں رہتا ہوں۔ یعنی: میرا تیرا ذکر دائمی ہے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ بکرہ (صبح) ان کی لذتوں میں مشغول ہونے سے پہلے ہو، اور عشی (شام) ان کی لذتوں سے فراغت کے بعد ہو؛ کیونکہ اس کے درمیان ایک حال سے دوسرے حال میں منتقلی کے وقفے ہوتے ہیں۔ اور یہ پہلے قول کی طرف ہی لوٹتا ہے۔

اور زبیر بن بکار نے اسماعیل بن ابی اویس سے روایت کی، انہوں نے کہا: مالک بن انس نے کہا: "مومنوں کا کھانا دن میں دو بار ہوتا ہے،" اور انہوں نے اللہ عزوجل کا قول تلاوت کیا: ﴿وَلَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيهَا بُكْرَةً وَعَشِيًّا﴾ پھر فرمایا: اللہ عزوجل نے روزے میں مومنوں کو دوپہر کے کھانے کے بدلے سحری عطا کی تاکہ وہ اس کے ذریعے اپنے رب کی عبادت پر قوت حاصل کر سکیں۔ اور کہا گیا: یہ اس لیے ذکر کیا گیا ہے؛ کیونکہ دوپہر کے کھانے کی صفت اور اس کی ہیئت... کی صفت سے مختلف ہے۔

---

(١) المحرر الوجيز ٢٣/٤۔ (٢) النكت والعيون ٣/ ٣٨١۔ (٣) معاني القرآن للزجاج ٣٣٧/٣۔ (٤) النكت والعيون ٣/ ٣٨١ اسی کی مانند۔ (٥) تفسير أبي الليث ٣٢٩/٢، اور المحرر الوجيز ٢٣/٤ قتادہ سے اسی طرح۔

Surah Maryam: Verses 59 - 65 480 ...dinner and its preparation, and this is known only to kings. Likewise, in Paradise, the provision for lunch will be different from the provision for dinner; blessings will vary for them, so that their enjoyment and delight may increase. Al-Tirmidhi al-Hakim narrated in "Nawadir al-Usul" from the hadith of Aban, from al-Hasan and Abu Qilaba, who said: A man said: O Messenger of Allah, is there night in Paradise? He said: "What prompted you to ask this?" He said: I heard Allah Almighty mention in the Book: {And they will have therein their provision morning and evening} [Maryam: 62]. So I said: The night is between morning and evening. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "There is no night there; it is only light and illumination. The morning returns to the evening, and the evening returns to the morning. Gifts from Allah Almighty come to them at the times of prayer they used to perform in this world, and the angels greet them." This is a very clear explanation of the meaning of the verse, and we have mentioned it in the book "Al-Tadhkirah" (1). The scholars said: There is no night or day in Paradise; rather, they are in perpetual light. They only know the amount of night from day by the lowering of curtains and the closing of doors, and they know the amount of day by the raising of curtains and the opening of doors. This was mentioned by Abu al-Faraj al-Jawzi, al-Mahdawi, and others. His words, the Almighty: {That is the Paradise which} means: This is the Paradise whose people's conditions We have described {We give as inheritance} with light pronunciation. Ya'qub read it as: "Nuwarritu" with a fatha on the waw and a shadda on the ra (2). The preferred reading is the light pronunciation, because of His words, the Almighty: {Then We caused to inherit the Book} [Fatir: 32]. {those of Our servants who were righteous}. Ibn Abbas said: That is: whoever feared Me and acted in obedience to Me. It is said: It is based on priority and posteriority, its estimation being: We give as inheritance to whoever among Our servants was righteous. His words, the Almighty: {And we (angels) descend not except by the command of your Lord. To Him belongs what is before us and what is behind us and what is in between that. And never is your Lord forgetful. [64] Lord of the heavens and the earth and whatever is between them - so worship Him and have patience for His worship. Do you know [any] similar to Him? [65]} Al-Tirmidhi narrated from Ibn Abbas who said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said to Gabriel: "What prevented you from..." (1) Page 504 - 505 and what follows it. (2) Narrated from him by Ruways as in "Al-Nashr" 2/318.

सूरह मरयम: आयतें 59 - 65 480 ...रात का भोजन और उसकी तैयारी, और यह केवल राजाओं को ही ज्ञात होता है। इसी तरह, जन्नत में दोपहर के भोजन का प्रावधान रात के भोजन के प्रावधान से भिन्न होगा; उनके लिए नेमतें तरह-तरह की होंगी, ताकि उनका आनंद और प्रसन्नता बढ़ती रहे। अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने "नवादिद अल-उसूल" में अबान की हदीस से, अल-हसन और अबू किलाबा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: एक व्यक्ति ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, क्या जन्नत में रात होती है? आपने कहा: "तुम्हें इस सवाल के लिए किस बात ने उकसाया?" उसने कहा: मैंने अल्लाह तआला को किताब में यह उल्लेख करते हुए सुना है: {और उनके लिए उसमें सुबह और शाम उनका रिज़्क़ (भोजन) होगा} [मरयम: 62]। तो मैंने सोचा: रात सुबह और शाम के बीच होती है। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "वहाँ रात नहीं है; वह केवल प्रकाश और नूर है। सुबह शाम पर लौटती है, और शाम सुबह पर, और उनके पास अल्लाह तआला की ओर से उपहार उन नमाज़ों के समय आते हैं जो वे दुनिया में पढ़ा करते थे, और फ़रिश्ते उन्हें सलाम करते हैं।" यह आयत के अर्थ का बहुत स्पष्ट विवरण है, और हमने इसका उल्लेख "अल-तज़किराह" (1) पुस्तक में किया है। विद्वानों ने कहा है: जन्नत में न रात है और न दिन, बल्कि वे हमेशा नूर में रहते हैं। वे दिन और रात के परिमाण को केवल पर्दों को गिराने और दरवाज़ों को बंद करने से जानते हैं, और दिन के परिमाण को पर्दों को उठाने और दरवाज़ों को खोलने से जानते हैं। इसका उल्लेख अबू अल-फ़रज अल-जौज़ी, अल-महदवी और अन्य लोगों ने किया है। अल्लाह तआला का कथन: {वही जन्नत है जिसे} अर्थात: यह वही जन्नत है जिसके निवासियों की स्थितियों का हमने वर्णन किया है {हम विरासत में देंगे} हल्के उच्चारण के साथ। याकूब ने इसे पढ़ा: "नुवर्रिसु" वाव पर फतह और रा पर शद्दा के साथ (2)। पसंद किया जाने वाला उच्चारण हल्का ही है; क्योंकि अल्लाह तआला का कथन है: {फिर हमने किताब का वारिस बनाया} [फ़ातिर: 32]। {हमारे बंदों में से उसे जो परहेज़गार था}। इब्न अब्बास ने कहा: यानी: जिसने मेरा डर रखा और मेरी आज्ञा का पालन किया। यह भी कहा गया है: यह आगे-पीछे के क्रम पर आधारित है, जिसका अर्थ है: हम अपने उन बंदों को विरासत देते हैं जो परहेज़गार थे। अल्लाह तआला का कथन: {और हम (फ़रिश्ते) आपके रब के आदेश के बिना नहीं उतरते। जो कुछ हमारे सामने है और जो कुछ हमारे पीछे है और जो कुछ इसके बीच है, सब उसी का है। और आपका रब भूलने वाला नहीं है। [64] आकाशों और धरती का रब और जो कुछ उनके बीच है (वह भी उसी का है), अतः उसी की इबादत करें और उसकी इबादत पर जमे रहें। क्या आप उसके समान किसी को जानते हैं? [65]} तिर्मिज़ी ने इब्न अब्बास से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने जिब्रील से कहा: "आपको किस बात ने रोका

कि..." (1) पृष्ठ 504 - 505 और उसके बाद का हिस्सा। (2) इसे रुवैस ने रिवायत किया है जैसा कि "अल-नश्र" 2/318 में है।

سورہ مریم: آیات 59 - 65 480 عشاء (رات کا کھانا) اور اس کی ہیئت، اور یہ صرف بادشاہ ہی جانتے ہیں۔ اسی طرح جنت میں دوپہر کے کھانے کا رزق عشاء کے رزق کے علاوہ ہوگا، ان پر نعمتیں بدل بدل کر آئیں گی؛ تاکہ ان کی راحت اور خوشی میں اضافہ ہو۔ اور ترمذی حکیم نے "نوادر الاصول" میں ابان کی حدیث سے، حسن اور ابو قلابہ سے روایت کیا ہے، ان دونوں نے کہا: ایک شخص نے کہا: اے اللہ کے رسول، کیا جنت میں رات ہے؟ آپ نے فرمایا: "تجھے اس بات پر کس چیز نے ابھارا؟" اس نے کہا: میں نے اللہ تعالیٰ کو کتاب میں ذکر کرتے ہوئے سنا ہے: ﴿وَلَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيهَا بُكْرَةً وَعَشِيًّا﴾ (اور ان کے لیے اس میں صبح اور شام ان کا رزق ہوگا)۔ تو میں نے کہا: رات صبح اور شام کے درمیان ہوتی ہے۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "وہاں رات نہیں ہے بلکہ صرف روشنی اور نور ہے جو صبح کو شام پر اور شام کو صبح پر لوٹا دیتا ہے، اور ان کے پاس اللہ تعالیٰ کی طرف سے ان نمازوں کے اوقات میں تحائف آتے ہیں جو وہ دنیا میں پڑھا کرتے تھے اور فرشتے ان پر سلام بھیجتے ہیں"۔ اور یہ آیت کے معنی کی نہایت واضح وضاحت ہے، اور ہم نے اسے کتاب "التذکرہ" (1) میں ذکر کیا ہے۔ اور علماء نے کہا ہے: جنت میں رات ہے نہ دن، بلکہ وہ ہمیشہ نور میں رہتے ہیں، وہ دن سے رات کی مقدار کا اندازہ پردوں کے گرانے اور دروازوں کے بند کرنے سے کرتے ہیں، اور دن کی مقدار کا اندازہ پردوں کے اٹھانے اور دروازوں کے کھولنے سے کرتے ہیں۔ اسے ابو الفرج الجوزی، المہدوی اور دیگر نے ذکر کیا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي﴾ یعنی: یہ وہ جنت ہے جس کے رہنے والوں کے احوال ہم نے بیان کیے ﴿نُورِثُ﴾ تخفیف کے ساتھ اور یعقوب نے اسے "نُوَرِّثُ" واؤ کے فتحہ اور راء کی تشدید کے ساتھ پڑھا ہے (2)۔ اور پسندیدہ قرات تخفیف ہی ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَبَ﴾ [فاطر: 32]۔ ﴿مِنْ عِبَادِنَا مَن كَانَ تَقِيًّا﴾ ابن عباس نے کہا: یعنی: جس نے مجھ سے تقویٰ

اختیار کیا اور میری اطاعت میں عمل کیا۔ اور کہا گیا ہے: یہ تقدیم و تاخیر پر مبنی ہے، اس کی تقدیر یوں ہے: ہم اپنے ان بندوں کو وارث بناتے ہیں جو پرہیزگار تھے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا نَتَنَزَّلُ إِلَّا بِأَمْرِ رَبِّكَ لَهُ مَا بَيْنَ أَيْدِينَا وَمَا خَلْفَنَا وَمَا بَيْنَ ذَلِكَ وَمَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا ۝ رَّبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا فَاعْبُدْهُ وَاصْطَبِرْ لِعِبَادَتِهِ هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا ۝﴾ ترمذی نے ابن عباس سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے جبرئیل سے فرمایا: "آپ کو کس چیز نے روکا کہ..." (1) ص 504 - 505 اور اس کے بعد کا حصہ۔ (2) اسے رویس نے روایت کیا ہے جیسا کہ النشر 318/2 میں ہے۔

...visit us more often than you do." He said: So this verse was revealed: {And we [angels] descend not except by the command of your Lord} until the end of the verse. He said: This is a Good (Hasan) and Rare (Gharib) hadith. Al-Bukhari narrated it: Khallad bin Yahya told us, Umar bin Dharr told us, saying: I heard my father narrating from Sa'id bin Jubayr, from Ibn Abbas, that the Prophet (peace be upon him) said to Gabriel: "What prevents you from visiting us more than you do?" Then it was revealed: {And we [angels] descend not except by the command of your Lord}. He said: This was the answer to Muhammad (peace be upon him) (1).

Mujahid said: The angel was slow in coming to the Messenger of Allah (peace be upon him), then he came to him, so he said: "What delayed you?" He said: "How can we come to you when you do not clip your nails, do not trim your mustaches, do not clean your finger joints (rawajib), and do not use the tooth-stick (siwak)?" Mujahid said: So the verse was revealed regarding this. Mujahid also said, along with Qatadah, Ikrimah, al-Dahhak, Muqatil, and al-Kalbi: Gabriel was delayed from the Prophet (peace be upon him) when his people asked him about the story of the People of the Cave, Dhul-Qarnayn, and the Soul (Ruh), and he did not know what to answer them, hoping that Gabriel would bring him the answer to what they asked. Ikrimah said: He was delayed for forty days. Mujahid said: Twelve nights. Others said: Fifteen days. Others said: Thirteen. Others said: Three days. Then the Prophet (peace be upon him) said: "You were so late that I had bad thoughts and I missed you." Gabriel (peace be upon him) said: "I was more longing, but I am a commanded servant; if I am sent I descend, and if I am held back I remain." Then the verse was revealed: {And we [angels] descend not except by the command of your Lord} and He revealed {By the morning brightness. And [by] the night when it covers with darkness. Your Lord has not taken leave of you, [O Muhammad], nor has He detested [you]} [Ad-Duha: 1-3]. This was mentioned by al-Tha'labi, al-Wahidi, al-Qushayri and others (2).

It was also said: It is a report from the people of Paradise that they say upon entering it: And we do not descend into these gardens...

(1) At-Tirmidhi (3158), Al-Bukhari (7455), and also narrated by Ahmad (2043). (2) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 310, and mentioned from them by Ibn Abi Hatim 7/1414 (13172) and (13170). Ibn al-Jawzi mentioned in Zad al-Masir 5/249 the opinions on Gabriel's delay from the Prophet (PBUH), except he mentioned twenty-

five days instead of thirteen days. And it appeared in Asbab al-Nuzul: "barajimikum" instead of "rawajibikum". Al-Jawhari said in al-Sihah (Rajab): The "rajibah" in the finger: the singular of "rawajib", which are the joints of the fingers next to the fingertips, then the "barajim", then the "ashajee" which are next to the palm.

...हमसे उससे अधिक मिला करें जितना आप मिलते हैं।" उन्होंने कहा: तो यह आयत उतरी: {और हम [फ़रिश्ते] आपके रब के आदेश के बिना नहीं उतरते} आयत के अंत तक। उन्होंने कहा: यह एक हसन गरीब हदीस है। और इसे बुखारी ने रिवायत किया है: हमें खल्लाद बिन याह्या ने बताया, हमें उमर बिन ज़र ने बताया, उन्होंने कहा: मैंने अपने पिता को सईद बिन जुबैर से, इब्न अब्बास के हवाले से सुना कि नबी ﷺ ने जिब्रील से कहा: "क्या चीज़ आपको हमसे उससे अधिक मिलने से रोकती है जितना आप मिलते हैं?" तो यह उतरी: {और हम [फ़रिश्ते] आपके रब के आदेश के बिना नहीं उतरते}। उन्होंने कहा: यह मुहम्मद ﷺ के लिए जवाब था (1)।

मुजाहिद ने कहा: फ़रिश्ता अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आने में देर कर गया, फिर वह उनके पास आया, तो आपने कहा: "आपको किस चीज़ ने देरी कराई?" उसने कहा: "हम आपके पास कैसे आएं जबकि आप अपने नाखून नहीं काटते, अपनी मूंछें छोटी नहीं करते, अपनी उंगलियों के जोड़ों (रवाजिब) को साफ नहीं करते, और मिस्वाक नहीं करते?" मुजाहिद ने कहा: तो आयत इसी के बारे में उतरी। मुजाहिद, कतादा, इकरामा, अद-दहाक, मुकातिल और अल-कल्बी ने यह भी कहा: जिब्रील नबी ﷺ से उस समय रुक गए जब उनकी कौम ने उनसे असहाबे कहफ़ (गुफा वाले), ज़ुल-क़रैन और रूह (आत्मा) की कहानी के बारे में पूछा था, और उन्हें नहीं पता था कि उन्हें क्या जवाब दें, उन्हें उम्मीद थी कि जिब्रील उनके पूछे गए सवालों का जवाब लेकर आएंगे। इकरामा ने कहा: उन्हें आने में चालीस दिन की देरी हुई। मुजाहिद ने कहा: बारह रातें। कहा गया है: पंद्रह दिन। कहा गया है: तेरह। कहा गया है: तीन दिन। तब नबी ﷺ ने कहा: "आपने आने में इतनी देर कर दी कि मेरे मन में बुरे ख्याल आने लगे और मुझे आपकी कमी महसूस हुई।" जिब्रील (अ.) ने कहा: "मैं आपसे मिलने के लिए और भी ज़्यादा बेताब था, लेकिन मैं एक हुक्म मानने वाला बंदा हूँ; जब मुझे भेजा जाता है तो मैं उतरता हूँ, और जब मुझे रोक लिया जाता है तो मैं रुक जाता हूँ।" फिर आयत उतरी: {और हम [फ़रिश्ते] आपके रब के आदेश के बिना नहीं उतरते} और यह आयत उतरी {चढ़ते सूरज की धूप की सौगंध। और रात की सौगंध जब वह छा जाए। आपके रब ने आपको न छोड़ा है और न ही वह (आपसे) अप्रसन्न हुआ है} [अद-दुहा: 1-3]। इसका उल्लेख अल-थलाबी, अल-वाहिदी, अल-कुशैरी और अन्य लोगों ने किया है (2)।

और यह भी कहा गया है: यह जन्नत वालों की ओर से दी गई खबर है कि वे इसमें प्रवेश करते समय कहेंगे: और हम इन जन्नत के बागों में नहीं उतरते...

(1) तिरमिज़ी (3158), बुखारी (7455), और इसे अहमद (2043) ने भी रिवायत किया है। (2) अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ुल पृष्ठ 310, और इब्न अबी हातिम 7/1414 (13172) और (13170) ने उनके हवाले से इसका उल्लेख किया है। इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 5/249 में नबी ﷺ से जिब्रील की देरी के बारे में राय का उल्लेख किया है, सिवाय इसके कि उन्होंने तेरह दिनों के बजाय पच्चीस दिनों का उल्लेख किया है। और अस्बाब अल-नुज़ुल में आया है: "बराजिमिकुम", "रवाजिबकुम" के स्थान पर। अल-जौहरी ने अल-सिहह (रजब) में कहा: उंगली में "राजीबा": रवाजिब का एकवचन है, और वे उंगलियों के वे जोड़ हैं जो पोर (fingertips) के बगल में होते हैं, फिर "बराजिम", फिर "अशाजी" जो हथेली के बगल में होते हैं।

...ہماری اتنی زیارت کیا کریں جتنی اب کرتے ہیں۔" انہوں نے کہا: تو یہ آیت نازل ہوئی: ﴿اور ہم (فرشتے) آپ کے رب کے حکم کے بغیر نہیں اترتے﴾ آیت کے آخر تک۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے۔ اور اسے بخاری نے روایت کیا ہے: ہم سے خلاد بن یحییٰ نے بیان کیا، ہم سے عمر بن ذر نے بیان کیا، انہوں نے کہا: میں نے اپنے والد سے سنا وہ سعید بن جبیر سے، حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما کے حوالے سے بیان کر رہے تھے کہ نبی کریم ﷺ نے جبرئیل علیہ السلام سے فرمایا: "کون سی چیز آپ کو اس سے زیادہ ہماری زیارت کرنے سے روکتی ہے جتنا آپ کرتے ہیں؟" تو یہ نازل ہوئی: ﴿اور ہم آپ کے رب کے حکم کے بغیر نہیں اترتے﴾ آیت۔ انہوں نے کہا: یہ محمد ﷺ کے لیے جواب تھا (١)۔

اور مجاہد نے کہا: فرشتہ رسول اللہ ﷺ کے پاس آنے میں دیر کر گیا، پھر وہ آپ کے پاس آیا، تو آپ نے فرمایا: "کس چیز نے آپ کو دیر کرائی؟" انہوں نے کہا: "ہم آپ کے پاس کیسے آئیں جبکہ آپ اپنے ناخن نہیں کاٹتے، اپنی مونچھیں چھوٹی نہیں کرتے، اپنی انگلیوں کے جوڑوں (رواجب) کو صاف نہیں کرتے، اور مسواک نہیں کرتے؟" مجاہد نے کہا: تو آیت اسی بارے میں نازل ہوئی۔ اور مجاہد، قتادہ، عکرمہ، ضحاک، مقاتل اور کلبی نے یہ بھی کہا: جبرئیل علیہ السلام نبی ﷺ سے اس وقت رک گئے جب آپ کی قوم نے آپ سے اصحاب کہف، ذوالقرنین اور روح کے بارے میں سوال کیا تھا، اور آپ کو معلوم نہ تھا کہ انہیں کیا جواب دیں، آپ کو امید تھی کہ جبرئیل علیہ السلام ان کے سوالات کا جواب لے کر آئیں گے۔ عکرمہ نے کہا: انہوں نے چالیس دن کی تاخیر کی۔ مجاہد نے کہا: بارہ راتیں۔ اور کہا گیا: پندرہ دن۔ اور کہا گیا: تیرہ۔ اور کہا گیا: تیرہ دن، اور کہا گیا: تین دن، تو نبی ﷺ نے فرمایا: "آپ نے اتنی دیر کر دی کہ میرا گمان برا ہونے لگا اور میں آپ کا مشتاق

ہوا" تو جبرئیل علیہ السلام نے کہا: "میں آپ سے زیادہ مشتاق تھا، لیکن میں ایک مامور بندہ ہوں؛ جب مجھے بھیجا جاتا ہے تو میں اترتا ہوں، اور جب مجھے روک لیا جاتا ہے تو میں رک جاتا ہوں،" تو آیت نازل ہوئی: ﴿اور ہم آپ کے رب کے حکم کے بغیر نہیں اترتے﴾ اور نازل ہوئی ﴿قسم ہے چاشت کے وقت کی، اور رات کی جب وہ چھا جائے، آپ کے رب نے آپ کو نہ چھوڑا ہے اور نہ ہی وہ بیزار ہوا ہے﴾ [الضحیٰ: ١-٣]۔ اسے ثعلبی، واحدی، قشیری اور دیگر نے ذکر کیا ہے (٢)۔

اور کہا گیا ہے: یہ اہل جنت کی طرف سے خبر ہے کہ وہ جنت میں داخل ہوتے وقت کہیں گے: اور ہم ان باغات میں نہیں اترتے...

(١) ترمذی (٣١٥٨)، بخاری (٧٤٥٥)، اور اسے احمد (٢٠٤٣) نے بھی روایت کیا ہے۔ (٢) اسباب النزول از واحدی ص ٣١٠، اور اسے ان کے حوالے سے ابن ابی حاتم ٧/١٤١٤ (١٣١٧٢) اور (١٣١٧٠) نے ذکر کیا ہے، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ٥/٢٤٩ میں نبی ﷺ سے جبرئیل کی تاخیر کے بارے میں اقوال ذکر کیے ہیں، سوائے اس کے کہ انہوں نے تیرہ دن کے بجائے پچیس دن کا ذکر کیا ہے۔ اور اسباب النزول میں وارد ہوا ہے: "براجمکم" بجائے "رواجِبکم"۔ جوہری نے الصحاح (رجب) میں کہا: انگلی میں "الراجِبة": الرواجب کا واحد ہے، اور یہ انگلیوں کے وہ جوڑ ہیں جو پوروں کے ساتھ ہوتے ہیں، پھر براجم، پھر اشاجع جو ہتھیلی کے ساتھ ہوتے ہیں۔

482 Surah Maryam: Verses 64 - 65

"...except by the command of your Lord."(1) Based on this, the verse is connected to what precedes it. According to the statements we mentioned, it was said: it is not connected to what precedes it; the Quran is made of surahs, then surahs contain sentences, and a sentence may be separate from another sentence.

"And we do not descend" means: Allah Almighty said: Say, O Gabriel: "And we do not descend except by the command of your Lord." This carries two interpretations: First: that when we are commanded, we descend upon you. Second: when your Lord commands you, we descend upon you. Thus, in the first case, the command is directed toward the act of descending, and in the second case, it is directed toward the act of sending down (the revelation).(2)

And the words of the Almighty: "To Him" mean: to Allah. "belongs what is before us" means: knowledge of what is before us "and what is behind us and what is between that." Ibn Abbas and Ibn Jurayj said: What has passed before us of worldly affairs, and what will be after us of its affairs and the affairs of the Hereafter, "and what is between that": of the Barzakh (intermediary realm).(3)

Qatadah and Muqatil said: "To Him belongs what is before us": of the affairs of the Hereafter, "and what is behind us": what has passed of this world, "and what is between that": what is between the two blasts (of the trumpet), and between them are forty years.(4)

Al-Akhfash (5) said: "what is before us": what was before we were created, "and what is behind us": what will be after we die, "and what is between that": what is from the time we were created until we die.

It was also said: "what is before us": of reward and punishment and affairs of the Hereafter. "and what is behind us": what has passed of our deeds in the world. "and what is between that": meaning what is from this time until the Day of Resurrection. (6)

---

(1) Zad al-Masir 5/250. (2) al-Nukat wa al-'Uyun 3/382. (3) al-Nukat wa al-'Uyun 3/382 and attributed it to al-Tabari, and al-Tabari extracted it 15/583 from Ibn Jurayj. (4) al-Nukat wa al-'Uyun 3/382, and Tafsir al-Baghawi 3/202. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/626. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 3/337.

482 सूरह मरयम: आयत 64 - 65

"...सिवाय आपके रब के आदेश के।" (1) इस आधार पर, यह आयत पिछले हिस्से से जुड़ी हुई है। हमारे द्वारा बताए गए कथनों के अनुसार, यह कहा गया था: यह पिछले हिस्से से जुड़ी नहीं है; कुरान सूरह से बना है, फिर सूरह में वाक्य होते हैं, और एक वाक्य दूसरे वाक्य से अलग हो सकता है।

"और हम नीचे नहीं आते" का अर्थ है: अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: हे जिब्रील कहो: "और हम आपके रब के आदेश के बिना नीचे नहीं आते।" इसके दो अर्थ हो सकते हैं: पहला: जब हमें आदेश दिया जाता है, तो हम आप पर उतरते हैं। दूसरा: जब आपका रब आपको आदेश देता है, तो हम आप पर उतरते हैं। इस प्रकार, पहले मामले में, आदेश नीचे आने के कार्य की ओर निर्देशित है, और दूसरे मामले में, यह (वही) भेजने के कार्य की ओर निर्देशित है।(2)

और सर्वशक्तिमान के शब्द: "उसी के लिए" का अर्थ है: अल्लाह के लिए। "जो हमारे सामने है" का अर्थ है: जो हमारे सामने है उसका ज्ञान "और जो हमारे पीछे है और जो उसके बीच है।" इब्न अब्बास और इब्न जुरैज ने कहा: सांसारिक मामलों में जो हमारे सामने बीत चुका है, और उसके मामलों और आख़िरत (परलोक) के मामलों में जो हमारे बाद होगा, "और जो उसके बीच है": बरज़ख (मध्यवर्ती क्षेत्र) का।(3)

क़तादा और मुक़ातिल ने कहा: "उसी के लिए है जो हमारे सामने है": आख़िरत के मामलों में से, "और जो हमारे पीछे है": इस दुनिया में जो बीत चुका है, "और जो उसके बीच है": दो सूर (तुरही) फूँकने के बीच का समय, और उनके बीच चालीस वर्ष हैं।(4)

अल-अख़फ़श (5) ने कहा: "जो हमारे सामने है": हमारे पैदा होने से पहले जो था, "और जो हमारे पीछे है": जो हमारे मरने के बाद होगा, "और जो उसके बीच है": हमारे पैदा होने से लेकर हमारे मरने तक का समय।

और यह भी कहा गया: "जो हमारे सामने है": पुरस्कार और दंड और आख़िरत के मामलों में से। "और जो हमारे पीछे है": दुनिया में हमारे कर्मों में से जो बीत चुका है। "और जो उसके बीच है": यानी इस समय से लेकर कयामत (पुनरुत्थान) के दिन तक।(6)

---

(1) जाद अल-मसीर 5/250। (2) अल-नुकत वा अल-'उयून 3/382। (3) अल-नुकत वा अल-'उयून 3/382 और इसे अल-तबरी को श्रेय दिया गया, और अल-तबरी ने इसे इब्न जुरैज से 15/583

निकाला। (4) अल-नुकत वा अल-'उयून 3/382, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/202। (5) मानी अल-कुरान 2/626 में। (6) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 3/337।

482 سورہ مریم: آیات 64 - 65

"...سوائے تمہارے رب کے حکم کے۔"(1) اس بنیاد پر یہ آیت ماقبل سے متصل ہے۔ اور ہمارے ذکر کردہ اقوال کے مطابق، کہا گیا ہے: یہ اپنے سے پہلے والے حصے سے متصل نہیں ہے، اور قرآن سورتوں پر مشتمل ہے، پھر سورتیں جملوں پر مشتمل ہوتی ہیں، اور بسا اوقات ایک جملہ دوسرے جملے سے الگ ہو سکتا ہے۔

﴿وَمَا نَتَنَزَّلُ﴾ یعنی: اللہ تعالیٰ نے فرمایا: اے جبریل! کہو: "اور ہم تمہارے رب کے حکم کے بغیر نہیں اترتے۔" اس کے دو پہلو ہو سکتے ہیں: پہلا: یہ کہ جب ہمیں حکم دیا جاتا ہے تو ہم تم پر نازل ہوتے ہیں۔ دوسرا: جب تمہارا رب تمہیں حکم دیتا ہے تو ہم تم پر نازل ہوتے ہیں، تو پہلے پہلو کے مطابق حکم نزول کی طرف متوجہ ہے، اور دوسرے پہلو کے مطابق تنزیل (وحی بھیجنے) کی طرف متوجہ ہے۔(2)

اور اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿لَهُ﴾ یعنی: اللہ کے لیے۔ ﴿مَا بَيْنَ أَيْدِينَا﴾ یعنی: ہمارے سامنے کی چیزوں کا علم ﴿وَمَا خَلْفَنَا وَمَا بَيْنَ ذَلِكَ﴾ ابن عباس اور ابن جریج نے کہا: دنیا کے معاملات میں سے جو ہمارے سامنے گزر چکا ہے، اور اس کے اور آخرت کے معاملات میں سے جو ہمارے بعد ہوگا، "اور جو اس کے درمیان ہے": برزخ سے متعلق۔(3)

اور قتادہ اور مقاتل نے کہا: "اسی کے لیے ہے جو ہمارے سامنے ہے": آخرت کے معاملات میں سے، "اور جو ہمارے پیچھے ہے": دنیا میں سے جو گزر چکا ہے، "اور جو اس کے درمیان ہے": دونوں صور پھونکنے کے درمیان کا عرصہ، اور ان کے درمیان چالیس سال ہیں۔(4)

الاخفش(5) نے کہا: "جو ہمارے سامنے ہے": وہ جو ہمارے پیدا ہونے سے پہلے تھا، "اور جو ہمارے پیچھے ہے": وہ جو ہمارے مرنے کے بعد ہوگا، "اور جو اس کے درمیان ہے": وہ جو ہمارے پیدا ہونے سے مرنے تک ہے۔

اور کہا گیا: "جو ہمارے سامنے ہے": ثواب و عذاب اور آخرت کے معاملات میں سے۔ "اور جو ہمارے پیچھے ہے": دنیا میں ہمارے اعمال میں سے جو گزر چکا ہے۔ "اور جو اس کے درمیان ہے": یعنی اس وقت سے قیامت کے دن تک جو ہوگا۔(6)

---

(1) زاد المسیر 5/ 250۔ (2) النکت والعیون 3/ 382۔ (3) النکت والعیون 3/ 382 اور اسے طبری کی طرف منسوب کیا، اور طبری نے اسے ابن جریج سے 15/ 583 نکالا ہے۔ (4) النکت والعیون 3/ 382، اور تفسیر البغوی 3/ 202۔ (5) معانی القرآن 2/ 626 میں۔ (6) معانی القرآن للزجاج 3/ 337۔

A fifth possibility is: "what is before us" refers to the sky, "what is behind us" refers to the earth, and "what is between that" means what is between the sky and the earth.

Ibn Abbas said in one narration: "To Him belongs what is before us" meaning the world down to the earth, and "what is behind us" meaning the heavens—and this is the opposite of the previous view—and "what is between that" meaning the air. Al-Mawardi (1) mentioned the first view and Al-Qushayri mentioned the second. Al-Zamakhshari (2) said: it is said: what has passed of our lives and what remains of them, and the state we are currently in. He did not say: "between those two" (dhaynika); because the meaning is what is between what we mentioned, as He said: {Neither old nor virgin, middling between that} [Al-Baqarah: 68], meaning: between what we mentioned.

{And never is your Lord forgetful} meaning: forgetting; when He wills to send to you, He sends. It is said: the meaning is: He has not forgotten you even if the revelation was delayed (3). It is also said: the meaning is that He is knowledgeable of all things, former and latter, and forgets nothing of them.

His saying, Exalted is He: {Lord of the heavens and the earth and whatever is between them} meaning: their Lord, their Creator, and the Creator of what is between them, their Owner and the Owner of what is between them. Just as the management of times belongs to Him, so does the management of entities.

{So worship Him} meaning: Him alone for that reason. In this is an indication that the actions of creation are created by Allah the Almighty, as the people of truth say, and it is the true saying; because "Lord" in this context cannot be interpreted in any of its meanings except "the Owner." Once it is established that He is the Owner of what is between the heavens and the earth, the actions of creation are included in that, and His worship becomes mandatory; since it is established that He is the absolute Owner, and the reality of worship is obedience with the utmost humility, and no one deserves it except the worshipped Owner.

{And be steadfast in His worship} meaning: in His obedience, and do not grieve over the delay of revelation to you, but rather occupy yourself with what you have been commanded. The origin of "istabir" is "istabara", but the combination of 'ta' and 'sad' was heavy due to their phonological difference, so it was changed...

(1) In Al-Nukat wal-Uyun 3/382. (2) In Al-Kashshaf 2/516. (3) Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 3/337 similarly.

सूरा मरियम: आयतें 64 - 65 483

एक पाँचवीं संभावना यह है: "जो हमारे सामने है" से तात्पर्य आकाश है, और "जो हमारे पीछे है" से तात्पर्य पृथ्वी है, और "उसके बीच जो है" का अर्थ है: वह जो आकाश और पृथ्वी के बीच है।

इब्न अब्बास ने एक रिवायत में कहा है: "उसी का है जो हमारे सामने है": इसका अर्थ पृथ्वी तक की दुनिया है, और "जो हमारे पीछे है": इसका अर्थ आसमान है—यह पिछली राय के विपरीत है—और "उसके बीच जो है": इसका अर्थ हवा है। अल-मावर्दी (1) ने पहले विचार का उल्लेख किया और अल-कुशैरी ने दूसरे का। अल-ज़मख़्शारी (2) ने कहा: यह कहा गया है: हमारे जीवन का वह हिस्सा जो बीत गया है और वह जो बचा है, और वह स्थिति जिसमें हम अभी हैं। उन्होंने यह नहीं कहा: "उन दोनों के बीच" (dhaynika); क्योंकि अर्थ वही है जो हमने उल्लेख किया है, जैसा कि उन्होंने कहा: {न तो बूढ़ी है और न ही कुंवारी, उसके बीच औसत दर्जे की} [अल-बक़रह: 68], यानी: जो हमने उल्लेख किया उसके बीच।

{और आपका रब भूलने वाला नहीं है} का अर्थ है: भूलना; जब वह आप तक भेजना चाहेगा, तो भेज देगा। कहा गया है: इसका अर्थ है: वह आपको भूला नहीं है, भले ही वही (प्रकाशना) में देरी हो गई हो (3)। यह भी कहा गया है: इसका अर्थ यह है कि वह पुरानी और बाद की सभी चीजों का ज्ञाता है, और उनमें से कुछ भी नहीं भूलता।

अल्लाह तआला का कथन: {आकाशों और पृथ्वी का और जो कुछ उनके बीच है, उनका रब}: यानी: उनका रब, उनका पैदा करने वाला और उनके बीच की चीज़ों का पैदा करने वाला, उनका मालिक और उनके बीच की चीज़ों का मालिक। जिस प्रकार समय का प्रबंधन उसके हाथ में है, उसी प्रकार अस्तित्वों का प्रबंधन भी उसी के हाथ में है।

{अतः उसी की इबादत करो}: यानी: उसी अकेले की इस कारण से। इसमें इस बात का प्रमाण है कि सृष्टि के कर्म अल्लाह तआला द्वारा रचित हैं, जैसा कि सत्य के लोग कहते हैं, और यही सत्य बात है; क्योंकि इस स्थान पर "रब" शब्द का उसके किसी भी अर्थ में प्रयोग नहीं किया जा सकता सिवाय "मालिक" के। और यदि यह सिद्ध हो गया कि वह आकाशों और पृथ्वी के बीच की चीज़ों का मालिक है, तो सृष्टि के कर्म भी उसी में शामिल हो गए, और उसकी इबादत अनिवार्य हो गई; क्योंकि यह सिद्ध हो गया है कि वह पूर्ण रूप से मालिक है, और इबादत की वास्तविकता पूर्ण विनम्रता के साथ आज्ञाकारिता है, और मालिक व पूज्य के अतिरिक्त कोई इसका हकदार नहीं है।

{और उसकी इबादत पर डटे रहो}: यानी: उसकी आज्ञाकारिता पर, और वही के आप तक पहुँचने में देरी से दुखी न हों, बल्कि जो आदेश आपको दिया गया है उसमें व्यस्त रहें। "इस्तबिर" (istabir) का मूल "इस्तबरा" (istabara) है, लेकिन 'ता' और 'साद' का मेल उनके ध्वन्यात्मक अंतर के कारण भारी था, इसलिए इसे बदल दिया गया...

(1) अन-नुकत वल-उयून 3/382 में। (2) अल-कश्शाफ 2/516 में। (3) अल-ज़ज्जाज की मानी अल-कुरान 3/337 में इसी तरह।

سورة مریم: آیات 64 - 65 483

پانچواں احتمال یہ ہے کہ: «ما بين أيدينا» سے مراد آسمان ہے، «ما خلفنا» سے مراد زمین ہے، اور «ما بين ذلك» سے مراد وہ ہے جو آسمان اور زمین کے درمیان ہے۔

ابن عباس نے ایک روایت میں فرمایا: «له ما بين أيدينا» سے مراد زمین تک کی دنیا ہے، اور «ما خلفنا» سے مراد آسمان ہیں - یہ پچھلی رائے کے برعکس ہے - اور «ما بين ذلك» سے مراد ہوا ہے۔ الماوردی (1) نے پہلا قول ذکر کیا اور القشیری نے دوسرا۔ الزمخشری (2) کہتے ہیں: کہا گیا ہے کہ اس سے مراد ہماری عمروں کا وہ حصہ ہے جو گزر چکا ہے اور جو باقی رہ گیا ہے، اور وہ حال جس میں ہم اب ہیں۔ اور «بين ذينك» (ان دونوں کے درمیان) نہیں فرمایا؛ کیونکہ مراد وہی ہے جو ہم نے ذکر کیا، جیسا کہ فرمایا: ﴿لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَٰلِكَ﴾ [البقرة: 68] یعنی: جو ہم نے ذکر کیا اس کے درمیان۔

﴿وَمَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا﴾ یعنی: بھولنے والا؛ جب وہ آپ کی طرف بھیجنا چاہے گا تو بھیج دے گا۔ کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ: وہ آپ کو بھولا نہیں ہے چاہے وحی آنے میں تاخیر ہو گئی ہو (3)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ وہ تمام چیزوں کا عالم ہے خواہ وہ پہلے کی ہوں یا بعد کی، اور ان میں سے کچھ بھی نہیں بھولتا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا﴾ یعنی: ان دونوں کا رب اور ان کا خالق اور جو ان کے درمیان ہے اس کا خالق، ان دونوں کا مالک اور جو ان کے درمیان ہے اس کا مالک۔ پس جس طرح زمانوں کی تدبیر اسی کے ہاتھ میں ہے، اسی طرح اعیان (موجودات) کی تدبیر بھی اسی کے اختیار میں ہے۔

﴿فَاعْبُدْهُ﴾ یعنی: اسی وجہ سے صرف اسی کی عبادت کرو۔ اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ مخلوق کے افعال اللہ تعالیٰ کی طرف سے تخلیق کردہ ہیں، جیسا کہ اہل حق کہتے ہیں، اور یہی قول حق ہے؛ کیونکہ اس جگہ لفظ "رب" کے معانی میں سے سوائے "مالک" کے اور کوئی معنی مراد لینا ممکن نہیں۔ اور جب یہ ثابت ہو گیا کہ وہ آسمان اور زمین کے درمیان کی چیزوں کا مالک ہے، تو مخلوق کے افعال بھی اسی میں داخل ہو گئے، اور اس کی عبادت واجب ہو گئی؛ کیونکہ یہ ثابت ہو گیا کہ وہ مطلق مالک ہے، اور عبادت کی حقیقت انتہائی عاجزی کے ساتھ اطاعت کرنا ہے، اور مالکِ معبود کے سوا کوئی بھی اس کا مستحق نہیں۔

﴿وَاصْطَبِرْ لِعِبَادَتِهِ﴾ یعنی: اس کی اطاعت پر، اور وحی کی تاخیر پر غمگین نہ ہوں، بلکہ اس کام میں مشغول رہیں جس کا آپ کو حکم دیا گیا ہے۔ «اصطبر» کی اصل «اصتبر» ہے، تو 'ت' اور 'ص' کا اجتماع ان کے صوتی اختلاف کی وجہ سے ثقیل (بھاری) تھا، چنانچہ بدل دیا گیا...

(1) النکت والعیون 3/ 382 میں۔ (2) الکشاف 2/ 516 میں۔ (3) معانی القرآن للزجاج 3/ 337 میں اسی طرح ہے۔

Page 484 Surah Maryam: Verses 64 - 72

...from the letter 'ta' (ت) to 'ta' (ط), as you would say from 'as-sawm' (fasting): 'istama' (1). {Do you know of any namesake for Him?} Ibn Abbas said: It means do you know of any child for Him, i.e., an equal, a peer, or a resemblance who deserves a name like His name, which is Ar-Rahman (The Most Merciful). Mujahid also said this. It is derived from 'al-musamah' (rivalry in naming) (2). Israel narrated from Simak, from Ikrimah, from Ibn Abbas who said: Do you know of anyone named Ar-Rahman? An-Nahhas said (3): This is the most sublime chain of narration I know of regarding this word, and it is a correct statement; Ar-Rahman is not said except for Allah. I say: This was already explained in the Basmalah (4), and praise be to Allah. Ibn Abi Najih narrated from Mujahid regarding {Do you know of any namesake for Him}: he said: an equal. Ibn al-Musayyib said: a peer (5). Qatadah and al-Kalbi said: Do you know of anyone called Allah Almighty besides Allah (6), or anyone who is addressed as Allah, except Allah? And "Hal" (Do you?) is in the sense of "La" (No), meaning: you do not know. And Allah Almighty knows best. His, the Almighty's, saying: {And man says, "When I have died, am I actually going to be brought forth alive?" (66) Does man not remember that We created him before, while he was nothing? (67) So by your Lord, We will surely gather them and the devils; then We will surely bring them around Hell upon their knees. (68) Then We will surely extract from every faction those of them who were most insolent against the Most Merciful. (69) Then, surely it is We who are most knowing of those most worthy of being burned therein. (70) And there is none of you except he will come to it. This is upon your Lord an inevitability decreed. (71) Then We will save those who feared Allah and leave the wrongdoers within it, on their knees. (72)} His, the Almighty's, saying: {And man says, "When I have died, am I actually going to be brought forth alive?"} "Man" here refers to Ubayy bin...

(1) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 23/3. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 3/382, and At-Tabari narrated it from them 15/585-586. (3) In Ma'ani al-Qur'an 4/344 and before it. (4) 1/159 and beyond. (5) Tafsir al-Baghawi 3/203 and attributed it to Ibn Jubayr. (6) Al-Nukat wal-'Uyun 3/382.

पृष्ठ 484 सूरह मरियम: आयतें 64 - 72

... 'त' (ت) से 'त' (ط) तक, जैसा कि आप रोज़े (अस-सौम) से कहते हैं: 'इस्तम' (1)। {क्या तुम उसके लिए किसी हमनाम को जानते हो?} इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ है क्या तुम उसके लिए कोई संतान जानते हो, यानी: कोई समकक्ष, या उदाहरण, या समानता रखने वाला जो उसके नाम जैसा हकदार हो, जो कि 'अर-रहमान' है। और मुजाहिद ने भी यही कहा। यह 'मुसामाह' (नाम की बराबरी) से लिया गया है (2)। और इस्राइल ने सिमाक से, उन्होंने इकरीमा से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: क्या तुम किसी को जानते हो जिसका नाम 'अर-रहमान' रखा गया हो? अन-नहहास ने कहा (3): यह इस शब्द के बारे में मेरे संज्ञान में सबसे श्रेष्ठ सनद (वर्णन की श्रृंखला) है, और यह एक सही कथन है; अल्लाह के अलावा किसी को 'अर-रहमान' नहीं कहा जाता है। मैं कहता हूँ: यह बिस्मिल्लाह (4) की व्याख्या में विस्तार से गुजर चुका है, और अल्लाह का शुक्र है। इब्न अबी नजीह ने मुजाहिद से {क्या तुम उसके लिए किसी हमनाम को जानते हो} के बारे में रिवायत किया, उन्होंने कहा: एक उदाहरण। इब्न अल-मुसय्यिब ने कहा: एक समकक्ष (5)। क़तादह और अल-कल्बी ने कहा: क्या तुम अल्लाह के अलावा किसी और को जानते हो जिसे 'अल्लाह' कहा जाता हो (6), या अल्लाह के अलावा किसी को 'अल्लाह' पुकारा जाता हो? और 'हल' (क्या) यहाँ 'ला' (नहीं) के अर्थ में है, यानी: तुम नहीं जानते। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। अल्लाह तआला का इरशाद है: {और इंसान कहता है कि जब मैं मर जाऊँगा तो क्या ज़रूर (दोबारा) ज़िंदा करके निकाला जाऊँगा (66) क्या इंसान याद नहीं करता कि हमने उसे इससे पहले पैदा किया जबकि वह कुछ भी न था (67) पस तुम्हारे रब की क़सम! हम उन्हें और शैतानों को ज़रूर इकट्ठा करेंगे, फिर हम उन्हें जहन्नुम के चारों ओर घुटनों के बल गिरे हुए उपस्थित करेंगे (68) फिर हम हर समूह में से उन लोगों को ज़रूर अलग कर लेंगे जो रहमान के मुक़ाबले में सबसे ज़्यादा सरकश थे (69) फिर हम उन लोगों को खूब जानते हैं जो दोज़ख़ में झोंके जाने के ज़्यादा हक़दार हैं (70) और तुम में से कोई ऐसा नहीं जिसका गुज़र उस (दोज़ख़) पर से न हो, यह तुम्हारे रब पर एक अनिवार्य और अटल फ़ैसला है (71) फिर हम उन लोगों को बचा लेंगे जो डरते रहे और ज़ालिमों को उसमें घुटनों के बल गिरे हुए छोड़ देंगे (72)} अल्लाह तआला का इरशाद है: {और इंसान कहता है कि जब मैं मर जाऊँगा तो क्या ज़रूर (दोबारा) ज़िंदा करके निकाला जाऊँगा} यहाँ 'इंसान' से मुराद उबई बिन...

(1) एराबुल कुरान लिन-नहहास 23/3। (2) अन-नुकत वल-उयून 3/382, और इसे तबरी ने 15/585-586 में उनसे उद्धृत किया है। (3) मआनी अल-कुरान 4/344 और उससे पहले। (4)

1/159 और उसके बाद। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 3/203 और इसे इब्न जुबैर की ओर जिम्मेदार ठहराया है। (6) अन-नुकत वल-उयून 3/382।

صفحہ ۴۸۴ سورہ مریم: آیات ۶۴ - ۷۲

...’ت‘ سے ’ط‘ میں، جیسا کہ آپ روزے (الصوم) سے کہتے ہیں: ’اصطام‘ (۱)۔ ﴿کیا تم اس کا کوئی ہم نام جانتے ہو؟﴾ ابن عباس نے فرمایا: اس کا مطلب ہے کہ کیا تم ان کی کوئی اولاد جانتے ہو، یعنی: کوئی نظیر، یا مثال، یا مشابہ جو ان کے نام جیسا مستحق ہو، جو کہ ’الرحمن‘ ہے۔ اور یہی مجاہد نے کہا۔ یہ ’المساماۃ‘ (نام میں برابری) سے ماخوذ ہے (۲)۔ اور اسرائیل نے سماک سے، انہوں نے عکرمہ سے، اور انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: کیا تم کسی کو جانتے ہو جس کا نام ’الرحمن‘ رکھا گیا ہو؟ النحاس نے کہا (۳): یہ سب سے معتبر سند ہے جو میں اس لفظ کے بارے میں جانتا ہوں، اور یہ ایک صحیح قول ہے؛ اللہ کے سوا کسی کو ’الرحمن‘ نہیں کہا جاتا۔ میں کہتا ہوں: یہ بات تسمیہ (بسم اللہ) کی شرح میں تفصیل سے گزر چکی ہے (۴)، اور اللہ کا شکر ہے۔ ابن ابی نجیح نے مجاہد سے ﴿کیا تم اس کا کوئی ہم نام جانتے ہو؟﴾ کے بارے میں روایت کیا، انہوں نے کہا: ایک مثال۔ ابن المسیب نے کہا: ایک برابر (۵)۔ قتادہ اور الکلبی نے کہا: کیا تم اللہ تعالیٰ کے سوا کسی اور کو جانتے ہو جسے ’اللہ‘ کہا جاتا ہو (۶)، یا اللہ کے سوا کسی کو ’اللہ‘ پکارا جاتا ہو؟ اور یہاں ’ہل‘ (کیا) نفی ’لا‘ (نہیں) کے معنی میں ہے، یعنی: تم نہیں جانتے۔ اور اللہ تعالیٰ بہتر جانتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور انسان کہتا ہے کہ جب میں مر جاؤں گا تو کیا ضرور (دوبارہ) زندہ کر کے نکالا جاؤں گا (٦٦) کیا انسان کو یاد نہیں کہ ہم نے اسے اس سے پہلے پیدا کیا جبکہ وہ کچھ بھی نہ تھا (٦٧) پس تیرے رب کی قسم! ہم انہیں اور شیطانوں کو ضرور اکٹھا کریں گے، پھر ہم انہیں جہنم کے گرد گھٹنوں کے بل گرے ہوئے حاضر کریں گے (٦٨) پھر ہم ہر گروہ میں سے ان لوگوں کو ضرور نکالیں گے جو رحمن کے مقابلے میں سب سے زیادہ سرکش تھے (٦٩) پھر ہم ان لوگوں کو خوب جانتے ہیں جو دوزخ میں جھونکے جانے کے

زیادہ حقدار ہیں (۷۰) اور تم میں سے کوئی ایسا نہیں جس کا گزر اس (دوزخ) پر سے نہ ہو، یہ تیرے رب پر ایک لازم و حتمی فیصلہ ہے (۷۱) پھر ہم ان لوگوں کو بچا لیں گے جو ڈرتے رہے اور ظالموں کو اس میں گھٹنوں کے بل گرے ہوئے چھوڑ دیں گے (۷۲)﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور انسان کہتا ہے کہ جب میں مر جاؤں گا تو کیا ضرور (دوبارہ) زندہ کر کے نکالا جاؤں گا﴾ یہاں 'انسان' سے مراد ابی بن...

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۲۳/۳۔ (۲) النکت والعیون ۳۸۲/۳، اور اسے طبری نے ۱۵/۵۸۵ - ۵۸۶ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۳) معانی القرآن ۴/۳۴۴ اور اس سے پہلے کے صفحات میں۔ (۴) ۱۵۹/۱ اور اس کے بعد۔ (۵) تفسیر البغوی ۲۰۳/۳ اور اسے ابن جبیر کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۶) النکت والعیون ۳۸۲/۳۔

Surah Maryam: Verses 66 - 72 / 485

...Khalaf, found decayed bones and crushed them with his hand, saying: Muhammad claims that we will be resurrected after death. This was said by al-Kalbi. It was mentioned by al-Wahidi(1), al-Tha'labi, and al-Qushayri. Al-Mahdawi said: It was revealed regarding al-Walid ibn al-Mughirah and his companions, which is also the opinion of Ibn Abbas(2).

The 'lam' in "la-sawfa ukhraju hayyan" (I will surely be brought forth alive) is for emphasis. It is as if it was said to him: "When you die, you will surely be resurrected alive," to which he replied: "Is it when I die that I will surely be brought forth alive!" He said this out of denial; thus, the 'lam' appeared in the response just as it was in the initial statement. Had it been an independent beginning, the 'lam' would not have entered, because it is for emphasis and affirmation, and he is a denier of the resurrection.

Ibn Dhakwan recited: "idha ma mittu" as a statement, while the rest recited it as an interrogative according to their principles with a glottal stop (hamza)(3). Al-Hasan and Abu Haywah recited: "lasawfa ukhraju hayyan"(4), said mockingly; because they do not believe in the resurrection, and "the human" here refers to the disbeliever.

Allah Almighty's saying: {Does man not remember...} i.e., does this speaker not remember {that We created him before} i.e., before his question and this statement of his {when he was nothing}? So, the restoration is like the beginning, thus it does not contradict.

The people of Kufa, except for 'Asim, and the people of Makkah, Abu 'Amr, and Abu Ja'far recited: {awala yadhdhakkaru}. Shaybah, Nafi', and 'Asim recited: {awala yadhkuru} with light pronunciation (takhfif) - and the preferred choice is the doubling (tashdid), its origin being 'yatadhakkaru'; due to His Almighty saying: {Only those of understanding will remember} [Ar-Ra'd: 19] and its sister verses - and in the reading of Ubay: {awala yatadhakkaru}. This reading is based on interpretation because it differs from the script of the Mus-haf. The meaning of "yatadhakkaru" is to contemplate, and the meaning of "yadhkuru" is to become aware and know, as stated by al-Nahhas(5).

(1) In 'Asbab al-Nuzul', p. 310. (2) Al-Wasit, 3/190. (3) Al-Taysir, p. 149. (4) Al-Muharrar al-Wajiz, 4/25, and the reading in 'al-Qira'at al-Shadhah', p. 85. (5) In 'I'rab al-Qur'an', 3/23, except what is between brackets which is from al-Tabari 15/587 in a similar way,

and the reading in 'al-Sab'ah' p. 410, and 'al-Taysir' p. 149. The word 'Shaybah' was distorted in the printed edition of Nahhas's 'I'rab al-Qur'an' to 'Shu'bah'.

सूरह मरियम: आयतें 66 - 72 / 485

...खलफ, को पुरानी हड्डियाँ मिलीं और उसने उन्हें अपने हाथ से कुचल दिया और कहा: मुहम्मद का दावा है कि हम मरने के बाद दोबारा जीवित किए जाएंगे। अल-कल्बी ने ऐसा कहा है। इसका उल्लेख अल-वाहिदी(1), अल-थलाबी और अल-कुशैरी ने किया है। अल-महदावी ने कहा: यह अल-वलीद बिन अल-मुगीरा और उसके साथियों के बारे में नाजिल हुई थी, और यही इब्न अब्बास(2) का भी कथन है।

और "ला-सौफा उख्रजु हय्यन" (मैं निश्चित रूप से जीवित निकाला जाऊंगा) में 'लाम' जोर देने (ताकीद) के लिए है। मानो उससे कहा गया हो: "जब तुम मर जाओगे तो निश्चित रूप से जीवित उठाए जाओगे", तो उसने उत्तर दिया: "क्या जब मैं मर जाऊंगा तो निश्चित रूप से जीवित निकाला जाऊंगा!" उसने यह इनकार के तौर पर कहा; इसलिए उत्तर में 'लाम' वैसे ही आया जैसे कि पहले कथन में था। यदि यह एक स्वतंत्र शुरुआत होती, तो 'लाम' प्रवेश नहीं करता; क्योंकि यह जोर देने और पुष्टि के लिए है, और वह पुनरुत्थान का खंडन करने वाला है।

इब्न धकवान ने "इज़ा मा मित्तु" को एक बयान (खबर) के रूप में पढ़ा, जबकि बाकियों ने अपनी शैली के अनुसार हमजा के साथ प्रश्न के रूप में पढ़ा(3)। अल-हसन और अबू हयवा ने "लसौफा उख्रजु हय्यन" पढ़ा(4), इसे उपहास के रूप में कहा गया; क्योंकि वे पुनरुत्थान पर विश्वास नहीं करते हैं, और यहाँ "इंसान" से तात्पर्य काफिर (अविश्वासी) से है।

अल्लाह तआला का कथन: {क्या इंसान याद नहीं रखता...} यानी: क्या यह कहने वाला याद नहीं रखता {कि हमने उसे पहले पैदा किया} यानी: उसके सवाल और उसके इस कथन से पहले {जब वह कुछ भी नहीं था}? तो, पुनरावृत्ति शुरुआत की तरह ही है, इसलिए यह विरोधाभासी नहीं है।

कूफ़ा के लोगों ने, असीम को छोड़कर, और मक्का के लोगों, अबू अम्र और अबू जाफ़र ने "अवला यज़्ज़क्करु" पढ़ा। शैबा, नफ़े और असीम ने "अवला यज़कुरु" (हल्के उच्चारण के साथ) पढ़ा - और पसंदीदा विकल्प तश्दीद (दोहराव) है, जिसका मूल 'यतज़क्करु' है; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: {केवल समझ वाले ही याद रखते हैं} [अर-राद: 19] और इसकी समान आयतें - और उबै के पाठ में: "अवला यतज़क्करु"। यह पाठ व्याख्या पर आधारित है क्योंकि यह मुसहफ़ के लेखन के विरुद्ध है। "यतज़क्करु" का अर्थ चिंतन करना है, और "यज़कुरु" का अर्थ जागरूक होना और जानना है, जैसा कि अल-नहहास(5) ने कहा है।

(1) अस्बाब अल-नुज़ुल, पृ. 310 में। (2) अल-वासीत, 3/190। (3) अल-तयसीर, पृ. 149। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़, 4/25, और 'अल-क़िराआत अल-शाज़ाह' में पाठ, पृ. 85। (5) इराब अल-कुरान 3/23 में, कोष्ठकों के बीच के हिस्से को छोड़कर जो अल-तबरी 15/587 से है, और 'अल-सब'ह' पृ. 410, और 'अल-तयसीर' पृ. 149 में पाठ। अल-नहहास की इराब अल-कुरान के मुद्रित संस्करण में 'शैबा' शब्द विकृत होकर 'शुबा' हो गया है।

سورہ مریم: آیات 66 - 72 / 485

خلف، کو پرانی بوسیدہ ہڈیاں ملیں تو اس نے انہیں اپنے ہاتھ سے کچل دیا اور کہا: محمد کا دعویٰ ہے کہ ہم مرنے کے بعد دوبارہ اٹھائے جائیں گے، یہ الکلبی کا قول ہے۔ اسے الواحدی(1)، الثعلبی اور القشیری نے ذکر کیا ہے۔ المہدوئی نے کہا: یہ الولید بن المغیرہ اور اس کے ساتھیوں کے بارے میں نازل ہوئی، اور یہی ابن عباس(2) کا قول ہے۔

اور "لسوف أخرج حياً" (میں ضرور زندہ نکالا جاؤں گا) میں 'لام' تاکید کے لیے ہے۔ گویا اس سے کہا گیا: "جب تو مر جائے گا تو ضرور زندہ اٹھایا جائے گا" تو اس نے کہا: "کیا جب میں مر جاؤں گا تو ضرور زندہ نکالا جاؤں گا!" اس نے یہ انکار کے طور پر کہا؛ چنانچہ جواب میں 'لام' اسی طرح آیا جیسے پہلے قول میں تھا، اور اگر یہ ابتدائیہ ہوتا تو 'لام' داخل نہ ہوتا؛ کیونکہ یہ تاکید اور ایجاب کے لیے ہے، اور وہ بعث (دوبارہ جی اٹھنے) کا منکر ہے۔

ابن ذکوان نے "إذا ما متُّ" کو خبر کے طور پر پڑھا، اور باقیوں نے اپنے اصول کے مطابق ہمزہ کے ساتھ استفہام (سوال) کے طور پر پڑھا(3)۔ الحسن اور ابو حیوہ نے "لَسَوْفَ أَخْرُجُ حَيّاً"(4) پڑھا، یہ انہوں نے بطور استہزاء کہا؛ کیونکہ وہ بعث کی تصدیق نہیں کرتے، اور یہاں "انسان" سے مراد کافر ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {کیا انسان یاد نہیں رکھتا} یعنی: کیا یہ کہنے والا یاد نہیں رکھتا {کہ ہم نے اسے اس سے پہلے پیدا کیا} یعنی: اس کے سوال اور اس کے اس قول سے پہلے {جس وقت کہ وہ کچھ بھی نہ تھا} تو اعادہ (دوبارہ پیدا کرنا) ابتدا کی طرح ہے، لہٰذا کوئی تضاد نہیں۔

اہل کوفہ نے سوائے عاصم کے، اور اہل مکہ، ابو عمرو اور ابو جعفر نے "أَوَلَا يَذَّكَّرُ" پڑھا ہے۔ شیبہ، نافع اور عاصم نے "أَوَلَا يَذْكُرُ" تخفیف کے ساتھ پڑھا - اور پسندیدہ تشدید ہے، اس کی اصل 'يتذكر' ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: {نصیحت تو صرف عقل والے ہی پکڑتے ہیں} [الرعد: 19] اور اس کی ہم پلہ آیات - اور ابی کی قرات میں: "أَوَلَا يَتَذَكَّرُ" ہے۔ یہ قرات تفسیر پر مبنی ہے کیونکہ یہ خطِ مصحف کے خلاف ہے: اور "يَتَذَكَّرُ" کا معنی فکر کرنا ہے، اور "يَذْكُرُ" کا معنی آگاہ ہونا اور جاننا ہے، یہ النحاس(5) کا قول ہے۔

(1) اسباب النزول ص 310 میں۔ (2) الوسیط 3/190۔ (3) التیسیر ص 149۔ (4) المحرر الوجیز 4/25، اور القراءات الشاذہ میں قرات ص 85۔ (5) اعراب القرآن 3/23 میں، سوائے معترضہ جملوں کے جو طبری 15/587 سے ہیں، اور القراءات السبعہ ص 410، اور التیسیر ص 149 میں قرات۔ النحاس کی اعراب القرآن کے مطبوعہ نسخے میں لفظ 'شیبہ' تحریف ہو کر 'شعبہ' ہو گیا ہے۔

Surah Maryam: Verses 66 - 72 486

The Almighty's saying: {So, by your Lord, We will surely gather them} He swore by Himself after establishing the proof that He will gather them from their graves to the Return (Resurrection) as He gathers the believers. {and the devils} meaning: and We will surely gather the devils as companions for them. It was said: every disbeliever is gathered with a devil in a chain (1), as He said: {Gather those who wronged and their kinds}. Al-Zamakhshari (2): The "waw" (and) in "and the devils" could be for conjunction, or meaning "with", and it being in the sense of "with" is more appropriate. The meaning is that they are gathered with their companions among the devils who misled them, linking every disbeliever with a devil in a chain. If you say: this applies if "man" refers specifically to the disbelievers, but if all people are meant in general, how can their gathering with devils be consistent? I say: if all people are gathered in one gathering, and among them are the disbelievers paired with devils, then they have been gathered with devils just as they have been gathered with the disbelievers.

If you say: why weren't the blessed separated from the wretched in the gathering as they are separated in the recompense? I say: they were not separated in the gathering place, and they were brought where they knelt around Hell, and the Fire was presented to them so the blessed might see the states from which Allah saved and rescued them, thus increasing their joy and adding happiness to happiness, and that they may gloat over the enemies of Allah Almighty and their own enemies, increasing their distress and regret, and what enrages them is the happiness of the allies of Allah and their gloating over them (3).

If you say: what is the meaning of bringing them kneeling? I say: as for if "man" is interpreted specifically, the meaning is that they are being dragged (4) from the gathering place to the shore of Hell, dragged in the state they were in at the standing place, kneeling on their knees, not walking on their feet. This is because the people at the standing place were described as kneeling. Allah Almighty said: {And you will see every nation kneeling} [Al-Jathiyah: 28] in that state.

---

(1) Al-Waseet 3/190. (2) In Al-Kashshaf 2/519. (3) Al-Kashshaf 2/519, and what follows it. (4) In Al-Kashshaf 2/519: "they approach". Al-Azhari said in Tahdhib al-Lughah 2/270: Al-Layth said: 'Al-'Atl' is to take a man by his collar and push him, meaning: you drag him to you and take him to imprisonment or calamity.

सूरह मरयम: आयत 66 - 72 486

अल्लाह का कथन: {तो आपके रब की कसम, हम अवश्य ही उन्हें इकट्ठा करेंगे} उन्होंने दलील पेश करने के बाद अपनी कसम खाई कि वह उन्हें उनकी कब्रों से पुनरुत्थान के लिए उसी तरह इकट्ठा करेंगे जैसे वह ईमान वालों को इकट्ठा करते हैं। {और शैतानों को भी} अर्थात: और हम शैतानों को उनके साथियों के रूप में अवश्य इकट्ठा करेंगे। कहा गया है: प्रत्येक काफिर को एक जंजीर में शैतान के साथ इकट्ठा किया जाता है (1), जैसा कि उन्होंने कहा: {उन लोगों को इकट्ठा करो जिन्होंने अन्याय किया और उनके जोड़ों को}। अल-ज़मखशरी (2): "और शैतानों" में "वाव" (और) संयोजन के लिए हो सकता है, या "के साथ" के अर्थ में, और "के साथ" के अर्थ में होना अधिक उपयुक्त है। इसका अर्थ यह है कि वे अपने उन शैतान साथियों के साथ इकट्ठे किए जाते हैं जिन्होंने उन्हें गुमराह किया था, प्रत्येक काफिर को एक जंजीर में शैतान के साथ जोड़ा जाता है। यदि आप कहें: यह तब है जब "मनुष्य" से तात्पर्य विशेष रूप से काफिरों से हो, लेकिन यदि सामान्य रूप से सभी मनुष्यों का अर्थ है, तो शैतानों के साथ उनका इकट्ठा होना कैसे सही हो सकता है? मैंने कहा: यदि सभी लोगों को एक ही सभा में इकट्ठा किया जाता है और उनमें शैतानों के साथ जुड़े काफिर भी शामिल हैं, तो वे शैतानों के साथ वैसे ही इकट्ठे हुए हैं जैसे वे काफिरों के साथ इकट्ठे हुए हैं।

यदि आप कहें: क्या सौभाग्यशालियों को सभा में अभागाओं से अलग नहीं किया जाना चाहिए था जैसे उन्हें बदले में अलग किया गया है? मैंने कहा: उन्हें महशर (सभा स्थल) में अलग नहीं किया गया, और उन्हें वहाँ लाया गया जहाँ वे नर्क के चारों ओर घुटनों के बल बैठ गए, और उनके साथ आग पेश की गई ताकि सौभाग्यशाली उन स्थितियों को देख सकें जिनसे अल्लाह ने उन्हें बचाया और छुड़ाया, ताकि उनकी खुशी और बढ़ जाए, और वे अल्लाह सर्वशक्तिमान के दुश्मनों और अपने दुश्मनों पर खुश हों, जिससे उनका दुख और पछतावा बढ़ जाए, और जो उन्हें गुस्सा दिलाता है वह अल्लाह के वलियों की खुशी और उन पर उनका खुश होना है (3)।

यदि आप कहें: उन्हें घुटनों के बल लाने का क्या अर्थ है? मैंने कहा: जहाँ तक यदि "मनुष्य" की व्याख्या विशेष रूप से की जाती है, तो इसका अर्थ है कि उन्हें (4) महशर से नर्क के किनारे तक घसीटा जा रहा है, उसी स्थिति में जिसमें वे खड़े होने के स्थान पर थे, अपने घुटनों के बल, अपने पैरों पर चलते हुए नहीं। ऐसा इसलिए है क्योंकि खड़े होने के स्थान पर लोगों को घुटने टेकने वाले के रूप में वर्णित किया गया था। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और आप प्रत्येक राष्ट्र को घुटने टेके हुए देखेंगे} [अल-जाथिया: 28] उस स्थिति में।

(1) अल-वसीत 3/190। (2) अल-कशशाफ 2/519 में। (3) अल-कशशाफ 2/519, और जो उसके बाद है। (4) अल-कशशाफ 2/519 में: "वे आ रहे हैं"। अल-अज़हरी ने तहज़ीब अल-लुग़ा 2/270 में कहा: अल-लैथ ने कहा: 'अल-अतल' एक आदमी को उसके गले से पकड़ना और उसे धक्का देना है, अर्थात: आप उसे अपनी ओर खींचते हैं और उसे जेल या विपत्ति में ले जाते हैं।

سورہ مریم: آیات 66 - 72 486

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس تیرے رب کی قسم، ہم انہیں ضرور جمع کریں گے} اس نے حجت قائم کرنے کے بعد اپنی ذات کی قسم کھائی کہ وہ انہیں ان کی قبروں سے حشر کی طرف اسی طرح جمع کرے گا جس طرح وہ مومنوں کو جمع کرتا ہے۔ {اور شیطانوں کو بھی} یعنی: اور ہم شیطانوں کو ان کے ساتھیوں کے طور پر ضرور جمع کریں گے۔ کہا گیا: ہر کافر کو ایک زنجیر میں شیطان کے ساتھ جمع کیا جائے گا (1)، جیسا کہ اس نے فرمایا: {ان لوگوں کو جمع کرو جنہوں نے ظلم کیا اور ان کے ساتھیوں کو}۔ الزمخشری (2): "والشیطین" میں "واؤ" عطف کے لیے بھی ہو سکتی ہے اور "مع" (ساتھ) کے معنی میں بھی، اور "مع" کے معنی میں ہونا زیادہ موزوں ہے۔ مطلب یہ ہے کہ وہ اپنے ان شیطان ساتھیوں کے ساتھ جمع کیے جائیں گے جنہوں نے انہیں گمراہ کیا تھا، ہر کافر کو ایک زنجیر میں شیطان کے ساتھ جوڑا جائے گا۔ اگر آپ کہیں: یہ تب ہے جب "انسان" سے مراد خاص طور پر کفار ہوں، لیکن اگر عام طور پر انسان مراد ہوں تو شیطانوں کے ساتھ ان کا حشر کیسے درست ہو سکتا ہے؟ میں نے کہا: جب تمام لوگوں کو ایک ہی حشر میں جمع کیا جائے گا اور ان میں کفار شیطانوں کے ساتھ جڑے ہوئے ہوں گے، تو وہ شیطانوں کے ساتھ اسی طرح جمع ہوئے جس طرح وہ کفار کے ساتھ جمع ہوئے۔

اگر آپ کہیں: کیا خوش بختوں کو حشر میں بدبختوں سے الگ نہیں کیا جانا چاہیے تھا جس طرح انہیں جزا میں الگ کیا گیا؟ میں نے کہا: انہیں محشر میں الگ نہیں کیا گیا، اور انہیں وہاں لایا گیا جہاں وہ جہنم کے گرد گھٹنوں کے بل گرے ہوئے تھے، اور ان کے ساتھ آگ پیش کی گئی تاکہ خوش بخت ان حالات کو دیکھیں جن سے اللہ نے انہیں بچایا اور خلاصی دی، تاکہ ان کی خوشی اور مسرت میں اضافہ ہو، اور وہ اللہ تعالیٰ کے دشمنوں اور اپنے دشمنوں پر خوش ہوں، جس سے

ان کی تکلیف اور حسرت بڑھ جائے، اور جو چیز انہیں غصہ دلاتی ہے وہ اللہ کے ولیوں کی خوشی اور ان پر ان کی خوشی ہے (3)۔

اگر آپ کہیں: انہیں گھٹنوں کے بل حاضر کرنے کا کیا مطلب ہے؟ میں نے کہا: جہاں تک اگر "انسان" کی تشریح خاص طور پر کی جائے تو مطلب یہ ہے کہ انہیں (4) محشر سے جہنم کے کنارے تک گھسیٹ کر لایا جا رہا ہے اسی حالت میں جس میں وہ موقف (کھڑے ہونے کی جگہ) میں تھے، اپنے گھٹنوں کے بل، نہ کہ اپنے قدموں پر چلتے ہوئے۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ موقف کے لوگوں کو گھٹنوں کے بل گرنے والا بیان کیا گیا ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور تم ہر امت کو گھٹنوں کے بل گری ہوئی دیکھو گے} [الجاثیہ: 28] اس حالت پر۔

---

(1) الوسیط 190/3۔ (2) الکشاف 519/2 میں۔ (3) الکشاف 519/2، اور جو اس کے بعد ہے۔
(4) الکشاف 519/2 میں: "وہ آ رہے ہیں"۔ الازہری نے تہذیب اللغہ 270/2 میں کہا: لیث نے کہا: 'العتل' یہ ہے کہ تم کسی آدمی کو اس کے گریبان سے پکڑو اور اسے دھکا دو، یعنی: تم اسے اپنی طرف کھینچتے ہو اور اسے قید یا مصیبت کی طرف لے جاتے ہو۔

...as is customary in positions of bargaining and exchanges (1), from people kneeling on their knees, because of the readiness (2) and anxiety involved, and the loosening of the garments wrapped around legs (3), and lack of tranquility, or because of the severity of the matter overwhelming them which they cannot endure while standing on their legs, so they kneel on their knees (4). And if it is interpreted generally, the meaning is that they kneel together upon reaching the edge of Hell. Furthermore, "jithiyyan" is an anticipated state, just as they were kneeling in the standing place; because it is part of the consequences of waiting for the reckoning, before reaching reward and punishment.

It is said: the meaning of {We shall surely bring them around Hell, kneeling} means: on their knees, as narrated from Mujahid and Qatadah (5), i.e., they are unable to stand due to the severity of what they are going through.

And "around Hell" could mean: inside it, just as you say: the people sat around the house, i.e., inside it circling it (6). So his saying: "around Hell" based on this could be after entering, and it could be before entering.

And "jithiyyan" is the plural of "jath" (kneeling). It is said: he knelt on his knees (jatha... yajthu... yajthi... juthuwwan and jithiyyan) on the pattern of 'fu'ul' for both. Someone else made him kneel (ajthahu). And "qum juthiyyun" also, like "jalasa julusan wa qawm julus" (sat a sitting and people sitting), and "jithiyy" also with a kasra on the 'jim' because of the kasra following it (7).

Ibn Abbas said: "jithiyyan" means groups. Muqatil said: group by group, and according to this interpretation, it is the plural of "juthwa", "juthwah", and "jithwah", in three dialects, which means gathered stones and dust.

---

(1) In (D) and (Z): and mutual burdens. (2) Al-Jawhari said in Al-Sahhah (wfz): sat ready (mustawfizan): i.e., not settled. (3) Al-Hubwa: the garment one wraps oneself with, plural: huban and hubiyy. Matn al-Lugha (h-b-w). (4) In Al-Kashshaf: they crawl on their knees. (5) Al-Wasit 3/190 from Mujahid, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/26 from Qatadah. (6) Al-Wasit 3/190. (7) Al-Sahhah (jatha).

४८७ सूरा मरियम: आयतें ६६ - ७२

...सौदेबाजी और विनिमय (१) की स्थितियों में प्रथागत है, लोगों के घुटनों के बल बैठने से, क्योंकि इसमें तत्परता (२) और व्याकुलता शामिल है, और पैरों के चारों ओर लिपटे कपड़ों का ढीला होना (३), और शांति की कमी, या उन पर हावी होने वाले मामले की गंभीरता के कारण जिसे वे अपने पैरों पर खड़े होकर सहन नहीं कर सकते, इसलिए वे अपने घुटनों के बल बैठ जाते हैं (४)। और यदि इसकी सामान्य व्याख्या की जाए, तो इसका अर्थ यह है कि वे नर्क के तट पर पहुँचने पर घुटनों के बल बैठ जाते हैं। इसके अलावा, "जिथिय्यन" एक अनुमानित स्थिति है, जैसे कि वे ठहरने के स्थान पर घुटनों के बल बैठे थे; क्योंकि यह इनाम और सजा तक पहुँचने से पहले, हिसाब के लिए प्रतीक्षा के परिणामों का हिस्सा है।

कहा जाता है: {हम निश्चित रूप से उन्हें नर्क के चारों ओर घुटनों के बल लाएँगे} का अर्थ है: उनके घुटनों के बल, जैसा कि मुजाहिद और कतादा (५) से वर्णित है, अर्थात, वे जो कुछ भी झेल रहे हैं उसकी गंभीरता के कारण खड़े होने में असमर्थ हैं।

और "नर्क के चारों ओर" का अर्थ हो सकता है: इसके अंदर, जैसा कि आप कहते हैं: लोग घर के चारों ओर बैठे, अर्थात, इसके अंदर इसके चारों ओर चक्कर लगा रहे हैं (६)। तो उनका यह कहना: "नर्क के चारों ओर" इसके आधार पर प्रवेश करने के बाद भी हो सकता है, और प्रवेश करने से पहले भी हो सकता है।

और "जिथिय्यन" "जाथी" (घुटने टेकने वाला) का बहुवचन है। कहा जाता है: वह अपने घुटनों के बल बैठा (जथा... यजथु... यजथी... जुथुव्वन और जिथिय्यन) दोनों के लिए 'फ़ुउल' के पैटर्न पर। किसी और ने उसे घुटने टेकने पर मजबूर किया (अजथाहू)। और "कौम जुथिय्युन" भी, जैसे "जलसा जुलूसन व कौम जुलूस" (बैठना और बैठे हुए लोग), और "जिथिय्य" भी 'जीम' पर कसरा के साथ क्योंकि उसके बाद कसरा आता है (७)।

इब्न अब्बास ने कहा: "जिथिय्यन" का अर्थ समूह है। मुकातिल ने कहा: समूह दर समूह, और इस व्याख्या के अनुसार, यह "जुथवा", "जुथवाह" और "जिथवाह" का बहुवचन है, तीन बोलियों में, जिसका अर्थ है इकट्ठे किए गए पत्थर और धूल।

(१) (द) और (ज़) में: और आपसी बोझ। (२) अल-जौहरी ने अल-साहह (वफ़्ज़) में कहा: तैयार बैठा (मुस्तवफ़िज़न): अर्थात, स्थिर नहीं। (३) अल-हुबवा: वह कपड़ा जिससे कोई खुद को लपेटता है, बहुवचन: हुबन और हुबिय्य। मतन अल-लुगा (ह-ब-व)। (४) अल-कश्शाफ में: वे अपने घुटनों के बल रेंगते हैं। (५) अल-वसीत ३/१९० मुजाहिद से, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२६ कतादा से। (६) अल-वसीत ३/१९०। (७) अल-साहह (जथा)।

٤٨٧ سورہ مریم: آیات ٦٦ - ٧٢

...جیسا کہ لین دین اور مبادلے کے مقامات (١) میں معمول ہے، لوگوں کے گھٹنوں کے بل بیٹھنے سے، کیونکہ اس میں مستعدی (٢) اور بے چینی شامل ہے، اور گھٹنوں کے گرد لپٹے کپڑوں کو کھولنا (٣)، اور اطمینان کے برعکس، یا معاملے کی اس شدت کی وجہ سے جو ان پر غالب آ جاتی ہے جسے وہ اپنے پیروں پر کھڑے ہو کر برداشت نہیں کر سکتے، اس لیے وہ اپنے گھٹنوں کے بل گر پڑتے ہیں (٤)۔ اور اگر اس کی عام تشریح کی جائے تو مطلب یہ ہے کہ وہ جہنم کے کنارے پہنچتے ہی گھٹنوں کے بل گر پڑیں گے۔ اس کے علاوہ "جِثِيًّا" ایک مقدرہ حال ہے جیسا کہ وہ مقامِ حشر میں گھٹنوں کے بل گرے ہوئے تھے؛ کیونکہ یہ حساب کے لیے انتظار کے لوازمات میں سے ہے، ثواب و عذاب تک پہنچنے سے پہلے۔

اور کہا جاتا ہے: {لَنُحْضِرَنَّهُمْ حَوْلَ جَهَنَّمَ جِثِيًّا} کے معنی ہیں: اپنے گھٹنوں کے بل، مجاہد اور قتادہ (٥) سے مروی ہے، یعنی وہ جس شدت میں مبتلا ہیں اس کی وجہ سے کھڑے ہونے پر قادر نہیں ہیں۔

اور "حول جہنم" کا مطلب ہو سکتا ہے: اس کے اندر، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: لوگ گھر کے ارد گرد بیٹھے، یعنی اس کے اندر اس کا چکر لگاتے ہوئے (٦)۔ تو ان کا یہ قول: "حول جہنم" اس بنا پر داخلے کے بعد بھی ہو سکتا ہے، اور داخلے سے پہلے بھی ہو سکتا ہے۔

اور "جِثِيًّا" جَاثِي (گھٹنوں کے بل بیٹھنے والا) کی جمع ہے۔ کہا جاتا ہے: وہ اپنے گھٹنوں کے بل بیٹھا (جثا... یجثو... یجثی... جثواً اور جثیاً) دونوں میں 'فُعُول' کے وزن پر۔ کسی اور نے اسے

گھٹنوں کے بل بٹھایا (اجثاہ)۔ اور "قوم جُثِيٌّ" بھی، جیسے "جلس جلوساً وقوم جلوس"، اور "جِثِيّ" جیم کے کسرہ کے ساتھ بھی اس کے بعد آنے والے کسرہ کی وجہ سے (۷)۔

ابن عباس نے کہا: "جِثِيًّا": جماعتیں۔ مقاتل نے کہا: ٹولیوں کی صورت میں، اور اس تاویل کے مطابق یہ جُثْوة، جُثْوة اور جِثْوة کی جمع ہے، تین لغات ہیں، اور یہ جمع کیے گئے پتھروں اور مٹی کو کہتے ہیں۔

---

(١) في (د) و(ظ): والمثاقلات. (٢) قال الجوهري في الصحاح (وفز): قعد مستوفزاً: أي: غير مطمئن. (٣) الحُبْوَة: الثوب الذي يحتبي به، والجمع: حُبَى وحُبِيّ. متن اللغة (حبو). (٤) في الكشاف: فيحبون على ركبهم حبواً. (٥) الوسيط ٣/ ١٩٠ عن مجاهد، والمحرر الوجيز ٤/ ٢٦ عن قتادة. (٦) الوسيط ٣/ ١٩٠. (٧) الصحاح (جثا).

Surah Maryam: Verses 66 - 72

488

...the gathering(1). Thus, the people of wine are apart, and the people of adultery are apart, and so on. Tarafa said(2):

You see two mounds of earth upon which are solid slabs of arranged stone.

Al-Hasan and Al-Dahhak said: 'Jathiyah' means kneeling on the knees(3). Based on this interpretation, it is the plural of 'Jathin' as mentioned before. This is due to the narrowness of the place, meaning: they cannot sit fully. It is also said: kneeling on their knees for disputation, as Allah Almighty said: {Then on the Day of Resurrection you will be disputing before your Lord} [Az-Zumar: 31]. Al-Kumayt said:

They left their leaders kneeling, while those below the leaders were bound together(4).

His saying Almighty: {Then We will surely extract from every sect} means: We will surely take out from every nation and people of religion {whichever of them was most insolent against the Most Merciful}(5). This verse is problematic in grammatical analysis (i'rab); because all the readers recite it as: "ayyu-hum" with the nominative case (raf') except for Harun Al-Qari Al-A'war. Sibawayh narrated from him: "then We will surely extract from every sect ayya-hum" with the accusative case (nasb), making "ayya-hum" the object of "lananzi'anna"(6).

Abu Ishaq said(7): Regarding the nominative case of "ayyu-hum," there are three opinions. Al-Khalil bin Ahmad said — as narrated by Sibawayh(8) —: It is nominative based on 'hikayah' (reporting), and the meaning is: then We will surely extract from every sect the one about whom it is said, due to his insolence, 'which of them is most insolent against the Most Merciful.' Al-Khalil recited, saying(9):

---

(1) Al-Waseet 3/190. (2) In his Diwan, p. 33. (3) Tafsir al-Baghawi 3/203. (4) Diwan al-Kumayt p. 458, and its second hemistich there is: "And those below the leaders were sifted." (5) In I'rab al-Qur'an 3/23 - 24. (6) Al-Kitab 2/399. Harun attributed it to the Kufans, and Ibn Khalawayh attributed it in 'Al-Qira'at al-Shadhah' p. 86 to Mu'adh al-Harra' and Talhah bin Musarrif. (7) In Ma'ani al-Qur'an 3/399, and Al-Qurtubi transmitted it via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/24. (8) In Al-Kitab 2/399. (9) The speaker is Al-Akhtal, and the verse is in his Diwan p. 84.

सूरह मरियम: आयत 66 - 72

488

...समूह(1)। इस प्रकार, शराब पीने वाले अलग हैं, और व्यभिचार करने वाले अलग हैं, और इसी तरह। तरफा ने कहा(2):

तुम मिट्टी के दो ढेर देखते हो जिन पर सजे हुए ठोस पत्थरों की सिलें हैं।

अल-हसन और अल-दह्हाक ने कहा: 'जाथिया' का अर्थ है घुटनों के बल बैठना(3)। इस व्याख्या के अनुसार, यह 'जाथिन' का बहुवचन है जैसा कि पहले बताया गया है। यह स्थान की संकीर्णता के कारण है, अर्थात: वे पूरी तरह से नहीं बैठ सकते। यह भी कहा गया है: विवाद के लिए अपने घुटनों के बल बैठना, जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: {फिर प्रलय के दिन तुम अपने पालनहार के सामने विवाद करोगे} [अज़-ज़ुमर: 31]। अल-कुमैत ने कहा:

उन्होंने अपने सरदारों को घुटने टेके हुए छोड़ दिया, जबकि सरदारों के नीचे वालों को एक साथ बाँध दिया गया था(4)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {फिर हम निश्चित रूप से प्रत्येक संप्रदाय में से निकालेंगे} अर्थात: हम निश्चित रूप से प्रत्येक राष्ट्र और धर्म के लोगों में से निकालेंगे {उनमें से जो परम कृपालु के विरुद्ध सबसे अधिक उद्दंड थे}(5)। यह आयत व्याकरणिक विश्लेषण (इराब) में समस्याग्रस्त है; क्योंकि सभी पाठक इसे पढ़ते हैं: "अय्यु-हुम" रफ़ (प्रथमा विभक्ति) के साथ, सिवाय हारून अल-क़ारी अल-अव्वर के। सिबावैह ने उनसे रिवायत की है: "फिर हम निश्चित रूप से प्रत्येक संप्रदाय में से निकालेंगे अय्या-हुम" नसब (द्वितीया विभक्ति) के साथ, जहाँ "अय्या-हुम" "ल-नन्ज़ी-अन्ना" का कर्म है(6)।

अबू इसहाक ने कहा(7): "अय्यु-हुम" के रफ़ के संबंध में तीन मत हैं। अल-ख़लील बिन अहमद ने कहा - जैसा कि सिबावैह ने उनसे रिवायत किया(8) -: यह हिकायह (रिपोर्टिंग) के आधार पर रफ़ है, और अर्थ यह है: फिर हम निश्चित रूप से हर संप्रदाय में से उसे निकालेंगे जिसके बारे में उसकी उद्दंडता के कारण कहा जाता है कि 'उनमें से कौन परम कृपालु के विरुद्ध सबसे अधिक उद्दंड है।' अल-ख़लील ने कविता सुनाई, कहा(9):

---

(1) अल-वसीत 3/190। (2) उनके दीवान, पृष्ठ 33 में। (3) तफ़सीर अल-बगवी 3/203। (4) दीवान अल-कुमैत पृष्ठ 458, और वहाँ इसका दूसरा भाग इस प्रकार है: "और सरदारों के नीचे वालों को

छान दिया गया।" (5) इराब अल-क़ुरान 3/23 - 24 में। (6) अल-किताब 2/399। हारून ने इसे कूफ़ियों से जोड़ा, और इब्न खालवैह ने 'अल-क़िराआत अल-शादाह' पृष्ठ 86 में इसे मुअद अल-हर्रा और तल्हा बिन मुसर्रिफ से जोड़ा। (7) मा'नी अल-क़ुरान 3/399 में, और अल-कुर्तुबी ने इसे इराब अल-क़ुरान 3/24 में अल-नहहास के माध्यम से प्रेषित किया। (8) अल-किताब 2/399 में। (9) वक्ता अल-अख़तल हैं, और शेर उनके दीवान पृष्ठ 84 में है।

سورة مریم: آیات 66 - 72

488

...مجموعہ(1)۔ تو شراب والے الگ، اور زنا والے الگ، اور اسی طرح، طرفہ نے کہا(2):

تم مٹی کے دو ڈھیر دیکھتے ہو جن پر ترتیب وار ٹھوس پتھروں کی سلیں رکھی ہیں۔

حسن اور ضحاک نے کہا: 'جاثیہ' کا مطلب گھٹنوں کے بل بیٹھنا ہے(3)۔ اس تاویل کے مطابق یہ 'جاثٍ' کی جمع ہے جیسا کہ پہلے گزرا۔ اور یہ جگہ کی تنگی کی وجہ سے ہے، یعنی: وہ مکمل طور پر بیٹھ نہیں سکتے۔ اور کہا گیا: جھگڑے کے لیے اپنے گھٹنوں کے بل بیٹھنا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {پھر تم قیامت کے دن اپنے رب کے پاس جھگڑو گے} [الزمر: 31]۔ اور کمیت نے کہا:

انہوں نے اپنے سرداروں کو گھٹنوں کے بل چھوڑ دیا اور جو سرداروں سے کم درجے کے تھے وہ جکڑے ہوئے تھے(4)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {پھر ہم ہر گروہ میں سے نکالیں گے} یعنی: ہم ہر امت اور اہل دین میں سے نکالیں گے {ان میں سے جو رحمان کے مقابلے میں سب سے زیادہ سرکش تھا}(5)۔ اور یہ آیت اعراب کے لحاظ سے مشکل ہے؛ کیونکہ تمام قراء اسے "أَيُّهُمْ" رفع کے ساتھ پڑھتے ہیں سوائے ہارون القاری الاعور کے۔ سیبویہ نے ان سے نقل کیا ہے: "ثم لننزعنَّ من كلِّ شيعةٍ أَيَّهُم" نصب کے ساتھ، "أيهم" کو "لننزعنَّ" کا مفعول بنا کر(6)۔

ابو اسحاق نے کہا(7): "أيهم" کے رفع میں تین اقوال ہیں۔ خلیل بن احمد نے کہا - جسے سیبویہ نے ان سے نقل کیا(8) -: یہ حکایت کی بنا پر مرفوع ہے، اور معنی یہ ہے: پھر ہم ہر گروہ میں سے

اسے نکالیں گے جس کے بارے میں اس کی سرکشی کی وجہ سے کہا جاتا ہے کہ 'ان میں سے کون رحمان پر سب سے زیادہ سرکش ہے'۔ اور خلیل نے شعر پڑھا، پس کہا(9):

---

(1) الوسیط 3/190۔ (2) ان کے دیوان صفحہ 33 میں۔ (3) تفسیر بغوی 3/203۔ (4) دیوان کمیت صفحہ 458، اور وہاں اس کا دوسرا مصرعہ اس طرح ہے: "اور جو سرداروں سے کم تھے وہ چھان لیے گئے تھے۔" (5) اعراب القرآن 3/23 - 24 میں۔ (6) الکتاب 2/399۔ ہارون نے اسے کوفیوں کی طرف منسوب کیا، اور ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذہ ص 86 میں معاذ الہراء اور طلحہ بن مصرف کی طرف منسوب کیا۔ (7) معانی القرآن 3/399 میں، اور قرطبی نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 3/24 میں نقل کیا۔ (8) الکتاب 2/399 میں۔ (9) قائل اخطل ہے، اور بیت ان کے دیوان صفحہ 84 میں ہے۔

489 Surah Maryam: Verses 66 - 72

And I have spent the night with the girl in a position, so I spent it neither restricted nor deprived. Meaning: I stayed in a position of one about whom it is said: he is neither restricted nor deprived. Abu Ja'far al-Nahhas said (1): I saw Abu Ishaq (2) choosing this opinion and finding it good, he said: because it is the meaning of the words of the people of Tafsir. He claimed that the meaning of "Then We shall surely drag out from every sect" is: then We shall surely drag out from every group the most arrogant then the most arrogant. It is as if He starts the punishment with those most arrogant then those following them, and this is the text of Abu Ishaq's words on the meaning of the verse. Yunus said: "لننزعن" (lananza'anna - We shall surely drag out) is in the position of verbs that are canceled (made non-operative), and "أيهم" (ayyahum - which of them) is in the nominative case as a subject (mubtada).

Al-Mahdawi: And the verb "لننزعن" according to Yunus is suspended (mu'allaq). Abu Ali said (3): This means it operates in the position of "which of them is most severe," not that it is canceled. And according to Al-Khalil and Sibawayh, a verb like "لننزعن" is not suspended; suspension only occurs with verbs of doubt and the like where the occurrence is not certain.

Sibawayh said: "أيهم" is indeclinable (mabni) ending with a damma; because it differed from its counterparts in omission; for if you said: "I saw the one who (is) better" or "who (is) better," it would be ugly, until you say: "who he is better," but omission in "أيهم" is permissible.

Abu Ja'far said (4): I do not know anyone among the grammarians who did not find fault with Sibawayh in this, and I heard Abu Ishaq saying: It does not appear to me that Sibawayh erred in his book except in two places, this being one of them. He said: We have known that Sibawayh declined "أيّا" (ayyan) when it is singular because it is added (idafa), so how can he make it indeclinable when it is added?! And Abu Ishaq did not mention, as far as I know, except these three opinions. Abu Ali: Declinability was only obligatory according to Sibawayh's school because he omitted from it what identifies it, which is the pronoun, despite needing it, just as he omitted in "from before" and "from after" what identifies them despite the need for the possessor (al-mudaf).

(1) In I'rab al-Qur'an 3/24. (2) Meaning: Al-Zajjaj, and his words are in Ma'ani al-Qur'an 3/340. (3) Quoted from him by Al-Qurtubi via Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 4/26. (4) In I'rab al-Qur'an 3/24, and what precedes it is from him.

४८९ सूरा मरयम: आयत ६६ - ७२

"और मैंने लड़की के साथ एक ऐसी स्थिति में रात बिताई, न तो मैं प्रतिबंधित था और न ही वंचित।" अर्थात्: मैं उस व्यक्ति की स्थिति में रहा जिसके बारे में कहा जाता है: वह न तो प्रतिबंधित है और न ही वंचित। अबू जाफ़र अल-नहस (१) ने कहा: मैंने अबू इशाक (२) को इस राय को चुनते और इसे सराहते हुए देखा, उन्होंने कहा: क्योंकि यह तफ़सीर के लोगों के शब्दों का अर्थ है। उन्होंने दावा किया कि "फिर हम हर संप्रदाय से निकालेंगे" का अर्थ है: फिर हम हर समूह से सबसे अहंकारी फिर उससे कम अहंकारी को निकालेंगे। मानो वह सबसे कठोर अहंकारियों से सजा शुरू करता है फिर उनके बाद आने वालों से, और यह आयत के अर्थ पर अबू इशाक के शब्दों का पाठ है। यूनुस ने कहा: "لننزعن" (हम अवश्य निकालेंगे) उन क्रियाओं के स्थान पर है जिन्हें रद्द कर दिया गया है, और "أيهم" (उनमें से कौन) को विषय (मुब्तदा) के रूप में पेश किया गया है।

अल-महदवी: यूनुस के अनुसार क्रिया "لننزعن" निलंबित (मुअल्लाक) है। अबू अली (३) ने कहा: इसका अर्थ यह है कि यह "उनमें से कौन सबसे कठोर है" के स्थान पर कार्य करती है, न कि इसे रद्द कर दिया गया है। और अल-खलील और सिबावे के अनुसार, "لننزعن" जैसी क्रिया निलंबित नहीं होती है; निलंबन केवल संदेह की क्रियाओं और इसी तरह की क्रियाओं के साथ होता है जहाँ घटना का होना निश्चित नहीं होता है।

सिबावे ने कहा: "أيهم" 'धम्मा' (पेश) पर आधारित (मबनी) है; क्योंकि यह लोप (हज़फ़) में अपने समकक्षों से अलग है; क्योंकि यदि आप कहें: "मैंने उसे देखा जो बेहतर है" या "जो बेहतर है", तो यह बुरा लगेगा, जब तक कि आप यह न कहें: "जो वह बेहतर है", लेकिन "أيهم" में लोप की अनुमति है।

अबू जाफ़र (४) ने कहा: मैं व्याकरणविदों में से किसी को नहीं जानता जिसने इस बारे में सिबावे को गलत न ठहराया हो, और मैंने अबू इशाक को यह कहते सुना: मुझे यह स्पष्ट नहीं होता कि सिबावे ने अपनी पुस्तक में केवल दो स्थानों के अलावा कहीं गलती की है, यह उनमें से एक है। उन्होंने कहा: हम जानते हैं कि सिबावे ने "أيّا" का विश्लेषण किया है जब वह अकेला होता है क्योंकि उसे जोड़ा जाता है (इज़ाफ़त), तो वह उसे मबनी कैसे बना सकता है जब वह जोड़ा गया है?! और अबू इशाक ने मेरी जानकारी में इन तीन मतों के अलावा कुछ भी उल्लेख नहीं किया। अबू अली: सिबावे के मत के अनुसार मबनी होना केवल इसलिए अनिवार्य था क्योंकि उन्होंने इसमें से वह हटा दिया जिससे इसकी

पहचान होती है, जो कि सर्वनाम है, जबकि इसकी आवश्यकता थी, जैसे उन्होंने "पहले से" और "बाद में" में वह हटा दिया जिससे उनकी पहचान होती थी, जबकि मुज़ाफ़ की आवश्यकता थी।

---

(१) ए'राब अल-क़ुरआन ३/२४ में। (२) अर्थात्: अल-ज़ज्जाज, और उनके शब्द मा'आनी अल-क़ुरआन ३/३४० में हैं। (३) अल-कुर्तुबी ने इसे इब्न अतिया के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२६ में उद्धृत किया है। (४) ए'राब अल-क़ुरआन ३/२४ में, और उससे पहले का हिस्सा भी उन्हीं से है।

۴۸۹ سورہ مریم: آیات ۶۶ - ۷۲

ولقد أبيتُ من الفتاة بمنزلِ فأبيتُ لا حرِجٌ ولا مَحرومُ یعنی: میں اس شخص کی منزل میں رہا جس کے بارے میں کہا جاتا ہے: نہ وہ گناہگار ہے اور نہ محروم۔ ابو جعفر النحاس(۱) نے کہا: میں نے ابو اسحاق(۲) کو دیکھا کہ وہ اس قول کو پسند کرتے اور اسے اچھا سمجھتے تھے، انہوں نے کہا: کیونکہ یہ اہل تفسیر کے قول کا معنی ہے۔ اور انہوں نے دعویٰ کیا کہ «ثم لننزعنَّ من كلِّ شيعة» کا معنی ہے: پھر ہم ہر گروہ میں سے جو سب سے زیادہ سرکش ہوگا اسے نکالیں گے پھر اس کے بعد والے کو۔ گویا وہ عذاب کی ابتدا ان لوگوں سے کرتا ہے جو سرکشی میں سب سے سخت ہیں پھر ان سے جو ان کے بعد ہیں، اور یہ آیت کے معنی میں ابو اسحاق کے کلام کی نص ہے۔ یونس نے کہا: «لننزعنَّ» ان افعال کے درجے میں ہے جو لغو (غیر عامل) کر دیے جاتے ہیں، اور «أيهم» کو ابتدا کی بنا پر رفع دیا گیا ہے۔

المهدوی: اور وہ فعل جو «لننزعنَّ» ہے، یونس کے نزدیک معلق ہے، ابو علی(۳) نے کہا: اس کا معنی یہ ہے کہ یہ «أيهم أشدُّ» کے محل میں عمل کرتا ہے نہ کہ یہ لغو ہے۔ اور الخلیل اور سیبویہ کے نزدیک «لننزعنَّ» جیسے فعل کو معلق نہیں کیا جاتا، تعلیق صرف شک اور اس جیسے افعال میں ہوتی ہے جب تک کہ ان کا وقوع یقینی نہ ہو۔

اور سیبویہ نے کہا: «أيهم» ضمہ پر مبنی ہے؛ کیونکہ اس نے حذف کے معاملے میں اپنی ہم جنسوں کی مخالفت کی ہے؛ کیونکہ اگر آپ کہیں: «رأيتُ الذي أفضلُ»، اور «مَنْ أفضلُ»، تو یہ قبیح ہوگا، یہاں تک کہ آپ کہیں: «من هو أفضلُ»، جبکہ «أيهم» میں حذف جائز ہے۔

ابو جعفر(۴) نے کہا: میں نہیں جانتا کہ نحویوں میں سے کسی نے اس معاملے میں سیبویہ کو غلط قرار نہ دیا ہو، اور میں نے ابو اسحاق کو کہتے سنا: مجھے یہ واضح نہیں ہوتا کہ سیبویہ نے اپنی

کتاب میں سوائے دو مقامات کے کہیں غلطی کی ہو، یہ ان میں سے ایک ہے، انہوں نے کہا: ہمیں معلوم ہے کہ سیبویہ نے «أيّا» کو معرب پڑھا ہے جبکہ وہ مفرد ہے؛ کیونکہ اس کی اضافت ہوتی ہے، تو وہ اسے مضاف ہونے کی حالت میں مبنی کیسے قرار دے سکتا ہے؟! اور ابو اسحاق نے میرے علم کے مطابق ان تین اقوال کے علاوہ کچھ ذکر نہیں کیا۔ ابو علی: سیبویہ کے مذہب پر بنا صرف اس لیے واجب ہوئی؛ کیونکہ انہوں نے اس میں سے وہ حذف کر دیا جس سے اس کی پہچان ہوتی ہے اور وہ ضمیر ہے باوجود اس کے کہ اس کی ضرورت تھی، جیسا کہ انہوں نے «مِن قَبْلُ» اور «مِن بَعْدُ» میں وہ حذف کر دیا جس سے ان کی پہچان ہوتی تھی باوجود اس کے کہ مضاف کی احتیاج باقی تھی۔

---

(١) إعراب القرآن ٣/ ٢٤ میں۔ (٢) یعنی: الزجاج، اور ان کا کلام معانی القرآن ٣/ ٣٤٠ میں ہے۔ (٣) اسے قرطبی نے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ٤/ ٢٦ میں نقل کیا ہے۔ (٤) إعراب القرآن ٣/ ٢٤ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ ان ہی سے ہے۔

Surah Maryam: Verses 66 - 72 490

...to the mudaf ilayh (possessor); because the relative clause (sillah) explains the relative pronoun (mawsul) and clarifies it, just as the mudaf ilayh explains the mudaf (possessed) and specifies it. Abu Ja'far said: Regarding this, there are four opinions besides the three mentioned by Abu Ishaq. Al-Kisa'i said: "Lananzi'anna" (We will surely pull out) applies to the meaning, as you say: "I wore of the clothes," and "I ate of the food," and "Lananzi'anna" did not fall on "ayyuhum" (whichever of them) to make it accusative (nasb).

Al-Mahdawi added: According to him, the verb applies to the position of "from every sect" (min kulli shi'ah), and his saying: "whichever of them is most intense" (ayyuhum ashaddu) is a new sentence (jumlah musta'nafah), raised in the nominative case (marfu') by being the subject (ibtida'). Sibawayh does not see the addition of "min" (from) in obligatory contexts.

Al-Farra' said(1): The meaning is: Then We shall surely pull out with a call (nida'), and the meaning of "lananzi'anna" is: We shall surely call out (lannunadiyanna). Al-Mahdawi: "Nada" (called) is a verb that is suspended (yu'allaq) if followed by a sentence, like "thanantu" (I thought), so it acts on the meaning but not on the literal word. Abu Ja'far said(2): Abu Bakr bin Shuqayr related that some of the Kufans say that "ayyuhum" carries the meaning of a condition and recompense (shart wa mujazah), and therefore what precedes it does not act upon it. The meaning is: Then We shall surely pull out from every group, whether they joined together in sect (tashaya'u) or did not. As you say: "I struck the people, whichever of them got angry," meaning: if they got angry, or if they did not. Abu Ja'far said(3): These are six opinions, and I heard Ali bin Sulayman narrating from Muhammad bin Yazid saying: "ayyuhum" is connected to "shi'ah" (sect), so it is raised as a subject (marfu' bil-ibtida'). The meaning is: Then We shall surely pull out from those who joined together in sect (tashaya'u), whichever of them, meaning: from those who cooperated and saw which of them was most intense in rebellion (utiyya) against the Most Merciful. This is a good saying. Al-Kisa'i narrated that joining in sect (tashayu') means cooperation (ta'awun). And "utiyya" (rebellion) is in the accusative case (nasb) for clarification (bayan).

﴿ثُمَّ لَنَنزِعَنَّ أَعْلَمُ بِالَّذِينَ هُمْ أَوْلَىٰ بِهَا صِلِيًّا﴾ meaning: most deserving of entering the Fire. It is said: sala yasli siliyyan, like mada al-shay' yamdi mudiyyan: when it went away, and hawa yahwi huwiyyan. And he said...

(1) Cited from him by the author via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/25. (2) In I'rab al-Qur'an 3/25, and what precedes it is from him. (3) In I'rab al-Qur'an 3/25, and the entire issue can be seen in the Book of Sibawayh 2/398-402, and I'rab al-Qur'an by Makki bin Abi Talib 458-460, and Al-Bayan 2/130-133, and Al-Insaf 2/709-716 by Ibn al-Anbari.

सूरह मरियम: आयतें 66 - 72 490

...मुदाफ इलैह (स्वामी) की ओर; क्योंकि सापेक्ष उपवाक्य (सिलाह) सापेक्ष सर्वनाम (मौसूल) की व्याख्या और स्पष्टीकरण करता है, ठीक वैसे ही जैसे मुदाफ इलैह मुदाफ (स्वामित्व वाली वस्तु) की व्याख्या और उसे विशिष्ट बनाता है। अबू जाफ़र ने कहा: इसके संबंध में, अबू इशाक द्वारा उल्लिखित तीन के अलावा चार मत हैं। अल-किसाई ने कहा: "लाननज़ीअन्ना" (हम अवश्य ही बाहर निकाल लेंगे) अर्थ पर लागू होता है, जैसा कि आप कहते हैं: "मैंने कपड़ों में से पहना," और "मैंने भोजन में से खाया," और "लाननज़ीअन्ना" "अय्युहुम" (उनमें से जो भी) पर नहीं गिरा ताकि उसे कर्म कारक (नसब) बनाया जा सके।

अल-महदवी ने जोड़ा: उनके अनुसार, क्रिया "प्रत्येक संप्रदाय में से" (मिन कुल्लि शिया) के स्थान पर लागू होती है, और उनका कहना: "उनमें से जो सबसे तीव्र है" (अय्युहुम अशद्दु) एक नया वाक्य (जुमला मुस्तआनफाह) है, जो कर्ता (इब्तिदा) होने के कारण प्रथमा विभक्ति (मरफ़ू में है। सिबावैह अनिवार्य संदर्भों में "मिन" (से) के जोड़ने को उचित नहीं मानते।

अल-फर्रा ने कहा(1): अर्थ है: फिर हम पुकार (निदा) के साथ अवश्य ही बाहर निकाल लेंगे, और "लाननज़ीअन्ना" का अर्थ है: हम अवश्य ही पुकारेंगे (लनुनादियन्ना)। अल-महदवी: "नादा" (पुकारा) एक ऐसी क्रिया है जो वाक्य के बाद आने पर निलंबित (युअल्लाक) हो जाती है, जैसे "थनंतु" (मैंने सोचा), इसलिए यह अर्थ पर कार्य करती है लेकिन शाब्दिक शब्द पर नहीं। अबू जाफ़र ने कहा(2): अबू बक्र बिन शुक़ैर ने बताया कि कुछ कूफ़ियों का कहना है कि "अय्युहुम" में शर्त और प्रतिफल (शर्त व मुजाज़ाह) का अर्थ है, और इसलिए इससे पहले जो आता है वह उस पर कार्य नहीं करता है। अर्थ है: फिर हम प्रत्येक समूह में से अवश्य ही बाहर निकाल लेंगे, चाहे वे संप्रदाय में शामिल हुए हों (तशायाऊ) या नहीं। जैसा कि आप कहते हैं: "मैंने लोगों को मारा, उनमें से जो भी क्रोधित हुआ," अर्थात: यदि वे क्रोधित हुए, या यदि वे नहीं हुए। अबू जाफ़र ने कहा(3): ये छह मत हैं, और मैंने अली बिन सुलेमान को मुहम्मद बिन यज़ीद से वर्णन करते हुए सुना: "अय्युहुम" "शिया" (संप्रदाय) से जुड़ा है, इसलिए इसे कर्ता (मरफू बिल-इब्तिदा) के रूप में उठाया गया है। अर्थ है: फिर हम उन लोगों में से अवश्य ही बाहर निकाल लेंगे जो संप्रदाय में शामिल हुए थे (तशायाऊ), उनमें से जो भी, अर्थात: उन लोगों में से जिन्होंने सहयोग किया और देखा कि उनमें से कौन अत्यंत दयालु (ईश्वर) के विरुद्ध विद्रोह (उतिय्या) में सबसे तीव्र था। यह एक अच्छी बात है। अल-किसाई ने वर्णन किया कि संप्रदाय में

शामिल होने (तशाई) का अर्थ सहयोग (तआउन) है। और "उतिय्या" (विद्रोह) स्पष्टीकरण (बयान) के लिए कर्म कारक (नसब) में है।

﴿ثُمَّ لَنَنزِعَنَّ أَعْلَمُ بِالَّذِينَ هُمْ أَوْلَىٰ بِهَا صِلِيًّا﴾ अर्थात: आग में प्रवेश करने के सबसे योग्य। कहा जाता है: सलाह यसली सिलिय्यन, जैसे मदा अल-शय यमदी मुदिय्यन: जब वह चली गई, और हवा यहवी हुविय्यन। और उसने कहा...

(1) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/25 में लेखक द्वारा उनसे उद्धृत। (2) इ'राब अल-कुरान 3/25 में, और इससे पहले जो है वह उन्हीं से है। (3) इ'राब अल-कुरान 3/25 में, और पूरी समस्या सिबावैह की पुस्तक 2/398-402, और मक्की बिन अबी तालिब द्वारा इ'राब अल-कुरान 458-460, और अल-बयान 2/130-133, और इब्न अल-अंसारी द्वारा अल-इंसाफ 2/709-716 में देखी जा सकती है।

سورہ مریم: آیات 66 - 72 490

...مضاف الیہ کی طرف؛ اس لیے کہ صلہ اسمِ موصول کو واضح اور اس کی وضاحت کرتا ہے، جس طرح مضاف الیہ مضاف کی وضاحت اور اسے مخصوص کرتا ہے۔ ابوجعفر نے کہا: اس میں ان تین اقوال کے علاوہ چار اقوال ہیں جن کا تذکرہ ابواسحاق نے کیا ہے۔ الکسائی نے کہا: "لننزعنَّ" (ہم ضرور نکال لیں گے) معنی پر واقع ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "میں نے کپڑوں میں سے پہنا،" اور "میں نے کھانے میں سے کھایا،" اور "لننزعنَّ" "أیھم" (ان میں سے جو بھی) پر واقع نہیں ہوا کہ اسے نصب دے دے۔

المھدوی نے اضافہ کیا: ان کے نزدیک فعل کا وقوع "من کلِّ شیعة" کے محل پر ہے اور ان کا قول: "أیھم أشدُّ" ایک نیا جملہ (جملہ مستأنفہ) ہے جو مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے۔ سیبویہ واجب میں "من" کے اضافے کو جائز نہیں سمجھتے۔

اور الفرَّاء نے کہا(1): معنی یہ ہے کہ: پھر ہم ضرور پکار (نداء) کے ساتھ نکال لیں گے، اور "لننزعن" کا معنی ہے: ہم ضرور پکاریں گے (للنادینَّ)۔ المھدوی: "نادی" (پکارا) ایسا فعل ہے جو معلق ہو جاتا ہے جب اس کے بعد جملہ ہو، جیسے "ظننت" (میں نے گمان کیا)، تو وہ معنی میں عمل کرتا ہے لفظ میں نہیں۔ ابوجعفر نے کہا(2): ابوبکر بن شقیر نے حکایت کی کہ بعض کوفیوں کا کہنا ہے کہ "أیھم" میں شرط اور جزاء کا معنی ہے، اس لیے اس سے پہلے آنے والی چیز اس میں عمل نہیں کرتی۔ معنی یہ ہے: پھر ہم ہر گروہ میں سے ضرور نکال لیں گے خواہ وہ ایک دوسرے کے ہم خیال ہوئے ہوں (تشایعوا) یا نہ ہوئے ہوں، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "میں نے ان لوگوں کو مارا جن میں سے جو بھی غصہ ہوا،" یعنی: اگر وہ غصہ ہوئے، یا اگر وہ نہیں ہوئے۔ ابوجعفر نے کہا(3): پس یہ چھ اقوال ہیں، اور میں نے علی بن سلیمان کو محمد بن یزید سے نقل

کرتے ہوئے سنا، انہوں نے کہا: "أيهم" "شيعة" سے متعلق ہے، پس یہ مبتدا ہونے کی بنا پر مرفوع ہے۔ معنی یہ ہے: پھر ہم ان لوگوں میں سے ضرور نکال لیں گے جو ہم خیال ہوئے (تشایعوا) ان میں سے کون، یعنی: ان لوگوں میں سے جنہوں نے تعاون کیا پھر دیکھا کہ ان میں سے کون رحمن کے خلاف سرکشی (عتیّا) میں سب سے زیادہ سخت تھا۔ اور یہ ایک اچھا قول ہے۔ الکسائی نے حکایت کی ہے کہ "تشایع" کا مطلب تعاون (تعاون) ہے۔ اور "عتیًّا" بیان کی بنا پر منصوب ہے۔

﴿ ثُمَّ لَنَنزِعَنَّ أَعْلَمُ بِالَّذِينَ هُمْ أَوْلَىٰ بِهَا صِلِيًّا ﴾ یعنی: آگ میں داخل ہونے کے زیادہ مستحق۔ کہا جاتا ہے: صَلَى يَصْلِي صِلِيًّا، جیسے مضى الشيء يمضي مضيا: جب وہ چلا جائے، اور هوى يهوى هويا۔ اور کہا...

(1) مصنف نے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 3/25 میں ان سے نقل کیا ہے۔ (2) اعراب القرآن 3/25 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ انہی سے ہے۔ (3) اعراب القرآن 3/25 میں، اور پورا مسئلہ الکتاب سیبویہ 2/398-402، اور اعراب القرآن مکی بن ابی طالب 458-460، اور البیان 2/130-133، اور الانصاف 2/709-716 لابن الانباری میں دیکھا جا سکتا ہے۔

Page 491 Surah Maryam: Verses 66-72

Al-Jawhari (1): It is said: "I roasted (Salaytu) the man with fire," if you put him into the fire and made him endure its heat. If you threw him into it as if you intended to burn him, you say: "Aslaytuhu" with an 'alif', or "Sallaytuhu" as a verbal noun 'tasliyah'. It was read as: "And he will be roasted (Yusalla) in a Blaze" (2) [Al-Inshiqaq: 12]. Whoever lightens it [the pronunciation], it is from their saying: "So-and-so was roasted (Saliya) by the fire" - with a kasra [on the 'lam'] - "he is roasted (Yasla) with a roasting (Siliyyan)": he was burned. Allah Almighty said: {They are most worthy of being roasted therein} [Surah Maryam: 70]. Al-Ajjaj (3) said: "By Allah, were it not for the fire that we roast in it..." It is also said: "He was roasted (Saliya) by the matter": if he suffered its heat and intensity. Al-Tuhawi (4) said: "Their bravery does not wear out even if they / have been scorched by war time after time." And "I warmed myself (Istalaytu) by the fire" and "I was warmed (Tasallaytu) by it." Abu Zubayd said: "And you have been scorched by the heat of their war / Just as one chilled is warmed from the severe cold." (5) And "So-and-so's fire cannot be approached for warmth": if he was a brave man who could not be endured.

Allah's saying: {And there is none of you but will come to it. This is a decree of your Lord that must be fulfilled.} There are five issues regarding it:

The first: His saying "And there is none of you" is an oath, and the 'waw' contains it (6). It is explained by the Hadith of the Prophet ﷺ: "No Muslim whose three children die will be touched by the Fire, except for the fulfillment of the oath."

(1) In Al-Sahah (S-L-A). (2) This is the reading of Ibn Kathir, Nafi', 'Amir, and Al-Kisa'i. Al-Sab'ah p. 677, and Al-Taysir p. 221. (3) Al-Sahah (S-L-A), and we did not find it in Al-Ajjaj's works. Ibn Qutayba in Al-Ma'ani Al-Kabir 1/475 attributed it to Ru'bah, and we did not find it there either. Al-Saghani mentioned in Al-Takmilah wa Al-Dhayl wa Al-Silah 6/353 that Al-Jawhari attributed it to Al-Ajjaj, and Al-Azhari to Ru'bah, and both are wrong; rather it belongs to Al-Zaffiyan. Al-Zaffiyan is 'Ata' ibn Asid. Mu'jam Al-Shu'ara' by Al-Marzubani p. 159. (4) Amali al-Qali 1/260, Bahjat al-Majalis 2/518. Al-Tuhawi is Dhu al-Khiraq, and his name is Dhu al-Khiraq ibn Qart from the Banu Tuhayya. Al-Mu'talif wa Al-Mukhtalif p. 172. (5) Tabaqat Fuhul al-Shu'ara' 2/611, Durrat al-Ghawwas p. 246. Abu Zubayd is Harmalah ibn al-Mundhir al-Ta'i. 'Al-Maqrur': one struck by 'qurr', which is cold. 'Al-Qaras': severe cold. Al-Qamus (Q-R-R) and (Q-R-S). (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/27.

पृष्ठ 491 सूरह मरयम: आयत 66 - 72

अल-जौहरी (1): कहा जाता है: "मैंने आदमी को आग से भूना (सलयतु)", यदि आपने उसे आग में डाल दिया और उसे उसकी गर्मी सहन करवाई। यदि आपने उसे उसमें इस तरह फेंक दिया जैसे कि आपका इरादा उसे जलाने का हो, तो आप कहेंगे: "असलैतुहु", 'अलिफ' के साथ, या "सल्लैतुहु" एक क्रियावाचक संज्ञा 'तस्लिया' के रूप में। इसे ऐसे पढ़ा गया है: "और वह धधकती आग में भुना (युसल्ला) जाएगा" (2) [अल-इन्शिकाक: 12]। जिसने इसे हल्का [उच्चारण] किया, वह उनके इस कथन से है: "फलां आग में भुना (सलिया) गया" - 'लाम' पर कसरा के साथ - "वह भुना (यसला) जाता है भुनने (सिलिय्यन) के साथ": वह जल गया। अल्लाह तआला ने फरमाया: {वे इसमें भुने जाने के सबसे अधिक पात्र हैं} [सूरह मरयम: 70]। अल-अज्जाज (3) ने कहा: "अल्लाह की कसम, यदि वह आग न होती जिसमें हम भुनते हैं..." यह भी कहा जाता है: "वह मामले से झुलस गया (सलिया)": यदि उसने उसकी गर्मी और तीव्रता को झेला। अल-तुहावी (4) ने कहा: "उनकी वीरता क्षीण नहीं होती, भले ही वे / समय-समय पर युद्ध की ज्वाला में झुलसे हों।" और "मैंने आग से खुद को गर्म किया (इस्तलैतु)" और "मैं इससे गर्म हुआ (तसल्लैतु)"। अबू ज़ुबैद ने कहा: "और तुम उनके युद्ध की तपिश से झुलस गए हो / जैसे अत्यधिक ठंड से ठिठुरा हुआ व्यक्ति गर्म होता है।" (5) और "फलां की आग के पास गर्मी के लिए नहीं जाया जा सकता": यदि वह एक ऐसा बहादुर व्यक्ति हो जिसे सहन न किया जा सके।

अल्लाह का फरमान: {और तुममें से कोई भी ऐसा नहीं है जो इसके पास न आए। यह तुम्हारे रब का एक अटल फैसला है जिसे पूरा होना है।} इसमें पाँच मसले हैं:

पहला: उसका कथन "और तुममें से" एक शपथ है, और 'वाव' इसमें समाहित है (6)। इसकी व्याख्या नबी ﷺ की हदीस से होती है: "किसी भी मुसलमान के जिसके तीन बच्चे मर जाते हैं, उसे आग नहीं छुएगी, सिवाय शपथ की पूर्ति के।"

(1) अस-सिहाह (स-ल-अ) में। (2) यह इब्न कसीर, नाफ़े आमिर और अल-किसाई का पाठ है। अस-सबअह पृ. 677, और अत-तयसीर पृ. 221। (3) अस-सिहाह (स-ल-अ), और हमें यह अल-अज्जाज के कार्यों में नहीं मिला। इब्न कुतैबा ने अल-मआनी अल-कबीर 1/475 में इसे रूबा की ओर श्रेय दिया है, और हमें वहां भी यह नहीं मिला। अल-सघानी ने अल-तक्मिलाह व अल-ज़ैल व अल-सिलाह 6/353 में उल्लेख किया है कि अल-जौहरी ने इसे अल-अज्जाज की ओर और अल-अज़हरी ने रूबा

की ओर श्रेय दिया है, और दोनों गलत हैं; बल्कि यह अल-ज़फ़ियान का है। अल-ज़फ़ियान अता इब्न असिद है। मुअजम अल-शुआरा अल-मर्ज़ुबानी द्वारा पृ. 159। (4) अमाली अल-क़ाली 1/260, बहजत अल-मजालिस 2/518। अल-तुहावी: ज़ुल-खिरक़ है, और उसका नाम: ज़ुल-खिरक़ इब्न क़र्त है जो बनू तुहय्या से है। अल-मुतालिफ़ व अल-मुख्तलिफ़ पृ. 172। (5) तबक़ात फुहूल अल-शुआरा 2/611, दुर्रत अल-ग़व्वास पृ. 246। अबू ज़ुबैद है: हरमला इब्न अल-मुन्ज़िर अल-ताइ। 'अल-मक़रूर': वह जिसे 'कुर्' यानी ठंड लग गई हो। 'अल-क़रस': अत्यधिक ठंड। अल-क़ामूस (क़-र-र) और (क़-र-स)। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/27।

صفحہ 491 سورہ مریم: آیات 66 - 72

الجوہری(1): اور کہا جاتا ہے: "صَلَيْتُ الرجلَ ناراً" (میں نے آدمی کو آگ میں جھونکا)، جب تم نے اسے آگ میں داخل کیا اور اسے اس کی تپش سہنے والا بنا دیا۔ اگر تم نے اسے اس میں اس طرح ڈالا جیسے تم اسے جلانے کا ارادہ رکھتے ہو، تو تم کہوگے: "أصْلَيْتُه" (الف کے ساتھ)، اور "صَلَّيْتُه" (تصلية کے طور پر)۔ اور پڑھا گیا ہے: "وَيُصَلَّى سَعِيراً" (2) [الانشقاق: 12]۔ اور جس نے تخفیف (ہلکا تلفظ) کے ساتھ پڑھا تو وہ ان کے قول سے ہے: "صلي فلانٌ بالنار" (فلاں آگ سے جھلس گیا) - لام کے نیچے زیر کے ساتھ - "يَصْلَى صِلِيًّا" (وہ جھلسا جاتا ہے جھلسنے کے ساتھ): یعنی وہ جل گیا۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {هُمْ أَوْلَى بِهَا صِلِيًّا} (وہ اس میں جھلسنے کے زیادہ حقدار ہیں)۔ العجاج(3) نے کہا: "خدا کی قسم، اگر وہ آگ نہ ہوتی کہ ہم اس میں جھلسیں..." اور یہ بھی کہا جاتا ہے: "صَلِيَ بالأمر" (وہ معاملے سے دوچار ہوا): جب اس نے اس کی تپش اور سختی کو جھیلا۔ الطُّھوی(4) نے کہا: "ان کی بہادری پرانی نہیں پڑتی اگرچہ وہ / وقت بہ وقت جنگ کی آگ میں تپتے رہیں۔" اور "اصطليتُ بالنار" (میں نے آگ سے سینکا) اور "تصليتُ بها" (میں اس سے گرم ہوا)۔ ابوزبید نے کہا: "اور تم ان کی جنگ کی تپش سے تپ چکے ہو / جس طرح کہ سردی کا مارا ہوا شدید ٹھنڈ سے تپتا ہے۔" (5) اور "فلاں کی آگ سے سینکا نہیں جا سکتا": جب وہ ایسا بہادر ہو کہ اس کا سامنا نہ کیا جا سکے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَإِن مِّنكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا ۚ كَانَ عَلَىٰ رَبِّكَ حَتْمًا مَّقْضِيًّا} (اور تم میں سے کوئی ایسا نہیں جو اس (دوزخ) پر وارد نہ ہو، یہ تیرے رب کے ذمے ایک طے شدہ فیصلہ ہے)۔ اس میں پانچ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ کا قول "وَإِن مِّنكُمْ" (اور تم میں سے کوئی نہیں) یہ ایک قسم ہے، اور 'واؤ' اسے شامل ہے (6)۔ اور نبی ﷺ کی حدیث اس کی وضاحت کرتی ہے: "جس مسلمان کے تین بچے فوت ہو جائیں اسے آگ نہیں چھوئے گی سوائے قسم کی پوری ادائیگی کے۔"

(1) الصحاح (صلا) میں۔ (2) اور یہ ابن کثیر، نافع، عامر اور الکسائی کی قرات ہے۔ السبعة ص677، اور التیسیر ص221۔ (3) الصحاح (صلا)، اور ہمیں یہ العجاج کے ہاں نہیں ملا، اور ابن قتیبہ نے 'المعاني الكبير' 475/1 میں اسے رؤبہ کی طرف منسوب کیا ہے، اور ہمیں وہاں بھی نہیں ملا۔ الصغانی نے 'التكملة والذيل والصلة' 353/6 میں ذکر کیا ہے کہ الجوہری نے اسے العجاج کی طرف منسوب کیا، اور الازہری نے رؤبہ کی طرف، اور دونوں غلط ہیں؛ بلکہ یہ الزفیان کا ہے۔ الزفیان عطاء بن اسید ہے۔ 'معجم الشعراء' للمرزبانی ص159۔ (4) 'أمالي القالي' 260/1، اور 'بهجة المجالس' 518/2۔ الطُّهوی: ذو الخِرَق ہے، اور اس کا نام: ذو الخرق بن قرط بنو طُہیہ سے ہے۔ 'المؤتلف والمختلف' ص172۔ (5) 'طبقات فحول الشعراء' 611/2، اور 'درة الغواص' ص246۔ ابوزبید یہ ہے: حرملہ بن المنذر الطائی۔ 'المقرور': وہ جسے 'قُر' یعنی سردی لگی ہو۔ اور 'القرس': شدید سردی۔ 'القاموس' (قرر) اور (قرس)۔ (6) 'المحرر الوجيز' 27/4۔

Al-Zuhri said: It is as if he meant this verse: "And there is none of you but will come to it [Hell]" mentioned by Abu Dawud al-Tayalisi (1). His saying: "except to fulfill the oath" appears in the supported interpretation (Tafsir); because the oath mentioned in this hadith, according to the people of knowledge, refers to the Almighty's saying: {And there is none of you but will come to it} (2). It has also been said: that what is meant by the oath is the Almighty's saying: {By those [winds] scattering [dust] dispersing...} to His saying: {Indeed, what you are promised is true. And indeed, the recompense is to occur.} [Adh-Dhariyat: 1-5], and the first is more famous, and the meaning is close.

Second: People differed regarding "the coming" (al-wurud). It was said: Wurud means entering. It was narrated from Jabir bin Abdullah who said: I heard the Messenger of Allah ﷺ saying: "Wurud is entering; no righteous person nor wicked person remains but enters it, and it will be for the believers cool and safe as it was for Ibrahim: {Then We will save those who feared Allah and leave the wrongdoers within it, on their knees.}" Abu Umar supported it in the book "Al-Tamheed" (3). And it is the view of Ibn Abbas (4), Khalid bin Ma'dan (5), Ibn Jurayj (6), and others. It was narrated from Yunus that he used to read: "And there is none of you but will come to it" interpreting Wurud as entering, so some narrators made a mistake and appended it to the Quran.

In "Musnad al-Darimi" (7) from Abdullah bin Mas'ud, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "People will come to the Fire and then they will emerge from it according to their deeds. Some will pass as a blink of an eye, then as the wind, then as the running of a horse, then like a diligent rider in his saddle, then like the brisk walk of a man."

(1) In his Musnad (2423), and it is with Ahmad (7265), Al-Bukhari (1251), and Muslim (2632). (2) Al-Istidhkhar 8/326. (3) 6/355 - 356, and Ahmad also extracted it (14520). (4) Extracted by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 2/11, Hannad in Al-Zuhd (229), and Al-Tabari 15/590 - 591. (5) Extracted by Ibn al-Mubarak in Al-Zuhd (407), Ibn Abi Shaybah 13/561, Hannad in Al-Zuhd (231), and Al-Tabari 15/592. (6) Tafsir al-Tabari 15/591, and he also extracted it from Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him). (7) Number (2813), and Ahmad also extracted it (4128), and Al-Tirmidhi (3159) and said: This is a Good (Hasan) hadith. End. (8) Ibn al-Athir said in Al-Nihaya (Hadara): Al-Hudr with 'damma': running, and 'ahdara yuhdiru' he is 'muhdir': when he runs.

सूरह मरियम: आयतें 66 - 72 492

अल-ज़ुहरी ने कहा: ऐसा लगता है जैसे उनका मतलब इस आयत से है: "और तुममें से कोई भी ऐसा नहीं है जो इसके[नरक के] पास न आए" जिसका उल्लेख अबू दाऊद अल-तायालिसी (1) ने किया है। उनका कहना: "शपथ को पूरा करने के अलावा" समर्थित व्याख्या (तफ़सीर) में आता है; क्योंकि इस हदीस में उल्लिखित शपथ का अर्थ, विद्वानों के अनुसार, अल्लाह तआला का यह कहना है: {और तुममें से कोई भी ऐसा नहीं है जो इसके पास न आए} (2)। यह भी कहा गया है: कि शपथ से तात्पर्य अल्लाह तआला का कहना है: {उन (हवाओं) की कसम जो धूल उड़ाने वाली हैं...} उसके इस कहने तक: {निश्चित रूप से, तुमसे जो वादा किया गया है वह सच है। और वास्तव में, प्रतिफल घटित होकर रहेगा।} [अज़-ज़ारियात: 1-5], और पहला अधिक प्रसिद्ध है, और अर्थ निकट है।

दूसरा: "आने" (अल-वुरुद) के संबंध में लोगों में मतभेद था। कहा गया: वुरुद का अर्थ प्रवेश करना है। जाबिर बिन अब्दुल्ला से वर्णित है कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते हुए सुना: "वुरुद प्रवेश करना है; कोई भी नेक या दुष्ट व्यक्ति शेष नहीं रहता जो इसमें प्रवेश न करे, और यह मोमिनों के लिए ठंडा और सुरक्षित होगा जैसा कि इब्राहिम के लिए था: {फिर हम उन लोगों को बचा लेंगे जो अल्लाह से डरते थे और ज़ालिमों को उसमें घुटनों के बल छोड़ देंगे।}" अबू उमर ने इसे "अल-तमहीद" (3) पुस्तक में समर्थित किया है। और यह इब्न अब्बास (4), खालिद बिन मदान (5), इब्न जुराइज (6) और अन्य लोगों का कहना है। यूनुस से वर्णित है कि वे पढ़ते थे: "और तुममें से कोई भी ऐसा नहीं है जो इसके पास न आए" जहाँ वुरुद का अर्थ प्रवेश करना है, वुरुद की व्याख्या के रूप में, इसलिए कुछ वर्णनकर्ताओं ने गलती की और इसे कुरान के साथ जोड़ दिया।

और "मुसनद अल-दारमी" (7) में अब्दुल्ला बिन मसूद से वर्णित है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "लोग आग के पास आएंगे और फिर वे अपने कर्मों के अनुसार उससे निकलेंगे। उनमें से कुछ पलक झपकते ही, फिर हवा की तरह, फिर दौड़ते हुए घोड़े की तरह, फिर अपनी काठी में एक मेहनती सवार की तरह, फिर एक आदमी की तेज़ चाल की तरह निकलेंगे।"

(1) उनके मुसनद (2423) में, और यह अहमद (7265), अल-बुखारी (1251) और मुस्लिम (2632) के पास है। (2) अल-इस्तिज़ख़ार 8/326। (3) 6/355 - 356, और अहमद ने भी इसे निकाला है (14520)। (4) तफ़सीर 2/11 में अब्द अल-रज्ज़ाक, अल-ज़ुहद (229) में हन्नाद और अल-तबरी 15/590 - 591 द्वारा निकाला गया। (5) अल-ज़ुहद (407) में इब्न अल-मुबारक, इब्न अबी शयबा

13/561, अल-ज़ुहद (231) में हन्नाद और अल-तबरी 15/592 द्वारा निकाला गया। (6) तफ़सीर अल-तबरी 15/591, और उन्होंने इसे इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से भी निकाला है। (7) संख्या (2813), और अहमद (4128) द्वारा भी निकाला गया, और अल-तिर्मिज़ी (3159) ने कहा: यह एक हसन (अच्छी) हदीस है। समाप्त। (8) इब्न अल-असीर ने अल-निहाया (हद्रा) में कहा: हद्र 'दम्मा' के साथ: दौड़ना, और 'अहदरा युहदिरु' वह 'मुहदिर' है: जब वह दौड़ता है।

سورہ مریم: آیات 66 - 72 492

الزہری نے کہا: ایسا لگتا ہے جیسے ان کی مراد یہ آیت ہے: «اور تم میں سے کوئی ایسا نہیں جو اس (دوزخ) پر سے نہ گزرے» اسے ابوداؤد الطیالسی نے ذکر کیا ہے (1)، ان کا یہ کہنا: «سوائے قسم پوری کرنے کے» مسند تفسیر میں آتا ہے؛ کیونکہ اس حدیث میں مذکور قسم کا مفہوم اہل علم کے نزدیک اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿اور تم میں سے کوئی ایسا نہیں جو اس پر سے نہ گزرے﴾ (2)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ قسم سے مراد اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿قسم ہے خاک اڑانے والی ہواؤں کی...﴾ اس ارشاد تک: ﴿بیشک جو تم سے وعدہ کیا جاتا ہے سچا ہے، اور بیشک بدلہ واقع ہونے والا ہے﴾ [الذاریات: 1-5] اور پہلا قول زیادہ مشہور ہے، اور معنی قریب قریب ہیں۔

دوسری بات: "ورود" (آنے) کے بارے میں لوگوں کا اختلاف رہا، تو کہا گیا: ورود سے مراد داخل ہونا ہے، جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: «ورود داخل ہونا ہے، کوئی نیک یا بد ایسا نہ ہوگا جو اس میں داخل نہ ہو، پھر وہ مومنوں پر ایسے ہی ٹھنڈی اور سلامتی والی ہو جائے گی جیسے ابراہیم علیہ السلام پر تھی: ﴿پھر ہم ان لوگوں کو نجات دیں گے جو تقویٰ اختیار کرتے تھے اور ظالموں کو اس میں گھٹنوں کے بل گرا ہوا چھوڑ دیں گے﴾» اسے ابو عمر نے کتاب «التمہید» میں اسناد کے ساتھ ذکر کیا ہے (3)۔ اور یہی قول ابن عباس (4)، خالد بن معدان (5)، ابن جریج (6) اور دیگر کا ہے۔ اور یونس سے روایت ہے کہ وہ پڑھتے تھے: «اور تم میں سے کوئی نہیں مگر اس میں وارد ہوگا» ورود کا مطلب داخل ہونا، ورود کی تفسیر کے طور پر، تو بعض راویوں نے غلطی کی اور اسے قرآن کے ساتھ لاحق کر دیا۔

اور «مسند الدارمی» (7) میں عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «لوگ آگ پر وارد ہوں گے پھر اپنے اعمال کے مطابق اس سے نکلیں گے، پس ان میں سے کوئی پلک جھپکنے کی طرح، پھر ہوا کی طرح، پھر گھوڑے کے دوڑنے کی طرح، پھر اپنی سواری پر مستعد سوار کی طرح، پھر آدمی کے اپنے چلنے میں تیزی کی طرح (نکلے گا)»۔

(1) اپنی مسند (2423) میں، اور یہ احمد (7265)، بخاری (1251)، اور مسلم (2632) کے ہاں ہے۔ (2) الاستذکار 8/326۔ (3) 6/355 - 356، اور اسے احمد نے بھی روایت کیا ہے (14520)۔ (4) اسے عبد الرزاق نے التفسیر 2/11 میں، ہناد نے الزہد (229) میں، اور طبری نے 15/ 590 - 591 میں روایت کیا ہے۔ (5) اسے ابن المبارک نے الزہد (407) میں، ابن ابی شیبہ نے 13/561 میں، ہناد نے الزہد (231) میں، اور طبری نے 15/ 592 میں روایت کیا ہے۔ (6) تفسیر طبری 15/591، اور اسے ابن مسعود رضی اللہ عنہ سے بھی روایت کیا گیا ہے۔ (7) نمبر (2813)، اور اسے احمد (4128) نے بھی روایت کیا ہے، اور ترمذی (3159) نے کہا: یہ حدیث حسن ہے۔ اھـ (8) ابن الاثیر نے النہایہ (حضر) میں کہا: الحُضر ضمہ کے ساتھ: دوڑنا، اور أحضر یُحضر پس وہ محضر ہے: جب وہ دوڑے۔

It was narrated from Ibn Abbas that he said regarding this issue to Nafi' bin al-Azraq al-Khariji: "As for you and I, we must approach it (the Fire). As for me, Allah will save me from it, but as for you, I do not think He will save you; because of your denial."(1) Many scholars were apprehensive about the realization of entering (al-wurood) and being ignorant of the outcome (al-sadar), and we have explained it in "Al-Tadhkirah". (3)

A group said: "Al-Wurood" means passing over the Siraat bridge. This was narrated from Ibn Abbas(4), Ibn Mas'ud(5), Ka'b al-Ahbar(6), and al-Suddi(7). Al-Suddi narrated it from Ibn Mas'ud from the Prophet (8)ﷺ. Al-Hasan also said it, saying: "Al-wurood is not entering. You say: 'I reached (waradtu) Basra' but I did not enter it." He said: "So al-wurood is that they pass over the Siraat."(9) Abu Bakr al-Anbari said: "A group of linguists built upon Al-Hasan's school of thought, and they argued with the word of Allah Almighty: {Indeed, those for whom the best [reward] has preceded from Us - they are from it far removed} [Al-Anbiya: 101]. They said: So whoever Allah has guaranteed to keep away from the Fire will not enter it. These people used to read 'thamma' (there) with a fatha on the thaa(10) {We save those who feared}. Others, the proponents of the first view, argued against them that the meaning of His saying: {they are from it far removed} is from the punishment within it and burning by it. They said: So whoever enters it without feeling it, or feeling any pain or suffering from it, is in reality far removed from it. They provide evidence with the word of Allah Almighty: {Then (thumma) We will save those who feared} with a damma on the thaa, for 'thumma' indicates salvation after entry."

(1) Reported by Abd al-Razzaq in al-Tafsir 2/11, Hannad in al-Zuhd (229), and al-Tabari 15/590, 598. (2) In (D) and (Z): ashtaqq (derived). (3) pp. 333 - 336. (4) Al-Tamhid 6/356, and al-Istidhkar 8/327. (5) Reported by al-Tabari 15/595, and al-Tabarani in al-Kabir (9084). (6) Reported by Abu al-Layth in al-Tafsir 2/330 - 331. (7) Al-Tamhid 6/356, and al-Istidhkar 8/327. (8) Its documentation was mentioned recently. (9) Meanings of the Quran by al-Zajjaj 3/341, similarly. (10) Recited by Ibn Abbas, al-Jahdari, and Ibn Abi Layla. Rare Recitations p. 86.

इब्न अब्बास से रिवायत है कि उन्होंने इस मसले में नाफेअ बिन अल-अज़रक अल-खारीजी से कहा: "जहाँ तक मेरी और तुम्हारी बात है, हम दोनों को वहाँ पहुँचना (वुरूद) ही है। मेरे बारे में तो अल्लाह मुझे उससे बचा लेगा, लेकिन तुम्हारे बारे में, मुझे नहीं लगता कि वह तुम्हें बचाएगा; क्योंकि तुमने इसे झुठलाया है।"(1) बहुत से विद्वान वुरूद (पहुँचने) की हकीकत और सदर (वापसी/परिणाम) की अनभिज्ञता से आशंकित थे, और हमने इसका वर्णन "अल-तज़किरा" में किया है।(3)

एक समूह ने कहा: 'वुरूद' का अर्थ सिरात (पुल) को पार करना है। यह इब्न अब्बास(4), इब्न मसूद(5), काब अल-अहबार(6) और अल-सुद्दी(7) से रिवायत किया गया है। अल-सुद्दी ने इसे इब्न मसूद के माध्यम से नबी ﷺ से रिवायत किया है(8)। अल-हसन ने भी यही कहा, उन्होंने कहा: "वुरूद का मतलब दाखिल होना (प्रवेश करना) नहीं है। आप कहते हैं: 'मैं बसरा पहुँचा (वरदतु)' लेकिन मैं उसमें दाखिल नहीं हुआ।" उन्होंने कहा: "तो वुरूद यह है कि वे सिरात के ऊपर से गुजरें।"(9) अबू बक्र अल-अंसारी ने कहा: "भाषाविदों के एक समूह ने अल-हसन के मत को अपनाया है, और उन्होंने अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस वचन से दलील दी है: {बेशक वे लोग जिनके लिए हमारी ओर से पहले ही भलाई (का फैसला) हो चुका है, वे उससे दूर रखे जाएँगे} [अल-अंबिया: 101]। उन्होंने कहा: तो जिसे अल्लाह ने आग से दूर रखने की गारंटी दी है, वह उसमें प्रवेश नहीं करेगा। ये लोग 'थम्मा' (वहाँ) को 'था' पर फत्हा के साथ पढ़ते थे(10) {बचा लिया उन लोगों को जिन्होंने डर रखा}। दूसरों ने, जो पहले मत के समर्थक थे, उनके खिलाफ यह दलील दी कि उनके इस कथन का अर्थ है: {वे उससे दूर रखे जाएँगे} यानी उसके अंदर की सजा और जलन से दूर रखे जाएँगे। उन्होंने कहा: तो जो कोई उसमें प्रवेश करता है और उसे महसूस नहीं करता, या उससे कोई दर्द या पीड़ा महसूस नहीं करता, तो वास्तव में वह उससे दूर ही है। और वे अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस वचन से दलील देते हैं: {फिर (थुम्मा) हम उन लोगों को बचा लेंगे जो डरते थे} 'था' पर ज़म्म के साथ, क्योंकि 'थुम्मा' प्रवेश के बाद मुक्ति का संकेत देता है।"

(1) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अल-तफ़सीर 2/11 में, हन्नाद ने अल-ज़ुहद (229) में और अल-तबारी ने 15/590, 598 में निकाला है। (2) (D) और (Z) में: 'अश्तक्क' (व्युत्पन्न)। (3) पृष्ठ 333 - 336। (4) अल-तमहीद 6/356, और अल-इस्तिज़कार 8/327। (5) इसे अल-तबारी ने 15/595 और अल-तबरानी ने अल-कबीर (9084) में निकाला है। (6) इसे अबू अल-लैथ ने अल-तफ़सीर 2/330 - 331 में निकाला है। (7) अल-तमहीद 6/356, और अल-इस्तिज़कार 8/327। (8) इसका तखरीज़ हाल ही

में दिया गया है। (9) अल-ज़ज्जाज द्वारा कुरान के अर्थ 3/341, इसी तरह। (10) इसे इब्न अब्बास, अल-जहदरी और इब्न अबी लैला ने पढ़ा है। अल-किरात अल-शाज़्ज़ाह (दुर्लभ पाठ) पृष्ठ 86।

ابن عباس سے روایت ہے کہ انہوں نے اس مسئلے میں نافع بن الازرق الخارجي سے کہا: "جہاں تک میرا اور تمہارا تعلق ہے، ہم دونوں کا وہاں پہنچنا (ورود) ناگزیر ہے۔ میرے بارے میں تو اللہ مجھے اس سے بچا لے گا، لیکن تمہارے بارے میں میرا خیال نہیں کہ وہ تمہیں بچائے؛ کیونکہ تم نے اسے جھٹلایا۔"(1) بہت سے علماء ورود (داخل ہونے) کی حقیقت اور صَدَر (واپسی/انجام) کی جہالت سے ڈرتے تھے، اور ہم نے اسے "التذکرہ" میں بیان کیا ہے۔(3)

ایک گروہ نے کہا: ورود سے مراد صراط (پل) سے گزرنا ہے۔ یہ ابن عباس(4)، ابن مسعود(5)، کعب الاحبار(6) اور سدی(7) سے مروی ہے، اور اسے سدی نے ابن مسعود کے واسطے سے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے(8)۔ حسن (بصری) نے بھی یہی کہا، انہوں نے کہا: "ورود سے مراد داخل ہونا نہیں ہے۔ آپ کہتے ہیں: 'میں بصرہ پہنچا (وردت)' لیکن میں اس میں داخل نہیں ہوا۔" انہوں نے کہا: "پس ورود یہ ہے کہ وہ صراط پر سے گزریں۔"(9) ابو بکر الانباری نے کہا: "ماہرین لغت کی ایک جماعت نے حسن کے مسلک پر بنیاد رکھی ہے، اور انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے دلیل پکڑی ہے: {بے شک وہ لوگ جن کے لیے ہماری طرف سے پہلے ہی بھلائی (کا فیصلہ) ہو چکا ہے، وہ اس سے دور رکھے جائیں گے} [الانبیاء: 101]۔ انہوں نے کہا: تو جسے اللہ نے آگ سے دور رکھنے کی ضمانت دی ہے، وہ اس میں داخل نہیں ہوگا۔ یہ لوگ 'ثَمَّ' (وہاں) کو ثاء کے فتحہ کے ساتھ پڑھتے تھے(10) {بچا لیا ان لوگوں کو جنہوں نے تقویٰ اختیار کیا}۔ دوسروں نے، جو پہلے قول کے حامی تھے، ان کے خلاف یہ دلیل دی کہ ان کے اس قول کا مطلب: {وہ اس سے دور رکھے جائیں گے} اس کے اندر عذاب اور جلنے سے دور ہونا ہے۔ انہوں نے کہا: پس جو شخص اس میں داخل ہو اور اسے محسوس نہ کرے، اور نہ ہی اس سے کوئی تکلیف یا درد

محسوس کرے، تو وہ حقیقت میں اس سے دور ہی ہے۔ اور وہ اللہ تعالیٰ کے اس قول سے دلیل پکڑتے ہیں: {پھر (ثُمَّ) ہم ان لوگوں کو بچا لیں گے جنہوں نے تقویٰ اختیار کیا} ثاء کے ضمہ کے ساتھ، کیونکہ 'ثُمَّ' داخل ہونے کے بعد نجات پر دلالت کرتا ہے۔"

(1) اسے عبد الرزاق نے التفسیر 2/11 میں، ہناد نے الزہد (229) میں اور طبری نے 15/590، 598 میں روایت کیا ہے۔ (2) (د) اور (ظ) میں: اشتق۔ (3) ص 333 - 336۔ (4) التمہید 6/356، اور الاستذکار 8/327۔ (5) اسے طبری نے 15/595 اور طبرانی نے الکبیر (9084) میں روایت کیا ہے۔ (6) اسے ابو اللیث نے التفسیر 2/330 - 331 میں روایت کیا ہے۔ (7) التمہید 6/356، اور الاستذکار 8/327۔ (8) اس کی تخریج قریب ہی گزر چکی ہے۔ (9) معانی القرآن للزجاج 3/341 اسی طرح۔ (10) اسے ابن عباس، الجحدری اور ابن ابی لیلیٰ نے پڑھا ہے۔ القراءات الشاذة ص 86۔

494 Surah Maryam: Verses 66 - 72

I said: In "Sahih Muslim"(1): "Then the bridge is laid over Hell and intercession becomes permissible, and they say: O Allah, grant peace, grant peace." It was asked: O Messenger of Allah, what is the bridge? He said: "It is a slippery, precarious place with hooks, claws, and thorns like those found in Najd, a small thorn called al-Sa'dan. The believers will pass over it as quickly as the blink of an eye, like lightning, like wind, like birds, and like the finest horses and camels. Some will be saved and unharmed, some will be scratched and released, and some will be piled up in the Fire of Hell" - the hadith. This was the argument of those who said that crossing the Bridge is the 'arrival' (wurud) mentioned in this verse, not entering it.

Another group said: Rather, it is an arrival of overseeing, viewing, and proximity. That is because they attend the place of accounting, which is near Hell, so they see it and look at it during the accounting. Then Allah saves those who were righteous from what they looked at, and they are taken to Paradise. {And We shall leave the wrongdoers} [Maryam: 72], meaning they are ordered into the Fire. Allah Almighty said: {And when he arrived at the water of Madyan} [Al-Qasas: 23], meaning he overlooked it, not that he entered it(2). Zuhair said: "When they arrived at the water, its pools clear and blue, they laid down their staves like settled campers."(3)

Hafsa narrated that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "None of the people of Badr and Al-Hudaybiyyah will enter the Fire." She said: I asked: O Messenger of Allah, where then is the saying of Allah Almighty: {And there is none of you but will come to it}? The Messenger of Allah (peace be upon him) replied: "Then [what about] {Then We will save those who feared Allah and leave the wrongdoers within it, on their knees}?" Narrated by Muslim from the hadith of Umm Mubashir, she said: I heard the Prophet (peace be upon him) saying this in the presence of Hafsa - the hadith(4). Al-Zajjaj(5) favored this view based on Allah Almighty's saying: {Indeed, those for whom the best [reward] has preceded from Us - they are from it far removed}. Mujahid(6) said: The believers' arrival at the Fire is the fever that afflicts a believer.

(1) No. (183), and it is with Al-Bukhari (7439), and Ahmad (11127). (2) Al-Tadhkirah p. 335. (3) Diwan Zuhair pp. 13 - 14. Its commentator said: Al-Jimam: the water that has collected. "They laid down their sticks" means they settled. (4) Narrated with this wording by Ahmad (27042), and it is in Muslim (2496) in a similar way. (5) In Ma'ani al-

Qur'an 3/341. (6) Narrated by al-Tabari 15/597, and Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 6/358.

४९४ सूरह मरयम: आयत ६६ - ७२

मैंने कहा: और "सहीह मुस्लिम"(१) में है: "फिर जहन्नम पर पुल बिछाया जाता है और शफ़ाअत (सिफ़ारिश) की अनुमति दी जाती है, तो वे कहते हैं: ऐ अल्लाह, सलामत रख, सलामत रख।" पूछा गया: ऐ अल्लाह के रसूल, पुल क्या है? उन्होंने कहा: "यह एक फिसलन भरी, अस्थिर जगह है जिसमें कांटे, कुंडे और काँटेदार झाड़ियाँ हैं जो नजद में पाई जाती हैं, एक छोटा काँटा जिसे अल-सअदान कहा जाता है। मोमिन (ईमान वाले) उस पर से आँख झपकने की तरह, बिजली की तरह, हवा की तरह, पक्षियों की तरह, और तेज़ घोड़ों और ऊंटों की तरह गुज़रेंगे। कुछ सुरक्षित और सही-सलामत बच निकलेंगे, कुछ खरोंच खाकर छोड़ दिए जाएंगे, और कुछ जहन्नम की आग में ढेर कर दिए जाएंगे" - हदीस। यही उन लोगों का तर्क था जिन्होंने कहा कि पुल पार करना ही वह 'आगमन' (वुरूद) है जो इस आयत में शामिल है, न कि उसमें प्रवेश करना।

एक अन्य समूह ने कहा: बल्कि, यह निरीक्षण, अवलोकन और निकटता का आगमन है। ऐसा इसलिए है क्योंकि वे हिसाब की जगह पर मौजूद होंगे, जो जहन्नम के करीब है, इसलिए वे उसे देखेंगे और हिसाब के दौरान उसकी ओर देखेंगे। फिर अल्लाह उन लोगों को बचा लेगा जिन्होंने परहेज़गारी की थी, उस चीज़ से जिसे उन्होंने देखा था, और उन्हें जन्नत की ओर ले जाया जाएगा। {और हम ज़ालिमों को छोड़ देंगे} [मरयम: ७२], यानी उन्हें आग में जाने का हुक्म दिया जाएगा। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और जब वह मदयन के पानी पर पहुँचा} [अल-क़सस: २३], यानी वह उसके करीब पहुँचा, न कि वह उसमें प्रविष्ट हुआ(२)। ज़ुहैर ने कहा: "जब वे पानी पर पहुँचे, जिसके तालाब नीले थे, तो उन्होंने वहां रुकने वालों की तरह अपनी लाठियाँ रख दीं (अर्थात ठहर गए)।"(३)

हफ़सा रज़ियल्लाहु अन्हा से रिवायत है कि रसूलुल्लाह ﷺ ने फ़रमाया: "बद्र और हुदैबिया वालों में से कोई भी आग में प्रवेश नहीं करेगा।" उन्होंने कहा: मैंने पूछा: ऐ अल्लाह के रसूल, फिर अल्लाह तआला का यह कथन कहाँ गया: {और तुम में से कोई नहीं है मगर उस पर आने वाला है}? तो रसूलुल्लाह ﷺ ने उत्तर दिया: "फिर [इसका क्या] {फिर हम उन लोगों को बचा लेंगे जो अल्लाह से डरते थे और ज़ालिमों को उसमें घुटनों के बल छोड़ देंगे}?" इसे मुस्लिम ने उम्म मुबशिर की हदीस से निकाला है, उन्होंने कहा: मैंने नबी ﷺ को हफ़सा के पास यह हदीस कहते सुना(४)। अज़-ज़ज्जाज(५) ने अल्लाह तआला के इस कथन से इस राय को तरजीह दी: {बेशक वे लोग जिनके लिए हमारी ओर से भलाई पहले ही तय हो चुकी है, वे उससे (आग से) दूर रखे जाएंगे}। और मुजाहिद(६) ने कहा: ईमान वालों का आग पर आना वह बुखार है जो मोमिन को होता है।

(१) संख्या (१८३), और यह बुखारी (७४३९) और अहमद (१११२७) के पास है। (२) अत-तज़किराह पृ. ३३५। (३) दीवान ज़ुहैर पृ. १३ - १४, इसके टीकाकार ने कहा: अल-जिमाम: वह पानी जो इकट्ठा हो गया हो। "अपनी लाठियाँ रख दीं" का अर्थ है कि वे ठहर गए। (४) अहमद (२७०४२) ने इन शब्दों के साथ निकाला है, और यह मुस्लिम (२४९६) में इसी तरह है। (५) मआनी अल-कुरान ३/३४१ में। (६) इसे अल-तबरी १५/५९७ ने और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद ६/३५८ में निकाला है।

494 سورہ مریم: آیات 66 - 72

میں نے کہا: اور "صحیح مسلم"(1) میں ہے: "پھر جہنم پر پل (صراط) رکھا جائے گا اور شفاعت کی اجازت دی جائے گی، تو وہ کہیں گے: اے اللہ، سلامتی دے، سلامتی دے۔" پوچھا گیا: اے اللہ کے رسول، پل کیا ہے؟ آپ نے فرمایا: "یہ ایک پھسلن والی، ڈگمگا دینے والی جگہ ہے جس میں آنکڑے، کنڈے اور ایسے کانٹے ہیں جیسے نجد میں ہوتے ہیں، ایک چھوٹا کانٹا جسے السعدان کہا جاتا ہے۔ مومن اس پر سے پلک جھپکنے کی طرح، بجلی کی طرح، ہوا کی طرح، پرندوں کی طرح، اور تیز گھوڑوں اور سواریوں کی طرح گزریں گے۔ بعض صحیح سلامت بچ نکلیں گے، بعض زخمی ہو کر چھوڑ دیے جائیں گے، اور بعض جہنم کی آگ میں ڈھیر کر دیے جائیں گے" - الحدیث۔ اور اسی سے ان لوگوں نے استدلال کیا ہے جن کا قول ہے کہ پل صراط سے گزرنا ہی وہ 'ورود' ہے جو اس آیت میں شامل ہے، نہ کہ اس میں داخل ہونا۔

ایک گروہ نے کہا: بلکہ یہ ورود، نگرانی، مشاہدے اور قرب کا ورود ہے۔ اور وہ اس طرح کہ وہ حساب کی جگہ پر حاضر ہوں گے جو جہنم کے قریب ہے، پس وہ اسے دیکھیں گے اور حساب کی حالت میں اس کی طرف نظر کریں گے، پھر اللہ ان لوگوں کو نجات دے گا جو تقویٰ اختیار کرنے والے تھے اس چیز سے جس کی طرف انہوں نے دیکھا تھا، اور انہیں جنت کی طرف لے جایا جائے گا۔ ﴿وَنَذَرُ الظَّٰلِمِينَ﴾ یعنی انہیں آگ کی طرف جانے کا حکم دیا جائے گا۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَمَّا وَرَدَ مَآءَ مَدْيَنَ﴾ [القصص: 23] یعنی وہ اس پر پہنچے (قریب ہوئے) نہ کہ اس میں داخل ہوئے(2)۔ اور زہیر نے کہا: فَلَمَّا وَرَدْنَ الماءَ زُرْقاً جِمامُهُ وَضَعْنَ عِصِيَّ الحاضِرِ المُتَخَيِّمِ(3) (ترجمہ: پس جب وہ پانی پر پہنچے جس کے حوض نیلے تھے، تو انہوں نے وہاں قیام کرنے والے کی طرح اپنی لاٹھیاں رکھ دیں یعنی قیام کیا)۔

اور حفصہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بدریوں اور حدیبیہ والوں میں سے کوئی بھی آگ میں داخل نہیں ہوگا۔" انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، پھر اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کا کیا مطلب ہے: ﴿وَإِن مِّنكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا﴾؟ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تو پھر [اس کا کیا ہوا] ﴿ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَنَذَرُ الظَّٰلِمِينَ فِيهَا جِثِيًّا﴾؟" اسے مسلم نے ام مبشر کی حدیث سے نکالا ہے، انہوں نے کہا: میں نے نبی ﷺ کو حفصہ کے پاس یہ حدیث فرماتے سنا(4)۔ اور زجاج(5) نے اس قول کو اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے ترجیح دی ہے: ﴿إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُم مِّنَّا الْحُسْنَىٰٓ أُوْلَٰٓئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ﴾۔ اور مجاہد(6) نے کہا: مومنوں کا آگ پر ورود، وہ بخار ہے جو مومن کو لاحق ہوتا ہے۔

(1) نمبر (183)، اور یہ بخاری (7439) اور احمد (11127) کے ہاں ہے۔ (2) التذکرہ ص 335۔ (3) دیوان زہیر ص 13 - 14، اس کے شارح نے کہا: الجمام: وہ پانی جو جمع ہو گیا ہو۔ "وضعن عصي" یعنی انہوں نے قیام کیا۔ (4) اسے ان الفاظ کے ساتھ احمد (27042) نے نکالا ہے، اور یہ مسلم (2496) میں اسی طرح ہے۔ (5) معانی القرآن 3/341 میں۔ (6) اسے طبری نے 15/597 میں، اور ابن عبد البر نے التمہید 6/358 میں نکالا ہے۔

Surah Maryam: Verses 66 - 72 495 ... in the abode of this world, and it is the believer's share of the Fire, so he will not enter it [hereafter]. Abu Huraira narrated that the Messenger of Allah (ﷺ) visited a sick person suffering from a fever. The Prophet (ﷺ) said to him: "Glad tidings, for Allah, the Blessed and Exalted, says: 'It is My fire which I impose upon My believing servant so that it may be his share of the Fire [in the hereafter].'" Abu 'Umar related it, saying: 'Abd al-Warith bin Sufyan narrated to us, saying: Qasim bin Asbagh narrated to us, saying: Muhammad bin Isma'il al-Sa'igh narrated to us, saying: Abu Usama narrated to us, saying: 'Abd al-Rahman bin Yazid bin Jabir narrated to us, from Isma'il bin 'Ubaydullah [from Abu Salih] al-Ash'ari, from Abu Huraira, from the Prophet (ﷺ) that he visited a sick person and mentioned it (1). And in the Hadith: "Fever is the believer's share of the Fire" (2). A group said: "Wurud" (entry/passing over) means looking at it in the grave; the winner will be saved from it, and whoever is destined to enter it will suffer its heat, then emerge through intercession or other forms of mercy from Allah Almighty. They argued using the Hadith of Ibn Umar: "When one of you dies, his place is shown to him in the morning and evening," the rest of the Hadith (3). Waki' narrated from Shu'bah, from 'Abdullah bin al-Sa'ib, from a man, from Ibn Abbas that he said concerning the word of Allah Almighty: "And there is none of you but will come to it [Hell]"—he said: This is an address to the disbelievers. It is narrated from him that he used to recite: "And there is none of them [in-hum]" as a response to the preceding verses about the disbelievers: His saying "So by your Lord..."

---

(1) Al-Tamhid 6/359; also narrated by al-Tirmidhi (2088), Ibn Majah (3470), Ahmad (9676), and al-Hakim in al-Mustadrak 1/345, who said: "This Hadith has a sound chain of narration, though they [Bukhari and Muslim] did not record it." Al-Dhahabi agreed with him. What is in brackets was missing from al-Tamhid and the manuscripts, and we reconstructed it from graduation sources. (2) This Hadith was reported by several companions, including: 'Aishah, recorded by al-Bazzar (765 Kashf al-Astar). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 2/306: "Its chain is good." Abu Umamah, recorded by Ahmad (22165), al-Tahawi in Sharh Mushkil al-Athar (2216), and Ibn 'Abd al-Barr in al-Tamhid 6/359. Anas, recorded by al-Tabarani in al-Awsat (7536). Ibn Hajar said in al-Kafi al-Shaf p. 107: "All of them are weak." (3) Al-Tadhkirah p. 334; the Hadith was recorded by al-Bukhari (6515) and Muslim (2866), and the wording is his, and it is in Ahmad (4658).

सूरह मरयम: आयतें 66 - 72 495 ...दुनिया के घर में, और यह आग से मोमिन का हिस्सा है, इसलिए वह उसमें (परलोक में) प्रवेश नहीं करेगा। अबू हुरैरा ने रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) एक बीमार व्यक्ति की खबर लेने गए जिसे बुखार था। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उससे कहा: "खुशखबरी सुनो, क्योंकि अल्लाह, जो धन्य और सर्वोच्च है, कहता है: 'यह मेरी आग है जिसे मैं अपने मोमिन बंदे पर डालता हूँ ताकि यह आग से उसका हिस्सा हो (परलोक में)।'" अबू उमर ने इसे संकलित किया, कहा: अब्दुल वारिस बिन सुफियान ने हमें बताया, कहा: कासिम बिन असबग़ ने हमें बताया, कहा: मुहम्मद बिन इस्माइल अल-साइग़ ने हमें बताया, कहा: अबू उसामा ने हमें बताया, कहा: अब्दुर रहमान बिन यज़ीद बिन जाबिर ने हमें बताया, इस्माइल बिन उबैदुल्लाह से [अबू सालेह से] अल-अशअरी, अबू हुरैरा से, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से कि उन्होंने एक बीमार की खबर ली और इसका जिक्र किया (1)। और हदीस में है: "बुखार मोमिन का आग से हिस्सा है" (2)। एक समूह ने कहा: "वुरूद" (प्रवेश/गुजरना) का अर्थ है कब्र में उसे देखना; सफल होने वाला उससे बच जाएगा, और जिस पर उसमें प्रवेश करना तय है वह उसकी आंच झेलेगा, फिर शफ़ाअत (सिफारिश) या अल्लाह तआला की अन्य दया से बाहर निकल आएगा। उन्होंने इब्न उमर की हदीस से दलील दी: "जब तुममें से कोई मर जाता है, तो सुबह और शाम उसे उसका ठिकाना दिखाया जाता है," हदीस का शेष भाग (3)। वकीअ ने शुअबा से, अब्दुल्लाह बिन अल-साइब से, एक आदमी से, इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में कहा: "और तुममें से कोई भी ऐसा नहीं है जो उस पर (जहन्नम) न आए"—उन्होंने कहा: यह काफिरों को संबोधित है। उनसे यह भी रिवायत है कि वे पढ़ते थे: "और उनमें से कोई भी ऐसा नहीं" (व-इन्न मिन्हुम) काफिरों के बारे में पिछली आयतों के जवाब में: उनका कहना "तो तुम्हारे रब की कसम..."

---

(1) अत-तम्हीद 6/359; इसे तिरमिज़ी (2088), इब्न माजह (3470), अहमद (9676) ने भी रिवायत किया है, और अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक 1/345 में कहा: "यह हदीस सही सनद वाली है, हालांकि उन्होंने (बुखारी और मुस्लिम) इसे दर्ज नहीं किया।" अज़-ज़हबी ने उनसे सहमति जताई। कोष्ठक में जो है वह अत-तम्हीद और प्रतियों से गायब था, जिसे हमने तख़रीज के स्रोतों से पूरा किया। (2) यह हदीस कई सहाबा से आई है, जिनमें शामिल हैं: आयशा, इसे अल-बज़ार (765 कश्फ अल-अस्तार) ने रिवायत किया। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 2/306 में कहा: "इसकी सनद अच्छी है।" अबू उमामा, इसे अहमद (22165), अत-तहावी ने शरह मुश्किल अल-आसार (2216) में, और

इब्न अब्दुल बर्र ने अत-तम्हीद 6/359 में रिवायत किया। अनस, इसे अल-तबरानी ने अल-अवसत (7536) में रिवायत किया। इब्न हजर ने अल-काफी अल-शाफ पृ. 107 में कहा: "ये सभी कमजोर हैं।" (3) अत-तज़किरा पृ. 334; हदीस को बुखारी (6515) और मुस्लिम (2866) ने रिवायत किया है, और शब्द उनके हैं, और यह अहमद (4658) के पास भी है।

سورہ مریم: آیات 66 - 72 495 ... دنیا کے گھر میں، اور یہ آگ سے مومن کا حصہ ہے، پس وہ اس میں (آخرت میں) داخل نہیں ہوگا۔ ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ ایک بیمار کی عیادت کے لیے تشریف لے گئے جسے بخار تھا۔ نبی ﷺ نے اس سے فرمایا: «خوشخبری سن لو، کیونکہ اللہ تبارک و تعالیٰ فرماتا ہے: یہ میری آگ ہے جسے میں اپنے مومن بندے پر مسلط کرتا ہوں تاکہ یہ آگ سے اس کا حصہ بن جائے (آخرت میں)» اسے ابو عمر نے روایت کیا، کہا: ہمیں عبد الوارث بن سفیان نے بیان کیا، کہا: ہمیں قاسم بن اصبغ نے بیان کیا، کہا: ہمیں محمد بن اسماعیل الصائغ نے بیان کیا، کہا: ہمیں ابو اسامہ نے بیان کیا، کہا: ہمیں عبد الرحمن بن یزید بن جابر نے اسماعیل بن عبید اللہ سے [ابو صالح سے] الاشعری، انہوں نے ابو ہریرہ سے، انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کی کہ آپ نے ایک مریض کی عیادت کی اور اس کا تذکرہ کیا (1)۔ اور حدیث میں ہے: «بخار مومن کا آگ سے حصہ ہے» (2)۔ ایک گروہ نے کہا: "ورود" (داخل ہونا/گزرنا) سے مراد قبر میں اسے دیکھنا ہے، پس کامیاب ہونے والا اس سے نجات پا جائے گا، اور جس پر اس میں داخلہ مقدر ہے وہ اس کی تپش چکھے گا، پھر وہ شفاعت یا اللہ تعالیٰ کی دیگر رحمت سے نکل آئے گا۔ انہوں نے ابن عمر کی حدیث سے استدلال کیا: «جب تم میں سے کوئی مر جاتا ہے تو صبح و شام اسے اس کا ٹھکانہ دکھایا جاتا ہے» پوری حدیث (3)۔ وکیع نے شعبہ سے، انہوں نے عبد اللہ بن السائب سے، انہوں نے ایک شخص سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی کہ انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں فرمایا: «تم میں سے کوئی ایسا نہیں ہے جو اس (جہنم) پر وارد نہ ہو» انہوں نے کہا: یہ کفار سے خطاب ہے۔ اور ان سے یہ بھی مروی ہے کہ وہ پڑھتے تھے: «وإن منهم» (اور ان میں سے کوئی ایسا نہیں) ان آیات کے جواب میں جو اس سے پہلے کفار کے بارے میں تھیں: اللہ کا قول «پس تمہارے رب کی قسم...»

(1) التمهید 6 / 359، اور اسے ترمذی (2088)، ابن ماجہ (3470)، احمد (9676) نے بھی روایت کیا ہے، اور حاکم نے المستدرک 1 / 345 میں کہا: "یہ حدیث صحیح الاسناد ہے، لیکن انہوں نے (بخاری و مسلم) اسے روایت نہیں کیا۔" ذہبی نے ان کی موافقت کی ہے۔ اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ التمہید اور نسخوں سے ساقط ہو گیا تھا، ہم نے اسے تخریج کے مصادر سے پورا کیا ہے۔ (2) یہ حدیث متعدد صحابہ سے مروی ہے جن میں: عائشہ رضی اللہ عنہا ہیں، اسے بزار (765 کشف الاستار) نے روایت کیا، ہیثمی نے مجمع الزوائد 2 / 306 میں کہا: "اس کی سند حسن ہے۔" اور ابو امامہ، اسے احمد (22165)، طحاوی نے شرح مشکل الآثار (2216) میں، اور ابن عبد البر نے التمہید 6 / 359 میں روایت کیا ہے۔ اور انس، اسے طبرانی نے الاوسط (7536) میں روایت کیا ہے۔ ابن حجر نے الکافی الشاف ص 107 میں کہا: "یہ سب ضعیف ہیں۔" (3) التذکرہ ص 334، اور حدیث کو بخاری (6515) اور مسلم (2866) نے روایت کیا ہے اور الفاظ مسلم کے ہیں، اور یہ احمد (4658) کے ہاں بھی ہے۔

496 Surah Maryam: Verses 66 - 72

We shall certainly gather them and the devils, then We shall certainly bring them around Hell, kneeling. Then We shall certainly drag out from every group those who were most insolent towards the Most Merciful. Then We certainly know best those who are most deserving of being burnt therein. "And if [any] of them," and so read Ikrimah and a group(1). Accordingly, there is no disturbance in this recitation.

A group said: The meaning of "of you" [minkum] is the disbelievers, and the meaning is: Say to them, O Muhammad(2). This interpretation is also easy to grasp, and the 'kaf' in "minkum" refers back to the 'ha' in "We shall certainly gather them [lanahshurannahum] and the devils. Then We shall certainly bring them around Hell, kneeling," so the return of 'kaf' to 'ha' is not denied, as it has been known in the words of the Mighty and Majestic: {And their Lord will give them a pure drink. [Indeed], this is for you a reward, and your effort has been appreciated} [Al-Insan: 21-22], meaning: it was for them, so the 'kaf' returned to the 'ha'(3).

The majority said: The addressed is the whole world, and everyone must approach [warad] it, and from this, the disagreement regarding "approaching" arose(4). We have explained the scholars' opinions on it. The apparent meaning of "approaching" is entering; because of his [the Prophet's] peace and blessings be upon him, saying: "The fire will touch him"(5) because "masis" (touching) in its linguistic reality is contact, except that it will be cool and safe for the believers, and they will escape from it safely. Khalid bin Ma'dan said: When the people of Paradise enter Paradise, they say: "Did our Lord not say: 'Indeed, we shall approach the Fire'?" It will be said: "You did approach it, and you found it to be ashes"(6).

I say(7): And this view gathers the various opinions, for whoever approached it and was not harmed by its flame and heat, has been distanced from it and saved from it. May Allah Almighty save us from it by His grace and generosity, and make us among those who approached it and entered it safely, and emerged from it successfully.

(1) Al-Tadhkirah p. 335, and Ibn Abbas's statement was recorded by al-Tabari 15/596, and the reading is in "Al-Qira'at al-Shadhah" (The Anomalous Recitations) p. 86. (2) Al-Tadhkirah p. 335, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/27. (3) Al-Istidhkar 8/328-329 and attributed it to Ibn al-Anbari and others. (4) Al-Tadhkirah p. 335, and what follows it from him. (5) Preceded on p. 491 of this volume. (6) Narrated by al-Wahidi in al-Wasit 3/191-192 similarly. (7) The speaker is al-Qurtubi in Al-Tadhkirah p. 335.

496 सूरह मरयम: आयतें 66 - 72

हम अवश्य उन्हें और शैतानों को इकट्ठा करेंगे, फिर हम उन्हें जहन्नुम के चारों ओर घुटनों के बल गिराकर उपस्थित करेंगे। फिर हम हर गिरोह में से उन्हें निकाल लेंगे जो रहमान के प्रति सबसे अधिक विद्रोही थे। फिर हम ही बेहतर जानते हैं कि उनमें से कौन उसमें झोंके जाने के सबसे अधिक पात्र हैं। "और यदि उनमें से," और इसी तरह इकरामा और एक समूह ने पढ़ा (1)। इसके अनुसार, इस पाठ में कोई भ्रम नहीं है।

एक समूह ने कहा: "तुममें से" (मिनकुम) का अर्थ काफ़िर है, और अर्थ यह है: ऐ मुहम्मद, उनसे कहो (2)। यह व्याख्या भी समझना आसान है, और "मिनकुम" में 'काफ़' "लनाहशुरन्नहुम" (हम उन्हें इकट्ठा करेंगे) और "शैतानों... फिर हम उन्हें जहन्नुम के चारों ओर घुटनों के बल लाएंगे" में 'हा' की ओर लौटता है, इसलिए 'काफ़' का 'हा' की ओर लौटना नकारा नहीं जा सकता है, जैसा कि सर्वशक्तिमान के शब्दों में जाना जाता है: {और उनके रब ने उन्हें शुद्ध पेय पिलाया * वास्तव में, यह तुम्हारे लिए प्रतिफल है और तुम्हारा प्रयास सराहा गया है} [अल-इंसान: 21-22] जिसका अर्थ है: यह उनके लिए था, इसलिए 'काफ़' 'हा' की ओर लौट गया (3)।

बहुमत ने कहा: संबोधित पूरी दुनिया है, और हर किसी को वहां पहुँचना (वारिद होना) होगा, और इसी पर "पहुँचने" (वुरुद) के बारे में मतभेद उत्पन्न हुआ (4)। हमने इस पर विद्वानों के मतों को स्पष्ट किया है। पहुँचने का स्पष्ट अर्थ प्रवेश करना है; क्योंकि उनके(पैगंबर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के कहने के अनुसार: "आग उसे छुएगी" (5) क्योंकि भाषा में 'मसीस' का वास्तविक अर्थ स्पर्श करना है, सिवाय इसके कि यह विश्वासियों के लिए शीतलता और शांति होगी, और वे इससे सुरक्षित बच निकलेंगे। खालिद बिन मदान ने कहा: जब जन्नत वाले जन्नत में प्रवेश करेंगे, तो वे कहेंगे: "क्या हमारे रब ने नहीं कहा था: 'निश्चित रूप से हम आग पर पहुंचेंगे'?" कहा जाएगा: "तुम वहां पहुंचे थे, और तुमने उसे राख पाया" (6)।

मैंने कहा (7): और यह विचार विभिन्न मतों को समेटता है, क्योंकि जो कोई भी वहां पहुंचा और उसकी लपटों और गर्मी से उसे कोई नुकसान नहीं हुआ, वह वास्तव में उससे दूर रखा गया और उससे बच गया। अल्लाह सर्वशक्तिमान हमें अपने अनुग्रह और उदारता से उससे बचाए, और हमें उन लोगों में से बनाए जो वहां पहुंचे और उसमें सुरक्षित रूप से प्रवेश किया, और वहां से सफलतापूर्वक बाहर निकले।

(1) अत-तज़किरा पृष्ठ 335, और इब्न अब्बास का कथन अत-तबरी 15/596 द्वारा निकाला गया था, और पाठ "अल-क़िरा'त अल-शाद्दा" (असामान्य पाठ) पृष्ठ 86 में है। (2) अत-तज़किरा पृष्ठ 335, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/27। (3) अल-इस्तिज़कार 8/328-329 और इसे इब्न अल-अंबारी और अन्य लोगों के लिए जिम्मेदार ठहराया गया। (4) अत-तज़किरा पृष्ठ 335, और इसके बाद जो कुछ भी उनसे है। (5) इस खंड के पृष्ठ 491 पर पहले उल्लेख किया गया है। (6) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/191-192 में इसी तरह का उल्लेख किया है। (7) कहने वाले अल-कुर्तुबी हैं, अत-तज़किरा पृष्ठ 335 में।

496 سورہ مریم: آیات 66 - 72

ہم یقیناً انہیں اور شیطانوں کو اکٹھا کریں گے، پھر ہم انہیں جہنم کے گرد گھٹنوں کے بل گرا کر حاضر کریں گے۔ پھر ہم ہر گروہ میں سے انہیں نکال لیں گے جو رحمن کے مقابلے میں سب سے زیادہ سرکش تھے۔ پھر ہم ہی بہتر جانتے ہیں کہ ان میں سے کون اس میں جھونکے جانے کے زیادہ مستحق ہیں۔ "اور اگر ان میں سے،" اور اسی طرح عکرمہ اور ایک گروہ نے پڑھا (1)۔ اس کے مطابق، اس قرآت میں کوئی خلجان نہیں ہے۔

ایک گروہ نے کہا: "تم میں سے" (منکم) سے مراد کفار ہیں، اور معنی یہ ہے: اے محمد، ان سے کہہ دیجیے (2)۔ یہ تاویل بھی آسان فہم ہے، اور "منکم" میں 'کاف' "لنحشرنھم" (ہم انہیں اکٹھا کریں گے) اور "شیطانوں... پھر ہم انہیں جہنم کے گرد گھٹنوں کے بل لائیں گے" میں 'ہا' کی طرف لوٹ رہی ہے، لہذا 'کاف' کا 'ہا' کی طرف لوٹنا ناقابلِ انکار ہے، جیسا کہ اللہ عزوجل کے قول میں معلوم ہوا ہے: {اور ان کے رب نے انہیں پاکیزہ مشروب پلایا * بے شک، یہ تمہارے لیے جزا ہے اور تمہاری کوشش کی قدر کی گئی} [الانسان: 21-22] اس کا مطلب ہے: یہ ان کے لیے تھا، پس 'کاف' 'ہا' کی طرف لوٹ گئی (3)۔

اکثریت نے کہا: مخاطب پوری دنیا ہے، اور ہر ایک کو وہاں سے گزرنا (وارد ہونا) ہوگا، اور اسی پر "ورود" (پہنچنے) کے بارے میں اختلاف پیدا ہوا (4)۔ ہم نے اس میں علماء کے اقوال واضح کر دیے ہیں۔ ورود کا ظاہری معنی داخل ہونا ہے؛ کیونکہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا ارشاد ہے: "آگ اسے چھوئے گی" (5) کیونکہ زبان میں 'مسیس' کی حقیقت چھونا (رابطہ) ہے، سوائے اس کے کہ یہ مومنوں کے لیے ٹھنڈک اور سلامتی بن جائے گی، اور وہ اس سے صحیح سلامت بچ نکلیں گے۔ خالد بن معدان نے کہا: جب اہل جنت جنت میں داخل ہوں گے تو کہیں گے: "کیا ہمارے رب نے

نہیں فرمایا تھا کہ: 'بے شک ہم آگ پر وارد ہوں گے'؟" کہا جائے گا: "तुम اس پر وارد ہوئے تھے، اور تم نے اسے راکھ پایا" (6)۔

میں نے کہا (7): اور یہ قول مختلف اقوال کا جامع ہے، کیونکہ جو شخص اس پر وارد ہوا اور اس کے شعلوں اور تپش نے اسے نقصان نہ پہنچایا، تو وہ حقیقت میں اس سے دور رکھا گیا اور اس سے نجات پا گیا۔ اللہ تعالیٰ ہمیں اپنے فضل و کرم سے اس سے نجات عطا فرمائے، اور ہمیں ان لوگوں میں سے بنائے جو اس پر وارد ہوئے تو اس میں صحیح سلامت داخل ہوئے، اور وہاں سے کامیاب و کامران ہو کر نکلے۔

(1) التذکرہ ص 335، اور ابن عباس کا قول طبری 15/596 نے نکالا، اور قرآت "القراءات الشاذہ" ص 86 میں ہے۔ (2) التذکرہ ص 335، اور المحرر الوجیز 4/27۔ (3) الاستذکار 8/328-329 اور اسے ابن الانباری وغیرہ کی طرف منسوب کیا۔ (4) التذکرہ ص 335، اور اس کے بعد جو کچھ اس سے ہے۔ (5) اس جلد کے ص 491 پر گزر چکا ہے۔ (6) الواحدی نے الوسیط 3/191-192 میں اس طرح نکالا ہے۔ (7) قائل قرطبی ہیں، التذکرہ ص 335 میں۔

If it is said: Do the Prophets enter the Fire? We say: We do not say this absolutely, but we say: All creation shall pass over it (wariduha) as indicated by the Hadith of Jabir at the beginning of the chapter. Thus, the sinners enter it due to their crimes, and the saints and the blessed for their intercession, and there is a vast difference between the two entrances.

Ibn al-Anbari said, arguing for the Mushaf of Uthman and the public recitation: It is permissible in language to switch from the third-person address to the second-person direct address, as He said: {And their Lord will give them a pure drink. * Indeed, this is for you a reward, and your effort has been appreciated} [Al-Insan: 21-22], thus replacing the third-person suffix (h) with the second-person suffix (k) (1). This meaning was previously mentioned in "Yunus" (2).

The Third: The exception in his (peace and blessings be upon him) saying: "except for the fulfillment of the oath" may be a disconnected exception: but the fulfillment of the oath, and this is known in the speech of the Arabs. The meaning is that the Fire does not touch him at all, and the speech ended here, then he began: "except for the fulfillment of the oath," meaning: but the fulfillment of the oath is necessary in the Almighty's saying: "And there is none of you except he will pass over it" which is the crossing over the Bridge (Sirat), or seeing it, or entering it as a safe entry. Thus, there is no touch of heat in that; because of his (peace and blessings be upon him) saying: "If any of you has three children who die and he seeks reward for them, they will be a shield (junnah) for him from the Fire." A shield is protection and cover, and whoever is protected and covered from the Fire, it will never touch him at all, for if it touched him, he would not be protected (3).

The Fourth: This Hadith explains the first; because it mentions the seeking of reward (hisbah), and for this reason Malik placed it after it as an explanation. This second Hadith also restricts what Al-Bukhari narrated (4) from Abu Hurayrah,

---

(1) Al-Istidhkar 8/328-329, and Al-Tamhid 6/357. (2) 10/474. (3) Al-Tamhid 6/361-362, and the Hadith was recorded by Malik in Al-Muwatta 1/235, and Ibn Abi 'Asim in Al-Ahad wal-Mathani (2166), from the Hadith of Abu al-Nadr al-Sulami. Ibn Abd al-Barr said in Al-Tamhid 13/87: This Abu al-Nadr is unknown among the Sahaba and Tabi'un. End. The origin of the Hadith is in the Sahihayn as mentioned before. (4) Suspended

(mu'allaq) in his Sahih, before Hadith (1381), and recorded it as a connected narration under number (1250) similarly, and it is in Muslim (2632): (151), and Ahmad (8916).

सूरह मरयम: आयतें 66 - 72 497

यदि यह कहा जाए: क्या नबी अग्नि (नरक) में प्रवेश करते हैं? हमने कहा: हम यह पूर्णतः नहीं कहते, बल्कि हम कहते हैं: सभी सृष्टि इसके ऊपर से गुज़रेगी (वारिदुहा) जैसा कि अध्याय के आरंभ में जाबिर की हदीस से संकेत मिलता है। अत; पापी अपने अपराधों के कारण इसमें प्रवेश करते हैं, जबकि वली और सौभाग्यशाली लोग अपनी शफ़ाअत के लिए, और दोनों प्रकार के प्रवेश के बीच बहुत बड़ा अंतर है।

इब्न अल-अंबारी ने उस्मान के मुसहफ और जनसाधारण के पाठ (क़िरात) के समर्थन में कहा: भाषा में यह अनुमेय है कि अन्य पुरुष (तीसरे व्यक्ति) के संबोधन से प्रत्यक्ष मध्यम पुरुष (दूसरे व्यक्ति) के संबोधन की ओर मुड़ा जाए, जैसा कि उन्होंने कहा: {और उनके रब ने उन्हें शुद्ध पेय पिलाया। * वास्तव में, यह तुम्हारे लिए प्रतिफल है, और तुम्हारा प्रयास स्वीकार किया गया है} [अल-इंसान: 21-22], इस प्रकार 'हा' (उस) के स्थान पर 'का' (तुम) का प्रयोग किया गया (1)। यह अर्थ पहले "यूनुस" में भी आ चुका है (2)।

तीसरा बिंदु: उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन में अपवाद: "शपथ की पूर्ति के अतिरिक्त" यह एक विच्छिन्न अपवाद (इस्तिथना मुंक़ति) हो सकता है: लेकिन शपथ की पूर्ति, और यह अरबों की बातचीत में प्रसिद्ध है। अर्थ यह है कि अग्नि उसे बिल्कुल नहीं छुएगी, और यहाँ बात पूरी हो गई, फिर उन्होंने शुरू किया: "शपथ की पूर्ति के अतिरिक्त," अर्थात: लेकिन अल्लाह तआला के इस कथन में शपथ की पूर्ति आवश्यक है: "और तुममें से कोई ऐसा नहीं जो उस पर से न गुज़रे" और यह 'सिरात' (पुल) को पार करना है, या उसे देखना है, या सुरक्षित रूप से प्रवेश करना है। अतः इसमें अग्नि का कोई स्पर्श नहीं होगा; क्योंकि उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन के अनुसार: "तुममें से जिसके तीन बच्चे मर जाएं और वह उन पर सब्र (हिस्बा) करे, तो वे उसके लिए नरक की आग से ढाल (जुन्नाह) बन जाएंगे।" 'जुन्नाह' का अर्थ सुरक्षा और पर्दा है, और जिसे आग से बचा लिया गया और पर्दे में रखा गया, उसे आग कभी नहीं छुएगी, क्योंकि यदि उसने उसे छुआ, तो वह सुरक्षित नहीं कहलाएगा (3)।

चौथा बिंदु: यह हदीस पहली की व्याख्या करती है; क्योंकि इसमें 'हिस्बा' (अल्लाह से प्रतिफल की आशा) का उल्लेख है, और इसी कारण इमाम मालिक ने इसे उसकी व्याख्या के रूप में उसके बाद

रखा। यह दूसरी हदीस उस बात को भी सीमित करती है जिसे अल-बुखारी ने (4) अबू हुरैरा से रिवायत किया है,

---

(1) अल-इस्तिज़कार 8/328-329, और अल-तम्हीद 6/357। (2) 10/474। (3) अल-तम्हीद 6/361-362, और हदीस को मालिक ने अल-मुवत्ता 1/235 में, और इब्न अबी आसिम ने अल-आहाद वल-मथानी (2166) में अबू अल-नद्र अल-सुलमी की हदीस से निकाला है। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तम्हीद 13/87 में कहा: यह अबू अल-नद्र सहाबा और ताबईन में अज्ञात है। समाप्त। हदीस का मूल बुखारी और मुस्लिम (सहीहैन) में है जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। (4) उनके सहीह में मुअल्लक (बिना पूरी शृंखला के), हदीस (1381) से पहले, और इसे मुसनद (पूरी शृंखला के साथ) नंबर (1250) के तहत रिवायत किया गया है, और यह मुस्लिम (2632): (151) और अहमद (8916) में है।

سورہ مریم: آیات 66 - 72 497

اگر یہ کہا جائے: کیا انبیاء آگ میں داخل ہوتے ہیں؟ تو ہم نے کہا: ہم یہ بات مطلق طور پر نہیں کہتے، بلکہ ہم کہتے ہیں: تمام مخلوق اس پر وارد ہوگی (وارِدُہا) جیسا کہ باب کے شروع میں جابر کی حدیث سے ثابت ہوتا ہے۔ پس گناہگار اپنے جرائم کی وجہ سے اس میں داخل ہوں گے، اور اولیاء اور خوش بخت اپنی شفاعت کے لیے، چنانچہ ان دونوں کے داخل ہونے میں بڑا فرق ہے۔

ابن الانباری نے مصحفِ عثمانی اور قراءتِ عامہ کی تائید میں کہا: لغت میں یہ جائز ہے کہ غائب کے خطاب سے مخاطب کے لفظ کی طرف رجوع کیا جائے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: {وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا * إِنَّ هَذَا كَانَ لَكُمْ جَزَاءً وَكَانَ سَعْيُكُم مَّشْكُورًا} [الإنسان: 21-22]، یہاں 'ہاء' (ان) کی جگہ 'کاف' (تم) کو لایا گیا (1)۔ یہ معنی پہلے سورت "یونس" میں گزر چکا ہے (2)۔

تیسری بات: آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) کے اس قول میں جو استثناء ہے: "سوائے قسم کی پاداش کے" اس کا احتمال ہے کہ یہ استثناءِ منقطع ہو: یعنی لیکن قسم کی پاداش، اور یہ کلامِ عرب میں معروف ہے۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ آگ اسے ہرگز نہیں چھوئے گی، اور کلام یہاں مکمل ہو گیا، پھر اس نے ابتدا کی: "سوائے قسم کی پاداش کے" یعنی: لیکن قسم کی پاداش اللہ تعالیٰ کے اس قول میں ضروری ہے: "اور تم میں سے کوئی ایسا نہیں ہے جو اس پر وارد نہ ہو" اور یہ پل صراط سے گزرنا ہے، یا آگ کو دیکھنا ہے، یا سلامتی کے ساتھ داخل ہونا ہے، لہٰذا اس میں آگ لگنے کی کوئی صورت نہیں ہوگی؛ کیونکہ آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) کا ارشاد ہے: "تم میں سے جس کے تین بچے فوت ہو جائیں اور وہ ان پر ثواب کی نیت (حسبہ) کرے، تو وہ اس کے لیے آگ سے ڈھال (جُنّہ) بن جائیں گے۔" 'جُنّہ' کا مطلب بچاؤ اور پردہ ہے، اور جسے آگ سے بچا لیا گیا اور اس سے

پردہ کر دیا گیا تو آگ اسے ہرگز نہیں چھوئے گی، کیونکہ اگر اسے چھو لیتی تو وہ بچایا ہوا نہ ہوتا (3)۔

چوتھی بات: یہ حدیث پہلی کی تفسیر کرتی ہے؛ کیونکہ اس میں حسبہ (ثواب کی نیت) کا ذکر ہے، اسی لیے امام مالک نے اسے اس کے پیچھے اس کی تفسیر بنا کر رکھا ہے۔ یہ دوسری حدیث اس بات کو بھی مقید کرتی ہے جسے بخاری نے (4) ابوہریرہ سے روایت کیا ہے،

---

(1) الاستذکار 8/328-329، اور التمہید 6/357۔ (2) 10/474۔ (3) التمہید 6/361-362، اور اس حدیث کو امام مالک نے الموطأ 1/235 میں، اور ابن ابی عاصم نے الآحاد والمثانی (2166) میں ابو النضر السلمی کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ابن عبد البر نے التمہید 13/87 میں کہا: یہ ابو النضر صحابہ اور تابعین میں مجہول ہے۔ اھ حدیث کی اصل صحیحین میں ہے جیسا کہ پہلے گزرا۔ (4) اپنی صحیح میں معلقاً، حدیث (1381) سے پہلے، اور اسے مسنداً نمبر (1250) کے ساتھ روایت کیا ہے، اور یہ مسلم (2632): (151) اور احمد (8916) میں ہے۔

From the Prophet ﷺ: "Whoever has three children die before reaching the age of puberty (Al-Hinth), they will be a shield for him from the Fire, or he will enter Paradise." His saying ﷺ: "before reaching the age of puberty": Its meaning according to the people of knowledge is before reaching adolescence, and before reaching the age where their sins are recorded. This is proof that the children of Muslims are in Paradise, and Allah knows best; because if mercy descends upon their parents, it is impossible for them to be shown mercy on account of [someone] (1) who is not shown mercy. This is a consensus (ijma') among scholars that the children of Muslims are in Paradise. None disagreed in this except a group from the Jabriyya who strayed and put them under the Will [of Allah], which is an abandoned saying, rejected by the consensus of the authoritative scholars whose opposition is not permissible, and for whom error is not conceivable. [This is in addition] to what was narrated from the Prophet ﷺ from the reports of trustworthy and reliable individual narrators, and that his saying ﷺ: "The wretched is the one who was wretched in his mother's womb, and the happy is the one who was happy in his mother's womb, and that the angel descends and writes his lifespan, his deeds, and his provision" - this Hadith is specific, and that whoever among the children of Muslims dies before performing deeds is among those who were happy in their mother's womb and did not become wretched; as evidenced by the Hadiths and the consensus (2).

Similarly, his saying ﷺ to Aisha (may Allah be pleased with her): "O Aisha, indeed Allah created Paradise and created for it inhabitants while they were in the loins of their fathers, and He created the Fire and created for it inhabitants while they were in the loins of their fathers" - this is fallen, weak, rejected by consensus and traditions (athar). Talha bin Yahya, who narrates it, is weak and cannot be used as evidence, and this Hadith is among those he alone narrated, so it is not relied upon (3).

Shu'bah narrated from Mu'awiya bin Qurra bin Iyas al-Muzani, from his father, from the Prophet ﷺ that...

---

(1) What is between brackets is not in the copies, and we recovered it from "At-Tamheed" 6/348-349 and the speech is from there. (2) At-Tamheed 6/349-350. The first half of the Hadith was recorded by Al-Lalika'i in "I'tiqad Ahl al-Sunnah" (1057), and Al-Bazzar (2150 Kashf al-Astar) from Abu Huraira in a marfu' form. Al-Haythami said in "Majma' al-Zawa'id" 7/193: It was narrated by Al-Bazzar and At-Tabarani in "As-Saghir", and the men of Al-Bazzar are men of the Sahih. At-Tabarani recorded it in "Al-

Kabir" (3040) from Ibn Mas'ud from his words, and the second half is with Al-Bukhari (3208), Muslim (2643), and Ahmad (3624). See "Kashf al-Khafa" 1/548. (3) At-Tamheed 3/350-351. The Hadith was recorded by Muslim (2662), Ahmad (24132). Talha bin Yahya is disputed, and Muslim chose this Hadith for him. "Tahdhib al-Tahdhib" 2/244.

४९८ सूरह मरयम: आयतें ६६ - ७२

पैगंबर ﷺ से रिवायत है: "जिसके तीन बच्चे बालिग होने से पहले (अल-हिंथ) मर गए, वे उसके लिए आग से ढाल होंगे, या वह जन्नत में दाखिल होगा।" उनके ﷺ के शब्द: "बालिग होने से पहले": विद्वानों के अनुसार इसका अर्थ है किशोरावस्था तक पहुँचने से पहले, और उस उम्र तक पहुँचने से पहले जहाँ उनके पाप दर्ज किए जाते हैं। यह इस बात का प्रमाण है कि मुसलमानों के बच्चे जन्नत में हैं, और अल्लाह बेहतर जानता है; क्योंकि यदि उनके माता-पिता पर दया उतरती है, तो यह असंभव है कि उन पर दया [किसी ऐसे] (१) के कारण की जाए जो दया का पात्र नहीं है। यह विद्वानों के बीच सर्वसम्मति (इजा़मा) है कि मुसलमानों के बच्चे जन्नत में हैं। इसमें सिवाय जबरिया संप्रदाय के एक गुट के किसी ने असहमति नहीं जताई, जो भटक गए और उन्हें अल्लाह की इच्छा पर छोड़ दिया, जो एक त्यागा हुआ कथन है, जिसे उन प्रमाणिक विद्वानों की सर्वसम्मति से खारिज कर दिया गया है जिनका विरोध करना जायज नहीं है, और जिनके लिए गलती संभव नहीं है। [यह इसके अतिरिक्त है] कि पैगंबर ﷺ से विश्वसनीय और भरोसेमंद व्यक्तिगत कथाकारों की रिपोर्टों से क्या वर्णित है, और यह कि उनका ﷺ का कहना: "दुखी वह है जो अपनी माँ के पेट में दुखी था, और सुखी वह है जो अपनी माँ के पेट में सुखी था, और यह कि फरिश्ता उतरता है और उसकी उम्र, उसके कर्म और उसका रिज़्क़ लिखता है" - यह हदीस विशिष्ट है, और यह कि मुसलमानों के उन बच्चों में से जो कर्म करने से पहले मर जाते हैं, वे उनमें से हैं जो अपनी माँ के पेट में सुखी थे और दुखी नहीं हुए; जैसा कि हदीसों और सर्वसम्मति (२) से प्रमाणित है।

इसी तरह, आयशा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से उनका ﷺ का कहना: "ऐ आयशा, वास्तव में अल्लाह ने जन्नत बनाई और उसके लिए निवासी बनाए जबकि वे अपने पिता की पीठ (पुश्तों) में थे, और उसने आग बनाई और उसके लिए निवासी बनाए जबकि वे अपने पिता की पीठ में थे" - यह गिरा हुआ, कमजोर है, सर्वसम्मति और परंपराओं (असर) द्वारा खारिज कर दिया गया है। तल्हा बिन याह्या, जो इसे बयान करते हैं, कमजोर हैं और उन्हें साक्ष्य के रूप में इस्तेमाल नहीं किया जा सकता है, और यह हदीस उन हदीसों में से है जिन्हें उन्होंने अकेले बयान किया है, इसलिए इस पर भरोसा नहीं किया जाता है (३)।

शुअबा ने मुआविया बिन कुर्रा बिन इयास अल-मुजानी से, उनके पिता से, पैगंबर ﷺ से रिवायत की है कि...

(१) कोष्ठक के बीच जो है वह प्रतियों में नहीं है, और हमने इसे "अत-तम्हीद" ६/३४८-३४९ से प्राप्त किया है और कथन वहीं से है। (२) अत-तम्हीद ६/३४९-३५०। हदीस के पहले आधे हिस्से को अल-लालिकाई ने "इतिकाद अहल अल-सुन्ना" (१०५७) में दर्ज किया था, और अल-बज्जार (२१५० कशफ अल-अस्तार) ने अबू हुरैरा से मरफू रूप में। अल-हैथमी ने "मजमा अल-ज़वाइद" ७/१९३ में कहा: इसे अल-बज्जार और अत-तबरानी ने "अस-सगीर" में बयान किया है, और अल-बज्जार के आदमी सहीह के आदमी हैं। अत-तबरानी ने इसे "अल-कबीर" (३०४०) में इब्न मसूद के शब्दों से दर्ज किया, और दूसरा आधा हिस्सा अल-बुखारी (३२०८), मुस्लिम (२६४३), और अहमद (३६२४) के पास है। "कशफ अल-खफा" १/५४८ देखें। (३) अत-तम्हीद ३/३५०-३५१। हदीस को मुस्लिम (२६६२), अहमद (२४१३२) ने दर्ज किया था। तल्हा बिन याह्या विवादित है, और मुस्लिम ने उसके लिए इस हदीस को चुना। "तहजीब अल-तहजीब" २/२४४।

۴۹۸ سورہ مریم: آیات ۶۶ - ۷۲

نبی ﷺ سے مروی ہے: "جس کے تین بچے بلوغت سے پہلے (لم یبلغوا الحنث) فوت ہو گئے، وہ اس کے لیے آگ سے ڈھال ہوں گے، یا وہ جنت میں داخل ہو گا۔" آپ ﷺ کا ارشاد: "بلوغت کو نہ پہنچیں": اہل علم کے نزدیک اس کا معنی ہے وہ حدِ بلوغ کو نہ پہنچے ہوں، اور ان پر گناہ نہ لکھا جاتا ہو۔ یہ اس بات کی دلیل ہے کہ مسلمانوں کے بچے جنت میں ہیں، اور اللہ بہتر جانتا ہے؛ کیونکہ جب ان کے والدین پر رحمت نازل ہوتی ہے تو یہ ناممکن ہے کہ ان پر [ایسے شخص] (۱) کی وجہ سے رحم کیا جائے جو رحم کے لائق نہ ہو۔ اور یہ علماء کے درمیان اجماع ہے کہ مسلمانوں کے بچے جنت میں ہیں، اور اس میں سوائے جبریہ کے ایک گروہ کے کسی نے اختلاف نہیں کیا جو راہ سے بھٹک گئے اور انہیں اللہ کی مشیت پر چھوڑ دیا، جو کہ ایک متروک قول ہے، جسے ان مستند علماء کے اجماع سے مسترد کر دیا گیا ہے جن کی مخالفت جائز نہیں، اور جن کے بارے میں غلطی کا تصور نہیں کیا جا سکتا۔ [یہ اس کے علاوہ ہے] جو نبی ﷺ سے ثقہ اور عادل راویوں کی خبرِ واحد سے مروی ہے، اور یہ کہ آپ ﷺ کا فرمان: "بدبخت وہ ہے جو اپنی ماں کے پیٹ میں بدبخت تھا، اور خوش بخت وہ ہے جو اپنی ماں کے پیٹ میں خوش بخت تھا، اور یہ کہ فرشتہ اترتا ہے اور اس کی عمر، عمل اور رزق لکھتا ہے" - یہ حدیث مخصوص ہے، اور یہ کہ مسلمانوں کے جو بچے عمل کی قدرت سے پہلے فوت ہو جاتے ہیں وہ ان میں سے ہیں جو اپنی ماں کے پیٹ میں خوش بخت تھے اور بدبخت نہیں ہوئے؛ جیسا کہ احادیث اور اجماع (۲) سے ثابت ہے۔

اسی طرح آپ ﷺ کا حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے فرمانا: "اے عائشہ، بے شک اللہ نے جنت پیدا کی اور اس کے لیے رہنے والے پیدا کیے جبکہ وہ اپنے باپوں کی پشتوں میں تھے، اور اس

نے آگ پیدا کی اور اس کے لیے رہنے والے پیدا کیے جبکہ وہ اپنے باپوں کی پشتوں میں تھے" - یہ ساقط اور ضعیف ہے، اجماع اور آثار سے مسترد ہے۔ طلحہ بن یحییٰ جو اسے روایت کرتے ہیں ضعیف ہیں، ان سے احتجاج نہیں کیا جا سکتا، اور یہ حدیث ان روایات میں سے ہے جس میں وہ منفرد ہیں، لہذا اس پر بھروسہ نہیں کیا جائے گا (۳)۔

اور شعبہ نے معاویہ بن قرہ بن ایاس المزنی سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کی ہے کہ...

---

(۱) جو بریکٹ کے درمیان ہے وہ نسخوں میں نہیں ہے، اور ہم نے اسے "التمہید" ۶/۳۴۸-۳۴۹ سے لیا ہے اور کلام وہیں سے ہے۔ (۲) التمہید ۶/۳۴۹-۳۵۰، اور حدیث کا پہلا حصہ لالکائی نے "اعتقاد اہل السنۃ" (۱۰۵۷) میں، اور بزار (۲۱۵۰ کشف الاستار) نے ابوہریرہ سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے "مجمع الزوائد" ۷/۱۹۳ میں کہا: اسے بزار اور طبرانی نے "الصغیر" میں روایت کیا، اور بزار کے رجال صحیح کے رجال ہیں۔ طبرانی نے اسے "الکبیر" (۳۰۴۰) میں ابن مسعود کے قول سے روایت کیا، اور دوسرا حصہ بخاری (۳۲۰۸)، مسلم (۲۶۴۳)، اور احمد (۳۶۲۴) کے ہاں ہے۔ ملاحظہ کریں "کشف الخفاء" ۱/۵۴۸۔ (۳) التمہید ۳/۳۵۰-۳۵۱، اور حدیث کو مسلم (۲۶۶۲)، احمد (۲۴۱۳۲) نے روایت کیا ہے۔ طلحہ بن یحییٰ کے بارے میں اختلاف ہے، اور مسلم نے ان کے لیے اس حدیث کا انتخاب کیا ہے۔ "تہذیب التہذیب" ۲/۲۴۴۔

A man from the Ansar had a young son pass away, and he was found grieving over him. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said to him: "Does it not please you that you will not come to any gate of the gates of Paradise except that you find him opening it for you?" They asked: "O Messenger of Allah, is this specifically for him or for all Muslims in general?" He replied: "Nay, for all Muslims in general." Abu Umar (1) said: This is a fixed and authentic hadith, meaning what we mentioned along with the consensus of the majority, and it contradicts the hadith of [Talha bin] Yahya and refutes it. Abu Umar (2) said: In my view, the reason for this hadith and similar reports is that it applies to whoever maintains the performance of his obligatory duties, avoids major sins, is patient, and seeks reward in his misfortune. Indeed, the address in that era was only directed to a people whose predominant state was as we described, and they were the Companions, may Allah Almighty be pleased with them all.

Al-Naqqash mentioned from some of them that they said: The saying of the Almighty: "And there is none of you but he will come to it" was abrogated by His saying: "Indeed, those for whom the best [reward] has preceded from Us - they are from it far removed" [Al-Anbiya: 101]. This is weak, and this is not a place for abrogation (3). We have explained that if the Fire does not touch him, then he has been removed from it. In the report: "The Fire says to the believer on the Day of Resurrection: Pass through, O believer, for your light has extinguished my flame" (4).

Fifth: His saying, the Almighty: "it is a decree of your Lord that must be fulfilled." Al-Hatm: is the necessity of the decree, meaning: that was inevitable. "Maqdhiya" (fulfilled) means: Allah Almighty has decreed it upon you. Ibn Mas’ud said: Meaning: a mandatory oath (5).

His saying, the Almighty: "Then We will save those who feared Allah" means: We rescue them, "and leave the wrongdoers within it, on their knees." This is among what indicates that "al-wurud" (coming/entry) means entering; because He did not say: "And We will enter the wrongdoers." And this has passed.

---

(1) In al-Tamhid 6/349-351, and what precedes it is from it, and what is between brackets is not in the copies and we added it from al-Tamhid, and the hadith was narrated by Ahmad (15595), and al-Nasa’i in al-Mujtaba 4/22-23 similarly. (2) In al-Tamhid 6/362. (3) Al-Idah regarding the Abrogator and Abrogated of the Qur'an, pp.

345-346. (4) Narrated by al-Tabarani in al-Kabir 22/258 (668), Ibn Adi in al-Kamil 6/2390, Abu Nu'aym in al-Hilya 9/329, and al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman 1/339-340, and he said: Sulaym bin Mansur is unique in narrating it, and it is rejected (munkar). (5) Narrated by al-Tabari 15/606.

सूरह मरयम: आयत 66 - 72 499

अंसार के एक व्यक्ति का एक छोटा पुत्र मर गया, और वह उसके लिए शोक संतप्त पाया गया। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उससे कहा: "क्या तुम्हें यह प्रसन्न नहीं करता कि तुम स्वर्ग के द्वारों में से जिस द्वार पर भी आओगे, उसे अपने लिए खोलता हुआ पाओगे?" उन्होंने पूछा: "हे अल्लाह के रसूल, क्या यह विशेष रूप से उसके लिए है या सामान्य रूप से सभी मुसलमानों के लिए?" उन्होंने उत्तर दिया: "नहीं, बल्कि सामान्य रूप से सभी मुसलमानों के लिए।" अबू उमर (1) ने कहा: यह एक सिद्ध और प्रामाणिक हदीस है, यानी जिसका हमने बहुमत की सहमति के साथ उल्लेख किया है, और यह [तलहा बिन] याह्या की हदीस का खंडन करती है और उसे नकारती है। अबू उमर (2) ने कहा: मेरी दृष्टि में इस हदीस और इसके समान अन्य वर्णनों का कारण यह है कि यह उस व्यक्ति के लिए है जो अपने अनिवार्य कर्तव्यों के पालन को बनाए रखता है, बड़े पापों से बचता है, धैर्य रखता है और अपनी मुसीबत में प्रतिफल की आशा रखता है। वास्तव में, उस युग में संबोधन केवल उन्हीं लोगों के लिए निर्देशित था जिनकी अधिकांश स्थिति वैसी ही थी जैसा हमने वर्णन किया है, और वे अल्लाह के साथी (सहाबा) थे, अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो।

अन-नक़्क़ाश ने उनमें से कुछ से उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: अल्लाह तआला का यह वचन: "और तुममें से कोई ऐसा नहीं है जो उस पर न आए" उसके इस वचन द्वारा निरस्त (मन्सूख) कर दिया गया था: "निस्संदेह, जिनके लिए हमारी ओर से श्रेष्ठता पहले ही तय हो चुकी है, वे उससे दूर रखे जाएँगे" [अल-अंबिया: 101]। यह कमज़ोर विचार है, और यह निरसन (नस्ख) का स्थान नहीं है (3)। हमने स्पष्ट कर दिया है कि यदि आग उसे स्पर्श नहीं करती है, तो उसे उससे दूर कर दिया गया है। एक वृत्तांत में है: "आग पुनरुत्थान के दिन मोमिन (आस्तिक) से कहेगी: हे मोमिन, गुजर जा, क्योंकि तेरे नूर (प्रकाश) ने मेरी लौ को बुझा दिया है" (4)।

पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: "वह आपके रब की ओर से एक अनिवार्य निर्णय है।" अल-हत्म: निर्णय की अनिवार्यता है, अर्थात: वह अनिवार्य था। "मक़्ज़िया" (पूर्ण) अर्थात: अल्लाह तआला ने उसे तुम पर निर्धारित कर दिया है। इब्न मसूद ने कहा: अर्थात: एक अनिवार्य शपथ (5)।

अल्लाह तआला का कथन: "फिर हम उन लोगों को बचा लेंगे जो अल्लाह से डरते थे" अर्थात: हम उन्हें छुड़ा लेंगे "और ज़ालिमों (अन्यायियों) को उसमें घुटनों के बल छोड़ देंगे।" यह उन चीज़ों में से है

जो इंगित करती हैं कि "अल-वुरुद" (आना/प्रवेश) का अर्थ प्रवेश करना है; क्योंकि उसने यह नहीं कहा: "और हम ज़ालिमों को प्रवेश कराएंगे।" और यह बीत चुका है।

---

(1) अल-तमहीद 6/349-351 में, और जो इससे पहले है वह इसी से है, और जो कोष्ठक के बीच में है वह प्रतियों में नहीं है और हमने इसे अल-तमहीद से शामिल किया है, और हदीस को अहमद (15595) और अल-नसाई ने अल-मुज्तबा 4/22-23 में इसी तरह उद्धृत किया है। (2) अल-तमहीद 6/362 में। (3) अल-इदाह ली-नासिख़ अल-कुरआन व मनसूखिहि, पृ. 345 - 346। (4) इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर 22/258 (668) में, इब्न अदी ने अल-कामिल 6/2390 में, अबू नुऐम ने अल-हिलिया 9/329 में और अल-बैहकी ने शुअब अल-ईमान 1/339-340 में उद्धृत किया है, और उन्होंने कहा: सलीम बिन मंसूर इसे बयान करने में अकेले हैं, और यह मुनकर (अस्वीकार्य) है। (5) इसे अल-तबरी 15/606 ने उद्धृत किया है।

سورہ مریم: آیات 66 - 72 499

انصار کا ایک شخص جس کا چھوٹا بیٹا فوت ہو گیا تھا، اس کے غم میں نڈھال پایا گیا۔ رسول اللہ ﷺ نے اس سے فرمایا: «کیا تمہیں یہ بات خوش نہیں کرتی کہ تم جنت کے دروازوں میں سے جس دروازے پر بھی آؤ گے، اسے اپنے لیے کھلتا ہوا پاؤ گے؟» لوگوں نے عرض کیا: یا رسول اللہ! کیا یہ خاص طور پر اسی کے لیے ہے یا عام مسلمانوں کے لیے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «بلکہ عام مسلمانوں کے لیے»۔ ابو عمر (1) فرماتے ہیں: یہ حدیث ثابت اور صحیح ہے، یعنی جس کا ہم نے جمہور کے اجماع کے ساتھ ذکر کیا ہے، اور یہ [طلحہ بن] یحییٰ کی حدیث کے خلاف ہے اور اسے رد کرتی ہے۔ ابو عمر (2) نے کہا: میرے نزدیک اس حدیث اور اس جیسی دیگر روایات کی وجہ یہ ہے کہ یہ اس شخص کے لیے ہے جو اپنے فرائض کی ادائیگی کا پابند ہو، کبیرہ گناہوں سے بچتا ہو، اور اپنی مصیبت میں صبر کرے اور اجر کی امید رکھے۔ یقیناً اس زمانے میں خطاب صرف ان لوگوں سے تھا جن کا غالب حال وہی تھا جو ہم نے بیان کیا، اور وہ صحابہ کرام رضی اللہ عنہم اجمعین تھے۔

اور نقاش نے بعض سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ کے قول: ﴿وَإِن مِّنكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا﴾ (اور تم میں سے کوئی ایسا نہیں ہے جو اس پر نہ آئے) کو اللہ کے اس قول نے منسوخ کر دیا: ﴿إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُم مِّنَّا الْحُسْنَىٰ أُولَٰئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ﴾ [الانبیاء: 101] (بے شک جن کے لیے ہماری طرف سے پہلے ہی بھلائی مقدر ہو چکی ہے، وہ اس سے دور رکھے جائیں گے)۔ اور یہ قول ضعیف ہے، اور یہ نسخ کا مقام نہیں ہے (3)۔ اور ہم بیان کر چکے ہیں کہ اگر اسے آگ نہیں چھوتی تو وہ اس سے دور کر دیا گیا ہے۔ اور حدیث میں ہے: «قیامت کے دن آگ مومن سے کہے گی: اے مومن گزر جا، تیرے نور نے میری تپش کو بجھا دیا ہے» (4)۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿كَانَ عَلَىٰ رَبِّكَ حَتْمًا مَّقْضِيًّا﴾ (یہ آپ کے رب کے ذمے ایک طے شدہ فیصلہ ہے)۔ الحتم: فیصلے کی وجوب کو کہتے ہیں، یعنی: وہ ایک لازمی امر تھا۔ «مقضیاً» یعنی: اللہ تعالیٰ نے اسے تم پر لازم کر دیا ہے۔ ابن مسعود نے کہا: یعنی: ایک واجب قسم (5)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوا﴾ یعنی: ہم انہیں بچا لیں گے ﴿وَنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثِيًّا﴾ (اور ہم ظالموں کو اس میں گھٹنوں کے بل گرا ہوا چھوڑ دیں گے)۔ اور یہ ان باتوں میں سے ہے جو اس پر دلالت کرتی ہیں کہ 'ورود' کا مطلب داخل ہونا ہے؛ کیونکہ اللہ نے یہ نہیں فرمایا: 'اور ہم ظالموں کو داخل کریں گے'۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔

---

(1) التمهيد 6/349-351 میں، اور اس سے پہلے کی عبارت بھی اسی میں ہے، اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت نسخوں میں نہیں ہے ہم نے التمہید سے اس کا استدرک کیا ہے، اور اس حدیث کو احمد (15595) اور نسائی نے المجتبی 4/22-23 میں اسی طرح نکالا ہے۔ (2) التمهيد 6/362 میں۔ (3) الإيضاح لناسخ القرآن ومنسوخه ص 345 - 346۔ (4) اسے طبرانی نے الکبیر 22/258 (668)، ابن عدی نے الکامل 6/2390، ابو نعیم نے الحلیة 9/329 اور بیہقی نے شعب الإیمان 1/339-340 میں روایت کیا ہے، اور کہا: سلیم بن منصور اسے بیان کرنے میں اکیلے ہیں، اور وہ منکر ہے۔ (5) اسے طبری نے 15/606 میں روایت کیا ہے۔

Surah Maryam: Verses 66 - 75 500

This meaning is fulfilled.

The school of thought is that the perpetrator of a major sin, even if they enter [Hell], will be punished according to their sin and then saved. The Murji'ah said: They do not enter [it]. The Wa'idiyyah said: They will remain eternally. The explanation for this has been given elsewhere.

Asim al-Jahdari and Mu'awiyah bin Qurrah read: «thumma nunajji» (then We save) with a lightened pronunciation derived from 'anja'. This is also the reading of Hamid, Ya'qub, and al-Kisa'i. The rest gave it a heavy pronunciation [with tashdid]. Ibn Abi Layla read: «thamma» with a fatha on the 'tha', meaning: there. And «thamma» is an adverb but it is indeclinable; because it is indefinite, so it was made indeclinable like 'dha', and the 'ha' could be for showing the vowel sound and thus omitted in continuous speech, or it could be for feminizing the location, thus remaining as a 'ta' in continuous speech(1).

Allah Almighty says: {And when Our clear verses are recited to them, those who disbelieve say to those who believe, "Which of the two parties is better in position and better in assembly?" (73) And how many a generation have We destroyed before them who were better in possessions and appearance? (74) Say, "Whoever is in error - let the Most Merciful extend [it] for him in an extension until, when they see that which they were promised - either punishment or the Hour - then they will know who is worst in position and weaker in soldiers." (75)}.

Allah Almighty's saying: {And when Our clear verses are recited to them} means to the disbelievers who were previously mentioned in His saying: «When I am dead, will I truly be brought forth alive?». And He said about them: «And We will leave the wrongdoers within it on their knees» meaning: when the Quran was recited to them, they prided themselves on worldly life and said: If we were on the wrong path, why would we have more wealth and more followers? Their aim was to cast doubt into the minds of the vulnerable, making them imagine that whoever has more wealth is the one on the truth in their religion. It is as if they had not seen a poor person among the disbelievers nor a rich person among the Muslims, and they did not know that Allah Almighty has kept His allies from being deceived by the world and from excessive inclination towards it.

And «bayyinat» (clear) means: with measured words, summarized meanings, and clarified objectives, either...

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/26, in it [it mentions] that Asim al-Jahdari and Mu'awiyah bin Qurrah read with a fatha on the 'tha', and al-Kisa'i's reading in 'al-Sab'ah' p. 411, and 'al-Taysir' p. 149, and Ya'qub's reading in 'al-Nashr' 2/318, and Ibn Abi Layla's reading in 'al-Qira'at al-Shadhdhah' p. 86, and see 'al-Bahr al-Muhit' 6/210.

सूरह मरयम: आयतें 66 - 75 500

यह अर्थ पूर्ण है।

सिद्धांत यह है कि बड़े पाप करने वाला व्यक्ति, भले ही वह (नरक में) प्रवेश करे, उसे उसके पाप के अनुसार दंडित किया जाएगा और फिर वह बच जाएगा। मुरजिया ने कहा: वे प्रवेश नहीं करेंगे। वैदिया ने कहा: वे हमेशा रहेंगे। इसका स्पष्टीकरण अन्य स्थानों पर पहले ही दिया जा चुका है।

आसिम अल-जहद्री और मुआविया बिन कुर्रा ने पढ़ा: «थुम्मा नुनज्जी» (फिर हम बचाते हैं) 'अंजा' से व्युत्पन्न एक हल्के उच्चारण के साथ। यह हामिद, याकूब और अल-किसाई का पाठ भी है। बाकी लोगों ने इसे भारी उच्चारण (तशदीद) दिया। इब्न अबी लैला ने पढ़ा: «थम्मा» 'थ' पर फ़तह के साथ, जिसका अर्थ है: वहां। 'थम्मा' एक क्रिया विशेषण है लेकिन यह अपरिवर्तनीय (मबनी) है क्योंकि यह अनिश्चित है, इसलिए इसे 'धा' की तरह अपरिवर्तनीय बनाया गया था। 'हा' स्वर ध्वनि दिखाने के लिए हो सकता है और इस प्रकार निरंतर भाषण में छोड़ दिया जाता है, या यह स्थान को स्त्रीलिंग बनाने के लिए हो सकता है, इस प्रकार निरंतर भाषण में 'ता' के रूप में शेष रहता है(1)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और जब उन्हें हमारी स्पष्ट आयतें सुनाई जाती हैं, तो वे जो इनकार करते हैं, वे उन लोगों से कहते हैं जो विश्वास करते हैं, "दोनों समूहों में से कौन स्थिति में बेहतर है और सभा में बेहतर है?" (73) और हमने उनसे पहले कितनी ही पीढ़ियों को नष्ट कर दिया जो धन और रूप में उनसे बेहतर थीं? (74) कहो, "जो कोई मार्गभ्रष्टता में है - तो अत्यंत दयालु (अल्लाह) उसे ढील दे, यहाँ तक कि जब वे उसे देखेंगे जिसका उनसे वादा किया गया था - चाहे वह यातना हो या प्रलय का समय - तब उन्हें पता चलेगा कि स्थिति में कौन बुरा है और सैन्य बल में कौन कमज़ोर है।" (75)}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना है: {और जब उन्हें हमारी स्पष्ट आयतें सुनाई जाती हैं} का अर्थ है उन काफिरों को जिनका उल्लेख उनके इस कथन में पहले किया गया था: «जब मैं मर जाऊँगा, तो क्या मैं वास्तव में जीवित निकाला जाऊँगा?»। और उसने उनके बारे में कहा: «और हम अत्याचारियों को उसमें घुटनों के बल छोड़ देंगे।» अर्थ: जब उन्हें कुरान सुनाया गया, तो उन्होंने सांसारिक जीवन पर गर्व किया और कहा: यदि हम गलत रास्ते पर होते, तो हमारे पास अधिक धन और अधिक अनुयायी क्यों होते? उनका उद्देश्य कमज़ोर लोगों के मन में संदेह पैदा करना था, उन्हें यह आभास दिलाना था कि जिसके पास अधिक धन है, वह अपने धर्म में सत्य पर है। मानो उन्होंने काफिरों में कोई गरीब और मुसलमानों में कोई अमीर नहीं देखा था, और वे नहीं जानते थे कि अल्लाह

सर्वशक्तिमान ने अपने प्रियजनों को दुनिया के धोखे से और उसके प्रति अत्यधिक झुकाव से दूर रखा है।

और «बय्यिनात» (स्पष्ट) का अर्थ है: नपे-तुले शब्दों के साथ, संक्षिप्त अर्थ, और स्पष्ट उद्देश्य, या तो...

---

(1) नह़्हास द्वारा इराब अल-कुरान 3/26, इसमें [उल्लेख है] कि आसिम अल-जहद़री और मुआविया बिन कुर्रा ने 'था' पर फ़तह के साथ पढ़ा, और 'अल-सबआ' पृष्ठ 411 में अल-किसाई का पाठ, और 'अल-तयसीर' पृष्ठ 149, और 'अल-नश्र' 2/318 में याकूब का पाठ, और 'अल-किरात अल-शाद्द़ाह' पृष्ठ 86 में इब्न अबी लैला का पाठ, और 'अल-बहर अल-मुह़ीत' 6/210 देखें।

سورہ مریم: آیات ٦٦ - ٧٥ ٥٠٠

یہ معنی مکمل ہے۔

مسلک یہ ہے کہ کبیرہ گناہ کا مرتکب اگرچہ اس (جہنم) میں داخل ہو گا، اسے اس کے گناہ کے بقدر سزا دی جائے گی پھر وہ نجات پا جائے گا۔ مرجئہ نے کہا: وہ داخل نہیں ہوگا۔ وعیدیہ نے کہا: وہ ہمیشہ رہے گا۔ اس کا بیان دوسری جگہوں پر گزر چکا ہے۔

عاصم الجحدری اور معاویہ بن قرہ نے پڑھا: «ثُمَّ نُنَجِّي» (پھر ہم نجات دیں گے) 'أنجی' سے مخفف۔ یہی حمید، یعقوب اور کسائی کی قرات ہے۔ باقیوں نے اسے ثقیل (تشدید کے ساتھ) پڑھا۔ ابن ابی لیلیٰ نے پڑھا: «ثَمَّ» ثاء کے فتحہ کے ساتھ، یعنی: وہاں۔ اور «ثَمَّ» ظرف ہے مگر یہ مبنی ہے؛ کیونکہ یہ غیر محصل ہے، چنانچہ اسے 'ذا' کی طرح مبنی بنایا گیا، اور 'ہا' وقف کی حرکت ظاہر کرنے کے لیے ہو سکتی ہے لہٰذا وصل میں حذف ہو جائے گی، اور یہ بھی ہو سکتا ہے کہ جگہ کی تانیث کے لیے ہو تو وصل میں 'تا' کے طور پر ثابت رہے گی(١)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور جب ان پر ہماری واضح آیات تلاوت کی جاتی ہیں تو وہ لوگ جنہوں نے کفر کیا ان سے کہتے ہیں جو ایمان لائے کہ دونوں گروہوں میں سے مقام و مرتبہ کے لحاظ سے کون بہتر ہے اور مجلس کے لحاظ سے کون زیادہ اچھا ہے؟ (٧٣) اور ہم نے ان سے پہلے کتنی ہی نسلیں ہلاک کر دیں جو سامان زندگی اور نمود و نمائش میں ان سے بہتر تھیں۔ (٧٤) فرما دیجیے: جو گمراہی میں ہو تو رحمان اسے خوب ڈھیل دے یہاں تک کہ جب وہ اسے دیکھ لیں گے جس کا ان سے وعدہ کیا گیا ہے، خواہ عذاب ہو یا قیامت، تب انہیں معلوم ہو جائے گا کہ کون مکان کے لحاظ سے بدتر اور لشکر کے لحاظ سے کمزور ہے۔ (٧٥)}

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور جب ان پر ہماری واضح آیات تلاوت کی جاتی ہیں} یعنی ان کافروں پر جن کا ذکر اس کے اس قول میں پہلے گزر چکا: «کیا جب میں مر جاؤں گا تو ضرور زندہ نکالا جاؤں گا؟»۔ اور ان کے بارے میں فرمایا: «اور ہم ظالموں کو اس میں گھٹنوں کے بل گرا ہوا چھوڑ دیں گے» یعنی: یہ وہ لوگ ہیں کہ جب ان پر قرآن پڑھا جاتا ہے تو وہ دنیا پر فخر کرتے ہیں اور کہتے ہیں: ہمارا کیا حال ہے - اگر ہم باطل پر ہوتے - تو (ہمارے پاس) زیادہ مال اور زیادہ جتھا (کیوں) ہوتا۔ اور ان کا مقصد کمزوروں میں شبہ پیدا کرنا اور انہیں یہ وہم دلانا ہے کہ جس کا مال زیادہ ہو وہ اپنے دین میں حق پر ہے، گویا انہوں نے کافروں میں کوئی فقیر اور مسلمانوں میں کوئی غنی نہیں دیکھا، اور وہ نہیں جانتے تھے کہ اللہ تعالیٰ نے اپنے اولیاء کو دنیا کے دھوکے اور اس کی طرف زیادہ میلان سے دور رکھا ہے۔

اور «بینات» کا معنی ہے: ترتیب وار الفاظ، خلاصہ شدہ معانی، واضح مقاصد، یا تو...

---

(١) اعراب القرآن للنحاس ٣/ ٢٦، اور اس میں ہے کہ عاصم الجحدری اور معاویہ بن قرہ نے ثاء کے فتحہ کے ساتھ پڑھا، اور السبعہ ص ٤١١ میں کسائی کی قرات، اور التیسیر ص ١٤٩، اور النشر ٢/ ٣١٨ میں یعقوب کی قرات، اور القراءات الشاذہ ص ٨٦ میں ابن ابی لیلیٰ کی قرات، اور دیکھئے البحر المحیط ٦/ ٢١٠۔

Surah Maryam: Verses 73 - 75

501

...decisive (muhkamat), or allegorical (mutashabihat), which have been followed by clarification through the decisive verses, or the explanation of the Messenger ﷺ in word or deed. Or they are manifest miracles by which a challenge was posed and could not be countered. Or they are arguments and proofs (1). The point is that it is a corroborative circumstantial clause (hal mu'akkida), like the Almighty's saying: {And it is the Truth, confirming} [Al-Baqarah: 91] because the verses of Allah Almighty are only clear and are arguments and proofs.

{Those who disbelieve say} refers to the polytheists of the Quraysh, Al-Nadr bin Al-Harith and his companions {to those who believe} meaning the poor companions of the Prophet ﷺ. They had a certain roughness about them, their lives were harsh, and their clothes were worn out. The polytheists used to comb their hair, oil their heads, and wear their best clothes. So they said to the believers: {Which of the two parties is better in position and better in assembly?} Ibn Kathir, Ibn Muhaysin, Humayd, and Shibl bin Abbad read it as "muqaman" with a damma on the mim, meaning the place of residence. It can also be a verbal noun meaning "residence". The rest read it as "maqaman" with a fatha, meaning: a place of descent and dwelling (2). It was said: "al-maqam" is the place where significant matters are established, meaning: which of the two parties has more status and supporters.

"And better in assembly (nadiyan)" meaning: a gathering place, according to Ibn Abbas (3). It is also reported from him as: "appearance", which is the gathering place in the language, and it is the club (nadi). From it is the Dar al-Nadwa; because the polytheists used to consult each other there regarding their affairs (4). And "nadahu" means: he sat with him in the assembly. He said: I call by it the family of Al-Walid and Ja'far.

And "al-nadi" is on the form of "fa'il": the gathering of the people and their place of conversation, and likewise "al-nadwa", "al-nadi", and "al-muntada" (5). If the people disperse, it is not called a "nadi", according to Al-Jawhari.

---

(1) Tafsir al-Razi 21/246. (2) Tafsir al-Baghawi 3/207, and the recitation of Ibn Kathir in "Al-Sab'a" p. 411, and "Al-Taysir" p. 149, and see "Hujjat al-Qira'at" by al-Farisi 5/205, and "Al-Bahr al-Muhit" 6/210. (3) Narrated by al-Tabari 15/608. (4) Gharib al-Quran p.

275. (5) In the copies: "and al-muntada", and what is established is from "Al-Sihah" (nadi) and the speech is from it, and he attributed the verse in it to Al-Muraqqish.

सूरह मरियम: आयत 73 - 75

501

...स्पष्ट (मुहकमात), या संदिग्ध (मुतशाबिहात), जिनके बाद स्पष्ट आयतों के माध्यम से स्पष्टीकरण आया है, या रसूल ﷺ का वचन या कर्म द्वारा स्पष्टीकरण। या वे प्रकट चमत्कार हैं जिनके द्वारा चुनौती दी गई और उनका मुकाबला नहीं किया जा सका। या वे तर्क और प्रमाण हैं (1)। बिंदु यह है कि यह एक पुष्टिकारक परिस्थिति संबंधी उपवाक्य (हाल मुअक्किदा) है, जैसा कि सर्वशक्तिमान का कथन है: {और वह सत्य है, पुष्टि करने वाला} [अल-बक़रह: 91] क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान की आयतें केवल स्पष्ट होती हैं और तर्क एवं प्रमाण होती हैं।

{वे लोग जिन्होंने कुफ़्र किया, कहते हैं} इससे कुरैश के मुशरिकों, अन-नद्र बिन अल-हारिस और उनके साथियों का तात्पर्य है {उन लोगों से जो ईमान लाए} यानी नबी ﷺ के गरीब साथी। उनमें एक प्रकार का रूखापन था, उनका जीवन कठोर था और उनके कपड़े फटे-पुराने थे। मुशरिक अपने बालों में कंघी करते थे, अपने सिर में तेल लगाते थे और अपने बेहतरीन कपड़े पहनते थे। तो उन्होंने ईमान वालों से कहा: {दोनों समूहों में से कौन स्थिति में बेहतर है और सभा में अधिक अच्छा है?} इब्न कसीर, इब्न मुहैसिन, हुमैद और शिबल बिन अब्बाद ने इसे मीम पर धम्मा के साथ "मुक़ामन" पढ़ा है, जिसका अर्थ है निवास स्थान। यह "निवास" के अर्थ में एक क्रियावाचक संज्ञा भी हो सकती है। बाकी लोगों ने इसे फ़तह के साथ "मक़ामन" पढ़ा है, जिसका अर्थ है: उतरने और रहने का स्थान (2)। कहा गया है: "अल-मक़ाम" वह स्थान है जहाँ महत्वपूर्ण मामले स्थापित किए जाते हैं, अर्थात: दोनों समूहों में से किसका पद और समर्थक अधिक हैं।

"और सभा (नदियन) में अधिक अच्छा" अर्थात: बैठने की जगह, इब्न अब्बास (3) के अनुसार। उनसे यह भी उद्धृत है: "दिखावट", जो भाषा में सभा स्थल है और यह क्लब (नदी) है। इसी से दार अल-नदवा है; क्योंकि मुशरिक वहां अपने मामलों में एक-दूसरे से परामर्श करते थे (4)। और "नदाहु" का अर्थ है: वह सभा में उसके साथ बैठा। उसने कहा: मैं इसके द्वारा अल-वलीद और जाफ़र के परिवार को बुलाता हूँ।

और "अल-नदी", "फ़ईल" के रूप में है: लोगों की सभा और उनके बात करने का स्थान, और इसी तरह "अल-नदवा", "अल-नदी", और "अल-मुंतदा" (5)। यदि लोग बिखर जाते हैं, तो उसे "नदी" नहीं कहा जाता, जैसा कि अल-जौहरी ने कहा है।

(1) तफ़सीर अल-राज़ी 21/246। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/207, और "अल-सबआ" पृष्ठ 411 में इब्न कसीर का पाठ, और "अल-तयसीर" पृष्ठ 149, और अल-फ़ारसी द्वारा "हुज्जत अल-क़िरात" 5/205, और "अल-बहर अल-मुहीत" 6/210 देखें। (3) इसे अल-तबरी 15/608 ने निकाला है। (4) ग़रीब अल-क़ुरान पृष्ठ 275। (5) प्रतियों में: "और अल-मुंतदा", और जो स्थापित है वह "अल-सिहाह" (नदी) से है और बात उसी से है, और उन्होंने इसमें आयत का श्रेय अल-मुरक्किश को दिया है।

سورہ مریم: آیات 73 - 75

501

محکمات، یا متشابہات، جن کے بعد محکمات کے ذریعے وضاحت کی گئی ہے، یا رسول ﷺ کے قول یا فعل کے ذریعے وضاحت۔ یا وہ ظاہر معجزات ہیں جن کے ذریعے چیلنج کیا گیا اور ان کا مقابلہ نہ کیا جا سکا۔ یا وہ دلائل اور براہین ہیں (1)۔ اور وجہ یہ ہے کہ یہ حالِ موکدہ ہو، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا} [البقرہ: 91] کیونکہ اللہ تعالیٰ کی آیات واضح اور دلائل و براہین ہی ہوتی ہیں۔

{جن لوگوں نے کفر کیا انہوں نے کہا} اس سے مراد مشرکینِ قریش نضر بن حارث اور اس کے ساتھی ہیں {ان لوگوں سے جو ایمان لائے} یعنی نبی ﷺ کے غریب صحابہ، اور ان میں ایک قسم کی خستگی تھی، ان کی زندگی میں سختی تھی، اور ان کے کپڑے پرانے تھے، اور مشرکین اپنے بالوں میں کنگھی کرتے، اپنے سروں پر تیل لگاتے، اور اپنے بہترین کپڑے پہنتے تھے، تو انہوں نے مومنوں سے کہا: {أَيُّ الْفَرِيقَيْنِ خَيْرٌ مَّقَامًا وَأَحْسَنُ نَدِيًّا} (دونوں گروہوں میں سے کون مقام میں بہتر ہے اور مجلس میں زیادہ اچھا ہے؟) ابن کثیر، ابن محیصن، حمید اور شبل بن عباد نے "مُقاماً" میم کے ضمہ کے ساتھ پڑھا ہے، اور وہ رہنے کی جگہ ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ مصدر ہو بمعنی اقامت۔ باقیوں نے "مَقاماً" فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے، یعنی: منزل اور مسکن (2)۔ اور کہا گیا: مقام وہ جگہ ہے جہاں اہم امور سرانجام دیے جاتے ہیں، یعنی: دونوں گروہوں میں سے کون زیادہ جاہ و منصب اور مددگار والا ہے۔

"اور مجلس میں زیادہ اچھا" یعنی: مجلس، ابن عباس (3) سے روایت ہے۔ اور ان سے یہ بھی مروی ہے: منظر، اور وہ لغت میں مجلس ہے اور وہی نادی (کلب) ہے۔ اسی سے دار الندوہ ہے؛ کیونکہ مشرکین وہاں اپنے معاملات میں مشورہ کرتے تھے (4)۔ اور "ناداہ" کا مطلب ہے: وہ مجلس میں اس کے ساتھ بیٹھا۔ اس نے کہا: میں اس کے ذریعے آلِ ولید اور جعفر کو پکارتا ہوں۔

اور "النَّدِيُّ" فعیل کے وزن پر ہے: قوم کی مجلس اور ان کے بات کرنے کی جگہ، اور اسی طرح الندوہ، النادی اور المنتدیٰ (5) بھی ہیں، پس اگر لوگ منتشر ہو جائیں تو وہ "ندی" نہیں رہتا، یہ جوہری نے کہا ہے۔

---

(1) تفسیر رازی 246/21۔ (2) تفسیر بغوی 207/3، اور السبعہ ص 411 میں ابن کثیر کی قراءت، اور التیسیر ص 149، اور فارسی کی حجۃ القراءات 205/5، اور البحر المحیط 210/6 دیکھیں۔ (3) اسے طبری نے نکالا ہے 608/15۔ (4) غریب القرآن ص 275۔ (5) نسخوں میں ہے: والمنتدی، اور جو ثابت ہے وہ الصحاح (ندی) سے ہے اور کلام اسی سے ہے اور اس نے اس میں شعر کو مرقش کی طرف منسوب کیا ہے۔

502 Surah Maryam: Verses 73 - 75

The words of Allah the Almighty: {And how many a generation have We destroyed before them} meaning: from a nation and a group. {who were better in wealth (athatha)} meaning: much provision. He said: And a branch that adorns the back, jet black, dense like the cluster of a date-palm with hanging twigs. (1) And 'athath' is the furniture of a house. It is said: it is the new items of bedding, and 'khurthiy' is what is worn out from it. Al-Hasan bin Ali al-Tusi recited, saying: A long time has passed since Umm Walid was with us over ages, and the house's furniture became worn out (khurthiyya). (2) Ibn Abbas said: appearance. Muqatil said: clothes (3). "And outward appearance (ri'ya)" means: a good view (4). In it, there are five readings: The people of Medina read: "wariya" without hamza. The people of Kufa read: "wari'ya" with hamza. Yaqub narrated that Talha read: "wariya" with a single lightened 'ya'. Sufyan narrated from al-A'mash, from Abu Thibyan, from Ibn Abbas: "They were better in wealth and style (ziyya)" with the letter 'zay', so these are four readings. Abu Ishaq (5) said: it is permissible to read "They were better in wealth and legacy (ritha)" with a 'ya' followed by hamza. Al-Nahhas (6): The reading of the people of Medina in this is good, and it has two interpretations: One of them is that it originates from 'ra'aytu' (I saw), then the hamza was eased and substituted with 'ya', and the 'ya' was assimilated into the 'ya'. This was good so that the endings of the verses would harmonize, as they are not hamzated. Accordingly, Ibn Abbas said: 'al-ru'i' is the appearance, so the meaning is: they are better in furniture and clothing.

(1) The speaker is Imru' al-Qais, and it was mentioned previously in 12/395. (2) Al-Kashshaf 2/521. (3) Tafsir al-Baghawi 3/207. (4) Reported by al-Tabari 15/612 and attributed to Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (5) In Ma'ani al-Qur'an 3/342, and quoted by the author via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/26, and the speech is from him. The reading of the people of Kufa and Medina is in al-Sab'ah p. 411, and al-Taysir p. 149, the reading of Talha is in al-Qira'at al-Shadhdhah p. 86, and al-Muhtasib 2/43, and the reading of Ibn Abbas is in al-Muharrar al-Wajiz 3/29. (6) In I'rab al-Qur'an 3/26 - 27.

५०२ सूरा मरियम: आयतें ७३ - ७५

अल्लाह तआला का फरमान है: {और हमने उनसे पहले कितनी ही नस्लों को नष्ट कर दिया} यानी: उम्मत और समूह में से। {जो धन-दौलत (असासा) में उनसे बेहतर थे} यानी: बहुत सारा सामान। उन्होंने कहा: और एक शाखा जो पीठ को सजाती है, कोयले जैसी काली, घनी खजूर के लटके हुए गुच्छों की तरह। (१) और 'असासा' घर का सामान है। कहा जाता है: यह नए बिछौने हैं, और 'खुरथिय्या' वह है जो उनमें से पुराना या पहना हुआ हो। अल-हसन बिन अली अल-तूसी ने शेर पढ़ा: उम्म वलीद के हमारे साथ होने को एक लंबा समय बीत गया, और घर का सामान पुराना (खुरथिय्या) हो गया। (२) इब्न अब्बास ने कहा: आकृति। मुक़ातिल ने कहा: कपड़े (३)। "और बाहरी रूप (रि'या)" का अर्थ है: एक सुंदर दृश्य (४)। इसमें पाँच पाठ (क़िरातें) हैं: मदीना वालों ने पढ़ा: बिना हमज़ा के "वरिय्या"। कूफ़ा वालों ने पढ़ा: हमज़ा के साथ "वरि'या"। याक़ूब ने बयान किया कि तलहा ने पढ़ा: एक हल्की 'या' के साथ "वरिया"। सुफ़यान ने अल-आमश से, उन्होंने अबू ज़िबयान से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत की: "वे धन और शैली (ज़िय्या) में बेहतर थे" 'ज़ाय' के साथ, तो ये चार क़िरातें हुईं। अबू इसहाक़ (५) ने कहा: "वे धन और विरासत (रीसा)" में बेहतर थे, 'या' के बाद हमज़ा के साथ पढ़ना जायज़ है। अल-नह़्हास (६): इसमें मदीना वालों का पाठ अच्छा है, और इसमें दो अनुमान हैं: पहला: कि यह 'रयतु' (मैंने देखा) से हो, फिर हमज़ा को हल्का किया गया और उसे 'या' से बदल दिया गया, और 'या' को 'या' में मिला दिया गया। यह अच्छा था ताकि आयतों के अंत मेल खा सकें, क्योंकि उनमें हमज़ा नहीं है। इसके आधार पर इब्न अब्बास ने कहा: 'अल-रुई' दिखावा है, तो अर्थ है: वे सामान और पोशाक में बेहतर हैं।

(१) कहने वाले इमरुल क़ैस हैं, और उल्लेख पहले १२/३९५ में हो चुका है। (२) अल-कश्शाफ २/५२१। (३) तफ़्सीर अल-बग़वी ३/२०७। (४) अल-तबरी १५/६१२ द्वारा उद्धृत और इब्न अब्बास (रज़ि.) की ओर संकेत किया गया। (५) म'आनी अल-क़ुरआन ३/३४२ में, और लेखक द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन ३/२६ में अल-नह़्हास के माध्यम से उद्धृत, और यह कथन उन्हीं का है। कूफ़ा और मदीना वालों का पाठ 'अत-सब'आ' पृष्ठ ४११ में है, 'अत-तयसीर' पृष्ठ १४९ में, तलहा का पाठ 'अल-क़िराआत अल-शाज़्ज़ा' पृष्ठ ८६ में, 'अल-मुहतसिब' २/४३ में, और इब्न अब्बास का पाठ 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ३/२९ में है। (६) इ'राब अल-क़ुरआन ३/२६ - २७ में।

۵۰۲ سورة مریم: آیات ۷۳ - ۷۵

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ﴾ یعنی: امتوں اور گروہوں میں سے۔ ﴿هُمْ أَحْسَنُ أَثَاثًا﴾ یعنی: بہت زیادہ سامان۔ انہوں نے کہا: اور وہ شاخ جو پشت کو زینت بخشتی ہے، کوئلے کی طرح کالی، گھنی، جیسے کھجور کے لٹکتے ہوئے خوشے۔ (۱) اور 'اثاث' گھر کا سامان ہے۔ کہا گیا ہے: یہ بچھونوں میں سے نیا سامان ہے، اور 'خُرثی' وہ ہے جو ان میں سے پرانا یا پہنا ہوا ہو۔ الحسن بن علی الطوسی نے شعر پڑھا: ام ولید کے ہمارے ساتھ ہونے کو ایک عرصہ دراز گزر گیا، اور گھر کا سامان پرانا (خُرثی) ہو گیا۔ (۲) اور ابن عباس نے کہا: ہیئت (شکل)۔ مقاتل نے کہا: لباس (۳)۔ ﴿وَرِئْيًا﴾ یعنی: عمدہ منظر (۴)۔ اس میں پانچ قراتیں ہیں: اہل مدینہ نے بغیر ہمزہ کے «وَرِيّاً» پڑھا ہے۔ اور اہل کوفہ نے ہمزہ کے ساتھ «ورِئْياً» پڑھا ہے۔ اور یعقوب نے روایت کی کہ طلحہ نے ایک ہلکی 'یا' کے ساتھ «وَرِيّاً» پڑھا ہے۔ اور سفیان نے اعمش سے، انہوں نے ابوضبیان سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی: «هُمْ أَحْسَنُ أَثَاثاً وزِيّاً» 'زا' کے ساتھ، تو یہ چار قراتیں ہوئیں۔ ابواسحاق (۵) نے کہا: اور «هُمْ أَحْسَنُ أَثَاثاً ورِيئاً» 'یا' کے بعد ہمزہ کے ساتھ پڑھنا جائز ہے۔ نحاس (۶): اس میں اہل مدینہ کی قرات عمدہ ہے، اور اس میں دو توجیہات ہیں: ایک یہ کہ یہ 'رأیت' (میں نے دیکھا) سے ہو، پھر ہمزہ کو تخفیف دے کر 'یا' سے بدل دیا گیا اور 'یا' کا 'یا' میں ادغام کر دیا گیا، اور یہ اچھا تھا تاکہ آیات کے فواصل ایک جیسے ہو جائیں کیونکہ وہ غیر مہموز ہیں۔ اسی بنا پر ابن عباس نے کہا: 'الرئی' منظر ہے، پس معنی یہ ہے کہ وہ سامان اور لباس کے لحاظ سے زیادہ اچھے ہیں۔

(۱) قائل امرؤ القیس ہے، اور ۱۲/۳۹۵ پر ذکر ہو چکا ہے۔ (۲) الکشاف ۲/۵۲۱۔ (۳) تفسیر البغوی ۳/۲۰۷۔ (۴) اسے طبری نے ۱۵/۶۱۲ میں روایت کیا ہے اور اسے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی

طرف منسوب کیا ہے۔ (۵) معانی القرآن ۳/۳۴۲ میں، اور اسے مصنف نے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳/۲۶ میں نقل کیا ہے اور یہ کلام انہی کا ہے۔ اہل کوفہ اور مدینہ کی قرات 'السبعہ' ص ۴۱۱، اور 'التیسیر' ص ۱۴۹ میں ہے، اور طلحہ کی قرات 'القراءات الشاذہ' ص ۸۶، اور 'المحتسب' ۲/۴۳، اور ابن عباس کی قرات 'المحرر الوجیز' ۳/۲۹ میں ہے۔ (۶) اعراب القرآن ۳/۲۶ - ۲۷ میں۔

The second aspect: that their skins are saturated with luxury, so hamza (glottal stop) is not permissible based on this. In the narration of Warsh from Nafi', and Ibn Dhakwan from Ibn 'Amir: "wa ri'yan" with a hamza, it aligns with the first aspect. This is the reading of the people of Kufa and Abu 'Amr, derived from "ra'aytu" (I saw), following the original form. The reading of Talha bin Musarrif: "wa riyan" with a single lightened 'ya', I consider it a mistake. Some grammarians claimed its origin had a hamza which was turned into a 'ya', then one of the two 'ya's was deleted. Al-Mahdawi said: It is possible it was "ri'iyyan", then the hamza turned into a 'ya', becoming "riyyiyan", then the vowel of the hamza was moved to the 'ya' and it was deleted. Some read it "waryan" by transposition, which is the fifth reading. Sibawayh narrated "rā'a" in the sense of "ra'ā" (saw). Al-Jawhari(1): Whoever uses the hamza makes it derived from "manzar" (sight) from "ra'aytu", which is what the eye sees of a good condition and outward attire. Abu 'Ubaydah recited for Muhammad bin Numayr al-Thaqafi, saying: Did the departing women on their litters yearn for you on the day they left... with beautiful appearance among the furnishings. Whoever does not use the hamza, it is either due to lightening the hamza, or it is from "rawiyat" (saturated), meaning their colors and skins became lush, i.e., filled and beautiful. As for the reading of Ibn 'Abbas, Ubay bin Ka'b, Sa'id bin Jubayr, al-A'mash al-Makki, and Yazid al-Barbari: "wa-ziyyan" with the letter 'Zay', it refers to appearance and beauty. It is possible it is derived from "zawaytu", meaning I gathered, so its origin would be "zuwiyyan", and the 'waw' was turned into a 'ya'(2). From this is the saying of the Prophet ﷺ: "The earth was gathered for me," meaning: it was brought together(3). Meaning: all that did not avail them anything against the punishment of God Almighty. Let these people live as they wish, for their destiny is death and punishment even if they live long, or an immediate punishment with which God Almighty seizes them.

(1) In as-Sahah (ra'ā), and the following verse appeared previously 12/393. (2) Al-Muhtasab 2 / 44 - 45 without attributing the reading to Ibn Abbas, while Ibn Atiyyah attributed it in al-Muharrar al-Wajiz 3/29. (3) The Hadith was narrated with this wording by Ibn Majah (3952), at-Tabarani in al-Awsat (8392), and Ibn Abd al-Barr in at-Tamhid 19/198 on the authority of Thawban (may Allah be pleased with him). It is found in Ahmad (22395) and Muslim (1920) with the wording: "Indeed, Allah gathered the earth for me..." Hadith.

दूसरा पहलू: कि उनकी खालें सुख-सुविधाओं से तृप्त हैं, इसलिए इस आधार पर हमज़ा (glottal stop) की अनुमति नहीं है। नाफ़ि से वर्श के वर्णन में, और इब्न आमिर से इब्न ज़कवान के वर्णन में: "वरिअन" (ورئياً) हमज़ा के साथ है, यह पहले पहलू के अनुरूप है। यह कूफ़ा के लोगों और अबू 'अम्र का पाठ (क़िरात) है, जो मूल रूप के अनुसार "रैयतु" (मैंने देखा) से है। तल्हा बिन मुसर्रिफ़ का पाठ: "वरियन" (وریاً) एक हल्के'या' के साथ है, जिसे मैं एक गलती मानता हूँ। कुछ व्याकरणविदों का दावा है कि इसका मूल हमज़ा था जिसे 'या' में बदल दिया गया था, फिर दो 'या' में से एक को हटा दिया गया। अल-महदावी ने कहा: यह संभव है कि यह "रिइय्यान" था, फिर हमज़ा 'या' में बदल गया, जिससे "रिइय्यन" बन गया, फिर हमज़ा का स्वर 'या' पर स्थानांतरित हो गया और उसे हटा दिया गया। कुछ ने इसे स्थानांतरण (transposition) के आधार पर "वरयान" पढ़ा है, जो पाँचवाँ पाठ है। सिबावई ने "रअ" के अर्थ में "राअ" का वर्णन किया है। अल-जौहरी(1): जो कोई हमज़ा का उपयोग करता है, वह इसे "रैयतु" से "मंज़र" (दृश्य) से व्युत्पन्न बनाता है, जो कि अच्छी स्थिति और बाहरी पहनावे के रूप में आँखों द्वारा देखा जाता है। अबू उबैदा ने मुहम्मद बिन नुमैर अल-थकफ़ी के लिए एक शेर पढ़ा: "क्या प्रस्थान करने वाली पालकी वाली महिलाओं ने तुम्हारे मन में उस दिन लालसा पैदा की जब वे चली गईं... सामान के बीच सुंदर रूप के साथ।" जो कोई हमज़ा का उपयोग नहीं करता है, वह या तो हमज़ा को हल्का करने के कारण है, या यह "रवियत" (तृप्त) से है, जिसका अर्थ है कि उनके रंग और खाल रसीले हो गए, यानी भर गए और सुंदर हो गए। जहाँ तक इब्न अब्बास, उबै बिन काब, सईद बिन जुबैर, अल-अअमश अल-मक्की और यज़ीद अल-बरबरी के पाठ का प्रश्न है: "वज़िय्यान" (وزیاً) ज़ाय (z) अक्षर के साथ, तो इसका अर्थ रूप-रंग और सुंदरता है। यह संभव है कि यह "ज़वैतु" से निकला हो, जिसका अर्थ है मैंने एकत्र किया, तो इसका मूल "ज़ुविय्यान" होगा, और 'वाव' को 'या' में बदल दिया गया(2)। इसी से पैगंबर ﷺ का कथन है: "मेरे लिए पृथ्वी समेट दी गई," अर्थात: इसे एक साथ लाया गया(3)। अर्थात: इन सब चीजों ने उन्हें अल्लाह तआला के अज़ाब से कुछ नहीं बचाया। ये लोग जितना चाहें जी लें, इनका अंत मृत्यु और अज़ाब है चाहे वे लंबी आयु जीएं या तत्काल अज़ाब जिसके द्वारा अल्लाह तआला उन्हें पकड़ लेगा।

(1) अस-सहह (रअ) में, और निम्नलिखित छंद पहले 12/393 पर आ चुका है। (2) अल-मुहतासब 2 / 44 - 45 में इस पाठ को इब्न अब्बास को श्रेय दिए बिना, जबकि इब्न अतियाह ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/29 में श्रेय दिया है। (3) हदीस को इन शब्दों के साथ इब्न माजाह (3952), अल-औसत में

अल-तबरानी (8392), और थौबान (रज़ियल्लाहु अन्हु) के अधिकार पर अल-तम्हीद 19/198 में इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा वर्णित किया गया है। यह अहमद (22395) और मुस्लिम (1920) में इन शब्दों के साथ मिलता है: "बेशक, अल्लाह ने मेरे लिए पृथ्वी को समेट दिया..." हदीस।

اور دوسرا پہلو یہ ہے کہ ان کی کھالیں نعمتوں سے آسودہ ہیں، اس بنا پر ہمزہ جائز نہیں۔ نافع سے ورش کی روایت میں، اور ابن عامر سے ابن ذکوان کی روایت میں: «ورئیاً» ہمزہ کے ساتھ ہے، جو پہلے پہلو کے مطابق ہے۔ یہ اہل کوفہ اور ابوعمرو کی قرات ہے جو اصل کے مطابق "رأیت" (میں نے دیکھا) سے ماخوذ ہے۔ طلحہ بن مصرف کی قرات: «وریاً» ایک تخفیف شدہ 'یاء' کے ساتھ ہے، میرے نزدیک یہ غلطی ہے۔ بعض نحویوں کا دعویٰ ہے کہ اس کی اصل ہمزہ تھی جسے 'یاء' سے بدل دیا گیا، پھر دو 'یاء' میں سے ایک کو حذف کر دیا گیا۔ مہدوی کا قول ہے: یہ جائز ہے کہ اصل «رِئِیّاً» ہو، پھر ہمزہ کو 'یاء' سے بدل دیا گیا تو وہ «رِییاً» ہو گیا، پھر ہمزہ کی حرکت 'یاء' پر منتقل کر دی گئی اور اسے حذف کر دیا گیا۔ بعض نے اسے قلب (ترتیب بدلنے) کے ساتھ «وریاً» پڑھا ہے، اور یہ پانچویں قرات ہے۔ سیبویہ نے «رأی» کے معنی میں «رَاءَ» نقل کیا ہے۔ جوہری(1): جس نے اس میں ہمزہ پڑھا اس نے اسے «رأیت» سے «منظر» (نظارہ) کے معنی میں لیا ہے، اور یہ وہ اچھی حالت اور ظاہری لباس ہے جسے آنکھ دیکھتی ہے۔ ابوعبیدہ نے محمد بن نمیر الثقفی کا یہ شعر پڑھا: أشاقَتْكَ الظعائنُ یوم بانوا بذي الرئي الجمیل من الأثاث "کیا ان کوچ کرنے والی خواتین نے تمہیں اس دن بے چین کر دیا جب وہ رخصت ہوئیں... سامانِ خانہ میں سے خوبصورت شکل و صورت کے ساتھ" اور جس نے ہمزہ نہیں پڑھا تو یا تو وہ ہمزہ کی تخفیف کی وجہ سے ہے، یا پھر یہ «رَوِیَتْ» سے ہے کہ ان کی رنگت اور کھالیں سیراب (تر و تازہ) ہو گئیں، یعنی: بھر گئیں اور خوبصورت ہو گئیں۔ رہا ابن عباس، ابی بن کعب، سعید بن جبیر، اعمش مکی اور یزید بربری کی قرات: «وزیاً» (زائے کے ساتھ)، تو اس کا مطلب ہیئت اور خوبصورتی ہے۔ یہ بھی ممکن ہے کہ یہ «زَوَیْتُ» سے ہو، یعنی: میں نے جمع کیا، تو اس کی اصل

«زُوِيّاً» ہو گی اور 'واؤ' کو 'یاء' سے بدل دیا گیا(2)۔ اسی سے نبی کریم ﷺ کا قول ہے: «زُوِيَت لي الأرض» یعنی: میرے لیے زمین سمیٹ دی گئی(3)۔ یعنی: ان چیزوں نے انہیں اللہ تعالیٰ کے عذاب سے ذرا بھی نہ بچایا، پس یہ لوگ جتنا چاہیں جی لیں، ان کا انجام موت اور عذاب ہے اگرچہ انہیں لمبی عمر دی جائے، یا وہ فوری عذاب ہے جس کے ذریعے اللہ تعالیٰ انہیں پکڑ لے گا۔

(1) الصحاح (رأى) میں، اور آنے والا شعر پہلے 12/ 393 پر گزر چکا ہے۔ (2) المحتسب 2 / 44 - 45 میں اس قرات کو ابن عباس کی طرف منسوب کیے بغیر، جبکہ ابن عطیہ نے اسے المحرر الوجیز 3 / 29 میں ان کی طرف منسوب کیا ہے۔ (3) حدیث کو ان الفاظ کے ساتھ ابن ماجہ (3952)، طبرانی نے الاوسط (8392) میں، اور ابن عبدالبر نے التمہید 19/ 198 میں ثوبانؓ سے روایت کیا ہے، اور یہ احمد (22395) اور مسلم (1920) میں ان الفاظ کے ساتھ ہے: "بیشک اللہ نے میرے لیے زمین کو سمیٹ دیا..." الحدیث ۔

Surah Maryam: Verses 73 - 76 504

The Almighty said: {Say, "Whoever is in error - let the Most Merciful extend for him an extension [of wealth and time]"} i.e., in disbelief. {let the Most Merciful extend for him an extension} meaning: let Him leave him in the tyranny of his ignorance and disbelief. The wording is that of a command, but the meaning is descriptive, i.e., whoever was in error, the Most Merciful extended it for him so that his delusion would last long, making his punishment more severe. Its counterpart is: {We only extend it for them so that they may increase in sin} [Al Imran: 178] and His saying: {and We leave them in their transgression, wandering blindly} [Al-An'am: 110] (1) and there are many such examples, meaning: let him live as long as he wishes and expand his lifespan, for his destiny is death and punishment (2). This is the pinnacle of threat and warning. It was also said: this is a supplication the Prophet ﷺ was commanded to make. For example, you say: "Whoever stole my wealth, may Allah Almighty cut off his hand," so it is a supplication against the thief. It is the response to the conditional statement. Based on this, the saying "let him extend" is not descriptive.

The Almighty said: {Until when they see what they are promised}. He said: "they saw" (in past tense form) because the word "whoever" (man) is suitable for both singular and plural. And "when" (idha) with the past tense carries a future meaning, i.e., until they see what they are promised. The punishment here is either through the victory of the believers over them, punishing them with the sword and captivity, or through the coming of the Hour and their arrival into the Fire (3). {then they will know who is worst in position and weaker in soldiers} meaning: at that time the realities will be revealed. This is a rebuttal to their saying: "Which of the two groups is better in status and finer in society?"

The Almighty said: {And Allah increases those who were guided in guidance, and the enduring good deeds are better with your Lord for reward and better for recourse. (76)}

The Almighty said: {And Allah increases those who were guided in guidance} meaning: Allah keeps the believers firm upon guidance, increases them in victory, and reveals signs that cause an increase in certainty, as a reward for them. It was said: He increases their guidance through their belief in the abrogating and abrogated [verses] which others disbelieved in; this was said by Al-Kalbi and Muqatil. A third possibility: i.e., "And Allah increases those who were guided" towards

obedience with "guidance" towards Paradise (4). The meanings are close. The discussion on the meaning of the increase in deeds has preceded.

(1) Tafsir Abi al-Layth 3/331 similarly. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/27. (3) Tafsir al-Baghawi 3/208, and Zad al-Masir 5/259 similarly. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/387.

सूरह मरियम: आयतें 73 - 76 504

अल्लाह तआला का फरमान है: {कह दीजिए, "जो कोई गुमराही में है, तो रहमान उसके लिए मोहलत बढ़ाता जाए"} यानी: कुफ्र में। {तो रहमान उसके लिए मोहलत बढ़ाता जाए} यानी: वह उसे उसकी अज्ञानता और कुफ्र की सरकशी में छोड़ दे। इसके शब्द आदेश के हैं लेकिन अर्थ सूचना का है, अर्थात: जो कोई गुमराही में था, रहमान ने उसे मोहलत बढ़ा दी ताकि उसका धोखा लंबा हो जाए और यह उसकी सजा को और अधिक कठोर बना दे। इसका उदाहरण है: {हम उन्हें केवल इसलिए मोहलत देते हैं कि वे पाप में और बढ़ें} [आल इमरान: 178] और उसका कहना: {और हम उन्हें उनकी सरकशी में भटकते छोड़ देते हैं} [अल-अनआम: 110] (1) और इसके जैसे कई और, यानी: वह जितना चाहे जी ले, और अपनी उम्र को विस्तार दे ले, उसका अंत मृत्यु और दंड है (2)। यह धमकी और चेतावनी की पराकाष्ठा है। यह भी कहा गया है: यह एक दुआ है जिसका आदेश नबी ﷺ को दिया गया था। जैसे आप कहें: "जिसने मेरा माल चुराया, अल्लाह तआला उसका हाथ काट दे," तो यह चोर के खिलाफ एक दुआ है। यह शर्त का जवाब है। इसके अनुसार, "बढ़ाता जाए" का कहना सूचना नहीं है।

अल्लाह तआला का फरमान है: {यहाँ तक कि जब वे वह देख लें जिसका उनसे वादा किया गया है}। उन्होंने कहा: "देखा" (भूतकाल में) क्योंकि शब्द "जो कोई" (मन) एकवचन और बहुवचन दोनों के लिए उपयुक्त है। और भूतकाल के साथ "जब" (इज़ा) भविष्य का अर्थ देता है, यानी: यहाँ तक कि वे वह देख लें जिसका उनसे वादा किया गया है। यहाँ दंड या तो मोमिनों की उन पर जीत के माध्यम से हो सकता है जिससे उन्हें तलवार और कैद की सजा मिले, या कयामत कायम हो जाए और वे आग की ओर चलें (3)। {तो वे जान लेंगे कि कौन पद में बुरा और जत्थे में अधिक कमज़ोर है} यानी: तब हकीकत सामने आ जाएगी। और यह उनके इस कथन का उत्तर है: "दोनों गिरोहों में से किसका स्थान बेहतर है और किसकी महफ़िल अधिक शानदार है?"

अल्लाह तआला का फरमान है: {और जो लोग सीधे मार्ग पर चले अल्लाह उन्हें मार्गदर्शन में और बढ़ाता है, और शेष रहने वाली नेकियाँ आपके रब के पास बदले में बेहतर हैं और ठिकाने के लिहाज़ से भी बेहतर हैं। (76)}

अल्लाह तआला का फरमान है: {और जो लोग सीधे मार्ग पर चले अल्लाह उन्हें मार्गदर्शन में और बढ़ाता है} यानी: अल्लाह मोमिनों को हिदायत (मार्गदर्शन) पर अडिग रखता है, और उनकी मदद में

वृद्धि करता है, और ऐसी आयतें उतारता है जो उनके यकीन को बढ़ाने का कारण बनती हैं, उनके बदले के रूप में। यह भी कहा गया है: वह नासिख और मनसूख (निरस्त करने वाली और निरस्त होने वाली आयतों) पर उनके विश्वास के माध्यम से उनके मार्गदर्शन को बढ़ाता है जिनका दूसरों ने इनकार किया; यह अल-कल्बी और मुकातिल ने कहा है। एक तीसरी संभावना यह है: यानी, "और अल्लाह मार्गदर्शन में और बढ़ाता है" उन लोगों को जो आज्ञाकारिता के मार्ग पर चले, जन्नत (स्वर्ग) के "मार्गदर्शन" की ओर (4)। इनके अर्थ करीब-करीब एक जैसे हैं। कर्मों में वृद्धि के अर्थ पर चर्चा पहले की जा चुकी है।

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/331 इसी तरह। (2) इ'राब अल-क़ुरआन अल-नहस 3/27। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 3/208, और ज़ाद अल-मसीर 5/259 इसी तरह। (4) अल-नुकात वल-'उयून 3/387।

سورہ مریم: آیات 73 - 76 504

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {فرما دیجئے: جو کوئی گمراہی میں ہے تو رحمان اس کے لیے (مہلت کی) درازی کرے} یعنی: کفر میں۔ {تو رحمان اس کے لیے درازی کرے} یعنی: اسے اس کی جہالت اور کفر کی سرکشی میں چھوڑ دے۔ پس اس کے الفاظ امر (حکم) کے ہیں لیکن معنی خبر (اطلاع) کے ہیں، یعنی: جو کوئی گمراہی میں تھا رحمان نے اسے ڈھیل دی یہاں تک کہ اس کا دھوکہ طویل ہو جائے تو وہ اس کے عذاب کے لیے زیادہ سخت ہو جائے۔ اس کی نظیر ہے: {ہم انہیں صرف اس لیے مہلت دیتے ہیں کہ وہ گناہ میں بڑھ جائیں} [آل عمران: 178] اور اس کا قول: {اور ہم انہیں ان کی سرکشی میں بھٹکتا ہوا چھوڑ دیتے ہیں} [الانعام: 110] (1) اور اس جیسی بہت سی مثالیں ہیں، یعنی: وہ جتنا چاہے جی لے، اور اپنی عمر کو وسعت دے لے، پس اس کا انجام موت اور عذاب ہے (2)۔ یہ تہدید اور وعید کی انتہا ہے۔ اور کہا گیا: یہ ایک دعا ہے جس کا حکم نبی ﷺ کو دیا گیا، آپ کہتے ہیں: جس نے میرا مال چرایا اللہ تعالیٰ اس کا ہاتھ کاٹ دے، پس یہ چور پر بددعا ہے۔ اور یہ شرط کا جواب ہے۔ اس بنا پر "فلیمدد" (پس اسے درازی دے) کا کہنا خبر نہیں ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {یہاں تک کہ جب وہ وہ چیز دیکھ لیں گے جس کا ان سے وعدہ کیا گیا ہے} فرمایا: "دیکھ لیا" (ماضی کے صیغے میں) کیونکہ لفظ "من" واحد اور جمع دونوں کے لیے موزوں ہے۔ اور "اذا" ماضی کے ساتھ مستقبل کے معنی میں ہوتا ہے، یعنی: یہاں تک کہ وہ اسے دیکھ لیں جس کا ان سے وعدہ کیا گیا ہے۔ اور یہاں عذاب یا تو مومنوں کی ان پر فتح کے ذریعے ہو گا کہ وہ انہیں تلوار اور قیدی بنانے کے ذریعے عذاب دیں، یا قیامت قائم ہو جائے پس وہ آگ کی طرف چلے جائیں (3)۔ {تو وہ عنقریب جان لیں گے کہ مرتبے میں کون برا ہے اور لشکر کے

لحاظ سے کون زیادہ کمزور ہے} یعنی: اس وقت حقیقتیں کھل جائیں گی۔ اور یہ ان کے اس قول کا جواب ہے: "دونوں گروہوں میں سے کون مقام میں بہتر اور مجلس کے لحاظ سے زیادہ اچھا ہے؟"

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور جو لوگ ہدایت یافتہ ہوئے اللہ ان کی ہدایت میں اضافہ فرماتا ہے، اور باقی رہنے والی نیکیاں تیرے رب کے ہاں ثواب کے لحاظ سے بہتر ہیں اور انجام کے لحاظ سے بھی بہتر ہیں۔ (76)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور جو لوگ ہدایت یافتہ ہوئے اللہ ان کی ہدایت میں اضافہ فرماتا ہے} یعنی: اللہ مومنوں کو ہدایت پر ثابت قدم رکھتا ہے، اور ان کی نصرت میں اضافہ فرماتا ہے، اور ایسی آیات نازل فرماتا ہے جو ان کے یقین میں اضافے کا سبب بنتی ہیں، بطور بدلہ ان کے لیے۔ اور کہا گیا: وہ ان کی ناسخ و منسوخ پر تصدیق کے ذریعے ان کی ہدایت میں اضافہ کرتا ہے جس کا دوسروں نے کفر کیا، یہ قول الکلبی اور مقاتل کا ہے۔ اور تیسرے احتمال کے طور پر: یعنی "اور اللہ ہدایت میں اضافہ فرماتا ہے" ان لوگوں کے لیے جو اطاعت کی طرف بڑھے، جنت کی "ہدایت" کی طرف (4)۔ اور معانی ایک دوسرے کے قریب ہیں۔ اور اعمال میں اضافے کے معنی پر بحث پہلے گزر چکی ہے۔

(1) تفسیر ابی اللیث 3/331 اسی طرح۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 3/27۔ (3) تفسیر البغوی 3/208، اور زاد المسیر 5/259 اسی طرح۔ (4) النکت والعیون 3/387۔

And the increase of faith and guidance in "Al Imran" (1) and others.

{And the enduring good deeds} has been discussed in "Al-Kahf" (2). {Are better with your Lord for reward} means: compensation. {And better for return} means: in the Hereafter than what the disbelievers boasted about in this world. And "al-marad" is a gerund like "al-radd" (return), meaning: and better as a return to its doer with reward. It is said: "This is more 'ard' for you," meaning: more beneficial for you (3). And it is said: "better for return" means: a place of return, for everyone returns to the work they have done.

The Almighty's saying: {Have you seen him who disbelieved in Our signs and said, "I will surely be given wealth and children." (77) Has he looked into the unseen, or has he taken from the Most Merciful a covenant? (78) No! We will record what he says and extend for him from the punishment a [long] period. (79) And We will inherit from him what he says, and he will come to Us alone. (80)}

The Almighty's saying: {Have you seen him who disbelieved in Our signs} The Imams - and the wording is Muslim's - narrated from Khabbab who said: "Al-As ibn Wa'il owed me a debt, so I went to him to demand payment. He said to me: 'I will not pay you until you disbelieve in Muhammad.' He said: So I said to him: 'I will never disbelieve in him until you die and then are resurrected.' He said: 'Am I to be resurrected after death?! Then I will pay you when I return to wealth and children.'" Waki' said: Thus said Al-A'mash, so this verse was revealed: {Have you seen him who disbelieved in Our signs and said, "I will surely be given wealth and children"} up to His saying: {and he will come to Us alone}. In a narration he said: "I was a blacksmith (qayn) in the pre-Islamic period of ignorance (Jahiliyya), and I did some work for Al-As ibn Wa'il, so I went to him to demand payment." Al-Bukhari also recorded it (4).

Al-Kalbi and Muqatil said: Khabbab was a blacksmith, so he fashioned jewelry for Al-As and then demanded his wages. Al-As said: "I have nothing today to pay you." Khabbab said: "I will not leave you until you pay me." Al-As said: "O Khabbab, what is the matter with you?! You were not like this, and you used to be good in requesting." He said...

---

(1) 5/423. (2) At verse (46). (3) Al-Wasit 3/194. (4) Al-Bukhari (2091), Muslim (2795), and Al-Wahidi in "Asbab al-Nuzul" p. 311. "Al-Qayn": a blacksmith or goldsmith. Al-Nihayah (q-y-n).

और "आल इमरान" (1) और अन्य में ईमान और मार्गदर्शन की वृद्धि।

{और शेष रहने वाले अच्छे कर्म} का उल्लेख "अल-कहफ़" (2) में पहले हो चुका है। {आपके रब के पास बदले के लिए बेहतर हैं} यानी: प्रतिफल। {और लौटने के लिए बेहतर} यानी: परलोक में उन चीज़ों से बेहतर जिनका काफ़िरों ने दुनिया में गर्व किया था। और "अल-मरद" एक स्रोत है जैसे "अर-रद्द" (लौटना), यानी: और अपने करने वाले को प्रतिफल के साथ बेहतर वापसी। कहा जाता है: "यह तुम्हारे लिए अधिक 'अर्द है," यानी: तुम्हारे लिए अधिक लाभदायक है (3)। और यह भी कहा गया है: "लौटने के लिए बेहतर" यानी: लौटने का स्थान, क्योंकि हर कोई अपने किए हुए काम की ओर लौटता है।

अल्लाह तआला का कथन: {क्या आपने उसे देखा जिसने हमारी आयतों का इनकार किया और कहा, "मुझे निश्चित रूप से धन और संतान दी जाएगी।" (77) क्या उसने परोक्ष (ग़ैब) को झाँक लिया है, या उसने परम दयामय (रहमान) से कोई वचन ले लिया है? (78) कदापि नहीं! हम लिखेंगे जो वह कहता है और उसके लिए यातना को और अधिक बढ़ा देंगे। (79) और जो कुछ वह कहता है, उसके उत्तराधिकारी हम होंगे और वह हमारे पास अकेला आएगा। (80)}

अल्लाह तआला का कथन: {क्या आपने उसे देखा जिसने हमारी आयतों का इनकार किया} इमामों ने - और शब्द मुस्लिम के हैं - खब्बाब से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: "मुझ पर अल-आस बिन वाइल का कर्ज था, तो मैं उसके पास तकाज़ा करने गया। उसने मुझसे कहा: 'मैं तुम्हारा कर्ज तब तक नहीं चुकाऊंगा जब तक तुम मुहम्मद का इनकार न कर दो।' उन्होंने कहा: तो मैंने उससे कहा: 'मैं उनका इनकार कभी नहीं करूँगा जब तक तुम मर न जाओ और फिर दोबारा जीवित न किए जाओ।' उसने कहा: 'क्या मैं मरने के बाद दोबारा जीवित किया जाऊँगा?! तो मैं तुम्हारा कर्ज तब चुकाऊंगा जब मैं धन और संतान की ओर लौटूँगा (परलोक में)।'" वकी' ने कहा: अल-अमश ने इसी तरह कहा, तो यह आयत उतरी: {क्या आपने उसे देखा जिसने हमारी आयतों का इनकार किया और कहा, "मुझे निश्चित रूप से धन और संतान दी जाएगी"} उनके इस कथन तक: {और वह हमारे पास अकेला आएगा}। एक रिवायत में उन्होंने कहा: "मैं जाहिलियत (अज्ञानता काल) में एक लोहार (कैन) था और मैंने अल-आस बिन वाइल के लिए कुछ काम किया था, फिर मैं उसके पास तकाज़ा करने गया।" इसे बुखारी ने भी रिवायत किया है (4)।

अल-कल्बी और मुक़ातिल ने कहा: खब्बाब एक लोहार थे, उन्होंने अल-आस के लिए गहने बनाए थे और फिर अपनी मजदूरी मांगी। अल-आस ने कहा: "मेरे पास आज तुम्हें देने के लिए कुछ नहीं है।" खब्बाब ने कहा: "मैं तुम्हें तब तक नहीं छोड़ूंगा जब तक तुम मुझे भुगतान नहीं कर दोगे।" अल-आस ने कहा: "ऐ खब्बाब, तुम्हें क्या हुआ है?! तुम ऐसे नहीं थे, और तुम तो बहुत अच्छी तरह मांगते थे।" तो उन्होंने कहा...

---

(1) 5/423। (2) आयत (46) पर। (3) अल-वसीत 3/194। (4) बुखारी (2091), मुस्लिम (2795), और अल-वाहिदी 'अस्बाब अल-नुज़ूल' पृ. 311 में। 'अल-कैन': लोहार या सुनार। अल-निहाया (कैन)।

اور "آل عمران" (1) اور دیگر میں ایمان اور ہدایت کی زیادتی۔

{اور باقی رہنے والی نیکیاں} کا تذکرہ "الکہف" (2) میں پہلے گزر چکا ہے۔ {تیرے رب کے ہاں ثواب کے لحاظ سے بہتر ہیں} یعنی: بدلہ۔ {اور انجام (لوٹنے) کے لحاظ سے بہتر} یعنی: آخرت میں ان چیزوں سے بہتر جن پر کافروں نے دنیا میں فخر کیا تھا۔ اور "المرد" مصدر ہے "الرد" کی طرح، یعنی: اور اپنے کرنے والے پر ثواب کے ساتھ بہتر لوٹنا۔ کہا جاتا ہے: "یہ تیرے لیے زیادہ 'ارد' ہے،" یعنی: تیرے لیے زیادہ نفع بخش ہے (3)۔ اور کہا گیا: "انجام کے لحاظ سے بہتر" یعنی: لوٹنے کی جگہ، پس ہر کوئی اپنے اسی عمل کی طرف لوٹتا ہے جو اس نے کیا تھا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بھلا کیا تم نے اس شخص کو دیکھا جس نے ہماری آیتوں کا انکار کیا اور کہا کہ مجھے تو ضرور مال اور اولاد ملیں گے۔ (77) کیا اس نے غیب کی خبر پالی ہے یا رحمان سے کوئی عہد لے رکھا ہے؟ (78) ہرگز نہیں! وہ جو کچھ کہتا ہے ہم اسے لکھ لیں گے اور اس کے لیے عذاب کو بڑھاتے چلے جائیں گے۔ (79) اور جو کچھ وہ کہتا ہے اس کے وارث ہم ہوں گے اور وہ ہمارے پاس اکیلا آئے گا۔ (80)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا تم نے اس شخص کو دیکھا جس نے ہماری آیتوں کا انکار کیا} ائمہ نے - اور الفاظ مسلم کے ہیں - خباب رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: "میرا عاص بن وائل پر قرض تھا، تو میں اس کے پاس تقاضا کرنے آیا۔ اس نے مجھ سے کہا: 'میں تیرا قرض اس وقت تک ادا نہیں کروں گا جب تک تو محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) کا انکار نہ کر دے۔' انہوں نے کہا: تو میں نے اس سے کہا: 'میں ان کا کبھی انکار نہیں کروں گا یہاں تک کہ تو مر جائے اور پھر دوبارہ زندہ کیا جائے۔' اس نے کہا: 'کیا میں موت کے بعد دوبارہ زندہ کیا جاؤں گا؟! تو پھر میں

تیرا قرض اسی وقت ادا کروں گا جب میں مال اور اولاد کی طرف لوٹوں گا۔'" وکیع نے کہا: اعمش نے اسی طرح کہا، چنانچہ یہ آیت نازل ہوئی: {کیا تم نے اس شخص کو دیکھا جس نے ہماری آیتوں کا انکار کیا اور کہا کہ مجھے تو ضرور مال اور اولاد ملیں گے} اس کے فرمان: {اور وہ ہمارے پاس اکیلا آئے گا} تک۔ ایک روایت میں انہوں نے کہا: "میں جاہلیت میں لوہار (قین) تھا، میں نے عاص بن وائل کے لیے کوئی کام کیا تھا، پھر میں اس کے پاس تقاضا کرنے آیا۔" اسے بخاری نے بھی روایت کیا ہے (4)۔

اور کلبی اور مقاتل نے کہا: خباب لوہار تھے، انہوں نے عاص کے لیے زیورات بنائے تھے پھر اپنی مزدوری کا تقاضا کیا۔ عاص نے کہا: "मेरे पास आज तुम्हें देने के लिए कुछ नहीं है।" خباب نے کہا: "میں تجھے نہیں چھوڑوں گا یہاں تک کہ تو میرا حق ادا کر دے۔" عاص نے کہا: "اے خباب، تمہیں کیا ہوا ہے؟! تم تو ایسے نہ تھے، اور تم تو بڑے اچھے طریقے سے مطالبہ کیا کرتے تھے۔" تو انہوں نے کہا...

---

(1) ۵/۴۲۳۔ (2) آیت (۴۶) کے پاس۔ (3) الوسیط ۳/۱۹۴۔ (4) بخاری (۲۰۹۱)، مسلم (۲۷۹۵)، اور الواحدی 'اسباب النزول' ص ۳۱۱ میں۔ 'القین': لوہار اور سنار۔ النہایہ (قین)۔

Surah Maryam: Verses 77 - 80 506

Khabbab: I was on your religion, but as for today, I am on the religion of Islam, departing from your religion. He said: Do you not claim that in Paradise there is gold, silver, and silk? Khabbab said: Yes. He said: Then delay me until I pay you back in Paradise - in mockery - for by Allah, if what you say is true, I shall surely pay you back in it; by Allah, you, O Khabbab, and your companions will not be more worthy of it than me. So Allah Almighty revealed: {Have you seen him who disbelieved in Our verses} meaning: Al-Aas ibn Wa'il, the verses (1). {Has he looked into the unseen?} Ibn Abbas said: Has he looked into the Preserved Tablet?! Mujahid said: Does he know the unseen so that he knows whether he is in Paradise or not?! (2) {Or has he taken a covenant from the Most Merciful?} Qatada and Al-Thawri said: Meaning: a righteous deed (3). And it was said: It is Monotheism (Tawhid). And it was said: It is from the promise (4). Al-Kalbi said: He covenanted with Allah Almighty that He would enter him into Paradise (5). {Nay} a rejection of him, meaning: that was not the case, he did not look into the unseen, nor did he take a covenant from the Most Merciful (6), and the speech was completed at His saying: “Nay”. Al-Hasan said: The verses were revealed concerning Al-Walid ibn Al-Mughirah (7). And the first opinion is more correct; because it is recorded in the Sahihs. And Hamza and Al-Kisa'i read “Wuldan” with a damma on the waw, and the rest with a fatha (8). They differed regarding the damma and fatha in two ways: one of them is that they are two dialects whose meaning is one, it is said: “Walad” and “Wuld” just as it is said: “Adam” and “Udm”. Al-Harith ibn Hilliza said: And I have seen groups of people who have increased wealth and children (9)

(1) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi, p. 312. (2) Tafsir al-Baghawi 3/208. (3) Narrated by al-Tabari 15/621 from Qatada. (4) Tafsir Abi al-Layth 2/332 similarly. (5) Tafsir al-Baghawi 3/208. (6) Al-Wasit 3/194. (7) Zad al-Masir 5/260, and Tafsir al-Razi 21/249. (8) Al-Sab'a p. 412, and al-Taysir p. 150. (9) Al-Nukat wal-'Uyun 3/387, and the verse was also mentioned by al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 2/173, and al-Tabari 15/620.

सूरह मरयम: आयत 77 - 80 506

खब्बाब: मैं तुम्हारे धर्म पर था, लेकिन आज मैं इस्लाम के धर्म पर हूँ, तुम्हारे धर्म से अलग हो गया हूँ। उसने कहा: क्या तुम दावा नहीं करते कि स्वर्ग (जन्नत) में सोना, चाँदी और रेशम है? खब्बाब ने कहा: हाँ। उसने उपहास करते हुए कहा: तो मुझे तब तक के लिए टाल दो जब तक मैं तुम्हें स्वर्ग में भुगतान न कर दूँ - अल्लाह की कसम, अगर तुम जो कह रहे हो वह सच है, तो मैं निश्चित रूप से तुम्हें उसमें भुगतान करूँगा; अल्लाह की कसम, ऐ खब्बाब, तुम और तुम्हारे साथी मुझसे अधिक इसके योग्य नहीं होगे। तब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अवतरित किया: {क्या आपने उस व्यक्ति को देखा जिसने हमारी आयतों का इनकार किया} यानी: अल-आस इब्न वइल, आयतें (1)। {क्या उसने परोक्ष (ग़ैब) को झाँक लिया है?} इब्न अब्बास ने कहा: क्या उसने लोह-ए-महफ़ूज़ में देख लिया है?! मुजाहिद ने कहा: क्या वह परोक्ष को जानता है ताकि वह जान सके कि वह स्वर्ग में होगा या नहीं?! (2) {या उसने अत्यंत दयावान (रहमान) से कोई वचन ले रखा है?} क़तादा और अल-थौरी ने कहा: अर्थात्: एक नेक कार्य (3)। और यह कहा गया: यह एकेश्वरवाद (तौहीद) है। और यह कहा गया: यह वादे में से है (4)। अल-कलबी ने कहा: उसने अल्लाह सर्वशक्तिमान से उसे स्वर्ग में प्रवेश कराने का वचन लिया था (5)। {कदापि नहीं} उसे नकारते हुए, अर्थात्: ऐसा नहीं था, उसने परोक्ष को नहीं देखा, और न ही उसने रहमान के पास से कोई वचन लिया (6), और बात उसके इस कथन पर पूरी हो गई: "कदापि नहीं"। अल-हसन ने कहा: आयतें अल-वलीद इब्न अल-मुग़ीरा के बारे में अवतरित हुई थीं (7)। और पहला मत अधिक सही है; क्योंकि यह सहीह (प्रामाणिक संग्रहों) में दर्ज है। और हमज़ा और अल-किसाई ने वाव पर 'दम्मा' (उ की मात्रा) के साथ "वुलदन" (وُوْلْداً) पढ़ा, और बाकी ने 'फ़त्हा' (अ की मात्रा) के साथ पढ़ा (8)। दम्मा और फ़त्हा के बारे में दो तरह से मतभेद हैं: उनमें से एक यह है कि वे दो बोलियाँ हैं जिनका अर्थ एक ही है, कहा जाता है: "वलद" और "वुलद" जैसा कि कहा जाता है: "अदम" और "उद्म"। अल-हारिस इब्न हिल्लिज़ा ने कहा: और मैंने समूहों को देखा है जिन्होंने धन और संतानों में वृद्धि की है (9)

(1) असबाब अल-नुज़ूल अल-वाहिदी द्वारा, पृष्ठ 312। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/208। (3) अल-तबरी 15/621 ने कतादा से उद्धृत किया। (4) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/332 इसी तरह। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 3/208। (6) अल-वसीत 3/194। (7) ज़ाद अल-मसीर 5/260, और तफ़सीर अल-राज़ी 21/249। (8) अल-सबआ पृष्ठ 412, और अल-तयसीर पृष्ठ 150। (9) अल-नुकत वल-

उयून 3/387, और इस छंद का उल्लेख अल-फ़र्रा ने मानी अल-क़ुरान 2/173 में और अल-तबरी ने 15/620 में भी किया है।

سورہ مریم: آیات ۷۷ - ۸۰ ۵۰۶

خباب: میں تمہارے دین پر تھا، لیکن آج میں دینِ اسلام پر ہوں، تمہارے دین سے جدا ہوں۔ اس (کافر) نے کہا: کیا تم یہ دعویٰ نہیں کرتے کہ جنت میں سونا، چاندی اور ریشم ہے؟ خباب نے کہا: ہاں۔ اس نے بطورِ استہزاء کہا: تو مجھے مہلت دے یہاں تک کہ میں تجھے جنت میں (تیرا حق) ادا کر دوں - پس اللہ کی قسم اگر وہ بات حق ہے جو تم کہتے ہو تو میں تجھے اسی میں ادا کروں گا؛ اللہ کی قسم اے خباب تم اور تمہارے ساتھی اس کے مجھ سے زیادہ حقدار نہیں ہوں گے۔ تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: {أَفَرَأَيْتَ الَّذِي كَفَرَ بِآيَاتِنَا} یعنی: عاص بن وائل، آیات (۱)۔ {أَطَّلَعَ الْغَيْبَ} ابن عباس نے کہا: کیا اس نے لوحِ محفوظ میں جھانکا ہے؟! اور مجاہد نے کہا: کیا وہ غیب جانتا ہے یہاں تک کہ اسے علم ہو گیا کہ وہ جنت میں ہے یا نہیں؟! (۲) {أَمِ اتَّخَذَ عِندَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا} قتادہ اور ثوری نے کہا: یعنی: عملِ صالح (۳)۔ اور کہا گیا: وہ توحید ہے۔ اور کہا گیا: وہ وعدے میں سے ہے (۴)۔ اور کلبی نے کہا: اس نے اللہ تعالیٰ سے عہد کیا تھا کہ وہ اسے جنت میں داخل کرے گا (۵)۔ {كَلَّا} یہ اس کی تردید ہے، یعنی: ایسا نہیں تھا، اس نے غیب کی اطلاع نہیں پائی، اور نہ ہی رحمن کے پاس سے کوئی عہد لیا (۶)، اور بات اللہ تعالیٰ کے قول "كَلَّا" پر مکمل ہو گئی۔ اور حسن نے کہا: یہ آیات ولید بن مغیرہ کے بارے میں نازل ہوئیں (۷)۔ اور پہلی بات زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ وہ صحاح میں مدون (درج) ہے۔ اور حمزہ اور کسائی نے واؤ کے ضمہ کے ساتھ "وُوْلْداً" پڑھا، اور باقیوں نے اس کے فتحہ کے ساتھ (۸)۔ اور ضمہ اور فتحہ کے بارے میں دو طرح سے اختلاف کیا گیا ہے: ایک یہ کہ وہ دو لغتیں ہیں جن کا معنی ایک ہی ہے، کہا جاتا ہے: وَلَد اور وُلْد جیسا کہ کہا جاتا ہے: عَدَم اور عُدْم۔ اور حارث بن حلزہ نے کہا: اور یقیناً میں نے ایسی جماعتوں کو دیکھا ہے جنہوں نے مال اور اولاد میں اضافہ کیا (۹)

(۱) اسباب النزول للواحدی ص ۳۱۲۔ (۲) تفسیر البغوی ۲۰۸/۳۔ (۳) اسے طبری نے ۱۵/۶۲۱ میں قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (۴) تفسیر ابی اللیث ۳۳۲/۲ اسی طرح۔ (۵) تفسیر البغوی ۲۰۸/۳۔ (۶) الوسیط ۱۹۴/۳۔ (۷) زاد المسیر ۲۶۰/۵، اور تفسیر الرازی ۲۴۹/۲۱۔ (۸) السبعة ص ۴۱۲، اور التیسیر ص ۱۵۰۔ (۹) النکت والعیون ۳۸۷/۳، اور اس شعر کو فراء نے معانی القرآن ۱۷۳/۲ میں اور طبری نے ۶۲۰/۱۵ میں بھی ذکر کیا ہے۔

٥٠٧ (507) سورة مريم: الآيات ٧٧ - ٨٠ (Surah Maryam: Verses 77 - 80)

And another said: "I wish so-and-so was in his mother's womb, and I wish so-and-so was born of a donkey (1)." The second: That Qays makes 'Wuld' (with damma) plural, and 'Walad' (with fatha) singular. Al-Mawardi (2) said: Regarding the words of Allah Almighty: "I shall certainly be given wealth and children," there are two views: One: That he meant in Paradise, in mockery of what Allah Almighty promised for obedience and worship, as said by al-Kalbi. Second: That he meant in this world, which is the majority view, and it has two possible aspects: One: If I remain on the religion of my ancestors and the worship of my gods, I shall be given wealth and children. Second: If I were on falsehood, I would not have been given wealth and children. I say: Al-Kalbi's view is closer to the outward meaning of the Hadiths; rather, their explicit text indicates that. Masruq said: I heard Khabbab ibn al-Aratt say: I came to al-'As ibn Wa'il al-Sahmi to demand a right I had with him. He said: I will not give it to you until you disbelieve in Muhammad. I said: No, not until you die and then are resurrected. He said: Am I to die and then be resurrected?! I said: Yes. He said: Verily, I will have wealth and children there, so I will pay you back. Then this verse was revealed. Al-Tirmidhi (3) said: This is a Hasan Sahih Hadith. The words of Allah Almighty: "أَطَّلَعَ الْغَيْبَ" (Has he looked into the unseen?). Its Alif is an Alif of interrogation because "am" comes after it, and its meaning is rebuke. Its origin is: "أأطلع" (A-attala'a), so the second Alif was deleted because it is an Alif of connection (4). If it is said: Why did they not bring a prolongation (madda) after the Alif and say: "آطلع" (Aa-tala'a) as they said: {Is Allah better?} [An-Naml: 59] and {Has He forbidden the two males?} [Al-An'am: 143]? It was said to him: The origin in this was "أألله" (A-Allah), "أألذكرين" (A-al-Dhakaraun), so they replaced...

(1) Mentioned by Al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 2/173, Ibn Jinni in Al-Muhtasib 1/365, and al-Tabari 15/620 without attribution. Al-Tabrizi attributed it in Tahdhib Islah al-Mantiq 1/58, and Al-Ukbari in Al-Musharraf al-Mu'allim 2/841 to Nafi' ibn Saffar al-Aslami satirizing al-Akhtal. In Al-Muhtasib, it came as "Ziyad" instead of "so-and-so" in both places. (2) In al-Nukat wa al-'Uyun 3/388, and what preceded is from it. (3) Al-Tirmidhi (3162), and its full documentation has been mentioned recently. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/27.

सूरह मरियम: आयतें 77 - 80 507

एक अन्य ने कहा: "काश फ़लाँ अपनी माँ के पेट में होता, और काश फ़लाँ एक गधे से पैदा हुआ होता (1)।" दूसरा: कि कयस 'वुल्द' (दम्मा के साथ) को बहुवचन और 'वलद' (फ़तहा के साथ) को एकवचन मानता है। अल-मावर्दी (2) ने कहा: अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों के बारे में: "मुझे निश्चित रूप से धन और संतान दी जाएगी," इसमें दो विचार हैं: पहला: कि उसका मतलब जन्नत में था, अल्लाह सर्वशक्तिमान द्वारा आज्ञाकारिता और इबादत के लिए किए गए वादे का मज़ाक उड़ाने के रूप में, जैसा कि अल-कल्बी ने कहा। दूसरा: कि उसका मतलब दुनिया में था, जो कि बहुमत का विचार है, और इसके दो संभावित पहलू हैं: पहला: यदि मैं अपने पूर्वजों के धर्म और अपने देवताओं की पूजा पर कायम रहा, तो मुझे धन और संतान दी जाएगी। दूसरा: यदि मैं असत्य पर होता, तो मुझे धन और संतान नहीं दी जाती। मैंने कहा: अल-कल्बी का विचार हदीसों के ज़ाहिरी अर्थ के करीब है, बल्कि उनका स्पष्ट पाठ इसी ओर इशारा करता है। मसरूक ने कहा: मैंने खब्बाब बिन अल-अरत्त को कहते सुना: मैं अल-आस बिन वइल अल-सहमी के पास अपना हक़ माँगने गया जो उसके पास था। उसने कहा: मैं तुम्हें तब तक नहीं दूँगा जब तक तुम मुहम्मद का इनकार न कर दो। मैंने कहा: नहीं, यहाँ तक कि तुम मर जाओ और फिर पुनर्जीवित हो जाओ। उसने कहा: क्या मैं मरूँगा और फिर ज़िंदा किया जाऊँगा?! मैंने कहा: हाँ। उसने कहा: वहाँ मेरे पास धन और संतान होगी, तो मैं तुम्हें तुम्हारा हक़ अदा कर दूँगा। तब यह आयत उतरी। अल-तिर्मिज़ी (3) ने कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है। अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: "أَطَّلَعَ ٱلْغَيْبَ" (क्या उसने परोक्ष में झाँक लिया है?)। इसका अलिफ़ प्रश्नवाचक अलिफ़ है क्योंकि इसके बाद "अम" आता है, और इसका अर्थ फटकार है। इसका मूल "أأطلع" (अ-अत्तला'आ) है, इसलिए दूसरा अलिफ़ हटा दिया गया क्योंकि वह अलिफ़-ए-वस्ल (4) है। यदि कहा जाए: तो उन्होंने अलिफ़ के बाद मद (मद्दा) क्यों नहीं लगाया और "ءآطلع" (आ-तला'आ) क्यों नहीं कहा जैसा कि उन्होंने कहा: {क्या अल्लाह बेहतर है?} [अन-नमल: 59] और {क्या उसने दोनों नरों को हराम किया है?} [अल-अनाम: 143]। उसे बताया गया: इनका मूल "أألله" (अ-अल्लाह), "أألذكرين" (अ-अल्-ज़करैन) था, तो उन्होंने बदल दिया...

(1) अल-फर्रा ने मानी अल-कुरान 2/173 में, इब्न जिन्नी ने अल-मुहतसिब 1/365 में, और अल-तबरी ने 15/620 में बिना संदर्भ के इसका उल्लेख किया है। अल-तबरीज़ी ने तहज़ीब इस्लाह अल-मंतिक 1/58 में और अल-उकबरी ने अल-मुशर्रफ अल-मुअल्लिम 2/841 में इसे नाफे इब्न सफ़्फ़ार अल-अस्लमी से संबंधित बताया है जो अल-अखतल की निंदा कर रहे थे। अल-मुहतसिब में दोनों स्थानों

पर "फ़लाँ" के बजाय "ज़ियाद" आया है। (2) अल-नुकत वल-'उयुन 3/388 में, और इससे पहले का हिस्सा वहीं से है। (3) तिर्मिज़ी (3162), और इसकी पूरी तख़रीज हाल ही में दी गई है। (4) नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/27।

سورہ مریم: آیات 77 - 80 507

ایک اور نے کہا: "کاش فلاں اپنی ماں کے پیٹ میں ہوتا، اور کاش فلاں ایک گدھے سے پیدا ہوا ہوتا (1)۔" دوسرا: یہ کہ قیس 'وُلد' (ضمہ کے ساتھ) کو جمع، اور 'ولد' (فتحہ کے ساتھ) کو واحد قرار دیتا ہے۔ الماوردی (2) نے کہا: اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں: "مجھے یقیناً مال اور اولاد دی جائے گی،" دو پہلو ہیں: پہلا: یہ کہ اس نے جنت میں مراد لی، اللہ تعالیٰ نے اپنی اطاعت اور عبادت پر جو وعدہ کیا تھا اس کے تمسخر کے طور پر، یہ الکلبی کا قول ہے۔ دوسرا: یہ کہ اس سے دنیا مراد ہے، اور یہی جمہور کا قول ہے، اور اس میں دو ممکنہ پہلو ہیں: پہلا: اگر میں اپنے آباؤ اجداد کے دین اور اپنے معبودوں کی عبادت پر قائم رہا تو مجھے مال اور اولاد دی جائے گی۔ دوسرا: اگر میں باطل پر ہوتا تو مجھے مال اور اولاد نہ دی جاتی۔ میں نے کہا: کلبی کا قول احادیث کے ظاہر سے زیادہ مشابہ ہے، بلکہ ان کی نص اسی پر دلالت کرتی ہے، مسروق نے کہا: میں نے خباب بن الارت کو کہتے سنا: میں العاص بن وائل السہمی کے پاس اس سے اپنا حق لینے گیا۔ اس نے کہا: میں تمہیں تب تک نہیں دوں گا جب تک تم محمد کا انکار نہ کر دو۔ میں نے کہا: نہیں، یہاں تک کہ تم مر جاؤ اور پھر زندہ کیے جاؤ۔ اس نے کہا: کیا میں مروں گا اور پھر دوبارہ اٹھایا جاؤں گا؟! میں نے کہا: جی ہاں۔ اس نے کہا: وہاں میرا مال اور اولاد ہوگی، تو میں تمہارا حق ادا کر دوں گا، تب یہ آیت نازل ہوئی۔ امام ترمذی (3) نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "أَطَّلَعَ الْغَيْبَ" اس کا الف 'الفِ استفہام' ہے کیونکہ اس کے بعد "اَم" آیا ہے، اور اس کا معنی سرزنش ہے۔ اس کی اصل "أأطلع" ہے، پس دوسرا الف حذف کر دیا گیا کیونکہ وہ الفِ وصل ہے (4)۔ اگر کہا جائے کہ: انہوں نے الف کے بعد مد کیوں نہیں لگائی اور "آطلع" کیوں نہیں کہا

جیسے انہوں نے کہا: {ءَآللَّهُ خَيۡرٌ} [النمل: 59] اور {ءَآلذَّكَرَيۡنِ حَرَّمَ} [الأنعام: 143] تو اس سے کہا گیا: ان کی اصل "أألله" اور "أألذكرين" تھی، چنانچہ انہوں نے بدل دیا...

(1) اسے الفراء نے معانی القرآن 2/173 میں، ابن جنی نے المحتسب 1/365 میں، اور الطبری نے 15/620 میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔ التبریزی نے تہذیب اصلاح المنطق 1/58 میں، اور العکبری نے المشرف المعلم 2/841 میں اسے نافع بن صفار الاسلمی کی طرف منسوب کیا ہے جو الاخطل کی ہجو کر رہے تھے، اور المحتسب میں دونوں جگہ "فلاں" کی جگہ "زیاد" آیا ہے۔ (2) النکت والعیون 3/388 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ وہیں سے ہے۔ (3) ترمذی (3162)، اور اس کی مکمل تخریج پہلے گزر چکی ہے۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 3/27۔

Surah Maryam: Verses 77 - 80 508

The second Alif is a prolongation (Madda) to distinguish between a question and a statement. This is because if they said: "Allah is good" without the prolongation, the question would be confused with the statement (1). They did not need this prolongation in His saying: "A-ttala'a" (Has he looked?) because the Alif of interrogation is with a Fatha (vowel 'a'), and the Alif of the statement is with a Kasra (vowel 'i'). That is because in interrogation you say: A-ttala'a? A-ftara? A-stafa? A-staghfarta? with a Fatha on the Alif, and you say in a statement: Ittala'a, Iftara, Istafa, Istaghfarta lahum, with a Kasra. So they made the distinction with Fatha and Kasra, and did not need another distinction.

His Almighty's saying: "Kalla" (Nay/By no means/Truly): "Kalla" is not mentioned in the first half [of the Quran], it only appears in the second half (2). It has two meanings: first: meaning "truly" (haqqan). Second: meaning "no" (la). If it means "truly", it is permissible to pause on what precedes it, then start with "Kalla", i.e., "Truly". If it means "no", pausing on "Kalla" is permissible, as in this verse; because the meaning is: No, the matter is not like that. It is also permissible to pause on His saying: "'ahdan" (a covenant) and start with "Kalla", meaning "Truly, We shall record what he says". Similarly, His Almighty's saying: ﴿That I might do righteousness in that which I left behind. No!﴾ [Al-Mu'minun: 100], it is permissible to pause on "Kalla" and on "taraktu" (I left). And His saying: ﴿And they have a charge [of crime] against me, so I fear they will kill me. [Allah] said, 'No!'﴾ [Ash-Shu'ara: 14-15], pausing on "Kalla" [is appropriate] because the meaning is: No, the matter is not as you think, ﴿so go both of you﴾. So there is no place for "truly" in this sense (3).

Al-Farra' said (4): "Kalla" is like "sawfa" (will/shall); because it is a connective (silah), and it is a particle of rejection (radd), so it is like "yes" and "no" in sufficiency. He said: if you make it a connective for what follows it, do not pause on it, like your saying: "Kalla by the Lord of the Kaaba", do not pause on "Kalla" because it is like saying: "Yes, by the Lord of the Kaaba". Allah Almighty said: ﴿Nay, by the moon﴾ [Al-Muddathir: 32], so pausing on "Kalla" is undesirable because it is connected to the oath. Abu Ja'far Muhammad ibn Sa'dan used to say about "Kalla" the same as Al-Farra' said. Al-Akhfash said: the meaning of "Kalla" is deterrence (rad').

(1) Sirr Sina'at al-I'rab by Ibn Jinni 1/340. (2) Tafsir Abi al-Layth 2/332. (3) Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 1/425-427. (4) See Sharh al-Mufassal by Ibn Ya'ish 9/16.

सूरह मरयम: आयत 77 - 80 508

दूसरी अलिफ़ एक मद्दा (खींचना) है ताकि प्रश्न और कथन के बीच अंतर किया जा सके। इसका कारण यह है कि यदि वे कहते: "अल्लाह बेहतर है", बिना मद्दा के, तो प्रश्न कथन के साथ भ्रमित हो जाता (1)। उन्हें "अत्तला'आ" (क्या उसने देखा?) में इस मद्दा की आवश्यकता नहीं थी क्योंकि प्रश्नवाचक अलिफ़ पर फ़तह (ज़बर) है, और कथन वाली अलिफ़ पर कस्रह (ज़ेर) है। ऐसा इसलिए है क्योंकि प्रश्न में आप कहते हैं: अत्तला'आ? अफ़्तरा? अस्तफ़ा? अस्तग़फ़रता? अलिफ़ पर फ़तह के साथ, और आप कथन में कहते हैं: इत्तला'आ, इफ़्तरा, इस्तफ़ा, इस्तग़फ़रता लहुम, कस्रह के साथ। इसलिए उन्होंने फ़तह और कस्रह के साथ अंतर किया, और किसी अन्य अंतर की आवश्यकता नहीं पड़ी।

अल्लाह तआला का कथन: "कल्ला" (हरगिज़ नहीं/बेशक): कुरान के पहले आधे हिस्से में "कल्ला" का उल्लेख नहीं है, यह केवल दूसरे आधे हिस्से में आया है (2)। इसके दो अर्थ हैं: पहला: "हक़्क़न" (बेशक/सचमुच) के अर्थ में। दूसरा: "ला" (नहीं) के अर्थ में। यदि यह "हक़्क़न" के अर्थ में है, तो इससे पहले रुकना और फिर "कल्ला" से शुरू करना जायज़ है, यानी "बेशक"। यदि यह "ला" के अर्थ में है, तो "कल्ला" पर रुकना जायज़ है, जैसा कि इस आयत में है; क्योंकि अर्थ है: नहीं, मामला ऐसा नहीं है। और यह भी जायज़ है कि आप "अहदन" (वादा) पर रुकें और "कल्ला" से शुरू करें, यानी "बेशक, हम वह लिखेंगे जो वह कहता है"। इसी तरह अल्लाह तआला का कथन: ﴿शायद मैं उसमें नेक काम करूँ जो मैं छोड़ आया हूँ। हरगिज़ नहीं!﴾ [अल-मुमिनून: 100], "कल्ला" और "तरक्तु" (छोड़ा) पर रुकना जायज़ है। और उसका कथन: ﴿और मुझ पर उनका एक अपराध का दावा है, तो मुझे डर है कि वे मुझे मार डालेंगे। [अल्लाह ने] कहा, 'हरगिज़ नहीं!'﴾ [अश-शुआरा: 14-15], "कल्ला" पर रुकना उचित है क्योंकि अर्थ है: नहीं, और मामला वैसा नहीं है जैसा तुम सोचते हो, ﴿अतः तुम दोनों जाओ﴾। तो इस अर्थ में "हक़्क़न" का कोई स्थान नहीं है (3)।

अल-फ़र्रा ने कहा (4): "कल्ला" "सौफ़ा" (जल्द ही) के समान है; क्योंकि यह एक सिला (जोड़ने वाला) है, और यह रद्द (अस्वीकार) करने का एक शब्द है, इसलिए यह पर्याप्तता में "हाँ" और "नहीं" की तरह है। उन्होंने कहा: यदि आप इसे इसके बाद आने वाले शब्द का सिला बनाते हैं, तो इस पर न रुकें, जैसे आपका कहना: "कल्ला और काबा के रब की कसम", "कल्ला" पर न रुकें क्योंकि यह "ई (हाँ) और काबा के रब की कसम" कहने के बराबर है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: ﴿हरगिज़ नहीं, चाँद की कसम﴾ [अल-मुद्दस्सिर: 32], तो "कल्ला" पर रुकना बुरा (क़बीह) है क्योंकि यह कसम का

सिला है। अबू जाफ़र मुहम्मद इब्न सा'दान "कल्ला" के बारे में वही कहते थे जो अल-फ़र्रा ने कहा था। अल-अख़फ़श ने कहा: "कल्ला" का अर्थ है 'रदअ' (धिक्कारना/रोकना)।

(1) सिर्र सिनाअत अल-इ'राब, इब्न जिन्नी 1/340। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/332। (3) ईदाह अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा 1/425-427। (4) देखें शरह अल-मुफ़स्सल, इब्न यईश 9/16।

سورہ مریم: آیات 77 - 80 508

دوسرا الف مدّہ ہے تاکہ استفہام (سوال) اور خبر (بیان) کے درمیان فرق کیا جا سکے، اور وہ اس لیے کہ اگر وہ بغیر مدّ کے کہتے: "اللہ خیر"، تو استفہام، خبر کے ساتھ مشتبہ ہو جاتا (1)، اور انہیں اس مدّہ کی ضرورت اس کے قول میں نہیں تھی: "أطلع" کیونکہ استفہام کا الف مفتوح (زبر والا) ہے، اور خبر کا الف مکسور (زیر والا) ہے، اور وہ اس طرح کہ تم استفہام میں کہتے ہو: أطلع؟ أفتری؟ أصطفی؟ أستغفرت؟ الف کے فتحہ کے ساتھ، اور تم خبر میں کہتے ہو: اِطلع، اِفتری، اِصطفی، اِستغفرت لھم، کسرہ کے ساتھ، تو انہوں نے فتحہ اور کسرہ کے ذریعے فرق کر دیا، اور انہیں کسی دوسرے فرق کی ضرورت نہیں پڑی۔

اللہ تعالیٰ کا قول: "كَلَّا" (ہرگز نہیں/یقیناً): قرآن کے پہلے نصف میں "کلا" کا ذکر نہیں ہے، بلکہ اس کا ذکر دوسرے نصف میں آیا ہے (2)۔ اور یہ دو معنی کے لیے آتا ہے: پہلا: "حقاً" (یقیناً) کے معنی میں۔ دوسرا: "لا" (نہیں) کے معنی میں۔ پس جب یہ "حقاً" کے معنی میں ہو تو اس سے پہلے پر وقف کرنا جائز ہے، پھر "کلا" سے ابتدا کی جائے گی یعنی: یقیناً۔ اور جب یہ "لا" کے معنی میں ہو تو "کلا" پر وقف کرنا جائز ہے، جیسا کہ اس آیت میں ہے؛ کیونکہ معنی یہ ہے: نہیں، معاملہ ایسا نہیں ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ تم اس کے قول: "عَهْداً" پر وقف کرو اور "کلا" سے ابتدا کرو یعنی: یقیناً "سَنَكْتُبُ مَا يَقُولُ" (ہم لکھ لیں گے جو وہ کہتا ہے)۔ اور اسی طرح اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا﴾ [المؤمنون: 100] "کلا" پر اور "ترکت" پر وقف کرنا جائز ہے۔ اور اس کا قول: ﴿وَلَهُمْ عَلَيَّ ذَنبٌ فَأَخَافُ أَن يَقْتُلُونِ قَالَ كَلَّا﴾ [الشعراء: 14 - 15] "کلا" پر وقف اس لیے ہے کہ معنی یہ ہے: نہیں، اور معاملہ ویسا نہیں ہے جیسا تم گمان کرتے ہو ﴿فَاذْهَبَا﴾ (تم دونوں جاؤ)۔ تو اس معنی میں "حقاً" کے لیے کوئی جگہ نہیں ہے (3)۔

اور الفراء نے کہا (4): "کلا" 'سوف' کے درجہ میں ہے؛ کیونکہ یہ صلہ ہے، اور یہ حرفِ رد (انکار کا لفظ) ہے، تو گویا یہ اکتفا میں "ہاں" اور "ناں" کی طرح ہے۔ اس نے کہا: اور اگر تم نے اسے اس کے بعد والے کے لیے صلہ بنایا تو اس پر وقف نہیں کرو گے، جیسے تمہارا کہنا: کلا اور ربِ کعبہ کی قسم، کلا پر وقف نہ کرو؛ کیونکہ یہ 'ای (ہاں) اور ربِ کعبہ کی قسم' کے قائم مقام ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿كَلَّا وَالْقَمَرِ﴾ [المدثر: 32] تو "کلا" پر وقف قبیح (برا) ہے؛ کیونکہ یہ قسم کا صلہ ہے۔ اور ابو جعفر محمد بن سعدان "کلا" کے بارے میں وہی کہتے تھے جو الفراء نے کہا۔ اور الاخفش نے کہا: "کلا" کا معنی 'ردع' (ڈانٹنا/روکنا) ہے۔

(1) سر صناعة الإعراب لابن جني 1/ 340۔ (2) تفسير أبي الليث 2/ 332۔ (3) إيضاح الوقف والابتداء 1/ 425 - 427۔ (4) ينظر شرح المفصل لابن يعيش 9/ 16۔

Surah Maryam: Verses 77 - 82

509

... and rebuke. Abu Bakr bin al-Anbari (1) said: I heard Abu al-Abbas say: One should not stop at "Kalla" (Nay) anywhere in the Quran; because it is a response, and the benefit lies in what follows it. But the first opinion is the opinion of the people of Tafsir.

His saying, Exalted be He: {We shall record what he says} means: We will preserve his words against him and recompense him for them in the Hereafter. {and We shall extend for him a span of punishment} means: We will increase for him punishment upon punishment (2). {and We shall inherit from him what he says} means: We will strip him of what We gave him in this world of wealth and children. Ibn Abbas and others said: meaning, We will inherit the wealth and children after We destroy him. It was also said: We will deprive him in the Hereafter of the wealth and children he hoped for (3), and give it to others among the Muslims. {and he will come to Us alone} means: solitary, with no wealth, no child, and no clan to support him.

His saying, Exalted be He: {And they have taken besides Allah gods that they may be for them an honor. Nay, they will deny their worship and become against them opponents.}

His saying, Exalted be He: {And they have taken besides Allah gods that they may be for them an honor} refers to the polytheists of Quraysh. And "honor" (izz) means: helpers and protection, meaning: children. "Izz" also means abundant rain (4), as said by al-Harawi (5). The apparent meaning of the speech is that "honor" refers back to the gods they worshipped besides Allah. It is singular because it is in the sense of an infinitive, i.e., so that they may attain honor through them and be protected by them from Allah's punishment. Then Allah Almighty said: {Nay} i.e., it is not as they thought and imagined, rather they will deny their worship, meaning: they will deny that they worshipped idols, or the gods will deny the polytheists' worship of them, as He said: {We disassociate ourselves before You; it was not us they were worshipping} [Al-Qasas: 63]. This is because idols are inanimate objects that do not know of worship (6).

---

(1) In 'Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 1/ 425. (2) Al-Wasit 3/ 195. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/ 388, without Ibn Abbas's statement, and narrated from him by al-Tabari 15/ 623, and

mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 5/ 261. (4) Al-Matar al-Jaud: i.e., heavy rain. (5) See as-Sihah (Izz). (6) Zad al-Masir 5/ 262.

सूरह मरियम: आयतें 77 - 82

509

... और डांट। अबू बक्र बिन अल-अनबारी (1) ने कहा: मैंने अबू अल-अब्बास को कहते सुना: पूरे कुरान में कहीं भी "कल्ला" (कदापि नहीं) पर नहीं रुकना चाहिए; क्योंकि यह एक जवाब है, और फायदा उसके बाद आने वाली चीज़ में है। लेकिन पहला मत तफ़सीर के जानकारों का मत है।

अल्लाह का फ़रमान: {हम वह लिख लेंगे जो वह कहता है} अर्थात: हम उसकी बात को उसके विरुद्ध सुरक्षित रखेंगे और परलोक में उसे उसका बदला देंगे। {और हम उसके लिए अज़ाब (यातना) को बढ़ाते चले जाएंगे} अर्थात: हम उसके लिए अज़ाब पर अज़ाब बढ़ा देंगे (2)। {और वह जो कुछ कहता है उसका वारिस हम होंगे} अर्थात: दुनिया में हमने उसे जो माल और औलाद दी थी, वह हम उससे छीन लेंगे। इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने कहा: अर्थात, उसके विनाश के बाद हम माल और औलाद के वारिस होंगे। यह भी कहा गया है: हम उसे परलोक में उस माल और औलाद से वंचित कर देंगे जिसकी उसने उम्मीद की थी (3), और इसे मुसलमानों में से दूसरों को दे देंगे। {और वह हमारे पास अकेला आएगा} अर्थात: अकेला, जिसके पास न धन होगा, न संतान, और न ही उसका समर्थन करने वाला कोई कुनबा।

अल्लाह का फ़रमान: {और उन्होंने अल्लाह के सिवा अन्य ईश्वर बना लिए हैं ताकि वे उनके लिए सम्मान का कारण बनें। कदापि नहीं, वे उनकी इबादत का इनकार करेंगे और उनके विरुद्ध हो जाएंगे।}

अल्लाह का फ़रमान: {और उन्होंने अल्लाह के सिवा अन्य ईश्वर बना लिए हैं ताकि वे उनके लिए सम्मान (इज़्ज़) का कारण बनें} इससे मुराद कुरैश के मुशरिक (मूर्तिपूजक) हैं। और "इज़्ज़" का अर्थ है: सहायक और सुरक्षा, यानी: संतान। अल-हरवी (5) के अनुसार, "इज़्ज़" का अर्थ मूसलाधार बारिश (4) भी है। बात का ज़ाहिरी मतलब यह है कि "इज़्ज़" उन देवताओं की ओर लौटता है जिनकी वे अल्लाह के सिवा पूजा करते थे। और यह एकवचन में है क्योंकि यह भाववाचक संज्ञा के अर्थ में है, यानी: ताकि वे उनके ज़रिए सम्मान प्राप्त करें और उनके ज़रिए अल्लाह के अज़ाब से बचें। फिर अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {कदापि नहीं} यानी, वैसा नहीं है जैसा उन्होंने सोचा और कल्पना की थी, बल्कि वे उनकी इबादत का इनकार करेंगे, यानी: वे इनकार करेंगे कि उन्होंने मूर्तियों की पूजा की थी, या देवता मुशरिकों द्वारा की गई उनकी पूजा का खंडन करेंगे, जैसा कि उसने फ़रमाया: {हम

तेरे सामने (उनसे) अलग होने की घोषणा करते हैं; वे हमारी पूजा नहीं करते थे} [अल-क़सस: 63]। ऐसा इसलिए है क्योंकि मूर्तियाँ बेजान वस्तुएँ हैं जिन्हें पूजा का ज्ञान नहीं होता (6)।

---

(1) ईदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा 1/ 425 में। (2) अल-वसीत 3/ 195। (3) अल-नुक़्त वल-उयून 3/ 388, इब्न अब्बास के कथन के बिना, और उनसे अल-तबरी 15/ 623 द्वारा उद्धृत, और इब्न अल-जौज़ी द्वारा ज़ाद अल-मसीर 5/ 261 में वर्णित। (4) अल-मतर अल-जौद: यानी भारी बारिश। (5) अस्-सिहाह (इज़्ज़) देखें। (6) ज़ाद अल-मसीर 5/ 262।

سورہ مریم: آیات 77 - 82

509

... اور ڈانٹ ڈپٹ۔ ابو بکر بن الانباری (1) نے کہا: میں نے ابو العباس کو کہتے سنا: پورے قرآن میں "کلا" (ہرگز نہیں) پر نہیں رکنا چاہیے؛ کیونکہ یہ جواب ہے، اور فائدہ اس کے بعد آنے والے کلام میں ہے۔ لیکن پہلا قول اہل تفسیر کا قول ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {سَنَكْتُبُ مَا يَقُولُ} (عنقریب ہم لکھ لیں گے جو کچھ وہ کہتا ہے) یعنی: ہم اس پر اس کی بات کو محفوظ رکھیں گے اور آخرت میں اسے اس کا بدلہ دیں گے۔ {وَنَمُدُّ لَهُ مِنَ الْعَذَابِ مَدًّا} (اور ہم اس کے لیے عذاب میں خوب اضافہ کریں گے) یعنی: ہم اس کے لیے عذاب پر عذاب بڑھائیں گے (2)۔ {وَنَرِثُهُ مَا يَقُولُ} (اور جو کچھ وہ کہتا ہے اس کے وارث ہم ہوں گے) یعنی: ہم اس سے وہ مال اور اولاد چھین لیں گے جو ہم نے اسے دنیا میں عطا کی تھی۔ ابن عباس اور دیگر نے کہا: یعنی، اس کی ہلاکت کے بعد ہم مال اور اولاد کے وارث بنیں گے۔ ایک قول یہ بھی ہے کہ: ہم اسے آخرت میں اس مال اور اولاد سے محروم کر دیں گے جس کی اس نے تمنا کی تھی (3)، اور اسے مسلمانوں میں سے دوسروں کے لیے کر دیں گے۔ {وَيَأْتِينَا فَرْدًا} (اور وہ ہمارے پاس اکیلا آئے گا) یعنی: تنہا، نہ مال ہوگا، نہ اولاد اور نہ ہی کوئی قبیلہ جو اس کی مدد کرے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَاتَّخَذُوا مِن دُونِ اللَّهِ آلِهَةً لِّيَكُونُوا لَهُمْ عِزًّا * كَلَّا سَيَكْفُرُونَ بِعِبَادَتِهِمْ وَيَكُونُونَ عَلَيْهِمْ ضِدًّا}۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَاتَّخَذُوا مِن دُونِ اللَّهِ آلِهَةً لِّيَكُونُوا لَهُمْ عِزًّا} (اور انہوں نے اللہ کے سوا معبود بنا لیے ہیں تاکہ وہ ان کے لیے باعثِ عزت ہوں) اس سے مراد مشرکینِ قریش ہیں۔ اور "عِزًّا" کا معنی

ہے: مددگار اور پناہ، یعنی: اولاد۔ ہروی (5) نے کہا کہ "عز" کے معنی موسلا دھار بارش (4) کے بھی ہیں۔ کلام کا ظاہری مطلب یہ ہے کہ "عِزًّا" ان معبودوں کی طرف راجع ہے جن کی وہ اللہ کے سوا عبادت کرتے تھے۔ اور اسے واحد لایا گیا ہے کیونکہ یہ مصدر کے معنی میں ہے، یعنی: تاکہ وہ ان کے ذریعے عزت حاصل کریں اور ان کے ذریعے اللہ کے عذاب سے بچیں۔ تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {كَلَّا} (ہرگز نہیں) یعنی معاملہ ویسا نہیں جیسا انہوں نے گمان کیا اور وہم کیا، بلکہ وہ ان کی عبادت کا انکار کریں گے، یعنی: وہ اس بات کا انکار کریں گے کہ انہوں نے بتوں کی پوجا کی تھی، یا معبود مشرکوں کی عبادت کا انکار کریں گے، جیسا کہ فرمایا: {تَبَرَّأْنَا إِلَيْكَ مَا كَانُوا إِيَّانَا يَعْبُدُونَ} [القصص: 63] (ہم تیرے سامنے اپنی بیزاری کا اظہار کرتے ہیں، وہ ہماری عبادت نہیں کرتے تھے)۔ اور وہ اس لیے کہ بت جمادات ہیں جو عبادت کو نہیں جانتے (6)۔

---

(1) ایضاح الوقف والابتداء 1/ 425 میں۔ (2) الوسیط 3/ 195۔ (3) النکت والعیون 3/ 388، ابن عباس کے قول کے بغیر، اور اسے ان سے طبری نے 15/ 623 میں روایت کیا، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 5/ 261 میں ذکر کیا۔ (4) المطر الجود: یعنی شدید بارش۔ (5) اور دیکھیے الصحاح (عزز)۔ (6) زاد المسیر 5/ 262۔

Surah Maryam: Verses 81 - 82 [Page 510]

"And they will be an opponent against them" [Quran 19:82] means: helpers in their dispute and denial. From Mujahid (1), and Al-Dahhak: they will be enemies to them (2). Ibn Zayd: they will be a tribulation upon them (3). So their gods will be gathered, and minds will be given to them so they speak, saying: O Lord, punish these who worshipped us instead of You.

And "Kalla" here could mean "No", or it could mean "Truly", i.e., truly "they will deny their worship". Abu Nuhaik read it as: "Kullan sayakfurun" with tanween (4). It was also narrated from him with the damma of the Kaf and its fatha (5).

Al-Mahdawi said: "Kalla" is a deterrent, a rebuke, a warning, and a response to preceding speech. It may occur to confirm what follows and call attention to it, as in His saying: "No! [But] indeed, man transgresses" [Al-Alaq: 6]. Thus, one does not pause on it according to this meaning, but pauses on it according to the first meaning. If both meanings are suitable, pausing on it and starting with it is permissible. Whoever nunated "Kalla" from the saying: "Kullan sayakfurun bi-'ibadatihim" while opening the Kaf, then it is the verbal noun of 'Kull' (all), and its accusative case is by a hidden verb. The meaning is: All of this opinion and belief [is rejected] totally, meaning: their taking of gods "to be for them a [source of] honor". So, one pauses on this at "izza" (honor) and at "Kalla". This is also the case in the recitation of the group; because it is suitable for responding to what preceded it, and confirming what follows it (6). And whoever narrated with the damma of the Kaf with tanween, it is also in the accusative case by a hidden verb, as if he said: they will deny "Kullan sayakfurun bi-'ibadatihim" (7) meaning: the gods.

I say: Thus, four meanings are obtained for "Kalla": confirmation (tahqiq), which is that it means "truly"; negation (nafy); warning (tanbih); and a connection for an oath (sila lil-qasam). One only pauses on the first. Al-Kisa'i said: "No".

(1) Tafsir Mujahid 1/390 - 391, and Al-Tabari related it from him 15/624. (2) Related by Al-Tabari 15/625. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/389. (4) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 86, and Al-Muhtasib 2/45. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/31. (6) Al-Muhtasib 2/45, and Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 1/425 and thereafter, and Imla' ma manna bihi al-Rahman 567/3 similarly. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/31.

सूरह मरयम: आयत 81 - 82 [पृष्ठ 510]

"और वे उनके विरुद्ध एक सहायक होंगे" [क़ुरान 19:82] का अर्थ है: उनके विवाद और झुठलाने में सहायक। मुजाहिद (1) से, और अल-दह्हाक से: वे उनके दुश्मन होंगे (2)। इब्न ज़ैद: वे उनके लिए एक मुसीबत होंगे (3)। तो उनके देवताओं को इकट्ठा किया जाएगा, और उन्हें बुद्धि दी जाएगी ताकि वे बोलें, और कहें: ऐ मेरे रब, उन लोगों को सज़ा दे जिन्होंने तेरे सिवा हमारी पूजा की।

और यहाँ "कल्ला" (Kalla) का अर्थ "नहीं" हो सकता है, या इसका अर्थ "वास्तव में" हो सकता है, अर्थात: वास्तव में "वे उनकी इबादत का इनकार करेंगे"। अबू नुहैक ने इसे पढ़ा: "कुल्लन सयक्फ़ुरून" तनवीन के साथ (4)। उनसे काफ (Kaf) के दम्मा और फथहा के साथ भी रिवायत किया गया है (5)।

अल-महदवी ने कहा: "कल्ला" एक निवारक, फटकार, चेतावनी और पूर्व भाषण का उत्तर है। यह अपने बाद आने वाली चीज़ की पुष्टि करने और उस पर ध्यान आकर्षित करने के लिए भी हो सकता है, जैसा कि उनके कथन में है: "हरगिज़ नहीं! वास्तव में, मनुष्य विद्रोह करता है" [अल-अलक: 6]। अतः, इस अर्थ के अनुसार इस पर नहीं रुका जाता, बल्कि पहले अर्थ के अनुसार इस पर रुका जाता है। यदि दोनों अर्थ उपयुक्त हों, तो इस पर रुकना और इससे शुरू करना जायज़ है। जिस किसी ने "कल्ला" को "कुल्लन सयक्फ़ुरून बि-इबादतिहिम" में काफ के फथहा के साथ नूनेट (तनवीन) किया है, तो वह 'कुल्ल' (सब) का स्रोत (Masdar) है, और इसकी नसब (Accusative) एक छिपे हुए क्रिया द्वारा है। इसका अर्थ है: यह सारा विचार और विश्वास पूरी तरह से [अस्वीकार्य है], अर्थात: उनका देवताओं को बनाना "ताकि वे उनके लिए सम्मान का स्रोत बनें"। तो, इस पर "इज़्ज़न" (सम्मान) और "कल्ला" पर रुका जाता है। समूह (जमात) के पाठ में भी यही स्थिति है; क्योंकि यह अपने से पहले वाले का उत्तर देने और अपने बाद वाले की पुष्टि करने के लिए उपयुक्त है (6)। और जिसने तनवीन के साथ काफ के दम्मा की रिवायत की है, वह भी एक छिपी हुई क्रिया द्वारा नसब में है, जैसे कि उसने कहा: वे इनकार करेंगे "कुल्लन सयक्फ़ुरून बि-इबादतिहिम" (7) अर्थात: देवता।

मैंने कहा: इस प्रकार, "कल्ला" के चार अर्थ प्राप्त होते हैं: पुष्टि (तहरीक), जो कि यह है कि इसका अर्थ "वास्तव में" है; निषेध (नफी); चेतावनी (तन्बीह); और शपथ के लिए एक संबंध (सिला लिल-कसम)। इनमें से केवल पहले पर ही रुका जाता है। अल-किसाई ने कहा: "नहीं"।

(1) तफ़सीर मुजाहिद 1/390 - 391, और अल-तबारी ने इसे उनसे 15/624 पर उद्धृत किया। (2) अल-तबारी द्वारा उद्धृत 15/625। (3) अल-नुकात वल-'उयून 3/389। (4) अल-किरात अल-शाज़्ह पृ. 86, और अल-मुहतासिब 2/45। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/31। (6) अल-मुहतासिब 2/45, और इदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा 1/425 और उसके बाद, और इमला मा मन्ना बिही अल-रहमान 3/567 इसी तरह। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/31।

سورہ مریم: آیات 81 - 82 [صفحہ 510]

"اور وہ ان کے خلاف مددگار ہوں گے" [قرآن 19:82] یعنی: ان کی مخاصمت اور جھٹلانے میں مددگار۔ مجاہد (1) سے روایت ہے، اور ضحاک سے: وہ ان کے دشمن ہوں گے (2)۔ ابن زید: وہ ان پر بلاء ہوں گے (3)۔ پس ان کے معبود جمع کیے جائیں گے، اور ان میں عقلیں ڈالی جائیں گی تو وہ بولیں گے، اور کہیں گے: اے میرے رب، ان لوگوں کو عذاب دے جنہوں نے تیرے سوا ہماری عبادت کی۔

اور یہاں "کلا" کا احتمال ہے کہ وہ "لا" (نہیں) کے معنی میں ہو، اور یہ بھی احتمال ہے کہ وہ "حقاً" (یقیناً) کے معنی میں ہو، یعنی: یقیناً "وہ ان کی عبادت کا انکار کریں گے"۔ ابو نہیک نے اسے "كُلًّا سيكفرون" تنوین کے ساتھ پڑھا (4)۔ اور ان سے کاف کے ضمہ اور فتحہ کے ساتھ بھی روایت کیا گیا ہے (5)۔

المهدوی نے کہا: "کلا" ردع (روکنا)، زجر (ڈانٹنا)، تنبیہ اور پچھلی بات کا جواب ہے۔ اور یہ اپنے بعد والی بات کی تحقیق اور اس پر توجہ دلانے کے لیے بھی آتا ہے، جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: "کلا! بے شک انسان سرکشی کرتا ہے" [العلق: 6]، تو اس معنی پر اس پر وقف نہیں کیا جاتا، بلکہ پہلے معنی پر وقف کیا جاتا ہے۔ اگر دونوں معانی کی گنجائش ہو، تو اس پر وقف کرنا اور اس سے ابتدا کرنا جائز ہے۔ جس نے "کلا" کو "كُلًّا سيكفرون بعبادتهم" میں کاف کے فتحہ کے ساتھ تنوین کے ساتھ پڑھا، تو وہ "كُلّ" کا مصدر ہے، اور اس کا نصب ایک پوشیدہ فعل کی وجہ سے ہے، اور معنی یہ ہے: یہ تمام رائے اور عقیدہ بالکل [غلط ہے]، یعنی: ان کا معبود بنانا "تاکہ وہ ان کے لیے عزت (کا باعث) بنیں"۔ تو اس پر "عزاً" اور "کلا" پر وقف کیا جاتا ہے۔ اور اسی طرح جماعت کی قرات میں ہے؛ کیونکہ یہ اپنے سے پہلے والے کے رد اور اپنے بعد والے کی تحقیق کے لیے

درست ہے (6)۔ اور جس نے تنوین کے ساتھ کاف کے ضمہ کی روایت کی، تو وہ بھی پوشیدہ فعل کے ساتھ منصوب ہے، گویا اس نے کہا: وہ انکار کریں گے "كُلًّا سيكفرون بعبادتهم" (7) یعنی: معبود۔

میں نے کہا: پس "کلا" کے چار معانی حاصل ہوئے: تحقیق، جو کہ یہ ہے کہ وہ "حقاً" کے معنی میں ہو؛ نفی؛ تنبیہ؛ اور قسم کے لیے صلہ، اور ان میں سے صرف پہلے پر وقف کیا جاتا ہے۔ الکسائی نے کہا: "لا"۔

(1) تفسیر مجاہد 390/1 - 391، اور اسے ان سے طبری نے 624/15 پر روایت کیا ہے۔ (2) اسے طبری نے 625/15 پر روایت کیا ہے۔ (3) النکت والعیون 389/3۔ (4) القراءات الشاذة ص 86، اور المحتسب 45/2۔ (5) المحرر الوجیز 31/4۔ (6) المحتسب 45/2، اور ایضاح الوقف والابتداء 425/1 اور اس کے بعد، اور املاء ما منّ به الرحمن 567/3 اسی طرح۔ (7) المحرر الوجیز 31/4۔

...negates only, while "Kallā" (Nay/Never) negates one thing and affirms another. If it is said: "Did you eat dates?", you say: "Kallā, I ate honey, not dates." In this word, there is a negation of what precedes it and a confirmation of what follows it. The word "Didd" (adversary/opposite) can be singular or plural, like "enemy" or "messenger". It is also said: "Didd" stands in for a verbal noun (masdar), meaning: they will be an aid against them. For this reason, it was not pluralized. This is in contrast to His saying: "that they might be for them a power (izzan)". "Izz" is a verbal noun, and so is its opposite. Then it was said: the verse refers to idol worshippers, so idols were treated as rational beings, in accordance with the delusions of the disbelievers. It is also said: it refers to those who worshipped the Messiah, angels, jinn, or devils. Allah knows best.

The Almighty says: {Have you not seen that We have sent the devils upon the disbelievers, inciting them with [great] incitement? (83) So be not in haste against them. We only count for them a [limited] number. (84) The Day We will gather the righteous to the Most Merciful as a delegation (85) And drive the criminals to Hell in thirst (86) None will have [power of] intercession except him who had taken from the Most Merciful a covenant. (87)}

The Almighty says: {Have you not seen that We have sent the devils upon the disbelievers} meaning: We gave them authority over them through misguidance, and that was when He said to Iblis: {And incite whomever you can of them with your voice} [Al-Isra: 64].

It is said: "arsalna" (We sent) means: We let loose. It is said: "I sent the camel", meaning: I let it go. Meaning: We let loose the devils upon them and did not protect them from accepting their [whispers] (1). Az-Zajjaj (2): We destined.

{inciting them with [great] incitement} Ibn Abbas said: They disturb them greatly, pulling them from obedience to disobedience. And from him: they entice them to evil, [saying]: "Go on, go on in this matter," until they fall into the Fire. At-Tha'labi reported the first, and Al-Mawardi (3) the second, and the meaning is the same. Al-Dahhak (4). Mujahid:

(1) Al-Waseet 3/195. (2) In Ma'ani al-Quran 3/345. (3) In Al-Nukat wa al-'Uyun 3/389, and Al-Wahidi mentioned Ibn Abbas's first saying in Al-Waseet 3/195, and At-Tabari

15/627 reported the second. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 3/389, and At-Tabari 15/627 reported it from him with the wording: they entice them.

...केवल नकारता है, जबकि "कल्ला" (नहीं/कदापि नहीं) एक चीज़ को नकारता है और दूसरी की पुष्टि करता है। यदि कहा जाए: "क्या आपने खजूर खाए?", तो आप कहते हैं: "कल्ला, मैंने शहद खाया है खजूर नहीं।" इस शब्द में, इसके पूर्व जो है उसका नकार है और जो इसके पश्चात है उसकी पुष्टि है। "दिद्द" (विरोधी) शब्द एकवचन या बहुवचन हो सकता है, जैसे "शत्रु" या "दूत"। यह भी कहा गया है: "दिद्द" एक भाववाचक संज्ञा (मस्दर) के स्थान पर आया है, जिसका अर्थ है: वे उनके विरुद्ध सहायक होंगे। इसी कारण से, इसे बहुवचन नहीं बनाया गया। यह उनके इस कथन के विपरीत है: "ताकि वे उनके लिए शक्ति (इज़्ज़न) बनें"। "इज़्ज़" एक भाववाचक संज्ञा है, और वैसा ही वह है जो इसके विपरीत आया है। फिर यह कहा गया: यह आयत मूर्तिपूजकों के बारे में है, इसलिए मूर्तियों के साथ विवेकशील प्राणियों जैसा व्यवहार किया गया, जो काफिरों के भ्रम के अनुरूप था। यह भी कहा गया है: यह उन लोगों के बारे में है जिन्होंने मसीह, फरिश्तों, जिन्नों या शैतानों की पूजा की। अल्लाह ही बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {क्या आपने नहीं देखा कि हमने काफ़िरों पर शैतानों को छोड़ दिया है जो उन्हें (बुराई के लिए) खूब उकसाते हैं? (83) तो आप उनके बारे में जल्दबाजी न करें, हम तो बस उनके दिन गिन रहे हैं। (84) जिस दिन हम नेक लोगों को रहमान (अल्लाह) की तरफ मेहमान बनाकर जमा करेंगे। (85) और अपराधियों को प्यासा हाँकते हुए जहन्नम की तरफ ले जाएंगे। (86) उन्हें सिफ़ारिश का कोई अधिकार न होगा, सिवाय उसके जिसने रहमान से वादा ले लिया हो। (87)}

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {क्या आपने नहीं देखा कि हमने काफ़िरों पर शैतानों को छोड़ दिया है} यानी: हमने उन्हें बहकाने के लिए उन पर हावी कर दिया, और वह तब था जब उसने इब्लिस से कहा: {और तू उनमें से जिस पर बस चले अपनी आवाज़ से बहका ले} [अल-इसरा: 64]।

और कहा गया है: "अरसलना" (हमने भेजा) का अर्थ है: हमने छोड़ दिया। कहा जाता है: "मैंने ऊँट को अरसल (छोड़) दिया", अर्थात: मैंने उसे खुला छोड़ दिया। यानी: हमने शैतानों और उन्हें उनके हाल पर छोड़ दिया और उन्हें शैतानों की बात स्वीकार करने से नहीं रोका (1)। अज़-ज़ज्जाज (2): हमने मुकर्रर किया।

{जो उन्हें खूब उकसाते हैं} इब्न अब्बास ने कहा: वे उन्हें इबादत से हटाकर गुनाह की तरफ बुरी तरह बेचैन कर देते हैं। और उनसे ही रिवायत है: वे उन्हें बुराई के लिए बहकाते हैं: "इस काम में आगे

बढ़ो, आगे बढ़ो," यहाँ तक कि उन्हें आग में गिरा देते हैं। अल-थालाबी ने पहली बात और अल-मावर्दी (3) ने दूसरी बात बयान की है, और अर्थ एक ही है। अद-दहाक (4)। मुजाहिद:

(1) अल-वसीत 3/195। (2) मानी अल-कुरान 3/345 में। (3) अल-नुकात वल-उयून 3/389 में, और अल-वाहिदी ने इब्न अब्बास की पहली बात अल-वसीत 3/195 में उल्लेख की है, और अत्तबरी 15/627 ने दूसरी बात निकाली है। (4) अल-नुकात वल-उयून 3/389, और अत्तबरी ने इसे 15/627 पर उनसे इन शब्दों के साथ निकाला है: वे उन्हें बहकाते हैं।

سورہ مریم: آیات ۸۱ - ۸۷ ۵۱۱

...صرف نفی کرتا ہے، اور "کلا" (ہرگز نہیں) ایک چیز کی نفی کرتا ہے اور دوسری کو ثابت کرتا ہے، چنانچہ جب کہا جائے: کیا تم نے کھجور کھائی؟، تو تم کہو: کلا (ہرگز نہیں)، میں نے شہد کھایا ہے نہ کہ کھجور، پس اس کلمہ میں ماقبل کی نفی ہے اور مابعد کا اثبات ہے۔ اور "ضد" (مخالف) واحد اور جمع دونوں کے لیے استعمال ہوتا ہے، جیسے دشمن اور رسول۔ اور کہا گیا: "ضد" مصدر کے مقام پر واقع ہوا ہے، یعنی: وہ ان کے خلاف مددگار ہوں گے، اسی لیے اسے جمع نہیں لایا گیا، اور یہ اللہ کے اس قول کے مقابلے میں ہے: "تاکہ وہ ان کے لیے باعث عزت (عزاً) ہوں" اور عزت مصدر ہے، تو اسی طرح وہ بھی جو اس کے مقابلے میں واقع ہوا۔ پھر کہا گیا: یہ آیت بت پرستوں کے بارے میں ہے، تو بتوں کے ساتھ عقل رکھنے والوں والا معاملہ کیا گیا، کافروں کے وہم کے مطابق۔ اور کہا گیا: یہ ان کے بارے میں ہے جنہوں نے مسیح، فرشتوں، جنوں یا شیطانوں کی عبادت کی، پس اللہ تعالیٰ بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿ کیا آپ نے نہیں دیکھا کہ ہم نے کافروں پر شیطانوں کو چھوڑ رکھا ہے جو انہیں (برائی پر) خوب اکساتے ہیں؟ (۸۳) تو آپ ان کے بارے میں جلدی نہ کریں، ہم تو بس ان کی گنتی گن رہے ہیں۔ (۸۴) جس دن ہم پرہیزگاروں کو رحمان کی طرف مہمان بنا کر جمع کریں گے۔ (۸۵) اور مجرموں کو پیاسا ہانکتے ہوئے جہنم کی طرف لے جائیں گے۔ (۸۶) وہ سفارش کا اختیار نہ رکھیں گے سوائے اس کے جس نے رحمان کے ہاں سے کوئی عہد لے لیا ہو۔ (۸۷) ﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ کیا آپ نے نہیں دیکھا کہ ہم نے کافروں پر شیطانوں کو چھوڑ رکھا ہے ﴾ یعنی: ہم نے انہیں گمراہ کرنے کے لیے ان پر مسلط کر دیا، اور یہ اس وقت ہوا جب اس نے ابلیس سے کہا: ﴿ اور تو ان میں سے جس پر بس چلے اپنی آواز سے بہکا لے ﴾ [الاسراء: ۶۴]۔

اور کہا گیا: "ارسلنا" یعنی: ہم نے چھوڑ دیا، کہا جاتا ہے: میں نے اونٹ کو چھوڑ دیا، یعنی: میں نے اسے کھلا چھوڑ دیا۔ یعنی: ہم نے شیطانوں اور انہیں (کافروں کو) ان کے حال پر چھوڑ دیا اور انہیں شیطانوں کی بات ماننے سے نہیں بچایا (۱)۔ الزجاج (۲): ہم نے مقرر کر دیا۔

﴿ جو انہیں خوب اکساتے ہیں ﴾ ابن عباس نے کہا: وہ انہیں اطاعت سے ہٹا کر معصیت کی طرف بری طرح بے چین کر دیتے ہیں۔ اور ان سے مروی ہے: وہ انہیں برائی پر اکساتے ہیں: اس کام میں آگے بڑھو، آگے بڑھو، یہاں تک کہ انہیں آگ میں گرا دیتے ہیں۔ پہلی بات ثعلبی نے اور دوسری ماوردی (۳) نے نقل کی ہے، اور مطلب ایک ہی ہے۔ الضحاک (۴)۔ مجاہد:

(۱) الوسیط ۳/ ۱۹۵ ۔ (۲) معانی القرآن ۳ / ۳۴۵ میں۔ (۳) النکت والعیون ۳/ ۳۸۹ میں، اور الواحدی نے ابن عباس کا پہلا قول الوسیط ۳/ ۱۹۵ میں ذکر کیا ہے، اور طبری نے دوسرا قول ۱۵/ ۶۲۷ میں نکالا ہے۔ (۴) النکت والعیون ۳/ ۳۸۹ ، اور اسے طبری نے ۱۵/ ۶۲۷ پر ان سے ان الفاظ کے ساتھ نکالا ہے: وہ انہیں اکساتے ہیں۔

Surah Maryam: Verses 83 - 87 512 ...encouraging them towards it (1). Its root means movement and boiling. From this is the narrated report about the Prophet (peace be upon him) that he rose to pray and within his chest was a wheezing (aziz) like the sound of a boiling cauldron from weeping. And the pot boiled intensely (i'tazzat al-qidru i'tizazan). "Az-zu" means provocation and incitement. God Almighty said: "Do you not see that We have sent the devils upon the disbelievers, inciting them with [great] incitement?" [Quran 19:83], meaning: inciting them towards disobedience. "Az-zu" also means mixing. And "I compressed (azaztu) the thing," meaning: I brought its parts together. This was said by al-Jawhari (2). His (the Almighty's) saying: "So be not in haste against them" [Quran 19:84] means: Do not ask for punishment for them. "We only count for them a [limited] number [of days]" [Quran 19:84]. Al-Kalbi said: [It means] their life spans, i.e., days, nights, months, and years until the end of the term for punishment (3). Al-Dahhak said: [It means] breaths. Ibn Abbas said: meaning: we count their breaths in the world just as we count their years (4). And it was said: steps. And it was said: pleasures. And it was said: moments. And it was said: hours. Qatrub said: We count their deeds precisely (5). And it was said: Do not be in haste against them, for We only delay them so that they may increase in sin. It is narrated that Al-Ma'mun recited this Surah, and when he came across this verse while a group of jurists was with him, he signaled with his head to Ibn al-Simak to admonish him. Ibn al-Simak said: "If breaths are numbered, and there is no extension for them, how quickly they run out!" And it was said regarding this meaning: Your life is but numbered breaths, so whenever a breath passes from you, a part of you has decreased. What keeps you alive kills you every night, and a driver urges you on, intending no jest (6).

(1) Narrated by al-Tabari (15/627) and attributed to Ibn Zayd. (2) In "al-Sihah" (azz), and the hadith is narrated by Ahmad (16312), Abu Dawud (904), and al-Nasa'i in "al-Mujtaba" (3/13), and in "al-Kubra" (549) on the authority of Abdullah bin al-Shikhkhir. (3) Tafsir al-Baghawi (3/209), and "al-Nukat wa al-Uyun" (3/389) similarly. (4) Narrated by al-Tabari (15/628). (5) Zaad al-Masir (5/263). (6) The speaker is Ali bin Abi Talib, and the two verses are in his Diwan (p. 11), and Ibn Abd al-Barr mentioned them in "Bahjat al-Majalis" =

सूरह मरयम: आयतें 83 - 87 512 ...उन्हें इसकी ओर उकसाना (1)। इसका मूल अर्थ गति और उबाल है। इसी से संबंधित पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के बारे में रिवायत है कि वे नमाज़ के लिए खड़े हुए और उनके सीने से रोने के कारण हांडी के उबलने जैसी आवाज़ (अज़ीज़) आ रही थी। और 'हांडी ज़ोर से उबली' (ऐतज़्ज़त अल-क़िदरु इत्तेज़ाज़ान)। 'अज़्ज़' का अर्थ है भड़काना और उकसाना। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "क्या तुमने नहीं देखा कि हमने काफिरों पर शैतानों को छोड़ रखा है जो उन्हें (गुनाहों के लिए) खूब उकसाते हैं?" [कुरान 19:83], यानी: उन्हें नाफरमानी के लिए उकसाते हैं। 'अज़्ज़' का अर्थ मेल-मिलाप या इकट्ठा करना भी है। और 'मैंने चीज़ को अज़ज़्तु किया', यानी: मैंने उसके हिस्सों को एक साथ जोड़ दिया। यह अल-जौहरी (2) ने कहा है। अल्लाह तआला का फ़रमान: "तो उनके बारे में जल्दी न करो" [कुरान 19:84] का अर्थ है: उनके लिए अज़ाब (दंड) की मांग न करो। "हम तो उनके लिए (दिनों की) एक सीमित संख्या गिन रहे हैं" [कुरान 19:84]। अल-कल्बी ने कहा: [इसका अर्थ है] उनकी आयु, यानी दिन, रातें, महीने और साल अज़ाब की मियाद पूरी होने तक (3)। अल-दह्हाक ने कहा: [इसका अर्थ है] सांसें। इब्न अब्बास ने कहा: यानी: हम दुनिया में उनकी सांसें गिनते हैं जैसे हम उनके साल गिनते हैं (4)। और यह भी कहा गया: कदम। और कहा गया: सुख-भोग। और कहा गया: लम्हें। और कहा गया: घंटे। कतरुब ने कहा: हम उनके कर्मों को ठीक-ठीक गिनते हैं (5)। और यह भी कहा गया: उनके लिए जल्दी न करो, क्योंकि हम उन्हें केवल इसलिए मोहलत दे रहे हैं ताकि वे अपने गुनाह बढ़ा सकें। रिवायत है कि अल-मामून ने इस सूरह की तिलावत की, और जब वे इस आयत पर पहुंचे और उनके पास फकीहों (धर्मशास्त्रियों) की एक जमात बैठी थी, तो उन्होंने अपने सिर से इब्न अल-सिमाक की ओर इशारा किया कि वे उन्हें नसीहत दें। इब्न अल-सिमाक ने कहा: "जब सांसें गिनी-चुनी हों और उनके लिए कोई विस्तार न हो, तो वे कितनी जल्दी खत्म हो जाती हैं!" और इस अर्थ में कहा गया है: तुम्हारा जीवन गिनी हुई सांसें हैं, इसलिए जब भी तुम्हारी एक सांस निकलती है, तुम्हारा एक हिस्सा कम हो जाता है। जो तुम्हें जीवित रखता है वही तुम्हें हर रात मारता है, और एक हांकने वाला तुम्हें ले जा रहा है, जिसका इरादा कोई मज़ाक नहीं है (6)।

(1) इसे अल-तबरी (15/627) ने उद्धृत किया है और इब्न जैद को श्रेय दिया है। (2) "अल-सिहाह" (अज़्ज़) में, और हदीस को अहमद (16312), अबू दाऊद (904), और अल-नसाई ने "अल-मुज्तबा" (3/13) में, और "अल-कुबरा" (549) में अब्दुल्ला बिन अल-शिखखीर के हवाले से उद्धृत किया है। (3) तफ़्सीर अल-बग़वी (3/209), और "अल-नुकात व अल-उयून" (3/389) इसी तरह। (4) इसे अल-

तबरी (15/628) ने उद्धृत किया है। (5) ज़ाद अल-मसीर (5/263)। (6) इसके कहने वाले अली बिन अबी तालिब हैं, और ये दो शेर उनके दीवान (पृष्ठ 11) में हैं, और इब्न अब्द अल-बर्र ने उन्हें "बहजत अल-मजालिस" में उल्लेख किया है =

سورہ مریم: آیات ۸۳ - ۸۷ ۵۱۲ ...انہیں اس کی طرف ابھارنا (۱)۔ اس کی اصل حرکت اور جوش (ابال) ہے۔ اسی سے وہ خبر مروی ہے جو نبی کریم ﷺ کے بارے میں ہے کہ آپ نماز کے لیے کھڑے ہوئے اور آپ کے سینے سے رونے کی وجہ سے ہنڈیا کے ابلنے جیسی آواز (ازیز) آ رہی تھی۔ اور 'ہنڈیا خوب ابلی' (ائتزت القدر ائتزازاً)۔ 'ازّ' کا معنی بھڑکانا اور اکسانا ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "کیا تم نے نہیں دیکھا کہ ہم نے کافروں پر شیطانوں کو چھوڑ رکھا ہے جو انہیں (گناہوں پر) خوب اکساتے ہیں؟" [قرآن ۱۹:۸۳]، یعنی: انہیں نافرمانیوں پر اکساتے ہیں۔ اور 'ازّ' کا ایک معنی خلط ملط کرنا (ملانا) بھی ہے۔ اور 'میں نے چیز کو اکٹھا کر دیا' (أززت الشيء أؤزه أزاً)، یعنی: میں نے اس کے حصوں کو ایک دوسرے کے ساتھ ملا دیا۔ یہ جوہری (۲) نے کہا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "چنانچہ تم ان پر جلدی نہ کرو" [قرآن ۱۹:۸۴] یعنی: ان کے لیے عذاب طلب نہ کرو۔ "ہم تو ان کے لیے (دنوں کی) گنتی گن رہے ہیں" [قرآن ۱۹:۸۴]۔ الکلبی نے کہا: [اس سے مراد] ان کی مدتِ حیات ہے، یعنی عذاب کی مدت ختم ہونے تک کے دن، راتیں، مہینے اور سال (۳)۔ الضحاک نے کہا: [اس سے مراد] سانسیں ہیں۔ ابن عباس نے کہا: یعنی: ہم دنیا میں ان کی سانسیں گنتے ہیں جیسے ہم ان کے سال گنتے ہیں (٤)۔ اور کہا گیا: قدم۔ اور کہا گیا: لذتیں۔ اور کہا گیا: لمحات۔ اور کہا گیا: گھنٹے۔ قطرب نے کہا: ہم ان کے اعمال کو باقاعدہ شمار کرتے ہیں (٥)۔ اور کہا گیا: ان پر جلدی نہ کرو کیونکہ ہم انہیں مہلت دے رہے ہیں تاکہ وہ گناہوں میں بڑھ جائیں۔ روایت ہے کہ المأمون نے یہ سورہ پڑھی، جب وہ اس آیت پر پہنچے اور ان کے پاس فقہاء کی ایک جماعت بیٹھی تھی، تو انہوں نے اپنے سر سے ابن السماک کی طرف اشارہ کیا کہ وہ انہیں نصیحت کریں۔ ابن السماک نے کہا: "جب سانسیں گنتی کی ہوں، اور ان کے لیے کوئی سہارا (مدد) نہ ہو، تو وہ کتنی جلدی ختم ہو جاتی ہیں!" اور اس معنی میں کہا گیا ہے: تیری زندگی گنی ہوئی سانسیں ہیں، پس جب بھی تیری ایک سانس گزرتی ہے، تیرا ایک حصہ کم ہو جاتا ہے۔ تجھے وہ چیز مارتی ہے

جو تجھے ہر رات زندہ رکھتی ہے، اور ایک ہانکنے والا تجھے ہانک رہا ہے جس کا ارادہ مذاق نہیں ہے (٦)۔

(١) اسے الطبری (١٥/٦٢٧) نے روایت کیا اور اسے ابن زید کی طرف منسوب کیا۔ (٢) الصحاح (أزز) میں، اور حدیث کو احمد (١٦٣١٢)، ابو داؤد (٩٠٤)، اور النسائی نے المجتبیٰ (٣/١٣) میں، اور الکبریٰ (٥٤٩) میں عبداللہ بن الشخیر سے روایت کیا ہے۔ (٣) تفسیر البغوی (٣/٢٠٩)، اور النکت والعیون (٣/٣٨٩) میں اسی طرح ہے۔ (٤) اسے الطبری (١٥/٦٢٨) نے روایت کیا ہے۔ (٥) زاد المسیر (٥/٢٦٣)۔ (٦) اس کے کہنے والے علی بن ابی طالب ہیں، اور یہ دو اشعار ان کے دیوان (ص ١١) میں ہیں، اور ابن عبد البر نے انہیں "بہجۃ المجالس" میں ذکر کیا ہے =

It is said: Indeed, the breaths of the son of Adam between day and night are twenty-four thousand breaths; twelve thousand breaths in the day, and twelve thousand in the night – and Allah knows best – so they are counted and numbered exactly, and they have a known number, and there is no extension for them, so how quickly they run out.

Allah's saying: {On the Day We shall gather the righteous to the Most Merciful as a delegation} [Maryam: 85]. In the speech there is an omission, meaning: to the Paradise of the Most Merciful, and the abode of His honor (1), like His saying: {Indeed, I am going to my Lord; He will guide me} [As-Saffat: 99], and as in the narration: "Whoever's emigration was for Allah and His Messenger, then his emigration was for Allah and His Messenger" (2).

And 'Al-Wafd' (the delegation): is a noun for those arriving, as is said: 'Sawm' (fasting), 'Fitr' (breaking fast), and 'Zawr' (visitor), so it is a plural of 'Al-Wafid' (the arriver), like 'Rakb' (riders) and 'Rakib' (rider), and 'Sahb' (companions) and 'Sahib' (companion), and it is from 'Wafada, Yafidu, Wafdan' and 'Wufudan' and 'Wifadatan', when one goes out to a king for a victory or a serious matter (3). Al-Jawhari (4) said: It is said: So-and-so 'Wafada' to the prince, meaning: he arrived as a messenger, so he is a 'Wafid' (delegate), and the plural is 'Wafd', like 'Sahib' and 'Sahb', and the plural of 'Al-Wafd' is 'Awfad' and 'Wufud', and the noun is 'Al-Wifadah', and I 'Awfadtuhu' (sent him) to the prince, meaning: I sent him.

In the Tafsir (exegesis): "As a delegation (Wafdan)" means: as riders on the noble mounts of their obedience (5). This is because the 'Wafid' (delegate) is usually a rider, and 'Al-Wafd' means the riders, and it was singular because it is a verbal noun (Masdar). Ibn Jurayj said: 'Wafdan' (as a delegation) on noble mounts (6).

Amr ibn Qays al-Mula'i said: Indeed, when the believer comes out of his grave, his good deeds meet him in the most beautiful form and the best scent, so he says: "Do you know me?" He replies: "No, except that Allah has made pleasant..."

= 3/339 and attributed it to Mahmoud Al-Warraq, and Ibn Al-Jawzi in 'Al-Mudish' p. 453 and did not attribute it, and the narration of the second verse in the Diwan came like this: And that which perishes you greets you in every state / And a driver leads you who does not want to mock you. (1) Al-Waseet 3/195. (2) Previously 3/270. (3) Al-

Waseet 3/195. (4) In 'Al-Sahah' (Wafad). (5) Lata'if al-Isharat 2/151. (6) Narrated by al-Tabari 15/630 - 631.

यह कहा जाता है: वास्तव में, आदम के बेटे की सांसें दिन और रात के बीच चौबीस हजार सांसें होती हैं; दिन में बारह हजार सांसें, और रात में बारह हजार - और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है - इसलिए उन्हें गिना और परखा जाता है, और उनकी एक निश्चित संख्या है, और उनके लिए कोई विस्तार नहीं है, इसलिए वे कितनी जल्दी समाप्त हो जाते हैं।

अल्लाह का कथन: {जिस दिन हम परहेज़गारों को रहमान (अल्लाह) की ओर एक प्रतिनिधिमंडल के रूप में इकट्ठा करेंगे} [मरियम: 85]। इस कथन में कुछ लोप (hathf) है, जिसका अर्थ है: रहमान की जन्नत की ओर, और उसके सम्मान के निवास की ओर (1), जैसा कि उसका कथन है: {वास्तव में, मैं अपने रब की ओर जाने वाला हूँ; वह मेरा मार्गदर्शन करेगा} [अस-साफ़ात: 99], और जैसा कि हदीस में है: "जिसका हिजरत (प्रवास) अल्लाह और उसके रसूल के लिए था, तो उसका हिजरत अल्लाह और उसके रसूल के लिए ही था" (2)।

और 'अल-वफ़्द' (प्रतिनिधिमंडल): आने वालों के लिए एक संज्ञा है, जैसा कि कहा जाता है: 'सौम' (उपवास), 'फ़ित्र' (इफ़्तार), और 'ज़ौर' (आगंतुक), तो यह 'अल-वाफ़िद' (आने वाला) का बहुवचन है, जैसे 'रक़्ब' (सवारों) और 'राक़िब' (सवार), और 'सहब' (साथियों) और 'साहब' (साथी), और यह 'वफ़दा, यफ़िदु, वफ़्दन' और 'वुफ़ूदन' और 'विफ़ादतन' से है, जब कोई किसी जीत या किसी गंभीर मामले के लिए राजा के पास जाता है (3)। अल-जौहरी (4) ने कहा: कहा जाता है: फ़लाँ व्यक्ति अमीर के पास 'वफ़दा' हुआ, अर्थात: वह एक दूत के रूप में पहुँचा, इसलिए वह एक 'वाफ़िद' (प्रतिनिधि) है, और बहुवचन 'वफ़्द' है, जैसे 'साहब' और 'सहब', और 'अल-वफ़्द' का बहुवचन 'अवफ़ाद' और 'वुफ़ूद' है, और संज्ञा 'अल-विफ़ादा' है, और मैंने उसे अमीर के पास 'अवफ़दतुहु' (भेजा), अर्थात: मैंने उसे भेजा।

तफ़्सीर (व्याख्या) में: "एक प्रतिनिधिमंडल (वफ़्दन) के रूप में" का अर्थ है: अपनी आज्ञाकारिता की उत्तम सवारियों पर सवार होकर (5)। ऐसा इसलिए है क्योंकि 'वाफ़िद' (प्रतिनिधि) आमतौर पर एक सवार होता है, और 'अल-वफ़्द' का अर्थ सवार होता है, और यह एकवचन था क्योंकि यह एक क्रियात्मक संज्ञा (मस्दर) है। इब्न जुरैज ने कहा: उत्तम सवारियों पर एक प्रतिनिधिमंडल के रूप में (6)।

और अम्र बिन क़ैस अल-मुलाई ने कहा: वास्तव में, जब आस्तिक अपनी कब्र से बाहर निकलता है, तो उसके कर्म सबसे सुंदर रूप और सबसे अच्छी सुगंध में उसका स्वागत करते हैं, तो वह कहता है: "क्या तुम मुझे जानते हो?" वह कहता है: "नहीं, सिवाय इसके कि अल्लाह ने सुखद बना दिया है..."

= 3/339 और इसे महमूद अल-वर्राक़ के नाम किया, और इब्न अल-जौज़ी ने 'अल-मुदिश' पृष्ठ 453 में और इसे किसी के नाम नहीं किया, और दीवान में दूसरे छंद का वर्णन इस प्रकार आया: और वह जो तुम्हें नष्ट करता है, हर हाल में तुम्हारा अभिवादन करता है / और एक चालक तुम्हारा नेतृत्व करता है जो तुम्हारा उपहास नहीं करना चाहता। (1) अल-वसीत 3/195। (2) पूर्ववर्ती 3/270। (3) अल-वसीत 3/195। (4) अल-सिहाह (वफ़द) में। (5) लत़ाइफ़ अल-इशारात 2/151। (6) अल-तबरी 15/630 - 631 द्वारा उद्धृत।

کہا جاتا ہے: بیشک ابن آدم کی سانسیں دن اور رات کے درمیان چوبیس ہزار سانسیں ہیں؛ بارہ ہزار سانسیں دن میں، اور بارہ ہزار رات میں ۔ اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے ۔ پس وہ گنی اور شمار کی جاتی ہیں، اور ان کی ایک معلوم تعداد ہے، اور ان کے لیے کوئی مدد (اضافہ) نہیں ہے، پس وہ کتنی جلدی ختم ہو جاتی ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿جس دن ہم پرہیزگاروں کو رحمن کی طرف وفد کی صورت میں جمع کریں گے﴾ [مریم: 85]۔ کلام میں ایک حذف ہے، یعنی: رحمن کی جنت کی طرف، اور اس کی عزت کے گھر کی طرف (1)، جیسے اس کا فرمان: ﴿بیشک میں اپنے رب کی طرف جانے والا ہوں، وہ میری رہنمائی فرمائے گا﴾ [الصافات: 99]، اور جیسا کہ حدیث میں ہے: "جس کی ہجرت اللہ اور اس کے رسول کے لیے تھی، تو اس کی ہجرت اللہ اور اس کے رسول ہی کی طرف تھی" (2)۔

اور 'الوفد': آنے والوں کے لیے ایک نام ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: 'صوم' (روزہ)، 'فطر' (افطار)، اور 'زور' (زائر), پس یہ 'الوافد' (آنے والا) کی جمع ہے، جیسے 'رکب' (سواروں) اور 'راکب' (سوار)، اور 'صحب' (ساتھیوں) اور 'صاحب' (ساتھی)، اور یہ 'وفد، یفد، وفداً' اور 'وفوداً' اور 'وفادة' سے ہے، جب کوئی کسی بادشاہ کے پاس کسی فتح یا کسی اہم معاملے کے لیے نکلے (3)۔ جوہری (4) نے کہا: کہا جاتا ہے: فلاں شخص امیر کے پاس 'وفد' ہوا، یعنی: وہ ایک رسول (قاصد) کے طور پر آیا، پس وہ 'وافد' ہے، اور جمع 'وفد' ہے، جیسے 'صاحب' اور 'صحب'، اور 'الوفد' کی جمع 'اوفاد' اور 'وفود' ہے، اور اسم 'الوفادة' ہے، اور میں نے اسے امیر کی طرف 'اوفدتہ' (بھیجا)، یعنی: میں نے اسے بھیجا۔

اور تفسیر میں ہے: "وفداً" یعنی: اپنی اطاعت کی بہترین سواریوں پر سوار ہو کر (5)۔ اور یہ اس لیے ہے کہ وفد عام طور پر سوار ہوتا ہے، اور الوفد کا مطلب سوار ہے، اور یہ واحد آیا؛ کیونکہ یہ مصدر ہے۔ ابن جریج نے کہا: بہترین سواریوں پر ایک وفد کی صورت میں (6)۔

اور عمرو بن قیس الملائی نے کہا: بیشک مومن جب اپنی قبر سے نکلتا ہے تو اس کا عمل بہترین صورت اور عمدہ خوشبو میں اس کا استقبال کرتا ہے، تو وہ کہتا ہے: کیا تم مجھے جانتے ہو؟ وہ کہتا ہے: نہیں، سوائے اس کے کہ اللہ نے اسے پاکیزہ بنا دیا ہے...

= 3/339 اور اسے محمود الوراق کی طرف منسوب کیا، اور ابن الجوزی نے المدهش ص 453 میں اور اسے منسوب نہیں کیا، اور دیوان میں دوسرے بیت کی روایت اس طرح آئی ہے: اور وہ جو تجھے فنا کرتا ہے تجھے ہر حال میں سلام کہتا ہے / اور ایک ہانکنے والا تجھے ہانک رہا ہے جو تیرا مذاق نہیں اڑانا چاہتا۔ (1) الوسیط 3/ 195۔ (2) سلف 3/ 270۔ (3) الوسیط 3/ 195۔ (4) الصحاح (وفد) میں۔ (5) لطائف الاشارات 2/ 151۔ (6) اسے طبری نے 15/ 630 - 631 میں روایت کیا ہے۔

...your scent and beautified your image. He says: This is how you were in the worldly life; I am your righteous deed. As long as you rode me in the world, ride me today. And he recited: {The Day We shall gather the righteous to the Most Merciful as a delegation}. And indeed, the disbeliever is met by his deed in the ugliest image and foulest scent. He says: Do you know me? He replies: No, except that Allah has made your image ugly and your scent foul. He says: This is how you were in the worldly life; I am your evil deed. As long as you rode me in the world, today I ride you. And he recited: {And they shall bear their burdens on their backs} [Al-An'am: 31]. This is not sound in terms of its chain of narration, as stated by Ibn al-Arabi in 'Siraj al-Muridin'(1). This report was also mentioned in his commentary by Abu Nasr Abd al-Rahim bin Abd al-Karim al-Qushayri, from Ibn Abbas, in its wording and meaning.

He also said on the authority of Ibn Abbas: Whoever loved horses will come to Allah Almighty on horses that neither dung nor urinate. Their bridles are of red ruby, green emerald, and white pearl. Their saddles are of fine silk and thick silk brocade. And whoever loved riding camels will be on noble she-camels that neither dung nor urinate; their halters are of ruby and emerald. And whoever loved riding ships will be on ships made of ruby, safe from drowning and safe from terrors.

He also said on the authority of Ali (RA): When the verse was revealed, Ali said: O Messenger of Allah! I have seen kings and their delegations, and I have not seen a delegation except as riders. So what is the delegation of Allah? The Messenger of Allah (PBUH) said: 'They will not be gathered on their feet, nor will they be driven like cattle. Rather, they will be brought she-camels from the she-camels of Paradise, the likes of which creatures have never seen. Their saddles are of gold, and their reins are of emerald. They will ride them until they knock at the gate of Paradise'(2). The wording of al-Tha'labi regarding this report from Ali is clearer.

Ali said: When this verse was revealed, I said: O Messenger of Allah! I have seen kings...

---

(1) At-Tadhkira pp. 189-190. The report was narrated by al-Tabari 15/630, limited to the first part. It was also narrated by Ibn Abi Hatim in his Tafsir 4/1281 (7229), and al-Tabari 9/217 from al-Suddi in a similar manner. (2) At-Tadhkira p. 201. It was narrated by Ibn Abi Shaybah 13/119, Abdullah bin Ahmad in Zawa'id al-Musnad (153), al-Tabari 15/629, al-Hakim 4/565, and al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (358). Al-Hakim said: This is

a Sahih (authentic) Hadith in its chain of narration, though they (Bukhari and Muslim) did not record it. Ad-Dhahabi countered it by saying: No.

सूरह मरियम: आयत 83 - 87 / 514

...तुम्हारी खुशबू और तुम्हारी सूरत को सुंदर बना दिया। वह कहता है: तुम दुनिया में ऐसे ही थे, मैं तुम्हारा नेक अमल (भला काम) हूँ। जब तक तुमने दुनिया में मुझ पर सवारी की, आज तुम मुझ पर सवार हो जाओ। और उसने पढ़ा: {जिस दिन हम नेक लोगों को रहमान की ओर मेहमान के रूप में इकट्ठा करेंगे}। और वास्तव में, काफ़िर का सामना उसके अमल से सबसे बदसूरत शक्ल और सबसे गंदी खुशबू में होगा। वह पूछेगा: क्या तुम मुझे जानते हो? वह जवाब देगा: नहीं, बस इतना कि अल्लाह ने तुम्हारी शक्ल बिगाड़ दी और तुम्हारी खुशबू बदबूदार कर दी। वह कहेगा: तुम दुनिया में ऐसे ही थे, मैं तुम्हारा बुरा अमल हूँ। जब तक तुमने दुनिया में मुझ पर सवारी की, आज मैं तुम पर सवार हूँ। और उसने पढ़ा: {और वे अपनी पीठ पर अपना बोझ उठाएंगे} [अल-अनआम: 31]। इसकी सनद (सूत्र) सही नहीं है, जैसा कि इब्न अल-अरबी ने 'सिराज अल-मुरीदीन'(1) में कहा है। और अबू नस्र अब्दुल रहीम बिन अब्दुल करीम अल-कुशैरी ने अपनी तफ़सीर में इब्न अब्बास के हवाले से इसके शब्दों और अर्थ के साथ इस खबर का उल्लेख किया है।

उन्होंने इब्न अब्बास के हवाले से यह भी कहा: जो घोड़ों से प्यार करता था, वह अल्लाह तआला के पास ऐसे घोड़ों पर आएगा जो न तो लीद करेंगे और न ही पेशाब करेंगे। उनकी लगाम लाल याकूत, हरी पन्ना और सफेद मोतियों की होगी। उनकी ज़ीनें रेशम और सुनहरी काम वाले कपड़ों की होंगी। और जो ऊंटों की सवारी पसंद करता था, वह ऐसी शानदार ऊंटनियों पर होगा जो न तो मींगनी करेंगी और न ही पेशाब करेंगी; उनकी नकेल याकूत और पन्ना की होगी। और जो जहाजों की सवारी पसंद करता था, वह याकूत के जहाजों पर होगा, वे डूबने और डरावनी चीजों से सुरक्षित होंगे।

उन्होंने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) के हवाले से यह भी कहा: जब आयत नाजिल हुई, तो अली ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल! मैंने राजाओं और उनके प्रतिनिधिमंडलों को देखा है, और मैंने किसी प्रतिनिधिमंडल को सवारों के अलावा नहीं देखा। तो अल्लाह का प्रतिनिधिमंडल क्या है? अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: 'उन्हें उनके पैरों पर इकट्ठा नहीं किया जाएगा, और न ही उन्हें मवेशियों की तरह हांका जाएगा। बल्कि, उन्हें जन्नत की ऊंटनियों में से ऊंटनियां दी जाएंगी, जिनकी मिसाल मख्लूक ने कभी नहीं देखी होगी। उनकी ज़ीनें सोने की होंगी और उनकी नकेल पन्ना की होगी। वे उन पर तब तक सवार रहेंगे जब तक कि वे जन्नत के दरवाजे पर दस्तक न दे दें(2)। इस खबर के बारे में अली से अल-थालाबी के शब्द अधिक स्पष्ट हैं।

अली ने कहा: जब यह आयत नाजिल हुई, तो मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल! मैंने राजाओं को देखा है...

---

(1) अत-तज़किरा पृष्ठ 189-190। तबरानी 15/630 ने इसे केवल पहले भाग तक सीमित रखा है। इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर 4/1281 (7229) में और तबरानी 9/217 ने सुद्दी से इसी तरह का उल्लेख किया है। (2) अत-तज़किरा पृष्ठ 201। इब्न अबी शयबा 13/119, अब्दुल्ला बिन अहमद ने ज़वैद अल-मुसनद (153) में, तबरानी 15/629, हाकिम 4/565, और बैहक़ी ने शुअब अल-ईमान (358) में इसे रिवायत किया है। हाकिम ने कहा: यह सनद के लिहाज से सही हदीस है, हालांकि उन्होंने (बुखारी और मुस्लिम) इसे अपनी किताबों में नहीं लिया। ज़हाबी ने इसे 'नहीं' कहकर खारिज कर दिया।

سورہ مریم: آیات 83 - 87 / 514

...تمہاری خوشبو اور تمہاری صورت کو خوبصورت بنا دیا۔ وہ کہتا ہے: تم دنیا میں ایسے ہی تھے، میں تمہارا نیک عمل ہوں۔ جب تک تم نے دنیا میں مجھ پر سواری کی، آج تم مجھ پر سوار ہو جاؤ۔ اور اس نے تلاوت کی: {جس دن ہم پرہیزگاروں کو رحمن کی طرف مہمان بنا کر جمع کریں گے}۔ اور بے شک، کافر کا سامنا اس کے عمل سے بدترین صورت اور گندی ترین بو میں ہوگا۔ وہ پوچھے گا: کیا تم مجھے جانتے ہو؟ وہ جواب دے گا: نہیں، سوائے اس کے کہ اللہ نے تمہاری صورت بگاڑ دی اور تمہاری خوشبو بدبو دار کر دی۔ وہ کہے گا: تم دنیا میں ایسے ہی تھے، میں تمہارا برا عمل ہوں۔ جب تک تم نے دنیا میں مجھ پر سواری کی، آج میں تم پر سوار ہوں۔ اور اس نے تلاوت کی: {اور وہ اپنی پیٹھ پر اپنا بوجھ اٹھائیں گے} [الانعام: 31]۔ اس کی سند درست نہیں ہے، جیسا کہ ابن العربی نے 'سراج المریدین'(1) میں کہا ہے۔ اور ابو نصر عبد الرحیم بن عبد الکریم القشیری نے اپنی تفسیر میں ابن عباس کے حوالے سے اس کے الفاظ اور معنی کے ساتھ اس خبر کا ذکر کیا ہے۔

انہوں نے ابن عباس کے حوالے سے یہ بھی کہا: جو گھوڑوں سے محبت کرتا تھا، وہ اللہ تعالیٰ کے پاس ایسے گھوڑوں پر آئے گا جو نہ لید کریں گے اور نہ ہی پیشاب کریں گے۔ ان کی لگامیں سرخ یاقوت، سبز زبرجد اور سفید موتیوں کی ہوں گی۔ ان کی زینیں ریشم اور اطلس کی ہوں گی۔ اور جو اونٹوں کی سواری پسند کرتا تھا، وہ ایسی عمدہ اونٹنیوں پر ہوگا جو نہ مینگنی کریں گی اور نہ ہی پیشاب کریں گی؛ ان کی نکیل یاقوت اور زبرجد کی ہوگی۔ اور جو بحری جہازوں کی سواری پسند کرتا تھا، وہ یاقوت کے جہازوں پر ہوگا، وہ ڈوبنے اور ہولناکیوں سے محفوظ ہوں گے۔

انہوں نے علی (رضی اللہ عنہ) کے حوالے سے یہ بھی کہا: جب آیت نازل ہوئی تو علی (رضی اللہ عنہ) نے کہا: اے اللہ کے رسول! میں نے بادشاہوں اور ان کے وفود کو دیکھا ہے، اور میں نے کسی وفد کو سواروں کے سوا نہیں دیکھا۔ تو اللہ کا وفد کیا ہے؟ رسول اللہ (صلی اللہ علیہ وسلم) نے فرمایا: 'ان کو ان کے پیروں پر جمع نہیں کیا جائے گا اور نہ ہی انہیں ہانکا جائے گا، بلکہ انہیں جنت کی اونٹنیوں میں سے اونٹنیاں دی جائیں گی، جن کی مثال مخلوق نے کبھی نہیں دیکھی ہوگی۔ ان کی زینیں سونے کی ہوں گی اور ان کی نکیل زبرجد کی ہوگی۔ وہ ان پر سوار رہیں گے یہاں تک کہ جنت کا دروازہ کھٹکھٹائیں'(2)۔ اس خبر میں علی سے ثعلبی کے الفاظ زیادہ واضح ہیں۔

علی نے کہا: جب یہ آیت نازل ہوئی تو میں نے کہا: اے اللہ کے رسول! میں نے بادشاہوں کو دیکھا ہے...

---

(1) التذکرہ ص 189 - 190۔ طبری 15/630 نے اسے صرف پہلے حصے تک محدود رکھا ہے۔ ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر 4/1281 (7229) میں اور طبری 9/217 نے سدی سے اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (2) التذکرہ ص 201۔ ابن ابی شیبہ 13/119، عبداللہ بن احمد نے زوائد المسند (153) میں، طبری 15/629، حاکم 4/565، اور بیہقی نے شعب الایمان (358) میں اسے روایت کیا ہے۔ حاکم نے کہا: یہ سند کے اعتبار سے صحیح حدیث ہے اگرچہ انہوں نے (بخاری و مسلم نے) اسے روایت نہیں کیا۔ ذہبی نے اسے 'نہیں' کہہ کر مسترد کر دیا۔

and their delegations, for I did not see a delegation except as riders. He said: "O Ali, when the departure from the presence of Allah Almighty occurs, the angels will receive the believers with white camels, whose saddles and reins are of gold. Upon every mount is a garment that the world does not equal. Every believer will wear a garment, then their mounts will proceed with them, and the camels will carry them swiftly until they reach Paradise. The angels will receive them, saying: 'Peace be upon you; you have done well; so enter it to abide eternally.'"

I say: This report stipulates that they do not ride or dress except from the standing place [on the Day of Judgment]. As for when they emerge from the graves, they will be walking barefoot, naked, and uncircumcised to the standing place; as evidenced by the hadith of Ibn Abbas who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) stood among us to deliver an exhortation and said: "O people, you will be gathered unto Allah Almighty barefoot, naked, and uncircumcised." This hadith was recorded by Al-Bukhari and Muslim (1), and it will come in its entirety in Surah "Al-Mu'minun," Allah willing, and it was previously mentioned in "Al Imran" from the hadith of Abdullah bin Anis with its meaning, and praise be to Allah Almighty (2). It is not far-fetched that both states occur for the blessed; so the hadith of Ibn Abbas would be specific, and Allah knows best.

Abu Hurairah said: "A delegation": on camels (3). Ibn Abbas said: riders who are brought camels from Paradise, with saddles of gold, and their seats and reins are of emerald, so they are gathered upon them.

Ali said: By Allah, they are not gathered on their feet, but on camels whose saddles are of gold, and noble mounts whose seats are rubies. If they intend to go, they move; and if they stir them, they fly (4). It is said: They arrive on what they love, whether camels, horses, or ships, as previously mentioned from Ibn Abbas. And Allah knows best. It is also said: He only said "a delegation" because it is the custom of delegations among the Arabs to arrive with good tidings and wait for rewards, so the righteous wait for giving and recompense.

(1) Al-Bukhari (4625), and Muslim (2860) and the wording is his. (2) We did not find it in Surah Al-Mu'minun, and it was previously mentioned in Al Imran 5/413 in brief, and in Al-Ma'idah 8/304 in full. (3) Recorded by Ibn Abi Shaiba 13/119, and At-Tabari 15/629-630. (4) Tafsir al-Baghawi 3/209.

सूरा मरियम: आयतें 83 - 87 515

और उनके प्रतिनिधिमंडल, क्योंकि मैंने किसी प्रतिनिधिमंडल को सवारों के अलावा नहीं देखा। उन्होंने कहा: "हे अली, जब अल्लाह सर्वशक्तिमान के सामने से प्रस्थान होगा, तो फ़रिश्ते ईमानवालों का सफेद ऊंटों के साथ स्वागत करेंगे, जिनके काठी और लगाम सोने के होंगे। प्रत्येक सवारी पर एक ऐसा पोशाक होगा जिसके बराबर यह दुनिया नहीं है। प्रत्येक मोमिन एक पोशाक पहनेगा, फिर उनकी सवारियां उन्हें लेकर चलेंगी, और ऊंट उन्हें तेजी से ले जाएंगे यहाँ तक कि वे जन्नत तक पहुँच जाएंगे। फ़रिश्ते उनका स्वागत करेंगे और कहेंगे: 'तुम पर शांति हो; तुमने अच्छा काम किया; तो इसमें हमेशा रहने के लिए प्रवेश करो।'"

मैंने कहा: और यह रिपोर्ट यह निर्धारित करती है कि वे मजलिस (मैदान-ए-हश्र) के अलावा कहीं और सवारी नहीं करेंगे और न ही कपड़े पहनेंगे। जहाँ तक कब्रों से निकलने की बात है, तो वे मजलिस की ओर नंगे पैर, नंगे बदन और बिना खतना के पैदल चलेंगे; जैसा कि इब्न अब्बास की हदीस से प्रमाणित है जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) हमारे बीच उपदेश देने के लिए खड़े हुए और कहा: "ओ लोगों, तुम्हें अल्लाह सर्वशक्तिमान के पास नंगे पैर, नंगे बदन और बिना खतना के इकट्ठा किया जाएगा।" यह हदीस अल-बुखारी और मुस्लिम (1) द्वारा दर्ज की गई है, और यह इंशाअल्लाह सूरा "अल-मुमिनून" में पूरी तरह से आएगी, और पहले "आल इमरान" में अब्दुल्ला बिन अनीस की हदीस से इसके अर्थ के साथ उल्लेख किया गया था, और अल्लाह सर्वशक्तिमान की प्रशंसा हो (2)। यह असंभव नहीं है कि दोनों स्थितियाँ धन्य लोगों के लिए घटित हों; इसलिए इब्न अब्बास की हदीस विशिष्ट होगी, और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

अबू हुरैरा ने कहा: "प्रतिनिधिमंडल": ऊंटों पर (3)। इब्न अब्बास ने कहा: सवार जिन्हें जन्नत से ऊंट दिए जाएंगे, जिन पर सोने की काठियाँ होंगी, और उनकी सीटें और लगाम पन्ने (जबरजद) की होंगी, इसलिए वे उन पर इकट्ठा किए जाएंगे।

अली ने कहा: अल्लाह की कसम, वे अपने पैरों पर इकट्ठा नहीं किए जाएंगे, बल्कि उन ऊंटों पर जिनकी काठियाँ सोने की हैं, और नेक सवारियां जिनकी सीटें याकूत (माणिक) की हैं। यदि वे जाने का इरादा करते हैं, तो वे चलते हैं; और यदि वे उन्हें प्रेरित करते हैं, तो वे उड़ते हैं (4)। यह कहा गया है: वे उस चीज़ पर आते हैं जिसे वे पसंद करते हैं, चाहे ऊंट, घोड़े, या जहाज, जैसा कि इब्न अब्बास से पहले उल्लेख किया गया है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। यह भी कहा गया है: उन्होंने

केवल "प्रतिनिधिमंडल" कहा क्योंकि अरबों के बीच प्रतिनिधिमंडलों का रिवाज है कि वे शुभ समाचार लेकर आते हैं और पुरस्कारों की प्रतीक्षा करते हैं, इसलिए धर्मपरायण लोग दान और प्रतिफल की प्रतीक्षा करते हैं।

(1) अल-बुखारी (4625), और मुस्लिम (2860) और शब्द उनके हैं। (2) हमें यह सूरा अल-मुमिनून में नहीं मिला, और पहले आल इमरान 5/413 में संक्षेप में और अल-मायदा 8/304 में पूर्ण रूप से उल्लेख किया गया था। (3) इब्न अबी शयबा 13/119 और अत-तबरी 15/629-630 द्वारा दर्ज किया गया। (4) तफ़सीर अल-बगवी 3/209।

سورۃ مریم: آیات ۸۳ - ۸۷ ۵۱۵

اور ان کے وفود، کیونکہ میں نے کسی وفد کو سواروں کے سوا نہیں دیکھا۔ آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) نے فرمایا: "اے علی! جب اللہ تعالیٰ کے حضور سے واپسی ہوگی تو فرشتے مومنوں کا استقبال سفید اونٹنیوں کے ساتھ کریں گے جن کے کجاوے اور لگامیں سونے کی ہوں گی، ہر سواری پر ایک ایسا لباس ہوگا جس کے برابر یہ دنیا نہیں ہے، پس ہر مومن ایک لباس پہنے گا، پھر ان کی سواریاں انہیں لے کر چلیں گی اور اونٹنیاں انہیں تیزی سے لے جائیں گی یہاں تک کہ وہ جنت تک پہنچ جائیں گے۔ فرشتے ان سے ملاقات کریں گے اور کہیں گے: 'تم پر سلامتی ہو، تم خوش رہو، پس اس میں ہمیشہ رہنے کے لیے داخل ہو جاؤ'۔"

میں نے کہا: یہ خبر اس بات کی صراحت کرتی ہے کہ وہ مقامِ حشر کے علاوہ کہیں سوار نہیں ہوں گے اور نہ ہی لباس پہنیں گے، اور جہاں تک قبروں سے نکلنے کا تعلق ہے تو وہ ننگے پاؤں، ننگے بدن اور بن ختنہ کے پیدل چل کر مقامِ حشر تک جائیں گے؛ جیسا کہ حضرت ابن عباس کی حدیث سے ثابت ہے، انہوں نے فرمایا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ہمارے درمیان وعظ کے لیے کھڑے ہوئے اور فرمایا: "اے لوگو! تم اللہ تعالیٰ کی طرف ننگے پاؤں، ننگے بدن اور بن ختنہ کے جمع کیے جاؤ گے"۔ اس حدیث کو بخاری اور مسلم (۱) نے روایت کیا ہے، اور یہ انشاء اللہ سورہ "المؤمنون" میں مکمل آئے گی، اور پہلے "آل عمران" میں عبداللہ بن انیس کی حدیث میں اس کے ہم معنی گزر چکی ہے، والحمد للہ تعالیٰ (۲)۔ اور یہ بعید نہیں کہ خوش نصیبوں کے لیے دونوں حالتیں پیش آئیں، چنانچہ حضرت ابن عباس کی حدیث مخصوص ہوگی، واللہ اعلم۔

حضرت ابوہریرہ نے فرمایا: "وفداً" سے مراد اونٹوں پر (۳)۔ ابن عباس نے فرمایا: ایسے سوار جنہیں جنت سے اونٹنیاں دی جائیں گی، جن پر سونے کے کجاوے ہوں گے اور ان کی زینیں اور لگامیں زبرجد کی ہوں گی، پس وہ ان پر سوار ہو کر محشر میں لائے جائیں گے۔

حضرت علی نے فرمایا: اللہ کی قسم! وہ اپنے قدموں پر جمع نہیں کیے جائیں گے، بلکہ ایسی اونٹنیوں پر جن کے کجاوے سونے کے ہوں گے، اور ایسی اصیل سواریاں جن کی زینیں یاقوت کی ہوں گی، اگر وہ ان کا ارادہ کریں گے تو وہ چلیں گی اور اگر وہ انہیں حرکت دیں گے تو وہ اڑنے لگیں گی (۴)۔ اور کہا گیا ہے: وہ اپنی پسندیدہ چیزوں یعنی اونٹوں، گھوڑوں یا کشتیوں پر سوار ہو کر آئیں گے، جیسا کہ ابن عباس سے پہلے ذکر ہو چکا ہے۔ واللہ اعلم۔ اور کہا گیا ہے کہ "وفداً" اس لیے فرمایا کیونکہ عربوں کے نزدیک وفود کا یہ شیوہ ہے کہ وہ خوشخبریاں لے کر آتے ہیں اور انعامات کے منتظر ہوتے ہیں، پس متقی لوگ عطاء اور ثواب کے منتظر ہوں گے۔

(۱) بخاری (۴۶۲۵)، اور مسلم (۲۸۶۰) اور الفاظ اسی کے ہیں۔ (۲) ہمیں یہ سورہ المؤمنون میں نہیں ملی، اور آل عمران ۴۱۳/۵ میں مختصراً اور المائدہ ۳۰۴/۸ میں مکمل طور پر گزر چکی ہے۔ (۳) اسے ابن ابی شیبہ ۱۱۹/۱۳ اور طبری ۶۲۹/۱۵ - ۶۳۰ نے روایت کیا ہے۔ (۴) تفسیر البغوی ۲۰۹/۳۔

Surah Maryam: Verses 83 - 87 516

“And We will drive the criminals to Hell as a thirsty herd” [Surah Maryam: 86]. ‘Driving’ (As-Sawq) means urging to walk. ‘Wirdan’ means thirsty, as said by Ibn Abbas, Abu Hurairah (may Allah be pleased with them), and Al-Hassan (1). Al-Akhfash, Al-Farra’ (2), and Ibn al-A'rabi said: barefoot and walking. It was also said: in groups. Al-Azhari (3) said: it means walking and thirsty, like camels approaching water, so it is said: the ‘wird’ (approaching group) of the tribe of so-and-so has arrived. Al-Qushayri said: His saying ‘wirdan’ indicates thirst; because water is mostly approached due to thirst. In ‘At-Tafsir’: walking and thirsty (4), their necks being cut off from thirst (5), and as the criminals are driven to the Fire, the righteous are gathered to Paradise.

It was said: ‘wirdan’ means ‘al-wurud’ (the act of approaching), like your saying: ‘I came to you in honor of you’, meaning: to honor you; meaning: We drive them to approach the Fire.

I say: There is no contradiction between these views; they are driven thirsty, barefoot, walking, and in groups. Ibn Arafa said: ‘Al-Wird’ refers to the people who approach water, so the thirsty are called ‘wird’ because of their seeking to approach water; just as you say: a people who are ‘sawm’ meaning fasting (siyam), and a people who are ‘zuwwar’ meaning visitors (zuwwar). So it is a noun based on the form of the infinitive (masdar), its singular being ‘warid’.

‘Al-Wird’ also refers to a group that approaches water, whether birds or camels. ‘Al-Wird’ is also the water that is approached (6). This is a case of implying one thing by another.

‘Al-Wird’ is also a portion/part. It is said: ‘I read my wird’ (daily portion of Quran/ remembrance). ‘Al-Wird’ is also the day of fever when it afflicts its person at a specific time - so it is an homonym - and the poet said, describing an old well:

---

(1) Narrated from them by Al-Tabari 15/631-632, and Al-Bukhari mentioned it from Ibn Abbas in the Book of Tafsir, before Hadith 4730, and it was also narrated from Al-Hassan by Ibn Abi Shaybah 13/172, and Hannad in Al-Zuhd (286) and (287). (2) In Ma'ani al-Quran 3/172, and in it: walking thirsty. (3) In Tahdhib al-Lugha 14/164. (4) Nuzhat al-Qulub p. 471. (5) Tafsir al-Baghawi 3/209. (6) Tahdhib al-Lugha 14/164.

सूरह मरयम: आयतें 83 - 87 516

"और हम अपराधियों को प्यासे रेवड़ की तरह जहन्नम की ओर हाँकेंगे" [सूरह मरयम: 86]। 'हाँकने' (अस-सौक़) का अर्थ है चलने के लिए प्रेरित करना। 'विर्दान' (Wirdan) का अर्थ है प्यासे, जैसा कि इब्न अब्बास, अबू हुरैरा (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) और अल-हसन (1) ने कहा। अल-अखफश, अल-फर्रा (2) और इब्न अल-अरबी ने कहा: नंगे पाँव और पैदल चलने वाले। यह भी कहा गया: झुंडों में। अल-अज़हरी (3) ने कहा: इसका अर्थ है पैदल और प्यासे, उन ऊंटों की तरह जो पानी की ओर बढ़ते हैं, तो कहा जाता है: फलां कबीले का 'विर्द' (पानी की ओर आने वाला समूह) आ गया। अल-कुशायरी ने कहा: उनका 'विर्दान' कहना प्यास की ओर संकेत करता है; क्योंकि पानी की ओर अधिकतर प्यास के कारण ही जाया जाता है। 'अत-तफ़्सीर' में है: पैदल और प्यासे (4), प्यास के कारण उनकी गर्दनें कट रही होंगी (5), और जैसे अपराधियों को आग की ओर हाँका जाता है, वैसे ही मुत्तकियों (परहेजगारों) को जन्नत की ओर इकट्ठा किया जाएगा।

यह भी कहा गया है: 'विर्दान' का अर्थ है 'अल-वुरुद' (आना/पहुँचना), जैसे आपका कहना: 'मैं आपके सम्मान में आया हूँ', अर्थात: आपका सम्मान करने के लिए; अर्थात: हम उन्हें आग के पास पहुँचने के लिए हाँकते हैं।

मैं कहता हूँ: इन कथनों के बीच कोई विरोधाभास नहीं है; उन्हें प्यासा, नंगे पैर, पैदल और समूहों में हाँका जाता है। इब्न अराफा ने कहा: 'अल-विर्द' उन लोगों को कहते हैं जो पानी के पास आते हैं, इसलिए प्यासों को 'विर्द' कहा गया क्योंकि वे पानी तक पहुँचने की इच्छा रखते हैं; जैसे आप कहते हैं: 'कौम सौम' यानी रोज़ेदार, और 'कौम ज़ुव्वर' यानी ज़ियारत करने वाले। तो यह मस्तर (भाववाचक संज्ञा) के शब्द पर आधारित एक संज्ञा है, जिसका एकवचन 'वारिद' है।

'अल-विर्द' उस समूह को भी कहते हैं जो पानी की ओर आता है, चाहे वे पक्षी हों या ऊंट। 'अल-विर्द' वह पानी भी है जिस पर पहुँचा जाता है (6)। यह एक चीज़ के माध्यम से दूसरी चीज़ की ओर इशारा करने के अंदाज़ में है।

'अल-विर्द' का अर्थ हिस्सा या भाग भी है। कहा जाता है: 'मैंने अपना विर्द पढ़ा' (कुरान या ज़िक्र का दैनिक हिस्सा)। 'अल-विर्द' बुखार का वह दिन भी है जब वह किसी व्यक्ति को एक निश्चित समय पर आता है - तो यह एक अनेकार्थक शब्द है - और कवि ने एक पुराने कुएं का वर्णन करते हुए कहा है:

(1) इसे अल-तबरी 15/631-632 ने उनसे उद्धृत किया है, और बुखारी ने इसे इब्न अब्बास से किताब अल-तफ़्सीर में हदीस 4730 से पहले दर्ज किया है, और इसे इब्न अबी शयबा 13/172 ने अल-हसन से और हन्नाद ने अल-ज़ुहद (286) और (287) में भी उद्धृत किया है। (2) मआनी अल-कुरान 3/172 में, और इसमें है: पैदल प्यासे। (3) तहज़ीब अल-लुग़ा 14/164 में। (4) नुज़हत अल-कुलूब पृष्ठ 471। (5) तफ़्सीर अल-बग़वी 3/209। (6) तहज़ीब अल-लुग़ा 14/164।

سورہ مریم: آیات 83 - 87 516

﴿وَنَسُوقُ الْمُجْرِمِينَ إِلَى جَهَنَّمَ وِرْدًا﴾ "اور ہم گناہگاروں کو پیاسا کر کے جہنم کی طرف ہنکا لے جائیں گے" [سورہ مریم: 86]۔ 'سوق' (ہنکانا) کا مطلب ہے چلنے پر ابھارنا۔ 'وِرداً' کا مطلب ہے پیاسے، یہ قول ابن عباس، ابو ہریرہ (رضی اللہ عنہما) اور حسن (1) کا ہے۔ الاخفش، الفراء (2) اور ابن الاعرابی نے کہا: ننگے پاؤں اور پیدل چلنے والے۔ ایک قول یہ بھی ہے کہ: گروہ در گروہ۔ الازہری (3) نے کہا: یعنی پیدل اور پیاسے، ان اونٹوں کی طرح جو پانی پر آتے ہیں، چنانچہ کہا جاتا ہے: فلاں قبیلے کا 'وِرد' (پانی پر آنے والا گروہ) آگیا۔ القشیری کہتے ہیں: اللہ کا فرمان 'وِرداً' پیاس پر دلالت کرتا ہے؛ کیونکہ پانی کی طرف عموماً پیاس ہی کی وجہ سے جایا جاتا ہے۔ 'التفسیر' میں ہے: پیدل اور پیاسے (4)، پیاس کی شدت سے ان کی گردنیں کٹ رہی ہوں گی (5)، اور جب مجرموں کو آگ کی طرف ہنکایا جانا ہے، تو متقیوں کو جنت کی طرف جمع کیا جائے گا۔

ایک قول یہ بھی ہے کہ: 'وِرداً' کا مطلب 'الورود' (پہنچنا) ہے، جیسے تمہارا قول: 'میں تمہارے پاس تمہارے اکرام کے لیے آیا'، یعنی: تمہارے اکرام کی خاطر؛ یعنی: ہم انہیں آگ میں داخل ہونے کے لیے ہنکا رہے ہیں۔

میں کہتا ہوں: ان اقوال کے درمیان کوئی تضاد نہیں ہے، چنانچہ انہیں پیاسا، ننگے پاؤں، پیدل اور گروہ در گروہ ہنکایا جاتا ہے۔ ابن عرفہ نے کہا: 'الورد' سے مراد وہ لوگ ہیں جو پانی پر آتے ہیں، چنانچہ پیاسوں کو ان کے پانی پر آنے کی طلب کی وجہ سے 'وِرداً' کہا گیا؛ جیسے تم کہتے ہو: 'قوم صوّم' یعنی روزہ دار، اور 'قوم زوّر' یعنی زیارت کرنے والے۔ پس یہ مصدر کے لفظ پر اسم ہے، اس کا واحد 'وارد' ہے۔

'الورد' سے مراد پرندوں یا اونٹوں کا وہ گروہ بھی ہے جو پانی پر آتا ہے۔ 'الورد' وہ پانی بھی ہے جس پر پہنچا جائے (6)۔ یہ ایک چیز کے ذریعے دوسری چیز کی طرف اشارے کے باب سے ہے۔

'الوِرْد' کا مطلب حصہ بھی ہے۔ کہا جاتا ہے: 'میں نے اپنا وِرد پڑھا' (تلاوت یا ذکر کا یومیہ حصہ)۔ 'الورد' بخار کا وہ دن بھی ہے جب وہ اپنے صاحب کو ایک مقررہ وقت پر آئے - پس یہ لفظ مشترک (homonym) ہے - اور شاعر نے ایک پرانے کنویں کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا:

---

(1) اسے الطبری نے ان سے 631/15 - 632 پر روایت کیا ہے، اور بخاری نے اسے ابن عباس سے کتاب التفسیر میں حدیث 4730 سے پہلے معلق بیان کیا ہے، اور اسے ابن ابی شیبہ نے حسن سے 172/13 میں اور ہناد نے الزہد (286) اور (287) میں روایت کیا ہے۔ (2) معانی القرآن 172/3 میں، اور اس میں ہے: پیدل اور پیاسے۔ (3) تہذیب اللغۃ 164/14 میں۔ (4) نزہۃ القلوب ص 471۔ (5) تفسیر البغوی 209/3۔ (6) تہذیب اللغۃ 164/14۔

517 Surah Maryam: Verses 83 - 87

"...they thirst when they arrive at the watering place (wird) (1)" Meaning: The arrivals who come to the water. His saying, Exalted is He: {They will not possess power of intercession} meaning: these disbelievers do not possess the power of intercession for anyone. {Except him who has taken from the Most Merciful a covenant.} and they are the Muslims, so they possess intercession. It is an exception of a thing from outside its category (istithna' munqati'), meaning: but "whoever has taken a covenant from the Most Merciful" will intercede. Therefore, "who" (man) is in the accusative case (mansub) based on this. And it was said: it is in the nominative case (marfu') as a substitute (badal) for the 'waw' in "yamlikun" (they possess), meaning: no one possesses intercession with Allah "except the one who has taken a covenant from the Most Merciful," for he possesses it (2). Based on this, the exception is connected (istithna' muttasil). And "the criminals" in His saying: {And We will drive the criminals to Hell in thirst (wirda)} includes the disbelievers and the disobedient. Then He informed that they do not possess intercession, except for the disobedient believers, for they possess it by having others intercede for them. The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "I will continue to intercede until I say: O Lord, grant me intercession for whoever said: 'There is no god but Allah, Muhammad is the Messenger of Allah.' Then He will say: 'O Muhammad, it is not for you, but it is for Me.'" (3) Narrated by Muslim with its meaning, and it was mentioned previously (4). Reports have multiplied that the people of merit, knowledge, and righteousness will intercede and their intercession will be accepted (5). According to the first opinion, the speech is connected to His saying: {And they have taken besides Allah gods that they might be for them a source of honor.} So tomorrow, the intercession of idolaters for anyone will not be accepted, nor will the intercession of idols for anyone, and they will not possess anyone's intercession for them, meaning: no intercession will benefit them, as He said: {So the intercession of the intercessors will not benefit them} [Al-Muddaththir: 48]. And it was said: meaning, We will gather the righteous and the criminals, and no one will possess intercession "except him who has taken..."

---

(1) Al-Sihah (wird), and before it: They arrived in the morning from Wash'ha at a narrow well. (2) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 3/346 similarly. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/32 - 33. (4) Muslim (193): (326), and it is with this wording in Abu Ya'la's Musnad (2781). (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/33.

५१७ सूरा मरियम: आयतें ८३ - ८७

"...जब वे पानी के घाट (विर्द) पर पहुँचें तो प्यासे हों (१)" अर्थात: वे लोग जो पानी पीने के लिए पहुँचते हैं। अल्लाह तआला का कथन: {वे शफ़ाअत (सिफ़ारिश) का अधिकार नहीं रखेंगे} अर्थात: ये काफ़िर किसी के लिए शफ़ाअत करने का अधिकार नहीं रखेंगे। {सिवाय उसके जिसने रहमान से वादा लिया हो।} और वे मुसलमान हैं, तो वे शफ़ाअत का अधिकार रखेंगे। यह एक अलग श्रेणी की वस्तु का अपवाद है (इस्तिथना मुंकति), अर्थात: लेकिन "जिसने रहमान से वादा लिया है" वह शफ़ाअत करेगा। इस आधार पर "मन" (जो) नसब (कर्मकारक) की स्थिति में है। और कहा गया है कि यह "यमलून" (वे अधिकार रखते हैं) में 'वाव' के स्थान पर रफ़ा (कर्ताकारक) की स्थिति में है, अर्थात: अल्लाह के पास कोई भी शफ़ाअत का अधिकार नहीं रखता "सिवाय उसके जिसने रहमान से वादा लिया हो," क्योंकि वह इसका अधिकार रखता है (२)। इस आधार पर यह जुड़ा हुआ अपवाद (इस्तिथना मुत्तसिल) होगा। और उनके कथन में "मुजरिमों" (अपराधियों): {और हम मुजरिमों को प्यासे-प्यासे जहन्नुम की तरफ हाँकेंगे} में काफ़िर और गुनहगार दोनों शामिल हैं। फिर उन्होंने बताया कि वे शफ़ाअत का अधिकार नहीं रखेंगे, सिवाय उन गुनहगार मोमिनों के जिनके लिए शफ़ाअत की जाएगी। रसूलुल्लाह ﷺ ने फ़रमाया: "मैं शफ़ाअत करता रहूँगा यहाँ तक कि मैं कहूँगा: ऐ रब! उस व्यक्ति के बारे में मेरी शफ़ाअत स्वीकार कर जिसने कहा: 'ला इलाहा इल्लल्लाह मुहम्मदुर रसूलुल्लाह' (अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं, मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं)। तब वह (अल्लाह) कहेगा: ऐ मुहम्मद, यह आपके लिए नहीं है, बल्कि यह मेरे लिए है।" (३) मुस्लिम ने इसे इसके अर्थ के साथ उद्धृत किया है, और यह पहले भी आ चुका है (४)। ऐसी खबरें कसरत से आई हैं कि फ़ज़ीलत, इल्म और नेक लोग शफ़ाअत करेंगे और उनकी शफ़ाअत स्वीकार की जाएगी (५)। पहले मत के अनुसार, यह बात उनके इस कथन से जुड़ी है: {और उन्होंने अल्लाह के सिवा (दूसरे) माबूद बना लिए हैं ताकि वे उनके लिए इज़्ज़त का कारण बनें।} अतः कल (कयामत के दिन) मूर्तिपूजकों की शफ़ाअत किसी के लिए स्वीकार नहीं की जाएगी, और न ही मूर्तियों की शफ़ाअत किसी के लिए होगी, और न ही उनके पास किसी की शफ़ाअत का अधिकार होगा, अर्थात: उन्हें कोई शफ़ाअत लाभ नहीं पहुँचाएगी, जैसा कि अल्लाह ने फ़रमाया: {तो शफ़ाअत करने वालों की शफ़ाअत उन्हें लाभ न पहुँचाएगी} [अल-मुद्दस्सिर: ४८]। और कहा गया: अर्थात: हम परहेज़गारों और मुजरिमों को इकट्ठा करेंगे, और कोई भी शफ़ाअत का अधिकार नहीं रखेगा "सिवाय उसके जिसने वादा लिया हो..."

(१) अस-सिहाह (वर्द), और उससे पहले: वे सुबह वशहा से एक संकीर्ण कुएं पर पहुँचे। (२) ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-कुरान ३/३४६ इसी तरह। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३२ - ३३। (४) मुस्लिम (१९३): (३२६), और यह अबू याला की मसनद (२७८१) में इन शब्दों के साथ है। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३३।

"پیاس محسوس کرتے ہیں جب وہ گھاٹ پر آتے ہیں (۱)" یعنی: وہ آنے والے جو پانی پر وارد ہوتے ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَّا يَمْلِكُونَ الشَّفَاعَةَ﴾ یعنی: یہ کافر کسی کے لیے شفاعت کا اختیار نہیں رکھیں گے۔ ﴿إِلَّا مَنِ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا﴾ اور وہ مسلمان ہیں تو وہ شفاعت کا اختیار رکھیں گے۔ یہ استثنائے منقطع ہے، یعنی: لیکن "جس نے رحمن کے پاس عہد لیا ہو" وہ شفاعت کرے گا، تو اس بنا پر "من" محلِ نصب میں ہے۔ اور کہا گیا: یہ "یملکون" میں واؤ سے بدل ہونے کی وجہ سے محلِ رفع میں ہے، یعنی: اللہ کے پاس کوئی شفاعت کا مالک نہیں ہوگا "سوائے اس کے جس نے رحمن کے پاس عہد لیا ہو" کیونکہ وہ اس کا مالک ہے (۲)، اور اس بنا پر یہ استثنائے متصل ہوگا۔ اور ان کے ارشاد: ﴿وَنَسُوقُ الْمُجْرِمِينَ إِلَىٰ جَهَنَّمَ وِرْدًا﴾ میں "مجرمین" کافروں اور نافرمانوں دونوں کو شامل ہے، پھر خبر دی کہ وہ شفاعت کے مالک نہیں ہوں گے سوائے ان گناہگار مومنوں کے کہ ان کے حق میں شفاعت کی جائے گی۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میں شفاعت کرتا رہوں گا یہاں تک کہ میں کہوں گا: اے میرے رب! اس کی شفاعت قبول فرما جس نے کہا: لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ۔ تو وہ فرمائے گا: اے محمد! یہ تمہارے لیے نہیں بلکہ یہ میرے لیے ہے" (۳) اسے مسلم نے معنی کے ساتھ روایت کیا ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۴)۔ اور احادیث بکثرت آئی ہیں کہ اہل فضل، اہل علم اور صالحین شفاعت کریں گے اور ان کی شفاعت قبول کی جائے گی (۵)۔ اور پہلے قول کے مطابق کلام اللہ کے اس ارشاد سے متصل ہوگا: ﴿وَاتَّخَذُوا مِن دُونِ اللَّهِ آلِهَةً لِّيَكُونُوا لَهُمْ عِزًّا﴾ پس کل قیامت کے دن نہ بت پرستوں کی کسی کے لیے شفاعت قبول ہوگی اور نہ بتوں کی کسی کے لیے شفاعت ہوگی، اور نہ وہ کسی کی شفاعت کے مالک ہوں گے، یعنی: انہیں شفاعت فائدہ نہیں دے گی، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿فَمَا تَنفَعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ﴾ [المدثر: ۴۸]۔ اور کہا گیا:

یعنی: ہم متقیوں اور مجرموں کو محشر میں جمع کریں گے، اور کوئی بھی شفاعت کا مالک نہ ہوگا "سوائے اس کے جس نے عہد لیا ہو..."

---

(۱) الصحاح (ورد)، اور اس سے پہلے: وہ صبح وشحاء سے ایک تنگ کنویں پر آئے۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۳۴۶/۳ اسی طرح۔ (۳) المحرر الوجیز ۴/ ۳۲ - ۳۳۔ (۴) مسلم (۱۹۳): (۳۲۶)، اور یہ انہی الفاظ کے ساتھ ابو یعلیٰ کی مسند (۲۷۸۱) میں ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۴/ ۳۳۔

Surah Maryam: Verses 83 - 95 518

...with the Most Merciful a covenant." That is: when Allah permits him to intercede, as He said: "Who is it that can intercede with Him except by His permission?" [Al-Baqarah: 255]. This covenant is what He referred to: "Or has he taken a covenant from the Most Merciful?" It is a comprehensive term for faith and all righteous deeds through which its possessor reaches the realm of those who intercede. Ibn Abbas said: The covenant is 'There is no god but Allah'. Muqatil and Ibn Abbas also said: No one will intercede except those who witness that there is no god but Allah, disavow power and strength except for Allah, and place their hope in none but Allah Almighty (1). Ibn Mas'ud said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) saying to his companions: "Is any one of you unable to take a covenant with Allah every morning and evening?" It was asked: O Messenger of Allah, what is that? He said: "He should say every morning and evening: O Allah, Creator of the heavens and the earth, Knower of the unseen and the witnessed, I covenant with You in this life that I bear witness that there is no god but You, alone without partner, and that Muhammad is Your servant and Messenger. For if You leave me to myself, You distance me from good and bring me closer to evil, and I trust in nothing but Your mercy. So establish for me a covenant with You that You will fulfill for me on the Day of Resurrection; indeed, You do not fail in Your promise. When he says that, Allah sets a seal upon it and places it under the Throne. Then, on the Day of Resurrection, a caller will call out: Where are those who have a covenant with Allah? They will stand and enter Paradise" (2).

The word of Allah Almighty: {And they say, "The Most Merciful has taken a son." (88) You have done an atrocious thing. (89) The heavens almost rupture therefrom and the earth splits open and the mountains collapse in devastation (90) That they attribute to the Most Merciful a son. (91) And it is not appropriate for the Most Merciful that He should take a son. (92) There is no one in the heavens and earth but that he comes to the Most Merciful as a servant. (93) He has enumerated them and counted them a [full] counting. (94) And all of them are coming to Him on the Day of Resurrection alone. (95)} The word of Allah Almighty: {And they say, "The Most Merciful has taken a son."} refers to the Jews and Christians, and whoever claimed that...

---

(1) Narrated by al-Tabari 15/633, al-Tabarani in 'al-Du'a' (1570), and al-Bayhaqi in 'al-Asma' wa al-Sifat' p. 109 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (2)

Al-Kashshaf 2/525, and al-Tha'labi as in 'al-Kafi al-Shaf' p. 108, and narrated by Ahmad (3916) in a similar manner. Al-Haythami said in 'Majma' al-Zawa'id' 10/174: Ahmad narrated it, and its men are the men of the Sahih, except that Awn bin Abdullah did not hear from Ibn Mas'ud. End. It was also narrated by al-Hakim in 'al-Mustadrak' 2/377-378 from Ibn Mas'ud as his statement. He said: This hadith has a sound chain of narration and they (Bukhari and Muslim) did not include it. Al-Dhahabi agreed with him.

सूरह मरयम: आयतें 83 - 95 518

...रहमान (परम दयालु) के पास एक वचन।" अर्थात: जब अल्लाह उसे सिफ़ारिश (शफ़ाअत) की अनुमति दे, जैसा कि उसने कहा: "कौन है जो उसके पास उसकी अनुमति के बिना सिफ़ारिश कर सके?" [अल-बक़रह: 255]। और यह वचन वही है जिसके बारे में उसने कहा: "या उसने रहमान से कोई वचन ले रखा है?" यह ईमान और उन सभी नेक कार्यों के लिए एक व्यापक शब्द है जिसके माध्यम से इसका स्वामी सिफ़ारिश करने वालों के दायरे में पहुँच जाता है। इब्न अब्बास ने कहा: वचन है 'ला इलाहा इल्लल्लाह' (अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं)। मुक़ातिल और इब्न अब्बास ने यह भी कहा: कोई सिफ़ारिश नहीं करेगा सिवाय उनके जिन्होंने गवाही दी कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं, और अपनी शक्ति और सामर्थ्य से अलग होकर अल्लाह को ही सब कुछ माना, और अल्लाह तआला के सिवा किसी से उम्मीद नहीं रखी (1)। इब्न मसूद ने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को अपने साथियों से कहते सुना: "क्या तुममें से कोई हर सुबह और शाम अल्लाह के पास एक वचन लेने में असमर्थ है?" पूछा गया: ऐ अल्लाह के रसूल, वह क्या है? उन्होंने कहा: "वह हर सुबह और शाम कहे: ऐ अल्लाह, आकाशों और पृथ्वी के बनाने वाले, अनदेखे और प्रत्यक्ष के जानने वाले, मैं इस जीवन में तुझसे यह वचन करता हूँ कि मैं गवाही देता हूँ कि तेरे सिवा कोई पूज्य नहीं, तू अकेला है तेरा कोई साझी नहीं, और मुहम्मद तेरे बंदे और रसूल हैं। यदि तू मुझे मेरे हाल पर छोड़ दे, तो तू मुझे भलाई से दूर और बुराई के करीब कर देगा, और मुझे तेरी दया के सिवा किसी पर भरोसा नहीं है। तो मेरे लिए अपने पास एक वचन बना दे जिसे तू क़यामत के दिन पूरा करे; बेशक तू वादे के खिलाफ नहीं करता। जब वह यह कहता है, तो अल्लाह उस पर एक मुहर लगा देता है और उसे अर्श (सिंहासन) के नीचे रख देता है। फिर क़यामत के दिन एक पुकारने वाला पुकारेगा: वे कहाँ हैं जिनके पास अल्लाह का वचन है? तो वे खड़े होंगे और जन्नत (स्वर्ग) में प्रवेश करेंगे" (2)।

अल्लाह तआला का कथन: {और उन्होंने कहा, "रहमान ने एक बेटा बना लिया है।" (88) निश्चय ही तुम एक बहुत भारी बात लेकर आए हो। (89) निकट है कि उससे आकाश फट जाएँ और धरती फट जाए और पहाड़ गिरकर चकनाचूर हो जाएँ(90) कि उन्होंने रहमान के लिए बेटा होने का दावा किया। (91) और रहमान के लिए यह शोभा नहीं देता कि वह कोई बेटा बनाए। (92) आकाशों और पृथ्वी में जो कोई भी है, वह रहमान के पास एक बंदे के रूप में आने वाला है। (93) उसने उन्हें पूरी तरह घेरे में ले रखा है और उन्हें अच्छी तरह गिन रखा है। (94) और उनमें से प्रत्येक क़यामत के दिन

उसके पास अकेला आने वाला है। (95)} अल्लाह तआला का कथन: {और उन्होंने कहा, "रहमान ने एक बेटा बना लिया है"} इससे तात्पर्य यहूदी और ईसाई हैं, और वे लोग जिन्होंने दावा किया कि...

---

(1) इसे अल-तबरी 15/633, दुआ में अल-तबरानी (1570), और अल-बैहक़ी ने 'अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात' पृष्ठ 109 में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से उद्धृत किया है। (2) अल-कशशाफ़ 2/525, और अल-थालाबी जैसा कि 'अल-काफ़ी अल-शाफ़' पृष्ठ 108 में है, और अहमद (3916) ने इसी तरह उद्धृत किया है। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' 10/174 में कहा: इसे अहमद ने रिवायत किया है, और इसके पुरुष सहीह (हदीस) के पुरुष हैं, सिवाय इसके कि औन बिन अब्दुल्ला ने इब्न मसूद से नहीं सुना। इति। इसे अल-हाकिम ने 'अल-मुस्तदरक' 2/377-378 में इब्न मसूद के कथन के रूप में भी उद्धृत किया है। उन्होंने कहा: यह हदीस सहीह इस्नाद वाली है और उन दोनों (बुखारी और मुस्लिम) ने इसे बाहर नहीं निकाला। और अल-ज़हबी ने उनके साथ सहमति व्यक्त की।

سورہ مریم: آیات 83 - 95 518

رحمٰن کے پاس عہد" یعنی: جب اللہ اسے شفاعت کی اجازت دے دے، جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿کون ہے جو اس کے پاس اس کی اجازت کے بغیر شفاعت کر سکے﴾ [البقرہ: 255]، اور یہ عہد وہی ہے جس کے بارے میں اس نے فرمایا: ﴿یا اس نے رحمٰن کے پاس کوئی عہد لے رکھا ہے﴾ اور یہ ایک جامع لفظ ہے ایمان اور ان تمام نیک اعمال کے لیے جن کے ذریعے ان کا صاحب شفاعت کرنے والوں کے دائرے میں پہنچ جاتا ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: عہد سے مراد 'لا الہ الا اللہ' ہے۔ مقاتل اور ابن عباس نے یہ بھی فرمایا: کوئی شفاعت نہیں کرے گا سوائے اس کے جس نے گواہی دی کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، اور اپنی طاقت و قوت سے بیزاری کا اظہار کرتے ہوئے سب اللہ کے سپرد کیا، اور اللہ تعالیٰ کے سوا کسی سے امید نہ رکھی (1)۔ ابن مسعود نے فرمایا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو اپنے صحابہ سے فرماتے ہوئے سنا: "کیا تم میں سے کوئی اس بات سے عاجز ہے کہ وہ ہر صبح اور شام اللہ کے پاس ایک عہد لے لے" پوچھا گیا: اے اللہ کے رسول، وہ کیا ہے؟ آپ نے فرمایا: "وہ ہر صبح اور شام کہے: اے اللہ، آسمانوں اور زمین کے پیدا کرنے والے، غیب اور ظاہر کے جاننے والے، میں اس دنیاوی زندگی میں تجھ سے عہد کرتا ہوں کہ میں گواہی دیتا ہوں کہ تیرے سوا کوئی معبود نہیں، تو اکیلا ہے تیرا کوئی شریک نہیں، اور محمد تیرے بندے اور رسول ہیں۔ پس اگر تو مجھے میرے نفس کے حوالے کر دے تو تو مجھے بھلائی سے دور اور برائی کے قریب کر دے گا، اور میں صرف تیری رحمت پر بھروسہ کرتا ہوں، لہٰذا تو میرے لیے اپنے پاس ایک ایسا عہد بنا دے جسے تو قیامت کے دن پورا فرمائے؛ بے شک تو وعدہ خلافی نہیں کرتا۔ جب وہ یہ کہتا ہے تو اللہ اس پر مہر لگا دیتا ہے اور اسے عرش

کے نیچے رکھ دیتا ہے۔ پھر جب قیامت کا دن ہوگا تو ایک پکارنے والا پکارے گا: وہ لوگ کہاں ہیں جن کا اللہ کے پاس عہد ہے؟ پس وہ کھڑے ہوں گے اور جنت میں داخل ہوں گے" (2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور انہوں نے کہا کہ رحمٰن نے بیٹا بنا لیا ہے ﴿88﴾ یقیناً تم ایک بہت بھاری بات لے کر آئے ہو ﴿89﴾ قریب ہے کہ اس سے آسمان پھٹ جائیں اور زمین شق ہو جائے اور پہاڑ گر کر ریزہ ریزہ ہو جائیں ﴿90﴾ اس بات پر کہ انہوں نے رحمٰن کے لیے بیٹے کا دعویٰ کیا ﴿91﴾ اور رحمٰن کے شایانِ شان نہیں کہ وہ بیٹا بنائے ﴿92﴾ آسمانوں اور زمین میں جو بھی ہے وہ رحمٰن کے پاس بندہ بن کر آنے والا ہے ﴿93﴾ یقیناً اس نے ان کا احاطہ کر رکھا ہے اور انہیں خوب اچھی طرح گن رکھا ہے ﴿94﴾ اور ان میں سے ہر ایک قیامت کے دن اس کے پاس اکیلا آنے والا ہے ﴿95﴾﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور انہوں نے کہا کہ رحمٰن نے بیٹا بنا لیا ہے﴾ یعنی یہودی اور نصاریٰ، اور جس نے یہ گمان کیا کہ...

---

(1) اسے طبری 15/633، طبرانی نے الدعاء (1570) میں، اور بیہقی نے الاسماء والصفات ص 109 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (2) الکشاف 2/525، اور ثعلبی جیسا کہ الکافی الشاف ص 108 میں ہے، اور اسے احمد (3916) نے بھی اسی طرح روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 10/174 میں کہا: اسے احمد نے روایت کیا ہے، اور اس کے راوی صحیح کے راوی ہیں، سوائے اس کے کہ عون بن عبداللہ نے ابن مسعود سے نہیں سنا۔ انتہیٰ۔ اور اسے حاکم نے مستدرک 2/377-378 میں ابن مسعود کے قول سے بھی روایت کیا ہے۔ اور کہا: یہ حدیث صحیح الاسناد ہے اور ان دونوں (بخاری و مسلم) نے اسے روایت نہیں کیا۔ اور ذہبی نے ان سے اتفاق کیا۔

...the angels are daughters of Allah (1). Yahya, Al-A'mash, Hamzah, Al-Kisa'i, and Khalaf (2) recited: «wuldan» with a damma on the waw and a sukun on the lam, in four places: in this Surah, the Almighty's saying: {I shall certainly be given wealth and children} which was mentioned previously (3), and His saying: {That they attribute to the Most Merciful a son. And it is not appropriate for the Most Merciful that He should take a son}. And in Surah Nuh: {his wealth and his children} [Verse: 21]. Specifically in "Nuh", Ibn Kathir, Mujahid, Humayd, Abu Amr, and Ya'qub agreed with them. The rest recited with fatha on both the waw and the lam in all instances (4), and they are two linguistic variations, like: Al-Arab and Al-Urb, and Al-Ajam and Al-Ujm. He said: And indeed I have seen groups who have multiplied wealth and children (wulda) And another said: I wish so-and-so was in his mother's womb, and I wish so-and-so was a donkey's offspring (wulda) And Al-Nabigha (5) said regarding this meaning: Wait, let all peoples be a ransom for you, and what is multiplied of wealth and children (waladi) Using fatha. The tribe of Qays treats «wuld» with damma as plural, and «walad» with fatha as singular (6). Al-Jawhari (7) said: «walad» can be singular or plural, and likewise «wuld» with damma. Among the proverbs of Bani Asad: «Your child (wulduka) is the one who made your heels bleed» (8). And «wuld» can be the plural of «walad» like «asd» and «usd»: and «wuld»...

---

(1) Al-Wasit 3/196, Tafsir Al-Baghawi 3/209, and Zad al-Masir 5/264. (2) Before it in (D) and (M) is an addition: "and Asim", which is an error. (3) Pages 506-507 of this volume. (4) Al-Kisa'i and Hamzah recited: «wuldan» with damma on the [initial letter] and sukun on the lam in all those places, and Ibn Kathir, Abu Amr, Ya'qub, and Khalaf agreed with them in the verse of Nuh. The rest recited with fatha on the waw and lam in all places. See Al-Hujja fi al-Qira'at 5/211, Al-Sab'ah p. 412, Al-Taysir pp. 150 and 215, and Al-Nashr 3/291. (5) He is Al-Dhubyani in his Diwan p. 36. (6) From the saying: "and they are two linguistic variations" to this point - excluding Al-Nabigha's verse - from Al-Nukat wa al-'Uyun 3/387, and it was mentioned previously recently. (7) In Al-Sihah (w-l-d). (8) Meaning: the one you gave birth to. Majma' al-Amthal by al-Maydani 1/39.

...देवदूत अल्लाह की बेटियाँ हैं (1)। याह्या, अल-अमाश, हमज़ाह, अल-किसाई और खलफ़ (2) ने चार स्थानों पर वाव पर दम्मा और लाम पर सुकून के साथ «वुल्दन» (संतान) पढ़ा है: इस सूरह में, सर्वशक्तिमान का कथन: {मुझे निश्चित रूप से धन और संतान दी जाएगी} जिसका उल्लेख पहले किया जा चुका है (3), और उनका कथन: {कि उन्होंने परम दयालु के लिए एक पुत्र होने का दावा किया। और परम दयालु के लिए यह उचित नहीं है कि वह एक पुत्र अपनाए}। और सूरह नूह में: {उसका धन और उसकी संतान} [आयत: 21]। विशेष रूप से "नूह" में, इब्न कसीर, मुजाहिद, हुमैद, अबू अम्र और याकूब उनके साथ सहमत हुए। बाकी सभी ने सभी स्थानों पर वाव और लाम दोनों पर फतह के साथ पढ़ा (4), और ये दो भाषाई विविधताएं हैं, जैसे: अल-अरब और अल-उर्ब, और अल-अजम और अल-उज्म। उसने कहा: और वास्तव में मैंने ऐसे समूहों को देखा है जिन्होंने धन और संतान (वुल्दा) को बढ़ाया है और एक अन्य ने कहा: काश फलां व्यक्ति अपनी माँ के गर्भ में होता, और काश फलां व्यक्ति एक गधे की संतान (वुल्दा) होता और अल-नाबिघा (5) ने इस अर्थ के बारे में कहा: रुको, सभी लोग तुम्हारे लिए फिरौती हों, और धन और संतान (वलदी) से जो कुछ भी बढ़ता है फतह का उपयोग करते हुए। क़ैस जनजाति «वुल्द» (दम्मा के साथ) को बहुवचन मानती है, और «वलद» (फतह के साथ) को एकवचन (6)। अल-जौहरी (7) ने कहा: «वलद» एकवचन और बहुवचन दोनों हो सकता है, और इसी तरह दम्मा के साथ «वुल्द» भी। बनी असद की कहावतों में से है: «तुम्हारी संतान (वुल्दुका) वह है जिसने तुम्हारी एड़ियों से खून बहाया» (8)। और «वुल्द», «वलद» का बहुवचन हो सकता है जैसे «असद» और «उसद»: और «वुल्द»...

---

(1) अल-वासित 3/196, तफसीर अल-बगवी 3/209, और ज़ाद अल-मसीर 5/264। (2) (द) और (म) में इससे पहले एक जोड़ है: "और आसिम", जो एक त्रुटि है। (3) इस खंड के पृष्ठ 506-507। (4) अल-किसाई और हमज़ाह ने उन सभी स्थानों पर वाव पर दम्मा और लाम पर सुकून के साथ «वुल्दन» पढ़ा, और इब्न कसीर, अबू अम्र, याकूब और खलफ़ नूह की आयत में उनके साथ सहमत हुए। बाकी लोगों ने सभी स्थानों पर वाव और लाम पर फतह के साथ पढ़ा। देखें अल-हुज्जह फी अल-किरात 5/211, अल-सबअह पृ. 412, अल-तयसीर पृ. 150 और 215, और अल-नश्र 3/291। (5) वह अपने दीवान पृ. 36 में अल-दुबयानी है। (6) इस कथन से: "और वे दो भाषाई विविधताएं हैं" इस बिंदु तक - अल-नाबिघा के छंद को छोड़कर - अल-नुकात व अल-उयून 3/387 से, और इसका

उल्लेख हाल ही में पहले किया गया था। (7) अल-सिहाह (व-ल-द) में। (8) अर्थात: जिसे आपने जन्म दिया है। अल-मैदानी द्वारा मजमा अल-अमशाल 1/39।

...فرشتے اللہ کی بیٹیاں ہیں(۱)۔ اور یحییٰ، الاعمش، حمزہ، الکسائی اور خلف(۲) نے چار مقامات پر واو کے ضمہ اور لام کے سکون کے ساتھ «وُلْداً» پڑھا ہے: اس سورت میں اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ لأُوتَيَنَّ مَالًا وَوَلَدًا﴾ اور یہ پہلے گزر چکا ہے(۳)، اور اس کا قول: ﴿ أَن دَعَوْا لِلرَّحْمَنِ وَلَدًا وَمَا يَنبَغِي لِلرَّحْمَنِ أَن يَتَّخِذَ وَلَدًا﴾۔ اور سورہ نوح میں: ﴿ مَالُهُ وَوَلَدُهُ﴾ [آیت: ۲۱]۔ اور "نوح" میں خاص طور پر ابن کثیر، مجاہد، حمید، ابو عمرو اور یعقوب ان کے موافق ہیں۔ اور باقی تمام مقامات پر واو اور لام کے فتحہ کے ساتھ پڑھتے ہیں(۴)، اور یہ دو لغتیں ہیں، جیسے: العَرَب اور العُرْب، اور العَجَم اور العُجْم۔ کہا: اور یقیناً میں نے ایسی جماعتوں کو دیکھا ہے جنہوں نے مال اور اولاد (وُلدا) میں اضافہ کیا اور دوسرے نے کہا: کاش فلاں اپنی ماں کے پیٹ میں ہوتا، اور کاش فلاں گدھے کا بچہ (وُلْدَ) ہوتا اور اسی معنی میں النابغہ(۵) نے کہا: ٹھہرو، تمام لوگ تم پر فدا ہوں، اور جو کچھ مال اور اولاد (وُلَدِ) سے بڑھتا ہے فتحہ کے ساتھ اور قیس والے «وُلْد» کو ضمہ کے ساتھ جمع قرار دیتے ہیں، اور «وَلَد» کو فتحہ کے ساتھ واحد(۶)۔ جوہری(۷) نے کہا: «وَلَد» واحد اور جمع دونوں کے لیے ہو سکتا ہے، اور اسی طرح ضمہ کے ساتھ «وُلْد» بھی۔ اور بنی اسد کی مثالوں میں سے ہے: «وُلْدُك من دَمَّى عَقِبَيْكِ» (۸)۔ اور «وُلْد»، «وَلَد» کی جمع ہو سکتی ہے جیسے «أَسْد» اور «أُسْد»: اور «وُلْد»...

---

(۱) الوسیط ۳/۱۹۶ ، وتفسیر البغوی ۳/۲۰۹ ، وزاد المسیر ۵/۲۶۴ ۔ (۲) اس سے پہلے (د) اور (م) میں یہ زیادتی ہے: "وعاصم"، جو کہ غلطی ہے۔ (۳) اس پارے کے ص ۵۰۶-۵۰۷۔ (۴) الکسائی اور حمزہ نے ان تمام مقامات پر واو کے ضمہ اور لام کے سکون کے ساتھ «وُلْداً» پڑھا ہے، اور نوح کی آیت میں ابن کثیر، ابو عمرو، یعقوب اور خلف ان کے موافق ہوئے۔ اور باقیوں

نے تمام مقامات پر واو اور لام کے فتحہ کے ساتھ پڑھا۔ دیکھیے الحجۃ فی القراءات ۵/۲۱۱ ، والسبعۃ ص ۴۱۲ ، والتیسیر ص ۱۵۰ اور ۲۱۵ ، والنشر ۳/۲۹۱ ۔ (۵) وہ اپنے دیوان ص ۳۶ میں الذبیانی ہے۔ (۶) اس کے قول سے: "وہ دو لغتیں ہیں" یہاں تک - سوائے نابغہ کے شعر کے - النکت والعیون ۳/۳۸۷ سے، اور یہ حال ہی میں پہلے گزر چکا ہے۔ (۷) الصحاح (ولد) میں۔ (۸) یعنی: جس سے آپ فارغ ہوئیں۔ مجمع الامثال للمیدانی ۱/۳۹۔

Surah Maryam: Verses 88 - 95. Page 520.

[The word 'Wuld' with a kasra] is a dialectal variation of 'Walad' (children). Al-Nahhas said (1): Abu 'Ubayd distinguished between them, claiming that 'Walad' refers to both family and offspring, while 'Wuld' is specific. Abu Ja'far said: This statement is rejected; it is not known by any linguist. 'Walad' and 'Wuld' refer only to a man's child and his child's child, except that 'Wuld' is more frequent in the speech of the Arabs; as it was said:

"Slowly, may all peoples be your ransom ** and whatever I have produced of wealth and children."

Abu Ja'far said: I heard Muhammad ibn al-Walid saying: It is possible for 'Wuld' to be the plural of 'Walad', just as it is said: 'Wathan' and 'Wuthn' (idol/idols) or 'Asad' and 'Usd' (lion/lions). It is also possible for 'Walad' and 'Wuld' to have the same meaning, as it is said: 'Ajam' and 'Ujm', or 'Arab' and 'Urb', as mentioned before.

The Almighty's saying: {Verily you have brought forth a terrible thing (Idda)} means: a great abomination. Reported on the authority of Ibn Abbas, Mujahid, and others (2). Al-Jawhari said (3): 'Al-Idd' and 'Al-Iddah' mean a calamity and a horrific matter; from it is the Almighty's saying: {Verily you have brought forth a terrible thing (Idda)}. Similarly, 'Al-Aadd' is like the active participle. The plural of 'Iddah' is 'Idad'. A calamity 'addat' (befell) someone, 'ta'udduhu addan', with a fatha. 'Al-Add' also means strength (4). The Rajiz poet said:

"I have stripped off (5) from myself briskness (6) and strength ** after I was firm (7) and sturdy (8)."

End of his speech. Abu Abd al-Rahman al-Sulami read it as "Addan" with a fatha on the hamza (9). Al-Nahhas (10): It is said: 'adda ya'uddu addan', so he is 'aad', and the noun is 'al-idd'; used when someone brings about something great and abominable. The Rajiz poet said:

---

(1) In 'I'rab al-Qur'an' 3/28. (2) 'Al-Nukat wal-'Uyun' 3/390, and recorded by al-Tabari 15/635-636 from them and from Qatadah. (3) In 'Al-Sahah' (add). (4) In (d) and (m): 'Al-Idd' also means intensity, and 'Al-Add' means dominance and strength. (5) In (d) and (m): 'Nadhawtu'. And 'Nadha': took off. 'Al-Sahah' (nadha). (6) In (m): Intensity. And 'Al-Shirrah': the source of evil (sharr). 'Al-Sahah' (sharr). (7) Meaning: of strong build. 'Al-Sahah' (saml). (8) Meaning: solid (jald). In 'Al-Sahah': 'nahdan', instead of: 'jaldan', and

'Al-Nahd' is the strongest of the people. 'Taj al-'Arus' (nahd). (9) 'Al-Muhtasib' 2/45, and Ibn Khalawayh mentioned it in 'The Irregular Recitations' p. 86 and attributed it to Ali [may Allah be pleased with him]. (10) In 'I'rab al-Qur'an' 3/28.

सूरह मरियम: आयत 88 - 95. पृष्ठ 520.

'वुल्द' (Wuld) कसरा के साथ 'वलद' (संतान) का ही एक भाषाई रूप है। अल-नहहास ने कहा (1): अबू उबैद ने दोनों के बीच अंतर किया, उनका दावा था कि 'वलद' परिवार और संतान दोनों के लिए होता है। अबू जाफ़र ने कहा: यह कथन खारिज करने योग्य है, भाषा के किसी भी विद्वान को इसकी जानकारी नहीं है। 'वलद' और 'वुल्द' का अर्थ केवल पुरुष की संतान और उसके पोते-पोतियां ही होता है, सिवाय इसके कि अरबों की बातचीत में 'वुल्द' शब्द अधिक प्रयोग होता है; जैसा कि कहा गया है:

"ठहरो, सभी कौमें तुम पर कुर्बान हों ** और जो कुछ भी मैंने धन और संतान से फल पाया है।"

अबू जाफ़र ने कहा: मैंने मुहम्मद इब्न अल-वलीद को यह कहते हुए सुना: यह संभव है कि 'वुल्द', 'वलद' का बहुवचन हो, जैसे 'वथन' और 'वुथन' (मूर्ति) या 'असद' और 'उसद' (शेर) कहा जाता है। यह भी संभव है कि 'वलद' और 'वुल्द' का अर्थ एक ही हो, जैसे 'अजम' और 'उज्म', या 'अरब' और 'उर्ब' कहा जाता है, जैसा कि पहले बताया गया है।

अल्लाह का कथन: {निस्संदेह तुम एक बहुत भारी (बुरी) चीज़ लेकर आए हो (इद्दा)} का अर्थ है: एक बड़ी घृणित बात। यह इब्न अब्बास, मुजाहिद और अन्य से वर्णित है (2)। अल-जौहरी ने कहा (3): 'अल-इद्द' और 'अल-इद्दा' का अर्थ है आपदा और भयानक मामला; इसी से अल्लाह का यह वचन है: {निस्संदेह तुम एक बहुत भारी चीज़ लेकर आए हो}। इसी तरह 'अल-आद्द' कर्ता के समान है। 'इद्दा' का बहुवचन 'इदद' है। किसी पर आपदा आई (अद्दत), 'तउद्दुहू अद्दन', फतह के साथ। 'अल-अद्द' का अर्थ शक्ति भी है (4); रजीज़ (कवि) ने कहा:

"मैंने उतार फेंकी (5) अपने से फुर्ती (6) और ताकत ** इसके बाद कि मैं सख्त (7) और मजबूत (8) था।"

उनकी बात समाप्त हुई। अबू अब्दुर रहमान अल-सुलमी ने इसे हमजा पर फतह के साथ "अद्दन" पढ़ा (9)। अल-नहहास (10): कहा जाता है: 'अद्द यउद्दु अद्दन', तो वह 'आद्द' है, और संज्ञा 'अल-इद्द' है; जब कोई बड़ी और घृणित चीज़ लेकर आए। रजीज़ ने कहा:

---

(1) इ'राब अल-कुरान 3/28 में। (2) अल-नुकात वल-उयून 3/390, और अल-तबरी 15/635-636 ने इसे उनसे और कतादा से उद्धृत किया है। (3) अल-सिहाह (अद्द) में। (4) (द) और (म) में: 'अल-इद्द'

का अर्थ तीव्रता भी है, और 'अल-अद्द' का अर्थ प्रभुत्व और शक्ति है। (5) (द) और (म) में: 'नधौतु'। और 'नधा': उतारना। अल-सिहाह (नधा)। (6) (म) में: तीव्रता। और 'अल-शिर्रह': बुराई (शर) का स्रोत। अल-सिहाह (शरर)। (7) अर्थात: मजबूत कद-काठी वाला। अल-सिहाह (समल)। (8) अर्थात: ठोस (जल्द)। अल-सिहाह में: 'नहदन', 'जल्दन' के स्थान पर, और 'अल-नहद' लोगों में सबसे शक्तिशाली को कहते हैं। ताज अल-अरूस (नहद)। (9) अल-मुहतासिब 2/45, और इब्न खलवैह ने इसे 'अल-किरात अल-शाज्जह' पृष्ठ 86 में उल्लेख किया है और इसे अली [रजी.] से जोड़ा है। (10) इ'राब अल-कुरान 3/28 में।

سورہ مریم: آیات 88 - 95- صفحہ 520-

[لفظ 'وُلد' زیر کے ساتھ] 'وَلَد' (اولاد) میں ایک لغت (لہجہ) ہے۔ النحاس نے کہا (1): ابو عبید نے ان دونوں کے درمیان فرق کیا، ان کا دعویٰ تھا کہ 'وَلَد' اہل (خاندان) اور اولاد دونوں کے لیے ہوتا ہے۔ ابو جعفر نے کہا: یہ قول مسترد ہے جسے اہل لغت میں سے کوئی نہیں جانتا، اور 'وَلَد' اور 'وُلد' صرف مرد کی اولاد اور اس کے بیٹوں کی اولاد ہی ہوتی ہے، سوائے اس کے کہ عربوں کے کلام میں 'وُلد' زیادہ استعمال ہوتا ہے؛ جیسا کہ کہا گیا:

"ٹھہرو، تمام قومیں تم پر فدا ہوں ** اور جو کچھ میں نے مال اور اولاد سے پھل پایا ہے۔"

ابو جعفر نے کہا: میں نے محمد بن ولید کو کہتے سنا: یہ جائز ہے کہ 'وُلد'، 'وَلَد' کی جمع ہو، جیسا کہ کہا جاتا ہے: 'وَثَن' اور 'وُثْن' (بت) یا 'أَسَد' اور 'أُسْد' (شیر)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ 'وَلَد' اور 'وُلد' ایک ہی معنی میں ہوں، جیسا کہ کہا جاتا ہے: 'عَجَم' اور 'عُجْم'، اور 'عَرَب' اور 'عُرْب'، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یقیناً تم ایک بہت بھاری (ناپسندیدہ) چیز لائے ہو (إِدًّا)} یعنی: ایک بہت بڑی برائی۔ ابن عباس، مجاہد اور دوسروں سے مروی ہے (2)۔ الجوہری نے کہا (3): 'الإِدُّ' اور 'الإِدَّةُ' کا مطلب ہے آفت اور خوفناک معاملہ؛ اسی سے اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: {یقیناً تم ایک بہت بھاری چیز لائے ہو}۔ اسی طرح 'الآدُّ' اسم فاعل کی طرح ہے۔ 'الإِدَّة' کی جمع 'إِدَد' ہے۔ اور کسی پر کوئی آفت آئی (أَدَّتْ)، 'تؤُدُّه أَدًّا'، زبر کے ساتھ اور 'الأَدُّ' کا مطلب قوت بھی ہے (4)؛ راجز (شاعر) نے کہا:

"میں نے اپنے آپ سے چستی (5) اور قوت (6) اتار دی ** اس کے بعد کہ میں سخت (7) اور مضبوط (8) تھا۔"

ان کا کلام ختم ہوا۔ اور ابو عبد الرحمن السلمی نے اسے ہمزہ کے زبر کے ساتھ "أَدًّا" پڑھا (9)۔ النحاس (10): کہا جاتا ہے: 'أدَّ يؤدُّ أدًّا' تو وہ 'آدّ' ہے، اور اسم 'الإدُّ' ہے؛ جب کوئی بہت بڑی اور ناپسندیدہ چیز لائے۔ اور راجز نے کہا:

---

(1) إعراب القرآن 3/28 میں۔ (2) النکت والعیون 3/390، اور اسے طبری نے 15/635-636 میں ان سے اور قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (3) الصحاح (أدد) میں۔ (4) (د) اور (م) میں: اور 'الإدُّ' کا مطلب شدت بھی ہے، اور 'الأدُّ' کا مطلب غلبہ اور قوت ہے۔ (5) (د) اور (م) میں: نضوْتُ۔ اور نضا: اتارنا۔ الصحاح (نضا)۔ (6) (م) میں: شدت۔ اور 'الشرَّة': شر کا مصدر۔ الصحاح (شرر)۔ (7) یعنی: مضبوط بناوٹ والا۔ الصحاح (صمل)۔ (8) یعنی: ٹھوس (جلد)۔ الصحاح میں: 'نهداً'، 'جلداً' کی جگہ، اور 'النَّهْد': قوم کا سب سے طاقتور شخص۔ تاج العروس (نهد)۔ (9) المحتسب 2/45، اور ابن خالویہ نے اسے شاذ قراتوں میں ص 86 پر ذکر کیا ہے اور اسے حضرت علی [رضی اللہ عنہ] کی طرف منسوب کیا ہے۔ (10) إعراب القرآن 3/28 میں۔

The peers have met with something unknown from me, a grievous calamity, as an 'idr' (monstrous thing).

According to others than al-Nahhas, al-Tha'labi said: There are three linguistic forms for "idda": with a kasra, which is the general reading; with a fatha, which is the reading of al-Sulami; and "ādda" like "mādd", which is a language of some Arabs (1), narrated from Ibn Abbas and Abu al-Aliyah, as if it is taken from heaviness, "ādahu al-himl" (the load weighed him down) "ya'ūduhu awdan": it burdened him.

Allah Almighty's saying: {the heavens are about to} the general reading here and in "ash-Shura" is with the letter 'ta' (takādu), while the reading of Nafi', Yahya, and al-Kisa'i is "yakādu" with 'ya' (2); due to the verb coming first (3). {be rent asunder} meaning: split apart (4). Nafi', Ibn Kathir, Hafs, and others read it with a 'ta' after the 'ya' and a double 'ta' from 'tafattur' here and in "ash-Shura", and Hamzah and Ibn 'Amir agreed with them in "ash-Shura". They both read here: "yanfatirna" from 'infitar', and similarly Abu Amr, Abu Bakr, and al-Mufaddal read it in both surahs (5). This is the choice of Abu Ubayd (6); because of Allah Almighty's saying: {When the heaven is cleft asunder} [Al-Infitar: 1] and His saying: {The heaven shall be rent asunder thereby} [Al-Muzzammil: 18]. And His saying: {and the earth be split asunder} meaning: crack. {and the mountains fall in ruins (haddan)} Ibn Abbas said: destruction (8); i.e., they fall with a loud noise.

In the hadith: "O Allah, I seek refuge in You from 'al-hadd' and 'al-hadda'." Shamir said: Ahmad bin Ghiyath al-Marwazi said: 'al-hadd' is destruction, and 'al-hadda' is sinking (landslide). Al-Layth said: it is severe destruction, like a wall collapsing all at once; it is said: "haddani al-amru" (the matter broke me) and "hadda rukni", meaning: it broke me and exhausted me. He said it.

(1) Al-Tabari said similarly in his tafsir 15/636-637, and the rajaz verse appeared before on page 329 of this volume. (2) Al-Sab'ah p. 413, and Al-Taysir p. 150 from Nafi' and Al-Kisa'i. (3) Tafsir Abi al-Layth 2/334, and Tafsir al-Baghawi 3/209. (4) Majaz al-Qur'an 2/12, and Tafsir al-Tabari 15/637. (5) Al-Sab'ah p. 413, and Al-Taysir p. 150 from them without mentioning al-Mufaddal. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/29. (7) Tafsir al-Baghawi 3/209. (8) Narrated by al-Tabari 15/639.

521 सूरह मरियम: आयतें 88 - 95

बराबर वालों ने मुझसे कुछ अनजाना देखा है, एक भयानक विपत्ति, जैसा कि एक घोर अपराध।

अल-नह़्हास के अलावा अन्य से, अल-थ़ालबी ने कहा: "इद्दा" (iddan) के तीन भाषाई रूप हैं: कसरा के साथ, जो सामान्य पाठ है; फतह के साथ "अद्दा" (addan), जो अल-सुलमी का पाठ है; और "आद्दा" (āddan) जैसे "माद्द", जो कुछ अरबों की भाषा है (1), इब्न अब्बास और अबू अल-आलिया से वर्णित है, जैसे कि यह भारीपन से लिया गया है, "आदहु अल-हिम्ल" (बोझ ने उसे झुका दिया) "यऊदुहु अवदन": उसने उसे बोझिल कर दिया।

अल्लाह तआला का कथन: {आकाश निकट है कि} यहाँ और "अश-शूरा" में सामान्य पाठ 'ता' (तक़ादु) के साथ है, जबकि नाफी', यह्या और अल-किसाई का पाठ 'या' (यकादु) के साथ है (2); क्रिया के पहले आने के कारण (3)। {वे फट पड़ें} यानी: छिन्न-भिन्न हो जाएँ(4)। नाफी', इब्न कसीर, हफ्स और अन्यों ने यहाँ और "अश-शूरा" में 'या' के बाद 'ता' और 'ता' पर ज़ोर (तशदीद) के साथ 'तफत्तुर' से पढ़ा है, और हमज़ा और इब्न आमिर ने "अश-शूरा" में उनका साथ दिया। उन दोनों ने यहाँ 'इनफितार' से "यन्फतिरना" पढ़ा, और इसी तरह अबू अम्र, अबू बक्र और अल-मुफद्दल ने दोनों सूरतों में पढ़ा (5)। यह अबू उबैद की पसंद है (6); अल्लाह तआला के कथन के कारण: {जब आकाश फट जाएगा} [अल-इनफितार: 1] और उसका कथन: {आकाश उसके कारण फट जाएगा} [अल-मुज़म्मिल: 18]। और उसका कथन: {और धरती फट जाए} यानी: दरार पड़ जाए। {और पहाड़ गिर पड़ें टूटकर (हद्दन)} इब्न अब्बास ने कहा: विनाश (8); यानी, वे एक तेज़ आवाज़ के साथ गिरते हैं।

हदीस में है: "ऐ अल्लाह, मैं 'अल-हद्द' और 'अल-हद्दा' से तेरी पनाह माँगता हूँ।" शमीर ने कहा: अहमद बिन ग़ियाथ अल-मर्वज़ी ने कहा: 'अल-हद्द' विनाश है, और 'अल-हद्दा' धँसना है। अल-लैथ ने कहा: यह तीव्र विनाश है, जैसे एक दीवार एक बार में ढह जाए; कहा जाता है: "हद्दनी अल-अम्र" (मामले ने मुझे तोड़ दिया) और "हद्दा रुकनी", यानी: उसने मुझे तोड़ दिया और मुझ पर भारी पड़ा। उन्होंने यह कहा।

(1) अल-तबरी ने अपनी तफसीर 15/636-637 में ऐसा ही कहा है, और रजज़ छंद इस खंड के पृष्ठ 329 पर पहले आ चुका है। (2) अल-सब'ह पृ. 413, और अल-तयसीर पृ. 150 नाफी' और अल-किसाई से। (3) तफसीर अबी अल-लैथ 2/334, और तफसीर अल-बग़वी 3/209। (4) मजाज़ अल-क़ुरान 2/12, और तफसीर अल-तबरी 15/637। (5) अल-सब'ह पृ. 413, और अल-तयसीर पृ. 150

अल-मुफद्दल का उल्लेख किए बिना। (6) इ'राब अल-क़ुरान अल-नह़्हास द्वारा 3/29। (7) तफसीर अल-बग़वी 3/209। (8) अल-तबरी द्वारा वर्णित 15/639।

521 سورہ مریم: آیات ۸۸ - ۹۵

ہم چشموں نے مجھ سے ایک انجانی چیز دیکھی ہے، ایک ہولناک مصیبت، جیسا کہ ایک سنگین معاملہ۔

النحاس کے علاوہ دوسروں سے، الثعلبی نے کہا: اس میں "إدًّا" کے تین لغات (تلفظ) ہیں: زیر (کسرہ) کے ساتھ، جو عام قرأت ہے؛ اور زبر (فتحہ) کے ساتھ "أدًّا"، جو السلمی کی قرأت ہے؛ اور "آدًّا" جیسے "مادّ"، جو بعض عربوں کی زبان ہے (1)، یہ ابن عباس اور ابوالعالیہ سے مروی ہے، گویا یہ بوجھ سے لیا گیا ہے، "آدَہ الحمل یئودہ أودًا": بوجھ نے اسے گراں بار کر دیا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿تَكَادُ السَّمَوَاتُ﴾ (آسمان قریب ہیں کہ) یہاں اور "الشوریٰ" میں عام قرأت 'ت' کے ساتھ ہے، جبکہ نافع، یحییٰ اور الکسائی کی قرأت 'ی' کے ساتھ "یکاد" ہے (2)؛ فعل کے پہلے آنے کی وجہ سے (3)۔ ﴿يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ﴾ یعنی: پھٹ جائیں (4)۔ نافع، ابن کثیر، حفص اور دیگر نے یہاں اور "الشوریٰ" میں 'ی' کے بعد 'ت' اور 'ط' کی تشدید کے ساتھ 'تفطّر' سے پڑھا ہے، اور حمزہ اور ابن عامر نے "الشوریٰ" میں ان کی موافقت کی ہے۔ ان دونوں نے یہاں 'انفطار' سے "يَنفَطِرْنَ" پڑھا، اور اسی طرح ابوعمرو، ابوبکر اور المفضل نے دونوں سورتوں میں پڑھا (5)۔ یہ ابوعبید کا انتخاب ہے (6)؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿إِذَا السَّمَاءُ انفَطَرَتْ﴾ [الانفطار: 1] اور اس کا ارشاد: ﴿السَّمَاءُ مُنفَطِرٌ بِهِ﴾ [المزمل: 18]۔ اور اس کا ارشاد: ﴿وَتَنشَقُّ الْأَرْضُ﴾ یعنی: ٹکڑے ٹکڑے ہو جائے۔ ﴿وَتَخِرُّ الْجِبَالُ هَدًّا﴾ ابن عباس نے کہا: ٹوٹ پھوٹ (8)؛ یعنی: وہ سخت آواز کے ساتھ گر پڑیں۔

حدیث میں ہے: "اے اللہ، میں 'الھد' اور 'الھدہ' سے تیری پناہ مانگتا ہوں"۔ شمر نے کہا: احمد بن غیاث المروزی نے کہا: 'الھد' گرانا ہے، اور 'الھدہ' زمین میں دھنسنا ہے۔ لیث نے کہا: یہ شدید

انہدام ہے، جیسے دیوار ایک دم سے گر جائے؛ کہا جاتا ہے: "ھدّنی الامر" (معاملے نے مجھے توڑ دیا) اور "ھدّ رکنی"، یعنی: اس نے مجھے توڑ دیا اور مجھ پر غلبہ پایا۔ انہوں نے یہ کہا۔

(1) طبری نے اپنی تفسیر 15/636-637 میں اسی طرح کہا ہے، اور رجز اس جلد کے صفحہ 329 پر پہلے گزر چکا ہے۔ (2) السبعہ ص 413، اور التیسیر ص 150 نافع اور الکسائی سے۔ (3) تفسیر ابی اللیث 2/334، اور تفسیر البغوی 3/209۔ (4) مجاز القرآن 2/12، اور تفسیر الطبری 15/637۔ (5) السبعہ ص 413، اور التیسیر ص 150 ان سے، مفضل کے تذکرے کے بغیر۔ (6) اعراب القرآن للنحاس 3/29۔ (7) تفسیر البغوی 3/209۔ (8) اسے طبری نے 15/639 میں روایت کیا ہے۔

Surah Maryam: Verses 88 - 95, p. 522

Al-Harawi(1). Al-Jawhari(2) said: "To 'hadda' a building means to break it down and weaken it. A calamity 'haddat-hu' means it weakened its support. 'Inhadda' the mountain means it collapsed." Al-Asma'i said: "Al-Hadd" refers to a weak man. A man says to another when threatening him: 'I am not a hadd,' meaning I am not weak. Ibn al-A'rabi said: "Al-Hadd" among men is the generous and noble one; as for the cowardly and weak, he is "Al-Hidd" with a kasra (vowel). He recited:

"They are not weaklings (hiddeen) in wars when the belts are tied over the hipbones."(3)

"Al-Hadda" is the sound of a wall or something similar falling. From it you say: "hadda yahiddu" - with a kasra - "hadeedan". "Al-Haadd" is a sound heard by people on the coast, coming from the direction of the sea with a rumble in the ground, and it might cause an earthquake, and its rumble is its "hadeed".

Al-Nahhas(4) said: "Hadda" is an infinitive (Masdar) because the meaning of "takhirru" (collapse) is "tahuddu". Others said it is an adverb of manner (Haal)(5), meaning "mahdoodah" (crushed)(6). Regarding the verse: "That they invoke for the Most Merciful a son," Al-Farra' said "an" (that) is in the accusative case (Nasb), meaning "because they invoked" or "from their invoking," so its position is accusative due to the omission of the preposition. Al-Farra' claimed that Al-Kisa'i said: it is in the genitive case (Khafd) assuming a hidden preposition(7). Ibn al-Mubarak mentioned: Mis'ar told us, from Wasil, from 'Awn bin Abdullah who said: Abdullah bin Mas'ud said: "Verily, a mountain says to another mountain: 'O so-and-so, did someone who remembers Allah pass by you today?' If it says: 'Yes,' it rejoices." Then Abdullah recited: "And they say, 'The Most Merciful has taken a son'" up to the end of the verse. He said: "Do you think they hear falsehood and do not hear good?!"(8)

(1) And Al-Azhari said it in Tahdhib al-Lugha 5/353. (2) In Al-Sihah (HDD). (3) Al-Haraqif, plural of harqafah: the top of the hip. Al-Nutuq, plural of nitaq: what is tied around the waist. Tahdhib al-Lugha 5/300, and Al-Sihah (NTQ). (4) In I'rab al-Qur'an 3/29. (5) Imla' ma manna bihi al-Rahman on the margins of Al-Futuhat al-Ilahiyyah 3/568. (6) Tafsir al-Razi 21/254. (7) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 2/172. (8) Al-Zuhd by Ibn al-Mubarak (333). 'Awn bin Abdullah did not hear from Abdullah bin Mas'ud. Tahdhib al-Tahdhib 3/338.

सूरह मरियम: आयत 88 - 95, पृ. 522

अल-हरवी(1)। अल-जौहरी(2) ने कहा: इमारत को 'हद' करने का मतलब है उसे तोड़ना और कमजोर करना। किसी मुसीबत ने उसे 'हद' कर दिया यानी उसके आधार को कमजोर कर दिया। पहाड़ 'इनहद्दा' हुआ यानी गिर गया। अल-असमई ने कहा: 'अल-हद्द' कमजोर व्यक्ति को कहते हैं। एक आदमी दूसरे को धमकी देते समय कहता है: 'मैं हद्द नहीं हूँ', यानी मैं कमजोर नहीं हूँ। इब्न अल-अरबी ने कहा: पुरुषों में 'अल-हद्द' उदार और कुलीन व्यक्ति को कहते हैं; जबकि डरपोक और कमजोर को 'अल-हिद्द' (इकार के साथ) कहा जाता है। उन्होंने एक शेर पढ़ा:

"वे युद्धों में 'हिद्दीन' (कमजोर) नहीं होते जब कूल्हे की हड्डियों के ऊपर कमरबंद बांधे जाते हैं।" (3)

'अल-हद्दा' दीवार या ऐसी किसी चीज़ के गिरने की आवाज़ है। इससे क्रिया बनती है: 'हद्दा यहिद्दु' - इकार के साथ - 'हदीदन'। 'अल-हाद' तट पर रहने वाले लोगों द्वारा सुनी जाने वाली एक आवाज़ है, जो समुद्र की ओर से आती है और ज़मीन में गड़गड़ाहट पैदा करती है, और शायद इससे भूकंप आता है, और इसकी गड़गड़ाहट ही इसका 'हदीद' है।

अल-नह्हास(4) ने कहा: 'हद्दन' एक भाववाचक संज्ञा (मस्दर) है; क्योंकि "तखिर्रू" (गिरने) का अर्थ "तहद्दु" है। अन्य विद्वानों ने इसे क्रिया विशेषण (हाल)(5) माना है, जिसका अर्थ है 'महदूदाह' (कुचला हुआ)(6)। आयत "कि उन्होंने रहमान के लिए बेटा होने का दावा किया" के बारे में अल-फर्रा ने कहा कि "अन" (कि) यहाँ कर्म कारक (नस्ब) में है, जिसका अर्थ है: "क्योंकि उन्होंने दावा किया", इसलिए यह पूर्वसर्ग के लोप के कारण नस्ब में है। अल-फर्रा का दावा है कि अल-किसाई ने कहा: यह पूर्वसर्ग के अनुमान के साथ संबंध कारक (खफ्द) में है(7)। इब्न अल-मुबारक ने उल्लेख किया: मिआर ने हमें वासिल के माध्यम से, औन बिन अब्दुल्ला से बताया कि अब्दुल्ला बिन मसूद ने कहा: "निश्चित रूप से, एक पहाड़ दूसरे पहाड़ से कहता है: 'ऐ फलां, क्या आज तुम्हारे पास से कोई अल्लाह को याद करने वाला गुजरा?' यदि वह कहता है: 'हाँ', तो वह प्रसन्न होता है।" फिर अब्दुल्ला ने यह आयत पढ़ी: "और उन्होंने कहा, रहमान ने एक बेटा बना लिया है", और कहा: "क्या तुम्हें लगता है कि वे झूठ (ज़ूर) सुनते हैं और अच्छाई नहीं सुनते?!"(8)

(1) और अल-अज़हरी ने इसे तहज़ीब अल-लुगा 5/353 में कहा है। (2) अल-सिहाह (हद्द) में। (3) अल-हराकिफ़, हरक़फ़ा का बहुवचन: कूल्हे का ऊपरी हिस्सा। अल-नुतुक़, निताक़ का बहुवचन: वह जो कमर के चारों ओर बांधा जाता है। तहज़ीब अल-लुगा 5/300, और अल-सिहाह (नतुक़)। (4)

एराब अल-क़ुरआन 3/29 में। (5) इमला मा मन्ना बिही अल-रहमान, अल-फ़ुतूहात अल-इलाहियाह 3/568 के हाशिए पर। (6) तफ़सीर अल-राज़ी 21/254। (7) अल-फर्रा की मानी अल-क़ुरआन 2/172। (8) इब्न अल-मुबारक की अल-ज़ुहद (333)। औन बिन अब्दुल्ला ने अब्दुल्ला बिन मसूद से नहीं सुना। तहज़ीब अल-तहज़ीब 3/338।

سورہ مریم: آیات 88 - 95، ص 522

الہروی (۱)۔ الجوہری (۲): عمارت کو 'ہدَّ' کرنے کا مطلب ہے اسے توڑنا اور کمزور کرنا، اور مصیبت نے اسے 'ہدَّت' کر دیا، یعنی اس کی بنیاد کو کمزور کر دیا۔ پہاڑ 'انہدَّ' ہو گیا یعنی ٹوٹ کر گر گیا۔ الاصمعی نے کہا: 'الھدُّ' کمزور آدمی کو کہتے ہیں؛ آدمی دوسرے کو دھمکی دیتے وقت کہتا ہے: 'میں غیر ہڈ ہوں'، یعنی میں کمزور نہیں ہوں۔ ابن الاعرابی نے کہا: مردوں میں 'الھدُّ' سخی اور کریم آدمی کو کہتے ہیں؛ جہاں تک بزدل اور کمزور کا تعلق ہے، وہ کسرہ کے ساتھ 'الہِدُّ' ہے۔ انہوں نے یہ شعر پڑھا:

"وہ جنگوں میں 'ہِدِّین' (کمزور) نہیں ہوتے جب کولہے کی ہڈیوں پر کمر بند باندھے جاتے ہیں۔" (۳)

'الہَدَّة' دیوار وغیرہ گرنے کی آواز کو کہتے ہیں، اور اس سے فعل 'ہَدَّ یَہِدُّ' (کسرہ کے ساتھ) اور مصدر 'ہدیداً' آتا ہے۔ 'الہادُّ' وہ آواز ہے جو ساحل سمندر کے لوگ سنتے ہیں، جو سمندر کی طرف سے آتی ہے اور زمین میں گڑگڑاہٹ پیدا کرتی ہے، کبھی کبھار اس سے زلزلہ بھی آجاتا ہے، اور اس کی گڑگڑاہٹ ہی اس کا 'ہدید' ہے۔

النحاس (٤) نے کہا: 'ہَدًّا' مصدر ہے؛ کیونکہ آیت میں 'تَخِرُّ' (گرنا) کے معنی 'تَہُدُّ' ہیں۔ دوسروں نے اسے 'حال' (٥) قرار دیا ہے، یعنی 'مہدودۃ' (پاش پاش) (٦)۔ آیت "کہ انہوں نے رحمٰن کے لیے اولاد کا دعویٰ کیا" کے بارے میں الفراء کا قول ہے کہ 'اَن' محلِ نصب میں ہے، جس کا مطلب ہے: "اس لیے کہ انہوں نے دعویٰ کیا"، پس 'اَن' کا مقام حرفِ جار کے گرنے کی وجہ سے نصب ہے۔ الفراء کا دعویٰ ہے کہ الکسائی نے کہا: یہ مقدر حرفِ جار کے ساتھ محلِ خفض (جر) میں ہے (۷)۔ ابن المبارک نے ذکر کیا: ہمیں مسعر نے واصل کے واسطے سے عون بن عبد اللہ

سے روایت کی کہ عبد اللہ بن مسعود نے فرمایا: ”بے شک ایک پہاڑ دوسرے پہاڑ سے کہتا ہے: اے فلاں، کیا آج تیرے پاس سے اللہ کا کوئی ذکر کرنے والا گزرا ہے؟ اگر وہ کہتا ہے: ’ہاں‘، تو وہ اس سے خوش ہوتا ہے۔“ پھر عبد اللہ نے یہ آیت پڑھی: ”اور انہوں نے کہا کہ رحمٰن نے اولاد بنا لی ہے“، اور فرمایا: ”کیا تم سمجھتے ہو کہ وہ جھوٹ تو سنتے ہیں مگر خیر کی بات نہیں سنتے؟!“ (۸)

(۱) اور الازہری نے ’تہذیب اللغۃ‘ ۳۵۳/۵ میں یہی کہا ہے۔ (۲) الصحاح (ہدد) میں۔ (۳) الحراقف، حرقفہ کی جمع: یہ کولہے کی ہڈی کا سرا ہے۔ والنُّطق، نطاق کی جمع: وہ چیز جس سے کمر کو باندھا جاتا ہے۔ تہذیب اللغۃ ۳۰۰/۵، اور الصحاح (نطق)۔ (٤) إعراب القرآن ۲۹/۳ میں۔ (٥) املاء ما من بہ الرحمن، الفتوحات الإلهية ۳/٥٦٨ کے حاشیے پر۔ (٦) تفسير الرازي ۲٥٤/۲۱۔ (۷) معانی القرآن للفراء ۱۷۲/۲۔ (۸) الزہد لابن المبارک (۳۳۳)۔ عون بن عبد اللہ نے عبد اللہ بن مسعود سے نہیں سنا۔ تہذیب التہذیب ۳۳۸/۳۔

Surah Maryam: Verses 88 - 95 523

Auf narrated to me, from Ghalib ibn 'Ajrad, who said: A man from the people of Sham told me in the Mosque of Mina, he said: When Allah Almighty created the earth and created what is in it of trees, there was no tree on earth that the children of Adam came to except that they derived benefit from it, and it was beneficial for them. The earth and trees remained so until the wicked among the children of Adam spoke that great word, their saying: "The Most Merciful has taken a son." When they said it, the earth trembled and the trees grew thorns (1).

Ibn Abbas said: The mountains and the trees in them, and the seas and the whales in them trembled, and from that came the thorns in whales, and in trees, the thorns.

Ibn Abbas also said, along with Ka'b: The heavens, the earth, the mountains, and all creatures except for the two weights (humans and jinn) were terrified, and they were about to perish. The angels became angry and Hell-fire raged, the trees grew thorns, and the earth became gloomy and barren (2) when they said: "Allah has taken a son." Muhammad ibn Ka'b said: The enemies of Allah almost brought the Hour upon us; because of the Almighty's saying: {The heavens are almost ruptured therefrom and the earth splits open and the mountains fall in ruins that they attribute to the Most Merciful a son.} (3). And he spoke the truth, for it is a momentous saying preceded by divine decree and destiny. Had it not been that the Creator, blessed and exalted is He, is not diminished by the disbelief of the disbeliever, nor elevated by the faith of the believer, and this does not increase His dominion just as that does not decrease His dominion, none of this would have been uttered by tongues. But He is the Most Holy, the Most Wise, the Most Forbearing, so He did not care after that about what the falsifiers say.

His saying: {And it is not appropriate for the Most Merciful that He should take a son} contains four issues: First: His saying: {And it is not appropriate for the Most Merciful that He should take a son} He negated from Himself, glorified is He...

(1) Al-Zuhd by Ibn al-Mubarak (337). Ghalib ibn 'Ajrad is unknown (majhul), two narrated from him as mentioned by al-Bukhari in al-Tarikh al-Kabir 7/100, and Ibn Abi Hatim in al-Jarh wa al-Ta'dil 7/47. Ibn Hibban mentioned him in al-Thiqat 5/290 according to his habit of documenting unknown narrators. (2) Tafsir al-Baghawi 3/210 without the saying: "and the trees grew thorns, and the earth became gloomy and barren." (3) In Ahkam al-Quran by him 3/1241.

सूरा मरियम: आयतें 88 - 95 523

औफ़ ने मुझसे ग़ालिब बिन अजरद के हवाले से बयान किया, उन्होंने कहा: मीना की मस्जिद में शाम के लोगों में से एक व्यक्ति ने मुझसे कहा, उन्होंने कहा: जब अल्लाह तआला ने धरती को बनाया और उसमें जो पेड़ हैं उन्हें बनाया, तो धरती पर ऐसा कोई पेड़ नहीं था जिसके पास आदम की संतान आती और उससे लाभ न पाती, और उनके लिए उनमें लाभ था। धरती और पेड़ इसी तरह रहे जब तक कि आदम की संतान के दुष्टों ने वह बड़ी बात नहीं कही, उनका यह कहना: "रहमान ने बेटा बना लिया है।" जब उन्होंने यह कहा तो धरती काँप उठी और पेड़ों में कांटे निकल आए (1)।

इब्न अब्बास ने कहा: पहाड़ और उनमें जो पेड़ हैं, और समुद्र और उनमें जो मछलियाँ हैं, सब काँप उठे, और उसी से मछलियों में काँटे पैदा हुए, और पेड़ों में काँटे।

इब्न अब्बास और का'ब ने यह भी कहा: आसमान, धरती, पहाड़ और 'सक़लैन' (इंसान और जिन्न) के अलावा तमाम मखलूक़ात घबरा गईं, और वे मिट जाने के करीब थे, फ़रिश्ते क्रोधित हो गए और जहन्नम भड़क उठी, पेड़ों में काँटे निकल आए, और धरती उदास और बंजर हो गई (2) जब उन्होंने कहा: "अल्लाह ने बेटा बना लिया है।" मुहम्मद बिन का'ब ने कहा: अल्लाह के दुश्मनों ने तो हम पर कयामत ही ला देने की कोशिश की थी; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: {करीब है कि आसमान इससे फट पड़ें और धरती फट जाए और पहाड़ गिरकर चकनाचूर हो जाएँ कि उन्होंने रहमान के लिए औलाद होने का दावा किया है} (3)। और उन्होंने सच कहा, क्योंकि यह एक बड़ी बात है जो कज़ा और कद्र (ईश्वरीय आदेश और नियति) में पहले से लिखी है। यदि ऐसा न होता कि रचयिता, जो बरकत वाला और बुलंद है, काफ़िर के कुफ्र से कम नहीं होता, और मोमिन के ईमान से बुलंद नहीं होता, और न ही इससे उसकी बादशाही में कोई वृद्धि होती है और न ही उससे उसकी बादशाही में कोई कमी आती है, तो इनमें से कुछ भी ज़ुबानों पर न आता। लेकिन वह अत्यंत पवित्र, हकीम (बुद्धिमान) और हलीम (धैर्यवान) है, इसलिए उसे इसके बाद उन लोगों की बातों की कोई परवाह नहीं रही जो झूठ कहते हैं।

उसका कथन: {और रहमान के लिए यह शोभा नहीं देता कि वह कोई बेटा बनाए} इसमें चार मसले हैं: पहला: उसका कथन: {और रहमान के लिए यह शोभा नहीं देता कि वह कोई बेटा बनाए} उसने स्वयं से नकार दिया, वह पाक है...

(1) अज़-ज़ुहद इब्न अल-मुबारक (337)। ग़ालिब बिन अजरद के बारे में अनिश्चितता (जहालत) है, उनसे दो लोगों ने रिवायत की है जैसा कि बुखारी ने 'तारीख अल-कबीर' 7/100 में और इब्न अबी हातिम ने 'अल-जरह व अल-तादील' 7/47 में ज़िक्र किया है। और इब्न हिब्बान ने अपनी आदत के अनुसार 'अत-तिकात' 5/290 में अज्ञात लोगों को प्रमाणित करने में उनका उल्लेख किया है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/210 बिना इस कथन के "और पेड़ों में कांटे निकल आए, और धरती उदास और बंजर हो गई।" (3) उनकी 'अहकाम अल-कुरान' 3/1241 में।

سورہ مریم: آیات 88 - 95 523

اور مجھ سے عوف نے غالب بن عجرد کے واسطے سے بیان کیا، انہوں نے کہا: مجھ سے مسجد منیٰ میں اہل شام کے ایک شخص نے بیان کیا، انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ نے جب زمین پیدا فرمائی اور اس میں جو درخت ہیں وہ پیدا فرمائے، تو زمین پر ایسا کوئی درخت نہ تھا جس کے پاس بنی آدم آتے اور اس سے فائدہ نہ اٹھاتے، اور ان کے لیے ان میں نفع تھا۔ زمین اور درخت اسی طرح رہے یہاں تک کہ بنی آدم کے فاجر لوگوں نے وہ بڑی بات کہی، ان کا یہ کہنا: "رحمن نے بیٹا بنا لیا ہے"۔ پس جب انہوں نے یہ کہا تو زمین کانپ اٹھی اور درختوں میں کانٹے نکل آئے (1)۔

ابن عباس نے کہا: پہاڑ اور ان میں جو درخت ہیں، اور سمندر اور ان میں جو مچھلیاں ہیں، سب لرز اٹھے، پس اسی سے مچھلیوں میں کانٹے پیدا ہوئے، اور درختوں میں کانٹے۔

ابن عباس اور کعب نے یہ بھی کہا: آسمان، زمین، پہاڑ اور ثقلین (انسان اور جن) کے علاوہ تمام مخلوقات گھبرا گئیں، اور وہ زائل ہونے کے قریب تھیں، فرشتے غصے میں آ گئے اور جہنم بھڑک اٹھی، درختوں میں کانٹے نکل آئے، اور زمین اداس اور بنجر ہو گئی (2) جب انہوں نے کہا: "اللہ نے بیٹا بنا لیا ہے"۔ محمد بن کعب نے کہا: اللہ کے دشمنوں نے تو قریب تھا کہ ہم پر قیامت ہی برپا کر دیں؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: {قریب ہے کہ آسمان اس سے پھٹ پڑیں اور زمین شق ہو جائے اور پہاڑ ریزہ ریزہ ہو کر گر پڑیں، کہ انہوں نے رحمن کے لیے اولاد ہونے کا دعویٰ کیا ہے} (3)۔ اور انہوں نے سچ کہا، کیونکہ یہ ایک بڑی بات ہے جو قضا و قدر میں پہلے سے طے شدہ ہے، اور اگر یہ بات نہ ہوتی کہ باری تعالیٰ، جو بابرکت اور بلند ہے، کافر کے کفر سے کم نہیں ہوتا، اور نہ ہی مومن کے ایمان سے اس کی بلندی میں اضافہ ہوتا ہے، اور نہ ہی اس سے اس کی بادشاہت میں کچھ بڑھتا ہے جس طرح اس سے اس کی بادشاہت میں کچھ کمی نہیں آتی، تو

ان میں سے کوئی بھی بات زبانوں پر نہ آتی، لیکن وہ قدوس، حکیم اور حلیم ہے، اس لیے اس نے اس کے بعد ان لوگوں کی باتوں کی کوئی پرواہ نہ کی جو جھوٹ کہتے ہیں۔

ارشاد باری تعالیٰ: {اور رحمن کے شایانِ شان نہیں کہ وہ کسی کو بیٹا بنائے} اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: ارشاد باری تعالیٰ: {اور رحمن کے شایانِ شان نہیں کہ وہ کسی کو بیٹا بنائے} اس نے اپنی ذات سے نفی فرمائی، وہ پاک ہے...

(1) الزہد لابن المبارک (337)۔ غالب بن عجرد میں جہالت ہے، ان سے دو افراد نے روایت کی ہے جیسا کہ بخاری نے تاریخ الکبیر 100/7 میں ذکر کیا ہے، اور ابن ابی حاتم نے الجرح والتعدیل 47/7 میں۔ اور ابن حبان نے اسے الثقات 290/5 میں اپنی عادت کے مطابق مجہول راویوں کی توثیق میں ذکر کیا ہے۔ (2) تفسیر بغوی 210/3 میں اس قول کے بغیر: "اور درختوں میں کانٹے نکل آئے، اور زمین اداس اور بنجر ہوگئی"۔ (3) ان کی کتاب احکام القرآن 1241/3 میں۔

Surah Maryam: Verses 88 - 95 524 ...and [He is] exalted above [having] a child; because a child necessitates commonality of nature and coming into being (origination), as we explained in [Surah] "Al-Baqarah" (1). Meaning: that is not befitting of Him, He is not described by it, and it is not permissible in His right (2); because there is no child except from a parent, having a parent and an origin, and Allah - glorified and exalted is He - is far above that and is most holy. It was said: On the peak of a smooth rock, on a prominent high hill, nothing below it is suitable, neither plain nor mountain (3). "There is no one in the heavens and earth but that he comes to the Most Merciful as a servant" [19:93]. "In" (إِن) here is a negation meaning "not" (4), meaning: there is no one in the heavens and the earth except that he comes on the Day of Resurrection acknowledging servitude to Him, humble and submissive as He said: "And all come to Him humbled" [An-Naml: 87], meaning: small and humiliated, meaning: all creation are His servants, so how can one of them be a son to Him, Mighty and Majestic? Exalted is He above what the wrongdoers and deniers say by a great height. And "Aati" (آتِي) is written with the letter 'ya' in the script, while its origin is with nunation (tanween), so it was removed for lightness and it was added (to the next word) (5). Second: In this verse there is evidence that it is not permissible for a child to be owned by the parent, contrary to those who said: he buys him and owns him, and he is not emancipated unless he emancipates him. Allah Almighty has shown the incompatibility between children and ownership (6); so if a parent comes to own his child through some type of transaction, he [the child] is automatically emancipated. The evidence for this from this verse is that Allah Almighty placed parenthood and servitude as opposites, denying one and affirming the other, and if they could coexist, there would be no benefit in this statement for an argument to be based on. In the authentic Hadith: "No child can repay a parent except that he finds him enslaved and buys him and then emancipates him," reported by Muslim (7). So if a father does not own his son despite his status over him, then the son's lack of ownership over the father is even more appropriate;

(1) 33/2. (2) Tafsir al-Baghawi 3/210. (3) Its speaker is Amr ibn Ahmar, and it is in "Kitab al-Hayawan" 2/304. "Al-Khalaqa" is the smooth rock. "Al-Anqa" is a hill on a prominent mountain. "Tahdhib al-Lughah" 7/29 and 1/254. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/34. (5) I'rab al-Quran by an-Nahhas 3/29. (6) Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 3/271. (7) Number (1510) from the Hadith of Abu Huraira, may Allah be pleased with him. And recorded by Ahmad (7143).

सूरा मरियम: आयतें 88 - 95 524 ...और वह संतान से ऊपर (पवित्र) है; क्योंकि संतान होने का अर्थ है जाति की समानता और उत्पत्ति, जैसा कि हमने "अल-बकराह" (1) में स्पष्ट किया है। अर्थात: यह उसके लिए उपयुक्त नहीं है, न ही उसे इससे वर्णित किया जा सकता है, और उसके हक में यह जायज़ नहीं है (2); क्योंकि कोई संतान तब तक नहीं होती जब तक उसका कोई माता-पिता न हो, जिसका कोई पूर्वज और मूल हो, और अल्लाह सुभानहु व ता'आला उससे बहुत ऊपर और पवित्र है। कहा गया है: एक चिकनी चट्टान की चोटी पर, एक ऊँचे पहाड़ पर, उसके नीचे कुछ भी उचित नहीं है, न मैदान और न ही पहाड़ (3)। "आसमानों और ज़मीन में जो कोई भी है, वह रहमान के पास बंदे के रूप में ही आने वाला है।" यहाँ "इन" (إِن) निषेध (नकारात्मक) है जिसका अर्थ है "नहीं" (4), अर्थात: आसमानों और ज़मीन में ऐसा कोई नहीं है जो कयामत के दिन उसकी दासता स्वीकार करते हुए, विनम्र और अधीन होकर न आए, जैसा कि उसने कहा: "और सब उसके पास अपमानित होकर आए" [अन-नमल: 87], अर्थात: छोटे और अपमानित होकर। तात्पर्य यह कि सारी सृष्टि उसके दास हैं, तो उनमें से कोई उसका पुत्र कैसे हो सकता है, वह शक्तिशाली और महान है? अत्याचारी और इन्कार करने वाले जो कुछ कहते हैं, वह उससे बहुत ऊँचा है। और "आती" (آتِي) लिखावट में 'या' के साथ है, जबकि मूल रूप से इसमें तनवीन (दो पेश) था, जिसे हल्का करने के लिए हटा दिया गया और इसे अगले शब्द के साथ जोड़ दिया गया (5)। दूसरा: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि संतान का माता-पिता का गुलाम होना जायज़ नहीं है, उन लोगों के विपरीत जिन्होंने कहा: वह उसे खरीदता है और उसका मालिक बन जाता है, और वह तब तक आज़ाद नहीं होता जब तक वह उसे आज़ाद न कर दे। अल्लाह ता'आला ने संतान होने और स्वामित्व (गुलामी) के बीच विरोधाभास को स्पष्ट कर दिया है (6); इसलिए यदि कोई पिता किसी भी प्रकार के लेनदेन के माध्यम से अपनी संतान का मालिक बन जाता है, तो वह (संतान) स्वतः आज़ाद हो जाती है। इस आयत से इसका प्रमाण यह है कि अल्लाह ता'आला ने संतान होने और दास होने को दो विपरीत छोरों पर रखा है, एक का खंडन किया और दूसरे की पुष्टि की, और यदि वे दोनों एक साथ हो सकते, तो इस कथन का तर्क के रूप में कोई लाभ नहीं होता। सही हदीस में है: "कोई संतान अपने पिता का बदला नहीं चुका सकती, सिवाय इसके कि वह उसे गुलाम पाए और उसे खरीदकर आज़ाद कर दे," इसे मुस्लिम ने उद्धृत किया है (7)। अतः यदि पिता अपने बेटे का मालिक नहीं हो सकता जबकि उसका दर्जा बेटे से ऊपर है, तो बेटे द्वारा पिता का मालिक न होना और भी अधिक उचित है;

(1) 33/2. (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/210. (3) इसके कवि अम्र बिन अहमर हैं, और यह "किताब अल-हैवान" 2/304 में है। "अल-ख़लक़ा" का अर्थ है चिकनी चट्टान। "अल-अनक़ा" एक ऊँचे पहाड़ की चोटी है। "तहज़ीब अल-लुग़ाह" 7/29 और 1/254। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/34. (5) इ'राब अल-कुरान अन-नह़्ह़ास 3/29 द्वारा। (6) अहकाम अल-कुरान अल-किया अल-तबरी 3/271 द्वारा। (7) हदीस संख्या (1510) अबू हुरैरा (रज़ि.) से। और इसे अहमद (7143) ने भी उद्धृत किया है।

سورہ مریم: آیات 88 - 95 524 ...اور وہ (اللہ) اولاد سے بلند و برتر ہے؛ کیونکہ اولاد جنسیت اور حدوث (پیدا ہونے) کا تقاضا کرتی ہے جیسا کہ ہم نے "البقرہ" (1) میں بیان کیا ہے۔ یعنی: یہ اس کے شایانِ شان نہیں اور نہ ہی وہ اس سے موصوف ہو سکتا ہے، اور نہ ہی اس کے حق میں یہ جائز ہے (2)؛ کیونکہ اولاد نہیں ہوتی مگر والد سے، جس کا کوئی والد اور اصل ہو، اور اللہ سبحانہ وتعالیٰ اس سے بلند و برتر اور پاک ہے۔ کہا گیا: ایک ہموار چٹان کی چوٹی پر، ایک بلند پہاڑ پر، اس کے نیچے نہ کوئی میدان مناسب ہے اور نہ کوئی پہاڑ (3)۔ "آسمانوں اور زمین میں جو کوئی بھی ہے وہ رحمن کے پاس بندہ بن کر ہی آنے والا ہے۔" یہاں لفظ "اِن" (إن) نفی کے معنی میں ہے یعنی "نہیں" (4)، یعنی: آسمانوں اور زمین میں ایسا کوئی نہیں ہے مگر یہ کہ وہ قیامت کے دن اس کی بندگی کا اقرار کرتے ہوئے، عاجزی اور ذلت کے ساتھ حاضر ہوگا جیسا کہ اس نے فرمایا: "اور سب اس کے پاس ذلیل ہو کر حاضر ہوئے" [النمل: 87] یعنی: چھوٹے اور ذلیل بن کر۔ یعنی: تمام مخلوق اس کے بندے ہیں، تو ان میں سے کوئی اس کا بیٹا کیسے ہو سکتا ہے؟ وہ عزت و جلال والا ہے، ظالم اور منکر جو کچھ کہتے ہیں وہ اس سے بہت بلند و برتر ہے۔ اور لفظ "آتی" (آتِي) لکھائی میں 'یا' کے ساتھ ہے، جبکہ اصل میں یہ تنوین کے ساتھ تھا، جسے تخفیف (ہلکا کرنے) کے لیے حذف کر دیا گیا اور اسے مضاف بنا دیا گیا (5)۔ دوسری بات: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ اولاد کا اپنے والدین کی ملکیت میں ہونا جائز نہیں ہے، ان لوگوں کے برعکس جنہوں نے کہا: وہ اسے خریدتا ہے تو اس کا مالک بن جاتا ہے اور وہ آزاد نہیں ہوتا جب تک وہ اسے آزاد نہ کر دے۔ اور اللہ تعالیٰ نے اولاد اور ملکیت (غلامی) کے درمیان منافات (تضاد) کو واضح کر دیا ہے (6)؛ چنانچہ اگر والد کسی بھی طرح کے تصرف سے اپنی اولاد کا مالک بن جائے تو وہ خود بخود آزاد ہو جائے گی۔ اس پر اس آیت سے دلیل کی صورت یہ ہے کہ

اللہ تعالیٰ نے اولاد ہونے اور بندہ (غلام) ہونے کو دو متضاد اطراف میں رکھا ہے، ایک کی نفی کی اور دوسرے کو ثابت کیا، اور اگر یہ دونوں جمع ہو سکتے تو اس قول کا کوئی فائدہ نہ ہوتا جس سے استدلال کیا سکے۔ اور صحیح حدیث میں ہے: "کوئی اولاد اپنے والد کا بدلہ نہیں دے سکتی سوائے اس کے کہ وہ اسے غلام پائے، پھر اسے خرید کر آزاد کر دے،" اسے مسلم نے روایت کیا ہے (7)۔ چنانچہ اگر باپ اپنے بیٹے کا مالک نہیں ہو سکتا باوجود اس کے کہ اس کا مرتبہ بیٹے پر ہے، تو بیٹے کا باپ کا مالک نہ ہونا بدرجہ اولیٰ ہے۔

(1) 33/2۔ (2) تفسیر بغوی 210/3۔ (3) اس کے قائل عمرو بن احمر ہیں، اور یہ "کتاب الحیوان" 304/2 میں ہے۔ "الخلقاء" کے معنی ہموار چٹان کے ہیں۔ اور "العنقاء" ایک بلند پہاڑ پر ایک ٹیلہ ہے۔ تہذیب اللغہ 29/7 اور 1/254۔ (4) المحرر الوجیز 34/4۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 29/3۔ (6) احکام القرآن للکیا الطبری 271/3۔ (7) نمبر (1510) حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ اور اسے احمد (7143) نے بھی روایت کیا ہے۔

Surah Maryam: Verses 88 - 95 525

... due to its shortcoming from it (1).

Thirdly: Ishaq bin Rahawayh held the view in interpreting the saying of him (peace and blessings be upon him): "Whoever manumits his share in a slave" (2) that what is meant by it is male slaves, not females. So, the completion (of manumission) is not required for one who manumits a share in a female slave. This is contrary to what the majority of the Salaf and those after them held, as they did not distinguish between male and female; because the word 'slave' (abd) refers to the genus, as Allah the Almighty said: {There is no one in the heavens and earth but that he comes to the Most Merciful as a servant (abd)} [19:93], for it certainly encompasses both male and female slaves. Ishaq relied on the fact that 'abdah' has been narrated for the feminine (3).

Fourthly: Al-Bukhari narrated from Abu Hurairah who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Allah the Blessed and Exalted says: The son of Adam disbelieved Me and he had no right to do so, and he insulted Me and he had no right to do so. As for his disbelieving Me, it is his saying: 'He will not recreate me as He first created me,' whereas the first creation is not easier for Me than recreating him. As for his insulting Me, it is his saying: 'Allah has taken a son,' while I am the One, the Eternal Refuge, Who neither begets nor was born, nor is there to Me any equivalent." (4) This has already been mentioned in Al-Baqarah (5) and elsewhere, and its repetition in such a context is very good.

His saying, the Almighty: {He has certainly encompassed them} meaning: He knows their number {and has enumerated them a [distinct] enumeration} is for emphasis, meaning: no one among them is hidden from Him (6).

I say: And the name 'Al-Muhsi' (The Enumerator) occurred among His names, glory be to Him; I mean in the Sunnah from the hadith of Abu Hurairah. At-Tirmidhi recorded it (7), and the derivation of this verb points to it. Professor Abu Ishaq said...

---

(1) From his saying: The aspect of evidence for this place is from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/ 1241 - 1242. (2) Preceding 6/ 241. (3) Al-Mufhim 4/ 311. (4) Sahih al-Bukhari (4482). (5) 2/ 333. (6) Al-Wasit 3/ 197. (7) Number (3507), and the discussion on it has already preceded 9/ 391.

सूरह मरयम: आयतें 88 - 95 525

... उससे उसकी कमी के कारण (1)।

तीसरा: इशाक बिन रहवय ने पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के इस कथन की व्याख्या में यह विचार रखा कि: "जिसने किसी गुलाम में अपना हिस्सा आज़ाद किया" (2) इसका अर्थ पुरुष गुलामों से है, महिलाओं से नहीं। इसलिए, जो किसी महिला गुलाम में हिस्सा आज़ाद करता है, उस पर पूर्णता (आज़ादी) लागू नहीं होती। यह सलफ़ (पूर्वजों) के बहुमत और उनके बाद वालों के मत के विपरीत है, क्योंकि उन्होंने पुरुष और महिला के बीच कोई अंतर नहीं किया; क्योंकि 'अब्द' (गुलाम/सेवक) शब्द का अर्थ पूरी जाति से है, जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा: {आसमानों और ज़मीन में जो कोई भी है, वह रहमान के पास सेवक (अब्द) बनकर ही आने वाला है} [19:93], क्योंकि यह निश्चित रूप से पुरुष और महिला दोनों दासों को शामिल करता है। इशाक ने इस बात का सहारा लिया कि स्त्रीलिंग के लिए 'अब्दा' शब्द भी उद्धृत किया गया है (3)।

चौथा: अल-बुखारी ने अबू हुरैरा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने कहा: "अल्लाह बरकत और महानता वाला कहता है: आदम के बेटे ने मुझे झुठलाया और उसे ऐसा करने का कोई अधिकार नहीं था, और उसने मुझे गाली दी और उसे ऐसा करने का कोई अधिकार नहीं था। जहाँ तक उसके मुझे झुठलाने की बात है, तो वह उसका यह कहना है: 'वह मुझे फिर से जीवित नहीं करेगा जैसा उसने मुझे पहली बार बनाया था,' जबकि पहली रचना मेरे लिए उसे दोबारा बनाने से आसान नहीं है। और जहाँ तक उसके मुझे गाली देने की बात है, तो वह उसका यह कहना है: 'अल्लाह ने बेटा बनाया है,' जबकि मैं अकेला, बेनियाज़ हूँ, न मैंने किसी को जन्म दिया है और न मैं किसी से पैदा हुआ हूँ, और न ही मेरे बराबर कोई है।" (4) इसका उल्लेख पहले 'अल-बकरा' (5) और अन्य जगहों पर हो चुका है, और इस तरह के स्थान पर इसकी पुनरावृत्ति बहुत अच्छी है।

अल्लाह तआला का कथन: {उसने निश्चित रूप से उनका घेराव कर लिया है} यानी: वह उनकी संख्या जानता है {और उनकी पूरी तरह गिनती कर रखी है} यह ताकीद (ज़ोर देने) के लिए है, अर्थात: उनमें से कोई भी उससे छुपा नहीं है (6)।

मैं कहता हूँ: और उनके नामों में 'अल-मुहसी' (गिनती करने वाला) नाम आया है, वह पाक है; मेरा मतलब सुन्नत में अबू हुरैरा की हदीस से है। इसे तिर्मिज़ी ने दर्ज किया है (7), और इस क्रिया की व्युत्पत्ति इसकी ओर संकेत करती है। प्रोफेसर अबू इशाक ने कहा...

---

(1) उनके कथन से: इस स्थान के लिए साक्ष्य का पहलू इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/ 1241 - 1242 से है। (2) पहले 6/ 241। (3) अल-मुफहिम 4/ 311। (4) सहीह अल-बुखारी (4482)। (5) 2/ 333। (6) अल-वसीत 3/ 197। (7) संख्या (3507), और इस पर चर्चा पहले 9/ 391 में हो चुकी है।

سورہ مریم: آیات 88 - 95 525

...اس سے اس کے قصور کی وجہ سے (1)۔

تیسری بات: اسحاق بن راہویہ نے آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کے اس فرمان کی تاویل میں کہ: "جس نے کسی غلام میں اپنا حصہ آزاد کیا" (2) یہ موقف اختیار کیا کہ اس سے مراد مرد غلام ہیں نہ کہ عورتیں، لہٰذا جس نے کسی لونڈی میں اپنا حصہ آزاد کیا اس پر (پوری آزادی کی) تکمیل نہیں ہوگی۔ یہ جمہور سلف اور ان کے بعد آنے والوں کے موقف کے خلاف ہے، کیونکہ انہوں نے مرد اور عورت کے درمیان کوئی فرق نہیں کیا؛ کیونکہ لفظ 'عبد' سے جنس مراد لی جاتی ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {آسمانوں اور زمین میں جو کوئی بھی ہے وہ رحمان کے پاس بندہ (عبد) بن کر ہی آنے والا ہے} [19:93]، کیونکہ یہ یقینی طور پر مرد اور عورت دونوں غلاموں کو شامل کرتا ہے۔ اسحاق نے اس بات سے استدلال کیا کہ مونث میں 'عبدۃ' کا لفظ بھی منقول ہے (3)۔

چوتھی بات: امام بخاری نے حضرت ابوہریرہ سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ تبارک و تعالیٰ فرماتا ہے: ابن آدم نے مجھے جھٹلایا حالانکہ اسے یہ زیب نہیں دیتا تھا، اور اس نے مجھے گالی دی حالانکہ اسے یہ زیب نہیں دیتا تھا۔ رہا اس کا مجھے جھٹلانا تو وہ اس کا یہ کہنا ہے کہ: 'وہ مجھے دوبارہ زندہ نہیں کرے گا جیسا کہ اس نے مجھے پہلی بار پیدا کیا'، حالانکہ پہلی بار پیدا کرنا میرے لیے دوبارہ پیدا کرنے سے زیادہ آسان نہیں ہے۔ اور رہا اس کا مجھے گالی دینا تو وہ اس کا یہ کہنا ہے کہ: 'اللہ نے بیٹا بنایا ہے'، حالانکہ میں اکیلا، بے نیاز ہوں، نہ میں نے کسی کو جنا اور نہ میں جنا گیا، اور نہ ہی کوئی میرا ہمسر ہے" (4)۔ اس کا ذکر پہلے 'البقرہ' (5) اور دیگر مقامات پر گزر چکا ہے، اور ایسے مقام پر اس کا اعادہ بہت ہی اچھا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بلاشبہ اس نے ان کا احاطہ کر رکھا ہے} یعنی: وہ ان کی تعداد جانتا ہے {اور ان کو خوب گن رکھا ہے} یہ تاکید ہے، یعنی: ان میں سے کوئی ایک بھی اس پر مخفی نہیں ہے (6)۔

میں کہتا ہوں: اور اللہ سبحانہ کے اسماء میں 'المحصی' (گننے والا) واقع ہوا ہے؛ یعنی سنت میں ابوہریرہ کی حدیث سے۔ اسے ترمذی نے روایت کیا ہے (7)، اور اس فعل کا مشتق ہونا اس پر دلالت کرتا ہے۔ اور استاد ابو اسحاق نے کہا...

---

(1) ان کے قول سے: اس مقام کے لیے دلیل کی صورت ابن العربی کی 'احکام القرآن' 3/ 1241 - 1242 سے ہے۔ (2) سابقہ 6/ 241۔ (3) المفہم 4/ 311۔ (4) صحیح بخاری (4482)۔ (5) 2/ 333۔ (6) الوسیط 3/ 197۔ (7) نمبر (3507)، اور اس پر کلام 9/ 391 میں گزر چکا ہے۔

Al-Isfara’ini: Among them is "Al-Muhsi" (The Accounter), which is distinguished by the fact that abundance does not distract Him from knowledge, like the light of a glow, the intensification of wind, or the falling of leaves. He knows, at that moment, the components of movements in every single leaf. So how could He not know, when He is the one who creates? And He has said: "Does He who created not know, while He is the Subtle, the Acquainted?" (1) [Al-Mulk: 14]. It was mentioned in the interpretation of Ibn Abbas that the meaning of "He has certainly accounted for them and enumerated them with [precise] number" is that He wants them to acknowledge His servitude and bear witness to His Lordship.

The Almighty's saying: "And all of them are coming to Him on the Day of Resurrection alone," meaning: alone, with no helper for him and no wealth with him that would benefit him (2), as the Almighty said: "The Day when there will not benefit [anyone] wealth or children, except one who comes to Allah with a sound heart" [Ash-Shu'ara: 88-89]. So nothing benefits him except the work he has sent forward. He said: "And all of them are coming to Him" based on the literal word 'every' (singular form in Arabic), and according to the meaning: they are coming to Him (plural). Al-Qushayri said: In it is an indication that you do not accept for yourselves the enslavement of your children, yet everyone is His slave; so how did you accept for Him what you do not accept for yourselves?! He has responded to them regarding similar matters, such as their not accepting daughters for themselves while saying: "The angels are the daughters of Allah" – exalted is Allah above that – and their saying: "The idols are the daughters of Allah." And He said: "So what is for their 'partners' does not reach Allah, but what is for Allah – that reaches their 'partners'." [Al-An'am: 136].

The Almighty's saying: "Indeed, those who have believed and done righteous deeds, the Most Merciful will appoint for them affection." The Almighty's saying: "Indeed, those who have believed," meaning: believed. "and done righteous deeds, the Most Merciful will appoint for them affection," meaning: love in the hearts of His servants (3). As narrated by At-Tirmidhi from the hadith of Abu Hurairah (4), that the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "When Allah loves a servant, He calls Gabriel: 'I love so-and-so, so love him.' He (the Prophet) said: 'Then he calls out in heaven, and then love descends for him among the people of the earth. That is the saying of the Almighty: "Indeed, those who have believed and done righteous deeds, the Most Merciful will appoint for them affection."' And if Allah hates a servant, He calls..."

(1) The author mentioned this speech in his book "Al-Asna fi Sharh Asma' Allah Al-Husna", p. 268. (2) Al-Wasit 3/197. (3) Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 3/346. (4) In (D) and (M): Sa'd and Abu Hurairah.

पृष्ठ: 526 सूरह मरियम, आयत 88 - 96

अल-इस्फरायीनी: इनमें से "अल-मुहसी" (गिनने वाला) है, और यह इस विशेषता से संपन्न है कि बहुतायत उसे ज्ञान से विचलित नहीं करती, जैसे कि प्रकाश की चमक, हवा की तीव्रता, या पत्तों का गिरना। वह उस समय हर एक पत्ते में गति के अंगों को जानता है। तो वह कैसे नहीं जानेगा, जबकि वह वही है जिसने रचना की है? और उसने कहा है: "क्या वह नहीं जानेगा जिसने पैदा किया है, जबकि वह सूक्ष्मदर्शी और खबर रखने वाला है?" (1) [अल-मुल्क: 14]। इब्न अब्बास की व्याख्या में आया है कि "उसने उन्हें गिन लिया है और ठीक-ठीक उनकी संख्या जान ली है" का अर्थ है कि वह चाहता है कि वे उसकी दासता स्वीकार करें और उसकी प्रभुता की गवाही दें।

अल्लाह तआला का कथन: "और उनमें से हर एक कयामत के दिन उसके पास अकेला आएगा," अर्थात: अकेला, उसका कोई सहायक नहीं होगा और न ही उसके पास कोई धन होगा जो उसे लाभ पहुँचाए (2), जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा है: "जिस दिन न धन काम आएगा और न संतान, सिवाय उसके जो अल्लाह के पास निष्कलंक हृदय लेकर आया" [अश-शुआरा: 88-89]। अतः उसे वही लाभ पहुँचाएगा जो उसने कर्म आगे भेजे हैं। उसने कहा: "और उनमें से हर एक उसके पास आने वाला है" शब्द 'प्रत्येक' (एकवचन) के आधार पर, और अर्थ के अनुसार: वे उसके पास आने वाले हैं (बहुवचन)। अल-कुशैरी ने कहा: इसमें इस बात का संकेत है कि तुम अपने लिए अपनी संतानों की दासता स्वीकार नहीं करते, जबकि सभी उसके दास हैं; तो तुमने उसके लिए वह कैसे स्वीकार कर लिया जो तुम अपने लिए स्वीकार नहीं करते?! उसने इसी तरह की बातों में उन्हें उत्तर दिया है, जैसे कि वे अपने लिए बेटियाँ पसंद नहीं करते और कहते हैं: "फरिश्ते अल्लाह की बेटियाँ हैं" - अल्लाह इससे बहुत ऊँचा है - और उनका यह कहना कि: "मूर्तियाँ अल्लाह की बेटियाँ हैं।" और उसने कहा: "तो जो उनके'साझेदारों' के लिए है, वह अल्लाह तक नहीं पहुँचता, और जो अल्लाह के लिए है, वह उनके'साझेदारों' तक पहुँच जाता है।" [अल-अनाम: 136] ।

अल्लाह तआला का कथन: "निस्संदेह जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए, रहमान (अत्यंत दयावान) उनके लिए प्रेम उत्पन्न कर देगा।" अल्लाह तआला का कथन: "निस्संदेह जो लोग ईमान लाए," अर्थात: जिन्होंने विश्वास किया। "और उन्होंने अच्छे कर्म किए, रहमान उनके लिए प्रेम उत्पन्न कर देगा," अर्थात: उसके बंदों के दिलों में उनके लिए प्यार (3)। जैसा कि तिरमिज़ी ने अबू हुरैरा (4) की हदीस से रिवायत किया है, कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "जब अल्लाह किसी बंदे से प्यार करता है, तो जिब्रील को पुकारता है: 'मैं फलां से प्यार करता हूँ, तुम भी उससे प्यार करो।' उन्होंने

कहा: 'फिर वह आसमान में पुकारता है, और फिर ज़मीन वालों के बीच उसके लिए प्यार उतार दिया जाता है। यही अल्लाह तआला का यह कहना है: "निस्संदेह जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए, रहमान उनके लिए प्रेम उत्पन्न कर देगा।"' और जब अल्लाह किसी बंदे से नफरत करता है, तो वह पुकारता है..."

---

(1) लेखक ने अपनी पुस्तक "अल-अस्मा फी शरह अस्मा' अल्लाह अल-हुस्ना" पृष्ठ 268 में इस बात का उल्लेख किया है। (2) अल-वसीत 3/197। (3) मा'नी अल-कुरान, अज़-ज़ज्जाज 3/346। (4) (द) और (म) में: साद और अबू हुरैरा।

صفحہ: 526 سورہ مریم، آیات 88 - 96

الاسفراییني: ان میں سے "المحصی" (شمار کرنے والا) ہے، اور اس کی خصوصیت یہ ہے کہ کثرت اسے علم سے غافل نہیں کرتی، جیسے روشنی کی چمک، ہوا کی شدت، اور پتوں کا گرنا، تو وہ اس وقت ہر پتے میں حرکات کے اجزاء کو جانتا ہے، تو وہ کیسے نہیں جانے گا جبکہ وہی پیدا کرنے والا ہے، اور اس نے فرمایا: ﴿کیا وہ نہیں جانے گا جس نے پیدا کیا حالانکہ وہ باریک بین اور باخبر ہے﴾(1) [الملک: 14]۔ اور ابن عباس کی تفسیر میں وارد ہوا ہے کہ ﴿بے شک اس نے ان کا احاطہ کر رکھا ہے اور انہیں اچھی طرح گن رکھا ہے﴾ کا مطلب ہے کہ وہ چاہتا ہے کہ وہ اس کی بندگی کا اقرار کریں اور اس کی ربوبیت کی گواہی دیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور ان میں سے ہر ایک قیامت کے دن اس کے پاس اکیلا آنے والا ہے﴾ یعنی: اکیلا، نہ اس کا کوئی مددگار ہوگا اور نہ اس کے پاس کوئی مال ہوگا جو اسے نفع دے(2)، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿جس دن نہ مال کام آئے گا اور نہ بیٹے، سوائے اس کے جو اللہ کے پاس سلامت دل لے کر آیا﴾ [الشعراء: 88-89] تو اسے وہی نفع دے گا جو اس نے عمل آگے بھیجا، اور فرمایا: ﴿اور ان میں سے ہر ایک آنے والا ہے﴾ "کل" کے لفظ پر (واحد)، اور معنی کے اعتبار سے: "آنے والے ہیں"۔ القشیری نے کہا: اس میں اس بات کی طرف اشارہ ہے کہ تم اپنے لیے اپنی اولاد کی غلامی پسند نہیں کرتے حالانکہ سب اس کے غلام ہیں، تو تم نے اس کے لیے وہ کیسے پسند کر لیا جو تم اپنے لیے پسند نہیں کرتے؟! اور اس نے اسی طرح کی باتوں میں ان کو جواب دیا ہے، کہ وہ اپنے لیے بیٹیاں پسند نہیں کرتے اور کہتے ہیں: "فرشتے اللہ کی بیٹیاں ہیں" - اللہ اس سے بہت بلند ہے - اور ان کا قول: "بت اللہ کی بیٹیاں ہیں"۔ اور فرمایا: ﴿تو جو ان کے شریکوں کے

لیے ہے وہ اللہ تک نہیں پہنچتا، اور جو اللہ کے لیے ہے وہ ان کے شریکوں تک پہنچ جاتا ہے﴾ [الانعام: 136]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بے شک جو لوگ ایمان لائے اور انہوں نے نیک اعمال کیے، عنقریب رحمن ان کے لیے محبت پیدا کر دے گا﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بے شک جو لوگ ایمان لائے﴾ یعنی: تصدیق کی۔ ﴿اور انہوں نے نیک اعمال کیے، عنقریب رحمن ان کے لیے محبت پیدا کر دے گا﴾ یعنی: اپنے بندوں کے دلوں میں ان کے لیے محبت(3)۔ جیسا کہ اسے ترمذی نے ابو ہریرہ(4) کی حدیث سے روایت کیا ہے، کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «جب اللہ کسی بندے سے محبت کرتا ہے تو جبرائیل کو پکارتا ہے کہ میں فلاں سے محبت کرتا ہوں تو تم بھی اس سے محبت کرو - فرمایا - پھر وہ آسمان میں پکارتا ہے، پھر زمین والوں کے لیے اس کی محبت اتار دی جاتی ہے، تو یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿بے شک جو لوگ ایمان لائے اور انہوں نے نیک اعمال کیے، عنقریب رحمن ان کے لیے محبت پیدا کر دے گا﴾ اور جب اللہ کسی بندے سے بغض رکھتا ہے تو پکارتا ہے...»

---

(1) مصنف نے یہ بات اپنی کتاب "الاسنی فی شرح اسماء اللہ الحسنی" ص 268 میں ذکر کی ہے۔

(2) الوسیط 3/ 197۔ (3) معانی القرآن للزجاج 3/ 346۔ (4) (د) اور (م) میں: سعد اور ابو ہریرہ۔

527

Surah Maryam: Verse 96

...Gabriel, indeed I detest so-and-so, so it is proclaimed in the heavens, then hatred for him descends on the earth." He said: This is a Good Authentic (Hasan Sahih) Hadith (1). And Al-Bukhari and Muslim narrated it with its meaning, and Malik in Al-Muwatta (2).

And in "Nawadir al-Usul": Abu Bakr bin Sabiq al-Umawi narrated to us, saying: Abu Malik al-Janbi narrated to us, from Juwaybir, from al-Dahhak, from Ibn Abbas who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed Allah has given the believer 'al-miqqah' (3) (love), grace, and love in the hearts of the righteous and the near angels." Then he recited: "Indeed, those who have believed and done righteous deeds, the Most Merciful will appoint for them affection." (4). And there was disagreement regarding whom it was revealed for. It was said: regarding Ali (may Allah be pleased with him); Al-Bara' bin Azib reported that the Messenger of Allah ﷺ said to Ali bin Abi Talib: "Say, O Ali: O Allah, make a covenant for me with You, and place affection for me in the hearts of the believers." So the verse was revealed. Mentioned by Al-Tha'labi (5). Ibn Abbas said: It was revealed regarding Abdur-Rahman bin Awf; Allah Almighty placed affection for him in the hearts of people, so no believer meets him except that he honors him, and no polytheist or hypocrite except that he respects him. Harm bin Hayyan used to say: No one turns with his heart to Allah Almighty except that Allah Almighty turns the hearts of the believers towards him, until He provides him with their affection and mercy (6). And it was said: Allah Almighty will place affection for them in the hearts of the believers and angels on the Day of Resurrection (7).

I say: If he is loved in this world, then he is likewise in the Hereafter; for Allah Almighty only loves a pious believer, and is only pleased with a pure and sincere person. May Allah Almighty make us among them by His grace and generosity. Muslim narrated from Abu Hurayrah who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed, when Allah Almighty loves a servant, He calls Gabriel (peace be upon him) and says: I love so-and-so, so love him. So Gabriel loves him, then he calls out in the heavens..."

(1) Sunan al-Tirmidhi (3161). (2) Sahih al-Bukhari (7485), and Sahih Muslim (2637), and Al-Muwatta 2/953. And Ahmad narrated it (7625). (3) In (D) and (M): Familiarity. And 'al-miqqah' means: Love. Al-Sihah (w-m-q). (4) Nawadir al-Usul p. 373, and Al-Suyuti weakened it in al-Durr al-Manthur 4/287. (5) And Al-Daylami mentioned it in Al-

Firdaws (1932) without mentioning the reason for revelation. (6) Al-Wasit 3/197, and Tafsir al-Baghawi 3/210. (7) Ma'ani al-Quran by al-Farra' 2/174.

५२७

सूरा मरियम: आयत 96

...जिब्रील, मैं अमुक व्यक्ति से द्वेष करता हूँ, तो आकाश में इसकी घोषणा कर दी जाती है, फिर उसके लिए पृथ्वी पर घृणा उतार दी जाती है।" उन्होंने कहा: यह एक 'हसन सहीह' हदीस है (1)। और इसे अल-बुखारी और मुस्लिम ने इसके अर्थ के साथ, और मालिक ने अल-मुवत्ता में उद्धृत किया है (2)।

और "नवादिर अल-उसूल" में है: अबू बक्र बिन साबिक अल-उमवी ने हमसे कहा, उन्होंने कहा: अबू मलिक अल-जन्बी ने हमसे जुवैबिर से, उन्होंने अल-दह्हाक से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत की कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह ने मोमिन को 'अल्-मिक़्क़ह' (3) (प्रेम), आकर्षण और नेक लोगों और निकटतम फरिश्तों के दिलों में मोहब्बत प्रदान की है।" फिर उन्होंने यह आयत पढ़ी: "बेशक जो लोग ईमान लाए और उन्होंने नेक काम किए, रहमान उनके लिए (दिलों में) मोहब्बत पैदा कर देगा।" (4)। और इस बारे में मतभेद है कि यह किसके बारे में उतरी; कहा गया: अली (रज़ि.) के बारे में; अल-बरा बिन आज़िब ने रिवायत की कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने अली बिन अबी तालिब से फरमाया: "कहो ऐ अली: ऐ अल्लाह, मेरे लिए अपने पास एक अहद (वचन) बना दे, और मोमिनों के दिलों में मेरे लिए मोहब्बत पैदा कर दे।" तो यह आयत उतरी। इसे अल-थलाबी ने ज़िक्र किया है (5)। इब्न अब्बास ने कहा: यह अब्दुल रहमान बिन औफ़ के बारे में उतरी; अल्लाह तआला ने लोगों के दिलों में उनके लिए मोहब्बत पैदा कर दी, कोई भी मोमिन उनसे नहीं मिलता था मगर उनका सम्मान करता था, और कोई मुशरिक या मुनाफिक नहीं था मगर उनकी महानता स्वीकार करता था। हरम बिन हय्यान कहा करते थे: जो कोई भी अपने दिल से अल्लाह तआला की ओर रुख करता है, अल्लाह तआला मोमिनों के दिलों को उसकी ओर मोड़ देता है, यहाँ तक कि वह उन्हें उनकी मोहब्बत और रहमत अता कर देता है (6)। और कहा गया: अल्लाह तआला कयामत के दिन मोमिनों और फरिश्तों के दिलों में उनके लिए मोहब्बत पैदा कर देगा (7)।

मैंने कहा: यदि वह दुनिया में प्रिय है, तो वह परलोक में भी वैसा ही है; क्योंकि अल्लाह तआला केवल एक मुत्तकी (परहेजगार) मोमिन से प्यार करता है, और केवल एक शुद्ध और निष्ठावान व्यक्ति से प्रसन्न होता है, अल्लाह तआला हमें अपने उपकार और कृपा से उनमें से बनाए। मुस्लिम ने अबू हुरैरा से रिवायत की कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह तआला जब किसी

बंदे से प्यार करता है, तो वह जिब्रील (अलैहि.) को पुकारता है और कहता है: मैं अमुक से प्यार करता हूँ, तुम भी उससे प्यार करो। तो जिब्रील उससे प्यार करने लगते हैं, फिर वह आकाश में पुकारते हैं..."

(1) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3161)। (2) सहीह अल-बुखारी (7485), और सहीह मुस्लिम (2637), और अल-मुवत्ता 2/953। और इसे अहमद (7625) ने भी उद्धृत किया है। (3) (द) और (म) में: 'अल-उल्फा'। और 'अल-मिक़्क़ह' का अर्थ है: मोहब्बत। अल-सिहह (व-म-क़)। (4) नवादिर अल-उसूल पृ. 373, और अल-सुयुती ने अल-दुर्र अल-मनथूर 4/287 में इसे कमज़ोर बताया है। (5) और अल-दैलमी ने अल-फिरदौस (1932) में नुज़ूल (उतरने) का कारण बताए बिना इसका उल्लेख किया है। (6) अल-वसीत 3/197, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/210। (7) अल-फर्रा द्वारा मआनी अल-कुरान 2/174।

...جبرائیل، میں فلاں سے بغض رکھتا ہوں، تو آسمان میں پکارا جاتا ہے، پھر زمین میں اس کے لیے بغض اتار دیا جاتا ہے" آپ نے فرمایا: یہ حدیث حسن صحیح ہے(۱)۔ اور اسے بخاری اور مسلم نے اس کے معنی کے ساتھ، اور مالک نے الموطا میں روایت کیا ہے(۲)۔

اور "نوادر الاصول" میں ہے: ہمیں ابوبکر بن سابق الاموی نے حدیث بیان کی، انہوں نے کہا: ہمیں ابو مالک الجنبی نے حدیث بیان کی، انہوں نے جویبر سے، انہوں نے ضحاک سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ نے مومن کو 'المِقَّۃ'(۳) (محبت)، کشش اور صالحین اور مقرب فرشتوں کے سینوں میں محبت عطا کی ہے" پھر آپ نے یہ آیت تلاوت فرمائی: ﴿بے شک جو لوگ ایمان لائے اور انہوں نے نیک عمل کیے، رحمن ان کے لیے (دلوں میں) محبت پیدا کر دے گا﴾(۴)۔ اور اس بارے میں اختلاف ہے کہ یہ کس کے بارے میں نازل ہوئی؛ کہا گیا: حضرت علی رضی اللہ عنہ کے بارے میں؛ براء بن عازب نے روایت کی کہ رسول اللہ ﷺ نے علی بن ابی طالب سے فرمایا: "کہو اے علی: اے اللہ، میرے لیے اپنے پاس ایک عہد بنا دے، اور مومنوں کے دلوں میں میرے لیے مودت پیدا کر دے" تو یہ آیت نازل ہوئی۔ اسے ثعلبی نے ذکر کیا ہے(۵)۔ ابن عباس نے فرمایا: یہ عبدالرحمن بن عوف کے بارے میں نازل ہوئی؛ اللہ تعالیٰ نے لوگوں کے دلوں میں ان کے لیے مودت پیدا کر دی، کوئی مومن ان سے نہیں ملتا تھا مگر ان کی توقیر کرتا تھا، اور کوئی مشرک یا منافق ایسا نہ تھا جو ان کی تعظیم نہ کرتا ہو۔ ہرم بن حیان کہا کرتے تھے: جو کوئی اپنے دل سے اللہ تعالیٰ کی طرف متوجہ ہوتا ہے، اللہ تعالیٰ اہل ایمان کے دلوں کو اس کی طرف متوجہ کر دیتا ہے، یہاں تک کہ وہ انہیں ان کی

مودت اور رحمت عطا کر دیتا ہے(۶)۔ اور کہا گیا: اللہ تعالیٰ قیامت کے دن مومنوں اور فرشتوں کے دلوں میں ان کے لیے مودت پیدا کر دے گا(۷)۔

میں نے کہا: جب وہ دنیا میں محبوب ہے، تو وہ آخرت میں بھی ایسا ہی ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ صرف پرہیزگار مومن سے محبت کرتا ہے، اور صرف خالص اور پاکیزہ انسان سے راضی ہوتا ہے، اللہ تعالیٰ ہمیں اپنے فضل و کرم سے ان میں سے بنائے۔ مسلم نے ابوہریرہ سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ تعالیٰ جب کسی بندے سے محبت کرتا ہے تو جبرائیل علیہ السلام کو پکارتا ہے اور فرماتا ہے: میں فلاں سے محبت کرتا ہوں تو تم بھی اس سے محبت کرو، پس جبرائیل اس سے محبت کرنے لگتے ہیں، پھر وہ آسمان میں پکارتے ہیں..."

(۱) سنن ترمذی (۳۱۶۱)۔ (۲) صحیح بخاری (۷۴۸۵)، اور صحیح مسلم (۲۶۳۷)، اور الموطا ۲/ ۹۵۳۔ اور اسے احمد (۷۶۲۵) نے روایت کیا ہے۔ (۳) (د) اور (م) میں: 'الالفت'۔ اور 'المِقَّة' کا مطلب ہے: محبت۔ الصحاح (و م ق)۔ (۴) نوادر الاصول ص ۳۷۳، اور سیوطی نے الدر المنثور ۴/ ۲۸۷ میں اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ (۵) اور دیلمی نے الفردوس (۱۹۳۲) میں سببِ نزول کے ذکر کے بغیر اسے بیان کیا ہے۔ (۶) الوسیط ۳/ ۱۹۷، اور تفسیر بغوی ۳/ ۲۱۰۔ (۷) معانی القرآن للفراء ۲/ ۱۷۴۔

Page 528 Surah Maryam: Verses 96 - 97

Then He says: 'Indeed, Allah loves so-and-so, so love him.' So the inhabitants of heaven love him - he said - then acceptance is placed for him on earth. And if He hates a servant, He calls Gabriel, peace be upon him, and says: 'I hate so-and-so, so hate him.' So Gabriel hates him, then he calls out to the inhabitants of heaven: 'Indeed, Allah hates so-and-so, so hate him.' - he said - so they hate him, then hatred is placed for him on earth." (1).

His Almighty saying: {So, We have only made it [the Quran] easy in your tongue that you may give good tidings therewith to the righteous and warn therewith a contentious people.}

His Almighty saying: {So, We have only made it easy in your tongue} meaning: the Quran, meaning: we clarified it in your Arabic tongue, and made it easy for whoever ponders and contemplates it. And it was said: We sent it down to you in the language of the Arabs to make it easy for them to understand.

{that you may give good tidings therewith to the righteous and warn therewith a contentious people} "Al-Ludd" is the plural of "Al-Alad": which is the intense in dispute (2), and from it is His Almighty saying: {the most contentious of adversaries} [Al-Baqarah: 204]. A poet said: I pass the night in intimate discourse with worries as if I... am disputing with people who are intensely argumentative. And Abu Ubaidah (3) said: "Al-Alad" is the one who does not accept the truth and claims falsehood. Al-Hasan: "Al-Ludd": deaf to the truth (4). Al-Rabi' said: deaf ears of hearts. Mujahid: immoral/wicked (5). Al-Dahhak: those who argue in falsehood (6). Ibn Abbas: intense in dispute (7). And it was said: the oppressor who is not upright (8). The meaning is the same, and they were specifically mentioned with the warning; because one who has no stubbornness is easy to lead.

---

(1) Muslim (2637) (137). The author cited it earlier with the wording of Al-Tirmidhi. (2) Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 3/347. (3) In Majaz al-Quran 2/13. (4) Tafsir al-Baghawi 3/210. (5) Al-Nukat wal-Uyun 3/391. (6) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wal-Uyun 3/391, and Al-Wahidi in Al-Wasit 3/198 on the authority of Qatadah. (7) Mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 3/210 without attribution. (8) Ma'ani al-Quran by Al-Nahhas 4/366 on the authority of Mujahid.

पृष्ठ 528 सूरह मरयम: आयत 96 - 97

फिर वह कहता है: 'बेशक अल्लाह फलां से प्यार करता है, इसलिए तुम भी उससे प्यार करो।' तो स्वर्ग के निवासी उससे प्यार करने लगते हैं - उन्होंने कहा - फिर धरती पर उसके लिए स्वीकार्यता रख दी जाती है। और यदि वह किसी बंदे से नफरत करता है, तो वह जिब्रील (अलैहिस्सलाम) को बुलाता है और कहता है: 'मैं फलां से नफरत करता हूँ, इसलिए तुम भी उससे नफरत करो।' तो जिब्रील उससे नफरत करते हैं, फिर वह स्वर्ग के निवासियों में पुकारता है: 'बेशक अल्लाह फलां से नफरत करता है, इसलिए तुम भी उससे नफरत करो।' - उन्होंने कहा - तो वे उससे नफरत करने लगते हैं, फिर धरती पर उसके लिए नफरत रख दी जाती है।" (1)।

अल्लाह तआला का फरमान: {तो हमने इसे (कुरान को) आपकी भाषा में इसलिए आसान कर दिया है ताकि आप इसके जरिए परहेजगारों को खुशखबरी दें और इसके जरिए झगड़ालू लोगों को डराएं।}

अल्लाह तआला का फरमान: {तो हमने इसे आपकी भाषा में आसान कर दिया है} यानी: कुरान को, मतलब: हमने इसे आपकी अरबी भाषा में स्पष्ट कर दिया है, और इसे उसके लिए आसान बना दिया है जो इस पर विचार और चिंतन करता है। और कहा गया है: हमने इसे अरबों की भाषा में आप पर उतारा ताकि उनके लिए इसे समझना आसान हो जाए।

{ताकि आप इसके जरिए परहेजगारों को खुशखबरी दें और इसके जरिए झगड़ालू लोगों को डराएं} "अल-लुद्द" (Ludd) "अल-अलद" (Alad) का बहुवचन है: और वह है जो विवाद में बहुत सख्त हो (2), और इसी से अल्लाह तआला का फरमान है: {सबसे कट्टर झगड़ालू} [अल-बकराह: 204]। एक कवि ने कहा: मैं चिंताओं के साथ रात गुजारता हूँ जैसे कि मैं... उन लोगों से बहस कर रहा हूँ जो बहुत अधिक तर्क करने वाले हैं। अबू उबैदाह (3) ने कहा: "अल-अलद" वह है जो सत्य को स्वीकार नहीं करता और असत्य का दावा करता है। अल-हसन: "अल-लुद्द": सत्य के प्रति बहरा (4)। अल-रबी ने कहा: दिलों के कानों का बहरापन। मुजाहिद: अनैतिक/दुष्ट (5)। अल-दह्हाक: असत्य में बहस करने वाले (6)। इब्न अब्बास: विवाद में बहुत सख्त (7)। और कहा गया: वह अत्याचारी जो सीधा नहीं चलता (8)। अर्थ एक ही है, और उन्हें विशेष रूप से चेतावनी के लिए चुना गया; क्योंकि जिसके पास हठ नहीं है, उसे वश में करना आसान है।

---

(1) मुस्लिम (2637) (137)। लेखक ने इसे पहले अल-तिरमिज़ी के शब्दों के साथ उद्धृत किया है। (2) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 3/347। (3) मजाज अल-कुरान 2/13 में। (4) तफ़सीर अल-

बग़वी 3/210। (5) अल-नुक़त वल-उयून 3/391। (6) कतादा के अधिकार पर अल-नुक़त वल-उयून 3/391 में अल-मावरदी द्वारा और अल-वासित 3/198 में अल-वाहिदी द्वारा उल्लेख किया गया है। (7) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 3/210 में बिना किसी संदर्भ के इसका उल्लेख किया है। (8) मुजाहिद के अधिकार पर अल-नहहास द्वारा मा'नी अल-कुरान 4/366।

صفحہ ۵۲۸ سورہ مریم: آیات ۹۶ - ۹۷

پھر وہ کہتا ہے: 'بے شک اللہ فلاں سے محبت کرتا ہے، پس تم بھی اس سے محبت کرو۔' تو آسمان والے اس سے محبت کرنے لگتے ہیں - فرمایا - پھر زمین میں اس کے لیے قبولیت رکھ دی جاتی ہے۔ اور جب وہ کسی بندے سے بغض رکھتا ہے تو جبرائیل علیہ السلام کو پکارتا ہے اور فرماتا ہے: 'میں فلاں سے بغض رکھتا ہوں، تم بھی اس سے بغض رکھو۔' تو جبرائیل اس سے بغض رکھتے ہیں، پھر وہ آسمان والوں میں پکارتا ہے: 'بے شک اللہ فلاں سے بغض رکھتا ہے، پس تم بھی اس سے بغض رکھو۔' - فرمایا - تو وہ اس سے بغض رکھنے لگتے ہیں، پھر زمین میں اس کے لیے بغض رکھ دیا جاتا ہے۔" (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {پس ہم نے اس (قرآن) کو تمہاری زبان میں صرف اس لیے آسان کیا ہے تاکہ تم اس کے ذریعے پرہیزگاروں کو خوشخبری سناؤ اور اس کے ذریعے جھگڑالو لوگوں کو ڈراؤ۔}

اللہ تعالیٰ کا قول: {پس ہم نے اسے تمہاری زبان میں آسان کر دیا ہے} یعنی: قرآن کو، مطلب: ہم نے اسے تمہاری عربی زبان میں واضح کر دیا ہے، اور اسے اس شخص کے لیے آسان بنا دیا ہے جو اس میں تدبر اور غور و فکر کرے۔ اور کہا گیا ہے: ہم نے اسے عربوں کی زبان میں تم پر نازل کیا تاکہ ان کے لیے اسے سمجھنا آسان ہو جائے۔

{تاکہ تم اس کے ذریعے پرہیزگاروں کو خوشخبری سناؤ اور اس کے ذریعے جھگڑالو لوگوں کو ڈراؤ} "اللد" جمع ہے "الألد" کی: اور وہ ہے جو شدید جھگڑالو ہو (۲)، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {وہ شدید ترین جھگڑالو ہے} [البقرہ: ۲۰۴]۔ شاعر نے کہا: میں غموں کے ساتھ اس طرح رات گزارتا ہوں جیسے میں... بہت زیادہ بحث کرنے والے لوگوں سے جھگڑ رہا ہوں۔ ابو عبیدہ (۳) نے کہا: "الألد": وہ جو حق کو قبول نہ کرے اور باطل کا دعویٰ کرے۔ الحسن: "اللد": حق سے

بہرے (۴)۔ ربیع نے کہا: دلوں کے کانوں کا بہرہ پن۔ مجاہد: فاجر/بدکار (۵)۔ ضحاک: باطل میں جھگڑا کرنے والے (۶)۔ ابن عباس: جھگڑے میں بہت سخت (۷)۔ اور کہا گیا: وہ ظالم جو سیدھا نہ چلے (۸)۔ معنی ایک ہی ہے، اور انہیں ڈرانے کے لیے خاص کیا گیا؛ کیونکہ جس کے پاس ضد نہ ہو اسے راہ راست پر لانا آسان ہوتا ہے۔

---

(۱) مسلم (۲۶۳۷) (۱۳۷)۔ مصنف نے اسے پہلے ترمذی کے الفاظ کے ساتھ نقل کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۳/۳۴۷۔ (۳) مجاز القرآن ۲/۱۳ میں۔ (۴) تفسیر البغوی ۳/۲۱۰۔ (۵) النکت والعیون ۳/۳۹۱۔ (۶) اسے ماوردی نے النکت والعیون ۳/۳۹۱ میں، اور واحدی نے الوسیط ۳/۱۹۸ میں قتادہ سے نقل کیا ہے۔ (۷) بغوی نے اپنی تفسیر ۳/۲۱۰ میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (۸) معانی القرآن للنحاس ۴/۳۶۶ عن مجاہد۔

Surah Maryam: Verse 98 529

The Almighty says: {And how many generations before them have We destroyed? Can you find of them any one or hear [from them] even a whisper?}

The Almighty's saying: {And how many generations before them have We destroyed?} means: from nations and groups of people; intimidating the people of Makkah. {Can you find of them any one or hear [from them] even a whisper?} is in the accusative position (1), meaning: Do you see any of them or find one. {Or hear [from them] even a whisper?} meaning: a sound. From Ibn Abbas and others (2), meaning: they have died and have attained their deeds (3). And it was said: a feeling (sensory perception). Ibn Zaid said it. And it was said: "al-Rikz" (whisper/faint sound) is what is not understood of a sound or movement. Al-Yazidi (4) and Abu Ubaida said it; like the faint sound of a military battalion. Abu Ubaida recited a verse by Labid: "And she sensed the whisper of a human being, which startled her... from the unseen, and humans are her sickness (cause of ailment)." (5) It is also said: the hidden sound, and from it comes "rakz al-rumh" (planting the spear) when its tip is hidden in the ground (6). Tarafa said: "And they (two ears) caught the sound of listening for the night journey... for a hidden whisper or for an echoing voice." (7) And Dhu al-Rumma said, describing a bull listening to the sound of a hunter and dogs: "When a wary, intelligent one in a wasteland senses a whisper... with the announcement of the sound, there is no lie in his hearing." (8)

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/30. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 2/174, and al-Nukat wa al-'Uyun 3/391. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/30. (4) As quoted by al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 3/391. (5) Majaz al-Qur'an by Abu Ubaida 2/14, and the verse is in the Diwan of Labid p. 173, where it appeared: "rizz" instead of "rikz". At-Tawajjus: listening to the hidden sound. Al-Sihah (saqm). (6) Al-Kashshaf 2/527, and Tafsir al-Razi 21/256. (7) Diwan Tarafa p. 27. Al-Sura: night travel. Al-Mundad: exaggerated sound in calling. Al-Lisan (sara) and (nadad). (8) Al-Diwan 1/89.

सूरा मरियम: आयत 98 529

अल्लाह का कथन है: {और हमने उनसे पहले कितनी ही नस्लों को नष्ट कर दिया? क्या तुम उनमें से किसी को पाते हो या उनकी कोई आहट (धीमी आवाज़) सुनते हो?}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमने उनसे पहले कितनी ही नस्लों को नष्ट कर दिया} यानी: लोगों की उम्मतों और समूहों में से; मक्का वालों को डराने के लिए। {क्या तुम उनमें से किसी को पाते हो या उनकी कोई आहट सुनते हो} यहाँ 'नस्ब' की स्थिति में है (1), जिसका अर्थ है: क्या तुम उनमें से किसी को देखते हो या पाते हो। {या उनकी कोई आहट सुनते हो} यानी: कोई आवाज़। इब्न अब्बास और अन्यों से (2), यानी: वे मर चुके हैं और अपने कर्मों को प्राप्त कर चुके हैं (3)। और कहा गया है: कोई एहसास (संवेदी धारणा)। इब्न ज़ैद ने यह कहा। और यह भी कहा गया है: 'रिक्ज़' (rikz) वह आवाज़ या हरकत है जिसे समझा न जा सके। अल-यज़ीदी (4) और अबू उबैदा ने इसे कहा; जैसे किसी सैन्य दल की धीमी आहट। अबू उबैदा ने लबीद का एक शेर सुनाया: "और उसने किसी इंसान की आहट महसूस की जिसने उसे डरा दिया... परदे के पीछे से, और इंसान उसकी बीमारी (दुख का कारण) हैं।" (5) यह भी कहा गया है: गुप्त आवाज़, और इसी से "रक्ज़ अल-रुमह" (भाला गाड़ना) आता है जब उसका सिरा ज़मीन में छिपा दिया जाता है (6)। तरफ़ा ने कहा: "और उन्होंने (दो कानों ने) रात के सफ़र के लिए सुनने की आहट को पकड़ा... एक छिपी हुई आवाज़ के लिए या एक गूँजती हुई पुकार के लिए।" (7) और धू अल-रुम्मा ने एक बैल का वर्णन करते हुए कहा जो शिकारी और कुत्तों की आवाज़ सुन रहा था: "जब एक वीराने में एक चौकस, समझदार (बैल) किसी आहट को महसूस करता है... आवाज़ की आहट के साथ, तो उसके सुनने में कोई झूठ नहीं होता।" (8)

---

(1) इ'राब अल-क़ुरान, अल-नहस 3/30। (2) मआनी अल-क़ुरान, अल-फ़र्रा 2/174, और अल-नुकत वल-उयून 3/391। (3) इ'राब अल-क़ुरान, अल-नहस 3/30। (4) जैसा कि अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून 3/391 में उद्धृत किया है। (5) मजाज़ अल-क़ुरान, अबू उबैदा 2/14, और यह शेर लबीद के दीवान पृ. 173 में है, जहाँ 'रिक्ज़' के बजाय 'रिज़' शब्द आया है। अत-तवज्जुस: छिपी हुई आवाज़ को ध्यान से सुनना। अस-सिहह (सक़म)। (6) अल-कश्शाफ़ 2/527, और तफ़सीर अल-राज़ी 21/256। (7) दीवान तरफ़ा पृ. 27। अस-सुरा: रात का सफ़र। अल-मुनदद: पुकारने में बढ़-चढ़कर की गई आवाज़। अल-लिसान (सरा) और (नदद)। (8) अल-दीवान 1/89।

سورة مریم: آیت 98 529

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُم مِّن قَرْنٍ هَلْ تُحِسُّ مِنْهُم مِّنْ أَحَدٍ أَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ رِكْزًا ٩٨﴾ (اور ہم ان سے پہلے کتنی ہی نسلوں کو ہلاک کر چکے ہیں۔ کیا تم ان میں سے کسی ایک کو بھی پاتے ہو یا ان کی کوئی آہٹ سنتے ہو؟)

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُم مِّن قَرْنٍ﴾ یعنی: لوگوں کی امتوں اور جماعتوں میں سے؛ مکہ والوں کو ڈرانے کے لیے۔ ﴿هَلْ تُحِسُّ مِنْهُم مِّنْ أَحَدٍ أَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ رِكْزًا﴾ یہ محلِ نصب میں ہے (1)، یعنی: کیا تم ان میں سے کسی کو دیکھتے ہو یا پاتے ہو۔ ﴿أَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ رِكْزًا﴾ یعنی: کوئی آواز۔ ابن عباس وغیرہ سے مروی ہے (2)، یعنی: وہ مر چکے ہیں اور اپنے اعمال تک پہنچ چکے ہیں (3)۔ اور کہا گیا: کوئی احساس (حس)۔ یہ ابن زید نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: 'رکز' وہ آواز یا حرکت ہے جو سمجھ میں نہ آئے۔ یہ یزیدی (4) اور ابو عبیدہ نے کہا ہے؛ جیسے لشکر کی دبی ہوئی آواز، اور ابو عبیدہ نے لبید کا یہ شعر پڑھا: "اور اس نے کسی انسان کی آہٹ محسوس کی جس نے اسے ڈرا دیا... غیب کے پردے سے، اور انسان اس کی بیماری (دکھ کا باعث) ہیں۔" (5) اور کہا گیا: مخفی آواز، اور اسی سے "رکْز الرمح" (نیزہ گاڑنا) ہے جب اس کا سرا زمین میں چھپا دیا جائے (6)۔ اور طرفہ نے کہا: "اور ان دونوں (کانوں) نے رات کے سفر کے لیے آہٹ لینے کی آواز کو پایا... کسی مخفی آہٹ کے لیے یا کسی پکارنے والی بلند آواز کے لیے۔" (7) اور ذوالرمہ نے ایک بیل کا وصف بیان کرتے ہوئے کہا جو شکاری اور کتوں کی آواز سن رہا تھا: "जब किसी ویرانے میں ایک ہوشیار اور سمجھدار (بیل) کسی آہٹ کو محسوس کرتا ہے... آواز کی دستک سے، اس کے سننے میں کوئی جھوٹ نہیں ہوتا۔" (8)

(1) اعراب القرآن للنحاس 3/30۔ (2) معانی القرآن للفراء 2/ 174، والنکت والعیون 3/ 391۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 3/30۔ (4) جیسا کہ ماوردی نے النکت والعیون 3/ 391 میں نقل کیا ہے۔ (5) مجاز القرآن لابی عبیدہ 2/ 14، اور یہ شعر لبید کے دیوان صفحہ 173 میں ہے، اور وہاں 'رکز' کی جگہ 'رزّ' واقع ہوا ہے۔ التوجس: چھپی ہوئی آواز کو غور سے سننا۔ الصحاح (سقم)۔ (6) الکشاف 2/ 527، وتفسیر الرازی 21/ 256۔ (7) دیوان طرفہ ص 27۔ السری: رات کا سفر۔ والمنندد: پکارنے میں مبالغہ آمیز آواز۔ اللسان (سری) اور (ندد)۔ (8) الدیوان 89/1۔

Surah Maryam: Verse 98

530

That is: there is no lie in his listening; i.e., he is a truthful listener. And 'al-nadus' (the astute/sharp): means the skillful; it is said: 'nadis' and 'nadus', just as it is said: 'hadhir' and 'hadhur' (cautious), and 'yaqiz' and 'yaquz' (alert). And 'al-nab'ah': the hidden sound, and likewise is 'al-rikz', and 'al-rikaz': the buried wealth. And Allah the Almighty knows best the truth.

The thirteenth volume of Tafsir al-Qurtubi has been completed. And it is followed by the fourteenth volume, which begins with Surah Taha.

Nafse Islam WWW.NAFSEISLAM.COM

सूरह मरियम: आयत 98

530

अर्थात्: उसके सुनने में कोई झूठ नहीं है; यानी वह सच्चा सुनने वाला है। और 'अन्-नदुस' (चतुर): इसका अर्थ है कुशल; कहा जाता है: 'नदिस' और 'नदुस', जैसे कहा जाता है: 'हज़िर' और 'हज़ुर' (सतर्क), और 'यक़िज़' और 'यक़ुज़' (जागरूक)। और 'अन्-नबअह': छिपी हुई आवाज़, और इसी तरह 'अर-रिक़्ज़' है, और 'अर-रिक़ाज़': गड़ा हुआ धन। और अल्लाह तआला सच्चाई को सबसे बेहतर जानता है।

तफ़सीर अल-क़ुर्तुबी का तेरहवाँ भाग पूरा हुआ। और इसके बाद चौदहवाँ भाग है, जो सूरह ताहा से शुरू होता है।

नफ़्स-ए-इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM

سورہ مریم: آیت 98

530

یعنی: اس کے سننے میں کوئی جھوٹ نہیں ہے؛ یعنی وہ سچا سننے والا ہے۔ اور 'النِدُس' (ہوشیار): اس کا مطلب ہے ماہر؛ کہا جاتا ہے: 'نَدس' اور 'نَدُس'، جس طرح کہا جاتا ہے: 'حَذر' اور 'حَذُر' (محتاط)، اور 'یقظ' اور 'یقظ' (بیدار)۔ اور 'النبأة': پوشیدہ آواز، اور اسی طرح 'الرکز' ہے، اور 'الرکاز': دفن کیا ہوا مال۔ اور اللہ تعالیٰ بہتر جانتا ہے کہ صحیح کیا ہے۔

تفسیر قرطبی کا تیرھواں حصہ مکمل ہوا۔ اور اس کے بعد چودہواں حصہ ہے، جو سورہ طٰہٰ سے شروع ہوتا ہے۔

نفسِ اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

Index of the Thirteenth Part 531

Index of the Thirteenth Part - The words of the Almighty: "Exalted is He who took His Servant by night from al-Masjid al-Haram to al-Masjid al-Aqsa..." [1] 5 - The words of the Almighty: "And We gave Moses the Scripture and made it a guidance for the Children of Israel that you not take other than Me as Disposer of affairs." [2] ..... 16 - The words of the Almighty: "O descendants of those We carried [in the ship] with Noah. Indeed, he was a grateful servant." [3] ..... 17 - The words of the Almighty: "And We conveyed to the Children of Israel in the Scripture, 'You will surely cause corruption on the earth twice and you will surely reach [a degree of] great haughtiness.'" [4] ..... 19 - The words of the Almighty: "So when the [time of] promise came for the first of them, We sent against you servants of Ours - those of great military might..." [5] ..... 20 - The words of the Almighty: "Then We gave back to you a return victory over them. And We reinforced you with wealth and sons..." [6-7] ..... 23 - The words of the Almighty: "[It is expected] that your Lord will have mercy upon you. But if you return [to sin], We will return [to punishment]. And We have made Hell, for the disbelievers, a prison-bed." [8] ..... 32 - The words of the Almighty: "Indeed, this Qur'an guides to that which is most suitable and gives good tidings to the believers who do righteous deeds that they will have a great reward." [9-11] ..... 34 - The words of the Almighty: "And We have made the night and day two signs, and We erased the sign of the night..." [12] ..... 37 - The words of the Almighty: "And [for] every person We have fastened his fate to his neck, and We will produce for him on the Day of Resurrection a record which he will find spread open." [13-14] ..... 39 - The words of the Almighty: "Whoever is guided is only guided for [the benefit of] his soul. And whoever errs only errs against it..." [15] ..... 41 - The words of the Almighty: "And when We intend to destroy a city, We command its affluent but they defiantly disobey therein; so the word comes into effect upon it, and We destroy it with [complete] destruction." [16] ..... - The words of the Almighty: "And how many have We destroyed from the generations after Noah. And sufficient is your Lord, concerning the sins of His servants, as Acquainted and Seeing." [17-19] .. 48 - The words of the Almighty: "To each [category] We extend - to these and to those - from the gift of your Lord..."

[20-22] ..... 49 - The words of the Almighty: "And your Lord has decreed that you not worship except Him, and to parents, good treatment..."
[23-24] ..... 50 - The words of the Almighty: "Your Lord is most knowing of what is within yourselves. If you should be righteous [in intention] - then indeed He is ever, to the often returning [to Him], Forgiving." [25] ..... 63 - The words of the Almighty: "And give the relative his right, and [also] the poor and the traveler, and do not spend wastefully." [26-27] ..... 64 - The words of the Almighty: "And if you [must] turn away from the needy awaiting mercy from your Lord which you expect, then speak to them a gentle word." [28] ..... 65 - The words of the Almighty: "And do not make your hand [as] chained to your neck or extend it completely and [thereby] become blamed and insolvent." [29] ..... 67 - The words of the Almighty: "Indeed, your Lord extends provision for whom He wills and restricts [it]. Indeed He is ever, concerning His servants, Acquainted and Seeing." [30-31] .. 69 - The words of the Almighty: "And do not approach unlawful sexual intercourse. Indeed, it is ever an immorality and is evil as a way." [32-33] ..... 72 - The words of the Almighty: "And do not approach the property of an orphan, except in the way that is best, until he reaches maturity..." [34] ..... 73 - The words of the Almighty: "And give full measure when you measure, and weigh with an even balance..." [35] ..... 76 - The words of the Almighty: "And do not pursue that of which you have no knowledge. Indeed, the hearing, the sight and the heart - about all those [one] will be questioned." [36] .. 77 - The words of the Almighty: "And do not walk upon the earth exultantly..." [37-38] ..... 81 - The words of the Almighty: "That is from what your Lord has revealed to you, [O Muhammad], of wisdom. And, [O mankind], do not make [as equal] with Allah another deity, lest you be thrown into Hell, blamed and banished." [39-40] 86

तेरहवें भाग की अनुक्रमणिका ५३१

तेरहवें भाग की अनुक्रमणिका - अल्लाह का कथन: "पवित्र है वह जो रात के समय अपने बंदे को मस्जिद-ए-हराम से मस्जिद-ए-अक़्सा तक ले गया..." [1] ५ - अल्लाह का कथन: "और हमने मूसा को किताब दी और उसे इस्राईल की संतान के लिए मार्गदर्शन बनाया कि तुम मेरे सिवा किसी को अपना कार्यसाधक न बनाओ।" [2] ..... १६ - अल्लाह का कथन: "ऐ उन लोगों की संतान जिन्हें हमने नूह के साथ सवार किया था! निःसंदेह वह एक कृतज्ञ बंदा था।" [3] ..... १७ - अल्लाह का कथन: "और हमने इस्राईल की संतान को किताब में यह फ़ैसला सुना दिया था कि तुम धरती में दो बार बिगाड़ पैदा करोगे और तुम बड़ी सरकशी करोगे।" [4] ..... १९ - अल्लाह का कथन: "फिर जब उन दोनों (वादों) में से पहले का समय आया, तो हमने तुम्हारे विरुद्ध अपने ऐसे बंदों को भेजा जो बड़े शक्तिशाली थे..." [5] ..... २० - अल्लाह का कथन: "फिर हमने तुम्हें उन पर दोबारा विजय दी और धन और संतानों से तुम्हारी सहायता की..." [6-7] ..... २३ - अल्लाह का कथन: "निकट है कि तुम्हारा रब तुम पर दया करे, और यदि तुम फिर वही करोगे तो हम भी फिर वही करेंगे। और हमने काफ़िरों के लिए जहन्नम को कारागार बना दिया है।" [8] ..... ३२ - अल्लाह का कथन: "निःसंदेह यह क़ुरआन वह मार्ग दिखाता है जो सबसे सीधा है और उन मोमिनों को शुभ सूचना देता है जो अच्छे कर्म करते हैं कि उनके लिए बड़ा प्रतिफल है।" [9-11] ..... ३४ - अल्लाह का कथन: "और हमने रात और दिन को दो निशानियाँ बनाया, फिर हमने रात की निशानी को मिटा दिया..." [12] ..... ३७ - अल्लाह का कथन: "और हमने हर मनुष्य के कर्मों का फल उसके गले का हार बना दिया है, और क़ियामत के दिन हम उसके लिए एक किताब निकालेंगे जिसे वह खुला हुआ पाएगा।" [13-14] ..... ३९ - अल्लाह का कथन: "जो सीधे मार्ग पर आया, वह अपने ही भले के लिए आया और जो भटक गया, उसका भटकना उसी पर पड़ेगा..." [15] ..... ४१ - अल्लाह का कथन: "और जब हम किसी बस्ती को नष्ट करने का इरादा करते हैं, तो हम वहाँ के खुशहाल लोगों को आदेश देते हैं, फिर वे वहाँ अवज्ञा करते हैं, तो उस पर बात पूरी हो जाती है और हम उसे पूरी तरह नष्ट कर देते हैं।" [16] ..... - अल्लाह का कथन: "और हमने नूह के बाद कितनी ही नस्लों को नष्ट कर दिया। और तुम्हारा रब अपने बंदों के पापों की ख़बर

रखने और उन्हें देखने के लिए पर्याप्त है।" [17-19] .. ४८ - अल्लाह का कथन: "हम प्रत्येक की सहायता करते हैं - इनकी भी और उनकी भी - तुम्हारे रब के दान से..." [20-22] ..... ४१ - अल्लाह का कथन: "और तुम्हारे रब ने फ़ैसला कर दिया है कि तुम उसके सिवा किसी की इबादत न करो और माता-पिता के साथ अच्छा व्यवहार करो..." [23-24] ..... ५० - अल्लाह का कथन: "तुम्हारा रब भली-भांति जानता है जो तुम्हारे दिलों में है। यदि तुम नेक हो, तो वह तौबा करने वालों के लिए बड़ा क्षमाशील है।" [25] ..... ६३ - अल्लाह का कथन: "और नातेदार को उसका हक़ दो और निर्धन और मुसाफ़िर को भी, और फ़िज़ूलखर्ची न करो।" [26-27] ..... ६४ - अल्लाह का कथन: "और यदि तुम्हें उनसे मुँह फेरना पड़े अपने रब की रहमत की तलाश में जिसकी तुम्हें आशा है, तो उनसे नरमी से बात करो।" [28] ..... ६५ - अल्लाह का कथन: "और न तो अपना हाथ अपनी गर्दन से बाँध लो और न उसे बिल्कुल ही खोल दो कि तुम्हें निन्दित और असहाय होकर बैठना पड़े।" [29] ..... ६७ - अल्लाह का कथन: "निःसंदेह तुम्हारा रब जिसके लिए चाहता है रोज़ी कुशादा कर देता है और जिसके लिए चाहता है तंग कर देता है। वह अपने बंदों की पूरी ख़बर रखने वाला और उन्हें देखने वाला है।" [30-31] .. ६९ - अल्लाह का कथन: "और व्यभिचार के निकट न जाओ। निःसंदेह वह बड़ी अश्लीलता और बहुत बुरा मार्ग है।" [32-33] ..... ७२ - अल्लाह का कथन: "और अनाथ के माल के निकट न जाओ, सिवाय उसके जो सबसे अच्छा तरीका हो, यहाँ तक कि वह अपनी जवानी को पहुँच जाए..." [34] ..... ७३ - अल्लाह का कथन: "और जब नापो तो पूरा नापो और ठीक तराज़ू से तौलो..." [35] ..... ७६ - अल्लाह का कथन: "और उस चीज़ के पीछे न पड़ो जिसका तुम्हें ज्ञान न हो। निःसंदेह कान, आँख और दिल - इनमें से हर एक के बारे में पूछा जाएगा।" [36] .. ७७ - अल्लाह का कथन: "और धरती पर अकड़कर न चलो..." [37-38] ..... ८१ - अल्लाह का कथन: "यह उस हिकमत (तत्वदर्शिता) में से है जो तुम्हारे रब ने तुम्हारी ओर वह्य (प्रकाशना) की है। और अल्लाह के साथ कोई दूसरा इष्ट न बनाओ, अन्यथा तुम जहन्नम में निन्दित और तिरस्कृत करके डाल दिए जाओगे।" [39-40] ८६

فہرست پارہ تیرہ ۵۳۱

فہرست پارہ تیرہ - قولہ تعالیٰ: ﴿سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلاً مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الأَقْصَا...﴾

[۱] ۵ - قولہ تعالیٰ: ﴿وَآتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَجَعَلْنَاهُ هُدًى لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ أَلاَّ تَتَّخِذُوا مِن دُونِي وَكِيلاً﴾

[۲] ..... ۱۶ - قولہ تعالیٰ: ﴿ذُرِّيَّةَ مَنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ إِنَّهُ كَانَ عَبْدًا شَكُورًا﴾ [۳] ..... ۱۷ - قولہ تعالیٰ: ﴿وَقَضَيْنَا إِلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي الْكِتَابِ لَتُفْسِدُنَّ فِي الأَرْضِ مَرَّتَيْنِ وَلَتَعْلُنَّ عُلُوًّا كَبِيرًا﴾

[٤] ..... ۱۹ - قولہ تعالیٰ: ﴿فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ أُولاهُمَا بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَادًا لَّنا أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ...﴾ [۵] ..... ۲۰ - قولہ تعالیٰ: ﴿ثُمَّ رَدَدْنَا لَكُمُ الْكَرَّةَ عَلَيْهِمْ وَأَمْدَدْنَاكُم بِأَمْوَالٍ وَبَنِينَ...﴾ [۶-۷] ..... ۲۳ - قولہ تعالیٰ: ﴿عَسَى رَبُّكُمْ أَن يَرْحَمَكُمْ وَإِنْ عُدتُّمْ عُدْنَا وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيرًا﴾ [۸] ..... ۳۲ - قولہ تعالیٰ: ﴿إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا كَبِيرًا﴾

[۹-۱۱] ..... ۳۴ - قولہ تعالیٰ: ﴿وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ آيَتَيْنِ فَمَحَوْنَا آيَةَ اللَّيْلِ...﴾ [۱۲] ..... ۳۷ - قولہ تعالیٰ: ﴿وَكُلَّ إِنسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ مَنشُورًا﴾

[۱۳-۱٤] ..... ۳۹ - قولہ تعالیٰ: ﴿مَّنِ اهْتَدَى فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَمَن ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا...﴾ [۱۵] ..... ۴۱ - قولہ تعالیٰ: ﴿وَإِذَا أَرَدْنَا أَن نُّهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا فَفَسَقُوا فِيهَا فَحَقَّ عَلَيْهَا الْقَوْلُ فَدَمَّرْنَاهَا تَدْمِيرًا﴾

[۱۶] ..... - قولہ تعالیٰ: ﴿وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنَ الْقُرُونِ مِن بَعْدِ نُوحٍ وَكَفَى بِرَبِّكَ بِذُنُوبِ عِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا﴾ [۱۷-۱۹] .. ۴۸ - قولہ تعالیٰ:

﴿كَلاًّ نُّمِدُّ هَؤُلاء وَهَؤُلاء مِنْ عَطَاءِ رَبِّكَ...﴾ [٢٠-٢٢] ..... ٤٩ - قوله تعالىٰ: ﴿وَقَضَى رَبُّكَ أَلاَّ تَعْبُدُوا إِلاَّ إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا...﴾ [٢٣-٢٤] ..... ٥٠ - قوله تعالىٰ: ﴿رَّبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا فِي نُفُوسِكُمْ إِن تَكُونُوا صَالِحِينَ فَإِنَّهُ كَانَ لِلأَوَّابِينَ غَفُورًا﴾ [٢٥] ..... ٦٣ - قوله تعالىٰ: ﴿وَآتِ ذَا الْقُرْبَى حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَلاَ تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا ﴾ [٢٦-٢٧] ..... ٦٤ - قوله تعالىٰ: ﴿وَإِمَّا تُعْرِضَنَّ عَنْهُمْ ابْتِغَاء رَحْمَةٍ مِّن رَّبِّكَ تَرْجُوهَا فَقُل لَّهُمْ قَوْلاً مَّيْسُورًا﴾ [٢٨] ..... ٦٥ - قوله تعالىٰ: ﴿وَلاَ تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَى عُنُقِكَ وَلاَ تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَّحْسُورًا﴾ [٢٩] ..... ٦٧ - قوله تعالىٰ: ﴿إِنَّ رَبَّكَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاء وَيَقْدِرُ إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا﴾ [٣٠-٣١] .. ٦٩ - قوله تعالىٰ: ﴿وَلاَ تَقْرَبُوا الزِّنَى إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاء سَبِيلاً﴾ [٣٢-٣٣] ..... ٧٢ - قوله تعالىٰ: ﴿وَلاَ تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلاَّ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّى يَبْلُغَ أَشُدَّهُ...﴾ [٣٤] ..... ٧٣ - قوله تعالىٰ: ﴿وَأَوْفُوا الْكَيْلَ إِذَا كِلْتُمْ وَزِنُوا بِالْقِسْطَاسِ الْمُسْتَقِيمِ...﴾ [٣٥] ..... ٧٦ - قوله تعالىٰ: ﴿وَلاَ تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْؤُولاً ﴾ [٣٦] .. ٧٧ - قوله تعالىٰ: ﴿وَلاَ تَمْشِ فِي الأَرْضِ مَرَحًا﴾ [٣٧-٣٨] ..... ٨١ - قوله تعالىٰ: ﴿ذَلِكَ مِمَّا أَوْحَى إِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِ وَلاَ تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَتُلْقَى فِي جَهَنَّمَ مَلُومًا مَّدْحُورًا﴾ [٣٩-٤٠] ٨٦

Index of the Thirteenth Part 532

- The Almighty's word: {And We have certainly diversified [the verses] in this Qur'an that they may be reminded, but it does not increase them except in aversion.} [41] 87
- The Almighty's word: {Say, "If there were with Him [other] gods, as they say, then they [those gods] would have sought, to the Owner of the Throne, a way."} [42-43] 88
- The Almighty's word: {The seven heavens and the earth and whatever is in them exalt Him. And there is not a thing except that it exalts [Allah] by His praise...} [44] 89
- The Almighty's word: {And when you recite the Qur'an, We put between you and those who do not believe in the Hereafter a concealed partition.} [45] 92
- The Almighty's word: {And We have placed over their hearts coverings, lest they understand it, and in their ears deafness...} [46] 95
- The Almighty's word: {We are most knowing of what they listen to when they listen to you and when they are in private conversation, when the wrongdoers say, "You follow not but a man bewitched."} [47] 96
- The Almighty's word: {Look how they strike for you comparisons; but they have strayed, so they cannot [find] a way.} [48-49] 98
- The Almighty's word: {Say, "Be you stones or iron."} [50-51] 99
- The Almighty's word: {On the Day He will call you and you will respond with His praise and think that you had not remained [in the world] except for a little.} [52] 101
- The Almighty's word: {And tell My servants to say that which is best...} [53] 103
- The Almighty's word: {Your Lord is most knowing of you. If He wills, He will have mercy upon you; or if He wills, He will punish you. And We have not sent you over them as a guardian...} [54] 104
- The Almighty's word: {And your Lord is most knowing of whoever is in the heavens and the earth...} [55-56] 105
- The Almighty's word: {Those whom they invoke seek means of access to their Lord...} [57] 106
- The Almighty's word: {And there is no city but that We will destroy it before the Day of Resurrection or punish it with a severe punishment. That has ever been in the Book inscribed.} [58] 107

- The Almighty's word: {And nothing has prevented Us from sending signs except that the former peoples denied them...} [59] 108
- The Almighty's word: {And [remember, O Muhammad], when We told you, "Indeed, your Lord has encompassed the people."...} [60] 109
- The Almighty's word: {And [remember] when We said to the angels, "Prostrate to Adam," and they prostrated, except for Iblees...} [61-62] 115
- The Almighty's word: {[Allah] said, "Go, for whoever of them follows you...} [63] 117
- The Almighty's word: {And incite [to senselessness] whoever you can among them with your voice and assault them with your horses...} [64] 118
- The Almighty's word: {Indeed, over My [believing] servants there is for you no authority. And sufficient is your Lord as Disposer of affairs.} [65-66] 121
- The Almighty's word: {And when adversity touches you at sea, lost are [all] those you invoke except for Him...} [67] 122
- The Almighty's word: {Then do you feel secure that He will not cause a part of the land to swallow you or send against you a storm of stones? Then you would not find for yourselves an advocate.} [68] 123
- The Almighty's word: {Or do you feel secure that He will not send you back into it [the sea] another time and send upon you a hurricane of wind and drown you for what you disbelieved? Then you would not find for yourselves against Us an avenger.} [69] 124
- The Almighty's word: {And We have certainly honored the children of Adam and carried them on the land and sea and provided for them of the good things and preferred them over much of what We have created, with [definite] preference.} [70] 125
- The Almighty's word: {[Mention, O Muhammad], the Day We will call forth every people with their record [of deeds]. Then whoever is given his record in his right hand - those will read their records, and injustice will not be done to them, [even] as much as a thread [inside the date seed]...} [71-72] 129
- The Almighty's word: {And indeed, they were about to tempt you away from that which We revealed to you in order to [make] you invent about Us something else; and then they would have taken you as a friend.} [73] 133

तेरहवें भाग की अनुक्रमणिका 532

- अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने इस कुरान में तरह-तरह से (नसीहतें) बयान की हैं ताकि वे समझें, परन्तु यह चीज़ उनकी नफरत में ही इजाफा करती है।} [41] 87
- अल्लाह तआला का फरमान: {कह दो, "यदि उनके साथ (अन्य) देवता होते जैसा कि वे कहते हैं, तो वे अर्श के मालिक तक पहुँचने का कोई रास्ता अवश्य खोज लेते।"} [42-43] 88
- अल्लाह तआला का फरमान: {सातों आसमान और ज़मीन और जो कुछ भी उनमें है, उसी की तस्बीह (पवित्रता का गुणगान) करते हैं। और कोई चीज़ ऐसी नहीं जो उसकी प्रशंसा के साथ तस्बीह न करती हो...} [44] 89
- अल्लाह तआला का फरमान: {और जब तुम कुरान पढ़ते हो, तो हम तुम्हारे और उन लोगों के बीच जो आखिरत (परलोक) पर ईमान नहीं रखते, एक अदृश्य पर्दा डाल देते हैं।} [45] 92
- अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने उनके दिलों पर परदे डाल दिए हैं कि वे उसे न समझें, और उनके कानों में बोझ...} [46] 95
- अल्लाह तआला का फरमान: {जब वे तुम्हारी ओर कान लगाते हैं तो हम अच्छी तरह जानते हैं कि वे क्या सुन रहे हैं और जब वे आपस में कानाफूसी करते हैं, जब ज़ालिम कहते हैं, "तुम तो बस एक ऐसे आदमी के पीछे चल रहे हो जिस पर जादू कर दिया गया है।"} [47] 96
- अल्लाह तआला का फरमान: {देखो, उन्होंने तुम्हारे लिए कैसी मिसालें पेश कीं, तो वे भटक गए, अब वे कोई राह नहीं पा सकते।} [48-49] 98
- अल्लाह तआला का फरमान: {कह दो, "तुम पत्थर बन जाओ या लोहा।" } [50-51] 99
- अल्लाह तआला का फरमान: {जिस दिन वह तुम्हें पुकारेगा तो तुम उसकी प्रशंसा करते हुए जवाब दोगे और समझोगे कि तुम बस थोड़ी ही देर रहे हो।} [52] 101
- अल्लाह तआला का फरमान: {और मेरे बंदों से कह दो कि वे वही बात कहें जो सबसे अच्छी हो...} [53] 103
- अल्लाह तआला का फरमान: {तुम्हारा रब तुम्हें भली-भाँति जानता है। यदि वह चाहे तो तुम पर दया करे या यदि वह चाहे तो तुम्हें दण्ड दे। और हमने तुम्हें उन पर कोई ज़िम्मेदार बनाकर नहीं भेजा है...} [54] 104

- अल्लाह तआला का फरमान: {और तुम्हारा रब उन्हें अच्छी तरह जानता है जो आसमानों और ज़मीन में हैं...} [55-56] 105
- अल्लाह तआला का फरमान: {ये वे लोग हैं जिन्हें वे पुकारते हैं, वे स्वयं अपने रब तक पहुँचने का ज़रिया (वसीला) ढूँढते हैं...} [57] 106
- अल्लाह तआला का फरमान: {कोई भी बस्ती ऐसी नहीं जिसे हम कयामत के दिन से पहले नष्ट न कर दें या उसे कठोर यातना न दें। यह किताब (लेख) में अंकित है।} [58] 107
- अल्लाह तआला का फरमान: {और हमें निशानियाँ (चमत्कार) भेजने से नहीं रोका मगर इसी बात ने कि पहले के लोगों ने उन्हें झुठलाया था...} [59] 108
- अल्लाह तआला का फरमान: {और जब हमने तुमसे कहा था कि तुम्हारे रब ने लोगों को घेरे में ले रखा है...} [60] 109
- अल्लाह तआला का फरमान: {और जब हमने फरिश्तों से कहा कि आदम को सजदा करो, तो इब्लीस के सिवा सबने सजदा किया...} [61-62] 115
- अल्लाह तआला का फरमान: {उसने (अल्लाह ने) कहा, "जा, जो भी उनमें से तेरा अनुसरण करेगा...} [63] 117
- अल्लाह तआला का फरमान: {और उनमें से जिस पर बस चले अपनी आवाज़ से उसे बहला ले और उन पर अपने सवार और प्यादे चढ़ा ला...} [64] 118
- अल्लाह तआला का फरमान: {निश्चय ही मेरे (ईमानदार) बंदों पर तेरा कोई ज़ोर नहीं चलेगा। और तुम्हारा रब कार्य-साधक के रूप में पर्याप्त है।} [65-66] 121
- अल्लाह तआला का फरमान: {और जब समुद्र में तुम्हें कोई कष्ट पहुँचता है, तो जिन्हें तुम पुकारते थे वे सब खो जाते हैं सिवाय उसके (अल्लाह के)...} [67] 122
- अल्लाह तआला का फरमान: {क्या फिर तुम इस बात से निर्भय हो गए हो कि वह तुम्हें खुश्की के किसी हिस्से में धंसा दे या तुम पर पत्थरों की वर्षा करने वाली हवा भेज दे? फिर तुम अपने लिए कोई संरक्षक न पाओगे।} [68] 123
- अल्लाह तआला का फरमान: {या तुम इस बात से निर्भय हो कि वह तुम्हें दोबारा उसमें (समुद्र में) ले जाए और तुम पर प्रचंड हवा का झोंका भेज दे और तुम्हारे कुफ़्र के कारण तुम्हें डुबो दे? फिर तुम हमारे खिलाफ इसके लिए कोई मददगार न पाओगे।} [69] 124
- अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने आदम की संतान को आदर प्रदान किया और उन्हें थल और जल में सवारी दी और उन्हें अच्छी चीज़ों की रोज़ी दी और उन्हें अपनी बहुत-सी पैदा की हुई चीज़ों पर श्रेष्ठता प्रदान की।} [70] 125

- अल्लाह तआला का फरमान: {जिस दिन हम हर गिरोह को उनके पेशवा के साथ पुकारेंगे। फिर जिसका कर्म-लेख उसके दाहिने हाथ में दिया गया, तो ऐसे लोग अपना कर्म-लेख पढ़ेंगे और उन पर धागे के बराबर भी ज़ुल्म नहीं किया जाएगा...} [71-72] 129
- अल्लाह तआला का फरमान: {और निश्चय ही वे तुम्हें उस चीज़ से विचलित करने ही वाले थे जो हमने तुम्हारी ओर प्रकाशना (वही) के रूप में भेजी है ताकि तुम हमारे नाम से उसके अतिरिक्त कुछ और गढ़ लो, और तब वे तुम्हें अपना गहरा मित्र बना लेते।} [73] 133

فہرست جزو تیرہواں 532

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہم نے اس قرآن میں طرح طرح سے (باتیں) بیان کر دی ہیں تاکہ لوگ سمجھیں، مگر یہ چیز ان کی نفرت ہی میں اضافہ کرتی ہے۔} [41] 87
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کہہ دیجیے کہ اگر اس کے ساتھ اور بھی معبود ہوتے جیسا کہ یہ لوگ کہتے ہیں، تو وہ مالکِ عرش تک پہنچنے کی ضرور کوئی راہ نکال لیتے۔} [42-43] 88
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ساتوں آسمان اور زمین اور جو کچھ ان میں ہے اس کی تسبیح کرتے ہیں۔ اور کوئی چیز ایسی نہیں جو اس کی حمد کے ساتھ اس کی تسبیح نہ کر رہی ہو...} [44] 89
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جب آپ قرآن پڑھتے ہیں تو ہم آپ کے اور ان لوگوں کے درمیان جو آخرت پر ایمان نہیں رکھتے، ایک چھپا ہوا پردہ ڈال دیتے ہیں۔} [45] 92
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہم نے ان کے دلوں پر غلاف ڈال دیے ہیں کہ وہ اسے سمجھ نہ سکیں، اور ان کے کانوں میں بوجھ...} [46] 95
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ہم خوب جانتے ہیں جس وقت وہ کان لگا کر آپ کی بات سنتے ہیں اور جس وقت وہ آپس میں سرگوشیاں کرتے ہیں، جب کہ وہ ظالم کہتے ہیں کہ تم تو ایک ایسے آدمی کی پیروی کر رہے ہو جس پر جادو کر دیا گیا ہے۔} [47] 96
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {دیکھیے! انہوں نے آپ کے لیے کیسی کیسی مثالیں بیان کیں، پس وہ بہک گئے، اب وہ کوئی راہ نہیں پا سکتے۔} [48-49] 98
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کہہ دیجیے کہ تم پتھر بن جاؤ یا لوہا۔} [50-51] 99

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جس دن وہ تمہیں پکارے گا تو تم اس کی حمد کرتے ہوئے جواب دو گے اور خیال کرو گے کہ تم (دنیا میں) بہت تھوڑی دیر ہی ٹھہرے ہو۔} [52] 101
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور میرے بندوں سے کہہ دیجیے کہ وہ ایسی بات کہیں جو بہت اچھی ہو...} [53] 103
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تمہارا رب تمہیں خوب جانتا ہے۔ وہ چاہے تو تم پر رحم کرے یا چاہے تو تمہیں عذاب دے۔ اور ہم نے آپ کو ان پر نگہبان بنا کر نہیں بھیجا...} [54] 104
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور آپ کا رب انہیں خوب جانتا ہے جو آسمانوں اور زمین میں ہیں...} [55-56] 105
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یہ وہ لوگ ہیں جنہیں وہ پکارتے ہیں، وہ خود اپنے رب تک پہنچنے کا ذریعہ (وسیلہ) تلاش کرتے ہیں...} [57] 106
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور کوئی بستی ایسی نہیں جسے ہم قیامت کے دن سے پہلے ہلاک نہ کر دیں یا اسے سخت عذاب نہ دیں، یہ کتاب (لوحِ محفوظ) میں لکھا ہوا ہے۔} [58] 107
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہمیں نشانیاں (معجزے) بھیجنے سے نہیں روکا مگر اسی بات نے کہ پہلے لوگوں نے انہیں جھٹلایا تھا...} [59] 108
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جب ہم نے آپ سے کہا کہ آپ کے رب نے لوگوں کو گھیرے میں لے رکھا ہے...} [60] 109
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جب ہم نے فرشتوں سے کہا کہ آدم کو سجدہ کرو، تو سب نے سجدہ کیا سوائے ابلیس کے...} [61-62] 115
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فرمایا، جا! جو ان میں سے تیری پیروی کرے گا...} [63] 117
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ان میں سے جس پر تیرا بس چلے اپنی آواز سے اسے بہکا لے اور ان پر اپنے سواروں اور پیادوں کی فوج چڑھا لا...} [64] 118

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بے شک میرے (ایماندار) بندوں پر تیرا کوئی زور نہیں چلے گا۔ اور آپ کا رب کارساز کی حیثیت سے کافی ہے۔} [65-66] 121
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جب سمندر میں تمہیں کوئی تکلیف پہنچتی ہے، تو جنہیں تم پکارتے تھے وہ سب کھو جاتے ہیں سوائے اسی (اللہ) کے...} [67] 122
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا پھر تم اس بات سے بے خوف ہو گئے ہو کہ وہ تمہیں خشکی کے کسی حصے میں دھنسا دے یا تم پر پتھراؤ کرنے والی آندھی بھیج دے؟ پھر تم اپنے لیے کوئی کارساز نہ پاؤ گے۔} [68] 123
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یا تم اس بات سے بے خوف ہو کہ وہ تمہیں دوبارہ اس (سمندر) میں لے جائے اور تم پر سخت طوفانی ہوا بھیج دے اور تمہارے کفر کے باعث تمہیں غرق کر دے؟ پھر تم اپنے لیے ہمارے خلاف اس پر کوئی پیچھا کرنے والا (مددگار) نہ پاؤ گے۔} [69] 124
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور یقیناً ہم نے اولادِ آدم کو عزت دی اور انہیں خشکی اور تری میں سواری دی اور انہیں پاکیزہ چیزوں سے رزق دیا اور انہیں اپنی بہت سی مخلوقات پر نمایاں فضیلت عطا کی۔} [70] 125
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جس دن ہم ہر گروہ کو ان کے پیشوا کے ساتھ پکاریں گے۔ پھر جس کا نامہ اعمال اس کے دائیں ہاتھ میں دیا گیا، تو ایسے لوگ اپنا نامہ اعمال پڑھیں گے اور ان پر دھاگے کے برابر بھی ظلم نہیں کیا جائے گا...} [71-72] 129
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور قریب تھا کہ وہ آپ کو اس وحی سے بہکا دیں جو ہم نے آپ کی طرف بھیجی ہے تاکہ آپ ہمارے نام سے اس کے سوا کچھ اور گھڑ لائیں، اور تب وہ آپ کو اپنا گہرا دوست بنا لیتے۔} [73] 133

Index of the Thirteenth Part 533

- The statement of Allah, the Exalted: "And if We had not strengthened you, you would have almost inclined to them a little." [74-75] 135
- The statement of Allah, the Exalted: "And indeed, they were about to drive you from the land to evict you therefrom. And then [when they do], they would not have remained [there] after you except for a little." [76] 136
- The statement of Allah, the Exalted: "[This is] the established way of those We had sent before you of Our messengers; and you will not find in Our way any alteration." [77] 137
- The statement of Allah, the Exalted: "Establish prayer at the decline of the sun [from its meridian] until the darkness of the night and [also] the Qur'an [i.e., recitation] of dawn. Indeed, the recitation of dawn is ever witnessed." [78] 138
- The statement of Allah, the Exalted: "And from [part of] the night, pray with it as additional [worship] for you; it is expected that your Lord will resurrect you to a praised station." [79] 145
- The statement of Allah, the Exalted: "And say, 'My Lord, cause me to enter a sound entrance and cause me to exit a sound exit...'" [80] 152
- The statement of Allah, the Exalted: "And say, 'Truth has come, and falsehood has departed. Indeed is falsehood, [by nature], ever bound to depart.'" [81] 153
- The statement of Allah, the Exalted: "And We send down of the Qur'an that which is healing and mercy for the believers, but it does not increase the wrongdoers except in loss." [82] 156
- The statement of Allah, the Exalted: "And when We bestow favor upon man, he turns away and distances himself; and when evil touches him, he is ever despairing." [83] 163
- The statement of Allah, the Exalted: "Say, 'Each works according to his manner, but your Lord is most knowing of who is best guided in way.'" [84] 164
- The statement of Allah, the Exalted: "And they ask you about the soul. Say, 'The soul is of the affair of my Lord. And mankind have not been given of knowledge except a little.'" [85] .. 166
- The statement of Allah, the Exalted: "And if We willed, We could surely do away with that which We revealed to you. Then you would not find for yourself concerning it an advocate against Us." [86-87] 169

- The statement of Allah, the Exalted: "Say, 'If mankind and the jinn gathered in order to produce the like of this Qur'an, they could not produce the like of it, even if they were to each other assistants.'" [88-89] 171
- The statement of Allah, the Exalted: "And they say, 'We will not believe you until you cause a spring to gush forth from the earth for us.'" [90-93] 172
- The statement of Allah, the Exalted: "And what prevented the people from believing when guidance came to them except that they said, 'Has Allah sent a human as a messenger?'" [94] 177
- The statement of Allah, the Exalted: "Say, 'If there were upon the earth angels walking securely, We would have sent down to them from the heaven an angel [as a] messenger.'" [95-97] 178
- The statement of Allah, the Exalted: "That is their recompense because they disbelieved in Our signs and said, 'When we are bones and crumbled particles, will we [truly] be resurrected as a new creation?'" [98-100] 180
- The statement of Allah, the Exalted: "And We had certainly given Moses nine evident signs, so ask the Children of Israel [about] when he came to them and Pharaoh said to him, 'Indeed I think, O Moses, that you are affected by magic.'" [101] 181
- The statement of Allah, the Exalted: "[Moses] said, 'You have already known that none has sent down these [signs] except the Lord of the heavens and the earth as evidence, and indeed I think, O Pharaoh, that you are destroyed.'" [102] 183
- The statement of Allah, the Exalted: "So he intended to drive them from the land, but We drowned him and those with him all together." [103-104] 185
- The statement of Allah, the Exalted: "And with the truth We have sent it down, and with the truth it has descended. And We have not sent you except as a bringer of good tidings and a warner." [105-106] 186
- The statement of Allah, the Exalted: "Say, 'Believe in it or do not believe. Indeed, those who were given knowledge before it - when it is recited to them, they fall upon their faces in prostration.'" [107] 188
- The statement of Allah, the Exalted: "And they say, 'Exalted is our Lord! Indeed, the promise of our Lord has been fulfilled.'" [108-109] 189
- The statement of Allah, the Exalted: "Say, 'Invoke Allah or invoke the Most Merciful. Whichever [name] you invoke - to Him belong the best names.' And do not recite loudly in your prayer nor..."

तेरहवें भाग की अनुक्रमणिका 533

- अल्लाह तआला का कथन: "और यदि हम आपको दृढ़ न रखते तो आप उनकी ओर कुछ थोड़ा-सा झुकने के करीब हो जाते।" [74-75] 135
- अल्लाह तआला का कथन: "और वे आपको भूमि से उखाड़ फेंकने के करीब थे تاکہ वे आपको वहाँ से निकाल दें। और तब वे आपके बाद बहुत ही कम समय रुक पाते।" [76] 136
- अल्लाह तआला का कथन: "यही उन रसूलों کے विषय में हमारी सुन्नत रही है जिन्हें हमने आपसे पहले भेजा था; और आप हमारी सुन्नत में कोई परिवर्तन नहीं पाएंगे।" [77] 137
- अल्लाह तआला का कथन: "सूर्य ढलने से लेकर रात के अंधेरे तक नमाज़ स्थापित करें और भोर के(क़ुरआन के) पाठ को भी। वास्तव में, भोर का पाठ देखा जाता (साक्षी होता) है।" [78] 138
- अल्लाह तआला का कथन: "और रात के कुछ भाग में उसके साथ (तहज्जुद की नमाज़) पढ़ें, यह आपके लिए अतिरिक्त इबादत है; शीघ्र ही आपका रब आपको एक प्रशंसित स्थान पर उठाएगा।" [79] 145
- अल्लाह तआला का कथन: "और कहिए, 'मेरे रब, मुझे सच्चाई के साथ प्रवेश करा और मुझे सच्चाई के साथ निकाल...'" [80] 152
- अल्लाह तआला का कथन: "और कह दीजिए, 'सत्य आ गया और असत्य मिट गया। वास्तव में असत्य तो मिटने वाला ही है।'" [81] 153
- अल्लाह तआला का कथन: "और हम क़ुरआन में वह उतार रहे हैं जो ईमान वालों के लिए शिफ़ा (आरोग्य) और दया है, और यह ज़ालिमों के घाटे के सिवा कुछ नहीं बढ़ाता।" [82] 156
- अल्लाह तआला का कथन: "और जब हम मनुष्य पर कृपा करते हैं, तो वह मुँह फेर लेता है और दूर हो जाता है; और जब उसे बुराई छूती है, तो वह बहुत निराश हो जाता है।" [83] 163

- अल्लाह तआला का कथन: "कह दीजिए, 'प्रत्येक व्यक्ति अपने तरीके पर काम करता है, तो आपका रब भली-भांति जानता है कि कौन सबसे अधिक सीधे मार्ग पर है।'" [84] 164
- अल्लाह तआला का कथन: "और वे आपसे रूह (आत्मा) के बारे में पूछते हैं। कह दीजिए, 'रूह मेरे रब के आदेश से है। और तुम्हें ज्ञान में से बहुत कम दिया गया है।'" [85] .. 166
- अल्लाह तआला का कथन: "और यदि हम चाहें तो उस चीज़ को छीन लें जो हमने आपकी ओर वह्य (प्रकाशना) की है। फिर आप हमारे मुक़ाबले में अपना कोई सहायक नहीं पाएंगे।" [86-87] 169
- अल्लाह तआला का कथन: "कह दीजिए, 'यदि मनुष्य और जिन्न इस क़ुरआन के समान लाने के लिए इकट्ठे हो जाएँ तो वे इसके समान नहीं ला सकेंगे, चाहे वे एक-दूसरे के सहायक ही क्यों न हों।'" [88-89] 171
- अल्लाह तआला का कथन: "और उन्होंने कहा, 'हम आप पर कभी विश्वास नहीं करेंगे जब तक कि आप हमारे लिए धरती से कोई चश्मा न बहा दें।'" [90-93] 172
- अल्लाह तआला का कथन: "और लोगों को ईमान लाने से कोई चीज़ नहीं रोक सकी जब उनके पास मार्गदर्शन आ गया, सिवाय इसके कि उन्होंने कहा, 'क्या अल्लाह ने एक मनुष्य को रसूल बनाकर भेजा है?'" [94] 177
- अल्लाह तआला का कथन: "कह दीजिए, 'यदि धरती में फ़रिश्ते होते जो शांति से चलते-फिरते, तो हम उन पर आकाश से किसी फ़रिश्ते को रसूल बनाकर उतारते।'" [95-97] 178
- अल्लाह तआला का कथन: "यही उनका बदला है क्योंकि उन्होंने हमारी आयतों का इनकार किया और कहा, 'क्या जब हम हड्डियाँ और चूरा हो जाएंगे, तो क्या हम नए सिरे से पैदा करके उठाए जाएंगे?'" [98-100] 180
- अल्लाह तआला का कथन: "और हमने मूसा को नौ स्पष्ट निशानियाँ प्रदान की थीं, तो बनी इस्राईल से पूछ लें जब वह उनके पास आए, तो फ़िरऔन ने उनसे कहा, 'ऐ मूसा, मैं तो समझता हूँ कि तुम पर जादू कर दिया गया है।'" [101] 181
- अल्लाह तआला का कथन: "(मूसा ने) कहा, 'तुम अच्छी तरह जानते हो कि इन्हें आकाशों और धरती के रब के सिवा किसी ने प्रमाण के रूप में नहीं उतारा है, और ऐ फ़िरऔन, मैं समझता हूँ कि तुम हलाक (नष्ट) होने वाले हो।'" [102] 183
- अल्लाह तआला का कथन: "तो उसने उन्हें ज़मीन से उखाड़ फेंकने का इरादा किया, तो हमने उसे और उसके साथ वालों को एक साथ डुबो दिया।" [103-104] 185

- अल्लाह तआला का कथन: "और हमने इसे सत्य के साथ उतारा और यह सत्य के साथ ही उतरा। और हमने आपको केवल शुभ सूचना देने वाला और डराने वाला बनाकर भेजा है।" [105-106] 186
- अल्लाह तआला का कथन: "कह दीजिए, 'तुम इस पर ईमान लाओ या न लाओ। वास्तव में जिन्हें इससे पहले ज्ञान दिया गया है, जब उन्हें यह सुनाया जाता है, तो वे अपने चेहरों के बल सज्दे में गिर पड़ते हैं।'" [107] 188
- अल्लाह तआला का कथन: "और वे कहते हैं, 'हमारा रब पवित्र है! वास्तव में हमारे रब का वादा पूरा होकर रहा।'" [108-109] 189
- अल्लाह तआला का कथन: "कह दीजिए, 'अल्लाह को पुकारो या रहमान को पुकारो, जिस नाम से भी पुकारो, उसके सब अच्छे नाम हैं। और न अपनी नमाज़ बहुत ज़ोर से पढ़ो और न...'"

فہرست جزو تیرہواں ۵۳۳

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَوْلَا أَن تَبَّتْنَاكَ لَقَدْ كِدتَّ تَرْكَنُ إِلَيْهِمْ شَيْئًا قَلِيلًا﴾ [۷۴-۷۵] ۱۳۵
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِن كَادُوا لَيَسْتَفِزُّونَكَ مِنَ الْأَرْضِ لِيُخْرِجُوكَ مِنْهَا وَإِذًا لَّا يَلْبَثُونَ خَلْفَكَ إِلَّا قَلِيلًا﴾ [۷۶] ۱۳۶
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿سُنَّةَ مَن قَدْ أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِن رُّسُلِنَا وَلَا تَجِدُ لِسُنَّتِنَا تَحْوِيلًا﴾ [۷۷] ۱۳۷
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ الَّيْلِ وَقُرْءَانَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْءَانَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا﴾ [۷۸] ۱۳۸
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمِنَ الَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَّكَ عَسَى أَن يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا﴾ [۷۹] ۱۴۵
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقُل رَّبِّ أَدْخِلْنِي مُدْخَلَ صِدْقٍ وَأَخْرِجْنِي مُخْرَجَ صِدْقٍ...﴾ [۸۰] ۱۵۲
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا﴾ [۸۱] ۱۵۳
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْءَانِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا﴾ [۸۲] ۱۵۶
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنسَانِ أَعْرَضَ وَنَئَا بِجَانِبِهِ وَإِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ كَانَ يَئُوسًا﴾ [۸۳] ۱۶۳
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ، فَرَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ هُوة أَهْدَى سَبِيلًا﴾ [۸٤] ۱۶۴

- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيَسْتَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُم مِّنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا﴾ [۸۵] .. ۱۶۶
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَئِن شِئْنَا لَنَذْهَبَنَّ بِالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ بِهِ عَلَيْنَا وَكِيلًا﴾ [۸۶-۸۷] ۱۶۹
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُل لَّئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنسُ وَالْجِنُّ عَلَى أَن يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْءَانِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا﴾ [۸۸-۸۹] ۱۷۱
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالُوا لَن نُّؤْمِنَ لَكَ حَتَّى تَفْجُرَ لَنَا مِنَ الْأَرْضِ يَنْبُوعًا ﴾ [۹۰-۹۳] ۱۷۲
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا مَنَعَ النَّاسَ أَن يُؤْمِنُوا إِذْ جَاءَهُمُ الْهُدَى إِلَّا أَن قَالُوا أَبَعَثَ اللَّهُ بَشَرًا رَّسُولًا﴾ [۹۴] ۱۷۷
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُل لَّوْ كَان فِي الْأَرْضِ مَلَتَبِكَةٌ يَمْشُونَ مُطْمَئِنِينَ لَنَزَّلْنَا عَلَيْهِم مِّنَ السَّمَاءِ مَلَكًا رَّسُولًا﴾ [۹۵-۹۷] ۱۷۸
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ذَلِكَ جَزَاؤُهُم بِأَنَّهُمْ كَفَرُوا بِئَايَاتِنَا وَقَالُوا أَءِذَا كُنَّا عِظَامًا وَرُفَتًا أَءِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا﴾ [۹۸-۱۰۰] ۱۸۰
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى تِسْعَ ءَايَتٍ بَيِّنَةٍ فَسْئَلْ بَنِي إِسْرَائِيلَ إِذْ جَاءَهُمْ فَقَالَ لَهُ فِرْعَوْنُ إِنِّي لَأَظُنُّكَ يَموسَى مَسْحُورًا﴾ [۱۰۱] ۱۸۱
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالَ لَقَدْ عَلِمْتَ مَا أَنزَلَ هَؤُلَاءِ إِلَّا رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ بَصَائِرَ وَإِنِّي لَأَظُنُّكَ يَافِرْعَوْنُ مَثْبُورًا﴾ [۱۰۲] ۱۸۳
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَأَرَادَ أَن يَسْتَفِزَّهُم مِّنَ الْأَرْضِ فَأَغْرَقْنَهُ وَمَن مَّعَهُ جَمِيعًا﴾ [۱۰۳-۱۰۴] ۱۸۵

- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَبِالْحَقِّ أَنزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَلَ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا مُبَشِّرًا وَنَذِيرًا﴾ [۱۰۵-۱۰۶] ۱۸۶
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ عَامِنُوا بِهِ أَوْ لَا تُؤْمِنُوا إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مِن قَبْلِهِ إِذَا يُتْلَى عَلَيْهِمْ يَخِرُّونَ لِلْأَذْقَانِ سُجَّدًا﴾ [۱۰۷] ۱۸۸
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيَقُولُونَ سُبْحَانَ رَبِّنَا إِن كَانَ وَعْدُ رَبِّنَا لَمَفْعُولًا﴾ [۱۰۸-۱۰۹] ۱۸۹
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوِ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَّا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى وَلَا تَجْهَر بِصَلَاتِكَ وَلَا﴾

534 Index of the Thirteenth Part

191 ... whisper with it, but seek a way between that ... [110] 194 - Allah Almighty says: {And say, "Praise to Allah, who has not taken a son and has had no partner in [His] dominion and has no [need of a] protector out of weakness; and glorify Him with [great] glorification."} [111] 197 - Interpretation of Surah Al-Kahf 198 - Allah Almighty says: {[All] praise is [due] to Allah, who has sent down upon His Servant the Book and has not made therein any deviance.} [1-3] 206 - Allah Almighty says: {And to warn those who say, "Allah has taken a son."} [4-5] 207 - Allah Almighty says: {Then perhaps you would kill yourself through grief over them, if they do not believe in this message...} [6-7] 210 - Allah Almighty says: {And indeed, We will make that which is upon it [into] a barren ground.} [8-9] 214 - Allah Almighty says: {[Mention] when the youths retreated to the cave and said, "Our Lord, grant us from Yourself mercy and prepare for us from our affair right guidance."} [10] 220 - Allah Almighty says: {So We cast [a cover of sleep] over their ears within the cave for a number of years.} [11] 221 - Allah Almighty says: {Then We awakened them that We might show which of the two factions was most precise in calculating what [extent] they had remained in time.} [12] 222 - Allah Almighty says: {It is We who relate to you, [O Muhammad], their story in truth. Indeed, they were youths who believed in their Lord, and We increased them in guidance.} [13] 223 - Allah Almighty says: {And We bound their hearts when they stood up and said, "Our Lord is the Lord of the heavens and the earth. Never will we invoke besides Him any deity..."} [14] 225 - Allah Almighty says: {These, our people, have taken besides Him deities...} [15-16] 226 - Allah Almighty says: {And [had you been present], you would see the sun when it rose, inclining away from their cave on the right, and when it set, passing away from them on the left...} [17-18] 235 - Allah Almighty says: {And similarly, We awakened them that they might question one another. Said a speaker among them...} [19-20] 240 - Allah Almighty says: {And similarly, We caused them to be found that they [who found them] might know that the promise of Allah is true...} [21] 246 - Allah Almighty says: {They will say there were three, the fourth of them being their dog; and they will say there were five, the sixth of them being their dog...} [22] 249 - Allah Almighty says: {And never say of anything, "Indeed, I will do that tomorrow,"} [23-24] 252 - Allah Almighty says: {And they remained in their cave for three hundred years and exceeded by nine.} [25] 253 - Allah Almighty says: {Say, "Allah is most knowing of how long they remained. He has [knowledge of] the unseen [aspects] of the heavens and the earth. How clearly He sees of it and hears!..."} [26] 255 - Allah Almighty says: {And

recite, [O Muhammad], what has been revealed to you of the Book of your Lord...} [27] 257 - Allah Almighty says: {And keep yourself patient [by being] with those who call upon their Lord in the morning and the evening...} [28] 260 - Allah Almighty says: {And say, "The truth is from your Lord, so whoever wills - let him believe; and whoever wills - let him disbelieve."...} [29] 264 - Allah Almighty says: {Indeed, those who have believed and done righteous deeds - indeed, We will not allow to be lost the reward of any who did well in deeds. [30-31]} 269 - Allah Almighty says: {And present to them an example of two men: We granted to one of them two gardens of grapevines, and We bordered them with palm trees and placed between them [fields of] crops.} [32-34] 276 - Allah Almighty says: {And he entered his garden while he was unjust to himself. He said, "I do not think that this will ever perish."} [35-36] 277 - Allah Almighty says: {His companion said to him while he was conversing with him, "Have you disbelieved in He who created you from dust and then from a sperm-drop and then fashioned you [as] a man?"} [37-38]

534 तेरहवें भाग की अनुक्रमणिका

191 ... उसे (नमाज़ को) बहुत धीरे न कहें, बल्कि उसके बीच का रास्ता अपनाएँ.. [110] 194 - अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और कहो कि सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने न तो किसी को बेटा बनाया है और न ही राज्य में उसका कोई साथी है, और न ही वह विवश है कि उसे किसी सहायक की ज़रूरत हो, और उसकी महिमा का पूर्ण रूप से गान करो।} [111] 197 - सूरह अल-कहफ़ की व्याख्या (तफ़सीर) 198 - अल्लाह तआला का फ़रमान है: {सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है जिसने अपने बंदे पर किताब उतारी और उसमें कोई टेढ़ापन नहीं रखा।} [1-3] 206 - अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और उन लोगों को सचेत करने के लिए जो कहते हैं कि अल्लाह ने बेटा बनाया है।} [4-5] 207 - अल्लाह तआला का फ़रमान है: {शायद तुम उनके पीछे शोक से अपने प्राण खो दोगे, यदि वे इस संदेश पर विश्वास नहीं करेंगे...} [6-7] 210 - अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और निश्चय ही, जो कुछ इस (पृथ्वी) पर है उसे हम एक बंजर भूमि बना देंगे।} [8-9] 214 - अल्लाह तआला का फ़रमान है: {जब उन नवयुवकों ने गुफ़ा में शरण ली और कहा, "ऐ हमारे रब! हमें अपने पास से दया प्रदान कर और हमारे लिए हमारे मामले में सही मार्गदर्शन का प्रबंध कर।"} [10] 220 - अल्लाह तआला का फ़रमान है: {तो हमने गुफ़ा के भीतर कई वर्षों के लिए उनके कानों पर (नींद का पर्दा) डाल दिया।} [11] 221 - अल्लाह तआला का फ़रमान है: {फिर हमने उन्हें उठाया ताकि हम देख सकें कि दोनों समूहों में से किसने उनके ठहरने की अवधि की अधिक सही गणना की है।} [12] 222 - अल्लाह तआला का फ़रमान है: {हम आपको उनकी कहानी सच्चाई के साथ सुनाते हैं। वास्तव में, वे नवयुवक थे जो अपने रब पर विश्वास रखते थे, और हमने उनके मार्गदर्शन में वृद्धि की।} [13] 223 - अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और हमने उनके दिलों को मज़बूत कर दिया जब वे खड़े हुए और कहा, "हमारा रब आकाशों और पृथ्वी का रब है। हम उसके सिवा किसी अन्य पूज्य को कभी नहीं पुकारेंगे..."} [14] 225 - अल्लाह तआला का फ़रमान है: {ये, हमारी जाति के लोग, उन्होंने उसके सिवा अन्य पूज्य बना लिए हैं...} [15-16] 226 - अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और (यदि आप वहाँ होते तो) आप देखते कि सूर्य जब उगता है, तो उनकी गुफ़ा से दाईं ओर झुक जाता है, और जब अस्त होता है, तो उन्हें बाईं ओर छोड़ देता है...} [17-18] 235 - अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और इसी तरह, हमने उन्हें जगाया ताकि वे एक-दूसरे से पूछताछ करें। उनमें से एक कहने वाले ने कहा...} [19-20] 240 - अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और इसी तरह, हमने उन्हें दूसरों के सामने प्रकट किया ताकि वे जान सकें कि अल्लाह का वादा सच्चा है...} [21] 246 - अल्लाह तआला

का फ़रमान है: {वे कहेंगे कि वे तीन थे, चौथा उनका कुत्ता था; और वे कहेंगे कि वे पाँच थे, छठा उनका कुत्ता था...} [22] 249 - अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और किसी चीज़ के बारे में कभी न कहें, "निश्चित रूप से मैं यह कल करूँगा,"} [23-24] 252 - अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और वे अपनी गुफ़ा में तीन सौ साल रहे और नौ साल और बढ़ गए।} [25] 253 - अल्लाह तआला का फ़रमान है: {कह दो, "अल्लाह सबसे अधिक जानता है कि वे कितनी देर रहे। आकाशों और पृथ्वी की अनदेखी चीज़ों का ज्ञान उसी के पास है। वह कितना अच्छा देखने वाला और सुनने वाला है!..."} [26] 255 - अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और (हे मुहम्मद!) अपने रब की किताब से जो आप पर वह्य (प्रकाशना) की गई है, उसे पढ़कर सुनाएँ..} [27] 257 - अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और अपने आप को उन लोगों के साथ सब्र से थामे रहें जो सुबह और शाम अपने रब को पुकारते हैं...} [28] 260 - अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और कह दो, "सत्य तुम्हारे रब की ओर से है, तो जो चाहे वह विश्वास करे; और जो चाहे वह इनकार करे।"...} [29] 264 - अल्लाह तआला का फ़रमान है: {निश्चित रूप से, जो लोग विश्वास लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए - निश्चय ही हम किसी ऐसे व्यक्ति के प्रतिफल को नष्ट नहीं करेंगे जिसने अच्छे कर्म किए हों। [30-31]} 269 - अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और उनके सामने दो व्यक्तियों का उदाहरण प्रस्तुत करें: हमने उनमें से एक को अंगूरों के दो बाग दिए, और हमने उनके चारों ओर खजूर के पेड़ लगाए और उनके बीच (अनाज के) खेत रखे।} [32-34] 276 - अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और वह अपने बाग में प्रविष्ट हुआ जबकि वह अपने आप पर अन्याय कर रहा था। उसने कहा, "मैं नहीं समझता कि यह कभी नष्ट होगा।"} [35-36] 277 - अल्लाह तआला का फ़रमान है: {उसके साथी ने उससे कहा जबकि वह उससे बातचीत कर रहा था, "क्या तुमने उस (सत्ता) का इनकार किया जिसने तुम्हें मिट्टी से, फिर वीर्य की एक बूँद से पैदा किया और फिर तुम्हें एक पूर्ण पुरुष बनाया?"} [37-38]

191 ... اس میں اپنی آواز بہت پست نہ کرو اور اس کے درمیان راستہ تلاش کرو... [110] 194 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور کہو کہ تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں جس نے نہ تو کسی کو بیٹا بنایا اور نہ ہی بادشاہی میں اس کا کوئی شریک ہے اور نہ ہی وہ عاجز ہے کہ اس کا کوئی مددگار ہو، اور اس کی بڑائی بیان کرو جس طرح بڑائی بیان کرنے کا حق ہے۔﴾ [111] 197 - تفسیر سورۃ الکھف 198 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں جس نے اپنے بندے پر کتاب نازل کی اور اس میں کوئی کجی نہ رکھی﴾ [1-3] 206 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور ان لوگوں کو ڈرانے کے لیے جنہوں نے کہا کہ اللہ نے بیٹا بنا لیا ہے﴾ [4-5] 207 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿تو شاید آپ ان کے پیچھے غم سے اپنی جان کھو دیں گے اگر وہ اس بات پر ایمان نہ لائے...﴾ [6-7] 210 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور بے شک ہم اس (زمین) پر جو کچھ ہے اسے چٹیل میدان بنا دینے والے ہیں﴾ [8-9] 214 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿جب ان نوجوانوں نے غار میں پناہ لی تو کہا: اے ہمارے رب! ہمیں اپنے پاس سے رحمت عطا فرما اور ہمارے معاملے میں ہمارے لیے رہنمائی کا سامان کر﴾ [10] 220 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿پس ہم نے غار میں کئی سالوں تک ان کے کانوں پر (تھپک کر نیند) ڈال دی﴾ [11] 221 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿پھر ہم نے انہیں اٹھایا تاکہ ہم جان لیں کہ دونوں گروہوں میں سے کس نے ان کے ٹھہرنے کی مدت کا صحیح حساب لگایا ہے﴾ [12] 222 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ہم آپ کو ان کا قصہ حق کے ساتھ سناتے ہیں، بے شک وہ چند نوجوان تھے جو اپنے رب پر ایمان لائے تھے اور ہم نے انہیں ہدایت میں اور بڑھا دیا﴾ [13] 223 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور ہم نے ان کے دلوں کو مضبوط کر دیا جب وہ کھڑے ہوئے تو کہنے لگے: ہمارا رب آسمانوں اور زمین کا رب ہے، ہم اس کے سوا کسی

معبود کو ہرگز نہ پکاریں گے...﴾ [14] 225 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿یہ ہماری قوم ہے جس نے اس کے سوا دوسرے معبود بنا لیے ہیں...﴾ [15-16] 226 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور آپ سورج کو دیکھتے جب وہ طلوع ہوتا تو ان کے غار سے دائیں جانب جھک جاتا اور جب غروب ہوتا تو ان سے بائیں جانب کترا کر نکل جاتا...﴾ [17-18] 235 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اسی طرح ہم نے انہیں اٹھایا تاکہ وہ آپس میں ایک دوسرے سے پوچھ گچھ کریں، ان میں سے ایک کہنے والے نے کہا...﴾ [19-20] 240 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اسی طرح ہم نے ان (کے حال) پر لوگوں کو مطلع کر دیا تاکہ وہ جان لیں کہ اللہ کا وعدہ سچا ہے...﴾ [21] 246 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وہ کہیں گے کہ وہ تین تھے چوتھا ان کا کتا تھا اور وہ کہیں گے کہ وہ پانچ تھے چھٹا ان کا کتا تھا...﴾ [22] 249 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور کسی چیز کے بارے میں ہرگز یہ نہ کہنا کہ میں اسے کل کرنے والا ہوں﴾ [23-24] 252 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور وہ اپنے غار میں تین سو سال رہے اور نو سال اور بڑھ گئے﴾ [25] 253 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کہہ دیجیے: اللہ ہی بہتر جانتا ہے کہ وہ کتنی مدت رہے، آسمانوں اور زمین کا غیب اسی کے لیے ہے، وہ کیسا دیکھنے والا اور کیسا سننے والا ہے!...﴾ [26] 255 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اپنے رب کی کتاب میں سے جو آپ کی طرف وحی کی گئی ہے اسے پڑھ کر سنائیے...﴾ [27] 257 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اپنے آپ کو ان لوگوں کے ساتھ وابستہ رکھیے جو صبح و شام اپنے رب کو پکارتے ہیں...﴾ [28] 260 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور کہہ دیجیے کہ حق تمہارے رب کی طرف سے ہے، پس جو چاہے ایمان لائے اور جو چاہے کفر کرے...﴾ [29] 264 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿بے شک جو لوگ ایمان لائے اور انہوں نے نیک اعمال کیے، یقیناً ہم کسی ایسے شخص کا اجر ضائع نہیں کرتے جس نے اچھے عمل کیے ہوں [30-31]﴾ 269 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور ان کے سامنے دو آدمیوں کی مثال بیان کیجیے، ہم نے ان میں سے ایک کے لیے انگوروں کے دو باغ بنائے تھے اور ان کے گرد کھجوروں کی باڑ لگائی تھی اور ان کے درمیان

کھیتی رکھی تھی﴾ [32-34] 276 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور وہ اپنے باغ میں داخل ہوا اس حال میں کہ وہ اپنی جان پر ظلم کر رہا تھا، اس نے کہا: میں نہیں خیال کرتا کہ یہ کبھی فنا ہوگا﴾ [35-36] 277 - اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اس کے ساتھی نے اس سے گفتگو کرتے ہوئے کہا: کیا تو نے اس (ذات) کا کفر کیا جس نے تجھے مٹی سے پھر نطفہ سے پیدا کیا پھر تجھے ایک پورا آدمی بنا دیا؟﴾ [37-38]

Index of the Thirteenth Part 535 - His Almighty word: "And why did you not, when you entered your garden, say, 'What Allah willed [has occurred]; there is no power except in Allah'? Although you see me less than you in wealth and children..." [39-41] .... 280 - His Almighty word: "And his fruits were encompassed [by ruin], so he began to turn his hands over [in dismay] over what he had spent on it, while it had collapsed upon its trellises, and said, 'Oh, I wish I had not associated with my Lord anyone.'" [42] .... 285 - His Almighty word: "And there was for him no company of people to help him other than Allah, nor was he [capable] of help [for] himself." [43] .... 286 - His Almighty word: "There the protection is from Allah, the Truth. He is best in reward and best in outcome." [44] .... 287 - His Almighty word: "And present to them the example of the life of this world, [its being] like rain which We send down from the sky, and the vegetation of the earth mingles with it and [then] it becomes dry remnants, scattered by the winds..." [45] .... 288 - His Almighty word: "Wealth and children are [but] adornment of the worldly life. But the enduring good deeds are better to your Lord for reward and better for hope." [46] .... 294 - His Almighty word: "And [warn of] the Day when We will remove the mountains and you will see the earth prominent, and We will gather them and not leave behind from them anyone." [47] .... 296 - His Almighty word: "And they will be presented before your Lord in rows, [and He will say], 'You have certainly come to Us just as We created you the first time. But you claimed that We would never make for you an appointment.'" [48] .... 297 - His Almighty word: "And the record [of deeds] will be placed [open], and you will see the criminals fearful of that within it, and they will say, 'Oh, woe to us! What is this book that leaves nothing small or great except that it has enumerated it?'..." [49] .... 299 - His Almighty word: "And [mention] when We said to the angels, 'Prostrate to Adam,' and they prostrated, except for Iblees. He was of the jinn and departed from the command of his Lord..." [50] .... 304 - His Almighty word: "I did not make them witness to the creation of the heavens and the earth or to the creation of themselves..." [51-53] .... 309 - His Almighty word: "And We have certainly diversified in this Qur'an for the people from every [kind of] example..." [54-59] .... 315 - His Almighty word: "And [mention] when Moses said to his servant, 'I will not cease [traveling] until I reach the junction of the two seas or continue for a long period.'" [60] .... 319 - His Almighty word: "But when they reached the junction between them, they forgot their fish, and it took its course into the sea, slipping away..." [61-65] .... 325 - His Almighty word: "Moses said to him, 'May I follow you on [the condition] that you teach me from what you have been taught of sound judgement?'..." [66-70] .... 327 - His Almighty word: "So they set out, until when they had embarked on the ship,

he made a hole in it. [Moses] said, 'Have you made a hole in it to drown its people? You have certainly done a grave thing.'..." [71-73] .... 329 - His Almighty word: "So they set out, until when they met a boy, he killed him..." [74-76] .... 334 - His Almighty word: "So they set out, until when they came to the people of a town, they asked its people for food..." [77-78] .... 348 - His Almighty word: "As for the ship, it belonged to poor people working at sea. So I intended to cause defect in it..." [79-82] .... 364 - His Almighty word: "And they ask you about Dhul-Qarnayn. Say, 'I will recite to you about him a report.'" [83-91] .... 377 - His Almighty word: "Then he followed a way..." [92-98] .... 391 - His Almighty word: "And We will leave some of them that day surging over others..." [99-110] .... 404 - Interpretation of Surah Maryam .... 427 - His Almighty word: "Kaf, Ha, Ya, 'Ayn, Sad..." [1-15] .... - His Almighty word: "And mention in the Book, Mary, when she withdrew from her family to a place toward the east..." [16-26] ....

तेरहवें भाग की अनुक्रमणिका ५३५ - अल्लाह का कथन: "और जब तुम अपने बाग़ में दाख़िल हुए, तो तुमने क्यों न कहा, 'जो अल्लाह ने चाहा (वही हुआ); अल्लाह की शक्ति के बिना कोई शक्ति नहीं'? चाहे तुम मुझे अपने से धन और संतान में कम ही देखते हो..." [३९-४१] .... २८० - अल्लाह का कथन: "और उसके फल को घेर लिया गया, तो वह अपने उन हाथों को मलने लगा जो उसने उस पर खर्च किए थे, जबकि वह अपनी छतों पर गिरी हुई थी, और वह कह रहा था, 'हाय काश! मैंने अपने रब के साथ किसी को शरीक न ठहराया होता'।" [४२] .... २८५ - अल्लाह का कथन: "और उसके पास अल्लाह के सिवा ऐसी कोई जमात न थी जो उसकी मदद करती, और न वह स्वयं अपनी मदद कर सका।" [४३] .... २८६ - अल्लाह का कथन: "वहाँ तो अधिकार अल्लाह ही का है जो सत्य है। वही इनाम में बेहतर है और परिणाम में भी सबसे अच्छा है।" [४४] .... २८७ - अल्लाह का कथन: "और उनके सामने दुनिया के जीवन की मिसाल बयान करो, (यह) उस पानी की तरह है जिसे हमने आसमान से उतारा, फिर उससे ज़मीन की वनस्पतियाँ मिल गईं, फिर वह सूखी घास हो गई जिसे हवाएँ उड़ाती फिरती हैं..." [४५] .... २८८ - अल्लाह का कथन: "माल और बेटे दुनिया के जीवन की ज़ीनत (शोभा) हैं। और बाक़ी रहने वाली नेकियाँ तुम्हारे रब के पास सवाब (इनाम) के लिहाज़ से बेहतर हैं और उम्मीद के लिहाज़ से भी बेहतर हैं।" [४६] .... २९४ - अल्लाह का कथन: "और जिस दिन हम पहाड़ों को चलाएँगे और तुम ज़मीन को बिलकुल खुला देखोगे, और हम उन सबको इकट्ठा करेंगे फिर उनमें से किसी को भी नहीं छोड़ेंगे।" [४७] .... २९६ - अल्लाह का कथन: "और वे तुम्हारे रब के सामने कतारों में पेश किए जाएँगे, (वह कहेगा), 'तुम हमारे पास वैसे ही आ गए जैसे हमने तुम्हें पहली बार पैदा किया था। बल्कि तुम्हारा तो यह दावा था कि हम तुम्हारे लिए कोई वादे का समय तय ही नहीं करेंगे'।" [४८] .... २९७ - अल्लाह का कथन: "और किताब (कर्मलेख) रख दी जाएगी, तो तुम देखोगे कि गुनहगार उसमें लिखी हुई चीज़ों से डर रहे हैं और कह रहे हैं, 'हाय हमारी बर्बादी! यह कैसी किताब है कि इसने न किसी छोटी बात को छोड़ा और न बड़ी को, बल्कि सबको घेर रखा है'..." [४९] .... २९९ - अल्लाह का कथन: "और (याद करो) जब हमने फ़रिश्तों से कहा कि 'आदम को सजदा करो', तो उन सबने सजदा किया सिवाय इब्लीस के। वह जिन्नों में से था, फिर उसने अपने रब के हुक्म की नाफ़रमानी की..." [५०] .... ३०४ - अल्लाह का कथन: "मैंने उन्हें न तो आसमानों और ज़मीन के पैदा करने के समय गवाह बनाया था और न स्वयं उनके पैदा करने के समय..." [५१-५३] .... ३०९ - अल्लाह का कथन: "और हमने इस क़ुरआन में लोगों के लिए हर तरह की मिसालें तरह-तरह से बयान की हैं..." [५४-५९] .... ३१५ - अल्लाह का कथन: "और जब मूसा ने अपने सेवक से कहा, 'मैं तब तक सफ़र नहीं छोड़ूँगा जब तक कि दो समुद्रों के संगम तक न पहुँच

जाऊँ या बरसों चलता रहूँ।" [६०] .... ३१९ - अल्लाह का कथन: "फिर जब वे दोनों उन दोनों (समुद्रों) के संगम पर पहुँचे, तो वे अपनी मछली भूल गए और उसने समुद्र में अपना रास्ता बना लिया..." [६१-६५] .... ३२५ - अल्लाह का कथन: "मूसा ने उनसे कहा, 'क्या मैं आपके पीछे चल सकता हूँ इस शर्त पर कि आप मुझे उस सही रास्ते (की बात) सिखा दें जो आपको सिखाई गई है?'..." [६६-७०] .... ३२७ - अल्लाह का कथन: "फिर वे दोनों चल पड़े, यहाँ तक कि जब वे नौका में सवार हुए तो उन्होंने उसमें सूराख़ कर दिया। (मूसा ने) कहा, 'क्या आपने उसमें इसलिए सूराख़ किया है कि उसके सवारों को डुबो दें? आपने तो बहुत ही बुरा काम किया है'..." [७१-७३] .... ३२९ - अल्लाह का कथन: "फिर वे दोनों चल पड़े, यहाँ तक कि जब उन्हें एक लड़का मिला तो उन्होंने उसे मार डाला..." [७४-७६] .... ३३४ - अल्लाह का कथन: "फिर वे दोनों चल पड़े, यहाँ तक कि जब वे एक बस्ती वालों के पास आए, तो उन्होंने वहाँ के लोगों से खाना माँगा..." [७७-७८] .... ३४८ - अल्लाह का कथन: "रही वह नौका, तो वह कुछ गरीब लोगों की थी जो समुद्र में काम करते थे। तो मैंने चाहा कि उसे दोषपूर्ण बना दूँ..." [७९-८२] .... ३६४ - अल्लाह का कथन: "और वे आपसे ज़ुल-क़रनैन के बारे में पूछते हैं। कह दो, 'मैं तुम्हें उसका कुछ हाल सुनाता हूँ।" [८३-९१] .... ३७७ - अल्लाह का कथन: "फिर उसने एक और रास्ता अपनाया..." [९२-९८] .... ३९१ - अल्लाह का कथन: "और हम उस दिन उनमें से कुछ को (समुद्र की लहरों की तरह) एक-दूसरे में टकराता हुआ छोड़ देंगे..." [९९-११०] .... ४०४ - सूरह मरियम की व्याख्या .... ४२७ - अल्लाह का कथन: "काफ-हा-या-ऐन-साद..." [१-१५] .... - अल्लाह का कथन: "और किताब में मरियम का ज़िक्र करो, जब वह अपने घर वालों से अलग होकर पूर्व दिशा की ओर एक जगह चली गई..." [१६-२६] ....

فهرست الجزء الثالث عشر ٥٣٥ - قوله تعالى: ﴿وَلَوْلَا إِذْ دَخَلْتَ جَنَّتَكَ قُلْتَ مَا شَاءَ اللَّهُ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ إِن تَرَنِ أَنَا أَقَلَّ مِنكَ مَالًا وَوَلَدًا...﴾ [٣٩-٤١] .... ٢٨٠ - قوله تعالى: ﴿وَأُحِيطَ بِثَمَرِهِ فَأَصْبَحَ يُقَلِّبُ كَفَّيْهِ عَلَى مَا أَنفَقَ فِيهَا وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا وَيَقُولُ يَلَيْتَنِي لَمْ أُشْرِكْ بِرَبِّي أَحَدًا﴾ [٤٢] .... ٢٨٥ - قوله تعالى: ﴿وَلَمْ تَكُن لَّهُ فِئَةٌ يَنصُرُونَهُ مِن دُونِ اللَّهِ وَمَا كَانَ مُنتَصِرًا﴾ [٤٣] .... ٢٨٦ - قوله تعالى: ﴿هُنَالِكَ الْوَلَايَةُ لِلَّهِ الْحَقِّ هُوَ خَيْرٌ ثَوَابًا وَخَيْرٌ عُقْبًا﴾ [٤٤] .... ٢٨٧ - قوله تعالى: ﴿وَاضْرِبْ لَهُم مَّثَلَ الْحَيَوَةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ أَنزَلْنَهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ فَأَصْبَحَ هَشِيمًا تَذْرُوهُ الرِّيحُ...﴾ [٤٥] .... ٢٨٨ - قوله تعالى: ﴿الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَوَةِ الدُّنْيَا وَالْبَقِيَتُ الصَّلِحَتُ خَيْرٌ عِندَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلًا﴾ [٤٦] .... ٢٩٤ - قوله تعالى: ﴿وَيَوْمَ نُسَيِّرُ الْجِبَالَ وَتَرَى الْأَرْضَ بَارِزَةً وَحَشَرْنَهُمْ فَلَمْ نُغَادِرْ مِنْهُمْ أَحَدًا﴾ [٤٧] .... ٢٩٦ - قوله تعالى: ﴿وَعُرِضُوا عَلَى رَبِّكَ صَفًّا لَّقَدْ جِئْتُمُونَا كَمَا خَلَقْنَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ بَلْ زَعَمْتُمْ أَلَّن نَّجْعَلَ لَكُم مَّوْعِدًا﴾ [٤٨] .... ٢٩٧ - قوله تعالى: ﴿وَوُضِعَ الْكِتَبُ فَتَرَى الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ وَيَقُولُونَ يَوَيْلَتَنَا مَالِ هَذَا الْكِتَبِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَنَهَا...﴾ [٤٩] .... ٢٩٩ - قوله تعالى: ﴿وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَئِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ...﴾ [٥٠] .... ٣٠٤ - قوله تعالى: ﴿مَّا أَشْهَدتُّهُمْ خَلْقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَا خَلْقَ أَنفُسِهِمْ...﴾ [٥١-٥٣] .... ٣٠٩ - قوله تعالى: ﴿وَلَقَدْ صَرَّفْنَا فِي هَذَا الْقُرْءَانِ لِلنَّاسِ مِن كُلِّ مَثَلٍ...﴾ [٥٤-٥٩] .... ٣١٥ - قوله تعالى: ﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِفَتَهُ لَا أَبْرَحُ حَتَّى أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْضِيَ حُقُبًا﴾ [٦٠] .... ٣١٩ - قوله تعالى: ﴿فَلَمَّا بَلَغَا مَجْمَعَ بَيْنِهِمَا نَسِيَا حُوتَهُمَا فَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ سَرَبًا...﴾ [٦١-٦٥] .... ٣٢٥ - قوله تعالى: ﴿قَالَ لَهُ مُوسَى هَلْ أَتَّبِعُكَ عَلَى أَن تُعَلِّمَنِ مِمَّا عُلِّمْتَ رُشْدًا...﴾ [٦٦-٧٠] .... ٣٢٧ - قوله تعالى: ﴿فَانطَلَقَا حَتَّى إِذَا رَكِبَا فِي السَّفِينَةِ خَرَقَهَا قَالَ أَخَرَقْتَهَا لِتُغْرِقَ أَهْلَهَا لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا إِمْرًا...﴾ [٧١-٧٣] .... ٣٢٩ - قوله تعالى: ﴿فَانطَلَقَا حَتَّى إِذَا لَقِيَا غُلَمًا فَقَتَلَهُ...﴾ [٧٤-٧٦] .... ٣٣٤ - قوله تعالى: ﴿فَانطَلَقَا حَتَّى إِذَا أَتَيَا أَهْلَ قَرْيَةٍ اسْتَطْعَمَا أَهْلَهَا...﴾ [٧٧-٧٨] .... ٣٤٨ - قوله تعالى: ﴿أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَكِينَ يَعْمَلُونَ فِي الْبَحْرِ فَأَرَدتُّ أَنْ أَعِيبَهَا..﴾ [٧٩-٨٢] ....

٣٦٤ - قوله تعالى: ﴿وَيَسْتَلُونَكَ عَن ذِي الْقَرْنَيْنِ قُلْ سَأَتْلُوا عَلَيْكُم مِّنْهُ ذِكْرًا...﴾ [٨٣-٩١] .... ٣٧٧ - قوله تعالى: ﴿ثُمَّ أَتْبَعَ سَبَبًا...﴾ [٩٢-٩٨] .... ٣٩١ - قوله تعالى: ﴿وَتَرَكْنَا بَعْضَهُمْ يَوْمَئِذٍ يَمُوجُ فِي بَعْضٍ...﴾ [٩٩-١١٠] .... ٤٠٤ - تفسير سورة مريم .... ٤٢٧ - قوله تعالى: ﴿كٓهيعص...﴾ [١-١٥] .... - قوله تعالى: ﴿وَاذْكُرْ فِي الْكِتَبِ مَرْيَمَ إِذِ انتَبَذَتْ مِنْ أَهْلِهَا مَكَانًا شَرْقِيًّا...﴾ [١٦-٢٦] ....

536 Index of the Thirteenth Part - His Word, Exalted is He: {Then she brought him to her people, carrying him. They said, 'O Mary, you have certainly done a thing unprecedented...'} [27-28] ..... 440 - His Word, Exalted is He: {So she pointed to him. They said, 'How can we speak to one who is in the cradle a child?'} [29-33] ..... 444 - His Word, Exalted is He: {That is Jesus, the son of Mary - the word of truth about which they are in dispute.} [34-40] ..... 449 - His Word, Exalted is He: {And mention in the Book, Abraham. Indeed, he was a man of truth and a prophet.} [41-50] ..... 456 - His Word, Exalted is He: {And mention in the Book, Moses. Indeed, he was chosen, and he was a messenger and a prophet.} [51-53] ..... 461 - His Word, Exalted is He: {And mention in the Book, Ishmael. Indeed, he was true to his promise, and he was a messenger and a prophet.} [54-55] .... 462 - His Word, Exalted is He: {And mention in the Book, Idris. Indeed, he was a man of truth and a prophet.} [56-57] ..... 466 - His Word, Exalted is He: {Those were the ones upon whom Allah bestowed favor from among the prophets of the descendants of Adam} [58] ..... 470 - His Word, Exalted is He: {But there came after them successors who neglected prayer and pursued desires; so they will meet evil} [59-63] ..... 472 - His Word, Exalted is He: {And we do not descend except by the command of your Lord. To Him belongs what is before us and what is behind us} [64-65] ..... 480 - His Word, Exalted is He: {And the human being says, 'When I am dead, will I then be brought forth alive?' Does not the human being remember that We created him before, while he was nothing?} [66-72] ..... 484 - His Word, Exalted is He: {And when Our verses are recited to them as clear proofs, those who disbelieve say to those who believe, 'Which of the two parties is best in position and best in association?'} [73-75] ..... 500 - His Word, Exalted is He: {And Allah increases those who were guided, in guidance, and the enduring good deeds are better with your Lord for reward and better for destination.} [76] ..... 504 - His Word, Exalted is He: {Then, have you seen he who disbelieved in Our verses and said, 'I will surely be given wealth and children'} [77-80] ..... 505 - His Word, Exalted is He: {And they have taken besides Allah [other] deities that they would be for them [a source of] honor} [81-82] ..... 509 - His Word, Exalted is He: {Do you not see that We have sent the devils upon the disbelievers, inciting them to [evil] with [constant] incitement?} [83-87] ..... 511 - His Word, Exalted is He: {And they say, 'Allah has taken a son'} [88-95] ..... 518 - His Word, Exalted is He: {Indeed, those who have believed and done righteous deeds - the Most Merciful will appoint for them affection.} [96] ..... 526 - His Word, Exalted is He: {So, We have only made it [the Qur'an] easy in your tongue that you may give good tidings thereby to the righteous and warn thereby a hostile people.} [97] .....

528 - His Word, Exalted is He: {And how many have We destroyed before them of generations? Do you perceive of them any one or hear from them a sound?} [98] ...
529 - Index 531

536 तेरहवें भाग की अनुक्रमणिका - अल्लाह तआला का वचन: {फिर वह उसे (पुत्र को) अपनी कौम के पास गोद में लिए हुए आई। उन्होंने कहा, 'हे मरियम! तूने तो बहुत ही बुरा काम किया है...'} [27-28] ..... 440 - अल्लाह तआला का वचन: {तो उसने उसकी ओर संकेत किया। उन्होंने कहा, 'हम उससे कैसे बात करें जो पालने में बच्चा है?'} [29-33] ..... 444 - अल्लाह तआला का वचन: {यह है मरियम का पुत्र ईसा, सच्ची बात जिसके विषय में वे झगड़ते हैं।} [34-40] ..... 449 - अल्लाह तआला का वचन: {और किताब में इब्राहीम का उल्लेख करो। निस्संदेह, वह एक सत्यवादी नबी था।} [41-50] ..... 456 - अल्लाह तआला का वचन: {और किताब में मूसा का उल्लेख करो। निस्संदेह, वह चुना हुआ था और एक रसूल और नबी था।} [51-53] ..... 461 - अल्लाह तआला का वचन: {और किताब में इसमाईल का उल्लेख करो। निस्संदेह, वह वादे का सच्चा था और एक रसूल और नबी था।} [54-55] .... 462 - अल्लाह तआला का वचन: {और किताब में इदरीस का उल्लेख करो। निस्संदेह, वह एक सत्यवादी नबी था।} [56-57] ..... 466 - अल्लाह तआला का वचन: {ये वे लोग हैं जिन पर अल्लाह ने पुरस्कार किया नबियों में से आदम की संतान से} [58] ..... 470 - अल्लाह तआला का वचन: {फिर उनके बाद ऐसे बुरे उत्तराधिकारी आए जिन्होंने नमाज़ को खो दिया और अपनी वासनाओं का अनुसरण किया; तो शीघ्र ही वे तबाही से मिलेंगे} [59-63] ..... 472 - अल्लाह तआला का वचन: {और हम आपके रब के आदेश के बिना नहीं उतरते। जो कुछ हमारे सामने है और जो कुछ हमारे पीछे है, सब उसी का है} [64-65] ..... 480 - अल्लाह तआला का वचन: {और मनुष्य कहता है, 'क्या जब मैं मर जाऊँगा तो फिर जीवित करके निकाला जाऊँगा?' क्या मनुष्य याद नहीं करता कि हमने उसे इससे पहले पैदा किया जबकि वह कुछ भी न था?} [66-72] ..... 484 - अल्लाह तआला का वचन: {और जब उन्हें हमारी स्पष्ट आयतें सुनाई जाती हैं, तो वे लोग जिन्होंने कुफ़्र किया, ईमान वालों से कहते हैं, 'दोनों समूहों में से कौन पद और सभा की दृष्टि से बेहतर है?'} [73-75] ..... 500 - अल्लाह तआला का वचन: {और जो लोग मार्गदर्शन पर हैं, अल्लाह उनके मार्गदर्शन में वृद्धि करता है, और शेष रहने वाली नेकियाँ तुम्हारे रब के पास प्रतिफल की दृष्टि से बेहतर हैं और अंत की दृष्टि से भी बेहतर हैं।} [76] ..... 504 - अल्लाह तआला का वचन: {क्या आपने उस व्यक्ति को देखा जिसने हमारी आयतों का इनकार किया और कहा, 'मुझे तो अवश्य ही धन और संतान दी जाएगी'} [77-80] ..... 505 - अल्लाह तआला का वचन: {और उन्होंने अल्लाह के सिवा दूसरे उपास्य बना लिए हैं ताकि वे उनके लिए शक्ति का कारण बनें} [81-82] ..... 509 - अल्लाह तआला का वचन: {क्या तुमने नहीं देखा कि हमने शैतानों को काफ़िरों पर छोड़ रखा है जो उन्हें उकसाते रहते हैं?} [83-87] ..... 511 -

अल्लाह तआला का वचन: {और उन्होंने कहा, 'अल्लाह ने संतान बना ली है'} [88-95] ..... 518 - अल्लाह तआला का वचन: {निस्संदेह जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए, रहमान उनके लिए प्रेम पैदा कर देगा।} [96] ..... 526 - अल्लाह तआला का वचन: {तो हमने इसे (क़ुरआन को) तुम्हारी अपनी भाषा में केवल इसलिए आसान किया है कि तुम इसके द्वारा डरने वालों को शुभ सूचना दो और इसके द्वारा झगड़ालू लोगों को डराओ।} [97] ..... 528 - अल्लाह तआला का वचन: {और उनसे पहले हमने कितनी ही पीढ़ियों को नष्ट कर दिया! क्या तुम उनमें से किसी का आभास पाते हो या उनकी कोई हल्की आवाज़ भी सुनते हो?} [98] ... 529 -
अनुक्रमणिका 531

536 فهرست الجزء الثالث عشر - قوله تعالى: ﴿فَأَتَتْ بِهِ قَوْمَهَا تَحْمِلُهُ قَالُوا يَمَرْيَمُ لَقَدْ جِئْتِ شَيْئًا فَرِيًّا ...﴾
[27-28] ..... 440 - قوله تعالى: ﴿فَأَشَارَتْ إِلَيْهِ قَالُوا كَيْفَ نُكَلِّمُ مَنْ كَانَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا...﴾
[29-33] ..... 444 - قوله تعالى: ﴿ذَلِكَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ قَوْلَ الْحَقِّ الَّذِي فِيهِ يَمْتَرُونَ...﴾
[34-40] ..... 449 - قوله تعالى: ﴿وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا...﴾
[41-50] ..... 456 - قوله تعالى: ﴿وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مُوسَى إِنَّهُ كَانَ مُخْلَصًا وَكَانَ رَسُولًا نَبِيًّا...﴾
[51-53] ..... 461 - قوله تعالى: ﴿وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِسْمَعِيلَ إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ وَكَانَ رَسُولًا نَبِيًّا...﴾ [54-55] .... 462 - قوله تعالى: ﴿وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِدْرِيسَ إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا...﴾
[56-57] ..... 466 - قوله تعالى: ﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ مِنْ ذُرِّيَّةِ آدَمَ﴾
[58] ..... 470 - قوله تعالى: ﴿فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضَاعُوا الصَّلَاةَ وَاتَّبَعُوا الشَّهَوَاتِ فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ غَيًّا...﴾ [59-63] ..... 472 - قوله تعالى: ﴿وَمَا نَتَنَزَّلُ إِلَّا بِأَمْرِ رَبِّكَ لَهُ مَا بَيْنَ أَيْدِينَا وَمَا خَلْفَنَا...﴾ [64-65] ..... 480 - قوله تعالى: ﴿وَيَقُولُ الْإِنْسَانُ أَإِذَا مَا مِتُّ لَسَوْفَ أُخْرَجُ حَيًّا . أَوَلَا يَذْكُرُ الْإِنْسَانُ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ يَكُ شَيْئًا...﴾ [66-72] ..... 484 - قوله تعالى: ﴿وَإِذَا تُتْلَى عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَيُّ الْفَرِيقَيْنِ خَيْرٌ مَقَامًا وَأَحْسَنُ نَدِيًّا...﴾ [73-75] ..... 500 - قوله تعالى: ﴿وَيَزِيدُ اللَّهُ الَّذِينَ اهْتَدَوْا هُدًى وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ مَرَدًّا﴾
[76] ..... 504 - قوله تعالى: ﴿أَفَرَأَيْتَ الَّذِي كَفَرَ بِآيَاتِنَا وَقَالَ لَأُوتَيَنَّ مَالًا وَوَلَدًا...﴾
[77-80] ..... 505 - قوله تعالى: ﴿وَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ آلِهَةً لِيَكُونُوا لَهُمْ عِزًّا...﴾
[81-82] ..... 509 - قوله تعالى: ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّا أَرْسَلْنَا الشَّيَاطِينَ عَلَى الْكَافِرِينَ تَؤُزُّهُمْ أَزًّا...﴾
[83-87] ..... 511 - قوله تعالى: ﴿وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا...﴾ [88-95] ..... 518 - قوله تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا﴾ [96] ..... 526 - قوله تعالى: ﴿فَإِنَّمَا يَسَّرْنَاهُ بِلِسَانِكَ لِتُبَشِّرَ بِهِ الْمُتَّقِينَ وَتُنْذِرَ بِهِ قَوْمًا لُدًّا﴾ [97] ..... 528 - قوله تعالى: ﴿وَكَمْ أَهْلَكْنَا

قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هَلْ تُحِسُّ مِنْهُمْ مِنْ أَحَدٍ أَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ رِكْزًا﴾ [98] ... 529 -

الفهرس 531